

अंतरंगपरिचय

प्रस्तुत विभागात 'अ' ची पृष्ठे ४३३ ते ७०० आली आहेत. आणि 'आ' ची पृष्ठे १ ते १७६ आली आहेत. या पृष्ठांत जे अनेक विषय येऊन गेले त्यांचे वर्गीकरण येणे प्रमाणे:—

अर्थशास्त्र-अष्टोद्ययाद

वैदिक—दै व तें—अर्थमा, अग्नि, अष्टावसु वि. वि.—अश्वमेध, अष्टका. अर्थ वि वे च क—अर्थ
पौराणिक—वरिष्ठ व कल्पना—अलंघ्य, अलाघ्य, अश्वपति, अश्वसेन, अष्टक, अष्टनाग, अष्टनायिका अष्टावक, असमंजा. भू गो ल व र्णे न.—अष्टउपद्रोप, अष्टकुलाचल, अष्टदिग्गज, अष्टमनोदागिरी. पा र मा र्थि क क र्प ना ष दं व तें.—अवतार, अष्टदिक्पाल, अष्टनैरव, अष्टविनायक, अष्टयोगिनी. क र्मे —अविधानवर्मा, अष्टविवाह, अष्टमागल्प, अष्टवायन.

बौद्ध—वा क्य य.—अवतंसक, अवदान, अवलंबन, प्र य का र.—अश्वपोष, असंग, दै व तें.—अवलोकितेश्वर.

जैन—अवसर्पिणी. अष्टाष्टिकपर्व.
इतरसंप्रदाय—अर्हत्, अलखमुलाखी, अलखनामी, अलंप्रभु, अवचितसुत-काशी, अवधूत.

इतिहास—प्रा ची न हिंदु.—अरुह, अर्पतिवर्मा, अशोक, अश्मक, मु सु ल मा नी—अलाउद्दीन, अलाउद्दीनशाहा, अलीआदिलशाहा, अलीवर्दीखान, असदखान, असफखान, अस्करामिर्झा, अहमदखान बंगप, अहमद निजामशाहा, अहमदशाहा (गुजराथ), अहमदशाहा (दिल्ली), अहमदशाहा-बली, अहमदशाहा अवदाली.

ज्योतिषशास्त्र—अग्निनी
प्राणी—अरुपाका, अष्टपाद, अस्वल.
घनरूपती—अशोक, अश्वगंधा, अश्वरथ, अल्लुखार, अस्कोनेट
घेद्यक—अर्घशिशी, अर्घांगबापु, अष्टमहायोग, अस्थि-मार्दवयोग.

मायाशास्त्र—अर्धमागधी.
पदार्थाधिज्ञान—वरिष्ठे.—अ-हेनिअस.
रसायनशास्त्र—अर्ध, अरुह, अरुहशुक्रिका, अरुहहल,

अरुकोदं, अल्युमिनियम, अल्युमिनममांस, अश्वमृजाम्ब, अश्वमेध, अस्तिटोनीन, अस्तिटोन
शास्त्रेतिहास—न रि ष्ठे —अल्हाजन, अल्हरोज, अग्नि-सेमा, अग्नेगुहो.

मानसशास्त्र—अष्टभाव
सामाजिकशास्त्रे—अर्थ शा स्त्र.—अर्थशास्त्र, सं सा र म ढ न शा स्त्र.—अर्थनारीश्वर (मूर्तिशिरातर्गत), अलं-कार, अधुपाने, अष्टगंध, अष्टमंगल, शा स न शा स्त्र.—अल्लोबल्लो, अष्टाधिकार, अष्टप्रधान, असहकारिता. सा म यि क —अष्टपुत्रता

घाटयतिहास, आं गल.—अरुघुनाद. ते लु गु —अल्लानोपेक्षा, अल्वन अ र बी.—अल्लोवो, अल्लु त म्र य.—अष्टावकगीता प्रं य का र—अविनाशीश्वर ता मी ल —अल्लोवो.

जाती—अल्लवन, असुर
प्राचीनजग—अ सु र दे य.—असुर, असुरवाचिवाल, असुरिया, अल्लालन. मी क —अल्लवद्विभा द्रोभास.

मुचईइलाखा—म हा रा ष्ट्र.—अल्लोवाग, अवचितगड, अवसरीबुद्धक, अष्टमी, अष्टागर, अष्टे, अहमदनगर, अहिर-गाव, अहिरवतकिळा, अल्ले. क नो ट क —अल्लेक, अल्लुदी, अल्ले, अल्लमावर. गु ज रा य.—अल्लेज, अल्लमपुर, अल्लबा, अहमदनगरगाव, अहमदशाहा.

मद्रासइलाखा—खु द्द म द्रा स इ ला खा —अल-गरकोविल, अल्लर, अवनी, अल्लोविलम्. प्रा वण को र सं स्था न—अल्लोवू, अल्लवये, अल्लेप्ये, हे द रा वा द सं स्था न.—अल्लमपुर, अल्लोवोर, असई म्हे सूर स स्था न.—अष्टप्राम.

चन्हाड—मध्यप्रांत. चन्हा ड —असदपुर, असदगाव, अल्लेगाव. मध्य प्रा म—म रा टी —अलीपुर, अली, असरली, असोदा, अहिरा मध्य प्रा त—हि बी —अल्लोद, अलीर-गड.

मध्यहनुस्थान—अल्लमपुर, अल्लवार, अलीगड, अली-पुरा, अलीराजपुर, अल्ले, अलीद, अल्लार.

सेयुसप्रांत—अल्लमनंदा, अल्लोरा, अल्लोवावद, अलीगड, अल्लगड, अल्लोवहागीर, अल्लोरा, अल्लार.

पंजाब—अलावलपुर, अलीपुर. अलीवाल, असरूर, असिक्नी, अहमदपुर.

बंगाल—अलमगौर बोंवर, अलमपुर, अलीपुर, असन-सोल.

आसाम—प्रसन्नदेश—अलनम्यो.

इतर—अलोमसमीद.

प्राचीन-हिंदुस्थान—अलका, अवनी, अश्मक, अधिक, असिक्नी, अहिच्छत्र.

आशिया—अर्बिल (इराण), अलताई पर्वत, अलेप्पो (तुर्कस्तान).

यूरोप—अलबालागा, अलमिभम, अलेक्जान्द्रसंवाद, अलेक्जान्द्रिया ट्रोआस, अल्डरशॉट, अलिनक, अल्बेनिया, अल्सेस्टर, अल्स्कालोन, अल्बेरी, अल्बिमान, अल्बर्टन, अल्बोर्गे.

अमेरिका—अल्का, अल्कातारा, असन्शन.

आफ्रिका—अलेक्जान्द्रिया, अल्जीरिया, अल्जीर्स, अगदी.

आ—आफ्रिका.

हिंदुस्थान—

इतिहास, वैदिकः—(श्रौतस्मार्त) आयु, आमीध्र, आचारी, आचमन, आचुरधन्यास, आपदर्भ, आपस्तंब, आप्री. पौराणिक—आकृति, आकृति, आमीध्र, आज्यप. यौद्ध—आज्यपिक, आदिपुत्र, आनंद. जैन—आदिपुराण. मुसुलमाना इतिहास—आदमखान, आदिलशहा. मराठेशाही—आकाबाई, आगरे, आडगावची लढाई, आनंदराव गायकवाड, आनंदराव घुलप, आनंदराव पवार, आनंदराव रास्ते, डॉ. आनंदीबाईबाई जोशी, आनंदीबाई पेशवे, आपटे महादेव भिमनाथी, आप्पा देसाई निपाणकर, आप्पा वल्लंत. ई. प्र. जी. अ. म. दा. नी.—आस्टरलोन, आग्लो इंडियन.

घाटमय, संस्कृत—आत्मानंद, आत्मारामस्वामी, आनंदकवि, आनंदगिरि, आनंदवर्धन, आपटे यामन शिवराम, आपिशली. मराठी—आगरकर, आनंदतनय, आनंदनाथ, आनंदमूर्ति, आपटे हनिनारायण. यौद्ध—अनंद शिखर—आदिग्रंथ. तेलंगी—श्री कालिदास, आप्पा कवि. गुजराती—आखोभगत. पाश्चात्य—आग्लो इंडियन वाद्यमय.

भौगोलिक—मुंबई इलाखा, महाराष्ट्र—आगाशी, आठपाडी, आनंदवल्ली, गुजरात—आकडिया, आठकोट, आदितियाणा, आनंद, आनंदपुर, आनंदोदर. वल्हाड, मथ्य—आत. आजी. आठनेर, आडगाव. संयुक्त प्रांत.—आप्रा. पंजाबः—आनंदपुर. बंगालः—आनंदपुर. प्राचीन हिंदुस्थान—आकर. आग्नेयकोसल, आप्र, आनंत, जाती—आगरवाल, आगरी, आगेर, आजणा, आतार, आदिनारायण.

आशिया, हिंदुस्थानेतर—आदाम आदामचे शिखर, आनाम.

यूरोप, भौगोलिक—आक्सफर्ड, आग्नवर्ग, ऑगस्टस वाद, आडेनार्ड. ऐतिहासिक—आगस्टस वादशहा. आगस्ट्रम, आडवी आडून. आग्लो साक्सन धार्मिक—आदाम, आदामाईट.

आफ्रिका—भौगोलिक—आक्शन. आदिस अबाबा. आफ्रिका जात—आक.

आस्ट्रेलिया—आकलंड.

दैवतशास्त्र—आकाश.

शास्त्र—

आध्यात्मिक—आत्मा.

समाजशास्त्र—आडनोव, आरमहत्या, आनुवंशिकता. विज्ञानशास्त्र—आकडेवाळ, आन्वयिकी.

संसारभंडनशास्त्र—आखादे, आगगाडी, आगपेटी आगबोट आटवापाटवा, आतिथ्य.

उद्योतिपशास्त्र—आकाश, आचार्य.

गणित—आकृति, आकृतिरेखक.

पदार्थविज्ञान—आकाश.

चरित्र—आगस्ट्रम.

यंत्र—आदोलन लेखक.

रसायन—आतीत, आग्नेय, आप्न.

वैद्यक—आकडी, आगबोट लागणे, आग्नेयदेवी, आघात आतपमूर्च्छा, आंत्रावरोध.

इंद्रियविज्ञान—आत्रवदति.

प्राणिशास्त्र—आगोमाशी. आदिमसंघ, आनुवंशिकता. वनस्पति—आपटा.

भाषाशास्त्र—आगरी भाषा.

लिपि—आ, आशास्त्रसंयोग.

प्रयत्न केला पाहिजे हे सांगतो. किंवा पूर्व ४. अ. ४, येथे दरबारी लोकांनी दुकले वागावे याचें विवेचन केलें आहे. पूर्व १५ यांतील अध्याय ५-७ हे खऱ्याखऱ्या नीतिशास्त्रापामून उसने घेतो येतील.] त्याच्या १२ व्या पर्वोत अर्थशास्त्राच्या पूर्वकलीन अस्तित्वाचा पुरावा आढळतो. या ठिकाणी असे सांगितलें आहे की, "महादेवाने स्वतः लोककल्याणकारक असा एक लक्ष अध्यायाचा ग्रंथ निर्माण केला. यामध्ये 'त्रिवर्गसिं विवेचन आहे" (घातिपर्व अ. ५९) जगदुद्धाराकरिता व त्रिवर्गाची स्थापना करण्याकरिता त्यानें दंडनीतीचा उपदेश केला. यापुढे वरील एक लक्ष अध्यायाची विषयवारी दिली आहे. तीवरून हा ग्रंथ अर्थशास्त्राशी द्विती तंतोतंत छळतो हे दिसून येते. नंतर असे सांगितलें आहे की, विशालाक्ष श्रीशंकरानी या नीतीचा प्रथम स्वीकार करून व प्रजेचें आयुष्य व्हास पावत आहे हे जाणून या शास्त्राला संक्षिप्तरूप दिले. या संक्षिप्त नीतिप्रयाला वैशालाक्ष असें नाव आहे. पुढे भगवान् ईशनें दहा हजार अध्याय असलेल्या या शंकर संक्षिप्त शास्त्राचा आणखी संक्षेप केला व पाच हजार अध्याय घनविले. या नवीन बाहुदंतक नावाच्या नीति प्रयाचा बृहस्पतीने पुन्हा संक्षेप करून अध्यायांची संख्या तीन हजाराने आणली. या तीन हजाराला बर्हस्पत्य अस संक्षेपशास्त्रावरून नाव पडलें. शेवटीं काव्याने (शुक्राचार्याने) आणखी संक्षेप करून एक हजार अध्याय केले या विधानात काहीसा इतिहास असेल पण ग्रंथ दिवसासुदिवस वाढत जाण्याऐवजी संक्षिप्त होत गेला ही मात्र येथे कविकल्पना आहे. [महाभा. १२. ५९, २८६ ७६ इ.] कौटिल्य अर्थशास्त्रात विशालाक्ष, बाहुदंतपुत्र, बृहस्पति आणि उशनस हे अपौरुषेय म्हणून उल्लेखिले आहेत त्याचप्रमाणे धर्मसूत्रात (१, १) असे सांगितले आहे की त्रिवर्गावरील प्रजापतीच्या मोठ्या प्रपातीला "धर्मा"चा भाग मनुने, "अर्था"चा बृहस्पतीने व "कामा"चा महादेवासुवर नंदाने भाग

• तयार केला.

विद्वान् भारतीय कवी नीतिशास्त्राशी विशेष परिचित असत. नीतिशास्त्राचा अभ्यास हा एक कवीचा गुण समजला जात असे इतकेच नव्हे तर मोठाले कवी या शास्त्रातील आपलें प्राविण्य व्यक्त करण्यासाठी झटत. उदाह. कालिदास रघुवंशात (सर्ग ११, ५५; १२, ६९, १७, ४५ इ.), भारवि किराताजुनीयात (१, आणि २) आणि माघ तर शिशुपालवघाच्या संबंध २ व्या सर्गात आपलें नीतिज्ञ ज्ञान पुढें मांडतो. सोमदेव सुद्धा कयासरिसागरांत आपण नीति शास्त्रपट असल्याचे दर्शवितो. कल्हणाने आपल्या राजतरंगिणी मध्ये (४, ३४४ इ.) राजा ललितादित्य याच्या तोंडी घातलेली नीतिशास्त्रातले फारमीरमधील तत्कालीन ज्ञानस्थिति दर्शक म्हणता येतील.

अर्थशास्त्रावरील अतिप्राचीन ग्रंथ उपलब्ध नाहीत वर दिलेल्या महाराष्ट्रातील रत्नाच्यावरून अर्थशास्त्राच्या उत्पा-

दकत्वाचा मान बृहस्पतीकडे जातो. बृहस्पति हा लोकायतात सुद्धा प्रवीण होता. लोकायत आणि अर्थशास्त्र यांच्या निकट संबंधाविषयी हिलेब्रटन चागले विवेचन केले आहे. महाभारतात दुसऱ्या एका स्थळा (२. ३२, ६० इ.) द्रौपदी म्हणते की, एक विद्वान् ब्राह्मण माझ्या भाषाना शिकवीत असता मी बृहस्पतिप्रोक्त नीतितत्वे श्रवण केलां. "मी बर्हस्पत्य अर्थशास्त्राचें अध्ययन केलें आहे" असे भासाच्या प्रतिमा नाटकात रावण सांगतो. दुर्देवाने सध्या आपणाकडे परंपरागत आलेले अर्थशास्त्र आहे ते म्हणजे प्राचीन बृहस्पतीच्या अर्थशास्त्राची बरीच फरक होऊन आलेली व अर्वाचीन गोष्टींनी भरलेली अशी प्रत होय. आज उपलब्ध असणाऱ्या अशा प्रतीत, विधेपत. २ व्या व ३ व्या अध्यायात पांखळ्यावर जे छेदे चढविले आहेत ते प्राचीन अर्थशास्त्रात मुळीच असू शकणार नाहीत. कौटिलीय अर्थशास्त्रात अनेक ठिकाणी बर्हस्पत्याची मते म्हणून जी उद्धृत केली आहेत ती आपल्या या प्रयात मुळीच सापडत नाहीत. यावरून असे सिद्ध होते की, त्या लहान प्रयाचा केवळ एक लहानसा भाग कायतो जुन्या बृहस्पतीच्या अर्थशास्त्राचा असावा.

कौटिलीय अर्थशास्त्र व त्यावर अर्भ्या स.— अर्थशास्त्राच्या अर्थात अति महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे कौटिलीय-अर्थशास्त्र होय. हा मौर्य घराण्यातील चंद्रगुप्त रागाचा मंत्री कौटिल्य (चाणक्य किंवा विष्णुगुप्त) याने राज्यशासनावर लिहिलेला आहे. भारतीय वाङ्मयातील दुसऱ्या कोणत्याही प्रयात राज्य व आर्थिक स्थिति या संबंधी प्राचीन काळची इतकी मरपूर व महत्त्वाची माहिती सापडणार नाही हा ग्रंथ आपल्या ऐकण्यात बरेच दिवसांपासून आहे, पण १९०९ सालापासून याची प्रत आपल्या परिचयाची झाली [प्रकाशक आर. शामशास्त्री, मईसूर १९०९; दुसरी आवृत्ती १९१९;] याचे समग्र मापातर बंगलोर येथे १९१५ त प्रसिद्ध झाले. छोटक छोटक उतारे व आपातरे पूर्वीच इंडि. ऑप्टि. मध्ये (पृ. ३४, ३८ आणि ३९) झालेले होते मूळ प्रयावर टीकात्मक निबंध पाश्चात्य व बंगाली लेखकांकडून अनेक लिहिले गेले आहेत. मराठीत श्री. गो. गो. टिपणीस यांनी काही लिहिले आहेत. या प्रयाची इतर पाश्चात्य मापात आपातरेहि झाली आहेत. नरेन्द्रनाथ लॉ यानी अर्थशास्त्राच्या पूर्वा-र्धावर नटडीन इन एन्वॉट हिंदु पालिटी, लंडन, (१९१४) व उत्तरार्धावर "इंटर स्टेट रिलेशन्स इन एन्वॉट इंडिया भाग १ला, (कलकत्ता आणि लंडन) १९२० हे ग्रंथ रचिले आहेत चाणक्याचा किंवा त्याच्या नावावर खपला जाणारा हा ग्रंथ गद्यात लिहिला असून, त्याची घाटणी सूत्र व भाष्य यांची मिसळ होऊन झाली आहे म्हणून म्हणून म्हणजे व स्मृतिपाठ समाविष्ट केले असून, ते बहुतेक स्त्रोकात व कांही ह्ये उपाजाति वृत्तात आहेत. प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी एक किंवा अधिक स्त्रोक असून, त्यांतोळ अर्थ

मागील मसाला योग्य उपसहारात्मक असाच असतो. माध्यापासून सुजे नेमकी निराळी काढणे अवळ अवळ अस-
क्यच आहे. शामशाही असं घरतात की,
१५० अध्यायातील प्रत्येकाच्या शिरोभागी अस
गारी नियमसूचक ही सुजे धरानीत, पण तेच पुढे अजें म्हण
तात की, शुद्ध ठिकाणी भाव्य सूत्रपद्धतीपेक्षा फारसे
निराळे वाटत नाही, व काही ठिकाणी भाषा, उपाधिपदे व
पुढील प्राप्ती येतील भाषेप्रमाणे आहे. डॉ. थॉमस (जनल
रायल ए. सो. १९१०) कौटिलीयाच्या धाटणीची
पंतबलांच्या धाटणीची तुलना करितो, व याको-
बाहि यास्काचे निरूपण व पंतबलांचे महाभाष्य
यासारख्या ग्रंथाच्या पद्धतीला कौटिलीयाला वस-
धितो. काही असले तरी महाभाष्याचे गद्य जास्त सरस
आहे हे धरं शामशाही च्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या परिशि-
ष्टात " वाचक्यसूत्राणि " म्हणून जो भाग आहे, त्याचे
सूत्रांशी कारक थोडे साम्य दिसते. यात ५७१ लहान
लहान वाक्ये असून ती सूत्रांपेक्षा गद्याची अधिक उच्च
तात. यातील फार थोडी वाक्ये मूळ कौटिलीयात आढ-
ळतात.

कौटिलीय अर्थशास्त्र हा ग्रंथ तत्पूर्वीच्या विद्वानांनी
केल्या अर्थशास्त्रविषयक ग्रंथांचा सामान्यतः सारांश घेऊन
तयार केला आहे, असे या ग्रंथाच्या प्रस्तावनां सांगितले
असून नंतर ग्रंथातील विषयांची अनुक्रमणिका दिली आहे
या ग्रंथाचे मुख्य भाग किंवा ' अधिकरणे ' १५ असून
जात १०० विषय वर्ग ' प्रकरणे ' आहेत. या ग्रंथातील
प्रत्येक अधिकरणे, अध्यायवादि विभाग पाहिले
आढळतात हे ' अध्याय ' वार विभाग मागाहूनचे असावेत
असे निदर्शितले वाटते

पहिले अधिकरण ' पहिल्या ' विनयाधिकारिक '
नावाच्या अधिकारणात ' राजाचें शिक्षण व उपदेश ' याविषयी
विवेचन आहे. राजाला ज्या विद्या अवगत पाहिजेत त्या
तत्त्वज्ञान (आन्वीक्षिकी), वेद (त्रयी), अर्थशास्त्र (वार्ता)
व शासनशास्त्र (दण्डनीति) या होत. तत्त्वज्ञान हे इतर विद्यांचा
पाया आहे. त्याने आयुष्यातील सर्व अवघडणींना तोंड
देण्यास सज्ज राहणे ह्याचे तयार होते. आणि विचार,
उच्चार व आचार याला लागणारे चातुर्य अंगां येतं त्रयी म्हणून
तीन वेदांचे (ऋक, साम, यजु) व सहा वेदांगी (शिक्षा,
कल्प, व्याकरण, निष्क, छंद व ज्योतिष) ज्ञान. यावरून
वार वगे व चार आधम या विषयांची कर्तव्ये सांगून
येतात. ही कर्तव्ये किंवा वर्णाश्रमधर्म या अर्थशास्त्रात
प्राज्ञांनी धर्माला पूर्णपणे अनुसरून सांगितली असून स्मृति-
ग्रंथातल्याप्रमाणे या प्रभात प्रत्येक वर्णाची व प्रत्येक आध-
माची कर्तव्ये नमूद केले आहेत. अर्थशास्त्राचे (कृषि,
पशुपालन, वणिज्य) ज्ञान राजाला अधिकार्यानी यांचे
आणि शासनशास्त्र (दण्डनीति) सुरवातीची व राजकारणी

सुरवाती शिकवावे शिवाय शिक्षण परिपूर्ण व्हावे म्हणून
राजाने नेहमी वृद्ध व अशुभवा पुरुषांच्या
संगतीत काल घालवावा. त्याने सकाळी युद्धशिक्षण घ्यावे, व
सायंकाळ इतिहासप्रवणत घालवता. ' इतिहास ' ग्रामध्ये
पुतण, इतिवृत्त, आख्यायिका, उदाहरण, धर्मशास्त्र व
अर्थशास्त्र, यांचा समावेश होतो (१.२) राजाला सर्वांत
महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे इन्द्रियसिद्ध करणे, आणि काम, क्रोध,
स्नेह, अभिमान, मद व हर्ष या पक्षिपूर्वर जय मिळविणे ही
होय. शिवाय वरील सर्व गोष्टी राजाच्या अंगा असल्या तरी
योग्य मित्र व सेवक मिळाल्याशिवाय कारकीर्द यशस्वी
होण्याची खात्री राजाला घरता येत नाही, म्हणून अमात्य
मनी, पुरोहित वगैरे अधिकारी कले निवडणे याबद्दल या
अर्थशास्त्रातील अनेक प्रकरणात विवरण केले आहे राजाच्या
सेवकात कोणकोणते अत्यंत महत्त्वाचे गुण असावे, आणि
राजाला स्वतःचे मन्त्रिमंडळ पूर्ण विश्वासार्ह किंवा रातीने
वनाविता येतं याबद्दल माहिती दिली आहे या कार्याकरिता
हेर, गुप्त दूत वगैरे (दूतगुप्त) नेमण्याबाबतून गत्यंतर
नाही खरोखरच, अंतर्बाह्य शत्रूंचे निर्मूलन करण्याकरिता
राजाला हेर वाळगणे अत्यंत जरूर असते, म्हणून अनेक
प्रकारचे हेर व त्याच्या कार्यपद्धती, या विषयाला या ग्रंथात
बराच जागा दिली आहे. काही हेर, विद्याध्यांची, काही संन्या-
श या काही घातकत्वाची व काही व्यापाऱ्यांची संज्ञे घेतलेले
असतात निष्कृतिगीची सर्वां घेण हाही बराच प्रचलित प्रकार
दिसतो ' शीघ्र ' ह्या नावाच्या हेराचा एक वर्ग सांगितलेला
आहे शिवाय विषप्रयोग करून राजश्रीही दुर्धर्मांना किंवा
शत्रूंना ठार मारण्याची कसे करण्याचे लोक असत. राज्य-
तील अधिकारिगणांच्या खाजगी वर्तनावर गुप्त देखरेख
देण्याच्या कामां आचारी, म्हात्मी, नट, नर्तक, किरते उपदे-
शक वगैरे लोकांचा फार उपयोग होतो अशा अनेक प्रकार-
च्या हेरांचे सर्वत्र आले पसरून अंतर्बाह्य शत्रूंपर्यंत
जातल्या गुप्त रातीने मिळविण्याची व्यवस्था राजा करतो.
याच हेराबद्दल शाहूरात तसेच लेख्यापाच्याताहा राजनिष्ठ लोक
कोणकोण आहेत, व शत्रुगुप्त लोक कोणते हे शोधून काढ-
ण्याचे काम केले जाते राजनिष्ठ लोकांना दोष मान किंवा
बहास राभाकडून मिळते, आणि असमुशकडून राजाला
त्रास पोचणार नाही, अशी व्यवस्था करण्यात येते. किंवा
त्यांना नष्ट करण्यात येते. हेराचा आणखी उपयोग शेजारी
शत्रुगुप्तात असतोच परराष्ट्रिये, व स्वतःच्या राजाच्या पक्षाला
मिलणारे लोक तयार करण या कामांही करतात.

एका प्रकारचा मात्रिलोक कसे पारखून नेमावे व त्याच्या
बरोबर केलेल्या सरळी वशा गुप्त रास्ताच्या याबद्दल विवे-
चन आहे दुसऱ्या एका प्रकारणात परराष्ट्रात पाठवावयाच्या
वर्णासंबंधी माहिती दिली आहे. हे वकील नुसती घातमी
पोहोर्गधारे असून भागत नाही. तर त्यांनी परराज्यातील

राजाला ती माहिती पुरविण्याचे काम करणे जरूर असते. यानंतरच्या एका उदाहरणाच्या प्रकरणात 'राजपुत्रावरील देशरेखी' चा विषय आहे. राजाचे स्वतःचे सुमणे हे राजाला एक कायमचे भवकारण असते. त्याच्या अभ्यासातून राजाने त्याच्यावर बांगली नजर ठेवणे जरूर असते. कारण "राजपुत्र हे लोकण्याप्रमाणे स्वयंप्रभुभक्त झमतात."

या अर्थशास्त्रातील माहितीचा धर्मशास्त्रातील विषयाशी संबंध येतो. असे प्रकरण म्हटले म्हणजे राजाचे निलयधर्म ज्यात सांगितले आहे ते प्रकरण होय. या प्रकरणातच राजाच्या कर्तव्याविषयीचे वर्णन पाचले म्हणजे राजाच्या आधुन्यकमादितका अवयव व दगदगीचा आधुन्यकम दुसऱ्या कोणाचाच नसेल असे वाई लागत या प्रकरणात शेवटी (१, १९) धर्मशास्त्रातून उद्धृत केलेल्या पुढील ओळी आहेत:—

प्रमाणुले सुखे राजा प्रमानाच हिते हितं ॥

वात्सप्रियं हितं राजा प्रमाना तु प्रियं हितं ॥

म्हणजे, प्रजेच्या सुखात राजाचे सुख असते, आणि प्रजेच्या कल्याणातच राजाचे कल्याण असते राजाला स्वतःच्या प्रिय गोष्टीने मुल होत नाही, तर प्रजेला जे प्रिय त्यानेच राजाला मुल होते.

एक समग्र प्रकरण राजाच्या अन्त पुराची रचना व व्यवस्था याच्या वर्णनाला दिले आहे राजाने स्वाग्रियाचे रक्षण श्रेष्ठ पुरपाच्या मार्फत व स्वतःचे नैरक्षण अनेक उपाय-योजनांनी कसे करावे त्याची माहिती विदेश विस्ताराने दिली आहे राजाने अन्त पुरात जाताना इतर कोंणस्याहि ठिकाणच्या शिक्षा अधिक सावधगिरीने असले पाहिजे पुढऱ्या राजे अन्त पुरातील प्रागमातक हल्लापाना पळी पडले आहेत या टिपणी अन्त पुरातील कारस्थानांना विषययोगामुळे किंवा शस्त्रप्रयोगामुळे पळी पडलेल्या अनेक राजांची उदाहरणे दिली आहेत या पाहिल्या अधिकरणातल्या शेवटच्या प्रकरणात राजाने राजमाज्य त, राजमार्ग व इतर सार्वजनिक ठिकाणी विषयप्रयोगादि संकटापासून स्वसंरक्षण कसे करावे याबाबत सावधगिरीच्या सूचनांची माहिती दिली आहे

तु स रं अ धि क र ण. — या 'अध्यक्षप्रचार.' नामक अधिकरणातील विस्तारपूर्वक विषयाची कल्पना येथे त्याची यादी दिवामनेच कायती येईल. राज्यकारभाराच्या प्रत्येक खाल्लकरिता खास तपासनास असतात, त्याच्या विषयाच्या प्रकरणात निरनिराळ्या खात्याच्या कारभाराबाबत सविस्तर माहिती दिली आहे. गावे व नगरे, यांची रचना, भूमिनीची वाटणी, उद्योगधंद्याच्या योजना, म्हाणी, पाणीपुरवठा, बाजार, तसेच निराश्रित असलेल्या भनाय, रोमी, वृक्ष, इत्यादिकांच्या व विशेषतः आसन्नप्रचार ख्रियाच्या मदतीकरिता सार्वजनिक संस्था, यासंबंधीची, तसेच वन-रक्षणविषय, हत्तीची शिकार, किडांचे नाशकाम व संरक्षण,

तसेच खाजिना, कर, रांदणी, खाजिन्याच्या संरक्षणाकडाला अधिकार व स्थानी प्रशाची अफारतफर केल्यास त्याबद्दल कडक शिक्षा; शस्त्रा अनेक विषयासंबंधी या अधिकरणात माहिती आहे सरकारी अधिकाऱ्यावर केव्हाहि विश्वास ठाऊ नये अशाबद्दल पुढील वर्णन आढळते (२, २५)

यथा खनास्वादायितु नशक्य जिह्वातिलस्थं मधु वा विषवा अर्धस्तथा हाथेचरेणराज्ञःस्वल्पाऽप्यनास्वादायितुं नशक्य.

इत्यादी यथास्तस्सालिलेव अन्तो ज्ञातुं न शक्या सलिलीपवन्त. पुत्रास्तथा कार्यविधौ नियुक्ताः शत्रुं न शक्या वनमादनाः याचा अर्थ असा की, जिमेवर मधाचा किंवा विषाचा विडु पडरावावर त्याची वन न घेणे हे केव्हाहि शक्य नाही. त्या प्रमाणे राजाच्या खाजिनाकामभारांना राजाचे द्रव्य भोंबे तरी अपहरण न करणे अशक्य आहे. तसेच उपायप्रमाणे पाण्यात राहणारा मासा पाणी पितो किंवा नाही हे समजणे अशक्य आहे त्याप्रमाणे राजाचे खाजिन्याकडील कामगार पैसा खातात किंवा नाही हे कळणे अशक्य आहे.

इतर प्रकरणातील काही थोडेके विषय सांगता ते येथे प्रमाणे:— राजाचा अपराधना क्षमा करण्याचा अधिकार व त्याचा उपयोग, रानपरीक्षा, खाणी सणणे, मिठाचा व्यापार, नाणी पाडणे, खाद्य वदार्थीची निपज व देवदेव, भायात, व निर्गत व्यापार, सरहद्दीवरील व्यापाराचे नियंत्रण, सुतक्राम व विणक्राम, कृषि (जत, बातावरणशास्त्र इत्यादि), दाऊ तयार करण्याचे कारखाने, मोननगृहावरील नियंत्रण, वैद्य वृत्तीवरील नियंत्रण, हत्ती माणसाळणे, पाळणे व त्यांना बुद्धोपयोगी कण्याकरिता शिक्षण देणे, करवसुली इत्यादि. वर बातावरणशास्त्र असे वाद वापरले आहेत त्याचे कारण असे की, पाऊस मोनण्याचे साधन त्या काळी माहित होते (रॉयलीमेटि ऑरिगिनालजल सोसायटीचे फावटी नवले १९१२ पृ ९५.)

ति स रं अ धि क र ण — या " धर्मस्वयम् " नावाच्या अधिकरणात न्यायदानाविषयी विवेचन असून त्यात न्याय मिळविण्याचे कायदेशीर मार्ग व लोकांचे न्यायरीकसाचे हक्क याविषयांची माहिती आहे.

व व थं अ धि क र ण. — या " कटकशाधनम् " नावाच्या अधिकरणात राज्याला अपायकारक अशा सर्वे गोष्टींचा पोलीसाच्या मदतीने व दण्डशिक्षा बगैरे करून कसा बंदोबस्त करावा ते सांगितले आहे. यातील पहिल्या प्रकरणात ज्या "कंकडा" संबंधी विचार केला आहे ते लबाड कारागीर, खोटी नाणी करणारे, बेइमानी बैठ, फिरते उपदेशक नर्तक बगैरे लबाड लोक होत अशांचा बंदोबस्त राजाने करणे जरूर आहे. कारण असले लबाड लोक प्रत्यक्ष नावांना नसले तरी वास्तविक "चोर" या सदराखाली येतात बाकीच्या प्रकरणांत व्यापारावरील देखरेख (पदा-धीच्या किमती वाई नयेत, खाण्याच्या भिन्नसात लबाडी होऊ नये बगैरे बंदोबस्ताकरिता), सार्वजनिक आरोग्य व इतर सामाजिक बाबींची व्यवस्था, आणि या बाबतीतील

गुन्हेगारास शिखा करण्याचा अधिकार याविषयी विवेचन आहे. तिसऱ्या व चवथ्या अधिकरणातील मजकूर पुष्कळास धर्मशास्त्रातल्या सारखा आहे, व त्याचे याज्ञवल्क्य व नारद-स्मृतींशी फार साम्य आहे. या प्रथाच्या बालदृष्ट्या पूर्वी पर्यावृत्त मतभेद आहे, पण ते अवलम्बवळचे असावे असा संभव दिसतो.

पा च वें अ धि क र ण—या “योगवृत्तम्” अधिकरणात प्रथम राज्याचे शत्रू व राजद्रोहादि सर्वकर गुन्हे करणाऱ्या ज्या लोकाविरुद्ध उघडपणे राजाला काही करता येत नाही अशा लोकांना नाहांस करण्याकरिता कसे धूर्तपणाचे उपाय योगाचे ते सांगितले आहे. कावेवाजपण्याच्या सर्व युक्त्या येथे सांगितल्या आहेत. इष्टकार्यसिद्धयेथे योगलेखा कोण-ताहि अश्लाघ्य मार्ग त्याज्य मानला नाही, किंवा त्याची पूर्वा बेलेली नाही उदाहरणार्थ, राजद्रोहाचा संघाय आलेल्या एकाद्या प्रधानास राजा एकाद्या बंडखोर रानटी टोळीचा मोठ करण्यास पाठवितो, आणि त्या कामात लढाई होऊन प्रधान त्याच्या बरोबर मुद्दाम पाठविलेल्या दुष्ट लोकाकडून किंवा दरबडेखोराच्या वेपात आलेल्या गुप्त दंष्ट्राकडून मारला गेला, तरी जनतेला असे जाहीर करण्यात येते की, प्रधान लढाईतच मारला गेला, किंवा राजा लढाईला व शिकारोला जाण्याच्या वेतांत असता तो संशयास्पद बनलेल्या प्रधानांना पाठ घेण्यास बोलावितो, आणि ते राजाबडे निघले आहेत इतक्यात पूर्वेनकेतानुषंग गळेकापू लोक शस्त्रांछेपवून घेऊन राजवाचनात शिरतात व पकडले जाऊन त्यांची सडती होते तेव्हा त्यांच्या जवळील हत्यारं सापडतात व प्रधानांनी त्यांना रागव धार्य प्रयुक्त केले असल्याचा ते चाहणा करतात. नंतर सर्व प्रकर-ण जनतेला कळवून अशा संशयात प्रधानांना बंध करण्यात येतो, आणि गळेकापू लोकांमदल दुसऱ्याच कोणाला तरी पकडून त्यांना मरणाची शिक्षा देण्यात येते.

या अधिकरणातील दुसऱ्या प्रकरणात भजने पंशाच्या अडचणीत असता याजिना भरण्याचे कोणते उपाय योगाचे ते सांगितले आहे, व या उपायापैकी काही फारच कवेवाज-पणाचे आहेत. प्रथम जमीनदार, व्यापारी व उद्योगधंद्याचे याच्याकडून गोड बोलून किंवा धमक्या देऊन शत्रूय तिनके द्रव्य करूनपणे किंवा खंडांरुपाचे काढावे. नंतर श्रीमंत लोकाकडून मोठाल्या देणग्या मानाच्या जागा व पदव्या मिळवण्याच्या आश्वासनावर मिळवल्या. तसेच पाखंडी लोकांच्या व देवालय्याच्या मालमत्तेने सरकारी खाजिन्यात भर करावी. आणि राजाने एकाद्या ठिकाणी देवालयकट एकादि देवालय एका राष्ट्रांत तयार करून ते स्वयंभू निर्माण झाले अशी बाती लोकांत पसरवावी, आणि लोक तेथे यात्रेला व धार्मिक मिरवणुकींना जमू लागले म्हणजे त्यांपासून होणारे उत्पन्न सरकारी खाजिन्यांत टाकावे. किंवा दुसरा उपाय म्हणजे राजाच्या हस्तकर्त्री मांयिक असल्याचे जाहीर करून व एकाद्या झाडावर एणादे भूत आहे अशी लोकांच्या मनांत भांति

उत्पन्न करून तन्निवारणार्थ म्हणून लोकांकडून पैसे उकळवे. शिवाय एका दगडांने दोन पक्षी मारण्याप्रमाणे असा उपाय करावा की, गैरविश्वास लोकांना काही तरी गुन्हात पकडून त्यांना कैदेची किंवा मरणाची शिक्षा द्यावी, व त्याबरोबरच त्याची इस्टेट बालसा करून खाजिन्यांत भर घालावी. तिसऱ्या प्रकरणांत लहानमोठ्या सर्व आधकाऱ्यांचे व नोक-रांचे पगारमान सांगितले आहे राजपुरोहित व प्रधान याच्या ४८००० पासून अगदी खालच्या नोकराच्या ६० “पण” पगारपर्यंत वार्षिक वेतनाचे आकडे बरोबर हिशोबाचे दिले आहेत पुढील प्रकरणांत दरबारी लोकांसंबंधीचे नियम आणि मंत्रीमंडळींना उपदेश केलेला असून त्यांनी आपापल्या हातीं पूर्ण अधिकार कसा ध्यावा ते सांगितले आहे.

स हा वें अ धि क र ण.—या “मंडलयोनिः” नामक अधिकरणापासून शासनशास्त्र या विषयाला खरा आरंभ होतो पहिल्या प्रकरणात सात प्रकृती उर्फ मुख्य सत्तेची सात अंगे किंवा तत्वे (राजा, मंत्री, प्रजा, जनपद, दुर्ग, ठिकाणे, खजिना, सैन्य व मित्र) व त्या प्रत्येकाला लाग-णारे गुण सांगितले आहेत. दुसऱ्या प्रकरणांत आपापसाच्या शत्रुमित्र मंडलाबद्दल व्याख्या दिल्या आहेत. शत्रुमित्र ठरावण्यात पुढील चारकांईचे भेद दिले आहेतः शत्रू, मित्र, शत्रूचा मित्र, मित्राचा मित्र, शत्रूच्या मित्राचा मित्र, प्रच्छन्न शत्रू, प्रच्छन्न मित्र, प्रच्छन्न शत्रूचा मित्र, प्रच्छन्न मित्राचा मित्र मध्यस्थ, तटस्थ; या वर्गीकरणानंतर मित्र व शत्रू याचे सद्ग व कुश्रिम असे दोन पोटवर्ग केले आहेत. यांनंतर राज्याची आर्थिक उन्नति व संरक्षण यासंबंधीच्या तत्वांची माहिती दिली आहे.

सा त वें अ धि क र ण.—याला “पादगुण्यम्” असे नांव असून त्यात शासनशास्त्रातील सहा पद्धती आहेत त्याः—शांतता, युद्ध, तटस्थपणा, युद्धाची सिद्धता, दोस्ती आणि द्वैधीभाव म्हणजे शत्रुत्व व मैत्री या उभयपक्षांना साजेल अशी वृत्ति. या सहापैकी प्रत्येक पद्धति केव्हा व कशी उपयोगात आणावी याविषयी माहिती याच अधिकरणांत दिली आहे.

आ ठ वें अ धि क र ण—या “व्यसनाधिकारिक” नांवाच्या अधिकरणात राजाची व्यसने म्हणजे शिकार, जुगार, मद्यपान, खिवावर आमक्ति याबद्दल तसेच राजाबरोबर संकट म्हणजे रोग, अग्निप्रलय, जलप्रलय इत्यादिकांबद्दल वर्णन असून त्यापैकी अत्यंत भयंकर व्यसने कोणती ते सांगितले आहे.

न व वें अ धि क र ण.—या “अभिनया-स्वरक्षम्” आणि “साम्राजिकम्” या नांवाच्या दोन प्रक-णांत सर्वेसां युद्धविषयक गोष्टींची म्हणजे (सैन्यात भरती, सैन्याचे निरनिराळे प्रकार, सैन्याच्या छावणीची रचना व व्यवस्था वगैरे) माहिती दिली आहे. ज्याला सरळ युद्धात शत्रूचा पराभव करण्याचे सामर्थ्य नसेल त्या राजाने

शत्रुनाशाच्या कोणत्याही कुटिल उपायाचे अवलंबन करण्यात क्वचन नये अन्वद्वा प्रत्यक्ष लढाईची वेळ येईल त्यावेळीं राजानें सैनिकांना भाषणांनीं; उत्तेजन द्यावें या कामात त्यानें ज्योतिषि, पुरोहित व दत्तारचे भाट यांची मदत घ्यावी; आणि त्यांनीं शूराना स्वर्ग व भौतिकां नरक हें बक्षीस मिळतें असें सैनिकांना सांगावें. शेवटीं असें सांगितलें आहे की, शत्रूचा पराभव करण्याकरिता केवळ सैन्यावर भिस्त ठेवून भागत नाही, तर कपटाचा प्रयोगहि करणे जरूर असतें; कारण,

एकं हन्याम वा हन्यादिपुः क्षिप्तो धनुष्मता ।

प्राप्तेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्रम्यतानपि ॥

म्हणजे योद्ध्यानें सोडलेल्या एका धागानें फार तर एक इसम मरेल, कदाचित कोणीहि मरणार नाही. परंतु युद्धिमान मनुष्यानें जोखिलेली युक्ति गर्मांत असलेल्या शत्रूला सुद्धा मारूं शकते. ही कविता दिल्यावर पुढील अधिकरणात युद्धप्रसंगां योद्ध्याच्या अनेक पुस्त्यांचे वर्णन केलें आहे. अ क रा वें अ धि क र ण.—याचें “संयुक्तम्” असें नाव असून त्यात युद्धजीवी अशा संघाशीं राजानें वर्तन कसें करावें ते सांगितलें आहे. प्रथम राजानें त्यानीं स्वपक्षाकडे ओढून घेऊन त्यांचा स्वतःच्या फायद्यासाठीं उपयोग करून घेण्याचा प्रयत्न करावा. पण ह्या प्रयत्न न साधल्यास राजानें अनेक युक्त्याप्रयुक्त्यानीं अशा संघांतील लोकांत परस्पर वैमनस्य उत्पन्न करून ते निरपद्रवी होतील असें करावें. या कामीं राजानें शिष्यांचा उपयोग करावा. शिष्याच्या प्राप्तीसाठीं त्यांची आपसात तुरस व भाडणें लागली म्हणजे गळेकापू लोक धाहून त्यांतील मुख्याला ठार करावें.

बा रा वें अ धि क र ण—यास “आखिलयसम्” नाव असून त्यात असमर्थ राजानें जवळ शत्रूच्या नाशासाठीं हेराच्या, गुप्तहस्तकाच्या, गळेकापूच्या व विषप्रयोग करणाऱ्या इसमाच्या मदतीनें काय काय करावें ते सांगितलें आहे.

उदाहरणार्थ, गुप्त हस्तकाना माझेकाचा वेप घेण्यास सांगून त्याच्याकडून कामवीरित राजाना कायोदीयक औषधें पण जें वास्तविक प्राणघातक विष असेल तें देविणें, किंवा राजानें आपल्या हेरांना व्यापारी, धनगर, किंवा संन्याशी अशा वेपानें सरहद्दीवर पाठविणें म्हणजे ते शत्रूच्या गुलामात सर्वत्र संचार करू शकतात. किंवा मद्यमासांचे व्यापारी या नगरांनें लोकांना फसवून विषप्रयोग करूं शकतात. किंवा शत्रुपक्षाचे लोक ज्या देवालायात किंवा याज्ञेच्या जागीं जमत असतील त्या ठिकाणीं याच्या साहाय्यानें जमलेल्या शत्रुपक्षीय लोकांच्या झेप्यांत भिती किंवा खडक कोसळून त्यांचा नाश होईल असें करणें इत्यादि प्रकारच्या युक्त्या सुचविण्या आहेत.

ते रा वें अ धि क र ण—या “दुर्गलम्भोपायः” नामक अधिकरणांत तटवर्दीचीं ठिकाणीं कावीज करण्याचें उपाय सांगितले आहेत. जर शत्रूचें एखादे गांव कावीज करणें

असेल तर राजानें स्वतःला अनुकूल असलेल्या लोकांना उत्तेजन द्यावें आणि शत्रुपक्षाच्या मनांत स्वतःच्या भयंकरतेचे व दैवतीच्या अनुकूलनेचे चमत्कार प्रसिद्ध करून धास्तो उपक्रम करावा. सर्वज्ञतेची कीर्ति पसरविण्याकरितां गुप्त हेराच्या व खतुवरांच्या साहाय्यानें मिळविलेली माहिती प्रसिद्ध करावी व ती माहिती दैवी सामर्थ्यानें मिळाली असा बद्दलाण करावा. दैवतें बोलतात अशी कीर्ति पुढील उपायांनीं मिळवावी—कुंढातून अग्निदेवता किंवा मूर्तीतून देवता बोलते असें दाखविण्याकरितां अग्निकुंडाजाली किंवा मूर्ति-मधोल पोकळ भागात स्वतःचा हस्तक गुप्तपणें बसवून त्याच्या तोंडून भाषण वदवाचें. शत्रूवर करणाऱ्या राजाचा नाश करण्याच्या युक्त्यांपैकी एक पुढीलप्रमाणें आहे. (१३ १७२). “शत्रूच्या गावानगीकच्या एका डोंगरातील गुहेत मुण्डन केलेला किंवा जटा वाडीवलेला एक कपटवेप-घारी संन्याशी बसवावा. त्यानें चारों वेपे बय असल्याचे सांगवें व त्याचे नरबेचे शिष्य असावे. त्या शिष्यांना फल-मूलांची भेट घेऊन प्रधान व राजा यांच्याकडे जावें आणि संन्याशी महाराजाच्या भेटीस त्यांना बोलवावे. राजा भेटीला आला म्हणजे त्याला संन्याशानें जुन्या राजाच्या व जुन्या स्वर्गाच्या गोष्टी सांगाय्या आणि म्हणावें “भार वर्षे पुरी झाली की, त्या प्रत्येक वेळीं मी अग्निंत प्रवेश करतो आणि पुन्हा तरुण होतो आतां तुझ्या देखत चौथ्या खेपेस मी अग्निंत प्रवेश करणार आहे परंतु तूं मजबळ असणें जरूर आहे, तूं तान वर माग.” राजानें संमति दिली म्हणजे संन्यासानें पुन्हा म्हणावें: “हें पाहण्याकरितां व आहुति देण्याकरितां सात दिवस व सात रात्री जायका-मुलासह तू येथें राहिले पाहिजे.” याप्रमाणें राजा तेथें राहता असता त्याचा शांत करावा.”

तटवर्दीचे ठिकाण कावीज करण्याच्या कपटाच्या योज-नाच्या वर्णनाला बरीच प्रकरणें खर्च केल्यावर नंतरच्या एका प्रकरणांत अखिल ठिकाण सरळ मार्गानें वेदा घालून एक हस्तगत करावें ते सांगितलें आहे. नंतर एक महत्वाचें प्रकरण आहे त्यात शिकून घेतलेल्या प्रदेशात घातता कशी प्रस्थापित करावी ते सांगितलें आहे. त्यात असें आहे की, “जेव्हा राजा एखादा नवा मुख्य हस्तगत करतो तेव्हा त्यानें तेंघील पराभूत राजाचे दुर्गुण स्वतःच्या गुणानीं झाडून टाकावे व त्याचे गुण स्वतःच्या भंगचे गुण दुष्ट वाढवून पिके पाळावेत. स्वतःची कर्तव्ये नियमितपणानें करून, उदार देणग्या देऊन व नव्या प्रजेला हक्क व मान-मरातब देऊन रक्षांचे कल्याण साधण्यास धाटवें.... पोषाख, रीतिभाती, भाषा व रहानी या बाबतींत त्यानें या नव्या प्रजेचें अनुकरण करावें. तसेंच त्याच्या देवता, समारंभ, उत्सव, वगैरे धार्मिक बाबी त्यानें पाळाव्या. त्यानें विद्वानाचा व इतर शिष्टांचा सन्मान इनामे, देणग्या किंवा वरमाफी देऊन करावा. कैदी मुक्त करावे. कित्येक

सणाच्या दिवसां प्राणिद्वया वद करावी. आणि भूतदया-
दर्शक इतर अनेक गोष्टी सुरू कराव्या. "अर्थशास्त्रात"
ह्या या गोष्टी उच्युक्तेच्या दृष्टीला सोडून नाहीं.
मात्र भूतदया, व न्याययुद्ध या तत्त्वाकरिता या गोष्टी
सांगितलेल्या नसून केवळ भिकलेल्या देशात शांतता प्रस्था-
पित करण्याचे उत्तम उपाय म्हणून त्या सांगितल्या आहेत.

च व दा वें अ धि क र ण.—याचें नांव "औपनिप-
दिकम्" असें असून ते पुस्त उपाय म्हणजे अभिचार
(जादूटोणा) यासंबंधाचे असून तें समजण्यास कठीण आहे.
रयात आसीं खावण्याची व डार मारण्याची मनुष्याला
वेद द्यावयाची व दुसरे अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न
करण्याची शीपधे, मिश्रणे यैरे सांगितली आहेत. तसेंच
एकोक महिना अन्नावाचून राहता येईल, शरीरवर्ण पाळतां
येईल, अश्वीवरून चालत जाता येईल, स्वतःला व इतरांना
अदृश्य बनविता येईल, मनुष्यास व इतर प्राण्यास होंप
लावता येईल, इत्यादि प्रकारचे औपनिपदयादि सांगितले
आहेत.

प थ रा वें अ धि क र ण.—या "तंत्रयुक्तिः नावाच्या
शेवटच्या अधिकरणात या एकंदर ग्रंथाच्या रचनेची
योजना दिली असून त्यात दिलेल्या अनुमान पद्धतीची यादी
दिली आहे. भोमासाकाराच्या तर्कपद्धतीत व तत्त्वज्ञानाच्या
माध्यमात कथ पाव किंवा सहाच अनुमानपद्धति आढळतात,
तर या ग्रंथात वतीस अनुमानपद्धति, त्याच्या व्याख्या
व या ग्रंथातीलच उदाहरणें यासह दिल्या आहेत. या
वतीस पारिभाषिक शब्दप्रयोगात नाहीं व्यापपद्धती-
तील व तर्कपद्धतीतील शब्दप्रयोगासारखे आहेत. पण
त्यावरून अनुमान असे काढावयाचें असेल कीं निस्त-
पूर्व ४ व्या शतकात तर्कशास्त्राचे नियम अस्तित्वात
होते, तर मात्र सदरहू अर्थशास्त्र हा ग्रंथ ख्रि. पू. चवथ्या
शतकातील सुप्रसिद्ध रामकारणी पुण्याने लिहिला असें
मानण्याऐवजी नंतरच्या कोणी पंडितांनीं जुन्या ग्रंथाच्या
आधारे तो लिहिला असावा असें मानण्यास या शेवटच्या
प्रकरणाने पुरावा आहे असें प्रो. विंटरनिम यांचे मत आहे.

कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या या विषयाच्या पहाणीवरून असे
सहज दिसून येईल कीं हा ग्रंथ अप्रतिम असून भारतीय
वाङ्मयातील दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथापेक्षा प्राचीन भारताचा
सांस्कृतिक व्याप व सांस्कृतिक स्थिति यावर याचे
अधिक प्रकाश पाडला आहे. मोठमोठे पंडित भरतात
तें क्षणभे निरुप्रायत वेदगुप्त रामाच्या मंत्र्याने हा रचला
हे वर खरे असेल तर हे साहित्य निःसंशय अमोलिक आहे.
व इ. स. पू. ५ व्या शतकातला हा धरावा लागेल. शिवाय
हत्तक्या प्राचीन काळच्या भारतीय वाङ्मय व संस्कृति या
संबंधाच्या हा पहिला असा एकच ग्रंथ म्हणता येईल
कीं, ज्याचा रचनाकाल नक्की करता येतो प्रथमतः हा
कौटिल्याचाच ग्रंथ असावा असेंच मत होतें. उदाह-

रणाचें, प्रथम याकोबी [भारतीय तत्त्वज्ञानाचा प्राचीन
इतिहास], एस बीए १९११, ७३२
इ, कौटिल्यावरून वाङ्मय व भाषा यांचा इतिहास आणि
संस्कृतिविषयक विवेचन". एस बीए १९११
१५४; इ; "कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या खरेपणाविषयी त्वात्री"
एस बीए १९१२, ८३२ इ; मेड डीएम जी. ७४,
१९२०; २४८ इ २५४ इ. या लेखात] या ग्रंथाच्या चाणक्य-
कर्तृत्वाविषयी अनुकूल मत देता झाला, अनेक याकोबीमत
भाषा धरतात; [उ चापेंडितेर डब्ल्यू. मेड. के. एम. २८,
१९१४, २११; स्मिथ-अर्ली हिस्ट्री १५१ इ; फ्लोड-ट्रॅन्स-
डकटरी नोट डू ग्रामशास्त्रीज इंग्लिश ट्रान्सलेशन (१९१५)
सौली-इंग्रेडोझिओने पा. १६ इ, गार्व-सांख्यिकीसांकी,
पा. ३ इ.] पुढील भारतीय पंडिताना कौटिल्याच्या या ग्रंथ
संपादनबद्दल मुळीच शंका नाहीं [ग्रामशास्त्री (ग्रंथाच्या
संस्कृत व भाषांतराच्या प्रतीतील इंग्रजी प्रस्तावना); एन्.
एन्. लाहा-स्टडीज इन्. एन्सॉर्ट हिंदू पॉलिटी (लंडन १९१४)
आणि राधाकृष्ण मुकुर्जी लोहाच्या ग्रंथावर प्रस्तावना; हर
प्रसादशास्त्री, जेएएस बी ६, १९१०, ३०५ इ. आणि के. पी.
अय्यर, इ-ए ४२, १९१३, ३०६. त्याच प्रकारचें
मत व्यक्त करणारे इंग्रज लेखकहि आहेत. पार्निटर जे
आरए एस १९१७१५७ इ., १५९ इ; एल डी.
बार्नेट, अँडिक्टिडॉज ऑफ -इंडिया, लंडन १९१३,
पॅरा १८.]

अशा स्वरूपाचा ग्रंथ उपलब्ध. अस-
ल्याची भावना आल्हादकारक आहे यासुद्धेच
आपल्या निर्णयबुद्धीवर भावनाचा पगडा न बसू देणे व हा
ग्रंथाचा रचनाकाल इ. स. पू. ४ वे शतक हा आदि
कीं नाहीं हें फार बाराकाईज पाहणे अत्यवश्यक आहे.
हिलेब्रन्ड, [स्ट्रॅट्डीएमजी. ६९, १९१५, ३६० इ.,
आणि बी. जी. १९१५, ६२९ याहीं तुलना करा.]
म्हणतोः—या सर्वच ग्रंथाचा एकदा कौटिल्यच कर्ता
असेल असे आपण समजता कामा नये. त्याच्या शास्त्र-
बरोबर याची उत्पत्ति झाली. हर्टेल [संज्ञाव्याप्तिचाचें भाषा-
ंतर १ चाल, २९] हा हिलेब्रन्डप्रमाणेच कौटिलीय अर्थशास्त्र
एकदम रचले गेले नाहीं असें समजतो पण त्याचें असें मत
दिसतें कीं, या ग्रंथाचा व भाषाचा मूलास चाणक्याच्या
काळीच प्रादुर्भूत झाला यात शंका नाहीं. ओल्डनबर्ग १९१३
सालात म्हणतो कीं कौटिलीय हें इ. स. पू. ३०० च्या
सुमारास चाणक्याकडून किंवा त्याच्या नंतरच्या पंडि-
ताकडून रचले गेले, पण पुढें [एन्सीक्लोपिडिया. १९१८
यात] त्याची "एताद्विषयक अस्त अश्रद्धा दिसून येते.
गौलीला प्रथम हा ग्रंथ चाणक्याचा वाटला (" राज-
नीतीवर एक प्राचीन भारतीय ग्रंथ, जर्मन लेख १९१२) पण
हळूहळू त्याच्या कालाविषयी व खरेपणाविषयी खाळां संशय
येत चालला (स्ट्रॅट्डीएमजी ६८, १९१४, ३५९) व

१९१९ मध्ये तो कौटिल्याचा काळ इ. स. ४ येथे किंवा ५ वें शतक असा निश्चित करितो (" तौलनिक न्यायतत्व शास्त्राचें नियतकालिक ज्ञान. ३७ पा. ३२९) ए. बी. कीप (जे. आर. ए. एस. १९१६, १९३० इ., १९३०, १९२८) आणि डॉ. भादारकर (प्रोसीडिंग्ज् ऑफ् ट्रॅन्झॅक्शन्स ऑफ् दि फाईर् ओरिएण्टल् कॉन्फरन्स पुणे १९२०) यांनी या प्रथाच्या खरेपणाविषयी संशय घेतला आहे व चाणक्याचें संपादन अमान्य केले आहे.

आपणाला कौटिल्याविषयी कितपत माहिती आहे ? पुराणे (भविष्यकथनाचें स्वरूप देऊन) असे सांगतात की, कौटिल्याने नंदराजवंशाचा उच्छेद करून चंद्रगुप्त मौर्याला राज्याभिषेक केला. [एझ्. ई. पार्थिटेर-दि पुराणाज् ऑन दि डिनॅस्ट्रीज् ऑफ् दि कलि एज्,] कर्ता पुरय या नात्याने प्रसिद्ध असली तरी आचार्य किंवा ग्रंथकर्ता म्हणून पुराणें कौटिल्याचें मुख्य व वर्णन करित नाहीत चंद्रगुप्त इ. स. पू ३२९ च्या गुमारास राज्यासूद झाला, इ. स. पू ३०२ मध्ये त्याच्या दरबारा मौर्यस्थिनीज हा ग्रीक मनुष्य संस्कृतस निवेदनाच्या बर्फील म्हणून आला त्याने आपल्या अनेक वर्षांच्या परदेशवासाचा इतिहास लिहून देवलेला उपलब्ध आहे. हा ग्रीक मेगॅस्थिनीज, किंवा पुढचे प्राचीन प्रथकार या प्रसिद्ध चंद्रगुप्ताच्या मेन्यासंबंधी काहीही लिहीत नाहीत हे चमकारिते नव्हे का ? मेगॅस्थिनीजच्या इतिहासाशी अर्थशास्त्र किती जरी बारकाईने ताडून पाहिले तरी अर्थशास्त्रकर्ता मेगॅस्थिनीजचा समकालीन होता असे मानण्याला मुख्य आधार मिळत नाही. [आर. सुवर्ण यांचा लाहा वाच्य्या " स्टडीज् इन् एग्जट हिंदु पॉलिटो " याला प्रस्तावना, पहा.] मुक्ती आणि हिमय (अर्ली हिस्ट्री) हे आपणाला मेगॅस्थिनीज आणि कौटिल्य यांमध्ये असे साम्य सापडले असे समजतात. एच. जी रॉलिनसन (इंटरकॉन्टिनेंटल इंडिया ऑन वेस्टर्न वर्ल्ड कॅपिट्र १९१६), हे, कौटिल्य आणि मेगॅस्थिनीज काही अर्शा एकमेकांशी जुळतात असे सिद्ध करण्याला लाहाचा आधार घेतात. काही नावांती असे साम्य आहे खरे पण झोटी स्टॅन्डप्रमाणें (" मेगॅस्थिनीज, ऑन कौटिल्य " एझ्. डब्ल्यू. ए १९२९) ग्रीक रिपोर्टरनी कौटिल्याशी पूर्ण तुलना करता येणारा, मद्रासाच्या यापतीत साम्यवेष्टा विरोधकांच्या जगत निघतील. शिवाय, आशोककालीन स्थिति व कौटिल्यात वर्णिलेली स्थिति यांमध्ये म्हणण्यासारखे साम्य आढळत नाही. डॉ. धामसने जे. आर. ए. एस. १९१५, यात जे उत्तरे घेतले आहेत त्यावरून काही सिद्ध होता नाही महाभाष्यात मौर्याचा व चंद्रगुप्ताच्या सभेचा उल्लेख केलेला आहे. पण कौटिल्याविषयी ते काहीच बोलत नाही कौटिल्याविषयी जो इतर माहिती आढळते ती वेबळ दंतकथा व वादबरी वजा म्हणता येईल; उदा. " मुद्राराक्षस " नाटकातील कथा ' सोमदेवाचे ब्रह्माक्षरसागर " आणि हेमचंद्राचे परिशिष्टपत्रे

यांतील कथा या ठिकाणी चाणक्य हा बहुतेक वेळा घृत व कपटी मुस्ताई असा दाखविला असून, या स्वभावाच्या कोणत्याही कथा त्याच्यावर लादलेल्या दिसतात. आणि या वर्णनानुसार कौटिल्याची आचार्य किंवा ग्रंथकर्ता म्हणून काहीच कामगिरी सांगितली नाही मुद्राराक्षसाच्या पहिल्या अंकात फक्त कौटिल्य आपल्या शिष्यांसह प्रवेश करितो असे आचार्यस्वरूप दाखविले आहे खरे, तथापि कौटिल्यास अर्थशास्त्राच्या प्रधान भागात नंद, मौर्य, राजा चंद्रगुप्त किंवा तत्कालीन स्थिति यासंबंधी कोठेच उल्लेख आढळत नाही मुक्तीना काही ठिकाणी (लाहा. पा. ३३ पहा) चंद्रगुप्तासंबंधी उल्लेख दिसतात पण ते कोणत्याही वळण्यासारखे नाहीत असे विंटरनिझला वाटते.

खुद्द अर्थशास्त्रात तो कौटिल्याचा प्रथम असल्याचें प्रतिपादिले आहे; १. १ आणि २ १० यांच्या शेवटच्या श्लोकात व ग्रंथाच्या शेवटी. म्हणजे ज्या ठिकाणी " ज्याने सटवन् व टक्क्यापूर्वक नंदराजाकडे असलेली भुमि, तरवार व ज्ञान उद्धृत केले तो " असा नंदनाशाबद्दलचा उल्लेख आहे त्या स्थळी याचा दाखला सापडेल " उद्धृत केले " (उद्धृतानि) याचे येथे तीन निरनिराळे अर्थ आहेत. त्याचा आशय हा: " ज्याने ता. इ. ३०२ मध्ये जे जे जे, ज्ञान (जुन्या ग्रंथावरून हे अर्थशास्त्र) बाहेर काढले, ज्यान म्याच्यासुन तरवार माघर वाढिली आणि ज्याने नंद राज्याच्या हातून त्याच्याच मालकीची जमीन हिंसकासून घेतली " अथे आहेत पण ज्यात हे श्लोक आहेत ते आचार्य जरी ग्रंथाच्या मूळ भागातले असले व सरतेशेवटी जोडलेले नसले (सरते शेवटी जोडलेले दाखविले असेच विंटरनिझला समजनीय दिसते) तरीमुद्दा अर्थशास्त्र हे कौटिल्याचें आहे असे होणार नाही, ते फदाजित त्याचें असे दाखले असे म्हणता येईल मूळ ग्रंथात देखील कर्ता चाणक्य किंवा विष्णुगुप्त असे न म्हणता केवळ कौटिल्य हा नावाने नमूद त्याचा उल्लेख आढळतो व " कौटिल्य " हे नांवच मुळी ते ग्रंथकाराचें खरे नाव नसावे असे उघड सांगते. " कौटिल्य " म्हणजे खोटेपणा, डोंगरीपणा कौटिल्य नावांतील हा अर्थ मुद्राराक्षसाच्या वर्याला माहीत होता (१ अ. ७. १ आणि ४ श्लो २ पहा) व म्हणून चंद्रगुप्ताच्या मर्याने आपण स्वतःला हे नांव लावून घेतले असेल असा मुख्य सजब दिसत नाही असे विंटरनिझ समजतो. पण एखाद्या ग्रंथकारास अशा नावाची आवश्यक असेल शक्य नाही असेही म्हणत नाही. याकोबीच्या मतें या ग्रंथाचा कर्ता पंडित नसून एखाद्या मुस्तडी अनावा तो त्याला " भारतातील विस्मार्क " असे नाव देतो व प्रेक्षिक दि प्रेक्षमाणे त्याने पुरातात्त्विका वेळी किंवा इतिहासकारांनी आपल्या आयुष्यातील कामगिरीवर एक औपपत्तिक ग्रंथ लिहिला असे याकोबी म्हणतो. पण हा याकोबीची उपपत्ति अर्थशास्त्रातील विषय

वस्तु खरी असले असे विद्वानिहाला वाटत नाही. काही, पंडितांनी इच्छेच्या इतर शास्त्रीय मंत्रातल्याप्रमाणे या अर्थशास्त्रांत आपणाला तोंच व्याख्याची आवश्यकता दिसून नव्हती. प्रकरणे आणि सूत्रे आढळून येतात. शिवाय नीतिसूत्रांनी रचलेली उपलब्ध असलेली व प्रगत अशी परिभाषा या मंत्रात गृहीत भरलेली दिसते. कोटिशास्त्राच्या सारची एक फार पुरातन काळापासून चालत आलेली शाखा गृहीत धरल्यासच, आपाचे, किंवा (मानव, यादृश्यत्व, औशनस यासारख्या) काही शाखा, किंवा (भारद्वाज, विशालाक्ष, पराशर यासारखे) व्यक्तींचा ऐक्य यांची मते वैदिक्यांच्या मताशी तुलना करण्याकरिता जी माहिती आहेत, ती व त्यावरील चर्चा यांचा अर्थ आपणास समजावून देईल. अशा चर्चांच्या शेवटी "कौटिल्य असे म्हणतो" या शब्दात प्रमाणभूत मत सांगितले असते तेव्हा या मंत्राचे कर्तृत्व कौटिल्याकडे जाते हे खोटे नाही, तथापि ही चर्चांचे नाव सांगण्याची पद्धत बहुधा पुन मंत्रातच आढळते. हे सूत्रांचे वैयक्तिक लेखकाचे म्हणून मानले जात नाहीत. उदाहरणार्थ, पूर्वमीमांसा-सूत्रात वैमिनीचे, नेहात सूत्रात भारद्वाजाचे व बौधायन-धर्मसूत्रात बौधायनाचे नाव आले आहे. येथे प्रमाणे विद्वानिहाल विवेचन करतो व कौटिल्याचे अर्थशास्त्र कौटिल्याचे ते समजण्यात येते ते केवळ एकाच कारणाकरिता होय असे म्हणतो व ते कारण म्हणजे हा वैदिक्यांतील चंद्रगुप्त राजाचा भ्रात्र शासनशाखाचा उपासक नसल्या तरी एक नमुनेदार गुप्त होता असे दाखविले. कारणच किंवा कौटिल्य हा सुलंकृत घूर्त व कावेबाज मंत्र्याचा आदर्श; पण आपल्या राजाशी फार दमनी व एकनिष्ठ असा गुप्त म्हणता येईल व अशाच पुण्याचा समुदाय आपल्याला भासापासून पुढच्या राज्यापासून बाळगण्यामध्ये नेहमी आढळत, व यासुद्धे पुढील काळी सर्व नीतिशास्त्रे मागे पाहण्यापासून नेहम मिळविली आहेत.

या मूळ मंत्रातील विषयाकडे दृष्टि केवळत्यास आपणास असे दिसून येईल की, शासनशाख (संवृत्त अर्थाने) या विषयाखेरीज व्यवहारातील अनेक विषय यात भरले आहेत. या विषयांच्या विवेचनात कलाकौशल्य, कृषिकर्म, खनिजोदन, मुद्राशास्त्र इ. यासारख्या क्षेत्रातील सुविस्तर ज्ञान तराकी पूर्णपणे लोकांमध्ये असल्याचे गृहीत धरले आहे, व हे ज्ञान ह्या प्राचीन काळामुळा एकट्या माणसाला आपलेसे करणे अमर्दा अशक्य होते. आपण अशी कल्पना करू या की, या विभागासाठी कौटिल्याने निरनिराळे अधिकारी आपल्या मर्तास घेतले होते. या तत्त्वे याकोणीचे मत होते आणि ते कामदेकीय समजुतीची विवेचना नाही. इटल व शार्पटियर यांचेहि मत तसेच दिसते. अर्थशास्त्राच्या उद्देशाने नीतिशास्त्राचे अमृत काढले त्या प्रसिद्ध आणि शास्त्राच्या नियमसुक्ताला तत्कार असे " या बार्मिदकवि वताच्यावरून त्या मंत्रकाराची कौटिल्य हा पूर्वकालीन

ज्ञानाचा संपादक व कर्ता सुसह्य होता अशी समजूत व्यक्त होते. कौटिल्यामध्ये येणारे अनेक नवीन शब्द अर्थशास्त्रातर्गत विविध शास्त्रीय शाखामध्ये विवेचिते आहेत. [इटल डब्ल्यू शेडकेम २५, १९१०, ४१६ इ. याकोबी एसबीए १९११, ९५४ इ. शार्पटियर डब्ल्यू शेडकेम २८, १९१४, २९१ इ.] विद्वानिहाला मते निरनिराळ्या शाखांवरचे स्वतंत्र मंत्र त्या काळी असून अर्थशास्त्राच्या संपादकांनी ते काही थोडा फरक करून आपल्या मंत्रात अंतर्भूत केले, असे म्हणणे जास्त समुचित दिसेल. या म्हणण्याचे प्रत्यंतर म्हणजे तेच तेच विषय पुढील अध्यायातून आलेले नेहमी आढळतात. शिवाय बरील विधान गृहीत धरल्यास अर्थशास्त्राच्या उदयापूर्वी केवळ शासनशाखांतच नव्हे, तर विविध कला व्यापार व व्यवहार यांच्या शाखांतहि बरेच दिवसापासून वाढण्यास चालूच लागली, असे निदर्शनास येईल. आपला हा मंत्र इ. स. पू. ४ व्या शतकातला आहे असे म्हणणे, थोडक्यात सांगायला येईल म्हणजे काहीतरी अशक्य बौद्धतासाधारित विद्वानिहाला वाटते.

कौटिल्याचा काळ निश्चित करण्यास त्यात प्राचीन अर्थशास्त्र वाढण्याखेरीज दुरुषा कीमता वाढण्यास वर्ग ठाऊक असल्यावरून उल्लेख आहेत हे पाहिले पाहिले, वेद आणि वेदांगखेरीज वर्णनपर व उपदेशपर महाकाव्य-वाङ्मय माहात असावेसे दिसते. महाभारत व रामायण यांतील मुख्य कथांचे तर पूर्वापासून माहीत होतीच; पण वा दोन महाकाव्यात व आढळणाऱ्या त्या काही कथा आहेत, ह्या प्राचीन वैदिक व बौद्धवाङ्मयातून उद्भूत वेल्या असाव्यात. तथापि येथून तेथून भाषांनी कथांचे उल्लेख केलेले दिसतात. कौटिल्यात कोठेहि त्या काळा एकाच काव्य किंवा नाटक अरिक्तात असल्याचा आंगुल दाखला मिळत नाही.

तेजःशक्ति, दक्ष, मारुति आणि वास्त्यायाचे "व्याज-भाष्य" यात कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हा सुप्रसिद्ध व वैदिक-साच्या मंत्र्याने केलेला असा मंत्र असल्याचे मानले आहे. कौटिल्याचे ज्ञान नव्य आणि नारद यांच्या धर्मशास्त्राशी मागे दाखविलेले साध्य, त्याचप्रमाणे कौटिल्यात किंवा त्यात उल्लेखिलेल्या एखाद्या कलाविषयक मंत्रात किमतेच आढळणारे ज्ञान आपण लक्षात घेतल्यास विद्वानिहाला मते असे म्हणणे सांगेल की, हे अर्थशास्त्र प्राचीन आहे तरी इ. स. ३ व्या शतकाहून प्राचीनतर नाही. जर न्यायशास्त्र आणि तंत्रशास्त्रादिक इ. स. ४ व्या शतकात टाकिली (व हेच अधिक संभवनीय आहे) तर कौटिल्याच्या त्याचारा अलीकडे येईल. जैन संप्रदायाच्या नैदासूत्र आणि अनुयोगद्वार यांतील ब्राह्मणशाखाच्या यादृश " कौटिल्यम " असा जो नायनिर्देश आहे, त्यायोगे विद्वानिहाला गृहीत जास्त काही सिद्ध होत नाही. याकोबी [शेडकेम २८, २९५४] शार्पटियर [उपराध्यायन प्रत प्रस्ता. पा. २ इ.] यांपैकी कोणीहि हो यादी किंवा पूर्वाची असल्याचे सिद्ध करीत नाहीत.

जैन संप्रदायाचा कांहीं भाग नंदाच्या काळचा असला तरी स्वतंत्र लेखांचा काळ देवादि (इ स ४ थें शतक) याच्या मानें जाईल इतका पुरावा आपणापाशीं नाही. कालिदासाचा अर्थशास्त्र माहीत असणें शक्य आहे; पण एसाया लेखकानें (एच ए-साहा- " कौटिलीय थॅट कालिदास, जर्नल ऑफ दि मियिक सोसायटी, वॅग्लोरे पु १०, ११) कौटिल्य व कालिदास यांच्यात सम्य आहे इतकेंच नव्हे तर दोघेहि एकच आहेत असे सिद्ध करूं लागायें हे विवेक्षण आहे !

अरी इ स. पू. ४ व्या शतकातील खात्रीनें असणारा भ्रंश आपल्यापाशीं आहे हा आपली आत्मा आता खोटी ठरली, तरी मितका जुना म्हणून तो सिद्ध होतो तितक्या जुन्या काळचा भ्रंश आपल्या संपर्कास असणें कांहीं कमी समाधानाचें नाही असे विद्वत्पंडित मत देतो.

कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या अंतर्भाववरून असे खात्रीपूर्वक वाटणें की त्याच्या कर्यांची धार्मिक व प्रायश्चित्त दृष्टि निःसंशय माझणी असून त्यानें आदर्शभूत मानलेल्या राज्यात माझणाचें कार्यक्षेत्र बरेंच व्यापक दिलें आहे. राबा आपलें कर्तव्य बजावात असतांना त्याच्याभोंवतीं उपाध्ये व धार्मिक माणसें नेहमीं असत. व दरबारी अधिकारी म्हणून त्यांना प्राप्ति असेच; पण राजाचा अधिकार निश्चित करण्याची किंवा सरकारी खर्चांना पुनः समृद्ध करण्याची आपत्ति येते, त्या प्रसंगां लोकांच्या धार्मिक भावना कितीहि दुःखविधायक हे माझणी यत्नेस आढ येत नसे ही गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी आहे. या प्रसंगां मॅकिंजॅव्हेलीला कौटिल्या प्रमाणें आपल्या हेतुच्या सिद्धपणें कोणतीहि गोष्ट फार पाईट अशी वाटत नसे तथापि त्याचा स्वभाव एरव्ही कदा धार्मिक असाच असे. हे साम्य सोडून दिल्यास कौटिल्याला " भारताचा मॅकिंजॅव्हेली " हे नेहमीं लावले जाणारे विशेषण केवळ फार अस्पाशानें खरें म्हणता येईल. जोसेफ कोल्वर कौटिल्याला " द्वाब्जचा भारतीय प्रारम्भाची " असें जें म्हणता त्यात तर अगदीच थोडें सत्य आहे " युक्त ऑफ दि प्रिन्स " या पुस्तकाप्रमाणें अर्थशास्त्रातहि राजसत्ताक राज्याखेरीज इतर कोणत्याहि प्रकारच्या राज्याची कल्पना आढळत नाही आणि राज्यरक्षणाच्या दृष्टीनें त्याकडे पाहिल्यास हे दोन्हीहि भ्रंश व्यावहारिक म्हणता येतील. तथापि या दोहोंत एक मोठा फरक आहे. तो हा की, मॅकिंजॅव्हेली हा प्रामुख्याने इतिहासकार म्हणून वावरत असून तो आपले सिद्धांत इतिहासज्ञानावरून निष्कर्षित करितो; पण ही गोष्ट आपल्या " भारतीय मॅकिंजॅव्हेली " च्या बाबतीत लागू नाही, कारण तो मुत्तया सिद्धांती असून, " राज्याच्या संरक्षणासाठीं कोणतीं साधनें उपयोगी आहेत व कोणतीं नाहीत ? असेंच फक्त तो विचारतो. काही अभ्यास (उदा. आभिःत्याचे पयार, जगर-रक्षना व व्यवस्था इ.) वाचून आपली अशी कल्पना होते की मध्युरिपातीवरून कलोन आपले सिद्धांत बसविले असते

पाहिजेत व म्हणून या अभ्यासाचा, कदाचित् सर्वधर्म मंत्राचा, कती कोणी लहान सहान भाषिकारी नसून राजाच्या पद-त्वा कोणी थेट मन्त्री असावा, असेंच शक्य वाई लागते.

१९-९ मध्ये अर्थशास्त्राची पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्यानंतर कोथ यानें, अर्थशास्त्रकर्ता विष्णुगुप्त व कामसूत्र-कर्ता वात्स्यायन हे एकच होत असें प्रतिपादन केलें. त्यानें या विधानास हेमचंद्राच्या अभिधानचिंतामणीतील व यादव-प्रकाशप्रणीत वैजयंतीतील अनुक्रमें वात्स्यायनो मल्लनागः कौटिल्यव्यवकासमजः । व वात्स्यायनस्तु कौटिल्यो विष्णुगुप्तो वराणकः । या श्लोकाचा आधार दिला आहे. तसेंच भोज-राजप्रणीत नाममालिकेमध्ये वात्स्यायन शब्दाच्या ऐवजी कात्यायन शब्द आहे; कात्यायनस्तु कौटिल्यो विष्णुगुप्तो वराणकः । हा कात्यायन शब्द प्रत्यक्ष भोजानेंच घातला किंवा लेखकप्रमादानें पडला आहे व वात्स्यायन व कात्यायन व कौटिल्य हे सर्व एकच काय असे प्रश्न उत्पन्न होतात. जर भोजानेंच कात्यायन शब्द घरोघर घातला असेल तर वात्स्यायन व कौटिल्य भिन्न होत हे उघड होतें, परंतु जर वात्स्यायन पाठ घरोघर असेल, तर कौटिल्य हा नंदसमकालिक होता इत्यादि विष्णुगुप्तादिकांता आढळणारी वाक्ये निरर्थक ठरतील " मौर्यचंद्रगुप्तार्थे चाणक्योऽर्थशास्त्रं विरचयामास " या दंडोप्या वाक्यावरून चाणक्याचा काल ख्रि. पू. चवथें शतक दर्शविला जातो. " कर्तार्यो कुन्तलश्यातकार्पि-श्यातवाहनो महादेवीं मलयवर्ती जघान " या कामसूत्रातील सूत्रावरून वात्स्यायनाचा काल ख्रि. श. १३० त २-९ या सुमारास येतो. वात्स्यायन न्यायसूत्रभाष्यात अर्थशास्त्रातील वाक्यांचे अनुवादन करूनहि अर्थशास्त्र आपण रचलें असें कोठें म्हणत नाही. कामसूत्रामध्येहि अर्थशास्त्रातील वाक्यासारखीं वाक्ये पुष्कळ आढळतात. यशोधरानें कामसूत्रभाष्यात वात्स्यायनाचें मल्लनाग असें अपरनाम दिलें आहे; परंतु कौटिल्य वगैरे नामनिर्देश कोठेंच केला नाही; पण उलट " कौटिल्येन अर्थशास्त्रे उक्तम् " इत्यादि अर्थशास्त्र हे कौटिल्याचे आहे असें दाखविणारे उल्लेख अनेक ठिकाणीं केले आहेत व कांहीं वाक्ये अर्थशास्त्रातील उद्धृत केले आहेत. कौटिल्य पाणिनिव्याकरणातुगामी नाही; परंतु वात्स्यायन आहे यावरून तो उत्तरकालीन असावा. बृहत्सूतकावरील व्याख्येत " विष्णुगुप्तेनापि चाणक्यापरनाम्ना " असा उल्लेख आहे; परंतु " विष्णुगुप्तचाणक्याबाहुतुः—कस्या-शेति " यावरून विष्णुगुप्त व चाणक्य हे दोन भिन्न होते असें सूचित होतें; परंतु ज्योतिर्विद् विष्णुगुप्त हा अर्थशास्त्रकार विष्णुगुप्ताहून भिन्न होता, हे ब्रह्मसंहितेवरूनहि (२४) उघड होतें. नन्दिसूत्रकारालाहि कौटिलीय अर्थशास्त्र शाहीत होतें. विष्णुगुप्ताच्या नीतिकथा कौटिल्याच्या पूर्वीचासून ख्रि. पू. पांचव्या किंवा सहाव्या शतकापर्यंत प्रचारात होत्या व तो विष्णुगुप्त कौटिल्याहून निराळा होता, हे कौटिल्यानें त्या गोष्टीचा निर्देश करणारी " दीर्घ वृण "

‘नीतिशास्त्री’ इत्यादि पदे वापरली आहेत, यावरून स्पष्ट होते. तसेच चाणक्यसूत्रे म्हणून ग्रंथाच्या शेवटी सूत्रे चाणक्याची नसून त्याचा अर्थशास्त्राशी काहीही संबंध नाही. [शामशास्त्री दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना]

कामंदकि किंवा कामंदक याचा “नीतिनार” [राजेंद्र-लाल मिश्रांनी लिहिले. इ. मध्ये (१८४९-१८८४). गण-पतिशास्त्री यांनी शंकराचार्यमाध्यासह स.टी.एस्.एस्. १४ मध्ये (१९१२) हे प्रसिद्ध केले. भाषांतर इंग्रजीत मन्मथनाथ दत्त यांनी (वेल्व् ओफ इंडिया, कलकत्ता, १८९९) व इटालियनमध्ये फॉर्मिची (जी.एस्.ए. १ पु. १२-२७) यांनी केलेले आहे. ७ व्या सर्वाचे आपातर (इ. स. ४ १८७६, १९६, इ.) तात्विक उल-इस्म यांनी केले आहे.] हा ग्रंथ कौटिलीय अर्थशास्त्रातून तरचा इतकेच गढे तर जसा तो निराक्या स्वरूपाचा आहे. या संबंध पद्यम असून, एखाते उपदेशपर काव्य व इतर पुस्तक यांच्या मधले काहीतरी एक स्त्रियाण, असें याला म्हणावे लागेल. कौटिलीयातल्या प्रमाणे शास्त्राचा कोरडा स्वर यात काढला नसून, याचा काही भाग महाभारतादि महाकाव्यात कोठेकोठे आढळणाऱ्या क्षणक्षणात नीतिबोधाच्या स्वरूपाचा निःसंशय वाटतो. काव्याबाबतचा प्रमाणे याचे सर्व (याबरोबरच प्रकरणे), पाहिले आहेत व भाष्यकाराच्या मते याचे स्वरूप एखाद्या महा-काव्याप्रमाणे आहे. [याकोबी एस्. बी. ए. १९१२, ८३६, पहा]. याच्या प्रास्ताविक श्लोकात कर्ता विष्णुपुत्र याची, ‘उपांने भंदांना रसताळास पोचविले, आपल्या कारस्थानाचा जोरा-वर वैदुष्याकरिता जग जिंकले आणि अर्थशास्त्राच्या महो-दधीपुन नीतिशास्त्रात उच्चूत केले’ अशा शब्दात मोठी प्रशंसा करून, आपण या आचार्याच्या शिकवणीला अनुसरून राजशास्त्रात पारंगत असणाऱ्यांची वचने संक्षिप्तरूपाने आता मांडणार आहोत असे आश्वासन देतो. दुसऱ्या एक ठिकाणी तो कौटिल्याला “गुरु” या शब्दाने संबोधितो पण या ठिकाणी गुरु याचा अर्थ नेहेमी प्रमाणे “शिक्षक” असा नसून, ज्याचा ग्रंथ आपल्याला पुष्कळ अंशां उपयोगी पडला असा मोठा “पंडित” या अर्थाने गौरवपर वापरला आहे. कारण, वैदुष्याचा मेळी व कामंदकीचे “नीतिसार” या-मध्येच केवळ नव्हे तर कौटिल्याचे म्हणून समजले जाणारे “अर्थशास्त्र” आणि कामंदकीचे “नीतिसार” यांच्या कलात्मकीत बहूधा अनेक शतकांचा काळ लोटला असला पाहिजे. तैत्तिरीयविक्रान्त कौटिल्याचा अपार पेतला आहे तर पंचतंत्रातून नीतिसाराचा उल्लेख सांपडतो. [हट्टेल इन्-डी एम. जी. ६९, २९३, इ.] हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. भवभूताने “मालतीमाधव” नाटकात प्रेमाच्या व्यवहारातली स्त्री-मुसवी व परित्राजिका कामंदकी नावाने ही योग्य ती सुसाम कामंदकीच्या या ग्रंथाची लोकानां आठवण देण्या-करिताच होय; कारण त्याच्या वेळी हा ग्रंथ फार सुप्रसिद्ध तरी असला पाहिजे किंवा त्याचा कर्ता भवभूतांचा समका-ळीन असून त्याचा गौरव करण्याची नाटककारांची इच्छा

असावी. वामन (सुमारे इ. स. ८००) ज्या एका श्लोकाचा [काव्यालंकारवृत्ती ४, १, २. शिवाय पांडुरंग वा. फाणे इ. अं. पु. ४०, १९११, २३६ आणि जॉली सेट. डी. एम्. बी. ३४८ इ. पाहा.] उतारा घेतो त्यात कामंदकी नीति” याचा उल्लेख आहे. ज्याच्या दंडोला अशाच “नीतिसार” साहोत नव्हेत [दशकुमारचरिताच्या आरंभां कामंदकीचा जो उल्लेख आहे त्यावरून काही सिद्ध होत नाही; कारण तो उतारा मागाहून जोडलेल्या पूर्वपेठिकेतील आहे. दंडो कौटि-ल्याला मान्य असणाऱ्या नीतिशास्त्रावर इतकेच सविस्तर विवे-चन करितो (दशकु. ८ वा उल्लेख) व शुद्ध, विशालाक्ष इ. अर्थशास्त्रकारांची नावे घेतो पण कामंदकाचे नावही घेत नाही ही वस्तुस्थिति काय दर्शविते? दंडोला कामंदकी मुळीच साहोत नव्हेता असे होत नाही का? त्या अर्था आपणाला योग्या कलाशोधने या ग्रंथाची उत्पत्ती इ. स. ७०० आणि ७५० यामध्ये ठाकित येईल. बलिदीपातील कविबाबुमयात “कामंदकि नीति” याचाच एक ग्रंथ आहे (एस्. आर्. फेरीक, इन्. स्ट. २. १३३, १४५. मे-आर्-ए-एस् १८७९, १८८. हॉनकोर १. २१२.) तोही विधान खोद्द शकत नाही कारण जरी फा-नहानला नावामध्ये इ. स. ४१३ त झालेला अ. ठळक, तथापि कविबाबुमयाचा धुवर्णका इ. स. १० व्या शतकात पडतो.] इ. इ. हनुमन् “दक्षिण व पूर्व आसमंतातील प्रदेशांत आर्यभारताचे सर्वस्व “या नावाचे पुस्तक पहा (२ जुनिच १९०३, पान १९). कालिदासाला कामंदकीचा हा ग्रंथ परिचित होता हे सुष्ठुमहाराष्ट्रे म्हणजे (इ. स. ४६ १९१७ पा. २२०), खुबच छ. ३५ आणि नीतिसार १०. ३५ यांची तुलना करूनही खरे धरता येत नाही.

नीतिशास्त्रातील विषय कौटिलीयातील विषयाशी काहीसे जमतात. कौटिलीयात बरीच मोठमोठी प्रकरणे आहेत; उदा. राज्यव्यवहारासंबंधी २, ३ रें व ४ ये; औपनिष-दिक (१४ वें); आणि सापनावार शेवटचे. नीतिसारात बरीच प्रधाराणांशी जुळते असे काही नाही. शिवाय नीतिशा-रात विशेष फरकित दृष्टीस पडतात; व त्यावरून असे दिसते की कौटिलीय अर्थशास्त्राव्यतिरिक्त इतर ग्रंथांचा कर्त्याने उप-योग केला असला पाहिजे.

पाहिल्या व दुसऱ्या सर्गांत इंदियनिग्रह व राजाला मह-त्वाची अशी शास्त्रे कौटि. १. ६ आणि १. १ यांना जुळती दिसेल आहेत. पण “आन्वर्षिकी” हे कामंदकीने आत्म-विज्ञानात जोडविले आहे. [नीतिसार २. ७, दहलमन-महा-काव्य व कायदेग्रंथ या दृष्टीने महाभारताचा विचार पा. २२६ इ. याशी तुलना करा.] तिसऱ्या सर्गात चांगला राजा कसा असावा हे दर्शविणारे सुटके, धर्मशास्त्र व धम्मपद यांत आहेत तसे आढळतात. ४ था सर्ग राज्याची सात अंगे (कौटि. ६ योगीन प्रकृत्याप्रमाणे) याचे विवरण देतो. राज्यसंबंधीचे पाचवा सर्ग (कौ. ५. ४, प्रमाणे) एकी-कडे दरबारीलोकाना कडे घागाचे या विषयी उपदेश व दुस-

राजके राजाने स्वांच्याशी कसे वर्तन ठेवावे याविषयी नियम सांगतो या ठिकाणी ग्रंथकर्ता, सरकारी खाजिन्याच्या स्थितीकडे राजाचे लक्ष व आपल्या प्रजेच्या बाबतीत त्याची वागणूक या सुवावर हि बोलतो. (५. ८१-८३) हे श्लोक मननीय आहेत: पांच प्रकारचे संकट प्रजेवर ओढवणे वाक्य अमते: प्रथम, अधिकाऱ्यांपासून, नंतर चोरांपासून व शत्रूंपासून, राजाच्या मर्जीतल्या माणसाकडून आणि शेवटी राजाच्या लोभविकारामुळे. हे पाच प्रकारचे संकट राजाने दूर केल्यावर तो आपल्या आयुष्यातील ज्येष्ठांच्या सिद्धार्थ कालांतराने चांगले फल भोगील. ज्याप्रमाणे गाय, तिची योग्यकाळी निगा राखल्यास, आपले दूध देते, आणि ज्याप्रमाणे वेल, पाणी घातल्यास, आपली फुले पुढे करिते, त्याप्रमाणेच प्रजेला नागवण्यापूर्वी तिला प्रथम सुरक्षित राहू या.

राज्यद्रोहाना योग्य शिक्षा करणे व त्यांना निरपराधी करून सोडणे यांबद्दलचा सहावा सर्ग कौटिलीयाच्या पांचव्या अधिकाऱ्याशी जुळतो: सातवा सर्ग ज्यात राजसंरक्षणाचे नियम सांगितले आहेत, तो कौटि. १. १७ आणि २१, या पर हक्क आहे. ८-११ सर्गात (कौटि ६७ अधिकाऱ्या प्रमाणे) बघराजकारणाचा उद्घापोड केला आहे; व त्यात निकटवर्ती शत्रु मित्रपेढ्यांचे, वर्णाकरण व भेद काढ्याकड करण्याप्रमाणे अर्भेत सूत्रम दाखविले आहेत. १२ व्या सर्गात (कौटि. १. १५ प्रमाणे) मंत्रिमंडळ, १३ व्या सर्गात (कौटि. १. १६ प्रमाणे) राजाचे वकील व पक्षीक्षीत (कौटि १.११-१२ प्रमाणे) हेर यांसंबंधी दिवेचन आहे. हेर हा "राजाचा इतततः शट्कणारा बोळा" आहे सूत्रम वाढी-प्रमाणे तो हेरामार्फत शत्रूंची कुर्ये अवलोकिते; "कारण जोड्याप्रमाणे ज्याचे हेर आहेत तो राजा निजलेला असतो-नाहि नागा असतो" (१३. २८६) सगळे १४ व १५ हे कौटि ८ च्या अधिकाऱ्याप्रमाणे राज्यातील "कांटे गोष्टी" सांगतात. शेवटले सर्ग (१६-२०) लष्करी कारभाराविषयी आहेत कामदक्षि हा आपल्या गुरू (कौटिल्या) प्रमाणे जास्त बलिष्ठ शत्रूला शिकव्याच्या युक्तिप्रयुक्तीवर विशेष मदत ठेवितो. उदा. तो म्हणतो (१६, ७१) "हड संकल्पाने अधर्मयुद्धात त्याला शत्रूचा नाश केला पाहिजे; कारण कपटाने शत्रूला ठार करण्याने त्याचा धार्मिक गुण कमी होत नाही. शत्रुपुत्रांनी आपल्या चांगल्या परजलेल्या तरवारीने निर्भयपणे निजलेल्या पाडवसैन्याचा राष्ट्राच्या वेळी वध केला नाही कां ?"

दहाव्या शतकापावेतो देखील कादमीरान कौटिलीय अर्थशास्त्राचे अध्ययन चालू होते; हे सोमदेवसूरीच! "नीति वाक्यामृत" [हे लिखाण पोद्दार भाव्यासह ग्रंथरत्नमंडल (सुंबरे १८८७-१८८८) प्रसिद्ध झाले आहे. जॉर्जचा रिपोर्ट ग्रेड् डीएम जी ६९, ३६९ ६. याच मागात वक्रोरिया नीतिवाक्यामृतातील अनेक उतारे देतो.] मया-

वरून दिसून येईल. सोमदेवसूरी हा जैन लेखक 'यशस्विलकाचा' कर्ता म्हणून प्रसिद्ध आहे. [यशस्विलक प्रस्तावनेत स्वतःला "यशोधरमहाराजचरित" म्हणविते व नीतिवाक्यामृताच्या पूर्वभागात ग्रंथकार आपणाला यशोधरमहाराजचरित शास्त्राचा कर्ता म्हणवितो. तेव्हा हा त्याचा आधीचा ग्रंथ आहे.] हे "नीतिवाक्यामृत" खरेचसे कौटिल्यावरून घेतले असून पुष्कळ वेळा त्याच्याशी शब्दशः जुळते; कधी कधी सोमदेव कौटिलीयाचा अनुवाद करितो, तेव्हा हे कौटिलीयावर सोमदेवाचे भाष्य म्हणता येईल तथापि हा ग्रंथ शगदीं मिश्र स्वरूपाचा आहे. कौटिलीय अर्थशास्त्रासारखा राजकारण व अर्थविनियम यांसंबंधीचा लहानसा व्यवहारोपयोगी हा ग्रंथ नसून राजाना उत्तम सूचना करणारा एक लेखनिक ग्रंथ म्हणता येईल. सोमदेवाच्या नीतीच्या रूप-नेत सद्गुण व मुसलदेगिरी ही येतात व यासुद्धेच हा ग्रंथ प्रारंभीच आचारशास्त्राच्या एखाद्या हस्तपुस्तकाप्रमाणे साटो व पुढे पुष्कळ प्रकरणांतून नीतीची छटा सररहा आढळते ज्या ठिकाणी नीतिवाक्यामृतात कौटिलीयातल्या प्रमाणेच प्रकरणांच्या सारत्याच नावांसह एकच विषय आलेले आहेत तेथे छुद्दा राजाच्या वर्तनसंबंधी सामान्य नियम देण्याकडे सोमदेवाचा कल दिसून येतो, तर इथे कौटिलीय राजकारणातल्या बहिष्काराचे बरोबर विस्ताराने वर्णन देतो. ज्या गोष्टी कौटिल्याला महत्वाच्या वाटतात त्याकडे सोमदेव फारसे लक्ष देत नाही; उदाहरणार्थ, नीतिवाक्यामृतात तटबंधी, खजोना व सैन्य यांसंबंधी प्रकरणे आहेत तर कौटिलीयातल्याप्रमाणे सर्व माहिती त्यात मिळणार नाही. कलाव्यवहारात सुद्धा काही बाबतीत सोमदेव व कौटिलीय यांच्यात भेद दिसून येतो. जसे, न्यायाच्या बाबतीत धर्मशास्त्राना अनुसरून पण कौटिलीयाच्या मता-विरुद्ध तो देवी निकाळाची संपादणी करितो. वस्तुतः सोमदेव जैन आहे तरी ब्राह्मणी कायदे व विचार याच्याशी पूर्ण समरस आहे. विशेषतः जातिभेदाचा तो कडा अभिमाना आहे. काही योज्याच स्थळां त्याचा जैनपंथ वर डोके काढताना दृष्टीस पडतो.

ग्रंथाची भाषा व रचना पाहता नीतिवाक्यामृत हे कौटिलीय व नीतिसार यांहून निराळे दिसते. हा ग्रंथ सर्वत्र गद्यीत व बहुतांशी छोट्या पण अर्थपूर्ण वाक्यांत लिहिलेला आहे-तथापि या घाटणीचे सुत्रपद्धतीशी साम्य सुद्धीच नाही. भाषा साधी व स्पष्ट आहे. छापी किंवा छापीच्या स्वरूपाची वाक्ये रचण्यात सोमदेवाची आवड व्यक्त होते. ग्रंथाचे स्वरूप व अंतरंग उघडकीला आणण्यास कांही थोडे उतारे बसत होतील. "जो आपल्या विश्वासू माण-साच्या बाबतीत हेदाप्रमाणे, शत्रूच्या बाबतीत यमाप्रमाणे वर्तन ठेवितो तोच राजा होय. कारण राजाचे कर्तव्य दुष्टाना दंड व सज्जनांचे रक्षण करण्याचे आहे, जोप्याचे सुटण

किंवा कैमाची झुलवे ठेवण्याचे नव्हे ” (पा. ९) “ज्याने ज्ञानाजैन केले नाही तो झोळे असून आपल्या होय कारण अज्ञान्यापेक्षा जास्त खराब गुंड सापडणार नाही. मग राजा असण्यापेक्षा जग राजावाचून असलेले पुरवले ” “प्रपंच साधण्याकरिता लोकांयत हेच सर्वोत्तम साधन आहे. कारण जो राजा लोकायतात पूर्ण अभ्यस्त आहे तो राज्यातले काटे उपटून काढण्याचा प्रयत्न करीत असतो जे केवळ सैन्यासी असतात त्यांचे वतैन दोषापासून मुळीच अलिप्त नसते ज्याला केवळ दशाच येत त्याला स्वतःच्या ताब्यातील गोष्टीही सामावण्यासार नाहीत कारण आत्म्याच्या शांतीकरताच ज्याची सर्व धडपड आहे अशा ससुण्याचा कोण तिरस्कार करणार नाही? दुष्टाच्या बाबतीत आत्म्याची शांति राखणे हे सैन्याशाला भूषणावहू आहे, राजाला नाही ज्याला क्रोध व त्याचप्रमाणे स्नेह दाखविता येत नाही त्याचा कि/कार असो? जो शत्रूशी मोठ्या शौर्याने लडत नाही जो जिंकत असूनही मेलेला आहे ”

धर्मशास्त्रग्रंथ व कौटिलीय यांमार्गानेच गोपदेव हा प्रत्येक गत व प्रत्येक जीवितार्थसा यांना स्वधर्म आवश्यक आहे असे प्रतिपादितो तरी कौटिल्यापेक्षा बरा जास्त दृष्ट्या धर्मावर और देतो, व सत्यद्रोही भावना बाळगतो हे विशेष आहे. पा. १४:- “दोषरहित आचरण, पावित्र्य, परिश्रम, आणि शारीरिक स्वच्छता ही धृष्टानादि देव, ब्राह्मण व सैन्यासी वाट्या सेवेला योग्य बनवितात. धर्मशुद्धि, सत्य-शांति, परद्रव्याचा अमिलाप न धरणे इन्द्रियनिग्रह, वर्णाश्रम धर्माविरुद्ध लग्न न करणे, अगम्य मानलेल्या खियाशी व्यभिचार न करणे, हे सर्व जातीचे सारखेच कर्तव्य आहे. सूर्यदर्शनाप्रमाणे हे संधीना साधारण अर्थच कर्तव्य आहे.”

ज्या राष्ट्रात राजा नेहेर्माच पैसे उभे करीत असतो त्या ठिकाणी दु:ख अखंड राहिले. जर महाबागवत मुळी तहानेलेला आहे तर जगान पाणी कसे राहिले ?

ज्याला आपल्या धन्यासाठी राजवत्याचे असते अशा मंत्र्या संघर्षी आपणाला पुढीलप्रमाणे वाच्ये आढळतात “धन्याची आज्ञा झाली की, कोंकळगुढा सिंह बनते ” कामगिरी करण्याची वेळ येऊन ठेपली अथवा मंत्र्याचा सल्ला पहा वयास जाऊ नये. कारण घराला आपला जगून गेल्यावर विहीर खणण्याचा काय उपयोग ? सेवक निष्ठ-व्याच्या कामी रागाचे दूषण बाळगली पाहिजे. “सुद्धि, चातुर्य किंवा पैसा खर्चण्याच्या किंवा लडाईच्या वेळी जे मित्र असतात तीच खरी उपयोगी माणसे होत. कारण मेमवानाच्या प्रसंगी कोणकांणाचा मित्र होणार नाही ? पुढील राहणपणाचे शब्द सध्याच्या काळाकरिताच बरे काय लिहिलेले आहे:- “उत्तराव हून ज्याचा धंदा आहे त्यांना साधारण मंडकाचा धंदा द्यावा असा कांमा नये, म्हणजे सेवानी हे मंत्री नसावेत.”

राजाच्या निष्ठ धर्मासंबंधीच्या प्रकरणात सभ्यता, नैतिक आचरण, धार्मिक मत, आहार व आरोग्य यावर बरेचसे नियम आहेत. खाण्यात नियमितपणा ठेवावा म्हणून विशेष जोराने प्रतिपादले आहे, कारण “जो निय-मिताहारी तोच अधिक खातो.” यातील घोष्या जैन विघोषिका पुढील एक आहे. “मज्जीव प्राण्याच्या हृत्पिंसी ज्याचा संघर्ष पंचतो असा कोणताही खेळ त्याने चालवू नये ”

जरी कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राचा या ग्रंथात इतका उप-योग वेला आहे तरी त्या ग्रंथाचा कोठेहि उल्लेख नाही तथापि वाणक्याचा ज्याने “नेदाला मारण्यासाठी एका हुशार दूता” ची दुष्क-र्म्याची योजना केली त्या मरणाचा उल्लेख आढळतो (पा. ५९) “मित्रा” संघर्षाच्या प्रकरणात. (पा. ६६ इ.), मनुष्य प्राण्यापेक्षा जनावरे मैत्रीला फार चालवी, असे सांगितले आहे या विधानाला पुरावा म्हणून, भारतीय व जागतिक वाढण्यांत सुप्रसिद्ध असणारे, कृतज्ञ जनावरे व कृतज्ञ माणूस या संघर्षी संपादनात दिले आहे:

“एके वेळी एक माकड, एक सात, एक सिंह व एक अश्वशालिक एका अरण्यातील शकलेल्या विहीरत पडले. काकायन जनावराच्या प्रवासाने त्यांना बाहेर काढले. पण काकायनाला या अश्वशालिकाच्या मार्फतच मोठ्या शहरात ग्यायु आला ”

इसप एक विशेष लक्षात घेण्यासारखा उल्लेख वर आहे. “वेव्हा न्यायमूर्ति व सल्लागार हे चुकीचा निकाल देतात तेव्हा खटला कसा झिडकावा? अनेक लोकानी शोकहावा कुत्रा केला नाही? हा संदर्भ पंचतंत्रातील (तंत्राख्यायिक ३.५.) सर्व प्रसिद्ध असणाऱ्या गोष्टीचा आहे, एक ब्राह्मण यज्ञाकरिता बोकड नेत असतो काही मंडळींनी त्याला तो बोकड नसून कुत्रा आहे असे भासविण्याचा उद्योग केला, शेवटी ब्राह्म-णास ते खरे वादून त्याने तो बोकड लावून दिला तेव्हा या लबाडानी तो मरकवला! शेवटी जातो जाता भवभूतीच्या मालतीमाधवाचा यात केलेला गमतीदार उल्लेख पाहू. या युद्धात बहुधा राजाखापेक्षा सुद्धिचातुर्य विशेष महत्वाचे असते हे दाखविण्याकरिता सोमदेव म्हणतो (पा. १२१). आपण असे ऐकतो की, माधवाच्या चापाने लावून छुदा कायेंद्रीकांची सदत वेळून माधवाकरिता मालती मिळविली”

“रघु अर्हर्षातिशाख [अमदाबादेस १९०९ त हा ग्रंथ टोनेसहित प्रसिद्ध झाला हंटल, तंत्राख्यायिक, भाषा-तर १ १५७, १५९ पहा] जैनाकरिता राजकरणाचे छोटेंच सुल्लेख, आपणाला उपलब्ध आहे, ते विख्यात अस-लेल्या हेमचंद्राने लिहिलेले आहे हेमचंद्र जैनसाधू असून व दमय व द्वाध याच्या क्षेत्रातून त्याची गाठ पडते. “बृहद्-अर्हर्षातिशाख ” या मोठ्या प्राकृत ग्रंथातील हा एक भाग आहे. बृहद्-अर्हर्षातिशाख हेमचंद्राने राजा

कुमारपाल याच्या इच्छेनुसार रचिला होता. पण तो सध्या आपणाला उपलब्ध नाही. लघुअर्थशास्त्रांमध्ये लोकाव्यवस्थेसून त्यांत मधून मधून गद्य टीकादि आढळते. ग्रंथाच्या बहुतेक भाग धर्मशास्त्रे विशेषतः मनुस्मृति यांच्या आधारे बनविलेल्या दिवाणी व फौजदारी कायद्यासंबंधीच्या आहे.

रामाचे गुणधर्म, त्याच्या आचरणाविषयी नियम, सप्त प्रकृति, रामकारणाचे सहा प्रकार, मंत्रां, सेनापती व इतर अधिकारी यांकरिता नियम यांसारखे अर्थशास्त्रांतलं नेहमीचे विषय एका लहानशा प्रकरणांत आढळले आहे. दुसऱ्या प्रकरणाच्या आरंभी नौतीचे तीन वर्ग पाडले आहेत. युद्ध, दंड व न्यायकारभार. युद्धावरील अध्यायांत माग कोठे कोठे कर्त्याचा जैनभाव व्यक्त होतो. रथा ठिकाणी असे सांगितले आहे की, शत्रूला दूर सारण्याचे इतर सर्व उपाय थकल्यासरील युद्धाला पुढे होऊ नये. कारण, “ लडाईत जय हा भावेथित असतो पण मानवी जीवित्याचा नाश निश्चितच असतो. तेव्हा जर दुसरा कोही उपाय असेल तर रामाने लडाईचा प्रसंग आणू नये. ” [२, १, १९. तसेच पंचतंत्र १, ३१४ आणि ४, १३ पाहा] तथापि युद्ध करावे असे ठरल्यानंतर, युद्धांत श्रितकी कमी होऊन होईल व तें श्रितक्या द्वाारे युद्धांत तडीस नेतां येईल तितकें करण्याकडे लक्ष द्यावे ” गुप्त किंवा विपारी अशा अति निर्गुण शस्त्रांनी, किंवा अग्रांत टाकून तप्त केलेल्या शस्त्रांनी किंवा दगड ठेकळ्यांनी ह्याने लडू नये. एखादा यति, किंवा ब्राह्मण, किंवा शत्रूंची छाती ठेवलेला श्याव किंवा मृत्यूच्या दारांत बसलेला किंवा दुर्दैवाने पळालेला मनुष्य, किंवा एखादा दंड, नम्र, शरणागत, अयोद्धा, झुस, रोगी, संरक्षणाची याचना करणारा, दाती वृण धरणारा, बाल, दौष्टार्थी, किंवा अतिथी यांना त्याने मारू नये. [२, १, २५; ५९, ६१ इ. धर्मशास्त्रांतून अशाच तऱ्हेचे नियम सांपडतील (आपस्तंब २. १०, ११; बौधायन १. १८, ११. गौतम १. १८; मनु ७. १०. पुंड्र; याज्ञवल्क्य १. ३२३, ३३५). तसेच महाभारतात (१२. १८४९)]

दंडनीतीवरील अध्याय (२२) जैनस्यानांतील (यात दंडाने सात प्रकार सांगितले आहेत.) एका वचनापासून सुरू झालेला आहे. सर्वांत मोठे प्रकरण (३ रे) न्याय-व्यवहारासंबंधी आहे. यात मनुस्मृतीतल्याप्रमाणे न्यायाची १८ साधने निरनिराळी दाखविली आहेत. चौथ्या प्रकरणांत प्रायश्चित्त असून, धर्मशास्त्रांतल्याप्रमाणेच प्रायश्चित्तचे ब्राह्मणी प्रकार उपदेशिले आहेत. फरक इतकाच की, प्रायश्चित्त म्हणून जितोपासना सांगितली आहे. प्राचीन हिंदुस्थानीय राज्यांची उभारणी नेहमी ब्राह्मणी पायावर केली असे हे या भागावरून स्पष्टपणे निघत होते. राज्यावर आपली छाप बसविण्याच्या वेळी जैनांनी ही गोष्ट ध्यानांत घेतली होती. या कारणामुळेच हेमचंद्र नातिभेद पूर्णपणे मान्य करितो व कोणी किरात किंवा दुसरे हान जातीचे

लोक यांच्या परी नेवला तर त्याला प्रायश्चित्त सांगतो (४. ८.)

गुप्त किंवा उशनस याची म्हणून ममजली जाणारी, “ गुकनीति ” व महाभारत कथन करणारी वेंसायन यांच्या नांवार पडलेली “ नीतिप्रकाशिका ” हे दोन ग्रंथ राठे बोलावयाचे म्हणजे अगदी अवोचीन आहेत. यांचा प्रथम प्रकाशक गस्ताब्द ऑपर्ट याने, प्राचीन भारतीयांना तोफा, वेदुका व दारू यांची आधीपासूनच माहिती होती असे या लिपणांवरून मागे मिळ करवयाचा प्रयत्न केला होता. [मद्रास जर्नल ऑफ लिटरेचर मॅज सायन्स पु. २. १८७९ व पु. ४ १८८१. शिवाय जॅन्स. ई. ई. पु. १२, १८८३ पा. ५० पाहा.] गुकनीतीच्या ऑपर्टच्या प्रतीखेरीस (मद्रास १८८२), एक जवानंद विद्यासागरची [कलकत्ता १८८२ (१ ली श्रुतुति) १७९० (२ री आवृत्ति)] व बंगाली, मराठी, हिंदी भाषांतरासहित दुसऱ्या अनेक हिंदुस्थानात प्रसिद्ध झालेल्या प्रती आहेत. बी. के. सरकारचाही एक प्रत आहे (न्यूयार्क, १९१५). बी. के. सरकारकृत “ दि पॉसिटीव्ह वेंकम्राउंड ऑफ हिंदु सोशियॉलॉजी ” (१, २ अल्हाबाद १९१४ व १९२१) यांची रचना गुकनीतीवरच केली आहे. गुकनीतीत प्राचीन अर्थशास्त्राचे अवशेष पाहणे हे एक संशोधनकार्य आहे. नीतिप्रकाशिका (ऑपर्ट प्रत, मद्रास १८८२) यात युद्धकला प्रामुख्याने आली आहे. भोजरागाच्या “ युक्तिरूपतः ” आता प्रसिद्ध झाला असून [कलकत्ता ऑरियंटल सोसिज नं. १.-पंडित ईश्वरचंद्र शास्त्री १९१७] त्यात नीतियुक्ति, वास्तुयुक्ति, आसनयुक्ति, छत्र-ध्वज नामयुक्ति, शंकरायुक्ति, शस्त्रायुक्ति, वाश्रा-युक्ति, अश्व वाज-युक्ति-युक्त, व यानयुक्ति यांसारखे उपयुक्त विषय आहेत. धर्मनिरपेक्षाचा कर्ता चंडेश्वर यामेहि एक “ नीति-रत्नाकर ” या नावाचे नीतिशास्त्र रचिले आहे; त्यात सर्वधर्म व्यवहाराचे क्षेत्र, लष्करी कारभार, मुलकी व्यवस्था वगैरेचे विवेचन केले आहे. [हृष्टप्रसाद रिपोर्ट १ पा. १२; आर्नेस्ट, १७७.] अर्थशास्त्रात विशिष्ट विषयावरील सर्व प्रकारची पुस्तके येतात; उदा., अश्वपरीक्षा, गजपरीक्षा युद्धशास्त्र, वास्तुसौधशास्त्र, रत्नपरीक्षा, इ. विषयावरील ग्रंथ. प्रस्थानेनंदाचे मधुसूदानने अर्थशास्त्राखाली नीतिशास्त्र, अश्वशास्त्र शिल्पशास्त्र, गृहकारशास्त्र व चतुःपथि कलाशास्त्र ही पाचही आहेत. सूत्रशास्त्रात आहारासंबंधी विवेचन असल्याने ते वैद्यकासहि पडते. कृषि विषयामिग्राच्या चार ग्रंथात मधुसूदानाच्या मते विवेचिलेला धनुर्वेद शस्त्राचे, युद्धाचे स्वरूप व योद्ध्याचे गुणधर्म, एवढेच नव्हे तर गुप्त अस्त्रे, मंत्रतंत्र, राश्याभियेक आणि लडून हे विषय देतो. धनुर्वेद या नावाखाली अश्वपारी इत्यादि खिले सदाशिव, विक्रमादित्य व शारंगदत्त यांची म्हणून समजली जातात. [गुहलर, रिपोर्ट,

कला घडिली आहे. गृहसंहितेत वराहमिहिराची या शास्त्रात चांगली गति दिसून येते. पुढमद्याचा " रत्नपरीक्षा," नारायण पेंढिताचा " नवरत्नपरीक्षा व इतर उपलब्ध असलेले ग्रंथ कोणत्या काळचे आहेत, हे सांगता येत नाही. एल. किनो याने या सर्वच मूळ ग्रंथ भाषांतर व चर्चा ही सारी प्रसिद्ध केली आहेत (पॅरिस १८९६). हे ग्रंथ रत्नाची वर्णने देऊनच रहात आहेत, तर त्यांच्या उत्पत्तिकथा, रंग, ती जेथे सापडतात ती स्थळे व त्याच्या खरेखोटेपणाच्या खुणा सांगून शिवाय प्रत्येक रत्नाचे वजन, निघन वगैरे देतात.

कलावाढमयात चौकला येते. पृच्छकटिक व ग्रहामारत यातून अर्धा विधाने आहेत, इतकेच नव्हे तर त्यावर एक (हस्तलिखित) ग्रंथ आपणाला आढळतो, त्याचे नाव " पद्मलक्षण ", पद्मलक्षण = कार्तिकेय हा चोराचा देव समजला जातो. कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या शेवटल्या प्रकरणात असे राजकारणात मंत्रतंत्र, गाढ केलेला पेंथे माचा समावेश होतो असे म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे पद्मलक्षणाच्या मतेहि हा साधने चौकलेत महत्त्वाची आहेत. [ह्रप्रसाद, रिपोर्ट १, पृ. ८ पाहा.]

मराठे शाही तील अर्थ शास्त्रविषयक वाद्य य — मराठेशाहीत या विषयावर फारसे वाङ्मय उत्पन्न झालेले दिसत नाही. नाही म्हणायता इ. स. १७९६ साली इंदोरीच्या संभाजी महाराजांनी ' चिंरंगीव राजाजी राजकुमार राजकामी सुशिक्षित व्हावे व घरकड देशीदेशी देशाधिकारी व पारपसगार यानां नीतीने यतीने राज्यसंरक्षण करावे' यास्तव जे आज्ञापत्र काढून ' सभाशास्त्र राज्यनीति ' उपदेशिली ते विविधज्ञानविस्तार मासिकात इ. स. १८५०-५१ साली प्रसिद्ध झाले आहे; व सवाई माधवरावासाठो तयार करविलेले तसेच दुसरे एक चौपट ताई साठे याच्या दत्तशतले राजवाडे यांनी प्रसिद्ध केलेले उपलब्ध आहे. तथापि महालानिहाय जमाखर्च कसा ठेवावा, सारी कोणत्या प्रकारची असावी इत्यादि माहिती देणारे ओवीबद्ध, तसेच गादीच्या रूपात असलेले मेस्तकस्वरूपी वाङ्मय उपलब्ध असून ते जरी आज फारसी पेहेरावातहि आढळत तरी ते मूळ हेमाद्रीपासून चालत आले आहे, असे सतराव्या शतकातील एका ओवीबद्ध मेस्तकाच्या आबुलबखरुन व्यक्त होते. शिवाय मराठेशाहीच्या आर्थिक स्थितीच्या अभ्यासकास उपयोगी पडेल, असे बरेचसे वाङ्मय सारांशर महाराज व वेशवे यांच्या राजनिर्मातील निबद्धक उताऱ्याचे जे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यात व इतर न पहावयास मिळते, परंतु एक तर हे वाङ्मय मराठेशाहीच्या आर्थिक स्थितीचे सर्वांगपूर्ण चित्र रंगविण्यास अद्याप अपुरेच आहे व दुसरे आहे त्याचि सांगोपांग अभ्यास करण्याचा पाव शतकापूर्वी के माहोदय गोविंद रानज्यांनी एक प्रयत्न केला खानंतर म्हणण्यासारखा कोणी प्रयत्न केलेला नाही.

अर्थ शास्त्र संघर्षा कल्पना — मराठेशाहीतील अर्थशास्त्रविषयक वाङ्मयाची उगवी संभाजीचे आज्ञापत्र या लहानशा चौपल्याने योडी तरी भरून काढता येण्यासारखी आहे. अर्थाचा साहचर्याने अर्थशास्त्रीय व शासनशास्त्रीय किंसेक प्रभाससंघर्षी मराठेशाहीतील मुसद्याचे काय मत होते याचा खुलासा होऊ शकतो. मराठेशाहीतील मुसद्याची अर्थशास्त्रविषयी काय कल्पना होती, हे सांगणे कठिण आहे. शासनसंस्थेची दौलत वाढविणे हे तत्कालीन इतर राज्याधिपतीप्रमाणे मराठ्यांसहि ध्येय उघड उघड दिसत होते. संभाजीच्या आज्ञापत्रात स्पष्टच म्हटले आहे की, आयव्यय विचार पाहून जेणेकरून दिवसेंदिवस राज्यात खजिना होय ते करावे. मात्र त्याचे कारण असे दिले आहे की, पडले प्रसंगी खजिना असल्याने सर्व संकटाचा परिहार केला जातो. तेव्हा प्रथम एवढाच उरतो की, लोकांची उत्पत्ति करून त्याच्या नफ्यातून कर घेण्याची मराठी मुसद्याची प्रवृत्ति होती. किंवा लोकांकडून शक्य तितका पैसा पिकून काढून स्वतःची गर करण्याकडे त्यांचा कल होता ! आपल्या प्रजेची उत्पत्ति व्हावी अशीहि मराठी मुसद्याची मनातून तरी इच्छा असलीच पाहिजे कारण एखाद्या भागात स्वायत्तिक शासनावर त्या भागाचे उत्पन्न कोणत्याहि शासनसंस्थेला प्रजेच्या उन्नतीशिवाय कायमचे वाढवित. येणे शक्य नाही ही मूलभूत गोष्ट मराठी मुसद्याच्या सहज लक्षात येण्यासारखी होती, तथापि एवढे मात्र खरे की, कोणत्याहि कारणाने का होईना, मराठ्यांच्या हातून आपल्या प्रजेची उत्पत्ति करण्याचे प्रयत्न व्हावे तसे झाले नाहीत.

शास व संस्था ची ईश्वर वृत्ति — मराठी मुसद्याच्या शासनविषयक दुसऱ्याहि किंसेक कल्पना या समामीच्या आज्ञापत्रात प्रतिबिंबित झालेल्या आहेत. राजकार्यांनी स्वतः धेदे करण्याच्या भानगडीत पडू नये. हे तत्त्व मराठेशाहीत मुसद्यासहि अवगत होते असे दिसते. संभाजीच्या आज्ञापत्रात सांगितले आहे की, राज्यकार्याने, ' सकळ शिष्टाचे हुशार सक्कळि अवयवमेव अवगत करून ठेवावे, परंतु दे भ्रमावर धेदे त्यागे करीत न जावे' पण कारण काय तर यासुद्धे एखादा शरीरोपदेव जाहल्याने राजकार्यास अंतर पडते ! वस्तुतः फर पेंथे किंसेक घेण्याच्या चालीमुळे मराठेशाहीत धान्य, कापडचोपड वगैरेची सरकारी दुकाने राजरोसपणे चालविलेली दृष्टीस पडतात, हिच्याच्या खाणीं तर स्वतः सरकारच चालवीत होते व बोडनदी, तुंगभद्रा यासारख्या मोठ्या नद्यावर भाव्याच्या नावाहि सरकारकडून चालविल्या जात असलेल्या दृष्टीस पडतात.

सरंजामी पद्धत — तेव्हाच्या काळातील मराठ्यांना सर्वेसारी यातुंक अशा सरंजामी पद्धतीचा स्वीकार करावा लागला; परंतु तिचे दोष मराठेशाहीतील मुसद्यास अवगत नव्हते असे नाही. या दोषाचे अंशतः परिमार्जन करण्या-

पा. ३६ हरप्रसाद, रिपोर्ट १ पा ९] शालिहोत्रकृषि अथ शास्त्राचा उत्पादक असल्याने या शास्त्राला अथशास्त्राखेराज शालिहोत्रशास्त्र असेंहि नाव आहे यात घोडशाच्या रोगा संबंधी माहिती असल्याने याला अश्वचिकित्सा, अश्ववैद्यक किंवा अश्वशुर्वेद असेंहि म्हणतात. पण जयदत्ताचे "अश्ववैद्यक" व नकुलाचे "अश्वचिकित्सा" यासारख्या पुस्तकातून घोड्यांना बरे करण्याची विद्या असून शिवाय त्यांचे संगोपन व शिक्षण यासंबंधी विचार आढळतात. हे दोन्ही ग्रंथ उमेशास्त्र गुप्त यांनी प्रसिद्ध केले आहेत, (बिल्डि इं १८८७) भोजराजाचा म्हणून एक "शालिहोत्र" ग्रंथ आहे त्यातील १३८ श्लोकातून घोड्याची शुभ्रपा, याचे रोग यासारखी माहिती आहे [शॉली-म्युनिच (१९१२) पा ६८ पाढा] शारदधर पद्धतीत या प्रयातील श्लोक उद्धृत केले आहेत (आफ्रिकट शोड्डीएमजी २७ पा ३०, ४३, ९९ पाढा.) "पशुवैद्यक" या अर्थाने शालिहोत्रशास्त्राचा उपयोगहि कधी कधी केला जातो व त्याचे अथशास्त्र व गजशास्त्र असे दोन भाग पाडण्यात येतात याचप्रमाणे गजशास्त्र, यात पालकाप्य ऋषीला प्रमाण भूत मानतात हे शास्त्र देखील पशुरोगविनाराणासंबंधी आहे असे बहुधा समजण्यात येते पण यावरील श्रेष्ठ प्रभातून हर्षविविपर्यी सर्वसाधारण माहिती खविस्तर सापडते हस्त्याशुर्वेद [ए एन एस. एस नं. २६ मध्ये प्रसिद्ध झालेले शिवाय जॉला मेडीसन (इंग्लंड) पा. १४ पाढा] नावाचा एक मोठा भारदस्त ग्रंथ पुराणाच्या घाटणीप्रमाणे चपा नगरीचा राजा रोमपाद व मुनि पालकाप्य यामघोल सदाद-रूपाने लिहिला आहे नीलकण्ठ-यां "मातंगलीला" [टी एम एस. नं १० १९१० मध्ये प्रसिद्ध झाले] या श्लोकप्रमाणे गजशास्त्र शोड्ढक्यात वर्णिले आहे. या ग्रंथाचा काल अनिश्चित आहे. याच्या थारा लहान अभ्या-यातून दृष्टी व हाच्या शास्त्राचा उत्पादक पालकाप्य याची कायमिक उत्पत्ति, हर्षाचे आशुध, म्हातारपण व त्याचे कायले गुण, हर्षाचा धरणे व शिकविणे इ विषय आलेले आहेत

दि ह्य शा ख — म्हणजे साधारणपणे विन्रकलेची विद्या असा अर्थ जरी आहे सरा विशेषत "वास्तुविद्या" या अर्थाने हा शब्द योजतात "शिल्पशास्त्र" व "वास्तुविद्या" या नांवांनी निरनिराळ्या पुस्तके आहेत पण त्यांचे कर्ते मात्र माहीत नाहीत [गोल्डस्टकर-लिटररी रिमिन्स ", १, १९१ इ पाढा हा रामराज्याच्या "आन दि अर्किटेक्चर ऑफ दि हिंदूज" लेटन १८३४ या ग्रंथातून उतारे घेतो "वास्तु-विद्या" हा शिल्पकलेवरील छद्मोद्देश ग्रंथ टी एस एस न ३० १९१३ मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे इ अं. पु ५ १८७६ २३० यामध्ये ते एफ. कर्न शिल्पशास्त्रावरील सष्टत

मापातरित सामिल ग्रंथाविषयी उल्लेख करितो] "मानसार" नावाचा शिल्पशास्त्रावर एक प्रमुख ग्रंथ आहे, त्याचे ५८ अध्याय असून त्यांत भोजणी मार्ग, घरादेवळाची योजना, ग्राम व नगररचना, देवमूर्तिकर्मा इ विषय आहेत.

या ठिकाणी संगीतशास्त्राचा उल्लेख करणे अवश्य आहे मागे या शास्त्राचा नाट्यशास्त्राशी संबंध जोडत हे खरे आहे भारतीय-नाट्यशास्त्राच्या २८-३४ या अध्यायातून संगीताचा उद्गापीह केलेला आहे [आर सायमन शेड्डी एम जी ५, १९०२, १२९ गोल्डस्टकर, " लिटररी रिमिन्स " १९८८ इ बर्नल, जनावर, पा ५९ इ : एंग्लिश इंडिया ऑफिस कॅट २, पा ३१५ इ] तरी पुढील काळात निव्वळ संगीतशास्त्रावरील ग्रंथ आपणाला आढळतात त्यात स्वर व त्यांचे प्रमाण, राग, गायनकला, वाद्य, नृत्य व नकला, नगारखाना, जलसे, संगीतशिक्षक, नर्तिका, गायक, इ यांना लागणारे गुण इत्यादि विषयांवर प्रकरणे आहेत " संगीतरत्नाकर [चतुर कल्लिनायाच्या टीकेसह ए एन एस एस न ३५ मध्ये प्रसिद्ध झालेले] हा काश्मीरकडील सोढळाचा पुत्र निश्चक सारंगदेव यांचा ग्रंथ भारतीय नाट्यशास्त्राच्या बऱ्याच मागाहूनचा असला तरी प्राचीनच आहे ग्रंथाचा काल निश्चित करता येत नाही, पण याचा भाष्यकार कल्लिनाय इ स. १४५० च्या सुमारास होऊन गेला हें आपणास माहीत आहे यानंतरच म्हणजे ज्यात कल्लिनायाचा निर्देश केला आहे, असा ग्रंथ " संगीतदर्पण " [सायमन शेड्डीएमजी ५६, १९०२, १२९ इ पाढा.] होय, याचा कर्ता नर्मोघराचा पुत्र दामोदर असून त्याने संगीतरत्नाकराचा जुलता उपयोग केला, इतकेच नव्हे तर काही काही भाग त्यातून शब्दशः घेतला ज्या ठिकाणी त्याचा रत्नाकराशी विरोध आला त्या ठिकाणी त्याने बहुश याहून जुने ग्रंथ उपयोगिले म्हणूनच त्याच्या ग्रंथाला महत्त्व आहे काही दुसरे स्वतंत्र रागांवर ग्रंथ आहेत उदा सोमनाथाचा रागविद्योध (१६०९) याच्या पाचव्या प्रकरणात सतारी वाजविण्याचे राग दिलेले आहेत एकंदर ५० निरनिराळ्या रागांची पर्ये यांत आहेत [सायमनचा एसबीए १९०३ पा. ४४७ इ पाढा] विल्यम जोन्सने आपल्या " ओन म्युझिकल मोडर्न ऑफ दि हिंदूज " पु ३ या पुस्तकात याचा उपयोग केलेला असून त्याच्या मते हा ग्रंथ फार प्राचीन असावा पुरातनमभिभाषा " संगीतवाराणस " व जयचोतिमोक्षाने संगीतभास्कर नावाची टीका ज्यावर रचिली तो " संगीतचंद्र " नावाचा संगीत कलाकोश हे मागाहूनच्या ग्रंथांचे समाविष्ट होतात.

रत्नशास्त्र किंवा रत्नपरीक्षा हे भारतातील एक जुने शास्त्र आहे दिव्यावदानांत व्यापाण्यांचीं मुलें भगोदरच हें शास्त्र शिकतात कामसूनातील ६४ कलेत रत्नपरीक्षा ही एक

कला धरिली आहे. पुढासंहितेंत वराहमिहिराची या शास्त्रांत चांगली गति दिसून येते. बुद्धभट्टाचा "रत्नपरीक्षा," नारायण पंडिताचा "नवरत्नपरीक्षा" व इतर उपलब्ध असलेले ग्रंथ कोणत्या काळचे आहेत, हे सांगता येत नाही. एल. फिनो यानें या सर्वांचे मूळ ग्रंथ भाषांतर व चर्चा ही सारी प्रसिद्ध केली आहेत (पॅरिस १८९६). हे ग्रंथ रत्नांची वर्णने देऊनच रचलेले आहेत, तर त्यांच्या उत्पत्तिक्या, रंग, ती कोथें सापडतात तीं स्वळें व त्यांच्या खरेखोटेपणाच्या गुणा सांगून शिवाय प्रत्येक रत्नाचें वर्णन, किंमत वगैरे देतात.

कलावाङ्मयांत चौथेकला येते. मृच्छकटिक व महाभारत यांतून अशीं विधाने आहेत, इतकेंच नव्हे तर त्यावर एक (हस्तलिखित) 'ग्रंथ आपणाला आढळतो; त्याचें नांव "पण्मुलकल्प"'. पण्मुल = फार्तिकेय हा चोराचा देव समजला जातो. कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या शेवटच्या प्रकरणात असें राजकारणात भ्रष्टतेप्र, जादू केलेली पेंथे याचा समावेश होतो असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणे पण्मुलकल्पाच्या मतेहि हीं साधने चौथेकलेत महत्त्वाची आहेत. [हरप्रसाद, रिपोर्ट १, पृ. ८ पाहा.]

मराठे शाही ती ल अ र्थ शास्त्र विषय क वा ख य.—मराठेशाहीत या विषयावर फारसें वाङ्मय उत्पन्न झालें दिसत नाही. नाही म्हणायता इ. स. १७१६ सालीं करवीरच्या संभाजी महाराजांनी 'चिंरंगीव राजा' राजकुमार राजा कार्या सुशिक्षित व्हावे व यरकड देशादेशीं देशाधिकारी व पारपल्लगार यानी मोतीनें बतौन राज्यसंरक्षण करावें' यास्तव जे आज्ञापत्र काढून 'यथाशास्त्र राज्यनोति' उपदेशिली तें विविधज्ञानविस्तार मासिकांत इ. स. १८९०-९१ सालीं प्रसिद्ध झालें आहे; व सवाह माणवरावासाडो तयार करविलेलें तसेंच दुसरे एक चोपडे ताई साठे यांच्या दस्तावेजेंत राजवाडे यांनी प्रसिद्ध केलेलें उपलब्ध आहे. तथापि महालानिहाय श्रमार्थच कला ठेवावी, याती कोणत्या प्रकारची असावी इत्यादि माहिती देणारे ओबीबद्ध, तसेंच यादीच्या रूपात असलेलें मेस्तकक्षरूपी वाङ्मय उपलब्ध असून तें जरी आज फारसी पेहेरानांतहि आढळतें तरी तें मूळ हेमाद्रीपासून पाळत आलें आहे, असें सतराव्या शतकातील एका ओबीबद्ध मेस्तकाच्या आधुनीवरून व्यक्त झालें. शिवाय मराठेशाहीच्या आर्थिक स्थितीच्या अभ्यासाकास उपयोगी पडेल, असें परेचसें वाङ्मय सत्तराकर महाराज व पेशवे यांच्या रोजनिशांतील निवडक उताऱ्यांचे जे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यात व इतरत्र पहावयास मिळवें; परंतु एक तर हे वाङ्मय मराठेशाहीच्या आर्थिक स्थितीचें खरोखर पूर्ण चित्र रंगविण्यास अपात्र असुनच आहे व दुसरे आहे त्याच्या शिगोर्पांग अभ्यास करण्याचा पाव शतकापूर्वी के. महादेव गोविंद रानज्यांनी एक प्रयत्न केला त्यानंतर म्हणण्यासारखा कोणी प्रयत्न केलेला नाही.

अ र्थ शा स्त्र सं ध र्थ क र्प ना —मराठेशाहीतील अर्थशास्त्रविषयक वाङ्मयाची उणीव संभाजीचें आज्ञापत्र या लहानशा चोपड्यानें पोषी तरी भरून काढता येण्यासारखी आहे. याच्याच साहाय्यानें अर्थशास्त्रीय व शासनशास्त्रीय कित्येक प्रश्नांसंबंधी मराठेशाहीतील मुत्सद्याचें काय मत होतें याचा खुलासा होऊ शकतो. मराठेशाहीतील 'मुत्सद्याची अर्थशास्त्राविषयी काय कल्पना होती, हे सांगणें कठिण आहे. शासनसंस्थेची दीर्घत वाढविणें हे तांकांलीन इतर राज्याधिपतींप्रमाणे मराठ्यांचेहि ध्येय उघड उघड दिसत होतें. संभाजीच्या आज्ञापत्रात स्पष्टच म्हटलें आहे की, आयव्यय विचार पाहून जेणेकरून दिवसेंदिवस राज्यात खजिना होय तें करावें. मात्र त्याचें कारण असें दिलें आहे की, पडले प्रसंगी खजिना असल्यानें सर्व संकटाचा परिहार केला जातो. तेव्हा प्रश्न एवढाच उरतो की, लोकांची उन्नति करून त्यांच्या नफ्यातून कर घेण्याची मराठी मुत्सद्याची प्रवृत्ति होती. किंवा लोकांकडून खजम तितका पैसा मिळून फाटून स्वतःची भर करण्याकडे त्यांचा कल होता? आपल्या प्रजेची उन्नति व्हावी अशीहि मराठी मुत्सद्याची मनातून तरी इच्छा अदलीव पाहिजे. कारण एखाद्या भागात स्वायत्तिक शास्त्रावर त्या भागाचें उत्पन्न कोणत्याहि शासनसंस्थेला प्रजेच्या उन्नतीशिवाय कायमचें वाढविता येणें शक्य नाही ही मूलभूत गोष्ट मराठी मुत्सद्याच्या सहज लक्षात येण्यासारखी होती. तथापि एवढे मात्र खरे की, कोणत्याहि कारणानें का होईना, मराठ्यांच्या हातून आपल्या प्रजेची उन्नति करण्याचे प्रयत्न व्हावे तसें झाले नाहीत.

शा स सं र्थ सा ची पै द्य हु ति.—मराठी मुत्सद्यांच्या शासनविषयक दुसऱ्याहि कित्येक कल्पना या संभाजीच्या आज्ञापत्रात प्रतिबिंबित झालेल्या आहेत. राजकार्यांनी स्वतः धंदे करण्याच्या भानतडीत पडूं नये. हे तत्व मराठेशाहीत मुत्सद्यांसहि अवगत होतें असें दिसतें. संभाजीच्या आज्ञापत्रात सांगितलें आहे की, राज्यकार्यानें 'सकळ शिष्याचे हुन्नर सफळहि अवश्यमेव अवगत करून ठेवावे; परंतु हे श्रमावर धंदे स्वांग करीत न जावे' पण कारण काय तर यामुळे एखादा शरीरोपद्रव आढल्यानें राजकार्यास अंतर पडतें। वस्तुतः कर देण मित्रस घेण्याच्या चालीमुळे मराठेशाहीत घान्य, कापडचोपड वगैरेची सरकारी दुकाने गजरोसपणें चालविलेलीं दृष्टीस पडतात, हिऱ्यांच्या खाणीं तर स्वतः सरकारच चालवीत होतें व घोशनदी, तुंगमदी यासारख्या मोठ्या नद्यांवर आख्याच्या नावाहि सरकारकडून चालविल्या जात असलेल्या दृष्टीस पडतात.

स रं जा मी प द्द ह.—तैऱ्याच्या बाबतीत मराठ्यांना तपैल्लीं घातुक बाशा सरंजामी पद्धतीचा स्वीकार करावा लागला; परंतु तिचे दोष मराठेशाहीतील मुत्सद्यास अवगत नव्हते असें नाही. या दोषांचें अंशतः परिमार्जन करण्या-

शिष्ट राहिले इतकेंच नव्हे तर नवीन सुलूस पादाक्रांत कर-
ण्याच्या कामी देखील या किर्ध्यांचे महत्त्व वाटत होते. संभा-
जिचे आज्ञापत्र म्हणतें की ज्या देशात गडकोट नसतील
त्या देशात आपल्या राज्याच्या सरहद्दीपासून पुढे जबरदस्तीने
नूतन स्वयं बांधीत बांधीत तो देश आक्रमणाचा, त्या स्वयंकाच्या
आधर्मां येना ठेवून पुढील देश स्वशासन वश करावा असे
करीत करीत राज्य वाढवायें गडकोटाचा आग्रह नसता
कीजेच्याने परसुलूसीं टिकाव धरून राहवत नाही.

समुद्रावरील व्यापार — मागे उल्लेखिलेल्या पत्रात
मालेट यानें मागत्याच्या व्यापारविषयक आर्जित धोरणाची
जा तक्रार केली आहे ती विशेषतः सलवार किनाऱ्यावरील
बंदराना अनुलक्षून आहे तो म्हणतो माझी खात्री आहे
की, जर मराठ्यांच्या अंगी सामर्थ्य असतें तर खात्री नमि-
नीवरच्याप्रमाणें समुद्रावरहि लुटारुट करण्याम बंदी नैलें
नसतें. त्याचा एवढेसुद्धा कळत नाही की, बंदरामध्ये जहा-
जाची लागली बंदक असली तर किनाऱ्यावरील प्रदेशातील
लोकसंख्या वाढून कायदे होतात ते अरी बावुस ठेविले तरी
नुसत्या जहाजीपासूनच लुटारुटापेक्षा किती तरी अधिक
उत्पन्न मिळविता येईल. मालेटने ज्या मागातील बंदरासंबं-
धानें ही तक्रार केली आहे त्याच आगात कर्णारवराचे
राज्य होतें, व तेथील राज्यकर्त्यांचे एतद्विषयक धोरण आज्ञा-
पत्रातील आरमारसंबंधी प्रकरणात जे स्पष्ट झाले आहे
त्यावरून या गोष्टी मराठी सुसंस्थास कळत होत्या किंवा
नव्हत्या हे स्पष्ट दिसून येईल आरमारस तनखा सुलधा-
तून नेमून घावा, पैसास्तीवरील नेमणुकीमुळे सावकारास
उपद्रव होऊन सावकारी पुढेत, बंदरे राहिली पाहिजेत, प्राथो
जनिक वस्तु परस्वच्छीतून आणायी तेव्हा येते, या वाक्या-
वरून जलमार्गानें होणाऱ्या व्यापाराचे संरक्षण करणें मराठी
सुसंस्थास आवश्यक वाटत होतें हे दिसून येतें.
'सावकारीमुळे जकातीचेच हाशील होईल' हे ते पूर्णपणे
आपून होते. ही सावकारी वाढविण्याकरिता याच उपाय
योगिले पाहिजेत त्याचविहि दिग्दर्शन या आज्ञापत्रात केलेलें
आहे. 'गलिमाचे सुलधाखेरीज विदेशाचे गैरकाली असे
सावकाराची तशीही येतां जाता असली तरी ती परभारे
जाऊ न थावी, नये अये हाताखाली घालून त्याचे दसोडीस
हात न लाविता दिसा करून धरतात येऊन याचे, लावटें
पाणी घेतील ते घेऊं पावें, मारवाची शाळी आदि वरून जो
त्यास निमग्न पाहिजे असेल तो त्यास विकत घेवूक करून
घावा. या विरहित आणपी ररेदी व पोषक आगमनांतोप
करिताली ती अल्पस्वल्प जकात घेऊन सुखरूप करून घावा'
येणेंप्रमाणें चुचकारून, गोत्रावरून, परकी जडानें आपल्या
बंदरात आणें इच्छिणाऱ्या मराठी सुसंस्थांनी सामर्थ्य असतें
तर व्यापारी जहाजें लुटून राजांना मरला असता हें संभव-
नाय दिसत नाही. उत्पन्नपक्षां असे म्हणता येईल की, मर-
त्यास दोप्रीकरास पूर्णपणे दयात ठेवण्याचे आपल्या अंगी

सामर्थ्य नाही ही जाणीव होती म्हणूनच ते आपली बंदरीं
राजरोसपणें एवूण एक व्यापारी जहाजास घुली ठेवण्यास
निषकृत होते नाही तर त्यांनी आपल्या बंदरांत खुला व्यापार
ठेवून जकातीचे उत्पन्न खात्रीने वाढवून घेतलें असतें

पेश वा हें तील कर्ज — राज्याच्या प्रगतीस चालना
देणारा शासनसंस्थांची संयद असा अर्थशास्त्रविषयक मह-
त्वाचा प्रश्न म्हणून म्हणजे राष्ट्रीय कर्जाचा होय ज्याला
राष्ट्रीय कर्ज नाही असे आज एकहि सुधारलेलें राष्ट्र आढळून
येणार नाही. परंतु मराठेशाहीत राष्ट्रीय कर्जाची कल्पना
आपणास केवळ अभावग्रस्तपणेच दृग्गोचर होतें शिवाजी-
पासून शाहूच्या कारकीर्दीच्या पूर्वाधोपर्यंत मराठ्यांचें राष्ट्र
सामान्यतः निर्मितीच्या अवस्थेतच मोडलें जात अस्त्यसामुळे
त्या वेळी राष्ट्रीय कर्जाचा प्रश्न शक्यच नव्हता मराठेशाहीस
स्थिरता स्थूलमानानें बाळाजी विश्वनाथाच्या कारकीर्दीच्या
अखेरीसच आली अर्धे म्हणता येईल, व म्हणून त्या
नैतरच्या काळातच मराठेशाहीच्या शासनसंस्थेच्या सूत्रपा-
रास आपल्या प्रजेपासून कर्ज मागण्यावृत्तीचा आत्मविश्वास
उत्पन्न झालेला आपल्या दृष्टीस पडतो तथापि मराठेशाही-
तील सुसंस्थांनी आपल्या उत्तर हिंदुस्थानातील मोहिमा-
साठी कर्ज उभें करणें किती जड जात होतें हें महत्त्व
आहे पहिल्या बाजीरावासारखा कर्तृत्वाशी पुढारीहि या
गोष्टीस अपवाद नव्हता. सरकारला कर्ज उभारण्यास अशी
अडचण पडण्याचे कारण राष्ट्रीय कर्जाच्या मुळाशी असलेली
राष्ट्रीय पतीची कल्पना मराठेशाहीत मुळी अस्तित्वातच
नव्हती मराठेशाहीतील सुसंस्थांना सावकारापासून कर्ज
काढण्याचे अनेक वेळा प्रसंग पडले, व त्या त्या वेळी खात्री
रदतखडत कसे तरी कामापुरतें कर्ज मिळविलेहि. परंतु हें कर्ज
खात्री राष्ट्रीय पतीवर मिळत असून वैयक्तिक पतीवर मिळत
होतें, व ही वैयक्तिक पतहि किती होती याबद्दल या कर्जा-
वरील जबर व्याज पाहिलें म्हणजे व खुद्द पेशव्याच्या दारीहि
सावकार धरणें धरून बसत्याची उदाहरणें आपल्या नजरेस
पडतात ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे शंका येऊं लागते.
शाहूच्या रोजनिशीत असा उल्लेख आहे की, सिध्यावरील
स्वारीस बाजीराव गेला तेव्हा स्वारीसचास काढलेल्या एक-
भेवर दरमहा दर भेकडा तीन रुपये प्रमाणें व्याज ठरवून
शिवाम सुदतीत पैसे परत न आल्यास वसूलकरिता दमा-
विसी बसूळ केली होती । पहिल्या बाजीरावास या सावका-
राच्या शासामुळे आपला जीवबेडील कसा नकोसा झाला
होता हें त्यानें मद्रासमधील लिहिलेल्या पत्रावरून चांगले
दृग्गोचर होतें इ. स. १७४४ व १७५० यांच्या दरम्यान
बाळाजी बाजीरावानें उभारलेल्या कर्जाची एकूण बेरीज दीड
कोटीच्या अथळग्रहळ होती. या कर्जावर त्याला दरसाल दर-
भेकडा सरासरी १२ पासून १८ टक्केपर्यंत व्याज सरका-
रच्या दमिन्यातून भरणें लागत होतें तथापि त्याच्याहि
कारकीर्दीत काही काही रकमावर दरमहा दरभेकडा २॥

करिताच हुजुरातीची आवश्यकता भासू लागली. संभाजीचे आह्वापन म्हणतें: "ज्याचे पदरी हुजुरात बळकट नाही, ते सत्ता परार्थीन. त्याच्याने कोणा एका कार्याचा स्वतः अर्थास कवत नाही. त्यामुळे केवळ सेवकाधीन होऊन रहावे. ते म्हणतील तें उघेव ऐकावे न ऐकावे तर कार्यमागी लोक व सरदार यामुळे कार्यात मनःपूर्वक प्रवर्तत नाहीत, तेणेंकरून कार्यनाश होतो."

प्रधान पद—मराठेशाहीत प्रधान हा राजाशिवाय इतर कोणास बजावदार असल्याची कल्पना अस्तित्वात असणें शक्यच नाही. प्रधानाचें राजाशी काय नातें असतें, याचे वर्णन उपर्युक्त आह्वापनात जोडल्या पण नार्मिक शब्दांत दिलें आहे तें म्हणतें: "प्रधान म्हणजे राजमदजन्मिit अन्यायसंगराची मर्यादा. प्रधान म्हणजे ह्मणाचें अंकुश."

व्यापा र बा डी स ड ते अ न.—राज्यातील व्यापार वाढला म्हणजे राज्य श्रीमंत होतें, ही साधी गोष्ट मराठेशाहीतील सुत्तही पूर्णपणें जाणून होते. शिवाय पडले संकट-प्रसंगी राज्यातील या साहुकारापासून पाहिजे तें कर्मावम मिळे हा त्यांना दुसरा मोठा फायदा होता. यासाठी संभाजीचें आह्वापन म्हणतें की, पेठापेठात हुकान बसारा पाळून हत्ती, घोडे, जमिना, वरबाब, पन्नां आदिकरून बखशात ररनें घालें आदिकरून अवशेष वस्तुजात याचा उर्दाम चालवावा व परमुठ्ठां जे साहुकार असतील त्यांची समाधाने करून आणावे. इतकच नव्हे तर दर्यावर्दी साहुकार यासहि बंदोबंदी करील पाठवून आमदरफनी करावी असें सांगितलें आहे. व्यापारवृद्धीसंबंधानें मराठी मुत्सद्याचें धोरण अशा प्रकारचें असताना ईंग्रजाना मराठी राज्यांत आपला व्यापार वाढविता आला नाही, याचे कारण पुष्कळ अंदाई ईंग्रज नगरे कोकाविषयी मराठी मुत्सद्यांची साधकमुद्दिहें होय संभाजीच्या आह्वापनाप्रत असें स्पष्ट सांगितलें आहे की "साहुकारामध्ये किंरीय व ईंग्रज व बंदेज व कारासि य किंगमारादि टोपीकर हेही लोक सावकारी करितात, पंगु ते वरकड सावकारासारखे नव्हेत. टोपीकरांस या प्राती प्रवेश कराना, राज्य वाढवावे, स्वमतें प्रतिष्ठावी हा पूर्णभिमान तदनुसृत स्थळां-स्थळी वृत्तायादि झाले आहेत त्यास ही हद्दीजात हातास आले स्थळ मेल्यानेहि सोडवयाचे नव्हेत यांची आमदरफनी आले गेले इतकीच असो याची." ईंग्रज नगरे युरोपीय व्यापारान्दोशी कसे वागवयाचें याविषयी मराठी मुत्सद्यांचे धोरण या आह्वापनात चांगलें आह्मिषित झाले आहे. "कदाचि पयारीस जगा देणें मल्लिहरी रिमेंये मोरारी समुद्रतीरी न यावी... .. जगा द्यादि वर लाव खावी गाय दोन गावे राजापुरातगरी असेल तेचें परासीसास जगा द्या होता ह्या न्याये दोन बार नामाविस घोर दाहरे असतील त्यामध्ये जगा दावा. तो द्याती की नीच जाणा दाह-राचे भवारी दाहाराचा उपग्रह चुकवून नेवून देऊन दगारा

घालाव्या त्यासहि इमारतीचें घर बांधो देऊ नये." इ. स. १७८८ साली गव्हर्नर जनरलास लिहिलेल्या पत्रात सर चार्लस मालेट हा मराठ्यांचें धोरण व्यापारबळांस प्रतिकूल आहे अशी जी तक्रार करताना दिसते! त्याचें कारण मराठी मुत्सद्यांची उपर्युक्त साधकवृत्तीच होय. या साधकवृत्तीची जागीव स्वतः मालेट यासहि नव्हती असें नाही. उपर्युक्त पत्र लिहिण्याच्या वेळी पुणें येथे बऱ्याच नवीन इमारती बांधल्या जात असल्यामुळे ईंग्रजाना पुण्यात आपला माल खपविण्यास ही चांगली संधी होती तथापि तो खपविण्यासाठी काहीं विशेष उपाय अंमलात आणण्याचा प्रयत्न केल्यास मराठ्यांची मत्सरबुद्धी जाग्रत होण्याचा संभव आहे कारण तसें काहीं नुस्तें करूं नये अशी स्वतः मालेटचेंच प्रस्तुत पत्रात आपल्या वरिष्ठास विचारस केलेली आहे.

व त न दा रा शी वा ग ण्याचें धो र ण—संरजामदारा-प्रमाणेंच देवमुख देवाकुलकर्णी, पाटील आदिकरून बतन-दाराचा प्रग्रहि मराठेशाहीतील मुत्सद्यास मोठा शिकव बळकट होता असें दिसतें राजाशी राजनिष्ठेने बतानें ही त्याची मुख्य नव्हती हे ते जाणून होते. अथ जव नूतन सपादावे व वरकड कोलें म्हणजे एकाचे ध्यावे, याचे दरबरे करावे हा त्याचा सहज ह्यास; परवक आलें म्हणजे बतनाच्या आशेने हे अगोदर सद्गल करितात ही गोष्ट त्यांना उघड उघड दिसत होती. तथापि त्याची बतनें बुडविली असती तर तोहि परम अन्याय झाला असता म्हणून आहे तें बतन चालवून प्रवेशर त्याची सत्ता असू यावी हेच धोरण मराठी मुत्सद्याम स्वीकारणें प्राप्त होतें.

इ ना में दे ण्या सं ब धी धो र ण.—कोणी काहीं नाव पेश्यासारखे राजकार्य केले असता त्यास वृत्ति करून देण्याची थाल पेशवाईत बरीच रुढ झाली होती. हा उदार-पणा झाला किंवा अदरदर्शापणा झाला वाढ छुटलेल्या करवीरच्या राज्यातील मुत्सद्यास अर्थातच खपण्यासारखा नव्हता. अगोदरच करून दिल्या गेलेल्या वृत्तीचा अवहार करण्याची छुद्रमुद्दि धरूं नये ही गोष्ट त्यास मान्य होती; पण सेवक-लोकीं तेवा उदर केली तरी त्यांस द्रव्य, अन्न, गज, वस्त्रमय-णादि याची, योग्य पाहोन घोर सेवा सांगायी, परंतु ग्लान वृत्ति करून देऊं नये असें त्याचें मत होतें. का की दिवाण-महमुळांस वृत्ति करून दिली तर तितका महसूल संशपरंपरेनें न्यून होतो, शिवाय त्याचे बेशजानी त्या सांगे हाराम खोरीची नजर धरली तरी त्यास त्याच वृत्तीचे बल होणार.

किं झपाच्या म ह ला धी क ल प ना—लटण्याच्या कामी तोकल्यान्याचा उपयोग होऊं लागल्यापासून गढकोटाचें महत्त्व कधींच राहिले नाही. तथापि गढकोट म्हणजे राज्याचें मूळ बाटळ होतें. कारण मराठ्यांनी ही गोष्ट स्वातंत्र्यानें करून चुकली होती की, औरंगजेबाची दाक्षिणेत स्वारी झाली तेव्हा राज्यात किसे होते म्हणूनच राज्य अव-

शिष्ट राहिले इतकेंच नव्हे तर नवीन सुलस पादाकांत वर-
ण्याच्या कामी देतील या किंवांचे महत्त्व वाटत होते. संभा-
जांचे आज्ञापत्र म्हणते की ज्या देशांत गडकोट नसतो
त्या देशांत आपल्या राज्याच्या सरहद्दीपासून पुढे जबरदस्तीने
नूतन स्थळे बांधीत बांधीत तो देश आक्रमण, ह्या स्थळांच्या
आभयी सेना ठेवून पुढील देश स्वशासने वश करावा. असे
करीत करीत राज्य वाढवावे. गडकोटाचा आश्रय नसता
कीजेच्याने परमुल्लां टिकाव धरून राहूत नाही.

समुद्रावरील व्यापार.—मागे उल्लेखिल्या पत्रात
मालेट यांनी मराठ्यांच्या व्यापारविषयक आर्कचित घोरणाची
जा तक्रार केली आहे ती विशेषतः मलबार किनाऱ्यावरील
बंदरांनी अनुलक्ष्य आहे. तो म्हणतो माला खात्री आहे
की, जर मराठ्यांच्या अंगी सामर्थ्य असते तर खांनी जमि-
नीवरच्या प्रमाणे समुद्रावरहि छुट्याछट करण्यां कमी केले
नसते. त्यांना एवढेसुद्धा कळत नाही की, बंदरांमध्ये जहा-
जांची बांगली बंदव असली तर किनाऱ्यावरील प्रदेशांतोच
लोकसंख्या वाढून कागदे होतात ते जरी बाजूस ठेविले तरी
मुसल्या जमानीपासूनच छुट्याछटापेक्षा किती तरी अधिक
उत्पन्न मिळविता येईल. मालेटने ज्या आपातील बंदरांसंबं-
धाने ही तक्रार केली आहे त्याच भागात कर्तारकरांचे
राज्य होते, व तेथील राज्यकर्त्यांचे एतद्विषयक घोरण आज्ञा-
पत्रातील आत्मारसबंधी प्रकरणात जे व्यक्त झाले आहे
त्यावरून या गोष्टी मराठी सुसह्यास कळत होत्या किंवा
नव्हत्या हे स्पष्ट दिसून येईल. आत्माराम तनखा सुलसा-
तून नेमून घावा, पैदास्तांवरील नेमणुकीमुळे सावकारास
उपद्रव होऊन सावकारी घुडेल, बंदरे पाहिली पाहिजेत, प्रायो-
जनिक वस्तु परस्वच्छीतून आणावी तेव्हा येते, या वाक्या-
वरून जलमार्गाने होणाऱ्या व्यापाराचे संरक्षण करणे मराठी
सुसह्यास आवश्यक वाटत होते हे दिसून येते.
'सावकारीमुळे जकातीचेच हांशील होईल' हे ते पूर्णपणे
आणून होते. ही सावकारी वाढविण्याकरिता वाय उपाय
योत्रिले पाहिजेत त्यावेहि दिग्दर्शन या आज्ञापत्रात बरेलें
आहे. "गलिमाचे सुलसाखेरीज विदेशाचे गैरकौली असे
सावकाराची तराडी येता जाता असली तरी ती परमारे
आजं न घावी; नये भये हाताखाली घालून त्याचे दसोडीस
हात न लाविता दिकसा करून बंदरात घेऊन यावे, लाउंडे
पाणी घेतील ते घेऊ घावे; नारळाची शाळी आदि करून जो
ह्यास शिष्टम पाहिजे असेल तो ह्यास विकत घेवून घेऊन
घावा. या विरहित आणपी खरेदी व पोष आगमसंतोष
करितील तो अल्पस्वल्प जकात घेऊन सुखरूप करून घावा"
येणेप्रमाणे सुचकाऊन, गोंनाऊन, परकी जहाजे आपल्या
बंदरांत आणू इच्छिणाऱ्या मराठी सुसह्यांनी सामर्थ्य असते
तर व्यापारी जहाजे लुटून घालीना भरला असता हे संभव-
नीय दिसत नाही. उलटपक्षी असे म्हणता येईल की, मरा-
ठ्यास दोपीकरास पूर्णपणे द्यात ठेवण्याचे आपल्या अंगी

सामर्थ्य नाही हो जाणीव होती म्हणूनच ते आपली बंदरे
राजरोसपणे एकूण एक व्यापारी जहाजास खुली ठेवण्यास
बिचकत होते नाही तर खांनी आपल्या बंदरात गुला व्यापार
ठेवून जकातीचे उत्पन्न खात्रीने वाढवून घेतले असते.

पेशवा हे तील कर्जे—राष्ट्राच्या प्रगतीस चालना
देणारा शासनसंस्थांची संपन्न असा अर्थशास्त्रविषयक मह-
त्वाचा प्रश्न म्हणजे राष्ट्रीय कर्जाचा होय. ज्याला
राष्ट्रीय कर्ज नाही असे आज एकहि सुधारलेले राष्ट्र आढळून
येणार नाही. परंतु मराठेशाहीत राष्ट्रीय कर्जाची कल्पना
आपणास केवळ अभावपूर्णपणेच दृग्गोचर होते. शिवाजी-
पासून शाहूच्या कारकीर्दीच्या पूर्वार्धापर्यंत मराठ्यांचे राष्ट्र
सामान्यतः निर्मितीच्या अवस्थेतच मोडले जात असल्यामुळे
ह्या वेळी राष्ट्रीय कर्जाचा प्रश्न शक्यच नव्हता. मराठेशाहीस
स्थिरता स्थूलमानाने बाळाजी विश्वनाथाच्या कारकीर्दीच्या
अखेरी अखेरीस आली असे म्हणता येईल, व म्हणून त्या
नंतरच्या काळांतच मराठेशाहीच्या वा सनसंध्याच्या सुत्रधा-
रास आपल्या प्रजेपासून कर्ज मागण्याइतका आत्मविश्वास
उत्पन्न झालेला आपल्या दृष्टीस पडतो. तथापि मराठेशाही-
तील सुसह्यांना आपल्या उत्तर हिंदुस्थानातील मोहिमा-
साठी कर्ज उभे करणे किती जड जात होते हे महत्त्व
आहे. पहिल्या बाजीरावासारखा कर्तृत्वाळी पुढारीहि या
गोष्टीस अपवाद नव्हता. सरकारला कर्ज उभारण्यास अशी
अडचण पडण्याचे नंतर राष्ट्रीय कर्जाच्या मुळाशी असलेली
राष्ट्रीय पतीची वरपण मराठेशाहीत मुळी अस्तित्वातच
नव्हती. मराठेशाहीतील सुसह्यांना सावकारापासून कर्ज
काढण्याचे अनेक वेळा प्रसंग पडले, व त्या त्या वेळी खांनी
रहस्यधट कर्जे तरी वामापुरते कर्जे मिळविलेहि. परंतु हे कर्ज
खांनी राष्ट्रीय पतीवर मिळत नसून वैयक्तिक पतीवर मिळत
होत, व ही वैयक्तिक पतहि विती होती याबद्दल या कर्जा-
वरून जबर व्याज पाहिले म्हणजे व पुढे पेशच्याच्या दारांहि
सावकार धरणे धरून बसल्याची उदाहरणे आपल्या नजरेस
पडतात ही मोठ लक्षात घेतली म्हणजे शंका येऊ लागते.
शाहूच्या रोजनिशीत असा उल्लेख आहे की, शिंद्यावरील
स्वारीस बाजीराव गेला तेव्हा स्वारीसचांग काढलेल्या रुक्-
मेवर दरमहा दर शेकडा तीन रुपये प्रमाणे व्याज ठरवून
शिवाय मुदतीत पैसे परत न आल्यास वसूलकरिता दमा-
विशी कबूल केली होती | पाहिल्या बाजारांवांस या सावका-
राच्या शासामुळे आपला जीवदेखील कसा नकोसा झाला
होता हे खांने श्रद्धेस्वामीस लिहिलेल्या पत्रावरून चांगले
दृग्गोचर होते. इ. स. १७४० व १७५० च्याच दरम्यान
बाळाजी बाजीरावांचे उभारलेल्या कर्जाची एकूण बेरीज दहा
कोटीच्या जवळजवळ होती. या कर्जावर साल्या दरसाल दर-
शेकडा सरासरी १२ पासून १८ टक्केपर्यंत व्याज सरका-
राच्या राजिग्यातून भराने लागत होते. तथापि त्याच्याहि
कारकीर्दीत काही काही रुकमावर दरमहा दरशेकडा ११

उत्प्रेषित व्याज दिल्याची उदाहरणे आढळतातच. ही पानि-
पतच्या महापुण्यापूर्वीची गोष्ट झाली. पानिपतास मराठ-
शाहीस नवरदस्त घेऊन बसला; व त्यानंतर शिवाय राज्यात
भाऊबंदगीबाहेर उद्भव झाला. अशा स्थितीत मराठशाही-
तील सुसंस्थांना लोकांत आपली पत राखणे साहचिकच
जड गेलं असलें पाहिजे. तथापि मराठेशाहीची शासनसंस्था
पूर्वपेक्षा आता बरीच स्थिरावली असल्यामुळे योरल्या
माधवरावाच्या कारकीर्दीत व्याजाचा दर सरासरी एकोन्या
इतका उतरलेला आढळून येतो. योरल्या माधवरावास ससु-
समर्थी जे थोरले कर्जे होतें म्हणून म्हणतात ते अवघे बोलीस
सात रुपयेच होतें. त्या वेळेचे मराठशाहीचे उत्पन्न व विस्तार
याशी तुलना करता हे कर्जे म्हणजे फारसे भारी होती असें
नाही तथापि तांकांलून मुत्सद्द्यांच्या व खाजकारांच्या
दृष्टीने तो बोझ एकदरेंत व्यक्तिविययुक्त असल्यामुळे
योरल्या माधवरावास या कर्जाचा फार वाज घाटला व तो
सुसुध्याचेवर पडला तेव्हा त्याच्या वारभान्यात ते कर्जे
केवळ्याची जबाबदारी द्यात;वर येऊन आपल्या घन्यास
लागून मोठेकरावे लागले कागजपत्रविक्रीने आपल्या
कारकीर्दीत काही थोडक्या रक्कमांनु आस्त कर्जे काढण्याची
पाळीव येऊ दिली नाही, व दुसऱ्या बाजाराचा तर कर्जविषे
काही नसून उलट त्याची खाजगी संपत्तीच पुष्कळशी घाट-
लेली होती।

राष्ट्रीय कर्जाच्या रूपानेच्या अर्जाची मराठेशा-
ही वेळावेळें लुप्त ना. —पेठ्याच्या कर्जाची बरीच
हकीकत वाचली म्हणजे राष्ट्रीय कर्जाची रूपना अस्तित्वात
नसल्यामुळे मराठेशाहीच्या प्रगतीस किती अडथळा आला
याची सडक कल्पना करता येईल. परहिया बाजाराबाबतून
तो तहल दुसऱ्या बाजाराबाबतचा कारकीर्दीच्या आरंभापर्यंत
सरकार कर्ज उभारीत होती ते वेळक अविवाहासुत सुस-
ह्याच्या पतविर अमून ही पत बहुतांशी कर्जाच्या
भोवदऱ्यात आणगाम मारलत करायचास मिळेल या आशे
वरच आधारलेली होती. एका शासनाधिपतीस दिलेल्या
कर्जाची केवळ त्याच्या पुढील शासनधिपतीसहच निवधोव
केली जाईल व म्हणून सरकार हेच आपले पैसे शुतविष्याचे
फायदेशीर ठिकाण आहे असा जर सरकारविषयी पेशव्यांनी
लोकांत विश्वास उत्पन्न करता आला असता, तर त्यांना आपल्या
मोहिमाकरिताच नव्हे तर इतरही स्वायिक सुधारणासाठी
लोकपासून शुलमपणे व बऱ्याच कमी व्याजांने पैसे आदिता
आले असते. अशा प्रकारचा विश्वास म्हणजेच राष्ट्रीय पत
अस्तित्वात नसल्यामुळे मराठेशाहीने किती नुसताना झाले तें
पहा. (१) कर्ज उभारण्यास अडचण पडून पैसांच्या
अभावी किलोक मसलती विघटल्या, व कित्येक हातींहि चेता
आल्या नाहींत. (२) उभारलेल्या कर्जावर फायल
व्याज द्यावे लागून सरकार तिजोरीच बरेच नुसताना झाले
(३) सरकारास द्रव्याची आवश्यकता असून तें भारी

व्याज देण्यास तयार असताहि राष्ट्राचा पैसा निवधयोगी
पडून राहिला. (४) कर्जांमुळे मिथे झालेल्या सुसंस्थास
भावकारास मारलेली दुणे भाग पडत असल्यामुळे सावका-
रांनी आपल्या मासलतीवर असताना काही गरजेतून
वेळी तरी तिकडे त्यांना कागजोच्छा करणे प्राप्त होतें राष्ट्रीय
कर्जाच्या रूपानेचा जन्मच मुळी त्यानंतरचा आहे असेहि
म्हणता येत नाहीं. इ. स. १६८८ च्या राज्यकर्तांच्या
पूर्वी, म्हणजे योरल्या माधवरावाच्या काळाच्या सुमारे एक
इतक अगोदर, इंग्लंडचे राष्ट्रीय बर्ज योरल्या माधवरा-
वाच्या कर्जाच्या जवळजवळ अडीच पट असून त्या राज्य-
कातिनंतर तर तें सोळा कोट रुपयांच्या आसपास जाऊन
पांदाचसे इंग्लंड ने कर्ज काढीत होतें तें अंतर्गत सुधार-
णाठी वाढीत होतें अशातकाहि भाग नाही. मराठ्याप्रमाणें
इंग्लंडचाहि कर्ज वेदावेळीं कापलें तें बहुतेक सर्वेधी परराष्ट्रीय
बुद्धासादींच काढावे लागलें; व निदान १६८८ पूर्वी तरी
इंग्लंडचा राज्यकर्तांनी भीति पेशावत नितकी
तो त्यातून कमी नव्हती. तें काहीहि असलें तरी
एवढे मात्र उघड आहे की, इंग्लंडचा जी संपादनां आपली
प्रगत घडवून आणता आली तिचे कारण बहुतांशी त्या
राष्ट्रांने आरंभापासूनच आपली पत वाढवून घाली वेतलेल्या
बायोसाठी थोडक्या व्याजावर चरितून पैसा खेचणे शुलम
वरून ठेविले हें होय. उलट पक्षी मराठेशाहीतील सुस-
ह्यांचे भवेच संभाषाच्या आह्वापत्रात क्वच काह्याप्रमाणें
जवळजवळीं तरतूद करून देण्यासाठी खजिन्याची भरती
करणे हें होतें तथा काळीं प्रॉन्स, जर्मनी यासारख्या युरोपीय
राष्ट्रांवेहि काही अशी अरुच धोरण होते. परंतु त्यानाहि
ह धोरण पुढें बऱ्याचें लागलें; व आतां तर सर्वेच देशात
राष्ट्रास जर नवलेला पैसा कराच्या रूपाने प्रेषणसून गोळा
करून सरकारी तिजोरीत घालून देवण्यापेक्षा. आपत्सर्गो
राष्ट्रीय कर्जाच्या विधाने प्रजेची शिक्षक शुतवून प्रजेला
तिच्यापासून कराच्या रूपाने वेतलेला पैसा व्याजाच्या रूपाने
अशतः परत देणेच अधिक भवेस्कर आहे हें तत्त्व सर्वमान्य
झालें आहे. अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानच्या संपत्तीचा
बोच ज्या वेळीं चारहि दिशांनीं उघ्यात येऊन पडत होता
त्या वेळीं जर मराठेशाहीतील सुसंस्थास राष्ट्रीय कर्जाच्या
तत्त्वाचा आपली शासनसंस्था हापण्याच्या कामी उपयोग
करून घेता आला असता तर महाराष्ट्राच्या इतिहासांने
आहे लाहून वेगळेच स्वरूप धारण घेलें असतें हें सांगायचास
मोठ्या अर्थशास्त्राची जरूर नाही.

आता आपण अर्थशास्त्राच्या युरोपीय विकासाकडे लक्ष
देऊं

भी क व रो स न अ र्थ शा स्त्र —युरोपीयाच्या आर्थिक
रूपनोनी इतिहास यापुढेच्या म्हणजे प्रथम अध्यायकडे वनेतर
रोमन लोकांकडे बघलें पाहिजे अथवा अर्थशास्त्राच्या विद्या-
राचे विवेचन फारसे विस्तृत होणार नाही. अतिरिक्तकच्या

पॅलिटिक्स या ग्रंथांत त्याचे अर्थशास्त्रीय विचार आढळतात. त्यांत देखील द्रव्य हे साध्य घरेलू असून समाजाचा चांगला स्थिति हे साध्य घरेलू आहे; आणि द्रव्योत्पादन हे एक समाजाचे किंवा राज्याचे खाते म्हणून त्याचा विचार केला आहे. समाजघटनेस कारण गरजाच्या विविधत्वामुळे होणारा अन्योन्याश्रय असे दिले नाही तर मनुष्यमात्रामध्ये इतरांच्या सहवासाची इच्छा हे कारण दिले आहे. अरिस्टाटलच्या अर्थविषयक कल्पना व्यापक होण्यास बऱ्याच अडचणी होत्या. जेथे गुलामगिरी सामान्य होती आणि अरिस्टाटलसारख्या तत्त्ववेत्त्यासहि ती स्वाभाविक संस्था वाटत होती; त्या समाजांत स्वतंत्र मनुष्याच्या गरजांमुळे समाजात जो अन्योन्याश्रय उत्पन्न होतो तो होत नाही, आणि आर्थिक हेतूचे जे सर्वव्यापकत्व अर्वाचीन समाजात दिसून येते ते दिसून येत नाही आणि त्यामुळे अर्थशास्त्रीय कल्पनाहि फारशा विकसित होणे शक्य नव्हते. तथापि खाद्यी मालमत्तेचे आणि वैयक्तिक ऊर्जुवसंस्थेचे महत्त्व आरिस्टाटल पूर्णपणे जाणत होता आणि याच्याविरुद्ध ज्या कल्पना त्याचा गुरू प्लेटो याने व्यक्त केल्या होत्या त्या कल्पनांस अरिस्टाटलने जोराचा विरोध केला आहे. त्याने संस्थानाची लोकसंख्या नियमित रहावी इत्यादि विचार प्रगट केले आहेत. त्याचे उत्पादनविषयक विचार मात्र बरेच अचमकस आहेत. शेतकऱ्यासह्या क्रियास तो उत्पादक समजतो पण ज्या क्रियांना वस्तूचे केवळ स्वरूप प्राप्त होते त्या क्रियास तो उत्पादक समजत नाही.

रोमन मध्यकारांनी अर्थशास्त्रीय विचार फारसे प्रगट घेले नाहीत, तथापि त्याच्या अर्थविषयक योग्यायोग्यतेच्या कल्पना त्यांच्या कायदेसंग्रहातून आढळतात. उदाहरणार्थ त्यांत व्याज आकारण्यासंबंधाने कठोरता दृष्टीस पडते. रोमन लोकांचे वाढनय मोठे आहे, पण त्यात अर्थशास्त्रीय तत्वे चम फारसे नसल्यामुळे या शास्त्राच्या विकासात त्या राष्ट्रास स्थान नाही.

मध्ययुगीन अर्थशास्त्र.—अर्थशास्त्राच्या इतिहासाच्या दृष्टीने मध्ययुग म्हणजे ४००—१३०० इ.स.चे हा काल होय. या युगातहि आर्थिक विचाराची प्रगति फारशी दाल नाही. पण्डित उर्फ संयुक्तसामंतपद्धति ही आर्थिक विकासास फारशी अनुकूल नव्हती आणि रोमन कॅथॉलिक संप्रदायाच्या योगाने घरांचा मालमत्ता वर्चने म्हणजे संप्रदायाच्या शासनसंस्थेने उपटली. या कारणांनी आर्थिक आयुष्यकन एका नियमित कक्षेंत फिरत होता. पण पुढे मध्ययुगाच्या उत्तर भागांत आर्थिक इतिहासाचे स्वरूप पलटू लागले वृत्ते नामक युद्धांमुळे अनेक राष्ट्रांचा एकमेकांशी संपर्क आला, अनेक सरदार धुलीस मिळाले आणि त्याची मालमत्ता सावकारी करणाऱ्या वर्गाच्या ताबड्ढत जाऊ लागली या प निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये व्यापार सुरू झाला. अनेक राष्ट्रांन पोपला दक्षणा गावयाची असे त्यामुळे पैसे पाठविण्याचा

धंदा करणारा वर्ग वाढला. या वेळेस इंग्लंडमध्ये लॅम्बड लोक आले आणि त्यांनी आपल्या धंद्याच्या जागेत ज्या पैशाच्या क्रिया सुरू केल्या त्याची परंपरा इंग्लंडात अव्याहत चालू आहे व, लंडनमधील रोकड बाजारच्या रस्त्याला लॅम्बड स्ट्रीट असे नाव मिळाले आहे.

मध्ययुगाच्या शेवटाला गुलामगिरी बंद होऊन सर्पे नावाच्या अर्ध्यामुर्खी गुलाम, अर्ध्यामुर्ख्या स्वतंत्र मजुराच्या स्वरूपाच्या अशा वर्गाचे अस्तित्व उत्पन्न झाले. त्याचा पुढे अनेक धंदे करणाऱ्या लोकांमध्ये विकास झाला. अनेक ठिकाणी शहरे स्थापन झाली. त्या शहरांमध्ये अधिक स्वातंत्र्य उपभोगणारे आणि अन्योन्याश्रयी असे वर्ग दिसू लागले. या काळात बौद्धिक चळवळी फारशा हाल्या नाहीत घरीचशी विद्वत्ता द्रिस्ता मताचे लोकांस पटले असे विवरण करण्यात खर्च झाली. टामस अक्वायनसने आरिस्टाटलची मते लोकांस या काळात समजावून देण्यासाठी एक ग्रंथ लिहिला.

चौदाव्या व पंधराव्या शतकांत युरोपच्या आर्थिक आयुष्यकालात बरेच फेरफार होत होते. संयुक्तसामंत राज्यपद्धति उर्फ सरदारी पद्धति मोडली जाऊन राजास जितकें स्वातंत्र्य प्राप्त झालें तितकें सामंताच्या भाराकाळा दडपत असलेल्या प्रजेसहि मिळू लागले, आणि नगराची बुद्धि होत चालली, आणि जे धंदे शहरातच वाढावयाचे त्याच्या बाडोला सुरवात झाली. एवढेच नव्हे तर जेव्हा राजसत्ता सामंतसत्तेबरोबर भाडत होती तेव्हा या स्वतंत्र शहरींची आणि तीतील उद्यमी व धर्मगंधी वर्गाच्या साहाय्याचा अपेक्षा राजे व सामंत हे आधीपाळीने घरीत त्यामुळे नगरात होत असलेल्या आर्थिक क्रियांचे व त्या क्रिया घणालाचे राजकीय महत्त्वहि वाढू लागले. शासनसंस्था असम्या अधिकधिक बळवट होऊ लागल्या आणि पगारी सैन्ये देवण्यात येऊ लागली तसतसे उद्योगधंद्याचे स्थैर्य वाढले आणि त्याबरोबर सैन्याच्या सुधारणेकडेहि अधिकाधिक लक्ष पुरविण्यास सुरवात झाली. आणि वार्षिकीच आणि काम वरणारे यातील आर्थिक अंतरहि बटू लागले. सुदृगकला या काळात चांगलीच प्रचलित झाली असल्यामुळे, उद्योगधंद्याची वाढ व मानसिक उन्नति याचा अन्योन्याश्रय स्थापन होण्यास सुरवात झाली. होकार्यत्र प्रचारात येऊ लागले, आणि दर्यावेढीपासून बाम अधिकाधिक सुलभ होत गेले. धंद्यापारी क्रियांची जशी वाढ होत गेली तशी हुंज्या बगैरे पतीवर अवलंबून असणाऱ्या शेत्याचा पैशाऐवजी उपयोग होण्यास सुरवात झाली एवढेच नव्हे तर सर्वजनिक संस्थांनिहि पत निश्चित होत गेली. या क्रिया कुलेर्य, व्हेनिस, जिनेवा या ठिकाणी हालंड व इंग्लंड यांचे महत्त्व स्थापन होण्यापूर्वीच झाल्या होत्या. या काळात नवीन प्रकारची परिस्थिति, बरी उत्पन्न होत होती तरी तीपासून बौद्धिक चळवळ एकदम सुरू झाली नाही. सेंट टामस अक्वायनसच्या ग्रंथातील समाजशासनविषयक बल्प-

नाच लोकांत प्रचलित होत्या व या काळात जर काही व्यावहारिक विषयावर विचार झाला असल तर तो पैसांच्या स्वरूपावर होय आणि या विषयावर मात्र एक अगदी अवाचीन काळास लागेल असा प्रश्न निर्माण झाला. या प्रश्नाचे कर्तृत्व निकोल भरिस्मे याच्याकडे आहे. हा ग्रंथकार १९८९ मध्ये मरण पावला. हा मानसचा राजा पाचवा चार्ल्स याचा शिक्षक असून तो पुढे व्हिक्टोरियाचा विजय झाला या ग्रंथकाराची जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ रोशेर यांनी फार तारीफ केली आहे. नांदत्या व पंधराव्या शतकात अर्थशास्त्रविषयक महत्त्वाचा प्रश्न या खेरीज दुसरा नाही. आर्थ्याची पुनरावृत्ति घुल्लिंकी याने १८६४ मध्ये प्रसिद्ध केली.

सोळा वे शतक — पंधराव्या शतकाच्या अंती अमेरिकेचा, व हिंदुस्थानास जग्याच्या जलमार्गांचा बोध लागल्यामुळे राजकीय इतिहास मध्ये जसा निराळा काळ उत्पन्न झाला तसाच तो आर्थिक इतिहासामध्येही झाला, आणि व्यापारविषयक आणि उद्यमविषयक उद्योगांचे आग्रहस्थान मध्य व दक्षिणयुरोप न राहता पश्चिमयुरोप बनलें. आणि या नवीन शाखांमुळे जे आर्थिक व सामाजिक फरक झाले त्यामुळे आर्थिक विचारामध्ये निराळेच चालून गेले. पश्चिमयुरोपात व्यापार आणि उद्योग यांची वाढ करण्याकडे मनुष्याचे लक्ष लागलें, आणि राज्यांनी तद्विषयक बनली आणि लढायांचा या भारणाशी निरुद्ध संबंध लक्षात येऊ लागला.

सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून १७१७ राज्यसंपत्तिवृद्धि विषयक कल्पना सुसंघाच्या डोक्यात होत्या आणि उद्या करपनामुळे राज्यांची व्यवहारनाति ठरत असे त्यास अर्थ शास्त्रकार "मर्केटाइल सिस्टिम" म्हणतात. मर्केटाइल सिस्टिम ऊर्फ "वाणगटी अर्थशास्त्र" म्हणजे काय आणि त्यामध्ये कोणत्या करपना येतात, आणि त्या करपनाप्रमाणे जी कायें राष्ट्रांनी केली, तीं तात्पुरते संपत्तिवृद्धि-विषयक किंवा राजकारणाचे उपाय म्हणून केली, की, त्याच्या मूळाशी काही अर्थशास्त्र-विषयक चुकीच्या कल्पना होत्या याविषयी मतभेद आहे आणि त्याविषयी वाद अजून संपला नाही. गट्टाब्ड श्मॉलर सारखे लोक मर्केटाइल विचारांचे समर्थन करतात आणि त्यास अमेरिकन अनुयायीही सापडतात. दुसऱ्या वर्गापूर्वी प्रो. स्माल (शिकागो युनिव्हर्सिटी) यांनी कॅमेरालिट्यवर जे शाब्दिकपूर्ण पुस्तक प्रसिद्ध केले त्यात हा वाद उक्कून काढला आहे आणि आझम स्मिथ यासारख्या मर्केटाइल कल्पनाविरुद्ध अर्थशास्त्रास चाऱ्या धड्याचा प्रयत्न केला आहे. वाणगटी अर्थशास्त्रामध्ये जीं मते स्थळ होतात त्यांची माधुरिणपणे मांडणी येणेप्रमाणे करण्यात येते. (१) पैसा आणि संपत्ति ही ते एकच समजत. (२) व्यापाराचा उद्देश असा असावा की, कोणकरून आपल्या देशात सोन्याहण्यासारख्या मौल्यवान पदार्थ आढळता जातील. यासाठी निर्गत जास्त करावी आणि आयात कमी असावी. "व्यापारी देवघेवांची शिक्षक"

म्हणजे "व्हालेन्स आफ ट्रेड" इतर राष्ट्रांविरुद्ध निघावी व आपल्यातर्फे निघावी. आपली निर्यात जास्त व्हावी म्हणून सरकारचे सर्व प्रकारच्या युक्ता योग्याव्यात, त्यांत परक्या मालावर बहिष्कार किंवा जबरदस्त जकातहि असावी, निर्गतीस मदत करावी, वगैरे कल्पना पुढे आल्या. अवाचीन अर्थशास्त्राची द्वितीय अवस्था जर वाणगटी अर्थशास्त्र (पहा) होय तर उद्योगाची व देवघेवांची स्वतंत्रता ही त्याची तृतीयावस्था होय "निसर्गसिद्ध स्वातंत्र्य" हे तत्त्व जोराने पुढे आलेल्या अवस्थेत (१) पैकाची अत्युच्च परिणति (२) व यांत्रिक उत्पादन ही दोन सारभूत अंगे होती. या अवस्थेत मांडवलावे व मजूर यामधील विरोध तीव्र झाला तथापि यंत्राच्या साहाय्याने अतिशय कष्टाची कामे सुलभ झाल्यामुळे मनुष्याची उच्च दर्जाच्या कामाकडे योजना होऊ लागली व त्यामुळे मनुष्याची आध्यात्मिक योग्यता वाढली.

मध्ययुगात युद्ध हे प्रधान अंग, व उद्योगधंद्या हे त्याला पांफक अर्थात अंग अंग समजले जात असे. उद्योगधंद्यास उत्तेजन देण्यात राजांची मुख्य उद्देश द्रव्यबल वाढवून युद्धास पात्रता उत्पन्न करणावा असे. परंतु यांत्रिक युगांत हे पारलें झिलें व व्यापारास प्राधान्य येऊन सैन्य व मुक्ताहीपणा ही दोनही व्यापारास मदत करू लागली. अठराव्या शतकातील लढाया या वसाहती स्थापने व त्याच्याशी व्यापार वाढविणे या दोन उद्देशांनी प्रेरित झालेल्या होत्या व त्यामुळे राष्ट्रातील कलह वृद्धिंगत झाले; तथापि आधुनिक समाजाचे ध्येय उद्यम व आर्थिक उत्पादन हे आहे हे यामुळे निश्चित झाले याचा राजकीय परिणाम ईंग्लंड व फ्रान्समध्ये असा झाला की, व्यापारामुळे होणारी समाजशांति ही राजसत्तेस अतिशय वाटल्यामुळे ती बंद करण्याकरिता बौद्धिक दुर्बलता स्वीकारून नवीन कल्पनांचा नाश करण्याकडे तेथील सरकाराचे लक्ष वेधले तथापि ही क्रांति यामुळे बंद होऊ शकली नाही. पूर्वीची समाजसंरणी बदलून नवीन उत्पन्न करण्याचा मानस-मधील सर्व बाबींनी निश्चय केला. परंतु नवीन रचना कशी असावी हे कोणासहि निश्चित सांगता येत नसल्यामुळे फ्रान्स-मधील क्रांति बरीच घातक स्वरूपाची झाली, व्हॉलंटेर व रुसी यांसहि नवीन काय पाहिजे याची स्पष्ट कल्पना नव्हती. त्याच्याचप्रमाणे "फिजिकोकेट्स" या आर्थिक संप्रदायाची स्थिति होती. या संप्रदायाचा थोडासा इतिहास आता देऊ.

ईंग्लंडातील नवीन प्रागतिक विचारांचा प्रातिष्ठान अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी फ्रान्समध्ये होऊ लागला. शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य, सरकारी जमाखर्चाचे अस्थिरत्व व क्रांतीचा योग ही सर्व दुःखे "मर्केटाइल पॉलिसी" मुळे उत्पन्न झाली आहेत असा सुदिमान लोकांचा समज झाला. या लोकांत स्वागिलबेई होबान, मोन्टेसियू, हे प्रधान होते. याचा भावार्थ असा होता की, सोने व रुपे ही ख

संपत्ति नसून शेतकीने व व्यापाराने उत्पन्न झालेल्या वस्तू ही खरी संपत्ति आहे. सरकारी नियंत्रणाने उत्पादनास फायदा होण्याऐवजी नुकसान होते.

शेतकी हा उत्पादनाचा मुख्य मार्ग आहे. आयात व निर्यात मालावर जकात असणे अनिष्ट आहे एवं राष्ट्रांत खुला व्यापार असणे घेयस्कर आहे समाजाच्या भुत्स्थितीस राजकीय कायद्यांपेक्षा नैसर्गिक कायद्याची भास्त थोड पाहिजे अशा रीतीचे त्याचे विचार होते किजिओर्केटिक संप्रदायाचे मुख्य केंद्रने (१६९४—१७७४) व गुरेने (१७१२—१७५९) हे होते यांनी तत्पूर्वकालीन विचारांना संयद्ध करून त्या विचारांची एक पद्धति बनविली समाजातील प्रचलित व्यवस्था या सर्वे क्रिमि असून त्यांच्यातील सर्व दोष या क्रिमिस्वामुखे उत्पन्न झाले आहेत अशी यांची मुख्य कल्पना आहे. जगात ' नैसर्गिक कायदा ' आहे

तदनुसार सर्व समाजरचना असावी. तशी नसल्यास अनेक आपत्ति उत्पन्न होतील या उपपत्तीचा विशेष कटाक्ष प्रचलित आर्थिक संस्थावर होता. या संप्रदायाची आर्थिक प्रमेंये पुढे लिहिल्याप्रमाणे होती. ज्या भ्रमापासून धाम्य व इतर कच्चा माल तयार होतो तेच ' उत्पादक ' होत. या भ्रमाने त्यात लागणाऱ्या खर्चापेक्षा जास्त माल तयार होतो. कारखाने हे उत्पादक नव्हत, कारण त्यात भ्रमान्या खर्चापेक्षा जास्त माल उत्पन्न होत नाही. व्यापारामुळे देशाच्या संपत्तीत भर पडत नाही, फक्त संपत्ति एका हातीतून दुसऱ्या हातीत जाते शेतकीच्या संपत्तीतून इतर सर्वे धंद्यातील लोकांची व्यवस्था, लागते. वकील, शिपाई, वैद्य, बाणो हे सर्व अनुत्पादक आहेत सर्व करपेक्षा शेतकीवरील कर हाच जास्त न्याय्य व सोईचा आहे. या सर्वे सिद्धांताचा तत्कालिक परिणाम विध्वंसक होता. 'मर्कटार्डल पॅलिसी' च्या नियंत्रणाविरोद्ध या सर्वांचा आक्षेप असे. सरकारने अमुक वस्तु उत्पन्न कराव्या, अमुक्या दराने विकाल्या इत्यादि तऱ्हेचे नियम करणे समाजाच्या हितास विपातक आहे. वस्तुतः सरकारी नियंत्रणापासून पुष्कळ फायदे होते परंतु या संप्रदायाचे त्यांच्याकडे लक्ष गेले नाही. शुचास्फाच्या पद्धतीप्रमाणे त्यांनी पूर्वकालीन संस्थांच्या दोषांची अतिशयोक्ती केली. या संप्रदायाचे मुख्य ध्येय व्यक्तिस्वातंत्र्य होते असे म्हटल्यास हरकत नाही त्याचप्रमाणे देशातील राजकीय कायदे नैसर्गिक कायद्याच्या बरोबरी असले पाहिजेत असेहि त्यांचे मत होते.

या संप्रदायाचा फ्रान्समधील सामान्य लोकांवर विशेष परिणाम झाला नाही; परंतु राज्यक्रांतीनंतर ' कॅन्स्टिचुशंट ' असेल्लो 'वर त्याचा बराच पगडा होता. परंतु काही काळानंतर तो संप्रदाय नामरोप झाला इंग्लंडमध्ये अठराव्या शतकांत पुढील अर्थशास्त्र प्रमुख होते.—बॅटीनी, किनो-व्हेदा, विर्किया, व्हेरी, कार्लो, व्हाको, ऑस्टीस. स्पेनमध्ये उत्पत्ति हा ' मर्कटार्डल पॅलिसी 'चा भक्त होता व रॉडरिग्ज हा किजिओर्केटिक संप्रदायाचा अनुयायी होता. जर्मनी-

मध्ये ' मर्कटार्डल ' पद्धतीचे बरेच प्रायस्य होते. परंतु काही काळानंतर फ्रेडरीक यांनी व नंतर इलेटर्बान (१७३१-१८०२) व श्मॉल्स (१७६४—१८३१) यांनी किजिओर्केटिक मताचा प्रारुभाव केला हॉलडमध्ये अठराव्या शतकांत आर्थिक वाद्यात विशेष प्रगति झाली नाही. इंग्लंडात आर्थिक शोधांच्या बाबतीत अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी बीदासीन्य होते १७३५मध्ये प्रथम वर्कले या तत्त्व-वेत्याने नवीन विचारांना घालन दिले त्यानंतर ह्युम यांनी आपल्या निवेधावर्तीत अर्थशास्त्रावरील काही विषयांवर अगदी आधुनिक तऱ्हेचीं मते प्रतिपादन केली पैशाला दिलेले फावेल मदत कमी करून वस्तु याच खरी संपत्ति होत हे त्याने दाखविले भिन्न देशांत व्यापार असणे हे सर्वेच्या हिताचे आहे असे त्याचे मत होते, व त्यामुळे व्यापारास प्रतिबंधक अशा जकाती बसाविणे हे त्याच्या मताने अनिष्ट आहे ह्युमने ऐतिहासिक दृष्टि आर्थिक वादामध्ये आणिली, व प्रत्येक विधानाच्या पुष्टीकरिता इतिहासातील घडलेल्या गोष्टींचे प्रमाण देण्याचा उपक्रम केला ह्युमचा अँडॅम स्मिथच्या मतावर पुष्कळ परिणाम झाला व त्याच्या पद्धतीची उत्तम अंगे त्याने उचलली. अँडॅम स्मिथच्या पूर्वीच्या अर्थशास्त्रज्ञात कोशिआ टकर ह्याचा गणना बेली पाहिजे यांनी खुल्या व्यापाराच्या तत्वाचा जोराने पुरस्कार केला सर जेम्स स्टुअर्ट हाहि अत्युत्तम ग्रंथकार असून त्याने आपल्या पुस्तकात ' मर्कटार्डल ' पद्धतीचे छान्या दृष्टीप्रमाणे समर्थन केले आहे. विशेषतः मृत्याची उपपत्ति व प्रजावादि या विषयावरील त्याचे विवेचन फारच अप्रतिम आहे तथापि खववरप अँडॅम स्मिथचा प्रसिद्ध ग्रंथ वाहिर पडल्यामुळे हा ग्रंथकार मागे पडला अँडॅम स्मिथ हा अर्थशास्त्राचा जनक आहे असे काही लोकांचे म्हणणे आहे परंतु हे वस्तुस्थितीच्या विरोद्ध आहे सामाजिक संपत्ति हा विषयच असा आहे की, अनादिकालापासून अनेक ग्रंथकारांनी त्यावर आपले विचार प्रगट केले आहेत स्मिथच्या वेळी हे शास्त्र सव्याव वरच्या पायरीला गेले होते टर्मोसारच्या ग्रंथकारांनी आपल्या प्रयात बरेच पद्धतशीर विवेचन केले होते परंतु पूर्वाच्य मयाच्या आधारावरच त्याने नवीन इमारत अशा तऱ्हेची रचली की तिच्यात डॉलदारपणा येऊन ती अनेक वर्षे टिकली दुसरे काही लोक किजिओर्केट व स्मिथियन असे भिन्न संप्रदाय मानतात परंतु हे चुकीचे आहे. कारण, या दोहोंमध्ये वैपम्यापेक्षा साम्यच अधिक आहे. पूर्वाच्या युरोपातील राजसत्तेने जी नियंत्रणे व्यापारावर घातली ती दोघांच्याहि मताने त्याच आहेत, व असे असण्याची दोघांनी दिलेली कारणेहि एकाच आधारावर रचलेली आहेत. स्मिथची टीका जास्त बारबा-इची व जास्त पूर्ण आहे, व उत्पादक व अनुत्पादक भ्रमावरची किजिओर्केट पंथाची चुकीची विधाने त्याने आपल्या प्रयात प्रथित करून ठेविले, व मध्ययुगातील संपादक टीका करून त्याचा नाश

करण्याचे कार्य त्या पंचांगेसाठी जास्त परिणामकारक रीतीने केले. रिमथच्या वेळेस अर्थशास्त्र व इतर शास्त्रांचे पृथक्करण झालेले नव्हते त्यामुळे हा विषय नीतिशास्त्राबरोबर स्कॉच विश्वविद्यालयात शिकवीत असत. ह्यांच्या समाजशास्त्राचे दिग्दर्शन रिमथने आपल्या नीतिशास्त्रावरील पुस्तकात केले होते. परंतु समाजशास्त्र लिहिण्याचा त्याचा विचार शेवटास गेला नाही. रिमथने आपल्या 'वैश्य ऑफ नेशन' या ग्रंथात अनुगमन व निगमन या दोहोंकरी कोणती पद्धति स्वीकारली याविषयी बराच वाद आहे. काहींच्या मते त्याची पद्धति अनुगमनात्मक होती व काहींच्या मते ती निगमनात्मक होती. वकलच्या मताने ती निगमनात्मक होती. हे मत बहुतांशी बरोबर आहे रिमथच्या ग्रंथात अनुगमनाचे सिद्ध झालेल्या पडलेल्या गोष्टींच्या आधारेने निगमनाप्रमाणे अनुमाने कराने काढलेली आहेत याशिवाय घडलेल्या गोष्टींच्या ऐवजी काही ठराविक गृहीतप्रमेयापासून निगमनपद्धतीने अनुमाने काढलेली आहेत यापैकी एक गृहीतप्रमेय असे आहे: सृष्टीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या ठायी स्वतःचे हितसंरक्षण करण्याची बुद्धि दिलेली आहे. व सृष्टीची रचनाच अशी आहे की या व्यक्तींच्या बुद्धीमुळे समाजाचे हि कल्याण होते. ही व्यक्तींच्या व समाजाच्या आविरोधाची कल्पना रिमथच्या बहुतेक सिद्धांताच्या सुवाता दिसून येते. परंतु ऐतिहासिक कोषाची दृष्टी रिमथची तीम असल्यामुळे त्याच्या अनुयायींनी निगमनात्मक पद्धतीचा जसा अतिरेक केला तसा त्याने केला नाही. नैसर्गिक कायद्याच्या उपपत्तीवर त्याचा विश्वास होता तथापि मॉन्टेस्क्वीच्या पुस्तकातील अनुगमनात्मक (इंडिस्ट्रिबुट) पद्धतीचा त्याच्यावर परिणाम झालेला होता. अशा रीतीने दोनही पद्धतींचे मिश्रण रिमथच्या ग्रंथात दिसून येते. वस्तुतः रिमथने समाजशास्त्राचे नियम मुळाव शोधून काढले नाहीत. परंतु समाजातील हद्दयास नियम आहेत हे त्याने दर्शविले समाजातील प्रत्येक अवस्था त्या वेळच्या परिस्थितीस धरून असते व ऐतिहासिक कारणांनी ती बदल व मर्यादित असते. काहींचे मत असे आहे की, रिमथचा ग्रंथ हा अगदी विस्फोटित आहे व त्यात मोठ्या ग्रंथात अवश्यक असणारी संगति नाही परंतु हे मात्र अमार्ग आहे. जरी या ग्रंथात आधुनिक ग्रंथाप्रमाणे निरनिराळ्या भागांचे व प्रकारांचे व्यवस्थित आविष्करण नाही तरी विचारांचे व तत्वांचे ऐक्य या ग्रंथात खार्मिन दिसून येते व त्यात विशेष विसंगतताहि दिसून येत नाही रिमथचा मते आता बळाने देऊ. एवढेच राहणे श्रम हा सर्व अवश्यक संपत्तीचा मुख्य उगम आहे हा त्याचा पहिला सिद्धान्त आहे. या सिद्धान्तावरून त्याचे किंगडोमॉन्ट्सपासून भिन्नत्व दिसून येते. श्रमविभागापासून श्रमाची उत्पादनशक्ति अतिशय वाढते श्रमविभागाच्या सत्ताचे रिमथने इतके अप्रतिम वर्णन दिलेले

आहे की, आधुनिक सर्व ग्रंथकार त्याचा अनुवाद करतात. श्रमविभागाचे मूळ एक वस्तूच्या ऐवजी दुसरीचा विनिमय करण्याची मनुष्याची इच्छा हे आहे. श्रमविभाग हा भांडवलान्या बुद्धीवर अवलंबून आहे. श्रमविभागानंतर क्रमानेच विनिमय सामान्याची जरूर भासते व पैसा आस्तित्वात येतो. पैसापासून मूल्याची कल्पना उद्भवूत होते. मूल्याचे मुख्य कारण श्रम हे आहे श्रमाच्या दोन सख्या नेहमी एकाच किमतीच्या असतात. परंतु व्यवहारात पैशामध्ये मूल्याची गणना दशांवितात अनेक शतकेपर्यंत एकच किंमत असल्यामुळे सोने व रुपे ह्या धातू या कामाकरिता सर्वांत उत्कृष्ट ठरल्या आहेत. परंतु भिन्न कामांमधील तुलनेकरिता श्रम हेच जास्त चांगले मापन आहे. श्रमाचे बक्षीस मजुरी हे आहे. भांडवल एकाजवळ पुष्कळ जमून ते त्याने दुसऱ्याला मजूर म्हणून उत्पादनाच्या बारीक लावण्याविरिता खर्च केले म्हणजे 'नफा' उत्पन्न होतो. प्रत्येक सुधारलेल्या समाजात सर्व वस्तूंच्या मजुरात ही तीन अंगे म्हणजे जमिनीचा खर्च, नफा, व मजुरी असतात. खंड, नफा व मजुरी ह्या प्रत्येकाचे दर त्या त्या काळी ठरलेले असतात व त्या सर्वांची बेरीज केली म्हणजे वस्तूच्या मूल्याची नैसर्गिक इच्छा ठरते. बाजारातील किंमत या इच्छेच्या किंचित् बर किंवा खाली असते. परंतु ती विशेष दूर जाऊ शकणार नाही. काही वस्तूंच्या उत्पादनात एकाच व्यक्तीच्या हातात सर्व उत्पादन असल्यास नैसर्गिक मूल्यापेक्षा अतिशय किंमत हाकल शकते, मजूर व भांडवलवाले याच्या दरम्यान कलह होऊन मजुरीचा दर टरला जातो, अनेक भ्रंशामध्ये नफा एका पातळीवर येण्याची प्रवृत्ती असते व ही प्रवृत्ति स्पर्धेमुळे जास्त व्यवस्थित होते. भांडवल बर्मी असल्यास नफ्याचा दर जास्त असतो व पुष्कळ असल्यास बर्मी असतो.

जमिनीत झालेल्या मालाची किंमत सामान्य नियमाप्रमाणे ठरल्यानंतर, नफा व मजुरी देऊन जी बाकी राहिल ती खंड या रूपाने जमीनदारास मिळते. खंड, मजुरी व नफा हे तीन आदा मिळविण्याचे मार्ग आहेत. समाजातील मुख्य वर्षे या तीन प्राप्तीच्या कोणत्यातरी एक अथवा अधिक मार्गांनी श्रमेत होतात. जमीनदाराचे हित व समाजाचे हित याचे तादात्म्य असते. मजुराचे हि कल्याण समाजाच्या प्रगतीत असते. परंतु भांडवलवाल्याचे हित समाजाच्या हिताच्या विरुद्ध असते. भांडवल हे निष्कल व चकल अशा दोन प्रकारचे असते. राष्ट्रातील एवढेच उत्पादनातून निष्कल भांडवल व पैसा बचा केला म्हणजे निष्कलस राष्ट्राची प्राप्ति राहते. बुधारेलेल्या देशात एवढेच राष्ट्राच्या प्राप्तीपैकी अधिक भाग भांडवल हा रिता ठेवला जातो. पैसे वाचवणे हे राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने पार महत्त्वाचे आहे. उपरले लोक समाजात असल्यास

राष्ट्राच्या उत्पादनास मदतगित येत. उत्पादक मजूर घाट-
विगे किंवा त्यांची उत्पादन शक्ति वाढावें हे दोन राष्ट्र
संपन्न करण्याचे मार्ग आहेत. दोनही मार्गांत जास्त भाडवळ
लागत. भाडवळ देशांत जसे जास्त होईल तसा व्याजाचा
दर कमी होत आतो. युरोपास व्याजाचा दर कमी झाला तो
सोने व रपे विपुल झाल्यामुळे नसून भाडवळ वाढल्यामुळे
झाला. जमीन व खाणी यांमध्ये अधिक उत्पादक मजूर
संपत्ती येतात. तितकेंच भाडवळ कारखान्यात, घातल्यास
कमी उत्पादकमजूर लागतात. त्याहि पेक्षा पाऊक
व्यापारात कमी व सगळीत किरकोळ व्यापारात
कमी उत्पादक मजूर लागतात. वर लिहिल्या नैसर्गिक
क्रमानेच राष्ट्रांने जावे हे चांगल नाहींतर हानि होईल.
एकंदरीत शेतकीला विशेष प्राधान्य दिलें पाहिजे. शिंथच्या
प्रेमाच्या तिसऱ्या पुस्तकात ऐतिहासिक गोष्टांचे उत्तम
उदाहरण सापडते. युरोपात, आर्थिक बाबतीत क्रमाने कशी
प्रगति झाली व कोणत्या अवस्थातून उद्योगधंद्यांचे क्रमण
झाले याचा खोलांनी मनीरजक इतिहास दिला आहे. परंतु
येथेही 'नैसर्गिक कामाच्या' गृहीत प्रमेयाचा त्याच्यावर
किती पण बसला होता हे व्यक्त होत. कारण,
त्याने दिलेली आनुपूर्वी हीच नैसर्गिक आहे व त्याहून
इतर सर्व कृत्रिम अथवा दिपातक आहेत असे तो मानता.
चौथ्या पुस्तकात शिंथने 'मॅटेरिअल' पद्धतीचे सर्वस्व
खेचन केले आहे. शिंथला इंग्लंडात खूला व्यापार प्रस्था-
पित होईल अशी मुद्यांच अशा नव्हती. परंतु त्याच्याच
प्रेमाच्या चालानाने ही गोष्ट लवकरच घडून आली. काही
बाबतीत मात्र खुल्या व्यापाराच्या तत्वास अपवाद त्याने
कवळ केले. या बाबी म्हणजे स्वतःची जहाजे बांधणे,
उदाईची साधने व राष्ट्रांत अत्यावश्यक असे धंदे. पास्त्या
पुस्तकात शिंथने राष्ट्रांची जमा व संच व करप्रवृत्तीचा तत्वे
याचा विचार केला आहे. सार्वजनिक हिताच्या सत्ता
सरकारने चालविणे येथेकर आहे. शिक्षण, सैन्य, न्याय
पद्धति या गोष्टीत स्वातंत्र्याचे तत्त्व लागू करणे बरोबर
नाही; येथे नियंत्रण असणे न जास्त, सुदुर्लभ आहे. शिंथच्या
मते किंगडोमॅटिक पद्धति ही बहुतांशी परिपूर्ण आहे. सर-
कारी नियंत्रण हे होईल तितकें कमी असावे व बहुतेक संस्था
लोकांनी आपल्या वर्तवणाराने चालवाव्या. परंतु शेवटी हेच
कायते राष्ट्रांच्या उद्योगांचे सर्वस्व आहे हे त्या पद्धतीचे तत्त्व
शिंथने मोठून टाकले. करप्रवृत्तीची शिंथची तत्वे अद्या-
पिही सर्वमान्य आहेत. परंतु करदे, सरकारने केलेल्या कामाची
फी किंवा मजुरी आहे हे शिंथचे तत्त्व मात्र आधुनिक अर्थ-
शास्त्राच्या दृष्टीने बरोबर असले तरी व्यक्तीने सरकारकडून
तीस झालेल्या सेवेच्या प्रमाणाने कर घावा हे तत्त्व मग्न
असली बुद्धीचे आहे. की की, सरकारचे अस्तित्त्व अद्या-
धरिता आहे की, की काय केवळ देवदेवांच्या तत्त्वाने
होणार नाहीत ती काये व्हावी यासाठी सरकारसारख्या

संस्थेची जहरी आहे. एकंदरीने पाहता शिंथचे
कार्य टीकात्मक व विध्वंसक होते असे म्हटले पाहिजे. आधु-
निक औद्योगिक प्रगतीला मदत करण्यास तात्काळीन सरकारा-
होई अपात्र आहेत हे त्याने ठाम मत होते. शिंथचा मोठे
पणा यांत आहे की, विध्वंसक कार्याच्या युगातहि त्याने
विधायक व पद्धतशीर अशी नवीन शिक्षान्तरना करून पद-
तशीर अर्थशास्त्राची घटना केली. पूर्वीच्या संस्थेचे दोष विशद
करून शिंथच्या आर्थिक वस्तुनाचे पृथकरण त्याने केले.
नवीन सूचना, नवीन विचार व व्यावहारिक चार्च हा
सर्वांनी त्याच्या प्रभास विचारक्रांति घडवून आणण्याचे
श्रेय दिले आहे. शिंथच्या प्रभात निगमन पद्धतीचे जे दोष
गमकपणे होते ते रिकार्ड, पेन्थ, मिल इत्यादिकांच्या
प्रभात परिपुष्ट झाले. फिलड्रॅन्डच्या मताने या शिंथ संप्र-
दायाने पूर्वील दोष होते. (१) व्यक्तीत्वात्तयाची व
व्यक्तीच्या महात्वाची अतिशयोक्ति. मनुष्यत्वभावात
स्वाधीनियम दुसरी सनेह्युक्ति नाही असे मानणे. (२)
प्रत्येक व्यक्तीस आपले हित समजते व एकंदर जगात सर्व
गोटांचे पयवेसाय चांगले होते हा विश्वास. (३)
जपतीची विनिमयात्मक व कोटी कल्पना. (४) समाज-
सत्ता ही सत्तेची दृष्ट आहे ही कल्पना. (५) आर्थिक
आपुष्पात ध्येय व नैतिक कल्पना याचा पूर्ण अभाव
मानणे. (६) एकाधिकपणा व सत्कृतीच्या भिन्न भावना-
कडे दुर्लक्ष. हे दोष शिंथच्या अनुयायांत जास्त प्रमाणात
दिसून येतात. परंतु या सगळीं बीज शिंथच्या प्रभात
होते हे कवळ केले पाहिजे. शिंथच्या पथात बॅथमने
व्याक्तीत्वात्तयाचे सार अर्थशास्त्राविषय इतर सर्व टिकापीहि
लावले. शिंथच्या काही सुचाने बॅथम व लॅरंडेल यानी
टीका केली. परंतु ती विशेष महत्वाची नाही. यात्रिक
पुढाचे दोष आश्रयाप्रमाणे शिंथच्या निदर्शनास न आल्या-
मुळे स्वातंत्र्य व नियंत्रणाभाव यानी किती नुकसान होते
याची त्यास कल्पना झाली नाही. यात्रिक युगातील दोषा-
मुळे समाजसत्तावाद आस्तिवात झाला व प्रजापुढीच्या
ध्याकडे लोकांचे रुच्य ओढले गेले. हा प्रश्न प्रथम माल-
धस या अर्थशास्त्रज्ञाने पुढे आणिला. मॉडर्न व कॅन-
डॉरचे यानी समाजातील सर्व दुःख विभजनाच्या विषयते-
मुळे उत्पन्न होतात असे प्रतीतीदले होते. संपत्ति विपुल आहे
परंतु तिची वाटणे बरोबर होत नाही असा याचा समज
होता. मालधसने याविषय प्रमाणे आणून असे दाखविले
की, समाजसत्ता कितीहि उत्तम असल्या व संपत्ति
कितीहि असली तरी प्रजापुढीमुळे लवकरच दारिद्र्य येऊन
जीवनदृष्ट तप्त होईल. १७६१ त बोलेसन या वस्तु-
नेचा उपक्रम एका प्रभात केला होता. अविप्यकाळी
मनुष्यजाति आदिशय पूर्णतया जाईल व जिथे तिथे
आदिशानंद होऊन जाईल अशा रितीची कॅनडॉरसेची
कल्पना होती, मालधसने आपल्या ज्ञानांत कोणती मर

दाक्षी व प्रत्यक्ष आचरणांत आणण्यासारख्या कोणत्या पद्धत्या त्याने दाखविल्या हे निश्चित मागणे कठिण आहे. मालमत्ता असे वाटले की, प्रजेची बुद्धि व निर्वाहाच्या साधनाची बुद्धि सामर्थ्यास संबंध आपण. प्रथम दाखविला. पुण हे खरे नाही. त्यापूर्वी पुष्कळ प्रयत्नांनी हा संबंध दाखविला होता. मालमत्ताचा सुाय मिळाला असा होता की, प्रजा ही भूमितीभेदीने वाढते व अक्ष हे गणितभेदीने वाढते. परंतु हा सिद्धान्त चुकीचा आहे. प्रजाबुद्धि होण्यापूर्वी लढाया रोग व दारिद्र्य यांनी ती निरुद्ध होईल किंवा दारिद्र्याच्या भीतीमुळे लोक कुटुंबाच्या वृद्धीस आरंभण्या आचरणाने आळा घालतील या कारणाने 'वाढते' या शब्दाच्या ऐवजी 'वाढण्याची प्रवृत्ति असते' असे शब्द घालणे उचित आहे. परंतु असे केल्याने मूल सिद्धांत भेदिरथ व बिस्फुलित होतो यात संशय नाही.

त्याचप्रमाणे मालमत्ताच्या ग्रंथातील ऐतिहासिक गोष्ट विशेष महत्त्वाचा नाही. कारण या अवयवद्वारांविषय मालमत्ताचा मूलसिद्धांत पुष्कळांनी पूर्वीच जाहीर केलेला होता प्रजा बुद्धीच्या प्रधान दुसऱ्या एका सिद्धांतामुळे जास्तमहत्त्व येत. तो सिद्धांत म्हणजे भूमितीच्या उत्पन्नाचे उत्तरोत्तर होणारे कमी प्रमाण हा होय. प्रजा जास्त वाढल्यास जास्त अन्न लागते व हे अन्न घरणे उत्तरोत्तर कट्टासह होते. याच कारणास्तव मिल्बेने या प्रधान विषय महत्त्व दिले; परंतु प्रजाबुद्धीपासून होणाऱ्या आपत्तीची अतिशयोक्ति करणे योग्य नाही. एखाद्या दाखीपासून एखादे कार्य होतं म्हणून ते कार्य निघयाने होईल, असे संशयासत्र सांगता येत नाही त्याचप्रमाणे प्रजाबुद्धि प्रतिबंधकाच्या अभावा एखादे कार्य करील म्हणून हे प्रतिबंधक अस्तित्वात नाहीत, असे मानणे दाखविष्ट आहे. प्रत्येक सनागात व्यक्तिकाः मनुष्य आपल्यास जास्त अपत्ये झाल्यास आपली स्थिति हीन होईल, या कल्पनेने प्रजेचे नियंत्रण करीत असतो. मालमत्ताच्या मताने हे नियंत्रण फक्त विवाहाची मर्यादा ठावण्याचे एवढेच आहे. विवाहित असून प्रजाचर्ये पालन करण्याची कल्पना ही नंतर मिलने सुचविली. अतिशय उशीरा विवाह करण्याचा उपदेश गरीब लोकास करणे योग्य नाही. कारण पुष्कळ प्राप्ति मिळाल्याशिवाय विवाह करावयाचा नाही असे ठरविल्यास बऱ्याच लोकांचे कुटुंबाचा वैश्वस्य विवाह होणार नाहीत, हे मालमत्ता व त्याचे अनुयायी विमतात. विवाह विवाहित स्थितीपासून होणारे सौम्य दाति व इतर नैतिक पायदे रक्षात घेतल्यास मालमत्ताचा उपदेश अत्यवहार्य आहे असे म्हणणे प्राप्त आहे. मूल सिद्धांतपासून मालमत्ताने अशी अनुमाने काढली की, कोणत्याही गरिबाने प्रजाबुद्धीस उत्तेजन देऊ नये व गरीब लोकांकरिता गरीबी रक्षाने अनाग्रह काढू नयेत; परंतु ही दोनही विधाने चुकीची आहेत. काही अवयवामध्ये प्रजा वाढत होणे हे समाजास हितकारक असते. त्याचप्रमाणे

गरीबीची काही तरी व्यवस्था लावणे हे अत्यावश्यक आहे. मालमत्ताचे तत्त्व पूर्णपणे अमलात आणिल्यास गरीबीची मुळे आपल्यादेखत अभावार्थून मृत्युसुखी पडे. दिली पाहिजे. परंतु कोणताही धर्म असे करण्यास अनुज्ञा देणार नाही. असे वास्तव्यामुळे तत्त्वतः व न्यायदृष्टीने मालमत्ताचे उपसिद्धांत बरोबर असले तरी धर्माच्या व्यत्यासिष्ट आहेत. मालमत्ताचा उपदेश श्रीमंत लोकास पटण्यासारखा आहे. कारण त्यामुळे गरीब लोकास मदत करण्याची त्यांच्यावरची जबाबदारी नाहीशी होते. दार्विनचे तत्त्व प्रसिद्ध झाल्यापासून मालमत्ताची क्रांति जास्त वाढली कारण त्या तत्वातील 'जीवनकलह' हे अंग मालमत्ताने दार्विनच्या अंगादर प्रतिपादिले होते. प्रजाबुद्धीसंबंधात दार्विनचे मत मालमत्ताच्या विरुद्ध होते. कारण तोपासून होणारा कलह हा जगाच्या प्रगतीस आवयक आहे, असे दार्विनचे मत होते. आधुनिक काळी मालमत्ताच्या शिकवणीचा काही लोकाना विषयांस करून ज्यांना ज्यांना जीवनकलहात जीवत राहण्याची शक्ति नाही, त्यांना घुसाल नष्ट व्हावे असे प्रतिपादिले आहे. परंतु दया व विचारशक्ति या दोन तत्त्वाना जीवनकलहाचा निवृत्तपणा कमी होतो व मनुष्यसमाजास नुभते युद्ध हे तत्त्व लावून चालणार नाही, हे खात्री लक्षात ठेविले पाहिजे. बेल्हड रिवाजे हा स्थितीचा अनुयायी होता; परंतु रिमने प्रत्येक उपपत्तीच्या समर्थनाथे इतिहासातील पुरावा देण्याचा उपक्रम केला होता तो याने सोडून दिला. ठाविक छद्दीत प्रजेपासून भूमितीच्या पद्धतीने एकामागून एक नक्ष अनुमाने काढण्यास त्याने युद्धात केली. क्वचित उदाहरणे दिल्यास हाही कार्यात्मिक असत. त्यामुळे प्रथमदर्शीनी त्याचे सिद्धांत निश्चित व अर्थपूर्ण असे वाटतात; परंतु स्थितीच्या प्रभात प्रत्यक्ष जगाशी आपला संबंध आहे, असे वाचकास वाटते, तसे रिकाडोचा अंग वाचताना वाटत नाही. दुसरा एक दोष त्याच्या ग्रंथात सापडतो व तो शब्दांचे अर्थ वार्त्तार बदलणे हा होय. दाखपद्धतीच्या दृष्टीने हा दोष फारच फातक आहे. विशेषतः रिकाडोने 'विभक्त' च्या प्रभावा जास्त विचार केला आहे. त्याचे काही सिद्धांत येथे प्रमाणे आहेत. प्रत्येक वस्तूची किंमत, तिचा पुरवठा वाढत तितका होणे शक्य असल्यास तिच्या उत्पादनास त्याचप्रमाणे धर्मावर अवलंबून असते; परंतु यात आचरणाचा उल्लेख नसल्यामुळे अतिशय उच्च दर्जा प्राप्त झालेल्या औद्योगिक समाजात हा सिद्धांत अगुरा पडतो. याचबरोबर हा एक धर्माचाच प्रकार आहे; गरीबी रक्षाने कल्पना आहे परंतु तो आमक आहे. या पोटायामुळे काही फाटानंतर 'सोशियलिझम' मधील अनेक आमक सिद्धांत उद्भवले. वस्तुतः उत्पादनाच्या अनेक पुरवठ्यावर परिणाम होऊन नंतर मिमितीवर होतो; प्रत्यक्ष रीतीने होत नाही. रिकाडोने मिमितीच्या रीतीचे अर्थशास्त्रीय स्वीकरण उर्क रिकाडोचा

‘खंडावरचा सिद्धांत’ हा त्याचा स्वतःचा नमुन त्याच्या पूर्वी अँडरसन व मालथस यांनी त्याचा स्पष्ट उल्लेख केला होता. जमिनीत जे एकंदर उत्पन्न होते त्याची किंमत, व ते पैदा करण्याचा जो सर्व खर्च होतो, तो या दोन रकमांतील फरक हा खंड होय. एकंदर देशात जे धान्य किंवा इतर वस्तूंची माल तयार होती, त्याची दरमणी किंमत, सगळ्यात आस्त खर्चाने उत्पन्न होणारा जो रक्कम धान्याचा भाग असेल, त्याच्या उत्पादनाच्या खर्चाइतकी असेल व त्यामुळे कमी खर्चाने उत्पन्न होणाऱ्या धान्यावर त्या प्रमाणाने खर्च आऊन शिद्ध राहते या शिल्लकीच्या इतकाच प्रत्येक जमिनीचा खंड असला पाहिजे. या रिकार्डोंच्या सिद्धांताप्रमाणे खंड मुळीच न देणारी एक जमीन कल्पावी लागते. खंड जरी जमीनदारांना माफ केला तरीहि धान्याच्या किंमतीवर काही परिणाम होणार नाही कारण खंडामुळे धान्याची किंमत निश्चित होत नसून धान्याच्या किंमतीवरून खंड निश्चित होतो. ही खंडाची उपपत्ति अंशतः स्मिथच्या प्रभात हंगो-चर होते असे दिसते. तथापि स्मिथच्या व लूमच्या दृष्ट्यान झालेल्या पन्थव्यवहारावरून असे म्हणावे लागते की, स्मिथला अँडरसनची उपपत्ति संमत नव्हती. रिकार्डोंने भिन्न जमिनीची नैसर्गिक शक्ति भिन्न असल्यामुळे खंडात फरक होतो असे मानले; परंतु रेव्हेरामून जवळ किंवा दूर अशांने इत्यादि जमिनीच्या स्थानभित्त्वामुळे होणाऱ्या फायद्यापासूनहि खंडात फरक होईल हे त्याच्या लक्षात आले नाही. रिकार्डोंच्या ‘खंड’ शब्दाने खरोखरी जो खंड उरलेला असतो, तो च्यनित होत नाही; परंतु काल्पनिक खंड च्यनित होतो. प्रत्यक्ष दिलेल्या खंडात खंड व नफा असे दोन अवयव असतात. हे अवयव भिन्न दाखविणें हे पुष्कळ वेळा कठिण असते, परंतु रिकार्डोंचे मत असे होते की, भाडवळ संचून जमिनीचा मगदूर नेहमीचा वाढला म्हणजे नफा व खरा खंड ही एकशीच होऊन दोनहि मिळून त्यास खंडाचेंच स्वरूप प्राप्त होते. दोतकीमध्ये निसर्गाची मनुष्यास मदत होते व कारखान्यात होत नाही, ही स्थितीची कदात्र रिश हॉस संमत नव्हती. जमिनीचा खंड येतो तो निसर्गाच्या मदतीमुळे नव्हे, तर धान्याच्या किंमतीमुळे येतो व ही किंमत अशी असते की, मागणी व पुरवठा याची या किंमतीच्या बिंदूच्या ठिकाणी समता असते. जमिनीच्या मशागतीत सुधारणा केल्याने उत्पन्नाच्या मानाने खंड कमी होऊ शकिले, परंतु लोकसंख्या वाढल्यास खंडाने मागणारे वाढून खंड नेहमीच वाढत जाईल. रिकार्डोंने मजुरी व नफा याविषयीची आपली उपपत्तीहि जमिनीच्या खंडाच्या उपपत्तीवर आधारभूत अशी रचली होती. धान्याची किंमत वाढल्यामुळे मजुरी वाढेन व मजुरी व नफा ही व्यस्त प्रमाणात असल्यामुळे नफा कमी होईल. भाडवळवाळे व मजूर यामध्ये अशा तऱ्हेचा विरोध नेहमीच राहील व दोघांचे नफाकुकान काही झाले तरी जमीनदाराचा नेहमीचा खंड

वाढून फायदा होईल. यारखान्यात सुधारणा झाल्यास फाटकर होऊन नफा अधिक होईल; परंतु एकंदरीने नफ्याचा दर कमी होत जाईल. मजुरी ही मजुरास आगदी आवश्यक वस्तु विकत घेण्यापुरताच नेहमी राहील. कारण मजुरी वाढल्यास पुनः लोकसंख्या वाढून पुनर्वत् स्थिति येईल. एवंच रिकार्डोंच्या उपपत्तीत मजुराची स्थिति सुधारण्याची काही एक आशा नाही. मजुराची रहाणी उच्च दर्जाची नव्हतास त्या रहाणीप्रमाणे थोडीशी मजुरी वाढेल एवढे तो बऱूच करतो, परंतु हे कसे करावे हे त्याने सुचविलेले नाही, मजुरीच्या या सिद्धांताच्या फायदा घेऊन समाजसत्तावादी लोकांनी आपली भव्य इमारत या पोकळ पायावर पुढे रचिली व काति केल्याशिवाय मजुराची स्थिति सुधारणार नाही असे ठरविले. एकंदरीने पहाता रिकार्डोंची जमिनीच्या खंडाची उपपत्ति व त्यावरील इतर अनुमाने ही काही गृहोत्पत्तींमध्ये मान्य केली तरच खरी आहेत, अन्यथा नाही असे म्हणणे भाग पडते. काल्पनिक अशा “आर्थिक मनुष्याच्या” आधाराने त्याच्या सर्व इमारतीचा विस्तार केलेला आहे. त्यामुळे पुरातन आचार, संघशक्ति इत्यादि गोष्टांकडे त्याचे लक्ष मुळीच गेले नाही. त्याचप्रमाणे थोडक्या फायद्याकरिता मजूर व कारखानदार हे आपला धंदा बदलतील इतकी “स्पर्धा” पूर्णतः गेली आहे, असे त्याच्या सिद्धांतात मानावे लागते. या त्याच्या दोषामुळे इंग्लंडातील पुढील सत्रे अर्थशास्त्रावरील वाङ्मयात एक प्रकारचा काल्पनिकपणा सिरला व तो आश्रमितासहि कमी झालेला नाही. रिकार्डोंच्या जमिनीच्या खंडावरील विवेचनाने परदेशगमन हे मुळीच हिशोपात धरलेले नाही, त्यामुळे देशातील जमिनीवरच सर्वांचा निहाड आहे, अशा रूपनेवर त्याने सिद्धांत पसविलेले होते. त्याचप्रमाणे परदेशातून हजारां खंडी धान्य आणता येते, याचीहि त्यास पसना नव्हती. श्री. निकलसन या अर्थशास्त्रज्ञाने याच कारणाकरिता रिकार्डोंची जमिनीच्या खंडाची उपपत्ति ‘गिन्ट्रिथोपी व ताविचक’ आहे असे स्पष्ट मत दिले आहे. इतर देशांची व्यापार कारणापासूनचे फायदे रिकार्डोंने चांगल्या रीतीने दाखविले आहेत. आपल्या देशात ठराविक धन व भाडवळ याच्या मदतीने जितक्या वस्तु पैदा होतात, त्यापेक्षा जास्त वस्तु परदेशाशी व्यापार करून मिळतात. रिकार्डोंने अने सिद्ध केले की, दोनहि वस्तु आपल्या देशात स्वस्त होत असल्या तरीहि ज्या बस्तूमध्ये आपल्या देशास तुलनेने अधिक फायदा होतो ती वस्तु आपण उत्पन्न करून कमी फायदा होतो ती वस्तु दुसऱ्या देशातून आणणे हे एकंदर देशास हितकारक होते. हाच सिद्धांत पुढे मिल व बॅलें-बन यांनी जास्त विस्ताराने विशद केला. एकंदर देशाच्या संपत्तीविषयी रिकार्डोंचे असे मत आहे की, देशाच्या एकंदर उत्पन्नातून मजुराचा खर्च बचा जाता जी निखालस बाकी राहून ती जास्त महत्त्वाची आहे. ही बाकी म्हणजे भाषाद

जमिनीचा एकंदर खंड व एकंदर नफा याची बेरीज. ह्या संपत्तीचा उपयोग येण्यास देशात कमी किंवा अधिक मनुष्ये असली तरी सारखेंच. समाजशास्त्राच्या अभ्यासास रिकार्डोची बुद्धि अत्युत्कृष्ट नव्हती असे म्हणावे लागते. अनुमान करण्यात त्याने कौशिल्य स्तुति करण्यासारखे, परंतु मनुष्यस्वभावाविषयी त्याने ज्ञान फार कमी होते व सामाजिक सहानुभूतीचा याच्या ठिकाणी अभाव होता. समाजातील कार्यकारण संबंधां फार क्लिष्ट असतात, हे त्याच्या मनावर बिघडलेले नव्हते, त्यामुळे योग्यशा आधारभर व्यापक सिद्धांत करण्याचे साहस त्याच्या हातून झाले. त्याचप्रमाणे वस्तुस्थितीविषयी संधाई ज्ञान करून घेण्याचा त्याने प्रयत्न केला नाही. रॉबिन्स, वलन इत्यादि प्रज्ञात त्याचा मते प्रामाण्य असल्यामुळे त्याच्या इतर सिद्धांतांविषयी काही लोकांत आदर उत्पन्न झाला, त्यामुळे त्याच्या योग्यतेपेक्षा अधिक मान त्यास काही कालपर्यंत मिळाला; परंतु रिसनशी सुलना करताना तो अगदी कमी दर्जाचा समानशास्त्रज्ञ होता असे निःसंशय म्हणता येईल. माळव्यसर्वादि त्याच्याविषयी फार प्रतिशूळ मत होते. रिकार्डोच्या अनुमाने पुढील अर्थशास्त्राची पद्धति प्रेरित झाली. वस्तुस्थितीकडे लक्ष न देता नियमन-पद्धतीने एकात्मन एक अनुमान काढण्याचा त्याच्या अनुयायांनी अभ्यास करून घेतला. रिसन व रिकार्डो-नंतर अनेक लहान मंधकारांनी त्याचे सिद्धांत व्याख्यात करून, त्याच्या लागू पद्धत्याच्या मर्यादा ठरवून व्यवहारातील अनेक प्रश्न सोडविण्याकरिता त्याचा उपयोग केला. अशा मंधकारात जेम्स मिल, मॅकडुलॉक, सीनियर, कर्नल टॉरन्स बॅबेज, थॉमेटन, चॅम्बर्स, व्हॅटले, रिचर्ड जोन्स हे प्रमुख होते. मापेकी जोन्स यांनी रिकार्डोच्या पद्धतीवर सांगोपांग व पद्धतशीर टीका घेली आहे. निरोधतः जमिनीच्या खंडाची उपपत्ति प्रत्यक्ष व्यवहारातील खंडास लागू पडत नाही हे त्यांनी दाखविले. जोन्सची अनुमानपद्धति अनुमाननात्मक म्हणजे प्रत्यक्षसंकलनात्मक होती मुळत्या तत्त्वापेक्षा प्रत्यक्ष व्यवहारातील दृष्ट्याकडे जास्त लक्ष दिले पाहिजे नाही तर सिद्धांत निवळ तात्त्विक व शोकेत राहातात असे त्यांनी जोराने प्रतिपादन केले. इंग्लंडातील संस्था व परिस्थिती यांचे उदाहरण घेऊन त्याचप्रमाणे सर्व जगात व सर्व काळी समाजाच्या कोणत्याही अवस्थेत ते सिद्धांत लागू पडताना असे मानणे हे याद्वाराच्या प्रगतीस विघातक आहे असे त्याचे मत होते. जर्मनीतील ऐतिहासिक पद्धतीच्या पुरस्कार-त्यांची पुष्टकशी मते जोन्सच्या मंड्यात राहिल्यात. त्यामुळे त्याची योग्यता फार मोठी आहे. त्याच्या मताने क्रिफ केल्ले याच्या मताशी पुष्टक साम्य आहे त्यामुळे या दोघास इंग्लंडातील 'ऐतिहासिक पद्धती' चे पुस्तकें असे मान-व्याप काही दूरत नाही.

जोन्स व केल्ले यांच्या आक्षेपावर काही लोकांचे असे उत्तर आहे की, इंग्लंड व फ्रान्स या देशांत जी औद्योगिक परिस्थिती आहे ती इथी अपवादक असली तरी कालांतराने सार्वत्रिक होईल. परंतु हे खरे मानले तरीही प्रचलित निरनिराळ्या संस्था व परिस्थिती या सर्वोना रिकार्डोचे सिद्धांत लागूच हे अप्रयोजक व निष्फळ आहे. रिकार्डो-नंतरच्या या वादविवादांमुळे पुष्कळ लोकास असे वाटले की, अर्थशास्त्राचे सिद्धांत हे निश्चित नसून घोटाळ्याचे आहेत. काही लोकांचे तर असे मत झाले की हे शास्त्रच नव्हे, परंतु मिलने सर्व सिद्धांतास सुव्यवस्थित स्वरूप दिल्यामुळे व पुष्कळ वादांचे एकीकरण केल्यामुळे ही कल्पना हलके हलके नष्ट झाली. इंग्लंडातील इतर अर्थशास्त्रज्ञांपेक्षा मिलनेच आधुनिक वादां अर्थशास्त्राची प्रसिद्धि करण्यास जास्त मदत केली हे निर्विवाद आहे. त्याचा मुख्य ग्रंथ निरुत्त, पद्धतशीर व भाषेच्या दृष्टीनेही फार मोडक असा आहे. १८४० पासून षष्ठ्यब्द अर्धव इया दशकाच्या शेवटपर्यंत त्याच्या प्रभावेच परिशि-लन जास्त लोकांनी केलेले आहे. प्रथम १८४४ मध्ये त्याने काही निबंध प्रसिद्ध केले, त्यातील मुख्य सिद्धांत येथे प्रसंगी होणे-देशादेशातील व्यापारात निघोत वेगळी आयात वस्तु यांचे परिमाण एकच होईल अशा रीतीने त्याची किंमत निश्चित होते. परदेशातील माळवरील जकात माफ करताना त्या दानाचे इंग्लंडाची सुलना व्यापार प्रभाषित करणा अशी एक वाचनी. काही कालपर्यंत आवडक वारंपेक्षा क्रांतीक वस्तूंचे उत्पादन होऊ शकते, परंतु सर्व कालपर्यंत असे होणे शक्य नाही. नफा व मजुरी ही एकमेकांशी व्यस्त प्रमाणात असतात. याशिवाय या निष्वात त्याने अर्थशास्त्रात कोणती तात्त्विक पद्धति अत्युत्कृष्ट आहे याचे, आणि उत्पादक व अनु-त्पादक श्रम या महात्वाच्या प्रश्नाचे विवेचन केले आहे. १८४८त मिलने आपला मुख्य ग्रंथ प्रसिद्ध केला. रिसनचा मंध नवीन धोषांमुळे प्राचीन शास्त्रांमुळे नवीन अधिकाधिक मंड्याची उघोण दूर करण्याची त्याची महत्वाकांक्षा होती. परंतु ही पूर्ण झाली नाही. वस्तुतः रिसन, रिकार्डो व माळव्य यांच्या सिद्धांताच्या पुढे तो निष्पेक्ष गेला नाही. बहुतेक ठिकाणी रिकार्डोने त्याने समर्थनच केले, परंतु रिकार्डोपेक्षा समाजविषयक सहानुभूतीचा तो अभाव होता तो मिलच्या ठिकाणी नव्हता. बहुतेक सामाजिक प्रश्नांबंधाने त्याच्या भाषा उदात्त असत. त्यामुळे येथे मध्य कांढा कल्पनास त्याने थारा दिला नाही. हा त्याची वृत्ति कॉन्ट यांच्या मंड्याशी त्याचा परिचय झाल्यामुळे अधिक दृढ झाली. परंतु त्याचा बेंथॅम व जेम्स मिल यांच्याशी पूर्वव्यात निकट संबंध असल्यामुळे रमाच्या कल्पनांचे नष्टत त्याच्या विचारांवर प्रतिबिंब पडत असे. हा दोष शेवटपर्यंत नाहीसा झाला नाही, व त्यामुळे त्याच्या मंड्यात ऐतिहासिक पद्धति व नियमनपद्धति यांचे मिश्रण काढण्याचे राहिले. मिलच्या मंड्याचे रमाच्या मंड्याचे विशिष्टत उपादानाचे नियम व

विभजनाचे म्हणजे बांटणांचे नियम यातील भेद दाखविणे हे होय. यांपैकी उत्पादनाचे नियम हे अधिभौतिक नियमाप्रमाणे अवलंबून असल्यामुळे चले असतात. यामुळे विभजनाच्या विषयामुळे उत्पन्न झालेल्या दारिद्र्यापादिक दोषांचे संस्थांमध्ये बदल करून, व समाजघटनेची सुधारणा करून, निराकरण करता येते. या विचाराचा परिपाक होता होता. अखेरीस मिलचा मते समाजतावादाच्या मताप्रमाणे व्यापक-त्वातल्यान प्रतिफल अशी झाली. ही विचारक्रांति त्याने आपल्या आत्मचरित्रात सुंदर रीतीने कथन केली आहे. आधुनिक समाजरचना ही तादुरती असून तिचे पर्यवसान न्यायाच्या तत्त्वावर संपत्तीची सारखी बांटणी करण्यात होईल, असे त्यास शेवटी वाटे लागले. जमीन व उत्पादनांची साधने ही सर्व समाजाच्या मालकीची असावी, असे स्पष्ट मत त्याने अर्थशास्त्रीय ग्रंथाच्या तिसऱ्या आवृत्तीत नमूद केले आहे. तथापि ही गोष्ट लवकर साध्य होईल असे त्यास वाटत नव्हते, काही काळपर्यंत खासगी मालमत्तेची संस्था व व्यक्तिस्वातंत्र्य हीच अवश्यक आहेत. कुळाच्याच मालकीची जमीन झाल्यास जमिनीवर फावदा होईल हे त्याच्या प्रसिद्ध मतांपैकी एक मत होते त्याचप्रमाणे सहकारी संस्थांचा तो पुरस्कार करीत असे. परंतु या संस्थांमध्ये स्वर्षांचे तत्त्व भगोवात नाहीसे झालेले नाही. मजुरांची स्थिति प्रगतिप्रधान झाल्याशिवाय चांगली होणार नाही. असे मिलचे मत होते. मजुरात आपल्या दारिद्र्याच्या सखीवर श्रीमंत लोकांच्याबद्दल घळबळ करून समाजात कलह मागविण्यास मिलने उद्युक्त केले. श्रीमंत लोकांमध्य संपात्ति आहे, पण तीबरोबर त्यांची जबाबदारी आहे व आपली शक्ति खालच्या वर्गाच्या हितकारिता उपयोगात आणणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे हे मिलच्या ध्यानात आले नाही. एकंदरीत, व्यावहारिक दृष्टीचा त्याच्या ठिकाणी अभाव होता, व तांत्रिक विवेचनाच्या भरात प्रचलित समाजातील दोषांची तो अतिशयोक्ति करीत असे. समाजशास्त्रात व अर्थशास्त्रात निगमनपद्धतीचा अथवा प्रगतिप्रसक्तलनमूलक अनुगमनपद्धतीचा अवलंब करावा हे शब्दपर्यंत त्याने निश्चित केले नाही. त्याचप्रमाणे अर्थशास्त्र हे स्वतंत्र आहे किंवा समाजशास्त्राचाच एक भाग आहे हेहि शब्दपर्यंत त्याने निश्चित ठरविले नाही. वेन्सने अर्थशास्त्राच्या तात्त्विक पद्धतीवर एक स्वतंत्र पुस्तक लिहिले आहे. त्यात त्याने निगमनपद्धतीचाच अवलंब केला आहे. अनुगमनपद्धति ही अर्थशास्त्रात अयोग्य आहे असे त्याने स्पष्ट म्हटले आहे. केन्सच्या मते अर्थशास्त्रातील सिद्धांत हे काल्पनिक असून प्रत्यक्ष जगाशी त्यांचा काही एक संबंध नाही, मिल व केन्स या दोघांच्या मतांचा असा परिणाम झाला की रिकार्डोचे सिद्धांत हे प्रत्यक्ष खरोखरीच्या मनुष्यांविषयी नसून काल्पनिक अशा “आर्थिक मनुष्या”

विषयी आहेत हे सर्वांस स्पष्टपणे बळून चुकले. शिवाय मिलचे अर्थ स्पष्ट मत होते की अर्थशास्त्राचे काम फक्त सिद्धांत मागण्याचे असून विविधनियेधायक उपदेश करण्याचे त्यांचे काम नाही. अर्थशास्त्र हे निवळ शास्त्र आहे. कला नाही. अर्थात नातेशास्त्राचा व अर्थशास्त्राचा विलगून संघेच नाही. त्यामुळे अमुक झाले असता अमुक होईल असे सांगण्या पालकडे त्याचा मुळीच अधिकार नाही. “अर्थशास्त्राची मुख्य तत्वे” ह्या प्रयात केन्सने पूर्वीच्या सिद्धांतांत मर्यादित करून निराळे स्वरूप दिले. एकाच देशामध्ये स्पर्धा हो पूर्ण नसून मजुरांमध्येहि असे भिन्न वर्ग आहेत की ज्यांमध्ये स्पर्धा मुळीच असू शकत नाही. हे एक महत्वाचे तत्त्व त्याने निदर्शनास आणिले. सार्वभौम व्यापारांत उत्पादनाच्या खर्चावर वर्तूंची किंमत अवलंबून असत नाही असे दाखवून त्याने रिकार्डोची उपपत्ति मर्यादित केली व मागणी आणि पुरवठा हीच किंमतीची निर्णायक असतात असे दाखविले. मागणी व पुरवठा यांसंबंधाने त्याने असे स्पष्टीकरण केले की, मागणीचा अर्थ प्रचलित मागणी व पुरवठा याचा प्रचलित पुरवठा असाच घेतला पाहिजे. मावी पुरवठा वाढल्यास किंमत वाढू शकले प्रत्येक देशात एक मजुरांचा असा आकडा असतो की, त्याचे आणि एकंदर भाडवलाच्या आंकड्याचे एका ठराविक प्रमाणे असते अशा तऱ्हेची मिलची एक कल्पना होती. -हिला ‘मजुरीच्या निधी’ ची उपपत्ति असे त्याने नाव दिले होते तिचे केन्सने समर्थन केले. मजुरांची स्थिति नुसती उत्पादनाची प्रगति होऊन सुधारणार नाही कारण त्या प्रगतीचा त्याच्या मजुरीवर काहीच परिणाम होणार नाही. म्हणून सहकारितेच्या तत्वावर भाडवलाच्याना काढून टाकून भाडवलाचा नफा मजुरीत सामील केल्याशिवाय गति नाही असे त्याचे मत होते सार्वभौम व्यापारांत आयात व निर्यात माल यांची बरोबरी होते असे मिलच्या उपपत्तीत शब्द होते ते बदल त्याने ‘एकंदर कर्ज’ हे शब्द घातले, कारण भालाशिवाय अखंडी, बँकिंग कमिशन, कर्जरोखे इत्यादिकांचा अर्थ व्यापारातील वर्तूंच्या किंमतीवर परिणाम होतो. दुसऱ्या व्यापाराचे समर्थन करण्याकरिता केन्सने संरक्षकपद्धतीच्या प्रचलित सर्व आक्षेपांचे खंडन केले. परंतु हे खंडन विशेष समाधानकारक नव्हते. केन्स हा सांप्रदायिक ईंग्रजी अर्थशास्त्रापासून वेगळ्या होता असे म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु ही सांप्रदायिक मते ठिकठिकां ही केन्सची आशा व्यर्थ होती.

ग्रान्समध्ये बहुतांशी ईंग्रजी संप्रदायाचाच पुरस्कार ग्रंथकारांनी केला. शिवच्या प्रयाचे विशदीकरण करण्याचे काम जे. बी. से. याने केले. त्याचे पुस्तक स्मिथच्या ग्रंथापेक्षा जास्त पद्धतशीर व विशद होते परंतु स्मिथच्या ग्रंथातील ऐतिहासिक पुराव्यांचा त्याने विशेष उपयोग केला

नाही. एकंदरीने पहातां सध्या प्रघात न नि असं काही नव्हतें, परंतु प्रचलित सिद्धांत मनोरंजक रीतीन लोकप्रिय करण्यात त्याचे कौशल्य अप्रतिम होतें. सिसंगोंही हा सांप्रदायिक मताच्या विरुद्ध होता. प्रचलित अर्थशास्त्रांत सहानुभूतीचा पूर्ण अभाव होता व श्रीमंत जमीनदार व भांडवलवाले यांस त्यातील सिद्धांत अनुकूल होते असे त्यांचें मत होते. समाजसत्तावादविषयी त्यांचे अनुकूल मत होते परंतु नवीन समाजप्रश्ना करण्याविषयी त्यांचे धन सारांश होते तरकार्ये नियंत्रण पुष्कळ बाबतींत फारदेशार असतें, व फिमिओर्केट-पंचाचे 'पूर्ण स्वातंत्र्य' हे हितकारक नाही असें त्यास दिसत आले. त्यामुळे 'सरकार' ही शाक्ति फक्त शांतता राखण्याकरिता नेमून संमोर्गातील सर्व वर्गांस सामाजीक प्रगतीचे फायदे प्राप्त करून देण्याकरिता आहे असें त्यानें प्रतिपादन केले. यात्रिक युगाचा तो द्वेष करीत असं परंतु यात्रिक युगाने नैतिक मानवाचा प्रवेश करता फरावा हे त्यात सांपता आले नाहीं. जमिनीवरील कुळाच्याच मालकाची जमीन असावी असें मिलप्रमाणेंच त्याचे मत होते. व यापामुन प्रमाणियप्रमाण सदत होईल अशी त्याची कल्पना होती. यांनंतर चार्लस युनोयस यांने अर्थशास्त्राचा लक्षण-शास्त्रांत अंतर्भाव करून त्याला ऐतिहासिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. प्रगतीचे नियम अथवा कायदे त्यानें स्थापित केले आर्थिक उपादानावर मानववंशसंस्कृति याचा व इतर बाजु परिस्थितीचा फार परिणाम होतो, याचें त्यानें वर्णन केले. मानवी वस्तुविनिमयाच्या मुख्य उद्देशा एकेकांची सेवा व उपयुक्त कामें करणें हा आहे; सर्व मृत्याचा उगम मनुष्याच्या प्रयत्नांत आहे; लूटि हा मनुष्य प्रयत्नात विनमोपद्रव मदत करिते; जमिनीचा रूंद हा एक व्याजाच प्रकार आहे. हे वास्तवाचे सिद्धांत युनोयसच्या ध्यात सांपडतात. सरकारी नियंत्रण हे नेहमी प्रसदायक व प्रभेच्या स्वातंत्र्यास विरोध आणणारे आहे असें त्याचे मत होतें.

अभिप्रेत पडिला महात्वाच अर्थशास्त्राचे केंद्र होता. स्वाध्यापूरी वेंशमिन, फ्रॅंकलिन व अल्फ्रेडोडर हॅमिल्टन यांनी काही लहान पुस्तकें व महात्वा इत्यदिक्कांत आपले विचार नमूद केले होते पण ते विचार करण्याबाबत नव्हते. जॉन रॅमंड हा एक महात्वाचा व स्वतंत्र विचारांचा प्रयत्नकार केंद्रच्या बागोदर होऊन गेला. केंद्रे हिमपचा विरोधी होता; मालमयवी प्रकृतीची उपपत्ति त्यास समेत नव्हती. जमिनीचे उत्पन्न हल्ले इतकें जमी होते, हे त्यास सर्व सामाजीक अवस्थांत लागू पडत नाहीं. असे त्याचें मत होते. विनिमयवस्त्यापामुन संपत्ति उत्पन्न होते हे सारें नाहीं. संपत्ति ही उपयुक्त व मुख्य यावर अवलंबून असते. विनिमयवस्तु मर्यादांच्या प्रगतीत जमी होते पणु पत्ति संपत्ति वाढत जाते. वस्तुची किंमत तिच्या

प्रथम उत्पादनास जो यत्ने पडला त्यावर अवलंबून नसून नवीन उत्पादनाच्या खर्चावर अवलंबून आहे. रिकार्डोच्या मतानें जमीन ही निरुपार्जाची देणगी असल्यामुळे तिचा मनुष्याच्या थमाशी काही एक संबंध नाही. परंतु केंद्रच्या मतानें जमीन ही निरुपार्जाची देणगी असली तरी हवीची जमीन ही मनुष्याच्या अकृतेविकृत प्रभुत्वानीं मर्यादगीस लागूक सल्लेखी आहे. त्यामुळे जमिनीवर पडल्याचा मेहनत करण्याच्या तिच्यावर पूर्ण हक्क असतो व तो न्याय्य आहे. या हक्कांमुळे खंड घेणें हे अन्यायाचें नाही. केंद्रच्या मतानें रिकार्डोची जमिनीच्या खंडाची उपपत्ति काल्पनिक आहे व इतिहासाच्या विरुद्ध आहे प्रथम उत्तम जमीन लागवडीस घेत नसून प्रथम कनिष्ठ व नंतर मध्यम व नंतर उत्तम अशा क्रमानें जमिनीची लागवड होत जमीनदार व मजूर यांचे हितसंबंध ऐक्याचे आहेत. जमिनीतून जें आपण काढतो तें तिच्यात परत घातलें पाहिजे म्हणून स्वदेगातील घास्य परदेशी पाठविणें घातक आहे. याकरिता सरसकड जगातीची पद्धति आवश्यक आहे. नवीन वसाहतीस घुला व्यापार अनिष्ट आहे. केंद्रच्या विचारावर लिस्टच्या प्रघाता पुष्कळ परिणाम झाला होता.

यांनंतर पुन्हा मान्सकडे वळलें पाहिजे - कॉयूटेनच्या खल्या व्यापाराच्या तत्वाचा वास्तव्या यांने जोरानें पुरस्कार केला. याचा मुख्य ग्रंथ १८५० मध्ये प्रसिद्ध झाला व त्याचें नांव 'अर्थशास्त्रातील एकतातना' असें होतें. वास्तव्याच्या प्रघातें आपतव आतावाद् होतें. एकंदर सृष्टीची रचना अशी आहे की, सर्व गोष्टींचा परिणाम बांगला होऊन सर्व मानवानें झुळांत पर्यवसान होतें प्रत्येक मनुष्य स्वाधीन असून तरी सर्वोच्या किंदापासून पराये निष्पन्न होतो. मृत्यु हे वस्तूत नसून 'मनुष्याच्या एकमेकांस केलेल्या उपयुक्त कामाचे ते प्रमाण आहे' ही नवीन उपपत्ति त्यानें काढली. समाजाच्या प्रगतीमुळे व्यक्तीचा मालमतेचा भाग कमी होऊन सामाजिक संपत्तीचा अधिक होतो. जमिनीच्या रंदाविषयी त्याची उपपत्ति केंद्रच्या उपपत्तीप्रमाणे होती. त्या उपपत्तीत असा दांप आहे की, जरी जमीन हल्लींच्या स्थितीला आण. व्यास धम पडलेले असले तरी जमीनीचा सर्व खंड हा व्याजाच्या स्वरूपाचा आहे असें नाहीं. त्याचा काही अंश तरी भौमिक जमीनीच्या गुणाबद्दल आहे असें मानलेच पाहिजे. एकंदर वास्तव्याची प्रगती प्रचलित संस्थांचें समर्थन करण्याकडे होती. निरुपार्जाचे हक्क व सृष्टीतील अंतिम हेतु अशा तऱ्हेच्या करणा त्याच्या सिद्धांताच्या सुळाशी असल्यामुळे तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने त्याची पद्धति सदांप होती. समाजांत अनेक बदल व गोष्टी होत असतां एकतातनेचे स्तोम मात्रविणें, व आशावादाचा पवि काढणें हे अप्रयोग्य आहे. निर्यंत्रणाभाव व व स्वातंत्र्य यापासून फायदे झाले आहेत; परंतु गोष्टी झाले आहेत. समाजांत स्थितिवापकता आहे हे निर्विवाद आहे परंतु सर्व गोष्टी स्थिरता येईल व

जाति उत्पन्न होईल असे मानण म्हणजे वस्तुस्थितीचा विष-
यास करणे होय

कुनो हा गणितज्ञ व अर्थशास्त्रज्ञ होता त्याने अर्थशास्त्राचे
सिद्धांत प्रस्थापित करण्याकडे गणिताचा उपयोग प्रथमतः
केला गणिताच्या पद्धतीत असा दोष आहे की, प्रत्येक
प्रश्नाच्या पन्हांपैकी पुष्कळसे वगळावे लागतात, यापुढे
त्याचे सिद्धान्त विशेष महत्त्वाचे नाहीत, व ने आहेत त्यांचे
सत्यतः सहाय्यप्रस्त आहे पुढे पुढे त्याने हा पद्धति सोडून
दिली या पद्धतीत प्रथम जो गृहीतप्रत्यय मानला जातात ती
कोकानां प्राज्ञ व ऐत्यातिक अशी वाटण्याचा संगव असतो
शिवाय या पद्धतीत उभा गोष्टीपासून अनुमाने काढावयाची
स्या सर्व विचारात घेऊन फार्मुला म्हणजे सक्षिप्तमून वन
विषयाची जबाबदारी प्रयकारावर असते. तत्त्वतः हा पद्धति
फलदायी नाही कारण सुखदुःख, उपयुक्तता, किंमत इत्या
दिकांचे 'गुणद' म्हणजे मूलमान ठरविणे अशक्य आहे गणि
ताचा अर्थशास्त्राला एवढाच फायदा आहे की, आपली
गृहीतकृत्ये मूलसिद्धांत हे घोटाळाचे व सादरप नाहीत अशा
बद्दल गणितज्ञ खबरदारी घेतो व स्पष्ट अर्थ उभास नाही
अशी तत्वे व सिद्धांत तो पाजूला टाकून देतो

हटलीतील अठराव्या शतकातील अतिशय प्रसिद्ध अर्थ
शास्त्रज्ञ गिथोना हा होता तोव्या प्रमाणावर व्यापार करणे व
यादिक उत्पादन याची तो स्तुति करतो व्यापारावर निय
त्रण असावे व राजसत्तेचे अधिक बाध गत नियमन व माग
दर्शकत्व असावे असे त्याचे मत आहे धार्मिक सत्तेचा पगडा
व इतर मध्ययुगातील सत्ता यांच्या तो विरुद्ध होता
दुसऱ्या काही प्रयकाराची सार्व पुढे दिली आहेत - रोमनोसी,
सिर्भोलोना, सिर्भोलो, बोर्कडो, केरेरा, विर्भेकिनी

स्तेनमर्थे ओर्टाझने स्मिथच्या प्रयाचे भाषांतर केले
याशिवाय बोव्हेलेनोस याने एक प्रय लिहिला आहे

जर्मनीमध्ये प्रथम स्मिथच्या प्रयाकडे कोणी लक्ष दिले
नाही फ्रेंचरिच डे ग्रेट याला त्या प्रयाची माहिती नव्हती
एकोणवाव्या शतकाच्या प्रारंभी स्टार्न या सुस्थायवर
स्मिथचे वजन पडले व त्याच्या अवलंबे सर्व सुस्थरी स्मिथला
मान देऊ लागले, स्मिथच्या प्रयाचे विशदोकरण कॅस, सार
टीरिच, ल्यूडर, हफ्लंड, लॉथ, याकोब, यार्न केले सोडून
याने स्मिथच्या प्रयावर कडक टीका केली. राल्फ याच्या
प्रयात पूर्वीचा अर्थशास्त्राचा इतिहास असून शिवाय आकडे
दिले आहेत निबानियस याने राष्ट्रीय जमाखर्चावर एक
लहान पुस्तक लिहिले हर्मेन याला प्रथ रिफार्डोच्या पद्ध
तीचा आहे ध्यूनन याच्या प्रयात शेतकीचे साधोपग वर्णन
आहे यात अनेक सूचना व विचारात वालन देणारे असे
सिद्धांत आहेत रशियामध्ये स्टॉक व पॉलोशकॉक हे प्रसिद्ध
अर्थशास्त्रज्ञ होते यापैकी स्टॉक याने इंग्रजी व फ्रेंच प्रयका
राचा अनुवाद केला आहे व रशियातील सर्वप्रथम या अर्थ
शास्त्राविषयीचा पद्धतीचा विशेष विचार केला आहे इलीझरने

स्मिथच्या प्रयाचा पुष्कळ प्रसार केला स्मिथच्या प्रयाच्या
विरुद्ध ज्यांनी टीका केली व नवीन पद्धतीचा ज्यांनी उपक्रम
केला असे प्रयकार सुल, व फडरिश लिस्ट हे होते सुल
हा सर्वप्रमाण पुराणमतवादी होता मध्ययुगातील सत्या
विषयी त्याच्या मनात अगदर असे व समकालीन उदारमता-
विषयी तो तिरस्कार व्यक्त करता असे सुल झणतो.
स्मिथचा उपपत्ति अगदी यात्रिक, साध्यात्मिक विचारांनी
गुन्य अशी होती व समाजतील प्रत्येक व्यक्ती हा स्वतः
परमाणु आहे व त्या सर्वांचे मिश्रण म्हणजे समाज अशी
स्मिथची कल्पना होती, खाजगी मालमत्ता व खाजगी हित
सर्वथ पाचाच तिच्यात विचार केला जातो समाज म्हणून
निराळी, विशिष्ट, नैतिक बलाने युक्त अशी एक शक्ति आहे,
ही त्यास कल्पना नव्हती स्मिथ याने आधिभौतिक भांड-
वळाचा विचार केला पण भाषा सृष्टीत नैतिक भावना, सुस्थ-
पणा इत्यादि आध्यात्मिक भाववलाकडे त्याने लक्ष दिले नाही,
सरकार हे नेहमीच दुष्ट असते असे नाही, समाजाची उच्च ध्येये
प्राप्त करून घेण्यास सरकार हेच मुख्य साधन
असते स्मिथची विचारपद्धति इंग्लंड देशास अनुकूल
आहे परंतु इतर यूरोपास ती घातक आहे नुसती सर्पति
वाढून उपयोग नाही तर राष्ट्राय ऐम्य, नैतिक उन्नति ही
सुद्धा साध्य केली पाहिजेत इ या सर्व मतात अर्थशास्त्राच्या
ऐतिहासिक संप्रदायाचे पूर्वस्वरूप साक्ष्यत झाले आहे

सुलच्या लिस्टच्या मतावर पुष्कळ परिणाम झाला त्याचा
विशेष कटाक्ष सार्वराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेविरुद्ध होता राष्ट्रास
तो आस्त प्राधान्य देत असे, व प्रत्येक राष्ट्राने आपापले हित
पहावे असे त्याचे मत असे वैयक्तिक हित पाहिल्याने
समाजाचे हित कर्षादि साध्य होणार नाही समाजाची
उन्नति शास्त्राशिवाय व्यक्तीस सुख सत्कृति, नीति इत्यादि-
काचा मधोह राहणार नाही. शेतकी, वारखाने व व्यापार
ही तीनही एकदम वाढविली पाहिजेत नुसती शेतकीकरून
देश अडानी व उरसाहुरहित व साहसविहीन असा होतो.
समाजास सर्व अवस्थामधून कमाने नेण्याचे काम राजस-
त्तेचे आहे प्रथम प्रत्येक राष्ट्रात खुला व्यापार स्वीकारून
परदेशातून माल येऊ याचा हलक हलके स्वतः कारखाने
काढण्याची तयारी होताच सरक्षक जकातीची पद्धति स्वीकारून
कारखाने पृणतेव न्यावे. हे जाल्यानंतर पुन्हा खुल्या-
व्यापाराचा तत्त्व अमलात आणण्यास हरकत नाही इंग्लंड-
सारख्या देशाने अशा रीतीनेच आपली उन्नति करून नगर
खुला व्यापार स्वीकारला आहे म्हणून जर्मनी, युनायटेड
स्टेट्स अशा देशास खुला व्यापार अनुकूल होणार नाही
काही काळ सरक्षक पद्धतीने नुकसान झाले तरी उत्पाद-
नशक्ति वाढल्यामुळे ते भरून येते हा लिस्टच्या मताने
जर्मनीत कति घडून आली व त्याच्या मताचा सुस्थपाच्या
धोरणावरहि परिणाम झाला इंग्रजी अर्थशास्त्र जर्मनीस
बिलकुल लागू नाही हा लिस्टचा एकदम गोंज होता राष्ट्राच्या

अर्थस्येवर व परिस्थितीवर त्याचे अर्थशास्त्र अवलंबून असते व एकच सिद्धांत अगोतांत सर्व देशांत लावता येणार नाही हे छिट्टेच शिकविले. हिंदुस्थानच्या दृष्टीने लिटिली मते फारच महत्त्वाची आहेत असे गेल्या पिढीत राजदे, गोखले सांगत होते. त्यांच्या मते त्याच्यावेळेस जर्मनीची जी स्थिति होती तीचीच भरहुयूम हल्ली हिंदुस्थानची आहे.

आतापर्यंत उल्लेख केलेल्या काही ग्रंथकारांनी हिमयच्या सिद्धांतांत केरबदल करण्याच्या प्रयत्न केला व त्याच्या प्राप्तेच्या मर्यादा दाखविल्या तरीहि बहुतेक सर्व ग्रंथकार हिमयसंप्रदायापैकी होते असे म्हणता येईल काहींच्या मर्यादा ऐतिहासिक संप्रदायाची काही मते दुर्गोचर होतात, परंतु अगदी नवा संप्रदाय काढण्याचे यापैकी कोणाच्याही मनांत आले नाही. हे काम ऐतिहासिक संप्रदायाचे केले व त्याचे परीक्षण आता आपणांस केले पाहिजे.

ऐतिहासिक पंथ.—अठराव्या शतकांत जो विचार फार प्रचलित होता त्याचा परिणाम असा झाला की, सरकारी व्यवस्थापासून आर्थिक आयुष्यक्रम बराचसा शुध्द झाला. समाप्ति हे तावझान संवर्षानेच नसून केवळ नियंत्रणामावाचे होते. अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात यावेळेस कांति झाली त्याची कारणे अनेक देता येतील (१) योश-आल्मोसाराये शास्त्र पाहिले अशी कल्पना उत्पन्न झाली. (२) आर्थिक प्रश्नांच्या विचारांत आंकडेशास्त्र शिरले झाले आणि तात्विक विचाराची तपासणी अनुभवाने करण्याचे साहित्य उत्पन्न झाले, आणि जी प्रवृत्ती आनुमानिक अर्थशास्त्रात सगळे त्या प्रवृत्तीचे मोहमात्र फारमाची संधि मिळाली (आंकडेशास्त्र पहा). १८१९ साली आंशिक-आ-ली एम्प कोटने वापरला तर राज्य स्टॅटिस्टिकल सोसायटीची स्थापना त्या सालीच झाली आणि त्या संस्थेचा उद्देश केवळ आंकडेशास्त्राचा नव्हता तर व्यापक समाज शास्त्राचा होता. जर्मनीमध्ये अनुमानास प्रत्यक्षाची जाद देऊन आनुमानिक अर्थशास्त्रीय नियमाच्या मर्यादा नियमित करण्याचा प्रयत्न झाला. त्याचे प्रवर्तक रोशेर व्हिलोड व फर्नीस हे होते. या प्रत्येकाचे कार्य देशाचे येथे प्रयोजन नाही प्रवृत्ती दर्शनाचे विवेचन केल्यास पुरे होते.

१८३९ च्या सुमारास कोटने सोसिआलर्जी (समाजशास्त्र) हा शब्द निर्माण केला आणि आपली विचारमार्गान्निहाय प्रगट केली. त्याच्या विचारांतील प्रधान अर्थ येणेप्रमाणे:— १. मानवी आनुषांगी विविध भंगे लक्षांत घेता ती असतां गर्भ समाजाचे एकच शास्त्र आहे आणि अर्थशास्त्र हे विवेचनीय भाग म्हणजे केवळ समाजाची स्थिति नाहीं तर केवळ भाग आहे असे दिसून येईल. समाजाचा समाजाची गति हाहि एक महत्त्वाचा विवेचनीय भाग आहे. मागले विशिष्ट कारणीस्थिति पाहून अंतिमगण्य होय नाहीं तर कारणां बदलून जाणाऱ्या समाजाविषयी उप-

लब्ध साय विशिष्टकालीन आणि विशिष्ट परिस्थितीने अंकिन आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे सामाजिक प्रश्नामध्ये अर्थात ऐतिहासिक रीति प्रामुख्याने वापरली पाहिजे. आणि गरजा, किंवा सुखे यांचे अर्थशास्त्रीय विवेचन करताना नैतिक आध्यात्मिक, मानवीकडे दुर्लक्ष करून चालावयाचे नाही वैयक्तिक स्वातंत्र्य हेच केवळ आयुष्यधेय नाही तर सामाजिक कर्तव्याचे व्यय लोकापुढे पाहिजे. समाजाची आर्थिक कारणांमुळे गति अशी होत चालली आहे की, दिवसासुदिसत लोकपक्षाची जी महत्त्वाची ध्येये आहेत ती साध्य होतील आणि जी साध्य व्हावयाची ती कांतीमुळे न होती विकासस्वरूपी दृष्टीदृष्ट होत जाणाऱ्या फरकामुळे होतील. कोटची एकंदर पॉसिटिव्ह फिलासफी किंवा ज्यास तो "समाजशास्त्र" म्हणून म्हणत होता ते शास्त्र किंवा त्याच्या शास्त्रविषयक कल्पना येथे देण्यास अवकाश नाही. (समान शास्त्र "व" कोट "पहा) पण येथे एवढेच सांगितले पाहिजे की, सामाजिक व्यापक विचाराचा परिणाम अर्थशास्त्रावर बराच झाला परंतु कोटच्या विचारानी अर्थशास्त्रास एकदम निराळी दिशा लागली नाही. ही दिशा लावण्याचे श्रेय जर्मन "ऐतिहासिकसंप्रदाय" अर्थशास्त्रज्ञास आहे.

अर्थशास्त्रीय ऐतिहासिक पंथाचा जर्मनीत उद्भव झाला तो कोटप्रमाणे समाजशास्त्रीय पद्धतीसाठी व्यापक तत्त्वज्ञान शोधता शोधता झाला नाही तर कायद्याच्या अभ्यासात जी ऐतिहासिक पद्धति सापडली तीच रोशेर अभ्यासकांनी मुरू केली त्या पद्धतीचा प्रवेश अर्थशास्त्रात होऊन झाला. अर्थशास्त्रांत या पद्धतीचे आद्यप्रवर्तक म्हणून तिथे ग्रंथकार गणले जातात ते रोशेर, व्हिलोड व नार्स (माईस विनस) हे होत. समाज-हितवाद संकलनव्यापक निदम शोधण्यात असे नाही. समाजाच्या गरजा बारीक बारीक बारीक आणि जे कायदेतत्व एका काळी गौरव असेल ते पुढील काळास लुप्तवाचने नाही. त्याप्रमाणेच अर्थशास्त्रीय उपाय एका काळास लागू पडतील ते दुसऱ्या काळास लागू पडणार नाहीत. इत्यादि तत्त्वे त्यांनी पुढे मांडली. रोशेरने (१८१७-१८९४) आपला अर्थशास्त्रीय ऐतिहासिक पद्धतीवर ग्रंथ १८४३ साली प्रसिद्ध केला, त्याने त्यात प्रस्तावनेत आपली तत्त्वे दिली ती सामान्यतः येणेप्रमाणे ऐतिहासिक पद्धति म्हणजे केवळ कालानुक्रमाने वृत्तकथन नाही तर काही गोष्टींची जाणीव त्यांत आली पाहिजे. त्या गोष्टी येणे प्रमाणे:—ऐतिहासिक अर्थशास्त्र, म्हणजे कोणतेहि राष्ट्र आर्थिक पावतीत काय विचार करीत आहे, काय प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे आणि त्यांनी काय रोपा दिले आहे याचा तपशील होय; शिवाय राष्ट्र म्हणजे केवळ आत्मचे लोक नाहीत तेथे किंशित कार्यात येणाऱ्या आर्थिक गोष्टीच अभ्यासून काय पुरे व्हावयाचे नाही. आर्थिक गेल्या पाहून त्या चांगल्या किंवा दुष्ट आहेत असा तटका फडकी निरर्थक देणे दाहकपणाचे होणार नाही, कांकी सर्वस्वी

बागल्या किंवा सर्वस्वां वाईट अशा कोणत्याच नाहीत. त्या संस्थांचे अवलोकन इतर परिस्थितीशी सापेक्षतेने करावयास पाहिजे. इ. स. १८४८ साली हिलेब्राट (१८१३-१८७८) चे अर्थशास्त्रावरील पुस्तक बाहेर पडले या पुस्तकात रिम्य, मुळर, लिस्ट इ. पूर्वकांशीन अर्थशास्त्रज्ञांच्या पुस्तकांचे परीक्षण चांगल्या तऱ्हेने केले आहे. या पुस्तकात अर्थशास्त्रीय नियमांचे विवेचन करणे हे शास्त्रज्ञेय ठेवले नसून ज्या रीतींनी राष्ट्र आर्थिक प्रगति संपादितता त्या नियमांचे संशोधन करणे हे शास्त्रज्ञेय ठेवले आहे. हिलेब्राटने ऐतिहासिक अर्थशास्त्रास आदर्शभूत म्हणून ऐतिहासिक कायदेशास घेतले नाही तर आपासास घेतले ही गोष्ट हि विशेष लक्षात ठेवण्याजोगी आहे.

इ. स. १८५३ मध्ये कार्ल मार्क्स (१८१९-१८९८) याचा प्रथम प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथांमध्ये ऐतिहासिक पद्धति अत्यंत व्यापकपणे विवेचितलेली आहे. प्रत्येक काळातील अर्थशास्त्रीय स्थिति आणि त्या काळातील अर्थशास्त्रीय विचार ही दोन्हीहि पूर्वकांशीन वृत्तपरंपरेची आणि विचारपरंपरेची परिणतस्वरूपी होय आणि या दोन्हींचा एकंदर सामाजिक परिस्थितीशी अत्यवश्यक संबंध आहे. एकंदर संस्कृतिमध्ये उच्चोच्चतादर्शक पात्राच्या असतात आणि प्रत्येक काळच्या आर्थिक परिस्थितीच्या त्या काळच्या एकंदर सांस्कृतिक परिस्थितीशी निपट संबंध असल्याने दोहों-चाहि अन्वयस साहचर्याने झाला पाहिजे इत्यादि गोष्टी त्याने पुढे मांडल्या. आणि आजची जी उराशी घाळलेली अर्थशास्त्रीय सत्ये आपण समजतो ती केवळ विशिष्ट परिस्थितीची आणि सांस्कृतिक पात्रांचीच दर्शक आहेत. अंतिम सत्ये नव्हत.

या ऐतिहासिक पद्धतीचे जर्मनीतील पुढील महत्त्वाचे अनुयायी म्हणजे ल्योबेन्हाउनी, आडोल्फ ह्युट, अरविन नास, गस्टाव शोलेर, एच रोसलेर, आल्ब्रेट शोकेल. हान्स व्हान शॉल, गस्टाव स्कोनवर्थ आणि आडोल्फ वाग्नर हे होते. याच्याविषयी येथे अधिक मजकूर देत नाही. अमेरिकेतील अर्थशास्त्रज्ञांच्या अर्थशास्त्रीय ग्रंथांविषयी येथे माहिती न देता त्यांचे विवेचन विशिष्ट प्रभावा उदापोढ करतवेळेस देऊ आणि आता येथे भारतीय अर्थशास्त्राकडेस लक्ष देऊ.

हिंदी अर्थशास्त्र.-(उपोद्घात) अडॅम रिम्यने आपला 'वेलथ ऑफ नेशन्स' हा अर्थशास्त्रावरील प्रथम लिहिला त्यावेळी इंग्लंड व युरोपातील दुसरे कितीय देश 'राष्ट्र' या पदवीस पोहोचलेले होते. सियास इंग्लंडात तर लोकनिर्घ्नित राज्यपद्धति आधीच चांगली व्यक्थित झुक झालेली होती, आणि राज्य म्हणजे राजे लोकांची केवळ साम्राज्य मालमत्ता ही कल्पना बहुतेक नष्ट झाली होती. सत्ता लोकांनी आपल्या हातात घेतली होती, आणि तिचा लोकाने सामुचीयक हित साधण्याकडे कसा उपयोग करून घेव-

याचा या प्रश्नाचा विचार चालू होता. अर्थशास्त्रीय विचारात मोठी क्रांति घडवून देणारा जो अडॅम रिम्य याने तत्पूर्वीच्या थॉमस मुन वेगळे केल्या अर्थशास्त्रावरील लेखकांच्या, राष्ट्रास सांप्रतिक दृष्ट्या हितावद्द काय, यासंबंधाच्या काही चुकीच्या कल्पना खोडून काढल्या. इंग्लंडसारख्या एखाद्या विशिष्ट राष्ट्राच्या हितावद्द गोष्टी कोणत्या हे ठरवीत असता अर्थशास्त्रातर्गत कित्येक सर्व सामान्य गोष्टींचा उदापोढ त्याने आपल्या ग्रंथात केला, व अग्रत्यक्षपणे अर्थशास्त्रातील निष्के सिद्धांताचा पाया घातला. या पायावर पुढे अर्थशास्त्राची इमारत उठविणारे इंग्लंडमधील अर्थशास्त्री यानां सदरहू बाबविषयाचा अधिक अभ्यास करून अर्थशास्त्रातील प्रभावार्था अनेक प्रमथप्रतिष्ठा ठरवून टाकल्या व त्याच जगातील प्रत्येक देशास लागू होण्यासारखा आहेत अशी आपली समजूत करून घेतली. परंतु केवळ इंग्लंडच्या तत्कालीन विशिष्ट परिस्थितीला धरून अर्थशास्त्राचे सिद्धांत ठरविणे म्हणजे सर्वव्यापक अर्थशास्त्राची इमारत आर्कित पायावर उभारणे आहे, ती पुढे मागे दासळण्याचा संभव आहे ही गोष्ट त्याच्या लक्षात आली नाही. इंग्लंडमधील सामाजिक परिस्थिती विषयक ज्या गोष्टी गृहीत घेतल्या त्या पुढील प्रमाणेः—देश व राष्ट्र म्हणजे कल्पना एकच, त्यावर सत्ता चालविणारी अशी तद्देशीय एक संस्था, देशातील सर्व समान एक भया योळणारा, सर्व समाजाचा सांस्कृतिक दर्जा सारखा, शिवाय देशात मांडलीक किंवा संस्थानिकांचा अभाव, व तथेच अर्थशास्त्राला विभातक अशा तत्त्वज्ञान-विषयक किंवा प्रामाणिक कल्पनांचा पूर्ण अभाव, आणि अनिर्घ्नित राज्यसत्ता मोहव लोकनिर्घ्नित राज्यव्यवस्था स्थापन्यकरित करारे लागणारे सर्व झगडे आधीच होऊन गेलेले अशी विशिष्ट सामाजिक व राजकीय परिस्थिती गृहित धरून लिहिलेले अर्थशास्त्र एक किंवा अनेक बाबतीत भिन्न असलेल्या दुसऱ्या कोणत्याहि देशास कसे लागू व उपयोगी पडणार हे उदाहरणार्थ जर्मनीस त्या. जर्मनी त्या वेळी एक राष्ट्र बनलेला नव्हता, त्यात अनेक संस्थाने व लोकसत्ताक नगरराज्येहि होती. अशांना हितावद्द असे अर्थशास्त्राचे सिद्धांत जर्मन पंडितांनी पुढे मांडले. ते अर्थात् इंग्रज पंडितांनी आगतिक म्हणून ठरविलेल्या सिद्धांतांहून निराळे होते; पण त्यात अत्यंत जरूर अशी खरी राष्ट्रीय इष्टी होती त्यातूनच वैयक्तिक किंवा राष्ट्रीय अर्थशास्त्राचा उगव झाला. या जर्मन अर्थशास्त्राचा विरोध असा होता की, अर्थशास्त्राचे प्रथम राजकीय व सामाजिक प्रश्नांशी अत्यंत निगडित आहेत ही गोष्ट जर्मन पंडितांनी ओळखली होती.

स्वतंत्र हिंदी अर्थशास्त्राची अवयवकता.—हिंदी अर्थशास्त्रासंबंधाने जेव्हा आपण विचार करू लागतो तेव्हा इंग्लिश व हिंदी समाजाची स्थिति अत्यंत भिन्न आहे. हाच गोष्ट आपण ग्रामुख्याने लक्षात ठेवून इंग्रज पंडितांनी

ठरविलेले अर्थशास्त्राचे पुष्कळ सिद्धान्त हिंदुस्थानास सांप्रत तरी पुष्कळने लागू नाहीत असें घेऊन चालले पाहिजे. आपल्या हिंदुस्थानाची आर्थिक उन्नति करण्याचे मार्गांत राजकीय व सामाजिक अशा फारच अंधवर्षी आहेत. आणि त्या नीट लक्षात घेतल्याशिवाय आर्थिक उन्नतिवद्दल केलेली थरपठ अर्थव्यवस्थेवत निष्फळच होणार. म्हणून प्रथम हिंदुस्थानातील सामाजिक, राजकीय व भावनात्मक परिस्थितीचा आधी नोंद विचार घ्यावा पाहिजे, व त्याचा आर्थिक स्थितीवर होणारा परिणाम नोंद घ्यावा पाहिजे. ब्रिटिश व इतर पाश्चात्य विद्वानांनी ठरविलेले सिद्धांत आयते उचलून ते तंतोतंत इकडे लागू करून हिंदुस्थानची आर्थिक उन्नति करण्याच्या प्रयत्नास यश येणें तर शक्य नाहीच, पण उलट पाश्चात्यांच्या अर्थशास्त्रीय सिद्धांतातील कोळपणा मात्र सहज दिसून येईल. फार कदाळा, आजपर्यंत दोनदा दोनदा ब्रिटिश अमदानीत पुष्कळ ब्रिटिश अर्थशास्त्रादिकलेल्या विद्वानांनी अर्थशास्त्रीय विषयाचे शिक्षण दिले पण आपाप हिंदुस्थानची आर्थिक स्थिती करशी सुधारली नाही. सामाजिक व राजकीय व्यंगाकडे दुर्लक्ष झाले. परदेशी भांडवल रेल्वे वगैरे सुधारणांदे आल्या पण लोकांची आर्थिक स्थिती परदेशी सुधारली नाही. हिंदुस्थानात वारंवार पडणाऱ्या दुसऱ्या दुष्काळास बळी पडणाऱ्या लक्षां लोकाकडे पाहिले म्हणजे तेवढ्यानेहि या सरकारी धंद्याच्या सुधोची योग्य करपना होते. आणि म्हणूनच आपल्या देशाची प्रत्यक्ष स्थिती आपण स्वतःच अवलोकन करून आपले स्वतंत्र हिंदी अर्थशास्त्र निर्माण करणे आपणास नरूर आहे. असें येथील हिंदी रक्षाच्या अर्थशास्त्रज्ञास बाहेर लागून सदसुधार प्रयत्नांहि होऊ लागले आहेत. व या विषयावर डॉ. केतकर यांनी स्वतंत्र विचारांचा 'इंजियन एकादमिक्स' नावाचा एक ग्रंथ लिहून नवीन दिशेने विचार करण्यास सुचवात केली त्या ग्रंथाचा आशय पुढे दिला आहे.

हिंदी अर्थशास्त्र तयार करण्याकरतां प्रथम हिंदी समाजाची, त्याच्या बौद्धिक परंपरेची, सांस्कृतिक इतिहासाची, वास्तव्याची सर्वेक प्रस्तुतच्या राजकीय परिस्थितीची लेखकांना चांगली माहिती पाहिजे. शिवाय त्यांनी सुचविलेल्या प्रकारांनी सामाजिक व आर्थिक स्थिती सुधारण्याची लोकांमध्ये प्रयत्न द्यावा पाहिजे; आणि त्या सुधारणा प्रत्यक्ष गमलांत येण्याकरतां राज्यसूत्रे हातीं असलेल्या सुसंस्थास मार्ग दाखविणारे अर्थशास्त्रातील सज्जाने सज्जगारमेवळ पाहिजे. बरील गोष्टीचा अभाव हे आजपर्यंत हिंदुस्थानची आर्थिक उन्नति न होण्याचे एक कारण, पण त्यामुळेहि बलवत्तर कारण म्हणजे हिंदी बौद्धिक परंपरा नष्ट करून येथें पाश्चात्य संस्कृति प्रस्थापित करण्याची मनीषा हे होय. वग आतां तो फक्त पाळटसा आहे, आणि घरे हिंदी अर्थशास्त्र बनवा

येऊन हिंदुस्थानची आर्थिक उन्नति होव. रच होईल, अशी चिन्हे स्पष्ट दिसू लागली आहेत.

'हिंदी अर्थशास्त्र' म्हणजे काय ?—अर्थशास्त्र हा विषय सामान्य अर्थानें हिंदुस्थानातील लोकांस नवीन आहे, असें नाही. नकातोटा सारंबंधाच्या शास्त्रास संस्कृतीत 'वार्ता' असें नाव आहे. शिवाय राज्यातील जमाखर्च व इतर संपत्तिवपयक गोष्टींचा विचार ज्या शास्त्रात येतो असें 'अर्थशास्त्र' हि हिंदुस्थानात रुढ आहे. पण 'राष्ट्र' या पदवीस पोहोचलेल्या सर्व हिंदी समाजाचे अर्थशास्त्र अशा अर्थानें मात्र हे शास्त्र हिंदुस्थानात आजपर्यंत निर्माण झालेले नाही. सांप्रत हिंदुस्थानच्या एकराष्ट्रिकरणाचा प्रयत्न चालू असल्यामुळे त्याबरोबरच नवें 'हिंदी अर्थशास्त्र' निर्माण होणेंहि नरूर आहे, हे स्पष्ट आहे.

'हिंदी अर्थशास्त्र' म्हणजे हिंदु लोकांची सामाजिक, राजकीय, भावनात्मक वगैरे परिस्थिती लक्षात घेऊन प्रतिपादिलेले अर्थशास्त्र. असल्या अर्थशास्त्राचे प्रतिपादन करताना प्रथम हिंदुस्थान देशाची भौगोलिक स्थिति विचारांत घेतली पाहिजे. पण केवळ नैसर्गिक स्थितीला फाजील महत्त्व देता कामा नये. उदाहरणार्थ, बरकलसारख्या काही लेखकांनी, सर्व भारतीय संस्कृति ही केवळ हिंदुस्थानच्या भौगोलिक स्थितीचा परिणाम आहे, असें म्हंटले आहे. असें म्हणण्यांत थोडे तथ्य आहे पण सर्वेस्वी नाही. शिवाय नैसर्गिक कारणांस फाजील महत्त्व दिल्याने असा घातक परिणाम होतो की, सामान्य जनांना आपली स्थिती सर्वेस्वी निसर्ग-दैव) निर्मित आहे, व ती सुधारण्याचे मानवी प्रयत्न अर्थात निरर्थक होत असें बाहेर लागतें करता सर्वांनी हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की, देशातील जनतेच्या विशिष्ट आर्थिक परिस्थितीला भौगोलिक कारणाप्रमाणे सामाजिक, राजकीय वगैरे कारणांहि बळग लावीत असतात, म्हणून अशा सर्व प्रकारच्या कारणांची एकत्र मीमांसा होणे नरूर आहे. त्याबरोबरच एकेवेळीं जगातील देशांत सर्वांत पुढें असलेला हा हिंदुस्थान आज पाश्चात्य देशांच्या मागे का पडला या प्रश्नाचाहि विचार घ्यावा पाहिजे. व शेवटी हिंदुस्थानची आर्थिक उन्नति होण्याकरितां जे उपाय योग्य नरूर आहे, त्याचाहि उदागोह घ्यावा पाहिजे. तारापरे, प्रत्येक विद्यालया तात्त्विक व व्यवहारिक अशी दोन अंगे असतात, अशा भेद मान्य केल्यास 'हिंदी अर्थशास्त्राचा' अर्थशास्त्राचे व्यवहारिक अंग असें म्हणता येईल.

येथे ब्रिटिश साम्राज्य स्थापन होण्यापूर्वी गारो, गोंड, सन्याल वगैरे समुच्चयांचे गातिविशेष अर्थशास्त्र प्रचलित होते असें म्हणता येईल. शिवाय येथें असलेली अनेक लहान राज्ये किंवा संस्थाने यांचे आर्थिक दृष्टि पाहणारे अर्थशास्त्रांहि बाहेर घ्यावयाचेच. मराठेशाहीचे अर्थशास्त्र उदाहरणार्थ मार्गेच विवेचित आहे पण ती सर्व स्थिती बदलून आतां

सर्वे राष्ट्राचे असे एक 'हिंदी अर्थशास्त्र' निर्माण करण्याची वेळ आली आहे.

सा मा जि क प रि स्थि ति व आ र्थि क प रि स्थि ति.— हिंदु समाज्यवस्था व तिचा आर्थिक स्थितीवर होणारा परिणाम या गोष्टीचा अभ्यास शस्त्रंत महत्त्वाचा व मनोरंजक आहे. या विषयाचे विवेचन करावे तितके थोडेच होणार आहे. येथे त्याचे थोडक्यांत विवर्धन करावयाचे आहे. हिंदुसमाजातील विशेष लक्षात घेव्यासारखा प्रकार म्हणजे जातिभेद हा होय. हिंदुस्थानातील एकंदर लोसंख्येपैकी दोन तृतीयांश हिंदु आहेत; पण ते सुमारे तीन हजार निरनिराळ्या जातींमध्ये विभागले गेले आहेत; आणि शिवाय या मुख्य जातींच्या पोटजातीही अनेक आहेत. या जातींमध्ये परस्पर विवाहसंबंध होत नसल्यामुळे त्या स्वतंत्र 'टोळ्या'-प्रमाणे एकमेकांपासून निराळ्या असणारे राहून आलेल्या आहेत. यापैकी काहींच्या रीतिरिवाजात स्थलकालमाना-प्रमाणे फेरफार झाले आहेत, तर काहींत आज शेंकडों बघात चरित्रितहि फरक झालेला नाही. शिवाय पुष्कळदा जातींचे धंदे ठरलेले असून त्यांना धंदेवाईक जातींचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. शिवाय या जातींत स्त्रियांस्त्र्ययत्नेच्या विविध कल्पना पसरलेल्या आहेत. यामुळे प्रत्येक जातीची राहणी निरनिराळी झालेली असून, हा उच्च, हा नीच या अर्थाने सर्वत्र प्रबल होऊन बसताना आहेत.

जा ति भे द व अ स्त्र य ता या वे आ र्थि क प रि णा म.— जातिभेदानेमुळे हिंदुसमाजात पडलेली फूट व स्त्रियांस्त्र्ययत्नेच्या कल्पना याचा हिंदुस्थानच्या आर्थिक स्थितीवर अर्थ-परिणाम झालेला आहे. जातीजगतांमध्ये विवाहसंबंध होत नाहीत, इतकेच नव्हे तर आपसात ओगडकण्ववहा किंवा साध्या बसण्याउठण्याविषयी फारसा संबंध येत नाही. याचे तीन मोठे परिणाम होतात, ते असे की, (१) सर्व समाजाच्या राहणीला समान स्वरूप येत नाही; (२) हलक्या जातींची राहणी सुधारून ती उच्च होऊ शकत नाही; आणि (३) पदार्थांची निपज करताना धर्मवर्मागाच्या तत्त्वांनुसार जरूर असणारे सहकार्य निरनिराळ्या जातींत होऊ शकत नाही. निरनिराळ्या जातींची व वर्णांची राहणी निरनिराळी असल्यामुळे त्यांच्या गरजा निरनिराळ्या असतात. त्यामुळे प्रत्येक जातीच्या लहान लोकांसह्येच्या मानाने पदार्थांची निपज अर्थात् थोडक्या प्रमाणात करावी लागते. उदाहरणार्थ, प्रत्येक जातीचा पोशाख निरनिराळ्या तऱ्हेचा असल्यामुळे प्रत्येकाचा शिंपी निराळा असतो. हिंदूंचा पोशाख निराळा, मुसलमानांचा निराळा; इतकेच नव्हे तर, गुजरा-त्यांचा निराळा, दक्षिणांचा निराळा; यामुळे एकाच मुंबई शहरात निरनिराळ्या समाजांचे स्वतंत्र शिंपी आहेत. तसेच गुजराती व दक्षिणी यांच्या रुचिभिन्नत्वामुळे दोघाकरता खाण्याचे पदार्थ वनविणारे स्वयंपाकीही निरनिराळे लागतात. खाण्याचे पदार्थ भिन्न असतात. इतकेच

नव्हे तर, पदार्थ एकच असला तरी तो तयार करण्याच्या पद्धती भिन्न असतात, म्हणूनही भिन्न आचारी लागतात. यामुळे रात्रपुरवणाऱ्या धंद्यात लहानपणा व वैशिष्ट्य ही उत्पन्न होतात.

याप्रमाणे एकाच समाजात भिन्नभिन्न वर्ग व त्यांच्या भिन्नभिन्न गरजा यामुळे एकंदर समाजाची आर्थिक उन्नति होण्याच्या मार्गात अर्थेकर अडचणी येतात. समाजाची राहणी उच्च उच्च होत जाऊन पदार्थांची निपज मोठ्या प्रमाणावर होणे व प्रत्येक धंद्यात कामाची वाटणी होऊन प्रत्येक अंगात प्राविण्य संपादन करणे, या गोष्टी जातिभेदानेमुळे फूट पडून निष्कीलित झालेल्या हिंदुसमाजात मुख्यच संभावित नाहीत. स्थानिक गरजा भागविण्यापुरती पदार्थांची अल्प प्रमाणात निपज करणे हाच नियम सर्वत्र दृष्टीस पडतो. हा नियमही पूर्वाच्या काळी जगापासून अलग असलेल्या हिंदुस्थानाला मोठासा पातक झाला नाही. पण अलीकडे सर्व परिस्थिती बदलून जगातील अनेक, पदार्थांची निपज माठव्या प्रमाणावर करण्याच्या व धंद्याच्या प्रत्येक अंगात अत्यंत वाकबगार बनलेल्या राष्ट्रांच्या व्यापारी स्पर्धेत हिंदुस्थान देश सापडला आहे. या नूतन परिस्थितीला तोंड देण्यास समर्थ होण्याकरिता हिंदी समाजाची सामाजिक व आर्थिक पुनर्रचना करणे जरूर आहे. या पुनर्रचनेचे स्वरूप नीट लक्षात करणे गरजेचे आहे. सामाजिक ध्यवस्थेत असलेल्या काही वर्गांना येथे अधिक फोड करू.

कोणत्याही पदार्थांची निपज मोठ्या प्रमाणात किंवा कोण-ताही व्यापार मोठ्या प्रमाणावर हाती घेण्याकरिता बुद्धि, शारीरिक श्रम व भांडवल ही तिन्ही एकत्र होणे जरूर असते. पण हाच योग जमून देणे प्रस्तुत हिंदु समाज-स्थितीत कसे कठीण असते ते वहा. बरील तीन साधने पुढरपणे भिन्न जातींच्या हाती आहेत, म्हणजे महाराष्ट्रीय ब्राह्मणाजवळ बुद्धि, तर मारवाड्याजवळ भांडवल तर शूद्रां-जवळ शारीरिक; आणि हिंदु समाजचरणाच अशी आहे की, या तीन वर्णांचा परस्पराला फारसा संबंध येऊ शकत नाही. आजही पाश्चात्य शिक्षण मिळविलेला वर्ग भांडवल-वाल्याहून आदर्श भिन्न आहे. उदाहरणार्थ, आज एखादा महाराष्ट्रीय किंवा बंगाली सुशिक्षित ब्राह्मण एखाद्या श्रमंत मारवाड्याकडे जाऊन काही एखादा मोठा उद्योगधंद्या काढ-ण्याची योजना त्याला सांगू लागला तर त्यावर त्या मार-वाडी भांडवलवाल्याचा विश्वास बसणार नाही; पण तोच एखादा शिकलेला मारवाडी आपल्या जातभाईकडे भांडवल मागण्यास गेल्यास त्याचे परस्परसहकार्य होऊ शकेल. पण दुर्दैवाची गोष्ट ही की, आमच्या गुजराती व निजामी किंवा मारवाडी समाजापैकी परदेशात जाऊन उच्च शिक्षण मिळ-विणारे इतकेच नाहीत. यामुळे बुद्धि व भांडवल यांचे सह-कार्य दुरापास्त झाले आहे.

बरील तीन सधने एकत्र येण्यास दुसरी अडचण म्हणजे स्त्रुय, अस्त्रुय या कल्पनांची उदाहरणाथे, कातडी कमावून त्याचे भिन्न करणाचा थंदा आमच्यातील अस्त्रुय मानलेल्या बाभार जातीकडे आहे. पण या वर्गावळमुदि नाही व मांडवळहि नाही. पूर्वी लढत प्रमाणात थंदा करण्याने कारसे विषयत नव्हते; पण आता परदेशी याजाबरोबर टकर देण्याकरिता मोठ्या प्रमाणात, मोठे भांडवल व त्या थंदातले चांगले शिक्षण मिळवून थंदा करण्यावाचून गर्यंतर नाही. पण बाभार, माझण व मारवाडी यांचे सहकार्य होण्यास मातिभेद व अस्त्रुयता आढळी येते. त्यामुळे हा थंदा आता सुसुलमान किंवा पारशी या समाजाच्या किंवा अगदी परकी लोकांच्या हाती जाऊं पडात आहे.

तिसरा थंदा हॉटेले व खाणावळी हा थ्या. हिंदु लोकांमध्ये ब्राह्मणाखेरीज इतर जातींच्या हातचे पदार्थ दुष्टच्या जातीचे लोक खात नसल्यामुळे ब्राह्मणाभ्यातिरिक्त इतर जातींच्या हाती हा थंदा पारसा जणें शक्य नाही; किंवा प्रत्येक जातीची निरनिराळी हॉटेले व खाणावळी निपात्या पाहिजेत, म्हणजे तात्पर्य हे की, इतके थंदा मोठ्या प्रमाणावर चालू शकत नाही. शिवाय जातीजातीचे व जातीजातीचे खाण्यापिण्याचे पदार्थ वेगवेगळे असल्यामुळेहि मोठ्या प्रमाणावरील थंदास अडचण येते. यामुळे भारी-भारी नकाती किंवा कर घडवूनहि जो पातक परिणाम होऊं शकत नाही तो वरील कारणांमुळे होत असतो.

आता व्याख्या एथीने पाहिले तर हिंदुस्थानातील बहुतेक लोकांची राहणी इतर सुधारलेल्या देशांच्या मानाने खाल हलक्या दर्जाची आहे. अमेरिकेतील साधार मजूर मुद्रा आपल्या देशातील मध्यम स्थितीतल्या माणसापेक्षा चांगले अन्न खातो व अधिक कपडे घाबरतो. लोकांमध्ये पोशाख, राहणी व पारतीला सामानसुधान व हजुअर्थी बरेच वायतीत स्पर्धा व अनुकरण चालू असते. युरोप व अमेरिकेत मोठमोठी व उत्तम बाईकिंगची पुस्तके खरेदी करण्यापथे मुद्रा चढाओढ दृष्टीस पडते. संस्कृतीच्या व रसिकतेच्या एथीने स्वतःस इतरांना मागासलेले म्हणू नये, एवढ्याच फेकडे हेतूने मोठमोठे प्रेम खरेदी करून घरीत सुशोभित सायबरी टेवगार लोक तिकडे पुष्कळ असतात. आपल्या देशात उच्च राहणीचे व वरील विचारसरणीचे लोक नाहीत, असे नाही. पण मुद्र अडचण अशी आहे की, अद्या लोकांचा बरेच अल्पसंख्याक असून त्यांच्याशी स्पर्धा व अनुकरण दाण्याची मुदि जाणूत होण्याकरिता इतरांचे स्वागती दृष्टगळज व संबंध शिस्त यावयास पाहिजे तितका मातिभेद व अस्त्रुयता या दोन अर्थकर एकत्राणीमुळे येऊं शकत नाही. वरील प्रकारची वडाओढ निरोपत. पारंपराच्या वरील बावकाबायबांच्या भाव्यादेण्याने वाढत असते. पण आमच्या हिंदु समाजात बावकाबमथे तर पवित्राभोवज्या व पिउर्याज्याच्या कल्पना कल्प

पसरलेल्या। त्यामुळे घरमूली राहणी वरील प्रकारच्या चढाओढीने सुधारण्याची शक्यता आजपर्यंत तरी मुळीच नव्हती.

रे स्वे र च ने ती ल दो प.—हिंदु संस्कृतीचे केंद्र असे एक मध्यवर्ती शहर हिंदुस्थानात नाही, याचे कारण हल्लीची आगगाढीच्या रस्त्यांची योजनाच चुकीची आहे. हल्लीचे रस्ते हिंदुस्थानातल्या कोणत्याहि एका शहराला येऊन मिळत नसून ते निरनिराळ्या बंदराकडे गणारे आहेत या योजनेचा मुख्य उद्देश हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांचा लंडनशी संबंध जोडणे हा आहे हे कोणाच्याहि सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. गांरता भारताच्याची पुन्हा नोंद मांडणी करून सव प्रांताच्या परस्पर दळणवळणाची व एका मध्यवर्ती शहराशी सर्वोच्च संबंध येईल अशी सोय करणे जरूर आहे. या योजने सर्व प्रांतांत समान पद्धतीची राहणी चालू होण्यास चांगली मदत होईल. अद्या हिंदुस्थानात अशा अनेक जाती आहेत की, त्यात सुधारणेने बिलकुल प्रवेश केलेला नाही, व त्या अगदी मागासलेल्या स्थितीत व सुधारलेल्या समाजापासून अलग राहूत आहेत. रेल्वेचा फैलाव पुष्कळ जाग्याने त्यांच्या सुधारणेस मदत होण्यासारखी आहे. तसेच निरनिराळ्या प्रांतांतील राहणी उच्च असली तरी ती भिन्न भिन्न आहे. त्याऐवजी एक प्रकारची राहणी सर्वत्र पसरव्यास, नवी रावधानी दिली वा शहराशी सवे प्रांताचा रेल्वेसंबंध रावतल्याने सर्वत्र मदत होण्यासारखी आहे.

विवाह पद्धतीचे आर्थिक परिणाम.—हिंदुस्थानाची आर्थिक सुधारणा होण्याच्या मार्गांत आणखी एक अडचण आहे ती पद्धापद्धती व प्रचलित विवाहपद्धति यांची. निरनिराळ्या प्रांतांतील स्त्रीपुरुषप्रमाणविषयेचे आकडे पाहिल्यास असे दिसून येते की, काही प्रांतांत स्त्रियांची संख्या अधिक, तर इतरांत पुरुषांची अधिक. काही प्रांतांत विधवांची व वृद्ध-तटणी मोठ्याची संख्या पुष्कळ तर दुसऱ्या काही बळकट, तरण वण अविवाहित पुरुषांची अशा संख्या अधिक. अशा प्रकारची स्थिती लोकांसह्येच्या वाढीला हितावह नाही. तसेच विवाहसंबंध जुळवून आणण्यात आर्हशास व इतर नातलग यांचे क्षम वितके अधिक व प्रत्यक्ष नरापुरुषांचे भिन्न भिन्न तितक्या मानाने त्या समाजाच्या गरजा कमीच राहावयाच्या. उलट जेथे श्रीविवाहाची चाल प्रचलित आहे तेथे उच्च दर्जाची राहणी प्रचारांत येण्यास कार मदत होते. याचे कारण उपर्युक्त आहे. ज्या समाजात विवाहसंबंध जुळविल्यात स्वतः तटगतदशी भाग घेतात. तेथे उमयपणी पोशाख व नौटंकेपेवणा या बद्दल फारच काळजी घेतली जाते. स्त्रीमनाला संगुष्ट करण्याकरता पुरुषांचे बावकाब याचे करण्यास उत्तम अयतो. चांगलीचापली पुस्तके व पिने खोदी करून ती घालून तम. पण करावी लागतात. उलटपुर्ती पुरुषांच्या बावकाबाच्या होण्याकरता स्त्रियांनाहि स्वतःमध्ये अविवाहाधिक गुण आणजे

सांगतात. यामुळे शिक्षण वाढून सुधारणा होते, राहणी उच्च दर्जाची होत जाते. व त्याबरोबर पुरुष व स्त्री दोन्ही वर्गांची अर्थोत्पादक शक्ति वाढणे गरजेचे होते.

स्त्री पुरुष मिश्र व्यवहार पद्धतीचे परिणाम—तसेच समाजांत स्त्रीपुरुषांचा मिश्र व्यवहार चालू असण्यानेहि समाजाच्या आर्थिक उन्नतीस फार मदत होते उदाहरणार्थ, उपहारगृहांत स्त्रीपुरुषांनी बरोबर जाण्याची पद्धत असल्यास, रस्त्यावरील उधळ्या आणेतल्या अस्ताव्यस्ता गृहांत लोक केव्हाहि शिरणार नाहीत, बरोबर असलेल्या स्त्रीस बसण्यास योग्य अशा व्यवस्थित उपहारगृहांतच पुरुष जाईल. पुण्यासुबईतल्या व लंडनमधल्या हॉटेलांची तुलना केल्यास वरील विवेचनांतलें मर्म लक्षात येईल इतकेंच नव्हे तर समाजात स्त्रिया सार्वजनिकपणे वावरू लागल्याने समाजाच्या चालीरीतींना चांगले, शिष्टमत्त असे वळण आणो-आप सांगते पुरुषाच्या यागगुळीतील अश्लील, बर्भत्स प्रकार बंद होतात, निदान त्यांना पुच्छळ आळा पडतो परंतु अशा प्रकारच्या स्त्रीपुरुषमिश्र व्यवहाराला पडदापद्धतीची व प्रचलित विवाहपद्धतीची मोठी अडचण आहे. शिवाय ज्या प्रांतांत पडदापद्धति आहे तेथील स्त्रियांना इतर प्रांतातील स्त्रियांप्रमाणे साध्या, सोप्या घड्यातहि माग घ्यावयास सापडत नाही. त्यामुळे पुण्यासुबईतल्याप्रमाणे कलकत्ता वगैरे उत्तरहिंदुस्थानातल्या शहरांत स्त्रियांच्या ऐवजी पुरुषांचा मरणा अधिक दृष्टीस पडतो. कलकत्त्यास लोकसंख्येत १०० पुरुषास ३२ स्त्रिया असं प्रमाण पडतं. आणि एकंदर हिंदुस्थानातील शहरांत धरगुती कामासारखे सामान्यतः सोपे धंदेहि पुरुषांनी करण्याचीच पद्धति असल्यामुळे सर्वे शहरांत पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा बरेच अधिक असतं. उलटपक्षी इंग्लंडातील शहरांत पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या बराच अधिक असलेली आढळते.

शिवाय हिंदुस्थानातील शहरांत उद्योगधंद्याकरता जाणारे तरुण लोक विवाहित असूनहि सुबईकलकत्तादि शहरांत विवाहाद्वारे राहण्याच्या इमारती इतक्या महान व गैरसोयीच्या असतात की, त्यांत सहजकुटुंब जाऊन राहणे त्यांना पत्करत नाही. न्यूयॉर्क, लंडन, पॅरिस येथील गरीबगुरावांच्या राहण्याच्या सोयी इकडच्या मानाने स्वर्गद्रव्य आहेत. येथील शहरातल्या उपरिनिर्दिष्ट पुरुषसंख्याधिक्यामुळे नैतिक दृष्ट्या परिणाम भयंकर होतात एकट्या कलकत्त्यात वेश्यांची संख्या पन्नास ते शंभर हजारपर्यंत आहे. शिवाय पावपट्टी, विही, सिगारेट वगैरे विकणाऱ्या स्त्रियाहि अप्रसिद्ध शरीरविक्रयाचा धंदा करीत असतातच. तात्पर्य, सुसंसाधन पडदापद्धतीमुळे लहान सोपे धंदे करण्यासहि स्त्रियास अडचण, हलकी व राहणी, व व्यसनात पेशाची उधळपट्टी वगैरे तोटे होत आहेत. नातिभेदासुद्धे मोठ्या प्रमाणावर पदार्थांची निषेध हौण्यास अडचण येतो; हलक्या जातीतल्या धर्मत निषेध लोकांची राहणी उच्च होऊ शकत नाही, व त्यामुळे दारुवाजीसारख्या व्यस-

नास त्यांची द्रव्यहानि व शरीरहानि होते. शिवाय जातीचे बंधे ठरलेले असल्यामुळे परजातीच्या माणसास धंदेशिक्षण मिळू शकत नाही. धंद्यामध्ये आपआपल्या जातीच्या इसमासच मदत करण्याची प्रवृत्ति असते येणेप्रमाणे हिंदुसमाजाच्या विशिष्ट सामाजिक कार्याचा येथील आर्थिक स्थितीवर फार घातक परिणाम होत असल्यामुळे सदरद्व बाबी लक्षांत घेऊनच आर्थिक उन्नतीचे उपाय सुचविणे पाहिजेत.

हिंदी अर्थशास्त्र व हिंदी मन.—मनाच्या प्रेरणेप्रमाणे व्यक्तीच्या हातून कृत्ये होत असतात. त्याचप्रमाणे समाजाच्या भावनांप्रमाणे देशातील लोकांच्या हातून कृत्ये होत असतात म्हणून लोकांचे विचार, भावना, इंद्रियवाचना व बौद्धिक परंपरा या सर्वांचा समाजाच्या आर्थिक स्थितीवर फार परिणाम होत असतो. स्वतंत्र देशात म्हणजे भेदे राज्यकर्ते व प्रजाजन एकाच भावनेचे व परंपरेचे असतात तेथे सदरद्व विवेचनाची विशेष आवश्यकता नसते परंतु परतंत्र असलेल्या हिंदुस्थानांत परक्या परंपरेच्या व संस्कृतीच्या लोकांच्या हाती राज्यकारभार असल्यामुळे व त्यांचे आर्थिक उन्नतीचे आवश्यकतेचे प्रयत्न निष्फळ झाल्याचे सिद्ध झाले असल्यामुळे समाजाच्या आर्थिक स्थितीवर लोकांतील ज्या भावनांचे व परंपरेचे परिणाम होत आहेत त्यांचे हिंदी अर्थशास्त्रात विवेचन करणे अत्यंत अजर आहे.

आर्थिक उन्नतीस विधातक अशा भावनांचे वर्गीकरण.—जगातील सर्व मानवजातींच्या सामान्य मनस्थितीच्या बाबतीत साम्य असले तरी देशकालपरतंत्रे विशिष्ट समाजात विशिष्ट भावना उत्पन्न होत असतात. यापैकी काही सामाजिक व राजकीय परिस्थितीमुळे आणि काही बौद्धिक परंपरेमुळे उत्पन्न होतात आपल्या हिंदुसमाजात जातिभेद असल्यामुळे व चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचे ज्येष्ठ असल्यामुळे उद्योगधंद्यासंबंधाने लोकाना शिक्षण मिळत आलेले आहे त्यामुळे त्या त्या वर्णाच्या व जातीच्या मनोत विशिष्ट भावना दृढमूल होऊन घसल्या आहेत एककाळच्या सत्त्वचेत्यांना समाजधारणासुधारणेला अत्यंत योग्य व आवश्यक वाहून स्तुति केलेल्या चातुर्वर्ण्यविषयक ज्या भावना उत्पन्न झाल्या त्या अद्याप ती चातुर्वर्ण्यविषया बहुतेक विस्कळित झालेली असली तरी, लोकांच्या मनातून नाहीसा झालेल्या नाहीत म्हणून जेव्हा समाजव्यवस्थेला नवे व निराळे स्वरूप घावयाचे असेल तेव्हा प्रथम या जुन्या भावनांचा व नैतिक कल्पनांचा आणि नव्या कल्पनांचा खटका उदणारच. आर्थिक परिस्थितीशी सलग असलेल्या जुन्या भावनांचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे करता येईल—

(१) ज्या भावनांमुळे निवृत्ति, संन्यास, उर्क कर्मत्यागाची सुद्धि उत्पन्न होते व बळावते त्या भावना

(२) ज्या भावनामुळे नैष्कर्म्यबुद्धीचें समर्थन होत नसले तरी अर्थोत्पादनंतर क्रिया करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति होते त्या भावना.

(३) ज्या भावना सामाजिक व आर्थिक ध्यवस्थेला धरून असल्या तरी नव्या सामाजिक व आर्थिक ध्येयानां पोषक नाहींत त्या.

(४) नव्या ध्येयाना उत्तेजक नाहींत आणि विरोधकही नाहीं. पण ज्या सांप्रतच्या अर्थोत्पादन व व्यय यांच्या मागील विशिष्ट स्वरूप देत आहेत त्या भावना,

(५) आणि प्रत्यक्ष भावनाव्यतिरेक ज्या गोष्टी अशा आहेत की, त्यांची योग्य दिशेने सुधारणा केल्यास त्या नूतन आर्थिक ध्येयाना परितोषक होतील त्या गोष्टी

आतां बरोल कलमाचा कमश विचार करूं

हि दूती ल दै व वा दा वे प रि ण म.—आज समा-
जामध्यें ऐहिक व आर्थिक उन्नतासंबंधानें वैधिल्य उत्पन्न
करणाऱ्या ज्या भावना व कल्पना हिंदु समाजाच्या हाडी
माथी पिकलेल्या आहेत त्या कोणत्याहि विचारी हिंदु
माणसाच्या लक्षात आल्यावाचून राहणार नाहींत; इतकेंच
नव्हे तर अशा विचारी माणसाहि स्वतः एकदां बरोल वैधिल्य
स्थिति अनुभवलेलाच असतो स्वतःची ऐहिक स्थिति सुधा-
ण्याकडे दुर्लक्ष करण्याची मुद्दि उत्पन्न करणारी अनेक
कारणें आहेत. त्यांपैकी काही देववादांमुळे व काही कलि-
युग व कल्पात यांच्या कल्पनांमुळे उत्पन्न झालेली आहेत.
या अर्थात काळातील अर्थात, अतक्य व मानवशास्त्राच्या
आढोक्कमाफेरच्या अशा अवाढव्य पडामोडी या विश्वात
चालत असलेल्या पाहून मनुष्याच्या मनांत एक प्रकाची
निराशा उत्पन्न होत असते, व सर्व मानवी प्रयत्न व्यर्थ
आहेत असें वाटूं लागतें, मग गोष्टी नैसर्गिक किंवा पर-
मेश्वरी नियमाच्या आधीन आहेत अशी त्याची ठाम
समजूत होऊन बसते, आणि समाज किंवा जग सुधार-
ण्याचे सर्व प्रयत्न तो सोडून देतो. अशा प्रकारचा दैव
वाद हिंदु समाजांत फार पसरलेला आहे. याचा परिणाम
हिंदूच्या आर्थिक स्थितीवर किती होत असतो याची कल्पना
युरोपीय लोकांस येणार नाहीं. बरोल प्रकारच्या दैववादी
इसमास, पुढें पुढ्या समाजासंबंधानें कर्तव्य काय, असें
विचारल्यास, 'काही नाहीं,' असें तो उत्तर देणार।
शेवटीं सर्व सचेतन व अचेतन विश्व, प्रज्ञात निजनी हांणार
आहे व म्हणून स्वतःहि शक्य तितक्या लवकर मोक्ष गांठणें,
हे तो आपले कर्तव्य समजत असतो. हिंदुसमाजात पसर-
लेली ही मुद्दि नष्ट वरणें हे काम फार कठीण आहे, आणि
रया संबंधानें प्रयत्न झालेले आहेत. कित्येक म्हणतात,
मोक्ष मिळवावयाचा तरी त्याला दोन मार्ग आहेत, एक
प्रवृत्तिपर (कर्मयोग) व दुसरा निवृत्तिपर (संन्यास)
मार्गवृत्तीचा उद्देश मनुष्यांना प्रवृत्तिपर किंवा कर्मयोगी
बनविण्याचा आहे. मोक्षावर हट विश्वास असणाऱ्या

लोकांना कार्यप्रवृत्त करण्यास बरोल भगवद्गतिचा उपदेश
चांगला आहे यात संका नाहीं. पण तेवढ्याने भागत नाहीं.
कारण अलीकडे असाहि एक वर्ग आपल्या समाजात उत्पन्न
झालेला आहे की, म्याचा मोक्षावर विश्वास नाहीं, पण जो
दैववादा आहे अशा वर्गास कार्यप्रवृत्त करण्यास त्याच्या-
पुढें एकादें मोठें राजकीय व सामाजिक ध्येय ठेविलें पाहिजे,
व तें ध्येय उपदेशिणारे समाजशास्त्रवेत्ते निर्माण होणें जरूर
आहे.

समाजाची आर्थिक स्थिति सुधारल्यास त्याची नीति-
मत्ताहि सुधारते. दारिद्र्यप्रस्त मनुष्य व समाज दुर्गुणी व
दुर्वर्तनी असतो. उलट सुस्थिततेला समाजात लवकरच
चांगले आचार विचार सुरू होणत. संपन्न व विपन्न स्थिती-
तल्या दोन समाजातील नीतिमतेची तुलना करून दाख-
विल्यास पक्का दैववादी विद्वानहि कार्यप्रवृत्त होण्याचा फार
मेभव आहे

क लि यु ग ची क र्प ना व ति चे प रि ण म.—
हिंदु लोकांस निराशावादी व कार्यनिवृत्त करणारी दुसरी
गाष्ट म्हणजे कलियुगाची कल्पना. आमच्यातील लुप्त्या
लोकांची अशी कल्पना आहे की, आजकाल हिंदुसमाजात
ज्या वाईट गोष्टी दिसून येतात त्या सर्व कलियुगाचे परि-
णाम आहेत भविष्यपुराण नामक प्रघात पूर्वाच्या पंडि-
तानी असें भविष्य लिहून ठेविले आहे की, बाळ असलेल्या
कलियुगात अनीति, व अनयोपासी वास्तव जाणार
व अखेर कलियुगाती सर्व जग पुडणार। अर्थात् हिंदु समा-
जातील प्रस्तुतची व्यंगें व दुळे ईश्वरीसंकेतांनच उत्पन्न
पेलेली आहेत। तर ती नाहींशी करणें शक्य नाहीं. अशा
प्रकारच्या कल्पना नाहींशा करणें हे समाजसुधारकाचें कर्तव्य
आहे, अर्थशास्त्रज्ञांचे नव्हे.

स्व भे-यो क्ष प्र ण्नी ची क र्प ना व ति चे प रि ण म.—
स्वर्गप्राप्ति किंवा जन्ममरणमुक्ति अशा प्रकारच्या पारमा-
र्थिक ध्येयांमुळे हिंदुसमाज सर्वस्वी कार्यनिवृत्त बनलेला
नसला तरी त्यातील बराचसा सुशिक्षित वर्ग स्वर्गमोक्ष-
दायक वृत्ताचरण, तीर्थयात्रा, सत्पाचरण धर्मोत्तर विश्वास
देवपूजा या कल्पनांचा आहे अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने घातक
परिणामक होत असतो. हे लोक कार्यनिवृत्त नसले तरी
ऐहिक स्थिती सुधारण्याकडे किंवा अर्थोत्पादक करण्या-
कडे यांचे फारसे लक्ष नसतें. स्वर्ग किंवा मोक्ष
मिळविण्याची कल्पना बरबत्तार झाल्यामुळे पुष्कळ
चांगले सुद्धिमान व सुविचारी लोकहि देशाची आर्थिक उन्नति
करण्याच्या कामी पूर्ण निष्ठयोगी असे होऊन बसले आहेत.
याच सोळांनी आपल्या पुढें एखादें राजकीय किंवा सामा-
जिक ध्येय देखण्यास त्यांचा देशसुधारणेच्या कामी उत्तम
उपयोग होण्यासारखा आहे. केवळ अर्थोत्पादन व अर्थ
संचय असले प्रत्यक्ष आर्थिक ध्येय त्यांच्यापुढें नसतें तरीहि
आहेल. त्यांनी समाजसुधारणेचा आस्थापूर्वक कोणताहि

उद्योग केला तरी तो अप्रत्यक्षपणे तमाभाच्या आर्थिक उन्नतीस पोषकच होणार आहे. लोकांच्या गरजांमध्ये मानसिक गरजांचे प्रमाण मोठे आहे. कलाबद्धि व ज्ञानबुद्धि म्हणजे मानसिक गरजांची प्रगति होय. या गरजांच्या प्रगतीमध्ये काही अनिष्ट असा आहे. काय हे? मधून मधून पाहिले पाहिले हिंदूंच्या सौंदर्याविषयीच्या असलेल्या जुन्या कल्पना इमज बगैरे परकी लोकांहून थोड्याशा निराळ्या होत्या. अलीकडे चित्रकला, संगीत, वाद्ये वगैरे बाबतीत परकीयांच्या परिचयामुळे आपल्या आवडानाचढी बदलत आहेत. आपल्याच जुन्या गोष्टीत सुधारणा करणे निराळे, व केवळ परकीयांच्या गोष्टी प्रहण करणे निराळे उदाहरणार्थ, तबला, तबोरा, सतार वगैरे हिंदी वाद्यातच सुधारणा करणे, व उलट वियानो वगैरे परकीय वाद्ये प्रचारात आणणे यात आर्थिक दृष्ट्या असत मोठा फरक आहे. हिंदी वाद्या-ऐवजी परकी वाद्ये पसक लागल्यास आपला कारागीर वर्ग नष्ट होऊन परदेशाच्या धंद्याच्यास आश्रय मिळणार म्हणून कलाचे बाबतीत परकीयांची अभिष्टि हिंदूंनी स्वीकारल्यास आर्थिक हानि होणारी आहे. तथापि हेहि सध्यात ठेविले पाहिजे की, आपल्या कारागिराच्या नाक्याचीमुळे त्याचा आश्रय जाईल म्हणून मागासलेल्या वस्तूंचाच स्वीकार समाजाने चाळू देवणे समाजाच्या हितचिने नाही. कारण तत्ताने नव्या गरजा पुरविणारा वर्ग तयार व्हावयाचा काळ दूर जातो. परक्या वाढमयाची गोडी लागल्याने देशी रागिरीवर अनिष्ट परिणाम तितका होत नाही, कारण परदेशी पुस्तके परकी भाषा जाणणारे लोकच फक्त विकत घेणार, सर्वजनसमान घेणार नाही. वाचमयाचे बाबतीत सुद्धा स्वभाषा व स्वकीय वाढमय याचा अभिमान नष्ट होतो. कामा नये, उलट परकीय वाढमयाच्या अभ्यासाने स्वतःच्या वाढमयात भर पडला पाहिजे. या दृष्टीने पाहता इमजी मापेच्या अभ्यासाने आपला फायदाच झालेला आहे असे दिसून येईल. ब्रिटिश जमलाखाली हिंदुस्थानात जो शिक्षणप्रसार झालेला आहे त्यामुळे आपला सर्व जगाशी बौद्धिक संबध जोडला जाऊन आपला समाजविविधीची कल्पना विस्तृत झालेली आहे. शिवाय मराठी वगैरे हिंदुस्थानातील सर्व वाढमयात विचार व कल्पना फार वाढल्या असून पूर्वपेक्षा इतिहास, काव्य, नाटक, कादंबऱ्या नवेच प्रत्यक्ष नाट्यप्रयोग वगैरे वाढत्या मध्ये सर्व अगात आपली आवड वाढत आहे. सुद्धा जुन्या संस्कृत वाढमयाचा अभ्यास सुद्धा अधिक भारात सुरू झालेला आहे. देशाभिमानाची कल्पना जागृत झाल्यामुळे तिला उत्तम असे गद्य व पद्य प्रथ निर्माण होत आहेत.

शिक्षण व वाढमयाभिमुख वाढल्याने सामाजिक व आर्थिक परिणाम कसे होतात ते पहा. शिक्षणाने लोकांची

बुद्धि तीव्र होऊन अर्थोपादन व व्यवसाय दोन्ही वाढत जातात. त्याची राहणी उत्तम होत जाते, पुस्तके व वस्तुमानपत्रे यांचा सुशिक्षित मनुष्य प्रादुर्भाव बनतो, त्यामुळे त्याची निष्पत्ति व विक्री या पैघांची फार वाढ होते, इतकंच न-हेतर हर एक प्रकारच्या अहिराती वाचण्यात आल्यामुळे मनुष्य स्वडेगावात राहत असला तरी नव्यानव्या भिनसा तो खरेदी करतो. जमनीत व गमेरिकेत सुशिक्षित शेतकरी स्वतः उत्पन्न केलेले पदार्थ दलाल वगैरे मध्यस्थावाचून पोस्टाने शहरातील मिहान्हाकडे पाठवीत असता. शिवाय सुशिक्षित मनुष्य पाठ्या, स्वतः वगैरे बाबतीत फसला जाण्याचा संभव नसतो. सुशिक्षित शेतकऱ्यांची व्यवहारात पतहि अधिक असते. शिक्षणाचा परिणाम स्वभावावर व नैतिक आचरणावर होऊन मनुष्याचा भिरेपणा व सशरीरबुद्धि कमी होत जाते व या नैतिक फरकाचा एकदर समाजाच्या सामाजिक व राजकीय व्यवहारावर फार परिणाम होतो. त्यापैकी विषयत राजकीय परिणामाकडे आता वळू.

हिंदी राजकीय स्थितेर्वषयाची अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे हिंदुस्थानचे पारतन्त्र्य होय. नव्या झालेल्या राजकीय सुधारणांनी मुद्दा स्वतःच्या देशाचे भवितव्य ठरविण्याची खरी सत्ता हिंदी लोकांच्या हातात फारशी आलेली नाही. प्रजेच्या इच्छा व आकांक्षा समजून घेता याच्या म्हणून इमज राज्यकर्त्यांनी हिंदी लोकात इमजी भाषा जाणणारा असा एक वर्ग तयार करून आपल्या हाताशी घेतला, पण या वर्गाचे बचन अधिकारी वर्गावर फारसे पडले नाही, व खरी लोकमतानुवर्ती राज्यपद्धति अद्यापहि स्थापन झाली नाही. राजकीय परावलंबनच्या आधारे स्थितौवर अत्यंत मोठा परिणाम होत आहे. तथापि अशा परकी सरकारनेहि आर्थिक व राजकीय स्थिति सुधारण्यासकषाची मागणी प्रत्येक वेळी फोडावूनच लावली असे मान नाही. उलट आपल्या हाती सत्ता आल्यास आपण काय सुधारणा करणार, याबद्दल नवी कार्यक्रम हिंदी पुढाऱ्यांजवळ फारसा तयार नसे आज प्रांतिक व बरिष्ठ कायदेकोशिलातील संभासदासंबद्ध सुद्धा देशसुधारणेच्या योजना असाऱ्या तितक्या तयार नाहीत. शिवाय आज इमज अधिकारीवर्ग स्वतःचे हित साधण्याकरता हिंदुस्थानचे हित दुर्दृष्ट्या अज्ञात तयार असतो. तसा हिंदी अधिकारी वर्ग सुद्धा स्वार्थाकरता लोकांच्या हितावर पाणी सोडण्यास मागेपुढे पाहीलसे वाटत नाही. आणि दारूची बंदी करण्यास सरकारी उत्पन्न कमी होईल या भीतीमुळे, सांप्रतचे हिंदी दिवाण-सुद्धा विरुद्ध जाण्याच्या संभव आहे. तात्पर्य, आजपर्यंतच्या देशातील दुःस्थितीचे खापर सर्वस्वी इमज सरकारच्या माथ्यावर फोडणे वाजवा होणार नाही, किंवा दारूचे व्यसन वगैरे चुकत्यानी हिंदुस्थानचा नाश करणारा इमज अधिकारी वर्गाचा आनंद आहे, असे मानणे चुकीचे आहे.

उलटपुलट, हे खरे आहे की, ब्रिटिश सत्ताहतीना संपूर्ण स्वराज्याने हक देऊन हिंदुस्थानला मात्र कायम परतेप्रच देवावयाचे, असें सुद्धांचे धोरण ब्रिटिश मुसलमानांनी बरेच काळ ठेविले होते. हिंदुस्थानचे एक राष्ट्र बनून ते इंग्लंडला मदत करण्याइतके मर्मभेद होऊन शकेले, हे त्यांना शक्य वाटत नसे; व म्हणून हिंदी लोकांत एकी उत्पन्न करून त्यांनी उन्नति करण्याचा मनोपासून प्रयत्न ते करीत नसत. शिवाय हिंदी राष्ट्र एक व प्रबल झाल्यास ते ब्रिटिश अधमल तत्त्वाला घुगारून देईल अशीहि भीति त्यांस वाटे. तथापि आतां बरील सर्व धोरण पालवून हिंदुस्थानला स्वराज्य देण्याचे व त्याला ब्रिटिश साम्राज्यव्यवस्थेला एक समान हक्काचा भागीदार बनविण्याचे धोरण बाह्यरिपणें स्वीकारण्यांत आले आहे.

हे राजकीय धोरणासंबंधानें उभयपक्षां विवेचन करण्याचे कारण हेंच की, परकी ब्रिटिश अंतलाचे गुणदोष यथार्थ लक्षात यावे व सरकारावद्दल विनाकारण अविश्वास किंवा गैरसमज राहू नये. आतां ब्रिटिश अंतलाचे आर्थिक दृष्ट्या नफे तोटे काय आहेत ते क्रमाने पाहू.

ब्रिटिश अंतलापासून झालेला पहिला फायदा म्हणजे हातांत हा होय. गेल्या दोनशे वर्षांत देशातील सर्व लोकांस जो हाततेचा लाभ झाला आहे तसा पूर्वी किरयेक हातकात कर्षय झाला नव्हता. त्यामुळे प्रस्तुत सरकारची पतहि फार वाढलेली आहे. खुर मराठ्यांचे स्वराज्य होतें तेव्हाहि सरकारी कर्मवीर व्याजाचा दर बराच मोठा म्हणजे शेकड्या १५ ते १८ दरपेपर्यंत असे; पणर कवित १९।२० दरपे असे. हल्ली देशात वातता व मुख्यत्वा असल्यामुळे परदेशातले धनिक लोकांहि हिंदुस्थानात आपले मांडवळ गुंतविण्यास कचरत नाहीत. उदाहरणार्थ, येथील बहुतेक रेल्वे कंपनी परकीयांच्या मांडवळालाच चालत्या आहेत. त्यामुळे या देशाचा मोठा तोटाहि होत आहे, त्याचा विचार पुढे करूं.

आतां ब्रिटिश अंतलामुळे होणाऱ्या तोटाचा विचार फरु या तोटांची वर्गीकरी पुढीलप्रमाणे करतो येईल.

(१) हिंदुस्थानचा बाह्य पैसा इंग्लंडमध्ये खर्च होत असतो.

(२) ब्रिटिश सरकार हे परकी सरकार असल्यामुळे या देशातील कोणत्याहि सामाजिक सुधारणा करण्याचे काम हाती पेत नाही व सामाजिक स्थितीचा आर्थिक स्थितीवर परिणाम होत असल्याकारणानें सामाजिक सुधारणांच्या बाबतीतील सरकारच्या तटस्थपणामुळे देशाचा तोटाच होत आहे.

(३) ब्रिटिश सरकारचे राज्य चालू झाल्यावर जे राश-
कोय धोरण स्वीकारण्यांत आले, तदनुसार आर्थिक धोरण ठरविले गेले व ते देशाच्या सध्या हिताला न्यायक ठारले आहे.

(४) इंग्रजी भाषा बरीर अनेक इंग्रजीच्या गोष्टी आपणावर लादल्या गेल्यामुळे अनेक तोटे होत आहेत.

हिंदुस्थानचा पैसा इंग्लंडात खर्च होतो त्याचा तपशील येणेप्रमाणे देता येईल. (१) इंडिया कौन्सिलच्या सभासदाचा व इंडियाभाषीसच्या लोकांचा पगार, (२) विलायतेंत हिंदुस्थान सरकारने काढलेल्या कर्मवीराला व्याज, हे सर्वच सुधारणे-
साठी काढलेल्या रकमेवर नाही तर हिंदुस्थान निकषाच्या खर्चीवर, याशिवाय साम्राज्याच्या फायदासाठी हिंदुस्थानला पुढांच खर्च आले तेहि सात आहेत. (३) हिंदुस्थानसरकारकरीता सरकारी ऑफिसांना बरीर लागणारे मिनस स्टेट सेक्रेटरी विलायतेंतून खरेदी करून पाठवितो त्यांची किंमत (४) विलाय-
तेंत रजेवर असलेल्या इंग्रज अधिकाऱ्यांचा पगार (५) नोक-
रीची मदत संपून इंग्लंडमध्ये परत गेलेल्या इंग्रज मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांच्या पेन्शनाकरता खर्च होणारी रकम यांचा समावेश होतो. हा खर्च सुमारे २४ कोट रुपये आहे.

दुसरी गोष्ट म्हणजे सिव्हिल सर्विसेच्या किंवा बॅरिस्टरांच्या परिशेककरीता इंग्लंडात राहणाऱ्या हिंदी विद्यार्थ्यां करतां इंग्लंडात होणारा खर्च, या खर्चाकरता हिंदुस्थानचे दरसाल सुमारे तीस लाख रुपये विलायतेंत जात असतात. शिवाय ब्रिटिश साम्राज्य सरकारचा देश म्हणून इंग्लंडला फार मद्धव असल्यामुळे अनेक हिंदी संस्थाधिक इंग्लंडात जाऊन बराच काळ राहतात. त्यांचा तेथे होणारा खर्च हिंदुस्थानातील पैशानेच चालत असतो व ही रकम फार मोठी आहे. "हिंदी कमाई लंडनने गमाई" हें वाक्य सर्वांस परिचित आहेच. शिवाय इंग्लंडमध्ये राहिल्याने तिकडचे पदार्थ वापरण्याची त्यांना संकय लागते व अशा शीतानें बहुरीच्या व चैनीच्या अनेक विलायती मिनसा विस्तरेण्याकरता हे संस्थानिक विलायतेंत पैसा फाडीत असतात. इतकेंच काय पण या संस्थानिकांचे बंगले, रास-
वाडे बांधण्यास पुढां विलायतेंतील इंग्रिनियर लागतात. या प्रमाणे संस्थानिकांच्या मार्फत हिंदुस्थानांतला पुष्ट पैसा विलायतेंत जात आहे.

तिसरी गोष्ट बरिष्ट साम्राज्याचे कोर्टे उर्फ प्रोव्हिडेंट कौन्सिल. हे विलायतेंत असून तेथे हिंदी लोकांना धनीलें करावी लागत असल्यामुळे या कोर्टातील दाव्याकरता म्हणून व इंग्लंडातील बॅरिस्टर व सॉलिसिटर यांच्या फीचा म्हणून पयकारामार्फत हिंदुस्थानचा कितीतरी पैसा दरसाल विलायतेंत जातो. हा सर्व पैसा ब्रिटिशांचा म्हणजे परकीयांचा अंमल येथे असल्यामुळे विलायतेंत जात आहे, म्हणजे हातीच्या राजकीय स्थितीचा हा आर्थिक स्थितीवर फार मोठा परिणाम होत आहे.

ब्रिटिश राज्यकर्ते परकी म्हणून सामाजिक बाबतीत हात पाडूं इच्छित नाहीत व दुष्टाचा परकी हिंदी लोकांच्या हातांत सामाजिक सुधारणा करण्याचा अधिकार नाही. ब्रिटिश सरकार स्वतःच्या बळाने सामाजिक बाबीसंबंधाने कायदे

करण्यास सावील असा वजनदार हिंदी पुढाऱ्याचा वर्ग नव्या कौन्सिलामुळे निर्माण झालेला आहे व तो कायदे करून काही सामाजिक सुधारणा घडवून आणील, परंतु सर्व सामाजिक सुधारणा कायद्याने होऊ शकत नाहीत सर्व राज्यात अनुकरण परिणामकारि होतें. पण त्याकरिता समाजात मान असलेला असा वर्ग लागत असतो. हिंदी-संस्थात्मक हा अशा तऱ्हेचा एक वर्ग असून तो सामाजिक सुधारणेला उपयोगी पडण्यासारखा आहे. परकी राज्य-कर्त्यांना असले वजन हिंदी समाजात मिळणे वांछ्य नाही. बंगाल्यात आज दीडशे वर्षे ब्रिटिश अम्मल चालू आहे; तरीही तिळवे पडदापडत पूर्ववत् कायम आहे. पण ब्रिटिश-ऐवजी जर तेथे मराठ्यांच्या अम्मल असता तर त्यांच्या सह-वासाने बंगाली लोकांच्या चालीरीतीत खात्रीने पुष्कळ फरक पडला असता.

विशिष्ट राजकीय धोरणामुळे आर्थिक परिणाम कसे होत असतात ते पाहू. रेल्वेचे उदाहरण घेतल्यास त्याची सर्व माहणी हिंदुस्थानातील प्रमुख बंदरांच्या म्हणजे मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, कराची, रंगून यांचा लंडनशी संबंध जोडण्याच्या दृष्टीने केलेला आहे, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. हे राजकीय धोरण हिंदुस्थानाला विघातक झालेले असल्यामुळे ते सोडून देण्याचे सरकारने आता कबूलही केले आहे. तथापि पूर्वीच्या धोरणाचे तोटे अद्याप सोसावे लागत आहेत. निरनिराळ्या प्रांताच्या व्यापारी दळणवळणास रेल्वे उपयोगी पडत नाहीत. यामुळे एका प्रांतातील माल दुसऱ्या प्रांतात नेणे दुरापास्त होतें. उलट इंग्लंडातून माल मागविणेच कोठोचे पडतें, त्यामुळे परदेशी माल फार थेंब आहे. रेल्वेनी दळणवळण वाढवण्यास प्रांताप्रांतामध्ये मालाची निपज करण्याच्या बाबतीत चढाओढ सुरू होऊन औद्योगिक उन्नतीस मदत होईल पण ते आज शक्य नाही किंवाय निरनिराळ्या प्रांतातील लोकांच्या आवडनिवडीत व सामाजिक चालीरीतीत सारखेपणा उत्पन्न होऊन हिंदुस्थानच्या एकराष्ट्रिकरणास मदत होईल.

हिंदुस्थान हा जित देश आहे व केवळ इंग्लंडच्या कायद्याकरिता आहे, हे धोरण आजपर्यंत चालत आले होते त्यामुळे हिंदुस्थानची खरी सुधारणा करण्याकडे ब्रिटिश मुसद्दयाचे लक्ष नव्हतें. हिंदुस्थान यावच्छंद्रादिकांनी इंग्लंडच्या पारतंत्र्यात रहावा हीच प्रत्येक इंग्रजाची इच्छा असल्यामुळे त्याकरिताच प्रत्येक इंग्रज अधिकाऱ्याची धडपड. प्रांताप्रांतातील दळणवळण वाढवण्यास सोईकर अशा धोरणाने रेल्वे बांधल्या गेल्यास हिंदुस्थानास ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंड करणे सोपे होईल, ही मनात आिति, व हिंदी लोकांच्या राजनिष्ठेवद्दल सतत साशंक वृत्ति या गोष्टी इंग्रज अधिकारी तोंडाने कबूल न करीत, पण मुक्त-त्याच गिकलेला अशाढव्य हिंदुस्थानबद्दल वरील प्रकारची भांति इंग्रजाना वाटणें साहजिक आहे. ही भांति नाहीशी होण्याकरिता ब्रिटिश राज्यपद्धति व पायास सुधारणा मागईल हिंदी लोकात प्रेमादर उत्पन्न व्हावा अशी त्यांनी

सटपट केली. पण या उपायाने हिंदुस्थान व ब्रिटिश साम्राज्य यांचा संबंध दृढ होऊन विरकाल नांदेल ही गोष्ट कोणाला फारशी पटलेली दिसत नाही. हा प्रश्न जितक्या सविस्तर रीतीने लोकांमुळे माडाक्यास पाहिजे तितका माडला गेला नाही. वास्तविक पाहता हा संबंध कायम टिकणे जरूर आहे व हितावहूहि आहे, ही गोष्ट अनेक कारणे दाखवून सिद्ध करता येण्यासारखी आहे.

इंग्रजी वाङ्मयात सोशलिसम विरुद्ध इंडिडिज्युआलिझम असा वैरुद्धपन्नास मांडलेला सापडतो तर त्या दोन्ही संप्र-दायाने तात्त्विक स्वरूप काय याचे विवेचन, आणि मोशि-लिझम हिंदुस्थानाला कितपत माझ आहे याचा विचार वों. वेतकर यांनी एका प्रकरणात केला आहे.

अर्थशास्त्राची तर्से ठरविण्याच्या दोन परस्पर विरुद्ध दृष्टी आहेत. एक दृष्टि अशी की, समान हाच इष्टवर्ग समजून विचार करावयाचा. उलटपक्षी, व्यक्ति हाच इष्टवर्ग समजून विचार करणे, ही दुसरी दृष्टि. राजकीय अर्थशास्त्र (पोलिटिकल इकॉनामि) हा व्यापक अर्थशास्त्राचा एक भाग असून त्यात केवळ समाजाला सामुच्चयिक दृष्ट्या हितकारक अशा गोष्टींचा विचार प्राप्तुष्ट्याने केलेला असतो. समाजसत्ताकपद्धति (सोशोआलिझम) म्हणजेच समाजहित-वादी अर्थशास्त्र (कम्युनल इकॉनॉमिक्स) असा अर्थ नव्हे. उलटपक्षी, समाजसत्ताकपद्धतीच्या व्यक्स्थित व्यक्तिज्ञाः प्रत्येक इसमाला अर्थात फायदा मिळवून देता येईल असे धरलेले असते. समाजहितवादी अर्थशास्त्राला, व्यक्तीला कार्यस्वातंत्र्य असावे व व्यक्तीस्वातंत्र्यावर सरकारने शक्य तितके बंधी विधम्रण घालावे, हे ताव मान्य आहेच. व्यक्तीचा फायदा होत असेल तर समाजाचा घात करण्यास हरकत नाही, असे व्यक्तिवादही म्हणत नाही. तात्पर्य समाजहितवादी अर्थशास्त्रात समाजाच्या हिताला प्राधान्य दिलेले असते, आणि व्यक्तिहितवादी अर्थशास्त्रात व्यक्तीच्या हिताला प्राधान्य दिलेले असते, इतकेच.

समाजसत्तावादात एखाद्या विशिष्ट राज्याचे विरस्थगित्व लक्षात घेत नाहीत, किंवा अमुक एक धर्माचा अनुयायी किंवा अमुक एक राष्ट्राचा प्रजानन या दृष्टीने व्यक्तीचे कर्तव्य ठरविले जात नाही, तर अर्घोपादन करणारा व उपभोग घेणारा या दृष्टीने व्यक्तीचा विचार करण्यात येतो कोणत्या एका व्यक्तीला कोणत्याही दुसऱ्या व्यक्तीइतका वस्तुचा उपभोग घेण्याचा हक्क आहे असे समाजसत्तावादी म्हणतो. समाजसत्ताकपद्धतीत व्यक्तीला हक्कीपेशा फार अधिक स्वातंत्र्य मिळेल, असे समाजसत्तावाद्यांचे म्हणणे आहे व त्यात तथ्यही बरेच आहे. व्यक्तीला शासनसंस्थेची जरूरी नाही, असे समाजसत्तावादी म्हणत नाहीत पण व्यक्तीचे सर्वोत अधिक हित साधून देता येईल अशी शासनसंस्थेची रचना नाही आणि ती आपणास घडवून आणावयाची आहे एवढेच त्यांचे म्हणणे आहे. म्हणून समाजसत्तावा

व्यक्तित्ववाद हे परस्परविरोधी आहेत असे म्हणता येत नाही. त्या दोहोंतील संबंध पुढे दिल्याप्रमाणे आहे. व्यक्तिवादार्थाने मागणे असे की, व्यक्तिवादाच्या बौद्धिक सर्वांना व मानसिक भावनांना स्वतंत्र कार्यक्षेत्र भरपूर असावे. हे कार्यक्षेत्र समाजसत्ताकपद्धतीतच सर्वांत अधिक मिळेल असे समाजसत्तावाद्यांचे म्हणणे आहे. उलटपक्षी व्यक्तिवादातील स्वर्णला पूर्ण मोठ्ठो दिल्याने ते साधेल, अशी व्यक्तिवादवाद्यांची समजूत आहे. म्हणून व्यक्तिवादवाद्यांच्या दृष्टीने चालू समाजसत्ताकपद्धतीत मुख्य फरक करावयास नको आहे. उलट समाजसत्तावाद्यांचे ध्येय साधण्याकरिता समाजसत्ताकपद्धतीत बदल करून घ्यावे लागेल असे म्हणता येईल. उदाहरणार्थ, सर्व संपत्ति सर्वाना सारखी उपभोग येता यादी म्हणून समाजसत्ताकपद्धतीत अनेक फरक होणार. उदाहरणार्थ, समाजसत्ताकपद्धतीत हकीमी विवाहबंधने फार शिथिल होतील. संपत्तीचा उपभोग सर्वाना सारखा याबाबचा म्हटल्यास बेकायदा सत्तावादाच्या बाबतचा कायदा बाध असतो कामा नये, म्हणजे विवाहाच्या व विवाहबाध संपत्तीत बाध सारखाच राहणार. अर्थ शास्त्रास विवाहबाध संपत्तीवर येतला कायदा नैतिक आक्षेप त्या मानाने कमजोर होणार, म्हणजे वैवाहिक संबंध जोडण्याची आवश्यकता कमी होणार. शिवाय प्रत्येक जीव जन्मार्थ करव्यास समर्थ झाल्याने व तिळा समाजाचा आधार असल्याने ही पुढावर अवलंबून राहण्याचे कारण उरणार नाही, व त्यामुळेही वैवाहिक बंधने शिथिल होणार.

समाजसत्ताकपद्धतीत अमरात राहण्यास ही सर्व जगभर स्थापन झाली पाहिजे. तरच ती टिकाऊ होईल. कारण एका देशात ती पद्धती चालू झाली तरी त्याचा स्वार्थ संबंध व्यापार, उद्योगधंदे वगैरे कारणांनी इतर समाजाशी येणार व त्यामुळे एकदाच देशाला त्या पद्धतीचा अवलंब करणे आवश्यक होईल. एवढेच न होऊन समाजसत्ताकपद्धतीत जगभर टिकेल.

समाजसत्ताकपद्धती व व्यक्तिवादपद्धती यात राजकीय दृष्ट्या भेद नसून मुख्यतः संपत्तीच्या वाटणीसंबंधीचा दोहोंत फरक आहे. अर्थात् समाजसत्ताकपद्धतीत व्यक्तिवादाला विरोध नसून उलट ती त्याची पुर्णकर्त्री आहे; व त्या मानाने ती समाजहितवादी अर्थशास्त्राच उच्चाटन करणारी आहे.

अशा या समाजसत्ताकपद्धतीसंबंधीने जागतिक धोरण हिंदू-बाहीयां हितावर होईल त्याचा आढावा विचार करू हा विचार दोन प्रकारे करता येईल. समाजसत्तावादांनी मुक्कितेच्या गोष्टींची काही उपयोगी पद्धत्यांत तेवढ्याच गोष्टी हिंदुस्थानात सुरू करायला असे म्हटल्यास ते दृष्ट आहे व यथार्थ आहे. उदाहरणार्थ, रेल्वे, पोस्टात वगैरे सार्वजनिक हितसंबंधीच्या गोष्टींवर सरकारची शक्तीही इतकीही गोष्ट हिंदुस्थानातही कामधर्मीय आहे. अशा तऱ्हेच्या

पुढील गोष्टी समाजसत्तावाद्यांपासून वेग्यासारख्या आहेत. परंतु समाजसत्तावाद्यांचे प्रत्येक तत्त्व इतानिष्ठतेचा विचार न करता हिंदुस्थानात स्वीकारणे माझ चोकराचे आहे. समाजसत्ताकपद्धतीत सर्वस्वी आपल्या देशात सुरू करण्याचा विचार वेढण्यापेक्षा व घातक होईल. खुद्द यूरोपातील किंवा अमेरिकेतील पुढारलेल्या देशात सुद्धा समाजसत्ताकपद्धती पूर्णपणे चालू होण्याचा काळ आचार फारच दूर आहे. मग हिंदुस्थानासंबंधाने विचार त्यातूनही नंतरचा समाजसत्तावाद्यांचे ध्येय पूर्णपणे अमलात येणारा, सर्व जग मिळून एकच देश इतकी बंधुभावाची व्यापक भावना मनुष्यजातीत उत्पन्न झाली पाहिजे. व्यापारविषयक स्थानिक म्हणजे देशादेशातील स्वार्थ लक्षात घेणे पाहिजे. विशिष्ट समाज, विशिष्ट देश व तासंबंधीचा अभिमान व उन्नत्या काळा वगैरे भावना लोकांत जाणूत आहेत तोपर्यंत समाजसत्तावाद्यांची तत्वे आपआपल्या कायद्यापुरतीच देश किंवा राष्ट्रे स्वीकारणार हे उघड आहे.

शिवाय समाजसत्तावाद्यांची बरीचशी तत्वे मजूर वर्गाच्याच कायद्याची आहेत. हा मजूर वर्ग तर हिंदुस्थानात अद्याप फारच अज्ञानी व मागासलेला आहे. येथे सुविश्रुत अशा धनिक लोकांची सुद्धा एक जुट अद्याप झालेली नाही. मग मजूर वर्ग सज्जन होऊन त्याची एकी होण्याचा काळ फारच दूर आहे. या मार्गाने आपा, धर्म, जातिभेद वगैरे अनेक मोठ्या अडथळे आहेत. आणखी गोष्ट अशी की, हल्ली हिंदुस्थानात उद्योगधंद्याची वाढ झपाट्याने पाहिजे आहे. अशा वेळी मजूरवर्गाची सुधारणा जितकी उद्योगधंद्याच्या वाढीने होईल तितकी वाढणी करता भावत बसल्याने होणार नाही. सहाराबंदी सेव्यात पाहिजे तर अद्याप उद्योगधंदे लहान प्रमाणावरच चालू असल्यामुळे मजूर व भावबळवाले अशा भेद वापर झालेलाच नाही. या अनेक कारणांस्तव उद्योगधंद्यावर समाजसत्ताकपद्धतीचा प्रभू हिंदुस्थानात फार दूरचा आहे. शिवाय समाजसत्ताकपद्धतीत सरकारच्या हातात अधिकधिक सत्ता जात असते, आणि हिंदुस्थानात अद्याप बहुतेक सत्ता परकीय सरकारच्या हाती असल्यामुळे समाजसत्तावादाप्रमाणे काही काही गोष्टी करण्यास सामणे म्हणजे जवळचे कोवले पक्षपात लोकांच्या ताब्यात अधिकाधिक देणे होईल. म्हणजे लोकांच्या दुःखात मर पाळण्यासारखेच आहे. म्हणून प्रथम संपूर्ण स्वायत्तता मिळविणे, हेच अर्वाचार्य्य केल्या आहे.

२ भारतीय अर्थशास्त्राच्या अंतर्गतविषयांचा विचार करून घ्यावजे म्हणजे अनेक प्रश्नाकडे लक्ष द्यावे लागते. भारतीय आर्थिक स्वायत्तता राखण्याच्या दृष्टीने करां प्राप्त झाली तरी संपादना मागलेल्या आर्थिक स्थितीमुळे तरी स्वायत्तता बराच काळपर्यंत प्राप्त होणार नाही व यामुळे भारी कार्यभार आपणायला लागेल याचा योग्यता विचार केला पाहिजे.

देशांतील भांडवल एकदम वाढत नसतें. हा देश असा आहे की, येथे अर्थोत्पादनास नैसर्गिक साधनें पुष्कळ आहेत. तथापि त्या साधनाची प्राप्ति करून घेण्यास भांडवल व उच्च प्रकारचे मजूर या गोष्टी देशात पाहिजेत पण त्या एकदम उत्पन्न कशा होणार! इंग्लंडसारख्या देशाचे भांडवल इकडे ओढल्याखेरीज आपल्या आर्थिक आयुष्याची वाढ होणार नाही. परदेशांचे भांडवल येथे ओढलें जाण्यास येथील लोकांच्या व्यावहारिक कर्तृत्वविपरीत हत्का विश्वास वाढला पाहिजे की परदेशी भांडवलास इकडे घेण्यास धोका नाही, मुद्दल अमदीं सुरक्षित राखील आणि परभ्या मनुष्यास (त्याच्या देशातल्या ऐवजी) येथे पैसा पेरला तर अधिक प्राप्ति होईल असे वाटेल. देशात राज्य-तंत्र स्वायत्त झाले तर त्याचा जगातील रोकड वाजारावर काय परिणाम होईल याचा विचार आपणास करावाच लागेल.

भांडवलकरता मागणी करणारा कारखानदार आपल्या व्यवहाराच्या अंतर्भवस्थेत हात न घालणाऱ्या सावकार पदाती, त्याप्रमाणे राज्यतंत्रादि बाहेरचा रक्कम ओढताना ज्याच्या योगाने स्वातंत्र्यनाश होणार नाही याबद्दल खटपटत राहणार, हें उघड आहे. पण उलटपक्षी सावकार असे पहाणार की जर आपली रक्कम वसूल करता आली नाही तर ज्या उत्पादनसाधनाला रक्कम द्यावयाची त्या साधनावर आपणास अधिकार उत्पन्न व्हावा. या मनोवृत्तीमुळे देशेदार राष्ट्रांचे स्वातंत्र्य जाण्यास परकीय भांडवलकारण झाले आहे. सावकाराला धडा करावयास नको असतो पण (त्याचा धडा करणाऱ्यावर विश्वास पडावा) लागतो. तर येथील सरकारलोक-सत्तानुवर्ती जरी झाले तरी त्याची सावकारास खात्री वाटवी हत्के तें व्यवस्थित रीतीने राज्य करीत असले पाहिजे.

येथे इंग्लंडमधील भांडवल मितक्या लौकरयेईल तितक्या लौकर इतर ठिकाणचे येणार नाही. आप ते तर परकी भांड-वलाशिवाय चालणार नाही. आणि इंग्लंडमध्ये जर राष्ट्रीय अर्थशास्त्राऐवजी साम्राज्यीय अर्थशास्त्राचा विकास होई लागला तरच तें इकडे येणार, त्यामुळे इंग्लंडचे जे साम्राज्यीय अर्थशास्त्र असेल त्याचा विचार वरणे आपणास प्राप्त होतें. त्याच्या साम्राज्यीय अर्थशास्त्रात हिटल्यानच्या हितास विरोधी अशा ज्या बाबी असतील त्या आपणास नीट तपासून आपले हित इंग्लंडच्या रोकडवाजारात मांडलें पाहिजे, आणि हिटल्यान व साम्राज्य याचे आर्थिक संबंध उम-यत्तासहि हितवाद्द कसे होत जातील हें पहावे लागेल. यासाठी हिटल्यानातील आर्थिक आयुष्यावर परिणाम घडवू शक-णारे जे कर्ते पुरव उत्पन्न होतील. त्यांचे कार्यक्षेत्र शुंभर्द व फलकृता ही न राहता लेबन व लिब्यरपूल ही होतील.

हिटल्यानामध्ये सर्व प्रकारचा माल व्याख्या आणि तो शु-भ-रुप व्हावा, आणि जुन्या अत्यंत महान अशा उत्पादन-पद्धती बंद होऊन अर्थाची पद्धतीने उत्पादन पहावे हें ध्येय

साधण्यास येथील उद्योगधंद्याची पद्धतशीर मोजणी उर्फ सेन्सस झाली पाहिजे. देशात आज यांत्रिक शक्ति किती आहे आणि गरजा काय आहेत आणि त्या गरजांचे उत्पादन होण्यास देशांतील यांत्रिक शक्ति किती वाढवावी लागेल इत्यादि गोष्टीसंबंधाने पद्धतशीर योजना येथील सरकारपार्शी तयार पाहिजेत. आणि तें आर्थिक ध्येय साध्य करून घेण्या-साठी इंग्लंडातील यंत्राच्या कारखानदारांना विश्वासात घेतलें पाहिजे. इंग्लंडसारख्या देशातील कारागिरांशी स्वपंचा आणि सहकार्यांचा संबंध आल्याशिवाय येथील कारागिरी सुधारणार नाही, यासाठी तेथील कारागिरांनी इकडे येणे व इकडच्या कारागिरांनी तिकडे जाणे हे सुलभ झाले पाहिजे. आज पर-देशगमन हे केवळ धर्मतासच शक्य आहे; गरीबास नाही. उत्पादनात गुंतलेल्या लोकांच्या परदेशगमनाशिवाय देशाच्या मजूरवर्गाची खरी सुधारणा होणार नाही, संरक्षक व्यापार-पद्धतीचा हेतु गचाळपणे काम करणाऱ्यास उत्तेजन देण्याचा कधीहि नसावा. असो.

भारतीय अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ.—याविषयी माहिती येथे अत्यंत मोठेकपणाने देतो. प्रो. काळे, डो. केत-कर, यानर्भा, प्रो. शहा इत्यादिकांची पुस्तके उपयुक्त आहेत. प्रो. काळे यांनी आपल्या ग्रंथात अनेक विषयांसंबंधाने जें वाच्य दिलें आहे त्यातील मुख्य ग्रंथ येथे प्रमाणें.

ना. गाखले, ग. व्यं. जोशी यांची मापणें. रिपोर्ट ऑन दि अॅडमिनिस्ट्रेशन ऑफ दि बॉय प्रेसिडेन्सी. अॅल्टन-एले-मॅटस ऑफ इंडियन टॅक्सेशन. बेडन पॉपेल-लॅंड रेव्ह्यू इन ब्रिटिश इंडिया. दत्त-लेटर्स ऑन लॅंड रेव्ह्यू इन इंडिया. प्रो. काळे-इंडियन अॅडमिनिस्ट्रेशन, इंडियन एकोनॉ-मिक्स व इंडियन वार कॉयनन्स. लव्हे-इन्स्ट्ररी अॅड एकोनॉमिक्स ऑफ इंडियन फायनॅन्स. गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया व रेसोल्यूशन ऑन लॅंड रेव्ह्यू पॉलिसी. फॅमिन कमिशनचे रिपोर्ट. इरिगेशन कमिशनचे अहवाल—एचि-सन आणि इन्सिग्टन कमिशन ऑन पब्लिक सर्व्हिसेस व वेल्थी कमिशन याचे रिपोर्ट. डीकिन-इरिगेटेड इंडिया. गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया रेसोल्यूशन ऑन एज्युकेशन, सॅनि-टरी पॉलिसी, लोकसेल्फ गव्हर्नमेंट.

या लेखातील "मराठ्यांचे अर्थशास्त्र" हा भाग रा. स. वा. देशपांडे (उपसंपादक ज्ञानकोश) यांनी लिहिला आहे आणि यूरोपीय अर्थशास्त्राच्या अर्वाचीन इतिहासातील ऐतिहासिक संप्रदायापूर्वीचा भाग प्रा. वा. ना. गाखवाल यांनी लिहिला आहे.]

अर्द्धविल (अर्द्धविल)—हे इराणच्या वायव्य भागा-तील अझरबैजान नावाच्या प्रांतातील एका अर्द्धविल नावा-च्याच जिह्म्याचे ठिकाण आहे. तें उत्तर अक्षांश ३८° ४' आणि पूर्व रेखांश ४८° २१' यावर असून त्याची उंची ५५०० फूट आहे. या शहराची लोकसंख्या सुमारे १००००००० आहे. तेथे पोस्ट व तार आफिस आहेत. इराण व रशिया

या दोन देवामध्ये चालणाऱ्या व्यापाराच्या वाहतुकीच्या मार्गांवरून एक मोठे ठाणे या नात्यानेही या शहराला फार महत्त्व आहे या शहरामोठवी एउ मातीची पक्की भिंता असून तिला सुरूच आहेत. जवळच पूर्वेच्या बाजूला पाच मैसवर एक रंगदमातीने बांधलेला किछा आहे, व त्याची तटबंदी युरोपिय पद्धतीची आहे शहरामध्ये दोन सर्फीटॉन व त्याचा बंधन पडिला आहे इत्याखत (१९०३-१४) एकवी पराण्याचा संस्थापक याची थकनी व स्मारक आहेत. सध्यामुता या शहराी पुष्कळ यूरोपीय व चिनी व्यापारी राहात कारण सामिद्र, ट्रिफोको, फाळासमुद्र, या मार्गाने, तंगेच कसेवासपर्वत व श्लोथालादी या मार्गाने अतिव्यापक यूरोपवरोपर व्यापार चालत आहे १६ व्या शतकात इराण-वर सर्फी पराण्याचा अम्मल सुरू झाल्यापासून या शहरा तीत दोन सर्फीच्या कबरीच्या द्घोनार्थे पुष्कळ यात्रेकरू देऊ लागले या स्मारकस्थानाला एक कॉलेज व एक उत्तम प्रथा-लय जोडलेले असून त्यात पुष्कळ इमिज व बहुमोल हस्त-लेख होते पण ते हप्तलेख १८२८ मध्ये राशियनानी नेऊन लेनिनग्राद (सेंट पीटर्सबर्ग) येथील लामबरीत ठेविले एका माहिदीत एका शतके जमीनीवर अंधारलेला एक मोठा शस्त्रीचा एका प्रवाशाने १९०० च्या सुमारास १०० पांढरा व दिकत येतना व तीच पुढे साडेच कोस/सिगरेट झाली श्रुक्षियम-कविता पुष्कळ हजार पांडे देऊन घेण्यात आला हा सुंदर गातीचा ३४ फूट लांब, व १० फूट ६ इंच रुंद आहे

महोदधिराज-याची अर्थात, अतक्षर, अर्थात्सर्वज्ञां
अर्थां नामातरे आहेत. सर्वोद्वेग प्रशमनाया संस्थापक
पंडित अर्धशिर (इ. स. १२६८-१२८६) हा पुर्वोक्तिसच्या
आश्रमिण अश्रमणाचा खोर (बौद) चा राजा जो याचा
याचा पुत्र होय. इंगल आणि त्या दोनराज्यां राज्ये हस्त-
गत वेल्गावर अर्धशिरने पांघिरेन त्यापिथरण जो अर्था-
गत याचा ठार मारिले व पुढे दोन वर्षांनी देखिकान राज-
पाली दिवून घेतली. प्रमथपातुन अर्धशिरने आपले राज-
कीय योग्य मजद-यंत्र-संप्रदाय पुनः ठमिठावस्थेस आण-
ण्याकडे ठेविले होते परा राजा हेलेन संप्रदाय अनिग्रय
प्रबल मारला होता तरी मजदयस रंवाचे वजन सोडावर
होतेच. आता रीतीने मठावृष्टीची मिथुन बर्वाचा इंगले
मरी लोकांचा त्यास मठा पाहिला दिवून पांघिरेन राजांत
हानी घेतलेले त्यास त्याने पुढे त्या वेळे त्यास शत्रुय
प्रभांवर ओढा असल्याकारणाने आपले पुत्री आचारपंथाचा
आयम (गोत्र) उदाहरणार्थ त्याचा आमा सामान हा हस्त-
तम (पुर्वोक्तिस) मणील अर्थात दोनराजा देखलाविद्यं पूज्य-
मुदि नाळगीत अये, गीक मुदि अर्धशिरच्या टापी होता.
यागोदिका त्याला प्रिय अमून तो स्वतः. गुडविधि आचरीन
अये. अक्षेसधारका बाल व त्यास पुत्रही दासके मान्य
ने अवेला मंत्र प्रत माते होते, व अर्धशिरने पुनः मय
मिळे व राजा मुख उपाध्याय अंगर दाने मृगवर्धन

त्याची पूर्ण रचना केली (दिनचक्र ३). अदरनाच्या पुढील
राजाच्या कारकीर्दीपर्यंत (पहिला शाहू र. स. २०१
२०२) हे अवस्था संघितोत्करण पुरे झाले नव्हते. यावर्षी
" बरदासराज नामक " ग्रंथाच्या परिघटना भाषांतराच्या
प्रस्तावनेत दुसरी अशी कथा आहे की, अरदाशिरने स
पुरीहितांना आपल्या राजधानीला बोलवून त्याच्या स्वरुपा
वरून अवस्था ग्रंथ आणि सेंद टीका एकत्र केल्या मसुदा
प्रमाणे पाहतां इत्याद (यत्न) नावाचा अध्याय तोंडपायाला
मृगस्थ्याची बाल अरदाशिरासून पडलेली दिसते. तेव्हा
डॉमॅस्टेडर (सेंद अवस्था ३, पान ३२) प्रमाणे आपल्याला
हमरे म्हणता येईल की, अरदाशिर आणि त्याचा हेरद यांना
समाप्तप्रार्थनापद्धतीचा बळण लाविले. धर्माच्या उदा
गर्भ अरदाशिरने ज्या दोन मुख्य गोष्टी कैथ्या त्यापैकी
एक धर्म ग्रंथ, पुराणे, कायदे आणि तत्वे याचा संग्रह व
दुसरी धर्मग्रंथ व सत्यउपासना यांना राजाने दिलेला
पाठनाचा होत. या दोन गोष्टींचा उल्लेख तत्परने नवरीत्या
नवा राजा शुभनराय बाला दिलेलेसा. पत्रात केला आहे.
राज्य आणि धर्म या दोन सत्तांच्या परस्परसहाय्याचा जो
अरदाशिरने सिद्धांत काढिला त्यामुळे त्याचे राजकीय व
धार्मिक उत्पादन निरंतर झालेले आहे. मसुदाने त्याचा
सुरक्षा जो शाहू बाला अरदाशिरचे तल मृग्यन जे अर्पदे
हिले आहे ते असे: धर्म आणि राज्य या दोन बहिणी
असून एकीबाबत दुसरीचे चालावयाचे नाही. कारण धर्म
हे राज्यचे अधिष्ठान असून राज्य हे धर्माचे रक्षक आहे
(एरिए.)

अर्धनारीश्वर-हो भारतियमूर्ति धामातील एक कल्पना आहे. या प्रकारची मूर्ति कल्पना ग्रीस, रोम, वेदभारतया प्राचीन किंवा अर्धनारीश्वरात दिसत नाही. शंकरपार्वतीच्या एकवट रूपाला अर्धनारीश्वर असे नांव आहे. अर्धो भाग महादेवाचा व बाकीचा अर्धो उमेशाचा, म्हणजे अर्धो पुरुषाचा व अर्धो स्त्रीचा असे दोन वेगळ्याम घाबलेले भाग अर्धनारीश्वर या नावाने ओळखल्यात येतात. शीघ्र धर्माचे प्रापत्य असणाऱ्या दृष्टिनेत या प्रतिमा इतर आदिपेशां आस्त दिसताना

मत्स्यपुराणात् (अध्याय २९ -) अधनारीधरायै
स्वरूपं वर्णितं ध्यादे. उज्ज्वला बाभूत मस्तकावर जटाभारः
कपाड्यै वस्त्रादौ, बाभ्यां बाभूतं भावः वं कुंडमलिकः, उज्ज्वला
कान्तांत वापुर्ध्वं वं कुंडलं तां हाभ्यां कान्तांत बाभ्यां-मुगभ्यां,
उज्ज्वला हातांत नरकपालः, विशुद्धं वस्त्रे तर बाभ्यांत आसत्ता
निवा कश्चलः, उज्ज्वला हातात्ता वधेभूयणं तर बाभ्यात्ता रत्ना-
लेष्टारः, उज्ज्वला हांहात्ता पापः कश्चलः देहसेला असापाः व
बाभ्यां निविदेच्या पायोत्तं नूर्यै वस्त्रे पादलं अध्यायै
वंगदिलेला व उज्ज्वलापेठ्ठां पोष्टा वर टेपेसेला असा बाभ्यां.

शिवरात्रि दिवा प्रीतिपूर्णतः यांचा संयोग नगला आधार-
भूत अदृश्याने या संयोगाची प्रतिमा ७-६ मार्च/५१/६५

रूपांत कल्पिली आहे. अर्धनारीश्वराच्या मूर्ती बऱ्याच ठिकाणी संशोधिल्या गेल्या आहेत.

बंगाल मधील मूर्ती.—बंगालमधील तेज राणे वडे शिवभक्त असल्याने त्या प्रांतात बऱ्याच शैवमूर्ती आढळल्यात त्यांत नवल नाहो. आतांपर्यंत बंगालांत अर्धनारीश्वराच्या दोन तीन मूर्ती संशोधिल्या गेल्या आहेत

राजशाही येथील बरेंद्र संप्रदायात दोन मूर्ती ठेवलेल्या आहेत. या दोन मूर्तींपैकी एक दाक्षिणार्ध शिखरूप व कामार्ध उभारूप अशा प्रकारची असून मुकुट, तृतीयनेत्र, मुख, वक्षस्पल्ल व इतर अवयव त्याचप्रमाणे पुरायप्रीतिल उजव्या बाजूचे सर्व अलंकार व वस्त्रे डाव्याबाजूकडाल वरील गोष्टींहुन अगदी भिन्न असल्याप्रमाणे दिसत आहेत. दुर्दैवाने ही मूर्ति भंगलेल्या स्थितीत सापडली. हिचा उगम हात अर्धवट असून बाया हात अशीवाल मोडलेला; त्याचप्रमाणे पुढच्याचा खालचा भाग नाही. इतके असुनहि या मूर्तीकडे पाहिल्यावर कारागिराच्या कसबाची प्रशंसा घेण्याकरिता राहवत नाही (मॉडर्न रिप्लूच्या आयुडोवर १९२० च्या अंकाने दिवे वित्त दिले आहे). डाव्या मिरालात पुरायरा येथेहि एक मूर्ती सापडली. दुसरी जी मूर्ति आहे ती अगदीच मोडकी असून ती गयेतील अक्षयवटाहुन आणली आहे.

आगळी एक निराळ्याच स्वरूपाची अर्धनारीश्वराची मूर्ति बाळा मिरालातील रामपल येथे तुकडी सापडली आहे हिचा खालचा भाग शिवलिंगाकृति असून लिंगातून कमरेपावेतो वर निघालेली उमेची प्रतिमा वरील भागी दिसते. देवाला चार हात असून वरच्या उजव्या हातात माला व डाव्या हातात पोथी आहे. खालचे दोन हात विशाल उरोभागाखाली एकावर एक ध्यानमुद्राकार ठेविले आहेत. देवी योगनिद्रेत असल्याप्रमाणे भासते ही अर्धनारीश्वराची कलमा नवीनच असून या मूर्तीला अर्धनारीश्वर म्हणावे की नाही याबद्दल शंका आहे. डाव्या भुक्षियमचे क्यूरेटर नॉनरॅड मद्रासी यांनी हिचे नाव अर्धनारीश्वर ठेविले आहे (मॉ. रि. २८. ४)

नागझुनी बोंगरातील लेण्यात मौसरी राजा अनंतवर्मा याचा ज्या मूर्तीच्या स्थापनेसंबंधाचा लेख (कॉपेस इन्क्रिप्शनम् इंडिकारम् नं. ४९. प्लेट ३१ अ) आहे, ती मूर्ति अर्धनारीश्वराची असावी.

अर्धनारीश्वराच्या मूर्तीचा प्रथम उल्लेख इ. स. तिसऱ्या शतकांत पोरिकिरीने केलेला आहे ही मूर्ति उत्तरहिंदुस्थानातील एका गुंफेत त्याला सापडली (गांगोली-साठप इंडियन प्रेसिस)

राजतरंगिणीकार वरूण यानें अर्धनारीश्वरास्तोत्र लिहिले आहे.

अर्धनारीश्वर या देवतेची अशीच एक फार मोठी मूर्ति एलॅफंटाकडे (हर्तागुंका) मध्ये आहे मूर्तीला चार हात

आहेत. ही मूर्ति छोटा कुट नळ ईच उंच असून पुरबी अर्धभागा या बाजूला कलेलेली आहे, व चार हातांपैकी एक हात शेजारी असलेल्या नदीवर ठेवून उभी आहे. या मूर्तीच्या डोक्यावर मुकुट असून उजव्या बाजूला चंद्रकोर आहे. डाव्या बाजून केश खाली सुटलेले आहेत. उजव्या कानात एक वलय व डाव्या कानात वरच्या बाजूला एक रत्न असून कानाच्या पाखीत मोठे वलय आहे कमरेला पट्टा आहे. पुढची अर्धभागामधील हातात व मनघटात कडी आहेत आणि हरी अर्धभागामधील हातात रत्नखाचित कंकण आहेत हातांची मागोल ओढी गावूत असून त्यांपैकी उजव्या हातात शर्प व डाव्या हातात घाघूचा बारस आहे. या मूर्तीचा पुढील डावा हात मंगला आहे. बाकी सर्व मूर्ति व शेजारच्या नदी बऱ्या स्थितीत आहे (ठाणे गॅझेटियर १७-१९)

अर्धमागधी, एक प्राकृत भाषा.—जैनसूत्रे ज्या भाषेत लिहिलेली आहेत, त्या भाषेला अर्धमागधी असे नाव आहे. हिलाच भारतीय वैय्याकरण भाष्यभाषा म्हणत. शीरसेनी व मागधी भाषाप्रदेशाच्या मध्ये अर्धमागधी भाषाप्रदेश होता म्हणजे हल्लीचा अयोध्या प्रांत व त्याच्या दक्षिणे कडील प्रदेश यात अर्धमागधी प्रचारात होती

हाली ज्याप्रमाणे हीनमज्ज कौडसंप्रदायाशी निमज्जित झाली त्याप्रमाणे श्वेतावर संप्रदायाचा अर्धमागधीशी संबंध उत्पन्न झाला. श्वेतावर जैन लोकांचे धार्मिक ग्रंथ अर्धमागधी भाषेत लिहिले आहेत, त्यामधूनची घनिष्ठतर माहिती वेबरने (ई स्टू १६. २११-४७९; १७ १-९० यामध्ये) दिलेली आहे. अर्धमागधी ग्रंथज्ञानामध्ये वेबरने शॅलिनमधील रॉयल लायब्ररीमधील संस्कृत व प्राकृत भाषेतील हस्तलेखाचा जो कॅटलॉग आहे, त्यात जे मील्यमान उतारे दिलेले आहेत, त्यामुळे फार वागली भर पडली आहे व तेथे त्या कॅटलॉगालाच हिंदुस्थानात व युरोपात मिळून आतापर्यंत ज्या काही त्या ग्रंथाच्या आवृत्ती निघाल्या आहेत, त्यांचाहि माननिशी दिलेली आहे. व्याकरणप्रचारनेच्या कार्या आतापर्यंत जेवढे म्हणून चादमय प्रसिद्ध झालेले आहे, त्या सर्वांचा उपयोग करून घेतलेला आहे. दुर्दैवाने अद्यापपर्यंत त्या ग्रंथाच्या चिकित्सात्मक दृष्टीने तयार केलेल्या अशा आवृत्ती मुळीच निघालेल्या नाहीत काही जे मूळ ग्रंथ नुषते प्रसिद्ध झालेले आहेत, ते व्याकरणविषयक दृष्टीने अगदी कुचकामाचे आहेत. त्यातल्या त्यात भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने यथ भाषेसंबंधाने असंत महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे प्रथम अंग जावार्गमुत्त हा होय. यातील भाषा सर्वांत अगदी जुनी अशी आहे नंतर दुसरे अंग सूयगङ्गमुत्त हे विशेषाचा रीत घेण्यासारखे आहे यातील पहिले खंड बहुतेक पद्यात्मक असून आचार्यमुत्त ज्याप्रमाणे भाषेच्या दृष्टीने उपयुक्त त्याप्रमाणे हे खंड पद्यात्मक भाषेच्या दृष्टीने तितकेच उपयुक्त आहे. चवथे अंग सप्तवायोग, हे सध्याचाचक शब्दांची

माहिती होण्यास उपयोगी आहे. सहावे नायाधम्मकहाओ, सातवे उवासगदसाओ. अकरावे विवागासुय आणि पाचवे विवाहपप्रती यांतोळ निरनिराळे माग. यामध्ये सारखा कपाच सांगितलेल्या असून इतरापेक्षा या अंगाचा विमर्श-विचार व क्रियापदविचार या व्याकरणाच्या भागावर प्रकाश पडण्यास त्याचा अधिक उपयोग होण्यासारखा आहे. त्याप्रमाणे ओववाइयसुत आणि निरयावतियाओ आणि वेद-सुतामध्ये कप्पसुय यांचा पहिला भाग या उपागाचाहि त्याच दृष्टीने उपयोग होण्यासारखा आहे. मूलग्रन्थामध्ये महत्वाच्या दर्जाचे अत्यंत श्रेष्ठ म्हणजे उत्तरज्ज्ञयणसुत हे होय. हे बहुतक सर्व पयात लिहिलेले आहे व त्यात जुनी व चमत्कारिक अशी दादाची रूपे पुष्कळ उपयुक्त आलेली आहेत. याशिवाय महत्वाचे असे दसवेयालियसुत हे आहे; परंतु यांतोळ भाषा बऱ्याच ठिकाणी अपभ्रष्ट झालेली दिसते. तेच तेच शब्द व अलंकार पुनः अनेक वेळा आलेले दिसतात. तथापि एवढ्या प्रयावरूनच अर्धमागधी मायेवद्दल स्पष्ट व बरोबर कल्पना होण्यासारखी आहे व त्यावरून अर्धमागधी हीच बरीच महत्वाची भाषा असे दिसते. कारण ती परंपरागत उत्तम चालत आलेली आणि इतर सर्व प्राकृत भाषापेक्षा ती अधिक संपन्न दिसते. अर्धमागधीची अगदी प्रथम माहिती-कार अजुरी व पुष्कळ ठिकाणी चुकीची अशी स्टीव्हन्सन याने कापसून, (पा. १३१ पासून पुढे) याच्याद्वारे दिली. १६वें आणखी यांठी अधिक माहिती होकरने दिली (३ ३५५ पासून पुढे) व त्याबरोबरच होकरने यथुति, अर्पस्वर व 'क'चा 'ग' असा होणारा फरक या महत्वाच्या विशेष गोष्टींविषयी यांच्या गोष्टी चांगल्या तऱ्हेने इतरांच्या नजरेत आणून दिल्या. या बाबतीत अगदी मूलभूत प्राथमिक माहिती देणारा प्रथम म्हणजे बेबरचा (यूरेन प्रेंगमेट डर भगवती भाग १,२ (ऑगस्ट १८६६-१८६७) = ऑगस्ट १८६५ मधील के. जी. एल. अकॅडमी डर विस्सेन्डे-फुटनेचे निर्वप पा. ३६४-४४४, १८६६ पा १५५-३५३). या निर्वपात जैन हस्तलिपितांतील लिहिण्याच्या निलक्षण पद्धतीसंबंधाने बेबरनेच प्रथम चर्चा केलेली आहे. शिवाय त्याच निर्वपात काही अक्षरांचे प्निनिशछष्टपा महत्त्व ठरविण्याचा (किरपेठ ठिकाणी चुकीचा) प्रयत्न केला आहे व तसेच त्या भाषेच्या व्याकरणाची सामान्य रूपरेषा दिलेली आहे, ती मात्र अद्यापपर्यंतहि उपयुक्त होण्यासारखी आहे. शिवाय भाषेतील उदाहरणहि दिलेली आहेत. यथे हे सध्यात येतसे पाहिजे की, भगवती प्रथमत्रेच वर सांगितलेले पांचवे अंग होय, आणि त्याचे धर्मप्रयातील नाव विवाहपप्रती असे आहे व त्याच नावाने त्या व्याकरणात रयातील उतारे दिलेले आहेत आणि भगवती हे नाव जेथे बेबरच्या निर्वपाचा उल्लेख आलेला आहे, तेथेच चक योजिले आहे. ६. मुद्रण्या "जैनप्राकृत भाषेच्या व्याकरणाविषयी माहिती" (ऑगस्ट १८७६) या मेषावरून बेबरने दिलेल्या

माहितीपेक्षा अधिक माहिती मिळत नाही, मात्र त्यांत उच्चारण्या नियमासंबंधाने काही अधिक चांगली माहिती दिलेली आहे. याकोवीने आधार-भा ८-१४ यांत व्याकरणाविषयी थोडक माहिती देऊन पाळीभाषेची तुलना केली आहे. सध्या इतर येथे अर्धमागधी कोश छापण्याचे काम येतावर स्थानकवासी जैन कॅन्फरन्सतर्फे चालू आहे. [शिवाय 'प्राकृत' पहा].

आ र्ध मा ग धी. —महाराष्ट्री भाषेची ज्या दुसऱ्या दोन भाषांचा अत्यंत निकट संबंध नेहमी लक्षात येतो; त्या भाषा म्हणजे जैन लोकांच्या बोलण्यात असलेल्या व याचोबीने ज्यांना जैनमहाराष्ट्री व जैनप्राकृत अशी निरनिराळी नावे दिलेली आहेत या होत. त्यांपैकी जैनमहाराष्ट्री भाषा म्हणजे जी भाषा भाष्यकार व कवी यांनी वापरलेली आहे; ती आणि जैनप्राकृत म्हणजे जैन-लोकांच्या धर्माशास्त्राच्या जुन्या सूत्रभाषातून वापरलेली भाषा होय. जैनप्राकृत हे भाषेला दिलेले नाव जरी ६. मुद्रनेहि मान्य केले आहे, तरी ही नावाची योजना अत्यंत अप्रयोजक आहे. शिवाय ही जैन प्राकृतभाषा म्हणजे जुनी किंवा प्राचीन महाराष्ट्री भाषा होय, हे म्हणणेहि चुकीचे आहे. हिंदू व्याकरणकारांनी या जुन्या जैनसूत्राच्या भाषेला आर्यम् म्ह. "ऋषींची भाषा" असे बहुतकरून नाव दिलेले आढळते. हेमचंद्र असे स्पष्ट म्हणतो (१. ३) की, माझ्या व्याकरणात दिलेल्या नियमांना आर्य भाषेत पुष्कळ अपवाद आहेत, आणि (२, १७४) पूर्वी जे नियम दिलेले आहेत ते आर्य भाषेला लागू नाहीत; उलट त्यांत काय वाटेल ते करण्याला परवानगी आहे. त्रिविक्रम यानेहि आपल्या व्याकरणमेषातून आर्य व देश्य या दोन्ही भाषा वागळल्या आहेत, आणि त्यांचे कारण (रुढत्वम्) असे की, त्या भाषांचा उगम अगदी स्वतंत्र निराळा आहे. म्हणजे संस्कृतपासून न निघालेल्या आणि बहुतक स्वतःचे नियम असलेल्या त्या भाषा आहेत (स्वतंत्रताच भ्रमसा). बंदीच्या काव्यादर्यात (१. ३३) प्रेमचंद्र तर्कवागोदाने दिलेल्या उताऱ्यात दोन प्रकारच्या स्वतंत्र प्राकृत भाषा सांगितलेल्या असून त्यांपैकी एक आर्य भाषेतून निघालेली आहे व दुसरी आर्य भयेंसारखी आहे (भाषांचे आर्यतुल्यं च द्विविधं प्राकृतं विदुः). नमिसापु, रुद्र काव्यालंकारांमध्ये (२, १२) म्हणतो की, प्राकृत हे नाव पडण्याचे कारण असे की, प्राकृत भाषेचा मूळ पाया उर्क प्रवृत्ति म्हणजे सर्व लोकांची रोजची बोलण्याची साधी भाषा होय; तिला व्याकरणचे नियम वगैरे काही लागू नसताना, व याप्रमाणे तिची उपपत्ति असल्यामुळे किंवा लोकांच्या बोलण्यातीलच ही भाषा असल्यामुळे तिला प्राकृत असे नाव पडले. उलट कोणी म्हणतात प्राकृत म्हणजे प्राङ्मूर्धन्य म्हणजे " जुन्या काळी झालेली (पूर्वी) " कारण जसे म्हणतात की, आर्य धर्मशास्त्र-

महातील जी प्राकृतभाषा म्हणजेच अर्थमागधी ती देवांची भाषा आहे (पारमिवयणेसिद्ध देवाण अर्थमागधा वाणां)तेव्हा प्राकृत भाषा म्हणजे जी पायकामुलीनां वगैरे सहज समजते ती भाषा, आणि तीच इतर सर्व भाषांचा मूळ पाषा आहे. पावसाच्या पाव्याप्रमाणे ती मूळ सर्व एकच फाटची होती, पण पुढे देशाभिन्नतामुळे आणि व्याकरणविषयक शुद्धा शुद्धासंबंधीच्या नियमांमुळे तिच्यात भिन्नत्व उत्पन्न होऊन व विभाग पडून तिच्यापासून संस्कृत व इद्रट (५१२) मध्ये सांगितलेल्या इतर भाषा उत्पन्न झाल्या याप्रमाणे येथे प्राकृत भाषेलाच संस्कृत भाषेची मूळ जवनी असे म्हटले आहे याच कारण येवढेच दिसते की, ज्याप्रमाणे बौद्ध लोक म्हणतात की, मागधी ही मूळची मुख्य भाषा असून तिच्यातूनच इतर नवे भाषा निघाल्या, त्याप्रमाणेच जैन पंडितांना वाटते की, अधमागधा पासून म्हणजे व्याकरणकार मिला आप भाषा म्हणतात तिच्यापासून सर्व भाषा निघाल्या, कारण जैनधर्मस्था पक जी महावीर त्याने या भाषेच्याद्वारे सापले धर्मोपदे द्यावे काम केले असे म्हणतात कारण समवायसुत(१८) मध्ये असे म्हटले आहे, "गुरुने धर्मनियम अधर्मागधी भाषेत सांगितले आहेत आणि हो अधर्मागधी भाषा जव्हा बोलण्यात वापर लागले तेव्हा ती थोडी कार यद्वल सत्य-प्राण्याची बोलण्याची भाषा बनली, व तिच्या द्वारेच प्रत्येकाला मोक्ष, सुख व आनंद मिळतो, व तीच आर्य व अनार्य, हिपाद व चतुष्पाद, एहपशू व वनपशू पर्क्षा व सप याची भाषा आहे" वाग्भट अलकारतिलक (११) मध्ये म्हणतो, "आम्हा येथे फक्त भाषेचा (वाक्) विचार करणार आहो, ती भाषा म्हणजे फक्त अधर्मागधी तिच्यापासून फरक होऊन इतर सब भाषा निघाल्या तीच सर्वश्रेष्ठ व सर्वगामी भाषा आहे" पण वणा सुत (५१ पासून पुढे) यामध्ये लोकांच एकदर नऊ वर्ग सांगितलेले असून त्यातला सहावा वर्ग आपा रिया म्हणजे "भाषानुसार झालेले आर्य लोक" याच्या सब धाने अशी व्याख्या केली आहे, " भाषासुसार आर्य लोक म्हणजे काय ? भाषानुसार झालेले आर्य लोक म्हणजे जे लोक अधर्मागधी भाषाबोलतात व ब्राह्म लिपी वापरतात ते लोक " महावीराने आपल्या जैन धर्माचा उपदेश अधर्मा गधी भाषेच्या द्वारे केला, या म्हणण्याला आपण म्हणून वर समवायण सुतामधून एक उतारा दिलेला आहेच, व शिवाय ओववाइयसुत (प्यारा ६) यामध्येही तसाच उल्लेख आहे

झालाच उद्देशून अभयदेवाने उवासनदशाओ (पा ४६) मध्ये व मलवगिरीने सूरियपत्राचे [वैश्वच्या भवमती २, २४५] मध्ये लिहिले आहे शिवाय हेमचंद्र, (अभिधान चिंतामणी) ५९ सटीक, पहा हेमचंद्र ४, २८७] मघाल आलेल्या उत्तान्यात असे म्हटले आहे की, सुवी सुते अर्थ

मागधी भाषेत केलेला आहेत शाना यासंबंधाने हेमचंद्र असे म्हणतो की, जुन्या लोकांत जरी अशी परंपरा असली तरी अधर्मागधी भाषेचे बहुतेक नियम अगदी स्वतंत्र आहेत मागधी भाषेसंबंधाने जे नियम आहेत ते अधर्मागधाला लागू पडत नाहीत त्याने दुपरे, उदाहरण दिले आहे ते " स तारिते दु सगहे थिदिजे " असे होय (दसवेवालियसुत ६३३, १९,) हेच मागधीभाषेत " शे तालिस दु सगहे थिदिजे " असे होईल

सारास आप आणि अधर्मागधी या अगदी एक असून परंपरागत मत असे की जुन्या जैनसुतांची भाषा अध मागधा आहे, आणि शिवाय हेमचंद्राने दिलेल्या दस वेवालियसुतांतल्या उतायावरून असे सिद्ध होते की, अधर्मागधीभाषा प्रयातून आहे इतकेच नव्हे तर पयप्रयातही तीच आहे तथापि गद्य प्रयातील भाषा व पद्यप्रयातील भाषा यांच्यामध्ये सारलक्षण पुष्कळ असला तरी फरकही बराच आहे मागधी भाषेतील विशिष्ट प्रकारा पैकी एक प्रकार असा आहे की, र या ल होतो, स चा हा होतो आणि अकारात पुढिगी प्रथमाविमणीच्या एकवचनी ओ बदल ए होतो उदा रामो याचें लामे असे रूप होतें संस्कृत व अधर्मागधी यांची विभक्तीची व वतमानकाळची रूपे कशी होतात ते पुढील रूपावरून दिसेल

	संस्कृत	अधर्मागधी			
विभक्ति	ए च	अ च	ए च	अ च	
प्रथमा	पुत्र	पुत्रा	पुते	पुता	
			पुत्तो		
द्वितीया	पुत्रम्	पुत्रान	पुतम्	पुते, पुता	
तृतीया	पुत्रेण	पुत्रे	पुत्तेण	पत्तेहि	
चतुर्थी	पुत्राय	पुत्रेभ्य.	पुताए	पुत्ताण	
			पुतस्स		
पंचमी	पुत्रात	पुत्रेभ्य	पुताओ	पुतहितो	
			पुता		
षष्ठी	पुत्रस्य	पुत्राणाम्	पुतस्स	पुत्ताण	
सप्तमी	पुत्रे	पुत्रेण	पुत्ते	पुत्तेण	
	पुत्रस्मिन्		पुत्तस्मि		
	संस्कृत	अधर्मागधी			
पुरुष	ए च.	अ च	ए. च	अ च	
प्रथम पु	पुच्छमि	पुच्छाम	पुच्छमि	पुच्छामो	
द्वि पु	पुच्छसि	पुच्छष	पुच्छसि	पुच्छह	
तृ पु	पुच्छति	पुच्छन्ति	पुच्छइ	पुच्छन्ति	

अधर्मागधी भाषेत र व श कायम राहतात परंतु प्रथमेचे रूप ए होते आणि अभयदव याने (समवा. पा १८ व उवास पा १६ मध्ये) या भाषेला अधर्मागधी असे नाव पडण्याच्या कारणाचा या गोष्टीशी संबंध लावला आहे हिद्वहनसनने पुढाच म्हटले आहे आणि वैश्वने वर सविस्तर सिद्ध केले

आहे की, अर्धमागधी व मागधी वांच्यामधील संबंध इतका फारसा निकट नाही.

शिवाय जर मागधीमागेचे अवशेष आणखी बरेच उपलब्ध असते व त्यांचे वर्णनर अधिक चांगल्या रीतीने करण्यात येते तर हे परस्परांतील संबंधाविषयीचे सुद्धे अधिक दाय-विता आले असते यात संका नाही. आतां यांत सद्गमा-सहर्षा आलेला साम्ये घराचे आढळतील. उदाहरणार्थ अर्धमागधी वसिण = संस्कृत वसण याचे साम्य मागधी कोशिंग = कोण याच्याशी आहे. शिवाय हांही मोठी लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे की मागधी व अर्धमागधी या दोन्ही भाषात संस्कृतमधील पृष्ठीय एर-वचनांचे रूप जे तब ते उपयोगात आणले आहे; पण हे इतर भाषामध्ये कोठेही आढळत नाही.

कवितामध्ये अर्धमागधी भाषेत प्रथमेच्या एकवचनी रूपाना एका ऐवजी ओंघ पुष्कळ वेळा लागतो; श्रियावून दोन्ही प्रकारची रूपे अनेक वेळा शेजारीशेजारी आलेली आढळतात. उदाहरणार्थ आयांग पा. ४१ — १ अभिवाय-मिणे, परंतु २ हयपुष्पो, ३ लघिसपुष्पो; पा. ४५ १९. नाओ, परंतु पा. २० से महावीरे, पुन्हा पा. २२ अलङ्पुष्वा व गामो; पा. ४६, — ३ दुःखसिद्धे, अपडिद्धे, ४ स्रो, ५. संधुडे, ६ पडिसेवमाणो, ७ अचले, १४ अपुडे, १५ पडो. अपुडे. असल्या उदाहरणात वर्णानंतर करतांना चुकडि हात असते व ती छापणारानीं दुस्तत करण्यासारखीहि असते. कलकत्याच्या एका प्रतीत ४५, २२-गामे ४६, ६-पाडि-सेवमाणे असे आहे, इतर ठिकाणी ओ हि आहे. परंतु खो-खर या सर्व ठिकाणी—ए बावी दुदस्ता करावयास पाहिजे. परंतु इतर पद्यमंडोमध्ये प्रथमेचे रूप मूळचे ओ असेच आहे. उदा० आयांग. पान १२७ पासून पुढे मडडेच्या एरनी, (पा. १२८, ३) मडडे असे लिहावयास पाहिजे. अनेक पद्यमय सर् लेखात आलेले आहे; उ० सूनमंडेय सुनात, उत्तरजमय सुतात, दमवेयालियमुतात इत्यादि.

प या भा. — हीत घनी व रूपे चांच्या उपपत्तीत गद्यनय भाषेपेक्षा बरेच सहजाचे फरक दिसून येतात. आणि त्यांचे महाराष्ट्री व जैन महाराष्ट्री फार साम्य आहे, परंतु त्या दोन्ही सर्वस्वी सारख्या मात्र नाहीत. उदा० संस्कृतोत्तरा म्हेच्छ शब्द अर्धमागधीतील गद्यप्रयात मिलतून असा आहे, परंतु पद्यामध्ये सुद्धा महाराष्ट्री, जैनमहाराष्ट्री यांतल्याप्रमाणे मेच्छ असा शब्द आहे. अर्धमागधीतील पद्यां, महाराष्ट्री व जैनमहाराष्ट्रीप्रमाणे क याचे कुडई असे रूप येते; आणि नेहमी नाही तरी पुष्कळ वेळा अर्धमागधीत, महाराष्ट्रीत व जैनमहाराष्ट्रीत असलेले, —तूण मधील— उण सारखे रूप फक्त पद्यामध्येच येते. संधीनयम, विभाक व शब्दसंगम या तिन्ही वाषातीत पद्यमय श्रय गद्यपद्याहून स्पष्टपणे निराळे असलेले दिसतात. दसव, उत्तर, व सुतंग. यांतच क० पाहिले तरी व्याकरणासंबंधाच्या कितीतरी

गोष्टी विशेष स्पष्टपणे व्यक्त होतील. कमदीश्वरांनी केलेले विवेचन (५ ९८) पद्यमय भाषेला बहुतेक अंशी लागू आहे; तो म्हणतो त्याप्रमाणे ती भाषा महाराष्ट्री व मागधी यांचे मिश्रण आहे. पिला ' महाराष्ट्रीमिश्र अर्धमागधी ' असे नांव बरे पडेल. तेव्हा जैन लोकांतील ही तिसरी स्वतंत्र भाषा म्हणून मानण्यास हरकत नाही. पण तसे निःसंशय विधान करता येत नाही. पाली भाषेमध्येहि पद्यप्रयांत गद्य-प्रयांतल्याहून अगदी निराळी अशी जुनी व चमत्कारिक रूपे येतात; परंतु तेवढ्यावरून त्या दोन स्वतंत्र भाषा असल्याचे ठरत नाही. आणि ज्याभाषी त्या पद्यांतल्या भाषेचे गद्य-प्रयांतील भाषेची मुख्य मुख्य बाबतीत निःसंशय साम्य आहे, त्याभाषी त्या दोन्ही गद्यपद्यांतल्या भाषाना अर्ध-मागधी हे परंपरागत चालत आलेले नांव पिशेलने दिलेले आहे. भारतीय नाट्यशास्त्रात (१७, ४८) मागधी, आर्वती, प्राच्य, शूरवेनी, बाहुलीका व दाक्षिणात्य या भाषा-बरोबरच अर्धमागधी ही सातवी भाषा म्हणून दिलेली आहे; (१७, ५०) तसेच साहित्यदर्पण (पा. १७३, ३) यात म्हटले आहे की, नाटकात चाकर, राजपुत्र, शेटसावकार व व्यापारी याच्या तोंडीं अर्धमागधी भाषा घालावी (घेतांना राजपुत्राणीं श्रेष्ठाना चाधमागधी). आज उपलब्ध असलेल्या नाटकात हा नियम पाळलेला दिसत नाही. नाटकांमध्ये जेथे जेथे जैन लोक येतात तेथे तेथे त्याच्या तोंडीं अर्धमागधी भाषा असेल असे साहजिक वाटते. लातेनन (ई. आ. पा. ४१० पासून पुढे), प्रबोधचंद्रोदय व मुद्राराक्षस या नाटकांवरून अर्धमागधी भाषेतल्या विशेष गोष्टी पुढे सादल्याचा प्रयत्न केला आहे; आणि भूतपिकी जो न्हावी त्याची भाषा अर्धमागधी आहे असे तो म्हणतो. मुद्राराक्षस नाटकात (पा. १७४-१७८, १८३-१८५, १९०-१९४ या ठिकाणी) एक शिक्षा मागणारा मिथु (क्षपणक) जीवसिद्धि म्हणून ओ आहे त्याच्याबद्दल छुडिराज नावाच्या टोकाकाराने पा. ४० वर असे स्पष्ट म्हटले आहे की, "क्षपणिको जैनाकृतिः." अर्ध-मागधी भाषेतल्याप्रमाणेच त्याच्या तोंडच्या भाषेतहि प्रथ-मेच्या एकवचनात शेवटी ए येतो. उ० कुडिदे, मरन्ते (१७८, ४), त्याचप्रमाणे नपुंसकलिङ्गी रूपात, उ० अर्धविशेष, नफवते (दुसरा पाठ ' हख ' १७६, १, २); शिवाय दुसरा फरक म्हणजे 'क'चा 'ग' होतो, उदा० ' शावगावम् ' (१७५. १; १८५. १; १९०. १०); सप्तमीच्या एकवचनांत ' शावगा ' (१७५ ३; १७७. २; १८३. ५ वगैरे), शिवाय या ठिकाणी शिवटचा दीर्घ उच्चारहि पाहण्यासारखा आहे; प्रथमेच्या एकवचनी 'शावगे' (१७८. २; १९३. १; याप्रमाणे वाचावयाचे), आणि हगे, = अहकः शिवाय ही भाषाहि मागधी आहे, कारण हेचचंद्रोदय (४, ३०२) तंतून मागधी भाषेचे उदाहरणे म्हणून दिलेली आहेत. प्रबोधचंद्रोदय नाटकात (पा. ४६-६४) एक क्षपणक आलेला असून त्याला दिशेवर असे नांव दिलेले आहे. त्याच्या तोंडची

भाषाहि मागधी आहे असे रामदासाने म्हटलें आहे ते बरोबर आहे. आणि रामदास असेहि म्हणतो की, ही मागधी भाषा भिक्षु, क्षणिक, राक्षस व अन्तर्गुहातील वाकरलोह बोलतात. दुसरा एक दिगंबर सटकेलकामध्ये (पा. १२-१५; २५-२८) आलेला आहे व त्याच्या तोंडी मागधी भाषाच आहे. तथापि दिगंबरलोह जेथे जेथे येतात, जेथे त्याच्या तोंडची भाषा शेतारलोकांच्या भाषे-हून पुष्कळ निराळी असते, आणि एका ध्वनिशास्त्राच्या नियमांच्या बाबतीत मागधी भाषेशी तिचे साम्य आहे; या गोष्टी-कडे दुर्लक्ष करता कामा नये. नाटकप्रयात अर्धमागधी भाषेचा कोठेहि मागमूस लागत नाही

अर्धशिशी—(सं. अर्धशीर्ष; इ. हेमिकेनिया.) हे एक प्रकारच्या नियमित वेळी व नियमित अवकाशांत उद्व-गार कोकें दुखणे होय; याच्या अगोदर बहुधा काहीतरी सूचक लक्षण होतात. विशेषतः हे एकाच बाजूने अंगतें; पुष्कळदा हापासून मळमळ व वाती ही लक्षणे उद्भवतात.

कारण.—अप्रत्यक्ष कारणे आनुवंशिक ओष, पंडुरोग, अक्षता, वातप्रकृति ही होत. प्रत्यक्ष कारणे दुःख, चिंता शारीरिक भ्रम, जागरण, मैथुनातिरेक, कोठलेल्या अशुद्ध हवेंत राहणे व टाळवस्थित अप्रपातसेवन ही होत

लक्षण.—आरभी हानेदियासंबंधी काही सूचक लक्षणे होतात. बिघडुना ही त्या रोग्याची पहिली पारोक्ष होय. ही लक्षणे बराच काळ असतात; नंतर प्रत्यक्ष कोकें दुखे लागते व तत्तन्मय लक्षणे हांक लागतात. दृष्टीत काहीना काही चमत्कारिक फेरफार झाल्यासारखे वाटणे, अंगावर काटा येणे, हातपाय गार पडणे यांपैकी एखादे अंगर सर्वच लक्षणे प्रथम होऊन मन अगदी गळून जातें; रोगी अस्वस्थ होतो; नंतर झोक्यात चाव घातल्याप्रमाणे अथवा दोच. झ्याप्रमाणे घोच्या वेदना होऊ लागून कोकें दुखण्याच्या अव-स्थेस आरंभ होतो.

केव्हा आखावर एका विट्या टिकाणी प्रथम जंघे काय सामत्याने कोणी ओक पाडतें आहे व इकडे इकडे तो सामता मोठा होत वात आहे अशा प्रकारचा भास होतो. त्या बिट्यासून वेदना इकडे इकडे पसरत जातात व रोगी त्या बिट्यावर पोटे ठेवितो आणि त्या दामने रयास बरे वाटते. नेत्रगोल ठणकतात. मोटाचा दाब त्यास बघून होत नाही. क्वचित वाती झाल्यास कोकें दुखणे मुळीच बंदहि पडतें, तरी रोग्याचा मेंदू धकलेला असतो.

कोकें दुखण्याचा एकच प्रकार नसतो. त्याचा ओर व काळावधि हेहि अनियमित असतात. कोणाची एकच बाजू तर कोणाचे एकच ठिकाण फार दुखते. केव्हा एकाच बिट्यासून वेदना पसरतात तर केव्हा प्रथमची सूचक लक्षणे होऊनच थांबतात, व शिष्ट साफ होऊन पुढे काहीच वेदना होत नाही. कांही रोग्यांनी शरीराच्या इतर भागांतहि वेदना होऊ लागते; केव्हा ही वेदना एका हातात, जिमेच्या अर्धा

मागात, अथवा डोक्याच्या एका भागात उद्भवते. केव्हा केव्हा ऐकणे, बोलणे व स्मरणशक्ती यांतहि कमतरता येते.

बारा वर्षांच्या वयापासून पंचवीस वर्षांच्या वयापर्यंतच्या अवधीतच अर्धशिशीस सुरुवात होण्याचा फार संभव असतो. तसेच पुष्पापेक्षा खायाना हा विकार विशेष होतो. प्रगाससाडाच्या पुढे अर्धशिशी बहुधा उठत नाही.

धा ती ल के र फा र.—पचनेदियात अथवा यंत्रतात फेर बदल झाल्यामुळेच अर्धशिशी उत्पन्न होते हे मत सांप्रत फारसे प्रचलित नाही. वातवह नाडीत उद्वगनाच्या वेदनेची (म्युचलनिया) या विकाराशी साम्यता असली तरी अर्धशिशीत मंदैतल झनेदियाच्या कंदात बरीच अधिक बदल्यबदल होते, तीचासून डोक्याचा बराच अधिक भागहि व्यापला जातो, व तीमध्ये पुष्कळदा वाती होणे ही लक्षणे असतात. अर्धशिशीचा अंमल एकदा झाल्यावर पुन्हा तो दोर्दपर्यंत मध्ये पुष्कळ आठवडे किंवा महिने सुद्धा जातात, व पुन्हा अंमल होतो तो पूर्वीच्याच क्रमाने होतो हा विकार उद्वगनाचे कारण मुख्यतः सदाभूतिक तंतूमध्येच अग्रावे असे दिसते. मेंदूचा अंमल सदाभूतिक तंतूवर नीट पडेनामा झाला तर काही डिहाणच्या सदाभूतिक तंतूंची किंवा अनियंत्रित चालून रक्तादिन्याचा सकोच होतो व त्यामुळेच हानेदियासंबंधीची सूचक लक्षणे होतात. पुढे रक्तादिन्याचा पुन्हा विकास झाल्यामुळे डोक्यात रचयितन्य होऊन कोकें दुखण्यास सुरुवात होते एकद-रित त्या गोष्टीचा उद्वगना अद्याप म्हत्वा ससा झाला नाही असेच म्हणाने सांगते.

चिकित्सा.—ही व्याधि नूतन असले तर साफ बरी करता येते व कायम जडलेली असेल तर कमी प्रासदायक करता येते. चिकित्सेचे प्रकार तीन (१) पाळ्यामधोल अव-काशातील चिकित्सा.—हिचे कारण शोधून काढून दूर करून नंतर शरीरप्रकृति व मेंदू सुधारण्याची खटपट करावी. या कामी कडू वनस्पति, यिरता, लिप, जतशन, कॅलेषा, काशिया याचा व लोह, कुक्का अथवा रयाचा अर्क (स्ट्रुचुनिया) व माशाचे तेल याचा उपयोग वागला होतो. प्रथम कोठा साफ होण्याकरिता योडा भांगचा अंश घालून कडू वनस्पति व पाचक आणि वायुहारक औषधे—ओवा, कुंठ वजोशेष, दालचिनी इत्यादि—घ्राचे मिश्रण काही दिवस घालें. रात्री योडा त्रिफळा याचा पण कडक जुलाब देऊ नये. कोठा इकडे झाल्यावर लोहाचा नैम्य कल्प द्यावा. तो देणे इष्ट नसेल तर कुक्काचा अर्क कडू वनस्पतीच्या काढ्यात दिल्यास चांगला उपयोग होतो भूमीन्मादाचा विकृति असल्यास ज्विरीची कुक्काचा अर्क मानवत नाही. असा-निश्चित मोनोईड ऑफ पोव्हागियमचा विशेष उपयोग होतो. मेंदूचा थक्का असल्यास माशाचे तेल व मलाव-रोध असल्यास सौम्य ईचक घाले. त्या स्थितीत सोम-थक्का व कोयनेलचाहि चांगला उपयोग होतो. अशाच

असताल त्यांनी वारा तास विश्रांति घ्यावी. अर्धशिशो उठण्याच्या पूर्वी तास दोन तास न्याहारी करावी, किंवा गरम दूध घ्यावे. सायं व हलकें अन्न मुखळ खावे. डोके तपासून योग्य मिंगाचा चप्पा लावावा म्हणजे पुन्हा कधीहि डोके दुखत नाही (२) सूचक स्थितीत उपचारः—डोळ्यापुढे काजवे येऊं लागताच रोग्याने डोके सखल करून पडून रहावे; डोळ्यांच्या क्षेत्रात ज्या बाजूस काजवे दिसत असतील तिच्या विरुद्ध बाजूच्या कुशीवर निजावे. काही उत्तेजक पेय—मय, चहा, अगर गरम दूध—पावें. शहरारे येऊं लागल्यास अगर अंग गार पडल्यास अंधशुणाजवळ शेंगडी ठेवावी व बाटल्याने शेकावे; स्वस्थ पडून रहावे, उदासीनता, क्षोभ, तळमळ इत्यादि लक्षणें तात्काळ नेंदूला उत्तेजन देणारे औषधे—देन-वेन, दिग, स्प्रिट ऑफ झोरोफार्म, इथर हापीकां एखादे दिल्यास पुष्कळदा डोके दुखण्याचे तात्काळ बंद पडतें. ह्या स्थितीत मद्याचा उपयोग करूं नये. (३) डोके दुखत असताना उपचारः—अभार केलेल्या खोळात रोग्याने स्वस्थ पडून रहावे. गळबड किंवा आवाज होऊं देऊं नये. वाती न होईल अशी खटपट करणें बरें असा नेहमीचा अनुभव आहे. ह्यासाठी सोडावाटरमध्ये बर्फ मिसळून यावा. थंड चहा, पाण्यातून सोडा, चुन्याची निवळी किंवा नारळ्याचे पाणी घ्यावे. हातपाय गार पडल्यास शक्यतर शुद्धपाण्यात पाय गरम पाण्यात सोडावे. मळमळ राहताच तबकीळ, आरारोड किंवा ताडुळाची काजी एक पेलाभर घेतल्यास नेंदूलील धिरारामिन्नरूप व्यवस्थित चालून डोके दुखावयाचें राहण्यास पुष्कळ मदत होते.

डोके दुखत असताना तें राहण्यासाठी पोटासा मोमाईड, नवसागर (आमीनिया झोराइड), भाग (इंडियन हॅप), इत्यादि अनेक औषधे देण्याचा प्रचार आहे. ह्यापासून उपयोगी बराच होतो. पण अँटिपायरीन व अँटि फेथीन ह्यापासून डोके हटवून राहते असे म्हणण्यास हरकत नाही. ह्याचा बर्मल खरीदार कसा होतो हे खरी बाबमिणीस सांगता येत नाही, तथापि त्यापासून विशेषतः ह्या जालिचें डोके दुखणे हटवून राहते असा अनुभव आहे. डोके दुखण्याच्या समयाच्या अगोदर ८-१० ग्रेन अँटिपायरीन किंवा ३-५ ग्रेन अँटि फेथीन पाण्याच्या थोड्याबरोबर पोटात घेऊन वर काही स्निग्ध अन्न खावें म्हणजे बहुतेकडून डोके उतरतच नाही. उरल्यास पुन्हा एकदां वेळा त्याच औषधाचा तास दोन तासांच्या अंतराने उपयोग करावा. वचित् प्रसंगां न झोल्यास वरच्याच्या अर्धे प्रमाण तासा-तासाच्या अंतराने घ्यावे. अँटिपायरीन बरोबर कोयबेल, पोटासा मोमाईड इत्यादि औषधांचाहि उपयोग करण्याचा काहीचा संप्रदाय आहे. मेंधोल, व वेलदोळ्याचें तेलहि ह्या विकारावर पोटात देतात.

या रोगाचा र.—डोळ्यास उष्णता किंवा थंडी लावली मागेच्या मागच्या अंगावर राईचे पोटील ठेवावे, डोके गच्च

आवळवें, आखावरील धमन्या दावाव्या, उजेड अगदी बंद करावा. सुंद, मेंघोल, दालचिनीचें तेल, वेलदोळ्याचें तेल लावावे. डोके दुखण्याचा भर असताना रेंचकाचा सहसा उपयोग करूं नये. [अर्धशिशो (सारास) मि. वि. पु. १५, प्र. ९९-१०७].

अर्धगवायु, लक्षणः—अर्धगवायु अथवा पक्षाघात म्हणजे डाव्या अथवा उजव्या बाजूचे अर्धे अंग लटकें पडणे, एक हात व त्याच बाजूचा एक पाय लटका पडणे. मेंदूत फाजील रक्तसंचय होऊन विकृत धमन्यांपैकी एखादुसरी धमनी फुटून त्यामुळे रोगी एकदम बेझुल पडतो व काही वेळांने झुझावर आल्यावर एका बाजूच्या हाताची व पायाची चलनशक्ति नष्ट झाल्याचें भावळतें. कित्येक रोगी बेझुल न होता हळू हळू त्याचा एक हात व पाय जड पडत जाऊन शेवटी लुळा पडतो. अगर कित्येकजण झोपेतून जागे होतात तो अर्धगवाचा लटका झालेला त्यास भाटळतो. याशिवाय एकच हात अगर फक्त एकच पाय किंवा एका बाजूचा हात आणि त्याच्या उलट बाजूचा पाय हेहि पण या रोगात छुले पडल्याचे प्रकार भाटळतात लटका पडलेला हात अगर पाय मृत मनुष्याच्या हातपायाप्रमाणे ताड व जड होतो. रोग्यास तो हलविता अगर उचलता येत नाही. त्याचें स्पर्शज्ञान प्रथम कमी अथवा नष्ट होऊन काही दिवसांनंतर पुनः येतें. अगर कधीतें अर्ध्या भागातून पूर्णपणे नाहीतें हातें, आणि मग अंग, नाक, कान आणि डोळे ही शक्तींयहि कार्यरत होतात. त्यास हात लाविला असता दुसऱ्या बाजूच्या अंगापेक्षा हात पाय अंमळ गार लागतात. कधी कधी वेहुरा जमाचा तसाच रहातो; परंतु बहुतेकडून वेहूच्याचा उजव्या अगर डाव्या बाजूजडील मासल भाग वर ताणल्यासारखा अगर ओढल्यासारखा दिसतो. वेहूच्याची जी बाजू लटकी पडलेली असते त्या बाजूचा गाल सैल व गोळ्यासारखा दिसतो. दोन्ही ओठा-मधील कॉररा खाली लोंकल्यासारखा दिसून त्यातून लाळ गळते. व याचें कारण त्या बाजूचे ओठ रोग्यास नेहमीप्रमाणे मिटून धरिता येत नाहीत. शीळ घालावयास अगर माल फुगविण्यास सांगितलें असता रोग्यास तसें करता येत नाही व जीम दाखविण्यास सांगितलें असता ती नाकडी झालेली व जी वेहूच्याची बाजू झुली आहे तिकडे वळलेली नजरेंस पडते डोळ्याची विकृत बाजूची पापणी सदा अर्धवट उघडी रहाते. कारण ती त्यास मिटता येत नाही व नेत्रातून पाणी गळत असतें. अगर याच्या उलट असें होतें कीं, रोगी पापणी जी एकदा मिटून धरितो ती त्यास उपडताच येत नाही. आतील माडुली विस्तृत झालेली दिसल्यास मेंदूतून निघणाऱ्या तिसऱ्या मज्जातंतुस ह्ना पोचली आहे असे समजावे व पापणी सदा उघडी रहाणे म्हणजे सातव्या मज्जातंतुची विहृति होय. जेव्हा उजव्या

बाजूचे अर्धांग लुल्ले पडते तेव्हाय बहुकडरुन तोंड वाकूंदे होते व त्या विकृतीस अर्द्धतवायु म्हणतात

पक्षाघात झाल्यावर रोग्याची वाचा, अक्ष, दुसऱ्या आणि स्मरणशक्ति यांतहि काहीसा करक झाल्याचें दिसून येतें. योलण्यास तीन साधनांची जरूरी असते. मेंदूच्या आत विचार उत्पन्न होतो, गतर केंद्रातून स्वर निघते, व त्याचा मुखामध्यें शब्द होऊन उच्चार निघतो. मेंदूचा डावा अर्धभाग विषदून जर पक्षाघात झाला असेल तर उजव्या बाजूचा हात व पाय लुल्ला पडतो, व रोग्याचा शब्दोच्चार गोंद होत नाही. यासच 'अर्धपेक्षा' (धावाभाग) म्हणतात. रोगी अकडवत योलतो व कधी कधी त्याचें बोलणें दुसऱ्यास समजत नाही. यात पुष्कळ प्रकारची बोलण्यात व्यंग्यें होऊं शकतात ('वाचाभंग' याहा) रोग्याची स्मरणशक्ति मंद होते व त्याची हिंमतहि नाहीतां होते सदृश बोलताना त्याच्या डोळ्यातून पाणी येतें त्याचा स्वभाव चिड्छोर बनत जातो व त्याची प्रकृति बिघडते.

पक्षाघातातून रोगी बरा होतो अगर काही दिवसांनी मरण पावतो. कधी कधी कित्येक महिने अगर वर्षे त्यास पराधीन स्थितीत दितरत पडून मग मरण येतें. रोगी बरा होणें असेल तर कदाचित योच्या दिवसात अथवा आठवळ्यात त्याचे प्रथम चेहरा, नेतर पाय व शेंदरी हात या क्रमानें हे अवयव पुन्हा पुष्टावतात. कोणाच्या हातापायांत थोडेंसे र्जंग आणि कमजवतपणा कायमचा राहून जातो. पक्षाघात बरा न होण्याचे विन्दू म्हणजे लुप्त पक्ष-लेल्या स्नायूंचें संकोचन सुरू होतें. हाताची बोटे यदून ही घोण्यासारखी बाकडी होतात, व कोंपर वाकूंदें राहते. रोगी लंगडत व पाय फरपटत चालतो. पुष्कळ दिवसांनी बोटे, हात आणि पाय आलेआपे मधून मधून थराथरा-सारखे हळूहळूत अगर लुल्लतात. कोणाचें तोंड व ढांढे एका बाजूसच फिरतात. अर्धांगवाचा झटका येताना मेंदूचा जो अर्धभाग विकृत झालेला असतो, त्या बाजूकडे डोळ्याची नजर फिरते. लटका पडलेला पाय रोग्यास आपल्या इच्छा-दर्शनां हलविता येत नाही पण जर त्याच्या पायाच्या तळव्यास किंचित दाबून धरलें तर पाय सरळून दाब सोडीपर्यंत एकसारखा कंथित होतो.

कारण — मेंदूतील विकृत धमनी लहान असो अगर मोठी असो; अतिरक्तसंचयामुळे ती फुटते व त्यामुळे ते नाजूक मज्जातंतू दुखावतात व तारायंत्राची तार तोडल्याप्रमाणें त्यातून स्नायूंदर हुकमत चालविणारे संदेश इच्छायाक्षांतेंहि पुढें जात नाहीत, व हात, पाय निर्जीव असे दिसतात. या तन्हेचा पक्षाघात एकदम होतो. मेंदू शुद्ध रक्ताचे अभावां नरम झाल्यामुळे, किंवा त्यांत एखादा 'विद्रापी' झाल्याने, अथवा स्नायर एखाद्या नवीन उत्पन्न झालेल्या माठीचा दाब पडून, किंवा उपर्युक्तानें मेंदूतील सञ्चाद्रूप्य विवृत होऊन जो पक्षाघात होतो, तो हळू

हळू होतो. याधिवाय मृगपेंढावे व वायूचे रोग यामुळेहि हा रोग होतो. उतारवयात हा रोग विशेष करून होण्याचें कारण ह्म आह्मी की, रोग्या यथात मेंदूचें शुद्ध रक्ताच्यायोगें पोषण बरोबर न झाल्यामुळे त्याचा तो विशिष्ट भाग नरम होऊं लागतो व धमन्या कमजोर होऊन फुटतात. अगर या धमन्यांतील रक्त थिज्जे व त्यामुळे त्यातील प्रवाह र्द पडून मेंदूचा तो भाग नरम पडतो, व पक्षाघात होतों मेंदूचा डावा अर्धा भाग येंप्रमाणें विघडला असता उजव्या बाजूचे अर्धांग व मेंदूचा उजवा अर्धभाग विकृत झाला असता डाव्या बाजूचे अर्धांग लुल्ले पडतें यास थोडे अपवाद आहेत त्याचा विस्तार येथे कारणे शक्य नाही (विद्रापी पहा).

उपाय — (१) विकार नवीन असल्यास 'शिरः शोणित मूर्च्छा' (अपोंड्रेक्सरी) या सदरांत वर्णन केल्याप्रमाणें रोग्याची शुभ्रा पा देवावी. विकार दीड दोन महिन्यांपेक्षा लुनाद होत चालल्यास स्नायू आकुंचन होऊन हातपाय अगर साधे आखडून जाऊं नयेत म्हणून त्यातील दाकि परत आली नसली तरी दुसऱ्या माणसानें ते दिवसातून एक दोन वेळा उचलून हलवीत असावे पादमोक्ष्यात बाळ मळून तसली लावोडी पिशवी रोग्याच्या लुप्त हाताशी अगर पायाशी अंगाला बिटवून देवावी म्हणजे हातपाय बाकल्या तिकत्या स्थितीत आखडणार नाहीत औपधोचार कोंपटर, येथ याचे सहाय्ये व्हावा टरपेंटाईन, अमोनिया अगर मोहरी यांपासून केलेली तेलें बोकून लुप्त हाताची दाकि बाधविता येत. विभेची पेटीहि लावून फोडा उपयोग होतो. निवृत्तपणानें लुप्त्य आमास इच्छाशक्तीनें सप्तम्ये आण-ण्याचें प्रयत्न न करतावता करीत. या म्हणजे उपयोग होतो. हलकें अथवा पावें पण ते पौष्टिकहि असावे मात्ताहार, सयें व संधुन हीं वर्ये असावीत मानसिक धम, रोग्यास चीड जेण्यासारख्या गोष्टी या टाळीत बाग्या मरुशुद्धि होण्याकडे विशेष लक्ष पुरवावे व शोष नीद लागत नसल्यास क्षीरेची गोम्य औषधें यावी हातपायादि अर्धांगात दाकि न येता त्यात काटस्थ येत चालले तर विभेची पेटी लावू नये. पुढीं उपर्युक्त झालेला असल्यास तसलेंधो औषधयोजना केल्यास अर्धांग बरें होतें.

आर्थ वे च की य नि दा न — अतिशय काळजी कर-ण्याने, अति शीत आहारविहार केल्याने, थोकावी व रेवक याची औषधें अति प्रमाणात घेतल्याने, रक्तसाव झाल्याने, धानुक्षयांत तसंच इतर वातवर्धक कारणांनीं शरीरातील वायु अर्धो शरीरांत म्हणजे एकाच बाजूक हात, पाय, मांड्या, बरगण्या, कंठर यामध्यें कुपित होऊन त्याच बाजूच्या शिरा व ध्रापु यांस शुष्क करितो त्यामुळे सर्वे सांध्यांची बंधनें शिथिल होतात. हायपाय इत्यादि अवळ लाव होण्यास पास पडतो व ते अंगहि काहीसें चेतनारहित होतें (एपर्स फ्री कळो) या रोगास अर्धांगवायु किंवा पक्षाघात म्हणतात.

केवळ यायु दुष्ट होऊन झालेला अधोगवायु अतिशय कष्ट-साध्य आहे - कफ किंवा पित्त यांचा संबंध असलेला अधोगवायु कष्टसाध्य आहे व चातुश्रयाच्या परिणामाने झालेला अधोगवायु असाध्य समजावा

अधोगवायु झालेले आंग जठ, थंड व सुजलेले असले, तर कफाचा संबंध आहे असे समजावे व दाह, संताप आणि वेगुद्धी ही लक्षणे असता पित्ताचा संबंध आहे असे समजावे

चिकित्सा—अधोगवायूमध्ये शिरा व रज्ज्यायु यांचे वातांते शोषण होत असते, म्हणून या विकारात तेलें अगर डुकर वगैरे प्राण्याची चरबी इत्यादि तैलांचे विकृत भागाला मर्दन करणे व शेंकणे ही आवश्यक आहेत. यावरिता नारायण तेल विपणमंतेल, राजाकतितेलेल, विजयशैरवतेल इत्यादि तैले फार उपयोगी आहेत.

संश्लेष्यकरिता दोषानुरोधाने श्लिथ किंवा रक्ष पदार्थांचा उपयोग करावा निशुंढी, कंरज इत्यादि वातप्र वृक्षाची पाने तापवून त्यांना हि शोकाचे जळुरीप्रमाणे अवगाहस्वेद (ऊन पाण्यात वसणे) हि करावा.

बाह्योपचारात शिरोवर्ती ही प्रधानचिकित्सा सुश्रुत-कार्यानी सांगितली आहे ती अशी कोक्याच्या भोंवतालीं बारा आंगळे उंचीचा वामपट्याचा पट्टा गुंडाळवा तो पाहिलेन केसाचे दोरीने घट्ट बांधावा. कोकें व वेष्टण यामधील साधा उड्याचे ठिठाने भरून काढावा नंतर वातप्र तेल कोंक्यावर ओतावे तें केंस घुटेपर्यंत ओतावे व वहा हजार अंक मोडून होईपर्यंत तसेच ठेवावे नंतर काढून घ्यावे. अग्रुतेलाचे नस्यहि उपयोगात आणावे.

अंतरोपचारा (पोटात वेण्याची औषधे) मध्ये प्रथम सैह व स्वेदविधि करून मृदु रेषक घावे. एरंडेल, वाह-ब्याचा मगज, हिरडा ही मृदु रेषक आहेत. श्लिथ पदार्थांचा (तेल, तरवी) बस्ती (अनुवासन) याचा ही शोधनचिकित्सा केश्वावर दापानुरोधाने कामगविचिक्सा करावी. राजादि काढा, दशमुळ्याचा वाढा, सहसरादि काढा इत्यादि काढे व योगराज गुग्गुलु, पडशांति शुग्गुलु आणि त्रयोदशांग गुग्गुलु तसेच समीरपत्रग, वातविष्यस, हेमगर्भ इत्यादि रस याचा उपयोग करावा.

विन्या, राक्षा व लघुण यांचा रसायन विधीप्रमाणे उप-योग करावा या विकारात भागसिक धर्म, जागरण, थंड-पाणी पिणे, वेगविघारण, रक्ष अन्न घ्याणे, मधुन, वोळ्या-वर वसून जाणे इत्यादि वायुवर्धक गोष्टी करू नयेत.

ध्याने शरीर फार दुष्ट झाले नाही व दूषितभल विंचितन झाला नाही, अशा अधोपवायूच्या रोगाला तीनवार सहिते उपचार केला असता रोग बरा होतो.

अर्नेज—(सुषुंद् इत्याला), अमदाबाद जिल्हा घोलका शास्त्रमंडलीत हे खेडे, घोलका महाराच्या नॅक्सेस मुमारे पथरा मेलवर आहे. सध्या हे जरी खेड्यावापसा फार

मोठे व महत्वाचे साहो, तथापि एके काळी, राघनपुर, वडी, पाटण, अमदाबाद आणि खेडा या ठिकाणाहून पोलेरा व कळेकाड प्रांताकडे होणारी व्यापारी वाहतूक या गांवा-वरूनच होत असे. या गावचे संबंध उत्पन्न भूतभगानी देवस्थानाकडे खर्च होत. जमाबंदीची सर्व व्यवस्था सर-कारने नेमलेल्या पंचाकडून होते. या उत्पन्नातून एक सदा-वर्त चालविले जाते. भरवाड मुराखी यात्रेकरून गांवच्या पुरवितात हे त्यांचे वर्तव्य आहे असे समजले जाते (मुं. पु. ४ १८०९).

अर्थधनोट जॉन.—हा ईंग्ली वीथ व मंत्रकार १९६७ च्या एप्रिल महिन्याच्या २९ व्या तारखेस जन्मला. १९९१ साली माप मरण पावल्यावर, जॉन अर्थधनोट खंडन सहरी जाऊन, गणित विषय शिक्षकून आपली उपार्जीविका करू लागला. १९९२ साली, शिक्षन ह्युजेनच्या डच मंत्राच्या लॅटिन भाषांतराच्या आधारें यांचे संभवनिश्चय (रॉज ऑफ चॅम्प) हे पुस्तक लिहिले. त्याच साली त्याने अर्थस-कडे विश्वविद्यालयात प्रवेश करून १९९६ साली भूभूत-विश्वविद्यालयानी एम्. डी. ची पदवी घेतली. १९९७ साली “सुडवर्सेच्या प्रत्यक्षरील मंत्राची परीक्षा” (ऑन एक्समिनेशन ऑफ डॉ. सुडवर्सेस आकाउंट ऑफ दि केल्यूज) या पुस्तकात, यांचे डॉ. सुडवर्सेच्या मुताबेक वागले खंडन केलें व १७०९ मध्ये “गणित विषयाची उपयुक्तता” (एसे ऑन दि युसफुलनेस ऑफ मॅथेमेटिकल लर्निंग) या विषयावर निबंध लिहिला. तो १७८४ साली “रॉयल सोसायटी” या संस्थेचा सभासद झाला. १७०५ साली जॉन राणीचा खास वैद्य नेमला जाऊन, १७१० मध्ये रॉयल कॉलेज ऑफ फिजिसिअन्स या संस्थेचा सभासद निव-दला गेला. त्याची ससयस्युक्तता व दाखवे वाचन यासुळे तो दोरीपक्षाचा आधारस्तंभ होऊन बसला होता. मोनार्थन रिपट, आलेक्झांडर पोप आणि लॉर्ड नेटरफोल्ड हे त्याचे निवलय मित्र असून त्यावर त्याने अनंत उपकार केले. आपल्या मंत्रकक्षीयगोरीवांचे ह्याला पक्षी भौतुक व वाटटा तो आपल्या आयास कल्पतराकडील मित्रांचे मनोरंजन करीत असे. यांचे १७१२ मध्ये कायदावर एक औपरोधिक लेख लिहिला (लॉ इज ए गोटमलेस थिंग). त्याने “जान ह्युल”चे जे मित्र रेखाटले आहे ते आजकाल मनोरंजन केल्या शिवाय राहाणार नाही. हे औपरोधिक लेख रिपट लिहीतो असा एकदा समज होत, परंतु ते अर्थधनोटनेच लिहिले असे पोपने लिहून ठेविले आहे. राजनीतीतील असत्यमाप-णाच्या कळेवरील ग्रंथ (ए ट्रीटायडन ऑन दि आर्ट ऑफ पॉलिटिकल लाईफ) या नावाचा दुसरा औपरोधिक लेख यांचे लिहिला होता जॉन राणीच्या मरणानंतर अर्थधनोटचे दर-बारातील वर्षेच बॉच कमी झाले. १७२० मध्ये त्याने “रॉयल सोसायटी ऑफ फिजिसिअन्स” या संस्थेपुढे एक व्याख्यान दिले. १७२१ साली अर्थधनोटचा

कनिष्ठ मुलगा मरण पावल्यामुळे त्याला बी धक्का पोचला त्यामुळे त्याची प्रकृति खालवली, आणि १७५५ मध्ये लंडन शहरी हा मरण पावला. प्राचीन ज्ञानी वज्रने व मापे यांचे कोष्टक (टॅबल ऑफ एन्सट डॉन्स बेन्स थॅन् मेशर्स), लग्नानंतरचे तान ताप (मी अवर्स आफ्टर मॅरेज) अशी उपयुक्त व विनोदात्मक पुस्तके अरण्यानाटने लिहून देविलो आहेत. याची वृत्ति सभ्य व स्वभाव मनमिळाऊ होता. याच्याबद्दल स्विफ्टला फार आदर वाटे. याने स्विफ्टचीच लेखनशैली उचलून तिचा इतका हुबेहुब नकल केला की त्याचे लेख स्विफ्टचेच समजले जात. तथापि याच्या लेखात स्विफ्टची तडफ नसे [म. वाळय जॉर्ज एट्येन दी लाईफ ऑफ वॉर्क ऑफ मॉन अवर्स नाट (१८८१) चायामॉफि फल डिक्शनरी ऑफ इंग्लिश लिटरेचर-एन्डरेसन लायब्रेरी, ए. डि.]

अर्थ—या वैदिक शब्दाचे शिष्ट, स्वाधी, दातृ, मालक, वैद्य, नागरिक, धनन करणारा असे अनेक अर्थ आहेत. ऋग्वेदात हा शब्द कोठे कोठे कोणकाणला अर्थाने आला याचे सविस्तर पृथक्करण 'युद्धपूर्व जय' (ज्ञानकोश प्रस्तावनाखंड विभाग ३ रा) याच्या ३ व्या प्रकरणात केलेले आहे। वागसनेयी सहितेंत आर्य या अर्थी युक्कळ ठिकाणी हा शब्द दिसतो. पुढील वादल्यात वैद्य हा याचा अर्थ रूड झाला असला तरी, प्रथम हा अर्थ स्पष्ट नाही।

अर्थकाळू—(मद्रास इलाखा) प्राचणकोरसंस्थानात या नावाचे एक गाव, जगै व देवस्थान, घेनकोटातल्लयामध्ये आहे. उ. अ. ८. ५९. व पू. रे. ७७. ९. त्रिवे. द्रमपासून ५४ मैलावर व त्रिवेगेरी पासून सुमारे ५० मैलावर, एका वृक्षालाकार दरीमध्ये हे गाव वसलेले आहे. लोकसंख्या सुमारे १०००. बह्माकाळच्या लागवडीमुळे या गावाला बरेच महत्त्व आले आहे. त्या ठिकाणी सारधाचे एक मोठे जूने देऊळ आहे. हे देऊळ परशुरामाने बांधिले असे सांगतात. येथील वनशोभा पहाण्यासारखी आहे (इ. जं. ६-१९०८).

अर्थमा—एक वैदिक देवता. आदित्य नावाच्या देवता समूहात अर्थमन् देवता येते. ऋग्वेदात याचा उल्लेख सुमारे १०० वेळा, बहुतेक मित्रवदनाशरोवर आलेला आहे. अवेस्तातही ही देवता सापडते। 'अर्थमन् पयाः' हा ब्राह्मण-वाद्मयामातून आढळणारा शब्द काही पंडितांच्या मते 'आकाशमया' तर काहींच्या मते 'प्रहण' या अर्थी आहे। विशेष विवेचनासाठी ज्ञानकोश वि. २ "वेदविद्या" यामधील दैवतविहास" पहा।

अर्थ (अर्थिजम)—तं प. आ. १९५-१९६ दुर्मिळ श्लोकापासूनही ही एक धातू आहे। दुर्मिळ मूर्तिकापासून ज्या खनिज द्रव्यां सापडते, असे पाहले खनिज द्रव्ये जे गादोलिन याने इ. स. १७९४ साली शोधून काढले व शोध-

काच्या नांवावरून त्या खनिज द्रव्याला "गादोलिनाइट" अथ नाव पडले. इ. स. १७९७ साली एकवर्षी याने अनेक सिद्ध केल की गादोलिनाइट या खनिजात अथ दुर्मिळ श्लोकापासून आहे. हिला 'यिनिव' हे नाव देण्यात आले. वास्तविक 'यिनिव' हे अनेक भिन्न वस्तुभात मिश्रण आहे. याचे पृथक्करण करण्यात येऊन त्यातून "टर्बिआ" नावाचा एक पदार्थ निघाला. या टर्बिआचे पृथक्करण सॉरट, झॅन्क, लॅकाफे, बॉयोशन वॉगरेनी केलें व त्यातून आर्बिआ, होलिमया, युलिआ, आणि डिस्प्रोसिया वगैरे पदार्थ काढण्यात आले, तथापि या चारांपैकी एखादा तरी मूलद्रव्य आहे किंवा नाही ही शक्य आहे। दुर्मिळ मूर्तिकापासून "गादोलिनाइट" "समस्कंदित", "फेर्ग्यु सोनाइट" "युक्सेनाइट" आणि "सेराइट" नांवाच्या खनिजद्रव्यातून आढळले खनिजातून या निराळ्या करण्या करता त्यांचे काष्ठित (आक्सलेट्स) रूपांतर करविले जाते. या काष्ठिताचे ज्वरन केले म्हणजे यांचे प्राणिदात रूपांतर होते. या प्राणिदाते नंतर द्विगंधकितात रूपांतर करून आंशिक स्फटिकीकरणाची दोन चार वेळा भा. ति करावी लागते, जिचा अन्म अथवा दुसरा एखादा अनाम्ल अल्क घेऊन त्याने आंशिक निपात करावा लागतो, म्हणजे अर्थ ही धातू छद्म स्थितीत असणुण होते अर्थ धातूचे क्षार गुलाबा रंगाचे असून प्राणिद्विह सत्ताच असतो हा प्राणिद्व अस्मात फार सावकाश विद्रुत होतो उच्चच्या योगाने याचे सोडिफ्रण होत नाही. हा रसावारी (इन्फ्यूसिपल) नाही. याचे क्षार अवशोषित विच्छिन्न करिण देतात।

अर्थत—वैदोत्तरकाळी ब्राह्मणवर्गांनी आध्यात्मिक उच्च तेमार्फत सामाजिक उच्चतेसाठी ह्म उतरून करणारे. त्याच स्वतः मगही म्हणून घेऊ लागले. अर्थत हे अतिविशेषण म्हणून वेदांत (ऋ. १८, १, १) येऊन हा शब्द अगोदरच सोंबळ झाला होता. त्यामुळे ब्राह्मणसर्वावर्गाने हे विशेषण घेतले आणि खरे ब्राह्मण अर्थत हेच होत अशा प्रकारची नीमासा सुरू झाली. जैव व बौद्ध या दोन्ही संप्रदायांनी अर्थत शब्दाचा उपयोग केला आहे. तथापि या शब्दाचे महत्त्व दोन्ही संप्रदायात फार दिवस टिकले नाही. बौद्धमतानुसार निर्वाणाची शब्दची पावरी दाखविणारा पात्नी मापेतील 'अर्थत' शब्द अगदी भारभीच्या बौद्ध धर्म-प्रयात आढळतो, व त्यात तो दोन अर्थीनी वापरलेला दिसतो, एक बौद्धधर्मी अर्थत, व दुसरा इतर संप्रदायातील अर्थत. इतर संप्रदायात त्याचा अर्थ, त्या संप्रदायातील मता प्रमाणे धार्मिक माणाला योग्य अशी जी उच्च श्रेयात्मक अवस्था त्या अवस्थेप्रत पोहोचलेला मनुष्य असा आहे. या अर्थाने हा शब्द युद्धपूर्व वादल्यात आढळत नाही, पण आरभीच्या बौद्धधर्मी लोकांनी त्या शब्दाचा जो उपयोग केला आहे त्यावरून तो बौद्धधर्म स्थापन होण्यापरी उत्तर हिंदुस्थानात जे जपाननामप्रदाय स्थापन होत

होते त्या संप्रदायांनी त्या शब्दाचा उपयोग केलेला असला पाहिजे, असे स्पष्ट दिसत पण बौद्ध धर्मात या शब्दाचा उपयोग विशेष केलेला आढळतो. त्याचा बौद्ध सांप्रदायिक अर्थ, ज्याने अष्टांगिक मार्ग पूर्ण आत्मज्ञान करून त्यापासून प्राप्त होणारे फल उपभोगिले आहे असा मनुष्य (सम्यक्फलया) असा आहे. अशा माणसाने अष्टांगिक मार्गापैकी प्रत्येक अंगात म्हणजे (१) सम्यक् दृष्टि (२) सम्यक् संकल्प (३) सम्यक् वाक्, (४) सम्यक् कर्मान्त, (५) सम्यक् आजीव (६) सम्यक् म्यापाम (७) सम्यक् मृत्ति व (८) सम्यक् समाधि यात परिपूर्णता मिळविलेली असते (मनुष्य ४. ५१ पुमल, ७३). त्याने इन्द्रियभोग्येच्छा, पुनर्मन्य व अज्ञान ही तीन आसये मिळकली असतात. अहंत हा पुष्ट मनोविकारापासून फार दूर असतो (अजिजम, १२८०). पहिल्या पाच शिष्यांना जेव्हा सचेतन प्राण्यामध्ये शम करणाऱ्या पाच शारांगिक व मानसिक गुणसमूहामध्ये अनारमता दिसली तेव्हाच ते अहंत पदाप्रत्यय वावले (विनय. १. १४) शुद्धाचा पुत्र राहुल याने आसवार विषय मिळविला म्हणून तो अहंत झाला व त्याला पुनजन्म येणार नाही (थेर भाषा, २१९.) प्रत्येक अहंताला संबोधित प्राप्त झालेले असते. या संबोधने सात भाग असतात ते:-स्मृति, धर्मविषय, बल, प्रति, क्षाति, एकाग्रता व समाधि हे होत.

शुद्धाच्या ह्यातीतच अहंत पदाप्रत्यय वावलेले पुत्र व स्त्रिया होत्या व अहंत पुत्रपती लिहिलेली ३६४ सूक्ते आणि अहंत स्त्रियांनी लिहिलेली ७३ सूक्ते इतक्या सूक्तांचा संग्रह अहं अस्तिवात आहे. असा अहंतापैकी पंचरा ज्ञाना तीन विज्ञा (ज्ञानाचे प्रकार) प्राप्त झाल्या होत्या, त्या म्हणजे स्वतःच्या व इतर माणसाच्या पूर्व जन्माचे ज्ञान आणि इतर माणसाच्या विचारांचे ज्ञान संसारी माणसानाहि अहंत होता येत असे. शुद्धाच्या ह्यातीतच अहंत पद वावलेल्या अशा इममाची यादी अनुसर, ३. ४५१ मध्ये दिली आहे. जो मुद्द बनला तो अहंत असे. अगदी आरंभाच्या लेखात ज्या सात शुद्धांगी माहिती आहे त्यापैकी प्रत्येकचे जे वर्णन आहे त्यात शुद्धांगी शब्द येतो वन्मत्तया संवादात अहंताच्या मानसिक व नैतिक गुणांचे व त्या स्थितित जेनाच्या अनुभवाचे वर्णन आहे. शीघ्र निष्कातील पहिल्या संवादात अष्टांगमार्गापैकी पहिल्या अंगाची, दुसऱ्या संवादात धार्मिक शीताने आयुष्कर्म चालविण्यापासून होणाऱ्या फायद्याची व तिसऱ्या संवादात सामाजिक दर्जाची चर्चा असून अहंतपद हा सर्वात उच्च दर्जा असल्याचे सांगितले आहे. चवथ्यात अहंत हाच खरा प्राप्ति असे असून पांचव्या संवादात यज्ञाबद्दल वादविवाद असून त्यात अहंतपदप्राप्ति हाच सर्वोच्च यज्ञ असे म्हटले आहे. याप्रमाणे तेरा संवादांपैकी दहामध्ये अहंताबद्दलच विवेचन आहे. यापैकी शुद्धाच्या शेवटच्या संवादाचा गोपनारा पुढीलप्रमाणे आहे: "मिथुने, मला जे धर्म हात आला तो मी मुन्धत्वि पाविलेला आहे. ती सत्ये

मुन्धत्वा अथवा आर्षा म्हणजे तो मुन्धा आचरा, त्याच्यावर विचार करा, आणि सर्व लोकांच्या कल्याणाकरिता व सुखाकरिता हा शुद्ध धर्म चिरबाल टिकावा म्हणून त्या सत्याचा प्रसार करा....ही सत्ये कोणती? ती सत्ये ही: वस्तु स्मृत्युपस्थान, चातुसम्मस्यपान, वस्तुशुद्धिवाद, पंच अग्निहा, पंच द्वैत्य, पंचबल, सप्तबोधि व अष्टांगमार्ग

विनयसंपादक, २. २४० मध्ये ह्या सात समुद्धाना धम्म विनयाचीं रत्ने म्हटले आहे. ही सर्व मिळून सदतास गुण असून व तीच अहंतपदाप्रत्यय पोहोचलेल्या माणसाच्या अन्तर्ज्ञानाचे भाग होत

अहंत याचा अर्थ वाढत चालला व त्याबरोबर तशा माणसाबद्दल पुण्य भावहि वाढत गेला. जुन्या प्रथात अशी एक चाल साधितली आहे की, एखाद्या मिथुला स्वतः अहंत बनला आहे असे वाटे तेव्हा तो त्याप्रमाणे जाहीर करी. मज्झिमनिकायातील ११२ व्या संवादात अशा नव्या अहंतपदप्रत्यय मिथुला जे सदा प्रश्न विचारीत असत तेादले आहेत. त्या प्रश्नांना त्याने बरोबर उत्तर दिली, तर त्याचा अहंत पदावरील हक्क मान्य करण्यात येत असे पुढे भाष्यकाराच्या काळात ही चाल नामसेप झाली होती त्या भाष्यकाराच्या काळात कोणी अहंत साम्याबद्दलचा नामनिर्देश नाही तसेच द्वास्तोत्तर तिसऱ्या शतकातवर कोणी अहंत साम्याचे उल्लेख कोठेहि आढळत नाहीत अहंत पदाबद्दलच्या कल्पना इतक्या उच्चतर बनल्या की, तें पद प्राप्त करून घेण्यास प्राचीन काळातील थोर पुरुषच लायक होते. अलंकाराळ काळात त्या पुरुष असणे शक्य नाही, असा समज प्रचलित झाला.

संस्कृत भाषेतील अहंत शब्दाचा इतिहास बरच्याहून अगदी विरुद्ध आहे बौद्धधर्मप्रस्थापनेनंतर काही शतकांनी जे बौद्धधर्मी विद्वान् संस्कृतमध्ये ग्रंथ लिहू लागले त्यापैकी कर्तृनिर्णय हाचा प्रथम उपयोग केला व तो उपयोग बौद्ध धर्मात अहंत पदाप्रत्यय बोधिसत्व हे अंतिम ध्येय साध्य करावयाचे असते अशा कल्पना पुढे मादशरानां केली. या काळातील वाङ्मयात अहंतपद ही उन्नतीची परा कोटी असे मानण्याचे बंद पडले होते, इतकेच नव्हे तर प्रलक्ष शुद्धाच्या शुश्रूतून निघालेल्या उपदेशात अहंतबद्दलचा विषयहि नाही. दलितविस्तर किंवा महावस्तु या ग्रंथात हा शब्द कोठेच सापडत नाही, फक्त शुद्धाचे किंवा त्याच्या आरंभाच्या शिष्यांचे एक विशेषण या अर्थाने तो आलेला आहे. दिव्यवदान (मोक्षाचा संग्रह) या ग्रंथात शुद्धावनीन व्यक्तींच्या गोष्टी आहेत, त्यात अहंत शब्द जुन्या अर्थानेच वापरलेला आहे, व तोच अर्थ अशोकाचा भाऊ शौताशोक गाल्या गोष्टीत आहे.

सद्धर्मपुस्तिका या ग्रंथात अहंत हा शब्द पंधरावीत वेळा आला आहे, पण अहंत ही स्थिति शुद्धापेक्षा कमी दर्जाची असे त्यांत स्पष्ट म्हटले आहे.

[सं द भ प्र य—हीरा देविह्वम-डायलॉग ऑफ बुद्ध. आपटे—बौद्धपर्य कर्न—मैनुअल ऑफ बुद्धिद्धम. बौद्ध धर्मग्रंथ (निपिटक). ए. रि. ए. मघोल (अर्हत हा लेख).]

अन्वेषित अस. स्वान्ते आगस्ट—हा एक ख्रीष्टीय पदार्पणज्ञानशास्त्रवेत्ता आणि रसायनशास्त्रज्ञ सार्वीय १९ फेब्रुवारी १८५९ रोजी शॉस्विज्क येथे जन्मला सन १८७६ ते १८८१ सालापर्यंत उप्साला येथे आणि १८८१ ते १८८४ सालापर्यंत स्टॉकहोम येथे त्याने अभ्यास केला सन १८८६ ते १८८८ ही दोन साल त्याने प्रवासांत घालवून रिया येथील विविषक्ला शाळा आणि बुद्धिधर्म, प्राक्ता, अम्स्टरदॅम आणि लाइपझिग येथील विश्वविद्यालये त्याने भवलोकेन केले. पुढे काही काळांन तो स्टॉकहोम येथे प्रोफेसर झाला. विरुद्धि-रूपणाचा सिद्धान्त (विश्वी ऑफ इन्फिनिटिक डिसे-सिएशन) परिणत अवस्थेत आणला म्हणून त्याची ख्याति झाली आहे सन १८८९ साली त्याने या विषयावर एक लेख लिहून तो स्टॉकहोमच्या राष्ट्रीय अँव्हेरेमास सादर केला विरुद्धिरेषणाखेरीज त्याने जीवनशास्त्रासंबंधाने एक सिद्धान्त मांडला; त्याचे असे म्हणणे होते की, अत्यंत सूक्ष्म धीजकणास गति आहे, ही धीजें दशदिशेने सर्व विश्वांत गमन करितात; यत्तील बहुतेक सारां तेजसवी सायाच्या दाहक रणतेने नष्ट न जातात परंतु काही धीजें योग्य परिस्थिति असलेल्या खरय गोलकावर जातात आणि तेथें त्याची वाढ होते.

अलक—(१) हा एक अलंकारशास्त्रज्ञ होऊन गेला. रत्नाकाराच्या हरविजय नावाच्या ग्रंथावर विषय-पदोद्योत नांवाची अलंकारने टीका लिहिली आहे. तो राजानक अयानक याचा मुलगा होता मम्मटाचा अपूर्ण राहिलेला 'काव्यप्रकाश' अलंकारने पूर्ण केला 'अलंकार-सर्वस्वा' वर अलंकारने टीका लिहिली आहे.

(२) एक प्राचीन अज्ञात शहर. अलकचा प्रभू (अलक-नाथ) म्हणून बुद्धसंहितेत (११,५८) उल्लेख आला आहे याचे कर्न आपल्या भापांतरात अलका असे खोलींगिरूप देतो तथापि हे रूप छंदाला जुळत नाही. प्रसिद्ध झालेल्या मूळ प्रथात इश्वाक-रलकनाथी, "इश्माक व रलकचा प्रभू", रलकच्या ऐवजी कुकुल व हलक असे कित्यक पाठ आहेत. परंतु आपल्या भापांतरातील टीकेत, कर्न इश्वाक+अलकनाथी हाच पाठ पसंत करतो, टीकेचा हाच पाठ आहे व 'अलका-नगरी तन्-नाथो राजा' या टीकेचा या पाठाला आधार आहे दुसरी परिचित अलका म्हणजे कुबेराची नगरी होय' अलकचे नाव इतरप्र मुळीच आढळत नाही. ('अलका. पहा.)

अलकनंदा—(अलकनंदा-पुर्वती), ब्रिटिश गहरवाल ह्मिताल एक नदी. ही गंगेला मिळते हिला बायाच नया मिळत असल्याकारणाने हिच्या मार्गांत कवेच सगम आहेत; तेथे स्नानासाठी यात्रा भरतात, उदाहरणार्थ—अंदाकिनी हिला

जेथे मिळते ते नंदप्रयाग, पिंढर जेथे मिळते ते कर्णप्रयाग, मंदाकिनी मिळते ते रद्रप्रयाग व भागीरथी ज्या ठिकाणी मिळते ते देवप्रयाग यापुढे हिच्या प्रवाहाला गंगा असे नाव आहे आकार व स्थान यामध्ये अलकनंदा गंगे भागी-रथीपेक्षा थोड आहे तरी भारीरथीलाच गंगेचा उगम समजतात. हिचे प्राचीन ग्राथिक नाव अजून टिकले आहे. हिचे ग्राथिक स्वरूप असे सांगता येईल की, ही भगवत्प-दीच्या चार प्रवाहांनील, आपण रहातो या दिशेकडील प्रवाह (भाग पंचम अ. १७ गद्य ९) होय. कुबेराची हिमाचलावरील जी अलकानगरी, तिच्या बाह्यप्रदेशा हाच प्रवाह आहे. अलकनंदेस महानदी असेंहि म्हटले आहे. (भार० वन० अ० १४२) गगनदीलाहि हच नाव (भाग ४ ६; ११. २९) आहे (प्रा. की)

अलका—पौराणिक कादर व सरोवर ही कुबेराची कैलासपर्वतावरील नगरी सर्व सुखानी परिपूर्ण अशी आहे 'ययाति हा पुरुषासून तारुण्य घेतल्यावर उत्तरस्थ मेरुपर्वता-वरील अलका नामक कुबेरनगरीत विषयसुख घेत राहिला असा भारतात उल्लेख आहे (म भारत १. ८५) पुरुषा उर्वशंसद याच नगरीत होता (विष्णु पु ४ ६) भूतेश-गिरीवर हे नगर आहे असे भागवतात (४ ६) सांगितले आहे सरकून काव्यातून या नगराचा मोठ्या गौरवाने उल्लेख केलेला असतो 'विभाति यस्या ललितालकायां मनोहरा बैभ्रवणस्य रुक्मी. (भामाविलास २. १०.) असे जगन्नाथपंडितांचे वर्णन आहे.

अ लं का र—(साहित्यशास्त्र पहा)

अलंकार—अलंकाराचा प्रधान हेतु शरीरमेळणाचा होय. आपले शरीर चांगले दोग्रिभत दिसावे ही इच्छा सर्व मनुष्यप्राण्यात स्वभावतः वास करिते पुरुषांपेक्षा स्त्रिया-मध्ये ही इच्छा प्रबळ असल्याकारणाने त्यांना दागिन्याचा फार हव्यास सर्व काळी सर्व राष्ट्रांत इष्टीस पडतो. दागिने म्हटले म्हणजे बहुधा ते स्त्रियांचेच असावायेचे या दागि-न्यांत पुष्कळदा पैसा गुंतून पडला असल्याने देशी न्यायाशाखा पाहिजे तितका पैसा मिळत नाही अशी हद्दी ऐकू येणारी ओरड अगदीच खोटी नव्हे. साधारणपणे शिलका पैसा दागिने काण्यात खर्च होतो विशेषतः जेथे पैसा नसतात किंवा पैसा सुरक्षित ठेवणे कठिण असते अशा ठिकाणी शिलक पैसा दागिन्यात अडकवून ठेवतात. याला गरीब लोक अपवाद नाहीत श्रीमती दागिने खोटे पण मोक्षवान आणि सुबळ; तर गरीबाचे दागिने पाटीभर व हलक्या घातूचे असतात. आपल्याकडील मराठ्यांच्या बायला किती तरी वादीचे दागिने घालतात. गोंड वगैरे लोक तर पितळेचे लठ दागिने घालतात भारवाडी दनांगी तर मृगप्रियच्छन आहेत असा सुशिक्षित छीपुष्पात व राजे-रजवाड्यात दागिन्याची होच कमी होत चालली आहे. नाही तर हिंदी संस्थानिक म्हटला म्हणजे नखसिखात

अलंकारांनी मंडविलेला असावयाचा. त्याची नकल पाठ्यास्य रंगभूमीवर व चित्रपटावर करण्यात येत असते.

अलंकारामध्ये देवकालानुसार पुष्कळ वैविध्य दृष्टीस पडते तेव्हा त्याच्या सर्व तऱ्हाचे वर्णन येथे करणे शक्य नाही; म्हणून थोडक्यात प्राचीन व अर्वाचीन अलंकारांची पौरस्त्य व पाठ्यास लोकांतील माहिती या लेखात खाली दिली आहे.

वेद का ली न अलंकार.—वेदकालातले अलंकारांची शब्द 'सुदपूर्व जग' या विभागांत (पा ४१०-१२) सरिस्तर विवेचिते आहेतच कर्त्संहितेंत महत् हे विशेषतः अलंकारप्रिय दिसतात (१ ६४; ८ २०; १० ७८ सुक्ते ५६) 'ते सुद आमरणाची आपले शरीर शोभविताना. आणि सोमा गेण्यासाठी वक्षस्पावर हार घालतात. स्वम शब्द हारासाठी व अंज हा शब्द सामान्य अलंकारासाठी गोजलेला दिसतो साम्याकापुरव्याच्या व गायत्र्या दाम्याच्या वेदि सहज उद्वेग केलेले आढळतात (५. ८ ४६, ३३; ८. ५४, ११; ८ ६७, २) 'मना' हा शब्द (८ ६७, २) कर अलंकाराची असेल तर तो कोणत्या अलंकारासाठी आहे हे सांगता येत नाही कदाचित हे एन सोम्याचे असुरी नाणे असावे. कथ्या 'दृष्टीचा मणी' कसा भाविक लोकांच्या परिचयाचा आहे. त्याचप्रमाणे प्राचीन काळी मणी ही आपत्ति, दोष वगैरे निवारण्यासाठी गळपात घालीत (सुदपूर्व जग पा. ४११ पाहा) यज्ञ-प्रसंगीहि दागिने लागत हे वेदविद्या भागातील यजुर्वेद प्रकरणावरून (पा १२३) दिसून येईल वाजपेय यज्ञमाध्यं सर्व कृत्विगर्वा सोम्याच्या रज्ज्या घालण्या व होत्याने उधा कंठीत सोम्याची 'वज्र' नामक रत्ने जडविलेली १०० कमल पुष्पे आहेत अशी कंठी धारण करावी असे सांगितले आहे. (आ श्री. सू. उ. पटक ३. ९). इतर यज्ञांनून होते, उद्गाते वगैरेना विशिष्ट अलंकार देण्याविषयी सुचविलेले असते (बौ. श्री. सू. १८, १८; लाट्या श्री सू ८ १०; आ. श्री. सू. उ. ३, ४.)

प्राचीन दागिन्यांचे अवशेष बौद्ध स्तूपत बांधले आहेत (जे. आर ए. एम., १९०८) तसेच प्राचीन मूर्ति-शिल्पात अलंकाराचे प्रकार पाहावयास मिळतात. भरकृत-स्तूपावरील शिरिमा देवतेचा रत्नवस्त्र कमरपट्टा, तसेच इतर मूर्तीच्या कानातील कुंडले व हार ही सर्व प्राचीन अलंकाराची कल्पना आणूत देतात.

वे दो त र का ली न.—पूर्वीच्या काळी विर्येक अलंकार श्री व पुरुष या दोघाच्याहि अंगावर दिसत. मारतीच्या अलंकाराची हास ग्रीक इतिहासकारांनी वर्णिलेली आहे. प्राचीन काळची सुवर्ण, मोती व रत्ने यांची हिंदुस्थानातील मध्यस्थ लक्षात येता हिंदुस्थानातील लोकांस अनेक अलंकार घालण्याची जी हीन वास्त असे त्याविषयी आश्चर्य करावयास नको साधारण प्रतीचे लोक सोने व चांदी

याचे दागिने वापरीत. इतकेच नव्हे तर सोन्याचे दागिने गाई, घोडे व हत्ती यांनाहि भूगारण्यात वापरीत. एका ग्रीक इतिहासकाराने असे स्पष्टपणे म्हटले आहे की, हिंदु-स्थानच्या लोकांनी सर्व जगाच्या अभिरुचीत विषडविले असून लोकांस निरर्थक मोठ्याकीर्ती अतिशय किमती देण्यास लाविले आहे! भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रावरून असे दिसते की, (१) आवेष्ट्य, (२) बघनीय, (३) क्षेप्य, आणि (४) आरोग्य, असे अलंकाराचे चार प्रकार असत पहिल्याचे उदाहरण कुंडल, दुसऱ्याचे कटिसूत्र व अंगद, तिसऱ्याचे नूपुर, व चवथ्याचे स्वनहार.

चूडामणि व मुकुट ही शिरोभूषणे होती; कुंडल हे कर्णाभरण होते. मुक्तावलि (मोखाचा कंठा), हृष्यक व सूत्र ही कंठाभरणे होती; पाटिका व अंगुलिमुद्रा ही घोटात धारण करीत. कैटूर व अंगद ही हाताच्या कोपण्याच्या वरच्या भागाची भूषणे होती; त्रिसर व हार ही गळ्यातली व स्तनमंडलावरची आभरणे होती; व सरल आणि सूत्रक ही कटि भूषणीत असत. हे अलंकार श्रियाप्रमाणे पुढपाहि धारण करीत.

देवता व राजाश्रिया यांच्या किर्येक आभरणाची नावे—शिखायास, शिखाजाल, खंडपत्र, चूडामणि, मकरिका, मुक्ताजाल, वधासि, कुंडल, खड्गपत्र, श्रेणीगुच्छ, दारव, ललाटलंक, धूर, वणिंदा, वणवलय, आपेक्षूक रत्नखलित देवपत्र, कर्णपूर, पद्मलेखा इ या अलंकारांच्या आकृति कशा असत, व कोठे कोणता अलंकार घालीत, इत्यादि माहिती संपूर्णरानें मिळत नाही. तथापि प्राचीन काळच्या उया मूर्ति लेखांनून वगैरे पाहणांकास मिळतात, त्यावरून किर्येक अलंकारांच्या आकृतीची कल्पना करता येते; पण त्यांची नावे त्यावरून कळत नाहीत यासाठी व्याकरणाचे साध घेऊन काही अलंकाराविषयीची माहिती पुढे दिली आहे.

पानांच्या आकाराचे ते असावे असे दिसते. झाडाच्या लहान लहान पानांच्या समूहाचा छंछ हा केंद्र समजून निरनिराळ्या दिशांना त्यांची अग्ने होतील अशा रीतीने त्या अलंकाराची सुंदर रचना केलेली असे. महाराष्ट्रीय श्रियांच्या केशाभरणातदि केतकी (केवदा) ज्या पत्रसमूहाची अशाच रचना केलेली दिसते. शिजे लोक कोक्यावर रानक्षचित मुकुट धारण करीत. अर्जुनाच्या निरीटाचे वर्णन कर्णपूर्वात आले आहे. राजश्रियाना मुकुट नसून, पट किंवा एक अर्धद सोन्याची पट्टी रत्नांनी भूषित केलेली ह्या कपाटावर बांधत म्हणूनच मुस्य राणीस पटराणी किंवा पटमहिषी म्हणत.

कर्णो भरणे.—अमरसिंहाच्या भर्ते याचे कुंडल व कर्णिका असे दोन प्रकार असत. कर्णिकेलाच तालपत्र असेहि दुसरे नाव होते. हा अलंकार कानाच्या घरण्या भागी घालीत. व कुंडल घालण्या आगात घालीत. हा कुंडल राजाच्या शक्तीत हिच्या अमुन त्याचा आकार बाटोळा असावा असे महाभारतावरून दिसते (द्वैय-महाभारत उपसंहार पा. २६०). बायकांची कुंडले पुण्याच्या कुंडलाहून निराळी असत. हेमचंद्र म्हणतो की, कुंडलाच्याच जागी तालपत्र व हा अलंकार घालीत, व कानाच्या मागच्या बाजूस उरिक्षिका, वर्णवु व बालिका हे अलंकार असत.

प्राचीनकाळी हल्लीच्या सारखे दोन्ही कानात सारखे अलंकार न घालता एकाच कानात एखादा अलंकार घालण्याचाहि प्रथा होता, असे दिसते. बाणाच्या कांदेबरीतले चाडालकन्येचे वर्णन पहा (एककर्णी मुकुटपदप्रभा-भवासितकपालभंडालम्). अशा रीतीने एका कानात ताटंक, तर दुसऱ्यात कुंडल, किंवा दुसरा एखादा अलंकार आपापल्या आवडीप्रमाणे घालीत. वासवदत्ता नाटकेत ताटंकाचा विशेष उल्लेख आला आहे.

“रक्षभूपानिर्मितं बालस्य कर्णौ विध्यते” (सूत्रस्थान १६ वा अध्याय.) म्हणजे छोटीरक्षणासाठी औपधी मुळी वगैरे धारण करण्यासाठी कानाला ओंके पाडतात असे स्थु-तांत बक्ष्य आहे त्यावरून प्रथम अशा विविध कार्यासाठी कानात ओंके पाडण्याची चाल पडली, व मागून त्याचा उपयोग अलंकार धारण करण्याकडे होऊ लागला असावा असा रा. वा. गो आपटे तर्क करतात.

बाणमहाने दिलेल्या दधीचिवर्णनात त्रिकंडक नावाच्या एका अलंकाराचे नाव आलेले आहे, व कदंबाच्या कड्याप्रमाणे स्थूल अशी मोठेय व त्याच्या मध्ये मरकतमण्याचा लोलक मिळून हा अलंकार होतो असे ह्याचे वर्णन दिले आहे.

भागवताच्या दशम स्कंधात गोपीचे वर्णन करताना “जव-सोल कुंडला” असा शब्द आला आहे त्यावरून हल्ली मुलांच्या कानातल्या झुलाप्रमाणे कुंडलाचा उपयोग त्या वेळी करीत असत असे दिसते. प्राचीन देवमूर्तींच्या कानात कुंडले दिसतात. त्यांचा आकार गोल असतो, व त्यांच्यावर हुंदर

कारागिरीचे काम केलेले असते. या कुंडलात नाना प्रकारची हुंदर रत्ने बसवीत असले पाहिजेत. शिशुपालवधकाव्यात कृष्णाच्या कुंडलाचे वर्णन आहे. त्यात रत्नांचा उल्लेख आहे. रामायणात लंकेतल्या श्रियांच्या वर्णनात कुंडलात हिरे बसविलेले होते असे म्हटले आहे. महाभारतात दमयंती-स्वयंवरासाठी त्यालेल्या रामाच्या कानात सविं कुंडले होती असे तेथील वर्णनावरून दिसते. त्याच प्रथातल्या कथ्यमु-गाच्या कथेत त्याच्याकडे आलेल्या वेशेचे जे वर्णन केले आहे त्यात म्हटले आहे की, तिचे कान चक्राक पक्ष्याप्रमाणे विचित्र अशा कुंडलांनी झाकलेले होते.

कंठभूषणे.—कंठी वगैरे अलंकाराना प्रेक्षक असे नाव होते. किंचित् लंबमान अशा कंठभरणाचा ललंगेतक म्हणत. ही सोन्याची असल्यास तिला प्रलींबिका व मोत्याची असल्यास उरस्सुत्रिका म्हणत. हल्ली लहान मुलांच्या गळ्यात हाडळी घालतात. आईबाप आपापल्या शक्तीप्रमाणे ही सोन्याची किंवा चांदीची करतात. हो हाडळी घालण्याची चाल आधुनिक नाहीं, पुरातन काळापासून आलेली आहे. फरक इतकाच की, हल्ली ही लहान मुलांच्याच गळ्यात घालतात, पूर्वी मोठ्या मुल्यांच्याही गळ्यात असे.

हल्ली श्रिया व पुष्प गळ्यात सोन्याच्या, प्रवाद्याच्या तुलसीकाष्ठच्या किंवा दद्राक्षाच्या माळा घालतात. पूर्वी माळा मस्तकावर धारण करीत असे दिसते. “मातंगे भाल-सवौ मूर्ध्नि” असा उल्लेख अमरकोशात आहे. मेदिनी-शेषावरून दिसते की, या पुष्पमाळा असत. पण वैदिक ग्रंथात सुवर्ण माळाचा उल्लेख सापडतो. ताच्यमहाभारतात बहकरीया ऋत्विजाना देण्यात येणाऱ्या अलंकाराचे वर्णन करताना उद्गाराच्या सुवर्णमाळा घापी असे सांगितले आहे. शोखाळा द्रवम नावाचा सुवर्णलंकार देत. गोमिलसूत्रात लम्प्रात (माळा धारण करणे) विहित सांगितले आहे. यावरून गोमिलाच्या वेळी पुष्पमाळा शिरावर व स्नातवाड लंकृत्य इत्यादि बचनावरून वर्णमाळा कंठात धारण करीत असे दिसते. याकाळी मालाधारणाचा उद्देश केवळ शोभा हा होता. वण घुले बैराग्यांनी त्याला धर्मीचे स्वरूप देऊन तुळशीच्या काष्ठाने माला धारण करण्याचा प्रथात पाडला, हे विशेष लक्षात घेण्यासारखे आहे.

वैदिक युगात वस्त्रभूषणवर धारण करण्याचा निष्क नावाचा एक अलंकार होता. याचा आकार कसा होता, ते कळत नाही. अमरसिंह ह्याला उरोभूषण म्हणतो. मेदिनी-कोशातहि तसेच आहे. हा दोन्ही कोशकारांनी या अलंकाराचा माला म्हटलेले आहे पण छांदोग्योपनि-षदात त्याला हार म्हटलेले आहे [तमुद परःप्रसूवाचाह हारं त्वाशूद ६.] वैदिक ग्रंथात मुंका नावाचा आणखी एक हारासारखाच अलंकार आढळतो परमारी यमाने प्रसन्न होऊन नचिकेत्यास अशा प्रकारचा एक अलंकार दिव्यवि-धवीचा उपनिषदात उल्लेख आहे.

प्राचीन संस्कृतसाहित्यात हाराविषयीचे उल्लेख कार आहेत हे हार मोलाचेच असत. म्हणून त्यांनी 'मुक्तावलि' म्हणत हाराच्या सराला यथिलता म्हणत. हाराच्या सरांच्या सव्येवरून त्याला निरनिराळी नावे होती. जसे, त्रिशूभपदरी हाराला देवचंद्रक, बत्तीस पदरी हाराला गुप्त, चोवीस पदर असल्यास गुप्ताक्ष, चौतीस पदर असले तर त्यास गोस्तन, बसि पदरी हाराला माणवक व एकच पदर असल्या तर त्यास एकावली म्हणत. पदर एकच पण त्यात सात आठवे मोल्ये असली तर त्याला नक्षत्रमाला असे नाव देण्यात येई. (अमरकोशावरची भानुजी दाक्षिणाती टीका पहा.)

अर्धाचीन साहित्यात देवदक नावाच्या हाराला दावेथरी म्हटलेले आढळते. इंदुचंद्र नावाचा एक हार असे. हा देवाच्या गळ्यात असे. याला एकहजार आठ पदर असत. विश्वचंद्र हाराला त्याच्या निम्मे पदर असत. इंदुचंद्र हाराचे प्रमाण चार हात लांब व विश्वचंद्राचे त्याच्या अर्धे म्हणजे दोन हात लांब समितले आहे. एकसे आठ दिवा एकाशी पदर असून दोन हात लांब असा हार असेल, तर त्याला देवचंद्र असे नाव असे. षोडश पदरी मोलाच्या हाराला अर्धहार या वचव्यान्वीस पदरी हाराला रश्मिपलाप अशा संज्ञा असत. आठपदरी हाराला मेक, पाच पदर असल्यास हारफल्क, सत्तावीस पदरी व एक हात लांबीच्या हाराला नक्षत्रमाला व एक हात लांबीच्या व सोन्याचे मणि व मोल्ये यांनीयुक्त अशा हाराला मणिसोपन अशी नावे होती. मणिसोपन हाराच्या मध्यभागी जर सोन्याचा एक मोठा मणि असेल तर त्याला चाक्रकार अशी संज्ञा असे. एकावलि हाराच्या मध्यभागी असा मणि असला तर त्याला यष्टि असे नाव देण्यात येई.

विक्रमावशीय नाटकात उर्वशीच्या एकावली हाराला वैजयंतिका म्हटले आहे. भागवतात श्रीकृष्णाच्या गळ्यातल्या हाराला वैजयंती माला म्हटलेले आढळते (दशमस्कंध) उर्वशीची वैजयंतिका व श्रीकृष्णाची वैजयंती या दोन्ही एकाच प्रकारच्या होत्या, की निरनिराळ्या प्रकारच्या ते सामता येत नाही.

अंशुरीय.—अंशुरीय, अंशुलीय, अंशुलीयक व कर्मिका ही नावे एकाच अलंकाराची आहेत. या अलंकारावर नवाची अक्षरे किंवा काही चिह्न असे. सध्या या अलंकाराला मोहोर म्हणतात. नंदभामाय राक्षस याची अंशुलिमुद्रा दुसऱ्याच्या हातात घेव्यामुळे त्याचे सगळे नेत्र फुले ही सुप्रारक्षस नाटकातली कथा सुप्रसिद्ध आहे. दुष्यतांन शकुंतलेला दिलेली अंशुलीमुद्रा (अंगठी) शकुंतलेच्या दुखाला कधी कारण झाली ते शाकुंतल नाटकात दाखविलेले आहे. विरेकवेळा या अंगठीत विलापहारक असा खडा बसविला असे मालविकाग्निमित्र नाटकावरून दिसते. ('अंगठी' पहा.)

कटिभूषण.—शिर्याचे कटिभूषण व पुष्पांचे कटिभूषण यांनी निरनिराळी नावे होती. श्रीकटिभूषणाची मेराला, बावी, सप्तकी, रत्नाना व सारसन अशी नावे कोटकार देतात. कटिभूषणाला एकच पदर असल्या तर बावी, आठ असल्यास मेराला, सोळा असल्यास रत्नाना, व बंधवीस असल्यास कलाप अशा संज्ञा असत. (भानुजी दाक्षिणाती टीका पहा). पुष्पांच्या कटिभूषणाला झंझला म्हणत. रामराक्षसाने सारसन हे नाव शिर्याच्या कटिभूषणाच्या यादीत बरी घातले आहे तरी ते पुष्पांचेहि कटिभूषण असावे असे दिसते. कारण शिशुपालवधकाव्यात भीष्मज्ञाने कमरेला सारसन हे भूषण घातले असल्याचे त्यात वर्णन आहे. कादंबरीत मेरालाभरात छुण छुण शब्द करणाऱ्या रत्नमालाचाहि समावेश केलेला आहे. पुर्वपु बंधीच्या वातवदत्ता नाटिकातहि रत्ननेत्र (कमरपट्यात) रत्नमाला असे, अशा विषयी उल्लेख आहे. कालिदासाने रघुवंशात म्हटले आहे:—

अर्धांयिता सखरमुद्रितायाः

पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।

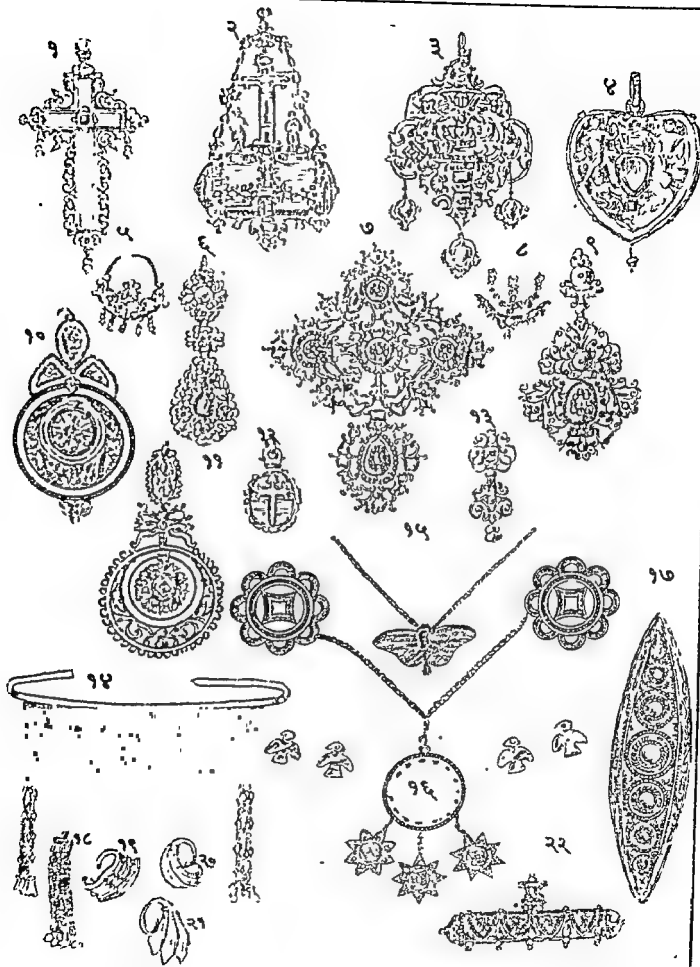
हरयादिदासीदसना तदानी—

मगमग्रापितसूत्रशेषा ॥

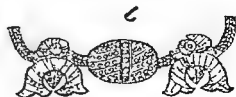
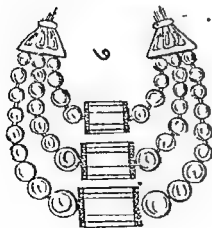
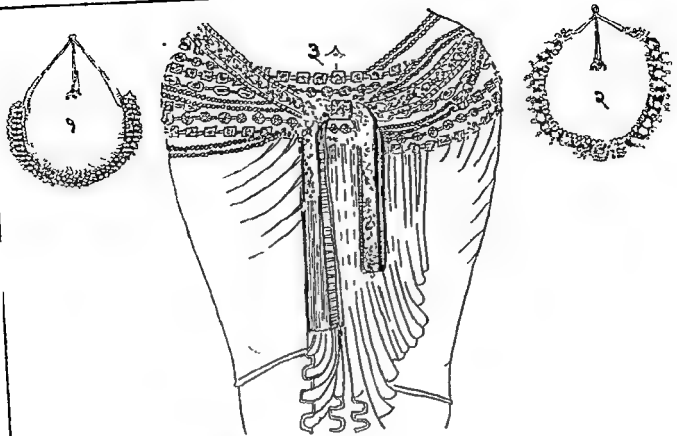
यावरून सोन्याच्या तारेंत मणि ओवून हा अलंकार करीत असे दिसते. ज्या मूर्तीच्या कमरेलाहि अशाच प्रकारचा सुत्रमणिसंयुक्त हा अलंकार दिखतो. सध्याहि मुलांच्या कमरेला घालण्यात येणाऱ्या सोन्याच्याच्या बरदीच्यात सोन्याच्याची सुंदर दृष्टी पडतात. पहा बह नमून सैल व दोरीसारखा लवचिक असावासे दिसते. याचा उपयोग केवळ शोभेकरिता (वस्त्र सजावटकरिता नव्हे) असावा.

पादाभरणे.—याना पादांगद, तुलाचोटि, मंजीर, नूपुर, हंस, पादकटक, बंधीर किथेक नावे होती. ही निरनिराळी नावे एकाच अलंकाराची होती की निरनिराळ्या प्रकारच्या अलंकाराची होती ते सांगता येत नाही. या नावांचेही नूपुर हे नाव विशेष प्रचारात होते असे दिसते. संस्कृत साहित्यात त्याचा उल्लेख बरेवार येतो. पण हा अलंकार कशाचा करीत ते मात्र कळत नाही. बाणभट्टाच्या कादंबरीत चाणक्यकन्येच्या पायातल्या नूपुरात मणी (रत्ने) बसविलेले असावेत एवढे आढळते. मणिमंजीर या मध्यमपदलोपी सामासिक शब्दावरूनहि तोच अर्थ निघतो. तथापि या अलंकाराची आकृति कशा प्रकारची असे याबद्दलचा उल्लेख बरो आढळत नाही. हंसक या शब्दावरून त्या अलंकाराचा आकार हंसासारखा असेल असा तर्क करता येतो. पण तो तर्क, सिद्धांत नव्हे. कारण, हंसासारखा नाद करण्याच्या गुणावरूनहि त्याला ते नाव मिळाले असल्याचा संभव आहे. कादंबरीत नूपुरांच्या शब्दाचे हंसाचे मन आकारिले गेले असा एक उल्लेख आहे. यावरून दुसऱ्या तर्काचा मजबूती येते.

(१-१३) युरोपीय मध्ययुगीन भूषणे. (१४) मुंडायळ ईजिप्शियन काळांतील. (१५-१६) प्राचीन इजिप्शियन जडावाच्या कामाचा नमुना. (१७) प्राचीन इजिप्शियन राणीचें आपल्या कडील केतू कासारखें दिशो भूषण. (१८-२१) कर्ण भूषणे ईजिप्शियन काळातील. एफेसस व हिसार्लिक येथे सापडलेली. (२२) ग्रीक ताईत-मंत्र लिहिलेली कागद ठेवावयाचा. - अलंकार. (प्र. अ)

(1-2) अर्वाचीन अलंकार-डुशी व राज. (3) भारतीय मध्ययुगीन मेखला-भहुत स्वरूप.
 4. भारतीय तारित. (5) प्राचीन भारतीय कर्ण भूषण. (6-8) प्राचीन भारतीय कंठभूषणें
 12 प्र.अ. १८६ पहा.

वा हु भूषणें—केपूर व अंगद हे अलंकार पाहूच्या उत्प्रेमाशी घालण्याचे होते. म्हणजे सर्वां जेथे वायूवद् घालतात किंवा अनंत बाधतात तेथे (दंडात्) हे अलंकार घालीत. कादंबरीत शूद्रक राजाचें जे वर्णन आहे त्यात शूद्रकाचें दंडात केपूर घालण्याचें सांगितलें आहे. केपूरान्वर कवीनं सर्पाची उत्प्रेक्षा केली आहे. यावरून ते गोलाकार असावेत असें दिसते.

मणगटांत धारण करण्याच्या अलंकारांना आवाक, पारिहार्य, फटक व बलय अशी चार नावे असल्याचें आढळते. मेघदूत काव्यात आपसपत विरही यक्ष्याच्या इशतेमुळे त्याच्या हातातले स्वर्णवलय नव्हन पदल्यामुळे त्याचें मणगट रिछ झालें होतें असें म्हटलें आहे (कनक-बलयग्रंथिरिचक्रकोष्ठः) दुर्धृताच्या विरहावस्थेंत कनक-बलय हांगरापर्यंत जात असे असें कालिदासाने वर्णिलें आहे (कनकवलयं सस्तं सस्तं मया प्रतिसाधये). विजयलक्ष्म-काव्यांत धीकृष्णाच्या वर्णनात त्याचें बलय वयसामणि-अक्षित होतें असें म्हटलें आहे बाणभट्टाच्या कादंबरीत चांदालकन्यकेचें बलय रत्नसचिन होतें असा उल्लेख आहे.

बलयाच्या खाली कंकण घालत. माला सामान्यतः 'कर-भूषण' अशी माला असे ('कंकण करभूषणं' अमर-प्रमुखत्वं) मध्ययुगांतल्या संछ्छतसाहित्यात कंकणाचा उल्लेख बरेवार येतो. मनुभूतीनं ज्ञानकीच्या हातात कंकणच घातलें आहे. सीतापरिणयप्रसंगीं धीरामबंद कंकणमोचनार्थं अंतःपुरात गेले अर्जुन कवीनं तराळीन रीतीचा परिचय करून दिला आहे. पण या प्रसंगींचे कंकण सोन्याचें होतें किंवा इडी प्रमाणें सुताचें असे तें यावरून कळत नाहीं. मेदिनीकोशात कंकण हाचावे करभूषण, मंडन व सून हे तिन्ही अर्थ दिले आहेत.

अलीकडच्या काळातल्या साहित्यात पुण्याचा (बांग-च्याचा) उल्लेख पुष्कळ ठिकाणी येतो. बंगालच्या प्राचीन कवींच्या काव्यांतले सुद्धे संखाचे केलेले असून त्यांना काव्यापाठल्याच्या सोयीसाठी खीळ असल्याचाहि उल्लेख साप-डतो अद्याप बंगाल, प्रदेशीं बांगच्या बांगच्या वापरण्यात येत आहेत. पुण्या मराठी काव्यमातृ संखाच्या बांगच्याचा किंवा खीळदार बांगच्याचा उल्लेख पाहण्यात नाहीं. तथापि महाराष्ट्रातील जुनी बागडी उत्तर हिंदुस्थानातील अनेक जातींच्या बांगच्याप्रमाणें वंशाची असावी. बांगच्याचा पैदा करणाऱ्या वर्गास कासार असें मराठीं म्हणतात. आणि हाच शब्द तावट जातीला लावण्यांत येतो. त्यावरून अशी एक कल्पना उद्भवते की पूर्वी तांब्याची जात कांशाची भांडी व बागच्या करीत असावी. बाणी त्यामुळे कांस्थकार उर्फ कासार हा शब्द बांगडीच्या व भांड्याच्या या दोन्ही धंद्यांतील लोकांस चिकटला असावा

नासिकाभूषण.—संरक्षित कवींनी आपादमस्तक शरी-राच्या निरनिराध्या अवयवांवरील अलंकारांचे वर्णन केले

आहे. पण यांत नाकांतल्या अलंकाराचा बरोडि उल्लेख नाहीं. यावरून नाकात अलंकार घालण्याची घाल पूर्वीच्या काळी नसावी असें रा आपटे याना घाटते. (वि. विस्तार पृ. ४६, २)

नाकांत नय, एवंग, त्रिधा खोलक वगैरे अलंकार घालण्याची घाल निःसंशय अलीकडची आहे, व ती मुसलमानांच्या अमदानीतून आलेली असावी असे दिसते, अरब लिखा नाकात नयवंग वेडोळें घालतात. मुसलमान आतीच्या लिखात, व जेथें मुसलमानांच्या अगलाचा प्रभाव विशेष होता त्या उत्तर हिंदुस्थानात, सोन्याच्या तारेंचें मोठे वेडोळें नय म्हणून घाटण्याचा प्रघात पुष्कळ जातींत आढळतो. नय घालण्याचा प्रघात दक्षिणेत मद्रास वगैरे प्रांती फारसा नाहीं, व जो थोडा अक्षित आढळतो, तो शेजारच्या मद्रा-राष्ट्रीय बंधूच्या अनुकरणाने आलेला असण्याचा संभव आहे.

दागिण्याचे साप्रतचे प्रकार.—खिलक राहिलेल्या पंशाचे दागदागिणे करण्याची पद्धति सर्व हिंदु जातींत फार प्रचलित आहे. तिला मिश्रित अमदानीत अलीकडे बँका-मुळे अशासा आद्या पद्धत चालला आहे हिंदुस्थानातील जातिभेदांमुळे दागिण्याच्या पद्धती व प्रकार अनेक आहेत, व निष्ठ जातीचे लोक सांप्रतिक रिपसद्वारुण बादांचेच दागिने विशेष घालतात वरिष्ठ जातींत ऐपतीच्या मानानें सोन्याचे, मोरग्याचे, मळाग्याचे वगैरे उच्च प्रांतीचे दागिने घालतात, महाराष्ट्रातील निरनिराध्या समाजातील लोकांचे अलंकार पुढें देत आहे

हिंदु लिखाचे अलंकार. बांग्यातील—चंद्रदोर, गुळाबाचे, फूल, नाग, गजरा, बिंदी, बिजरा, केतक, शस्त्री, मूद, फिरकीचे फूल, अमफूल, कागातील—पुण्या बाळ्या, कुर्बी, वड्ड, काप, कागातील—नय, मोरणी, गळ्यातील—धगळ, सून, वयडीक, एकदावी, दुदरी, चंद्रदोर, पुतळ्याची माळ, कटा, मोहनमाळ, पेठ्या, हातातील—पाटल्या, गोठ, तोडे, जवे, कांजणे, मोदल्या, बाकी. पायातील—तोडे, मोरग्या, ओडवी, गेंद, मासीक्या बाळे.

मुसलमान लिखाचे दागिणे.—लातजान, चांदसार, मोर, टिका, पांताबाळीया, करणकुल, छमका, मुगडी, बिमली-की बाळी, सुररी, इर, नय, मुलाक, कात, वेसरी, दानिया, तुलसीपाटीया, कंठी, कपाळी, माळ, अक्षफाकदार, चीन-माळ, चंदनहार, बापुवेंद, जहागिरी, कंगण, चांदनी, चुडी, अंगठी, तोडे, कट्टार, मकोडा, फामती, पेशेच, चांदवा, बिचवा.

मुसलमानी दागिण्यांची बरीच नावे हिंदु दागिण्यांशी सदृश आहेत. त्यांची कारणें दोन दिसतात. एक तर बरे-चसे मुसलमान मूळ हिंदु असल्यामुळे हिंदूंचेच अलंकार त्या समाजांत निरले. शिवाय या दागिण्यांच्या वायतांत परकी अस्तत्त मुसलमानांनी हिंदूंनील वदुविध अलंकारांचे अनुकरण केलें असावे.

पारशी दागिने.—पारशी दागिने हिंदुप्रमाणे विविध प्रकारचे नसतात. ते सोन्याचे तसेच हित्याचे, व मोत्याचे असल्यामुळे फार किमतीचे असतात. कान, हात व गळ्या या तीन ठिकाणीच पारशी दागिने घालतात, व ते बहुधा हिन्द्यांमोल्यांचे असतात. सोन्याच्या दागिन्यांपेक्षा हिन्द्यामोल्यांकडे भर अधिक आहे. गळ्यात मोल्याचे दागिने, व हातात हिरेजडित बागच्या घालतात. श्रीमंत स्त्रीच्या अंगावर सुमारे तीन ते दहा हजारपर्यंत किमतीचे अलंकार असतात.

हिंदु दागिन्याच्या उपयोगासंबंधाने सौंदर्य व द्रव्यसंच-येच्छा या दोन हेतूंसोबत एक निराळाच हेतु ईश्वर लेख-कानी सुचविलेला आहे. (बॉरे गॅलिलियर—पुणे भाग १ ला परिशिष्ट डी.). त्याचे म्हणणे असे की, केंसातील दागिने हे मूळ भूतालेताना पळवून लावणाऱ्या भिन्साचे असत. दागिन्याची नावे सूर्य, चंद्र, नाग, कूर्म वगैरे संरक्षक देवता, किंवा पवित्र मानलेले तुण, फल, पत्र, पुष्प वगैरेचा अस-तात. तसेच पवित्र मानलेल्या प्राण्याचे दात व इतर किलेक शरीरभाग अंगावर धारण करण्याची चाल आढळते. दागिने घालण्याला शरीराचे भाग, जेथून गुंते माणसाच्या अंगात शिरतात अशी कल्पना आहे तेच म्हणजे डोळे, कान, नाक, गळ्या, वगैरे निवडलेले आहेत. हातापायांच्या बोटांमधूनही गुंते शरीराच्या आतबाहेर जातात अशी समजूत अस्तित्वा-मुळे तेथेही काही मिन्नस घालावयाचे असतात. पवित्र मान-लेल्या तुळशीच्या झाडाच्या काठाची माळ गळण्याच्या पूर्वे-पद्धतीपासून तुळशीपत्री किंवा हल्लीची हल्ली; दर्भ व दुर्वा यांची पवित्रके याच्या पासून सोन्याची पवित्रके, आंगठ्या वगैरे; कोकणात माताच्या लोंब्या किंवा तुंगडी घालण्याच्या पद्धतीपासून हल्लीची कानातील तुंगडी, वगैरे प्रकारच्या दागिन्यासंबंधाच्या उपपत्त्या सुचविण्यात आल्या आहेत. तसेच काही काही जातींच्या रत्नांमधे भुतांना पळवून लाव-ण्याचे सामर्थ्य असते अशी समजूत हिंदुस्थानात आहे; व तशीच ईंग्लंडात सतराव्या शतकापर्यंत सार्वत्रिक होती व अद्यापिही काही अंशी आहे. 'बिशप् सायकल' व 'बेबीन कोरल' यांच्या अंगां भुतांची बाधा टाळण्याचा गुण असतो असे आजही किलेक लोक मानतात. नवग्रहांना प्रिय अशी नऊ प्रकारची रत्ने मानलेली आहेत, व विशिष्ट मद्राची पंधा टाळण्याकरिता त्याला प्रिय अशा रत्नाचा दागिना विशेषतः अंगठी घालण्याची चाल प्रचारात दिसते.

पादाभ्य अलंकार.—कालानुक्रमे पाहता पश्चिमे-वल्ली ईजिप्त देशाची संस्कृति सर्वांत जुनी होय. पण ती हल्ली भूत असल्यामुळे जुन्या यजुर्गता वगैरे से अलंकार सापडतात त्यावरून प्राचीन ईजिप्शियन अलंकारांची कल्पना केली पाहिजे. दाहद्वार येथे १८९४-९५ मध्ये जे. डी. मार्गन याला ईजिप्शियन १२ व्या राजघराण्यातील (ख्रि. पू २४००) राण्याचे अलंकार सापडले आहेत. तसेच इतरांना

इतरत्र सापडले आहेत. त्यात सोन्याचे रत्नजडित अलंकार व सोन्याचा मुलामा दिलेले अलंकार आहेत. त्यात आंगठ्या, सांखळ्या, करमूणें, मुकुट, वगैरे प्रकार आढळतात. असुरी लोकांचेहि प्राचीन काळातील करमूणें, कंठभूषणें, कर्णभूषणें, वगैरे अलंकार सापडले आहेत. कीट वेदात सापडलेल्या प्राचीन सौत्यवान् वस्तूंत एक प्रौढाची लहान तरवार सापडली असून ती सोन्याच्या पत्र्यानें मढविलेली आहे, व तीवर सिंह व रानटी बोकड यांची चित्रे आहेत. प्राचीन ग्रीक संस्कृतीतले सौत्यवान् मिन्नस ख्रि. पू. ७ व्या ६ व्या शतकापासूनचे सापडतात. ग्रीक, एट्रस्कन व रोमन या तीन जातींच्या लोकांतील अलंकारात फार साम्य आहे. प्राचीन ग्रीक अलंकार फारच नालुक व छंदूर असत. त्यांचे नमुने ब्रिटिश म्यूसियममध्ये आहेत. एट्रस्कन लोकांच्या प्राचीन अलंकारावर रवे वाढण्याचे काम (मॅन्स्युशन) फार सुचक केलेले असते. व तें कसे करात असत यावरून बरेच दिवस कोडे होतें; पण तसले काम करणारे कारागोर अगदी प्रातात (दक्षिण इटाली) आढळले व त्यांच्या मार्फत ह्या कलेचा प्रसार मेक्स व इतर ठिकाणी झाला. रोमन लोकांत मोठाले सौत्यवान् खडे बघविलेले दागिने करण्याची पद्धति विशेष प्रचारात आली. रोमनसाम्राज्य नष्ट झाले व रानटी लोकांची सत्ता युरोपवर बसली. त्यावेळी नवी द्रव्यतिक पद्धति वाढ पावली. तिचे नमुने १८३७ मध्ये सापडले ते युबॉरेस्ड म्यूसियममध्ये आहेत. या पद्धतीला मेरोगिडिजियन असेहि नाव आहे. या पद्धतीचे दागिने स्पेन ते सायबेरियापर्यंतच्या सर्व देशात आढळतात. याच्याच तोंडीची कॅसिटिक पद्धति विशेषतः ब्रिटिश वेदात वृद्धिमत झाली. आयर्लंडात या जुन्या पद्धतीचे सोन्याचे दागिने ख्रि. पू. पहिल्या शतकाच्या सुमाराचे सापडले असून ते ब्रिटिश म्यूसियममध्ये आहेत. जुन्या पद्धतीत उत्क्रांति होत जाऊन लोकांच्या शतकात इटालियन रिफॉर्मेशन संस्थानात ही कला अगदीं शिखरास पोहोचली. मुलाम्याचे काम, जडावाचे काम, नक्षी काम, माणसाची व जनावराची चित्रे नकसण्याचे काम, वगैरे सर्व वाचतात त्या काळात झालेल्या उत्कृष्ट कामाची बरचढ तर राहोच पण बरोबरीहि हल्लीच्या काळात फारशी होत नाही. व्हिक्टोरिया व आल्बर्ट म्यूसियममध्ये सर्व युरोपा-तील पुरातन काळापासूनच्या सर्व पद्धतींचे अलंकार संग्रहित केलेले पाहण्याचा सापडतात. १८५१ मध्ये लंडन येथे भर-लेल्या प्रदर्शनात प्राच्य विशेषतः हिंदुस्थानातील दागिने मांडले होते, तेव्हापासून सारताय पद्धतीशी विशेष परिचय होऊन युरोपीयानी त्याची फार स्तुति केली आहे. अलीकडे १८९५ च्या सुमारास युरोपीय कलेमध्ये रेने लालीक यानें मोठी काति घडवून आणली आहे. त्यानें सोनारकाम, नक्षीकाम, मुलाम्याचे काम व जडावाचे काम या चारहि वसांचे एकीकरण करून अलंकार करण्याची नवी पद्धति अमर्यात आणली. रत्नांच्या मावतीतील रत्नचिपणाच्या

म्हणजे "गारगोटोपेक्षा हिरा उच्च" वगैरे परंपरागत समजूतीस फाटा देऊन त्याने हिरा, पाच (एमेरल्ड), माणीक (रुबी), नील (सायफर) वगैरे उच्च रत्नाना पार्श्वमार्गी (बॅकग्राउंड) बसवून अकीक (तांबडा दगड-कार्नेलियन), गोमेद (बॅगेट), मालाकाइट (हिरव्या रंगाचा व रेशमासारखा तकाकी असलेला दगड), पोवळी (कोरेल), राहूचा खडा (जॅस्पर = यासोफ), वगैरे साध्या आर्तीच्या खज्वाना कधीकधी प्रमुख जागी बसविण्याचा उपक्रम केला. शौरस्तिक (ओपल = शिरधातू) हा तर त्याचा विशेष आवडीचा दगड होय, आणि रेंनेने पुस्तकार केल्यामुळे त्याला फ्रेंच रनसहित दागिन्यात मोठा मान मिळू लागला आहे. रेंनेच्या पद्धतीचे अलंकार रोमच्या वापराला गैर-सोयीचे व फार विक्षिप्तपणाचे असतात असे आक्षेप येऊ लागले आहेत. शिवाय खज्याचा बहुमोलपणा हा गुण लक्षात न घेणे ही गोष्टही जगाहिरी कलेच्या दृष्टीने आक्षेपाई आहे.

तथापि रेंनेने फ्रान्समध्ये उपक्रमिलेली क्रांतिकारक पद्धति इंग्लंड, बेल्जियम, जर्मनी, आस्ट्रिया, रिवरसलंड, रशिया, युनेटेड स्टेट्स, वगैरे देशात हळूहळू पसरली आहे. मान अलीकडील कारागिराच्या कलेच्या दृष्टीने आर्यत उत्कृष्ट अशा झिन्सात, वापरावयाच्या दृष्टीने आवश्यक असा जो टिकाऊपणाचा गुण तो मुळाव नसणे हा मोठा दोष सर्व देशात कायम आहे त्यामुळे असले अगदी उत्कृष्टोत्कृष्ट मिश्रण अगावर घातल्यापेक्षा पेट्रीत राहिल्याने अधिक सुंदर दिसतात.

आधुनिक दागिने—आज युरोपात जे दागिने दिसतात ते अगदी नवीन नसून, त्यातील बरेचसे प्राचीन ग्रीक व रोमन अवशेषात पाहावयास सापडतात. हिरे, पाचू किंवा इतर रत्नाची वेलेली टाय पिन, घळ्याळाची साखळी, अगदी व प्रिस्ती मिथुकाचे धार्मिक अलंकार यापेरीज दुसरे अलंकार पुष्पवर्ग वापरीत नाही. साधारणतः असे म्हणता येईल की पौरस्त्यापेक्षा पाश्चात्य लोक दागिने कमी वापरतात. २० व्या शतकात तर मागल्या शतकापेक्षा फार कमी दागिने घालण्याची साधारण लोकांची प्रवृत्ति होत चालली आहे, व सुवकण्या आणि सुंदर घाटणी या गोष्टीकडेच दागिने घेताना विशेष लक्ष देण्यात येते.

धार्मिक दागिने—इस्तीदती किंवा लाकडी मण्याची माळ, तर्तें "क्रुसिफिक्स" (क्रुसावर लाविलेली प्रिस्त प्रतिमा) अडकविलेली माळ, ही गळ्यात घालण्याची आवड सर्व रोमन कॅथोलिक देशातून दिसून येते. सोम्याक्याचा क्रम तर सर्व ख्रिस्ती मुलूखात मान्य झालेला दिसतो, व ज्यांना माळ किंवा क्रुसिफिक्स यात मूर्तिपूजेचा गंध आहे असे वाटते ते सुद्धा वैषडक क्रुस वापरतात.

तोडगे—जरी पुष्कळसे दागिने पूर्वी भाविकपणे तोडगे म्हणून वापरले जात तरी सध्या त्यातील रुढ प्रभावाची कल्पना बहुतेक नष्ट झाली असून केवळ शरीरभूषणाकरिता

ते वापरले जातात असे दागिने म्हणजे नाळ, चाल्यानी झोम्वर, काळ माग्वर, स्वस्तिक वगैरे युरोपियन युद्धापासून जर्मनीतील समाईतिवद्ध असलेल्या पक्षातील लोक मगल दाखवू म्हणून स्वस्तिक चिन्ह वापरतात हे विलक्षण वाटते. वद्धा, आशा व अनुकंपा ही दर्शविण्याचे चिन्ह म्हणून क्रुस, नागर व हृदय याचा एक आकृति बनवून ती पुष्कळ लोक धारण करतात. काही नाणांविही तोडगे म्हणून गळ्यात घालतात.

विहदे व पदकें—ग्रेट मिशनमध्ये शाळा व कालेने याची विधिष्ट "बूचेस्" व टाय गिन्स असतात, व ती मुख्यत्वे करून विशाक्रीत सध्याविषयक भावना उद्दीपित करण्याकरिता, व तसेच शोभेकरिता म्हणूनही असतात. सैन्य आरमार व शाळा यातून बाक्षिसादापल पदकें देण्यात येतात, पूर्वकाळाप्रमाणे आताही राष्ट्रीय प्रसंग सानरे करण्याकरिता अशी पदकें तयार करतात.

स्मरणचिन्ह—रोम अगदी लहान फोटो आत असणारे सान्याचे लॉकेट (तारित) हा एक सध्या आवडता दागिनाच होऊन बसला आहे तो दिसेल असा वापरीत नसून कपट्याच्या स्यात असतो. युद्धकालीन स्मरणचिन्हे, ही सूचवारच्या अडकविता येणाऱ्या लष्करी शुभ्या किंवा सोन्याने मढविलेली वडुकीची गाळी, या तऱ्हेच्या रूपात अलंकारीभूत झालेली दिसतात.

लगाची आगदी सर्व विवाहित स्त्रिया व काही पोट पुष्प वापरतात ती साधी सोन्याची केलली अमते चादीनसयाची अगदी बहुधा सोन्याची असून लग्नाच्या अगदीपेक्षा पातळ असते. रुधी कधी तर्तें खडेही बसतात यायका आणूड बाळाचे वपडे वापरावयास लागल्यापासून वागव्या पुष्कळ प्रचारात आल्या. हिरे, मोती, पाचू विलमणी लाल हीं अतिमौल्यवान् रत्ने म्हणून गणली जातात खऱ्या अवरमर्गसाच्या माळाकडेही लोकांचे लक्ष जाऊ लागले आहे. परंपरापर्यंत सुरेख नक्षोदार चादीचे पटे व ज्यांना चादीने मढविलेल्या इस्तीदती पेट्या चादीच्या पेन्सिली वगैरे अडकविल्या आहेत अशा साखळ्या रुढ होत्या. हल्ली बायकांना वैशाच्या पिशवीला चादी सोन्याच्या साटाळ्या, छत्रीकाठीला सोन्याच्या मुठी, टोपोला फात आणि मन गटावर बळ्याळ या गोष्टी आवडू लागल्या आहेत. साय काळची बत्ते—जो किलेकदा रत्नविभूषितही असतात—खुलून दिसण्यासाठी व नक्षनाप्रमाणे काही विशिष्ट गोष्टींची रूपा पसरावी म्हणून बायका केसात हिच्यामात्याचे दागाने घालतात.

सद व मंत्र—वैद्य—महाभारत उपमहारा व जो आपटे—पूर्वीच्या काळचे अलंकार (वि विस्तार पु ४६, २) ए रि ज्युएली, बोवे गें, कुमारस्वामी—आर्टम् ऊड कॅफ्टम ओफ इंडिया इ.]

अलंकार—काश्मीरच्या "चरिद (१९२९-३०) सभावा दिवाण हा जातीचा ज्ञानग होता याच्या मापाचे

नाव विशावते. याचा भाऊ जो प्रयात धंखकवि याने केलेला धांडबोरन नांवाचा सहकृत ग्रंथ, फसा उतरला आहे हे पाहण्यासाठी भावच्या मागण्यावरून याने पहिल्याचो सभा केली त्या वेळेस ३० पंडित जमले होते. त्याचो नावें यंत्रप्रमाणें—अनंदकवि, जैयधिक, आनंदकवि दुसरा, कल्याणकवि, गंगकवि, गोविंदकवि, जनकराज वैदिक व व्याकरण, जहदण, शिंदकमासास, तंत्रकठ, त्रिलोककवि, मीमांसक, द मोदर, नंदन, नागकवि, पट्ट पट्टराज कवि, प्रगट भू मंडनमवाचा पुढवतु यांगराज, रमयदेव, रम्य-रमेल चांगल लक्ष्मीदेव सोष्टरवि, वार्ग शूर, श्रीकंठ, श्रीगर्भ, श्रीगुण, भावस्व, बाष्ट व सहल हो माहिती अर्वांचोय कोशकार पुढर सोधोवारून देतात.

अलख युलाखी—हा कवि जातीचा साठोदरा गुजराथी ब्राह्मण अनंदाकद येथें रहात असे. हा राजकर्मताणु याची हाता. याची मान्यता लोकांत चांगला असल्यामुळे लोक याच्या पादुकांची पूजा करितात. याने गुजराथा भाषेंत पदे वगैरे कविता पुष्कळ केलेली आहे व हा दालि-पाहून १७९० मध्य होता अशा विषयी चांगला पुरावा आहे (म ख अ कोश)

अलखनामी—यास अलखगीर किंवा अलखिया अशीहि नांवें आहेत अलखनामी हा शब्द अलक्ष्यनामन् या शब्दावरून व अलखगीर हा शब्द सहकृत अलक्ष्यगिरि या शब्दावरून निघाला असावा. हें दसनामी शैवपंथातील गोसाव्यांच्या जातीचें नांव आहे. अलखिया हे हिंदुस्थानी अलख शब्दापासून बनलेले नाव असून त्याचा अर्थ अलखाचा अनुयायी असा आहे.

उत्तरहिंदुस्थानातील अनेक शैव पैराय्याना ही नांवें योग्यतात अलखिया हे नांव सर्वोच्च लावितात, पण दसनामी पंथातील पुरी वर्गाच्या एका पोटवर्गीतील लोकांचाच फक्त अलखनामी म्हणतात व गीरवर्गीतल्यानां अलखगीर या नांवाने संबोधितात हे वैरागी 'अलख' असें ओरडतात. म्हणून या सर्वोच्च 'अलखको जगनेवाले' (अलक्ष्याला जागे करणारे) अशा शब्दांनी साधारणपणें ओळखण्यात येते. शैवसंप्रदायाच्या इतर पंथांतील लोकसुद्धा आपणास अलखिया म्हणवितात, पण खरे अलखिया आपली एक अगदी निराळी जात मानून, गोरखपंथ्याप्रमाणें कान फाडणें वगैरे कांही जातिविशिष्ट चाली पाळीत नाहीत.

परमेश्वर अगोवर आहे (अलखियाच्या शब्दांत "अलक्ष्य" आहे) या मुद्द्या कल्पनेवर सर्व अलखियांचा धार्मिक मतें उभारलेली असून, त्यातील बहुतेक एकमेकाशी जुळतात विकातेरचा अलखगीरपथ एका चांभाराने स्थापन केला असें सांगतात (गेंसडीयर आफ विकातेर, मेजर पोलेट कृत, १८७९). त्याच्या अनुयायांनी त्याला लाल-गीर अशी पदवी दिली होती. त्यानें मुस्लिमूजवा इनकर करून, केवळ अलखकीला भजण्याविषयी आपल्या अनुयायांना उप-

देश केला. त्याची सर्व उपासना अलखनामस्मरणात साठ-विलेली असे, दानधर्माकडे प्रवृत्ति असे. हे हिंसा करणें व मासाचा अप्रत्याचा कामी उपयोग करणें निषिद्ध मानतात. माघवृत्ति घारण करतात. परलोक किंवा मरगोस्तर अवस्था मुर्खाने मानीत नाहीत. शाराशरीरवर सर्व नाश पावतें व शेवटी शरीराहे महाभूतात विरून जातें असें यांचे मत होतें. आपल्या शिष्यांच्या नजरेपुढे त्यानें जें अस्मिन्मये ठेविलें होतें, त्याची प्राप्ति या जन्माचें पांडित्य, स्थिर समाधि व शांति यांचा लाभ घडून येण्यानें होतें असें तो मानीत असे. सृष्टींतल्या जीविनांचा अभाव असल्यानें स्वर्ग आणि नरक किंवा सुख आणि दुःख मनुष्याच्याच ठिकाणी व याच आयुष्यात भगतात असें तो मानीत असे.

अलखियाचा पोशाख विचित्र असतो. अंगात एक लांब पोंगडासारखा पायथोळ टांगरला व बांध्यावर एक वाटोळी किंवा उंच निमुळती टोपी असते. ते निक्षेपरी असतात तरी उघड भिक्षा मागत नाहीत. ते एखाद्याच्या दाराशी जाऊन "अलख क्हाओ, अलख-वी ल्याओ" असें ठराविक आवाजात ओरडतात. जर त्यावेळी भिक्षा वाटली तर घेतात, नाहीतर एकदम निघून जातात. हा एक शांत निष्पदवी भिक्षेकऱ्यांचा वर्ग आहे असें समजण्यात येतें.

लाखगीरचा काल सापडत नाही व त्याचप्रमाणें या संप्रदायाला मूलभूत असणारा विशिष्ट सिद्धान्त केव्हा उगम पावला हेहि माहीत नाही. परमेश्वर विचारमाध्य, त्रिगुण व अतर्क्य आहे, हा सिद्धान्त सर्वे मतातून दृष्टीस पडतो; पण भक्तिमार्गीच्या प्रसारासुद्धे गेल्या हजार वर्षांत या सिद्धान्ताला चांगले मूर्त स्वरूप दिले गेलें आहे. शिवाय भक्तिमार्गाने याला एका कल्पनेची जोड दिली ती ही की, परमेश्वराला मनुष्याचा कमकुवतपणा व दोष याविषयी दया येऊन तो दृश्य स्वरूपांत प्रगट झाला आहे, तेव्हा सगुणदेवतेची आपण उपासना केली पाहिजे. भक्तिमार्गाचा श्रेष्ठ पुढारी म्हणजे तुलसादास (१५२३—१६२३). याने परमेश्वराला ज्ञानातीतता पुष्कळ वर्णिली असून, या मनोवाक्यमणेवर अशा परमेश्वराला आर्ज्यवण्याचा व मोक्ष मिळविण्याचा एकच मार्ग आहे असें वारंवार सांगितलें आहे. तो मार्ग म्हणजे रामस्वरूपात परमेश्वराने घेतलेल्या पुण्यावताराची उपासना करणें होय, अलखियांचीं मतें या विषयक आहे. ते मूर्त देवतेला मानित नसून, अद्वैतवेदान्ताचाच जणू काय पुरस्कार करतात असें वाटते. शंकराचार्यांना गुरु समजणारे शैव "गीर" हे उपपद लावीत असतात, या संघर्षात "लाल-गीर" अलख—गीर यातील "गीर" हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. यावर कदाचित् जैन मताचा पणका बसला असेल; कारण राजपुतान्यांत बरेचसे जैन आहेत. यौद्धमतांशी तर लाखगीरचीं तलें आस्त जुळतात. पण तो धर्म हिंदुस्थानांत ज्या वेळी भरभराटीत होता त्यावेळी लाखगीर जिवंत होता असें म्हणण्याला

आपणापाशीं काही पुरावा नाही तुलसीदासाच्या नावाने प्रसिद्ध अथवा त्या एका छोट्या पद्यात जो अलखियाचा उल्लेख आहे तोच पहिला अथवा असा घाटवें एका अलखियाशी त्याचा जेव्हा वादविवाद झाला त्यावेळीं तुलसीदासाने असे प्रतिपादन केले. अलखाला पाहण्याचा जो एकच मार्ग तो म्हणून त्याला रामस्वरूपातून पाहणे हा होय अलख्याशीं सदा अथवा एक अथवाचिन् वय मुकुंददास नावाच्या एका साधूने १८५० च्या सुमारास ओरिसात स्थापन केला मुकुंददासाला त्याचे अनुयाया अलख्या अवतार समजत पण स्वतः मुकुंददास आपल्याला या अलख्यां विषय सवय असणारा एक असे मानित असे, व त्याच्या मते अलख निराकार सर्वव्यापी व विद्वान असा होता इतर बाबतीत त्याची मते उत्तरहिंदुस्थानातील अलखियासारखी असत १८७५ त मुकुंददास बारल्यावर त्याच्या पंथाला ओढवी लागली तथापि अद्याप ओरिसाच्या पश्चिमेस सयलपुर जिल्ह्यात याचे अस्तित्व दृष्टीस पडतें [गोसावी दसनामा पाह]

[स द र्भ म थ—कू—दि द्राईस ऑड कास्टस ऑफ दि नॉर्थ वेस्टर्न प्रोविन्स ऑफ ऑथ (१८९६) एच एच विल्सन—एसेज ऑन दि रिलिजन ऑफ दि हिंदू इ. अ. पु २२ (नोट्स ऑन तुलसीदास) प्रोसीडिंग्स ऑफ दि वेमॅल एशियाटिक सोसायटी, १८८२ प्रीयरसनचा एरिए मॅप ऑफ अलखनामी लेख]

अलगरकोविल—(मद्रास हिल्स) मद्रास जिल्ह्याच्या मेळूर तालुक्यातील एक देवस्थान उ अ १०° ५' व पु रे ७८° १४' हे देवस्थान मद्रास शहराचा ईशान्येस १२ मैलावर आहे देवालय फार प्राचीन असून कळार व इतर चोरी करणाऱ्या जातीची या देवालय फार अफिम आहे चोरी करून आणलेल्या मालांपैकी काही भाग ते या देवालय अर्पण करतात देवळासमोरी वती एक मोठी मीत आहे आदि महिन्याच्या अमावास्येस येथे मोठी जत्रा भरते, त्या वेळीं हजारों यात्रेकरु येथे जमाता देवळाचा वराच भाग मोडकळीस येत चालला आहे येथून तीन मैलावर अलगर होंग रावर एका सन्यावर एक इमारत बांधली आहे त्या सन्याच्या पाण्याच्या अर्गी सर्व पापाचा सहार करणारी शक्ति आहे, असा तेथील लोकांचा समज आहे (इ मॅ ५-१९०८)

अलतार्द पर्वत—याचे मोंगोलियन नांव अलतदन—उला (सुवर्णगिरी) आशिया खंडात हे नांव निरनिराळ्या अर्धी भाषांत पाश्चिमीय व मोंगोलिया या देशातला हा पर्वत प्रदेश स्वित्झर्लंडाप्रमाणे असून त्याचे क्षेत्र मात्र बरेच विस्तृत आहे

“ सायतुचेम अथवा कोलिव्हन अलतार्द पर्वत ” हा या प्रदेशाचा जणू काय कणा असून उत्तर अ ५१° ६० व पूर्व रे. ९८ यांच्या दरम्यान असलेल्या (सायन) पश्चिम टोंका कडे उत्तर अ ४९° व पूर्व रे ८६° असा या

भागापासून ईशान्येस हा पर्वत पसरलेला आहे तिबेटाची उंची ९-१० हजार फुट पर्यंत आहे ६७०० फुट पर्यंत भाग बहुतेक रूपां—छादित असतो पर्वतावर थोडे घाट आहेत दक्षिणेकडील उलन—दन घाट व उत्तरेकडील चपचन—दन घाट हे दोन नमूद कारण्यामारखे आहेत या भागात काही सरोवरे आहेत, त्यापैकी डुवसा—नोर, किरगिझ—नोर, दुर्गा—नोर, कोवदी—नोर वगैरे महत्वाची आहेत

या स अ ल तार् ई प र्व त—याला “ एकटाव ” ‘ मोंगोली अलतार्द ’ असेहि म्हणतात हा दोन जाडींनी समांतर रेंवेत असणाऱ्या खोंगराळींनी घालेला असून त्या ओळी ९९° अक्षापर्वत पसरलेल्या आहेत ९४° अक्षापासून पर्वताचे निरनिराळ्या दिशास पसरणारे अस फाटे आहेत यांना विवक्षित स्थानिक नावेहि देण्यात आलेली आहेत यांवर ‘ किरगिझ नावाच्या भट्ट्या रानटी लोकांची वस्ती आहे

सायतुचेम पर्वताच्या बायबेकडील भागांत अति उंच असे एक दुर्गिरी शिखर (उंची १४८१० व १४५९० फुट) आहे. येथून दऱ्याच वर्कवाहिनी नद्या उगम पावतात पर्वतभाग असटप दऱ्यांनी व कच्चींनी भरलेला आहे दऱ्याच खोऱ्यातून लोकवस्ती आढळते. मुख्यत “ युवा ” तुलमा “ “ भुक्मा ” वगैरे खोऱ्यात वस्ती परीच आहे दुसऱ्या काही दऱ्यांखोऱ्यात उदाहरणार्थ, वशाकजस, चलाइसन, बलचा वगैरेत भ्रमणवृत्ति करणारे टेलनघाट अथवा टेलन नांवाचे रानटी लोक वस्ती करून आहेत लगतच टेलनघाट नावाचे एक सरोवर आहे याची लांबा ४८ मैल, रुंदी ३ मैल व एकदर क्षेत्रफळ ८७ चौ मैल असून हे १७०० फुट उंचीवर आहे सुपीक खोऱ्यातून रक्षिण्यांची वस्ती दिवसे दिवस वाढत आहे इ स १९०८ साली ना पायस्क नवील, वसनेतरक या खोऱ्यात एकदर लोकवस्ती ८,००,००० पर आढळून आली. या लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेतकी व हा आहे याशिवाय या पर्वतावर रुमे, तांबे, शिसे वगैरे दऱ्या खाणी असल्यामुळे बरेच लोक खोदकाम वगैरे करतात अलतार्द प्रदेशाची रामधानी अगर मुख्य ठिकाण चनौल हे असून येथील व्यापाराचे वराच आहे याशिवाय दुसरे मोठे व्यापारी शहर विस्क हे आहे खाणीमुळे कोळीव्हन, मेनोगोवस्क, रिडर व सैलारस्क वगैरे गावेहि प्रसिद्धीत आली आहेत

अलनम्यो—(मद्रास प्रेसिडेंसी जिल्ह्यातील म्येड विभागाचे मुख्य ठाणे इरावती नदीच्या पूर्वतीरावर वसलेले आहे उ अ १९° २२' व पु रे ९५° ३३' इ स १९०१ मधील लोकवस्ती १०२७ इ स १८५४ साली बर्मी किंग म्येड याच्या दक्षिणेस मेजर वॅलनने जी सरहद्दीची रेखा आखली होती त्याच रेषेवर हे गाव वसले आहे मद्रास खालसा होरेपर्यंत हे सरहद्दीवरील गाव असल्यामुळे फार महत्वाचे होते हल्ली येथे कापसाचा व्यापार मोठा आहे व

तेलापासून सावण करण्याचा कारखाना येथे आहे. (इ. स. ५-१९०८).

अलंकरणम्—याला आभ्रमप्रभु व प्रभुलिंग असेंहि म्हणतात. हा आराध्य जातीय तेलंग ब्राह्मण होता, अशी समजूत आहे. पण हा पुर्व एतिहासिक आहे याविषयीच खात्री नाही. लिगाईत धर्माचा संस्थापक तो बसव त्याच्याहि अगोदरचा हा पुर्व होता, असें बौरवैव समजतात 'प्रभुलिंग लोते' म्हणून जो कानडी भाषेंत वामरस कवीनें पदपदीवृत्तात रचलेला ग्रंथ आहे त्यात याचें वर्णन आढळतें या काव्यांत प्रभु- लिगाई गणपतीचा अवतार मानिलें आहे व प्रत्यक्ष पार्वतीनें याची परीक्षा पाहण्याकरितां आपल्या अंशानें एक वनवाघी रावकन्या उत्पन्न केल्याची कथा दिली आहे. हा अत्यंत पवित्र वर्तणुकीचा, शांत, पुष्कळ प्रवास केलेला व जगोपाज अनेक चमत्कार दाखविल्यामुळे लोकांत प्रख्यातीस आलेला धर्मा होता. कोल्हापूर संस्थानातील अळतें गावीं जें अलं- प्रभुचें देवालय आहे, तें याचें नमून अवतरणजेवाच्या स्मर- नाथ देवीला हें नाव दिलें आहे (कोल्हापूर मॅ. पहा) याची सांप्रदायिक कथा देणें म्हणजे प्रभुलिंगलैलाचा गोपवारा देणें होय. प्रभुलिंगलैला पहा.

अलफॉन्सो—हें नाव अनेक पोर्तुगीझ व स्पॅनिश राजाचें होतें.

पोर्तुगीज राजे, पहिला अलफॉन्सो (१०९४-११८५) हा फार दूर व स्वतंत्र बाण्याचा असे. त्यानें लिऑनचें माहलिकाव झुगारून दिलें व मूरलोकांचा पराभव करून त्याचा प्रदेश त्रिकला पुढें लिऑनच्या राज्यानें त्याचा पराभव केला व गॅलिसिया घेऊन त्याला वैधमुक्त केलें पोर्तुगीज लोक याला अद्यापहि साधु व स्वराज्यसंस्थापक म्हणून भजतात

२ रा (११८५-१२२३) यानें धर्माविकाऱ्याची सत्ता संयुष्टात आणण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या राज्याचे वायव्येकडे व दक्षिणेकडे.

३ रा (१२१५-१२७९) यानें मूरलोकांची युद्ध मुक्त ठेविलें. याच्या अमदानीत अलफॉन्सो पोर्तुगालला मोठण्यात आला.

४ रा (१२९०-१३५७) याच्या मुलानें जें बंड केलें त्याचें कारण अलफॉन्सोनें त्याच्या वायव्यीचा (सुबेचा) खून करविला हें होय

५ रा (१४३२-१४८१) अमेरिकेंतील मूरलोकांच्या प्रवेशावर चाल केल्यामुळे "दि आफ्रिकन" हें उपपद त्याला मिळालें यानें कॅस्टाईल व लिऑन याचा स्वामी होण्याची महत्वाकांक्षा धरली. नेवटी उदास होऊन राज्य त्याग केला व सित्राच्या मठात जाऊन राहिला.

६ रा (१४४३-१५०५) याच्या "दुर्बलतामुळे याच्या वायव्येकडे व भावांनीं यास इ. स. (१६६७) मध्ये पदच्युत केलें.

हें नि शरा जे—स्पेन देशांत ७३९ पासून १०२८ पर्यंत अलफॉन्सो या नांवाचे सहा राजे झाले. याच्या कारकीर्दीची विशेष माहिती उपलब्ध नाही त्याची शाकावली अशीः—

पहिला अलफॉन्सो ७३९-७५७. दुसराः—७८९-८४२. तिसराः—८६६-९१४. चवथाः—९२४-९३१. पाचवाः—९९९-१०२८, सहावा अलफॉन्सो (१०६१-११०९)ः— हा यराव प्रसिद्ध असून, अनेक कवींनीं त्याला आपला काव्य- नायक बनविलें आहे. स्पेनमध्ये यानें भिन्न संस्कृतीचा प्रवेश करविला अरब लोकांना चांगले वागविले व दिस्ती व सुसुलमान संप्रदाय एकत्र आणिले.

७ वा (११२६-११५७) हा ११२५ त गादीवर बसला. यानें आपल्या देशात एकी करण्याचा प्रयत्न केला. हा दिस्ती धर्माचा पुरस्कर्ता असून आपल्या राज्यातील सुसुलमाना- वाहि पाहता होता.

८ वा, कॅस्टाईलचा राजा (११५८-१२१४)—यानें दिखन राजे व परराष्ट्रीय धर्मपोदे याचा अन्वय होऊन अल्मोहिद लोकांचा (१२१२) पराभव केला. यानेंच स्पेन देशातील पहिलें विद्यापीठ स्थापन केलें.

९ वा, लिऑनचा राजा (१२३०-१२८८) आपल्या जवळच्या नात्यात दोनदा लग्नसंवेध केल्यामुळे पोपनें याच्यावर बहिष्कार घातला.

१० वा. (१२५२-१२८४) यानें ज्योतिष शास्त्रास उत्तमज्ञ दिलें. राजा या दृष्टीनें कायदेकांनू करण्यांत यानें बरेच कौशल्य दाखविलें. यानें फुरो रिबल व सायेट पाटीबास या नावाचे कायद्याचे दोन ग्रंथ लिहिले. यापैकी दुसरा अयुरा राहिला होता.

११ वा. (१३१२-१३५०)—यानें आपल्या मूर वर्तनाचा किंता आपल्या मुलगा पीटर दि कुएल (मूर पीटर) चाला पाळून दिला असें म्हणण्यास हरकत नाही.

१२ वा (१८५७-१८८५)ः—हा दुसऱ्या एसा- वेलचा मुलगा. १८६८ ची राज्यकांति झाल्यावर हा आपल्या आईवापाबरोबर पॅरिसला गेला तेथून त्याला विदेशा येथे क्रिष्ण्यक्रिया पाठविले. पुढें १८७० त याच्या आईनें आपला राज्यावरील हक्क सोडला. तेव्हां हा गादीवर बसला. यानें १८७४ त "स्पेनची राजसत्ता माझ्या एकवटली आहे" असें जाहीर केलें. १८७६ त यानें फॉलोस्ट पक्षाचा पाडाव केला. १८७८ मध्ये त्यानें मराया डी लॅस मॅसेडस इत्यादी लग्न केलें. पुढें हो मेल्यावर (१८७९) ऑस्ट्रियाची राजकन्या मराया प्रिथ्वानिया इत्यादी विवाह लावला.

१३ वा. [१८८६] हा चारल्या अलफॉन्सोचा मुलगा होता. १९०२ मध्ये यानें राज्यसूचें आपल्या हातीं घेतलें. १९०६ मध्ये याचें इंग्लंडच्या ७ व्या एडवर्डची पुतणी विक्टोरिया एजिनायझुशिआना मराया प्रिथ्वानिया इत्यादी लग्न झाले असें यांमध्यांहि पाच अलफॉन्सो नावाचे राजे होऊन गेले. पैकी पहिला (११०४-११३४) स्पेनच्या सहाव्या

अलफान्सोचा आवर्ज असून फार शूर व धार्मिक होता त्याची बायको एक कुर्याच होती. या घराण्यातला पांचवा अलफोंसो (१४९६-१४९८) फार मोठ्या योग्यतेचा व विद्वद्देव असा होता. १५ व्या शतकातील युरोपातील पुनरुज्जीवनाचे कार्य याने काहीसे आपल्या अगावर घेतले होते (ए. वि.)

अलबा लांगा.— इटलीमधील लॅटिअम प्रांतातील जुने शहर. हे “अलवानस् लाकस” या सरोवराच्या पश्चिम किनाऱ्यावर असून रोमच्या आग्नेयदिशेस १९ मैलावर आहे. भासकानिअस याने हे शहर वसविले असून ते लॅटिन शहरामध्ये सर्वात जुने शहर होते अशी दंतकथा आहे. टलस हॅस्टिलिअस याने हे शहर उज्वस्त केल्यावर लॅटिन शहराचे धूर्माणस रोमला प्राप्त झाले. अलवानस मॉन्स व अलवानस् लाकस यामध्ये हे शहर वसलेले असले असे काहींचे मत आहे परंतु लिब्वी व सिसरो यांच्या वर्णनावरून पहाता, हे शहर “अलवानस् लाकस याच्या पश्चिमेस सध्याच्या “कॅसल गाडाल्फो” याच्या जागेवर असावे असे स्पष्ट दिसते. सध्या या शहराचा अवशेष फक्त रमशानभुमी असून तीमथे अमलली घडगी ज्वालामुखीतून निघालेल्या रसांने आच्छादलेली आहेत. कोमिटिअम मावाचा राजा या शहराजवळच्या सरोवराच्या काठी रहात असे “कॅसल गाडाल्फो” मधील सध्याच्या “व्हिला मारविरिनीच्या” ठिकाणी जुनी राजमंदिरे व उपवनगृहे होता. या उपवनगृहांचे काही अवशेष अद्याप तेथे आहेत. या शहरी रोमच्या पलटणीतील लोकांच्या काही घडग्यात मॅक्झीटिअस यांनी नाणी छापवलेली आहेत. या शहरात ज्वालामुखीतोल रसापासून झालेले दगड इमारतीच्या कामी उपयोगात आणितात. (ए. वि.)

अलबुर्क अलफोंसो डी (१४५३ - १५१५)— याचा जन्म इ. स. १४५३ त लिस्बनजवळ अलेक्झांड्रिया शहरी झाला. त्याचा बाप गोन्झाल्वो हा पोर्तुगालच्या राजघराण्यातील एक अनौस वंशज असून पोर्तुगालच्या दरबारी तो बहुमानाच्या आगेवर काम करीत होता. अलबुर्कचे सर्व शिक्षण पाचव्या अलफान्सो राजाच्या दरबारी झाले होते, व त्या राजाच्या मरणानंतर त्याने काही दिवस आफ्रिकेन काम केलेले दिसते. तेथून परत आल्यावर त्यास दुसऱ्या ऑनच्या मुख्य एक्सी (अशाधिकारी) जे काम मिळाले १५०३ मध्ये तो पूर्वेकडे गेलेल्या प्रथम पर्यटनास निघाला, जेथे ऑफ गुड होपला बड्या घालून हिटल्यानात आला. येथे कोचीनच्या राजास गादीवर बसविण्याच्या कामी मदत करून कोचीन येथे पोर्तुगीजांचा विला बांधण्याची त्याने रागापासून परवानगी मिळविली अशा रीतीने पोर्तुगालच्या पूर्वेकडील साम्राज्याचा पाया घातला गेला. १५०४ मध्ये तो स्वदेशी परत आला (जुलै). तेथे त्याने एमॅन्जुएल राजाने घातले स्तगत केले, व आपल्या १६ ब्रह्माण्या आरमारा-

पैकी पाच जहाजे त्याच्या ताब्यात दिली. हा जहाजाचा तांडा मज १५०६ त टिस्टनड मुन्दा याच्या अधिपत्याखाली हिटल्यानाकडे यावयास निघाला मागीत आफ्रिकेच्या पूर्वे किनाऱ्यावरील अरब लोकांच्या शहरावर हल्ले चढवून जवळ मिळविल्यानंतर अलबुर्क मुन्दापासून वेगळा होऊन द्राणच्या आखातातील ऑर्मझ बेटावर चाल करून गेला. हे बेट त्या काळी पूर्वेकडील देशातील व्यापाराचे एक मुख्य केन्द्र समजले जात होते २५ सप्टेंबर १५०७ रोजी तो ऑर्मझ येथे आला व त्यानंतर लवकरच त्याने ते बेट हस्तगत करून घेतले. तथापि त्याला ते फार दिवस आपल्या ताब्यात ठेवता आले नाही. इ. स. १५०८ च्या अखेरीस तो आणखी तीन जहाजे घेऊन नलबार किन्याऱ्यावर आला, व तेथील सुभेदार फ्रान्सिस्को डी आलमिडा याच्या जागी राजाबद्दल आपली नेमणूक झाली असतानाच त्याने जाहीर केले. परंतु अलबुर्कच्या हाती अधिकारसूत्र न देता फ्रान्सिस्कोने त्यास पकडून तुरुंगात टाकले. येथून खाची तीत महिन्यांनी पोर्तुगालच्या सेनापतीने मोठ्या आरमासह येऊन सुटका केली १५०९ च्या नोव्हेंबर महिन्यात म्हणजे अरबी समुद्रातल्या मोहिमीतून हिटल्यानात आल्यावर जवळ जवळ एक वर्षाचे अलबुर्क सुभेदारीच्या कामावर रुजू झाला. अलबुर्कच्या हाती अधिकारसूत्र येताच आपल्या नेहमीच्या तडफोस असुसहून १५१० च्या जानेवारी महिन्यात त्याने कालिकतवर हल्ला चढविला. त्या हल्ल्यात त्यास अपयश येऊन एक जबर जखम झाली असताहि त्याने त्यानंतर खबरच गोवे शहरास वेढा घालून बिसापुरच्या राजापासून ते हस्तगत केले. परंतु ते शहर ताब्यात ठेवण्यास पुरेसे सैन्य जवळ नसल्यामुळे आयस्ट महिन्यात तो ते सोडून गेला; व पुढे नोव्हेंबर महिन्यात सैन्य घेऊन येऊन त्याने ते शहर पुन्हा हस्तगत केले. यानंतर तो मलाकावर स्वारी करून गेला. तेथे निकराची लढाई होऊन ते ठिकाण त्याने काबीज केले या शहराचा बंदोबस्त करून तेथे पोर्तुगीजांची सत्ता कायम करण्याकरिता अलबुर्क जवळ जवळ एक वर्ष त्या ठिकाणी राहिला. १५१२ त तो मलाकाहून पुन्हा मलबार किनाऱ्याकडे यावयास निघाला. परंतु वाटेत एक मोठे तुफान झाले, व या तुफानातून अलबुर्क जरी कसा बसा जीव बचावून पार पडला तरी त्याने आपल्या घरोबर मलबाहून जी अपार मंपत्ति आणली होती, ती सर्व जहाज फुटून समुद्रार्पण झाली. याच वर्षाच्या सप्टेंबर महिन्यात तो गोवे येथे आला व इदाकन याने उभारलेले बंद मोडून त्याने त्या शहराचा इतका चांगला बंदोबस्त केला की, यापुढे गोवे हे पोर्तुगीज लोकांचे एक भरभराटीचे शहर होऊन बसले यानंतर पोर्तुगाल सरकारच्या हुकुमावरून अलबुर्कने तांब्या समुद्रावरील स्वारीचे काम हाती घेतले. तांब्या समुद्रातील दखनवेलण सवेरची पोर्तुगीज लोकांच्या हाती रहावे असा ही स्वारी बरग्यात पोर्तुगीज सरकारचा

हेतु होता. या हुकमावरदुर्ग अल्लुकर्कने १५१३ त एहनखा वेढा घातला, परंतु तो निष्फळ होउन त्यास मागे परतावे लागले. असे म्हणतात की, इंग्लिषची सत्ता नष्ट करण्याकरिता नाहल नदीचा प्रवाह सावळ्या समुद्राकडे फिरवून सर्व इंग्लि- देश ओसाड करण्याचा अल्लुकर्कचा बेत होता. त्याचप्रमाणे पॅलेस्टाइन परत मिळविण्याकरिता मोहोम कोणीकडून व कशी करावी याचीहि त्यानें खुरारे पा आखली होती. १५१५त त्यानें ऑर्मेश शहरावर दुसऱ्यादा हल्ला केला. हीच त्याची शेवटची मोहोम होती. या प्रसंगी ऑर्मेश येथील लोक काही प्रतिकार न करताच अल्लुकर्कच्या स्वाधीन झाले. हे वेढे १६१२ पर्यंत पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत राहिले. अल्लुकर्कचे अखेरचे दिवस अतिशय काळजांत व संकटांत गेले. पोर्तुगालच्या दरबारां त्याचे कित्येक बैरी असून ते त्याच्याविरुद्ध राजाचे मन कलुषित करण्याची एकहि संधि बाया जाऊं देत नसत. स्वतः अल्लुकर्कच्या अदूरदर्शी व अरंजोबी बतैनानुळे त्याच्या बैऱ्यास आपल्या काळा सापण्यास कित्येक वेळा मदतच झाली. ऑर्मेशहून परत येत असताना गोवे बंदराच्या तोंडाशी घुरोपट्टून आलेले जे एक जहाज त्याच्या दृष्टीस पडले त्यातच त्याला काढून त्याच्या जागी त्याचा खाजगी बैरी शुभारंभ याची नेमणूक झाल्याच्या हुकुमाचे कागद होते. हे वर्तमान कळताच त्याच्या मनास इतका धक्का बसला की तो समुद्रावर १६ डिसेंबर १५१५ रोजी मरण पावला. मरणापूर्वी त्यानें आपल्या राजाच्या नावाने एक पत्र लिहून त्यात आपल्या कामगिरीचे सविस्तर वर्णन केले, व तिचा मोबदला स्वतः स मिळाला नाही तरी आपल्या मागून आपल्या मुलास तरी मिळावा अशी इच्छा दर्शविली.

हिंदुस्थानांतून मुख्य कांहीं करण्यात पोर्तुगीजाचा व्यापार हाच एक केवळ मुख्य उद्देश असल्यामुळे ते विनाय्यापासून दूर असलेला प्रदेश पादा- कान्त करण्याच्या आनगड्यांत पडले नाहीत. परंतु अल्लुकर्कचे धोरण इतके संकुचित नव्हते. आशिया खंडात पोर्तुगीज साम्राज्याचा अक्षम पाया घालला यशी त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. अल्लुकर्कच्या हातून गोव्याच्या वेढ्यात हाती लागलेल्या कैद्यांचे हाल हाल करणे, ताबड्या समुद्रातील निराश्रित बोळ्यांचे नाक वान कापणे, रैतब्रह्ममद याचा खून करण्याची असलत करणे इगरे कांही आक्षेपार्ह क्रिये घाली होती, तरी त्याच्या कारकीर्दीत हिंदू लोकांस परमांतरासंबंधी मुळावें त्रास झाला नाही आसपासच्या हिंदी संस्थानिकांशीहि त्याचे गोष्टीगुलासंबंध वर्तन होते. त्यानें आपल्या सुस्थगवाने इतकी लोकप्रियता संपादन केली की, पुढील सुभेदाराच्या कारकीर्दीत हिंदी लोकांचा छल होले लागला तेव्हा ते भाविकपणाने त्याच्या बबरीस नवस करण्यास जात असत, आपल्या प्रजेस न्याय मिळावा म्हणून अल्लुकर्कने गोव, पौल व बसई येथे कांयदार नेमले

होते व हेच सर्व दिवाणी व कीमदारी खटल्यांचा निकाळ लावीत. व्यापार हा सर्वस्वी मरकानेंच आपल्या हाती ठेवला असल्यामुळे अल्लुकर्कने प्रखर बंदरांत जकातीची नाकी बसविली. हिंदुस्थानातील जी सत्तीची चाल इंग्रज १८२९ पर्यंत बंद करून घेतले नाहीत ती याने आपल्या मुळखा १६ व्या शतकाच्या आरंभासच बंद केली होती. तथापि त्यानें ग्रामपंचायती वगैरे खेडेगावातील उपयुक्त संस्था पूर्वीप्रमाणे जशाच्या तशाच राहू दिल्या. पोर्तुगालसारख्या चौदावा लोकवस्तीच्या राज्यात युरोपियन लोकांच्या मदतीवर लुसती बंदरे देखील कवजत ठेवणे शक्य नव्हते यासाठी अल्लुकर्कने एतद्देशीय ख्रियास क्रिस्ती धर्म देऊन त्यांच्याशी विवाह लावण्यास आपल्या लोकांस उत्तेजन दिले, व अशा रीतीनें ज्याच्यावर विश्वास टाकून राज्यकारभार करता येईल अशी एक मिश्र रजाची नवीन जात निर्माण केली. अल्लुकर्कच्या मृत्यूनंतर पोर्तुगालच्या राजाची त्याच्या राजनिष्ठेबद्दल खात्री पटली व अल्लुकर्कचा दासीपुत्र आफोन्सो याजवर बटुमानाचा वर्षाव करून त्यानें अल्लुकर्कशी पडलेल्या वृत्तमपणाच्या वर्तमाने सामलेला हाग पुनः टाकण्याचा प्रयत्न केला. अल्लुकर्कच्या पुत्राने 'कॉन्टेरिऑस डी माडे आफोन्सो डी अल्लुकर्क' या नावाखाली आपल्या बापाच्या कागदपत्राचा निवडक भाग प्रसिद्ध केलेला आहे. [मिथानिका; अल्लुकर्क, क्लर्स ऑफ इंडिया खरिज; इ.]

अल्लुकर्क—(१) बकासुराचा बंधु दुर्योधनपक्षीय राजस. (भार उद्योग. १९७) हा भारतीय युद्धात पटोत्केलाच्या हातून मृत्यू पावला (भार. द्रोण अ. १०९.)

(२) जटामुराचा पुत्र, हा दुर्योधनपक्षाकडून पिलास मागाने मारल्याचे वैर म्हरून, युद्ध करीत असता, राजा पटोत्केलाचेच दास मारिले (भार. द्रोण. अ. १०४).

(३)—दुर्योधनपक्षीय राजा, यास सात्वर्काने मारिले (भार. द्रोण. अ. १४०)

बरील प्रलोकाच्या बघाचे वर्णन करण्याकरिता द्रोणपर्वातील एक एक अध्याय दिला आहे.

अलमगीर डोंगर—(इंग्ल इलाहा) पटक मिल्हाच्या जयपुर विभागातील एक डोंगराचे शिखर. उत्तर अक्षांस २०° ३९' व पू. रेखांस ८१° १४' या डोंगरावर सन १७११ साली बाघलेली लढत—इ—मुलमानची मशौद प्रसिद्ध आहे (इ. ग. ५-१९०८).

अलमपर—(मुंबई इलाहा) काठेवाडातील एक छोटे संस्थान. १८८१ मध्ये येथे ५१८ लोकवस्ती होती. चमार्द ठाण्याच्या हद्दीत हे सद्येचे देणारे स्वतंत्र संस्थान आहे. येथील प्राधिका गोहिल असून भावनगर कुळाचे समजले जातात. अलमपर गांव चमार्दच्या दायव्येस १४ मैलावर व घेली नदीच्या दक्षिणेस २ मैलावर आहे. (इ. ग. ५५)

(२) मध्य हिंदुस्थान. सुंदेलखंड एजन्सीतील ईश्वर संस्थानचा एक परगणा. यांत शलमपूर ते २६' २' उत्तर अ. आणि ७८' ५०' पूर्व रे. यांवर असून एफेंबर क्षेत्र ३७ चौरस मैल आहे. अलमपूर गांवी होळकरशाहीचा संस्थापक मल्हारराव होळकर अकस्मात मृत्यू पावला. तेथ्हा त्याच्या छत्रीच्या संचांकरता भासपासच्या पोळ्या छोट्या संस्थानिकांकडून २७ खेदी घेतली, व याचें उत्पन्न या कार्याकडे लावतें. प्रथम प्रथम त्या संस्थानिकांनी छत्री वांघण्यांत घरीच विभ्रें आणली. तथापि शिंदे सरकारच्या साहाय्याने हे काम अखेरीस पूर्ण झालें. लोकसंख्या (१९०१) सुमारे १९७११. अलमपूरस मल्हारनगर असेंहि नांव पडलें. या परगण्याचा कारभार पेट ईश्वरान चालतो. उत्पन्न ५९००० रुपये आहे. (ई. गं. ५-१९०८)

(३) —(हैद्राबाद संस्थान) रायपूर जिल्ह्याच्या आग्नेयी कडील तालुका. लोकसंख्या (१९०८) सुमारे ३०,२२२ क्षेत्रफळ १८४ चौरस मैल. एफेंबर खेदी ४३ पैकी एक जहागीर. मुख्य ठिकाण—अलमपूर. हा तालुका व महबूबनगर जिल्हा बोमपेई कृष्णा नदी वहाते. उत्पन्न १.२ लाख. (ई. गं. ५-१९०८)

अलमेल—(सुबई इलाखा) विजापूर जिल्हा. सिहजोच्या उत्तरेस बारा मैलांवर एक जुने खेदें आहे. लोकसंख्या (१८८१). ३१३३. हे जुने जिल्ह्याचें ठिकाण होतें. हे खेदें कळचुरी विजयल राजानें वसविलें आहे. खेद्यांतील घाटेनवल दगडाच्या एका बाजूला देवनागरी व दुसऱ्या तीन बाजूंना कानडी शिलालेख आहेत. हे सर्व शके १००७ चे आहेत. गांवांत रामलिंगाचे एक देऊळ पदक्या स्थितांत आहे. गावाबाहेर हनुमंताचें एक देऊळ आहे. रामाची नहर विनीवाले या मराठा सरदारानें बांधलेलें हैशराचें एक देऊळ आहे (१७८०). शेणगरावर देशपांडे यांनी एक रामाचें देऊळ बांधलेलें आहे. याला बाजीराव पेडाव्यांनी नमीन दिली आहे. दरवर्षी वैशाख येथें मेळा भरत असतो. गावांत हुसारीही बरीच देवळे आहेत. येथील नावडोंगवल एक जुना किला आहे. रामलिंगाच्या देवळाची १५५७-१५८० मध्ये, विजापूरच्या पहिल्या अली बादिलशाहाच्या कारकांदीत संगित आहे नावाच्या सुभेदारानें मशीद केली.

१७९० च्या रिपीटव्हन अलमेल हें विजापूर सरकारचें तालुक्याचें ठाणें असल्याचें दिसून येतें. त्यावेळी त्याचें उत्पन्न १५७०८० रुपये असे. [वेरिंग-मराठान, २४२, सुं. गं.]

अलमोद—ही नमीनदारी हुशंगपाद जिल्ह्यांत असून हिच्यांत २९ गांवे आहेत. ही सर्व गांवे महादेव पहाडाच्या आसपास आहेत. महादेवगिरीच्या नमीनदार हा एक गोण्या आहे. यात्रेकरूनचकून कर घेऊं नये म्हणून सरकार याला ३०० रुपये घालीना देत अथलें, पण नमीनदारी

निमित्त सरकार छांतून ४० रुपये सावाचे काटतें. (म. प्रां. गं. १८७०).

अलमोरा, जि. ल्हा.—(संयुक्त प्रांत) कुमाऊन भागाचा ईशान्येकडील जिल्हा. २८° ५९' ते ३०° ४९' उ. अ. व ७९° २' ते ८१° ३१' पू. रे. क्षेत्रफळ ५४१९ चौरस मैल. उत्तरेस तिबेट; पूर्वेस काळी नदी व पलीकडे नेपाळ; दक्षिणेस नैनीताल जिल्हा; वायव्येस गढवाल जिल्हा. या जिल्ह्यांत लोकां हार्दी बोवा भाग खेराज करून बाकी बहुतेक सर्व प्रदेश हिमालय पर्वतात आहे. या पर्वताच्या ओळी अगदीं निरनिराळ्या व स्पष्ट दिसतात; व त्या आग्नेयांकडून वायव्येकडे पसरल्या आहेत व मध्यभागी नेहमी हिमानें आच्छादणारी शिखरे आहेत. पश्चिमेकडे त्रिशूळ पर्वत असून त्याची सरासरी उंची २२३०० ते २३४०० फूट आहे. या पर्वताचा काही भाग गढवाल जिल्ह्यात आहे. त्रिशूळ पर्वताच्या आग्नेयीस नंदादेवी शिखर २५६९१ फूट उंच आहे; व 'नंदाकोट' २२५३८ फूट आहे. याच्या पूर्वेस नेहमी हिमाच्छादित असणारे पांच चौकोर शिखरे आहेत. त्यात दोन शिखरे आहेत. त्यांची उंची अनुक्रमे २२६७३ आणि २१११४ फूट आहे. सरासरी १८००० फूट उंचीची एक पर्वताची ओळ तिबेट व हिंदुस्थान यांच्यामध्ये असून तेथून उत्तरेकडे सिंधु व सतलज, व दक्षिणेकडे काळी नदी या उगम पावल्या आहेत. या जिल्ह्यातील मुख्य नदी काळी ही असून तिला येऊन मिळणाऱ्या नद्यात गौरीगंगा, धवलगंगा या हिमप्रवाहांपासून निघतात, सरयू आणि रामगंगा याचा उगम हिमरेषेपाशी आहे व गोमती, लहुवती आणि लुहिया या हिमालय पर्वताच्या बाहेरील ओळीतून उगम पावतात. या जिल्ह्यांत नदीकाठचा प्रदेश सोडून दिला तर ३००० फूट वर चढून गेल्यावर साधारणपणे सपाट प्रदेश मिळत नाही.

भूतरेखाखडप्या पाहिल्यास त्यात पुष्कळ प्रकारचे खडक आहेत. या जिल्ह्यात पुष्कळ प्रकारच्या वनस्पती लापडतात. येथें उष्ण, समशीतोष्ण व शीत प्रदेशांत ल वनस्पती पर्वताच्या निरनिराळ्या उंचीवर दृष्टीस पडतात. उन्हाळ्यात वनस्पती फुलल्या की तेथें अश्रुतिम शोभो दिसते.

येथें रानटी जनावरे विपुल व नानाप्रकारची आहेत. हत्ती, पाथ, अस्वल, रानडकरें, रानकुत्रे, हरणें वगैरे.

हिमालय पर्वताच्या बाहेरील ओळीवर पाऊस सुमारे ८० इंचपर्यंत पडतो. पण थोडें उत्तरेकडे गेलें की, पावसाचें प्रमाण कमी होतें. हिमरेषेनवल किती वर्ष व पाऊस पडतो हें मांडून ठेवण्याची व्यवस्था नाही, पण जिल्ह्याच्या मध्यभागापेक्षा तेथें पाऊस व वर्षा जास्त पडतो यांत शंका नाही.

इति हा स.—महाभारतांत या पर्वतामधील पुष्कळ ठिकाणांचें वर्णन आले आहे. सातत्यां शतकांत आलेल्या चिनी प्रवाशांचें येथें मद्रापुर गांवाचें राज्य असून तेथें लोक राहत व आशिक्षित आहेत असे वर्णन करून

आहे या राज्यासभोवती हिमाच्छादित होंगर असून त्यावर एका स्त्रीचा अंमल त्यावेळी होता. पूर्वी येथे कस्युरी नावाच्या घराण्यातील राजे राज्य करीत होते. त्यानंतर चंद राजानी यथे राज्य केले चंद राजांपैकी पहिला राजा सोमचंद हा दहाव्या शतकात अलाहाबाद जवळील फुद्री येथून आला व चंदराजानी वाली कुमाउन मध्ये नपावत येथे आपले राज्य प्रस्थापित केले होते. इ. स. १५६३ साली आसपासची सर्व राज्ये या चंद राजाची मांडलिक झाल्यावर राजा कल्याण चंद याने आपली राजधानी अलमोरा येथे नेली. याचा सुलगा रुद्रचंद हा अक्रुराचा समकालीन असून तो इ. स. १५८७ साली अवधर बादशहास सुजरा वरण्याकरिता ल्याहोर येथे आला होता. सुसुलमान राजाना दोगरी राज्याचे स्वाभिमव पूर्णपणे कधीच मिळाले नाही परंतु इ. स. १७४४ साली अली अहमदखान रोहिला याने कुमाउनवर स्वारी करून अलमोरा देखील बाजीज केले होते, ते तेथे जरी फार थोडा वेळ राहिले तरी त्यांनी तेव्हात तेथील देवळांची पार नासाडी केली. लवकरच त्या रोहिल्यांनी पाटविहेले सरदार तेथील हवेली बंटाळले व तीन लाख रुपयेची लाच घेऊन त्यांनी आपला पाच तेथून मागे घेतला. परंतु अली महमदखानास ही गोष्ट न आवडून त्याने इ. स. १७४५ च्या आरंभी पुन्हा कुमाउनवर स्वारी केली. परंतु बारखेडी जवळील पर्वताच्या शिखीत त्याचा पराभव झाला नंतर सुसुलमानाना पुन्हा त्या प्रांतावर कधी स्वारी केली नाही. दिही येथील पातळ हानी कुमाउनवर प्रयत्न अशा सत्ता कधी सांगितली नाही. तथापि या भागातील राजास पूर्व ताच्या पायथ्यावरील राज्य कायम राखण्याकरिता बादशह्याचे नामधारी मांडलिकत्व कसूर करावे लागत असे. पुढे कुमाउनमध्ये आपसातच तंटे झाले व लवकरच त्या राजानी आपला पर्वताच्या पायथ्यावरील प्रदेश गमावला व भावर नावाचा प्रदेश फक्त त्याच्या ताब्यात राहिला.

अठराव्या शतकात हल्ली जेथे नेपाळचे राज्य आहे त्या भागावर पुष्कळनारायण हा गुरखा जातीचा राजा राज्य करीत होता. त्याच्या वंशजांनी इ. स. १७९० मध्ये कुमाउनवर स्वारी केली तेव्हा चंद राजा पळून गेला व गुरख्यांनी त्या भागावर चौकीस घेणे राज्य केले. त्या अवघ्यात त्यांनी फार जुद्धम केला. एकेणिसाव्या शतकाच्या आरंभी गुरखे सपाट प्रदेशावरील ब्रिटिश सुलखात फार त्रास देऊ लागले चंद राजाचा कायदेशीर वारस कोणी शिकू नसल्यामुळे ब्रिटिशांनी हा भाग गुरख्यांपासून जिंकून घेण्याचे ठरविले या वेतास पूर्वीच्या चंद राजाचा प्रधान हरचंद याची पूर्ण समति होती. इ. स. १८१५ साली अलमोरा ब्रिटिशांनी काबीज केले. व त्यानंतर झालेल्या तहात कुमाउन आणि गढवाल ब्रिटिशांकडे आले

बागेश्वर येथे कस्युरी राजाच्या बेटचा एक शिलालेख आहे. पण त्यावर तारीख नाही. नैपावत येथे चंद राजाच्या

बेटच्या पुष्कळ वस्तु आहेत. येथे निरनिराळ्या देवळात पुष्कळ ताम्रपट घापाप जतन करून ठेविले आहेत. या शिल्लकात २ गावे व ४९२८ खेडी आहेत लोकसंख्या दिवसे दिवस वाढत आहे. १९२१ साली लोकसंख्या ५३०३३८ होती हिवाळ्यात लोक खाली उतरतात परंतु उन्हाळ्यात ते पुन्हा वर राहण्यास जातात या शिल्लकात नैपावत व अलमोरा अशा दोन तहशिली आहेत. येथे हिंदू जवळ जवळ ब्रॅकडा ९९ आहेत कुमाउनी पहाडी भाग येथे मोलतात.

जमीनलगवळ उंचीवर व बागेच्या शिथीवर अवलंबून आहे सुमारे ३००० ते ५००० फूट उंचीपर्यंतच्या प्रदेशावर वार्दी म्हणव्यागारली लागवड होते. इ. स. १९०३-४ साली एकरंदर ४६३ चौरस मैलात लागवड झाली होती सुटम पिके भत, गहू, मका वगैरे. चहाची लागवड सुमारे २१०० एकर जमिनीत होते. गुराची अवलाद लहानच आहे चोडे चांगल्या जातीचे नसतात मेंढरे, बकरी सर्व भागात पाळतात व त्यांच्यापासून रत व लोवर मिळते. देखील गुराची अवलाद सुधारण्याचे प्रयत्न केले, परंतु त्यात विशेषतः दश आले नाही

येथे ताच्याच्या खाणी आहेत. त्या खाणीचा उपयोग करून घेण्याची परवानगी एका पाश्चात्य कंपनीस देण्यात आली आहे. प्रफाइट, लोखंड, शिमें, व गंधक यांच्या खाणी या शिल्लकात आहेत. या शिल्लकाचा व्यापार एकसारखा वाढत आहे या शिल्लकात रेल्वे नाही दुष्काळ येथे फारसा जाणवत नाही. शिल्लकाचा अधिकारी देपुट्टी कमिशनर असतो व नोन रेग्युलेशन चाली या शिल्लकाचा कारभार असतो. गुरच्याकडून उपविडी हा शिल्लका ब्रिटिशांकडे आला त्यावेळी जमीन महसूल ७०,००० रुपये होता. इ. स. १९०३-४ साली तोच वसूल २.३ लाख रुपये होता. अलमोरा येथेच फक्त म्युनिसिपालिटी आहे.

तहशील—संयुक्त प्रांत, अलमोरा जिल्हा. होत परगणे जोहार, दानपुर, चौगरखा, गंगोली, चारामंडल, फलदाकोट आणि पाली पच्छौन हे आहेत.

ही २९° २६' ते ३८° ४९' उत्तर अक्षांस व ७९° २ ते ८०° ३०' पूर्व रेखांश यामध्ये आहे क्षेत्रफळ ३१६४ चौरस मैल लोकसंख्या—(सन १९०१) ३४३८७०. या तहशिलीत दोन गावे व ३४६६ खेडी आहेत सन १९०३-४ साली जमीनमहसूल रुपये १६५००० व इतर कर १२००० रुपये होता.

ही तहशील हिमालय पर्वतात वसलेली असून हिमाच्छादित शिखरांपलीकडे तिबेटच्या सरहद्दीपर्यंत जाऊन मिळली आहे सन १९०३-४ साली लागवडीखालील क्षेत्र २१४ चौ. मैल होते (इ गे ५)

या व—संयुक्त प्रांत हे अलमोरा जिल्ह्याचे व तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. स अ २९° ३६' व पू. रे ७९° ४०' लोकसंख्या सन १९०१ साली ८५,९६० होती. रोहिलखंड—कुमाउन

या रेल्वेच्या कापगोदम स्टेशनपासून अलमोरा गाव ३० मैला वर आहे. पाऊस सरासरी ४२ इंच पडतो.

सोळाव्या शतकपासून अलमोरा ही चंद्र राजांची राजधानी होती इ. स. १७४४ साली रोहिले लोकांनी या प्रांतावर स्वारी करून अलमोरा सार केले होते; परंतु ते लवकरच परत गेले अलमोराप्रवञ्च सितोळी येथे ब्रिटिशांची व गुरांच्यांची लढाई झाली व इ. स. १८१५ मध्ये हा जिल्हा इंग्लिशांकडे आला. येथे म्युनिसिपालिटी इ. स. १८६४ पासून आहे येथे गुरांचा फीच अमते, येथे व्यापार पराच चालतो. येथुन पाहिले जाणारा पाल आणि आयात माल घान्य, कापड, साखर आणि मोठे हा होय येथे बागाईं फुलकत आहेत. गिल्याचे अधिकारी येथे राहतात गावात निरनिराळ्या शिक्षणसंस्था व ५-६ इरिपतळे आहेत. (इ. स. ५-१९०८ अर्नोल्डचे इंडियन माईड १९२०)

अलखपूर—(बंगाल इलाखा.) सुलना जिल्ह्यातील थार-बांकी व भीरव या दोन नद्यांच्या संगमावर वसलेले एक खेडें उ. अ. २२° ५०' व पू. रे. ८९° ३९' लोकसंख्या सुमारे (१९०१ साली) धारासी

येथे र्मामानक व्यापार थोडा असून उभारकाम मोठ्या प्रमाणावर होतें (इ. स. ५-१९०८).

खलघये—(मद्रास इलाखा.) प्रायणरोर संस्थान हें अले-नगड तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून फोचोन-बोरणूर रेल्वेचे स्टेशन आहे. उत्तर. अ. १०° ७' व ७६° २२' पूर्व रेखांश बाबर हा नाव अलखये (पेरियर) नदी काठावर असून याच नदीकाठी शंकराचार्यांचा जन्म झाला.

१९११ साली येथील ३८६९ वस्तीपैकी १९९३ हिंदू, ७५४ मुसलमान व १०८० ख्रिश्चन होते. पूर्वी पोर्तुगीज लोक येथे विहाराकरता येत असत. येथे नदीच्या पात्रात शिवाचे देऊळ असून शिवरात्रीस मोठी जत्रा भरते येथे छन्हाळयात युरोपियन व हिंदी धर्मांत लोख येऊन राहतात गावात प्राश्नाकारिता छत्र आहे, प्राणकोरण्या महाराजाचा व रसेल्वेटचा या ठिकाणी बंगला आहे विद्याची पाने, नारळ, भात हे मुख्य निर्रस येथे होतात. एक भाल्याचा कारखानाहि आहे (इ. स. ५-१९०८; अर्नोल्डची ब्रिक्वटरी, मेन्सस रिपोर्ट्स १९११).

अलचा—(मुंबई) रेवाकाठामधील छोटे संस्थान. सापेड, मेहवाच्या चोहान संपातील ही ११ गांवांची अहमीर असून हिच्या उत्तरेला व दक्षिणेला विरपूर आणि पातलावडी, पूर्वेला गायकवाडी गावे आणि पातलावडी आणि पश्चिमेस देवलिया आहे. क्षेत्रफळ पाच चौगुन मैल व उत्पन्न सुमारे ५५०० रुपये आहे (इ. स. १८८०) लोकवस्तीपैकी बहुतेक भिल्ल आहेत, मुख्य पीक ज्वारी, तांदूळ व तीळ यांचे आहे. १८७८ त येथील टाऊनच्या मृत्युमुळे अलचा प्रत्यक्षपणे पोलिटिक्ल एजंटच्या ताब्यात आले (इंडियन गे ५ १९०८).

अलवार संस्थान—अलवार हे राजपुताण्याच्या पूर्व भागातील एक देशी सत्था असून याचे क्षेत्रफळ सुमारे ३१४१ चौरस मैल आहे. हें उत्तर अक्षांश २७° ३' ते २८° १३' व पूर्व रेखांश ७६° ७' ते ७७° १३' याच्या दरम्यान आहे

ती मा—याच्या उत्तरेम पन्नामधी ३ गुरगाव जिल्हा, मय-पूरपैकी कांठकासीम व नामांपैकी बाल हे आहेत वायव्येप पतिवाळा संस्थानातील नरनाळ हे आहे पश्चिमेस व दक्षिणेस जयपूर संस्थान आहे याचा आकार बरोबर एखाद्या वतु-ष्कोमकृतीसारखा असून उत्तर व दक्षिण याची सर्वांत मोठी लांबी सुमारे ८० मैल आहे व दक्षिणेतर ढंदी आस्तीत आस्त ६० मैल आहे या संस्थानात विशेष नगरेस येणारी मोठे म्हणजे येथील राडकाळ, चडणीचे व बहुतेक एकमेकांस समांतर असलेले डोंगर होत तरी पण ह्या संस्थानचा उत्तरे-कडील व सत्तव पूर्वचा भाग मोठ्या व सत्तल आहे. यातील मुख्य डोंगर भरवडी पर्वताचा एक फाटा हा असून तो या संस्थानच्या बरोबर मधून दक्षिणेत्तर अलवार शहरानजकून जयपूर सीमेला जाऊन मिळला आहे. त्याची लांबी सुमारे ५६ मैल आहे पश्चिमेकडे तर या डोंगरामुळे एक स्वाभाविक व सामान्यत अगम्य असा सडक झाला आहे या संस्थानामधील मुख्य नदी म्हणजे सावी. दुसरी मोठी नदी म्हटली म्हणजे बागडा किंवा तासवारी अलवार व भरव-पूर या दोन संस्थानांमध्ये या नदीच्या पाण्याबद्दल नेहमी तडे उपस्थित होतात ह्या नदीच्या पाण्यावर दोन्ही संस्थानां तडे उपस्थित होतात ह्या नदीच्या पाण्यावर दोन्ही संस्थानांची सारखी मालका आहे पोल्या वर्षापूर्वी अलवार संस्था-नच्या फायद्याचा असा ह्या प्रकरणाचा निकाल लागला आहे

दिर्घाच्या आसमतात व अलवार संस्थानात जो स्फटिका-सारखा दगड (कांठस) सापडतो त्यास अलवारखूनच नाव पडले आहे याचा रंग करडा असून यावर सुंदर रंग दिसतात. याचेरीज स्फिस्ट व स्लेट जातीचा दगडहि येथे सापडतो व तो खालच्या थरात असतो. दरिबा वगैरे कांही भागात ताचे सापडतें, पण माही जिल्ह्यात शिसांदि आढळतें

हरीण व सपाट प्रदेशात सापडणाऱ्या लहान शिकारी प्राण्याशिवाय डोंगराळ प्रदेशात वाघ, तरस, सावर व बहुतेक सर्वे ठिकाणी चित्ता आढळून येतो. रानडुकर व लाहगा यांचीहि भेट कधी कधी होते

बहुतेक ठिकाणी हवा कोरडी व निरोगी आहे उत्तरे-कडील भागातील प्रदेश उघडा व जमीन भुसभुशीत असल्यामुळे हवा उन्हाळ्यात डोंगराळ प्रदेशापेक्षा जास्त थंड असते.

एकदा संस्थानात पावसाचे सरासरी मान २२ इंच असते व त्यातील सुमारे ६ फाऊन जुलै ऑगस्ट व सप्टेंबर महिन्यात पडतो पश्चिम प्रदेशापेक्षा पूर्वेकडील प्रदेशात पाऊस जास्त असतो.

रमणुजाद (कच्छाह) म्हणून एक जात आहे. मयपूरचे महाराज याच जातीचे आहेत. त्यातून निघालेल्या नरुळ या पोडजातीच्या सालावत शाखेपैकी हे अलवारचे घराणे आहे. बबदाबा शतकाच्या उत्तरार्धात अंबर येथे उदय-करण नावाचा राजा राज्य करीत होता त्याचा बडील मुलगा जो वारिसिंग तो अलवार घराण्याचा मूळ पुरुष मानला जातो वारिसिंग आपल्या बाल्याशी भांडून राज्यारूढाचे हक्क सोडून बयपूर संस्थानात नोकरीस राहिला. तेथे त्याने व त्याच्या वंशजांनी सुमारे ३०० वर्षे नोकरी केली कल्याण-सिंगला कामगिरीबद्दल जयसिंगाकडून माचेरीची बहणीर मिळाली. चार पाच पिढ्यांनंतर प्रतापसिंह याने अलवार संस्थान मिळविले बबदाबा उत्तराच्या बघी जयपूर संस्थानात सैन्यात नोकरी करून उणिवाय येथील उपदेवी नरुळ लोकाना भक्तात आणून त्याने मराठ्यांनी रणधंदोरच्या किल्ल्याला वेढा दिला अस्तित्वा स्वरुप याकडून नाव लौकिक मिळविला; परंतु लवकरच त्याला लोकांच्या द्वेषामुळे जयपूर सोडून जावे लागले मग तो सुरजमल आठ व त्याच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा जव्हारसिंग यांचा नोकरीस भरत-पूर संस्थानात राहिला. बव्हारसिंगाचा बयपूरच्या राज्यातून सलीम पुकराला जाण्याचा वेत त्याला परत पडला नाही व तो परत आपल्या छत्र्या मालकाकडे गेला. अशा बडीला आहे की, प्रतापसिंहामुळे जव्हारसिंगाच्या सैन्याची परत येतांना फार त्रासही झाली. हा वेळेस त्याने राजपूड किल्ला बांधून पुढे येणाऱ्या बालरामाच्या बडी पुढील प्रांत मिळविला. दुसऱ्या बाह्मलमला मदत केल्याबद्दल त्याला माचेरीची छत्र मिळाली. पुढे अलवारच्या सैन्याला पणार मिळत नसल्यामुळे व एकंदर जाटाच्या हातेल्या नुकसानीमुळे त्याचा पीर खूप होत होता त्याने प्रतापसिंहामुळे जाटांचा दंडाचापासून त्याचे नरुळ जातीचे लोक त्याला राजा मानू लागले. त्याच्या मागून बलतावरासिंग गादीवर आला. त्याने आपला मुल्लू आपली दादविला. मराठ्यांशी झालेल्या लढायांत तो इंग्लिशांच्या बाजूने सासवारीच्या लढायांत हुनर होते बल-तावरच्या मरणानंतर १८१५त गादीबद्दल तंटो सुरू झाला. बलतावराच्या मनात आपला पुढण्या बलिसिंग यास दत्तक घेऊन त्याला गादीचा मालक करावा असे होते परंतु दत्त-विधान होण्यापूर्वीच तो वारला. दुसरा वारस राखीपुत्र बल-वैतसिंह हा होता इम्रानांनी अशी चुकी काढली की बलिसि-ंगाने राजा हो पदवी धारण करावी पण सर्वे बलिवार बळवंत-सिंगाच्या हातात असावा पण ही व्यवस्था कधीच अमळात आली नाही. इ. स. १८२४ मध्ये बलिसिंगाने बलिवारसिंग आपल्या हातांत घेतली व आपल्या बाबाला तुरुंगात टाकले. व त्याचा साक्षकर्ता अहमदपक्ष याचा नाव घेण्याचा प्रयत्न केला. इंग्लिशांनी मध्ये पडून बलिसिंगाला बळवंतसिंगाला अशी सुल्ल व धर्मी दील्ल वंशधरपरत देण्यास लावले.

बलिसिंगाकडे परत आले. याने आपल्या

राज्यात पुढील सुधारणा करवून आणली. वेधेदाशी मोहून शासता स्थापन केली जमिनीचा वसूल पेशात घेण्याचे सुरू केले. इ. स. १८५७ च्या बंडात त्याने इंग्लिशांना चांगली मदत करून आपली राजनिष्ठा चांगली प्रत्यपास आणली बलिसिंगाच्या मागून त्याचा मुलगा शिवदानसिंग लहान अवस्थामुळे सुमुलमानी प्रधानाच्या तंत्राने वारं-लायला तेव्हा रमणुजांनी १८५८ मध्ये बंड केले, तेव्हा सुखारार नेमून इ. स. १८६१ मध्ये त्याला गादीवर बसविले.

परंतु त्याच्या कियेक कार्यांनी राज्यात बंडाची सुरू झाली तेव्हा इंग्लिशांना पुन्हा कारमारांत हात घालावा लागला. शिवदानसिंगाच्या हातून कारमार काढून घेऊन एक व्यवस्थापक मंडळ नेमण्यात आले. शिवदानसिंग इ. स. १८७४ मध्ये औरस किंवा दत्तक वारस मागे न ठेवता मरण पावला. तेव्हा सर्व राज्य इंग्लिशांच्या हातात गेले पण त्यांनी राजपराण्याच्या दुसऱ्या शाखेतून गादीला याल्ल निवडण्याची अधिकार नरुळ लोकाना दिला व त्या प्रमाणे त्यांना जाण्याच्या ठाकूर मंडळसिंघला परत केले व सरकारने त्याला अलवारचा राजा मान्य केले. इ. स. १८९२ मध्ये मरण पावला त्याच्या मागून त्याचा एकुलता एक मुलगा जयसिंग यास इ. स. १९०३ मध्ये तो नवात आल्यावर अधिकार देशात आला. अलवारच्या राजाना १५ तोकाच्या सल्ल्यांचा मान आहे

या संस्थानात एकंदर खेडी व शहरे मिळून १७६९ आहेत व लोकसंख्या इ. स. १९२१ मध्ये ७,०१,१५४ होती.

संस्थानचे १२ तहखिली व १ गावगीर मिळून तेरा भाग आहेत व त्यात ७ मोठी शहरे असून तेथे म्युनिसिपलिट्या आहेत. त्यात मुख्य अलवार व रामगढ या आहेत. इ. स. १९०१ मध्ये हिंदूंची संख्या शेकडा ७४ पक्षा जास्त म्हणजे ६,१८,२४८ असून त्यातील बहुतेक वैष्णव पंथचे होते. सुमुलमानांची संख्या २०,४४७ म्हणजे शेकडा २४ होती. बहुतेक लोक सुनीपंथाने होते. जैनांची संख्या ४९१९ होती १९११ साली दर दहा हजारा ७४३० हिंदु २५१५ मुसल-मान व ५१ जैन होते येथील मुख्य भाषा हिंदी व येवाडी आहेत

मंडलोकांची संख्या जास्त म्हणजे शेकडा १२ अथवा एकंदर ११३००० आहे. हे सुसंस्थानांनी धर्माचे असून त्यांचा मुख्य धंदा शेतकी आहे. त्यांच्या बायकांची छाना शेतकीच्या कामात फार मदत होते. त्यांच्यात पडदा मानीत नाहीत. दुसरे लोक म्हणजे चाभार हे शेतकी, कातकी कामाचे, व दुसरी मोलमजुरीची कामे करणारे आहेत. माझण लोक गीठ सारखत किंवा कनोज बगतील आहेत भिनाकातीने दोन वर्षे आहेत एक बमीनदास व दुसरा चौकीदार. या दुघच्या बगतील लोक पूर्वी छत्राळ असून

आतां ते चांगल्या मार्गांला लागले आहेत, तरी त्यांचे पूर्वेचे गुण कधी कधी उचल खातातच. तसेच माट, राजपुत, गुजरा व महाराज वस्ती पुष्कळ आहे.

जमीन तीन प्रकारची आहे (१) चिकनाट, (२) मटियार व (३) भुर. या ठिकाणी मुख्यत्वेकरून बाभरी, ज्वार, हरबरा, कापूस, गहू, मका, तीळ कमीमास्त प्रमाणात होती. त्याच-प्रमाणे कांदां घोण्या जागी तमाचु, जई, नीळ, भात व अफू होते. अलवारचा जनावर विशेष चांगला नसताना. मेंढ्या व बकरी यांची निपज पुष्कळ होते.

इ. स. १९०३-४ साली एकंदर ११२ चौरस मैल जमीन लागवडीस आली. तांतीळ शेकडा १५ मैलच पाटाच्या पाण्यावर केली होती. एकंदर विहिरीचा संख्या खालसा मुलखात १५००० असून १७५ संख्येने आहेत. पिके मोठेच्या पाण्यावर करतात.

सुमारे ३६७ चौरस मैल जमीन जंगल आहे व ती संयुक्तप्रांत सरकारने नेमलेल्या एका अमलदाराच्या व्यवस्थेखाली आहे. झाडांच्या उत्पत्तीच्या दृष्टीने त्याचे चार भाग केलेले आहेत. बोंगर माथा व उतरणी हा एक भाग होय. हात सालर व बांबूची लहान जात विशेष आढळून येते तसेच उम, धामण, गोल बंगरे झाडेही दृष्टीस पडतात. दुसरा भाग म्हणजे डोंगरपायथ्यापर्यंत. तिसरा भाग सधाट प्रदेश; हात धाक व तर ही झाडे आढळतात. व चवथ्या मार्गात जामुन, करमाल, बेहडा वगैरे रुंद पानाची व छाया देणारी झाडे आहेत. येथे बांबूचे उत्पन्न विशेष आहे. संस्था नाच्या उपयोगाकरिता सुमारे २०००० बांबू लागतात बाकांच्या पासून दरवर्षी जवळ जवळ रु. २००० मिळकत होते. शिवाय गयताचे उत्पन्नही दाढने आहे संस्थानची भरती झाली म्हणजे रयतेची सुरे चण्याला मोठ्ठीक असते. येथील डोंगरामध्ये तांदू, सोखंड व शिसे पुष्कळ सापडण्या-जोगे आहे पण खाणी कोणी चालवीत नाही. नसाच उत्तम संगमरवरी दगड येथे मिळतो व तो मूर्ति करण्यास लागण्याच्या, हिंदुस्थानात सापडणाऱ्या दगडापेक्षा कोणच्याही तऱ्हेने कमी दर्जाचा नसतो.

येथे तयार होणाऱ्या मालात विणलेल्या कापडास प्राधान्य आहे. तिसरा येथे कागद तयार होतो. जमिनीतून काढलेल्या क्षारामुला हलक्या दर्जाची काच होते, तिचा उपयोग बागच्या व कुट्या करण्याकडे होतो. दगडाचे कोरीव काम करणारे लोकही आहेत. ते दगडाच्या मूर्ती, पेले, जाळीचे पडदे वगैरे करतात. येथे एक मिळीचा कारखाना आहे.

येथून बाहेर जाणारा माल म्हणजे कापूस, गळिताची धान्ये, बाभरी, तूप, गावठी कापड, डोक्याचे दमाल व गोडे हे होत, व बाहेरून आत येणारा माल साखर, गीठ, गहू, चणा, सोखंड व स्वयंपाकाची भाजी हे आहेत. मालाची सर्व नेआण राजपुताना-माळवा रेल्वेने होते.

ह्या संस्थानात २८ टपाल ऑफिस आहेत. रेल्वेस्टेश-

नच्या तार ऑफीसांशिवाय राजधानीच्या शहरी ब्रिटिश तार ऑफीस आहे.

ह्या भागात दुष्काळ फारसे पडत नाहीत. इ. स. १८६० मध्ये दुष्काळ पडला होता, त्यावेळेस धारण ८ सोरांची होती. स्थानंतर इ. स. १८६८-६९ हे वर्ष दुष्काळाचेच होते त्या वर्षी चांगल्या टंचाईमुळे पुष्कळ गुरे मेळी व अशा तऱ्हेने मनुष्यांच्यापेक्षा गुरांनाच तो दुष्काळ जास्त जाचला. स्थानंतर इ. स. १८७७ मध्ये आगदीच पाऊस न पडल्यामुळे दुष्काळ पडला. त्यावेळेस दुष्काळापाहिल लोक्याकरता संस्थानने कामे सुरु केली होती. तसेच शेतकऱ्यांना आउताची जनावरे व विहिरीची डागडुजी करण्याकरिता १ लक्ष रुपये देण्यात आले.

इ. स. १९०३ साली राज्यसूने महाराजाच्या हातात गेल्यापासून, तीन मंत्री व इतर खाद्यातील मुख्य माणसाच्या सल्ल्याने राज्यकारभार चालत आहे. जमीन मसुलाकरिता राज्याचे दोन भाग केले आहेत व त्यावर एकत्र ठेवुन ठिकठिकाणे वट्ट नेमला आहे राज्यांत एकंदर १८ तहशिली असून प्रत्येकीवर एक एक तहशीलदार नेमला आहे.

येथील न्यायकचेरीत खालसा मुलखात चालणारा कायदाच अनुसरला जातो. तहशील, फौजदारी, प्रात व सेशन कचेरी अशा एकावर एक वरचढ कचेऱ्या आहेत.

संस्थानचे उत्पन्न जवळजवळ ३२ लाख आहे व खर्चही तितकाच आहे उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी जमीनमहसूल, ब्रिटिश तिजोरीत ठेवलेल्या देवांचे व्याज, मोठ काढण्यास दिलेल्या परवान्यापासून होणारे व जंगलचे उत्पन्न ह्या आहेत. खर्चाच्या बाबीः—सैन्यखर्च ८ लाख. सरकारी नोकरांचे पगार ४-३.१; सरकारी हत्ती घोडे वगैरेकडे २ ८ रु.

पैशाच्या दृष्टीने संस्थानची भरभराट असून ब्रिटिश प्रामि-तरी नोदात ४५ लाख रुपये आहेत. जमीनधान्याच्या पद्धती वार प्रकारच्या आहेत ह्या अशाः—(१) खालसा म्हणजे जमीनदार परस्पर सरकारला सारा देतो. (२) इस्तिमारी, ह्या सर्व राजपुताच्या ताब्यात असून त्याचा सारा एकदाच ठरविलेला आहे. (३) जहागीर, ह्या जमिनी उपमोगण्याबद्दल पागा ठेवून सरकारच्या सेव्यात जावे लागते ह्याचाच एक भेद बारदारी हा आहे. (४) सुभाफी आपल्याकडील वजल्याप्रमाणे आहेत. जमिनीवर जोपर्यंत जमीनदार शेतसारा देतो तोपर्यंत त्याची मालकी समजली जाते. व तशा प्रकारचे कायदे तिकडे आहेत. पंजाबच्या दक्षिण भागातील व येथील पद्धत एकाच प्रकारची आहे. इ. स. १८३८ पर्यंत सारा गिनसाच्या रुपाने देता येत असे. सध्या पैसेच घावे लागतात.

संस्थानचे ६०० घोडेस्वार व १००० पायदल एवढे सैन्य असून तात्पुरते तयार होणारे सैन्य ६८ घोडेस्वार, ५५१ पायदल व ११३ गोळेदाम आहेत तोफांची संख्या १७९ आहे. इ. स. १९००-०१ मध्ये चीन देशाशी झालेल्या युद्धांत येथील पायदलाने चांगली कामगिरी केली.

पोलीसचा भरण १५२ असून त्याच्या प्रीत्यर्थ खर्च १.१ लक्ष होतो. राजधानीच्या ठिकाणी एक तुरुंग आहे.

राजपुतान्यातील संस्थानामध्ये अलवारचा नंबर १२वा लागतो. लिहितावाचता येणाऱ्या लोकांचे प्रमाण दोकडा २.७ आहे. येथील शाळांची संख्या १०२ असून त्यात ५५०० मुलें व मुली इ. स. १९०४ साली शिकत होत्या शिक्षणप्रतीये ६५००० इ. खर्च होतात ह्या संस्थानात १२ इस्पितळे आहेत. इ स १८७० च्या सुमारास देवी काढण्याचा उपक्रम करण्यात आला व बहुतेक लोक आपघुपीने देवी टोचून घेतात (इ गं. ओफ इडिया पृ ५)

शहर — अलवार संस्थानची राजधानी. दिहीच्या नैर्ऋत्येस १८ मैलावर राजपुताना-मालवा रेल्वेचे हें स्टेशन आहे १७° ३४' उत्तर अक्षांश ७६° ३६' पूर्व रेखांश एक्यास्ये-रौज गावात आप्पास कोणतेच वाहन नाही पण स्टेट-कॉन्मिलच्या सेक्रेटरीस लिहिले असता संस्थानी वाहने व इतर सर्व सोयी मिळतात याचे पूर्वीचे नाव अलपूर ('मनुजुत शहर') असे होते असे कोणी म्हणतात. कोणी अरबल-पूर किंवा अरबली शहर (अरबली पर्वतापासून निघालेले नाव) हें नाव असावे असे म्हणतात. जनरल कनिंगह्याम असे म्हणतो की 'सालवा' जातीच्या नावापासून सालवा पुरा-सालवार-हलवार व नंतर अलवार असे नाव पडले असावे. लोकसंख्या (१९२१ साली) ४४७९० होती.

प्रेक्षणीय इमारती — एकोणीसाव्या शतकाच्या पूर्वा-र्धात महाराज राजा वाग्निसिंग याने बांधलेला राजवाडा व महाराज राजा बखतावर सिंग यांची छत्री या होत. तरंग सुलतानच्या स्मरणार्थ इ. स. १२९२ साली बांधलेले जुने बडगे असून येथील काही जुन्या मशीदीवर शिलालेख आहेत. रेल्वे स्टेशनजवळ फोर्सेंग याचे बडगे आहे. परंतु इ. स. १५४७ मधील नागरी लिपीत लिहिलेल्या ग्यावरील शिलालेखावरून ही इमारत पूर्वी हिंदूची असावी हें स्पष्ट होते.

येथे मनुजुसिपाळी इ. स. १८७१-८२ पासून आहे तिचे सालाना उत्पन्न ६०००० रुपये व खर्च ५३००० रुपये आहे. शहराच्या नैर्ऋत्येस सुमारे ६ मैलावर सिलिसेर नावाचा तलाव इ. स. १८४४ मध्ये महाराज राजा वाग्निसिंग याने बांधलेला आहे. यातील पाणी दोन काळवे खणून शहरात आणले असून त्याचा उपयोग सरकारी व खाजगी बागाना पाणी पुरविण्याकडे होतो. गावात लेडी डफरिन हॉस्पिटल, अलवार हायस्कूल व मिशनरी संस्था आहेत. कापड विणणे व पगड्या रंगावणे हे दोन मुख्य धंदे दिसतात. मिठापासून काय तयार करून त्याचा बागत्या वा वाटच्या तयार करण्यात येतात. दगडी नदीकामदि येथे होते. निगंतू, माल म्हणजे सूत, तेलाचे बी पगड्या व जोडे; व आयात मालात साखर, तांदूळ, मीठ, चाली, लोखंड वगैरे निर्यात येतात. अलवार स्टेट वर्क-

शॉप व एक बर्फाची फॅक्टरी असे दोन कारखाने येथे आहेत. (इ. गं ५-१९०८; अर्नोल्ड डिरेक्टरी)

अलसानी पेदना — हा तेलगू कवि नंदवडीक नियोगी ब्राह्मण होता. याच्या बापाचे नाव चोक्रा. याचा भ्रम बेलारी प्रांतातील दुपाड तालुक्यातील दोरनाला नामक खेड्यामध्ये झाला याने लहानपणी संस्कृत आणि तेलगू भाषेचा अभ्यास करून त्या दोन्ही भाषांचे उत्कृष्ट ज्ञान संपादन केले, आणि लवकरच त्या दोन्ही भाषात तो काव्ये कले लागला पुढे थोडक्याच काळात हा कृष्णदेवरायळ याचा चाप जो नरसिंह रण्यळ त्याच्या दरबारामध्ये कवि या नात्याने राहिला नरसिंह रायळ याच्या मरणांनंतर कृष्णदेव रायळ हा मादीवर बसला तेव्हा त्याने ह्या कवीस आपल्या दरबारातील " अष्ट दिग्गजा " पैकी एक केले. पेदना याचे तेलगू काव्य त्यातील साधुर्णामुळे फार लोकप्रिय झाले.

" स्वारोचिषमनुचरित्र " हें काव्य त्याने मोठ्या धर्माने रचिले. या काव्याच्या प्रस्तावनेत कृष्णदेवरायाने सुलतानाबाब जो जय मित्रविला, त्यासवधी रायाच्या पराक्रमाचे वर्णन आहे मनुचरित्राखेरीज पेदनाचा रामस्त व रामनामक रामाच्या स्तुतीने भरलेला एक ग्रंथ आहे, असे मि. कविश्री व्यंकट रामस्वामी यानी आपल्या दक्षिणेंतील कविचरित्रामध्ये झटले आहे. परंतु त्या संबंधी दुसरा कोठेहि उल्लेख आढळत नाही सदर कावोही व्यंकटरामस्वामी " अष्ट तसिद्धातसु " नावाचा तत्वज्ञानविषयक ग्रंथहि पेदनाचेच लिहिला असे झणतात. पेदनाने हरिकृष्णासार काव्य लिहिल्यावरून ते लिहितात व त्यासंबंधी पेदनाचा छंद शास्त्रावरील जो " रंगार छंद " ग्रंथ आहे, त्यात उल्लेख सापडतो. याप्रमाणे एकंदर पेदनाचे ग्रंथ आहेत. पेदनाच्या काव्ये अति यशुर अशल्यामुळे ती सर्वत्रास आढळतात. एके दिवशी पेदनाने आपला आश्रयदाता जो महापराक्रमी कृष्णदेव रायळ याच्या विनोतीवरून एक श्लोक म्हणून दादाविला त्यामध्ये त्याने आपले संस्कृत आणि तेलगू भाषेचे अग्रतिम ज्ञान दाखवून दुसऱ्यातील सर्व कविमेढजीस थक करून सोडिले संस्कृतांगील काव्याच्या भाषांतराखेरीज ह्या काळ, पावेतो कोणी स्वतंत्र असे काव्य लिहिले नव्हते व त्यावेळेस पदना यानेच स्वतंत्र असे काव्य " स्वारोचिषमनुचरित्र " हें लिहिले. त्यामुळे त्याला सर्व विद्वानांनी व स्वतः कृष्णदेव रायळने आपन्नवितापितामह म्हूण ही पदवी दिली. मनुचरित्राचे रंगधोरिहण झाल्यानंतर कवीस पाल्खीत बसवून गावात मिरविले, त्यावेळी प्रथमतः पाल्खी उचलताना राजाने स्वतः खादा दिला असे म्हणतात. एकदा सभेत याने राजाच्या साधग्यावरून बत्तीस चरणाची कविता कशी असली या विषयावर एक उपपलमाळिका एकदम रचिली. या उपपलमाळिकेत अशी खुबी आहे की तिच्या बत्तीस चरणापैकी प्रत्येक चरणाचे प्रथमाक्षर व द्वितीयाक्षर एकच आहे. शिवाय अर्धा माळिका केवळ संस्कृतप्रमाणे व अर्धा

केवळ तेलगूप्रमाणे दितो. यावर बस होऊन रायान त्याच्या पायात आणल्या हाताने सोन्याच्या तोडा अडकविला.

पेदमा यानेच प्रथमतः सुगुलमानी शब्द तेलगू भाषेत मिसळण्याच्या प्रयत्न केला व त्याचेच अनुकरण त्याच्या मागून झालेल्या त्याच्या व्यवसायवेधुनी केले कृष्णदेवराय हा सन १४४६ मध्ये मरण पावला, त्यावेळेस त्याच्या संवेधाने पेदमाने हे दुःखोद्धार काव्यरूपाने काढिले ते अग्रप्रतिम होत त्यामध्ये कवीने कण्ठरसाची कमाल केली आहे पेदमाने रायाचे जे गह्वावाचे गुणानुवाद गाढले ते त्यावर केवळ रायाने केलेल्या अपरिमित उपकाराबद्दल तसून कृष्णरायाने तेलगू बाढमयावर, तेलगू कविमंडळावर आणि तेलगु देशावर जे अपरिमित उपकार केले त्याबद्दल आहेत.

कृष्णदेवरायाच्या मागून त्याचा गावई रामराजा गादीवर बसला त्याची या कवीविषयी मोठी पुज्यशुद्धि होती. हा कवि आपल्या मनीस येईल तेव्हाच कविता झणत असे राजाच्या सांगण्यावेळून तो कधीहि म्हणत नसे. ह्याला त्या वेळेस एखाद्या माडलिक राजाप्रमाणे लेखीन असत. देवरायाने याला पुष्कळ अप्रहार दिला होता पैकी कोकाट गाव हे मुख्य होय. हा जन्मत जरी स्मार्त होता, तरी अद्वैतमतवादी होता हा कवि आपला आश्रयदाता मरण पावल्यानंतर फार दिवस पावेतो जगला नाही. खबरच इ. स. १५३५ सालामध्ये आपली जन्मभूमी जी दोरनाला तेथे हा मरण पावला. त्या कवीची काव्ये जेथे झणून तेलगू भाषा बोलतात व जणतात त्या सर्व ठिकाणी आडळतात अलमानी पेदमाचा तो जिवंत असताना जितका मान मिळाला तितका दुसऱ्या कांणत्याहि तेलगू कवीस असून पावेतो मिळाला नाही [तेलगू वाङ्मय—श. सा. परचाक्रत]

अलसिअम—शर्वाचीन पॅले हे इटली मधील इट्रिया प्रांतातील जुने शहर आहे हे व्हाया ऑरिलिया नदीवर असून आगगाडीच्या रस्त्याने रोमच्या पश्चिमेस २९ मैलावर आहे. इट्रिया प्रांतातील हे सर्वांत जुन्या शहरांपैकी एक आहे. रोमन वसाहती झाल्यावर प्लि. पू. ३४४ वर्षे पर्यंत ऐतिहासिकदृष्ट्या या शहराला महत्त्व आले नव्हतं. या शहरात मोटमोठ्या श्रीमान गृहस्थांचे बंगले व उद्यानगृहे होती वाळवंटाच्या किनाऱ्यावर अजूनहि या उद्यानगृहांचे अवशेष पुष्कळ आहेत. या उद्यानगृहांपैकी एक ४००×२५० यार्ड आकाराचे आहे या शहरात मध्ययुगात बोधलेला दुर्ग ऑडेसकलची घरण्याचा आहे पालो नजीक "साव्हिसपोली" नावाने जलविहारस्थान ऑडेसकलची पराण्यातल्या राजपुत्राने बांधिले आहे (ए. सि.)

अलाउद्दीन खिलजी (१२९६-१३१६) —दिहोच्या खिलजी घराण्याचा संस्थापक जलाउद्दीन याचा हा पुतण्या याच्या बापाचे नाव शहाबुद्दीन मसा उद जलाउद्दीन गादीवर

आल्यापासून रायाने यास व याच्या भावांस आपल्यानवळ वाळविले होते. अलाउद्दीनाने मोंगलास हटविले म्हणून त्यास त्याच्या चुलत्याने गंगा व यमुना या नद्यामधील अंतर्बंदीतील कोरा प्रांताचा मुमेदार नेमिले. इ. स. १२९३ त अलाउद्दीनाने माळव्याच्या स्वारीत मिलसा वगैरे इत्येक ठिकाणच्या हिंदूठोकांस मिळिले म्हणून जलाउद्दीनाने त्यास आणखी अगोथ्यांचा सुभा सांगितला माळव्यात अलाउद्दीनाने पुष्कळ किले व लूट मिळविल्यामुळे त्यास मोठी फौज वाळविली गेली

दे व मि री बी मो हां म —मिलसा येथे असताना अलाउद्दीनास दक्षिणेंतील देवगिरी नामक धनाढ्य शहराची खबर कळून त्याच्या तोंडास पाण्या सुटले आपला खरा वंत चुलत्यास किंवा दुसऱ्या कोणासहि न वळवित तो आठहजार स्वार घेऊन १२९३ त कोराहून निघाला, आणि सुंदलखंडाच्या बंगलातून दक्षिणेकडे गेला. तहा मद्दिनेपर्यंत त्याचा मागमूस पाठीमागे कोणासहि बळला नाही दिक्षावा सुलतान जलाउद्दीन याचा भी पुतण्या असून चुलत्याबरोबर भांडून नोकरी पतकण्याकरिता भी तेलगणाच्या राजाकडे राजमहेश्वर चालला आहे असे तो रस्त्याने सांगत असे.

अलाउद्दीन नर्मदापार होऊन एकाएकी वैद्यवण्या तटाखाली उतरला त्या वेळी तेथील राजा रामदेवराय याची फौज दुसरीकडे गेली होती शिवाय आयत्या वेळी किल्ल्यात धान्याच्या पेवजी मिठाची पोती भरली गेली असल्याचे रामदेवरायास आढळून आले तेव्हा त्याने घाबरून जाऊन एकदम पुष्कळ द्रव्य देऊन अलाउद्दीनाशी तह केला अलाउद्दीन परत जाणार तोच रामदेवरायाचा पुत्र शंकरदेव मोठी फौज जमवून याईकून आला व त्याने बडिलाच्या तहास न जुमानता अलाउद्दीनाशी लढाई दिली या लढाईत सुलमानाचा समूळ नाश होण्याची वेळ आली होती. पण इतक्यात किल्लाच्या रक्षणार्थ टेवकेला रामदेवरायाचा मरदार शंकरदेवाच्या मदतीस येत असतो, त्याच्या लोकांच्या पायांनी उडालेली धूळ पाहून, अलाउद्दीनाच्या मदतीस दिहून स्वकर्च मागून मोठी फौज येत आहे असे तो म्हणत होता ती हीच अशी समजूत होऊन हिंदू लोक रणांगण सोडून सैरावैरा पळू लागले व अलाउद्दीनास जय मिळाला. अलाउद्दीन किल्लाकडे गेला तेव्हा तेथे त्यास धान्याऐवजी किल्ल्यात मिठाची पोती भरली गेली असल्याचे कळले. तेव्हा रामदेवरायास दुसरा काही उपाय न राहून अपरंपार द्रव्याशिवाय आणखी एलिचपूर व आसपासचे प्रांत अलाउद्दीनास देऊन आपला बचाव करून घ्यावा लागला.

चुल त्या चा खून —अशा प्रकारे विजय मिळवून अलाउद्दीन कोरा येथे परत आला आपल्या पुतण्यास भेटण्यासाठी वादशहा थोड्या फौजेनिशी कुरा येथे गेला. पुढे अलाउद्दीनाची व त्याची भेट झाली, तीत तो प्रेमाने आपल्या पुतण्याच्या मालावरून हात फिरवीत असतो अलाउद्दीनाच्या

मारेकन्यानीं त्याचा वून केला १७ रमजान (हि. स. ६९५ = जुलै १२९६)

राज्याचे हण.—मल्लाहिन मरण पावल्याची बातमी समजताच त्याच्या राज्याने आपल्या धाकट्या अल्पवयी मुलास तत्कावर बसवून त्याच्या तर्फेने राज्य चालविले परंतु अलाउद्दीन कूच करून राजधानीकडे गेला व देवगढच्या लुटीत मिळालेल्या पैशाच्या साहाय्याने जे सरदार व फौजेतले अंमलदार काढी करीत होते त्यांस वश करून त्याने छपप्रदभार स्वार व साठ हजार पायदळ एवढी फौज जमा केली. अलाउद्दीन येन आहो हे एकताच राणी मुलास घेऊन मुलतानास पळून गेली. यामुळे १२९६ च्या आक्टोबर महिन्यात (शिल्हेज ६९५) अलाउद्दीनास दिल्याचे तहत्त बिनहूरकत प्राप्त झाले. लोकांची मने संतुष्ट करण्याकरितां अलाउद्दीनने मोठ्यामोठे खमारेम करून लोकांस प्रेमवाच्या दिल्या. लहानमोरास इनामें व बक्षिसे दिली व फौजेस सदा मददित्याचा पगार एकदम अग्राज दिला. नंतर आलफखान नामक आपल्या एका दूधमावाकडून अलाउद्दीनने मुलतानहून दोघा राजपुत्रांस भरून आपण त्यांचे कोडे काढून त्यास हंसाच्या कळपात बंदीत ठेविले.

राज्यावर येताच अलाउद्दीनने लाचखाक अंमलदाराची पुरी खोब मोबली. ज्यास त्याने पैसे भरून वश केले होते त्यास त्याच्या हतभ्रंतेबद्दल चागले शासन करून तुलत्याच्या बघाच्या पातळी इत्यात ज्याची त्याउ स्वतःस साहाय्य केले होते त्याची त्याने अत्यंत दुर्दशा केली. ज्यानी अलाउद्दीनाच्या लोकांचा व जुमानता जलाउद्दीनास सोडले नव्हते असे तीनच अंमलदार होते त्यानी अलाउद्दीनने काही एक त्रास दिला नाही.

मोगलाची पद्दति स्वा श.—अलाउद्दीनाच्या कारकीर्दीच्या प्रथमाप्रीत मोगलाच्या टोळ्यानी एकसारख्या हिंदुस्थानात येत होत्या. इ. स. १२९६ मध्ये मध्यतुर्कस्थानचा बादशहा बेंगोसपानाचा वंशज अमीर दाऊद याने एक लाख लोकांनिशी सिंध व पंजाब प्रांतावर स्वारी केली. तेव्हा अलाउद्दीनाचा सरदार आलफखान याने लाहोरनजीक त्यांचा मोड करून ज्यांची बायकामुलें हातीं सांपडली त्याचा शिरच्छेद केला.

गुजरात याचा पद्दति स्वा श.—(इ. स. १२९०) अलाउद्दीनने मादीवर बसल्यानंतर आलफखान व बजीर नुसतखान यांस गुजरात प्रांत भिकव्यास पाठविले. गुजरातचे अहिलबादा येथे राजा कर्मराय राज्य करीत होता. मुसलमान फौज बरहमायरीवर सो पदन देवगढस राजा समदेव याकडे आग्रह मागण्यासाठी गेला. मार्गे त्याचे राज्य व बायकामुलें मुसलमानानी काबीज केले. रंभायत प्रांत त्यावेळी व्यापारामुळे शयन होता तो नुसतखानाने येऊन छटला. विषाय या स्वारीत मुसलमानानी गोमयाचे देहालय पुनरपि छटले व सर्वांस मूर्ति फांदून तिथे वृद्धे दिव्हांस

नेऊन बसिदीच्या पायास लाविले. आलफखान व नुसतखान परत आत असता त्यांचे लष्करात भोकर असलेल्या मोगल लोकांनी कलाक्याचे माडण होऊन मोगलांनी आलफखानाच्या पुतण्यास आलफखान म्हणून ठार मारले. दिल्लीम पोचल्यावर बादशहाने बंदखोर मोगल लोकांची एकजात कत्तल केली कर्णारायाची लावण्यावती ही कमलादेवी मुसलमानांनी पकडून दिल्लीस नेली होती तिला बादशहाने आपली पट्टाणी केली आणि तिजवर त्यांची फार मजीं बसली.

मोगलाची दुसरी स्वारी—दाऊदची स्वारी होऊन दोन वर्षे होतात न होतात तोच इ. स. १२९८ च्या सुमारास दाऊदचा मुलगा कुतलबखान याने दोन लक्ष मोगल स्वार घेऊन हिंदुस्थानात प्रवेश केला व दिल्लीनजीक येऊन यमुनेच्या काठी तळ देऊन राहिला. मोगलाच्या त्रासास मिळून बाहेरचे सर्व रयतभोक्त दिल्ली शहरात घुसले. त्यानी दिल्लीचे रस्ते गच्च भरून गेले व बाहेरून दाणादुधा येण्याचे बंद झाल्यामुळे धान्याची अत्यंत महंगाता झाली. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी अलाउद्दीन दरबारच्या लोकांची सल्ला नसता नशीबावर १० ठेवून आपली तीन लाख फौज घेऊन मागलावर गेला. आलफखान व आलफखान या आपल्या दोघा सरदारास दोन मार्जूस ठेवून अलाउद्दीन हा आपला बजीर नुसतखान यासह मध्यभागी लढाईस उभा राहिला. सुरवातीसच आलफखानने निकराचा हल्ला करून मोगलास मागे हटविले व त्याचा पाठसाय बरीत तो एकटाच दुरपर्यंत गेला, हे पाहून मुलवानाने आलफखानास त्याच्या मदतीस जाण्याचा हुकूम केला. या दोघा सरदारात मत्सरभाव असल्याने आलफखान आलफखानाच्या मदतीस गेला नाही. त्यामुळे मोगलास आलफखानाच्या लोकांस वेढून त्यांची कत्तल करण्यास चांगलेच कायले. तथापि अलाउद्दीनाची बाबोधी फौज तयारीत होती. तिचेपुढे मोगलांचे काही नचालत्यामुळे ते ओव घेऊन हिंदुस्थान सोडून पळून गेले.

रत न भोद या पादा इ.—इ. स. १२९८ मध्ये अलाउद्दीनने जयपूरच्या हद्दीत रतनभोर नांवाचा विझा आहो तो येण्यास आलफखान व नुसतखान यास पाठविले. तेथील राजा हंसीरदेव याने मुसलमानास मागे हटविले, तेव्हा अलाउद्दीन याने स्वतः जाऊन विझपास वेढा घातला. हंसीरदेवाचा प्रधान विशांगपात करून अलाउद्दीनास मिळाल्यामुळे रजपूताचा घात होऊन राजासुद्धा सर्व लोक मुसलमानांच्या तरवारीस बळी पडले व अलाउद्दीनास विझा मिळाला. विशांगपातही प्रधानास अलाउद्दीनने आपल्या नेहमीच्या बहिष्वादीप्रमाणे ठार मारिले. या स्वारीत अलाउद्दीनाचा पुतण्या रुक्नखान याने अलाउद्दीनाचा वून करून राज्य बळकटिवण्याचा प्रयत्न केला पण अलाउद्दीनाच्या नशिबाने तो फलून नसतखानास देहात घातून मोगलांचे लागले.

चि तो ह ग व की स्वा शी.—इ. स. १२०२ मध्ये अलाउद्दीनने चित्तौड्याच्या राण्याच्या पविनी नांवाच्या मुख्यरूप

अध्या सोमने चितोडवर स्वारी केली. किस्म्यास वेडा पावून शहर हस्तगत होईना. तेव्हा अलाउद्दीनाने पापिनी कपटाने हाताने करून घेण्याचा प्रयत्न केला पण तो साम्य झाला नाही. पुढे काही दिवस निकराचे युद्ध होऊन अलाउद्दीनाने पुष्कळ युक्तामन मागे व शेवटी दिल्लीवर मोगलांनी हल्ला केल्याचे समजल्यामुळे त्यास वेडा उठवून परत गावे लागले. दुसऱ्या वर्षी अलाउद्दीनाने चितोडवर पुन्हा स्वारी करून ते शायीस केलें (१ मोहरम ७०३ = आगस्ट १३०३) व तेथे मुसलमानां लष्कर जावयास ठेवून व झालो-रच्या घराण्यांतले मालदेव नामक एका राज्यास चितोडच्या गादावर स्वापून अलाउद्दीन दिल्लीस परत आला. पण अलाउद्दीन दिल्लीस परत येऊन काहीं दिवस झाले नाहीत तोच हंमीर नामक मेवाडच्या एका शूर राजपुत्राने पाल-देवापासून चितोडचे राज्य परत मिळविलें (६ म. १३०४). लखमसी, पापिनी व हंमीर पहा.

मोगलांची तिसरी व चौथी स्वारी — १३०३ साली अलाउद्दीन चितोड येथोत गुलता असता मोगल सरदार बुघायखान याने पुनरपि हिंदुस्थानावर स्वारी केली. या प्रसंगी अलाउद्दीनाची फौज जवळ नसल्याने दिल्ली शहर मोगलांच्या अगदी ताब्यात जाण्याचा योग आला होता. पण काहीं दिवस चमत्कार होऊन मोगलांची गळण उडून ते मागच्या स्वारीप्रमाणेच एकाएकी हिंदुस्थान सोडून निघून गेले असे म्हणतात मध्यसरी मध्यआशियातील मोगल बोगरे 'नव्या मुसलमानांनी वसलेल्या मोगलपुरा नामक दिल्लीच्या भागात अलाउद्दीनास फितवा झाल्याने उघडकीस येऊन त्याने एका दिवसात सोड घालीस ह्जार लोकांची कत्तल करून त्याच्या बायकापोरास देशोभडीस लाविले. पुढे सन १३०५ मध्ये ऐबकलान नामक सरदाराच्या हाताखाली मोगला फौज पुनरपि हिंदुस्थानांत उतरली व मुलतान उज्वस्त करून ती शिवालीक पहाडीवर आली. पण गाभीयेग मुसलक नामक अलाउद्दीनाच्या दिल्लीच्या पश्चिमेस बंदोबस्तास ठेविलेल्या सरदाराने दुसऱ्याच रस्त्याने त्याच्या पाठीवर एकदम हल्ला करून पुष्कळांची कत्तल केली. जे कोणी माळवंटाकडे पळून गेले त्याचा उन्हाळ्यामुळे तिकडे संहारच झाला. पुष्कळजनां पकडून दिल्लीस नेऊन हत्तीच्या पायाखाली घुसविले, व त्यांच्या शिराचा एक मोठा मनोंरा बुदाऊन गेटावाहेर उमाराण्यात आला. पुन्हा एकवार या कारकाद्वारे मोगलांची अशाच दहा झाल्यामुळे त्यांचा धीर हतका खचला. कां, ते पुष्कळ दिवसपर्यंत हिंदुस्थानात पाय ठेवण्यास धमले नाहीत.

मलीक काफूरच्या दक्षिणेतील स्वाभ्या. — देव-गिरीचा रामदेवराय खंडणी पाठवीनासा झाला म्हणून इ. स. १३०६मध्ये अलाउद्दीनने आपला सरदार मलीक काफूर याच्या हाताखाली मोठे सैन्य देऊन दक्षिणेत रवाना केले, व गुजरातीतील सरदार आलफखान यास काफूरच्या मद-

तीन जाण्याचा हुकूम केला, काफूरने या स्वारीत सर्व महाराष्ट्रांत छटाछट्ट करून रामदेवराय यास आपल्याबरोबर दिल्लीस आणले. तेथे अलाउद्दीनने रामदेवरायाचा चांगला सन्मान केला. त्यास छत्र, रागाधिपराज किताब व एक लष्करी दपडे बशीस देऊन प्रतिष्ठेने स्वदेशी पाठविले. पुढे १३०९ मध्ये मुलतानाने काफूर यास आंध्र देशाची राजधानीची वारंवार तिजवर पाठवून तेथील नरपति राजास आपला साहेदार केले १३१० च्या स्वारीत काफूरने बझालवंशी राजांची राजधानी द्वारसमुद्र ही येऊन त्याचे राज्य घुडविले नंतर काफूर घेट दक्षिणे वडे गेला. त्यास कोणी विशेष आदरविले नाही. या स्वारीतून अलाउद्दीनाच्या सेनापतींनी ६१२ हत्ती, वीस हजार घोडे, ९५ हजार सगळे सैन्य व शिवाय अजमलाहेर एवढी संपत्ति दिल्लीस आणली (सेबल फरग्युडन एंपायर, पृ ४०२) रामदेवरायाच्या मुलाकडून खंडणी वेळेवर न आल्यामुळे इ. स. १३१२ मध्ये काफूरने दक्षिणेत शेवटची स्वारी केली व त्याने रामदेवरायाच्या मुलास ठार मारून देवगड राजधानी घेतली, व महाराष्ट्र पूर्णपणे मुसलमानांच्या ताब्यात आणून अपार संपत्ति घेऊन दिल्लीस परत आला.

बंदे व अखेर. — काफूरच्या या शेवटच्या स्वारीनंतर अलाउद्दीनाची सत्ता शिखरास पोचली. काफूरवर त्याची बझाल मर्जी असे. या छत्रेचा दुसऱ्यामग करून काफूरने अलाउद्दीनासकळ आपल्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचे बाडेनास केलें. प्रत्यक्ष राणी व मुलगे यांच्याशी मुद्रा मुलतानांचे वैमनस्य काफूरने पाहून त्यास अटकत ठेविले. यांमुळे उभराय लोक त्रासले, गुमराहित बंड झाले; चितोडगड हातचा गेला. दक्षिणेत रामदेवरायाचा जावई हरपाळदेव याने मोठा उठावा करून तो मुसलमान किंदेदारास हावून लावून स्वतंत्रपणे राज्य करूं लागला. इकडे अलाउद्दीनाची तन्वैत अव्यवस्थित राहण्याने दिवसानुदिवस विपदत झाली होती. २१ वातम्यामुळे त्यास फोयाच्या लहरी येऊं लागल्या व दुखणे बळावून थोड्याच दिवसांनी त्याचा काळ झाला. त्याने वीस वर्षे राज्य केलें. कोणी म्हणतात काफूरनेच त्याला विषप्रयोग केला. फौजसंस्थाप्रमाणे अलाउद्दीनाच्या मृत्यूची तारीख ६ खवाल हि. स. ७१६ (१९ दिसेंबर १३१६) ही आहे पण अमीर खुशू हा त्याच्या कारकीर्दीतल कवि आपल्या दिवाणाच्या कवि-इ-नकिय नामक भागांत ती ६ खवाल हि. स. ७१५ (अगमास ३० दिसेंबर १३१५) देतो.

राज्य व स्थान. — अलाउद्दीन हा स्वभावाने दृढनिश्चय व जुलमी होता, तथापि त्याचा राज्यकारभार प्रशंसा करण्यासारखा होता. १३०३ च्या मोगलाच्या स्वारीपासून धडा घेऊन अलाउद्दीनने दिल्ली येथे सज्जत शिक्षा पाधला. नवीन तोषा ओढून इत्यादितया करवून राजधानीच्या बचावाचा चांगला बंदोबस्त केला. अलाउद्दीनाची राज्यनीति चमत्कारिक होती. हाची वेतलेल्या कामात त्यास एकसारखे

महामन्त्रीवा पुत्र व बहामनी राज्यातील शाठबा मुलतान. हा अगदाबाब बंदर येथे द. स. १७३९ साली फेनुवारी महिन्यात (हि. म. ८३८) सधनावर बसला. विजयानगरच्या राजाने पोब वर्षोपासून राजणी दिल्ली नरह्यामुळे, त्यावर आपला

त्याचे व बंडखोरांचे पारिपत्य बले.
विजयनगराचा राजा दुसरा देवराय नात आपला बरचेवर
होत अशलेला अपमान सहन दोंदना. काही तरी युक्तीने
मुसुलमानाचा पाडाव करण्याचा त्याचा विचार होता. त्याने
पुष्कळ मुसुलमान लोक आपल्या नाकरीस ठेविले. त्याच्या-
बरीता विजयनगर शहरांत एक मचीद बांधिली, व हिंदु-
राजास मुझर करणे मुसुलमानास अशास्त्र पाटेल, ही शेका
दूर करण्याकरिता आपल्या सिंहासनापुढे एका उंच पोठावर
त्याने कुराणाचे पुस्तक ठेविले. त्यामुळे स्वताचा मान राहून
मुसुलमान लोक कुराणास मुझर करितात असा प्रकार बाहेतः
दिस. अशा उपायांनी मोठी फौज जमा करून, सन १४४३
(दि. स. ८४४) म त्रुंगभद्रा वरतून विजयनगरच्या देव-
रायांने मुदबळचा किष्ठा घेतला. रायचूर व बंकापूर या
किष्ठायांनी वेढा देण्यास काही सैन्य पाठविलें व आपण स्वतः
हृष्णेच्या काठी छावणी देऊन सैन्याच्या टोळ्या पाठवून
सागर—विजापूरपर्यंत मुळस लढून उचलून बरविला.
अलाउद्दीनहाहास ही खबर कळताच तो त्याच्या पारिपत्यास
निघाला. प्रथमतः हाहाचा सरदार मलिक उत्तुंजार यांने
देवरायाच्या बरील पुत्राची लढाई देऊन वेढा उठविला.

पुढे सुमारे दोन महिन्यांच्या अवकाशात तीन मोठमोठ्या लढाया हाऊन त्यापैकी पहिलीत हिंदूंना व बाह्यांच्या दोहोंत शहास जय प्राप्त झाला तेव्हा देवरायाने आपल्या मुल-यास उपद्रव देणार नाही असे शाहाकडून वचन घेऊन पुर्वी ठरलेली शेंदणी दरमाल देत माण्याचे मान्य करूनच मागील तुंगलेल्या राखणीपैकी काही देऊन शहाशी तह केला. हा तह अलाउद्दीनशाहा मिथून होता तोपर्यंत दोनही बघांकडून अक्षरशः पाळण्यात आला.

या शाहाने पुष्कळ धर्मकुर्ये केली. येदर येथे त्याने भिशाष्टद स्थापन करून, लोकांत औपधपाणी देण्याकरिता हिंदू व मुसलमान वैध ठेविले. तो स्वतः दारु पीत असे तरी इतरास तिची सक्क मनाई केली होती त्याने मुलकी व लष्करी खातीं मुघरांनी. तथापि हिंदू लोकांस पुष्कळ जाच होई. ब्राह्मणांशी शहा बोलत मुद्रा नसे, किंवा त्यांस कामावर नेमात नसे.

विजयनगरशी युद्ध झाल्यानंतर शहा पुढे व्यसनसाक्त होऊन राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष करू लागला. या समयास मेमून उझा दक्षिणी याने समुद्रकिनार्यावरील सर्व किल्ले ताब्यात घेण्याचा बेत केला, व हा बेत सिद्धांत देण्याकरिता शाहाने मलीक उत्तुंगरावबरोबर त्याची फौज, सात हजार दक्षिणी पायदळ व तीन हजार अरबी घोडे देऊन त्यास रवाना केले (इ. स. १४५३, हि. स. ८५८). तुंगरावेन चाकणास आपले मुख्य ठाणे करून उपरशहराभळ्या किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला व तेथून शिरनिराळ्या वेळी त्याने कोंकणात टोळ्या पाठवून पुष्कळ रागास झिकले. तुंग-राने नेतर शिरके नांवाच्या एका प्रमुख राजास झिकले. त्या कोंकणच्या स्वारीत किशेक भागवडी पडून आल्या, त्यामुळे दरबारच्या मंडळीत तंत्याचे बीज पेरिले जाऊन त्यायोगे अखेरीस बहामनी राज्याचा अंत झाला. तुंगराने शिरक्यास बाधा भागवड केला की, ' तूं मुसलमान हो, नाही तर तुला जीव घेतों ' अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी त्या धूर्त सरदाराने मोठ्या नम्रतेने संकट टाळून स्वतःचा बचाव केला. खेळणा म्हुणून एक परगणा कोंकणात आहे. त्यात विशाळ-गड व त्यातील सर्व अंगली प्रदेशाचा समावेश होत असे. शंकरराय नावाचा एक हिंदू राजा या खेळणा परगण्यावर राज्य करीत होता. शंकरराय हा माझा शत्रू आहे, त्यास प्रथम आपण दोघे मुसलमान करू व नेतर मी मुसलमान होईन ' असे शिरक्याने तुंगर यास सांगितले. खेळणा परगण्यात आणि फार अवघड आहे, अर्थां हरकत तुंगराने दाखविली; पण ते काम आपण पत्तकरितों, असे शिरक्याने कवळ केल्यावर, तुंगर त्या मोठीस कवळ झाला. तुंगर हा मूढचा परदेशी व्यापारी होता. दक्षिणेचे सर्व मुसल-मान लोक मूढचे इराणां व तुर्की होते. पण इकडे आल्यावर त्यांची पुष्कळ वृद्धि झाली होती. ससेच हबशी लोकांहि त्याच्या पक्षास होते. परंतु परदेशी लोकांस मोगल अशी

सोळा श्यावेळच्या इतिहासकारांनी दिलेली असून, त्यांत यहु-दोके सत्यद लोक होते ते व्यापाराच्या उद्देशाने इकडे आले होते. त्यांचे व दक्षिणच्या मुसलमानांचे, याकडे असे. आगर्षित अनेक मोहिमात तुंगर त्याने दक्षिणी व हबशी यांची मदत घेतली नव्हती प्रस्तुत प्रसंगी खेळ-ण्याच्या अवघड प्रदेशात शिरक्याचे दक्षिणी व हबशी कामगारांनी नाचण्या केलें, आणि ते आपल्या फौजासह तुंगरास सोडून मागे राहिले. शिरक्याच्या मतलीने तुंगर हा अरथंत अवघड अंगली प्रदेशातून खेळणा प्रदे-षाच्या अगदी निविड अरण्यात शिरला. तेथील हवा अति-शय खराब असल्यामुळे लोकांहि पुष्कळ आजारी पडले. अशा स्थितीत शिरक्याने शंकररायास एकदम येऊन हल्ला करण्याविषयी राबर दिली शंकरराय मोठी फौज घेऊन निघाला. व त्याने एकाएकी छापा घालून ७००० मुसल-मानांची कत्तल केली तीन तुंगरहि मारला गेला बाही लोक बाबले ते परत जाऊन दक्षिणी फौजास मिळाले, आणि तेथून सर्व लोक चारंगच्या किड्यावर गेले.

वरील अपघवामुळे दक्षिणी व परदेशी या दोन पक्षांमध्ये जास्तच तंटे मागले परदेशी लोक आपल्या कुचकईसह शाहाकडे कागाळ्या नेतांच या भीतीने परदेशी सत्यद लोकांचा संपूर्ण नाश करण्याकरिता, दक्षिणी कामगारांनी आपणच उलट शाहाकडे अलभल्या हकीकती लिहून पाठविल्या; आणि तो दारूच्या निशेत असताना त्याजकडून सर्व परदेशी भंमल दारास पकडण्यास हुकूम आणिला. हे परदेशी भंमलदार चाकणच्या किड्यात जाऊन राहिले होते तेथे त्यास बेडा देण्यात आला.

शेवटी उभयतांचे युद्ध होऊन त्यातून काही मोगल यचावून शाहाकडे गेले. तेथे शाहास त्यांनी खरी इकीकन कळवून त्याजकडून दक्षिणी लोकांचा सूड घेविला, (सन १४५३) याच वर्षी शाहाने आपल्या गुरूच्या उपदेशावरून दारू न पिण्याची शपथ वाहिली व तो राज्यकारभाराची कांय नियमांने पाहू लागला. आता त्याने सर्व महत्वाच्या कामावरून दक्षिणी लोकांस दूर केले. इ. स. १४५५ (हि स. ८५९) मध्ये शाहाच्या पायावर एक भयंकर पुळी उठून ती मेक्याची छोटी बातमी मुल्लात पसरल्यामुळे बंड उद्भवली. नवलमुंद व तेलंगण या सुभ्यास या बंडखोरास रानदेशाच्या व आळव्याच्या गुलामांची कुमक होती तरी शाहाने ती बंडे मोडिली. बहामनी राज्यतील प्रसिद्ध सरदार खमिदान मईमद गवान प्रथमतः या शाहाच्या लष्करात उदयास आला.

यु त्पु — पायात मण होऊन व तो फार चिपळून त्या योगाने इ. स. १४५७ साली (हि. स. ८६२) २३ को [चाद] ९ दिने व २० दिवस राज्य करून आझाउद्दीन-शाहा मरण पावला. [किंबहुना पारसनीत यांचा मरा-ठ्यांचा इतिहास भाग १ यांत ३ एप्रिल १४५८ ई. या शाहाच्या मृत्यूची तारीख दिली आहे.] हा म

नकल्या, न धृत असून त्यास विघेची फार आवड होती. [फेरिस्ता; वा. प्र. मोडक बहामनी उर्फ द्राक्षणी राज्याचा इतिहास.]

अलायुध—एक पराकमी राक्षस. घटोत्कचाच्या रात्रि-मुद्रात याने फार मोठा पराक्रम केला व भीमास बर्जर केलें. अखेरीस घटोत्कचाने त्यास मारिलें (महाभारत, द्रोणपर्व अ. १७६-१७८)

अलावन—(मद्रास इलाखा) त्रावणकोर संस्थानात ही एर मीठ तयार करणाराची गात आहे याना आलम किंवा मिठागर यांतून काम करावे त्यांतें म्हणून उल्फलावन (उल्फु = मीठ) अशी संज्ञा आहे.

तीन चार शतकांपूर्वी सात अलावन कुटुंबे पाच देशांतून त्रावणकोर येथे मिठागरात काम करण्याकरिता आणण्यांत आली अशी आख्यायिका आहे तामरकुलम, पुडलम आणि दक्षिण त्रावणकोरमधील इतर काही ठिकाणी याच्या देशा-तबाविषयी कोंरीव लेख आहेत असे सांगतात पण ते अद्याप संपलब्ध झाले नाहीत. हे लोक तामिळ भाषा बोलतात व मांस खातात; पण मद्यपान फारसे करीत नाहीत दफनाची चाल फार प्राचीन आहे पण हल्ली कधी कधी मृताना दहन करितात. मोदून धंद्याची चाल माघेजिक आहे. याच्या कुल-देवता "सास्त" (पहा) व भद्रकाली या होत. ही गात फार उद्योगी आहे. दक्षिण हिंदुस्थानात याच्याहून चांगले मीठ मजूर मिळणार नाही. १९११ च्या खानेसुमारीत १४०६ अलावन मद्रास इलाख्यात व ८७० त्रावणकोर संस्थानात आढळले.

मद्रास सेन्सस रिपोर्ट (१९०१) मध्ये खालील माहिती दिली आहे.

हे मिठागरात काम करणारे लोक मदुरा आणि त्रिचेको येथे फक्त आढळतात. पत्नीयन आणि मूपन अशी स्थाना नावे आहेत. हिंदु देवाळ्यांत याना आळं देत नाहीत (थर्टन—कास्ट्स ऑफ द्राव्हड ऑफ सदर्न इंडिया).

अलायलपूर—(पंजाब) बाल्दर गिरहा व तहाशिल्यातील एक गांव. ३१° २६' उ. अ. ७५° ४०' पू. रे. लोकसंख्या (१९०१) ४४२३. सुर्वात आणि गाढून या कापडाच्या व्यापार चालतो. म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना १८६७. साली झाली. १९०३-४ मधील उत्पन्न २१०० रु. व खर्च २२०० रु (६० गें)

अलास्का—आस पूर्वी रशियन अमेरिका म्हणत असत. अलास्का म्हणजे उत्तर अमेरिकेच्या अगदी वायव्येस असलेला प्रदेश व त्याच्या समोवताळीचे बेटें मिळून झालेला मुक्त होय. हा पूर्वी रशियाच्या ताब्यात होता, पण सध्या अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानाच्या अमलाखाली आहे. अलास्का या नावाखाली पू. रे. १४१° च्या पश्चिमेचा मुलूख (१) डायमिड बेट बेहरींग समुद्रातील बेटें व अल्युशियन

बेटांची मालिका (३) अलेक्झांड्रियन बेटें व त्या लगतच्या किनाऱ्याचा पट्टा, ही तीन येतात.

सी मा.—उ-आर्किक महासागर ५००-आर्किक महासागर व बेहरींगची समुद्रपुत्री. द. व नैर्ऋत्य-अलास्काचे आखात व बेहरींगची समुद्रपुत्री पू-युकाटनचाप्रात, व ब्रिटिश कोलंबिया मध्यवर्ती अखंड पठार हेच मुख्य भाग व त्यास ढकवि-लेले नैर्ऋत्य व आग्नेयेकडे जाणारे खंडित व अप्रखंडित भाग असे या प्रदेशाचे सामान्य स्वरूप आहे. या तीन भागास निरनिराळी नविं दिली आहेत, ती अशी (१) कान्टिनेंटल अलास्का (२) अल्युशियन अलास्का (३) पॅनहॅडल यांचे क्षेत्रफळ ५८६,४००. चौ मै. किनाऱ्याची लांबी २६००० मैल दक्षिणेकडचा किनारा वाकडा असून किनाऱ्यालगतची वाजु खुळ्यासारखी उभी आहे. या प्रदेशाचा भाग बेहरींगच्या समुद्रात दूरवर गेलेला आहे. दक्षिणेच्या किनाऱ्यास वालुकायुक्त प्रदेश नाही. उत्तरेस व पश्चिमेस तो किनारा आहे तो वाकडा तिकडा असून त्यास मात्र पुढण आहे. पण येथील समुद्रात काही मागी उथळ पाणी आहे.

ये.टे.—आग्नेयेकडील मुख्य बेटे—(१) शिकॉगॉफ (२) बारनॉफ (३) अडमिरॅलिटी (४) कुर्सीनॉफ (५) कुई (६) प्रिन्स ऑफ वेल्स (७) एटोलीन. नैर्ऋत्येस असलेली मुख्य बेटे—(१) कोडियाक (२) अल्युशियन, (३) सेंट लॉरेन्स बँके. शेवटी सांगितलेली दोन बेहरींगच्या समुद्रात आहेत. या बेटांपैकी प्रिन्स ऑफ वेल्स व कोडियाक ही फार मोठी आहेत.

दे वा वि भा ग.—पश्चिमेच्या संयुक्त संस्थानातल्याप्रमाणे या प्रदेशाच्या भूपृष्ठाच्या रचनेचे असलोकन करता, चार भाग पडतात, ते असे—पॅसिफिक पर्वतप्रदेश; नध्यपठारप्रदेश; रॉकी पर्वतप्रदेश व मैदानप्रदेश पॅसिफिक पर्वत हे पश्चिम अमेरिकेत महासागराच्या किनाऱ्याशी समांतर दक्षिणेस पसरलेल्या रागाचे अवशिष्ट भाग होत. ह्या अलास्काच्या किनाऱ्याशी समांतर पसरलेल्या रागाचा आकार साधारण घोळाच्या नाळासारखा आहे.

जलचर प्राणी.—कोंड मासे, देवमासे, आँडर, सोल, वालरस वगैरे सापडतात. या प्रदेशात मज व दाट रज असलेली जनावरे फारच आहेत व कातण्याकरिता त्याची पारध फार केवढामुळे बऱ्याच जातीचे प्राणी सध्या दुर्मिळ झाले आहेत.

व न ह्य ती.—येथे पीत सीडर झाडांची दाट अरण्ये युकातच्या भागात व किनाऱ्यालगतच्या भागां आहेत. नदीच्या काठी गवताचीं बुरगें आहेत व शैवालिक वनस्पति उन्हाळ्यात तिकडे तिकडे उमवलेली असते.

अ मी न.—युरीक आहे पण उन्हाळा थोडा असल्याने धान्य कमीच पिकविले जाते.

उ यो ग धं दा व व्या पा र.—दाट रज असलेली कातडी व माघे याचा फार मोठा व्यापार चालतो. दक्षिण

अलास्कांत कागदाचा मोठ्या प्रमाणावर धंदा चालू करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत. त्याकरिता टोंगास बंगलाचे १४ विभाग पाडण्यात आले आहेत. १९१८ साली ४४२८००७५ डालरचा माल युनायटेडस्टेट्सहून येथे आला व ७१९५५४४ डालरचा माल येथून तिकडे गेला.

ख नि अ सं प ति —अलास्कात खाणींचा धंदा हा सर्वांत महत्त्वाचा आहे सोने व तांबे हे मुख्य खनिज पदार्थ असून शिवाय रुपें, स्ट्रॅटिम, अस्त, शिषे, ऑटमिनी, क्रोमाइट, दगड कोळसा, पेट्रोलियम, सेमरवररी दगड, प्रकाईट, सल्फर, गंधक वगैरे अनेक पदार्थांच्या खाणी आहेत मासे पकडण्याचा धंदाही फार मोठ्या प्रमाणात चालतो. १९१९ या सालांत ५०२८२००० डॉलर उत्पन्न झाले व याप्रमाणे सालेसाल वाढत्या प्रमाणात होत आहे.

लो क.—अलास्कात लोकसंख्येच्या मानाने युरोपियन वंशाचे लोक अधोपेक्षा कमी आहेत. १९०० साली येथील लोकसंख्या ६३५९१ होती. तीपैकी शेंकडा ४८ युरोपियन, मूळचे रहिवासी शेंकडा ४६ व चिनी व जपानी शेंकडा ६ मानववंशशास्त्राच्या मते या मूळच्या रहिवाशाच्या ४ जाती आहेत (१) एस्किमो (२) इन्डस अथवा काइगर्नी (३) ग्लोम-विट (४) तिबेट अथवा अथापास्कन अल्गुट्स हे लोक पहिल्या जातीचे आहेत. दुसरी जात प्रिन्स ऑफ वेल्स बेटात राहते तिच्या जातीचे लोक पॅनहॅडलमध्ये राहतात चवथी जात अगदी अंतर्भागात आढळते. हे सर्व रहिवासी युरोपियन लोकांचे अनुकरण करू लागले आहेत.

न शा.—कोटिनेटल अलास्का हा एक मोठा सपाट पठाराचा प्रदेश आहे. या पठाराची उंची पाच हजार ते तीन हजार फूट आहे व त्यास उत्तरेकडे उत्तरण आहे. यातून पश्चिम-वाहिनी नद्या गेल्या आहेत व हा प्रदेश सपाट असल्याने नद्याची प्रवाहगति फार मंद आहे. या प्रदेशातून वहात जाणाऱ्या नद्यांपैकी यूकॉन व कोयुक्क या मुख्य आहेत. यात यूकॉन ही फार मोठी नदी आहे. तिची लांबी २००० मैल. ही नदी या पठाराच्या आग्नेय मध्य भागातून गेली आहे या नद्यास मिळणाऱ्या दसऱ्या लहान नद्या बऱ्याच आहेत व त्यांचाही प्रवाह मंद असल्यामुळे या सर्वांचा दळणवळणचे शर्मी फार उपयोग होतो.

पर्वतः—“रॉकी” या पर्वताच्या रागा अलास्कात येऊन पूर्व पश्चिम पसरल्या आहेत, पण याची उंची फार कमी झाली आहे. यात एनदीका पर्वत हे मुख्य आहेत. त्याची उंची सुमारे ८००० फूट आहे या रांगा समुद्रकिनाऱ्याच्या बाजूला सपाट होत गेल्या आहेत शा रांगाचे चार भाग आहेत. पहिला भाग (१) पॅनहॅडलच्या किनाऱ्यालगतची राग- हॅदी १०० मैल व शिखराची उंची ५००० ते ६००० फूट (२) सेंट एलिसची राग—या रांगेत गुगाख, केनाइ, स्कॉलार्ड व नट्सोडिन या पर्वतांचा समावेश होतो. (३) अल्गुशियन राग—अल्गुशियन बेटे ही त्याच रागेचा अवशेष होत. (४) अलास्कन रेंज

ही नट्सोडिन व स्कॉलार्ड पर्वतांमध्ये आहे. अलास्कनच्या व अल्गुशियनच्या रांगेत सुमारे १२ जाणूत ज्वालामुखी पर्वत आहेत. दुसरा भागः—हा कानडातील “ रॉकी ” पर्वताच्या पूर्वपश्चिम दिशेने पुढे आलेल्या रागासुद्ध तयार झालेला आहे, पण त्या रागा येथे सपाट झाल्याने, त्याची उंची ६००० फूटावर नाही. भाग ३ राः—वर सांगितलेल्या पहिल्या दोन बोंगराळ प्रदेशांमध्ये असलेले मध्यवर्ती पठार भाग ४ः—पूर्वपश्चिम असलेल्या रॉकी पर्वताच्या रागा व आर्क्टिक महासागर यांमध्ये असलेला व किनाऱ्याकडे कललेला सपाटोचा प्रदेश.

भूपृष्ठवर्णन.—पॅनहॅडल हा प्रदेश फारच प्रेक्षणीय आहे. त्यात शेंकडें बेटाचा समुदाय आहे. ही बेटे म्हणजे समुद्रात मुडालेल्या पर्वताची शिखरे होत याची समुद्रसपाटीपासून उंची ३००० ते ५००० फूट आहे. या शिखरावर गर्द झाडी आहे. पण बाजूवर हिमप्रवाहांच्या छेपणांमुळे वनस्पतीचा आभाव असतो. अंतर्भागातून बरेच अलप्रवाह त्या भागातील पर्वत कोळून समुद्रास मिळाले आहेत, या प्रवाहात समुद्राचे पाणी द्रवर आत गेलेले असते या प्रवाहाच्या बाजूने काही ठिकाणी ५००० ते ६००० फूट उंचीचे कडे आहेत. याची शोभा फार अपूर्व दिसते यापैकी पोर्टलंड कनाल व लिनकनाल हे फार प्रसिद्ध आहेत. येथल्यासारखे हिमप्रवाह पॅसिफिक महासागराचे काही दुसरे कोठेही नाहीत असल्या शेंकडें प्रवाहांनी अंतःप्रदेशातील बर्फाचे पाणी समुद्रास मिळते. या हिमप्रवाहांपैकी सर्वांत मोठा “ मासासीना ” हा आहे त्याने १५०० मैल जागा व्यापिली आहे अल्गुशियन बेटे ही देखील समुद्रात मुडालेल्या पर्वताचे अवशेष होत. आर्क्टिक महासागरालगतच्या उत्तरीच्या भागाची हॅदी सुमारे ८० मैल आहे. यातील सर्वांत उंच भागाची उंची २५०० फूट आहे.

ह वा मा न.—या प्रदेशाचे एकंदर चार भाग पडतात, व त्यात हवामान निरनिराळे आहे. यूकॉनच्या पठाराची हवा पॅनहॅडलच्या हवेहून फार निराळी आहे. पॅनहॅडलपासून तो जुक प्रवाहाच्या मुखापर्यंतच्या भागातील हवा समशीतोष्ण आहे. जसजसे पश्चिमेकडे व उत्तरेकडे जावे, तशी हवा फार थंड होत जाते, व हिवाळ्या फार कडक असतो व त्याची सुदृढता वाढत जाते. रॅन उन्हाळ्याच्या व हिवाळ्याच्या हवामानाच्या उष्णतेत फक्त २५ अंशांचा फरक असतो. डिसेंबरच्या १ तारखेस हिवाळ्यास सुरुवात होते व मेच्या आरंभी पर्वत-शिखराशिवाय बाकी इतर ठिकाणी बर्फ वितळून गेलेले असते. उष्णतामापक यंत्रातील पारा शून्याखाली व्हावितच असतोः पण उन्हाळ्यात तो ७५ अंशावर जात नाही. हिवाळ्यात व थंडासल्यात समुद्रकिनाऱ्याच्या आगात पाऊस व जिकडे तिकडे पुढे पसरते. वेडरिंग समुद्र सडामवकाळ झुक्याने व्यापिलेला असतो. अन अलास्का या बेटात थोडा-वर मांजण्याइतकेच निरक्षर दिवस असतात. हिवाळ्यात बर्फ

पद्धत्या सुचालत होते. व एन हिवाळ्यात ते फार दाट पडत. उन्हाळ्यात खाणीचे काम चालू शकत. मे व जून महिन्यात सूर्य १८ ते २० तास क्षितिजावर असतो, याच ऋतूत वनस्पती सतेज व टवटवीत दिसतात

प्राणी व वनस्पती—प्राणी—उन्हाळ्यात डासांचे भवेच्या धवे अंतःप्रदेशात येतात जमिनीवरील प्राणी—अस्वल, क्यारिगो, (हे जनावर हरिणासारखे आहे) करडे, लाडगे इत्यादि.

इतिहास—रशियन कॅप्टन मिट्टसबेरींग व चिरोकोव्ह यानी १७४१ त हा अज्ञात प्रदेश शोधण्याच काम हाती घेतले. याच्या मागून दुसरे पुढील प्रवासी येथे गेले १७८३ साली कांडीयाकचा शोध लागला. १७९३—१७९४ साली व्हॉकुन्डर नामन प्रवासाने दक्षिणतील वेढाचा नकाशा तयार केला. पुढे कित्येक वर्षे हे संशोधनाच काम चालू होते व अजूनहि आर्टिक महासागराच्या काठचा प्रदेश बराच अज्ञात आहे.

१९१० पासून आजपर्यंत अलास्कात महत्त्वाच्या गोष्टी खाल्या त्याः (१) जमीनीची व नैसर्गिक साधनाची पाहणी (२) जमीनीच्या मालकासंबंधाच्या भोरणात फेरबदल. (३) होमरूलच्या हुक्माची देणगी. (४) दळगडळणाच्या साधनाची बाढ (५) उद्योगधंद्याची बाढ

सुख वा दुःख—जुनेआड हे राजधानीचे शहर आहे. अँकरेज, फेअरबँक्स, नोम, स्कागवे, सिट्का वगैरे दुसरीहि फाही शहरे अलास्का मध्ये मोठी म्हणून गणली जातात.

अलास्काची लोकसंख्या १९१० मध्ये ६४,३५६ होती ती १९२० मध्ये ५४८९९ भरली; म्हणजे १४.७ कमी झाली. जागतिक युद्ध हे त्याचे एक कारण आहे. आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये मजुरीचे दर अधिक असल्यामुळे लोक तिकडे जातात हे दुसरे कारण होय १९२० मध्ये गोरू लोकांच्या ६२ लाख आणि इंडियन लोकांच्या ७० लाख होत्या. शेतकरी व मायनियचे कालेज फेअरबँक्स येथे आहे. १९१० मध्ये अलास्कामध्ये फक्त ३७१ मैल रेल्वे रस्ता होता; रस्त्यात १९२० पर्यंत ३८३ मैल इतकी अधिक वाढ झाली.

राज्यकारभार—अलास्का हा देश पूर्वी रशियन साकाच्या ताब्यात होता १८६९ साली अमेरिकेने (म्हणजे संयुक्त संस्थानाने) ७२,००,००० पौढास हा देश रशियापासून विकत घेतला. १९०६ साली या देशास अमेरिकेच्या काँग्रेस सभेस प्रतिनिधी पाठविण्याचा अधिकार मिळाला अमेरिकेच्या अध्यक्षाने येथे एक गव्हर्नर नेमण्याचा अधिकार असतो व त्याच्या मदतीकरिता दुसरेहि कामगार त्याम नेमिता येतात. गव्हर्नर व त्याचे मदतनीस त्यांच्या हाती सर्व राज्यव्यवस्था असते. १८९१ सालापासून या देशाकरता नवीन कागदे पमार करण्यात आले. पण या देशाची राज्यव्यवस्था सुचालित व सुव्यवस्थितपणे चालत नाही कारण अधिकार विभागणी फार झाली आहे व वाढत

गार लोकांत शिस्त नाही त्यामुळे बरीच अंदाधुंदी चालते. निरनिराळ्या खात्यांचे कर्तव्यक्षेत्र नवी ठरलेले नाही. येथील लोकांची गरीबी व कायमच्या रहिवाशांचा अभाव ही देखील येथील दिल्या राज्यकारभाराची दोन कारणे आहेत.

राजकीय हुक्म—वाशिंगटन येथील कायदेमंडळात अलास्काचा प्रतिनिधी पाठविण्याचा हुक्म असला अशी चढवळ प्रथम सुरू झाली. तिला ४० वर्षांनी यश येऊन १९०६ मध्ये काँग्रेसमध्ये लोकानी निवडलेला एक प्रतिनिधि ध्यावा असे ठरले होमरूलची म्हणजे स्वराज्याची मागणी सारखी चालू होती. तिला १९१२मध्ये यश येऊन अलास्कात स्वतंत्र कायदेमंडळ स्थापण्याचा ठराव झाला. सेनेट उर्फ वरिष्ठ सभा व हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह उर्फ कनिष्ठ सभा अशा दोन सभा असाव्या, प्रत्येक निवडणुकीने सेनेटमध्ये दोनदोन प्रतिनिधी आणि कनिष्ठ सभेत बारबार प्रतिनिधी असावे, असे ठरले. प्रतिनिधींची वाटणी लोकसंख्येनुसार न झाल्यामुळे एकंदर अलास्का देशाचे हित उत्तम प्रकारे साध्य होत नाही. शिवाय वाशिंगटनच्या काँग्रेसला अलास्काच्या कायदेमंडळाचा कोणताहि ठराव रद्द करण्याचा अधिकार राखून ठेविला आहे १९१३ पासून देश कायदेमंडळ कायद करू लागले जिथ्याना राजकीय हुक्म देण्याचा कायदा प्रथमच झाला. याणी, मजुराच्या कामाचे तास, शिक्षण, बँकिंग बँकेचे उपयुक्त कायदे ठबकरच करण्यात आले. १९१७ मध्ये मसपान प्रतिबंधक कायद्यालाहि वाशिंगटन काँग्रेसने परवानगी दिली.

जमीनी खाजगी मालकीच्या करण्याच अलास्काचे फार हित आहे अशी प्रथम समजूत होती. परंतु प्रेसिडेंट रुझवेल्टच्या वेळी ही सर्व समजूत बदलून सरकारी मालकी असल्यानेच नैसर्गिक साधनाचा उत्तम उपयोग करून घेता येईल असे युनायटेड स्टेट्स सरकारचे मत बनले. पण त्यामुळे उद्योगधंद्यांची कुचंबणा होऊन लोकांच्या तक्रारी वाढू लागल्या. पुढे विस्सन प्रेसिडेंट झाल्यावर त्याने लोकांना जमीनी भाडेपट्ट्याने देण्यास सुरवात केली, व कागद करण्याकरिता सरकारी भंगलातील लोडूड विकत देण्याधंद्याचे नियम करण्यात आले. १९२१ मध्ये यासंबंधाने आणखी नवे कायदे करण्यात आले आहेत.

अलाहाबाद विभाग—जेव्हा प्रांताचा नकाशेकडील एक विभाग २४° ११' ते २६° ५८' उत्तर अक्षांस व ७८° १०' ते ८२° २१' पूर्व रे. उत्तरेस दहला आणि फरकाबाद जिल्हे; ईशान्येस गंगानदी; पूर्वेस मिर्झापूर जिल्हा, दक्षिणेस व पश्चिमेस मध्यहिंदुस्थान एजन्सीतील संस्थाने. मुख्य ठिकाण अलाहाबाद शहर हे आहे. लोकसंख्या (१९२१) ८७,९५,६६६ आहे. एकंदर क्षेत्रफळ १७२७० चौरस मैल. न्योकमध्येचे दर चौरस मैली प्रमाण १९०१ साली ३२१ होते पण हल्ली ते त्याहूनहि कमी पडते. इ. ग १९०१ साली हिंदू लोक ९० व मुसलमान शेंकडा १० होते. या

विभागात ५१ गांवे व १०९५० खेडी आहेत पैकीं कानपूर, अलाहाबाद, झांशी, आणि बांदिया हीं मोठीं आहेत. संयुक्त प्रांतात कानपूर हे सर्वांत मोठे व्यापाराचे ठिकाण आहे. दक्षिणेकडील जिल्ह्यात महोबाच्या चंदेल राजांनी बाघेली हिंदु देवळें व किछे विपुल आहेत. या विभागात फरकाबाद, इटावा, कानपूर, कसैपूर व अलाहाबाद हे जिल्हे आहेत.

जिल्हा.—संयुक्तप्रांत. अलाहाबाद भागाच्या पूर्वेकडील जिल्हा. उ. अ. २४°४७' ते २५°४७' पू. रेखांश ८१°९' ते ८२°२१' क्षेत्रफळ २८११ चौरस मैल. उत्तरेस अयोध्येपैकी प्रतापगढ जिल्हा; पूर्वेस झोनपूर आणि भिर्सापूर; दक्षिणेस रेवा संस्थान व बादा जिल्हा, पश्चिमेस फत्तेपूर, गंगानदी जिल्ह्याच्या बाही भागाच्या उत्तरेस व नंतर मधुन वाहता जाते; त्याचप्रमाणे यमुनानदी दक्षिणेस वहात जाऊन पुढे गंगानदीस जिल्ह्याच्या मध्यभागी मिळते या जिल्ह्याचे तीन अगदीं निरनिराळे भाग करता येतात. (१) गंगा व यमुना यामधील दुआब (अन्तर्वेदि), यात सुपीक जमीन आहे तथापि काही ठिकाणी ओहोळ पडलेले आहेत, तो भाग ओसाड आहे. (२) गंगापलीकडील प्रदेश हा सुपीक असून यात पुष्कळ सिली (दलदलीची जमीन) आहेत; तेथे भाताचे पीक येते. (३) यमुनेपलीकडील प्रदेश हा सर्वांत मोठा भाग असून लहान टेकच्या येथे फार आहेत. सुंदरखंडी भागाप्रमाणे हा भाग आहे.

व न रूप ती.—गंगानदीच्या उत्तरेस आबराया विपुल आहेत. इतर झाडे:—मोह, पिंपळ, पळस, बाभूळ इत्यादि रा न टी प्रा णा.—रानडुकर, बोहदे, लाडगे इ

ह वा मा न.—हवा निरोगी असते. यमुनेच्या दक्षिणेस उन्हाळ्यात उष्णतामान फार असते. अलाहाबाद येथे सावलीतील उष्णतामान ११३°-११४° पर्यंत वढते. पावसाची सरासरी ३७ इंच. परंतु यात फेरबदल नेहमी होतो. उदाहरणार्थ, स. १८२० साली फक्त १७ इंच पाऊस पडला व सन १८९४ साली ७६ इंच पडला.

इ ति हा स.—पाडवानी आपल्या वनवासापेठीं काही दिवस वारणावतास घालविले तोच अलाहाबादच्या समोवतालचा प्रदेश असं म्हणतात. राम आणि सीता यांनी देखीस आपला वनवास काही दिवस या भागांत केला असं म्हणतात. दक्षिणेकडे असलेले कोसल हे महाभारत व पुराणे यात उल्लेखिलेली कौशाधीच होय असा अद्यापि समज आहे.

चवथ्या व पाचव्या शतकांत हा भाग मगधाचे गुप्त राजे याच्या राज्यांत मोडत होता, व सातव्या शतकात कनोजचा राजा हर्षवर्धन याच्या राज्यातील हा भाग होता असें चिनी प्रवासी प्रसिद्ध ह्युएनत्संग यांनी लिहून ठेवलेल्या हकीकतीवरून दिसते

यानंतर इ. स. ११९४ सालापर्यंतचा काही एक इतिहास उपलब्ध नाही. या सालीं राहातुद्दीन घोरीने स्वारी केली व हा भाग मुघलमानानीं जिंकला. त्यावेळेपासून ब्रिटिश अंमल सुरू होईपर्यंत हा भाग मुघलमानांनी अमलखाली होता. तेराव्या व चौदाव्या शतकात कडा येथील सुभेदाराच्या हुकमतीखालील हा भाग होता. कडा येथेच सन १२८६ साली मुझुद्दीन आणि त्याचा बाप यांची इतिहासातील भेट झाली मुझुद्दीन हा त्यावेळी यलवनच्या मार्गे दिल्लीच्या तफावर बसला होता व त्याच्या बाप या गोष्टीस विघ्न आणण्याकरता गंगालकडे जात होता. या वापलेकाची भेट कडा येथे झाली व निष्कारण रक्तपात करण्यात अर्थ नाही या सद्देतून प्रेरित होऊन गंगा नदीच्या प्रवाहाच्या मध्यभागी होच्यामध्यें याची भेट झाली व दोघांनी बरोबर दिल्लीस वृच केले. पुढे तेराव्या शतकाच्या अखेरीस अलाउद्दीनच्या ताब्यात हा होता व मालिकपूर आणि कडा यामधील गंगानदीच्या बाळवंटात अलाउद्दीनने आपला बयोबुद्ध चुलता सुलतानफेरोजशाहा याचा नीचपणाने खून केला. यापुढे या भागात फार चंडाळी चालू होती. इ. स. १५२९ च्या सुमारास बाबराने हा प्रदेश पठणापासून जिंकला. राहाता सेलीम (जहांगीर) हा आपल्या बापाच्या कारकीर्दीत येथील हुजेदार होता. त्यावेळी तो अलाहाबाद येथे रहात असे. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी युद्धेशानी छत्रसालराजाच्या निशाणाखाली जमून मोगलांची सत्ता उलथून पाडव्यास आरंभ केला होता, आणि त्यावेळीं सुंदर व मराठे यांनी हुमोरपूर आणि यादव जिल्हे उधा भागात येतात तो भाग लुटला होता. पुढे कधी हा भाग अयोध्येच्या नबाबाकडे तर कधी मराठ्याकडे असे. सन १७६५ साली ब्रिटिशानी पुन्हा हा प्रदेश दिल्लीचा नामधारी बादशहा शहाअलम यास परत मिळवून दिला. काही वर्षे मोगल बादशहाचा दरबार अलाहाबाद येथेच भरत असे. परंतु इ. स. १७७१ साली शहाअलम पुन्हा दिल्लीस गेला व मराठ्यांच्या तंत्राने बागू लागला; म्हणून ब्रिटिशानी पूर्वेकडील प्रदेश खादसा करून तो परत अयोध्येच्या नबाबास ५० लाख रुपयेस विकला. स. १८०३ पर्यंत शहाअलम हा मराठ्यांच्या ताब्यात होता त्या साली लॉर्ड क्लेक याने त्यास मराठ्यांच्या हातून मोकळे केले. मध्यंतरी अयोध्येच्या नबाबाने कबूल केलेली खंडणी ब्रिटिशास न दिल्यामुळे अठराव्या उपस्थित झाल्या होत्या. पण इ. स. १८०१ साली गंगा व यमुना यामधील प्रदेश ब्रिटिशास देण्याचे अयोध्येच्या नबाबाने कबूल केल्यामुळे तो तेंद्रा विक्रीपास गेला नाही याचवेळी अलाहाबाद जिह्या ब्रिटिशाकडे आला. इ. स. १८५७ च्या बंडात अलाहाबादचे शिपाई बंडात सामील होऊन त्यांची आपल्या अधिकाऱ्यांची कत्तल केली. पुढे स्वतःच मदत आपल्यावर सर्वत्र शांतता झाली.

या जिल्ह्यात प्राचीन वस्तु विपुल आहेत. ख्रिस्ती शकापूर्वी निमऱ्या शतकात बापलेल्या अशोकाने वेळच्या स्तंभापासून तो मोगलांच्या वेळी बापलेल्या अजिमेरची प्रेक्षणीय आहेत. कोमम, कुसी आणि गव्हां येथे गुप्तांच्या वेळचे शिलालेख सापडले आहेत.

लोकसंख्या (१९२१) १४०४४५५ आहे. एकंदर खेडी ३४७३ व गावे १३. या जिल्ह्यात नऊ तहशिली आहेत—अलाहाबाद, सिराथू यंजनपूर, सोरान, फूलपूर, हंडिया, कर्चना, बार, आणि मेजा.

एकंदर लोकसंख्येपैकी हिंदु शेंकडा ८६, मुसलमान शेंकडा १३; आणि ख्रिश्चन ६८००; पूर्वकडील व पश्चिमेकडील भागात हिंदी भाषा बोलतात गंगावदीचे काठच्या प्रदेशात बागेली पिके येतात. पावसाळ्यात येथे पुराचे पाणी असते. जंभाची छागवड या जिल्ह्यात बरीच होते. हिल नावाच्या जमिनीत भात पिकते, गळियाची धान्ये मोठ्या प्रमाणावर पिकतात. यमुनेच्या आसपासचा काही भाग तालुकदारी पद्धतीवर आहे. मुख्य पिके—ज्वारी, बाजरी, मादू, गहू, गळियाची धान्ये, अणू, जम, ताग, इत्यादि. गुरांची अवलाद साधारण असून घोण्यांची पंढस कोणी या जिल्ह्यात करीत नाहीत. खनिज पदार्थ—सॅटस्टोन, कंकर हे आहेत. या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर असे काही उद्योगधंदे चाललेले नाहीत. ईस्ट इंडियन रेल्वेचा मुख्य रस्ता या जिल्ह्यातून जातो. या जिल्ह्यात अलाहाबाद येथेच फक्त युनिसिपॅलिटी आहे. तिचे उत्पन्न (१९०३-४) १-७ लाख खर्च १-६ लाख रुपये होतो.

तहशील.—(संयुक्त प्रांत) अलाहाबाद जिल्ह्यातील तहशील. उत्तर अ. २५°१०' ते २५°३५' व पूर्वेला ८१°२८' ते ८१°५५' क्षेत्रफळ २९६ चौरस मैल. हात दोन गावे व ३० खेडी आहेत. लो. सं. (१९०१) ३,३८,८२०. जमीनमसुमूल ३००००० व इतर कर ५१००००. इ. स. १९०३-४ साली होता. २१० चौ. मैल जमीन लागवडीस, पैकी ४५ चौरस मैल पाटाच्या पाण्याखाली होती. विहिरींच्या पाण्यावर सुमारे दोन तृतीयांश जमीन भिजते.

शहर—(संयुक्त प्रांत.) अलाहाबाद जिल्ह्याचे मुख्य शहर. संयुक्त प्रांताचे सरकार येथेच असते. उ. अ. २५° ३६' व पूर्व रे. ८१° ५०'. यमुनेच्या बाजोतीरावर हें शहर वसले असून जवळच गंगायमुना या नद्यांचा संगम झाला आहे. हें शहर बागमाथीने कलकत्त्यापासून ५६४ मैल व मुंबईहून ८४४ मैल आहे. लोकसंख्या (१९२१) १५७२२०.

इतिहास.—या शहराचे हिंदू नांव प्रयाग असून गंगा-यमुनांचा संगम झाल्यामुळे हें तीर्थाचे स्थान समजतात. ९व्याच्या त्रैलोक्य प्रदेशातील बाळवंतपाल गुप्त झाल्याचा सर-स्वामी नदीचे याठिकाणी पुन्हा तिथे दरीत होऊन येथेच तीन नद्यांचा त्रिवेणीसंगम होतो अशी धर्मादु लोकांची समजूत

आहे. प्रयागास मुख्य तीर्थे पुढील होतः—त्रिवेणी, माधव, सोमेश्वर, मारद्वाेश्वर, वासुकीश्वर, अक्षयवट, शेष. प्रयाग, वेर्णामाधव, भागीरथी, सरस्वती, यमुना. या क्षेत्री सर्वतीर्थी (अविनाशितकार्त्तरी देखील) मुंडन करावे अशी रुढी आहे. सौभाग्यवती स्त्रिया वेर्णादान करतात दक्षिण हिंदुस्थानातील (द्राविडी) स्त्रिया तर सर्वेच केदाभार काष्ठन टाकतात। चपनाला पुराणात म्हेणविणाच्या प्रयाग नहरांचा आधार आहे या क्षेत्राला तीर्थराज असे म्हणतात. व याचा माहिमा पुराणात बराच वर्णिला आढळता.

पुराण वस्तुः—ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी तिसऱ्या शतकात उमारायला एक स्तंभ हल्ली किल्यात असून त्यावर अशोकाने वेळचा लेख कोरलेला आहे. तसेच चवथ्या शतकातील समुद्रगुप्ताच्या वैभवार्चे वर्णन खोदलेला असा एक स्तंभ आहे. त्याचप्रमाणे अहमोरी बादशहाच्या वेळचा एक स्तंभ आहे. परंतु हा अशोकाने वेळचा असावा असे वाटते कारण त्यावर कौताधीच्या राजाना उद्देशून मजकूर खोदलेला आहे सातव्या शतकात या शहरात माझ्यामुखाची लोककार रहात असून ते ही जागा फार पवित्र मानतात असे विना प्रवासी ह्युएनत्संग याने लिहून ठेविले आहे. एका देवळासमोर एका जुनाट वृक्षावरून मोक्ष मिळण्याकरता म्हणून धर्मभोळे लोक उडी घेत असत अने त्याने वर्णन केले असून हीच गोष्ट सोळाव्या शतकातील मुसलमानी इतिहासकारांनी वर्णन केली आहे. पुढे हा वृक्ष महागिराने पाहून टाकला असे म्हणतात. हल्ली मूर्धन्यतम देवळासमोर एका वृक्षाचे खोड यात्रेच्या वेळी तेथील गुजारी दाखवितात व त्यास 'अक्षय वट' असे म्हणतात. फा-हियान (इ. स. ४१४) या चिनी प्रवास्यासहि प्रयाग माहोत होते मुसलमानी अमलाच्या पूर्वकाळात कडा शुभ्यामध्य प्रयाग नोदत असून त्यावेळी ते महात्मांचे मानले जात म्हणून पुढे अक्षयवटाने येथील किष्ठा साधला (१५७२) त्यावेळेपासून यास अलाहाबाद, इलाहाबाद, अशी नावे पडली व ते शुभ्याचे मुख्य शिवाण झाले. (अलाहाबाद जिल्हा पहा.) इ. स. १७३९ साली मराठे अलाहाबादपर्यंत येऊन मिळले होते. इ स १८०१ साली हा भाग ब्रिटिशांकडे आला. इ. स. १८३४ साली या प्रांताचे मुख्य शिवाण आग्रा येथे नेमण्यात आले. तथापि बंडांगतार ते पुन्हा अलाहाबाद येथे आणण्यात आले.

इ. स. १८५७ च्या बंडात अलाहाबाद येथे ठेवलेले सैन्य बंडाला लागील झाले होते. जो सापडेल तो युरोपियन ठार करावयाचा असे चालले होते. त्यावेळी कोणी एका मौलवीने आपल्या हाती सत्ता घेऊन मोगल पातशहाच्या नांवाने द्वाही फिरविली. या बंडात सर्व शहर बंडवाल्यांनी घुलले. अली अदालतुदी फक्त सहाच दिवस होनी (जून ६ ते जून ११) ब्रिटिशांचे सैन्य आल्यावर पुन्हा स्थिरस्थावर झाले व बंडवाला मौलवी पळून गेला. त्यानंतर शहरात यादी घडवट झाली नाही.

१. प्रयाग यमुना नदीवर वसलेले असून किल्ला वेगव्यामुना यांच्या संगमावर आहे. गांवातील इमारती विशेष चांगल्या असून रस्ते फार अरंद आहेत बंडानंतर जो दारावेग म्हणून केंप वसविला आहे. तेथील रस्ते रंद असून काही शीत व्यापाऱ्यांचे येगले तिकडे झाले आहेत. विज्ञपात पुष्कळ फेरबदल झाल्यामुळे पूर्वेकालचे काम त्याच स्थितीत पहावयास मिळत नाही, म्हणून त्या दृष्टीने शिल्याचे महत्त्व कमी झाले आहे. किल्लाखाली विस्तृत बागवट असून तेथे मोठी यात्रा भरते. सन १८९४ साली मुख्य दिवशी दहा लाख लोक स्नानाकरता जमले होते असे म्हणतात. दरवर्षी येथे माघ-मेळा भरतो; दरसहा वर्षांनी अर्धकुंभ मेळा व बारा वर्षांनी कुंभ-मेळा भरतो. तेव्हा लाखों यात्रेकरून त्रिवेणीसंगमावर स्नानास जमतात. येथील प्रयागवळ इतर क्षेत्रांच्या भिक्षुकाप्रमाणेच यात्रेकरूंना वागतात. प्रयागच्या पाहिमेस खुबू बाग असून त्यात त्याचे, त्याच्या आईचे व बहिणांचे अशी तीन घडणी आहेत. हा बाग जहागिरातें तयार केला होता. या खुबून अकबर मरण पावल्यावर दिल्याचे तरत मिळविण्याचा घाट घातला होता, परंतु त्यास बस आले नाही व कैदेत पडावे लागले. सरकारी कचेऱ्या, हायकोर्ट, डिस्ट्रिक्ट कोर्ट, म्यूर सेंट्रल कॉलेज, मेयो मेमोरियल हॉल वगैरे इमारती अलीकडील असून चांगल्या आहेत. यमुनेच्या दक्षिण तीरावर नैनी येथे मुख्य तुरुंग आहे.

इ. स. १८९३ साली येथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. सन १९०३—४ मार्चें उत्पन्न ४.५ लाख व खर्च ४.५ लाख रुपये होता. अलाहाबादेस पाणी पुरवठा उत्तम आहे. यमुनेचे पाणी १७.३ लाख रुपये खर्चून गावात आणले आहे. पाणी फिल्टर केलेले असते.

व्यापारः—येथे मोठ्या प्रमाणावर असा व्यापार होत नाही, पण येथे बाजार मात्र मोठा भरतो. ईस्ट इंडियन रेल्वेचे हें एक मुख्य स्टेशन असून दुसऱ्या छोट्या लाईन्स येथेच निघत असल्यामुळे रवा दांपूत अस महत्त्व आले आहे. येथून धान्य व गाळिताची धान्ये बाहेर जातात. व धान्य, साखर, तूप, व इतर माल या जिल्ह्यात येतो. सरकारी छापखान्यात १९०३ साली १०३१ लोक कामावर होते. शिवाय दुसरे लहान मोठे असे ३६ छापखाने त्यावेळी होती. विटा व काँले याचे मोठे कारखाने येथे आहेत. दोन सायरेचे, तीन कातडी कामगमाचे, दोन सावणाचे एक दाखू गाळण्याचा, व एक तैलाचा असे काही कारखाने चालतात.

शिक्षणः—हें शहर संयुक्त प्रांतातील केंद्र आहे. येथे अलाहाबाद विश्वविद्यालय आहे. एक कॉलेज व पुष्कळ हायस्कूल व दुय्यम आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत. १७।१८ नियतकालिके येथे प्रसिद्ध होतात. गांवात निरनिराळ्या हिंदी युरोपियन संस्था आहेत. हिंदी भाषेचा

अभिमान धरणाऱ्या अनेक संस्था पंडित मदन मोहन मालवीय याच्या नेतृत्वाखाली येथे कार्य करीत आहेत.

त ह शी ल.—(पंजाब.) भावलपुर संस्थान व निजामत मधील एक तहशील. उ. अ. २०° ४२' ते २९° १२' व पू. रे. ७०° ३८' ते ७१° ५. क्षेत्रफळ १३५५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) ५७५१७ यात अलाहाबाद गाव (लोकसंख्या २८६८) खानवेला व जानपुर अशी दोन म्युनिसिपॅलिट्या असलेली गावे व ६५ खेडी आहेत. येथील बमीन अत्यंत सुपीक आहे परंतु प्रदेश पार सरास असल्यामुळे अति रोमट आहे. उत्पन्न (एकंदर) सन १९०५—०६ मध्ये २ लाख रुपये होते.

गा य—(पंजाब) भावलपुर संस्थानातील अलाहाबाद तहशिलीचे मुख्य ठिकाण. उ अ २८° ५७ पू रे ७०° ५३' हा गाव भावलपुर गावाच्या नैर्ऋत्येस ५६ मैलावर आहे. लोकवस्ती सन (१९०१) २८६८ हा गाव भावलपुरचा नवाब सादिक अहमदखान (पहिला) याने इ. स. १६६० साली वसविला. येथे ताडुळ व खजूर याचा मोठा व्यापार चालतो. म्यु. पा. चे उत्पन्न (इ. स. १९०३—४) ३१०० रुपये (इ. ग. ५—१९—८).

अली आदिलशाह, पहिला, (इ. स. १५५७—१५८०)—विजापूरच्या आदिलशाही घराण्यातील पाचवा राजा. हा पहिल्या इनाहिस आदिलशाहाचा पुत्र असून त्याच्या मृत्यूनंतर विजापूरच्या गादीवर बसला. याचा लढानवणापासून शिवायपाकडे ओढा असल्यामुळे, स्वतःस विप्र-प्रयोग करण्याच्या कटात याने अंग अस्त्रां अशी रीक घेऊन याच्या बापाई यास मिरजेच्या विज्ञपात अटवत ठेवले होते. इ. स. १५५७ त इनाहिस आदिलशाह बरल्यावर आसद-खानाचा पुत्र कोथरखान याच्या मदतीने हा गादीवर आला. सिदासबाद होताच याने आपल्याविरुद्ध आपल्या भावांनी बंधू व बहीनेथे म्हणून सहभागी व दुसरे दोघे बंधू यास कोणाचे कोळे काढून, कोणाचे नाक कापून तर कोणाचे कोडे कापून प्रतिबंधात ठेविले (शोर इनाहिस आसदखान) त्याचप्रमाणे त्याने शिवाय पंधराचा जाहीरपणे पुरस्कार करून आपल्या भावांबाच्या बळेप्रमाणे सर्व राजशात इमामच्या नावाने रूखा वावव्याविषयी हुकुम पाठविले.

वि ज या न ग र शी दो स्ती.—आपल्या बांदलाच्या कारकीर्दीत हुसेन निजामशाहाने काथेज केलेले कल्याण व सोलापूर हे जिल्हे आपण केव्हा परत मिळवू; अशी अली आदिलशाहास फार उत्कंठा लागली होती. म्हणून त्याने पहिल्याच वर्षी विजयानगरच्या रामराजाशी संध करण्याच्या इच्छेने विजयानगरास आपले वकील रवाना केले व त्याच सुमारास रामराजाचा पुत्र मरण पावल्यामुळे गातवनाचे निमित्त करून त्याने स्वतःहि फक्त १०० स्वारांमधी विजयानगरास, जाऊन रामराजाची भेट घेतली ही भेट मोठ्या धाट्याने झाली. या भेटीत रामराजाकडून अलीआदिलशाहाने

बहर पडेल तेव्हा आपल्या शत्रूविरुद्ध कुमक करण्याचें कबूल करून घेतले.

राम राजाच्या सहा व्याजें कन्याणी का वी न.—यांतलर आदिलशहानें हुसेन निजामशहाकडे वकील पाठवून कन्याणी व सोलापूर हे दोनहि किल्ले किंवा निदान त्यांपैकी एक तरी परत करण्याविषयी मागणें केलें. निजामशहानें अर्थातच ही मागणी धुळ्यावून लावली. आदिलशहानेंहि असें उत्तर मिळालें तर काय करावयाचें तें अगोदर ठरवून ठेविलें होतेंच. इ. स. १५५८ मध्ये त्यानें रामराजाची कुमक घेऊन निजामशहाही मुसलमान स्वारी केली. व पारच्यापासून गुजरापर्यंत व अहमदनगरपासून दौलताबादपर्यंत सर्व सुखल उज्वस्त करून टाकल्या. आपल्या भंभ्याच्या सल्ल्यानें हुसेन निजामशहा शत्रूची मैदानात सामना न करता पठणास गेला, व काही काळांन कन्याणीचा किल्ला आदिलशहास देऊन त्याची तह करता झाला. या स्वारीतच विजयानगरच्या हिंदूंची प्रथम मणकरी हिंदू लागली. जसें सापतात की, त्यांनीं मुसलमानी शिंयांची विडंबना केली, मशिदी बगैरे पाहल्या, लहान लहान घराबहि आग लावली व कुराणाची प्रतिष्ठा ठेविली नाहीं; इतकेच नव्हे तर आदिलशहा व त्याचे लोक यांबाहि त्यांनीं अर्सेत अपमान केला.

निजामशहाचा कल्याणीस वेडा व त्याची पुत्री युद्ध—या घराबाबा वचपा काढण्यासाठी हुसेन निजामशहानें प्रथम इमाहिम कुतुबशहास आपली कन्या देऊन त्याची दोस्ती मजबूत केली. नंतर दुसऱ्या वर्षी तो कुतुबशहा व इमाद उलमुल्का यांची सैन्यें घेऊन विजापूरच्या मुसलमान बाबून गेला व मुकताब किल्ला परत केला होता त्यास त्यानें वेडा दिला. आदिलशहानें या स्वारीची हकीकत रामराजास कळविताच तो ५०,००० स्वार व मुसलकापायदळ घेऊन कल्याणीची आदिलशहास देऊन मिळाला, व तेथून त्या दोघांनी कन्याणीच्या रोखे कूच केले. या किल्ल्यास निजामशहा व कुतुबशहा यांच्या सैन्याचा वेढा पडला होता. पण आदिलशहाची तयारी जात पाहून इमाहिम कुतुबशहा आपल्या नेहमीच्या बहिष्काटप्रमाणें जोरवान पय्यास घेऊन मिळला. हे पाहून निजामशहाचें धैर्य सुटलें. तो आपले सामान सर्वेभाम जावण्या जागी ठावून अहमदनगरास आला, व शत्रूचे सैन्य तेथेहि त्याचा पाठलाग करित आलें. तेथें तो किशायर कीजसामरी चढवून स्वतः गुजरास गेला. आदिलशहाच्या व त्याच्या दोस्तांच्या कीजनी अहमदनगरास वेढा घालून आसपास देश ओछाळ पाहण्यान जीभच्या टोक्या रवाना केल्या. तयापै किशपांतील लोक पळैय्याकाळास आरंभ होईपर्यंत नेटानें टिकाव घेऊन राहिले. पाहण्याच्यास गुण्यात होताच नसास पुर येऊन वेडा घाला त्याच्या रीत्यास दाकावेरीची टेंबाई पडें लागून त्याचि हात रोकें लागले. उलटपक्षी कुतुबशहा आर्तास भोकाची दखन-

बळण ठेवून त्यास दाणावेरण पोचवूं लागल्यामुळें ते ठवकर मरण घेताळ असा रस आदिलशहास दिसना. मागील स्वारीपेक्षाहि या स्वारीत हिंदूंचें वर्तन अधिक मणकरीचें असल्यामुळें तो मोहिमीस कंटाळला होता. त्यानें प्रथम रामराजास अहमदनगरचा वेडा उठवून सोलापुरावर बाहून आप्याचा सल्ला दिला. पण तो किश हस्तगत झाल्यावर हिंदूंचे स्वतः तो बळकावून वसणार नाहींत वशावरून अशी कीमतरखानानें आदिलशहास दृढात घातल्यावरून आदिलशहानें रामराजाच्या मदतीनें रवावेळी नळदुर्ग नावाचा दुसराच एक किल्ला काबीज करून तो मोहिमी संपविली.

मुसलमांनी रा जयाची हिंदू विरुद्ध जूट व विजया नगरचा या काय.—वरील स्वारीस निषण्यापूर्वी मुसलमानास विनाकारण सपद्रव दिला जाऊ नये असा आदिलशहानें रामराजाशी अगोदर करार करून घेतला होता, तरी त्या स्वारीत रामराजाच्या वर्तनात मागच्याहुनहि अधिक स्वरूप दिसून आला रामराजानें नळदुर्गाहून स्वदेशी जाताना मार्गात आपला दोरत आदिलशहा याच्या इलाख्यातील गाव सुद्धा दाबगैणानें लुटण्यास कमीकेलें नव्हतें. शिवाय विजयानगरास जालेवेली आपला साक वेड्यादि यास पोह्या चौथेविशीं मुसलमानांचे गांव लुटण्यास त्यानें मार्गें ठेविले. पुढें कांही दिवसांनी आदिलशहा व कुतुबशहा यांचा मुसल सेण्याच्या इच्छेनें त्यानें सरदरीवर आपली कीज रवाना केली. या समयी यादगीर व बागलकोट हे दोन महान् देऊन त्यास बाटेस लावणें आदिलशहास प्राप्त झाले. यदायनी राज्यतील एकजूट नाहोशी झाल्यामुळें रामराजा हा आपणां सर्वांस मारी होऊन आपल्याला तुच्छ लेख लायला आहे हा गोष्ट आतां आदिलशहाच्या चांगली प्यानात आली. म्हणून त्यानें दक्षिणेंतील सर्व मुसलमानी राजाना एकत्र करून विजयानगरचा वाढाव करण्याचे ठरविले. प्रथम त्यानें कीमतरखानामार्फत कुतुबशहापुढें आपले म्हणणें घुळीनें माहून त्याची आपल्या मयः कतीस संघति मिळविली; व नंतर कुतुबशहाच्या मज्यस्तीनें अहमदनगरच्या हुसेन निजामशहाशी बोलणें लाविले. या बाटापाटीत हुसेनशहानें आपली कन्या वादशीवी ही अली आदिलशहास देऊन तिजमरोवर सोलापूराचा किल्ला पर-दक्षिणा म्हणून द्यावा, व अली आदिलशहानें आपली बहीण बाबी हादिलखानाची हो हुसेनशहाचा पुत्र मूर्तिजा यास द्यावी, असें ठरून आदिलशहाही व निजामशहाही राजांची पक्षी संपादण्यात आली. ठरल्याप्रमाणें विवाह पार पडताच अली आदिलशहा, हुसेन निजामशहा, इमाहिम कुतुबशहा, व अली बेरीशहा यांनी रामराजाविरुद्ध स्वारी करण्याची जमी तयारी चालविली.

मुद करण्यास कुरापत काढण्यासाठी अली आदिलशहानें रामराजाकडे बकाल पाठवून यादगीर, मुदगल, रायचूर, बागलकोट हे किंज त्यामबद्दल परत मागितले. अगोदर आझीत

कन्याप्रमाणे रामराजाने वकोंलाची पुष्कळ निर्भत्सना करून त्यास दरबारातून हाकून लाविले होते एकत्र झालेल्या मुसुलमानी राजांनी रामराजाशी युद्ध करण्यास वें कारण पुढे केले. इ. स. १५६४ साली जमादिलावल महिन्याच्या २० व्या तारखेस बाराहे राणाच्या फौजा विजापुरी जमा होऊन युद्धास निघाल्या. या मुसुलमानी राजांची व विजयानगरच्या सैन्याची ताजीकोट नजीक मोठी लढाई होऊन तीत रामराजा मारला जाऊन विजयानगरच्या सैन्याचा पूर्ण मोड झाला (तालीकोटची लढाई पहा). या लढाईनंतर मुसुलमानांनी विजयानगरवर चाल करून जाऊन, ते बाहेर सुटून तेथील मोठमोठ्या इमारता पाहून व देश भिकडे तिथडे उघ्वस्त करून ते वैभवशाली हिंदु साम्राज्य रसातळ्यास नेले.

हु से न श हा चा मू र्थु व नि ज्ञा म शा ही व र स्वा री - तालीकोटच्या लढाईनंतर हुसेन निजामशहा स्वकरच मरण पावला (इ. स. १५६५). त्याच्या मागून गादीवर बसलेला त्याचा पुत्र मूर्तिजा हा अल्पवयी असल्यामुळे कर्नाटकांत आपल्या राज्याचा विस्तार करण्यास ही संधि घरी आढे असता विचार करून आदिलशहाने रामराजाचा भाऊ बेंकटादि हा तालीकोटच्या लढाईनंतर पेंगळीच्याच्या आश्रय घेऊन राहिला होता त्यावर स्वारी केली. बेंकटादीला हे समजताच त्याने मूर्तिजा निजामशहाच्या आईकडे कुमक मागितली. आदिलशहाचा विस्तार निजामशहा राजाना इष्ट नसल्यामुळे मूर्तिजाच्या आईने आपल्या एका सरदारास फौज देऊन विजापुरावर पाठविले. यामुळे आदिलशहास मोहिमीचा धेत रहित करून विजापुरास परत यावे लागले. तेव्हा इष्ट हेतु साध्य झाल्याने निजामशहाही सैन्याहो आदिलशहाच्या सैन्याशी नुरळक लढाया देऊन आपल्या राज्यांत परत गेले. पुढील साली अहमदनगरकराच्या बोला. वण्यावरून आदिलशहा निजामशहाच्या सैन्याबरोबर जाऊन चन्दाबातील काही प्रांत उघ्वस्त करून वरसातीपूर्वी परत आला. याच वर्षी विजापुरासभोवतालचा दगदी तट पुरा झाला यानंतर निजामशहा राज्यात पोटाळे माजल्याचे ऐकून इ. स. १५६७ साली आदिलशहाने कीर्धर-खानास पाठवून त्या राज्यातील काही प्रांतांत भिनहरक्त भैमल बसविला, व हस्तगत केलेल्या मुलजाच्या सरदारांचे बाकर नावाचा एक नवीन किझा तेथे बांधला. पण हा मुलूख व किझा आदिलशहास फार काळ लाभला नाही. मूर्तिजा निजामशहाने बर्वात येताच धास्वरवर स्वारी केली व आदिलशहाच्या दरबारातील सरदाराच्या मत्सरामुळे कीर्धरखान मारला जाऊन व आदिलशहाही सैन्याची दुर्दशा होऊन निजामशहास आपला मुलूख विशेष प्रयास न करता परत मिळाला.

गो व्या व री ल स्वा री.—इ. स. १५६८ मध्ये आदिलशहाने पोर्तुगीज लोकांपासून गोवें परत पेंण्याकरिता तिकडे

स्वारी केली, परंतु ह्यास यश न मिळतां मागे फिरवि लागले तथापि या मोहिमांत रामराजाच्या एका स्वतंत्र झालेल्या अधिकाऱ्याच्या ताब्यांत असलेला अद्दबानी नांवाचा आश्रयार्थ अशिक्ष्य मानलेला किझा त्याच्या हस्तगत झाल्यामुळे त्याची संपन्न पाहून साली (अद्दबानी पहा) यानंतर आदिलशहाने निजामशहाशी धोलणे लावून, त्याला चन्दा-बचा मुलूख आपल्या राज्यांत सामील करण्यास मुभा देऊन स्वतःला विजयानगरच्या मुलुखापैकी साधेल तेवढा भिक्षास राश्ट्रमोपणे मोठे करून घेतले.

क नो ट का ती ल मो ही म.—वरील कारा झाल्यामुळे आदिलशहास दक्षिणेकडे राज्याचा विस्तार करण्याचा आपला फार दिवसाचा वेत सिद्धीस नेता आला. इ. स. १५७३ साली त्याने रामराजाने पूर्वी विजापुरापासून घेतलेल्या आणि त्याच्या मरणानंतर बेंकटी येसुराय नांवाच्या विजापुरच्याच एका स्वतंत्र झालेल्या अधिकाऱ्याच्या ताब्यांत असलेल्या तोरगल नामक किझावर चाल करून जाऊन सात महिन्यांच्या वेळानंतर तो काबीज केला नंतर तो धारवाढास गेला. हा किझा रामराजाच्या भावास पोडी खंडणी देत असलेल्या विजयानगरच्या एका जुन्या काम गाराकडे होता त्यापासून तो आदिलशहाचा कारभारी मुस्तफाखान यागे सहा महिने वेढा देऊन काबीज केला नंतर त्याने बंकापुराकडे आपला मोर्बा फिरवला. हा किझा वेळपाराय नांवाच्या रामराजाच्या मर्णातील एका सरदाराकडे असून त्यास जेर, चंद्रगुडी व काह येथील राजांपासून खंडणी मिळत होती आसपासचे राजेही याच्या मदतीत आले, व त्यांच्या कर्नाटकी शिपायांनी आदिलशहाच्या छावणीवर रात्रीच्या वेळी छापे घालून त्यास जेर करून टाकले तथापि आदिलशहाने बरगी स्वारांच्या मदतीने या लोकांचा प्रतिकार करून पधरा महिने बैब्याचे काम चालवून तो किझा हस्तगत केला. बंकापूर हस्तगत झाल्यावर आदिलशहाने ऐबभाराम करण्यासाठी त्या किझा वर आपले बास्तव्य करून मुस्तफाखानाकडे सर्व कारभार सोपविला. यानंतर मुस्तफाखानाने जेरच्या रायाकडून खडणी घेतली. चंद्रगुडीस वेढा देऊन १४ महिन्यांत तो किझा काबीज केला. या वेळ्याच्या प्रसंगांही चंद्रगुडीच्या कुमकेस आलेल्या आसपासच्या राजांशी लढण्याच्या कार्या बरगी सरदाराचा फार उपयोग झाला. चंद्रगुडी काबीज झाल्यावर आदिलशहा त्या किझावर आला व मुस्तफाखानास बंधोबस्त करण्यास मागे ठेऊन आपण स्वतः निघाल्यापासून तीन वर्षांनी विजापुरी परत आला.

पुढील साली आदिलशहाच्या हुकुमावरून जुन्या विजापूरचा जागेवर नवीन किझा बांधण्यास सुरुवात होऊन एक वर्षीत तो तयार झाला तो पाहण्यास आदिलशहा कर्नाटकांत आला असता कारुरच्या बाकर व भेटीस येऊन त्यास स्वतः खंडणी देण्याचे

और रंजे बाची स्वारी थी—याला गादावर येऊन थोडे दिवस झाले नाहीत तोच औरंगजेबाचं अली हा महंमदशाहचा खरा पुत्र नसून त्याच्या अनानखान्यांत वाढविलेला कोणी तारी मुलगा अहि व त्याला गादावर बसविण्यापूर्वी मोंगलबादशाही परवानगी घ्यावयास हवी होती अशी काहीतरी सवब काढून तो १८ जानेवारी १६५७ रोजी औरंगजादहून निघून विजापूरच्या मुलखावर स्वारी करून आल्या लान देऊन विजापूरच्या सैन्यातील कित्येक लोकांस फोडण्याचे काम त्याने अगोदरच करून ठेविले होतं, २ मार्च रोजी वेढा घालून २७ दिवसांत वेदरचा किल्ला काबीज केला (२५ जमादिलाखर मंगळवार) व नंतर त्याने कल्याणीच्या किल्लावर चढाई करून (२६ रजब) तीन महिन्यात तोहि सर केला (१ ऑगस्ट) औरंगजेबवर सर्जिराखान महंमद व अफझलखान या दोघा सरदारांची रवानगी विजापूर दरबारातून झाली होती या सरदारानी औरंगजेबाचं वेढ्याचें काम चालू असता त्याच्या सैन्याभोवती घिरव्या घालून त्याची रसद मारून नेण्याचा क्रम चालू ठेविला होता. कल्याणीचा वेढा चालू असता विजापूरी व मोंगल यांच्या दरम्यान तीन नांव घेण्यासारख्या लढाया झाल्या. सारीख १२ एप्रिल रोजी कल्याणाच्या दक्षिणेस विजापुरी मुख्य उखस्त करण्यास निघालेला मोंगल सरदार मदायतखान याजवर विजापुरी सैन्याने हल्ला केला तथापि एका ठिकाणी उभें राहून लढाई देण्याच्या तें आनगाडीत पडलें नाहीत. यानंतर कल्याणाच्या ईशान्येस दहा मैलावर पुन्हा एकदां विजापुरी सैन्याने मदायतखान रसद संभाळून आणीत असता त्यास बोढोबाजूनी वेढिलें या दिवशीच्या लढाईत मोंगल सैन्यातील अनेक रजपूत वीर धारातीथी पतन पावले. तारीख २८ मे रोजी तिसरी लढाई झाली तीत मीरजुमला व दक्षिरखान यांच्या मोंगल सैन्याने विजापुरीचाराभाव करून पुढे पाठलाग करीत जाऊन त्यांची छावणी लुटून काढली. उलयपक्षी मोंगल सैन्याच्या रिकाम्या असलेल्या बुकछानांदि कल्याणीच्या वेढ्याचे काम चाललें असता नौलाग व चिक्वेली हे दोन किल्ले काबीज केले व म्हा २२ जुलै रोजी बाहेर पडून उलयपुरीपर्यंत मुख्य लुटून उखस्त केला. विजापूरच्या इतिहासात पुढे दिल्याप्रमाणे आणखी एका लढाईचें वर्णन आहे. एकदां औरंगजेब एका अवघड घारानें उतरून येत असता खान महंमदानें त्यास वेढा घालून त्याचें दानावैरण बंद केलें. औरंगजेब अशा पेंचात सांपडल्यावर त्याने खान महंमदास वेढा उठवून घाट देण्याविषयी विनंति केली ही विनंति अफझलखानाने न ऐकता त्यान महंमदानें मान्य केली म्हणून अफझलखान रानातून विजापुरकरास गेला. सेपे त्याने खान महंमदाविरुद्ध बादशाहाचे फान भरविल्यामुळे बादशाहानें खानमहंमदाम परत सोलावून त्यास ठार

केले (हि. स. १०६८ इ. स. १६५७). ही लडाईं खरो-
खर झाली अमल्यास केव्हा झाली ते कळत नाहीं. एवढे
मात्र खरे कीं शहाजहानच्या दरबारीं असेलेल्या विजापूर-
च्या वकीलांने फारस्यानादि उपायांनीं कल्याणीचा वेढा
चाळू असतां शहाजहानाकडून औरंगजेबास विजापूरशीं तह
करण्याविषयी पत्रे रवाना केलीं होती. तथापि औरंगजेबनें
एक महिना थिंयल लावून कल्याणीचा किष्ठा तर काबोज
केलाच. विजापूर व गोगल याच्या दरम्यान या प्रसंगी जो
तह झाला त्या तहान्वये आदिलशाहानें दीड फौद रुपये देऊ,
येदर कल्याणी व शिवाय लगतच्या मुलुखासह पराज्याचा
किष्ठा, निजामशाही कोंकणातील किष्ते व वणी परगणा
एवढे घावे असे ठरले. तथापि या तहास मंजुरी देतांना
शहाजहानानें दंडापिकां अपाकांत रक्कम आदिलशाहास माफ
केली.

मुद्द बंद करण्याचा शहाजहानाकडून हुकूम आला अस-
ल्याचे कळताच औरंगजेबाच्या हाताखालील सरदारांनीं त्याचें
न ऐकतां हळू हळू हिंदुस्थानाकडे कूच करून जाऊ लागले,
व शेवटी औरंगजेबादि शहाजहानाच्या आश्रयार्थें वर्तमान
ऐकून दक्षिण सोदून जाण्याच्या तयारीस लागला. हे पाहून
विजापूरकरांनीं तहातल्या अटीप्रमाणें किष्ते व खंडणीची
रक्कम मोगलाच्या स्वाधीन करण्याचें तर बाजूस ठेविलें पण
उलट मागील युद्धांत गमावलेला मुख्य पुन्हा परत मिळ-
विण्याचा प्रयत्न सुरू केला. औरंगजेबाचें मन या येळीं अग्न
असल्यामुळे त्यानें परीक्षा किष्ठा व नवीन मुख्य ध्यावयाचा
होता तो उघड पत्र लिहून सोडून दिला व दंडापिकां
आणखी ३० लाख रुपये माफ केलें (सरदेसई).

शिवाजीजी पुंडाई व अफगन लखानाचा वध.—
अली आदिलशाहाचा बाप मृत्युपूर्वी अमारी पडला तेव्हा
विजापुरी थोडाके मानकसामुळे कोंकणाचा सुभेदार सुल्ल अह-
मद यास राजधानीस बोलावून घेतले होते. ही संधि साधून
तिरुळे शिवाजीनें आपले राज्य वाढविण्याचा उपक्रम केला
व पुढें बादशहा मरण पावला तेव्हा त्यानें आपला उपयोग
जारीनें चालवून राहोरसुद्धा चाळीस किंसे सामानसंग्रहमा-
मुद्धा फज्जत घेतले. तेव्हा शिवाजीचा बंदोबस्त करण्या-
करिता इ. स. १६५९ मध्ये आदिलशाहानें अफगनखान
नामक आपल्या सरदारास रवाना केलें. या स्वारीविषयी
सविस्तर हकीकत अफगनखान या लेखात दिली आहे.
विजापूरच्या इतिहासात या प्रकरणासंबंधी पुढील हकीकत
आढळते. अफगनखानानें आपल्या दहा हजार निवड सैन्या-
निशीं येऊन शिवाजीनें बळकविलेल्या मुलुखापिकां सरासरी
परत घेतला. तेव्हा उघड रीतीनें लडाईं करून आपला निभाव
लागणार नाहीं असे पाहून, शिवाजीनें अफगनखानास नम्र-
तापूर्वक पत्र लिहून प्रतापगडावर मेजवानीस बोलाविलें व
तेथे तो किष्ठाच्या मागीस आपली फौज ठेवून बारा इस-
मानिशीं आला असतां, शिवाजीच्या हत्यारबंद लोकांनीं

स्वावर गर्दी करून त्यास ठार केले. हे समजतांच आपणांस
कोंगो आवरणारा राहिला नाहीं असे जाणून त्याची फौज
पळून गेली.

पन्हा व्यावरोल मोहीम.—अफगनखानाच्या
वधाचा सूड उगविण्याकरितां अली आदिलशाहानें मोगलाशीं
संग्रामप्रत करून शाहीरतेखानानें उत्तरेकडे व आपण स्वतः
दक्षिणेकडे एकदम स्वारी करावी असे ठरविलें. त्यानें
शिवाजीवर शिंदी जोहार नामक आपल्या बेटमान होऊन
कर्तव्य पळवून बसलेल्या एका सरदाराची त्याच्या विनंती-
वरून सलामतखान असा किताब देऊन रवानगी केली
(मे १६६०) या शिंदीजोहारात शिवाजीच्या लोकांची मेदो-
नांत एका चकमकीत दाणादाण केली व शिवाजी नायकवादी
लोकांस वध करून पन्हाळा किष्ठाचा आसरा घेऊन राहिला
आहे असे पाहून त्या किष्ठास त्यानें वेढा दिला. पण तो
पुढें आंलून शिवाजीशीं सल्लोखानें बागूं लागला. तेव्हा
आदिलशाहानें विजापुराहून स्वतः शिवाजीवर कूच केले (५
आगस्ट) आदिलशाहा मिरनंपावेंत आल्याचें वर्तमान
शिवाजीस समजताच त्यानें पन्हाळावरून पळ काढला व
किष्ठा विनहरकत आदिलशाहाच्या ताब्यात आला
(अगस्त २५ आगस्ट) ही बातमी समजल्यावर
बादशहा मिरनंपावेंत विजापुरी परत आला. त्यानें दुसऱ्या
सरदाराकडून शिंदी जोहारास कां हिताच्या गोष्टी सांगि-
तल्या, व पुढें कुण्यातीरी चिमुलकें येथें त्यास भेटीस बोला-
वून त्यानें स्वतःहि गोड बोलून त्याची दिलसफाई करण्याचा
प्रयत्न केला. परंतु त्याचा काही परिणाम झालाचें दिवून
आले नाहीं.

कर्नाटकातीस बंडाचा बीजोड —कारण पुढें तोर-
गल येथील आपल्याच एका बेटखोर सरदाराच्या पांनि-
त्यास गेला तेव्हा शिंदी जोहाराकडून या सरदारास दारु
गोक्याची मदत होत असल्याचे बादशहास आढळत आले.
म्हणून तोरगलचा किष्ठा सर करण्याचें काम बाजूस ठेऊन
बादशहा शिंदी जोहारावरच चाळून गेला. त्याची मेदो-
रच्या किल्ल्यानजीक जोहाराच्या सैन्याशी लढाई होऊन
जोहाराचा पराभव झाला. या लढाईत शिंदी जोहारानें
आपल्या जाण्याकडून बादशहाशीं लडाईं देवविली; पण
तीतहि त्यास यश आलें नाहीं यानंतर जोहार बादशहाशीं
विरोध करण्यास फार दिवस जगला नाहीं. तो मेल्यावर
बादशहानें आपला फारभारी अवजुल महंमद याच्या सल्ला-
वरून जोहाराच्या मुलास अश्वय देऊन बापाच्या जामी कर्तून
किष्ठात कायम केले.

जोहारवरील मोहिमीदून परत आल्यावर पुढें लवकरच
१ सप्टेंबर इ. स. १०७३ (इ. स. १६६२) रोजी आदिल-
शाहा मळनेर येथील जमंदार व बंदनूरच्या भद्रपतिंक याच्या
पारिपत्यास निघाला व स्वावर खंडणी बसवून तो नऊ महि-
न्यांनीं मोहीम आटवून विजापुरी परत आला.

मि वा जी वि रु द्ध अ य ति हा स म द त—इ स १६६२ साली अला आदिलशाहने शिवाजीमार्फत शिवाजीं समुद्र करून अत पर कोणी कोणाच्या वाटेम जाऊ नये असे ठरविले होते पण पुढे औरंगजेबाकडून जयसिंहाची दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून नेमणूक होऊन इ. स. १६६५ च्या आरंभी जयसिंहाने शिवाजीवरील मोहोम हाती घेतला तेव्हा त्याने शिवाजीच्या ज्या शत्रूस आपल्याकडे वळवून घेण्याच्या प्रयत्न केला त्यात आदिलशाहाहि होता. वस्तुतः मागल तहाच्या अटी पाळण्या नसल्यामुळे औरंगजेबाचा विजापूरकरांवर पूर्वापासून राग होता जयसिंहाची सुभेदारीवर नेमणूक झाली तेव्हा शिवाजी व विजापूरकर या दोघांच्याहि मुलुखात मोहिमा करण्याची त्यास आज्ञा झाली होती, परंतु जयसिंहाने दोघांमहि एकदम ढवळण्याचा अविचार न करता आदिलशाहाशी घोलणे झालून व बादशहाकडून खडणी कमी करून देवविषयाची काळूच दाखवून, आपली शिवाजीवरील मोहाम चालू असताना आदिलशाहास दुसऱ्या बाजूने शिवाजीच्या मुलुखा पर स्वारी करण्यास प्रवृत्त केले मोगलास मदत करून शिवाजीस बिरुदने आदिलशाहास केव्हाहि इट नव्हते तथापि मार्गाल तहाच्या अटी मोडल्यामुळे झालेला औरंगजेबाचा राग करण्यामहि त्याची तयारी नव्हती म्हणून त्याने जयसिंहाचे म्हणणे मान्य केले व विजापुराहून पायातमान नागाचा परदार शिवाजीवर पाठविला एका अवघड जागी खबामखान व शिवाजी यांची निकराची लढाई होऊन तांत मराठ्यांनी विलक्षण पराक्रम केला, पण अंगरीस त्यात रणोण मोडून पडून जावे लागले इतक्यात जयसिंह येऊन ठेपला व त्याने शिवाजीच्या पुरंदर किल्ल्यात वेढा घातला आपला इलाज चालूत नाही असे पाहून शिवाजीने जयसिंहाशी तह केला या तहात शिवाजीने दोन हजार स्वार व सात हजार पायदळ घेऊन जयसिंहास विजापूरकरावरील मोहिमीत मदत करावी असे एक पत्रम होते (शिवाजी पत्र)।

जयसिंहाचा विजापूरकरांवर भरलला नसल्यामुळे त्याने शिवाजीवरील मोहिमीत विजापूरकरांची प्रयत्न अटी कॉलनीस मदत आतांपर्यंत घेतली नव्हती व विजापूरकरांनीहि मदत करण्याच्या कामी मोठीशी उरमुक्ता दाखविली नव्हती म्हणून जयसिंहाने शिवाजीची मदत स्वीकारून रणाय्याशी इन्ह केला व विजापूरच्या मुलुख वर स्वारी करण्याची तयारी लागविली.

जयसिंहाची मोहीम—पुरंदराचा हा तह सन १६६५ च्या जून महिन्याच्या पूर्वार्धात झाला, तथापि येत्याच्या अगामी १० नोव्हेंबरपर्यंत जयसिंहाने पुरंदरापासून झालेली अनेक मोठी मर्यादती त्याने आदिलशाहाच्या हाताखालील जमीनदानीस व गरदारास पोहोचविले त्यास शरीने चालू केले आता शीमेने पोहोचल्या छोट्यारी महाराष्टी व्यक्त

म्हणजे विजापूरच्या दरबारातील दुसऱ्या प्रतीचा सरदार मुझा महंमद हो होय मोगल व विजापूरकर यांच्यामधील देश्याधेण्याच्या वाटाघाटीकरिता बकौल म्हणून बोलावून जयसिंहाने मुझा महंमदास विजापूरकरास सहाय येऊ न देता विजापुरातून सुरक्षित बाहेर काढले पण त्याचा फोही उपयोग होण्यापूर्वीच तो दिसेंवरात अहमदनगर येथे मरण पावला. अली आदिलशाहाची मोगलाशी स्नेह कायम राखण्याची मनापासून इच्छा दिसत होती तिचा फायदा घेऊन जयसिंहाने आपली तयारी संपेपर्यंत विजापूरकरास आपल्या उद्देशाचा सुवाचा लागू दिला नाही जयसिंहाचा खरा हेतु ध्यानात येताच अली आदिलशाहने मुझाची क्षपाट्याने तयारी चालविली त्याने आपल्या हाताखालील मराठे व मुसुलमान सरदाराना आपआपली पथके घेऊन हजार होण्याचा हुकूम केला व विजापूरच्या किल्लाची डागडुजी करून तटावर तोफा बंधारे सामुभी चढविली त्याचप्रमाणे शत्रूंनी विजापुरास वेढा दिला तर त्यांना दाणा वैरण किंवा पाणी मिळे नये म्हणून शहराच्या आसमतांतील सर्व मुलुख त्याने त्याने आपणच आगोदर उपवस्त करून टाकला व तळी फोडून व बिहिरी पुसवून किंवा निकामी करून आसमतात पाण्याची टंचाई करून सोडली।

विजापूरवर बळ—जयसिंह पुरंदराहून निघाला तो मार्गात कोठेहि प्रतारोष न होतो मगळवेळ्यापर्यंत आला, फिद्वे काळीस करण्याकरिता शिवाजीच्या लोकांची नेमणूक झाली होती, त्यास विजापूरच्या अधिकाऱ्यांनी भराभर विजे रिकामे करून दिले. ७ दिसेंबर रोजी फलटण, त्याच्या दुसऱ्या दिवशी उटोरा व १८ दिसेंबर रोजी मगळवेळ्याचा किल्ला हस्तगत झाला विजापूरकर व मोगल यांच्या दरम्यान पहिली लढाई ता २५ दिसेंबर सन १६६५ रोजी मोगलाकडील दक्षिणपान व शिवाजी यांचे लोक व विजापूरकराकडील सक्तीखान, खवासखान, कल्याणचा नाथवर व शिवाजीचा आज्ञा व्यक्ती यांच्यामध्ये झाली या लढाईत विजापूरकराचा पराभव झाला तरी त्यांच्या फौजाला जाचवाच नायक सरदार टार होईपर्यंत मोगलांच्या सैन्या भोवतीं पिराव्या पाळून त्यास उपद्रव देणे त्यांनी पुढे चालू ठेविले होते त्यामुळे मोगलांचे बरब नुकसान झाले बरील लढाईच्या आधम्याच दिवशी विजापुरी शहरदार सक्तीखान याचे मगळवेळ्यावर चाल करून जाऊन त्याच्या नजीक झालेल्या लढाईत मोगल फौजदार सक्तीखान यास टार केले होते, तथापि किल्लावरील लोकांचे सैन्यामुळे त्यास किल्ला हस्तगत करता आला नाही. दुसरे जयसिंहाच्या बळात ता २७ सितेवर रोजी जयसिंहाची विजापुरी सैन्याशी आणखी एक पथक होऊन ता २९ रोजी तो विजापुराहून १२ मेलावर येऊन पोहोचला. जयसिंहाचा हेतु आदिलशाहास तयारी करण्याचा बळ मिळण्यापूर्वीच विजापुराची अघानक येऊन तो काळीस

करावे असा होता. यासाठी तो वेव्यास आवयक असणाऱ्या अवजड तोफा पराड्यातून येऊन पोचण्यापूर्वीच पाईयाईने निघाला होता. पण येथे येऊन पाहता तो विजापूरच्या सरक्षणाचे उत्तम बंदोबस्त झालेला असून आसमंतीतील मुख्य निर्मल व ओसाड करून टाकलेला आहे.

आदिलशाहच्या मदतीस लुतुबशदाकडून सैन्य रवाना झाले आहे अशीहि कुणकुण त्याच्या कानांनी आली तेव्हा अशा स्थितीत शत्रूच्या हद्दीत राहणे अत्यंत भोव्याचे वाटून जयसिंहाने पुन्हा मोगल सरदाराकडे प्रयाण केले (५ जाने १६६९).

सरदारीच्या याकूस पाखेहादः— जयसिंह मागे पाखेहाद करून लागल्यापासून युद्धास निराळा रंग आला येथपर्यंत जयसिंहाच्या बाह्य परिस्थितीवर ताबा होता, परंतु यापुढे तो बाह्य परिस्थितीचा दास बनला. कारण आता सर्जाखान व शिर्डी मसजिद या विजापूरच्या दोन सरदारांची जयसिंहाच्या सिद्धांतीस राहून मोघलांच्या मुलखात स्वाभ्या करण्याच्या कामी नेमणूक झाली होती तो आता माघारा फिरून वशीर अबदुल महंमदाच्या हाताखाली मुख्य विजापुरी सैन्य जयसिंहाच्या सैन्याभोवती फिरव्या घालीत होते त्याम येऊन मिळाला. विजापुरी सैन्यास नवळकवळ घेऊनच टाकलेले होते. मार्गात ता. ११ रोजी जयसिंहाचा व विजापूरच्या सैन्यात एक छडाई झाली. व लागली. १२ तारखेच्या सुमारास विजापुरी सरदार सर्जाखान याने जयसिंहाकडे रसद व दारुगोळा घेऊन येणाऱ्या सरदारावर तटून पडून त्याचा फत्ता पाडला. सर्गात ता. २१ रोजी लोहरी येथे झालेली छडाई अत्यंत हातपाईंनी होती. शिवाय दोन्ही सैन्यात लढानेसहान चकमकी झडत होत्या त्या निराळ्याच. अशा रीतीने लढतलढत ता. २० रोजी जयसिंह पराड्याच्या दक्षिणेस १६ मैलावर मुलतान येथे आला. एका महिन्यात

- शत्रूची पाच मोठ्या लढाया दिल्यामुळे त्याने या ठिकाणी विधातीसाठी २४ दिवस सुकाम केला.

शिवाजी व नेताजीः—वर सांगितल्याप्रमाणे विजापूरवरील स्वारीत अनपेक्षित रीतीने अपयश येताच मोगल सैन्यात तसे सुरू झाले. जयसिंहाच्या सिद्ध पक्षांतलसिद्धिरखान वगैरे मेडळी या अपयशाचे खापर शिवाजीच्या दिव्यावर फोडून त्यास वैद करण्याचा आग्रह करून लागली, तेव्हा शिवाजीस आपा होण्याची भीति पडून जयसिंहाने शिवाजीस त्याच्याच विनंतीवरून पन्हाळ्यावर स्वारी करण्यास पाठविले. शिवाजी भोमेच्या तीरावरून जयसिंहाच्या छावणीतून निघाला तो पाच दिवसांत पन्हाळ्यास दाखल होऊन रानां रानांच्या वेळीं किडपावर हल्ला केला. पण किडपातलसिद्धि कोक बेता-ब नव्हते. त्यांनी मराठ्यांची शौर्याने लढून सकाळपर्यंत त्यांचे १००० लोक ठार व जखमी केले. तेव्हा आपल्या सैन्याची ही दुर्दशा सहाळी शिवाजीच्या ध्यानात येताच तो छडाई बंद करून दळव्यास आला. पुढे त्याच्या जेजनेने

त्या भागात शत्रूचा मुलूख उघवत कण्याचे काम चालू देविले व त्यामुळे विजापूरकरांना आपल्या सैन्यापेक्षा दहा हजार लोक दक्षिणेकडे पाठवणे लागले. तथापि ता. २० जानेवारीच्या सुमारास विजापूरकरांनी शिवाजीच्या घोर-दळावरील मुख्य अधिकारी नेताजी यास चार लक्ष होन लाच देऊन फोडले व त्यामुळे तो उलट मोगलांच्याच मुल-खात स्वाभ्या करून लागला.

भोमामाजेरा प्रदेशातील स्वारीः—तथापि जानेवारी महिन्यात मोगलावर कोसळलेली मोठी आपत्ति म्हणजे मोगलछोऱ्याच्या सुलतानावरून ता. ३१ जानेवारी रोजी विजापुरास सैन्याची कुमक यकून पोहोचली ही होय. जयसिंह सुलतानप्रास विभातिवैत असता या सैन्याने विजापूर सैन्यास भिडून त्या सर्जांनी मोगलाच्या मुलखास उपद्रव देण्यास अगोदरच सुद्धान केलेली होती. यामुळे जयसिंहास त्याच्या बंदोबस्तासाठी पूर्वेस कल्याणी—वेदरच्या नवीन भिकलेल्या मुलखाकडे कुच करणे भाग पडले युद्धाच्या तिसऱ्या अवस्थेस सुद्धान झाली. या पुढील साडे तीन महिन्यात जयसिंह पूर्वेस माजेरा नदी पाथिमेस भोमा नदी, उत्तरेस धारूर व दक्षिणेस तुळजापूर यांनी होणाऱ्या लहानशा भनुच्छेनात भटकत होता. त्या अवधीत त्याच्या विजापूरकराशी चार वनघोर लढाया झाल्या. त्या सर्वांत विजापूरकरांचाच पराभव झाला तरी त्याच्या सैन्याचा नायनाड त्यास करता न आल्यामुळे ते नेहमीप्रमाणे त्याच्या सैन्याभोवती फिरव्या घालून त्याची रसद मारून व पुच्छळ सेनिकांचा फत्ता पाडून त्यास उपद्रव देत राहिले सरते सेवडी अशा शत्रूची अज्ञा-सतसे वागण्याशिवाय आपला टिकाव नागणार नाही अशी जयसिंहाची खात्री झाली म्हणून आपल्या जवळचे सर्व अवजड सामान धारूर येथे टाकून चपळ स्वारीची पयले बरोबर घेऊन ता. १६ मे रोजी तो माजेरातीवरून दक्षिणेकडे निघाला. तो सीना उतरून कलाबसा भीमाकाटापर्यंत आला पण त्याचे लोक लाच ममलानी व उपासमारीने इतके थकून गेले होते की यापुढे मोहीम चालू देवई त्यास आग्रह झाले. इतक्यात औरंगजेबाहि जयसिंहास मोहीम बंद करून औरंगाबादेस येणाऱ्यापैकी हुकुम आल्यामुळे तो परत फिरला व अशा रीतीने पाण्यासारखा पैसा खर्च करून अखेरीस कवडीबाहि फारस न होता लुनच्या आरंभास ही मोहीम ममास झाली. मेगळवेडे, फलटण वगैरे किडे मोगल सरदारांपासून दूर व म्हणून राखण्यास कटिण अवघ्यामुळे मोगलानी ते आपण होऊनच खाली करून दिले.

अखेरची वधे—वर वर न केलेल्या जयसिंहाच्या मोहिमी नंतर अली आदिलशाहाने राज्य कारभाराकडे दुर्लक्ष करून ऐक्यारामात काळ घालविण्यास सुरवात केली तथापि त्याच्या कुतूबखान वशीर अबदुल महंमद याने अली आदिलशाहच्या मृत्यूपर्यंत लोकांपासून राज्यपाट चालविला. अली आदिलशाह हा सारित २४ नोवेंबर सन १६७२

(१३शासन हि. स. १०८३) रोजी पक्षापातान्या विकारांनं मरण पावला. त्याचें स्तराच्या कारकीर्दीत शिकस्त करून विनापूरचें संरक्षण केलें व दरबारातील हंटे विकोपास जाऊ दिले नाहीत. तो विषयी होता तरी नियमितपणानें बगून त्यानं प्रजापालनाच्या कामी जाणें लक्ष पुरविलें. तो स्वतः कवि असून विद्वानांचे वागला अथर्व देदे त्याच्या पदरी अनेक कारणी कवी होते. त्याच्या दरबारी मुक्कळ वैमनस्यें होतों १५ तो निर्वत असताना तो उघडकांस आलों नाहीत. धर्माशी र्पांडित वगैरे क्रियेक हुपार दक्षणी गृहस्थ त्याच्या नवळ होते. त्याने हसनो महाल (इ. स. १६५७) वारसे महाल (इ. स. १६९१) वगैरे इमारी चाधल्या व विनापूरची सहाय्ये पसविली. (इ. स. १६६९).

[संदर्भ ग्रंथः—आदिलशाही पहा. सरवारच्या औरंगजेब पुराणकोटी (भाग १ व ४) मोगल दरबारच्या अस्सल अंगद पत्रावरून लिहिलेल्या माहितीने या सुलतानाच्या कारकीर्दीवर वागला प्रकाश पडतो].

अलीखोर—(दरबारचा संस्थान) बेदर जिल्ह्यातील विचोलीच्या पैगा तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. १७°५१' पू. रे. ७७° १७'. लोकवस्ती (स. १९०१ साली). ५७४० व (स. १९११), ५२९२

अलीगंज, त ह शी क—(संयुक्तप्रांत.) इय जिल्ह्यातील पूर्वकडील तहसील. ह्मि अहमदनगर, बर्ना, पतियाळी आणि मिहपुर हे पंगणे आहेत क्षेत्रफळ ५२९ चौरस मैल. उ. अ. २७° १९' ते २७° ५४'. पू. रे. ७८° ५२' ते ७९° १७' लोकसंख्या (१९११) २२९३०९. ह्मि ५ गाहरे व ४०८ शेतां आहेत. पैकीं अलीगंज हे तहसीलचें ठिकाण आहे. इ. १९०३-४ साली जमीन उत्पन्न २१०००० इ. इतर कर ३८०००० इ. नस्यो पाहणीत जमीनीचे उत्पन्न २२९००० इ. घाळें आहे. उत्तरेस गंगा नदी व दक्षिणेस काळी नदी आहे. येथे पाऊस पार पडत असल्यामुळे जमिनीचे कार मुकसान होतें. १८९८-९९ साली लागवडीखाली एकंदर क्षेत्र २८७ चौरस मैल होतें, त्यापैकी पाण्याखाली ८५ चौ. मैल होतें. दक्षिण गंगा (कोथर गंजस) काळव्याची फतेपूर शारा या तहसीलांतून जाते. विहीरीच्या पाण्यावर एकंदर दोनतृतीयांश जमीन निजते.

ग। व.—(संयुक्त प्रात.) नदील तहशिलीचें मुख्य ठिकाण. उत्तर. अ. २७° २९' व पूर्व. रेखांश. ७९° ११'. लोकसंख्या (१९११) ६४३२. इय गावाच्या पूर्वेस ३४ मैलावर हा गाव आहे. फरकापादच्या नवापाच्या मैनातीतील एका योगाने हा गाव बसविला, हा नवाय येथेंच रोहिल्याची चालदेव्या लढाईत सन १७४८ साली मरण पावला. त्याचें यद्यपि येथेंच आहे. बहुतेक दुकानें मातीची सापेलेली आहेत. येथील पान्य व वापरा जमा करून ९ मैलावरच्या ठाणा-दमोंग हटेतनवर परगोशी पाडण्याकरितो नडांविशीत नेतो. (इ. स. ५-१९०८).

अलीगढ, जि ल्हा.—(राजपुताना.) टोंक संस्थानातील एक परगणा. उत्तर अ. २५° ३६' ते २६° २' व पू. रे. ७६° ३' ते ७६° २०'. क्षेत्रफळ १५७ चौरस मैल. उत्तरेस, पश्चिमेस आणि पूर्वेस जयपूर; दक्षिणेस व नैऋत्येस बुंदी; आग्नेयीस कोटा. बहुतेक प्रदेश सपाट असून फक्त आग्नेयीकडील कोपरा मोडा डोंगराळ आहे. लोकसंख्या (१९११) १६३८८ एकंदर खेडी ८५; शहर एकसुद्धा नाही. येथे राहणाऱ्या मुख्य जाती—मिना, चामार, गुजर, माळी, महाजन. येथील पूर्वीचा इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. इ. स. १६८८ ते १७४८ पर्यंत हा भाग बुंदीचे हाडा राजपूत याजकडे होता. पुढे अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत होळकर किंवा जयपूरचे संस्थानिक यांपैकी कोणा एकाकडे असे. इ. स. १८१८ साली महिदपूर येथे होळकरांचा इंग्लिशानी मोठे फेरपार हा भाग इंग्लिशानी खालसा केला. परंतु पुढे सन १८१९ साली पुन्हा हा प्रदेश पेंढारी नवाब अमीरखान यास वहाल करण्यात आला. यातील अर्धा अधिक भाग नवाबीर असून खालसा प्रदेशाचें क्षेत्रफळ ६७ चौरस मैल आहे. उबारी, गहू, तीळ ही येथील मुख्य पिके आहेत. जमीन साधारण बरी आहे. एकंदर उत्पन्न ३६००० रुपये आहे.

ग। व.—(राजपुताना) हे जिल्ह्याने मुख्य ठिकाण टोंक शहराच्या आग्नेयीस ३४ मैलावर आहे. उ. अ. २५°५८' आणि पू. रे. ७६°५' लोकवस्ती (इ. स. १९०१) २५८४ हा गाव इ. स. १६४४ साली कोणी घसंतराय यानें बसविला असून राठोड राजपूत रामसिंग याच्या नावावरून या गावास रामपुरा असें नाव होते. पुढे पंडित नवाब अमीरखान यानें तें नाव बदलून अलीगढ असें ठेविले. गावसाळ्यात येथील दुधा बिपडतो. गावाभोवती एक तट आहे.

अलीगढ जि ल्हा.—संयुक्त प्रात. आग्रा विभागातील जिल्हा. उ. अ. २७° २९' ते २८° ११' आणि पू. रे. ७७° २९' ते ७८° ३८'. क्षेत्रफळ १९८६ चौरस मैल,

सीमा—उत्तरेस बुलंदशहर जिल्हा; पूर्वेस आणि दक्षिणेस इटा; पश्चिमेस आणि दक्षिणेस मथुरा. गंगा व यमुना यांच्या आसपासच्या तीरावरील सखल प्रदेशास 'खादर' असें नाव आहे. गंगा खादर सुपीक आहे परंतु यमुना खादरवर खुरद्रे जंगल आहे. इतर जमीन सुपीक आहे. या जिल्ह्यांतून तीन नद्या पहावित. कालीनदी, नौमनदी, सोहाननदी. जमीन बळईची असून कांदां ठिकाणें फेरामिश्रित देखील आढळते. द्वार असल्यामुळे आंदाळ पडलेली जमीनदेखील या जिल्ह्यात पुष्कळ सांपडते. या जिल्ह्यांत अंगल सापडण्यासारखे नाही. मुख्य झाडे—यामुळ, नीय, आंबा, पळस, रानटी पन्ना—रानहुकरी, काळवीट इत्यादि. दुभाब प्रमाणेच मादाम्यात येथील दुवा असते. गावसाची सरासरी २६ इंच.

इतिहास—अलीगढच्या किंवा व स्टेशन हा कोइल नामक आणि प्राचीन सदराचा एक भाग आहे. पूर्वी वेद वार्तातील कोणा कोठारच नावाच्या आग्नेय राजानें हे शहर

वसविले व त्यात स्वतःचे नांव दिले. पुढे 'बळरामाने' कोल नांवाच्या राजसत्ता येथे वध करून या शहरास कोईल असे नांव दिले असा याचा प्राचीन दंतकथात्मक इतिहास आहे.

मुसलमानांच्या स्वाऱ्या हिंदुस्थानावर सुरू होण्या-पूर्वी हा भाग डोर रजपुतांच्या ताब्यात असून बाराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत यरनचा राजा येथील कारभार पहात असे. इ. स. ११९४ साली इल्तुतमिश याने दिल्लीहून कोईलवर स्वारी केली व हा भाग जिंकला. पुढे मुसलमान सुभेदार सर्व कारभार पहात. चौदाव्या शतकांत तैमूरच्या स्वारीत या भागाचे नुकसान फार झाले. पुढे इ. स. १५२६ साली बाबरने कचरअली नावाचा सुभेदार तेथे नेमला होता. त्यावेळच्या पुष्कळ मशिदी अद्यापि अस्तित्वात आहेत. अवतंगजेब मरण पावल्यावर या प्रदेशावर मराठे व आठ यांच्या बारीबार स्वाऱ्या होऊ लागल्या. इ. स. १७५७ साली सुरजमल जाटाने हे शहर हस्तगत केले. कारण मथुरा आणि आग्रा ते दिल्ली आणि रोहिलखंड या रस्त्याच्या नाक्यावरील हे ठिकाण असल्यामुळे लष्करी दृष्ट्या यास फार महत्त्व होतें. पण लवकरच (१७५९) येथून जाटांची उचलबांगडी अकगणाना केली. या पुढील काळ येथे येथे हिंदु व मुसलमान यांच्या एकसारख्या लढाया होत होत्या. इ. स. १७८४ साली हा भाग शिवाजी जिंकला. तो जयळ जवळ सन १८०३ पर्यंत मराठ्यांकडे होता यानेमधी मराठ्यांच्या इतिहासांत पुढील दाखला मिळतो. १७०६ मार्गशीर्ष शु ११ रोजी गोविंदराव पुष्पोत्तमाने नानास धाडिलेले पत्र—पाटिलबाबांनी अहा-पुशदायखानाचा पुत्र हुसेनुराीला बदादुर यास सरदारी देऊ करून अलिगडास पैदा व वरुं आणवयास मार्गस पाठविली (रा. सं. १२. ४४, ३३). अलीगडचे पूर्वांचे नाव रामगड असून नजीबखान रोहिलखाने ते बदलेले असाहि जेष्ठ गोविंदरावाच्या १७०७ आधिक चैत्र वद्य ५ च्या पत्रांत आढळतो:— "नजीबखानाने ज्या रामगडचे अलीगडे अलिगड म्हणोन नाव ठेविले आहे, तेथे आऊन किंवा काही खाली करून पादशाही भंमल बसवावा असा राणेखान व राजाजी पंत याचा विचार आहे. (राजवाडे खंड. १२. ५०, ३६)." त्यावेळी अलीगडच्या किड्यास फार महत्त्व होते व तेथेच दी ज्याने हा कवाईती लष्कर तयार करीत असे. इ. स. १८०२ साली शिंदे, नागपूचे सोंसले व होळकर हे शिंद्या व निजाम यांच्याविरुद्ध असताना चाललेल्या लढाईत हा किड्या शिवाजीच्या ताब्यात असून तेथील व्यवस्था फेंच येनापनि पेरून पहात होता. इ. स. १८०३ साली ब्रिटिशांनी हा किड्या सर केला. त्यामुळे आसपासचा सर्व प्रदेश ब्रिटिशांकडे आला. शिंद्यांच्या हाती हा भाग आल्यावर लगेच त्याची योग्य व्यवस्था लावण्यास प्रारंभ झाला. लष्करच होळकरांनी लढाई सुरू झाली व होळकरांच्या विघावणाने येथे बंद झाले. परंतु त्याचा तात्काळ

बंदोबस्त करण्यात आला. सन १८१६ पर्यंत लहान लहान वखेदे तेथे होतच होते. पण पुढे १८५७ च्या बंडापर्यंत सर्व स्थिराव्यावर होते इ. स. १८५७ च्या बंडाचा परिणाम तेथे झाला होता, व हा भाग बंदवाल्यांच्या ताब्यात गेला होता. स्वायेंळी लोकांवर बंदवाल्यांनी फार जुलूम केला. त्यामुळे ब्रिटिश परत या भाजाला आल्यावर ताबडतोप या भागातील लोक त्यांना मिळाले. व बंदवाल्यांनी पळ काढला.

बौद्ध व हिंदु काळातील प्राचीन अवशेष येथे जागोजागी सांपडतात.

येथील ह्यो सं. (१९२१) १०६१७४५. या गिल्यात एफंदर २३ मार्च व १७५३ खेडी आहेत इ. स. १८७६-७७ साली येथे मोठा दुष्काळ पडला होता या गिल्यात फाल्गुन असल्यामुळे हा गिल्या इ. स. १८९६-९७ च्या दुष्काळातून वाचला या गिल्यात सहा तहशिली आहेत. त्या अग्रीली अलीगड, इलास, दाप्रस, खैर, सिंदराव या होत.

या गिल्यात क्षार आलेली ओसाड जमीन पुष्कळ आहे. ती पुन्हा लागवडीस आणण्याचे प्रयोग चालू असून खास योडे फार यशस्वी येत आहे. मुख्य पिके—गहू, सातु, ज्वारी, हरबरा, मका, बाजरी, अरहर, कापूस. दिवसेंदिवस गहूच्या लागवडीचे क्षेत्र वाढत आहे. घोसाची पैदास बरीच होते. अपर गॅसेस कनाल (उत्तर गॅसेस) कालवा या गिल्यातून जातो. या खाली इ. स. १९०३-०४ साली २२९ चौरस मैल जमीन भिजली जात होती बिहिरीच्या पाण्याने सुमारे ५१५ चौरस मैल जमीन भिजली जात होती.

ख नि ज प दा र्थ.—बंकर, रस्त्यावरील खडी याचा इमा-रतीकरता उपयोगी होतो. सिंदराव तहशिलीत क्षार-पासून सोरा व कांच तयार करतात.

व्यापार व उद्योग धंदे.—सुती गालीचे येथे तयार होतात. इ. स. १९०४ सालापासून निळीया व्यापार आनिघात बसला. त्यापूर्वी येथे निळीचे ७५ कारखाने असून ४५०० लोक काम करीत असत. येथून धान्य व कापूस बाहेर जातो. या गिल्याचा व्यापार वानपूर, मुंबई व कलकत्ता या शहराशी फार आहे. येथे रेल्वेच्या सोयी लागल्या व इतर रस्तेहि लागले आहेत.

पूर्वी येथे दुष्काळ फार पडले. इ. स. १८३७ व १८७३-७४ चे दुष्काळ अति भयंकर होते कारणे झाल्या-पासून आता दुष्काळाचे प्रमाण कमी झाले आहे.

कलेक्टर, डेप्युटी कलेक्टर, तहशिलदार वगैरे अधिकारी कारभार पाहतात.

इ. स. १८२४ सालापासून या गिल्याच्या बाबतीत काही फरक झाला नाही. जमीन महसूल २४५ लाख रुपये आहे. या गिल्यात चार म्युनििसिपलिट्या आहेत.

तहशील.—(संयुक्त प्रांत.) कोईल, अलीगढ जिल्ह्यातील उत्तरेकडील तहशील. उ. अ. २७° ४६' ते २८° ८' व पू. रे. ७७° ५५' ते ७८° १०'. क्षेत्रफळ ३५८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २५५३४१. परगणे तीन आहेत ते—कोईल, मोथेल, परोली. हे होते. तीन गावे व ३४२ खेडो या तहशिलीत आहेत. तहशिलीच्या पूर्वेस काव्यी नदी असून ही तहशील फार सुपीक आहे. १९०३-०४ साली नमीनमहसूल, ४५०००० रुपये व इतर कर ७९००० रुपये. २४६ चौरस मैल नमीन लागवडीखाली होती. पैकी १६७ चौरस मैल बागाडिती होती.

शहर.—(संयुक्त प्रांत.) अलीगढ जिल्ह्याचे व तहशीलीचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. २७° ५३' व पू. रे. ७८° ४' अक्षांश-प्रांतिबंध रेल्वे व ईस्ट इंडियन रेल्वे यांचे हे जंक्शन आहे. शहराचे जुने नाव कोईल अथवा कोल असून हे अलीगढ रेल्वेच्या पूर्वेस वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) ६४,८९५.

इतिहास.—('अलीगढ जिह्वा' पहा.) येथील किल्लास महमदगढ असे नाव द्याल्यो सातकात होते. सन १७१७ च्या सुमारास साबितखान नामक सुभेदाराने साबितगढ हे नाव या किल्ल्यास दिले. पुढे १७५७ साली गजानां राने नाव रामगढ असे ठेविले. पुढे नजफखान याच्या हातात हा किला पडल्यावर त्याने अलीगढ असे नाव दिले. इ. स. १८५४ च्या बंडात येथील सैन्य सामील झाले होते. त्या वेळी गद्दर छुटले गेले होते. सुलतान नजिबुद्दीन यास मिळालेल्या विजयाप्रतीयेचे सन १२५३ साली बांधलेला रस्तो सन १८९२ साली पाडण्यात आला.

मुनिस्विपालिटीची स्थापना सन १८६५ साली झाली. सन १९०३-०४ साली उत्पन्न १५००० व खर्च एक लाख होता.

येथील धान्य, नालू व कापूस बाहेर रवाना होतो. काही किरकोळ भाडी व वाळलेले मांस येथून प्रवाहिल्या आहेत. बरेचसे मिनिंगचे व कुळवे करण्याचे कारखाने चालतात.

येथे दोन इस्लामिक, तीन चार हायस्कूल व दुसऱ्या काही शिक्षणसंस्था आहेत. सुसुलमानाचे एक विद्यापीठ आहे येथे पुष्कळ दर्याचे विद्यार्थी शिक्षण घेण्यास येतात. प्रवादेश, सोमालीलंड, इराण, बल्किस्तान, अरेबिया, युगांडा, मारिशस, केप कोलनी वगैरे ठिकाणचे विद्यार्थी येथे येतात. ' अलीगढ इन्स्टिट्यूट गॅझेट ' व हिंदी ' अभ्युदय ' ग्रंथ येथे छापले जाते.

मुनिव्हर्सिटी.—मर सभ्यद अहमद याच्या मनातून पुष्कळ शिवसापासून सुसुलमान समाजाला उच्च शिक्षण सुलभ रावते असे वेता यावे याकरिता काही स्वतंत्र व्यवस्था करण्याचे होते. १८७६ साली अलीगढ येथे एक इंग्रजी शाळा स्थापिली गेली, तीन वर्षांनंतर तत्वे कॉलेजात रूपांतर झाले, या कॉलेजाचेच अभ्यापन व निवास यांशी युक्त असे

विश्वविद्यालय (रेसिडेन्शियल) बसवें, अशी बळबळ येत्या शतकाच्या शेवटी येवटी सुरू झाली. १९११ मध्ये मुस्लिम युनिव्हर्सिटी अधोशिक्षणची स्थापना होऊन मोराची खटपट करण्यात आली. १९२० साली अलीगढ युनिव्हर्सिटी ऑफ होऊन युनिव्हर्सिटी अस्तित्वात आली. ही युनिव्हर्सिटी प्रांतिक सरकारच्या ताब्यात नसून गव्हर्नर जनरलच्या देखरेखीखाली चालते. अलाहाबादच्या हायकोर्टाने वकिलीकरिता या विद्यापीठाच्या पदवीधराना मान्यता दिली आहे

अलीगढ, तहशील.—(संयुक्त प्रांत), फरकाबाद जिल्ह्याच्या इलाक्याकडील तहशील. उ. अ. २७° १४' ते २७° ४०' व पू. रे. ७०° २२' ते ७९° ४५'. क्षेत्रफळ. १८१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ८२५४९. एकंदर खेडी १०३ परगणे—अमृतपूर, परमनगर, खासतमाव. सन १९०३-४ साली नमीनमे उत्पन्न. ११८००० व इतर कर १९००० रुपये होता, लागवडीखाली क्षेत्र १११ चौरस मैल होते. पावसाळ्यात फार पूर येतो.

अलीपूर, पो ट वि भा ग (१) (बंगाल).—बोबीस परगणे जिल्ह्यातील एक महाळ. उ. अ. २३° ८' ते २३° ३८' व पू. रे. ८८° ७' ते ८८° २९'. क्षेत्रफळ ११६४ चौरस मैल. यापैकी ४५० चौरस मैल मंदारनवात आहे. लोकसंख्या सुमारे पावणेसात हज्ज. या अलीपूरच्या आडच्यात कलकत्ता शहराच्या आसमंतातल्या वस्तीचे आकडे नाहोत. अलीपूर हे विभागाचे मुख्य ठिकाण, साउथ सुबर्ब, तोलीमंग, रामपूर, बागदपूर, बदनगर आणि बजबज अशा राहो शहरे या विभागात आहेत.

पो ट वि भा ग (२).—(बंगाल) राजशाही विभागातील जलपेगुरी जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील महाळ. उ. अ. २६° १४' ते २६° ५१'. पू. रे. ८९° ३' ते ८९° ५३'. क्षेत्रफळ ११४२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २०२७०९. एकंदर खेडी १८० व शहर एक.

भूतान संस्थानातून हा भाग ब्रिटिशाकडे आला व चहाची लागवड सुरू झाल्यापासून येथील वस्ती झपाट्याने वाढत आहे.

गाव.—(बंगाल), बोबीस—परगणा जिल्ह्याचे मुख्य ठाणे. उ. अ. २२° ३२' व पू रे. ८८° २९'. अलीपूर हे कलकत्त्याच्या दक्षिणेकडील भाग असून कलकत्ता मुनिस्विपालिटीत मोडते. गव्हर्नर याचा बंगला येथेच आहे. काव्या सैन्याची सुकची व जिल्ह्याच्या सर्व कचेऱ्या आहेत. कुचाबिहारच्या महाराजाचा बंगला येथेच आहे. हा पूर्वी नानासाहेबानी वायला व तो सत्तावन सालचे बंड अयशस्वी झाल्यामुळे इंग्रजांच्या ताब्यात आला व पुढे तो कुचाबिहार वरास ठिकला. येथील तुर्ंगात १८३७ कैद्यांची सोय आहे. कैद्याकडून निराविराळे काम करून घेतले जाते. व त्यापासून सरकारास नफाही होतो. १९०८ साली इंग्रज सरकार

विहद बंद उभारण्याचा एक मोठा कट येथे उघडकीस येऊन बऱ्याच भारतीय तळणांना शिक्षा सारल्या

अलीपूर, त ह शिल—(दिगणघाट) वर्षा जिल्हा जवळच्या आग्नेयीस १६ मैल व सोनेगाव स्टेशनपासून ५॥ मैलावर हा गांव आहे

बाही नावाच्या मुसलमान फौदारीने हा गांव बसविला याचें धंदव येथें असून जवळच एक चांगल्या पाण्याची विहीरी आहे हा गांव हल्ली नागपूरचे चिटणीस चांच्याकडे आहे गावात एक तळें असून त्याची दुहस्ती सन १९००च्या दुष्काळात केली आहे सार्वजनिक वर्गणीने चालविलें एक महादेवाचें देवालय, मुसलमानांची एक मशीद, आणि गडी आहे आठवण्याचा बाजार दर मंगळवारी भरतो येथे कोष्टी लोकांची बस्ती बरोच असून ते शीयबघोबळ कापड विण तात पोष्ट, पोलीसकचेरी व शाळा येथें आहेत (वर्षा गॅ., म ग्रा गॅ)

खेडें—(बंगाल) अलीपूर पोस्टविभागाचे मुख्य ठिकाण उ अ २६° २९' व पू रे ८९° ३२' हें गांव ५७१ बस्तीचे असून कालजानी नदीच्या उत्तर तीरावर आहे कुचबिहार स्टेट रेल्वेरील हें व्यापाराचें ठिकाण आहे येथे फेब्रुवारी महिन्यात वार्षिक जत्रा भरते

अलीपूर, त ह सी छ—(पंजाब) मुझकरगढ जिल्ह्यातील दक्षिणेकडील तहसील उ अ २८° ५६' आणि २९° ४६' व पू रे ७०° ३१' आणि ७१° ९' क्षणिक १२५ चौ मैल पश्चिमेस सिंधु नद, पूर्वेस चिनाव नदी या नद्यांचा तहसि सी या दक्षिणेकडील सम सम होतो प्रदेश खल असल्यामुळे उमहळ्यात नद्यांना पूर आळा असता याराच दक्षिण भाग पाण्याखाली असतो लोकसंख्या १९११ साली १४६१३५ होती एकदर उत्पन्न २७ लाख रुपये आहे योत एक शहर व १७७ छेडी आहेत

गांव—(पंजाब) मुझकरगढ जिल्ह्याच्या अलीपूर तहसील अचें मुख्य ठिकाण मुझकरगढ गांवाच्या दक्षिणेस ५१ मैलां वर आहे उ. अ २९° २३' व पू रे ७०° ५५' लोकसंख्या १९११ साली ३३१२ होती सितपूर येथील नहर राजपूतकी अलीखानने हें गांव बसविले असे म्हणतात म्युनिसिपॅलिटीची स्थापना सन १८७३ त तिचे १९०३-४ चे उत्पन्न ६३००, खर्च ६३०० येथून गूल व नीळ सिंध व खोरासान येथें जाते येथें बाहेर पाठविण्याकरता तपकीर तयार करतात (इ गॅ)

अलीपुरा—(मध्यहिंदुस्थान) मुदेलखद एजन्सीतील एक लहानसें सनदी संस्थान क्षेत्रफळ ७३ चौरस मैल हा गांव उत्तर अक्षांश २५° १०' व पू रेखांश ७९° २९' यावर नी भाय पा रेल्वेच्या गांधी माणिकपुर शाखेच्या हरमालपुर स्टेशनपासून ९ मैलावर आहे येथें जहागिरदाराचा वाडा आहे

उत्तरेस, दक्षिणेस व पूर्वेस सयुक्त प्रांताचा हमीरपूर जिल्हा व पश्चिमेस गरीबी जहागीर सत्यानिक रनपूत असून तो

अधिकुलपुर्को परिहार यशाचा आहे असा समज आहे. इ स १७०८ साली कोणा गराब दासानें पन्नाच्या सत्यानिकाचा नोकरा घरलो त्याचा नातू अचलसिंग यास सन १७५७ साली पन्नाचा राजा हिंदुपत यामकडून हा भाग मिळाला ज्यावेळी बादाच्या अलिषहादरानें मुदेलखद घेतलें त्या वळीं त्यानें प्रतापसिंगास त्याच्या जहागिरीवर कायम केलें सन १८०८ साली ब्रिटिश सरकारनें देखील त्याचा हक्क शाहीत घेऊन त्यास सनद दिली प्रतापसिंगास चार गुल होता सन १८३५ साली बढील मुलाकडे सर्व कारभार आल्यावर त्यानें जहागिरीचे चार वाट केले, यामुळे बसड उत्पन्न झाले या वाटणीची खबर ब्रिटिश सरकारास न दिल्यामुळे ब्रिटिश सरकारनें ही वाटणी रद्द केली, सन १८५७ साली हें घराणें ब्रिटिशानीं राजनिष्ठ असल्यामुळे ५००० रुपयेचा खिलात यास मिळाली दत्तक घेण्याची सनद सन १८६२ साली मिळाली छत्रपति सिंग हा १८७१ साली मालक झाला हा दत्तकपुन आहे इ स १८७७ मध्ये यास रावबहादुर, १८८७ मध्ये सी एस भाय आणि सन १९०३ मध्ये राजा हे किताब मिळाले या जहागिरदारास राव हा बक्षारपरेबा किताब आहे १९११ साली लोकसंख्या १९१४६ होती तापेकी १५१०३ हिंदु होते एकदर खेडी २७

लागवडाखाली १८ चौरस मैल जमीन जंगल १० चौरस मैल व लागवडीलायक १५ चौ मैल जमीन होती जहागिरदार सवें कारभार पहातो फार्शी, काळेपाणा इत्यादि कबर शिक्षा देण्यालायक मोठे खटले पोलिटिकल एजंट चालवितो. जहागीरदारास तो अधिकार नाही एकदर उत्पन्न ३०००० रुपये (इ गॅ ५-१९०८)

अलीपूरवाहदर—हा बाबोराबाचा पुन समशेर बहादर यास त्याची बायको मेहरबाई हिच्या पोटी झालेला मुलगा यासच कृष्णसिंग असेंहि नाव होतें याचा जन्म १७५८ त झाला असें रिशसतकार म्हणतात, पण भारत-इतिहास-संशोधक-सचळ्याच्या अष्टम संस्करणप्रघाी 'मस्तानीची वस्तुवानी' म्हणून ओ विषय वाचण्यांत आला त्यात याचा जन्म १७६० साली समशेर बहादर निजामाकरील माहीम-वर जगत असता झाला असें म्हटलें आहे तो बापा पेशाहि शूर व पराक्रमी निघाला महादजी शिंदे उत्तर हिंदुस्थानात प्रबल झाला तेव्हा त्यास बाई देण्याकरितां नातें काढण्यास ते १७८८ साली महादजीस मदत करण्याच्या निघाणें अलीपूरवाहदरास फौज देऊन तिकडे पाठविले त्यानें तेथें (मुदेलखडात) पराक्रम करून पाळणकोटाचा मुख्य काबाज केला त्या वेळची त्याची पत्नी स १७८८ पासून १७९० ची इतिहाससंग्रहात छापिली आहेत (मराठी रिवाजत, मध्यविभाग पृ ४३७-३८) गुलाम कादरच्या छळापासून बादशहाची मुक्तता करण्याकरिता इ स १७८८ साली राणेखान दिल्लीस गेला तेव्हा अलीपूरवाहदर

हा त्याजबरोबर होता (प्रोटडफ) त्याच वर्षी हिम-
तबहादूर नावाच्या गोसावी लष्करा अधिकाऱ्यास
शिवाचे शिपाई कैद करून नेत असता तो पळून
अलीबहादूरकडे आला तेव्हा यानें त्यास आश्रय दिला
व महादजीने त्याला आपल्या स्वाधीन करण्याविषयी यास
म्हळें असता, नाना फडणिसावडून तसा हुरूप आल्या-
शिवाय मला हिमतबहादूरस तुमच्या हाती देता येत नाही
अशी काही तरी सवब सांगून यानें त्याचा बचाव केला; व
नाना फडणिसाकडून हिमतबहादूरसंबंधी काही पत्र येऊन
पोंचण्यापूर्वीच यानें हिमतबहादूरस गुप्तपणे सोडूनदि दिलें.
(किता, पृ. ३४) सन १७९२ साली हिमतबहादूरानें
अलीबहादूरच्या मनात छंदलखंड काबीज करण्याची गोष्ट
भारविष्ठावरून त्या दोघांनी मिळून तें काम हातीं घेतलें.
बऱ्याच प्रयासांनंती त्यानीं एकदांच त्या प्रांती आपलें ठाणें
दिलें परंतु त्यांना वेगवारच्या राजासां लढण्याचें व जिंक-
लेल्या मुलखातील बंडे मोडण्याचेंच काम किल्लेक दिवस-
पर्यंत अव्याहत करावें लागलें (किता पृ. ७५) अलीबहा-
दूरानें छंदलखंडात मिळविलेल्या मुलखापैकी काहीं
तर पूर्वीपासूनच पेशव्यांचा होता व काहीं यानें
नवीन मिळविला होता नवीन मिळविलेल्या मुलखास हा
स्वतःची जहागीर म्हणवी; असून पेशव्यांची सर्वभौम
सत्ता त्याला मान्य होती [किता पृ. २३५-२६] नागा
फडणिसाच्या परवानगीनंती त्यानें सागरच्या ईशान्येस बादा
येथें आपलें बास्तब्य केले, आणि पुण्याहून लोक नेऊन
तेथें अठरा कारखाने स्थापिले. गोरें नावचा एक हसम
स्थानें तेथें आपल्या दिवाणगिरीवर नेमला होता त्याच्या
घराण्याचे वेगम हल्लीं बादा येथें आहेत अशा रीतीनें
बादाची जहागीर नाना फडणिसाच्या वेळेस स. १७८८ त
उत्पन्न झाली वजिहूर किंवा येत अनंता अलीबहादूर
स १८०२ सालीं मारला गेला. त्याची छी बादशहा वेगम
लहानपणींच वारली. तिच्याशिवाय दुसऱं वेगम व बक्षी
वेगम अशा आणखी दोन धायका त्यानें केल्या होत्या.
त्यापैकी दुसऱं वेगमचा मुलगा समदेवबहादूर व बक्षीवेगम
चा मुलगाअली (मराठी विमासत, मध्यविभाग.
पृ. ४३७-३८.) याशिवाय रडिमतबिबी नावाची अलीबहा-
दूरची एक रक्षा होती. (भा. व. पृ. २, मस्तानीचा वंश)

अलीबाग तालुका-(सुंभई इलाखा) कुलाबा जिल्ह्याच्या
वायव्येकडील तालुका. उ. अ. १८° २९' आणि १८° ३९' व
पू. रे. ७२° ५१' आणि ७२° ५'. क्षेत्रफळ १९३ चौरस
मैल. या तालुक्यात ३ गावे व १७७ खेडी आहेत. मुख्य
टिकाण अलीबाग. लोकसंख्या (१९११ साली) ८०६२
जमीन महसूल उत्पन्न १९०३-४ साली २.५२ लाख व
इतर कर १७००० रुपये होती.

या तालुक्यात खारी जमीन पुष्कळ असून येथें उष्णता-
मान इतर तालुक्यातील जागाच्या मरानें रेंवेच असतें.

गोव.—(सुंभई इलाखा) हें कुलाबा जिल्ह्याचे मुख्य
टिकाण असून समुद्रकाठी सुंभईच्या दक्षिणेस एकोणीस
मैलावर आहे. उ. अ. १८° व २९' पू. रे. ७२° ५१'. लोक-
संख्या (१९२१) ५२५३.

इतिहास—१७व्या शतकांत अली नावाच्या श्रीमान मुसल-
मानानें येथें पुष्कळ विहिरी व बागा तयार केल्या त्यांपैकी
काही अद्यापि अस्तित्वात आहेत. त्याचें नाव या गांवास
मिळालें आहे सतराव्या शतकाच्या अखेरीस या बागेच्या
जागी आपपानी गाव वसवून तें आपलें मुख्य ठाणें बनविलें.
त्यामुळे आंग्रयाच्या भरभराटीच्या वेळीं या गावाला विशेष
महत्त्व होतें. पुढें १८४० पासून अलीबाग हें कुलाबा जिल्ह्याचें
मुख्य टिकाण बनलें. अलीबागच्या वायव्येस हिराकोट
नावाचा किल्लेबग मोठा इमारत आहे, ती फाहोनी आम्रे
यानें १७२० मध्ये बांधली असें म्हणतात. अलीबागचा
विद्वा किनाऱ्यापासून सुमारे एक फर्लंग आत समुद्रात
आहे. हा पूर्वी सराव्याचे सरदार आम्रे याच्याकडे होता.
किल्ल्याच्या नैर्ऋत्येस दोन मैलावर एक अरमास साठ फूट
वेचीचा दगडी मनोरा गलबताना इमारत देव्याकरता उभार-
लेला आहे. त्याटिकाणी असलेली उघळ लढकाळ बागा
समुद्रास भरती आली असताना दिसत नाही. याटिकाणी
पुष्कळ गलबतें दगावली आहेत. दीड मैलावर एक सलाब
तयार करून तेथून पाणी आणलें आहे. पूर्वेस सागरगड
किल्ला व कनकेश्वर हें उंच डोंगरावरचें देवस्थान आहे. दक्षि-
णेस वील गावाकडील टेकड्यात अनेक बौद्ध लेणी आहेत.
येथील नारळीच्या व कलमी आग्याच्या बागा प्रसिद्ध आहेत.
येथें व्यापार बराच चालतो. येथील म्युनिसिपलिटिवी स्थापना
सन १८६४ त झाली. तिचें उत्पन्न (१९०३-०४)-११०००
६ सुंभई वेपराळीची लोहखुंबक शाखा येथें आणली आहे येथें
जिल्ह्याच्या, तालुक्याच्या कचेऱ्या, हायस्कूल वगैरे आहेत.
ये माईन्यात येथील सर्वांत अधिक उष्णतामान १५.२
डिग्रीपर्यंत चढतें, व हिवाळ्यात ८०० पर्यंत उतरतें. समु-
द्रकाठी असदी मोकड्या हवेत हा गाव असल्यामुळे येथील
हवापाणी जिल्ह्यातील इतर सर्व टिकाणापेक्षा अधिक चांगलें
आहे. गोव्या पाण्याकरिता दी रायल अलिबाग बॉलर वर्क्स
या नावाचा नदीस धरण बांधून तलाव केला आहे. या
कामाकरिता माऊसाहेब (धंडिराज विनायक) विवलकर यानां
२०००० रुपयांची देणगी दिली होती.

कि. झा.—हा अलीबागचा (कुलाबा) किल्ला, शिवाजीचें
किल्लापैकी एक होता, पण त्याला महत्त्व आम्रयाच्या वेळीं
विशेष आलें त्याची दक्षिणेस रांची सुमारे ९०० फूट व पूर्व
पाथिभ रेंदी ३५० फूट आहे. आत गणपतीचें देऊळ, पद्मा-
वतीची समाधि, तळघर व विहीर आहे. शिवाय आम्रपांच
पांच मजली थोरला काद्य होता तो हल्लीं पडला आहे.
बैरात येथें रत्ना भरते.

अली मसजीद—(वायव्येकडाले प्रांत)रायपूर जिल्ह्यातील खेव्याचे व किन्याचे नांव. जमरुद शाणि छेडीकोटल यांच्या दरम्यान अली मसजीद हे ठाणे आहे. याच्या समोबतालाचा प्रदेश आफ्रिकी लोकांनी व्यापला आहे. हा किष्ठा या भागातील इतर विजयाप्रमाणे लहानसाच आहे.

अली-राजपूर. संस्था न—(मध्य हिंदुस्थान.) भोपावर एमन्सीतील एक संस्थान. उ. अ. २२° ०' ते २२° ३४' व पू. रे. ७४° १८' ते ७४° ३४'. क्षेत्रफळ ८२६ चौरस मैल. अली हे किष्ठाचे नांव, व राजपूर हे राजधानीचे नांव ही दोन्ही मिळून या संस्थानास बरील नाव मिळाले आहे. उत्तरेस भुबई इलाह्यातील पंचमहाल मिळते; दक्षिणेस नर्मदा नदी; पश्चिमेस देवाकांडा एमन्सी व पूर्वेस भोपावर एमन्सीतील कांही ठाकुरांनी. प्रदेश डोंगरावर असून जंगल विपुल आहे. उन्हाळा व हिवाळा हे दोन्ही ऋतू कडक असून पाऊस सरासरी ३५ इंच पडतो.

पूर्वाचा इतिहास विश्वसनीय नाही. जोधपूरच्या घराण्यांतील कोणी उद्देव अथवा आनंददेव हा या संस्थानचा मूळ पुरुष असून इ. स. १४३७ साली अली येथे यांनी किष्ठा बापला असे म्हणतात. त्यापि जोधपूर राजपरगणे हा संवेध मानीत होते. आनंददेवाचे नातू गुगलदेव आणि केसरदेव हे नाते. पैकी गुगलदेव यास अली-राजपूर व केसरदेव यास जोधपूर संस्थान मिळाले. इ. स. १८१८ साली राणा प्रतापसिंहाच्या तर्फे मुझाफर मकराणी हा कारभार पहात होता. प्रतापसिंहाचा काल सारख्यावर त्याच्या मुलातर्क असतसिंग हाच कारभार पहात असे. पुढे भार संस्थान व हे संस्थान यांमध्ये कांही लढा उपस्थित झाला. पण इ. स. १८२१ साली ब्रिटिश सरकार, भार संस्थान व हे संस्थान यांची आपमांत तहजीब होऊन तो संपा मिटला. असतसिंग सन १८६२ साली मरण पावला त्याने मृत्युपत्रांत संस्थानाची आपल्या दोन मुलांमध्ये वांटणी व्हावी असे लिहून ठेवले. पण ब्रिटिश सरकारने ते मृत्युपत्र बाजूस सारून बरील मुलगा गंगदेव याम गादीवर बसविले. पण इ. स. १८७१ साली त्याच्या नालायकीमुळे त्यास पदच्युत करून त्याचा धाकटा भाऊ रूपदेव यास गादी दिली. हा सन १८८१ साली मरण पावला. यास संतान नव्हते, तेव्हा सोड्या ठाकुर वंशातील विजयसिंग यास ही गादी दिली. यावेळी फुलमालच्या जितसिंग ठाकुराने भिन्नानां विषयून बंड करण्याचा घाट घेतला होता. पण ते ताबडतोब मोडून दाकण्यात आले. इ. स. १८९० मध्ये विजयसिंग मृत्यु पावल्यावर त्याचा चुलतभाऊ प्रतापसिंग यास गादी मिळाली. याचे इंदोर येथील डेली कॉलेजमध्ये शिक्षण झाले असून त्यास राणा हा किताब आहे व ९ लोकांच्या सलामीचा मान आहे.

येथील लोकसंख्या १९२१ स ८९३६४ होती. गेल्या वीस वर्षांत लोकसंख्या जवळ जवळ दुप्पट झालेली दिसते.

उर्दो-३०७. जमीन चांगली नसून मिठ व मिलाण यांची यस्ती फार असल्यामुळे उत्पन्न येत नाही. हे लोक स्वतःच्या गरजेपेक्षा जास्त विकिण्याच्या मानगडांत पडत नाहीत. आगगाव्या, रस्ते बरेरी सोयी नसल्यामुळे व्यापार फारसा नाही.

संस्थानचे पांच परगणे आहेत :—भात्रा, राठ, नागपूर, छट्ताल आणि चांदपुर. प्रत्येक परगणा कमाविसदार याच्या हाताखाली असतो या संस्थानिकांस पहिल्या वर्गाच्या मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार आहेत. ब्रिटिश कायदाच येथे चालतो.

अमर्दा अलिउद्दे वसूल धान्यामध्ये होत असे. हल्ली साधारण एक लाख रुपये उत्पन्न आहे. संस्थानास ८६०० रुपये खंडणी दिली जाते.

गां व.—अली-राजपूर हे संस्थानातील मुख्य गांव आहे. उ. अ. २२° ११' आणि पू. रे. ७४° २२' समुद्रसपाटीपासून उंची १७०० फूट. लोकसंख्या (१९०१) ३१५४ मुझाफर मकराणी यांनी ही राजधानी केली. (इ. स.).

अलीवर्दीखान.—याचा बाप मिर्झा महंमद हा तुर्को-मान असून, तो प्रथम राजपुत्रअशममहाहा याचा नोकर होता; पण पुढे तो बाराब्यावर १७०७ मध्ये मिर्झा दिलोद्दून कटकला गेला. तेथे मुर्शिदकुलीखानाचा जावई सुजाउद्दीन (सुजाखान) याच्या आश्रयाला राहिला. सुजाउद्दीनाने मिर्झाचा पुत्र महंमदअली याला राजमहालाचा फौजदार केले व यादराहाकडून मनसबी व अलीवर्दीखान (अली वीर्दी खान) ही पदवी व मागाहून महावतगंग ही दुमरी पदवी मिळवून दिली. येथेप्रमाणे अलीवर्दीखान हा आरंभी बंगालचा नवाब सुजाउद्दीनखान, याच्या पदवी एक लहानसा नोकर होता, पण पुढे चढत चढत त्याने व त्याचा बडील भाऊ हाजी महंमद यांनी नवाबाच्या राज्यकारभारातहि आपला शिरकाव करून घेतला. पुढे नवाबाने अलीवर्दीखानास बहार प्रांताची व्यवस्था सोपितली. तेथे अलीवर्दीखानाने दोहोड रागोची पुरी खोद मोडली. शिवाय पाटणा व मोगोर यांच्या दरम्यान चकवार नावाचे शूर हिंदू लोक रहात होते त्यांच्याशी लहून अलीवर्दीखानाने पुष्कळ नवीन का बसविले व अनेक कपडे करून त्यांचा नि.पात केला. मध्यंतरी पुष्कळदा त्याच्या अफगाण फौजेने शिरजोरपणा दाखविला असता त्याने त्या सवीचाहि कपडाने मोड केला. इकडे दरबारांत लाब बरेरी भरून त्याची सुजाउद्दीनच्या विरुद्ध खटपट चालूच होती. शेवटी १७३९ स दिव्हान परमारने अलीवर्दीखानाची नेमणूक बहार प्रांतावर स्वतंत्रपणे झाली याच सुमारास सुजाउद्दीन एकाएकी मरण पावला; त्यास त्याच्या दरबारी असलेला अलीवर्दीखानाचा बडील भाऊ हाजी महंमद यांनी ठार मारले असे म्हणतात. नवाबाचा पुत्र व बारास सर्फराजखान हा असून तो डाका येथे राहत असे व नवाबाचा जावई मुर्शिदकुलीखान हा ओरि-साचा नायब सुभेदार होता. सुजाउद्दीन मरण पावल्यावर

त्याचा पुन संस्कारान्या यावी त्याच्या जागी नेमणूक झाली. पण तो सर्वोच्च उदात्तपणाने वागू लागल्याने त्याच्या विरुद्ध शिकडे तिकडे गुप्त येत गुरू झाले. ही संधि साधून अलीवर्दीखानाने बंड करून संस्कारमहानास एका लडाईत ठार केले (इ. स. ११५३ = इ. स. १७०४) शिवाय त्याने मुर्शिदाकुलीखानावरही हल्ला करून त्यास ओरिसातून हाकून काविले त्यावेळी मुर्शिदाकुलीखानाचा मीरहबीब नावाचा एक अरबी मनुष्य दिवाण होता त्याने अलीवर्दीखानाकडे येऊन त्याच्या पदरी चाकरी घेतली संस्कारमहानाची जी काही मातमता व जडजवाहिर अलीवर्दीखानाच्या हातां लागले, त्याची काही भाग मोगल दरबारातील अमीरउमरावांस देऊन, अलीवर्दीखानाने बंगाल प्रांताचा नवाबी पद कावली. इ. स. ११४० च्या सुमारास बंगाल, बहार व ओरिसा या तीनही प्रांतावर अलीवर्दीखानाची सत्ता प्रस्थापित झाली होती.

अलीवर्दीखानाची पहिली अकरा वर्षे मराठ्यांच्या बंगाल-वर स्वाभ्या होत होत्या त्याच्याशी लढण्यात खर्च झाला त्याने आपल्या पुण्याचा व मुलीचा मुलगा सिराजउद्दौला (मुगल उद्दौला) याकडे कटक प्रांताची सुभेदारी दिली होती. सिराजउद्दौलाच्या जुलमी बतेनामुळे इ. स. १७४२ मध्ये त्या प्रांती बंड उभारिले झाले (फाटकफ.) यावेळी सिराज उद्दौलाचे वय निरनिराळ्या मंत्रकाराप्रमाणे कर्नात कमी चार वर्षे व जवळीक जास्त पंधरा वर्षे निघते. ते मोठ्याच्याच्या कामाने अलीवर्दीखान गुंतला असता रघूजी भोंसल्याचा दिवाण भारद्वाजपंत याने सुमारे १२००० फौजे निशी बहार प्रांतात स्वारी करून उठावट करण्यास आरंभ केला कटक प्रांतातील बंड मोडून अलीवर्दीखान मुर्शिदाबादेस येत असता त्याला मराठ्यांच्या स्वारीची ही बातमी समजली. तो चार हजार फौज व चार हजार पायदळ घेऊन मराठ्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी आला, परंतु मराठ्यांनी त्याच्या संस्थानी इतकी दुर्दशा केली की, तो कटका येथे परत आला तेव्हा, त्याजमजळ पुरते ३००० लोकहि राहिले नव्हता अगदी पहिल्याच हल्ल्यात त्याचा सरदार मीरहबीब हा मराठ्यांच्या हाती सापडला. याच्या मदतीने पुढे त्यांनी कटकाचे येथील घनाड्य वायकार भगतदेव अलमचेद याची पेटा छद्म सुमारे अडीचकोट रुपये आणले, व दुसरी दहदह व कट्यापातून मिदनापुरच्या भासमंतातील भागापर्यंत सर्व स्थळे दहगत करून घेतली. यावेळी अलीवर्दीखानाने मोगल बादशहा व बाळाजीबाबांसारखे याची मदत मागितली. त्याने याच वेळी बाळाजीकडे काही पैसादि पाठविली होण; परंतु असे थोरल्या नवाबाच्या लबाडीमुळे तो मागीत व लढत गेला. तथापि अलीवर्दीखानाचे सर्वेस्वी दुसऱ्याच्याच मदतीवर अवलंबून राहिल्या नाहीं. त्याने एक रात्री दुसऱ्या व अर्ध्या या नद्या नावाचे पूल बांधून पोलीसून तो कटका येथील मराठ्यांच्या छावणीवर नाचनक

चाळून आला, व भारद्वाजपंताचा पाठलाग करून त्यास आपल्या मुलुखालून हाकून काविले. तथापि अर्ध्या नदी ओल्याहून जात असता काही अपघात होऊन त्याचे १५०० लोक त्या नदीत बुडून मरण पावले. दुसऱ्या वर्षी रघूजी भोंसले जाताने बंगाल प्रांती स्वारीस आला परंतु या वेळी मोगल बादशहाच्या निमंत्रणावरून बाळाजी बाजीराव अलीवर्दीखानाच्या मदतीस आला, व बादशहाने ठरवून दिलेली रक्कम देण्याचे अलीवर्दीखानापासून वचन घेऊन त्याने रघूजीस बंगाल प्रांतातून घालवून दिले (१७४३) [रघूजी भासले पहा]

इ. स. १७४४ चा पावसाळा संपल्यानंतर रघूजी भोंसल्याचा दिवाण भारद्वाजपंत याने २०,००० फौज बरोबर घेऊन ओरिसाच्या मार्गे बंगाल प्रांतात स्वारी केली. तेव्हा अलीवर्दीखानाने सलूह करण्याच्या मिथाने भोंसल्याच्या मुल्य मुल्य सरदारास आपल्याकडे मेजवानीस बोलावून त्या सर्वोच्च विश्वासपात्राने खून केला यानंतर रघूजीची फौज, रघूजी गायकवाड नावाचा मार्गे छावणीत, राहिलेला एकटाच सरदार, आल्या वाटेने बऱ्याच परत घेऊन गेला.

त्याच वर्षी म्हणजे इ. स. १७४४ तच अलीवर्दीखानाच्या चाकरीत असलेल्या अफगाण लोकांनी बंड केले, व अलीवर्दीखान त्याचे बंड मोडण्यात गुंतला आहे अशी धोष साधून रघूजी भोंसल्यानेही ओरिसात स्वारी केली त्याने प्रथम आपल्या लोकांचे बंड मोडले व नंतर तो रघूजीकडे वळला दरम्यान रघूजीने किरयेक मिष्टे हस्तगत करून घेतले होते. परंतु याच सुमारास स्व.च्या राज्यातील बंड मोडण्यास रघूजीस स्वदेशी जाणे भाग पडल्यामुळे, या मोहिमेचे काम तूर्त काही दिवस बंद पडले.

सर्तेशेवटी मराठ्यांच्या या स्वाभ्यापासून आपली मुक्तता करून घेण्याकरिता इ. स. १७५१ मध्ये अलीवर्दीखानाने उत्तरेस मालाघोरपर्यंत कटकप्रांत भोंसल्याच्या स्वाधीन केला, आणि बंगाल व बहार या दोन प्रांतांच्या चौघाईवर त्याने दारुलान बारा लक्ष रुपये देण्याचे कपूल केले.

अलीवर्दीखानाच्या बयास या वेळी सत्तर वर्षे उलटून गेली असून वृद्धातरज्यातील मनोदौर्बल्य त्याच्यामध्ये दिसू लागले होते मिर्जा महमूद उर्फ सिराजउद्दौला म्हणून त्याचा सर्वोच्च धाकट्या मुलीचा मुलगा होता त्याचे या अक्षर अभिरक्षा दिवसात त्याने फौजील लाड घालविले. इ. स. १७५० साली सिराजउद्दौलाने आपल्या आज्याविरुद्ध बंड करण्याचे पाहम केले पण अलीवर्दीखानाने त्याचा काही राग मानला नाहीं, इतकेच नव्हे तर त्याने सिराजउद्दौलास आपला बारास म्हणून नेमून त्याचा राज्यकारभारात हातधिराई दिला. अलीवर्दीखानाने राजकारणात कितीही दुष्टपणे केली असली तरी त्याचे खासगी आचरण अत्यंत नीतिशुद्ध

होते व त्याचा राज्यकारभारहि समकालीन राज्यकर्त्यांदी तुलना करता पुष्कळ व्यत्यस्त होता.

येणेप्रमाणे अलीवर्द्धखान याने येगाळ, बहार व ओडिसा या तीन प्रांतावर १६ वर्षे सत्ता चालविल्यावर तो शनिवार ता. १० एप्रिल सन १७५६ (रजब हि. स. ११६९) रोजी मरण पावला. या वेळीं बादशर्ह्यांमार्फे त्यास ८० वें वर्ष होते, व काही दिवस अगोदरपासून तो काम करण्यास असमर्थ झाला होता. त्याच्या प्रेताचे मुंशिदाबाद येथे दफनवाग उद्यानात त्याच्या आईच्या प्रेताजवळ दफन करण्यात आले. त्याच्यामागून सिराजउद्दौला अधिकारारुढ झाला.

[संदर्भभेषः—यॉनडनचा इतिहास; स्टुअर्ट हिस्टरी ऑफ बेंगाल, लंडन, १८१३; माटवण, हिस्टरी ऑफ दि मराठाज; मुसलमानां व ब्रिटिश रियासत]

अलीवाल—(५ मार्च) छपिआना भिल्लाच्या जगरान (जगवान) तहशिलीतील एक खेडें. उ. अ. ३०°५६' आणि पू. रे. ७५° ३८'. लोकसंख्या (१९११) ७२४५४. पालस सरासरी २५ इंच पडतो. जानेवारी २८ सन १८४६ रोजी शीख व इंग्लिश यांची येथे लढाई झाली. या ठिकाणी शीखानी अप्रतिम शौर्य दाखविले. परंतु अखेरस त्यांचा पराभव झाला. त्या लढाईचे स्मारक म्हणून येथे एक स्तंभ उभारलेला आहे.

अलुखारुतुती—अलुतेदार व बलुतेदार या गाव-कामगाराना भिल्लणाच्या बतनी हक्कास अलुतोवळणी ही नावे आहेत बलुतेदार हा अलुतेदारापेक्षा वरिष्ठ दर्जाचा कामगार असतो. बलुतेदारास प्रायः पाटील व कुळकर्णी या सरकारी नोकरीचा समवेश होत नाहीत पण काही अंगात पाटील, कुळकर्णी वगैरे वंशपरंपरागत बतनदार गावकामगारांचीहि बलुतेदारास गणना होते. सामान्यतः पाटील, कुळकर्णी व सरकारी कामगार ओढून शिवाय यावत बारा बलुतेदार असतात. या बलुतेदारांचे त्यांच्या हक्काच्या मानाने तीन वर्ग करण्यात आले. त्यांपैकी कोहार, सुतार, महार व माग यांना पहिली किंवा थोरली कास उर्फ वळ हे नाव असून सुतार, कोहार, व माग यास चार पातुंयांचा (कास पेठ्याचा) व माग यास आठ पातुंयांचा हक्क असतो; कुंमार, चाभार, परीट व न्हावी ही दुसरी उर्फ मधली कास असून तिच्यातील प्रत्येकास तीन पातुंयांचा हक्क असतो, आणि मड, मुलाणी, गुरव व कोळी ही तिसरी किंवा थाकटी कास असून तिच्यापैकी प्रत्येकास दोन पातुंयांचा हक्क असतो, अशी १८५७ साली छापलेल्या मोलखर्च व कडी यांच्या कोशांत माहिती दिली आहे. याशिवाय प्रत्येक गावात बारा अलुतेदार असून त्यात तेली, तापोळी, साळी, माळी, जंगम, फळवन्त, डबन्या, ठाकर, घडशी, तराळ, सोनार, व चौगुला या बारा हक्कदारांचा समवेश होतो. अलुतेदारांपैकी प्रत्येकास किती धान्य पावयाचे ते ठरलेले नाही.

वर जो बलुतेदारांची नावे दिली आहेत त्याहून भिन्न नावेहि कोही ठिकाणी आढळून येतात. उदाहरणार्थ, पाटील, कुळकर्णी, चौधरी, पोतदार, देशपाट्या, न्हावी, परीट, गुरव, सुतार, कुंमार, वेंसकर व मोदी यांची कोही ठिकाणी बलुतेदारास गणना होते; तर दुसऱ्या काही ठिकाणी सुतार, कोहार, चाभार, व कुंमार ही थोरली कास; न्हावी, परीट, कोळी व गुरव ही मधली कास व मड, मुलाणी, सोनार व माग ही थाकटी कास मानण्यात येते. कोकणातील बलुतेदारांची नावे याहूनहि भिन्ननिराळीच आहेत. यासंबंधी अगोदरच निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे हक्क ठरलेले होते व त्यात पुढे कालपरस्पर, स्थलपरस्पर, व अज्ञानाने आणखी बदल होत गेला. १८५७ सालच्या सुमारास इंदापूर परगण्यातील बलुतेदार पुढे दिल्याप्रमाणे होते. सुतार, कोहार, चाभार व महार ही पहिली कास, परीट, कुंमार, न्हावी, व माग ही दुसरी कास आणि सोनार, मुलाणी, गुरव, जोशी, कोळी व रामोशी ही तिसरी कास. तथापि तेथील कोणत्याहि गावात त्या काळीसुद्धा हे चौदाच्या चौदा बलुतेदार आढळून येत नव्हते किंवा मागे कधी असल्याबद्दल पुरावा मिळत नव्हता. पंढरपुरमागत महार, सुतार, कोहार व चाभार ही पहिली वळ; परीट, कुंमार, न्हावी व माग ही दुसरी वळ; आणि कुळकर्णी जोशी, गुरव व पोतदार ही तिसरी वळ असा बलुतेदाराचा अनुक्रम होता. माटवणने सुतार, कोहार, चाभार, माग, कुंमार, न्हावी, परीट, गुरव, जोशी, मड व मुलाणी अशी बलुतेदारांची व सोनार, जंगम, शिपी, कोळी, तराळ किंवा वेंसकर, माळी, डबन्या सोसावी, घडशी, रामोशी, तेली, तापोळी व चौधरी अशी अलुतेदारांची नावे दिली आहेत. दक्षिण हिंदुस्थानासह्या उत्तरेकडच्या भागातील कित्येक गावांत मोलखर्चच्या वेळीं महाराजा पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या अशा तीनहि वळींचे यत्ने मिळत होते; म्हणजे महाराजेरीज तेथे फक्त नऊच बलुतेदार असत. अलुतेदारांची वर करी बारा नावे दिली आहेत तरी मोलखर्चच्या काळीसुद्धा त्याला सोनार, माग, शिपी, मड, चौधरी, कोरगु, कोतवाल व तराळ याहून जास्त अलुतेदार कोठे आढळले नाहीत. शिवाय अलुतेदार व बलुतेदार यांच्या नावासंबंधीहि त्यास बराच घोटाळा दिसून आला. एका गावातील बलुतेदार हो दुसऱ्या गावातला बलुतेदार व तेथील अलुतेदार तो या गावातला बलुतेदार अशी उलटापाळट असल्याची उदाहरणहि त्यास कित्येक ठिकाणी आढळून आली.

अलुखार, नावे.—जम, अलुचा; फळ = अलु खारा, अलुखार, अलेख, मोतियाबदाम, ओलची, जरदाळ, छनी, अलपोंवादा, —वैशम इत्यादि.

वस्तु क्षेत्र व वर्णन.—साधारण १० हात उंचीचे हे शहर असून पश्चिम हिमालयांत गढवालपासून काश्मीरपर्यंतच्या प्रदेशात ५ ते ७ हजार फूट उंचीवर याची झगवळ करतात.

पश्चिमा, अरबस्तान व ग्रीस या देशात ही फळे पिकतात. फळाचा आकार दीर्घवर्तुळाकार असून एका बाजूने फुगीर असतो. त्याचा रंग बाहेरून तांदूळ काळसर असतो. व आतील गर पिवळा असतो.

उत्पत्ती — या झाडापासून ज्याचा विशेषता उपयोग नाही असा एक पिवळ्या रंगाचा डिंक निघतो तो साधारण वामवीच्या गोंदासारखा दिसतो. वियापासून काढलेल्या तेलाचा उपयोग जाळव्याकडे करतात. हेच युरोप मधील 'झम तेल' होय. पिकलेली फळे लोक मोठ्या आवडीने खातात 'बोखारा झम' जातीची सुकलेली फळे अफगाणिस्तानातून मोठ्या प्रमाणात बाहेर जातात व त्याचा खाण्याकडे उपयोग होतो चरणीत सुद्धा ही फळे घालतात हिंदुस्थानच्या मैदानात अरबल अलुखार फळाची लागवड कार घोष्या प्रमाणात होत असून ती बोंगरातील फळापेक्षा हलक्या दर्जाची असतात. त्याचे लाडूळ काम करण्यास शुज्युळीत असून, वाढमीरमध्ये कापडाच्या राच्याच्या पेठ्या करण्यासाठी या लाकडाचा सत्ता करितात. [बैधान—जॅनेल ऑफ हॉटि सोसायटी १८५५ २, १६२. स्मिथॉन—अप्रि लेख. १८५४, ४५, ४६. बुझो—इं. गार्ड. १९०३, २०६ फर्मिजर—इं. गार्ड. १९०३, २१५-६. वाट—दि कमिश्नरल प्राक्कडस ऑफ इंडिया. पदे—बनो पपि शु १.]

अलेक्झांडर झार, प हि ला (१७७७-१८२५) ह्या रशियाच्या बादशहाचा बप अँडरएक पॉल पेट्रोव्हिच व आई वटेंबर्गच्या फ्रेडरिक यूजेनची मुलगी मेरी केडोरोव्हना ही होय. याच्या विचित्र स्वभावामुळे याची कारकीर्द अनिष्टांशी नव्हताच व नफेकरक झाली आहे. त्याच्या लहानपणाच्या परिस्थितीचा व शिक्षणाचा त्याच्यावर परस्परविरोधी असा विलक्षण परिणाम झाला होता. त्याच्या एका शिक्षकाने त्याला रुसोच्या तत्त्वाचा उपदेश केला होता. पुढे एका लष्करी गव्हर्नरने त्याला रशियातील अनियंत्रित भारतासहने घडे शिकविले होते, त्याच्या वॉर्गेलनीं त्याच्या लहाने काण्याबद्दल आवड उत्पन्न केली होती. याप्रमाणे राजकारणातील परस्परविरुद्ध तत्त्वांच्या उपदेशामुळे त्याच्या राजकीय धोरणात अत्यंत ध्वंस्वत्ता आली. यावरूनच नेपोलियन त्याला ' अविधरवृत्तीचा वायसमंड्यन ' म्हणे, मॅटरनिक तर त्याला वेड्याच म्हणत असे. पुढे पुढे त्याचे मन उदास झाले होते व बोंगस्या वेळी एकदम मन भडकून त्याच्या हातून काय अर्थकर कृत्य होईल याचा नेमच राहिला नव्हता. १८०१ मध्ये आपल्या बापाचा वून वरून तो राज्येश्वर झाला. तत्का प्रथम त्याची सुद्धा सरळ होती व आपल्या राजकीय आकांक्षा कट्टरपणे करण्याच्या कामास तो नेटाने लागला. आपल्या बापाचे वून मंत्री त्याने कायम ठेवले होते; पण आपल्या तर्जने मित्रांचे एक अजरामबूड त्यापुन देशातील सुधारणेच्या नव्या योजनेला त्याने

तयार केल्या त्या सर्व ईंग्लंडच्या बळगावर होत्या. पण रशियातील लोकस्थिति तितकी तयार नसल्यामुळे प्रत्यक्ष कृतीत त्या सुधारणा फारसा उत्तुख झक्रेनात. गुलामगिरीची प्रवृत्त चालू असल्यामुळे बहुतेक लोक रानटी स्थितीतच होते. अशी निराशा झाल्यामुळे आरंभीची शुभ चिन्हे सर्व फुकट जाऊन कारकांदाच्या अखेरीस रशियन लोकांची स्थिति अधिकच खोचनीय झाली. त्याला कारण लोकांपेक्षा झारच अधिक होय. प्रजास्वातंत्र्याच्या त्याच्या कल्पनांचे लुकीच्या होत्या. खरोखर पाहता, आपण मोठे उदार व लोकन्यायावादी म्हणून मिरविण्यातच फक्त त्याला आनंद वाटे, पण स्वतःच्या हातातील अधिकार गमविण्याची त्याची विलकुल इच्छा नव्हती. अनियंत्रित राजशाही व खरोखरी लोकशाही या दोन सुच्या एका भयानात कधीच राहू शकत नाहीत याची त्याला बरोबर कल्पना न झाल्यामुळे त्याची दिशाभूल झालेली होती. देशातील वायघाना कोडाचे स्वरूप देण्याचा त्याने उपक्रम केला पण अखेरपर्यंत ते काम अर्धवटच पडले. जाणूनमुजून नघले तरी त्याचे प्रत्यक्ष आचरण पूर्ण असेल कीचें होतें, मुदिमान व बहुस्वभाव माणसाच्या हातादि स्वतंत्र अधिकार देण्याची इच्छा नव्हती, लोकावर विश्वास नव्हता, याकरता आपल्या सुधारणांचे प्रत्यक्ष प्रयोग त्याने दूरदूरच्या पोलंड, फिनलंड, बाल्टिक प्रंत बगैरे ठिकाणी करून पाहिले, शुद्ध रशियात त्याने ने मंत्रिमंडळ निर्माण केले, सैन्यदळा खरेपरे अधिकार दिले, परंतु अखेर हे नामदारलोक झारचे व त्याच्या दोस्तांचे हुकूम सजावणारे इस्तक बनले. शिक्षण, प्रसारार्थ स्थापनेल्या नव्या युनिव्हर्सिटीयातील स्वातंत्र्याचा सुव्यवस्था व जुने शुद्ध बळग या नावाखाली गळवेपी कर. ग्यात आली व लष्करी बसाहती करून रीतकन्यावर लुब्ध करण्यात आला. आर्चबिशप, बिशप, ग्रीट या सर्वोक्ति झारने आपली मते प्रसूत करण्यास माग पाडले.

अंतस्य राज्यकारभारप्रमाणे युरोपीय राजकारणातहि पुढाकार घेण्याची झारला महत्वाकांक्षा होती, परंतु क्षेत्रांत आपल्या अरेरावी इच्छेस फारसा वाव नाही असे त्याला कटु अनुभव आला. राज्यावर आल्याबरोबर त्याचे पॉलंडचे (आपल्या बापाचे) धोरण पार बदलून ईंग्लंडास तह केला. ऑस्ट्रियाबरोबर पोलंडने सुरू केले व प्रतियाया, तरुण फ्रेडरिक विल्यम राजाची व विशेषत. त्याच्या सुंदर राणीची मैत्री घेपादव्याकरता प्रतियायात तह केला. मानसमधील रिपास्तिक व नेपोलियनबद्दल त्याचा प्रह प्रपथ फार अनुकूल होता. परंतु पुढे साहार्पने पॅरिसची समक्ष स्थिती पाहून सिधिलेल्या पुस्तकाच्या वाचनाने व प्रत्यक्ष पॅरिसमध्ये घुमति घडणाऱ्या गोष्टीमुळे त्याचे मन पार बदलले आणि ' युरोपवर लुप्त करणाऱ्या व जगाची शासत, नष्ट करणाऱ्या ' नेपोलियनबरोबर त्याने शुद्ध सुरू केले. त्याकरिता युरोपीय राष्ट्रांचा एक संघ बनविण्याची कल्पना त्याने पुढे मोजली. कोणत्याहि राष्ट्रांने ह्या संघापुढे आपल्या

तकारी मांडव्याशिवाय युद्ध सुरू करू नये, कैत्यास सर्वांनी मिळून त्याचें पारिपत्य करावें, वगैरे निगम त्यांनीं चुकविले. तिफडे नेपोलियनने या कल्पनांतरेणोंच बाह्याच्या झारला आपल्या मैत्रीच्या बाळ्यांत अनाविण्याचें प्रयत्न चालविले होते. त्यानें व्हिएना घेतल्यावर व ऑस्ट्रिझच्या विजया-नंतर पुन्हां पुन्हां झार बरोबर मैत्रीचें बोलणें चालविलेंच होतें. 'प्रान्स व रशिया यांचा तंटा होण्याचें भूगोलदृष्ट्या कारणच नाही; तर दोघांनीं मिळून सर्वे जगावर सत्ता गाजवावी', अशा गोष्टीबद्दल कल्पना तो झारपुढें मांडीत होता. नंतर जेनाची लढाई जिंकल्यावर पोल लोकांनीं, तुर्कांनीं व पर्शियानांनीं त्यानें झारविद्दल विचवले; प्रत्यक्ष रशियांत झारच्या भावाचा पक्ष नेपोलियनला अनुकूल होऊन तद्वा-करीत ओरड करू लागला. तरीहि झारने नेपोलियनशी युद्ध पुकारलें; पण त्यांत प्रययच' फ्रेंचदंडमध्ये रशियन सेन्याची नेपोलियननें दाणादाण उडवून दिली. तेव्हां झारला तह करणें माग पडून दोघे बाह्यदाह टिलसिदला एकत्र ममले; तेथे प्रत्यक्ष भेटीत नेपोलियनच्या अलोकिक बुद्धि-मत्तेमुळे व उदारपणाच्या नुस्त्रा गण्यानींच झार इतका विपुल गेला की, तो नेपोलियनच्या पूर्ण कृपांत गेला. मग जग जिकण्याच्या व पूर्वेकडाले सर्वे देशांचा बादबहा होण्याच्या लांबलांब गण्या होऊन शेवटीं दोघांचा तह झाला. नेपोलियननें मोठ्या सडळ हातानें झारला फिनलंड व डॅन्युष नदीच्या कांठाचा प्रदेश देऊन टाकला.

परंतु हे सत्य फार वेळ टिकलें नाही. नेपोलियनने प्रशिया शक्तिप्राधिक मिळवून घेण्याचें धोरण चालविलें, ते झारला पटेना. तथापि नेपोलियननें झारला आदर्शवाचने वागविण्याचें धोरण चाळूच ठेविलें होतें. १८०८ आक्टो-बर मध्ये पुन्हां दोघांच्या भेटी झाल्या व करार ठरले. पण संवकरच नेपोलियनचा डाव झारच्या लक्षांत आला. जग जिकण्याच्या आतांवर झुलवून मध्य युरोपांत आपला पाय बसवून घ्याव्याचा नेपोलियनचा ह्वादा त्यानें ओळखला; व तद-नुसार आपलें धोरणहि बदललें. नेपोलियनला मदत कर-ण्याचें त्यानें साफ नाकारलें. नेपोलियनलाहि झारबद्दल संशय होताच, व त्या बाबतीत खात्री करून घेण्याकरता नेपोलियननें झारच्या सधोत धाकट्या बहिणीकरता अगदीं अक्षतपणे मागणी पातळी. झारनें कांहीं दिवसांनीं बहिणीचें बालवय व झारमातेचा विरोध या दोन सधोवा मोठ्या आदर्शुपण मदीत नकार कळविला. तेव्हापासून दोघांमधील स्नेहभाव मरामत ओसरत चालला. पुढें 'कॉन्टि-नेंटल सिस्टिम' रशियाच्या व्यापारास मोठा थोका बसू लागला, तेव्हां झारनें उपद्रव सुरूच सुरूच केला. १८१२ मध्ये नेपोलियननें रशियावर जमीनवारी केली, मास्कोहि घेतलें, तरी झार तह करीना. तेव्हां निराश होऊन परत येतांना रशियन सेन्यानें त्याच्या सेन्याचा फार वाडा केला. त्या घुर्क-दर प्रकरणाचा झारवर परिणाम असा झाला कीं शेवटीं तो

म्हणूं लागला की, "नेपोलियनशीं आतां मैत्री शक्य नाही." एक तो नाहीतर श्री, दोघांनीं एकत्र नांदणें मात्र शक्य नाही. अखेर १८१५ मध्ये नेपोलियनचा पूर्ण मोड झाला तेव्हां झारला 'निबार्मुवातलें' असें झालें.

परंतु याच सुमारास झारच्या मनसितीत मोठे परिव-र्तन होऊन त्याची वृत्ति गूढ व धार्मिक बनत चालली. ऐहिक गोष्टीबद्दलचा त्याचा दृष्टिकोन बदलून युरोपमध्ये शांतता प्रस्थापित करण्याचें कामाकरतां देशानें आपली योजना केली आहे असें त्याच्या मनानें पक्कें घेतलें. इंग्लंडासिद्ध पंधातील पॅरोनोस डी कुव्नेर हिच्या नाहीं लागून तिच्याश्वद पूर्ण विद्यामान तो आपल्या अंतर्गत गुप्त गोष्टी सांगूं लागला; व ईश्वरी प्रेरणेंनें जगाच्या उद्धाराकरतां मी झटत आहे, असें तो प्रतिपादन करूं लागला. टिलसिदच्या तहाची ज्यांना आठवण होती अशा मेरिनिकसारख्या लोकानां स्वार्थविरुद्धतेचें हे झारचें केवळ दांग आहे असें वाटलें. १८०८ मध्ये अखिल जग निवून देणार बादशाही गाजविण्याच्या गोष्टी व १८१२ मध्ये जगदुद्धाचाच गोष्टी, अशा दोन प्रयत्नांतपया विरुद्ध गोष्टी घोरगान्या झारवर कोणाचा वसा विज्ञास चसाचा? विज्ञास पुढें व्हिएनाच्या कॉन्ग्रेसमध्ये त्याच्या वसनावरून झराचा संशय उणावला आणि कॅसलरॉमनें त्याची त्यापद्वल बायली कानडवाडणी केली. तथापि झारच्या मनसत बघत नव्हतें असें आज खास म्हणता येते. त्यानें स्थापन केलेल्या 'होळो अखाय-न्स'लाहि क्रियेकानीं चाबें ठेविली आहेत ते वांग्य नाही. त्यात अलेक्झांडरचा हेतु खरोखर उदात्त व सत्य होता. त्याच्या त्या भ्रमेनिष्ठ उदारतेमुळे युरोपला राखीवच फायदा झाला. क्राम्बचे तुकडे पाई व देता देते राखी व प्रश्न दोघांच्या हिताची राज्यव्यवस्था सुरू करण्याचें प्रेय त्याच्या कडेच आहे. रिबलर्डमध्ये शांतता राखण्याचें, जर्मनीचा आसिद्ध्यापासून बचाव करून तेथे स्वतंत्र राज्यकारभार सुरू करण्याचें व पोलंडला राष्ट्रीय स्वातंत्र्य देण्याचें पवित्र कामहि झारनेंच केलेचें आहे.

१८१८ नंतर पुन्हा झारची मते बदलूं लागली. खुद्द रशियातील कानिंतकारकाच्या गुप्त कटाईचे त्याला आपण पोहोचूं लागलो, तेव्हा त्याच्या उदात्त निवाराना पदा वसला. पुढे नेपल्स, पीडमोंट येथेहि लोकांनीं थंडें जमाराव; तेव्हा स्वातंत्र्य व राजकीय हक्क यांचें लोकांनीं गुप्तें एक जाळविलें आहे, ते राजानां नाहींच वरून टाकलें पाहिजे असें प्रतिपादन कदाच्या मेरिनिकच्या तो पूर्ण वयात गेला व १८२० च्या नवंबरमध्ये त्यानें दोघे मोडोकोलवर सक्षी करून, फोण्याहि देवाच्या अंतःकारभारात इतर राष्ट्रांना पडण्याचा हक्क आहे, हे तत्त्व मान्य केले. पुढें लोकांनीं तुर्कांविरुद्ध स्वातंत्र्यप्राप्तीकरितां बंड केले, तेव्हा तुर्कांना युरोपासून हाडून देण्याचें बंडहि पुन्हा त्याच्या मनसत दिरलें. परंतु लवकरच १८२९ डिसेंबर १ रोजी तो मरण पावला,

व राज्यकारभाराच्या भयंकर जवाबदाखत तो सुटला. पण त्यावेळी रशियाची स्थिति अत्यंत वाईट होती, गुप्त हेर व पोलीस यांचा सुळसुळट, लष्करात असंतोष, पोल्डॉत बंड, तुर्कोशी बेवनाव, व रशियात सर्वत्र गुलामगिरी [खासगी आचरणात त्याच्या अंगचे गुण दिखत मनमिळाऊ स्वभाव, मोहक वाणी, साधी वागणूक वगैरे गुणांनी गुफ असून तो कलाकौशल्यत्वा आभयदाता होता.

अलेक्झांडर दि ग्रेट (उर्फ शिंभरादि. पू. ३५६-३२३) वाळ पण.—ह्या मॅसिडोनचा राजा दुसरा फिलिप व एपिरोटची राजकन्या ओलिंपियस हिचा मुलगा होय. त्याच्या बापाची व्यवहारवातयांबद्दल ख्याती आहे; पण त्याची आई मात्र अर्ध-सुसंस्कृत, घेडकी, तामशी स्वभावाची होती व ती मनोराज्यात नेहमी राईत असे. अलेक्झांडरच्या लहानपणी त्याच्या बापाच्या दरबारात युद्धविषयी व राज्यकारस्थानाविषयी अत्यंत महत्त्वाच्या उलाढाली चालू होत्या. ग्रीक संस्थानांचे आधिपत्य मॅसिडोनकडे घेऊन महान पराक्रम करून दाखविण्याच्या गोष्टींनी वातावरण भरून गेले होते. एफेंदर हेलॅनिक संस्कृतीचा प्रत्यक्ष पुतळा जो आशियाटोल त्याला अलेक्झांडरच्या १४ व्या वर्षी त्याचा शिक्षक नेमण्यात आले. तथापि तत्त्वज्ञानापेक्षा होमरच्या कल्पनांचा आगिरेटोडलवर अधिक पारंगम झालेला असल्याचे त्याच्या सप्तम चरित्रावरून दिसून येते. शिवाय अलेक्झांडरचे शिक्षण केवळ पुस्तकां नव्हते. किल्लकच्या दरबारात येणाऱ्या ग्रीक व पॅरिथ्य व क्लिदाच्या सहवासाने जगातील प्रत्यक्ष परिस्थितीचीच त्याला ओळख होत गेली. एकदा बापाच्या गैरहजेरीत डोंगरी लोकांच्या टोळ्यांनी बंडे त्याने मोडली होती. नंतर लवकरच कौटुंबिक बद्दल उत्पन्न झाले. फिलिपने पहिली बायको सोडून देऊन द्विओपाट्रा नावाच्या दुसऱ्या स्त्रीशी विवाह केस. तेव्हा अलेक्झांडर आपल्या आईबरोबर बापाचे घर सोडून निघून गेला. पुढे अलेक्झांडरला सावने भाऊ झाला व त्याला राज्य मिळविण्याच्या मार्गात अडथळा उत्पन्न झाला. इतक्यात दि. पू. ३३६ मध्ये फिलिप मारला गेला. अलेक्झांडरवर त्याबद्दल संशय येण्यात आला होता. तथापि त्याच्या एफेंदर चरित्रावरून असेल की तो कृत्य त्याच्या हातून पडले असेल, असे म्हणवत नाही.

राज्या रोहण व वयस्व त्या पण.—लष्कराच्या अनुकूलने अलेक्झांडर राज्यावर आला. त्याने आपला सावने भाऊ व चुलत भाऊ यांना मारून टाकविले, व आपल्या बापांने आरमिलेले काम शेवटास नेण्याच्या तो उघाणास लागला. हेलॅन लोकांनी त्याला आपला पुतारी म्हणून मान्य केले. प्रथम मोर्वेतालच्या डोंगरी लोकांच्या टोळ्यांनी केलेली बंडे त्याने मोडली. नंतर थथियेस दान्यूब नदीकडील प्रदेश त्याने स्वारी करून जिंकून घेतला. इतक्यांत थामी लोकांनी बंड केले पण तेव्हा त्याने त्यांचा नक

हसा करून मोडले व त्याची राजधानी जमीनदोस्त करून टाकिली. तेव्हा सर्व ग्रीसवर त्याचा दरारा घसून आये-नियनामुद्धा एव ग्रीक लोकांनी त्याला आधिपत्यातील इराण वगैरे देशांवर स्वारी करण्याच्या कामां मदत करण्याचे कबूल केले.

दरायसचा पाळाव.—दि. पू. ३३४ मध्ये मॅसिडोनियन, इलिरियन, मॅसियन व इतर ग्रीक संस्थानातील लोक याच्या सुमारे ४०,००० सैन्यासह अलेक्झांडर आशियाच्या स्वारीवर निघाला. प्रथम तो टोयला गेला, तेथे त्याने होमरच्या काव्यातील मृतकीचा पण्यविधि सन्मान केला; व नंतर पुढे निघाला. अलेक्झांडरला तोंड देण्याकरिता इराणच्या राजानेहि आशियामायनमध्ये सैन्य पाठविले होते. हे सैन्य अलेक्झांडरच्या सैन्यापेक्षा संख्येने थोडे अधिक होते असे म्हणतात. मॅनिकसच्या तोंडावर दोन्ही सैन्याची गाठ पडली. दोन्ही पक्षातील घोडे-स्वाराचे सार्याकाळपर्यंत युद्ध चालल. सायकाळच्या सुमारास अवशिष्ट इराणी सैन्याने पळ काढिला व आशा रीतीने सर्व आशियामायनमध्येच रस्ते अलेक्झांडरच्या तान्यात आले. त्याने तेथील ग्रीक शहरांना स्वतंत्र केले; व शकांच्या प्रांतात आपले सुमोदार नेमून आपल्या नावाने राज्यकारभार सुरू केला. ह्या भाग कावोन करण्यास अलेक्झांडरला मुळाचे प्रवास पडले नाहोत. कारण तेथील ग्रीक शहरांचा ओढा मुळां त्याच्याकडेच असून तेथे किंहीं टोळी शहरांचे रक्षण केलेले होते तेथेहि त्या शिबंदीत माओथी ग्रीक विपायाचाच विशेषतः भरणा होता. पुढच्या वर्षी त्याने उत्तर प्रिथियातील थोडक्यांचे राज्य जिंकून घेतले. येथे तो असताना प्रथमच क्रिश्चन राजा गाईअस याच्या स्वागरील 'गोर्गियन नाट' याने तोडल्याबद्दलनी इतक्या प्रसिद्ध आहे.

येथपर्यंत हेलॅस्पटमध्ये आणलेल्या आपल्या आरमा-राच्या सार्वत त्याने स्वदेशाशी दखणवखण चालू ठेविले, होते, पण आता ते आरमार त्याने परत पाठविले. त्याचा फायदा घेऊन इराणच्या आरमाराने ग्रीसवर हसा करण्याचा पाट पाठला. ते संकट डावण्याकरिता अलेक्झांडर सिरियाचा किनारा जिंकून घेण्याच्या उद्योगास लागला. इतक्यात सिरियामध्ये दरायस बादशहा मोठ्या सैन्यानिशी लढाई देण्यास स्वतः आला. तेव्हा इसस येथे दोन सैन्यामध्ये भोंठ युद्ध झाले. [दि. पू. ३३३ त्यात दरायसचा पराभव होऊन त्याचे सैन्य इराणाकडे धूप पळत सुटले. दरायसचा जनाना अलेक्झांडरच्या हाती सापडला; पण अलेक्झांडरने त्या वेळी मोठे द्वादिग्य दाखविले. दरायस अर्धराज्य देऊन तह करण्यास तयार झाला, पण अलेक्झांडरने सर्व साम्राज्य मागितले. पुढे फिनिशिया घेण्याकरिता दायरणा सात माहिने वेढा घालून ते त्याने घेतले. नंतर गाझा घेऊन तो इजिप्तमध्ये शिरला, तेव्हा इराणच्या अंमलाखालून

आपणांस स्वतंत्र करणारा. म्हणून इंग्रिषियन लोकांना त्याचा सरकारच केला. जि. पु. ३३२-३१ चा हिवाळा अलेक्झांडरने इजिप्तमध्ये काढला.

तेथें त्याने सुप्रसिद्ध अलेक्झांड्रिया शहर वसाविलें. याप्रमाणें मृगमयसमुद्राचा सर्वे पूर्वे किनारा मिळून त्यानें नंतर रुद्र इराणाकडे मोर्चा वळविला. जि. पु. ३३१ साली सप्टेंबरच्या २० तारखेस अलेक्झांडरनें तैमिस नदी ओलांडली. तो मेसापोटेमियातून पुढें आल्यावर गॉंगमीलनजीक दरायसनें व्याघ्रां पुन्हा अंगी लढाई दिली. पण तत्तिहि पराभव पावून दरायस मंडियात पळून गेला. या लढाईस गॉंगमीलची लढाई किंवा लढाईच्या ठिकाणापासून ६० मैल असलेल्या आरबेला गोवावरून आरबेलाची लढाई असें नांव पडलें आहे. नंतर अलेक्झांडरनें इराणच्या साम्राज्यातील अत्यंत सुप्रभ असा बाबिलोनिया हा प्रांत घेतला. पुढें त्यानें खुद्द इराणमध्ये शिकून राजधानीचे पॅसपोलिस शहर लुटलें व तेथील राजवाडा आदून टाकिला. पसकस्त्रिनें पूर्वी ग्रीक देवाकडे गाली होती त्याचा हा त्यानें सुरू उगविला असें म्हणतात. पुढें यानंतर दरायस उत्तरेकडे पळ काढूं लागला त्याचा पाठलाग सुरू होऊन ही बादशहाची बादशहाकडून शिकारच सुरू झाली. 'चरते' शेवटी एक दिवशी दरायस अलेक्झांडरच्या हाथीपयात आला. बाबेळी दरायसबरोबर त्याचा सुलत भाऊ बेसम व काही थोकेमे सरदार याशिवाय कोणी राहिले नव्हते. अलेक्झांडरनें पाठोपाठ येऊन आतां दरायसला कैद करणार इतक्यात दरायसच्या बरोबरच्या मंडळींनीच त्याला डार मारलें व त्याचें प्रेत अलेक्झांडरच्या तान्यांत दिलें. (जि. पु. ३३० चा उन्हाळा.) [युद्धोत्तर जग पु. ६४ व पुढील पाने पहा.]

हि दुःस्था ना ती ल मो ही म.-नंतर कास्पियनकाठचा सर्वे डोंगराला प्रदेश मिळून अलेक्झांडर कैदाद्वाराकालला गेला. आता बहुतेक तो मॅसिडोनियन रीतिरिवाज ठाकून पौरस्त्य अरेंदानी राजाप्रमाणें वायू कामला होता. तो दरबारांत पाविथन पोशाखांचेच येत असे. यासुद्धे बन्धन दिसतापासून त्याच्या पदरच्या मॅसिडोनिय लोकांच्या मनें त्याच्याविषयी कल्पित होत चाललां होती. शेवटी सीस्तान-मध्ये प्रांक्षेथिया येथें शोडवलाचा कमांडर फिलोटस याला व इतर कित्येकस राजाचा जीव घेण्याचा गुप्तकट केल्याच्या आरोपावरून फोशी देण्याची पाळी आली. जि. पु. ३२८ च्या वर्षत कर्तूत त्यानें हिंदूकड ओलांडून बॅक्ट्रियाचा सर्व प्रदेश मिळून घेतला. याच सुमारास त्याच्या सैन्यांत पुष्कळांना गुप्तकटाच्या आरोपावरून डार मारण्यांत आलें, व याच प्रदेशांत असतां ऑक्सटोअझनी मुलगी रोक्झाना त्याच्या हाती पडली, तिच्याबरोबर त्यानें विवाह लावला. तेथून हिंदुस्थानांत सिरण असतां काढली

पठार्गांनी त्याला हल्ली इम्रानां होतो याच प्रकारचा अतिशय प्राप्त दिला.

या वेळीं अलेक्झांडरनें विसा नांवाचा पवित्र डोंगर व दायोनायसच्या खुणां शोधून काढल्या असें म्हणतात. पुढें सिंधुनदीवर पूल बांधण्यात येऊन अलेक्झांडरनें मसेन्य पंथाचात अटकेच्यावर सोळा मैलावर छावणी दिली. या प्रदेशावर तीन राज्ये होती: एक आग्नीचे सेलमनदीवर, याची राजधानी तक्षशिला; दुसरे पोरस राजाचें राज्य निनाबनदीकाठी होतें; व तिसरे काश्मीरच्या वाजूस अभि-साराचें राज्य होतें (राजतरंगिणी ग्रंथ पहा). तक्षशि-लेवा राजा व पोरस त्याचें धनुल होतें, म्हणून पोरमच्या विरुद्ध आमी आपणास मदत करतील अशी अलेक्झांडरची खात्री होती. तिसरे अभिमार लोक तटस्थच राहिले. शेवटीं चिनावनदीवर समोरासमोर दोन्ही सैन्ये आली. पोरसचें सैन्य झोडें असून त्यात १०० हत्ती होते. पाऊस जोराचा पडला होता. अशा स्थितीत अलेक्झांडरनें ही बांधियातील चवथी व शेवटची लढाई दिली. तीत मॅसि-डोनियन सैन्याचें युद्धसामर्थ्य दुसऱ्यां भाषिक कसास लागलें, पण शेवटीं अलेक्झांडरचाच जय झाला. पोरस राजा जखमी होऊन अलेक्झांडरच्या हाती लागला. अलेक्झांडरनें त्याच्याशी स्नेह करून पुढील मोहिमींत त्याची मदत घेतली. यानंतर रावी व सिंधास त्याचा साथीपत्त शत्रूचा मोठ करीत तो गेला. पण पुढें त्याच्या सैन्यानें जाण्याचें नाकारिलें. तेव्हा अलेक्झांडरचा मोठा हिरमोड झाला. गंगाकाठचा व पुढील रमणीय प्रदेश मिळून घ्यावा असें त्याच्या मनात कार होतें, तीन दिवस त्याचा सैन्याशी वाद-विवाद होऊन अखेर हार खाऊन त्याला आपल्या सैन्याच्या दृष्टेनुसार मार्ग परतावें लागलें. त्यानें जाताना सिंधू-नदीच्या पूर्वेकडील प्रदेश पोरस वर्गेर राजाना परत दिला व पश्चिमेकडील सुख्यावर सर्वत्र आपले मॅसिडोनियन सुभेदार नेमले. नंतर सिंधूच्या मुखापर्यंत जाण्याकरिता तो निघाला. वाटेत पझीनगर लागलें, पुढें मुसिकेनस, ऑक्सि-केनस व संवू या लोकांनी एकत्र होऊन मॅसिडोनियन सैन्याचा प्रतिकार केला. या राष्ट्रकार्याला मूळ उठावणी प्राधान्यांनी दिली होती. तथापि शेवटीं अलेक्झांडरच्या पराक्रमां सैन्यापुढें रथोनी नेमावें लागलें.

स्व दे शा क डे कू च व मु स्तु.-नंतर सिंधूच्या मुखा-पासून इराणच्या आखातापर्यंतचा जलमार्ग बांधण्याकरिता त्यानें एक आरमारी ताफा रवाना करून स्वतः तो ससैन्य बहुविस्तारमधून परत येण्यास निघाला. रासमलन, पास्तो-पर्यंत तो आला; तेथे कडक उन्हाळ्यानें त्याच्या सैन्याचे फार हाल झाले. पुढें गेझिअहून तो कामेंनियात गेला. तेथें त्याचे आरमारी लोक व काटेरोंसच्या हाताखालील सैन्य त्यास येऊन मिळाले. या जिकलेल्या प्रांतात त्यानें नेम-लेल्या सुभेदारांनी त्याच्या नैरहजरीत अमोग

पूर्वी हे शहर एक ल्हानसें बेट असून दास फेरोस म्हणत असत. हे बेट एका अरंद वाघानें किनाऱ्यास जोडले गेलें होतें. समोच्या अमदानांत म्हणजे प्लिस्त पुर्वे पहिल्या शतकाच्या उत्तरार्धात येथें १४ इमारती होत्या त्या येथेप्रमाणें: (१) राजवाडा, (२) नाटकगृह, याचा मांडवरणे एके वेळी त्रिशूपा सात्ता उपयोग केला होता; (३) जटवेवनेचें देवालय, हें वरील नाटकगृहासमोर होतें; (४) अँटोनीनं बाय-केलॉ डिमोनियम नावाची इमारत, (५) सॉशिरियम; (६) शिल्ले घाना, (७) देवपेरीचा चौक; (८) गोरी; (९) अखाडा (१०) पॅलेट्टा; (११) रानीचे देवालय; (१२) बंदीचे देवालय; (१३) पदार्थसंग्रहालय व (१४) मेरापियम नावाचें देवालय. फॅरोस बेटावर ४०० फूट उंचाचे दीवगृह होतें याची रचणालील ५ भागांमध्यें गणना होतें, येथें ३०००० नागरिक असून पुकळ गुलामहि होते.

इतिहास—हे शहर तिसरी शकापूर्वी ३३२ व्या वर्षी प्रसिद्ध अलेक्झांडर बादशहानें वसविलें त्यापूर्वीहि या बंदराची कांति सधेंच होती दि. पू. २००० वर्षांपासून दक्षिण हिंदुस्थान व इजिप्त यामध्ये जो व्यापार चाले, त्याला हे ठिकाण भुविशय गोथीचें व महत्वाचें होतें अलेक्झांड्रियाच्या बालेमी राजाच्या उत्तेजनापासून ज्योति.बाग्राच्या इतिहासात नवीन काल सुरू झाला. येथें एक भव्य देव-घाळा बांधण्यात आली (दक्षिण-भारतीय पत्राति-रात्र पा. ३४९-५०) अलेक्झांड्रियाचे फ्रेंच लोक मुप्र-सिद्ध आहेतच. पुढें व्यापाराच्या योगानें एकाच शतकात याची इजिप्ती प्रगति झाली कीं हे गेम शहराची बाबरी वरून लागलें ८० सालीं हे रोमन लोकांच्या ताब्यात आले ४७ व्या वर्षी सिसर यानें क्षिप्रोपाट्राच्या सहवासात येथे काही दिवस घालविले द. ग. २१५ मध्ये कॉरेक ला बादशहाने या शहरास भेट दिली. याच बादशहानें अलेक्झांड्रिया येथे जी लोकांची वसल केली त्यामुळे हिंदुस्थानचा या बंदराशी चालणारा मोठा व्यापार प्रसन्नपूर्ण चालला असें सांगण्यात येतें (अ. भार. ए. एम. १९०७ पा. १५४) पुढें १७९८ सालीं फ्रान्चायज्यक्रांतीच्या वेळेस नेपोलियन यानें या शहरावर स्वारी करून ते काबीज केले. १८०१ पर्यंत हे फ्रान्साच्या ताब्यात होतें. पुढें १८०१ सालीं येथे ईंग्लिश व फ्रेंचांचें तुमुल युद्ध होऊन ईंग्लंडांनीं हे शर केले.

पुढें ऑटोमन अमरानांत इजिप्त मध्ये फार बरेचदाही फ्रान्साच्यामुळे हे शहर लयाय लागून रात अवधी ४००० लोक वस्ती राहिली, परंतु महंमदअली याने यास पुन्हा उर्ध्व-दोम आणिले इस्माइलपादवी येथे म्युनिसिपालिटीची स्थापना केली. १८८२ मध्ये हे शहर व इजिप्त देश ईंग्लिश मार्यातीला आले. या शहरास ओढले असता पुष्कळ इमारती व इतर सुखा वस्तु नाश झाल्या.

अर्थीक अलेक्झांड्रिया.—हे मॅरिटाइम तळें व भूपृष्ठसमुद्र नावांमध्ये असलेल्या जमीनीच्या शुद्ध-

व्यावर वसले आहे. याच्या पश्चिमेस व पूर्वेस अनुक्रमे रास एट्रिन व बेटचे हों भुविरे आहेत. जकातीचें नाकें व मोठमोठ्या बखारी या शहराच्या पश्चिम भागांत असून इतर मुख्य इमारती पूर्वे व आग्नेय भागांत आहेत. पश्चिम-बंदरावरील उत्तरपाण्या ठिकाणाहून महंमदअलीच्या राज-बाण्याकडे एक मोठा रस्ता जातो. येथील “ग्रँड इक्वेयर” नावाचा भव्य चौक पंचकोनी असून याच्या समोवार सातें लाविलें आहेत, व याच्या मध्यभागी एका राजपुत्राचा पोण्यावर बसलेला पुतळा आहे या चौकाच्या समोर इटालियन पद्धतीच्या सुंदर इमारती आहेत. यांतील मुख्य म्हुळ्या म्हणजे म्यायकचेरी, ऑटोमनपेढी, ईंग्ली देवालय, लाव्हास हिस्मी नाटकगृह वगैरे होत. शहराच्या पूर्व-भागात क्षिप्रिनिया नावाचे नाटकगृह आहे येथेंच म्युनिसि-पालिटीची इमारत असून एक पदार्थसंग्रहालयहि आहे. यात प्राचीन ग्रीक, रोमन, इतिहासिय वस्तूंचा संग्रह केला आहे. याशिवाय येथें रोमनकॅथोलीक पॅपार्वे प्रार्थनामंदिर, मशीद व येथील पराण्यातील पुण्याची घडणी आहेत. शहराचा उत्तर भाग एव्हरेज्यी लोकांनीं व्यापिला आहे.

या शहराच्या पूर्वबंदरावरील समुद्र खडकाळ असून उथळ आहे सर्व शहरावर आगगाण्याचें व ताराचें जाळें पसरलेलें आहे हे शहर इजिप्त देशातील व्यापाराचें केंद्रस्थान असल्यामुळे येथे ईंग्ली व इतर व्यापारी संघाची मुख्य ठाणी आहेत. शहर देशातील आयात निर्यातमालापेढी सैकदा ९० मालाचा व्यापार या बंदरांतून होतो. मुख्य निर्यात माल म्हणजे म्हणजे वस्त्र होय, व आयात मालात सर्व तऱ्हेचे कापड, धेंपे, इमारती, लांकूट व कोळसा हे प्रमुख येतात. १९१० सालीं येथें ५,९८,४०,००० सौंडाचा व्यापार साव्य. या शहराची लोकसंख्या १९१७ सालीं ४,४४,९१७ होती. येथील परकीय लोकांमध्ये फ्रेंच, इटालियन, सीरियन, आर्मेनियन वगैरे लोक असून इतर पौरस्त्य व वास्तव्य लोकहि येथे आढळतात. येथे अरबी शिवाय ग्रीक, फ्रेंच, इटालियन व ईंग्ली यांंहि भाषा प्रचारांत आहेत.

समुद्रमार्गाच्या ‘यूरोपाचा प्रवास’ (१९१५) या प्रामप्रधान पुरील माहिती आढळते:—या प्रदेशात बैला-ऐवजी बरेच अथर उंट नांगरास जोडतात. शेतांतून तिघांचें लोक दिमतें. चारपायी मारदारी गाण्या पुनराभितील गाण्यांच्या आकाराच्या पण १२-१४ फूट लांब असून त्यांस एक घोडा जोडलेला असतो. खेवराचे तयारी दिगळे. यांची जाके ७-७५ फूट व्यासाची असतात. या शहरातील नवी वस्ती चौगोली आहे. कॉफीगृहे भव्यभंदार आहेत. रोजचे वस्ती गांफापासून दूर धासून येथे धीमेत लोक राहतात. येथील गवें बंगले समुद्रकाटी असून प्रत्येकाच्या गमोशार उत्तम भावा असतात येथील कॉफीगृहांतून यूरोपियन तऱ्हेचे बंदरावरील रोज होत असतात. शीत काण्यास तिष्ठ पद्धत नारी तरी तेथे काही परावृत्ते सामान विकत घेतलेच

पहिजे असो रिवाज आहे. रेल्वे पाहण्याची फी फराळावर चढवितात. या कॅफेजना-थिएटरमध्ये निशाणभाभी कसरत, सिनेमा, गाणे, वगैरे एकामागून एक खेळ होतात. येथे "पॉम्पेचा पिलर" (स्तंभ) प्रेक्षणीय आहे. हा स्तंभ छालसर दगडाचा केलेला असून एकसंधी आहे. त्याची उंची सुमारे ५० फूट आहे. एका उंचवट्यावरील ओठ्यावर हा उभा केलेला असून त्याच्या भोवताली सारेच कुंपण पातळ आहे. आत जाणारास फी ठेविनी आहे.

अलेक्झांड्रिया ट्रोभास—(एस्की स्तंभूळ) हे ट्रोभासमधील एक प्राचीन ग्रीक शहर होते. हे पश्चिम किनाऱ्यावर असून टेनेडॉसच्या जरा दक्षिणेस होते. अंटिगोनसने हे शहर सुमारे इ. स. ३१० या वर्षी वसविले व त्यास त्याने अँटिगोनिया ट्रोभास असे नाव दिले. पुढच्या शतकात क्रिस्मिकसने अलेक्झांडरच्या स्मरणार्थे याला अलेक्झांड्रियाट्रोभास असे नाव दिले. रोमनसत्तेच्या वेळेस आशियामायनरच्या वायव्यकिनाऱ्यावरील मुख्य बंदर म्हणून हा शहराची फार भरभराट असे. सेंट पॉल बुरोपला ह्याच बंदरातून प्रथम गेला. प्राचीन इमारतीचे अवशेष अजून येथे दृष्टीस पडतात. ट्राननने बांधलेला पाण्याचा महर अजून देखील दृष्टीस पडतो. (ए. जि.)

अलेप्पे किंवा अलपुलद—(मद्रास)प्रावणकोर संस्थांमधील मुख्य बंदर उ. अ. ९° ३०' व पू. रे. ७६° २०', तिनवेल्ली-किलान रेल्वेचे स्टेशन जे किलान त्याच्या उत्तरेस हे ४९ मैलावर व कोचीनपासून ३५ मैलावर आहे. लोक वस्ती (१९११) २५६६५. पाऊस सरासरी ११५ इंच पडतो व छेक छेकाच्या पोरकड नावाच्या बंदराशी प्रावणकोर संस्थानच्या उत्तरेकडचा व्यापार होत असे त्यामुळे संस्थानचे नुकसान होऊ लागले. त्यामुळे महाराजा रामवर्माने हे बंदर अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वसविले. तत्पूर्वी येथे बाळवंट होते. इ.स. १६११ येथे चांगला व्यापार चालूच आहे. दरवर्षी सुमारे २८०,५८५ टनेअचे नौकानयन (शिपिंग) या बंदरी होतं. एक दीपगृह व गोदामात माल नेण्याविरिता श्रम्वे आहे. भव्याचथा तेलाच्या गिरण्या येथे चालतात. काप्याच्या हातव्याहि पुष्कळ तयार होतात. मेथून सुसुप्तत खोबरें, नारळ, काप्या, वेलदोडे, आले व मिरा हे जिनस पाहरे रवाना होतात. तांदूळ, सुंबईचे मीठ, लेंबाजू, धातू व काही किरकोळ माल बाहेरून बंदरात येतो.

डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज, मुनसफ, बाणि पहिल्या व दुसऱ्या वर्गाचे मॅजिस्ट्रेट यांच्या कचेऱ्या आहेत. 'बँक ऑफ मद्रास' नावाची एक पेढी आहे.

अलेक्पा—(१) आशिया-तुर्कस्थानची एक विलायत. ही उत्तर सिरिया व वायव्य मेसापोटेमिया हा प्रांत येतो अलेप्पो, मद्रास व उर्फी असे तीन संघक या विलायतेत आहेत. याचा अर्धा भाग दोंगराळ आहे. अलेक्झांड्रिया हे एकच महत्त्वाचे बंदर आहे. निर्यात सरासरी १० लाख

स्टर्लिंगवर व आयात याच्या दुप्पट किमतीची होईल. येथील व्यापिक लोकवस्ती दहा लाख सुद्धा नसेल, पण आमेय-भागीत बरीचही तारपुरती वस्ती दृष्टीस पडते. लोकसंख्येवैर्का नं दिस्ती व बरेचसे सुसलमान आहेत. या विलायतेत ७१० मुस्लीम, २५० ख्रिस्ती व ३१० ज्यू शाखा आहेत.

(२)-विलायतचा राजधानी. कुवैक दरीतील एका पठारावर हे शहर वसले आहे. लोकसंख्या सुमारे २,५०,०००.

नवीन शहर कुवैक नदीच्या दोन्ही तीरावर वसलेले असून, जुनाभाग ३ मैल परिघ असलेल्या सारासन पर्वताच्या कोटात वसला आहे. येथे दोन महत्त्वाच्या मशीदी आहेत. पहिली उमावी अथवा ख्वाऱिया व दुसरी ककुन होय. येथील ह्या थंड असून बोरको व निरोगी आहे, येथे वेहऱ्यावर व हातावर एक तऱ्हेचे फोड उडतात. त्याचिचट्टे कायम राहतात. त्यांना अलेप्पोयटन असे नाव आहे. हे युरोपिअन बकाऱ्याचे राहण्याचे एक महत्त्वाचे ठिकाण आहे. हे शहर उत्तरसिरिया प्रांतातील व्यापाराचे केंद्र असून येथे रेशमी कापसाचे व लोकराचे कापड, सज्ज्या, गालीचे, चामच्याच्या वस्तू वगैरे तयार होतात. सभोवतालच्या जमीनीत व्हिदल धान्ये, पिस्ते व इतर फळे पिकतात. तुर्क लोक याला धर्माचे व सत्तेचे केंद्र समजतात. रायक येथे या शहराचा बँकट-दमारकस रेल्वेची संबंध जोडला आहे.

इति हा स व अ व दो ष मा ग.—हे शहर एका सुपीक मैदानात असलेल्या आठ टेंकड्यावर, समुद्रसपाटीपासून १४०० फूट उंचीवर वसलेले आहे. याला बेरोया हे मसिडोनियन नाव सेल्युसिक निकेडर याने दिले. याच नावाखाली याचा सेल्युसिक मुद्रात उल्लेख केलेला सापडतो. अस्मोनियक लोकांशी युद्ध उकळून काढणारा मेनेलास याचा वध लिसीयसने तिरतीसशतकापूर्वी १६४ वर्षी येथेच केला. अँटी ओकस शीपसचा खून करणारा जो हेरा क्लिअन याचा जन्म येथेच झाला व त्याने येथे इ. स. पूर्वी ९६ व्या वर्षी स्वतंत्र राज्यस्थापना केली.

चाळीसोने या नावाने टोलेमीने या शहराचा उल्लेख केला असून ते चाळीसोनिटीस या नावाच्या जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण होते असे तो म्हणतो. परंतु अरयाच्या हातात जाईपर्यंत ते बेरो या नावानेच प्रसिद्ध होते. जुलियनच्या पूर्वकडील स्वारीत (इ. स. ३६३) व इराणी लोकांच्या स्वारीत (इ. स. ५४०) ते याच नावाने उल्लेखिलेले आढळते. हे दुसऱ्या सुरुषने इ. स. ६११ साली घेतले. इ. स. ६३८ साली सारासनलोकांनी काशीक केल्यानंतर या शहराला पुन्हा हलेप नाव प्राप्त झाले. भूकंपाने या शहराचे बरेच नुकसान झाले तरी व्यापार व भरभराट या दृष्टीने शहराचे महत्त्व फेड्याच कमी झाले नाही. हे शहर पूर्व सली काच्या आधिकारात असे. मध्यंतरी विद्वान्श्रीममचा

वादहाह जॉन सिमोनीसॉन काही दिवस आपला अंमल बसविला होता. नंतर १०९० पासून १११७ पर्यंत सेल-जुकांनी आपला अंमल यावर रचावला. अल्डरडीनाने ११८३ साली अलेप्पो घेऊन घर्मयुद्धांत महत्वाचे ठाणें म्हणून तें फार मजबूत केले होतें. तातरलोकानी १२६० साली हें शहर घेतलें; नंतर मामेलुकांच्या हातीं गेलें. सरतेघवटी १५१७ साली तुर्क लोकांनी हें काबीज केले त्याच्या अमलाखाली अलेप्पोचा व्यापार सुधारला. ब्रिटिश डॉक कंपनीने पहिल्या जेम्सच्या वारकांदीत एक बखार येथें स्थापिली कंपनीने हिंदुस्थानाशी दलनवळण ठेवणारा जलमार्ग सोपून काढल्यामुळे येथील व्यापारास फार धक्का बसला. सुवेसचा कालवा तयार झाल्यापासून तर येथील व्यापार फारच बसला. त्या पूर्वीच या शहराचा व्हास होण्यास सुरुवात झाली होती. १८ व्या शतकाच्या शेवटी व १९ व्या शतकाच्या प्रथमभागात या ठिकाणी जमिंदारी व शेतीक या पक्षात भांडण चालू असे व किशेक प्रसंगी तें विकासास जाऊन बराच रक्षण होत असे. धरणांकपानें व पटकी-नेह्या या शहराचे बरेंच नुकसान झालें. केरोचा महामंद-अली यानें सीरिया प्रांत जिखून घेतला. सितो लोकांची कत्तल १८५० व १८६२ साली झाली. एकंदरीत अवजुल मर्जा-द्वया प्रधानांनी सीरियात ओटोमन सत्ता स्थापन केल्या. पासून अलेप्पोचा व्यापार भरभराटीस आला आहे.

अवक अथवा अवकली—अरक पदार्थाचे विशिष्ट गुणधर्म म्हणजे ते पाण्यात विरघळतात, अम्लाचे निर्गुण करण करतात, सेंद्रिय पदार्थांस जाळतात व लिटमस सारख्या वानस्पतिक रंगास पालटवून टाकतात. या लेखात हिंदुस्थानात जी सापडतात व ज्यांचा या देशातील शेतांवर परिणाम होतो अशाच काही योजनांचा अस्कद्व्याचा सामान्यतः विचार करावयाचा आहे.

१ अन्न (अ मो नि या) व त उन्नयन क्षार—हे अस्कली इत्य युरोप व अमेरिका येथें वायुद्रव्य, " (गॅस-लिकर) " अथिद्रव " (बोनलिकर) व ज्वालामुखी पर्व-तांबरील क्षार यांपासून तयार होतें, पण हिंदुस्थानात हे पदार्थ पुरेसे सापडणें कठिण असल्यामुळे हे इत्य इकडे तयार करीत नाहीत.

अमोनियापासून तयार केलेले पदार्थ.—(अ) (अमनश्च लिक्वर अमोनिया) या " मरकटयुक्त लामो-निया " या औपपाकरिता व राख आधि इतर वनस्पति-जन्य पदार्थ इवजून वारानंदी व अमोनियायुक्त टिक्चरें कर-ण्याकरिता उपयोग करतात. उदाहरणार्थ, आम्ब्याचा अर्क. (आ) नवसागर म्हणजे अमोनियाचें हरिद यात्रापासून अमोनियाचे दुमरे क्षार तयार करतात कसूरें सावण्यास व विपुद्रापादक पटांत हे पालण्याकरिता उपयोगी पडते. (इ) गंधकित (सफ्ट) याचा छताकरिता उप-योग करतात. (ई) कथित (कॉपिनेट), गंधकित (एक्सा-

इट), स्फुरित (फॉस्फेट) व स्तंभद (मोमाइड) हीं सर्वे इत्यें कथा व उद्योगधंदे यांत अत्यंत उपयोगी पडतात. हिंदुस्थानांत हीं इत्यें परदेशातून येतात.

२ खार व अथवा अथवा खार पा ला शा कथित.—दाहक पालाश (कॉस्टिक पोटाश) मुख्यतः व्हून यापासूनच काढतात. अशुद्ध कथिताला ईप्रमॉरि पोटरेंस अथवा पर्ले अॅश म्हणतात. इतर नावे—बंगाली—सर्तिका, हिंदुस्थानी बोनसार किंवा इवक—चार, संस्कृत—यवक्षार. याशिवाय दुसरी नावे आहेत ती—खार—का—नमक—झाडीचें—मोठ, मारा वप्पु, मनुवप्पु, मुदिदेवप्पु, कारम वगैरे.

युरोपमध्ये हा माल तयार करण्याकरिता लागणारा कच्चा माल पर्लेअॅश किंवा काष्टमरम (सुक्षेअॅश) असून हे पदार्थ अमेरिका, कानडा व रशिया या देशातून आणीत असत. अधिक जाल्नीय पण कमी वाया जाणाऱ्या पदार्थांचा उपयोग होऊं लागल्यामुळे पर्लेअॅशची पैदास कमी होऊं लागली आहे.

खार तयार करण्याची क्रिया—दाहक पालाश सामान्यतः कथितापासून काढतात. कथित उषा इत्यापासून तयार करतात तीं इत्ये येणेंप्रमाणें—

(१) वनस्पतीची राख (२) वमीन, (३) पालाशागंधकित (४) मॅन्डीची घर्मयुक्त लोकर व (५) चावच्या मुळाचे पालाश क्षारक्षेप.

रॉक्सबर्गच्या मते हिंदुस्थानातील सर्वे जंगलांचा पालाश करण्याकरिता उपयोग करण्यासारखा आहे. पालस कमी असल्यामुळे व स्रणता असिध्या असल्यामुळे हा थंदा चागल्या प्रकारे चालविता येईल असें तो म्हणतो. काष्टमरम (पर्लेअॅश) तयार करण्याकरिता हिंदी जंगल आजपर्यंत कधीच वाडण्यात आले नाही. मोठ्या झाडांपेक्षा छोट्यांत व त्यातहि कोंबळ्या छोट्यांत हे इत्य अधिक असतें.

पाइन झाडाच्या १००० भागात ४५ भाग, ओक झाडांत ७५. दाश्याच्या वेळांत ५. ५०, साया गवतांत ५६, फर्न मध्ये ४.२५ ते ९. २९ पर्यंत हा क्षार (पोटाश) असतो. हिंदी घान्याच्या गवतापासून तो १७. ५ गव्हाच्या गवता-पासून (कणें सावण्यापूर्वी) ४७ व कसूरुवणा (घर्मयुक्त) या झाडापासून ७३ भाग निघतो. यावरून या वनस्पती काष्टमरमाकरिता अत्यंत उपयोगी आहेत असें दिसून येतें. अलीकडे बीटरुट (सुकेंदर) पासून साखर काढण्याचा थंदा वाढला असल्यामुळे पालाशकथित हे आटटल्ला (बाय प्रॉक्वेट) दाखल तयार करण्यास हरबत नाही.

क्षारोत्पादक वनस्पती.—काष्टमरम तयार करण्याकरिता पुढील वनस्पतींचा उपयोग करण्यात येतो. आषाढा (बॅचिरान्थेस अरबेरा), आड्डळा (अपतोदा वासिका), सातथीण किंवा घसबणी (अरस्टोनिया स्कॉर्सेरिस), काटे-माठ (बॅमॅरॅन्टस रिनोसस), वायू रि. ताब (बोरॅसस फ्रॅन्जिलर), वळण (पुटी प्रॉन्डोस), (सीरॅसिपनिया पॉन्डुवॅरा), मोदार किंवा रई (कॅलोप्रीस आयगॅन्डी),

पाहवा किंवा गिरमाळा (कॅसिया स्थित्य), देवदार, पांगरा (इरिग्रिना इदिवा), निवडग युकोर्षिया नेरिकोसिवा, घेर अथवा घोर युकोर्षिया सिद्धकरी, शिवण (मेलेजिना आरगेरी), पांढरा कुडा (होल्स्टेन बॅन्टिडिसेंटिका), जव (हॉर्डीयम प्लुरेरे), नोळ किंवा गुळी (इंडिगो फेरा टिक्टोरिया), दोडका झफा इमिप्टिआका), केळ (सुसा रॅपिप्टम), कण्हेर नेरियम ओडोरम, पेनिसेटम ट्रोयफोयडियम, जम्रक (हॅवेरो सेलॅनिका), करंज (पोगोमिया ग्लॅन्डा), दाल किंवा दालपर्णी (शोरी सोबटा), स्टिरिओस्पेर्मम सुआन्ध्रआलेन्स, सोम्र किंवा हुरा (सिम्प्लोकोस रेसमोसा) वेहेडा (टर्मिनालिया बेलेरिका), व्हॅलेरिया हेनो आणि फाशी किंवा निर्मुडी (व्हिटेडम निर्गो).

बरील झाडापासून काटलेल्या अशुद्ध अस्मापासूनच हिंदु स्थानात पालास काढून त्याचा कला, शास्त्रीय प्रयोग व औषधे याजकडे उपयोग करतात.

उपयोगः—सायण, काच, रंग, बगैरे कामाकरिता याचा उपयोग होतो. यूरोपमध्ये वाहो प्रकरणे सायण करण्याकरिता दाहक पालाशाची मागणी असते. त्याचप्रमाणे पालाशकाच (पोटॅश रलास) करण्याकरिता व लालयुक्त (टर्बा रेड) व आर्नोडो विकसा ऑरेन्जा हे रंग देताना याचा कोणत्या तरी स्वरूपात उपयोग होतो. महत्वातमपणे यात खडू देश्यापूर्वी सणाचे तंतु उकळतात. हिंदुस्थानात अशुद्ध पालाशाकर्मिताचा उपयोग कसपानातील होतो. चामराचा वनस्पतीची निळव व काष्ठभस्म तयार करण्याच्या पद्धतीत सुधारणा या दोन गंधा असून महत्वाच्या आहेत. हिंदुस्थानातील कोणत्या प्रदेशाचा बराचसा भाग कडू दवणा (जर्म वूड) उर्फ आर्देसिसिआ या जातीच्या झाडांनी व्यापलेला असून या झाडाच्या राखेचा खतापदार्थाकडे दुसरा कोणताच उपयोग करीत नाहीत. यात पालाशाच्या कर्मिताची प्रमाण बरेच असल्यामुळे तबाने धंदा म्हणून यापासून काष्ठभस्म काढण्यास समशीतोष्ण प्रदेशातील लोकास उत्तेजन देण्यास कोणतीच हरकत नाही; मुंबईकडे विशेषतः जेथे पाऊस बराच पडतो अशा प्रदेशात निराळीच पद्धति अस्तित्वात आहे. या भागात लावूड, झारपाया काशा व शेण अभिनीत पुरतात व त्यावर मातीचा पातळ थर करून ते पेटवून देतात. या पद्धतीमुळे मातीत राख मिसळशी जाते व राखेत अशुद्ध पालाशकर्मितच जास्त असता. पोटॅशचा म्हणजे अशुद्ध पालाशकर्मिताचा खताकडे उपयोग प्रसिद्ध आहे. उत्तम प्रकारचे मात प्रथम भागलेल्या जमिनीत येऊन रोप उगवल्यावर दुसरीकडे लावावे लागते.

३ पा ला क्ष न त्रि त—यास ईश्वरीत पोटॅशियम नायट्रेट अथवा साल्पेटर म्हणतात. (सोरा पद्द.)

४ सिं धु व त्या चे सं यु क्त प दार् थ, सिंधुकर्मित.—सिंधु यास ईश्वरीत सोडियम म्हणतात. यास्तविकपणे पहाता घातूया. एक प्राणिदास (ऑगसाइडला) व सोडा असं नाव आहे, पण उत्प्राणिद (हायड्रोक्साईड) व कर्मित

यांनाहि सोडाच म्हणण्याचा प्रपात पाहला आहे. कर्मित हे द्रव्य सुसंत व्यापारीदृष्ट्याच मत्त्वाचें नसून त्यापासून दुसरे अनेक प्रकारचे सिंधुक्षार तयार करतात.

सिंधुच्या क्षारात सिंधुकर्मित हा मद्यत्वाचा क्षार आहे. हा निसर्गतः विपुल सापडतो. हा सामान्यतः सर्वांत सुबलक व खोतकरूप्या अभिनीतीत सिंधुक्षारापैकी सर्वांत अधिक दानिकारक आहे.

सब्जीमाती (रेड किंवा रेज), या पदार्थापासून हे द्रव्य वेगळे काढून व्यापाराकरिता शुद्ध करता येते. यापासून एक प्रकारचा अशुद्धक्षार तयार होतो व त्याचा उपयोग विशिष्ट प्रकारची अन्ने करण्याकरिता किंवा काच, साबण व इतर व्यापाराच्या वस्तूंकडे करता येतो. वन्हाडातील लोणारच्या सरोवराप्रमाणेच इतर सरोवरातील खान्या पाण्यापासून शुद्ध सिंधुकर्मित हे द्रव्य काढता येईल.

कृतिः—पूर्वी यूरोपमध्ये कॅल्स व बॅरिला या सागरज वनस्पतीपासून सिंधुकर्मित हे द्रव्य काढात असत; या वनस्पतीच्या राखेपासून चांगल्या प्रकारचा सोडा निघतो. स्पेन बरोबर झालेल्या युद्धामुळे ज्यावेळी बॅरिला वनस्पतीचा नियमितपणे पुरवठा होईना, त्यावेळी मॅच लोकांना हे द्रव्य तयार करण्याचे नवीन मार्ग शोधून काढणे भाग पडल्यामुळेच कृत्रिम सोडा तयार करण्याची वेळ्याकची कृति निघाली. त्याने साध्या मिठापासून सिंधुकर्मित करण्याचा तनडी हक्क (पेटंट) १८९३ साली मिळविला. या शोधामुळे यूरोप मधील रासायनिक उद्योगधंद्यात क्रान्ति घडून आली.

या समुद्रातील वनस्पतीच्या राखेचा आजकाल सोड्यापेक्षा काष्ठभस्म (पोटॅश) काढण्याकरिता जास्त उपयोग करतात; व कॅल्स हे सामान्यतः बरील अल्काच्या ऐवजी अद (आयोडिन) तयार करण्याचे द्रव्य म्हणून प्रसिद्ध आहे. सिसिलीतील महान गंधकाऐवजी मासिक (पायराइट) या गंधकापासून गंधकाम्ल काढू लागले, तन्हा सोडा करण्याचा धंदा आर्थिक दृष्ट्या अधिक फायदेशीर होऊ लागला. हिंदुस्थानात विपुल सापडणाऱ्या ताम्रमासिक (कॉपर पायराइट) या गंधकापासूनहि तांबे व गंधकाम्ल काढण्याचा कारखाना सुरू केल्यास पुष्कळ फायदा होण्याचा संभव आहे.

जागण्या प्रकारच्या काचेकरिता व दुसऱ्या काही किरकोळ कामाकरिता शुद्ध सोडा (कर्मित) लागतो.

या करिता राख ऊन पाण्यात पुन्हा विरघळवावी, व खाली बसू यावी, मग ते मिश्रण उकळू पावे व पुन्हा मज्जाव देवावे म्हणजे शुद्ध कर्मित तयार होवे. सोड्याचे स्फटिक हे विशिष्ट कृतोने केलेले असून त्यात दहा भाग पाणी संयुक्त स्थितीत असते.

सिंधुकर्मिताचे उपयोगः—पदार्थां साफ करणे, कपडे धुणे, रंग काढणे बगैरे कामाकरिता अजूनहि करण्यांत येतात. सिंधुकर्मितापासून सिंधुद्विकर्मित व दाहकसिंधु ही दोन द्रव्ये तयार करतात.

५ रेह अथ वा स जी म धी (सच्चा माती):-हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व प्रांतांत सच्ची मातीला खार कुटून जमिनीच्या पृष्ठावर येतो त्यांत सच्ची (सिंधु कर्षित) खारी (सिंधु गंधर्षित) मीठ (सिंधु हरिद), यांचे मिश्रण असते असे म्हणण्यास हरकत नाही. बहुतेक प्रदेशांत विशेषे करून सच्ची (कर्षित) व इतर प्रदेशांत खारी (गंधर्षित) आढळते; गंधीकित हे पुष्कळ वेळा पालाशानयित (पोटॅशियम नाइट्रेट) किंवा खटनयित (कॅल्शियम नाइट्रेट) बरोबरही संलग्न झालेले असते. विद्राव्य अल्कद्रव्ययुक्त अशा जमिनीस उत्तर, भांडी, रेहल, रहार, रेह, कलाट (काळ) अशीं नावे आहेत. ज्याप्रमाणे खारी या नावाने ज्या जमिनीत गंधर्षित असते अशा जमिनीचा बोध होतो त्याप्रमाणे हीं नावे कृत्विचू प्रसेर्षी साधे मीठ असलेल्या जमिनीस लावतात. उत्तर जमिनीवर केलेल्या प्रयोगावरून गंधर्षित असते असे आढळून आले. व्होएलकरचे मत असे की, रेह जमिनीत मुख्यतः अशुद्ध सिंधु कर्षित व गंधर्षित, साधे मीठ, व खट (कॅल्शियम) आणि मम (मॅग्नेशियम) यांचे द्वार आढळतात.

सिंधु व पालाश याच्या नयितांचे अतिशय पुष्कळ वेळां अपायकारक मानण्याऐवजी फायदेशीरच मानतात. काही जमिनीत खार इतका आढळतो की त्यामुळे पुष्कळ जमीन पडीत पडते काही ठिकाणी खार जमिनीवर येऊन जमीन पाडरी दिसते परंतु इतर ठिकाणी तो बर दिसत नाही; तरी जमिनीचा सुपीकपणा कमी करण्यास तो पुरेसा असतो. फुपे छोट्याच्या खाऱ्यामातीला (कुडसे अर्थ) चुर्काने ममी माती असे म्हणतात; परंतु तीत सोडा मुळीच नसतो.

उत्तराची उत्पत्ति:-जमिनीवर खार कसे उत्पन्न होतात यासंबंधी निरनिशर्ही मते आहेत. जमिनीवरील खाराचा पहिला उल्लेख एलीमनने केला आहे. याचे मत आधुनिक मतांनुसार फारसे भिन्न नाही. रॉडल याने यासंबंधी काही उल्लेख केला नाही हो आध्याय्यां गोष्ट आहे. यमुनानदीच्या पश्चिम कालव्याच्या बाजूच्या जमिनीत खार उत्पन्न होऊन ती शेतीला निरुपयोगी झाल्यामुळे खार कसा तयार होतो व कालव्याशी त्याचा काही संबंध आहे की काय हे पाहण्या करिता १८७६ साली एक कमिशन बसले होते. त्या कमिशनच्या रिपोर्टांत पुढील माहिती आढळते:- वनस्पतीची वाढ व नांगरटीमुळे जमिनीतील द्रव्यांचे विघटन होऊन खार तयार होतात. सिलिकेट (सिलिकेट) उष्णता, हवा, पाणी व कर्बोम्ल यांचे कार्य होऊन त्यांचे वृक्षकरण होते व पुनर्रचना होतात अत्युत्तम खार बनतात. जमीन सुपीक करीत असताना किंवा तिची सुपीकता टिकवीत असताना इतर द्रव्यांची वाढ होत जाते तेव्हा सिंधु कर्षित हे द्रव्य नाश पावते. नुना असताना हो गोष्ट विशेषेकरून दिसून येते. बहुतेक सर्व सुपीक जमिनीत कर्षिताचे शेकडा प्रमाण कमी सांपडते. चांगल्या जमिनीत द्रव्यक्षाल सिंधुपाराचे प्रमाण शेकडा १. पेछी कर्षितच नाश असते. व

हा पैकी निम्मे कर्षित असते. धान्याचे पीक शेकडा १ सिंधु कर्षित असणाऱ्या जमिनीत येऊ शकते. याचे प्रमाण जर शेकडा २ असले तर पिकाचा नाश जरी झाला नाही तरी ते द्रव्य अपायकारक होते. काही खाऱ्या वनस्पतीस मात्र हे अपाय नारक होत नाही कित्येक वेळां जमिनीच्या पृष्ठभागावरील घरांत शेकडा २ ते ६ किंवा याहून जास्त खार असतो. पावसाच्या किंवा पाटाच्या पाण्याने ही पाण्यात विरघळणारी अल्क खालील जमिनीत जातात. व त्यापैकी काही भाग एखाद्या वेळी रहातो. जेथे पाणी खाली जाणे कठिण असते तेथे पृष्ठभाग सुसुप्त निघाला तरी त्यापासून तात्पुरता फायदा होतो. यासारखी चर किंवा खळगे खोदून देवतात; पृष्ठभागावरील पाण्यात ही अल्क विरघळतात व पाण्याबरोबर ती या खळग्यात येऊन पडतात. यामुळे उंच जमिनीत अल्क कमी प्रमाणात राहते. जमिनीतून पाणी खाली जात नसल्यास केव्हा केव्हा मोठे नुकसान होण्याचा संभव आहे उदाहरणार्थ, (१) मधूनमधून येणारे उष्ण वारे, (२) जमिनीवर झाले वगैरे आच्छादनाचा अभाव असणे, व (३) नांगरण्याची दोषी पद्धति, उदा. जोराचा पाऊस पडत असताना बरबर नांगरणे यास (अ) जमिनीतील मूळ द्रव्यांचे रासायनिक गुणधर्म, (आ) जमिनीची नैसर्गिक स्थिति (उदाहरणार्थ पुष्कळ माती-विपुल बाळ किंवा चुना वगैरे) व (इ) जमीन तयार होत असताना व नंतर अगणित काळांत पाण्याच्या झालेल्या परिणामांमुळे (अ) व (आ) ची आकारात्मक अनियमितपणे झालेली वाटणी या तीन गोष्टींची मदत होऊन रेहचे वास्तविक चर बनतात.

भिसरण व केशाकर्षण यामुळे होणारी क्रिया:- पहिल्याप्रथम खार जमिनीत पसरतात व नंतर केशाकर्षण होऊन ते पृष्ठभागावर येतात. पाणी बाहेर काढून देण्याची नीट व्यवस्था नसणे व पृष्ठभागावरील ओलावा लवकरच वाळणे यामुळे ही क्रिया होण्यास संधि मिळते.

खार व नांगरटी:-डॉ. ब्राउन याने रेह जमिनीत खार म्हणून चुन्याच्या क्षाराची उपयोग करण्याच्या बाबतीत शोध लावला. ज्यावेळी अपायकारक गंधर्षित व कर्षित चुन्याच्या कोणत्याही विरघळणाऱ्या क्षारांत मिश्रतात (उदाहरणार्थ चुन्याचे नयित) त्यावेळी वृक्षकरण होऊन चुन्याचे कर्षित व गंधर्षित होत असताना सिंधुनयित तयार होते. चुन्याचे कर्षित पाण्यात विरघळत नाही व ते वनस्पतीस अपायकारकही नाही. सोडपाचे व चुन्याचे नयित (सिंधु व खटनयित) यापासून वनस्पतीस नत्राचा पुरवठा करण्याच्या कामी ते फायदेशीर होतात सिंधु नयितामुळे क्षाराचे वृक्षकरण होऊन खटगंधर्षित हवेतून अम्ल घेते व त्यावेळी नत्र तयार होतो. सिंधुकर्षित सेंद्रिय द्रव्याचा या द्रव्याशी संयोग होऊन खटनयित तयार होतो. डॉ. ब्राउन याने रेहच्या (कॅल्शियम नायट्रेट) क्षाराचा

जेनांतील खत व हिरवे खन म्हणून उपयोग करता येतो असा शोध लावला; कारण यांतील नत्राचा चुन्याशी (हा चुना काळ्या जमिनीत असतो) संयोग होऊन सिंधुकारित हा निरुपद्रव पदार्थ बनतो. सेन्टर यास खटनश्रितासंबंधीचे प्राउनचे म्हणणे मान्य आहे. उत्तर जमिनीं-
तील सिंधुकारित हे द्रव्य निरुपद्रवी करण्यास खट-
गंधकित (मिप्सम) उपयोग पडते अशी पुढे लवकरच
प्रसिद्धि झाली. रेह जमिनीत जर सिंधुपेधारीत असले तर
खटगंधकितापासून फायदा होण्याच्या ऐवजी तोटाच होण्याचा
अधिक संभव आहे. निरनिराळ्या वनस्पतींची कुल्यात लाग-
वड करून त्यावर अनेक प्रयोग करून सेदर याने इतर
कोणत्याहि सिंधुक्षारापेक्षा सिंधुकारित वनस्पतीस अधिक
अपायकारक आहे असे सिद्ध केले. वनस्पतींवर अपायकारक
रासायनिक परिणाम करणाऱ्या सिंधुकारित या द्रव्याचे गुण-
धर्म दाखविणारा प्रयोग त्याच्या शोधात अत्यंत योग्यप्रद
आहे. कित्येक प्रकारची माती पाण्याबरोबर गाळता येत
नाही. फडक्यातून थोडेसे गळूक पाणी घाली पडतें पण
लवकरच या फडक्यावर मातीचा थर बसतो व नंतर पाणी
गळनाम होतें. ज्या मातीत सिंधुकारित विशेषकरून असतें
त्या मातीचा असा गुणधर्म दिसून येतो. यावर उपाय म्हणून
प्रयोग करून पाहिले तेव्हा असे दिसून आले की, पाण्या
अल्काचे काळ्या अल्कात रूपान्तर करणे व मातीतील न
गळण्याचा दोष काढून टाकणे, या दोन गुणांमुळे ' उत्तर '
जमीन लागवडीम योग्य करण्याकरिता रासायनिक खत
म्हणून कुलनार (मिप्सम) द्रव्याची प्रसिद्धि झाली आहे. हवेच्या
व मातीच्या परिस्थितीमुळे जर रेहमध्ये सिंधुकारित
असले तर त्यामुळे ज्यांतून पाणी गळणार नाही असा
मातीचा थर अवश्य तयार होईल. या जलरसक
धराची दृष्टीगोचर होण्याइतकी वाढ झाली नसली तरी तो
जर छटभागावर असला तर लवकरच धाराचा कठिण
थर दिसून येईल, रासायनिक वटनेप्रमाणेच जमिनीच्या
स्वाभाविक स्थितीतहि बदल होणे अत्यंत अवश्य
आहे.

यावरून असे दिसून येतें की, या काही विरपरळणाऱ्या
खट (चुन्याच्या) क्षारांचे जमिनीवर रासायनिक प्रयोग
केल्याशिवाय किंवा झाडे लावण्याकरिता खोल खण राणून
त्यात दुसरी माती भरली असल्याशिवाय, या अधिक
धराच्या खालून पाणी बाहेर घालविण्याची अपेक्षा करणे
व्यर्थ आहे.

झाडे लागली लागल्यास त्याच्याजवळ इतर वनस्पतीची
चांगली लागवड होते, असे जे म्हणतात, याचें असे कारण
आगें की, झाडाकरिता रोवलेल्या खटपाचा, छटभागा-
वरील विरघळणारे क्षार वाहून नेणाऱ्या पाण्यास मार्ग म्हणून
उपयोग होत अग्राव.

कांतिनाचा दुष्परिणाम नाहीसा करण्यास त्याच्या निर्मुणी-
करणस आवश्यक असलेले ठराविक वषरानाचे कुल-
नार (= मिप्सम = खटगंधकित) समवेच्या समवे
खत म्हणून घालण्याची जरूर नाही. कारण
एक तर पाण्याशिवाय कुलनार निरुपयोगी असतें व
जेथें क्वचित नसेल तेथें ते अनवश्यकच असतें. त्याचा
फायदा जमिनीतून पाणी पाहून लावण्याच्या न्याच्या क्रिये-
मुळे होतो. जमिनीच्या खालच्या भागातून स्वाभाविकपणे
पाणी वाहून जात नसल्यास कुलनाराचा खत म्हणून उप-
योग करून बराच खर्च सोसण्यापूर्वी ते वाहून जाईल, अशी
अगोदर तरतुद करून ठेवली पाहिजे कुलनार पातलेल्या
जमिनीत खान्या वनस्पती (सा टवोर्ट) किंवा जी झाडे तेथे
लागणे अशक्य होतें अतल्या वनस्पतींची लागवड करावी.
अशा वनस्पतींची वाढ झाल्यास जमिनीतून अपायकारक क्षार
काढून लावण्याची तजवीज झाली आहे असे समजावें व महान
कुलनार अधिक घालण्याच्या मानगडीत पडूं नये.

अमेरिकेतील अनुभव — या बाबतीत अमेरिकेत
अनेक प्रयोग होऊन त्यानाहि हिंदुस्थानातील तज्ज्ञाच्या
प्रमाणेच अनुभव आला आहे. पण या दोन्ही देशातील अन्त-
र्भूत इतकाच फरक आहे की, अमेरिकेतील तज्ज्ञ हेच सर-
कारी अधिकारी असून त्यांना अल्कामुळे निरुपयोगी झालेल्या
जमिनी लागवडीखाली बसा आणता येतील हें पहावयाचें
होतें. त्यांचे प्रयोग निव्वळ तज्ज्ञाधीनार्थ असून प्रयोगा-
पासून मिळालेल्या साहाय्यणाचा लागलाच गवधारित उप-
योग करण्यात आला. याचा असा परिणाम झाला की-
ओसाड पडलेली बहुतेक जमीन खारामुळे तेथे लागवडी,
खाली आणण्यात आली

खारी जमीन सुधारणाऱ्या वनस्पती — येथे खारी जमीन
लागवडीखाली आणण्याकरिता काही प्रकारच्या वनस्पतींचा
उपयोग करता येण्यासारखा आहे की खारी जमीन इतर
वनस्पतींस अपायकारक होते तिजमध्येंच कित्येक झाडे
वाढतात, इतकेच नव्हे तर फीकावतात; खान्या वनस्पती
या यापेकीच होत. साधे पोक किंवा मोठी झाड
जमिनीवर लावण्यापूर्वी खान्या वनस्पतींनी जमिनीचे
उन्हापासून रक्षण करता येईल व अशा झाडाची ता पुरती
लागवड करून विपारी खारहि काढून लावता येईल.

कित्येक वर्षे, दरसाल पावसाळ्याच्या अखेरीपासून सर्व
उन्हाळ्यात जर खान्या जमिनीत गुठे चढ दिली नाहीत, तर
त्या जमिनीवर पावसाळ्यात उगवणारी वनस्पति वाचू शकते
इतर प्रकारची वनस्पति किंवा झाडे देखील या संरक्षित
प्रदेशात उगवतील व काही वर्षांत या जमिनीवर खार
येणार नाही. अशा प्रकारचे प्रयोग झाले असून त्यात
यशहि मिळाले आहे. या संरक्षित जमिनीवर पहिल्याप्रथम
खार-उसर (स्फोटोबोस अँटिबिकम) नावाचे गवत उगवेल.
याच्या नांवावरून ही गवताची जात क्षारप्रिय असावी हे

दिसतेंच आहे. भुरखुरोड गवताह पावसाळ्यात येथे उगवतें उन्हाच्या उगणतेपासून बरी हे जमिनीचे रक्षण करीत नसले तरी याचा गुराना खाण्याकरिता बराच उपयोग होतो. जमीन अर्धवट सुधारली म्हणजे डाब (एरॅमोस्टिस सायनो सुरोइडेस), हुब (सायनो डॉन डॅक्टिलोन), बट (हायड्रेन फुस्का), जानेवा (अँड्रोपोगोन अँड्रुलॅस) व इतर दुसऱ्या जाती वगळी लागतात. गुराना चाण्याची अत्यंत आवश्यकता असल्यामुळे जमीन लागवडीस योग्य करीत असताना पहिल्या प्रथम कोणत्या गवताचा उपयोग करावा हे कळणे अत्यंत जरूर आहे. हिंदुस्थानात खाण्या वनस्पतीसंबंधी फळकळीने बोध दाला नाही ही खाद्याची गोष्ट आहे कारण इतर कोणत्याही गवतांपेक्षा जमीन सुधारण्याच्या कामी ही वनस्पति उपयोगी पडण्यासारखी आहे आस्ट्रेलियन खारे झुडूप येथे व्यापिक करण्याच्या प्रयत्नांसंबंधी काही तुरळक उदाहरणे सापडतात; पण खुद्द हिंदुस्थानातच इतर ठिकाणपेक्षा विपुल व अनेक प्रकारच्या स्थानिक खाण्या वनस्पती आहेत इकडे आमचे शेतकी खात्याचे अधिकारी लक्ष देत नाहीत.

अशुद्ध सिंधुकरिताच्या (' बरिला ') उपपत्ती करिता पर्जाषमर्थ यापैकी वाढीची व्यवस्थेस्वरूपणे लागवड करण्यात आली आहे, पण ' उत्तर ' जमीन लागडीखाली आणण्याकरिता म्हणून खापैकी एकाचाहि उपयोग करण्यात आलेला दिसत नाही, ज्या जमिनीत अतिशय खार असतो अशा जमिनीवर उगवणाऱ्या खाण्या वनस्पती व आमूळ जमिनीतून यत्किंचितहि अधिक खार असला तरी न उगवणाऱ्या वनस्पती याच्या दरम्यान किती तरी वनस्पती असू शकतील या वनस्पतींवर काळजीपूर्वक प्रयोग करून कोणत्या वनस्पतींनी खार सर्वात जास्त लागतो व त्यातून कमी भोणत्या वनस्पतींनी हे सर्व ठरविले गेले पाहिजे, व त्यावरून घारी जमीन सुधारण्याकरिता कोणत्या वनस्पतींची वशा अनुक्रमाने लागवड करीत जावयाचे हे निश्चित करून सारत्या खार लागणाऱ्या वनस्पतींपैकी फक्त उपयुक्त वनस्पतींचीच लागवड झाली पाहिजे प्रयोगावाचून वेळ एकाच जातीच्या वनस्पतीस सारखा खार लागत असेल असा तर्क करता येत नाही उदाहरणार्थ यामूळ (अँड्रोपोगोन अरेविका), पळस (म्युटिया प्रॉबोसा), शिसू (डॅल्मिया मिसू), धमरे झाडे उपयुक्त असल्यावरून प्रसिद्ध आहेत, पण ही झाडे ज्या जातीची आहेत त्या जातीच्या झाडास इतर कोणत्याही जातीच्या झाडांपेक्षा खाराची नावड अधिक आहे. ही झाडे घारी जमीन सुधारण्यास उपयोगी असतील पण ज्या झाडातून आपणास निवड करता येत त्यात उत्तम आहेत काय? त्याचप्रमाणे ही जर सोर्सर व उपयुक्त असतील तर त्यांची लागवड करावी कधीच व त्याच्या अगोदर, बरोबर व मागाहून कोणती झाडे त्याचा हे हिंदुस्थानच्या हिताच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे

असे प्रश्न आहेत, पण त्यांची समाधानकारक उत्तरे देता येत नाहीत जमीन लागवडीखाली आणताना किंवा अंग-खाची पुन्हा लागवड करताना हिंदी प्रयत्नांचा सर्वात मोठा दोष असा दिसून येतो की उपर्युक्त थोडे आलेले पुरवले परंतु पीक लवकर हाती यावे अशी दृष्टि असते.

सोळाचे औद्योगिकदृष्ट्या उपयोग.—सर्व हिंदुस्थानात सोडायुक्त माती खुबूत कमीमास्त प्रमाणात शुद्ध कथित तयार करतात. दक्षिण हिंदुस्थानात (सालेम, मद्रैसूर वगैरे) हा घंदा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात सुरू होता व याच्या वाढीसंबंधी बरीच आशा होती खाण्या जमिनीपासून सज्जी किंवा राशी सिंधुकरिताच्या दोन जाती तयार करण्याकरिता विहार, संयुक्तप्रान्त व इतर ठिकाणां परवाने देण्यात येत असत सरकारची वसुलास धका बसू नये म्हणून परवाने देण्यात येत असत कारण सोडा काढण्याच्या व शुद्ध करण्याच्या कारखान्यात साधे मीठ पुष्कळ निपटें वन्हाडमधील लोणारच्या सरोवरातून शुद्ध सिंधुकरित काढतात. सरोवराच्या काही भागात मुळ्या मारल्याग मिश्रझराचे खडे सापडतात, पण सरोवराचे पाणी सुकविले असता झराचे जे प्रकार मागे राहतात त्यात सिंधुकरित शुद्ध असतो या प्रकारास निरनिराळी स्थानिक नावे आहेत दोन संघट पृथग्भागात घुयाच्या आकाराचे स्फटिक असतात त्यास दळा म्हणतात. 'कुपल' हा पातळ 'दळा' असून तो लाल रंगाचा असतो. पापडी बिंबा पात्री हा पाडल्या रंगाचा खारा फेस असतो जमिनीच्या खारापासून किंवा खाऱ्या तळ्यातील पाण्यापासून गंधकाम्लाचा उपयोग करून काढलेल्या मिश्रित झरापासून (यात जास्त भाग गंधकाचाच असतो) साल्टवैक म्हणजे सिंधुगंधकित तयार करता येतें व सन्याबरोबर व कोळशाबरोबर अर्धत घालून त्याचे सोडाभस्म (सोडा अॅश) तयार होते संयुक्त प्रान्तातील आवा येथे रेडू जमिनीच्या बराच काळ किंवा काचेचे मणी तयार करण्याच्या कामी उपयोग करता येतो किंवा नाही यासंबंधी १८८० साली प्रयत्न करण्यात आला. वेनीस येथून या कामाकरिता उप-करण्याहि आणण्यात आली. त्यापैकी अरबाचा काचकामित उपयोग करण्याच्या बाबतीत खालील अनुभव आला—

(अ) अल्कामधील अशुद्ध द्रव्यामुळे चांगल्या प्रकारची पाटरी काच करण्यास अशक्य येतो, (ब) करिता शुद्ध अल्क काढण्याकरिता रासायनिक कारखाने काढणे अवश्य आहे, (इ) चांगले मणी तयार करता येतात, पण ते परदे झालून येणाऱ्या मण्यापेक्षा स्वस्त पडतील किंवा नाही या संबंधी संशय आहे. मोठ्या प्रमाणावर घंदे निगल्यास व उत्तम देखरेख असल्यास कांचेच्या घंदाची सुधारणा होणे शक्य आहे जेथे जेथे सोद्याचा थर आढळतो तेथे तेथे काचेचा निपेततः काचेच्या पायट्या करण्याचा देशी कारखाना कमीअधिक प्रमाणात आढळतोच, एतद्देशीय

लोक रेंद व सव्वा यांचा अनेक प्रकारें उपयोग करतात. साष्ट व केमला विरघळविण्याकरिता, रेशमी व कापसाच्या कपड्यास रंग देण्याकरिता व कुसुम्याच्या फुलापासून कुसुंबी रंग काढण्याकरिता याचा उपयोग करतात. रेशमी, सुती व लोंकरी कपडा घुण्याकरिताहि त्याचा उपयोग केला जातो. फरकाबाद येथे तागापासून देशी कागद तयार करण्याकरिताहि याचा उपयोग होतो. या दोन्ही क्षाराचा देशी सावण करण्याकरिता उपयोग होतो. साखर करण्याकरिता उसाचा रस उकळताना त्यानोत सेंद्रिय अम्लानें निर्गुणकरण करण्यासाठी पाडरा रेंद शिंपडतात. तेंवाचूत भेसल म्हणून वजन वाढविण्याकरिता त्यांत रेंद मिसळतात. शिवाय आर्यवैद्यकात हे क्षार पाचक मानले आहेत. हिंदुस्थानातील कुलालकलेत सुधारणा केली करता येईल याबद्दल बरी संशोधन झाले आहे तरी मृत्यूने पडविण्याच्या कामी हिपुर्कानंतयुक्त मातीचा उपयोग करण्याकडे अजून पुरेसे लक्ष गेलें नाही. सुमारे ७५ वर्षांपूर्वी येगलमधील बालनाम सारो, साबन मिटो, शेटसमाती, मूलमेन व सिंगपूर माती यासंबंधी बरीच चौकशी व प्रयोग झाले; व त्याचप्रमाणे मातीच्या भाट्यावर मिह्दई यसावेग्याच्या बाबतीतहि प्रयोग करण्यात आले होते.

६ काळें मीठ —त्यानिके मागणारात मास थोडेंस महत्त्व आहे उत्तर हिंदुस्थानात भिबानि व हिस्पर येथें हें तयार करतात.

बावळा व हिरवा यागवरील साधें मीठ व सव्वा वितळल्यासारखे दिसतेपर्यंत भागतात. अशा तऱ्हेने तयार केलेल्या पदार्थाचा औषधकारिता उपयोग होतो. हें बार्थ याच्या मताप्रमाणे सिधुर्गधकित हें याचे अवश्यक घटक द्रव्य आहे. साधें मीठ, सिधुर्गधकित, सिधुर्कित व सेंद्रिय द्रव्याच्या ऐवजी साष्टर या पदार्थांचे मिश्रण वितळून त्याने नमुने तयार केले. अनर्द्र सिधुर्गधकितानें प्रमाण शेकडा १ पासून ३ पर्यंत गसे वाढव जाते तसे औषधी दृष्ट्या अधिक गुणकारक क्षार तयार होऊन त्याचा रंग गुलाबीपासून बदलत व दलत हिंगुळी होत गेला. शेकडा १५ गंधकितपासून जागळ्या रंगाचा क्षार तयार झाला. या सर्व गंधकयुक्त उष्माचा अपानवायूगारचा वास येतो. व देशी क्षार सारखेच याचे रासायनिक धर्म असतात. एतद्देशीय लोक याच्या भट्टीत जी जंगलातील फळे घालतात त्याचा विशेष काहीच उपयोग नसतो; कारण ती भाजली जाण असताना त्यांचे शुद्ध कर्षात रूपांतर होते व त्याच्या गंधकितस प्राण वायुहीन करून त्याचें गंधकित वनविष्याकडे उपयोग होतो. हेंच या रीतीने तयार केलेल्या काळ्या मिठानील मुख्य द्रव्य असते.

७ कुंठा —हा सिधुर्कितानेचा प्रकार आहे. या द्रव्याची लेह येथे, लहदयमधील बेगडण, कश्यु व इत्या येथून आयात होते. येथें चहा कडक करण्याकरिता याचा घराब उपयोग करतात.

काश्मीर, वुझ व दक्षिण हिंदुस्थान इकडे हे पाठविले जाते. मोठिये लोक कपडे घुण्याकरिता व लोंकरीस रंग देण्याकरिता याचा उपयोग करतात. साधारणपणें ५० ते १२० टन या मालाची आयात असून त्याची सरासरी रिमन (१५ वर्षांपूर्वी) ६१० इतये मज होती.

८ स जमी खा र (बॅरिडा) —हा अशुद्ध सिधुर्कित होय. यावर स्वतंत्र लेख दिला आहे.

९ टा फण खा र —यास इमजीत बोरॅक्स अथवा सोडियम बाय-बोरॅट म्हणतात व याची घटनादर्शक लक्षा सिधुर्द्विकित (सोडियम बायबोरॅट) आहे. यावरहि पुढें स्वतंत्र लेख येईल.

१० दाहक सिधु —कॉस्टिक सोडा. आजकाल या द्रव्याचा पुरवठा परदेशातून होतो. एका कागदाच्या गिरणीत हें द्रव्य ' रेंद ' पासून तयार करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला होता थडे कळतें ती प्रयत्न किंवा यशस्वी झाला, त्यासंबंधी माहिती नाही.

विशेने साध्या मिठाचें दाहकसिधु व हरवायु यात प्रयत्न करण होतें, असा शोध लागल्यापासून दूरोपमर्थें व अमेरिकेच्या वायव्यतीत कारख उरसाह उपेत झाला आहे. अशा रीतीने साध्या मिठाचें प्रयत्न करण झालेला हें अत्यद्रव्य सावण्याच्या व कागदाच्या कारखानदारांच्या दाराशी शोधक्या किमतीत येऊन पडणें शक्य झालें. कारण मिठाचा (सिधु हरिदाचा) हवा तितका पुरवठा होऊ शकतो हिंदुस्थानच्या दृष्टीने या शोधाचा असा फायदा आहे की, या पद्धतीत गंधकाल सुद्धाच लागत नाही. गंधकालाशिवाय लेव्हॅकच्या सोडा-मस करण्याच्या पद्धतीत साधें मीठ किंवा रेंद याचा उपयोग होऊ शकत नाही. यासुळे हा शोध लागण्यापूर्वी रासायनिक उद्योगधंद्यात हिंदुस्थानला पुढें येण्याची सुद्धाच आशा नव्हती.

११ सिधु हरिद किंवा मीठ —स्वतंत्र लेख पहा.

१२ सिधु गंधकित —हा क्षार ईप्रमोमर्थें लॉबर्स सॉल्ट नावानें प्रसिद्ध असून हिंदुस्थानात खारि किंवा खारि-नम या नावानें ओळखला जातो. हा रेंदचा घटक क्षार आहे. सिधुर्कित तयार करण्याकरिता याचा उपयोग होतो. लेव्हॅकच्या मोडा तयार करण्याच्या पद्धतीत त्याची उपयोगी हो पाहिली पायरी आहे. अर्थात ज्या ठिकाणी बरील घरात हा क्षार मापडतो त्या ठिकाणी गंधकालाच्या सवांशिवाय लेव्हॅकपद्धतीतील बहिल्या पायरीपर्यंत पोचल्यासारखे होतें.

हिंदुस्थानात हा क्षार उन्हातील बाष्पीभावनारच्या धिवा कुत्रिम उष्णतेच्या साहाय्याने अशुद्ध सोरा तयार करतात. सशाच पद्धतीने रेंद आतोपासून काढतात.

या दोहोंत मातीच्या गुणधर्मांत मान फरक असतो. बाकी गळणी, बाष्पपार्ने (वॉलॅर) काळे वगैरे सर्वच स्वरूप सारखेच असते. क्षारयुक्त पाण्याची बाफ करून क्षार

वेगळा वरण्याकरिता वायुपात्रें व चुन्याचे पाळे या दोहो वाढि उपयोग करण्यांत येतो. वायुपात्राचा उपयोग महारमण्ये व चुन्याचा धाळ्याचा संयुक्त प्रांतात करतात कारण महारमणा संयुक्त प्रांतांत कोरल्या व उष्ण हववर अधिक विनोदकपणें अवलंबून राहतात येते.

औद्योगिक कामाकरिता उपयोग—पाटणा खार्तिया (महाराष्ट्राच्या खारीस पाटणा खारी म्हणतात) कच्ची कातडी खारविण्याकरिता व गुलाचे रेंवक म्हणून उपयोग करतात. तीत सिंधुद्वारिद (साधे मीठ) फारच थोडे असत. पूर्वकडील प्रदेशातील पाणी उन्हाळ आटवून पाटलेल्या खारीचाहे गुलाचा रेंवक म्हणून उपयोग करतात पण तीत शेकडा २० ते ३० (किंवा केव्हा केव्हा अधिक) साधे मीठ असते सिंधुद्वारिदपेक्षा म्हणजे साध्या मिठापेक्षा सिंधुपथकित हें कच्चे कातडे खारविण्याकरिता अधिक उपयुक्त आहे कारण साध्या मिठात हवेतील पाणी शोषून कातडी तुरम करण्याचा दोष आहे यासुळे विहारमधील खारीची (चमडा खारीची) संयुक्त प्रांतातील खारीपेक्षा अधिक मागणी असते दस याच्या मताप्रमाणें उत्तरकाशीन मस्कृत प्रयकारानी 'खारी लारणे' हा वाद तिच्यासाठीच वापरलेला आहे हिंदुस्थानात तयार होणारा खार शुद्ध असतो.

बुरील माहितीबळून असें दिसून येईल की एकदरीत हिंदुस्थानांत अल्फा तयार करण्याचे अथवा शुद्ध करण्याचे आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीने चालविलेले कारखाने मुळीच नाहीत, न थोडेबहुत कारखाने आहेत ते आधुनिक पद्धतीच्या मानानें एक शतक मागे आहेत व त्यात सारा बगैरे पदार्थ तयार होतात.

संयुक्तित अर्धी अल्फ या नावाने वर आलेल्या अन्न (अमोनियम), पाताश (पोटॅशियम), मिष्ट (मॅग्नेशियम), व माव (लिथियम) याच्या उच्चिनाचा बोध होतो, वण विस्तृत अर्धी अल्फमृत्तिका म्हणजे भार (बेरियम), खट (म्याल्सम), सात (स्ट्रॉन्शियम), याच्या उच्चिनाचाहि स्वातंत्र्य समावेश होता (अल्फमृत्तिका पहा) त्याचप्रमाणें किरकें वनस्पती अल्फा असता त्याची रासायनिक अल्फवर्मा असते. बेरियनोडिन, मॅग्नेशियम, गिनाईन वगैरे अल्फावर्मा मॅग्नेशियम म्हणतात अल्फावर्मा मुख्य गुण धरत आहेत की ते पाण्यात विरघळतात. अल्फाचे निमूनीकरण करतात, मॅग्नेशियम पदार्थांना माळतात व लिटमससारख्या वनस्पतीपासून तयार केलेले रंग बदलतात; पॅट, क. प्रॉ.]

अल्फमृत्तिका (अल्फावर्मा धर्म) —अल्फमृत्तिका धातू उपास म्हणतात त्या धातूत (१) बिडुर (बेरियम), (२) मद्र (मॅग्नेशियम), (३) खट (मॅग्नेशियम), (४) मात (स्ट्रॉन्शियम) आणि (५) गार (बेरियम) ही मूलद्रव्ये आहेत प्राचीन रासायनशास्त्र हे शक्ति या धातूचा उपयोग पाण्यात अविद्राव्य असून तीम उष्णतेने

अविकृत राहणाऱ्या अघातु पदार्थांचा बोध होण्याकरिता करीत असत आणि यांपैकी काही पदार्थ—उदाहरणार्थ कळोचुना—हे पुष्कळ अर्धी अल्फधर्मी असल्याने आढळून आल्याने यास "अल्फमृत्तिका" असें म्हणू लागले इ. स. १८०७ पर्यंत अल्फमृत्तिका मूलद्रव्ये आहेत असें समजत असत, परंतु सर हंफ्री डेव्हि याने अल्फमृत्तिका ही मूलद्रव्ये नसून अनेक प्रकारच्या धातूंचे प्राणिद (ऑक्साइड्स) आहेत असे सिद्ध केले या वर्गात येणारे धातू सृष्टीमध्ये असंयुक्त स्थितीत कधीहि सापडत नाहीत, परंतु मुख्यत्वे करून क्वचित (बेरियनोडिन) आणि क्वचित मूत्र, या सारणीचे असतात. मूत्र या सारणीदर्शक घटकांचे प्राणिद पाण्यात विद्राव्य असतात हे द्रव्य बलवत् अल्फ प्रतिक्षिया देणारे असतात आणि हवच्या संसर्गात ते कर्षद्विप्राणिद (कार्बन डाय ऑक्साइड) शोषण करून घेतात ते अनाम्ल (वैसिक) धर्मी असून अम्लामध्ये सहज विद्रुत होतात व तज्जातीस धार होतात या मूलद्रव्याचा परमाणुभाराक असजसा अधिक वाढत जातो तरातसे त्याचे संघटित हे पाण्यात कमी कमी अविद्राव्य होत जातात असें आढळून आले आहे.

रासायनिक धर्मांचा विचार करिता काही रासायनिक धर्मांत विद्रु म्हणजे बेरिलियम हे मूलद्रव्य अगदी निरालें समजावें लागते व काही रासायनिक धर्मांत ते एकट (अल्फमिनिमियम) या धातूशी साध्य पावते विद्रु आणि मद्र या धातू निर्जल हवेत अविकृत व कायम राहतात, परंतु खट, सात आणि भार या धातूंचे हवेच्या संसर्गात त्वरित प्राणिदीकरण होते.

या वर्गातील सर्व धातूंचे धार हे बहुधा चांगले स्फटिक रूप धारण करणारे असतात. यांचे हरिद (क्रोमाइड्स) आणि नविर (नायट्रेट्स) हे पाण्यात महज विद्राव्य असतात, परंतु क्वचित स्फुरित (फॉस्फेट्स) आणि संघटित (सल्फेट्स) हे पाण्यात ईषद्विद्राव्य किंवा अविद्राव्य असतात. हिंदुस्थानातील महावाच्या अल्फमृत्तिकाच्या धेराच्या स्थितीने ज्ञान आवश्यक असल्यासुळे तद्विषयक माहिती पुढें देत आहो.—

भार (बेरियम) या धातूचे प्राणिद अत्यंत दाहक विपारी व अल्फधर्मी असून त्यावर पाण्याची क्रिया बरी असता उच्चित (हायड्रेट) बनते भारकवित या द्रव्याची हिंदुस्थानात थोड्या प्रमाणावर आयात होते. हे अत्यंत विपारी आहे युगेवमध्ये काही प्रकारच्या मातीच्या व काचिच्या भाट्यांचे हे एक घटक द्रव्य असते यापासून काही मोहक रंग तयार करतात प्रांसमध्ये 'घाट्रुट'ची साखर शुद्ध करण्याकरिता चुन्याऐवजी याचा उपयोग करतात.

भार न मि तः—हरितानेनद्राव्यत्वेन पुष्करण करून हे द्रव्य तयार करतात आतप्यागोत हिरव्या रंगासाठी या

उपयोग करतात. 'येतिदाप्रान' या रंगात हिं च द्रव्य मुख्य असते. आजकाल किर्येक उत्कटोत्कें (एक्झोडिव) तयार करण्याच्या कामीहि सोऱ्याच्या ऐवजी भारनत्रिताचा उपयोग करून लागले आहेत.

भार गंध किं तः—भाराच्या शास्त्रात्म्ये हे अतिशय महत्त्वाचे आहे हे भूगर्भीय शिरात सापडते वनूळ मिश्रणांत (मद्रास) ते काचमण्याच्या (कार्टसच्या) शिरात वरच्या मिठाबरोबर सापडते, व अलगवम (सालेम मिश्र) जवळ काचमण्याबरोबर हे वन्याय मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. त्याचप्रमाणे मध्यप्रांतांत जवळपूर भागांत व रेवा संस्थानात भारगंधकित तांब्याबरोबर सापडते. राम-पुनान्यात, भजमीर भागात तारागंध येथील शिशाच्या राणांत हे आढळते असे म्हणतात. पंजाबमध्ये गिमला मिश्रणात जुमाधु येथेहि हे शिशाबरोबर आढळते आहे. हिंदुस्थानात या अल्फहलकित केच कारखाने नाहीत तरी भारगंधकित येथील बाजारात विकत मिळते व ते तफेता (प्युईटलेट = शिशाचे कथित) म्हणून किंवा सफेदात भेजवून त्या रूपाने वन्याच मोठ्या प्रमाणात विकले जाते असे दिसते. आम्हीजि मेण-कापड तयार करण्याच्या कामी याचा हिंदुस्थानात फार मोठ्या प्रमाणात उपयोग होतो. शिवाय कागद तयार करण्याच्या कामी व आतपसर्जाच्या काही प्रकारात भार नत्रिताऐवजी स्वस्त पदार्थ म्हणून हे उपयोगात आणतात.

खट व खाचे क्षार.—यासंघर्षी माहिती चुना या लेखांत आहे.

खात (न्यूमिडिअम)—खात प्राग्निद हे प्राग्निद स्थितीत निसर्गतः सापडत नाही. पण कथित किंवा गंधकित भाजून ते तयार करता येते. खातगंधकित हे हिंदुस्थानात दोन ठिकाणी सापडते—सिंधमधील किर्यार येथील चुनखडीत व मिठाच्या झोंगरातील सुरदागच्या तांब्यामातीत. युरोप-मधील साखर शुद्ध करण्याच्या कामी पुन्याच्या ऐवजी या कथिताचा उपयोग करीत असत. परंतु हिंदुस्थानात ही यात परदेशातून आलेल्या नम्रिताच्या रूपातच विजोपकरून परिवित असून आतपसर्जातील लाल रंगाच्या उजवाट करण्याकरिता तिचा उपयोग करतात (वॅट. क. प्रो. ए. नि)

अल्फहल (अल्फोहॉल) संज्ञाः—अल्फोहॉल म्हणजे मद्यार्क. हा शब्द अरबी भाषेतील "अल = तां आणि कोहल = धुव्यास लावण्याची पुड, या दोन शब्दापासून झाला आहे. पुष्कळ शतकेपर्यंत अल्फोहॉल हा शब्द अगदी बारीक पुड या अर्थी वापरला जात असे. परंतु सध्या आणि लिबेडिअस यांनी या शब्दाचा उपयोग कोणताहि बारीक पुड या अर्थी केला असून 'लिबेडिअस' यांनी "अंज" (अॅन्जिनी) पासून तयार केलेला "अल्फोहॉल" असे स्पष्ट म्हटले आहे. तरी पॅरासेल्सस यांनी "अल्फोहॉल" शब्दाचा उपयोग वापमावी (उद्भूत जाणारा—व्हॅल्टाईल) पदार्थ या

अर्थीहि या लेखात केला आहे या "वापमावी" पदार्थाचा अर्थयोध करणारा दुसरी नावे प्राचीन रसायन शास्त्रज्ञास माहीत होती जसे— "एलिमेंस ऑफ लाइफ" (अमृत) हा शब्द युरोपात १३-१४ व्या शतकात या अर्थी प्रचारात होता. आगेवून व्हिलेगोन्स यांनी प्रथम पातन विधीने (डिस्टिलेशनने) तयार केलेल्या दाहला हा शब्द वापरला. हा सध्या रसायनशास्त्रात आल्कोहॉल हा शब्द वर्गवाचक म्हणून वापरला जातो परंतु व्यवहारात तो त्या वर्गातील इथिल अल्कोहॉल म्हणून जे द्रव्य त्यासाठीच योजितात. आम्ही मराठीत अल्कोहॉलसदृश अल्फहल ही संज्ञा केवळ वर्गवाचक ठेविली असून त्या वर्गातील इथिल अल्कोहॉल या द्रव्यासाठी मद्यार्क हा साधा शब्द पसंत केला आहे. अल्फहल या मराठी शब्दाची ध्युतापि पुढे दित्या प्रमाणे लावता येते.

"अल्फ" हा धर्म असून "हल" म्हणजे मद्य या पासून अल्फहल शब्द बनून त्या वस्तु "अल्फहल" हा शब्द अलघतम असणारा मद्य या अर्थी वर्गवाचक होतो.

सामान्य स्व रूप— "अल्फहल" या शब्दाचे पुष्कळ सौंदर्य पदार्थांचा योध होतो या सर्व पदार्थांत बाष्पस्वरूपात साम्य पाहिले तर क्वचितच असते परंतु त्या सर्व पदार्थांत एक साम्य आहे हे सर्व पदार्थ "उत्कर्ष" (हायड्रोकार्बन) याच्या घटनेतील एक किंवा अधिक "उत्कर्ष"चे परमाणू निःसार्य होऊन त्याऐवजी "उत्प्राग्निज" "प्रउ" या सधाचे तितकेच आणू येऊन झालेले आहेत; यामुळे त्यांची घटना सारखीच आहे. या अल्फहलाची मूलना धातूच्या उत्प्राग्निदाशी करता येईल. उत्प्राग्निदाप्रमाणे अल्फहलात एक किंवा अधिक उत्प्राग्निज संघ आहेत म्हणून ते तत्सुल्य आहेत असे नव्हे तर अल्फहल अम्लार्क संयुक्त होऊन धातूच्या उत्प्राग्निदाप्रमाणे क्षार बनतात व पाणीहि तयार होते. हे साम्य खाली दिलेली दोन समीकरणे पाहिली असता ताबडतोब घ्यानात येईलः—

इथिल अल्फहल + गंधकाम्ल = इथिलगंधकित पाणी
 क. उत्प्रउ + उत्प्रग. = क. उत्प्रग. + उत्प्र
 सिंधु उत्प्राग्निद + गंधकाम्ल = सिंधुगंधकित पाणी
 प्रउ + उत्प्रग. = प्रउ ग. + उत्प्र

धातु त्रिमूल्य (ज्या व्हॅलेंट) असला म्हणजे त्याच्या उत्प्राग्निदात दोन उत्प्राग्निज संघ (प्रउ) असतात, धातु त्रिमूल्य असला म्हणजे तत्सम्य उत्प्राग्निदात तीन उत्प्राग्निज संघ असतात. त्याचप्रमाणे उत्कर्ष मूलक जर द्विमूल्य किंवा त्रिमूल्य असला तर त्यापासून तयार होणाऱ्या अल्फहलात दोन किंवा तीन उत्प्राग्निज संघ (प्रउ) अनुक्रमे असतात उदाहरणार्थ क. उत्प्र (प्रउ) आणि क. उत्प्र (प्रउ).

वर्गीकरण—अल्फहलाचे वर्गीकरण आपणास दोन रीतींनी करता येण्यासारखे आहे. एक, अल्फहलातील उत्प्राग्निज संघाच्या संख्येवरून, किंवा दुसरे उत्प्राग्निज संघ

अल्कहल तयार करण्याच्या साधारण रीती तो.—

(१) क्षारभावा (अल्कलचा) एक परमाणु असलेल्या उत्क्रांतांच्या संयुक्त पदार्थापासून रसातील क्षारभावाच्या जागी उत्प्राणिल (उग्र) नेऊन अल्कहल करता येतात. क्षारज संयुक्त पदार्थांम—मुख्यत्वे अग्निदास—(आयोडाईड्स) दुसऱ्या पाण्याबरोबर १००° तापयेंत उष्ण करून किंवा स्थावर रुपाचें आर्द्र प्राणिद यांचे (यांचे उत्प्राणिदाप्रमाणे क्रिया होते) कार्य करून अगर त्यास शिशाचें प्राणिद व पाणी याबरोबर कडवून ही अल्कहाबदल करता येते.

$$क.उ.द + उ.प्र = क.उ.उग्र + उ.द$$

$$क.उ.द + उ.प्र = क.उ.उग्र + उ.द$$

क्षारज संयुक्त पदार्थास पालाश किंवा सिंधुदासनेता (ऑक्सिडेट) बरोबर उष्ण करून त्याचें रूपांतर दार्वम्ल ईस्टर (सॅट्रिम अम्ल व अल्कहल यांचा संयुक्त पदार्थ) मध्ये करावें आणि नंतर त्यास पालाश उत्प्राणिदाबरोबर कडवून अल्कहल करणें सोयीचें असतें.

इथिलस्नेमिद पालाशदार्जित इथिलदार्जिक ईस्टरपालास्त.

$$क.उ.स्त + क.उ.प्र पात्र = क.उ.प्र.क.उ.प्र + पास्त$$

$$क.उ.प्र.क.उ.प्र + पाउग्र = क.उ.उग्र + क.उ.प्र.पात्र$$

(२) गंधकाम्लाच्या अम्ल ईस्टरास पाण्याबरोबर कडवून त्याचें पृथक्करण केलें म्हणजे अल्कहल व गंधकाम्ल बनतात.

$$क.उ.उग्रप्र + उ.प्र = क.उ.उग्र + उ.ग्रप्र$$

(३) प्रायोविजिद व कितनें यावर उपगत उष्माचें कार्य केव्हायने पहिल्यापासून प्राथमिक अल्कहल व दुसऱ्यापासून द्वितीयक अल्कहल बनतात. सिंधुपारद मिथ्रण व जल-मिश्रित गंधकाम्ल किंवा दार्वम्ल यापासून उच्च उत्पन्न करावा. परंतु लोहाचा यारीक चुरा व दार्वम्ल किंवा जस्ताचा चुरा व स्लेथियल दार्वम्ल घेणे फार चांगलें. यात प्रथम दार्वम्ल ईस्टरें बनतात.

$$\text{प्रोपिल प्रायोविजिद उच्च प्राथमिक प्रोपिल अल्कहल}$$

$$क.उ.क.उ.क.उ.प्र + उ. = क.उ.क.उ.क.उ.उग्र$$

$$क.उ. > क.प्र + उ. = क.उ. > क.उ. उ.प्र$$

(४) जस्ताचा मिथिद (मिथाइड) किंवा इथिद (इथाइड) (२ अणु) यास बर्फानें शीत करून त्यात अम्ल हरिद (१ अणु) घेंव घेंव मिळवून तें मिथ्रण तसेंच शीत अवस्थेंत त्यास स्फटिकरूप येईपर्यंत काढीं तास ठेविलें आणि नंतर त्यास साधारण उष्णमानावर दोन तीन दिवस ठेवून त्याचें बर्फासारख्या थंडपाण्यानें पृथग्भवन केलें म्हणजे तृतीयक अल्कहल बनतो. पाणी याहून लवकर मिळविल्यास कितनं बनतें. एकंदर रसायनकार्ये तीन पायऱ्यांनीं घडतें. प्रथम जस्ताच्या संयुक्त पदार्थाच्या एक अणूचें कार्य घडतें.

$$[१] क.उ.क. < \frac{प्र}{ह} + ज(क.उ.) = क.उ.क. \left\{ \begin{array}{l} क.उ. \\ प्र.ज.क.उ. \\ ह. \end{array} \right.$$

परील क्रियेनें जो संयुक्त पदार्थ बनतो त्यावर जस्ताच्या संयुक्त पदार्थाच्या दुसऱ्या अणूचें कार्य घडून एक स्फटिक-रूप पदार्थ बनतो. परंतु याचें लागलेच पाण्यानें पृथग्भवन होऊन अस्थिर उत्पन्न होतो. तथापि बराच वेळ तसेंच राहिल्यास पुढील रसायन क्रिया घडते:—

$$[२] क.उ.क. \left\{ \begin{array}{l} क.उ. \\ प्र.ज.क.उ. + ज(क.उ.) \\ ह. \end{array} \right.$$

$$क.उ.क. \left\{ \begin{array}{l} क.उ. \\ प्र.ज.क.उ. + ज. \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} ह \\ क.उ. \end{array} \right.$$

आता पाण्याचें कार्य होऊं दिल्यास पहिल्या पदार्थापासून तृतीयक अल्कहल बनतो:—

$$क.उ.क. \left\{ \begin{array}{l} क.उ. \\ प्र.ज.क.उ. + उ.प्र = क.उ.क. \left\{ \begin{array}{l} क.उ. \\ उ.प्र + ज.प्र + क.उ. \\ क.उ. \end{array} \right.$$

सा मांन्य धर्म—अल्कहल वर्गाचा सर्वसाधारण धर्म म्हणजे ते उदासीन संयुक्त पदार्थ आहेत. तथापि त्यात थोडासा अनाम्ल (बेसिक) धर्म असतो. त्याचें अनाम्लार्था साम्य आहे ते हे की त्याचें अनाम्लाप्रमाणेच अम्लार्था संयोग पावून क्षारात रुपांतर होतें व पाणी बनतें. पण उदासीनत्वाच्या बाबतीत त्याचें पाण्याशीहि साम्य आहे. पाण्याप्रमाणेच त्याच्यावरहि सिंधु व पालाश या धातूंची क्रिया होतें व उत्प्राणिल रसातील उष्माच्या जागी धातूचा परमाणु येऊन अल्कहलितें (अल्कोहॉलिटस) म्हणून क्षार बनतात इतकेच नव्हे तर पाण्याप्रमाणेच हेडि काही क्षारांचे घटकद्रव्य म्हणून असतात. त्याचें प्राणिलीकरण (ऑक्सिडेशन) सहज होऊन रसातील उच्च असंयुक्त होतो व या असंयुक्त क्षालेच्या उष्माच्या जागी प्राणाची सममूल्य संख्या कधी कधी निविष्ट होते किंवा कधी कधी होत नाही. अशा प्राणिलीकरणापासून जे पदार्थ तयार होतात ते प्रायोविजिदें (ऑलिक्वाइड) किंवा कितनें किंवा अम्लें इत्यादि प्राणिलीकरणाच्या स्वरूपाप्रमाणें असतात.

अल्कहलाच्या भौतिक धर्मांत अणुगुह्यताप्रमाणें चढता क्रम असतो. यांचे कडव्याचे बिंदू (उत्कथनांक) अणुगुह्यताप्रमाणें वाढतात. प्रत्येक कडू वाढीला हा बिंदु सुमारे १० शनी नियमानें वाढतो. तीच सरल सारणी (इंपिरिकल फॉर्म्युलाम्ह) तितकेच कधीदे परमाणु असलेल्या प्राथमिक, द्वितीयक व तृतीयक अल्कहलांपैकी प्राथमिकाचा सर्वांत जास्त व तृतीयकाचा सर्वांत कमी (उत्कथनांक) असतो, व ही गौष्ठ भित्ती समप्रमाणांत जास्त वाढते तितका हा अंक कमी होतो. या नियमास धरूनच आहे.

अल्कोनेट—अल्कोनेट या नावाची वनस्पति आहे. ही दक्षिण फ्रांसमध्ये व लिग्वाटच्या किनाऱ्यावर होते. ही वनस्पति बोरोनिनासि वर्गातली असून तिची बरीच नावे आहेत ती येथे प्रमाणे:—अल्कोना किंवा अंबुगा डिकटोरिया, ही वनस्पति आश्यातील नावे आहेत; लौकिक नावे ऑरबानेट, बायस मुस्तास, स्पॅनिश मुस्तास, किंवा कॅम्बेडॉरचा मुस्तास अशी पाश्चात्य नावे आहेत. या वनस्पतीच्या मुळावात एक उत्तम आल रंग असतो. या रंगाचा उपयोग निरनिराळे द्रव (अर्क), तेलें, मयें, कुकुरें (रोगणें) यात करतात; येण, पोमेटम, सुगंधीद्रव्ये व मद्योगनीसारख्या लाकडी सामानांला लावण्याची तेलें यात विशेषतः अल्कोनेट रंगासाठी वापरतात. अल्कोनेट हा शब्द स्पॅनिश शब्दांना या शब्दाचे लघ्वार्थ याच रूप आहे. आबी अल-हेमा, = हेमा. असा घुस्वस्तिदशक शब्द असून इजिप्शियन शिब्डेट किंवा लोसोनिया इटरमिस असे याम म्हणत त. कॉनटॅटिनोपल येथील अल्कोनेटचा रंग टिकाऊ नसला तरी जाम्त खुद्द न दिसतो [ए. जि. लुई-मटी. मॅडिका मॅक्रुडार्ड-डिफनरी ऑफ कामस]

अल्कोदारा—हे प्रासिद्ध लहानसे बंदर मॅरानहाय संस्थानात, साब मारकोसच्या उपसागराच्या पश्चिम तीरावर मॅरानहाय सागरापासून अलमागोने सोळा मैल आहे. येथे बागलें बंदर आहे, येथे उत्तम कापूस व तांदूळ पिकतात व जहाजांतून बाहेर रवाना होतात.

अल्कोदें—रासायन शास्त्रात अल्कोद (अल्कोहल) ही संज्ञा प्रथम कोणत्याहि सेंद्रिय अनाम्लाच्या लावण्यात येत असे. ही सेंद्रिय अनाम्लें (येसेस) नयनम्य (नाय-ट्रोजिनस) असून अल्कोद संयुक्त होऊन धाररूप होतात. परंतु साप्रत अल्कोद या शब्दाचा अर्थ यापेक्षा अर्थादित करण्यात आला आहे. ही अल्कोद शब्दाने वनस्पतिजन्य अनाम्लाचा बोध होऊन खाण्या अंगी काही तरी अद्भुत विपारी धर्म असल्याचा बोध होतो. ही अनाम्लें बहुत ढळून व सुखयत्नेकरून द्विदल वनस्पती (डायकोटिल रेडनूस) मध्येच आढळतात. ही अनाम्लें १) वनस्पतीत प्रायः रेवसाम्ल (मॅलिक ॲसिड), बॅंबोरास्ल (सायट्रिक-ॲसिड) आसाम्ल (टार्टरिक ॲसिड) अथवा अशाच प्रकारच्या वानस्पत्य अम्लाशी संयुक्त झालेली असतात याचें निष्कासन (एक्स्ट्रॅक्शन) करण्याकरिता इट वनस्पतीचा माग पातळ अम्लाने दोषण करून जे गळण येते त्या गळणीतून (फिल्ट्रेट) अनाम्लाचा निपात, पालाच, मिथु, खट किंवा मग योच्या प्राणिद्वाने करतात. या शीतले अनाम्ल-अल्कोदचे मिश्रण तयार होतें. या मिश्रणांतून अल्कोद पृथक् करण्याकरिता बारबार आंशिक (फ्रॅक्शनल) रेफ्रिजिनेशन करावे लागते किंवा रसातील घटककां काही यमोक्षा पावसा घेऊन ती पृथक् करावी लागतात.

अल्कोदाची घटना फॉर विकट असल्याने त्याचे रासायनिक वर्गीकरण करणे अवघड आहे. त्यातून पृथक् अल्कोदाची घटना अद्याप अज्ञात आहे.

प्रत्येक अल्कोदाचे जरी निरनिराळे धर्म आहेत तरी त्यात सर्वसाधारण असे काही धर्म आढळून येतात; दृग्गुणसदृश (ऑप्टिकली) अल्कोदें ही कार्यकारक (ॲक्टिव्ह) असतात व बहुतकरून ती द्रवस्थितीत (सो-ल्युशन) वागतात (केन्ट्रोटेरी) असतात. बलकिंद किंवा बलकिन (प्रोटोडस व प्रीडोस) पदार्थांशी संयुक्त होऊन ज्या क्रियाकारकांच (रीएजंट्स) अविद्राव्य निपात होतात त्या बहुतेक क्रियाकारकांशी ही अल्कोदें संयुक्त होऊन अविद्राव्य निपातरूप पावतात. जसे:—तनाम्ल (टॅनिक-ॲसिड), स्फुर मोलदाम्ल (सुल्युगमास्ल) आणि पालाच सूत (पारद) अदिद इ. अल्कोदाचा अद्भुताने छद्म अल्कोटिक (अमॉर्फस) रूप पिंगट निपात होतो. सर्व अल्कोदास अल्कधर्म असतो व बहुतेक सर्वांची द्रवि वट्ट (विटर) असते. तसेच सर्व अल्कोदें विपारी धर्माची असतात. एक दोन अल्कोदें (तमासिंग = निकोटिन व कोनाइन) रसरूप (लिक्विड) आहेत परंतु याकी बहुतेक स्फटिकरूप व घनरूप असतात. ही पाण्यात अविद्राव्य असतात परंतु बहुतेक सेंद्रिय द्रवकात विद्रुत होतात जसे:—इथिल अल्कोहल (एथिल आल्कोहल), अमिल अल्कोहल, इथ (इथर), हरपुस्तिक (क्लोरोफॉर्म) इत्यादि. अल्कोदाचे मुख्यत्वे हरिद आणि नयित हे द्वार पाण्यात अतिविद्राव्य असतात. या द्वारातील अल्कोदाचा निपात अल्कोदच्या योगानें होतो. अल्कोदाचे शक्तिन हरिद (शक्तिनम झोरा-इव) हे द्वार पीतवर्णी स्फटिकरूप आणि अविद्राव्य पदार्थ असतात. बहुतेक अल्कोदें त्रिअनाम्लक (ट्रिअरी बेसिस) असून ती उरकर्विल आदिदाशी (आल्किल आयोडाइड्स) संयुक्त होऊन कोष्ट संयुक्त पदार्थ (ॲलॉटिड कॉपाउन्ड्स) होतात. साधारणतः अल्कोदें वनस्पतीमध्ये वर सांगितलेल्या अम्लविवाध प्रत्येक अल्कोदें हे एका विशिष्ट अम्लाशी संयुक्त असतें असे:—मिथोनाच्या सारणीतील अल्कोदें ही फुनीनाम्लाशी (फिलिफ ॲसिड) संयुक्त असतात, बसनामात (अक्वीनाइट) अल्कोदें वसनामाम्ला (ॲक्विनाइटिक ॲसिड) ही संयुक्त असतात. वनस्पतीत अल्कोदांचे द्वार हे जेव्हा बलकिंद (प्रोटोहल), तनाम्ल (टॅनिक ॲसिड) राख (रेसिन) मुगंधी तेलें आणि दुसरे वनस्पतिजन्य पदार्थ यांच्या सादचर्चात असतात. यामुळे अल्कोदाचे निष्कासन करतेंवेळी याचा विचार करावा लागतो.

प्रत्येक अल्कोदाचे निष्कासन करण्याची एक विशिष्ट रीत असते. कौफोर्माकामीत सांगण्याच्या अल्कोदाचे प्रमाण मूळ शब्दाने दिली आहे, ते फार वाढाभूषण व माग अशा रीतीने टरविले गेले. तरी अल्कोदें १,१५५२२ इ.पे

सामान्य स्वरूप खात्री दिल्या संक्षिप्त वर्णनावरून ध्यानी येईल

अल्कोदाचे निष्कासन करण्याची सर्वसाधारण रीत — अल्कोदपुष्प द्वय भागले बारीक वाटून ते पाण्यात भिजत ठेवावे. यामुळे अल्कोदाचे द्वार पाण्यात विद्रुत होतात. या जलद्रवात अल्क किंवा विरवलेला चुना घालून अल्कोदाच्या निपात करावा अल्कोद जर कोनाइन अल्कोदा-प्रमाणे वाष्पभावा (व्हालटाईल) असले तर ते बाष्पदिक पद्धतीने (स्टीमडिस्टिलेशन) पातन करून निराळे करावे अल्कोद वाष्पभावी नमल्यात त्याचे निष्कासन इथ (इथर) हरपुतिक, अमिल, अल्कहल इत्यादि सारख्या वाष्पभावी (व्हालटाईल) द्रावकांने करावे किंवा आलेला अल्कोद निपात गाळून घ्यावा वाष्पभावी द्रावकाचा उपयोग केला असल्यास त्याचे पातन करून तो निराळा करावा किंवा त्यात साम्य अम्ल घालून हलवावे म्हणजे द्वार रूपाने अल्कोद त्यात विद्रुत होते अल्कोदाच्या निपातावरदि याप्रमाणे अम्लाचा किया करावी नंतर या अल्कोदक्षाराचे स्फटिकीकरण करावे वाह्यताम्य एकच अल्कोद फार क्वचित असते, बहुतांश अनेक अल्कोदे एकाच वनस्पतीत असतात आणि रासायनिक धर्मात त्यांचे साम्य असल्याने ही निरनिराळी करणे फार कठिण असते तरी प्रत्येक अल्कोद पृथक् व शुद्ध स्थितीत काढण्याची आयुपयामा रीत दिली आहे यायोगे प्रयोग करणाऱ्याची बारीक अडचण दूर होईल

(१) वाष्पभावी (व्हालटाईल) अल्कोदाचे बाष्पोदे-काने पातन केले म्हणजे ती पातात (डिस्टिलेटमध्ये) येतात हे बाष्पोद्रेकपातन उच्च (हायड्रोजन) वातावरणात करावे आलेल्या पाताचे निर्गुणकरण (म्युल्यब्ले-शन) काटम्लाने (ऑक्सालिक सॅसिड) करावे व त्यास मादकाश जलतापावर वाष्पभावना (इन्फ्लेरेट) घावा, नंतर हे काष्ठित, अल्कहलत विद्रुत करून गाळून घ्यावे व गळणास (फिल्ट्रेट) पुन वाष्पभावना घावी शेप पाण्यात विद्रुत करून त्यात सिंधु उज्जिताचा द्रव घालून हलवून त्याचे इथाने (इथर) निष्कासन करावे व इथान द्रवात वाष्प-भावना देऊन तो उडवून टाकावा म्हणजे शुद्ध अल्कोद येते

(२) ही अल्कोदे वाष्पभावी नाहीत म्हणजे बाष्पोद्रेकाने (स्टीम डिस्टिलेशन) ज्याचे पातन होत नाही, ती शुद्ध स्थितीत पथक् करण्याची रीत — या अल्कोदांचे तान वर्ग आहेत, ते (अ) या अवाष्प-भावी अल्कोदाच्या द्वारद्रवात सिंधु उज्जिताने निपात (प्रेसिपिटेट) येतो, परंतु तो निपात सिंधु उज्जिताच्या अति-रेक (एक्सेस) त विद्रुत होतो — या वर्गीतील अफिनिन (मॅरफाइन) आणि कोकिन (कोकाइन) ही अल्कोदे आहेत (आ) अवाष्पभावी अल्कोदाच्या द्रवात सिंधु उज्जिताने निपात येतो, परंतु तो कियाकारका (रीएजंट)च्या

अतिरेकात विद्रुत होत नाही. सिंधु उज्जिताशिवाय सिंधु द्विर्घटितान अम्ल द्रवात घुट्टा सांठा येता या वर्गीतील (१) कुनिन (क्विनाइन) सिंक्विनिन (सिकोनाइन) आणि नरकुतिन (नारकोटाइन) ही अल्कोदे आहेत (२) अवा-ष्पभावी अल्कोदांच्या द्रवात सिंधु उज्जिताने निपात येतो, तो त्याच्या अतिरेकात विद्रुत होत नाही, परंतु अम्ल द्रवात सिंधु द्विर्घटिताने निपात येत नाही या वर्गीतील (१) कुचलिन (स्क्राइन), (२) उपकुचलिन (सुसाइन) आणि (३) धतुरिन (अंट्रोपाइन) ही अल्कोदे आहेत

(३) अफेनिन व कोकन ही पृथक् करण्याकरिता त्याच्या द्वाराचा अम्लद्रव अम्ल (अमोनिया) च्या योगाने किंचित अल्क करावा त्यात पापाण इथास (पेट्रोलियम ईथर) घालून हलवावे म्हणजे त्यात कोकिन विद्रुत होतें, परंतु अफेनिन विद्रुत होत नाही पापाण इथास वाष्पभावना (जलतापावर) दिली म्हणजे कोकिन शुद्ध स्थितीत निघते

(४) कुनिन सिंक्विनिन व नरकुतिन यांच्या मिश्रणातून ती निराळी करण्याकरिता त्यांच्या अम्लद्रवात हरपुतिक (क्लोरोफॉर्म) घालावा म्हणजे त्यात नरकुतिन विद्रुत होऊन हरपुतिकचा निराळा थर वर येईल व कुनिन व सिंक्विनिन अम्लद्रवात विद्रुत राहतील. हरपुतिकचा थर काढून तो जलतापावर वाष्पभावन देऊन उडवावा म्हणजे नरकुतिनची शुध पावरी मुळटी निघते

हरपुतिकच्या राखील अम्लद्रवात अम्लद्रव घालून अल्क करावा व त्यात होकडा १-२ प्रमाणात अल्कहल मिश्र केलेला द्रव घालून हलवावा या द्रवात कुनिन विद्रुत होईल, तो वाष्पभावनेने उडविला म्हणजे कुनिन निघून येईल द्रवात निपात घालेले सिंक्विनिन गाळून धुवून निराळे करावे

(५) कुचलिन, उपकुचलिन आणि धतुरिन पृथक् करण्याकरिता या अल्कोदाचा निपात निजच अल्कहलाने निष्कासित करावा म्हणजे त्यात उपकुचलिन आणि धतुरिन विद्रुत होतात या बारी अल्कहल निर्मल असून थड असावा. यात कुचलिन अविद्राव्य असल्याने ते गाळून निराळे करावे उपकुचलिन आणि धतुरिन निराळे करण्याकरिता त्याच्या अल्कद्रवाचे विस्कासन पापाणद्रवाने करावे म्हणजे त्यात उपकुचलिन विद्रुत होई, पण धतुरिन विद्रुत होत नाही पापाणद्रवाचा थर निराळा करून तो वाष्पभावनेने उडविला म्हणजे उपकुचलिन निघून येईल या पापाण द्रवाच्या थराखालील द्रवात धतुरिन असल्यास त्यात इथ (इथर) घालून मिश्रण हलवावे म्हणजे धतुरिन द्रवात विद्रुत होईल हा इथद्रव वाष्पभावनेने जलतापावर उड-विला म्हणजे धतुरिन निघून येते

कुचलिन, उपकुचलिन ही दोन नेहमी एकत्र असतात या दोनच अल्कोदांचे मिश्रण अस-यास त्याचे पूर्ण शुध्क व निर्मल मिश्रण चिनीमातीच्या बरतीत घेऊन (पोपॅलेनडिब) त्यावर हत्वा (क्लोरीन) घुणुन जलद्रव घालावा म्हणजे

त्यास उपकुचलिन विदुत होऊन ह्रस्व रक्तवर्ण होईल आणि कुचलिन अविकृत स्थितीत राहील.

अल्कोदाना उपयोग अनेक तन्हेच्या औषधात होतो. हा औषधांशाखाचा भाग असल्याने व प्रत्येक अल्कोदाचे औषधीय गुणधर्म मिश्र असल्यामुळे त्याचे विवेचन येथे केले नाही.

[मिडल-दि विडिगिटेल अल्कोलॉइडस (न्यूयॉर्क १९०४). वॉट-कमांसपल प्राइमर्स. ए. वि. मेक्कुझाक—डिक्शनरी ऑफ फोर्म, पोर्पो-हिस्टरी ऑफ केमिस्ट्री, मिलर-वेमिस्ट्री पृ. १-२, मोडक-रसायनशास्त्र].

अल्जीरिया—(आफ्रिका)आफ्रिकेच्या उत्तरेस असलेली एक फ्रेंच वसाहत.

सी भा.—उत्तरेस भूमध्यसमुद्र; पश्चिमेस मारोको; दक्षिणेस साहारा; व पूर्वेस ट्युनिसिया. पूर्वेपश्चिम लांबी ६५० मैल व उत्तरद. रुंदी ३२०—३८० मैल क्षेत्रफळ १८४७४० मैल. याचे राजकीयदृष्ट्या तीन विभाग केलेले आहेत. (१) पश्चिमेस, ओरान (२) पूर्वेस, फास्टराइन व (३) मध्ये अल्जीरिया.

भूपृष्ठ वर्णन, किनारा.—अल्जीरियाच्या किनारा रुत व रोंगट आहे. पश्चिमेच्या अर्धोमार्गी किनाऱ्यावर टेक्याचा एक तटच बनलेला आहे. व जेथे जेथे अंतः प्रवाहांनी यात खिडारें पावली आहेत, तेथे तेथे सपाट वाळवंट असतें. डेलम व किलिग्विल या दोन गावामधून किनाऱ्यावर जणू काय समुद्रातूनच पर्वत निघाले आहेत असे वाटतें. किलिग्विलच्या पूर्वेस हे पर्वत किनाऱ्यावर नमुन अंतःप्रदेशात हटलेले दिसतात. फक्त योना व चाकॉले या दोन बंदरांमध्ये समुद्रकाठचा भाग सरल व वाळुनाम आहे. फाकीया टिकणी तटासारखे रोंगर आहेत. या किनाऱ्यावर अल्जीरिया नावाचा उपसागर असून थरांच आघातें आहेत. त्यापैकी मुख्य पश्चिमेकडून पूर्वेकडे (१) ओरान, (२) आरद, (३) बोनी, (४) स्टोरा, (५) बोना ही होत. किनारा इतका जरी मोठा व लांबीचा आहे तरी म्हणण्यासारखी खागळी बंदरे फार थोडी आहेत. फार प्राचीन काळापासून येथे चांचे लोक रहात असत. उन्हाळ्यात पूर्वेकडच्या बाऱ्याबरोबर दाट धुकें येऊन ते किनाऱ्यावर पसरलेले असतें व हिवाळ्यात उत्तरेकडचे वारे या किनाऱ्यावर जोराने आदळतात.

किनाऱ्याच्या दक्षिणेकडच्या प्रदेशाचे स्वाभाविकदृष्ट्या तीन विभाग होतात. किनाऱ्यालगतचा व त्याच्याशी समांतर असलेला डोंगराळ प्रदेश. यात प्रवाहांनी फार खोल घोंदलेले भाग दिसतात व किशेक टिकणी सुभीक सतल भागही आहेत. या डोंगराळ प्रदेशास अरबी भाषेत 'रेल' असे नांव आहे. याच्या पलीकडे साधारण १००० फूट उंचीचे पठार आहे. हे पठार आहे व किशेक टिकणी ह्यात सगल्या पाण्याची खरोब आहे. यापलीकडे व पाण्या दक्षिणेस मोठा अटलस नावाचा पर्वत व या

पर्वताच्या पलीकडे साहाराच्या वाळवंटाचा प्रदेश आहे.

वर्णन.—अल्जीरियाचे भौद्वयगत वर्णन करावयाचे म्हणजे किनाऱ्यापलीकडे त्याच्याशी समांतर असलेला डोंगराळ प्रदेश; यात छोट्या अटलस पर्वताच्या रागा आहेत. या रागाच्या पलीकडे एक उंच पठार; व त्याच्या दक्षिणेस महान अटलस हा पर्वत म्हणजे साहाराची उत्तरेची अर्थात अल्जीरियाच्या बाजूची सीमा होय

पर्वत.—या देशात अटलस पर्वताच्या रागा पसरल्या आहेत, असे वर सांगितलेच आहे. या रागांचे दोन विभाग केलेले आहेत. मोठा अटलस हा साहाराच्या उत्तर सीमेवर आहे; याचे शेलिया हे सर्वांत उंच शिखर ७६११ फूट उंच आहे छोट्या अटलसच्या रागा पूर्वे-पश्चिम दिशेने किनाऱ्याशी समांतर पसरल्या आहेत या रागाची उंची ३७०० ते ५५०० फूट आहे.

नद्या.—अल्जीरियाच्या प्रदेशात पुष्कळ नद्या आहेत पण त्याच्या प्रवाहाची लांबी फार थोडी आहे. त्याचा उगम किनाऱ्यालगतच्या पर्वतात होऊन त्याचा प्रवाह खडकातून गेला आहे पावसाळ्यात या नद्यामुळे दलणवळणास बराच अडथळा होतो. शेलीफ ही मुख्य नदी आहे, तिचा उगम मांझ्या अटलसमध्ये होऊन ती लहान अटलसच्या रांगेतून वहात जाऊन भूमध्यसमुद्रास मिळते.

सरोवरे.—अल्जीरियात खान्या पाण्याची सरोवरे व दलदलीच्या जागा फार आहेत. उत्तरेस किनाऱ्यालगत असलेली—फेहरा वान जवळ, सेवक्षा व एलमेह्ला—आरनच्या दक्षिणेस पठारात—पश्चिमेस पश्चिम शाट, दक्षिणेस, शाट-एल जेरिड; व शाट मेजरिर. ऊन पाण्याचे सरोवरे येथे पुष्कळ आहेत. ह्यात औषधी पुण्याचा क्षार असतो शुबेलमाजवळ राबोत आध्वेकारक लामा झरा आहे. यास दोन बाजूंनी पाणी येतें व उषा टिकणी ह्या प्रवाहाचा संगम होतो, तेथे राक्षसी शेंदू, पाण्यातील गुला गावून तयार झालेले आहेत. या सरोवरातील पाणी नेहमी उबळत असते. या शेंदूविषयी फार मनोरंजक दंतकथा प्रसिद्ध आहे. एका अरबाने आपली बहीण फार सुंदर होती म्हणून तिच्याशीच त्याने लग्न लाविले. लग्न झाले अर्थात, ईश्वरी कोपांमुळे जमिनीतून आपणार्थी पाणी येऊन माथ्या अंगावर पडले व तो अरब व त्याची बहीण यांचे दगडात रुपांतर झाले.

हवा मा. न.—एकंदरीत येथील हवा उष्ण आहे. निरनिराळ्या अशी उष्णतामान, देशमानाप्रमाणे बदलत जाते. किनाऱ्यावरच्या मामाची हवा सौम्य असते. जानेवारी महिन्यांत थेंदी फार असते. पठारांत व उंच डोंगराळ मुळखात हिवाळा फार कडक असतो. डिसेंबरपासून मार्चपर्यंत फार पाऊन पडतो. जुलै, ऑगस्ट व सप्टेंबर महिन्यांत उन्हाळा फार लागतो. ने ने सप्टेंबरपर्यंत मधून

मधूरा सिराको नावाचे उष्ण नारे वाहतात हवेंत मिळडे तिकडे वाळू एमरलेली असते दलदलीचा भाग मोडून एकदरीत येथला हवा निरोगी आहे, असे म्हणण्यास काही हरकत नाही दलदलीचा भाग सुजवून पाणी काढण्याचे काम मुरू आहे

प्राणी — या प्रदेशामध्ये असलेले प्राणी (१) हिंस्र-तरस, रानडुहर, कोरडे (सिंधू पूर्वा होते पण आता आढळत नाहीत), (२) पाळीर—मेढ्या, डेंद, घोडे, तेंबर, (३) इतर—माकडे व तावूस हरिण, (४) पक्षी—मिभाड, क्रोच गड, राहाम्य, घुबड, इ पक्षी आहेत, साप, विंचु कासव होई बरेच आढळतात, टोळाचा उपद्रवही आहे

वनस्पती — दक्षिण युरोपातल बहुतेक झाडे येथे आहेत, उदा० ओरु, पाईन फर, एलम, ठेंस, अलिव्ह व घुचाची झाडे फळफळावळ—अजीर, द्राक्षे, नारळ इ

लोक — १९११ च्या खानेसुमारीवरून पाहता एवढे लोकसंख्या ५४९९५६९ असून तीपैकी ५६८५७२ प्रच ११४४७९ स्पॅनियर्ड व ३६९६९ इटालियन हेत ही संख्या पोरस्य, पाथिमास व आफ्रिकन लोक मिळून झालेली आहे पाथिमास लोकात फ्रेंच, स्पॅनिश, इटालियन ज्यू व थोडे बहुत इम्रज व जर्मन, याचा समावेश होतो. उल्लेखा सदराखाली (१) बर्बर, (२) मूर—हे दुसऱ्या जातीच्या निधनाने झाले आहेत, (३) अरब, (४) मुलाम म्हणून आग्नेयेले निग्रो, (५) मासेबाईट—ही एक बर्बर लोकांचीच पोटजात आहे व (६) तावरग—ही देखील बर्बर लोकांची पोटजात आहे, हे येतात पूर्वी तुर्क लोक पुष्कळ होते, पण त्यांना फ्रेंच सरकारने परत स्वदेशी पाठविले

समाप्ती — या प्रांतातील लोकात एखाद्या मनुष्याचा लग्न करण्याचा विचार झाला म्हणजे तो आपली आवडती कुमारीका रहात असेल तथे आपली गुरे हाकीत नेतो तो मुलीच्या आईवापानी पाहिली म्हणजे ते व ती कुमारीका त्या पुढ्यास लग्न करण्याबद्दल आपली सुपी देखावतात. नंतर जातीतील सर्व श्रियास जवणावळ देण्यात येते भोगनोतर वधू वराच्या पोल्यावर बसून स्वास्थ घरी जाते. घराच्या दरवाज्यापाशी ती उरताच तिला एक काठी देतात, ती ती अभिनीत रोंविते व एक मागे म्हणते त्यातील आशय असा की, ज्याप्रमाणे ही काठी अभिनीत पक्की बसली आहे, त्याप्रमाणे मी माझ्या नवऱ्याला पक्की बाघली गेल आहे बळाचा उपयोग केल्यावाचून ही जशी भुईतून बाहेर निघणार नाही, तशीच मीही मरण आल्या-शिवाय नवऱ्याच्या ताब्यातून सुटणार नाही, अथवा त्याच्या माझ्या प्रांतीत अंतर पडणार नाही नंतर नवऱ्याने सांगितलेली कोणतीही गोष्ट करण्यास मी तयार आहे, असे दासविण्याकरिताच की काय ती वधू नवऱ्याची गुरे पाण्यावर येऊन जाते, व त्यास पाणी पाजून आणिल्यावर घरात प्रवेश करते मग

उभयता खाण्यापिण्यात व आनंदीत कालक्रमणा करितात सदरहू लोकात लग्नाचा ठराव मित्रांच्या मध्यस्थाने होतो लग्न ठरले म्हणजे वराकडून वधूकडे नवराणे पाठविण्यात येतात, व तिच्या नातलगाना मेजवाऱ्या दिल्या जातात वर सांगितल्याप्रमाणे लग्नस्थळ आठो-पल्यावर त्या मर्चास वरपक्षाकडून आणली एक जेवणावळ देण्याची चाल आहे ती जेवणावळ झाली, म्हणजे समारंभ मपला (अलोनी—“ लग्नविधि व सोहळे ”)

सुरक्ष्य वा हरें व यदर — राजधानी व सुरक्ष्य बंदर अल्जीरिया हेच होय. याशिवाय ओरान व कॉन्स्टांटाईन ही त्या त्या राष्ट्रीय विभागाची मुख्य शहरे आहेत याशिवाय सुरक्ष्य बंदर—पोना, मॉन्टार्मेनम, फिलिपव्हिल, शेरेडेली घगरे.

मोरोक्कोच्या सीमेबद्दल नेमुने बंदर आहे याच्या पूर्वीच्या नांवाचा, जामा—एल-गाझीर गावाच्या शेकाचे वसतिस्थान असा अर्थ होतो. आरज्यच्या पूर्वेस टेनेज नावाचे एक गाव आहे या गावा रोमन लोकांची एक वसाहत होता त्याचप्रमाणे जिबेली येथेही रोमन वसाहत होती

सेटिफ ही पूर्वी एक रोमन वसाहत होती पण सध्या हे एक पेटचे डिकाण आहे रोमन लोकांच्या वळचे अवशेष अजून येथे सापडतात वाटना हे लष्करी ठाणे आहे

पुराण व स्तु स धा ध न — अल्जीरियात प्रास्तर संहति झालेले अवशेष फार सापडतात कोलिया, हलेमकेच, व मशेराफा ही गावे असल्या अवशेषाकरता प्रसिद्ध आहेत कुब्ररछमिया, हे इजिप्चा प्रसिद्ध राणी क्लियोपेट्रा व हॅन्जनी याची मुलगी क्लियोपेट्रा सेलीनी, हीचें घडणे आहे ही जागा कोलिया येथे आहे अशाच प्रकारचे घडणे कॉन्स्टांटाईन शहराजवळ आहे. असली घडणी दुसऱ्या काही डिकाणीही आहेत.

शेती — फार प्राचीन काळापासून या देशाचे सुपीक जमनीविषयी फार प्रसिद्धि आहे रोमनुतोयासाहून अधिक लोकांचा धंद्या निव्वळ शेतीचा आहे फ्रेंच सरकारचा अमल मुरू झाल्यापासून नलिकाकूप प्रचारात आल व त्यायोगाने बरोच जमीन जमीन संपन्न झालेला आहे

गहू, जव व ओट ही मुख्य धेके आहेत. निरनिराळ्या प्रकारची फळफळावळ व भाजापाला येथे तयार होती मासाचा व्यापार चालतो, पण हा मोठ्या प्रमाणावर नाही कापूस व तंबाखू उत्पन्न वाडते असून १९१८ मध्ये २४००० टन तंबाखू विकली पठारी प्रदेशात अल्फाचे पोक पुष्कळ होते. प्रेटांन्टनमध्ये कागद कारखान्यासाठी तो पाठविला जात

खनिज पदार्थ — अल्जीरियात व विशेषत कांस्टांटाईन भागात रात्रिन संपत्ति विपुल आहे लोखंड, शिस्ते, तांबे व जस्त हे धातू सापडतात फास्फेट राराच्या खाणी सेटीक, सुलेमा व ऐनबेइडा गावां आहेत दगडी कोळसाच्या खणीही आढळल्या आहेत

क्या पा र—सर्वे क्यापार प्रच गलवतातून चालतो
 निर्यात—मॅडगा, वेल, पोडे, सोबर, कातडा, फलफळावळ,
 गव्ज, तेल, धान्ये, मण, लाहूड, तथाच वगैरे आयात—
 माप्पर, काप, यांचिक सामान कापड, जिना माताची
 भांडी वगैरे १९२० साली २५३५०००००० प्रक
 किमतीचा आयात व १४४२०००००० फ्रँकची निर्यात
 झाली

आ ग गा ख्या व ता रा यं ध्रे—अरुजीरियात सुमार
सव्वादीन द्दहार मैल भागगादीचा रस्ता केला आहे साह्या-
राचा भाग सोडून भिकडे तिकडे तारायत्र गुरू केले आहे

रा उय का र भा र - हा गव्हर्नर - जनरलच्या हातीं असून तो अखर्न देये इहती मद्र न्याय धर्मोपासन, शिक्षण, खनिजा व जकाती इत्यादी खातीं पुढे फ्रेंच प्रधानमन्त्रीच्या सत्तेपार्तीं आहूत गव्हर्नरच्या मदतीला परकारी फौजिबाल आहूत सन १९०० पासून अख्तायावला ब्रिटेनच्या वायवतींत बरीच स्वायत्तता मिळाली आहे एक वसाहतवाल्यांचे, एक स्वायिक कर म'पाचे (टॅक्स पेसर्स) व तिसरे देश सुलुमानांचे अशा तीन प्रतिनिधीं मंडळपुढे गव्हर्नर - जनरल ब्रिटे मांडली व ते त्यानीं पास केल्यावर फ्रेंच पार्लमेट कडे पाठविली १९२२ सालचे ब्रिटे ५९५०००००० पांडाचे होतें या देशाच्या उत्तर भागात एक मुळी व एक लष्करी अशा दोन राज्यकारभारपद्धती आहेत मुळची पद्धतीच्या क्षेत्रात प्रान्ममभरपा सारखी व्यवस्था आहे या क्षेत्राचे खोरात, शास्त्रज्ञ व कॉस्मटॉर्गिन् शर्मे तीन भाग आहेत त्यात प्रिकेट, जनरल फौजिबाल, व सत्यप्रतिक्रिष्ट यांच्या हातीं प्रान्ममभरपाप्रमाणेच अधिकार आहे या प्रत्येक भागाला दोन डेप्युटी व एक ग्रीनेटर निवडून फ्रेंच पार्लमेटात पाठविण्याचा अधिकार आहे

गेन्त्या महायुद्धात फ्रांगला मदत केल्यामुळे देश खोचाना
मैत्र सरकारने अधिक राजकीय हक्क दिले आहेत देश
सुगुलमानाना कायदेशेवढ्या प्रतिनिधी पाठविण्याचे हक्क
मैत्र नागरिकांच्या बरोबरीने १९१९ च्या कायद्याने देण्यात
आले त्याच कायद्याने महायुद्धात गेन्त्या किंवा आरमासारत
नोकरी केलेल्या व जमीनदार, दोतकरा किंवा परवानेदार
व्यापारी भ्रमलेल्या व मैत्र भाषा लिहिता वाचता येत
असेलेल्या इसमांना किंवा मैत्र सरकारकडून गन्मानदंडांचे
विन्हे मिळालेल्या देश इसमांना मैत्र नागरिकत्वाचा हक्क
आपणे करणारे आला शिवाय परिगणमन्ने सलामसलत
देणार आम्हीरियन कमिटी ह्याएन त्यात देश खोचाना
गमनात करणारे मैत्र सरकाराने ठरविले आहे.

तत्क र — अन्तरि स्थितस्थेय्या श्रेयाचे तीन भाग आसून प्रायेकापर एकेच जनेरु हा अधिवारी आहे तें गव्हर्नर जनरलच्या हुक्मनिर्णायी असतात, या भागांती ह स्थानिक कारभार, काही ठिकाणी पोस्टनिष्पन्न इन्विजिपाटिया,

कांही ठिकाणी सरकारनियुक्त म्युनिसिपालिट्या, इत्यादि दोन तीन प्रकारच्या स्थानिक सव्धामार्फत चालतो

अन्जोरियातील देश लोक युद्धप्रिय व स्वसंस्कृतियुक्त असल्यामुळे तथे वसाहती करण्याचे काम भवषड गेले प्रथम सखल प्रांतात व नंतर उच्च डोंगरासपाटीच्या प्रदेशात वसाहती झाल्या इटालियन व स्पॅनियर्ड लोक वसाहत कर-
करण्यास बरेच आले भोफत जमिनी व इतर सवलती देण्याचे ठरविल्यामुळे दक्षिण फ्रान्समधूनहि बरेच लोक वसाहती करण्यास आले

जमीन — मुसलमान लोकांत मोठमोठ्या कुटुंबाची समा-
ईक जमीन अर्धे काही जमीन सरकाराने खालसा करून
फ्रेंच लोकांस शेती करण्यास सवलतांना विकत दिली आहे.
फ्रेंच लोकांची शेकड तितकी जास्त वस्ती वाढविण्याची खउ-
पट सुरू आहे

न्याय—येथे दोन प्रकारच्या न्यायपद्धती अस्तित्वात आहेत. एक न्यायिक व दुसरी फ्रेंच मुरच वरिष्ठ कोर्ट अन्वयेरिमान आहे मुसलमान लोकांचे घडले त्याच्या कायदनुसार कागी चालवितात अपील मान फ्रेंच कोर्टां वडे असतात

शिक्षण—पाश्चात्या देखील दोन पद्धती सुरू कराव्या लागल्या, एक सुसलमानाचरिता व दुसरी युरोपियन लोकांकरता सुसलमान लोक पाश्चात्य शिक्षणाचा तिरस्कार करतात त्यांचे शिक्षण व्यवहारोपयोगी नसून धार्मिक शिक्षणावर बरीच भर राहते. धर्माधिक शिक्षणाप्रकटात सुधारणा करण्यासाठी प्रेच सरकारांचे बरेच प्रयत्न केले

१९१७ साली या प्रांतात १ विश्वविद्यालय, १९ दूरगम शिक्षण गस्था व ११०५ प्राथमिक शाळा होत्या पुरुष शिक्षकालंरता दोन व स्त्रीशिक्षकांकरता तीन अशा पाच शिक्षकशाळा होत्या

इतिहास—स्वाभाविक दृष्ट्या अल्मोरिया, मोरको व
एबु नसिया या तीन प्रदेशांचे जर मिराशन केले तर असे
आढळून येईल की, हे तीन प्रदेश मिळून राहोसर एकच
देश होते वर दिलेले विभाग फक्त राजकीय सोयीकरता
केले आहेत या देशाच्या इतिहासाकडे जर लक्ष दिले, तर
आपणचम असं दिसून येईल की भूमध्यसमुद्रावर जो राज-
कीय गुजाले झाले त्याचा आपण या देशावर घाला, ज्या
या राष्ट्रांनी भूमध्यसमुद्रावर च त्या स्वतःच्या देशावर
मत्ता गावविण्याचा प्रयत्न केला, त्या प्रयत्नांनी हा देश मिळ-
ण्याची दाख तितकी सिद्ध होऊ शकते.

निर्निधायन, दामन, वैष्णवल, अरय, तुर्क व मेचसोक्तानी
येथे वसाती वेत्या वरतेथानी मेच लोकांनी हा देश
जिदून थापल्या राज्यास जोडिला गोळाव्या शतकात स्पेन
व तुर्कतान हा दोन राष्ट्रे प्रबळ होती व हा दोघांमध्ये
वाचगोरिदा व ह्या सगळे प्रदक्ष थापल्या ताच्यांत

आणण्याच्या सगळ्यांत सुरुवात झाली. त्यावेळच्या झगट्यांचे पर्ववसान १५४१ साली, स्पेन लोकांच्या मोठ्या आरमाराचा तुकनात नाश होऊन झाले. आणि पुढे स्पेनचा लोक जवळ जवळ गप्प बसले, आणि देशाचे स्वामित्व तुर्कांकडे गेले.

तुर्कांनी या देशाचे तीन भाग केले व त्या प्रत्येकावर एक कामगार नेमिला व या सर्वांवर एक मुख्य अधिकारी नेमिल असत या पुढे दर तीन वर्षांकरिता एक मोठा अधिकारी (पाशा) पाठविण्याची चाल पडली. खरी सत्ता येथील लष्करी लोकांच्याकडे होती या लोकांत अथवा वर्गास झाने-सरीन असे म्हणत असत.

१८ व्या शतकापासून लष्करीवर्ग देशाचा मुख्य शास्ता निवडून नेमला असे. पुढे लवकरच या लष्करी लोकांनी आपले म्हणजे देशाचे स्वातंत्र्य जाहीर केले.

किनाऱ्यावरच्या राहणाऱ्या लोकांचा थंडा चाचेपणाचा होता व त्याचा उपाय व्यापाराम फार होत असे. या लोकांचे पारिपत्य करण्यासाठी बेगवेगळ्या राष्ट्रांनी लडाकू नव्हाजे पाठवून या लोकाना वेळोवेळी शिक्षा केल्या.

१८१८ साली ईमनानी लडाकू गलबेत पाठविनी. १८१९ साली फ्रान्स व इंग्लंड या दोन राष्ट्रांनी चाचेपणास आळा घालण्याकरता एक स्वारी केली व तिचा परिणाम तारतु-रता झाला. १८२० साली एका अमरकारिक कारणांने फ्रेंच लोकांस हा देश जिंकण्यासाठी प्रयत्न करणे भाग पडले. अल्जीरियातील फ्रांकी व सुननाक या दोन यहुदी व्यापा-न्यानी फ्रेंच सरकारास धान्य पुरविण्याचा करार केला, व पुढे काही कारणांने फ्रेंच परराष्ट्रीय दक्षिण्या याबाबत हुसेनबेन मारिली. हुसेनबे हा लष्करी वर्गाचा नायक (मुख्य) होता. हा अपमान म्हणजे आपल्या राष्ट्राचा अपमान झाला असे फ्रेंच लोकांस राहून त्यांनी मार्शल बोरमाट यास हुसेनबेचे परिपत्य करण्यास पाठविले. त्याने हुसेनाचा पूर्ण पराभव करून या लष्करी वर्गातील बहुतेकांची तुरुंतानात परत रवानगी केली व किनाऱ्यावरची काही बंदरे आपल्या ताब्यात घेतली.

फ्रेंच सरकारने ईमन सरकारशी वाढी तह केले अस-ल्याने त्यास एकदम अल्जीरिया जिंकण्याचे धाडस करता येईना. त्यानी एक गव्हर्नर या देशातील फ्रेंच बसाहतींचे रक्षण करण्यासाठी नेमिला १८३० ते १८३७ पर्यंत फ्रेंचाचे धोरण फक्त आपल्या टाण्याचा बचाव करण्याचे होते.

अबदुल कादर बें बड- याच वेळी अबदुल कादर नावाचा एक प्रचारा उदय या देशात होऊन गेला धार्मिक वृत्तीबद्दल त्याची सर्वत्र त्यागित होती त्याने आपल्या देशात एकी करून राज्यव्यवस्था सुवर्णात बाळगू केली त्याचे व फ्रेंच लोकांचे भाडण होऊन फ्रेंचाना तह करवा लागला या तहा-मुळे फ्रेंचांच्या ताब्यात फक्त सहापैकी चार गावे व त्यांच्या सभोतालाचा माग येवढाच कायती सुलूस राहिला पुढे अबदुल कादरने मचास अभिधात होवून देण्यासाठी

प्रयत्न चालविले हे फ्रेंच सरकारास समजताच पुन्हा युद्ध सुरू झाले. या युद्धात फ्रेंच सेनापति युगो याने आरान प्रांतात स्वारी करून अबदुल कादराची सर्व प्रकारच्या सामु-ग्रीची कोठारी दारुने उडवून दिली मोरोकोच्या सुलतानाने या वेळी अबदुल कादर यास मदत केली, तेव्हा त्याचे पीर-पल करण्याकरता १८४४ साली युगोने टांगिअरवर आडेमार करून सुलतानाचा 'इसली' येथे पराभव केला. फ्रेंच मोरोकोत गुंतले आहेत असे पाहून, अबदुल काद-रने पुन्हा आपल्या सैन्याचा जुळवाजुळव करून तादी ब्राडीम येथे फ्रेंचाचा पराभव केला, वण फ्रेंचाचे वाढते सामर्थ्य पाहून व दुसरीकडून मदतीची आशा नाहोशी होताच तो १८४७ साली डिसेंबर महिनात फ्रेंच सेना-पतीच्या स्वाधीन झाला.

यानंतर निरनिराळ्या टोळ्यांचा पाडाव करण्याचे व लहानस-हान बंदे मोठण्याचे काम यथेच दिवस चालू होते. १८५१ साली बुमागला याचे बंड मोडले. इतके झाले तरी अल्जीरिया पूर्ण-पणे फ्रेंचाच्या ताब्यात गेला नव्हता, केमिलियाचा डोंगरात प्रदेश जिवावयाचा उरला होता. सुलतान लोकाना विधावून बंडे उभारण्याचे काम चालू टेंवले होते, मोठमोठी पराणी अजून फ्रेंचापासून लुप्त रहात होती, त्याची मने आवर्धून, त्यांना फ्रेंचाचे खरे आधारस्तंभ करण्याचे काम तसेच राहिले होते.

ए रॅन हा सेनापति, गव्हर्नर असताना १८५९ च्या बुमारास दक्षिणेत एक दोन ठिकाणी बंदे झाली. या बंडाचा मोड बालिद सिदी शेख या पराण्याच्या मदतीने झाला, रॅन-ने कॉन्सिलिया जिंकण्याचा निश्चय केला व तो त्या उद्यो-गास लागला. या डोंगरात प्रदेशात तुर्कांची किंवा रोमन लोकांची देशात हाळ शिजली नाहो वण या मार उडण्याने दोन महिन्यांतच तो प्रदेश सर केला पुढे बालिद सिदीशेख या घराण्यातील एका पक्षाने फ्रेंचाशी राबवले आले. त्या पक्षाचा पुढारी सी-एस्तेनन याने बड केले, ते १८६४-१८७१ पर्यंत दिवले. त्याचा मोड १८७१ साली झाला. या बंडाचे वास्तविक कारण पाहू गेले तर फ्रान्स देशात त्या वेळी जी राजकीय अवस्थता व बंडाळी मानली होती व त्या मुळे फ्रेंच सरकारची इश्रत कमी झाली होती हे होय.

१८७७ साली फ्रान्स देशात प्रगसत्तावा, राज्य पुन्हा तिसऱ्यादा एकाच झाले, त्यावेळेपासून फ्रेंच सरकारने आपल्या लोकास अल्जीरियात बसाहती करून राहण्यासाठी सवलती देण्यास सुरुवात केली. या देशाच्या राज्य कारमा-राची जबाबदारी फ्रेंच मंत्र्यावर टाकिली, हा राज्यव्यवस्था तेथील लोकांस पसंत नव्हती, म्हणून १८९२ साली अल्जी-रियात गव्हर्नर जनरल नेमण्यात आला व अल्जीरियाचा कमांडर फ्रान्स देशाच्या कमांडरचापासून वेगळा काढण्यात आला.

‘मोटा अलसच्या पलीकडे साहाराच्या प्रदेशात आजून भी काही ठाणी होती ती फ्रेंचाच्या ताब्यात यावयाची होती १८८२ त मसाय ठाणे सर केले, १८८३ त वालिद सिदां शेख पराण्याच्या मोठ्या पात्रांनी फ्रेंचाशी सटप केले, पुढे सात वर्षांनी गुरार, हुआद, टिटिकेट ही साहारातील ठाणी-फ्रेंचांनी घेतली. या वेळेपासून अल्जीरियात शांतता राखून लोकात व्यापार व शिक्षण याचा प्रसार करून त्याची सुधारणा करण्यास फ्रेंचांनी आरंभ केला.

[संदर्भग्रंथ—फ्रान्सचे वार्षिक रिपोर्टे अल्जीरियासंबंधी सामान्य माहितीचे वार्षिक रिपोर्टे कॉरिन ऑफिस रिपोर्टे मॅन्सुशल सॅरिज, लंडन कौन-आफ्रिका पु १ इल्फेन्नर-विल्सओप्रॉ ऑफ अल्जीरिया, लंडन १८८८ रॅट्फर्ड-अथाउट अल्जीरिया स्टोड-दि रिर्विअर अल्जीरिया ए. मि स्टेट्समन्स इथर युक् वार्षिक]

अल्जीर्स—अल्जीरियाचे राजधानीचे व सर्वात मोठे शहर. येथे गव्हर्नर-जनरलचे निवासस्थान, अपील कोर्ट व आर्थीयशास यांचे पीठ आहे भूमध्यसमुद्राच्या उदयागाराच्या पश्चिम बाजूस ३६° ४०' पूरवे व ३° ४' उ अक्षांच्या दरम्यान हे वसले आहे. समुद्रावरून या शहराचा देखावा फारच रम्य दिसतो. धारामोवती हिरेच्या गार वृक्षांनी गढी वेष्टायुंछ शहर लतामढपासच वसले आहे वी काय दसा भास होती. आधुनिक फ्रेंच शहर, व प्राचीन शहर असे या शहराचे दोन भाग आहेत.

जुम्या व नवीन शहरांत फारच तप्रावत आहे जुम्या शहरातील रॉत अहद, व बेलगाडीच्याहि प्रवासास अयोग्य आहेत. त्याचप्रमाणे घराची व दुकानाची अवस्था आहे.

गव्हर्नरजनरल आणि आर्थीयशास यांचे प्रासाद, ‘ग्रँड’ व ‘न्यू’ मशीदी आणि सफारी कब्रेच्या ह्या अल्जीर्समधील वास्तुशास्त्राच्या सार्वजनिक इमारती होत त्याच-प्रमाणे ‘होली ट्रिनिटी’ नावाचे प्रार्थनामंदिर हेहि वास्तुशास्त्राचे आहे. मंदिराच्या आतर्ल भागास रंगी बेरंगी समग रवरी दगडांनी घोभा आलेली आहे. या दगडावर इमजी रेसिडेन्टाविषयी लेख व इतर ऐतिहासिक माहिती आहे. कागद तयार करण्याचे कार्मी गजताचा काय उपयोग होतो हे आगास प्रथम सामान्यांच्या एडवर्ड ऑर्डे नामक शूद्राच्या एका दिलेवर उल्लेख आहे.

अल्जीर्स बंदर हे सर्व प्रकारच्या वाण्यापासून सुरक्षित आहे हे भूमध्यसमुद्रातील कोडका येथ्याचे मुख्य बंदर आहे. १५४४ साली येथे दोपट्टे बांधण्यात आले अल्जीर्स व मारगेलीसमध्ये आगवेदींनी दखनवळण होते फ्रान्सच्या टॉपोगो स्टेशनमध्ये अल्जीर्स हे एक आहे

अल्जीर्स येथे एक विश्वविद्यालय असून त्याला कायदा, वैद्यक, शास्त्र व वायव्य ह्यादि विषयांच्या तासा नोटिसल्या आहेत. पदार्थ महालपात आयन्त प्राचीन अर्वां कोदकांमं टेलिग्रा आहेस रेंप एक ऑपरिऑते आहे १९१२ मध्ये

अल्जीर्सची लोकसंख्या १७२३९७ होती. युरोपीयन लोक व मुसलमान असे रहिवाशाचे दोन भाग होतात. युरोपीयनात, फ्रेंच, स्पॅनिश, इटालियन, मालटीन, ग्रीटिश व जर्मन लोक याचा समावेश होतो. मुसलमानात मूर, अरब, नबेर, व योडेसे तुर्क हे लोक येतात युरोपीयनांपैकी बहुतेक रोमनकॅथोलिक आहेत.

इ ति हा स—अल्जीर्समधील सध्याच्या समुद्रकाठच्या भागावर रोमन काळा आयकोसिअम नावाचे एक लहानसे शहर होते आयकोसिअमच्या विशापाचा ५ व्या शतकातील लेखात उल्लेख आलेला आहे सध्याचे शहर इ स ९९४ त ‘हैरिड-सद्दामा’ वंशाचा संस्थापक युलुकिन, त्याने स्थापन केले. ११४८ त हा वंश नष्ट झाला व त्याच्याहि पूर्वी अल्जीर्स या वंशाच्या हातून गेले होते ११५९ साली आलमोहे-दानी ते काबीज केले व १३ व्या शतकात ते टुल्येनच्या सुल-तानच्या अंमलाखाली आले हा अंमल जवळजवळ नाम-धारीच होता. सूर लोकांची स्पेनमधून ह्जालपट्टी स्थापना-घर ते अल्जीर्समध्ये येऊन राहिले त्यांनी ओरान व आर्मा-केच्या किनाऱ्यावरील इतर शहरास तळ दिला तेव्हा स्पेनने पेनांनची तटबंदी करण्यास सुरवात केली. बद्रासमो-रील बेट स्पेनने १३०९ मध्येच काबीज केले होते, व ह्ज बेटच पुढे पेनांन म्हणून प्रसिद्धीच आले तेव्हा अल्जीर्सच्या अमोरांनी, यारबारासा वर्धनी, स्पॅनिशसना ‘घालून देण्याक-रिता पाचारण केले अमोराच्या कमकुवतपणाचा कायदा वेळून या वंशुद्धांपैकी एकाने अमोराचा खून करविला व गादी बळकाविली. या राज्यापट्टारकाचे नाव ‘अरीज’ असे होते याच्यानंतर खैरदिन हा गादीवर आला व त्याने १५३० त पेनांनमधूनहि स्पॅनिश लोकाना घालून दिले. या वेळेपासून अल्जीर्स हे यारबरी येथील चाच्याचे मुख्य ठिकाण झाले. १५४१ त पाचव्या चार्लस बादशहाने हे शहर काबीज करण्याचा प्रयत्न केला पण तो फसला १८१६ साली ग्रीटिश जहाजाच्या कापिर्यांनी अल्जीर्सवर तोफा दागल्या. तरीहि चाचेगिरी १८३० सालापर्यंत चालू होती. त्या वर्षाच्या जुलैच्या ४ त्या तारखेस म्ज सैन्याने शहरा-वर दफा करून ते काबीज केले.

अल्डरशॉट—(इंग्लंड) हेंपशायरच्या बेसिंग्टोक् पार्लमेटरी विभागातला एक जिल्हा. हा लंडनच्या नैर्ऋत्येस ३४ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९२१) २८७५६. इ. स. १८५३ त आल्डरशॉट मॅप रॉड हार्डिंगकडून स्थापिला गेला. नॉर्थ कॅपला ह्या मॉल्फरोलाइन्स व राउथ कॅपला स्टॅनहोपलाइन्स यांचे म्हणतात. रॉयल एजिनीअस व हार्मा-सिंहस फौजेकरिता येथे बराही आहेत. पांच पायदळीच्या बराही व रॉयल आर्मी मेडिकल फौजेकरितादि काही बराही आहेत. येथे आगारी माणसाकरिता दवाखाने स्थापन केलेले आहेत

येथील गटारें अगदी अर्वाचीन पद्धतीची आहेत. येथे पाण्याचा काही प्रचंड आम्बरशॉट बॉटर कंपनी करते.

कॅमिंसील शिपायासाठी केलेल्या इमारतीशिवाय किल्ल्यातील शिपायांना उपयुक्त अशा इमारतीदेखील येथे आहेत. येथे लष्करी शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या शाखांचे शिक्षण देण्याकरिता पुष्कळ शाळा आहेत “ अल्बरशॉट बार्मी कोर ” चे हे सुट्टे स्थान आहे. (ए. वि.)

अलिनक.—(इंग्लंड.) नॉर्थव्हेस्टच्या बर्मिंघम (बर्मिंघम) पॉलमॅटरी विभागातले एक बाजारी शहर व परगण्याचे ठिकाण हे नॉर्थ-ईस्टर्न रेल्वेच्या एका शाखेवर लंडनपासून ३०९ मैलावर आहे. किल्लाची लोकसंख्या (१९०१) ६७१९ आहे. येथे एक मिल्ह आहे व तो पर्सीच्या ताब्यात १३०९ पासून आहे. एक दरवाजा, एक १२ व्या शतकातील सुंदर नॉर्मन कमान (शिबू), किल्ल्यामधील एक प्राचीन कूप, हे महत्त्वाचे प्राचीन भाग आहेत. इथील किल्ल्यात पुष्कळच मदत केलेला आहे. इटालीचे व अन्य देशचे कारागार यांची कामे व ब्रिटिश, रोमन आणि इंग्लिशअन पुराणवस्तु यांचे सुंदर नमुने किल्ल्यात आहेत. सुंदर उद्यानात (पार्क) विनय दि लायन ऑफ स्काटलंड यांचे एक स्मारक आहे. याच उद्यानात दोन स्मारकमनारे व एक ब्रिटिश दगडी खोली आहे. कोठाचे अवशेष अजून दृष्टोत्पत्तीत येतात. पेट मायकेलचे देवालय जुने आहे. अर्वाचीन सेंटपॉलचे देवालय प्रसन्नता आहे. अनेक शिवाय उद्यानात आणखी अवशेष सापडतात. येथे सेंट लीथीनगईचा देवाखाना होता. इन्स्टनबरी किल्ल्याचे अवशेष नववच दिसून येतात.

दाऊ गाळणे, तेंपाव व तपकीर तयार करणे. मासे धरण्याच्या दोन्या तयार करणे, धान्य व दळणे, हे श्रम येथे आहेत. मातृविक अलिनक हे एका डिस्ट्रिक्ट बोर्डाच्या क्षेत्रात येते. परंतु ब्रिब्रिवाडीने ते म्युनिसिपॅलिटी असणारे एक शहर झालेले आहे. ह्या शहराच्या सीमेनेच एक लघुक मंडळ (बोर्ड कापोरेट) असते परंतु शहराच्या कारभारात त्या मंडळाला काही सत्ता नाही. ह्या मंडळाला १८८० च्या काळापासून ५०० पौंडांहून जास्त रकम मानू यावी लागते. तिचा उपयोग कार्पोरेशनच्या शाळा (कार्पोरेशन स्कूल) चालविण्याकडे करतात.

मूळ अलिनक हे मिल्बर्ट टायसन्च्या मालकीचे होते. नंतर त्याचा मुलगा मेल्पासुल्ले राजाने साच्या मुलीबद्ध ते आयव्हो डि व्हेसाला दिले आयव्होचा एक वंशज विल्यम डि व्हेसाला हा १२९५ मृत्यु पावला. त्याला संतान नव्हते. म्हणून ही प्रभागार हरलामच्या मिशपला मिळाली. त्यान १३०९ त ही हर हॅनरी पर्सीला विकली. त्याच्या वंशात ती अद्यापि चालत आहे. किल्ला सुमारे ११५० त युस्टेज किट्स जॉन ह्याने बांधला असे म्हणतात. वेगवेगळ्या प्रसंगां मिळालेल्या मनदानी बाजार व ग्राची परबावणी ह्या शहरा

राज्या मिळालेली आहे. फाटले कमार्चने आणि कापर विणने हे पूर्वी मुख्य धंदे होते. अलिनकने पॉलमेटात कर्पाहि प्रतिनिधी पाठविले नाहींत (ए. वि.).

अल्पाका—(दक्षिण अमेरिकेतील खुर असणारा एक उंट.) सारख्या प्राणी. अल्पाकाचे मोठाले कळप तेथे पाऊण्यात येतात व गमुद्रसपाटीपासून १६००० ते १९००० उंचीवर असणाऱ्या अँडीझ पर्वतावरच्या कुरणातून सर्व वर्षभर चरताना ते दिसतात. ओह्याचे प्राणी म्हणून ते गणले जात नसून, त्याच्या लोंकरीमुळेच त्यांना महत्त्व देण्यात येते. अमेरिकन इंडियन लोक अल्पाका लोंकरीची व्हॅकिटें व ह्यो करितात. लोंकरीचा रंग साधारणपणे काळसर पिंगट किंवा काळा असून तो बरीच लांब म्हणजे जमीनीला लागण्याइतक्या घुट्टा असतो. उंचीमध्ये अल्पाका हे कामा प्राण्यापेक्षा बरेच कमी असतात, तथापि त्याच्या सारखीच याना शुक्रव्याधी वाईट संवय असते.

कापडाच्या पंथात ‘ अल्पाका ’ हे नाव दोन निरतिराख्या वस्तूंना दिले जाते. मुख्यतः पेरू देशातील अल्पाका प्राण्याच्या केशमा किंवा लोंकरीला ह्या शब्द लावितात. तथापि सरसकट एक प्रजात्या विणीला हे नाव लावितात; मग ते विणलेले कापड अल्पाका लोंकरांचे असो वा नसो. कधी कधी बाजारातले अलराक कापड मोहिर, आयस्च किंवा बारीक इंग्रिडा लोंकरांचेहि असते. सामान्य गिन्हाइला अल्पाका प्राण्याच्या खोरीपासून केलेले अल्पाका कापड व मोहिर वगैरे अन्य लोंकरीपासून केलेले नकसी अल्पाका यांच्यातील फरक कळत नाही.

सामा, अल्पाका, स्वानाको आणि विकुना या चार दक्षिण अमेरिकेतील अंगार लोकर असणाऱ्या प्राण्यांपैकी अल्पाका आणि स्वाना हे दोन कापते माणसाळलेले प्राणी आहेत. अल्पाका व विकुना हे लोंकरीकरिता फार महत्त्वाचे असे प्राणी गणले जातात. अल्पाका प्राण्याला लोंकर पुष्कळ व उत्तम असो येत तर, विकुनाची लोंकर बारीक व मऊ असते. १९ व्या शतकाच्या आरंभी अल्पाका लोंकरीचा धागा सुमारे १२ टक्के असो हो तीन बरीच वाढ असे. पण आता एकदोन वर्षांची वाढ देखील याच्या विव्याहून अधिक असते. हुशार अमेरिकन बायका अल्पाका लोंकरांचे वर्गाकरण रंग आणि गुण यावरून करतात युनायटेड किंग्डममध्ये येणारी अल्पाका बहुधा काळी आणि पिंगट रंगाची असते. पावडा, कुरडा अशा प्रकारचे रंगहि बघविण्यात येतात. अल्पाका लोंकर फेसासारखी तुळतुळीत असते. पण तिच्या मऊपणामुळे व सुरेखपणामुळे तिचे खाव सूत काढण्याला फार सोपे जाते.

अल्पाका लोंकरांचे कापड तयार करण्यास सुरुवात कधी साली, नाचा इतिहास फार मनोरंजक आहे यूरोपमध्ये व्यापारी मास म्हणून अल्पाकाचा प्रवेश होण्यापूर्वी पुष्कळ शतके पेरेचील इंडियन लोक यांचे निरतिराख्या प्रकारचे कापड तयार करीत. स्पेनमध्ये प्रथम हिची आयात झाली, असाही

नंतर तेथून फ्रान्स आणि जर्मनी या देशातून निघा घाघा येण्यात आला. १८०८ च्या गुमारास प्रथमच ईंग्लंडमध्ये अराकचे सून काढण्यात आले; पण पुढे पुष्कळ वर्षेपावेतो हिची विशेष प्रगति झाली नाही; याचे कारण काम करण्याला अवघड असा हा माल आहे अशी लोकांची समजूत झाली. १८३०मध्ये हॅलिकॅक्समजवळ राहणाऱ्या बेझमिन लाउट्टम नावाच्या माणसाने पुन्हा हिचे सून काढण्याची शटपट केली पण ती पुन्हा अदशस्वी ठरली. १८३६च्या गुमारास ग्रॅटफर्ड घागारात सुताची उभी वीण जेव्हा प्रचारात आली तेव्हापासूनच अरपाकचे कापड होण्यास खरी सुरुवात झाली. सुताची उभी वीण व मोहोर किंवा अरपाक याची आडवी वीण याच्या योगाने कापड बनविण्याची पद्धत कोटून प्रचारात आली हे सांगता यावयाचे नाही. पण हीच पद्धत टापटन सॉल्ट नावाच्या तज्ञ प्रकट केले व्यापाऱ्याला अरपाकचा उत्तम रीतीने उपयोग करण्याला फारच उपयोगी पडली अजूनही प्रकट केलेले अरपाक सूत व कापड मोठ्या प्रमाणात निर्यात होते.

सर टायमस साल्ट व इतर ग्रॅटफर्डचे व्यापारी यांनी अरपाकचे निरनिराळ्या प्रकारचे कापड तयार करण्यात ने यक्ष संपादन केले, त्यामुळे अरपाक लोकांची मागणी बरीच वाढली, पण इंडियन लोकाना तो पुरवितो येणे अगदी अवघड झाले. कारण अरपाक प्राण्यांचे तेवढी निषण न दावणे कठिण होते. ईंग्लंड व इतर युरोपियन देशात अरपाक बंदी तयार करण्याच्या बऱ्याच खेडपट्टी झाल्या पण त्यात यश आले नाही. अरपाक आणि लामा प्राण्यांच्या संयोगापासून तयार करण्यात आलेल्या 'हुमरिसो' नावाचा माल लिब्ररपूरच्या बाजारात ठेवलेला असतो. अरपाक आणि बिबुला यांचे संयोग यशस्वी झाले नाहीत.

अल्पनी—प्राचीन शब्द याची वस्ती अल्पेनियात होती. अल्पेनिया हे पूर्व काकेशस मधील एका जिल्ह्याने प्राचीन नाव असून स्ट्रॉबोच्या स्ट्रॅबोनावरून (१.१.४, १-८) यावरस (युर) नदीची धवी व आधुनिक सिबेन एवढ्या भागाचा समावेश झाला होत असे. अल्पेनी लोख बास्तनिक सध्याच्या दक्षिणेतल्या अल्पास असावेत (हि. नो. ६. १९) ते इटाली मधील अल्पा येथून आलेल्या लोकांचे वंशज आहेत, अशी दंतकथा हॅलिकॅक्समजवळच्या डॉगमोनियासत याने दिली आहे. स्ट्रॉबोच्या आधारावरून असे समजते की, अल्पेनी हे सुसोपासक व विद्रोहः चेद्रोपासक होते. पूर्वी रोमनांत रुढान इतान २६ राज्ये होती, ती स्ट्रेबोच्या वेळेस एकच राजा राज्य करीत होता. रोमन लोकांना यांची मददही होती, कारण पॉपे, मॉटो मीट्रोस्टोस इ. स. पूर्वी ६५) यक्षा पाटलास बरीत होला, त्यावेळेस अल्पेनी लोकांनी त्यास मदत केली. पॉपेने त्यांना आपले नापासते मांडिलेले बघिले. तरी त्यांचे रक्षासैन्य

नष्ट झाले नाही. इंडियनच्या वेळेस अल्पेनी लोकांनी हा प्रदेश जिंकला (मॉमसेन—प्राब्लिन्सप ऑफ दि रोमन एंपायर ई. भाषांतर, १८८६) नंतर तो सत्सनिद अंमलाखाली गेला. अल्पेनी लोकांना खास लोकांनी आर्मेनियात राहून दिले. त्यानंतर हून; व्हर्गागियन आणि मोगल यांच्या एकामागून एक त्यांच्या या प्रदेशावर झाल्या. (ए. मि.)

अल्पिहनी—अबू रैहान महंमद (१०३-१०४८). हा सुमारे १०३ साली ख्वास्त्रिम प्रातामध्ये विरून शहरामध्ये जन्मला. हा प्रख्यात गणितशास्त्रज्ञ, ज्योतिषी, इतिहासकार आणि तर्कपंडित होता. संस्कृत भाषेमध्ये प्राचीन निळविणारा हा एकटाच मुलमान पंडित होय. त्याने अध्यात्मशास्त्र व वक्तृत्वशास्त्र याचाहि अभ्यास केला होता. पण मुख्यतः गूढविद्या जाणणारा या दृष्टीने त्याची फार कीर्ति झाली. या संंधीची एक गोष्ट नेहमी सांगण्यात येते ती अशीः—एके दिवशी सुलतान महमूद दरबारात बसला असताना त्याने अल्पिहनीला 'आज आपण दरबारातून वशा रीतीने यादर जाऊ याचें वर्णन अगोदरच लिहून ठेवण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे विरनीने लिहून ठेवल्यावर सुलतानाने पुष्कळ दरबारापेकी कोणत्यातरी दस्त्राजानें जाण्याऐवजी शितामध्ये शोक पाहून आपला जाण्याचा रस्ता केला. त्यानंतर अल्पिहनीने लिहिलेला कागद पहाताच त्यात असाच प्रकारचें बरोबर वर्णन दिलेले आढळून आले. सुलतानाला हा कोणी वेदयया आहे असे पाहून त्याला ताबडतोब खिडकीतून खाली फेंकण्याचा हुकूम केला. पण अल्पिहनीला हे अगोदरच माहीत असल्याकारणाने त्याने अगोदरच तयारी करून ठेविली होती व यासुळे त्याला काहीहि इजा झाली नाही. नंतर रामान त्याला आपल्या सद्गौर बोलावून आणून असा प्रकारची शिक्षा तुला भोगावी लागणार हे तुला अगोदरच माहीत होते काय असे त्याला विचारले. अल्पिहनीने त्याला होय म्हणून उत्तर देऊन त्या दिवशीच लिहिलेले अभिप्रेत दाखविले. त्याने यादीस बघेपर्यंत पुष्कळ वेळातून दया केली. सुलतान महमूद यक्षानीच्या शरीरदोषा तो हिंदुस्थानामध्ये आला. त्याने इ. स. १०२० मध्ये हिंदुस्थान ईंधीचा 'तारीख अल् हिंद' अथवा 'हिंदुस्थान संघर्षोची दृष्टीकत' नावाचा ग्रंथ लिहिला. अजुल फत्तलन ऐनी अकबरीत या ग्रंथाचा बराच आधार घेतला आहे. या ग्रंथामध्ये राजकीय इतिहासाचे सांगोपांग आणि कुतूहल वर्णन करी नसले तरी त्यावेळेच्या हिंदूच्या चालीरीती, शास्त्रे व वादमय समजण्याला त्याचा पार उपयोग होतो. या ग्रंथामध्ये त्याने १८ पुराणांची नावे दिलेली आहेत. मारय, आदिस व बापु ही तीन पुराणे पाहि—यांचेहि लिहिले आहे. तसेच विष्णुपुराणामध्ये दिलेली अष्टा पुराणांची भिन्न नावेहि दिलेली आहेत. या ४६न विष्णुपुराण हे १०३५ साली रचले गेले हे सुसंस्कृत

मन खोटे ठरून १०३० च्या पूर्वीच अठरा पुराणे आस्तिवांत होती असे सिद्ध होते. त्याला भगद्गौतेतील तत्त्वज्ञान फार आवडे. त्याने पुष्कळ ग्रीक ग्रंथांची भाषा-तरे केली. टोलेमीच्या आल्मागॅस्टचे त्याने अरबी भाषेत मंडित भाषांतर केले. दुसरा एक महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे कानून मसुदा हा होय हा ग्रंथ त्याने सुलतान महमूदचा अर्ज फेरा होता व त्याबद्दल त्याला हुत्तच्या भारभार द्यावे मिळावा असे म्हणतात. ज्योतिःशास्त्रावर त्याचा फार भर होता. त्याने ज्योतिषग्रंथांचे त्याने अरबीभाषेत भाषांतर केले आहे. हा १०४८ साली मरण पावला. ज्योतिष, गणित, कालगणना, भौगोलिक गणित पदार्थविज्ञान, रसायन आणि खनिशास्त्र हे त्याचे आवडते अभ्यासाविषय होते.

ता री ख हिंदू.—या हिंदुस्थानावरील ग्रंथांची एकंदर ८० प्रकरणे आहेत. पहिल्या प्रकरणात हिंदूलोकाविषयी माहिती मिळविण्यास कसा अडचणी येतात त्याचे वर्णन; प्रकरण २-११ हिंदुधर्म व तत्त्वज्ञान; १२-१७ वेद, पुराणे, व्याकरण, छंदःशास्त्र वगैरे वाङ्मय व हिंदु जातीरीती; प्रकरण १८-२१ भूगोल व ज्योतिष. २२-७९ या प्रकरणांतून हिंदूंचे सनवार, उत्सव चालारांनी द्यावे मोठी महत्त्वाची माहिती मिळत केली असून, शेवटचे प्रकरण फलज्योतिषासंबंधी आहे. या ग्रंथातली परीचरी माहिती एवढीच असल्याने ती चुकीची असण्याचा मोठा संभव आहे. तथापि अलिखलीकालीन हिंदुस्थान कसा होता हे खाबरून नागले कळण्यासारखे आहे. हा ग्रंथ १०८३ मध्ये सी. ई. साचे यानी लंडन येथे प्रसिद्ध केला व पुढील साली त्याचे दोन भागांत इंग्रजी भाषांतरही निघाले.

[संदर्भग्रंथ—रिमय-अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया. बीलचा कोश. ए. मि. इंग्लिश हिस्टरी ऑफ इंडिया. चित्रमयग्रन्थ पु. १४ अं. १.]

अल्पेनिया—एक बालुकन प्रवासत्ताक राष्ट्र. हा प्रदेश बालुकनद्वीपकल्पाच्या समुद्रकाठचा प्रदेश असून तो भोंटे-निम्रोच्या दक्षिण सरहद्दीपासून प्रीमच्या उत्तर सरहद्दीपर्यंत पसरला आहे. युरोप संघातील अतिशय अज्ञात प्रदेश म्हणजे हाच म्हणता येईल. येथील भयंकर, डोंगराळ प्रदेश कायद्यास न जुमानणारे लोक, त्याची भाषा व विशिष्ट सामा-भिक बंधने व येथची वेबंददाहो यामुळे परकीय प्रवाशास येथे राहण फार फोफ्याचे आहे. पॉलिन तहान्वये मॉंटे-निम्रो प्रांत वाडला व अल्पेनियाची उत्तर सरहद्द लहान झाली. डुलिमिओ मिह्ला मॉंटेनिम्रोने घेऊन त्याच्या ऐवजी लाव्हा व रयुग्निये हे मिह्ले तुर्कस्तानला दिले. ईशान्य अल्पेनियाचा भाग कोलोव्हो या तुर्क विद्यायतमध्ये येत असे. उत्तरेकडील डोंगराळ भाग र्गोझ (कुटारी) मध्ये होता. मध्य अल्पेनियाचा पूर्वेकडील भाग मोनॅस्टर विद्या-यतमध्ये होता दक्षिणेकडील मिह्ले इआनियामध्ये मोदत.

ह्या भा वि क व र्ण न.—अल्पेनियाचा विशेषतः उत्तर भाग बराच डोंगराळ आहे. पूर्वेस शार पर्वताची रांग असून तिलाच लागून दक्षिमेघ ग्रंमास व पिंडस ह्या दोन ओळी आहेत. यांचे उंच शिखर लिउबोव्नन हे आग्नेय युरोपांत सर्वांत उंच (८८५८ फूट) असे शिखर आहे वरील पर्व-ताच्या रांगेमुळे उत्तर, मध्य व दक्षिण असे अल्पेनियाचे तीन विभाग पडतात. ईश्वर नदीमुळे उत्तर व मध्यविभाग वेगळे होतात व विड्रोसा नदी मध्य व दक्षिण विभागाच्या मर्यादेवरून वहाते. उत्तर अल्पेनियात प्रोक्लेटिआ म्हणजे 'शामित पर्वत' ही मुख्य रांग आहे. दक्षिण अल्पे-नियात खिचा अथवा खिमरा ह्या मुख्य ओळी आहेत. येथील नद्या बहुधा पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वाहत जातात. बॅयना व आतो ह्या नद्यांच्याच सुवाती मात्र बोटी चाल-तात. येथील मुख्य नदी बॅयना ही कुटारी सरोवरात उगम पावली असून तिला मोराचा, झिन वगैरे नद्या मिळतात व ती वॉमेशियन आघातात मिळते. कुटारी व ऑचरिडा ही दोन सरोवरे युरोपात सुंदर मगळी जातात. याशिवाय आयानिना हे दुसरे सुंदर सरोवर आहे

ह या.—डोंगराळ प्रदेशातील ह्या निरोगी असून खोऱ्यात तापाची ताप नेहमी असते. येथे हिवाळा फार थोडा असतो, परंतु थंडी अतिशय असते मसुरकिनाच्यावर वर्मतक्रंतूत बोरा अथवा उत्तरेकडील मयंकर बारा वहात असतो

रा नि ज र ण ति.—अल्पेनियातील डोंगरात बरेच खनिज पदार्थ आहेत असे म्हणतात; परंतु त्याचा मोष अद्यापि कोणी लाविला नाही येथे कोलंड व कोलसा पुष्कळ असता पूर्वी येथे सोने व इरे काढीत असत. खोलनिटला येथे खनिज डांबर सापडत असून रोमन काळी तो फार काढीत असत त्याच्या पुढ्या पद्धतीने येथून डांबर काढतात येथे मोठाली वंगले आहेत यात विशेषतः ओक व बीच यांची अरब्ये आहेत. सुमाक झाडे मिरडार्ड मागात फार होतात येथे फळझाडे बरीच होतात साधारणप्रतीचे मद्य देखील तयार करतात. दक्षिण अल्पेनियात तंबाखू फार होते येथील उपनिवेशांचे मुख्य साधन म्हणजे शेताची व गुरे पाळणे हेच होय शेताचीची सुनी पद्धति, दळणवळणाच्या साधनाचा अभाव व पुरामुळे होणारे पुस्तान, इतक्या अडचणी असतांना देखील डॅल-मेशियन किनारा व बेटे याना येथूनच धान्याचा पुरवठा होतो. मुख्य राणें मका असून जव, राय, ओट व इतर धान्याची बरीच निर्गत होते उत्तरेकडील डोंगरी लोकांची संपत्ति म्हणजे म्हणजे मेंढ्या, यकरा ही होय. कातडी व लोकर याची येथून निर्गत होते. येथील नद्यात व सरोवरांत मासे सापडतात.

व्या पा र व उ थो य धं दे.—इ. स. १८९८ त येथील निर्गत ४८०,००० पींडांची होती. ह्यात शेतकांचे उत्पन्न गुरेदोरे, कातडी, लोकर, बीस, अडी, फोफडी, बदक, बॅलिब

तेल, इटालीनिया, थोळ, सुमाक साडावी पावे, इमारती लांकूड, रेशीम, तंबाखू, खारबलेले मासे येथे पदार्थांचा सव्यावेश होतो. १८९८ ते आघान मालाची किंमत १,३६०,००० पौंड होती, येथील व्यापार पूर्वी इथेनियन लोकांच्या हाती होता. नंतर तो आस्ट्रिया हेनरीच्या ताब्यात गेला. इटलीचेही इतर कोनावादि देशांनी याचा व्यापार कर महत्वाचा नाही आस्ट्रियातील स्वतः माल येथील लोकांस पसंत पडतो. ट्रॅस्ट हे व्यापाराचे मुख्य बंदर असून आस्ट्रियन टॉइड कंपनीच्या आगबोटानी मसुदावरील व्यापार चालतो किनाऱ्यावरील मात्र तुर्की व ग्रीक बोटोनीही होतो. रेशीम मुख्य साठ्यामुळे अलीकडे सांख्यिकीक बंदरी बराच व्यापार सुरू झाला दळणवळणाच्या साधनांच्या अभावा-मुळे व्यापार मागमला आहे या देशात रेल्वे नाहीत व वागणे रस्त्याने नाहीत. पूलदि वाहतुकीस सुरक्षित असे नाहीत येथील देशी उद्योगधंदे महत्वाचे नाहीत व जे आहेत ते देखील घुलत चालले आहेत.

लोक म हया — अल्बेनियाची लोकसंख्या सुमारे १० लाख आहे. यात क्रिश्चियन अल्बेनियन लोक असून काही मोठे लोक स्लाव्ह (सर्व व बर्गारिअन) आहेत. ग्राफ्ट हायगोस व पिडस म्हणजे मध्ययुगातला ' ग्रेट बॅलाचिया ' या पर्वतात व्हालाय अथवा रिस्नक्षर लोक राहतात. आग्नेय भागांत तुर्क, एविरोट मध्ये ग्रीक भाषा बोलणारे लोक व आयनिया, प्रेथेशा व अगदी दक्षिणेकडचा भाग यांत खरे ग्रीक (लोकधर्मा अग्रमास १ लक्ष) राहतात.

मुख्य नगर — यान, कुडाही, प्रिझरेन, आगजिना, मेकोव्हा, डिमा, प्रिड्टना, दुगता ही मुख्य शहरे आहेत.

अल्बेनियन हे आग्नेय युरोपातील एका प्राचीन महावंशाचे लोक असून बाल्कन द्वीपकृपात कधी आले याचा प्रमेय, इतिहास अथवा दंतकथांतून सापडत नाही इलिरियन, मेगिरोनियन, व एविरोटम यांच्याप्रमाणे हे येथे आलेल्या अतिप्राचीन आर्यांचे वंशज आहेत. हानच्या मते इलिरियन व एविरोट लोक हे अनुक्रमे वेग व टोस्क यांचे पूर्वज असावे या लोकांत ऐल्लेथनिक नाव बरीच अति-हान असून स्लाव्ह लोक तर येथे आदळण नाहीतच, यावरून असे वाटते की, मेगिरीयन व बर्गारियन लोक मध्ययुगात या प्रांतात बरेच आले असामे परंतु एकरत त्यांची हवास-परी झाली असावी अथवा ते मूळ लोकांत मिळून गेले असावे याची संशयान्ता होणारा प्रदेशात परकीयांची विलगून दळ मिळू दिली नाही, म्हणून मेगिरोनियन या लोकांप्रमाणे यांची माहिती परकी मते गळिली नसावी. याप्रमाणे या लोकांनी आपले गुणधर्म, भाषा, गतरीती व दंतकथा कायम ठेविल्या आहेत. मूळ शारीपासून ६ घातके दूर आणलेले लोका व इटलीभाषीत अल्बेनियन हे मोरतान्च्या लोकांत अद्यापि देखील मिगळले नाहीत.

अल्बेनियन. म्हणजे टोस्क व वेग, हे स्वतःला इकुपेटर म्हणतात व देशाच्या इकुपेनिया अथवा इकुपेरिया म्हणतात. मॉडिनिप्रोच्या सहरीवरील घेरनेपासून मिट्रो व्हिटमापर्यंत व सर्व्थियन सहरीवरील म्येपापर्यंत जर रेषा काढली व तेथून उरुच, मिलेप्र, मोनॅस्टिर, डोरिना, केस्टेरिया, आय-निसा व पर्यापर्यंत रेषा नेली तर साधारणतः या रेषेने अल्बेनियन लोकांच्या व त्यांच्या प्रदेशाचा समावेश होईल टोस्क लोकांच्या टोळ्यांनी १४ व्या शतकात प्रीसमध्ये वगाहत केली त्याचे सध्याचे वंशज प्रीसमधील आल्बेनियन लोक आहेत. मध्य त्याची ग्रीक सैन्यातील उत्तम शिपाई म्हणून प्रशिद्धि त्याहे. त्यांनी स्वातंत्र्ययुद्धात (१८२१-१८२९) फारच चांगली कामगिरी बजावली. त्यांपैकी बरेच लोक अद्यापि आपलीच भाषा बोलतात. इटली व सिसिली मधील अल्बेनियन देखील टोस्कलोकांचे वंशज असून अद्यापि बरेच लोक टोस्कपासून मिघालेली एक उपभाषा बोलतात वेग व टोस्क हेच खरे अल्बेनियन वंशातील आहेत. लिआप व शाम अथवा चाम ही टोस्क लोकांचीच एक शाखा आहे. वेग स्वतःला वेग म्हणवीत असून ते एक टोपण-नाव आहे असे ते मानतात. तसेच टोस्क हे नाव इथ्याबोसो नदीच्या उत्तरेकडील भागांत राहणाऱ्या घण्याच लोकांना लावतात.

हान भा व प र्थ म. — बाल्कन द्वीपकृपात राहणाऱ्या इतर लोकांवर परकीय लोकांच्या सहसावानी जसा परिणाम झाला तसा अल्बेनियन लोकांवर झाला नाही. त्यांनी आपली भाषा, चालरीती व प्राचीन संस्था कायम ठेवून इतर लोकांपासून स्वतःचे वैशिष्ट्य कायम ठाविले अर्थकर, बेकामदेदार, दीर्घपिआम, आत्मांनी बर्गरे वेग लोकात असे वाढी गुण आहेत का, ते पुरे युरोपात काचितच दृष्टीग पडतात. तथापि ते साधे, दूर, विद्यासू व इमानी असून उत्तम तन्त्र्ये सैनिक व बाजर म्हणून त्यांची प्रशिद्धि आहे. बरेच वर्षांपासून तुर्की मुलतानाच्या शरीरधरसहस्रपयकात यांची भरती होत आहे. टोस्क लोकांप्रमाणे यांची देखील परकीय वसोळतीत व कान्त-सध्या नाम तेजो गीतील लोकांत भरती करवून आली. श्रीक, स्थाव यांच्या मतेआग्नेय टोस्क लोकांच्या स्वभावात बराच फरक पडतो आहे. वेग लोक लडाई, पोन्त्या व गुरे राखणे हे धंदे करतात पण टोस्क व्यापारधंद्या व दोलती करतात. वेग हा कडक, गंभीर, य मानी दिगमो परंतु टोस्क आनंदी बोलका व यममिळक असतो. या दोन्ही लोकांतील नैसर्गिक वैराग्या पूर्वी इतके जावम्य नव्हते की आग्नेय नाहीं झाले नाही. मरणान्त मूळ देश्याची यात पूर्वाधार चालत आलेली आहे. मूळ येथे हे पांचत्र कांय घडणूक झाले. एका मनुष्याकपासून बरेच बंध होऊन काही घराण्यात अथवा टोळ्यांत एक तांडीचे मुख्य चालते. यातुळे पुढच्या लोकांनी मनुष्य कोवडीत अथवा पंरात बरीच बंधे लपून राहणे. अद्या प्रचाराच्या वैराग्याने खोरी भागांत येथेच ७५ पर्यंत

मृत्यु होताने, कधी कधी तारपुरता अथवा कायमचा 'बेसा' (अभिवचन) म्हणजे संधि एखाद्याच्या मध्यस्थाने अथवा उपाध्यायाकडून होतो मुलतान देतील असा मंथि जाहिर करतो. संधि झाला तर मोडाले समारंभ होताने. येथे अति-मिहत्वाकारचे निर्वेध फार कडक असल्यामुळे अतिथीस इजा झाल्यास नुकसानी भरून देतात. एखाद्या रहिवाशाचा बेसा भ्रमस्थायिण्या प्रवासा लोकांना येथे जाणे धोक्याचे आहे. परंतु तो असला तर त्याची व्यवस्था फार चांगली होते. काही मिहत्वात नरवधाबद्दल १२०० पिबोस्टर्स म्हणजे सुमारे १५० रु. देऊ दिला तर संधि होतो कित्येक ठिकाणी हा देऊ २००० पिबोस्टर्स आहे.

श्रियांना स्वातंत्र्य नाही परंतु त्यांना फार मानाने वागविताने. भाडण मिटविण्यासाठी पुष्कळदा त्यांची येवना करतात. काही देखीक इजा न होताने श्रिया शत्रूच्या प्रदेशातून जाऊ शकतात. पुण्याबरोबर श्रिया युद्धेसोबतच जातात आणि तेथे जखमी शालेय्याची सुधुषण व श्रियांना नेणे बगैरे कामे करतात बराडून हुंडा मिळत नाही परंतु मुलीला काही किंमत देऊन विकून घ्यावे लागते. लहानपणी बाढनिधय होतो व त्या वेळेस काही इतार घावा लागतो. शोक लोकांचा पोशाख वेगळीच असतो. ते लोक लोकाप्रमाणे जुगीचा वाढरा धाररा घालतात. उत्तरेकडे बहुधा दोन्ही जाती बंदुका व तरबारी नेहमी बाढगतात. मिरडाईट व मॅट जातीच्या लोकांचा देखील पोशाख फार विचित्र असतो.

जा ति पद्धति — उत्तर अल्बेनियात समाजपटनेची प्राचीन पद्धतीच अद्याप दिसून येते. जेथे लोकांची घरीच वपे तुर्कीच्या भ्रमलांचा प्रतिकार करून स्वस्था राखिली हे लोक कर देत नाहीत, त्यांना स्वतःची नौकरी सफाईची नसून, ते तुर्की कायदा मानित नाहीत. जे थोडे तुर्की भ्रमलदार असत त्यांची सत्ता देखील वेगळी नावाचीच असे. तुर्क सरकारला फक्त ते युद्धाच्या वेळेस सैन्याची तुर्की पुरवठा पूर्वापार चालू किंवा वजुन-इ-लेकत डुवॅंजिन नावाचा अद्विष्टित मुलकी व कामदारी कायदा हाच काय तो हे लोक समजतात.

बरील कायदा लेका-डुफा-जिनी नावाच्या गृहस्थाने १३ व्या अथवा १४ व्या शतकात तयार केला असे म्हणतात. या जातीत पुष्कळशी कुळे असतात, ज्यांच्या राजाला थरियापटर म्हणतात. प्रत्येक कुळ्यात काही वयावीत लोकांचे कौन्सिल असते. राजा व कौन्सिलर यांचे हक वेदापरंपरेने चालतात कुलाचे लढाई विभाग पाहून त्या-प्रत्येकावर जोबर अथवा त्या ठिकाणचा कोडा मनुष्य हा मुख्य असतो. हे जोबर कायदा दयावणे, बरा गोवा करणे, शिशा सुनावणे वगैरे गोष्टीवर देखरेख करतात. याचा संबंध स्कुटारी येथील प्रत्येक जातीच्या प्रतिनिधीशी येतो; य हे प्रतिनिधी डोगरी लोक व तुर्की सरकार यांच्या

मध्ये दळणवळण देवीतात. चालीरिती व संस्था यांना धरून वर्ताने केलेले प्रायदे हे प्रतिनिधी आपल्या लोकांस बळग्यातात उत्तर अल्बेनियात अथवा वेगिरियात सात मुख्य जाती आहेत. त्या येणे प्रमाणेः—

(१) मिरडाईटः—संख्या सुमारे १००००. राजकीय व स्वातंत्र्यदृष्ट्या हे लोक फार महत्वाचे आहेत. हे रोमन कॅथोलिक असून डेरा, ई जॉन मरकुट (जॉन मार्कोने घराणे) या घराण्यात राजवंश चालतो. तुर्क सरकारने येथील प्रेक राजास पळवून नेऊन मॅनाटोलियात कैद करून ठेविले व त्याच घराण्यातील दुसऱ्या एकास यादवरे बसविले. परंतु तो राजा मिरडाईटास मान्य नसल्याने जिकडे तिकडे अंदाधुंदी माजली. कोणत्याही सुसुलमानास त्या भागात मनाई असे.

(२) मिथ्रोद्रेक सप अथवा अलसियामेथे —यात बऱ्याच जगांथा समवेत होत असून स्कुटारीच्या ईमान्येस हे राहतात. हे लोक राजधानीच्या जवळ असल्याने तुर्की सत्ता मान्य व शायिक कर देत. यांचे मुख्य अधिकारी कर गोळा करीत. जिवल नावाच्या संघाचे सरकारी कौन्सिल स्कुटारी येथे असून त्याचा अध्यक्ष एक सुसुलमान (अधिकारी) असे.

(३) डुकजिनः—हे बरील प्रदेश व जॅकोव्हा याच्या मध्ये राहतात हे मिथ्रोद्रेकापेक्षा जास्त स्वतंत्र व जंगली आहेत. यांनी आजपर्यंत कधीही कर दिला नाही.

(४) पुकासपः—हे लोक ड्रिन नदीच्या दक्षिणेस असतात तुर्की 'कैमारम' याचा अधिकार नावाला मात्र असे.

(५) मालसियाजॅकोव्हूस्—यांच्यात दोन कॅथोलिक व तीन सुसुलमानां जाती आहेत जॅकोव्हू येथे याचा सरकारी प्रतिनिधी राहतो याचा कर घावा लागत नाही.

(६) व (७) मालसिया लेहः—ह्या जाती फार गरीब असून कर देत नाहीत यांच्यातील मालसिया कष्ट ही जात लुटारूचा धेदा करिते. या डोगरी लोकांखेरीज मालसिया व मॅट जातीत चार थीमड घराण्यांची सत्ता वेसपरंपरेने चालते अथोवाझाच्या घेडेपामुस दक्षिण अल्बेनियात तुर्की सत्ता चांगली बळबली होती

परमार्थ संप्रदायः—दोन पंचमाशापेक्षा जास्त लोक सुसुलमानां धर्माचे आहेत. १६ व १७ व्या शतकात हे लोक सुसुलमान बनले अशावे अल्बेनियन सुसुलमानात अद्याप काही ख्रिस्ती चालीरिती व संस्कार आहेत. स्कुटारी विलायतमध्ये जेकडा ५५ लोक या धर्माचे आहेत मध्य अल्बेनियात बहुतेक लोक सुसुलमान आहेत. दक्षिणअल्बेनियात ख्रिस्ती धर्माचे ६ हज्ज लोक आहेत पुढी मालसिया, जॅकोव्हू व माल्सियाकपु या जातीत कॅथोलिक व सुसुलमान या दोन्ही धर्मांचे लोक आहेत मिरडाईट व मॅट हे लोक अनुक्रमे कॅथोलिक व सुसुलमान धर्माचे आहेत

दि क्ष ण—येथें बहुतेक लोक अधिक्षित आहेत. काही राजकीय कारणांमुळे अल्बेनियन भायेंन दिक्षुण देण्याची तुर्की सरकारने मनाई केली होती. काही मोठ्या गांवात काही प्राथमिक व दुय्यम सरकारी शाळा आहेत. शेत्यातील माहिदीत कुराण शिक्षितात परंतु लिहिणें वाचणें शिकवित नाहीत. धर्मोक्त सुसुलमान घणण्यातील मुलें कॉन्स्टॉन्टिनोपल व विद्दामा येथें शिक्षण प्राप्त जातात. स्कुलारी येथें जेसुईट लोकांचे एक विद्यालय व शाळा आहे. प्रान्तीयस्थान लोकांच्या काही प्राथमिक शाळा आहेत. यांत इटालियन भाषा बोलतात. दक्षिण अल्बेनियातील मोठ्या गांवात ग्रीक प्राथमिक शाळा आहेत. कोरिंट्झा येथें १८९१ सालापासून एक मुलींची शाळा उत्तम चालली आहे.

भाषा—या द्वीपकल्पातील मूळ भाषा प्रोसोडोरियन भाषासमूहातली आहे ती भाषेन वैशाची आहे हे म्हणणें बहुतेकाना मान्य आहे. या भाषेची मूळरूपे व त्यातील फरक हे समजण्यास काहीच मार्ग नाही. या भाषेत ग्रीक लॅटिन, इटालियन, तुर्की व इंग्लिश शब्द येतात. लॅटिन व ग्रीक भाषेची तुलना करून पाहिली तर ही भाषा मूळ आर्य-भाषेपासून निघाली असवी. वाङ्मयाचा जास्त फैलाव न झाल्यामुळे या भाषेच्या एकमेकांनी भगदी विसदृश अशा उपभाषा झाल्या आहेत. पंग व डोस्क लोकांच्या भाषा परंपरास मोठ्या कटाणें कळतात. पंग लोक लॅटिन लिपि व डोस्क लोक ग्रीक लिपि उपयोगात आणतात. रोमन दीन शतकातील वाङ्मय म्हणजे भाषांतर व पारमार्थिक पुस्तकें होय. गिरोनोची रदा हा प्रसिद्ध कवि, व भाषाशास्त्रज्ञ असून यांने प्रचलित दंतकथांचा संग्रह केला.

प्राचीन अवशेष—अल्बेनियात बरेच प्राचीन अवशेष आसून त्यांचे लक्षोभन अद्यापि झाले नाही. इहूनला काही अजून इमारतींचे अवशेष दृष्टीस पडले. एर्दरी। असे दिसून येते की, येथें रोमन संस्कृतीचाच आरत पगडा पडला होता. प्रसिद्ध डायरेक्टियमचा कारच थोडा मागमूस लागतो. डोटोना येथील अवशेष महत्त्वाचे आहेत. मध्य-यातीन इहूनवर्गाच्या विध्वंसक-म्हणजे कोर्झा येथील-अवशेष प्रेक्षणीय आहेत.

मध्य युग की ली ल इ नि हा—रोमन साम्राज्याचे तुकडे पडल्यानंतर अल्बेनियन लोकांचा देश बायझन्टाइन साम्राज्यास जोडला गेला. ४ व्या व ५ व्या शतकांत गोंथ लोकांनी हा देश अगदीं उपप्लूत करून टाकला. ६ त ५३५ त जस्टिनियनने हा देश पुन्हा धार्मिक केला. बल्गेरियन लोकांनी ८९१ त दक्षिणेकडचा भाग जिंकून घेतला. शर नायमनने (८९३-९५७) सॉन्गियन लोकांचा पराभव करून ट्राशोमिरीस सर्व प्रदेश आपल्या केंद्रस्थानी आणला. नायमननानंतर विद्यामनने आपले घराणें स्थापिलें. विद्यामनचा मुलगा सॅम्युएल याने ट्राशोमो फेकून नवे द्वीप-रूपाने सत्ता बघविली परंतु १०१४ त दुसऱ्या बेसिलन

त्याचा पराभव केला. १०८१ त नॉर्मन लोकांची सत्ता येथें स्थापन झाली त्यांच्यानंतर पुन्हा बायझन्टाइन सत्तेचा उत्कर्ष झाला. धर्मयोजनांनी कॉन्स्टॉन्टिनोपल घेतल्यावर एपायरस येथें मायबेल कॉमननसच्या नांवाचें घराणें स्थापन झाले. १३१८ पासून १३५८ पर्यंत ऑरनिगी घराण्याने राज्य केलें मध्यंतरी १२७१ पासून १३७८ पर्यंत मध्य अल्बेनियात सिसिलीयन राजघराणें स्थापन होऊन त्याच्या राज्यास 'अल्बेनियाचें राज्य' म्हणत. ११८० च्या सुमारास बरच्या अल्बेनियात सॉन्गियन सत्ता स्थापन झाली. त्याचा मोठा राजा स्टीफन दुसरा (१३३१-५८) याच्या अंमला खाली सर्वे अल्बेनिया होता.

अल्बेनिया न सत्तेचा काळ—दुसऱ्याच्या मृत्यूनंतर सॉन्गियन साम्राज्याचे तुकडे पडून अल्बेनियात लहान लहान देश राज्ये उदयास आली. बरच्या अल्बेनियात घालशी घराण्याची सत्ता होती. उत्तरेकडील भागात म्हणजे अल्बेनियाच्या राज्यावर प्रथम थोपिया घराणें व नंतर कॉन्स्टिआंटा घराणें राज्य करूं लागले. याच घराण्यात इहूनवर्गे झाला १४ व्या शतकाधीन उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेशातून अल्बेनियन लोक दक्षिणेकडे वसाहत करूं लागले. त्याच शतकाच्या अखेरीस दोसऱ्या लोकांच्या वसाहती मोरिशा, कॅटिका व बिओशिभा येथें स्थापन झाल्या. १४ व्या शतकाच्या अखेरीस म्हणेसिअन लोकांनी स्कुटारी येथे टिकाणी व इतर अल्बेनियात आपली सत्ता स्थापन केली.

तुर्की सत्तेचा काळ—इ. स. १४३१ त आय्यानिना येऊन तुर्कांनी अल्बेनियात प्रवेश केला. याचवेळीं या देशाच्या इतिहासात अगदी पहिल्यादा मॅस्यानिक राजे प्रसिद्ध झाले कॅन्स्टिओटा याच्या अधिपत्याखाली गेला झाले. त्यांनी १४४४ ते १४६६ पर्यंत तुर्की सत्तेचा प्रतिकार केला. नंतर व्हॅनेसियन लोकांनी तुर्कांबरोबर बरेच सामनो दिले. परंतु १५७१ त व्हॅनेसियन व बलसियनो हे दोन प्रांत तुर्कांच्या हातात पडून व्हॅनेसियन सत्तेचा नायनाट झाला. बऱ्याच लोकांनी मुसलमानां धर्माचा स्वीकार केला तरा देखील तुलतानची सत्ता केव्हाहि चांगली चाली नाही. नेहमीं तुर्क व अल्बे-नियन लोक यात लढा चालू असत. १७ व्या शतकाच्या अखेरीस तुर्क सत्तेस उत्तरीकडे लागल्यामुळे या भागात बराच घुमावूळ मागला. १७६० मध्ये स्कुटारीचा पाडा महंमद युसुत याने बरच्या अल्बेनियात स्वतंत्र राज्य स्थापिले. रश्याप्रमाणे दक्षिण अल्बेनियात व्हॅनेसियन अस्तीपत्ता याने आपली सत्ता स्थापिली. परंतु १८२२ त तुर्क कॉन्ग्रेस याचा पराभव केला. नंतर खबरच स्कुटारी येथील राजमत्ताहि गंतुतात आली.

आपल्या स्थावरगांनी अल्बेनियन लोकांनी विरोध केला. मुळे दुसऱ्या महंमदाने नवे देश उपरत केला. नंतर बर्लिनच्या संध्यापर्वत (१३ जुलै १८७८)चीपत्ताहि राजकीय

घडामोड झाली नाही. यावेळी आपला देश आस्ट्रिया-हंगरी सविभूषा व माटेनिम्रो याना देऊ नये म्हणून बरीच चढवळ होऊन प्रिंसेन येथे अल्बेनियन-संघ स्थापन झाला. याला तुर्की सरकारची आवृत्त फूस होती. या संघाचे प्रयत्न यशस्वी होऊन झाल्या व गुशिने हे दोन गिन्हे अल्बेनियास परत मिळाले व मोंटेनिग्रोला डलसिमो गिन्हे त्याच्याऐवजी देण्यात आला. नंतर लगेच तुर्कीला देखील अल्बेनियन लोकानी आपले स्वातंत्र्य-तेथ दाखविले, परंतु दरविषयासाने अल्बेनियन लोकांला डलसिमो येथे पराभव करून संध मोडला. ग्रीसला मिळालेल्या देगाविरुद्ध चढवळ ठरण्यासाठी दक्षिणेकडे असाच संघ स्थापण्यात आला. १९०३ साली वायव्य अल्बेनिययात वड झाले, परंतु तुर्कीनी ते लगेच मोडले. बरोल चढवळीना राष्ट्रीय स्वरूप अगदीच नव्हते. परकीय देशात राहणाऱ्या अल्बेनियन लोकांनी राष्ट्रीय भावना सर्वत्र पसरविण्याची खटपट सुरू केली असून झ्वेत्स, युलारेस्ट व अयेन्स येथे संस्थाहि स्थापन केल्या आहेत. स्थानिक असुर जातीचे हक्क राखण्याखेरीज इतर वायव्येकडे अल्बेनियन लोकांनी ज्येष्ठ व तदर्थ प्रयत्न हे एकच आहेत याची जाणीव नम्राची असे दिसते. शिक्षणाचा चांगला फैलाव द्याव्याखेरीज देशासंबंधी कल्पनाचा फैलाव होणार नाही. १९०८पर्यंत तरी या तऱ्हेने काहीच प्रगति झाली नव्हती.

१९०८ पर्यंत अल्बेनियाच्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी आपले धोरण पुढीलप्रमाणे ठेविले होते. (१) अल्बेनियन लोकांमध्ये स्वतंत्र राष्ट्रीय भावना जागृत होईपर्यंत आटोमन साम्राज्य कायम ठेवणे व (२) मध्यंतरी अल्बेनियापुरती स्वायत्तता संपादन करणे या कोबेन धोरणाच्या पुरस्कारापासून केरिद-पाशा व इस्मायल केमल हे प्रमुख होते; परंतु याना पुढे उद्धरलेल्या गोष्टीवर नियंत्रण घालता आले नाही. १९०८ मध्ये तहण तुर्कीनी राज्यक्रांति घडवून आणली. त्यात अल्बे-
 • निवातील डोंगर भागातील राजे सामील झाले व बास्टाटि-नोपलचा सुलतान पदच्युत केला गेला. या राज्यक्रांतीचा अल्बेनियन लोकांनी साकारच केला, कारण त्यायोगे स्वतःस स्वायत्त कारभाराचा हक्क व स्वभावेतून शिक्षणदेण्याची सवलत मिळण्याची स्थाना आशा होती. १८७९-८६ या सालात अशाच संघर्षाचा फायदा घेऊन स्वभावेचे शिक्षण व वाचन्य याना त्यांनी कागळ उत्तेजन दिले होते, पण या बाबतीत तहण तुर्कीनी त्यांची निराशा झेली व युनियन बँड प्रीमिअर कमिटीने पुनः तुर्कस्तानातील अंकित लोकजातीमध्ये आटोमनी संस्कृतीचा प्रसार करण्याचे कार्य हाती घेऊन जुलुपाच उघडलेल्या अल्बेनियन भाषेच्या शाळा बंद केल्या, अल्बेनियन वृत्तपत्रांना परदेश गाठण्यास सांग पाडले व त्या लोकांची राष्ट्रीय चढवळ बंद पाडली. तुर्की लिपी वापरून अल्बेनियन भाषा शिकविण्याची परवानगी देण्यात आली व तशी कमिक पुस्तके तयार करविली, पण ती अल्बे-

नियन लोकांनी सार्वजनिक स्थळी राखीवरी जाळून टाकली.

१९११-१२ चे व ड.—तहण तुर्कपक्षांने डोंगरा जातीवर नवे वर वसविण्यामुळे त्या जातीच्या लोकांनी बंड केले व ते तुर्कीनी निष्ठुर उपाय योजून मोडले व तेथील लोकाना निःशस्त्र केले. किरयेक गावच्यागाव उध्वस्त केले इतकेच नव्हे तर बंडखोराच्या पुढाऱ्यांना फार चोड आणण्यासारगी फट-क्यांची शिक्षा दिली. मुसलमान लोक या उपायाना दड-पले गेले; पण १९११ मध्ये मालसिया व माथे जातीच्या रोमन कंधोलेक लोकांनी बंड केले. त्यांना मोंटेनिग्रिन अल-लोकांनी उत्तेजन दिले बंड मोडण्याकरिता टोरगुट सेव्ह-केट पाशा मोठ्या सैन्यानिशी आला; पण त्यालाच द्वार खावी लागली. शिवाय मोंटेनिग्रोविरुद्ध मोहीम करून गेले म्हणून रशियाने तुर्कीना तंबी दिली. यामुळे बंडखोराचा वरचष्मा होऊन त्यांनी आपली गान्हाणी व मागण्या एका जाहोरनाम्याने पुढे मांडल्या. त्यात अल्बेनियाला राष्ट्र म्हणून मान्यता आणि शाब्दित व स्थानिक कारभारात अल्बेनियन भाषेला परवा-नगी या मागण्या मुख्य होत्या.

या हून पुढे—१९१२-१३—तुर्कीनी एटलीच्या आर्चेबिशपला येथेनेनप्रकारेण वर करून घेऊन मध्यस्थ नेम. प्याचा प्रयत्न केला; त्याने ती माष्ट साफ नाकारली, त्यामुळे पुढल्या वर्षी तुर्कस्तान इटालोबोरोवरच्या युद्धात गुंतला असता हे बंड अधिकच जारावले. तुर्कीनाही दुसरा उपाय न राहिल्यामुळे त्यांनी ५६ वेतली आणि अल्बेनियन लोकांच्या मागण्या बडूळ केल्या. अल्बेनियाच्या राष्ट्रास भाग्यता ही यापेक्षा विरोध मोठ होय.

या अर्थानेनाम्याच्या जयायुद्धेक उत्तेजन मिळून बारकन-कीगने तुर्कस्तानातून १९१२ मध्ये पुढे पुकारले. या युद्धात अल्बेनियाने काय धोरण ठेवावे हे ठरविण्यास पुरेसा अवसर न मिळाल्यामुळे अल्बेनियातील काही लोक माटेनेग्रिन लोकांना तर काही दुसरीना मिळाले व याकावे तटस्थ राहिले. पण यामुळे सन्दिग्धन व माटेनेग्रिन लोकांनी अल्बेनियावर हल्ला केला. उत्पटकी तुर्कीकडे हल्लाबेल केमल अल्बेनि-यनाच्या मदतीला आला. त्याने अल्बेनियाच्या सर्व भागा-तील प्रमुख सरदारांची सभा भरवून अल्बेनियाचे स्वातंत्र्य व तटस्थवृत्ति जाहिरनामा काढून प्रसिद्ध केला. याला आस्ट्रो-हंगरीची व इटालीची संमति होती; पण रशियाचा विरोध होता यामुळे युद्धाचा वण्णा घुरोपभर पसरणार अशी घडती उत्पन्न झाली. तेव्हा मध्यस्थी करण्यास ईंग्लंडच त्रयस्थ या नारायने काहिसी योग्य होते व त्याप्रमाणे सर एड-वर्ड (नंतर लॉर्ड) ग्रे याच्या खटपटीने लंडन येथे परराष्ट्र वकिलांची परिषद भरून तडफोड झाली व अल्बेनियाची स्वायत्तता मान्य करण्यात आली आणि सरहद्दी ग्रेट पाव-सनी (मोठ्या राष्ट्रांनी) ठरवल्या अस ठरले. नंतर कमि-शन नेमून या हद्दी कायम करण्यात आल्या.

वीटच्या विलयमची कारकीर्द.—अल्बेनिया हे स्वतंत्र राष्ट्र असल्याचे मान्य करण्यात आले व तेथे एक परकी राजा आणून यादीवर बसवावा असे ठरले शिवाय अल्बेनियाच्या राज्यकारभारावर देखरेख ठेवण्याकरिता दहा वर्षांच्या सुद्धांचे एक कमिशन नेमण्यात आले. त्यात ग्रेट पॉवर्सतर्फे एकूण व अल्बेनियातर्फे एक असे प्रतिनिधी नेमण्याचे ठरले.

प्रमुख राष्ट्रांच्या (ग्रेटपावर्स) आपसातील चुरशीमुळे अल्बेनियाकरिता राजा निवडण्याने काम अवघड गेले पण अखेर बोडच्या विजयाचा निशेध कायम करण्यात आला १९१४ जानेवारीत सार्वराष्ट्रीय कमिशनने राज्यकारभार आपल्या हातां घेतला, व माध्यम्ये विलयम राज्यासह झाला. तथापि राज्यात अनर्थ व खेडा मोठाच मानला होना. तुर्कस्तान, ग्रीस, इटाली व आस्ट्रिया यांनी गुप्त ढवळाढवळ चालू होती, विलयम राजावरहि सर्व प्रमा अशुभ नजरी, कारण बोडच्या वेळाले लोकप्रति संपादण्यासारखी विशेष गुण त्याच्या अंगा नव्हते. विलयमने इसद पाया यास युद्धमंत्री नेमले होते पण तोच इटालियनाच्या मदतीने गुप्त कारस्थाने करीत होता त्यामुळे राजपक्षाचे लोक हयदविहद गुप्त कट करीत होते. अखेर मे महिन्यात इसदच्या घराला बंधूखोरांनी वेढा दिला. त्यावर मारा करण्यास विलयमने परवानगी दिली. त्यामुळे चिह्न सर्व राष्ट्रांचे बहात सामील झाले. अखेर सप्टेंबरमध्ये तो देश सोडून गेला.

आगतिक युद्ध.—या घुमारास युरोपात मोठे पुढे झुकले, यामुळे इतर राष्ट्रांचे अल्बेनियाकडे फारसे लक्ष नव्हते. त्यामुळे अल्बेनियाचे पुन्हा तुकडे पडून गिरनि-राज्या राज्यसत्ता प्रस्थापित झाल्या. मध्यभागात इसद-पक्षाने आपलो सत्ता स्थापिली. दक्षिणभागे प्रथम ग्रीकाच्या व १९१५ पासून इटालियनांच्या हाती गेला. स्टुटगार्टचा भाग सर्व लोकांनी स्वसंस्त्यासी चेतला, व याकीच्या भागात गिरनिराळे स्थानिक राज्यकर्ते राज्य करू लागले इसदपक्षाचा वेत अल्बेनियाचे तीन तुकडे करून ग्रीस, सर्व व स्वतः एकूण भाग घेऊन इटालीची आधिपत्या मान्य करण्याचा होता. लंडनच्या बरोराने अल्बेनियावरील टालीची साम्राज्यसत्ता मान्यहि केला व त्यामुळे पुढे १९१८ च्या तहपरीपदेत अल्बेनियाचा प्रथम सोडविण्यास भाग्या अडचणी उत्पन्न झाल्या. १९१७ मध्ये इटालीने अल्बेनियाचे इटालीच्या संरक्षणसत्तासी स्वातंत्र्य जाहीर केले होते. त्यामुळे १९२१ मध्ये दोन्ही राष्ट्रांनी स्टुटगार्ट येथे इटालीचे सैन्य राहू दिले. पण देशाची विभागणी करण्याच्या सूचनेला प्रेसिडेंट विसनने हाकत केला मध्यवर्ती अल्बेनियात सर्व राष्ट्रावर सत्ता चालविणारे एकच रिपब्लिक स्थापनाचा प्रयत्न सुरू झाला, व इटालियन सैन्याला देशाबाहेर हटवून देण्याकरिता त्याबरोबर सामनाहि सुरू झाला. १९२०च्या फेब्रुवारीमध्ये सुन्मान

वेडेव्हिना याच्या अध्यक्षतेखाली रिपब्लिक सुरू झाले अल्बे-नियन सैन्याला इटालीविरुद्ध जाहि मिळत गेला, व इटालीत गिथालिटीचा पक्ष अधिकारासह झाल्यावर इटालीने अल्बे-नियनचे पूर्ण स्वातंत्र्य मान्य करून स्वतःचे सैन्य काढून नेण्याचे कबूल केले. १९२१ च्या जानेवारीत पूर्वी विभागणी करू इच्छिणाऱ्या राष्ट्रांचीहि समिति मिळून अल्बेनियाला राष्ट्रसंघाचे सभासदत्व प्राप्त झाले.

[सं द न प्र थ.—दरबाम—दि स्टॅंगल फॉर स्कटारी; पॉकीक—अल्बेनिया; पीस—टर्की ऑन इटस् पीपल, ए. डि. स्टेटमेंटम ईस यु. ऑके—हूईस इन् नार्दने ग्रीस. टोस—रिसेंचस इन दि ह्यालंड्स ऑफ टर्की.]

अल्बेरोनि गिथालिओ, (१९६४-१९५२) एक स्थानिकइटालियन सुसह्य व कार्बिनल याचा बाप माळी हाता हा पहिल्याने पायसेंझा येथील ख्रिती देवालयत लक्षादाराचे (व्हर्जर) काम करीत असे पुढे याने बार्नि या वियवची मर्जी संपादन धर्मोपासकाची नागा पटकाविली यानंतर तो आपल्या आश्रयादात्याच्या मुलाबरोबर रोम शहराला गेला. स्पेनच्या गादीच्या वारसाहक्कावहल झालेल्या युद्धात याने इटालीतील मैच सेनापतीची कामगिरी बजाविली व या योमे याचे राजकारणपटल लोकांच्या निदर्शनास आले. १७७१ त हा मैच सेनापति स्टॅडोम याचा व्हिटीनीस डीऊन त्याच्याबरोबर स्पेनमध्ये गेला. यानंतर दोनवर्षांनी माला काउंट(सरदार) बत्स पाचव्या फिलिपच्या दरबारात पामोचा प्रतिनिधि म्हणून नेमण्यात आले. पुढे स्पेनच्या बादशहाने पामोच्या एलिझाबेथ फर्नेस इत्याशी लग्न झाल्यावर हा तिच्या बतीने बत्त्याच योग्यतेस चढला. हा अनुक्रमे राजाच्या सहाय्यार भंडाच्या सभासद, माळागाच्या धर्म-गुरूच्या आचारवृत्त चढत जाऊन १७९५ त मुख्य प्रधान व कार्बिनल झाला. स्पेन देशातील अंतस्थजकातीची ठाणी उठवून त्याचे सांपत्तिक पुनर्रचोवन करणे, इंडीज घेतातील व्यापारावरील निषेध काढून टाडून तेथे खला व्यापार सुरू करणे, गमाबंदीची पुनर्पटन करणे, या सुधारणा करून जो इन्धसंचद होईल त्याचा विनियोग पाचव्या फिलिपच्या इटाली व फ्रान्स भागातील आकाशा पूर्ण कर-ण्यात करावा असे याचे वेत होते. परंतु याचा वरील वेत राजाच्या व राणीच्या उतावलेपणाने सिद्धीस न जाता उत्पडे स्पेन देशावर संकट ओढवले व याकरिता १७९९ मध्ये माला हद्दपार व्हावे लागले. यानंतर हा इटालीत काऊन राहिला. तेथे याचे १३ व्या इगोसेट पोपच्या निवडणुकीत अंग होते. १७३० त ७ व्या हेमंत पोपने माला आपला राध्द-भाचा प्रतिनिधि नेमले १७४० मध्ये हा पायसेंझा येथे जाऊन राहिला. तेथे माला ७ व्या हेमंतने महारोग्याच्या दशाच्यामाचा व्यवस्थापक नेमले होते. पण पुढे याने हा दशाच्याला सोडून तेथे ७० गरीब विदायांची खोय होईल

अने उपाध्यपणा शिकविण्याकरिता एक विद्यापीठ स्थापन केले. हा १९ जून १७५२ रोजी मरण पावला. याने आपल्या मृत्युपत्रात आपण काढलेल्या संस्थेस सहा लक्ष डॉलरचा देणगी दिल्याचे लिहून ठेवले होते.

[ए. वि. अल्बेरोनीचे १७९९ पर्यंतचे चरित्र त्याच साली हेग येथे झानरुसट डिमीसोने प्रसिद्ध केले. पिकासोस यादीस अल्बेरोनीने स्थापिलेल्या कॉलेजात शिकलेल्या स्टीफॅनो बसोनी नावाच्या एका धर्मोपदेशकांने १८६१ मध्ये याचे आयुष्य स्वतः रेखाटले. अल्बेरोनीचा पयरी १८९२ साली प्रसिद्ध झाली आहे.]

अल्युमिनियम—(स्फट; स्फ. २७०) रासायनिक धातु रूप मूलद्रव्य. ही धातु शुद्ध स्वरूपात असंयुक्त अशी कधीच सापडत नाही. तर मुख्यतः सिकित (सिलिकेट) रूपाने इतर पदार्थांशी संयुक्त अशा स्थितीत सर्वत्र आढळून येते. अल्युमिन (तुरटी) या लॅटिन शब्दावरून अल्युमिनियम हे नांव सापडले आहे; व त्यास अनुसरून स्फॉट्टी (तुरटी) या शब्दापासून सापडलेला स्फट हा शब्द अल्युमिनियम साठी मराठीत योजितात. इ. स. १८२७ त गोटिंगन येथे एफ. व्होल्गर याने पहिल्याने ही धातु स्वतंत्र स्वरूपात तयार केली.

अशोषित धातु—स्फटाचे नैसर्गिक मुख्य संयुक्त पदार्थ चार आहेत. प्राणिद (ऑक्साईड), उपप्राणिद (हायड्रोक्साईड), सिकित व ह्रस्विद. प्राणिदात क्रुस्ट (स्फ. प्र.) हा मुख्य असून तो दक्षिण हिंदुस्थानात व युनायटेडस्टेट्स मध्ये पुष्कळ प्रमाणावर सापडतो. त्यात स्फटाचे प्रमाण बरेच मोठे आहे (सं. ५२.९) तरी धातु काढण्याकडे याचा उपयोग करित नाहीत; याचे कारण त्याचे भुकटी करणे फार जड जाते, एवढेच नव्हे तर क्रुस्ट हा फार कठिण असल्यामुळे त्याचा हत्याराना घार लावण्याकरिता फार उपयोग होतो व यामुळे त्याला चांगली किंमत येते. कायोलाइट (स्फ. ४५.५) हा हि स्वाभाविक स्थितीत सापडणारा संयुक्त पदार्थ आहे. हा स्फट व सिंधु याचा द्विविद [डबल प्लुओराइट] असून तो पष्क ग्रीनलॅंडच्या पश्चिम किनाऱ्यावर सापडतो. तेथून हा पदार्थ आणण्यास कठिण अमल्यामुळे याच्या ऐवजी दुसरे हार उपयोगात येऊ लागले. हर्श हेरोल्ट-हॉल यानी शोधून काढलेल्या रितीत कायोलाइटचा द्रावक म्हणून भरूर असल्यास ते कृत्रिम रितीने तयार करतात. सर्व प्रकारची माती नांवाला मात्र स्फट सिन्सिची बनलेली असते बेओलाइन किंवा चिनी माती (स्फ. प्र. २ सिप्र. २२.३)चे धर सर्व जगभर सापडतात. व त्यात अजल (अनहायड्रस) स्थितीत सं. २४.४ धातु सापडते, पण सामान्य मातीत त्या ऐवजी राट, मग्न व अल्क असून बाह्ये प्रमाण कधी कधी सं. ७० पर्यंत असते बोन्त्याहि खनिज शिकितापासून शुद्ध स्फट असून (अल्युमिना) काढण्याची सुवात आद्य सापडली नसल्यामुळे स्फट

तयार करण्याकरिता केओलिनचाहि उपयोग होत नाही. ऑक्साइट (स्फ. प्र. २३.३) हे स्फटाचे सजल प्राणिद आहे. हे पुष्कळ ठिकाणां सापडते, परंतु याचे मुख्य धर म्यानसच्या दक्षिणेस, आयर्लंडच्या उत्तरेस व उत्तरअमेरिकेत अलबामा जॉर्जिया, व आरकानसस येथे आहेत.

विशुद्धि करणे—स्फट करण्याची क्रि. —विशुद्धी करणे स्फट तयार होऊ लागण्यापूर्वी त्या धातूचे हरिद (होराइट) व कायोलाइट या दोन पदार्थांपासून ती धातु तयार केली जात असे. हर्शच्या पद्धतीचे पेटेंट १८८६ व १८८७ या वर्षी अमेरिकेत सी. एम्. हॉल याने व इंग्लंड आणि म्यानस या देशात पी. टी. एल्. हेरोल्ट याने घेतले. हेरोल्टचा विशुद्धी पेटेंट लोखंडी किंवा पोलादी चौरस पेटो सारखा असून त्याच्या धातून कोळशाची पट्टी ठासून वसविलेली असते. तळाला ओतीव लोखंडाचा पत्रा असून तो विद्युत्जनकाच्या ऋणध्रुवाला लावलेला असतो; [परंतु तो खरा ऋणध्रुव नसून भाष्याच्या तळाशी पूर्वी तयार झालेल्या धातूचा वितळलेला धर हे कार्य करतो] धनध्रुव कोळशाच्या नाड पट्याचा केलेला असून तो वरून आत सोडण्याची व्यवस्था केलेली असते. विद्युत्प्रदात कायोलाइट घालून विशुद्धीवाह सुरू करतात. व ते वितळल्यानंतर काम चालू असेपर्यंत बरेचवर स्फटभस्मा [अल्युमिना] जी भुकटी टाकीत जातात प्रवाहाचा जोर दर घटामार्गे ३ ते ५ व्होल्ट असून तो १० किंवा १२ घटाच्या मालिकेतून जातो. विशुद्धीवाहाचे वाम दोन प्रकारचे असते. (१) स्फट प्राणिदाच्या रासायनिक आक्रमणाला प्रतिरोध करणे, (२) विशुद्धीकरणाला प्रतिबंध करणे व त्या बरोबर त्याचे उष्णमान वाढविणे शक्तीचा कोही भाग या दुसऱ्या कामाकडे राखे झाल्यामुळे, फक्त उरलेल्या शक्तीचा रासायनिक कामाकडे उपयोग होतो व कायोलाइट मधील स्फटप्रविद्धि विघटन करण्याकरिता ४ व्होल्टची जरूर असल्यामुळे भाष्यामध्ये स्फट भस्माचे परिमाण भरपूर असल्यास ह्रस्विदावर कोर्हाचे परिणाम होत नाही यामुळे एक वेळा कायोलाइट भरल्यानंतर ते बरेचपर भरण्याची जरूर नसते, व त्यातील सिंधु व इतर परक्या पदार्थांचा संतर्ग स्फटात लागत नाही, व फक्त स्फटभस्माच काळजीपूर्वक शुद्ध करून घेतले म्हणजे काम होते. या सर्व क्रियेत स्फटभस्मा (स्फ. प्र.)चे विघटन होऊन ऋणध्रुवाजवळ स्फट जमते आणि प्राणिदाचा धनध्रुवाशी संयोग होऊन कॅथोडप्राणिद तयार होतो. त्याचा बाह्यून कॅथोडप्राणिद करण्यात येतो, तत्तः ५४ भार स्फट उत्पन्न होतोना ३६ भार कॅथोड प्राणिदीकरण व्हावे पण वस्तुतः ज्या प्रमाणात धातूचा धर बसतो त्याच प्रमाणात धनध्रुवाचा क्षय होतो. स्फट ही धातु फार हलकी असल्यामुळे ज्यामध्ये ती लवकर सुटेल असे योग्य द्रावक निवडण्याचे काम फार कुशलतेने करावे लागते. हत्यारिता वितळलेल्या धातूचे शिष्ट मुख्य २५४ व स्फटभस्माने

संपुष्क (संचुंटेक) अशा वितळलेल्या कागोळाद्वारे विविध गुणवत् २.३५ असल्यामुळे त्याचाच उपयोग करण्यात येतो.

गुण धर्म.—स्फट ही दमत्यासारखी पावठी धातु आहे अशुद्ध अवस्थेत किंवा हवेत कार वेळ राहिल्यास तिजवर किंचित जामळी छटा येते. ओतीव धातूचे विशिष्टगुणवत् २.६ व पत्र्याचे २.७ असते. स्फट ६२६° चाला वितळते. सर्व धातूत धनवर्धनीयतेमध्ये याचा तिसरा व ओहून तार काढण्याच्या गुणात म्हणजेच न्यूनतम (डबिडलिटी) ६ वा नंबर लागत असून त्याचा ००००२५ इंच जाडीचा पत्रा व ००४ इंच जाडीची तार निघते. अगदी शुद्ध असता ते कमलापेक्षादि कटिंग असून टोकल्याने त्याचा कटिंगपत्रा वाढतो. ह्या धातूत चुंबकीय गुण नाहीत. धनतेत याचा धरक धातूच्या खातोळा नंबर लागत असल्यामुळे हे अतुल्य परिस्थितीत प्राण व हरबायुंती कार जलद संयोग पावते. त्याचा लावीचा प्रसरण गुणक दर १° चा. सा ००००२९२ (रिव्हर्स) आहे. ० व १०० च्या दरम्यान त्याची सरासरी विशिष्ट उष्णता ०.२२७ व घनोभूत होण्याच्या वेळची अशुद्धीत उष्णता (केट्ट ह्रीट ऑफ फ्यूजन) १०० कॅलरी आहे. सरासरी घननाचे तापे व स्फट वेतले असता, याची विशुद्धादक शक्ति ताच्याच्या दुपट व दोन्ही धातू सारख्या आकारमानाच्या वेतल्या असता सुमारे २ पट आहे. दुसऱ्या धातू आरंभार वेळून त्याशी तुलना करिता ताण (टेन्शन) सहन करण्यात ओतीव पोलाद व स्फट श्रेष्ठ या दोनच धातू एकपेक्षा बरचड आहेत. हवेत किंवा पावसात ठेविली असता ही धातु काहीशी घनते, पण हे गैरग्याचे प्रमाण लोखंड, तांबे किंवा पितळ या धातूंपेक्षा फारच कमी असते. (यागारांत मिळणाऱ्या विशुद्धिस्तराप्रति स्फटामध्ये शे. ०.४४ सिक (सिलिकन) व ०.४६ कोह असते. ह्या धातूवर ऊन किंवा थंड पाण्याचा काहीच परिणाम होत नाही. गंधकयुक्त उष्णामसून राहिल काही अणय होत नसल्यामुळे पुष्कट हवेत किंवा अशुद्ध-पुरावे दिव असल्यास टिकाणी या धातूचे मिश्रण काळपटत नाहीत निरि-द्रिय अंम्लाने व उद्‌ग्रहाम्बुलसह इ-र कॉम्पयुटि अम्लाची त्यावर म्हणण्यासारखी प्रतिक्रिया होत नाही. शिरक्या-सारखी सीदप आम्ले, गीठ, अम्लाने पटक पदार्थ, किंवा अम्ल पांगळें रहावे व नार्स नये म्हणून उरयोगात आणून जाणारे पदार्थ या बरोबर ही धातु रासायनिक शक्ती स्वच्छ गोम्यात बराच वेळ उजळली असता फारच प्रमाणात द्रवते. पण सामान्य व्यवहारात स्फटाची मादी स्वयंपाकाकरिता उपयोगात आणल्यास त्याचा म्हणण्यासारखा अथवा अम्ल-बरोबर भात नाही; व गोळाव तर स्फटाचे द्या तांबे किंवा

शिंवे माच्याप्रमाणे विपारी नसल्यामुळे शरीरप्रवृत्तीवर व्यापामून वाईट परिणाम फारच अल्प होतो.

स्फट धातूचा उच्च घनवैद्युत (इलेक्ट्रोपॉझिटिव्ह) धर्म फार म्हत्वाचा आहे उष्णमान बरेच वाढविले असता ही धातु, बहुतेक सर्व धातूंच्या प्राणिदांचे विषटन करिते, म्हणून तिचा धातुकर्मविषेत (मेटलर्जीत) अतिशय उपयोग होतो लोखंड, पोलाद किंवा पितळ ओतताना, ह्याच्या अत्यंत थोड्या मिश्रणात (सोवडा ६.००५) सवे प्राणिदे निघून जातात व वितळलेली धातु वागली पातळ होऊन पुन्हा पट्ट होताना तांत छिद्रे रहात नाहीत. उलट पक्षी, ह्याच्या धनवैद्युत धर्मामुळे, त्याचा उपयोग करिताना फार काळजी घ्यावी लागते. ओलाव्यात, खाऱ्या पाण्यात किंवा एखाद्या क्षुब्धशरी (कोरोसिव्ह) पदार्थात ह्याच्या धातुवर्षाची ह्या धातु ठेवल्यास, किंवा दुसऱ्या एखाद्या क्षुब्ध धातूबरोबर तिचे मिश्रण केले असता बोरदार खळिदु धीव-यक किंवा छूक होऊन ते लवकर क्षिणते, दाखरिता मोठे बगैरे पदार्थ स्फटाच्या मांडपात ठेवू नयेत. सोडळाच्या किंवा ताच्याच्या छिळण्यांनी रिबिड केलेल्या स्फटाच्या थोडी मर्या होतात याचे बाराव इंच होय. त्याचप्रमाणे लोखंड, तांबे वगैरे धातूंप्रमाणे त्याला काक बसत नाही. पण बहुतेक टिकाणी, दोन तुकडे जोडण्याकरिता दुसरी साधने उदळव्य असल्यामुळे हा दोष निरूपे म्हत्वाचा आहे असे मानण्याचे कारण नाही.

स्फटपासून पुष्कळ मिश्र धातु घनतात. त्यांपैकी ज्यामध्ये इतर धातूंचे प्रमाण दोन्ही कफ १ किंवा २ असते त्या स्फटाप्रमाणेच हलक्या पण त्यापेक्षा पुष्कळच जास्त कठिन व मजबूत असतात पण दुसऱ्या धातूंचे प्रमाण शे. १० ते १९ असल्यास, मिश्र धातूचे गुण सामान्यपणे त्याच्यासारखेच पण थोडे सुधारलेले दृष्टीस पडतात. अदम्य धातूत स्फटमात्र (तांबे शे. १० ते १७.५, स्फट शे. १० ते २.५) ही मुख्य असून स्फटाचे प्रमाण वाढून त्याप्रमाणे तिची ताप सहन करण्याची शक्ति (दर चौ. इंचास २० ते ४१ टनपर्यंत) वाढते; व हवेत किंवा ताच्या पाण्यात ती खराब होत नाही किंवा क्षिणत नाही. त्या मिश्रण हलक्या धातूत हे प्रमाण ऊर्ध्व उलट असते; व त्याच्या अंगी चर्मद्विद्वेषक किंवा प्रतिरोध वरण्याची शक्ति नसल्यामुळे, त्याचा फारसा उपयोगहि नसतो.

उपयोग.—स्फटाचे उपयोग-हृतके आहेत की, ते सवे येथे देणे शक्य नाही याचा सर्वांत मोठा उपयोग लोखंड व पोलाद शुद्ध करण्याचे होता त्याची स्वयंपाकाकरिता मादी करण्याचे सामान्य रोजकी अतिशय प्रचलित आहे. पण एकदां सरत शाह्यानंतर तांच्यापितळेच्या भांड्या-प्रमाणे स्फटाची मादी सहज चकचकीत करता येत नाहीत.

बिनी मातोप्रमाणे दिवा आंतीय सोखटाप्रमाणे ते त्रिपुळ नाहो

शिवाची शिंदई दिलेच्या मतोच्या दिवा चिन कपड-
ईया ताच्याच्या साप्ताप्रमाणे ते विपारी नाहो; त्याचा कांच
वषाची (एमेल करणाची) जरूर नसते; दिनच्या सवेग
माप्ताप्रमाणे त्याला गंग खटत नाहो किया ते शिगत नाहो;
म दुसऱ्या पदार्थाच्या मानाने ते पाच हजेक असते. उपयोग
धपाच्या सर्व वांशित, व विशेषत येथे नेण्याआदण्याच्या
सोयीगाठी हलकेपणाला मदत आहे असा सर्व कामाकरिता
उ० टोपेहो पोटीतोल इतिनाच्या पायाकरिता, अद्यावर
जडदाण्या ऐवजी आतल्या कामाकरिता, अद्यावर नेण्याच्या
धूर्ण पोटी करणाकरिता, व मोटारचे भाग, हलक्याच्या
कऱ्या यासाठी आणि रासायनिक कामाकरितातीचे व वितळ
यच्या ऐवजी याचाच उपयोग होऊ लागला आहे. भार-
माती व लवई त्यापास बनन कमी करण्याकरिता, शिपा-
याना देशाच्या संरक्षणाकरिता, दाख त्या टिकाणी ही घातू
वापरतात. सोलेन होकेन दाढाच्या ऐवजी एक प्रकारच्या
शिड धातूला त्याकरिता याच उपयोग होणे तांत्रिकाची
महाग ई वाडत पाल्पासुमुळे स्फटाचे विद्युद्दाहक प्रचारांत येऊ
लागले आहेत, तांबाच्या ००१०० ईच जाडीच्या तारानून
जेव्हा विजेचा प्रवाह जातो तेव्हा प्रवाह नेण्याकरिता स्फटाची
०.१२६ ईच जाडीची तार लागते, पण तांब्याच्या गेलमर
लांब तारेचे वजन १६२पोंड व नेउट्याच लांबीच्या स्फटाच्या
तारेचे वजन फक्त ७९ पोंडच असते दोघांचा ताल सहन
कारणाची दक्षि मारणीच आहे असे म्हणू लागल्यास, स्फट
वापरपाने विद्युद्दाहकाचे वजन दो ५२ वजी व पळईटी
दो. ६० जाड होण्याचा संभव आहे आणि जाडी दो २६
नी जाड होते अशीरुडील काळात विद्युत्प्रवाहील शुद्धता
[बॉइंग] करण्याकरिता स्फटाच्या अवापरादित [प्रिमाया]
परीचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे दोन पट्ट्या
च्या दरम्यान असलेले हा घातूचे प्राणिद विद्युत्प्रकाचे काम
करिते स्फटाची किंमत तांब्याच्या दुपटीपेक्षा कमी असल्यास
स्फट विद्युद्दाहक तेवढ्याच लांबीच्या तांब्याच्या विद्युद्दाहकापेक्षा
स्वस्त पडतो, पण विद्युत्प्रकाचाची जरूर असेल तर, जाडी
कमी असल्यामुळे, तांब्याचा तार वापरणे फायदेशीर असते.
पुढील टिकाणी, जड कामाचे व टेलिग्राफी आणि टेलिफोनी
या कामाकरिता स्फटाचा उपयोग फार समाधानकारक
रानेने केला जात असून जोड देण्याच्या कामात प्रथम येत
असलेल्या अडचणीदि अनुभवानंतर दूर सारवा आहेत.
होउटी या घातूगंधी दोम महत्त्वाचे शुद्ध सामाने जरूर
आहे. हा घातूचा सार्वत्रिक उपयोग होण्याचे सुलभकारण
म्हणजे तिचा हलकेपणा होय, तर किंमत सामतीना मात्र
त्यासमयाने घोंटाळा होण्याचा संभव आहे. कोणत्याहि
घातूची आर्थिक किंमत तिच्या वजनावर अवलंबून असते,
व औद्योगिक किंमत, बहुतेक दिकाणी आकारमानावर ठर-

विती जाते. इतिनाचा पाया (ग्रेट ग्रेट) ताड असेल तर तो
१० इंचेवेट वजनान्या ऐवजी ३० इंचेवेट असण्यापासून
काहीच पावडा नाहो, त्याचे वजन केवळ मारभूत होय.
ताचे स्फटाच्या तिपट जड असल्यामुळे जेव्हा जेव्हा स्फटाचा
किंमत तांब्याच्या तिपटीपेक्षा कमी असत तेव्हा अल्बु-
मिनियम वापरणेच स्वस्त पडते. शिष्ट द्वेनेपत्रप्राप्त स्फटाचा
थोड एकोणिसाव्या सातव्या शेवटचा दहाकातच लाग-
लेला असल्यामुळे त्याच्या उपयोगासंबंधी पूर्ण ज्ञान अद्याप
मालेले नसून, दिशें दिवत ज्यास जगात ग्रामाकडे त्याचा
उपयोग होऊ लागला आहे.

स्फटाचे संयुक्त पदार्थ—स्फटमसम—(अल्बुमिना)
जिवास्फटप्राणिद (स्फ, प्र,) हा संयुक्त पदार्थ खनिज कुड-
दाच्या रूपाने आढळतो. तो फार कठिण असून त्यावर दुसरे
पदार्थ पोसले असता ते गिगतात राने, इंदनीलमणि, गुल्फ-
राम (टोपेड, पोतस्फ डेक), नॉलमणी व पाच हे त्याचेच
स्फटिकमय प्रकार असून त्यांना निरनिराळ्या घातूच्या
प्राणिदाच्या यागाने रंग आलेले असतात स्फटाचे उःप्राणिद
तापविले असता स्फटमसम (अल्बुमिना) हा पदार्थ
पाड्या मुकटोच्या रूपांत मिळतो ही मुकटी माळली
असता घट व कुडदासारखी कठिण होते विजेच्या ज्योतीने
दिवा प्राणोज्ज्वलतीने तो चिनळते, व थंड झाल्यानंतर
बहुतेक वर दिलेला खनिज पदार्थांप्रमाणेच स्फटिकाकार
बनते स्फटाचे द्विद (फ्लुओराइड) टंकप्राणिदा (योरोन
टायफ्लाइड) बरोबर लागविल्याने, स्फटाचे स्फुरित
(कॉस्पेट) सिंधुपथकितारबरोबर वितळयिण्याने, दावाखाली
असलेल्या उद्दहाइलामुळे भद तांबडा रंग येईपर्यंत
स्फटमसम तापविल्याने; व शिशाच्या प्राणिदाबरोबर
क्षयशील तांबडा रंग येईपर्यंत स्फटमसम लागविल्यानेदि
स्फटिकाकार स्फटमसम मिळते. या प्रतिक्रिया फार
महत्त्वाच्या आहेत कारण या अल्बुमिनतापासूनच पुढे कृत्रिम
आर्थिक, किंवा इंदनीलमणि तयार करता येतो.

स्फट उज्जित (अल्बुमिनियम हायड्रेट) —स्फट प्राणि
दाचे उज्जित कित्येक पदार्थ माहोत झालेले आहेत. त्या
पैकी गिबसाइट [स्फ (प्र,)] , हायास्पोर [स्फ प्र (प्र,)]
व पॉक्सिड [स्फ, प्र (प्र,)] हे खनिज पदार्थांत साप-
डतात स्फटसारख्या थंड क्षयशामध्ये अमोनिया घातल्यास
स्फट उज्जित हा पदार्थ धुकसारख्या पाड्या साक्याच्या
स्वरूपांत मिळतो. हा स्फट हरिदात विरत नाहो पण पारला
किंवा सिंधु उःप्राणिदात (हायड्रॉक्सिडमध्ये) विरतो याचा
रंग देण्याच्या कार्यात फार उपयोग होतो.

स्फटाचे क्षार—प्रिप्राणिदा (स्फ, प्र,) पासून होणारे
क्षार स्फटिकाकारात व इतर यावतीत कुम (कोमिगम) व
लाहिक (कोरिफ) लोखंड याच्या तत्सम क्षारासारखेच
असतात

स्फट हरिद (स्फट) हे स्फटाच्या रापास बोरच्या हराच्या प्रवाहात तापविले असतो ऊर्ध्वपातन होऊन बाहेर पडतो स्फटहरिद हे पाडरे स्फटिकाकार घनद्रव्य असून त्याच्या विलक्षणच्या बिंदुच्या किं चित्र खालीच खाली बाफ होऊन लागते संयोगाकरणाचा कारक म्हणून याचे सेंद्रियसायनशास्त्रज्ञांमार्फत मद्रव आहे स्फटगणित (स्फुग्गण) हे ज्वालामुखी पर्वतासमिध किंवा स्फटाच्या दगडात सापडते स्फट शिकिते (सिलिकेट्स), खनिज पदार्थात विस्तृत प्रमाणावर विरारलेली असून ती साधे दगड, रत्ने, पतित स्फटिक, बंडुर्ये (बेरिल) जुनडा (गार्नेट) येथेही सापडत बंडुर्ये व घसुदपार रंग, हे पदार्थ स्फटिशिकिते व सिधु शिकिते यांचे बनलेले असतात सर्व प्रकारच्या मार्तीत स्फट शिकित व असल्यामुळे, चिनी मार्तीच्या व इतर मार्तीच्या भाष्याच्या कारणास्तव त्यांचे मद्रव येथे आहे स्फट दार्वित (सेसिटेड) याचा रंगविण्याच्या व जलनिरासा करण्याच्या कामी उपयोग होतो.

अल्पुमिनमग्राह—हा मिथधातु बहुतेक सोन्यासारखा दिसतो, परंतु त्याहून जास्त कठिण व हलका असता नऊ भाग ताप्यात एक भाग स्फट घातु मिसळून हा मिथधातु तयार करितात लहान घड्याळाच्या डब्या, सांखळ्या व काही अलकाय यापासून करितात मधु आस्फोण मानापर्यंत उष्ण करून, नंतर थंड पाण्यात बुडवून माला पाणी देनात अल्पुमिनियम पट्टा

अलह—(मद्रव) नेलोर झिल्ला नेलोर तालुक्यातील एक गाव उ अ १४° ११' व पू रे. ८०° ३' लोकसंख्या (१९११) १२२ मोठ्या शेतीच्या उत्पन्नाच्या हा गाव आहे हस्तकला नांवाचा मिठाचा कारखाना येथून पाच मैलांवर आहे येथे डेप्युटी तहसीलदाराचे मुख्य ठाणे असते

अलसेक्टर—(इंग्लंड) वारिचशावरच्या स्ट्रॅटफोर्ड-ऑन-अल्व्हन या पार्लमेंटरी विभागाने ही एक बागरी पेट आहे. ग्रेट ब्रेटन रेखेने हे वॉरेप्रासून १६ मैलांवर आहे लोकसंख्या (१९०१) २३०३ अल्व्हनची उत्तरेकडील उपनद्या ही अशी ती व अली नावाचा एक न्हान प्रवाह ह्याच्या संगमावरच अलसेक्टर अल्पमय डॅहलसिथे हे बसलेले आहे येथे मेटमिकोसले देवालय आहे येथे कित्येक समाज जिन्दागिचे हटपोंड्याच्या दुसऱ्या मार्गानेच अल्प कलेच्या स्त्रीच्या कामाचा उत्तम नमुना आहे येथे एक नगरभवन व एक मोकन प्राथमिक शाळा आहे. सुया तयार करणे, हत्यारे व मापकली बनविणे व दास माळेने हे मुख्य धंदे येथे आहेत

प्रचीन काळी हे एक लहान रीतून मिथिल सोई होते. तिगल्या हेनरीच्या काळी या 'मॅनोर' वा काही गांव सर काप्टन बॉबोवने रिकतपंतला त्याने धर्माच व निररीराच्या प्रनंती मर्यादाच्या अशा रम्यतेचा व दान्य। हेनरीच्या

कारकीर्दीत हा मॅनोर कन्यावशातील ग्रेव्हिलझकडे गेला इ स ११४० त येथे ओव्हस्लेच्या राल्फ वॉटलेर याने एक बेनोविकट पयाचा मठ स्थापन केला त्याला 'चर्च ऑफ अवर लेडी ऑफ दि आइल' हे नाव मिळाले पण पुढे १५३६ त इतर लहान घराबरोबर हाही मठ पाडण्यात आला इ. स १८३० मध्ये येथे सुया तयार करण्याचा पदा बन्याच मोठ्या प्रमाणावर चालू होता (ए मि)

अलह—महोबा (मुंदलखड) येथील राजपुत्र अलह व उदल हे मुंदलखडातील प्रसिद्ध वीर असून त्यांच्या उत्पत्तीचा थोडक्यात वृत्तांत पुढील प्रमाणे आहे—
चंदेराजा परमार याने सर्व हिंदुस्थान जिंकिले, त्याने जिंकिलेल्या शहरांपैकी महोबा हे पहिले हाय तेथील राजा बाम देव याला तीन मुला होत्या, पैकीं सवोत मोठी मलदे हिजावी परमारने स्वतः विवाह केला दुसऱ्या मुलीची नावे दिवला व तिलका अशी होती एके दिवशी राजा कजरीच्या अरण्यात शिकारीकरता गेला असता, आई बापांनी गकलनी दोन मुले त्याला आढळली. त्या मुलांना आपल्या हत्तीवर घेऊन तो महोबा येथे आपल्या राजघा नीस परत आला आपल्या बायकोचा विजनीवरून त्याने त्या दोघांचा दत्तक घेतले व त्यांपैकी दसरराजा (यश राजाचा) दिवलाबरोबर व यशराजाचा तिलकाबरोबर विवाह लावून दिला त्या दोघांनाही मुले जाली दसरराजाला दिवलापासून अलह व उदल असे दोन मुलगे झाले

अलह हा मुलमानाचा बर्दनकाळ होता त्याच्यावर बलीराजेचा बरदहस्त असे असे साम्राज्य अशापद्धि काकरी बराकतून हिंदी शिपायी दोळ्याच्या तालावर अलहगीत म्हणतात दिसतात.

जैनराज्याचा राजा इंदरमन याची बहीण सोनवती दिला अलहाने मागणी घातली होती इंदरमनच्या मनांत आपल्या बहिणीने मुळीच लग्न करू नये असे असल्यामुळे तिला मागणी घालण्याचा क्रिकेक सोबांनी त्याने कैदेत ठेविले होते परंतु उदलने आपल्या भावाच्या वतीने इंदरमनाशी पुढकळ उडाय करून त्याला डार मारिले व खेड अलह आणि सोनवती यांचा विवाह झाला

अलहखड नांवाच्या अलहाच्या विवाहगीतांत उदलने इंदरमन बरोबर केलेल्या लढाईचे सविस्तर वर्णन दिलेले आहे अलहखडाच्या अनेक आपुली मुंबईम प्रसिद्ध झाल्या आहेत हे काव्य भोजपुरी भाषेत लिहिलेले असून त्याचे दमनाने भाषांतर झालेले आहे (इ. अ. पु १४. वीलचा कोष)

बंद्याचा पुत्रराज राया यांत अलह याच्या विषयी काही निराळी माहिती आहे ती अलहखडाजो कितपत विरोधक आहे, व त्यात पुरक कितपत आहे हे तपासले गेले नाही पृथ्वीराजचर्मतील माहिती मराठीतील लोकांनुवादीय

पृथ्वीराज चव्हाण या पुस्तकात समाविष्ट केले आहे ती अशी:-महोबाचा राजा परमाल याच्या पदरी अरुह न उदल हे दोन मोठे पराक्रमी सरदार होते त्यांच्या वरून राजाचा प्रहू काही दरबारी लोकांच्या बद्दामासुळे यादूत बनला होता. पृथ्वीराज चव्हाणाचे काही सैनिक महोबाच्या राणेघातात शिरून पुढाई करू लागले तेव्हा रामाज्ञेन उदल याने त्याचा तावड्याने नाश केला तथापि परमाल याला अंतोप व वाटून त्याने अरुह व उदल यांना हद्दपार केलेच, ते कनीजचा राजा बयचंद याच्या दरबारी मोठ्या मान्यतेने राहिले असता, इकडे पृथ्वीराजाने आपल्या लोकांची महोबाच्या राजाने दुर्दशा केली म्हणून, थंडल प्रतापर वसारी केली त्या वेळी युवराज मल्लभित्त याने महोबादरबाराच्या सरदारास मोठे स्फुरण आपले व पृथ्वीराजास तोंड दिले, पण पराभव टळला नाही. तेव्हा राणीच्या सहाय्यकरून परमाल राजाने अरुह व उदल यांना मोठ्या सत्काराने बोलावणे भाडिले. गेले मागचा अपमान विसरून महोबाला आले; व परमाल पावकरून कलंगर किल्ल्यात लपून बसला असतापि या दोघा बंधूंना मोठ्या निकराचे युद्ध केले उदल अलोट वीर्य गाजवून धारातीर्थी पडला. पण अरुह हा गोरखनाथाच्या बरामुळे अमर असल्याने त्याच्यापुढे पृथ्वीराजाचा टिकाव लागला. त्याने मोहनाथ सोडून राजाचे सर्व सैन्य निद्रावश केले. तेव्हा बंदगाटांने कालिभेला प्रसन्न करून घेतले व शिरगण धातताई याला अरुह याच्या बरोबर हस्तावयस लाविले. पुढे गोरखनाथ स्वतः प्रकट होऊन, त्यांनी अरुहाला शस्त्र खाली ठेवून आपल्या बरोबर चलण्यास सांगितले. अरुहने गुर्वाज्ञा मान्य केली, तेव्हा युद्ध थांबले, अशी कथा 'पृथ्वीराज रासा' या ग्रंथात आढळते उत्तर हिंदुस्थानात या अरुह-उदल लढाईचे पुस्तक गर्जन वाचिले. 'जाने व प्रत्येक शहरा व स्टेशनावर विकत मिळते लोकीकृत-वादी-पृथ्वीराज चव्हाण]

अल्हाजन—अरवी गणितज्ञ आणि शास्त्रज्ञ. हा अकराव्या शतकात होऊन गेला. याचा जन्म बसरा शहरात व मृत्यु कायरी शहरा १०३८ साली झाला. टाले-मोर्च्या अल्माजेन्ट नावाच्या ग्रंथाचे ज्याने भाषांतर केले त्याहून हा अल्हाजेन निम्न आहे. याने एकदा असो बदाई मारली की, "नाइल नदीच्या पुरापासून बचाव करून पाण्याचा पुरवठा नियमित रीतीने करून देणारे येन तयार करिता येण्यासारखे आहे" ही वार्ता ऐकून त्या वेळेचा खलीफ हफीम याने त्याला बोलावून नेले. परंतु तेथे गेल्यावर हे कार्य होण्यासारखे नाही असे दाखून व खलिफाचा रोष होऊन जेथे म्हणून त्याने वेड्याने सांग घेतले व ह्या सोंगाची मनापाशी त्याने ह्यामाग्या मृत्यु (१०२१) पर्यंत घालविले.

टालेमोच्या कालानंतर प्रथमच याने इकशाखा (ऑप्टिक्स) मध्ये शोध लाविले सूर्यवेगादिक खट्य पदार्थ क्षिति-आजवळ असताना मोठे कां दिसतात याचे कारण त्याने प्रथमतः मागितले नेत्रातून काही निरण निघून पदार्थावर पडतात व नंतर आपआस दिसत अशी जी प्राचीन साख-शाची समजूत होती ती चुक आहे व त्याऐवजी पदार्थातून निरण निघून ते नेत्रात आतात असे त्याने दाखवून दिले. प्रकाशाच्या वक्रीभवनसंबंधाने याने लेख लिहिले आहेत. हरेतून प्रकाशकिरण जात असताना त्याचे वक्रीभवन होते व ह्या योगाने सधेप्रकाश उत्पन्न होतो असे त्याने सिद्ध करून दाखविले अंतर्बक कारशासंबंधाने त्याने विवेचन केले आहे. इकशाखावरील स्याच्या ग्रंथाचे लॅटिनमध्ये भाषांतर विटेलो याने सन १२७० साली केले. मध्ययुगात या ग्रंथाची पुष्कळ प्रशंसा केली जात अस याने भूमितीवर बरेचसे लिहिले आहे असे दिसते. हे लिटाण १८२४ साली सेडिलॉर्टने पॅरिसच्या विमिलभोथेरु नॅशनलमध्ये छापले दुसऱ्या निरर्थक विपद्यावरील याचे प्रथम आवृष्टिकोडे व लंडन येथील ग्रंथालयात ठेविलेले आहेत (ए रि)

अचिंतमगड—हा तटवर्षी कला रोह (मिह्ना कुलाबा) गावापासून तीन मैलावर ईंडलिका नदीच्या उत्तरीराच्या बाजूला आहे. तो १७७ फूट उंचीवर असून त्याची तटवर्षी ६०० यांचे लांब व ८०० ते १००० फूट उंचीवर आहे. किल्ल्यावर जाण्यास एक दोळाच्या बाजूने व एक मेंढे या गावच्या बाजूने अशा दोन पायवाटा आहेत. वाटोळे सुरुज लागले दगड बसवून बायले असून दक्षिणेकडील एका मुह-जाच्या भितती शके १७१८ (इ स १७९६) मधील एके शिलालेख आहे त्यातील मराठी मजदूराम आरंभ " श्रीगणे-शायनम. श्रीगणदेव शके १७१८ ललनाम सवसरे चैत्र शुद्ध प्रतिपदा " अशा प्रकारे आहे उत्तरेकडील मुहजापासून सुमारे ५० याडीवर सदा फूट लांबीची तोफ आहे व तिच्या एलीरडे थोड्या अंतरावर आणखी दोन तोफा आहेत. किल्ल्यावर काही पडक्या इमारती आहेत, त्यात सदा ही इमारत मोठी व चांगली असावी असे वाटते पूर्वेकडील तटाच्या दरवाजावर्गीक असलेल्या सदर कचेरीच्या इमा-रतीचे फक्त जेठे शिल्लक आहे. या इमारतीच्या दक्षिणेस अंतर्दुर्ग उर्फ बालेकिंग आहे, त्याची दक्षिणेस लांबी ३०० याडे व पूर्वपश्चिम रुंदी १०० याडे आहे बालेकिंगच्या तट चांगला जाड असून प्रत्येक कोपण्यावर घुक्कोनी सुरुज आहे. शिवाय मध्यंतरी वाटोळे लहान लहान सुरुज आहेत उत्तरे-कडील तटाला दोन दरवाजे व दक्षिणेकडील तटाला एक दरवाजा आहे. बालेकिंगपावर एक मोठे उत्तराग्रास टाक असून त्याला एका बाजूने आत उत्तराग्रास पांगऱ्या आहेत त्याच्या शेजारी दक्षिणेच्या बाजूस सदा लहान टाकी आहेत. येथे बाजूनी हवेलदाराची समाधि आहे, तिला सरकार-कडून ३२ रुपयाची नैसर्गक आहे समाधीसमोर

मळा आहे, तिच्या पायऱ्याशी यापूराव पांशि वकराचा पुतळा घोदलेला आहे यावेविषयाच्या नैवेद्य क्रीडण्यासाठी एका महादेवाचे देऊळ असून त्यात गणपति, पार्वती व विष्णु यांच्याहि सुंदर घोदलेल्या मूर्ती आहेत.

अवचितसुत हा सुरगण, पालीचा किळा व भोराईचा विझ यांच्यापरोवरच कर्नाट प्रांशच्या सैन्याने १८१८ फेब्रुवारीत जिंकून घेतला. हा किळा मूळ शिवामाने सोब गहमद नावाच्या कारागिराकडून बांधविला होता असे म्हणतात [सदर ग्रंथ—कुलाबा गॅझेटियर]

अवचितसुत काशी (समवेत १९६२) —एक महात्मा कवि या कवेचे आठनाच सोळेला; गोज अजि, कात बंधीची क्षत्रिय होती. याचा बाप अवचितराव हा भारम पाववा देशमुख होता. त्याने स्वतःच मुछ्मगिरी कण्याचा उद्योग आरंभिला तेव्हा अवरोगबेवाने त्याला दोषा मुळीसहित घळून दिव्यात नेले. तेथे अश्विताराबाबा भंत झाला. त्याचे दोन मुल्ये त्रिषक व काशी (कवि नायक) याची पुढे लवकरच सुकता झाली. अवचितराव मोठे सावित्र व हरिभक्तप्रायण होते. त्यांनी मुळमूर्ति तळाच उपदेश केला होता. अवचितसुताचे अल्पचरित्र त्याच्याच खोकेबद्ध दीपदीप्तरवराच्या लेखकच्या भाषायात दिले आहे.

या कवीचे दीपदीप्तरवरावर दोन मोठ्या छंदे असून त्यापैकी एक खोकेबद्ध व दुसरा खोकेबद्ध आहे. वडिल्याचे अन्वय १४, व पुत्राचा २९ आहेत हे दोन्ही मेव छापून प्रसिद्ध झालेले आहेत. काशी कवि महात्मावर्षी असल्याने त्या पंथात त्याचे विशेष महत्त्व दिवते. दीपदीप्तरवरा हा ग्रंथ सन् १९१८ रीत १०१० मुद्राचार या दिवशी पूर्ण झाला. या प्रगाथिताचा काही वर्षे काळा वर्षाची शेवटी "काशी" अशा नावावरून छोट्या किता येतात. रंगपैरी "हरिची मंगिनी म्हणे सुमदा" हे पद प्रसिद्ध आहे.

या महात्माप्राय संतकवीची वाणी प्रासद्विक व रसाल आहे. अलंकार तर वहापांचे आहेत. ओशोवद्ध दीपदीप्तरवरातील कित्येक प्रसंग उत्तरे हेवहुव वर्णिले आहेत की ते वाचतांना खरोखरच ते प्रकार समोर चालले आहेत की काय असा भास होतो. या कवीची मराठी मायेवर कार भाषी होतीसे दिसतात.

मराठी दिना वैराभाषा मराठी ।

मराठी कुळी कमवाजी मराठी ।

गुरुमार्गदी वचिले म्या मराठी ।

काशी सुमा न्यून ही पूर्ण छटि ॥

दीपदीप्तरवरा १४ १०

ला त्याच्या वेळच्या महात्माप्राय वरीच मान्यता

[भागवतवकर-महात्माप्राय - अक्षयविरत-]

अवचितसुत —एक बौद्ध सूत्रांचे याची दोन चिनी भाषांतरे उपलब्ध आहेत; एक पाचव्या शतकात बुद्धमार्गने केलेले, व दुसरे शिकानंदने या दोन्ही भाषांतरात दिलेली ठिकाणे एकमेकाशी जुळतात; पण शिकानंदाच्या भाषांतरात ज्या ठिकाणी "चौले" हे नाव आले आहे, त्यापैकी बुद्धमार्गाच्या भाषात "पिएन-यि" असा उल्लेख आहे, चौले हे देशनाम म्हणून, व पिएन-यि हे सरहद्दीवरील नंगली लोकाकरिता म्हणून योजिले आहे. महासंघितासुत्र (याचे "तमिस-किय नावाचे चिनी भाषांतर नारदयुक्तने इ.पू. सन १८१ ११८ यानधील काळात केले आहे) यानधील सूर्यमनसूत्रात बुद्धाच्या प्रवासस्थळाची जी यादी आहे, ती अवतसरसुत्रातील यादीशी बघून जुळते; पण ज्या ठिकाणी अवतसरजाल चौले हे नाव येते त्या ठिकाणी सूर्यमनसूत्र "यू-त-ई" (जोतान) असे नाव सापडते. तेव्हा चौले, पिएन-यि व यू-त-ई ही तीनही नावे एकाच देशाची की काय असा प्रश्न उद्भवतो. वारकार्ने पहाता या तीक्ष्मवील क्षेत्रस्थान "निश्चालु-त-ओयु" (नोदीपे) हेच आहे, म्हणून एकच प्रांताला ही तिही नावे दिली असावात असे अनुमान करमास हरकत नाही.

अक्षयविरतसुत्र प्रथम नागार्जुनाने मगधेश्यात संघोधिलेले असे म्हणतात याचा एक चिनी प्रकाशन प्रस्तावनेत, रंग-पुत्र-सु (नागकोश) येथील बुद्धभिक्षु ते नाग-राजमंदिरात सापडलेले असून, त्यात ४८ प्रकरणे होती, असे लिहिता. शिकानंद, या सूत्रात एक १९ प्रकरणे तो देतो (नं. भा. ए. ए. १९६ १९१; भाषितम्—युद्ध-रमस, जर्मन भाषांतर पा. १२८ पहा). ताराणाचाक्या मते सूत्र १००० प्रकरणे होती (ताराणाच पा. ९८) परंतु सातू (अध्याय) व अक्षय यांच्या दरम्यानच्या यादवपुत्राच्या काळात हे सूत्र ३८ प्रकरणावर आले. बुद्धमार्गाच्या भाषांतरात ३४ प्रकरणे असून ९० पोट प्रकरणे आहेत. वर साधितरमाप्रमाणे शिकानंदा भाषांतरात ३९ प्रकरणे आहेत; व मोठे प्रकरणे ८० आहेत.

आता काळा काळ कोणता ते जाहू. नागार्जुनाने हे संघोधिलेले असे परंपरास प्रथम नागार्जुनाचा काळ ठरविला पाहिजे. नागार्जुन यातवादनाचा समकालीन होता कारण त्याने शांतयाहनास पत्र पाठविल्याचे प्रसिद्ध आहे. अशा प्रकारे वरचे वास्तुनी विचार करिता असे दिसून येते की, हे सूत्र सिंधुनाद्यांमधी लिहिलेले असावे. ललतविस्तर या ग्रंथात याचबंधी आहेत असे उल्लेख व यातील खरोखरी लिपिचा विचार करता वराचाच काळ नक्की करता येतो. (सं. ई. व. ११०१)

अवतार, उ. प. ति. —देवी अगर अतिमानुष व्यक्ती मनुष्याचे अमर इतर प्राण्यांचे रूप धारण करून पृथ्वीवर अवतरल्या होत. त्या काळाचा अवतार असा होतो

आहे. अर्थात्च अवतार हा शब्द आत्म्याची देहांतरप्राप्ति (ट्रॅन्समाग्रेशन), देवतेचा किंवा भूतत्वा मानवदेहात संचार (परीक्षण) व ईश्वरसंभव (इमेनेशन) यापासून भिन्न आहे. अवतार व पुनर्जन्म यांमधील फरक हा आहे की, पुनर्जन्म हा देवतेच्या वायव्यतेत नसून आत्म्याच्या वायव्यतेत रागुण्डरंगी. जीवात्माच एका शरीरापासून दुसऱ्या शरीरात वास करणारा असतो. राचारामध्ये व अवतारात हा फरक आहे की, राचारामध्ये देवता ही तात्पुरती मनुष्यदेहात वास करते. ईश्वरसंभवामध्ये, व अवतारामध्ये ही भिन्नता आहे की, पहिला ईशपासून फक्त उत्पत्ति दाखवितो त्यात प्रत्यक्ष देवतेचा जन्म-भर वास विपरीत देहामध्ये असत नाही. तसेच अवतार या शब्दामध्ये वाटेला त्या वेळेस वाटेला ते रूप धारण करणाऱ्या शय्येचेचा अंतर्भाव होत असल्याने अवतारी पुरुषा मध्ये आणि देवताविषयी व मानिक यांच्यामध्ये सामर्थ्याच्या वायव्यतेत भेद आहे.

प्राचीन लोकांमध्ये, अवताराची वरपना वर सांगितलेल्या तार्किक अर्थाप्रमाणे आढळून येत नाही. प्राचीन लोक ज्या मानवाची अगर प्राण्याची पुत्रा करीत त्या मानवाना अगर प्राण्याना ते देवी समजून अगर प्रत्यक्ष देवता समजत. पण देवताचे अवतार असे मानित नसत. अथे देवताचे अवतार म्हणून राहो मानवाची व प्राण्याची पुत्रा केलेली दृष्टीस पडते तेथील लोकांच्या मनोभावनेसंदर्भात तपास घेता तर आपल्याला असे आढळून येते की ते लोक या मानवाना प्रत्यक्ष सनीव देवत व म्हणून समजतात. (मेहर-लेवचसे धान दिवली हिस्ट्री ऑफ सिंगलिस) पुढे अशा प्रकारचे पुन्यवान प्राणी परमेश्वराचे अवतार म्हणून मानले जाऊ लागले. उदाहरणार्थ अजलीपतेथर हा दलाई लामाच्या अवतारित होतो. प्राण्यांमध्ये मृत मनुष्याची विविष्ट व अद्भुत शक्ति वास करीत असते म्हणून त्याची पुत्रा आवश्यक आहे अशी जी प्राचीनांची वरपना होत अवतार वरपना अधिक रीतीने प्रत्ययास येते. त्याचप्रमाणे वृद्ध मनुष्य व रूढ यांच्या अंगी अमानुष शक्ति असते व ते अद्भुत आद्वारा असतात व प्रत्यक्ष देवच आहेत अशी जी वरपना आहे त्या वरपनेतहि वरील समजुतच दृष्टीचेच होते अर्थात याच्या ठिकाणी जे ईश्वर आरोंपिले असे ते वायव्य नसून तो पुढे असते मौर्यसुवर्ण लोकांमध्ये जी मानवादेव मानित त्याचे देवत्व व्यक्त वरपनाकरता दश देवांपैकी एक सुंदर युवा निवडून काढीत. त्यास ते देव-केटालेपोशाचा अवतार मानित. या प्राचीन समजुतीच्या पुढील विचाराची पायरी पाहिली तर देवतांची प्रत्यक्ष आहूति दिसावी या इच्छेमुळे मनुष्याना देव समजण्याची पृथक् वायव्यते गेलेली दिसते.

पाश्चिमांडील लोकांत अवतारवरपनेचा सरा आरंभ हेनिसमध्ये झाला. नंतर ग्रीकांमध्ये ही वरपना प्रसृत होऊन क्रिस्तां संप्रदायात त्या वरपनेचे आत्यंतिक पर्यव-

सान झाले, व इस्लाममध्ये त्या वरपनेला अनेक रूपे प्राप्त झाली. तथाच प्रकारची वाढ हिंदूंच्या अवतारवरपनेतहि दृष्टीस पडते; व ती प्रथमतः भगवद्गीतेमध्ये दृष्टीस पडते. या हिंदूंच्या अवतारवरपनेची सुसुमानपेवावर व इमामच्या शिष्या पेवावर छाप पडलेली आढळून येते.

सर्वेच शिष्या लोक अवतारतत्त्व मानित नाहीत हे खरे तथापि लोकांच्या वासा अर्थाच्या वंशजास ईश्वरी कायदाप्रमाणे व, रक्तसंधारणे पोहोचतो आणि सुनीपेची लोकांप्रमाणे लोकनिपुक्त खलीपाकडे पोहोचत नाही हे जे शिष्या पेवाच्या लोकांचे तत्व आहे त्याचे अवतार वरपनेशी साम्य आढळून येते इमामासंदर्भाचा सिद्धांतहि पुष्कळ आधारावर अवलंबून आहे या इमामाचा ईश्वर-दाता वारसा, त्याच्या, धर्मगुरुपासूनच्या उत्पत्तीमुळे, त्याच्या अतिमानुष वृत्त्यामुळे व देवी तेजामुळे शरीरात वेला असतो. आदामापासून पुढे झालेल्या विभूतिमार्गिकेमध्ये जे तेज परंपरने उत्पन्न झाले होते, जे तेज महंमदाच्या आणि अलीच्या आग्याच्या अवलंबून झाले, आणि त्यातील भाग अवदखला, त्याच्या मुलाला (महंमदाला), नातीला म्हणजे फतिमेला व अलुगालीव व त्याचा मुलगा अली यानी मिळाले व अलीफतिमा देवत्यापासून त्याच्या मुलाला (करबेलच्या धर्मगुरुला) मिळाले ते देवी तेज महंमदच्या वंशजांना शेवटपर्यंत मिळत राहून प्रलयकालीन शेवटच्या इमामपर्यंत (प्रच्छन्न) चालू राहिल अशी या इमामाची श्रद्धा आहे.

सुनी लोकांमध्ये देखील नूरमहंमद म्हणजे महंमदाच्या देवी तेजाविषयीचा एक सिद्धांत आहे. त्या तेजापासून सर्व धर्मगुरुउत्पन्न झाले हे तेज सांबंकाळिक असून देवी परंपरा चारविषाव्याच्या ठिकाणी संभवते व ते तेज महंमदाच्या पूर्वजाच्या ठिकाणी वास करीत होते, पण शिष्या पेवाच्या लोकांनी त्या तेजाचे अतिशय तेजःपुंज बल्य अलीला मिळाले असे म्हणले आहे. कुडीच्या आरंभापूर्वी १४००० वर्षे महंमद व अलीची मिश्र तेजे परमेश्वराकडून चमकले व नंतर महंमदाच्या आज्ञेच्या अध्यासून प्रविष्ट झाली हे इमामाचा दृष्ट शोभित करणारे तेज अवेला-मधील म्हरेनाह्यां जुळते व त्याचा पारशी वरपनेशी व दावित ऐतिहासिक संबंधाधि आसवासे वाटते गोडकिहिरला हा संबंध मान्य नाही. पण महंमदाचे पूर्वजित्व व सनातन तेज यामधील संबंध जोरावे प्रतिपादन करून ज्यू लोकांचे विचारांनी छटा यामध्ये दृष्टीस पडते असे तो म्हणतो. तरी पण इराणमधील शिष्यापेवाच्या लोकांमध्ये ईश्वरदत्तवादाचे तत्त्व मूळ इस्लाममध्येच नसताना आले ही गोष्ट हि रक्षात देखिली पाहिजे.

प्रत्येक नवीन इमामामध्ये हे देवी तेज परंपरेने वास करते याचा सधष शहरतानो पुनर्जन्माच्या सिद्धताशी कावतो. अवतारामध्ये पुनर्जन्मासिद्धांत आढळून येत नाही. प्रत्येक

युगाचा निरतिराख्या इमान असतो. त्याला दावयाचा मान हा थडेच्या पाव स्तम्भाबरोबरच सदाचा स्वर्ग म्हणून मानला गेला आहे—या कल्पनेवर निःसंशय तत्वेन अभिमानहीर्याच्या विभक्त्याः शक्तीच्या युगायुगातीस प्रमाणाच्या सिद्धताची व तसेच प्रत्येक युगाला विष्णु आपल्या नवीन अवतार धारण करतो या हिंदुधर्माच्या सिद्धांताची साप बसलेली आढळून येते. शेवटच्या इमामांमधील जे वर्णने आहे त्यात ज्यूधर्माची छटा दृष्टीस पडते. खरीना हे इमामाला लागणारे विशेषण इब्राहिमाह या ज्यू धर्मावरून आले असलेले असे दिसते.

पुलात संप्रदायास देवी तेजाचे तत्त्व मान्य होते. एवढेच नव्हे तर त्याची अवतारकल्पनेचीही स्वीकार केला होता व मिदान अलीला ते ईश्वर हे उगवट लावले. सामान्य श्रिया पंथीयानी हे अवताराचे तत्त्व (हुल्ल) भगविरिडे नाही. महाराष्ट्रातील पुलाय लोकांप्रमाणेच हुल्लयी लोकांनीही विश्वच धर्मीयबरोबर हुल्लना केलेली आहे या अवतारतत्त्वावर विश्वास ठेवणाऱ्या लोकांनी महंमदापेक्षा देखील अलीला अधिक मान दिला; व अशा रीतीने आर्येन विचाराच्या धर्तीवर ईश्वरामध्याची कल्पना त्यांनी बसविली. इराणातील इस्लाम धर्मासह ईश्वर आणि मनुष्य याचा निश्चय संभव मानला होता. शफीचे देवतेही १ व्या शतकापासून जे ऐक्य मानण्यात आले त्याचा व अवतारकल्पनेचा तात्विक काहीही संबंध नाही. शफीपंथाच्या तत्त्वज्ञानामध्ये अभिनव छोटो पंथाच्या व हिंदू धर्माच्या परमात्मैक्यासंबंधीच्या कल्पना बऱ्याच पुनरुत्था होत्या हे अलबिरुनीने सिद्ध केले आहे. अशा प्रकारचे सर्व-व्यापित्वाचे विचार हे अतिशययीची पूर्ण होते जाऊन अवतारतत्त्व फारच व्यापक होते व त्याला अनिश्चितता प्राप्त होते असे सीधेरस्लाम म्हणतो. त्याच्या मते वाटेत त्या धर्मगुरूला अवतार म्हणजे यादुळे त्या वादुळे स्वारस्य जाते.

मिस्ती धर्माचे हे एक विशेष तत्त्व आहे की, त्यामध्ये देवाचा एकच अवतार मानण्यात आला आहे हिंदुस्थानामध्ये त्याच्या आगदी उलट स्थिति आढळून येते. गवति प्राचीन असा कृष्णावतार असून त्यानंतर असेल्य अवतारापर्यंत प्रत्येक गेलेली आहे व त्यामुळे मुद्द, वगैरे सर्वेच धर्मगुरूंना अवतार मानण्यात येते. प्रत्येक धर्मगुरू हा अवतार मानण्यात येतो व युगे हि असेल्य माननी गेल्यामुळे प्रत्येक युगाचा एक अवतार घटना तर आर्य्य अवतार होतात. महाराष्ट्राने येथल्या काही शारांमध्ये प्रत्येक मौलिक युद्धांमार्फत मनोमय मुद्द असतो थर्दा कल्पना प्रसूत होऊन तिचे पर्यावरण, घरा एकच मुद्द देव असून त्याचे हे सर्व प्रभव आणत रात झाले. मोपेनहार व इतर काही विद्वानांचे मत असे आहे की अनेक मुद्दाची कल्पना मिस्तीच्या एकावताराच्या कल्पनेपेक्षा मुष्टिवादाला अधिक धरून आहे.

तथापि येथे प त्याच्या शास्त्रांनी ग्रन्थ मार्ग परकरीला. त्यांच्यामध्ये इमामाच्या संघर्षांपेक्षा एकावतार नाही.

इराणी राष्ट्रधर्म खाल्याप्रमाणे अवघे १२ च इमान असून शेवटचा इमान महंमद अमुल कासिम हा महदी म्हणून शेवटच्या युगात अवतरेल; मध्ययुगात सात इमान मानण्याची बऱ्याच ठिकाणी चाल होती. त्याच्या मते अहम, मोहा, अमाहाम, मोसेस, जोसस, महंमद आणि महंमद महदी असे सात नाटिक (अवतार) होते. ज्याअर्था वायबल प्रमाणे इस्लामी धर्म हा मानवी इतिहासाला अंत हा आहेच असे मानतो त्याअर्था त्याच्या अवताराची संख्या ही मर्यादित असणे स्वाभाविकच आहे.

अवतार कल्पनेसुबधी निरतिराख्या धर्माच्या कल्पना पुढे दिल्या आहेत.

हिंदू—युगाणात व तत्सदृश इतर मंधात प्रतिपादन केलेले अवतारतत्त्व हे मध्ययुगीन व अर्वाचीन हिंदुधर्माचे एक प्रमुख तत्त्व आहे. विशेषतः वैष्णवधर्मीय लोकांमध्ये हे अधिक प्रचलित आहे बहुतेक सर्व वैष्णव विष्णूच्या स्वरूपापेक्षा त्याने जे शेवटचे अवतार राम व कृष्ण त्यांचेच पुनरुत्तरता. याच्या उलट दिव हा त्याच्या मूळच्या व इतर स्वरूपात—ज्यांना तात्त्विक दृष्ट्या अवतार म्हणता येत नाही—पुत्रिला आले यास्तव हिंदुस्थानातील अवतारतत्त्वाचे स्वरूप लक्षात घेवयास व त्याबरोबर अनेक मतांचा गुतागुतीचा इतिहास समजण्यास या विष्णूच्या अवताराचे नीट पर्यालोचन केले पाहिजे.

विष्णूच्या अवताराच्या तत्त्वावेचननासाठी जी एहीत मोठे घराची लागते ती ही की, विष्णु उर्फ नागपण हा परमेश्वर असून सकल विश्वाचा निर्माता व शास्ता आहे. ज्या वेळेला त्याच्या सत्तेला न जुमानता दुर्जन जगताला प्रास देतात त्यावेळी तो जगताचे रक्षण करण्याकरिता पुत्रावर अवतार घेतो. हासंबंधी भगवद्गीतेत असे म्हटले आहे कीः—

“ ॥ यदा यदा हि धर्मस्य क्रीडानिर्भवति भारत

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परिप्राप्याय सायुजा विनाशाय दुष्टनाम

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

यावरून असे दिसते की, प्रथमतः विष्णूचे अनेक अवतार आहेत अशी कल्पना होती. पण पुढे ही अवतारांची संख्या मर्यादित करण्याकडे आणि शिवाय अवतारी पुरुषाचा व परमेश्वराचा स्पष्ट तत्त्वेने संबंध दर्शविण्याकडे तत्त्वज्ञानाची प्रवृत्ति होऊ लागली. हे आपल्याला हरिवंश पर्वामध्ये ४१ व्या अध्यायात विष्णूच्या अवतार वर्णनाच्या प्रसंगावरून पूर्ण दिसून येते ४१ व्या अध्यायातील १७-२० श्लोकांत अर्धे म्हटलेले आहे.

॥ इत्तं ते क्यायिष्यामि विष्णोर्दिव्या कथां शृणु ॥

यदायदा हि धर्मस्य क्रीडानिर्भवति भारत

धर्मसंस्थापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥ १७ ॥

तस्य कथा महाराज मूर्तिर्भवति भक्तमा ।

निरय दिविष्टा या राक्षस्तपश्चरति दुष्टरम् ॥ १८ ॥

द्वितीयाद्यास्त्य शश्वते निद्रायोप सुपायया।

प्रभा संहारसर्वाथे किमप्यात्मविनिर्गतम् ॥ १९ ॥

मुक्त्वा युगसहस्रे यः प्रादुर्भवति कार्यतः।

पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २० ॥

अतएव त्याचे काही अवतार कथन केले आहेत, व ज्याकथा दहावा अवतार कल्कीचा मानला आहे, त्याकथा विष्णूचे दहाव अवतार मानले गेले असलेले असे उघड दिसते. या ठिकाणी अवतार हा शब्द न वापरता प्रादुर्भाव हा शब्द वापरण्यांत आला आहे. हा लक्षांत ठेवण्यासारखा गोष्ट आहे. सर्वाना परिचित असे विष्णूचे अवतार म्हणजे (१) मत्स्य, (२) कूर्म, (३) वराह, (४) नरसिंह, (५) वामन, (६) परशुराम, (७) राम, (८) कृष्ण, (९) बौद्ध, व (१०) कल्कि हे होत.

विष्णूच्या अवताराचे जर पर्यालोचन केले, तर आपल्याला असे आढळून येईल की, ह्या अवताराचे निरनिराळे वर्ण पडून शकतील. प्रथम वामनावताराची गोष्ट घ्या. विष्णूने आपल्या तीन पांडुरंगांनी त्रैलोक्य व्यापून टाकिले. हा तो कर्तव्यातील उद्देश आहे. त्यावरून ही कथा रचिलेली दिसते. याचा और्गभाव व वास्तव याचा अर्थ मिळ आहे. कूर्म व वराह या अवतारांत केलेली कृत्ये मूलतः प्रजापतींची असून ती विष्णूवर लादलेली दिसतात (हातपयःकाण्ड ७. ५, १, १४ १, २११) तैत्तिरीय संहिता ६. १, २३; तैत्तिरीय आरण्यक १. १३;) प्रजापति हा विशिष्ट कार्याकरिता असा प्रकाश अवतार घेत असण्याने वर्णन आढळून येते. प्रजापतीने वराह अगर कूर्म अवतार घेतला याचे कारण त्याच्या प्रजापती काही वर्ण पशुपुत्रकांचा असावा, असे दिसते; पण ज्या वेळेस नारायण हा परमेश्वर व जगत्पति सदा असे मानण्यात येऊ लागले, त्या वेळी माहाजनकालीन सदा मानला गेलेल्या प्रजापतीच्या नावा नारायण घेऊन प्रजापतीच्या कुलावा अभ्यारोप नारायणावर करण्यात आला. या प्रकारच्या अवतारांमध्येच मत्स्यवताराचीहि गणना करावी येईल. नरसिंहाच्या अवतार हा स्वतंत्र वर्गात पडेल अगर वामनावताराच्या वर्गातहि जाऊ शकेल. नरसिंहाची कथा तैत्तिरीय आरण्यकांत एकदा आलेली दिसते. उरलेले अे तीन अवतार म्हणजे राम, कृष्ण व परशुराम यांमध्ये एक विशेष दर्जा प्राप्त होतो हा काही याचा वास्तविक पाहता विष्णूला मूलात काहीहि संबंध नव्हता. महाभारतामध्ये परशुरामाविषयी ही गोष्ट आलेली आहे, जेव्हा त्याच विष्णूच्या अवताराची काहीहि संबंध नाही; पण रामायणामध्ये ही परशुरामाची गोष्ट आहे. तीमध्ये परशुरामाजवळ विष्णूचे धनुष्य असून त्याने रामाचा पराभव करण्याचा प्रयत्न केला; पण रामाने ते धनुष्य वापरून परशुरामाचा तजोभंग केला असे म्हटलेले आहे. वास्तविक पदांनी दोघेहि जर एकाच विष्णूचे अवतार आहेत, तर एका अवताराने

दुसऱ्या अवताराचा पराभव करणे म्हणजे स्वतःचा स्वतः कटूनच पराभव करून घेण्यासारखे आहे. पण परशुरामाचा देवाला विष्णूची व्यवहारांमध्ये संबंध आणला नात असावा, हे यावरून उघड होते.

आतांपर्यंत आणजे ज्या ज्या अवतारांचा विचार केला, ते ते अवतार म्हणजे मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह आणि वामन हे होत. हे लोकांच्या नेहमीच्या प्रचारातील नव्हते; पण राम व कृष्ण या दोन अवतारांच्या बाबतीत मात्र तशी गोष्ट नाही. हिंदुधर्मांमध्ये यांना फार महत्त्व आहे. यांचे उपासक हिंदुधर्मांमध्ये अतिशय आहेत. तेव्हा यांच्या संबंधी अधिक विचार करणे जरूर आहे. जैतायुगाच्या शेवटी रामाचा अवतार झाला व ह्यापारयुगाच्या शेवटी कृष्णाचा जन्म झाला, असा सर्व हिंदूंचा समज आहे. यांचे कारण रामायणामध्ये कृष्णाचा उल्लेख आलेला नाही, पण महाभारतामध्ये कृष्ण हा प्रमुख व्यक्ति असली तरी रामोपाख्यानात स्वतंत्र दिलेले आहे हे होय.

राम हा अवतार मागाहून बनविला गेला आहे असे दिसून येते. कारण मूळ रामायणामध्ये कवीने रामाचा मनुष्यव स्वरूप असावे, पण त्यानंतर रामायणामध्ये ही भर पडली तीमध्ये मात्र राम हा पूर्णोवतार होता, असे मानण्यात आले आहे. यावरून मूळ रामायणामध्ये भर पडण्याच्या वेळेला रामाचा अवतार मानित असत हे उघड आहे. त्या वेळेपूर्वी राम हा केवळ काव्याचा नायक होता; पण रामायणामुळे तो लोकांच्या अतिशय परिचयाचा झाला, आणि ज्याकथा कवीने त्याला सर्व मानवांत अग्रगण्य, स्वतः सर्वोत्तम सुलगा, प्रेमळ प्रियकर, सद्गुणांचे मादैपर, नीतीचा पुढाळा, असा रीताने रंगविलेला आहे त्या कथा ती लोकांचा फारच आवडता झाला व लोक त्याला फारच मानू लागले. रामाचा अवतारी मानण्याचे आणखी एक दुसरे कारण आहे. रामाने जी साधने केलेली आहेत, ती मानवांचा शक्तीचाहेरची आहेत. त्याने वानरांनी आपली भेटी भमरिणी व शंभर योनेने सुगुंड ओलांडून वानरांच्या साहाय्याने रावणासारख्या बलाक्य राक्षाला मारले. अर्थातच या अलौकिक कृत्यांचे लोकांचा फार आश्चर्य वाटेले व त्यांनी त्याला अवतार मानण्यात सुरुवात केली.

ह्या कल्पनेच्या दोन बाजू आहेत. एक लौकिक व मानसिक अगर आध्यात्मिक, आध्यात्मिक ही बाजू मग, विशेषतः वगैरे विचारावर रचलेली असून लौकिक ही दैत्याच्या संहारावर उभारलेली आढळून येते. विष्णू हा सर्व दैत्यांचा संहार करणारा असल्यामुळे तत्प्राप्त प्रकारचा जो कोणी पराक्रम करील त्याचा व विष्णूचा संबंध जोडला जातो. निरनिराळ्या देशातील दैत्यांक कथांमध्ये अशा प्रकारचा संबंध पोण्या चमत्कारिक रीतीने दाखविला जातो. हा अमक्या कुमारीकेला किंवा जीला अमक्या देवापासून झाला, एसा प्रकारची ते कल्पना करतात; पण अवताराच्या बाबतीत हिंदू

मध्ये अशा प्रकारची अस्वील वस्त्रपना आढळून येत नाही. रामाच्या अवतारसंघर्षाने राजकील प्रकारची गोष्ट आढळून येते. 'देवानां रावणाच्या जुलमी वृत्त्यावद्दल विष्णूजवळ तक्रार करा' देवाकडून तू अवधाय आहस, असा रावणास वर मिळाला. असल्याकारणाने विष्णूने मनुष्याचे रूप धारण करणारे वचूळ रुते व दशरथाच्या रावणाच्या पोटी येण्याचे ठरविले. दशरथाने ज्या वेळी पुत्रप्राप्तीकरिता यज्ञ प्रारंभिला त्या वेळी विष्णू स्वतः यज्ञरुपाने प्रगट होऊन त्याने दशरथाला आपल्या बायकांना बाढून देण्यासाठी दिव्य पत्रस दिले. या नेतर कौशल्या, सुमित्रा व केकेयी, यांना राम, लक्ष्मण, जत, व शत्रुघ्न असे चार पुत्र झाले. या चारपैकी रामाच्या ठिकाणी विष्णूच अधिक तेजावा दिसून येतात. कदाचित् राम हाच मूळ खरा अवतार असून मागून इतर तिघांनाहि अंशावतार झाले असण्याचा संभव आहे. त्याचप्रमाणे सीता ही मायाहून लक्ष्मीचा अवतार मानली गेली असावी. हा तात्त्विक विचाराचा परिणाम दिसता. राममहत्वास कधीच कारण असे बद्दलही म्हणता.

मानवी कथानायकापासून तो विष्णूचा अवतार मानला जाण्याइतकी रामाला ही स्थिति प्राप्त झाली, तीवरून एवढी गोष्ट सिद्ध होते की, ही अवतारवस्त्रपना त्याच्या अगोदर पूर्णांगे भरितल्यात होती व तिचा उपयोग कधीन रामाच्या बाबतीत करून घेतला. रामाच्या अगोदर वृष्णाला अवतारपद प्राप्त झाले असावे असे दिसते. वृष्णाची देव या भावनेने जी प्रसिद्ध झाली तीपासून हे अवतारत्व निघालेले दिसते व शान्तर मर्यादा हातकडी रामाचीदे अस्वतंत्रित्व ओळख प्रसिद्ध झाले. अर्थातच अवतारत्व हे ज्याअर्थी हिंदू लोकांचे महत्वाचे तत्त्व होऊन बसले आहे. त्याअर्थी ज्यामुळे हे अवतारत्व उदयास आले त्या वृष्णाच्या चरित्राकडे लक्ष पुरविले पाहिजे.

महाभारतामध्ये, हरिवंशामध्ये व पुराणामध्ये वृष्ण हा विष्णू होता असे स्पष्ट म्हटले आहे. हर्षाच्या महाभारताची रचना होण्यापूर्वीच्या वाङ्मयातहि वृष्णाविषयी थोडा फार उल्लेख येत असे. त्या उल्लेखाकडे वहाले असत अकरावे व बरोबरच आहे. या उल्लेखाकडे पहातांना एक गोष्ट लक्षात घेणे जरूर आहे ती ही की, महाभारतानंतरच्या वाङ्मयात वासुदेव व वृष्ण हे एकच मानले जात, त्यांना आपण वाङ्मयात स्थिति नमून वासुदेव व वृष्ण या भिन्न व्यक्ती होत्या. तैत्तिरीय आरण्यकामध्ये (१.१.१) वासुदेवाचा नारायण व विष्णू यांच्यासह उल्लेख आलेला आहे. यानंतर 'वासुदेवाजुनाभ्याम्' या पाणिनीया मुद्राण वासुदेवाचा उल्लेख असून वासुदेव हा देवकीतीर्तल आहे. बरोबर पाणिनाचे मत स्पष्ट दिसते वृष्णाचे नांव प्रथमतः. पौरोहित्योपनिषदात आलेले जमून त्यात देवकीपुत्र वृष्णाला पौराणिकाने प्रसिद्ध केला, असे म्हटले आहे. या ठिकाणी वृष्णाला मनुष्य मानले आहे. पण पुढे नारायणपर्यावरण व आर्यवाध

या उपनिषदांमध्ये वृष्णाचा व मनुष्यद्वय (विष्णू) चा एकत्र उल्लेख आलेला आहे व त्याच्या पाठीमागे 'ब्रह्मण्य' हे विशेषण आहे. ब्रह्मण्य याचा अर्थ कसाहि घेतला तरी या ठिकाणी वृष्ण हा विष्णूच्या बरोबरीने मानिला आहे हे स्पष्ट दिसते. सारास वर दिलेल्या उल्लेखावरून असे अनुमान निघते की, वेदकालाच्या अखेरीस वासुदेव हा विष्णू व नारायण यांच्या बरोबरीने मानला जात होता, देवकीपुत्र वृष्ण हा ज्ञानी याति मानला जात होता; हे दोघेहि निराळे होते पण पुढे हे दोघेहि एकच मानले जाऊन त्याचा अवतारस्वरूप प्राप्त झाले.

वासुदेव याचा अर्थ वसुदेवशोत्पन्न असा सर्व भारतीय मयकारांनी केलेला आहे. परंतु वसुदेव हा वसुदेववर्णन असूनहि त्याला वासुदेव असे म्हणण्यात येत नाही. वासुदेव याचे वसुभद्र असे दुसरेहि नाव आढळते. वसुभद्र हे वासुभनत्वेच जुनाचे नाव असले असे वाटते. आणि हे जर खरे असेल तर वासुदेव नावापासून त्याचा नाव वसुदेव नावाचा एक राना होता असे म्हणण्याची रीत पडली असेल. याचा एक पुरावा म्हणजे फार प्राचीन वाङ्मयात वृष्णाच्या बापाचे नाव आढळत नसून देवकी पुत्र असे त्याचे वर्णन येते. याहि पुढे जाऊन वृष्णाच्या चरित्राचे जर चारकाहेन परीक्षण करू लागलो तर आपल्याला असे आढळून येते की, त्याच्यामध्ये देवी व मानवी गुणांचा मिलाफ झालेला आहे. त्याच्या चरित्राचे दोन भाग पडतात. त्याचे वाङ्मयचरित्र गोपगोपांच्या बरोबर निगडित झालेले आहे. दुसऱ्या भागात वृष्णाचा राजा या नात्याने व वाङ्मयाचा चरित्रा या नात्याने त्याचे चरित्र आलेले आहेत. त्याने वाङ्मयात वाङ्मयात दैत्यसंहारासारकी अनेक अद्भुत कृत्ये केली. वसुदेव हा देखील अवतार मानला जात असे. बदायित वृष्ण व वसुदेव हे पूर्वी दोन देव असून त्यांचा या ठिकाणी मुरास समध आणिला असावा. कंस-वधापर्यंत या दोघांचेहि एकत्र वर्णन येते.पण पुढे मात्र त्यांचे निरनिराळे वर्णन येते. वृष्ण हा यादवांचा राजा होता; व त्याचे अनेक प्रसंगी रक्षण करतो. तो द्वारका नावाची नगरी स्थापन करितो; यादवांनी स्नेह करून जरासंधाचा वध करतो; तो शिशुपालाचा ठार मारतो. पुढे यादवांमध्ये दुकळी झालेली व त्याचा नाश झालेला तो स्वतः आपल्या दंडायांनी पडतो. असे नावाच्या एका अध्यायाने त्याला पुढून काढून समजून बाण मारला व तो त्याच्या पायात झुलत पुढे त्यामुळे तो वारला. वृष्णासंबंधी अतिशय वाङ्मय निर्माण झाले आहे. हरिवंशामध्ये, पुराणामध्ये व इतर ग्रंथांमध्ये वृष्णाचे यत्ना माहीत गेले आहे व अशा रीतीने आचार्यपदवीना त्याचे चरित्र माहीत आहे.

महाभारतामध्ये, हरिवंशामध्ये व पुराणामध्ये प्रसिद्ध वेळी त्याचा वरमात्रा म्हणण्यात आले आहे; पण एवढीच त्याच्या चरित्रातील जी बाबद्वय दिसते ती रामाप्रमाणे, बंधूद्वय नसून

जन्मला येतो अर्जुन हा इंद्राचा मुलगा असून नराचा अवतार मानिला गेला आहे

हे अवताराचे तत्त्व लोकांना फार परिचयाचे झालेले आहे व पुष्कळ ठिकाणी त्याचा उपयोगहि करण्यात आला आहे. एखाद्या साधूला त्याच्या हयातीत मान मिळत असला तर त्याला कोणत्या तरी देवाचा अगर ऋषीचा अवतार मानित असत संस्कृत आणि प्राकृत कथामध्ये ही गोष्ट वारंवार नमूद येते कथेंतील नायिका अगर नायक यक्षीचे, अगर अशुराचे अवतार मानले जातात, याने काही कारणांमुळे देवाचा वाप मिळालेला असतो व काही अटीनंतर स्वतःचे रूप धारण करता येते. फार काय पण एखाद्या सुंदर पुरुषाला कामाचा अवतार एखाद्या सुंदर मुलीला रतीचा अवतार असे म्हणण्यात येते यावरून हिंदू लोकांमध्ये ही अवताराची कल्पना किती हाद्रीमाशी लिहून गेलेली आहे हेच दिसून येते

बौद्ध — बौद्धांमध्ये विशेषत महायान पंथात आपणास अवताराची कल्पना बरोच परिणत स्थितीत आढळते बौध्दांचा हे युद्धाचे अवतार होऊन गेले व बुद्ध हा निर्वाणास गेला तरी त्याला पुन्हा अवतार घेण्याचे सामर्थ्य आहे असे त्यांचे मत होते अतोनाकचा पुत्र कुनाल याराहि युद्धाचा अवतार मानित (क्षेमंद-अवदानकल्पलता दिव्यवदन २) व पुढे बुद्ध हा मैत्रेयाचा अवतार घेऊन येणार आहे अशी कल्पना आहे. बौध्दांच्याचा अवताराची पूर्ण हकीकत देण्यास अवकाश नसल्यामुळे त्यामधील महत्त्वाच्या तैत्त्व्याच गोष्टी नमूद केल्या म्हणजे काम आगण्यासारखे आहे

अभिधर्म नावाच्या संघट प्रकाशना मते बौध्दांच्याच अवतारांमध्ये व इतर मनुष्यांच्या जन्मांमध्ये तत्त्वतः काहीच अंतर नाही

‘सर्व योनीमध्ये उत्तम योनि कोणती ? औपादुक योनि श्रेष्ठ आहे कारण ती रेत, रक्त इत्यादि पदार्थांपासून अस्तित्व आहे. तर मग बौध्दांच्याने आपल्या शेवटच्या जन्मात कारागु योनीच का निवडली ? याचे उत्तर असे की, त्याच्या मनाला पाहिले तेथे त्याला अन्ध पेतो येतो त्याने या योनीमध्ये जन्म घेतला याचे कारण त्यांत त्याने अनेक कायदे पाहिले ते कायदे छात्रीलप्रमाणे - पहिला बाबदा हा की, शायंभुज्याच स्वतःच्या जन्माने धर्माचा संभव गोडता झाला. दुसरा पायदा म्हणजे, चक्रवर्तीच्या प्रकृतीत या नात्याने लोक त्याला फार मानून लागले तितका पायदा म्हणजे, मनुष्यकुळांत जन्म घेऊन मोक्ष मिळवून दारु-विन्यामुळे लोकांच्या मनांत हि लशाच प्रचाराची प्रथा व आकाशा उत्पन्न करिता आली जर त्याला बुद्धील नसते तर हा माणूस आहे, की विद्याच आहे, असा प्रचारचे उद्गार शेंकटीत काढले असते. दुसऱ्या शब्दांने हि याचे विवेचन करता येईल याचिबरोबरचिहीन प्राणि मत्स्यावर

त्याचे काहीही शिष्टक रहात नाही पण बाधितत्वाला आपल्या निर्वाणानंतरहि हाराणे लोकांना स्वर्गप्राप्ति मिळावी म्हणून मार्गे काही अवरोध ठेवावयाचे होते, आणि म्हणून तो ब्राह्मणेकीय जन्मला पण हे विवेचन सर्व बुद्धानुयायिना पडत नाही कारण बुद्ध हा अर्जुन सामर्थ्ययुक्त असल्याने अखेरीस काही अवरोधहि निर्माण करू शकला असता असे ते मानतात.

ति वेदा ती ल — तिबेटमध्ये ही अवताराची कल्पना अत्यंत विकास पावलेली आढळून येते या कल्पनेचा उपयोग बौद्ध संप्रदायाप्रमाणे ‘मनुष्यास कर्माप्रमाणे फल प्राप्त होते’ हे नीतितत्त्व विशद करण्यासाठीच केवळ नव्हे तर महान्याच्या धर्मात देवतांचे चिरंतन वास्तव्य असते ही गोष्ट प्रस्थापित करण्याकरिताही होती

अवतारकल्पनेचा सामापदाचे श्रेष्ठ वादविषयाकडे उपयोग करण्याची कृति प्रथम गेळण्या या पीतशिरीभूषित पयाचा प्रवर्तक वसोनखप याच्या उत्तराधिकारी गेडन डप नावाच्या पहिल्या दलाई लामाने काढली. बाह्यत बौद्ध तत्त्वाचा आध्य घेऊन आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचा पाडाव करण्यासाठी व आपल्या संप्रदाय अविशिष्ट तत्त्वेना वात्स्या म्हणून त्याने बरील युक्ति योजिली. अतिविह्वल परंपरेने निराशिराच्या रुपांसाठी एकाच व्यक्तीचे चिरंतन आधिपत्य स्थात उद्दीत घरले आहे. अपौरुषेय हे तत्त्व बुद्धधर्मातील पुनर्जन्माच्या तत्त्वाहून भिन्न आहे या तत्त्वाप्रमाणे श्रुत तत्त्व हा हेतूचा मूल म्हणून त्याच देवान व विशेषतः महात्मा आलपास जन्मास येतो हे लहान मूल देवा उपा यानी पोषून काढून त्याला आचार्यपदावर आरूढ करावयाचे हे पद्धत आहे

प्रथमतः ही पद्धत १६६२ सालच्या सुमारास स्थापित आढळून येत असे, पण १६६२ सालच्या सुमारास त्या वेळच्या दलाईलामाने ही पद्धत तक्षिलपोच्या नूतन स्थापित महालास संस्थेच्या बाबतीतचि लागू केली व इतकी तर हा पद्धत तिबेट, चीन, मंगोलिया इत्यादि देशांतील सर्व विद्वत्प्रांतांमध्ये अवलंबिली जाते. या पद्धतीमुळे निरनिराळ्या कारस्थानांना बाव मिळतो तिबेटावर सत्ता चालविणारे विनी सरकार दत्तश्यामाचा ‘नूतन अवतार’ व तात्पुरता रागा आपल्या कक्षात ठेवण्यासाठी शक्य ती खबरदारी घेत सन १७९२ मध्ये चीनने हा रागा व लामा निवडण्यासाठी ‘अशेषपानप्रसाद’ म्हणून पद्धत काढली. या पद्धतीप्रमाणे या जाग्यासाठी उज्या राहिलेल्या चमेदवाराच्या बिल्या एक सोनेरी अशिरापासत पाऊन पुष्कळ मंत्र व प्रार्थना करून नंतर त्यातील प्रथम उपाध्या नांवाची विद्वी हाताला येईल त्याची निवडणूक केली जात असे. अशा प्रकारे निवडणूक करण्याचा हुकूम स्वाध्याच्या महादेवालापाच्या दरबारापासून ये विनी राजाटोचे आधिपत्र १८०८ मध्ये दरबारा करवेले आहे त्यात आढळून येतो.

‘आसाचा दलाईलामा हा अवलोकितेश्वराचा अंशावतारी आहे व ‘ओम् मणि’ या मंत्राचा विषय आहे’ अशा प्रकारची आख्यायिका प्रथमतः लो क्षंग गॅम्पो (१६१५-१६८२) नांवाच्या ल्हासाच्या पहिल्या भिक्षु राजाने पसरली. तो स्वतः आपल्याला परमेश्वराचा अवतार व राजा असे म्हणत असे. याबद्दलचा पुरावा १७व्या शतकाच्या मध्यांत ह्यात असणाऱ्या मुबेर नावाच्या एका जेसुईट पाद्रीच्या पत्रावरून मिळतो. त्यांत या दलाईलामाला ‘अ आपल्याला पूर्वांत नाहींत, अशांना मारणारा बाप अगर तैतान’ असे विशेषण दिलेले आहे.

चि नां ती स—चिनी लोकांचा पहिला राजा शागति याला अरी सदाचाराचा व सद्गुणांचा आदर्श मानण्यांत येतो, तरी त्याच्या ठिकाणी देवत्वाचा अभ्यारोप केलेला आढळून येत नाही. यावरून चिनी लोकांत आपल्याप्रमाणे अवतारांची कल्पना प्रादुर्गत झाली नाही असे दिसते.

श व धु टू—या संप्रदायांत इतरांप्रमाणे अवतारकल्पना आढळत नाही. सरयुट्वाला अठराव्याचा अवतार समजणे रास्त नाही, असे महादनुयायाचे म्हणणे आहे (भार. इ. दस्तुर—एडू शरयोटी गायड मुं. १९१३ पृष्ठ १८२).

तथापि राजा हा पवित्र अमून त्याच्या ठिकाणी देवां शक्ति वास करते, अशी श्रंथी कल्पना होती. श्रुताभ्याना व देवांना पूजाई करणारे; सूर्य, चंद्र, तारे यांस सामर्थ्य देणारे व आर्चांना सामर्थ्य व धन प्राप्त करून देणारे असे. व्हेरेनाह हे अद्भुत तेज असून कवि पराण्यांतील राजे या तेजानें युक्त होते. सरयुट्वाच्या ठिकाणी हे तेज अतिशय अमून पुढे अर्दशीर या राजामध्ये व सस्सन पराण्यांतील राजामध्ये हे तेज परंपरेने वास करीत होतें, अशी त्यांच्यामध्ये कल्पना आहे.

इ मि शि य न.—इजिप्तमधील लोकांहि देवता भूर्ति-मध्ये किंवा प्रार्थनेमध्ये वास करतात अशी कल्पना होती व एकाच देवतेचे एकाच वेळी भिन्न भिन्न प्रार्थनांत अस्तित्व असू शकतें, असेहि ते मानीत व त्यांच्छर्चात अनेक प्रार्थनांची पूजा प्रचलित होती.

राजामध्ये ईश्वरी अंश असतो, अशाबद्दल त्यांची कल्पना पुढील प्रमाणे होती. राजा हा ईश्वरी अंश अगर ईश्वराप्रमाणेच मानला जातो तो कांही एखाद्या देवतेचा अवतार नसून मानवी मातेपासूनच जन्मास बालिला असतो, तथापि त्याला देवांशी मारण्याव दर्शनें व्यवहार करतो येतो. मरण घमर्षी मात्र त्याच्या पाशांचा व गुणांचा नाश होतो. प्राचीन काळाची अशी कल्पना होती की, तो आपल्याहून म्हात्माच्या देवांना खात असे व त्यांचे गुण मिळवीत असे व जवळ जवळ ईश्वर बनत असे; पण उत्तरकालीन वाङ्मयांत तशा प्रकारचा परिवर्तन उद्भूत येत नाही.

फॅरोचे ईश्वरत्व परमेश्वराचें त्याला स्वतः निर्माण केल्यामुळे उत्पन्न झालें. ज्या वेळी एखाद्या देवतेला पृथ्वीवर

पादविण्याचा देव निश्चय करीत, तेव्हा रा अगर बॅमॅन रा हा राज्य करीत असलेल्या राजाचे रूप धारण करून राणी-बरोबर शयन करीत असे. आपले देवां स्वरूप तो तिला दाखवीत असे. तो आपली प्रीति तिच्या अंतःकरणांत ओतीत असे व अशा रीतीने तो नवीन राजपुत्राला उत्पन्न करीत असे व त्याला कोणतें नांव, यावयाचें होहि निश्चित करीत असे. अशा रीतीने देवां तेज त्या राणीच्या ठायी ओतरल्या नंतर हनुफीम नांवाच्या देवाला त्या अपत्याची निरनिघाळी अंगे उत्पन्न करावयाची आज्ञा करीत असे. अशा रीतीने या देवाचें त्या अपत्याची व ‘रा’ ची अंगे निर्माण केल्यानंतर त्यामध्ये एक देवता चैतन्य आंतीत असे आणि शेवटी देवतांच्या साहाय्याने व समक्ष ते अपत्य जन्माला येत असे.

राजा अगर फॅरोचे ईश्वरत्व तेवढे देवाकडून निर्माण करण्यांत येत असे. याचे कारण अगें की, इजिप्शियन लोकांच्या मते राजा हा फक्त देवा शक्तीपुरताच परमेश्वराचा अवतार होता अशा प्रकारची कल्पना रा व इसिस यांच्या संबंधाच्या गोटीमध्ये दिसून येते. इसिस हा सूर्य देवतेची धुंदी मातीत मिश्रून त्याचा एक नाप तयार करतो. अशाच प्रकारची दुसरी गोष्ट म्हणजे इसिस हा ‘सेट’ वर ताबा मिळविण्यासाठी व सेटच्या बीणाचा अंश मिळविण्यासाठी खटपट करतो ही होय.

नवीन ईश्वरी अपत्य उत्पन्न करण्यासाठी त्या वेळी राज्य करणाऱ्या राजाचाच वेप धारण करण्याचें कारण असे की, इतर प्रसंगी राजांशी दळणवळण करतांना ईश्वर हा त्याच्याच सारखे रूप धारण करीत असे. यावरून हे उघड होते की, ईश्वर राजामध्ये प्रत्यक्ष अवतरला नाही. या देवतेच्या राजसदृश आकृतीला एक स्वतंत्र नाव असे व तेंच नाव राजालाहि लागू पडत असे जर एखाद्या भक्तिक मनुष्याने एखादे देऊळ बांधले तर तो राजाप्रमाणेच देवताजनक म्हणून मानला जात असे. उदाहरणार्थ दुसऱ्या रॅमॅसिसच्या कारकीर्दीत रॅमॅसिसच्या सहावी पूजा करण्यांत येत नसून मंत्राच्या साहाय्यां पूजा करण्यांत येत असे.

स्त्रिया अवताप्रमाणेच खोब्या अवतारालाहि इजिप्तमध्ये महत्त्व दिलें जात असे. मांत्रिक मनुष्य हा आपल्याला एक प्रकारचा देवत्वाचा मान देऊन स्वतःच्या विरुद्ध शक्तीचा मोठ्या अभिमानाने पाडाव करण्याची धमकी घालीत असे. त्याची स्वतःची भावना आपण स्वतः देव आहो अशी अरी नसली तथापि लोकांवर छाप पडेल अशा साठी तरी तो तसा बद्दाला बरीत असे. कधी कधी तर आपल्या शरीरावर एखाद्या विशिष्ट देवतेचे चित्र काढीत असे. अद्याच कारणावरून नेफथीस व इतिम या देवतांची नावे प्रमुख शोक करणाऱ्या स्त्रियांच्या अंगवर कोरलीं जाता. या स्त्रिया शोकगाते गात असून आपल्या मंत्रांमुळे श्रुताला पुनर्जन्म घ्यावयास लावीत. प्राचीनकाळीं

आपण देवता आहो असे पूर्णपणे भासविण्याकरता देव-
तेच्या वेशप्रमाणेच वेष्ट देव असत किंवा नाही हे समजा-
वेत नाही पण अंक संस्कृतिवैविध्यकारी हसिसच्या घणना-
लेनवीच्या वाढमयावरून तशी वाट येतो व ती प्राचीन
काळा असावी असे अनुमान काढता येते

तसेच मुलांना आणि देवाना इतर देवांचे आकारांही
धारण करता येत असत उदाहरणार्थ इक्ष्वाकू याने पवित्र
गार्हपत्य व होतरने धारिण्या बलाचा वेष्ट आपिच शहरात
सुरक्षित पणाने जग्यासाठी इष्टपूज धारण केला होता या
बाबतीत पवित्र गार्हपत्य व आपिचच्या बेलामध्ये देव अव-
तारला असा अर्थ तमून तशाच सारखा आकार स्थानी धारण
केला असा अर्थ होय. अशाच दृष्टीने बटुकने बलाचा वेष्ट
पेनलेखा मोठीचा अर्थ थावण्याचा आहो या तसेच बटुकच्या
गोठीवरून देखी प्राण्याला वाटेल तितक अवतार धारण
करता येत असत हे प्रहूज दिसून येते उदाहरणार्थ बट-
कने धारण केलेला बलाचा वेष्ट, बल मारल' गेल्यावर बटुकन
त्या देवाच्या रक्षापायून दोन हातें तयार केली, बट्यामयून
निघून पुढे त्याने एका लोखा वेष्ट घेतला, पुढे या लोखा गर्भ
राहिला, व जो मुलगा माला तोच यज्ञाचा वेष्टवा अवतार
होय.

युष्कळशा बाबतीत ज्या देवतेचा एखादा अवतार व्हाव-
याचा असतो त्या देवतेच्या हाकीचा एक अंश देवाला त्या
नवीन अवतारवेष्टात घातलेला पुरेसा होत असे. इतिशायन
कोकाना सवे प्रकाश्या अवतारात मूले वरुण देव्याची हीन
होती; व मुलांना व देवतांना आपले शौर्य व प्रभाव गाववि-
ण्यास मूले रूपाव धारण करावे लागत असे

खे मि टिक. — सेमिटीक लोकांमध्येही अवताराची वचना
हमीचर होते. जुन्या करारातील काही उदाहरणं वरून जो विचार
होता पडतो तो हा की, ईश्वर हा मनुष्याने रूप धारण करतो
व वाटेल तेव्हा त्यामून देतो धर्माधामच्या सवृष्ये येथारा
मनुष्य, गिरीगलला दिवजारा मनुष्य, भेनोहाच्या पत्नीला
व यज्ञात दिवजारा मनुष्य हे ईश्वराने (ईश्वरने) धारण
केलेले रूप होय.

ईश्वर मनुष्यामध्ये अवतरणे शक्य आहे अशी
कल्पना शास्त्राभ्युक्ते दोन निरनिगळ्या कल्पनांचा उदय झाला
त्या कल्पना ईश्वरापासून मनुष्याची उत्पत्ति आणि बाही मनु-
ष्यांना देवत्व प्राप्त येणे या होत. या दोन कल्पनांविषी पहिली
अपिच प्राचीन आहे. 'उत्पत्ति' मध्ये असे मागितले आहे की
ईश्वराने मनुष्याच्या नाकांमध्ये शिवांना अवतर घाला अशा
सोदला व मनुष्य हा जिवंत प्राणी झाला. एका बाबिलोनिय-
नीनल आप्याविषेवरून हाय दिसते की त्याने होत्रामध्ये
आपने रक्त मिश्रणत व मनुष्याला निर्माण केले. 'उत्पत्ति' मध्ये
असे म्हटले आहे की, देव कोटीतील प्राण्यांना मानवी
विषयता प्रस वरून जी मुले होत असत ती मोठे वीर व
शिष्टी होताना यावरून जो मनुष्याच्या मध्ये देवी असत

असतो या लक्षाची जाणीव येथे दिसून येते अतिशय ज्ञानी
असा बाबिलोनियातील खंडपा नावाचा मनुष्य हा दशा
देवाचा मुलगा होता.

योर माणसे ही ईश्वरापासून निर्माण झालेली असतात ही
कल्पना प्राचीन सेमिटीक जगामध्ये सार्वत्रिक होती; व दिसते
सकळच्या आरंभापासून ती कर्मा कर्मा होत चालली होतीच.
फिलो जुडियस असे म्हणतो की मोक्षसला शिपोरा ही अमा-
नुषरीतने गर्भस्थ राहिलेले दिसते एसाक हा देवाजिगीत होता,
संम्युएल हा देवा बीनाचा होता, तामरची तीव गोष्ट होती;
फिलोच्या मनात मानवी बापाला अजीबात धुडकावून लावा
वयाचे होते असे दिसत नाही कदाचित देवी बीज मानव
पतीच्याकडून त्याच्या बापाकाला मिळते असेही त्याला
वाटत असे असे दिसते.

सर्व जात ही देवाजिगीत आहे ही कल्पनाही बरीच
करपनेहारीच प्राचीन आहे उदाहरणार्थ मेओपाइटस ही
खेमोसची छेचरे होत असे म्हटलेले आहे इतिपुष्क
सेमिटीक लोक हे ईश्वराचा प्रभाव होत असा अर्थाने जमिया
त्यांना संयोधितो. म्हणिल हा टोमरीयन लोक बेल देवते
पासून निर्माण झाले असे म्हणतो अर्थोवपनलाकावेही
तथेच मत होते असे दिसते. गवे जातच्या जात हा ईश्व-
रापासून उत्पन्न झालेला आहे असा प्रकारची बरोल कल्पना
अवतार कल्पनेशी कमी जुन्या झालेली दिसते.

यापेक्षाही अवतार कल्पनेशी अधिक जवळची अशी
कल्पना म्हणजे रामाना ईश्वर मागणे ही होय. तरी पण
बाबिलोनियामध्ये ही कल्पना सर्वत्र प्रचलित होती असे
नाही पुष्कळ बाबिलोनियन राजांना आपण देवाहून भिन्न
आहो असा प्रकारची भावना होती. याचा राजा उरुमुल
हा त्याच्या दयालोक देव मानला जात असे. शारगानिरी
याच्या पाठीमागे देवाची पदवी लावण्यात येत असे व नरम-
भिन हा स्वतःच देवत्वाची रूप म्हणून शिगे लाविलेले आपण
पित्र काश्चन घेत असे. नरमभिन माला 'अकडचा देव' असे
म्हटलेले आढळते. स्वतःला देव म्हणवून घेण्यात याचा
काय हेतु असावा हे कळत नाही. निष्पूरचे देवळ ताच्यात
असल्यामुळे हे स्वतःला देव म्हणवून घेत असत अशी
काहींची कल्पना आहे. पण देवळ ताच्यात आरत मुदो
बाही रामाना आपल्याला देव म्हणवून घेतलेले नाही. काही
लोकांचे असे मत आहे की, या राजाने सर्व जग वादाक्रांत
केले म्हणून त्याला देवाचे स्वरूप दिले गेले तर काहींची
इतिहासाच्या विचारांनी छाप हे याचे कारण मानण्याची प्रवृत्ति
दिनने

दोन तीन शतमानांतर वाढल्या राजाने अनुस्वरण केली,
बाबिलोन आणि मिमिडगिन या उर घराण्यांनी राजांनी केले.
या उर घराण्याला आदर्शभाषक उर एरगर हा बाही देव
मानला गेल नसे. पण केंमीने उरचा प्रात घराज गडीमद्या-
मुळे गाल्या पाठीमागे तो देवाचाच नांव वापरू लागला.

त्याने एक मेजवानी करून त्या प्रसंगी आपल्याला देव म्हणून पदवी धारण केली, व पंचांगामध्ये नवी सुधारणा करून अ.पल्पा नावाचा एक महिना केला. उरच्या राजाच्या कारकीर्दीमध्ये गुटिआ आणि उरलम याने हवि देण्यात येत असे पण ते मेजवानीकर त्यांना देव समजण्यात येऊ लागले. या शिवाय पाथिलोनच्या राजान्या देवत्वाबद्दल स्पष्ट पुढावा सापडत नाही. इमिन पराण्याचा इमिडग हा आपल्याला देव मानून घेत असल्यामुळे ईरेनच्या हृदय देवतेचा तो प्रियकर झाला. राजाचे देवत्व धर्मासुळे उद्भूतले असेल ते असो पण त्यांना मनुष्यरूपातील देव मानणे म्हणजे ते अवतारी होते असेच म्हणण्यामागेच आहे. आणि पाथिलोनियन विचारपद्धतीला हे तत्त्व विसंगत असल्यामुळे तर त्यांचे महत्त्व विशेष आहे.

भी.क.—प्रीक सोळात अवताराची कल्पना आधीच्या प्रमाणे नव्हती. त्याच्या पुराणकथातून देव मनुष्यरूपांन पुन्हावर जन्मल्याची उदाहरणे आढळत नाहीत. पण तारपुरते विशेष प्रयोगमनासाठी मानवाचे अगर हतर प्राण्यांचे रूप घेतल्याच्या व प्रभोत्पत्ति केल्याच्या कथा अनेक आढळतात.

ख्रिस्ती.—ख्रिस्ती राजांची एकरीन शतके जाईपर्यंत या प्रभाचा तांत्रिक विचार कोणी केला अथवाचे दिसत नाही; व खानंतर मुरु झालेले विचार ख्रिस्तपूर्व धार्मिक कल्पनांच्या बळगावर गेलेले होते. ईश्वर अददेहधारी नसतो, त्याला जन्म, मृत्यु, फाशी, वगैरे गोष्टी सोसाव्या लागतात, या समजुती जुन्या ज्यू धर्मीला मान्य नव्हत्या. ईश्वराचा व ख्रिस्ताचा संबंध काय, ख्रिस्ताला देवाचा अवतार म्हणजे कां नाही, हा प्रश्न सोळा वादग्रस्त होऊन बसला होता. कोणी ख्रिस्ताला ईश्वराचा अवतार म्हणत; कोणी वेबळ मनुष्य म्हणत आणि सामान्य जनसमाज असल्या अवघड तांत्रिक प्रश्नात लक्ष घालीत नसे. पुढे ख्रिस्त हा ईश्वराचा पुत्र आहे व जगाचा सत्ताधीश आहे अशी भाषा प्रचलित झाली. सूर्य फार तेजस्वी आहे. आणि सुथोलाहि उत्तम वरणाचा जो ईश्वर तो फारच तेजस्वी असला पाहिजे. ते सोळे दिपवून टाकणारे तेज जगा आवरणासाठी पृथ्वीवर प्रादुर्भूत होते त्यालाच ईश्वराचा अवतार म्हणावे अशी अवताराची व्याख्या तयार झाली. तथापि ख्रिस्त हा मनुष्यादि आहे आणि देवाचा अवतारहि आहे, या दोन विधानाचा परस्पर मेल कसा घालवा याबद्दल अनेक शतके विचार व वाद चालू राहिला. असल्या तांत्रिक वादांत न पडता ख्रिस्ताच्या उपदेक्षातील चांगल्या गोष्टींचा प्रसार करीत राहाने, असे म्हणणारे लोकच पुढील असत. इतकेच नव्हे तर असले प्रश्न उपस्थित करणे म्हणजे ख्रिस्ती धर्म भ्रष्टाचा उपमर्द करणे होय असेहि म्हणणारे काही लोक आढळतात यासंबंधाने आधुनिक विचार डेकार्टे या तत्त्ववेत्त्यापासून मुरु झाले, व अलीकडील दार्शनिक द्वांधासुळे

आत्मा, ईश्वर, वगैरेच्या अतिगुणबद्दल संदेहवादी, अत्यूवादी, वगैरे पंथ पुढे घाल्यामुळे अवतारासंबंधीचा प्रश्न अधिकच अवघड होऊन बसला आहे.

मु.सु.ल.मा.नी.—मुसुलमान लोकामध्ये अवताराबद्दलची कल्पना कधी वाढत गेली याचा इतिहास मनोरंजक आहे. ही कल्पना इस्लामी धर्माच्या परिमित मागात म्हणजे शिवा पंथामध्ये दृष्टीस पडते. या भ्रष्टाच्या अगर विश्वासाच्या प्रकारामध्ये बराच मतभेद आहे तथापि एकंदरीत तिची सामान्य स्वरूपा स्पष्ट आहे. मईमदाच्या मनात ज्याला आपल्या मागूनचा खलीफ म्हणून नेमावयाचे होते त्या अलीला मदीनाच्या पुढाऱ्यांना पदच्युत केले व अयू, बक उमर आणि उथमान यांना खलीफ नेमले आणि पुढे ६६० मध्ये अली हा ठार मारला गेला, इत्यादि गोष्टीमुळे ही अवताराची कल्पना प्रादुर्भूत झाली. अलीचा ज्येष्ठ पुत्र अलहुसन हा ६६९ मध्ये विपप्रयोगासुळे मेला आणि अलहुसेन नावाचा त्याचा कनिष्ठ बंधु ६८० मध्ये करबेलाच्या खलीफामध्ये मेला. याचा परिणाम असा झाला की इराणमधील अलीचे अनुयायी अलीला व त्याच्या मुलांना देवाचा अवतार मानू लागले. शिवायपही लोक अलीच्या रूपाने देवच या पृथ्वीवर अवतरला आहे असे मानतात. सुपेरी नावाचा एक प्रसिद्ध पंथ अलीला त्रिमूर्तितील मुख्य असे समजतो.

शिया लोकांचे सर्वसामान्य मत असे आहे की, अली व त्याचे दोन मुलगे हे इमाम म्हणजे ईश्वरियुक्त पुढारी आहेत व त्यांच्याप्रमाणेच त्यांच्या मागूनहि दुसरे इमाम झाले. काही पंथाच्या मते हे इमाम म्हणजे देवी वमस्काराचे नृप (यिदु) होत. काही शियालोकांच्या मते इमामाची संख्या सात आहे तर काहींच्या मते त्याची संख्या १२ आहे. शिव-ट्या इमाम हा मेला नसून आपला पूर्णवतार व्यक्त करव्याची वेळ पडत तो गुप्त जागी बसला आहे असा प्रकारची उमगवष्टाची समजूत आहे. शिया पंथी लोकांच्या निरनिराळ्या पंथांनी निरनिराळे अवतार मानलेले आढळतात.

सात इमाम धर्मपंथा लोकांमध्ये 'कॅसेसिन' नांवाचा एक पंथ सदयास येऊन त्याची शाखा 'धर्मयुद्ध' नावात सौरिया धर्मगणपन झाली. पुष्कळ वर्षे लोकांना भयाभीत करणारा राकॉद अद दिन सिनान हा केवळ इमापच नव्हे तर देवतेचा अवतार मानला गेला इमाइल लोकांमधील पुष्कळजनां त्याला अवतार मानले परंतु त्याच्या लंगडेपणाबद्दल काहींनी त्याला तसे मानिले नाही. बारा इमाम मानणाऱ्या लोकांमध्ये मार्गोल शतकामध्ये बाबिस व बदाद असे पंथ निर्माण झाले २३ मे सन १८४४ मध्ये शिरास येथील व्ग्यापारी मिरमाअली मईमद याने आपल्याला पाच म्हणजे गुप्त असलेल्या इमामाचा दूत म्हणवून घेतले घोष्यादिवसानी याच्याहि पुढे जाऊन त्याने आपल्याला देवतेचा अवतार मानून घेतले या कामात जरी पुष्कळ अनुयायी

त्यास मिळाले तरी त्यापैकी पुष्कळांना यावरून देहदंडादि गोष्टांना लागली. मिरसाभला याला स्वतःलाच सन १८५० जुलै १ रोजी तामिळ येथे देहदंड पावत लागला. मिरसा-भलीच्या अनुयायांपैकी वहाउल्लाह नावाच्या एका अनुयायाने आपण येथेच भविष्य वर्तविल्याप्रमाणे ईश्वराचे अवतार असून बाब हा जॉन बॅप्टिस्टाप्रमाणे आहे असे १८६६-६७त जाहीर केले. या कृत्यामुळे दोन तट उत्पन्न होऊन त्यापैकी बाह्य नावाच्या पंथाने वहाउल्लाहाला परमेश्वराचा अवतार म्हणून मानिले.

शिया तत्वांचा आगम्यी एक मजेदार परिणाम असा पडून आला की, इस्लाममध्ये १५७ साली फतिमिद घराणें स्थापन झाले. या घराण्यातील खलीफ इकीमच्या कारकीर्दीत (१९१-१०२१) दरक्षी नांवाचा एक इस्मायली पंथाची मनुष्य इजिप्तमध्ये आला व त्याने इस्मायली पंथाची तात्वे जाहीर रीतीने सांगण्यात सुरुवात केली. इजिप्तमधील लोकानी जरी त्याची फकीरी केली तरी फतिमिद घराण्याने त्याला आश्रय दिला. दहदहक स्थाने 'अदामचा आत्मा' अलीच्या ठायी बास करीत असून पुढे तो फतिमिद घराण्यामध्ये शिरला आहे व यास्तव इकीम हा अवतार आहे' अशा प्रकारचा उपदेश करण्यास सुरुवात केली. इकीम हा एक विक्षिप्त मनुष्य होता. शिखन व ज्यू लोकांचा छळ करण्याची तन्हा व वैवाहिक अनीति मोडण्याचे स्वाचे प्रयत्न विलक्षण प्रकारचे होते. दरक्षीचे मत त्याला परमत पडल्यामुळे त्याच्या दरबारात काही दिवस हे मत वचस्व पावत होते. इकीम हा अद्भुत रीतीने नाहीचा शास्त्रावर दरक्षी व त्याच्या अनुयायांना तपून घाचाडी मिळाली व स्वामी लेबननला जाऊन तेथेच नवीन पंथाची स्थापना केली त्या पंथाचे नाव दरक्षियन अगर कुसेस दे होते. कुसेस पंथी लोक इकीमाला अवतार मानितात. इकीम मिवंत असतांना दरक्षी व दुसरा एक इमसा नांवाचा धर्मगुरु यामध्ये मतभेद उत्पन्न होऊन इमसाचे तत्त्व अधिक मान्य झाले होते. हाच कुसेस पंथाचा खरा संस्थापक होय, आणि दरक्षीला नारितक समुजळा जाण्यापर्यंत पाळी आली. सुष्टीच्या भारती परमेश्वराने विश्वव्यापी मन उत्पन्न करून त्याच्या करारी कृष्टि निर्माण केली आणि ईश्वराने ज्या वेळी इकीमाचा वेप घारण केला त्यावेळी हे विश्वव्यापी मन इमसाच्या कपात अवतीर्ण झाले असे कुसेसच्या पंथाचे मत होते.

[सुदर्भ बाबमय—मेसर-लेक्चर ऑन दि अर्थी हिस्टरी ऑफ दि किंग्डम, सॅडन १९०५. के. टी. ड्यूग-बाय नयरीट एक्स्पोजिशन, किंग्डम १९१२. निवडसन—ट्रॅन्स—ऑफ दि थर्ड ईट—कॉमिस फॉर दि हिस्टरी ऑफ रिलिजन्स ऑफ सेंट १९०८. बार्थ—रिलिजन्स ऑफ इंडिया, सॅडन १८९१]

दि २-भगवद्गीता, योगसूत्र, हरिबोधवर्ण, जेवढे तत हा ते.

१. टी. भा. ठा. उ.प. रामाक्ष महाभारतादिपुराणे. भाषा-

रकर-रिपोट ऑन दि सर्व फॉर मॅन्कृत मॅन्क्रेफ्ट, १८८३-८४. मूर-ओरि. संस्कृत टेक्स्ट्स ४.—विष्णु-पुराण

बी. ड.—त्रिपिटक वासिलीक-युद्धिस्मस ० ए. रि. ए—कॉस्मोगॉनी हा लेख ० अभिषेककाश्याच्या—मन भाषात ० उल्लिखित ० ओल्डनबर्ग—रिलिजन दि वेद ० न्हीस डेव्हिडस जे. बार ए. एस १८९९० हॉपकिन्स-मेट एपिक, न्यूयॉर्क १९०२.

ति वे टा ती ल—पेरिंग गॅलीट ३१वाच १८७७. रॉक हिल-टॉग पावो १. सॅडन १९१० वाडेल-सुद्धिस्म ऑफ तिथेट. तिथेट—इंग्लिश डिक्शनरी.

चि ना ती ल.—एस. सी. ई. ३. शी किंग. इ मि थि य न.—बज-कॉसिमिलीज ऑफ इजिप्शियन हिअटिक पपायर इन मिटिश म्यूझियम, सॅडन १९१० बेन्सन आणि गौले—दि टेंपल ऑफ सुट इन अकेर. बज-युक् ऑफ दि टेंड; गॉडस ऑफ दि इजिप्शियन. वॉडेमन—दि एन्क्रेट इजिप्शियन डॉक्ट्रिन ऑफ दि इम्मोर्टॅलिटी ऑफ दि सोल.

से मि टि क.—रिमथ—रिलि. सॅम। मार्टन—सेमेटिक ऑरिजिन्स, रायटसन स्मिथ लेक्चर्स अँड एसेज, सॅडन १९१९; किंग्शिप अँड मॅरेज. किंग—हिस्टरी ऑफ सुमेर अँड अकद.

यु सु ल मा नी.—वोटाबेट—रिलिजन इन दि ईट. म्लिस—दि रिलिजन्स ऑफ मॉडर्न सिरिया अँड पॅलेस्टाईन ए. रि. ए]

अदंति—अवांचान उज्जनी, अथोव्यादि सात मोक्षदायो स्वयत्त अवंतिकेचे नाव आहे. ही माळव्यातील नामांकित नगरी, विजयादेत्याची राजधानी असून भास्कराचार्यांनी ही किती अंशावर आहे त्याविषयी लिहिलेले आहे. आमचे ज्योतिषी संकेपासून उत्तर धुवापर्यंत गेलेली याम्पोत्तर रेखा या नगरीवरून गेल्याचे समजतात. (उज्जनी पहा) व तिला आपली याम्पोत्तर रेखा मानितात. हल्लीच्या साहारापासून दक्षिणेस एक मेलावर हे वाहरी पूर्वी होते असे दिसून येते. कारण तेथे जमीनीत खणिले असता इमारतीचे खाव वगैरे आजून आढळतात. तेथे महाकाष्ठेस नावाचे ज्योतिर्लिंग आहे. कालिदासाने अर्घो, महाकाल व क्षिप्र यांचा उल्लेख (कर्म ९.३२-३५) उल्लेख केला आहे. असे सांगतात की, येथे विश्वमादेत्याचा संगमरवरी दगडाचा एक पुतळा स्थापित होता, परंतु तो मुघलमानानां फौजून टाकून नाहीसा केला.

अर्वाचीच्या प्रिया रत्नमती अव्यंत निपुण अशतात असे वाटरामायणात (१०.८२) म्हटले आहे. आर्वातिकांनी अंबनादि पुत्र प्रकार आचकत नाहीत, एकदम आतिगन परमत अशत (कामसूत्र २, ५).

पांडवांच्या वेळी येथे विद व अनुविद असे दोन भाऊ राज्य करीत होते असे महाभारतात खरितिले आहे. महाभारतकाळी अर्धतीराष्ट्र दक्षिणेचे नर्मदेच्या किनाऱ्यापर्यंत व पश्चिमेस महीनदीच्या किनाऱ्यापर्यंत पसरले होते. अर्धतीच्या लोकांना आर्वेय असे म्हणत. अर्धतीची राजधानी अर्धतिका. बृहत्संहितेत पुच्छल ठिकाणी या शहराचा नामनिर्देश केलेला आहे (५. ४०; ९. १७ व १८; ११. ३५ इत्यादि). पुढील मेरूत बादल्यात तर अर्धतीचा व्यापारी पेट म्हणून नेहमी उद्येग येतो. बुद्धयर्माच्या उदयकाली हिंदुस्थानचे जे मोठे सारंग राजकीय विभाग पडले होते त्यांत अर्धति हा एक आहे. त्याची राजधानी उज्जयिनी व राजा चंद्रप्रद्योत नावाचा होता. नाशिक व अजंठा येथील शिलालेखातून अर्धती हे नाव आढळते. दशरामनृने आकारावति प्रदेश जिहून घेतला असे जुनागडच्या लेखावरून कळते (' आकार ' पहा)

[संदर्भभू. - हिस्टरी ऑफ दि डेकन (डॉ. गे. पु. १ भा. २) आर्क सांथे. वेस्टइंडिया पु. ४. इ. अ. पु. ७. अ. कोश. दक्षिण भारतवर्षीय भूवर्णन (प्राचीन) रिमथ अर्ली हिस्टरी इ.]

अर्धतिघर्मा - काश्मीरचा एक राजा. कर्कोटक घराणे जुने पुराणे होऊन मोंगलघरावर काश्मीरच्या सिंहासनावर अवतिवर्माचे आपल्या उत्पल घराण्याची सत्ता प्रस्थापित केली (८५५). या अर्धतिघर्माचा आज्ञा उत्पल नावाचा असून कर्कोटक घराण्याच्या व्हासाकाली तो त्याचा मंत्री होता, त्याने स्वतःच हावेळी गादी बघडाविण्याचा प्रयत्न केला होता. त्याचेच नाव पुढे त्याच्या घराण्याला मिळाले. अर्धतिघर्माच्या अर्गा कर्तृत्वशक्ति आणि जागृत सद्गुणद्विकेकमुद्रि हे गुण उत्कटतेने पास करीत होते. त्याच्या कडक म्यापीपणाच्या काही कथा राजतरंगिणी दिल्या आहेत. त्याने मिळविलेल्या भिन्नभाषाप्रमाणेच त्याची अमोनमहसुलाची पद्धत देखील काय चरखी झाली. मुख्य सामक कर्तृत्ववान व बुद्धिमान मंत्र्याच्या साहाय्याने त्याने आपल्या राज्यात वितस्ता आणि काश्मीरातील इतर नद्या यांना बंधारे घालून त्यांपासून अनेक ठिकाणी कालव्यापी कामे करून घेतली. त्यामुळे त्या प्रांतात शेकडो नवीन गावे अस्तित्वात येऊन हजारों एकर पडित जमीन लागवडीसाठी आली. काश्मीरप्रांतात फार प्राचीन काळापासून चांगल्या सुकाळात देखील खंडाभर भाताला (घान्य सारिला) २०० दिनार पडत असत, पण त्यालाच भाता या नवीन व्यवस्थेमुळे केवळ ३६ दिनार पडू लागले असे कर्हणाने म्हटले आहे (५. ११६-११७).

अर्धतिघर्मा फार धार्मिक होता. त्याने, त्याच्या राणीचे आणि प्रधानांनी शिवाची व विष्णूची अनेक मंदिरे बांधिली ऐहिक संघर्षाला तो इतका दूर लेहोच असे व ब्राह्मण-विषयी त्याचे एवढे औदार्य असे की, छत्रचामरेखेरीज करून त्याने सर्वेष्ट ब्राह्मणांना देऊन टाकिले (५. १८) तो महावैष्णव असून अहिंसा-प्रतिपादक होता. त्याने

आपल्या राज्यांत सर्वत्र प्राणिहिंसा बंद केली व तेव्हापासून दहा वर्षे सगळ्या काश्मीर प्रांतात पूर्वी मेघवाहनाच्या कारकांदीप्रमाणेच कोणा प्राण्याचा जीव घेण्यांत आला नाही असे कर्हणाने लिहिले आहे (५. ६४); ' हिवाळ्याच्या दिवसात कांसवे नदीच्या खंड पाण्यातून बाहेर येऊन काळावर स्वस्थपणे ऊन खात पडत, (५. ६५) ' अर्धतिघर्माच्या कारकांदीत मष्ट कष्ट आणि दुसरे अनेक सिद्ध पुरुष देशाच्या उद्धाराची जन्माश आले ' (५. ६६), अर्धतिघर्माचे मगळे शासुष्य जसे धर्माचरणात गेले तसा त्याचा अंतर्हि त्याच स्थितीत झाला, म्हणजे भगवद्भक्तिचे पारायण वाळले असता त्याने देह ठेविला (५. १२५) अर्धतिघर्माचे देहावसान लौकिक शक ५९९ त आषाढ शुद्ध ३ त झाले. (५. १२६). याचपी इ. सनाचे ८८४ (३९५९-३०७५) वर्ष येते. म्हणजे त्याने इ. स ८५५ पासून ८८४ पर्यंत २९ वर्षे राज्य केले.

[वृं. - मध्य. भारत १. स्मिथ-अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया. सुद्धांतरजग. राजतरंगिणी]

अवदान, अ व दा व वा क्य. - जातके म्हणजेच अवदाने होत; बोधिसत्व हा त्यांचा नायक होय, जातकामालेला बोधिसत्वावदानमात्रा असेहि म्हणतात; कारण बोधिसत्वावदान व जातक हे शब्द समानार्थक आहेत. सुत्रालंकार व जातकमाला हे ग्रंथ अवदान वाङ्मयातील धर्मप्रभाषी बहुतेक अनुरूप आहेत; व अवदानसमुच्चया-मध्येहि क्रियेक जातके आहेत.

सुत्रालंकार व जातकमाला या कथावाङ्मयातील ग्रंथाप्रमाणेच अवदानग्रंथाचाहि काही माग हीनमानपंथी बाह्मयारामक व काही महायानपंथी बाह्मयारामक आहे. जुने ग्रंथ साधेत हीनयानपंथाचे आहेत. पालि जातकामध्ये व अवदानामध्येहि आढळणारी सुद्धाची आराधना जरी या ग्रंथातहि आढळले, तरी महायानी पौराणिक कथा व मर्यादातिक्रम यांच्यापासून ते ग्रंथ अगदी अलिप्त आहेत; परंतु लहान लहान अवदानग्रंथ पूर्णपणे महायानी पंथाचे आहेत.

' अवदान ' या शब्दावरून धार्मिक किंवा वैदिक अचाट कृत्य व अचाटकृत्याचा इतिहास, असा अर्थबोध होतो. आरामयज्ञ करणे याला असा प्रकारच अचाट कृत्य असे म्हणतात. परंतु धूप, पुष्प, विलेपन, छत्रपणे व इतर यांचे दान करणे, किंवा पवित्र स्थानी स्नान, चैत्य वगैरे उभारणे यालाहि अचाट कृत्य असे म्हणतात. " दुष्कर्माचा परिणाम बाईटव व्हावयाचा " हे सामान्यतः दर्शवण्यासाठी या गोष्टी लिहिलेल्या आहेत. परंतु ह्यात कर्माचाहि संबंध असून एका जन्मातील कृत्यांचा भूत किंवा भविष्य जन्मातील कृत्यांशी कसा निकट संबंध असतो हे दाखविले आहे. एका हठीने त्या केवळ दंतकथा आहेत. परंतु त्या अगदी खऱ्या

गोष्टी आहेत, व त्या स्वतः बुद्धाने सांगितलेल्या अमल्यामुळे पुढेचन म्हणत सूत्राप्रमाणे त्या आचारमृत आहेत, वसं बौद्ध लोक गम्यतात.

जातकांप्रमाणे अवदाने हादि एक प्रकारचा नीत्युपदेश आहे. म्हणून पूर्व वृत्तान्ताप्रमाणे कोटें व कोणत्या प्रयोगी बुद्धाने ही गोष्ट निवेदन केली, हे बहुधा उपन्यासाप्रमाणे सांगितलेले असते; व सरतेशवटी त्या बुद्धाच्या गोष्टीतील सार काढिलेले असते. अशाप्रकारे यथामार्गे अवदानात पूर्व-कालीन वृत्तान्तावरून सद्यकालची गोष्ट व आचार्य सांगितलेला असतो भूतकालाच्या गोष्टीचा नायक जर बोधिसत्त्व असेल तर अशा प्रकारच्या अवदानाच्या 'जातक' असेहि म्हणता येईल, काही अवदाने विशिष्ट प्रकारची आहेत. त्यांत बुद्ध पूर्ववृत्तान्तावरून गोष्ट सांगत नाही, तर भविष्याचे सांगतो. या भविष्यकालीन गोष्टीचा भूतकालीन गोष्टीप्रमाणेच वर्तमानकालाच्या कर्मांचे विवरण करण्यास उपयोग होतो रोहिणी प्रकारच्या गोष्टी ज्यात एकत्र केलेल्या आहेत अशीहि काही अवदाने आहेत, व कर्मांचे वागले किंवा वाईट कल याच जन्मा प्राप्त होते असे सांगणारीहि काही अवदाने आहेत

ही सर्व प्रकारची अवदाने वित्त्यवित्कांत व सूत्रालंकारांत निरनिशब्दीहि आलेली आहेत, परंतु ही गोष्टीक्या समुच्चयाने बहुधा एकत्र आढळतात. ही बहुतकरून ज्ञान-बुद्धीसाठी किंवा विद्याविषयक महत्वाकांक्षेसाठी रचलेली असावी.

अ व द न श त क—अवदानशतक किंवा "शंभर अवदाने" हा मध्य हिंदूया प्रकारचा असून सर्वांत जुना असावा असा अंदाज आहे. ज्या अर्था तिगल्या सतकाच्या पूर्वार्धात या प्रमाणे चिनी भाषेत भाषांतर झाले होते व ज्याअर्थी यात दीनाराचा (नाण्याचा) उल्लेख केलेला आहे, त्या अर्था तो मध्य इ. शतकाच्या दुसऱ्या शतकात झाला असावा असे अजळ नवळ निगंधदिग्भूतेने म्हणता येईल [रोमन देनारियसचा दीनार अगा वेदेष करणारे मध्य इ. शतकाच्या दुसऱ्या शतकापूर्वी झालेले नसावेत. कारण हे मागे श्रीवामार्फतच हिंदुस्थानांत आले असले पाहिजे (जॉली-रेपटर्ड मॅग, इंग्लिश २, ८, पृ. २३)] हा मध्य हिनयान पंथाचा आहे हे कथानकाच्या स्वरूपावरून व सद्यस्थितीद्वारे गोष्टीत आलेल्या परिनिर्वाणमुखातील व शच्छिस्तिकाच्या मंदन धर्मशास्त्रामधील इतर सूत्रांतील उक्त्यावरून पूर्वीच मज्झिमां आहे (इपेरे ९, पृ. १९ भाषि मं. टी. एम. ५३, १८ ९९, पृ. १२-५०) म्हणूनच, मं. टी. एम. ५३, पृ. १९, पृ. १९] या दंतकथाप्रमाणे बुद्ध-उपासना हा मुख्य भाग आहे, परंतु बोधिसत्त्व-प्रेमपराय व महायानी तत्त्वज्ञान यांचा या गोष्टीत मागमूगहि नाही.

अवदानशतकांत दहा दशके असून प्रत्येक दशकांत विशिष्ट विषय आलेला आहे. प्रत्येक दहा भागांचा एक वर्ष (वग) अशा प्रकारची ही विभागणी पालि ग्रंथात फार प्रचलित आहे; व म्हणून ती प्राचीन बौद्ध धर्मातील अमावी असे वाटते. बुद्ध किंवा प्रत्येकबुद्ध होण्यासाठी काय करावे लागते हे पहिल्या चार दशकांतील कथानकामध्ये सांगितलेले आहे वस्तुतः. पहिल्या दशकातील सर्व कथानके व तिसऱ्या दशकातील बरीचशी कथानके भविष्यकथनाच्या स्वरूपाची आहेत. ज्या धार्मिक कृत्याच्या योगाने एखादा मनुष्य (ब्राम्हण, राजकन्या, कुलीनकुल, श्रीमान् व्यापारी, यागवान्, राजा, नावाडी, लहान मुलगी वगैरे) बुद्धाची आराधना करतो व काही चमत्कार घडल्यावर पुढच्या जगांत हा मनुष्य बुद्ध किंवा (तिसऱ्या दशकांत) प्रत्येकबुद्ध होईल असे किंवा हास्य करून बुद्ध मोठ्याने सांगतो, त्या धार्मिक कृत्यावरूनची माहिती एका गोष्टीत सांगितलेली आहे परंतु दुसऱ्या व चौथ्या दशकातील गोष्टी जातके आहेत पुण्याच्या एका जन्मा बुद्ध स्वतः या कथानकांचा नायक असल्यामुळे या जातकांत सांगितलेली धार्मिक, पुण्यशील व अद्भुत कृत्ये घडली असे सांगण्यात येते पाचवे दशक हे एक प्रकारचे प्रेतवस्तु असून पाली-तील प्रेतवस्तु हे त्याच्याशी अनुरूप आहे. मौर्यव्यापना-मारळा साधु प्रेतकोटाचे निरीक्षण करतो, व एखाद्या (पुण्य किंवा प्री) प्रेताला होत असलेल्या यातना पाहून तो त्याचे कारण विचारतो; ते त्याला बुद्धाला विचारण्यास सांगतो; भिक्षा न घालणे, सार्ध्या तिरस्कार करणे वगैरे ज्या गोष्टी त्या प्राण्याने पूर्वजन्मां केलेल्या असतात त्याविषयीची हकीकत बुद्ध त्या साधूला सांगतो. सहाव्याच्या योगाने स्वर्गात देव होऊन राहिलेल्या मनुष्यांच्या व प्राण्यांच्या गोष्टी सहाव्या दशकांत सांगितलेल्या आहेत. सप्तम्याच्या चार दशकांत कोणत्या कृत्याच्या योगाने अर्हत् होतो तेवें, याविषयीची कथानके आहेत. सातव्या दशकातील सर्व अर्हत् साधवृद्धांतील असून आठव्या दशकातील सर्व अर्हत् स्त्रिया, नवभारतीय बुद्धावरणी पुण्य व दहाव्यातील अर्हत् ज्ञानी पूर्वी दुष्कर्म करून त्याबद्दल शिक्षा भोगिर्यानंतर धार्मिक कृत्ये करून नंतर अर्हत् पदाचा पोचलेले असे पुण्य आहेत.

या समुच्चयातील कथानकांचे वर्गीकरण करून एका विशिष्ट पद्धतीप्रमाणे ही रचलेली आहेत; एवढेच नाही, तर ती एकाच वर्गीकरणांत लिहिलेली आहेत. या एकाच धर्मा-वर शिष्टाचाराने इतरांना शास्त्रां आहेत की, काही टिकांनी भाषांतरणीय व इष्टकर्मने आगदी त्याच त्या शस्त्रांत पुनः पुनः आलेली आहेत. प्रत्येक कथानकाचा प्रारंभ असा होतो—

" रामे, मंत्री, धनवान् लोक, नागरिक, व्यापारी वगैरे, साधनायक, देव, नाग, यक्ष, असुर, गरुड, हिरण्य व महानाग

यानी ज्याला पूज्य मानिले आहे व ज्याची स्तुति केला आहे आणि देव, नाग, यक्ष, असुर, गड्ड, किन्नर व इत्यादि नाग यानी ज्याची आराधना केली आहे, असा प्रसिद्ध पुण्यवान, गुप्त बुद्ध, आपल्या शिष्यगणांसह अन्न, वस्त्र, विद्याना, आश्रय आराधनार्थ, औषध वगैरे सर्व आवश्यक गोष्टी भिक्षारूपात मिळवून अमुक ठिकाणी गेला व अमुक स्थळी राहिला."

प्रत्येक कथानकाचा उपसंहार खालील शब्दांनी झालेला आहे:—

"गुरुने असे संभाषण केल्यावर परमानंदित भंतःकरणांनी भिक्षुंनी त्या गुरुवचनाची प्रशंसा केली."

एवढ्या गोष्टींचे तात्पर्य काढल्यानंतर ते पुढीलप्रमाणे नेहमी व्यक्त केले आहे:—

"भिक्षु लोकहो, दुष्कर्मांचा परिणामहि अशा प्रकारे वाईटच होतो, अगदी उत्तम कृत्यापासून उत्तम फलप्राप्ति होते व मित्र कृत्याचा परिणामहि मित्र प्रकारचाच होतो, म्हणून पुढी भिक्षु लोकांनी दुष्कर्मांचा व मित्र कर्मांचा त्याग करून सत्कर्म करण्यात संतोष मानला पाहिजे."

त्याचप्रमाणे धार्मिक मनुष्य, धर्मान्न मनुष्य, वलिष्ठ राजा, सुखकारक विवाह, तरुण मनुष्याचे शिक्षण, पूर्वीच्या युद्धाचे आगमन वगैरे गोष्टींचे वर्णन सर्व ठिकाणी अगदी त्याच त्या शब्दांनी दिले आहे. काही लहान लहान वाक्यानांचे ही गोष्ट लागू आहे असे नाही, तर कित्येक छापील पाने भरून जातात, एवढ्या लाव लाव उताऱ्यांचीहि होच स्थिति आहे. कोणी एक मनुष्य बुद्ध होईल हे भविष्य बुद्धाने हास्यवदनाने सांगितले, त्याने उग्र भागात बसून केले आहे, तो भाग लावलेच ठरव भाग्यपेकी आहे. भविष्यकथनाच्या पूर्वी बुद्ध नेहमी हास्य करीत असे व तो हास्य करीत अमर्ता निळे, पिवळे व पादरे किरण त्याच्या मुखापासून निघत असत. यापेकी काही किरण खाली पावलात व काही स्वर्गलोकात गत असत व हजारों लोकांमधून हिंदून येऊन पाठीमागच्या वाजून ते किरण गुनः युद्धाकडे येत व ते भविष्य ज्या प्रकारचे असे, त्याप्रमाणे युद्धशरीराच्या कोणत्या तरी भागात अन्तर्धान पावत, याचे फार सविस्तरपणे वर्णन केलेले आहे. सामान्यतः अवदान-धनकाठील कथानकपद्धतीचे, विस्तृता व दीर्घसूत्रीपणा हे विशिष्ट गुण आहेत. तथापि सार्वत्रिक व कंटाळयाण्या परंतु बोधप्रद अशा अनेक गोष्टींविषयी, अवदानशतकामध्ये अनेक महत्त्वाची कथानके व बौद्धकथात्मक वाटमऱ्यातील भागातून भिन्न असलेल्या व इतर प्रयातून परिचित झालेल्या अशा अनेक गोष्टी आहेत त्या कथासंग्रहाच्या स्वरूपाची कल्पना येण्यासाठी एक धोण्या गोष्टी सारांशरूपात देता येतील

गोष्ट २८ बी:—एका गरीब मुलाने युद्धाच्या पायांना चंदनाचे विलेपन केले, त्यामुळे सर्व शहरभर चंदनाचा सुवास सुटला; या चमत्काराचा त्या मुलाला आनंद वाढून तो युद्धाच्या पादा पदला व पुढील जन्मी माी प्रत्येकबुद्ध

व्हावे, अशी तिने युद्धाला विनंती केला. गंधमादन या नावाची एके दिवशी प्रलेखबुद्ध होशील, असे बुद्धाने हसून भविष्य केले

गोष्ट ३४ बी:—हो सर्वस्वाचा त्याग केलेल्या शिवि राजाच्या गोष्टीचे रूपांतर आहे; परंतु फक्त मनुष्यप्राण्यांना संतुष्ट केल्याने त्याचे समाधान झाले नाही. लहान लहान प्राण्यांचेहि कल्याण करण्याची त्याची इच्छा होती म्हणून त्याने आपली स्वचा चाकूने कापिली व आपल्या रक्षाच्या योगाने दसणाऱ्या भक्षिकांनी तृप्त व्हावे म्हणून तो त्याची वाट पाहू लागला शकाने स्वर्गातून हे पाहिले व त्याची परीक्षा घेण्यासाठी शुद्धाचे रूप घेऊन त्याच्यावर झडप घालण्याच्या निघाने तो शिवीजवळ आला राजाने त्याच्याकडे फक्त दयार्द्रेष्टीने पाहिले व त्यात म्हणाला, "हे मित्रा, माझ्या शरीरातून जे काही मुला पाहिजे असेल ते घे, ते माी तुला देतो." नंतर त्या शकाने ब्राह्मणाचे स्वरूप घेऊन त्या राजाजवळ त्याचे दोन्ही डोळे मागितले. शिवी म्हणाला, "हे थोर ब्राह्मण, तुला जे पाहिजे असेल ते घे, माी तुला अढ-यळा करणार नाही" नंतर शकाने आपले खरे स्वरूप धारण करून शिवीला पूर्ण आत्मप्रबोधन होईल, असे त्याच्या वरून भविष्य बेलें

गोष्ट ३६ बी:—ही मंत्रकन्यकाची असून मित्तविदकाच्या पालि जातकाचे हे रूपांतर आहे, पण बोधिसत्व हा नायक असल्याने त्या गोष्टीला या ठिकाणी पालि रूपांतरातून अगदी भिन्न बळण मिळाले आहे त्याने आपल्या आईचा अपराध केल्यामुळे त्याला वरकन्यासची शिक्षा झाली व त्या ठिकाणी त्याच्या मस्तकासभोवती एक लोखंडाच उत्तप्त चक्र फिरत होते असे येथे सांगितलेले आहे; परंतु त्या भयंकर यातना तो भोगत असताना अशाच प्रकारचा दुसरा पातकी मनुष्य तेथे येईपर्यंत (६९००० वर्षे) त्याला ते चक्र सहन करावे लागेल असे त्याला सांगण्यात आल्यावर त्याला प्राण्याची दया येऊन, तशा प्रकारच्या यातना कोणालाहि होऊ नयेत म्हणून, ते चक्र आपल्या मस्तकावर नेहमी धारण करण्याचे त्याने ठरविले. या त्याच्या दयाळूपणाच्या विचारासुळे ते चक्र त्याच्या मस्तकापासून नाहीसे झाले.

गोष्ट ५४ बी:—युद्धाने दिलेल्या केशावर व काढिलेल्या नखावर, आपल्या राष्ट्राच्या सूत्रवेवळून विविधसार राजाने आपल्या राष्ट्राच्या अन्तर्गतमध्ये एक स्तूप उमा करविला होता. त्या तिथी या स्तूपाचे, धूप, दीप, पुष्पे वगैरे साहित्यांनी पूजा करीत असत. परंतु अज्ञातसून आपल्या पित्याला ठार मारून जेव्हा गादी बळकाविली, तेव्हा कोणीहि स्त्रीन स्तूपाची पूजा करू नये, केल्यास मरणाची शिक्षा देण्यात येईल असा त्याने सच हुक्म केला. परंतु भंतःपुरातील स्त्रियांपैकी श्रीमती नावाच्या स्त्रीने त्या हुक्माकडे लक्ष न देता त्या स्तूपाभोवती एक दीपमाला

सावली. गगने कोषाविष्ट होऊन तिला तार मारिले, मरतो मरतो तिने बुद्धाचे स्मरण केले; व तावडनेच देवाच्या स्वर्गात तिने पुनर्जन्म घेतला. —

गोष्ट १०० वी:—इतर सर्व अवदानांचे नायक बुद्धाचे ममकारांनी होते, परंतु शेवटच्या गोष्टीचा नायक हा अशोक राजाचा ममकारांनी होता. बुद्धाच्या प्रयाणाची इच्छागत अगोदर देऊन बुद्धकालाची ही सोपळी सोडून दिली आहे. परिनिर्वाणसुत्रांतील एका भागात ही इच्छाकृत असून, ही पालि महापरिनिर्वाण सुत्राची बरीच जुळते. ४० व्या गोष्टीच्या प्रस्तावनेत परिनिर्वाणावर दुसरा एक उतरा आहे बुद्धप्रयाणावंतर १०० वर्षांनी अशोक राजा होऊन गेला अशोकाला जुनाळ नावाचा एक पुत्र होता, (अशोक पहा) तो इतका सुंदर होता की, त्याच्या मगांत त्याच्या सोदाचा सुंदर पुत्र अगणें शपथ नाही असें राजाला वाटले. परंतु साध्यादि पेशा एक सुंदर तरुण आहे असें एक दिवशी गंधारच्या व्यापाऱ्याकडून त्याने ऐकिले आमच्या गांवी एक सुंदर नावाचा तरुण पुत्र आहे, त्याचे सौंदर्य दोषहीन आहे, इतकेंच नाही तर तो ज्या ज्या ठिकाणी जातो, त्या त्या ठिकाणी एक कमळ तडपा व उपवन उत्पन्न होतें, असे त्यांनी सांगितले. आश्चर्यचकित झालेल्या त्या अशोक राजाने वृत्त पाठवून या नगराकरिच गोष्टीबद्दल आपली खात्री करून घेतली. यातदु- गाला हे फल कोणत्या कर्मासुद्धे मिळाले असा राजाने प्रश्न केव्हाच उपपन्न (या उपपन्नाने इतर अवदानांमध्ये बुद्धाची भूमिका धांगीत केली आहे) मुरुने सांगितले की ज्या वेळी बुद्धास पूर्वे निर्वाण प्राप्त झाले तेव्हा ही एक सुंदर गोष्टी कोणकी होती; महा-काश्यप व स्वयं अनुयायी ५०० गिह्य बुद्धाच्या भरणविधीवादी गेले अमतां आपल्या मुरुखा प्रवलासुद्धे दुःखित होऊन पुष्कळ वेळ परिश्रम केव्हासुद्धे नेव्हा अगदी दमून गेले, तेव्हा या सुंदराने धम हरण कर- कारे आहे एक अर्धग्राहनापान व भोजन तयार केले. या गान्धराचे फल ह्मणें ती उपभोग्य आहे.

अवदानांकांतील शिष्येक कथानक इतर अवदान समु- पदानामध्ये व काही पालि अवदानांमध्ये घालेली आहेत. उदाहरणार्थ, श्रृंगार्याची गोष्ट (ने. ९०) काहीशी मज्झिम निकायच्या इरावतुत्तापरी व काहीशी इरावत-अवदानांतील अनुकर आहे; अनेक प्रसंगी कल्प नांवाताने व मय आख्याने व अवदानांमध्ये बरेच परबद्ध आख्यानां.

चर्मपत्र या प्राचीन प्रमाणे अवदानांकांतील बरेच भाग आहे; व यांचे अवदान घातकांतील शिष्येक कथान- केहि आलेली आहेत; परंतु बुद्धाचे त्यांचे कल्पानेही भाग- नर घेतले आहे. [अथाप दुसरा एक निवेष्टी अवदान घेच आहे; कल्पनिक काव्यमोक्ष ' मरुत ' या नांवाने तो योग्य असून त्याने जमन मान्यतर शिष्यर दाने " प्रभु व

सूत्र " अशा नांवाने प्रसिद्ध केले आहे (सेट पीटर्मर्षी १८४३]]

दिव्या व दान.—हा अवदानांतकांपेक्षा लहान ग्रंथ आहे; परंतु त्यांत काही पार प्राचीन सूत्रे आहेत. याच्या आरंभी महायान पंथा स्तवन केले आहे ' परमबुद्ध व बोधिसत्त्व याच्या ठिकाणी पूज्यबुद्धि ठेवा ' महायान पंथाच्या घोरणावर यांत काही माहिती उपबध्ने मागाहून पानलेली आहे; (उदा ३४ व्या प्रकरणाला ' महायान सूत्रम् ' असे नांव आहे) परंतु एवंद्रीत हा प्रथम हिनयान पंथाचा आहे. संस्कृत धर्मशास्त्र व दार्शनिक, उदान, स्थविरगाथा इत्यादि निरनिराळ्या धर्मप्रथांचा उल्लेख बारावार केलेला आहे काही कथानकाचा आरंभ व शेवट अगदी अवदानांतकांतील कथानकाप्रमाणेंच असून या संप्रदाहातील विविध उरीच शब्द- प्रयोग व वर्णनें दाखवा: दिव्यावदानांमध्येहि आलेली आहेत. सर्वादितावाद्याच्या विनयपिटकामध्ये बहुधा याचा प्रथमोद्भव झाला असावा अर्धा अधिक कथानकें विनयपिटकांतूनच घेतलेली आहेत परंतु बाकीची अवशेषांच्या सूत्रांकरितातील घेतलेली आहेत.

वस्तुत: या ग्रंथाची रचना पार घेताळ्याची व विंशत आहे. त्यांत वर्गीकरणाने एकही हाच दिव्य वस्त नाही. माया व पदति यांचे यति-विबुद्धि एकीकरण झालेले नाही. बहुतेक यथा सुंदर, साध्या गद्यात्मक श्रृंगार्यात लिहिलेल्या आहेत. कथक मधून मधून गाथा आलेल्या आहेत. परंतु काही सोप्या भागांत चातुर्विधक वृत्त व मोठमोठे छंदी उभोत आहेत, अशी उल्लेख काव्यपदति हकीम पदति. मरुतकाव्येने इतर ग्रंथांतून शब्ददा काही उतारे घेतले अशांचे असें यावरून दिसते. या ग्रंथाचे निरनिराळे पटका- वयच निरनिराळ्या कालांतील अगवेत, अगोदर अनुमान यावरून काढितां येईल. या ग्रंथाचे विनी भाषेत इ. मनाच्या निराच्या हातकोण व यावर शास्त्रे होते [दिव्या- वदानांतील काही अवदानांचे इ. मनाच्या निराच्या हातकोण विनीमांचे आवागार झाले होते, (शिवेल व नील, दिव्यावदान पा. १५५.) या गोष्टीवरून त्या ग्रंथे ग्रंथाचेहि विनीमांचे आवागार झालेच असेल, असे म्हणता येण नाहीं.] अशी कल्पना नेहमी तर यापूर्वी बहुधा त्याचा उद्गम झाला मनाचा असे म्हणता येईल. अशोकाचे मना- शास्त्रे हेच यत्नयोगांत मुख्यमिष्टांमध्येतसे (सुमारे इ. प. पूर्वी १०८) राजे यांचा उत्पन्न झालेला आहे. व ज्यावरून इ. मनाच्या दुष्टाच्या हातकोण यांचे होते, असा दोनार नाण्याचा उल्लेखहि आलेला आहे, इतकेंच नाही तर साध्या शब्दकोशानेही बराच काळ सोडला असावा याविषे म्हणून ही वेगळी दुसऱ्या हातकोण तयार झाला असे म्हणण्याचे निगम्या हा-हात तयार झाला असावा असे विद्वानांचे मत आहे.

तथापि दिव्यावदानां शिष्य मनोरंजक गोष्टांपैकी, शार्दूलकविदान नावाच्या फक्त एकाच गोष्टीचे इ. म. २६५ त चिनी भाषेत भाषांतर झाले होते. हो गोष्ट समजून घेणे महत्वाचे आहे हे अवदान अनेक प्रकारे स्मरणार्ह असून त्याचा मारास असा आहे:

“बुद्धाक श्रावस्ती येथे रहात असताना आनंद रोज शहरात भिक्षापट्टन करीत असे. एके दिवशी शहरातून परत येत असताना त्याला तहान लागली, इतक्यात विहीराने पाणी आणीत असलेली प्रकृति नावाची एक चाण्डालकन्या त्याच्या दृष्टीस पडली. तो तिला म्हणाला ‘तार्हे मला थोडे पाणी प्यावयास दे.’ त्यावर प्रकृतिने उत्तर दिले ‘हे पूज्य आनंद मी चाण्डालकन्या आहे.’ आनंद म्हणाला, तुझे कुल किंवा जात मी तुला विचारली नाही, परंतु जर तुझ्या जवळ पाणी मिळू शकते तर थोडे मला प्यावयास दे’ (सेंट जॉनमधील ४, ७, जीजन व समारिया स्त्रिया कथेशी असलेले हे साम्य विलक्षण आहे यात शंका नाही; परंतु पुढची सर्व गोष्ट प्रिस्ती पुनर्जन्मासून इतकी भिन्न आहे की, याचा संक्षेप तिच्याशी नाडणे अगदी अशक्य आहे.) नंतर त्या मुलीने त्याला पाणी दिले व त्या मुलीचे त्या मुनीवर अत्यंत प्रेम जडले; मला आनंद हा पति मिळाला नाही तर मी जीव देईन असे तिने आपल्या आईला सांगितले. तिची आई मोठी चेटकी असल्यामुळे तिने प्रचल बशीकरण मंत्राने आनंदाला भालून टाकिले. तो मंत्र यशस्वी रीतीने पार पडल्यामुळे त्या चाण्डालाच्या घरी आनंद आला; त्या हसिने झालेल्या प्रकृतिने तेंच शपथेची अगोदर तयारी करून ठेविली होती परंतु त्या मोठ्या संकटप्रसंगी आनंदाला रई आले; व त्याने बुद्धाची प्रार्थना केली. आपल्या मंत्रासह बुद्ध त्याच्या मदतीला आला. बुद्धाच्या मंत्राने त्या चेटकीचे मंत्र भिन्न झाले. व त्या चाण्डालाच्या घरातून निघून आनंद परत आपल्या भटात आला. आपल्या मंत्रापेक्षा गौतमाच्या मंत्राचे सामर्थ्य अधिक आहे असे रमा चेटकीने आपल्या दुःखी मुलाला समजावून सांगितले परंतु ती चाण्डालकन्या प्रकृति हिची मदतवाधा नाहीशी झाली नाही. ती शहरात आजून आनंद भिक्षापट्टन करीत असता रोज त्याच्या मागोमाग आई, या अडचणीच्या वेळी आनंदाने मदत करण्याची आपल्या गुरूला पुन्हा विनंति केली. बुद्धाने प्रकृतीला बोलावून आणून आनंदाशी विवाह लावण्याच्या तिच्या इच्छेला आपली संगति आहे असे त्याने दर्शविले, परंतु मोठ्या चातुर्याने पातिव्रत्याची शपथ घेवून तिला मिथुनी होण्यास भाग पाडिले. तिने आपले केशवपन करून मिथुनीचा पोशाख धारण केला, इतकेच नाही तर सस्य चतुर्ग्रहचें तिला पूर्णपणे समजले व बुद्धसंस्कृतीबाबत तिला नीट बोध झाला.

परंतु बुद्धाने एका चाण्डालकन्याला मिथुनी दीक्षा दिली असे.

जेव्हा ब्राह्मण, क्षत्रिय व धावस्तीचे नगरवासी यांस कळले, तेव्हा त्यांना फार राग येऊन त्यांनी ती गोष्ट प्रहेनजित् राजाला सांगितली त्या गोष्टीबद्दल बोलावली करण्यासाठी तो राजा ताबडतोब बुद्धाकडे गेला. त्या ठिकाणी कित्येक ब्राह्मण, क्षत्रिय व धावस्तीचे रहिवासीही असले होते. नंतर चाण्डालाभिपति त्रिशंकु, याची गोष्ट बुद्धाने सांगितली. पुष्करसारिणी नांवाच्या गर्बित ब्राह्मणाच्या मुलीशी, शार्दूलक नावाच्या आपल्या विद्वान पुत्राचे लग्न व्हावे अशी त्रिशांकूची इच्छा होती ब्राह्मणाने तिरस्काराने त्याला सिद्ध करून लाविले तेव्हा एका अत्यंत मनोरंजक संभाषणात जातिपद्धति, व ब्राह्मणांचा नीतिपर उपदेश यावर त्रिशंकूने कडक टीका केली निरनिराळ्या प्रकारचे प्राणी व वनस्पती यामध्ये जसा फरक असतो, तशा प्रकारचा फरक जातीमध्ये दाखविता येत नाही असे त्याने त्याला सांगितले पुनर्जन्म व कर्मे याच्या कल्पनेप्रमाणेही जाति असणे शक्य नाही; कारण आपापल्या कर्माप्रमाणे प्रत्येकाला पुनर्जन्म मिळतो सरतेशेवटी, त्रिशंकूच्या विद्वत्तेबद्दल पुष्करसारीची खानी होऊन त्याने त्या विवाहाला आपली संमति दिली. परंतु ती ब्राह्मणकन्या दुसरी कोणी नसून पूर्वजन्माची चाण्डाल कन्या प्रकृति हीच होती. त्यावेळी बुद्ध स्वतः त्रिशंकू असून शार्दूलक हा आनंद होता.

अ शो का व द न — अशोकावदान (दिव्यावदान) चक (२६-१९) हेही प्राचीन आहे, कारण इ सनाच्या तिसऱ्या शतकात त्याचे चिनीमध्ये भाषांतर झाले होते; प्रतापी राजा अशोक हा त्या कथाचक्राचा मध्यबिंदू आहे या गोष्टीत ऐतिहासिक दृष्ट्या महात्वाची अशी माहिती कथितच आहे. तथापि वाटमयामक दृष्टीने या गोष्टीचे महत्त्व बरेच आहे. शिवाय उपगुप्त व मार यांची अद्भुत नाट्यकथाहि या कथाचक्रात आहे. सैतान मार याला एका बौद्ध भिक्षूकडून धर्माची दीक्षा घेणे ही कल्पनाच फार धाडसी आहे. शंकर वर्षापूर्वी निवारणाप्रत गेलेल्या बुद्धाला प्रत्यक्ष पाहण्याच्या इच्छेने आपण स्वतः दीक्षा दिलेल्या माराला बुद्धाचा वेश धारण करण्यास उपगुप्त मुनीने विनंति केली, व माराने एखाद्या कुशल नटाप्रमाणे हुबेहुब बुद्धाचे रूप इतक्या गुंढार रीतीने धारण केले की, तो देखावा पाहून तो मुनि प्रार्थनामग्न झाला. ही सर्व गोष्ट तर कल्पनेची फारच मोठी उर्दी दाखविते. ही सर्व गोष्ट इतकी अभिनयविषयक आहे की, सर्व बुद्धचरित या ठिकाणी फक्त पुनः सांगितले आहे असेच एखाद्याला वाटते. भाषा पद्धति व वृत्ते ही उर्दी दरबारी काव्याप्रमाणे आहेत म्हणून खूबरे सिद्ध केले आहे यावरून दिव्यावदानाच्या संप्रदाय-कथनेत हा सुंदर भाग अश्वघोषाच्या सुत्रालंकारानुसार शब्दशः घेतला आहे असे म्हणणे साहजिक आहे.

उपगुप्तानंतरच्या अशोकाचा शिक्षक ज्या मठेत राहात होता त्याला ‘नट’ (नाटकांतील) आणि ‘भट’

(योद्धा) या भावानी मरत केली म्हणून त्याचें नाव नटमटिका असें पडलें हें मोठें विलक्षण दिसतें. अशोका वदानाला मयुरेच्या नटमटिका मठाचें माहात्म्य वर्णन करणारा मय असें जे लेखनानें नाव दिलें (तांग पाओ, १९०० पा १२०) तें चुकीचें म्हणता येणार नाही.

दुष्ट सापराण पातेंच्या सूचनेवरून ज्याचे बोले भोसकले गेले, परंतु इतकी इजा देणाऱ्या ह्या सापराणपातेंवरून ज्यानें एक क्षणभरहि आपला राम किंवा देव व्यक्त केला नाही त्या अशोकचक्रातील अत्यंत सुंदर परंतु हृदयदायक अशा कुनाल नामक अशोकपुत्राच्या गोष्टीचें मूळ कोणतें तें मात्र माहीत नाही.

पालितीपटक व दिव्यावदान यामध्ये सामान्य अशा अनेक गोष्टी आहेत. महापरिनिर्वाणसूत्रातील एक उतारा सतराव्या प्रकरणात आहे व पूर्णाची गोष्ट परिचित पालि सूत्राशी अनुरूप आहे. असम्य व आददाद अशा थोणा-परितकानीं तिरस्कार केला तरी, मारलें तरी, व त्याचा जीव घेण्याची त्याची इच्छा दर्शविली तरी तें सर्व शातपथें व क्षीमपथें सोसण्याचा निश्चय करून तो पूर्ण प्रचारक म्हणून त्याजकडे गेला. उपाशी मरण्याची वेळ आल्यामुळे आपल्या सुलीला खाऊन टाकण्याच्या वेतात असलेल्या एका बाईचें मांस व एक याच्यायोगानें पोषण करण्यासाठीं तिनें आपले स्तन कापून टाकिले त्या रूपवतीच्या अवदानावरून जातकमालेंतील गोष्टीची आठवण होते. बौद्धि-सत्ताचें महापानवधी ध्येय रूपवतीनें आपल्यापुढें ठेविले होतें, तसें करण्यात तुझा काय उद्देश होता असें विचारिले असता ती म्हणालीः—

“मी ह्या मुलासाठीं जो आपल्या स्तनाचा त्याग केला तो सार्वभौमत्वासाठीं, उपभोगासाठीं, स्वर्गप्राप्तीसाठीं, इन्द्र-पद मिळविण्यासाठीं, राज्यकरणासाठीं, किंवा अगदीं धैर्य अशा पूर्ण आत्मप्रवेधनाखेरीज इतर कोणत्याहि कारणांमुळे केला नाही, तर उद्धतास नम्र करण्यासाठीं, जे मुक्त नाहीत त्यांना मुक्त करण्यासाठीं व पाषाणदालेलेल्या पूर्ण निर्वाणप्राप्ति करून देण्यासाठीं मी आपल्या स्तनाचा त्याग केला. हे जर धरें असेल तर माझे ज्वीर नष्ट होऊन मला पुरुषत्व प्राप्त होवें.” (तिनें हें वाक्य उच्चारितानें तिचें रूपवत राजपुत्रामध्ये रूपांतर झाले, तो राजपुत्र पुढें राजा होऊन त्यानें माठ वर्षें राज्य केलें.)

जातकमालेप्रमाणेच अद्वीतीसाव प्रकरण याच काव्य पद्धतीत लिहिलेले असून त्यात अवदानाचें सुखीदार रूपांतर आहे. अशा प्रकारच्या भागामुळे दिव्यावदानाला अवदानमालाचें स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

कल्पद्रुमावदानमाला, रत्नावदानमाला, अथोकावदानमाला—ही अवदानांची पद्यात्मक रूपांतरे असून त्यांमधीं काही अवदानशतकांतून पद्धतशीर रीतीनें घेतलेली आहेत व

काही इतर ठिकाणांची आहेत. अदानशतकांताल शेवटच्या कथानकाच्या ठरुंथ्यापासून कल्पद्रुमावदानमालेला सुरवात होते, व ज्याप्रमाणें अवदानशतकांतील शेवटच्या कथानकातील अशोकाच्या संभाषणात स्थविर उपगुप्ताचा उल्लेख आलेला आहे (उपगुप्त हें अशोकाचा शिक्षक तिस्स मांगलीपुत्र याचें दुसरें नाव आहे) त्याचप्रमाणें अवदानमालेतील सर्व गोष्टी, अशोक व उपगुप्त यांमधीं संभाषणरूपांनें घातलेल्या आहेत अशोकावदानमालेच्या पहिल्या भागात स्वतः अशोकाविषयाच्या कथा असून नंतर उपगुप्तानें अशोकाला केलेला उपदेश गोष्टीच्या रूपानें सांगितलेला आहे हे तिन्ही ग्रंथ बोरकान्याच्या धाटणीत लिहिलेले आहेत याच एका गोष्टीमुळे अवदानशतकाहून ते भिन्न आहेत असें नाही, तर ते निःसंशय महायानपथाचें असून त्याच्या पद्धतीवरून व भाषेवरून पुराणाची आठवण होते व या विदेश गोष्टीमुळेहि हे ग्रंथ अवदानशतकाहून भिन्न आहेत. ज्या कालामध्ये सांप्रदायिक पुराणें अस्तित्वात आली त्या कालात (म्हणजे सुमारे इ. स. ६ वें शतक व नंतर) हे ग्रंथ झाले असावेत.

द्वा विं श स्य व दान —अवदानशतकांतील बऱ्याचशा गोष्टी ज्यात घेतल्या आहेत अशा द्वाविंशानवदान हा दुसरा एक ग्रंथ आहे. या ठिकाणीहि उपगुप्त व अशोक यांचें संभाषण आलेलें आहे, परंतु याचें संभाषण खबरच संपून त्याच्या जागी शक्यमुनि व मैत्रेय यांचें संभाषण सुरू होते. परंतु या ठिकाणाच्या गोष्टी गद्यात्मक असून (काही पद्यात्मक प्रक्षिप्त अग आहे) त्यात दिलेल्या सारांशाप्रमाणें ह्या गोष्टींचीं त्रयनिरासी प्रकरणें केलेली आहेत. (पुष्पप्रद कर्म, उपदेश-ध्वज, औदार्य वगैरे)

म द्र क र्पा व दान —मद्रकल्पावदान हा चौतिस कथांचा संग्रह असून, त्या कथा उपगुप्तानें अशोकाला सांगितलेल्या आहेत. अवदानमालाप्रमाणें हा समग्र संग्रह पद्यात्मक आहे तथापि याची कल्पना व मजकूर ही काहीअंशी विनय-पिटकातील महावगमाप्रमाणेंच आहेत असें म्हणतात.

प्र सा व दाने मा सा —ज्याप्रमाणें सांप्रदायिक पुराणांमध्ये काही उत्तम किंवा प्रेत यांच्या उपक्रमासाठी शोधून काढिलेल्या कथासंघर्षांची माहिती ज्यात आहे, अशी मोठमोठी प्रकरणें व समग्र ग्रंथ (माहात्म्य) यात आहेत, त्याच प्रमाणें ह्या पुराणांमध्ये तशाच प्रकारचे बौद्ध ग्रंथहि आहेत. महावदानमाला हा अशाच प्रकारच्या गोष्टींचा एक समुहाय असून यातील उपगुप्त व अशोक यांच्या संभाषणाचें स्वरूपपूर्वी सांगितलेल्या अवदानसमुहायाच्या स्वरूपासारखेच आहे.

वि चि त्र क णि वा न दान —विचित्रकणिकावदान नावाच्या समुच्चयानें भिन्न भिन्न प्रकारचा मजकूर असून यात ३० कथांचें आहेत, यांमधीं काही कथांचें अवदानशतकांतून घेतलेली असून बाकीचीं प्रतावदानाच्या नमुन्याचीं आहेत. मत्तैपुराणामध्ये काही ठिकाणीं भीषक-

घोबळ मंस्कृत काही ठिकाणी सुंदर संस्कृत व कांठे कांठे पालि अशा तऱ्हेची या ग्रंथाची भाषाहि विविध प्रकारची आहे.

मु मा ग घा व दा न.—आद्यापर्यंत हे सर्व ग्रंथ कफ घोळ्याशा हस्तलिखित प्रतीतच अभिगम्य आहेत. तिथेटी व चिनी भाषांतरासुद्धच बाकीचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. हस्तलिखित प्रतींमध्ये व चिनी व तिथेटी भाषांतरामध्ये कफ अवदानसंग्रहच कायम ठेविलेले आहेत असे नाही, तर अनेक ररीच मोठी व निरवि- राळी अवदानांही कायम ठेविलेली आहेत. सुमागधाव- दान हे वरील गोष्टींचे उदाहरण आहे. अनाभयिण्ड दानाच्या व्यापान्याच्या सुमागधा नांवाच्या मुलांने जैन भिक्षुच्या तावडतून आपल्या पतीची सुटका करून एका अद- भुत चमरकाराच्या योगाने सर्व शहराला बौद्ध धर्मात घेतले. पुर्वजन्मी आपल्या दहा अदभुत स्वप्नामुळे प्रसिद्धीस आलेल्या फुकिन् राजाची ती मुलगी होती.

अ व दा न क र प ल सा —सरतेशेवटी काश्मिरी कवि हेमन्त्र (इसवी स. १०४० च्या सुमारास) याच्या अवदान कल्पना या विस्तृत अवदान समुच्चयाचाहि उल्लेख येथे केला पाहिजे. विशेषतः तिथेदात हा ग्रंथ फार पूज्य मानिला गतो. हेमन्त्राने बहुत ग्रंथ लिहिलेले असून याची पर्याहि विलक्षण प्रकारे कल्पनाप्रचुर आहेत. पुढे किरपेक प्रबंधी आपल्याला याचा परिचय होईल, कारण याने आपल्याला कार्यक्षतीने अति विस्तृत अशी निर- निराळी क्षेत्रे व्यापून टाकिली आहेत, तथापि सुद्धिसामर्थ्य व रसिकता यापेक्षा आपल्या दृढनिधनानेच तो अधिक प्रसिद्धीस आला. पद्धतशीर काव्याच्या अतीव ज्या कथासमूहात हेमन्त्राने बौद्ध अवदानांचे प्रथम केले आहे त्या मोठ्या कथासमूहातील गोष्टीहि सुद्धिसामर्थ्य व रसि- कता यापेक्षा बोधप्रदता अधिक आहे. बौद्धलोकांच्या स्वाभिमानीच्या प्रवृत्तीची या ठिकाणी इतक्या घूर्ततेने पराकाष्ठा केली आहे, कसतले इतक्या चमत्कारिकपणे लाविले आहे, व एकंदर सारांश- इतक्या अतिशयोक्तीने सांगितला आहे की, किरपेक प्रबंधी इच्छित परिणामाच्या निरुद्ध परिणाम दिसून येतो; या समूहात १००गोष्टी असून 'हेमन्त्रपुत्र, सोमेन्द्र याने प्रस्तावनेशिवाय १०८ वी 'जीमूत वाहन अवदान'ही गोष्टीहि या ग्रंथाला जोडिली आहे. बहुतेक गोष्टी प्राचान अवदानसंग्रहात व इतर ठिकाणीहि पूर्वीच आलेल्या आहेत. [याहि टीकावरून परिचित झालेल्या पद्या पतीच्या (जिथ्या पावसाखाली कमले उत्पन्न होत असत) गोष्टीशी पद्मावती-अवदान (नं. ६८) असुररूप राहते. व एकत्रंग-अवदान (नं. ६५) प्रसिद्ध 'ऋष्यमृगकथे' अनु- रूप आहे महावस्तुंतिही ही दोन्ही येतात; व महावस्तुच्या पतीवर हेमन्त्राने 'ऋष्यमृगकथे'ची रचना केली हे स्पष्टसने (एन. जी. जी. डब्ल्यू. १९०१ पृ. २९) सिद्ध केले आहे.

हर्मन फ्रँक याने हेमन्त्राच्या अवदानांचे ग्रंथ मायेत पद्या-त्मक भाषांतर (लिपसिम १९०१) केले आहे.] या विषयावरचे अपदान, तिपिटक (सुद्धपर्वण प्र. ११.) हे लेख पहा.

[संदर्भ ग्रंथ.—विठारविहसा 'भारतीय वाङ्मयाचा इतिहास' दुसरा भाग, पूर्वीक, हा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा व पांडित्यदर्शक आहे. अवदानकाव्यातील पुढील भाग उप- लब्ध आहेत १ अवदान शतक-हे स्पेयरने प्रसिद्ध केले असून (सॅट पीटर्सबर्ग १९०२-९), एल. फीरने त्याचे फ्रेंच भाषा-ंतर केले. (पॅरिस १८९१), दिव्यावदान-काव्ये आणि नील, कॅव्रिज १८८६. यांतील मोठाले उतारे बर्नोफने आपल्या भारतीय बौद्ध धर्माच्या इतिहासाच्या प्रस्तावनेत भाषांतरिले आहेत. विटेलभोयिका सुद्धिका. ओल्डनबर्ग जे. आर. ए. एम्. १८९३ फीर-ला अवदानाज आतकाज जे. ए. १८८४. रामेदलाल मित्र-मंस्कृत सुद्धिसिलिटेचर ऑफ नेपाळ, कलकत्ता १८८२ सिड्डी एम. जी. ५३; १८९८ (ओल्डनबर्गचा लेख). लेव्ही-लींग पाओ. कर्न मॅन्गबल. च्हांस डेव्हिडस-जे. पी. टी. एम्. १८९६ ओल्डनबर्ग-सुद्ध हाडी-अशोक. बेंबाल/कॅव्रिज-एम्बर्स-एम्. जी. जी. डब्ल्यू १९०१ सुद्धोत्तर जग (ज्ञानकोश-प्रस्तावनासंक्षेप)]

अवधूत (१) (शनैर्द्वाररूपती) हे—सातारा मिथ्यातील विठे गाव येथील कुलकर्णी होते जैनत्व संप्रदायी. यांचे पूर्वीचे नाव शैरव, ज्योतिर्लिंग व यमुनावाडी यांचे हे पुत्र, यास यांच्या ग्रंथावरून ज्ञानसागर आडनांव मिळाले; हे पुनल्यास दत्तक दिले गेले होते. याची सुद्धपरंपरा—कृष्णचैतन्य—मुळशी—अद्वय—चिद्वन (हे अद्वयाचे पुत्र व शिष्य), नागेश (पुत्र व शिष्य). यांची बहीण निरावरी त्यांचा पुत्र शिवचैतन्य, याचा बंधु ज्योतिर्लिंग. शिवलिंगाचा दत्तक पुत्र व शिष्य अवधूत (१७१४ चे पूर्वी) अशी होती. कुलदैवत क्षेत्रपाल, शोध विश्वामित्र, यांचे ग्रंथ—ज्ञानसागर (र. घा १७३४). व ज्ञानसागरानंद (र. श. १७१४). [सं. क. का. सु.]

(२) (निरंजन) याचे मूळ पुढे जे चितोत्पत्ति ते चित्त-तून निघाले, अशी हे आख्यायिका देतात. यांचे पुत्र सिद्धेश्वर, याचे विश्वेश्वर-त्याचे धीश्वर व पुढे शामराज. अवधूत हे आपले शुद्ध भोवित देतात. स्वतःच अवधूतनिरं-जन म्हणवितात. ग्रंथ—कपिलगीता (१९३०), मूलरतंब, अर्थग, फटके वगैरे [सं. क. का. सु.]

(३) एक साधूचा वर्ग अवधूत, औधूत, अवधूत अशीहि नामांतरे आहेत 'अतीत' (पहा) व अवधूत अवळ अवळ एकत्र बर्ग होय. याठिकाणी 'अतीत'हून अवधूताचे भिन्नत्व व काही जास्त माहिती यावयाची आहे.

अतीत म्हणजे संसारापासून 'पलीकडे गेलेला' व अवधूत म्हणजे जात गेत वगैरे 'फेकून दिलेला' पुरुष. अवधूतत शैव व वैष्णव दोन्हीहि रंथाचे लोक आढळतात; पण

बहुधा शैवच असतात. तथापि काही ठिकाणी (उदा विहार) वैष्णव अतीति आहेत (रिले—ट्राईम्स ऑफ काउंट ऑफ बेगाल) हा संप्रदायभेद संस्कृत वाङ्मयांतहि पुष्कळ ठिकाणी आढळतो.

अवघूनांमध्ये शैव अवघूत अतिशय विरक्त असतात हे जितकी कमी वखें वापरता येतील तितकी वापरतात व उपलब्ध भाषांना माती कासतात व मोठाल्या अष्टा वादवितात. मौनव्रत आचरून भिक्षेवर निर्वाह करतात. येथील दिवसात धुनी लावून वसतात, त्याचे आयुष्य सर्व बाबतीत अति कष्टप्रद असे वाटत कानकाच्या-संप्रदायाचा संस्थापक जो गोरखनाथ लास अवघूतहि अगस्त्य ऋषी मानतात 'गोरख-मोक्ष' व 'गोरतनाथकी गोष्टी' या ग्रंथातून गोरखनाथाचा 'अवघूत' हे उपपद साविले आहे पुष्कळ अवघूत दत्तास आपले विशिष्ट उपास्य ममजतात

वैष्णवान 'अवघूत' या नावाला विशिष्ट अर्थ आहे. जेव्हा रामानंदाने रामानुजाच्या अनुयायांमध्ये मोठी शुभारंभ घडवून आणिली व जातिभेद धर्मपंथातून धाजीवात नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा त्याने आपल्या अनुयायांना त्यांनी निसर्ग व समाज यांची धर्मे नवीन संप्रदायात गिरून पार छुगारून दिली आहेत, हे दाखविण्याकरिता 'अवघूत' ही संज्ञा योजिली. रामानुजी अवघूत राम आणि मासुति यास पार मानतात. हाफेन्स (रिलिग्यन्स आफ इंडिया) च्या मताने, सर्व जातिबंधनापासून मुक्तता दर्शविण्यासाठी अवघूत हा शब्द वापरला असे निश्चित नाही तर रामानुजाने पातळले कडक नियम छुगारले एवढ्याच मोठीवा तूचक हा उपयोक्त होत असेल. या रामानंदी अवघूतचा धर्म 'रामानंदी' 'भक्तिमार्ग' या लेखातून पहावयास मिळेल.

धर्माच्या नावाखाली भौद्धा मागणाऱ्या कोणत्याहि भिक्काऱ्याला सामान्यपणे अतीत किंवा अवघूत हे नांव येजितात.

[संदर्भ ग्रंथ—'अतीत' ज्ञानकोश विभाग १ या. विलसन-एसेन ओन दि रिलिजन्स ऑफ दि हिंदूज रिले—ट्राईम्स ऑफ काउंट ऑफ बेगाल झूक—दि ट्राईम्स ऑफ काउंट ऑफ दि नार्थ वेस्टर्न प्राविन्सेस ऑफ ओप. ए. रि. ए. जे. गेरे.]

अधन—लो. सं (१९११) ४, २५, १२१ पंचांगानुसार एक जात. हे लोक आपणास अगदी परकी समजतात व हिंदुस्थानातील जातीशी आपला काही संबंध नाही असे म्हणतात. अलीचा एक वंशज कुतुबशहा नावाचा होता व त्याचे आपण वंशज आहेत असे ते सांगतात. या जातीच्या उत्पत्तीसंबंधाने काही वर्षांपूर्वी मोठा वाद चालला होता. त्या वेळेस सर डेन्जिल इवटसन यांनी सर्व उपपत्तींचा उद्घापोह केला होता. जनरल कनिंगहॅम—अधन आणि त्याचप्रमाणे जानजुआ हे अनुयायांचे वंशज असून इंडोसिलियन लोकांच्या रवारीच्या वेळेस मिठाच्या पर्वताच्या उत्तरेस असलेल्या पठारावर रहात होते असे म्हणतात. शेलम येथील अमरवंदीचा अधिकारी थॉमसन हा असे म्हणतो की,

अधन ही जात जात असून डेराहमाइल ज्ञानच्या वायव्येकडून पंजाबात आली. मेजर वॅकमुझ अधन लोकांची उत्पत्ति जाट लोकांपासून झाली असे म्हणतो. चालाकाम येथील अधन सरदाराच्या वंशावर्तीत मुसलमान नावापाठीमागे हिंदु नावे पाहून सर डेन्जिल इवटसन यांना आश्चर्य वाटले. अधन परकी न होत, असे सिद्ध करून पहाणाऱ्यांसहि त्याच्या वंशवृक्षात हिंदु नावे सापडली ही एक मोठी अडचण वाटली आणि म्हणून त्यांनी आपली उपपत्ति सिद्ध करण्याकरिता दत्तकपेया आधार घेऊन एक काल्पनिक गोष्ट तयार केली. ती अशी—अधन हे मूळचे कुतुबशहाचे वंशज होते; परंतु कुतुबशहाच्या मृत्यूनंतर १०० वर्षांनी एका योग्याने त्यांना हिंदु करून घेतले आणि नंतर एका सध्द अवधुर राहीम याने त्यास पुनः मुसलमान केले; परंतु मुसलमानांच्या स्वाभ्याच्या वेळी कोणत्याहि परकी धर्मातल्या मनुष्यास हिंदु होता येत नव्हते, ही गोष्ट ते विसरतात. रेश यांनी अधन ही एक देश्यच जात आहे; अधन हा शुद्ध संस्कृत शब्द असून त्याचा अर्थ रक्षण असा आहे, असे मत दिले आहे. थॉमसन व वॅकमुझांच्यामते हे मूळचे जाट आहेत, ही गोष्टहि त्यांनी मान्य केली आहे. कारण अजून सुद्धा जाट लोकात अधन म्हणून एक पोटजात आहे—फार प्राचीन काळापासून ते मिठाच्या पर्वताच्या उत्तरेस असलेल्या भेदानावर स्थायिक झाले असावे व मुसलमानांनी स्वाभ्यास यानी चांगला विरोध केला म्हणून हिंदु लोकांचे संरक्षक याअर्थी यांना अधन हे नाव मिळाले असावे, असा रेश यांचा तर्क आहे. मुसलमानांच्या स्वाभ्यासानंतर सध्द कुतुबशहाने त्यांना मुसलमान केले अमात्र आणि या प्रांतात लष्करी सरागमी पद्धत प्रचलित असल्यामुळे ज्या वेळेस सरदार लोक मुसलमान झाले त्या वेळेस त्यांचे आश्रित लोकहि लष्करच मुसलमान झाले असावे. नंतर अधन हे आपणास कुतुबशाही म्हणू लागले असे ते म्हणतात. भियानवाली जिल्ह्यातील अवकरी भागातील लोकांसंबंधी अभ्यास केला असता अधन हे जाटवंशज आहेत हे आपणास नवीन कळून येते. मम्मल नावाच्या एका खेळात एका भाटाने अधन वगैरे फोटजाती रजपूत वंशापासून कथा उत्पन्न झाल्या याचे मोठे बहारीचे वर्णन केलेले रेश यास एकावयास सापडले. त्या सर्व भागात हिंदु नावाच्या खुणा सापडतात. उदाहरणार्थ सेपाट प्रदेशाच्या मध्यभागावर असलेल्या एका खेळाचे नाव मझबन—मध्यधन असे आहे.

पुराणवस्तुसंशोधनशास्त्रज्ञा दुधरी महत्वाची ग्रांथ म्हणजे मिठाच्या पर्वताजवळील अंघ चावाचे एक खेडें होय. हे खेडें पूर्वी राजा अमरीकची राजधानी होती. मोडकलीस आलेल्या एका इमारतीच्या बांधकामावरून तो इमारत इ.स. १००० व्या वर्षी बांधली गेली असावी. व त्याच वेळी तेथे अधनवाची वस्ती होती असे अधन लोकांतील परंपरागत कथावरून आपणास दिसते. याशिवाय या जातीत अजून

पुष्कळ हिंदूंच्या चालीरीती आढळून येतात. यांच्या पोट-जातींच्या नावांचे मुलनामक दृष्टीने निरीक्षण केलें असतां हां अरबी जात असणें आपणस अनेगवेळ वाटतें. त्यांच्या पोटजातींचीं काही नावें अहिर, भाट, चांद, हरपाळ, पसवल, फलाल, करहत इत्यादि आहेत. म्हणून अवन हे जाट किंवा रजपूत वंशीय आहेत हें म्हणणें सयुक्तिक दिसतें. जाट लोकांमध्ये पुष्कळ रजपूत रक्त आहे. कारण मूळचा रजपूत हा एक सरदाराचा दर्जा दाखविणारा रावट आहे [रोझ-ग्लोसरी; सेन्सस रिपोर्ट]

अवनी—हे गांव मद्रास इलाह्यात कोला जिल्ह्यामध्ये, सुल बागल तालुक्यात आहे. लोक सं. (१९०१) १४९. हिंदू-स्थानातील दहा क्षेत्रांपैकी जें अवनिता तें हेंच होय असा तिकडील लोक इक सांगतात. येथे वाल्मीकि ऋषींचा आश्रम होता व श्रीरामचंद्र लंकेहून परत येताना येथें उतरले होते अशीहि एक दंतकथा आहे. शिलालेखामध्ये या गावाला "दक्षिणकडील गया" असें म्हटलेलें आहे. येथे रमात पंधाचे मुठ रहातात व वार्षिक उत्सव होतो [इ. सं. ९]

अवलंबन.—हे एक बौद्धसूत्र आहे. प्राधान्याच्या धर्मास प्रथम नावें देवून पुढे तो भेदा म्हणजे आर्द्धे वगैरे भिद्युद्धीचीं कर्मे आपल्या साम्राट सेव्याकरिता बौद्धांचे जे प्रचलन झाले त्याचे फल हें सूत्र होय. अवलंबन ह्या शब्दानें प्रेतयानांतील मुक्त झालेल्या व अर्धोमुख अशा अस्थ्याची स्थिति दाखविली जाते. पुनरांतर त्याच्या वेग-मानांनी यज्ञ केला नाही तोपर्यंत त्याची ह्या दुःखद अवस्थे-तून सुटका होत नाही. पश्चिम सिन परंपराच्या काळी (म्हणजे सु. २६५ इ) प्रसिद्ध भिद्युधर्मेश यांनीं विनी भाषेत ह्या सूत्राचे आपातर केलें आहे. मृताकरिता यज्ञ करण्याची पद्धति हा त्याचा विषय आहे. हें सूत्र किंमतसंग सो-थो नामक संग्रहाच्या पावण्या भागात दिलें आहे व त्या सूत्राचे तेथे नांव, फो-थो-उलम-ध्वन-किंग म्हणजे युदानें म्हट-लेलें अवलंबन सूत्र, असें आहे.

सूत्र सा रो श.—युद्ध एकदां थावल्ली नगरीत जेतवना-मध्ये रहात होता. मोगग्यान हा ऋद्धि संपादन करीत होता. त्याने आपल्या अंतर्ज्ञानवाक्कीचा उपयोग करून पाहिलें तेथ्हां त्याला अन्नपाण्याचीं वायु शृंश झालेली आपली माता प्रेतलोकांत आहे असें दिसून आलें. त्यानें तिला मात खाण्यास दिला परंतु त्याचे कोळसे झाले. तेथ्हां ती मुक्तहोण्याचा उपाय मुद्धास विचारता, युद्ध प्रभूनें सांगितले की "७ व्या महिन्याच्या १५ व्या दिवशीं दशदिशांचे आचार्ये बोलावून सप्तवंशातील पूर्वजांच्या मुक्तीकरितां रुद्र, येय व बल ह्या आचार्यां या हातानें अर्पण कर, म्हणजे तुझ्या पूर्वजांची दुःखापासून सुटका होऊन एवढस स्वर्गातील सौख्यस्थितीत ते जन्म पावतील." यज्ञार्पणाच्या वेळीं म्हण-ण्याचे संग्रहि युद्ध प्रभूनें सांगितले. ह्याप्रमाणें मोगग्यान

यानें केल्यावर त्याची माता दुःखापासून मुक्त झाली. [इ. अ. पृ. ९, पृ. ८५-८६]

अवलोकितेश्वर—ही बौद्ध लोकांची एक दैवत-धारना आहे. नैवायिक व भाऊ (भक्तिमार्गी) लोक सगुण परमात्माला ईश्वर हें विशेषण लावतात. ईश्वर याचा योगिक अर्थ राजा (ईश = राज्य करणे) असा आहे. ईश्वर हें विशेषण बौधिसत्त्वाला विशेषतः महाबोधिसत्त्व महा-सत्त्वाला अगर दशभूमि श्राला लावतात.

' अवलोकितेश्वर ' या समासाचा अर्थ स्पष्ट समजत नाही. त्याच्या अर्थासंबंधानें विद्वानांत सुद्धा मतभेद आढळून येतो. अवलोकितेश्वर याचा अर्थ जें दृश्य आहे त्याचा म्हणजे या जगताचा स्वामी असा होईल. अगर दृष्टीचा ईश्वर तो ईश्वर अथवा व्यक्तेश्वर अगर ज्ञात ईश्वर असाहि अर्थ होईल. अगर जी आपणाला दृश्य आहे ती असा होऊं शकेल तिचेदा प्रपकारांनी व शब्दवरील हिंदी टीकाका-रांनी याचा अर्थ सर्व जगाचें निरीक्षण करणारा ईश्वर असाच केला आहे. काही अर्थांनीं पंडितांनी याचा अर्थ 'उचावरून खाली पाहणारा' असा केलेला आहे. पण हा अर्थ समा-धानकारक नाही; कारण सर्व बौधिसत्त्वांप्रमाणें अवलोकिते-श्वर हा ' मगधसुखावलोकनपर ' म्हणजे सुद्धाकचे पहाणारा व ' कल्याणसुखावलोकन ' म्हणजे कल्याणदृष्टीने अवलोकन करणारा आहे. व्याकरणदृष्ट्या अवलोकितेश्वर याचा अर्थ कल्याणदृष्टीने पाहणारा परमेश्वर असा होतो. अवलोकित याचा अर्थ सर्व दिशाना सर्व वस्तू पाहणारा व सर्वाना मदत करणारा देव असा आहे. ह्याला समंतमुख असेहि नाव आहे.

अवलोकितेश्वराचे सर्वांत अतिशय महत्त्वाचे असे नाव म्हणजे लोकेश्वर अगर लोकनाथ हें होय. दीर्घकालपर्यंत ह्याचें जें स्वरूपवर्णन परंपरागत चालत आलेलें आहे त्या स्वरूपाचें यथार्थ निदर्शक असें हें नाव आहे. वर्तमानकाला-वर अधिकार चालविणारा, जगताचा भार वहणारा, अदि-ताम युद्धाचा सुलगा, धर्मेकार्याचें सगुणस्वरूप, युद्धाचा वर्त-मानकालीन अवतार, प्रकाशाचा व जीवांचा ईश्वर असें याचे वर्णन बौद्ध ग्रंथात नेलेलें आढळतें.

बौद्ध ग्रंथावरून असें लघट दिसून येतें की, अवलो-कित हें सूर्याचें एक विशेषण होतें आणि अवलोकिताला जें पद्मगणी म्हणून संबोधण्यात येतें त्याचा देखील अर्थ सूर्यच होतो.

अवलोकितेश्वर याचा अर्थ व्यक्त म्हणजे सगुण अथवा काश्चित् ईश्वर असा येतल्यास अवलो-कितेश्वरासंपर्काची ही कल्पना केव्हा निघाली ते खोपून काढणें अशुभ्या साधनांमुळे शक्य नाहीं. अवलोकितेश्वराच्या कल्पनेचा उत्पन्न केव्हा झाला, याचें मूळ कथांत सापडतें वगैरेचा ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार करणेंहि फल

अवघट आहे. तथापि अवलोकितेश्वरासंबंधी कल्पनेचा उगम तर्कदृष्ट्या असकता होत गेला हे पट्टाण्यासारखे आहे

महावस्तुमध्ये अरी वेधिसत्त्वाच्या 'भूमी'चे वर्णन आलेले आहे व जरी त्यात बुद्धक्षेत्राचे हि विस्तृत वर्णन आहे तरी पण बुद्धाचे पालन करणाऱ्या व सर्व भूतांचे रक्षण करणाऱ्या बोधिसत्त्वमहासत्त्वाचा त्यात उल्लेख नाही व अवलोकिताचाहि मागमूस नाही. ललितविस्तरामध्ये बुद्धाचा उपदेश ध्वज करणारे जे ३२००० बोधिसत्त्व सांगितलेले आहेत त्यात अनेक शिष्याबरोबर 'महाकल्पवृक्ष' याचाहि उल्लेख आला आहे. तिबेटी भाषेतील भाषांतरामध्ये या ऐवजी 'महाकल्पवृक्ष' असा उल्लेख आहे असे बॅडलने इटलने आहे अवलोकितेश्वराला जी अनेक विशेषणे लावण्यात येतात त्यापैकी हे एक आहे एवढ्यावरून, ललितविस्तरामध्ये अवलोकिताचा उल्लेख नाही असे जे प्रचलित मत आहे त्याला बाध येऊ शकतो की काय हे ठरविणे कठिण आहे

धर्मसंग्रहप्रभातील आठ बोधिसत्त्वामध्ये अवलोकिताचा उल्लेख नाही, व काही प्रथम अवलोकिताचा उल्लेख करतात पण अवलोकितास सर्वात उच्च स्थान देत नाहीत तर बोधिसत्त्वाहून भिन्न आहे असा पाचवात दैवव्यक्त्यामध्ये त्याचा उल्लेख करून त्याला एक प्रकारचे महत्त्व दातात; उदाहरणार्थ अवलोकित व मनुष्योप ज्याचे भ्रमणी आहेत असे बुद्धाचे पुत्र, व अवलोकित, मनुष्योप, क्षितिगर्भ आणि वज्रिन यांचे एकत्र वर्णन आढळते यांचे विशेष काम म्हणजे दैव्यानीं शुद्ध करणे हे होय.

हाही महाभाषी प्रपात आपल्याला सर्व बोधिसत्त्वाचा मुख्य व सर्व श्रेष्ठ असा ध्यस्त्याचे वर्णन आढळते याच्या मताप्रमाणे बोधिसत्त्व हेच त्रिरत्नांपैकी तिसरे रत्न जे सच ते होय धर्मसंगतिसारख्या काही सूत्रामध्ये अवलोकितेश्वराचे महत्त्व घटव वर्णन केले आहे धर्मसंगतितमध्ये अवलोकितेश्वर हा महत्त्वपूर्वक दृष्ट झाला आहे. बोधिसत्त्वाने पापाची देखील भ्रांति न बाळगता ज्या कार्या आपल्याला वाहून घेतले पाहिजे ते प्रत भूतदया हे असून ते अतिशय कल्याणकारक आहे अशी त्याची स्मृति अवलोकितेश्वर करतो. भूतदया दाखविताना एखादे पापकर्म करावे लागले तरी पत्करावे, का की, ज्याने आपल्यावर विश्वास ठेविला आहे त्याचा आश्रमन करण्यापेक्षा पापकर्म करून त्या पापासुद्धे नरकात यम-यातना भोगणे देखील अधिक श्रेयस्कर होईल, असे त्याने म्हंटले आहे.

अवलोकित हा बोधिसत्त्व महासत्त्व आहे पुरा पण तो काही सर्वश्रेष्ठ नाही. अवलोकितेश्वराच्या इतिहासातील ही बराच पायरीच पूर्वीच्या समजुनी-मध्ये म्हणजे पद्मपाणी हा सातआठ बोधिसत्त्वांसह बुद्धाच्या भोवती बसलेला आढळतो असा प्रकारच्या चित्रामध्ये व वर्णनामध्ये व्यक्त झालेली आढळून येते.

मंत्रय (अभिषेकालीन बुद्ध) यालाच फक्त हीनयाना-मध्य बोधिसत्त्व मानले आहे व हा अवलोकितेश्वराचा पूर्वगामी असावा असे मंस्कृततिबेटी मद्राव्युत्पत्ति बोशावर्म्हण व चिनी कोशावरून दिसून येते निदान एवढे तर निश्चित दिसते की, बोधिसत्त्वाला जी, दयाशील, दैवी, परमार्थ, अभयदद बरेरे विशेषणे लावण्यात येतात ती केवळ अवलोकितेश्वराला लाविली जाण्यापूर्वी क्षितिगर्भादिकानाही लावण्यात येत होती. अर्थातच बरील मते ही केवळ तर्काधिष्ठित आहेत. कारण, सिद्धी शाक्यचा सुमारासच काही सप्रधानामध्ये अवलोकित-ताच सर्वश्रेष्ठ व प्रस्थापित झाले होते

सद्धर्मपुडरीकामध्ये अवलोकितेश्वराचे प्राधान्य आढळून येत नसल तरी त्याच्या महासत्त्ववर्णनपर एक सर्वध प्रकरण आहे. तो आपल्या बरोबरच्या मनुष्यांखेरीज इतर असु-नित बरीरे बोधिसत्त्वमहासत्त्वापेक्षा फार श्रेष्ठ असून तो ज्याचा जाता आहे तो हजारो बुद्धापेक्षा अधिक बघ आहे. तो आपले भूतदयेचे प्रत चालविण्याकरिता बुद्ध, बोधिसत्त्व, महेश्वर, कुंभर वज्रपाणि बरीरेचे रूप धारण करतो शिष्यमति त्याला फुले नजर करतो व तो ती शादयसुनीला व पूर्व बुद्धाना अर्पण करितो या प्रयामध्ये 'सुखाकर' म्हणून त्याचा लोक दिला असून तेथे तो कधी बुद्धाच्या उच्चत्या वाजूस तर कधी दाम्या वाजूस बसतो असे म्हंटले आहे.

अमितायुर्ध्यानसूत्रामध्ये व सुखावर्तीमध्ये अमिताभ व अवलोकित याच्या ईश्वरत्वविषयक कल्पना दृष्टीस पडतात भक्तिसंबंधाच्या अतिशयोक्तिपर कल्पना यात ओढितच; त्यामध्ये पूर्वगामी कल्पनावरील दृढ अद्वैती छटा या म्रंयान दिसून आल्याविना रहात नाही

अमिताभ अथवा लोकनाथ हा अत्यंत प्राचीन काळी धर्माकर नावाचा भिक्षू होता त्याला बुद्धत्व प्राप्त होऊन दहा रूपे होऊन गेली, व त्याला गुप्त होण्याला देखील पुष्कळच काळ लागेल तत्त्व सर्वेच बुद्ध सारखे असून समझानी, व पूर्णावस्थेला पावलेले असतात, पण बुद्ध झाल्यावर याच्या कार्यामध्येच काय तो फरक पडतो उदाहरणार्थ, धर्माकराने असा पण केला होता की, सी बुद्ध झाल्यानंतर अतिशय शुभ अर्थे जे बुद्धक्षेत्र करीन, ते क्षेत्र सुखावर्तीच होय आणि याच कारणास्तव निवर्णणदाला पोहोचणारे प्राणी बुद्धक्षेत्रापासून त्याच्याभोवती जमतात जे दोपयुक्त असून रथाचे झालून कर्ह इच्छितात व तशी शक्ति ज्याच्या ठिकाणी असते असे प्राणी अमिताभावरोबर आपला चेळ कमलपुण्यामध्ये पालवितात. याच्याच बरोबर, ज्या बोधिसत्त्वाना बुद्ध व्हावयाचा इच्छा असते, असे बोधिसत्त्व बुद्धाचा उपदेश ध्वज करणाऱ्यासाठी जातात, हेच बोधिसत्त्व पुढे बुद्ध होतात आपल्याला शाश्वत स्थान प्राप्त करून घेतात. अवलोकितेश्वर मात्र या युगाच्या शेवटी हजारो व शेवटचा बुद्ध होऊन येईल.

बोधिसत्त्वांमध्ये देखील रावोची योग्यता गारखी नसते. अमिताभाच्या स्वर्णामध्ये अवलोकितेश्वर व महास्थाम-
प्राप्त हे मुद्राद्वयकेंच तेजस्वी व मोठे असतात पण
असतात पण त्यातल्या त्यात अवलोकित हा अधिक मह-
त्वाचा व उच्च दर्जाचा आहे. कारण सर्व प्राण्यांनी सुखावती
मध्ये आणवयाचे त्याचे ध्येय असते. तो आपल्या तेजोमय
सारासारने सर्व लोकांमध्ये प्रसार करतो, व त्यावेळी तो अनंत
रूपे पारण करतो, अमिताभाप्रमाणे त्याचे अंशावतार अस-
तात. 'सुखावति प्राप्त करून देणारा' असे जे त्याचे कार्य
आहे ते तो कधी विस्मृत नाही.

हे गौरवपर पण विशिष्ट कामनायुक्त असे जे अमिताभ व
अवलोकित यांच्या संबंधाचे महात्म्य वर वर्णन केलेले आहे
ते, महायानपंथाच्या सर्वसामान्य मोक्ष मार्गाहून अगदी भिन्न
आहे. ह्योनयानपंथाच्या मते बुद्ध हेच स्वतः उपदेशक अ-
सातात पण महायान पंथाच्याप्रमाणे बुद्ध हे बोधायक व बोधि-
मय हे तत्प्राप्त्यर्थे असतात. ज्याप्रमाणे मांभरी आपल्या
पिलाना आपल्या तोंडांमध्ये धरून त्याचा जीव वाचविते
त्याप्रमाणे सुखावतीमध्ये अमिताभ व अवलोकित हे
आपल्या एकनिष्ठ भक्ताना रक्षक होतात पण जे पापी अस-
तील त्यांना मात्र येथे जगा मिळत नाही. अमितायुष्याना-
मध्ये मात्र या अटी मुळीच नाहीत. जो पापी मनुष्य अमि-
ताचे ध्यान करील त्याचा उद्धार होईल.

चिनी प्रवाद्यांनी ज्यागर्भधी वर्णन दिलेले आहे त्या
मूर्ती याच काळच्या होत कारण अमितायुष्यानामध्ये
दवांचा विशिष्ट स्वभाव दाखविणाऱ्या मूर्तीसंबंधी उल्लेख
आलेले आहेत. आपल्याला अवलोकिताचे गंध असे पुतळे
आढळून येतात. तसेच मैत्रेय, मंडुग्री, तारा आणि क्वचित्
महास्थाम याच्या ममवेत असलेल्या मूर्तीही दृष्टीस पडतात.
या आश्चर्यकारक मूर्ती ईशान्य हिंदुस्थानापासून तो सोलोन
पर्यंत आढळून येतात; व ग्रंथातही त्याच्या गर्भधाचे जे
वर्णन आपल्याला आढळून येते त्याचेच मूर्तमंत
भिन्न आपल्यापुढे आणण पहातो आहो जे आपल्याला
वाटते. अमितायुष्यानेसुप्रामध्ये अवलोकितेश्वराच्या शिरावर
१५ जोडने उंच असा बुद्ध अमिताभाच्या काळ्या बाजूला बस
लेला आहे असे वर्णन आलेले आहे; व अग्राच प्रकारच्या
मूर्ती आपल्याला सांपडलेल्या आहेत.

बोधायक, मंडुग्री, अवलोकित व प्रज्ञा याची पूजा करणे
हा जो महायानपंथाचा विशेष आदि, तो चिनी प्रवाद्याच्या
ध्यानांत आलेला असावा असे दिसते. ह्योनयानपंथाचा
ज्या ठिकाणी प्रसार होता अशा ठिकाणी देखील मैत्रेयाच्या
मूर्तीची पूजा केली जात असे असे लुप्पतसंमने म्हटलेले
आहे.

कारणव्यूह व शृंगम यामध्ये अवलोकिताचे विशेषच
गौरवपर वर्णन आलेले आहे पण त्यात सांप्रदायिक शंका-
शुंतीचे वर्णन फार झालेले आहे. यामध्ये प्राचीन सूत्र-

वाक्यापेक्षा पौराणिक छाटाच जास्त दिसत उलटपक्षां मंत्र
तंत्रविषयक पुस्तके व शिल्पशास्त्र यावरून असे दिसून येते
की, अवलोकित व इतर देवता या भिन्न नसून सार्वत्रिक एकच
आहेत, असा प्रकारच्या कल्पनावर दिलेल्या अवलोकिता-
विषयीच्या पुराणान्तर्निपगक कल्पनामुळेच उत्पन्न झालेल्या
आहेत. अवलोकित हा बौद्धांचा शिव असून तो योगी व
सांख्यिक होता.

काही काही यावतीत कारंडव्यूहामध्ये, सद्धर्मपुंडरीका-
मध्ये व तसेच अमितायुष्यानामध्ये साम्य दिसून येते. अव-
लोकित हा अमिताभापासून धर्माचे ज्ञान प्राप्त करून घेतो.
शाक्यमुनीची पुजा करण्यास तो येतो व आपल्या बरोबर
पुष्पे व अमिताभाचे आशीर्वाद आणतो. अर्थातच या दृष्टीने
तो बुद्धापेक्षा खालच्या दर्जाचा ठरतो. उलटपक्षां तो बुद्धा-
पेक्षा व समतमबुद्धापेक्षाही वरिष्ठ दर्जाचा आहे. त्याच्या इतके
प्रतिभान कोणत्याही बुद्धाच्या ठायी नसते. सर्व बुद्ध एकत्र
केले तरी त्याच्या इनकी योग्यता होणार नाही त्याच्या
शिवाय दुसऱ्या कोणत्याही मायावपु धारण करता येत
नाही, बुद्धाला ती वपु दृष्टीस देतील पडत नाहीत आणि
त्याच्या शरीराच्या प्रत्येक छिद्रामध्ये हजारों बुद्ध व अगणित
महात्मे मावतात; त्याच्या शरीरापासून सामान्य दैव उत्पन्न
होतात; त्याच्या कोळ्यातून सूर्य चंद्र बाहेर येतात; महेश्वर
हा त्याच्या कपाळापासून उत्पन्न होतो; ब्रह्मा त्याच्या बांधा-
पासून बाहेर येतो हा उपपत्तिकर्ता असून जगताचा पालक
तोच आहे; त्याच्या बोटापासून नरकाग्नि शमविणाऱ्या व
प्रेतता संतुष्ट करणाऱ्या नद्या उत्पन्न होतात, तो दैत्यांना
पावरविता व ब्रह्मपाणीस पळावयास लावतो; सर्व मनुष्यांवर
व प्राण्यांवर त्याची सत्ता चालते, यात काही आश्चर्य नाही
अवलोकित हा महायोगी असून विद्याधिपति व अनेक मंत्र-
ज्ञानवकीर्ण आहे त्याला गृहमंत्र साहीत आहेत; पण
त्यातल्या त्यात 'सर्वोत्तम ॐ मणिपद्मे हुम्' हा पडक्षरी
मंत्र दुसऱ्या कोणत्या बुद्धाला अवगत आहे! कोणालाच
नाही. कोणाच्या तरी स्वाधीन आहे म्हणजे तर ते बुद्ध
नाही. फक्त अवलोकितेश्वरालाच तो विद्या अवगत आहे
व ती त्याला वाटेत ह्यास देता येते. 'चंदित' एवढेच
त्याचे वर्णन पुरेसे आहे. त्याच्यामध्ये, बुद्धधर्म संघ व नारणे
हे सर्व एकवटलेले आहेत. जो कोणी त्याच्या शरीरावर ॐ
पडक्षरी ब्रीडासुरे सोदिल तो ब्रह्मकायशरीरमाक, तथा-
गतयानशेठी व धातुस्तूपवान् होईल.

मूर्तिशिल्पशास्त्र व मंत्रग्रंथ यांवरून असे खात्रीलायक
अनुमान काढता येते की अवलोकिताचे देवत्व हे केवळ
सांख्यिक नसून त्याचा पुत्र व मूर्तिपूजा याच्याशी संबंध
आहे. अवलोकिताची तिथेवतातील रूपे हिंदू संस्कृतीची प्रति-
कृति आहे फार काय त्यावर चीनोत्तल उद्यान बगिचेची
ही छाप पतलेली आढळते. अवलोकितेश्वराच्या
चतुर्भुज वर्णन देणे अशक्य आहे. शिवाय त्याचे

पुनरारं केलेले आहे. मूर्तिकल्पनेतील काही विशेष गोष्टी लक्षात देतो

अवलोकितेश्वर हा अनेकाकृति आहे पण पुष्कळ ठिकाणी मनुष्याकृतीहि आढळतो त्याच्या डोक्यावर त्रिनेत्रांमितामाची मूर्ति असते त्याच्या एका हातात पद्म असते व दुसऱ्या हाताने तो भद्रमुद्राची स्थापना करतो असे दाखविलेले आहे त्याच्या हातातून पद्मपारं अमृत, प्रेव आपल्या ओघाने पोत आहे असे दाखविलेले आहे अवलोकितेश्वराच्या नेहमी जवळ भगवती देवभूषणे, कुंद अमर शांत असा पारंगी तारा, (कधी कधी तिची दोन्ही स्वरूपे) ३०,५००००० मंत्राचा पालक असा हृदयमीष व गैत्रेयाचा मित्र सुषण हे होत

शिव स्व रूपी अवलोकितेश्वर.—जेव्हा अवलोकितेश्वर चार हात आहेत असे दाखविलेले तेव्हा त्याच्या दोन हातांनी ओंकार केलेली असते. इतर दोन हातात, पद्म व द्वादश माला असते जेव्हा अवलोकितेश्वर हा शिव, अमोघपाश, ह्यालाहल, नीलकण्ठ, पद्मनेत्र, इत्यादिकांची रूपे धारण करतो तेव्हा तो अनेक हात व लोचन धारण करतो, व्याघ्रावर धारण करतो, कमण्डलू हातात घेतो. नाग आपल्या गळ्याभोवती गुंडाळतो, हाडकाची माळ गळ्यामध्ये घालतो त्याचे व शिवाचे ऐक्य दाखविण्याच्या उपाया आकृती आहेत त्या खालील प्रमाणे आहेत. (१) सिंहनाद-शाक्यमुनीने ज्या गंभीरप्रतिज्ञाचा उच्चार केला त्यास सिंहनाद म्हणतात मंजुश्रीची कल्पना अवलोकितेश्वरनेशी मिथ होऊन जी आकृति तयार करण्यात आली आहे ती अवलोकितेश्वरनेप्रमाणे सिंहाने वसरलेली असून मंजुश्रीचा प्रसन्न व तलवार हाती घेतलेली (२) मोराने पित्यापासून वसरलेले व प्रत्येकात एक एक नेत्र असलेली सहस्रहरयुक्त आकृति. (३) एकादशमुख व सहस्रहरयुक्त आकृति या संस्थांची मोष्ट अशी आहे. मनुष्यमात्राचे रक्षण करू लागल्या हातून न होईल तर मांस खाण सहस्रश विदारे होऊ असा शंकराने पण केला होता व त्याच्या करवी रक्षण न झाल्यामुळे त्याचे शरीर सहस्रश विदारे खाऊ व अभिताभाने ते पुढे एकत्र केले

नेपाळी शिलालेखावरूनहि आपल्याला अवलोकितेश्वराच्या अन्य आकृतीची कल्पना येईल 'योगि-राज त्याला मस्तक म्हणतात शाक त्याला शाक्ति म्हणतात, बौद्ध त्याला लोहेश्वर म्हणतात, ब्रह्मा आहे असे मानून त्याला सर्व मान देतात. चीनमध्ये अवलोकितेश्वराचा स्त्रीप्रमाणे आकार दाखविलात ती भारतीय कल्पना अमावी तशा प्रकारचीच कल्पना अवलोकितेश्वर व शाक्ति यांचे वर ऐक्य दाखविण्यात दृग्गंधार होते

विषयातील अवतार तत्वाविषयी येथे लिहिण्याचे प्रयोजन नाही. (अवतार' पहा) धर्मोपदेशक हे निर्माण असून महाला- अवलोकितेश्वर अवतारित अवतार, व अभिताभ हा

दुसऱ्या मठाच्या महागंडितामध्ये अवतारित होतो हे मत अर्वाचीन आहे असे वेदलेचे मत आहे, पण ते बरोबर आहे असे दिसत नाही.

[सं द भं मं य —मुखावतीव्यूह. अमिताभपुष्पांनसूय शोधिवर्णवितार. वारंडव्यूह व विलसन-सिलेक्ट वर्कस १; शुद्ध दृष्टस्वप्नमनेपाळ मुंडवेलबर्मेस-मुद्ध आर्ट इन इंडिया गॅलॅटियर ऑफ सिक्सिम १८९३ वर्मेस—आर्कि. सर्व्हे ऑफ वेस्टर्न इंडिया नं. ९ व ५ वाहेल—दि इंडियन कल्ट ऑफ अवलोकितेश्वर शरतचंद्रदास दिक्शनरी (जे ए. एम. बी २, १८८२) वॉल—दि बु ड्वाइट विलप्रिम्स.

अवसरीवृद्ध—(संपद) जिह्वापुणे खेडच्या ईशान्येस १५ मैलावर हा एक लहानसा गाव आहे. लोफ-वर्ती (सन १८८१) २५७८ सन १८९२ पर्यंत हे पेठ्याचे मुख्य ठिकाण होते त्या वेळची जी पेठा कचेरी होती तेथे हत्ती गाळा आहे. पश्चिम दिशेवर एक भैरवाचे देऊळ असून ते सुमारे १०० वर्षांपूर्वी शंकरोद नावाच्या लिमायत वाण्याने बांधले आहे. मंडपाच्या भितीवर पुराणातील प्रसंगाची चित्रे रंगविली आहेत. दर्शनी कमानीवर गणपतीची मूर्ति आहे. देवळासमोर दोन दीपमाळा असून पक्षांश नगराला आहे नगरालाच्या पायथ्याशी एक पोल्याची दगडी भूकृति आहे. [पुणे रय. पा. १०४, स. १८८५]

अवसरीपणी—जेन लोक काळाचे दोन भाग करितात, व त्यास उत्कृष्ट आणि निकृष्ट अशा अभिप्रायाने अवसरीपणी व अवसरीपणी अशी नावे देतात. यावरून अवसरीपणी हा निकृष्ट काल असून त्याचे ६ भाग ते करिण्यात. त्याची नावे—(१) सुषम सुषम, (२) सुषम, (३) सुषम दुःसम (४) दुःसम सुषम (५) दुःसम आणि (६) दुःसम दुःसम सांप्रत ५ वा कालभाग दुःसम म्हणजे दुःसाचा आहे व त्याचे प्रमाण २१ हजार वर्षांचे आहे, असे नावे मत आहे (ग. को.)

अथा जहागीर—ही जहागीर संयुक्तप्रांतात आहे. क्षेत्र फळ. २६५ चौ. मे १९०३-४ मध्ये येथील सरकारसारा ३ र लक्ष घ. होता

अठराव्या शतकाच्या आरंभी, चतुर्भुज नावाचा जाधव राजपूत मयुरा जिल्ह्यातून येऊन जालेसरच्या मुभेदाराने जवळ येथे म्हणून राहिला होता. त्याच्या मुलांनी सैन्यात काही अधिकार दिवून आपले वजन वाढविण्यास सुरुवात केली. त्याचा नातू मर्छासिंग याने भरतपूरच्या राजाच्या पदरी नोकरी करून पुष्कळ गावे मिळविली, व आपल्या पदरी मगाती लोकांचे सैन्य ठेविले मराठ्यांनी त्याला अशा येथे किष्ठा घ्यावू दिला. १८०३ मध्ये येथील राजाने मराठ्यांविरुद्ध ईंग्रजांचा सेनापति लेक याला मदत केली. १८५७ सालच्या बंडाच्या वेळी ईंग्रजांनी त्याला जालेसर परगणा देऊन आपल्या बाजूस बळवून घेतले व राजांनिहि

यांनी बंधवाव्याविरोध आणली मदत केली. ह्यांचा रागा बळवतासिंग यालाही थाप. ई. ही पदवी असून तो मंगुळप्रतापच्या कायदेकौन्सिलच्या एक वेळ सभासद होता. मालसर ह्या या जहागिरीतील मुख्य गाव आहे. रागा अवा येथे रहातो १९०१ मध्ये या गावाची लोकसंख्या २८२३ होती. [ई. म्ये]

अविधवा नवमी—आद्यपद महिन्यातील बरा नवमीला अविधवा नवमी असे म्हणतात. या दिवशी ज्याचा बाप निवृत असून आई मृत झाली. असेल अशा द्विजाने विधवा न साहेलया आपल्या आईम उद्देशून धाड करायची असते.

अविनाशीश्वर—हा बन्दाधी राम याचा मुलगा होता. याने जंगाराराजतिलक माण लिहिले (दुपट्यामी ने १२००८)

अचन कवि—या तैलंग बंधाचा बाल निधित नाही परंतु संस्कृतात व तैलगीत हा चापला प्रयोग होता. याने पुरुषोत्तम राजाचे चरित्र संस्कृतातून तैलगीत तीन भागात आगले उतरले आहे (कवि च०)

अच्येयार—ही नामावित कथयित्री द्रविड वाढम-याच्या अर्थत प्राचीन काळात होऊन गेली. हिचे जन्म तामिळ लोकांच्या जातीत झाले ही व हिची सहा भावंडे मिळून सात माणसे ज्ञानी होती म्हणून जशी याची कीर्ति स्वदेशी होती, तशीच परदेशी व द्विपातराहि होती असे म्हणतात या सात भावंडात अच्येयार आपगा व बालीन आणि मुरगगा ह्या चौघी दहिणी आणि तैलु वेल्तुर, आधिकनान आणि कविलर असे तिचे पुरष माऊ होते.

अच्येयार नतिशास्त्र, जेतिपशास्त्र, वैद्यकाशास्त्र, भूगोल व रसायन विद्या, यात इतकी निष्णात होती की, त्या प्रत्येक विषयावर तिने ग्रंथ लिहिले आहेत अत्तिमुदी, कोनि-वेडन मडुरसी, नादवाली इत्यादि हिचे नतिशास्त्रावरील ग्रंथ होत त्याचप्रमाणे इतर विषयावरहि ग्रंथ असून तामिळ देशातील विद्यालयीत ते सब शिक्षविषयांचा चाल असते. यावरून या स्त्रीची योग्यता केवढी होती हे सहज समजून येते अच्येयार ही इतर निष्णात स्त्री पार-गत होती, तशीच पंचरात्र, धातुवाद व कल्पविद्या यातहि होती. असे सांगतात की, कल्पविद्या यांगाने ही २४० वर्षे जगली होती.

अच्येयारचा बाप पिरली या नावाचा एव तामिळ माझग होता व आई अतिशय ज्ञातीची होती मद्रास अतिशय ज्ञातीची स्त्री बशी मिळली व मुले होण्याचा योग करार घडून आल्या सो मुत्तात ' पिरली ' या शब्दाखाली दिला आहे अच्येयार हिचे जन्म साह्यावर पिरलीने दिला अरण्यात सोडून दिले असता तिच्या एका कवीने पोडिले व ती शुद्धमान आई

असे पाहून तिला त्रिया शिविली त्यामुळे ही विद्वान होऊन मोठ्या प्रयातीस आली. मरेपर्यंत हिने लग्न न करिता, आपला काळ मद्रासचेमनाने विद्याभ्यासात व कविता करण्यातच घालविला असा हिची कीर्ति आजून लोक गातात (कवि च०)

अंधवरी—विश्वनाथारच्या अंधाईतस पार्लमेंटविषयक विभागात मार्लबरोपासून रत्तगाने ८ मैलावर वेप्रेट नदीवर हे एक रोडे आहे येथे सेंट जेम्सचे एक छंदर चर्च आहे. येथे काही पूर्वकालीन अवशेष आहेत, तथापि त्याच्या स्वरुपाविषयी बराच मतभेद आहे. परंतु ग्रीसकाळाचे हे आहे असे अनुमान करता येते. अंध-वरीचे चर्च आणि अंधवरीचा मॅनार या दोहोंना इतिहास अ. हे. म्हासठेच्या मोजगोच्या काळा अंधवरीचे चर्च रेल योल्ड नावाच्या एका धर्माध्यक्षा (प्रीस्ट)च्या ताब्यात होते तिसऱ्या हेन्रीने ते सिरेस्टरच्या अंधवरीचे चर्च रेल योल्ड नावाच्या एका धर्माध्यक्षा (प्रीस्ट)च्या ताब्यात होते तिसऱ्या हेन्रीच्या राज्यपर्यंत त्याच्या ताब्यात होते नॉर्मंडीतील सेंट जॉन ऑफ डुवरेव्हिलच्या येना दिक्टाइन मन्थाना पहिल्या हेन्रीच्या काळात अंधवरीचा मॅनार दिला होता तिसऱ्या एडवर्डच्या राज्यात फ्रांसमधून मो न्हाई झाली तिच्यामुळे रागाने हा मॅनार परदे-शस्थ भिक्षूच्या नियंत्रणापासून सोडवून आपल्या राज्याला जोडला आणि सर्व हक्क व ताब्यातराचा वस्तुसह न्यूकॉलेज ऑफसकोडेला अर्पण केला

अंधरोज (११२६-११९८)—अरबी बडमथ एरा नियमित विचाररक्षक न रहाता जागतिक संस्कृतीच्या विकासासमर्थे महत्वाचे स्थान ज्या पंडितत्वाच्या परिश्रमासुद्धे पावले त्यामध्ये अंधरोजाच्या गणना केली पाहिजे ग्रीक ज्ञान मध्ययुगीन युरोपस याच्या मार्फत मिळाले आणि स्कॉ-मेनच्या संप्रदायास कारक याचेच प्रथमाले अंधरोज स्पेन-मध्ये कॉडोव्हा येथे जन्मला याचे पूर्ण नाव गायल वलीद महमद इब्न अहमद इब्न महमद इब्न रशीद असे होते. याचा आज्ञा व बाप दोघेही ब्राह्मी होते लहानपणापासूनच हा अभ्यासाचा नाशी वास्तव्याने त्याचे सुदृढातीचे आयुष्य वेदान्त, मणित, काव्य, वैद्यक व तत्त्वज्ञान या विषयांचा अभ्यास कर-ण्यात गेले. ग्रंथिलो येथील अबू बजर हरून याच्या सहाय्याने त्याने वैद्यकीचा अभ्यास केला इब्न नूर नावाच्या एका प्रयात वैद्याशी व इब्न अरबी नावाच्या प्रख्यात वेदान्त्याशी त्याचा जसजस होता याचा तत्त्व-मित्र इब्न दुपेल हा मोरोको येथील अमीर याकुब-यूमक याचा बजर असल्यासुद्धे त्याने अंधरोजला अमीराचा परिचय करून दिला इब्न दुपेल यानेच अंधरोजला अमीराचा ११६९ साली प्रथम सेविलीचा बार्जी नेमण्यात आले व नंतर पुढे दोन वर्षांनी कावोव्हा येथे नेमण्यात आले यापु-ढील त्याची २५ वर्षे सेविल, कावोव्हा, मोरोको इत्यादि ठिकाणी

काजीपणा करण्यात गेली व या अवधीतच त्याने आपले ग्रंथ लिहिण्यास आरंभ केला. या अवधीत तो मुख्य काजीहि झाला. दूसक अमरामागून, दूसक अल मनमूर हा गदीवर बसला. याची ही ॐहरोजवर प्रथम मर्ती होती, पण पुढे पुराण मताभिमानी काजी म्हणू याच्या लेखनावर खूप टीका झाल्यामुळे ॐहरोजवर त्याची नेरमर्ती झाली या काजींनी त्याच्यावर नास्तिकतेचा आळ घातला; व हा ज्यू आहे असे सांगण्यापर्यंतहि त्याची मजल गेली. याचा परिणाम असा झाला की, त्याची चौकशी होऊन त्याला छेसेना येथे इद्दफार करण्यात आले. तसेच अमराराने वैयक, गणित व ज्योतिष याखेरीज त्याचे इतर सर्व तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ जाल्ल्याचा हुकुम केला व असा रीतीने अभिनव उद्दामतवादी संस्कृतीला आळा घातला. पुढे बऱ्याच वर्षांनी ॐहरोजला परत बोलवण्यात येऊन त्याला पूर्ववत मानमरातव देण्यात आला. पण तो पुढे फार वर्षे जिवंत राहिला नाही हा १९९८ साली वारला याचे धडगे मोरोझी येथे आहे याला पुष्कळ मुलगे होते व त्यापैकी काही नावाळपाला आले याच्या एका मुलाने आपल्या बापाच्या 'सुदी'परील सिद्धांताच्या विवेचन-पर एक निबंध लिहिला. ॐहरोजच्या स्वभावविषयां त्याच्या लेखनावुनच आपल्याला अनुमान काढावे लागते त्याचा बाणेदारपणा व मार्मिक लेखनशैली त्याच्या भंग्याचा गुण-पणा सिद्ध करते. त्याच्या स्वतःच्या राज्याच्या इतिहासात त्याला फारसा मान नाही त्याचा स्वतःचा असा संप्रदाय नाही; त्याच्या मरणापर्यंतच त्याची कीर्ति टिकली. स्पेन-मध्ये याच्या मृत्युनंतर एक शतकभर याची पुस्तके अभ्यासिली जात होती, असे दिसते

ग्रंथः—ॐहरोजला टीकाकार या नाशाने ॐहरोज हा मुख्यतः प्रसिद्ध आहे. या टीकाग्रंथामुळेच पाश्चिमेत मध्ययुगाभ्यंत्ये तो प्रसिद्धीस आला. त्याने स्वतःचे तत्त्वज्ञान बऱ्याच विद्वानांकडून पंडित झाले आहे पण त्यातील पद्धतशीर मांडणी, सूक्ष्म पर्यालोचन वगैरे गोष्टींनी त्याला फार महत्त्व आलेले आहे मुसलमानी पद्धतीप्रमाणे याने हि लघु, नवम व बृहत् अशा टीका रचलेल्या आहेत. ॐहरोजने 'पृथक्करण विद्या, पदार्थविज्ञानशास्त्र, तत्त्वज्ञान' इत्यादीकरिता तिन्ही प्रकारच्या टीका लिहिल्या आहेत; पण इतर ग्रंथावर बृहत् टीका लिहिलेल्या नाहीत; प्राण्यांच्या इतिहासावर मात्र एकही टीका नाही. या टीकाशिवाय ॐहरोजने 'तदाफत अल तदाफत' नावाचा ग्रंथ पुराणमताभिमानी काजीच्या गच्छादमपर लिहिला याशिवाय रेनिकच्या मते ॐहरोजने फ्रेटोच्या रिपब्लिकवर टीका, फराबीच्या न्याय-ग्रंथावरील मत, ॐहरोजच्या मतावरील चर्चा; निकोलसच्या 'मेटाफिजिक्स'वर टीका, 'अकविद'वर टीका; व याशिवाय, वैयक, ज्योतिष व कायदा यावरील ग्रंथ लिहिले याची वैधर्मीवरचा इतिहास नावाचा एक ग्रंथ मात्र उचल्ल्या आहे

- ॐहरोजसंबंधीचे वास्तव्य ग्रंथ वाचले असता ॐहरोजच्या तत्वांचे यथार्थ ज्ञान होत नाही तसेच पुराणमताभिमानी काजींनी कुस्मितपणाने याच्या लिहिण्यातून जे नावा प्रकाशचे अर्थ काढले आहेत त्यामुळे देखील यांचे यथार्थ ज्ञान मिळणे अवघड होते. याची तत्वे काय होती हे यथार्थ समजण्यास अरबी भाषेतील त्याच्या ग्रंथांचेच अवलोकन घेणे पाहिजे रेनसारख्या सुद्देशू, विचारपरिपुष्ट व विद्वान लेखकास देखील त्याचे पूर्ण रीतीने यथार्थ मत मागता आले नाही, यावरून हे काम किती अवघड आहे हे बळून येते ॐहरोज हा अहिंसैव्यप्रमाणेच अतःफलासिद्धा पंथाचा होता त्याने अल पक्षाली याने केलेल्या शलफराबी व ॐहरोजच्या वरील टीकेचे संकट केले व ॐहरोजच्या तत्त्वज्ञानात काही फेरफार सुचविले एवढ्यावरून तो निराळ्या सांप्रदायाचा होता हे म्हणणे गैर आहे

मत—ॐहरोजच्या तत्त्वज्ञानाकडे दृष्टि फेकली असता अनेक दिसने की ते पद्धतशीरपणापेक्षा पृथक्करणाकडे अधिक झुकते तो स्वतः आपल्या तत्वांचे गीतभीतच प्रतिपादन करतो; व दुसऱ्या लेखकाची मते तो खोडून टाकण्याच्या प्रयत्नात अमतो त्याची मते खालीलप्रमाणे आहेत.

(१) जगाचे नित्यत्वः—इस्लामी धर्मात अजुल हुदेल व तमामहसारच्या प्राचीन विद्वानांनी देखील जगताचे नित्यत्व मानले होते. हुदेलच्या मते जगताला बालन देणे म्हणजेच त्याची उत्पत्ति होय. ॐहरोजच्या मते प्रत्येक क्षणाला नव नव रूप उत्पन्न होणे याचे नाव उत्पत्ति जग हे नित्य आहे तथापि प्रत्येक क्षणी होणाऱ्या जगताच्या नवीन उत्पत्तीला कारण अथवा कर्ता आहेच. तो कर्ता म्हणजे परमेश्वर होय. हा मान कारणाशिवाय अगर अकर्तृक आहे.

(२) विविधताची उत्पत्तिः—इतर अरबी तत्त्वज्ञाप्रमाणेच प्राण्यांच्या उत्पत्तीसंबंधाच्या विचाराने ॐहरोजचे डोके व्यापले होते. परमेश्वर एक असून त्याच्यापासून अनंत प्राणी कसे उत्पन्न झाले असावेत हा प्रश्न त्याच्यापुढे उभा राहिला आणि त्याने विचाराती असे ठरविले की, परमेश्वरापासून एक शक्ति निर्माण झाली व तिजपासून हे विविधस्वरूपी जग निर्माण झाले; या एका शक्तीच्या अधिकाराने हे सर्व जगचंद्र सुरळीत चालते.

(३) परमेश्वराचे ज्ञानः—'परमेश्वराला फक्त आपले स्वरूपच जाणता येते' या सूत्राचा कित्येक तत्त्वज्ञानी परमेश्वराला खालच्या सुष्टांचे ज्ञान नसते असा जो अर्थ केला होता, तो ॐहरोजला पसंत नव्हता. त्याच्या मते परमेश्वराचे ज्ञान त्याच्या प्राण्यावर अवलंबून नव्हते कारण तसे शूदीन धरल्यास परमेश्वर हा सर्वज्ञ होणार नाही. ज्याप्रमाणे एकच नेम निरनिराळ्या वस्तूंच्या ठिकाणी निरनिराळ्या रीतीन आपणाने होतो त्याप्रमाणे परमेश्वर हा सच स्थिती-तत्त्वा प्राण्यानाच जाणतो असे त्याचे मत होते.

(४) आत्मा आणि बुद्धि:—यासंबंधीतल अॅव्हरोजची कल्पना अॅव्हिसेनाप्रमाणच होती. फक्त एक मात्र फरक होतो: व तो म्हणजे आत्मा व बुद्धि यातील भेदासंबंधीचा होय. अॅव्हरोज याच्या मते शास्त्राचे व बुद्धीचे एवढेच होते. आत्मा अगर आहे असे अॅव्हरोजचे मन नव्हत असे म्हणजे रास्त नव्हे.

(५) पुनरुत्थान:—अल पखली याने अलफताफा पंथ हा पुनरुत्थानवादी नाही असा आरोप केला होता तो अॅव्हरोजने खोद्दना काढला. प्रत्येक धर्म हा पुनरुत्थानाचे तत्त्व लोकांच्या कल्याणासाठी व सुखासाठी शिकवतो असे याचे मत होते.

(६) राज्य आणि धर्म:—राजकारणामध्ये तो हेतोमतानुयायी होता; व त्याला हेतोचा 'रिपब्लन' हा पंथ पूर्णपणे मान्य असून त्याच्यावर तो योडोहि मतभेदप्रदर्शन टीका करीत नाही.

अॅव्हरोजचे वर्चस्व ज्यू राज्यज्ञानावर व ख्रिस्ती एवोल्युटिक तत्त्वज्ञानावर पडलेले आढळते त्याचे ग्रंथ हिब्रू व लॅटिनमध्ये भाषांतरलेले आहेत अॅव्हरोज, अॅव्हिसेना इत्यादि अरब तत्त्वज्ञांच्या ग्रंथांचे भाषांतर आख्यामुळे पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनी अॅरिस्टॉटलची सुरुवात माहिती झाली असे मानण्यास हरकत नाही. अॅरिस्टॉटलच्या बहुतेक ग्रंथांचे भाषांतर अरेबिकपासून लॅटिन, इंग्लिश वगैरे भाषेत झाले आहे १५५१ व्या शतकात अॅव्हरोजच्या तत्त्वज्ञानाचे अतोनात वर्चस्व वाढले. पण त्याच्याहि पूर्वी आल्फरेट दी मेड, आल्फगनस, गिरम यानी व पुढे ख्रिस्ती पाश्चाती त्याच्यावर फारच टीका केली निरनिराळ्या धर्मपरिपदामधून त्याच्या तत्त्वज्ञानाची निंदा निरनिराळ्या धर्मपरिपदामधून त्याच्या तत्त्वज्ञानाची निंदा होऊ लागली. फ्रान्समध्ये १४ व्या शतकात व उत्तर इटलीमध्ये १६ व्या शतकामध्ये या पंथाचे पुष्कळ वर्चस्व होते व ते गॅलिशिओच्या काळापर्यंत तसेच चालले असे म्हणण्यास हरकत नाही. [संदर्भग्रंथ:—फिलॉसॉफी ऑफ थिओलॉजी ऑफ अॅव्हरोज, दि हिस्टरी ऑफ फिलॉसॉफी इन् इस्लाम]

अॅव्हिसेना-फ्रान्सच्या आग्नेय भागातील व्हॅल्लस विभागाने मुख्य शहर. हे लिऑन्च्या दक्षिणेस १४३ मैलावर लिऑन्पासून सॉसिलिसला जाणाऱ्या वागमार्जाच्या रस्त्यावर आहे. लोकसंख्या (१९०६सा.) ३५,३५६ होती न्होनच्या वामतीरावर न्होन व डुरॅन्तच्या संगमापासून काही मैलावर हे शहर वसले आहे. येथे एक छुलता पूल आहे. येथे पोषणा महाल आहे. येथील कालव्हेट नावाच्या पदार्थसंग्रहालयात भौतिक शास्त्रज्ञांना एक कालव्हेट याचे संग्रह, काचेचे व इतर प्राचीन अवशेष, तसेच शिलाखेच वगैरे आहेत, ह्या शहरात जीन आल्थेन नावाच्या एका इराणी गृहस्थाचा पुतळा आहे. ह्या गृहस्थाने १७६५ मध्ये भौतिक शास्त्रीय लागवड पहिल्याप्रथम केली व आता त्याचा तेथे व्यापार चालतो. १८७३ मध्ये ह्या शहरात जीन स्टुअर्ट मिल मरण पावला. यास येथील स्मयानभूमीत पुरले आहे.

अॅव्हिसेना हे महाधर्माधिकार्याने रद्दण्याचे ठिकाण असून येथे पहिल्या प्रतीची न्याय कचेरी, व व्यापारी न्यायकचेरी, दलाल मंडळ, वणिक् मंडळ, फ्रान्सच्या पेढीची कार्यालये वगैरे संस्था आहेत. हे शहर सुपीक प्रांतात असल्यामुळे येथील उत्पन्नावर मोठा व्यापार चालतो. येथे पिठाच्या चक्या, दाख गाळण्याच्या मंड्या, व सावू करण्याचे कारखाने वगैरे आहेत.

अॅव्हिसेना हे प्राचीनकाळी व्हॅरेसिच्या गॅलिक जातीच्या लोकांचे शहर होते. पुढे रोमन लोकांच्या वेळी गॅलिक नावांनी निसिच्या प्रमुख शहरांपैकी एक होते, नंतर वर्गिडोच्या व आर्सेन्या राज्यात होते, व पुढे परंपरेने प्राव्हेंग, ट्यूलोज, व फॉरबेलेकभरच्या काळातल्या तऱ्यात राहिले. १२ व्या शतकाच्या शेवटी हे लोकनिराजित झाले. पण १२२६ मध्ये आदम्या लुईने जिंकले व १२५१ मध्ये त्यास प्राव्हेंगस व ट्यूलोजचे काउंट यागकडे शरण यावे लागले. १३०९ मध्ये ५ वा हेमस्ट या शहरात राहून लागला व पुढे १३७७ पासून तो पोपच्या राहण्याचे ठिकाण होई तो फ्रान्स राजांनी मधून मधून बरेच प्रयत्न केले तरी १७९१ पासून ह्या शहराचे आधिपत्य पोपकडेच राहिले. १७९१ मध्ये पोपच्या अनुयायी वगैरे व लोकसत्तावादी लोकांच्या मोठ्यामुळे वरान रक्षपात झाला. १८१५ मध्ये राजसत्तावादी लोकांनी माईल ब्रूनचा खून केला. तिसऱ्या शतकात स्थापन केलेले धर्माधिकार्यांचे पद हे १४७५ मध्ये महाधर्माधिकार्यांचे पद (आर्वविषय) वनविषयात आले.

अहिमंन—(१८०—१०३७)—अहिमंन हे इन्सिह या अरबी नावाचे व अहमद सिना या हिब्रू नावाचे लॅटिन भाषेतील रूप आहे. याचे पूर्ण नाव अणु अलि अल हुरोन इत अवदहा इत घीना हे होते. अहिमंन हा सुखारा येथे जन्मला. याचा याप करवसुलीच्या कामावर होता. अहिमंन याचा धाड्या भाऊ जन्मल्यावर अहिमंन याचा याप सुखारा येथेच रहाण्यास आला. या वेळी सुखारा हे शहर फार महत्त्वाचे गणले जात असे. लहानपणापासूनच अहिमंन याची तरतरीतपणाबद्दल प्रसिद्धि होती; व शिक्षकांच्या हाताखाली त्याने उत्तम शिक्षण संपादन केले. वहा वर्षाचा असतानाच त्यास सर्व कुराण पाठ होते. तो एका भाषाव्याख्याज्ञक गणित शिकला. त्याच्या घरी रहाण्यास आलेल्या नाटिल नावाच्या एका साधुपार्शी त्याने युद्ध, तर्कशास्त्र व अरमांभेट यांचे अध्ययन केले.

उपचाराचे मार्ग शोधून काढले होते. नंतर एक दोन वर्षे-पंढर त्याने उच्च प्रकारच्या तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन करण्यांत आला. वेळ खर्च केला. या कामात त्याला अतोनात परिश्रम करावे लागले. एखादेवेळीं न समजण्यामुळे त्याचे डोळे मणापून जात असे, व अशा वेळीं तो क्षांत विसांने मशिदीमध्ये जाऊन देवाची प्रार्थना करीत असे. तेव्हा त्याला तो विषय समजत असे. राजाचार्यांनी अभ्यास करण्यांत तो घालवीत असे. त्याने केरिस्टोस्चचे तत्त्वज्ञान वाचण्यासाठी अतिशय मेहनत घेली.

त्याने मुक्ता येथील सुलतानाला मोठ्या आशारापण तून वाचविल्यामुळे राजाचार्याच्या जागी त्याची नेमणूक झाली. व त्यामुळे सॅमॅनिक येथील ग्रंथ संपादन याची पायदा त्याला पूर्णपणे वेता आला. अहिंसेप्रांने पुढे आपली नेबरी सोडून दिली व एखादा चांगला आश्रयदाता पाहण्यासाठी तो कोरवंज, निदापूर, अंबोवर्द वगुस या ठिकाणी काही दिवस राहून अखेरस कोरमान येथे आला व तेथे त्याला अरकझाजी नावाचा एक शिष्य मिळाला. या शिष्याची त्याला अत्यंत मज्जत झाल्यामुळे त्याने महात्माचे ग्रंथ लिहिले, व वैद्यकाबरोल रिज्यात प्रयाल, येथेच सुखात बेली. तो पुढे राहू येथे रक्षणास गेला; येथे त्याने छोट्या छोट्या तोंस पुस्तके लिहिलीं असे म्हणतात. नंतर तो कस्तुरीन व हमदान येथे गेला. हमदान येथे असताना तेथील अमीराला आशारातून बरे केल्यामुळे त्याने त्याला बजीर नैमिले पण त्याच्यावर काही आळ आल्यामुळे तो एका औपधाविन्याच्या घरी छान राहिला. तरी तेथे त्याचे ग्रंथ हेतनाचे काम चालू होते. परंतु हमदान येथील अमीराला हुन वा लागल्यामुळे त्याने त्याला धरून आणून कैद केले. कैदेत असताना याने आपले छेदन सुरू ठेवलेच होते. पुढे फकीराच्या पैपात त्याने आपली सुटवा मोठ्या संकटांत करून घेतली व अनेक हाल सोसून तो इत्यादीन येथे आला. तेथील अमीरावरून त्याला मान मिळाला. आपल्या आध्यात्मीक सेवांची दहावारा वर्षे त्याने तेथील अमीराच्या आश्रयाखालीच घालविलीं. दररोज रात्री तत्त्वज्ञानावर कवी करण्यासाठी तो सगळीं भरवीत असे. काही काही वेळा अमीराने हजर रहात असे. येथे अजूनही तो अतिशय चैनाने बसत असे. तो पार रंगेल होता. तो अतिशय दारुणीत असे, व त्याला ययकाचाहि कार नाद होता. यामुळे त्याची बघीमयोदा कमी झाली. तो आपल्या वयाच्या ५८ व्या वर्षी मेला व त्याला हमदान येथे पुरण्यात आले.

ग्रंथ रचना — त्याने जवळ जवळ १०० पुस्तके लिहिलीं. त्यातील अतिशय प्रसिद्ध अशी ' अश्वशिपा ' ' इशाखात ' इत्यादि होत. तर्क न्याय वेदांत इत्यादि, निरनिराळ्या विषयां-वर एकेक ठराय ग्रंथ त्याने लिहिला. विमयाशास्त्रावरहि त्याने

एक ग्रंथ लिहिला असावा. प्रपंचसंघर्षा त्याच्या ग्रंथाचे रकाटने आपलर केले. त्याने लिहिलेल्या ग्रंथाचे विषय खालील प्रमाणे:— ' इशाखात उपयोग व पायदा '—२० पुस्तके; ' निरपराधापण व गुणद्वारा '—२ पुस्तके, आरोग्य व उपचार '—१० पुस्तके; ' आरोग्यरक्षणाची साधने '—३ पुस्तके, ' शरीररक्षाची तत्वे '—१४ पुस्तके, ' ज्योति-निराकरण '—१ पुस्तक, ' गणितशास्त्र ' ' रिद्धात व त्याचे प्रयोग ' १ पुस्तक; अरयोमया '—१० पुस्तके, ' देवपटा निकाल; ' अ (ग्रांथचे मूळ ' अन्त व अनन्तर ' ' पुनरुपान संक्षिप्त सूत्र, इ

संप्रदाय — अहिंसेप्रा हा अल्पलिपिका नावाच्या संप्र-दायापैकी होता. ग्रीक ग्रंथांचा विशेष अभ्यास करणाऱ्या हा किताब देण्यात येत असे व याच्या पूर्वी बीस विद्वानांना तरी हा मान मिळाला होता. याच्यापूर्वी अरबिंही व अफगांनी हे दावे प्रस्थात होते. अरबिंही याने या संप्रदायाला संप-टिन स्वरूप दिले होते. हा संप्रदाय नूतन छोटो संप्रदायाचे परिणत स्वरूप हाय अहिंसेप्रांने आपल्या पूर्विका प्रप-चाराची माहिती व्यवधारित रीतीने पुढे मांडिली.

अहिंसेप्रांने लेखनात प्रतिपादिलेल्या मतांचे पाच सहा विषयांमधील विवेचन करता येईल. तर्क, पदार्थविज्ञानशास्त्र, मानसशास्त्र, तत्त्वज्ञानशास्त्र, गृहविद्या; आणि नीतिसास्त्र.

(१) तर्कशास्त्र — अहिंसेप्रा याने तर्कशास्त्राला फार महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. याने तर्कशास्त्राचे स्वरूप फार व्यापक मानले आहे. अरिस्टोटलच्या पद्धतीलाच अनुसरून त्याने तर्काने १ निररिराळे भग पाडले आहेत. ' इशाखात ' मध्ये तर्काचे कार्य सांगताना त्याने असे म्हटले आहे की, 'तर्काचे' कार्य, मनुष्याच्या विचारसरणीला निर्दोषत्व यावे यासाठी नियम सांगण्याचे आहे. ' एखादा सिद्धांत हिड करण्याला प्रथमतः स्वातंत्र्य अवश्य आहे. स्वातंत्र्यामुळे वस्तूचे स्वरूप समजून घेते व त्यानंतर अनुमान मांडता येते असे त्याने म्हटले आहे. ध्यानाच्या करून मनुष्याला वस्तूचे व्यवस्थित स्वरूप मांडता येते; असे त्याने मानले होते. अहिंसेप्रांने व्याख्या व वर्णन यांमधील भेदहि उत्तम रीतीने मांडला आहे. त्याने कारणाचे चार प्रकार सांगितले आहेत. उपादान, निमित्त, अंत्य व साधक हे चारही प्रकार रक्षणात असू शकतात असे त्याने दाख-विले आहे.

(२) पदार्थविज्ञानशास्त्र — पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या तात्त्विक प्रकरणांमध्ये शक्ति, काल, व गति यासंबंधी विचार अहिं-सेप्रा याने केला आहे. ' जडवस्तु ही "द्रव्य व स्वरूप" या दोन दत्तानां युक्त असते ' व ' तिचा उपयोग तर्क व तत्त्वज्ञान यांच्या व यदीत होतो असे त्याने म्हटले आहे. अहिं-सेप्रांने केलेली शाक्तविषयांची वस्तुना गतिशास्त्राशी फार जुळता आहे. त्यातल्या रसात वस्तुमध्यें रुसणाऱ्या अंतःकाळसंघर्षानेच तो अधिक विवेचन करतो. अशाप्रकारची

सर्वसामान्य अंतःशक्ति म्हणजे ' वजन ' होय. ही शक्तीची कल्पना त्याने मानसशास्त्रात व तत्त्वज्ञानशास्त्रात व्यापक केला आहे. ' शक्तीमध्ये होणारी वाट वेगामध्ये नाश पावते हा यंत्रणाशास्त्रील सिद्धांत याला ठाऊक होता. काल हा गतीमुळे समजतो. वस्तू या कालपरिच्छिन्न आहेत याचे कारण त्यांच्या द्रव्यांत काल आहे असे नाही तर त्यांना गति आहे व गति ही कालविच्छिन्न आहे हे होय. अहिंसेप्राने 'दिक्, व वस्तुस्थान ' या विषयीहि विचार केलेला आहे. त्याच्या मते वस्तूला पोषक मध्ये शिरता यावयाचे नाही कारण पोषकमध्ये कोणत्याहि शिरता येत नाही. यावरून त्याने पोषकच्या अभावाचे अनुमान काढले आहे.

मानसशास्त्र—अहिंसेप्राने मानसशास्त्राची फार पद्धतशीर मांडणी केली आहे. प्राणी-व त्याच्या इंद्रियशक्ती यांचे त्याने पद्धतशीर विवेचन केले आहे. त्याच्या मते मनाचे तीन प्रकार आहेत. वनस्पतीचे मन, प्राण्याचे मा व मानवी मन वनस्पतीच्या मनाचे तीन गुणधर्म आहेत. पोषकधर्म, विकासधर्म, व उत्पादक धर्म. प्राण्याच्या मनाचे दोन गुणधर्म आहेत. प्रेरकधर्म व इंद्रियग्रहणधर्म. यांमध्यांचे सूक्ष्म विवेचन त्याने आपल्या प्रपात केले आहे मानवी मनालाच तेवढी ' बुद्धि ' असते. या बुद्धीचे व्यावहारिक व ' अभाव्यावहारिक ' असे दोन प्रकार आहेत. यांसंबंधी विचार करताना इंद्रियशक्तीसंबंधाने व इंद्रियवमनासंबंधाने जे प्रश्न उद्भवतात त्या संबंधीहि त्याने विचार केला आहे. त्याप्रमाणेच त्याने ' जाति ' संबंधाचा विचारहि केलेला आहे आत्म्याच्या अमूर्ततेबद्दल अहिंसेप्राने चालोत्रप्रमाणे कारण दिलेला आहे (१) आत्म्याला स्वस्वरूपाची जाणीव होते. (२) आत्मिक शक्तीमुळे व्यक्तीपासून अन्यत्त्व कल्पना निराकृत्य ओळखता येतात. इयत्ता ही शरीरात असू शकत नाही. या आत्म्याच्या अमूर्ततेपासूनच त्याच्या अमर-त्वाचे अनुमान आपोआप होते. आत्म्याचे शरीरासमधील अविभक्त हे प्रासंगिक आहे. आत्मा हा शरीरासमोरच उत्पन्न होतो असे याचे मत होते; व या समकालीन उत्पत्तीमुळे पुनर्जन्माचा वाद याच्या मते निषेधित नाही.

तत्त्वज्ञान—यातील काही भाग लुन्या समजुतीप्रमाणे लिहिला असल्याने तो थोडासा चमत्कारिक वाटतो. या भागांत श्रेष्ठ चिच्छक्तीची उत्पत्ति वधन केलेली आहे; व प्रहोत्पत्ति सांगितली आहे ती श्रेष्ठप्रमाणे आहे. " सर्वांत प्रथम सत् हे होते त्यापासून निरनिराळे श्रेष्ठ आत्मे (चिच्छक्ती) उत्पन्न झाले, व त्यांच्या पासून इतर आत्मे उत्पन्न झाले. आत्मे हे शरीरांत चेतन्य उत्पन्न करतात; व आकाशातील जी शरीरे आत्म्यामुळे चेतना पावतात त्यांना तारवा म्हणतात. अहिंसेप्राने हा तारे शिथर आहेत या लुन्या मताचा होता. अहिंसेप्राने कार्यकारणभावाचीहि मर्यादा केली आहे. परमात्मा हाच मूल कारण आहे. स्थापासून अनुक्रमाने इतर

आत्मे उत्पन्न होतात. ईश्वर हा स्वतःच तारे उत्पन्न करीत नसून दुसऱ्या शक्तीच्या द्वारे तारे उत्पन्न करतो. कारणातहि जातिकारण व व्यक्तीकारण असे त्याने भाग पाडले आहेत परमेश्वर हा सधिवर्तन आहे; तो पूर्ण आहे. " एवढा माग सोडून दिला तर इतर भाग हा अहिंसेप्राने उत्तम रीतीने मांडलेला आहे.

गूढविद्या—धार्मिक दृष्ट्या याचा जो अर्थ आहे त्यादृष्टीने अहिंसेप्राने हा गूढविद्या शब्द योग्यतो किंवा नाही याबद्दल टीका आहे. परंतु तत्त्वज्ञानाचा एक भाग गूढविद्या ही आहे असे मानण्यात याने नूतन छेटी येण्याचे अनुकरण केले आहे. परंतु गूढविद्या अशा दृष्टीने विचार न करता दुसऱ्या भाजने या तत्त्वाचा विचार करणे जरूर आहे. अहिंसेप्राने आत्मावाद हा जीवनीतलप्रमाणे आहे पाप हा परमेश्वराचा धर्म नसून प्रासंगिक आहे पाप तीन प्रकारची आहेत—शारीरिक दुःख, न्यूनत्व आणि असह्यमानवचरण.

नीतिशास्त्र—अहिंसेप्राने नीतिशास्त्रावर विशेष विचार केलेला दिसत नाही. काही काही तत्वे फार सुंदर आहेत नाही असे नाही; पण पारमार्थिक गोष्टीतच हा विचार करीत असल्यामुळे याने या याजूकडे लक्ष दिलेले नाही. त्याने शासनशास्त्रावरहि काही लिहिले आहे. बायबा, मुले व नोकर यांसंबंधाचेहि त्याने नियम दिले आहेत. कलेचे याने तीन प्रकार पाडलेले आहेत; सुद्विगत, शिल्पगत व शक्तिगत यांपैकी प्रत्येकाने एखादी तरी कला शिकावी असे त्याने म्हटले आहे. " बांगली बायको ही नवव्याची प्रत्येक बाबतीत मद्दगारीण असते उत्तम बायको बुद्धिमान, धार्मिक व प्रेमळ अर्पे. कुटुंबाची व्यवस्था, दर्श, भय व आस्था यावर अवलंबून असावी. " असे त्याने लिहिलेले आहे.

अहिंसेप्रानेच सम्प्रदायात विशेष मोठे विद्वान झाले नाहीत. त्याचे तत्त्वज्ञान अलभाशली याच्यासारख्या मुसलमानांनी खंडन केले आहे. युरोपीय विश्वविद्यालयांत ५ शतकेपर्यंत वैद्यकीवर याचा प्रथ प्रमुख मानला जात असे. हर्षी त्याच्यावर पुष्कळच टीका होती; व तो विशेष बाबकाहि जात नाही.

[एतद्विषयक वाढ यः—इस अमी उलोविया—' उलून जल-अनया ' सुलर संपादित, कोनिसवर्ग १८८०. केरा डि व्हॉयम—अहिंसेप्राने, पॅरिस १९००. याचाच अहिंसेप्राने ए. रि. ए. मध्ये लेख आहे. योअर—दि हिस्टरी ऑफ फिलोसॉफी इन इस्लाम, लंडन १९०३.]

अहिंसेप्रानेच ' शिवा ' या ग्रंथावर अमेतांत नुकतीच थोडी महत्वाची मंथरचना चालू आहे. याचा नशात व वैषक सिद्धांतावरचा प्रथ १९१३ मध्ये रोम येथे प्रसिद्ध झाला होता. लंडन येथे १८९२ त ' इसारात ' प्रसिद्ध झाला. ए. मि. वीलचा कोश इत्यादि.]

अहोमहो अमेडेव—या इटालियन शास्त्रज्ञाचा जन्म तारीख ९ जून १७७६ रोजी टगुरिन येथे झाला. व त्याच

स्योती तारीख १ जुलै १८५८ रोजी त्याच्या मृत्यू झाला ट्युरिन येथील विश्वविद्यालयात तो कित्येक वर्षे पदार्थविज्ञानाचा प्रोफेसर होता. त्याने विद्युत्, उष्णतेने प्रवाही द्रव्याचे वर्धन, विशिष्ट उष्णता, केशाकर्षण इत्यादि विषयावर चार भाग असलेला एक ग्रंथ लिहिला आहे परंतु त्याने पुढे दिलेल्या सिद्धान्त प्रस्थापित केला म्हणून तो प्रसिद्धीस आला आहे. "समान उष्णता आणि दाब असताना जर सारख्या आकार मानाचे दोन वायू घेतले तर त्या वायूतील अणूंची संख्या सारखी असते." या सिद्धान्तास अव्हागड्रोचा सिद्धान्त असे नाव दिले गेले आहे.

अंशवर्टन—हेन्‍ड्रिक्सायर नामक अंशवर्टन पार्लमेंट-विषयक विभागातील ही एक बाजारी पेठ आहे. हे लिव्हिंग्टन २४ मैलावर ग्रेट वेस्टर्न रेल्वेच्या एका शाखेवर आहे. जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९०१) २६२८ आहे हे टॅक्ज्यानी वेवले-च्या एका सोप्यात आहे. डाई येथे सेंट अड्डचे देवालय आहे. येथे लोकरांचे सर्गे नावाचे कापड तयार करितात येथे दाह गळण्याचे, रंग करण्याचे कारखाने व चिरकामाच्या शिरण्या आहेत. पाटीचा दगड व तांबे आणि टिन याच्या खाणी पूर्वी बऱ्याच होत्या जवळचे सर्वेच्या व्यापाराचे ठिकाण अक्कास्टेला शहरा जिल्हा होय ह्या दोन नद्यांमध्ये बक्कास्टे येथे आहे.

अंशवर्टन हे शहर ब्रिटीशच्या हक्कांने पार्लमेंटात प्रतिनिधी पाठविणाऱ्या शहरांपैकी एक शहर होते. येथे कपडाच्या खाणी होत्या पूर्वी येथील कारभार दरवर्षी तेथील सरदाराने मरविषलेल्या सभेत निवडलेला एक प्रतिनिधी व एक बेलीक पदात असत.

हम्सट्रेमार्गे अंशवर्टन हे एक्झीटरच्या विषयच्या ताब्यात होते. सन १५५२ त अंशवर्टनबरो व अंशवर्टन फॉरेन हे दोन्ही मॅनॉर्स विषयने विकले व नंतर ते राजाच्या ताब्यात गेले काही वर्षांनी याचा अर्धा भाग ड्रिन्टन कुटुंबाकडे गेला. गाला दोन प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क होता पण १८२२ व १८८५ च्या रिफॉर्म अ‍ॅक्टानी तो नाहीसा झाला.

येथे गुध्वारी व शनिवारी बाजार भरतो वर्षातून चार वेळ जत्रा भरतात

अंशवर्तोने—डर्बाशायर नामक पश्चिम पार्लमेंटरी विभागात ही एक बाजारीपेठ आहे हे डर्बाहून १३ मैलावर लंडन आणि नॉर्थवेस्टर्न व नॉर्थ स्ट्रॅफोर्ड-शायर रेल्वेवर आहे. जिल्ह्याची लोकसंख्या (१९०१) ४०२९ आहे. बोव्ह नदीजवळील दोन सोप्यांतील उंच पठारावर ते वसलेले आहे, व येथून बोव्ह सोप्याचा अवर्णनीय देखावा जवळच दिसतो सेंट ऑस्वल्डचे प्रार्थनामंदिर क्रूमच्या आकाराचे आहे. या शहराचा कृषिविषयक व्यापार बराच मोठा आहे येथे कोरसिट तयार करतात जवळील नदी प्रवाहात मासे विपुल सांपडतात अंशवर्तोने हॉलचा प्रिन्स पार्लिअर्स संघर्ष आहे, कारण तो १७४५ साली डर्बायर

चढाई करून जाण्यापूर्वी व रथाच्या मंतर तेथे राहिला होता. डॉ. ऑन्सन आपला मित्र डॉ. टेलर ह्याला भेटण्याला येथे येत असे

अर्शाटी—पश्चिम आफ्रिकेतील ब्रिटिशांची एक वसाहत याच्या पूर्वेस (मॅन्) 'आयव्हरीकोस्ट कॉलनी' उत्तरेस 'नॉरदर्न टेरिटरीज ऑफ दि गोल्ड कोस्ट' म्हणून प्रसिद्ध असलेले ब्रिटिश संरक्षित संस्थान, व पूर्वेस व्होल्टा नदी आहे या प्रदेशाचे क्षेत्रफळ २३,०००, चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारे (१९११) २८७८१४ आहे

अर्शाटीचा बहुतेक भाग घनदाट अरण्याने आच्छादित असा आहे यात काळवीट, वानर, चित्ता, इत्यादि प्राणी सापडतात. येथील नद्यात मगर फार आहेत. येथील हवा युरोपियनाच्या प्रकृतीस चांगलीशी मानवता नसली तरी साधारण बरी आहे पाण्याचा पुरवठाही विपुल आहे. मॅच्या अखंडपासून आक्टोबरपर्यंत पावसाळा असतो.

मुसुलमानांच्या हद्दपामुळे नायगर व सेतीनाल नद्या-वरील प्रदेशातून येथील मूळचे लोक या ठिकाणी १६ किंवा १७ व्या शतकात आले असावेत असा अंदाज आहे. राहण्यास सुरक्षित जागा मिळाल्यामुळे त्यांचे दौर्ध्र्य जास्त उत्तेजित होऊन त्यांचे लोकरच बलवान राष्ट्र बनले हे लोक बुद्ध निमो वळणाचे आहेत व ते मूळचे फाटी बंशातले आहेत असे म्हणतात. अर्शाटी लोकांच्या पुष्कळ जाती आहेत, प्रत्येक जातीला पूर्वी एक एक राजा असे. पण १८ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून सर्व जाती कुमाठी येथील राजाला सम्राट मानू लागल्या. पूर्वी येथील राज्यपद्धती राजसत्ता व लष्करी सहाजनसत्ता या दोन सत्तांनी मिश्रित होती. निरनिराळ्या टोळ्यातून राजमंत्री निवडले जात व राजाची सत्ता बरीच नियन्त्रित असे. ज्यांना दाय्य असेल ते धडुपत्नीवर आबरीत व जुने प्रयत्न करत असे सामंतात कां गजाल ३३३३ बायका कराव्या लागत. राजाच्या मरणानंतर राज्य मुलास व मिळतो त्याच्या भावास अथवा त्याच्या बहिणीच्या मुलास मिळत असे. राजमातेला राज्यात बराच मोठा अधिकार असे. पण राजपत्न्या ह्या केवळ नामधारी राण्या असत बाह्योभिवनाप्रमाणे याच्यात देखील मृत आत्माच्या यज्ञयावर नरबली अर्पण करण्याची चाल प्रचलित होती. या प्रदेशात परदेशातून व्यापाराकरिता आलेले काही मुसुलमान आहेत. काही लोक ख्रिस्तानुयायीही झालेले आहेत. पण मुताखेताची पूजा करणारेच जास्त.

अर्शाटी येथील लोक उत्तम बारागीर आहेत. विशेषतः कापड विषयात ते फार कुशल आहेत हे विनी माहाच्या भाव्याची कामे व सोन्याची कामेहि करतात. उत्तर मार्गात तेबाबु बरीच होत असून पश्चिम मार्गात पुष्कळ सोने सांपडते.

कुमाठी आणि सुन्यानी येथे सरकारी व मिशनरी शाळा आहेत पोष्ट व लष्करी खाते, वर, नौरे उपशाखा यांची

असून १९१७ मध्ये एकंदर उत्पन्न ५२६४४ पींड होते. कोकी आणि रबराची लागवड या मुख्य शेतीतलात बाकी आहेत. मंगलखातें हे मोठे किराफतशीर आहे. लागवड व तेलाची भाडे ही फार होतात. १९१९ मध्ये सोने किंमत पींड ४२१९९६, कोकी पींड १४,२५,१८५, रबर पी. ६३२, मुंबे व बकरी पी. ५०,०००, कातडी पी. ७-१२ वगैरे मिळून एकंदर ४४,३३,३०५ पींड किंमतीचा माल निर्यात झाला, आणि युरोपातील मुमारे १७,७३,२५७ पींड किंमतीच्या भिजसांची आयात झाली. त्यांत रबराची आयात बरीच वाढली आहे. कारण अशांटी लोकान्या आहारांत मांसवर्षे प्रमाण बरेच वाढले आहे. १९१८ मध्ये ३८० मेल मोटार बटक तयार होती.

युरोपियनांची हजे अठराव्या शतकात प्रथम अशांटीवर बळती अशांटी राज्याचा सारा संस्थापक आसाई दुद्रु होय. याने कुमावा शहर बांधून व शेजारचे देनकेराचे राज्य मिळून राज्यघरांदा बरीच वाढविला. १८०० मध्ये ओसाई दुद्रु कामिना हा राजा होता. मिटिशांचा व अशांतीचा संबंध प्रथम वाघपाव अमदावर्तत आला. १८०७ मध्ये याने आनामायो नम्राकच्या किनाऱ्यावरील मिटिशांच्या किल्ल्याला वेढा दिला. तेव्हा इतिहासांनी त्यांना त्या किल्ल्याबद्दल व केप कोस्ट येथील किल्ल्याबद्दल काही भाडे देण्याचे कळूक केले. १८१७ च्या तहाने हीच गोष्ट कायम करण्यांत येऊन किनाऱ्यावरील शहरांतील देश लोकांचे सरक्षण मिटिशांनी करावे असे ठरले. याच संभवात १८१९ त मानमड उपाधित होऊन अशांटीचा राजा देश प्रवेश मिटिशांच्या ताब्यांत देण्यास कळूक होईना. तेव्हा १८२० त किडन तह होऊन देश प्रवेश अशांतीच्या ताब्यांत देण्यांत आले. पण केप कोस्टचा मुमेश्वर जे होय हिमय हा तह मान्य करीना, व त्याला लडून येथील सरकारचेहि पाठबळ मिळाले. १८२१ त लडून येथील सरकारने मिटिशांच्या ताब्याचा प्रत्यक्षपणे आपल्याकडे घेतला. त्यामुळे ओसाई दुद्रु कामिना याचा क्रोधानल भडकून त्याने मिटिशांविरुद्ध रण दिग पुढेले. १८२४त पहिलाच मिटिशा गव्हर्नर सर चार्लस मेकार्थी याचा पराभव होऊन तो मारला गेला. याच दिवशी ओसाई दुद्रु कामिनाहि मरण पावला. ओसाई ओकोटी या नव्या राजाचा डोडोवा येथे १८२६ त पराम्य होऊन अशांटीची किनाऱ्याजवळील आतावरची सत्ता बळमळीत झाली व प्रा नदीचे दक्षिणेकडील सर्व जाती मिटिशा संरक्षणाखाली येण्यांत आल्या. पहिल्या काळा रघुभाज अमदावर्तत (इ. स. १८६३) पुन्हा मिटिशा व अशांटी यांमध्ये लढाई उपस्थित झाली. त्यांत अशांटीला दोन महत्वाचे विषय मिळवण्यामुळे त्यांची मान्यता कारच वाढली. नवीन राजा कोकी कारीकारी याने तर राज्यावर शेतांचा आपले लढाईचे घोरण माहूर केले. १८७३-७४ च्या युद्धाचे कारण मिटिशांनी एलमिनाचा किल्ला घर्जापासून आपल्या कबज्यांत घेतला व अशांतीने व

युरोपियन लुण्ठांत टाकले. हे होय एलमिना येथील कोकींनी अशांटीचा राजा आपल्या प्रजेप्रमाणे मानी अशांतच हे कृत्य त्याला आवडले नाही. अशांटी सैन्याने प्रा नदी ओलांडून मिटिशा मुलुखावर हल्ला केला. परंतु सर गारनट वुडसल यांनी कुमासीवर चाल करून जाण्याची तयारी दिव तांचे ते मागे पाय घेऊ लागले व व्यवस्थितपणे कुमासी येथे येऊन बाँबले सर गारनट याच्या सैन्यानेहि दरकूष दरमळ करीत कुमासीत प्रवेश केला. गारनेटेचे मागून कशाष्टन गलाहूर हाहि यऊन पांचला तेव्हा कोकी कारीकारी याला तहाचे निगण उभारून अशमानास्पद तह करणे भाग पडले.

लढाईनंतर लवकरच काकी कारीकारी याला लुकानी पदच्युत करून त्याचा भाऊ सन्ता याला गादीवर बसविले. हा राजा आतंशय जुलमी निपाळामुळे राज्यक्रांति होऊन दुसरा काळा रघुभा हा राज्यावर आला. पण तो लगेच मरण पावल्यामुळे प्रजे याला गादीवर बसविण्यांत आले. कुमासीला मिटिशा रेसिडेन्ट ठेवण्याचे याने नापारल्यामुळे मिटिशांनी कुमासीवर शस्त्रे करण्याचे ठरविले. १८९६ च्या जानेवारीच्या सतराव्या तारखेस मिटिशांनी कुमासी काबीज केले व प्रजेला हद्दवार करण्यांत आले. अशांटी यथे मिटिशा रेसिडेन्ट ठेवण्यांत आला. इ. स. १९०० मध्ये कुमासीच्या सर दारानी यदाचे निशाण उभारले. कुमासी येथील रेसिडेन्टला पाळ काढावा लागला. परंतु कर्मल विलायत हा वेळेवर कुमक घेऊन आल्यामुळे कुमासीचा बचाव झाला व बहवाल्कीचा मोह करण्यांत आला.

१९०१ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या २६ तारखेस अशांटी मिटिशा राज्यास जोडण्यांत आला. सोहळ कोस्टचा गव्हर्नर येथील राज्यकारभार पदात असून त्याला चार कमिशनर व तितकेच असिस्टेड कमिशनर मी. मदत भवते. प्रथम इनसाफी येथील देश कायदे पाळण्याबद्दल हुकूम आहेत.

१९०६ मध्ये अशांटी प्रोटेक्टोरीट व मोल्डकोस्ट ही जाऊन कॉन्सी याच्यामधील सरहद्दी, भौगोलिक परिस्थिति व लोकशांती या गोष्टी लक्षांत घेऊन ८२ विषयांत आहवा राज्यकारभार व्यवस्थेकरिता अशांटीचे मध्य, दक्षिण पश्चिम, व उत्तर असे चार प्रांत पाहून प्रत्येकावर कमिशनर हा मुद्र अधिकारी नेमला. सशोवर चीफ कमिशनर हा अधिकारी असून तो अशांटीची राजधानी कुमासी येथे राहतो व तो मोल्डकोस्टच्या गव्हर्नरच्या नियंत्रणाखाली असतो. चीफ कमिशनरच्या मदतीला कुमासी येथील पॅपिअल अर्पले कुमासी सेकोडी ही रेवेन्डे झाली आहे. या देशातील मातीवर त्या त्या जातीतील चीकांनी सत्ता चालत हे चीफ त्या त्या जातीतील लोकांनीच निवडलेले असतात. पण ही निषेध क्षेत्रपरागत राज्यकारभाराचा हजे अत लेल्या सरदारी घालण्यांतूनच करतात. वारमा हद्द लोकांना मिळण्याची घाल अद्यवामुळे अ.

मयत झाल्यावर त्याच्यामागून त्याच्या भावाला किंवा माव. शान्या मुलाला किंवा बहिणीच्या मुलाला अधिकार मिळतो, खुद्द मयत चीफच्या मुलाला कधीच मिळत नाही. मृत्यु दिवाणी व कौमवारी दावे चांगविण्याकरिता ज्युडिशियल कमिशनर हा ज्याच्याशीस १९२१ पासून नेमल्यात आला आहे. पण कोर्टांत बकील वगैरे सुट्टीच नाही त्यामुळे ज्याय मिळण्याचे काम फार खर्चाचे होते, पण कच्चेदाली फार वाढते, या कारणास्तव चीफांचा वकिलांच्या धंद्याला जोराचा विरोध आहे.

सन १९०० पासून १९१४ चे महायुद्ध सुरू होईपर्यंत अशाटीमध्ये अतर्गत शासता नादन देशाची बरीच सुधारणा झाली बाहेल मिशनने चालविलेल्या शाळाच्या सल्लेखित सरकारी शाळांनी भर पडून शिक्षणप्रसार होऊन लागला व फौजोची लागवड बरीच वाढली १९१४ च्या रिपोर्टांत अशाटीचे लोक पूर्ण राजनिष्ठ असल्याचे चीफमिशनर फुझर यानी म्हटले आहे, व महायुद्धकाळात ती राजनिष्ठा कायम राहिली पण नवीन लष्करी शिक्षणरुद्धित न दृष्ट्यामुळे सैन्यात मात्र अशाटी लोक फारसे फिरले नाहीत. [संदर्भ ग्रंथ—ए. प्रि. लंडन येथून कलोनियल ऑफिस प्रसिद्ध करीत असलेले अशाटीसंबंधी रिपोर्टे एलिस—ए हिस्टरी ऑफ दि गोल्ड कोस्ट ऑफ वेस्ट आफ्रिका ग्रॅकमबरी—नॅरेटिव्ह ऑफ दि अशाटी वार स्टॅन्ले—क्रमांसी. मीमन—ट्रॅव्हल्स इन अशाटी अँड जमन. स्टेट्समन ईयर बुक इ.]

अश्वीरगड—(मध्यप्रगत,) नेमाड, मिल्हा. जी. आय. पी. रेलवेवरील चांदणी स्टेशनच्या पश्चिमेस सात मैलावर, व बन्हाणपूरच्या ईशान्येस १२ मैलावर, आणि खांदग्याच्या नैऋत्येस २९ मैलावर, व अक्षांश २१° २६' व पू. रेखांश ७६° २०' यावर सातपुडा डोंगरातील एका अलग टेकडीवर हा किल्ला आहे. चांदणी पासूनचा रस्ता सर्व ऋंगलातून असून टेकडीच्या पायथ्याशी काही शिष्टाचे मळे आहेत येथील हवा आरोग्यकारक व सुखकर अशी आहे. अश्वीरगड हे (१८२२) २००० लोकवस्तीचे गांव टेकडीच्या पाथिमेस आहे. हा किल्ला सर्व बाजूंनी ८० ते १२० फूट उंचीच्या एका कड्यावर असून त्यास फक्त दोन वाटा आहेत. किल्लावर सुमारे ६० एकर क्षेत्रफळाची जमीन आहे. याला एकतएक असं तीन तट आहेत. प्रत्येक कोपऱ्यावर घुसून असून त्यावर लोका असत सर्व बाजूंनी कडा एकरासराता उंच असून फक्त दोन ठिकाणी तुटलेला आहे मुख्य प्रवेशद्वारासकळ बाजवाम वग्याच दरवाजातून बाहेर निघणे जावे लागते हे सर्व दरवाजे एकमेकांच्या बाजून असून खालगत उचा कडे आहेत. हा किल्ला १८९९ मध्ये ब्रिटिशांनी जिंकला त्या वेळेस कांही ठिकाणच्या भिंती पडल्या होत्या दुसऱ्या तटाचा कांही भाग मुख्य दरवाजासमोर असून दक्षिणेच्या

बाजूकडून अर्ध्या तटापर्यंत उत्तरेच्या बाजूकडे पसरला आहे आणि कांही भाग पूर्वेच्या बाजूचे आतदरवाजा द्वारे राखीण्याकरिता आहे तिसरा तट मुख्य दरवाजाच्या बाजून असून त्यामुळे पश्चिमेच्या बाजूस अधिक बळकटी आलेली आहे. यात पश्चिमेच्या बाजूस मुख्य दरवाजातून व पूर्वेच्या बाजूस सात दरवाजातून प्रवेश होतो यावर नाण्यास अशीर गावा-हून एक रस्ता जातो व मुख्य बन्हाणपूर रस्ता हा उत्तरेच्या बाजूने वळणवळणानी मुख्य दरवाजाशीच येतो. किल्लात सहा टाक्यो आहेत

याचा प्रथम उल्लेख महाभारतात अश्वरथाम्यासबधाने येतो अशी टोंडची समजूत होती दंतकथावरून हि पू १९०० वर्षांपासून येथे क्षत्रिय राजे होते यानंतर तुतुरपाल या चौहान राजाने अश्वीरगड व गोवळकोंडे येतल्याचा भाटाच्या गांतात उल्लेख आहे (टोंडचे राजस्थान) ' यानंतरचे अश्वीरगडचे टाक' (रंगपूत यात, असा चांदभाटाच्या गांतात उल्लेख आढळतो. यानंतर हाडा घराण्याचा संस्थापक इष्टपाल यावेकडे हा किल्ला गेला (टोंडचे राजस्थान) याच पणतु हमीर आणि बभीर हे पृथ्वीराजाचे माहालिक होते हा किल्ला आसा अहिर याने वापला व इ. ग. १२५० पर्यंत तो त्याच्या ताब्यात होता थसं फेरिस्ताने म्हटले आहे पण ते सभवनार्थ दिसत नाही. तेराव्या शतकाच्या अखेरीस अल्लाउद्दीन खिलजी याने हा घेऊन एकाक्षिणय मर्व हाडा घराण्याची कत्तल केली. नंतर तो पुन्हा हिंदीच्या हातात गेला होता तो बवेदाव्या शतकाच्या अखेरीस नासिरखान करकि याने कपडोने घेतला. याच घराण्यातील पाचवा राजा आदिलखान (पहिला—१४५५—१५०३) याने तिसरा तट मालगुड बांधला. अकराव्या अकरा महिने येडा देऊन हा भोव्या मुघलांनी घेतला (१६००) असें हलियट म्हणवो. या वेळारवळ मुख्य दरवाजामकळ शिलालेख आहे (१००९ हि १६०० इसवी) अवरेगेशाचे वेळची एक तोफ व एक शिलालेख आहे निजाम उलमुल्क याने हा १७२२ मध्ये लास देऊन घेतला (हलियट) मराठ्यांच्या इतिहासातहि अश्वीरगड हा उत्तरेच्या मार्गातील नाण्यावर असल्यामुळे फार महत्त्वाचा होता. हा घेतल्या म्हत्वाचा प्रथम उल्लेख बाळाभा भागोराव याने गोविंद बल्लाळस ता. १४ फेब्रुवारी १७६० रोजी पाठविलेल्या पत्रात ' इच्छील मोगल मारल्या दाखल वरून पंचे-चाळिशांनी आगीर, बराणपूर, 'अथोर' दील्लाबाद घेतली' असा आढळतो (रा. सं. १. १६४. २५४). त्याच सुमारास यावृत्त बुंदेल गोविंदपंथात निजामाने लासरी व दक्षता-चा हे रोज किंसे दिल्याचे लिहिले (१५ फेब्रु १७६०) रा. सं. १. १६५. २५७) व महाशिवरायासमोर शाच पाठयाचे पत्र गोविंदपंथास लिहिले (१९। २। १७६०. पत्र १६६). तसेच दिक्षीचा बादशाह शाहूराजस चौथ्या घेऊन

भाकी ऐवम किस्तीप्रमाणें दावा अर्गे लिहून महालाची वादी देता, ह्यान प्रा जुन्नर तर्फा १३ तालुके दिले आहेत त्या मध्ये अशोरी, अशोरगड एक आहे (रा. ख. ८. ७८ १०५.) यानंतर १६९७ फाल्गुन शुभा ८ च्या पत्रांत "भाषीन भग हरि बळाव्यास सामील झाले असून नगर व अशोरी दोन किल्ले मागतात," हरि बळाव लडाई मारल्याखेरीज देण्याचे कबूल करीत नाहीत इत्यादि बारमाईकरील बर्तमान रापोबाकडून लक्ष्मण अप्पाजी गोसावी यास लिहिले आहे (रा. ख. १२१३३ ८४.) एवंच इ. स. १७६० मध्ये हा पेशव्याच्या ताब्यांत आला व नंतर शठरा वर्षांनी तो महादमा शिवाय मिळाला (ग्रॅंडफ) इ. स. १८०३ मध्ये असईच्या लढाईनंतर हा ग्रॅंडेशानी घेतला परंतु तद्नंतर व तो पुन्हा शिवाय मिळाला. नंतर १८१९ मध्ये हा ग्रॅंडेशानी पुन्हा घेतला

ह्यान राहणहानच्या वेळची एक मशीद, एक मोठी तोफ व काही शिलालेख आहेत. एक शिलालेख मशीद बांधल्याच्या वेळचा, मोठ्या डाक्यामबळ आहे अवर्गभेदास हा शिल्ला मिळाल्याचा एक (१६६०) व दुसरा जैश्र्वे-फडाई धुसगावरील मोठ्या तोफवर आहे. (१६६३) एक लेख आलिशाह फरुकी (१५८९) याचा आहे. बन्हाजी पुरात श्रौतलेली पैकरा भातुची देयें एक मोठी तोफ होत-ती नागपुरात सरकारपुढात टावली आहे

अशोक—(ख्रि. पू. ३०३-२३२) मौर्य वंशातील तिसरा राजा; चंद्रगुप्त मौर्याचा नातू ज्याच्यासंबंधी आपणांस आज समकालीन अस्तित्व लेखावरून माहिती मिळू शकते असा हा हिंदुस्थानच्या इतिहासातील पहिलाच राजा होय. हे अस्तित्व लेख म्हणजे अशोकाचे शिलालेख होत. त्या-शिवाय बौद्ध काव्य व सीलोन येथील बघरी यासमर्थ याच्याविषयी बरीच हकीमत मावडते परंतु ग्रीक लोकांनी याचें नाव सुद्धा उच्चारलेले दिसत नाही किंवा प्राचान ब्राह्मणवाच्यात याचा कोठें उल्लेखहि आढळत नाही युरो-पीय विद्वानांनी अशोकासंबंधी शोध ज्या वेळी चालू केले होते त्यावेळी सीलोन बघरीच त्यांनी आपणाला बघल्या सीलोन येथील पुस्तकाच्या महाप्याशिवाय शिलालेखातील पियदस्सी राजा व इतिहासातला अशोक या दोनहि एकच व्यक्ती होत्या हा शोध कधीहि लागला नसता, असे व्होस डेव्हिडमला वाटत होते परंतु १९१५ साली रायचूरमबळ निजामाच्या राज्यात मरफी गावां हुद्दी येथील पुरातन सोन्याच्या खाणीच्या आसमंतातील प्रदेशात सापडलेल्या शिलाशासनलेखात इतरत्र कोठेहि नमलेले अशोकाचे नाव आढळून येऊन त्याने मागील शोधस अगदी आकारिमक रीतीने पुष्टि मिळली आहे जेम्स प्रिन्सेप या विद्वानांनी हे शिला-लेख वाचून त्यावरून त्याने ह शोध लाविला, व त्याच्या महाप्यानने आतां शिलालेखाचा अर्थ आपणाला चांगला लाविता येतो. सीलोन येथील बघरी ऐतिहासिक दृष्ट्या

वित्तक्या निर्दोष नाहीत ही गोष्ट जरी खरी आहे, तथापि त्या ठाकून केवळ शिलालेखावर अवलंबून राहून याबद्दल माहिती मिळनाची असे म्हणणेहि वाजवी नाही. कारण शिलालेखात सुद्धा त्याच्या परीने दोष आहेतच. तेव्हा उत्तरकाळी लिहिलेल्या हकीकती वाचल्याशिवाय शिलालेखा-वर योग्य तो प्रकाश पडणें अशक्य आहे असे व्होस डेव्हिड्स म्हणतो

अशोकाची माहिती सुमंगत तऱ्हेने दिलेली अशी चार ठिकाणी सापडते (१) नेपाळ मथला बौद्ध संस्कृत भाषेत लिहिलेला, "अशोक अवदान" नावाचा ग्रंथ (२) मगधदेशात असलेले पाली भाषेतील दीपवश नावाचे पुस्तक, (३) चिनयावरील ग्रीक बुद्धोपासने दिलेली हकीकत व (४) सीलोनमधील पालीत असलेले महावंशाचे पुस्तक.

या हकीकतींची ऐतिहासिक रीतीची तुलना व्होस डेव्हिड्स या पंडिताने रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकांत एका ठिकाणी (१९०१ सालचा अंक पू. ३९७-४१०) दिली आहे ऐतिहासिक दृष्टीने तुलना करायला या लेखकाच्या काव्यमय प्रयत्नांहि बऱ्याच मोठी गोळा करता येतात

अशोकाचे शिलालेख—तथापि त्याच्या प्राचीन-तमतेमुळे अशोकाचे शिलालेख हेच हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या अभ्यासकास अत्यंत महत्त्वाचे आहेत व्हिन्सेंट ए रिभयने या लेखाने सेनाट व एक इन्स्यू थोमस यांच्या मतांशी शक्य तोपर्यंत विरोध न झाले देता पुढे दिल्याप्रमाणे कालानुसार वर्गीकरण केले आहे :—

शासनलेख

दोन (किंवा तीन) दुप्यम !

शिलाशासनलेख { ... ख्रि. पू. २५७

भाबू शासनलेख .. .. . अजमासे याच काळातील

चौदा शिलाशासनलेख ... ख्रि. पू. २५७—२५६

कलिंग शासनलेख . ... .. २५६/किंवा २५५

सात स्तंभलेख ... .. २४३ व २४२

चार दुप्यम स्तंभलेख ... .. २४१ व २३२

२ किंवा ३ अंकितलेख.

अशोकाची लेण्याची दाने ... ख्रि. पू. २५७ व २५०

तराईचे स्मरणतिथिविषयक

अंकितलेख { २४९

दशरथाची लेण्याची दाने ... .. २३२ ?

दुप्यम शिलाशासनलेख—पहिल्या व महत्त्वाच्या वर्गात पहिल्या दुप्यम शिलाशासनलेखाचे दोन पाठ वेगवेगळे धरल्यास एरून ३१ दस्तऐवज आहेत, व दुसऱ्या वर्गात दशरथाच्या अंकित लेखाचा त्यांचे मजकुराच्या व परिस्थितीच्या बाबतीत अशोकाच्या लेखाशी साम्य असल्यामुळे अंतर्भाव करायला एकूण ३५ दस्तऐवज होताना

पहिल्या दुष्टम शिलाशासनलेखांत अशोकाची मतांतरा-
संबंधी वधुली आहे. याच्या उत्तर हिंदुस्थानांत तीन प्रती सांप-
डल्या असून, त्यांपैकी एक जयलपूर जिल्ह्यात रुपनाथ येथे
(इ. आ. ५. आर वरील स्लीमनाबाद रोड स्टेशनच्या १४ मैल
पाथिमेस), दुसरी गदावाद (दक्षिण बहार) जिल्ह्यात गड-
घाम येथे, व तिसरी राजपुतान्यातील जयपूर संस्थानात
बैराट येथे कोरविलेली आहे. या प्रतीपेक्षा किंचित निराळ्या
अशा तीन प्रती दक्षिण हिंदुस्थानात म्हैसूर संस्थानाच्या
उत्तर भागातील चित्रदुर्ग जिल्ह्यांत एकमेकांच्या जवळजवळच
मन्नगिरि, सिद्धपूर व जतिंग रामेश्वर येथे सापडल्या आहेत.
दुसरा दुष्टम शिलाशासनलेख लहान व पहिल्यास पुरवणी-
दाखल असून त्याची भाषाशैली इतरांहून निराळी आहे. हा
लेख दक्षिणच्या घुमेदारीवर असलेल्या राजपुत्रांनी सुवर्णगिरि
येथे रचून प्रसिद्ध केला असावा, असा अंदाज करण्यात आला
आहे.

माझ्या शासनलेख.—हा पूर्वी राजपुतान्यातील उपर्युक्त
बैराट गांवाजवळ एका बौद्ध मठाच्या आवारात शिलेवर
होता; परंतु सुरक्षित रहावा म्हणून हल्ली तो कलकत्त्यास
नेऊन ठेविलेला आहे. याच विशेष म्हटला म्हणजे यात
यामगवराजाने बुद्धाचा धर्मप्रवृत्त व संप्रदायाबद्दल
आपला आदर व्यक्त केला असून त्यांचे धर्मप्रेयातील जी
वचने उद्धृत केली आहेत त्यांपैकी पांच उपलब्ध होई सात
वाक्यांत असल्याचे दाखवून देण्यात आले आहे.

चौदा शिलाशासनलेखः—हा अशोकाच्या अंकित लेखा-
पैकी अतिशय महत्त्वाचा वगैरे असून त्यात अशोकाने आपल्या
तत्त्वांची व वास्तविक आचारांची सविस्तर हकीकत दिली
आहे.

या चौदा शासनलेखांपैकी पहिला अहिंसेवर, दुसरा
अशोकाच्या धार्मिक कृत्यावर, तिसरा अधिकाऱ्यांच्या धर्म-
वार्तिक फिर्तीवर, चौथा धर्मावरणावर, पाचवा धर्ममहासा
त्यावर, सहावा कामाच्या उरकेवर, सातवा धार्मिक गुणावर
आठवा धर्मयात्रावर, नववा मंगल समारंभावर, दहावा यज्ञ
व कर्तव्य यावर, अकरावा धर्मदानावर, बारावा परमतसहि-
ष्णुतेवर व तेरावा धर्मविजयावर असून चौदावा उपसंहार-
त्मक आहे.

या लेखाच्या प्रती उत्तरेस पेशावरामासून दक्षिणेस म्हैसूर
पर्यंत व पश्चिमेस काठेवाडपासून पूर्वेस ओरिसापर्यंत व
हिंदुस्थानच्या सर्व भागात सापडल्या आहेत, व आणखीहि
सापडण्याचा संभव आहे पाटलीपुत्रापासून हजार मैल-
हूनहि अधिक अंतरावर देखील बारावा खेरीज करून हे
मग्य शासनलेख एका टेकडीवरील प्रवेष्ट काळजयरी (ट्रॅप)
शिलेच्या पूर्वपश्चिम भागावर २४ फूट लांब व १० फूट रुंद
एवढ्या रेषेस जगित कोरविलेले आढळतात, परमतसहि-
ष्णुतेवरील बारावा शासनलेखाहोय धोडक्याच वर्षांपूर्वी मुख्य
शिलालेखापासून ५० यार्ड अंतरावर एका स्वतंत्र शिलेवर

कोरलेला आढळून आला. हजारा जिल्ह्यात मानसेरा (अंश-
ठासादच्या उत्तरेस सुमारे १५ मैल) येथे जी प्रत आहे
तीतिहि बाराव्या शासनलेखास स्वतंत्र स्थान दिले आहे या
शासनलेखाचा सर्वोत्तम पाठ बेराहून जिल्ह्यात खालसी
(सद्दाराणपूरहून चकतला गाणाऱ्या सकवेवर, मसूरीच्या
१५ मैल पश्चिमेस) येथे १८६० साली सापडला तो आहे. या
व अगदी वायव्य भागातल्या खेरीज सर्वच शिलालेखांत
भिच्यापासून देवनागरी वगैरे हिंदुस्थानातील लिपी निघाल्या
ती दाखवून उजवीकडे लिहिली जाणारी प्राचीन लिपी वापर-
लेली आहे दहावाजगडीच्या लेखाची लिपी मात्र वाच्याहून
भिन्न, इराणात जन्म पावलेली, उजवीकडून डावीकडे लिहिली
जाणारी अशी आहे ठाणे जिल्ह्यातील सोपारा (सुबईच्या
उत्तरेस) येथील व काठेवाडतील गिरनार येथील शिलालेख
हे या शासनलेखाचे पश्चिमेकडील पाठ दर्शवितात सोपारा
येथे आठव्या शासनलेखाचे थोडे शब्द असलेला तुकडाच
फक्त हाती लागला आहे गिरनारच्या लेखाचा विशेष
म्हणजे अवघाचिण पंडितांचे लक्ष वेधून घेणारा तोच पहिला
असून त्याचे वर्णन कर्नेल टॉड याने १८९२ मध्ये प्रथम
केले आहे. तो गिरनार व इतर टेकड्यांच्या दरम्यान एक
प्रबंद वज्रतुंड (मॅनाइट) मातीच्या शिलेवर कोरलेला असून
ही शिला प्राचीन काळी मुद्रांन नामक एका मानवनिर्मित
तळ्याच्या काठी होती. हे तळे अशोकाचा आज्ञा वेदगुप्त
वाच्याच हुकुमावरून बांधले गेले असून अशोकाच्या काळी
त्यात सुधारणा करण्यात आली होती. याच शिलेच्या दुसऱ्या
भागावर एक उत्तरकालीन (इ. स. ४५५) लेख असून
त्यात या तळ्याचे धरण फुटल्याचे नमूद केले आहे. ओरि-
सात घोली येथे व गैजीम जिल्ह्यात जोगड येथे असलेले
शिल्पलेख या शासनलेखाचे पूर्वेकडील पाठ होत.

कल्पि शासन लेखः—हे दोन असून ते ओरिसातील
घोली (पुरी जिल्ह्यातील भुवनेश्वरच्या दक्षिणेस ७ मैल)
येथील व गंगधर्म जिल्ह्यातील जोगड येथील शिलालेखातील
पाठांत ११ व्या, १२ व्या व १३ व्या शासनलेखाच्या
जागी आले आहेत, त्यात अशोकाने आपल्या अधि-
काऱ्यास या नवीन शिकलेल्या प्रदेशातील रानटी लोकांचा
स्वतः वर विश्वास बसवून चेष्टाविषयी व राजा आपले
लेकराप्रमाणे पालन करील अशी त्याची खात्री पटवून
देण्याविषयी आज्ञा केली आहे. यापैकी एक वर्षानून
तोनदा, व दुसरा दर महिन्यास ठराविक दिवशी, लोकांना
वाचून दाखवावयाचा होता.

मात स्तंभलेखः—यात अशोकाने आपल्या मांगोल
कृत्यांचे समालोचन केले आहे. पहिल्यात व दुसऱ्यात
त्याने आपली घम्माच्या ठायी आसक्ति व्यक्त केली आहे.
आत्मपरीक्षण हा तिसऱ्याचा विषय आहे. चौथ्यात त्याने
आपल्या अधिकाऱ्यांच्याची (राजुकाची) कर्तव्ये व अधिकार

नमूद केले आहेत. पाचव्यांत प्राण्यांच्या हिंसेला मर्यादा घातण्याविषयी नियम आहेत. साह्याच्यात ज्याने त्याने आपल्या धर्माप्रमाणे वागावे, माझी स्वतःची ह्छा जेणेकरून मनुष्यमात्राच्या दुखाची अभिवृद्ध होईल ते करावे अशी आज्ञा आहे, असे सांगितले आहे. सातवा स्तंभ-लेख सधोत मोठा व महात्वाचा असून त्यात अशोकाने धम्मपद्या प्रथारसाठो वाय काय उपाय यांनेल त्याने वरीक्षण केले आहे. पण यात अशोकाने परदेशी प्रांती-रेष्या उपदेशकमंडळाचा उल्लेख कोठे आलेला नाही. अशोकाचे एकंदर दृष्टी कोरावलेले स्तंभ उदलस्थ भाले आहेत; पण तातवे सातही स्तंभलेख, जो सोपल्याहून दिव्दिष्ट आणल्या त्या दिशि-तोपरा स्तंभावरच पूर्ण झालून सापडले आहेत. दिशेभोरत स्तंभावर १-६ लेख छिन्नादिच्छिन्न स्थित आहेत. असाहाबाद स्तंभावर लेख असून जिवाय राणोचा व नीवा-नीचा लेख आहे, पण ते सर्व अपूर्ण स्थितांत आहेत. चंपार-रायातील भौरिया-अराराज व लेरिया-नेदगढ स्तंभावर पहिले सहा लेख बहुतेक झाले सापडले आहेत. चंपार-ण्यातील रामपूर्णाच्या वकलेल्या स्तंभावरही हेच लेख उत्तम स्थितांत आहेत. सांचीच्या स्तंभावर दुय्यम स्तंभलेखाचे नाही काही भाग आहेत. सारनाथच्या लेखात सच लेख पण अधिक पूर्णावस्थेत आहेत. याशिवाय रुमिनदेवी व निगलव येथे दोन स्मरणातिथिविषयक स्तंभ आहेत. अशोकाचे स्तंभ याहूनही अधिक सापडण्याचा संभव आहे. सुपुनर्ताग याने १६ स्तंभाचा उल्लेख केला असून आपणस ठोकक अस. लेखा स्तंभापैकी फक्त दोघाचाच त्याच्या स्तंभाशी खात्रीपु-र्वक मेल घालता येतो.

दुय्यम स्तंभलेखः—हे चार आहेत. सारनाथच्या शासन लेखात बौद्धसंप्रदायातील वादत्या पंथभेदाचा विचार केलेला आहे. क्षीराधी व चाची येथील शासनलेखाबाहेर विषय तोव आहे. बौद्ध संप्रदाय चिरकाल टिकावा अशी आपली स्वतःची दृष्टी त्यात अशोकाने व्यक्त केली आहे. चौथा लेख दार्णोईबंधी असून त्यात दुसऱ्या राणोची दाने तिच्याच नाकावर चाळीवर्त अशी आज्ञा आहे.

स्मरणातिथिलेखः—तत्कालीन या लेखापैकी रुमिनदेवी स्तंभावरील लेखात अशोक मुदकम्भरुमध्या दशनास आला त्यावरून माहिती असून निगलव स्तंभावरील लेखात म्हळले आहे की अशोकाने आपल्या राज्याभितेका नंतर १४ वर्षांनी कोनकमान (शुद्धाचा एक पूर्वाचा अवतार) शुद्धाच्या दृष्ट्याचा दुसऱ्यादा जीर्णोदार केला, व त्यानंतर सहा वर्षांनी त्याने स्वतः दर्शनल येऊन तेथें स्तंभ उगारला हा दृष्ट केंजला याचा अर्थाय परा लामलेला नाही.

अशोकाची व दशरथाची लेख्यांनी दाने.—अशोकाच्या लेख्यांच्या दानार्थवर्षा लेख तीन असून त्यांत बराबर कोणतीही तीन लेख्यांचे अर्धजिंकल वाचकचंद्रदिवाकरी दान केले असल्याचे नमूद केले आहे. नागार्जुनाचा संत अशो-

काचा नमून त्यात अशोकामागून राज्याकड झालेल्या दश-रथाने आपल्या राज्यभितेकानंतर दानलीच तीन लेखां आधीविकाना राहण्यासाठी दान केल्याचा उल्लेख आहे.

अशोकाचे चरित्र.—वरील शिलालेखातील माहि-तीस बौद्ध ग्रंथांतल्या माहितीची जोड देऊन अशोकाचे चरित्र लिहता येते. अशोकाचे आपल्या शिलालेखात स्वतःची खात्री माहिती जवळ जवळ मुळाव दिलेली नस-ल्यामुळे तिच्यासाठी आपणस बौद्धग्रंथातील दंतकथात्मक माहितीवरच विभंभून रद्दवे लागते. या कागजवकून अशो-काच्या कारकीर्दीतील ज्या प्रसंगावर प्रकाश पडतो ते थोड-क्यात पुढे विरयाप्रमाणे आहेत त्याच्या बापाचे नाव बिंदुसार असून त्याची आई चंपा येथील बौद्धा प्राजाची बन्मा होती असे म्हणतात बापाच्या हयातीत प्रथम तो तक्षशिलेचा व नंतर उज्जनीचा सुभेदार होता. उज्जनीला असताना त्याने बेदिस (विदेशी !) येथील एका वैद्य क्षौशास बंध लाविले असून तिच्यापासून त्यास (ज्यांना दुसरे त्याचा बंधु व भगिनी म्हणतात ती) महिंद्र व क्षेपमित्रा ही दोन अपत्ये झाली असे सर्व शिलोनी ग्रंथ म्हणतात. अशो-काने या आपल्या वैद्य वर रीस उज्जनी सोडताना मागीं व ठेविले होते. बापाच्या मरणानंतर दि. पू. २७३ (काहींच्या मते २७२) मध्ये त्याने तक्षशिलेच्या सुभेदारीवर असलेल्या आपल्या वडील भावाशी युद्ध करून बापाची शस्त्री बळका-विली. दि. पू. २६१ साली त्याला राज्याभितेक झाला. दि. पू. २६१ मध्ये त्याने वलित देस वांकांन केला. या युद्धातील संहाराचा त्याचा मजबूर परिणाम होऊन त्याचा युद्धपम्माकडे कल झाला. इ. स. २५९ मध्ये त्याने मृगया करून सोडून दिले, व टिकटिकाची उपदेशक मंचले पाठविली. २५७ व २५६ साली त्याने चौदा शिलाशासन लेख व कलि-गाचा लेख प्रसिद केला, व धर्ममहाप्रज्ञ (त्य) केमिके. २५४ मध्ये त्याने कोनागमनचा दृष्ट दुस्तेकाचा वाढविला. २५१ किंवा २५० साली महेंद्राचे उपदेशकमंडळ सिलोनला गेले. २४९ साली त्याने मुदसंप्रदायाच्या पवित्र क्षेत्राची यात्रा केली. २४९ साली स्तंभलेख प्रसिद केले. २४० व २३२ यांच्या दरम्यान पाटलीपुत्राची धम्मसभा झाली व अशोकाचे दुय्यम स्तंभलेख प्रसिद केले आणि २३२साली तो मरण पावून त्याचा एक नातू दशरथ हा पूर्वेकडील प्रांताचा व बहुधा संप्रति हा पश्चिमेकडील प्रांताचा राजा झाला.

अशोकाला चार राण्या होत्या असे अनुमान करण्यांत आलेले आहे; पण त्याच्या शिलालेखावरून ते काही नवी समजते ते एवढेच की, बद्दक धराण्यातील त्याची दुसरी राणी ही त्याची आवकती असून 'तीवर' हा तिचा पुत्र होता. तीवर हा बापापूर्वीच मरण पावलेला दिसतो.

अशोकाच्या कारकीर्दीचे सविस्तर विवेचन इतर ठिकाणी (शुद्धोत्तर कथ, पू. २४४) आले असल्यामुळे ते येथे

देण्याची आवश्यकता नाही. अशोकाच्या इतिहासाची असलेल्या साधने जे त्याचे शिलालेख त्याच्या त्याच्या वारकी दौताली राजकीय गोष्टीपेक्षा त्याच्या धम्मविषयक कल्पनांचीच माहिती जास्त आली आहे तेव्हा या शिलालेखावरून त्याच्या धम्माची शक्य तितकी स्पष्ट कल्पना आपण करून घेता येईल.

अशोकाचा धम्म.—अशोकाच्या शिलालेखावरून जर कदाचित् सर्वांत सविस्तर माहिती मिळत असेल तर ती त्याच्या धम्मासंबंधी होय. धम्मशब्दाचा अर्थ, सद्गुरूनेच या मनुष्याला करण्यास योग्य अस आचरण; किंवा सामान्य बुद्धीच्या माणसाला जे स्वाभाविक वाटेल असलेले आचरण याचे प्रवर्तक मिथू लोक होत. त्यानाच लोकहि या नावात गुह्यस्थानी मानात, व धम्म हा शब्द ज्यांना आपण आज बौद्ध समजतो, त्यांच्या प्रातासाठी रुढ होता. आचारात्मक यज्ञयागादि कर्मे, किंवा, देवतायज्ञात्मक कर्मे या गोष्टींशी, अर्थात बुद्धमार्गानुयायाचा मुख्य संबंध नव्हता त्याच्या मते धम्माच्या पायऱ्या तीन—उपासक, परिव्रजक व अर्हत्पदाकडे जाऊ इच्छिणारे लोक या तीन तत्त्वांच्या लोकाकरिता तीन प्रकारचा धम्म. पैकी, उपासकाच्या कृतिता म्हणून असणारा—उपासकाच्या अधिकाराप्रमाणे त्यांना बरा वाटणारा—तो धम्म त्याचाच प्रसार अशोकाने सर्वत्र केला. अशोकाचा धम्म यांचे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्व फार आहे, तेव्हा तो येथे समज देतो.

शिलाशासनलेखः—(१) यज्ञाकरिता प्राणिहिंसा कोणीहि करू नये. (२) मोठमोठ्या विद्वानांनी होणारे जलसे व मेजवानी यात हत्या होत असल्याने ही करान्याची नाहीत. (३) आईबापाशी नम्रतेने असणे चांगले. (४) स्नेही मित्र नातलग, ब्राह्मण, व मिथु याजबद्दल कृपणबुद्धि नसणे, (५) प्राणिहिंसान करणे चांगले. (६) वादविवादामध्ये व खर्चामध्ये काटकसर होईल तेवढी करणे. (७) आत्मसंयम (८) वित्तशुद्धि. (९) कृतज्ञता. (१०) धृढता (११) या सर्व गोष्टी ज्याला काही देण्याचे सामर्थ्य नाही अशांना सुद्धा शक्य आहेत. व त्या त्याने आचरणात आणण्या (१२) घरात मनुष्य आजारी असता, लग्नाच्या वेळेस, अपत्य जन्माच्या वेळेस, प्रवास निषण्याच्या वेळेस, पुढील लोक मंगल गोष्टी म्हणून समारंभ करितात, हे राने समारंभ शुद्ध होत. खरा धर्म म्हणजे धम्म शब्दाने व्यक्त होणारा तो लोच होय. यामध्ये गुलाम नोकर इत्यादिकांशी योग्य वर्तन गुह्यत्वाचा मान ठेवणे, ब्राह्मण व मिथु यांशी कृपणता न घरणे, ही सर्व येतात. व हाच धम्म होय. सर्व प्रसंगी करण्याचा मंगल प्रसंग हाच होय. दास्यश्रुता हा गुण होय असे लोक म्हणतात परंतु दुसऱ्याला धम्म शिकविणे, व शिकव्यांत मदत करणे याद्वारेही दुसरी दानश्रुता नाही. (१२) तितिक्षा, सहिष्णुता. कोणत्याही पंथीतील मनुष्य

असो, तो सामान्य माणूस असो, मिथु असो, सर्वांना मारणा मान द्यावा, स्वसंप्रदाय यशाला चढावा म्हणून कोणत्याही संप्रदायाची निंदा करू नये. वाणीचा संयम करणे, ही गोष्ट अत्यंत इष्ट होय. (१३) धम्म चांगला, पण धम्म म्हणजे मनामध्ये मोह विलकुल न ठेवणे, दुसऱ्याच्या कल्याणाच्या गोष्टी होतील तेवढ्या करणे, दया, उदारता, सत्याचरण व पावित्र्य याचा समावेश धम्मात होतो मनुष्याला स्वतःची सत्कृत्ये तेवढी दिसतात, दुष्कृत्ये तेवढी दिसत नाहीत तो मो एक अभुक्त चांगली गोष्ट केली असा उच्चार करून दाखवितो, पण एखादी विशिष्ट वाईद गोष्ट माझ्या हातून झाली असा उद्गार त्याच्या तोंडातून निघत नाही. अशा तऱ्हेने आत्मपरीक्षण करिता येणे ही गोष्ट आर्यन कठिण आहे याच्या विशिष्ट गोष्टीमुळे आपले पावित्र्य प्रगट होते, पशुवृत्ति, निर्दयता, क्रोध व अहंकार या गोष्टी नोरावतात; तेव्हा सद्गुरू गोष्टी करू नयेत असे म्हणून प्रत्येकाने स्वतःचे संयमन केले पाहिजे.

हा धर्म जरी फारसा लोकांच्या आचरणात आलेला नव्हता, तरी धर्म या नात्याने सर्वमान्य झाला होता याबद्दल शंका नाही कारण सर्वमान्य गोष्टीबद्दल ज्या तऱ्हेची भाषा सामान्यतः वापरण्यात येते तसल्याच तऱ्हेची या धम्मासंबंधाने भाषा वापरलेली आहे. यात वादविवाद किंवा दुसऱ्याच्या शंका सोडून काढण्याचा प्रयत्न कोठेहि दिसत नाही. अशोकाने धम्माचा प्रसार आपल्या साम्राज्याच्या कसेतच केला असे नव्हे. तर पित. पू. २५५ च्या छुमारास कोरविलेल्या सैराच्या शिलालेखात सिरिया, इजिप्त, मॅसिडोनिया, एथारस आणि सायरीन (कायरीन) यांच्या राज्यात आपण धम्मप्रसार केला असे अशोकाने लिहिले आहे. या शिवाय दक्षिण हिंदुस्थानात चोल व पाण्ड्य यांच्यातहि धम्माचा प्रसार झाला. मोगाळीचा पुनर्तित्तन याने, काश्मीर, गन्धार, हिमालय, सिंधुनदीच्या तीरावरील प्रदेश, ब्रह्मदेशान्या किनाऱ्यावरचा प्रदेश, दक्षिणहिंदुस्थान व सीलोन येथे आपले धर्मप्रचारक पाठविले होते. त्याची नावे बखर कारांनी दिली आहेत बखरकारांच्या लेखात यासंबंधी सर्व नावे अशोकाच्या तशीच जेथल्या तेथे आलेली आढळतात. याचें एकच स्पष्टीकरण देता येणे शक्य आहे; व तें हेच की, बौद्ध धम्माचा प्रसार करणारे लोक खरोखर हिमालयापर्यंत गेले असले पाहिजेत, व त्यांच्या हकीकती शिलालेखांच्या बखरकारांपर्यंत आर्विच्छन्न परंपरेने तोडीं चालत आल्या असल्या पाहिजेत. या बखरीत अशोकाने संप्रदाय प्रसारार्थ मीसवर पाठविलेल्या मोहिमींचे वर्णन नाही.

अशोकाची शि रूप का मं.—ज्याबद्दल आपणास खानीलायक माहिती मिळते अशा अशोकविषयक दुसऱ्या गोष्टी म्हणजे अशोककालीन शिल्पकाम व नकसीकाम या होत. अशोकाने बांधलेल्या इमारतीपैकी कोणत्याही इमारत जमिनीवर शाबूत अशी सापडत नाही ही गोष्ट खरा; परंतु

साची येथे जो शिलालेख सांपडला आहे, त्यावरून इतर काही विद्वानाप्रमाणे म्हीस डेव्हिडसचेहि असे मत होते की, अशोकाने बोधगया येथे पाहिलेले देऊळ बांधिले. सांचीचे जुने नांव चेतियागिरि असे आहे. हे स्थळ अशोक उज्जनीला जाण्यापूर्वीच प्रसिद्धीस आलेले असावे. या पर्वताच्या माथ्यावर अकरा स्तूप आहेत त्यांपैकी काही इ. स. १८२२ व काही १८५१ त सापडले. खणतीच्या दुसऱ्या खेपेस काही लहान लहान स्तूपांत सारीपुत व मोगलान नावाचे अे सुद्धाचे प्रमुख शिल्प होते त्यांची रक्षा सांपडली.

यांतील सर्वांत मोठा स्तूप बोधगया जवळून बांधला गेला हे त्या स्तूपानील अवशेषांची पेट्टी न पापड्यामुळे कळत नाही. तरी पण, अशोकाच्या काळातील लिपीत लिहिलेले बरेच शिलालेख साबावर व कटव्यावर सापडतात. जनरल कनिंगह्यामच्या मते, या पठारावरील इतर स्तूपांप्रमाणे हा स्तूपहि अशोकाच्या पूर्वीचा, व दारवाजे बगैरे अशोकानंतरचे असे असले तरी यातले बौद्ध धर्तीवरचे कटबे बगैरे नरी अशोकाच्या वेळचे असले पाहिजेत, दारवाजे सुद्धा अशोकाच्या वेळचे नगतील असे नाही सांची येथील स्तूपाचा जो अवशेष आपणास उपलब्ध होतो त्याच्यावरून अशोकाच्या काळातील इमारतीची बत्पना होऊ शकते असे ज्योम डेव्हिड्स म्हणतो. आज बहुतेक सर्वे स्तूप पर्वताचे माथेत, यांचे मूळरूप कसे असावे हे समजून घेण्याबाबि त्यागलासा प्रयत्न कोणी झाला दिसत नाही.

बोधगया येथे अशोकाने बांधलेल्या देवळातील मुख्य सिंहासन तेजडे अशोकाच्या वेळचे आज कायम असावे असे वाटते. बाकीचा भाग ब्रिटिश सरकारच्या सुधारणेने बदलला आहे, जुन्या इमारती कायम ठेवतांना त्यात डागडुजीच्या वेळी फेरफार होणे साहजिक असते.

अशोकाने पाडलेली इमारत आज कमिन्सवर उभी नसली तरी पाटणाच्या दक्षिणेस कुमहार गावाच्या खाली जे प्राचीन अवशेष सांपडले आहेत त्यावरून अशोकाच्या राजवाड्याची काहीशी कल्पना करता येते. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकाच्या आरंभी कर्नल वाटेल याने प्रथम उपर्युक्त गावाच्या हद्दीत अशोकाच्या स्तभाचे काही तुकडे खणून काढले. तेव्हा प्रथम असा उदबळा की, हे तुकडे एखाद्या राजवाड्याच्या बाबाचे तर नसतील! मज्जासाठी असा एखादा राजवाडा सांपडण्याचा खपडडपड संभव दिसत असतोहि खणतीचे काम मोठ्या प्रमाणावर समाधानकारक रीतीने करण्यास शोध कित्येक दिवस लापणीवर पडला तेव्हा हलानेक शोध कित्येक दिवस लापणीवर पडला तेव्हा शोधकर्त्या रतन टाटा या पार्शी गृहस्थाने हिंदुस्थानातील कोणत्याहि प्राचीन शहराच्या नांवेची पद्धतशीर खणी करण्यासाठी काळाची मर्यादा न घालता साक्षीना २०,००० रुपयांची देणगी दिली, तेव्हा हे काम हाती घेता

गाले. खणतीधर्ती खरोखरच असे भावळून आले की, वाटेल यास सापडलेले तुकडे एकट्या एकट्या खांबाचे नसून तेथे नाट ओळींनी उभे केलेले अखंड दगडी व घासून चकचकात केलेले विषेक खांबे होते. यांपैकी काहींचा पायापाशी व्यास साडेतीन फूटपर्यंत असून उंची बीस फुटा इतकी होती, व ते चुनार येथील वाड्याच्या दगडाचे केलेले होते. अर्थात् हे अवशेष अशोकाच्या राजवाड्याच्या एखाद्या मध्य दिवाणखान्याचे असले पाहिजेत हे सिद्ध झाले. हे स्तंभ समांतर ओळीत असून प्रत्येक दोन ओळीत व दोन खांबात धंतर १५ फूट होते. इमारतीची रचना पूर्वपश्चिम होती. खणतीच्या अंतिम्याच वर्षी आठ आठ स्तंभांच्या दहा ओळींची जागा निश्चित झाली होती, परंतु इमारत बाहूनहि विस्तीर्ण असली पाहिजे असे अनुमान करण्यास सवळ पुरावा होता. या इमारतीची तक्कपोशी लाकडाची होती असे दिसून येत असून ती सध्या जमिनीखाली १० फूट गेलेली आहे. या तक्कपोशीवर आठदहा फूट जाडीचा मातीचा थर असून त्यावर राखेचा थर आहे. स्तंभांचे तुकडे सापडतात ते याच बरील थरात होते प्रत्येक स्तंभाच्या जागेवर मातीतून धेंड तक्कपोशीच्या सपाटीपर्यंत गेलेला राखेचा लहानसा वर्तुळकार खांब सापडतो हो. स्तूपर यांनी या गोष्टीचे असे स्पष्टीकरण दिले आहे की, एकेकाळी वेव्हा तरी त्याच्या मते कदाचित् पुतळाळात (इ स ३२०-४८०) ही इमारत पुराखाली बुडून गेली असावी हा पुरावा, आठ नऊ फूट गाळाचा थर जमिनीवर बसविण्यातक. दीर्घकालीन असावा हा गाळाचा थर बसत असताना पुरावे पाया व त्या होउन एक स्तंभ उलटून पडलेला दिसतो, परंतु बाबीचे स्तंभ मात्र होते तसेच टिकून राहिले. पुरावे असून गेल्यावर, वर आलेल्या सपाटीचीच तक्कपोशी करून कोणी तरी ती जागा बाबरीत कसत्याची चिन्हे दिसतात नंतर पाचव्या शतकाच्या सुमारास आज लागून जो काही बाब्याचा भाग उरला होता तोहि नष्ट झाला. आगीने इमारतीचे बरेच लाकडी बांधकाम नष्टून खाक झाले दगडी स्तंभ, वर साल वृक्षाच्या लाकडाच्या केलेल्या नष्ट तुडव्यामध्ये स्तंभशीर्ष न ठेवताच घातल्या असून त्या खालच्या स्तंभास कोणत्या तरी धातूच्या (बहुधा तांब्याच्या) आठ कार्यांनी मजबूत बसविलेल्या होत्या असे दिसते. इमारतीचे वेव्हा आज लागली तेव्हा तिच्या उज्ज-तेने धातूच्या काडीचे प्रसरण झाले व त्यामुळे दगडी स्तंभांचा बरील भाग विदीर्ण होऊन त्याचे शतशः तुकडे झाले, पण स्तंभांचा मातीत पुरलेला खालचा भाग सुरक्षित राहिला या आगीमुळे मूळच्या मातीच्या थरावर राखेचा थर बसला; व वेव्हा मातीच्या थराखालील लाकडी तक्कपोशी कुडून खालीखाली जाऊ लागली तेव्हा तिच्या बरोबर दगडी स्तंभहि खालीखाली जाऊन प्रत्येक स्तंभाबरोबर बरील राखेचा थरहि खाली जाऊ लागला.

वरील अनुमानें अगदी स्पष्ट आहेत तयापि पुराणवस्तु संशोधकास्त घोटाळ्यात पाटणाशी गोष्ट म्हणजे स्तंभाच्या दिवाणखान्याच्या दक्षिणेस सांपडलेली साल पक्षाच्या लाकडाची सात पीठें होत. प्रत्येक पीठ ३० फूट लांब, ६ फूट रुंद व साडेचार फूट उंच आहे व तीं सर्व पूर्वदिशेस, एकमेकांपासून निरनिराळ्या अंतरावर पण परस्परांना समांतर अशी व बांध्य करण्याजोग्या बाबूत स्थितित आहेत हीं पीठें काय होती याबद्दल निरनिराळ्या लोकांचे निरनिराळे तर्क आहेत त्यानिक लोकांना तीं पीठें त्या मौर्य सम्राटाच्या खजोना ठेवण्याच्या पेठ्या होत्या असा इतका दृढसमज होता की एक पीठ संवेंध खोचून ही गोष्ट नाश्यावीत करणें अत्यंत जरूर वाटलें त्याप्रमाणें एक पीठ फोडून पाहता तें सर्व भरीव आढळून आलें. डॉ. स्पूनरचा असा तर्क आहे की, यापेक्षा प्रत्येक पीठ कदाचित अतिशय जर असलेल्या एक किंवा दोन दगडी स्तंभाचा पाया म्हणून असण्याचा संभव आहे.

वरील संशोधनानें पुराणवस्तुसंशोधकांस आज अशोकाच्या राजघाण्याचा नकाशा बनविणे शक्य झालें असून या इमारतीचें पसेंपोलिसच्या सुप्रसिद्ध शतस्तंभी दिवाणखान्याशी अतिशय साम्य दिसतें. परतर काय अवशोषामधील एका तुळजावर शिल्पकारांची ही एक विशिष्ट खण आढळून आली आहे ती पसेंपोलिसच्या शिल्पकारांच्या तसल्याच खुणेसारखी इतकी दिसते की अशोकाचें आपला राजवाडा बांधण्यास पसेंपोलिसचेच शिल्पकार आणले होते कीं काय अशी शंका उपस्थित करण्यात आली आहे.

अशोक काही न नशी काम — अशोककालीन फलेचा उच्च दर्जा त्या वेळचें जे नक्षीकाम उपलब्ध आहे. त्यावरून चांगला ठरविता येतो. दगडावर काम करणारा कारागीर जेव्हा काय लाकडावर व हस्तिदंतावर काम करणाऱ्या कारागिराच्या नमुना आपल्यापुढें ठेवून काम करीत होता कीं काय असें दिसतें कदाचित अशोकाच्या आभवावरून लाकडावर काम करणाऱ्यांपेक्षा काहीं हुशार कारागिरांनीच दगडावर काम करण्याची संघय करून त्यांचे नक्षीकाम करून दिले असण्याचा संभव आहे. व्हिन्सेंट स्मिथच्या मतें अशोककालीन कलेवर इराणी व हेलेनिक फलाचा परिणाम झाला असला तरी तिचा आत्मा हिंदीच राहिला असून हातोटीतहि बदल झालेला नाहीं. एक मारनाथचा सुप्रसिद्ध स्तंभशिल्प जरी पाहिला तरी वरील विधानाच्या सत्यतेबद्दल मीही क्षायाशिवाय राहणार नाहीं असें तो म्हणतो ग्रीक कलेचा ज्यानें मारकारिनें अभ्यास केला आहे असा सर मांन माथील मारनाथच्या स्तंभावरील सिंहाची अतिशय तारीफ करून म्हणतो की, यात दिसून येणारा रेखावणूक व काटेतारपणा कौणयाहि प्राचीन राष्ट्रांच्या कलेत आढळून येणार

नाहीं तरकालीन पायर्वटाचें कौशल्य अगदी अप्रतिम दिसते. स्तंभशिल्प वगळून नाळीस फूट उंचीचा दणेश्वर नाळ्याच्या दगडाचा अखंड स्तंभ म्हणजे कारागिरीची कमानूच म्हटली पाहिजे. दगडास घोंसून गुळगुळीत करण्याचें कौशल्य आधुनिक कारागिरांसहि साधणें शक्य नाहीं असें म्हणतात बराबर लेणी अत्यंत कठिण अशा जंवर (मीस) खडकात कोरविलेली असताहि त्याच्या भिती काचेसारख्या गुळगुळीत आहेत. तोपच्याहून दिक्षीस आणलेल्या फिरोजशाहाच्या खाटेची गिऱ्हे इतकी उत्तम आहे की कित्येक प्रेक्षकांना तो धातूचाच स्तंभ वाटला आहे, अशीच सर्वोपरिपूणता लाकडी कामातहि होती असें डॉ. स्पूनर कुप्रहार येथे सापडलेल्या पीठावरील कामावरून म्हणतो. (व्हिन्सेंट स्मिथला हीं पीठें चंद्रगुप्ताच्या काळाइतकी जुनीं असण्याचा शंभव वाटतो.)

{ संदर्भ ग्रंथः—जे. एम. मॅकफायल—अशोक; रिमथ, अशोक (रुलस ऑफ इंडिया) दुसरी आवृत्ति १९०९; व्हीस डेव्हिडस—अद्विष्ट इंडिया; रिमथ—एडिक्वट ऑफ अशोक, राहस, एडिक्वट ऑफ अशोक इन म्हासूर; यॉमस, फेथ ऑफ अशोक (केनिनस), केनिग ह्याम—इन्स्क्रिप्शन्स ऑफ अशोक (कोर्पस इन्स्क्रिप्शोनिम इंडिकारम, भाग १); बाबेल—डिस्कवरी ऑफ दि एक्सेकट वाइट ऑफ अशोक; इन्स्क्रिप्शन्स ऑफ पाटलिपुत्र; महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, सुदोत्तर जग, मनोरंजन जून १९२३ (चौदा शिलाशासनेलेख, कलिम लेख व इतर तीन लेख यांचे मराठी भाषांतर.) }

अशोक—हे क्षात्र आर्यांच्या क्षात्रातकेंच मोठें असतें. याचें लेखिज नाव ओनेसिया अशोका असें आहे. याची पाने विसण्यात आल्याच्या पानांपेक्षा थोडी लांब व कुरळी असून भरदार व शोभिवंत असतत. या क्षात्राची छाया दाट असून तें सर्वकाळ हिरवेंगार असतें. त्यास लाल रंगाची मोठाळी फुले येतात. हे क्षात्र देवळाच्या आचारात किंवा घरीचात लावतात. अशोक वृक्ष फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. वास्तवीक रामायणातील सुंदर काव्यत ज्या अशोकवनात सोतेस रावणानें ठेविले होते त्या वनाचें फार हृदयंगम वर्णन केले आहे. तसेंच कित्येक संस्कृत नाटके, चंपू वगैरे मंधात अशोक वृक्षाची वर्णने आहेत. " पादाघातें अशोका तरुण युवतिच्या अंकुरोत्पत्ति झाली. " अशा तऱ्हेच्या कल्पना बंधी व्यक्त करीत ह्या वृक्षाचे नाना प्रकारचे औषधी उपयोग आहेत. विवेककरून खिरोगावर अशोकाचा वा उपयोग असे असे वैद्यकमंथावरून दिसतें.

अश्मक (१) या देशाचा महानगरांत (मीथ व. अ. ९) व वृहत्संहितेत (१४ २२ वगैरे) उल्लेख आला आहे. अजंठा येथील शिलालेखांतहि या देशाचा उल्लेख आहे व त्याचा ' अस्सकनोद ' या अलेक्झांडरशी लढणाऱ्या लोकाशी कर्न संबंध जोडतो (आर्कि. सर्व्हे. वेस्ट. इ. ४ पृ. १२१).

(२) (सूर्यवंशी) दत्तात्रेयस्य मित्रसह राजा. ज्यास कल्याणराज असे पुढे नाम प्राप्त झाले. त्याचा पुत्र. याचा उत्पत्तीची कथा अशी आहे की, मित्रसहस्य ब्राह्मणीच्या भाषासुद्धे प्रीतिमागम करता येईना आणि राज्यास तर अपिकारी पाहिले म्हणून त्याने आपल्या स्त्रीच्या क्षेत्रांत बसित कधीकधीन गये स्थापन करविता. ती बर्मा, नात वगैरे साली तयारि बाहेर येईना, म्हणून मदयतीने अस्मा (दगड) पेऊन त्याने उत्तरविदारण करून त्या बर्मास बाहेर काढिले, ती श्री पुत्र जन्मास आला त्यास हे नाव पडले (भाग. नवम. अ. १). या अदयकाले मोठा आल्यावर पौदन्य नांवाची पुरी स्थापिली. याम उत्तर नामक श्री अमून तिजपासून झालेला मूलक नावाचा पुत्र होता त्यासच पुढे नारीकवच असे नांव पडले होते

(३) एक ब्राह्मण याचे जनक राजाशी सुमनुःछनिकृति कथाले होते, याविषयी संभाषण झाले होते (भारत शांति अ. २८).

(४) दुर्धौषणपक्षीय राजा. याम अभिप्रेतपुत्रे झालेले होते. (भारत होण पर्व अ. ३८)

अभिमित्रध—(अस्मोनुस)जू सोदाच्या कथापुराणांत हा देशाचा राजा म्हणून मानला जातो. वर्षी कील जेवच किंवा अश्लोकाले योनी अस्मोनुसचा मंत्र्य मोड तान. तलमुदमर्थास तालोमनच्या कथेत हा प्रामुख्याने वाबततो. यद्दुर्धौष्या घनैशाप्रांतील टोवियमवैधर्षी डेंबिद नावाच्या प्रेमात (३८) दार्था अशी कथा आहे की, राखेलची सुंदर कन्या सारा दिव्यावर त्याने अर्धेत प्रेम अमून तिचे सात नवरे लप्याच्या रात्रिच त्याने एका मागून एक मारले शेवटी टोवियमने माणाने हृदय आणि यक्त याचा धूप पाळून या राक्षसाला शमितला पळवून आविले. या कथेवरून त्याला वैवाहिक मुरगात विन्या घालणारा म्हणून मानणेत येते. अवेस्तादि दराणी धर्मप्रभात जो अण्डम राक्षस आला आहे तो हाच आत्ता अस्मोनुस मर्थास शुभ हा शब्द दणव = देव याचा अपभ्रंश असला पाहिजे. व आपण पासून अस्मो हे जू नांव घनने अद्याप्य दिसत नाही.

मैत्र अवेस्तान जन्म करणारा आला धारण करणारा असे याचे आपणागी वर्णन आढळते (ओमहृद यज्ञ ३२; छोप-यन-होपोस्त, १५; फर्दीनयस्त १३८; अवि यस्त ५; आस्ताद यस्त २; सान्याद यस्त ४६, ९५ इ.) हा कोणाचा दैत्य अमून याचा अहुरमज्द नावा करितो असे म्हटले आहे. वैदिक देवतात याच्याशी सहस अशी कोणती देवता आहे हे सांगता येत नाही. अस्मा हा शब्द आला (किंवा त्यामास आणुच) या अशी माय आला आहे (अ. १ १०२, २). सेव्हा देवतातील एखाद्या देवाला पक्षांनी एक प्रमुस दैत्य वळून त्याचा नाश करण्याचा उप-देवा केला असेल. (जूहस पुनसायकोपीदिवा, पुनसाय-

होपीदिवा पितिका. ए. मि सेद-अवेस्ता (सेकंड युनम ऑफ दि ईस्ट) फार्सीहिता]

अदमर—ब्राह्मणीच्या गौर्धर्देहिक कर्मात प्रायोगिक पद्धतीप्रमाणे प्रेतदहनानंतर घरी येताना दम्या-नांतील एक दगड बागेर आणून त्या दगडावर मृताच्या नातलगनी मृताच्या पहिल्या दिवसापासून दहा दिवसपर्यंत दररोज तिलांगलि थावण्याची अगते, त्या दगडाम अस्मा असे नांव आहे. या तिलांगलि दानाचा सुत्रांत उल्लेख नाही. परंतु प्रेतदहनानंतर मृताच्या सर्व आत्मांनी प्रयम अदम्याला रस्तो काढा व नंतर ज्ञान बभन म्हणत प्रवेश करावा, तसें अस्मिंतवयनानंतरहि अदम्याला एष्ये करण्याबद्दल सिंहले ग्वाह, परंतु या अदम्याचा प्रायोगिक अदम्याशी संबंध दिसत नाही सुत्रातील अस्मा प्रेत समस्ता वात नाही प्रयोगप्रभातील अदम्याची कल्पना ही मृताचा आत्मा दहा दिवसपर्यंत कोणाचा नरी पस्तूत राहिलेला असतो, या प्राचीन कल्पनेवरून आली असावी

अध्यापक—बाच विवा भागलेली तांदवी माती (टेरा कोटा) यापासून केलेली एक प्रकारची माडी ही रोमन व ग्रीक यद्धर्मांतून सांपडलेली असून मृताकरिता शोक करणारा माणसं त्यात आपले अध्वा गळीत असत असे म्हणतात त्यातून उठणी (सुगंधी इत्ये) घालून ठेवलेली असत ही काही यद्धर्मांतून सांपडतात, याचे वारण गौर्धर्दी देहिक मरणाच्या वेळी उठणी वापरण्यात येत असत. याचा आकार मुताबे भरलेल्या वातीसारखा किंवा बायिक व उच मानेच्या आणि नेमूसारच्या शिशाप्रमाणे असता (ए. मि)

अध्वमध्या—याम आर्त्वेद, अजमध, शौरांग अशीहि नावे आहेत हे शाह रानदेश, नाशिक, वाड व पाटावर बहु-तेक ठिकाणी आढळते यांची उंची सुमारे २ हात असून हे शाह ४१५ वर्षे राहते याची पावे कोन्हाटीच्या पानासारखी असून त्यावेसी मोटी असतत क्षास मुंससारखी लाल पडते येतात. व त्यांत रिगणीच्या कळप्रमाणे धी असते. शाह्याच्या मूळात आर्त्वेद म्हणतात तो फार पौष्टिक असतो

उपवेद्य—याचे साजे वाजलेले फळ आपधी आहे, परंतु पिष्ट, वायव्य मरहरीने प्रांत, अवगा/मिस्तान व बलुचिस्तान येथे दूध घट करणाकरिता रेंवेट म्हणजे वासराच्या कठरातील पाचक अस्माच्यापेथनी याचा उपयोग करतात व हाच त्याचा मुख्य उपयोग होय फळातील विपाक-कारो इत्ये मिदाच्या पाण्यात (१०० भाग पाण्यात ५ भाग धोड) लवकर उत्तरे व पाण्याचा उपयोग केव्हास फळी लवकर दाट होई आर्त्वेद ही एक महर्षीची ओवधी आहे. तिचा उपयोग पुढील कर्माकरिता होतो! " गौर्धर्दीवर.—आर्त्वेदाचे पूर्ण, रूप व मर्त्य विषय आमाने घेऊन सायंकाळी घ्यावे व त्यावर दूध घ्यावे मर्माच्या पुष्टी करिता—आर्त्वेदराचा काळी करून घ्यावे म्हणजे गर्भाला पुष्टि मिळून मूल मर्याक निवर्तते

शरीर निरोगी होण्यास.—आस्कंदाने वर्ष १ तोड्या व गुलबेलांचे सत्व १ मासा मघात घ्यावे. याप्रमाणे आस्कंदाने निरिनाळे उपयोग आहेत.

अश्वघोष—संस्कृत वाङ्मयातील एक मुख्य कवि, कालिदासाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा पूर्वकालीन, व महाकाव्य नाट्यकाव्य व रसात्मक काव्य यांचा उत्पादक म्हणून अश्वघोष प्रसिद्ध आहे. परंतु त्याच्या जीवितकामाची आपल्याला फारशी माहिती नाही. तो कनिष्क (सुमारे इ. स. १००) राजाशी समकालीन व त्याशी परिचित असा होता एवढ्या एकाच बाबतीत सर्व परंपरांचे भेदेक्य आहे. तो महायानी मताचा संस्थापक नसला तरी त्या संप्रदायातील प्रमुख प्रथकारात त्याची गणना केली पाहिजे. तो ब्राह्मण कुलोत्पन्न असून बौद्धधर्मा स्वीकारण्यापूर्वी त्याला पूर्णपणे ब्राह्मण शिक्षण मिळाले होते यात संशय नाही. बौद्ध शास्त्रानंतर तो प्रथम बहुधा सर्वस्तिवादी होता; परंतु बुद्ध भक्तीवर त्याचा विशेष बोर असे, व अशा प्रकारे त्याने महायान पंथ तयार केला. साकिन (अयोध्या) हे त्याचे बहुधा जन्मस्थान असावे. परंतु काशी व पाटण यांचाहि त्याचे जन्मस्थान म्हणून उल्लेख केलेला आहे.

त्याच्या आईचे नाव सुवर्णाशी असे होते “ त्याला सोडविता आला नसता अशा एकहि प्रश्न नव्हता, त्याने खोहून टाकिला नसता अशा एकहि आक्षेप नव्हता; ज्याप्रमाणे मीना बारा जुनाट वृक्ष मोहून टाकतो त्याप्रमाणे तो आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचा पाडाव करीत असे, ” असे अश्वघोषाच्या तिबेटी चरित्रकाराने त्याचे वर्णन केले आहे तो उत्तम गानवेत्ता असून, स्वतः गीते रचून, छांपुरणगायका सह तो प्रवास करीत असे, असेहि हा तिबेटी चरित्रकार म्हणतो. जीविताच्या निरर्थकतेबद्दलची विपादप्रसुर भांति तो आपल्या गायकणादरोबर दणत असे. सुस्वर-गीतांच्या योगाने मोहित होऊन जनसमूह रतनपणे ऐकत असे. अशा प्रकारे अनेक लोकाना त्याने आपल्या धर्मोपदे वळवून घेतले. इ. स. ६७१ ते ६९५ पर्यंत हिंदुस्थानात प्रवास करीत असलेल्या इस्सिंग नांवाच्या चिनी प्रवाश्याने असे लिहिले आहे की, पाखंडी लोकाबरोबर झगडून, बौद्धधर्माचा प्रगती केल्यामुळे देव व माणसे याच्यापेक्षा विद्वान भिक्षुना. नास्त पूज्य मानिले आहे. प्राचीन कालातील (हा प्रवाशा अश्वघोष, देव, नारायण कुमारलक्ष हे गंगाला प्रकाशित करणारे चार मर्मज्ञ होते. असे म्हणतो.) नागार्जुन, देव व अश्वघोष यांच्या समवेत त्याने अनेक भिक्षु मिळीतून अगदी पोल्या असतात, असेहि विद्वान त्याने केले आहे. बौद्धधर्माचा अनुसरण करीत असलेल्या नागार्जुन, देव व अश्वघोष यांच्या योगाने निर्माण झालेले पवित्र भूमीहि इतर प्रवाशेबरोबरच वाचले जात असत असेहि इस्सिंगाने म्हटले आहे. सूत्रालंकार, बुद्धचरित व काही गीते यांचे चिंतविल्याचे त्या प्रवाश्यास माहित होते.

बुद्धचरित—बुद्धचरित या विस्तृत ग्रंथात बुद्ध राजवाड्यात रहात होता तेव्हापासून शाल बुद्धराजामध्ये त्याचा शेवट झाला सौर्यप्रेतच्या त्याच्या जीवितकामाची व त्याने केलेल्या कामगिरीची माहिती आहे असे इस्सिंग म्हणतो “ हिंदुस्थानच्या पाची भागात व दक्षिणसागराकडील (म्हणजे मलाया आर्किपेलागो, सुमात्रा, जावा, व शेजारची बेटे) प्रदेशात सर्व ठिकाणी या पुस्तकाचा प्रसार झाला होता, तो पोल्या शब्दात अनेक विचार व कल्पना प्रकट करितो; या-मुळे ते पुस्तक इतके आह्लादक झाले आहे की वाचकांना त्याचा कधीच कंटाळा येत नाही (इस्सिंग पृ. १६५). काव्यामध्ये उच्च उच्च तत्त्वे शोध्यतात सांगितलेली असल्या-मुळे, ते वाचणे पुण्यप्रद आहे असे समजले जाते ” असेहि त्या प्रवाशाने लिहिले आहे चिनी भाषांतरात बुद्धचरिताचा जो आकार आहे, त्याच आकाराचे बुद्धचरित इस्सिंगाला माहित होते असे त्याच्या लेखनावरून घाटते चिनी भाषा-तरात या चरिताचे अद्वावीस सर्ग असून, बुद्धाच्या निबोणा-पर्यंतचे कथानक त्यात दिलेले आहे. ज्याअर्ची तिबेटी भाषांतरातहि अद्वावीसच सर्ग आहेत, त्याअर्ची ज्यात सतरा सर्ग आहेत व ज्याच्या शेवटी काशी येथे जो अनेकाचा बुद्धधर्मप्रवेश केला आहे त्या संस्कृत ग्रंथात फक्त मूळ सांगडा शिष्ट राहिलेला आहे या मतरा सर्गांपैकी फक्त पहिले तेरा प्राचीन व शुद्ध असल्यामुळे या ग्रंथास मूळ सांगडा असेच म्हणावे लागेल एकेगिणसाध्या शतकाच्या आरंभी अमृतानंद नावाच्या एका लेखकाने शेवटील भाग जोडला. कारण (तो स्वतः म्हणतो त्या प्रमाणे) त्याला एकहि संपूर्ण (हरप्रसाद शास्त्री यानी बोधून काढिलेली बुद्धचरिताची इस्तखित प्रत चौदाव्या सर्गाच्या मध्यापर्यंतच आहे.) अशी प्रत मिळाली नाही.

तथापि, शिष्टक राहिलेल्या या सांगड्यावरून चिनी प्रवाशाने बुद्धचरिताची एवढी स्तुति कशी केला व ती किती योग्य आहे हे आपल्याला समजून येता येते. हा ग्रंथ म्हणजे आपल्यापुढे एका उत्कृष्ट कवीने लिहिलेले अगदी पहिले बुद्ध काव्य आहे या कवीला आपला ग्रंथ महारत्ना बुद्ध याविषयी अत्यंत प्रेम व आदर वाटत असून बुद्धचरिताची सत्यता त्याला पूर्णपणे पटली असल्यामुळे त्याने आपल्या गुरूचे चरित्र व तत्त्वे उच्च व सुवीदार पण कृत्रिम नव्हे अशा भावेत मांडली आहेत. बुद्धचरित हे साहित्य शास्त्रीय दृष्ट्या महाकाव्य आहे. यास पाश्चात्य शास्त्रज्ञ एक दरबारी काव्य झगडील. हे रामायणाच्याच काव्यपद्धतीवर लिहिलेले आहे. ज्याप्रमाणे अश्वघोष हा कालिदासाचा पूर्वकालीन होता त्याप्रमाणे वाल्मीकि व त्याच्या लोके मानून होऊन गेलेले ग्रंथकार हे अश्वघोषाचे पूर्वकालीन होते आपण फार नेमस्तपणाने अलंकारांचा उपयोग केलेला आहे असे या तिन्ही महाकवींचे म्हणणे आहे. माया व पद्धति यांसंबंधी अश्वघोष जितका नेमस्त आहे तितकाच तो

युद्धचरितांतील 'अभ्युद्योप' कथा प्रतिपादन करण्यांत नेमस्त आहे. ललितविस्ताराने ज्या प्रकारच्या अतिशयोक्तीचा आढळतात तथा प्रकारच्या अतिशयोक्तीपासून तो नेहमी अलिप्त रहातो. महावस्तु व ललितविस्तार बघेरे भ्रंश्यात कार अव्यवस्थ्या आहे तशी युद्ध चरितात नसून स्वातंत्र्य विषयाची मांडणी नीट विचार करून सुर्वीने केलेली आहे. आणि जरी प्राचीन परमभ्रंश्यांची कथांचा पूर्ण दाहिती आहे, तरी काही बाबतीत त्याने थोडेसे स्वातंत्र्य घेतलेले आहे. परंपरेप्रमाणे त्याने काही बदल केला आहे असे नाही; परंतु जुन्या परिचयाच्या गोष्टींनी नवे वाच्यस्वरूप करून दाखवावे व बौद्धप्राचीन प्रसिद्ध तत्वांनी मूळचे स्वरूप करून दाखवावे हे त्याचा अवगण होते असे दिसते. अभ्युद्योपच्या अंती मिश्रपणापेक्षा कवित्व अधिक होते असे निदान युद्धचरितावरून तरी दिसते.

तिनव्या व चौथ्या सर्गातील तरंग रामपुत्राच्या पर्यटनाचे वर्णन काव्यदृष्ट्या ललितविल्लाखून किती तरी भिन्न आहे.

रामपुत्र बाहेर जात आहे हे ऐकताच महारातील शिवा आवापक्या सोनानून पराच्या छपरावर व शिंदकी-पाशां औत्सुक्याने आल्या, माचे महाराचे वर्णन आहे. त्याच्या पहून मागाच्या कटिमेखलाच्या योगाने अथयला आग्यागुळे एकमेकींना ठकछून देऊन, धावे देऊन आणि आग्या व फटिमेखला यांच्या आवाजाने छपरावरील पक्यांना पळवून लावून त्या स्वतः मोठ्या धांदलीने धांवत गुडल्या. गुंदर खिग्याच्या छिन्नपयाबाहेर आलेल्या मुरा-कमलावरून गुंफाय गुंदाच्या भिती राग्या कमलांनी सुशोभित केल्या होत्या की काय असे दिसत होतं. [अभ्युद्योप्या (युद्धचरित ३, १३—२४) या वर्णनाचे रघु-पंशात (७, ५—१२) काव्यदास्ताने धनुकरण केले आहे. हे काविलेने दर्शविले आहे. (युद्ध चरित, प्रस्तावना)]

देवांनी पाडविलेल्या युद्ध मनुष्याच्या भेटीने वर्णनहि तसेच गुंदर आहे. ममयाध्याने रामपुत्राने विचारिले, "हे राखणे उपाचे कैम पाडरे झाले आहेत, सोळे गोळ सोलेले आहेत, ज्याने आपल्या काठीवर सर्व भाग टाकला आहे व ज्याचे अवयव कैपित झाले आहेत असा हा दहने येणारा मनुष्य कोण आहे. ? हा निमर्गधर्म आहे किंवा देवलोका आहे ?"

नंतर त्या मारण्याने उत्तर दिले - "नैदिये हरण करणारे, निःसत्त्व करून टाकणारे, काळजी उपरप करणारे, मुर्ख नाहीती करणारे, इंदियाचा शत्रू व श्मरण काविक नष्ट करणारे असे जे वार्धक्य त्याच्या योगाने हा शक्तिहीन झालेला आहे. याभेदि लहानपणी आपल्या आईचे स्तनपान केले आहे; कांही कालाने हा चालावयास शिकला; दह दह हा मोठा सशक्त असा तरंग झाला, व कालांतराने याम वार्धक्याने गाठिले."

त्या रामपुत्राने तीन पर्यटने केल्यावर वार्धक्य, रोग व मृशु यांची त्याला माहिती झाली, त्याला पोटेदि आनंद वाटेनासा झाला. रामाच्या विनंतीवरून कुलोपाय्याने रामपुत्राला मोठे वाडण्यासाठी व त्याची उदासीन वृत्ति नष्ट करण्यासाठी राग्यांसाठी लिंगीय व मुलीस बोलावून आणून गवे प्रकारचे प्रेमाभाव करण्यास सांगितले; परंतु त्याचा काही एक उपयोग झाला नाही. रामपुत्रावर त्या मोठाचा यशस्वित्वहि परिणाम झाला नाही. त्या उल्लसित वृत्तीच्या विषयाचे त्याम आधर्म्य वाटून तो म्हणाला (४, १०)

"आपल्या रोगांशावा आजार, वार्धक्य व मृशु पाहूनिही जो मनुष्य धानंदोत रहातो व जो भातिप्रसन्न होत नाही तो मनुष्य कार असमंजस असला पाहिजे असे मला वाटते. फलपुत्रविरहित असा एसादा वृक्ष जेव्हा पडून जातो किंवा जेव्हा पाडला जातो तेव्हा शेजारच्या कुशाला त्या बद्दल काहीएक वाटत नाही."

महाकाव्यामध्ये ईगार अवश्य मानला आहे. राम-वाच्यांतून रात्री रामपुत्राच्या पलायनाला कारणीभूत झालेल्या विषयाच्या रात्रीच्या रमहाप्राचे वर्णन देऊन कवीने उपाप्रमाणे आपले धृगाराविषयक ज्ञान प्रगट केले आहे [५, ४८—६२ विनयपिटकात यम याच्या तोंडी या देग्याच्या मूळ वर्णन घातले आहे (मुद्रोत्तर जग १, १९५ पहा) अभ्युद्योपचे अनुकरण करून रामायणात अशाच प्रकारची वर्णने दिली आहेत.] त्याउपमाणे, राम-पुत्राला सोडित करण्यासाठी तुंदर शिवांनी ज्या प्रेमलीला दाखविल्याचा प्रयत्न केला, त्या प्रेमलीलाचे वर्णन करून वर मागितलेल्या आवयक मोठीची त्याने पूर्णता केली. परंतु महाकाव्याच्या कवीला नैदिशास्त्रातील तत्वावीदि माहिती अगणे जरूर आहे. रामपुत्राला त्याच्या विचारापासून परावृत्त करण्यासाठी अशा प्रकारची तत्वे कुलोपायाच्या त्याला म्हणून दाखवित असे. लडाहीतील (४, १२—८२) देखाव्याचे वर्णनहि अशा कथात येत असे. तेराव्या सर्गात मार व त्याचे लोक यांच्याशी झालेल्या युद्धाच्या सडाचे जोरदार वर्णन थोडक्यांत देऊन हांदि अपेक्षा कवीने पूर्ण केली आहे.

सौ द श नं द — अभ्युद्योपाने सौंदरानन्द हे काव्य हर प्रसाद काजी यांनी सोपून प्रसिद्ध केले. हेहि युद्धचरिता-संबंधीच आहे; परंतु युद्धचरित या भ्रंश्यात जे प्रसंग व ज्या उपकथा थोडक्यात वर्णन केल्या आहेत किंवा ज्याचा मुळीच उल्लेख केलेला नाही, अशा गोष्टी विशेषत. विस्तृत पणे या काव्यांत सांगितलेल्या आहेत. पहिल्या सर्गात कविल्लारत्नरुपापनेची गोष्ट सविस्तरपणे सांगितलेली आहे. युद्धाचा रावत्र भाऊ जो विरही नन्द उगला त्याच्या इच्छे-विरुद्ध युद्धाने पुढे मिश्रूची दीक्षा दिली हा या काव्याचा मुख्य विषय आहे.

ज्याप्रमाणें नन्दाची सुंदर पत्नी सुन्दरी नाहींसा झालेल्या आपल्या पतीसाठी शोक करीत आहे त्याचप्रमाणें नन्दहि आपल्या प्रियेकडे परत जाण्याची इच्छा करीत आहे. त्या पंथातील लोकानी त्याचें सावध राखणा प्रयत्न केला परंतु त्याचा काहीएक उपयोग झाला नाहीं. बुद्धाच्या भाषणांतहि त्याची वृत्ति बदली नाहीं. नंतर गुरूने त्याला आपल्या हातात धरून स्वर्गोद्धार केले. वारेंत हिमालया-वर एक एकाक्षा वानरही त्याला आढळली, 'सुंदरी या वानरीपेक्षा अधिक सुंदर आहे काय' असा बुद्धानें प्रश्न केल्यावर, नन्दानें 'होय' असे उत्तराहान सांगितलें परंतु लवकरच स्वर्गातील अप्सरा त्याच्या दृष्टीस पडल्या, तेव्हा आपली बायको व वानरी यामध्ये जितका फरक आहे तितकाच अप्सरा व आपली बायको यामध्ये फरक आहे असे नन्दास आढळून आलें त्या वेळेपासून अप्सराविषयी त्याला उत्कट इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळे, पृथ्वीवर परत आल्या वर, स्वर्गांत जाण्यासाठी तो मनापासून तपधर्या करूं लागला. नंतर स्वर्गसुखादि काही अर्थ नाहीं असें ज्ञानदानें त्यास शिकविलें सरतेशेवटी नंदाची खात्री पटूं लागली व आपल्याला आता अप्सराची इच्छा नाहीं असे कळविण्याकरिता तो बुद्धाकडे गेला. हे ऐकून बुद्धाला फार आनंद झाला व त्याने (किरिफे सर्पामध्ये) त्याला आपल्या संप्रदायाचें मुख्य स्वरूप शिकविलें नंतर नंद अरण्यात गेला व चार प्रकारचीं ध्यानें लोकास उपदेशून अर्धवृत्त झाला. कृतज्ञ-तापूर्वक तो बुद्धाकडे गेला व त्याने त्याची पूजा केली. तुसा हेतु आता सफल झाला आहे तेव्हा मुक्ति म्हणजे बाय हे लोकानी समजवून व त्याच्यावर दया करून त्याला [नंदाच्या धर्मांतराचा महावग्नात पूर्वीच उल्लेख केलेला आहे (१, ५४) निदान कर्यतहि उल्लेख आलेला आहे.] उदार मार्गाला लाव असें गुरूने त्याला सांगितलें.

बुद्धचरितामध्ये महायान पंथाची निमित्त मते मुळीच आढळत नाहींत. परंतु सौंदरानंद काव्याच्या उपसंहाराचा महायान पंथाकडे बराच कल दिसतो. नंदाला सिद्धजन वनवृत्त त्यास निर्वाणप्राप्ति करून दिली एवढ्यावरच न थांबता त्याला धर्मप्रसारकाच्या कामाला लाविले (हिनयानामध्येहि उपदेशाचें व धर्मांतराचें फार महत्त्व होतें हें अंगुत्तरनिवा-यातील ४७ व्या पानावर दिलेल्या एका सुत्तावरून समजतें.) हे विशेष आहे

सूत्रालंकारः—या अश्वघोषाच्या तिसऱ्या मोठ्या ग्रंथात हिनयानी आह्यानासारखी अनेक कथानके आहेत. इ. स. ४०५ च्या सुमारास झालेल्या भाषांतरावरून जे फ्रेंच भाषांतर झाले त्यावरूनच सूत्रालंकाराची आज पर्यंत आपल्याला माहिती होती सूत्रालंकार हा जातकें व अवदाने यासारख्या धार्मिक कथांचा एक गमुचच आहे. या कथा गद्यात्मक व पद्यात्मक असून या साध्या काव्यपद्धतीवर लिहिलेल्या आहेत. दोषायु व शिवी राजा इत्यादि

काही गोष्टी पूर्वीच परिचित झालेल्या आहेत; दुसऱ्या काही गोष्टीत महायानी पंथाचे जिवा बुद्धाराधनेचें तत्त्व अधिक प्रमाणात दिसून येतें. यातील सत्तावन्नावी गोष्ट अशाच प्रकारची असून, सर्व कथासमूहातील अतिशय सुंदर गोष्टी पैकी पुढील एक आहे.

एका मनुष्यानें मठामध्ये येऊन दीक्षा घेण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. सारिपुत्र नावाच्या शिष्यानें त्याची परीक्षा घेतली, तेव्हा त्यास असें आढळून आलें की, एकंदर विश्व-युगातील कोणत्याहि जन्मी त्यानें यत्किंचितहि सत्कृत्य केलेलें नव्हतें; म्हणून दीक्षा घेण्यास तूं अयोग्य आहेस असें त्यानें त्यास सांगितलें. तेव्हा रडत रडत तो मठातून निघून गेला. ज्याप्रमाणें माता आपल्या मुलावर प्रेम करिते त्याप्रमाणेंच सर्वोपर प्रेम करणारा व ज्याला प्रत्येकास आपल्या पंथाना घेण्याची इच्छा होती असा महात्मा बुद्ध त्याला भेटला त्या शिडकारून लाविलेल्या मनुष्याच्या मस्तकावर हान ठेवून तू का रडतोस असें बुद्धानें त्याला विचारिलें सारिपुत्रानें माझा स्वाग केला असें त्यानें सांगितल्यावर बुरख मेपनर्जनेचा जसा आवाज होतो तशा प्रकारच्या अवगमानें बुद्धानें त्याचे सावध केलें व सारिपुत्र हा काही सर्वज्ञ नाहीं असें त्यानें सांगितलें त्या महात्म्यानें स्वतः त्या मनुष्यास पुनः मठात आणून मोक्षप्राप्तीचा हक्क कोणत्या सत्कृत्यानें यानें मिळविला आहे हे सर्व भिक्षु-समक्ष सांगितलें पूर्वी एका जन्मी हा दरिद्रा असल्या-मुळे लाकडें जमविण्यासाठी अरण्य व टेकण्यामधून हिंडत अमता, एक वाघ याच्या अंगावर धावून आला. भोविते प्रसन्न होऊन 'बुद्धाचा उत्कर्ष होवो' असें हा मोठ्यानें म्हणाला या शब्दांमुळे हा मनुष्य मोक्षाचा वाटेकरी होईल. स्वतः बुद्धानें त्याला भिक्षूची दीक्षा दिल्यावर लवकरच तो अर्धवृत्त झाला. [६८ व्या गोष्टीत खऱ्या महायानी बुद्ध-भक्तीचें उदाहरण आहे. बुद्धाच्या छत्रेनें गौतमीला निर्वाण प्राप्ति झाल्यामुळे तिनें यथाविधि त्याची पूजा केली. मनुष्य व देव हेहि बुद्धाची व बुद्धमातेचाहि पूजा करण्याकरिता लवकर आले.]

सूत्रालंकारात बुद्धचरिताचा उल्लेख केलेला आहे, यावरून बुद्धचरितानंतर सूत्रालंकार झाले असावे असें अनुमान काढिता येतें. सूत्रालंकाराच्या (१४ व ३१) दोन कथानकात कनिष्क राजाचा संबध आहे यावरून असें दिसतें की, हा ग्रंथ तयार झाला तेव्हा अश्वघोष बुद्ध असून त्या राजाच्या दरबारी रहित असावा. आता-पर्यंत फक्त चिनी आपातराचीच आपल्याला माहिती आहे ही फार शोचनीय गोष्ट आहे. फक्त ग्रंथातर्गत विष-यामुळेच हा ग्रंथ महात्माचा आहे असें नाहीं, (लेव्ही झणतो त्याप्रमाणे, दोन आपातरावरून याचें महत्त्व हागो-चर होतें) तर महाभारत व रामायण या दोन आर्य-काव्यातील उल्लेखांमुळे, सांग्य व वैशेषिकाच्या तात्विक

मतांच्या निरतनामुळे, माझण व जैन यांच्या धार्मिक मतां-
मुळे, व सेश्मन, कला व चित्रकला इत्यादीकडच्या सर्व उद्दे-
क्षामुळे हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. प्राचीन हिंदी बाह-
मय व संस्कृति माचा इतिहास समजून घेण्याकरिताहि हा
ग्रंथ बरी महत्त्वाचा नाही.

य ग्रंथसूची.—दुसरे काही ग्रंथहि अभ्युपार्थाने केलेले
आहेत. परंतु ते सारोद्धर त्याचे आहेत किंवा नाहीत
याबद्दल बऱ्याच गदारोळ होऊ येण्यासारख्या आहेत
हा फार दुःस्वप्नी गोष्ट आहे. ही गोष्ट विशेषतः वज्र-
भूषि ह्या ग्रंथाच्या सांगू पडते. या लहानशा मनोरंजक
ग्रंथात माझ्याच्या जातीच्या कल्पनेचे फार सुक्ष्मपणाने
खंडन केले आहे. ग्रंथकाराने स्वतः माझ्याची बाजू घेऊन
(व हे विशेष परिणामकारक आहे) त्याच्या ग्रंथावरून,
वेदांतील उताऱ्यावरून, महाभारत व मनुस्मृति यांतील
उताऱ्यावरून माझ्याच्या स्वतःच्या महाभारताची कल्पना
किती खोबीच्या आहेत हे सिद्ध करण्याचा त्याने प्रयत्न
केला आहे. एस्. हॉरसन याने इ. स. १८२९ त त्या
ग्रंथाचे भाषांतर, व एल्. बुल्लुकेन्सन याने इ. स. १८२९ त
अशाही तो ग्रंथच प्रसिद्ध केला तेव्हा त्या ग्रंथात मज्जे
भोक्तांची समता प्रतिपादिलेली पाहून व सुल, दुःख, जीवित
गृहगृहान, एवढेच राहाणा, जन्म, मृत्यु, भ्रंशित व प्रेम
याविषयी लोकांची समष्टि पाहून यूरोपातील भोक्तात्मक
मानसमुळे त्यांना फार कौतुक वाटले. या ग्रंथाच्याविषयी
व ग्रंथकाराविषयी आपल्याला जर काही बरी माहिती
मिळेल तर माझाही ग्रंथातील उताऱ्यामुळेहि वाढत्याच्या
इतिहासाला या ग्रंथाचा वार उपयोग होईल. अभ्युपार्थाने
हा ग्रंथ केला हे दक्षविण्यासाठी वज्रसूचीतील उताऱ्याप्रमाणे
मनुस्मृतीतील उताऱे देउन सुप्रासंस्कारात (नं. ७७)
माझ्याच्या चालीरीतींची माहिती द्यावितेलेली आहे. परंतु
तिथेही तंदुरत किंवा हर्षदय यांनी वज्रसूचीची गणना
अभ्युपार्थाच्या ग्रंथाने केलेली नाही. चार वेदांचे उपासने
संरक्षण केलेले आहे असे म्हणतात व ज्या ग्रंथाचे
१७२ पासून १८१ पर्यंतच्या कालावधीत चिनी भाषेत
भाषांतर झाले तो वज्रसूची ग्रंथ धर्मवीराने (चिनी फा-दाम
हे संस्कृत धर्मवीराने भाषांतर केले.) लिहिला
असे व्युत्पत्ती नैसर्गिकीच्या चिनी प्रिण्टरक ग्रंथसूचीत
सांगितलेले आहे.

जे इतर ग्रंथ अभ्युपार्थाने लिहिले, असे चिनी, जपानी व
तिबेटी लोक म्हणतात ते सरोद्धर त्याने लिहिले किंवा नाही
हे अगदी अनिश्चित आहे. महायानधर्माच्या या ग्रंथामुळे
महायानी-उपदेशक अशी अभ्युपार्थाची कीर्ती झालेली आहे.
या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथाचा अभ्यास महायानी मते शिष्या-
पूर्वी जपानमधील पाठशाला व मठ यांमध्ये केला जातो.
लेव्ही म्हणता, “ बुद्धचरित्रकाराने आपण धोडे अभ्यास-
शास्त्रे आहेत, व बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवन करणारे मत्.

आपण पुनः सुरु करू असे दर्शविले आहे.” परंतु यांत
निश्चिन असे काहीच नाही; या ग्रंथात अभ्युपार्थानंतरच्या
कालातील मते असल्यामुळे हा अभ्युपार्थाचा ग्रंथ असेल हे
बरेच असेभयानीय दिसते. परंतु जोपर्यंत त्या ग्रंथाच्या
संस्कृत भाषाची उणीव आपल्याला आहे, तोपर्यंत त्या
ग्रंथाचा वाढ व कर्ता या विषयांचे निश्चितपणे विधान
करता येणे शक्य नाही. या ग्रंथाचे प्रथम चिनी भाषेत इ.
स. ५५४ व नंतर ७१० त भाषांतर झाले.
दुसऱ्या भाषांतरावरून तेथेही सुल्लुकी याने
इंग्लिशमध्ये भाषांतर केले. अभ्युपार्थाने हा ग्रंथ लिहिला
व त्यानंच महायान ग्रंथ ह्यांपैकी असे सुल्लुकीचे मत
आहे. तथापि आर्यांच्या विज्ञानवाद व संन्यासपरातील तथा-
गतमते व तथता ही मते त्या ग्रंथात आहेत, श्री. ताकावुसु
याच्या मते अभ्युपार्थाने हा ग्रंथ लिहिला असे अगदी
असेभयानीय आहे. चिनी ग्रंथाच्या जुन्या यादीत अभ्यु-
पार्थ ग्रंथातील नाव नाही असे ताकावुसुचे म्हणणे आहे.

हात पंच चा च ति क.—इतिग्रंथाचा मताप्रमाणे दत्तपंचा-
रातिक्रमावरूनही हे सातूथेत नावाच्या कवीने लिहिलेले
आहे, परंतु हेहि अभ्युपार्थानेच लिहिले असे तंदुरतमध्य
म्हणले आहे. या मातृचेताची स्तुती करावी तेवढी भोक्ता
आहे असे इतिहासक वदते; मात्र तेत हा अभ्युपार्थाचा
ग्रंथापेक्षा अरुण्यामुळे त्या बोधाबद्दल बोलावा हापत्र होतो,
तिबेटी इतिहासकार ताराणाथ याच्या मताप्रमाणे सातूथेत
हे पत्र अभ्युपार्थाने दुसरे नाव आहे. महायानधर्म-लेख
या ग्रंथाचा कर्ता मतिविप्र व मातृथेत हे एवढे आहेत,
असे एक मत आहे पण निरनिराळ्या सप्त असे वादत नाही.
या मातृचेताचे दीडशे श्लोकांचे स्तोत्र किंवा शिष्या
समुदायामध्ये म्हणले जाणारे चारशे श्लोकांचे स्तोत्र देखून
फार आश्चर्य होतो असे इतिहास म्हणतो. या स्वयं ग्रंथाचे
औदार्य दिग्गुणयाच्या सौंदर्यासारखे असून यातील उच्च
तत्वं पंचताच्या शिखराशी स्पर्धा करणारी
आहेत, म्हणून त्याला वाढत्याचा उत्पादक
समजून हिंदुस्थानातील सर्व बरी हयाच्या लेखन-
पद्धतीचे अनुकरण करतात. मोघिसाचे असेन व यमुसंधु
यांसारखे भोक्तेरील त्याची फार स्तुती करतात. दहा
पांच सुत्रे येऊं लागतांच हिंदुस्थानातील प्रत्येक भिन्न मातृ-
चेताची स्तोत्रे शिक्ता. पूर्वे जर्मनी ती सुदुल पक्षी असून
त्याने मधुर गीताच्या योगाने सुद्धाची स्तुती केली होती
असे त्या गोष्टीत सांगितलेले आहे. दीडशे श्लोकांच्या
स्तोत्रांचे चिनी भाषेत इतिहासने स्वतः भाषांतर केले आहे
परंतु आता मातृचेताच्या मूळ संस्कृत स्तोत्राच्या काही भाग
कथ आशियांत सांपडला आहे; व ज्याचे आपण फार
कणी आहोत, त्या उद्योगाच्या हस्तलिखित भागावरून वज्र-
मिथेसिग याने सुधार दोन स्तोत्रांचा ग्रंथाची. उत्तम प्रकारे

पुनर्रचना केली आहे त्या लोकांत अतिशयोक्ती नसून ते सुभीदार काव्यपद्धतीने लिहिलेले आहेत.

सारि पुत्र प्रकरण—हिंदुस्थानामध्ये नाटकाच्या रचनास प्रथमतः केव्हा सुरुवात झाली हे साप्रापूर्वक अभ्यास सांगता येत नाही अतःपर्यंतच्या माहितीवरून, महायान पंथाचा आचार्य अश्वघोष हा सर्वांत प्राचीन नाटककार असावा असे दिसते त्याच्या नावावर नी काही नाटके प्रसिद्ध आहेत ती पाहिली असता त्यामध्ये ज्या काही ठराविक गोष्टी दृष्टीस पडता त्यावरून त्याच्याहि अगोदर काही नाटककार असावेत असे अनुमान निघते उदाहरणार्थ त्याच्या नाटकांतहि जे विदूषकांचे पात्र दृष्टीस पडते त्यावरून विदूषक हा नाटकांतला आवश्यक भाग म्हणून ठरला गेला असावा आणि तसेच नाटकाचा प्रचार व साहाय्ये हादि घरांचे पूर्वी ठरून त्याला रूढीचे स्वरूप आलेले होते असे अनुमान काढावे लागते तरी पण नाट्यकलेचा खराचुरा आरंभ याच्या फार पूर्वी झाला असे काही म्हणता याचाच नाही कारण याच्या ठरावीक पद्धतीच्या नाटकावरून नाट्यकला ही नुकतीच लोकांमध्ये वावरू लागली होती व अद्यापि तिला स्वतंत्र विकास पावण्याची स्थिती झाली नव्हती असे दिसते

अश्वघोषाने 'सारिपुत्रप्रकरण' या नावाचे नवावी नाटक लिहिले व त्यामध्ये बुद्धशिष्य सारिपुत्र आणि भौद्धत्याग्रयन याच्या धर्मप्रवेशाबद्दलच्या कट्टावर गणसंघीत टीका केली हे मात्र नि संशय खरे आहे या नाटकाचे पुढेकळ इतलिरित भाग 'कुशन' काळचे असून ते कुशन यथे सापडल व लव्हर्सन प्रसिद्ध केले

[रॉदमं प्रथ—विटरनिम—हिस्ट्री ऑफ इंडियन लिटरेचर पु १ हा जर्मन ग्रंथ फार अमूल्य व पाठित्यदर्शक असा आहे इटीकनो—इंडियन ड्रामा (जर्मन) जे आर ए एस् (१९१२-१५) मधील रेस. एन्सायक्ला रिलि अँड एथिकम कोशातील आनासाकीचा भाष्यपापावरील निबध अश्वघोषाचे सुद्धरितादि प्रथ गीतणी—नॅटेलॉग ऑफ दि चायनीज सुडिस्ट बुक्स]

अभ्यर्थ—पिंपळ अभय शब्दाचा अर्थ पोटेठाण असा होईल याच्या लाकडाची बेलेली जहाजे म्हणजे दात सहेलिलेली दिशतात (१ १३५, ८, १० १७, ५) व या शाळाचा उद्देश सुटील वैदिक बारमदात अनेक ठिकाणी आला आहे (अथर्व. ३ ९, १, ८. १७, ४५त्यादि) आणि मधन करण्यासाठी मया अभय वृक्षाचा व अरुणि घर्माची लागे (अथर्व ६ ११, १, दात मा १ १ ५, १, १३) या वृक्षाला ' वैषाद ' (विनादकारी, वांरगुळ) असेहि नाव आहे, कारण दुसऱ्या वृक्षावर आयली मुळे रम्यून त्यांची पांढेमुळे हा मगून बारतो (अथर्व ६ ९) याची पळे गोळ असून पथी सातात (ऋ १ १६४, २०-२२) तिसरा रा रमोत

अभय हे देवसदन मानिले आहे (अथर्व ५ ४, ३, छा उप ८ ५, ३, कौपी उप. १ ३) यावरून अभयत्याची महती मंत्रकलातहि स्थापित झाली होती असे दिसत ' अभय सर्व वृक्षाणा ' या गीतावचनावरून या वृक्षाचे पौराणीककाळां काय महत्व होते ते कळते. चातुर्मास माहात्म्य (अ २०), वार्तिक माहात्म्य (अ ४) भावण माहात्म्य, व्रतकौमुदी, व्रतराज वगैरे ग्रंथ तून याचे माहात्म्य वर्णिले आहे. याची मुज करितात, याचे तुळशीशी लम लावि- त त संस्कारविधीतून याच्या समिधा वापरल्या जातात

हा वृक्ष हिंदुस्थानाखेरीज इतर कोणत्याहि देशात आढळत नाही याबत, रानात, अरण्यात अशा सर्व ठिकाणी हा असतो कोठे कोठे या शाळाचा विस्तार इतका होतो की याच्या छायेत रान वारंवे माणसे सहज वसू शकतात हा वृक्ष फार वर्षे वाचतो व त्यात अनेक अलौकिक औषधि धर्म असल्यामुळे हिंदु लोकांत तो फार पवित्र मानतात यासुळे धर्मावान लोक या वृक्षास दगडी पार बांधतात. पिंपळाचे लावूड संरण्यासारखे जाळू नये ७ सा हिंदुलोकांत नियम आहे पिंपळास बाराक पळे देतात व या शाळावर लाख फार पैदा होतो लांबचे उपयोग, ७ पार, विहटल्याची कृति वगैरे " लाख ' या सदराखाली सापडेल, पिंपळाची छाया यक्ष निरोगी व थमहारक असते या कारणान हा शाळे दवळाजवळ रस्त्याचे दुतर्फा प्रवाशी लोकांच्या सोईसाठी सुद्धा लावि- तात

औषधी उपयोग—वैद्यशास्त्राच्या दृष्टीने पिंपळ मधुर, शीत, तुरट, शीरोरंहरारक, दाह, पित्त, कफ व मण याचा नाश करणारा आहे पिंपळाची साल पाण्यात किंदा दद्यान त्याा लून लावावी किंवा सालीची राख व चुना कोण्यात सलून लावावी. अफूवर पिंपळाच्या सालीचा काढा करून चावा म्हणजे अफू उतरले उपद्रवाच्या म्हणजे गरमत्याच्या व्यावर- पिंपळाच्या वाळलेल्या सालीची राख टाकीत जावी म्हणजे चढे कोरडे पडून खरे होतात मुलाची बोवडी वाचा शुद्ध होण्यास पिंपळाची पिकलेली पळे खाण्यास सानीत रहान मुलाच्या अंगावर पुढळल्या येतात साखर पिंपळाची साल व विटकर एकत्र करून लावावी अमिदश्रंभ मणवर पिंपळाच्या चुक्या सालीच घुण गुप्तात काढून लावावे. घुणगावर—पिंपळाची साल एक तोळा, शाळाच्या निवळीत वटवृक्ष साखर पाटन लावी याप्रमाणे पिंपळाचे अनेक औषधी उपयोग सांगितले आहेत [घटकेप्रथ—वद, सहिता. मादण वगैरे वैदिक इदेक्स यर्मिसिधु. पदे-वनी गुणादशी सुं. गं—शेटनी]

अभ्यपति—हे नामाभिधान अनेक पौराणिक व्यक्तींना असे त्यांपैकी प्रमुख मद्रदेशाचा प्राचीन काळी अक्षसेला राजा तो होय सावित्रीचा पिता (सावित्री पहा) २ वैश्य देशाचा राजा, यास, गुप्ताजित नामक पुत्र, व कंदकी नामक कन्या, अशी दोन अपत्ये होती हीच वैश्यी राज वृक्षाचा पिता दक्षय त्याची स्त्री (वा रा अथो स १)

या राजाची श्री म्हणजे कैकेयीची माता, परम साहसी होती. त्याविषयी अशी कथा आढळते की, या राजास संपूर्ण पक्ष्याची भाषा समजत असल्यामुळे त्यास एकदा जंगम पक्ष्याच्या काही चमत्कारिष्ठ भाषणश्रवणाने हास्य आले. तेव्हा ती समीप होती म्हणून तिने यास त्याचे कारण विचारिले. राजा म्हणाला, हे मी सांगताच मरेन, असे आहे. तेव्हा मी मला परावरले असंही ती म्हणाली. तें तिचे भाषण ऐकून तिला राजाने घरांतून पालवून दिले होते. (बा. रा. अयो. स. ३५).

अश्वसूत्रांश—(हियुरिक ॲसिड)—अश्वसूत्रांशालाची घटना कच्चा (नऊ कू उ. कच) कचप्रउ अशी आहे. यास उदायिल चर्मांम्ल किंवा उदायिल अमिद दावांम्ल (बेतोयिल रिलसाइन किंवा बेसामिडो असेटिक ॲसिड) अशी दुमरोहि नावे आहेत. हे अम्ल वनस्पत्या-हारी जनावराच्या मूत्रात असते. मुख्यत्वे पोटे व गाई यांच्या मूत्रात या अम्लाचे प्रमाण बरेच असते म्हणून याच्या मूत्रातून हे अम्ल काढतात. गंधवर्गीतील (ॲरोमेटिक) पदार्थ पीठात गेले म्हणजे हे अम्ल तयार होते. हे कृत्रिम रीतीनेहि तयार करता येते. इ. स. १८५३ मध्ये व्हो. केसाइनेस यांनी हे अम्ल प्रथम कृत्रिम रीतीने तयार केले.

रीत—हे अम्ल काढण्याकरिता गाईचे ताजे गोमूत्र सुव्याच्या पाण्याबरोबर उडवावे. मग गाळून थंड झाले म्हणजे त्यात उदराम्ल (हायड्रोक्लोरिक ॲसिड) घालावे म्हणजे अश्वसूत्रांश सुटते होते, ते गाळून घ्यावे.

शुद्धीकरण—अश्वसूत्रांश शुद्ध करण्याकरिता उकळत्या पाण्यात त्याचा द्रव करून त्यात हर (क्लोरीन) वायु घालावा. सर्व दुर्गंध गेल्यावर तो द्रव गाळून त्यावर पुनः हरीकरण (क्लोरीनेशन) क्रिया करावी म्हणजे अश्वसूत्र शुद्ध होते. हरीकरणात हरवायूचा विपारी परिणाम शरीरावर घटत असल्याने अश्वसूत्रांश मोठ्या प्रमाणावर काढणे अशक्य होते. शिवाय या रीतीने हे अम्ल फार महाग पडते. हे अम्ल इ. स. १९२० चे पूर्वी औषध संस्थानांत रा. रा. नरमो गणेश वाडदेकर यांनी सुमारे १५०० रुपये घेऊन इंग्लंड व अमेरिकेत पाठविले या कामी अश्वसूत्रांश शुद्धीकरणार्थ मशारिनेव्हे वाडदेकर यांनी हरीकरणाचा उपयोग न करता आपली वकील रीत काढली होती. या रीतीने हरीकरणाले विपारी परिणाम टाळून अश्वसूत्रांश स्वतः व कारच शुद्ध रंगहीन पाडें शुभ्र होते. ती रीत अशी—

अशुद्ध अश्वसूत्रांश हवेंत वाळवावे म्हणजे त्यातील भानल जातीचे (फिनोल) जे पदार्थ असतात त्यांचे प्राणि-दीकरण होऊन ते पाण्यात अविव्राज्य होतात. पूर्ण वाळले म्हणजे त्या अम्लाचे ३-४ वेळा शुद्ध पाण्यात स्फटिकीकरण करावे नंतर चुन्याने निगुण करून पुनः उदराम्लाने त्याचा निपात करावा. पाण्यामलाने चुन्याची अशुद्धी काढल्यावर

त्याचे स्फटिक करावेत. हे स्फटिक अगदी पाडें शुभ्र चतुर-रस लावट व चकचकीत असतात. हे थंड पाण्यात अविव्राज्य धावून उडवल्या पाश्चात फार विद्राव्य असतात. याचा रसाक १८०° चा असतो. हे अम्ल २४° शर पृथग्भूत होते. उष्ण दाहकसिधूने याचे पृथक्करण होऊन उदाम्ल व चर्मांम्ल ही अंशे पृथग्भूत होतात. अश्वसूत्रांश सिंधु-स्फुरिता (सोडियम फास्फेट) च्या द्रवात विद्राव्य असल्याने गोमूत्र अम्लकिया देणारे असते. अश्वसूत्रांश अल्कली संयुक्त होऊन त्याचे निगुणक्षार बनतात. हे औषधी कामात पोटातील मूत्रविचारावर फार गुणकारक आहेत.

अश्वमेध—या नावाचा एक संवत्सरपर्यंत चालणारा एक यज्ञ आहे. याचा उल्लेख विशेषतः तैत्तिरीय संहितेत येतो. ऋग्वेदात प्रत्यक्ष अश्वमेधाचा जरी उल्लेख नसला तरी अश्वमेधात सोडावयाच्या घोड्याचे वर्णन एका सूक्तात आले आहे (१.१३२) तैत्तिरीय संहितेत (५.४.१२) अश्वमेधासंबंधी एक आख्यायिका आली आहे ती अशी—एकदा प्रजापतीच्या डोळ्यातील धुवुळ काही कारणाने जमिनीवर गळून पडले व त्यापासून अश्व जातीची उत्पत्ति झाली. पुढे देवाने अश्वमेध यज्ञाच्या योगानेच प्रजापतीचे धुवुळ जाग्यावर बसविले तेव्हा जो अश्वमेध यज्ञ करतो तो प्रजापतीला संतुष्ट करतो, असे तेथे सांगितले आहे. शिवाय अश्वमेध यज्ञ केल्याने अमृतहस्ता पातकाचा नाश हातो असहि तेथेच सांगितले आहे.

अश्वमेध यज्ञातील काही विशिष्ट गोष्टींचा उल्लेख ज्ञानकोश विभाग दुसरा (वेदविद्या) यामध्ये येऊन गेला आहे. (प्रकरण ४ पृष्ठ ७८).

ऐतरेय ब्राह्मणात (८.२१-२३) सुमारे आठ नऊ राजांनी अश्वमेध यज्ञ करून पृथ्वी मित्रिल्याचा उल्लेख आला आहे व त्यात भरताच्या अश्वमेधाचे महत्त्व जास्त वर्णिले आहे. अश्वमेध हा सार्वभौम राजाने करावयाचा असतो, पण ऐतरेय ब्राह्मणात सार्वभौम नसलेल्या राजांनाहि अश्वमेध यज्ञ करून पृथ्वी मित्रिल्याचा उल्लेख आहे.

अश्वमेधाचा उल्लेख व प्रयोगविधि यजुर्वेदाच्या सर्वसूत्रात आला आहे. तैत्तिरीय संहितेत सुत्रातील अश्वमेधासंबंधी काही गोष्टी पुढे दिल्या आहेत.

यज्ञ करणाराने वैश्वी पौर्णिमेस 'सांप्रहणी' नामक इष्ट करावयाची. वैशाखी पौर्णिमेस प्रजापति देवतेस उद्देशून पशु-यज्ञ करावयाचा. दुसरे दिवशी ऋतुराजेचे वरण करून अश्वमेधाचा संकल्प करावयाचा व उल्लेखणी असत अश्व अश्वरक्षकामह सोडावयाचा. त्याच दिवसापासून दररोज एकाळी, मध्यान्हकाली व सायंकाली सारस्वतीनामक इष्ट करावयाच्या आणि दररोज यजमानाकडून पारिश्रवनामक आल्यान एकावयाचे. (या पारिश्रवाचा उल्लेख ज्ञानकोश भाग तीन पृ. ५१५ येथे आला आहे)

असा कम एक संवत्सरपर्यंत शास्त्रावर व सोदलेला अश्व

परत आल्यावर यज्ञमानानें दीक्षा ग्रहण करावयाची या यज्ञांत सुखाद् म्हणजे सोमयात्र करावयाचे दिवस तीन असतात. यज्ञांत भारत्या जाणाऱ्या अश्वपरोवर अनेक देवतांना उद्देशून प्रारब्ध व आरब्ध पशूंचें उपाकरण केलें जातें. त्यांपैकी प्रारब्ध पशू मारले जातात व आरब्ध पशूंना सोडून दिले जातें. सुत्येच्या मध्य दिवशी म्हणजे दुसऱ्या दिवशी अश्वचें उपाकरण केलें जातें. त्यापूर्वी त्याला उत्तम गुंणारून एका उत्तम भूपित केलेल्या रथास जोडून यज्ञमंडपासोवतां फिरविलें जातें व नंतर त्याला उत्तर वेदीच्या उत्तर बाजूच्या जागेवर (आस्ताव) उभें करतात. हो जागा त्यानें हुंगली अथवा त्या जागेवर तो फिरला तर तें शुभ समजले जातें. (अश्वचें सज्जन, अश्वमेधाग्री यज्ञमानपत्र्याचें उपवेशन, ऋषिनामधोल प्रश्नोत्तर या गोष्टी ज्ञानकोश विभाग २ पृष्ठ ७८ मध्ये आल्या आहेत.) इतर पशूप्रमाणे अश्वाला वषा नसण्यामुळे वेदनामक (त्याच्या शरीरातील) वेदाचा वेपच्याऐवजीं यास वेला जातो. वषायागानंतर ऋषिकाकडून यज्ञमालाचा अभिषेक केला जातो. याप्रमाणें सूत्रातील अश्वमेध यज्ञाचा प्रयोग आहे.

पुराणांत जैमिनी हृत अश्वमेध नावाचा एक ग्रंथ असून त्यांत पंडुरूप धर्मांज यानें केलेल्या अश्वमेधाचें वर्णन आहे. रथांत विधिसंधर्षी गोष्टी पुढीलप्रमाणें आहेत. भारतीय युद्धांत घडलेल्या हिंसारूप पापक्षालनार्थ त्यानें अश्वमेध केला. त्यानें वैत्री पौर्णिमेस दीक्षा ग्रहण करून अश्व सोडला, संवत्सरांत तो अश्व परत आल्यावर रथा अश्वाला व त्याच्या रक्षकांना धर्मांज सामोरा केला. त्याच्या मालात व्यास ऋषि अव्युध व बर्हदाह्य प्रदत्ता होता. त्याचा यज्ञमंडप आठ दारांचा होता व रथात आठ कुठे व तीन वेदी होत्या. बर्हदाह्याच्या अनुज्ञेनें धर्मानें अश्वमेधास जोडून इथेन चिति केला त्याच्या प्रथम प्रस्तावाच्या इष्टा (विष्टा) चारवे होत्या. इथेनाच्या उजव्या पंक्तासाठी एकवें चर्यवादीस व तितक्याच दाव्या पंक्ताकरिता इष्टका मांडल्या होत्या; दाभर विटांनी पुच्छ बनविले होते आणि एकवीस विटांनी मुख (शीर) बनविले होते. याप्रमाणें दर एकाच्या दुप्पट दुसरा असे पाच धर मांडले होते. अश्वाला यूपास बांधण्यापूर्वी व्यासाच्या आज्ञेवरून चौमष्ट दैवतींनीं आणिलेल्या उदकानें त्याला मंगल स्नान घातलें. यूपास बांधलेल्या टिकाणींच भीमानें अश्वास तरवारीनें मारिले अश्वाला मारिल्यावर त्याच्या शरीरातून मोक्ष न निघतो कापूर निघावा व रथाचें सुम्यनें व्यामानें अर्मात हवन केलें इत्यादि

बरीस विधीत अश्व परत येण्यापूर्वी दीक्षा ग्रहण करणें; रथ मंडपात आठ अग्निकुठे व तीन वेदी असणें, चौमष्ट ओदकांनीं आणिलेल्या उदकानें अश्वाला मंगल स्नान

घालणें; यूपास बांधिले असताच अश्वाला तरवारीनें मारणें; अश्व शरीरातून निघालेल्या (मोसारेवर्ज) कापराचें लुग्यानें हवन करणें इत्यादि गोष्टी श्रौत धर्मांनीं विसंगत दिसतात.

जैमिनीय अश्वमेध ग्रंथात कर्षेच्या अनुसंधानें पूर्वी दाक्षरथी रामचंद्रानें केलेल्या अश्वमेधाचा व धर्माश्वमेधाच्या समकालीन मयूरस्वज नामक राजानें केलेल्या अश्वमेधाचा उल्लेख आला आहे. परंतु त्यांत विधिविषयक अशा विशिष्ट गोष्टींचा उल्लेख आलेला नाही.

महामारतात अश्वमेधिक पर्वीत धर्मांजानें केलेल्या अश्वमेधात पुढील विधिविषयक गोष्टींचा उल्लेख येतो. वैत्री पौर्णिमेस संवत्सप करून अश्व सोडणें, व त्याचवेळीं दीक्षा ग्रहण करणें. माघी पौर्णिमेस अर्जुन अश्वसह परत येतो. तद, आश्विमास, पत्नीशाला ह्यादि दक्षमंडपातील पोटमास तयार करणें. यज्ञातील 'रथ' नामक उपकरण सुवर्णचें प्रत्येक व सोभाभिषय (सोम घुडणें) याचा उल्लेख, यूपास वज्र गुंडाळणें, शोभेसाठीं सुवर्णचें (नक्षत्रीरंश) जास्त घूप पुरणें, अश्वपरोवर इतर पशूंचें उपाकरण करणें, इथेन विती करणें, रथातील इष्टका (विटा) सुवर्णाच्या असणें; यत अश्वजसक राजपत्नीनें दान्यन करणें, अश्वघाती वषा काढून हवन करणें, अश्वमालाचें सर्व (१६) ऋषिगोत्रीं अर्मात हवन करणें. यातील बहुतेक गोष्टी सूत्रातील विधींशीं जुळण्यासारख्या आहेत. सुवर्णोचा रथ; सुवर्णोच्या इष्टका; अश्वमालाचें सर्व ऋषिगोत्रीं हवन करणें, या गोष्टी सूत्रोक्त श्रौत धर्मांविरुद्ध आहेत.

याहिंम ही रामायणात दशरथ राजानें पुत्र प्राप्तीसाठीं अश्वमेध यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे. (१.११) रथातील विधीविषयक गोष्टी भारतात उल्लेखिलेल्याप्रमाणेंच असून सूत्रोक्त श्रौत धर्मांशीं जुळण्याच्या काही जास्त गोष्टींचा उल्लेख आहे. उदाहरणार्थ—सुत्या (सोमाचें हवन) तीन दिवस काळोः—पहिल्या दिवशीं ज्योतिषोम दुसऱ्या दिवशीं उक्थ्य व तिसऱ्या दिवशीं अतिरात्र या ऋतूचें अनुष्ठान करणें, राजमहिषीचें यत अश्वसमीप घनन, राजमहिषीचा सूत्रोक्त नावानें उल्लेख इत्यादि.

धर्मांच्या अश्वमेधावरील ग्रंथात जैमिनीचा अश्वमेध गुप्रसिद्ध व सुरत कथारमक असा आहे. भाविक हिंदु लोक हें पुराण मोठ्या आदरानें वाचतात. इतर पुराणांप्रमाणें हें भारूड मजबुरानें न भरतीं मनोरंजक उपकथा यांत मौजून ते सामान्य आचारबुद्धीस प्रिय असेच रचण्यांत आले आहे. या अश्वमेध पुराणातील विषय पुढीलप्रमाणेंः—

जे मि नी अ श्व मे ध—अध्याय १ ला—गोत्रहस्तेचें शासन करण्यास उपाय कोणता, असा प्रश्न धर्मांजानें व्यासास केला असता, त्यांनीं त्यास अश्वमेध करण्यास उतें.

जान दिलें, व सर्व शंकांचें निरसन करून कतूला योग्य असा अश्व कोठें आहे हीं ह्यास सांगितले.

अ ध्या य २-५—कृष्ण भीमाचें धैर्य पाहण्यासाठीं मुद्दाम अश्वमेध न करण्याविषयी सहा देतां व भीमाची विनोदानें हेटाळणो करतां, तेव्हां भीमाहि ह्यास विनोदी उत्तर देतो. भीम, वृषकेतु (कर्णपुत्र) व मेघवर्ण (पटोत्कच पुत्र) हे यज्ञाश्व आणण्याकरितां यौवनाश्वारच्या राज्यांत गेले व तेथें बलाढ्य यौवनाश्व राजाला भिकून अश्व हरण केला.

अ ध्या य ६-७—यौवनाश्व राजा परिवार व प्रजा यांसहित पांडव व कृष्ण यांच्या दर्शनाकरितां आला. अश्वमेधाच्या समारंभाची तयारी सुरू झाली. धर्मार्थ व्यासा-फडून मरुतयज्ञाची माहिती मिळविली.

अ ध्या य ८-९—व्यासाचा धर्मार्थ आचार्यलक्षणा-विषयी उपदेश. नवव्या अध्यायांत कृष्णाच्या भोजनातील प्रकार सविस्तर वर्णन केले आहेत. त्या वेळच्या भोजन-तील पदार्थ घेत हज्जोप्रमाणें होतेसं दिसतें. सत्यभामा व देवकी या सात्यासुनांत कृष्णाच्या गुणावगुणाविषयी चाल-केला बाद मोठा मनोरंजक वाटतो.

अ ध्या य १०-१२—कृष्णाला यज्ञाला आमंत्रण, ह्याचें प्रजापरिवारासहित हस्तिनापुरांत आगमन, ह्याचा तेथें सर्व दर्जाच्या लोकांनीं केलेला अपूर्व सरकार, कृष्णवैरी अनु-शास्त्राचें हस्तिनापुरांत या पाहुण्यांच्या गडबडीत यज्ञाश्वचें केलेलें हरण

अ ध्या य १३-१४.—भीमकृष्णमाहि जर्मर करून सोडण्याच्या अनुशास्त्राला भिकून घाल वृषकेतुनें ह्याला कृष्णाच्या पायांवर घातले, त्या वेळीं त्याची इतक्या वेळ गुप्त असलेली कृष्णमणि प्रगट झाली, व ती यौवनाश्वप्रमाणें पाड-वानी मिळाला. विधिपूर्वक घोडा सोडण्यांत आला. अर्जु-नाला ह्याचा पाऊल म्हणून सैन्यासह पाठविलें माहिधर्मति नगरींत अश्वहरण.

अ ध्या य १५—माहिधर्मतीच्या नीलध्वज राजाचा परामर्श. ह्याच्या झीनें गंगेला, अर्जुनाचें तुला निपुत्रिक केलें (भोग्य मारून) असें विधिविरुद्धावरून तिनें अर्जु-नाला दिलेला श्राप. ह्या श्रापाचा परिणाम असा होतो कीं पुढे यज्ञवाहनयुद्धांत अर्जुन गतप्राण होतो.

अ ध्या य १६—एका शिलेला अश्वचा स्पर्श होऊन तो तिलाच यज्ञलेप होऊन राहिला, तेव्हां अर्जुनाचें सौभरी ऋषींला कारण व उपाय विचारला ह्यानें शिलारूपी वंडीची कथा सांगून शिलामुक्त होण्याचा उपाय सांगितला. ह्या योगानें अश्व मुक्त होऊन वंडीचीहि शिलारूपापासून मुक्त झाली.

अ ध्या य १७-२०.—सुधन्वाची कथा—सुधन्वाच्या पिशाच्या राज्यांत एकपत्नीवर कडक रीतीनें पाळले जाई. पितरीचा उद्धार करण्याकरितां झाला पुत्रप्राप्ति करून देऊन सुधन्वाला रणांगणात येण्यास वेळ लागला, तेव्हां सत्यव्रत

पाळण्यासाठीं हंसध्वजानें ह्याला तापलेल्या तेलानें टाकलें, पण ह्याला हरिमर्कानें तारले. सुधन्वाच्या एकपत्नीमताच्या पुण्या-हनें तो कृष्णार्जुनालाहि भारी झाला; पण कृष्णानें आपल्या दैवीशक्तीनें ह्याचा वध केला. ह्याचा भाऊ सुरथ याचाहि अशाच रीतीनें वध केला.

या कथेंत ही एक मजा वाटते कीं, कृष्णार्जुनाचे शत्रू ह्याच्याविषयी मनात दडभक्ति बाळगून लडतात. या कथेंत अर्जुनाचा पराक्रम तर मुळावें दिसत नाही; कृष्णमध्यस्थीनें केवळ त्याला विजय मिळता. उलट ह्याच्या शत्रूच्या सौम्याचें कौतुक करावेंच वाचकास वाटतें.

अ ध्या य २१-२२.—क्षीराज्यात अश्वप्रवेश—प्रमिलेशीं युद्ध—तीं स्त्री व तशांतून अजिंक्य म्हणून अर्जुनाचें तिला योरलें १—भीष्म राज्ञाचा पराभव—यज्ञवाहनाच्या मणि-पुरांत प्रवेश.

अ ध्या य २३-२४—यज्ञवाहन पितृमर्कानें अर्जुनापुढें नम्र झाला असतां अर्जुनाचें त्याचा अपमान केला, तेव्हा यज्ञवाहनाचें पित्याशीं दारुण युद्ध केलें व पित्याला जमैर करून सोडिलें

अ ध्या य २५-३६—कुशल व पाह्या न.—रावण यधानंतर रामाचा अयोध्येत प्रवेश—लोकप्रवासाकरितां सीतेचा श्याम—वाल्मीकाधर्मो तिचें गमन—कुशलवचनम्—रामाश्व-मेध—अर्जुन अश्व हरण केला—लवकुशानीं रामसेम्याबरोबर केलेलें पनपोर युद्ध—रामाचा पराभव—सीता व पुत्र यांचा रामानें केलेला स्वीकार

प्रस्तुतवर्णन वाल्मीकिरामायण कथेशीं विसंगत आहे. पण पुढील काळांत ही कथा कार लोकप्रिय झाली आहे.

अ ध्या य ३७-४०—यज्ञवाहनाचें पाडवेंल्याचा नाश करून अर्जुनासहित सर्व योद्ध्यांना मारलें. ह्याच्या मरता चित्रागद व उडणी यांनीं अर्जुनवाहल अतिशय शोक होऊन ह्या पुनाला दुपणें देऊं लागल्या यज्ञवाहनाचें नाग-धरोर युद्ध करून वृत्तसंजीवकमणि अर्जुनादिकाना जिवंत करण्यास आणला; पण त्यापूर्वीं अर्जुनाचें शीर एका नागानें पळविलें. कृष्णानें आपली मन्त्रचर्माची (?) पुण्याई खर्च करून तें शीर आणविलें. याप्रमाणें अर्जुनादे वीर जिवंत झाले व पुनः पूर्ववत् अश्वरक्षणार्थ निघाले.

अ ध्या य ४१-४६—सध्वजानें अश्वग्रहण करून कृष्णार्जुनांशीं युद्ध केलें, व ह्याचा खागलाच पराभव केला, तेव्हा कृष्णार्जुन गुरुशिष्याच्या रूपानें ताम्रध्वजाचा पिता मयुरध्वज याच्याकडे आऊन लागला ह्याचें अर्धे शरीर मागितलें व तें मयुरध्वज देऊं लागला, तेव्हा आपलें खरें रूप प्रगट करून ह्याच्यावर अनुग्रह केला व अशा रीतीनें घोडा सोडविला.

अ ध्या य ४७-४९—वीरवर्म्यानें यज्ञाश्वचें हरण केलें—ह्याचा आमात यमधर्म, याजबरोबर पाहवाचें युद्ध—यमधर्म वीरवर्म्याचा आमात कसा झाला यासंबंधी कथा, या कथेंतच कोणतें पाप केलें असता कोणता राग होतो व तो कोणतें

दान केनें अमृतां जातो यांचे मविस्तर विवरण आहे—वीर-
वर्णनें युद्धत अथ मित्रांविला व अंशुन वीरपरहित झालेला
पाहून अथ सोहून दिला व रथाचा गरग बनला.

अथ या य ५०-५८—चंद्रहाशी पाश्याने—चंद्रहामाचा
निराश्रितपणा—रथाचे गोमल-या वाडालापासून मुञ्जता-
स्थ वो विजयस्य हरिभक्ति—त्याचा दिग्ब्रह्म—रथाचा पूर्व
वैरी धृष्टद्युम्ने प्रधान याचा पुनः त्याला मारण्याविषयीचा
पाठ—मोठ्या वमरकाकि योगाने चंद्रहाम व धृष्टद्युम्न्या
विषया यांचे लागलेले रत्न—धृष्टद्युम्ना पुन. चंद्रहासाला
मारण्याचा दाव; पण त्या दावान त्याचा पुत्र मदन ह्या
मारला गेला धृष्टद्युम्नाचा आत्मवध—चंद्रहाम दिव्य वरून
या रीतापुत्राना ठरविला झाला—चंद्रहामाला राज्यप्राप्ति—
शालिग्राममार्कमहिमा.

अथ या य ५९—चंद्रहासाने श्रीकृष्णभक्तीमुळे पाहवा-
बरोबर युद्ध केनें नाहीं त्याचा गौरव करून आपण अथ
रक्षणार्थ बराबर निघाला

अथ या य ६०-६८—मागरीत वक्राक्ष-यसुदीर्घी भेट-
नयद्रोण्या नगरीस गमन, व तेथे दुःखीलेख सावरन—वर्षभर
पूर्वभ्रम केव्हांनंतर ह्यानासुदी पुनरागमन—यज्ञाला
शुद्धांत, इष्टक चान, विनिरचना, गळभरण, अश्वक व
स्थ यथा मारीशो हवन, अश्वमुत्थान, पुनःकाशभक्षण ह्यांचा
यज्ञ व सत्पावः अथमेआनी समाप्ति.

अथ या य ६५—पहानंतर सुनीता पातलेल्या भोजनाचे
वर्णन—क्षिप्रगुण वृद्धा प्रकारची स्थिति असेल यांचे वर्णन

अथ या य ६६-६८—या अध्यायात एका दागे वेंचून
उद्धरित वृद्धाणाच्या धार्मिक वृद्धांचे कथा आहे. उदा-
ह्यात कसेतरी दोरभर सातु मिळाले अस जे परस्परगत
वाटून त्यांवर इतक्यांत एक अतिथि आला. त्याची एका
वाट्यानें छुपा हात होईना; तेव्हां सर्वांनी धावले वाटे आने-
दाने त्याम अर्धन केले यामुळे त्या वृद्धांचा दिव्य लोकांनी
प्राप्ति झाली. दोरवृद्धा अध्यायात अध्वनेयफलमुत्ति आहे

मराठी अर्थ मे धर्म ध—मराठी भाषेन अध्वनेय
विषयावर कोलकोणते प्रथम आहेत ते महाराष्ट्र पारवत-
कांतीनें दिले आहेत. “नागा पाठकाचा” अध्वनेय” प्रथम
बराच मोठा अर्धगुंल १५ प्रसंग आहेत. याची आपा व
बना अगदी गाधारण प्रतीची राखल्यामुळे हा पारमा
प्रकारांत असलेला दिसत नाही. हा प्रणारांत नगण्याचे
दुमरे कारण श्रीप्राप्तेनें एक अध्वनेय प्रथम रचिला आहे व
तो वर रसात अमच्याने अध्वनेय राणिगारा साहायिक
धीराराचाच अध्वनेय बावणे

जिसरा अध्वनेय वृद्धादास नात्याच्या एका कर्त्याचा आहे.
चंद्रा “दशोमुक्त-मुद्धत” याचा आहे या-रवा “नारायण
विठ्ठल” नावे लिहिले आहे. सहावा जगजीवननाचा नागाचा बिजु-
दगाचा आचार व मजरा रामदासी वगैरेतील दोषवर्तनांचा

व विद्वत्त्वामी याचे आहेत. याशिवाय शिवकल्याणाचा एक
अध्वनेय आहे असे म्हणतात. वाक्य लेखात दिले आहे.

अध्वनेय—१ वृद्धपुत्र संक्षम नामक नताचा पुत्र अर्जु-
नाने खाडववन आर्मीम दिले, त्याकाळी ते वन पेटले असें
पाहून हा, बाळ असल्यामुळे, याची माता यात सुखांत
घरून बाहेर निघून गेली, ते पाहून अर्जुनाने तिला मारले,
पण हा मात्र वाचला तो ते वैर मनात घरून, अर्जुनाचे
कर्णाशी युद्ध चालले असता, हा कर्णाच्या बाणावर अर्जुनास
मारण्या करिता पुस्त रूपाने जाऊन घसला होता, परंतु
कृष्णाने ते जाणून, अर्जुनाच्या रथाचे अश्व त्या संघास
त्यांनीं शुद्धे भूमीस टेंकविले, असे खाली दाखविल्यामुळे, अर्जु-
नाच्या वंटावर याने पडावयाचे ते चुकून, सुमुटावर पडला,
तेणे करून सुमुट तत्काळ भस्म झाला

—२ स्वयंसे वृष्णापासून झालेला पुत्र हा महारथी
होता.

अभिनवी. अभिनवीकुमार—या अति पुरातन दोन
देवता स्वतंत्र आहेत वी. एताचा सृष्टिव्यापाराचे निदर्शक
म्हणून आठोत हे निश्चित नाही याच्या वैदिक स्वरूपाचे
वर्णन ‘वेदविद्या’ (ज्ञानकांठा प्रणाल्यासह विभाग दुसरा
पा. ३२-३२९) प्रधात सविस्तर दिले आहे याचा
उत्तम महाराष्ट्र व पुराणे यांतही देतो

अर्थांतस्वरुपारी तृतीयपत्नी सीता, तिचे दार्या अथ
रुपार तृतीयपत्नी झालेले म्हणून यास अभिनीकुमार
असे नाव पडले हे अभिनीच्या नासकाद्वारे प्रकटले,
म्हणून यास नासल असे म्हटले आहे. हे, प्रातुत्तया
मन्वेतरांत, मराठिष देवातक सह्याचे देव असून, देवाचे
धर्म आहेत. म्हणून यांचा, यज्ञावर्ये बराच काळपर्वत
हविर्गोण नये, परंतु पुढे यांस तो व्यववनागेशाने
वाटू केला.

हे दोघेहि नासली, अभिनी, दरी असा जरी साधारण
नांवाने प्रसिद्ध आहेत. तरी उपेष्टाचे नाव नासतच, आणि
वनिष्टाचे दार, अशी म्हणण्याची बाह्यात आवळते (मार.
अनुशा. अ. १५० श्लो. १८)

रथानां अर्कपुत्र असण केत्यामुळे उपमन्पुत्र आलेले
अपतर त्याची शुद्धेया व निष्ठा पाहून नष्ट केले व
रथाच हानप्राप्ति करून दिली (आदि. अ. १), यामारसे याचे
कर्ण महामातारीत आवळले.

अभिनवी (१)—एका मन्त्राचे नांव अभिनीच्या
तारका कोणी दोन व कोणी तीन मानतात. या तीन तारका
म्हणजे रथमा, भीमा व आस्का एरायटीम या होत. तिहांत
दोन अवळंबवळ आहेत, रथांत उत्तरेची तैलही आहे आभि-
नी संध्याकाळी ह्या पूर्वदिष्ट्या दिविषु उत्तरंग उगवतात;
आभिन मदिन्याम आभिन हे नांव याच नक्षत्रावरून मिळाले
असून रथाचे कारण रथा मदिन्यांत चंद्र आभिनी मधारी पूर्ण
होता. या नक्षत्राचा तीन भाग मानिल्या तर रथानां

आकृति घोट्याच्या तोंडासारखी दिसते अश्विनीरूपधारण करणाऱ्या सत्ता नामक सूर्यपत्नीच्या ठायी अश्वरूपधारी सूर्यापामून दोघे अश्विनीकुमार झाले अशी कथा आहे तिचा संभव अश्विनी नक्षत्राशी दिसतो. वेदादिकांतील अश्विनी (दोन अश्वीदेव) म्हणून ज्या प्रसिद्ध देवता (वेदविद्या पृ ३२७ पहा) त्या सृष्ट्याचा तारारूप होत असें कै. श. या. दीक्षित म्हणतात बहुधा ज्ञान आणि गुरु यास अश्विन हें नाव प्रथम आमावे अशी त्याची गमजूत होती.

ऋग्वेदात 'अश्विनी' (१. ४६, ८) हा शब्द विना इतर सहितात अश्विनी नक्षत्रासाठी वापरलेला 'अश्वयुज' (५. ५४ २) हे दोनहि शब्द. प्रत्येकी एक एक वेळ आले आहेत. तथापि पहिला देवपत्न्या या अर्था व दुसरा रथान घोंडे जोडणारे या अर्थां योगिलेला आहे तैत्तिरीय संहिता (४. ४, १०), तैत्तिरीय ब्राह्मण (१. ५, १) व अथर्ववेद (१२. १) यात इतर नक्षत्रांपरोपर या नक्षत्राचाहि उल्लेख आहे. पण सत्रप्र तो अश्वयुज या छोलिमी शब्दानेच केलेला आहे तो शब्द द्विवचनी आहे यावरून त्या काळी या नक्षत्राच्या दान तारकाच मानात असत हे उघड होते पारस्कर सूत्रात 'त्रिपु त्रिपु उत्तरा दिपु स्वाती मृगशिरसि रोहिण्याम्' असे वचन असून त्याचा व्याख्या ह्रदत्ताने उत्तरा, हस्त, चित्रा, उत्तराषाढा, श्रवण, धनिष्ठा, उत्तराश्रदपदा, रेवती, अश्विनी अशा वेळी आहे सांप्रत चित्रा, श्रवण, धनिष्ठा व अश्विनी ही सुद्धा प्रधात विवाहनाक्षत्रात नाहींत. महाभारतात या नक्षत्राचें नाव अश्वनासन पर्वात (अ. ६४ व ८९) रत्न नक्षत्रांपरोपर दोनदा आले आहे. तेथे त्यामाठी अश्वयुजीच्या ऐवजी हल्ली प्रचारात असलला अश्विना हा शब्द योगिलेला आढळतो (८) सोमाच्या सत्तावीस खियातांल एक तशीच अक्रूराच्या खियातील एक [प्रा. कै.]

(२) नजुल महदवाची माता (महाभारत, शांतिपर्व),
(४) सूर्यांजी अश्वरूप झालेली स्त्री व अश्विनाची माता.

अष्ट उपद्वीप—अष्टद्वीपाच्या आसमतात, द्वार समुद्रामध्ये आठ उपद्वीप आहेत त्याची नावे—स्वर्णप्रस्थ, चंद्र शुक्र अ. शुक्र, आवर्तन, रमणक मंदर हरिण, पांचजन्य, सिंहल आणि लंका (भाग पंचम अ. १९ श्लोक ३०. देवी भा अष्टम अ. ११ श्लोक ३०-३२)

अष्टक विश्वामित्र ऋषीस, माधवीपासून झालेला पुत्र हा मोठा वेदवेदांगपारंग असून याने एकदा स्वतः यज्ञ केला, त्या काळी याच्या यज्ञास बहुत ऋषी व राजे आले होते पुढे हा यज्ञ गमात झाल्यावर आपले तिघे बंधू—प्रतर्दन, वसुमना, आणि शिवे, यासहित रथांत बसून, कोठ जात असता, मार्गेत नारदास पाहिरयावरून त्यास याने रथांत घेतले आणि पुढे लागला की, स्वर्गांत गेल्यावर, त्याम्हा चौपातून आधी कोण पतन पावेल ते सांग. तेव्हा नारदाने प्रथम

तू, नंतर प्रतर्दन, मग वसुमना असे पतन पावेल, शिवे मात्र अढळ राहील असें सांगून त्याची कारणेहि दिली (वनपर्व अ. १९८)

आत्मन्नाथेन स्वर्गांतून पतन पावलेल्या ययाति राजाराने आपले व आपल्या बंधूंचे पुण्य दान करून पुन्हा स्वर्गास्थान केले (आदिपर्व अ. ८६ उद्योग अ. १२१) हा अष्टक विश्वामित्र कुळातील प्रवरप्रवर्तक आणि ऋग्वेदातील काही सूत्रांचा प्रष्टा होता (सुद्धापूर्वजग पृष्ठ ४८८)

अष्टका—आश्वलायन गृह्यसूत्रात (अध्याय २ कटिका ४) याविषयी पुढील माहिती आढळते—

हेमत आणि शिशोर ऋतूतील (मार्गशीर्ष, पौष, माघ व फाल्गुन या महिन्यातील) वष अष्टमीस अष्टकाश्राद्ध करावयाचें असतें या चारहि अष्टमा तिथीस चार अष्टका कराव्यात, किंवा यापैकी एका तिथीचा एकाष्टका करावा (उद्गुधा माघ वष अष्टमाने एकाष्टका करण्याची बहिष्काट आहे) आषाढ्या दिवशी (वष सप्तमीस) पितरांना ओदन, कृसर (तिळमिश्रित भात) पायस किंवा चार शरांचाच अपूर 'उत्तरीनामवर उत्तराम' इत्यादि ऋग्वेदातील (१०. १५. १ पासून पुढें) आठ किंवा वाटतील नितःया ऋतूच म्हणून यावेत दुसऱ्या दिवशी पशूच्या इशांने किंवा स्थालीपाकान अष्टका कराव्यात निदान बैलाला यव खाऊ घालावे किंवा चार अमीकडून कक्ष (वन) जाळावे पण अष्टका कण्याखराग राहू नये पशुकल्पाप्रमाणें पशु माहून, व प्रोक्षण आणि उपाकरण वर्ज्य करून त्याची वषा बाहेर कढावी व मागितलला मंत्र म्हणून त्याचें हवन करावें नंतर स्थालीपाक व अवदान भागाचे हवी (सूत्रात दिव्ये मंत्र म्हणून) याच व पुढे ब्राह्मणांना ओमन घालावे

दुसऱ्या दिवशी अन्वष्टक्यश्राद्ध करावें त्याच यासाचा एक भाग तयार ठेवावा, दक्षिणेला उत्तरच्या स्थळिलावर अग्नि ठऊन भोंवताली परित्तरणें घालावी, व याच्या उत्तरेला दार करावें नंतर अग्नीच्या उत्तरेस सुळासकट दर्भ पसरवे व ते न हालविता रथावर अपसव्याने, ओदन, कृसर, पायस दक्षिण व मधुर्मध ही हविर्द्वये देवावांत हा सधुमका पिंडविष्टयज्ञाच्या विधीप्रमाणें करावा. नंतर मधुमयाखेरीज करून मधें द्रव्याचें पितरांना उद्देशून हवन करावें बरील पदार्थांखेरीज बायकांना सुरा व व आचाम (पेज) हीं यावांत काही जण पिंड दोन किंवा सहा खावाचवळ (कपूंपु) ठेविताना काही पुर्वकडच्यांत पितरांनी यावेत व पश्चिमकडच्यांत बायकांना देतात याप्रमाणें माघपर्वात प्रौष्ठपद (पौर्णिमे) नंतरच्या पश्चरव्यात हा सत्कार सांगितला आहे

आषाढावषानंतर अष्टका येतात असे पारस्करगृह्यसूत्रांत (कांड ३ कटिका ३) उल्लेखिले आहे आश्वलायन (३. १२), गोमिल (३. १०) यांतून अष्टकाविषयी वर्णन आढळतें आष-

विचवानीं महाराष्ट्रात इंगळ्या म्हणतात. हे प्राणी निशाचर असतात; दिपता खवदडी, दगड, विळे वगैरेत वटून राहून मक्ष पक्षण्यास रात्री बाहेर पडतात. माळरानावरील दगड उलथून टाकले म्हणजे त्याखाली विंचू अगदीं इटकून मांपडतोच असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. कोळी, किडे हे यांचे भक्ष्य होय. पुढल्या देशाचरणांच्या चिमव्यानीं आपले भक्ष्य घरून व नांगीनें देश करून त्याला मारल्यावर तोडोशी घरून त्यांतील रस हे शोषून घेतात. क्वचित् प्रसंगी मोठे विंचू लहान विचवानींहि अने शोषून घेतात आढळले आहेत. यांच्या पुष्कळ जाती आहेत.

बाह्य लक्षणः—यांचा आकार साधारणपणे शेवट्यासारखा असतो असें म्हटल्यास चालेल. उदराचा शेवटचा भाग अतिशय अर्धे होऊन अवळमवळ त्याचे जेपूट होतें या शेपटीच्या शेवटी नांगी असते. पूर्वे उदराला सात व पश्चिम उदराला पाच वलयें असतात; म्हणजे एकंदर उदर बारा वलयांचे झालेले असतें. गुरद्वार शेपटीच्या शेवटच्या वलयाच्या खाली उघडतें.

मुख अतिशय लहान असून त्यावर एक ऊर्ध्वोष्ठ (लेमम) असतो. मुखाच्या दोन्ही बाजूनें झुंगविमते असणात त्याच्या पाठीमागे फार मोठे देशाचरणाचे चिमटे झालेले असतात. ते खोळ्याच्या चिमव्याप्रमाणेच दिसतात हे चिमटे ज्यांच्यावर लागलेले असतात त्यांनाच देशाचरण असें म्हणतात. व याचे सहा भाग असतात. या देशाचरणाचे पायच्यांचे भाग एकमेकावर घामून त्यांनीं देशाचे कार्य केले जाते. यानंतर पायाच्या चार जोड्या लागतात. प्रत्येक पायाचे सात विभाग असून, शेवटी वाकडी नगो असते. ही सर्व भागें शीपे-बहाला जोडलेली असतात.

पूर्वे उदराच्या पहिल्या वलयाच्या अधोवलयार्धां (स्टर्नम) वर जननेद्रियाद्वारे असतात. दुसऱ्या वलय्याच्या अधो-वलयार्धावर 'कंकटिका' (पेक्टार्इन) असतात. याचा आकार कर्णाच्या दोर्याप्रमाणे असतो. याचे कार्य काय असावे याविषयी अजून निश्चित असें काहीच ठरलेले नाही पूव उदराला याशिवाय काही गात्रें नसतात. खव्या, पाचव्या आणि सहाव्या अधोवलयार्धांवर श्वसनत्र्ये (स्टिमाटा) असतात शीपेबहाच्या आत व ज्ञानव्यूहाच्या वर एक तरणास्थी (कार्टिलेजिनस) चा तपकडीसारखा सागाडा असतो. याला अधोवलयार्धांतःप्रसर (एन्डोस्टर्नल) म्हणतात. स्नायूंचा उगम होण्याच्या कार्या याचा उपयोग होतो.

शे व डा, छुरळ व विंचू या या प्राच्या ची तुलना:-

शेवडा छुरळ विंचू

लघुझुंग (अँटन्यूल) जुंग (अँटनी) बनलेले नसतें
गुहदंशुंग (अँटनी) बनलेले असतें जुंग चिमटा (केलि-
सरी)

पट्टा (मॅटिबलस) दंडा देशाचरण (पॅडिपॅल्पी)

शेवडा

छुरळ

विंचू

प्रथम पार्श्वोष्ठ

प्रथम पार्श्वोष्ठ

पायांची पहिली जोडी

(फरटे मॅक्सिली)

द्वितीय पार्श्वोष्ठ

"

" दुसरा "

(सेकंड मॅक्सिली)

प्रथम शोष्ठपाद

पायांची पहिली

" तिसरी "

(फरटे मॅक्सिली पेडी)

जोडी

द्वितीय शोष्ठपाद

"

" दुसरी " " चौथी "

(सेकंड मॅक्सिली पेडी)

तृतीय " (चरं)

"

" तिसरी " ...

पचनेंद्रियव्यूह (फॅरिक्स) —अर्ध अशा मुखानंतर गल-
वित्र लागतें. याला पुष्कळ स्नायू जोडलेले असतात. या
स्नायूंच्या योगाने हे लागे तितकें तागले जातें. भक्ष्यातील
रस शोषणाचे कार्य याच्या योगाने होतें यानंतर अन्न-
नलिका लागते. अन्ननलिकेच्या शेवटी केथें पचनेंद्रियनलिका
देशावतें, तेंथे लालापिंडाच्या नळ्या येऊन मिळतात. या
नंतर 'मथ्यात्र' (मॅसेटरॉन) लागतें. ही एक लांब व रूंद
नळी असते. हिच्यामध्ये पाच अक्षर नलिकाच्या जोड्या
उघडतात व त्या ज्या भागातून येतात त्याला बकृत असें
समजतात. तरी त्या भागाचा उपयोग यकृतप्रमाणे होतो हे
निश्चित नाही.

श्विराभिसरणव्यूहः—हृदयाची एक लांब नळी असून
ती पूर्वे उदराच्या वरच्या बाजूस हृदयलेने आच्छादित अशी
असते हिच्या आत आडव पडदे असून त्याच्यायोगाने या
नळीचे आड भाग झालेले असतात या प्रत्येक भागावर छिद्राची
(-ऑस्टिआ) एक जाडा असते व त्याच्यातून रक्त आत जातें हृद-
याच्या पुढील व मागोल बाजूनी धमन्या जोडलेल्या अस-
तात, याना पूर्वधमनी व पश्चिमधमनी असें म्हणतात. या-
शिवाय हृदयाच्या प्रत्येक भागातून धमन्याच्या आडव्या
जोड्या झालाच. पूर्वे धमनीच्या दोन काया होऊन अश-
नलिकेच्या दोन्ही बाजूनी जाऊन त्या खाली येतात व ज्ञान-
कंडाच्या साखळीवर मिळून त्याची एक धमनी होऊन ती
मागे दिशा घेत बळते. निरनिराळ्या भागातून रक्त उदर-
तलाकरील शिराणांमार्गेत येऊन तेथुन नै फुफ्फुस बटव्यामध्यें
जातें. याच्यातून ते पुष्कळशा शिरांच्या योगाने हृदयाविष-
यामध्यें (नॅरिफार्डिकल सिनस) जातें व नंतर छिद्रातून हृदयांत
जातें अशा रीतीने श्विराभिसरण सारखे चालत राहतें.

श्वसनेंद्रियव्यूहः—या प्राण्यांत श्वसनेंद्रिय फुफ्फुसकोश (फर-
नरी सॅक्स) अथवा फुफ्फुसबटवे यांच्या रूपाने असतात.
याच्या बाहेरच्या बाजूवरील श्वसनरोम्रासंघी वर उल्लेख केला
आहे. एकाद्या पक्षकातील पानाप्रमाणे विंचू बटव्याच्या आतील
रणाप्रमाणे यांच्यात पापुदे असतात व त्या पापुद्यांच्या
मध्येतरी हवा शिरून राहते तेव्हा पापुदेयांच्या आतील श्वस-
सरण पावणाच्या रफालाहि हवा लागून रफाची व प्राणवायूची
देवपेच होते व रक्त शुद्ध होतें.

ज्ञानेन्द्रियव्यूहः—ह्याची रचना झुरळ अन्तर शेंवडा याच्याच धर्तीवर असते. प्रथम दोन ज्ञानकेंद्रांची मंडुवल् गोलक झालेला असून त्यापासून नेत्रांना ज्ञानरज्जू जातात. नंतर अन्ननलिकेच्या दोन्ही बाजूंनी दोन पार्श्व ज्ञानरज्जू निघून खेडी अन्ननलिकावर ज्ञानकेंद्राळा (अन्ननलिकाची-ज्ञानकेंद्राळा) मिळाल्यावर ह्यांची एक ज्ञानरज्जूची सांखळी बनते व ती पुढे शरीरात जाते. या पार्श्वज्ञानरज्जुपासून व अन्ननलिकाज्ञानकेंद्रा (सद्य-एसोसिअल ब्रॅन्डॉन) पासून पहिल्या सहा गात्रांना ज्ञानरज्जू जातात

यांची विशिष्ट ज्ञानेन्द्रिय म्हणजे नेत्र व कंकटिका होत. याला चार कोळे असतात; दोन बाजूंनी व दोन मध्यमांगी.

जननेन्द्रियव्यूहः—नरात मुष्का (टेन्डीस) च्या दोन उभ्या जोड्या असून त्या आडव्या काढ्यांनी एकमेकांत जोडलेल्या असतात. याच्या मध्यमांगी शुक्रकोतस (व्हॅसेडेफेरस) असून ह्याच्या शेवटी शिध्र (पेनिस) असते. मादीमध्ये अंडकोशाच्या (ओव्हरी) तीन सार नलिका असून त्यांहि आडव्या काढ्यांनी जोडलेल्या असतात. अंडकोतसे (ओव्हि-डक्ट) पुर्वउदराच्या अर्धावलेल्याधोच्या मध्य तपकडीवर संपडतात. निवृ अरायुष आहेत. अंडी फलद्रुप स्थाव्यावर बिंबाच्या पोरें अंडकोतसांत विकास पावतात व ती पुंभ स्वरूपांत बाहेर पडतात.

येंगेंप्रमाणे विचवाविपरीत सामान्य माहिती झाली. या अष्टपाद वगवे आठ गण पाडलेले आहेत. त्यापैकी बुद्धिक गणात विनू येतो. वर सारितस्वाप्रमाणे कोळी हा ह्याच वर्गातील प्राणी होय. तो कोळी गणात येतो. त्या गणाची ससृणें खाडील प्रमाणे आहेत.

कोळी गण (अरेनिआयडा).—या गणात सर्व प्रकारचे कोळी येतात. उदराना बल्ये नसून ते मृदु असते, व ह्याच्या मध्ये व शीर्षस्थानमध्ये एक करकोना बनलेला असतो या प्राण्याचे हुंमचिमटे चागले पूर्णपणे बनलेले नसतात व त्यांना विषापिंड लागलेले अवतात. यापैकी दुसरी ओळी म्हणजे दंष्ट्राचरणाची साधी असते व ही नरात गर्भधारणा पद्धत आणव्यास योग्य अशी झालेली असते. उदराच्या शेवटी संतुक्तेकप्रसर (रिपेरेट) असतात. यांमधून आडव्याचे सैतू निघतात. कोळे आठ असतात. यांपैकी तामेच काही दुसरे गण चाली वाळीले आहेत.

विष कोळी गण (फालेनिआडा)—कित्येकगण या वर्गातील प्राण्यांना कोळीच समजतात. तथापि हे प्राणी लागदी निराळे होत. यांच्या शीर्षस्थाना बल्ये नसतात. त्या मागाच्या व उदराच्या मध्येतरी करकोना नसल्यामुळे हा पूर्वभाग व उदर निराळे ओळखी देत नाहींत. यांचे पाय लांब व नाजूट असतात. उदराला बल्ये असतात. संतुक्तेकप्रसर नसताना. हे प्राणी निघावर नसतात. कडक हिवाळ्या-
हे प्राणी मरतात, तथापि ह्यांची अंडी हिवा-

ळात टिकतात व ह्यांपासून पुढे दुसरे प्राणी तयार होतात. या गणात विषकोळी अथवा "हावेस्टमेन" येतात.

गोची ड गण (अँकारायना किंवा अँकारायडा)—गोचीड, हे खरबेचे, लोण्यातले बगैरे कीटक या सदराखाली येतात. यांच्यातील बरेचसे प्राणी परोपजीवी असतात. ते रोगकारक आहेत. यांचे शरीर बल्यकिंत नसते सुखानवडील अथवा चातण्याजोगे अथवा भोंसकून शोषण करण्याजोगे झालेले असतात.

ख ड ग ल ड गण (झायफोब्रा).—यात लिम्बूलस अथवा गोम ककटक (किंगडन) येतात. यांची शेपूट कळारीप्रमाणे असते. हे प्राणी पाण्यांत असतात तरी पण किनाऱ्यापासून दूर नसतात. शरीरावर कठिण कवच असते. उदराचे पूर्व व पश्चिम असे दोन भाग असतात पूर्वभागाला पर्ण जलश्रांशेन्द्रियाचे झुपके लागलेले असतात. हे अंडी पाण्यात घालतात व ह्यांची फलद्रुपा पाण्यातच होते.

एम. जी. येवलेकर व वि. ना. हाटे

अष्टप्रधान—हि व पूर्व का ली न इति हा स.—अष्टप्रधान व शिवाजी या दोन शब्दांचे इतके साहचर्य आहे की अष्टप्रधानविशिष्ट राज्यपद्धति म्हणताच शिवकालीन राज्यपद्धति कोळ्यासमोर उभी राहते. अष्टप्रधान या अर्थाची शब्दरचना महाभारतातहि आढळते. शास्त्रेपर्व अध्याय ८५ मध्ये "अष्टाना मोक्षिणा मध्ये भैरव राजोपधारयन्" असे एक वचन आहे, त्यावरून अष्टप्रधान ही रचना पार जुनी असली असे रा. ब. वि. वि. बंध महाभारताच्या उपसंहारात म्हणतात; गण हे आठ अंगी कोणते महाभारतात कोठेहि सांगितलेले नाही. समापन अध्याय पाच यांत तर एके ठिकाणी सात "प्रवृत्तींचा उल्लेख आला आहे. देखि ह्या सात "प्रवृत्ती" कोणत्या ह्याचे वर्णन नाही; परंतु वैद्यक्या मते सुटय सचिव, सेनापति, पुरोहित, हेर, दुर्गाध्यक्ष, ज्योतिषी व वैद्य हे अधिकारी राजाला असलेच पाहिजे. जैन. व बौद्धांपैकीं एक श्लोकाने अठरा अधिकारी सांगितले असून त्यांची नावे टीकाकाराने (१) मंत्री अथवा मुख्य प्रधान, (२) पुरोहित, (३) सुवराज, (४) सेनापति अथवा नमुपति (५) द्वारपाल अथवा प्रतिहारी, (६) अन्तरवेशक किंवा अन्तर्द्वारा अधिकारी, (७) कारागृहाचा अधिकारी, (८) कोशाध्यक्ष, (९) न्यायाधिकारी, (१०) प्रदेष्टा, (११) अधा-नीका अधिकारी, (१२) काम नेमून देणारा अधिकारी, (१३) धर्माध्यक्ष, (१४) मन्त्राध्यक्ष अथवा न्यायाधिकारी, (१५) दंडा-ध्यक्ष, (१६) दुर्गोध्यक्ष, (१७) भोमाध्यक्ष, (१८) अन्त्याध्यक्ष, अशी दिली आहेत. दुसऱ्या एके ठिकाणी १७ व अधिकारी सांगितले आहेत—(१) देसाधिकारी, (२) दुर्गोधिकारी, (३) रयाधिकारी (४) मज्जाधिपति, (५) अग्नाधिपति, (६) दूरसैनिक (पदातिमुन्य), (७) अंतःपुराधिपति, (८) अग्नाधिपति, (९) शाखाधिपति, (१०) सेनापट्टक, (११) आडम्ययाधिपति, (१२) धनाधिपति, (१३) सुसरेर, (१४) मुख्यकामगार अशी त्याची नावांदि दिली आहेत (महाभारतात उपसंहार, पान २२२)

महाभारताप्रमाणे मनुस्मृतीतहि रामने सात किंवा आठ सचीव नेमून त्याच्या सहाय्याने चालावे असें सुचते मोक्षमय म्हटले आहे. (अध्याय ७. श्लोक ५४-५७.) त्यानंतर मुसलमानांनी अमदान्तहि, त्यांच्या राज्यपद्धतीचे जे स्वरूप साधार. णतः प्रेयकारांनी दिले आहे त्यावरून तेव्हा शिवाजीसारखे प्रधानमंडळ नव्हते असे दिसून येते. प्रधानमंडळ स्थापन केल्याबरोबर त्याच्या वागणुकीसाठी काही नियम बांधून रामने स्वतःच्या अधिकारापैकी काही विशिष्ट अधिकार पृथक्करणे व एकवद्दून ह्या प्रधानमंडळास राखे लागतात. परंतु अद्या रीतीने आपली सत्ता कमी करून आपल्या अनिर्दिष्ट वर्तनावर प्रधानमंडळाच्या जुटीवा दाब बसवून घेण्या हे एक उदार राज्यकर्ते मुसलमानात झालेले दिसत नाहीत. या सर्वां मोठीवा विचार करता शिवाजीने आपली अष्टप्रधानाची व्यवस्था प्राचीन हिंदू कल्पनांवर बसवून रीत स्वतःच्या अकलेने व जवळच्या मंडळींच्या सहाय्याने कालदेशवर्तमानात जरूर ते फेरफार करून नवीनच केली असावीत वाटते.

शिवाजीची व्यवस्था.—अष्टप्रधानाची नेमणूक शिवाजीने केव्हा केली हे निश्चित सांगता येत नाही. स्वराज्याचा उपयोग आरंभत्यावर जसजशी जरूर मासत गेली तसतसे अधिकार निर्माण केलेले दिसतात. इ. स. १६४० पासून १६४५ च्या दरम्यान मावळातील राज्य-व्यवस्था करतांना काही अधिकारी निर्माण झाले. देशमु- दाना अनुकूल करून घेण्यात आण फार उपयोगी पडला, त्यास जमीन म्हाणजे उत्कपभिह हा हुद्दा देण्यात आला; ज्या हुद्ददारांनी देशमुखास दत्त केले—म्हाणजे त्यांना आप- ल्याशी बांधून घेतले—त्यास पेशवाई म्हाणजे मुख्य प्रधानकी मिळाली; व ज्या सैन्याने पुढावा जमिनादोस्त केले त्याची व्यवस्था ठेवण्याकरिता एक खजनीस नेमावा लागला. पुढे सुलख ताब्यात आल्यामुळे जमाखर्चाचे काम पडू लागले. तेव्हा मुजमुदाराची जरूर लागली. अशा रीतीनेच सुरनीस सरनोबत, चिटणीस, फजनीस, इत्यादि अधिकारी आस्ति- त्वात आले. आरंभी ह्या अधिकार्यांची नवे फारसी होती, परंतु काही काळाने आपल्या राज्याचे पूर्ण हिंदी स्वरूप दाखविण्याकरिता शिवाजीने संस्कृत नावे प्रचारात आणली. अष्टप्रधानांतील अधिकार्यांची फारसी व संस्कृत नावे, त्यांची कर्तव्ये व खाचे पगार पुढे दिल्याप्रमाणे होतेः— फारसीनाव संस्कृतनाव. कर्तव्य. वार्षिक वेतन पेशवा. पंतप्रधान. मुख्य दिवाणगिरी. १५००० होन. मुजमुदार पंत अमात्य. मुलकी हिशेब. १२००० होन. सुरनीस. पंतसचिव. दफतराचा सांभाळ १०००० होन. वाकनीस. मंत्री. खासगी कारमार. ५०००० होन. जमीन. सुमत. परराज्यव्यवहार. ५०००० होन. सरनोबत सेनापति. फौजेची व्यवस्था. ५०००० होन. ... न्यायाधीश न्यायकारणे. ५०००० होन. ... पंडितराव. शास्त्रार्थ व दानधर्म. ५०००० होन.

वर दिलेल्या प्रधानांपैकी पंडितराव व न्यायाधीश ह्या प्रधानद्वयाखेरीज बार्हण्यांस लष्करी नोकरांतहि निष्णात असावे लागे. ह्या सर्व प्रधानांस एक एक मुतालिक दिलेला असे प्रधान स्वारीवर बसले म्हणजे त्यांच्या मागे त्यांच्या सगळ्या कामाची व्यवस्था ह्या मुतालिकांनी प्रमुखपणे पहावी असे असे. मुतालिक सरकारातूनच नेमून दिलेले असत व त्याच्या धन्यांचे शिके मोर्तब त्याच्या हाती असत. परंतु एखादे तसेच महत्त्वाचे काम असले तर त्याचा निकाल त्यांनी आपल्या वरिष्ठाच्या अनुमतीवाचून लावू नये असे असे. प्रत्येक खात्यात पुन्हा आठ दुय्यम कामगार असत. त्यांची नावे येथेप्रमाणेः—(१) कारमारी, हा आपल्या खजान्याचा एकंदर कारमार पहात असे (२) मुजमुदार ह्याच्यापाशी जमाखर्चाचे काम असे, (३) फजनीस, हा मुजमुदा- राचा दुय्यम असे; (४) सयनीस किंवा दफतरदार, याज- पाशी दफतर ठेवण्याचे काम असे; (५) चिटणीस ह्याज- पाशी सर्व पत्रव्यवहाराचे काम असे; (६) कारखानास, ह्याच्या पाशी सगळ्या कोटीची व दाण्यागळ्याची व्यवस्था पहाण्याचे काम असे; (७) जामदार, याजकडे जगदी खेरीज करून एकंदर चीजवस्तीचा संग्रह करण्याचे काम असे; आणि (८) पोतनीस ह्याच्या ताब्यात सर्व रोकड असे. ह्या सर्व कामदाराच्या हाताखाली अर्थात कामाच्या मानाने कमीजास्त कारखून असत. ह्याशिवाय जुहू खाशेल्या तैनातीस एक चिटणीस, एक फजनीस, एक पारसनीस व एक पोतनीस असे स्वतंत्रच असत.

प्रधानमंडळांत प्रत्येकाचा दर्जा.—अष्टप्रधा- नांत पेशवा हा मुख्य असून त्याची हुकमत इतर सर्व प्रधानावर होती. त्याची पायरी राज्याच्या खालची असून त्याची बसण्याची जागा सिंहासनाच्या नजीक उजव्या बाजूस पहिली असे. मुलकी व लष्करी ह्या दोनहि कामां- वर त्याची संपूर्ण देखरेख असून राज्याच्या सर्व पडामो- डीची जबाबदारी त्यावर होती. सेनापतीकडे सर्व लष्क- राचा ताबा असून त्याची बसण्याची जागा डाव्या बाजूस पहिली होती. अमात्य, सचिव, मंत्री हे पेशव्याच्या खाली अनुक्रमाने बसत. व सुमत, पंडितराव व न्यायाधीश हे डाव्या बाजूस सेनापतीच्या खाली अनुक्रमाने बसत. असे रियासतकारांनी दिले आहे. परंतु महाराष्ट्रामरावकृत राज- नीतिमर्थे प्रधानाच्या बसण्याचा अनुक्रम निराळा दिला आहे. उजव्या बाजूस मुख्य प्रधान, अमात्य, सचिव व सुमत यांनी व डाव्या बाजूस पंडितराव, सेनापति, मंत्री व न्यायाधीश यांनी बसावे असा ह्या पुस्तकात दिलेला अनुक्रम आहे.

अष्टप्रधान संस्थेचा राज्याभितोषाधीन समावेश करून तिला घात क स्वकार कसे देण्यात आले होते हे शिवाजीच्या राज्याभितोषासंबंधी उपलब्ध असलेल्या बर्णनावरून वागले

दिसून येते. ह्या राज्याभियेकसमयी सिंहासनाच्या सभे-
वार हातांत सुवर्णकलश घेतलेले प्रधान अष्टदिकस्थानापन्न
झाले होते. पूर्वेस मुख्य प्रधान मोरोपंत विंगले हातीं
सुवर्णकलश घेऊन उभा राहिलेला होता. दक्षिणेस सेना-
पति हंबीरराव मोहिते हुगुपपूर्ण सौप्यकलश घेऊन उभा
राहिला होता. पश्चिमेस रामचंद्र नीलकंठ पंडित अमात्य
दधिदुग्ध पूर्ण ताम्रकलश घेऊन उभा राहिला होता उत्तरेस
छादोगामात्य प्रधान रघुनाथ पंडितराव मधुपूर्ण सुवर्णकलश
घेऊन उभा राहिला होता. ह्याजपाशीं मन्मथ कुंभंत
समुद्रजल व महानद्यांचे जल भरून ठेविले होते. उपदिशांच्या
ठावीं क्रमंकरून आग्नेयास अण्णाजी दत्तो पंडित सचिव छत्र
घेऊन उभा राहिला होता, नैर्ऋत्यभागी जनादेन पंडित
दत्तो त्रिमल भेंडी चामर घेऊन उभा होता व ईशान्यभागी
बाळाजी पंडित न्यायाधीश दुसरे चामर घेऊन उभा राहिला
होता "महाराजमराव" वृत्त राजनीतिमये मुख्य प्रधान
प्राधान्य, सेनापति क्षत्रिय व अमात्य वैश्य असावा असा एक
नियम सांगितला आहे.

न धी न अ धि का च्या धी न र.—निरिगराच्या कामाची
वाटणी होऊन त्याची जबाबदारी ठरली नाही, व प्रत्येकांने
एका कामात प्रवीणता संपादन ते काम उलट्ट वृत्तीने तडीस
न्यावे हे तत्त्व साधण्यासाठी शिक्षाजीने हे प्रधानमंडळ
अस्तित्वात आणले होते ह्या संस्थेतील दूरदृष्टीच्या धोरणा-
मुळे स्वसंरक्षण व स्वराज्यसुवर्धन ही दोन कामे महाराष्ट्री-
यास करिता आली. औरंगजेबाच्या प्रचंड शस्त्रीशी झगडा
करून विजय संपादण्यास ही संस्था फार उपयोगी पडली.
शिवाजीनेतर संभाजीने अष्टप्रधानात फिरवाफिरव केली
नाही. मात्र संभाजीपुढे जावनाच छद्दोगामात्य वल्लभा
याशिवाय दुसरा कोणी धनत नसल्यामुळे बहुतेक कामे
कलशाच्याच तंत्रांने चालत राजारामाच्या बेलच्या धाम-
धुमीच्या कारकीर्दीत अष्टप्रधानाशिवाय आणखी कर्तो माणसे
पुष्कळ निपजल्यामुळे त्याचा योग्य सन्मान करताना अष्ट-
प्रधानात आणखी दोन अधिकाऱ्यांचा समावेश करावा
लागला. यापैकी एक पतप्रतिनिधि व दुसरा हुकुमतपन्हा.
प्रतिनिधीचा अधिकार सर्व प्रधानावर चालावयाचा असून
त्याची नेमणूकही सर्वांत जास्त म्हणजे १५००० होत होती.
हुकुमतपन्हा हा हुद्दा राजारामाने जिजीम असताना महा-
राष्ट्रात कुल राज्यव्यवस्था पाहणाऱ्या अधिकाऱ्यास दिला
होता. त्याची योग्यता एवढी होती की, त्याजकडून जे हुकुम
येतील ते छत्रपतींनाही मोलावयाचे नव्हते.

ना म धा री ज हा गी र द रा री त रू पां त र.—तथापि
राजारामाच्या कारकीर्दीत अष्टप्रधानव्यवस्थेने झालेला मह-
त्वाचा फेरफार म्हणजे स्वराज्यसंरक्षणाच्या कामां
रूप बदलाव म्हणून राजारामास इतरांवरोबर अष्टप्रधाना-

सहि जहागिरीचे आमिष दाखवावे लागले. याचा परिणाम
असा झाला की, पुढे पेशव्यांच्या हातीं सत्ता गेली तेव्हा
राज्यवारभाराच्या कामाची वांटणी करण्याच्या उद्देशाने
अस्तित्वात आणलेल्या प्रधानमंडळाचे ल्हान मोठ्या व कमी
अधिक स्वतंत्र अशा मनसबदारांत रूपांतर झाले. शाहूच्या
इयातीतच ह्या संस्थेस बरेचसे औपचारिक स्वरूप आले
होते व त्याच्या मरणानंतर तर ती अगदीच नामशेष
झाली.

अष्टप्रधानाच्या व सरदारांच्या नेमणुका पूर्वी चालत
आल्याप्रमाणेच पुढे चालवाय्या, असे शाहूच्या आह्वापनात
होते. जास्तविक त्याची आतां नावे मात्र राहिली होती.
अधिकार सर्व गानवील त्याच्या म्हणजे पेशव्याच्याच हातीं
होता. सचिव, प्रतिनिधि, अमात्य व सेनापति हे निर्वार्य
झाले होते; इतर प्रधानास सरस्यापूर्वीच महत्त्व नव्हते. शिवाय
नवीन सरदार उत्पन्न होत होते, तेव्हा पूर्वीची व्यवस्था
आहे तशीच पुढे चालविणे शक्य नव्हते. शाहूच्या आह्वा-
पनातला हा भाग असायच कोटिला होता, ही गोष्ट त्याच
वेळी पेशव्याच्या किंवा इतराच्या लक्षात आली नसेल, हे
संभवत नाही; परंतु शाहू समुद्र असता त्याजकडली जास्त
वाटाघाट करणे शक्य नव्हते. शाहूच्या आज्ञेचा अर्थ अरे-
रावी कारभार वरून कोणासहि दुखवू नये किंवा कोणाची
उत्पत्ती खालसा करू नयेत एवढाच व्यावसाय होता, व
त्याच अधीन पेशवेहि हुद्दांची व्यवस्था करीत होते. पूर्वाच्या
पराण्यात आता बरे पुरूप निघत नाहीत एवढ्याच सवबी-
वर सरसद्दा सवीस पदग्रह केल्यास एकदम मोठा मित्र
होऊन पेशव्यांच्याच उचलचाली झाली असती. तेव्हा असा
प्रसंग येऊ न देता, पचेल तितकाच फेरफार पेशवे करीत
चालले.

[सं दर्भ ग्रंथ—मराठी रियासत; महाभारत उपसंहार;
महाराजवृत्त राजनीति; मनुस्मृति; पारसनीस आणि
किंकद हिस्ट्री ऑफ दि मराठाज, भाग १]

अष्टमायः—शरीराचे आठ भाव आहेत. हे सवगुणाचे
स्रोतव असतात असे मानण्यांत येते. हे अष्टभाव येणे
प्रमाणे—स्तीम, स्वेद, रोमाच, रवरभंग किंवा वैत्थर्य,
वेपथु किंवा कंप, वैषम्य, अश्रुपात व प्रलय.

अष्टमैरव—मैरव म्हणजे अयंकर. हे दिवाचे नांव
आहे तथापि मैरव ही शिवगणांतील स्वतंत्र देवता
धरितात त्याचे आठ प्रकार आहेत, ते सर्व भयंकर स्वरूपाचे
आहेत हे सामान्यास नकोच. (१) असिताग, काळ्या
अवयवाचा, (२) संहारा, नाश, (३) रुद्र, कुत्रा, (४) काल;
(५) क्रोध, (६) लाजचूड, तपस्व्या बुद्ध्याचा, (७) वेदचूड आणि
(८) महार. यांतील काही नावांऐवजी, कपाल, दद्र, भोपण,
सम्भक्त, कुपति इत्यादि नावेहि जोडिलेली आढळतात. या
स्वरूपात शिव पुरुषदा कुत्रावर आरुढ होऊन फिरतो,

तेव्हा त्याला 'आऽश' (कुत्रा आहे घोडा ज्याचा) असे संबोधितात.

अष्टमंगल—ही संज्ञा श्रौतस्मार्त धर्मातील नसून पौराणिक धर्मातील आहे. अष्टमंगल म्हणजे आठ मंगल-दायक वस्तूंचा समुदाय. सिंह, वृषभ, गज, पूर्ण-दक्षिण, अश्विन, निशाण, बाय व दाब या अष्टमंगल वस्तू राज्याभिषेकाचेवेळी लागतात. ब्राह्मण, अग्नि, गाय, सुवर्ण, पृथ, सूर्य, अल व राजा यांनाहि अष्टमंगल समजतात. (मंगल पहा.)

अष्टमहाराग—हा शब्द चारभटाने रूढ केला. त्या प्रमाण वातव्याधि, अस्मरी, कृच्छ (किंवा कुष्ठ), मेह, उदर, भगंदर, अशं संप्रहणी (किंवा प्रहणी), या अष्ट महारागाचा वखे आहे.

अष्टमहासिद्धि—अग्निमा, महिमा, गरिमा, रुधिरा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईश्विना आणि वशित्वा या आठ सिद्धी होत.

अष्टमर्यादागिरी—हिमालय हेमकूट, निचध, गंध-मादन, नील, श्वेत, जंगवान, आणि माल्यवान हे आठ महागिरी जंबुद्वीपात नऊ जे भारतादि वप (विभाग) आहेत, ते होण्यास कारण होत यांचा अनेक पुराण प्रयात उल्लेख आहे.

अष्टमंगल्य—त्रैवर्णिकाचा एक संस्कार. हा संस्कार मुख्य सोळा संस्कारांपैकी जो गर्भाधान संस्कार, तो जर यथाकाली झाला नाही तर गर्भिणी स्त्रीच्या आठव्या महिन्यात करावयाची कधी आहे. हा सूर्योक्त नाही पण याचा उल्लेख संस्कार कौस्तुभ या प्रयात केला आहे. याला व्यवहारात आठागुळ असे नाव आहे. हा सूर्योक्त सोळा संस्कारात धरलेला नाही. गर्भाधान संस्कार करावयाचा राहिल्यास गर्भाधान संस्कारानंतर करावयाचे जे पुंसवन व रीमंतोप्रयन त्या दोन संस्कारास जोडून हा संस्कार कारितात. यातील सर्व विधि गर्भाधानाप्रमाणेच (ऋतुशास्त्रसह) करावयाचा असतो प्रथम गर्भाधानाप्रमाणे सर्व विधि करून नंतर त्याच दिवशी पुंसवन व रीमंतोप्रयन हे संस्कार करण्यात येतात.

अष्टमी—सुं. इलाहा कुलाबा जिल्हा. रोहा म्युनिमि-पल हद्दीत हे गाव आहे. येथे एक सुंदर तळे असून गावचे नेने इलाहल लोह राहतात रायगडच्या शिवाजीकडे आलेल्या ऑफिसराने नावाचा ईश्रव वकील या यात्राचा एकमेसी म्हणून उल्लेख करितो (इ. स. १९७३ ऑगस्ट—हिस्टोरिकल प्रॅक्से-टम, २१५; फायर-न्यू अकाऊंट, ७७). १७७१ त बेऊल नदीच्या किनाऱ्यापासून काहीशा खेरीलवर असलेले यहू-त्वाचे गाव (उस्तीम) म्हणून कोरबेने आपल्या बोरि-यंटल मेमोईर्म (१ २११) मध्ये याचा नाम निर्देश केला आहे.

अष्टयोगिनी—दुर्गेच्या आठ परिचारिका राक्षसी. त्यांची नावे:—मंगला, विंगला, धन्या, भ्रामरी, भद्रिका, उरका, सिद्धा आणि संकटा दुसरा एक पाठ असा:—मार्मनी, कर्पूर-तिलका, मलयगधिनी, कौमुदिका, भेंड्या, माताली, नायकी, आणि अया किंवा गुमाचारा गुलक्षणा, मुनंदा ही नावेहि कोठे कोठे दृष्टीस पडतात. (योगिनी पहा.)

अष्टयसु—वसूंचा वेदात उल्लेख आहे, त्यांचे पौराणिक स्वरूप वैदिक स्वरूपापेक्षा निराळे आहे. पौराणिक स्वरूप असे: चालू वैवस्वत मन्वंतरातील धर्मकृषि त्या-पासून प्राप्तच दक्षकन्या वसु, तिच्या ठायी झालेले वसु-संज्ञक आठ देव ते. हे प्रस्तुत सरूपविध देवतांना पाचवे देव असून, यांची नावे धर, ध्रुव, सोम, अह, अनिल, अनल प्रामूष, अग्नि प्रमास, अशी आहेत. (भार. आदि अ. ६६) पुराणातरी, हीच नावे किल्लेकाची असून काही वेगळी आहेत. उदा. भागवतात, द्रोण, प्राण, द्रुव, अर्क, अग्नि, द्यौ, वसु व विभावसु ही आहेत

अष्टायान—गाचा दानसंघात उल्लेख आहे हळकुंड, गुपारी, दक्षिणा, खण, सूप, कंकण, धान्य व कांचमर्णा या आठ वस्तू लमात नवरीने सोभागव संपादण्यासाठी आठ ब्राह्मणास द्यावून म्हणून द्यावयाच्या असतात

अष्टविनायक—श्रीगजानन ह्या देवतेसंबंधाने माहिती देणारी दोन पुराणे आहेत: एक गणेशपुराण व दुसरे मुद्रतूपुराण पण यापैकी मुद्रलपुराणामध्येच अष्टविना-यकासंबंधाने विशेष माहिती सापडते अष्टविनायका संबंधाने जे सुप्रसिद्ध श्लोक आहे तो येथे प्रमाणे:—

स्वति धीगणनायकं गजमुखं मोरेश्वरं सिद्धिदं ।
बल्लवं सुदलं विनायकमहं विनायकमहेश्वरम् ॥
लेण्याद्री गिरिजात्मकं सुवर्दं विघ्नेश्वरमोजरं ।
प्रामो राजग संस्थितो गणपतिः कुमोत्सदा मंगलम् ॥ १ ॥
हा श्लोक मूळ प्रयात कोठे आहे तो आढळला नाही. वर दिला आहे तो श्लोक संस्कृत व्याकरणदृष्ट्या बराच अशुद्ध दिसतो. अष्ट विनायकासंबंधाने भौगोलिक माहिती बरील श्लोकापारं पुढीलप्रमाणे आहे

देवतानाम	स्थान	मिह्वा
मोरेश्वर गणनाथ	मोरगाव	पुणे (जमुरी नजीक)
यल्लालेश्वर	मुकुड (पाली)	कुलाबा (खोपदली जवळ)
विनायक	मठ	कुलाबा (कर्जत नजीक)
विनायक	थेऊर	पुणे (खोणी नजीक)
विनायक	लेण्याद्री	पुणे (खुप्रान नजीक)
विघ्नेश्वर	ओझार	पुणे (खुप्रान नजीक)
गणपति	राजगगाव	पुणे (पुणे नगर सडकेवर)
गजमुख	सिद्धटेक	नगर (दौंड नजीक)

यावरून पाहता एक स्थान नगर मिल्हात, दोन कुलाबा जिल्ह्यात, व बाकीची पाच पुणे जिल्ह्यात आहेत. देवाळ-

यासंबंधाने पाहता पालाचें देऊळ मोठें विरेचंदी, व भोंव-
ताली परस विस्तृत असें असून या नमुन्याचीं देवळे येऊर,
मोरगांव वगैरे दोनचार ठिकाणीं आहेत. सर्वे ठिकाणीं
नाहींत. पालीचें देवालय मोरोबादादा फडणीस यांनीं
बांधले. मोरोबादादा हे पेशवाईतील सुप्रसिद्ध मुसद्दी
नाना फडणीस याचे समकालीन होते. म्हणजे पालीचें
देऊळ मग १७७५ ते १८०० याच्या दरम्यान बांधलें गेलें
आहे. येऊर व मोरगांव येथील स्थानांबद्दल ' तीर्थयात्रा-
प्रबंध ' नावाच्या ग्रंथांत पुढील माहिती मिळते:-

“गेऊर:-या गांवीं अष्टविनायकांपैकीं एक स्थान
आहे. या स्थळीं मुळामुठानदी आहे. तिच्या तीरी चिंच-
वड संस्थानचे आदिपुरुष मोरगांव यांनीं तप केल्याचें
स्थान आहे. येथें श्रीगणपतीचें मंदिर चालले आहे.
माघवराव बळाल पेशवे यांनीं बंदामीचा किल्ला सर केल्या-
वर या देवापुढें उत्तम लाकडी मंडप बांधला. तो आता
बहुत जाणें दवोस आला आहे. या ठिकाणांचे देवाच्या
सन्निध आरती माघवराव बळाल हे कैलासवासलां झाले।
झाबी छी रमाबाई हिने सहगमन केलें तें स्थान येथें
नदीतीरी आहे. त्यावर त्रितामणराव आप्पा रागलीकर
यांनीं वृंदावन बांधले आहे ” (तीर्थयात्रा प्र. पा. १७९)

“ मोरगांव — येथें गणपतीचें स्थान आहे. गण”
पतीची मूर्ति मोठी अल्प आहे. परंतु तिचे अवयव स्पष्ट-
पणें दिसण्यात येत नाहींत. येथील गणपतीस मयूरेश्वर
असें म्हणतात. या देवाचे उपासक पुणेप्रांतात पुष्कळ
आहेत. देवाच्या तट्टीचा तुड आहे, रयास वस्त्रवृक्ष
म्हणतात. देवाच्या पूजेविषयाचा वगैरे बंदोबस्त चिंच-
वड येथील संस्थानिकांकडून होतो. या क्षेत्राः मुख्य तीर्थ
कर्मडहानदी होय. या नदीस प्राकृतात कन्हा म्हणतात,
व ब्रह्मदेवाच्या कर्मडहानसून या नदीची उत्पत्ति आहे असें
म्हणतात. यास्थली सर्व जातीचे लोक गणपतीचे उपासक
आहेत. ते संकष्टचतुर्थीचे व्रत करतात. या क्षेत्राचा
महिमा मुद्रल्लुपणात वराच वर्णिला आहे. भाद्रपद शुद्ध
चतुर्थीच्या सुमारे चिंचवड येथील संस्थानिक याक्षेत्री यजन
उत्सव करतात. त्यात ब्राह्मणभोजन पुष्कळ होतें.
त्यावेळीं आसपासची यात्रा बहुत जमते. येथे चिंचवडकर
संस्थानिकांचा वाडा आहे. ” (तीर्थयात्रा प्र. पा. १८३)

अप्रविवाह—सुप्रसिद्धातून विवाहाचे आठ प्रकार
सांगितले आहेत. ते असे:- (१) ब्राह्म, (२) गार्ध्व,
(३) राक्षस, (४) दैव, (५) आर्य, (६) प्राजापत्य,
(७) असुर (८) व पेशाच. प्रत्येकाचे योग्यप्रांत वगैरे असें
ब्राह्म = सल्लूत कन्यादान; गार्ध्व = उमयतांच्या अनु-
मतीने; राक्षस = जवरांन कन्या हरण करून; दैव =
विधिपूर्वक कन्यादान करून; आर्य = गाय बैल घेऊन कन्या-
प्राजापत्य = प्रभोत्पादनार्थ कन्यापण; असुर = मील-

देऊन घेतलेली कन्या करणे; पेशाच = कन्या चोरून
आणून जवरांन विवाह करणे.

याविषयी धर्मसिंधूत (तृतीय परिच्छेद पूर्वार्ध) व
विशालेश्वरात सविस्तर हकीकत आहे. याशिवाय
' विवाह ' पहा

अष्टागार—हे नाव बरेच अलीकडचें दिसतें. आक्षी,
किडीम, चौल, थळ, नागांव, रेवडंडा वगैरे आठ आगर
मिळून झालेल्या मुलखास पहिल्यानें अष्टागार ह्या शब्द
लाविला गेला. त्यांत चौल हे सगळ्यांत जुनें असावे
(वि. वि. पुस्तक २२ पृ. १०१).

अष्टाग—या संज्ञेनें शरीराचे कोणते आठ अवयव
दिग्दर्शित होतात यासंबंधी एकमत नाहीं. दोन हात,
छाती, कपाळ, दोनडोळे, मान आणि कंठ; किंवा हात,
पाय, गुडघे हे सहा, व छाती आणि कपाळ (किंवा बावा
आणि मन) मिळून आठ अंगे घरातात. हात, पाय,
गुडघा, छाती, कंठ, बाणी मन, व दृष्टि हीं साष्टांग प्रणामातील
अंगे होत असें पूजा प्रकरणात प्रयोगकार झणतात.

वैद्यकातील अष्टांगे शाल्य, शालाक्य, कायचिकित्सा,
भूतविद्या, वैभारभृत्य, अगदत्तत्र, रसायनतंत्र व वागी-
करणतंत्र.

स्मृतीतील अष्टांगे—काम्यदा, न्यायाधीश, पंच, लेखक,
ज्योतिष, सोनं, अग्नि व पाणी,
पूजेचीं अष्टांगे—पाणी, दूध, तूप, दही, दर्भ, तांदूळ,
जव व सर्वप.

मैत्रुणाचीं अष्टांगे—रमण, कर्तन, क्रीडा, दर्शन,
गुणभाषण, चिंतन, निश्चय, व संयोग.

योगातील अष्टांगे—यम, निमय, आसन, प्राणायाम,
प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधि.

तुडीचीं अष्टांगे—शुश्रूषा, धवन, ग्रहण, चारण,
चिंतन, उद्वापह, अर्थविज्ञान व तत्त्वज्ञान.

अष्टांगगृह्य—वामभट्टकृत वैद्यकग्रंथ, ' वामभट्ट '
पहा.

अष्टाधिकार—जलाधिकारश्च स्थलाधिकारो ग्रामाधि-
कारः कुल्लेखनेच । ब्रह्मसने दंडविधिर्नियोगो पौराहिते
ज्योतिषमष्टमे ॥ या श्लोकाप्रमाणे जलाधिकार, स्थलाधि-
कार, ग्रामाधिकार, कुल्लेखन, ब्रह्मसन, दंडविधिनियोग,
पौराहित्य व ज्योतिष अशीं आठ खाती खेडेगांवातून असत.
जलाधिकार—प्रवाधानां व सरकारी नौकराना पाणी पुरवि-
ण्याचा अधिकार; स्थलाधिकार—अनेक वस्तीच्या आगा
ठरविणें व दाखवून देणें; हा पाटलाचा अधिकार असे. ग्रामा-
धिकार—खडान गावांतील व्यापार व सामान्य धंदे यांची देख-
रेख करणे; कुल्लेखन, रयतेचा सरकारी हिशोब ठेवणे व सर-
कारी दप्तर सांभाळणे; हे काम कुल्लेख्यांचे असे ब्रह्मसन-
वैलिफाचा अधिकार; दंडविधिनियोग—मैत्रिस्तृत्वा अधि

कार. पीरोहित्य—प्रामोपम्याय किंवा कुलोपाध्यायचें काम; ज्योतिष—प्रामज्योतिषाचें काम. वरील श्लोक लौकिक असून खास आधार आढळत नाही.

या अधिकांर्याचें लोकतत्त्व असलेली प्राकृत नावें म्हणजे ' (१) कोळीपणा, (२) पाटिलकी, (३) देशमुली, महाजनकी (४) कुळहरण, (५) वस्तीकी, (६) पीरोहित्य (७) उपाधिक किंवा भटपणा, (८) ओशीपणा.

ज्ञान, शोध, मोक्षन, निद्रा इत्यादि शरीराच्या दैनिक विधीनांही यष्टीनें हा शब्द जोडतात.

अष्टाध्यायी-पाणिनीचा व्याकरण ग्रंथ. 'पाणिनी' पहा.

अष्टाद्विकपर्य—आषाढ, कार्तिक आणि फाल्गुन या तीन महिन्यात शु. ८ पासून पौर्णिमेपर्यंत आठ दिवस जिनमंदिरातून नंदीश्वरविषाची पूजाअर्चा सुरू असते. नंदीश्वरद्वारापासून चारी दिशेला अग्निप्रभ अशी ५२ जिन वैद्यालय आहेत. या वैद्यालयांतील ५२ मूर्तीची कन्या करून प्रत्येक दिशेस १३ मूर्ती वसवून ५२ तीर्थंकरांची एक प्रतिमा तयार केलेली असते. ती बहुतेक जिनचैत्रालयांत असते. या आठ दिवसात पंचमेरुची स्थापना करून त्यावर नंदीश्वर विंब (प्रतिमा) ठेवून त्याची पूजा करतात. या पर्वस ' नंदीश्वरपर्व ' असेंहि म्हणतात. [' जिन लोकाचा इतिहास ' अर्जुनतनयकृत, १९१८ बेळगाव]

अष्टावक्र—हा कहोड कृपाचा पुत्र. गर्भांत असताना बापास रात्रभर अध्ययन करण्याबद्दल यानें हिणविलें म्हणून त्याच्या बापायनें हा आठ ठिकाणी वाकडा होऊन राहिला. जनक राजाच्या दरबारीं असलेला यष्टपुत्र येंदी यानें कहोडास बादांत जिकून उदकात बुडविलें. हें अष्टावक्रास समजलें. त्यानें वंदीचा परामश करून कहोडास परत आणलें. कहोडा-नेंहि याचें शरीर वाकडें होतें तें सरळ करून दिलें. अष्टावक्राची कथा महाभारतात (वनपर्व अ. १३२-३४ मुंबईप्रत) सविस्तर दिली आहे.

अष्टावक्रगति—अवधुताभूति किंवा अध्यात्मशास्त्र हा वेदांतविषयक संस्कृत ग्रंथ असून यावर पूर्णान्वयार्थ, भागुरानंद, मुकुंद, विश्वेश्वर (अध्यात्मप्रदीप), विज्ञानेश्वर (१) वगैरेंनी टीका लिहिल्या आहेत. (आर्यकटका कॅलॉग) त्रिभा-वरच्या ' सरस्वती महाल ' नावाच्या संघटनेत ग्रंथालयात यावर पुढील प्राकृत टीका आहेत (भा.इ सं. ३ इतिवृत्तशके १८३५)—शिवरामकृत अष्टावक्रटीका (दस्र १४ वे); वैद्यनाथकृत अष्टावक्र सूक्त टीका, सिद्धांत विदर्बरी (दस्र ३३)

अष्टी—(मध्यप्रांत) हें वर्मा जिल्ह्याच्या आर्वी तहसिली-तील एक मोठे गाव आहे. उ. अ. २१° १२' अक्षांश पू. रे. ७८ ११' येथील लोकसंख्या सुमारे ५००००. हें व्यापारसुद्ध ५२ मैल वायव्य दिशेस रायपुडा पहाडाच्या दक्षिण भागाच्या वायव्याशी वसलेले आहे हें पुलगांव स्थानापासून ३९ मैल व आर्वीपासून

१५ मैल लांब आहे आर्वीहून अष्टीला भाताना तळेगांव लागते. आहाराच्या अमदानीत या शहराची भरभराट होती.

जहांगीर बादशहाने अष्टी, आमनेर, पवनार व तळेगांव हे परगणे महमदखान नियाशी यास जहांगीर दिले. हा अफगाणी सरदार असून यानें जहांगीर बादशह व त्याचे पूर्वज यांच्याशी मोठ्या हुद्याची कामगिरी केली. यानेंच अष्टीचें पुनरुज्जीवन करून समोवतालचा भाग लागवडीस आणिला. याच्यानंतर अहमदखान नियाशी यानें अंमल चालविला. या दोघांच्या कबरी त्या ठिकाणी बांधल्या आहेत. महमदखान याची कबर मोंगलाई नमुन्यावर बांधली असून ती फार सुंदर आहे. अहमदखानाची तितकी चांगली नाही.

अहमदखान मेल्यानंतर नियाशी लोकांची सत्ता जाऊन मराठ्यांचा अंमल चालू झाला. हल्लीं येथें नियाशी लोकांकडे इनामी शेतीशिवाय काहीच राहिले नाही. या कबरी पुरातन असल्यामुळे हल्लीं म्युनिसिपल कमिटीच्या पैदाशी त्याची डागडुळी करण्यात आली आहे.

नबाब वसिदखान हे नियाशी वंशापैकी असल्यामुळे सर-काराना याना ऑनररी मॅजिस्ट्रेट केले आहे. ही मोठ्या व्यापाराची जागा आहे. यात देशी कापड, धान्य, गूळ, मसाल्याचे पदार्थ व कापूस दोघा व्यापार मोठा आहे.

म्युनिसिपलिटीने अनेक उपयुक्त कामे केली आहेत. त्यात नदीच्या बांध बांधून उन्हाळ्यात पाणी पुरेल अशी तजवीज केली आहे

या ठिकाणी शाळा असून रविवारी आठवड्याच्या बाजार भरतो पोलीस ठाणें व लोखलबोर्द मराई आहे.

येथें सरकी काढण्याचा व कापसाचे गळे बांधण्याचा असे दोन कारखाने आहेत. (म रा गें १८७० वर्षी. तें.)

अष्ट—(मुंबई इलाखा) सातारा जिल्हा अष्टेगाव गाळवें ताळक्यात अ. न. इस्लामपूरच्या आग्नेयीय १२ मैल व साता-न्याहून २० मैल आहे लोक. सं. (१९०१ साली) १२४०९ होती. बहुतेक लोक हिंदूच आहेत. येथे म्युनिसिपलिटि आहे. पूर्वेस कृष्णा नदी वहाते व पश्चिमेस पेठ-माली रस्ता आहे. गावाभोवती तट असून प्रत्येक दिशेस लाला एक दरवाजा आहे. गावात पोथ, कोर्ड, दवाखाना व इमजी-मराठी शाळा आहेत.

कोटातल्या विहारीपासून २ घरे असणाऱ्यास आणि विशेषतः आरुप्य लोकांस पाठी आणण्यास प्राप्त पदवी. उन्हाळ्यात तर कुणबे पाणी आणावें लागते. लोक शेत-करी असल्यामुळे गावात व्यापार थोडा आहे. येथील जमीन वसूल ३०००० रु आहे. येथून पाच मैलावर बंधारा घात-लेले एक तळें आहे, परंतु त्यात मागीचे थर जमले असल्या-मुळे त्यांत पाणी साचत नाही याच्या पश्चिमभागांत भैर-

वाचें देऊळ आहे. त्याची पुजा शुरव व घनगर लोकांकडेच आहे. घनगर लोकांची काही घरें त्याचें पूर्वांचे वैभव दर्शवितात.

सन १९०३ मध्ये येथील म्युनिसिपलटीची उत्पन्न ३२०० रुपये होते. कोल्हापुरात केव्हा १८५७ साली दगा झाला तेव्हा अष्टाशस ७५ घोडदळ ठेवण्यात आले होते. (सु. नं. १९. १८८५ हें सं. ६ १९०८)

(२)—(मध्य हिंदुस्थान) भोपाळ संस्थानच्या पश्चिमेकडील जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण १९०१ मधील से. स ५५३४. हें अकबराच्या वेळीं, मालवासुभ्यातलं सारंगपूर सरकारीमध्ये, एका महालाचें मुख्य ठिकाण होतें या गावा समोर्वाती एक ठंड असून त्यात १७१६ मध्ये दोस्त महंमदने एक लहानसा किल्ला बांधलेला आहे तट व विश्व दोन्हीहि सध्या मोडकळीस आलेली आहेत. १७४५ त मराठ्यांनी अष्ट घेतले, परंतु १८१७ च्या तहानें तें पुन्हा भोपाळकडे देण्यात आले. १८३७ त, छुदाशिया बेगमच्या सैन्याने नवाब नवागोर महमदखानाला या शहरात वेढिले होते. येथे १९०२ मध्ये बांधिलेली एक मशीद, अद्याप आहे. मुख्य धंदे विणकाम, रंगकाम व चिठ्ठे तयार करणें. येथे अकूचा बराच व्यापार चालतो.

(३) (सुबई, इलाहा) सोलापूर जिल्हा —अष्ट हें गाव माळे याच्या नैर्ऋत्येस १५ मैलावर आहे. लोकसंख्या १९०१ साली १३६ होती. येथे इ. स १८१८ मध्ये फेडबारीच्या बीस तारखेस जनरल स्मिथ व बापू गोखले यांच्या सैन्याची लढाई झाली व बापू गोखले मारला जाऊन बाजीरावाच्या सैन्याचा पराभव झाला अथे एक तलाव आहे व त्यातून दोन कालवे काढलेले आहेत या तलावाचें बरेचसे काम इ स १८७७ च्या दुष्काळात झाले व सर्वांत जास्त अशी १९९४ मनुष्ये एकाच वेळीं कामावर होती

असई—मोगलाईत अंगठ्याच्या आग्नेयीस २० मैला वर औरंगाबादच्या ईशान्येस ३४ मैलावर हा गाव असून येथें मेजर जनरल वेल्सली जैतूर द्यूक ऑफ बॅलिट्टन याने सिंधे व नागपूरकर भोंसले यांच्या सैन्याचा १८०३ मध्ये पराभव केला.

असईची लढाई—सिंदेभोंसल्याचें १८०३ साली ईम-जानां हें युद्ध झाले त्यातली ही एक महत्त्वाची लढाई आहे. १८०० साली सिंधे व भोंसले यांचे ईमजानां युद्ध चालले अमती सप्टेंबर महिन्याच्या एकविसाव्या तारखेस मराठ्यांच्या कौजचा तळ भोकरधन व जाफरबाद या दोन गावाच्या दरम्यान पडला असून ह्याच्या बरोबर चांगली कपायची शिकतून तयार केलेल्या पायदळाच्या सौख्या पलटणी होला. त्याच दिवशी जनरल वेल्सली व कर्नल स्ट्रीट-न्सन यांची गाठ बदनपूर गावीं पडून त्यांनी असें ठरविलें की, आपल्या सैन्याच्या तुटण्याचा तळ ह्या परस्परसंग्रह पडला आहे तरी आपण निरीजराळ्या मार्गांनी जाऊन जावि-

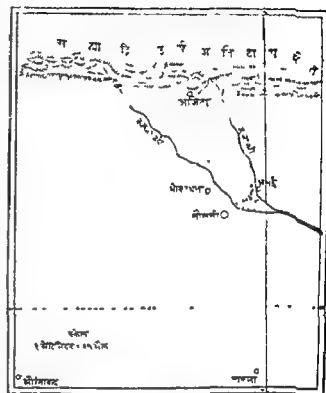
साव्या तारखेस सकाळीं झुंवर हल्ला करावा. याप्रमाणें ठरून ते दोघांहि दुसऱ्या दिवशी त्या ठिकाणाकून निघाले, स्ट्रीटन्सन पश्चिमेकडील मार्गानें गेला व वेल्सली पूर्वेकडील मार्गानें गेला. गेविसाव्या तारखेस वेल्सली नौलनी गावापाशीं येऊन पोचला तो तेथे छावणी देणार तोच त्याला ह्याच्या हेराकडून असें कळलें की, मराठ्यांच्या कौज तोथून सहा मैलाच्या आतच कैलना नदीवर तळ देऊन पडल्या आहेत स्ट्रीटन्सन अद्याप येऊन पोचला नव्हता, तरी वेल्सलीने त्याची वाट न पाहता एकदम मराठ्यांवर हल्ला करण्याचा निश्चय केला त्यानें आपल्या हाताखालील कॅप्टन बावेलें नवाच्या सरदारास बरोबरनें सर्व सामान सुमान नौलनी गावात नेऊन देवण्याचा हुकूम केला व त्याच्या संरक्षणापै एखादा पलटण ठेवून बाकीच्या सर्व लोकांसह बाय तितक्या लवकर आपल्या मागोमाग येथ्या विपरीत सागून तो स्वतः काही लोक बरोबर घेऊन टेहेळणी करिता निघाला तो एका उच टेकडावर येताच त्याचा असें दिसून आलें की, मराठ्यांचे सैन्य कैलना नदीच्या पैल नीरावर, जेथे ती नदी जुआनदीस मिळते तेथून जवळच तिच्या काठा काटानें एका लांबच लांब रेंपेत तळ देऊन पडलें आहे तो जरा आणखी जवळ आला, तेव्हा मराठी सैन्याच्या उजव्या बाजून कच्चा कौजच असून पायदळ व तोफा ह्या सर्व बाज्या बाजूस असह गावाजवळ आहेत असें त्याच्या दृष्टीस्थीस आलें मराठ्यांच्या तोफा हल्ला करून रया बेकाय करण्याचा त्याचा उद्देश असल्यामुळे, तो बळसा घालून मराठा सैन्याच्या बाज्या बगलेंपलीकडे कैलना नदी उतरण्याकरिता गेला.

ह्या लढाईने मराठ्यांचें सैन्य ५०,००० वर असून त्यामध्ये खेडें पायदळ साडे बंधा हजार व फौज तीस हजार वर होती असें ग्रॅटफो यानें म्हटलें आहे ईमजानाजवळ मात्र पुरते सज्जदार हजारहि लोक नव्हते असें दर्शविण्यात आलें आहे प्रस्तुत युद्धात दक्षिणेंत सिंधे व भोंसले यांचे आणि सास वेल्सली व स्ट्रीटन्सन यांच्या बरोबर भिडो किती सैन्य होतें या संबंधात ग्राटफोचा नेदाम ' ईमजाना जोसरे सुद्ध ' या सद्वाचाली आला आहे. ह्याशिवाय आण्णासाहेब व चितामणराव पटवर्धन, बापू गोखले, निपाणकर, पाटणकर, अमृतराव, पेशवे व म्हैसूरकर यांच्या कौजानीहि ईमजाना मदत केली होती असईच्या लढाईच्या प्रसंगाहि पेशवे, व म्हैसूरकर यांच्या कौजा हजर होव्या असें ग्राटफोनेच पुढें म्हटलें आहे. परंतु त्याच्याकडून ईमजाना जवळ जवळ काहीच मदत झाली नाहीं अशी छावणी तकार आहे व अच कारणांमुळे कदाचित त्याचा आक्का वर दिव्हेल्या ईमजान्या सैन्याच्या आक्क्यात घर-व्यात आला नसावा

नदी ओलाडून आल्यावर वेल्सलीने आपल्या पायदळाच्या दोन रांगा करवा, व फौजेची तिसरी रांग करून ती या

दोहोच्या मागे शिलकी सैन्य म्हणून ठेवली. सदाईस उभे राहिलेल्या त्या सैन्याची खात्री बगल केल्या नदीवर असून उजवी जुधा नदीवर होती. वेलस्लीबरोबर पेशव्यांच्या व म्हैसूरकरांच्याहि फौजा आल्या होत्या. त्यांना केल्या नदीच्या पलीकडे काही अंतरावर शिस्ताने उभे करण्यात आले होते. अशा रीतीने संगमासंबळ दोन नद्यांच्या दरम्यान लढाईतली उभे राहण्यात वेलस्लीचा दुसरा एक कायदा वासा होता की, त्या योगे शत्रूसैन्याची आघाट आपोआप आकुंचित केली गेली, कारण इंग्रजांच्या सैन्याचा आपल्या एका बगलेवर हल्ला आलेला पाहताच मराठ्यांनी आपल्या सैन्याच्या दोन रागा केल्या. त्यापैकी एक राग शत्रूच्या समोरासमोर उभे होती व दुसरे तिच्याकडे काटकीन केला होता. ह्या दोन्हीहि रागाच्या डाव्या बगला असले नावाच्या चांगली तटबंदी असलेल्या गावाशी जाऊन मिळल्या होत्या. इंग्रजांचे सैन्य लढाईकरिता शिस्ताने उभे होते तोच मराठ्यांच्या तोफखान्याने शत्रुपक्षावर जोराचा भडिार करण्यास आरंभ केला. ह्या वर्षावामुळे इंग्रजांच्या सैन्याची-विशेषतः त्यांच्या उजव्या बगलेची-अंधार नासाडी झाली असे म्हणतात. तोफा ओढणाऱ्या गावाच्या वेलजोच्या टार होऊन तोफा बेकाम झाल्या. अशा स्थितीतहि वेलस्लीने आपल्या एका तुफकीस तसाच मराठ्यांवर हल्ला करण्याचा हुकूम सोडला. स्वतःसंबळ तोफा न राहिल्यामुळे इंग्रजांच्या ह्या सर्वेच्या सर्व रांगेत विपक्षीय तोफांचा मारा सहज करावा लागला. उजव्या बाजूस असलेल्या इंग्रजांच्या ७४ व्या रेजिमेंटातील बरेच सैन्य गतपत्र झाल्यामुळे त्याची राग अगदी शिरल गेली होती; त्यावर मराठाकडील बरोबर मोठी फौज चालून आली. तेव्हा मागे असलेल्या मिटिश फौजेस पुढे येण्याविषयी हुकुम करण्यात आला. ह्या बरोबर या फौजेने काही एतद्देशीय फौजेसह अगदी बघबाईस आलेल्या आपल्या पायदळाच्या रागातून पुढे सरसावून मराठ्यांच्या फौजेवर हल्ला केला व तिची दाणादाण करून त्या मराठ्यांच्या रीषाऱ्यांवर व पायदळावर तुटून पडल्या या प्रसंगी इंग्रजांच्या फौजेने बज वरेंदी कामगिरी अवर्णनीय होती. असल्या लढाईत इंग्रजांना मिळालेल्या विजयाचे श्रेय ह्या फौजेसच दिले पाहिजे. या नंतर इंग्रजांचे पायदळहि नेटाने पुढे सरकले. तेव्हा मराठ्यांच्या पहिल्या रांगेने कथ खाऊन ती मागे दुसऱ्यात आऊन मिळाली. इंग्रजांचे सैन्य रांगिनी लपसून पुढे सरसावले व स्वार्ता शत्रूच्या सर्व सैन्यास जुधा नदीवर हाडून लावले. त्यानंतर इंग्रजांच्या फौजेने ह्या पळणाऱ्या लोकांचा पाठलाग करून त्यांची वाताहूत केली. तथापि त्यांच्या काही तुफक्या पुन्हा एकत्र होऊन शिस्ताने निघून गेल्या. अशाच एक तुफकीचा इंग्रजांची फौज पाठलाग करीत असता त्या फौजेबरोबर सेनापति पेंडसेबरोबर हा मारला गेला. इंग्रजांचे सैन्य शत्रूचा पाठलाग करीत असता त्यांनी

रस्त्यांना मुसवत पडलेले किंवा शरण आल्याप्रमाणे दिसत असलेले कित्येक शास्त्रपक्षाचे लोक लागले. इमंजांच्या पलटणी पुढे जाताच हानांनी उठून त्यांच्यावर गोळीबार करण्यास सुरुवात केली. अर्थात इमंजांनी त्यावेळी मुख्य सैन्याकडे दुर्लक्ष करून ह्या लोकांचा समाचार घेता आला नाही, मराठ्यांची फौज हि काही वेळपर्यंत इमंजांच्या मेन्याभोवती घिरट्या घालीत होती.

असईच्या लढाईचा नकाशा.

सह्यदार्ढ्य ईमणाच्या हाती मराठ्यांच्या १८ तांकां
सांगण्या. कन्नड व ठार मिळून ह्यांचे एक तृतीयांशाच्या
वर लोक या लढाईत कामात आले. मराठ्यांकडील १२००
लोक ठार झाले होते व कितीके लोक कन्नड होऊन इत
इततः पळलेले होते. शिवाचा कारभारी यादव मास्कर
हा या लढाईत ठार झाला, १ घुर्जा भोंसत्याने लढाईस
आरंभ झाल्यावर शेरवच समरागणातून पळ काढला असून
शिवाचानेहि पुढे लढाई करच त्याचे अनुकरण केले होते.
शिवाच्या पायदळातील ब्रिटिश अधिकारी ईमणाची युद्ध
सुरु होताच शिवाची नोफरी सोडून शिवाच गेले होते तरी
त्याच्या पलटणीचे ह्या लढाईतील वर्तन त्याच्या नांवलीहि-
कास मान्येसच होते;

स्टीव्हन्सनला मार्गात किलेक अदचणी आल्यामुळे तो २४ तारखेस संध्याकाळी बेलगळीच्या सैन्यास येऊन मिळाला. तो दाखल होताच ताबडतोब त्याला मराठ्यांच्या पाठलागस पाळविण्यांत आले [मोटदफ].

असंग—माध्यमिक पंथासमर्थे जितकें नागार्जुनाचें महत्त्व आहे तितकेंच महायान बौद्ध धर्माच्या योगाचार पंथासमर्थे असंग उर्फ आर्यासंग याचें महत्त्व आहे या पंथात विज्ञानवादाचा म्हणजे ज्ञानशाक्तियतिरिक्त हतर कसलेही अस्तित्व नाही या तत्त्वाचा उपदेश आहे. येथे प्रमाणें शून्य-वादाप्रमाणेच यातहि दृश्य जगाचे सत्यत्व नावचूळ केलेलें आहे, तथापि एका अर्थात ज्ञानशाक्ति आणि विचार याच्या संघर्षात तरी त्याचें अस्तित्व मान्य केलेलें आहे. सर्व मान-सिक व्यापाराचा ज्यांत अन्तर्भाव होतो अशी ज्ञानशाक्ति (आलव्यविज्ञान) ज्याच्यामधून उत्पन्न होते असा जो निवाण तोच बोधि, तो एक व सत्य आहे; सुद्धाच्या असंख्य, अनन्त स्वरूपात तो जरी रूपक होत असतो तरी तो एवच आहे. परंतु ही बोधिसिद्धिती योगाच्याच्यालाच म्हणजे योगाचा अभ्यास करणाऱ्यालाच प्राप्त होतो, व तोहि क्रमानुक्रमानें प्राप्त होतो; बोधिसत्त्वाच्या मार्गातील द्वाभूमिका विचा दहा पायऱ्या बद्दल गेल्यावर ती बोधिसिद्धिती प्राप्त होते. योगाचा अभ्यास व गूढवाद हानयान बौद्धधर्माचा अगदी अपरिचित होता असे नाही; आणि त्याचा महायान बौद्धधर्माशी पद्धतशीर रीतीने संबंध जोडून देण्याचें काम असंगानें केले आहे.

श रि व्र.—असंगाच्या कविप्रासबंधां माहिती मिळ्या-बयाची क्षात्र्यास आपणास परमार्थ (६ वें शतक), लुएन रसंग (७ वें शतक), इ रिसंग (७ वें शतक) आणि तारानास (१९ वें शतक) यांनी लिहून ठेवलेल्या बखरी पाहण्या लागतात. त्या पाहता खालील माहिती उपलब्ध होणे. उत्तर हिंदुस्थानातील पुरमपुर येथे कौशिक कुळात त्याचा जन्म झाला. तिघा भावात हाच सर्वात वडील असून वसुबंधु नावाचा सर्वात धाकटा भाऊ धार्मिक व वाद्यमयान चळवळीत असंगाच्या बरोबरीने असे. वानप्रस्थाश्रमाची पया शाखेत त्याला दीक्षा मिळाली ती महिशाखक नावाची बौद्ध संप्रदायातील अतिशय प्राचीन शाखा होती; पण पुढे असंग, हल्ली जिला असंगाची विशिष्टि-मात्रता म्हणतात त्या बौद्ध पंथाकडे वळला. त्याच्या विज्ञातिमात्रतावादावर त्याच्या पूर्वजर्मांचा बराच पगडा बसलेला अद्यापि आपणाला दिसून येतो.

लुएन रसंगच्या मते त्याच्या चळवळीचें क्षेत्र अयोध्या नगर होतें. या ठिकाणी त्याने जाहीररीतीने लोकस उपदेश केला व प्रथम लिहिले, व बहुतकरून संश्लेष शरयूच्या तीरी त्याने आपला बंधु वसुबंधु यास परममयेकाक्षी महायानपंथाचा दीक्षा दिली; परमार्थाच्या मते पुरमपुर गावी ही गोष्ट घडली. तथापि एक गोष्ट स्पष्ट दिसते की, असंग व त्याचा माऊ यांचे अयोध्येच्या दरबारां वळण असे व ते राजा बालादित्य आणि त्याचा पिता विक्रमादित्य

युक्त याचे समकालीन होते जर हा विक्रमादित्य पराज्वातीक दुसरा वैदग्ध्य असले तर त्याचा काल इ. स. पाचव्या शतकाचा पूर्वार्ध होईल; पण जर १५६९ इ. स. तल तर उत्तरार्ध होईल दुसऱ्या रीतीनेहि हाच काळ येतो. लुएन रसंग असे सांगतो की, इ. स. ६३३ मध्ये जेव्हा त्याने आपल्या शुद्धा म्हणजे शीलभद्रास पाहिले तेव्हा तो १०७ वर्षाचा होता. शीलभद्राचा मुकु धर्मपाल असंगाचा भ्रातृप्राय होता. याप्रमाणे ५ वे शिरतो शतक हा असंगाचा काळ ठरविण्यास आपणावाशी पुरेशा साधने आहेत असे आपनां पंडित आनेसाको छातोळीकपणे म्हणतात [असंग, पृ. २५४. रि एपिक्स. १९१०] लेव्हा वगैरे पंडित असंगाचा काळ याच्यामार्गे ओळतात

असंगाने लिहिलेल्या अनेक शास्त्रमंथनां लुएन रसंगने यादी दिली आहे. ते सध्या १५९० पासून चिनी भाषांतरातून पहावयास मिळतात. आज एव कुद्धा मूळ ग्रंथ उपलब्ध नसतो तरी, त्याच्या परंपरेची अत्यंत निःशंक पटण्याची आहे; कारण त्यांपैकी बरेचसे ग्रंथ लुएन रसंगने चीनमध्ये गेले व तो स्वतः असंगाच्या तत्त्वांचा पूर्वजाल श्रेष्ठ पुरस्कर्ता होता यापैकी विशेष महत्त्वाचे ग्रंथ खाली दिले आहेत—

योगाचार्यभूमि—यात योगसाधनेचे वर्णन असून त्याच्या योगे भुव्यव्यास एकामागून एक प्राप्त होण्याचा अवस्था दिल्या आहे. मैत्रेयप्रकटीकरणाचा हा ग्रंथ आहे. याचा एक भाग (बोधिरुत भूमि) संस्कृतत उपलब्ध आहे. (२) महायान-संपरिग्रह. असंगाच्या मानसशास्त्राचे दोस बौद्धमत दिग्दर्शन केले आहे. (३) प्रकरण-आर्यशास्त्रा. असंग पद्धतीचे नैतिक व व्यावहारिक स्वरूप यात दाखविले आहे.

महायानसुशालेकार—हा ग्रंथ भविष्यवद्भुद्ध मैत्रेय-प्रणीत आहे असे मानतात, पण हा ग्रंथ निःसंशय असंगाचा आहे. असे ताशोधक एस. लेव्हा यानेच सिद्ध केले आहे. बरदुतः हा सर्व टोकामध्ये असंगाचा आहे. असंग स्वतः जरी मोठा श्रेष्ठ कवी नव्हता तरी संस्कृतमध्ये कुशलतेने लिहिण्यावृत्तक प्रावीण्य त्याच्यामध्ये होतें; व त्याचप्रमाणे श्लोक, आर्या श्लाघा वृत्तामध्ये वाक्य कव्याचे सामर्थ्यही त्याच्यामध्ये होतें. तथापि त्याला कवि म्हणण्यापेक्षा ताववेता म्हणणेच निःसंशय अधिक योग्य होय. शेवटच्या दोन प्रकरणात सुद्धाच्या पूर्णत्वाची कांति गाऊन शेवटचे जे सूक्त केले आहे त्यात सुद्धा सुद्धाच्या सर्वांगी परिपूर्णतेचा उल्लेख करताना कळकळ व पूज्यभाव यापेक्षा पांडित्यच अधिक व्यक्त झालेले आहे. फक्त नवव्या प्रकरणात बोधि व सुद्धा याची कल्पना समजावून सांगत असता असंगाने व आपले खुदिसर्वस्व खर्च केले

आहे त्यांत मात्र प्रसंगानुसार भाषेतील रुसपणा आऊन त्या ऐवजी कल्पनाप्रचुर व वर्णनमनोहर भाषेच्या योगाने एकंदर वर्णन ग्रीह व अल्हादकारक झालेले आहे. उदाहरणार्थ बौद्धलोक विच्या योगाने सर्व जगतावर प्रकाश पाडतात त्या बोधिसिंघतेचा एका रूपकमालिकेमध्ये तुलना खेलेली आहे.

तत्त्वज्ञान—या साधनांवरून शापणांस असंग्याची तत्त्वज्ञानपद्धति कळते. ती नागार्जुनाच्या माध्यमिकपंथाशी तुलना केल्यास निःसंशय सत्यात्मक ठरते. बरी निला "विज्ञाति—याप्रतः" असे म्हणतात व जरी असंग्याच्या मते बौद्धज्ञान म्हणजे भौतिक जगाच्या आसक्तीपासून मुक्तता, होय. तरी असंग्याचे तत्त्वज्ञान प्रत्येक मनुष्याच्या स्वताची व बाह्य विश्वाची सत्यता प्रस्थापित करतं. या बाबतीत त्याची मोमांशा शांख्यसदृश आहे.

असंग मनाला आलय किंवा निदुस असे म्हणतो व त्या ठिकाणी सर्व बाधांतःशुद्धिविषयक गोष्टी गुप्तपणे वास करितात व तेथून आविष्कृत होतात. निदुसपासून अनुक्रमाने मन, बुद्धि आणि पंच विज्ञाने उत्पन्न होतात म्हणून त्याला, अष्टम अशी संज्ञा आहे. प्रत्येक विज्ञानेन्द्रिय आलयांत सात-विलेख्या बीजांमुळे आपल्या घन्यावार्थ हेतूंचे आविष्करण करिते व अशा तऱ्हेने आविष्कृत झालेले विश्व सात वस्त्रधान मनसंद्रियाच्या साक्षाने अष्टमा (आलया) वर प्रतिक्रिया करिते. याप्रमाणे बाह्यसूत्रीचे प्रतिबिंब आलयात पडते. म्हणजे त्याच्या उगम अर्धे निदुस हे एक आधार बनते. आपल्या स्वतःच्या मनाचे इन्द्रियविषयीकरण (ऑब्जेक्टिफिकेशन) हे वास्तविक त्या विश्वाचा जगम अमगमन्या मनापासून स्वतंत्र असणारे एक विश्व आहे, अगे मानण्यात मानवी जीवितार्ताला माथा भरली आहे हे यावरून सिद्ध झाले. या मूलभूत गिन्यासून मुक्तता करून घेण्याकरिता आपण आपल्या मनाचा व त्याच्या बाह्यसूटिकरणाचा खरा धर्म अभ्यासिला पाहिजे. या धर्मलक्षणाच्या ज्ञानाने ज्ञानबीजाची पूर्ण वाढ होते व त्याचा परिणाम सर्व विश्वाचा आपल्या स्वतःमध्ये अंतर्भाव होण्यात होतो. तेव्हा सव्या ज्ञानाला अनुसरून प्रथम विचाराचा व नंतर बाह्यदिविषयाचा आपल्या अंतरात्म्यात अंतर्भाव करणे म्हणजेच योगाचार. हा बुद्धपद प्राप्त होण्याला अत्यंत आवश्यक आहे.

ही प्रसिद्ध होण्याला सतम्भवी व शुद्धाच्या तीन काया (त्रिकाया) यातून गवे लागते; पण यापैकी कोणतेही तत्त्व नवीन असे नाही. त्याच्या वेदांताचे वैशिष्ट्य मन आणि स्वातंत्र्य असे याच्या एका छिद्रातला फार महत्त्वाचे व विद्वत्तेने दिलेल्या मुख्यवर्धितपणात आहे. या कारणाने त्याच्या तत्त्वावर उभारलेल्या पंथास धर्मलक्षण असे नांव पडले. वास्तविक हा एक धर्म नसून केवळ एक तत्त्वज्ञान आहे व जी काही धार्मिक लक्षणं यात सादळतात ती या पद्धतीची फारच विस्कळित रीतीने ओढली नेहेली दिसतात.

असंग्याच्या बौद्धपंथात गौतम बुद्धावरचा विश्वास कमी वमलेला दिसत असून त्याजची दृढ दृष्ट पुढे येणाऱ्या मैत्रेय नावाच्या बुद्धाची उपासना झाली. पुष्कळ दिवसपर्यंत हा संप्रदाय हिंदुस्थान व पूर्वेकडील देश यातून प्रचलित होता; पण पुढे अभितायूची उपासना लोकप्रिय झाल्यावर (म्हणजे दुसरा बौद्धधर्मपंथ अस्तित्वात आल्यावर) त्याचा व्हास झाला व अशा रीतीने हिंदुस्थान व चीन या देशांतून याचे उधाटण झाले. आता फक्त जपानी बौद्ध लोकांची हागाची एक शाखा म्हणून याला जतन केले आहे.

असंग्याने बौद्धसंप्रदायात तंत्राचा प्रवेश केला. शैवपंथातील देवदेवी या बुद्धोपासक ठरवून बौद्धपंथाचे देवतात ठेवून अथर्वत धर्मज्ञान झालेल्या रानटी बौद्धानां रचमाताचा नैवेद्य देवाला दाखविण्यास मुग्धा डेविली व विद्धि, धारणि, मंडळ वगैरे आद्योप्याच्या गोष्टी या धर्मात घेतल्या. अशा रीतीने अनेकानां पटेल असा हा धर्म केला; पण त्याचा परिणाम असा झाला की, खूद असंग्याच्या देशात (हिंदुस्थानात) व नेपाळात शैवसंप्रदाय प्रबळ होऊन बौद्धसंप्रदाय नामशेष झाला आहे.

[सं द मं प्र य —परमार्थ (इ. स. ४९९-५९९) यांचे बहुवचने चरित्र लिहिले आहे. त्यात असंगविषयाहि बरोच माहिती आहे. ताकाकडून यांना परमार्थाचे बहुवचनेचरित्र भाषांतरिले आहे (जे. आर. ए. एस. १९०५). एम्साय-फ्लोपीडया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्समध्ये आनेसकी यांनी असंग्यावर एक लेख लिहिला आहे. स्वातंत्र्य बराचसा भाग वर उद्धृत केला आहे याशिवाय विक्टरनिश—हिस्टरी ऑफ इंडियन लिटरेचर, पु. २. कर्न—मॅन्युअल ऑफ इंडियन बुद्धिज्म. वाडेल—दि बुद्धिज्म ऑफ तिबेट, हे ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत.]

असत्प्रतिमा-पेटिका, उलटा प्रतिमाः—सुद्धयम हादह सुलेस्तन नामक शहरस्थाने या पेटिकेचा शोध लाविला. या पेटिकेने यथादर्शनानुसार चित्र काढण्यास चांगली मदत होते.

आपण डोक्यामवळ सितिगाशी ४५" कोन करणारी अशी एक काच धरली व एक डोक्या झाडून घेऊन दुसऱ्या डोक्याने त्या काचेतून पाहिले, तर त्या काचेच्या तमोर असलेल्या पदार्थाच्या परावर्तनाने पडलेले प्रतिबिंब त्या काचेत दिशू लागले. त्याचप्रमाणे काच पारदर्शक असल्यामुळे काचेपलीकडील पदार्थही दिसतात.

पदार्थाच्या आकार (व्ह्युअल) प्रतिमा कामाच्या पृष्ठभागावर पुढे झालेल्या दिसतात; व अशा स्थितीत त्याची रूपरेषा पेन्सिलीने खुद्दा काढता येते. हा असत्प्रतिमा पेटिकेचा जगदी साधा प्रकार झाला. पण त्या प्रतिमा उत्तरी (इंग्लंड) व विषयस्थ (फ्रँकफर्ट) अशा अस्तित्वात. त्याचप्रमाणे याचेही परावर्तक शक्ति फार अल्प असल्यामुळे त्या तितक्या स्पष्टही नसतात. काचेला जर पारा काढला तर

प्रतिमेचा स्पष्टपणा वाडतो कांचेच्या अर्था भागाला पारा लावून अर्धा तसाच ठेवला तर, त्या कोऱ्या भागातून कागद दिसतो व पारा लावलेल्या भागातून पदार्थाची प्रतिमा दिसते. अशा तऱ्हेचे साधन सूक्ष्मदर्शीक यंत्राबरोबर वापरतात आरसा नेत्राचीवेला (दुर्बिणीतून पहाताना आपल्याकडे वाच असते ती) लावून सूक्ष्म-दर्शक-यंत्र-नलिका क्षितिगाशी समांतर ठेवतात

प्रत्यक्ष प्रतिमा—एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभाच्या सुमारास डॉ. गुल्लेस्टनने प्रत्यक्ष व स्पष्ट प्रतिमा देणारी पेंटिका शोधून काढली. त्याने एक चौकोनी समपाश्र्च मिश्र तयार केले, त्याचा एक कोन काटकोन केला व दुसरा ११५° अंशाचा केला व बाकी राहिलेले दोन्ही कोन सारखेच म्हणजे साडे सवसष्ट अंशाचे ठेवले

अशा कांचेच्या एकाबाजूवर—डोळ्यांचे अर्धे खुळूक सम-पाश्र्च मिश्रावर व अर्धे खुळूक बाहेर ठेविले म्हणजे अर्धा भागातून प्रतिमा दिसते व अर्धा डोळ्याने खाली ठेविलेला कागद पाहता येतो अशा तऱ्हेने आपण डोळ्या ठेविला तर पहिल्याने एका पृष्ठभागावर च्युत्कान्त प्रतिमा उठते, नंतर या प्रतिमेची प्रतिमा खाला लागून असलेल्या दुसऱ्या पृष्ठभागावर पुनः परिवर्तनाने नवीनच्या तशीच उठते. या दुसऱ्या प्रतिमेचीच रुपरेषा कागदावर पुढे आलेली दिसते व अशा तऱ्हेने तिच्या रुपरेषावरून मूळ पदार्थाची आकृति काढावा येता येते. आकृतीची रुपरेषा नेमसिलीने गिरवून काढण्याकरिता प्रतिमा बाक्य तितकी स्पष्ट कागदावर पडलेली चांगली म्हणून पदार्थ व बाक्य यांच्यामध्ये सोदस्कर अंतरावर एक बाह्यगोल काच ठेवतात कारण प्रतिमा जर कागदावर स्पष्ट पडली नाही, तर ती गिरवणाऱ्या पेंसिलीनेचें डोक व प्रतिमा एकाच समपा-तळीत बरोबर दिसत नाही व मग तितकें बरोबर गिर-वणे शक्य होत नाही.

उ प यो व —प्रकाशलेखन विरोध्या (फोटोग्राफी) शोधापूर्वी नकाशे काढणाराना असलेल्या भाषेपेटिका हे एक महत्त्वाचे साधन होते. ही पेटिका किमतीने स्वस्त, आकाराने आठपेशीर, इकडे तिकडे नेण्यास सोदस्कर अशी आहे त्याचप्रमाणे प्रतिमाचा विपर्यास यात विशेष होत असून हिचे क्षेत्रहि बरेच मोठे असते. असलेल्या भाषेपेटिकातून पदार्थाचे अंतर त्याच्या प्रतिमेच्या अंतराच्या दुप्पट असले तर मूळ पदार्थाच्या निम्न्याने प्रतिमेचा आकार होतो यावरून मूळ चित्र मोठी करण, लहान करणे किंवा त्याची बरोबर नकल करणे ह्या गोष्टी असलेल्या पेटिकेने सहज साध्य होतात.

असद —मिर्झा असद—उल्ला खान किंवा मिर्झा नौशाह याचे कविनाम. याचे पूर्वज समरकंद येथे होते, पण ह्या आग्रा येथे जन्मला. दिल्लीच्या दरबारी प्रख्यात काव्य व फारसी लेखक म्हणून ह्या प्रसिद्धीस आला. ह्या उर्दूतहि

अभिरचना करी शेवटचा, मोगल बादशहा बहादुरशाह याने असदला नयाब ह्मी पदवी देऊन, दरबाराचा काव्यशास्त्राध्यापक नेमिले. एक फारसी इत्ना अलीच्या प्रशस्ति-पर एक मसनवी. आणि फारसीमध्ये एक व उर्दूमध्ये एक असे दोन दीवान त्याने लिहिले आहेत. इ. स. १८५२ मध्ये दिल्ली येथे तो हिंदुस्थानच्या मोगल बादशहांचा इतिहास लिहिण्यात गुंतला होता. त्या वेळी त्याचे वय ६० वर्षांचे असावे. पालिब ह्मे त्याचे दुसरे कविनाम होते. मृत्यु इ स १८६९.

असदखान —याला सबाब, असाफ उद्दीन आणि जुमलत—उल्—मुल्क अशा पदव्या होत्या. ह्या प्रख्यात तुर्कमन घराण्यातला असून, याचा बाप इराणच्या काहा अबासच्या जुलमासुळे हिंदुस्थानात पळून आला होता. त्याला बहागीर बादशहाने मोठ्या योश्र्येस खडबून सम्राज्ञी नूरजहान हिच्या एका नातेवाईकाच्या मुलीशी त्याने लग्न लावून दिले होते असदखान (मूळ नांव इब्राहिम) अशा घराण्यातील मुलगा असून प्रथम पातूनच तो शाहजहानच्या डळ्यात भरला होता बादशहाने अपला बहीर असदखान याची मुलगी त्याच्या दिली व दुय्यम बहीरी या कामावर रक्षाला नेमिले या हयावर त्याने १६७१ पर्यंत काम केले. या साली त्याला ४००० ची मनमव मिळाली व घोड्याच बर्दा-नंतर बहीरीचा दर्जा त्याला प्राप्त झाला बहादुरशाहाच्या कारकीर्दीत तो बहीर मुतलक (बहीरीच्या बरबा दर्जा) झाला व त्याच्या मुलाला मोरबक्षपद व मुक्तिकारखान ह्मी पदवी मिळाली पण फरखसिबर गादीवर आला तेव्हा त्याला बढतर्फे करून त्याची मालमत्ता गत करण्यात आली व त्याच्या मुलाला ठार मारण्यात आले. यापुढे त्याने अल्प वेतनावर अज्ञातवासात काळ कटिला. तथापि त्याचा लोकिक बर्मी झाला म्हणता कारण १७१७ मध्ये तो बुराला तेव्हा सरकारच्याने मोठ्या मानमरातबीने त्याला पुण्यात आले (वीरचा कोश, मुल्लमानो रियासत इ.)

असदपूर —(बन्हाक) ताडका इल्लिचपुर यातील एक भाव घरे ४४२ लोकसंख्या २१५५ हे असोबाबच्या जवळच पश्चि-मेस चद्रमागा नदीच्या काठी आहे. ह्मे शाहपुर, रायपुर, असदपूर आणि चासिनच्या चार वाड्या मिळून झाले आहे. या सत्रांनी इन्फान्ती असेहि नाव आहे. इ. स. १७६३ साली निनाय अलिखानाने एका मेहताखानाला या खेड-गावातील पुष्कळशा जमीन इनाम दिली होती. इ. स. १८७६ साली इन्फान्ती कमिशनने रायपुर आणि शाहपुर येथील जमीन जहागीर आणि असदपूर येथील शीमर विवे जमीन इनाम म्हणून ठेवली इ. स. १८८९ साली आपसात भाडण झाल्यावरून जहागीरदाराकडून जहागीर काढून घेतली व सय इनामी जमीन केली. जहागीरीपैकी एक मुख्य हिस्सेदार असदपूर येथे असतो (१९११) येथे

मराठी शाळा आणि पोस्ट ऑफिस आहे. दर गुरवारी येथे बाजार भरतो.

येथे एक धौलसिद्धाचे देऊळ असून सभारंढप बर्वे उत्तम सन्नेने बांधिलेला आहे. ह्याची व्यवस्था एलिचपुर येथील देशपांडे यांपेकी एका पराण्याकडे आहे. या पराण्यास ह्या गांव इनाम आहे. दरसाल वैशाखशुद्धपष्टीपासून तो वैशाख वद्य ४ पर्यंत उत्सव होतो (उमरावती मं.)

असदितुसि—खोरासान प्रांतातील तुमचा रहिवासी व गझनीच्या मुलतानमहमुदाच्या दरबारातील एक प्रख्यात कवि. मुलतान त्याला नेहमी इराणचा दैतकयात्मक इतिहास लिहिण्याविषयी आग्रह करी; पण म्हातारापणाची सबब सांगून तो ते टाळत असे. त्याचा एक सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ नष्ट झाला असे समजण्यात येते. शाहानाम्याचा कर्ता जो फिदाईस, त्याचा हा गुरू होता. असे सांगतात की, गझनीहून कातेवेडी फिदाईसने अर्धवट राहिलेला शाहानामा पुरा करण्याविषयी त्याला विनंति केली. त्यावरून असदीने खलीफा उमर याच्या ताब्यांतला पूर्वे इराण, अरबर्षा पादाक्रांत वल्यापासून तो शेवटपर्यंतचा इतिहास चार हजार दोहोरे लिहून पुरा केला. असदीच्या मरणाचा काल माहीत नाही. तथापि, बरील कथेवरून असे दिसते की, तो इ. स. १०१० मध्ये जिवंत होता. कारण, त्याच साली फिदाईसने गझनी सोडली. असदीच्या इतर प्रभापेकी सुप्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे रात्र आणि दिवस यांमधील भांडणाचा होय. त्याचे इमजी छंदामद मापांतर लुखा इतुअर्द कांस्टेको हिजे इ. स. १८५५ त लंडन येथे प्रसिद्ध केलेल्या रोझ गार्डेन ऑफ पॅरिसा नामक पुस्तकात आढळते. (बीलचा फोफ)

असनखोल—(१) बंगाल प्रांतातील बरदान मिल्ह्याच्या वायव्येकडील विभाग १९०६ पर्यंत याला राणीगंज विभाग असे नाव होते. खे. फ. ६९८ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ३८८५८२. मोठी गावे:—असनखोल व राणीगंज. यात लोखंडाच्या व दगडी कोळ्याच्या खाणी सापडलेल्या आहेत. दोमागर येथे पितळेची व काशाची भांडी आणि लोखंड रंग तयार होतात.

(२) असनखोल विभागाचे ठिकाण. हे कलकत्याहून ईस्ट इंडियन रेल्वेने १३२ मैल दूर आहे. हे एक महत्त्वाचे रेल्वेस्टेशन व अन्नधान असून कोळशाच्या ग्याराचे एक प्रमुख केंद्र आहे. त्यामुळे येथील लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. लो. सं. (१९११) २१९१९. येथे दोन इरिगेशन व मन्थाच शिक्षणसंस्था आहेत. येथे दारू गाळण्याचे दोन व एक लोखंडी कामाचा असे तीन कारखाने चालतात. (इ. मं. ६. अनाईड डिरेक्टरी)

असनखान—असनखान (न्युह्रासेनोरा ढिला असनखान) हे पंजाबतील शहर व बंदर असून पंजाबे प्रजामत्ताक राज्याच्या राजधानीचे शहर पंजाबे नदीच्या डाव्या तीरावर आहे. उ. अ. २५° १६' १४" व पू. रे. ५७° ४२' ४०" नांवा

वर घ्युनॉस एरीसच्या घरच्यावाजूस ९७० मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १२००००. या बंदरातून घ्युनॉस एरीस व मॉटे व्हिडियो येथे नियमितपणे पोटी जातात. व व्हिलारिकाशो हे शहर रेल्वेने जोडलेले आहे. हे शहर असनखान उपसमाराच्या तीरावर सखल वाळुकामय मैदानावर वसलेले आहे. व्यवस्थित प्रमाणावर हे शहर वसविलेले आहे त्याचे प्रेय डिप्टेटर प्रॅन्सिया यास दिले पाहिजे. मुख्य रस्ते फरसबंदी असून त्यावर विजेचे व ग्यामचे दिवे आहेत. तसेच ट्रामगाऱ्या आहेत, व टेलिफोनही आहेत. ह्या उष्ण परंतु निरोगी आहे. सरासरी उष्णतामान ७२ फॅरनहीट आहे. येथे १५४७ पासून विसापंच टाणे आहे व धार्मिक इमारती येथे गम्याच आहेत. येथे राष्ट्रीय विद्यालय व सार्वजनिक पुस्तकालय आहे. पण शिक्षणात फारशी प्रगति झाली नाही. धाकट्या लोपेडने बाघण्यास सुरुवात केलेला राजवाडा हीच या शहरातील मुख्य इमारत आहे व त्याची येथे एक पेढी आहे. येथे काही व्यापाऱ्यांची दुकाने व राहण्याची घरेही प्रेक्षणीय आहेत. परंतु बरीच घरे निव्वळ मातीच्या विटांची व धाव्याची आहेत. अन्यवस्थित राज्यकारभार व लोकांचे दारिद्र्य असून सुद्धा १९ व्या शतकाच्या अखेरच्या ४० वर्षांत या शहराची बरीच प्रगति झाली आहे. १९१७ साली ४६९८२१ टनेजची ३७९१ जहाजे असनखान बंदरात आली व ४७४३४९ टनेजची ३७६० जहाजे बाहेर गेली. पंजाबे सेंट्रल रेल्वे असनखान पासून एन्कानधानपर्यंत गेली आहे. रेल्वे रस्त्याचोडारून टेलिग्राफ लाईन गेलेली आहे असनखान येथे विनतारी तारायंत्र सुरू केले आहे. याची स्थापना आयोलोसने १५३५ मध्ये केली हीच ला ग्राटावरील सर्वोत जुनी कायमची स्पॅनिश वताइत होय बराच वाढापेथे स्पॅनिश राज्यकारभाराचे ठाणे याठिकाणी होते, व धर्माधिकारी व जेसुइट लोक यांमधील आढणे येथेच साली. १८११ मध्ये स्वातंत्र्य जाहीर झाल्यानंतर हे शहर डॉ. प्रॅन्सिया व थोरला आणि धाकटा लोपेस यांच्या अनियंत्रित सत्तेखाली सापडले. यांमुळे याच्या प्रगतीस बराच अडथळा झाला. १८६९ मध्ये ब्राझिलच्या लोकांनी हे शहर काबीज करून लुटले व नंतर येथे क्लिव्ह राज्यक्रांतिकारक बंडे साली. १९०५ मधल्या बंडाच्या वेळी बरेच महिनेपर्यंत या शहराला वेढा पडला होता.

असफ-उद्दौला.—अयोध्येचा नवाब (१७७५-१७९७) ' अयोध्या प्रांत ' हा लेख पहा.

असफखान—(१) नूरजहानचा आज. याचे मूळचे नांव अबुल हसन असून, यफादखान, येमीन—उद्दौला इत्यादि अनेक पदव्या याला मिळाल्या होत्या. याचा माप व्यास-बेग मरण पावल्यावर जहांगीर यादशहाने याला वडील केले. याची मुलगी अर्जुंबंद बानो बेगम उर्फ मुमताश महल (जिझाफरिता ताम्रमहाल माथला ती) हा शहाजहानला

दिली होती. जहागीरच्या मागे आपला जावई शहाजहान गादीवर बसावा म्हणून याने बरीच खटपट केली व नूर-जहानशीहि त्या करिता शत्रुत्व केलं हा. स. १६४२ त लाहोर येथे मरण पावला मरणसमयी याजवळ अलोट संपत्ति होती म्हणतात मुस्ताफ खेरीज त्याला चार मुलगे होते; त्यांपैकी शाएस्तेखान हा अवंगरेजाच्या कारकीर्दीत बराच प्रसिद्धीस आला [बील; मुसुलमानी रियासत ३]

(२) हा मिर्झा बाफर या नावाने प्रसिद्ध आहे. हा कझीनचा रहिवासी असून तरुणपणीच हिदुस्थानात आला (१५७७) याचा एक जवळचा भास अकबराच्या पदरी बंधुगिरीच्या घुडावर होता त्यालाहि असफखान हाच पदवी होती तो बाल्यावर बादशहाने याला असफखान हा किताब देऊन त्याच्याच जागी नेमिले (१५८१) हा उत्तम कवि-असून अकबराने 'तारीख अफकी' रचण्यास नेमलेल्या लेखकांपैकी हा एक होता मुल्लामहमदाचा खून झाल्यानंतर यानेच हा ग्रंथ पुरा केला. 'शोरानि-ब-खुश्रो' नावाचे काव्य याचेच आहे. १५९८ त अकबराने याला मुख्य दिवाणाची जागा दिली व जहागीरच्या अमदानीत बक्षारस हा उच्च दर्जा त्याला प्राप्त झाला. असफखान १६१२ मध्ये मरण पावला. आपल्या काव्यातून तो जाफर हें नाव स्वतः बघूळ घोषित असे. { बील. }

असयष्ट—(असवेस्टॉस) हें एक तनुमय खनिज द्रव्य असून त्यावर विल्लाचा परिणाम होत नसल्यामुळे त्याला अजवळझाल असे म्हणतात. प्राचीन काळां युरोपात याचे हात रुमाल, व प्रेताची राख लाकडाच्या राखेची मिसळ नये म्हणून कफण्या करीत.

निरनिराळ्या प्रकारच्या असवेस्टॉसचे तंतू मिश्र प्रकारचे असतात. ते रेशमासारखे असल्यास त्यांना डोंगरी ताग असे म्हणतात. हे तंतू स्वामाविकर्षणे शुशुप्तासारखे दाखून बसलेले असल्यास त्यांना डोंगरी काळे, डोंगरीबूच डोंगरी कागद वगैरे नावे देण्यात येतात. ह्या सर्व प्रकारच्या असवेस्टॉस मध्ये कानडात छापडणारा असवेस्टॉस औद्योगिक दृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे. तो केवळ प्रातात, मुख्यतः काळे सरोवर व थेटफोर्ड याजवळ लहान लहान नागमोडी पट्याच्या रूपात आढळतो. खणीतून खणून काढल्यानंतर दगडाचे हातोळ्याने फोडून तुकडे करितात, बाळवितात, (बारिक) छुरा करितात व नंतर चरकातून काडितात. पुढे त्यांचे तंतू निरनिराळे केल्यानंतर ते निवडले जातात.

शालेमान राजाजवळ असवेस्टॉसची एक टेबलावरची चादर होती, ती सराब झाली अमतां अर्मात घालून स्वच्छ करण्यात येत असे. लाडाडोरचे एस्कॉमो प्राचीन काळापासून त्याच्या दिव्याकरिता वाती करीतात. साप्रतच्या काळां औद्योगिक काळात असवेस्टॉसचा उपयोग पुष्कळ कामाकरिता केल्या जातो. कितीहि व्यास्त उष्णतामान केलें तरी यावर काही एक परिणाम होत नाही एखाद्या एकाच गोष्टीन

नव्हे न त्याची उष्णतावहनशक्ती (थर्मलकंडक्टिव्हिटी) फार कमी असून अश्लाचाहि त्यावर फारसा परिणाम होत नाही यामुळे त्याला महत्त्व आलेले आहे. याने कारणांमुळे तापक (बॅथर) व वाफ मेण्याच्या नळ्याभोवती ती लावितात व क्षयकारी द्रवपदार्थ (करोशिफ लिक्विड) गाळण्याकरिता त्याचा उपयोग करतात. विशुद्धोपकासारखाहि त्याचा उपयोग होऊं लागला आहे त्याचे धागे, छुरा, गुस, पत्रे (बोर्ड) वगैरे करून त्याचा उपयोग साधे, प्रथि (ग्लॅस), तोळ्या वगैरे बसविण्याकरिता केला जातो. अदाद्या शुशुप्ताचा उपयोग जमिनीवर अधोण्याकरिता किंवा घरावर घालण्याकरिता करितात. नाटकाकरिता अदाद्या पडदे व अभिगमनाच्या (फायरमनच्या) अंगातील कपडे असवेस्टॉसचे करूं लागले आहेत अदाद्या सॉमेट (शिमीड), गिलावा व रंग, यामध्ये असवेस्टॉस घातलेला असतो. याशिवायहि पुष्कळ कामाकरिता असवेस्टॉसचा उपयोग होऊं लागला आहे.

उत्तर अमेरिकेंत कागद दगड्यासहि याचा उपयोग करितात हा कागद नळ्या तरी त्यादरची अक्षरे वाचता येतात.

कच्च्या स्वरूपात हा पदार्थ बहुतेक सर्वत्र सापडतो पण जगातील काही घोष्याच ठिकाणी व्यापारास पुरेसा असा असवेस्टॉस शुद्ध स्वरूपात मिळतो, उदा. टिरॉल, हंगेरी, कॅन्सलंड, न्यू साउथ वेल्स आणि न्यूझीलंड या देशातून हा मर्यादित प्रमाणात निघतो अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांतिहि पुष्कळ ठिकाणी दिसतो. कॅप कॉलोनित कॅप असवेस्टॉस म्हणून निळ्या तंतूचा पदार्थ आढळतो. पूर्वी इटली व कॉर्सिका येथूनच याचा पुरवठा होई, पण हल्ली महत्त्वाचा असा पुरवठा कानडातून होतो. १९०७ साली लॉर्डेजॉर्ज याचा पेटेंट अॅप४ पास झाल्यापासून याच्या व्यापाराला वागलेच उत्तेजक मिळाले आहे. शुद्ध असवेस्टॉस घालून केलेल्या एंडन पोटॅलंड सॉमेटची कोले व फरशा बांधकामात फार उपयुक्त आढळून आल्या कारणाने बाजारात त्यांना फार महत्त्व झाले. एड्सोदयोच्या कामी ' पॅनयॉर्ल ' ही कोले आप व पाणी यापासून घराचा वचाव करतात, एवढेच नव्हे तर हवेचाहि त्यावर काही परिणाम होत नाही. असवेस्टॉसच्या हाथ्यादि निकडे तिकडे झाडा, नाटकगृह, कारखाने, इस्पितळे, आगगाऱ्या, आगबोती यातून उपयोगिता जात असून आगीप्रमाणे ओलीपासूनहि त्या वचाव करितात.

हि दु स्या न—असवेस्टॉसला सुंबईत संश्लेषित हें नाव आहे. अकमागिस्तान पंचाब, गन्धवाल, भोपवार (मध्य हिंदुस्थान), छोटानागपूर व म्हैसूरमध्ये असवेस्टॉस सापडतो

हिंदुस्थानात प्रतिवर्षी ४० ते ४८ ट. किमतीचा म्हणजे ५१६ टॅन्सेट असवेस्टॉस निघतो; अलोकडे अदाद्या दग्यांची

गरम जास्त भासू लागल्यामुळे अँसेबेटॉसचा मार्गणी जास्त वाढत आहे व अँसेबेटॉस जास्त काट्याचे प्रसरण जाहीने सुरू आहेत अलीकडे सेडूळ इथिया एन-सांत सापडलेल्या असबेटॉसचा नमुना विलायनेंतील इथीरियल दस्तियट्ट मध्ये पराक्षार्ण पाठाविष्णत आला होता तेथील अभिप्राय असा पडला की, येथील असबेटॉस टिसूळ व मऊ असून, त्याचे घागे कार्बोहाइड असतान त्याचा रगडि हलकसा प्रकारचा असतो तो परदेशी पाठाविणें कायदेशीर होणार नाही परंतु त्याचा येथे उपयोग करण्यास हरकत नाही

[मद्रम प्रिय—फिटस-सर्जल-अंतर्पेटोस, ओटाव्हा
१९०५ अन्वुअल रिपोर्टस ऑन मिनेरल रिसोर्सेस, युनाय
टेड स्टेट्स विथीन० सहे० मेरिल-दि नॉनमेटालिक मिनेरल्स,
न्यूयार्क १९०४ जोन-अंतर्पेटोस अँड अँसोयेटिड, रडन
१८९७ ए मि वॅट-कमिशिनल प्रॉडक्ट्स मोडक-पदार्थ
वर्णन, भाग १ ह्वा व्हिटकर्स अलमॅनेक १९२३]

अममजा—(सूर्य वशा) इच्छादुकुलोत्पन्न सगर राजा
केशिनी भायेंच्या ठावी झालेला पुत्र हा नगरातल जनार्ची
मुलें, खेनाच्या मिषानें नगराबाहेर नेऊन, सरयू नदींत
घुडवी या प्रमाणें बहुत मुलें, घुडह्यामुळें, नगरात मोठा
बाजारा झालेला राज्याम कळवा, त्यावरून त्यानें यारा
राज्यातून निघून जाण्याची आज्ञा केली. तेव्हा यानें घुडवि
हेलीं मुलें योगसामर्थ्यानें बाहेर काढून आपण अरण्यांत
चालता झाला यास, अशुमान या नांमें कळून एक प्रयाता
पुन होता. (महाभारत ३, १०७, १२, ५७) सगरानंतर
हा राज्यपद पावला व आपल्या पराक्रमवरून पंचजन
या नांवाने फार प्रसिद्धीस आला असाहिर्विश्वात उल्लेख आहे

असहली—जिल्हा चादा तालुका शिरोवा, गोदावरी नदीच्या वामतीरावर जिरोंवाच्या दक्षिणेस सुमारे १९ मैलावर हे मोठे खेडे आहे इ स १९०१ साली येथे ३१२८ लोकांची वस्ती होती हा गाव बहुतेक शेती आहे येथे दर शुक्रवारी याजार भरतो व त्या वेळी वरेच दुरु रवे लोक बाजाराला येतात राजू भाण्डी कौमटी लोकांची येथे घरीच वस्ती आहे पोलिस ठाणे, प्राथमिक शिक्षणाचा शाळा व पान्ट ही येथे आहेत (चादा गे १९०१)

अस्वरूप—(पञ्चम) खानवाहोप्रान ताल f। ही टाकाची
किंवा उत्तर पन्नाच्यी रागधानी होती। लाहोर आणि पंडी
भाटीखान यामधील मोठ्या रस्त्याच्या दाक्षिणेंत २ मैलावर हें
गाहें एा गावी इ स ६३० त मृत्युत्सव ह्वां गारा होना, व
रया वेळीं ह्याचें नाव सितकी किंवा टाकी असें होतें, असें
कनिंगहॅमचें मत आहे। पूर्वीच्या अवशेषांमध्ये सापडलेल्या
१८ इंच लांब, १० इंच रुंद व ३ इंच जाड एवढ्या मोठ्या विटा
व इको सिथियन नाणीं यावरून या गावाचें प्राचीनत्व सिद्ध
होतें। जुन्या साहाराच्या अवशेषांमागाचा घर ३ मैल आगून
ताच्या वायव्य भागात ६०० फूट लांब ४०० फूट रुंद
व ११ फूट उंच असा एक भाग आहे। त्या ठिकाणीं

२१ फूट व्यासाची एक जुनी व निर्जल विहीर आहे येथे
जुना राजवाडा होता असे कनिंगहॅमचे मत आहे ह्या
जागेसभोवती लहान लहान टेंक्यांची एक रांग आहे
हा पूर्वीच्या तटाचा अवशेष असावा गुएन्सगाच्या वेडी या
गावात दहा बौद्ध मठ होते, व येथून जवळच २ मैलांवर
अशोकाने एक २०० फूट उंचीचा स्तूप बांधिला होता हा
स्तूप म्हणजेच हर्षाची सालार टेंकरी होय असे कनिंग-
हॅमचे मत आहे यास पूर्वी उद जिंवा उदनगर म्हणत
'सं सांगतात मध्यतरी पुष्कळ शतके हे लोसाद होते
पुढे अकबराच्या वेळेस उमरगहाने येथे एक मशीद
बांधिली

इहाँवेँ असरु गव फारव लहान अमून तेथे फक्त
४५ घरेँ आहेत (इन्डियन में ६, दीक्षित—भारतवर्षीय
भूतधन)

असहकारिता—(गॉन-कोशंपरेशन) —हा शब्द अलीकडेच प्रचलित झाला आहे सरकार व प्रजा किंवा समाजातील निरनिराळे अवयव यांपैकी दुर्बल वर्गांनी वलिष्टास नमविण्याची राजकीय व सामाजिक नीतिशास्त्रातील पद्धति या दृष्टीने असहकारितेचे विचार व चळवळ ही पुढे गेली आहेत सहकारिता म्हणजे एकत्र जिवा परस्परांच्या गाढाभ्याने कार्य करणे, आणि असहकारिता म्हणजे अशी मदत न करणे मनुष्यप्राणी एकलकोंडा न राहता अनेक व्यक्तींचा समाज बनवून राहता, आणि समाजाचे अस्तित्व व कार्य एवमेकांच्या मदतीने चालत अग्याभ्यास्य हा समाजव्यवस्थेचा केवळ पाया आहे सरकार म्हणून समाजावरचे सर्वसाधारण नियंत्रण करणारी शक्ति, ही सरकार व रयत यांच्या अग्याभ्यास्य-मुल्येच उभे होते आणि या अग्याभ्यास्य्याची जाणीव उत्पन्न करून प्रभूने स्वतः स्थापन करण हे असहकारितेच्या चळवळीचे ध्येय आहे अग्याभ्यास्यभोवड्याने स्वतःस्थापन करण ही मोठ मान्यता नाही हेच या मन्त्र तत्त्वच्याने ‘सरकार’ या संस्थेच्या उत्पत्तीला ‘सोशल कॉन्ट्रक्ट’ (सामाजिक करार) हे आदिकरण सांगून शास्त्रे व शासित यांच्या सहकार्यावर सरकारचे अस्तित्व अवलंबून असते असे तत्व लोकांस जाणविले असते सांगितलेले समाज घटनेचे आदिकरण ऐतिहासिक दृष्ट्या जरी चुकीचे असले तरी राजकारणात परिणामकारी झाल अर्थात एका पक्षाने सहकार्य न केल्यास दुसऱ्या पक्षाचे चालणार नाही कायदे करणे, न्याय देणे व अंमल बजावणी करणे, ही सरकारची जी तीन गम ल्यात सरकारशी असहकारिता करून म्हणजे कायदेमंडळावर बहिष्कार टाकून कर न देऊन, व न्यायकोटीची पायी न चहून सरकारचा राज्य कारभार बंद पाडाय आणि इच्छित राजकीय हक्क प्रत्यक्ष पुढे न करता संपादवे, असा असहकारितेच्या चळवळीचा एकदूर उद्देश असतो

असह्या असहकारितेचे प्राचीन इतिहासात अनेक दाखले सापडतील. त्यापैकी एक सुप्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे प्राचीन रोमन इतिहासातील पॅट्रिशियन व ड्रोवियन यांच्या माळगर्जे आहे. प्राचीन रोम येथील समाजाचे दोन भाग असून त्यापैकी ड्रोवियन लोकानी पॅट्रिशियन लोकांपासून राजकीय व मामाजिक हक्क मिळविण्याकरिता पॅट्रिशियन लोकांशी असहकारिता केली; तेव्हा पॅट्रिशियन लोकांना तडजोड करावी लागली. ग्रीकच्या प्राचीन इतिहासातील 'ऑस्ट्रा-सिझम' (राजद्रोही माणसाची दहा वर्षे हद्दपारी) हा प्रकार निराळा; "एफ्रेन्टो नु देवेत न" म्हणजे घमेन सत्तेने पायी माणसावर पातलेला संघर्षबहिष्कार (किंवा जाति) बहिष्कार निराळा; 'बायकोट' हा प्रकार निराळा आहे. एकापाशी व्यापार विषयक किंवा सामाजिक व्यवहारविषयक संबंध ठेवण्याचे नाकारून त्याला पेवात आणणे, याला बायकोट किंवा बहिष्कार म्हणतात. हद्दपारी व जातिबहिष्कृतता हे उपाधीगोने बंडखोराला करावयाच्या शिक्षेचे प्रकार आहेत. बायकोट हा सामुदायिक नापसंति दर्शविण्याचा मार्ग आहे; आणि असहकारिता हा स्वातंत्र्याकरिता प्रत्यक्ष युद्ध न करता स्वतःच्या कृत्यावर ज्या क्रिया अवलंबून असतात त्या ताब्यात घेऊन राजकृत्यास अविषयाचा मार्ग आहे.

आधुनिक इतिहास.—बल्लिष्ठ साम्राज्यसत्तेपासून पूर्ण स्वातंत्र्य किंवा मर्यादित राजकीय हक्क मिळविण्याचे शास्त्र म्हणून असहकारितेचा उपयोग १९ व्या व २० व्या शतकात केलेला विशेष दृष्टीस पडतो. अस्ट्रियन साम्राज्य सरकारशी हंगेरियन लोकानी, आणि ब्रिटिश सरकारशी आयर्लंड, इजिप्त वगैरे देशांनी असली असहकारिता केली. पण सर्व ठिकाणच्या लोकांनी असहकारितेच्या मार्गात शाखाची मदत घेतली. पण १९२०-२१ मध्ये हिंदुस्थानात महात्मा गांधींनी असहकारिता उपदेशिली तिच्यात अनत्याचारित्र हें प्रधान तत्व होतें, हा हिंदुस्थानच्या व इतर देशांच्या असहकारितेतील प्रमुख फरक आहे, आणि यातच अधिक प्रागतिकता दिसून येते. महात्मा गांधींनी राजकीय हक्काप्रतिपक्ष उपदेशिलेल्या मार्गाचा इतिहास वाहता त्यांत तीन पायऱ्या दिसतात. 'गहिली निःशास्त्रप्रतिकार' (पॅसिव्ह रेसिस्टन्स); दुसरी विविध कार्यदेमंग; (सिंहल विसभोवीडियन्स) आणि तिसरी पायरी असहकारिता. यापैकी असहकारितेचा कार्यक्रम पुष्कळ व्यापक असूनहि असहकारितेला हिंदुस्थानात अल्प काळात कल्पनेपेक्षा फार अधिक यश आलें, याचे कारण मनुष्याची काही न करणे ही नैसर्गिक प्रवृत्ति हे एक आदिच 'अमर्क बरा' समे न 'पागला' अमर्क करुं नका' असे समितित्त्यास ते बहजून नमनानम सद्धम आचरिता येते. सत्याग्रह, कायदेभंग, याच्यासारखे प्रत्यक्ष कार्य करण्यापेक्षा कनिष्ठबहिष्काराचे मत देश्यास न जाता पती स्वस्थ बसणे ही असहकारिता करणे सोपे

असते. तथापि अत्यंत दुर्बलासहि शक्य असा कार्यक्रम या बळगरी मंत्रांने दर्शविला, त्यामुळे यास अनुयायी पुष्कळ मिळाले आणि केवळ संध्याधिस्याने हा शब्द महत्त्व पावला. आणि परिणाम गरी बनला.

हिंदुस्थानां ती ल अ स ह क र ता.—हिंदुस्थानाला १९१९ च्या कायद्याने (इंडियन रिफॉर्म बिल) दिलेले स्वातंत्र्याचे हक्क असमाधानकारक आहेत असे सर्व साधारण मत झाले होते. त्याच सुमारास पंजाबांत इंग्रज अधिकाऱ्यांनी केलेल्या अत्याचाराबद्दल, व खिलाफतीच्या बाबतीत ब्रिटिश सरकारने केलेल्या वचन भंगाबद्दल सरकारशी असहकारिता करून लोकांच्या मागण्या सरकारास मान्य करण्यास लावण्याकरिता महात्मा गांधींनी असहकारितेचे तत्त्व राष्ट्रापुढे मांडले असहकारितेच्या कार्य-कमात (१) कौन्सिलबहिष्कार, (२) कोर्टबहिष्कार, (३) सरकारी व निमसरकारी शिक्षणसंस्थांवर बहिष्कार, (४) सरकारी पदव्याचा त्याग, (५) परदेशी वापदावर बहिष्कार, या गोष्टी सांगितल्या. नंतर (१) शुद्ध खादींनी (हातसुताच्या व हात माग्याच्या) पेंदास, (२) अस्पृश्यतानिवारण, (३) टिळक स्वराज्य फंड, (४) बकिलानी बकिली आणि विद्याभ्यानी छाळाकाळीने सोनह काप्रेसच्या कार्याचा खेडो-पाडी प्रचार करणे, (५) हरताळ पाळणे, (६) प्राथेना व उपवास करणे, वगैरे प्रत्यक्ष आचरणाच्या उर्क शिवायक कार्यक्रमाला गोष्टी सांगितल्या. या सर्व प्रयत्नास वितपत यश आले ते प्रसिद्ध आहे. सरकारशी विरोध येईल तेथे तेथे पूर्ण स्वातंत्र्य उर्क अनत्याचारापिपांनी प्रतिकार करणे हे गांधींच्या मार्गातले अत्यंत तत्व होतें. १९२१ साली प्रथम कौन्सिल बहिष्कार, नंतर कोर्ट व शिक्षणसंस्था जावरील बहिष्कार, टिळक स्वराज्यफंड (एक कोटी रुपये), नमविणे नंतर परदेशी कप-प्याची हद्दी व खादीप्रचार, या गोष्टी एकामागून एक हाती घेऊन पुढे राष्ट्रीय स्वयंसेवकमंडळ स्थापण्याच्या कार्यास सुरुवात केली आणि सरकारने त्यास मनाई करताच त्याच बाबतीत कायदेभंगाची मोहीम सुरू केली. स्वयंसेवकांचा कायदेभंग व तुंगववाह या मोहीमी १९२१च्या आक्टोबर नोवंबर महिन्यात बहुतेक हिंदुस्थान भरल्यून सोडला आणि विसंभारास आहमदाबाद काप्रेसने बाडली तहशाल्यात संपूर्ण असहकारिता म्हणजे सरकारचा प्रत्येक चाबतीत संघर्ष तोडून व कर न देण्याचे कष्ट करून त्या तालुक्याचे सर्व व्यवहार तेथल्या लोकांनी स्वावलंबनाने करावयाचे, असा प्रयोग सुरू करण्याचे काम खुद्द गांधींनी हाती घेतले. पण आत्म्या वेळी चौरीचरा येथे आत्म्याचर झाल्यामुळे बाडलीचा कार्यक्षेत्र नद देवून पुन्हा खादीप्रचार, अस्पृश्यतानिवारण, हिंदुसंस्कार-मानाची एकी वगैरे विधायक कार्यक्रमावर भर देण्यात आला. पुढे लवकरच सरकारने गांधीवर राजद्रोहाचा खटला केला व त्यांना पांजी (१९३२) सहा वर्षांची शिक्षा झाली.

या सर्व गोष्टींचे स्वरूप स्पष्ट होण्यास समकालीन राजकारणाच्या व लोकमान्यांच्या ठेवणीत असहकारितेची चळवळ मांडली पाहिजे.

१९२० आगस्टच्या पहिल्या सत्रापासून गांधीजी आपली असहकारितेची चळवळ स्वतःच्या जबाबदारीवर सुरू केली. योग असा आला की, जुलैमध्ये तिची कल्पना मांडली गेली आणि १ आगस्ट रोजी लोकमान्य टिळक परलोकवासी झाले. तथापि गांधींच्या नव्या चळवळीबद्दल पुढाऱ्यात वाटापाट टिळकाच्या हयातीतच सुरू झाली होती. नवा सुधारणाचा कायदा असमाधानकारक असल्या तरी कौन्सिलत शिष्टन प्रतियोगी सहकारिता करणाऱ्याची असे टिळकासमूहाने सर्वे कॉम्रेस पुढाऱ्यांनी ठरविले होते. पण गांधींनी नव्या सुधारणांची तदोपतद खिलफतीच्या बाबतीत ब्रिटिश प्रधान लार्ड ऑर्मे यानी १९२० मार्चमध्ये हिंदी मुसलमान शिष्ट मंडळाची वेलेली निराशा, व पंजाबतील अत्याचारांच्या बाबतीत इतर कमेटीचा रिपोर्ट, व ब्रिटिश पार्लमेंटचे वर्तन यामुळे झालेली निराशा, या गोष्टी विचारांत घेऊन ही तिन्ही गांधींनी दूर करण्याकरिता कॉमिसलतील प्रतियोगी-सहकारिते ऐवजी असहकारितेची चळवळ करण्याचे ठरविले तथापि टिळक हयात होते तोपर्यंत गांधींच्या मार्गाने राष्ट्र जाण्यास तयार होईल असे वाटत नव्हते. तरीहि गांधींनी १९२० आगष्ट्यासून असहकारिता पुकारलो व त्याच दिवशी टिळक वारले १९२० सप्टेंबरमध्ये कलकत्त्याच्या जादा कॉम्रेसमध्ये घोषणा बहुमताने असहकारिता सुरू करण्याचे व त्यांत पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव करण्याचे ठरले.-(१) सरकारी पदव्या व वैयक्त मानाच्या जागा तसेच स्थानिक संस्थामधील सरकारनियुक्त जागा सोडणे, (२) सरकारी दरबार व इतर निमसरकारी समारंभ यांत भागन घेणे, (३) मुलांना सरकारी व निमसरकारी शाळा व कॉलेजे यामधून हद्दहद्द काढणे, व राष्ट्रीय शाळा व कॉलेजे प्रांतीयप्रांतीयपणे, (४) ब्रिटिश न्यायकोटीवर वकीलानी व पक्षवारीची बहिष्कार घालून लवादकोटीमार्फत दाव्याचा निकाल लावून घेणे, (५) मेसापोटेमियांत नोकरा लष्कर, कारडुन व मजूर या पेशाच्या लोकांनी न परकरणे, (६) नव्या सुधारणांच्या कायद्यानुसार होणाऱ्या निवडणुकीत उमेदवार व मतदार या नात्याने भाग न घेणे. या प्रमाणे वलकला क्रिसने ठराव केल्यावर गांधी व त्यांचे निकट अनुयायी यांनी देशभर फिरून वरील गोष्टीकडे लोकमत चळवळीच्या उद्योग सुरू केला. पदव्या व वकीली सोडण्यास फार घोडे लोक तयार झाले १९११ फेब्रुवारीपर्यंत ५००० सरकारी पदवाल्यांपैकी फक्त २१ जणांनी पदव्या सोडल्या शिक्षण संस्थांवर बहिष्कार घालण्याच्या बाबतीत गांधी समक्ष यात तसे त्यांचे उच्च विचार व स्पष्ट भाषण यांनी विश्वाभ्यांच्या मनावर अधिक परिणाम होत गेल्यामुळे या

बहिष्काराच्या बाबतीत बरेच अधिक यश आले. तथापि जनारसच्या हिंदु युनिव्हर्सिटीत पंडित मानवीय याच्या नेतृत्वाखाली गांधींनी विरोध झाला उलटपक्षी खिलफतीच्या अभ्यासामुळे गवळलेल्या मुसलमानांच्या अलीगढच्या बॅंगलो-ओरियंटल कालेजानुन पुढळक विद्यार्थी बाहेर पडले. शिवाय सरकारी शिक्षणपद्धतीवर टीका व राष्ट्रीय शिक्षण संस्थांची मागणी बरीच वर्षे चालू असल्यामुळे या वेळी नव्या शाळा व कॉलेजे व युनिव्हर्सिटीया स्थापन झाल्या. गुण्याचे टिळक विद्यापीठ, टिळक महाविद्यालय, व पाठशाळा, मुंबईने राष्ट्रीय मेडिकल कॉलेज, अहमदाबादस राष्ट्रीय युनिव्हर्सिटी कॉलेज, शाळा, याप्रमाणे अनेक ठिकाणी नव्या राष्ट्रीय शिक्षणसंस्था निघाल्या

पण १९२० नवंबरमध्ये झालेल्या नव्या कॉन्ग्रेसच्या निवडणुकीवर गांधींच्या उपदेशाचा विशेष महत्वाचा परिणाम झाला कामेसपक्षिका कोणाह नव्या निवडणुकीत उमेदवार उभा राहिला नाही त्यामुळे मोडरेट पक्षाह क्षेत्र अगदी सोडले मिट्टन सर्वे कॉन्ग्रेसलाच्या निवडणुकीत या पक्षाचे लोक अनायास निवडून आले नव्या सुधारणा यशस्वी करण्याबद्दल ते मिट्टन सरकारशी वचनबद्ध झाले होते व त्याप्रमाणे सरकारशी सहकारिता करण्यास त्यांना पूर्ण संधि मिळाली गांधींच्या या कौन्सिल बहिष्काराने हिंदुस्थानचा शासनविषयक इतिहास टिळकाच्या प्रतियोगी सहकारितेमुळे बनला असला त्याहून फारच निराळा बनला कौन्सिलच्या मता निवडणुकीत प्रथम अडवून मग बहिष्कार घालण्याने काय घडले अमुने ते आयलेडच्या किंवा ईजिप्तच्या इतिहासावरून किंवा साततच्या स्वराज्यपक्षाच्या कामगिरीवरून कळणे योग्य नाही. सन १९२० न्या निवडणुकीत मोडरेट उमेदवार पुढे आल्यामुळे सरकारी दृष्टीने गांधींचा कौन्सिलबहिष्कार पूर्ण अयशस्वी झाला. कारण एकदर ६३७ जाग्येही उमेदवार उभा नाही अशा जागा अवघ्या सहा निघाल्या मतदानाच्या दृष्टीने खेडोपेक्षा शहरात यश अधिक आले. खुद्द मुंबई शहरात शेकडा ८॥ तर ग्रामस इलाख्यातील काही मतदारसंघात शेकडा ७० मतदारांनी मते देण्यात भाग घेतला प्रातवारीने पाहता पंजाबात शेकडा ३२ ते ३६ सयुक्त प्रातात शेकडा ३२ ते २० पर्यंत, याप्रमाणे प्रमाणे पडले

इ स १९२० डिसेंबरपर्यंतच्या चळवळीला या प्रकारचे यश आल्यावर त्या महिन्यात नामपूरला कॉम्रेस भरली तेथे गांधींच्या चळवळीचा पुन्हा चर्चा होऊन ती मोठ्या बहुमताने मान्य झाली मालवीय, जीना, सापरे वगैरे कित्येक पुढारी तटस्थ राहिले या बैठकीत कामेसचे 'क्रोड' बदलण्यात आले, आणि कामेस ही संस्था निश्चितपणे कौन्सिलबाहेरील म्हणजे उल्लेख्य हक्कासाठी लोकांनी संपादित करून सरकारला होईल तितका विरोध करणारी संस्था बनविण्याचे ध्येय असलेल्याची जमात व्हावयास

सुध्वात झाली आणि यामुळे ती विशिष्ट पक्षाची आहे असें कौन्सिलीत जाऊन काम करूं इच्छिणारे लोक म्हणूं लागले.

असहकारितेच्या आरंभापासूनच तिच्या शक्य परिणामांचे भयावह स्वरूप सरकारच्या लक्षांत आलेले होते. केवळ शिक्षितांतच रामकीय चळवळ न राहता ती खेड्यापाड्यांत अशिक्षित समाजात पसरणार, व यामुळे असाचार, बंडाळी झाल्याशिवाय राहणार नाही, असें सरकारचे मत होते. अशा स्थितीत सरकार या चळवळीबद्दल काय घोरण स्वीकारणार ते जाहीर होणे जरूर होते व त्या प्रमाणे नव्या असेंचलामध्ये व्हाइसरॉय चेम्फर्ड साहेब यांनी असे जाहीर केले की, ही चळवळ बेसनदशीर आहे. कारण सामंतवा राज्यकारभार बंद पाहून उलयतून पावणे हा तिचा उद्देश आहे, असें सरकारचे मत आहे; तरी तिच्या पुस्तक्यांपिछट्ट सरकारचे खटले केले नाहीत कारण त्यांनी असहकारितेबरोबर अनत्याचारारिवाचा उपदेशहि चालविला आहे, मात्र चळवळे लोक मुख्य पुढाऱ्यांच्या उपदेशापुढे जाऊन अत्याचारास भावनांचे किंवा लेखांचे उत्तेजन देतील, किंवा अक्षर व पोलिस यांची राजानिष्ठ दळविण्याचा प्रयत्न करतात त्याच्यावरच फक्त खटले करावे असें प्रांतिक सरकारास कळविले आहे. एकंदर हिंदुस्थानातले सवे साधारण लोकमत समजूनदार असल्यामुळे ते या चळवळीला अनुकूल होणार नाही असा सरकारला भ्रमवसा आहे. आणि या भयप्रद चळवळीला ज्या मानाचे लोक आळा चालतील त्यावर सरकारचे भावी घोरण अवलंबून राहिले "

असहकारितेची चळवळ थोडक्या वेळात लोकप्रिय होण्यास गांधींचा चरित्रक्रम बऱ्याच अंशां कारण आहे गांधी हे कौट टालस्टायचे शिष्य म्हणून अभिव्य काळात मानले जातीलच वाटते असहकारितेचा जो कार्यक्रम गांधींनी शोधला त्यात त्यांचा पूर्ण विश्वास व प्रामाणिकपणाच व्यक्त होत असून सवे राष्ट्राची सामाजिक पुनर्रचना करण्याचाहि हेतु स्पष्ट दिसतो. आधुनिक सुधारणा मानवाचा उदात्त स्वभाव व ध्येय यांना घातक आहे. पाश्चात्य शिक्षणाने बौद्धिक गुलामगिरी वाढली आहे; डॉक्टर हे लोकांचा अधिक अघ.पात करतात; न्यायकोर्टे व वकील मनुष्याची माणुसकी नष्ट करतात, रेल्वे-मुळे मनुष्य देवापासून दुरावतो, पाउमेंट हें त्या किमतीचे खेळणे आहे. प्रत्येकाने आत्मिक बळ वाढवणे हें त्याचे खरे ध्येय होय. आपले हेतु साध्य करण्या निन्नाळ प्रतिकार हें साधन फार जोरदार होय हें गांधींचे मत बनलेले होते. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांची गान्हाणी दूर करण्याकरिता त्यांनी फार मोठ्या प्रमाणावर नि.शस्त्रप्रतिबाराची चळवळ केली हिंदुस्थानात आल्यावर हें साधन अधिक मोठ्या प्रमाणात वापरण्याचे त्यांनी ठरविले गांधींची कार्य-प्रिष्ठ व स्वाधेय्य यांचा लोकावर फार परिणाम झाला. तथापि निःशस्त्रप्रतिकार हें हत्यार हिंदुस्थानासारख्या अनेक भाषा, जाती व धर्म धर्मांनी भरलेल्या देशात वापरणे योग्याचे

होय असें जाणून कै. गोल्ले यांनी गांधींनी हिंदुस्थानच्या परिस्थितीचे पूर्ण अवलोकन केल्याशिवाय हा मार्ग न स्वीकारण्याबद्दल बाधून घेतले होते; पण गोखले अवकरच वारले तथापि महायुद्ध चालू होते तोपर्यंत गांधींनी केवळ सामाजिक गोष्टीत लक्ष घातले होते. १९१९ मध्ये रौलेट अंदाळा विरोध करण्याकरिता त्यांनी सत्याग्रह उर्फ निःशस्त्रप्रतिकार जोराने सुरू केल्या.

दक्षिण आफ्रिकेतील दामगिरीमुळे, संन्यस्त राहणी, मुळे, गांधींचा पुष्कळ हिंदु लोक महारामा मानून लागले होतेच पण असहकारितेच्या चळवळीला यथ येण्याकरिता मुसलमानांनाहि त्यात ओढण जरूर होते. खिलाफतीच्या गान्हाण्यामुळे ती संधि आसता मिळाली १९१९ नवेंबरमध्ये दिल्लीस भरलेल्या खिलाफत परिषदेत गांधींनी मुसलमानांना असहकारितेचा उपाय सांगितला आणि महंमद अली व सौकतअली यांचे मन बळवून मुसलमानांना असहकारितेच्या चळवळीत सामील करून घेतले. महंमदअली व सौकतअली यांना गांधींच्या वंशाखाली शिरणें फायद्याचें होतें. का कां, आम्हां अमूक गोष्टी झाल्या नाहीत तर तरावर उपरुं अशा प्रकारची त्यांनी मुजोरी बरीच केली होती. अर्थात् तरावर उपसणें शक्य नव्हतें व न उपसण्यास त्यांना कारण पाहिजे होतें व आपण गांधींचे अनुयायी बनली ह्या सवय त्यास फायदेचीर झाली.

खिलाफत, पंजाब व स्वराज्य या तीन गान्हाण्यांची दाद लावून येण्याकरिता सरकारशी असहकारिता करण्याचा गांधींचा उपाय कलकत्ता व नागपूर दोन्ही ठिकाणच्या काँग्रेसने मान्य केला. तत्संबंधाचा आरंभीचा कार्यक्रम बर दिलाच आहे. काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी टिळक स्वराज्यफंड एक कोटी रुपये जमवून 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक' मंडळ स्थापन्याचे ठरविले मध्यतरी ड्यूक ऑफ कॅनेट हिंदुस्थानात येऊन त्यांनी नवी कौन्सिलें सुरू केली आणि ब्रिटिश लोक व हिंदी लोक यांनी एकमेकांच्या चुका व गैरसमज याबद्दल क्षमा करून ते विनम्र जावे अशी विनंति केली, आणि लॉर्ड चेम्फर्डच्या जागी लॉर्ड रोडिंग हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय झाले; परंतु कौन्सिलमार्फत चाललेल्या सरकारी कारभाराकडे न बघता गांधींनी असहकारितेचा कार्यक्रम जोराने पुढें चालविला. गांधी व अलीबंधू असहकारितेचा उपदेश करीत लागलीहि दिहू लागले. स्वयंसेवकांची पथके तयार होऊं लागली, व कामेघचे प्रचारक यायोगाव उपदेश करीत फिरूं लागले. त्यांचा पोलीस व इतर सरकारी अधिकार्यांशी विरोध येऊं लागला आणि सर्व असहकारितावाद्यात व सामान्य जनतेत अनत्याचारारिवाचे तत्त्व पूर्ण उतरणें शक्य नसल्यामुळे ठिकाणान्हाून लहान मोठ्या दंग्याचा वातभ्या मधून मधून येऊं लागल्या. १९११ फेब्रुवारीत व मार्च महिन्यात मजूरोंचे संप पिकेटिंग, वगैरे प्रकरणांत बिहार, नागपूर, आसाम मद्रास, मुंबई वगैरे ठिकाणी दंगे झाले गांधींनी अनत्याचारी-

पण, चा व शांतता राखण्याचा उपदेश चालविला आणि एक कोट रुपये टिळक स्वराज्य फंड समितीने, एक कोट कामगरे ममासद मिळविणे, व यांग लक्ष नरके (हात-रहाट) वाळू करणे या मोठ्या उद्येकांचे लक्ष वळविले.

लॉर्ड रेडिंग यांनी अधिकारारूढ शास्त्रावर अनेक पुढाऱ्यांना मुलाभ्यास चोळारले व त्याप्रमाणे गांधीजींही मुला-रत झाली. अहिंसेधुऱ्या भाषणात अत्याचारास उत्तेजन देणारा उपदेश असतो म्हणून याच्यावर खटले करण्याचे सरकारने ठरविले, पण अत्याचारिरुद्ध पाळणार अशा अहिं-सेधुऱ्या सरदारला आश्वासन देऊन एक प्रकरें सरकारची माफी (गॅंगोलजी) मागवली या कारणास्तव सरकारने खटला करण्याचा बेत तहकूब केला.

कोटबद्धिचार, दाखवेदा व अस्पृश्यतानिवारण या गोष्टीकडे गांधीजीं मार्च, एप्रिल, मे (१९२०) मध्ये विशेष भर दिला; आणि पुढे जुलै अखेरपर्यंत अखंड चळवळ करून एक कोटी रुपये टिळकस्वराज्यफंड जमा केला. नंतर सप्टेंबरअखेर पर्यंत परदेशी कापडावरील पूर्ण बद्धिचार पाळण्याचे कार्य नेटाने हातीं घेतले आणि नरके, हातमाग व खादोप्रसार या गोष्टीवर भर दिला. १८२१ आगस्टमध्ये मलबारत मोपला लोकांनी मोठे बंड करून ब्रिटिश राज्याऐवजी इस्लामचे राज्य ताबीर केले आणि तुलमाने अनेक हिंदूंना याचून त्यांची देह व जिवीत घट्ट केला. अ. इ. स. १९२१ मध्ये त्यांच्या हा अग्रपक्ष परिणाम होय, असा सरकारने दावा दिला. हे बंड सरकारने लवकरच मोडले व नंतर युवराजांना हिंदुत्वानात आणण्याचे ठरविले. अर्थात गांधीजी या मेठांच्या समारंभावर पर्यंत बद्धिचार चालव्याचे जाहीर केले. आवडी-बरेमन आढावेवर कदाचाल खटला करून दोन वर्षांची शिक्षा दिली. नवंबरमध्ये गांधीजीं आनंद व बाबोली या दोन तालुक्यात सार्वजनिक वायदेभंग सुरू करण्याची तयारी करण्याचे कार्य हाती घेतले. नवंबर १७ रोजी मुंबईत युवराज दालल झाले व त्यांच्या समारंभावर बद्धिचार चालवण्याचा कार्योत एकदोन दिवस मोठे दंगे झाले. याची मुंबईत समज होते. त्यांनी त्यांना मुरू करून लवकरच आतता केले व निरिनाशाला सत्तानात एकी प्रचलून आणण्याचे पुढाऱ्याकडून अभिप्रेत केले; मिनाय बाबोलीचा कायदेभंग तद्द्वारे करून सर्वत्र अत्याचारावर राखण्याकरिता अधिक नेटाने प्रयत्न चालविले. युवराजांच्या आममनच्या दिवशी मुंबईमार्गे व इतर अनेक शहरी हाताळ पाळले गेले. पण त्यांना काही ठिकाणी देगाही झाले. तेव्हा सरकारने समारंभाचा कायदा किरकोळ गिन्यात व्यापू केला आणि दाखनी ठेकाने व परदेशी मालकी ठेकाने यावरील स्वयंसेवकांच्या निवेदिप, व इतर चळवळींना किमिनल लो अभिप्रेत अंशटने बंदी केली. उद्यत यांनी हे कायदे मोडून स्वयंसेवकांनी दुर्दैव भरून काढण्याचा मार्ग स्वीकारला. स्वयंसेवकांच्या या दुर्दैवमर्तने निषेधत. उत्तरहिंदुस्थान

बंगालपासून पंजाबपर्यंत हालतून सोडला झाला लमपतराय, नेहरू, दास वगैरे मोठाले पुढारीही सर-कारचा कायदा मोडून दुर्दैवात गेले. समास्यातच व संघ-स्वातंत्र्य नष्ट केल्याबद्दल सरकारला मोडरेटपक्षांतही दोष देऊन राऊडट्रेवल कॉन्फरन्स भरविण्याची सूचना केली; पण स्वयंसेवकांचा कायदेभंग वेद केल्याशिवाय नाही करता येणार नाही, असे सरकारतर्फे लॉर्ड रेडिंग यांनी सांगितले. आझीवेधूसुद्धा सर्व असहकारितावादी कदा सोडावे व स्वयं-सेवकांच्या भरती वाळू देवण्याम बंदी नसावी, या अटी गांधीजीं घातरा, तेव्हा गांधीवरून कॉन्फरन्स फेटाळण्याची जबाबदारी ठाकून सरकारने मोडरेटपक्षाला स्वयंसेवकांचे वळविले.

दिग्भरात युवराजांनी लखनौ, अलाहाबाद, बनारस फल-कता वगैरे शहरांना भेट झाली तेथे हरताळ पाळले गेले. त्याच सदिश्यात अहमदाबाद येथे काँग्रेस भरून गांधीजीं गांधीजीं (डिपेंडेर) नेमण्यात आले व सार्वजनिक कायदे-भंगाची चळवळ सुरू करण्याचे ठरले व त्याचा प्रयोग प्रथम एकट्या वाडोली तालुक्यात छद्म गांधीच्या दखरेखी-रामांनी करण्याचे ठरले. तथापि एक वर्षीत स्वराज्य मिळवून देण्याची गांधीजीं प्रतिज्ञा पुरी न झाल्यामुळे गांधीजीं लोकांच्या विश्वास डळमळ लागला होता पण वाडो-लीच्या महात्मांच्या प्रयोगाकडे सर्वांचे लक्ष लागले जाले-वारीत सर्व राजकीय पक्षांची परिषद मुंबईस सर वेकर नायर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरविण्यात आली पण त्या परिषदेत मेवांनी सीरीया अगोदर सोडावा तरच आपण राऊड ट्रेवल कॉन्फरन्सला तयार होऊ इच्छादि अत्यंत असह्य अटी मोडल्या, त्यामुळे तीही कल्पना फलशु-धाली नाही. १९२२ फेब्रुवारीत गांधीजीं व्हाईसरॉय साहे-बाना निवाणांचा खलिता (अलिप्टमेट) घाटवून भाषण-स्वातंत्र्य, सुदृष्टस्वातंत्र्य व संघस्वातंत्र्य हे राष्ट्रीय प्राथ-मिक ङ्ग परत मिळविण्याकरिता सार्वजनिक वायदेभंग करावा लागत आहे, आणि सर्व राजकीय केंद्रास संयुक्त करून असहकारितेच्या अनलारी चळवळीस बंद करण्याचे वेद केल्यास कायदेभंगाची चळवळ बंद करू, असे सरका-रास कळविले. पण सरकारने उत्तर देऊन ते सर्व अमान्य केले. तेव्हा गांधीजीं वाडोलीचा कार्यक्रम नेटाने हातीं धरला, व कायदेभंगाला मुखवात करणार इतक्याच ४ फेब्रुवारी १९२२ रोजी नयुक्त प्रांतातील वीरचुरा येथे स्वयंसेवक व इतर लोकांनी मिळून पोलीस व इतर सरकारी इंसम मिळून एकविस जणम ठार मारले. ही बातमी येताच वाडोलीत काँग्रेस बाकि कमीतीची तारीख ११ व १२ फेब्रुवारी रोजी सभा भरवून गांधीजीं तहकूब कायदेभंग केला; आणि (१) एक कोटी काँग्रेसचे सभासद मिळविणे, (२) हातलादीचा प्रसार करणे, (३) राष्ट्रीय शाळा स्थापने, (४) अस्पृश्यता दूर करणे, (५) दाखवेदाचा प्रयत्न करणे, (६) लवाद

कोर्टे स्थापणे या विषयाक कार्यक्रमावर भर देण्याबै ठरविले. लवकरच दिक्षीय ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने तोच कार्यक्रम पास केला; तथापि गांधींच्या अनुयायांत बरीच फाटाफूट दिसू लागली.

गांधींचे लोकांवराल धनन कमी झाले आहे व गांधींच्या अनुयायांचा काहीशी निराशा झाली आहे अशी संघे पाहून सरकारने गांधींना १० मार्च रोजी पकडून अहमदाबादसह खटला सुरू केला. गांधींनी अरराप कवूड केला व कन्नौज तयाने सहा वर्षांचे तुरुंगवास केलो. तथापि या वेळी देशात कोडेई देगांधोपा हा शब्द वाहो.

गार्धो तृम्यात गंत्यावर त्याची बहिष्कारार्थी, कायदेभंग
वगैरे कार्यक्रमांवरून कायदेश्रमिठीने देशभर हिंरून लोभमत
जमावले. कायदेभंगास देवा तयार वार्हा असे कमिटीने एक
मताने ठरविले आहे. पण बहिष्काराच्या धावतीत कमिटीने
हुमत झाले. सन १९२९च्या गद्या कॅमिसेन कायदेभंग-
खालि असहकारिताचा बहिष्कारप्रर्था, वगैरे सर्व कार्यक्रम
बहुमताने कायम ठेविला पण त्यामुळे काँग्रेसवादी
स्वरूपपद्धत स्वतंत्र निमाळा व त्याने काँग्रेसप्रवेदावरून
देशभर हिंरून लोभमत तयार केले व अखेर १९३३ सप्टें-
बरात विद्रोहाच्या भाषा कॅमि उमथ्या काँग्रेसप्रवेदास निरोध
न करणाराय टाका पास करून घेतला. तथापि काँग्रेसला
शिरून सरकाराशी असहजक झणजे तांमते असहकारिताचा
१९३३ काणार, असे काँग्रेसलपद्धत म्हणत आहे. त्यासे १९३४
च्या मार्च महिन्यात मन्थरातात द्विदल राज्यपद्धती मोहून
टाकण्याचे श्रेय घेतले आहे आणि असहजता खासजन्माच्या
बाबतीत काँग्रेसला टाका नापास करून व्हाईसरॉयाच्या सवि-
फिकेशनच्या अधिकारांनंच कार्यक्रम चालविण्यास आण पाहून
तेथेहि लोकानुवर्ती राज्यभंर नसून एकानुवर्तीच आहे. हे
सिद्ध केले. सन १९२४ च्या केंद्रवारी महिन्यात माघाची
उत्सवा झाली; म्हणामा माघाचा कार्यक्रम दोन महिने-
पर्यंत निश्चितपणे टाकावा झाला नाहीं.

असहकारितेणै पञ्चवत् कितपत् यथास्वी दास्यी यावा विचार करता असे म्हणता येईल की कोणतेही सामाजिक तत्त्व आर्थिककर्म समाजांत प्रसृत करीत पावत नाहीत. असहकारिता हे सामाजिक नव्ये, समाजांतोळ देव दूर करण्यासाठी उपाय आहे. समाजांतोळ बनवोयनाश्रय हा राष्ट्रतील लक्षांशी होऊन शकितो आण पडतोंही हे खात्री कार्य आहे त्या समाजांत अशेत रुक्षन न संघाधरणातें कार्य करिते. करणारी अनेक व्यक्ती अहित, सात अनेक उपाय योजून पदावपाचे असतात. आणि प्रत्येक उपाय काही तरी परिणाम करून शकतो. त्या परिणामांशी मांडिदाऊ करणें कव्हद्वाराहास करू आहे. तसेच असहकारिता प्रचारात आणण्यासाठी जी कार्य लावून दिली येता ती कितपत् श्रवरात वाळी हेही पदावपाचे असत.

कोट्येवर गृहकार हा मूल्यांचे पाळेणे शक्य झाले नाही. सरकारी शाळांवर गृहकाराच्या पुकारामुळे कांही विद्यार्थ्यांनी शाळा सोडल्या व त्यासाठी नवीन शाळा व विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली. त्यापैकी कांही संस्था येद पडल्या आहेत. तथापि तो उपाम देखील नालजमवल निष्कळ झाला; शाळा सोडणारे विद्यार्थी पुन्हा सरकारी शाळेत परत गेले. खादीप्रसार हा प्रयत्नही फारसा यशस्वी झाला नाही. रस्त-कीर रीतीने कापुस पुरविण्याचे कामहि व. प्रेस कमेटीकडून झाले नाही.

भाषार्थी छादीची बळबळ इतरांपेक्षा अधिक दगडची
 नेहमी. फड अमविणे व त्याचा वांगडा उपयोग करणे हांही
 शानत नाही. शिवाय ज्यासाठी अष्टवक्ररिक्तावादी कोर्टात
 जावे शकत नव्हते त्यासाठी त्या फंडाचे पैसे काणी दुरुपून
 ठेवले तर त्याविषयक उपाय करता येत नसे व त्यामुळे फंड
 गुंथारा उघेउन मिळाले.

येषामप्राणिं बरी बोद्धवद्ब्रूवन् अपयथा आल्लं तरां त्वा बळ.
बळोये फायये अनेक ज्ञाते. सामान्यजनसमुद्धे अक्षिक निर्मय-
पणे बाणसं लागला आणि सोडामध्ये असहकारितेष्वां तत्वाची
धुमट का शीर्दता एण इरुपना बरीच पसरली. निरक्षर
जनसामान्यमध्ये काहीदि पसरविणं अक्षंत कठिण वसते,
आणि अशा परिस्थितीत सामान्य जनतेंत की आमदहि-
ताची, काशीसं द्रव्य खर्च करण्याची, वेवेवर दुर्गंध परकरण्याची
निदान सरकारला उघटपणे विरोध करण्याची तयारी द्याली
त्यामुळे अक्षरकारांतेचा उपवेश बराच यशस्वी झाला असे
हालचव्यास दूरकृत आहे.

जो विशेषाचा वगवा सर्व देशभर पसरला त्याचाच काही
 भाग पुढे स्वराज्यपक्षाच्या कृतीत निराळ्या प्रकारे उतरला.
 या दृष्टीने पक्षात स्वराज्यपक्षाच्या अद्वयबुद्धीच्या पद्धतीचे
 धेयही असहकारितावादास दिले पाहिजे.

अक्ष गौरव—(बृहद्.) ताक्षका नन्दगाव निहा पुत्र-
दाण. नन्दगावच्या दक्षिणेस तीन मैलावर हे २५०६ लोक-
वर्ताचे एक क्षेत्रभाव आहे. आठव्याचा बाजार दर रंग-
ळवारी भरतो. सुमारे ७००० लोक बाजारस येतात.
येथे मराठी वाम्रा, पोस्ट व्यासनिर्दे आहे. एक वरकी
काढण्याचा कारखाना येथे आहे. (पुढेदाण गें. १९०८)

असिक—असिक या राश्या वा बृहस्पतिर्दत्त (११. ५६)
 व नाशिक येथील शिल्लेखाला एकत उल्लेख आला आहे.
 वासिष्ठीपुत्र पुण्डरीकाचार्य यांचे या देशावर राज्य होते. याचा
 मद्राभासातील उल्लेख नाही.

अस्तिपत्नी—या नदीवा लखेज ऋग्वेदात् नदी सृजात
(८२०, ५५; १००, ७५, ५) आला आदे. हिला क्षेत्रमाग
असंहि नाव होये. अत्येवज्ञायेरथा अनुभावानी हिला
अकेसिनीअ सय म्दलसे आदे. ही नदी अत्येवज्ञादरने
ति. पू. २२६ मध्ये थोलाद्वरी. त्या वेळी तिची त्या भागी
हंदी १-०० यार्ड होती व पाण्यास फार खडबडत होतो.

वहिराबाद किंवा जलालापाद यापैकी कोणत्या गावीं स्थाने ही नदी ओलांडली हे निश्चित नाही. या नदीवर अलेक्झांडर पुन्हा येउन स्थाने एक शहर घसविले स्थानंतर या नदीच्या प्रवाहात बराच फरक झाला आहे. सध्या या नदीचे नाव विनास (पहा) म्हणून प्रसिद्ध आहे.

असिटिलीन—दारिलिन म्हणजे असिटिलीन. कथं आणि उच्च वायु यांचे २४.२ या प्रमाणात ये वायुरूप द्रव्य बनते त्यास हें नाव आहे याचें रासायनिक सूत्र C_4H_2 असे आहे याचें वि. गु. १२ असते खटर्बिंद (कॅल्शियम कार्बाइड) चा पाण्याशी संयोग केला असता हा वायु निघतो त्यास फार माईट पाण येते. कारण त्यांत गंधक युक्त उच्च (सलफ्युरेटेड हायड्रोजन) व स्फुरयुक्त उच्च (फॉस्फेटेड हायड्रोजन) हे दोन वायू नेहमी असतात. ते काढून टाकले तर असिटिलीन वायूस गोड वास येतो. हवेच्या २१.५ पट दाब यावर पातळा असता ०° ता उष्णमानावर हा द्रवरूप होतो किंवा याम सामान्य हवेच्या दाबानें द्रवरूप करणें ह्यास्यास उष्णमान ८९° ता पर्यंत कमी करावें लागतें. हा वायु ज्वलनीय आहे व तो जळताना फार उजेड पडतो. म्हणून याचा जाळण्याकडे उपयोग करितात परंतु द्रवरूपात याला साठवून ठेवता येत नाही, कारण स्फोट होण्याची फार भीति असते म्हणून जाळण्याकरिता हा नेहमी तांदळातोंच तयार करावा लागतो. द्रवरूप असिटिलीन एका लहान नळीतून बाहेर सोडला असता तो एकदम वायुरूप बनतो व बाकीचा द्रवरूप असिटिलीन एकदम घनरूप बनतो. घन असिटिलीन याचा रंग बर्फासारखा पांढरा असतो. असिटिलीन पाण्यात विद्राव्य आहे परंतु मिठाच्या द्रावणात (साइन) विद्राव्य नाही म्हणून हा वायु मिठाच्या द्रावणात (साइन) जमा करतात. हा वायु असिटोनमध्ये फार विद्राव्य आहे म्हणून मोठ्या मोठ्या असिटोन मळून त्यात असिटिलीन मोडतात व तो नंतर पाहिजे तेव्हा जाळण्याच्या कामास उपयोगी पडतो.

हा वायु फार विपारी आहे असे पूर्वी समजत असत. परंतु आता असे ठाटवून आले आहे की, हा फारसा विपारी नाही.

कर्वाचे घनमूत्र व ऋणमूत्र करून ते उच्च वायूच्या नळीत धरून त्यात विद्युत् स्फुल्लिंग प्रवाह चालू केला असता कर्ष व उच्च हे संयोग पावून असिटिलीन तयार होतो. व यापासून पुढे कर्ष व उच्च यांची अनेक रासायनिक द्रव्ये तयार करता येतात. उदाहरणार्थ त्यात लागली उच्च मिळविला तर इथिलीन वायु होतो; याचा गंधकाम्लाशी संयोग केला असता इथिल गंधाळ तयार होतो. यात पाणी मिळवून त्याचे घुनकरण बेलें असता अलकहल तयार होतो.

असिटिलीनचा हरबायूशी (क्लोरीन) संघेप केला असता ते एकदम पेट घेतान व कर्ष परमाणू शिथळ राहतात. कर्ष व उच्च वायू संयोग पावून येव्हा असिटिली

तयार होतो तेव्हा ह्यास पुष्कळ उष्णता द्यावी लागते म्हणून अशा संयुक्त द्रव्यास उष्णताभक्षक (एंडोथर्मिक) म्हणतात.

असिटिलीनचा दिव्यवत्तीकरिता फार उपयोग आहे म्हणून ते स्वल्प मिळावें याकरिता खटर्बिंद (कॅल्शियम कार्बाइड) नांवाचें द्रव्य तयार करतात. यावर पाणी टाकले असता असिटिलीन वायु निघतो असें—

$CaC_2 + 2H_2O = C_2H_2 + Ca(OH)_2$
अथवा $CaC_2 + 2H_2O = C_2H_2 + Ca(OH)_2$

म्हणून खटर्बिंद हें मोठ्या प्रमाणावर तयार करावें लागतें. एक मोठ्या विनच्या भट्यात चुना व कर्षयुक्त द्रव्य घालतात व विद्युत्स्फुल्लिंग गुरू झाले म्हणजे खटर्बिंद तयार होतो.

खटर्बिंदाचे गुणधर्म.—याचे स्फोटिक पांढरे स्वरूप असतात. याचे वि. गु. २२ आहे. याला शुद्ध हवेत ठेवण्यास हरकत नाही. परंतु हवेत थोडासा ओलावा असल्यास लगेच असिटिलीन तयार होऊं लागतो व त्याचा वास सर्वत्र पसरतो. एक पौंड खटर्बिंदापासून ५ घनफूट असिटिलीन निघतो. [बॅट, क० प्रा०]

असिटोन—दारन अथवा असिटोन कड. फ्र. कड. हा कितन बर्फापैकी सर्वांत छालावा कितन (बेटोन) आहे सर्वे मनुष्याच्या व विशेषत मधुमेहाच्या रोग्याच्या मूत्रात व रक्तात हा असतो. ऊर्ध्वपातन नियमेने लावून व साखर यापासून हा काढता येतो खट सिरकिताचें [ख (कड. क०.)] ऊर्ध्वपातन करून हा मोठ्या प्रमाणावर तयार करतात. किंवा तो तयार करण्याची दुसरी कृति आहे. एका मोठ्या लोखंडाच्या नळीत प्लूमिचचे दगड व भारकर्बिंत (थेरियम कार्बोनेट) घालतात व ती नळी फिरवितात. ती फिरत असता तीत सिरकाम्ल वायुरूप करून त्याचा प्रवाह चालू करतात, म्हणजे असिटोन तयार होतो. नंतर तो अर्क द्रवीकरण नलिकेतून घालवितात म्हणजे त्याचें द्रवरूप होतें.

असिटोन हा पातळ, निर्वर्ण द्रव आहे. याचा वास फार गोड येतो. हा पाणी, अलकहल व इतर यात द्रव पावतो याचा उपयोग हायुस्तिक (क्लोरोफॉर्म) करण्याकडे होतो. व फ्रॅन्स नीळ करण्याकरिता याचा उपयोग करतात. याचें पाझाच्युअिद (पोटेशियम बायोडाइड) व जिन्कीरीन याशी मिश्रण करून ते दमा लागलेल्या मनुष्यास हुनव्यास देतात.

असौंद—(रागपुताना) उदेपूर संस्थान येथील एक अहमदगिर व तिने सुएय ठिकाण. असौंद जहागिरीत ७२ गांवें आहेत. उपरप्र सुमारे एक लाख असावे. उदेपूरपासून असौंद गाव सुमारे ९० मैलावर आहे. जो सं (१९०१) २२३७. असौंदने राजत सिंघेदीया वंशाच्या बोजावत घराण्यातले आहेत. घराण्याचा मूळ पुढा, डाकूर अजितसिंग

याने १८१८ सालच्या ब्रिटिश सरकारवरीलबेर झालेल्या तहनाम्यावर महाराष्ट्याच्या वतीने सही केली होती. (इ. स. ६)

असुंदी—(मुंबई इलाहा) धारवाड जिल्हा. गदगच्या नैर्ऋत्येस तीन मैलवर असलेले लहानसे खेडे लोकवस्ती (सन १८८१) ८४८. येथे बोम्बेप्याने टेकळ असून त्यात सन १०२७ चा शिलालेख आहे व हनुमंताच्या देवळात सन १०५३ चा शिलालेख आहे (धारवाड गं.)

असुर असुर हा शब्द ऋग्वेदात सुमारे १०५ वेळा आला आहे त्यापैकी सुमारे १० ठिकाणी त्याचा उपयोग बांगल्या अर्थी केलेला आहे, व सुमारे १५ ठिकाणी त्याचा अर्थ देवाचा शत्रू असा होतो त्याचा यौगिक अर्थ शास्त्रिमान वीर्यवान असा असून देवाना एव सामान्य विशेषण म्हणून हा लावलेला आढळतो. वेदात देवाच्या महद् असुरत्वाची स्तुति केली आहे (क ३. ५५). अग्नि, पूषन्, सोम या देवतास हा शब्द जोडण्यात आला आहे. व मित्र, वरुण व इन्द्र याना हा विशिष्ट अर्थाने लावलेला दिसतो. इन्द्राच्या बाबतीत तो वैयक्तिक बल दाखवितो, तर मित्र व विरेपुतः वरुण याच्या बाबतीत तो नैतिक व शासनबल दाखवितो यावरूनच वरुणाचा अहुरमज्द या देवतेशी संबंध जोडला गेला असावा. रा वै. का. राजवाडे याच्या मते हें साम्य चुकीचें असून वरुणाम इतर देवाप्रमाणेच असुर अथवा असुरपुत्र म्हटलेले आहे. देवाना दिवस्पुत्रागः, महस्पुत्रागः, असुरस्य-वौराः असेंहि म्हटले आहे विष्णेंद्र खील याने असुरदेव-ताच्या दिलेल्या यादीत असुर मक्षास ही एक देवता आहे व तिचा संबंध अहुरमज्द या झरपुत्री देवतेशी जोडण्यात आला आहे (ए. रि. ए. १ पृ ५६८) व तो असुरमहस्य याचा अपभ्रष्ट पाठ असला असे रा राजवाडे म्हणतात यावरून स्वर्दिग्धय, इराणी व भारतीय याने पूर्वेज एका काळीं एकत्र असून त्याच्या काही सामान्य देवता धर्माच्या व नंतर त्याच्यांत फूट पडून विशिष्ट शार्येत विशिष्ट देवतेस प्राप्तुच येऊन इतर देवतास गौणत्व आले असा व परस्परांच्या देवतास दूषणे लावण्याची पद्धति सुरू झाली असावी, यासुद्धे असुर हा शब्द भारतीयामध्ये दैत्यवाचक बनला, व देव हा शब्द इराणी शाखेंत दैत्यवाचक बनला. भारतीयानी इन्द्राला असुरम्र द्वे विरोधण लावले तर इरा-णियांनी इन्द्राला अंममन्पु यनाविले ऋग्वेदांत आपणाम पिपु वगैरे असुर लावल्यात व त्यास ऋग्वेदेने गारुत्माच वंशज आहे (१०. १३८, ३-४). शतपथ ब्राह्मणाम्ये (१३. ८. २, १) देव आणि असुर हे संपन्न व प्रातुष्य होते असे म्हटले आहे. नमंत्र असुर हे देवाच्या दृष्टीने अपभ्रष्ट भाषा बोलत असा शतपथ ब्राह्मणात उल्लेख आहे (तै. ५. ५. १ हेल्यः हल्यः इति कुर्वन्तः परायण्युः) पतंजलीनेहि बरील शब्द उद्भूत केले आहेत शहरस्वामिनिहि 'पिक' 'जेम' 'तामरस' वगैरे

शब्द असुर भाषेतून आले असे म्हटले आहे. ईशावास्यो पणिपंदामध्ये असुरा देशाचा उल्लेख आहे.

अह विवाहामध्ये असुर विवाहाच्या एक प्रकार नमूद आहे तो असुरामध्ये प्रचलित असावा तसेच आश्वलायन गृहसूत्रामध्ये धादकल्पात उद्धरेशदिवा यात्रे विषुते वा यदा भवेत् । तदासुर भवेत् आदं कुदैः पितृगणैर्गतेः ॥ असा श्लोक आहे यावरून असुरातहि धादकविधि होता असे राजा-रामशास्त्री भाववत यानी अनुमान काढले आहे असुर व सार्य हे पूर्वी एकत्र असून त्याचा परस्परसंबंध होता असे कितपत सिद्ध झाले आहे याबद्दल तिसऱ्या विभागा-मध्ये आर्यअसुर संबंध या प्रकारणतहि माहिती दिली आहे

असुर देशः—असुर हा शब्द जुन्या करारात असून आधुरियन राष्ट्राच्या संतुखालील प्रदेशाचे नाव होतें अमुरिया देशास अमुरी वाविलोनीभाषयात 'मत असुर' असे नाव आहे असुर शहरावरून हे नाव देशास मिळाले असावे हें असुर शहर अमुरियाचे दक्षिण टोकास आहे अमुरियाचे राज्य म्हणजे असुर शहराच्या वसाहतीचे झालेले रूपांतर होय

वाविलोनियातील सैमिटिक लोकानी बरेच वर्षांपूर्वी असुर शहर रचिले असावे शहर व देश याचे एकच नाव अस-रयामुद्धे असुर शहराचा अर्थ लावण्यात फार घोटाळा होतो हाच नावे खमुरव्येच्या लेखात व अमुरी भाषयात आढळतात (वाविलोन पहा व विभाग तिसरा अमुरी वा विलोनी संस्कृति हे प्रकारण पहा)

शहर—असुर हें अमुरियाची जुनी राजधानी होतें. तमिस नदीच्या पश्चिम तीरावरील अलेक्षेर घाटच्या उंचवट्यावर या शहराचे ठिकाण दाखविण्यात येतें. शहरा-वरून अमुरियाच्या राष्ट्रीय देवतेचे नाव पडले, की देवते-वरून शहराचे नाव पडले याबद्दल बरेच मूढ आहे साधा , रण समज असा आहे की, शहरावरून देवतेचे नाव पडले असावे याच असुर देवतेच्या देवताभावती शहर वसून त्याची वाढ झाली. हें वेळळ उरपीया नावाच्या धर्माध्यक्षाने वाचिले असावे. वाविलोनियाच्या माझ्नीक म्हणून येथील मुख्य धर्माध्यक्ष शहराचा व देशाचा राज्यकारभार पहात असे वाविलोनियाच्या सत्तेचा न्हाम शासकावर धानी येथे स्वतंत्र राज्य स्थापिले व असुर हे राजधानीचे शहर म्हणून प्रसिद्धीस आले. अनु व हदार् यांची मोठी देवळे व बेल इतर याची लहान देवळे या शहरात होती. राग्याची राज-धानी म्हणून व मुलकी कामांचे मुख्य ठिकाण यासुद्धे निने-व्हेचा उदय झाल्यावर देशांत धर्माचे केन्द्र म्हणून अशु-राचे महत्त्व होतेंच. राजाला घर्मेकर्ये करण्याच्या वेळेस या शहराचे येऊन रहावे लागे. अमुरियाचा न्हास झाल्यावर देशांत असुर शहर अस्तित्वात होते. या ठिकाणी मोटमोठ्या

इमारती व माथियन काळातील वधारी सधारेच्या आहेत या शिवाय अलाकडे संशोधन चालू आहे

अमुरजात—विहार मधील छोटानागपूर परमण्यात ही अनार्य ज्ञान आणून आणिलेले ज प्राच्यात असुर आणि मिर्झापूर जिल्ह्यात वायाप दिसून येत असलेले जुने वधारे वाघणारे अमुर कारागीर, याच्याशी या जातीचा कितपत संबंध पोंचतो हे समजत नाही ' कोलारियन ' किंवा ' द्राविड ' लोक ईशान्यकडून शिष्टाचाराने छोटानागपूरमध्ये अमुर लोकां राहतात ज्ञात, व इन्धनधोरच आर्य लोकांकडून त्यांची हि पिच्छहाट करण्यात आली असा तऱ्हेच्या त्यांच्या पूर्व इतिहासाविषयी कल्पना व्यक्त करण्यात आल्या आहेत तांच्याच्या खाणीचे अवसाप अद्याप छोटानागपुरात दिसतात, व प्राचीन काळी या अमुरांनी त्या चालविण्या होत्या असे मानतात. यावरून असा भाडोस निघते की काठण्यात येतो की, अमुर लोक आपला जन्मभूमि भोइन तणापूनी काही नाळ यादी बहत थायसस्तुति स्थाना चिन्टली हल्ली या लोकांचा व्यवसाय म्हणून कोसडाच्या खाणीतून म्णण्याने काम करण, लोखंड वितळविणे व देण-यापास्य स्फारिता शेतकीची दारार तयार करून देण, हा हाय छोटानागपुरमध्ये १९११ साली १४३२ अमुर लोक आढळले (मयव हिंदुस्थानात त्या साली ५१११ असुर होते) १९०१ साली ४८०४ लोक होते गिवाय ४६१२ प्रिन्सिया व अमरिया निराळ्य छोटानागपुरा शेतकी करून राहणा या प्रिन्सिया प्रिन् प्रिन्सिया जातीची अमुर लोक सर्वथ जोडतात. शिवाय अमरिया, या मारुड घळून फिरणा-या अमरारी वर्गाशी पाटणात म्हणून याच नाते जुळते अणर्का. एक पाटणात लारार अमुराची पहाडिया प्रिया होनारी अमुर म्हणून दुमर यापैकीन लोक आहेत असुरांची सगळी थोडी असुरां हि याच्यात अनेक देवकावरून पडलेल्या जाती आहेत, उदा वासरी-यार (= वासुगमून उपबळ), मराम = काळी, इदे (= वाघ), होरी (= कासव) इत्यादि ही देवक निवाहप्रातरथन नाहीत तरी होरा होई ता हे एकाच देवकाच्या व्यक्तीशी शरीरसंबंध कळण्याने टाळत छोटानागपुरच्या मालाच्याल पंगालमध्ये या जातीची वर्ती आहे (१९११ ची खानेसुमारी १९००) आगाममध्ये पाचवे पर्यंत लोक आहेत त्यापैकी काही लोकांचाचार मळनात व काही चहाच्या मळयात काम कर असतात

नाला रातीत—अमुर जातीचा बालारवाही होत नाहीत मुलीला ३ ते ५ रुपये हुदा देण्यात येतो विधवा विवाह व बहुपत्नीत्व जातीस ममत आहे त्यात पुणेहोतीची असुरी लागत नाही कोल लोकांप्रमाणे यादी नमनपट्टे नसतात, कारण हे लोक स्थायिक नसतातच, कोसडाच्या खाणीचे काम किंवा शेतकी संपली की ते दुसरीकडे जातात जमोन खताशिवाय व नागरल्यावासाय

पिकवितात. यावरून त्यांची राहटी स्थिति व्यक्त होते त्यांच्या बायलांचा नाति शिथिल असल्यामुळे छोटानागपुरातील मोठ्या बहरी किंवा बावी त्यांना सहज फुग त्यादी नेण्यात येते त्या ठिकाणी त्यांना रोपी धंद्या करून पोटा भरतात असे प्रचलित दिसून येत. खाण्यात सुद्धा हे लोक सुधारलेले नाहीत, वाटेर त धाऊन दिवस वाटतात.

भाषा—आल्या भाषेला हे हुममा ' अने नाव देतात हा कोलारियन भाषाज्ञानाला एक पोटाभाषा असून अमुरा लोकांनी आपल जते ज मुंडलास त्याच्या-पामून घळ-ति । आपल्या सोयीस्वर असा पविरी, विशेष उच्चारान त्यांनी फरक केली, उदा हुममा भाषेत सापडणारे, बहुनक व व न आन हाणारे मुंडारी वान, हे ऐवशी व्हा असा उच्चार करू कोलले ज्ञातात, तमें । मुंडारी शब्दाने न त्या पुढे रार भाषा असा, हे लोक ला दाहोमध्ये व खुगडतात याच्या मूळभाषा मुंडीव वाग लागत नाही त्यांच्या शब्द-वापातील शब्द बावी कोलारियन तर नाही द्राविड उगमाचे आहेत याचे गेवाशी सवय आतामुळे काही गहनाद्रव शब्द या लोकांच्या नापत दितात

धन—अमुरांचा सम त्यांच्या बालारी राधपेक्षा निराला म्हणतात बहल त होलारी लाकापमाणे धन्य नाहीत अमुर राक्षसच उपायक नाहीत, किंवा त्यांना त पुराहिमभस्याहि बावी त अरथ पवेत किंवा क्षेत्र बातील लोद दवताय बळी दताना दिसतात पण हा गोष्ट त्यांनी कालाग किंवा द्रावेदी क्षत्रियापासून उचलली असावी कारण न गहदा न क्षेत्र-यापासून हे राहतात तेव्हा या शुद्ध उगमा किंवा राक्ष वगैरेची पूजा ते मोडून देतात जगाचा उत्पत्तिक व शरक्षक असा ना ते नाळ कल्याणकारा देव जोड अस हे अमुर मानतात व त्यांचा कोणत्याहि प्रकार उपासना करी लागत नाही अनेक दिग्गजनात तो सुवाच्या व्यात किंवा मुर्तीत असतो ही कल्पना बहुधा त्यांनी मुंडारी जातीपासून घालेली दिसते ज्या दृष्ट देवतानी ते दोन पायाच बळ (पला) पंगेण करतात त्या देवता जस्त व क्षुधित अस आपल्या पुर्वजाचे आत्मे असून त्यांना शात तरण्याकरिता अत्रणाणी थाव लागते बावी त्या लोकांची प्रामाणिक असा असे पुर्वजाचे आत्मे त्यांना म्णण्यामुलात पुर्वजंम घेतात तेव्हा जातीनेल लाकापासून घेतक किंवा दृष्ट लागण्यास सभ्य नसतो मा परमाय मनुष्याची आपल्या बालकारा दृष्ट लोभू नथ म्हणून त्यांच्या पोयात तोलरी पंग अडकवतात

या लोकांत नैतिक आचारासमर्थ विवर्धित नियम अस नाहीत, नाचण्या पूर्वजांचे आग्ने सनुत्र कसे देवायान, एवढीच मान्यता यांना विवचना आगते मनुष्य सामाविक मरणास मला म्हणजे सदात्मा बनतो पण अपघाताने

मेला तर तो दुरात्मा होतो, अशी याची समजूत आहे. सुतांना जाळण्यात येते व आठ दिवसपर्यंत त्यांच्या नावाने रोजच्या अर्धातला पास घराबाहेर ठेवण्यात येतो नंतर आत्तेष्टाना मोलातून जेवण करतात व त्या प्रसंगा परी केलेली तांदुळाची दाहू यथेच्छ पितात एवढे केले असता सदाच्या पुढे काही त्रास देत नाही, पण दुरात्मा मात्र बार-बार छळतो. कोणी आभारी पडल्यास त्याच्या नावाने चढी दिला जातो. [अगिरिया पाहा.]

[संदर्भ ग्रंथ—एन्सायक्लो. रिलिजन अँड एथिक्स. रोन्सस ऑफ इंडिया १९०१-१९११ इंडर-स्टॅटिजका. ऑफ बेंगाल, पृ. १७. रिह्ले—दि ब्राह्मस अँड कास्टस ऑफ बेंगाल हास्टन-एन्सालोपी ऑफ बेंगाल हट्टन-ए प्रायनर ऑफ असुर ड्रुक्मा. फूक-दि पॉपुलर रिलिजन अँड फोक लोअर ऑफ दार्जिल इंडिया, (सिग्रेस्ट्रिक सर्व्हें ऑफ इंडिया.]

असुर-बनि-पाल—हा प्राचीन असुरियाचा विख्यात चक्रवर्ती इ. स. पू. ६९८ मध्ये आपल्या बापाच्या मृत्यूनंतर गादीवर बसला. एमर—हडन राजाने आपले दोन पुत्र असुर-बनि-पाल व समास भुम युकिन यांना अनुक्रमे असुरिया व बाबिलोनिया हे प्रदेश बांटून दिले होते. लहान-पणीच असुर-बनि-पालला बाबिलोनियन लोकांतील फला व हाथें यांचे उत्कृष्ट शिक्षण मिळाले होते व इस्त्री आपणाला असुरियन धर्मातून आढळणारे अनेक प्राचीन बाबिलोनी ब्राह्मणेय अवशेष बनिपालच्याच शिष्या व्यासभावेच फळ होय यात संशय नाही ब्रिटिश म्युझियम मधील हजारां मातीच्या लेखांकिन विटा यांच्यावर छत्रांतून आणलेल्या आहेत इतके अनुनंदित तो स्वतंत्र चक्रवर्ती राजा होता हे विशेष आहे आपले सैन्य व सेनापती यांना राज्यतः व राज्याबाहेर हुंनून तो परी कन्यायातल्या ऐप-आरामांत, आपल्या शास्त्रिय अभ्यासांत व ईश्वरोपासनेंत निमग्न राही.

गादीवर बसल्यानंतर त्याचे पहिले कर्तव्य म्हणजे बापाच्या मृत्युमुखे पावलेली इजिप्तवरची बोहीम पुन्हा चालू करणे हे होय. त्यावेळी इजिप्त तिरहाकच्या ताब्यांत होते. इ. स. पू. ६९४ त तो बारस्यानंतर त्याच्या मागेून आलेला तोडमाने उत्तर इजिप्तमध्ये शिरला. त्या ठिकाणी असुरिया-विहद पंड चालू होते तेव्हा मेफिक्वर हल्ला करून ते वेण्यात आले व अमुदी सैन्याला पार हाकतून लावण्यात आले. या अवधीतच टायरमध्येही बंद होण्याचा रंग दिसू लागला. लगेच असुर-बनि पालाने बंडखोर प्रांतांत नवीन सैन्य पाडिले व पुन्हा पुर्वेक आपली सत्ता प्रस्थापित केली या मोहिमेत त्याच्या सैन्याने यांबोस लुटून तेथील देवालय उध्वस्त केली व तेथील दोन मनोरे निनेब्रेला पाठवून दिले, त्याचप्रमाणे टायरसुद्धा त्याला वारण आले यावेळी असुर-बनि पाल सत्तेच्या शिखरावर आरुह्य होता अरारटच्या

आग्नेयकडील मना (मिनि) चा प्रात असुरियन सैन्याने ओसाड करून टाकला व तेथील राजाला मांडलिक होणे भाग पाडले. तत्पाच एलाम प्रांत काबीज करून आपल्या वतीचा एक राजा असुर-बनिपालाने त्याठिकाणी नेमिला. सिलेसिया व ताबास येथील राजांना आपल्या मुली असुर-बनिपालाच्या जयान्वीत पाठविल्या. अराराट व लिडिया येथून वकिलती आल्या. लिडियाच्या नाथनेसेन सिमेरिय-नाविहद मदत मागितला असता निनेब्रेकडून ती मिळण्याची आशा दिवना तेव्हा त्याने इजिप्तकडे वळून तेथे पगारी सैन्याच्या मदतीने असुरियनाना इजिप्तच्या बाहेर हाकून लाविले अशा रीतीने असुरियाच्या ताब्यांतून इजिप्त कायमचा वेढा (इ. स. पू. ६९०) इकडे बाबिलोनियामध्ये अस्वस्थता वाढत होती व शेवटी समास भुम युकिन येथील राष्ट्रीय पक्षाचा पुढारी झाला व आपल्या भावाविहद त्याने लगेच बुद्ध पुकारिले लांच वधैराने एलामाईट लोकांची मरत मिळविली व अरया लोकांही या बंडात सामील झाले यावेळी बनि पालन आपली पराक्रांता केली, सर्व निर्वांगीचे उपाय घेतले, पण एलाममध्ये यावेळी गडबड सुरू झाली म्हणूनच याजिलोनी व इतर सैन्याचा मोठ झाला; नाहींतर काही आशा नव्हती. ताब्याकडाला एकामागून एक बाहेर असुरियनाच्या हस्तगत होले सागलें व शेवटी ६४८ त बाबिलोन वारण आले अमुच्या हाती लागू नये म्हणून समास-भुम-युकिनने आपल्या स्वतःला आहून घेतले उत्तर अरबस्तानावर चालू करून असुरियनानी बाळकारण्यातील अरब लोकांम दहशत बसवली, व शेवटी एलाम एफेटे राहिले त्याने पुन्हा कधी कोकें वर काढी नये म्हणून त्या-विहद कच्च उपाय घेतल्यात आले

परंतु या लढायासुळे असुरिया दुर्बल झाला मनुष्यबळ व सामग्री नसल्याने सुमेरियन व सिथियन टोळ्यांना तोंड देण्याचा त्याला ताकद राहिली नाही इ. स. पू. ६२६ (?) मध्ये असुरियनपाल जेव्हा बाला तेव्हा त्याचे साम्राज्य नष्ट होत चालले होते व पुढे योश्याच वधार्थी त्याचा शेवटही झाला

निनेब्रे येथे असुरबनिपालने पुराणवस्तूंचा मोठा संग्रह करून ठेविला होता. जुन्या बाबिलोनी अंकित विटावरच्या लेखांची नकळ करण्यात त्याने अनेक नकळमन्त्रांस नेमलेले असत. पण जुदेवाने त्याची आवड फलज्योतिष व शकुन यांच्याकडे असल्याने त्या विषयावरील नकलांच पुष्कळ सांपडतात या संग्रहालयाच्या बांधकामावरून त्यावेळची कला चांगली दृष्टोपत्तीस येते

[संदर्भ ग्रंथ—जॉर्ज स्मिथ-हिस्टरी ऑफ असुरबनिपाल (१८७१) एम. ए. स्मिथ-असुरबनिपाल (१८८० १८८१) सॅमर्स-हिस्टरी ऑफ बाबिलोनिया अँड असीरिया अंबर-सन—स्टोरी ऑफ एरिस्टटल निब्रहिलेसमनस ऑफ दि इस्ट ए. मि.]

असुरिया-असुरिया यथेविलोनीया ही तेवित व युकेतिस नदीवरील साम्राज्य ऐतिहासिक व भौगोलिक दृष्ट्या एकच होत. अगदी प्रथमपासून त्याचा इतिहास एकच आहे. या दोन्ही साम्राज्याचा ऐतिहासिक अन्योन्य संबंध प्राचीन प्रपकाराना माहीत असून, आधुनिक शोधानी हा संबंध खरा आहे असे सिद्ध केले आहे. ७ व्या शतका ८ व्या शतकाच्या काळ रोरीजकडून असुरिया व बाबिलोनिया हा एकच प्रांत गणला जात असे. उत्पत्ती (जेनि-सिस) च्या दहाव्या भागात सांगितल्याप्रमाणे बाबिलोनिया हा मातृ देश होता इतकेच नाही तर परमार्थसंप्रदाय व संस्कृति, वाङ्मय व लिपी, कला व शास्त्र या सर्व गोष्टी असुरियाने आपल्या दक्षिणेकडील भागातून घेतल्या होत्या. हा दोन्ही देशाच्या भाषा व जाती सारख्या होत्या. (बाबिलोनिया व बिभाग तिसरा उत्तर भाग प्रकरण ४ पहा).

अस्तोदा नदी—आधी तहशिलोनीतील नगरांत या नदीचा उगम असून बोरोनवळ ती वर्षी तहशिलोत शिरते. या नदीची लांबी सुमारे ३८ मैल असून कांडाळी जवळ ती वर्षानंदीस मिळते. हेमाथ स्टेशनजवळ या नदीवर रेल्वेचा पूल आहे. (वर्षी गे. १९०६)

अस्करो (मिर्झा)—बाबर बादशहा तिसरा मुलगा हुमायून गादीवर आल्यानंतर सरकार सैन्यल प्रांत अस्करोला जहागिर देण्यात आला. हुमायून्ने गुजराथ जिंकून अस्करोस त्याचा बंदोबस्त करण्यास ठेविले होते (१५३५) ; पण अस्करो मोठा निलास व नेमा असल्याने बाह्यरक्षाने पुन्हा शेरखानाबरोबर झालेला लढाईत पराभव पावून लोहोरास कामरानवळे गेला तेव्हा अस्करोही त्याचयाबरोबरच होता. कामरानने हुमायून्स आश्रय दिला नाही तरी पण अस्करोस कदाहारचा कारभार सांगितला. पुढे हुमायून्ने कामल कदाहार प्रांत जिंकून घेतला व अस्करोने बंद केले म्हणून रणजळ हद्दपार केले. तो महसुल आजून १५५८ त मरण पावला. अस्करोला एक मुलगी होती. तिचे लग्न घडदच्या युसफखानाबरोबर झाले. [बरिदा कोद. मुसु. रियासत

अस्फाल्टोन—फिलिस्टाइन लोकांच्या पाच मुख्य शहरांपैकी एक. हे भूमध्यसमुद्रावर गाझाच्या उत्तरेस १२ मैलावर आहे. याचा अमर्ना पत्रव्यवहारांत अनेकदा उल्लेख आला आहे. याला मजबूत तटबंधी होती. या ठिकाणी मत्स्य देवता करबेदेची पूजा होत असे. हे शहर ज्मूडिआमध्ये इस्माएल लोकांच्या ताब्यांत फारसे नसे; यामगळमध्ये दिवेली सैन्यसत्तेने हे शहर उचलून केश्याघट्टची गोष्ट उघड्यामाग्याला द्याच नोंवाच्या दुसऱ्या गावासंबंधी असली. सेनाबोरिबने इ. स. पूर्वी ७०१ साली अस्फाल्टोन बर्बाद केले. हेराड हि ग्रेट हा येथे जन्मला असून त्याने यंथे पुष्कळ उपजिप्ता केली. रोमन व यहुदा यांच्या युद्धांत या शहराचे बरीच नुकसान

झाले. ७ व्या शतकात हे मुमुलमानांच्या हाती आले. १०९८ त क्रिस्ती लोकांना येथे पहिल्या धर्मयुद्धात मोठा जय मिळाला. तरी सुद्धा खलीफाची सत्ता ११५७ पर्यंत यावर होती. टायबेरियसच्या युद्धात जय मिळवून सलादीनने ह्या शहराची तटबंदी सुद्धा केली. परंतु रिचर्डने सेंटमॉन ही एकर पेंतल्यावे एकून सलादीनने ह्या शहराच्या भिंती पाहून टाकल्या. इंग्लिश राजांनी याची सुधारणा केली परंतु लगेच त्यांना ते सोडावे लागले. तेव्हापासून अस्फाल्टोनला समित दशा लागली नाही. १२७० मध्ये त्याची उरलेली तटबंदी मुलतान विषस हाने पाहून टाकली. सध्या येथे सुसह्य पडक्या इमारती आहेत.

अस्थिमाद्व रोग—रिक्टस अथवा अस्थिमाद्व या रोगामध्ये सुताच्या शरीराचे पोषण नीट होत नाही हे दर्शविणारी हातात येणारे माद्व, वजता ही व दुसरी लक्षणे दिवून येतात; व रोगाचा परिणाम सर्व शरीरावर होतो. या रोगामुळेच पाठीस पोक आलेली, अगर पाय बळगें अगर दाकणे इत्यादि शारीरिक व्यंगे असलेली माणसे पहाण्यात येतात.

बा र पे.—हा मुख्यत्वेकरून मातवाचा रोग असून तो सहा ते बारा महिने वयाच्या दुसऱ्यास रक्षात येऊं लागतो. हा रोग मातवर मातवापेक्षा गरिबाच्या मुलांना अधिक प्रमाणात होतो. याची कारणे (१) गरिबाच्या रक्षणीमुळे त्यांना मुबलक हवा व दूध या दोहोचा मुलासाठी चांगलास पुरवठा करिता येत नाही. म्हणजे एक तर आईच्या अंगावरील दुधात सत्व कमी असल्यामुळे दोष असतो अगर दुसरे वर्ष लागून बराच काळ लोटला तरी ते निःसत्व दूध आया मुलांना पाचोतच असतात. (२) किंवा आईच्या अंगावरील दूध खबर नाहीसे झाल्यामुळे बाजारात नाना तऱ्हेची देशी विदेशी " मुलाची अन्न " मिळतात त्यापैकी पुष्कळामध्ये विषमय पदार्थ अधिक असून रोग्य पोष्टिक व वसामय द्रव्ये अश्वरूप प्रमाणात असतात. (३) पुष्कळ आई-बापांना मुलांना दोन वर्षे पूर्ण होण्याच्या आत आपल्याबरोबर, पोळी, माखर इत्यादि सोड्या माणसाच्या आहारापैकी पदार्थ भरवावेस वाटतात (४) फोदत हवेत पुष्कळ गर्दी करून राहिल्याने (५) आईच्या गरीदरपणी चालकाम पोषक द्रव्ये नीट व पोषकत्वामुळे (६) अगर मुलांतच स्वाभाविकपणे रोग्य, पोष्टिक व वसामय तत्वे जी दुधात असतात ती पचविण्याची शक्ति कमी असल्यामुळे असा एक किंवा अनेक कारणसमुच्चयासुळे हा रोग होतो.

ल क्षणे.—मुलास घातलेले दूध नीटपणे पचणे व त्याचा कोठा साफ रद्दाणे या क्रियांत विषाद होऊं लागल्याचे प्रथम लक्षणे येते. म्हणजे मूल भूक मंद झाल्यामुळे दूध कमी पिकें लागते. बरेचवेर वाति होणे किंवा मातट व रोगट बणीचे सुलाव होऊं लागतात व मूल नंतर रोड झाल्याचे दिसून येते. पुढे दिवेली दिसून येणारी महत्वाची व रोगक्षक

लक्षणे ध्यानात ठेवण्यामागची आहेत. मूल शोषण गेलें म्हणजे अंगावरील व हातापायावरील पावशेणे शोषेतच हातापायांनी काढून टाकून सुमते निवजण, डोकें घामानें ओलें बिब होई तें शोषेंत एथळक पाय येणे. व निशेपनः पाय जळजळीत व रडत लागणें यावेळीं शरीरातील हाडांमध्ये वेदना होत असल्यामुळे सुलाम हलविल अगर कडेवर उचलून घेतल तर त्याम १ अगदी न आवडून तें निवाड्या मार्गे नेत या शोगामुळे मावकाश झालेला हाडांतील बदल दृष्टोन्मानी येईत इत्या स्पष्ट विशेषतः. हातापायांच्या छात्र हाडांन नवने येतो व म्हणूनच हाताची मणयें, हाडाची डाकें मोठी झाल्यामुळे जाड दिमतान त्याच कारणांमुळे बरगट्या आल्या पुढील प्रती येथे कृत्वाशा मुमुक्त होतात तेनीक रतीची टोकेहि झाड व घांटीची वन-ह्यामुळे रोडकन छात्राच जळक्याय ती दराक्षमालाच दिवत हाडांतील काठिण्य नष्ट होतें हें लक्षात आलें असलच व स्नायूतील शक्तीच्या आरामाच व शरीराच्या आरामाचें हाडे पिळवटली जाऊन नष्ट होतात अशा सुलाच्या मुद्र्याच्या खालील पायाचा बाहेर पुष्कळ्या वेळां फार वाक येतो व गुड्याच्या भातील बाजूची टेकाडे मोठी होऊन व्यगतर प्राप्त होतें कोणा रोगाच्या पाटाच्या शक्यास मध्यमार्गीय वकता येऊन पगर उभे, डावे वायुय ती येऊन पोंर आल्या होऊन अंगत येतें यरगड्याच्या स्वाभाविक वननेत बदल झालेन उरोहि उचलून पुढे आल्याप्रमाणे दिमतता यांमुळे छातीतील पोंरळी कमी होऊन तीनील फुफुणें, हृदय हायादींच्या बाकीन अपरोध होऊन त्याचे व्यापारहि पुरवत-पणें बालन नाहींत. अस्थिमार्द्वामुळे असाच बदल कटि प्रदेशी होऊन त्याची पोंरळी कमी झाल्यामुळे छिन्नाच्या वावतात प्रभुतिगमयी मोठी अडचण येण्याचा भवव असतो अशा मुलाचें डोकें शरीराच्या ममानें अमळ भोडेंच दिमतत; कारण त्यातील निधमिन्न हाडे एथेंकात खलत्र होऊन डोक्याचा आकार लहान झालेला नवने डोक्याच्या मानानें वेह्रा अगदी शारीर व निरवेळ दिमतत दतोद्व उदोशानें होऊं लागतो व त्याम कोड लागून ते पदें लागण्यास आरं-भहि लवकरच होतो येणप्रमाणें सवें प्रकृतीवर परिणाम झाल्यामुळे मुलाचें शरीर अति ह्रा होतें व त्याची वाड सुटते

परिणामः—रुद्धा थोडे वृद्ध अंग, व खुरटेपणा अगर सुशेपणा राहून नेतर रोगाची प्रगति जावून हाडात पुर्वस काठिण्य येतें. व नेतर प्रकृति पुनवत् लागली होते, किंवा रोगाची प्रगति चालू राहून त्या अवकाशात एखादा मारीचा नाप, श्यामगन्ध दाह, आठवी, मारतच्छरीछोदर, अपार्पक एखाद्या प्राणपातक रोगास ते मूळ बळी पडतें. हा सर्व प्रकार अति योग्या काळान घडून येतो अशा प्रकरणाचा रोगाचा एक तोय अर्ध आहे व तो अग्राध्य आहे.

उपचारः—वरील उपा कारणांमुळे हा रोग होतो असे मागितलें आहे त्याचडे लक्ष पुरविलें असता ध्यानात येईलच की, औषधापेक्षा या रोगामध्ये (१) हवा, अन्न, दूध यांसंबंधी-यालक्षणी व्यवस्था आरोग्यपूर्वक मत्वास राखणे, (२) आनुशक्ति, रोगप्रवृत्ति अगत्यास मानेची प्रकृति व पोषण या हरेण वाकनीत सुधारणे हे प्रविधेयक उपाय होत व (३) दुसरें वर्ण लागल्यावरहि फार दिसत मूल अंगावर पोत राहिल्याने मातेची व मुलाची प्रकृति तर अवघडनेच पण जी लेकरे मनाहून होतात तीं शरीर मूळचीच रांगड होतात. उलटपक्षी सुदेवकरून माता निरोगी व विपुलदुग्ध संपन्न असून सुलाम दुसरें वर्ण लागेपर्यंतच जर तीं त्यास अंगावर पाजणार असेल तर हा रोग होण्याचा मुळीच संभव नाहीं अम म्हटलें पाहिजे. कारण वैद्यशास्त्रात अशाच नेहमी अनुभव यतो की, जीं मुलें वरच्या दुधावर किंवा अद्यावर वादिवल्लो असतात व आर्द्र्या अंगावरून तोडलेली असतात तींच या लक्षणे विषय रागग्रस्त असतात हा रोग आल्यावर ता बरा होण्यासाठीं ठाम नियम घालून वेणें काठिण्य असल्यामुळे त्याविषयी सामान्य घोरण कसें असावे हें येथें संक्षेपान दिल आहे. मुलात दूध न पचून वाति, दाह होत असल्यास त्यास काय पाजतात याचा चौकशी करून आर्द्र्या अंगावर दूध विलवण्यासारखे नसल्यास उत्तम तर्हि, व निमेषक दूध मुलास नेहमी मिळत जाईल व मुलास एक वर्ण पुरे होई-पणेंत त्याशिवाय न्यास दुसरें काहीहि वाड न घालतील अशी सखरदारी वेणें हें पहिलें कर्तव्य आहे. सुलाम दाहो दिवस हें दुधी पचत नाहीं असें होणें संभवनीय आहे. त्याची पूण म्हणजे तें न पचता त्या दुधाच्या दह्यासारख्या कवल्या गुळक्याप्रमाणें मळबाट पडतात व दाह होतात. असें झाल्यास दुधात साधे पाणी किंवा चुन्नाच्या निवळीच पाणी योग्य प्रणालात मिश्र करून दिल्याने दूध पचतें. फारच अपचन झाल्यास चाही दिवम दूध मुळीच धंद ठेवून त्याच्या पुर्वी वळीं अथवा विलावती चव या धान्याचा कफाय अथवा ओट धान्याच्या पिटाची अति पातळ लावणो पागावी, अली-कडे मुलाची अत आयता वनविलेकी मिळतात ती आपआ-पण्या परी उत्तम असतात. पण हीच फार देऊन दुध कमी करणें बरें नव्हे. कारण त्यात विष्टपदार्थाचें प्रमाण मुलास न पचेल इतकें असल्यामुळे त्याचा आतल्याच अथवा अप-चनाचे रोग होताना म्हणून पचनशक्तीप्रमाणें ही असें चावीत व एकंदरीत एक वर्णापुढेहि दूध हें आहारापेकी सुल्यपदार्थ समजून त्याशिवाय दंतोद्ववाप्रमाणें इतर पदार्थ मात, पोळी वगैरे फार देण्याची धाई करूं नये. लोह, कोयनेल फॅाफरम व मर्वात सुल्य म्हणजे कोंड माशाचें तेल हीं औषधें पांशिक व अन्नपाचक अमन्यामुळे तीं रश्चर द्यावीत उबदार कपडे, शरीर निर्मल राखणें, मलमूत्रोत्सर्जनाचे सुखीत अपाचार चाही ठेवणें व

मुलक व स्वच्छ हवा या सर्वोच्च महत्त्व शीघ्रापास्तकेंच आहे. मुलास नियमितपणाचा व नेमसपणाची नेवणू लावावी.

रोगाचें पाऊल झपाट्याने पुढें पडत आहे, असें वाटल्यास व मूल चालतें असल्यास त्यास चालू देऊं नये; कारण हाडें काकतात. तथापि आता फक्त्या पाटपा अशीं विशिष्ट यांत्रिक साधनें निघाली आहेत तीं बांधून मूल चाललें, तर हाडात वक्रता येत नाही व मागाहून मोठेपणीं व्यंग रहात नाही. व्यंग राहिल्यास (पाय, पांटे, पावळे, पाठीचा कणा यांनीं वक्रता) मोठेपणीं त्यावर शल्यक्रिया केल्यानें कमी अधिक प्रमाणांत व्यंग नाहीसें होतें.

सुद्ध दूष.—मतेच्या उदरात मूल असतांना त्यास हा रोग क्षत्यास त्यास फीटल रिकेट्स अथवा सुद्धस असें म्हणतात. विद्वान् डॉक्टर यास स्वतंत्र व भिन्न रोग समजतात. हातापायांचा व शरीरयष्टीचा विलक्षण सुमेपणा व साधे फार मोठे असणे ही याची मुख्य लक्षणे होत. हा असाध्य व अनिश्चित स्वरूपाचा रोग असल्यामुळे याच्या उपचाराविषयी येथे विशेष विस्तार केला नाही.

अस्पृश्यता—भारतीय समाजात एक असा वर्ग आहे की, ज्यास शिवई म्हणजे विटाळ होतो. समाजातील अस्पृश्यवर्ग आणि ब्राह्मणवर्ग हे एकदम निराळे वर्ग नसून ब्राह्मण व अस्पृश्य यांच्यामधील जी जातीपरंपरा आहे त्यात एक दुसऱ्याहून कमी पवित्र आणि त्या कमी पवित्राहून दुसरा एक वर्ग अधिक कमी पवित्र अगर अधिक विटाळाचा अशी सोपानपरंपरा समाजात आढळून येते. जेव्हा समाजात दोन निरनिराळ्या जाती असतील आणि त्यांत सम्यक्बद्धार नसेल तेव्हा त्या जातीत उच्च नीच भाव असण्याचाच. हा एक जागतिक नियम आहे. भारतायात जे काय अधिक आहेत ते हेच की हा उच्चनीच भाव एकांशस्पर्शतेच्या व सोंबळे ओंबळेपणाच्या नियमांत व्यक्त झाला आहे. अशा सामाजिक स्थितीचा आणि हिंदू-ताल दैवते किंवा अद्वैतासारख्या मते याचा अर्थावर्था संबंध नाही. धर्मशास्त्रीय ग्रंथात सामाजिक पायऱ्यांस मान्यता दिली आहे आणि सोंबळ्या ओंबळ्याच्या वरपना त्यांत अधिकाधिक व्यक्त झाल्या आहेत. त्यामुळे स्पृश्यास्पृश्यतेस हिंदूधर्मशास्त्रात स्थान आहे, एवढेच नव्हे तर हिंदुधर्म म्हणजे स्पृश्यास्पृश्य विचार होय अशी लोकांची समजूत झाली आहे. भारतीय धर्मशास्त्रीय इतिहासात स्पृश्यास्पृश्यतेच्या कल्पनास म्हणजे त्याच्या होत चाललेल्या विकासास एक लांबलचक इतिहास आहे असें आढळून येईल. [एकांशस्पर्शाविचार पहा]. सोंबळ्या ओंबळ्याचे विचार प्रायेक देशाच्या प्राचीन संस्कृतींत दृग्गोचर होतात. मानसामाणसातील उघ्यानीचता व्यक्त करावयाची त्याची साधनें अर्वाचीन अगात निराळी आहेत. राजा हा महत्त्व देशाची व्याप्ति असल्यामुळे उघ्यानीच भाव अन्यरूपांनीं व्यक्त होतो.

बौद्धांनीं किंवा जैनांनीं अस्पृश्यता कमी केली नाही. सिधोनमध्मे रोडे यांची स्थिति महाराष्ट्रासाठी होती आणि जगांत अस्पृश्य वर्ग अजून जिवंत आहे ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे जैनांच्यामुळे स्पृश्यास्पृश्यतेच्या कल्पना वाढल्या. यूरोपांत अस्पृश्यता नव्हती असें नाही. फ्रान्समध्ये कोकी मारणाराचा म्हणजे फाशी देणाऱ्याचा वर्ग जातिस्वरूप पावला.

समाज सुसंपटित स्थितीत असला म्हणजे असें होतें की, व्यक्तीच्या सामाजिक स्थितीत फरक झाला म्हणजे त्या फरकास मान्यता देण्यास समाजातील नेता (मग तो धर्माध्यक्ष असो अगर राजा असो) असतो. हिंदुसमाजाची सुसंपटित स्थिति नसल्यामुळे अस्पृश्यांपैकी जे मनुष्य निराळ्या आचरणाचे बनतील त्यास मान्यता देण्यास जागा नाही. जातिभेद विनाशास (जातिभेद पहा) ज्या अढ्यणी आहेत त्याच अस्पृश्यतानाशास आहेत. तथापि त्याबरोबर हीही सांगितलें पाहिजे की, समाजकेंद्र जिवंत असला तरी तो बदललेल्या स्थितीस मान्यता देईल एवढेच, समाजातील विशिष्ट वर्गाची जागतिक स्थिति किंवा त्याचें धर्मविभागातील स्थान ही बदले शकणार नाही. सामाजिक स्थिति सुधारली आणि सामाजिक धर्मविभागात विशिष्ट अस्पृश्य जातीस अधिक व्यापक स्थान मिळाले म्हणजे बदललेल्या परिस्थितीस शास्त्राधार काय तो राजा किंवा धर्माध्यक्ष देऊं शकेल. अस्पृश्यतेचा पूर्ण नाश ब्रह्मवासास जे करावयास पाहिजे ते म्हणजे बऱ्याच व्यापक कार्यास प्रवृत्त ब्रह्मवाचें. त्यांचे स्वरूप पुढें येईल. प्रथम अस्पृश्यता विनाशानासाठी अर्वाचीन प्रयत्न व्यक्त करून दाखविण्यासाठी शिंदे यांचा लेख दिला आहे (संपादक).

“ अ स्पृ श्य ता नि बा र णा चा आ धु नि क इ ति हा-स.” उ ए प ति.—अस्पृश्यतेचा इतिहास निदान हिंदुस्थानात तरी आर्यन लोकांच्या आगमनाइतकाच जुना आहे. चाडाल हा शब्द वैदिक वाङ्मयात आणि बौद्ध ग्रंथांतून आढळतो. बुद्धाच्या वेळेच्या पूर्वापासून तरी निदान चाडाल आणि इतर गित राष्ट्र अस्पृश्य गणली जात होती असे उल्लेख आढळतात. इराणातील झरसुत्र पंथी आर्य हिंदुस्थानातील देवयदी व इतर देवांपासक आर्यांनाहि अस्पृश्य आणि तिर. स्कण्णोय सबमत असत, असें पाश्चात्यां जुन्या व अर्वाचीन ग्रंथात पुरावे मिळतात. आर्यांचा हिंदुस्थानात काय-मचा जम बसण्यावर त्यांनी येथील दस्यु उर्फ शूद्र नावाच्या गित राष्ट्रांना आपल्या वस्तीशक्तीस पण बाहेर राहावयास लावून त्यांच्या व आपल्या संस्कृतीत भेसळ होऊं नये म्हणून त्यांना अस्पृश्य ठरविले. ज्याअर्थी अपानात हवा, होना नावाच्या अस्पृश्य जाती आर्यापि आहेत त्याअर्थी अस्पृश्यता ही संस्था आर्यांनीच निर्माण केली नसून तिचा प्रादुर्भाव मोगल लोकातहि पूर्वी होता हें सिद्ध होतें. हेच किंवा ऐटा ही जात फिलीपाईन बेटांतून अपानांत गेली

असावी. अभवण (ब्राह्मण), रथेस्त्र (राजन्य), वस्त्र्य (वैश्य) आणि हुड्टी (शूद्र) असे चारधुष्ट्याच्या वेळी इराणांत चार भेद होते. वेदात शूद्र हा शब्द आढळत नाही; पण महामारतात अभिर आणि शूद्र ह्यांचा उल्लेख असून सिंधू नदीच्या मुखाजवळील भागात त्यांची वस्ती असावी असे दिसते. [मलवेदात पुण्यसूक्तात शूद्र शब्द आला आहे व शूद्र यजुर्वेदात ८ वेळा या शब्दाचा उल्लेख आला आहे. (५३-३०, ३१ इ.) संपादक-ज्ञानकोश] कास्टस ऑफ इंडिया या पुस्तकात सुदुसनने म्हटले आहे की, कंदाहार प्रांतात शूद्रांचे नावाचे प्राचीन राष्ट्र होते आणि सिंधू नदीवर शूद्रांचे नावाचे शहर होते (रसेल ह्यांचे कास्टस अँड ट्राईब्स ऑफ ई. ए. ए. हे पुस्तक पहा). इराणातील हुड्टी अथवा शूद्रांचे आणि फिलीपाईन बेटातील ऐटा ह्या जातींचा संबंध असल्याचे सिद्ध करता आल्यास अस्पृश्यतेच्या उत्पत्तीवर बराच प्रकाश पडण्यासारखा आहे.

आर्यांचा विस्तार उत्तर हिंदुस्थानात होऊन आर्यवंतांची स्थापना झाल्यावर शूद्र राष्ट्रांच्या आर्यांच्या वर्णव्यवस्थेत समावेश होऊन पुढे दुसरी जी कोणी जंगली नित राष्ट्रे आर्यांच्या खिंदमतीस राहण्यास कवूळ झाली, ती हळू हळू अस्पृश्य गणनेत आऊन गावाच्या शिवेबाहेर राहू लागली अशी उपरिनिर्दिष्ट रचलेल्या प्रथात उपपत्ति आहे. मनु-स्मृतीच्या काळानंतरची अलीकडच्या अस्पृश्य जातींची माहिती चांगली मिळण्यासारखी आहे. मनुस्मृतीत ब्राह्मण वी आणि शूद्र पुण्य यामधील प्रतिलोम संततीस बाढाल अशी संज्ञा आहे.

इंग्रजी शिक्षणामुळे हिंदुस्थानात जी आधुनिक सुधारणेची प्रगृति सुरू झाली, तिच्यामुळे बरील अस्पृश्यतेच्या निवारणाचे केवळ हिंदू लोकांकून जे प्रयत्न होत आहेत, त्याचा संक्षिप्त इतिहास एवढाच प्रस्तुत विषय आहे.

ह्या विषयाचे दोन मुख्य भाग-पद्धतीत ते असे. १. स. १९०६ मध्ये भारतीय निराधित साक्षकारी मंडळी (डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया) मुंबई येथे स्थापन झाली. हिचा प्रेसकाळ आणि उत्तराळ असा—पूर्वकाळी अनुक्रमे महाराष्ट्र, बंगाल, ब्रह्मोदे आणि मद्रास प्रांती काही उदार व्यक्तींनी पोढेसे प्रयत्न केले; पण त्यांच्यात सरयता. संघटना, परस्पर संबंध नसल्यामुळे त्यांना यावी तशी दडता आली नाही, पण ही मंडळी मुंबईत स्थापन झाल्यावर सर्व हिंदुस्थानभर हिच्या शाखा स्थापट्याने पसरल्या. त्यांच्यात कमी अधिक परस्परसंबंध नडल्यामुळे व त्यांच्या द्वारा सर्वत्र लोकमताचा विकास झाल्यामुळे शेवटी सन १९१८ साली कलकत्त्याच्या काँग्रेसने मंडळीचे अनरल सेक्रेटरी रा. सिंदे ह्याच्या पत्रावरून अस्पृश्यताविषयी वारणाचा ठराव सर्वोत्तमते पास केला व पुढे लवकरच महात्मा गांधी ह्यांच्या पुरस्कारामुळे ह्या प्रयत्नाचा आता अखिल राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. कलकत्त्याच्या काँग्रेसमध्ये मिसेस मेसेट या अध्यक्ष होत्या व त्यांचा ह्या

मंडळीशी बराच परिचय होता म्हणून त्यांनी आपल्या अनुयायांच्या जोरावरच हा ठराव पास केला.

रा. फुले याचा प्रयत्न—इंग्रजी विद्येचा उगम एको-गिसाव्या शतकाच्या आरंभी तरी प्रथम बंगालांत झाला, आणि तेथे राजा राममोहन राय ह्यांनी इ. स. १८३१ त ब्राह्मसमाजाच्या रूपाने सर्व आद्य प्रगतीची ध्वजा उभारली तरी अस्पृश्यता निवारणाचा अग्र आणि अंतिम मान महाराष्ट्रासच आणि विशेषतः जोतीबा फुले ह्या महाराम्यानेच मिळविला ह्याचा जन्म पुणे येथे फुलमाळी जातीत झाला सन १८४८ वर्षीन ह्याचे मराठी आणि इंग्रजी बरेच शिक्षण मिशनरी शाळेत झाले. रा. लहूजी नावाच्या एका तालीम-वादा मा. जातीच्या गृहस्थाच्या आखाड्यात ह्याचे शारीरिक शिक्षण झाले होते तेव्हापासून अस्पृश्यतेच्या काळे ह्याचे लक्ष वेधले होते. पुढे बंगालात बाबू शाशिपाद बानर्जी ह्या गृहस्थानी अधीशिक्षण, विधवाविवाह अस्पृश्यतेच्या वगैरेसंबंधी सामाजिक प्रगतीची जी कामे चालली ती त्याच्या पूर्वीच २० वर्षे आधी महाराष्ट्रात ह्यांनी चालविली. “डेक्कन असो-सिएशन” नावाची एक प्रागतिक विचारप्रसारक संस्था पुण्यास होवी. तिच्या बतीने सरकारानी जोतीबास २०० रुपयांची साल मोठी जाहीर सभा करून सन १८५२ साली नजर केली. त्याचे कारण १८४८ साली जोतीबांनी मुलींची पाहिली शाळा स्थापन केली आणि १८५२ सालच्या आरंभी महारमाणाच्या मुलासाठी पाहिली शाळा स्थापन केली. ही शाळा मुंबई इलाह्यातक नव्हे तर अखिल जगात अस्पृश्यासाठी हिंदू लोकांनी उघडलेली पाहिलीच खासगी शाळा होय. सरकारी इन्स्पेक्टर मेजर कॅडी साहेबानी हिची पाहिली परीक्षा ता. २१ मार्च १८५२ रोजी झाली. पेठेतील शाळेत घेतली असे त्या दिवशी प्रसिद्ध झालेल्या ज्ञानप्रकाशाच्या मंडळात नमूद झाले आहे. “ह्या वेळेस छद्म लिहणे व वाचणे वगैरे गोष्टीत ह्या शाळेतील मुलांनी विश्राम वागेंतील (वरिष्ठ वर्गाच्या) किती एक विद्यार्थ्यांपेक्षाही उत्तम परीक्षा दिली असे मेजर साहेबांनी म्हणून दाखविले; असे ज्ञानप्रकाशाने त्याच अंकात प्रसिद्ध केले आहे. ता. ५ डिसेंबर १८५२ च्या ज्ञानप्रकाशात शाळेच्या पहिल्या वार्षिक रिपोर्टासंबंधाने संपादकांनी जे स्पष्ट व सविस्तर मत दिले आहे त्यातील खालील उतारे विशेष लक्षांत घेण्यासारखे आहेत. “एक मुलीची शाळा आपल्या घराजवळ घातली त्या काळावधीत व पुढेही त्यास त्यांच्या जातीच्या लोकावरून फार त्रास सोमावा लागला. त्यास शेवटी तोषेरूपाने घरातून त्याच कारणावरून काढून आणल्या नीच बंधुजनास अज्ञानसागरातून काढून झाला मृताचे सेवन करण्याकरिता त्यांनी संकट भोगिली हा त्यांच त्या जातीवर मोठा उपकार आहे. आम्ही हि त्याने आम्हा मानितो. प्राज्ञ लोकांमुळे अतिशयचि ज्ञाने करून व दयेनेवरून विलकूल बरे होऊ नये, अशी सं

भातीची दृष्टा खरी; परंतु त्यांत माझ्या कायते अग्रेसर असा हाचा लिहिण्याचा हेतू करून येतो. त्याविषयी पिउ पेंपण करण्याचें कारण नाही. प्रायः आम्ही ही गोष्ट खरी समजतो, असें जुझेराय म्हणत असतो ज्या माझ्यानी अद्याव कामात दयाची वगैरे मदत केली त्यापेक्षा त्याची स्तुतीतर इतरांपेक्षा जास्त केली पाहिजे व त्याचें स्वरूप सर्वांत राहणें यास्तव त्याची नांवें मोतीरावानी (रिपोर्टीत) अवश्य लिहावी असें आम्हांस वाटतें." ह्या शब्दांत चांभाराच्या मुलांस मोतीराव इतः व त्यांची बायको विती कळकळीने, शिकवीत असत त्याविषयी एक वन ज्ञानप्रकाशान प्रसिद्ध झाले आहे. त्याचे तीन मित्र येथील विद्वल काळवेकर, सनाराय यशवंत पराशरे, सदाशिवराव बलाल गोवंडे ह्यांची मोतीरावानी बरीच मदत असे. "महाराजांच्या शाळांत बरीच गर्दी होत असे. ह्या लोकांस त्यांनी आपल्या राहत्या घराच्या विहिरीवर पाणी भरण्यास परवानगी दिली." (अ. ए. संवत् १८५६ फुले यांचे अहप वरिध सन ८) ता. ४ सप्टेंबर १८५६ च्या ज्ञान-प्रकाशच्या अंकात टाळील मजूर आहे. "येथ्या शुभकारां येथील अतिशूद्राच्या शाळांची परीक्षा झाली. मुख्य स्थानी मिस्तर विवसमाहेय रिचिन्स कमिशनर हे बसले होते, यूरोपीयन, गेटिम्ह भोरेच आले होते आरंभी कावेरीने रिचोई देशांत व नंतर मराठीत पाचला व त्यावरून असें समजतें की एवढेर धावा तीन आहेत व त्यामध्ये मुलांची संख्या सुमारे ३०० वर आहे. परंतु महाराजा आदिवरून नीव जातीखेरीस करून इतर मुले पुष्कळ होती. शिक्षक सुमारे ८ आहेत, ह्या शाळात मुली मुलीच नाहीत. गेल्या दोन वर्षांत मुली अर्धन; परंतु एक शाळा ह्या वर्षी जास्त वाढिली आहे. स्थापन झाल्यापासून दिसत आहे की, ह्या शाळाच्या अभ्यासाची भाव पलीकडे जात नाही व त्याचें कारण काय तें कळत नाही. कमिटी असें म्हणतें की शिक्षक बागले मिळत नाहीत."

सन १८७५ सप्टेंबर ता २४ च्या मुंबई सरकारच्या रेविह्यु खात्याच्या नं. ५५२१ च्या ठरावरून मोतीरावच्या ह्या शाळाविषयी खालील ठराव— "१८५५-५६ च्या सुमारास महाराजांच्या मुलांच्या शाळेसाठी इमारत बांधण्याकरता सरकारांनी पुणे येथे एक जागेचा तुकडा दिला असें दिसतें व तसेच इमारत खर्चासाठी दक्षिण कंडासून ५००० रुपये देण्याचें सरकारांनी वचन दिले. ही रक्कम वसूल करण्यात आली नाही, तरी ह्या जागेवर एक झोपडी उभारण्यात येऊन तिच्यात गेल्या वर्षापासून महाराजांसाठी एका शाळा मरत होती. आता शाळा पंद आहे ह्या शाळेच्या मंडळीचे सेक्रेटरी रावबहादूर सदाशिवराव बलाल त्यांच्या ताब्यात ही जागा आहे. शाळेच्या लागण्याच्या मागे येत इतर भाग एका मागाच्या लागवडीने सेक्रेटरी देत आहेत तिचें खर्चणी उत्पन्न दरमाल ८० ते १०० रुपये येत असतें,

रावबहादूर सदाशिव ह्यांच्या मनांत ह्या जागा व शाळा सर कारास द्यावयाची आहे. ह्या जागा लोककंद करमटीस द्यावयाची आणि शाळा तिच्या उत्पन्नातून स्वरू कमिटीने पुढें चालवावी. दक्षिणकंडासून ८०० रुपये फ्रंट देण्यात मर्यादांना हरकत घाटत नाही." मुंबई सरकारच्या मित्रा-खात्याचा तारीख १३ नोव्हेंबर १८८४ नंबर १९२१ चा ठराव झाला, त्यावरून ही शाळा लोककंद करमटीकडून पुणे म्युनिसिपालिटीकडे येऊन सरकारासून वेगळी फ्रंट मिळण्याची तजवीज झाली. येथेप्रमाणें महाराजांसाठी जाती-बाबींनी जी प्रथम मर्यादा काढली तिच्या मिळकतीची हकीकत आहे. भारतीय निराश्रित साम्राज्यी मंडळीने जागाच्या पेटेंत पुणे म्युनिसिपालिटीकडून सन १९१४ तारीख १८ माहे जून रोजी मोकरवाडीमंडळी ७ एकर जागा आपल्या प्रसात इमारतीकरिता ९९ वर्षांच्या कालाने घेतली आहे. ती हीच मिळकत होय सरकारकडून म्युनिसिपालिटीला जी शाळा मिळाली ती देखील हल्ली ह्या मंडळीच्या शाळांतच सामील झाली आहे.

ह्या पा व न दो पा च्या य नांचे प्र य ल —बंगा-रयात अस्पृश्यतानिवारणाचा प्रथम मान बरील माझण एव-त्याकडे आहे. हे कळल्यामंडळील बाराणगर गावी सन १८४० त कुलीन माझण जातीत जन्मले १८६६ साली माझणर्मा झाले. तेव्हापासूनच ते अगदी खालच्या जातीतील मिळनमिसळून जेजूपासून लागले सन १८६५च्या नोव्हेंबरच्या १ ह्या तारखेस ह्यांनी बाराणगर येथील गिरणीतील मजूर-वर्गाची एक सभा भरविली. त्यात ठराव होऊन त्यांच्यासाठी प्राप्तीच्या आणि दिवसाच्या शाळा काढल्या. ह्या अनाचार, उबाळ लोकांस व खपून ह्यांनी त्या उडीवल्या, पण ह्यांनी स्वतःच्या खर्चाने इमारत घालून ह्या कायम केल्या. इकडील बोरामेळ्याप्रमाणें बगल्यातील वर्तमाना-पेची बगल्यावने सनजाचा शेकी आहे त्याचा विद्वल-पारागांची एक उत्तम सारंगी तयार करण्याचा कारखाना आहे. तथे पावुमी आवून चाढाळाचे कोतन ऐकत सन १८७० च्या भागस्ट महिन्यात ह्यांनी अशा मजूरवर्गाचा एक वृष काढिला त्याच्या द्वारा ह्यांना वाचनाची गोडी लाविली आणि मर्यापन वगैरे दुष्ट चाली सोडविल्या. बर्दा-बाकीची माणी सोडून ही मंडळी सात्विक कांतने करु लागली १८७१ त जेव्हा पावुमी विलायतेस निघाले तेव्हा ह्या गरीब मजुरांनी ह्यांना आर्थत इतज्ज्ञतापूर्वक मानपत्र दिले. ह्या दानाच्या सेवेबद्दल पावुमीचा सरकार ते विला-यतेस गेल्यावर मिस्टल बहिरा एका मिशनरी सर्व्हेने ह्यांना एक मोठे मानपत्र देऊन केला. परत आल्यावर मरिबा-साठी एक पंधाचें एक सात्विकपत्र काढिले. त्याच्या दर महिन्यात १५००० प्रती खपू लागल्या. त्यांत पंडित शिवनाथग्यान्योतास्वामी लेख लिहिले व श्रीमंतांनी बागर् मंदत असे. बाराणगर समाचार नावाचें साप्ताहिकहि काढलें,

ते चांडालाबरोबर बेबीत, मेहेतरोंच्या मुलाची शुध्दा करीत. सरकारने सुकर्याच उघडलेल्या रेविट्टा बँकत त्याचे पैसे ठेवून त्यांना कांटेकसर शिकवात. वारानगर येथे ब्राह्म-समाज स्थापन झाल्यावर त्या लोकासाठी बरेच काम होऊ लागले. त्या मुलांच्या संस्थेच्या २३ व्या वार्षिक उत्सवाचे वर्णन १८८९ सालच्या मध्येर महिन्याच्या २० ता. च्या 'इंडियन वेली न्यूज' नांवाच्या इंग्रजी पत्रात सविस्तर आहे. बक्षीस समारंभात १०० वर मुलास व गळ्यांस बक्षिर्घे दिली. बळ्या मंडळींनी सहाय्युनीची मापणे केली यशियाय बंगाल्यात दुसरे कोणते प्रयत्न झालेले ऐकित नाहींत. हर्षा जे डिप्रेटड मिशनचे गावोगावी काम चालले आहे त्याचे मूळ महाराष्ट्र-तील मिशनमध्ये आहे. वरील माहिती सितानाय तत्व-भूषण यांनी निवेदिलेल्या बासिपाद यांच्या चरित्रावरून व इतर साधनावरून मिळविलेली आहे.

धी मंत स या नी रा य ग य क या द यां चे प्र य र्त्न - महाराजांनी आपल्या राज्यात वेळोवेळी कामाकोपन्यात स्वतः जाऊन अस्पृश्य जंगली, गुन्हेगार जातींची स्थिति स्वतः निराखिली. नवसारी जवळ सोनगड म्हणून मद्रा-राजाचा एक जंगली मुलूख आहे तेथे डाणका नावाची जंगली जात आहे. तेथे महाराज गेले तेव्हा हे सर्व लोक वानराप्रमाणे झाडावर चढून बसले ते काही केल्या खाली उतरनात. महाराजांनी ३० वर्षांपूर्वी या लोकांच्या १०० मुलामुलीं-साठी दोन बोर्डिंग आणि शेतकरी व नमुनेदार शाळा काढ-लेली मी स्वतः १९०५ साली पाहिली तिचा उत्तम परिणाम दिसून आला. तेथील सुपरिटेण्डेंटने त्या लोकांसाठी एक प्रार्थनासमज चालविला होता, तो मी दोनदा पाहिला. त्याच्या द्वारा मुलांस उच्च धर्माची तसे शिकण्याची सोय होती. गुजराथी व इंग्रजी शिकलेले प्रौढ मुले व मुली बोर्डिंगात मी पाहिल्या त्यांच्यात लगे लागून कामची सुवा-रणा करण्याची कल्पना महाराजांची घेण्यासारखी दिसली. थक झाली.

अस्पृश्यत्वा शिष्टाचार खोतेच एक निराळें आहे. त्याचे मुख्य अधिकारी यंजित भारमाराम ह्यांनी पाठविलेल्या रिपो-र्टचा अर्थ सारांश खाली दिला आहे:—

सन १८८३ सालापासून "अस्पृश्य" करिता निराळ्या मोफत शाळा उघडण्यास सुरुवात झाली. १८८४ त ७, व १८९१ त १० शाळा झाल्या व हिंदु शिक्षक मिळणे अशक्य असल्यामुळे सुमेलमानावरच काम भागवावे लागे. अधिका-र्यांतहि सहाय्युनी कमी असल्यामुळे फार अडचणी आल्या.

छात्रांसाठी मुंबईत नि सा मंडळी स्थापण्यात आली आणि बघोपात सज्जीच्या शिक्षणाचा ठराव पास होऊन शिक्षणाचा प्रसार स्थापत्याने चालला.

वर्ष	मुलामुली च्या मिश्र शाळा	मुलींच्या निराळ्या शाळा	वसति गृह	वसति गृ-हातील विद्यार्थि	एकंदर विद्यार्थि
१८८४	७	०	०	०	०
१८९१	१०	०	५	३९०	७८४
१८९३	०	०	०	०	१२९३
१८९६	२१	०	०	०	०
१९०६	२२	०	१	५०	१५००
१९१०	२८७	५	२	०	१२७०३
१९१५	०	०	३	०	१९७८७
१९२१	०	०	५	०	१७०००

अंत्यजाच्या धर्मशिक्षणार्थ १९२३ साली त्यांच्या पुरोहितांना संस्कृत शिकविण्यासाठी एक खास संस्कृत पाठ-शाळा उघडली व तीत प्रत्येकी ८ व प्रमाणे २५ गरीब्यांना विद्यार्थिपेतेने दिली. पेटलादच्या रा शिवराम नांवाच्या शं-धन स्थापान्याला धारा सभेचे समासद नेमिले त्यांच्या श्रुत्युत्तर मुंबईचे बी. ए. महार गृहस्थ रा. आवेडकर यांनी जेमण्यात आले. १९११ साली शिक्षणखात्यात २००, लष्करात १९, म्युनिसिपालिटीत १०, पोलिसात ७, सर्व्हे-खात्यात ३ आणि इतर ३ असे एकंदर २४२ अस्पृश्य इष्टम सरकारी नोकरीत होते. बडोदा कालेजात स्कालर-शिपा ठेविल्या अंत्यज बोर्डिंगात वैदिक पद्धतीचे संस्कृतात धर्मशिक्षण देण्यात येते. मुलांना राजवाड्यात जमवून सर्वोपमस्य समारंभ करण्यात येतात.

१७ वर्षांच्या एका अंत्यज अन्याय मुलींचे लग्न एका वरिष्ठ स्पृश्य वर्गातील मुलाशी १९१९ साली करण्यात आले. वसतिगृहातील सर्व मुलींना शिवण आणि गृहोपयोगी सर्व कामे शिकविण्यात येतात. रा. आवेडकर ह्यांना अमेरि-केतील कोलंबिया युनिव्हर्सिटीत ४ वर्षे ठेवून पीएच. डी. करावेले आणि एका मुंबईच्या ग्रँट मेडिकल कॉलेज-मध्ये एल. एम्. एस. करावेले. त्या सर्व सत्कारांत लोका-कडून नेहमी टीका आणि पुष्कळ वेळा उघड विरोध सहन करावा लागला. वसतिगृहातील प्रौढ विद्यार्थ्यांकडून आना बडोदे राज्यात आरमोदाराच्या चळवळीला चांगली मदत होऊं लागली आहे. महारमा गांधींना हद्दीहि विरोध होत आहे. मण नि. सा मंडळींना पूर्वी गुमरायसारख्या सोबळ्या प्रांती किती विरोध झाला असेल त्याची कल्पनाच करावी लागणार !

क नॅ ल ऑ ल्हॉ ट, (यिआंसोफिकल सोसायटी मद्रास)— कनेल ऑलरॅट यिआंसोफिकल सोसायटीचे अध्यक्ष ह्यांनी १९०२ साली "पुअर पराय" नावाची एक लहानशी बोपही प्रसिद्ध केली. तिच्यांत पान १७—२३ मध्ये राखील हकीकत आहे. अस्पृश्यता निवारणाचा उत्तम उपाय म्हणून मद्रास हादरी त्यांनी आपली पहिली शाळा सन १८९४ साली एका बोपरीत काढली. दुसरी १८९८ त व तिसरी १८९९ त उघडली. १९०१ च्या रिपोर्टत सर्व शाळांतून

मिळून त्या सालच्या २० दिवस रोजी ३८४ मुलगे व १५० मुली आणि १९ शिक्षक होते व इयत्तेपर्यंत सारंगम, दिशेप, व्यासहारिक ईप्रभ हे शिक्षकियाल येते. त्यांच्या धर्मात मुळाव हात घालण्यात येत नाही शिक्षणापलीकडे विशेष काही करण्याचा सोसायटीचा उद्देश ऐकियात नाही. १९०३ साली मी स्वतः मद्रास वाहरी या सोसायटीच्या वार साळा पाहिरावा. तेथे किडरपाडेन पदवीने नमुनेदार शिक्षण मी पाहिले एक दिशेप वाई कारक कळकळने देणारेखांचे काम सुघीने करीत होती त्या शाळांचे काम अद्यापि चालत आहे

रा. सा. के र ग रा व म ग न्द र —मद्रास ह्याह्यांत विशेषतः पश्चिम किनाऱ्यावर अस्पृश्यांचे हाल कल्प-नेच्याहि पलीकडे आहेत " अस्पृश्यांची गोष्ट जकी पण वरिष्ठ जातीच्या व्यक्तांपासून ९०-७० फुटांच्या धनरात येण्यास त्यांना अद्यापि मनाई आहे म्हणून त्या प्रांती मर्यादा वाढून ह्या कामी सुरवात झाली हे सध्यात आणून मगदूर माझ समाजाचे सेक्रेटरी राजसादेव के रमराव गांनी मगदूर येथे १८९३ साली आपली पहिली शाळा काढली ही मोठी स्तुत्य गोष्ट आहे त्या कामी रवाना लोकांचा छळ बोगद्या लागला पुढे १० वर्षात त्या छळाला न गुमानात बरीच प्रगति केली आली मरका-रच्या मदतीने रवाना त्या अवघात ह्या सत्येसाठी स्वतःची विस्तीर्ण जागा व इमारत, उपयोगासाठी आणि बसावटी साठी सुमारे २० एकर शेजकीची जागा इनकी सामुग्री मपादन केली आली मुबईन रा. शिंदे ह्यांनी १९०६ साली आपली भारतीय नि मा. मळी स्थापिली तिला ही सध्या मोठण्यांत आण्यापासून हिची भरगाराट होत आहे

मि डि श म र कार आ मि रि ह्ती मि श ने — यांनी अस्पृश्यांची स्थिति सुधारणप्रकारिता अ काही केले आहे ते प्रसिद्ध आहेत त्यांचे सविस्तर वर्णन कर-व्याचे हे स्पष्ट नव्हे ह्यांच्या मार्गात अजबक्या कायतो नोकरराष्टीची नवाय पदति आणि धर्मातरांचे वेड एवढाच होता हे अजबडे नसते तर दोषाच्या हातून निदान हिंदुस्थान सरकारच्या एकाच्या हातून हा अस्पृश्यतेचा प्रश्न त्यापूर्वीच सुटावयाला पाहिजे होता मद्रासकडील रिस्ती मिशनच्या विशेषतः रोमन कॅथोलिक पक्षाच्या पद्धतीत तर उपर उपर दीप दिसत आहेत ते हे की, मातिमेदाचे निर्मू लन करण्याच त्यांच्या धर्मात सामितले असुनहि केवळ आपली संस्था वाढावी ह्या हेतूने त्या लोकांना रिस्ती धर्मात घडून पुन्हा त्यांचा दगा खालचाय ठेवला आहे त्यामुळ रवाना आता दोन्ही वाटा बंद झाल्या आहेत त्यांचे पुरावे मी स्वतः दक्षिण देशां जाण्याची पाहिले. रिस्ती लोकांत हल्ली जी राष्ट्रीय चळवळ चालू आहे ती कायम राहिली आणि कॉमिगची पळवळ शब्दापलीकडे

जाऊन कृतीत उतरली तर लश्कर हे लोक पुन धर्मातर करून हिंदुधर्मात येतील असे वाटते

इयम सरकारने मर्यादे शिक्षण देऊन सरकारा नोकरांत येण्याच्या बाबतीत रवाना या लोकांवर आजवर मो अक्षम्य अन्वय केला आहे त्यांचे निराकरण करतील तर ताबड-तोब अस्पृश्यतेला ओढोढी लागेल सद्यापि अशा बाबतीत परकीय नोकरासाठी आणि परधर्मी माझगसाठी ह्यांना नावे देण्यापेक्षा सर्व दीप स्वकीयांनीच परकरावा हेच योग्य आहे.

विठ्ठल राम जी शिंदे — ह्यांचा जन्म कर्नाटकातील जम-खिटी येथे ता २३ एप्रील १८७३ रोजी झाला त्याचे पूर्वज पण १२ व्या शतकात प्रसिद्ध असलेल्या सिदा नावाच्या मलदीव सामघराण्याचा अवशेष म्हणून वसापूर गिल्ल्या ताल १८ व्या शतकाच्या शेवटी ने सुरापुर नावाचे संस्थान होते त्यातील जहागिरदार होते हे कर्मसुन कॉलेजातून बी ए. ची परीक्षा १८९८ त पास झाले आणि विलायते-हून ऑक्सफर्ड विद्यालयातील आपला धर्म आणि समाज-शास्त्राचा अभ्यास संपवून स्वदेशा १९०३ साली सप्टेंबर महिन्यात परत आल्यावर "जिप्रेस्टरासने मिशन सोसायटी आफ इंडिया"अथवा भारतीय निराधित साधकानी मळकाच्या स्वापनेस लागले रणेच १९०३ व्या आक्टोबर—नवंबर मध्ये ह्यांनी बडोद्यातील कामाची प्रगति महाराजांच्या आज्ञेवरून पाहून रिपोर्ट आणि सूचना केल्या पुढे तीन वर्षे मुंबई प्रांथना समानाच्या प्रचारकाच्या कामानिमित्त ह्यांनी सर्व हिंदुस्थानात प्रवास केला सैबदा विशेषतः प्रांतोप्रांतीच्या अस्पृश्य, गुन्हेगार आणि जगली जातीची स्थिति समग्र पहिली. १९०५ पासून हिंदुस्थानातील सनसत रिपोटीवरून ह्या लोकांच्या संस्थेची बट्ट अजमावणी करून लेखाच्या व व्याख्यानच्या द्वारे आपले अनुभव आणि सूचना ते प्रसिद्ध करून आपले प्राधानासमानचे अभ्यक्ष सर नारायणराव चंदावरकर आणि उपाध्यक्ष जेट दामोदरदास मुखड-वाना यांनी आपल्या वजनाच्या आणि श्रव्याच्या द्वारे साहा कण्यावर मुबई येथे तारीख १८ आक्टोबर १९०९ कांतिंक शुद्ध प्रातिपदच्या सुमृद्धावर सकाळी १० वाजता मळकीची स्वापना परळ येथे पहिली शाळा उघडून केली पुढे १९०७ पासून १९१२ अखेर कॉमिगच्या समा अनुक्रमे मुरत, मद्रास, कलकत्ता, लाहोर, बाकीपूर आणि कसाची येथे झाल्या. त्यांचेकी अस्पृश्यता निवारणार्थ लोकमत तयार करण्याकरता त्या त्या सर्व ठिकाणी रा शिंदे ह्यांनी त्या विषयी स्वतःच परिपदा भरीवपेक्षा आणि श्रव्य त्या ठिकाणी स्थानिक मदत घेऊन आपल्या मिशनच्या स्वतःच शाखाहि उघडल्या मात्र प्रत्यक्ष कार्य उत्तर हिंदुस्थानात आर्यसमा-जाने व बगोडयात माझ समाजाने आपल्या अंगा-वर घेतल्यामुळे सत्येची पुढे ह्या कामाचा प्रत्यक्ष संबंध

उरला नाही. पण दक्षिणेत व पार्थिवेकडे मुंबई इलाख्यातील मूळसंस्था ही कोणत्याही समाजात आपले कार्य स्वतंत्र चालवून मुंबईतील मध्यवर्ती कमिटीच्या विभागांत ठिकठिकाणी प्रांतिक शाखा व जिल्हाच्या ठिकाणी तिच्या पोटा शाखा उघडण्यात आल्या. १९१२ पर्यंत साधारणपणे घटनेची रूपरेखा आकारल्यात आली. पेश्याच्या व स्थानिक मंडळांच्या कळकळीच्या मानाने ठिकठिकाणच्या कामात विपमता राहिली. आणि पुढे तर मद्रास इलाख्यातील दाणी मूळसंस्थेपासून स्वतंत्रपणे शाखे. हल्ली ह्या भारतीय मिशनच्या मूळ मध्यवर्ती कमिटीच्या ताब्यात खालील पाच मुख्य शाखा तिच्या देखरेखी खालील चालू आहेत. त्यांचा प्रत्यक्ष कारभार स्थानिक कमिटीचा चालणीत आहेत. मुंबईशाखा (१९४), महाराष्ट्र (पुणे, भोकरवडी), कर्नाटक शाखा (हुबळी), मध्यप्रांत पन्हाळ शाखा (नामपुर पाचपावली), तामील शाखा (धैरलूर कॅटोनमेट) ह्यांची कार्ये व रिपोर्ट वेळेवेळी प्रांतीय होत असतात. ह्या मिशनच्या कार्याला आता राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे व ह्याचे व्यवस्थित कार्य सर्व हिंदुस्थानभर चालू झाले आहे. जनरल सेक्रेटरी रा शिंदे ह्यांनी राष्ट्रीय समेच्या कळकळात येथील अधिवेशनाचे अध्यक्ष होई ब्रॅन्ट-पाई यांना निवडीचे पत्र पाठवून त्यांच्या मान्यतेचा ठराव पास झाल्यावर पुढे नामपुरच्या समेत महामार्जांनी अस्पृश्यांचा प्रश्न नोंद कोअपरेशनच्या मुख्य ठरावात ठेवून दिला. त्यावेळी समेकृत समितीत रा. शिंदे होते त्यांनी अस्पृश्योद्धारका प्रश्न नोंद कोअपरेशनच्या चळवळीपासून काप्रेसमध्येच पण स्वतंत्र डेव्हिषाचा प्रयत्न केला. पुढे मोद्रेज नावाच्या उदार पक्षाी वृद्धत्याने दिव लावून रुपयाची देणगी अस्पृश्यता निवारणाच्या खास कामाकरता कॅप्रेसला दिली. तिच्या मदतीने ठिकठिकाणच्या प्रांतिक व जिल्हाच्या कमिटीच्या द्वारा प्रयत्न चालू आहेत. विशेषतः चरके चालविणे व ह्या लोकांचा पाठिंबा राष्ट्रीय समेक्ष मिळविणे ह्या शिवाय अस्पृश्यता निवारणाच्या प्रत्यक्ष कामाला काय मदत होत आहे हे कळत नाही.

कामाची दिशा—येथवर डिप्रेन्डन्स मिशनच्या स्थापनेच्या पूर्वीच्या चळवळी आणि दि. सी. मिशनची प्रत्यक्ष स्थापना ह्या सर्वेची माहिती सांगितली. पूर्वीच्या कामाची मुख्य दिशा शिक्षणाचा प्रसार करून तद्वारा ह्या वर्गाची उन्नति करण्याची सोय येवडील होती. पण ह्या मिशनची दिशा अथवा उद्देश मुख्यतः अस्पृश्यतेने निवारण हेच असून त्याप्रीत्यर्थ ह्या वर्गात शिक्षणाचा प्रसार, स्वाभाविक आणि वैयक्तिक सुधारणा उदार हिंदु धर्मसंस्थांचा प्रचार, औद्योगिक उन्नति, राजकीय हक्कांची योग्य जाणीव इत्यादि वेगवेगळी मुचतीळ ते सर्व उपाय करून पाहण्याचा आहे. जेणेकरावे मिशनचा पाया खोल आणि पदतशीर पातळा येण्याने आणि

त्याच्या प्रत्यक्ष कार्याचा प्रसार सर्व देशभर संस्थांच्या रूपाने विस्तार झाल्याने त्याला लवकरच सरकार, परोकारी मंडळ्या आणि शेवटी राष्ट्रीय समेचीही मान्यता आणि सहकार्य मिळू लागेल इतकंच नव्हे तर जुन्या व नव्या विचारांच्या सर्वेक्ष लहानपेराची अस्पृश्यतानिवारण हे एक राष्ट्रीय आणि स्वराज्यसंग्रामाचे आय व भावश्यक पक्षेय आहे अशी जाणीव होऊ लागली. ह्या स्थूल दृष्टीने मिशनच्या कार्याला यश आले असे म्हणता येईल पण तपशिलात अद्यापि यश येण्याला बरेच झगडावे लागेल शाळातून, पाणवळ्यावर, हिंदूंच्या देवळातून ह्या निराचार लोकांना भोकळी वाट मिळण्यासाठी कॅप्रेस, कौन्सिल, म्युनिसिपॅलिटी, हिंदूसमाज, धर्मपरिषदा आणि एनदेशीय संस्थाने ह्यांनी हल्ली पेक्षा जास्त आणि कळकळीचे प्रयत्न करवायला पाहिजे आहेत

मिशन वाचि का स—वरील प्रश्न व्हावेत म्हणून मिशननेही आपल्या कार्याचा प्रसार आणि पद्धति वेळेवेळी कालानुसार बदललेली आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे. इ. स. १९१२ सालच्या आक्टोबर महिन्याच्या ता. ५ ते ७ रोजी पुणे येथे सर डॉ. भादुरकर ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली ह्या मिशनने जी पहिली मोठी अस्पृश्यता निवारण परिषद भरविली तिच्यात मोठमोठे प्रांतिक पुढारीच नव्हते तर डॉ. कुंसेकीडीसारखे जुन्या विचाराचे वृद्ध आणि इवलरंजी सरयानाधिपतीसारखे प्राज्ञ रजवाडे ह्यांनीही सहजामूर्तीने भाग घेतला; सर्व जातीच्या धर्माच्या लोकांनी कडाड मदत केली आणि तद्वार्जांनी तीन दिवस निवाशाच स्वधिसा घेली. महार, माग, चाभार, वोर, भंगी, ब्राम्हण, मद्रासी, ब्राह्मो, ख्रिस्ती, मुसलमान अशा १० सदाग्याचे मुंबई इलाख्यातून वाढेरच्याहि निरनिराळ्या १७ जिल्ह्यातील ५४ गावातून १३० डेलिगेट्स अथवा प्रतिनिधींनी परिषदेत भाग घेतला. जे मुख्य सहभाग्य झाले त्यात सुमारे ३५० 'अस्पृश्य' वर्गाचे आणि ५० निरनिराळे प्राज्ञादि 'वरिष्ठ' वर्गाचे पाहुणे एकाच पंचोस होते. जनरल सेक्रेटरी रा शिंदे ह्यांनी आपल्या मुख्य यापणात तेव्हा मिशनच्या पक्षक्ष देखरेखी खाली असलेल्या संस्थांचा गोपबारा सांगितला तो परिषदेच्या रिपोर्टात असा समूह केला आहे—मुंबई, महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजराथ, खानदेश, कोकण, कानवा, मद्रास वगैरे भागातील—“एकंदर १४ ठिकाणी १३ शाळा, ५५ शिक्षक, २१०० मुले, ५ वसतिगृहे, इतर १२ संस्था आणि ५ व्याज्यम वाहून घेतलेले प्रचारक असून एकंदर वार्षिक खर्च २४४८५ रुपये आहे” ह्याशिवाय वेगवेगळ्या प्राज्ञासंगाने चालविलेल्या संस्थांची अत्यक्ष संवेध होता तो निराळाच.

ह्यांतून सुमारे ६ वर्षांनी म्हणजे ता. २३-२४ मार्च १९१८ रोजी मुंबई येथे श्री सर सयाजी महाराज गाय-

कबाड ह्याच्या अध्यक्षाखाली मिशनची दुसरी म्हाणजे अखिल भारतीय अस्पृश्यतानिवारण परिषद भरली. त्यावेळी जो. टिळक, मित्तल बेईट, महात्मा गांधी, सर नारायण चंदावरकर, नामदार पराजपे वगैरे मंडळींनी भाग घेतला होता. प्रेक्षकसमूह तर रोज सांजसकाळ ५ पासून ७ इतारपर्यंत खोळ होता. मुख्य काम, अस्पृश्यता प्रत्यक्ष जातीने मोडू असा व्यक्तिविषयक प्रतिज्ञाचा एक राष्ट्रीय जाहीरनामा काढून त्यावर निरनिराळ्या गावातील व हिंदु जातीतील ३८० प्रमुखा पुढाऱ्यांच्या दस्तूर-सुट्या सद्या मिळविण्यात येऊन जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला. पण देवाची गोष्ट हो की जो. टिळकाना आपल्या काही अनुयायांच्या भिडला पडून आपली संदी देण्याचे नाकारिले. तथापि ह्या परिषदेत स्वतः कोण-मान्यानी जो ठराव मांडला तो, राष्ट्रीय समेतेच हा प्रश्न आपल्या हाती घ्यावा त्यामुळे घोडा तरी परिणाम झाला. आणि त्याच वर्षी कलकत्त्यास जांभेन भरली असता मित्तल बेईट ह्या अध्यक्ष असल्यामुळे रा. शिंदे ह्याच्या आमहान वरून त्यांना अस्पृश्यता निवारणाचा ठराव कोप्रिमच्या कार्य-क्रमात घेऊन पास करता आला. १९२० साली नागपूरच्या कॉम्रेसमध्ये महाराष्ट्रमागधीनी ह्या विषयास सर्वमान्यता देण्याचे श्रेय घेतले.

अस्पृश्य व गांधी ही सगळी व-ह्याप्रमाणे मिशनच्या परिषदांचा परिणाम घडला तरी प्रत्यक्ष ह्या वर्गातच जाणिव झाल्याशिवाय कार्यभाग होणार नाही अशा रा. शिंदे याची चाली होती. म्हणून राष्ट्रीय समेतेच्या अस्पृश्य-वर्गीकडे लोढ्यावाची अधिक जोराची चळवळ केली ती विशेष यत्नात येण्यासारखी आहे. पण ह्या प्रयत्नात रा. शिंदे ह्यांना मुळीच यश न मिळता उलट अस्पृश्यवर्गीचा जोराचा विरोध सहन करावा लागला. तथापि त्यामुळे अस्पृश्य वर्गीच्या पुढाऱ्यात काही अंशा एर प्रकराची जाणूत झाली हा एक फायदाच समजण्याचा.

राजकीय चळवळ—लखनौच्या कॉम्रेसमध्ये हिंदी राज्यक्षारणेची सर्क स्वराजसंपादकाची चळवळ प्रथम हिंदी—मोस्लेम—स्कीम पास होऊन धुड झाली. तिच्या हिंदुस्थानासहि सर्व जातीचा पाठिंबा पाहिजे होता. ह्या योजनेला सर्व ब्राह्मणेतरांचा विरोधतः अस्पृश्य वर्गीचा पाठिंबा मिळवून देण्यासाठी रा. शिंदे ह्यांनी विवायाड येथून केली. सन १९१७ च्या नवंबर महिन्यात पुणे येथे रा. शिंदेनी जो मराठा राष्ट्रीय संघ म्हणून स्थापिला त्याचा उद्देश केवळ मराठातच राष्ट्रीयनिष्ठा उत्पन्न करण्याचा नसून अस्पृश्यता सर्वत्र भाग-सल्ल्या जातीमध्ये स्वराज्याची नवीन उल्लेख घडविण्याचा आस होता म्हणून गुजरात तारिख ८ नवंबर १९१७ रोजी सैफाळाडी रा. शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली पुणे येथे शनिवार वाप्यासमोर जी ८००० पुणेकर निरनिराळ्या

जातीच्या लोकांची प्रथम जाहीर सभा भरली होती. तिच्यात अस्पृश्यवर्गीयांसहि महार, मोग, चामार, वगैरे जातीच्या दोन दोन प्रतिनिधींनी लखनौ हिंदी-मोस्लेमस्कीमला इतरांबरोबर पाठिंबा दिला होता, इतकेंच नव्हे तर त्याच दिवशी मुंबईसहि एक जणी जाहीर सभा खास अस्पृश्यवर्गीची सर नारायणचंदावरकर ह्याच्या अध्यक्षतेखाली रा. शिंदे यांच्या प्रयत्नांनं भरण्यात आली. स्वराज्याप्रतिबंध ठराव पास करण्यात आले. पण कदाचित ही चळवळ सरकारास आवड-णारी नसल्यामुळे म्हणा किंवा त्यावेळी ब्राह्मण ब्राह्मणेतर ही चळवळ दुसऱ्या बाजूने सुरू झाल्यामुळे म्हणा पुढील पांच वर्षात अस्पृश्य वर्गातील काही पुढाऱ्यांचा प्रत्यक्ष अग्रलक्ष विरोध रा. शिंदे ह्यांना सहन करावा लागला; सर्व ब्राह्मणेतर समाजात आश्रय व्हावे लागले, तरी त्यांनी आपली चिकाटी सोडली नाही.

मोटेमूचे स्तक फंड सुधारण.—पुढे एवढ्याच हिंदी राज्यसुधारणेचा पहिला हप्ता कला याचा हे ठरविण्यासाठी सातधबरी कमिटी हिंदुस्थानात आली. तिच्या पुढे रा. शिंदे ह्यांची महत्त्वाची साक्ष झाली. विव्यात त्यांनी मुंबई इल-र्याच्या कायदेकमिशनला अस्पृश्यतास त्याच्या संरक्षणा मानांनं नऊ जागा मागितल्या. तरी देवदंडी एकच मिळावी म्हणून त्याची निराशा झाली इतराकरिता आतबार प्रतिनि-धीच्या तत्वाच्या बारी ते उलट होते तरी अस्पृश्यतासाठी निराळे मतदार संघ घडवून देणे अशक्य नसून त्या कामी मदत करण्यासहि त्यांनी बरील कमिटीस सांगितले होते. त्यावेळी सरकारने परकरलेल्या धोरणाउलट त्यांनी जोराची टीका केली. मध्यप्रांतात दोनच जागा आणि मद्रासेत ह्या वर्गाची प्रचंड संख्या असूनहि पाचच जागा सरकारने दिल्या म्हणून रा. शिंदे ह्यांनी बेंगलूर येथील आपल्या जाहीर भाषणातदे निपसंति दाखिली.

मिशनमध्ये अस्पृश्यताची भरती.—येणेप्रमाणे कॉम्रेसकडून वाडयेचीचा आणि सरकारकडून जवळजवळ निराशेचा अनुभव येऊ लागल्यामुळे प्रत्यक्ष आपल्या मिश-मध्ये तरी अस्पृश्यता अधिक जोराचा भाग घ्यावा असा रा. शिंदे ह्यांनी प्रयत्न चालविला. अस्पृश्यताची कामे सरकारकडून करून घेण्यासाठी १९१० त स्वतः कमिशनला जाण्याचाहि त्यांनी प्रयत्न केला. पण एकीकडे कमिशनच्या असहकाराचीच प्रयत्न तर दुसरीकडून स्वतः अस्पृश्यताच विरोध ह्या कातरित राजकीय चळवळीत त्यांनी म्हणण्या-सारखे यश आले नाही. तरी सामाजिक बाबतीत मिशनच्या परिवर्तानुळे ते यश आले ते घर सांगितले आहे. महापु-द्याच्या कटकटीचा काल, राजकारणाची गुंतागुंती, मर्याद-महागाई, मिशनच्या धार्मिक शाळांची सर्व कामे कर्ज होऊ न देता जोमात ठेवणे वगैरे कामांस वाहून घेऊन काम करणाऱ्या माणसाचा तुटवडा इत्यादि अनेक अडचणी येऊ लागल्या. मदतीपेक्षा मिशन

वर टांकेचाच भडिमार जास्त होईल लागला. अशा परिस्थितीत पुणे येथील इमारती उभारण्याचे काम उरकावे लागले १९२१ साली सप्टेंबरच्या ५ व्या तारखेस पुणे मीकरवाडी येथील मुख्य शाळाच्याच कोनशिला मध्येसुद्धे खुबराज एच्. एच. सर कातिराच नरसिंहराज बडियार बहादूर शाळाच्या ईर्तेस बसविण्यात आली. त्यावेळी अस्पृश्य वर्गातील पुढाऱ्यांनी मिशनच्या कारमारात अधिकाधिक भाग घ्यावा अशी रा. शिद्यांनी विनंती केली त्या पूर्वीहि मिशनच्या काही शाखांचा कारभार "अस्पृश्य" वर्गाच्या माणकाकडून चालविण्याचा उपक्रम चालू होता. एवढे ठिकठिकाणच्या स्थानिक कमिझ्यातून "अस्पृश्यांचे" लायक समासद घेण्यात आले. १९२३ सालच्या मार्च अखेरस रा. शिद्यांनी 'ज्ञानप्रकाश' (ता. २९-३-२३) आणि 'चेसरीतून' (ता. ३ एप्रील १९२३) आपले स्पष्ट मत आणि सविस्तर निवेदन जाहीर केले. त्यात अतःपर सर्वस्वी जबाबदारी 'अस्पृश्य' वर्गांनी आपल्यावरच घ्यावी आणि आपण स्वतः केवळ सामान्य देखरेखीपलीकडे अतःपरचे जबाबदारी आपल्याकडे ठेवणार नाही असे म्हटले आहे.

एत दे शी य सं स्था नि का चो स हा नु भूति, म्हैसूर-ची. धी. मिशन निधयापुढीपासूनच बडोशाच्या धीमेत गावकड्या महाराजांनी पुढाकार घेऊन ह्या बाबतीत कसे सुस्थ उदाहरण घालून दिले हे वर सांगितले आहे इ. स. १९१२ चे सुमारास—इंद्रचे सर सर्वाई सुकोजी महाराज होळकर ह्यांनी रा. शिदे ह्यांना सुद्धा बोलावून नेऊन त्यांनी केलेल्या पुणे येथील इमारतीच्या योजनाप्रत्यय बसत ह्यावर २००० रुपयांची उदार देणगी दिली. संस्थानातूनहि अस्पृश्य वर्गाच्या शिक्षणासाठी मदत व इतरहि सवलती बऱ्याच देण्यात येत आहेत. विशेषतः म्हैसूरच्या मुख्य विद्याधिकार्याच्या जागी मिस्टर रामलिंग रेड्डी हे प्रागतिक, आणि हुपार गृहस्थ असताना ह्या प्रभावी बरी प्रगति झाली. अस्पृश्य वर्गाच्या दोन परिपद झाल्या. संस्थानाच्या शाळातून इतर 'स्पृश्य' वर्गाच्या मुलांबरोबरच 'अस्पृश्य' मुलांनी वसविण्यात यावे असे कडक हुद्दम सुटले. ह्या सुधारणेस धी संकराचार्यकडून निरोध होईल लागला तरी धोरणात माघार घेण्यात आली नाही. म्हैसूर येथे "अस्पृश्या" साठी सुमारे ५० विद्याभ्यास नमुनेदार कुकट वसतिगृह आहे. तेथे उत्तम प्रकारचे औद्योगिक उच्च शिक्षण दिले जाते. याशिवाय दुय्यम व उच्च शिक्षणासाठी स्वातंत्र्यसिध्दी धांमली योजना आहे. इतर सुधारणाकरता खटपट "सिंहिल ब्रॅड सोशल प्रोग्रेस असो." च्या साहाय्याने चालविण्यात आली आहे. तिचे अध्यक्ष स्वतः महाराजाचे बंधु दिन दायनेस पुढाकार घेत कातिराच नरसिंहराज बडियार बहादूर हे आहेत. शिवाय लोकानी आपल्याच बळार हिंदू क्रिस्टन क्लबस मिशन नांवाची एक निराळी संस्था काढली आहे. तिच्या शिरेक बाध्य व औद्योगिक शाळा रा. शिदे यांनी

चांगल्या स्थितीत पाहिल्या. तूत याच मंडळीकडे त्यांनी आपल्या भारतीय नि. सा. मंडळीची बगदूर येथील शाळा सोपवून दिली आहे.

प्रावणकीर—शिक्षणसंबंधी या संस्थानची फार प्रसिद्धी आहे. पण अस्पृश्यांच्या बाबतीत संबंध मलबार अथवा केरल देशात फार शोचनीय स्थिति आहे. तथापि किल्लेक सार्वजनिक रस्त्याने फिरण्याची देखील मोकळीक पुरव्या, चिरुमा, परच्या, नायाडी वगैरे "अस्पृश्य" जाताना नाही. पुष्कळ वेळा मुख्य रस्त्यात फिरणेमागेहल या गरीब जातींना वरिष्ठ हिंदूकडून मार बसल्याची व बोटांत खटले झाल्याबद्दलची रा. शिद्यांनी स्वतःची ब्रिटिश हद्दीतील मॅजिस्ट्रेटकडून खात्री करून घेतली आहे. आपल्या भारतीय मिशनकडून रा. शिदे हे दरवर्षी पत्रे पाठवून मोठमोठ्या संस्थांनाकडून माहिती मागणेत असत. त्याचा परिणाम त्या त्या संस्थानातील शिक्षण खात्यावर १९१४ सालापासून होईल लागला आहे असे दिसते. पुढील तीन सालांनी प्रावणकीर येथील प्राथमिक शाळातील विद्यार्थ्यांची खालीलप्रमाणे वाढ झाल्याचे त्या संस्थानच्या रिपोर्टांत नमूद आहे.

नाव	सालवार	सालवार
	१९११ १९१२ १९१३ १९१४ १९१५ १९१६ १९१७ १९१८ १९१९	सालवार
पुलया	२०१७ २२५६ २४९४ २२६ २२९९ २२३८	
परया	७१८१९ १६५२ ० ७१९ ८३६	

तथापि रस्त्यातून फिरण्याच्या हक्कांतुळे वरचेवर देगे व मारामान्य अर्वाकडे देखील ऐनवात येत आहेत. विशेष चमत्कारीक गौड शिक्षणखात्याच्या रिपोर्टावरून दिसते ती अशी की, ब्रिटिश राज्यात ज्याप्रमाणे "अस्पृश्य" साठी आणि युरोपीयनासाठी शिक्षण खात्यामार्फत खास संस्था चालविण्यात येत असलेल्या या खात्याच्या रिपोर्टातून नमूद झाल्याचे उल्लेख आढळतात व खात्याने प्रावणकीर शिक्षण-खात्याच्या रिपोर्टांत मलबार प्राधान्यवृत्ति एक खास शिक्षणशास्त्र असल्याने आढळते. पण जो प्रगति अस्पृश्यांच्या शिक्षणात वर दाखविल्याप्रमाणे नमूद झालेली दिसते त्या प्राधान्याबेधो उल्लेख नसून उलट ते खाते नोट न चाल-ल्यामुळे शिक्षणखात्याला १९१६ साली मलयाळी प्राधान्याची एक खास परिपद भरवावी लागली. आणि पुष्कळा सवलती एक खास अधिकारी नेमून याच्या लागल्या इत्यादी उल्लेख त्या वर्गाच्या रिपोर्टांचे पान ५१ वर आढळतो। हे एक गूढच आहे म्हणावयाचे.

नि जा म हे द रा या द.—ह्या संस्थानच्या शिक्षण खात्याच्या रिपोर्टांत "अस्पृश्य" ह्या नावाचा उल्लेख कोठे आढळत नाही. पण सन १९११ सालच्या रिपोर्टांत (पा. १४२) वरील जो जातवारी दिली आहे त्यात चकलन, चाभार, मादिग, महार, माल, व माग, ह्या सहा "अस्पृश्य" मानलेल्या जातींचा उल्लेख असून त्याची एकंदर लोकसंख्या

४७११८९ इतकी दिली आहे सत्यान मुसलमानी असल्याने कदाचित् दरबाराकडून "अस्पृश्यता" मानली जात नसेल तरी काही खात्री सांगवत नाही "अस्पृश्य" वर्गातील जे लोक आपली आर्थी किंवा ब्राह्मसमाजात गणना करून घेतात त्यांनी लष्करी व मुल्की खात्यात नाकच्या मिळण्यास कारणी अडचण पडत नाही हे खरे सन १९१५ सालच्या सुमारास रा. शिंदे ह्यांनी हैदराबादच्या ब्राह्म समाजास भेट दिली व अस्पृश्यता निवारणासंबंधी त्या राहतां जाहीर व्याख्याने दिली - त्यावेळी तेथील ब्राह्मसमाजांत बहुतेक मुळाच्या तलमू "अस्पृश्य" वर्गाचाच भरणा त्यांनी दिसला व त्याचा सामाजिक दर्जा व सापत्तिक स्थिति बरीच समाधानकारक दिसली सन १९११ सालच्या रिपोर्टांत जरी अशा ब्राह्म समासादाची संख्या १९ व दिली आहे तर रा. शिंदे यांनी आपल्या भेटीच्या वेळी पुढीलच बास्त ब्राह्म आणि इतर उच्च दर्जाचा पंचलेल्या लोकांना प्रत्यक्ष पाहिले

१. कोल्हा पुर - बरील सत्यानच्या मानाने हे सत्यान जरी विस्ताराने लहान आहे तरी हिंदुपदादशाही स्थापन कर्ते आद्य छत्रपति श्री शिवाजी महाराजांच्या अस्तल क्षत्रिय वशात जन्मलेले कै श्री शाहू छत्रपति हे सर्व मराठ्यांच सुपुत्र पुढारी होते म्हणून सहासुभूतीचा व प्रत्यक्ष कर्तरी केलेल्या पुस्तकाचा परिणाम महाराष्ट्रभर व विशेषतः मराठा जातीवर फार इट घडला तरुणपणी महाराज जुन्याच विचाराने होते, पण रा. शिवाचा व त्याचा बऱ्याच दिवसांचा परिचय असल्यामुळे ह्या विचाराचा जुनेपणा फार दिवस टिकणे शक्य नव्हते. सन १९०७ सालीच वी. सी. मिशनचा एक शाखामिस क्लर्क विद्यार्थी वसतिगृहाच्या रूपाने कोल्हापुरास स्थापन झाली, पुढे महाराजांचा सहा सुभूति ह्या मिशनकडे झपाट्याने वाढत चालली महायुद्धात विलायतेस जाऊन आल्यावर तर त्यांनी ह्याच विद्याचा ध्यास घेतला. नागपूर, येथील, अखिलभारतीय "अस्पृश्य" परिषदेचे ते अध्यक्ष होते त दिव्ही येथील ह्या परिषदेच्या आधिवेशनानत मुद्दाम हजर होते त्याच्या राज्यातच नव्हे तर त्याच्या राजवट्यात अस्पृश्यता सर्वत्र मुक्तद्वार असे रामरोसे ते ह्यांना पक्षीस घेऊन जेवात सर्व प्रकारच्या सरकारी नोकऱ्यावर व सार्वजनिक स्थळा अस्पृश्यता मज्जाव न करण्याचे स्वदस्तुरचे फर्मान त्यांनी स्वतः शिष्यांना मोठ्या अभिमानाने दाखविले तेवढी सालील पत्र पाठवून ह्यांना कोल्हापुरास बोलाविले होते

शिरोळ कॅंप, तारीख १७-७-२१ इ

रा. रा. विठ्ठल रामजी शिंदे यासी -

मी कोल्हापुरास असताना आपण एकदा येऊन जावे ह्या कोल्हापुर म्युनिसिपालिटीचे चेअरमन हे अस्पृश्य जाणवे असून, म्युनिसिपालिटीत एक व्हटकर नावाचा क्लर्क तीस रुपये पगारावर अस्पृश्य जातीतील आहे कम्युनल

रिजिस्ट्रेशन अस्पृश्यांना व ब्राह्मणेतरींना दिल्याने ह्या त्यांनी चास्त मिळाला आहे सॅनिटेशनच्या पॅहडवर जाऊन ब्राह्मणांकडून अस्पृश्य मानलेल्यांना जो त्रास होत असे तोही आता नाहीसा झाला आहे तेव्हा ही सर्व परिस्थिति आपण यऊन अवलोकन करून जाल अशी आशा आहे कळवे लोभाची वृद्धि व्हावी ही विनंति (सही दस्तुर पुढे छाह छत्रपति)

स्वतःच्या झाल्यात छत्रपति शाहू महाराजांनी ५० अस्पृश्य विद्यार्थ्यांचे फुकट वसति आणि भोजनगृह काढले होते व केव्हा केव्हा ते स्वतःच शिक्षकांत, असे ह्यांनी रा. शिवाचा संगितले काही "अस्पृश्य" शिक्षित तरुणांस वकिलाच्या सनदा मिळाल्या होत्या इत्तीवरील मुख्य माटुताचा मान महाराजा दिला होता आपल्या राजवाड्यातील खास विहिरीतील पाणी भरण्याची परवानगीहि माग्यांना दिली होती ह्याप्रकारे शिक्षणविषयक, सामाजिक व राजकीय इत्यादि सर्व सबलती महाराजांनी सडळ हातांनी दिल्या होत्या त्यामुळे ह्यांच्या सत्यानंत अस्पृश्यतेला घराच आळा बसला आहे.

२. प. सं. हर - येथेप्रमाणे येत्या ७० वर्षांत हिंदुस्थानातील अस्पृश्यतेच्या निवारणार्थे खास हिंदु लोकांकडून कोणते व कसे प्रयत्न झाले ह्यांचा संक्षिप्त गोष्टबारा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्या शिवाय परधर्मीय मंडळानी व ब्रिटिश सरकारांनी केलेल्या प्रयत्न केले आहेत ह्यांचे विस्तारभयास्तव वर्णन करता आले नाही किंवा तो प्रस्तुत विषयच नसल्यामुळे आम्हास येथे अधिक विस्तार करता येत नाही

परधर्मीय प्रयत्नांची दिशा ह्या वर्गास आपल्या कळपात ओढण्याची असणार हे सहाजिकच आहे पण त्या प्रयत्नांचा जेथे जेथे अतिरेक झाला तेथे तेथे त्याची प्रतिक्रिया बारीक निरखून पहाणारास दिखण्यासारखा आहे ब्रिटिश सरकाराकडून व प्रयत्न झाले ते मात्र अधिक निरपेक्ष सुद्धीने झालेले दिसतात तरी पण सरकारच्या अगाध साधनसमुच्चयाच्या अपेक्षेने पाहता ह्यांचे प्रयत्न अतिशय कमा आहेत इतकेच नव्हे तर आत्मस्वी साधे सरकारांनी बरेच वेळा दबडला आहे चढावरपाथे

मोल्यांत मोठ्या घुरीपीयन अधिकार्याच्या कडकडळीच्या शिफारशीने गेल असतांही ती बागा मिळाली नाही; यांत मरी कोर्ही आश्चर्य नसले तरी उलट कौन्सिलमधील प्रशासक्या लोकांकडून अर्थीच येत नसतात अशा धर्माची ओ उत्तरे मिळतात तीच मात्र आश्चर्यकारक आहेत. सरकारी अशी ह्मण करणारी एक बाजू तर दुसरी बाजू जी आज इतक्या उशीरा जागी झाली, तीही लवकरच हा प्रश्न उभाळा देवून शोरी बाईल अशी निःशे दिसत आहेत. म्युनिसिपालिटीच्या पैकी पुढारी अशी जी पुण्याची म्युनिसिपालिटी तिने नुकतेच तिला सार्वजनिक पाठवून असूनही "अस्पृश्यता" शोकले कण्याचे साक नाकारिले. त्यात आशिक्षित व हजारी वें चिरडलेले हे अे वर्ग त्याची अशी पुनःपुनः सर्वांकडून निराशा आणि द्विर्मोद झाल्यामुळे त्यांचा तोल राखला आणि दिवसेंदिवस अशक्य होऊ लागले आहे. हिंदु धर्मावरील त्यांची निष्ठा अशी अवळ आहे तरी हिंदी राष्ट्राच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षांच्या उलट त्यांची कमान साहजिकच रेंवपासं येत चालली आहे. हे महत्त्वा गांधीसारख्या मोहोरक्याच्या लक्षांत आले तरी त्यांच्या अनुयायांच्या लक्षांत येत नाही, त्यांत सर्व राष्ट्राला भयंकर भोका पोचत आहे हे खास।

मोठमोठ्या शहरांतून अस्पृश्यता पुष्कळ कमी झाली आहे यांत शंका नाही, तरी पुण खेळ्यापाळतून विशेषतः रेंवपासुन लाय प्रदेशात तिचे रामराज्य अद्यापि चालू आहे. दक्षिण देशात विशेषतः नैर्ऋल किनाऱ्यावर आणि सर्व मलबारात ती भमानुष रीतीने पाळण्यात येत आहे. स्वतंत्र जमीनो बाहणे किंवा इतर धंदे करणे यास निषिद्धता सार्वजनिक रस्त्याने विनधोक फिरण्याचीहि सक्क मनाई आहे. फार तर काय, एक सर्वत्र धर्मित जमीनदार रा श्रियापुढे आपल्या मालकीच्या जमीनीवरच्या घोकडा पिडीमाद गुलाम गुलामां केवळ पोल्यावेलाप्रमाणे दुसऱ्याकडे कामाला लावून त्यांचे वेतन ती विनदिकत आपण हफाने पेत होता। जमीनीवरवर पुढेहि कणू विकलां जातात. जुजुमाला फंडाकडून कोणी मजूर नव्या मालकाकडून जुन्याकडे पळून येण्यास नव्याची जुन्या मालकाविरुद्ध फियोद कायदे- शेर कोर्टांत पाळू शकते मग गुलामगिरी काढून निराळी ती कोणी.

अस्पृश्यता याच वर्गाच्या कोर्ही सुस्पष्ट ज्ञातींची सर्व हिंदुस्थानीतील एकूण संख्या पुढीलप्रमाणेः—
(सिं.नमती साल १९०१—)

आत	वसतिस्थान	एकूण संख्या
बामार	बहुतेक माग	१,११,३०,३६२
मोची	" "	१०,००,८१२
पंज	बंगाल, आसाम, पंजाब.	१,००,०२६
मंगी	मुंबई, मध्यप्रदेश, राजपुताना.	१,५६,५८६
बानू	बंगाल पंजाब, (मडोदे छं.)	८,००,५५०

आत	वसतिस्थान	एकूण संख्या
बागेडी	बंगाल, आसाम	१०,४२,५५०
बडई	माळवा, मध्यप्रदेश	५,८४,३३४
बुरा	उत्तर हिंदुस्थान	१३,२९,४१८
नामशुद बंगाल उत्तर हिंदुस्थान, बंगाल		२०,३१,७२५
राजवंशी	"	२४,०८,६५४
महार	मुंबई, बंगाल, मध्यप्रदेश	२९,२८,६६६
मांग	"	५७९,३०६
वडलिया (महार)	कर्नाटक मद्रास	७,७०,८९९
मादिग माग	"	१२,८१,२२९
पारिया	मद्रास, मद्रास	२३,५८,६११
वीक्रिया	"	४,०८,४९९
माल	मद्रास, बंगाल	१८,६३,९०८
इतर सर्व	सर्व भागांतील	२,०९,९९,४००
एकूण		५,३२,०९,९३२

हिंदुस्थानच्या एकंदर लोकसंख्येशी अस्पृश्यांचे प्रमाण समनव्यास पुढील आकड्यांचा उपयोग होईल
हिंदुस्थानातील एकंदर लोकसंख्या २९,४३,६१,०५६
एकूण हिंदु लोकसंख्या ... २०,७१,४७,०२६
एकूण अल्प लोकसंख्या ... ५,३२,०९,९३२
एकूण मुसलमान लोकसंख्या ... ६,२४,५८,०००
पेडी हिन मुसलमान लोकसंख्या... ८९,२८,५६६
बरील आंकडे सन १९०१ च्या ईंग्रियल-सेन्स- रिपोर्टांतून घेतले होते. त्या संतरच्या दोन खाणिमुमागच्या रिपोर्टांतून प्रातवार अस्पृश्यांची गणति दाखविण्याची पद्धत बदलल्यामुळे तुलना करणे कठिण पडले. तरी एकूण संख्येत म्हणण्यासारखा फरक पडेल असे वाटत नाही. वर सुद्ध १८ अस्पृश्य वर्गांचीच नावे दिली आहेत. त्याशिवाय निरनिराळ्या प्रोतीत खालील व इतर बरीच नावे आढळतात. १९ पुसरा, २० बिहमा, २१ नायाडी, २२ बोर, २३ पल, २४ हारी, २५ कोरी, २६ रहार, २७ घरेरा, २८ मेघवाल, २९ मेघ, ३० थेद, ३१ गंद, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००, १००१, १००२, १००३, १००४, १००५, १००६, १००७, १००८, १००९, १०१०, १०११, १०१२, १०१३, १०१४, १०१५, १०१६, १०१७, १०१८, १०१९, १०२०, १०२१, १०२२, १०२३, १०२४, १०२५, १०२६, १०२७, १०२८, १०२९, १०३०, १०३१, १०३२, १०३३, १०३४, १०३५, १०३६, १०३७, १०३८, १०३९, १०४०, १०४१, १०४२, १०४३, १०४४, १०४५, १०४६, १०४७, १०४८, १०४९, १०५०, १०५१, १०५२, १०५३, १०५४, १०५५, १०५६, १०५७, १०५८, १०५९, १०६०, १०६१, १०६२, १०६३, १०६४, १०६५, १०६६, १०६७, १०६८, १०६९, १०७०, १०७१, १०७२, १०७३, १०७४, १०७५, १०७६, १०७७, १०७८, १०७९, १०८०, १०८१, १०८२, १०८३, १०८४, १०८५, १०८६, १०८७, १०८८, १०८९, १०९०, १०९१, १०९२, १०९३, १०९४, १०९५, १०९६, १०९७, १०९८, १०९९, ११००, ११०१, ११०२, ११०३, ११०४, ११०५, ११०६, ११०७, ११०८, ११०९, १११०, ११११, १११२, १११३, १११४, १११५, १११६, १११७, १११८, १११९, ११२०, ११२१, ११२२, ११२३, ११२४, ११२५, ११२६, ११२७, ११२८, ११२९, ११३०, ११३१, ११३२, ११३३, ११३४, ११३५, ११३६, ११३७, ११३८, ११३९, ११४०, ११४१, ११४२, ११४३, ११४४, ११४५, ११४६, ११४७, ११४८, ११४९, ११५०, ११५१, ११५२, ११५३, ११५४, ११५५, ११५६, ११५७, ११५८, ११५९, ११६०, ११६१, ११६२, ११६३, ११६४, ११६५, ११६६, ११६७, ११६८, ११६९, ११७०, ११७१, ११७२, ११७३, ११७४, ११७५, ११७६, ११७७, ११७८, ११७९, ११८०, ११८१, ११८२, ११८३, ११८४, ११८५, ११८६, ११८७, ११८८, ११८९, ११९०, ११९१, ११९२, ११९३, ११९४, ११९५, ११९६, ११९७, ११९८, ११९९, १२००, १२०१, १२०२, १२०३, १२०४, १२०५, १२०६,

सोबटी २००००००. सर्वांची एक योजनाहि तयार केली होती. पण महापुरुषांमुळे एवढी राखण नसा करणे झाले नाही व सोबटी मधीनीहि मुळात कामगिरी केल्यास लोकानां देण्यात येईल त्याप्रमाणे म्हणूनहि या महत्त्वाच्या योजनेत एवढे आले नाही. पण सरकार याकडे विनायक, हुबळी, बंगोर ठिकाणी पुन्हेगार जातीनाही सायन वसाहती स्थापण्यात येत आहेत व त्यामुळे त्या जातीच्या मुन्हेगारीला आळा बसत चालला आहे. तथापि मुन्हेगारीच्या सधनीकरण अशाचि बऱ्याच ठिकाणी त्या जातीवर नी पोलीसकडून हजेरीचा तापला साधनीच आला आहे स्वातंत्र्यी सारा तक्रारी मिळवकडे येत आहेत. त्यांचा विचार सरकारकडून लवकर झाला पाहिजे [ले. वि. रा. शिंदे].

वर सांगितलेल्या रा. शिंदे यांच्या चळवळीशिवाय महाराष्ट्रातील दुसरी चळवळ म्हणजे म्हणजे रा. श्रीपाद महादेव माटे यांची होय. यांचाहि प्रयत्न रा. शिंदे यांच्याप्रमाणेच सामाजिक आहे. यांचा प्रयत्न विशेषकरून यांमार्गामध्ये आहे आणि अस्पृश्यांना समाजात घेईल गणिक कोकडेचने पाचले घाबे, यासाठी लोकमत जागत करणारा यांनी पुढील प्रयत्न केला आहे.

अस्पृश्यांचा प्रश्न पूर्णपणे मुठग्यासाठी ने प्रयत्न झाले नाहीत ते अनेकविध आहेत. अस्पृश्यांना राखणे अशी धडकण कोहीच नाही. कायद्याने त्यांची स्थिति सुधारविता कोणताहि तऱ्हेने करी नाही. त्यांच्या अडचणी सर्व सामाजिक आहेत. आज त्यांना जसे पिढ्याली आहेत त्यामुळे त्यांनी प्रयत्न केला असता इतर अनेक जातीस त्यांच्याशी तडगोड करायी लागेल. अस्पृश्यता म्हणजे सामाजिक असून अतिशय दुरपणा. सामाजिक असून मर्यादात घेऊन ती दुरपणा आहेच आणि अस्पृश्यता नाही ती झाली म्हणजे मर्यादे व महार यांची स्थिति बदल नवळ सारलीच होईल. आणि त्यामुळे पुढील ठिकाणी व्यवहारांमध्ये महाराष्ट्राच्या विरुद्ध आणारा वर्ग सामाजिकता सामाजिकतेवर होईल असे वाटते. आणि याचा अनुभव पुढील ठिकाणी आपणाना येत आहे. महाराष्ट्री विरुद्ध आणारा रसयान असून सामाजिकतांना जाऊ दिली नाही पण सामाजिकतांना जाऊ दिली अशा तऱ्हेच्या गोष्टी आपणास घ्यावेर दिसून येतात. पुढील ठिकाणी अस्पृश्यता चळवळीमध्ये पुढारी सामाजिक असल्यामुळे ही मर्यादांना जाऊ पाहणारी चळवळ आहे अशा तऱ्हेचे आक्षेप येतात.

महाराष्ट्राचे बरीच जागृति सामाजिक काही ठिकाणी आणणास दिसून येते. आणि त्यापैकी किरयेकाना "डिप्रेस्ड क्लास मिशन" ही कल्पनाच बरोबर वाटत नाही. त्यांना असे वाटते की, अगोदर आम्हांस "डिप्रेस्ड क्लास" म्हणायला आणि दुसऱ्या सुधारणेकरिता आम्हां याचे लोक येतो अशा तोरा मिरवायला, अशा हा प्रयत्न आहे. महा-

राष्ट्राच्या प्रयत्नात अगोदर ज्या ठिकाणी जोर दिसून आला ते सामाजिकतांना आणून सामाजिकतांना घेईल हे गावे होय. तेथे काम करणे ही संकल्पना आहे त्यांनी आपणांत महार सुधारक संकल्पना असून पाहणे केले आहे. सामाजिकतांना महाराष्ट्री पुढारी म्हणजे रा. गवई, रा. मठकर व रा. कामु किंवा बनसीचे हे होत. गवई यांनी उमरावतीस पहिल्यात भारत नावाचे पत्र काढले आहे. मुंबई इलाख्यातील महाराष्ट्री "मूकनायक" नावाचे पत्र प्रसिद्ध होत असे त्या पत्रासंबंधी रा. पोतल व डॉ. भावेकर यांमध्ये वाद उभावेर होऊन तो वाद पुण्याच्या एका वर्तमान पत्रातून हंगोचर झालेला.

अस्पृश्यता व रा. म. का. द. ग. — अस्पृश्यतांची सामाजिकता प्रकृति बरीच विविध दृष्टीस पडते. रा. गवई यांनी नामपुरास व रा. मलिक यांनी वंगलांत व दुसऱ्या एका गवईयांनी मद्रास इलाख्यात देखी लोक मार महाराष्ट्राच्या जगावर चढले तर अस्पृश्य वर्गाच्या हितास विशेष करतील अशी सरकारपुढे मागणी केली आहे. व हिंदुस्थानच्या पूर्ण स्वायत्ततेत या दृष्टीने विरोधहि केला आहे. पंडित ही प्रकृति सामाजिक किंवात आहे हे सांगता येत नाही. अस्पृश्य वर्गास आपल्या बाजूस बळवून घेण्याची खटपट सर्व प्रकारचे पक्ष करील आहेत. नामपुरास अस्पृश्य वर्गाचे काही पुढारी व राष्ट्रीय दारास यात सत्ता असल्याचे दिसून येते. अस्पृश्यांना आपल्या बाजूस ओढण्याची खटपट पुण्याचा प्रागतिक पक्ष व पुण्याचा सामाजिक पक्ष हे दोन्ही करीत आहेत. आणि १९२२च्या डिसेंबर महिन्यात पुण्यात ही अस्पृश्यांची परिषद भरली तिला प्रागतिकानी सहामुहीत कारणी न दारासबिब्यामुळे ती आयत्तीस सामाजिकतांच्या तावडीत सापडली, आणि त्यामुळे प्रागतिकांचा तो तडकटाट झाला तो शासकप्रकाराच्या ११ जानेवारी १९२४ म्या खेलात व्यक्त होत आहे. सत्तासामाजिकतांच्या तरय दोघक समजाच्या चळवळीमुळे सामाजिक व सामाजिकतांच्या या दोघक समजाच्या, त्यावेळेस सामाजिकतांनी महाराष्ट्रात हाताशी घेतले असे दिसून येत आहे अस्पृश्य वर्गांमध्ये निरनिराळ्या जातीत आपआपसात नुरात आहेत आणि सरकारने अस्पृश्यत्वाच्या बर्तीने कोणाची निवडणूक करावी या विषयी १९२३ साली ज्या खटपटी सुरू झाल्या त्यावेळेस अस्पृश्यता पुढारीपण महाराष्ट्राचे का असावे अशा तऱ्हेचे प्रश्न उपस्थित झाले होते.

हे नाव वापराने यामाठी होत आहे. आणि काही पयानी त्या प्रकारचे नाव वापरण्यास सुटवातहि केली आहे.

असू द्य ता व सां स्कारि क च ङ ङ ङ—धर्मशास्त्राच्या दृष्टीने वषं चाराहून अधिक नसण्यामुळे शुद्ध व अर्थमं यामध्ये करक करिता येत नाही तथापि कुणयीमरा ज्ञासारख्या वगैरे शुद्धाचे संस्कार होत असल्यामुळे असूदयास त्यापेक्षा काही हलक्या प्रकारचे संस्कार बरोवे अशी प्रवृत्ति होत आहे काही ठिकाणी महारांचे पौरोहित्य प्राप्ती करीत नाहीत तर काही ठिकाणी करितात. आणि याचा परिणाम असा होतो की काही ठिकाणी ही माया आपले महत्त्व स्थापन करण्यास निवेध आहे असे पाहून तसे लिगाहतांनी म्हणजे वीरशैवनां आपल्या संप्रदायाचा प्रचार केला व असूदयाचे विधी जंगम करू लागले हिंदूंच्या संस्कारधर्माच्या मादणेत महारांस स्थान प्राप्त असे अनेक हिंदूंचे वादें त्यामळे व पांच सराणोफ विधी तरी द्यावेत, अशी चळवळ मधून मधून दृष्टी पडते [संपादकीय].

अन्ना—नांदगाव सत्यानातील मोठे खेडे. भुरा नदीच्या काठी असून याचे क्षेत्रफळ १०० एकर आहे. येथे एक प्राथमिक शाळा व विस्तृत आमराई आहे.

अस्वल—हा मांसभक्षक प्राणी बहुतेक सर्व देशात सापडणारा असून दोन्ही ध्रुवावळील शिम प्रदेशात राहणाऱ्या पाट्या अस्वलांची बारीक, पण त्या मानाने अवयव फार घोरिक, आणि शेपट्या बहुतेक ओंबछोबड असतात. हिंदियन स्लोव बेअरक्षेत्रीज इतर सर्व जागांच्या अस्वलांना वेगळीच दात असतात, व पुढचे दात आणि मुळे मांसभक्षक सस्तन प्राण्यासारखी असतात; दातां शाक वनस्पति चावण्याला योग्य अशा असतात. तातपय दंत-रचनेवरून पाहता अस्वल हा प्राणी सर्वभक्षक आहे असे दिसते. तथापि बहुतेक अस्वल शाक वनस्पति व मध खाऊनच राहतात. हे पदार्थ पोटभर मिळाले मात्र पाहिजेत. करक्या रंगाची अस्वले बहुतेक मांसाहारी असतात आणि ध्रुवप्रदेशी अस्वले सर्वच मांसाहारी असतात. अस्वलांच्या पयानां पांच बोटे असतात आणि धंभे फार मोठे व मज्जम असतात. पण ते आडुचने पासुं शकत नाहीत. त्यामुळे हे धंभे खणण्याच्या किंवा चढण्याच्या कामासाठी उपयोगी पडतात नसे फारक्यांच्या कामां उपयोगी पडत नाहीत. बहुतेक अस्वले झाडावर पडतात वरच्या रंगाच्या अस्वलनां यात्र मोठेपणीं ताडावर चढता येत नाही. उत्तरेकडील देशांतलीं अस्वले हिवाळ्यात गुहांत, शाकांच्या दोतांत किंवा पडणाऱ्या बकांचे अण्ड्या-द्वन करून घेऊन त्यांत स्वल्प पडून राहतात आणि पुढे वसंत ऋतू शुभ्र आस्त्रावर बाहेर पडतात या हिवाळ्यातच बहुधा आस्त्राणी विसात. येथील पिते उपभक्त वेगरेहिन व डोंळे विटसेली असून पांच आठवण्यांनी ती डोंळे उपहून पाहू

सांगतात. हिवाळ्यात एका ठिकाणी स्वल्प पडून राहणाऱ्या पूर्वी अस्वले फारच लडू बनतात आणि वाढलेल्या चरबीमुळेच दोनतीन महिने ती जीव जगवून राहू शकतात.

सर्व शासकभक्षक प्राण्यांपैकी अस्वल सर्वांत अधिक सर्व-भक्षक आहे. मुळ्या, फळे, किडे सैवंच सारखे अस्वलाला आवडतात, सर्वोद्भूत मध फारच आवडतो व तो मिळविण्याकरिता तो झाडावर चढतो. पूर्वीचे लोक अस्वलाना अधिक चांगल्या तऱ्हेने वागवीत असत. त्यांना राहण्याकरिता दगडी घरे तयार करीत. मोठाल्या रानटी कुत्र्याची अस्वलाशी छुम लावून तो खेळ राजेरजवाळ्यांना दासविण्याची बहिवाट असे. असले खेळ करण्याकरिता पॅरिस गार्डन्समध्ये प्राचीन रोमन पद्धतीची दोन सभाशे बघावली होती. इंग्लंडात १ स्वा जेम्सच्या कारकीर्दीत असले खेळ करणारांना सरकारकडून १४ वर्षे मुदतीचे लायसन्स देण्यात येत असे. १६४२ मध्ये ही लायसन्सपद्धति बंद झाली. करक्या रंगाच्या जातीचे अस्वल फारच भयंकर शाक्तिमान असते. ह्जारहजारा पींड वमनाचे बौल, किंवा गावा ते वाहून नेऊ शकते. अस्वलाला प्रेत आढळल्यास व त्या बळी त्यांना भूक नसल्यास खड्ड खणून त्यात ते प्रेत पुरून ठेवितात. ही त्याची प्रवृत्ति फारच चमत्कारिक आहे, तिचा पायदा शिकारी लोक असा घेतात की, अस्वलाशी अकस्मात त्याची गाठ पडल्यास ते गर्मीनीवर देह टाकून भास बंद करून वेड्याचे सांग घेऊन पडतात व असा स्थितीत त्यांना पाहून अस्वल त्यांना पुरून ठेवण्याकरिता खड्ड खणून त्यात टाकते आणि मर माती सोदून निघून जाते. दुसरी अशी एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात की अशा प्रकारे या करक्या जातीच्या अस्वलाने पुरून ठेवलेल्या प्रेताला कांढेने कितीही भुडकेले अस्वले तरी रचण करीत नाहीत.

अस्वल हे जनावर पूर्वोदारील आस्ट्रेलिया खेरीज सर्व मांगीत बहुतेक सर्वत्र आढळते. हिंदुस्थान, मलाया, बर्मेर उभय देश, ध्रुवावळीचे थंड प्रदेश व समशीतोष्ण सर्व देश अस्वलांचे निवासस्थान आहेत.

ध्रुव प्रदेशांत अस्वल अस्वले. —ही उत्तर व दक्षिण दोन्ही ध्रुवावळच्या प्रदेशांत राहतात व इतर अस्वलांच्या जातीहून यांच्यामध्ये ही विशेष गोष्ट असते की त्यांच्या पायांच्या तळ-भ्यावरहि दाट केस आलेले असतात. अशा योगनेची त्या जातीला फारच आवश्यकता असते, कारण त्यामुळे त्या वर्कमय प्रदेशात पाड्या अस्वलनां पाय न घसरता चालता येते. शिवाय या जातीचा सर्व रंग पांढराच असल्यामुळे त्या हिमाच्छादित शुभ्र प्रदेशांत या प्राण्याला मज्य पड-तांना लपून छपून संचार करण्यास फार योगीचे पडते. हा अस्वल मील जातीचे अस्त्रप्राणी व मांसे खातो व ने पडकण्याकरिता पोहोच व घुस्पा मारणे या कामांत तरबेज असतो. इंग्ले मागाची जेने, पथी व त्यांची अंधी व गवतदि

जातो. कित्येक जातींची पकडून कोहून ठेवलेली पादरी अस्वलें निष्कळ शाकाहारावर पुष्कळ वर्षे जगतात अशाहि अमुमय आहे. हा अस्वल फार अथर पोहण्यास म्हणजे ४० मैल पर्यंत पोहूत जाऊ शकणारा आहे. हिवाळ्यात शुभ्र जातीच्या अस्वलिणी सर्व काळ पडून राहतात. अस्वल मात्र मधून-मधून मस्यसोधार्थ पाहेंर दिडतो. आकारमानानें पादरा अस्वल सर्वांत मोठा म्हणजे सुमारे नव फूट लाय व १६०० पोंड वजनाचा असतो

तपकिरी रंगाचा अस्वल — पूर्वगोलाधीतील समशीतोष्ण प्रदेशात स्पेनपासून जपानपर्यंत हा सर्वत्र आढळतो. या जातीच्या अंगावरील केसहि बहुधा तपकिरी असतात. क्वचित काळे किंवा पिवळ्या रंगाचेहि असतात हा प्राणी एकदाच पण दाट जंगलात राहता त्याचे भक्ष्य फळे, शाक-वनस्पति, मध, मासे, व लहानसहान जनावरें असें मिश्र स्वरूपाचे असतें. हिवाळ्यात ही जातहि पोकळीत किंवा पुर्वत पडून राहते. ही जात मनुष्यावर सहसा हल्ला करीत नाही, परंतु पिलांचे किंवा स्वताचे संरक्षण करण्याकरितां मोठ्या आवेशानें माणसावर चालून जाऊन मायच्या दोन पायावर उभे राहून माणसाला मिठी मारते अस्वलाची हुंग लावणे या गोष्टीचा युरोपातील लोकांस फार शोक असे प्राचीन रोमन लोकानाहि याची आवड असे नावें, रशिया व सॅबेरिया देशांत या जातीची अस्वले फार आहेत या अस्वलाच्या कातड्याचा वस्त्राप्रमाणे उपयोग करतात त्याचे मांस व चरबी दाण्याला फार उत्तम व चवदार लागते हा अस्वल माणसाळग्यास फार वेळ लागत नाही मायच्या पायावर उभे राहून संगीताच्या सुरावर त्याला नाचाव्या-सहि शिकवितात याची लांबी ४ फूट व उंची २॥ फूट असते. या जातीत अष्टलक्ष पर्वतातील जात, सीरियन जात, हिमालय पर्वतावरील जात, अलास्कातील जात वगैरे अनेक मोटजाती आहेत

१. क रव्या रंगाचा अस्वल — विशेषत अमेरिकेंत हा आढळतो, तथापि अलास्का येथे युनायटेड स्टेट्समध्ये याची संख्या बरीच कमी झाली आहे. अमेरिकेंतील सर्व सस्तन प्राण्यापेक्षा अधिक फार व अधिक शक्तिमान अस हा प्राणी असून गवा किंवा दुसरे १००० पोंडपर्यंत वजनाचे प्राणी तो मारून उचलून नेतो. शिवाय फळे व शाकावनस्पति हा खातो. याच्या अंगावरील लोकराचा उपयोग फारसा होत नाही. कारण तो राठ असते तसेच या जातीच्या अस्वलाचे मांस खावयास फार वाईट लागतें. इतकें की अमेरिकेंतील रेड-इंडियन लोक मुळा ते खात नाहीत तिबेटातील अस्वले पुष्कळ अंशां या जातीसारखांच असतात

२. काळ्या रंगाचा अस्वल — हा उत्तर अमेरिकेंत दारव आहे व आकारानें तपकिरी रंगाच्या अस्वलासामुखा इतके याचे केस मऊ व तुकतुकीत असल्यामुळे स्थाना इतके किंमत जागली येते. त्यामुळे १९ व्या शतकाच्या उत्तरे

त्याची फार शिकार करण्यांत येत असे १८०३ या एकच सालीत २५००० अस्वलांची कातडी इंग्लंडात गेली पण तेव्हापासून हा संख्या निम्म्यावर आली आहे. हा अस्वल बहुतेक पळ्यावर उपजीविका करतो हिमालयी जातीचा अस्वल काळ्याच असतो, ही जात इराण ते आसामपर्यंत आढळते, याचा लांबी पाच फूट असून तो फळेमुळे व मेळ्या वकरी, हरणे, गुरे वगैरे जनावरें मारून खातो

मलायी अस्वल — हा काळ्या रंगाचाच असतो, पण त्याच्या छातीवर एक अर्धचंद्राकृति स्पष्ट असते याची लांबी ४॥ फूटपर्यंत असते याचा उपजीविकेचे साधन, बहुतेक फळे व मध हेच असतें. हा लवकर माणसाळतो, दक्षिण अमेरिकेंतील अॅण्डोस पर्वतातील जात मलायी अस्वलासारखीच आहे. पण या जातीच माल, चसा व छाती पादरी अतरे रड्याच-बेअर ही अस्वलाची जात हिंदुस्थानातील तसे वॉगरी भागात आढळते. याचे थोड लांब असून केस लांब व काळे असतात, हिंदुस्थानातील गाढी लोक याचेच खेळ करून दाखवितात. ही जात लवकर माणसाळते हा अस्वल फळे, मध व पाडव्या सुगंध खातो.

प्राचीन अस्वल प्राण्याचे अवशेष क्रिओसीन युगाच्या भूस्तरात आढळतात मध्ययूरोप व आशियामधील गुहांतहि बरच अवशेष सांपडले आहेत व त्यावरून हा प्राणी युवाक-बरील पाडव्या अस्वलापेक्षाहि मोठा असावासे वाटते, ब्रिटन मध्ये एका जातीच्या अस्वलाचे प्राचीन अवशेष सापडले आहेत

अहमद — या नावाचे तीन तुर्की, सुलतान, होते. त्यांची माहिती पुढीलप्रमाणे.

१. हि. ख. (१५८९-१६१०) हा तिसऱ्या महमदाचा मुलगा असून १६०३ साली सुलतान पदावर आरुढ झाला. या नंतर लवकरच इंगेरी व इराण या देशात युद्ध सुरू होऊन त्याचा शेवट तुर्कस्तानच्या विद्रोह झाला व तुर्कस्तानच्या उच्च दर्जाचा पहिला मोठा धडा बसला. गादीवर बसल्या-वेळी या सुलतानान्या कर्तृत्वाबद्दल लोकांना जी आशा होती ती फोल ठरली. याच्याच कारकीर्दीत तेजापूचे व्यसन तुर्कस्तानात शिरले असे म्हणतात.

केले. कोळा नागपाने याला रक्षित्यानी सुद्ध करावे लागले; पण कोणत्याही अगोदरच्या किंवा नंतरच्या त्रुटीं सुलताना-पेशा याने रक्षित्याला जास्त वेगविले. रक्षित्याला जेव्हा तह करणे भाग पडले तेव्हा मुलतानने फारशा वडळ शटी त्यावर लादल्या नाहीत. ही गोष्ट त्याच्या प्रजेला पटली नाही आस्ट्रियाशी झालेल्या युद्धात मजूर तुर्कस्तानला हार खावी लागली तसेच इराणी युद्धाचा शेवट चांगला न होऊन मॅनिसेरी या लष्करी वर्गाने अहमदाला १७३० त पदच्युत केले. कोही वर्णानंतर कैदेत असतानाच हा कारला.

अहमद खट्ट (शेख)—याचे मूळचे नाव बमोदहूनेन अहमद [मन्त्रिषी]—नागौरमधील खट्ट या गावाी शेख अहमदाचा जन्म झाला. याचा बाप मेलिक इल्लियार-उद्दीन हा दिहोवा सुलतान फारुस शहा तपलक याच्या दरबारी एक सरदार होता. बापाच्या मृत्यूनंतर अहमदने सर्व पैसा पैसांत उधळला व पुढे शेख बाबा इस-हाक मन्त्रिषी याचा शिष्य होऊन मोठा धर्मोपदेशी बनला. गुजरा-थेत हा मज्जन राहिला तेव्हा त्याची फार प्रसिद्धी झाली. सुलतान मुसफर गुजराथी हा त्याच्या शिष्यांपैकी एक होता. शेख अहमद इ. स. १४४६ त वारला. "मलकूत-शेख—अहमद मन्त्रिषी" या नावाने त्याचे चरित्र मुहम्मद अन्सारीने लिहिले.

अहमदखान धंगप—कहत्यावादाचा नयाब व सुंदे-लच्या छत्रसालचा शत्रु जो महंमदखान धंगप त्याचा हा दुसरा मुलगा. अहमदखानाचा आज काईमजंग बारस्यावर बमौर सफदरजंग याने जेव्हा इ. स. १७४९ त त्याचा दौलत आपल्याकडे ओढली, तेव्हा अहमदखानाने अकफान सैन्य जमवून बमौराचा प्रतिनिधि राया नवलराय याचा युद्धात पराभव केला व आपल्या घराण्यातला मुख्य परत मिळविला (१७५०). त्यानंतर अहमदखान १७७१ त मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा दिलेर हिमंतखान मादीचा मालक झाला; शहा अलम बादश-हाने दिहाडून अलाहाबादस जाताना त्याला सुधारनेग हो पदवी दिली. (बाल.)

अहमदनगर (जि. ह्या)—(सुबदे इलखान) मध्य भागातील एक जिल्हा. उत्तरअक्षांश १८°२०' ते १९°५९' व पूर्व रेखांश ७१° ३०' ते ७५° ४९'. क्षेत्रफळ ६५८६ चौ. मै.

सी मा.—उत्तरेस व वायव्येस नाशिक जिल्हा; इशा-न्येस मोदावरी नदी. पूर्वेस मिरासाये राजव, आमोथीस व त्रिभुविक सोलापूर व पुणे जिल्हा. पश्चिमेस घण्टी पर्वताचा कांडा भाग. या पर्वताचे तीन कांडे पूर्वेस या प्रदेशात शिर-लेले आहेत व त्यांच्या योगाने प्रवाह व मुख्य या नद्यांची खोरी बनली आहेत. आरव्य भागांत पर्वतशिखरे बरीच आहेत. रमातील कटमुगादेचा डोंगर समुद्रसपाटीपासून ५४२७ फूट उंच आहे. दुसरा उंच ठिकाण पठा व

हरिधंद गड हे डोंगरी किले होत. पारनेरचे डोंगरपठार सपाटी पासून पाचशे फूट उंच आहे आणि समुद्रसपाटीपासून त्याची उंची ३२४० फूट आहे. प्रवरा व मुळा या दोन नद्यांचा संगम होऊन नंतर १२ मैलांवर त्या गोदावरीस मिळतात. दक्षिण भागांत सिना आणि चोह या नद्या वाहतात. या सुट्टप नद्याशिवाय दुसऱ्या काही लहान नद्या आहेत.

भूगर्जन—अहमदनगर जिल्ह्याचे भूतर कशा प्रकारचे आहेत. याबद्दल बरोबर परीक्षण झाले नाही. परंतु मुख्यतः दरपनच्या काळवधरी मालिकेतील बेंसाट दगडाचे भांडवे पर या भागात आहेत असे बॅन्फर्डने निरीक्षण करून ठरविले आहे (रेकार्ड्स ऑफ जिऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया, १८६८).

वनस्पति—या जिल्ह्यात विशेषतः यांतील अकोला तालुक्यात पुष्कळ तऱ्हेची झाडे दृश्य पडतात. काँकणात होणारी झाडे घाटात होतात आणि दक्षिणेमध्ये होणारी झाडे ईकडील टेंकण्या व मैदानात होतात. वड, नान्दक, बामूळ, निंब आणि शाबा ही झाडे रस्त्याच्या बाजूने पुष्कळ आहेत. नाना तऱ्हेची रानटी फुलझाडे येथे उगवतात. या प्रदेशात डाळिंब व कलमडे उत्तम प्रकारची व पुष्कळ होतात.

प्राणी—या भागात वाप कृषितच हल्लीस पडतो. पण चित्ता पुष्कळदा भेटतो. लांडगेही बरेच आहेत. मैदानांत सावर पुष्कळ आहेत. तितोतरपक्षी लावापक्षी हे बरेच आढ-ळतात. ससे पुष्कळ आहेत.

दुषा मान—साधारणपणे हवा निरोगी आहे. नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी पर्यंतचे थंडाचे दिवस कोरडे व उरसाहजनक असतात. नंतर उष्ण बारे सुरू होतात. मेच्या दुसऱ्या पंधरव्यापासून जूनच्या १५ तारखेपर्यंत उष्ण अतिशय प्रासदायक असतो. ऑक्टोबर अखेरपर्यंत पुन्हा हवा सौम्य होऊन चांगली होते जानेवारीमध्ये उष्णता ४५ अंशावर असते ती मेमध्ये १०६ अंशापर्यंत चढते. पाव-सावे सरासरी मान वर्षास २३ इंच असते. गारांचा वर्षाव पुष्कळ वेळा होतो.

इतिहास—इ. स. ५५० ते ७५७ पर्यंत हा मुख्य बक्षीमची घालुस्य रामांच्याकडे होता. नंतर तो राष्ट्रकूट रामांच्या हस्तगत होऊन इ.स. १०३ पर्यंत त्याच्या ताब्यात होता. त्याच्या मागून इ. स. ११५६ पर्यंत कल्याणने घालुस्य झाले. इ. स. ११८७ पर्यंत कळवुरी व देवगिरीचे यादव यांची सत्ता होती. इ. स. १२९४ मध्ये मुसलमानांनी हा जिल्हा. तरी पण इ. स. १३१८ पर्यंत त्यांची सत्ता नाहीसा झाली नाही.

१३४६ साल मोज्या अंदाधुनिक होत. दिहाच्या-मुभे-दाताच्या हानून सय मशा बक्षामनी सुलतानांच्या हातांत गेली. व सर्वांनी दौलताबाद, नंतर गुलबर्गा आणि बेदर आपली राजधानी केला. इ. स. १४९० मध्ये मुघेदारांनी

बंड उभारून आपण स्वतंत्र झाला व त्याने निशामशाई घराण्याचा पाया घातला. व अयस्थानावर अहमदनगरचे शहर व किल्ला बांधला. सोळाव्या शतकात कोंकणात कल्याणपर्यंत या राज्याचा विस्तार झाला होता. परंतु विशापूरचे बादशहा व हुमन्या बाजूस खानदेशमधील फरुकी परांगे यांनी त्याची वाढ रुंदविली. इ. स. १६०० पर्यंतचा या राज्याचा इतिहास म्हणजे आरमसरक्षणार्थ व राज्यविस्तारार्थ केलेल्या लढायांची हकीकत होय. ह्या वेळेस मोगल लोकाना ते निजले. मलिकेंवरने पुनः स्वातंत्र्य मिळविले व ते इ. स. १६३५ मध्ये शाहजहानने जिंजून घेई तो पर्यंत टिकले. अवंगरेजाच्या कारकीर्दीत मराठ्यांच्या हद्दपास सुरुवात झाली व मोगल सत्ता नष्ट झाल्यावर इ. स. १७५९ मध्ये किल्ला मराठ्यांच्या हस्तगत झाला. इ. स. १७५७ मध्ये पेशव्यांनी तो प्रात जियाना दिला व इ. स. १८१७ मध्ये पेशवाई सुद्धावर तो इंग्लिशांच्या हवाली झाला. गेल्या बोअर युद्धात येथे बोअर कॅड्रे आणून ठेविले होते.

या प्रांतात डोंगरातील कोंरीव देवळे व हेमाडपंती इमारतींचे अवशेष पुष्कळ आहेत. दोंरेश्वराची पारनेर येथील कोंरीव देवळे सहाव्या शतकातील असावी. हरिश्चंद्रगड येथील देऊळ हेमाडपंती कालातील आहे. सुसुलमानी अमरावतीतील काही इमारतीचे अवशेष दगोबर होतात. बरील हेमाडपंती देवळे देवगिरीच्या यादवांच्या वेळची असता. पेंडगाव येथील लक्ष्मी नारायणाचे देऊळ सुंदर नक्षीकाम करून सुशोभित केलेले आहे व शहराच्या भिंतीवरही पुष्कळ खोदीव चित्रे आहेत. या प्रांतात प्रसिद्धीस आलेले किंज बरेच आहेत. अहमदनगरच्या उत्तरेस डोंगरगाव टेंकल्यावर माजरह्या नावाचा किल्ला फार पुरातन-काली वास्तिके ऋषींचे निवासस्थान होता असें सांगतात. अकोल्याच्या पश्चिमेस १८ मैलावर रतनगड नावाचा किल्ला आहे. सिद्धटेक व मिरी येथे महत्वाची मंदिरे आहेत.

साहरे व खेडी मिळून १३४९ आहेत. इ. स. १९३१ मध्ये लोकसंख्या ७,३१, ५५२ होती.

मुख्य न्हरे—अहमदनगर, (जिल्ह्याचे मुख ठिकाण); संगमनेर, पायडी, वाकोरी व खर्ची शेंकडा ९० लोकांची भाषा मराठी आहे. भिल्ल, लोक मराठीपासून झालेले एक भाषा बोलतात. इ. स. १९०१ मध्ये लोकसंख्या ९० हिंदू ६६, ५ मुसलमान, २०३ ख्रिश्चन. १९१५ जैन होते. परंतु विशेष वस्ती मराठ्यांची आहे. ह्या शेतकरी व कारागार वर्ग आहे. महार, माग, चामार, सकेच वंगारी, कैकाडी, केंहदादी, या लोकांची वस्तीही बरीच आहे. डोंगरी जातीपैकी भिल्ल, ठाकूर, आणि कायोडी हे नावे पेशगांगेने आहेत. काही वस्ती ब्राह्मण, कोंबी, माळी यांचे आहे. इंग्रजी राज्यापासून मारवाडी लोकांचा भरणा बराच होऊ लागला आहे.

शेंकडा साठ लोक शेतकीवर उपभोविका करणारे आहेत. उद्योगधंदे व व्यापार करणारे लोक अनुक्रमे १० व १ आहेत. अमिरिंग मिशन नावाची एक ख्रिस्ती संस्था आहे. इ. स. १९०१ मध्ये एकंदर २०००० ख्रिस्ती लोक होते. या लोकांच्या धर्माच शाळा व प्रार्थना-मंदिरे आहेत.

शेतकी—जमीन तीन प्रकारची आहे. काळी, तांबडी व रड व पावरी. उत्तर व पूर्व भागांत इतर भागापेक्षा जमीन, जास्त सुपीक आहे. शेतकऱ्याजवळ सरासरी एक बैलगेडी असते व याचीच बैल उसने माणून थापून वेळ मारून न्यावी लागते इतका शेतकरी वर्ग निष्ठुर स्थितीत आहे.

यहुतेक जमीन रगतवारी आहे व फक्त शेंकडा १३ या प्रमाणात जमीन इनाम किंवा गहामीर आहे. इ. स. १९०३-०४ मध्ये ४८७१ एकर जमीन पिकास आली होती. व ९८ एकर जमीनीस वाहिरून पाणी मिळत होते; ८५ एकर पडीत होती व ८४९ एकर जंगल होते.

ज्वारी आणि यामरी ही खाण्याची धान्ये आहेत. येथे पिकणारी धान्ये व त्यासाठी लागवडीस येणाऱ्या जमीनीच्या चौरस मैलाचे आकडे पुढे दिले आहेत ज्वारी १०९४ यामरी १५५६, गहू ३२९, सगे १२३, तुर १०५ मठ १०३, कुळिय १९५, कापूस २२५, सण ४०, तीळ ५७, जवस ५०. थोडासा कॅस, तंबाकू आणि भाजीपाला हीही पिकतात.

सरकारचा असतल भिमपडी पोळ्याची पैदास करण्याच प्रयत्न चालू आहे.

८४९ चौरस मैल जंगलपैकी ४५८ चौरस मै. जंगल खात्याच्या ताब्यात आहे. व त्याचाच वार्षिक उत्पन्न सुमारे २५००० रुपये आहे. मैदानात बाभूळ, बोर, निंब, तिरम, करंज, हिवर ही झाडे होतात टेंकल्यावर साग-यान, भावडा व खैर होतात.

जंगलात अंजन, जांभूळ, बेहडा, ऐन, आणि करवंद ही झाडे असतात.

राखि संपत्ति—सुनखडी सर्व जिल्ह्यात विपुल सांपडते. अहमदनगराजवळ निळा वसाहट दगड चांगला तयार होतो. रागोजीचा दगड, शिवधातु, गोमेद व स्फटिक श्रीगोदे तालुक्यात आणि व अकोलासारखे दगड नगर शहराजवळच्या डोंगराळ प्रदेशात सांपडतात.

व्यापारधंदे—साप्ता, पागोडी, आणि पितळेची व तांब्याची भांडी होतात. पूर्वी कागद व सतरंज्या होत असत. परंतु ते धंदे सध्या सुजले आहेत. या भागात काही त्रिनिगेचे कारखाने आहेत व त्यात काही लोकास काम मिळते.

पूर्वी वंगारी लोकांच्या मार्फत उत्तर हिंदुस्थान व समुद्र-किनार याशी व्यापार चालत असे. परंतु आगगाडी मुक

शाखापासून सर्व व्हापार रेल्वेने चालतो ह्या भागांतून प्रेड इव्हिन पेनिंगुला रेल्वे व निक्षामाई हद्दबाद गोदावरी व्हाली रेल्वे या रेल्वेचा अर्देत

या भागांत अक्षयगुफेकडचा पर्वत नुकताच १९२१ साली या भिस्सात माठा दुःकाळ पडला होता

या भिस्साच एकदर अकरा ताळके केलेले आहेत - व अवे — अहमदनगर, पारनेर, धीगोदे, करमत, जायसंद, रोमाव, नेवासा, राहुरी, कोपरगाव, संगमनेर आणी अकरा क्लपटरच्या हाताखाली दोन असिस्टंट व एक डेप्युटिकलेक्टर असतो

मिंटिथ अमलाच्या अगोदर येथे तीन प्रकारच्या अमीन पाण्याच्या पदना ह्याला एक मुद दुसरी वास आणि तिसरी टिकास हे घाबे द्रविड भाषेतून आले आहेत. मुद म्हणजे मात्तल्या गमिना, या अमिनीबरोल सारा एकदाच टाविण्यात आलेला होता दुसऱ्या अमीनी भाषेतून लहान असत. हे पदत राहकूट, वाळपय व यादव राजाच्या वळेस होतो नंतर मलिकपूर ने नेरी पदत घुळ कली त्याने योग्य, बेताचा व निश्चित सारा टावून होतव्याच्या अमिनीत प्रत्यक्ष हितप्रबंध उत्पन्न केला संगळा मालकी हक राखावे न देवता त्याने अमीन करणाऱ्यास काही हक दिले त्यानंतर मराठ्यांनी आपले पदत घुळ केले परंतु मध्यतः पांटाळे उत्पन्न होऊन नावा कडवर्धसास त्यात बराच बदल करावा लागला इ. स. १८९० च्या सल्लमेटप्रमाणे कोरडवाहू अमिनीवर १० आणि, भातसावर अमिनीवर ६ १-९-०० आणि बागाईत अमिनीवर ६ १-८-०० प्रमाणे दर एकरी सारा पसविण्यात आला

इ. स. १९०३-०४ मध्ये अमीन उत्पन्न रु १५४१००० व एकंदर उत्पन्न रु १८९३००० होते

या भिस्सात अहमदनगर, भिंगार, सवामनेर, वांघोरी आणि सखी या ठिकाणी म्युनिसिपलिट्या असून एक भिस्सा थोडे व ११ ताळका थोडे आहेत सोडल्याशिवाय सालीना छराचरी उत्पन्न दोन लक्षांसे आहे व म्युनिसिपलिट्यांचे उत्पन्न १११ लक्षांसे आहे दरवर्षी ७०००० रुपये रस्ते व दमाती प्रामेथ घडचे हातात

भिस्साक एक पोलीस सुपरिन्टेण्डेंट आहे व त्याच्या हाताखाली दोन इन्स्पेक्टर्स आहेत १९ पोलीस चौक्या आहेत पोलीसघरा संख्या ७७२ आहे अहमदनगर येथे मुख्य मुलगा असून बाह्य अकरा लहान मुलगा आहेत

इ. स. १९०१ मध्ये रोडका ४ ७ लांकू सिंक्षित होते इ. स. १९०२-०४ मध्ये या भागांत ४१२ गाळा होत्या व त्यात १४८८४ मुले व मुली सिंक्षित होती

अहमदनगर मध्ये इतिपत्तक संग्रह ९ दफासाले आहेत. नगर १७२१९ रुपये खर्च झाला त्यातून १००२४ रुपये म्युनिसिपलिट्या व ७८१७६ रुपये भिस्साला

इ. स. १९३०-०४ मध्ये २३३५४ लोकाना देखी टावण्यात आल्या

ताळका — अहमदनगर भिस्सातील एक ताळका उत्तर अक्षांश १८°४७' ते १९°१९' आणि पूर्व रेखांश ७४°१२' त ७५°२' क्षेत्रफळ ६२४ चौ मै यात अहमदनगर, भिस्साचे मुख्य ठिकाण, (लो. स. ३५७८४) व भिंगार (लो. स. ५७२२) ही दोन शहरे व ११७ खेडी आहेत इ. स. १९११ मध्ये लोकसंख्या १२९१०९ होती इ. स. १९०३-०४ मध्ये जमिनीच्या साऱ्याच उत्पन्न १७ लक्षांसे होते आणि इतर करांचे उत्पन्न रु १३५०० होते हा ताळका भोमा व गोदावरी या दोन नद्यांमधल एक कोणरपठार आहे या भागात अगळ वेगळे फार थोडे आहे व अमीन हजपया प्रतिची आहे जरी पाऊस फार यत्ताचा पडतो तरी ह्या निरीगी आहे सारास पाऊस २९ इंच पडतो

शहर — भिस्साचे मुख्य ठिकाण उत्तर अक्षांश १९°५' व पूर्व रेखांश ७४°५५' हे पुणे शहरापासून ७२ मैलावर थोडे मनमाड रेल्वेवर सिना नदीच्या उत्तर तीरावर वसलेले आहे याचे क्षेत्रफळ २ चौरस मैलापेक्षा काही जास्त आहे लोकसंख्या (१९११) ४२९४० इ. स. १९०१ मध्ये का-टोनम-ट घडून लोकसंख्या ४२०३२ होती त्यापैकी हिंदु ३१०२०, मुसलमान ५५६८ आणि ख्रिश्चन ३५७२ होते काही माझण लोक दुकानदार आहेत मुसलमान लोक गळुतेक आवडशी व अक्षित आहेत त्याचा घदा का-ट विणणे, कापूस पिंणणे व श्रीमान हिंदु लोकांच्या घरी नोकरी करणे हा आहे शहर दिवसग्यात साधे आहे शहरासभोवतरे हजेरे निक्षामसहाने वायलेला तट आहे तो हल्ली बहुतेक पडला आहे

हे शहर इ. स. १४९० च्या सुमारास अहमद निक्षाम शाहाने वसविले (अहमद निक्षामशाहा पहा) व त्यास त्याने आपले नाव दिले हा माझणी राज्याच्या वेळी एक सुभेदार होता व तो राज्य मोहम्मदावर याने स्वतंत्र राज्य स्थापिले याच्यावेळी उत्तरेत दौलताबाद व खानदेशचा काही भाग येथपर्यंत राज्याचा विस्तार झाला इ. स. १५०८ मध्ये त्याच्यापासून त्याचा मुलगा सुहाण निक्षामशाहा राज्याकड झाला व त्याच्या मरणानंतर इ. स. १५५३ मध्ये त्याचा मुलगा हुजेरे निक्षामशाहा गादीवर आला याच्यावेळी इ. स. १५६५ मध्ये विजापूर गोपळकोंडा, बेतूर अहमदनगरचे राजे एकत्र झाले त्यांनी विजयनगरचा सामराज्या याशी तालिकाटचा सामना केला याच्यापूर्वी विजापूरकरांनी अहमदनगरवर हजारी वजन पुष्कळ देऊ नेरी होशी त्यात सग्या विजापूर येथे आलेले "मुल्लू मेदान" तोफादे नेरी याच्यापासून मूर्तिना निक्षामशाहा गादीवर आला, पण इ. स. १५८८ मध्ये त्याच्या मुलाने त्याचा वून करून गादी कळकाविमी मिरान स्वतः स्वकडच पारला नेरी व त्याचा सुलत आज

इस्ताइल निशामशहा तह्तावर आला पण त्याच्या बापांन त्याला पदच्युत करून तो बुद्दाग निशामशहा (दुसरा) या नावाने राज्यारूढ झाला ता इ.स. १५९४ साली मेला नंतर इम्राहिम निशामशहा हा गादावर आला पण थोड्याच दिवसात विजापुरकरांनी शालेल्या युद्धात तो मरण पावला तेव्हा त्याच्या अल्पवयी मुलाच्या नावाने बादशिवाने राज्य चालविले. इ.स. १५९६ पासून १६३५ पर्यंत मोगलांनी अहमदनगरचे राज्य घुसविण्याचा प्रयत्न केला व शेवटी घाहागहानने ते राज्य आपल्या राज्यास जोडिले (निशाम-शाही पहा) इ.स. १७५९ मध्ये ते पेशव्यांच्या हातात गेले मराठ्यांनी अहमदनगरचा सभ्य बरेच वेळा आला असल्यामुळे त्याच्या पत्रव्यवहारात अहमदनगरसंबंधी वातव्या अनेक वेळा आढळतात उदाहरणार्थ शिवाजीने राणीपतायरोयर बादशहाकडे लुग्नर व अहमदनगर येथील देशमुखीविषयी पत्र पाठविले होते त्याला उत्तर 'आम्ही हुमर गेल्यानंतर हा मनकूर पदोन येईल' असे व दशहा देतो ३० नोव्हेंबर १६४९ (रा.ख. ८४,३)

हा किष्ण काही दिवस अमात्याकडे असता असे इ.स. १७३९ पंडित अमास याच्या सरनामयादित नगरहवेलीचा उल्लेख आहे १७३९ (रा.ख. ८१२, १४८)

अहमदनगराशी सभ्य प्रामुख्याने बाळगी बाजीरावाच्या कारकीर्दीत आला नवाब सलाबत जगाचे अहमदनगरास युद्धाचे बरेच साहित्य होते अशी ७ सप्टेंबर १७५१ च्या पत्राच्या शेवटी वातना आहे, (रा.ख. १४, १८) निशाम केदल पायळहून अहमदनगरास जाणार आहेत असे रघुनाथ गणेश पेशव्यास ता. १३ नोव्हेंबर १७५१ रोजी लिहिले (रा.ख. १३, ३७)

शहानवाजखानाने अहमदनगरच्या किष्ण पेशव्यास पाहिले असे पाहून गुप्तपणे नजर केला पण "परवान जागिरीचे जाग्यानंतर" हा गौष्ट उपद्रव करावी त्यापूर्वी माहिती न करावी असे कृष्णाजी त्रिंबक पेशव्यास लिहिले २७ जून १७५७ (रा.ख. १६८, १३२ टोप—पेशव्यांच्या दरबारी असलेला निजामाचा वकील रुबिन्नम याने उद्गारीच्या लढाई या अंगोदर हा विज्ञा उपद्रवणे पेशव्यांना दिला]

उद्गारीच्या स्वारीच्या धामधुर्मातहि नगर हे महारांचे ठाणे होते ते "नगरच्या किष्णामोवती वीक्या बसवून रसद बंद केल्याचे" वर्तमान दत्ताजी शिंदे ता. २२ आगष्ट १७५७ रोजी पेशव्यास लिहिले (रा.ख. १७३, १४२)

निजामाने नगर पेशव्यास द्यावे यासंबंधी जीवनराव खासगीवाल्याने लिहिलेल्या पत्राचा कृष्णाजी त्रिंबक केवळ उल्लेख करितो २५ सप्टेंबर १७५७ (रा.ख. १८०, १५२) अखेर पेशव्यांनी येथील किष्ण पेतला ते वर्तमान १ डिसेंबर १७५९ च्या पत्राने गोविंदपत बुंदेले लिहिले की "क्रांतिक वय ५ धामत स्वार्मानी अहमदनगरा किष्ण पेतला ८३

(रा.ख. १४७, २३४) [कविजगाने १० भाकटीवर १७५९ रोजी किष्ण पेशव्यांच्या हाती दिला]

१३ जानेवारी १७६० रोजी सदाशिवराव भाऊ गोविंद पंतास लिहिले की, निजाम आज कराराप्रमाणे दहा लाखांची जागीर व नगर व परांडा असे दोन किल्ले सरकारात देईना तेव्हा फौज जमा करून नगरचा किष्ण पेतला — (रा.ख. १५४, २४३, १६६, २५८)

नानासाहेब आमदानगराहून कूच करून पठदुरास गेले असे बाबूराव गोविंदपंताना कळविले १६ मार्च १७६० (रा.ख. १६८, २६६)

राघोबादादा व थोरले माधवराव यांच्यामधील कलह चालला असता या किष्णयाच्या आसपास सैन्याच्या हालचाली चालू होत्या 'दादासाहेबांचे कूच नगराहून होऊन चारोल्यास मुल आहे' मसा मनकूर १६८४ कार्तिक वय ४ च्या पत्री आहे (रा.ख. १०६, ३)

माधवराव यल्लळ पेशवे महादजी नारायण गोसावी यास लिहिले की, "तुम्हें अहमदनगर येथील सालमजकुरांचा वेढा झाला आहे—तरी .. कागद वेढेच्याचे उपयोगी पाठवून द्या १६९३ आश्विन वा (रा.ख. १०७६, ५१)

नरीसिंगराव धायगुडे चारही राजतानिशी नगरास दाखल झाल्याचा उल्लेख आहे १६९६ चैत्र वय ८ (रा.ख. १०१२४, ७९)

दादासाहेब नगरावरून टोंक्यास गेल्याचे लिहिले आहे १६९६ अधिक वेशाख शुभ १ (रा.ख. १०१३०, ८२) निशामाने हा किष्ण पेशवाची खटपट चालविलेलीहि दिसून येते

जागीतजग हरि बलाळामवळ पूर्वी कवळ केल्याप्रमाणे नगर व अशोरी हे दोन किल्ले भागतात पण हरि यल्लळ स्थाने पक्षादा छदाई मारल्याशिवाय देश्याचे नाकारतात असा मनकूर १६९७ फाल्गुन शुभ ८ च्या पत्रात आहे (रा.ख. २१३३, ६८४)

पुढे या किष्णयाचा उपयोग रामकाय कैदी ठेवण्याकडे केला जात असे मोरोबादादास नगरच्या किष्णयात ठेविले पत्र १७०० आश्विन शुभ १ (रा.ख. १०१४, १३४)

किल्ले नगरची अस्मादी दूर करून दुसरीकडे सांगितली आहे २ नोव्हेंबर १७८१ (रा.ख. १०२६९, १९५) बराल प्रमाणेच १७०१ वै श्रु २ (रा.ख. २०१९१, २२३) हा किष्ण पुढे दौलतराव शिंद्यास पेशव्यांनी दिला त्या संबंधी दौलतराव शिंद्याने सरकारात निवड लाविलेली पुढील पत्रात दिग्गते नगरचा किष्ण व दौलताबादचा किष्ण, महाल सरबामी युद्धामतपासोन आहेत साधुदा दोन्ही किल्ले थाव १७०८ (रा.ख. १०४६०, ३६९)

या वायतीतच नगराहून बक्षी व बाळबा तात्यास आणावयास धर्मतानी सांगितले पत्र १७२१ (रा.ख. १०४९३, ८६)

दौलतराव शिंदे स्वतः नगरास गेल्याबद्दि उल्लेख एका पत्रात आहे. १७२२ पौष वद्य १० (रा. खं. १०.५१५.४०२.)

“ आज वर्तमान ऐकिलें की, विले नगर शिद्यानीं सर- कारात थोमितास दिले. काम काम दिव्याचे सरकारास न रा. यशवंतराव सुभेदार याजकडे राखितले म्हणोन, आज तिसरे प्रहरापासून वरता आहे, ” असें परशुराम अठ घर्मा- धिकारी नावास लिहितो. १७२२ माघ वद्य १ (रा. खं. १०.५१८.४०४.)

पेशवाईच्या अखेरीच्या घामधुमतिहि नगरच्या विहड्याने भाग घेतला होता ‘ डाल-टन वं पू एलटन अहमदनगर ’ याचा मुकाम कायगावी झाल्या वेळचा प्रकार वर्णिला आहे. १७२३ भाद्रपद वद्य ५ (रा. खं. १०.५४०.४१९.)

‘ पुण्याकडील सयाराम घाटग्या नगरास दो बरे दिवशीं येतील. पुण्यास नाकेबंदी धोमंताची बसली ’ असें बापू पोखले लक्ष्मीनारायण दोक्षितास लिहिले. १७२४ वैशाख वद्य ९ (रा. खं. १०.५६६.४३२.)

पेशव्यानीं अहमदनगर १७१७ मध्ये दौलतराव शिद्यास दिलें. तें इ. स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा अंत झाल्यावर इंग्लिशांच्याकडे आलें

ब्राह्मणाच्या पूर्वेस अर्धामील अंतरावर अहमदनगरचा किला आहे. हा धनुळकार असून त्याचा परिघ ११ मैल आहे व त्याच्या समोवार एक दंड व खोल खंदक आहे. हा किला इ. स. १५५९ मध्ये हुसेन निशामशाहानें एका पूर्वीच्या मातोच्या विजयाच्या ठिकाणी बांधला. गावात पुरकळ उत्तम मशिदी आहेत. त्याचा सध्या सरकारी कचेऱ्या व अधिकाऱ्याचे राहण्याचे घगले म्हणून उपयोग केला जातो. सह- राच्या पूर्वेस ६ मैलावर कादियीचा महा- ७ हटून एक इमारत आहे. दगडी मशीद, कारियाग, अहमद निशामशाही कबर आणि अलमगीरचा दर्गा ही हुसरी काही प्रेक्षणीय स्थळे आहेत.

अमेरिकन मराठी मिशनचा याराय भोटा व्यापार या ठिकाणी हंडीस पडतो महाराष्ट्रीय लिस्ती येथे पाव सहा हजार आहेत.

इ. स. १८५४ मध्ये या शहरास म्युनिसिपालिटी मिळाली. इ. स. १९०१ मध्ये सरासरी उत्पन्न १ लक्षाचे होते.

अहमदनगर हे मुख्य लष्करी ठिकाण आहे. येथे गेल्या महायुद्धाच्या वेळी अर्मेन कैदी ठेवले होते.

सुशर उद्योगधंदे—छागडी विणणे व तांबे पितळेची साडी करणे. मिशनच्या एका कारखान्यात उत्तम तल- रंग्या तयार होतात. एक कापसाचा, एक कापड्याचा व एक नित्रोचा असे तीन व्यापारी कारखाने आहेत.

दोन इरिगरे, पच हायड्रोने, दोल औद्योगिक गाळा, दोन वाचनालये व दोन सिगुनसंस्था आहेत.

अहमदनगर गां३—(पांटेबाळ) मुंदद इलाह्यतील मोहिदास एमनामयास इतर तीव्यानी राजधाना उत्तर अक्षांश २१°३४ व पूर्व रेखांश ७३°११ हे अहमदाबाद

प्रांतीन रेहवेवर हायमती नदीच्या उत्तर तीरावर आहे इ. स. १९०१ मध्ये लोकसंख्या ३२०० होती. ह्या गावासमोवार एक दगडी कोंट आहे, तो शुभरायचा सुलतान पहिला अह- मद यानें इ. स. १४२६ मध्ये बांधला. जेव्हा सध्याच्या राजघराण्याने इ. स. १७२८ मध्ये इडर घेतलें, त्यावेळीं अहमदनगर त्याच्या हातात आलें. इ. स. १७११ मध्ये महाराजा शिवभिंग्या मरणांतर त्याचा दुसरा मुलगा संभ्रामसिंग याने अहमदनगर आणि समोवारचा प्रदेश घेतला व तो स्वतंत्र राजा झाला. त्याच्यामार्गेस त्याचा मुलगा करणसिंग गादीवर आला. तो इ. स. १८३५ मध्ये मरण पावला. त्यावेळीं त्याच्या राण्या सती जाण्यास निघाल्या असता इंग्लिशांचा वकील मि. अर्किन यानें त्यास प्रतिबंध केला. इंग्लिश वकील काही ऐकत नाहीं असें पाहून राजकुमारांनी मित्र बघीरे लोक जमा करून रात्री तें त्रेत जाळलें तेव्हा राण्या सती गेल्या. मित्र लोक पळून गेले; पण लवकरच त्यास शरण जावें लागलें. तेव्हा काही करारमदार होऊन तत्कालिण गादीवर बसला. लवकरच जोधपूरच्या गादीचा यारसा त्याकडे आला. तेव्हा अह- मदनगर व समोवतालचा प्रदेश आपल्याकडे ठेवावा असा त्याचा इरादा होता; पण इ. स. १८४४ मध्ये असें ठरलें की, अहमदनगर पुनः इडरला सामील करण्यात यावें. भर नांवाच्या राजबाब्याचे अवशेष व एक कारंजा एवढीच पूर्वकाळीन स्मृतिविष्ट आहेत.

या शहरात एक इरिपळ आहे, त्यात दरसाल ७००० रोजगारा औद्योग्येचारा होती व ब्राह्मण म्युनिसिपालिटी आहे. तिचे उत्पन्न इ. स. १९०३-४ मध्ये १७५५ होतें व खर्च १४०१ रुपये होता. येथाला दगडाला बरी मागणी असते. येथील तरबारी, काय बघीरे हत्यारे प्रसिद्ध आहेत. (इ. स. १-९०८; शुं. यं. ५.)

अहमद निशामशाहा (१४८९-१५०८)—निशाम शाहीचा संस्थापक. हा प्रांशजकुलोपम होता. विजया- नगरास तिघापा बघिहू (पदिरव !) नामक एक प्राण होता त्याचा हा भातू. महंमदशाहा बहामनी (१४८२- १५१८) च्या वेळचा दक्षिणे तटाचा मुहारी मलीक नाईब निजामुल्मुल्क बघिरी हा त्या तिम प्याचा मुलगा होय. अहमदशाहा बहामनीच्या फौजेने विजयनगरच्या राजाबरो- वर लढाई करून त्या मुलास कैद करून आणिले. पुढे तो मुसलमान झाला. या निजामुल्मुल्क बघिरीचा मुलगा महंमद यानें अहमदनगरच्या निशामशाहीची स्थापना केली. स्वतंत्र होण्यापूर्वी त्याने विजयेक किंग घेतले. रक्षातच चित्रनेरी निघा होता; त्यात त्याला दुःख घन सापडलें अंतर त्याने धंदवेंबंदन, लोहगड तोरगा बघीरे दक्षिणे घटनेक किंग बायीन घेतले; आणि राजापुरा- पांत कोकणप्रांत जिंकला. तो जुमराय रहात असे. त्याने आपला कुलछापी व्यसरा इतकी उत्तम ठेवली होती

की, त्याच्या राज्यात एका येंकापासून दुसऱ्या येंकापर्यंत काठीला सोपे बांधून लोकांनी घुमाल फिरावे अशी आज्ञापत्रिका होता. अहमद निहामसह्या याच्या हुकूमशिकार राज्यात पान देखील हालत नसे. बहामनी राजाने रंगभर रंगीर केला, तोत त्या महात्माच पराभर शाळा त्याचा शिरमोरणा कमी कल्याणसाठी वहातें पुढेच उपाय केले. पण त्यास यंत्र आले नाहीं. अस रंस अहमद हा निहामसहा या नाशने रंगभरने राज कर लावला. दोलनाद व सुभर ह्यांच्या दाम्भन पिंकर म्हणून लेख होते, ते त्यास मोर्बेचे बट-पावरून तेथे अहमदगार नांवाचे शहर त्यास बघविले (सन १४९८) ह्या येथेच मराठे लेख दक्षिणेंत पुढेच कस लागले हात अहमद निहामसहातें दोलनादया किंवा वेडा घळून घेतला पुढे अनेक पराभम करून हा सुतान सन १५०८ साली निवर्तला. अहमदशाहचे मर्त्ये तद्गुण वर्णन कर-ण्यास आपण असमर्थ आहों, असें करिता म्हणतो. त्यानें एदरानगिरा पगळिले, इद्रियुद कला संस्थाचा निकाल करण्याची चाल त्यानें दक्षिणेंत पाडिली राजाचे अनुकरण करून सारे लहान घोर लोकांत खेड्यापाड्या-तून छुट्टा ह्या येथेचो अभिहवि वाढून, मिळते तिकडे तलवा रीचा पहा व घोपाठी येथेचोच अखंड त्यापन झाले [सु रियासत. योग शिष्य मोहक—दक्षिणेंतल मुमुलमा-नाचा इतिहास]

अहमदपूर (शरिया) त ह द्या ल—(पंचाय) भावल-पूर व निहामत यात असलेली एक तहशील ही पचनद व नसतन नदीच्या दक्षिण व पश्चिम गावूच आहे उत्तर अक्षांश २०°२१' ते २१°१९' व पूर्व रेखांश ७०°१५' ते ७१°२२', क्षेत्रफळ २१०० चौरस मैल इ स १९११ मध्ये लोकसंख्या ११०९९४ होती. यांत अहमदपूर (तह शिलीचे मुख टिकाण) आणि याकीची १०१ खडी आहेत. यांत हका नावाचा सखल प्रदेश आहे या प्रदेशावरून पूर्वी सतलजचा प्रवाह वहात होता असे म्हणतात या तहशिलीचे उत्तर इ स १९०५-६ मध्ये २० लक्ष होते

शहर (पूर्व)—अहमदपूर तहशिलीचे मुख टिकाण उत्तर अक्षांश २१°८' पूर्व रेखांश ७१°१६' हे शहर नॉर्थ-वेस्टर्न-रेल्वेवर भावलपूरच्या रेल्वेचे २० मैलावर आहे. इ स १९११ मध्ये लोकसंख्या ४७२ होती

इ. स. १७४८ मध्ये बसवले गेले व इ. स. १८२२ मध्ये भावलपूरचा नवान दुसरा भावलखान यास त्याच्या सासत्याकडून मिळाले

या शहरात एक इमर्श व हस्तेरयंत शाखा व एक दवा खाना आहे येथे "सोडा कार्बोनेट" चा व्यापार मोठा चालतो. तसेंच जोड व मारतीची भांडी बाहेर मोठ्या प्रमाणावर पाठविली जातात शहराला म्युनिसिपॅलिटी

असून तिचे उत्पन्न इ स १९०२-४ मध्ये १२१०० रुपये होते व ते सारे जवळपासून झालेले होते

अहमदपूर (सम्या) त ह द्या ल—भावलूर सल्या नातील खानपूर निहामतीत एक तहशील ही सन १७२३ ते २८४० आणि पुर्व रेखांश ६९°३१ ते ७०°२० मध्ये विद्युतद्वारा पश्चिम सागर आहे इ स १९११ मध्ये लोकसंख्या ७०५२३ होती इति पश्चिम अहमदपूर शहर आणि ६३ खडी यात अंतरमात्र होतो.

विद्युतद्वारा सखल प्रदेशातील या तहशिलीचा भाग दमट आणि रोमट आहे दक्षिण भागाने आपड अरण्या आहे इ. स. १९०५-६ मध्ये जमिनाचा सारा व इतर कर याचे उत्तर ११ लाख रुपये होते

शहर (पश्चिम)—(पंचाय) भावलूर सल्यानातील अहमद-पूर सल्या तहशिलीचे मुख टिकाण उ अ २८ १८ आणि पुर्व ७०°७ हे सगि वाषाद शहराच्या घाटपेस ४ मैला-वर नांवे वेष्टर्न रेल्वेवर आहे इ स १९१० मध्ये लोकसंख्या ४२२३ दामदपूर नातीच्या अहमदखान नावाच्या एका मुल-पाने हे बसवले येथे एक अरवा शिरण्याची शाळा व पुढेच महत्वाच्या मुमुलमानी इमारत आहे येथे म्युनिसिपॅलिटी-टाची व्यवस्था असून इ स १९०३-०४ मध्ये तिचे उत्पन्न ४३०० रुपये ते सारे सजालीचे होते हे शहर आख्याच्या घामागळे प्रसिद्ध आहे.

शहर (पंचाय) सगि निहामाच्या शिरकोट तहशिलीतील एक शहर चिनायच्या पश्चिम उ अ-३०°४१' व पुर्व ७१° ४७' इ स १९०१ मध्ये लोकसंख्या ३९१६ गत कालामध्ये या शहराचा भावलपूरशी पुढेच व्यापार चालन असे. पण सध्या तो नाहींसा होत गेला आहे येथे एक शाळा व दवाखाना आहे येथे "नोटिफाइड एरिया कमेटी" आहे.

अहमदशाह—(१४११-१४४३) मुगलराजा सुलतान अहमदशाह आपल्या बयाच्या एरबिसाच्या बघी मुगलराजाच्या राज्यावर बसला किरानखान नासाच्या त्याच्या सुलतानाभागे आरभीच आपल्यास राज्य मिळण्याविषयी भवेच येथे बघ केले समयातचें युद्ध होऊन किरानखानाचा पराभव झाला. त्या स्वारीतून पटणाम परत येत असता रस्त्यावर एक नवान शहर बसवून त्यास त्यानें आपले नाव दिले (सन १४१२) ते अहमदाबाद या नावाने अद्यापि प्रसिद्ध आहे पटन येथून आपले सत्त बघवून अहमदशाहने ते अहमदाबादेच आणिले. तेम्हापासून अहमद-दाबाद शहर मुगलराजा राजधानी झाले हे शहर ज्याच्या सत्तलागे बसले त्याचे नाव सगि महमद खतू गवखन असे होते अहमदशाह पराक्रमी होता त्यानें मोठ्या, सौराष्ट्र वगैरे संभावाच्या प्रांतावर आपली सत्तली बसविली व हिंदू धर्माचा पाडाव करण्याकरिता विनाय मंदिरात घेऊन त्या कार्ये त्यानें आपले नांव अजामर करून ठेविले आहे.

गुजराथ देश मूळचा निव्वळ हिंदूंचा होता. ह्या पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांस त्या धर्माचा उल्लेख करण्यास सवड मिळाली नाही. अहमदशाहाने १४१४ त तालुमुल्क नामक एक मोठा धर्माभिमानी मुसलमान धर्मप्रसाराच्या स्वतंत्र खात्यावर मुख्य नेमून त्यास हिंदूंच्या देवाळ्याचा व मूर्तीचा दरोबस्त नाश करण्याची सक्त ताकीद दिली. तालुमुल्काने हे हुकूम मोठ्या बहादुरीने अंमलात आणिले. देवस्थाना-प्रमाणे राज्यहि खालसा करण्याचा सपाटा कमी नव्हता. अनेक लहान लहान जमीनदारांस व गिरासिधे लोकांस त्याने आपल्या अमलाखाली आणिले. सन १४२० पासून बरीच वर्षे स्वस्थ बसून अहमदाने विघाति पेतली. कारकीर्दीच्या अखेरीस महाराष्ट्रांतिल बहामनी सुलतानाबरोबर उत्तर कोकण प्रांती ह्याचे युद्धप्रसंग झाले त्यांत बहुधा अहमदसहासच जयप्राप्ति झाली. सन १४४३ त जुलईच्या ४ व्या तारखेस अहमदशाहा अहमदाबाद येथे मरण पावला. असें सरदेसाई लिहितात पण समय अहमदशाहाच्या मृत्यूचा सन १४४१ हा देतो.

अहदशाहा हा मोठा न्यायी होता अशी त्याची कीर्ति आहे. त्याने रजपुतांशी शरीरसंबंध केले त्याच्या पत्नीहत्याचा पुत्र महमदशाहा गुजराथच्या तत्कालीन बसला. [सु रियासत. बोल हिमथ—हंझिया]

अहमदशाहा—(१७४८-१७५४) दिल्लीचा एक मौलवाअहमदशाहा. याचे संबंध नांव मुजाहिद उद्दीन महमद असून नश्र अहमदशाहा बहादुर असे होते. आदशाहा महमदशाहा याचा हा पुत्र. याच्या आईचे नांव उधम बाई असे होते. याचा जन्म दिल्लीच्या किल्ल्यात १७२५ मध्ये झाला. व राज्याभिषेक पानिपत येथे १७४८ त झाला. राज्याभिषेक करण्यापूर्वी पोढीचे दिवस याचे अहमदशाहा अन्दालीचा सर हिंदू येथे चांगलाच परामर्श केला होता. याच्या प्रमुख सरदारांत अधिकारासंबंधी तंटे उपरिधत झाले अन्दाली पुन्हा १७५१ मध्ये पंजाबात आला असता अहमदशाहाने त्याला लाहोर व मुल्तान हे परगणे देऊन वाटेस लाविले. मराठ्यांच्या ह्याच्या आदशाही मुल्तानात होतच होण्या गाजी-उद्दीन नावाच्या सरदारास बजीरा पाहिजे होती. तेव्हां त्याने मराठ्यांचे साहाय्य घेऊन आदशाहाला कैद केले; व त्याचे डोळे काढिले. त्यानंतरहि तो २१ वर्षे जगला; व दुखण्याने १७७५ त मरण पावला. दिष्टी येथील मयम मकानीमध्ये कदम शरीफच्या मशिदीसमोर अहमदशाहा पुरण्यात आले. याला कैद झाल्यावर जहादिर-शाहाचा मुलगा दुसरा अलमगीर गादीवर बसला. [बोल. मुसलमानां रियासत.]

अहमदशाहा अन्दाली—सन १७२४ मध्ये अहमद-खानाचा जन्म सद्दोसाई जातीमध्ये झाला. हाच पुढे अहमदशाहा अन्दाली या नावाने प्रसिद्ध झाला. याच्या बापाचे नांव राममीनखान. हा अन्दाली टोळीचा वंश

परंपरेने मुख्य होता. लहान असताना अहमदशाहा पिलझाईस या शत्रु टोळीच्या हाती मापडला. त्या लोकांनी अहमदाला कंदाहार येथे कैद टाकिले. तेथून नादिर-शाहाने त्याची १७३८ त सुटका केली, व एका थोड्याच मुख्य केले. नादिरशाहाच्या खानानंतर म्णजे सन १७४७ मध्ये अहमदशाहा स्वतंत्र झाला व त्याने नादिरशाहाची तीस लक्षा रूपाची ठेव आणि कंदाहार काबिज केले व आपल्या अवदाली टोळीचे नांव बदलून दुराणी असे ठेविले, पुढे सन १७४८ मध्ये त्याने हिंदुस्थानावर पाहिली स्वारी केली. यावेळी अहमदशाहा सरहिंदपर्यंत आला होता परंतु सरहिंद येथे त्याची व दिल्लीच्या फौजेची गाठ पडून दिल्लीचा युवराज अहमद याकदून त्याचा पराजय झाला यानंतर सन १७४८ च्याच हिवाळ्यात दुसरी स्वारी केली. यानंतर सन १७५१ साली त्याने तिसरी स्वारी केली हांत व पुढे सन १७५१ साली केल्या स्वारीत पुष्कळच साम्य आहे. यावेळी अन्दालीचा मुकाम रावी नदीच्या पलीकडील तीरावर असून लाहोरचा सुभा मीरमनझा अलीकडे होता. पुढे लवकरच दोन्ही सैन्ये समोरासमोर येऊन त्याची लढाई झाली. तीत मीरमनझा मागे सरला व लाहोरचा आश्रय करिता सारला अन्दालीने त्याची रसद बंद केली.—तेव्हा मीरमनझा फौजेची उपासमार सुरू झाली. शेवटी तारीख १२ एप्रिल १७५२ रोजी मीरमनझाने आपल्या सैन्यासह अन्दालीवर चाल केली; व त्याचा अर्थकर संप्राम झाला. लढाई ऐन रंगात आली व मीरमनझा जय होईल असे अन्दालीसहि वाटे लागले. इतक्यात मीरमनझा सेनापति कौरामझ हा हत्तीवर बसून लढत असता त्याच्या हत्तीचा एक पाय खळग्यात गेला व ते जनावर एकदम खाली पडले इतक्यात एकाचे कौरामझाचे डोळे कापून नेले. सेनापतीची ही अवस्था होताच सैन्यात एकदम हाहाकार उडाला व जो तो जीव बचावासाठी पळू लागला, व याप्रमाणे मीरमनझा पराजय झाला. या स्वारीत मीरमनझा ज्याप्रमाणे त्याने लाहोरास कोटून त्याच्या फौजेची उपासमार केली त्याचप्रमाणे पानपतच्या स्वारीत भाऊसाहेबाच्या सैन्याची त्याने अन्नान्नदशा केली. हे युद्ध रावी नदीच्याजवळ झाले, तर पानपतची लढाई यमुना नदीच्या तीरावर झाली. या लढाईत हत्तीवर बसलेला कौरामझ मारल्यामुळे अहमद शाहास जय मिळाला, तर पानपतच्या युद्धात विश्वासराव पडल्याने मराठ्यांचा पराजय झाला. येथपर्यंतच्या हकीकतींचे साम्य आहे. पण पुढे मीरमनझा अहमदशाहास शरण गेला व मानी भाऊसाहेबाने समरांगणास शिर राहिले असो. यानंतर इ. स. १७५५-५६ मध्ये अहमदशाहाने चौथी स्वारी केली. यावेळी मोगल बादशाहाचा बजीर मीर शाहाबुद्दीन याने मुल्तान व काबुल प्रांत परत घेऊन तेथे आपला सुभेदार नेमल्याचे अन्दालीस कळल्याने त्याने हिंदु-स्थानात स्वारी केली व हे प्रांत पुन्हा हस्तगत केले (१७५५)

यानंतर त्याने दिल्ली व मथुरा ही शहरे लुटली. तेथील लोकांची कत्तल करून सिया भ्रष्ट करायी पुढे तो आपसास आला, पण येथे त्याच्या छावणीत सांध्याच्या उद्धव झाल्यामुळे त्यास परत फिरावे लागले इ. स. १७५६ च्या आरंभी अहमदशाह काबूल शहरात जाऊन पोचला दिल्लीहून निघण्यापूर्वी त्याने आपला मुलगा भिमरावा याकडे लहोर मुलतान आदिकरून सर्व पंजाब प्रांताच्या सुभेदारीचे काम सांगून त्यास तिकडे रवाना केले होते

इ. स. १७५८ त राधोबा दादाने अहमदशाह अवदालीच्या सरहिंदच्या सुभेदाराचा पूर्ण पराजय करून लहोर व मुलतान या प्रांतावर अर्दानीयेस यास आपल्या वतीने सुभेदार नेमल्यामुळे, ते प्रांत परत घेण्याकरिता अहमदशाहाने हिंदुस्थानात पावण्याने स्वारी केली [१७५९ अखेर किंवा १७६० च्या आरंभी], येथे ठेवलेल्या मराठ्यांच्या फौजेस पिटाळून लावून तो यमुना नदी ओलाडून अलीकडे आला नजीबउद्दौला रोहिल्यानने त्याला हिंदुस्थानात स्वारी करण्याकरिता आमंत्रण केलेंच होते व दुसऱ्या अलमगीर बादशहाचाहि त्याच्याशी काही पत्रव्यवहार झाला होता असें म्णतात. अहमदशाह येताच नजीब उद्दौला त्यास जाऊन मिळाला, व नंतर सुजाउद्दौलासहि त्याने आगल्याकडे बळवून घेतले उत्तर हिंदुस्थानातील इतर मुसलमान सरदारांहि पुढे त्यास येऊन मिळाले या सर्वांच्या मदतीने पानिपतच्या युद्धात त्याने मराठ्यांचा पराजय केला. [१७६०—१७६१ पानिपतचे युद्ध, पहा] यानंतर त्याने दिल्लीचे नटन शहाअलम बादशहास देऊन सुजाउद्दौला यास त्याचा बजीर केले, व नजीब उद्दौलास त्याच्या अमीर उल्—उमराव्या हुयावर पुन्हा अधिष्ठित करून तो स्वदेशी परत गेला (१७६१). अहमदशाहची या वेळी मनेष हिंदुस्थान जिंकण्याची मोठी मढ्याकाशा होती पण त्याच्या सैन्याने अलेक्झांडरच्या सैन्याप्रमाणे झाला मणि भोदले

सन १७६२ मध्ये त्याने सहाय्याने हिंदुस्थानावर स्वारी केली. पुढे सन १७६४ मध्ये सातवी व सन १७६७ मध्ये आठवी या प्रमाणे त्याने एकंदर आठ स्वाभ्या हिंदुस्थानावर केल्या. नासुराच्या विकासाने अहमदशाह सन १७७३ च्या जून मध्ये मरण पावला असें लतीफने पंजाबच्या इतिहासात लिहिले आहे. रा सरदेमाई मराठी रियासत मध्यविभाग ३ यात अब्दाली १९ आक्टोबर १७७२ रोजी काळपुडीच्या विकाराने चमननजीक वारला असें लिहितात.

अहमदशाह शिस्तोचा पूर्ण ओच्छा असून न्यायी असे. प्रभेस संतुष्ट ठेवण्याकडे त्याचे नेहेमी लक्ष असे. तसेच तो विद्वानाचा चहाता व स्वतः सुशिक्षित असून तैमूर, नादिरशाह वगैरे मनस्वी मूर्त असलेल्या राजाप्रमाणे तो काही वेळा बागला असला तरी त्याच्यापेक्षा पुष्कळ पटीने श्रेष्ठ होता यांत संशय नाही. युद्धकलेत तो फार निष्णात

असे. [मुलतान अहमदखान बागदराने 'तारीख मुलतानी' चे भाषांतर. मॅट्रडफच्या मराठ्यांचा इतिहास विहन्मेट सिमथ—इंडिया. ए मि सहाविचार—वर्ष १ अंक १. सरदे—देसाई—मराठी रियासत, मध्यविभाग ३. वि. विस्तार वर्ष ५४ अ. १ या मधील पुस्तक परीक्षणासह बीलचा कोश ६]

अहमदशाह खली, (सन १४२२—१४३५)—एक बहामनी राजा. आपला भाऊ मुलतान फिरास यास प च्युत करून हा गादीवर आला. अहमदशाह हा विद्वान व साधु लोकांस फार मान देत असे, म्हणून त्यास बली (साधु) हे नांव मिळाले सध्या महंमद भिस् दुरास ह्या साधूच्या घराण्यास त्याने मोठमोठी इनामे करून दिली. मागीर शहाच्या प्रधानास त्याच्या पहिल्या जागेवर कायम केले आणि फौजेची शिस्त सुधारली तसेच पुतण्या दसन यास फौजेत असामी व राहण्यास स्वतंत्र वाडा दिला. येथेप्रमाणे अनेक संकृत्यानी या शाहाने रयतेची प्रीति सिपादन केली. नेहमीप्रमाणे विज्ञाननगर व केरळ येथील राजांनी शहाबरोबर युद्ध आरंभिले सन १४२३ साली दक्षिणेत मोठा दुष्काळ पडला सन १४२४ साली बारागळच्या राजावर अहमदशाहाने स्वारी केली आणि राजास ठार मारून, यहुतेक सब प्रांत जिंकिला. तसेच त्याने अनेक हिंदू लोकांस ठार मारिले, आणि बायबो पोरान बाटवून मुसलमान केले. ह्या स्वारीत शहास एक हिन्द्याची खाण सापडली. सर्व मुसलमान हिंदू लोकांची असलेली देवळे पाहून तेथे त्याने मशिदी बांधविल्या, आणि त्याच्या खर्चास उत्पन्ने बांधून दिली. बन्हाड प्रांतातील गाविलगड व नरनाळा हे दोन जुने किंडे शाहने दुस्त केले सन १४२६ साली माळव्याच्या मुलतानाशी लढाई करून, त्याचा अहमदशाहाने पराभव केला. नंतर येदरनजीक शहा शिकारीस गेला असता, तेथे एक नवीन शहर बसविले असें मनात येऊन, त्याने अहमदशाहबेदर नावाचे शहर बसविले. बेदर ही पूर्वी हिंदू राजांची राजधानी होती. बेदरास अहमदशाहाने खडकावर एक किला बांधिला, तो अत्यंत बळकट म्हणून नावाजलेला होता. हे नवीन शहर त्याने आपली राजधानी केली. नंतर क्रियेक दिवसपर्यंत कोंकणपट्टी व गुजराथ ह्या प्रांतात शहाच्या स्वाभ्या वाढ होत्या तेसापोढीमिया प्रांतात कर्वा म्हणून १४ सध्यादाचे ठिकाण आहे. त्या ठिकाणाच्या सध्यादास शाहाने अनेक दानधर्म केले. त्याने इराण वगैरे देशांतून पुष्कळ साधूंस इकडे आणविले. सन १४३५ त अहमदशाह मरण पावला याची वबर अहमदशाहबेदर येथे बांधली.

[मुसलमानी रियासत, सिमथ—इंडिया, बील वगैरे]

अहमदाबाद, (इल्हा (सुंदर इलाखा) उत्तर भागात एक जिल्हा. उ अ. २१° २६' ते २३° ३१' व प ७१° १९' ते ७३° २७'. क्षेत्रफळ ३८१६ चौरस मै०.

तांगा—पश्चिम व दक्षिण दिशेस काठेशाड द्वीपकल्प, उत्तरेस बरौदे संस्थानचा उत्तर भाग; ईशान्येस महिकटा

एनसी, पूर्वेस वालासिरोर संस्थान व खंडा भिन्ना आधे-थीस खंवायतवे आवात व संस्थान.

स्वरूप—या प्रांताच्या एकंदर रचनेवरून अगें दिसतें कीं, येथें कार पुरातन काळी नव्हे तर बरेच अलीकडे समुद्र होता खंवायतवे आवात व कच्छचे रण यांच्यामधील सुलूख अजून भरतोच्या वेळीं पाण्याने व्यापून होती अगदीं दक्षिणेंत आणि उत्तर सीमेच्या बंदळ थोडेसे दगडी पहाड आहेत यांची एकंदर प्रदेश सपाट मैदान असून पूर्वे व उत्तर दिशाकडे चढ आहे.

या प्रदेशाचे मुख्य भाग म्हणजे नारमती नदा. ही ईशान्येस भरवले डोंगराच्या एका टोंकास उगम पावून नैर्ऋत्येस वाहात जाहून उपायतच्या आखातास मिळते. घारी, मेथरा, आणि मच्छम या नद्या हीस मिळतात घाटेंद्रक कडून पूर्वेस वाहात जाणाऱ्या नद्या—पोयाव, भादर, उदावली, निलडी, पिंजरीया, आणि अधिया घारी नदींचा एक १६ मैल लांबोचा कालवा काढून त्यानें ३००० एकर जमिनीस पाणी पुरविलें आहे. नाल या नाकाचे एक मोठें सरोवर अहमदाबाद शहरापासून ३ मैलावर विरमगाव तालुक्यात आहे. त्याचे क्षेत्रफळ ४९ चौरस मैल आहे. धोलेरा, गोवा, व बयालिभारी या तीन महाद्यांच्या खाख्या आहेत.

या भिन्नातील जमीन बहुतेक मळईची वनलेली आहे पण मळई पोलपयेंत नाही. त्या खालील भर बहुधा त्रिस्तर (टर्शियरी) व सिलोस (केटेंसियस) काळातील असत. दक्षिणेकडचा पाकवधरी दगड धंधुका तालुक्यासारख्या ठिकाणी दृश्यांत येतो एवढीत सर्व प्रदेश रुध असून झाडी कर धोडी आहे.

मुख्य झाडे—आंबा, मोह, लिंबू, दलका तामदान, वावू तसेंच खैर, बाभूळ, पिंपळ व चोंडि ही झाडे मोठ्यास डोंगरावर होतात. याचा उपयोग खाण्याकडे, औषधीकडे, व रंग व कातडी कामविषयाकडे होतो खैर, व बाभूळ याचा डिक लोक खातात. पिंपळ व चोंडि या झाडापासून छस तयार होते मोठ्याची फळे धाम्याकरीर उकडतात. डोरी झाडाची पानें ही भिल लोकांचे आवडते अन्न आहे. त्याच्या बियापासून निष्पाण्या तेलाचा साधण बनतो.

अंगालातील बाघ बहुतेक नाहोस झाले आहेत, मोडासमध्ये चित्ते आहेत व लाडगे, नालसरोवरच्या काठी असतात. रानटी कुत्रे पुष्कळ आहेत. मासिंह विपु ३ मिळतात.

उष्णतामान किमान ४०° अंशावर येतें व कमाल म्हणजे ११५° पर्यंत चढतें.

पावसाचे सरासरी मान ३९ इंच असतें. प्रदेश सखल व सपाट; व नद्यांचे प्रवाह बांधवे विकडे असल्यामुळे पुरा-मुळे पुष्कळ नुकसान पोहोचतें.

इ ति हा थ—(इ. स. ७४६-१२९८) अनहिलवाड राजांच्या कारकीर्दीत येथील जमिनीत पहिल्याने नांगरून पीक पण्यास सुरवात झाली हे रामे बरी बलवान व संप-

त्तिवान होते तरी त्यांच्या काळी तसेच गुजराथच्या सुसुल मानी राजांच्या काळी पुष्कळ प्रदेश भिन्न नायकांच्या ताब्यात होते.

जेव्हा अकबराने गुजराथ आपल्या राज्याम जोडिली तेव्हा या भिन्न नायकांनी त्याचे मांडलिकत्व कबूल केलें. सुलतमानी राजांच्या वेळीं अहमदाबाद सरफार हे गुजराथ सुभ्याचे राज्यकारभाराचे मुद्रा ठिकाण होतें. सध्याचा अहमदाबाद जिह्वा हा पूर्वीच्या “ सरदार ” एवढाच आहे. इ. स. १७९३ मध्ये मराठ्यांनी हा प्रांत जिंकून घेतला. त्यांनी अय प्रदेशात राज्यव्यवस्था केली पण वाजूने सध्यासक जोरपूरत भिन्नाने वाजू सडणी देशास तयार होते तोपर्यंत त्यांना प्रस पोहचला नाही इ. स १८०३ मध्ये ईंग्लंडांना हा प्रांत मिळाल्यावर त्यांनी पूर्वीचे संस्थानिक तसेच ठेंवले कच्छ खंडणीची रक्षम पुष्कळ वाढविली.

भावनपारच्या रावानी धोलेरा मागात आपणाकरितां सुलत मिळवण्याची खटवट केली. धोलेरा संस्थानाने सुदैव सरदारने आपमान. आपल्या संरक्षणाखाली घेऊन जुलुगासून घडान कराश अशी विनंती केली. इ. स. १८०३ मध्ये वायकडाच्या (पेशवाचा मुख्यार) सम-तीने तें संस्थान ईंग्लंडांनीं आपल्या संरक्षणाखाली घेतले. इ. स. १८०३ मध्ये धोलेरा हा तेजातीकीच्या खर्चाकरितां ईंग्लंडाच्या ताब्यात देण्यात आले.

इ. स. १८०५ पासून ही ठिकाण खेडा कलेक्टराच्या अमलाखाली आली. इ. स. १८१८ मध्ये पेशवाई मोडल्या वर अहमदाबाद निराळा जिह्वा करमान आला.

या भागाा लोकेच्या हडीने उत्तम हिंदु व सुसलमानी इमामती, अहमदाबाद शहर व उपात भाग जो तारलेख व वाटवा, तेथे पुष्कळ आहेत. धंधुका तालुक्याील भोमनाथ गावीं एक शंकराचे देवालय आहे. त्याचा संभव पाडवाशी पोहचवितात. अदालत मुक्कामी अहमदाबाद शहराच्या उत्तरेस १२ मैलावर एक उत्तम पायऱ्याची बिहिर आहे.

लोकवस्ती—इ. स. १८५७ मध्ये या भिन्नातील लोक-संख्या अजमासे ६५०२३ होती. इ. स. १८९१ मध्ये १२१५०७ होती पण १८९१ ते १९०१ या दहा वर्षांत दुष्काळ व महामारीच्या उपद्रवाने पुष्कळ लोक नाहोस झाल्यामुळे त्या बरीं लो. सं. ७५५९६० होती यातील १०७४५ लोक साक्षर होते; हिंदुलोक शेंकडा ८४ व सुसलमान लोक शेंकडा ११ व ख्रिश्चन लोक ३४५० होते १९२१ सालीं लोकसंख्या ८९०९११ सरली. म्हणजे १९११ सालातल्या पेशा शेंकडा ७ ६ नीं वाढली. प्रांताची भाषा गुजराथी आहे.

गुज शहर—अहमदाबाद, विरमगाव, पोलका धंधुका, प्रातिज, धोलेरा, मोडास, व सानंद हीं होत. व्यापारी वर्गाचे (बानिया) महत्त्व विशेष आहे. धावक अथवा जैन

व्यापारी वाढणाऱ्यायांच्या व्यापाऱ्यापेक्षां जास्त सधन आहेत. जरी अहमदाबाद हे मुंबई इलाह्यात पहिल्या प्रतीचे कारागिरीचे ठिकाण आहे तरी पुष्कळ लोक शेतरीवर उपभोक्तिका करतात. शेतकरी वर्गात कुणबी, रजपूत; कोळी, बोहरी व दुसरे सुसुलमान लोक येतात मुलींची रम्य अतिशय खर्चाची घाब धरल्यामुळे मागे मुली मारण्याचा प्रथा होता, ती कायद्याने धंद करवा लागला.

केडा कुणभ्यात प्रचारात असलेले विवाह विधी ध्यानात ठेवण्याजोगे आहेत. जेव्हा चांगले स्थळ मिळजे असाय्य होत तेव्हा मुलांचे लग्न एका पुण्यगुच्छात लावितात व ती गुच्छ विहिरीत फेकून देऊन ती मुलगी विधवा झाली असे समजून मग तिचा कमी खर्चाच्या नात्र पद्धतीने विवाह लावतात. दुसरा प्रकार म्हणजे विवाहित माणसाशी पूर्वी काढी मोडून देण्याचा टराव करून, मुलीचा विवाह मग नात्र पद्धतीने फोणादीहि करण्यास मोकळीक होते.

रजपूत शेतकऱ्यांचे दोन भेद आहेत. एक गरसिया किंवा जमीनदार, व दुसरा रंझाने जमीन करणारा. जिथून लोकांची संख्या कमी नाही मिशनऱ्यांचा मुळमुळाट इकडेहि द्याच आहे.

शेतकरी—जमीन दोन प्रकारची आहे. एक काळी व दुसरी मुरकट पादरी. सायरमती नदीच्या खोऱ्यात जमीन मळईपातून साडी आहे. काही ठिकाणी जमीन वेळगाव गिरगाप्रमाणे तापून दगडाची आहे.

जमीनधाऱ्याच्या पद्धती दोन प्रकारच्या आहेत. एक ताळुदारी व दुसरी रयतवारी. शेंकडा ६ जमीनी इनाम आहेत.

सुख पिके—गहू, याररी, ओपळा, कापूस, भात. इ. गुरे.—धंधुका ताळुपयातील गार्द फार दूध देणाऱ्या असतात. सर्वे इलाह्यात घेंढ्याची निपज लागली होते. सरकारी बळ घोडे आमुन कागुली व्यापारी काढ्याळ, सिंध, धारव या जातींच्या घोऱ्यांची पैदास करतात.

व्यापारः—दाराघोडा येथे दोन मिठागरे आहेत. सुनी कापड, पितेष्टीची व तांद्याची भांडी, मातीची भांडी, लांकडाखरील खोदव काम व ओडे, व्लॅकेडे इत्यादि जिनस तयार होतात. हा भाग गुजराथच्या मुलतानाच्या ताब्यात आल्यापासून येथील कारागिरीची त्याच्या यौक्षत्याबद्दल तसेच जिनसाच्या सुवस्त्रपणाबद्दल रच्योत आहे. इ. स. १९०४ मध्ये येथे ३८ सुताच्या गिरण्या होत्या व त्यात ६३६३० चाऱ्या व ७८५५ माग चालू होते. ४५००००००० पाँड सुत व २८०००००० पाँड कापड तयार झाले. त्याम ख्यापेक्षा पैदास पुष्कळच वाढली आहे आणि खोडोपाडी खादी तयार करणे जोराने चालू आहे.

येथ व्यापारी रूप इतर ठिकाणांपेक्षां जास्त पूर्णावस्थेस पोहोचले आहेत. प्रत्येक धंद्यातील कारागिरी अथवा व्यापारी

याच्या एखाद्या संघाचा समासद असतो. अशा संघात प्रत्येक धंद्यातील वडील मनुष्य येऊ शकतो. प्रत्येक समासदाला मत देण्याचा अधिकार असतो व निकाल बहुमताने ठरतो. येथे एकाच धंद्याचे पुष्कळ विभाग असतात तेथे प्रत्येक निमाग्याच्या कारागिरीचा एक स्वतंत्र संघ असतो. या संघाचा उद्देश कामाचे तास एक स्वतंत्र नियमित ठरवून घेणे तोल माणसाची आपापसातील चढाओढीस सुमार ठेवावयाचा. संघाचा निकाल मानला नाही तर दंड करण्यात येतो. व दंड न दिल्यास त्या माणसास जालिवाद्या करण्यात येतो. जर निरनिराळ्या जातीच्या लोकांचा तो संघ असेल तर संघातील माणसे संघाचे टराव न मानणाऱ्यास काम मिळू देत नाहीत. दंडाशिवाय धंद्यात नव्याने शिरणाऱ्या माणसाला काही फी चावी लागते. ती. इ. ५० पासून ५०० पर्यंत धंद्याच्या महत्वाप्रमाणे असू शकते. या होणाऱ्या उपमातून जातीची भेदणे व भेदादाय्य होती.

इ. स. ७४६ पासून सोळाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत अहमदाबाद व्यापाराचे मुख्य ठिकाण होते. परंतु पुढे सुरतेचे पाऊल पुढे पडू लागले तेथे अहमदाबादचे महत्त्व कमी होऊ लागले.

आयात व निर्यात माल अनुक्रमेः—वासरा, लाकूड, धान्य, धान्य, नारळ. व निर्यात मालः—कापूस, गटिताची धान्ये. येथील व्यापार घोलेरा व घोरा या बंदरातून मुंबई वेढाशी चालतो.

दळण बळगः—आगगाडी या भागात सुरू होण्यापूर्वी माळवा व मध्यहिंदुस्थानचा व्यापार अहमदाबादमार्फत होत असे. सर्वे व्यापार येथल्या गाऱ्या व ताडे यावरून होई. पन्नास वर्षांपूर्वी या भागात सडका नव्हत्या व पावसाचे दिवसात व्यापार चालणे अवघड होई. इ. स. १८७० पासून पुष्कळ रस्ते बरव्यात आले आहेत. इ. स. १९०३-०४ मध्ये १२४ मैल रडक व ३३७ मैल कामचलाऊ रस्ते तयार झाले होते. तसेच बॉबे घरोडा रेल्वे, राजपूताना माळवा स्टेट रेल्वे, मेहसाण-विरमगाव पाटा बरीर या प्रदेशातून जातात.

कारभारः—अहमदाबाद शिराचे सहा ताळके आहेत. ते असे—दरफेद, सानंद, विरमगाव, धोलका, धुधरा, परातीज; वलेकटरेच्या हाताखाली दोन असिरस्टेट वलेकटरे व एक डेप्युटी वलेकटरे हे सर्व व्यवस्था पहातात.

एक शिरा व एक सेक्रेट न्यायाधीश आहेत. त्याला खेडा शिरातील खटले तपासण्याचा अधिकार आहे. त्याच्या हाताखाली पाच मुनसफ, एक रमाल पांडेस कोर्टाचा जज, एक दुष्प्रम जज व एक सहकारी जज असतात. अहमदाबाद शहराच्या एक स्वतंत्र न्यायशिरादेव असतो.

अहमदाबाद शिरात विदेशी गोष्ट ही आहे की, येथील ताळुदारा आणि मेवाशी लोकांच्या ताब्यात मोठात्या जमिनी आहेत. हे हिंदु व सुसुलमान या दोन्ही जातीचे लोक आहेत.

त्यातील चुडासमा लोक पूर्वाच्या जुवागढ येथील हिंदू राज-घराण्यातील वंशज आहेत. बापेल जातीचे लोक सोळंकी वंशातील आहेत. गोहेल लोक मारवाडातून फार पुरातन काळी आलेले आहेत. तसेच झाल लोक पडि-ल्याने मकवाण म्हणून माहीत होते. तसेच सुसुलमान व हिंदु राजाचे आवडते लोक (की ज्यांना त्यांनी मोठात्या जमिनी बक्षीस दिल्या) असे या तालुकदार लोकांत पुष्कळ आहेत. तालुकदार पूर्वी सालर असतात. फक्त त्यांना सरकारला एक ठराविक रकम द्यावी लागते.

इ. स. १९०३ सालचे जमिनीचे उत्पन्न २३,६९,००० व एकंदर उत्पन्न ६७,३४,००० रुपये होते.

प्रथम गोधा व परातीज गावाना म्युनिसिपालिटीचा हक्क मिळाला. नेतर पुढे पाच वर्षांत धोलका, अहमदाबाद, विरमगाव, मोहास, घडुका यांना म्युनिसिपालिटी मिळाली.

इ. स. १९०९ मध्ये साक्षर लोकांचे प्रमाण शेकड्या ११ ४ होते. पुण्याचे प्रमाण शेकड्या २० ५ व बायकांचे शेकड्या १७ होते.

इ. स. १९०३-४ मध्ये ४०१ शाळा असून ३१४६० मुले व मुली शिकत होत्या त्यात ८ सरकारी, ६१ म्युनिसिपालिटीच्या, १९७ लोकलबोर्डच्या व ४२ सार्वजनिक फंडातून चाललेल्या आहेत अहमदाबाद शहरात एक " आर्ट्स कॉलेज " व दोन शिक्षक तयार करण्याच्या शाळा आहेत. एकंदर शिक्षणाप्रतिषेध ३॥ लाख रुपये खर्च होतात व फीचे उत्पन्न ७०००० रुपये होते.

पाच खाजगी दवाखाने सोडून आणखी या शिस्थीत ३ हस्पितळे व १८ दवाखाने आहेत व इ. स. १९०४ मध्ये १८४००० लोकांना औपधोषवार करण्यात आला व त्यापैकी ४३६४ रोग्यांना हस्पितळात ठेवून येण्यात आले. एकंदर खर्च ५५५०० झाला, त्यापैकी १०००० म्युनिसिपालिटी व लोकलबोर्डे यांनी सोसला. अहमदाबाद शहरात एक पागल-खाना आहे, त्यात १०८ बेव्याची सोय आहे

इ. स. १९०३-४ सालात १९००० लोकांना देवी टॉच-ध्यात आल्या.

शहर — जिथ्याचे मुख्य ठिकाण उत्तर अक्षांश २३° २' व पूर्व रेखांश ७२° ३५'. हे मुंबईपासून ३१० मैलावर बॉम्बे-बरोडा आणि सेंट्रल रेल्वेचे एक स्टेशन आहे.

या शहराच्या मरमराटीच्या काळी येथे ९ लाख वस्ती होती असे म्हणतात. तसेच हे संपत्तीचे माहितीवर होते १८व्या शतकाच्या उत्तरार्धात या शहराचा खास होऊन लोकवस्ती पुष्कळ कमी झाली. मुंबई इलाख्यात हे दुसऱ्या नंबरचे शहर आहे. इ. स. १९०१ च्या सत्तेसुमारीवर, १,८६,८८९ लोक-संख्या होती. त्यापैकी हिंदू लोक शेकड्या ७० म्हणजे १,२९,५०५ असून हाच वर्ग श्रीमान व वजनदार होता म्हणून त्याच्या खाली दुसरा वर्ग म्हणजे जैन लोक त्याची संख्या १५,४६० आहे. हे सर्व व्यापार व सावकारी करणारे आहेत.

कोठी व इतर कारागीर लोक गुणवी वर्गात मोडतात. सुसुलमानाची संख्या ३८१५९ होती. १९२१ साली लोकघरती ३७४००० होती. ही संख्या १९११ तील पेक्षा ४१२३० ने जास्त आहे. हे शहर गुजराथ जैन पंथाचे मुख्य ठिकाण असून येथे १२० जैन मंदिरे आहेत. वर्षास २४ जत्रा भरतात व दर तीन वर्षांनी अनवाणी शहर प्रदक्षिणा करण्याचा समारंभ होतो.

गुजराथचा सुलतान अहमदशाह याच्या नावावरून या शहरास अहमदाबाद हे नाव प्रचारात आले. त्यापूर्वी अनहिलवाडचा सोळंकी रजपूत घराण्यातील राजा करण याचे अशावल नावाचे शहर या ठिकाणी होते. हे साबरमती नदीच्या पश्चिम तीरावर समुद्रसपाटीपासून १७३ फूट उंचीवर वसलेले आहे. या शहराचे तट पूर्वपश्चिम असून त्याची उंची १५ ते २० फूट आहे त्याला १४ वेशी आहेत. नदीचे पात्र ५०० ते ६०० यार २६ आहे व शहर सपाटीवर वसले असल्यामुळे पुरापासून पुष्कळ प्रास पोहोचतो इ. स. १८७५ मध्ये मोठा पूर येऊन ५ लाखीवर मुष्मान झाले

इतिहास.—पहिल्या. सुलतान अहमदने ४११ त हे शहर राखणी करून त्याला चार अहमदावरून अहमदाबाद हे नाव दिले. या शहराच्या इतिहासाचे, दोन भरभराटीचे, दोन उत्तरया काळचे व एक उर्जितावस्थेचे असे पाच भाग पाडता येतील १५ व्या शतकात या शहराची भरभराट होती व त्याचे घरेबघे येथे सुलतान महंमद बंगडा (१४५९-१५११) कडे आले. त्याच्या मरणानंतर ६० वर्षे अहमदाबादला उतरती कळा लागली; परंतु १५७२ त अकबर बादशहाने हे शहर जिंकल्यापासून १६ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत त्याला पुन्हा पूर्व स्थिति प्राप्त झाली. या सुमारास हे शहर फक्त हिंदुस्थानातच नव्हे तर सर्व जगात उत्तम म्हणून त्याची रचार्ती होती. १७ व्या शतकाच्या आरंभी हांच स्थिति होती. इंग्लिश व डच लोकांसारखे परकीय व्यापारी येथे आले व अमदाबाद लडून इतके विस्तृत असल्यामुळे त्यावेळेच्या आगळ्या व्यापाऱ्यांना ते फार आवडत असे. या सुमारास कापड विणणे, छोटी व व जातीव काम करणे, विजे काढणे व अरीची कामे करणे या सर्व घंघात येथील कारागीर फार कुशल होते. १६९५ त रोमनाच्या व अरीच्या कामावर फुले व पक्षी यांची बेल-डुडी काढण्यात ते जेनेस शहराच्या बरोबरीचे होते असा एके ठिकाणी उल्लेख आहे.

औरंगजेबाच्या मरणानंतर येथे अदाभुंदी सुद्ध झाली व १७३८ ते १७५९ पर्यंत सुसुलमान व गायकवाड यांची दुहेरी सत्ता होती.

बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीनंतरच्या कथेची आठवण देणारी काही जत्रे उपलब्ध आहेत ती येथेप्रमाणे.—

बारभार्जनी पुण्यास सर्वांदा माघवरावास गादीवर बसवल्यानंतर राधोबा दादा उत्तरेत जाऊन ईशनास मिळाला.

सावेळच्या त्याच्या हालचालींमधेची पत्रव्यवहारांत राकी १६७२ (६ सन १७१०) पासून पुढे उल्लेख आढळता.

१६७२ कार्तिकासमीपील गुजराथपैकी अहमदाबाद महा-
लाचा भरणारा रसद पेशव्याकडे आल्याच्या उल्लेखहि एका
पत्रात आढळतो. (रा. सं. ६. २१०, २०८)

१६७४ शक या वेळेचे पेशवे व शाहूशाह यांच्यामध्ये
गुजराथ प्रांतातील परगण्यांची वांटणी झाली त्यान अमदा-
बाद पेशवे याच्याकडे राहिला असें एक पत्र आहे (रा.
सं. ६. २७१, २६९)

“ सन ११६४ खमस खमसैन मया व अलफ त्याखाली
अमदाबाद निझा येथे श्रीमंताच्या फौजाचा शाहा बँसोन
लडाई मातबर गाहाली. हाला करून अमदाबादच्या किला
वर केला. ठाणे श्रीमंताचे बैसले ” (रा. सं. ११ लेखांक
६६ पान ५७. शके १६७७)

“ ईमज्राची उमेद अमदाबाद घेण्याची आहे ” असे बाजी
योगापर मुझ बेलापुर; पेशव्यास कळवितो. १६९६ फरगुन
सुन १२. (रा. सं. १०. १५७, १०१)

राधोबाददा बडोदे अमदाबाद पेशव्याची मसलत करीत
आहे पण ईमज्राच्या मध्यस्थीमुळे तसें करिता येईना म्हणून
बुद्धबुद्ध करीत आहे. असें एक पत्र १६९७ आश्विन वद्य ५
चे आढळते. (रा. सं. १२. १०२, १५-६०)

“ अमीनखान अमदाबादेस गेले आहेत त्यास, अमदा-
बादेचे कामकर्म होणार नाही व ईमज्राचा शब्द लागेल
ऐसा वतेशुद्ध ठोक नये ” असे बाजी अमीनखानास सूचना
लिहिता तेथी हयाद्वारी ” असा १६९७ मार्गशीर्ष महिन्या-
तील एका अर्धवट सापडलेल्या पत्रात मजबूर आहे. यादीकी
भगालेकर मुंबईकरांचे ऐकून आपला पक्ष येतील की नाही
ही राधोबास विचचना दिवते. (रा. सं. १२ १२०, ७२.)
याच महिन्याच्या पुढील पत्रात (लेखांक १२१) असा
अर्थाचा मजबूर आहे की, अमीनखानाची रवानगी अमदा-
बादेस शास्त्रावर “ कडाई मौदूफ ” वरण्यानिघची जनरलचे
पत्र आले; तेव्हा त्याला पुढांने परत आणण्यास सदाशिव-
पेशवा राधोबास अमदाबादेस पाठविले. पत्र तेथील आपाजी
पेशवा ऐवज देईना, इकडे अमीनखानाची सिधेदी फर
बडोई तेव्हा निघण्याने अमीनखानाकडे मामलत सांगि-
तली. अमीनखान फार होईनक झाला होता, तरी त्याची
उपेक्षा करणे भाग पडले.

१६९७ फरगुन अखेरच्या पत्रांत मजबूर आहे की, इथी
कडे व आता बळवंत आपणाली अमदाबाद, निदान सारी
गुजराथ देण्याचा तह करीत आहेत असें वर्तमान राधोबा-
कडे पोचले आहे. (रा. सं. १२. १४०, ८८)

यारभाई राधोबाळा “ अमदाबाद वगैरे मज्जांचे प्रो।
पंधरा घात लक्षा पावतो देतील असें तर्कांने दिले. ” अर्थां
“ फिदरियाकडून ” बाबुराव बल्लाळ काने याने राधोबाकडे
बातमी आणली १६९८ भाद्रपद. (रा. सं. १२. १८०, १२२.)

अहमदाबाद, इमई वगैरे येथील पंदोवस्त तेथे जाऊन
करावी का असेच्यास राहून विचार करावा हा विचार
राधोबा, यारभाई व ईमज्र यांमध्ये तह होण्याच्या सुमारास
करांत आहे (अहमदाबाद वगैरे परगणे आपल्याला मिळ-
तील अशी राधोबास काशा पाटल होतीलें दितले) (१६९८
आश्विन शु. १५ (रा. सं. १२. १८५, १२५.)

राधोबास महादजी शिवास निरासेने हें पत्र लिहिले आहे.
त्यात “ पादशहा व असफहीले फौजेमुझा दक्षिणेचे मोहिमेस
येणार, अहमदाबाद असफहीलास घावी ” असा येत आहे.
वगैरे मजबूर लिहिला आहे. १६९८ कार्तिक वद्य १ (रा. सं.
१२ १८९, १२७.)

“ दादासाहेब याणी अमदाबाद, बडोदे व इमईकडे
राजाराम गोविंद याची रवानगीचा विचार ठरविला ” असें
फतसिग गायकवाड, पेशव्यास लिहितो. १७०१ अधिक
थावण शुभ ११. (रा. सं. १० २०५, १४२.) व पुन्हां
गायकवाड, गाजुदोखानाची अमदाबादेवरची मोहीम तह-
कूम झाली, असे लिहितो १७०१ अधिक थावण वद्य ९
(रा. सं. १०. २०८, १४५)

रामचंद्र पवार इमई परगणा जप्त करून पैका मिळवून
पुढे अमदाबादेची अशी करावी अशा उमेदीने आले होते,
त्यावर पेशव्याकडली कौशाहि शेक्या होत्या. इतक्यात त्यानें
बोलणें त्याविलें की आपणास “ बाह्यदारी ” दिल्यास माघारें
जाऊ, पण काही जमलें नाही अशा आशयाचे पत्र १७०१
आश्विन वद्य २ रोजी नानास लिहिलेलें सापडलें. (रा. सं.
१० २३२, १६२)

शके १७०४ (सन १७६२) च्या पत्रात अमदाबादेनिमित्त
(स्थापन करून पेशव्यास व सिधेदीस) बरीच रकम खर्ची
पडली आहे (रा. सं. १०. २७३, २००-१)

एप्रिल १७५० पासून १८१७ पर्यंत येथे मराठ्यांचीच
सत्ता असून उपपक्षाची विभागणी पेशवे व गायकवाड
यांमध्ये होत असे. मध्यंतरी १७८० त ईंग्लिशानी गायक-
वाडाच्या वतीने राजकाररधानात दबक्यादबक सुरू करून
दोन वर्षेपर्यंत पेशव्याची सत्ता येथून ह्मणान दिली. परंतु
१७८३ त सातपेच्या तहाप्रमाणे पेशव्याच्या उपपक्षाच्या
अर्धा हिंशावरील इकडे ईंग्लिशानी कबूल केला. १८१४त
पेशव्यांनी दिग्विजय देगळा यास आपल्या वतीने अहमदा-
बादेस सर सुभेदार नेमजे परंतु त्यानें या सत्तेचा मराठ उरु-
पयोग केला. पुढे तीन चार वर्षांत कांहीं तहान्वयेच गाय-
कवाडाची केलेल्या रदबदलीने या शहरचे स्वाभिव्य मिटिघो-
कडे आले.

येथील इमारतीत हिंदू व सारसिन शिल्पकलेचा मिलाफ
उत्तम दिसून येतो. बाळकृष्णाची शिल्पशालांत उत्तम प्रगतीहि
झाली होती व ते अरी किकले गेले तरी त्यांच्या शिल्पकलेचा
पक्का बेत्याच्या (मुसलमानांच्या) मनावर बसला होता,

यात सैका नाही. शहरीतील व आसपासची प्रेक्षणीय स्थळे पुढीलप्रमाणे आहेत:—

मशिदा:—अहमदशाहा, हैबतखान, सैयद अलम मालिक अलम, राणी अरमी, कुतुबशाहा, खयद उस्मानि, शिवाखान खिस्ती, सिद्धि सयद, सिद्धि मसीर, मुहाफिजखान, अच्युत बिमि, दस्तुरखान

कबरी—अहमदशाहा, अहमदशाहाची बेगम, दर्याखान, अहमखान, मिर अबुद वशीर उद्दीन.

फिरकोळ —असावी येथील माता भवानाचे मंदिर, तीन दरवाजा; काकरिया तलाव, अक्षिमखानाचा राजवाडा; व इतर.

आसपासची सुलमानी रथळे—सखेंज (५ मैल), बाटवा (९ मैल); व शाहाअलमची इमारत (३ मैल).

शहर रचनेचा एक विशेष हा आहे की, येथे पोळाची पद्धत आहे. एका पोळाल १० परे बिंबा जास्त म्हणजे १०००० वस्ती असते. विशेष भोव्या पोळालून एक मुख्य रस्ता जातो, व त्याच्या दोन्ही बाजूंना एक एक दरवाजा असतो. इली घराच्या मारवात बरीच सुधारणा झाली आहे. शहरच्या भिंती पाहून शहर विस्तृत करावाची योजना सुकतीच म्युनिसिपालिटीतुळे होती; पण ती लोकाना पसंत पडली नाही. पहिले हिंदु बारीनेट मरचिन्नुभाई हे अहमदाबादेसच राहतात.

इ. स. १८५७ साली या शहरास म्युनिसिपालिटी मिळाली. इ. स. १९०३-०४ साली तिचे उत्पन्न १० लक्ष होते. इ. स. १८९१ पूर्वी बिहिरी, तळी, व नदी यापासून पाण्याचा पुरवठा होत असे. पण इ. स. १८९२ मध्ये पुणेथरचा पाण्याचा साठा तयार झाला व तेव्हापासून लोकाना पाचले पाणी मिळू लागले.

शहरापासून ३१ मैलावर शाहीबाग येथे लष्करची छावणी आहे.

पूर्वी अहमदाबाद हे जरतारी, रेशमी व सुती कापड, सोने वादीच्या वस्तू व दागिने, लाकडी नकशी कामयावरून प्रसिद्ध होते. हे सग्या कापसाच्या गिरण्याचे मुख्य ठिकाण आहे. पहिली गिरणी इ. स. १८६१ मध्ये सुरू झाली. इ. स. १९०४ मध्ये येथे ३४ गिरण्या असून ५६९.००० चाखा व ७०३५ भाग सुळू होते. म्हणजे १५० लक्षांचे मांडव या पेक्षात घातलेले आहे. त्या साली ४२० लक्ष पौड सूत व २६० लक्ष पौड कापड तयार झाले. ५० वर कापसाच्या गिरण्या, तीन चार गंजमित्राक पायमांजे, वगैरे मालाच्या गिरण्या, आठ लोखंडाचे कारखाने, दोन काढ्याच्या पेटांचे कारखाने, तीन सावणाचे, चार फातण्याचे व तीन रेशमी विणण्याचे कारखाने, सुमारे ३५ दग पुरविणाऱ्या कंपन्या, यासारखे बरेच पदे व कारखाने अहमदाबाद-
स आहेत.

येथे व्याव खाजगी व म्युनिसिपल प्राथमिक शाळा; दोन कॉलेज व कायदा शिक्षणाचे वर्ग, तसेच बरीच हाय-स्कूल आहेत. येथे एक वैद्यकीची शाळा असून बरेच दवाखाने तसेच महाराग्याचे इस्पितळ, पागलखाना, डोळ्याचे इस्पितळ यासारख्या रोगनिवारक संस्था आहेत. येथे पाच पुस्तकालये आहेत. गुजराभी मासिक दहाव्या-वर प्रसिद्ध होतात. गिरगिराळ्या जातीचे व उद्यमाचे संप येथे असून बलवान आहेत. गुजराभी लोकांचे वाढमय, सामाजिक चळवळी, शिक्षणार्थ प्रयत्न यांचे केंद्रस्थान हे शहर असल्यामुळे याचे वणन करणे म्हणजे सर्वथ गुजराबाचा इतिहास देणे होय. तर ते विवेचन “गुजराब” या सदराखाली सापडेल (इ. गं. ५-१९०८. मं. गं. ४. अनॉन्स—गाईड.)

अहरिमन—सरधुष्ट संप्रदायातील दुष्कृत्याची देवता किंवा दैत्य. अवैस्ता-गायामथे याचे नाव ‘अंम्रमन्सु,’ इतर अवैस्ता काव्यग्रंथ ‘अहर मन्सु,’ पद्धतीत ‘अहर-मन्’ आणि अवोकीच इराणी भाषेत ‘अहरिमन्’ अशी नावे आढळतात. अरिस्टाटलकालीन प्राकाना देखील हे नाव माहीत होते व त्याच्यापासून लॅटिनानी ‘अरिमनिअस’ या अवग्रह स्वरूपात ते स्वीकारले. गायामथे अंम्रमन्सु ही नशी दुष्टदेवता गणली आहे. तशीच स्पंतमन्सु ही सुष्ठु देवता मानिली आहे; तर कनिष्ठ अवैस्तात अहरमन्सु व अहुरमझद ही मोठी करिबली आहे. प्राचीन इराणी अंकित-लेखांतून अंम्रमन्सु हा दुष्ट प्रकृतिवाचक शब्द आढळत नाही, तर त्या अर्थाने झग्न हा शब्द कोणिलेला दिसतो.

एकंदर सरधुष्ट संप्रदायाच्या धार्मिक वाढमयांत अहरिमन्सुचे व स्वरूप दृष्टीस पडते ते असे की, तो पापाचा अर्क असून नेहमी दुष्कर्माकडे वळतो व सत्प्रवृत्तीला विरोध करितो, तसेच तो मोठा कपडो, मत्सरी, अज्ञानी व दुरात्मा आहे (उदा. यजन ३०. ३-६; ४५. १-२; ४६. ७). तो अहुरमझदाच्या सुटीवर हल्ले चढवितो व त्यात अपूर्णता, रोग आणि शत्रु ही सोडून देतो. दणव नांवाच्या नरकासाठी राखससैन्याचा तो राजा आहे (यजन ३०. २०; ३२. १३; वेदिदाद ३ ३५) सरतेशेवटी या दैत्यसैन्याचा व त्याच्या अहरिमन् राजाचा पराभव माणसाच्या हातूनच होणार आहे; व अहरिमनला विवर्धन करून मनुष्यवस्तीतून पार हाकून लावण्यांत येणार आहे; असे भविष्य दारिस्तान ई देनीम, दोनकटे, वूहदिश् इत्यादि पुराणांतून केलेले आढळते.

वैदिक भारतीयांची दास अहि या आकाशसर्पाची कल्पना बौद्धांची माराची व सेमेटिकांची सैतानाची कल्पना या अहरिमनशी ताडून पाहण्याचा मराच प्रयत्न झाला आहे. पण सैतानाखेरीज दुष्टच्या कोणाशी याचे फारसे साम्य दिसत नाही, असे नॅकसन सांगतो (परिप १) जगरहाटीत असत-
ल्याचे प्राच्य कल्पित्यामुळे सरधुष्टसंप्रदायाला द्वैतमत

असे पुष्कळदा नाव देण्यात येते व त्याला पुरावा म्हणून अहर्हिमनला पुढे करण्यात येते. पण अहोकीन अवे-
स्तियन पंडित यांचा इनकार करिता व अहर्हिमन ही
कोणी व्यक्ति नसून केवळ एक तत्त्व किंवा शक्ति आहे असे
प्रतिपादितता. हा वाद या ठिकाणी अप्रस्तुत असल्याने
त्याचा ममाचार सैद अवेस्ता या लेखात घेण्यात येईल.
[संदर्भ ग्रंथ—सैद अवेस्ता या लेखात संदर्भग्रंथाचे
विशेष विवेचन केले आहे.]

अहरीरा—संयुक्त प्रांत, मिरझापूर जिल्हा, जुनार तहसी-
लीतील एक शहर. उ. अ. २५° १५' २.८३ ३ जुनारच्या
आग्नेयेस १२ मैलावर व अहरीरा रोड पासून १३ मैलावर
आहे. हे पूर्वी व्यापाराचे मोठ्या महत्त्वाचे केंद्र होते. येथे उत्तर
जातीचे रेडीम तयार होत असे पण आता हा धंदा अर्धयात
पसना. सध्या येथे साखर व साखेचे रोगण केलेली खेळणी
तयार होतात.

येथून जवळच बेलदर खेड्यांत फनोमचा शेवटचा राजा
सदानंद याचा एक शिलालेख आहे. तो ११९६
सालातील आहे. तरी त्यांत मुसलमानांनी दक्षिण हिंदुस्थान
वैतल्याचा लढेस माही. (ई. गे. ५)

अहर्गण—अहर्गण म्हणजे दिवसाचा समुदाय. ज्योति-
षामध्ये अहर्गणाचा उपयोग मध्यम प्रहसाचन करण्याकरिता
होतो. अहर्गणावरून मध्यम करावयाचे म्हणजे करणा-
पासून गेल्या वर्षसंदेचेस ३६५। यांनी गुणाव्याचे. हा
गुणाकार म्हणजेच अहर्गण. यावरून व दिनगतीवरून मध्यम
प्रहसाचन करता येते. पण नसगशी वर्षसंदेच्या यादेल तस-
तशी ही क्रिया फार त्रासदायक होते म्हणून गणेशदैवज्ञानी
आपल्या महलापवात ११ वर्षांचे ४०१६ दिवस होतात,
तितक्या अहर्गणाचे एक चक्र केले आहे व तितक्या दिव-
सातील प्रहममध्यमगतीस धुव अशी संज्ञा दिली आहे. या
गतीचा संस्कार केला म्हणजे अहर्गण ४०१६ हून कधीच जास्त
होत नाही हे पुढे सांगितलेच आहे. "इनोदयद्रयातरं तर्कं साव-
र्नदिनम्" असे भास्कराचार्य यांनी गणिताध्यायात सांगि-
तले आहे; याचा अर्थ असा की, सूर्योदय क्षाल्यापासून पुन्हा
सूर्योदय होईपर्यंत जो काल त्यास सौर (सावन) दिवस
असे म्हणतात. या सौर सावन दिवसासच कुदिन अशी
संज्ञा आहे. अहर्गण शब्दात अहर् आणि ण असे दोन
शब्द आहेत, त्यातील अहर् म्हणजे सौरसावनदिवस आणि
ण म्हणजे समुदाय. तेव्हा सौर सावन दिवसाचा या समु-
दाय त्यास अहर्गण असे म्हणतात. सिद्धान्त ग्रंथात सृष्ट्या-
रभापासून इष्टदिवसाच्या सूर्योदयापर्यंत सौरसावनदिवस
गणिते जातात म्हणून त्या अहर्गणास सृष्ट्याहर्गण असे
म्हणतात किंवा प्रधा सुल्य अहर्गण असेहि म्हणतात. तंत्र-
ग्रंथात गुणारभापासून इष्टदिवसाच्या सूर्योदयापर्यंत सौरसावन-
दिवस गणिते जातात म्हणून त्या अहर्गणास गुणाहर्गण
असे म्हणतात. आणि प्रहसाचनसारख्या करण ग्रंथात

कोणत्याही एका शकारभापासून इष्टदिवसाच्या सूर्योदया-
पर्यंत सौरसावन दिवस गणितेले अप्रतात म्हणून त्यास शका-
हर्गण असे म्हणतात या अहर्गणासम सुपिंड किंवा दिन-
गण असे म्हणतात.

आता सूर्यसिद्धान्तावरून शके १४४२ चैत्र शु. १ सोम-
वारच्या प्रातःकालचा अहर्गण आणून दाखविते.

"सूर्योदयसंख्या श्रेया. कृत स्याते मता अमी । खचनुष्क
यमाग्रिमी शर रत्र निशाकराः" असे सूर्यसिद्धान्तात सांगितले
आहे. यावरून कुनयुगाच्या अन्ती १,९५,३७,२०,०००
इतकी सौरवर्षे झाली. ह्या कृतयुगाच्या सौरवर्षामध्ये त्रैता-
युगाची सौरवर्षे १२,९६,००० व द्वापर युगाची ८,६४,०००
मिळवून १,९५,५८,८०,००० इतकी द्वारपर
युगांन्ती गत सौरवर्षे झाली यात शालिवाहन
शकाराभाची गत कल्ले २ १७९ इतकी मिळवून आणि
गतशालिवाहन शक १४४२ मिळवून इष्टकालापर्यंत
१,९५,५८,८४,६२१ इतकी सौर वर्षे झाली. यावरून अह-
र्गण आणू प्रथम १,९५,५८,८४,६२१ या सौर वर्षास १२नीं
गुणून सौर मास २३,४७,०६,१५,४५२ झाले. ह्या सौर
मासामध्ये अधिकमास मिळविले असता चाद्रमास निघतात
हे उघड आहे. कारण सौत्मास व चाद्रमास यामध्ये जो
करक पडतो त्यासच अधिकमास म्हणतात. करिता अधिक-
मास आणू एका महायुगामध्ये म्हणजे ४३,२०,००० सौर
वर्षामध्ये १५,९३,३३६ अधिकमास होतात असे
सूर्यसिद्धान्तात सांगितले आहे. आणि ४३,२०,०००
महायुग सौरवर्षाचे मास ४३२०००० × १२ =
५,१८,४०,००० झाले. म्हणून ५,१८,४०,००० सौर
मासामध्ये १५,९३,३३६ अधिकमास येतात तर
२,३,४७,०६,१५,४५२ सृष्ट्यादि गतसौरमासामध्ये किती
अधिकमास होतील या घेराशिकावरून २,३,४७,०६,१५,४५२
× १५,९३,३३६ = ३७,३९,६५,७६,५४,१८,२७,८७२
इतका गुणाकार झाला यास युगसौरमास ५,१८,४०,०००
यांनी भावून ७२,१३,८४,५७८ इतका भागाकार आला
हे सृष्टिगत सौरमासातील अधिकमास निघाले म्हणून
२,३,४७,०६,१५,४५२ या सृष्टिगत सौर मासात
७२,१३,८४,५७८ हे अधिकमास मिळवून २४११२००००३०
चाद्रमास झाले. याचे चाद्रदिवस करण्याकरिता ३० नीं
गुणून गुणाकार ७२,५,७६,००,००,१०० आला. हे चाद्र
दिवस (तिथि) झाले. या चाद्रदिवसाचे सौर (सावन) दिवस
करण्याकरिता या चाद्रदिवसासून क्षयाह बरा केले पाहिजेत.
कारण चाद्रदिवस व सौर (सावन) दिवस यामध्ये ३ अंतर
असते त्यासच अवमशेष किंवा क्षयाहशेष असे म्हणतात.
" तिथ्यंत सुनोदयबोधमये संदेव तिष्ठत्यवमशेषमेषम् "
असे भास्कराचार्यानीहि सांगितले आहे. हेच अवमशेष वाडत
वाडत जाऊन जेव्हा पूर्ण एक दिवस होतो तेव्हा त्यास
क्षयाह किंवा अवमदिन असे म्हणतात. सावन दिवस हा

चादिवसविषय मोठा असल्यामुळे गानन दिवसाची संख्या चादिवसाला संख्येपेक्षा कमी असते. म्हणून सावन दिवस व चादिवस यांच्यामधील क्षयादृष्टीने खेतर चादिवसातून वजा केले असता सौरसावन दिवस होतोच हे खणखण आहे. कर्ता सिध्दांत चादिवसामध्ये क्षयाह किती येतोत हे काही एका महायुगामध्ये क्षयाह १,५०,८२,२५२ होताना असे मूर्धसिद्धांतात दिले आहे. आणि ५,१८,४०,००० ह्या युग सौरमासामध्ये अधिक मास १५,९३,३३६ मिळवून ५,२४,३२,२३६ युग चादिवस झाले. यात ३० नी शुभन १,६०,२०,००,०८० युगचादिवस झाले म्हणून १०३०००००० युगचादिवसात क्षयाह ३,५०,८२,२५२ होतोत तर ७,२५, ७६,००,००,१०० सृष्टिगत चाद्राशामध्ये किती क्षयाह येतील? ह्या प्रश्नासिध्दांत २,५०,८२,२५२ या क्षयाहसह ७,२५,७६,००,००,१०० या चाद्रवि. युगन १,८२,०३,६९,५२,३४,००,४०,२६,८०० इतका गुणाकार झाला. यास १,६०,२०,००,०८० या चाद्राशानी भागून आवाकार ११,३५,६०,१६,४२२ झाला. हे क्षयाह निघाले हे क्षयाह आलेले ७,२५,७६, ००,००,१०० या सृष्टिगत चाद्राशातून वजा करून शिष्ट ७, १४, ४०, ३९, ८४, ४७८ इतकी राहिली. हा सूर्य सिद्धांतावरून अर्धयुग सार्व यास वारचक ७ नी भागून रोप उरतात. म्हणून सोमवारच्या मध्यरात्रीचा अर्धयुग निघाला. हा सोमवारच्या मातः कालचा अर्धयुग करण्याकरिता ४५ घटिका वजा करून ७, १४, ४०, ३९, ८४, ४७८ १५ हा ठायवर अर्धयुग तयार झाला. या अर्धयुगावरून सर्व मध्यममह तयार करता येतात ते असे.

मध्यम प्रश्नः—मध्यममहसिद्ध म्हणजे अर्धयुग. गणेश वैद्य यांनी बरीच वृष्ट्यादि अर्धयुग न आणिता राकापासुनच अर्धयुग करून मध्यमप्रश्न तयार काढण्यास सांगितले आहे. याच्या येताने कार छाय छाय अर्धयुग गुणाकार किंवा भागाकार करण्याचे कारण पडत नाही. ही सोय मोठी झालेली आहे. तिचे दिग्दर्शन करू.

प्रथमतः गणेशदेवनांनी चक्रे १४४२ चैत्र शु. १ सूर्योदयाचे मह सिद्धांत प्रकाशवून तयार करून दिलेले आहेत. यास शास्त्री क्षेत्रक असे नाव दिलेले आहे. ते क्षेत्रक रूपाने खाली देतो.

यथादि क्षेत्रक

१.	चं	मे.	शुभकेंद्र	गु	शुभकेंद्र	न.	चंद्रोच्च	राहु
११	११	१०	८	५	७	९	५	०
११	११	७	२१	२	२०	१५	१७	२७
४१	६८	३३	१६	९	२९	३३	३८	

गणेश देवनांनी चक्रे १४४२ चैत्र शु. १ च्या सूर्योदयाचे क्षेत्रक दिव्यामुळे अर्धयुग होण्यास तयार करून आणून दिलेले आहे. अर्धयुगाची रीति खाली देतो.

इष्टयुग-१४४२ = सौरवर्षगण ... .. (१)

सौरवर्षगण = चक्र + वर्षाक्षय ... .. (२)

चक्राक्षय x १२ + सौरादिगत मास = सौरमास... (३)

सौरमास + ३ चक्र + १० = अधिकमास ..... (४)

सौरमास + अधिकमास = चाद्रमास ... (५)

चाद्रमास x ३० + गततिया + चक्र = तिथि = चाद्र (६)

चाद्रदिवस = क्षयाह... .. (७)

चाद्रदिवस-क्षयाह = अर्धयुग ... .. (८)

अर्धयुग + ५ चक्रे = वारचक्र + इष्टयुगशीघ्र ... (९)

या अर्धयुगाच्या शीतोमध्ये गणेश देवनांनी ११ वर्षांचे चक्र गणित सौलभाकरिता बरल्यामुळे हा अर्धयुग ४,०१६ दिवसांपेक्षा जास्त वाढत नाही ही मोठी सोय झालेली आहे.

उदाहरणः—शके १८२९ अत्यंत शु. १५ शुक्रवारी आहर्गण किती आहे हे सांगू !

उत्तर निष्काशन किया-१८२९ या संवत्सरेत १४४२ वक्रावरून रोप ३९७ राहिले. यास ११ नी भागून जागा-कार ३६ झाला. यास शक्रे म्हणतात. व रोप १ राहिला यास १२ नी शुभन आलेल्या गुणाकारात येनादि गणमास ४ मिळवून १३ हा मध्यम मासच झाला. यात शक्रे वर दुपट ७२ आणि १० मिळवून ९८ साले. यास ३३ नी भागून २ शब्द आले. हे आलेले २ अधिकमास १६ मध्ये मिळवून १८ यास ३० नी शुभन ५४० यात गततिया १४ मिळवून ५५४ यास ३६ चक्राचा पंडारा मिळवून ५६० साले. यास ६४ नी भागून ८ क्षयाह आले. ते ५६० तुन वजा करून ५५२ हा अर्धयुग तयार झाला. यास वार कारव्याकरिता ५५२ या अर्धयुगात चक्रे ३६ याची ५ पट १८० ह्या मिळवून ७३२ ह्या संख्या झाली. हिला ७ नी भागून रोप ४ राहिले. तेव्हा इष्टयुग सोमवारपासून सुरु झाले असता शुक्रवार झाला. इष्टयुगाचे शुक्रवारच असल्यामुळे आलेला ५५२ हा अर्धयुग बरोबर झाला. म्हणून प्रथमचे उत्तर ५५२ हा अर्धयुग झाला.

इष्ट दिवसाचा वार न देता नुसती तिथि दिली तर त्यावरून जो अर्धयुग मिळेल तो खालील सप्तम्ये नये. कारण अर्धयुगात सप्तम्ये प्राप्ताचे अर्धते हे पक्के लक्षात ठेवावे.

अर्धयुग मध्यमसावन मानानेच वरितात. कारण स्फुट साधन हे प्रत्यक्षी चक्र असते,

अहल्याची जी रीति दिली आहे, तीमध्ये गणित मौलभ्याकरिता ११ वर्षांचे एक चक्र केलिले आहे. त्या ११ वर्षांचा अहर्गण करून रखावरून जो मध्यमप्रद तयार होईल तो १२ राशीतून यश करून जे राश्यादि शेपांक येतात त्यान भुव, किंवा ध्रुवक भुवाक असे म्हणतात.

अहर्गणपद्धतीने ११ वर्षांचा अहर्गण तयार केला अमना ४०१६ मीर सावन दिवसात्मक अहर्गण येतो. कारण ११ मीर वर्षाचे मास १३ × १२ = १३२ यादील अधिकमास ४ येतात म्हणून १३२ + ४ = १३६ हे चांद्रमास झाले. या चांद्रमासांच्या तिथी १३६ × ३० = ४०८० झाल्या. यामध्ये ६४ क्षमाह येतात. ते ४०८० तून यशकरून ४०१६ हा एका यशाचा अहर्गण झाला.

ह्या एका यशातील ४०१६ अहर्गणामध्ये जे मध्यम प्रद तयार होतात त्यास राश्यादि भुव किंवा भुवाक असे म्हणतात.

अहल्या.—अख्येन प्राचीन काळात दंतकथांचा विषय झालेला एक छंद. गीतम ऋषींची पत्नी, द्रोममहदेवाने निर्माण केलेली पहिली स्त्री असून, हिची सौंदर्यावद्दल फार रयाति होती. इंद्राने हिचे पातिम्रप हरण केले अशी कथा आहे हिच्याच संमतीने इंद्राने हिचे धर्पण केले असा एक पाठ रामायणाच्या प्रतीत सापडतो, तर याच्या उलट, इंद्राने गीतमाचे रूप घेऊन अहल्येला फलविला असा इसरा पाठ आहे. हे जारकर्त कसे झाले या संबंधी पुढील कथाहि आढळते; जेद हा इंद्राच्या मदतीस्तव कौबघ्याचे रूप घेऊन मध्यरात्री अरवला, तेव्हा गीतमाला पडाट झाली असे वाटून स्नानसंभ्येरिता तो बाहेर पडला तेव्हा इंद्राने जात जाऊन शय्यारोहण केले. गीतमाला जेव्हा ही लबाडी समजली, तेव्हा त्याने अहल्येला शाप दऊन तिचे विश्रयान सौंदर्ये नाहीने केले दुसऱ्या एका ठिकाणी गीतमाने तिला शिला बनविला असा वृत्तात आहे. रामाने पुन्हा तिला पुर्व स्थितीवर आणून गीतमाच्या हवाली केले कुमारिल भट्ट या जारकर्ताला ह्मक समजतो. व इंद्ररुपी सूर्याने अहल्यारुपी रात्रांचे धर्पण केले असे हे निरुगह्मर आहे असे सांगतो.

‘अहल्यायी जार’ असे जे इंद्राला विशेषण आहे त्यावरून ही जारकर्ताची कथा रचिली गेली असावी. ब्राह्मण ग्रंथातूनहि अहल्येचा हा इतिहास वर्णित आहे (शत. ब्रा. ३. ३, ४, १८; जे ब्रा. २. ७९; पद्. ब्रा. १. १) अहल्येला शतानंद नावाचा पुत्र होता. [संदर्भ-ग्रंथ-रामायण बालकोड. सर्ग ४८-४९ उत्तर का. स. ३०; महाभारत व इतर पुराणे;]

अहल्याबाई.—ह्या विख्यात छोट्याचा जन्म केव्हा झाला हे कळण्यास आज कोणत्यादि प्रकारचा प्रत्यक्ष

पुरावा उपलब्ध नाही. मालकम साहेब ती मृत्युसमयी म्हणजे इ. स. १७१५ त सुमारे ६० वर्षांची होती असे म्हणतो. परंतु इ. स. १७८०-८१ च्या दोन अस्सल पत्रान आपल्या वयास ५५ वर्षे झाली असल्याचे अहल्या बाईचे उद्गार आहेत (विविधज्ञानविस्तार, वर्ष ३८ अंक ५, पृष्ठ १४६), त्यावरून व इ. स. १७४३ च्या सुमारास मल्हारराव होळकर नाशिकच्या यात्रेस गेला अमता स्थाने तेथे आपल्या उपाध्यायास अहल्याबाई लमसमयी (इ. स. १७३३ त) ८ वर्षांची होती म्हणून जे लिहून दिले होते त्यावरून तिचा जन्म इ. स. १७२५ त झाला असावा असे ठरते. तिचा वय माणकीची सिंदे हा अव-रंगाबाद झिल्लराश चीड ताल्ल्यातील चौडे गावचा पाटील होता. सन्ने १६५५ त म्हणजे इ. स. १७३३-३४ मध्ये मल्हारराव होळकराचा पुत्र खंडेराव याशी हिचा विवाह झाला. लमसमयी खंडेरावाचे वय अवघे दहा वर्षांचे होते. परंतु पुढे तो व्यसनी मिथाल्यामुळे अहल्याबाई “ वृत्तीस उदास राहून सासुसासऱ्याचे सेवनी तत्पर असून अवादास पुराणिक यागपावून परत्रसाधनाची काही उपबद्धा ग्रहण करून, सासुरावून सबस चोरून जपून मुक्तीने, त्या वस्तूचे दाख करीत राहिल्या ” (होळकराची कैफियत पान ६६) खंडेराव बरकड कसहि असला तरी अहल्याबाईंजुडे त्याची मात्रा विलकूल चालत नसे ती ज्या दिवशी त्याच्याकडे जात असे त्या दिवशी त्याला आपल्या सवे अव्यवस्थित वृत्तीस रक्षा याची कल्पे, अहल्याबाईला पूर्ववयातच लिहिणे वाचणे समजू लागले ती मोठी अक्षरहि लिहित असे, तिला पुराण ऐकण्याची मोठी असल्यामुळे तिच्या अंगी लवकरच बहुधृतपणा व चतुररत्ता आली. तिची वृत्ताप्र बुद्धि व कामातील हुशारी पाहून मल्हाररावाने बहुधा लवकरच तिच्यावर सरकारी कामे सोपविली असावीन ती अद्यावीस एकीणतीस वर्षांची असतानाच तिच्या नावाने पत्रे पुरू झाली यावरून ती यापूर्वी निदान वार पाच वर्षे तरी म्हणजे चौवीस वर्षांची असताना आपले कामकाज करावयास समर्थ असली पाहिजे अर्थात् राज्य चालविण्यास जे गुण लागतात, त्यांचा उदय तिच्या अंगी यापूर्वीच झाला आसला पाहिजे. अहल्याबाईस मालेशावसुभागाई अर्था दोन अपत्ये होती. त्यांपैकी मालेशाव याचा जन्म इ. स. १७४५ त देवालूर मुक्कामी झाला, व त्याच्या पाटीवर तीन वर्षांनी मुक्कामाई जन्मास आली. अहल्याबाईच्या नशिची सौभाग्यमुख फार दिवस लिहिले नव्हते. इ. स. १७५४ साली बीजेगवळ कुंभेरीच्या विझयास माल्यांच्या सैन्याचा वेढा पडला असता तिचा पति खंडेराव हा मोठी लागून मत्प्राण होऊन पडला. या वेळी अहल्याबाई आपल्या नवऱ्याबरोबरच होती. तिला हे वर्तमान समजताच तिने पतीबरोबर सहजमन करावयाचे ठरविले. परंतु मल्हाररावाने तिला अतिशय

मळ पातल्यामुळे तिला शेवटीं आपले सहगमन तद्द्वारे करवें लागलें.

खंडेरावाच्या मृत्यूनंतर संस्थानचा गर्व कारभार मल्हारावाकडे आपल्या मुनेकडेच सोंपविला. यापुढें ती स्वनः कृष्ण युद्धप्रसंगाची व उत्पन्नाचीच काळजी करीत असे. तथापि भट्ट्याबाईंच्या कामावर त्यांची एकंदर देखरेख असे व तीहि त्याच्या सल्ल्यानेच कामकाज पहात असे. अर्थात मल्हारावाच्या कारकीर्दीत राज्याचा बंदोबस्त चालला होता, यांच पुष्कळसे श्रेय अहल्याबाईंसच विले पाहिजे हें उघड आहे इ. स. १७६६ त मल्हाराव होळकर मरण पावल्यावर राज्याची कुल जबाबदारी अहल्याबाईंवरच येऊन पडली. मालेराव या वेळीं यशांत आला होता तरी तो आपली जबाबदारी ओळखणारा नमुन होतकरूईत नव्हता. मल्हारावाबरोबर शिरस्थ्याप्रमाणें मालेरावाच्या नावानें सुभेदारी झाली, परंतु तो यादीवर बसल्यानंतर सारा दहा महिनेच काय तो भिन्न होता, त्याला लनकरच घेवेल्याच्या लहरी येऊं लागून त्याच्या पासून इतरास त्रास होऊं लागला, या त्याच्या वर्तनामुळे अहल्याबाईंच्या स्तुतिपाठकानीं आपल्या उरसाह्याच्या भरात त्या माळजीनें आपल्या मुलास मारविलें किंवा त्याम हत्तीच्या पायां दिलें म्हणून ज्या दंतकथा प्रचलित केल्या त्या अगदी निराधार आहेत. अहल्याबाईंच्या मृत्यूनंतर दोघ्याच वर्षांनीं मालकम साईबाबेन या गोष्टीचा आरंभ बारकाईनें व नातीनें शोध करून त्यात काही तथ्य नाहीं, अशी आपली खातरी करून घेतली होती (पु. १, पान १५१)

मालेरावाच्या मृत्यूनंतर होळकराचा दिवाण गंगाधर यशवंत वैद्यक यानें एखादा होळकर घराण्यातील मुलगा दत्तक घ्यावा अशी आपली इच्छा दर्शविली. परंतु अहल्याबाईंनं तें नाकारलें. सैन्याच्या मदतीनें राज्य चालविण्याचा विचार करून तिन त्या कामीं महादजी शिंदे व पेशवे यांची मुद्रा पूर्ण सहानुभूति मिळविली. जी असल्यामुळे तिला सैन्याचें आधिपत्य स्वीकारून लढाईवर जाता येत नसे, म्हणून त्या कामाकरिता सैन्यातील तुकोजी होळकर या अधिकाऱ्याची तिनें योजना केली पुढें तुकोजीनें पेशव्यांस १५,६३,००० रु. नजर केले त्यावरून पेशव्यांनी त्यास सेनापतीची वरें दिली. तुकोजी महलाच्या प्रसंगी अहल्याबाईंचा सल्ला घेत असे. तो पुण्यास असला की सातपुऱ्याच्या परीकडे असलेल्या होळकराच्या मुलखाचा बंदोबस्त ठेवी व अहल्याबाईं त्याच्या उत्तरेकडच्या मालबा नगरे प्रांताची व्यवस्था ठेवी पण तो स्वारीवर असे तेव्हा सर्वत्र प्रात धुई अहल्याबाईंच्याच देखरेखी खाली असत (होळकराच्या राज्याचे सामान्य वर्णन पा. १०)

अहल्याबाईंच्या कारकीर्दीत तिचा व तुकोजीचा वास्तविक विरोध चारपाच महत्वाच्या प्रकरणांत झाला, व

त्यालाहि तुकोजीचा भोळसर स्वभाव व अभ्यासित स्वर्ण हीच दोन कारणे होती पहिला प्रसंग म्हणजे तुकोजीचा कारभारी नरो गणेश यानें अहल्याबाईंच्या शिताखाली तिच्या अत्यंत विश्वासातला शिवाजी गोपाळ नावाचा इसम होता त्याच्या पुढें आपलें तेज पडणार नाहीं या भयानें त्याची पुणे दरबारकडून मोठ्या शिताफीनें पुण्यास बदली केली व तुकोजीनें भोळसरपणानें अहल्याबाईंची मंजुरी न विचाराताच ह्या बदलीस आपली मंमति दिली, हा होय. पुढें १७७१ त नारो गणेश आपल्या मालकाप्रसंग राधोबाच्या कटात शिरल्यामुळे त्याला यिनभाज्याची खोली पाहवी लागली तेव्हा त्याच्या गैरहजेरीत दादाजी हा अहल्याबाईंच्या संमतीनें तुकोजीचा कारभार पहात होता परंतु त्याचें व तुकोजीचें बनत नाहीं हें पाहून नारोगणेशानें महादजी शिंद्यास एक लाख रुपये लांच देऊन आपली सुटका करून घेतली व शिंद्याच्याच सूत्रानें तो पुन्हा पूर्ववर्ती विराजमान झाला. या सर्व गोष्टी अहल्याबाईंस न कळविता परभरिच झाल्यामुळे खटक्याचा दुसरा प्रसंग आला खटक्याचा तिसरा प्रसंग मान्य यादून जास्त महत्वाचा आहे. ईशमाराशी झालेल्या पहिल्या युद्धात होळकराच्या सैन्याचा खर्च राहत प्रमाणाबरोबर झालासे वादून त्यास मर्यादा पालण्याचा अहल्याबाईंनें प्रयत्न केला. पण या प्रसंगां ही मोहीम ऐन रंगावर आल्या कारणानें ह्या वेळी सैन्यांत काटफसर केली तर अप्रत्यक्ष होण्याची फार भीति होती व म्हणून ती काटफसर दुःसह बाढून पुणें दरबाराचा राख बाईकडे बळला. असे प्रसंग अहल्याबाईंच्या कारकीर्दीत कित्येक वेळां झाले असतील. तुकोजीस मल्हारावाची शिस्त घातत नसल्यामुळे अहल्याबाईंकडे त्यास खर्चावद्दल बारीबर मागणी करावी लागी व अहल्याबाईंसहि आपल्या प्रजेच्या हितास्तव ह्याचा प्रतिहार परणें भाग पडे. अशा प्रसंगां पुणें दरबारास तुकोजीची याज्ञ उचलून बाईविषद जाण्याचा घाट मालावा लागे, पण शेवटीं उभयपक्षांची तडजोड करून निकाल लागे (पुण्योत्समकृत देवी श्री अहल्याबाई, च. पु. १६१-६२)

अहल्याबाईंनें घरातला कारभार आपल्याकडे ठेवून वाढीचा कारभार तुकोजीच्या हातीं दिला होता. होळकराचें सैन्य तुकोजी होळकराच्या आधिपत्याखाली बहुतेक स्वतंत्र पणें पेशव्यांचो चाकरी करीत असल्यामुळे त्याच्या कामगिरीचा साविस्तर उल्लेख तुकोजी होळकर या सदराखाली करणात येईल स्वतः अहल्याबाईंच्या राज्यात लढाया व कलह हे बोटावर मोजण्याइतकेच झाले गोविंदपंत गानु नावाचा एक सज्जन मनुष्य अहल्याबाईंचा भ्रात्र होता. तो खाजगीचें काम पळे कित्येक दिवसपर्यंत त्यानें कारभार्याचेहि काम केले होतें. दत्तकार्यबंधी प्रकरणात गंगाधर यशवंत यानें राधोबादादाशी कारस्थान केलें होतें तरी अहल्याबाईंनें त्याच्या मुलाचे गुण लक्षात आणून त्यास पुण्याच्या दरबारी वकील नेमलें. तिनें खंडेराव नावाचा

वमुल्लाकांच्या कामांत मोठा वाक्यगार असलेल्या एक मनुष्य इंदुरास नेमला होता त्याच्या भ्रमदानीत तिची प्रजा फार सुखी व संतुष्ट राहिली. पुणे, हैदराबाद, श्रीरंग-पट्टण, नागपूर, लखनौ, कलकत्ता इत्यादि ठिकाणी होळकराकडून जे वकील नेमले जात त्यांची नेमणूकहि तिच्याच-कडून होत असे. तिला आपल्या प्राताची व्यवस्था करण्यास कधी सैन्य बाळगण्याची गरज पडली नाही. तिला आपल्या प्रजेची तर भीति नव्हतीच, पण इतर राजे रजवा-च्यानीहि कधी तिच्या राज्यावर स्वारी केली नाही. तिच्या कारकांदित बंदावताने जे बंद उभारले ते केवळ स्वजात्य-भिमानाचा व स्वशरक्षणचा प्रयत्न होता. बंदावताचा संबंध उदेंद्रीच्या सुप्रसिद्ध सिसोदिया बंदाशी असून त्याची रामपु-न्याची जहागीर, जयपूरचा माधवसिंह यास ती भाग्योळी रहात होता तेव्हा त्याच्या इतमासासठो त्याचा मामा संप्रदासिंह याने दिली होती. पुढे माधवसिंहास महाराष्ट्राच होळकराच्या साहाय्याने आपले जयपूरचे राज्य मिळाले तेव्हा त्याने रामपुन्याचा भाग होळकरास बहाल केला. ही मोठ्ठा बंदावतास आवडली नाही. त्यांनी योग्य सीध मिळताच होळकराविरुद्ध बंद उभारले (इ. स. १७७१), या वेळी तुकीनी होळकर हा विसावीपंत बिनीवाताथरावर उत्तर हिंदुस्थानात अडकला होता. परंतु अहल्याबाईने हिमंत खच्चू न देता स्वतःच बंडवाल्याशी तोंड देऊन भंदेस्तेर जवळच्या पळसुडा येथील लढाईत त्याचा पराजय केला (मालकम). पुढे १७८० तरजपुतानी लालसेट येथे महादजी शिंद्याचा पराभव केला. व होळकराचा निवाहेडा महाल खालसा वरून त्याचे जावद सादर घेतले. तेव्हा बंदावतास जोर येऊन त्यांनी पुन्हा बंड केले. हे पाहून अहल्याबाईने सैन्य जमा करून ते अंभानीपंत राधोराणसेट इत्यादि लोका बरोबर रजपुतावर पाठविले. परंतु ह्या सैन्यावर रजपुतानीच कच्ची मुक्कामी छापा घालून अंभानीपंतास टार केले. तेव्हा अहल्याबाईने तुळजा शिंदे नावाचा आपल्या माहे-रचा एक इसम व मागील संप्रदास बंदावताचे बंद मोडणारा तिच्या पाहण्याखाली शरीरभाई याजबरोबर आपली पाच हजार सवार देऊन त्यांना रवाना केले. या काळीने रजपु-तांचा पराभव करून जावद, निवाहेडा, राणीपुरा वगैरे किरकोळ महालात ठाणी घालून शुद्धरामपुरास सर केला यानं-तर रजपुतानी आभेदेचा आश्रय केला, परंतु तोहि किष्ना लयक-रच कधीज होऊन अहल्याबाईची फक्त झाली. (इ. स. १७८८) आपल्या राज्यातील धाडे घालून त्यावर उपभोगिका कर-णाऱ्या गोळ लोकांचा अहल्याबाईने ज्या रीतीने बंदोबस्त केला तिजवरून तिचे व्यवहारचातुर्य फार उत्तम रीतीने व्यक्त होत आहे; तिने हे लोक आपल्या हद्दीतून कोणाचा मालाजि लागला म्हणजे मालकापासून ओ भिलखडी नावाचा काही कर घेत असत तो मान्य केला परंतु त्याच्या सोपदस्यात तिने १०१२१६३३ पश्चिम अंभानीची लागवट करून घेतली व

त्यांना काही हद्द नेमून देऊन तीत जर कोठे चोरी झाली तर आपण तपास लावून देऊ असा त्यांच्याकडून करार करून घेतला. पुष्कळ दिवसाच्या करारांनी जमीन पट्याने देश्याची पद्धत अहल्याबाईनेच सुरू केली असे म्हणतात (मालकम भाग २)

तथापि अहल्याबाईने जे आज सर्वतोमुखी नाव झाले आहे ते तिच्या युद्धकौशल्यामुळे किंवा मुत्सद्दीपणा-मुळे नसून औदार्य, न्यायप्रियता, भूतदया, सदाचरण, इत्यादि लोकोत्तर गुणामुळेच होय. ह्या गुणामुळे तिला आपली कारकीर्द यशस्वी करून दाखविता आली, एवढेच नव्हे तर पाटीलबाबा, नानाफडनवीस यासारख्या मुत्सद्दीमंड-ळीसारखे अथोरपावेतो वजन राहिले. अहल्याबाई म्हणजे साधात मातुश्री असे समजून पाटीलबाबा तिच्याशी वागत, पत्रव्यवहार करीत व बोलत. नाना फडनवीस, हरि-पंत इत्यादि तत्कालीन प्रमुख मंडळीचे मत अहिल्याबाई आपल्या कामकाजात विचारी, परंतु ती आपले काम कर-ताना दुसऱ्याचे यथा वर्चस्व आपल्यावर पडू देत नसे. तुकीनी अहिल्याबाईपेक्षा दोनतीन वर्षांनी मोठाच होता, तथापि तो तिला 'आई' असे म्हणे व त्याचे वर्तन तिच्याशी दासादुदासासारखे होते. अहल्याबाईची न्यायप्रियतेबद्दल ख्याति होती. तिच्या धर्मशील वर्तनामुळे तत्कालीन राजे-रजवाल्यांचा तिजवर इतका विश्वास होता की आसपासची संस्थाने तिच्याकडे आपले तडे घेऊन येत. (सदाहरणार्थ, महेश्वर दरबाराची बातमीपत्र भाग १, पान १२४; भाग २ पान १७० पहा.) त्याचे गृहकलह अहल्याबाईने मिटविले इतकेच नव्हे तर प्रसंगविशेषी त्याची दाद पुणे दरबारा-पावेतो लावून त्यास योग्य न्याय मिळवून दिला (पान ११ पहा). यामुळे पुणे दरबारात कोणास अन्याय झालासा वाट त्याप ती अहल्याबाईकडे येई. महाराष्ट्रावर बारला तेव्हा होळकराच्या खजिन्यात ११ कोट रुपये होते. या शिवाय त्या वेळी संस्थानचे खाजगी व दौलत असे दोन फार मोठे भेद मानण्यात येत. राजाजी म्हणजे राजपत्नीच्या नावाने व्यक्तिविषयक असलेली देणगी अथवा उत्पन्न, व दौलत म्हणजे सरकारी उत्पन्न. यापैकी खाजगीवर पेशव्याचा काही हक्क नसे; दौलतीच्या सुलुखाचे मात्र अर्धे उत्पन्न पेशव्यास रावे लागे. अहल्याबाईच्या हाती इतका पैसा आला अमर्ताहि तिने त्याचा दुरुपयोग सुद्धाच केला नाही. वीर-तीचा पैसा तिने खाजगीसंरक्षणार्थ खर्च केला. इतकेच नव्हे तर प्रसंग पडल्यास राजाजीचा पैसाहि दौलतीच्या कामी ती उपयोगात आण. अशा रीतीने दौलत व खाजगी यातील पैसा सरकारी कामात खर्च करून जी शिक्षक उरली तिचा तिने एकंदर हिंदुस्थानांत लोकप्रयोगी सार्वजनिक कामे करून ठेवण्यात व्यय केला. होळकराच्या खासगी खजिन्याचा तिच्या हाती ओ पैसा आला तो सर्व धर्मकांमोत खर्च करण्याकरिता म्हणून तिने एकीकडे काढून ठेवला

होता तिने लोकाच्या सोयीसाठी जागोजाग अग्रजत्रे, धर्मशाळा, व विहिरी, रस्ते व घाट बांधले आहेत. तिने काशीविश्वेश्वराचे मंदिर व गया येथील विष्णुपदाचे मंदिर पुनः नवे बांधले आणि कलकत्त्यापासून काशीपावेतो मोट्या भोल्या रस्ता बांधला. [हरप्रसाद शास्त्राची " इकूल हिस्टरी ऑफ इंडिया] " काशीविश्वेश्वरप्रसादनेच सोरठी सोमनाथाचे देवालयहि तिने नूतन बांधवून त्यात मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा केली. (महेश्वर दरबारची बातमीपत्रे भाग२, पाने ८६-८७).

याप्रमाणे आसेतुहिमाचल तिने असली पवित्र कावे करून आपले नाव अन्नारमर करून ठेविले. तिने कोणते काय कोठे करून ठेविले याची माहिती तिच्या संस्थानाने सापडत नाही, तर ती अन्य ठिकाणी एके गावी कशी सापडणार ! कारण तिने किरयेक गुप्त दाने केली आहेत, तर त्रिसेक ठिकाणी जी देवळे, अग्रजत्रे इत्यादि निले खर्चाची लोकोपयोगी कामे केली आहेत त्याच्या दानधर्माचा संघेय त्याच गावी घेणे बांधून किवा जमिनी खरेदी करून त्याच्या उत्पन्नाशी लावून दिला यासुळे त्याची दाद संस्थानापासून येतच नाही.

अहल्याबाईंच्या शेवटच्या दिवसात तिजवर जी एका-मागून एक अनेक वैद्वेषिक संकेते गुदरली त्याची कहाणी अत्यंत हृदयद्रावक आहे. तिचे दोष भाऊ तिच्या उतार-पर्णाचे वारले. तिच्या मुलीचा गुलाम नध्याबा—ज्यास आपल्या मागून होळकराची भावी बायबाची असा तिचा विचार होता तो—इ. स. १७९० त आगल्या बयाच्या तेथिसाऱ्या वर्षी लुथाने पारला. त्याच्या मागून त्याच्या १८ व १० वर्षीया दोन बियांनी सहगमन केले. नध्याबाचा इहसंश्लेष करून मंडळी परत येताना तोंड कळीराने होळकराची स्त्री म्हणजे तुकोजी होळकराची सून आनंदीबाई म्हणून होती तिचे देहावसान झाले. पुढे एक वर्षाने तिचा जावई यशवंतराव फणसे बाबा होऊन चार तासात वारला. त्याच्या मागून अहल्याबाई नको नको म्हणत असताहि तिची मुलगी मुक्ताबाई सती गेली. यावेळी अहल्याबाईंच्या बयाची पासष्ट वर्षे उलटली होती. ती ही सर्व आघात खंबीरपणाने व शांततेने सहन करून आपला कारभार पक्कू लागली. अशा स्थितीत सुद्धा जेव्हा दुसऱ्या वर्षी शिवाचा सरदार गोपाळराव याने तुकोजीची कुरापत काढून त्यावर आपली फौज पाठवल्यामुळे तुकोजीने ' येथे असा प्रसंग गुदरला ! इत.पर खर्चाची व फौजेची मदत झाली पाहिजे ' अशी महेश्वरास पत्रे पाठविली, तेव्हाचे तिचे वर्तन एखाद्या तडण बारासहि लाजविण्यासारखे होते. तिने पांच लक्ष रुपया-या हुंड्या सुभेदाराकडे पाठवून पत्र लिहिले की ' हिमंत न सोडता हारामखोरांचे पारिपत्य करावे खर्चाचा व फौजेचा शेत (भेतु) बापते. म्हातारपणी करव खात्री असल्यास लिहून पाठवावे मी बरे देवाखल होतें. ' अशी. कर्ण्याची लडाई झाल्यावर अहल्याबाईने

फार दिवस काढले नाहीत. ती शके १७१७ च्या आठवण वष १४ च पारलोकवासी झाली.

अहल्याबाई दिसण्यात फार सुंदर नव्हती तरी तिचा चेहरा अत्यंत तेजस्वी दिसत. तिची वस्त्रे पादरी छत्रपण भावी असत. तिची वस्ति शांत असे, परंतु तिला असल्याचा भिड-वारा असल्यामुळे जेव्हा कोणी तिच्याशी तसे वाचरण करी तेव्हा तिला इतका कोप चढे व तिच्या वृषेतील मंडळीहि निजपुढे जाण्यास धजत नसत तिची धार्मिक प्रते व उपवास पडतार असून ती तिने अखेरपावेतो चालू ठेविली होती. तिच्या कारकीर्दीत इतर संस्थानातील प्रजेचा उत्कर्ष झाला त्यावेळी ह्या संस्थानाचे ६ भाग व ८७ तालुके होते. तिच्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धातील (इ. स. १७६६-९५) इतर संस्थानच्या उत्पन्नाची सरासरी काढली तर ती १,६०,३०,७३४. येते मालकम साहेबाने अहल्याबाईंचे दिनचर्या मोठ्या काळजीने व कौतुकाने लिहून ठेवली असून तीत तो म्हणता की, ' अहल्याबाई ही सूर्योदयापूर्वी घटका दोड घटका उठून नूतन करी व नंतर पुढीलची करी. नंतर ती दाने देऊन आपणासक झालाणास भोजने घाली. हे झोत आदि न होत आहे तीच तिचे ताट वाढून येई. तिच्या भोजनात सारे शाकभाज्यांचे पदार्थ असत. .... भोजन आठपरवापर पुनः काही वेळ परमेश्वरतय करून घेता वेळ वामपुढा करी. नंतर ती पोपारा करून गरकारी कामकाज करावयास दरबारात जात असे. .... ती दरबारा जाई तेव्हा बहुधा दोन प्रहर होत. तेथे ती सूर्योदयापर्यंत म्हणजे सुमार सहाघात वाजेपर्यंत बसे. नंतर ती तीन तास तीन वृंदावर्षी व फराळ वगैरे वृत्त्यात जात. मग ती गऊ वाजावयाच्या सुमारास सरकारी काम पुन्हा पाहू लागे. ते दोन आठरा वाजेपर्यंत पाही व स्थानंतर निनावयास जात असे. "

[संदर्भ ग्रंथ.—याच लेखात पहा.]

चार कोरीव लेख व काही नाणी सांपडली. काही जैन मंदिरे व एक हिंदू देवालय यांचे अवशेष अजून दिसतात. (इ. ग.)

(२)-(संयुक्तप्रातः) बुलदशहर (महारा. अनुपशहर सहस्रि-
लीत असलेले एक शहर. उ. अ. २८°२८' व पू. रे. ७८°१५'.
लो. स. स. १०°१) २३८०. अहार हा शब्द आहे आणि
हार या दोन शब्दापासून बनला आहे अहि म्हणजे सर्प
व हार म्हणजे मंत्र. जनमेजय राजाने आपले सर्वसत्त्व या
ठिकाणी वेलें अशी प्रचलित कल्पना आहे व त्यावरून असे
नाव पडले हास्तिनापूर वाहून गेल्यावर सोमवंशीय
राजाची हे शहर राजधानी झाले. दुसरा एक प्रचलित
समज असा आहे की, कृष्णाची मार्या कमिणी येथे राहत
असे व ज्या देवळातून कृष्णाने तिला हरण करून नेली ते
देऊळ अजून दाखवितात. हे ठिकाण खरोखरच फार
पुरातन आहे. अकबरच्या काळी अहार एका परगण्याचे
मुख्य ठिकाण होते. हे शहर शेंगेच्या तीरी उंचावर वसले
असून या ठिकाणी बरीच देवळे आहेत. जून महिन्यात
येथे स्नानाकरिता मोठी यात्रा जमते. (इ. ग.)

अहोळीय — या वनस्पतीस लाटिन मध्ये लेपिडियम
सायटिडम, इंग्रजीत कॉमन केस, संस्कृतात अहोळिष,
गुजराती भाषेत अशोळीयो. हिंदीत हाली, मराठीत
“ हालीव ” अथवा अहाळीव ही प्रचलित नावे
आहेत. त्याचे बी तपकिरी रंगाचे, मोहोरी एवढे
पण अणुबुबीदार लांबट असते. दक्षिण महाराष्ट्रात
व गुजराथेत अहाळीव कोरडवाहू अगर पाणथरी शेतात
बियाच्या पिकाकरिता पेरितात. अहाळीवाने रोपटे कोवळे
अगता त्याची भाजी करतात. ती भाजी अंगात उष्णता
आणणारी आहे असे म्हणतात

साहेब लोकात मस्टर्ड (मोहरी) व रेस (अहाळीव)
त्याची कोवळी रोपे उपटून स्वच्छ घुवून बारीक चिरून
शिरका वगैरे पदार्थ घालून हिरवीच कोशिंबीर करून
खातात. अगर कोशिंबीरप्रमाणे दुग्ध-वा पदार्थास स्वाद
आणण्याकरिता घालतात. त्या देन वस्तू पेरण्यास कोठेतरी
(कुडीत, टोपल्यात अगर बागेत) जागा असल्यास गूडरू-
त्यात दक्ष व हौशी बिय, आपल्याकडील ब्रिया अशा मिरच्या,
कोशिंबीर करण्यास परिश्रम वेतात त्याप्रमाणे, जरूर पेर-
तात. कारण त्या ताज्या उपटून वापरण्यात त्याचा स्वाद
विशेष असतो.

सुरपण्याच्या अणीने ४-६ बांटावर रेषा पाडून खतावलेल्या
मातीत रांगोळी प्रमाणे चिमटीने बी पेरणे व हाताने बी
झोकून पाणी घालणे. ४-५ दिवसात बी उगवून चर येते ते
उगवल्यावर जमने लागेल तसे उपटून वापरतात.

अहाळीवाची लागवड महानदीकाठी कोरडवाहून जमीनीत
करितात. जेथे अष्ट होते तेथे याची लागवड करतात. खेडा-
जिर्यात याची लागवड होते. हे पीक मोठ्या जमिनीत बागले
येते याचे बी अफुच्या बाण्याच्या बरग्यावर पेरितात खेडा-

जिर्यात याचे बी मोहरीत टाकतात. या पिकासाठी जमीन
तयार करून तीत एकरी शेणखताच्या सुमारे दहा गाण्या
देतात. आषट्येर महिन्यात दोन तीन पाँड बी वापण्यात
टाकतात. याला एक सुरपणी देऊन ते पातळ करितात.
पेरण्याबरोबर पाणी देतात. दुसरे पाणी चार दिवसांनी
देतात पुढे प्रत्येक वेळी दहावारा दिवसाच्या अंतराने आठ
वेळे पाणी देतात पीक जानेवारीत तयार होते, ते कापून
आणून टोकून दागे तयार करतात पीक स्वतंत्र असल्यास
एकरी ५००-६०० पाँड उत्पन्न होत. दरमणी ३।४ रुपये
किंमत पडते (१ मण ४० = पाँड)

हे बी खानदेशात पाटाच्या किंवा नदीच्या काठी पेरतात
हे उष्ण, फडू व पुष्टिदायक आहे व स्वप्नोद, वायु व गुल्म
यांचा नाश करणारे आहे अशी समज आहे

उपयोग.—अहोळीवाची खीर करतात. प्रथम दुध
उकळत ठेऊन त्यांत अहोळीव टाकवे व ते चांगले मऊ
होऊन छिरीसारखे आटले म्हणजे त्यात गुळ किंवा साखर
घालवी ही खीर वातनाशक असून कमरेस बळकटी देऊन
धातुपुष्टी करते. अहोळीवाचे साहू अगर खीर बाळंतीशीस
दिर्यास खाऊन येऊन दुध अधिक वाढते असे म्हणतात.
[ले. ग के केळकर]

अहि—(कन्येदेव १०४, ७, ६, ५७, १६६) व तदुत्तर वैदिक
शब्दस्य यातून ‘ सपे ’ याअर्था हा शब्द योजिलेला दिसतो.
याने आपली कात टाकिल्यामुळे उल्लेख आढळतो (ऋ.
९.८६, ४४, अथर्व. १.२७, शत ब्रा ११.२, ६, १३;
सू. उप ४.४, १०, जैमि ब्रा १.९, २.१३१; काठक उप.
५.६, १७). याच्या ब्रह्मकारिक हालचालीचाहि उल्लेख
केलेला आहे (ऐतरेय भार. ५.१, ४) व तीव्ररून त्याला
‘ दत्तती रज्जु ’ (दाते असलेली दोरी) असे नांव मिळाले
आहे (अथर्व ४.३, २) याचा दंष्ट विपारी आहे (ऋ. ७.
१०४, ७, अथर्व १०.४, ४ इ) हिवाळ्यात याला कडल
प्राप्त होते म्हणून हा पुष्पव्या पोटात शिरतो (अथर्व १५
१, ४६) वाड्याच्यापासून रक्षण करण्याकरिता याच्या
कातेचा उपयोग करतात (अथर्व १.२७)

वृत्राला क्रमेदात अहि म्हटले आहे असे दिसने. कारण
वृत्राची विशेषणे अहोला व अहोची वृत्राला लाविलेली
आढळतात. (ऋ. १.३२, १-३ व ७-१४) व इंद्राने अहोला
मारिले असेहि वर्णन (ऋ. ८.८२, २) आहे अमीलाहि अहि
असे म्हटले आहे (ऋ. १.७५, १) शमूला अहोच्या
स्वाधीन करण्याविषयी सोमाला विनविले आहे (ऋ. ७.
१०४, ९). हा शब्द अनेकवचनी असता जमास्थे अहि
हा प्रथममन्या आहे (ऋ. २.३०, ३-४) ते राक्षसकुल बहुधा
निर्दिष्ट होते (ऋ. ९.८८, ४, १०.१३१, ६) अहिवृत्राचे
चांगले गुण दावीविणारे स्वरूप अे अहिवृत्त्य, ती अहोचीच
देवी प्रकृति होय. अवेस्तामध्ये अहि यास सदा असा
अग्नि शब्द असून त्याचा अग्निही सर्प असाच आहे यावरूनच

पुर्वे अग्नि दहाक अवी शब्दयोगना होऊन त्याचे पुर्वे जोडाक असे रूपंतर झाले या जोडाकयदल स्वेक शौराणिक कथा द्वारात प्रचलित आहेत व त्या सर्वांनी संयुक्त आहेत. (बुद्धोत्तर अग पु. ४१ पहा). अहि या शब्दाचा अहिरी-मनु या शब्दाशी संबंध जोडण्याचाहि प्रयत्न झाला आहे [वेदिक इंडेक्स, वेदिक माध्यमालांशी व श्रौत वादमय] “ वल ” नावाचे अहीचे नगर होते, ते कुत्साचा कैवार घेऊन इराने सर केले ते शर करून सूर्यात सामील केव्हा-मुळे सूर्याचे पारडे जड झाले “ वज्र ” आणि “ पूर्व ” यांच्यामध्ये वन लागलेले होते वनातील लोकांनी सूर्याची बाजू घेतल्यामुळे सूर्याचा फसत झाला तेव्हा त्यास पुष्कळ फायदा झाला. इराने ज्याअर्थी कुत्सासाठी स्वारी केली आणि स्वारीमुळे सूर्याचे पारडे वाढले त्यापेक्षा कुत्स हा सूर्याचा राजा झाला. (भागवती अर्थ ३०६.१३८, १-२). अहीने सिंधु प्रात वळकाविला होता तो इराने सोडवून अखेरस अहीसहि ठार केले (ऊ. १०.१३३, ७). या उल्लाखरून अहीचे स्थान बळविस्तार होते असे भागवत म्हणतात.

अहिच्छत्रम्—(अहिश्मत्र). अर्वाचीन रामनगर. या प्रसिद्ध प्राचीन नगराचे नाव अद्यापि कायम आहे. तथापि हल्ली लोकांनी हे छहर सोडिले आहे पाडवांच्या वेळी ही उत्तरपंचाल देशाची राजधानी होती. अहिश्मत्र किंवा अहिच्छत्र अशा दोन प्रकारांनी हे नाव जिवितात येथील मूळचा आदिराजा याजवर सर्वांनी आपल्या फणाचे छत्र केले होते अशी दंतकथा आहे. येथे एक जुना किल्ला आहे. तो आदिराजाने बांधिला असे म्हणतात. भारतात अहिच्छत्र असे नाव आढळते (५.१९) भारतात सांगितले आहे की, पांचाल देश हिमालयापासून चर्मनवी (हल्लीच्या चंबला) नदीनजरेत पसरला होता. उत्तर पंचाल (हल्लीचे रोहिलखंड) याची राजधानी अहिच्छत्रा होती व दक्षिण पंचाल (अंतर्वेदी) ची राजधानी कापिल्य (हल्लीची कापिल) होती. कापिल हा बुदाऊन आणि फक्तामाद यांच्यामध्ये गंगेच्या मुण्या पासवर आहे. भारती युद्धापूर्वी पांचाल देशचा राजा द्रुपद ह्याम द्वीपाने भिक्कून उत्तरपंचाल आपण देवून दक्षिणपंचाल द्रुपदास दिला (म. वा. १.१३८)

आदिराजा आणि सारे यांची दंतकथा आहे, तद्वाच प्रका. रची एक कथा सुद्धा प्रभात आहे; परंतु योदानांनी ती आदिराजाच्या कथेवरून रचिली असावी कारण आदिराजाची कथा प्राचीन आहे. अहिच्छत्र किंवा अहिश्मत्र हे नाव अनेक शाहरांनी आहे

टेलमि ज्याला अदिमद्र म्हणतो ते हेंच नगर असावे. अहिच्छत्र शहराचा घेर ३ मैल आहे व त्याच्याभोवती नैसर्गिक तट आहे, असे लुएनसिंग लिहितो. हे सर्वोत्तम जमिने. याच्या उत्तरेत व पूर्वेत एक ओढा आहे आणि पश्चिम व दक्षिण बाजूस रामगंगा आणि शोभा यांच्यामध्ये किल्ला आहे.

लुएनसिंगच्या वेळी येथे १२ विहार, चार, पाच स्तूप आणि वैदिक धर्माची ९ देवालये होती. हल्ली किल्ला मोडकळीस आला आहे; आत गिकडे तिकडे जंगल आहे, तरी ३२ मुळज अद्यापि दुरुस्त आहेत.

लुएनसिंगाने या राज्याचा घेर ४०० मैल सांगितला आहे. यावरून त्यात रोहिलखंडाचा पूर्व भागहि येत असावा. [दीक्षित—भारतवर्षाची भूवर्णन. विस्मन—विष्णुपुराण ५.१६१; एसेज पु. १ पा. ४८, २९१ वगैरे महाभारत. वीसन—हिंदु क्राशिकल डिव्हानरी]

अहिराणां—(मुषह) नाशिक जिल्हा. निफाडच्या वायव्येस १० मैल. लोकसंख्या (१८८१) १४५. या ठिकाणी सन १९१८ मध्ये ठाण्याच्या जुगगातून पळून गेल्यानंतर त्रिविकर्मा डेगळ्यास पुनः पकडले (मु. गे. पु. १४ पा. ३५० पहा). येथे कार्तिक शुद्ध ४ स एका मुसलमान साधूचा उदस भरतो. (मु. गे. १६, १८८३).

अहिरी, जमीनदारी—(मध्यप्रात.) बादा गिल्लात ही जमीनदारी सर्वोत मोठी आहे. एकंदर क्षेत्रफळ २५ चौ. मैल. या जमीनदारीची गडचिरोली तहसिलीत आणखी ७७ खेडी असून त्याने क्षेत्रफळ ५५ चौरस मैल आहे, व ती मालगुजारी इफाची आहेत. या जमीनदारीच्या उत्तरेस झरापात्रा, पोटेगांव, खट्याव आणि वैसुरदा जमीनदारी, पूर्वेस बस्तर संस्थान, दक्षिणेस शिरोचा तहशील, पश्चिमेस प्राणहिता नदी, दिना नाला आणि गडचिरोली तहसिलीचा बांदी भाग आहे. हीतून नैर्गंगा, प्राणहिता, आणि ईरावती या नद्या वाहतात. बहुतेक सर्व जंगल आहे

इतिहास—हल्लीच्या जमीनदारीच्या मानसु बापु नावाच्या पूर्वजास चांदाच्या एका बौद्ध राजाने छमारे सहा शतकापूर्वी ही जमीनदारी वाडिस दिली. परंतु ही केव्हा मिळाली त्याची तारीख ठरविण्यातका कागदी पुरावा नाही. कोकसा नांवाचा जमीनदार इ. स. १७०३ पासून १७६९ पर्यंत होऊन गेला त्यावेळेपासून खात्रीलायक माहिती या जमीनदारीबद्दल मिळू शकते. हा त्यावेळेच्या बोधाच्या शेवटच्या बौद्ध राजाच्या वतीने मराठ्यांच्या विरुद्ध लढला होता. हा रामसाहाब (इ. स. १६७२-१७३५) नातेवाईक असून त्यास साथी आणि मूला बुरिया नावाच्या बंधूबरोबरचा बौद्ध करण्याकरतां म्हणून ही जमीनदारी इनाम मिळाली होती. या बंधूबरोबरी सूरजगड किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला होता काही वर्षांनी यास भय प्राप्त झाला. यामागून त्याचा बंधू शोभराव अथवा बंधूकराव (सर नांव कोणते याविषयी संशय आहे) यास ही जमीनदारी मिळाली (इ. स. १७७० ते १८१८) याने इ. स. १७७३ सालच्या मराठ्यांच्या आपआपसांतील आंदळांत सुभोषीचा पक्ष घेतला होता. या वेळी हा व याचा भाऊ मोहनशा यांच्याकडे बांधाचे लकडी आपिपत्य होतें व याचा तिघरा भाऊ विशासराव याच्या ताब्यात माणिकगड झिझा होता. या

तिघांनी पुण्याकडून आलेल्या एका लष्करी तुकडीचा पराभव केला होता. या तुकडीने मुघलांचा कबिला पकडून अटकेंत ठेविला होता. या तिघा भाषांनी त्याची सुटका केली असें मेजर लुथी रिमय म्हणतो. भीमरावांनी आपली कीर्ति मागे ठेविली आहे. मुलखात चांगल्या रीतीने यानें वेदोपरात ठेवला होता व आसपासचे लहान सडान जमीनदार यानें आपल्या मिशाणाखाली आणले होते. याच्याच अय्यदानीत ही जमीनदारी इतकी मोठी वाडली आहे. याच्यामागून दयापांडेने सहा महिनेच या जमीनदारीचा उपभोग घेतला व नंतर भुमंगरावाच्या ताब्यात ही जमीनदारी आली. ही वेळ मोठी आणीबाणीची होती. याचेवेळी बेकिन्सेन आपल्या साहिबास पकडले होते व यावेळी भुमंगरावानें आपल्या पराण्याच्या लैकिंग-प्रमाणे आपल्या राज्यकर्त्यांची याजू राखली व चांदा साह्याच्या रक्षणपि झालेल्या सडाईत यानें मिटिवाविरुद्ध सडाई केली. पुढे चांदा साह्याची द्रुत क्षात्यावर भुमंगरावाकडे ही जमीनदारी इ. स. १८४७ पर्यंत राहिली. त्यानंतर त्याचा मुलगा अय्यदाराव यामकडे आली परंतु तो इ. स. १८५१ साली मरण पावला. यानंतर भीमरावची विधवा ही लक्ष्मीबाई हिच्याकडे ही इस्टेट आली. पुढे ती इ. स. १८६१ मध्ये मरण पावली. इ. स. १८५७ च्या बंडात मोलपल्लीच्या जमीनदारानें राजपूरच्या परगण्यात लुटालुट सुरू केली व पुढे लैक्याव वेळानें थोट-अरपल्लीचा जमीनदार अय्यदाराव त्यास येऊन मिळाला व यानी उपर्युक्त त्रिदिशाशासिरुद्ध बंड उभारलें. या बंडी त्यांनी प्राणहिता नदीवरील बिचगेडी येथील तारखार्यापैकी गाराडियंड आणि हॉल यांस ठार मारिलें. या वेळी या लक्ष्मीबाईच्या सहाय्यानेच बापुरावान पकडण्यांत आलें व या तिच्या कामगिरीबद्दल थोट अरपल्ली जमीनदारीतील १७ खेडी हिच्या स्थापनी करण्यात आली. ती अद्याप याच जमीनदारीत चालत आहेत. बंड संपल्यावर व जिंकले तिबडे शांतता शास्वतानंतर या जमीनदारीत विशेष लिहिण्यासारखे काही घडले नाहीं. लक्ष्मीबाईच्या नंतर झालेले जमीनदार मेगराव (इ. स. १८६१-१८६६); सावित्रीबाई (इ. स. १८६६-१८७१) घमराव (इ. स. १८७१ ते १८९३). या जमीनदारीत दत्तक फार वेळ झाले आहेत. इ. स. १८९३ सालापासून ही जमीनदारी भुमंगराव नांवाच्या जमीनदाराकडे आली आहे. हा जमीनदार वाईट चालीचा असल्यामुळे इस्टेटम कर्ज होत गेले व इ. स. १९०२ साली जमीनदार आपली जमीनदारी चालविण्यास नालायक आहे असें सरकारने ठरविले व इस्टेट कोर्ट ऑफ वाईटच्या ताब्यांत दिली. या वेळी इस्टेटस मुमारे एक लाख कर्ज झाले होते. या वेळी जमीनदारास कोणी विधावस्थायकून त्यानें लहानमं घडच उभारलें. परंतु त्याचा ताबडतोब मोड करून भुमंगरावान नांवाचा आपून ठेवले व ज्यानें त्यात अर्थ होते त्यांना

इस्टेटमून काढून टाकण्यावर जमीनदारास पुन्हा अहिरीम आप्याची परवानगी दिली.

कार भार—या जमीनदारीत एकंदर ३८० खेडी आहेत. बहुतेक खेड्यांची वहिवाड जमीनदाराकडूनच होते. परंतु काहींची ठेकेदाराकडून होते. मरवेदी आणि मोलपल्ली साखे या दुय्यम जमीनदास्या आहेत. मरवेदीत १७ खेडी असून अहिरीच्या जमीनदारांनी इ. स. १८५८ मध्ये जागोराव मोड याम कांडी लग्नसंघाच्या ठरावीत वार्षिक १०० रुपये कर ठेऊन वंशपरंपरेने दिली. मोलपल्ली नालुका हा बंडखोर बापुरावाच्या जमीनदारीचा भाग असून तो लक्ष्मीबाईने मोलपल्लीमध्या जमीनदाराला १०१ रुपये टाकाळी ठरवून सर्व हक्कासहित दिला. हल्ली या तालुक्यांत २३ खेडी असून टाकाळी १७२ क. आहे. कोर्ट ऑफ वाईटने इस्टेट ताब्यात घेण्यापूर्वी बी खेडी जमीनदाराच्या ताब्यांत होती असें समजले जात असें त्या खेड्याची वहिवाड भूमिया करीत असत या लोकांचे यत्न फार असल्यामुळे बहुतेक उरपन्न ते स्वतःच घेऊन असत कुळे देखील यांच्यावर सर्वतोपरी अवलंबून असतात. ज्यावेळी पाहणी केली त्यावेळी भूमियास काढून टाकले असतांना जी खेडी पूर्वी चांगली भरमराटीत होती तीं थोडाच पडली असे काही ठिकाणी आढळून आले लोकसंख्या (१९११) ३७४२१ होती. येथील जमीन चांगली असून पाऊसही वेळेवर पडत असल्यामुळे दुष्काळ फारसा पडत नाहीं. येथें राहणारे लोक राजगोड, मारिया, कोया, तेली, मरार वगैरे गांवांचे आहेत.

नि कें.—भात (सुखपीक), ऊस, ज्वारी, मूग, उडीद, कुडीय वगैरे. १९०६-७ साली लागवडी खालील क्षेत्रफल ५७९५८ एकर होते व सारा १३६०० होता.

अहिर्घत—याचे वैदिक स्वरूप वेदविद्या विभागांतल देवतेतिहास प्रकरणत सविस्तर दिले आहे (ज्ञानकोश-प्रस्तावताखंड विभाग २ रा, पा. ३३६). उत्तरकालीन वाङ्मयांत शिवाचे हे नामावर म्हणून आढळते. तसेच एका ध्याचेहि हे नांव आहे.

अहिर्घत किंवा.—(सुबई). नासिक जिल्हा. चांदोर डोंगरांत दिहोरीच्या उत्तरेस १५ मैलावर हा किंवा आहे. इ. स. १८१८ मध्ये कंपटन विज यानें या ठेकडीचे ओबड धोबड, काळी व रोगी अशा प्रकारचे वर्णन दिले आहे. यावर येण्यास खानदेश व गंगखंडी या दोन्ही बाजूंनी मार्ग आहेत. गानदेशकडील मार्ग सोपा असून गंगखंडीकडील मार्ग खोऱ्यातून आहे. पावसाळ्यांत मार्ग अशक्य आहे. या लोकांतून पळोऊन गेल्यावर रस्त्यास वळण लागतें व पुढे मधून मधून पायऱ्या आहेत. पुढे दोन दरवाजा-मारण्या कमानी आहेत व त्यांना लागूनच पडकी मित आहे. ठेकडीवर एक दगडी कोठार होतें येथे पाणी विपुल

होते इ स १८१८ साली येथे ५ प्रमुखी शिबदा असे
[कंपन मिश्रचा रिपोर्ट अहमदाबाद कलेक्टरची फाईल न
६ जावक किरकोळ ता २०-६ १८१८) (यु गें १६)

अहिंसा—अहिंसा, अहिंसा हे तीव्री शब्दांच्या
मधुर्वात आध्यात्मिक नाव होते. माझ्यापैकी खरा किंवा
माझा नसून माझा म्हाजून घेणारा हा वर्ग होय हे लोक
माझा चाप व क्षत्रिय आह्मासून कन्मले आहत पूर्वी हे
शोषित वहात असत अवधपूर व नर्मदा खोऱ्यात याची
वर्ती आहे (रसेल व हिरालाल—कास्टर्स ऑफ इंडिया
इन सी पी)

अहिंसा—कोणत्याही सजीव वस्तूला हानी न करण्याच
हे तत्त्व फार प्राचीन आहे. छान्दोग्योपनिषदात (३ १७, ४)
'अथ यत्तपो दानमायैवमहिंसा सत्यवचनमिति ताभ्य
दक्षिणा' । या वाक्यात पुण्यरूपी यज्ञाचे अहिंसा ही एक
दक्षिणा असल्याचे म्हटले आहे. या उपनिषदाचा काल
इ स पू ७ वें शतक धरतात व हाच काल अहिंसातत्त्व
उच्चतम कोटीला नेणाऱ्या जैनसंप्रदायाच्या उदयाचा आहे.
मनुस्मृतीत जरी धर्मविद्दिन हिंसा अहिंसा मानिली आहे
तरा मासमक्षणाकरिताच केवळ केलेली हिंसा त्याज्य ठर
विली आहे (मनुस्मृति पृ ४४, ४८) हे तत्त्व विनि
राख्या भारताय संप्रदायातून सवसाधारणपणे आढळते
पण प्रत्येक संप्रदाय याकडे निराख्या दृष्टीने पाहतात व
आपल्या मताप्रमाणे आवरण ठेवितो.

प्रथम ज्या संप्रदायात हे तत्त्व अगदी परा
कोटीला गाऊन पोचले आहे त्या जैनसंप्रदायाकडे वळू. जैन
संप्रदायाचे पंचमहाव्रतामध्ये अहिंसाप्रति हे भाग आहे, व
ते तैत्तिरीय आचरण्यासाठी ते—विशेषकरून त्यानवासी
पंचाचे लोक—नेहमी बरोबर एक मुताचा कुचा
(वाट हाडण्यासाठी) वागवितात, तोंडाला कडक्याचा
पट्टी (तोंडात जीवजंतू गाऊ नयेत यासाठी) बांधतात व
आपावरून किंवा कण्यावरून किंवा वयरेहि झाडत नाहीत
कर्मा कर्मा जैन लोक या शब्दांच्या हात आळण्यासाठी
मनुष्यहातेकडे दुर्लक्ष करितात उदा सर्पाद घातक प्राणा
हाती सापडले असता त्यांना सुक करण्याचा प्रयत्न करितात
असे ऐकण्यात येते की, देवूणपेक्षा याचा पाजरपोळ करून,
त्यात लक्ष्मी माणमास पैस देऊ करून मित्राव्याम पाडवितात
ही चाल अनुन नष्ट झाली नाही मुरतच्या " बनिथन
होसिपटल " मध्ये उपद्रवी जीवजंतूकरिता इतर मार्गबरोबर
एक वाट असे, असे हॅमिल्टनच्या हिंदुस्थानवर्णनात लिहिले
आहे (मुख्याध्याय—मोहकल इन्स्ट्रुमेंट्स आफ दि हिंदू
भा २ पा ५०)

किंम्येक जैन लोक अहिंसा आचरण्यासाठी किती दूरदृष्टि
ठेवतात व भावी हिंसा आळण्यासाठी तारतारिक हिंसम
कस आणत प्रवृत्त होतात याचे एक मासलेखीक उदा
हरण म्हणजे भाई—उद्वाह्यात गाई म्हणजे वयरे जनावर

आरामशार झाडाच्या साधलील बसलेली एखाद्या कर्मठ
जैनाने पाहिली तर तो त्यांना तारकाळ तेथून हुसकून
छावितो, कारण, जर ह्या गुरे अशी आरामशार जागेत
बसतील तर त्याठिकाणी त्यांचे शेणमूत पडेल, मग त्यात
किंदा होतील व इतकत, ते पसरतील, व सरतेशेवटी
उद्वाह्या ताणाने विचारे मरतील त्यापेक्षा या गुरांनाच
छावित बसू दिले नाही म्हणजे इतक्या जागाचा हानी टळल!
तसेच दुंदुबे जैन मलोसर्गाच्या वेळी या तत्त्वामातीच एक
वागेरवा प्रकार करीत असतात, तो असत किडसवाणा
आहे हे दुंदुबे घडपाणी, त्यात अनेक सजाव प्राणी
असतात म्हणून न पितो केवळ भाताची पेज किंवा भाज्यांचे
पाणा पिऊन राहणान पण पाणी तापविताना होणारा
बीबहला याच्या अहिंसेच्या आठ ७शी येत नाही ?
जैनशास्त्रात मध्य व लोणी निषिद्ध मानिले आहे ते या
तत्त्वाला अनुसरूनच (या गो आपटे विविधज्ञानविस्तार
३५ अ १) स्नान करणे, दात घासणे या सारखी देव
छुडाची कर्महि जैनयतीना निषिद्ध मानिली आहेत व या
सर्वांचे एकच कारण हिंसाभय हे होय

शोध घर्मीत हे तत्त्व मानव धर्माला अनुसरून योगिले
आहे अष्टमार्गात हे तत्त्व दोन ठिकाणी, एकदा योग्य
आकांक्षाया यादीत व दुसऱ्यादा सद्गतीनामध्ये आलेले
आढळते (महिम्न निकाय पृ २५१२ सयुक्त ५ १)
तसेच संप्रदायाच्या दहा नियमां (शिखापदा) पैकी व पच
शिलोपेकी हे पाहिले आहे (विनय १ ८३ अनुत्तर ३
२०३) साप्रत उपलब्ध असणाऱ्या जुन्या जुन्या बौद्ध
ग्रंथातील शीलार्थबंधीच्या जुन्या बाढान अहिंसेवर प्रथमच
विवेचन करत आहे व त अनेक मुतातून असेच्या तसेच
घतलेले आढळते (हाईस डेव्हिडस—इयानांगस ऑफ दि
बुद्ध १ ३, ४) अशोकच्या पहिल्या शिलालेखात (काल
इ स पू २५१) पुढील मजकूर आढळतो

ही धर्मोनुयासन पत्रिका देवाचा प्रिय प्रियदर्शी राजानें
लिहविली—येथे कोणत्याही जीवाचा हत्या होऊ नये, किंवा
जलसे होऊ नयेत कारण असल्या जलगात बहुत दोष
आहेत असे प्रियदर्शी राजाच दिसून आले पण देवाचा
प्रियदर्शी राजा याच काही जलसे योग्य आहेत असे वाटते
पूर्वी प्रियदर्शी राजाच्या पाकशाळेत दररोज कित्येक शतसहस्र
प्राणी आमटीमाजी करण्याकरिता मारले जात, पण
हल्ली म्हणजे ही घर्माळा लिहिली जात आहे म्या काळी—दर
रोज फक्त तीनच प्राणी मारले जात, ते म्हणजे दोन मोर
व एक सोबर—सोबर नेहमी असतेच अस नाही हे तीन
नमोव प्राणी देखील पुढे मारले जाणार नाहीत " (स्मय—
दि ऑक्मफर्दे हिस्ट्री ऑफ इंडिया पा ३९)

अशोकान्या पाचव्या स्तभावरील लेखात या सद्गतांभी
अहिंसेने किती प्रगति झाली हे दिसून येते जनावरांनी खाद्य
करण्याच्या तो विषय असे पण मापूर्वी ७१ वर्ष त्याच्या

राज्यात काय स्थिति होती याची कल्पना घेण्यास नव्हा शिलेच उदाहरण पुरेसे होईल.

इ.स. पू. ३०६ त अलेक्झांडर तक्षशिला येथे आला तेव्हा आभी राजाने त्याला सामोरीकरिता ३००० रथ बेल व १०००० फिका रथांनून शास्त्र बकरी भेट म्हणून पाठविले. यावरून वेदकालाप्रमाणे या वेळीहि लोक शाण्या करितां गुर माजवून ठेवून व अतिथिस्वरूपाच्या प्रसंगी त्याची मेजवानी देत गोमांसासवर्षी हिंदूंचा प्रचलित भावना त्या काळी समाजात मुळीच नव्हती म्हणजे असतां चालेल अशोककाली ती थोड्याडी अहिमेच्या सरसहा उपदेशाने उद्भूत होऊ लागली व पुढे ती जातिभेदाचा व तन्मूलक फलदात्या कारणाने शास्त्री अतो हा अशोकानेच स्तंभावरील ५ वा लेख कोटिच्याच्या अर्थशास्त्राशी जुळवून, उदा. दोन्हीतहि मुक्त, सारिका, आणि ब्राह्मणी वल्लह यांची हत्या निषिद्ध मानिली आहे शिक्षापर्यंतगात कोणतीहि शिक्षा स्वीकारावी असा बौद्धसंप्रदायातील एक नियम आहे, जेव्हा देवदत्ताने युद्धावयव हा नियम कमी व्यापक करण्याकरितां विमर्शित केली, तेव्हा युद्धाने तसें करण्याच साक नाकारिले (विनय २. ११७, ३. ३५३) युद्धाच्या तोंडीं घातल्या सर्वेभूत आमगध गुतात असं स्पष्ट म्हणजे आहे की, मामागधाने मनुष्य विपदत नसून तो दुष्कृत्यानी विपदतो, रथत युद्धाने वेळ नात्याच्या चिसाज्याच्या घरी डुकराच मास येथेच मेवण केलं, व त्यामुळे त्याला अतिसार होऊन मृत्यु आला तेव्हा घरील गोष्टीवरून या अहिंसेसंघातल्या बौद्ध व जैन विचारात किती फरक आहे हे दिसून येईल हर्ष काली गोवधानयेध तीम झाला होता तरी इतर प्राण्यांच मास ब्राह्मणानाहि निषिद्ध नमे (वाटसं, पु. १)

या बौद्ध व जैन अहिंसा तत्वांमुळे प्राचीन पशुयज्ञ बंद पडले व " " अहिंसा परमो धर्म " यासारखी शिकवण हिंदूमध्ये सुरू झाली. महाभारतात हिंसा व अहिंसा या दोन्ही गोष्टींना पोषक अशी विधाने पापडतात (वनपर्व—धर्म—व्याध संवाद, अ. २०८, शांति २६४—२६५) बौद्ध धर्म लुप्त होऊन गेला तरी व जैनधर्म निंबेल व अस्पृश्यतांक बनला असताहि ब्राह्मणी धर्माच्या पुनरुत्थापकाना मासाशन याप्रोक्ष करून घेता आले नाही यावरून हे अहिंसातत्त्व हिंदु समाजात किती खोल दमले असावे याची कल्पना होईल.

ब्राह्मणात मुद्धा सर्वत्र निवृत्तमास अर्धेस असें नाही वगळ, पंजाब वगैरे प्रांतांतल ब्राह्मण जरी मटन खात नसले तरी मासे खातात व त्यामुळे समाजात निवृत्तमास, मासेखाऊ व मटनखाऊ असे तीन मोठे भेद पडून एकमेकांच्या सोबळे पणाच्या कल्पनांमुळे त्यांच्यात उघड नसऊ तरी आतून बैर असतच. मासाहार चांगला की शाकाहार चांगला हा मोठा वादमत्त प्रश्न आहे तेव्हा त्यांत न पडता समाज-हिताच्या दृष्टीन पाहिले तरी निवृत्तमास लोकानी मासा-

हाराविषयी निदान तिठकारा तरी घाळू नये ज्याला रुबेल तो त्याने आहार पसत करावा, तो आपल्या पसतीचा नाही म्हणून त्याचइल पूर्ण तिठकारा व द्वेष ठेवू नये म्हणजे परकीण्या वाटण्याचे बंद होऊन जातीजातीत एकी होऊ शकल, निदान या कारणामुळे तरी तेड पडणार नाही.

भूतदयेच्या दृष्टीने अहिंसा चांगली ह्छे खरे, पण तिला अवास्तव किंमत देऊन आपल्या गरजा मारून टाकणे व अग्रगत किंबहुना मूढ बनण इ केव्हाहि हिताचे होणार नाही मोठा जीव वाचाविण्याकरिता लहान जीव नेहमी बळी पडणारच सृष्टीचा हा सनातन नियम आहे हे आपण प्राणिमूर्धित चर्चांच पायाळावीं सुग्या मरतात म्हणून बालेण मोडता याबयाचे नाही, किंवा हत्या होईल या भीतीने दूर व घातपी जनावरानां मोकळ ठेवून भागावयाचे नाही ह्या सवे रोग हे शत्रुपासून उत्पन्न होनात म्हणून या जंतूना मारण्याकरिता ज्या लसीं टोचून घ्याव्या लागतात त्या जीव हत्येच्या कल्पनेमुळे न घनव्यास, रोग निवारण होणार नाही व लहान जंतूना वाचविण्याचे कारपुनिक समाधान मानून स्वतःची हत्या मान करावी लागल तसेच हिंसा होईल म्हणून जैनाप्रमाणे रात्री काही न खाणे वेळ गळ पणाने दिसल, कारण आपुनिक फाळात रात्रीमुद्धा दिवसा इतकाच उमेड करून राव्य तो हिंसा टाळता येईल तुडिये जैनाप्रमाणे साया नन्मात अहिंसातत्यासुसार स्वान न करणे हे कोणत्या कोटीत जाईल ते मागवत नाही. असो. तेव्हा अहिंसेच्या नावाच्याला या सुधारलेल्या जगात रातटी लोकाप्रमाणे वागणे केव्हाहि दाहाणपजाचे होणार नाही आहिंसातत्त्वाने हिंदु धर्माला अध्यात्मिक वैभवाच्या उन्नत शाखारवर बसविल आहे खरे, पण अध्यात्मदृष्ट्या उच्च पदवा प्राप्त करून देणाऱ्या या तत्वांमुळे हिंदुस्थान देशास राजकीय दृष्ट्या मृत्यु पथास जावे लागले असे जे मंत्रसमुजने विधान केले आहे ते रा वय विमृष्टपणे मान्य करितात (मध्य युगीन भारत भाग १ पान १०६) पण तेच महाभारताच्या उपसंहारात अहिंसातत्त्व आम्हा बौद्ध-जैनांपासून घेतले नसून ते आमच्यात फार प्राचीन काळापासून होते असे सिद्ध करितात

[स. द. र्म अ. य. —चा गो आपटे—विश्वज्ञानविस्तार पु. ३५ एन्सायक्लोपाडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स (अहिंसा) स्मिथ—आरमफोर्ड हिस्टरी ऑफ इंडिया ज्ञानकाश विभाग ४ या छांदोग्योपनिषत्, मनुस्मृति कौटिलीय अर्थशास्त्र एन्सायक्लोपीडिया मिटात्रिका—जैनि-क्षम विनयमय वैद्य—मध्ययुगीन भारत १, महाभारत-उपसंहार]

अहीर—शातत्याचा व याज्ञाचा एक मोठी जात लोकसंख्या १९११ साली ९५०८४८६ होती, त्यात खरेचसे

असतो मध्य प्रांतांतील अहीर लोक गोंड आणि इतर जातींच्या मिश्रणातून तयार झाले आहेत यांच्यातील गोवारी लोक गोंड आणि अहीरापासून झाले आहेत मध्यस्थातील कोवरा अहीर हे अहीर आणि गोंड किंवा कवारापासून झालेले आहेत असे रसेल आणि हिरालाल म्हणतात

हिंदुस्थानात निरनिराळ्या प्रांतांत असलेल्या अहीरांची माहिती पुढे देत आहो.

बंगाल — बंगालमध्ये गोशाला (संस्कृत गोपाल) या नावाने ही जात ओळखिली जात असून, तिच्या उत्पत्तिकथेवरून कृष्णभक्ति या लोकांत विशेष दिसते चैतन्याच्या वैष्णवपंथापेक्षा हा वैष्णवपंथ खालच्या दर्जाचा आहे. यांच्यात गोवर्धनपूजा नांवाचा सण असून, त्या दिवशी शिजविलेल्या भाताच्या राशीला गोवर्धन पर्वन समजून त्याची प्रार्थना करतात व आपल्या जवळच्या गार्श्यांना भक्त, शेंदूर व फुले अर्पण करतात दुसऱ्या काही ठिकाणी शेगाचा वृष्ण करून त्याची पूजा करतात. याहून जास्त रानटी चाल म्हणजे दिवाळीत दुकऱ्याचे चारीस पाय पोथून त्याचा जीव बाईपयंत त्याच्या भंगावरून गुरे नेतात, नंतर त्याचे मांस शिजवून ते घेतात असून खातात, इतर वळी मात्र दुकऱ्याचे मांस खाण्यास परवानगी नसते

पश्चिम बंगालमध्ये बोर लोरिक व काशीबाबा किंवा काशीनाथ यांच्याविषयी विशेष आदर दाखविले जातो काशीबाबा हे खून केलेल्या एका ब्राह्मणाचे भूत असून, जर त्याची पूजाअर्चा केली नाही तर तो गुरांच्या ठिकाणी रोंग उत्पन्न करतो हेगाचा प्रादुर्भाव झाल्यास शेव्यातील गुरे एकदम कमवून, त्याच्यावर सरक्या फेकतात, सर्वोत जास्त छद्म असे जनावर निवडून त्याला दाबक्यांनी अतिशय मारतात, त्याची आरडाभोरड ऐकून बाकीची जनावरे भांबावून शेजारच्या गोळ्यात पळतात व मागून हा वळी म्हणून निवडलेला बेल तिकडे पळतो व अशा रीतीने ही सांप यांविषयाचे मानितात

संयुक्त प्रांत — या जातीतील लोक काही वैष्णव तर काही शैव असतात वैष्णव अहीर कृष्णाची उपासना व शैव शिवाची किंवा शिवपत्नीच्या अनेक स्वरूपांपैकी एका स्वरूपाची—बहुधा विष्णुवासिनी देवीची उपासना करतात साधारणपुराणात विवाहाधिष्ठात्री दोन देवता आहेत एक मरुदेवता व दुसरी वटदेवता लक्षाच्या दिवशी सानार सान्याची मरुदेवता घडवून धाणती लमांनील प्रधानविधि झाल्यानंतर नवरात्रवरी या मूर्तींना वदन, धूप द्याप, फुले, अर्घ्य नैवेद्य दाखवितात नंतर घरातील बायका ही मूर्ति स्वयंपाकघरात पुरतात व त्यावर एक मातीचा ओठा घालतात रोज याची पूजा होते व सणाच्या दिवशी याला पक्वान्नाचा नैवेद्य करतात घरांत दुसरे लग्न मिथे पयंत हे चालते, नंतर हा ओठा उकळून त्यातील गुनी

मूर्ति काढून त्या जागी नवी मसवितात मद्योपासना हद्दी प्रचारात नाही, पण ती या लोकांत असलेली पाहून नवल वाटते वटवृक्षाची पूजा ही वृक्षविद्याह्याच्या चालाशी निकट संबंध दाखविते अहीरात नवरा मुलगा नवरीच्या मार्गात कुंकु भरतो त्यावेळीच वटवृक्षाला कुंकु वाहता

पोंबोनपीर व दुसऱ्या अनेक स्थानिक देवांची हे लोक पूजा करतात यांची विशिष्ट गोदेवता धीरनाथ होय हा पाच लाकडी मूर्तीचा समूह असतो

मध्य प्रांत — (नांवे) — गवळी, ग्वाला, गोलकर, ग्वालान, रावत, गहर, महाकुल इत्यादि

सह्या — (सन १९११) ७५०००० मध्यप्रांतात सह्यद्रेया मानाने या जातीचा सहावा नंबर आहे ही जात मराठी जिल्ह्यातील गवारांपासून मिश्र आहे पण गवारी जातीची १५०००० संख्या ही त्यात मिळविली तर तेथी जातीपेक्षा त्याचा नंबर वर लागून ५ वा होईल

व्युत्पत्ति — अहीर नाव अभीर नावापासून निघाले आहे अभीर जातीचा उद्भव शिलालेखात आणि धर्म पुस्तकातून कोठे कोठे सापडतो ग्वाला शब्द गोपाल शब्दापासून निघाला आहे गवळी हा शब्द मध्यप्रांतात दुभायाचा धडा करणाऱ्यासच लावितात, गुरे रानात नेणाऱ्यास लावीत नाहीत वादा जिल्ह्यातील गोलकर शब्द (तेरगु गोलार म्हणजे गुरे चारण्यास नेणारा) या शब्दापासून निघाला असावा राउत शब्द रामपुत्र शब्दाचा अपभ्रंश असावा छत्तीसगडातील अहीर लोक स्वतःला राउत म्हणवितात उडिया मुलखात यास गहर म्हणतात जकापुर सध्यानात सांपडणाऱ्या एका अहीर जातीचे नांव महाकुल असे आहे हे लोक स्वतःच नदवंशी समजतात उत्तर हिंदुस्थानात याच्या तीन जाती आहेत यदुवंशी, नदवंशी, आणि गोबालवंशी मध्यप्रांतात काबनार आणि जवळपुरातील कमरिया हे स्वतःला नदवंशी म्हणवितात काही आपणांस जिझोदिया (जुदेसखडी) म्हणवितात भागोतिया व नखरिया या जातीहि आहेत छत्तीसगडातील राउतांचे झाडिया, कोसारिया आणि कनकमिया असे तीन भेद आहेत कोसारिया हे सर्वोत जुने आहेत (कोसल हे छत्तीसगडाचे जुने नाव आहे असा रसेल व हिरालाल यांचा ठरा आहे) कनोडियापैकी येथेवार नांवाचे लोक स्वतःच फार उच्च समजतात आणि यांनी नौकर ठेविले तर उघी ते भांडी घाशीत नाहीत

दीवा लोक पुढेले रजपूत आणि अहीर यांकांपासून झाले आहेत जुदेच्या रजपूतांचे ठेविलेल्या अहीर स्त्रीला ' परद्वारीण ' म्हणतात. अहीर बायांना रजपूत लोक घरात दाई म्हणून ठेवीत आणि ह्यांच्या मुलांत आणि दूध पाजलेल्या मुलांत यशुप्रेम फार दड असे

गोंत रघुवंशी म्हणून एक जात आहे झाडी अहारा प्रमाणेच ' रान्य ' अहीर हे देखील एका जातीचे नांव आहे.

(२६७३ १४४८०५) हिंदू होते. बिहार ओरिसा व संयुक्तप्रांत यात अहिरोंची मोठी संख्या असून, बाकीच्या बहुतेक सर्व प्रांतांतून थोडथोडे आढळतात. मिथु खोऱ्यातील आभीर व इ. स. पू. १ व्या किंवा २ व्या शतकात हिंदुस्थानात आलेले सिंधियन अरब यांचा अहिरोंशी संबंध जुळविण्यात येतो. उत्तर हिंदुस्थानात मथुरा क्षेत्राशी यांच्या परंपरेचा संबंध पोहोचतो व याच्यातील य(ज)दुवन्तो ही पोट जात आपल्याला यादव वंशातील लेखिते. दुसरी एक संयुक्त प्रांतातील नंदवन्तो जात व बंगालमधोल नंदवीप नंदाळा आपला पूर्वज समजतात

इ ति हा म.—ख्रिस्ती शतकाच्या सुमारास मध्य आशियातून आलेल्या लोकपैकी आभीर व हे एक असलेले महाभारत आणि पुराण यातून याचा उल्लेख दृष्ट्यु असा आढळतो. कधी कधी त्यास अश्वेहि म्हटलेले आहे भगवान श्रीकृष्ण निजधामास गेलावर द्वारकेतून कृष्णाच्या विषास अर्जुन हस्तिनापुरास नेन असता घाटेल आभीरानी त्या हिरातून नेल्या. शके १०२ म्हणजे ख्रिस्ताब्द १८० च्या सुमाराच्या सापडलेल्या एका शिलालेखावरून गुजराथेतील सुड संस्थानाच्या सेनापतीचा उल्लेख आभीर म्हणून केला आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील शिलालेखात एका आभीर राजाचे वर्णन आहे. (' आभीर पहा ') एंगोबिन याने त्याचा काल ख्रिस्ती चवथे शतक असा ठरविला आहे आद्यस्थानांतर दक्षिण(प्रांत) आभीराच्या ताब्यात होती असे पुराणात सांगितले असून तांपासून देवगडापर्यंत असणाऱ्या भागास आभीर ही संज्ञा होती. समुद्रगुप्ताच्या वेळी अमीरांनी पूर्व राजपुतान्यात आणि माळव्यात बस्ती केली. काठी थोक गुजराथत आठव्या शतकात आले तेव्हा बराच भाग अहीरलोकाच्या ताब्यात पडलेला त्यास आढळला. मिर्झापूर जिल्ह्यातील एका भागास अहीररा असे नांव आहे आणि आंध्रगड अगलेल्या एका भागास अहीरवाड असे म्हणतात. ख्रिस्ती शतकासमाख्या सुमारास अहीर नेपाळचे राबे होते, असे इलियट म्हणतो. खानदेशातही अहीरांच्या वसाहती मदराच्या होत्या. अश्वरगड किंवा पंधराव्या शतकात आसा अहीराने बांधला असे म्हणतात. त्याच्या पूर्वजांचा बस्ती तेथे ७०० वर्षांपासून होती आणि त्याच्या जवळ सुद्ध १०००० गुरे, २०००० मेंढ्या, १००० घोड्या व २००० सैन्य असूनही आसा या सध्या नावानेच तो लोकत ओळखला जाई. त्याच्या उदारपणामुळे तो फार लोकप्रिय झाला होता. अशीरगडाविषयीच्या दंतकथात आतिथ्यापेक्षा अमण्याचाहि संबंध आहे. ११ व्या (ख्रिस्ती) शतकात याक आणि चडदाण रजपुतांच्या ताब्यात हा कि.। गचीर किंवा अहीर या नावानेच होता फिरस्ता यानेहि अशीरगड हा अहीराने बांधलेला आहे अशी माहिती आपल्या पुस्त-

कात दिली आहे. तापीनदीच्या खोऱ्यात असलेल्या एखाद्या अहीर संस्थानिकाच्या नावावरून या किंवाच्या नावाचा त्याच्या लोकांशी संबंध जुळवून देणेहि संभवनीय आहे.

मध्य प्रांतात गौडी राजांच्या वैभवाच्या दंतकथा थन्वाच चालत आल्या आहेत छिंदवाण्यातील देवगड किंवा हा एका दंतकथेच्या आधारे पाहता सोळाव्या शतकापर्यंत गवळी राजांच्या ताब्यात होता व त्यापासून नंतर तो गोंडानी पंतला. देवगड गोंड जातीचा मूळ पुरुष जातबा याने मनसूर आणि गणसुर या गवळी राजांची नीकरी घरीली आणि देवीच्या प्रसादाने त्याचा बंध करून स्वतः त्याच्या जागी राजा झाला. त्यानंतर काही वर्षे गवळ्याच्या ताब्यात नरनाळा किंवा होता आणि पुढे तो मुसलमानांनी घेतला सातपुड्याच्या दक्षिणकडील एका शिखरावर यावेळगड नावाचा किंवा आहे, सागर जिह्यात प्रचलित असलेल्या दंतकथावरून इटावा आणि खुरई येथे ख्रिस्ती शकाच्या सतराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत गवळी राजे होते

अ ही र भा पा.—अहीर किंवा अमीर भायेपासून निघालेल्या पोट भाया अद्याप कायम आहेत. पंजाबात रोहटक, व गुरगाव आणि दिल्लीच्या भोवती अहीरस्वती साया अद्याप चालतात. रामपुतान्यातील मेवांनी भायेबाब हा एक पोटमेद आहे. रामपुतान्याच्या मालवी पोटमेदाबोहि नाव अहीरी आहे आणि खानदेशी म्हणून गुजराथी सायेबा ओ पोटमेद भील भायेच्या अर्धवट मिश्रणाने तयार झाला आहे त्याला ' अहीराथी ' भाषा म्हणतात. (' अहीराणी भाया ' पहा)

या जातीचा आणि पुराणातील वादच जातीचा काही संबंध नाही असे शोधार्थी ठरते मागवतात भंद किंवा गोप यांच्या संबंधाने अमीर किंवा अहीर शब्द कोठे वापरलेला नाही. ख्रिस्ती शकाच्या ५५० साली कृष्णकथाचा आणि अहीर शब्दाचा संबंध जोडून दिल्याचा उल्लेख प्रथम सापडतो यावरून या सालाच्या घोळ्या अगोदर हा संबंध कोणी तरी जुळविला असावा गुजर आणि शक याप्रमाणेच हे लोक वाढलेले आले आहेत. आणि पूर्वी आलेल्या " आर्यन् " लोकांप्रमाणे शेतकीचा धंदा न करितो यांनी गुरे पाळण्याचा धंदा केला व त्या धंद्याचे मज्जत वाढविण्याकरिता कृष्णाशी व यादवांशी संबंध जोडला असावा.

मध्याचे अहीर जातीचे लोक अमीरांपासून बनले असून वेळोवेळी देशा जमीनच्या मिथणाने वाढत गेले डाण्टन म्हणता की मथुरावर्षी गवाल उंच असून त्यांचा वेहारा चोवड्या आणि देखील असतो. त्याचा रंग गव्हासारखा असतो मगधतील एका शोध जातीचा रंग काळा असून हात पाय फार मोठे, वेहारा ओवळधोवळ आणि मावडळ

असतो. मध्य प्रांतांतील अहीर लोक गोंड आणि इतर जातींच्या मिश्रणाचे तयार झाले आहेत. यांतील गोवारी लोक गोंड आणि अहीरापासून झाले आहेत. मंदल्यातील गोवरा अहीर हे अहीर आणि गोंड किंवा कवारापासून झालेले आहेत असे रसेल आणि हिरालाल म्हणतात.

हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या प्रांतांत असलेल्या अहीरांची माहिती पुढे देत आहो.

बंगाल.—बंगालमध्ये गोर्खाला (संस्कृत गोपाल) या नावाने ही जात ओळखिली जात असून, तिच्या उत्पत्ती-कथेवरून कृष्णमक्षि या लोकांत विशेष दिसते. ब्रैतन्याच्या वैष्णवपंथापेक्षा ही वैष्णवपंथ म्हणजे दक्षिणेच्या आहे. याच्यात गोवर्धनपूजा नावाचा सण असून, त्या दिवशी शिवविलेखा भाताच्या राशीला गोवर्धन पर्वत समजून त्याची प्रार्थना करतात व आपल्या जवळच्या गार्ग्यांना अन्न, शेंदूर व फुले अर्पण करतात. दुसऱ्या काही ठिकाणी शेगाचा कृष्ण करून त्याची पूजा करतात. याहून जास्त रानटी चाल म्हणजे दिवाळीत डुकराचे चारही पाय बांधून त्याचा जीव जाईपर्यंत त्याच्या शंकावरून गुरे नेतात; नंतर त्याचे मांस शिजवून ते खातात वसून खातात, इतर वेळी मात्र डुकराचे मांस खाण्यास परवानगी नसते.

पश्चिम बंगालमध्ये वीर लोरिक व काशीबाबा किंवा काशीनाथ यांच्याविषयी विशेष आदर दाखविला जातो. काशीबाबा हे खून केलेल्या एका ब्राह्मणाचे भूत असून, जर त्याची पूजा अर्चा केली नाही तर तो गुरांच्या ठिकाणी रोंप उत्पन्न करितो. शेंगचा प्रादुर्भाव झाल्यास देखण्यातील गुरे एकत्र जमवून, त्याच्यावर सरक्या फेंकतात; सर्वांत जास्त लठ्ठ असे जनावर निवडून त्याला दाख्यांनी अतिशय मारतात; त्याची आरडाओरड ऐवून बाकीची जनावरे भीतावून शेजारच्या गोठ्यांत पळतात व मागून हा बळी म्हणून निवडलेला बैल तिकडे पळतो व अशा रीतीने ही साय थोडक्याच मानितात.

मध्य प्रांत.—या जातीतील लोक काही वैष्णव तर काही शैव असतात. वैष्णव अहीर कृष्णाची उपासना व शैव शिवाची किंवा शिवपत्नीच्या अनेक स्वरूपांपैकी एका स्वरूपाची—बहुधा विष्णुपासिनी देवीची उपासना करतात. साधारणपुराणांत विवाहाभिप्रायी दोन देवता आहेत. एक प्रकटदेवता व दुसरी बटदेवता लक्षाच्या दिवशी सोनार सैन्याची प्रकटदेवता घडवून आणतो. लक्षांतील प्रधानविभि आस्त्रानंतर नवरानवरी या मूर्तींनी घडवून, धूप, दीप, फुले, अर्पण नैवेद्य दाखवितात. नंतर घरातील बायका ही मूर्ती स्वयंपाकघरांत पुरतात व त्यावर एक भाताचा ओठो घालतात रोज याची पूजा होते व सणाच्या दिवशी याला पक्वान्नाचा नैवेद्य करतात घरांत दुसरे लग्न निघे पर्यंत हे चालते; नंतर हा ओठा उकडून त्यातील जुनी

मूर्ति काढून त्या भागी नवी बसवितात मद्रोपासना इत्यादी प्रकारात नाही; पण ती या लोकांत असलेली पाहून नवल वाटते. बटवृक्षाची पूजा ही वृक्षविवाहाच्या चालीशी निकट संबंध दाखविते. अहीरांत नवरा मुलगा नवरीच्या मांगात कुंकू भरतो त्यावेळीच बटवृक्षाला कुंकू वाहता

पांचोनचीर व दुसऱ्या अनेक स्थानिक देवांची हे लोक पूजा करतात. यांची विशिष्ट गोदेवता वीरनाथ होय. हा पाच लांकडी मूर्तीचा समूह असतो.

मध्य प्रांत—(नांदे) :—गवळी, ग्वाला, गोलकर, ग्वालान, रावत, गहर, महाकुल इत्यादि.

संख्या.—(सन १९११) ७५०००० मध्यप्रांतात संख्येच्या मानाने या जातीचा सहावा नंबर आहे ही जात मराठी जिल्ह्यांतील गवारांपासून मिश्र आहे पण गवारी जातीची १५०००० संख्या ही त्यात मिळविली तर तेथी जातीपेक्षा त्याचा नंबर वर लागून ५ वा होईल.

सुराति—अहीर नाव अमीर नावापासून निघाले आहे. अमीर जातीचा उल्लेख शिलालेखात आणि धर्म पुस्तकातून कोठे कोठे सापडतो. ग्वाला शब्द गोपाल शब्दापासून निघाला आहे. गवळी हा शब्द मध्यप्रांतात दुभार्याचा धंदा करणाऱ्यासच लाविलात, गुरे रानात वेगळ्यास लावीत नाहीत चादा जिस्दातील गोलकर शब्द (तेरगु गोलर म्हणजे गुरे चारघ्यास नेणारा) या शब्दापासून निघाला असावा राउत शब्द राजपुत्र शब्दाचा अपभ्रंश असावा. छत्तीसगडातील अहीर लोक स्वतःला राउत म्हणवितात उडिया मुळजांत यास गहर म्हणतात. गहरपुर संस्थानात सांपडणाऱ्या एका अहीर जातीचे नाव महाकुल असे आहे. हे लोक स्वतःस नंदवंशी समजतात. उत्तर हिंदुस्थानांत याच्या तीन जाती आहेत. यदुवंशी, नंदवंशी, आणि गोवालवंशी मंदल्यातील कावनार आणि जवळपुरातील कमरिया हे स्वतःला नंदवंशी म्हणवितात. काही आपणांस जिझोडिया (सुंदलखंडी) म्हणवितात. आरोतिया व नखरिया या जातीही आहेत. छत्तीसगडातील राउताचे झाडिया, कोसारिया आणि कनकजिया असे तीन भेद आहेत. कोसारिया हे सर्वोत जुने आहेत (कोसल हे छत्तीसगडाचे जुने नाव आहे असा रसेल व हिरालाल यांचा तर्क आहे). कनोजियापैकी येथवर नांवाचे लोक स्वतःस फार उच्च समजतात आणि यांनी नौकर ठेविले तर उघ्ठी से आढी घासित नाहीत.

दोहा लोक सुंदले रजपूत आणि अहीर बायकांपासून झाले आहेत. सुंदल्या रजपूतांनी ठेविलेल्या अहीर झोला ' परद्वारीन ' म्हणतात. अहीर बायांना रजपूत लोक घरात बसवून देवीत आणि त्यांच्या मुलांत आणि दूध पाजलेल्या मुलांत बंधुप्रेम फार दृढ असे.

यांत यदुवंशी म्हणून एक जात आहे. झाडी अहीरा-प्रमाणेच ' रान्य ' अहीर हे देखील एका जातीचे नाव आहे.

संगोत्रविवाह आणि जुलत बहिणी, मामेबहिणी, आते-बहिणी व मावसबहिणीबरोबर विवाह निषिद्ध आहे. बाय-कोऱ्याऱ्या बहिणीबरोबर लग्न निषिद्ध आहे. परंतु धाकट्या बहिणीबरोबर निषिद्ध नाही.

ल मं.—मुलीची लग्ने रजोदर्शनापूर्वी किंवा मागाहून झाली तरी मान्यतात. बंदपूरचे गोलकरं मात्र बालविवाह करतात. काचनार अहीर मात्र रजोदर्शनापूर्वी लग्ने करीत नाहीत. जातीतल्याच माणसापासून कोणी भ्रविवाहित मुलगी गभार राहिली तर पंचायतीच्यामाफक त्याचे लग्न होते आणि २० किंवा ३० रुपये पंचायतीचा दंड भरावा लागतो तो खर्च पंच करतात विवाहत्यागने जर एखादी अहीर मुलगी फसवली तर ती त्यासच देतात आणि शक्य असल्यास त्याच्यापासून ६० ते ५० रुपये दंड घेऊन ती मुलीच्या गायब देतात स्थानिक विवाहपद्धतीप्रमाणे लग्ने लावतात.

काचरा सांडिया, कोसारिया, व राउत लोक 'लगुन' लिहिण्याकरिताच ब्राह्मणास बोलवितात आणि सवासिन (बसुबराचे) त्याची लग्ने लावितात. छत्तीस गडात बराळ मुलीचा घोषाक करून लग्नकरिता मिरवणुकीबरोबर बसुगुही नेतात.

विधवाविवाहाची पूर्ण मोकळीक आहे. प्रथम वरास विधवेबरोबरच विवाह करावयाचा असल्यास पहिल्याने कट्यारीबरोबर विधि करावा लागतो. मृत नवऱ्याच्या धाकट्या भावाबरोबर विवाह चांगला समजतात. घटस्फीटाची पूर्ण मुभा आहे. दुर्हागाबाद झिल्ल्यात घटस्फीट करताना नवरा बायकोच्या अंगावरील वस्त्राच्या लहान बिंब्या फाडतात आणि लमाच्या बळी बाघलेली गाठ सोडिली असे दर्शवितात.

जन्म विधि:—हे लोक गभार शिवाचे डोहाळे पुरवतात त्याच्या डोहाळ्यातील खण्याच्या पदार्थास शिपोरी म्हणतात. कोणा गर्भिणीस रीन मुलें किंवा ३ मुली लागोपाठ झाल्यास चौथे मुलूह तिचा भावबंधाप्रमाणे मुलगा किंवा मुलगीच व्हावी असे इच्छितात. परंतु जर तसे न झाले तर त्या मुलास किंवा मुलीस अमागी समजतात एकाच दिवशी एका गावात एकाच दिशेला दोन स्त्रियास मुलगा आणि मुलगी होऊन त्या एकाच मुद्दणीच्या देखरेखीखाली असल्या तर मुद्दणीच्या द्वारे दोघा मुलास संपर्क होऊन ते अजारी पदतील असे समजतात आणि रोग टाळण्याकरिता मुलाचा मामा ताराजू घेऊन एका पारच्यात मुलास ठेवितो व शेणाच्या गोळ्यांनी त्याचे वजन करतो. आणि शेणाची टोपळी गावा बाहेर चारीरस्यावर ठेवितो मुलाचा जन्म जर अशुभ तिथी वर किंवा नक्षत्रावर झाला तर त्याचे कान ५ व्या महिन्यात टोचले म्हणून झाले

प्रेत संस्कार:—पुरणे किंवा दहन करणे या दोन्ही चाली प्रचारात आहेत. छत्तीस गडात मेलेल्याचा प्राण तिसऱ्या

दिवशी परत आणण्याचा एक विधि आहे. रात्री तळ्याच्या काठी धायझनी एक दिवा ठेवावा आणि त्याच्या खवळ आलेल्यातून एक मास धरून घरी आणावा आणि कण-कोच्या गोळा रणवळ ठेवावा. मृताचा मुलगा किंवा जवळचा कोणी नातलग याने अंगाला हळद लावून एक खडा उचलवा. तो पाण्याने घुवून भाज्यात टाकावा आणि मृत माणूस द्या किंवा घुस असेल त्याप्रमाणे कोंबडी किंवा कोंबडा बळी द्यावा त्या खवळीची गृहदेवतेप्रमाणे पूजा करावी. आणि प्रत्येक वर्षी कोंबडा किंवा कोंबडी बळी देत गावा अशा रीतीने माशाच्या अंगातून मृताचा प्राण घरात येऊन तो खवळ्यात प्रविष्ट झाला असे समजतात.

अहीर लोक गार्हस्थ पवित्र समजतात. ते कृष्णाची पूजा करतात. नर्मदा खोऱ्यातील लोक भिलाट नावाच्या एका काल्पनिक देवाची फार भक्ति करतात. भिलाट हा एका अहीर छीस महादेवापासून झालेला मुलगा होय अशी समजूत आहे त्याच्या आगात कारच अलौकिक सामर्थ्य होते. इंदुरातील सवळी निगाभीस भजतात. भंडक्यात महिरी देवाच्या नावाने एक चौथरा थापतात खडकदेव ही एक त्याचीच देवता आहे मंतरदेव हा छेसणीचा आणि रानांत केलेल्या गार्हस्थ कोंडकाच्याचा देव आहे. गुर्यादेव हा गार्हस्थ गोठ्याचा देव आहे. त्यास प्रत्येक वर्षी एक अंडे अर्पण वेश्याने गुरास रोगराई होत नाही अशी राचा आवश्यकता साधु हरिदास बाबा म्हणून आहे. त्याने प्राण शरीरातून काढून शरीर एका अहीराजवळ ठेविले होते. तो बरेच दिवस परत आला नाही म्हणून घरीराचे दहन केले. तो आल्यानेतर लोकांस चूक समजली आणि तिच्या प्रायश्चित्तबद्दल त्याची पूजा करण्याचे ठरविले. महाकुल अहीर महादेवाची पूजा करतात तसेच पाडबापेकी सह-देवाची, आणि लक्ष्मीची पूजाहि करतात.

दिवाळी हा अहीराचा मुख्य सण आहे ते या दिव-सात मातीचा एक गोबर्धन पर्वत करतात. याच दिवसात त्याचा मारहाई सण असतो. एका साबाभोवती कवळ्या आणि मोरांची फिसे बांधून हे लोक गावातून नाचत व गात जातात. बायका या खाबावर एक मातीचा पोपट बसवून धरोवर जाऊन गद्यात व ताडूळ आणि वेसे गोळा करतात.

चालीरिती:—हे लोक कोंबडी आणि बकऱ्याचे मास खात नाहीत मंडल्यातील 'काभोनेरा' अहीर डुकराचे मांस खातात आणि राउत लोक उंदीर देखील खातात. बाभो-नेरा अहीर विटाळशीचा विटाळ मानतात. जातिबहिष्कार, प्रायश्चित्त आणि शुद्धीकरणाचा विधि पंचाईतीकडून व्हावा लागतो.

छत्तीसगडातील राउत बायका पायात काशाचे "वाळे" घासतात. हे अवजड असतात. त्यांचे वजन अस्मासे ४ ते

५. शेर असते आणि त्यांना अजमासते ३ ते ९ रुपये किंमत पडते.

धंदाः—गुरे पाळणे हाच त्यांचा मुख्य धंदा आहे. साधारणतः शेकडा चार लोक घरकामी नोकऱ्याहि करितात.

सुं य द ईं ला खा—खानदेश, नाशिक, कच्छ, काठेवाड व पालनपूर या भागांत अहोरा लोक आहेत. आपण कृष्णाच्या गोपांपेकी असून वसुरेस रहात होतो असे ते सांगतात परंतु हे लोक मूळचे अवध येथी असले तरी हिंदू नव्हते असे सुंगई एप्रोप्राफिक सर्व्हेकारांनी मत व्यक्त केले आहे. पुढे काही वर्षांनी ते हिंदू धर्मात आले असावे. वयल्या घातकांत अहोरा लोकांचे राज्य खानदेश, नाशिक, काठेवाड पालनपूर व कच्छ या प्रांतांत होते, याबद्दल बळकट पुरावा आहे. काठी लोक गुजराथेत ८ व्या शतकांत गेले. तेव्हा बहुतेक मुसलमण अहोरा लोकांच्या ताब्यांत होता. त्याचप्रमाणे खानदेशांत अहोरा लोकांचे घरेच बरेच असले कारण अलि(शि) रंगड नावाचा क्षत्रिय “असा अहोरा” याने बाघला व त्याने आपले नांव त्या क्षत्रियास दिले असे फेरि-रथाचे मत आहे ही पोष्ट बरे समितेचीच आहे. रड-ण्याच्या स्थानभेदावरून अहोरा लोकांचे दोन विभाग आहेतः—कच्छ व काठेवाड यांमध्ये रहाणारे आणि दक्षिण हिंदुस्थानांत रहाणारे. पहिल्या वर्गाचे गुराव्यांचा धंदा सोडून झुतारकाम व केतकी हे धंदे हाती घेतले आहेत व काही जमीनदारहि आहेत. या लोकांत बोरिहा, बोरिडा, माचूआ, प्रांथालिया व बोरठिया असे पांच पोटेभेद असून, एका पोटेभेदातील लोक दुसऱ्या पोटेभेदातील लोकांशी विवाह-संबंध करीत नाहीत. याखेरीज गुजरा अहोरा व नेसक अहोरा हे दोन फक्त काठेवाड प्रांतांत जास्त आहेत. मुलामुलींची सध्दा १२-१५ वर्षांपर्यंत होऊन, दरवर्षी, ठरलेल्या दिवशीच विवाह होतात. परजिया नावाने हा ज्ञान या लोकांचे उपाध्ये होत. विषयैला सहान दिसावी सप्त खावितो देते. हे लोक मासाहारो आहेत. तुळशीद्वयाम (लक्ष्मी व कृष्ण) व मातादेवी या देवतांची हे पूजा करितात. त्याचप्रमाणे हव्ये ही देवता व बचरा या रजपूत साधू-वेदे ते उपासक आहेत.

काठेवाडमध्ये अहोरा लोकांनी प्रत्येक रोज्यात एक पंचायत असते व हात नामाजिक कार्याचा निकाल होतो. जातीसंबंधी महत्त्वाच्या प्रश्नाचा निकाल पाकोडी बादा पंचायतीच्या सभेत केला जातो.

दक्षिण हिंदुस्थानातील अहोरा लोकांनी आपला धंदा कारसा बदललेला नाही. येथील अहोरा लोकांत (१) मरवाधिया, (२) बिदावर, (३) पोसी, (४) गोळवन, (५) गुजर, (६) रोमान, असे सहा पोटेभेद आहेत; या पोटेभेदांत परस्पर बेटीव्यवहार होतो. परंतु ज्यांचे दैवक एकच असेल त्यांचा विवाहसंबंध होत नाही. मुळांची

खमे २०-२५ या वर्षांत होतात. पुनर्विवाहाची वाढ आहे. परंतु तसेच विधवेस बहुतेकचून आपल्या घाकट्या दिसाशी लग्न लावावे लागते. या लोकांत काठीमोड होऊन शकत नाही. हे लोक मासाहारो आहेत. उत्तरहिंदुस्थानी व महाराष्ट्रीय माझगोच्या हातचे ते खातात, परंतु मराठांच्या दातचे खात नाहीत. याच भिन्नत असतां मुलाचा वडिलो-पार्श्वित मायमसेवर काही हक्क नसतो, त्याचप्रमाणे आई वारल्यावर तिच्या पैसावर मुलीचा काही हक्क नसून तो पैसा तिच्या सुनांकडे जातो. कच्छी व काठेवाडी अहोरांप्रमाणेच हे अहोरा कृष्णाचे भक्त आहेत, लग्न-समारंभात पंडे (हिंदुस्थानी माझग) यांचे उपाध्येपण करतात. परंतु त्यांच्या अमावी दक्षिणी माझग चालतो. शृतीस दृढ करतात. भाद्रपद महिन्यांत कोणत्या तरी दिवशी भादें करतात.

पं ना व—लोकांसंख्या (१९११) २०८५५४. हे पंडित-करून केतकरी व गुराखी आहेत. ते हिंदू असून दिक्षी भागात, फेरौजपूर जिल्ह्यात व दुजाना, पठौडी आणि फुलकियन या संस्थानांत आढळतात. त्यांचा सामाजिक दर्जा गुजर व जाट लोकांसारखा आहे. त्यांच्या मालकीच्या जमिनी असून दिक्षी भागांत (यिमला सोडून) व राहपूर, मिआनवाली व मुलतान या जिल्ह्यांत ते केतकरी आहेत. ते संन्यास घुडा चाकरी करतात. लढबन्सी व भंदबन्सी लोक हे आपणाले रजपुतांचे वंशज म्हणवितात. ते गावळवन्सी लोकांहून आपण भिन्न आहो असे दर्शवितात.

रा हृ विष ट ना.—आभीर, पांचाल ही जुनी राष्ट्रे, त्यांचे अस्तित्व राष्ट्र या रूपाने नष्ट झाल्यानंतर त्यांची कधी स्थिति होते, हे जाणण्यास अहिरांचे उदाहरण पहाण्यासारखे आहे. अहोरा हे अनेक धंद्याईक जातीत भिन्नचून त्यातच पोटेभेदात होऊन राहिले आहेत. उदाहरणार्थ. महाराष्ट्रात अहोरा घोनार, अहोरा हलवाई, अहोरा गवळी अशा तऱ्हेच्या सोनार, हलवाई, गवळी या जातीतून पोटेभेदांत आढळतात. ज्या वेळी विशिष्ट जातीत स्वतंत्र पोटेभेदात होण्याइतके अहोरा गेले नसतील त्यावेळी त्या जातीत विशिष्ट घराणी म्हणून ते समाविष्ट झाले असावेत. असे, ओठाऱ्यांमध्ये अहोरा ही पोटेभेदात नसून एक डल अगर आडनांव म्हणून आहे. अहोरा हे तिरनिराळ्या ठिकाणांच्या समाजात कसे ओतभूत झाले हे यावरून कळून येणार आहे. अशी उदाहरणे नम-रेस आल्यानंतर जाति, आणि पोटेभेदाती याचा अभ्यास करून लागले म्हणजे असा प्रश्न उपस्थित होतो की, विशिष्ट धंद्याची जात प्रधान घडून अहोरा, पांचाल या पोटेभेदाती घरणे योग्य होईल की, अहोरा ही प्रधान जात घडून अहोरा गवळी, अहोरा घोनार, अहोरा हलवाई अशा पोटेभेदाती घरणे योग्य होईल. या प्रश्नाचे विवेचन “जाति” या लेखांत येईल. येथे फक्त ही स्थिति नमरेस आणणे पुरे होईल.

अ हि रा णी भा पा—खानदेशांत पादरपेसो लोक शिवायकरून बाकांचे लोक खानदेशी किंवा अहिराणी भाषा बोलतात. ही भाषा गुजराथी, मराठी, नेमाडी व हिंदुस्थानी या चार भाषा मिळून झालेली आहे, असा लोकांचा समज आहे. गुजराथच्या पाश्चिमकिनाऱ्याजवळ राहणारे जे अमीर लोक अमीरी भाषा बोलत असत, व जिचा उल्लेख प्राकृत वैद्यवाहरणाना केला आहे, तिच्यावरूनच ही अहिराणी भाषा निघाली असावी, असा डॉ. भास्करर गोंचा तर्क आहे. भाषाशास्त्राचा अभ्यास करण्यास ती भाषा फार उपयोग्यची आहे, या भाषेची मोठीशी माहिती पुढे दिली आहे.

खानदेशी अथवा अहिराणी भाषा बरी गुजराथीसारखी किंवा मराठीसारखी दिसते, तरी ती मागधी, सौराष्ट्री, शौरसेनी, महाराष्ट्री, वैशाची इत्यादि प्राकृत भाषांपासूनच निघाली आहे. त्या भाषेत 'ळ' हे अक्षर शुद्धच नसून त्याच्या ऐवजी 'य' हे अक्षर येते; जसे—'काळा' असे म्हणण्याचे ऐवजी 'कामा' असे म्हणतात. त्या भाषेतील व्याकरणाची रूपे साधारणपणे गुजराथी—किंवा मराठी—प्रमाणेच आहेत, पण नामांची व क्रियापदांची रूपे ही मात्र बरीच दोन भाषांपेक्षा भिन्न आहेत. नामांचे बहुवचन करावयाचे साम्यास नामाच्या शेवटी 'स' हा प्रत्यय लागतो जसे—भित (भित) त्याचें बहुवचन 'मितस' (भित्तिस) असें होतें. विभक्तीचे निरनिराळे प्रत्यय आहेत. द्वितीया व चतुर्थी या विभक्तीचा लें हा प्रत्यय आहे; तृतीयेचे नी, वरि व पै, पंचमीचे यिन्; षष्ठीचे ना, नी व न; आशि सप्तमीचे मा व माक्षार असे प्रत्यय आहेत. आकारान्त पुलिगी व नपुंसक-लिगी नामाना बहुवचनी विभक्तिप्रत्यय लावतेवेळी अ वा ए होतो. बरील गोष्टी पुढे चालवून दाखविलेल्या नामावरून समजतील

नागर (नागर)

एकवचन	बहुवचन
प्र० नागर	नागर
द्वि० नागरेले	नागरेसले
— नागरनी	नागरेसनी
तृ० नागरवरी	नागरवरी
— नागरेपे	नागरेपे
पंच० नागरयिन्	नागरेसयिन्
ष० नागरनानी-न	नागरेसनानी-न
स० नागरमा	नागरेसमा
सं० नागरमक्षार	नागरमक्षार

आकारान्त, इकारान्त, उकारान्त व ओकारान्त पुलिगी नामांनी विभक्तिप्रत्यय लावितेवेळी त्याचें काही रूपांतर न होतां त्याच्या शेवटी विभक्तिप्रत्यय जसेच्या तसेच लागतात. आकारान्त नामांत भिंगोटा (सुंगा) अपवाद हा आहे; कारण या शब्दास विभक्तिप्रत्यय लावतेवेळी शेवटील 'टा' वा अक्षराचे 'ट्या' असे सामान्य रूप होतें. उकारान्त

नामांत जू (ऊ) हा शब्द अपवादक आहे. त्याचें 'जुवा' असें बहुवचनी रूप होऊन विभक्तिप्रत्यय लागताना 'जुवास' असे सामान्यरूप होतें. पुरुषवाचक व दर्शक सर्वनामें मराठीप्रमाणेच आहेत; पण त्यांचे विभक्तिप्रत्यय निराळे आहेत. हे विभक्तिप्रत्यय शिवाय करून प्रथम व द्वितीया पुरुषवाचक सर्वनामांची बहुवचने मराठीप्रमाणेच होतात. पण तृतीया पुरुषवाचक दर्शक सर्वनामाना विभक्तिप्रत्यय लागतेवेळी अनेकवचनी स हा प्रत्यय लागतो. खलाशाकरिता काही सर्वनामें चालवून दाखवितां—

मी	तूं	तो
एकव. बहुव.	ए. व.	ए. व.
प्र. व. मी आमी.	तूं तुमी.	तो, ते.
द्वि. व माले, मले.	आमके तुले, तुमाले.	त्याले त्यासले
तृ. मावरी, मापे.	तुमारी, त्यानी	त्यासवी
	तुमावरी, त्यावरी	त्यासवरी,
	तुमपे, त्यापे,	त्यासपे,
पंच. मायिन् आमायिन्,	तुमिन्,	त्यायिन् त्यासयिन्
मनायिन्, आमयिन्	तुमायिन्	
ष. मना-नी, आमना	तुना-तुमना	त्याना-त्यासना
-न, नी-न-नी-न	नी-न	नी-न, नी-न
स. मनामा, आमनामा,	तुमातुमनामा, त्यामा, त्यासमा	ममक्षार
ममक्षार	तुमक्षार.	त्यामक्षार,
		त्यासमक्षार.

मराठीतील हा, ही, व हे ही दर्शकसर्वनामें खानदेशांत पुलिगी हे व छीलिंगी व नपुंसकालिंगी हे अशी होतात. प्रार्थक सर्वनामापैकीं कोन (कोण) याचें विभक्तिप्रत्यय लागताना रूप बदलत नाही; पण काय या सर्वनामाचें विभक्तिप्रत्यय लागताना 'कसा' असे सामान्यरूप होतें. क्रियापदाची रूपे अरी चमत्कारिक आहेत, तरी क्रियापद नियमित तऱ्हेनें चालतात. या नियमाला फारच मोठे अपवाद आहेत. वर्तमानकाळी एकवचनी तिन्ही पुरुषी एकच रूपे आहेत, व बहुवचनी तिन्ही पुरुषी निराळीं परंतु एकच रूपे आहेत. त्यांचे अनुक्रमे 'स व' तस' हे प्रत्यय आहेत जसे—कर (करणे) यांची करस व करतस अशी अनुक्रमे रूपे होतात. ही रूपे प्राकृत भाषेतील वर्तमानकालवाचक धातुसाधित जें 'करत' व त्याचा झालेला 'करत' असा अपभ्रंश, यावरून निघालेली असावीत. क्रियापदाचा भूतकाळ न हा प्रत्यय लागून होतो भूतकाळचें प्रथम पुरुषाचें एक वचनी व बहुवचनी 'जु' व 'जुत' असे अनुक्रमे प्रत्यय व द्वितीया व तृतीया पुरुषाचे 'ना' व 'नात' असें मनुक्रमे एकवचनी व बहुवचनी प्रत्यय आहेत.

मन), क्षत्र (साम्राज्य), आर्मइति (धर्मनिष्ठा, राक्षसपण). ह्रीर्वतात (उन्नति), अमेरेतात (अमरत्व), छर्धोय (आज्ञा-पारकता) इ वैदिक धर्मातील देवतांत आदित्यसप्त हा गुणधर्मांच्या दृष्टीने अहुरमझाच्या तोंडीचा आहे असें दिसते. मद्द, मिश्र व अनाहित या त्रिमूर्तीसारख्या वरुण, मित्र आणि अथेमा यांची त्रिमूर्ति वेदात आहे या दोन त्रिमूर्तीतील मद्द-वरुण आणि मिश्र-मित्र यांचे सादृश्य नि शकित आहे ज्याप्रमाणे मद्दाच्या इच्छेने डरायस राजा झाला, त्याचप्रमाणे वरुणाच्या इच्छेने किंवा आग्नेने जग चालते ऋतू ही त्याची इच्छा, व हिलाच प्राचीन इराणी भाषा किंवा अर्त म्हणतात. ऋताच्या विरुद्ध कोणी गेल्यास वरुणाचे पाश त्याच्या भोवती पडतात (ऋ १ २४, १०-१५) अहुरमझाभोवती असो नैतिक भावनाविशिष्ट देवतासप्त जमती, तसा आदित्यसंघात प्रचेत्स् वरुण हा पहिला घामतो

ऋतू यांचे अशा किंवा अर्त याशी जसे साम्य आहे तसेच अमरमति (धर्मनिष्ठा प्रार्थना) याचे धार्मइति याशी व वरुणाचे राज्य जें क्षत्र त्याचें मद्दाच्या क्षत्रधर्म या साम्राज्याशी साम्य आहे या शिवाय सोवेंतातो (निष्ठापत्य) म्हणजेच ह्रीर्वतान इ याप्रमाणें मद्द मिश्र आणि अमेरा-र्येत ही वरुण-मित्र आणि आदित्य यांच्याशी नैतिक स्वरूपात पाहता एकरूप दिसतील

ही भारतीय व पशु देवतांची एकरूपात असुरी-यावि खोनी देवतात आहे आढळून येते सेमिटी-हिटाईट संप्रदायात मिश्र, (इ) अरुण, इद, नासस हे आर्योंचे देव अतर्भूत होते हे मिडनी लेखावरून सिद्ध झाले आहे विहन्टेड थॉलने असुरियन देवतांची जी यादी प्रसिद्ध केली आहे (रेसुइल छो ग्रंथावत १४ १८१३), तीत अम्झुर मझाश (अम्झुर मद्द-अहुरमझाचे इतिहासपूर्व स्वरूपनाम) असा एक देव आला आहे या देवानंतर अमेरास्येता-आदित्या सारख्या सात अनुयायी देवता दिल्या आहेत हे साम्य आश्चर्यकारक आहे हे वारेच पण यारेखीज असुरियन संप्रदायात भारतीय किंवा पशुप्रमाणे त्रिमूर्तीचीच कल्पना आली आहे तेव्हा फार प्राचीन काळी आर्योंचा व असुरी किंवा हिटाईट लोकांचा निकट सवध आला असला पाहिजे हे उघड होते तो केव्हा व कसा आला याचे विवेचन येथे कर्तव्य नाही.

[सदर्भग्रंथ—अवेस्ता-गाथा ऋग्वेद संहिता डार्मस्टेटर-बोद-अवेस्ता, ओमिद् एट अहुरिमन् बाला-झोरोआस्थिन चिर्भॉलॉजी हाफ-एमेज ऑन दि पार्सीज जॅकसन-डाय इराण रिलिजन ओल्डनबर्ग-डाय इराण रिलिजन (डायकुल्टर डर गेजेनवर्ट, १९०६, डाय रिलिजन डेस वेद, १८९४) सजाना-झरघुट हांड झरघुट्रिभेनिझम इन् दि अवेस्ता मोल्डन-अर्ल झोरोआस्ट्रिभेनिझम मिल-झरघुट फिलॉ दि ओकामेनिड्स ऑड इझाएल. ए रि ए मज्झी-

दि रिलिजन ऑफ बाबिलोनिया अँड अॅसिरिया मॅक्स-मुल्लर-ऑरिएंटल्विज लिटरेचर ग्रांटेज २५.]

अहेरिया—(संस्कृत अश्वेतिक = शिकारी) उत्तर हिंदुस्थानांत आढळणारी. शिकारी, पारधी व चोरटे यांची जात यांची संख्या जवळ जवळ ३५, ४०० आहे यापैकी पुष्कळसे पन्नास व सयुक्तप्रांत यात राहतात हे श्राविड वंशातील असावे असें दिसते हे धम्मपमी असल्याने, अभिजात हिंदु वर्णापासून भिन्न अशा देवता यांच्यात आहेत अभिजात विचाराचे असे काही अहेरिया देवी उपासक आहेत पण वास्तविक सयुक्तप्रांतात त्यांची जाति विशिष्ट देवता मेळासुर (स मेप+असुर = मेपासुर) असून तिच्या उत्पत्तीविषयी त्यांना काही माहिती नाही कदाचित ती प्राचीन प्राणिपूजासंप्रदाय दर्शवीत असावी गुमा किंवा जादोर पोर, या प्रसिद्ध साधुची मुसलमान पुरोहितांच्या द्वारे पुजा करण्यात येते (कूक, पॅप्पुलर रिलिजन,, २११ पासून पुढे) याचा दुसरा मुसलमान साधु म्हणजे मुरादाबाद मिश्रां-तील अमरोहाचा मियान किंवा मोरान साहेब होय, (देवा-न्याय, दबिन्डान ३ २१५) अश्विया या देवतेचीही हे पूजा करतात अश्विया हा देवताप्रसंग पोचलेला एक झाडूवाला होता त्याला डुकर पळी देण्यात येते व त्या प्रसंगीच झाडूवाला पुरोहित त्यांचे थोडेंसे रक्क मुलांच्या कापाळाला कासतो, त्यामुळे भुतालेताची बाधा होत नाही अशी समजूत आहे यराई व चामर या दोन लहान प्राम देवतानाही पूजितात चामरात गम्हाचा रोट अर्पण करण्यात येतो, विशेष प्रसंगी मेपवल्दिदान होतें, व त्यावे मोस देवासमोर लगेच अक्षण करण्यात येत हे लोक प्रसिद्ध रामा-लण्छर बालकीक ऋषि यास आयुर्मुखांनी मानतात ही गोष्ट बरा चमत्कारिक दिसते देवतांना बलि विशिष्ट कुलां ताल मनुष्यांचेच यावा लागती, या कुत्याला नेहेमीचा पुरोहित चालत नाही काही विधीतून यळीचा वध करण्यांत येत नाही तर त्याच्या कानातून रक्त काढून सोडून देण्यात येतें. गृताच्या भुतांची या लोकाना फार भीति वाटते, म्हणून प्रेताला अग्नि दिल्यावर घरी जाताना ते चितकेडे दगड फेकतात, हेतू हा की, गृताच्या भुतांचे आपल्याबरोबर येऊ नये

प आ या ती रुः—लो. स (१९११) १९, ५०५ यांची हिसार, गुरगाव, कर्जल, व अगाला हे जिल्हे आणि पतियाळा व सिंद या संस्थानांत मुख्यतः करून वस्ती आढळते पतियाळा संस्थानांत काही थोडे अहेरी लोक शीख व माहमदी संप्रदायी आहेत बाकी सर्व हिंदू आहेत ते गव ताचा व्यापार व मजुरी करितात इगामांत पिकाच्या कापणीकरिता खेळ्या करून फिरतात दिसण्यांत व घरीराने ते बागवियासारखे असून गांधाबहेर राहतात

[सदर्भग्रंथ—कूक-न्याईय अँड कास्ट्स ऑफ दि नॉर्थ वेस्टर्न प्रांविडसेज अँड ओथ, पॅप्पुलर रिलिजन अँड फोड

तेव्हां ओव्ज्याकाठी मूर्ति स्थापन होण्याने त्याची पूजाअर्चा करावी लागते. शिवाय पातळ, योगिनी, रक्षत्री आणि मनसत या दुष्टशुद्ध देवता आहेतच यांपैकी कोणी नद्या, ओढे, कोणी खडक, कोणी राक्षस, मुठे, अरण्ये यावर ताबा चालवितात. जोंगरी जातीत अशा कल्पना असणे अगदी स्वाभाविक आहे. साडीत वास करणारा खुंगू नांवाचा एक राक्षस आहे; हा गुराचे दूध सोपून घेतो. गुरात रोगी करणारा दुसरा राक्षस गुंगा होय. या देवताना प्राणी दळी देण्यात येतात गरी संप्रदायाचा इतिहास फार मनेदार असून तो भारतीय मन्थर्माची माहिती देण्यास चांगला संपादो गि पडेल.

[सं द भं प्र थ.—डाल्टन—डिस्क्रिप्टिव्ह ऐमालोजी. रिस्ले—ट्राईअल ऑफ फास्ट, १; नॉर्थ इंडियन नोट्स ऑफ फीरिंग ५. बुबानन हॅमिल्टन—इस्टन इंडिया गेड—वॉर्गल सेसस, १९०१. फ्रूक—पायुर रिस्त्रिज्ज ऑफ फॉक-सोशर. २; रसेल व हिरालाल—ट्राईअल ऑफ फास्ट इन सी. पी. रॉज-ग्लॉसरी, पु. २ पॅमाल-सेन्सस रिपोर्ट, १९०१. वॉथ गॅसिडियर १५ हे रा भाडूरवर—६. ०. ज्ञानेवारी १९११ स्मिथ-अलॉ हिस्टरी ऑफ इंडिया. लिगिवास्टिक सॉल ऑफ इंडिया पु. ९ वॉथ एप्रोप्राफिकल सॉल; पु. ३. न. १. सेन्सस रिपोर्ट १९११. ए. रि. ए.]

अहुरमहद—किंवा ओर्महद. महदसंप्रदायातील हा सर्वश्रेष्ठ देव असून, अहुरमन अशी दुष्टरायाची तशी ही सृष्ट्याची देवता म्हणून मानतात. अवेस्ती-फारसी औरमहद शब्दांमधून पहिली ओर्महद शब्द आला व त्यापासून सध्याचे पारशी ओर्महद हे नांव पडले. प्राचीन अवेस्तात अशा तऱ्हेचा संयुक्त शब्द येत नसून, महदाअहुरा किंवा अहुरा महदाप, अहुराद महदा, असें कां दिसते. अहुर हे विशेषण केवळ महदालाच लावलेले असते असे नाही तर मित्र (पर १०. २५ ६५) आणि जवानपात् (यस २. ५; १. ५; ६. १२) मानाहे योगिलेले आढळते. तथापि महदालाच अहुर हो पदवी विशेषकरून देण्यात येते व जेथे मुसते अहुर असें नांव असेल तेथे अहुरमहद असें समजावे. अहुर-महद म्हणजे संस्कृत असुरमहत् असें प्रो. वै. कां. राजवाडे म्हणतात व अहुर-मेधस असाहि शब्द सुचविण्यात आला आहे. असुरमेधस याचा अर्थ सर्वसाक्षी असुर असा होतो. वैदात हा गुण चरणाळा लाविलेला आहे (ऋग्वेद १. २४, १४; असुर प्रचेतः). (अहुर पहा.) सरोनियन काळात पूर्णवस्थेस पोचलेल्या महद संप्रदायात ओर्महद हाच खरा देव आहे व पहिली मंथान त्याला, पूर्णाकृष्ट, भूत वर्तमान व भावी अशी शुद्ध व अस्पष्ट प्रकृति आणि प्रकृतची प्रकृति असें म्हटलेले आहे. हा सर्वशक्तिमान व सर्वसाक्षी, पूर्णपणे चांगला, सर्वांचे हित पाहणारा, उपकारी व दयाळू आहे. प्रकाश आणि शुद्ध यांच्या अधिपत्याची हो.

असल्याने अहुरमनशी होणाऱ्या सगळ्याचा शेवट काय होईल तो याला कळतो. अहुरमन्मर्थ जे नाही ते याच्या-मध्ये आहे. तेव्हां साहजिकच या दोघाची स्थानेहि भिन्न आहेत अहुरमहद अखंड प्रकाशात तर अहुरमन् निरंतर अंधःकारात वास करितो.

अहुरमहद व अहुरमन् हे द्वंद्व भाषाकारांनी म्हणता येईल. विश्वाच्या आरंभी सत् व असत्, अशा दोन प्रकृती प्रादुर्भूत झाल्या. ह्या दोघांनी सर्गी व निर्जीव विश्व उत्पन्न केले. माणसांनी यापैकी कोणाचा अंगीकार करावाचा हे स्वतःच ठरवावयाचे असते व शब्दाच्या लोकांनाच फक्त ही निवड कशी करावी ते कळते व त्यांनाच शेवटी सत्प्रकृतीचे यश मिळते (यस ३२. १ पासून पुढे) सरशुत्र संप्रदायातील या द्वैतमताबद्दलचे विवेचन सेंदावेस्ता लेखात येईलच.

न्याय व सत्य (अथ) याचा धर्म म्हणजे सारशुत्राचा धर्म अनुसरण्यास, सद्भाव, सद्बिचार व सधर्म आवळून, दुष्टांना जी हून त्याची अवहेलना करण्यास व अज्ञा रीतीने सुखा (अदा) च्या राज्या (क्षपा) स पोहोचण्यास अहुर महद शिकवितो. महदाचे गुण व सामर्थ्य मोठ्या प्रमाणावर शब्दात वर्णिलेले याथातून आढळते (उदा. यस ४४. १-५).

याप्रमाणे अहुरमहद हा सर्वसाक्षी, सर्वज्ञाता व सर्वसामर्थवान अहुर आहे; गद्यात विशेषकरून नैतिक रक्षणकर्ता म्हणून हा येतो. जरी हा सुखार्थ प्रकाशाचा देव म्हणून वावरत आहे तरी कोणत्याहि भौतिक रचनापासून हा पूर्णपणे अलिप्त आहे.

अंकिमिनियन शिलालेखानुसार हराणी 'सत्ताधीशाचा देव जो औरमहद हा अतिशय मोठ्या दर्जाचा म्हणून दाखविला आहे. इरायस हा आपणाला औरमहदनुयायी म्हणवितो व आपल्या विधानाची सत्यता पटण्यासाठी औरमहदाची शपथ घाहतो. कसकसीसला औरमहदानेंच राजा बनविले (कसकसीस पार्स. ३) अंकितलेखातून औरमहदाच्या जोडोला मित्र व अनाहिंत या दोन देवता कधी कधी पक्षविलेच्या असतात. हिरीरोस औरमहदाचा जेवळ करीत नाही. तथापि परदेशी निसर्गपूजापद्धति वर्णन करितो; ती वाचून इराणी लोकांनी प्राचीन आर्यमावना किती शुद्ध स्वरूपात रक्षिल्या होत्या ते कळते.

इंडो-युरोपियन देवतागणातील देव नीतीची फारशी पर्वा करीत नाहीत हे म्हणजे (उदा.—ओल्डनबर्ग जाय रिस्त्रिज्ज डेस-वेद, पा. २८४) अतिशयोक्तीचे जरी आहे तरी संभवशःभूतात्मक आकाशदेव व अहुर महद यामध्ये बराच मोठा विरोध आहे याला दाखवा नाही. दौल मोवनी वेद, तारे, वारे, अग्नि, पृथिवी इत्यादि निसर्गशक्तिकांक देव नमतात तर इच्छे सारशुत्र संप्रदायातील अहुरमहदाकडे खालील नैतिक गुणविशिष्ट सगुण प्रकृतीचे आधिपत्य केलेले आहे. अथ (न्याय, सत्यता); शोधमहद (धार्मिक

मन); क्षत्र (सम्राज्य); आर्मइति (धर्मनिष्ठा, दाहाणपण); हौर्वतात (उपराति); अमेरेतात (अमरत्व); सभोय (आज्ञा-पारकता) १. वैदिक धर्मातील देवतात आदित्यसंघ हा गुणधर्माच्या दृष्टीने अहुरमज्दाच्या लोडीचा आहे असे दिसते. मज्द, मित्र व अनाहित या त्रिमूर्तीसारखा वरुण, मित्र आणि अयमा यांची त्रिमूर्ति घेतात आहे. या दोन त्रिमूर्तीतील मज्द—वरुण आणि मित्र—मित्र यांचे सादस्य निःसीकित आहे. ज्याप्रमाणे मज्दाच्या इच्छेने वरायस राजा झाला. त्याचप्रमाणे वरुणाच्या इच्छेने किंवा आझेने कम चालते. ऋतू ही त्याची इच्छा, व हिलाच प्राचीन इराणी अष्ट किंवा अर्त म्हणतात. ऋताच्या विरुद्ध कोणी गेल्यास वरुणाचे पासा त्याच्या ओवती पडतात (४. १.२४, १०-१५) अहुरमज्दाभोवती नसा नैतिक भावनाविशिष्ट देवतासंघ बनतो, तसा आदित्यसंघात प्रचेतस् वरुण हा पहिला घोभतो.

ऋतू यांचे असा किंवा अर्त याशी जसे साम्य आहे तसेच अरमति (धर्मनिष्ठा प्राप्त्यन्ता) यांचे आर्मइति याशी व वरुणाचे राज्य जे क्षत्र त्यांचे मज्दाच्या क्षत्रपत्वे या साम्राज्याशी साम्य आहे. या सिवाय सौर्वताती (निष्ठापत्य) म्हणजेच हौर्वतात इ. याप्रमाणे मज्द मित्र आणि अमेस-स्पेत ही वरुण-मित्र आणि आदित्य यांच्याशी नैतिक स्वरूपात पाहता एकरूप दिसतो.

ही भारतीय व पर्शु देवतांची एकरूपता असुरी-बाबिलोनी देवतांविषी आहे आढळून येते. सेमिटी-हिटाईट संप्रदायात मित्र, (इ)अरुण, इंद, नासस हे आर्यांचे देव अंतर्भूत होते हे मिटनी लेखावरून सिद्ध झाले आहे विन्सेंट थॉमसने असुरियन देवतांची जी यादी प्रसिद्ध केली आहे (रेस्सुईल वी ट्रॅन्झाक्श १४ १८९३), तीत अश्शुर मज्दास (अश्शुर मज्द-अहुरमज्दाचे इतिहासपूर्ण स्वरूपनाम) असा एक देव आला आहे. या देवानंतर अमेसस्पेता-आदित्या-सारख्या

२- सात अनुयायी देवता दिल्या आहेत. हे साम्य आश्चर्यकारक आहे हे खरेच, पण याखेरीज असुरियन संप्रदायात भारतीय किंवा पर्शुप्रमाणे त्रिमूर्तीचीच कल्पना आली आहे. तेव्हा फार प्राचीन काळी आर्यांचा व असुरी किंवा हिटाईट लोकांचा निकट संबंध आला असला पाहिजे हे उघड होते. तो केव्हा व कसा आला याचे विवेचन येथे करू शकलो नाही.

[संदर्भग्रंथ—अवेस्ता-गाथा. ऋग्वेद संहिता. हार्वेस्टेर-शेड-अवेस्ता; ओर्मिज्द एट अहुरिमन्. डाला-डोरोआस्ट्रियन थिऑलॉजी. हाग-एमेज ऑन दि... पार्सीज. जॅकसन-डाय इराण रिलिजन. लोन्डनबर्ग-डाय इराण रिलिजन (डायकुलदूर वर गेनेनवर्ट १-१९०६); डाय रिलिजन डेस वेद, १८९४) संज्ञा-क्षरघुष्ट अँड क्षरघुष्टिअंनिक्षम इन् दि अवेस्ता. मोल्डन-अली थॉरोआस्ट्रिअनिक्षम. मिल-क्षरघुष्ट. फिलॉ. दि अँडोनिमिड्स अँड इझाएल. ए. रि. ए. मज्दो-

दि रिलिजन ऑफ बाबिलोनिया अँड अँसिरिया. मॅक्स-मुन्नर-ऑरिएंटलझे लिटरेचर स्टार्टिंग. २५.]

अहेरिया.—(संस्कृत अशेतिक = शिकारी) उत्तर हिंदुस्थानांत आढळणारी, शिकारी, पारधी व चोरटे यांची जात. यांची संख्या जवळ जवळ ३५, ४७० आहे. यापैकी पुष्कळसे पंगम व संयुक्तप्रांत यांत राहतात. हे शक्ति वंशातील असावे असे दिसते. हे वन्यधर्मी असल्याने, अभिजात हिंदु वर्गापासून भिन्न असा देवता यांच्यात आहेत. अभिजात विचाराचे असे काही अहेरिया देवी-उपासक आहेत. पण वास्तविक संयुक्तप्रांतात त्यांची जाति-विशिष्ट देवता मेखासुर (सं. मेन-असुर = मेपासुर) असून तिच्या उत्पत्तीविषयी त्यांना कांही माहिती नाही. कदाचित ती प्राचीन प्राणिपूजासंप्रदाय दर्शवीत असावी. गुमा किंवा जाहीर पोर, या प्रसिद्ध साधूची मुमुलमान पुरोहितांच्या द्वारे पुजा करण्यात येते (कूक, पॉप्युलर रिलिजन, २११ पासून पुढे). यांचा दुसरा मुमुलमान साधू म्हणजे मुरादाबाद मिथ्यातील अमरोहाचा मियान किंवा मीरान साहेब होय, (शेखा-द्वार, दक्खिन ३. २३५). जखिया या देवतेचीही हे पूजा करतात. जखिया हा देवत्वात पोचलेला एक झाडूवाला होता. त्याला डुकर बळी देण्यात येते व त्या प्रसंगीचा झाडूवाला पुरोहित त्यांचे थोडेसे रक्क मुलांच्या कापाळाला कासतो; त्यामुळे भुतालेताची बाधा होत नाही अशी समजूत आहे. बराई व चामर या दोन लहान प्राम देवतानाही पूजितात. चामराचा गम्हाचा रोट अर्पण करण्यात येतो; विशेष प्रसंगी मेपबलिदान होतं, व त्यावेळी मांस देवासमोर लगेच अक्षण करण्यात येतं. हे लोक प्रसिद्ध रामा-वणश्वर बलमीरू ऋषि यांस आद्यगुरुधर्मांनी मानतात ही गोष्ट जरा चमत्कारिक दिसते. देवतांना बलि विशिष्ट कुलातील मनुष्यांचेच द्यावा लागतो; या क्रियाला नेहेमीचा पुरोहित चालत नाही. काही विधीतून बळीचा वध करण्यात येत नाही तर त्याच्या कानातून रक्क कातून सोडून देण्यात येतं. मृताच्या भुताची या लोकाना फार भीती वाटते; म्हणून प्रेताला अभि दिव्यावर घरी जाताना ते वित्कळे दगड फेकतात, हेतू हा की, मृताच्या भुताने आपल्याबरोबर येऊ नये.

पंजाब ती लः—लो. सं. (१९११) १९, ५०५ यांची हिंसा, गुरगांव, कर्नल, व अंवाला हे शिरे आणि पतियाळा व सिंद या संस्थांनात मुखपर्व करून बसली आढळते. पतियाळा संस्थानांत काही थोडे अहेरी लोक शीख व महंमदी संप्रदायी आहेत. बाकी सर्व हिंदू आहेत. ते गव-ताचा व्यापार व मजुरी करतात. इंगामांत पिकाच्या कापणीकरिता टोळ्या करून फिरतात. दिसण्यांत व शरीरांत ते बाबरियासारखे असून गोवाबाहेर राहतात.

[संदर्भग्रंथ—कूक-ट्राईंग अँड कास्टस ऑफ दि नॉर्थ वेस्टर्न प्रांविन्सेस अँड ओप; पॉप्युलर रिलिजन अँड फोक

लोअर ऑफ नार्दन इंडिया ए रि. ए. सेन्सस रिपोर्ट-
पेजाव. रोख-ए रलाहरी ऑफ दि ट्राईक्स थेंड कास्टस ऑफ
दि पेनाब अंड नॉर्थ वेस्ट फ्रीडियर प्राविन्स]

अहोबिलम्—(मदास) करनूल जिल्हा. शिववेळ तालुका-
क्यातील एक खंडेगांव व मंदिर. उत्तर अक्षांस १५°८' व
पूर्व रेखांस ७८°४५' हे सदन पराठा रेन्वेच्या नंवाळ स्टेश-
नापासून ३० मैल अंत आहे. इ. स १९०१ मध्ये लोक
संख्या १५१ होती हे मंदिर म्हणजे या भागातील वैष्णवांचे
फार फार मोठे क्षेत्र समजले जाते या ठिकाणी तीन यात्रेचीं
ठिकाणे आहेत. एच डोंगराच्या पायथ्याशी, दुसरे वराच्या
बाजू ४ मैलावर मध्यभागी व तिसरे डोंगराच्या माथ्यावर
यापेकी पहिले फार महत्वाचे आहे कारण त्याच्या भिती-
वर व मंदपावर रामायणातील पुष्कळ देखावे बोरलेले
आहेत. येथे होळी पौर्णिमेला जत्रा भरते. सध्या हे मंदिर
व चिंगलपट भिल्लांतील तिरुवेळूर येथील याचाच मठ, ही
पुष्कळ उत्पन्न असूनदि अव्यवस्थित स्थितीत आहेत. (इ.
म. ५).

अळतें—(सुबई) कोल्हापूर संस्थान. अळतें तालुक्यातील
कोल्हापूरच्या बायव्हेस १२ मैलावर असलेले एक गाव. उत्तर
अक्षांस १६°४५' व पूर्व रेखांस ७०°१८'. लोकसंख्या (१९११)
४९६५. येथे रमाजान दरगा असून त्यास ६१३ रुपये सान्याची
इनाम मनीस आहे. गावाच्या पश्चिम बाजूला चिदोबा,
घुळोबा, अलेप्रभु, रामलिंग व एक लिंगायत साधु यांची
देवळे आहेत. या सर्व देवळांच्या बापिक जत्रा भरतात
अवरंगमेब अथवा अलमगीर बादशाहा येथे आला असता
त्याने आपल्या पादुका येथील गावकऱ्यांना दिल्या. त्याप्र-
त्यये अलेप्रभूने हे देऊळ बांधले आहे असे म्हणतात. अवर-
रंगमेबाने देवळास एक माचा नगर केला, त्यावरून देवांचे
नाव अलेप्रभु ठेविले असेही म्हणतात.

हा प्रभू एक लिंगायत साधू असून त्याच्या इमरणाचे
अदलिंग नावाच्या त्याच्या शिष्याने हे देऊळ बांधले, अशी
दुसरी कथा आहे. रामलिंग हे ब्रिद्धांचे किंवा जैनांचे पूर्वजिं
देऊळ असावे असे वाटते. हल्ली देवळातील पूजाकर्त्ता ब्राह्मण
प्रस्तीने होते. पूर्वी या ठिकाणी अळयाचा रंग तयार करीत
त्यावरून या गोष्टास हे नाव पडले. हा गाव सुमारे ८००
वर्षांचा जुना आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस झालेल्या
धामपुर्णीत हे दोन वेळा जाळण्यात आले होते. [इ. म.
५-१९०८; सुं. नं. २४]

अळनाचर—(सुबई इलाका) धारवाड जिल्हा धार-
वाडच्या पश्चिमेस २० मैलावर असलेले खंडे. या गावा-
वरून वेळगांव-दुव्याळ रस्ता व धारवाड-गोवा रस्ता, असे
दोन रस्ते गेले आहेत. मद्रास-उदने मराठा रेन्वेच्या वृण-
बंगलोर शाखेवर छोटा आणि धारवाड शाखेचे हे स्टेशन
आहे. [भा नं]

अळतें—ही एक छत्रीच्या आकारात उगवणारी वन-
स्पति आहे. ती उकिरल्यावर सडलेल्या पदार्थावर, वाळ-
लेल्या शेणावर आणि क्वचित् वांगल्या जमिनीवरही उगवते.
याची निरनिराळ्या भाषेतील नावे—लें, फंगी, ई मभूम
सं भूछत्र गुण फुग्यू हिंदी—छतोनाछता, सावकी छत्री,
बंगाली—कोळक छता, व्यामर छता, कानडी—आळवि, नाई
उत्तरिये हों दोत. अळतें दोन प्रकारचे असते विपारी
व गाढे विपारी अळतें खाल्ले असनां अमूल्य वडतो,
पोढ फुगते, व वाति होऊन मन अमिष्ट होते अळव्याच्या
८ अती आहेत. चुड्ये, चितळे, गवते, कुबळे, कुरटी, तेंगंगी,
मुयफोड आणि भोप्रळे चुड्ये हातभर उंच वाढते व त्याची
छत्री लहान असते गवते फार बारीक असते. कुरटी
अगदी लहान असते तेलंगी हे उदाते उत्कृष्ट समजले
जाले याची छत्री वांत सव्या वांत व्यासाची असते. भुय-
फोड हे वाटोळे असून फुगीर असते. त्याचे छत्र होत नाही.
दोमाल्याचे योग्यासारखे क्वचित् टोंकदार कळे असतात.

अळव्याचे बी अति सूक्ष्म असून त्याचा कलानेच नास
होत नाही शिबले असता शिबत नाही कुत्रत नाही. जना-
बराच्या पोटातून हे बी तसेच बाहेर पडते. ह्यासुद्धे शेणा-
वर व उकिरल्यावर हों धाढे फार उगवतात.

अळव्याचे कळे अधोधाकिल्लीं छुकवून ठेवितात. देवी
व गोंवर पोटात पडू नये म्हणून हे कळे ऊन पाण्यात वाडून
देतात. तसेच मूळव्याधीवर व दुसऱ्या रोगावर याचा उप-
योग होतो असे म्हणतात.

अळव्याची भाजी व कोशिंबीर करून शूद्र लोक खातात
[पदे. मोदक—पदार्थ वर्णन].

अळशी—जवळ पहा.

अळमुंदे—चवळीच्या छातोपेकी एक वेल. लॅटिनमध्ये
ज्यास विष्ठा कटअप म्हणतात त्या वर्गीतील हा आहे. ही
एक मोठ्या, लांबट शेताची व मोठ्या दाण्याची चवळीची जात
असते वेलास दुसऱ्या शेंडाचा आधार लागतो. चवळीप्रमाणे
जमिनीवरच हे वेल वाढत नाहीत. आधार न दिल्यास
तितके उंच होत नाहीत. अळमुंदाचे पीक बागाईत व
ओळ बांधण्याच्या शेतात विन पाण्यावरही करतात. पाव-
साळ्यात बी पेरतात व हिवाळ्यात व उन्हाळ्यात शेता
तयार होतात. कोवळ्या शेताची माजी व जून शेतातील
सोलाण्याची व वाळलेले दाणे भिजवून फुगले म्हणजे त्याची
उपज करतात. अळमुंदाचे बी चवळीच्या दांड दोनपट मोठे
लांबट व तपकिरी रणचे असते. कोंकणांत व वेळगांवा-
कडे अळमुंदे पिकतात. रत्नागिरी भिल्ल्यात त्यास वाल्कीच्या
शेगा असेही म्हणतात.

अळू (तेरे)—यास ईमणित, तेरो, एडोस, रफंच कोको,
टॅवेला, इन्डियायन बॅरम, हीं नावे असून अरबी, काच,
काचची, पमाव-राय, सुबई—अळू, तेरे; तेलगू—शामा-
पंथा. त्यादि निरनिराळी नावे आहेत.

उप ति स्या नः—हिंदुस्थानातील सगळ्या प्रदेशांत व सिखोन प्रांतातही हे होतें. याची पाने कड्याच्या पानासारखी असून देठ लांब असतात. याचा फंद खाण्याच्या उपयोगी पडतो व ह्याच्या पानाचीहि भाजी करून खातात. याची लागवड बंगाल, आसाम, मद्रास, राजपुताना, दक्षिण, हिमालयनजीकचा प्रदेश इत्यादि सर्व हिंदुस्थानभर आहे.

या झाडाच्या रानटी व लागवड केलेली असा दोन जाती आहेत. रानटी अगळे फंद खात नाहीत, फक्त पाने खातात. रानटी झाडाच्या तीन जाती आढळतात पहिल्या जातीची पाने निळसर, दुसरीची पाने थुरकट व तिसरीची दिखी असतात. ही रानटी जातीची शुद्ध सगळ्या प्रदेशातील दलदलीच्या आर्षेत होतात.

लागवड केलेल्या जातीत गुरीकातु व असुकातु हे दोन प्रकार असून एकाची पाने व देठ ही दिखी, व दुसऱ्याची गोमळाच्या रंगावर असतात. परंतु या दोघांचे फंद सारखेच असतात. लागवड करण्याच्या वेळी, त्यांचे कांदे लावतात. गुरीकातुचे कांदे दिसें बरमध्ये व असुकातुचे कांदे जेमुवारीमध्ये तयार होतात.

लागवडः—“ही झाडे वाळकायुक्त मातीत चांगली होतात इतर जमीनीत ती चांगली होत नाहीत याची लागवड गोरगडगाव फंदप्रमाणेच करतात. लागवड करताना देठा-सकट कडाचे डोळे जमिनीत घुसतात. कापून ठेविलेले फंदेचे डोळे, जमिनीत पुरण्यापूर्वी काही दिवस राहिले तरी ते घास होत नाहीत. त्याचप्रमाणे बांदलेले ७५ पद होऊन जमिनीत पुष्कळ दिवस राहिले तरी वाईट होत नाहीत.

सुषई प्रांतात याची लागवड फारशा नाही. परसात मोरीचे पाणी जमते असा ठिकाणी याचे फंद लावतात. गुजरातेंत विहिरीजवळ याचे वाफे अडतात ते १२ फूट लांब ते ६ फूट रुंद या प्रमाणाचे करून त्या प्रत्येकांत सुमारे ४० झाडे लावितात. वाफ्याना भरपूर खत व पाणी घावे लागते व त्यामधील गवतीचे बरेचवेळ काढावे लागते. फंद सुमारे १२ इंचाच्या अंतरागे लाविले जातात. सुमारे १० महिन्यांनी हे फंद तयार होतात. कामपुरामध्ये एका एकरात सुमारे ५० मण व बौद्धमठमध्ये ६२५० पंड कांदे तयार होतात.

उपयोगः—याच्या काठात पुष्कळ विषसत्व (स्टॉच) असते. कांदे हा एक महत्त्वाचा पदार्थ आहे नावण-कोरामध्ये याचे निरनिराळे खाण्याचे प्रकार करतात. न्यू गिनीमध्ये या बीजांचे पीठ करून त्याची विस्कटें करतात. हे कांदे बहुधा १ रुपयास ११ मण या भावाने मिळतात.

कांदांचे देठ व पाने यांचे भाजी, आमटी, रायते इत्यादि निरनिराळे प्रकार होतात पिकलेली पाने व देठांही गुरांना चारतात, व खापासून गुरे चांगली पट्ट होतात.

रासायनिक गुणधर्म.—या झाडात एक तिखट व कडवट पदार्थ असतो. झाडाचा रस अंशट असतो व त्याचा उपयोग रश्मिस्तंभक म्हणून करतात १८८८ मध्ये पेडलर वार्डेननी या झाडावर प्रयोग करून या विपारी तिखट पदार्थाचा शोध लाविला, व हा विपारी पदार्थ गॉक्सलेट ऑफ लक्ष्म याच्या स्फटिकांमुळे त्या झाडांत येतो असे त्यांनी निश्चित केले या विपारी पदार्थाचे शीप, अंशट पदार्थाच्या सामिश्रणांने बाधक होत नाही आणि म्हणूनच या झाडाची भाजी करताना विंच अवश्य घालतात नाही तर जिमेस लागू होते. [पेट.]

अळें—(पुणे शिह्या) जुन्नरच्या पूर्वेस १६ मैलावर हा एक लहानसा गाव आहे. हा पूर्वी होळकराकडे होता. परंतु पुढे तो त्यांनी ब्रिटिश सरकाराच्या हवाला केला. दर शुक्रवारी येथे आठवड्याचा बाजार भरतो. अळें येथील कोडवाजीत दर वर्षी नेम शुद्ध एकादशीस म्हसोबाची जत्रा भरते. सुमारे हजार दोड हजार लोक जत्रेस येतात. ज्या रेष्याकडून ज्ञानेश्वर महाराजांनी वेद घोलविले त्या रेष्यास येथे पुरले अशी समजूत आहे, येथे त्याची समाधि असून तीवर देऊळ बांधलेले दाखवितात समामंडपाचे काम अर्धेच राहिले आहे.

इ. स. १८२७ मध्ये वॅल्टन जूनसनने असे वर्णन केले आहे की, हा गाव रयावेळी होळकराकडे असून त्यांत २०० घरे, चार दुकाने, विहिरी व एक मारताचे देऊळ होते (सं. गे. पु. १८. भाग ३)

अळेगांव—(बऱ्हाड) शिह्या अकोला. ताळका बाळापूर. बाळापूरपासून १७ मैलावर निर्गुणा नदी काठी हे खेडेगांव आहे. लोकसंख्या (१९०१) २८४८. या ठिकाणी हमारतीलोकड्या व्यापार फार चालत असून आठवड्याचा बाजार दर रविवारी भरतो येथे निर्गुणा नदीकाठी वाळकेश्वर महाराजांचे आणि गावकुसामध्ये उत्तरेश्वराचे अशी दोन देवळे असून मानसाव पंथाचे लोक फार लागून यानेकरता येतात. दर चैत्री पौर्णिमेस आणि कार्तिकी पौर्णिमेस जत्रा भरतात. (अकोला गे. १९१०)

अक्षयवृत्तिया—वैशाख महिन्यातील शुद्ध तृतीयेस “अक्षयवृत्तीया” नाव पडण्याचे कारण ‘मदनरत्न’ नामक संस्कृत ग्रंथात श्रीगुण्याचे तोंडून धर्मराजास असे सांगविले आहे कीः—

अस्यां तिथौ शयमुपैति हुत न दत्तं
तेनाक्षयेति कथिता मुनिभिस्तृतीया ॥
उद्दिश्य दैवत पितृन्क्रियते मनुष्यैः
स्तथाशयं भवति भारत सर्वमेव ॥

‘हे युधिष्ठिरा, ह्या वैशाख शुद्ध तृतीयेस केलेले हवन किंवा दान चिरकालपर्यंत टिकणारे आहे, आणि म्हणूनच ह्या तिथीस “अक्षयवृत्तीया” म्हणण्यात येते देवता व

पितर ह्यास उद्देश्य त्या तृतीयेस केलेले सर्व कर्म चिरंतन होतें.

ह्या वैशाख तृतीयेस महत्त्व येण्याचें कारण हा कृतयुगाचा (काहींच्या मतें त्रेतायुगाचा) आरंभ समजला जातो व त्या दृष्टीने काळविभागाचा कोणताहि प्रारंभदिन नेहमीच भारतीयच्या दृष्टीने अत्यंत पवित्र व मंगलकारक मानला गेला आहे. मदनरत्न ग्रंथात श्रीकृष्णाची सुधिष्ठिरास ह्या दिवसाचे महात्म्य विस्तरशः सांगितलें आहे.

ह्या अक्षयवृत्तायेचे दिवशी पवित्र गंगादि नदीच्या जलांत स्नान करून श्री विष्ण्वादि देवांची पूजा करानी. त्याच प्रमाणें जप, होम, स्वाध्याय, पितृतर्पण, दान वगैरे गोष्टी ह्या दिवशी मनुष्यश्रेण्यास मंगलकारक आहेत. या दिवशीं युगादि भाद्व अपिडक करावे, भाद्व न केले तर तिलतर्पण करी करावे असें सांगितले आहे. देवतापितराच्या उद्देशानें उदक कुंड मं दान करावे. ह्यावद्दक अशी कथा येथे मजें सांगताः—

पूर्वी एक निधन व्यापारी होऊन गेला. तो मधुर बालगारा, सल्लू (चनी), देशद्राघणाचा आदरसाकार करणारा त्याचप्रमाणें पुण्यकारक अशा संताच्या कथा ऐकण्याची आवड असलेला होता. दारिद्र्यामुळे तो कुटुंबव्यवस्था करताना अत्यंत व्याकुळ होता. त्यानें एकदा असें वचन ऐकलें कीं रोहिणी नक्षत्रांनै युक्त अशा तृतीयेच्या दिवशीं जर पुण्ययोग होत असेल तर कोणतेहि पुण्यकर्म करण्यास तो उत्तम पर्वकाल होय, ह्या मंत्रक दिवशीं केलेलें पुण्यकर्म चिरंतन होतें. ह्याप्रमाणें ऐकून त्यानें गंगा नदी काठी जाऊन देवता व पितर ह्यांचे तर्पण केले व मदीं येऊन थंड पाण्यानें व निरमिराच्या धान्यानें त्याच प्रमाणें नाना प्रकारची खाद्यपेये यांनीं पूर्ण असे दंडन त्यानें शुद्धांतःकरणानें घी नको नको म्हणत असता येथेंच व सत्याग्र अशा वृद्धादास दान केले, व मनुष्यपर्यंत सर्व जगाची नश्वरता दृष्टात घेऊन नेहमी धर्माचरणें रत झाला.

ह्यानंतर मातुदेव रमरण करीत घेी मृत शास्त्रावर पुढल्या जन्मीं कुशावती नामक नगरीचा तो स्वर्गिय राजा झाला. व त्यानें धर्माचरणानें भिडविलेले ऐश्वर्य अक्षय द्याल्यामुळे अनेक मोटमोठे यज्ञ करून गार्द, सुवर्ण आणि मोटमोठ्या दक्षिणा ऋषिमांस दिल्या. ह्याचप्रमाणें मुके, भायळे, पांगळे अशा दोन दुष्टव्यास मनुष्यांस घन दान करीत त्यानें अनेक प्रकारचे वैभवं भोगलें परंतु त्याच्या पुण्यकर्मांचा क्षयच झाला नाहीं. मरिष्यांसार पुराणांतहि अक्षयवृत्तायागत-कथा आहे.

ह्याकरितां अक्षय तृतीयेच्या दिवशी उन्हापासून प्राणिमात्रांचे संरक्षण करणाऱ्या सर्व शरत् म्हणजे, मोडा, उंदी, पाय, बलीन, सुवर्ण, वगैरे शरीरे दान जास्त येथरकर होय. अशा शताने मोप्पेकृतस हितकर असे ह्यांदिदकुंडम

ह्याचें पूजन व दान हा या दिवशींचा विशेष प्रघात आहे.

परशुरामभयंताचा हाच दिवस होय. जमदाग्नि ऋषीना ऐंणेकासून रात्रीच्या प्रथम प्रहरात परशुरामस्वरुपी परमेश्वराची प्राप्ति झाली. या दिवशीं प्रदोषकाली परशुरामाची पूजा करून अर्घ्य देतात.

हल्लीं अक्षय तृतीया हा दिवस त्रिायाना फार महत्त्वाचा असतो. चैत्र महिन्यातील वसंतासवानिमित्त होणारे हळदी कुंकवाचे समारंभ या दिवसापर्यंत करावे असें आहे. तेव्हा हा समारंभ न झाल्यास अक्षरच्या दिवशीं करतात तेव्हा सहाजिक गावांत या दिवशीं समारंभाची गर्दी असते.

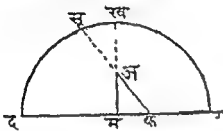
अक्षयचिचलन.—अंदाकृति पृथ्वीवरील चंद्रसूर्याच्या विषम आकर्षणामुळे खगोलीय भूवाचे त्याच्या मध्यम स्थित्यंतरेभोंवतीं जें प्रमण होतें त्यास अक्षविचलन हें नांव आहे. जेव्हा चंद्र किंवा सूर्य हे भूमध्यरेषेच्या पातळीत असतात तेव्हा ते खगोलीय भूवाच्या दिशेत बदल करूं शकत नाहीं. या पातळीपासून त्याचें अंतर जितकें अधिक तितका हा बदल अधिक होतो. याच्या परिणामामुळे जी गति निष्पन्न होते तिचे आपणास दोन भाग करता येतील. एक मध्यम भूव वामक काल्पनिक बिंदूशी—जिचा संपातचलन म्हणतात ती क्रमिक व जवळजवळ अविवक्ष्य गति (संपातचलन पक्षा) व दुसरी जिला अक्षविचलन म्हणतात ती सूर्या भूवाची या कावपनिक भूवाभोंवती चंद्र-सूर्याच्या बदलत जाणाऱ्या कान्तीमुळे घडून येणारी परिभ्रमण कक्ष्याची गति. चंद्रपातळीने परिभ्रमण व त्याच्या पक्षेचा तिथीकृपा या योगानें त्या गोळाच्या कान्तीत ह्याचा पात विकृष्ट पक्षे आला असता इतर ठिकाणच्या पक्षा पराव अधिक फारफार होतो. चंद्रपाताचा मूळकाल १८.६ वर्षे आहे. या अवधीत एकैका काळी त्याच्या कान्तीच्या दक्षिणोत्तर अंतरिमर्षादा २८ अंशाहूनहि अधिक असतात तर चंद्रपात त्याच्या समोरेच्या बिंदूत असताना त्या १८ अंशाहून विशेष अधिक असतात, अक्षविचलन होण्याचे कारण हेच असून त्या योगे खगोलीय वास्तविक पक्ष मध्यम भूवाभोंवती १८ व्या अंतरावरून दीर्घवर्तुळाकार मार्गाने वर्तुळकक्ष १८.६ वर्षांत एक प्रदक्षिणा करतो; तथापि हा भूवाच्या परिभ्रमणाचा मार्ग बरोबर दीर्घवर्तुळ होत नाहीं. सूर्यचंद्रांच्या कक्षा दीर्घवर्तुळाकार असल्यामुळे व त्याच्या परिवर्तनशील कान्तीमुळे हा मार्ग वास्तविक दीर्घवर्तुळाच्या किंचित आतपाहेर जातो.

अक्षक्षेत्र—अक्षक्षेत्र म्हणजे ज्यातील एक कोण अक्षासुल्लय आहे असा काटकोन त्रिकोण. यातील कर्णरेषेस अक्षकर्ण म्हणतात. सूर्य क्षितिशावर असतां आपण पूर्वाभिदुष्टहून खगोलाकडे पाहिल्यास त्यातील वृत्त आपणास सरळ रेषाप्रमाणें दिसून त्या सरळ रेषाची

पांम अनेर अक्षक्षेत्रं पनविता येतात यागदल विवेचन भास्कराचार्यांनी त्रिप्रश्नाधिकार्या केलें आहे

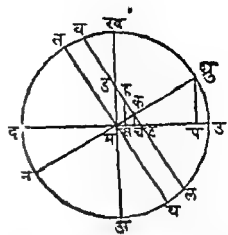
ज्या वेळी दिवस रात्र सारखी असतात, अर्थात् सूर्य विषुववृत्तावर असतो, त्या दिवशी सूर्य याम्योत्तरवृत्तावर आला असतो व त्यामुळे नंतरां अज्ञानतुल्य अगतां द्वादशांगुल शब्दासून एक अक्षक्षेत्र उत्पन्न होतें दे पुढील आकृतीत (अमक) दाखविलें आहे तेव्हां जी भुजरूप दक्षिणोत्तर शब्दाच्या पडते तिला पलभा म्हणतात, व या अक्षक्षेत्राच्या कर्णास अक्षकर्ण म्हणतात

अक्षक्षेत्र व पलभा दाखविणारी आकृति

सूर्य घेठ पूर्वेस वर्परतून दोन दिवस काय ता उगवतो, इतर दिवशीं ता पूर्वे येदुन्या उत्तरेस किंवा दक्षिणेस उगवत असतो यांचे क्षितिजावराल उदयस्थान व पूव बिंदु यांच्या अंतराशाच्या भुजयेस अग्रा म्हणतात सूर्य उन्मडलावर नेता तेव्हा त्याच्या स्थानापासून क्षितिजाच्या पातळीवर लघ काढिला असतो त्या लघास उन्मडलशंकु, व ता शब्द व उदयस्थानिक स्थान यांमधील अक्षस्तंडास अग्रप्रच्छ म्हणतात, व अक्षेच्या अवशिष्ट भागास अग्रदि खंड म्हणतात सूर्य ज्या वर्तुळांत दैनिक प्रदक्षिणा करितो त्यास अहोरात्रवृत्त म्हणतात त्या वर्तुळाचे व विषुववृत्ताचे उन्मडलामुळे दोन दोन तुरव विभाग होतात उदयापासून उन्मडलापर्यंत पौहोवतीवर सूर्यास अहोरात्रवृत्ताचे जे अर्ध आकडेव लागतात, त्याच्या त्या वृत्तावराल अर्धान् सुरुवाकर्णीय भुजयेस कुज्या (व म्हणजे पूर्वा) किंवा क्षितिज्या म्हणतात, व अहोरात्रवृत्ताच्या व्यामाधायपक्षा म्हणजे सूर्यपेक्षा त्रिज्या ज्या मानाने मोठी त्या मानान कुज्यास रूप दिलें असता तिलाच चरज्या म्हणतात, व चरज्येच्या चापास चरास म्हणतात

सूर्य उन्मडल सोडून वर येण्यावर व समवृत्तास पोहोचण्यापूर्वी त्याचे एखादे स्थान घेऊन त्यासपासून क्षितिजाच्या पातळीवर लघ काढिल्यास त्या शब्दाचा व उदयस्थानाच्या मधील सरलरेषात्मक अंतरास (ही रेषा वाटविली असता समवृत्ताच्या पातळ्यास लघ रूप असते) शकुतल म्हणतात, व अक्षेच्या अवशिष्ट भागास भुज किंवा बाहु म्हणतात (सूर्य दक्षिणगोलस्थ असल्यास अग्रा व शकुतल यांच्या योगाने भुज तयार होतो) सूर्य समवृत्ती येताच तत्स्थानापासून क्षितिजाच्या पातळीवर लघ काढिला असतो त्या लघास समशंकु म्हणतात.

अक्षक्षेत्रं दाखविणारी आकृति

उ ख द अ — याम्योत्तरवृत्त द म उ — क्षितिजाचा व्यास घु, न — उत्तर व दक्षिण ध्रुव त य — विषुववृत्ताचा व्यास. उ ल — अहोरात्रवृत्ताचा व्यास घु म न — उन्मडलाचा पातळी

म ट — अग्रा (म्हणजे उदयकालिक सूर्याचा दिगश ज्या) क च — उन्मडलशंकु म्हणजे उन्मडलस्थ सूर्यापासून क्षितिजाच्या पातळीवर काढिलेला लघ

अक्षक्षेत्र

आकृतीमधील वर्ण	भुज.	कोटी.	कर्ण
मपघ	पम - लघज्या	घुप - अक्षज्या	धुम - त्रिज्या
मकट	वट कुज्या किंवा क्षितिज्या	मक कातिज्या	मट - अग्रा
मवट	वट - अग्रा	मव - समशंकु	टव - तदधुति
मवक	मक कातिज्या	वट - (तदधुति कुज्या)	वम - समशंकु
मकच	कच - उन्मडलशंकु	मच - अग्रदिखंड	मक - कातिज्या
वकट	वट - अग्रामखंड	कच - उन्मडलशंकु	वट - कुज्या
हसट	सट - शकुतल	हस - शंकु	हट - तदधुति

[थी कू कोटहटकर भारतीय ज्योतिर्मणित या या दीक्षित-भारतीय ज्योति.शास्त्र, त्रिप्रश्नाधिकार]

अक्षांश — दोन्ही भद्रुवापासून ९० अंश अंतरावर काढिलेले महावृत्त जे भुविषुववृत्त त्यापासून स्वरमध्यापर्यंत जे गोलिय लघरूप आत्मात्मक अंतर त्यास अक्षांश असे म्हणतात.

अर्थात् अक्षांश काढण्याची सरळ रीत म्हणजे म्हणजे आपल्या स्थळांतून जाणाऱ्या याम्योत्तर वृत्तापर्यंत,

भूविपुष्तापासून आपल्या स्थळापर्यंत अंतर योजनामक किती आहे हे प्रत्यक्ष मापून काढावे म्हणजे—

इष्टयोगानंतर $\times 360$ =
अक्षांश = योजनामक भूपरिधि असे येते

अक्षांश काढण्याची रीत.—वरतु या प्रकारच्या प्रत्यक्ष रीतीने अक्षांश योगाने अत्यवग्राय असल्यामुळे ते काढण्यासाठी ज्योतिषमूलक पद्धतींचा अवलंब करावा लागतो. अक्षांश काढण्याच्या ज्योतिषमूलक पद्धती भारताय प्रचारात पुढे दिव्याप्रमाणे आढळतात

(१) चापयंत्राने किंवा चक्रयंत्राने आकाशातील ध्रुव ताऱ्याचे उन्नतांश मितके येतील तितकेच स्थळाचे अक्षांश असतात. हे सुमारे अक्षांश निघतील सूक्ष्म. याहिमे असल्यास १२ तासाच्या अंतराने दोन वेळा वेध घेऊन ध्रुवाच्याचे उन्नतांश आणून त्याच्या वेरजेचे अर्ध करावे.

(२) तीस घेई किंसे दिवसात व तीस घटिकांचे राशिमान असेल त्या दिवशी (विषुवदिनी) मध्यान्ह काळी द्वादशागुल धंक्ची छाया किती पडली आहे, हे प्रत्यक्ष मापून काढावे. नंतर १२ त्रिज्येने तयार केलेल्या स्पर्शरेषेच्या कोटकात ते छायामान पाडिले असता अक्षांश येतील कारण ती छाया अक्षांशाची स्पर्शरेखा असते.

(३) यंत्रिंत्राने ध्रुवाच्याचा वेध घेऊन यष्टयमापासून भूमीवर लंब टाकावा आणि त्या लंबाचे माप घ्यावे. नंतर यष्टीएवढ्या त्रिज्येने एक वर्तुळ काढून त्यात अंशादि-कांच्या रुपा करारल्या व त्या अंशाविहित वर्तुळात, पूर्वी घेऊन ठेवलेले लंबाचे माप अर्धज्येप्रमाणे दिले असता वृत्त परिधीवर मितके अंश अद्यतील तितके स्वरूपळाचे अक्षांश आहेत असे समजावे.

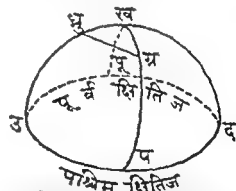
(४) सूर्य उन्मेषावर म्हणजे दोन्ही ध्रुव व पूर्व बिंदु यांतून जाणाऱ्या वृत्तावर आला असता गोलयंत्राने सूर्याचा वेध घेऊन सूर्य आणि पूर्व बिंदु यांच्यामध्यें उन्मेषावर मितके अंश असतील तितकी सूर्याची कान्ति त्या दिवशी आहे असे समजेल. कान्ति शमनस्थानावर स्वर्णय याम्योत्तर वृत्तावर सूर्य आला असता चापयंत्राने किंवा ध्रुवयंत्राने सूर्याचे नताश मापावेत जेणेप्रमाणे कान्ति व नताश काढले म्हणजे, सूर्य रागोलीय विषुववृत्त व इत्यमलाचे याम्योत्तरवृत्त यांच्या दर म्यान अवस्थेत कान्ति व नताश यांची बेरीज केली असता, व इतर प्रथमी वृत्तापाकी केली असता अक्षांश निघतात

(५) राशी कोणत्याहि ताऱ्याचा वेध घेऊन गोल यंत्राने त्या ताऱ्याची कान्ति आपणावी. नंतर त्याच ताऱ्याचा वेध याम्योत्तर वृत्तामध्यें घेऊन त्याचे नताश सूर्याचे यंत्राने आपावेत. म्हणजे त्या ताऱ्याची कान्ति व याम्योत्तर नताश यावरून मागच्या रीतीप्रमाणे अक्षांश निघतील.

(६) अथवा इष्ट यष्टिरूप त्रिज्येने समभुमीवर एक वर्तुळ काढावे, व त्यात त्या दिवशीचे सूर्याचे उदयास्त-सूत्र काढावे. नंतर इष्ट काळी यष्टीने सूर्याचा वेध घ्यावा. वेधवाली यष्टयमापासून समभुमीवर लंब टाकावा तो लंब समभुमीवर ज्या ठिकाणी लागेल त्या बिंदूपासून उदयास्त सूत्रापर्यंत स्वरूप ने अंतर असेल त्याचे माप घ्यावे मग यष्टयमापासून समभुमीवर टाकलेला लंब हा भुज आणि उदयास्त सूत्रापर्यंत मापलेले स्वरूप धंतर बांडी; ह्या भुजकोटीवरून कर्ण काढून त्या कर्णाने एक वर्तुळ काढून ते अंशादि चिन्हित करावे त्या वर्तुळात कोटिरूप अंतर अर्धज्येप्रमाणे दिले असता त्या वृत्तपरिधीवर मितके अंश असतील ते अक्षांश समजले जातात आणि त्याच दिक्चिन्हित वर्तुळात सुक्ष्म अंतर अर्धज्येप्रमाणे दिले असता वृत्तपरिधीवर ने अंश असतील ते लंबाश येतील. लंबाश ९० अंशातून वजा करून जे शेष राहिले ते अक्षांश होतात कारण खमध्य व ध्रुव या दोहोंमध्ये जे अंतरात्मक अंतर याम्योत्तर वृत्तावर मापलेले असते त्यास लंबाश असे म्हणतात. नेहमी लंबाश व अक्षांश यांची बेरीज ९० अंश असते.

(७) अथवा कोणताहि स्वस्थ पदार्थ पूर्वापर वृत्तात असता त्याची कान्ति व नताश गोलयंत्रादि साधनांनी प्रत्यक्ष वेध घेऊन काढावेत. नंतर प्राचीच्या भुजज्येश नताशाच्या कोटिज्येने आणिले असता अक्षांशाची भुजज्या येते. तीवरून अक्षांश निघतो.

वरील रीति पुढे दिलेला आकृतीने स्पष्ट होईल

अक्षांश काढण्याची रीत दारनविजारी-आकृति.

या आकृतीत लघुदप हे क्षितिज, स हा ध्रुव, स हा आकाशमध्य आणि पृष्ठाप हे पूर्वापरवृत्त असून पृष्ठापर वृत्तामध्यें म हा ठिकाणी स्वरूपपदार्थ आहे. सहा राश = नताश; प्रपु. = पृष्ठांतर (= ९०° कान्ति) आणि मपु हे लंबाश = ९०° अक्षांश—ह्या तीन बाजूनी त्रिकोण खमध्य हा त्रिकोण असून त्यातील मध्य

ह कोन काटकोन पादे. इहून 'मध्य प्रभातीय मुनजय-
कायना' स्थायीय रेखाहनेमभावयो. ॥ मेलप्रयो दूरतर प्रमा-
नयो: शीमुखका महीनिरिमुदा'रिने'हयादि सूत्रनि

कोटिज्या भुज = कोटिज्यामध्य × कोटिज्या क्षु

कोटिज्या भुजानर

येवदा कोटिज्या लेबास =

कोटिज्यानलो

मुनजयागणि

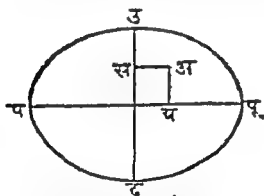
येवदा मुनजया अक्षांश =

कोटिज्यानलो

या मारनीने अक्षांश निपनाम.

(८) अथवा ज्या तान्याने शिरोराज्यत स्थिति-
नाया वरय मयून निपने. असा तान्याने परमोपय काली
य नवर परम १६को उत्तमाया मायादेन. त्या उत्तमानाची
वेदीम करून निचे शर्षे केले अथवा अक्षांश निपनाम.

न हां बा ना न ग ये ग (१) पक्षाभावावोरवरण रेखांश
दिले अथवा त्याचा उपयोग पृष्ठीरील कोनय द्वि स्थज्या
नियम करवाकडे होतो. उदाहरणार्थ अ हे एक शहर
आहे त्याचे अक्षांश ८५ उत्तर अक्षांश व रेखांश १५ पूर्व
अक्षांश तर ते स्थळ भूगोलावर कोट आहे असा प्रश्न आहे

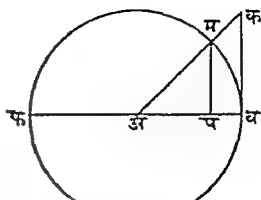

स्थान निम्नय मंगि.

गमता वरील आहूतीमध्ये पाहू हे विपुलवृत्त आणि
उद ही भूजयरेखा (लंकागुल) आहे आणि अ हे शहर
विपुलवृत्तावामून उगरेकडे ४५ अंशावर म्हणजे यथ
इतरय अंतरावर आहे तमन त्या अ शहराचे रेखांश म्हणजे
दउ त्या भूमध्यरेखावामून उत्तर १५ अंश आहेत म्हणजे सउ
इतरय अंतरावर अ शहर आहे त्याल भूगोलावर अ शहर
कोटे आहे हे दागविला आले

(२) अक्षांशांचा उपयोग पलमा आयज्याकडेही होतो.

पुढील आहूतीमध्ये अ मध्यविंदु मरून अथ त्या द्वादशा-
गुल अक्षुत्रिगयेने यमक हे यंत्रक काढिले आहे यथाय कोन
अक्षांशांतरका आहे मय ही मुनजया आणि शाय कोटिज्या
आहे. आणि यक हा स्वर्गरेखा म्हणजे पलमा वायावयाची
आहे आतां अपम आणि अयक हे दोन त्रिकोण समरूप
आहेत हेवदा

वेदशांगुल वृत्त
पलमानयन मंगि.

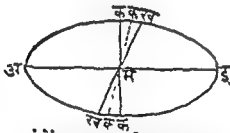
अथ = अथ
रंघी पम बक
तेवदा पम × शाय
बक = शाय
मुनजया अक्षांश × १२
तेवदा रंघी =
वांमुनजया अक्षांश
याप्रमाणे पलमा काढिते आले

(१) अक्षांशामुळे दिनमान व रात्रिमान निर्धारित करता येते.
ते अंगे भुविपुलवृत्तावरील कोनयवद्वि स्थली दिनमान १० घटिका
व रात्रिमान १० घटिका नेहमा आगते कारण त्या स्थली
दोन्ही ध्रुव वातळीमध्ये आसल्यामुळे उन्मळल आणि
शितिले ही दोन्ही वृत्ती एकच होतात. सूर्याची
अदोराय वृत्ते विपुलवृत्ताची गमनेवर आसून शितिलाला रंभ-
नय आगतात, आणि विपुलवृत्त हेच पूर्वपरवृत्त किंवा गम-
पुल होत व त्या अदोराय वृत्तांचा निम्मा भाग शितिमावर
आगता आणि निम्मा भाग शितिमाच्या खाली असतो झाले
तेथे १० घटिका दिनमान आणि १० घटिका रात्रिमान
रादेव आगत. अशी स्थिति स्थल अक्षांश आगता होते.
परंतु अक्षांश जगमध्ये वरी आस्त असतोत, तरातमें
दिनमान व रात्रिमान ही कमी जास्त प्रमाणांत
होतील उदाहरणार्थ आपले स्थळ भुविपुलवृत्ताच्या
उत्तरेत आसून सूर्य उत्तर गोलार्धामध्ये असले तर
दररोज दिवसमान १० घटिका येता आस्त जास्त वाढतच
आहेल व ती वाढ सूर्याची परगकाति सुमारे २४ अंश होते
पर्यंत वाढेल व फाति कमी कमी होऊ लागली असतां दिन-
मानही कमी कमी होत जाऊन मेपाती सूर्य आगता ३०
घटिका दिनमान व ३० घटिका रात्रिमान होईल, आणि
सूर्य दक्षिण गोलार्धात गेला असतां दिनमान कमी कमी

होत जाऊन दक्षिण परमक्रांति सुमारे २४ क्षाल्यावर पुन्हा वाढत जाईल. दिनमानाचा नवी किंमत काढणे क्षाल्यास भुज्या चर = एशरीपा कांति $\times$ एशरीपा अक्षांश या सारणीने चर काढून उत्तर गोलात स्थित असता दिनमान = २ $\times$ चर + ३० पटिका आणि दक्षिणगोलाधीत स्थित असता

दिनमान = ३० घ. २ $\times$ चर आणि दिनार्ध = १५ घ — चर याप्रमाणे अक्षांशावरून चर काढून दिनमान व रात्रिमान निश्चित करता येते.

अक्षांश नेचलत्व. — पृथ्वीवरील स्थलांचे अक्षांश विपुवृत्तापासून मोजतात. विपुवृत्ताच्या व्याख्येत असे सांगितलेले असते की, विपुवृत्ताची पातळी पृथ्वीच्या आघाटी लेखरूप असते तेव्हा पृथ्वीचा अक्ष ज्या ठिकाणी भूपृष्ठात छेदितो ते बिंदू म्हणजे पार्थिव ध्रुव जर चाल असल तर विपुवृत्ताचा व त्याबरोबर भौगोलिक स्थळाच्या अक्षांशांविषयी चलन प्राप्त होईल हे उघड आहे. गेल्या सातकाच्या अखेरीस झालेल्या संशोधनाने असे आढळून आले आहे की, पार्थिव उत्तर व दक्षिण ध्रुव हे स्थिर नसून ते काही नियमित काळात सुमारे ५० फूट व्यासाच्या वक्रात प्रदक्षिणा करितात, व त्यामुळे भौगोलिक स्थळाच्या अक्षांशात त्याच अनुसरून केरबदल होत असतात.

ध्रुवांचे चलन दाखविणारी आकृति.

असे होण्याचे कारण पृथ्वीच्या आकृतीचा अक्ष व तिच्या भ्रमणाचा अक्ष हे दोन्ही एक नाहीत हे होय वरील आकृतीत अक्ष हा पृथ्वीसारख्या एका बाणट अंडगोलाच्या केंद्र या लघुतम व्यासामधून पेतलेल्या कापाचा देखावा आहे असे समजा आता या अंडगोलाचा जर केंद्र या अक्षाभोवतीचा भ्रमण करावयाचा झाले, तर तो तगाच काहीही केरबदल न होता अर्धत काळपर्यंत स्थित राहील. परंतु तो जर या आकृतीच्या अक्षाऐवजी त्याच्याशी समक एखादा एखादा सूक्ष्म कोण करणाऱ्या मग या अक्षाभोवती फिरत राहिला तर खर हा भ्रमणाचा अक्ष केंद्र या आकृतीच्या अक्षाभोवती काही नियमित काळात प्रदक्षिणा करील ही गोष्ट मुलतः काळापासूनच अवगत असून या उपयोगी सुधार पार्थिव ध्रुवाचा भ्रमणकाल गणिताने ३० दिवस निघतो.

परंतु १८९० पर्यंत, अक्षांशात केरबदल होत असतो असे मानावयास बळकट पुरावा होता तरी, अर्थात काळजीपूर्वक निरीक्षण व संशोधन करूनही पार्थिव ध्रुवाचा भ्रमणकाल प्रत्यक्ष सिद्ध करता आला नव्हता. सरते शेवटी शेंडरल याने असे दाखविले की, निरीक्षणविषयभूत स्थळाच्या अक्षांशात खरोखरच बदल झाला आहे परंतु त्यावरून निष्पत्ती पार्थिवध्रुवाचा भ्रमणकाल ३०५ दिवस नसून ४२८ दिवस आहे गतिशास्त्राच्या नियमांनुसार गणिताने काढलेल्या भ्रमणकालात व प्रायक्षा-वगळ भ्रमणकालात असा फरक का पडतो याचा विचार करता असे दिसून आले की जुन्या गणितात विपुवृत्त फिरेत असताना तिच्या केंद्राशी शक्तीमुळे विपुवृत्तावरील कुमीर भागात होणारा परक विचारात घेतलेला नव्हता. याच्या विचाराअंती असे दिसून येईल की, मागील आकृतीत दाखविलेल्या अंडगोलाचे दृश्य, त्यात थोडासा लवचीकपणा असल्यास तो खर या अक्षाभोवती फिरेत असता केंद्राशी शक्तीमुळे शरानी दाखविलेल्या दिशास सरकत राहून त्याच्या आकारात बदल होईल; व या विवृत अंडगोलाचा अक्ष केंद्र न राहता केंद्र व खर याच्या दरम्यान असलेला वक्र अशी एखादी रेखा होईल हाच नियम पृथ्वीसहि लागू आहे. ती पोलादातही थोडी लवचीक आहे असे जरी शूटो धरले तरी या लवचीकपणांमुळे व महासागराच्या चाचल्यामुळे ध्रुवाचा भ्रमणकाल ४५७ दिवस इतका अधिक वाढेल परंतु केल्व्हिन याने दुसऱ्याच काही कारणांनिमित्त अथोदरव असे दाखविले होते की पृथ्वीचे काटिभ्य पोलादाहूनही अधिक आहे. तेव्हा ही गोष्ट प्रत्यक्ष निरीक्षणाने अजमास ४२८ दिवस हा जो ध्रुवाचा भ्रमणकाल आला आहे त्याशी विसंगत दिसत नाही.

एतद्विषयक आजच्या संशोधनाचे फल थोडक्यात येणे-प्रमाणे देता येईल. — (१) पृथ्वीच्या आकृतीचा अक्ष व भ्रमणाचा अक्ष हे एक नसून एकमेकाशी सरासरी १५ " या कोन करतात यामुळे ध्रुवाचा १४ महिन्यांचा प्रदक्षिणा चालू असलेला वक्राकार गति प्राप्त होणे. पृथ्वी जर आहे तशीच तिच्या पृष्ठभागावरील हव्यामध्ये काही हालचाल न होता राहील तर या अक्षभिरव्यामुळे एक ध्रुव दुसऱ्या ध्रुवाभोवती १५ " नी फिरा अजमास १९ फुटांनी प्रिज्या असलेल्या वक्रात सुमारे ४२९ दिवसांत प्रदक्षिणा करील (या गतीस ज्या गणिताने ती प्रथम शोधून काढली त्याच्या आवाबधून युनियन गति असे नांव मिळाले आहे.) परंतु वातावरणजन्य काही कारणांमुळे या गतीने पार्थिव केरबदल होत असतो ही बाबचे स्थिति शास्त्रविषयक व गतिशास्त्रविषयक अशा दोन प्रकरांची आहेत.

(२) स्थितिशास्त्रविषयक कारक म्हटले म्हणजे पृथ्वीवर हवामाने किंवा अक्षाने चर यापुढे तिच्या ध्रुवात केरबदल होत असतो हे होय उदाहरणार्थ, शेंडरियात जर केंद्र

माचला तर त्यामुळे पृथ्वीचे विपुलवृत्त त्या प्रदेशाच्या किंचित जवळ येईल व तिचा ध्रुव त्यापासून किंचित दूर राईल. याच्या अगदी उलट परिणाम अमेरिका खंडात होणाऱ्या वर्षा संचयाने घडून येईल. पण आशिया व अमेरिका या खंडांमध्ये स्थूलमानाने रूपसादृश्य असल्यामुळे वर्षांच्या संचयाने ध्रुवाच्या स्थितिती कळून येण्याइतका फरक होईल असे वाटत नाही.

(३) गतिशास्त्रविषयक कारकांमध्ये वातावरणीय व महासागरातील प्रवाह यांचा समावेश होतो. हे प्रवाह जर नेहमी ठराविक दिशेनेच वहात असते तर त्यांचा एवढाच परिणाम झाला असता की, युरेसियन बव्हेंड्याकार गतीचा केंद्र पृथ्वीच्या आकृतीचा मध्यम ध्रुव न होता त्याचाच निकटवर्ती दुसरा एक बिंदु झाला असता. परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की, या प्रवाहात वार्षिक फेरबदल होत असतो. यामुळे ध्रुवाच्या भ्रमणामध्ये देखील त्याला अनुसरून फेरबदल होतो.

पार्थिव ध्रुवाच्या स्थानामध्ये फेरबदल होत असतो ही गोष्ट नवी ठरली तेव्हा, हा प्रश्न उपोत्तिप व भूगोलशास्त्रात महत्त्वाचा असल्यामुळे ठराविक ताऱ्याचे वेध घेऊन या फेरबदलाचे निरीक्षण करण्याकरिता इटालीत कालेफोर्टे, जपानांत मियुसासा, मेरिलॅंडमध्ये गेयसॅयर्न, कॅलिफोर्नियात उकिगा आदीकडून टिकाणी वेधशाळा स्थापन करण्यात आल्या. या सर्व वेधशाळा जवळ जवळ एकाच म्हणजे ३९°८' या अक्षांशावर आहेत.

व्यशोन्मदीक्षित—हा भाषण मध्यमतासुमारी होता. तो सावनूर येथील राहणारा होता. याने लहानपणाच व्यावसायिका अभ्यास केला असे सांगतात. याने मध्यमता-विषयी पुढील प्रथ लिहिलेले साग्रत उपलब्धनाहीत हा मोठा खळबादी असे. तो गावनूर येथे शके १४०० मध्ये गरण पावला असे सांगतात. (ज. रा. कविचरित्र).

अज्ञान.—अज्ञान म्हणजे ज्ञानाचा अभाव किंवा एखाद्या गोष्टीचे ज्ञान नसणे. नीतिशास्त्र व कायदेशास्त्र यात याला फार महत्त्व आहे. पण ते अलीकडे प्राप्त झाले आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या हे प्रस्थापित झाले आहे की, रामाय किंवा सामुदायिक राहणी ही पूर्वस्थिती असून गृह्य-नैय-क्तिक राहणी ही नंतरची स्थिती आहे; आणि या प्राथमिक अवस्थेत एका व्यक्तीच्या अपराधाबद्दल सर्व कुटुंब किंवा समाज जबाबदार धरला जात असे म्हणजे ज्ञानाचा दोषास्पद कृपाची काहीही माहिती नाही अज्ञानाहि शिक्षा भोगावी लागे. अशी स्थिती ग्रीक, रोमन वगैरे सर्व प्राचीन यूरोपीय देशात आरंभी आढळले. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात दोषास्पदता व अज्ञान याचा परस्पर संबंध स्पष्टपणे दाखविण्याचा प्रयत्न सांकेतिक याने केला. त्याने असे सत्व प्रतिपादित केले, मनुष्य म्हणजे ज्ञान किंवा दुर्गुण म्हणजे अज्ञान (म्हणुं इत नॉलेज, अँड व्हाइज इत इग्नरन्स).

ही व्याख्या अतिशयोक्तिपूर्ण आहे, असे पुढे आरिस्टाटलने दाखविले. मनुष्याच्या हातून राहत्या पदव्यास सत्त्व म्हणजे काय येवढे ज्ञान असून भागत नाही, तर त्याप्रमाणे वागण्याची इच्छाहि असावी लागते. नीतिशास्त्राची प्रगति होऊन येण्यावर एका व्यक्तीच्या अपराधाबद्दल सर्व कुटुंबाला शिक्षा करण्याची रीत नष्ट झालीच; व शिवाय जाणून-सुणून दुष्कृत्य केल्यास मनुष्य खरा अपराधी समजावा. अज्ञानतः म्हणजे अज्ञानाने एसादी गोष्ट हातून साऱ्यावर त्याला शिक्षा नसावी असेहि तत्त्व प्रस्थापित झाले. कायदेशास्त्रात या बाबतीत आणखीहि प्रगति झाली. “ कायद्याचे अज्ञान क्षम्य नमुन परिस्थितीचे अज्ञान क्षम्य आहे. ” हे सत्व सर्वमान्य झाले आहे. तसेच अज्ञान टरविताना बौद्धिक अपात्रतेकडे लक्ष देतात; आणि अपराधी ठरवावे म्हणुं विपश्चेत्या इतमान्या हातून पडलेला गुन्हा क्षम्य समजतात.

अज्ञान उर्फ अरप व यी पणा (मायनॅरिटी)—कायदेशास्त्रात, “अज्ञानी इसम” म्हणजे वयात न आलेला किंवा अल्पवयीन असल्यामुळे ज्याला कायदा बंधनकारक होत नाही असा इसम, असा अर्थ आहे मनुष्य वयात आला असे तेव्हा समजावे याबद्दल निरनिराळ्या देशात निरनिराळ्या कायदा आढळता, आणि ही व पुरुष याची वयवत्त येण्याची काळमर्यादा निरनिराळी आढळते. या बाबतीत प्राचीन काळातील कायदा इह्यांच्या कायद्याहून निराळा आहे. हिंदुस्थानात धर्मभेदासुळे हिंदु, मुसलमान, पारशी, व क्रिस्ती असे चार समाजातील चार प्रकार निरनिराळे आहेत हिंदूंचा प्राचीन कायदा मनुस्मृत्यादि प्रथात नमूद आहे, त्यात सोळा वर्षे पुरी होईपर्यंत अज्ञानपणा समजावा असे आहे. इह्या हिंदी सज्ञानाचा कायदा (इंडियन मेजॉरिटी अॅक्ट) सर्व प्रमीयाना लागू केला असून त्याप्रमाणे सामान्यतः आठ वर्षे पुरी होईपर्यंत अज्ञान समजतात. पण जर एकाद्याची इस्टेट कोर्ट ऑफ वारिंस किंवा कोर्टाने नेमलेल्या वालकाच्या (गार्डियन) ताब्यात असेल तर एक-वोनवर्षे पुरी झाल्यावर तो कायदात आला असे समजतात. दिव्यानी बाबतीत सामान्यतः हा कायदा लागू असला तरी विवाह, विवाहेदणगी, घटस्फोट व दत्तक या चार बाबतीत हिंदूंचा जुना कायदाच म्हणजे सोळावर्षे मर्यादेचा लागू आहे व सदरहु चार बाबतीतील सोळाव्या वर्षीनंतर केलेले करार बंधनकारक होतात. हिंदुस्थानातील पारशी व क्रिस्ती याना सर्व बाबतीत इंडियन मेजॉरिटी अॅक्ट लागू आहे. मुसलमानांनाहि सामान्यतः तोच लागू आहे; पण विवाह, विवाहेदणगी, घटस्फोट या बाबतीत झाला चवदा व पुरु-पाला सोळा अशी सज्ञानाची मर्यादा आहे.

यूरोपातील प्राचीन रोमन कायदात अज्ञानपणाच्या तीन अवस्था होत्या; एक सात वर्षांपर्यंत, दुसरी पुरुषाची चवदा वर्षे व स्त्रीची सात वर्षांपर्यंत व तिसरी पंचवी वर्षांपर्यंत.

पहिल्या अवस्थेतील माणसाला कोणतेही करारमदार करता येत नसत, पण दुसऱ्या अवस्थेत ट्युटर (पाठक) ह्या संमतीने करता येत असत. हल्ली इंग्लंडमध्ये सरसकट स्त्री पुरुष सर्वांच्या बाबतीत एकवाचन नये पुरी होईपर्यंत अज्ञानपणा दिवाणी कायद्यात समजतात. फौजदारी कायद्यात सात वर्षांपर्यंत पूर्ण अज्ञान समजतात, आणि सात ते चवदा वर्षांपर्यंत गुन्हा करण्याइतकें ज्ञान आहे असे पुराव्याने सिद्ध करावे लागते. चवदा वर्षांनंतर मात्र प्रत्येक इसम स्वतःच्या गुन्हाबद्दल पूर्ण जबाबदार समजला जातो.

अज्ञानदास—शिवकालीन साह्य. यानें अपहृत खानाचा वध या ऐतिहासिक प्रसंगावर दोन पोवाडे रचिले आहेत. हे पोवाडे पुढे जिजाबाईने रचण्यास सांगून ते शिवाजीकडून एकत्रिले व कर्वाच्या रचनाचातुःसाहेब एक घोडा व एक शेर सोन्याचा शोभा त्यास बांधिस मिळाला. हे दोन्ही पोवाडे छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. (अंकवर्थ व शालिग्राम कृत पोवाडे). हल्ली प्रसिद्ध असलेल्या सर्व पोवाड्यांपैकी अज्ञान (किंवा अग्नि) दासाचा पोवाडा सर्वांत जुना आहे. याची रचना एकतारीवर म्हणता येईल अशी साथी आहे. शिवाय ह्या पोवाड्यात बर्गिल्ल्या प्रसंगानंतर लवकरच रचिलेला व शिवाजी आणि त्याचे मावळे मरदार यांनी पुढे ऐकिलेला तेव्हा हा बराच विश्वसनीय म्हणण्यास हरकत नाही.

हा पोवाडा वाचून त्यावेळचे विप्र ढाळ्यापुढे चागले उभे राहते. सामंदाचे प्रकार होऊन देखील अकबलखान एकत नाही असे पाहून शिवाजीने सवे निश्चितीनेच केली. आपले उत्तरकाय करीत व गवेष जाऊन करण्यास सादणात जागितले, दावे दिली, दावी कमी केली व खानच्या भेटीस निघताना लोकानी 'शिवबा सील कर धंगाल' असे विनविले तेव्हा चिलखत अंगात घातले व

जावे हातीं शिवबा खाला ॥ बापनस सराच्या पंजाला ॥
फिरंग पडा जिऊ म्हास्याप दिला ॥ शिवाजी सरसा बंद सोड्नी चालिला ॥

निघताना सर्वांचे मुजरे घेतले:—

माझा रामराम दादा ॥ गडच्या गडच्या बोलिला ॥
जतन भाईतु करा ॥ आमच्या संभाजी राजाला ॥
या प्रमाणे सर्व गडच्यांना विनिते वेली. तसेच आईस भेटीस न येण्यास विनिते वेली हांवी, पण जिजाई पुत्रप्रेमाने तें न ऐकता पाठसात बसून धांवत आली. त्यावेळी शिवबा बोलें जिजाऊमवें ॥ बरे वचन माझे ऐकावें ॥
माझी असोरी खानाला ॥ बरे जातो भेटल्याला ॥
जिजाबाईने खान बेझमान आहे. तेव्हा जाऊ नये असे मुक्त सांगून पाहिले, पण शिवाजीचे निर्धारचे कथ्य ऐकून

जिजाऊ बोलें महाराजाला ॥ शिवबा युद्धीने काम करावें ॥
उसने संभाजीचे घ्यावें ॥ जिजाऊ घेती अलापला ॥
शिवबा चढती दौलत तुला ॥ घे यशाचा विडा ॥
शिवबा हमरे महादेवाला ॥ गळा घातली मिठी ॥
मातेच्या चरणाशी लागला ॥ घ्यानीं आठवुनी-
मगवताला ॥ शिवाजीराजा सदरे गेला ॥
या पुढे अकबलखानाची भेट व वध हा प्रकार विदितच आहे.

या पोवाड्यावरून दुसरे असे कळते की, शिवाजीच्या ताब्यात त्यावेळी ४०-५० विस्त्रे होते. 'महाराज', छत्रपति ही उपपदे त्याच्या नावाला लाविली जात असत. 'शिवाजीच्या तळ्यात पाणी पिती सर्व जेणू' या वणेनावरून त्याचे लोकप्रिय राज्य व्यक्त होते. याखेरीज महाराष्ट्राची तत्कालीन परिस्थिति, खानाचा सरंजाम व वारी हत्यादि गोष्टीवर प्रकाश पडतो

[संदर्भ ग्रंथ.—मराठी रियासत, पूर्वार्ध महाराष्ट्रसारस्वत. अंकवर्थ व शाशिमाम यांनी प्रसिद्ध केलेले पोवाडे.]

अज्ञानसिद्धनागेश—यानां आपल्या प्रधात नागनाथ हे आपल्या मुलें नाव म्हणून दिले आहे व हे स्वतःचे नाव मुलें अज्ञान अने देतात यांनी अविध मापेंत पंचांगर प्रमेय रचिले आहे. यावरून याचा काल १४००चा सुमार येतो. बरद नागेश व हे एकच असे वाटते. ग्रंथ—कालज्ञान, पंचांगर प्रमेय हे आहेत. (सं. क का सु.)

अज्ञेयवाद (अज्ञांतिवाद) —आपणाला जे वास्तविक ज्ञान होते तें इंदियास गावर होणाऱ्या वस्तूंचेच होते. ईश्वर, अमरत्व या गोष्टी इंदियाच्या म्हणजे प्रत्यक्षाच्या रुक्षपलीकडील असल्याने त्यासंबंधी निश्चित मत देण्यास आपणाला आधार नाही असे इ. स. १८६९ साली हक्सलेने प्रतिपादन केले. यासच अज्ञेयवाद असे म्हणतात. हक्सलेने इ. स १८६० मध्ये बार्लेस किंग्ले यास लिहिलेल्या पत्रात हे मत सविस्तरपणे मांडले आहे. त्यात हक्सलेने या शब्दाच्या उत्पत्तीबद्दल पुढील विवेचन केले आहे. तो म्हणतो जेव्हा माझी बुद्धि प्रगल्भ झाली व मी स्वतःला असा प्रश्न विचारू लागलो की आपण नास्तिक, आस्तिक किंवा सर्वेश्वरवादी आहो, किंवा जडवादी, व्यथा वल्पनावादी आहो, निस्तीमताचे आहो की स्वतंत्र विचाराचे आहो, तेव्हा मला असे आढळून आले की मी जो जो अधिक ज्ञान मिळवावे व अधिक विचार करावा तो तो या प्रश्नाचे उत्तर देणे मला अधिकार कठिण वाटू लागायें सरतेशेवटी मला वरीलपैकी नेवटच्या विशेषणखेरीज कोणतेही विवेचन बरोबर लागू पडत नाही असे मला दिसून आले ज्या 'एका' गोष्टीबद्दल बरोबरपणा बडुलतसेच ऐकण्यास होतें त्याच एका गोष्टीत माझा त्याचाशी मतभेद आहे. त्याची अशी खात्री अने की, रथानी कांही एक निश्चित ज्ञान (प्राप्त)

ताले आहे व या विभोत्पत्त्या प्रथाचा रत्यांनी समाधानकारक उलगडा केला आहे परंतु मला या प्रथाचे उत्तर नापडले नाही, व हा प्रश्न गुटगोळे अशक्य आहे अशी माझी पूर्ण खात्री होती. आणि म्हुं य कांटे हे माझ्याच याज्ञिके अगत्यामुळे वरील मत प्रतिपादन करणे घाटपाचे आहे अर्थात् मला वाटत नव्हते. माझी मनःस्थिति अशा प्रकारची असताना मला, जी मरणा सध्या बंद पडून येव दिवस झाले अर्थात् यज्ञ विधी रमूनि अद्यापि तांभी आहे अशा, " शास्त्रभौतिकमंडळ " (मेटेफिजिकल सोमायटी) या संस्थेचा सभामंड होण्याचा लाभ मिळाला. या संस्थेमध्ये सर्व तत्वेच्या तात्त्विक व ईश्वरीयक मताच्या लोकांचा समावेश होत असे. व जो तो आपली मते अगदी मोडल्या मनाने प्रतिपादित असे. तत्कालीन सदे तत्त्ववेत्ते व माझे सहाय्याची कोणत्याही विशिष्ट मताचे पुरस्कर्ते होते व आपल्या नावाला कोणतेच विशिष्ट मत जोडता येत नाही याबद्दल मला दोषादी तुलनेच्या कोरड्याप्रमाणे वैयक्त्य वाटत असे. तेव्हा मी आपल्या मताला ' असास्टिक ' म्हणजे अज्ञेयवादी हे अन्वर्थक नाव दिले हे नाव निस्तीमत्प्रदायाच्या इतिहासातील " मॅस्टिक " या संप्रदायाने प्रतियोगी शब्द म्हणून माझ्या डोक्यापुढे आले. कारण ज्याबद्दल मला काही ज्ञान नव्हते त्या गोष्टीबद्दल सर्व ज्ञान असल्याची प्रार्थना हे मॅस्टिकवादी लोक मिरवीत असत. अर्थात् मीही एका वादाचा पुरस्कर्ता आहे असे दाखविण्याकरिता व आपल्या दोषादीचे प्रदर्शन करण्याकरिता लवकरच मीही आपली कल्पना आपल्या मंडळपुढे मादर केली व सांगण्यास समाधान वाटते की तो दाखवि रुढ झाला. आणि जेव्हा स्क्वेटरने या करवनेचा पुरस्कार केला. तेव्हा या करवनेचा अनक कोण आहे हे टाकक झाल्यामुळे काही लोकांच्या मनात जो संशय उत्पन्न झाला असेल तोही नाहीसा झाला.

" असास्टिक " याचा मुद्दय अर्थ अज्ञानी असा आहे तथापि अज्ञानी हा शब्द अधिक विनयदर्शक आहे. हक्कलेला अभिप्रेत अर्थ मी अज्ञानी आहे, एखाद्या नसून काही विषय ज्ञानश्रेयापलीकडेचे म्हणजे अज्ञेय आहेत असा होता. यामुळे या शब्दास महाराष्ट्रात अज्ञेयवादी हा प्रतिशब्द योजला गेला. स्पेन्सरने ज्ञेय विषय आणि अज्ञेयविषय यांचे औपपत्तिक विवेचन आपल्या " सिंथेटिक क्लामफी " च्या पहिल्या संडात केल्यामुळे अज्ञेयवादी या शब्दामे अधिक निधीत अर्थ उत्पन्न झाला. सर्व प्रचलित मतांत अनेक गोष्टीबद्दल अतिपक्षी अथवा नातिपक्षी विधाने अगत पण हक्कलेच्या मतांत काही गोष्टींचे अज्ञेयत्व प्रामुख्याने पुढे मांडले होते म्हणून या मतास रत्याने अज्ञेयवाद हे नांव ठेविले. हट्टने स्क्वेटरमध्ये या शब्दाचा उपयोग केलेला आढळतो व निस्ती र्थाप्रदान-

यिक मतांवरील अविश्वासदर्शक म्हणूनहि या शब्दाचा उपयोग केलेला आढळतो. तथापि हट्टनेने जे अज्ञेयवादाचे स्वरूप वर्णन केले आहे ते हक्कलेच्या मतांशी जुळणारे नाही हक्कलेने म्हणणे अस होते की ईश्वर, मरणोत्तर स्थिति वगैरे गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यास काही तरी आधार पाहिजे पुराव्यादिवाय असल्या गोष्टीवर विश्वास ठेवता येत नाही. व तमा पुरावा मिळणे अशक्य आहे असे त्याच वाटत होते व ईश्वर वगैरे सारख्या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यास पुरेसा व शास्त्रीय दृष्ट्या प्राप्त असणारा पुरावा मिळणे अशक्य आहे हा अज्ञेयवादाचा आधारभूत सिद्धान्त आहे. काही सुशिक्षित मंडळीस अर्थात् वादप्रस्त प्रथाचा निकाल पुढे टाकण्यास ही युक्ति पसंत पडली. यामे आधुनिक भौतिक शास्त्रीय सिद्धांत परिचित अभूत पूर्वीच्या केवळ विधानात्मक वादविवाद पद्धतीचा कंटाळा असे. व हक्कलेसारख्या प्रसिद्ध भौतिकशास्त्रज्ञांने या वादाची मांडणी केली असल्यामुळे एवढेच आप्यात्मिक ज्ञानक्षेत्रावर त्यांचा फार महत्वाचा परिणाम झाला. काही काळाने अथळ नवळ तसे संशयवादास हे टोचणनाव पडले. धर्मोपदेशक या दोन वादाचा निरीश्वरवादाशी संबंध जोडले. जरी या दोन वादांची क्षेत्रे आता निश्चित ठरली असली तरी अज्ञेयवादास अद्यापि निरीश्वरवाद असेच काही लोक समजतात. आधुनिक शास्त्रीय शोध वायव्यमधील ' उत्पत्ति ' कथनाच्या विरुद्ध असल्यामुळे धर्मोपदेशक यास पांढरी समजत. तथापि विकासवादाच्या उद्घाटनाने निस्ती धर्मशास्त्रातहि एक नवीन दृष्टि सारली. व पारमार्थिक संप्रदायांनी उपदिष्ट तत्वे व शास्त्रयामधील वादास निराळेच बळण लागले. स्पेन्सरच्या तत्त्वज्ञानपद्धतीविरुद्ध झालेल्या चळवळीचा परिणामहि झाला.

अज्ञेयवाद म्हणजे संशयाची कसली होय भात दंका नाही. संशयप्रस्त स्थितीत व्यक्तीचे कर्तव्य काय? ईश्वर परलोक, आत्म्याचे अविनाशित्व या गोष्टी सिद्ध झाल्या नाहीत हे खरे, पण नाहीत अर्थात् सिद्ध झाले नाही. ज्या वस्तूंचे खरे स्वरूप अज्ञेय आहे त्याचे दृश्य परिणाम ज्ञेय असतात हे अज्ञेयवादासहि कसल आहे अशा वेळेस सध्याने काय करावे हा प्रश्न उपस्थित होतोच. सध्या असे म्हणणारे की अध्यात्मिक बाबतीत जेथे प्रत्यक्ष पुरावा मिळत नाही तेथे श्रद्धेचे कोणत्याही गोष्टींचे समर्थन करू नये हे म्हणणेहि गैरसा राखत नाही सामान्य मनुष्यास ईश्वराचे अस्तित्व, मरणोत्तर स्थिति, यासारख्या प्रश्नांसंबंधीची आकर्षी मते काही विशेष कारण नसता अनिश्चित किंवा संदिग्ध ठेवणे अनैतिककारक व त्यांचे मनःस्वास्थ्यानाश किंवा असमाधानजनक आहे. हक्कलेने जीव, मोक्षाची आशा या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यास योग्य असा पुरावा पाहिजे म्हणून जे शास्त्रज्ञ केले आहे त्याला उत्तर देणे शक्य आहे. जीवाचे ' अमरत्व ' हे ' शास्त्रिनिरास ' व ' प्रकृतीचे अविनाशित्व '

याच्या निष्पत्तीने हिंसाचार वाढण्याचे कारण नाही व या सिद्धांतामध्ये ' विचारांची अंतिम सीमा ' असे तरी का समजावे ? येथेरचाही शाणि निरीश्वर पाद्री यांनील तपस्येची प्रुति अंत्यवाद असेल पण तेवढ्याने त्याम अंतिमता येत नाही भौतिक शास्त्रांचेअध्या-
मक रण शास्त्रांनील नियम अधिक मर्य व अंतिम आहेत असे भागवितात पण ते तमे अंतिम नमुतात पदार्थ विज्ञान अमर रमायनशास्त्राच्या पद्धतीने विरिष्ट देवते-
सेवर्था गुलामा करता आला नाही तरी ईश्वर हे तत्व अमान्य केव्हास त्याच एकंदर ज्ञानक्षेत्रावर परिणाम होणार नाही असे नाही. काही अध्यात्मिक घटनाचा भौतिक शास्त्रांनील ज्ञानोत्पादक साधनांनी उलतळा होत नाही म्हण-
नच ही दांढी ज्ञानक्षेत्रे अलग समजण्यात येतात. व ज्याप्रमाणे शास्त्र हे ज्ञानोत्पादनाकरिता भौतिक मार्गावर अवलंबून राहतात त्याप्रमाणेच संत, साधु, दर्शने आध्या-
त्मिक ज्ञानक्षेत्रात वापरणारे लोक नैतिक व आध्मिक अनु-
भवावर अवलंबून राहिल्यास त्यात आध्म्य करण्यामार्गी काही नाही.

अक्षयवादात् वास्तव्यं च ईश्वरविषयक विचारपद्धतीना
अंतिम विज्ञास अस्तत्वाच्च येन दिग्वाचा च तं ध्येयं नाकसूत्र
केत्यावाहि उल्लेखं चर येन चेतस्य आह. आपगात् आत्मा
हं पाहिर्ल पाहिर्ल की, मानसी विचारस्य संक्रमण कोण-
कोणस्या स्थितौ नूनं होतं होतं वा याद अस्ति स्यात् आत्मा.

अभेदवाद है शब्द नहीं। अलीकक्षेप प्रचारांत येऊं जायजे
आहे। तरी आर्यवादांमध्ये जी मानसिक प्रवृत्ति दृष्टीत धरलं
जाते ती प्रवृत्ति प्राचीन काळापासून आहे, मोजीपासून
हजेसहस्रपर्यंत अनेक तत्ववेत्त्यांमध्ये ही प्रवृत्ति आहे ते
आपणांस वाधाय वैचारिक दृष्टिहान्याने झाले घातलीत ती
सर्व विकास येथे देण्याचे कारण नाही. प्रत्येक संस्कृतीच्या
दृष्टिहान्यामध्ये उपाप्रमाणे निराल्भरवादी होऊन गेले त्याप्र-
माणे समग्रवादी देखील होऊन गेले आहेत, आणि आप-
ल्याकडे हा वाद अनेक पद्धतींनी व निराल्भवादी मोठणीत
रुमोवर होत आहे. अगदीकाळाचे राष्ट्रीय राष्ट्रीकरण
करण्यास प्रमान वांरवार होतो व आपल्याकडे झाले
आहे तो पूर्वीच्या स्पष्टीकरणाविषयी संशय वाटल्याशिवाय
क्या झाला ? प्रवृत्ति व पुरुष यांच्या एकमेकांवरील
परिणामांनी अग्राचे राष्ट्रीकरण काणें कमीतरासो
प्रमान आरम्भकीय किंवा तात्पूर्व काळापासून झाले
आहेत. या शास्य प्रयत्नास कांठ मारला तरयेता
शास्त्रीय तर्क साध्य इंग्लिश की नाही, किंवा तो
त्यास आपिभासित म्हणजे मेंदकाविकृत झालेले याविषयी
शंका आहे. तथापि एवढें मात्र स्वाबोरोबर माहत्त्वं पाहिजे
की, विश्वसनीयमात्र्या आर्य समाजक व्यापक प्रशिक्षणा स्पष्टीकर-
णास प्रथम हे शास्त्र बळक झालासा रीतीक व प्रत्यक्षनास
प्रवृत्तिपुरवस्वष्टीकरणाविषयी अधिक शास्त्रीय किंवा कमी आधि-

भैतिक स्पष्टीकरण करण्याने यश मिळत नाही, अज्ञेयवादाचा जवळ जवळ विचार सर्व प्रकारच्या संश्रुतीत उत्पन्न होत होता यात शंका नाही आणि शास्त्रीय शब्दजालाकडे दुर्लक्ष करण्याच्या अत्यंत सामान्य मनुष्याला अज्ञेयवाद हा मेश्वरवाद आणि निरीश्वरवाद यांच्या मधला मार्ग वाटतो. हे म्हणजे अज्ञेयवादाच्या पुरस्कर्त्यांनी जी अत्यंत आमद-पूर्वक नाकारले तरी आमद्री अज्ञेयवादाच्या सादरच्या वर्गास ते नाकारणे पटलेले वाटत नाही.

पारमार्थिक व्यवहारान् कफायत करणारे अनेक वर्ग समाजात असतात आणि ते मुन्शा देवविषयक कल्पनावें समाजावर बजन कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतात जेव्हा ईश्वरस्वरूपविषयक विचार सुरू होती तेव्हा प्रश्न सोंटविणाराः कडून नवीन मते उत्पन्न होऊन तपासनापद्धतीत देखील फरक होऊ लागतो. संशयवाद, प्रज्ञावाद, प्रकृतिपुरुषवाद इत्यादि व्यापक विचारांनी पारमार्थिक व्यापारावर परिणाम कसकसा होत गेला हे पाहणें हा एक मनोरंजक समाज-शास्त्रीय अभ्यास होईल. यूरोपीय पारमार्थिक इतिह सात व्यापक ईश्वरकल्पना, व संशयवाद ही गेली तीनचारशें वर्षे परिणाम करीत आहेत तर हिंदुस्थानामध्ये ती किया, बुद्ध-पूर्वकालीन हात्पावें दिसत आहे. आणि त्यावेळच्या विचार-विकासाचा परिणाम भीतस्मांत घर्मावर झाला एवढेंच नव्हे तर त्यावेळेस जे जैन आणि बौद्ध संप्रदाय अस्तित्वात आले त्यासहि आपल्या आध्यात्मिक पद्धती त्या संशयमस्त स्थितीशी जुळविा करून त्यांच्या लागल्या. भू-वैदकालीन विचार क्षेत्रात "कर्मदेयी हविषा विधेम" (ऋग्वेद. १०.१११) या तत्वेचा यौकिसपण्या सुरू झाला व ती प्राचीन भारतामाग्या बाह्मण्यांत एक निराखें बाह्मण्य तयार करून बघला.

संशयवादाचे स्वरूप आपल्या वैचारिक इतिहासांत अनेक ठिकाणी दिसून येईल. त्याचा सविस्तर इतिहास न देता निर-
निराळ्या जाळाचे ध्यक्ष केलेले विचार मांडले म्हणजे संशय-
वादाचे समाजात सातत्य होतं असे दिसून येईल.

साध्यांचा प्रत्यक्ष सवे विषाचे भौतिक स्पर्शकरण कर-
ण्याचा होता व विश्व हे सादरभूतम् या तीन गुणांच्या मिश्र-
णापासून व प्रवृत्तिपुरुषाच्या अभ्यास्य किर्यानी उत्पन्न झाले
अशा प्रकारचे मत ते देऊ लागत.

कणसेयुतानि सर्वे जग ज्ञाते लसे नर्भ जगाये स्पटीकरण
करमाचा कणादाचा प्रयान होता. उत्तरकालीन वैदेशिकांनी
इंधराचे अन्तिमच नही उपकरणे त्यांगले नाही तरी तो
विचारात न घेमाचा विषय होय लसे टाबिते, सर्व
गोटीत कलादिक् साधारण काणें भादित त्याचप्रमाणे इंधरदि
भादे, त्याविषयी आपणसे कारण्यांगीमायेत विचार करमा-
येन कारण नाही लसे त्याची टाबन टाबेत

सगाचे देवी। एपटीकरण म्हणजे ईश्वराने सर्व काही येते
असे सांगले होय. हे एपटीकरण दिवसांना गोपे दिवसे पण द
जर कोणी आपणाला सांगू लागले तरी द, इत्यादी

दिसते ती अशी जगांत कार्यकारणसंबंध दिसतो व अनेक क्रियांचे नियम दिसू लागतात. असे झाले म्हणजे ईश्वर काही तरी नियम लावून देणारा आहे, आणि ते नियम कार्य करीत आहेत, अशी कल्पना उत्पन्न होते. नियम लावून देणारा ईश्वर असतो कीतें, तो सर्गाच्या प्रारंभी होता असें धरले तर, ज्या जागेत तो किंवा मगें विश्व वसविले गेले ती जागा कोणी केली, अगर ती जागाच स्वयंभू होती काय, आणि असल्यास ती ईश्वरापेक्षा मोठी नाही काय, अशा तऱ्हेचा वाद सुरू होतो. अशा प्रसंगी शास्त्रीय मुद्दी तरी कुठित होते, किंवा अद्या तरी कमी होते, म्हणून या दोहोंची संयति कशी तरी लावली पाहिजे. वैतोपिकांनी ईश्वरास साधारण कारणात घालून विज्ञानविकासस ईश्वरकल्पना कमी उपद्रवी करण्याचा प्रयत्न केला. व पारमार्थिकांनी निरपेक्ष अज्ञेयाची महिमा गादली. सर्व जग कार्यकारणसंबंधानी गज-दले गेले आहे, ईश्वरी नियम कार्य करीत आहेत, तर ईश्वरमक्ति निरपेक्ष पाहिजे, अशी मांडणी स्वाभाविकच होय.

वैतोपिकांनी " अज्ञेय " विषयांच्या अस्तित्वाची जाणीव उत्तम दाखवून आपली घोषापद्धतीहि बरोच धुधारली. सृष्टीतील अनेक भावांचे अनंतत्व अमर्यादत्व व एकंदरीत अज्ञेयत्व याची जाणीव स्थानी एकंदर पदार्थांचे वर्गीकरण व नामकरण करतानाच मात्तून आली, आणि अस्त्यंत व्यापक आणि अनंत अद्या द्रव्य, गुण, अभाव अशा गोष्टींना नांव तरी काय घालें, कारण बरेच हादू व्यापक ठरणार, असें म्यास बाटून स्थानी "पदार्थ" म्हणजे 'बाह्यत्वे विषय', असें नांव ठेवले.

आज अज्ञेय म्हणून ज्या गोष्टी वर्णिल्या आहेत त्यांचे वर्णन करण्यास मायाशास्त्र आणि शब्दसंपत्ति यांचा अपुरेपणा प्राचीनास बारीवार भासत होतऱा. आणि त्या अपुरेपणाची जाणीव घुमकितित काव्यात एवंप्रमाणेच शास्त्रात्य प्रंपात भासून येत आहे. ईश्वराचे वर्णन करावयाचे ते " नेति " " नेति " असें सांगून करावयाचे, असा विचार बारीवार दिसतो. ईश्वराचे स्वरूप जर अज्ञेय आहे तर तो खूप तरी कसा होतो, आणि त्याच खूप करण्याच्या एका बगेर खंखाचे प्रयोगन तरी काय, असा प्रश्न उत्पन्न होऊन त्याचा एकंदर पारमार्थिक पद्धतीवर परिणाम झाल्याविषय राहिला नाही. मर्गाविषयी व्यापक व स्वतंत्र विचार आणि जुना पारमार्थिक विचार या दोहोंच्या मनुष्यकृतव्यविषय व भिन्न अपेक्षा होत्या. त्या भिन्न अपेक्षांची तदनुसार ज्ञानमार्गांचे केली आणि शुद्धीक्षितास कमी नकोत, आक्षेपितास पाहिजेत असें सांगून शुद्धीक्षिताच्या परंपरागत ईश्वर कल्पनेशी विरोध कमी केला. येणेप्रमाणे व्यापक विचाराचा परिणाम पारमार्थिक शाखावर प्राचीन भारतीयत झाला.

अज्ञेयवादाची हाक आपणस बौद्धसंप्रदायांमध्ये बुद्ध व अजातशत्रु यांच्या संवादांत, व ब्रह्मालमुत्तात पहावयास

जाणवते. अजातशत्रुने " भ्रातृभ्यांचे फळ काय ? " असा प्रश्न केला असता बुद्धने काही ऐहिक काम दाखवून शेवटी अर्हत्पद व निर्वाणप्राप्ति ही अंतिम फळे सांगितली आहेत ब्रह्मालमुत्तात विधाचें अस्तित्व, अनंतत्व, अथवा नश्वरत्व, हापादित प्रश्नाबद्दल बुद्धने सरळ उत्तर न देतां या गोष्टीच्या ज्ञानापासून काही फायदा नाही असें सांगितले आहे. बुद्ध या गोष्टी मला ठाऊक नाहीत, असे स्पष्ट उत्तर देत नाही. बुद्ध सर्वत्र होता अशी सर्व बोद्धांची समजूत आहे. आणि त्या समजुतीशी सुधमत असे बुद्धने या प्रश्नाचे उत्तर का दिले नाही हे वाचकांने शोधून काढावयास पाहिजे असा, बौद्ध प्रश्नाचा आग्रह आहे बुद्ध एका ठिकाणी आपण स्वतः या सृष्टिनियमांशी विरुध्द नसून हे सृष्टिनियमच आपणाशी विरुध्द आहेत असें म्हणतो. एके ठिकाणी महाभद्र व वादविवाद ही फार वादग्रस्तसंस्था-मुळे व भिक्षूने या विप्रहापासून दूर रहावे हे स्पष्ट असल्यामुळे भिक्षूने कोणतेहि मत प्रदर्शित करू नये असें त्यानें म्हंटले आहे. बौद्धाचा कर्मावर व मरणांतर स्थितीवर विश्वास होता व निर्वाण ही आत्यंतिक सुखाची स्थिति असून ती नाशित्वापासून भिन्न स्थानीत अमरत निर्वाणबद्दल बौद्धामध्ये काही तरी निश्चित कल्पना होती

मामांथ सुखाची कल्पना म्हणजे केवळ दुःखाचा नाश, होव होतो, पण निर्वाण म्हणजे प्रत्यक्ष व आत्यंतिक सुख समजल जात असे, आणि ती स्थिति अर्हत्स्थितीपेक्षा भिन्न असली पाहिजे, कारण अर्हत्ताच्या अर्हत्स्थितीचा मरणा बरोबर अंत होतो असे म्हणत अर्हत्ताला त्याच्या कर्मांचे फळ भोगावे लागतच असे

बुद्ध निर्वाणाबद्दल प्रश्नात उत्तर देण्याचे का ठाऊक ? तो सोफिस्टाप्रमाणे पडवाड काढून जात नाही त्याला स्वतः ला याबद्दल ज्ञान नव्हतें व आपल्या शिष्यांनी या गोष्टीबद्दल अज्ञानात रहावे अशीहि त्याची इच्छा नव्हती, पण तो अवश्यक व अनवश्यक ज्ञानामध्ये भेद करतो व शिष्यांना विश्व, पूर्वजन्म अथवा भविष्यत जन्म, निर्जेण याबद्दल विचार घरण्यात व कल्पना करण्यात व्यर्थ काळ घालवू नये, अशी त्याची सूत्रमसात इच्छा दिसते अर्हत्पदाची प्राप्तिच जर सर्व इच्छा व विचार नष्ट केल्याने होत, तर अर्हत्त्याची जीवितकमाबद्दल बुद्धाला माहिती कोणती देता येईल ? तसेच निर्वाणबद्दलच्या अनवश्यक जिज्ञासेला तरी बुद्ध उत्तर द्यावयाचे नाकारतो याचें कारण या निर्वाण-स्थितीची व्याख्याच करणे अशक्य होय, " या गोष्टीचे ज्ञान फळ सहायताचाच असतें तयागतच हे सर्व जाणतो आम्ही काही जाणत नाही " असे बौद्धसत्त्वभूमीमध्ये म्हंटले आहे

अज्ञेयवादी या नामाभिधानाचे गेल्या पिढीत जरी बरेच स्वागत झाले तरी या पिढीत त्यावर आक्षेप पुष्कळ निघतात कित्येकांचा आक्षेप असा आहे की, केवळ दुर्बल मनाने

नास्तिक धारणास अज्ञेयवादी म्हणवितात स्पेन्सरचा अज्ञेयवाद आणि हनरव्हेलने ज्या अर्थाने अँथ्रास्टिस्म हा शब्द वापरला तो अर्थ यात करू नये. हनरव्हेलने मनस्थिति वर्णिली आहे तर स्पेन्सरने शास्त्रस्थिति वर्णिली आहे.

कोणते विषय शास्त्रज्ञेयाहोर आहेत हे स्पेन्सरने सांगितले त्यास अज्ञेयवाद असे म्हणणे योग्य नाही या की, यात स्पेन्सरचा हेतु शास्त्र आणि इतर विचारसमुच्चय यात भेद करण्याचा होता. आणि यामुळे या विषयांवरील स्पेन्सरीय विवेचन हा शास्त्रीय ज्ञानाचा भाग आहे असे म्हणता येईल स्पेन्सरीय विवेचनाचा गोपवारा येथे थोडक्यात दिल्यास ती वाचकांस स्वीकार करण्याजोगी सेवा आम्ही करीत आहो असे वाटते म्हणून स्पेन्सरीय विवेचन देणे देतो.

स्पेन्सरने प्रथम पारमार्थिक प्रयत्न आणि शास्त्र यातील भेद पुढे मांडला आहे पारमार्थिक विचारपद्धति तपासताना खात अनेक धाडस्ये दिसून येतात. ते मादस्य पाहिले म्हणजे अनेक ठिकाणी तो मते उत्पन्न झाली ती काही तरी सुद्धांची सत्य असल्याशिवाय उत्पन्न झाली काय असा विचार मनस्त येतो. शास्त्र अनुभवजन्य आहेत शास्त्र म्हणजे सामान्य प्रकारचेच पण अधिक पद्धतशीर बनविलेले आणि अनुमानपद्धतीने बरेचहें विस्तारलेले ज्ञान होय. शास्त्र जर अनुभवावर रचलेले आहे आणि पारमार्थिक करण्याच्या मूळाशी जर काही अनुभवा आहे तर परमार्थसाधने म्हणून प्रचलित झालेल्या पद्धति आणि शास्त्र यांत विरोध का असतो? अनुभवमूलक ज्ञानामध्ये दोन परस्परविरुद्ध अशा गोष्टी दिसून येऊ शकतात म्हणजे म्हणजे यात बरोबर होईल काय? जर अनुभवमूलक ज्ञानामध्ये परस्परविरुद्ध सिद्धांत फार दिवस टिकू शकत नाहीत, तर शास्त्र आणि पारमार्थिक विचार यामध्ये परस्परविरुद्धता को असावी असा प्रश्न उपस्थित करून स्पेन्सरने पुढे यात गरोवर देखभिरता आहे असे दाखविले आहे.

पारमार्थिक संप्रदायांतील अतिशय निष्कर्षात्मक सिद्धांत किंवा अंतिम सत्य व शास्त्रातील अतिशय निष्कर्षात्मक सिद्धांत यामध्ये तात्त्विक एकवाक्यताच असली पाहिजे व हे सर्व मनुष्याच्या ज्ञानाचे असा एवढात कृप्य समजले पाहिजे.

सामान्य कल्पनाविषयी असा नियम आहे की, ज्या पदार्थाची ती कल्पना असते त्याचे सर्व गुण एकच समवायच्छेदाने त्या कल्पनेत व्यक्त व्हावे तरच ती कल्पना पूर्ण अशी गणता येईल. असे न सांगताच व पदार्थाच्या गुणांपैकी फक्त काही भाग कल्पनेत उल्लेखाने ती कल्पना फक्त चिन्ह अथवा रिंग या स्वरूपाची होते. अशा चिन्हांनाही प्रत्यक्ष वस्तुविषयी अनुमाने करण्यास उपयोग होतो तेव्हा त्याचे समर्थन करता येते. परंतु अग्रपक्ष रीतीने किंवा अनेक अनुमानांच्या द्वारेच चिन्हावरून प्रत्यक्ष पदार्थाविषयी काही ज्ञान किंवा

त्याचे निश्चित स्वरूप व्यक्त होत नाही, तेव्हा ती चिन्हे निवळ काल्पनिक आहेत असे समजावे. विश्वाविषयीच्या सर्व उपपत्तींना हाच नियम लागू पडतो. विश्वाविषयी तात्त्विक दृष्ट्या तीन कल्पना करता येतील. पहिली अशी की, ते स्वतःसिद्ध आहे दुसरी अशी की, ते स्वयंनिर्मित आहे. तिसरी अशी की बाह्य अशा एखाद्या शक्तीने ते निर्माण केले या तीनही उपपत्ती अशा आहेत की याच्या स्पष्ट कल्पना विचारात आणणे शक्य नाही परस्परविरुद्ध कल्पनांचे ऐक्य अव्यवस्थेने केल्याशिवाय विश्वाविषयीची कल्पना टाकत नाही. स्वतःसिद्धाच मानल्याने भूतवाची अनादि अशा कालाची अमर्याद गणना करावी लागते, पण ही करपना व तिचे आनुपंगिक अवयव हे अशक्य आहेत. त्यामुळे विश्वाचे स्वतःसिद्धत्व मानण्याचा जितका अधिक प्रयत्न करावा तितका तो विकसीभूत होऊन तर्कविरुद्ध कल्पनांचे एक जाळेंच तयार होतें.

विश्वाच्या स्थितिविषयी विचार केला असता त्याच आपत्ती दुसऱ्या स्वरूपात दिसून येतात जगातील बाह्यवस्तु व मानवीक भावना या दोहोंचे आदिकारण असले पाहिजे असे मानणे विचारदृष्ट्या प्राप्त होतें. परंतु आदिकारण अनेक आणि अनेक व स्वतंत्र असे मानण्यात परस्परविरुद्ध कल्पना किती येतात हे जॉन मॅनसॅलच्या एका ग्रंथात दाखविले आहे. “ अशा तऱ्हेची अनेक व स्वतंत्र शक्ति मानण्यात अनेक तर्कशास्त्राधिकृत कल्पना कराव्या लागतात व नाही असे मानल्यानेही तशाच आपत्ती येतात. ही शक्ति एक आहे असे मानणे यांत विरुद्ध कल्पना एकत्र होतात, अनेक मानल्यासही विरुद्ध कल्पना टाकत नाहीत. ती शक्ति पुरुषस्वरूपाची आहे असे मानणे व नाही असे मानणे ही दोनही तात्त्विक दृष्ट्या आपत्तिपूर्ण आहेत ती शक्ति अथवा ईश्वर कर्ता असे मानणे व अकर्ता असे मानणे दोनही विरुद्ध कल्पनास कारणीभूत होतात, सर्व दृश्य वस्तुंचा समुच्चय म्हणजेच ईश्वर असे मानणे कठिण आहे. व त्याचा एक भाग असे मानणे हेही अशक्य आहे.

एवंच आदिकारण हे काय आहे व कोणत्या स्वरूपाचे आहे हे गूढ आहे. सर्व धर्मोमध्ये अनेक भिन्न सिद्धांत असले तरी ईश्वराच्या अस्तित्वासंबंधाने त्यांचे एकमत आहे.

हे गूढ उक्तल्याने जे प्रयत्न त्यांनी केलेले आहेत ते मात्र तर्कशास्त्रास पडत नाहीत. त्यावरून हे आध्यात्मिक गूढ आहे असा निष्पत्ती होतो. हा को गिदात याच्याच आधारावर धर्म व आध्यात्मिक शास्त्र यामधील विरोध मिटवून त्यांची एकरूपता केली पाहिजे.

दिव आणि काळ ही शब्द आहेत याविषयीही दोन प्रसिद्ध उपपत्ति दिसून येतात. एक अशी आहे की, दोनही शब्दा मूर्तीय असण्याची स्वतंत्र, मनाच्या अस्तित्वावर अवलंबून नव्हती अशी दृष्टी अथवा पदार्थ आहे. दुसरीच्या

उपपत्तिप्रमाणे ही दोन पक्षावर भाष्यवस्तु अर्थात् मान-
मिक व अंतरदृष्टी आहेत. परंतु हे दोन पदार्थ
मानण्यांत विरोधी कल्पना कराव्या लागतात व पदा-
र्थीचे धर्म अथवा भावस्वरूप व पदार्थ मानण्यातहि आपत्ति
येनात. त्याचें अस्तित्व मानावें लागतें परंतु इतर पदार्थ
हे ज्ञान झाले असता जी परिस्थिती असते ती परिस्थिती
याच्या ज्ञानासंबंधी नसते. त्याचें अस्तित्व मनावर अवलंबून
आहे, असें म्हणण्यानें हि अडचणी कमी होत नाहीच एवंच
हे दोनहि पदार्थ असून आहेत असें मानणे माग आहे

त्याचप्रमाणे द्रव्याविषयी याद उत्पन्न होती द्रव्य हे
अनंत विमात्र्य आहे किंवा नाही दोनच पक्ष संभवतात.
द्रव्य हे विमात्र्य आहे असें मानलें तर या गोष्टीची कल्पना
करता येत नाही. कारण प्रत्यक्ष अनंत विमात्र्य करण्यास अनंत
काल पाहिजे जर द्रव्य अनेक विमात्र्य न मानलें तर त्याचें
काही भाग व्याख्यातून त्याचा विभाग होणार नाही, असा
मानावें लागतें परंतु हेहि तर्क पटन नाही व त्याची
कल्पनाहि बरोबर करता येत नाही यावरून द्रव्य
अद्वैत आहे असें म्हणावें लागतें.

गति ही कल्पनाहि परस्परविरुद्ध कल्पनाची जनक
आहे. दिक्क्या शिवाय गति कशी असले याची कल्पना
करता येत नाही. तथापि निरपेक्ष गति मानली म्हणजे
दिक्क्या अर्थात अक्षांच गति मानली पाहिजे त्याच-
प्रमाणे गति व स्थिरता यांमधील संक्रमण कसें होतें, त्याचें
कल्पनेपुढे चिंत काढता येत नाही. गतीचें एका पदार्था-
पासून दुसऱ्या पदार्थांत गमन कसें होतें त्याचीही कल्पना
करता येत नाही. दिश द्रव्य व स्थिरता यांच्या आपुण्यानें
गतीचा विचार केला असताहि तिचें पूर्ण ज्ञान होत नाही.
अद्या रीतीनें वैज्ञानिक कल्पनामध्यें आपण घोटानून आतां
त्याचप्रमाणे शास्त्रविषयी असेच विरोधात्मक पदार्थ नजरेस
येनात. शक्तिहि आमच्या भावनेनें ज्ञेय असल्यामुळे ती
भावनात्मक आहे अथवा ती एक स्वतंत्र वस्तु आहे हे
सांगता येत नाही.

मानमिक क्षेत्रातहि असेच विरोध उत्पन्न होतात. मन-
नील विचारांनी परंपरा ही अनेक आहे जिंजा मर्यादित
आहे किंवा दोनहि कल्पना स्पष्ट रीतीनें मनात ठरत नाहीत.
त्याचप्रमाणे मन अथवा आत्मा ही काय वस्तु आहे हे
आपणास सांगता येत नाही. यावरून असा निष्कर्ष निघतो
की, शास्त्रातील अंतिम कल्पना या अक्षेय अशा वस्तूच्या
निदर्शक आहेत. ज्या वस्तूंचे विचारांप्रमाणे शास्त्रांत आपण
करतो त्याच्या पलीकडे अगम्य अशा वस्तू अथवा
शक्ती आहेत, हे शास्त्राचा खोल अभ्यास केल्यास दिसून
येते.

ज्ञान असताना वाढते समतसे कमी व्यापक सिद्धांत अधिक
व्यापक सिद्धांतामध्ये अंतर्गत केले जातात. असें करता
करतां शेवटीं असा एक सिद्धांत निघतो की, त्याची उपपत्ती

लावणे शक्य नसतें कारण कोटें तरी विस्थाप हा टेबलाच
पाहिजे यावरून आपण अंतिम सिद्धांत हा अगम्य व अनु-
पपन्न असा असऊच पाहिजे. त्याचप्रमाणे आदिकारण
अथवा ईश्वर ज्ञेय होण्याकरिता ज्ञानाच्या इतर पदार्थांप्रमाणे
योगापा तरी प्रकारची श्रेयता पाहिजे. परंतु हा प्रकार इतर
ज्ञेयांच्या प्रकाराहून निराळा पाहिजे; कारण शरीराकार्यांत
जो संबंध लागतो तो आदिकारण व कार्य यात
असून शक्यार नाही परंतु अद्वितीय असा प्रकारचें ज्ञान
शक्य नाही व अद्वितीय नाही असें मानल्यास अनेक
आदिकारणे मानावी लागतील. अनेक मानल्यास त्यांच्या-
शिवाय निराळे कारण त्याच्या उत्पत्तीकरिता अशक्य आहे
व ते आदिकारण होऊन पसेल त्याचप्रमाणे अनेक अर्थां
निरपेक्ष व स्वतंत्र आदिकारण अथवा ईश्वर मानल्यास
त्याचें निरपेक्षत्व जाऊन ते सापेक्ष होईल. नाममात्रादि
विशिष्ट अशा कोणत्याहि पदार्थाच्या वर्गीत न आल्यानें व
दुसऱ्या नाममात्राद्विहित अशा ईश्वरासहि वर्गीकरण शक्य
नसल्यानें अशा ईश्वराचें ज्ञान होणें शक्य नाही. कारण
प्रत्येक ज्ञानास भेदभेद, नाममात्राति सर्वत्र व्याप्ती आवश्यकता
असते

ज्ञान हे पदार्थांमधील सवधानुसार मानसिक कल्पनांमध्यें
संबंध व स्वरूपी होते, व अधिक क्लिष्ट संबंध असल्यास
अधिक क्लिष्ट कल्पना कराव्या लागतात अशा रीतीनें
ज्ञानाचें सापेक्षत्व स्पष्ट आहे असें असल्यानें कोणत्याहि
विचारात सवधांशिवाय इतर काही व्यक्त होत नाही
जिवाच्या बुद्धाशी गेलें तरी हेच तत्त्व हरगोचर होतें

ज्ञान हे सापेक्ष आहे व सच्चा वस्तू आपणास त्याच्या
असतात ज्ञातवस्तूच्या पलीकडे आपणास जाता येईल
की काय, हा प्रश्न आता मोडविता पाहिजे सापेक्ष
ज्ञानाच्या पलीकडे काही तरी असावे असें आपणाना वाटतें.
व बुद्धीचा स्वभावच असा आहे की, खरे पदार्थ आपणास
दृश्य होतात, असें तिला वाटत असतें

अनेक बदल झाले व ज्ञानाच्या नाममात्राची बदलत्या
तरीहि याच्या अर्थात असें काही वस्तुतत्त्व-आपल्या विचा-
राहून स्वतंत्र व विकारहीन असें आहे यात संशय नाही
तथापि अशा स्वतंत्र व निरपेक्ष वस्तूविषयी स्पष्ट कल्पना
आपणा चित्र आपल्या मनात येणें हे मानसशास्त्राच्या व
तर्कशास्त्राच्या नियमाविरुद्ध आहे परंतु ह्या वस्तुतत्त्वाच्या
सत्याविषयी आपली अद्या व ह्या कल्पनेचें स्थिरत्व ही
दोनहि, ते सत्य आपल्या बुद्धीस तरी प्राज्ञ आहे यांची
निदर्शक आहेत.

आपलें सर्व ज्ञान सापेक्ष आहे, त्यामुळे सापेक्ष नाही असें
स्वतंत्र तत्त्व मानल्याशिवाय सापेक्ष हेच निरपेक्ष व स्वतंत्र
मग्न होऊन वसेल, अर्थात स्वतंत्र असें मग्न मानल्याशिवाय
मग्नतर नाही

महातीत प्रत्येक दृश्य हे एका अनंत व अक्षय अशा शक्तीचे आविष्करण आहे, असे आपणच मानावे लागते. व या मित्रतात शत्रू व भय या दोहोचा मिलाफ होतो. सर्व धर्मासधे आपल्या ज्ञानास अग्र्य, अनंत, व मूलभूत अशा मत्वाचा उल्लेख केलेला आहे. धर्मात कितीही दोष असले, व पुढीची तरा असावी तरी हे तत्त्व प्रतिपादन करण्यात, त्यांनी आपली सर्व शक्ति खर्च केली आहे. व त्यान तत्त्वामध्ये अनेक धर्मांचा एकदाक्षता होते. याशिवाय भो कर्म, उपासना व साधनाधिक अवलंब आहे ते सर्व धर्मांचा कमकुवत माग आहे, व तो भाग हलके हलके शास्त्राच्या प्रगतीपुढे संकुचित होत गेलेला आहे.

शिवाय मूर्तिनियमाची संस्था कमी होत होत अखेरम एकाच नियमाखाली सर्व विश्वातील नियम आपणायपर्यंत शास्त्राची मजल आली, म्हणजे धर्मातील तत्त्व जे अग्र्य व अनंत ईश्वर या नावाने आपण ओळखतो, तेच शास्त्राच्या मुळाशी आहे असे स्पष्ट होणे. अशा रीतीने शास्त्र धर्मास पुढे गेले. शास्त्राचा दोष एवढाच आहे की, अतिशय खोल न जाता पुढील वेळा ते बरबर विचार करून सामान्य मूर्तिनियमावरच संतुष्ट रहाते, व याचमुळे त्याचा व धर्माचा आजपर्यंत अनेक वेळा बेबनाव झाला आहे.

अर्धवट प्रगतीच्या अवस्थेत या दोहोचा असलेला विरोध दोघाचे खोल पाण्यात अवगाहन झाल्यापरोबर नादांसा झाला व जनत्रये शास्त्र पूर्वेला गेले तसतसे धर्माच्या आयतल्याचे महत्त्व, त्यास कडे लागले व दोघाच्या पूर्ण अवस्थेत त्याचे पूर्ण तादात्म्य झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

काहींचे मत असे आहे की, जरी ईश्वर इत्यादि अंतिम तत्त्वे निर्गुण व निराकार आहेत, तथापि काही तरी गुण त्याच्यावर सादल्याशिवाय त्याचा आपणास विचार करता येत नाही, परंतु असे म्हणणे ठीक नाही. आपल्या मुदीस जे वाटते ते सांगणे हेच आपले कर्तव्य आहे. मुदीस अग्र्य अशी वास्तु गम्य आहे असे ओहूनतणून म्हणण्यात काय तात्पर्य आहे! काही तरी विचारांचे स्वरूप ईश्वरास ठरलेच पाहिजे वारण त्यांशकास ईश्वराविषयी मनन करता येणार नाही; परंतु हे स्वरूप अस्पष्ट आहे, हे जेहमी स्पष्ट ठेवावे. नमजसा आपण ईश्वराविषयी आपण विचार करतो तसे तसे

त्याच्या स्वरूपाविषयी केलेल्या कल्पना व चिन्ह याचा ह्याच करावा लागतो, यावरून त्याचे अंगधार व 'नितनेति' स्वरूप सिद्ध होते. उपाधियुक्त अशा मुदीस उपाधिविरहित अशा ईश्वराचे ज्ञान हाण्यास कठिण पडते, याचे कारण त्या दोहोमधील जमीनअस्मानाचे अंतर हे होय.

यावर सामान्य लोक असा आक्षेप घेतात की, असल्या अस्पष्ट व अंधुक व आकाररहित ईश्वरावर विश्वास ठेवणे अशक्य आहे अशा कल्पनांनी नीति व मनुष्याच्या मनातील मूलभूत भावना दुर्बल होतात, अशी त्याची कल्पना आहे; परंतु यास एकच उत्तर आहे. ह्यारी बघे पुढील स्वरूप अथवा आकारयुक्त अथवा अतिशय स्पष्ट चित्रांनी दर्शित केलेल्या ईश्वराची उपासना केल्यामुळे त्यांनी काही दिवस अक्षेय अशा तत्त्वावर विश्वास ठेवणे कळ नाईल.

राष्ट्रीय चावतात जसे काही लोक एकसत्ताक राज्यपद्धतीशिवाय दुसऱ्या पद्धतीस प्रतिकूल असतात त्याप्रमाणे धर्मातही प्राथमिक अवस्थेतील लोक अशा दुर्बल व अस्पष्ट ईश्वरावर विश्वास ठेवण्यास तयार होत नाहीत. परंतु संस्कृति पूर्ण झाल्यावर त्यांना ह्याच विश्वास जास्त पडेल हे निर्विवाद आहे.

एवंच, अनेक धर्मांत भेद असले तरी मूलभूत तत्त्व जे ईश्वर ते सर्वत्र सामान्य आहे. हे तत्त्व ज्या प्रत्यक्ष व मूर्त अशा स्वरूपात निरनिष्ठ्या धर्मात दाखविले जाते, ती स्वरूप तत्त्वतः चांगली समजतासुरती असतात. अनेक धर्म त्या त्या समाजाच्या अवस्थेमध्ये जी संस्कृति असते तिला अनुसरून असतात व त्यापासून त्या समाजाचा कायदा होतो याकरिता कोणत्याही धर्माची निंदा करणे योग्यकर नाही.

परंतु प्रचलित धर्म व धर्मकल्पना तात्पुरत्या कायदेद्वारा आहेत म्हणून त्या बदलू नयेत असे मात्र नाही. कारण संस्कृति व ज्ञान वृद्धिगत झाल्यानंतर पूर्वीचे धर्म बदलून त्याजली नवीन येणे हेच योग्य आहे. त्यामुळे प्रत्येकी आपापल्या धर्मात नवीन कल्पनेच, अंगिकार केला पाहिजे. पुराणमतवादीयांची हेटळणी करू नये. परंतु प्रागतिक व सुधारक मतांविही पुराणमतवाद्यांनी भीति पाळू नये. दोहोच्या द्वित्राजनेच हलके हलके नवीन परिस्थितीशी सादात्म्य करून समाजाची गुणवत्ता प्रगति सिद्ध होते.

आ. अर्थ विश्वय—१. वर्णमालेतील दुसरे अक्षर. शब्दानां हा उपसर्ग लागला असता त्याचा (संस्कृतात) अर्थ: (१) अपचय. जसे—ओष्णम् (= जरा उष्ण, आ आणि उष्ण पासून) (२) विस्तार: जसे आमोघ (= पर्याप्त आ आणि भोग = पुष्ट). (३) उपक्रमविषयक मर्यादा: जसे आसमुद्रात (समुद्रापासून), आगन्मत: (जन्मल्यापासून). (४) ममातिविषयक मर्यादा: जसे आफलोदय (फल मिळेपर्यंत), आसमुद्र (समुद्रापर्यंत) (५) अंतर्भूत करणारी मर्यादा: जसे आक्रमण (पूर्ण संचार), आसकलात् मद्रा (मधे वस्तूंचा समावेश मद्रात होतो). (६) अतिरिक्त शब्द म्हणून. जसे आभास, आप्राण, आपात, आह्लाद. याचा अर्थ भास, प्राण, पात, व ह्लाद हाच होतो. (७) हा उपसर्ग शब्दार्थ व विनियोग विस्तृत करितो, सकृचित करतो, उलट करितो, नाडांतर बदलून टाकतो, जसे आप्रह (आ आणि प्रह = येणे यापासून)—एकदा वेतल्यावर (मत मित्रा कार्य) कायम ठेवणे, आचार (आ आणि चर = चालणे पासून)—चालणे (धर्माप्रमाणे), आगमन (आ आणि गमन = जाणे पासून)—येणे, आमोद (आ आणि मोद = आनंद)—मुचाम, आकृति (आ आणि कृति = कृता)—रूप.

२. आकारादि अक्षर उच्चारतेवेळी किंवा पदार्थ खातेवेळी मुखाचा जो प्रसृत आकार होतो त्यास आ असे म्हणतात, जसे आ करणे—पसरणे—यासणे

३. एखादी गोष्ट ऐकिली नसल्यास किंवा ऐकिली नाही असे दाखवावयाचे असल्यास ती पुन्हा सामर्थ्याचा इशारा देण्याकरिता म्हणून जो तोंडातून आवाज निघतो त्याचा आ असा उच्चार होतो

अक्षराकृतिविकास.—आ या स्वराच्या चिन्हाच्या विकासासंबंधात लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे इतर स्वराच्या स्वतंत्र व व्यंजनसंयोगी चिन्हास भिन्नित्वाची हवे असताना आ या स्वराच्या वास्तवीक मात्र इतर अक्षराप्रमाणे अ या स्वराक्षरासच आ या स्वराचे व्यंजनसंयोगी चिन्ह लावून ते अक्षर लिहिण्याची अगदी पूर्वापारपासून बहिष्काट आहे अशीच आ या अक्षराचा विकास म्हणजे अ या अक्षराचा विकास अधिक आ या स्वराच्या व्यंजनसंयोगी चिन्हाचा विकास होय यापूर्वी पहिला विकासक्रम अ या सध्याच्या अमोद येऊन गेला असल्यामुळे फक्त दुसऱ्याच विकासक्रमाचा येथे विचार करावयाचा आहे. नागरी लिपीच्या जुन्यात जुन्या उपलब्ध

लेखात म्हणजे छि. पू. तिसऱ्या शतकातील अक्षराच्या लेखात आ या स्वराचे व्यंजनसंयोगी चिन्ह हे व्यंजनाक्षराच्या उभ्या बाजूस सामान्यतः दोघ्याशी पण क्वचित मध्या वरिष्ठे, काढलेली एक ल्हान आडवी रेखा होती या स्वराच्या सदरहू चिन्हात फरक करावयाची गरज भासण्यास मुख्यत्वेकरून अ या अक्षराचे रूप कारण झाले असावे असे दिसते. कारण या अक्षरास उभ्या अंगास खाली, वर व मध्ये या तीन ठिकाणी आडव्या रेखा अठराव्या व आ या स्वराचे चिन्ह जोडताना स्पष्ट रेखासाठी आडवी रेखा वर किंवा खाली मुरडण्यात येऊ लागली. अ या अक्षरासंबंधातील अडचण ज्या ज्या अक्षराच्या रूपात उभ्या बाजूस आडवी रेखा होती त्यांना वमी अधिक प्रमाणात लागू होती. म्हणून उपर्युक्त मुरडलेले चिन्ह इतर व्यंजनाच्या वास्तविक उपयोगात येऊ लागले परंतु वर मुरडलेल्या चिन्हाचे इकाराच्या चिन्हाशी सादर असल्यामुळे कधी खाली मुरडलेले चिन्हच प्रचारात येऊन त्याचा पुढे विकास होऊन आकाराचा हल्लीचा काना तयार झाला छि पू दुसऱ्या शतकातच्या प्राचीन मॉडिप्रोच्या लेखात व्यंजनास जोडलेले आकाराचे चिन्ह अगदी नियमाने खाली मुरडलेले सापडते हा एक अपवाद सोडून दिला तर आकाराचे वर मुरडलेले चिन्ह छि. पू पहिल्या शतकाच्या सुमारास (मयुरेचा महाक्षत्र शोधसध्या बळका नून लेख पहा) आणि खाली मुरडलेले चिन्ह इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास (गिरनारच्या शिलेवरील स्तूपामुखाचा व अमरावतीचा लेख पहा) प्रथम दृष्टी पडते चौथ्या शतकातील पल्लववंशी शिवारक्षकवर्माच्या दानपत्रात तर या खाली मुरडलेल्या चिन्हाचा सररहा उपयोग केला आढळतो. तथापि आ या स्वराक्षरास व त्याच्या व्यंजनसंयोगी चिन्हास हल्लीच्या सारवे स्पष्ट रूप दहाव्या शतकापर्यंत आलेले दिसत नाही (हिदवशी लष्का देवळचा लेख पहा). प्राचीन कालच्या काही लेखात आ वनविण्याकरिता अ या अक्षरास हल्लीच्या उकारासारखे हि चिन्ह जोडलेले सापडते.

[मास्तूरवर्ष बॅंडी—मराठी इंग्रजी कोश, वा. छि. आपटे—संस्कृत इंग्रजी कोश, ओझा—भारतीय प्राचीनलिपिमाला].

आकडिया—काठेबाडमधील मामा ठाण्यातील एक स्वतंत्र संस्थान. हे ग्रामाच्या ईशान्येस सुमारे २० मैलावर व अरबीच्या उत्तरेस सुमारे ४ मैलावर करी नदीच्या उत्तर तीरी वसलेले आहे. येथील प्रासिया (जमीनदार) चावडा राजपूत वंशाचे असून सध्या काठेबाड द्वीपकल्पात हे एक स्वतंत्र नावना संस्थान आहे

आंकडी — मुलाच्या मेंदूतील मज्जानियामकस्थानें पूर्णत्व-
दत्तेच पोचली नसल्यामुळे पुष्टरुद्धीतील मज्जास्थानास
अगदीच योजनाकारणानें उत्तेजन मिळत आचके येतात
यास आंकडी, आचके, झटके, इन्फ्टाडल, कम्बूलशन्स इ नावें
आहेत. (१) गोबर, दिवताप, देवी, पुष्कसदाह वगैरे रोग मुलांना
ज्ञानें अक्षता प्रथम मोठ्या माणसाप्रमाणे धडी वाजून
येण्याच्या ऐवजी मुलांना झटके येऊ लागतात. (२) मासिकद्वय
अगर मसिष्कावरणदाह व मेंदूचे इतर रोग आणि
कणदाह, (३) अतिसार किंवा आतिसार व छर्दी यांमुळे फार
ग्लानि झाली असता, (४) डारया खोबल्यामुळे उबले
येऊन मेंदू अशुद्ध रक्तसंचय होणे व याच कारणांमुळे
पुष्कसदाह रोगात मुलांचा अतकाळ समीप आला असता,
(५) त्याचप्रमाणें अल्पमादद रोगानें पोडरेल्या मुलांना
प्रवृत्तीत जरा (बपाड झाला (उदाहरणार्थ — पोडरेल्या, अजीर्ण,
जत इ) की त्यास झटके येतात, (६) केंपरे हा रोग
बालपणां कधी कधी घुस होतो तेव्हा झटके येतात या
सहा कारणांपैकी दोन्हीच दोहासच केंपरे हें नाव देता
येईल. यांकरिता कारणांमध्ये रोग वेगळाच असून झटके येणे
हें एक त्याचें साध लक्षण असत

ह्या रूप व लक्षणे — बाह्यतः हे आचके पेंपच्याप्र-
माणेंच असतात. प्रथम धुणभर सर्वांग ताटतें व त्यात मूल
उजव्या अगर डाव्या बाजूस अगर पावणांसाठी घुसुळें
पडितें. दोळ्यांची पाहणी विरुद्ध होते, मान व डोंबें मागे
पडतें व हातपाय एव ताटतात, नंतर तोंड काळेनिळें होतें,
विशेषतः ओठ काळे होतात. नंतर ओठ व पायच्या प्रथम
हृद्य लागून नंतर सर्वांगास ओरानें झटके येतात काही
मिनिटेपर्यंत हें बाह्यतः मग मूल छुडीवर येतें व मग पुन
काही एक होत नाही, किंवा असे झटके वारंवार येतात व
दोन झटक्यांमधील वेळात मूल येथुडीमध्ये निपचीत घडून
रहातें झटक! शीम असल्यास पुढील लक्षणे होतात मूल
जरा नजर फिरवितें व छाती हलकाशी होऊन जरा ओठ
काळे होतात किंवा भुसनेननिचामुसचघोचन होतें, अथवा
दात ताटतात व आंगठे तळव्याकडे घडतात. मूल काय-
मचे तिरवें पाहू लागते किंवा घोंटा वेळ टिकणारा गर्भांग-
बांधु घुसवत होतो किंवा मानसिक व्यंग रहातें ओरवा
झटका येऊन मूल दगावतें अर्धेह मुळबद्ध होतें.

निदान — रोग ओळखण्यास शुद्धीच कठिण नसतो
परील सांपांचे व इतर रोग झाले आहेत किंवा काय हें पाह्या
प्यासाठी रोगाचा ताप, श्वासाचा वेग, अंगावर काही कोर
अगर पुच्छ येणे, याचडे लक्ष दिले पाहिजे पुष्पुंम वरचेवर
तपासली पाहिजेत. मेंदूचा रोग हें कारण असल्यास आंकारा,
कोरें दुसरे, पोड रोगाचीच ज्ञाने ही लक्षणे बद्धा आरून
झटके एकाच अर्पागास येतात शिवाय अल्पमादद
रोगाची लक्षणे रतीच पडतात ती अर्दी — उदाहरे लक्ष निघून
वरगल्याचा काळ आरानां ज्ञानाय बांधुमालां हावेडी दिसते

राय अर्ध्याची (हातापायाच्या) टोंकें मोठें झालेली
दिसतात, माथ्यावरील टाळवी भोके घुनलेली नसतात, दात
उजवण्यास उशीर लागतो. अशा मुलांना वर सांगितल्या-
पैकी एखाद्या झटक कारणांमुळे झटके येत असतात असे
चौकशीभरी करून येतें.

उपचार — झटके येत असताना मुलास एकदम गरम
पाण्यात वसवावें, एखादे रोजक मुलास याचें म्हणजे पोटा-
तील व नळातील पांडा दूर होते वाताचा जोर फार अस-
ल्यास व झटके सतत असून अगदीच थायत नसल्यास
झोरोफोर्मचे येव झालावा टारून ते मुलास हुणवावेत. म्हणजे
झटके थायतील अगर निदान कमी होतील. कदाचित ते पुन
सुरू झाल्यास पुन थोडा झोरोफोर्म हुणवावा मूल
छुडीवर नाटस आल्यावर त्यास ५ ते १० ग्रॅन पोडोशियम
त्रोमाईड हें औषध मुलाच्या वयमानाचें व झटक्याच्या
जाराचें तारतम्य पाहून नुसतें अगर ३ ते ५ ग्रॅनर या औष-
धाशी मिश्र करून पाण्यात विरुद्धवून द्यावें, अगर हें औषध
गुदद्वारात पिचकारानें सोडावें पुन झटके येऊ नयेत
यासाठी त्यास प्रोत्साहक की वरील कारणें सांगितली आहेत
त्यांपैकी कोणत्या कारणांमुळे पोडा होत आहे हें ठरवून
मूल रोगावर योग्य उपचार करावे देवा, गोबरासारखे ताप,
मेंदूरीय, डारया खोबळा हां वारणें दिसून आल्यास त्याव-
रील उपचार योजावे वरून या कारणांनीं येणारे झटके वर
सांगितलेल्या तापपुरया इत्यादीनां यावणार नाहीत. अल्पि-
माददरोगांमुळे झटके येतात असे साटयास मुलास चाल-
ण्यात येणारे दुध व ऊस यास इष्ट हो बदल त्या रोगवर्णात
सांगितल्याप्रमाणें करावा. शिवाय मुलक उकेंड व एचड
हवा करू पाहिजे. कॅल्शियम तेल पोटात घेतल्याने हाकांच
मजबुती येते इटके न देण्यासाठी एक रोज नुसतें पोडोशियम
त्रोमाईड ३ ते ३ ग्रॅन द्यावे व वरें या रोगानें झटके येत असा-
ल्यास त्यासाठी हें औषध चांगलें आहे

आंकडेशास्त्र, उ पो डा १ — पाथिमालाच्या सहागानें
आं शोचें, अगर ज्या अभ्यासपद्धती इटके काव्या, त्यापैकीच
आकडेशास्त्र हें एक आहे. चाला प्रथम “पोलिटिकल
गारि यमेटिक” हे शास्त्रज्ञात यावरले गेले पुढे जर्मन शास्त्र
“एटिडिक्टस” हा प्रचारीत आला. “स्टॅटिस्टिक” हा
शास्त्र हें “स्टॅट” या शास्त्रावरून निघाला आहे.
या शास्त्रा “स्टॅट” शब्दाचा युरोपीय इतिहासाच्या मध्य-
युगात राज्य” का अर्थ होता म्हणून स्टॅटिस्टिक्स हा
शास्त्र प्रथमतः राज्याधिकारिकावधाने करावयाच्या अभ्यासाचा
राज्यीत असत १८ व्या शतकापासून मात्र या शास्त्राचा
अर्थ अर्थविषयक झाला आहे

इतिहास — स्टॅटिस्टिक्स हें शास्त्र आहे १७८०-
१७९० सालात शास्त्रज्ञांचा दशाव देले शास्त्रज्ञांचा अभ्यास हो
किरा, १७ नाव मात्र शास्त्रात दिवदक, असा पोटाचा ओ
युरोपीय लोकांनी केला हाचें वारंवार पाहिले पाहिले.

स्टॅटिस्टिक्सचा इतिहास यावयाचा म्हणजे दोन धराण्याचा इतिहास यावयाचा एक संस्थानविषयक ज्ञानाचा, आणि दुसरा आंकडेपद्धतीचा. संस्थानविषयक ज्ञानात आंकडेपद्धति शिकून व क्रमज्ञान आंकडेपद्धतीसच " संस्थानविषयक ज्ञान " (स्टॅटिस्टिक्स) हे नाव कसे मिळाले त्या क्रियेचा इतिहास यावयाचा आहे.

आंकडे शास्त्राची पूर्वपीठिका — राज्यकारभारात ज्या गोष्टींचे ज्ञान अवश्य असले ते परिमाणात्मक करण्यासाठी आंकडे गोळा करण्याचे ज्ञान प्राचीन काळापासून प्रचारात आहे. रोमन लोकाना आपल्या राज्याच्या संरक्षण-साधनांची बरोबर माहिती मिळवावयाची होती म्हणून त्यांनी नियमित रीतीने शिरोगणति घेतली होती असे दिसते. परंतु राज्यव्यवस्थेखेरीज इतर विषयाच्या ज्ञानासाठी प्रयत्न, आणि उपलब्ध असलेल्या माहितीचा पद्धतशीर उपयोग करण्याची रीति ही, गैरथा तीन शतकातच प्रचारात आली. जॉन ग्रॅन्ट नामक अकशास्त्रज्ञाने एक ग्रंथ लिहिला आहे (सन १९९६) परंतु तो जॉन ग्रॅन्टने लिहिला नसून सर विल्यम पेटी (१६८७) यानी लिहिला असे काही लोकांचे म्हणणे आहे परंतु पेटीची नोंद ग्रंथ लिहिण्याची योग्यताच नव्हती. सर विल्यम पेटी याची एवढी आवड विद्वत्ता होती की त्याने समुद्रातील मासे मोसण्याची कल्पना काढली आहे. सध्याचे कार्नेल युनिव्हर्सिटीचे डीन हल् यानी " पेटीच्या " साम भूषाची भावृत्ति काढली आहे. तीत ग्रॅन्टाची प्रशंसा छापली आहे, पण तो ग्रॅन्टनेच लिहिला असावा असा यानी अभिप्राय दिला आहे.

संस्थान विषयक शास्त्राची पूर्वपीठिका — फ्रॅन्सेस्को सॅन्तो विनो याचे देशवर्णनात्मक परंतु आकड्या-शिवाय असलेले " डेलगोवेर्ना " ए अॅमिनिस्ट्रेटिव्होना टि क्राव्हर्सि रेनि ए रेपब्लिक " हे पुस्तक १५८३त प्रसिद्ध झाले अशा प्रकारचा पुस्तक १६ व्या शतकाच्या शेवटी इटाली व फ्रान्समध्ये प्रसिद्ध झाली सतराव्या शतकाच्या पहिल्या अर्धात राज्यकारभार व आयव्यवशास ह्या विषयावरील प्रघात अंकांची योजना करण्याची प्रवृत्ति जास्त प्रचारात आली. वर्णनशास्त्राच्या इतिहासातील दोन थोर नावे म्हणजे कॅनरिंग (१६०६-१६८१) व आक्रेन्वाल् (१७१९-१७७२) ही होत. " स्टॅटिस्टिक्स " ह्या शब्दाचा उपयोग प्रथमतः ली आक्रेन्वाल् याने केला असे सामान्य-कल्पना मानिले जाते.

जर्मनीतील शास्त्रज्ञांचा स्वतःचा इतिहास — " स्टॅटिस्टिक्स " या शब्दाचा त्याच्या अर्थाने अर्थ उपयोग जे. पी. मुल्लरने ह्याचे पुस्तक इ. स. १७६१ साली प्रसिद्ध झाल्यावरच झाला मुल्लरने ह्या प्रशियातील एक परमार्थमार्गोपदेशक होता. त्याने " वर्णनात्मक " अकपद्धति व " शासनशास्त्रविषयक " गणितपद्धति एकत्र केली. त्याने समुच्च-नात्मक निरीक्षणाचा उपयोग परिमाणात्मक ज्ञानासाठी करा-

वयाची पद्धति वापरली व त्या पद्धतीचा उपयोग समाजशास्त्रासाठी केला. त्याच्या पुस्तकाचा असा उद्देश होता की आंकडे-शास्त्राच्या साहाय्याने ईश्वरचे अस्तित्व सिद्ध करावे ज्योतीचे जननमरण हे आकस्मिक व क्षणभंगुर दिसते खरे पण ते देखील साकल्याने अभ्यासिले असता त्यातून ईश्वरी नियम व्यक्त होती हे त्याने जननमरणाच्या आकड्यांनी सिद्ध करून दाखविले पुढे वर्णनात्मक संस्थानशास्त्रज्ञांनी देखील अंकांची उपयोगिता मान्य केली. मुसलमानांच्या प्रघाता परिमाण असा झाला वी संस्थानशास्त्रज्ञात " गणितविषयक " पण उत्पन्न झाला व ह्या पयवाद्यांनी निवळ " वर्णना " वर अगदी बहिष्कार टाकिला. हिले व दुमरे अंकशास्त्रज्ञ यानी आपले शोध चालू ठेविले व १८ व्या शतकात लोकांच्या स्थितीविषयी आंकडे कमवून घोष करणारा हा वर्ष चाळत गेला. मृत्युसंख्येची कोष्टकं काहीनी तयार केली आपर घग हुम, व दोघे मिरावो वगैरे प्रयकारांनी शासनशास्त्रावरील वादविवादात भावल्याचा उपयोग करण्याचा प्रघात चालू केला हे दोन पंच १८५० पासते वेगळे होते त्यानंतर अर्वाचीन काली ते एकत्र झालेले आहेत, व प्रत्येक पंच दुसऱ्या पयाच्या मताचे महत्त्व मान्य करीत आहे. आता हे पंच ऐतिहासिक परिस्थिती लक्षात आल्यामुळे मोडल्यासारखे झाले आहेत.

आता दोन पक्षाच्या नामांतरमूलक भाडणात न पडतां किंबेक प्रसिद्ध आंकडेशास्त्राची व आंकडेशास्त्राच्या साहाय्याने ज्यांनी समाजभ्यास केला त्याची माहिती देतां ही माहिती देताना ग्रॅन्ट व पेटीनंतर डॉ. एडमंड हिले (१६५६-१७४२) ह्याचा प्रामुख्यान निर्देश केला पाहिजे. त्याने १६९३ त रायल सोसायटीला ' मनुष्यजातीच्या मृत्युसंख्येच्या प्रमाणा ' वर एक निबंध लिहून दिला. एक वर्षाच्या यायाची एक हजार मुले घेतली तर त्यापैकी प्रत्येक जुळत्या वर्षी त्रिती मृत्यु पावतात याची त्याने गणना केली (विमा पद्धत) नंतर एक वर्षाच्या निवत, दोन वर्षांच्या निवत व तीन वर्षांच्या निवत असलेल्या मुलाची प्रत्येक वर्षातल्या मृत्युसंख्येसह तीन मध्यम्यातली त्याने आपली माहिती जुळवून पहिले मृत्युप्रमाणाचे कोष्टक तयार केले झाला " हिलेचे कोष्टक " म्हणतात. अघपातमूलक मृत्युंची किंमत ठरविताना ह्या कोष्टकाचा उपयोग कसा करावा हे आज थपघात झाला नसता तर पुढे आनुष्य किती असते याची शास्त्रीय कल्पना करून त्यावरून ह्यानी किंमत कशी काढावी हे देखील डॉ. हिलेनेच सोपून काढिले

थेनममधोल मोठा आंकडेपद्धति केटले (१७९६-१८७४) ह्याने जे चालव दिले त्यामुळे इ. स. १८३४ त " स्टॅटिस्टिकल सोसायटी ऑफ लंडन " स्थापन झाली. समाजाच्यासाठी ही सस्था स्थापन झाली होती, केवळ आंकडेशास्त्रासाठी नव्हती अने तिच्या पहिल्या प्रभावकन दिसून येते. सुनायडेड किंडममध्ये व दुसऱ्या टिकाणी अकशास्त्राचे शोध चालू देण्याच्या कामी तिचा बराच उपयोग झाला

केटेलेंचे या शास्त्रविषयीचे मुख्य कार्य म्हणजे आतापर्यंतच्या आंकडेपंडितात असलेले सामान्यविषयक, अगर व्यावहारिक ज्ञान परिमाणात्मक करायची प्रवृत्ति वाढविणे हे होते उदाहरणार्थ, समाशामध्ये निरिमाख्या वयात मृत्यूचे प्रमाण काय असते इत्यादि गोष्टींच्या निर्णयासंबंधाने संगोपक प्रयत्न करित. कोणत्याहि सामाजिक व आर्थिक शास्त्रांतर्गत विषयाच्या संश्राने साकल्याने ज्ञान व अशाभ्यासाने झालेले प्रत्यक्ष ज्ञान यातले अंतर शून्य सितकें कमी करायचे असा सर्व शास्त्राचा अंतिम हेतु असतो कोणत्याहि गोष्टीचे साकल्याने अवलोकन केले, तर त्या गोष्टीविषयी संपूर्ण सत्य मिळते, परंतु अवलोकनक्षेत्र जर कमी असले, तर त्या मानाने सत्य संपूर्ण न होतों केवळ संभाव्य सत्य आपल्या हाती येते अत्रलोकनक्षेत्राच्या लघुदीर्घतेने सत्यविषयक अग्रमागत बदल होतो संभाव्यसत्य व संपूर्णसत्य ह्यामधील अंतर दाखविणारी रेषा "संभाव्यता रेषा" होय. निरीक्षणांने मिळविलेल्या परिमाणात्मक ज्ञानात परस्परसंबंध काय आहे हे संभाव्यतारेषेचा उपयोग करून केटेलेंने दाखविले, व अंकदाखला राष्ट्रीय स्वरूप दिले, आणि या अभ्यासांत रेषागणित ह्या प्रकाराने आणल्यामुळे व त्यामुळे अभ्यासाचे क्षेत्र आणि फलदृष्टता ही वाढल्यामुळे, ही केवळ आता पद्धतीच आहे अथवा शास्त्र होऊ लागले आहे, ह्या प्रकारच्या चर्चेस अवकाश झाला.

आंकडेशास्त्र या म पद्धति की शास्त्र म्हणावे.—या आंकडेशास्त्राला "पद्धति" ह्या संज्ञेपूर्वी "शास्त्र" ही संज्ञा देता येईल किंवा नाही, हा प्रश्न अभिप्रेत नाही. ह्या प्रश्नाचे विवेचन करताना अनेक विद्वानांनी या शास्त्राच्या वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या आहेत, त्या व्याख्यांत "संस्थान-विषयक ज्ञान" व "आंकडेपद्धति" ह्या दोन्ही विषयांवरील कल्पना मिश्रित झालेल्या आहेत. आंकडेशास्त्र शासनशास्त्राला दत्तक गेले, यामुळे शासनशास्त्राच्या अंगभूत असलेल्या काही समस्यांविषयक कल्पना आंकडेशास्त्रात म्हणजे स्टॅटिस्टिकमध्ये निरल्ल्या. त्या कल्पना काहीत टाहून निवड आंकडेशास्त्र वेगळे करण्याचे काम मनुष्याच्या पुराणश्रितेमुळे काही कालपर्यंत दुर्भर झाले. आंकडेशास्त्राचा व संस्थानविषयक ज्ञानाचा संबंध पार तोडून टक्याचा प्रयत्न अनेक विद्वानांनी केला; परंतु हा संबंध पार निवट नव्हता गेला असल्यामुळे त्यांनी तसे करताना दिलेल्या "स्टॅटिस्टिक" च्या व्याख्यात बरीच आंशताण दिवून येते सामान्यकरिता काही व्याख्या देतो—

मॉरिमॉर (१८१९-१८७८) :- "आख्यानी श्रितकें स्पर्श करता येईल, श्रितकें समजात रहाणाऱ्या मनुष्यांचे साध त्या शास्त्राला जनवर्गन, 'सामाजिक' हसे नाव पावे."

हॉनमेर (पंचकाल १८७७) म्हणतो:— "समाजात पदगत्या मोक्षी माकल्याने परिमाणात्मक अवलोकन करून

त्या अवलोकनाच्या पायावर त्या गोष्टीवरून पाहिलेले मनुष्याच्या सामाजिक जीवनकामाविषयी नियम आणि त्या गोष्टी यांचे पद्धतशीर विधान व विवरण "अर्था स्टॅटिस्टिक्सची व्याख्या करता येईल".

बॅरिंगटन १८८० मध्ये असे म्हणतो:— 'स्टॅटिस्टिकस' ह्या संज्ञेचा विस्तृत अर्थ घेतला तर तो पद्धति होय व संकुचित अर्थ घेतला तर ते शास्त्र होय. मणित शास्त्राच्या नियमानुसार केलेल्या प्रत्यक्ष संकलनाच्या योगाने शासनशास्त्रांतर्गत सामाजिकाच्या व्यवस्थेचा अभ्यास करणे हा शास्त्र ह्या शब्दाने स्टॅटिस्टिक्सचा प्रतिपाद्य विषय होय."

श्री जे फानराड, प्रो. लेक्सिस, प्रो बॅरिंगटन वगैरे जर्मन प्रथकार ब्लॉक व हॉन मेर ह्यांच्या मताना अनुसरिले आहेत परंतु बर्लिनचा डॉ. आगस्ट मिन्डेन याने आपल्या पुस्तकात (१९०३) 'स्टॅटिस्टिकस' च्या ह्याच क्षेत्र बरेच आर्कचित केलेले आहे. फ्रान्समध्ये प्रो. भॅन्ड्रे लिरेने व प्रो फर्नेझ फॅरे वगैरे गृहस्थानी स्टॅटिस्टिक्स ही मुख्यत्वेक म्हण पद्धति आहे ह्याच मताचा पुरस्कार केलेला आहे

ड स १८३० व १८५० ह्या कालामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या काही ग्रंथांत एखाद्या देशाच्या शासनशास्त्रविषयक भूषणाला 'स्टॅटिस्टिक्स' ही संज्ञा दिलेली आहे व ह्या रीतीने "स्टॅटिस्टिक्स" व "पोलिटिकल अर्थिमेटिक्स" यांतला भेद व्यक्त केला आहे मॉरिमॉर ब्लॉकने ह्या प्रकारच्या 'स्टॅटिस्टिक्स' ला "जनवर्गन" हे नाव पावे अशी पार यांय सूचना केली आहे. अथवाशास्त्रीनील ऐतिहासिक पद्धतीचे प्रचारक रोबेर् व हिलेरीट यांतर्तर्चा प्रसिद्ध पुरस्कर्ता जे नाझ ह्यांचे असे मत होणे की "स्टॅटिस्टिक्स" चा छरा "शास्त्री" भाग आकडे हाच आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील काही प्रसिद्ध आंकडेशास्त्रज्ञांनी नाझचे हे मत स्वीकारिले आहे. अर्थावीन लेखकांपैकी बहुतेकांचे निवेष्टे जर्मनीतल्या टेलकाचे—असे मत आहे की मनुष्याच्या सामाजिक जीवनकामासंबंधाचे शास्त्र व गर्व शास्त्राना सामू पटणारे शोधपद्धति अर्था अंकपद्धतीची दोन स्वरूपे आहेत. (अर्थात् पद्धतीची भिन्नता करी भासला तरी ह्या नावाच्या अन्वयार्थ असे काहीतरी क्षेत्र ह्या पद्धतीत पुसटून देण्यासाठी झालेला हा टक्कट आहे) हॉन मेर हांभापरफ

बॅरिंगटन व ब्लॉक हे ह्या मताचे पुरस्कर्ते होते. डॉ. डब्ल्यू ए. गाय, प्रो. जे. डब्ल्यू (१८२३-१९०५), सर रॉसन, डब्ल्यू रॉसन, मार रोयट्टे रिफेन, मि. ए. एल. बोले ह्या अंगपटारांनी अंकपद्धतीच्या व्यावहारिक उपयोगांचे विवरण केले आहे. अर्थावीन आंकडेशास्त्रज्ञ डॉ. वियम रा

(१८०७-१८८३) यांची प्रामुख्याने गणना केली पाहिजे. हा १८३९ ते १८८० पर्यंत रमितार जनरलच्या आधिपत्यात होता व ह्या काळात लिहिलेल्या आर्थिक व दाताधिकारिषोर्ती त्याने महाराष्ट्री आंकडेशास्त्रविषयक माहिती जमवून देण्याची आहे ह्या रिपोर्टींग उपाय करून नोएल. ए. ह्यूम

ह्या पद्धतीचे प्रचारक रोबेर् व हिलेरीट यांतर्तर्चा प्रसिद्ध पुरस्कर्ता जे नाझ ह्यांचे असे मत होणे की "स्टॅटिस्टिक्स" चा छरा "शास्त्री" भाग आकडे हाच आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील काही प्रसिद्ध आंकडेशास्त्रज्ञांनी नाझचे हे मत स्वीकारिले आहे. अर्थावीन लेखकांपैकी बहुतेकांचे निवेष्टे जर्मनीतल्या टेलकाचे—असे मत आहे की मनुष्याच्या सामाजिक जीवनकामासंबंधाचे शास्त्र व गर्व शास्त्राना सामू पटणारे शोधपद्धति अर्था अंकपद्धतीची दोन स्वरूपे आहेत. (अर्थात् पद्धतीची भिन्नता करी भासला तरी ह्या नावाच्या अन्वयार्थ असे काहीतरी क्षेत्र ह्या पद्धतीत पुसटून देण्यासाठी झालेला हा टक्कट आहे) हॉन मेर हांभापरफ

बॅरिंगटन व ब्लॉक हे ह्या मताचे पुरस्कर्ते होते. डॉ. डब्ल्यू ए. गाय, प्रो. जे. डब्ल्यू (१८२३-१९०५), सर रॉसन, डब्ल्यू रॉसन, मार रोयट्टे रिफेन, मि. ए. एल. बोले ह्या अंगपटारांनी अंकपद्धतीच्या व्यावहारिक उपयोगांचे विवरण केले आहे. अर्थावीन आंकडेशास्त्रज्ञ डॉ. वियम रा

(१८०७-१८८३) यांची प्रामुख्याने गणना केली पाहिजे. हा १८३९ ते १८८० पर्यंत रमितार जनरलच्या आधिपत्यात होता व ह्या काळात लिहिलेल्या आर्थिक व दाताधिकारिषोर्ती त्याने महाराष्ट्री आंकडेशास्त्रविषयक माहिती जमवून देण्याची आहे ह्या रिपोर्टींग उपाय करून नोएल. ए. ह्यूम

ह्या पद्धतीचे प्रचारक रोबेर् व हिलेरीट यांतर्तर्चा प्रसिद्ध पुरस्कर्ता जे नाझ ह्यांचे असे मत होणे की "स्टॅटिस्टिक्स" चा छरा "शास्त्री" भाग आकडे हाच आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील काही प्रसिद्ध आंकडेशास्त्रज्ञांनी नाझचे हे मत स्वीकारिले आहे. अर्थावीन लेखकांपैकी बहुतेकांचे निवेष्टे जर्मनीतल्या टेलकाचे—असे मत आहे की मनुष्याच्या सामाजिक जीवनकामासंबंधाचे शास्त्र व गर्व शास्त्राना सामू पटणारे शोधपद्धति अर्था अंकपद्धतीची दोन स्वरूपे आहेत. (अर्थात् पद्धतीची भिन्नता करी भासला तरी ह्या नावाच्या अन्वयार्थ असे काहीतरी क्षेत्र ह्या पद्धतीत पुसटून देण्यासाठी झालेला हा टक्कट आहे) हॉन मेर हांभापरफ

समजेल'उत्पत्ति, खप, वगैरेचे आकडे उपयोगी आहेत उत्पादनाच्या पद्धतीचा विकास दाखविणारे आकडेहि मिळतात. किमती,वाजारभाव, नाणी, चलनाविषयी आकडे, खोने व चादी यांचे आकडे, धंदेविषयक आकडे दळणदळणाचे आकडे, हे घेऊन अर्थशास्त्राचा महत्त्वाचा अभ्यास करता येतो. सामाजिक अनेक गोष्टी आकड्यांनी अभ्यासिता येतात आकडेशास्त्राच्या मदतीने अर्थशास्त्रदृष्ट्या उच्च समाज कसा ओळखता हा प्रश्न सोडवितांना मोजण्यासारख्या कोणत्या सामाजिक गोष्टी आहेत हे पाहून काही प्रगत समाजांची अंगे विचारात घेऊन खाली दिलेल्या गोष्टी ज्या समाजात आढळून येतोच तो समाज अर्थशास्त्रदृष्ट्या उच्च दर्जाचा असतो.

एकंदर खर्चात खाण्याच्या खर्चाचे प्रमाण ज्या समाजाचे कमी असेल तो समाज उच्च दर्जाचा असतो दरिद्री मनुष्य व श्रीमान् मनुष्य यांच्या खर्चाच्या तपशिलाचे आकडे पाहिले तर असे आढळून येते की, श्रीमान् मनुष्याच्या खाण्याच्या खर्चाचे प्रमाण सर्व खर्चात फार कमी असते खाण्याशिवाय पोषाख, घरभाडे, वैनाच्या वस्तू वगैरे गोष्टीनाच जास्त खर्च लागतो गरिबांचे तसे नाही त्याच्या एकंदर खर्चात मुख्य खर्च खाण्याचा. इतर गोष्टींचा खर्च त्या मानाने फारच कमी. हाच नियम समाजाला लागू पडतो व एकंदर खर्चात खाण्याच्या खर्चाचे प्रमाण जितके कमी तितका समाजाचा दर्जा मोठा असे ठरते

मांसपेच्या अवयवा खासारख्या इतर महाग वस्तूंच्या (उ. दूध, खोनी वगैरे) खर्चाचे प्रमाण ज्या समाजात अधिक असेल तो समाज उच्च दर्जाचा असतो. दरिद्री मनुष्य व श्रीमान् मनुष्य यांच्या भोगनाचे पदार्थ पाहिले तर श्रीमान् मनुष्य मांस अवयवा खासारख्या इतर महाग वस्तू (उ. दूध, खोनी वगैरे) विकत घेऊन खाऊ शकतो, दरिद्री मनुष्य कमी किमतीचे पदार्थ खातो त्याला महाग पदार्थ घेण्याचे सामर्थ्य नसते हाच नियम समाजाला लागू पडतो. मासाच्या अवयवा खासारख्या दूध, खोनी वगैरे इतर महाग वस्तूंच्या खर्चाचे प्रमाण जितके अधिक तितका समाजाचा दर्जा उच्च ठरतो

ज्या समाजात लवकर लग्न करणे शक्य होते तो समाज उच्च दर्जाचा असतो कारण लग्न करणे ह्या गोष्टीला आर्थिक परिस्थितीने अडथळा येत नाही. श्रीमान् मनुष्याला लग्न बाहेल तेव्हा करिता येते गरिबाची गोष्ट तशी नाही. त्याला आपल्या सापत्तिक स्थितीवर अवलंबून राहणे लागते समाजाची गोष्ट राशीच आहे.

ज्या समाजात लग्न झालेल्या स्त्रियांना उपजीविका मिळविण्याकरिता घराबाहेर जाऊन काम करावे लागत नाही तो समाज उच्च दर्जाचा असतो श्रीमंतांच्या बायकाना उपजीविकेकरिता घराबाहेर जाऊन काम करावे लागत नाही. परंतु तशी गोष्ट दरिद्री मनुष्याची नाही त्याच्या

बायकाना घराबाहेर जाऊन व मोलमजुरी करून पोटाला मिळवावे लागते हाच नियम समाजाला लागू पडतो.

ज्या समाजात अर्थविभाग जास्त आहे तो समाज उच्च दर्जाचा असतो. श्रीमान् मनुष्याची कामे जास्त असल्यामुळे ती करण्यास पुष्कळ नोकर तो ठेवितो व त्याच्याकडून कामे करवून घेतो गरीब मनुष्याला आपली कामे स्वतःच करावी लागतात श्रीमान् मनुष्याप्रमाणे त्याला आपली कामे वाहून देता येत नाहीत समाजाला हाच नियम लागू पडतो

ज्या समाजात खप विविध प्रकारचा असतो तो समाज उच्च दर्जाचा असतो. श्रीमान् मनुष्याला आपल्या गरजा वाढविता येतात कारण त्या पुऱ्या वरण्याला त्याच्याबरोबर पैसा असतो गरजा वाढल्या म्हणजे त्या पुरविण्यासाठी त्याच्या घरी अनेक प्रकारचा माल खपतो. द्रव्याभावामुळे गरिबाच्या गरजा अगदी मोजक्या, फक्त जरूरीच्या असतात

देशातील ज्या समाजात शिवलेल्या मनुष्याचे एकंदर लांकूसरयेची प्रमाण जास्त असते तो समाज उच्च दर्जाचा असतो श्रीमान् मनुष्य पैसा खर्च करून साक्षर होऊ शकतो गरिबाला तसे होणे सुलभ नसते समाजाची गोष्ट अशीच आहे

जनवर्णनशास्त्र — हे मानवशास्त्र व शासनशास्त्र ह्या प्रमाणेच मनुष्यमहत्त्वाचे शास्त्र होय. जीवनक्रमातल्या हिताहितविषयक प्रथाविषयी माहिती पुरविणे ह्या जनवर्णनशास्त्राचा प्रतिपाद विषय होय. जीवितरक्षण व वंशवर्धन ह्या दोन हेतूंना ह्या शास्त्राच्या अभ्यासाकडे प्रवृत्ति होते. वारोपारक्षणास शत्रूंच्या कारणाचे पृथक्करण व हून आणि तेणेकरून अपयुक्त मनुष्यसत्तेसाठी आपण आयुर्मेयांदा वाढविण्याचा प्रयत्न करणे महत्त्वाचे आहे ह्या गोष्टींनी जीवितरक्षण व वंशवर्धन होईल. प्रजोत्पादन हे गर्भधारणेच्या वयाच्या लग्न झालेल्या स्त्रियांच्या संख्येवर अवलंबून राहील. आयुर्वर्धन व प्रजोत्पादन ह्या विषयाचा आंकडेशास्त्राने अभ्यास करतांना खालील गोष्टींचे आकडे पाहिले (अ) व्योमानवर्षाक आंकडे, (आ) स्त्रीपुरुषांचे प्रमाण दाखविणारे आंकडे (इ) वैवाहिक स्थिति — लग्न न झालेल्या, लग्न झालेल्या विषया झालेल्या व घटस्फोट झालेल्या स्त्रियांचे प्रमाण, (ई) जननमरणाचे आंकडे, समाजदृष्ट्या महत्त्वाचे अस समाजातल्या व्यक्तीचे जे सवय वस्तुरूप नसून भावरूप आहेत त्याची मोजदाद आंकडेशास्त्राने करी करवी २ दळणवळण इत्यादि गोष्टी भावरूप आहेत, परंतु त्यांना परिमाणायक स्वरूप द्याय-याचे ते येणेप्रमाणे — समाजातील दळणवळण हे रस्त्याचे नेल, पत्राची संख्या व ताराने व ध्वनिवाहक यंत्रांनी दिलेल्या संदेशाच्या संख्या यांनी मोजिल जाते. लोकप्रियता ि निवडणुकी वस्त्रा मत्तया संख्येने मोजिल जाते. शिक्षणकरिता बळकट एखाद्या शहराच्या म्युनिसिपलिटीने खर्च केलेल्या रकमेच्या संख्येने मोजिल जाते समाजामा घडणुका ह्या अपराधांच्या प्रमाणाच्या गत्येने मोजिल जातो

आकड्याच्या उत्पत्तीची साधने:—जननमरणाच्या आकड्यासारख्या समाजातल्या व्यक्तींच्या अवस्था दाखविणाऱ्या आकड्यांचे त्या समुचयाशी म्हणजे संज्ञांचे पूर्णांशी प्रमाण पुष्कळा काढावे लागते. म्हणजे संज्ञा हा नितवा अंश आहे हे काढावे लागते. हे प्रमाण तुलनेसाठी काढावे लागते. एकंदर तुलनेचे प्रकार पाहता तुलना स्थधर्मी अगर विधर्मी वस्तूंमध्ये होते. एखाद्या विशिष्ट गुणाने अथवा दोषाने युक्त अशा लोकसमूहांचे एकंदर लोकसंख्येची प्रमाण काय पडते हे पटविल्याने त्या धर्माचे अगर वैगुण्याचे महत्त्व मोजता येते. उदाहरणार्थ, एकंदर लोकसंख्येचे वेगळ्याच्या संख्येची काय प्रमाण आहे हे काढिले. तर त्या प्रमाणाची व दुसऱ्या देशाच्या वेड्याच्या प्रमाणाशी तुलना करता येईल. पुनः जर शाहूरातील लोकात खेड्यातल्या लोकांपेक्षा वेड्यांचे प्रमाण जास्त पडते असे आढळून आले तर शाहूरात राहण्याचा वेडाशी संबंध आहे की काय त्या गोष्टीकडे शास्त्रज्ञांचे लक्ष लागेल. त्याचप्रमाणे पुरुषांमध्ये श्रमापेक्षा वेडांचे प्रमाण जास्त किंवा कमी पडते असे आढळून आले तर हा विचाराचा एक नवीनच विषय होईल. नेतर निर निराळ्या वयात वेडांचे काय प्रमाण आहे हे काढण्याचे प्रयत्न शास्त्रज्ञ करतील त्याप्रमाणे वेडांच्या कारणांचे खरे ज्ञान कोठे मिळेल याचे क्षेत्र ठरविले जाय या विषया संबंधी सूक्ष्मज्ञान मिळेल. पारधी व हिंदू यातल्या वेड्यांच्या प्रमाणात पारशीतल्या वेड्यांचे प्रमाण जास्त असले व पारधी व हिंदू लोकांपैकी पारशीचे शाहूरात राहण्याचे प्रमाण जास्त असले तर या दोन कारणांचा एवज विचार करून पारशीतल्या वेड्यांचे प्रमाण जास्त असण्याचे कारण त्यांचे पारधी असणे अथवा रक्तदोष आहे किंवा त्यांचे शाहूरात राहाणे हे आहे. या गोष्टीचा निश्चय करण्याकडे शोधकांचे लक्ष लागेल. जेव्हा एखाद्या वर्गाविषयीचे गुणधर्म समुध्दमाने आपणास समजले असतात तेव्हा त्या गुणधर्माची कारणमांमासा करण्यापूर्वी तो वर्ग कोणत्या परिस्थितीत आहे आणि त्या वर्गातील अंतर्घटना कशी काय आहे त्याचे पृथक्करण करावे आणि परिस्थितीच्या व अंतर्घटनेच्या प्रत्येक अंगाच्या ठायी त्या गुणधर्माचे श्रेय अगर दोष कितपत द्यावे याचा विचार आकडेशास्त्रज्ञांनी केला पाहिजे.

समाजातल्या व्यक्तींच्या अवस्था दाखविणाऱ्या मूलसंख्या शासनाधिकारी अथवा व्याक्ति अथवा जनता अथवा सामाजी संस्था, याच्या धर्माने मिळविता येतात.

शासनाधिकार्याच्या धर्माने मिळविता येणारे आकडे.—सरकारी काम होत असतातच जननमरणाच्या संख्या, लोकसंख्येचे आकडे, शेताची क्षेत्रफळे, यासारखे पुष्कळ आकडे उपलब्ध होतात सर्व सुधारलेल्या राष्ट्राची आकडे तयार करण्याची पद्धति बहुतेक सारखीच असते. म्हणून वेगवेगळ्या देशासंबंधाच्या आकड्याची तुलना करून प्रत्येक

देशाचा गमागमा विषयक पुरावा मिळविणे ही गोष्ट यत्ना-वशा कार्यासंबंधाने शक्य आहे. परंतु काही आकडे इतके भिन्न आहेत की त्यामुळे तुलना करणे कठिण जाते. उदाहरणार्थ, अमेरिकेतल्या पुष्कळ संस्थानात 'एन्सुकेशन टॅक्स' असतो, येथे तसा नाही. इंग्लंडात लंड रेन्ड्रसु नाही. हिंदुस्थानात आहे. बघेरे. याप्रकारे राजशासनविषयक भिन्न प्रकारचे आकडे उपलब्ध होतात त्याशिवाय विशिष्ट विषयासंबंधाने विशेष शोध करण्याकरिता संख्या गोळा केल्या जातात. शिरोगणति, प्राप्तीवरचा कर व जमिनीवरचा कर आणि उत्पन्न झालेल्या वस्तूची गणति द्यावरून उत्पन्न संख्याज्ञान प्राप्त होते

संस्थांच्या मार्फत मिळविता येण्याजोगे आकडे.—हे दोन प्रकारचे आहेत—(१) देशाच्या कायद्यान्वये वेगवेगळ्या संस्थांनी ठेविलेली माहिती. (२) कायद्याकरिता नव्हे परंतु केवळ भागीदारांकरिता संस्थांनी प्रसिद्ध केलेली माहिती

मूल संख्या व रकारावयाची काये—मूलसंख्याची प्रथम कोटके बनविली पाहिजेत

(अ) साधी कोटके—कोटक बनविताना त्या कोटकाच्या योगाने वाय दाखवावयाच आहे त्याची स्पष्ट कल्पना असली पाहिजे या ती कल्पना विनयुक्त भाषेत व्यक्त केली पाहिजे कोटकाचा मध्या काय दाखविण्यासाठी कोटक आहे हे स्पष्ट समजणारा असावा सामान्य कोटकात दोन प्रकारच्या संख्या येतात. एकाच वर्गाच्या परंतु वेगवेगळ्या कार्यां आस्तत्वात असणाऱ्या अथवा वेगवेगळ्या कार्यांविभागात अस्तित्वात येणाऱ्या अशा दोन सामाजिक परिस्थिती दर्शविणाऱ्या त्या संख्या होत उदाहरणार्थ, १८९१, १९०१ व १९११ त्या वेगवेगळ्या कार्यां अस्तित्वात असणाऱ्या हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येचे आकडे व १९११ च्या लोकसंख्येत वेगवेगळ्या कार्यां विभागात अस्तित्वात येणाऱ्या १५ वर्गांच्या अथवा २० वर्गांच्या वयाच्या मनुष्यांचे आकडे. कधी कधी प्रमाणविषयक संख्याच हि ह्या कोटकात अंतर्भाव होतो तथापि ते सामान्य कोटक होईल, कारण प्रथम दिलेल्या 'मूलसंख्यात' मूळ असलेल्याच गोष्टी त्या कोटकात उपलब्ध केल्या असतात.

(आ) संयुक्त कोटके—एकाच विषयाच्या दोन विभागांसंबंधी असणाऱ्या दोन वेगवेगळ्या कोटकांचे जर कोटक एक केले तर त्याला संयुक्त कोटक म्हणता येईल उदाहरणार्थ, लोकसंख्येचे आकडे १८९१, १९११, १९२१ बघेरे सारखे हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येचे आकडे दिले व त्याच कोटकात हिंदुस्थानात असणाऱ्या यूरोपांमध्ये व हिंदूंचे वेगवेगळे आकडे दिले, अगर हिंदूंपैकी साक्षर कोणते व निरक्षर कोणते असे वेगवेगळे आकडे दिले तर ते संयुक्त कोटक होईल गणिताच्या समितेलेल्या पद्धतीने अवगटन करून त्या कोटकात गट

संस्था आहेत. सोमनाथपार्कमध्ये वनस्पतिशास्त्रीय बाग आहे. आल्बर्ट पार्कमध्ये ग्विफोटेरिया राणीचा पुतळा आहे. मुख्य रस्त्यावर विजेच्या ट्रामगाड्या आहेत; पुष्कळ उपनगरं आहेत. मसुकी पेंद्रांत वनहुंगा हे लहानसे पोतबंदर आहे. माउंट एडनहून शहर व त्याच्या आसमंताच्या भागाचा देखावा फार सुंदर दिसतो. या टेकडीवर प्राचीन देव्य लोकांनी बांधलेली तटबंदी आहे.

येथे साखर शुद्ध करणे, जहाजे बांधणे, व कागद, दोर-खंड व विटा बनविणे इ. धंदे आहेत. सागवानाचे दि काम होते. हॉव्सन मन्व्हरने १८४० मध्ये या शहराचा वसाहतीची राजधानी म्हणून पाया घातला. दक्षिणेस व उत्तरेस रेल्वे आहेत व वसाहतीतील इतर बंदरे, मुख्य पासिफिक बेटे व ऑस्ट्रेलिया इत्यादि ठिकाणाहून येथे नियमितपणे आगबोटी येतात. १८३५ ते १८७६ पर्यंत हे शहर प्रांताची राजधानी व १८६५ पर्यंत मुख्य राज्यव्यवस्थेचे ठाणे होते. नंतर वेल्डन येथे राजधानी नेण्याला आली. ताबेगनिक सभे (जन्मल असोसिटी)चे पहिले अधिवेशन येथेच १८५४ मध्ये भरले येथे म्युनिसिपालिटी आहे.

आकाशार्द्र—आकाशार्द्र ही कच्चाडकर छद्मपंत देव. पाडे यांची कन्या व रामदासस्वामीची शिष्या. दिवा नवरा लहानपणीच मरण पावला. बापाच्या अनुमतीनेच तिने समर्थत्वा उपदेश घेतला. ही मोठी एकनिष्ठ गुरुभक्त होती. परळी किल्ल्यावरील रामदासस्वामींशी समाधि व देऊळ हिने बांधिले. ही नमर्याच्या मागून चाळीस वर्षांनी (शके १६४३) त वारली. [रामदासचरित्र, अर्वाचीन फौज मराठी रियासत.]

आकाश, ज्योतिर्विषयक.—वर्मचक्षुस आकाश हे धितीगपाशी पृथ्वीवर ट्रेकलेल्या एखाद्या प्रचंड घुमटाप्रमाणे दिसत असल्यामुळे ज्योतिषशास्त्राच्या घाल्यावरस्यंत मनुष्याच्या आकाशसंबंधी बऱ्याचदा अज्ञानमय कल्पना होत्या. प्राचीन मिसरी लोकांना आकाश ही जड वस्तु आहे असेच वाटत होते व म्हणून ते चार दिशांस असलेल्या चार स्तंभावर आधारिलेले आहे अशी त्यांना कल्पना बसविली होती (विज्ञानेतिहास पृ. ३२४ पहा). आकाशसंबंधी खाल्डी लोकांची कल्पनाहि मिसरी लोकांच्या इतकीच अज्ञानमय होती. कारण ती पृथ्वीभोवती असलेल्या पर्वतांच्या टावर आकाशाचा घुमट बसविला आहे असे काही तरी समजत होते (विज्ञानेतिहास पृ. ३२६ पहा). तथापि वैदिक काळच्या भारतीय लोकांची आकाशविषयक कल्पना मात्र बरीचशी वस्तुस्थितीला धरून असली असे वाटते. निदान मिसरी किंवा खाल्डी लोकांप्रमाणे दृष्टिप्रमाण बळी पडून आकाश हे पृथ्वीवर आधारिलेले आहे असे तरी ते समजत नव्हते हे खरे (विज्ञानेतिहास पृ. २९२) असल्या ज्योतिषशास्त्राची प्रगति होत गेली तसतसे आकाश म्हणजे केवळ पोवळी आहे हे ज्ञान मनुष्यास आविर्भूत झाले व त्या

पोकळीत दडव होणाऱ्या सूर्य, चंद्र, ग्रह, उपग्रह तारे, धूम-केतु, उल्का, रूपविकारी तारे, तारकासुग्म, तारकासुष्ठ, तेजोमेष, नवे तारे या ज्योतिषमत्कांविषयांदि ज्ञान वाढू लागले. हे ज्ञान कसकसे वाढत गेले व त्याची आजची स्थिति काय आहे याबद्दल काही संक्षिप्त माहिती मागे विज्ञानेतिहासातील ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास या प्रकरणांत आली आहे व पुढेहि आणखी यथास्थळी येईलच.

आकाशच्या पोकळीतील या तेजोमय राहवाशांचे निरीक्षण मनुष्य फार प्राचीन काळापासून करीत आला आहे. तथापि उपलब्ध माहितीप्रमाणे आकाशातील तारकांचा व्यवस्थित अशा पहिला नकाशा तयार करण्याचा मान बहुधा रि. पृ. ३ व्या शतकाच्या सुमारास होऊन गेलेल्या एराटोस्थिनीसकडे जाईल. एराटोस्थिनीसने आपल्या नकाशात आकाशातील वेबळ तेजस्वी तारेच अंतर्भूत केले होते. यानंतर रि. पू. दुसऱ्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास हिप्पार्कसने जे तारास्थितिपत्रक तयार केले ते बरेच सूक्ष्म असून खात १०८० तारकांचा समावेश केलेला होता. पुढे इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धात होलन गेलेल्या टॉलेमीने १०२८ तारकांचे शरभोग इत्यादि दिले आहेत. यानंतरच तारास्थितिपत्रक १५ व्या शतकाच्या पूर्वार्धातील तयमूरलगाचा नातू सलुगमैंग याचे असून त्यातहि केवळ १०१९ तारकांभोव स्थिति आहे परंतु पुढे सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस दुर्बिणीचा शोध लागल्यामुळे हजारों किंबहुना लक्षावधि तारका स्पष्टरूपाने मनुष्याच्या दृष्टिपथाच्या आठोड्यात आल्या व पुढे प्रकाशलेखनाचा शोध लागला तेव्हा दुर्बिणीसहि आगोचर असलेल्या तारकांचा तारास्थितिपत्रकात अंतर्भाव करणे शक्य झाले. हल्लीं फार सूक्ष्म अशी तारास्थितिपत्रके पुष्कळ हालीं असून त्यांत सुमारे बारा हजार तारकांची स्थिति आहे. उत्तरगुलापासून दक्षिणकांत २ पर्वत असणाऱ्या ९ प्रतींच्या तारकांचे एक स्थूलस्थितिपत्रक झाले आहे. त्यात सुमारे तीन लाख तारका आहेत. ही सध्या सुमारे अर्धा आकाशातील आहे. नुसत्या डोळ्यांनी अर्ध्या आकाशांत सुमारे तीन हजार तारका दिसतात. यावरून नुसत्या डोळ्यांनी जेथे एक तारका दिसते तेथे मध्यम प्रतीच्या दुर्बिणीने १०० दिसतात. दुर्बिणीतून दिसणाऱ्या असंख्य तारकांनी आकाशपेगा झाली आहे. अशा तारका आकाशापेगापासून दूरच्या प्रदेशांत पोहोच आहेत. असजसे आकाशपेगाकडे यावे तसतशा तारका दाट दिसतात. नुसत्या डोळ्यांनी दिसणाऱ्या तारकाहि आकाशमंडेत जास्त आहेत. आकाशपेगाखेरीज इतर प्रदेशातहि कोठे कोठे फार दाट तारका आहेत.

आकाशाचा रंग.—भुगोलावरील कोणत्याहि प्रदेशावरील आकाशाकडे पाहिले असता आकाशाचा रंग निळव दिसतो. आकाश जरी व्यगदी निरभ्र असले तरी सुद्धा या निळ्या रंगात बराचसा फरक दिसतो. सत्वास्तिकाच्या नागी हा निळा

रंग जास्त दाट असतो व भूगुप्तापासून जो जो जास्त उंचीवर जातो तो तो ह्या निळ्या रंग जास्त गडद होत जातो. या रंगात दुपट्या गुप्तरंगाचे मिश्रण असते हे सामान्यास नकोच. यावरवरच हेहि सांगितले पाहिजे की, आकाशापासून येणारा प्रकाश ध्रुवीभूत झालेला असतो योच परिरिस्थितोमध्य आकाशापासून येणाऱ्या प्रकाशापेक्षा निम्न्याहून अधिक प्रकाश ध्रुवीभूत झालेला असतो. आकाशाच्या निळ्या रंग असण्याच्या कारणांपैकी अनेक प्रकारची मते शास्त्रमंडळात प्रचलित आहेत. कित्येकांचे असे मत आहे की, हवेमुळे विवा तोंडास आंशानसारख्या घटकावयवांमुळे आकाशास निळ्या रंग आला आहे; परंतु यावर असा आक्षेप घेता येण्यासारखा आहे की, सूर्योदय किंवा सूर्यास्ताच्या वेळी ह्या निळ्या रंग भारत गडद झाला पाहिजे; कारण या वेळी प्रकाशावर फार मोठ्या अशा हवेच्या थरातून गवे लागते व त्यामुळे प्रकाशास हवेच्या निळ्या रंग जास्त प्रमाणावर आला पाहिजे परंतु असा रंग येत नाही म्हणून ही कल्पना फारशी प्राय नाही.

ध्रुवीभूत प्रकाश येतो वा अध्रुवीभूत प्रकाश येतो, परंतु ह्या प्रश्न प्रथमतः उपस्थित होतो की, आकाशापासून प्रकाश का यावा ? जर वातावरण सूर्यास नसते किंवा पूर्णपणे पारदर्शक असते, तर आकाश दिसतच नसने; म्हणजे काळ्या पोकळीतून प्रकाश ध्रुवीवर आला असता. यावरून आकाशात परावर्तन करणारा कोणता तरी पदार्थ असावा, असे अनुमान काढता येते

आकाशाच्या पोकळीत असणारे वातावरण व त्या वातावरणात असणारे घुब्यांचे मूळ कण यांच्या योगाने निळ्या प्रकाश परावृत्त होत असावा, असे अनुमान शास्त्रज्ञ लोकांनी घसाविले आहे. शिवाय हवेचे कण आणि घुब्यांचे कण यांच्या योगाने प्रकाशाचे ध्रुवीभवन होणे शक्य आहे, असे गणिताच्या आधारे सिद्ध करता येते म्हणून या अनुमानास उत्तम प्रकारे पडकटी येते.

आ का शा च्या भि त्र रं गा चो ऽ ष प ति. — प्रकाशाचे किरण प्रकाशलहरीच्या रूपातून लहान असलेल्या कणावर आदळले म्हणजे त्याची इतरतरंग फाकाफाक होते. विच्छिन्न किरणाच्या निळ्या टोकावरून आरपट आयुड असलेल्या निळ्या व जांभळ्या रंगाच्या प्रकाशलहरीची लाल व पिवळ्या रंगाच्या र्धां प्रकाशलहरीहून अधिक पूर्णपणे फाकाफाक होते. म्हणून असले कण असलेल्या माध्यमातून बाहेर पडणाऱ्या प्रकाशात लाल रंगाचे आधिक्य असते व बहुतेक निळ्या रंग धाजूंस फावला जातो. आकाशाचा वारंवासा भाग िला दिवतो असे कारण वातावरणातील सूक्ष्म कणांमुळे अ.ज.च.जं.च. जो प्रकाश फावला जातो तोच सूर्योदयवेळीन आपल्या डोळ्यावर पडतो जितके हे कण लहान तितका प्रकाश अधिक ऊर्ध्व असतो पण त्यात निळ्या रंगाचे प्रमाण अधिक असते. क्षितिजापाशी आकाश

सर्वातकिपेक्षा अधिक शुद्ध दिसते; कारण तेथून येणाऱ्या किरणास मोठ्या कणांचे आधिक्य असलेल्या तळच्या वातावरणाच्या अधिक जाडीतून मार्ग आक्रमण करावा लागतो. सूर्यास्ताचे रंग लाल असतात तेहि याच कारणांमुळे होत. तेथून जे किरण सरळ आपल्याकडे येतात त्यातील बहुतेक निळ्या रंग आकाशाजुंस फाकाफाक होऊन नष्ट झालेला असतो उंच पर्वतावरून किंवा उचावर उडत असलेल्या विमानातून आकाश गडद पण शुद्ध नीलवर्णाचे दिसते, कारण त्या वातावरणाच्या भागात खालच्यादिशा मोठ्या कणांचे प्रमाण बरेच कमी असते.

आ का शा दे व ता व ति ची भि त्र रं गा चो ऽ ष प ति. — जगातील सर्व प्रमुख व सुधारलेल्या धर्मांना आपा-रभूत असलेल्या गोष्टीत आकाशातील देवता अनेक भिन्न व विवृत्त स्वरूपात आढळते आशियातील प्रमुखा धर्मपंथात व फोलावरसपूर्व अमेरिकेतील अधोगुप्तस्थूल धर्मांत या देवतेला एवच विशिष्ट स्थान दिलेले आहे. शिवाय ही देवता असेरुत रुढादि सर्व धर्मपंथात ज्या अर्था आढळते त्या ऊर्धा धर्मविषयक भावनेच्या इतिहासात अत्यंत प्राचीन कालातहि ही असशी पाहिजे असे मानण्यास हरकत नाही. आकाशदेवतेची पूजा करण्याची पद्धति स्वभावव्यवस्था (वेदवेदसंस्कृत) च्या व पञ्चपूजे (अग्निभिस्मम) च्याहि पृथ्वी आहे की काय हे आज निश्चित सांगता येत नाही.

सर्वत्र पूज्य मानल्या गेलेल्या या आकाशदेवतेची स्वरूपे, दर्जा व वैशिष्ट्य अनेक भिन्न प्रकारचे आढळते. अमेरिकेतील टोलेक लोक, मयळेक, इकाळेक, फॅरिष लोक व अरबत उत्तरेकडले एरिक्मो लोक, तसेच ब्राझिलमधील व कॅरिबिज पर्वतभागातील लोक यांच्यामधील पौराणिक प्रथात ही देवता आहे उत्तर आशियातील सामानो पंथात, व ऐनु लोकात ही आकाशदेवता चिनातील धर्मातल्या व आप जपानी शिंतो धर्मातल्यासारखी आहे. अंधयानातील प्राचीन पुलुगु नावाच्या देवतेची व हिंदुस्थानातील वरुण देवतेची आकाशदेवतेचा संबंध आहे. दक्षिणवर्ष आस्ट्रेलिया, पोलिने-शिया व मेलनेशिया येथील आकाशदेवतेची विशिष्ट लक्षण प्राचीन काळातहि खासिड्या, सेमेटिक व गूथसेमेटिक राष्ट्रे यांतील आकाशदेवतेत आढळतात रीच ओढेत. परंतु या देवतेचे शरीरवर्णन आर्यभक्तीतील आणि प्राचीन इजिप्तमधील धर्मात व इतर पुष्पष्ट राबटी लोकांच्या धर्मात जितके स्पष्ट आढळते तितके इतर फोटेंच आढळत नाही. बगल लोकांतील इवतु, पसोण रीकतील पिडी, मुसुल बरेण लोकांतील वरुण, कुक लोकांतील उलेटि गल्लमोरट प्रदेसातील रोपी, अथरुवाकी इवतरील न्यान्मो, विलिड्जरोमधील इदुरी, पूर्व आर्यभक्तील नोमोला बमरे टिकाणच्या त्या त्या देवता आकाशदेवतेची स्वरूपे आहेत.

आकाशदेवतेचें राज्य सर्वत्र असल्याचें आढळतें व अद्यापि असंस्कृत अशा भूभागात या देवतेक वर्षासव आहे आकाशदेवतेचें सार्वत्रिक अस्तित्व व तिच्या विशिष्ट गुणांतील सहजात यांचें स्फारण एकच आहे व तें विश्वरूपमेवधा र्ण्य आयकपनात सर्वत्र आढळणारें एकचप्रयत्ना हें होय. आकाश म्हणजे काय याचें वर्णनहि सर्वत्र मारलेच आढळतें तें अगें श्री, आकाश हा एक स्वरूप पदार्थाचा मोठा साठा. भूतून स्थाल घनरूप पण हृद्य पदार्थाचें अधिष्ठान आहे व त्याच्या खाली हवा, पारे व हे भूगुठ पसरलेलें आहे मगु हाचा आकाशाशी संपर्क आहे, व माटभोव्या नद्याचा उगम आकाशातूनच होतो आणि वगानून पडणारा पाऊस हे आकाशांतलच पाणी होय परमेश्वरदेवता जलदेवता व इतर अनेक आकाशदेवता यांची काये बराल वर्णननुसार स्पष्ट करण्यात येतात. वातावरणात घडून येणारे इतर अनेक चमत्कारहि आकाशदेवतेकडून केले जातात अशा समजुती मुळें प्राथमिक अवस्थेतील सर्व धर्मांत आकाशदेवतेला प्रमुख स्थान दिलेलें आढळतें.

आ का श देवते च्वा व र्जा व वा में —आकाशदेवतेच्या ठिकाणचे गुण व तिची कार्ये याची यादी देण ह काम याचे आहे या धर्मात सर्व ठिकाणच्या परमात साम्य आहे ही गोष्ट निरनिराळ्या धर्माच्या तौलनिक अभ्यासान सिद्ध झाली आहे. आकाशामाफेन होणाऱ्या अनेक कार्यांची वारणे शोधून काढीत असता मनुष्याने आकाशदेवतेवर अनेक गुणांचा आस्थापार केवळा आहे परम्य व त्याच भूगुणवर होणार परिणाम हे आकाशदेवतेचे पहिले कार्य असल्यामुळे परम्य-वृष्टि, वादळ व आकाशातील वीज व मेघांचे गडगडण वगैरे कार्ये आकाशदेवतेची होत असे अनुमान मनुष्यानी काढले परम्यवृष्टीसुद्ध भूगुणवर अनेक प्रकारची जीवोत्पत्ति होते हे निदर्शनास आल्यावर आकाशदेवता ही प्राणदाया आहे आणि वीज पडून मृस्य आल्याचे पाहिल्यावर ती मरण देणारी आहे अशी कल्पना उद्भवली पुढील धर्मात आकाशदेवतला उपसिद्धांतीत प्रमुख स्थान देण्यात आलेले आहे काही धर्मात आकाशदेवता पुर्णिगी असल्याचे व काही धर्मात स्त्रीलिंगी असल्याचे, य ती एकाकीच उत्पत्तिकार्य करीत असल्याचे मानले आहे, तर इतर काही धर्मात आकाशाला देव व पृथ्वीला देवा मानून त्यांच्या संयोगाने जग रूपात होते असे मानले आहे यासिवाय पवित्र अग्नि विष्णू, आकाशातून पडणारे गळते दमद, उल्कापात वगैरे गोष्टी आकाशदेवतेच्या घडवून आणते असा समग्र पुढील ठिकाणी आढळते (वेदविद्या पा ३११ या देवता पद्धत)

[सं द भं प्र य — त्रिटाविका, एनसा दहोपीडिया
ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स, मोटिआरालोगिकल
ग्लॉसरी, ज्योतिर्विस्तार]

आकाशयान—“विमानविद्या” पहा

आकृति—स्वायंभु मनुष्या तीन कन्यातील पहिली वरुचि ऋषाची छी द्वितीया आणि तिसरी दक्षिणा असं पुत्र-कन्यारूप मिथुन झाले होते (भाग स्कं. ३ अ १२)

(२) प्रियमत राजाच्या वशात जन्मलेल्या ऋषभ-
देवाच्या कुळातील प्रसन्न जे दिगु राजा, त्याच्या पृथुपेण
नामक पुत्राची स्त्री दिल्या नक्त नावाचा पुत्र होता.

(३) उत्तानपाद राजान्या वशातील जो व्युष्ट नामक राजा, त्याची स्तुपा व सर्वैतज[स]गजाची छी हिच्या पुत्राचें नाव बध्नु. तोच पुढें सहावा मनु झाला होता (भागवत ६. ४ अ १३).

आकृति — एक वैश्विद्याचार्य (गुरुविद्या आचार्य)
 युधिष्ठिराने राजसूय — ऋषेला त्या कळी सहदेव दक्षिण
 दिशा निक्षेपास गेला असता त्याने यास निवृत्त मापासून
 करभार घेतला होता (म. भारत समा. अ. ३१).

(२) भोजराजा जो भीष्मक त्याचा भ्राता (महाभारत
स पर्व. अ. १४)

आकृति—ज्या रेषायुक्त चित्रातील अवयवानधील भूमितिविषयक संवध काही दूर नज वर्तुमधील संवध व्यक्त करितात त्या चित्रामध्ये जडवस्तूची आकृति म्हणतात.अचि वर्गीकरण याच्या उपयोगावरून व शिवाय मूल वस्तु आणि तिची आकृति यातील सादृश्यच्या प्रकारावरून करण्यात येते गणितविषयक प्रवाताील आकृती वाचकाना प्रघातरी रेलेले गणितो विवेचन समझाये म्हणून दिल्या असतात. आकृतिरचनचा व्याख्या सादरत मागितलेका असते, अशाकरिता ही तोरुन आकृति हाडलेली नसली तर ती वाचकाना काढता यावी. शिद्धांतातील विषयाची भुंये जीत स्पष्टपणे दाखवलेली असतात तीच आकृति उल्कृष्ट म्हणता येईल

आकृतांचा याद्वारेच आगत्या अगदी निराग्याच तद्द्वारेच उपयोग करिता येता—तो म्हणजे, मापनावरिता होय शिंपणशास्त्र व इंजिनियरीस नकरी व आकृता यांचा उपयोग त्यावरील विविध अंतरांचे मापन करून घेण्या परिमाणाचा द्विरोध लावण्याकडे करितात अशा उपयोगाकरिता तर नकाशा शक्य तितका चिन्नुत असजे अर्थवद्वय आहे तेव्हा आता आकृतींचे दोन वर्ग पाडता येतात एक स्पष्ट-करणार्थ काढलेल्या अकृता, या पाहणान्याच्या मनाला निमिष्ट सव राव केवळ ज्ञान करून देतात. दुसरा वर्ग म्हणजे प्रमाणदीर्घ काढलेल्या आकृता. यावरून ररी माप घेता येतात ररीच अग काही आकृता अमतात की त्याला भागाचा माडेणा महत्वाची नमत पण त्याचे एवमेकाशी तज्ज मात्र नीट व्यक्त करावे लागतात या प्रकारच्या आकृती म्हणजे निशुभयोगाच्या व गुणगुती, गाठी, मिश्र-नर्तुडे ज्मात अंतर्भूत हातात त्या भूमितिशास्त्रातील असत ज्ञात.

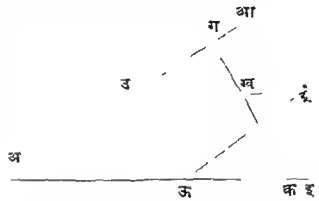
के व ल य मि थ नि त्रि त ा कृ तो — आकृतौवे आण-
सोहि वर्ग पाटता येतात. आकृतीतील विशिष्ट चिन्हे अक्षरांनी

अगर काही खुणांनी मात्र दिग्दर्शित केलेले असतात एण ज्यात सांकेतिक चिन्हे मुख्य उपयोजलेली नसतात अशा आकृतींना शुद्ध किंवा केवळ चित्रित आकृती (प्रॉफ) म्हणावे, ज्यात मूळ परिमाण आकृतीतील भागांच्या परिमाणावरून ठरविली जात नसून, सध्यासारख्या सांकेतिक चिन्हांनी दिग्दर्शित केलेली असतात त्यांना मिश्र आकृती म्हणावे असे, एखाद्या नकाशात स्थळांची समुद्रसपाटीपासून उंची, समुद्रसपाटीपासून जितके फूट एखाद स्थळ असते ती फुटाची सध्या नकाशात स्थळानुरूप जागी माझून दाखविली जाते. दुसरी एक पद्धति आहे तीत निळा परिधिरेषा म्हणतात ती रेखा समुद्रसपाटीपासून विविष्ट (फूट) उंची वरील नकाशातील सर्व स्थळावरून गेलेली असते व उंचीच्या फुटाची सध्या रेवेरील एखाद्या विंदुजवळ मांडलेला असते अशा अनेक परिधिरेषांचा उपयोग करून नकाशातील पुष्कळ स्थळांची उंची चिन्हांच्या खोड्यामा सारपेने व्यक्त करिता येते तथापि ही पद्धत शुद्ध चित्रित पद्धत नसून वर्तुंचे तिरपे परिमाण आकृतीत दुसऱ्या दोन परिमाणांनी दाखविण्याची काही अशी तिला सांकेतिक पद्धत म्हणता येईल.

ज्यात दोहोपेक्षा जास्त चळ महत्त्वपूर्ण आहेत अशा महत्त्वमानातील सवध पूर्णपणे शुद्ध चित्रित पद्धतीने दाखविण्यासाठी आपणाला एकाहून अधिक आकृती काढाव्या लागतील उदाहरणार्थ, पाषाणीच्या कानात तीन परिसरांचे असणाऱ्या वस्तूचा आकार दाखविण्यासाठी आपणाला योग्यनेचे व उंचीचे नकाशे व निरनिराळ्या पातळीतील छेद (सेक्शन्स) या आकृती व्याख्या लावतात या आकृतिमा-लिकेत एका आकृतीतील एक विंदु दुसऱ्या आकृतीतील एका बिंदूशी मिळता असतो व सवे आकृतीतील असे सदृश बिंदू एकाच अक्षरानां लिहिलेले असतात

घनचित्रदर्शन — स्टेरिओस्कोप (अर्वा पाटो दाखविणारे यंत्र) मधील उभा दोन आकृतींचा एकाच उपयोग केल्याने तीन परिमाणयुक्त अशा वर्तुंचे रूप दिसते, त्या आकृती म्हणजे अगदी गवळच्या दोन बिंदूपासून घेतलेले वस्तुंचे प्रसल्लेख (प्रोजेक्शन्स) हात ज्या बिंदूपासून प्रसल्लेख घ्याव याचे ते इतके गवळ गवळ असतात की, या दोन आकृती एकेच खोड्याने अशा एकाच वेळी पाहिल्यास आपणास सहजच सदृश अगणारे बिंदू एकलूप दिसतात ज्या योगाने आपणाला दोन आकृती एकसमयावरचेंदेकरून पाहता येतात व एका आकृतीतील विशिष्ट बिंदू आणि दुसऱ्या आकृतीतील विशिष्ट बिंदू यांच्यातील गहरव खोळखिली येते ती वरील स्टेरिओस्कोपची पद्धत शास्त्रज्ञांचे आज ताणार्हेत हात असलेल्या पद्धतीमध्ये अतिशय नामनेवान व फलदायी क्षमता येईल अशा रीतीने शुद्ध मूर्तितात मजा तीव्र, अन्योन्य व विपरीत प्रतीमा या मिदानींनी साप्राप्तये वरील प्रगति केली आहे

आकृतिखक — एखाद्या समपृष्ठाकृति (हेनकिपर) ची बरोबर, लहान किंवा मोठी नकल करण्याचे यंत्र त्यास आकृतिखक (प्रॉप्राय) म्हणतात याचे स्थूलमानानें अकृति खालीलप्रमाणे देता येईल

वरील आकृतीत अभा व अइ हे दोन लांब हात अ या ठिकाणी साधलेले आहेत, वईउ आणि ईऊ हे लहान हात एकमेकांशी ई या ठिकाणी आणि लाब हाताशी उ व ऊ येथे साधलेले आहेत ईउ हा अऊ बरोबर करून घेतला आहे आणि तमाव ईऊ हा अउ बरोबर करून घेतला आहे. तेव्हा अ या ठिकाणी कितीही अशाचा कोन झाला तरी अउईऊ हा नेहमी समतलभुज येईल कोन राहता ई यंत्र फिरता याचे जावून कागदाशी समांतर असे ठेविलेले असते अइ या लाब हाताच्या टोंकाशी क या ठिकाणी बहुधा एक उभी नळी बसविलेली असते व अशाच तऱ्हेच्या नळ्या आउ व वईउ या लहान हातावर नरकणाचा तफटावर उभ्या केल्या असतात या नळ्या, आसोवती यंत्र फिरते त्या वजनदार आलेभावील आमाचा खिळा घाण्याकरिता, किंवा पांदाशी सूची किंवा पेन्सिल हात बसविण्याकरिता केल्या असतात जेव्हा नळ्याचे मध्यबिंदू बरोबर एका रेषेत असतील (आवृत्तीतील क ख ग बिंदू आहेत त्याप्रमाणे) तेव्हा गडद हा लहान त्रिकोण गडद या मोठ्या त्रिकोणाशी नेहमी सरूप असले तेव्हा जर आलब य न्या लांबी देवला, पेन्सिल य येथे लाविली आणि सूची क या ठिकाणी चढविली तर यंत्र आलबसोवती फिरत असताना पेन्सिल व सूचा एकमेकांना समतल अशी अनुक्रमे गडद गडद या प्रमाणात फिरू लागतील. या रीतीने गड या ठिकाणी घासलेली पेन्सिल क येथाला सूची ज्यावरून फिरते त्या नकाशाची एक लहान प्रत काढील, जर पेन्सिल आणि सूची यांच्या स्थानाची बदलबदल केली तर मोठा नकाशा निघेल जर आलब आणि पेन्सिल यांचा बदलबदल केली व रय या बिंदूत गडका मध्य आणण्याची योजना केली, तर नकाशा मूळ नकाशाबहुकुम (रयच प्रमाणात) निघेल आउ आणि इउ हातांवर ई, ई याशी गुणोत्तर दर्शविणाऱ्या रेखा सोदलेल्या असतात त्यायोगे ज्या

प्रमाणात नव्याशा पाहिले असले त्याप्रमाणे काढता येतो. आर्टिफिशियल यंत्राच्या अनेक तऱ्हा निघारया आहेत. जी. फेलोहेनच्या " डर पॅन्टोग्राफ " (बर्लिन १९०३) या प्रयात याच्या अनेक स्वरूपाची माहिती आढळते.

आकाश.—ही आम्हिकेतील निमो जातीत सर्वोत्तम टेंगणी जात आहे. या जातीतील लोकांची सरासरी उंची ५ फुटापेक्षा जास्त नसते. कोंबो रीत्यांनातील अरुद्रिमि मित्यातील जंगली प्रदेशात हे लोक राहतात. त्यांचा रंग भाजलेल्या काँफीप्रमाणे असून त्यांचे जखडे पुढे आलेले व नाक रुंद असते. त्यांचे पोट पुढे आलेले असून पाठीचा कणा अवग्रह या चिन्हाच्या आकाराचा असतो त्याच्या कमरेच्या खालच्या भागाच्या मानाने वरचा भाग लांब असतो.

आद्य लोक जंगलात राहून पारधीवर उपजीविका करतात. ते हस्तितंदत व मध गोळा करतात व ते देऊन त्यांच्या मोवदला ते तंबाखू, धान्य अगर लोखंडां हत्यारे घेतात. ते फार चलाख परंतु भिजे आहेत. त्यांचा पोषाख, हत्यारे व भांडी ही सर्वोत्तमालच्या निमो लोकांप्रमाणे असतात. ते जंगलात पावे व झाडांच्या फाया यांच्या गोल शोषका यातून त्यात राहतात.

आफ्रम.—अबिसीनिया देशातील, टायप्रे प्रांतातील एक प्राचीन शहर. हे १४°, ५', ५२" उत्तर अक्षांश व ३८°, ३१', १०" पूर्व रेखांश यावर आहे. प्राचीन प्रयातून या ठिकाणी मोठे राज्य होते व ही एक प्रसिद्ध व्यापारी पेट होती, असा उल्लेख आलेला आहे. अबिसीनियाच्या राजाना या शहराचे राज्य भिषेक करण्यात येई १८७१ च्या १८७२ साली जॉन राजाला येथेच राज्याभिषेक झाला.

सध्या आफ्रम शहरात १००० पर्यंत नाहीं व प्राचीन शहराने व्यापिलेल्या क्षेत्रफळाच्या एका सहानशा भागात ते वसले आहे.

प्राचीन काळच्या चैमवाची साक्ष पटवून देणाऱ्या अशा काही वस्तू येथे सापडल्या आहेत येथील जुन्या व भव्य इमारतींच्या नाशाचे कारण म्हटले म्हणजे गादशुभ या नदीच्या प्रवाहाने त्याचा पाया डांबळला हे होय असे बेट हा म्हणता. याला किप्रेक जातीचा धर्मवेडेपणाहि कारणीभूत झाला असाही असाहि एक तर्क आहे.

ऑक्स्फोर्ड.—मद्रास इलाख्यातील निलगिरी जिल्ह्याच्या गुदरुत तालुक्यातील एक रमणीय खोरे. याचे क्षेत्रफळ ३९ चौ. मैल व समुद्र सपाटीपासून सर्वसाधारणपणे ३००० फूट उंची आहे. त्या खोऱ्यात काफी, चहा व सिन्कोनाची लागवड होते. १९०१ साली लोकसंख्या ५२९५ होती.

ऑक्स्फोर्ड-सर डेव्हिड (१७५८-१८२५)—हा ब्रिटिश सेनापति वीरसेन येथे १२ फेब्रुवारी १७५८ रोजी जन्मला, आणि केप्टन म्हणून (१७७७) हिंदुस्थानात गेला याने कोईल, अलीगड आणि दिल्ली येथील लढायांतून लॉर्ड क्लाइव्हला हातामावी काम केले. पुढे १८०३ मध्ये दिल्ली येथे

त्याला रेसिडेंट नेमण्यात आले. १८१४ मध्ये मेजर-जनरल असताना होळकराच्या हल्ल्यापासून त्याने त्या शहराचा मोठ्या शौर्याने धवाव केला. नेपाळयुद्ध (१८१४-१८१७) सुरू झाले तेव्हा एका पथकावर त्याला सेनापति म्हणून नेमण्यात आले होते व १८१५मध्ये त्याच्या कामगिरीबद्दल त्यास बॅरोनेट करण्यात आले पुढे काठमांडूवर चाल करून जाणाऱ्या सर्व सेनेचे आधिपत्य त्याला जेव्हा देण्यात आले, तेव्हा आपल्या हत्यारीने सुरवे लोकांचे सर्व डावपेच हाणून पाडून, या युद्धात त्याने विजय मिळविला व १८१६ मध्ये सेनाबंदी येथे सह घडून आणला या मूर्खमूर्खीबद्दल ऑक्स्फोर्डला जी सी बी. केंडे हिंदी सैन्यात हा मान मिळविणारा पहिला अधिकारी ऑक्स्फोर्डला होय पेंढारीयुद्धात (१८१७-१८१८) त्याच्याकडे राजपुताना-पथक दिले होते. त्याने अमीरखानाशी स्वतंत्र करार करून त्याला इतर पेंढार्यांपासून विभक्त केले नंतर आपले सैन्य शत्रूच्या दोन सुगम तुकड्यांमधून नेऊन काही चकमक न उडविता लढाईचा शेवट केला १८१८ मध्ये राजपुतान्यात त्याला रेसिडेंट नेमिले जेव्हा दुर्जनसालने भरतपुरचा बालराज बलवंतसिंग याच्या विरुद्ध बडाजी मामविली (१८२५) तेव्हा ऑक्स्फोर्डने स्वतःच्या जयवादारीवर राजाला मदत करवावा जाहीरनामा पाठवून तसा आपल्या सैन्याला हुकूम दिला. त्या वेळाचा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड अँडरहस्ट याला ऑक्स्फोर्डला येथे वरचे पसंत पडले नाही तेव्हा ऑक्स्फोर्डला अतीशय अपमान वाटून त्याने राजीनामा दिला व तो दिक्षीत गेला आपल्या इतक्या दिवसांच्या इमानेपेक्षा बरेच लोकांची मोकरीची गव्हर्नरजनरलला काहीच किंमत वाटू नये याचा त्याला खेद होऊन त्याला लवकर मृत्यु आला असे म्हणतात. १५ जुलै १८२५ रोजी मिरत येथे त्याचा अंत झाला. कलकत्ता येथे ऑक्स्फोर्डला स्मारक म्हणून एक स्तंभ उभारलेला आहे.

ऑक्सफोर्ड—ऑक्सफोर्ड (?). इंग्लंडमधील ऑक्सफोर्डशहर परगण्यातील शहर, काउंटीऑक्स, म्युनिसिपल व पार्लमेंटरी बरो. हे शहर विश्वविद्यालयासाठी प्रसिद्ध आहे. लोकसंख्या (७९०१) ५७०५२ हे चॅम्स नदीवर आहे येथे व चेन्नै नद्यामध्य प्राचीन ऑक्सफोर्डची जागा असावी पूर्वपश्चिम व दक्षिणोत्तर जाणाऱ्या मुख्य रस्त्याचा मिलाफ जुन्या ऑक्सफोर्डच्या केंद्रावर झाला आहे याला कॅरफेक्स असे नांव असून येथून हायस्ट्रीट, क्लिनस्ट्रीट, कॉर्नमार्केट-स्ट्रीट, व बेट आल्फ्रेडस स्ट्रीट चार रस्ते पुढतात. ऑक्सफोर्ड पार मजबुतीच्या ठिकाणी वसले आहे.

इतिहास.—ऑक्सफोर्ड व केंब्रिज यामधील वैमनस्यामुळे त्यांच्या स्थापनेविषयी पुष्कळ दंतकथा प्रचलित होत्या त्रिर्येक ऑक्सफोर्डचा संघर्ष घट्ट दि प्रोजन राजा मेम्ब्रिक (क्रि पू १००९) व ड्रुईड यांच्याशी लावीत परंतु एवढे मात्र खरे की, येथे विश्वविद्यालयाची स्थापना शहरानंतर झाली

येम्स व बेरवेल यांच्यामधील द्वेषावरून एक लढायेने 'रोमनो नामक मिटिल खेडे' असावे. मॅरिसिया व वलसक यांच्या मरहुरीवर ऑक्सफोर्ड हे एक महत्त्वाचे ठाणे होते. याविषयी ९१२ सालचा एक उल्लेख इंग्लिश बरपत्रात आहे. वरच्या येम्सच्या खोऱ्यातील हे तटवेदीचे ठिकाण असल्यामुळे यावर डेन्स लोकानां पुष्कळ हल्ले केले. शिवाय राजकीय दृष्ट्या हे महत्त्वाचे असून येथे " विटेना मेमेट " या सभेच्या वन्या बैठकी झाल्या. नॉर्मन विजयाच्या वेळेस ऑक्सफोर्ड शहराचे बरेच नुकसान झाले असावे. रॉबर्ट डि ओइलि नावाच्या नॉर्मन शेरिकाच्या अंमलाखाली ऑक्सफोर्डची फार भरभराट झाली. यानेच किल्ल्याचा घुरग्न व सेंट मायकेलचे प्रार्थनागृह बांधले. स्टीफनने ११४२ साली येथील किल्लास वेढा दिला, त्या वेळी महाराज्ञी मॅटिडा इने त्याच्या हातावर तुरी दिल्या व ती ऑक्सफोर्डला गेली.

शिक्षणासंबंधी पहिला संघटित असा प्रयत्न ११३३ त झाला ११९४ त येथे एका विद्यापीठापासून (चान्सेलर) ची नेमणूक झाली विश्वविद्यालयाचा धारंभ कधी झाला याची माहिती मिळत नाही. परंतु ऑक्सफोर्ड हे विद्येचे केन्द्र होण्यास ब्र्यूमट येथे वारंवार भरत असलेला दरबार बऱ्याच अंशी कारणीभूत झाला १३ व्या शतकात येथे वेगवेगळे क्रिस्तीधर्मपंथ आले व त्यामुळे येथील विद्यादानावर बराच परिणाम झाला. तरी पण या शतकात ऑक्सफोर्डचे राजकीय महत्त्व कायमच राहिले. येथे पार्लमेंटच्या पुष्कळ बैठकी झाल्या त्यातल्या त्यात " मेज्ड " पार्लमेंटची बैठक (१२५८) महत्त्वाची आहे. त्याच बैठकीत " ऑक्सफोर्डच्या शर्ती " (प्रोविडन्स ऑफ ऑक्सफोर्ड) पमारा झाल्या. १३ व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात येथे कॉलेजपद्धतीची सुरुवात होऊन तिच्या अन्वयेने मार्टन युनिव्हर्सिटी व वेल्लिश या कॉलेजांची स्थापना झाली. युनिव्हर्सिटीचे सर्वस्व व तिला राचावून मिळालेले असलेला पाठिंबा यामुळे शहराच्या लोकांचे तिच्याशी वैमनस्य आले. या वैमनस्याचे पर्यवसान पुढे सेंट स्फोल्स्टिकच्या भयंकर दंगलीत झाले परंतु राजांनी विश्वविद्यालयाला वेळोवेळी सनदा व हक्क दिले १५७१ च्या दलित्ता-वेध शाणाच्या कायद्याने ऑक्सफोर्ड व कॅम्ब्रिज विश्वविद्यालयांस मान्यता मिळाली.

मराठ्यां कारकीर्दीत ब्रॉडस्ट्रीमपधत्या एका बायी प्रसिद्ध रिटले, लोटीमर व कॅनमर यांनी स्वमतार्थ प्रणाल्याग केला. त्यांचे स्मारक द्वापून या ठिकाणी नवीन तऱ्हेचा, परंतु सुसोभित असा क्रूस केला आहे या धामधुमीच्या वाज्यात विश्वविद्यालयाने बरेच नुकसान झाले परंतु इल्लिनावेथ व बोलमे (वुल्से) यांनी हे नुकसान मरून काढले राजा व पार्लमेंट यांच्यामधील यादवीत ऑक्सफोर्ड, येथे राजपक्षाचे मुख्य ठाणे असून पहिल्या चार्ल्सने पार्लमेंट येथे भरत असे. पुढे राजपक्षाचा पराभव झाल्यामुळे पार्लमेंट

पहून गेला व ऑक्सफोर्डला वेढा पडून ते शहर १६४६ त पार्लमेंटपक्षाच्या स्वाधीन झाले या लढाईच्या धामधुमीत विश्वविद्यालय त अग्न्यास व शिस्त याची फार अनास्था झाली व कॉमवेल जरी चान्सेलर झाला तरी त्याची भरपाई झाली नाही. राज्यसत्तेच्या उतरपोंवरवर विद्यार्थी व शहरवासी यांच्यात नेट उत्पन्न झाली. ऑक्सफोर्ड येथे शेवटी पार्लमेंट दुसऱ्या चार्ल्सने १६८१ त भरविली. दुसऱ्या बॅम्सशी विश्वविद्यालयाचे अधिकाऱ्यांच्या नेमणुकीच्या याबतीत बरे आले हे शहर पुढे अंकीबाईट पयाचे म्हणून प्रसिद्धास आले हॅनोव्हेरियन काळात येथील लोक हॅनोव्हेरियन पक्षाचे झाले व विश्वविद्यालय जॅकोबिन पंथास चिकटून राहिले शेवटी तिसरा जॉर्ज १७५५ त ऑक्सफोर्ड येथे गेला असता हे दोन्ही पक्ष एकत्र होऊन त्याच्यातील पक्षभेद नामचीय झाला येथूनच ऑक्सफोर्डचा राजकीय इतिहास संपतो.

ऑक्सफोर्ड शहरातील विद्यालये, ऑल ग्लोब कॉलेज (१४३७)—या शिक्षणसंस्थेतील शिक्षक-मंडळ घटुकेत पदवीधरांचे बनलेले आहे. या विद्यालयाला सर क्रिस्टोपर कॉड्रिग्टन यांनी आपले प्रयालय अर्पण केले.

वेल्लिश कॉलेज (१२६२)—हे छान्सापैकी एक विद्यालय असून विद्वत्तेबद्ध याची फार हयाति आहे. प्रॅसेनोस कॉलेज (१५०९)—हे बी. एन सी नावाने प्रसिद्ध आहे.

हास्ट चर्च (१५३२)—महयेंच्या वावर्तीत हे ऑक्सफोर्डमधील सर्वात मोठे विद्यालय असून याची घटना विशेष तऱ्हेची आहे. मिटिस व इतर राजपराण्यातील बरेचसे पुढ्य त्या विद्यालयात शिकले शिवाय १९ व्या शतकातील सुमारे १० प्रानाचा विद्याभ्यास त्या विद्यालयात झाला. येथे " टॉम " नावाची मोठी घंटा आहे.

कॉर्पस क्रिस्ती कॉलेज (१५१६)—येथील लहान प्रया-लगात दुर्मिळ ग्रंथ व हस्तलिखिते याचा संग्रह आहे.

एक्सीटर कॉलेज (१३१४)—या विद्यालयाच्या पब्लिशियन प्रयालयाच्या इमारतीच्या दरम्यान एक सुंदर, गर्द थासा बाग आहे.

हर्टफोर्ड कॉलेज (१८७४)—हे नवीन स्थापन झालेले विद्यालय आहे.

ग्रीक्स कॉलेज (१५७१)—या विद्यालयाचा संघेध बेल्सशी विशेष येतो.

वेचल कॉलेज (१८६९)—हे विद्यालय अगर्दीच नवीन असून जॉन मेचलच्या स्मरणार्थ वगणा जमवून बांधिले आहे. लिटन कॉलेज (१४२७)—हे विश्वीय वायुक्रिफच्या मतावर प्रतिपामी धोरण म्हणून स्थापन झाले.

मॉडर्न कॉलेज (१८६६)—या विद्यालयाची दमार्त फार प्रेक्षणीय असून समोरीच्या याजस घंटापर आहे.

मटॅन कॉलेज (१९७०) —सध्याच्या काळ कॉलेज-पद्धतीवरून हे पहिले विद्यालय होय. येथील प्राध्यापकांमंदिर व ग्रंथालय ह्या इमारती महत्त्वाच्या आहेत.

न्यू कॉलेज (१९८६) :—राजा व पार्लमेंट यांमधील यादवीच्या वेळी येथील टॉवरमध्ये व मठाच्या खोलीत राजपक्षाचा शांतेखाना होता.

ओरिएल कॉलेज (१९२६) :—ह्या विद्यालयातील प्रसिद्ध लोकांनी 'ऑक्सफोर्ड-चळवळीत' भाग घेतला आहे.

पेन्थ्रोक कॉलेज (१९२४) :—ह्या विद्यालयात मॅग्गुगल मॉन्सनच्या वेळचे काही अवशेष आहेत.

कॉन्स कॉलेज (१९४०) :—तिमच्या एडवर्डची राणी फिलिया ह्या स्मरणार्थ यांना सध्याचे नाव मिळाले.

गॅटमॉन्स (१५५५), ट्रिनिटी (१५५४), वॅडहॅम (१६१४), आणि बॉम्बेस्टर (१७१४) ही दुसरी विद्यालये आहेत. युनिव्हर्सिटी कॉलेज (१९४९) —विश्वविद्यालयाच्या बऱ्याच भागांवर आल्फ्रेडने याची स्थापना केली अशी दंतकथा आहे.

कोणत्याही कॉलेजचा मेम्वर असल्याशिवाय परीक्षेला बसण्याचा फायदा १८६८ पासून विद्यार्थ्यांस मिळाला. येथे शिंयासाठी चार विद्यालये असून त्यांना पदवी मात्र मिळत नाही.

विश्वविद्यालयाच्या इमारती ब्राडस्ट्रीट व हायस्ट्रीट यांच्या मध्ये आहेत त्यात ब्रीडलीयन ग्रंथालय, क्लॅरन्डन मुद्रालय, कान्जोहेडेशन हाऊस, रॅडक्रिफ ग्रंथालय (सांप्रत ब्रीडलीयन ग्रंथालयाची वाचनालयाची सोयी) या मुख्य इमारती आहेत याशिवाय विश्वविद्यालयाने विभिन्न प्रहारालय, अंश-मोलियन पदार्थसंग्रहालय व टेलरची आधुनिक युरोपीय भाषांची संस्था अशा दुसऱ्या इमारती आहेत. विश्वविद्यालयाचे पदार्थसंग्रहालय, रॅडक्रिफ वेधशाला, हिंदी विधार्थी व हिंदी विषय यांच्यासाठी हिंदी इन्स्टिट्यूट व ऑक्सफोर्ड युनियन सोसायटी ह्या दुसऱ्या संस्था आहेत.

विश्वविद्यालयाचे ज्ञान रयाने केलेल्या कायशाप्रमाणे चालते प्रत्येक विद्यालयाचा फारभार स्वतंत्र असतो. विश्वविद्यालयाला पार्लमेंटसाठी दोन सभासद निवडण्याचा हक्क आहे. हिंदी व इतर परकीय विश्वविद्यालयातील विद्यार्थ्यांसाठी येथे काही सोई केल्या आहेत.

ऑक्सफोर्ड सहरातर्फे एव प्रतिनिधि पार्लमेंटसाठी निवडतात.

आरप्रा.—हे लोक मंगोल मानववंशातले दिसतात. यांना चेहरा रूंद व वाटोळा, नाक चपटे व जोडे बारीक असतात. यांची रंगणा फारशी मोठी नाही, पण हे फारच रानटी असल्याने यांच्या रोजा-यांना, उदाहरणार्थ चार-द्वारच्या लोकांना यांच्या दरोड्यांनी फार दहशत असते. लोखे मूळचे दोन वर्ग आहेत—हाजरी लोकांभावा (किंवा "अमिमझक") आणि वाप्पाचोरे भावा (किंवा "वाप्स-

चोर"). हे दोन्ही वर्ग लुटमार करणारे असून जमीनदाराची सत्ता घाब्यावर बसवीत; तेव्हा १८३६ मध्ये यांच्यावर मोहोम विघ्न, यांच्या चांगल्या वर्तणुकीबद्दल पुढा-याना बेतून देऊन जामीन घेण्यात आले, व त्यांच्याकडून संपत्ती घेविल्या; त्या अद्यापपविती मोडल्याचे दिसून आले नाही हे लोक इतके असंस्कृत आहेत की, जमीन-लाग-वडाची त्यांना माहिती नाही. ते गुराढोराचे कळप बाळगून त्यावर उपजीविका करितात ते गाईचे मास खातात पण दुधाला शिवत नाहीत. भाले, धनुष्यबाण आणि तीक्ष्ण तर-वारी ही त्यांची हत्यारे होत. धर्मासंघर्षाची यांची कल्पना स्पष्ट नाही, पण ते पर्वत, नद्या आणि ज्या दाट जंगलात त्यांची गुरे चुकतात ती जंगले भोतिदायक मानितात हे मृतांना पुरतात व मृत पूर्वजांच्या आत्म्याविषयी आदर बाळगतात.

आरप्राडे—जुने तालमीच्या जागा यांना संस्कृत नाव मल्लगुहे आणि फारसी नाव तालीमखाने असे आहे याची प्रसिद्धि हिंदू लोकांत फार प्राचीन कालापासून आहे. पांडवांपैकी महविद्येत प्रवीण असलेल्या भीमाने द्रौपदीचा अपमान करणाऱ्या कीचकास व इतर दुर्योधनादि अनेक प्रतिस्पर्ध्यांस मलयुद्ध करूनच ठार मारले अशी हकीकत महाभारतात आहे त्याचप्रमाणे हरिवंश पुराणात श्रीकृष्णाच्या मलयुद्धाचा व इतर अनेक पुराणातहि अद्या मल-युद्धाचा उल्लेख आलेला आहे येथेप्रमाणे मल्लविद्येची आवड हिंदू लोकांत फार प्राचीन कालापासून चालत आलेली आहे.

धा र वा ड क टी ल आ खा डे —धारवाड जिल्ह्यातहि आलाच्यांना बरेच महत्त्व आहे. धारवाड जिल्ह्याच्या पूर्वे भागांत प्रत्येक मोठ्या खेड्यात एक तरी तालीम असतेच मोठ्या गावात एकाहून अधिक तालमी असतात या जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात तालमीचे प्रमाण जरा कमी आहे ही तालमीची जागा सात फूट उंचीची वाघलेली असते तिच्या भिंतींना जुना देऊन त्यावर तांबडे पटे ओढतात व त्यामध्ये शिकारीची, कुस्त्र्याची वगैरे चित्रे काढलेली असतात. या इमारतीला लिफ्ट्या मात्र मुळीच टवीत नाहीत फक्त एक लाकडी दरवाजा असतो भिंतीच्या बाजूला दोनअडीच फूट उंचीचा एक रंद ओटा वाघलेला असतो व त्यावर लोक गाणी म्हणून व विद्या पुरवीत बसतात.

तालमीच्या खोलीच्या पुढे मोकळी जागा असते व तीत कुस्त्र्या वेळोवेळकरिता जागा तयार केलेली असते. ताल-मीच्या घरात कुस्ती खेळण्याच्या जमेली लागून दुसऱ्या दोन तीन खोल्या असतात. त्यात एका ठिकाणी मल्लबाघ व दुसऱ्या ठिकाणी जोरजोडी, बैठका वगैरे मेहनत करतात शिवाय हिंदूच्या तालमीत मारुतीची मूर्त आणि मुमुक्षुमानाच्या तालमीत अष्टाचा पंजा पूजेकरिता ठेवि-लेला असतो हिंदू लोक चानिबारी आणि मुमुक्षुमान लोक पुष्करी या देवाची पूजा करतात शिवाय ताप्पमीमध्ये

कुस्ती खेळणाऱ्यांच्या आंगाला लावण्याकरिता काव ठेवलेली असते. गावच्या तालमीमध्ये ब्राह्मण, बाणी, जैन, लिंगायत, मराठे, मुसलमान वगैरे सर्व जातींचा परधानपणे असतो. मात्र असूद्ध जातीच्या तालमी निराळ्या असतात. तालमीमध्ये १० ते ३० वर्षापर्यंतचे इमम येतात. तालमीत जाणारे लोक दुध पितात व हरमन्याची भिजलेली डाळ किंवा तुपात भिजविलेल्या खारका, किंवा जिलबी वगैरे सुरुवात करतात तालमीचा खोक्र असणारे लोक बहुधा २५ वर्षांच्या वया पर्यंत लय करत नाहीत. कुस्तीमध्ये नावाजलेले पहिलवान लम शास्त्रावर हि बायकोला धेऊन पारचे रहात नाहीत मात्र कुस्तीमध्ये एक दोनदा हार आल्यावर कुस्तीचा नाव सोडून पूर्णपणे ससारात पडतात.

कुस्तीचे सामने वर्षातून एकदा दसऱ्याच्या सुमारास मोठ्या प्रमाणावर होतात त्याच्या आधी एक महिनाभर सामनेवाले लोक मुद्दाम पौष्टिक पदार्थ खाऊन विशेष मेहनत करितात. कुस्ती जिंकणाऱ्यास हातातले कडे किंवा पागोटें किंवा कबजा चर्चस झपून देतात सामन्याच्या दिवशी देवापुढे एक दोन बकरी मारच त्याचे हातपाय देवतेच्या पुढे दगडाखाली पुरून ठेवितात आणि त्याचे मास मुसलमान मराठे वगैरे तालमीतले लोक खातात. तालमी तले ब्राह्मण, जैन, लिंगायत वगैरे शाकाहारी लोक मासा ऐवजी कडें व पेढे, जिलबी वगैरे गोड पदार्थ खातात मेहनत करताना व कुस्ती खेळताना लंगोट व चर्चस घालतात. बहुतेक तालमीवाज लोक आपले वपडे तांबळ्या मातीने रंगवितात तालीम करण्याची वेळ वहाटे ४ ते ६ व रात्री ८ ते १० पर्यंत असते. तालमीमध्ये जोर व बैठका मारणे हे मेहनताचे मुख्य प्रकार असून जोडी करणे, यज्ञे चवळणे व कुस्ती खेळणे या गोष्टी असतात.

वेश्याच्या मुली आणि धंदेवाले पहिलवान सार्वजनिक आखाळ्यामध्ये न जातां घरीच तालीम करतात वेश्याच्या मुली सक्तीशीमध्ये शारीरिक कसरतीची कामे करतात. कुस्ती मात्र खेळत नाहीत. अशा वेळी गळ्यापासून घोट्यापर्यंत घालवण्याचा पोशाख अगामरोबर घट बसले अशा प्रकारचा केलेला असतो. व त्यावरूनच वमरेमोवणी व खाद्यावरून एक लहानसे बल गुंडाळले असते. मुली पुरुषाप्रमाणेच तालीम करितात परंतु पुस्त्या करीत नाहीत

पेशवा हे ही ल कुस्त्याने आखाडे — याची कल्पना खालील त्या वेळच्या एका पत्रातील मजकुरावरून येईल

“ श्रीमताच्या बाब्यास पंचमास जेठी याच्या लढाया जाहल्या. कर्नाटकातून पेशवा तीन जेठी आले होते. अडीच महिने रतीव खाऊन बसून गेले बाल कुस्ती जाली. एकास तिपा मेथ्यापिकां दोघे जेठी यास येथील शहरातील ताल मेथ्या आखाळातील मद्यानी चीत केले एकास मसवा गीळी याने व एकास कळया गीळी याने याद्वारे दोघांनी दोघांच चीत केले एक जेठी कर्नाटकाचा त्यानी व आखाडी

मुतार याची कुस्ती झाली. आबाजीस त्याने चीत केले. आणखी तालमीचे आखाळातील गळ्यागळ्याच्या कुस्त्या जाहल्या. आणखी कर्नाटकाचे पहिलवानास रतीव दिला आहे. मास-पक्ष जाहल्यावर आणखी लडाई होईल ” ११ दिसे १७८९ (ऐतिहासिक-लेखनसंग्रह भा. ८ पृ ४१५९)

मेवाडच्या विक्रमजिताला (१५३५) तालमीचा शोक असे (डॅडचे राजस्थान भाग पहिला पृ ३२१), तो आपला वेळ तालीमवाजाच्या संगतीत घालवी. थोरल्या माधवराव पेशव्यानाहि तालमीचा फार नाद होता कारण त्यानी आपल्या मातुशीला घाडलेल्या एका पत्रात येणेप्रमाणे उल्लेख झाला आहे — “ बडिछी तुम्हाजवळ आझा केळी की, तालीम न करण झणून वारंवार तुम्हाजवळ आझा झाली त्यास मला बडिछाचे आज्ञेपेक्ष तालीम अधिक की काय तालीम खोडली. नमस्कार मात्र घालीत असतो ” [ऐ ले सं पत्र नं ७२१, ३१ मे १७६७].

आखोभगत—अमदावादजवळ राजपूर म्हणून गाव आहे तेथील हा राहणार हा जातीचा सैनार होता हा बालि-बाहून दफाच्या १६४० च्या वर्षी होता याने शुक्राधी भाषेत केलेली अभय गीता त्या प्रांती प्रसिद्ध आहे (का गु.)

आगगाडी—आगगाट्यासंबंधाने यांत्रिक माहिती याबद्दलची ती रुळ, ब्रेक व एंजिन या तीन सदराखाली दिलेली सापडेल. याशिवाय रस्ते या सदराखाली आगगाडीचे रस्ते यावर विवेचन सापडेल. येथे कण विज्ञानविषयक व अर्थशास्त्रविषयक माहिती दिली आहे

विकासविषयक

इंग्लंड देशात प्रथम आगगाडी इ स १८२५ च्या सुमारास सुरू झाली त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनी १८४५ मध्य प्रथम बगास्यात व १८५४ साली मुंबई ते बऱ्याणपूरत रेल्वे प्रयोगादाखल सुरू करण्यात आली आगगाडीसंबंधाची पाश्चात्य देशातील माहिती प्रथम देऊ

इंग्लंड व यु नै डे कस्टे टस मधील आगगाट्या व इंग्लंडाचा नव माहिती. — १८ व्या शतकाच्या अखेरच्या सुमारास इंग्लंडमध्ये कोळसा व इतर खणींच्या कामी लोखंडी अर्ध पडत्याने प्रथमचे रस्ते तयार वरून उपयोगात आणण्यास सुरुवात झाली होती परंतु अशा पडत्यावर धूळ, दगड वगैरे पडून जाकाना अडचण होत असे. अशा ठामच्या रस्त्याचा प्रवाशांना वाहत नव्याच्या कामी प्रथम उपयोग १८२५ मध्ये करण्यात आला त्या साली स्टोक्टन व एल्लिडगटन यांच्या दरम्यान सक्तीचा रेल्वे सुरू करण्यात आली. प्रथम ही प्रवाशांची वाहने छोटे लघुच चालवीत असत यावेच्या यंत्राचा उपयोग प्रथम खणीवरील माल वाहण्याचा कामी काही लामवे व त्याना गति मुद्दाम अगदी थोडी देत असत शुद्ध लोखंडाचा किंमत अधिक असल्यामुळे हे लोहमार्ग प्रथम पिढाचे करीत असत. शुद्धयुक्त रोलंडी रेल्वेवरील वाहनांनी वापर हि शुद्धयुक्त बगडियास पार उपयोग

होईल ही कल्पना त्या वेळच्या ईजिनियराना नव्हती. १८ व्या शतकाच्या पहिल्या चतुर्थांशत मालाची व माणसांची बहुतेक वाहतुक बालव्याच्या मार्गाने होत असे, व हे प्रवास-मार्ग किती गैरसोयीचे होत याची कल्पना देश्याकरता असे नागण्यात येते की, या मार्गाने लिम्हूरपासून मांचेस्टरला कापडाचे गळे पोरोबण्यास संबंध अटलाटिक महासागर ओलाडून आणाय़ातका वेळ लागत असे. लिम्हूर-पूल ते मांचेस्टरपर्यंत रेल्वे तयार करण्यास परवानगी देण्यासंबंधाचा ठराव जेव्हा पार्लमेंटपुढे प्रथम आला त्या वेळी याच कालाव्यातून वाहतुक करणाऱ्या कंपन्यांच्या चालकांनी आपले बजट रचणे करून तो ठराव दोन वर्षे लावणीवर टाकविला. तथापि अखेर १८२८ मध्ये पार्लमेंटची मंजुरी मिळून कामास सुरवात झाली. प्रथम या रस्त्याचा उपयोग गळे व इतर माल नेण्याच्या कामांवर फक्त कराय़ाचे ठरले होते, व नाण्यांना घोडे जोडावयाचे ठरले होते. पण रस्ता तयार होत असताना जॉर्ज स्टीफनसनच्या आग्रहावरून घोण्याऐवजी वाफेचे इंजिन लावावे असे ठरले तथापि एंजिन टािम एका जागी बसवून दोर लावून गाड्या जोडाव्या किंवा धावती एंजिन गाड्यांना जोडावी याबद्दल वायरेक्टर सोळात मतभेद झाला, पण अखेर धावती इंजिन जोडावी असेच ठरले. पुढे एंजिनच्या गतीसंबंधाने वाद माजला, व "तासां बारा मैल इतक्या वेगाने वाफेचे थेंप रोहमाणेच व्हड गाड्या ओढून नेऊ शकेल असे प्रतिपादन करणाऱ्या जहाल मंडळ्या उरताही माणसांपैकी मी नव्हे!" असे मुद्दाम एका दसमाने शाहीर शीताने कळविले. याप्रमाणे भवति न भवति होऊन अखेर "राकेट" जातीचे एंजिन ओढून भागगाडी मुरू झाली व तिला गति तासी एकोणतीस मैल, कोणाच्या स्पर्धाही न आलेली, इतकी प्रत्यक्ष देता येऊ लागली याप्रमाणे लिम्हूर-पूल व मांचेस्टर यांच्या दरम्यान माल व माणसे या दोहोंची वाहतुक भागगाडीने होऊ लागून पूर्वी तेथे चालू असलेल्या तीस घोट्यांच्या गाड्यांची धंदा साक बसला पण उलट या दोन धंद्यांमधील प्रवधाची पूर्वीची रोजी ५०० वी संख्या १६०० पर्यंत वाढली कालव्यामधून वाहतुक करणाऱ्या कंपन्यांचाही धंदा बसला, तेव्हा भागगाडीची ही योजना हाणून पाडण्याकरता त्यांनी काय काय युक्तापयोगी जल्मा व कला विरोध केला याचे गमतीदार वर्णन रमार्ड स्नूकृत जॉर्ज स्टीफनसनचे चरित्र या पुस्तकात आहे भागगाडीचा रस्ता तयार करणारांना जमीनदारांकडून भडपळा करीबला, दोस्तकल्याणकडून गोळ्या झाडून ठार मारण्याची धमकी देवविली, चर्चमधील क्लॉमिनकडून मार देवविल्याची व्यवस्था केली; व वर्तमानपत्रकत्यांकडून असे प्रसिद्ध करविले की, "वाफेची एंजिन वेळोवेळीने व्हेत उरणाऱे पक्षी मरतील, आसपासच्या गांई चरत नाहोता होतील, कोटच्या भेटी पालीत नाहोता होतील, परांनी भागी लागतील, आणि बोण्यांचा उपयोग नाहोता झाल्याने ती काढण पूर्वी-

वरून अर्ध्यामात नष्ट होईल"! पुढे लंडन व ब्रुलविच यांच्यामध्ये भागगाडी मुरू करणाऱ्या प्रश्न निघून त्यावेळच्या प्रांशकटसु प्रसिद्ध झाला तेव्हा फाटेली रिम्पू नामक मांस-कात पुढील टोका प्रसिद्ध झाला "स्टेज कोचाच्या दुपट मधीलें म्हणजे तासी वांसपंचीस मैल वेगाने वाफेची एंजिनने जाऊ शकतील, या विचारांपेक्षा अधिक मूर्खपणाची व उप-हासाई गोष्ट दुसरी कोणती असू शकेल? आणि इतक्या वेगाने कदाचित् भागगाडी चाललीच तर अशा गाडीत बसून आपला जीव धोक्यात घालण्यास कोणादाहणा प्रवाशी तयार होईल? त्याला पडेल तें भाड भरण लोक धेम्स नदीतील अहामातुनच पूर्वीप्रमाणे प्रवास करित राहतील आम्हाला अशी बळकट आशा आहे की, पार्लमेंट हा ठराव पास कर-ताना भागगाडीचा वेग तासी आठ किंवा नऊ मैलच असावा अधिक असू नये अशा निबंध जरूर घालील" पुढे पार्लमें-टमधील मोठा गमतीचा वादविवाद होऊन अखेर हा भागगाडीचा रस्ता करण्यासहि परवानगी मिळाली.

भागगाडीचा रस्ता अगदी सरळ व एका पाणसळीत असला पाहिजे अशी प्रथम समजूत होती त्यामुळे त्या वेळच्या ईजिनियराना सर्व प्रदेशाची प्रथम मीट पाहणी करून व नंतर सर्व उंचवटे व खडगे नाहोति करून रस्ता तयार करण्यास दरमैली खर्च १५००० पौंड येत असे। यानंतरची गमतीची गोष्ट म्हणजे उज्ज्वेने पदांग वाढतात या शास्त्रीय तत्त्वाच्या अज्ञानाबद्दलची. प्रथम रेल्वेचे रुळ बनविताना दोन रुळांमध्ये अंतर सुट्टीच ठेवित नसत. त्यामुळे एकदा असा प्रसंग आला की, ज्या नवीन केलेल्या रस्त्याने गाडी सकाळी गेली होती त्याच रस्त्याचे रुळ दुपारच्या उन्हाने वाढून ते रुळ किथेच ठिकाणी दोन फूटपर्यंत सरळ सपाटीपासून उंच गेल. तेव्हा त्या रस्त्याने भागगाडी परत आणण्याकरता तो रस्ता कसातरी समपातळीत घडवून आणवा लागला विन्धेक ठिकाणी तर हा उज्ज्वेचा परिणाम प्रथम प्रथम लक्षात न आल्यामुळे भागगाड्या रुळावरून पडून विरहीक अपघाताई झाले.

आणखी एक मोठेभी गोष्ट म्हणजे भागगाडीच्या रस्त्याच्या रंदीसंबंधाची. इंग्लंडमध्ये जॉर्ज स्टीफनसनने प्रथमपासून दोन रुळात अंतर ४ फूट ८। इच इतके ठेविल्याचे ठरविले होते. पुढे ग्रेट वेस्टर्न रेल्वेकंपनीच्या हुनेलनामक ईजि-नियराने ७ फूट रंदीच्या रुक प्रौढ गेजच्या भागगाड्या व रस्ते बांधण्याचे ठरविले व रंदी वाढविल्याने ईजिनाची शक्ति व गति वाढिले, आणव रंदीचे ढबे गाडी भरघाव चालली असतांनाहि फारसे हलणार नाहोत व उड्याचा दाकार हाडल्याने अवजड मालाची नेवाण करणे सोपेच होईल झाल्यादि फायदे दाखविले. तेव्हा या विषयावरहि खजानगी वादविवाद माजला व त्याचा निकाल करण्याकरिता पार्ल-मेंटने इतकत्र किमिती नेमली। रस्ते रंद करण्यांत मुख्य गैरसम्ये ही होऊ लागली की, एका प्रकारच्या रस्त्यावरची

गडा दुमन्या रक्ष्यावर जाणें अशक्य असल्यामुळ फार घेंडळा होऊ लागला. स्टीफनसनपद्धतीचा रस्ता २००० मैल होना, तेव्हां ब्रॅड येनचा रस्ता कायतो २७० मैलच होता, म्हणून कॅमिटीनें सव रस्ते स्टीफनसनपद्धतीचें असावे असें ठरविलें व त्यामुळे ७ फूट रुंदीचे सर्व रस्ते मोडून पुन ५६।५ इंच रुंदीचे बांधावे लागले]]

यापुढील गवतीची गोष्ट म्हणजे माणसाच्या वाहतुकीच्या इच्छेच्या आकारासंबंधाची आगगाड्यातून माणसां नेणाचें प्रथम ठरलें, त्या वेळीं माणसाचे डबे काही निराळ्या प्रकारें तयार करावेत, असें कोणाहि इंजिनियरच्या डोक्यात आलें नाहीं, तर माल नेण्याकरितां उघड्या वाघणी (ट्रक) असून, त्यातच घेंड्यांच्या गाड्यांचा मधला बसण्याचा भाग बनवीत असत. इंग्लंडप्रमाणें अमेरिकेतहि प्रथम हीच पद्धति होती. असल्या डब्याची आगगाडी अमेरिकेंत सुरू झाली, तेव्हां पहिल्या दिवशीं सोळा इसम अशा डब्यांत बसून गेल व त्यात बसून जाण्याचें धागिष्ट नेह्याबद्दल इतर लोकांनीं त्याच्या भडकोपणाचीं ओठी तारीफ केली । पण आगेव्हाहि गवतीची गोष्ट म्हणजे आगाहि इंग्लंडमध्ये घेंड्यांच्या गाडीच्या आकाराचे डबे बांधून आहून विशेषतः फर्स्टक्लासे डबे या आकाराचे असतात. लोकांच्या पुढागिप्रियेची बमाल म्हणजे फर्स्टक्लासच्या डब्याच्या दाराच्या सुडीचा नमूना मुद्द जुफ्या रस्त्याकडच्या दाराच्या सुडीप्रमाणे आरंभत गैरसाधोचा असून हुबेहुब तो पूर्वागणव कायम देणारा न असें हे तर.

प्रवाशांच्या सोयीच्या दृष्टीन इतकेंच नव्हे तर वैजकीच्या दृष्टीने आगगाड्याच्या डब्याच्या रचनेत आरंभत साधोचार्ने सुधारणा घुईवरील सर्व देशांतल्यापद्धती मुद्देन स्टेटसच्या संधीन आगोदर हा सगला आहूत. सोय व सुंदर या दंडां दृष्टीन पुढमनें सुचविलेला नमुन्याचे डबे सर्वोत्तम ठरल अहून. अशा डब्यात मऊ गाया बसविलेल्या व वाटेत त्या दिशेला तोंड फिरविला येईल अशा मुर्त्या, तसेंच खर्चीच्या टेढावयाच्या पाठी पांढरे तिरव्या उभ्या किंवा उतरत्या कण्याची सोय, लावच्या प्रवक्षकरिता रथीं निजण्याची सोय व डब्याची एकेदर गोमागनेर सर्वे गोष्टी उत्तम अवतार अशा आगगाड्यातून जाण्याच्या माणसाना आपण पर सोडून प्रवासांत आहोत, अशी यथेचित्तिहि जाणाव येत नाहीं यामुंबंधाचे नि छी नाडांक नामक एका शमरेकन लेवकाने केलें वर्णन वाचकाना मनोरंजक व उपयुक्त द्रष्टेन म्हणून येणें देतो — "सेंट्रल पॅसिफिक रेल्वेच्या पुढमननामक डब्यात तुम्ही आपलें सोयरेलें मामा शुभ न व पुढेके सोडून पेऊन बसला ही, तुम्हाला अगदीं पलीतल्याप्रमाणें रोजच्या व्यवसायातल्या सर्वे गोष्टी कातां येतात. सर्वे प्रकारचीं रोजचीं कामे करणारे हुसत नोडर प्रत्येक काम तत्परतेनें करीत असतात— इतके की, स्वतःच्या प्रत्यक्ष परातहि इतकी व्यवस्था रहात नाहीं

तुम्हाला स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें स्वतः पडावयाला, सोपे ध्यावयाला किंवा वपावयाला सापडते, वेळच्या वेळी च गळें शिजविलेलें भरपूर भोजन मिळतें, निरनिराळ्या प्रदेशातून खागगाडी जात असता हारएक प्रकारचे निरनिराळे नैसर्गिक दैसावे पडावयास मिळाल्यानें व स्वच्छ आनंददायक हवा घेण्यास मिळाल्यानें तुमचें मन सदा आनंदित राहूत आणि नेहमींच्या कामधंद्यात त्रासलेल्या किंवा घरच्या कटकटीनें चैतामलेल्या तुमच्या मनासहि पूर्ण प्रसन्नता वाटून असा प्रवास करणें हे विश्रांति घेण्याचें एक मोठें साधन आहे, असा अनुभव येतो. देवलाजवळ तिहोत बसा किंवा दारि बंद व रुमन शांतापणें विचार करीत बसा, पुढेके काचा किंवा फाटोतरी चित्र पहा वरीवर डुडव असल्यास तुमची पत्नी खिडकीजवळ बसून काही तरी विधात किंवा किवीत असलेली व मधून मधून काहीची कुट्टिंशांमा पडत असलेली दिसेल मुले खाली बसून खेळतांना किंवा छिडप्यातून बाहेरील कुट्यांचा यम्यत पाहतांना किंवा खाली बोकें वर पाव बसून उड्या मारतांना आळोतांत सखाळीं टारलेला घळीं पोडर येऊन दुम्हाला उडविले, नगर सगळ्या अल्पाह्वर, हुपारचे जेवण व रात्रीच जेवण वेळच्या वेळी तुमच्याजवळ दनर करील राजा निजव्याच्या अथशेणाची व वापरण्याच्या उपद्वार कपड्यांची व्यनध्याहि रावेचे नोडर येऊन बहून देतील याप्रमाणें अगदीं घरच्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था असते."

राजधानीच्या साहूरातील आगगाड्या.—
लंडनच्या रस्ताची रहदारी अत्यंत वाढून नेहमींचे रस्ते मोठ्या कपुरे पडूं लागले तेव्हा तैथे जमिनीखालून आगगाडीचे रस्ते बांधण्याची मोठी पाडसाची योजना हातीं येतात आतां राहुरातील रस्त्याच्या खालून पाण्याचे नळ, ड्रेनजेचे नळ, गॅसच्या नळ्या जात असल्यामुळ त्याचें एक मोठें आवे जमिनीत पसरलेले असतें, त्यापकीं बघाला ह धवा लागून देता जमिनीखालून रेल्वे तयार करण्याचें १८६१ मध्ये ठरलें. ही रेल्वे पॅडिंग्टनपासून निघून एजवेवर रोडखालून जाऊन मेरीलेबोन रोडला पोहोचते; नंतर पार्क कॅसेटवरील घरखालून जाऊन, पोर्टेडले हॅसराखून, गून्टन रोडखालून जाऊन मित्रज क्रीडपर्वत जाते व तैथे प्रेत नावर्न व मिडल्ले रेल्वेला मिळते या आगगाडीच्या रस्त्यावरील कित्येक कमानां जमिनीखालीं घोडसे र्व इतक्या अंतरावर असतात, काही कित्येक फूट खोल तर काही कमानां पराच्या व मोटमोठ्या इमारतींच्या पायापेक्षा खोल खाली बांधलेल्या आहेत. अशा जमिनीखालील रस्ते बांधण्यांत फार अडचणी असतात जमिनीच्या पोटातला माग कोठे खटकाळ, कोठे पाणुसामय, कोठें चिकणमातीचा असून रसातून वर सांगितल्याप्रमाणें पाण्याच्या, ड्रेनजच्या, गॅसच्या नळनळ्यांनीं यथेचित्ति पक्षा न लागून देतां रेल्वे बांधावयाची असते. लंडनमधील उपयुक्त रेल्वेची तर काही

स्टेशनमुद्दा पूर्णपणे जमिनीखाली व बांधलेली अमून बाकीची जमिनीच्या पृष्ठभागावर आलेली आहेत. सदरहू मेट्रो-पॉलिटन रेन्वे (लंडन राजधानीखालील आगगाडी) पुरी झाल्यानंतर तिला जोडून " दि मेट्रोपॉलिटन डिस्ट्रिक्ट " रेन्वे बांधण्यात आली. ती हाईड्रॉकॅपासून निघून लंडन-मधील विन्डोराया टर्मिनसच्या भवकून बस्टमिनस्टर ब्रिजला पोहोचते व तेथून थॅम्स नदीच्या बाजूने मॉडन व्हॅंकेकॅअर्स ब्रिजपर्यंत गेल्यावर बाझुला वकून मॅन्शनहाऊस मार्केलेन व आल्डगेट स्टेशनपर्यंत गति. याप्रमाणे सर्व लंडन बाहेरसर जमिनीखाली रेन्वे झालेली अमून या रेल्वेपासून रहदारीहि खर वखू असत उदाहरणार्थ सर्वेयाधारणगी या रेल्वेच्या मूरगेट स्ट्रीट स्टेशनपर्यंत आगगाच्या व येणाऱ्या मिळून एकंदर गाड्यांची रोजचा सख्या सुमारे ८०० असते.

दि पॅसिफिक रेल्वे.—युनैटेड स्टेट्समधाल आगगाड्या-संबंधाने एक विशेष गोष्ट म्हणजे अलॅगटॉक किनाऱ्यावरील न्यूयॉर्कपासून पॅसिफिक किनाऱ्यावरील सॅन-मॅनिसस्कोपर्यंत ३,१२५ मैल लांबीचे निरतिराळ्या कंपन्यानी बांधलेले आगगाड्यांचे अनेक रस्ते हा होय हा हुक्क्या लांबीचा प्रवास संपविण्यास अवघा एक आठवडा लागतो या रस्त्यावर अनेक विस्तृत मैदाने, ह्याचप्रमाणे पार उच उच पर्वत असल्यामुळे मोठमोठाले पूल व बॅगदे बांधावे लागले अमून त्यात ह्यामनियारच्या घद्यालें अत्यंत उत्कृष्ट कौशल्य अनेक ठिकाणी दिरून येतें. बोमाहा हे या रेल्वेवरील एक महत्त्वाचे जंक्शन अमून, तेथें ऐजिन व ब्रवेसगार व दुसस्त करण्याचे मोठमोठाले कारखाने अमून ह्यानी तीस एकर जागा व्यापिली आहे तेथाल लाकड्याच्या १८६८ मध्ये ३,००० टोना ती १८७० मध्ये ५६दम १६,००० वर गेली आंमाहाच्या पुढें गेल्यावर हा रेल्वेचा रस्ता प्रती नदीच्या काठानें जात अमून तो दीनचारतें मैलाच्या प्रदूत फारच सुपीक व वसाहतीम योग्य अवस्थामुळे तेथे लाखों वागा-लांची मोठ होण्यामारखी आहे आंमाहापासून ५४९ मैल अंतरावरील शर्मन स्टेशनमगी हा रस्ता जेव्हे हिल्स नामक डां रावहून जात अमून समुद्राच्या सपाटीपासून, पृथ्वीवरील कोणत्याही आगगाडीच्या रस्त्यापेक्षा सर्वाने अधिक (८,२४२ फूट) उंच आहे. शर्मनपासून थोडक्या अंतरावर ६५० फूट लांबीचा व १२६ फूट उंच असा लाकडी खांबरा बांधलेला एक पूल अमून त्याचे साथें हारडी काम पाहून आश्चर्य वाटते शर्मनर पुढें रॉकी मॉन्टन नामक पर्वतावरून हा रस्ता जातो तेथे पर्सा नामक एक स्टेशन आहे. याच्यापुढे ओगडेन नामक प्रसिद्ध स्टेशन आहे, तेथून ५० मैल अंतरावर आगगाडीचा रस्ता बांधण्यातील एक अद्भुत कृत्य करण्यात आलें तें असे की, १८८८ साली येथील १० मैल रस्ता वेळूक एका दिवसात बांधण्यात आला त्याचा प्रकार असा की, रुळांनी भरलेली एक बांधण तयार झालेल्या रस्त्याच्या टोकापर्यंत आणल्यावर खार आणल्यानी

बांधण्यातील दोन रुळ उचलून पुढच्या रस्त्यापर्यंत टाकले, व ह्यावरून खंयचे बांधण पुढे ढकलत गेला; नंतर पुन्हा पुढे दोन रुळ टाकले व ह्यावरून बांधण पुढे गेली आमून येत असलेल्या मजुरांपैकी काही ठाकलेले रुळ रिडले आरून घट असवीत चालले व काही कुदळींसारी घेऊन रस्त्यावर खडी टाकीत होते याप्रमाणे चालविण्या कामाचे त्या दिवशी ७७१ सेकंदात २४० फूट इतकें सरासरी प्रमाण पडतें, या दहा मैल लांबीच्या रस्त्यावर रुळ टाकण्याचे काम केवळ आठ मणानी केले, व ह्यातदि आश्चर्य अम की, या दहा मैलांपैकी ८ मैल रुळ टाकण्याचे काम ह्या आठ बहाद्दर हमांनी अवघ्या सहा तासात दुपारच्या नवणाच्या आत संपविलें, असो

आपुढें या रस्त्यावर " वेपहॉर्न " नामक पर्वत लागतो, तेथे एक ठिकाणी एका अमदी उभ्या कट्यावर खडक फेंडून २,५०० फूट उंचीवर आगगाडीचा रस्ता तयार केल आहे हें खडक फोडण्याचे काम शिखरावरून दाराना वधून खाली सोडलेल्या मजुरानी दोराच्या आधारावर उभे राहून केलेले आहे, अशा रीतीने ज्या ठिकाणी रेड हाडण्यापैकी वाणत्याही चडस रानटी माणसांचे पाऊल लागणें हावय नव्हत त्या ठिकाणी गोऱ्या लोकांनी अ पल्या शास्त्रीय ज्ञानाच्या यत्नावर आगगाडीचा रस्ता तयार केला आहे

शिवाय उगा रेल्वेपैकीही हा रस्ता बांधला तिच्या चालकाचे धाडमाहि तारीक कागसावरून आहे. या कंपनीचे मूळ पाव उगादक मॅकमॅडी नाम; राहारातील रहि-वासी असून खार्पॉर्न दीव बांधावे बुकानदार, एक बाणी, व दीप व्हॅंड म लाव व्यापारा होते. या अथवा प्रवेशानून अस्ता वापती येणारच नाही असे प्रथम काही बट्ट बट्टा ज्ञानियारांनी मत दिव्यामुळे उपयुक्त पाच हमांनी सर्व धनिर व राजकारणी हयम दहा कही लागले शिवाय लोक-जास्तीचे सर्व सामान न्यूयॉर्कहून महाभामणे म्हून कंप-हॉर्नला वळना पाळून सर्वमास्तकोग आगवे लागले. तसेंच कॅलिफोर्नियात मजूर घुसेल व मिळून मजुरा वाढल्यामुळे कंपनीला चीनहून १०,००० मजूर आणवे लागले दहा मैल रस्ता हा कंधार सोडताच दरह वाढले. अशा सर्व व लुंनी बांधणी आ करून उभ्या अगताह येथें न सोडता व सार्वत्रिक मदतीने अपेक्षा न करता मूळ उपादवानी वापती सर्व हावगा मालसत्ता माला पाळून हा रस्ता पुरा केला या कामात मि एस. एस मॅट्ट्यू नामक हानियारवा त्यानी सुद्ध मस्त झाली.

याप्रमाणे रस्ता पुरा होणाच सॅनफ्रॅन्सस्को बंदराचे महत्त्व फार वाढून जेथें जपान, चीन व आस्ट्रेलियामधून मालाची माठमोठी जहाजे येऊन उतरले लागली धंवीस संपर्की अये आवडी पाचवें त्याकाची बस्ती होती तेथे १,७०,००० लोक-सेट्या होऊन गेली आज सॅनफ्रॅन्सस्को तर कारच मोठे शहर बनले आहे.

मराठावाला निरनिराळ्या देशात आगगाडीची प्रमाण काय
पडते ते पुढील कोष्टकावरून कळेल —

निरनिराळ्या देशांतली सोहमागांची प्रमाण

देश	१९२० किंवा १९२१ मधील अंमलपत्राच्या तालीची लागू, मेल	क्षेत्रफळ—चौरस मेल	दर हजार चौ मेलीत लागूची मेल	१९१६, १९२० किंवा १९२१ सालाची लोकसंख्या [संश्लेषित]
मु. किंगडम	२३७३४	१२१६३३	१९४	४७.३
मेटाग्रिडन	२०११०	८८७४५	२२८	४२.६
आयर्लंड	३४४२	३४४८६	१०७	६३
हिंदुस्थान	३७३६५	१८०३६३९	२१	३१९.०
फानडा	३९११६	३७२९६६५	१०	८७
आस्ट्रेलिया	२६१०४	२९७४५८१	९	५४
द. आफ्रिका	१५०९	४७३०८९	२०	६९
अमेरिका	२२५९०	११५३११९	२०	७८
ऑस्ट्रेलिया	३९४०	३०७६६	१३१	६.१
बेल्जियम	१९४९	१९७४४	४२३	७.६
मॉसिक	१७८४७	३२७५१७७	५५	३०.६
बिली	५४०३	२८९८२९	१८	३७
चीन	१०००	३९१३५६०	२.३	४३६.०
बेल्जियम	८४९७	५४२६४	१५७	१३.५
हंगरी	३०३२	३५००००	९	१२.७
मॉसिक	२७०११	२१२६५९	१२७	३९.४
बेल्जियम	३५९११	२५०४७१	१४०	५९.६
हंगरी	४३७७	३५६५४	१२४	७.८
इटाली	१७४१	११०६३३	८८	४०.०
मॉसिक	९,३५९	२६०७३८	३६	७०.०
नेदरलँड	३३७७	१२५८२	१९८	६.८
नॉर्वे	२०५२	३२४९६४	१७	२३
रशिया	२९९०९	७४४००००	४	१२४.०
रुम	९४३६	१९४७८३	४९	७०.७
स्वीडन	९४२०	१७३०३५	५४	५.९
स्वित्झर्लंड	३८८९	१५९७६	७४३	३.८
मुल्डान	३७३०	६१३७४४	६	७०.९
यु. एडम	२६३७७७	३७४३५२९	७०.४	१०५.७

अर्थशास्त्रावरून व कायदेविषयक.

वा हुतु की वं दर — मन्त्रालय विमर्श उन्मादवास्तव्ये
स्वतंत्र वडाभोड हेऊन ठरण्या माग्या हा मिळान मने बाळी
अर्थशास्त्रा म कायदेसाधना अगदी मनेमान्य ठेऊन बसता

मनवानने आरुडे कोरिमायह आहंत.

होता पण पुढे जेव्हा आगगाडीच्या घंघाची वाट
होऊ लागली तेव्हा असा अनुभव आला की, स्वतंत्र वडाभो-
डीच्या सत्तावर अवलंबून राहून मुख्य भागावयाचे नाही हा
अनुभव आगगाडीच्या घंघापुरताच नाही. ज्या ज्या घंघात
पुष्कळसे मोठे कायम मांडवले गेले त्या सर्व घंघाची
तीच गति असते याचा अर्थ असा की, रेल्वेचे प्रवास कर
जारांना स्वतंत्र चढाओढीच्या सत्ताचा मुख्य फायदा पंता
येत नाही कारण, एकाच रस्त्यावरून आगगाडीचा चालवून
निरनिराळ्या माळकात आपसात भांडे घेण्याच्या बाबतीत
बडाभोड करणे शक्य नाही, कारण, एकाच रस्त्यावरून
निरनिराळ्या माळकांनी आपल्या आगगाडीचा चालविणे एक
तर घंघाचाच आहे, अधिक दृष्ट्या कर मानगडीचे आहे
व लोकांच्या सोयीच्या दृष्टीने एका रस्त्याचा ध्येय एका
माळकाच्या हातात असणेच जरूरीचे आहे. तसेच निरनि-
राळ्या माळकांनी निरनिराळे समातर रस्ते बांधून भाग-
गाळ्या चालविणेहि अशक्य आहे असे दुहेरी तिहरी रस्ते
प्रत्येक ठिकाणी करणे म्हणजे भारवलाची उघळपटी करणे
आहे, असे वेळ्याने मांडवलाचे बाटोड व्हावयाचे तिवाय
अशी चढाओढ लागल्याने सर्व प्रकारचे दर नेहमी बदलत
राहून माळकांच्या किमती नहमी अनिश्चित राहतील व त्या-
मुळे अग्रमागिका सध्याच लोकांचे चांगले पाबले हे परि-
णाम इतके घातक होतात की, दोन वेगळ्यात चढाओढाचे
प्रसंग करावेचि आल्यास त्या आपले दर आपसात ठरवून
नवी करतात व अनिष्ट चढाओढास बाब देत नाहीत.

आता बडाओढीने दर ठरवू नयेत असे म्हणजे तर ते
कोणत्या तत्वांनुसार ठरवावे असा प्रश्न राहतो त्याकरिता
प्रथम मैली दर ठरविण्याचे तत्त्व अंमलात आले. म्हणजे
अंतराच्या मानाने भाडे घ्यावे असे ठरले. परंतु हे तत्त्वहि
योग्य नाही असे लवकरच अनुभवात कळून आले, कारण
माळ किंवा प्रवासी याची व्यक्ती देवण्याकरिता लागणारी
सामान्य खर्च प्रवासाच्या लागीवर अवलंबून नसतो व हा
खर्च भाषणाधारिता यांपेक्षा अंतराचा प्रवास करणाऱ्यावर
योग्य असा दर ठरवतास तोच दर लागच्या प्रवासास लागू
करणे भाषणाधारितां ठरते. उलटपक्षी जवळचा प्रवास करणा-
रांस लागू दर व दूरच्या प्रवाशांस जरा कमी दर असे
तसे अंगीकारल्यास लागच्या प्रवासात जागोजाग वाढून बड
पाटण्याच्या हकावरून प्रवासी व रेल्वे अधिकारी यांच्यात संत
उत्पत्ति होता. म्हणून जवळच्या व दूरच्या सर्व प्रवाशांना
सारकट एकच दर लागू करण्याची पद्धति कायम झालेली
आहे

तथापि बरील सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन एक सुधारलेली
पद्धति योजिलेली असून ती विदेशी मालाच्या नेमाणीला
लागू करतात. हा पद्धति अशी की, मालाच्या नेमाणीला
रेंज कर्तविला कट्याच्या लागणाऱ्या गावांचे दोन विभाग
करतात. एक रेंज प्रत्यक्ष काहूतीसंबंधाचा व दुसरा रेंज

नावर माल वटविण्याउत्तरविषयांमध्याच्या या दुसऱ्या खर्चाबद्दलचं भाडे प्रवासाच्या कमीअधिक लांबाचा विचार न करता आकारले जाते. तथापि या पद्धतीतहि र्वेच अमा भाडे की, मूळ रक्कम संपार करण्याकरिता मुनविलेलं भांडवल व नेहमीची रस्तादुरुस्ती यांना लागणारा खर्च याचा लवचार त्यांत केला नसतो. उलटपक्षी या खर्चाचं अंशहि मात्पावर सादल्याम दर फार वाढून इलक्या कितीच्या मालाची नेआण रेल्वेनें करणे मुळीच परपडणार नाही. तात्पर्य, घरच्या पैकी कोणतेहि तत्व सर्वेस्वीं प्राप्ता ठरत नाही; व येथटीं असं तत्व ठरते की, मालाच्या किमतीच्या मानानें त्याला भाडे होपेल असें दर ठेवावेत; तमेंच ज्याचा व्यापार वाढण्याचा संभव असेल त्या मालावर दर कमी करावे, कारण व्यापार पुष्कळ वाढल्यास दर कमी केले तरी एकंदरीने फायदाच होतो. मालाला होेल असें भाडे ठेवावे, हेच तत्व एकंदरीने योग्य ठरते; कारण ऐतत्प्रमाणे दर बसवावे या करीयेपयक अर्थशास्त्रीय सुचविद्ध नव्याच्या अक्षम आचारावर तें उभारलेल आहे. या तत्वाची अंमलबजावणी करण्याकरिता रेल्वेचे अधिकारी मालाची वर्गीकारी करतात, आणि पहिल्या वर्गाच्या मालावर श्रेष्ठत्वा वर्गाच्या मालाच्या मानानें दुप्पट, तिसर्या किंवा चौथ्या वर्गाच्या मालाच्या दर ठेवतात. ही वर्गीकारी मालाची किंमत व रेल्वेकंपनीला त्या मालाच्या वाहतुकीप्रत्यक्ष लागणारा कमगास्त यांचे याकडे लक्ष देऊन ठरवितात. हें तत्व योग्य असून तें लागू करतांना मात्र निरनिराळ्या मालकांनी निरनिराळे दर अशी लबाडी व रती वेळें नये म्हणून रेल्वेकंपन्यांनी या तत्वांनुसार ठरविलेल्या माझ्याच्या दराचे तक्ते जनतेच्या माहितीकरतां छापून प्रसिद्ध करावे लागतात.

आगगाडीच्या वरील लक्षां जरी व सरकारी मालकी —वर सांगितलेल्या तत्वाची अंमलबजावणी रेल्वेवर लागू मालकी असल्यानें लागली होईल किंवा सरकारी मालकी असल्यानें लागली होईल याबद्दल मतभेद आढळतो. सरकारी मालकी आगगाड्यावर असल्याम स्वतःचे उत्पन्न वाटविण्याकरिता सरकार रेल्वेचे दर जरूरीप्रमाणे वाटअक्ष अशी एक भांति असने, वर सांगितलेल्या तत्वाची योग्य अंमलबजावणी ज्या पद्धतीनें होईल ती मालकीची पद्धति सर्वांत उत्तम हें उघड आहे. इंग्ली रेल्वेवरील मालकीचे तीन प्रकार आढळतात, ते येणप्रमाणेः—

(१) खासगी व्यवस्था व म्यादखालाचे नियंत्रण —हा प्रकार पुनरेटंड स्टेट्समध्ये शारंगी फार होता. मेट्रिटनमध्येहि आरंगी आगगाड्यांच्या मालकांवर सरकारी कायद्याचे मुख्य नियंत्रण नव्हते. या प्रकारचा कायदा असा असतो की, कोणत्याहि सुधारणा भराभर अंमलात आणता देतात. वरील दोन देशांत आगगाड्यांमध्यानें पुष्कळ सुधारणा करीत असत; यांचे कारण सरकारी कायद्याच्या नियंत्रणाचा त्या वेळी असलेला अभाव हेच होय तथापि या पद्धतीचे तोंट असे आहेत की रेल्वेसंबंधाच्या विविध कायद्यांच्या

अमावीं मामान्य कायदा अन्वये आपल्या तत्कारांची कोट्यांमार्फत दाद लावून घेणे लांकांना कठिण जाते; आणि रेल्वेच्या वाढत्या विस्ताराबरोबर मालकांच्या हातांत अधिकाधिक सत्ता एकत्रित होते त्याबद्दल जनतेला हेवा वाढे लागतो. यामुळ सरकारी कायद्यांचे नियंत्रण पालण्याची अवश्यकता उत्पन्न होऊन आतांपर्यंत यासंबंधाने अनेक निरनिराळे कायदे पास झाले आहेत.

(२) खासगी कंपन्यांची व्यवस्था व तिजवर देखरेख करणारे सरकारी खाते —ही पद्धति फ्रान्समध्ये आरंभापासून सतत चालत आलेली आहे. या व्यवस्थेनें जनतेच्या सुरक्षिततेकडे आणि आगगाड्या व त्यांचे रस्ते याव्याच्या कामावर योग्य लक्ष राहून, गाडवलाचा विनाकारण खर्च न होऊ देता मात्पाच्या दरांवरहि योग्य नियंत्रण ठेवता येत असें या व्यवस्थेच्या पुरस्काराचें म्हणणें आहे. परंतु या गोष्टी पुनपणे साधलेल्या नमुन उलट या पद्धतीनें रेल्वेकंपन्यांना करतें स्वातंत्र्य न मिळाल्यामुळे त्यांची गुंथ रणा करण्याची प्रगति मंद्यावते, असा अनुभव आलेला आहे. दिवाण अशा कंपन्यांनी सरकारी नियंत्रण पत्करावे म्हणून त्यांना मोठ्या सरकारी देणग्याहि घाब्या लागतात तमच सरकार वाईट असताना लाचलुचपत इत्यादि अनित्य प्रकार फारच बोलकतात तात्पर्य, या पद्धतीनें वाटताना तितक्या कायदे प्रत्यक्ष पदरीत पडत नाहीत.

(३) आगगाड्याची सरकारी व्यवस्था व सरकारी मालकी —ही व्यवस्था प्रथम बेल्जियममध्ये सुरू होऊन ती स्कॅडिनेव्हिया व हंगेरी या देशांत सतत चालू आहे १८९० पासून आस्ट्रेलियात हेच धोरण स्वीकारण्यात आलेले आहे. अलीकडे जर्मनीत सर्वमाधारणपणे हीच पद्धति अंमलांत आली असून रशिया व आर्जेन्टिना या देशांता सरकारी गाडवलाच्या सबडीप्रमाणे ती अंगीगारण्याचा लक्ष्य सुरू आहे. हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सरकारने बराचसा दाब पद्धतीचा लवनेच केलेला आहे. सरकारी मालकीचे हे तत्व एकेदरीने बरेच बांधले आहे यांत कांदा नाही रेल्वेच्या मालाला बऱ्याच काळी वराचे इतर असल्यामुळे ही असली मोठी उत्पन्नाची बाब सरकारने आपल्या हाती ठेवावी हें अगदी योग्य आहे. आगगाड्या सरकारी मालकीच्या अभावाच्या ही गोष्ट तबतः जरी बळ असली तरी प्रलक्ष अनुभव असा आहे की, काही देशांतील आगगाड्यांच्या व्यवस्थेवरील सरकारी अधिकारी खासगी कंपन्यांच्या मालकांशी प्रवासी लोकांच्या सुगमतेबद्दल काळजी घेत नाहीत तेव्हा सरकारी व्यवस्थेतहि गाडवलाची उपडपही, सुधारणांचा अभाव इत्यादि दोष असणे शक्य आहे.

तथापि या कायदेत वाढविवादाचा आता जागा नाही कारण आगगाड्यांवर सरकारी मालकी लावी असें याविषयावरील नव्यानें आतां टाढ मत दिसते आहे. असें मरकापी मालकीच्या पद्धतीतहि काही ठिकाणी

असल्यास त्याचा दोष सरकारी अधिकार्याच्या अध्यापनिक-
पणाकडे व अज्ञानाकडे झिंका आहे तितकाच त्या देशातील
एकंदर समाजोतील धर्माधिक लोकांच्या अज्ञानाकडे व अप्रा-
माणिकपणाकडे आहे. कारण कोणत्याही स्वतंत्र देशातील
सरकारची लायकी व कार्यक्षमता त्या देशाच्या समाजातील
विशिष्ट वर्गातल्या लोकांच्या प्रामाणिकपणावर व हुपारीवर
अवलंबून असते.

इंग्लंड मधील आगगाडीच्या बाबतचे कायदे — इंग्लंड
वर्त एखाद्या रेल्वेकंपनीला आगगाडीचा नवा रस्ता तयार
करावयाचा असल्यास प्रथम पार्लमेंटात तशी परवानगी
देणारा कायदा पास करून घ्यावा लागतो मात्र जर असा
रस्ता तयार करण्यात इतर कोणाच्या हक्काशी व फायद्या-
तोच्याशी विलक्षण संघर्ष येत नसेल तर पार्लमेंटची
परवानगी मिळविण्याचे कारण नाही म्हणजे एखाद्या
जमीनीच्या मालकाला स्वतःच्या जमीनीतच असा
रस्ता बांधावयाचा असेल तर तो परवानगी मागितल्यावा-
चून बांधता येईल याचे प्रत्यक्ष उदाहरण झेने सेवेरिसपासून
स्नोडनपर्वताच्या शिखरापर्यंत बांधलेला आगगाडीचा रस्ता
होय. अशा रस्त्याच्या मालकास कायद्याने कोणतेही विशेष
हक्क मिळत नाहीत किंवा कायद्याचे कोणतेही विशिष्ट बंधन
पाळावे लागत नाही. मात्र सामान्य कायद्याप्रमाणे शेजार्या-
पान्याना अशा खासगी रस्त्यापासून त्रास होऊ लाग-
ल्यास खाबदल दावा आणतो येतो. परंतु जेव्हा कं-
पनीला लोकांच्या जमिनी मिळवून, नयानाल्यावरून पूल
बांधून, दोंगरपर्वतात बोगदे खोदून, लोकांच्या घरादारा-
शेजारून रस्ता तयार करावयाचा असतो तेव्हा पार्लमेंटाची
अगोदर संमति मिळविण्याशिवाय काम सुरू करता येत
नाही. पार्लमेंटपुढे ठराव येतच प्रथम पार्लमेंटच्या सभा-
सदांच्या एका नियुक्त कमिटीचा रिपोर्ट मागवून, नंतर पार्ल-
मेंटात पूर्ण वादविवाद होऊन ठराव पास झाल्यास कंपनीला
कायद्याने संमति मिळते. मग त्या कंपनीला रस्ता बांध-
ण्यास सुरुवात करता येते, मात्र खाबरोबर निला कंपनीज
क्रॉमिस अँड, लंडन क्रॉमिस अँड, रेल्वे क्रॉमिस अँड, रेग्यु-
लेशन ऑफ रेल्वेज अँड, कॅरिअर्स प्रोटेक्शन अँड वर्गरे
कायद्यांनी बंधने पाळून काम करावे लागते.

तपासणी. — प्रवासी लोकांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने
जेव्हा इंग्लंडातला पहिला कायदा म्हणजे १८४० मध्ये
पास झालेला रेग्युलेशन ऑफ रेल्वेज अँड हा होय या
कायद्याअन्वये कोणत्याही रेल्वेकंपनीला माणसाची नेहाण
सुरू करण्याची बोर्य ऑफ ट्रेडला कळवावे लागते. खाबरो-
बर बोर्डाने नेमलेला अधिकारी रस्त्याची पहाणी करून
अभिप्राय द्यावा. तो प्रतिवर्ष एकदास परवानगी मिळत
नाही. व परवानगीशिवाय नेहाण सुरू करण्यास दोषी १०
पौंड दंड होतो. बोर्दामार्फत होणारी तपासणी कायमचा
रस्ता, पूल, बोगदे, स्थाने, प्रॅटर्फॉर्म, जिने, थॅटिंगरूम, सिग-

लाची व्यवस्था वगैरे सर्व गोष्टींमधील होते. अशी सर्वोपेक्ष
तपासणी होऊन परवानगी मिळाल्यानंतर मूळच्या रस्त्याला
जोडून आणखी वाढलेला रस्ता, स्टेशन, जवळचे वगैरे
नव्या गोष्टींची तपासणी करण्याचा हक्क १८७१ च्या रेग्यु-
लेशन ऑफ रेल्वेज अँड बोर्ड ऑफ ट्रेडला देण्यात आला
आहे. येथे एक गोष्ट नमूद केली पाहिजे की, एकदा प्रथम
तपासणी करून परवानगी दिल्यानंतर सालोसाल पुन्हा
पुन्हा तोंच रस्ता चांगल्या दुरुस्त स्थितीत आहे की
नाही याची तपासणी करण्याचा अधिकार मात्र बोर्डाला
नाही.

अपघाताची चौकशी. — उपर्युक्त १८७१ च्या काय-
द्याने प्रत्येक रेल्वेकंपनीवर पुढील गोष्टींसंबंधाने बोर्य
ऑफ ट्रेडला ताबडतोब खबर देण्याबद्दलची जबाबदारी
टाकली आहे. (१) मनुष्याला ज्यात इजा झाली
आहे किंवा प्राणहानि झाली असे अपघात, (२) माण-
साच्या आगगाडीची दुसऱ्या आगगाडीबरोबर झालेला
टक्कर, (३) कोणतीही माणसाची आगगाडी विचो-
काही भाग रुळावरून खाली पसरणे, (४) ज्यात प्राण-
हानि किंवा मनुष्यास इजा झाला असल्याचा संभव आहे
असा कोणताही अपघात. अशी खबर मिळताच बोर्डाने इन्पे-
क्टर नेमून त्या अपघाताबद्दल चौकशी करावयाची असते नेम-
लेले इन्पेक्टर जर त्या रेल्वेकंपनीतील माणसाच्या साक्षी
येऊन व वास्तव्य पाहून अपघातासंबंधाचा संपूर्ण रिपोर्ट
रवतच्या सूचनासह बोर्डाला पाठवितो नंतर बोर्ड रिपो-
र्टाची नकल रेल्वेकंपनीकडे, पार्लमेंटकडे व वर्तमानपत्रा-
कडे लोकांच्या माहितीकरिता पाठवितो. या रिपोर्टातील
इन्पेक्टरच्या सूचना अंमलात आणण्याची जबाबदारी
कायद्याने रेल्वेकंपनीवर टाकलेली नाही. मात्र योग्य व
व्यवहार्य सूचना रेल्वेकंपनी स्वतः होऊन अंमलात आणते
असा बहुतेक अनुभव आहे. अपघातामुळे झालेल्या नुक-
सानीची भरपाई थ्यांकश. लोकाना कांटोमार्फत करून
येण्याचा हक्क एखाद्या आहेच.

आगगाडीच्या चालविण्या विषयी — १८८९ च्या
कायद्याने सर्व रेल्वेकंपन्यांना (१) लोको धर्माच्या पद्धति,
(२) मिश्रल व पार्लमेंटची इंटरलॉकिंगची पद्धति, व
(३) ऑटोमॅटिक कंट्रिब्युशन प्रेक्चर व व्यवस्था सुरू करण्या-
बद्दल भाग पाटण्यात आले त्यामुळे या बाबत इंग्लंडमधील
व्याख्या इतर बहुतेक देशांच्या मानाने फार पुढे गेलेली
आहे. युनैटेडस्टेट्सने मात्र इंग्लंडपुढे प्रगति केली आहे.
ऑटोमॅटिक सिग्नलिंग, विपुलपद्धतीने किंवा हवेच्या दावाने
मिश्रल व पार्लमेंट हलविण्याची व्यवस्था, मालगाड्या-
नाई ऑटोमॅटिक कंट्रिब्युशन प्रेक्चर या बाबतीत युनैटेड
स्टेट्स इंग्लंडच्यापुढे पुढे आहे.

रेल्वे मंत्रालयाची — रेल्वेमंत्रालय मंत्रालयाच्या धु-
नितनेसंबंधाने व हितासंबंधाने आलाकडे कायदे करण्यात

आले आहेत. १८९३ मधाल कायद्याने, कोणा रेल्वेनोकरा कडून कामाच्या तासासंबंधाने, किंवा कामाच्या वेळामधील विभक्तीसंबंधाने, किंवा रविबारादि काम करण्यासंबंधाने तक्रारीभर्ज आल्यास चौकशी करण्याचा हक्क बोर्डाला देण्यात आला आहे. बोर्डाला चौकशी करून योग्य वाटतील त्या सुधारणा करण्याविषयी हुकूम सोडण्याचा अधिकार आहे. या हुकूमप्रमाणे वर्तून न केल्यास त्याची चौकशी रेल्वे अँड कॅनॉल ट्रॅफिक अँड नावाच्या १८८८ मध्ये झालेल्या कायद्यान्वये स्पेशल कोर्ट करतें. या कोर्टाच्या कमिशनराना रोजी शंभर पौडपयित दंड रेल्वेकंपनी-कडून मागता येतो. या व्यवस्थेमुळे रेल्वेनोकरासंबंधाच्या बहुतेक तक्रारी दूर जाता या आहेत. शिवाय १८८४ च्या नोटीस ऑफ अॅन्जिमंडटस अॅक्टाने रेल्वेतील कामकऱ्याला दुखापत किंवा प्राणहानि झाल्यास ती गोष्ट बोर्डाला नुकविण्याची जबाबदारी रेल्वेकंपन्यावर टाकली आहे. मात्र अशी दुखापत कामकऱ्याला घीनाहून अधिक दिवस काम करता येणार नाही इतपत नोटीस असली तब कळवावे लागतें. तथापि एवढ्यानेच रेल्वेनोकरांतील अत्याचारांची संख्या फारशी कमी न झाल्यामुळे १९०० मध्ये रेल्वे एंजिनमंडट प्रिव्हिन्शन ऑफ अॅन्जिमंडटस अॅक्ट या कायद्याने बोर्डाला, रेल्वेकंपन्यांनी यासंबंधाने करावयाच्या सुधारणा विषयी नियम करण्याचा अधिकार देण्यात आला. तेन्हा बोर्डांन (१) मालक्याना लेवेल लावण्यासंबंधाने (२) मालाचे डबे हलविण्यासंबंधाने, (३) इंजिनच्या पॉवरमॅक-संबंधाने, (४) स्टेशनने व सायडिंगस मध्ये दिवे लावण्या-संबंधाने, (५) गेज-जालासंबंधाने, रचना व संरक्षण करण्या-संबंधाने, (६) आगगाडीजाना ब्रेकह्वान ओडण्यासंबंधाने, (७) आगगाडीच्या रस्त्यावर दुकृतीचे काम करणाऱ्या नोकराच्या सुरक्षिततेसंबंधाने, येथे अनेक बाबीसंबंधाने नियम करून दिलेले आहेत.

याशिवाय १८४६ चा अॅन्जिमंडटस कापेन्सेशन अॅक्ट, १८८० चा एंजॉयर्स ग्रांथिलिटी अॅक्ट व १८९७ चा वर्क-मेन्स कॉपेन्सेशन अॅक्ट हे अपवातासंबंधाचे आणखी कायदे आहेत.

हि दुसऱ्या नां तील आगगाड्या बद्दल माहिती.— इंग्लंडमध्ये आगगाड्या सुरू झाल्यानंतरहि बरेच दिवस हिंदु-स्थानात आगगाड्या वाडण्याचा विचार कोणाच्या मनात आला नव्हता. पुढे १८४५ मध्ये पौरस्स देशातील परिस्थितीत आगगाड्या वाडणे फारशाच होईल किंवा नाही हे पाहण्याकरिता केवळ प्रयोगवाजा कलकत्यापासून राणी-गंगपर्यंत (१२० मैल), मुंबईपासून कल्याणपर्यंत (३३ मैल) आणि मद्रासपासून आर्काणपर्यंत (३९ मैल) तीन रस्ते बांधण्याचे ठरले. त्याप्रमाणे मुंबई-पासून कल्याणपर्यंतचा रस्ता १८५४ साली पुरा झाला व सधे ४,४५,००,००० लागला. याच वर्षी 'लॉन्डन रस्त्याचे

संक्षिप्त वर्णन' या नावाने कृष्णशास्त्री भाटवडेकर यांनी मराठीत लिहिलेले पुस्तक प्रसिद्ध झाले. मुंबई आणि ठाणे यांच्यामधील लॉन्डन रस्त्यावरून १६ एप्रिल १८५४ रोजी गाड्या सुरू झाल्या. त्या दिवशी मोठा समारंभ झाला. स्वाविपरीचे वर्णन उपर्युक्त पुस्तकात दिले आहे ते येथे- प्रमाणे:—“या शुभसूचक प्रसंगी जे मोठमोठाले साहेबलोक व नोटव लोक पाचारिले होते त्यांच्या सत्कारार्थ मुख्य ठाणे (स्टेशन) घोंरीबंदर येथे फार व्यवस्था ठेवली होती. नंतर दोन वाजताकृष्ण लोक मोठ्या दिमागाने आपापल्या पदवी-प्रमाणे गाड्यात बसू लागले. कित्येक मडमा आल्या होत्या. नामदार सर सुदृश्यम याईली मुख्य जून व धाकटे जून सर चार्ल्स ब्राकसन, व मिस्तर ब्लेन, आणि बेल, सर हेनरी स्लीक आणि दुसरे कित्येक साहेबलोक व मुंबईतले मोठमो-ठाले गृहस्थ हे सर्व भिडून सुमारे पाचशे आत्मा या समा-रंभात सन्मानार्थ आले होते. माझ पाहण्याकरिता घोंरी-बंदरापासून तो थेट माईसल्यापर्यंत मोठी गर्दीच झाली होती. सादेतील वाजत्याबरोबर राजकीय सलामीची बॅंगरी किल्ल्याच्या तटावरून तोफांची सरबत्ती झाली. ज्याने रांगेतली (ट्रेन) एक गाडी (कॅरेज) व्यापिली होती असा गर्दनेर व्याडवाजा लावलीच राज्याच्या विजयध्वनिरुपाने वाजू लागला. याप्रमाणे सर्व तयारी झाल्यावर त्या रांगेला तीन आंगठ्याच्या गाड्या लावल्या होत्या त्यांनी ती राग ओढली. चार वाजण्यास पंचवीस मिनिटाच्या अवकाश होता तेन्हा गाडी मोठ्या डोळाने निघाली. तेन्हा देशे जमलेल्या हजारों लोकांच्या समुदायास मोठे सारहाड आश्चर्य बाटले. सव रस्ता दोहों बाजूकडून घोंरीबंदरापासून माईसल्याच्या पलीकडच्या पटागणापर्यंत तमासगिरांनी वाटला होता. कित्येक लोक आपापल्या गच्छ्यावरून उभे होते. त्याचप्रमाणे मुंबई शहर वायका, मुले व पुरुष यांनी गजबजले होते. शहरात जी उंचउंच टिकाणे होती तेथे देखील हा अद्भुत अचंचला पाहण्याच्या आशेने लोकांचे थवेच्या थवे जमले होते. याप्रमाणे तो देवाचा अत्यंत शोभायमान व लोकांच्या मनास पराकाष्ठेचे उत्तेजन देण्याजोगा झाला होता.

माईसल्यापलीकडचे माळ ओलाढ्यानंतर माहीम आणि शिवेच्या पुलामधल्या देघात शिरल्यावर आसपासच्या खेड्याचे लोक रस्त्याच्या दोहों अंगानी हा चमत्कार पाह-ण्यासाठी उभे राहिले होते याप्रमाणेच ठाण्यापर्यंत पोहोचत होऊन गेले. पुढे ठाण्यास पांचल्यावरहि पुकळ समान जमला होता. पाणी घण्याकरिता शिवेपलीकडे जो पोडाडा विसावा येतव त्यामुळा ठाण्यापर्यंत जाण्याचा ह्या अल्प प्रवासास सत्तावन्न मिनिटाचा वेळ लागला. ठाण्यास दरवारचे तेंबू दिले होते, त्यात सुमारे चारशे मनुष्ये बसण्याजोगी विद्या-यत केळी होती. सत्रेमध्ये अध्यक्षस्थानी रेल्वे कंपनीचे मुख्य कारभारी मेजर स्वानसन् बसले होते. त्यांनी सत्रे-मध्ये सूरत सेमापण केले नंतर सभासदांचे सेमापण

सास्यावर गव्हर्नर ब्यांडबाग फार उत्कृष्ट वाडू लागला. मग लागलीच साक्षेमहा बाजताला टाणें सडून पंचायत मिळितात पुनः सौरावंदरच्या टाण्यास ही मंडळी खुपसण पोचली. इतका जरी वेळ झाला होता तरी रस्त्याच्या बाजूवर जे लोक मग पाहण्यास उभे होते ते रांग परत येईलत नमेष तटस्थ उभे होते. त्यांनी रांग परत येऊन आपल्या ठिकाणी पोचण्याच्या समर्थी मोठ्या आनंदाचा गजर केला. याप्रमाणे द्वा दिवशी समारंभाचा थाट झाला. ”

याच सुमारास म्हणजे १८५३ साली लाई डलहौसी साहेबानी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरेक्टराकडे एक मोठा तल्लता लिहून पाठविला. त्यात हिंदुस्थानातील मुख्य मुख्य शहरे रेल्वेने जोडण्यापासून होणाऱ्या सामाजिक, राजकीय व व्यापारी कायद्यांचे वर्णन देऊन निरनिराळे प्रांत आगगाडीचे रस्ते बांधून एकमेकाला जोडण्याबद्दल व देशाच्या अन्तर्भागाचा निरनिराळ्या बंदाराशी संबंध जोडण्याबद्दल शिफारस केली. या सूचना डायरेक्टराना पसंत पडल्या; शिवाय लवकरच उद्भवलेल्या तत्तावन सालच्या बंडाने तर आगगाडीचे रस्ते बांधण्याची आवश्यकता सरकारच्या फारच निदर्शनास आली. परंतु या कामाकरिता हिंदुस्थानात भाडविल जमिना. म्हणून ईंग्लिश कंपनीनी ईंग्लंडात भाडविल उमाराळे व त्यावर व्याज देण्याची हमी हिंदुस्थानसरकारने दिली. यासुळे १८५९ च्या अलेरीस आठ निरनिगळ्या कंपनी मिळून ५००० मैल रस्ता बांधण्याबद्दल ५२० लक्ष पाँड हमीचे भाडविल गेळा झाले. एका आठ कंपनी येथेप्रमाणे:- (१) दि ईस्ट इंडियन; (२) दि ग्रेट इंडियन पेनिनसुला; (३) दि मद्रास; (४) दि पॅरिस, बरीडा अँड नॅट्रल इंडिया; (५) दि ईस्टन बेगॉल; (६) दि इंडियन नॅच- हॉलची दिओथ अँड रोहोईलँड स्टेट रेल्वे; (७) दि मिथ, पंगाय अँड दिई- हॉलची दि नॉर्थ वे टर्न स्टेट रेल्वे; (८) दि ग्रेट मद्रन भाँक इंडियन- हॉलची दि साउथ इंडियन रेल्वे. याप्रमाणे कंपनी स्थापन होऊन हिंदुस्थानात आज दिसत असलेल्या आगगाडीच्या व्यवस्थेचा मूळ पाया पातला गेला.

आ रं भी ची नि रा धा न न क र्ति ति.—या कंपनी स्थापन होण्यासंबंधाने मुख्य तत्त्व, भाडविलावर व्याज देण्याविषयी सरकारने दिलेली हमी हे होय; कारण अशा हमीशिवाय ईंग्लंडात भाडविल देण्यास कोणी तयार होईना, हे व्याज पात्र टाके देण्याचे ठारलेले लागून शिवाय रसदा- करता लागणारी जमीनदेहि फुकट देण्याचे सरकारने परकरले होते; मात्र याचा मोषदला म्हणून कंपनीनी व्याज लागू होणाऱ्या नफ्याचा वाटा सरकारला मिळण्याचा करार होता. शिवाय कंपनीच्या जमाखर्चावर व व्यवस्थेवर सरकारचे नियंत्रण ठावावे व योग्य बर्खाच्या मुदतीनंतर कंपनीनी रेल्वे सरकारला विकण्यास असेहि ठारलेले होते. अशा तीनने बांधलेले आगगाडीचे रस्ते चालू होताना राज्यकारभाराचे

काम अधिक चांगले होऊ लागले, सैन्याची नेआण सुलभ- र्तेने व जलद्दीने करता येऊ लागली, देशात आ व्यापार वाढला, लोकांचे परस्परशील दळणपटणहि पुष्कळ वाढले. तरी पण कंपनीच्या नफ्यांतून भांडवलावरील व्याजहि मागेना. याचा दोष ईंग्लिशराज्या त्यानिक परिस्थितीच्या आज्ञाकडे व रेल्वेचे बांधकाम करताना अवलंबिलेल्या उच्च प्रतीच्या ध्येयाकडे देण्यात आला. १८६९ च्या सरकारी बजेटात १६६३ लाख रुपयांची रेल्वेच्या सदरात टूट आली. तेव्हा वाटकर करता यावी म्हणून सरकारने स्वतःच रेल्वे बांधण्याचे काम हाती घेतले व मीटर गेजचा रस्ता करण्याचे ठारविले. परंतु लवकरच सरभारतवर्षाची, रक्षण संपत आनी व उरलेली शिध व पंगायमधील मीटर गेजचा रस्ता म्रॉडगेज करण्याच्या कामी लावावी लागली. हा रस्ता अधिक रंद करण्याची कारणे सैन्यबहुल- विषयक होती. पैशाच्या अभावी पुन्हा व्याजाबद्दल हमी देऊन कंपनीनाच राते बांधण्याचे काम सरकारने सांगितले, याप्रमाणे ईंडियन मिजलँड रेल्वे (१८८२-८५; इही हो दि ग्रेट इंडियन पेनिनसुला रेल्वेत अंतर्भूत झाली आहे), दि बंगाल नागपूर रेल्वे (१८८३-८७), दि सदर्न मराठा रेल्वे (१८८२), आणि आसाम-बेगॉल रेल्वे तयार झाल्या. या येथी सरकारने पूर्वापेक्षा अधिक सधनता दिल्या होत्या या रस्त्याची एकंदर लांबी ४००० मैल झाली.

दु ष्टा ळ व वा य व्य त र ह द् वि प य क प्र ध.— १८७९ च्या भयंकर दुष्काळामुळे आगगाडीचे रस्ते आणखी वाढविण्याची आवश्यकता वाढू लागली. पण सरभारतवर्षात शिक्क नसल्यामुळे ते काम खा- गो कंपनीना सांगणे भाग पडले. तदनुसार दि मिंगिरी, दि दिल्ली—अंथाला—आहवा, दि बंगाल सेंट्रल, आणि दि बंगाल नार्थवेस्टर्न अशा चार रेल्वे कंपनी निघाल्या. या- पैकी पहिलीचे दिवाळे निघाले व उरलेल्या दोन कंपनीना सरकाराकडून व्याजाची हमी मिळाली व चवथ्या कंपनीला दिवाह—रेल्वे भाडेपटयन देण्यात आली. यांततरची दोटी महत्वाची गोष्ट म्हणजे हिंदुस्थानातील संस्थानांतून आगगा- ड्याचे रस्ते बांधणे ही सूचना पुढे देऊन देवादाय्या निजा- मसरकारने ३३० मैल रस्ता बांधण्यास छ गणाऱ्या रचवीच्या रकमेवरिल व्याजाची हमी घेतली आणि संस्थानाच्या इहीत रेल्वे बांधण्यास याप्रमाणे सुरवात झाली. हिंदुस्थानातील आगगाडीच्या प्रसाराच्या पहिल्या कारविभागात म्हणजे १८७० पर्यंत एकंदर ४२५५ मैल रस्ता तयार झाला व त्यापैकी ४५ मैल रेलीज सभे रस्ता म्रॉडगेज होता. पुढील दहा वर्षांत ४२३९ मैल रस्ता होऊन एकंदर ८४९४ मैल रस्ता झाला व त्यापैकी ६५९२ मैल म्रॉडगेज, १८६५ मैल मीटरगेज आणि ६७ मैल नॅटोरोज (लशानगेज) रस्ता होता. यांततर काही काळ रेल्वेची वाढतीत सरकारला दोटा कोसाचा लागण मरहता. पण लवकरच दुष्काळाबद्दल

खालेला आहे. पांच ठेके डिप्टिहंड व सहामाही हिशोब या अटीमुळे रेल्वे कंपनीच्या खांद्याच्या किंमती वाढल्या असूनहि सरकारच्या तिजोरीतून रेल्वेप्रत्यक्ष पैसा सरकारला खर्च होत होता. ईस्ट इंडियन रेल्वे कंपनीबरोबरच्या कराराची मुदत प्रथम संपली, तेव्हा फलकत्ता से दिल्ली व वायव्य सरहद्दीवरील प्रात येथपर्यंत वाणारी ही मोठी रेल्वे सरकारने आपला हक्क घ्यावून विकत घेतली व तिची किंमत सालोसालच्या उपाप्ततून वार्षिक हस्ते देऊन ठराविक मुदतीत पूर्णपणे फेडून दाखवावे ठरवून व भाडवल्याची फेड करणाकारिता सुद्धि देव देण्यावे ठरविले. याप्रमाणे ही सर्व रेल्वे सरकारी मालकीची झाली; पण ती चाळवण्याकरिता वरत ठराविक मुदतीच्या भाडेपट्ट्याने त्याच कंपनीच्या खाणीत करण्यात आली. या व्यवस्थेमुळे १९०९ साली संपलेल्या वहा वपनी वार्षिक हस्ते, भाडवल्यावरील व्याज व इतर सर्व खर्चवच असून सरकारला १,००,००,०० निवळ फायदा मिळाला. १८८० पासून खाणाहत्तर वर्षांनी सर्व हस्ते पुरे झाले म्हणजे या एका रेल्वे पासून सरकारला वारसात २७,००,००० पांढ निवळ व फायदा मिळत जाऊ लागला, ज्याचे इ तो ७ कोटी इतके भाडवल्या तयार होईल. या ईस्ट इंडियन रेल्वेचे उत्पन्न दुसऱ्या कोणाच्या रेल्वेचे होत नाही, याचे कारण एक तर तो सग रेल्वे वाहत्या वगळून प्रवेष्टासूच येलेली आहे व शिवाय त्या रेल्वेच्या स्वतःच्या मालकीच्या कोळशाच्या जाणी असल्यामुळे त्या कंपनीस कोळसा फार स्वस्त पडतो. तथापि ही दोन विषय कारणे दगळीं तरी इतर रेल्वे कंपनी पहिली कारणांनी सुद्धत संपून सरकारी मालकीच्या कारणापासून सरकारच्या उत्पन्नात भरच घालत आलेल्या आहे. सरकारी कांठी एक नका न होता जलद स्वतःच्या पदरेचे व्याज मारवे लागत होते, त्या पहिल्या मुदतीच्या काळात झालेल्या सरकारी तिजोरीतल्या खर्चाबद्दल वज्रंज भाडवल्याच्या भावडा तिजोरी वाढवावा हे ठरविणे कठीण आहे. याबद्दलचे भाडवल्या ५ कोटी पांढ भरवे अस एवढे सुचविले आहे; आणि हा भावडा जरी कायम धरला तर मुद्दा रेल्वे सरकारची मालकीच्या वनल्यावर ती सरकारला उत्पन्नाची एक मोठी उत्तम बाब होऊन राहणार आहे यात शंका नाही.

या वर रेल्वेच्या सुधारणेचा प्रश्न—याप्रमाणे वार्षिक परिस्थितीत फारकर हातेच रेल्वेच्या धोरणा हि फारकराचा सांगला आहे. १९०० सालापर्यंत हिंदुस्थानातील रेल्वेचे सर्व मोटमोठे रस्ते बांधून पुरे करण्याचे काम बासलेले होते परंतु सुधारणूत दिक्षीपर्यंतची पूर्ण राहणुग न्यातून जाणारी दुसरी रेल्वे नागदा-मथुरा रेल्वे हा फाट तयार होऊन पुरा होतोच मुख्य मुख्य रेल्वे वाढण्याचे काम संपले. यानंतर सुधारणूत सिधपर्यंत भेट जाणारा मसा एक रस्ता तयार होणे अवश्य आहे, पण तो केवळ

सेन्धाच्या हाड्यालीच्या इष्टीने होय. अशा रस्त्याने व्यापारी वाहतुक फारशी वाडण्याचा संभव नसल्यामुळे आणि फळ्याचा राज याची स्वतःच्या मुलखातून भेट रेल्वे जाऊ देण्यात संमति नसल्यामुळे या रेल्वेची योजना मार्गे पडून राहिली आहे. तसेच हिंदुस्थान व मद्रास एकमेकाना जोडण्याकरिता करावयाच्या रस्त्याबद्दल निरनिराळ्या पाहण्या झाल्या आहेत. तथापि हा रस्ता फार लांबास प्रदेशातून जावयाचा असल्यामुळे व समुद्रमार्गेने मद्रासला पोचत दळगळगताचा मार्ग अधिक सोयीचा असल्यामुळे याहि रस्त्याबद्दल फारशी उत्सुकता नाही करावी व दिल्ली याना जोडणारा ब्रॉडगेजचा रस्ता भेट करण्याबद्दलच्या योजनेचा विचार घातू आहे. तथापि या नव्या रस्त्याच्या योजनेद्वारा मुख्य मुख्य रस्त्याना जोडणाऱ्या व्यापाराच्या सोयीकरिता रेल्वेच्या उपघाता जागोजाग बांधण्याची गरज अधिक भासू लागली आहे. दिवाय कोलंबी ध्यापार इतक्या संपल्याने वाहत वाहला आहे वी, दुसरी रेल्वेवर मालाच्या गाट्या सुधारणे कठिण जाऊ लागले आहे. गाट्याची माल्या वाहत्या लागत ऊरवामुळे लवकर दुष्टी मार्ग वरण्याची वाढदुष्टता दृष्टान्त जाऊ आहे. रेल्वेची आकारे वाढविणे, जागेकरा वगळून घ्यावे व उच्च दर्जे लव गेष्टीचा साठा वाढविणे या सर्वोची आदर्यता असत आहे यामुळ या सुध्या रेल्वेवरच पुढील कार्य करण्याचा प्रश्न पुढे येऊन वने आंगगाड्याचे रस्त बांधण्याचा प्रश्न साहजिकच माग पडत आहे. या दुरस्तीच्या कामाला लागणारा खर्च सरकारला जड वाटत असल्यामुळे याबद्दलाने योग्य त्या मूचने वरण्याकरिता संकेत येथे ब्रॉड गेजच्या याच्या अस्थितेच्या एक लक्षावधी व मिठी असून तिने रिपोटीत सगरी सुचना केली वी, १,२०,००,००० पांढ यापेक्षा अधिक खर्च सरकारने एका वर्षात रेल्वेकडे कर्त नये. पण या मूचनेत समितेच्याहत्तका खर्च करणोह सरकारला जड आहे.

सरकारी नियंत्रण—रेल्वे कंपनीबरोबर फेडल्या प्रथमच्या करारात सरकारने व्यापारालाची हमी घेतलेली असल्यामुळे आंगगाड्याच्या रस्त्याचे बांधकाम सुरू झाल्यापासूनच सरकारला कंपनीच्या खर्चावर व यानंतर आंगगाड्या सुरू झाल्यावर त्याच्या व्यवस्थेवर व जमाखर्चावर देखरेख ठेवणे माग झाले. तह्या प्रथम सरकारने स्वतःचे लक्षामनलतयार ईंजिनियर नेमले व पुढे निमंत्रण प्रतिनिधित्व ठेवणारे अधिकारी नेमले जाऊन हिंदुस्थानसरकारच्या पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंटला रेल्वे ईंजिन वगळून एक स्वतंत्र उपमाळा कोळ्यात आली. परंतु रेल्वे सरकारची मालकीच्या होऊं कामापासून वरील व्यवस्था लागू व ज्ञानदायक ठरून एक अध्यक्ष, दोन समासद व एक निधीगीम एवढ्यांचे मिळून एक स्वतंत्र रेल्वे बोर्ड १९०५ मध्ये स्थापन्यात येऊन त्याचा हिंदुस्थानसरकारच्या व्यापार व

उपयोगधेने या खात्यांत अंतर्भाव करण्यांत आला. सर्वे रेल्वे-संस्थांचे पोरण व काटकरस तसेच खर्चाचा तपशील या गोष्टी हे बोर्ड ठरवित; नवे सरकारो आगगाडीचे रस्ते बांधते; पुण्या रेल्वेवर सुधारणा करतें; व मालाच्या व माणसाच्या वाहतुकीच्या सोयी, निरनिराळ्या रेल्वेमधील भाडणतें, सरकारी रेल्वेवरील नोकरांच्या पगाराची वाढ वगैरे व्यवस्था यांविषयी निर्णय ठरवितें. १९०८ मध्ये या बोर्डाच्या अध्यक्षत्वाचे अधिकार वाढवून त्यांना वारंछ कापदे-कौन्सिलाचा सभासद करण्यांत आले. १९१२ मध्ये बोर्डाचा अध्यक्ष रेल्वेकंपन्याच्या कामकाजात कामील डब्याडवल करतो अशा तऱ्हेची मुक्त मालागुळे व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात रेल्वेमंडळ धावून स्वतंत्र सभासद असता अशी सूचना पुढे आली.

सोमरलिट्झ अमेरिकीमध्ये पुढील ठराव फेब्रुवारी १९२३ मध्ये आला व तो मान्य झाला:—

ही असेंही गव्हर्नर जनरल इन कौन्सिलला अशी शिफारस काढते की, ईस्ट इंडियन रेल्वे व ग्रेट इंडियन पेंसिल्वेनिया रेल्वे यांची कौन्सिल (सीनर) मुदत संपल्यावर सरकारने त्याची व्यवस्था आपल्या हाती घ्यावी.

या दोन रेल्वेचे मार्गाल करार अनुक्रमे २१ डिसेंबर १९२४ आणि ३० जून १९२५ या तारखांस संपतात.

हे पन्नांची व्यवस्था — कंपन्याच्या ताब्यांत असलेल्या रेल्वेची व्यवस्था करणारे लंडनमध्ये प्रत्येक कंपनीचे एक एक डायरेक्टरांचे बोर्डे आहे. त्या प्रत्येक बोर्डाचा एक एजंट हिंदुस्थानात असून त्याच्या हाताखाली एक ट्रफिक मॅनेजर, एक चीफ इन्जिनियर, एक सेक्रेटोरेट्रिड्यु मुगरेटिडेंट, एक स्टोअरहाऊस, एक पोलिस मुगरेटिडेंट (सरकारने नमूद केला), आणि एक ऑडिटर इतके अधिकारी असतात. सरकारी रेल्वेची व्यवस्था हि बहुतेक अशीच असते.

झिअरिंग हाऊस — रेल्वे कंपन्याच्या एकमेकांच्या हुंड्याचा बटाडा कन्ट्रोलर हिरीय ठरविता. येण्याविरिता एक स्वतंत्र झिअरिंग हाऊस स्थापन करण्यात यावे अशी सूचना पुढे आलेली आहे परंतु निरनिराळ्या कंपन्यांची मुदत ठिकाणे हिंदुस्थानास फार दूर दूर अंतरावर असल्यामुळे थारिल मूवना अमलात येत नाही. ह्या झिअरिंग हाऊसच्या ऐरांनी हुंड्याचा बटाडा व काम प्रत्येक रेल्वेच्या ऑडिट ऑफिसमार्फत होत असते.

रेल्वे कॉन्फरन्स — अंतर्गत व्यवस्थेतील प्रश्न नीट सोडविता यावे म्हणून १८७६ मध्ये रेल्वे कॉन्फरन्स स्थापन करण्यांत आली. १९०३ मध्ये या कॉन्फरन्सला वायमच्या संस्थेचे स्वरूप देऊन इंडियन रेल्वे कॉन्फरन्स असोसिएशन असें नाव देण्यांत आले. ही संस्था रेल्वेकंपन्यांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली असून संस्थेच्या सभासदांतूनच अध्यक्ष निवडला जातो. या संस्थेच्या हातून पुढील उपयुक्त काम झालेले आहे.

हिंदुस्थानातील रेल्वेच्या वंदीची निरनिराळी मांने. — हिंदुस्थानांत स्टॅन्डिंग ज्वाला म्हणतात त्याची वंदी ५ फूट ६ इंच असते. आगगाडीचे रस्ते प्रथम बघण्याचे काम सुरू झाले त्या वेळी प्रॉड गेजक मान असावे म्हणून वायमच्या वायवळीपासून उपद्रा होणार नाही असे मत होते. परंतु प्रथमच्या रस्त्याला दर मैली १७,००० पौंड खर्च लागल्यामुळे सरकारने आगगाड्याची व्यवस्था स्वतःकडे घेण्यावर कर्वा खर्च रस्ते करण्याचे ठरवून रेल्वेचे मान मीटरगॅज म्हणून तीन फूट तीन पक्षा तीन इंचांमध्यें मान मीटरगॅज म्हणून तीन फूट तीन पक्षा तीन इंच असावे असे ठरविले मीटरगॅज अंगोकारण्याचे कारण असे की, त्या वेळी मॅनेजर बावरींग मेट्रिक सिस्टम मुक्त करण्यावर विचार लावला होता त्याविषय प्रथम मीटर गेजचे रस्ते थापून पुढे वाहतूक वाढण्यावर हेच रस्ते प्रॉड गेजचे करण्याचा मान्य असल्यामुळे हे रस्ते पारसे भक्षम बनले नव्हते. परंतु पुढे वाहतूक तर इतक्या जलदने वाढली की सर्व रस्ते प्रॉड गेज मानाचे करण्याऐवजी मीटर गेजक यम ठेवून तेच रस्ते भक्षम करण्याचे ठरले. कारण ही योजना कमी खर्चाची होती. या निर्णयानुसार इंग्लंड व इटली रेल्वेखेरील करून बाकी सर्व रस्ते मीटरगॅजचे कायम ठेवून पक्षे वरण्यात आले. ह्या गंगा नदीच्या उत्तरेकडे मीटर गेजच्या सोहमार्गाचे एक मोठे जळें असून तो सोहमाग राजपुतान्यातील व बटेवाडातील मीटर गेजच्या सोहमार्गाशी जोडलेला आहे. राजपुतान्यातील हा मीटर गेजचा सोहमार्ग माळव्यातून फाली दक्षिणस खालच्यापर्यंत आला आहे. राजप्रमाणे इकडे दक्षिण हिंदुस्थानात सधमेरला रेल्वे व साऊथ इंडिया रेल्वे मीटर गेजच्या आहेत तेव्हा आता खडब्यापासून एक फाटा काढून तो निगमा हेंच वाद गोदवरी रेल्वेचे दक्षिणेकडील रेल्वेस मिळविता म्हणजे हिंदुस्थानच्या उत्तर व दक्षिण अशास जोडणारा मीटर गेजचा एक सलग सोहमार्ग होईल. हा रस्ता थड्या लखरवर तयार होईल. मद्रदेश मधील सर्व रेल्वे मीटर गेजच्याच आहेत. थारो लहट रेल्वेमुळे १ फूट ६ इंच गेजचा रस्ताही चालू काम देऊ शकतो असा अनभव आस्वापासून बहुतक उपयोगा या लढान अडीच फुटी नेरी गेजच्या करण्याचीच प्रचलत वाढत आहे

आय गग त्या म ये पा की को छ के:—हिंदुस्थानातील आगगाड्याच्या व्यवहारासमर्थी शक्य तितक्या अधिक साश्र्वाचे ज्ञान व्हावे म्हणून (१) निरनिराळ्या कंपन्यांचे आर्थिक इतिहासदर्शक १९१९-२० सालचे आकडे, (२) एंजिने, लव वगैरेचे १९१५-१६, १९१६-१७, १९१७-१९१८, १९१८-१९१९ व १९१९-१९२० या पाच सालाचे आकडे, (३) आगगाड्याकडील कामगारांचे चार सालातील आकडे, (४) १९१५-२० सालचे रेल्वेवरील सर्व प्रकारच्या अपघातांचे आकडे व ५ उत्पन्नाची वगैरे दस्त विचार आंकडे कोटकरणास खाली देत आहोत:—

निरनिराळ्या कंपण्यांचे आर्थिकस्थितीदृष्ट्या १९१९-२० चे आंकडे

आगगाडीचे नाव. (गेवाचे आंकडे नवीन गेज लागू- पर्यंतच्या सर्व लायनीस लागू वा हेत.)	सुरुवा तीचा सन्	१९२० सालपर्यंत त तयार गस्ता, मैल.	मुक्तलेख मोडवल.	एकंदर उत्पन्न.	चाळ खर्च	निष्पन्न उत्पन्न.	एकंदर उत्पन्नाशी चाळ खर्चाचे शेकडा प्रमाण.	एकंदर खर्चाशी निष्पन्न उत्पन्नाचे शेकडा प्रमाण.
१ बंगाल नागपूर ५'६" गेज	१८८०	२७४६	४४९१५८	६५७५५	३८४९६	२७२६१	५८.५४	६.१०
२ बॉम्बे वगोडा अँड सेंट्रल इंडिया	१८६०	१५७८	२९८२७५	५७८६५	३०९४०	२६६२५	५३.४७	९.०५
३ इस्टन बंगाल	१८६२	६२१	२५७७०४	२७५९९	३०२१३	७३८६	७३.२४	२.८७
४ इस्ट इंडियन	१८५४	२७७२	८०५५४१	१३६०८०	६११४५	७४९३५	४४.९३	९.३०
५ ग्रॅट इंडियन पॅनिंगुला	१८५३	३३३५	७४१६१४	१३७९३३	८५९९३	५१९४५	६२.३४	७.०३
६ मद्रास अँड सदर्न मराठा	१८५६	१०६३	२०१५४८	३७००९	२०३८८	१६७२१	५४.८२	८.३०
७ नायसॅमस गॅरंटीड स्टेट	१८७४	३५२	५५६६८	९०१७	५२५५	३७६२	५८.२८	६.७६
८ नॉर्थ वेस्टर्न	१८६१	५३२१	१०२२५०८	११७७९१	८६८६६	५११०५	६२.९१	५.००
९ ओप व रॉबिलखड	१८६७	१६२४	२३४२१९	३२३०६	१८१९५	१४१११	५६.३२	६.२९
१० साऊथ इंडियन	१८६०	४५०	७२२९८	१२६५७	६८८८	५८१९९	५४.०२	८.०५
११ एडन ३' ३३ गेज	१९१६	२९	६२६	३३५	४३३	-९८	१२९.३३	...
१२ आसाम बंगाल	१८९५	१०२१	१८६९०८	११३६१	८८७१	२३९०	७८.७८	१.२९
१३ बंगाल अँड नॉर्थ वेस्टर्न	१८८४	२०६४	१७७२०६	२५३३३	१११०९	१४२२४	४३.८५	८.०३
१४ बंगाल वुआंस	१८९३	१५८	१४५३६	१८०८	०९१०	८९८	५०.२८	६.१९
१५ भावनगर स्टेट	१८८०	२०६	१२६५९	२६०२	११७७	१४४४	४५.२३	१०.९०
१६ बॉम्बे वगोडा अँड सेंट्रल इंडिया	१८८३	२३३२	१९६७०७	४५२३५	२६३०३	१८९३२	५८.१५	९.६२
१७ ब्रमा	१८७७	१६०६	११५१६८	३२९३०	१८६१३	१४३१७	५६.५२	६.६९
१८ डिब्रू-मादिया	१८८२	९१	१३८६९	१५७३	१०८६	४८७	६९.०३	३.४८
१९ इस्टन बंगाल	१८७७	१११७	१३४३२९	१८७८१	१०७८६	७९९५	५७.४२	५.९६
२० गोंय	१८८१	२३१	११८१९	२४२५	११६५	१२६०	४८.०५	१०.६६
२१ इंद्राबाद गोदावरी व्हॅली, हिगोली मैच (१९१२ मुह) व सिकंदराबाद	१८९९	५४५	४५५८०	७१६१	३७८९	३३७२	५२.९१	७.४०
२२ जामनगर गिडवा मुह (१९१६)	१८९७	५४	२५८३	५१५	२३७	२७८	४६.१०	१०.७५
२३ ओधपूर-बिकानेर	१८८२	१३३१	८०७५४	१००५५	५३७९	४७१६	५३.२८	११.५७
२४ लुनागाड स्टेट	१८८८	१४०	७९००	१००४४	५१९	५३५	४९.३१	६.७८
२५ मद्रास अँड सदर्न मराठा	१८८४	१९६८	१८४२४१	२६३९२	१४१९४	१२१९८	५३.७८	६.६२
२६ मोरवी	१८८६	९३	५४१६	१२८९	४८५	८०४	३७.५९	१४.३६
२७ मीमूर-भासिकेरे	१८८१	२४३	१८२४३	१३४१	८६६	४७५	६४.५८	२.६०
२८ रोहिलखंड अँड कुमाऊन	१८८४	५७१	३८०९७	५२६३	२८९१	२३७२	५४.९३	६.२३
२९ साऊथ इंडियन	१८६१	१३०४	१५०३४०	३१६४६	१७३८६	१४२६०	५४.४४	९.४९
३० उदेंपूर-चिठोडगड	१८९५	६७	२२८६	४३८	१९८	२४०	४५.१९	१०.५०
३१ अहमदनगर-काठगड २' ६" गेज	१९१७	३२	१९७४	७२२	७६	४६	६१.९१	२.३३
३२ अबाजी तरीग लाईट	१९१९	२१	...	...	...	...	...	...
३३ आरा कान लाईट	१९१९	१८	३०८५	४७	९७	५०	२०७.०५	...
३४ आरा ससराम लाईट	१९११	६५	२२६८	२८०	१६५	११५	५९.१३	५.०३
३५ बंगलार चिक बेल्लापूर लाईट	१९१४	...	...	...	...	...	...	...
३६ बावरा-दामुदा-रिज्दूर	१९१६	६०	३५५०	२२६	१४४	८२	६३.५३	२.३१
३७ बरसत बोसिरहत लाईट	१९०५	५२	२३९४	४०६	२४०	१६६	५९.११	६.९३
३८ बार्शी लाईट	१८९७	११८	८६२४	१५९६	६०७	९८९	३८.०९	११.४६
३९ बंगाल प्रीगिहन्सिअल	१८९४	४२	१४५७	१५२	११४	३८	७४.००	५.३८
४० बुखतियारपूर-बिहार लाईट	१९०३	३३	१४२०	१७९	१३१	४८	७३.४७	३.३६
४१ बरदान-काठवा	१९१५	३२	१८१२	१७१	१०३	६८	६०.४४	३.७५
४२ चपानर-शिवराजपूर-पानि लाईट	१९१९	३२	१६५६	१६४	१२८	३६	७८.२६	२.१५

निरनिराळ्या कंपन्यांचे आर्थिकस्थितिदर्शक १९११-२० चे आंकडे (पुढे च्या).

भागगाडीचे नाव.	सुरुवा- तीचा सन	१९२० सालपर्य- ंत सयार रत्ना, मेल.	मुंतलें भांणवल.	एकंदर उत्पन्न.	चाळ सचं.	निव्वळ उत्पन्न.	एकंदर उत्पन्नाचा चाळ उत्पांचे शेकडा प्रमाण.	एकंदर उत्पन्नाचा निव्वळ उत्पांचे शेकडा प्रमाण.
३९ कच्छ स्टेट	१९०५	३४	१०९५	१०२	३३	६९	३२.१५	६.३६
४० वेहरी रोहतास लाईट	१९११	२४	७८६	२६७	१४९	११८	५६.१४	१४.८४
४१ धोलपूर घारी	१९०८	५२	१३३९	१५९	८९	७०	५६.१६	५.२४
४२ गोम्रा छुनवाडा	१९१३	३५	१३१५	८८	७६	१२	८५.७९	९.५
४३ जेसोर होनिदाद	१९१३	३७	१४३३	१४३	१३३	२१	८५.३२	१४.४
४४ कालिपाट काल्टा	१९१७	३५	१८०९	२२०	१२९	९१	५८.४९	५.०३
४५ कोलार डिस्ट्रिक्ट	१९१३	१०२	३११७	३४७	२६३	८४	७५.७९	२.७०
४६ मदन लाईट	१९१२	१६		माहिती	मिळत	नाही		
१० मोरपूर भाणि	१९०५	९९	४०७९	३१७	३३६	-१९	१०६.१४	...
तिरुपतूर कृष्णागिरी	१९०६							
१ मोरभंग स्टेट	१९०५	३२	७२७	६५	५६	९	८५.७५	१.२७
४७ नडियाद कपडबंज	१९१३	२८	१४८३	२२३	१०६	११७	४७.४०	७.९२
१ पारलाकिमेडी लाईट	१९००	२५	७६८	६९	४२	२७	६१.३८	३.४७
२५ पोबयन लाईट	१८९०		८९५					
४८ शाहादरा(दिब्री)सादरगपूर लाईट	१९०७	९३	४५७१	७५७	४३६	३२१	५७.५९	७.०२
४९ तेलपूर बलिपारा लाईट	१८९४	२०	४८७	१६६	११६	५०	६९.७३	१०.२९
५० दामिलिंग-हिमालय २'०" गेज	१८८०	१४६	१०१३१	१८७६	११३८	७३८	६०.६६	७.२९
५१ ग्वाहट्टर लाईट	१८९९	२५०	७७१२	७३७	३८८	३४९	५२.६५	४.५३
५२ हावरा भासता लाईट	१८९७	४४	२६९४	७१८	४५०	२६८	६२.७०	९.९३
५३ हावरा शेराळा लाईट	१८९७	२०	७६४	१७२	१०६	६६	६१.८६	५.१८
५४ नगझी लाईट	१९११	३	११०	२५	१६	६	६४.६६	८.०३
५५ जोरहट्ट (प्रांतिक)	१८८४	३३	१११९	१२६	१२०	६	६५.४७	०.५१
५६ कुलधे-करपतनम् लाईट	२९१५	३३	५८५	५०	१२	४२	१८२-२२	...
२१ पिपट बिलर लाईट	१९१०	३५	२९०	३९	२८	११	७०.७५	३.९६
५७ तरिकेरे नरसिंहराजपूर	१९१५	२७	६३६	२८	-२४	४	८५.७०	०.६१
एकूण	.....	३६७३५	५६६३७७७	८९१५३२	५०६५६५	३८४९६७	५६.८१	६.८०

एजिने, हवे वगैरेचे आंकडे.

तपशील.	१९१५-१६	१९१६-१७	१९१७-१८	१९१८-१९	१९१९-२०
१ एजिने					
(१) उताळण्या गाळ्यांची एजिने	१९८२	१९०२	१८२४		
(२) मालगाळ्यांची एजिने	२६९१	२७१८	२७२५	आंकडे उपलब्ध नाहीत	आंकडे उपलब्ध नाहीत
(३) मिक्स म्हणजे उताळव माल नेणाऱ्या गाळ्यांची एजिने	३९९७	४१४०	४३४४		
एजिनाची एकूण संख्या	८६७४	८७६०	८८९३	८९२३	८९८२
२ कोविंग स्टॉक	२३३९६	२३७१४	२४५३७	२४६८४	२४७०४
३ ग्रुह स्टॉक					
(१) छप्पर असलेले डबे	१२२६९५	१२३८३३	१२३९९२	१२३९१४	१२६६७५
(२) उघडे डबे	५४०४३	५४१९७	५४४१६	५४२०७	५४८६४
(३) लाकूड नेणारे डबे	३८००	३६९४	३७२५	३६८६	३६६८
(४) इतर प्रकारचे डबे	८०९०	८३५४	८८४७	९२९६	९४३१
ग्रुह स्टॉकची एकूण	१८८६२८	१९००४८	१९०९८०	१९११०३	१९४६३८

भागगाडीकडिल कामगार १९१० ते १९२०

वर्ष	नोकर				रेल्वे धुलेटि या.	रेल्वेच्या बा- लॉत कामगारी मुले.	रेल्वेच्या बाळो- तील समेदवार व कामगार.
	यूरोपीय	अंग्लो इंडियन	इंडियन	एकूण			
१९१०	७४०६	६५५४	५२२७४१	५३९७०१	१३७२३	८२८९	८५५२
१९१४-१५	७६४१	१०३४९	५८२४९३	६००४८३	१५९८१	१०६६४	१०१६३
१९१८-१९	६७०२	१०४५०	६६७८२४	६८४९७६	अंकड लपलप नाहीत.		
१९१९-२०	६९४१	१०८६५	६९३८८४	७११९९०	अंकडे उपलब्ध नाहीत.		

रेल्वेवरील सर्व प्रकारच्या अपघातांचे कोटक १९१९ ते १९२०

तपशील		१९१५-१६	१९१६-१७	१९१७-१८	१९१८-१९	१९१९-२०
उत्तारु मेल	गाडीच्या अपघातामुळे किंवा रस्ता नादुरुस्तीमुळे स्वतःच्या हलगर्जीपणामुळे किंवा गैरवर्तनामुळे.	४	१५	५४	१२	८५
	एकूण मेल	२४३	२२९	२१४	३३१	३८५
	एकूण मेल	२४७	२४४	२६८	३४३	४७०
	अखमीलोक	८१	२४१	२३७	१३१	३४१
	अखमीलोक	७४०	८५८	९८८	११५४	११५४
रेल्वे नोकर मेल	भागगाडीला झालेल्या अपघातांमुळे किंवा रस्ता नादुरुस्तीमुळे स्वतःच्या हलगर्जीपणामुळे किंवा गैरवर्तनामुळे.	८२१	१०९९	१०२९	१११९	१३९५
	एकूण मेल	११	२२	४०	२३	४९
	एकूण मेल	४१४	४०३	३६८	४३३	४०१
	अखमीलोक	४३३	४२५	४०८	४५६	४५०
	अखमीलोक	१०९	१३८	२०६	१५०	२२३
इतर इमम मेल	भागगाडीला झालेल्या अपघातांमुळे किंवा रस्ता नादुरुस्तीमुळे स्वतःच्या हलगर्जीपणामुळे किंवा गैरवर्तनामुळे.	६८७	६५९	६८६	६९२	८००
	एकूण अखमीलोक...	७९६	७९७	८९२	८४२	१०२३
	रेल्वे फाटकांतून जाताना ...	४०	४८	४४	५३	४७
	कायद्याचे अतिक्रमण करणारे...	१३१	१३६३	१३५०	१३३५	१७५०
	आत्महत्या करणारे...	२५६	२३९	२३५	२७४	२८५
अखमीलोक	किरकोळ ...	१२७	८१	८९	१०२	१६९
	एकूण मेल...	१७३८	१७३१	१७१८	१७६४	२२५१
	रेल्वे फाटकांतून जाताना ...	३५	३९	५५	४५	३२
	कायद्याचे अतिक्रमण करणारे ...	४२५	४५४	४५३	४८३	५७२
	आत्महत्या करणारे ...	८	९	८	२४	१७
अखमीलोक	किरकोळ ...	६८	३८	५३	७२	६९
	एकूण अखमीलोक ...	५३६	५४०	५६८	६२४	६९०

दत्तवाची वर्गवारी.

तपशील	१९१५-१६	१९१६-१७	१९१७-१८	१९१८-१९	१९१९-२०
१ कोचिंग ट्रॅफिक [तपशील शांकारपद]					
(अ) पैसेजर ट्रॅफिक					
(१) पहिला वर्ग	५८७६	७२२६	९५२५	१११६९	१२८८०
(२) दुसरा वर्ग	१०१४१	१३००१	१४३३०	१७२६६	२१७५४
(३) इतर क्लास	११२८२	१२२४१	११५७३	१४२८८	१६९६८
(४) तिसरा वर्ग	१८०४८५	१९६१५९	२१४४५१	२४४२८१	२७६८९४
(५) सांख्यिकीय वार्षिकी याचे पास	२०७३	२१९२	२४३६	२७७४	३०६६
एकूण	२०९८५७	२३०८१९	२५२३१५	२८९७७८	३३१६२९
(ब) इतर कोचिंग ट्रॅफिक	३२०२१	४०३१४	४९९३९	५३८८७	५९७६७
एकूण कोचिंग ट्रॅफिक	२४१६००	२७०५५५	३०१७०५	३४२९६५	३९०६९३
२ गुड्स ट्रॅफिक [तपशील शांकारपद]					
(अ) सर्वसाधारण सामान	२९२३३५	२९६९२९	३१४१७८	३४८९९६	३४४२२१
(ब) सक्ती स म न	४०५३	७१५४	१४५८६	१९५७१	१३४६४
(क) आगगाडीपाना लागणारा कोळसा	६२३३६	७९७९१	८२६०४	८७९७८	७८९४९
(द) रेव्ह्यू स्टोअर्स, बांधकामाच्या सामाना छुट्टा	२२५४३	२४५४०	२७४४६	२८८२४	२७४०९
(इ) मत्तारें	४२२५	४०००	३६११	४३३१	५१८४
(फ) इतर गुड्स ट्रॅफिक	२२९०	२९३८	३७४४	३५४४	३२४४
एकूण गुड्स ट्रॅफिक	३८७५७९	४१४३००	४४४९५४	४९१३८९	४७११६०
३ तार साखळीचे उत्पन्न	९५१	१०८९	१२६७	१७१८	१८०१
४ आगगाडीचे उत्पन्न	२२४७	२२३४	१९३६	२२३०	२७४९
५ इतर	१४३३२	१८६२४	२३७७७	२५५२५	२४७९४
एकूण	६४६६०४	७०६८४२	७७३६३९	८६२८६८	८९१५३२

× वेधे मेसोर-होनरा प * वेधे एहन रेल्वेच्या आर्थिकस्थिति.

आगगाडीच्या व आगगाडीच्या, जगा ती ल प्रा ची ना
 धी अ मि सा धने—मध्यजातीच्या रोजच्या व्यव-
 हारास अमीची अर्थस आवश्यक्ता आहे. यामुळे
 अर्थात जरूर पडेल त्या वेळेस सुलभ रीतीने आणि उत्पन्न
 करून यावा हासाठी मानवजातीचे कार प्राचीन काळा-
 पासून प्रयत्न चालत आले आहेत. भौतिक शास्त्रात आगगाडी
 सारख्या पाश्चात्य देशात एक म्हण प्रचलित आहे
 ती अशी की “ आणि हा चांगला यावर पण बाईट धनो
 आहे ” म्हणजे आगगाडीच्या आगगाडीच्या रेल्वेसार
 अनेक उपयोग करून घेता येतील, परंतु त्यास निर्मल
 रीतीने वागू दिल्यास तो आपल्या सर्व परादारावा नाश करील.
 आपल्यामनूषीचे माहूरपर अलेल्या हिंदुस्थानात वैदिक
 रीतीने आगगाडीच्या आगगाडीच्या रेल्वेसार
 (विपक्षीय पद्धती एक लक्षा करून त्यात विपक्षीय दुसरे
 लक्षा उभे करून मध्यन क्रियेने) उत्पन्न करीत असत. हा
 आणि अतिशय विविध माहिती असते, व ती अतिशय आगगाडी

कुंडीत कायम राहिल अशी व्यवस्था करीत. यामुळे घरात
 अमीच वास्तव्य कायम असे व एवढ्यांनी ती उपयोगी
 पडत असे. घरात काळगेल्या आणि निराश्रयांच्या हातात
 असल्यामुळे त्यांच्या जवळ नसते ती उत्पन्न करण्यास पूर्वी
 सणकाट्याच्या उपयोग करीत असत. अशाप्रकारे काळगेल्या
 अशील गाव्यात अमीच राहत असल्या मध्यकात गुडहून त्या
 काळ्या जेवण्याची हिंदुस्थानात व इतर देशात पूर्वी चाल असे
 या रीतीने चालू पेटविण्यास व दिवापोटी करण्यास या मध्य-
 काच्या काळाची योजना करीत असत. त्याखेरीज सर्व
 देशात पूर्वी प्रचलित असणारे अमिनायन म्हणजे चकमक
 होय गारगेडी, पोलादाची बारीकशी पट्टी व चकमकीच्या
 विस्तवाची डिग्री धरणा हाका कापूस विवा शेवरी-
 सारख्या काळाचा कापूस, इतकी साहित्य चकमकीने अमि
 तयार करण्याकरिता लागत असे.

आ ग का ळ्या व न वि ण्या वा व हि ळा प्र य ल न व
 द्या त शु आ र ण्या.—पुरोचनकातमुदी १७ व्या शतकाच्या

अखेरपर्यंत आगकाढ्यांची कल्पना कोणास सुचली नव्हती. व तोपर्यंत तिकडेही वनमकीचाच उपयोग होत असे आगकाडी तयार करण्याचा पध्दति यत्न गावफेक हाकृविश्रयाने १९८० त केला परंतु त्यात दोष राहिल्यामुळे त्या प्रयत्नास मोठे महात्त्व देता येत नाही. त्यानंतर १८०५ मध्ये प्रोफेसर चॅन्सेल याने रासायनिक द्रव्यापासून अग्नि उत्पन्न करण्याची युक्ति काढली एका बाटळीत असवेस्टास आणि तेजान्बर्क गंध काम्ल यांचे मिश्रण ठेवावयाचें व दुसरीकडे साखर व पाळा शहरित (क्रोरेट आफ पोटेस) लावलेल्या काड्या तयार ठेवावयाच्या व नंतर पडताच त्यापैकी एक काडी त्या बाटळीत घुडवावयाची की अग्नि तयार होत असे.

ही नवीन कल्पना निघाल्यानंतर रासायनशास्त्रज्ञ व कुशल लोकांचे लक्ष या विषयाकडे साहजिक लागले त्यात कोणच्या सुधारणा केल्या असता येरसोय वर्षी होऊन, योजवाची भीति न राहता खर्चही कमी पडेल यासंबंधी त्यांनी प्रयोग करण्यास सुरुवात केली व या घघात चढाओढ सुरू होऊन केवळ २० वर्षांच्या आतच रासायनकाच्या बाटल्याच्या बाबी काड्याच्या पेठ्या निघाल्या व त्या एकदम भडवून होणारे अनपेक्षित काळातरीने पद झाले त्या काड्यांनी सारखा आकार व सुबकपणा याची जोड मिळाली. १८५० साली जॉन वाकर नांवाच्या रासायनशास्त्रज्ञाने वर्षाणाने अग्नि उत्पन्न करणारी आगकाडी बनविली. त्या वेळेस एका पेठ्याला एक शिलिंग किंमत पडत असे, व प्रत्येक पेठ्याबरोबर काचकागदाचा तुकडा घर्षणाकरिता गुंडाळलेला असे १८३३ मध्ये फारफरसच्या काड्या तयार झाल्या. परंतु लोकरच साधा, पाडरा किंवा पिचडा गंधक मिश्रणात घातल्यापासून पुष्कळ तऱ्हेचे अपाय होण्याची भीति आहे असे आढळून आले. या काड्यांच्या घुरामुळे किशयेक ठिकाणी अपघात होऊन प्राणसंश्लेषासुद्धा पडली व कित्येकास काही विविध रोगे जडले. विनव्या पेक्षा पाडरा गंधक जास्त अपायकारक आहे, यामुळे हिंदुस्थान सरकारने कायदा करून त्या गंधकाच्या आगा पेठ्या परदेशातून कोणी आणू नये व येथेही तयार करू नये असे ठरविले ताबड्या फारफरस घालून सुरक्षित काड्या (सेफ्टीमॅसेस) तयार होऊं लागल्यापासून ही भीति दूर झाली आहे व आयोजाव आगपेटीने पेट घेणे वगैरे अपघातापासून अलीकडे वराच बचाव झाला आहे

कि या —आगपेठ्याच्या नवीन घटनेने चालणाऱ्या वारंखान्यास मुख्यतः आठ किंवा असात

पहिला भाग लावू सोंलण्याचें काम.—या खाल्यात कच्चे ओले लावू रुद सुतीने तारखें सोदून याचे फाडीला योग्य असे जाड व पेठ्याना योग्य असे रेंखा-वित पातळ पत्रे सोदून काढतात.

दुसरा भागः—जाड पेठ्याच्या काड्या पाखणे व पातळ पेठ्याचे आगपेठ्याना योग्य असे तुकडे पावणे

तिसरा भागः—काड्यांच्या चौकटी भरणे.

चौथा भाग —काड्यास गूल लावणे

पाचवा भागः—आगपेठ्याची आतील व बाहेरील दोषां (पेठ्या) तयार करणे व या पेठ्याना रंगीत कागद बघवा लेवले लावणे.

सहावा भागः—चौकटीतल्या गूल लावलेल्या काड्या सोडवून घेणे [अलग करणे]

सातवा भागः—काड्या पेठ्यातून भरणे.

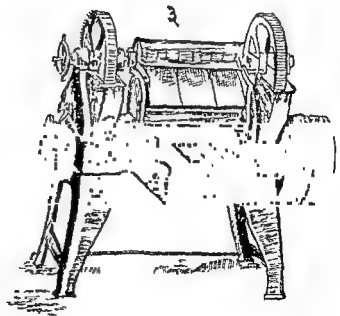
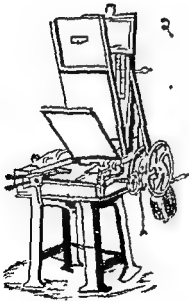
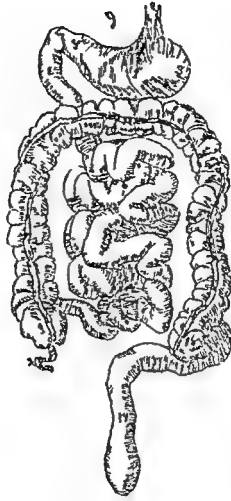
आठवा भागः—या तयार झालेल्या आगपेठ्याना वाजून घर्षणाचे साधन लावणे [सॅडिंग]

यानंतर आगपेठ्याचे पुढे बांधणे व बाहेर गावी जाण्या करता मोठमोठ्या देवदारी लाकडाच्या खोक्यात भरणे (पॅकिंग) या किंवा होतात.

आ ग का ष्या क रि ता छ ङ्ग द.—उपयुक्त पहिल्या खाल्यातील (सोंलण्याच्या) कामासंबंधाने विचार करता आगपेटी व आगकाडी यांच्याकरिता योग्य लाकडाची निवड व मुबलक पुरवठा या दोन गोष्टी मोठ्या अडचणीच्या आहेत येथेकरिता सोडवें लावू न मिळाल्यामुळे हिंदुस्थानातील पूर्वाचे यत्न सफल झाले नाहीत. पेटीच्या लाकडापेक्षा काढांचे लाकूडच स्वस्त, मुबलक व योग्य असले पाहिजे. पापलूर, अस्प्राइन, पाईन अशा जातीच्या लाकडाचा उपयोग इतर देशात करतात. व आपल्या देशात ही झाडे हिमालयाशिवाय फारशी कोठे होत नाहीत तेथून ती आणण्यास खर्च फार लागेल झणून त्या लाकडाचा उपयोग होऊं शकत नाही. याकरिता जेथे ही लाकडे पैदा होतात अशा जंगलातच काड्या व पेठ्या बनविण्याचे कारखाने निघतील व त्यांच्या जवळच रेल्वे स्टेशनलागून काड्याना रासायनिक मिश्रण लावून व पेठ्या तयार करून बाहेर पाठविण्याची तजवीज होईल, तसेच त्यावरील रेल्वेभांडेही माफक पडेल तरच हा धंदा हिंदुस्थानात यशस्वी होईल.

सप्तमाग व दक्षिण भाग यांच्या जवळपासच्या जंगलातून काटेघातवरील लागवड मोठ्या प्रमाणावर केल्यास काही वर्षांनी या झाडांच्या आगपेठ्याचे कारखाने काढण्यास उपयोग होईल हिंदुस्थानातील जंगलक्षाल्याच्या मत्ताप्रमाणे खालील लाकडे या धंद्यास उपयोगी पडतील —

धूप, सलार्द, काटेसावरी, चिरंजी, फरमागोद, वायवणी, वायाचें झाड, फुगळी, कडफळ, तमेच वकवलि, सोन-नाफा, आवा, अंबाडी वगैरे एकंदर ५१ झाडे आगपेठ्या-करिता कामास येण्यासारखी हिंदुस्थानात आहेत असे द्रुपसा-हेव यांच्या रिपोर्टवरून समजते. ह्यास्तब भांडवलवाले व त्या धंद्यातले तज्ज्ञ लोक यांनी योग्य दिशेने यत्न केल्यास त्या धंद्यास कायमचे स्वरूप देण्याचे श्रेय त्यांस मिळेल. या कामी आग्रहपूर्वक झालेले प्रयत्न का सिद्धीस गेले नाहीत याबाबि पूर्णपणे चांध बघून त्यात अपघात येण्यास भी

(१) आंत्रपद्धति: (इ.आ. १०१)

(२-३) हिंदुस्थानांत तयार केलेलीं आगकाड्यांच्या कारखान्यांतील यंत्रे: आगपेट्या व आगकाड्या (इ.आ. ३४)

(१) अजगर (पृ. अ. ६३ पहा) (२) अल्पाका (पृ. अ. ५५३ पहा) (३) अस्वल (पृ. अ. ६५३ पहा) (४) शिवंडा-अष्टपाद (पृ. अ. ६१५ पहा) (५) झुरळ-अष्टपाद (पृ. अ. ६१५ पहा)
५-३-अष्टपाद (पृ. अ. ६१५ पहा)

कारणे झाली असतील ती टाळणे आर्यत करू आहो. प्रावणवीर संस्थानात सुमारे १५० प्रकारची झाडे आहेत त्यापासून आगपेट्या तयार करता येतील

आगकाच्या नांवाला रासायनिक द्रव्ये. —
 अँटिमनीसल्फाइड, आयर्न ऑक्साईड, पोटेशियम क्लोरेट, पोटेशियम डिक्रोमेट, लेड हायड्रोक्साईड, रेडलेड, रेड फॉस्फरस, गंधक, रेमिन, ग्लू. काचेची भुकटी इत्यादी आहेत काडी उत्तम असल्याची परीक्षा पुढीलप्रमाणे करावी. चांगली आगकारी सावकाश जळते, तिचे गूल पटकन पडत नाही. 'सेप्टी मॅच' पूर्ण जळली पाहिजे व तिच्यातून राख निघता कामा नये.

आगपेट्याचा व्यापार. — सन १९१३/१४ पासून १९१८/१९ पर्यंत आयात झालेल्या मालाच्या किमतीः—

१९१३/१४	८९ लाख रुपये.
१९१४/१५	१९९ "
१९१५/१६	१३८ "
१९१६/१७	१२२ "
१९१७/१८	२३६ "
१९१८/१९	१६५ "

जपान, स्वीडन व नाई, सेकोस्लोव्हाकिया या देशातून आगपेट्या आपल्या देशात येतात. त्यांची सुरक्षित काळ्याच्या किमतीचे प्रमाण सुमारे षोडश ६० रुपये पडते व बाकी साध्या आगपेट्या असतात. आगपेट्या तयार करून आपल्या देशात पाठविण्यास सध्या जपानचा नंबर पहिला लागतो. प्रोफेसर गोडमोले यांनी असे दाखविले आहे की, हिंदुस्थानात दर माणशी एका सालात सुमारे ४२९ आगकाड्या खपतात, म्हणजे माणशी दररोज १२ आगकाडी लागते, पण युरोपमध्ये दरमाणशी ६ पासून १९ आगकाड्या रोज लागतात.

हिंदुस्थानातील कारखाने. — गेल्या २०१२५ वर्षात सुमारे १६ आगकाड्याचे कारखाने निघाले. गुजराथ इस्लाम फॅक्टरी नावाचा एक कारखाना अहमदाबादस चालू स्थितीत आहे. त्यात आगपेट्या (सेप्टी मॅच) व वेदजोतीच्या काड्या तयार होतात. बंगालमधील सुंदरबन मॅच फॅक्टरी हि चांगल्या स्थितीत आहे. कच्चाड येथे एक आगकाड्याचा कारखाना चालू असून त्यातून नव्या प्रकारचा माल बाहेर पडतो. माथ्यप्रांतात एलिचपूर येथे एक कारखाना निघाला होता; पण तो बंद पडला. तथापि कोटा (विलासपूर) येथे एक कारखाना चालू असून त्यातूनहि काही माल बाहेर पडतो. इंदूर संस्थानात खरगोन येथेहि एक कारखाना आहे.

ह्या कारखान्याच्या मालकांनी आगपेट्या व पोतुवर्ष तोटाच होऊन राहिला आहे. तरी मोठ्या नेटाने त्यांनी तो चालविला आहे.

आगपेट्यात आगपेट्याचे कारखाने सुटण्याची कारणे. — ह्या मोठ्यात काही दिवस आहेत—

(१) योग्य लाकडाचा अभाव किंवा कमी पुरवठा.

(२) आगपेट्याची यंत्रे कित्येक ठिकाणी म्हांग पडली किंवा कित्येक ठिकाणी जपानी स्वतः येथे आणूनहि चालविता आली नाहीत.

(३) मजूर स्वस्त पण आळशी व अडाणी.

(४) कित्येक ठिकाणी अपुरे भांडवल

(५) इंधन रसायनशास्त्रज्ञांचा अभाव.

(६) रेल्वेचे दर कारखान्यास प्रतिबंधक असणे

(७) जंगलापासून कारखाने दूर असणे

(८) या धंद्यास लागणारी रासायनिक द्रव्ये व यंत्रे आपल्याच देशात मिळत नसल्यामुळे त्यांना उत्तेजन नाही.

महाराष्ट्रातील कारखाने व त्यांची स्थिती. — आपल्या महाराष्ट्रात काड्याच्या पेठ्या करणारे तीन कारखाने दिसतात. कच्चाड मॅच फॅक्टरी मध्यंतरी उघडपाईस आली होती ती आता चांगली सारलेली दिसते ह्या काड्याच्या पेठ्याचा कारखाना कच्चाड गावा एका मोठ्या जुन्या चालीच्या वाट्यात आग आहे. महासुद्ध सुरू असताना पेटी व काडी करण्यास लागणारे लाकूड मिळत नसल्यामुळे ह्या कारखाना चालू नव्हता. आता त्यास बंगलातील लाकूड मिळू लागले आहे, व कामहि चालले होऊ लागले आहे. पेटी आणि काडी सेवरीच्या ओल्या लाकडापासून करतात, आणि जाग्या जागी हे लाकूड चार आणे गाडीप्रमाणे विकत मिळते. तीव्रणाळ व वाहतूक सर्वांमुळे लाकडाची किंमत ६-७ रुपयांपर्यंत वाढते. प्रथम मोठमोठ्या झाडाने फूट सवाफूट लांबीचे गोडके मोठ्या गोल करवतीने कापून त्याची साल काढून टाकतात. ओढा कितीहि जाड असला तरी चालती व फरवतयेथ तेल—यंत्राच्या शक्तीने चालत असल्यामुळे कापण्याची अडचण पडत नाही काड्याची पेटी तयार होण्यापर्यंतची सर्व कामे म्हणजे ओल्या ओल्यापासून काढे—वोडेसारखे कमीजास्ती जाडीचे तळे काढणे, त्यास घटना घाटण्यासाठी बण घाटणे, त्याची लांबी-रूंदी कापून लागणाऱ्या मापाने तुकडे बनविणे, पेटीचे आतले व बाहेरचे भाग बनविणे, चिकटून डबो करणे, लेबले लावणे, तसेच काढ्या वापणे व त्या एकाच जाडीच्या करणे, सेबले जुळविणे, गूल लावणे, वाळविणे इत्यादि प्रत्येक गोष्ट या कारखान्यात केवळ यंत्राच्या साधनाने केली जाते आणि अशा तऱ्हेने दररोज सध्या ५० मोस आगपेट्या तयार होत आहेत. ह्या सर्व कामास एवढी २०-२५ यंत्रे लागतात.

चांध संस्थानातहि काड्याच्या पेठ्या स्वस्त सफाईदर करवा करिता येतील याविषयी प्रयोग चालू आहेत. परदेशी पेटीवर २० टक्के वर नसल्याकारणाने ह्या धंद्या ऊर्जितावस्थेस येण्यास हरकत दिवत नाही. इंदूर संस्थानात थोड्या मजकूरात व देशी साधनांनी पेठ्या तयार करण्याचा कारखाना निघाला आहे. (फेब्रु १९१३/१४).

वेळूच्या लाकडाचा भाग काढ्या करण्याकडे व योग्य. — वेळूच्या काढ्यापासून भागकाढ्या व वेळूच्याच भागपेच्या हाजिरी शकतात, अशाबद्दल पेटंट ऑफिसची चौटीस सप्टेंबर १९२२ च्या ग. द. गॅझेटांत प्रसिद्ध झाली आहे. वेळूच्या तयार केल्या गेलेल्या भागकाढ्या व पेच्या १९२२ च्या आक्टोबर महिन्यांत ईंदोर शहराी उद्योगप्रदर्शन झाले त्या वेळी प्रदर्शनांत ठेविल्या होत्या, आणि काढ्या व पेच्या करण्याची कृतीमुद्दा दाखविली होती. या भागपेच्या करण्याचा कारखाना ईंदोर राज्यात खरणेण मुकामी सुरू झाला आहे.

वेळूच्या भागपेच्या श्रेण ५ मोस तयार करण्यास गावचे सुतार व लोहार यांकरवी फक्त अडीचशें रुपयेची उपकरणे तयार करावी लागतात, व जवळजवळ १०० रुपये वेळ व इतर रसायन खरेदी करण्यास व मजुरी देण्यास लागतात. एक मोस सवादीन स्वयाच विकल्यास प्रत्येक मोसामागे सहा भाण्यापासून दहा भाण्यापावेतो फायदा मिळू शकतो. यातील सर्व काम श्रोतरीचायका व पुरुष मिळून करू शकतात सामान सर्व तयार अथवास आठ दिवसाच्या शिक्षणांने साधारण पुरवठास किंवा लोस एकंदर कृतीची माहिती दिली जाऊ शकते असे मांडण्यात आले आहे. वेळूची लागवड कमी खर्चात होऊ शकते. ५५ वर्षांत वेळू उपयोगी पडेल अशी येते १०१५ एकर जमिनीत तयार होऊ शकतात व वेळूची सुशील वाड सतत वाडू राहते. यंत्रे खरेदी करण्यास व इतराी रुपयांचे आडवळ लागते, त्याच्या दरमहाच्या व्यागापेक्षा कमी माडवलातच आपल्या राहत्या वाहत्याच्या व त्याच्या आजूबाजूच्या व गावगाळाच्या पुरवठ्यापुरत्या भागपेच्या प्रत्येक वाहतात होऊन त्याच्या मजुरीचा पैसा त्याच गावात राहिल, अशी मांडणी करण्यात आली आहे. माल आस्त काढणे असण्यास उपकरणापेक्षा फक्त एकच वस्तु जास्त प्रमाणावर गावठी सुतापोकडून कोणत्याहि लाकडाची करानी या प्रत्येकीस १ रुपया एतरी व प्रत्येक मोसाला अशा तऱ्हास वस्तु लागतात.

आ ग वेळ्याचे का र खा ने व हिंदुस्थान सरकार. — बंगालबहार सरकारांनी काढ्याच्या पेच्याच्या कारखानादारांना त्यांच्या भंवातील अडचणी दूर करण्याच्या कामी मदत करण्याकरिता म्हणून तज्ज्ञ नेमला आहे. हा तज्ज्ञ काढ्या व पेच्या तयार करण्यास आद्य पुरुषांने लावून द्याटे मिळेल व काढ्याच्या टोकाशी असलेला गुळ सादरुं नये म्हणून काय उपाय कराय यासंबंधात चौकशी करून आपला अभिप्राय रिपोर्टद्वारे प्रसिद्ध करील असे सरकारी-रिपोर्ताने न्हावर झाले आहे. बंगालधी या रद्दीने पहाणी होऊन रिपोर्ट प्रसिद्ध व्हावयाचा राहिला आहे. बहार प्रांताकडे काम सुकते सुरू झाले. याप्रमाणेच जर प्रत्येक प्रांतिक सरकार करील तर हिंदुस्थानांत दरवर्षी विशेषतः जवानांदून अभ्यास दोन कोटी रुपयांची काढी जी येते तिचा बराच भाग वसून, हा एक म्हत्वाचा धंदा हिंदुस्थानांत बांधला

वालेल. खाजगी प्रयत्नांने फार अल्प प्रगति होणार हें निश्चय आहे तेव्हा या कामी सरकारने मदत करणे अत्यवसा व कर्तव्यप्राप्त आहे, अशी भर्ते ध्यक्ष करण्यांत आली आहेत.

हिंदी का र खा न्यात झालेली आ ग वेळ्या व न विण्याची यंत्रे—या बाबतीत आजपर्यंत झालेल्या संशोधनावरून असे म्हणता येईल की, भागकाढ्याना लागणारा वच्चा माल हिंदुस्थानात इतका सुबलक आहे की, अगदी सुधारलेल्या यंत्रसामुग्रीच्या मदतीने भागकाढ्या करण्याचे कारखाने नि-पात्यास हिंदुस्थानाला पुरेसा, इतकेच नव्हे तर बाहेर देशाी पाडीविण्याइतका, माल येथे होऊ शकेल. मात्र भागकाढ्याचे कारखाने खेळ्यापाव्यातूनहि थोडक्या माडवलांने काढता येतील अशी यंत्रयोजना होणे जरूर आहे. हा हेतु मनात घेऊन बंगालातील डॉ. महेन्द्र चंद्र नंदी राहणार व लेकछ (टिपरा) यांनी लहानसे तीन मण वच्चाचे यंत्र तयार केले. या यंत्राचा विशेष हा आहे की, सरळ शिरा असलेले कोणत्याहि जातीचे लाकूड या यंत्रांत उपयोगी पडते; परदेशी यंत्राप्रमाणे विशेष जातीचेच लाकूड पाहिजे असे नाही. डॉ. नंदी यांच्या यंत्रांमुळे हा धंदा इतका सोपा व यशस्वी बनला आहे की, बंगाल, बहार व ओरिसा मिळून १५० हून अधिक कारखाने वाढू शकले आहेत असे "इंडस्ट्री" मसिंसात (पृ. १२, नं. १४८) एका लेखकाने म्हटले आहे. डॉ. नंदी यांच्या खेरीन इतर शास्त्रज्ञांनीहि काही फेरफार करून असल्या प्रकारची यंत्रे अलीकडे तयार केली आहेत. या यंत्रांमुळे आता ५५० रुपये आडवळत हा कारखाना निघू शकतो-त्यामुळे प्रत्येक मिल्हाना स्थानिक आडवळ, स्थानिक मजूर व स्थानिक लाकूड घेऊन स्थानिक जबापुरता माल सहज करता येईल, असा असा प्रकट झाल्या आहेत. सदरहू यंत्रे दक्षी पुढील टिकाणी तयार होतात.

(१) डॉ. महेन्द्र चंद्र पाथोनियर आयर्न वक्स; कोमिडा बंगाल. (२) पटक आयर्न वक्स, राय बहादुर रोड, पैदाळ कलकत्ता. (३) अवाजी रीमिडियरिंग अँड ड्रेडिंग कं. १२९-१ अवाज समुंद्र रोड कलकत्ता. (४) मेसर्स पी. सी. नंदी अर्रीज कं. ८, विप्राधर स्ट्रीट, कलकत्ता. (५) बानु विरेड ब्रदर्स, बारासे-ब्रदरनगर, (६) कलकत्ता इंडस्ट्री, लि. ७१ कॅनिंग स्ट्रीट कलकत्ता.

वा ळ्या च्या वे ळ्या व का ळ्या व न वि ळ्या चे यंत्र. — हे साधे असते. त्यास एक वाडू असून तो लाकडाच्या टोक-द्वाराच्या पातळ चकत्या पाडतो. या चकत्यानेतर दुसऱ्या विविध नस्त्यानी काढ्याच्या पेच्याचे कोपरे तयार करण्या-साठी ओरछाटे काढले जातात. हेच यंत्र काढ्या व संधे पेच्या तयार करते; फक्त त्या करताना नरदरे बदलावे लागतात व वाडू पाहिजे तितक्या जाडीचा चकत्या पाड-व्हावा इी बसवावा लागतो. हे यंत्र अजून कोसकांचे असून त्याचे सर्व भाग पुन्हा नवीन थोड्या विशितीत वसविणे येथेच वाघेच साधारणतः घेणेत असतात. यातील वाडू

नस्तरे धार लावण्यासाठी बाहेर काढता येतात. सर्वेस यंत्राचे वजन अगमास तीन मण असतें व त्याला पाच चौरस फुटाइतकी जागा पुरे होते. खाली विटाचा पाया घालून किंवा तीन लोखंडी पायावर हें बसवितात एक यंत्र दहा तासांत सर्वेस सात आठ मोसाचा माल तयार करिते

आगवेण्याच्या कारखान्यातील मुख्य काम म्हणजे लोक डाबरचें, तें बरोल यंत्राने केल्यावर पुढील किरकोळ कामें म्हणजे (अ) रमायने तयार करणें, (आ) पेठ्यानां लेवले जावणें, (इ) पेठ्यांना घर्षणमिश्रणाच्या लपेटा करणें, (ई) पॅरफिन लावण्यापूर्वी फाव्या वाळविणें, (उ) काडया, पॅरफिन व ज्वालाग्राही मिश्रणात गुडविणें, (ऊ) काडया व पेठ्या वाळविणें, (ए) पेठ्या भरणें आणि (ऐ) याघणें. ही कामें लहानशा कारखान्यात हातांनी करण्यांत येतात हातांनां चालविण्याचें बरोल प्रकारचें यंत्र ५०० रुपयापर्यंत मिळतें व इतर साधनाना तितकाच खर्च लागतो

हातयंत्राऐवजी बाफेचें यंत्र घेतल्यास तें ७०० ८०० रुपयांस मिळतें, व त्यानें रोजी २० ते ३० प्रोस माल तयार होतो. याप्रमाणें कारखान्याची वाढ येथे होणें बरेच सोपे झालें आहे असें आहे तरी एक अडचण अशी राहिली होती की, येथील काड्या हवेतील क्षोळाव्यामुळे सर्द होऊन वेदण्यास कठिण जातात पण मान्समधील एका सरकारी तज्ञानें कधींहि सर्द न होतील अशा आगकाड्या करण्याची कृति काढली ती कृति एका सरकारी रिपोर्टराने प्रसिद्ध झाली आहे (इंडस्ट्री मासिक पु १३ अं. १५३ पा. ३४० पहा). इतकें आहे तरी हा एक वर्षाचा (होम इंडस्ट्री) होण्या इतका सुलभ व कधी खर्चाचा नाही, येताने कारखानदार आपला माल स्वपविण्याकरितां चुकीची कल्पना करून घेत असतात हे नेहमी प्यानात घेतलें पाहिजे (मॅडेन रिप्यू पु ३३ अं. १ पहा)

हिंदुस्थानात या धर्मात तज्ज्ञ म्हणून जे पुढें आले आहेत त्याची नावे —

१. ध्रुवत ए पी. घोष एम एस. सी आय (लंडन) कलकत्ता, हे इंग्लंड, जपान, जर्मनी, फ्रान्स, व स्वीडन या देशांतून शिकून आले असून, बंगाल व बहार सरकारने आपल्या प्रांतांत या धर्मासंबंधात पाहणी करण्याचें काम याना सांगितलें आहे २. श्री ए टी. मलिक, दार्जिलिंग, ३ रा एम जी. काळे, बर्मा, ४. श्री. एच नंदी, कलकत्ता; ५. श्री पी सी चक्रवर्ती, कोमिल्ला (बंगाल), ६. श्री पी सी. राय (बंदा-मातरम् मंच कॅप्टरीचे माजी व्यवस्थापक), कलकत्ता; ७. रा. मराठे व्ही अलगबादी, मॅनेजिंग डिरेक्टर, कर्नाटक मंच कॅप्टरी धारवाड (याना स्वतः एक यंत्र व नवीन कृति शोधून काढली आहे)

आगबोट, आर. म. — बाफेन चालणारी पाहिली बोट तयार करण्याचें यश इंग्लंडमध्ये सीमिंटन याने मिळविले, व ही त्याची बोट १८०२ साली पॉर्थ नदी व क्लॉड काल-

व्यात चालवून दाखविण्यात आली, या नंतर योडब्याव वर्षांनी अमेरिकेंत फुलटन याने बाफेची जगांनें बरीच बांधून त्यातून मालाची व भाणतांची भाज्यानें नेआण सुरू केली बाफेच्या बोट्टी बांधण्याच्या कामांत अमेरिकेंतकी सुधारणा इंग्लंडात होण्यास १८१४ साल जुनाडलें ह्या साली एक लहानशी बाफेची बोट येम्स नदींत भाडेकरी उतारा घेऊं लागली व तेव्हापासून आगबोट्टीचा प्रसार इंग्लंडांत इतक्या सपाट्यानें झाला की, दोन चार वर्षांत सर्व प्रमुख नद्यांतून बाफेचीं जहाजे चालू झालीं इतकेंच नव्हे, तर १८१९ साली एका आगबोट्टीनें न्यूयॉर्कपासून लिबर्टीपूलचा प्रवासहि केला, तथापि अद्यापि दूरदूरच्या सफरी बाफेच्या बोट्टीतून करण्याचें धाडसे फारसें कोणी करू लागलें नव्हतें. कारण १८२५ मध्ये आगबोट्टीनें हिंदुस्थानला गाऊन आल्याबद्दल एका कप्तानाला मोठी रक्कम बद्दीस देण्यात आली होती, असा उल्लेख आहे. पुढें बऱ्याच वर्षांनी म्हणजे १८३८ मध्ये दि. प्रेट ब्रिटन नांवाची आगबोट अमेरिकेपासून ब्रिटलपर्वतच्या सफरी नियमितपणें करू लागली. यानंतर अटलांटिक महासागरांत सफरी करणाऱ्या म्हणून मुद्दाम स्वतः बोट्टी बांधण्यात येऊन १८४५ साली दि. प्रेट ब्रिटन या जहाजानें न्यूयॉर्कपर्यंतचा प्रवास अवघ्या चवदा दिवसांत केला

विकामविषयक

ब. ल्यां चीं वा कें व पं थे — या वेळेपासून आगबोट्टीच्या वापरांत नव्या मनुष्ये सारा आरंभ झाला असें म्हटलें पाहिजे ही प्रेट ब्रिटन आगबोट मालाल बाट्टीच्या मानानें फारच मोठी होती तिची लांबी ३२० फूट असून ती लुकाडाऐवजी लोखंडी पन्थाची केली होती आणि गति देण्याकरिता बल्ल्याच्या चाका (पॅडल-व्हील्स) ऐवजी पंखा (स्क्रू-प्रोपेलर) लावलेला होता ह्या दोन्ही गोष्टी आगबोट्टीच्या रचनेंत नव्या होत्या अमेरिकेमध्ये फुलटन यानें बल्ल्याची चाकें व पंखे या दोहोंचा उपयोग करून पाहून पाण्यापेक्षा चाकेंच अधिक चालली असा निर्णय दिला होता. त्यामुळे बरीच वर्षे आगबोट्टींना बल्ल्याची चाकें जोडण्यात येत असत पुढेकड लडाऊ जहाज मुद्दा अशीच करीत असत, परंतु अखेर या गति देण्याच्या कामी अधिक उपयुक्त असतो असें सिद्ध झालें याचे कारण असें आहे की, एकतर बल्ल्याची चाकें शत्रूला मारा करून स्विकार नादुरुस्त करता येतात, आणि शिवाय बल्ल्याची चाकें बसविण्याकरिता बोट्टीबरोल डेकचा बराच भाग आडला जाता व त्यामुळे जहाजांतून लढण्याच्या कामास बराच अडथळा होतो याशिवाय आणखीहि एका गोष्टीमुळे पंख्याची योजना अधिक सोहोस्कर असल्याचें दिसलें. ही योजना म्हणजे पर्याय कसा बसवाय यासंबंधाची होय. मि. जे. पी. स्मिथ यानें १८३६ साली जहाजाच्या कप्पाच्या वरच्या बाजूस आणि सुट्यापूसमोर ज्या भागाला ' डेडवुड ' म्हण-

तात तेथें पंखा बसविला या योजनेमुळे जहाजाला गति अधिक येऊ लागली, जहाजाचा महत्त्वाचा नाजुक भाग शस्त्राच्या झपापासून अधिक सुरक्षित राहू लागला आणि डेकवरची सर्व जागा लढाईच्या व इतर कामाकरिता मोकली सापडू लागली या अनेक फायद्यामुळे हल्लीं सर्व आगबोटो व-याच्या नाकाऐवजी पळ्याच्याच करितात फक्त लढान लढान नक्कासरोवरातील बोटोंना वस्त्राची वाचें लावितात

वल्पाच्या नाकाऐवजी पर्यानें बोटोला गति देण्यात एक मोठा फायदा असा असतो की, पळा पाण्यामध्ये कितीही वमीयास्ती बुडालेला असला तरी तो आपले काम योग्य प्रकारें करू शकतो उलटपक्षी वल्पाची वाचें ठराविक मर्यादपर्यंत पाण्यात बुडालेली असली तरच बरोबर काम करतात, कमशास्त झाल्यास जहाजाची गति कमी होते आता दूरवर जाणारे जहाज असले म्हणजे त्यात कोळसा पुष्कळ भरलेला असतो, पण पुढें कोळसा खपत जाऊन जहाज वर येऊ लागतें आणि मग बरहाकडून योग्य काम होत नाही शिवाय वाऱ्यानें जहाज बाकडेंतिकडें हाकू लागले म्हणजेहि बलवाच्या वाकाकडून योग्य प्रसारे काम होत नाही पळ्याच्या कामात या कोणत्याहि कारणांनं अडथळा येत नसल्यामुळे हल्लीं सर्वत्र पर्याचीच योजना करतात.

बोटो चालविण्याकडे बाफेच्या यंत्राचा उपयोग करू लागल्यापासून या यंत्राच्या आकाररचनेतहि बराच फरक करवा लागला अर्थात अशा यंत्रातील मुख्य तत्त्व सगळ्याकडे शारखेंच होते आगबोटोतील बाफेच्या यंत्रातला विशेष हा की, त्याचें सिलेंडर म्ह० पचपात्र फार मोठे म्हणजे आठ नऊ फूट व्यासाचें किंवा रयादूनहि मोठे असतें व त्यामुळे रयाच्या मानानें इतर यंत्रांचे भागहि मोठे असतात असले मोठे पचपात्र तयार करणें मोठे कौशल्याचें काम असतें कारण ते सर्व एकसंधि असणें लागते व म्हणून तें शीतून करावें लागतें सेसस पेन याच्या कारखान्यात असली पचपात्र तयार करीत असत अशा एकएका पचपात्राचें वजन बीस टनपर्यंत असतें.

अ हा जे वा यंत्रा कडे लो खंडाचा उपयोग — जहाज नाकाऐवजी लोखंडाची बाण लागल्यापासून नाका नयनाच्या खेच उल्लेख मिळाले आहे सारख्याच आकाराच्या लोखंडी बोटोच्या दोनतुडियांना लोखंडी बोटोचें वजन असतें लोखंडी जहाजापेक्षा लोखंडी जहाज अधिक जड व्हावे, असें अतज्ज्ञ बाचकांना वाटण्याचा संभव आहे, परंतु लोखंडाची बळकडी अधिक असल्यामुळे पातळ से भंडी पत्रा बापरूनहि मजबूत जहाजें बांधता येतात व याद भवम लोखंडाच्या जहाजापेक्षा लोखंडी जहाजाचें जेज एकदरीने हलकें शरून तें अधिक वांगले तरने

वा गुणांमुळे बोगी बांधण्याकडे लोखंडाचा उपयोग करावा, असें सर डब्ल्यू फेसर बनें याने जोरानें प्रतिपादन केले त्यानें असेहि सूचविले की, जहाजें फार मजबूत असणे जरूर असल्यामुळे रेल्वेचे पूल बांधण्यात जशी गरजारीची योजना करतात, तशी बोटोच्या बांधकामातहि करावी दि ग्रेट ईस्टर्न बोट या तत्वावर बांधली असल्यामुळे ती अत्यंत भवम बनली होती ही मि० ब्रूनेल याच्या योजनेवर-हुकूम बांधली होती व तिच्यातून टपाल व प्रवासी दूरच्या केपच्या मार्गानें हिंदुस्थानला नेण्याचें ठरलें होतें तथापि गतीच्या बाबतीत मूळ अदमासाच्या मानानें फार निराशा झाली कारण हा बोट तशी पंधरा मैलापेक्षा अधिक वेगानें चालेना शिवाय पहिल्या सफरीच्याच वेळी काहीं अपघात घडल्यामुळे माणसाच्या प्रवासाला ती निरुपयोगी आहे असें लोकार्ना ठरवले तसेंच पुढें एका सफरीत अटलांटिक महासागरामध्यें ही बोटो बोट वादळामध्यें सापडून जायबंदी झाली या अनक आपत्तीमुळे या बोटोची मालक कंपनी पैशाच्या अडचणीत सापडून तिनें ही बोट २५००० पांडाला म्हणजे मूळ किमतीच्या चाऊणपेट २५ मैला विवृद्ध दाखली

न की न ध र्ती चा पहिली पो खंडी आग बोट — दि ग्रेट ईस्टर्न बोटोवर ज्या आपत्ती आल्या, ती एक कवळ दुर्दैवाचाच प्रकार होय ब्रूनेलस क्राउडारानी वेष्टेल्या इतर दोन तीन मोटमोट्या वामाची अर्धाच गत झाली, येस्त नदीचा बोगदा व्यापारीदृष्ट्या अवशस्वी झाला. दि ग्रेट वेस्टर्न रेल्वे मोटमोठे भराव पावून खडक जोडून व बोगदे बांधून तयार केली, पण तीहि पुढे अरुंद करण्याचें ठरल्यामुळे मूळचें काम बरेंच कुकट जाऊन पैशाचें नुकमान झालें बाक्स टनेल या बोगद्याचें कामहि दुसऱ्या इजि-नियरानी करण्याचें ठाळलें असतें ब्रूनेलच्या उपर्युक्त कामाप्रमाणें ग्रेट वेस्टर्न बोटोचें कामहि आर्थिक दृष्ट्या त्याच्या भगावर आलें तथापि या सर्व कामात यांत्रिक दृष्ट्या त्यांनीं जें कौशल्य व युक्त्या योजित्या हाल्या, त्याचा पुढील इजिनियराना पुष्कळ फायदा झाला त्याची सर्व कामें फार मोठ्या प्रमाणावर केलेली व अत्यंत धाटसांनीं होती दि ग्रेट ईस्टर्न ही बोट पूर्णपणें निष्कामी झाली, असा मान नाही ती नसती तर कदाचित् अटलांटिक महासागरातून सारायत्र करण्याचें काम तितक्या स्वकर तयार झालें नसतें शिवाय अलीकडे लडाऊ किंवा इतर ज्या साध्या मोटमोठ्या बोटो बांधण्यात येत आहेत, त्याचा मूळ आरम ग्रेट ईस्टर्न बोटवर होय या बोटोला वर गागितलेल्या अपघाताचे वास्तविक मोटोशी इजा झालेली नव्हती त्यामुळे योच्या फार दुस्तोने तिचा साटाऱ्या महाकाय्या कामात उपयोग करण्यात आला १८६५ मध्यें अटलांटिक महासागरातून २६०० मैल सारायत्र करण्याचें काम याच बोटोने केलें या कामाचा लागलेले ५००० टन वजनाचें सामान या एकट्या बोटोत रहात असें अशा प्रका-

रची इतर कामेहि या बोटीनें केलीं. कुनाई लाईनच्या लिम्हर-पूल व न्यूयार्क गामध्ये सफरी करणाऱ्या बोटीपेक्षां ग्रेट इस्टर्न बोट सावपट मोठी होती. अटलांटिक महासागरात चालणाऱ्या त्या बोटच्या सर्वांत मोठ्या बोटपेक्षा हिची वाफेची शक्ति तिप्पट अधिक होती आणि हिच्यातून त्याच्या बावपट प्रवाशी जात असत. हिची लांबी ६९२ फूट, रुंदी ८३ फूट, गेला ६० फूट व भरताड (टनेज) २४००० टन होतें. या बोटीला लावलेल्या बऱ्याच्या चाकाचा व्यास ५६ फूट असून ती चालविण्याकरिता चार वाफेचीं इंजिन, प्रत्येकी ६ फूट २ इंच व्यासाची एकएक पंचपात्र असलेली होती शिवाय या बोटीला २४ फूट व्यासाचा चार पायांचा पंखाहि जोडलेला असून तो चालविण्याकरिता एक निराळें इंजिन होतें. सर्व इंजिन मिळून ८००० अश्वबलाचे काम होत असे आणि एक संपूर्ण पृथ्वीप्रदक्षणा करण्यास पुरेल इतका कोळसा तिच्यात रद्दाल असे. प्रत्येकी पन्नास टन वजनाची अशी दहा बाणपात्रे (बॉइलर्स) तिच्यात असून चार टन कोळसा ताभी जळण त्यांना लागे.

वा फेच्या उपयोगाचा प्रसार व गतीत वाढ — बोटी चालविण्याच्या कामां वाफेच्या यंत्राचा उपयोग फारच संपादनानें वाढत गेला. १८५० ते १८६० एवढ्या अवधीत एकट्या लंडन बंदरात येणाऱ्या वाफेच्या जहाजांचे भरताड निष्पट झाले. पेनिनसुलर व ओरिएण्टल कंपनीच्या सुंदर अटलांटिक बोटी चालू झाल्या. होलीहेड व किंग्सटन लाईननें उत्तम पहिल्या वर्गाच्या बोटी जाऊ येऊ लागल्या. त्या बोटींनीं बऱ्याचि वाफेच होती. साधारण-पणे प्रत्येक बोटीची लांबी ३३४ फूट, चाकाचा व्यास ३१ फूट व इंजिनच्या पंचपात्राचा व्यास ८ फूट २ इंच आहे. बोटीची किंमत सुमारे ७५००० पौंड आहे. बोटीचा वेग तासी सरासरी २०८ मैल पडतो. कुनाई कंपनीची रजास-गोच्या एन. नेपियरनें बांधलेली पर्सिया नावाची बोट ३८९ फूट लांब व ४९ फूट रुंद होती.

१८७५ पर्यंत बोटींचा आस्तात आस्त वेग ताभी २६ मैल असे. १८९५च्या सुमारास हा वेग बराच वाढला होता. बोटी चालताना पाण्याकडून प्रतिकार फार होत असतो. त्यामुळे वेग दुप्पट वाढविणे असल्याम पंच्याची शक्ति चीनट वाढवावी लागते, म्हणजे वाफेची शक्ति आठपट करावी लागते. शिवाय बोटीची गति पुष्कळ अंशी तिच्या विविध आकारावर अवलंबून असते. बोटीचा पुढील भाग चांगला निमुळता असला म्हणजे पाणी भरभर तोडले जाई व बोट जलद चालण्यास मदत होते. पण वाफेची मुख्य शक्ति बोटीच्या तळास पाण्याचा जो अडथळा होतो तो दूर करण्यास खर्च होत असते.

आगबोटीची शक्ति व आकार याच्यामध्ये किती जपा-त्र्यानें वाढ होत गेली हे पुढील कोष्टकावरून दिसून येईल.

साल	बोटीचे नाव	गतिसाधन	ला.कू.	इ.फू.
१८३८	ग्रेट वेस्टर्न	बऱ्ही	२३६	३६
१८४४	ग्रेट गिटर	पंखा	३२२	५१
१८५६	पर्सिया	बऱ्ही	३९०	४५
१८५८	ग्रेट इस्टर्न	बऱ्ही, पंखा	६९०	८३

आगबोटीच्या गतीमध्ये जी विलक्षण वाढ झाली तिचे मुख्य कारण आगबोटीतील वाफेच्या यंत्राची सुधारणा होय या सुधारणेमुळे गति वाढली आहे इतकेंच नव्हे तर जळणाई पुष्कळ कमी लागू लागले आहे व त्यामुळे बोटीच्या भाज्याचे दर उतरले आहेत. याचा परिणाम असा झाला आहे की, पृथ्वीवरील दूरदूरच्या देशात दळणवळण फार वाढलें असून वाफेच्या यंत्रांमुळे जगाच्या एकंदर व्यवहारात जी क्रांति घडून आली आहे तिच्यापेक्षा बरेच कार्य आगबोटींनी केलें आहे.

आगबोटीच्या रचनेंतील सुधारणा, — आग-बोटीच्या रचनेचे जे निरनिराळे प्रकार आहेत त्यांपैकी एक विशेष चमत्कारिक प्रकार म्हणजे म्हणजे इंग्लिश खाडीमधून बोट फार न हलवी म्हणून प्रवाशी लोकांच्या सोयीकरिता केलेली विशिष्ट प्रकारची बोट होय. या बोटीला कॅंस्टॅलिया म्हणतात. ही रचना कॅप्टन डिसे यांचे स्वतःच्या कल्पनेनें सुचविली हा कलकत्ता बंदरात एक अधिकारी असून इकडील अनुभवावरूनच त्याला ही युक्ति सुचली. ही युक्ति म्हणजे बोटीच्या दोन्ही अंगांना लकडाचे मोठे दोन टोके, किंवा दोन लहान नाया जोडजे ही होय. असे केल्यानें मोठ्या तुफान वादळात जेथें मोठ्या बोटी सुटा जोरांने वाफेच्या तिष्ठ्या इष्ट लागतात तेथें असली बोट अगदी संघपणानें चालते असें इकडे हिंदुस्थानात त्याच्या पाहण्यात आले. मग या योजनेत सुधारणा करून कॅप्टन डिसेनें दोन तळभाग असलेली बोट बांधण्याची कल्पना काढली. अशा बांधणीमुळे एक तळभाग दुसऱ्याला सावरून धरतो व बोट फारशी हालत नाही. दोन बोटी एकाला एक जोडून केलेल्या जुड्या बोटीसारखा आकार कॅंस्टॅलियाला असतो मोठमोठ्या बोटी तयार होऊ लागल्यानंतरहि पुष्कळ वेपे दोव्हर, कॅले, फोर्स्टोन, बोलेन वगैरे इंग्लिश खाडीतील सर्व बंदरात लहान बोटींचे चालत असत. कारण या बंदरात मोठ्या बोटींना पुरेल इतकें खोल पाणी नसत. तथापि वर सांगितलेली कॅंस्टॅलिया नावाची बोट पाण्या-खाली फक्त सहाच फूट रहात असल्यामुळे ती भरतीबोटीच्या कोणत्याहि वेळी मॅच बंदरात जाऊ शकते. असें असून उलट पक्षां या बोटीवर मोठमोठ्या बोटींतल्या इतके प्रवाशी राहू शकतात. कॅंस्टॅलिया बोटीची लांबी २९० फूट आणि रुंदी ६० फुटापर्यंत होती. या बोटीवर प्रवाशांच्या सर्व प्रकार-च्या सोई केल्या होत्या. या बोटीतून एक हजारवर प्रवाशी जाऊ शकत. या बोटीची गति मान फार कमी म्हणजे

सरासरी १४ नॉट्स पर्यंत होती. मात्र ही बोट अगदी स्थिरपणाने चालून असल्यामुळे प्रवाशांना वेवेदाकडे हेलबाबे व त्यापाठून होणारा द्रास सुखीच सोसावा लागत नसे या बाबतीत या प्रकारच्या बोटोनी निःसंशय मोठी सुधारणा पडवून आणली आहे. कॅन्टेलिया बोटोचा मुख्य दोष जो मंद गति तो काढून टाकण्याकरीता या प्रकारच्या पुढे बांधण्यात आलेल्या बोटोमध्ये सुधारलेली नव्या प्रकारच्या बल्ब्राची चाकें बसविण्यात आली. या सुधारलेल्या बोटोपैकी इन्व्हिडटा, व्हिक्टोरिया, एम्प्रेस बेगरे बोटोची गति तासी २९ मेलपर्यंत असे. बोट हालत्यापासून होणारा द्रास टाळण्याकरीता मि० बीसेघर ह्याने आणखी एक निराळी युक्ति काढली. त्याने एक मोठा विस्तृत दिवाण-खाना (सलून) असलेली बोट तयार केली. बोटोतले दिशा दर्शकाने होकार्य ज्याप्रमाणे बसविलेले असते त्याप्रमाणे आसवर हा दिवाणखाना बसविलेला होता व तो स्थिर राहण्याकरीता अनेक योजने केव्या होत्या. तथापि बीसेघरने तयार केलेली बोट समुद्रामध्ये प्रवाणाम नालय-कच ठरली.

हा हलक्यापासूनचा द्रास अत्यंत वेगाने चालविणे जरूर असलेल्या लडाऊ महाजावर तर फारच होत असे. तो हतका वी खलाद्याना तो असद्य होई इतकेच नव्हे तर प्रसन्न नव्हाण त्यामुळे सिव्हील होऊन खबरदार नादुरस्त होत असे. नव्हाण इतके मयंगर हलक्याचे कारण समुद्राच्या खाटाशिवाय महागातीतील बाफेच्या थेंबाचे धके हेहि असे. हे धके इतिनातील दटपा (पिस्टन) व दटपाचा दाश (पिस्टन रॉड) यांच्या खंडित गतीमुळे बसत असत. से नाहसि बरण्याकरीता पाणबळीच्या तलावर बाण्यचक्रीं इतिन तयार करण्यात आले यांत दटपा, दटपाचा दाश वगैरे जाग सुखीच नगतात, त्यामुळे महागाला वेडेबाकडे दिगके सुखीच बगता नाहोत. या नव्या प्रकारच्या इतिनाची बोट प्रथम ग्लासगो येथे बांधण्यात येऊन तिला टॉर्निया हे अन्वयक नांव देण्यात आले. ही बोट १०० फूट लांब व ९ फूट रुंद होती, व तिची गति तासी ३०।। नॉट म्हणजे गुमारे ३०।। मेल होती. इतर बोटोतील बाफेच्या थेंबापेक्षा या बोटोतील बाण्यचक्रीच्या एंजिनाचे बजन कमी होत, चक्रीला लागणारी जागा बर्मी होती, तिला खर्चहि कमी लागे, प्रज्ज कमी पुरे, व महागाला गति पुष्कळ अधिक येत वसते. याप्रमाणे हे बाण्यचक्रीचे थेंबे सर्व गांजूनी फायदेदार ठरले.

बोटोचा लवणारी राकि. — बोटो कोणत्या राफोच्या माहात्म्याने चालवाय्या यावरून अलीकडे पुष्कळ प्रयोग होत असून बाफेच्या राफोप्रमाणे दुसऱ्या पानगहा प्रकारच्या राफि उपयोगात आणण्यावरून खटपट चालू आहे. प्रथम उपयोगात आणलेल्या बाफेच्या राफोमधेपाने पाहता, गेल्या १००० वर्षांत बाफेच्या एंजिनाच्या आकारात तिथट चोपट वाडण आहे, व त्यामुळे बोटोची वाहकशक्ति पुष्कळ वाडली

आहे. परंतु या एंजिनाच्या बोटोची गति फारशी नसते. पुढे बाण्यचक्री (टरबाइन) ची युक्ति निघाली. या नवीन निघालेल्या एंजिनास जागा बरीच लागत असल्यामुळे बोटोत मालाला जागा अधिक मिळू लागली हा या एंजिनाचा एक फायदा होय शिवाय बोटोची गतीहि वाढली. तथापि गति पुष्कळ वाढवण्याकरीता पंधराचा ध्यास कमी करणे आणि पिव बदलणे या युक्त्या नंतर निघारया. याशिवाय बाफेच्या थेंबात आणखी झालेला सुधारणा म्हटली म्हणजे टरबाइन-होपट आणि प्रांटेर-होपट हे एकाला एक मिश्रिगने ओढणे ही होय.

बोटो चालवण्याची बाफेच्या यंत्राव्यतिरिक्त दुसरी वाही साधन अलीकडे उपयोगात येऊ लागली आहेत. यांपैकी एक साधन विद्युच्छक्ति होय.

बाफेच्या यंत्राला तिसरा प्रतिस्पर्धा तैलयंत्र (ऑइल एंजिन) होय. हे यंत्र फार सुटसुटीत असल्यामुळे याला जागा फारच कमी लागते. शिवाय इतर ज्वलन-साधनाच्या मानाने तैलाच्या जळणामध्ये अनेक फायदे असतात, व तैलयंत्राला इतर यंत्रासुप्रीहि कमी पुते. तथापि तैलयंत्र फार मोठ्या अभयलाची तयार करता येत नाहीत एका पंचवात्रा (सिलिंडर) ची शक्ति १००० ते १५०० अभयल अशा प्रमाणाने १९१४ पर्यंत जास्त जाऊन ६००० अभयलापर्यंतची तैलयंत्र करता येत होती. शिवाय दुसरी अदृक्क म्हणजे तैलाच्या पुरवठ्याची. तैलाच्या खाणी इतक्या विपुल नसल्यामुळे बोटोना पडताली दगडी कोळशावरच अवलंबून राहणे लागणार, असा आज रंग दिसतो.

तथापि या सर्व युक्त्या अगदी अलीकडील आहेत. बाण्यचक्रीचा (स्टीम-टरबाइनचा) उपयोग प्रथम १९०५ त करण्यात आला. 'गिअर्ड टरबाइन' ची युक्ति १९१० साली निघाली. ही इंजिन १,९०,००० अभयलापर्यंत तयार झालेली आहेत, रेसिमोपेटिंग एंजिन व लां-प्रेशर-टरबाइन यांचा संयोग, आणि गिअर्ड टरबाइनची युक्ति ही दोन्ही १९१० च्या सुमारास एकाच वेळी निघाली. त्यापैकी पहिल्या प्रकारचे थेंबे जलद गतीच्या प्रवाशी बोटो चालविण्याकडे व दुसऱ्या प्रकारचे मालाच्या लहान बोटो चालविण्याकडे उपयोगात येऊ लागले आहे. या युक्त्याचे आधिप महत्त्व एखात वेळ्यास पूर्वीच्या बोटोचा व हल्लीच्या बोटोचा कोडशाचा सचं याची तुलना केली पाहिजे. कॅनेडियन पॅगिफिक बोटोनी प्रत्येकी १००० टन कोडशा दरोबे लागत असे, नुमिडोनिया व मेसिडोनिया या बोटोनी रोज १००० टन लागत असे. न्यूयॉर्कला जाऊन येण्याची एव सफर करण्यास ३० दहा-२० दहा-२० कोडशा १२ लायणाऱ्यांभर कोडशा प्रत्येक बोटोला पाहिजे असे हा कोडशा १० टने कमी लागतो, म्हणजे १० दहा टन इतकितं भरल्यास एका बोटोच्या बांधक मजरी मिळत १०,००० बोटोचा खर्च हजे कमी लागतो.

१९१२ सालापासून अलीकडे बायलेल्या बोटी साधारणपणे ६००० अश्वबलाच्या असतात. थोडक्या जागेत मावणारी, अलहिदा येप्रसामुमी विशेष न लागणारी, आणि जलद गतीची अशी एंजिन बांधण्याकडे ह्या सुच्य लक्ष असते. वाफची एंजिन, विद्युच्छक्तीने चालणारी एंजिन, तेल-एंजिन, आणि गॅस-एंजिन यांच्या हद्दी चालू असलेल्या स्पर्धेत अखेर अग्रमान कोणत्या प्रकारच्या एंजिनना मिळेल हे सांगणे आज कठिण आहे.

वर्णनविषयक.

बोटी वा आकाश.—समुद्रावरील वाहतुकीच्या साधनामध्ये नव्या नव्या शोधानां भितकी आधुनिकारक सुधारणा केलेली आहे तितकी इतरत्र कोठे नसेल. प्राचीन काळच्या किंवा भगदी अलीकडील १६ व्या १७ व्या शतकातील मोठमोठ्या शिवाच्या व बसण्याच्या जहाजांमध्ये आणि आजकालच्या भव्य भागवोटामध्ये मद्दत कर आहे. हल्लींच्या भागवोट्यांतील सुखसोयीकडे पाहिले म्हणजे पूर्वीच्या जहाजांतून प्रवास करणे किती धोक्याचे व त्रासाचे असले पाहिजे याची चांगली कल्पना येऊन तत्कालीन दूरदूरच्या सफरी केलेल्या लोकांची ताराफ केले तितकी थोडीच वाटते. याकित्या लोखंडी पट्ट्याच्या बोटी बांधू लागल्यापासून ते १८५० पर्यंत भागवोट्यांच्या स्वरूपात व रंगात किती सुधारणा झाली त्याची माहिती वर दिली आहे ती वाचकी तरी तेवढ्याने हि समुद्राचे मन आधुनिकीकरण होऊन जाते. तथापि १८९० पासून अलीकडे तोच वर्गात झालेली प्रगती हि धुल्लक नाही. आकारासंबंधाने पाहता जुनारकंपनीच्या लुसिटेनिया व मॉरेनिया आणि व्हाईट स्टार कंपनीची ऑलिंपिक या अटलांटिक महासागरात सफरी करणाऱ्या बोटी मोठेपणाच्या बाबतीत नमुनेदार आहेत. १९१२ मध्ये ग्रेट ब्रिटनच्या प्रत्येक बोटीचे वजन सरासरी ४००० टन होते. १०,००० टनाहून अधिक वजनाच्या बोटी फक्त १६ होत्या व ६,००० ते १०,००० पर्यंतच्या बोटी ५४ होत्या. मालाच्या बोटी साधारणपणे ६,००० टनाहून अधिक वजनाच्या नसतात. ऑस्ट्रेलियाला जाणारी व्हाईट स्टार कंपनीची सेरेमिक बोट १८,००० टनाची असून याच कंपनीची कानडाशी व्यापार करणारी लॉरेन्टिक नावाची बोट १४,५०० टनाची आहे. या एकाच कंपनीच्या १९०१ ते १९१५ पर्यंत बांधलेल्या बोटाने वजन पाहिल्यास बोटीच्या आकारात किती प्रगतीने वाढ होत आहे ते दिसून येईल. त्या भागवोट्यांबंधाची माहिती येणेप्रमाणे:—

समुद्राचे नांव	टन	सन
कोल्टिक	२१,०००	१९०१
केल्टिक	२१,०००	१९०१
लिस्टिक	२४,०००	१९०४

समुद्राचे नांव	टन	सन
आट्लिअटिक	२४,५००	१९०७
आलिपिक	४६,०००	१९१०
मिरेनिक	५०,०००	१९१४

जुनारकंपनीची १९०५ मध्ये तयार झालेली कॅरेनिया बोट २०,००० टनाची व १९०७ साली चालू झालेली लुसिटेनिया बोट २२,००० टनाची होती.

सुरक्षितता आणि सुख सोयी.—प्रवाशांची रहदारी अशी बरी वाटत गेली तसतसे प्रवाशांच्या सुखसोयीकडे व बोटी हलक्याने होणारा त्रास कमी करण्याकडे अधिक लक्ष जाऊ लागले. बोटी कमी हलक्या झणून योजिलेल्या काही युक्त्या मागे दिल्याच आहेत. भागवोट्यां एक युक्ति विरमकीस्सची होय. बोटीच्या तळाशी मोठेले पातळ पत्रे बसविलेले असतात; ते बोट हलू लागली झणजे पाण्याला प्रतिकार करतात. या युक्तिनंतर मॅमची टाक्यांची (अंतिम-रोलिंग टँक्सची) युक्ति निघाली. जुनारकंपनीची १९१२ मधील लॅरेनिया बोट ही या साधनाने युक्त असलेली पहिली बोट होय. बोटीच्या दोन्ही अंगांना मोठेले टाकी ठेवून तळाशी ती एका अर्द नळीने एकमेकांला जोडलेली असतात. बोट एका बाजूला कलली की, त्या बाजूच्या टाक्यामध्ये पाणी वाटते आणि नंतर एकंदर पाण्यात वरताली अशी गति काही वेळ सारखी चालू राहते. यामुळे ज्या बाजूला पाणी जास्त असेल त्या बाजूवर वजन जास्त पडून बोटीला दुसऱ्या बाजूला मिळणारा हलकावा तितक्या मानाने कमी मिळतो. अशा रीतीने बोटीच्या हलकाव्याना प्रतिबंध होतो.

परंतु सुसते हलकावे मसणे एवढेच संकट बोटीला नसते, तर कित्येक वेळा मोठाल्या लाटांखाली सापडून संपूर्ण बोट एकदम बुडून समुद्राच्या तळाशी गेल्याची उदाहरणे घडतात. कित्येक बोटी अचानक नेपता झालेल्या असून एवढीच किंवा खबरावर आपटून त्या बुडाल्या असे म्हणण्यास जागा नाही. सध्व त्या लाटेखाली सापडून बुडाल्या असेच म्हणणे भाग पडते. हा प्रसंग टाक्याच्या युक्तिने त्यांच्यावर आला असावा असे झणण्यास जागा आहे; कारण टाक्यांमधील पाणी व बोटीचा हलकावा ही दोन्ही एकदमच एका बाजूला आल्यास बोट पालथी होण्यास त्याने मदतच होणार! याकरिता या टाक्यांच्या युक्ति विशेष सुधारणा करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत.

बोटी सुरक्षित रहाण्या म्हणून काही अंशां बोटी बांधताना व काही अंशां बांध साधनांनी काळजी घेण्यात येते. बोट बांधताना हद्दी अशी योजना करतात की, सर्व बोटीचा तळमनला कलनिरोधी (वॉटरटाइट) खोल्यांनी विभागलेला असतो, व एका खोलीस पाणी शिरले तरी इतर सर्व भाग कोठे राहतात. याप्रमाणे दोन भाग अशी पूर्णपणे पाण्याने भरले तरी बोट न बुडता चालू शकते. शिवाय दुसरी युक्ति

अशी आहे की, सर्व बोट्यांचा तळमळाच आंतल्या बाजूला काही अंतरावर सभोवार घेवून घालून विभागितात. अशी रचना प्रथम ऑस्ट्रेलिया बोट्यांत व नेतर अँक्टोनिया बोट्यांत करण्यात आली. ऑस्ट्रेलिया बोट्यांत बांध मागासून १५ फूट जागा सभोवार सोडून दुसरे आवरण देण्यात आले, म्हणजे एका बोट्यांत दुसरी बोट अशा दोन निरनिराळ्या बोटी बनल्या. अशा बोट्याला एखादा खडक किंवा बर्फाचा बोंगर लागून जरी भोक पडले तरी आतील आवरण पूर्णपणे शाबूत राहून बोट सुरक्षित चालू शकते. तथापि बोट पूर्ण वेगात असताना मोठ्या खडकावर किंवा हिमखंडावर आणवली तर तिचा पूर्ण जुराडा उडायामिवाय रहात नाही. आणि असले अपघात अटलाटिक महासागरात "टिरेनिक" सारख्या प्रचंड बोट्यांना शास्त्रासुद्धे अलीकडे या हिमखंडा (आइसबर्ग) वर लक्ष ठेवून त्याची बातमी सर्व बोट्यांना देण्याची तजवीज 'आइस रफाउट' मार्फत होत असते. शिवाय बर्फाचा बोंगर जवळ आल्याची इशारात पाण्याचे उष्णमान एकदम कमी झाल्यानेहि बोट्यांवरील चालकाना मिळण्यासारखी असते. हा परक तापवृत्तीच द्या-विणारे क्षीतताश्चक (मिजिओमीटर) नावाचे यंत्रमंत्रनेन तापज्या घास्र्ज्ञाने वेळ आहे. हे यंत्र जहाजाच्या पुढील बाजूला भोंबताली समुद्राचे पाणी फिरत राहिले अशा रीतीने बसविळेंक असते, व उष्णमानात विशिष्ट फेरबदल झाल्याबरोबर त्याची सूचना जहाजावरील अधिकाऱ्याला मिज्या घडा बाजून मिळेल अशी योजना केलेली असते. शिवाय या यंत्राने हवेतील उष्णमानात झालेला परक तापवृत्तीच बद्ध शकतो.

बोटींना दुसरे भय आगोवे असते. म्हणून जहाजांतील कोणत्याहि तळमळात (इंजिनमध्ये) लागलेली आग ताबडतोब बोटीवरील अधिकाऱ्यांना कळवी अशी एक युक्ति "ऑस्ट्रेलिया" व इतर कित्येक बोटींवर अलीकडे करण्यात आली आहे. पण मुख्य सुधारणा म्हणजे पूर्वी जे बोट्यांचे भाग लाकडाचे असत ते सर्व हल्ली पोलादाचे वेलेले असतात ही होय. तथापि अद्यापहि बोटींना आगी लागतात. पण आग बुड्ढा मालक्या बोट्यांतील मालकाला लागते. एकंदरीने पाहता बोटी अद्याप घातल्या असल्याने सुरक्षितपणा पुष्कळ असतो यात शंका नाही. रोनेओ कंपनीने तर बोटीतलि दरवाजे, छत्र्या, टेबले वगैरे सामानाहि शयय तितके लोखंडी बापरण्याची पद्धति सुरू केली आहे. जहाजाच्या अर्धा किंवा एक इंचाचा जाड पत्रा न बापरता बांसाक्ष इंच जाडीचा दुहेरी पत्रा मध्ये हवा खेळण्यास पोकळ जागा ठेवू. बापरणे अधिक पायदेवार असल्याचे बुजार्ड कंपनीने प्रसक्त अडु-भवाभंती ठरविले असून "ऑस्ट्रेलिया" वगैरे अलीकडील बोटी बांध पद्धतीने बांधल्या आहेत.

तिसरा धोब्याचा प्रसंग म्हणजे बोट वसताना लावलेली

दिशा सोडून निराळ्याच मार्गांनी जाऊ लागते, आणि जो खडक किंवा किनारा सोडला असे कप्तानास वाटत असे त्यावरच जाऊन नेमकी आपटते. असा मार्गांत परक झाल्यास तो रुद्धात यावा म्हणून बोटीवरील हॉब्यत्रा मध्ये एक युक्ति केलेली असते, ही युक्ति अशी की, दिशा दर्शविणाऱ्या घड्याळासारख्या तयकडीवर बोटीचा मार्ग बदलेल त्याप्रमाणे रेषा उमटण्याची तजवीज केलेली असते. शिवाय त्यांत मार्ग केव्हा बदलला ती नवी वेळ दर्शविण्याचीहि योजना केलेली असते. दुसरी गोष्ट अशी की, धोब्याचा किनाऱ्याचा भाग आपास जवळ अहल्याची सूचना मिळानी म्हणून अलीकडे एक युक्ति योजिलेली असते. १८९६ मध्ये मेनेवा सरोवरावर प्रयोग करत असताना असे आढळून आले होते की, हवेतल्यापेक्षा पाण्यातून ध्वनि चोपट वेगाने प्रवास करतो पुढे मि. एच डी. मवी या अमेरिकन विद्वानांना असे आढळून आले की, पाण्यातून प्रवास करणाऱ्या ध्वनिला हवेतल्या सारखे अडथळेही वाया वरुदात नाहीत या धोब्याचा पायदा घेऊन खडकाळ किनारा जवळ आल्याची सूचना बोटीवर मिळवी अशी व्यवस्था अलीकडे करण्यात येत असते, ती येणे प्रमाणे. समुद्रतळाच्या आघाऱ्यावर एच २१ फूट इतकीच त्रिपाद खांब उभा करून खाला सुमारे तीन मण (२ हंड्रेड-वेट) वजनाची घडा द्यातात. ही घडा किनाऱ्यावरील स्टे-शनातून निवा साईटशिषमधून नेलेल्या विजेच्या ताराने वाजत राहण्याची व्यवस्था केलेली असते. या धंड्याचा आवाज १५-२० मैल दूर ऐवू मातो. किंवा समुद्रातील पापाणइशाला (बांगला) घडा बांधलेली असते. घडा पाण्याखाली १६ फूट असत, आणि लाटाबरोबर बांध हालत राहिल्यामुळे घडा वाजत राहते. या घडेचा आवाज ऐवू वेग्याकरिता बोटीच्या दोन्ही अगाना माहेरच्या मासू पाण्यामध्ये लडून राहतील अशा २२ चौरस इंचाच्या दोन टाक्या बसविलेल्या असतात. टाकीत मायशोफोन (सुसंयोजितदर्शक) ठेवलेला असून त्याच्या तारा सुकाण्याच्या खोलेतील टेलेफोनला जोडलेल्या असतात. तेथे तिच हालवून आवाज कोणत्या बाजूने येत आहे हे ऐकणाराला समजून येता येते. ही युक्ति अगदी अलीकडे निघालेली आहे तरी तिजमुळे शेंकडों लोक आणि पुष्कळ जहाजे सकदातून आरपयंत घसावण्यात आली आहेत दाट धुकें पसरल्यामुळे आजूबाजूस काही दिसत नसले तरी कप्तानाला या टेलेफोनच्या आणि दिशादर्शक नकाशाच्या साहाय्याने आपली बोट खडकाळ किनाऱ्याच्या बाजूने सुरक्षित राहिले जाऊ शकते.

आ घ नि क बो टां तील च नी च्या यो जना — बोटीवरील तीनचार हजार लोकांचा निर्वाह चालण्याकरिता खाण्यापिण्याच्या उत्तम पदार्थांचा जो मोठा साठा भरून ठेवतात त्याच्या इतकी आवायची गोष्ट बोटीवर दुसरी कोणतीच नसेल. किंवा यावरील उत्तमोत्तम होइत्यामध्येहि

बोटीवरच्या पेक्षा अधिक चांगला सोय नसते लुसिटानिया सारख्या बोटीमध्ये दरच्या सकरीच्या वेळी जी अन्नसामुग्री घेण्यात येते तिची कल्पना पुढील यादविरुन येईल

४५००० पाँड गोमांस	१८०० पाँड कॉफी
१७००० पाँ. मटन	१०००० „ साखर
३००० पा बक्याचे मांस	२८०० „ सुकविलेली फळे
२५०० पा. डुकराचे मांस	८० पेठ्या नारिंगे
१२०० पा. तांबे मासे	२३० „ सफरचदादि फळे
७५०० पा. इंग्लिश सालमन	८०० पांड दाखें
८००० सिंगार	१५०० पांचेस, नेफ्टेराईन्स
३ जिबत कासवे	४० पेठ्या पीअर्स
२०० पेठ्या वाळलेले मासे	१५० „ इंग्लिश मेलन्स
१०० पाँड कॅन्डिअर	२० केंड्याचे खोंगर
२००० क्रीबडीची पिले	१००० पाँ इंग्लिश टोमॅटो
६०० क्रीबड्या	१० पेठ्या लिंबू
१५०० पाँड गोवत्समास	२६०० जॅम व मारमॅलेड
१५० टर्कीमातीची कॉबडी	४५० डबे यिस्किटें
३०० बद्दकाची पिले	२१० बॅरल कणीठ
६० हस पर्ला	२ टन मीठ
१५०० इतर नारके पक्षी	१४०० पाँड हॅम
१५० जॅस	४००० „ खारे डुकराचे मांस
५५०० पांड लोणी	१६०० „ पनीर (बीस)
२८ टन पोटो	४०००० अडी
३००० गॅलन दूध	१५०० बाटल्या दारू
१००० पाँड चहा	२० बॅरल ऑइस्टर

रोज अन्न दिवतून तयार करणारी अनेक पाकशुद्धे अन्न तात वाफेच्या उष्णतेने पदार्थशिवितात. मळईच्या वर्षांनी य इतर पाकनिपत्तीची यंत्रे विपुच्छांनी चालतात अन्न शिवविण्याच्या कामाशिवाय इतरहि पुष्कळ कामे विपुच्छांनी करविण्यात येतात कपबशा, सुन्या, वगैरे सामान धुवून साफ करणे, सुटाना पॉलिश करणे, बोटांतील पत्ता-माहून अधिक धळ्याळें चालविणे, टेलिफोन चालविणे वगैरे सर्व कामे विजेच्या यंत्रांनीच चालतात. ऑसिपिया ऑव्हॅलिया, ह्युरिटर वगैरे बोटीवर वरील सर्व सोी असून शिवाय विभ्रातिग्रह, भोजनग्रह, सेखनवाचनग्रह, ध्यायामग्रह, स्नानग्रह, वगैरे सोयी असतात व ती इतरां मुद्राभेत केलेली असतात की, यापेक्षा मोठमोठ्या घातरांहि अधिक पुढर व्यवस्था पहावयास मिळत नाही या सर्व जगा इतक्या ऐतयैस व मोठ्या असतात की, मिटिंग रूम, नामक बोटीतील भोजनग्रह ६० फूट लाय आणि ३० फूट रुंद होतें आणि ऑलिंपिक बोटीतील ११४ फूट लाय व १२ फूट रुंद होतें

वर सांगितलेल्या अन्नसामुग्रीशिवाय इतर अनेक प्रकारचे सामान, वस्त्रावरण बोटीवर असतें ते येणेप्रमाणे —

४००० मलबत्र	१५००० एकरा चांदरी
७५०० ब्लॅक्रेट्स	३००० डुहेरी चांदरी
६००० सरपोस	१५००० उशाचे झेप्रे
२००० आरड्यावरील वस्त्रे	७५०० आगपुतणी
३५०० सवैपाक्याची वस्त्रे	२५०० सुंदर डुबाल
३००० खिडप्यावरील पडदे	४००० किरकोळ वस्त्रे
३६०० पलगपोस	८०० उशा
३६०० याद्या	

याशिवाय काचेची व धातूची भांडी वगैरे सामान येतलें जातें तें—

४५०० कप	४०० साखरेची भांडी
३००० चहाचे कप	४०० कडांची ताडे
१५०० कॉफीचे कप	४०० लोण्याची भांडी
३००० गोमांसरसाचे कप	४०० माजीपात्याची भांडी
१००० मलईची भांडी	८०० जेवणाचे काटे
२५०० फराळाच्या बशा	५०० फळाचे „
१८००० जेवणाच्या बशा	१५०० माशाचे „
२००० दाहूचे पेले	४०० कीमती भांडी
१२०० कॉफीची भांडी	४०० लोण्याच्या सुन्या
१२०० चहाची भांडी	१५०० फळांच्या सुन्या
४५०० फराळाच्या बशा	१५०० माशाच्या सुन्या
३००० चहाच्या बशा	८००० सबोपयोगी सुन्या
१००० कॉफीच्या बशा	३०० आढाकिते
२५०० पावयाच्या बाटल्या	५००० जेवणाचे बसचे
५०० पुणपात्रे	१००० चहाचे बसचे
	१५०० मिठाचे बसचे

कुनार्ड, व्हाइट स्टार जॅलन व इतर कित्येक कंपन्या बोटीवर प्रवासात असताना इतक पत्रे काढून विनतारी यंत्राने मिळविलेली ताजी पातमी प्रवाशाना रोज वाचावयास देतात गायनवादनाने जलसे व इतर खेळहि बोटीवर चालतात याप्रमाणे बोटीने प्रवास करताना घरच्यापेक्षा कोणतीहि गोष्ट प्रवाशाना कमा पडत नाही येणेप्रमाणे प्रवाससाठी वर्षांपूर्वीच्या मानाने हल्ली बोटीवर पुष्कळ अधिक सुखसोयी असतात हें दिसून येईल.

बि जि झे का मा च्या आ ग बो टी, तेलाच्या वाटी — जुन्या बोटींशी तुलना करता दुसरी एक अशी महत्त्वाची गोष्ट दिसून येते की, हल्ली व्यापारपदे फार वाडल्यामुळे बोटीचेहि निरनिराळे प्रकार निघाले आहेत उदाहरणार्थ, पासलेट तेल पूर्वी पेठ्यातून किंवा पिपातून नेत असत, पण अलीकडे मिश्रित बोटीयांच्यानी स्वतंत्र तेल नेणाऱ्या बोटींवर तयार केल्या आहेत १८९३ साली अशा तेलाच्या स्वतंत्र बोटी ८० होत्या व त्यांचे सरासरी अंतराळ प्रलेंकी २५००० टन होतें. १९१४ च्या सुमारास ही संख्या ३०० असून हल्ली ती

वाढतच आहे. अशा बोटीला ऑईल टँकर म्हणतात. त्यात तेल भरण्याकरिता व काढण्याकरिता पंप वापरतात. बोटीत तेलकरिता निरनिराळ्या टांक्या करतात, सर्व एक मोठे साठवण करीत नाहीत, कारण बोट हलताना सर्व तेल एका वाजुला येऊन भार पडल्यास बोट पालवी होण्याचा धोका असतो. प्रत्येक टांकी सरासरी २८ चौरस फुटाची असते. पुढल्या टांक्या, मागल्या वाजुच्या टांक्या, सामानसमानाची जागा आणि इंजिनरूम यांच्यामध्ये सुरक्षितपणाकरिता मोठ्या जागा मोडलेली असते. इंजिनरूम बोटीच्या अगदी मागल्या अग्याला असते. याप्रमाणे आगीचा संभव टाळण्याकरिता दुसरीही काळजी घेतात. तरी सर्व बोट तेलाने भरून दूरचा प्रवास करणे अत्यंत धोखाचे काम होय. असे अत्सुनिहि आजकाल शेकडों बोटी हें करीत असतात, तेव्हा खांबरील खलावाच्या धाडसाचे तारीफच केली पाहिजे.

आगगाच्या नेणाच्या आगगाबोटीः—बोटीचें काम निरनिराळ्या देशांतलें किंवा खडांतलें रेल्वेनें जाणारें प्रवासी व माल एकमेकाकडे पोहोचविणें हें होय परंतु एवज्यानें मागत नाहीं नद्या, सरोवरे किंवा सहानलहान समुद्र अशा ठिकाणी मालप्रवाशास्तुता सर्व आगगांचीच उचलून एका तीराहून दुसऱ्या तीराकडे नेण्याचें काम बोटीनां करावें लागतें. कित्येक नद्यावर पाव घाघण असक्य असतें म्हणुन तेंच बोटीची योजना करतात. अशा प्रकारचें विशेश साधनाचें वाडवणूक म्हणून जर्मन स्टेट रेल्वेचें संसिनाला स्टेशन स्वीडिश स्टेट रेल्वेच्या टेल्योग्राफ स्टेशनां जोडण्या करिता वाल्टिक समुद्रांतलें अत्यंत वायव्य ६४ मैलांचा प्रवास करणाऱ्या बोटीचें होय मा ठिकाणी दोन जर्मन व्हा व दोन स्वीडनच्या अशा चार बोटी आहेत. प्रत्येकीची लांबी सुमारें १५० फूट असून वेग १६ मैलें प्रति तास असता. बोटींतलें डेकवर हळू वरवीं गेले असून वेदरांतून आगगांची बोटीवर घेतात. बोटींत पाण्याची टाकी असून तांत पाणी कमजास्त करून बोटींतलें हळू परोवर थक्याला लावण्याची व्यवस्था करतात. शायदे आगगांज्वांतलें प्रवाशाला जगें वरून न हालता वाल्टिक समुद्र ओलाहून जाता वेंत त्याचप्रमाणें रशियन सरकारची लेक्वैक नावाची बोटी वैकट सरोवरावरून आगगाच्या नेण्याचें काम करीत असते. हिवाळ्यांत या सरोवराचें पाणी गोठून जातें त्यामुळे वॉ, फोडून जाण्याची बोटीला योजना केलेली असते ही बोटी चालविण्याकरिता जोडपसला लाविलेला आहे व्हालगा नदी वर अशीच सोय केलेली असून डेनमार्क युनिटेड स्टेट फाइनल वगैरे देशांतहि अनेक ठिकाणी अशा सोय आहेत किंवा जर्मन अशा व्हा फोडून चालणाऱ्या बोटी ४००० हून अधिक बांधलेल्या आहेत वगडांतल्या सरोवरांतून हि अनेक ठिकाणी अशा सोयी वेलेल्या आहेत.

नद्यातील व सरोवरातील बोरी.—समुद्रातल्या बोर्ट.

पेक्षा नयामरावरातील वाहतुक करणाऱ्या बोटी वयाच्या निराळ्या नमुन्यावर बांधाव्या लागतात. पृथ्वीच्या पाठी-वरील बऱ्याच भागातल्या वे विशेषतः मिशनमधल्या नया फारच अक्षेद असल्यामुळे मोठाव्या बोटी रथातून जाऊ शकत नाहीत. युनैटेड स्टेटमध्य एकाका एक गोष्टून जी अनेक सरोवरे आहेत रथातून चालणाऱ्या बोटीहि निराळ्या नमुन्याच्या आहेत. हा सरोवरातील प्रवात हमाऱें मैलावा असून पूर्वी येथून शिकार्ची जहाजे चालत असत. अलीकडे आगवोटी चालू झाल्याअसून प्रवाशाच्या सोयीकरिता अनेक सुधारणाहि झालेल्या आहेत. सरोवराच्या काठानें वस्तोहि बराच वाहून रेवंचे रस्ते झाले असतयासुद्धें सरो-वरातले रहदारी फार वाढली आहे इ. स. १८७२ पासून नयासरोवरातील वाहतुकीकरिता निराळ्या नमुन्याच्या लोखंडी बोटी मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागल्या. ह्या बोटींना गति देणारे पक्षे असतात. बावपान आणि एजिन बोटीच्या मागच्या वाजून असतें अशा बोटींची लांबी ३५०-४०० फूटपर्यंत, आणि रुंदी ४०-५० फूटपर्यंत असते. एकएका बोटीतून ५००० पर्यंत प्रवाशी जाऊ शकतात

मिनिमिरी, मिसौरी, हडसन नगरे नयातून प्रवास करणाऱ्या बोटांदि अशाच लावट पण अचूद आकाराच्या असतात. हडसन नदीतून चालविण्याकरिता क्लेरमॉंट नावाची पहिली बोट फ्लुटन यांनी १८०७ च्या सुमारास बांधली. तिची लांबी १९३ फूट आणि रुंदी फक्त १८ फूट व चौखो ७ फूट होती. हिवाळ्यात पाणी गोठून वर्षा झाल्यावर त्या काळी बोटी बंद ठेवात असत. अद्या मॉंटनि गति देण्याकरिता १८६५ पर्यंत बहुतेक बऱ्याच वाहकं चलावत असत. हडसन नदीमधील चालणारी अलाकडील व फार चांगली बोटी 'म्यू यॉर्क' व 'दो होय. हॉ' १८८७ साली चालू झाली. तिची गति २० मैलपर्यंत होती. या बोटांवर पहिल्या वर्गासुद्धा सर्व वर्गाच्या प्रवाशांच्या सर्व प्रकारच्या सुखसोयीची नलेश्या होत्या. ग्रेटमिशनसारख्या लहान देशातील लहान नयातून चालवण्याकरिता वाघावाऱ्याच्या बोटांचा प्रश्न विशेष अवबळ असतो शिवाय अशा देशांत रेल्वेचे रस्ते पुष्कळसे झालेले असल्यास जलमार्गांनी आवश्यकता लोकांस पटण्यास उशीर लागतो दाद्यूब, मिनिमिरी नगरे मोठा त्या नद्याची पात्रे रुंद आणि प्रवाह संघ असल्यामुळे त्या मधून सामान्य प्रकारच्या बोटी चालू शकतात नद्यामधून चालणाऱ्या बोटांचा मुख्य विशेष म्हणजे त्या फार उंचळ असतात पुष्कळ बोटींचा पाण्याखालील भाग १८ इंचांहून अधिक नसतो बहुतेकींना गति देण्याकरिता एक बऱ्याच चाक बोटीच्या मागच्या अंगास बसविलेले असते तथापि पट्याच्या बोटांदि असतात.

ज ग त ल स र्यो त भो ज्ञा आ ग वो टी — (आकार-
नुक्रम) — मॅजेटिक, लेन्डियाधन, धेरंगारिया, ऑलि-
पिक, ऑक्टिनिया, हॉमरिफ, पॅरिस, मॉरेटिनिया, एप्रस

ऑफ स्कॉटलंड, कॅरेबिओल, बेलजिक, बेल्जियामिक, रॉटरडॅम, बाल्टिक, जॉर्ज वासिगटन, फ्रान्स, हुडसोन्, गिडलिओ, सॅसेरे, एप्रस ऑफ कॅनडा, एप्रस ऑफ कायना, अमेरिका, सेड्रिक, सेल्टिक, मिनेसोरा, कॅप पोलोनिओ, रेशोल्फ्ट, रिलायन्स, सिधिया, वॅरोनिया, लॅकोनिया, कामानिया, अगॅमेन्सन, अदरेल, कॅसल, विडसर कॅसल, लॅफलड, समरिया, सेरॅमिक, एप्रस ऑफ फ्रान्स, माईन्ड व्हर्नान, प्रेसिडेंट गॅट, काव्हंट रोसो, बांदिओ, अरेविक, मिसेफाहडा, ट्रिन्सिल्व्हेनिया, टर्कनिया, न्यू बॅम्बस्टरडॅम, एप्रस ऑफ इंडिया, एप्रस ऑफ एशिया, एप्रस ऑफ रशिया, डोरिक, पिट्सबर्ग, रेजिना, मॉटकाम, मॉन्ट्रोन, मॉन्ट्रेअर, इंस, नर-डुंड, कॅमेरोनिया, टिन्हेनिया, एप्रस ऑफ ब्रिटन, नलदेरा, किंग अलेक्झांडर, वॅडीम, अलमाओरा, मागोलिया, मोल्डाविया, सर्व १५,५०० टनाच्या किंवा त्याहून मोठ्या आहेत.

ज ग ग ती ल अ ति श य ज ल द जा पा न्या आ ग पो टी (वेगातुक्कं) — मॉरॅटॅनिया, मेजॅस्टिक, अडिडॅनिया, फ्रान्स, बॅरॅगॅरिया, ऑलिपिक, ऑरॅजे नस्ती, प्रिन्सेस ज्युवि-आना, वाहिने, पॅरिम, व्हॉन स्ट्युवेन, एप्रस ऑफ एशिया, एप्रस ऑफ रशिया, ला लोरेन, ला सॅन्डेए, प्रिन्सेस पॅट्रिशिया, लेव्हियायन अगॅमेन्सन, माईन्ड व्हर्नान, एप्रस ऑफ फ्रान्स, मैराना, एस्पेरिया, मऑरी, डुंगाना, ग्रिन्स व्हॅडिक, ल्युटे-ट्रिया, मरिसिलिया, चार्लस रो, यापैकी २० गॉट (समुद्रातील मेल) खाळी कोणत्याही बोटीचा वेग नाही (सिंपादकीय)

अनशास्त्रियपथक

आ ग पो टी व री ल यंत्रे — आगवोट चालविण्यास चाकि तयार करण्यासाठी वाफेच्या इजिनाचाच बहुतेक उपयोग करतात आज ज्या आगवोटी समुद्रात प्रवास करीत आहेत त्यापैकी शेंकडा १५ आगवोटी वाफेच्या इजिनांनी चाललेल्या आहेत परंतु गेल्या १० वर्षांत आईल इजिनापैकी काही जातीची इजिने आगवोटी चालविण्याच्या कामी उपयोगात आणण्यात येऊ लागली आहेत. तथापि पुढील चालीसपन्नास वर्षांत वाफेच्या इजिनांनी चालणाऱ्या बऱ्याच आगवोटी भाणसे व माल आणण्याच्या कामाकरिता वापण्यात येतीलच.

बॉयलर:—वाफ उत्पन्न करण्यासाठी बॉयलर (म्हणजे वाष्पपात्र) वापरण्यात येत आगवोट नशी लहान मोटी असेल तसे आकाराने लहान मोठे एक किंवा अधिक बॉयलर एका आगवोटीवर बसविलेले असतात. जमीनीवर चालणाऱ्या कारण्यान्यातून ज्या प्रकारचे बॉयलर वापरतात त्यापेक्षा हे बायलर आकाराने व बजनाने निराळे असतात व याची रचना थोडक्या जमिंत जास्त वाफ उत्पन्न करण्यास सांडस्कर होईल अशी वेलेली असते बॉयलरमध्ये बिस्तर असतो व त्याचा धूर निघून जाण्यासाठी मोठमोठे बब वर आणलेले असतात. हे धू पाहून आगवोटीत बॉयलर कोणत्या ठिकाणी आहेत हे सहज समजते

इजिन:—निरनिराळ्या बॉयलरमध्ये वाफ उत्पन्न करून ती मोठ्या नळ्याच्या द्वारे मुख्य इजिनात आणलेली असते. या नळ्याला त्या ठिकाणी प्रत्येक बॉयलरमधून वाफ बाहेर देणाऱ्या नळ्याचा सांधा येतो त्या सांध्यावर एक दरवाजा अथवा झाकण बसविलेले असते. यामुळे वाटिल तेव्हा कोणताही बॉयलर निराळ करून त्यातील वाफ सोडून देता येते

या मुख्य नळ्यातून जिकडे निरनिराळी यंत्रे चालू असतात तिफडे लहान मोठ्या नळ्या लावून वाफ नेलेली असते एका आगवोटीवर मोठ्या इजिनशिवाय ठिकठिकाणी बसविलेली लहान लहान वाफेची इजिने असतात सामान भरण्यास किंवा उतरून टाकण्यास लहानमोठे केन (यारी किंवा डिंगल्या) ठिकठिकाणी असतात त्यांना वाफेची इजिने जोडलेली असतात जिथेच दिवे लावण्यासाठी डायनामो चालविण्यास इजिने अगतात वर्क करण्याची यंत्रे चालविण्यासाठी किंवा निरनिराळ्या ठिकाणी पाणी काढून टाकण्यासाठी किंवा पाणी भरून घेण्यासाठी पंपाची योजना असते तीस वाफेची इजिने लागतात. सारास इतकाच की, बायलर एका ठिकाणी असून इजिन ठिकठिकाणी वाटलेली असतात मुख्य इजिन बहुतेक आगवोटींना एक असत या इजिनाची चाकि आगवोटीच्या मागच्या टोंकास नेलेली असते व तेथे ही चाकि पाण्यास मागे ढकलून देण्याच्या प्रयत्न करून आगवोटीस पुढे ढकलते.

आगवोटीवरील इजिनातील विशेष — आगवोटीवरील इजिन व जमीनीवरील इजिन यात जमिन-यत्नानाचे अंतर आहे. जमिनीवर इजिन आडवे असते व त्याला वाटेल तितकी जागा असते आगवोटीवर नागेची अडचण म्हणून थोडक्यात थोडकी जागा व्यापून जितकी जास्त चाकि उत्पन्न करता येईल तितकी करण्यागारखा इजिने आगवोटीसाठी तयार करतात हे इजिन उभे असते म्हणून चाला जागा फार थोडी लागते इजिनाची रचना करताना व उपागाची योजना करताना जागेची अडचण ध्यानात घेतलेली असते. तसेच इजिन हलकें वरण्याची देखील काळजी घ्यावी लागते. आगवोटीच्या इजिनाच्या पुष्कळ जाती आहेत. त्या वाफेच्या इजिनाच्या सदारात येतो खच

इजिनघर — इजिनघराची व्यवस्था चांगली असते निरनिराळ्या भागात जाण्यासाठी लोखंडी जिने असतात इजिनाच्या निरनिराळ्या भागांना तेल देण्यासाठी किंवा तपासण्यासाठी तेथे जाण्यास सोडस्कर रस्ते तयार करून बसविलेले असतात आयत्यावेळी वार, दोन्या, पळ्या, जम वून पराच्या वाघण्याच कारण सहसा कधी पडत नाही इजिनघरात ठिकठिकाणी यंत्राच्या भागाच नकाशे ठेवलेले असतात व निरनिराळ्या नळ्या कोटकोटून गेल्या आहेत याचे नकाशेही टागलेले असतात चाल स्थितीत काम चालत असताना खागणी अवगारे अगदी व्यवस्थित रीत्याने

लावून ठेवलेली भमतात शेकडो माणसांचे भोवित ज्या यंत्राच्या सुरळीतपणावर अवलंबून असते त्या यंत्राची काळजी घ्यावी नितकी घोडच होत इतकी दक्षता ठेवूनहि केव्हा केव्हा भागवोटीची यंत्र चिपडतात व उशीर होतो

निरनिराळ्या यंत्रांना लागणारे शिक्क भाग तयार करून भागवोटीवर ठेवलेले असतात किंवा काही मोडतोड झाल्यास ती दुरुस्त करण्यास लागणारे सामान व हत्यारेहि भापुर ठेवावी लागतात इतकेंहि करून कधी कधी अशी वेळ येते की एखादी भागवोट यंत्र नादुरुस्त झाल्याने आपल्या शक्तीन चालेनाशी होऊन दुसऱ्या भागवोटाने ओढून आणवी लागते

शाफ्टिंग (लाटाची माळ) व आवणे — भागवोटीच्या पुढच्या टोंडापासून पाहिले म्हणजे इजिन व बॅंथर ही साधारणपणे मध्यमार्गी येतात त्यातल्या त्यात इजिन मागच्या बाजून असते कारण इजिनात उपग्रहालेली शाफ्ट अगदी मागच्या टोंकास नेऊन तघून ती भागवोटीच्या बाहेर काढून पाण्यात न्यावी लागते या कामासाठी आड असे शाफ्टिंग वापरतात इजिन जसे लहान मोठे असेल तसे शाफ्टिंग लहान मोठे (काटीत) असते हे शाफ्टिंग बरोबर बसण्याकरिता टिकटिकाणी 'आवणे' (बॅंथरिंग) बसविलेली असतात व हे एकसारखे पिरत असल्यामुळे पाचा इतर सामानाशी गबघ येऊ नये म्हणून यासाठी एक बोलदेवना लावल्यास बुयार वाघलेले असते या बुयारान माणसाना (इजिनात काम करणाऱ्या) इजिनापासून निघून ते घट भागवोटीच्या मागच्या टोंकापर्यंत दोन्ही बाजूनी जाता येते या शाफ्टिंगच वजन व फार कित आपल्याने व सवे भागवोट पुढे ढकलण्याचा जोर मानच लावताच असाव्याने पाटी ज्या थावणामध्ये ठेवतात ती कधी कधी तापू लागतात एकदमच सवे बंधीहि तापत नाहीत पण मधून मधून एखाददुसरे तापावयास लागते अशा वेळी तेथे लागणाऱ्या इतर मिनसाबरोबर पाणी लागते हे साचढतोप मिळावे म्हणून एक नल बुयाराच्या छत्राच्या आतील बाजूस लावून एका टासपासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत नेलेला असतो या नळाला प्रत्यक्ष भावणावर येईल अशा आगी एक एक काँक (म्हणजे तोंडी) बसविलेला असतो हा काँक उपटताना भावणावर घट पाण्याची धार मुरू होते

टक्क आवणे — हे शाफ्टिंग मुकटे ओढून वेलेले असत अगदी मागच्या टोंकास जे आवण असते ते पार बळकट व आकाराने मोठे करावे लागते इजिन चाटू हाऊन परत फिरू लागला म्हणजे त्यामुळे पाणी मागे हाटून गति उपग्रह होऊ लागते तेथेही प्रथम या भावणावरच जोर येतो याला टक्क आवणे उर्फ थ्रस्ट बॅंथरिंग असे म्हणतात. याची रचना अगदी निराळी असते व भागवोट पाण्यातून टक्कल्यामा लहान

जोर अगदी पहिल्याने या भागावरच लागू होत असल्यामुळे हा भाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे याला वेगण बरोबर पोचविण्याची अत्यंत खबरदारी घ्यावी लागते

यानंतर आणखी महत्त्वाचा भाग म्हणजे एक लाकडाचे आवण हा होय हे लाकडाचे आवण समुद्राचे पाणी भागवोटीत येऊ देत नाही असा याचा गुण आहे. हे अगदी मागच्या भितीत बसविलेले असते या भितीच्या पलीकडे अफाट समुद्र असतो या ठिकाणी एक खोली असते तिचे दरवाजे पाणी आत येऊ न देण्याइतके घट असतात कधी कधी काम पडल्यास हे दरवाजे उघडून पाण्याबद्दल जाता येते

पटा — भागवोटीच्या इजिनास शाफ्टिंगमार्फत वक्र ऊर्ण गतिचक्र नसते व शाफ्टिंगमार्फत चाकें नसतात इजिनात तयार झालेली शाफ्टिंगमधून वर सांगितल्याप्रमाणे अगदी मागच्या टोंकास जाते तेथे शाफ्टिंगपासून गति तयार करण्यासाठी एक पत्ता लावलेला असतो हाच शाफ्टिंगमार्फत चक्राचे काम करतो हा पत्ता म्हणजे एक मोठा रूडू होय रूडूला पुष्कळ पाऊ (आटे) असतात, पण या रूडूला आटा एकच असतो पण याचा घेर मोठा असतो. या पत्त्याच्या पानांना तिरपेपणा दिलेला असतो तो रूडूच्या (मोठ्या परिघाच्या) हिशोबाने दिलेला असतो हा पटा (स्कू-प्रोपेलर) फिरू लागला म्हणजे पत्ता हा रूडू व पाणी ही देवरी (नट) होते अर्थात् फिरणाऱ्या रूडूच्या देवरीला गति उपग्रह होते त्याप्रमाणे भागवोटीचा पत्ता फिरू लागला म्हणजे पाण्याला गति मिळते व रूडूच्या फिरण्याला पाण्याने जो अडथळा होतो त्यामुळे हा रूडू भागवोटीला सहजच पुढे टकलतो भागवोट चालण्याचे हेच तत्त्व आहे (विमाने इतत या प्रकाराने स्फुरातला पत्ता वापरून हवेला मागे टक्कून भागण पुढे सरकतात.)

पत्ता हा अत्यंत महत्त्वाचा भाग असून तो अत्यंत अवघड बाबी बसविलेला असतो तयाचे तेथे जाऊन देखील माणसाना काम करावे लागते पर्याला १ पाकळ्या असतात. व या बोट्ट स्क्रून एका बुधत्यावर बसविलेल्या असतात (हा बुधला शाफ्टिंगवर बसविलेला असतो) बुधला व पाकळ्या मिळून पत्ता होतो कधी कधी एखादा पाकळी मोडून किंवा गळून पडतो अशा वेळी घडोवारा न पाहता पाण्यात जाऊन तेथे दुसरी पाकळी बसवण्यास लागते कधी कधी सवच परग देखील सैल होऊन गळून पडतो अशा वेळी उपघोषी घडायला म्हणून एक सवच परग व त्यासाठी लागणारे फिरकीळ सामान म्हणजे बोट्ट, नट चाट्या इत्यादि तयार ठेवलेले असते तसेच एखादी पाकळी गळून पडल्यास उपयोगी पडायला म्हणून २, ३ पाकळ्या जात ठेविलेल्या असतात

इतर यंत्रे — याप्रमाणे बॅंथर, इजिन, शाफ्टिंग व पत्ता मिळून भागवोटीला चालविण्याची मुख्य यंत्रे आहेत. इतर ग्राउंडिंग यंत्रे उभेच आलेल्याच आहे भागवोट अशी लहान

मोठी असेल त्या मानाने व तिला जे काम बराच्याचें असेल त्याप्रमाणें तिच्यावरिल सुखसोयी कमीजास्त असतात माणसे नेणाऱ्या आगबोटीवर माल नेणाऱ्या आगबोटीपेक्षा सुखसोयी जास्त असल्याने त्या साधण्यासाठी जास्त यंत्रे ठेवावी लागतात माल नेणाऱ्या आगबोटीवर ज्या प्रकारच्या मालाची नेआण करायची असेल त्याप्रमाणें आणखी निरनिराळी यंत्रे ठेवावी लागतात

उदाहरणार्थ रॉकेट भरून नेणाऱ्या आगबोटीवर रॉकेट उपसृत टाकण्यासाठी पंपाची व्यवस्था लागत इतर आगबोटीवर रश्टमाळा (एडीव्हेटर) किंवा फेन (डिगटर) लागतात भाजीपाला, मांस, किंवा इतर नासणारे जिनस म्हणजे कळें घालून देआण करणाऱ्या आगबोटींना बर्फ तयार करण्याचें बरेंच मोठें यंत्र मोठावें लागतें

आगबोटीचे बांधकाम —आगबोट बांधताना ती कोणत्या कामाकरिता वापरावयाची याचा विचार करून तिची बांधणी व यंत्रयोजना करावी लागते आगबोट बांधणे हें अत्यंत खर्चाचें काम आहे व एकदा एका कामासाठी बांधलेली आगबोट भलत्याच कामाला वापरली तर त्या कामालाहि ती जशी उपयोगी पडवी तशी पडत नाही म्हणून आधीच सर्व तऱ्हेची तयारी करून ठेवावी लागते अगदी पहिल्याप्रथम नकाशे तयार करतात हे नकाशे तयार करणे अत्यंत खर्चाचें व कुशलतेचें काम आहे

एकमापी जहाज (टँडर्ड शिप) —आजपर्यंत ज्या आगबोटी तयार झाल्या त्या सर्व एक एक स्वतंत्रपणें बांधल्या गेल्या व अथवाही याचप्रमाणें बऱ्याच बांधल्या जात आहेत परंतु या आगबोट बांधण्याच्या तऱ्हेने खर्च फार येता व कामाहि हळूहळू होतें म्हणून एक नवीन पद्धत प्रचारात आली आहे या पद्धतीस 'एकमापी' पद्धत म्हणतात या पद्धतीचें पहिलें व मोठें उदाहरण म्हणजे 'फोटो मोटरगाडा' हें होय विपयस्पर्डीकरणार्थ आपण आपल्या घराचें उदाहरण घेऊं पुणें शहरात घराचें मोजक्याचें माप खण आहे पण खण = अनिश्चित फूट असेच आहे काही ठिकाणी एकाच दिवाणखान्यात लहानमोठे गण आहेत म्हणजे जर खणाची रंदा नव्हा केली तर घर बांधणाऱ्या मनुष्यास "दांडे" विकत घेतांना हिशोबाचें काम नाही, जग मोजून घेतले म्हणजे झालें तसेच प्रत्येक मनुष्य स्वतंत्र नऱ्हेने घर बांधतो, कोणत्या मॅलरी २½ फूट तर कोणत्या ३½ फूट ! अशा तऱ्हेने परे बांधण्यापेक्षा सर्वसाधारणपणें सोदस्कर पद्धतीस अर्था निरनिराळ्या दहा प्रकारचीं परे (सुमारे ४००० रुपयांपासून १००० रुपयांपर्यंतची) तयार केली व तशीच घरे तयारी बांधावयाच ठरविले म्हणजे एकमापी परे झाली म्हणजे मग दारे, छिडक्या, खांब, दांडे, केच्या, कीले सव सारंगी लागणार याच पद्धतीने आगबोटी बांधण्यास गल्पा सुद्धात झाली आहे इंग्लंडात ४५५ ए

मापी आगबोटीचे नमुने तयार करून त्या नमुन्याप्रमाणें आगबोटी बांधीत आहेत

नमुना ए, हा धान्याची वाहतूक रण्यासाठी आहे लांबी ४०० फूट, ५१५० टन (डिस्पेंसमेंट), एक मजला

नमुना बी, सर्व मापे एप्रमाणेच पण सर्व माल नेण्यासाठी तयार केलेला दोन मजली

नमुना सी, बरीलपेक्षा लहान

नमुना डी किनाऱ्यावरील व्यापारासाठी २००० टनाचा

नमुना एफ, लांबा ३७६ फूट व ४४०० टनाचें

या सर्व जहाजाना गति एकच म्हणजे मांडेअकरा नोंद होती याप्रमाणें नमुने ठरल्यानंतर मग त्याच्या प्रत्येक भागाचे नकाशे करून ते भाग तयार करावयास सुरुवात होते

एकमापी पद्धतीने होणारी श्रमविभागणी — आज पर्यंत सर्व काम आगबोटीच्या कारखान्यात करावें लागत अस. परंतु आतां हे भाग निरनिराळ्या कारखान्यात तयार करता येतात पूल बांधण्याच्या कामात बाकबगर असलेल्या बारखानदाराकडून लोखंडी नाटांचें काम करून घेतात लोखंडाला भोके पाडण, त धाकावेणें इत्यादि कामें अशा कारखान्यात केल्याने स्वस्त पडतात अशाच तऱ्हेने समुद्रकिन्यापासून शकडो मॅल अतरावर असणाऱ्या कारखान्यात सामान तयार करून घेऊन किनाऱ्याच्या गावी आगबोटी फारच शरेंच जेव्हा घेतात वरील आगबोटीची शरेंच एकसारखी, पख एकसारखे, सामानसुमान, टबळे, खुर्च्या, सतराच्या एकसारख्या व एकमापी असतात यासुद्धें मोडतोडीम दुस्तऱ्या सर्व कार येत नाही

जर्मन लोकांनी आगबोटी बुडवून विलायतेतें उपासमार करण्याची वेळ आणली, तेव्हा इंग्लंडने एकमापीपद्धतीप्रमाणें जगाच्याने आगबोटी बांधून त्याच्याशी उभार दिली अशा एकमापी आगबोटी बांधण्याची सव देशांनी सुरुवात केली आहे.

हिंदुस्थानात १००० टनापर्यंत आगबोटी कलकत्त्यास होतात येथे आगबोटी बांधावयास अडचणी म्हणजे शिप ट्रेडस बगैरे सर्व सामानसुमान जेथें माळ्या प्रमाणावर होतें, तेथेंच स्वस्त पडतें सोदयेंच लोखंडी मालाचे कारखाने आपल्या देशात बाडले नाहीत तोपर्यंत येथें आगबोटी बांधण्याचा धदा बांधणार नाही

नकाशा व नमुना तयार करणे — अगदी पहिल्या प्रथम ड्राईंग रूम नकाशा तयार करून घेतात हे नकाशे तयार करणे अत्यंत खर्चाचें काम आहे. आगबोट बांधण्याचें प्रत्यक्ष काम सुरू करण्याच्या आधी हे सर्व नकाशे तयार करावे लागतात निरनिराळ्या भागाचे नकाशे निरनिराळे तयार कर तात त्यात सर्व मापे अगदी बारकाईने तपासून मांडलली असतात ड्राइंग ऑफिसमध्ये जेन तयार झाल्यावर त्या आगबोटीचा एक लहान नमुना तयार करतात हा नमुना काही फूट लांब असतो ही नमुन्याची आगबोट पाण्याच्या

दाकौत सोडून ती कधी काय होईल हें साधारणपणें ठरवितात व ती ज्या गिन्नाइकासाठी तयार करावयाची असेल त्याच्या गरजा योग्य रीतीतें भागविण्यास ती उपयोगी पडेल किंवा नाही हें या नमुन्यावरून ठरवितात. याप्रमाणें नकाशे खात्यातून नकाशे तयार होऊन बाहेर पडले म्हणजे मग ते दुसऱ्या खात्यात जातात. याला मोर्लिंग नातें म्हणतात. येथे प्रत्येक भागाचा नकाशा घेऊन तो पुन्हा आकाराच्या जमिनीवर काढतात व ज्या ज्या ठिकाणी जसजसा आकार किंवा गोलाई असेल तसा आकार बरोबर काढतात या ठिकाणी नकाशात काही चुका झालेल्या असल्यास त्या दुरुस्त करतात.

भागघोट बांधण्याची जागा; वसरण, जोडण्या व पुल — नकाशाची तयारी झाल्यानंतर पुढें प्रत्यक्ष भागघाट बांधण्याच्या कामाला सुरुवात होते. या कामाच्या जमिना वसरण (रिलप) असें म्हणतात. ही वसरण म्हणजे एक सुलभ बांधलेला उतार असतो. याचें समुद्रातील टोंक पूर्ण ओढोटीच्या वेळी पाण्यात घोडेंसे बुडलेलें असतें व किनाऱ्यावरील टोंक पूर्ण भरतीच्या वेळी पाण्याच्या बाहेर बरेच लांबवर गेलेलें असतें. या वसरणीचा उतार बासा येतानें दिलेला असतो. ही वेळ वेईल तेव्हा भागघोट यावरून सहज वसरत वसरत समुद्रात जाईल ही वसरण ज्या पात्रावर बांधलेली असते ते अतिशय मजबूत व पक्के असावे लागतात कारण भागघोटीचें व माणसाचें ओढें यावर पडतें हें पायाचें काम पाहिलें तर असें दिसेल की, हजारों टन वजनाचें मॅक्रीड यात वापरले असेल. वसरण ही खालची बाजू होय. आता उजवी व डावी बाजू पाहू. या दोन्ही बाजू म्हणजे अबाढ्य पोलादी तुळया, दांडे वगैरेची जोडणी होय. ही या प्रकारची जोडणी दोन्ही बाजूस करावी लागते. साधारण भागघोट जितकी उच्च बांधवयाची असेल त्यातून आणखी पुष्कळ उंचपर्यंत ही जोडणी उभारलेली असते. या जोडणीच्या बांध्यावर दोन्ही बाजूस दुहेरी रुळ बसविलेले असतात. या रुळावरून मोठमोठे लोखंडी केन (डिगरेया) ठेवलेले असतात व यामुळे जड सामान वाहिरून उचलून भात जागच्या जागी आणून बसविण्यास सोपें पडतें. दोन्ही बाजूच्या दोन जोडण्याच्यामध्ये आडवा असा आणखी एक पुल असतो, कधी अधिकहि असतात हे पुल एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत सरकविता येतात व यांचा उपयोग अवजड सामान इकडून तिकडे नेऊन जाण्याच्या जागी ठेवण्यास होतो. या पुलावर केन असतात. भागघोट बांधण्याच्या म्हणजे प्रत्यक्ष जोडण्याच्या जागेची ही व्यवस्था आहे. ज्या ठिकाणी प्रत्यक्ष सामान तयार होते त्या ठिकाणी हजारों येथें व माणसें यात असतात.

कील उर्फ वूड व सागडा उभारण — घर बांधताना ज्याप्रमाणें पहिल्याच पाया बांधताना त्याप्रमाणें भागघोटीचा पहिल्याने मध्यसम तयार करतात

याला कील असें म्हणतात. यामध्ये निरनिराळ्या जाती आहेत परंतु अलीकडील उत्तम ठरलेला व मोठमोठ्या भागघोटींना येथिलेली कीलची रचना 'सपाटघुडी' ही आहे. म्हणजे भागघोट जर मधोमध कापून तिचे दोन तुकडे केले तर पाण्यात बुडलेला भाग ईश्रजी वू अक्षरासारखा दिसेल हा कील म्हणजे पाण्यात राहणारा भागघोटीचा खालचा भाग होय. याला मग बाजूच्या चौकटी जोडतात. भागघोटीचें एकदर पोलादी नाटाचें काम पाहिलें तर असें दिसतें की पुष्कळ नाटा आडवे उभे जोड देऊन, एकमेकींना बांधलेल्या आहेत. घर बांधण्यापूर्वी लाकडाचें जोडणी ज्याप्रमाणें ३१४ मजल्यापर्यंत वाधीत जातात व मग मधल्या भिती, पडशा वगैरे करतात, त्याचप्रमाणें भागघोटीची जोडणी बांधवा सांगडा आधी तयार करून घेतात व मग त्याला मोठमोठे पत्रे नाडतात.

दुहेरी बुडाचा फायदा — पूर्वी बुडाला व बाजूंना एकेरी पत्रे वापरीत असत परंतु अलीकडे दुहेरी पत्रे लावणें फायदेशीर ठरलें आहे. ही गोष्ट ग्रेट ईस्टर्न नावाच्या भागघोटीत अनुभववास आली. ही भागघोट १९९ फूट लांब आहे. एका प्रवासात खडकीवर घासून हिऱ्या बुडाला १०० फूट लांब भगदाड पडले, परंतु दुहेरी वूड असल्यामुळे पाहिले पत्रे जरी काढून गेले तरी लांब्या आतील पत्रे घातू राहिल्यामुळे ही भागघोट सुरक्षित गेली हा अनुभव भारयामुळे नवीन भागघोटी दुहेरी बुडाच्या बांधण्याची रीत निघाली आहे व पूर्वी बांधलेल्या भागघोटींना (ज्यांचेकडे न पाहता) दुहेरी वूड लावण्यात येत आहे. व्हाईट स्टार कंपनीची टिडॅनिक भागघोट वफोला लागून बुडाल्याची हकीकत सर्वोना माहौत आहे. यानंतर टिडॅनिकच्या साठीच दुसरी भागघोट आल्बिफि होती, तिला आडीच लक्ष पौड खर्च करून व्हाईट स्टार कंपनीने दुहेरी वूड बसवून घेतलें. मॅरेटाइनिया नावाच्या भागघोटीला दुहेरी वूड आहे. इतकेंच नाही तर पाण्यात बुडणारा जितका भाग आहे तितका सर्व दुहेरी पत्र्याचा आहे.

जेखडें नाटाचा मागाडा व थाला जोडावयाचे पत्रे यांना भोंकें आधीच पाडलेली असतात. या भोंकाची मोहदाद करणें कठिण आहे. सर्व भोंकात रिच्ट्ट घालून ती यांत्रिक हातोळ्यांनी फुटवून घट करतात. हे यांत्रिक हातोळे दाबलेल्या हुबेने किंवा पाण्याने चालतात.

पुढचें आणि मागचें टोंक — भागघोटीचे पुढच्या टोंक व मागचें टोंक यात फार अंतर आहे. पुढचें टोंक उच्च असून त्याचा पुढील भाग भगदी निमुळता झालेला असतो. भागघोटीची रेंदी जरी कितीहि असली तरी सर्व भागघोटीचें पुढचें टोंक भागदी निमुळतें म्हणजे पाचरीसारखें असावे लागतें हें टोंक पाण्यात घुसते. टोंक जर रुंद किंवा चपटें असतें तर पाण्याचा अडथळा फार झाला असता व भागघोटीला गति आली नसती. पुढच्या लाठीने

पाणी आत देऊं नये म्हणून हे टोंक उंच करून मसजमं मागे यायें तसतशी देची कमी केलेली असते.

मागचे टोंक फार निराळे असते. याला निराळ्या प्रकारचे राम करावयाचे असते. माच्या गालच्या बाजूस बंगस फिरत असून बाणीचे गनीमायेच्यांतर दोत असते. या टोंकावर पाहिल्याने गवे गोर येते. आगबोट बळविण्याचे साधन हे शुक्राणू ते या टोंकास लावलेले असते. झणून आगबोट बळवितांना पाण्याचा गोर या मुकाणूवर व त्यावरून माण्या टोंकावर आपोआप येतो. झणून हे टोंक करतांना ते अतिशय काळजीपूर्वक व मळकट करावे लागते. वर मागितलेले पन्थाच्या मागचे आवण सं याच भागात असते. त्यावर फार गोर असतो. एकंदरीत मुठच्या टोंकाच्या मानाने मागचे टोंक फार मळकट करावे लागते. अलीकडे काही आगबोटींना दोन पंथे लावतात यांमुळे या टोंकाच्या रचनेत आणखी फरक पडतो. ही दोन टोंके निराळी तयार करून मग “बोल”ला जोडतात. तसेच टोंक तयार करण्याच्या आधी त्याचा लाकडी नमुना तयार करतात. या नमुन्यावर निरनिराळी अंतरे क्षमिण्याच्या रेषा आणून ठेवतात व त्यावरून मग मागचे टोंक तयार करताना काही नूक होत आदि की काय हे पाहून नुसतं दुरुस्त करण्यास सोंपे पडते.

शापिडंग, शुक्राणू व पंथा बसवून जहाज तर्माणि — पराच्या रचनेत उपाप्रमाणे निरनिराळे मजले व खोल्या असतात तसा आगबोटीवर असतात. वर जो आधी तयार केलेला पोलादी मागाडा सांगितला त्या मागाच्यामध्ये टिकटिकाणी आढळ्या नाडा बसवून योजिलेली रचना होईल अशा मापाची भोंके आधीच पाहून टेंपलेली असतात. यामुळे एकदा कामास सुरुवात झाल्यावर जोड कामाची उडावणी फार सपाळ्याने होते.

वर सांगितल्याप्रमाणे सोगाडा, मुठ व बाजू तयार झाल्यावर मुख्य शापिडंग आत बसवून घेतात, नंतर पंथा व शुक्राणू घसावितात. इतर यंत्रे आधी घसवितातच असं नाहीं. मुख्य ईंजिन व बॅयलर घसविण्याच्या आधी इतर तयार झालेले अड्डा पाण्यात सोडतात. पाण्यात गोठण्याची तयारी करण्यात आधी सर्व “घसरणाला” बंगण, चरवी बंगरे लावतात. यामुळे आधीच उतरत्या असलेल्या भागावर आगबोटीच्या बाजू सहज घसरू लागतात. या वेळी, पाण्याच्या वेष्टी आजूबाजूस दिलेले थिरावे व ताण काढून घेतात. पाण्याच्या दावाने चालणाऱ्या यंत्रांनी पहिल्याने जोर लावून महाभास मरकवितात अगदी पहिल्याने सरकण्याची गति फारच धोडी असते; सा टाटकी की डोक्यानी दिसत देखील नाहीं इतक्या मंदगतीने आगबोट थारंभी सरकत असते तरी बंगण लावून पुढे सरवून घेतल्या भागावर गजगती ती जास्त येते तसतशी ती जास्त जोराने पुढे सरवू लागते आगबोटीचे पजन फार असल्यामुळे गुरुत्वापघर्षाने हा जोर सपाळ्याने पाहून आगबोट सरवून पाण्यात जाते हे काम करण्या

साठी मुख्यतः भरतीची वेळ पाहतात. कारण तेव्हा फार लोखणवेत जावं लागत नाहीं.

ईंजिन व बॅयलर याची स्थापना व उरलेल्या कामाची पूर्तता:—पाण्यात तरंगू लागल्यावर मग साक्ष्यांनी बांधून दुसऱ्या बोटणाच्या आगबोटीनी या आगबोटीस तिच्यावरितां टाकिलेल्या जामी नेऊन ठेवतात तेथं ओझून नेल्यावर मग ईंजिन व बायलर आत सोडतात. कारण असे की, हे फार मोठमोठे साम अगल्याने याना आत सोडावयास भोकळी आगा पुष्कट लागते.

ईंजिन व बॅयलर आत बसल्यावर मग वाकीच्या कामास सुरुवात होते. हे काम म्हणजे सुतारकाम, दिवेकाम, सामान-सुमान, आफिरे, रद्दाव्याच्या खोल्या बंगरे बांधणे हे होय. याकरिता लागणारे सर्व मानान आधीच आणून ठेवलेले असते. मिळे, बोलट बंगरे ज्या त्या मापाची प्रमाणशीर असतात. ब्याट्टे, टेबले, चुच्यां, दिवे, टांगाव्याचे नरशांचे मॅकेट हे अगदी मापाप्रमाणे असतात. ज्या जागेत सामान बसवावयाचे असेल त्या जागेत व सामानात एका इंचाचाहि फरक पडत नाहीं. [ले. दिपाकर यशवंत फाटक.]

आगबोट लागणे, लक्षणे. — समुद्रामध्ये आगबोट हलू लागली म्हणजे काही माणसाना अवाकपणा मळमळणे, वाति, चढर आदिकरून लक्षणें सुटवत होतात. आगबोटीची एकदा एक बाजू खाली समुद्रात गेले नंतर तीच बाजू पुनः वर येणे. अशी एकसारखी हालचाल सुरू झाली म्हणजे मस्तकात पतेंताच होऊन भोंवळ येत व पोटात दबवून येऊन तोंडास मळमळ सुटत वाति होण्याची भाति वाटते, किंवा वात्या होतातहि प्रथम वातीमध्ये फक्त खाल्ले पडते, नंतर पित्ति-श्रित वाणी पडू लागते. जोराने ओकाऱ्या आल्याच्या अमामुळे योडे रफडि वातीवरोबर पडते. ज्या मानाने बोटीच्या वर-खाली होण्याच्या हालचालीचा जोर असेल त्या मानाने वातीच चढउतार पडतो तरी पण मधून मधून वाती आपोआप थापून रोम्यास अंमळ विधाति मिळते व त्यास अंमळ निद्राहि लागते. वाति होऊं लागली म्हणजे शरीरास फार ग्लानि येते; व म्हणून सर्वांग पादरे फटपटीत व धंड घामाने डब-डबलेल, नाडी आसक व शरीराम व मनास पराकाष्ठेची ग्लानि व शोदागिन्य अशी लक्षणे होतात. अगोदरच इतर रोगामुळे शरीर रंगलेले नसेल तर या दुखण्यापासून कोणाहि उतारु सहजा दयायत नाहीं.

कारणे — अशी लक्षणे कां व्हावीत याची कारणे अनेक आहेत. आपले शरीर तोडून धरण्याच्या कामी भोंवतालच्या पदार्थावर भिस्त ठेवण्याची आपणांस उपजत संवय झालेली असते, व ही संवय आगबोट हलते तेव्हा आपणांस नवते व माणसास आपला झोक जाईल असे प्रतिक्षणी वाटते. या भीतीमुळे नेहवर व मज्जस्थानावर एकसारखे भीतीपे आघात होत राहून शरीराला नाचें कार्य आपोआप पड-

प्यास प्राप्त पडतो. स्त्रियांमिसरणात फार चढीचढ उडून रक्ताभिरुग्णता रक्ताच्या दावात फरक पडतो व म्हणून वाति, मळमळ ही विन्हें होतात. हाचालांमुळे उदरंतील पोटा वंगेर इंदिये बरीच हलतात व तसेच नेहमीप्रमाणे डोळ्यांचा उपयोग शरीरतोलनाच्या कामी निरुपयोगी झाल्यामुळे या अमहाय स्थितीत आंगवोड भर पडते. याची अंधार असला किंवा उताऱू अंध असला तरी देखील त्यास आंगवोड लागते यावरून दृष्टीचा शरीरतोलनाच्या कामी मदत गीण असली पाहिजे. रोग्याच्या मनात जहाज लागण्याची अगोदरच दहसत असल्याचा बोट हल्ले लागताक्षणी त्यास वाति होते. आंगवोड मज मज फापरसात बुडाल्याप्रमाणे एकदा बरीच खोल खाली व पुनः परीच उंच वर होत असल्याची मनास व शरीरास स्पष्ट जाणीव, आंगवोडीवर येत असलेले ज्ञानप्रका- रचे उग्र वाम व घाणी यामुळे माणसाचे डोळे फिफून त्यास वाति होते.

रोगचिकित्सा.—पुष्कळ लोक आंगवोड न लागण्यास अमुक उपाय अगर औषध चागले आहे असे म्हणतात पण ते खरे नाही. बोट आगमार्गे जोपर्यंत वर खाली हल्ले न देण्याची शुक्ति मिशाली नाही तोपर्यंत उताऱूस थोडी फार वाति निरर्गनियमानुसार होणे अपरिहार्य असते. खोबर्ता कोबे व खुर्चा आरामात पडून रहाण्यासाठी जागतात, पण त्यापासूनहि फारसा उपयोग नसतो. जहाज मोठे असून त्याच्या घुड्याशी पुष्कळ जमन असेल तर आंगवोड कधी हल्ले परंतु तसा बोटतहि वाति होत नाही असे मात्र नाही. या रोगावर ठरलेली औषधे अगदी रामबाण असतात असे नाही. एखाद्या औषधाने एखाद्या रोग्यास गुण वाटला तर त्याच औषधाने दुसऱ्या उताऱूचीहि वाति थाबते असा नियम नसतो. वित्ताशामक औषधे (पोटांशियम प्रोमा- इड, क्लोरल हाइड्रेट, प्रोमुराल) ही पुष्कळांना उपयोगी पडतात कोणी डॉक्टर यांच्या उलट म्हणतात की जहाजावर पाय ठेवण्यापूर्वी दोन तास तरी निदान अगोदर कडक कोफी एक लहान पेलाभर प्यावी. त्यामुळे वाती झाली तरी ती इतकी भयंकर नसते, व ती अर्जावात न होण्याचाहि संभव असतो. आंगवोड चालू होताक्षणी किंवा ती चालू होण्याच्या अगोदर घुडा डोळे मिटून उंच उसे न घेता पडून अगर निगून रहावे. यामार्गे थंडीपाऊस नसल्यास बोटडीत निगून रहाण्यापेक्षा देकवर निजणे चांगले. असे केल्याने बहुधा आंगवोड लागण्याचे टळते. देकवर पाय मात्र पावरणात चागले गुरफटून प्यावे. पण काही जणांना कोठडीतच पायाशी ऊन पाण्याची वाटली ठेवून बरे वाटते; कारण त्याने स्त्रीप मक्ष लागते, व त्या वेळेपुरती तरी निदान वातीची किंवा भोवज्याची घास्ती नसते वाति अखेर झालीच तर ती बरीच झाल्यावर गळानि येऊ नये म्हणून वेळेवरच भरारुद्धी पातळ लापशी किंवा तसलेच काही हलके व पातळ पदार्थ पोटात जाऊ, थाबत. सोपावाट, देमो-

नेड, अर्शा थंड व फक्तफसणारी पेये घेतल्याने किंवा बर्फ, झोरोफार्म, अगू, हायड्रोसायनिक ऑसिड घेतल्याने वातीचे दमन होते मात्र ही शेवटली औषधे विपारी आहेत म्हणून ती डॉक्टराकडून प्यावीत. आम्कोहॉल (दाह) पिणे बहुधा निश्चयात्मीच असते, कारण त्याने उलट वाति वाढून गळानि फार येते. काही रोग्यांच्या पाठीच्या कण्यावर बर्फाची लावोडी पिशवी ठेऊन त्यांना बरे वाटते. आमिल नायट्रेट व कोकेन ही औषधेहि कधी गुणावड होतात व कधी होत नाहीत.

आंगरकर (१८५६-१८९५)—महाराष्ट्रीय लेखक व समाजसुधारक गोपाळ मणेश आंगरकर याचा जन्म सन १८५६ साली झाला. गृहस्थिती अगदी गरिबीची असल्यामुळे आपल्या आताच्या आश्रयानेच यांना रत्ना- थिरीस व वन्हाडात विद्याभ्यास केला सन १८७५ साली म्यारिस्ट्रुक्लेशन परीक्षा पास होऊन हे डेक्कन कॉलेजात आले. त्याच्या एडील परीक्षा सारख्या उतरत गेल्या व सन १८७९ साली त्यास दक्षिणफेलोची जागा मिळाली. या सालच्या सप्टेंबर महिन्यातच स्वतंत्र शाळा आणि कॉलेज काढण्याचा विचार ठरविण्यात आला. पण या साली याची एम. ए. ची परीक्षा न उतरल्यामुळे आणखी एक वर्ष कॉलेजात राहून सन १८८० साली एम. ए. ची परीक्षा पास झाल्यावर हे “न्यू इंग्लिश स्कूल”च्या मंडळीत येऊन काम करू लागले. शाळेत व कॉलेजात असताच यास मराठीत लिहिण्याचा नाद असे, व डेक्कन कॉलेज संमेलनाकडून एका मराठी निबंधावरून यास बक्षीसहि मिळाले होते. यांच्या मनाच्या प्रवृत्तीस अनुकूल असे इतर समवृत्तीच्या स्नेहाचे प्रोत्साहन मिळाल्यावर त्यांनी मोठ्या हौसेने व आनंदाने विद्याप्रसाराच्या कामी आपले आधुन्य खर्च करण्याचा निश्चय केला. तो त्यांचा निश्चय शेवटपर्यंत टळला नाही. कॉलेजात असताना याचा विषय इतिहास हा होता. त्याच्या अध्ययनाने त्याच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ति उत्तरोत्तर दृढ होत गेली. न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये आल्यानंतर त्याच साली केसरी व मराठा ही दोन पत्रे वाढण्याचे ठरून त्यांचेकीं केसरीच्या संपादकांचे काम याकडे देण्यात आले. आंगर- करांचा व त्याच्या मित्रांचा मुख्य उद्दिष्ट कासखिरीस इतर वावर्तात पहिल्यापासूनच थोडा मतभेद होता; परंतु १८८८ सालापर्यंत तो विषय रीतीने व्यक्त करण्याची कोणासहि आवश्यकता दिसली नाही. या सालच्या सुमारास डेक्कन एज्यु- केशन सोसायटीत व अन्यत्र ज्या काही मोठी पडून आल्या त्यामुळे केसरी आणि सुधारक अर्शा दोन पत्रे कार्याला लागली. “कोणताहि हाती घेतलेला विषय मार्मिक आणि ओरदार रीतीने प्रतिपादन करण्याची याची क्षेती त्यांच्या लेपावरून चांगली व्यक्त होत. केसरीस सध्याची स्थिति येण्यास गोपाळराय हे पुष्कळ अर्शा कारणीभूत झाले होते. इतकेच नव्हे तर केसरीचे संपादक याच नात्याने त्याचा व महाराष्ट्रातील लोकांचा काही वर्षे परिचय होऊन

तो संबंध कोटहपूर प्रकरणांने अधिक दृढ झालेला होता. देशी वर्तमानपत्रात जर काही महत्त्व आहे असेल तर ते नव्याच अंशी आगरकर याच्या बुद्धिमत्तेचे व मार्मिक लेखांचे फळ होय," असे उद्गार केशरीने याच्या मृत्युलेखात काढले आहेत. शाळा व कॉलेज यांचे काम करून राहिलेला वेळ पंधरा वर्षेपर्यंत, त्यापासून म्हणण्यासारखी काही किपायत नसता, त्यांनी वर्तमानपत्रे चालविण्यांत घालविला. यावरून मराठी भाषेच्या द्वारे आपले विचार लोकांपुढे मांडून त्यास एक प्रकारची शिक्षण देण्याची आगरकरांची उत्कृष्ट इच्छा व हास पूर्णपणे व्यक्त होते. त्यास दम्याची विवृति पोलिओपासूनच होती; त्यामुळे त्याच्या शरीराची काही मरूवत असताहि दोबटची १०१२ वर्षे ते सतत घोबेचहुत आचारी होते. त्यांनी आपघोषचार अतिशय वेळ पण त्यापासून काही गुण आला नाही; व दोबटो एक दोन वर्षे तर त्याची प्रकृति पुष्कळ थपली होती दोबटो दोबटो त्याच्या वृत्तासहि विकार होऊन त्यामुळे पायास सूज आली व अखेरीस उदर होऊन त्यास १७ जून १८९५ रोजी सकाळी देवाला माली.

'सुधारक' पत्रातील लेखाखेरीज आगरकरांनी लिहिलेली दोन तीन पुस्तके आहेत 'आमचे कोणतातल १०१ दिवस' यात कोणारी दुर्दैवातील अनुभव व विचार प्रकट केले आहेत. शेकडोपमरथ्या हॅमलेट नाटकाचे आपातर 'विकारविलसित' नावाचे केलेले आहे. त्या पुस्तकाच्या योग्यते-संध्याने बराच मतभेद होईल हॅमलेटचे पात्रच रंगविताना साधातरकारांचे अनभिज्ञता दाखविशी आहे. पुष्कळजना अपरिचित असणारे त्याचे आणखी एक पुस्तक व्याकरणाला बाबब्रमीमासेसंधी आहे "केशरीतील निबडक निबंध" या मध्यद्वयात आगरकरांनी लिहिलेले बरेच लेख आहेत. ते त्यांनी केशरीचे संपादक असताना लिहिले. सुधारवाताले त्याचे लेखहि प्रसिद्ध झालेले आहेत महाराष्ट्रीय मध्यम वर्गाचा आयुष्यक्रम आर्थिक कारणांनी बदलत चालला तेव्हा नवीन परिस्थित्यनुसार आशा आयुष्यक्रमाचे समर्थन यांनी केले आहे "सुधारक" नावाचा वर्ग यांस आपला हल्ले-वेत्ता समजत आहे.

[सं. द. प्र. प्र. — परचुरे — आगरकर. व. या. नांदव — आगरकर. मनोरंजन — आगरकर अंक, पु. २२ पं. केशरी १८६११८९५ आगरकरांचे निषध केशरीतील निबडक निबंध इत्यादि]

आगरवाळ.—मुंबई, मद्रास येथील प्रसिद्ध सर्व प्रातासून याची वसति भास्त आढळते विशेषतः पंजाबात व सयुक्त-प्रांतात आगरवाळ लोकांची वसति भास्त आहे. १९११ च्या खानेसुमारात यांची संख्या १०,१९,६९८ (पैकी ५,४७, ४१२ मुख्य व ४,७२,२८६ द्वितीय) भरली यात हिंदू, शीख, जैन, बौद्ध व मुसलमानधर्मी आहेत.

हिंदूंची संख्या सर्वात भास्त (९,११,७३३) असून त्यांचा लो-
खाल जैन आगरवाळ भरतात.

चा ली री ती — दसव्याच्या शिवशाही हे घोष्याची व शस्त्रा-
खांची पूजा करितात. माटिया मारवाडयाच्याप्रमाणे हे
दिवाळीत वहीपूजन न करता दसव्याला करितात; यावरून
काहींचे असे म्हणणे पडते की याचे पूर्वज स्वतःच क्षत्रिय
समजत असोवत

बहुतेक हिंदू आगरवाळ विष्णूची उपासना करतात.
शिवस्त्री व शिवशक्तीची उपासना करणारे काही आहेत; तरी
पण यांच्यात पशुहत्या व मद्यमांसभक्षण नाहींच म्हटल्यास
चालेल. जैन आगरवाळविषयी तर विचार करावयासप
नको. कारण ते पूर्ण अहिंसाप्रत पाळणारे तेव्हा मा रमान
चालीरीतीमुळे जैन व शैववैष्णव आगरवाळामध्ये प्रारंभिक
होण्यास हरकत येत नाही अेव्हा नवरा व यायको एका
धर्माची नसतात तेव्हा बहुधा यायको नवन्याचा धर्म
विधिपूर्वक स्वीकारते व माहेरी असताना वेगळे करून राते
याची श्राविदेवता स्तुती असून, पिंपळाच्या झाडालाहि फार
मानण्यात येते. यायको नागाचाहि पूजा करतात. इतर
हिंदूप्रमाणे प्रादपक्षे करण्याची यांच्यात चाल आहे.

आसाममधील आगरवाळ — आसाम प्रांतात ह्या
जातीची लोकसंख्या ५३६० (सन १९११) आहे. उत्तर
हिंदुस्थानातील ह्या जातीचे लोक धर्मत व्यापारी असून
मनून केलेल्या वैश्यवर्गातील आपण आहो! असे ते
म्हणतात. 'कया' ह्या व्यापक शब्दाने ह्या जातीचे सर्व
लोक दर्शविले जातात

पु. गे. मि. ह्या लोकां व र. वा. ल. — या जातीची वसति
पुणे जिल्ह्यातील हवेली, मावळ, शिरूर, पुर्नंद व पुणे
शहर इतक्या ठिकाणी आहे. ते स्वतांस आगरसेन नांवल्या
ऋषाचे वंशज मानतात. या ऋषीच्या सतरा मुलांची
शेपाच्या सतरा मुली ज्या मागवण्या त्यांच्याबरोबर रुभे
झाली. त्यांच्यात सतरा गोत्रे आहेत, त्यांपैकी बासल, एरण,
कासल, यान, गोएल, मंगल व वितल ही मुख्य आहेत.
यांच्यात सगोत्रविवाह होत नाहीत. ते मूळ आमा येथून
आले व मारवाडास काही दिवस राहून सुमारे दंडपक्षे वर्णाशुद्धी
पुण्यास आले. त्यांच्यात सर्वेच आगरवाळे, दश व विंश
आगरवाळे आणि मराठा आगरवाळे हे दोटभेद आहेत.
मराठे आगरवाळे ही सचच्या आगरवाळ्यांची अनारस संतति
होय. सच्चे, दश व विंश आगरवाळे यांना परस्पर रोटीपेटी-
व्यवहार होत नाही. पण त्यांचा धार्मिक आचार व चाली-
रीती यात फारसा फरक नाही त्यांच्यात गणपतलाळ,
गिरधारीलाळ, कन्हार्दलाळ, नारायणदास, विठ्ठलदास इत्यादि
पुण्यनाम, व यागोधी, गंगा, जप्ता, लक्ष्मी, राई वगैरे छी-
नाम सामान्यतः आढळतात. ते मारवाडी शब्दमासांचे दिव-
सात व मध्यम यांच्या व नीटस असतात. यांच्या यायको
देवण्या असतात. ते परांत मारवाडी आपा

बहुतेक हिंदूस्त्राणी व गुजराती मिळून बनलेली याय' बोलतात ते पक्षे शाकाहारी असून कांदे, लसूण, गाजर, व मसूर हे जिन्नस ते खात नाहीत ते दक्षिणी ब्राह्मणाप्रमाणे पोषाक करतात व जानवे किंवा तुळशीची माळ गळ्यात घाळतात. ते शेंडी, कल्ले व कधी कधी दाढीही ठेवतात शयका चोळ्या, व जेव्हा वाडतात.स येन्त्यापासुन पायापर्यंत धुव घळ अगामोवती करता त्या डोक्यात बोर, कानात धुवे, नाकात नथ, आणि मगळगुथ, पाजुबंद, बिचवे, कडी वगैरे दागिने घाळतात पुण हाताच्या बोटात अगट्या खेरीम घुसर काही दागिने घाळत नाहीत त्यांच्या जेवणात तांदूळ, डाळी, भाजीपाला, गहू, सोणी, मसाला वगैरे जिन्नस असतात ते मेहनती, गरीब, व्यवस्थित व बलुप असतात हू लोक उदमी, व्यापारी, बाणी, सावकार, धान्य व कापडबंडे उकानदार, हलवाड, शेतकरी व जमीनदार असतात. हे धार्मिक वृत्तीचे असून मुख्यत बालाशक्ती उपासक आहेत त्यांचे पौरोहित्य मारवाडी ब्राह्मण व त्यांच्या भगवाी दशस्य ब्राह्मण करतात ते पंढरपूर, मथुरा, नाशिक, वाशीवृक्षावन व रामेश्वर येथील यात्रा करतात ते एकादशी, महाशिवरात, रामनवमी, गोक्रुडअष्टमी, वगैरे उत्सवपणे करतात, आणि हाळी, दसरा, दिवाळी वगैरे सण घाळतात रामानंद हिंवा वन्मावाय पयाच्या लोकाना गुरु करून त्यांना ते माडा मान देतात मूल जन्माला आल्यावर पाचव्या दिवशी ते सप्तपार्श्व पुत्रा करतात मूल महिन्याचे मारवावर त्यांचे नाव देतात मुलगा ठाठनऊ वर्षांचा झाला म्हणजे त्याला गुरुकडे नेतात व गुरु त्याच्या गळ्यात तुळशीची माळ घापतो व फानात मग्न सांगतो मुलीची वहा ते वारा वर्षांच्या दरम्यान व मुलाची पंधरा ते बीस वर्षांच्या दरम्यान लगे होतात या जातीत विधवाविवाहाला मोकळीक नाही ते मृतांना आळतात

[सं द र्भ म थ —रिस्ले—ग्राहस अंड वारस ऑफ बंगाल बूक—ग्राहस अंड वारस ऑफ ऑर्थ वेल्टर्न ऑस्ट्रेलिया अंड ऑथी प्रीस—मथुरा. ए रि ए (यनिया) यों गें व्हों १८, भाग १ लेन्सस ऑफ इंडिया १९११]

आगरी—यास आगळे उगणी असहि म्हणतात हे अजून मराठ्यात मिळलेले नाहीत हे लोक ठाणे जिह्या कुलाशीरदा व जोगी मराथन यांतून आढळतात. यांची एर्ददर लोकसंख्या १९११ साली २३३५५३ होती पैकी ठाणे जिरायात १६५४८ व कुलाबा जिरायात ११६०११ असा आगरी वगति होती १९११ सालच्या गानेनुमारीत स्वत काम करणारे अने १२५४४ पुरन व ८०००० खिया यांच्या पयाची वर्गवारी काढिली होती. तीत सध आढळन आले की, ४०८१४ पुरन व ३०४८१ खिया तातकी करिमा केवळ ६१ पुरन व ६३ पायका,निकारी,मुन्देगार दिवा अनाजिने येथे करणारे वापडले

शुद्ध आगरी, दास आगरी व वरप आगरी असे या जातीचे तीन पोटविभाग आढळतात.

शुद्ध आगरी—या जातीच्या मिठ आगरी, जस आगरी, डोल आगरी असा तीन शाखा आहेत याचा परस्परत रोटीबेटी व्यवहार चालतो हे ठंगणे व काळे असून कथळ असतात. याचा पेहेराव म्हणजे कमरेभोवती मुंडाळलेले आवड घांतर, अगरेखा, उगणी पदतांचे पागोटें असा असतो हे कटे दाहमज असतात याचा नित्याहार तांदूळ, मासे वगैरे असतो याच व्यवसाय, शतका, माठ तयार वरणे वगैरे असून हे व्यवहारात मिठव्यथा व चोख असताना सब हिंदू देवता याना मान्य आहेत त्यांच्या आवडीची देवत म्हणजे चेडा व इतर रधानिक देव हात मसणी असल्यामुळे हे प्राय द्रव्यदान असतात.

दास आगरी—यांच्या उत्पत्तासंबंधी पुढे दिलेली दतकमा नमूद करण्यासारखा आहे एका आगरी स्त्रीची मुले वाचत नव्हती तेव्हा तिने महाराच्या देवाला असा नवस केला की, माझे मूल जर जंगल तर मी को-क्यावर याईये हाड व फानावर कोकांचे पूल बांधून मला रवाज्यात प्रवेश करान नवसानतर तिचे मूल जंगल व तिने आपला नवस फडला या धर्मबाध कृत्याबद्दल तिला शांति-बहिष्कृत केले. दास आगरी हे तिचे वंशज आहेत. याचा शुद्ध आगच्याशी रोटीबेटीव्यवहार नाही

वरप आगरी—हू एके काळी खिस्ती होते असे दाख-विणारे पुरावे यात दिलेले आहेत वारण याच्यात गोभक्ष, सोस, फर्न वगैरे आडनावे आढळतात. रामचंद्र बाबा जोशी, भाई मुकुंद जोशी व विठ्ठल हरि नाईक देव या तिघा माध्य-दिन ब्राह्मणांच्या वाढाध्याने त्यांना पावन करून पुन्हा शांततेत घेतले असे म्हणतात (इ. स-१८२०-२८) यावरून याना नव मराठे थसे म्हणतात शुद्ध आगरी व दास आगरी याना हूके मानतात. याचा धर्म व आचारविचार इतर आग-याप्रमाणेच आहेत

आगरी लोकांची प्रिरोप मयासक्ति व त्यांचे हलक्या सल्ल्या देवतांची उपासना ही बाहून कार्य व अनाथ यांच्या विपयी शुक्रोच्या कल्पना बाळगणारे सानेसुमारीवार त्यांना अनाथ समजतात मेदिनेदास व विंसेधन त्यांना कोळी समजतात (टॅन्स वॉने जिमा सोतायदा १ १९४)

आगरी जो तो वा द ति हा म—हा आगरी मरळी येणेप्रमाणे सांगतात—सुमारे ६०० वर्षांपूर्वी अलीपाय साहज्यात तीन लहान लहान राज्ये होती एक बालिग, दुसरे आताग सासवणे येथे व तिसरे सागरगड येथे नील व आवास येथे हिंदू राज्ये होती व सागरगडवर दिलीच्या सादवाहाच्या वतीने गुलामान मरदास रहात असून तो दोन्ही हिंदू राज्यावरबद्ध करमार वसूल करून तो दिगान पाटवी, पुढे मागगटापारील मुमुलमान सरदार बलाटा होऊन दिगिभूषारभार पटवोनासी झाला व बाद-

साहाये हुरम अनान्य कहे लागला. काज दिशल्या बादसदाने एक सरदार त्याच्या परिचयकारिता पाठविल्या, परंतु त्यास यश न देता तो दिवसे परत येता नंतर बादसदाने दुसरा सरदार पाठविल्याचे ठरवून मुंजीपठणाचा मांडलिक राण विच सात पन्नासहून दिश्याहून येण्याचा सरदारास मदत करण्याविषयी विनंती केली. राजा विच याने ती सरकारी विनंती मान्य करून आपले सर्व सैन्य घेऊन ठरल्याप्रमाणे दिश्याहून येण्याचा मुमुक्षुमान सरदारास दाख्यावळ देऊन निघाला मुमुक्षुमान सरदाराने पाधिमच्या बाजूने जाऊन गडावर स्वारी करावी, व सडाईस सुरवात झाली म्हणजे राजाने आपले लोक घेऊन पुणेकडील राजाने गड बंदून हद्दा करावा असे ठरले होते. त्याप्रमाणे दोघेदि चाल करून गेले. पाधिमच्या बाजूस लडाईस सुरवात झाली यशोवर राजा विचाने आपल्या सर्व लोकांसह गड बंदून छापा घेतला; व गडावरही सरदाराचा मोठ करून त्यास पकडून दिश्याहून आलेल्या सरदारासोवर त्यास दिश्या घातवून दिले व आपण गडावर राहून राज्यकारभार पाहू लागला. काही दिवसांनी त्याने चौल व आयास सासवणे येथील राज्ये जिंकले. आसपास कोणी राजू नसल्यामुळे राजाने परत जाण्याचा वेत रद्दित करून तेथेच कायमचे राज्य स्थापनच ठरविले. त्याच्या भिन्याग्रहि हा वेत पतीत पडून ते तेथेच राहिले. शांततेच्या वेळी इतक्या मोठ्या कैत्याची जरूर नसल्यामुळे राजाने पुरेसे लोक पदरी ठेवून याद्रीच्यांना मिठागरे बांधून दिली व जरूर त्या ठिकाणी गावठाणे घातवून तेथे बसावत करण्यास सांगितले मिठागराचे उपग्र बागले व किकायतशीर असल्यामुळे मुंजीपठणास जाण्यापेक्षा येथेच राहणे या लोकांस अधिक आवडले राजा विचाने राहिले त्याचे यश हें राज्य पुढील वर्षे सुलक्षितपणे चालवीत होते. या इतिहासामध्ये विच हा बादसहाच्या विनंतीवरून त्याच्या मदतीसाठी एकदा आला हें विधान रांछय स्पष्ट आहे.

पुढे हद्दहद्द मिठागरे व बसाहरी वाढत जाऊन आगरी लोकांची वसति कुलाबा जिल्ह्यातील अलीगाम, पेण, पनवेल, काजेल, रोहें व माणगाव तालुक्याचा थोडा भाग घेते व अजिंठा व ठाणे जिल्ह्याचा बरान भाग या ठिकाणी पसरत गेला. जेथे खातडपणाचा भाग आहे तेथे व त्याच्या लगतच्या प्रदेशातच कफ आगरी लोकांची वसति पसरलेली आहे, याचे कारण असे दिसते की मिठागराचा थंदा बांगला व किकायतशीर वाटल्यामुळे राजा विचाने मिठागरे बांधून दिली ती त्याच्या यशोवर असलेल्या लोकांचा विक्रियेच्या हद्द दिल्या असावा व त्यामुळे दुसऱ्या लोकांचा या धर्पात शिरकाय झाला नसावा असे दिसते. साम्राज्य हा थंदा आगरी जातीत पिढ्यापिढ्या चालत आलेला आहे असे हल्लीच्या स्थितीवरूनही स्पष्ट दिसत आहे. नवीन आलेल्या लोकांचा मुख्य थंदा आपराचा होऊन राहिल्यामुळे व अपरिचितपणामुळे

त्याच्या जातीने जोर मारण्या लोकांस माहोस नसायामुळे मूल्चे लोक ह्या नवीन लोकांस आगरी. या लोकांचे सेवोभू लागले व पुढे हेच गौर त्या मिश्रित लोकांच्या जातीने मीय म्हणून प्रचारीत झालेले दिसते अनेक जातीची नावे भेदाबद्दल बदलेली आहेत या तत्वास धरूनच या जातीचा आगरी विक्रीगत्याचा मुख्य थंदा झाल्यामुळे या जातीस आगरी हें गौर पडले असे दिसते

हा लोकांचा आगरी व तो लोकांचा व य म — हा त्याच्या खालील पुढाऱ्याच्या प्रस्ताववरून लक्षात येई १ कै. जनादेन दिसाचा समाजेने पी रहणार मुयर् हे शाहीतीत पद्विजे पी होत हिंदुमुलमानांच्या दम्याच्या वेळी यांनी आपल्या शाहीतीत यागली कामगिरी केला. १ कै. रामजी बाळाजी म्होरा मुयर् शाहीतीत पद्विजे मोठे बंगद्वार मुयर् येथील टाक बंदर तेथे यांनी स्वराज्याने शाहीतीत दम्याना भूमि व चमराळा बांधलेली आहे १. श्रीगुप्त-मुयरास चमरांनी मोकल, राहणार द्याश्वरे तातुता अलीबाग मि कुलाबा; यांचे पराण पुरातन असून यांनी मजपानमिचेरासाठी व शातिबाधवांची सांपत्तिक स्थिति गुपाराण्यातीवरी बरेत प्रयत्न केले व करीत आहेत ४ कै. बाबाजी नारायण पाटील मुयर्, शाहीतीत दुसरे फातरदार, मुयर् येथील आगरी यांच्याने राखपाक देऊन बांधून त्यात द्वाी यांनी राखत झाल्या चालू गेली आहे ५ श्रीगुप्त निडोबा राखी पाटील राहणार राहणार, तातुता अलीबाग, मि कुलाबा, हे शाहीतीत प्रमुखा व्यापारी असून चाख आसरेया शातिद्विवाचारक चळवळीने चालक व आधारस्तंभ आहेत १ कै. हरी गोमाजी पाटील. राहणार राहणार आहे आपराचा वपाच्या वपाच्या वर्षापासून शातिद्विवाचारक चळवळीत पद्वी आलेले. शातिपरिपदेने उपादाक व चांबांबारी निटणीस ५. श्रीगुप्त लक्ष्मण गोविंद पाटील राहणार बागण, तातुता अलीबाग, मि. कुलाबा, हे आपराचा वपाच्या वपाच्या वर्षापासून शातिद्विवाचारक चळवळीत आहेत मुयर् येथील आगरी विचाधी—आग्रामाचे राखपाक. ८ श्री शाहू हरी पाटील. राहणार बागण, तातुता अलीबाग, मि कुलाबा, आगरी अनाथ विचाधी—पडांचे उपादाक. ९ कै. लक्ष्मण तुकाराम पाटील. राहणार जर्जे, पेदा उरण, मि कुलाबा. १० श्रीगुप्त-महादेव रामजी परत, राहणार मुयर्; आगरी परपर राहकारी वतपेक्षांचे उपादाक व चांबांबारी अक्षर. ११ श्री. लक्ष्मण यमाजी धर्माणे, तातुता पनवेल, मि कुलाबा, हे पुरातन घराण्यांतल असून शाहीने पुढारी आहेत

मि वाटे व ठ रा. — शातिभंगेत वगवेने निवाळे होतात व आगरी लोकांच्या द्वाितीपुढेनाथ कोणकोणती ठराव घात होतात यांची माहिती होण्याकरिता पुढील निष्पत्त्ये व टापर दिले आहेत

२१

समापन शके १७५१ मनुष्य नाम सर्वसरे वेदाख वय
११ रविवार, समस्त गीतगया मीट न्यायले एकवीस
पाटील व योगले व पुढे समस्त गीतगया यामध्ये अज
करीतो, रामोबाई विठु गोविंद म्हात्रा याची बायको ही अज
करीतो, मी हल बेऊन माहीमास गेलो होतो तर तेथे चार
घटका माले, राम समय आठ वाजले म्हणोन दिसत नाही
तर तिचे बापाजी घराची मारतर पागे जावू घराटा व थाल
मराडा हे दोघे घनी पागे तर ते माहिमा जागून सोडून गाडी
करून घेत होते की गाडी लोवर येईल म्हणोन गाडी केली
ती गाडी रो दाही तेथे दुस्ती जावी मग मी म्हणले की मज
राम शाही जे दोघे घनी नेवावयास आले तर आम्हास घोर-
ऊन दिली म्हणून माझ्या वडुकी दोन पेढा केल्या की तू
गाडीस बसलीस, म्हणोन नवव्याने टाकून दिली त. मरळा
काशी गगेचा आगत्य लागली म्हणोन भवताई मिळाली
तर काशी गगेने विचार केला की, रामी बाईचे पदरी वाही
दोस माही म्हणोन काशी गगेने पंथ पावन केले काशी
मिळती केली व रामी बाईने पाट लावला होता तो काशी
गगेन माफ केला सर्वे जे केले ते काशी गीताचे अनुमते
झाले तर गीताचा जेवण खर्च मिळाले घेतले रुपये २०० बाई
रामीस पंथ पावन केले मागे मोरे घांती देखा विसी
निघाला तर काशी गीत गवाय देखील हे लिहून दिले सही
हस्त अक्षर धर्मी हाम म्हात्र सा। सुपई मीठ आगळे

हे पत्र लिहून माहूलकर पाटील यास पो। तर तुम्हां
साम्य करणे हरकत कोणाचे ऐकोन न करणे हे समापन
लिहून दिले सही

(२) इंगमाच्या सभा

२१

ममापन शके १७६२ सापरी नाम सर्वसरे माहे मागे-
शर शुद्ध १४ दिवस मंगळवार ते दिवशी वरात्कर व मागा
बकर व माटुंगर व गीवकर व खारकर व शिवरीकर व
बागमोलीकर, व भोंईवारकर व ठाडरकर व माहीमकर व
मोगगाथकर व बालकर, व लोमरीकर व गीरगावकर समस्त
गंगा बागमोली सुद आगळे धी पाहल्याचे देवळात बसून
ठराव येता ऐतकडे देशी भोअर म्हात्रा सुवास धीव नाते
दुमन्याचे अन्न भिंतेत दिगळे या वरिता माझापपासून
पाछीपि भोगेकरून गेये अनुमतेकरून सुध केले व गमा-
नेतानी देवईद रुपये अडीच व गीतदंड रुपये अडीच व
दोघे पेऊन गमागेतानी पंथपावन केले गामी कोणी अष्ट
मानु नये. याम दोघ ठेऊ नये को टेपील त्यास गीतदंड
रुपये ५० व देवदंड रुपये ५० व सरकार दंड रुपये ५०.

(३) इंगमाच्या सभा

११ धी ११

समस्त शुद्ध आगळे हान गंगाकाशी प्रात उत्तर बोंकण
शिंदे—सुपई, टाणा, कुडावा नाशिक थये एकमत होऊन-

खाली लिहिल्याप्रमाणे ठराव पसंत करून कायम केले जाईत,
त्याविषय कोणीहि वागू नये, विरुद्ध बागणाने पंचवीस
रुपयेपर्यंत जात गंगेच्या फडांत द्यावे लागतील व त्यास
गुन्हा केल्यापासून रुपये देईपर्यंत अपगत ठेविले जाईल

अन्नाच्या रखांचे ठराव.

१। सातपुडा गन्वा रुपया

२० मुलाच्या बापाम घेणे

असल्यास ताडुळसुद्धा

वीस रुपये

५ जातीस पां रुपये

५ सावर्धन पाच रुपये

८॥ नवरीस वरें माडेआठ

रुपये.

३० दामिने देज घेतलें

असल्यास रुपये तीस

२१ माझणास दक्षणा

सम्मा दोन रुपये (मुला-

पडून १॥ रुपया व मुली

कडून ॥॥)

१॥ जातगंगेस (मुलाकडून

एक रुपया व मुलें

कडून ॥॥

॥॥ पाटलचे बेटको.

बहल मारा थाण

पाटाच्या रखांचे ठराव.

१० पूर्वीचे घराच्या वारसास

पूर्वी देज दिले असल्यास

दहा रुपये

१० नवरे मुलीस घेण अस

त्यास दहा रु

५ जातीस पाच रुपये

५॥ नवरीस वरें साडेपाच

रुपये

२५ दामिने देज घेतलें अस

त्यास पचवीस रुपये

११ माझणास दक्षणा सव्या

रुपया

१ जातगंगेस

(१) कोणाही जात गृहस्थाने दारु किंवा ताती पिक
नये व जुगार खेळू नये आमत्रण असल्याखेरीज कोणी
कोणाचे घरी बांधी प्रयोजनी जाऊ नये नुमत आमत्रण
असल्यास एकाच मनुष्याने जावे व सर्व मज्झीस असल्यास
सर्वोनी जावे या विरुद्ध बागणुकीचा कोणी कोणावर पुरावा
करून दिवपास गुन्हेगारास वर दर्शोवेली सजा घेवी जाईल
व पुरावा देणारास पाच रुपये म्हातीस दिले जाईल

(२) व्यवहार करवयाची आवले जातीत सक्तमनाई
आहे व्यवहार करणारास जातीतून अवगत ठेविले जाईल
व शोधवले पुरावा करून देणारास दहा रुपये पर्यंत म्हातीस
दिले जाईल

(३) कोणाही जात गृहस्थाने एकीपेक्षा अधिक बायका करू
नये छम होऊन बावीच वर्षे मूलपाळ होत नसल्यात किंवा
बायको हमेसा आगरी असल्यास जातीस तसे बळवून
जातीच्या हुकमाने दुसरी बायको करावी विनाकारण
एकी पेक्षा अधिक बायका करणारास गुन्हेगर ठरवून
पंचवीस रुपयावर रुपये जातीचे फडांत द्यावे लागतील

(४) जयात आलेली नवरा असलेली ही कोणीहि आपले
कडे दहा दिवसांपेक्षा अधिक दिवस ठेऊ नये. तीस नवव्या-
कडे जोवती करावी व ही बाई ऐकत नसल्यास जातीस
बळवावे. कोणाची ही किंवा सुणी बाईत घातली निपा-
त्यास किंवा ती कोठे निघून गेल्यास तिच्यास बातमी

स्याना जातीय दिलीच पाहिजे. हा नियम मंडणारास पंचवीस रुपयावर द्याये आतीच फडात द्याये लागताल

हे नियम आमच्या गांवकऱ्यांस फुलू आहत

आ ग रा भा पा — ही भाषा दशी कुण्याच्या भाषेहून बरीच मिश्र आहे. दोन आगरी पुष्ट एकमेकाशी वापल्याने बोलत असतां अपरिचित पांढरपशास त्यांच्या बोलण्याच्या उलगडा वटकन हात नाहें. आगरी भाषकां बोलू लागल्या सर त्याच बोलण गमजून घेण्याच्या कामांत त्या पांढरपेशाची प्रेरणा उडते त्याच्या भाषेत विराप पुढीलप्रमाणें आहेत

१. वर्ण — (१) 'ग' च्या ठिकाणी मूर्धन्य 'ज' चा प्रयोग करितात. उ०. जेला = गेला. 'जेला' हें रूप 'गेला' ह्या रूपारंभा मूळधातू जो 'जा' ह्याशी अधिक मिळतें आहे ह्याप्रमाणेंच 'घ' च्या ऐवजी मूर्धन्य 'झ' योजितात. उ०. 'घेतलें' = 'घेतलें', 'झ्या' = 'ध्या' पण 'क' 'ख' च्या ऐवजी 'ब' 'छ' याचा प्रयोग करीत नाहींत (२) 'ड' च्या बद्दल 'र' ची योजना करितात. उ०. 'उराला' = उडाला आणि कधी रथी, 'र' च्या ऐवजी 'ड' योजितात. उ०. 'वाडा' = वारा, 'आगरी' 'रय मोठा वाडा आला नी वार' उरून जेला' = 'कार मोठा वारा आला आणि वाडा (गुराचा मोठा रानात बाधितात तो) उडून गेला' (३) कधी 'र' च्या ठिकाणी 'हि' ऐकू येतो. 'उ०' मुलगा लरतो' = 'मुलगा रडतो'।

२. नांवे — (१) गोंड = भोसकू, कुपणात वाड-जेळी वाट. उ०. डोणग्यानी बईत सौन गोंड पाउले = कुपणात तीन भोसकरी पाडून वाटा वेष्ट्या (२) 'हेतू' = आठवण, स्मरण. उ०. 'ह्या कामाची मला हेतू राहिली नाहीं', असा हेतू शब्दाचा खीळींगी प्रयोग आठवण ह्या अर्थी योजितात (३) 'अदावत' = अडचण. उ०. 'हे शेत घेता, पण त्यात लय अदावत आहे' म्ह अडचण आहे गाडीवाटेंत दगड, ओहोळ साडे, किती तरी अदावत।

३. सर्वनामे — (१) देशी 'म्या' ह्या तृतीयेच्या रूपाऐवजी 'मी' सर्वनामास तृतीयेचा 'मी' प्रत्यय जोडून 'मिनी' असे रूप साधितात. उ०. 'मिनी काय वेल?' सदरप्रमाणें 'तू' याचे रूप 'तुनी' असे योजितात (२) 'मी' सर्वनामाची चतुर्थी 'मना' अशी याजितात. उ०. 'मना माहीन नाहीं' 'मना काय ठाऊक?' आपली लहान मुलेहि 'मना खाल दे' असेंच दणतात हें 'न' आणि 'ल' यांच्या अगोदर उदाहरण आहे लिंब, मिम, लहाना = लाना = नाना (गुमरायी), 'खणें' = नवणें (हिंदी), 'नमन' (सस्पट) (३) 'काय' ह्या सर्वनामास, द्वितीया, व चतुर्थी विभक्तीचा प्रत्यय 'ला' तृतीयेचा प्रत्यय 'शा' व पटीचा प्रत्यय 'या' लावून त्या त्या विभक्तीचीं रूपे उपयोजितात मात्र काय यांतली 'का' अक्षरास 'ह्रस्व' देतात. उ०.

'कयाला' = कशाला, 'कयाशी' = कशाशी 'कयाचा' 'कयाची' 'कयाचे' = कशाचा, कयाची, कयाचे, इ प्रचलित मूळरूपांतहि, 'का' स 'ह्रस्व' देऊन 'क' ह्या 'ह्रस्व' अक्षराची याजना झाली आहे 'ऐसा विद्या काशाला' 'ऐशी माईल काशला' 'कासया धरियला ह्य ता तुया' 'वगैरे पद्य सर्वभूत आहेत तथें 'काय' यांतली 'का' दांपच राहिली आहे पण प्रचलित भाषेत त्यास 'ह्रस्व' देऊन काशाला' इ रूपे योजितात त्याप्रमाणें 'कायाला' 'कायाशी' 'कायाचा' अशीं रूपे न करिता कयाला, कयाशी, कयाचा, अशीं रूपे आगरी उपयोजितात मराठात दोन दीर्घ अक्षरें एकत्र आली असता एकास, विशेषत पहिल्यास 'ह्रस्व' देण्याचा स्वाभाविक जो प्रचार आहे त्यास अनुसरूनच 'का' स येथें 'ह्रस्व' आले आहे (४) 'कती' (किती) हें संप्रदानमवाचक प्रश्नापक सर्वनाम वापरतात, तें मराठीतील 'किती' पेक्षा संस्कृत 'कति' शी अधिक मिळतें आहे. उ०. 'किती दिवस लागतील', 'किती दिवस रागतील' 'किती जुना मळला' = 'किती जुना मळला', (५) 'बिसरा' = दुसरा उ बिसरा उपाय काय = दुसरा उपाय काय? 'बिसरा' पासूनच बिसरून = दुसरून = दुसऱ्याने, पुन्हा असें अव्यय सिद्ध झाले आहे येथें 'डु' च्या ठिकाणी 'डु' श्वाभ्याचा पण 'डु' पालटून 'बि' च होतें

४. क्रियापदे — (१) 'साग' धातूच्या भूतकाळाचे रूप साधताना शिष्ट भाषेंतली मध्यतरीचा 'त' आदेश न योजिता, पोषट मार्गाचे रूप 'सागलें' असें योजितात. उ०. 'मिनी सागलें' = मी सांगितलें मार्गाचे याचें 'मांगलें', (हिंदी 'मयना') उ०. त्यानें मांगल म्हणून मिनी दिले. आपली मुलेहि प्रथम बोलू लागली दणजे मी 'करलें' असेंच पोषट मार्गाचे रूप योजितात प्याला, प्यायला ह्या रूपांच्या ऐवजी 'विला असें रूप बी धातूपासून सिद्ध करतात. उ०. 'बैल पाणी विला' (२) काही क्रियापदांचे अर्थ देशावर माहोत नाहोत उदाहरणार्थ, (४) हिल्लणें = अडकणें, अडकून राहणें उ०. 'गवताची मोळी आळीत इल्लगला (अडकली) इ क्रियापद उडत व हिंदीत प्रासिद्ध आहे, पण देशी मराठीत नाहीं (५) पोगळणें = सुटणें, भोकळा होणें, विस्कळित होणें उ०. 'गवताचा वारा पोगळला' = सुटला, विस्कळित झाला (६) वळणें, (कळण) = दिवणें उ०. झाडावर जावळें आहेत दणता पण मला कलत नाहीं (मला दिसत नाहींत, माझ्या नजरेस येत नाहींत) (६) आरडणें = हाक मारणें, बोलावणें उ०. 'दादा तुला ओरडतात' = हाक मारतात (उ) 'बोलणें' = उत्तर करणें उ० 'मिनी सांगल लोकर ये, तो बोलतो (उत्तर वरतो) काम आट पुन येईन'

५. अव्यये — (१) 'पासून' याची योजना 'पेक्षा' याच्या ऐवजी वरितात. उ०. 'आगरी खोबरेलापासून नार-

ळचे तेल लय नामी' = वागरी खोबरेंलपेक्षा नारळाचे तेल फार चांगले 'काळ्यापासून सारया जवाब तल' = काळ्यापेक्षा लाल्या अधिक तलख (२) विसरून = दुसऱ्या, दुसऱ्याने पुन्हा वर सर्वनामासर्थे 'विसरा' पहा (३) मंग = मग, नंतर उ०, 'सी भाकर खाईन, मंग गुरामेंगे जाईन.'

घर, तर, मर इत्यादि शब्दातील प्रथम 'अ' हराप्रमाणे 'मगा' ह्यातील पहिल्या 'अ' स्वरास ओढून दोषस्व देऊन उच्चारण्याचा परिपाठ मराठीत आहे. येथे ते दर्शित्व 'अ' ला ओढून न देता त्यावर अनुस्वार देऊन माघिलें आहे.

आ ग री लो का बी का ही आर ना वे. — [१] मोडेर, धुळे, डारगे, मुंठ, मेहेर, शोणे, कराळे, डाडेर, ओंगल, वेरंडे, गोडे, ठाणगे, इ [२] यांचेरीम मराठ्यांची आडनावें त्यांच्यात आढळतात तीः—पोवार, जाधव, मोहित, महाडिक, घोरपड, इ धरावरून व गावावरून आडनावे आहेत तीं—मोर्षी, माळी, मगवत, हरमाळी, म्हसकर, कोंडिलकर, खारकर, इ आ ग री लो का ती ल का डी ना वे — पुरवाचीः—हृष्टा, उष्टा, ह्यष्टा, हावऱ्या, बेंड्या, चाव्या, घामा, गोमा, चाया, पोसा, घाया, दुष्टा यांयकाचीः—बाळरी, मुढी, नामी, धाकली बाळी, इ. (वि. विस्तार पु. ४३. अं ९)

जा त पं चा य त — मर्व जातीची एक पंचायत नाही प्रामुखायती असून शिवाय तर्क पंचायती आहेत विशेष प्रमाणी जवळजवळच्या दोन अगर दोहोंपेक्षा जास्त तर्फांची पंचायत भरविण्याची बहिवाट आहे. काही ठिकाणी पंचायतीचा अध्यक्ष निवडला जातो व काही ठिकाणी तो पेशपरपरेने चालत आलेला असतो. तथापि न्यायाचा निवाडा पंचाच्या संमताने केला जातो. सर्वसाधारण अशी जातीचा देवळे नाहीत, तरी पण प्रत्येक गावात गावकीच्या (ज्ञातिगृहस्थाच्या) मालकीची अगर काही विशेष व्यक्तीनी स्वयंचालने बांधलेली व त्याच्या मालकीची अशी देवळे आहेत. काहीना सरकारी बेतने आहेत, काहीची व्यवस्था वर्गाने होते आणि काहींची व्यवस्था स्वतः मालकाकडून होते. बाळी, घरे, जमीन-जुमला वगैरे मालमत्ता मुद्दींच नाही.

जातीचा कर नाही, परंतु लमाच्या बंडी गावाच्या हक्क म्हणून टराविक रकम वसूल करण्यात येते. तिच्यावर ज्ञाति-गृहस्थाचा हप्ता शारतो.

पंचायतीने निघाडे लिहून ठेवण्याची पद्धति नाही. अलीकडे काही ठिकाणी सुमारे २५ वर्षे निघाडे लिहून ठेवण्याची पद्धति सुरू झाली आहे. पंचायतीचे निकाळ असलात आणि त्याचे बाधतीत भोजनसर्जन घेण्याचे व मागपानादि बहिवाट बंद नसण्याचे जातीच्या स्वाधीन आहे. पूर्वीपार बहिवाटीने रागून करण्याचा अधिकार चालू आहे परंतु अशा प्रकारच्या अधिकाराचा प्रश्न आपाप गराकरी बोर्डांन उपास्थित झालेला नाही.

पंचायतीपुढे नित्य येणारे प्रश्न म्हणजे शिवांगळ अनुनुकसानी व शेतभात, गुंठेदारे वगैरे आंगळकसिधर्षी होत; आणि म्हणूनच नैमित्तिक प्रश्न म्हणजे म्हणजे जातीच्या व धर्माच्या नियमाविषयक केलेल्या कुत्र्याविषयी होत.

माळी, भडारी, मराठे, नेळी आणि तिलोरी कुत्र्या ह्या जाती आगरीशी सदश असून भिन्न आहेत अन्नोदक व्यवहार फक्त प्राधान्यजातीवरोबर चालतो. जातीत पोटासाठी नाहीत चितपावन, गोवर्धन आणि पळशे जातीचे मिष्टान्न यांचे विवाहादि संस्कार करितात जातीचे बहुतेक सर्वप्रश्न जातच सोडविते, मात्र क्वचित महत्त्वाच्या धार्मिक प्रश्नावर प्राधान्याचे मत घेण्यात येते

जेव्हा तीनचार वर्षे वर्षात जातीचे स्थलांतर मुळाच झाले नाही इतकी राज्यापूर्वी जातीचा आचार चालीरातिस अनुसरून होत असे जातीच्या मंडळींचे म्हणणे आहे त्यानंतर काही बाधतीत सुधारणेच्या दृष्टीने फरक पडत चालला आहे.

जातीत पुनर्विवाह रुढ असून विधवाची व निराश्रित मुलांचे सोय केलेला नाही जर्मनीत पुनर्विवाहाच्या पद्धतीमुळे शिवाशी अधर्मव्यवहारांन संतति झाल्याची उदाहरणे पडत नाहीत असे ज्ञातिसभा म्हणते

[स द भे प्र थ — बॉ. गे पु. १३, भा. १. मेन्सम रिपोर्ट १९११, पु. ७ आगरा-ज्ञाति-परिपदेच्या सेक्रेटरी वट्टन व आगळे-ज्ञातिहितवर्धक मंडळाच्या अध्यक्षकडून आलेली माहिती [ज्ञानकोशकारांनी सर्व जातींना आपापली माहिती सविस्तर पुरविण्याविषयी विनंति केली होती तदनुसार या ज्ञातीने आपल्या सभा भरवून एकमताने जी माहिती पाटविली तिचा येथे उपयोग केला आहे] आगळे ज्ञातीच्या बहिवाटीचे नियम वि विस्तार पु. ४३ टेंडें वक्षस्त या निर्या. सोसायटी. १९५४]

आंगरे — मराठासाहीत भीकानयनात जे मराठे सरदार नामांकित झाले त्यामध्ये कुलाच्याच्या आगऱ्यांचे नाव प्रमुख आहे. ज्या समुद्रकाटच्या प्रदेशात आंगऱ्यांनी आपले नाव गाजविले त्यान पूर्वी अष्टांगर म्हणजे आठ गावाचा समुदाय असे म्हणत. ह्या या गावाचा समावेश अलीबाग तालुक्यात होतो. या गावात पूर्वी चोल हा गाव फार प्रसिद्ध होता. पुढे शिवाजीस या प्रांताची उपयुक्तता विशेष वाटून त्याने तेथे फ्लि बांधून आपली ठाणी घराविली. त्याने अलीबाग येथे सन १६८० मध्ये एक मजबूत फ्लि बांधिल, तोच कुल्या होय. परंतु शिवाजी आपापुढी शांत्यामुळे त्याच्यादातून ह्या प्रांताचा बंदोबस्त त्याच्या मनामोगला झाला नाही.

गूळ पु रु प. — आंगऱ्याचा पहिला प्रसिद्ध पुत्र तुळोजी मंगळाळ हा असून त्याने दाहजी मोगले याला मोगलांकडून कोंकणात युद्ध करण्यास मदत केली होती तो आपला मुलगा कान्होजी गायक आरंभी शिवाजीच्या वारसांतून जोरदार होता. हे दोघांही आपल्या कामात प्रवीण

व नेकीनें यत्तेत असून शिवायच्या वेळेसच ते विशेष प्रसिद्धीस आले सभाजींच्या कारकीर्दीत कुलाच्यावर नीवजी पुत्र नावाचा सरदार असून कान्होजी आंगरे मकपाड हा दयोपदी व फिरती भारमार यात्रवर मुख्य नेमलेला होता कान्होजी सकराळ हा हजयवळ आंगरवाडी छान्ण गाव आहू तेथील राहणारा असल्यामुळे त्यास व त्याच्या वंशजास आंगरे हें उपावाव प्राप्त झालें

का न्हो गो.—आगच्याचा पहिला प्रसिद्ध पुत्र तुषाजी हा इ सन १६९० च्या सुमारास मरण पावला व त्याचा मुलगा रान्होजी त्याचे काम पाहू लागला. कान्होजी हा आंगर घराण्याचा संपादक होता सन १६९७-९८ च्या सुमारास ता मराठ्यांच्या आरमाराचा अधिपति झाला कुलाचा, सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग या ठिकाणी त्याची वळवळ टांगी होती १६९९ साली त्यानें पोर्तुगीज व शिरी यांच्या सधुष्क आरमाराशी लहून सागरगड किंग घेतला व कुलाचा, रादेरी, सागरगड या ठाण्यांचा काही आणि राजपेट व नील यधील सर्व वसूल आपणस मिळवा असा तह करून घेतला शाहू व तात्यासाई यांचे भांडण सुरू झाले तेव्हा कान्होजीनें ताराबाईचा पक्ष स्वीकारून तिजकडून भुईनें सारत वाडीपुर्वैतचा ससुदकिनारा, रामसाचाचा किंग व रव्याण भिबडी परागा इतक्यांचे अधिकारपत्र मिळवले पुढे १७१३ साली काळाजी विश्वनाथामार्फत त्याचा शाहूशी तह होऊन त्यास सादेरीपासून देवगड पर्यंतचा मुळखाच आण दहा कोकणी छिन्नपाचे अधिकारपत्र, आरमाराच्या मुख्य सेनापतीची जागा आणि सरखेल ही पदवी शाहूकडून मिळाली रान्होजीनें सुलतानास इमज व फिरंगी या भिबडीशी लढून मराठ्यांचा जमिरे व प्राप्त यांचे रक्षण वलें कान्होजी हा इ स १७२९ साली मरण पावला त्याला विवाहित स्त्रीपासून दोन व छपडीपासून चार असे एकदर सहा पुत्र होते (कान्होजी पहा).

सेखोजी.—कान्होजीच्या मृत्यूनंतर त्याचा वडील सौरस पुत्र सेखोजी हा सरखेलीचा बारमार पाहू लागला त्याचा स्वभाव मनमिळाऊ असून त्याचे वैमनस्य भांडण तटा वंगरे कोणाशी काही नव्हते परंतु तो फार दिवस जमला नाही इ स १७३३ त तो मरण पावला (सेखोजी पहा)

सभाजी.—सेखोजीनंतर कान्होजीचा धाकटा आरस पुत्र सभाजी व दाक्षीपुत्र मानाजी यांच्या दरम्यान दौलता करिता झगडे सुरू झाले आगच्याच्या घराण्यात दुफळा पाहून त्याची सत्ता कमी करण्याचा हेतूनें बाबेराबाजे मानाजीस वगारतमाध असा किताब देऊन कुलाच्यास स्वापिल व सभाजीस सररोताचे पद देऊन सुवर्णदुर्ग व त्याच्या दक्षिणेकडील मुष्क पाहून दिला बाबेराबाजेनें हे इत्य सभाजीस आवडलें नाही त्यानें शाहूकडून ही व्यवस्था फिरवून घेण्याची सटपट केली, पण तीत त्यास यश आलें नाही यामुळे सभाजी व मानाजी यांमध्ये कायमचे वाकडे आलें (सभाजी पहा)

तुळाजी.—मानाजीचा सल्ला माऊ तुळाजी हा सभाजीसयळ राहून कारभार पदात असे इ स. १७४१ त सभाजी मरण पावला तेव्हा तुळाजीनें सभाजीचा जागा घेऊन त्याचे भांडण पुढे चालविलें तुळाजी हा पेशव्याचा रक्षा द्रष्टा असल्यामुळे पेशव्यानी इमजाची मदत घेऊन तुळाजीचे सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग वंगरे किळे पावीज केले व तुळाजीस व त्याच्या सायकापारास पैद करून (स १७५६) दोंगरी किळपास अटवेंत ठेविले तुळाजी पहा)

मानाजी.—मानाजीकड कुलाच्याचा ३ दिशर १७३५ साली पेशव्यानी भोंपविला तह्महासून तो पेशव्याशी मिळून आपल्या बंधूशी झगडत होता तुळाजीशी झालेल्या अखेरच्या युद्धात दखील तो घाटावर येऊन पेशव्यास मदत करात होता परंतु पेशव्यानी तुळाजीचा पाडाव करून त्यास कैदेत टाकरावर त्याच्यापडे असलेले किंल वंगरे त्याच्याच घराण्यातील मानाजीस देऊन आगच्याची दौलत पुन्हा एक केली नाही बाणकोट व दासगाव ही इमजास देऊन विजयदुर्ग किंल पेशव्यानी रगत घेतला व तेथे आपला आरमारी मुसा स्थापन करून धानदराव धुळप यास सुभदार नेमिले मानाजी हा यानंतर पुढे लवकरच म्हणजे १७९८ साली वारला (मानाजी पहा)

रघूजी.—मानाजीच्या मृत्यूनंतर त्याचा दाक्षीपुत्र रघूजी याला पेशव्याच्या मदतीनें प्रथमच दिशाची लढाव लागले त्यानें खेरी वेड शिवायकडून घेऊन पेशव्यास दिलें रघूजीनें अलाबागेस राहून आपल्या सुल्लाची नीट व्यवस्था केली व नील इत्याद ठिकाणी मिठागरे वंगरे काढून आपले उपरज बाडविले तो पेशव्यास दरसाल दोन लक्ष रुपये खजणी देत असे व अलीबागच्या सरजामांमोदला पदरी फौज ठेवून तो पेशव्याची नोकरी करी रघूजी हा १७९३ साली मरण पावला

मानाजी तु स रा व बाबुराव.—रघूजीच्या निधनानंतर जयसिंग आंगरे हा रघूजीच्या मानाजी नावाच्या अल्पवयी सुलांचे पालकत्व स्वीकारून कुलाच्याचा बारमार पाहू लागला जयसिंगानें ही गोष्ट पुणे दरबारास न विचा रता केला असल्यामुळे मानाजी व जयसिंग हे दोघेहि कारमारीमहळ्याच्या रोपास पात्र झाले पण सवाई माधवराव पुट लवकरच मरण पावल्यामुळे मानाजीबास गादी मिळून कारमारी महळ्याची सत्ता संपुष्टात आली असें दिसतें की या वेळच्या कारस्थानात मानाजीचा पक्ष पेशव्यानी पत त्यामुळे प्रतिपक्षी जयसिंग यानें दिशाच्या दरबारी मदत मिळविण्याविषयी भोपणे त्यावेळे किंल व नील सरदार बाबुराव हा अलाबागेस आला, पण अखेर त्यानें जमय पक्षाच्या इक्ष्वाराना कैदेत टावून स्वतःच अलीबाग महळ्यावरील बाबुराव हा आंगरे घराण्यातील पुत्र असून तो दीक्षतराव दिशाचा मामा होता (दीक्षतराव पहा)

१८१३ साली बाबुराव जावगाव येथे झायु पावल्यावर मानाजीस आपले डोंक वर काढता आले व पंचान्यास १० हजारचा मुलूख व खादरी बेट देऊन त्याने अलीबाग परत मिळविली. मानाजी हा १८१७ साली वारला या दोन पिढ्यांतल्या भांडणांमुळे अरयंत नुकसान होऊन आगन्याची तीस पसतीस लक्षांची दीर्घत तीन लक्षावर आली

२. रघू जी दु स रा.—मानाजीच्या पश्चात् त्याचा अल्पवयी मुलगा रघूजी हा गादीवर बसला. त्याचा कारभार विबलकर याकडे होता. पेशवाईची समाप्ति झाल्यानंतर १८२२ साली ईम्रज व आंगरे यांचा तह होऊन आगन्यानी ईम्रजांची सत्ता कबूल केली. तेव्हापासून आगन्याच्या गादीचा वारस ठरविण्याचा अधिकार ईम्रजाकडे आला १८३८ साली रघूजी वारला. पुढे दोन वर्षांनी त्याचा मुलगा दुसरा कान्होजी हाहि वारल्यामुळे आंगरे घराण्याची औरस संतति नष्ट झाली तेव्हा रघूजीच्या बायकोने दत्तकाचा परवानगी मागितली परंतु ईम्रजांनी ती नाकारून सस्थान खालसा केले.

३. यो को व न —आगन्याने घराणे दर्यादेईपणांत विलक्षण पाडशी होते. सहानुपणापासून समुद्राच्या खाटांवर हेलखावे घाऊन त्यांच्या अंगी केंद्रकपणा व पाहस हे गुण उपजतच पैदा झाले होते तेव्हा व्यापारी जहाजावर हात मारून संपन्न होण्याकडे त्या गुणांचा उपयोग आगन्यांनी केला. त्या वेळच्या व्यापाराच्या भागाने वाचेपणाचा धंदा विफायतशीर होता. गुलामांचा व्यापार, वाचेपणा इत्यादि शब्द आज आपण ऐकिले म्हणजे ते आपल्या कानास कसेलच लागतात; व त्या गोष्टी प्रत्यक्ष करणारे लोक मनुष्य ह्या नावास योग्य आहेत की नाहीत अशी शंका येते. परंतु कोणत्याहि गोष्टीचा विचार करणे तो परिस्थितीच्या नाने करावा लागतो. प्रत्यक्ष ईम्रज व्यापाऱ्यांनी मुद्रा चाबिपणात अभ्रगव्यता संपादिली होती. दम्लस म्हणजे, मराठे वाचे पुढे तर खरेच, पण ईम्रज वाचे त्याहोवेसा पुढे होते; कारण ईम्रजांचे ज्ञान आस्त असून त्यांची भूक शमलेली नव्हती.

आगन्यांचा व ईम्रजांचा समुद्रावर पुष्कळ वर्षे लग्नाचा आलू होता त्याची हकीकत वाचली असता ह्या पायाय कलेस आमचे लोक ईम्रजमादरयांची बरोबरी करू पाहले, रतकले नव्हे, तर लोकडे वर्षे खांनी ईम्रजांची हाळ सिजू दिली नाही, त्याचे आम मोठे नवल वाटते. सन १७२४ पासून १७५४ च्या दरम्यान ईम्रजांची दोन, त्रैच्यांचे एक व डच लोकांची तीन मोठाली रुढाऊ जहाज आगन्यांनी काबीज केली ईम्रजांनी नाना प्रकारचे फावे केले, केव्हा पोर्तुगीजांची मदत घ्यावी, केव्हा सिद्दीपाटी घट्ट करावे व केव्हा तर भाड्यान होऊन आगन्यांशीच तह करावा, असे अनेक प्रकार काम कराये शकले. पेरिया उर्फ बिजपट्टी किमयावर

ईम्रजाचे जे मोठे जाऊन पडत, ते कापसाचे, लोकराचे किंवा मुद्राचे केलेले आहेत असे जातल्या लोकांय वाटे. पश्चिम किनाऱ्यावर आगन्यांशी रुढयांचे म्हणून एक आरमार कंपनीने निराळेंच ठेविले होते. त्याचा खर्च सालांना पाच लाख रुपये होता. ' ससेक्ष ' नावाचे ईम्रजांचे जहाज आगन्यांनी काबीज केले, तेव्हा उभयतात जो संभाम मातला तो सतत ३८ वर्षे चालू होता. आगन्यांचा दरारा इतका होता की, अरबी समुद्रातून येणारी ईम्रजांची जहाजे किनाऱ्यावर सुलुरुप आणण्यावद्दल आगन्यांच्या वाटाच्यास पांच हजार रुपये वडीस देण्याचा कंपनीचा रिवाज पुढे पुष्कळ दिवस चालू होता. आगन्यांच्या घराण्यातील शुक्ल बायकाहि पुर्याप्रमाणेच पराक्रमी होत्या जयसिंगाची बायको सक्कारबाई हिने सन १७५८ च्या सुमारास खादरी बेट काबीज केले, ते तिजपासून परत घेण्याची कोणाचीच छाता होईना. तिचा नवरा पुण्याम तुदंगांत होता, ' बेट रबाधीन करतील तर नवन्याची सुटका करितो ' असे वचन शिद्याने तीस दिले. त्यानवर भरबंसा देवून तिने किष्ठा खाली करून दिला. पण शिद्याने वचनभंग करून तिच्या नवन्यास ठार मारिले. रघूजीची बायको आनंदीबाई अशीच पराक्रमी होती. ती अनेक प्रसंगां मोठ्या शौर्याने खटली. शिद्याच्या शेजाऱ्याने व शिद्याचा प्रतिहार करावा लागल्यामुळे, आगन्यांच्या अंगात क्रूरपणाहि घराब उत्पन्न झाला होता. निदान आगन्यांच्या वाटेस जाऊन त्यांच्या अनियंत्रित जलधिसतेस जो कोणी अडथळा करी त्यास विलक्षण हाल भोगावे लागत. पोर्तुगीस पाहून सागरगदाच्या टोकावरून खाली समुद्रांत व केलेल करणे ही नेहमीची ठरलेली शिक्षा होती आगन्यांच्या पदरी उत्तम जातचे अरबी व इराणी बहुतेक मोठे पुष्कळ असत. अमिनीवरहि आगन्यांचा अंमल बराच होता. शाह छत्रपतींच्या वेळेला आगन्यांचे प्रथम फारच मोठे होते. कोहणच्याच मजबूत किष्ठा त्यांच्या ताब्यात होता. तथापि आगन्यांनी राजपिन्हे कधीहि धारण केले नाहीत. शिवाजीच्या पश्चात मराठशाहीबरोबर विकट प्रसंगांत इादी, मोगल व पोर्तुगीस ह्या तीन सत्तांशी शौर्याने आपले दिक्मताने टाकर देऊन, मराठे लोकांचा अंमल समुद्रकिनाऱ्यावर बायम सतिष्ठायामुळे आगन्यांचे घराणे राष्ट्रतिहासांत प्रमुख समजले जाते.

ग. १७९० च्या सुमारास कान्होजी काम पाहू लागला तेव्हापासून सुमारे १५० वर्षेपासतो म्हणजे घ. १८४० पर्यंत आगन्यांची सत्ता अरबी समुद्रावर चालू होती असे स्पष्टमानाने म्हणण्यास हरकत नाही. ईम्रजांच्या सुप्रीम रीटा देऊन, त्यांचे राज्य सुमारे १५० मैल लांब व २० पासून ६० मैल रुंद इतक्या अमिनींच्या टोपूर पमालेले होते. सन १८४० त बारमाच्या भागाची त्यांचे राज्य ईम्रजांकडे घालता नाते त्यावेळी त्यांचे उत्पन्न तीन टापाचे होते

आंगण्यांची वंशानुवृत्ति.

सेखोजी संकपाळ, रा. आंगरवाडी, हजैनजीक.

तुकाजी आंगरे, स. १६९०. [१८४० त राज्य खालसा.

१ कान्होजी, सखेल १६९०-१७२९

१ श्री मसुराबाई, २ री लक्ष्मीबाई (मानाजी वगताप), ३ री गहिनाबाई (दिनकरराव भोसले.)

२ सेखोजी	३ संभाजी	४ तुकाजी	५ मानाजी	येसजी	घोडजी
१७२९-३३	१७३४-३५, मृ. ४१.	१७३४-५६	१७३५-५८		

मानाजीचे मुलगे १०, बायका २ राधिकाबाई, भागीरथीबाई, जेनाबाई, दौलतराव शिधाचा आई ८ बाबुराव.

१ महिमाजी २ रघूजी ३ विमाजी ४ हिरोजी ५ घोडजी १७९९-१८१३

६ तुकाजी ७ कृष्णाजी ८ सुभानजी ९ तुकाजी १० रामजी ६ रघूजी १७५८-९३

१ श्री नर्मदाबाई सितोळे, आनंदीबाई भोसले, राधाबाई = रघूजीच्या बायका.

१ अथवा संभाजी] ७ मानाजी २ रा. कान्होजी जयसिंग, कारभारी, सन १८००

प्रथम १७५४-१७९९, नंतर कैद, पुन्हा १८१३-१७, श्री सखारबाई

१ श्री २ री गजराबाई नरसिंहराव कदम

मुरारराव

९ रघूजी २ रा. १८१७-३८

द्विधा ५ भागीरथी, कमळा, भवानी, यशोदा, अंबिका

काहोजी दुसरा

१८३८-३९

[गर्दन ग्रंथ — म्रांठडक; कैफियती यादी वगैरे; सराटी रियासत; इतिहाससंग्रहांत (जुलै व आगस्ट १९०९)
छापलेली आंगण्यांची वखत; मुंबई गॅझेटियर; मराठे आणि इंग्रज]

आंगस्टस वादशाहा. (दि. ५० ६३-८ स. १४).—आंगस्टस या शब्दाचा व्युत्पत्त्यर्थ पूज्य वादशाहा (व्हॅनेरेबल मॅजिस्ट्रेट) असा आहे. ही पदवी रोमन सीनेटने बायस ऑक्टोव्हियस याला ह्याने केलेल्या उत्कृष्ट राजकीय कामगिरीबद्दल दिलेली असून ती त्याने पहिला रोमन बादशाहा या नात्याने धारण केली होती. पुढेहि अनेक रोमन बादशाहानी तीच पदवी मूळच्या आंगस्टसच्या नात्याचा काही एक संबंध नसताहि नाल देवलेली होती. बायस ऑक्टोव्हियस हा दि. पू. ६३, सप्टेंबर २३ रोजी म्हणजे ज्या वर्षी सिसरो कानसल होता व कॉटिलाद्रुचा गुप्त कट झाला होता त्या साली जन्मला. ह्याचे घराणे यरेन जुने व मूळ व्हेल-ट्री प्रांतातले होते; परंतु रोममध्ये यमुदल मेजिस्ट्रेटची गाभा व सेनेटमधील सभासदत्व ही त्याचे पराज्यात प्रथम त्याच्या बापासच मिळाली. त्याच्या आईचे नाव व्हॅडिया; ही ज्यु-लियाची मुलगी होती. ही ज्युलिया म्हणजे एम. ऑटिवस यास्यसोही बायको आणि प्रत्यक्ष ज्युलियस सीसरची बहीण. या बच्चा नात्यामुळे ऑक्टोव्हियसच्या आयुष्यकाला निश्चित दिशा लागली. त्याच्या पाचव्या वर्षीच (दि. पू. ५८) ह्याचा बाप वारला; सुमारे एक वर्षांनी त्याच्या आईने दुसरे लग्न केले व त्यामुळे ह्याचा सावध बाप एल. मार्कस फिलिपस हा

त्याचा पालक झाला. आपल्या बयाच्या घराब्या वर्षीच त्याने आपली आज्ञा ज्युलिया हिच्या उत्तरक्रियेच्या प्रसंगी रोमन वदिवाद्यप्रमाणे सृताच्या स्तुतिपर मापण केले. सार्वजनिक मापण करण्याचा त्याच्या आयुष्यातील हा पहिल्या प्रसंग होय. जि. पू. ४८ मध्ये त्याला 'टोगा व्हिरिलस' (वस्त्रविशेष) मिळून त्याची पॉटिफिकल कालज-मध्ये निवड झाली. हा एवढा मोठा मान त्याच्या आईचा मामा ज्युलियस सीसर त्या वेत्री रोमचा सर्वाधिकारी (डिक्टटर) झाला होता त्यामुळेच मिळाला. दि. पू. ४६ मध्ये सीझरने आफ्रिकेत जे विजय मिळविले त्यामध्ये ऑक्टोव्हियस होता. दि. पू. ४५ मध्ये सीनेटने त्याला पेंड्रेशियन (उत्तम रोमन) करून घेतले. आणि सीझरच्या 'मास्टर्स ऑफ होर्स' (घोडेस्वारावरील अधिकारी) पैकी एक नेमला. दि. पू. ४५ मध्ये सीझर पार्थियन लोकांवर स्वारी करण्याचे वेत करित होता त्याला अनुसरून त्याने ऑक्टोव्हियसला इलिरियामधील ऑपोलोनिया नावाच्या ग्रीक बसाह्यातीत गुप्तपणे मारिहती मित्रविषयाकरिता पाठविले होते. तेथे असतां मागे रोममध्ये सीझरचा खून झाल्याची बातमी त्याला कळली, तेव्हा तो परत इटालीत आला. तेथे त्याला असे समजले की, सीझरने त्याला आपल्या ज्युलियन घरा-

प्राप्त दत्तक देऊन आपला वारस नेमिले आहे व त्यामुळे त्याला गायम ऋषियस सीसर ऑक्टोव्हियस असे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. परंतु हा वारसा त्यावेळी उलटा घात करणाराच होता, त्याच्या आईने व इतरांनी तो अमान्य करण्यासच त्याचे मन बळविले राहिले. परंतु ऑक्टोव्हियसला आगल्या स्वतःच्या बुद्धिसामर्थ्याचा विश्वास असल्यामुळे त्याने सीसरच्या मृत्युपत्राप्रमाणे आपल्यावरील रोमन साम्राज्य हाती घेण्याची प्रथाबद्धी पतकरण्याचे व रोमनलोकांना दिलेला १९ वा वांटून देण्याचे जाहीर केले. परंतु सीसरचे गर्व कागदपत्र व मालमत्ता मागे अंटेनच्या कचऱ्यात होती, व ती ऑक्टोव्हियसच्या हस्तकडे कानाढोळा वरू लागली. मुटूत व कोंडीयस आपआपल्या प्रांतां निघून गेले. व शिष्टेरी ऑटोनियसच्या कलाने वागून पुढे त्याच दगा देण्याच्या विचारात होता. अशा परिस्थितीत ऑक्टोव्हियस फारच हुशारीने वागला. त्याला सैन्याचा बराच पाठिंबा होता. सेनेटनेही कान्तलाना ऑटोनियसविद्द सशस्त्र होण्यास सांगून ऑक्टोव्हियसला मदतीस बोलावले; तेव्हा त्याने ४३ मध्ये ऑटोनियसचा म्युटिना येथे पराभव केला.

पॉप्लस म्हणून निवडणूक व प्रतिस्पर्धा खास ना.—पुढे नेमिषच्या मागणीप्रमाणे व सेनेटच्या मधीलविद्वद्दि तो कॉन्सल म्हणून निवडून आला. तेव्हा त्याने ऑटोनियस व लेपिडस यांच्याशी सडमोड केली व सेनेटने त्या तिघांचे अधिकांरीमंडळ नेमून पाच वर्षांच्या मुदतीने त्यांच्या हाती अधिकार दिला. नेतर तिघांनी मिळून शासनगृहे लोकांची यादी करून तोंडसे सेनेटचे सभासद व दोन हजार घरदार (नाइट्स) दारमार्जिले, पुढकड झाला-लाल जमीनी जप्त करून सैनिकांत घातून दिल्या; सिशियोलाही ऑटोनियसच्या सांगण्यावरून मारण्यात आले.

नेतर ऑक्टोव्हियस व ऑटोनियस यांनी मिळून मूटस व बेसिलस यावर स्वारी करून त्यांना फिलिपी येथे पत्राभव केली. नेतर या दोघा विनेत्यांमध्येच युद्ध पुर्विले, पण लढावरच पुन्हा ताट ठरून ऑटोनियसने ऑक्टोव्हियसची बरीच आपत्तेष्टिया दिव्यादी लपविले व दोघांना वाटशी करून ऑटोनियसने पूर्वभागाज्य व ऑक्टोव्हियसने पश्चिमभागाज्य घेतले व संपन्नताला भागिलेतील प्राप्त दिला. दरम्यान सेनेटस पॉपियसने प्रकट होऊन रोमला होणारा भाग्याचा पुरवठा बंद केला, तेव्हा त्याला भूमध्यसागरातील येथे दिली, पण लढावर ऑक्टोव्हियसने त्याच्यावर स्वारी करून त्याला भारीपाण पडवून स्परिले व ती तिष्ठेच सरण काढली. बेसिलसला सर्व सुट्टे देण्यात येऊन. तेव्हा आता दोघांतच बरी संधी लागली; परंतु तेव्हा निकरावर देण्यापूर्वी सध्याची पाच वर्षे गेली त्या वर्षांत ऑटोनियसने काहीएक मदती न करता जिओपात्रा राजीबरोबर दिलासता ती वर्षे ५० वर्षे. त्यामुळे रोमन लोक्याचा स्वामीमानादि भावनांना

थोडा मसला व त्याचा ऑक्टोव्हियसकडे अधिकच ओढा नव्हता. दि.पू.३८ मध्ये ऑक्टोव्हियसने लिबियाशी विवाह केला. तिच्या हुशारीचा त्याला त्याचा विश्वास मित्र अप्रिया याच्याप्रमाणेच पायदा झाला. तिचडे लिओपाट्राने श्रीको-ओरिएंटल साम्राज्य स्थापण्याचा पाठ घातला. अंटेनने ऑक्टोव्हियशी काहीमोड केली व एक व्यवस्थापन केले. त्यावरून तो लिओपाट्राच्या घराब व मज्जात गेल्याचे दिसत होते. त्यामुळे गोष्ट निकरावर येऊन त्या दोघाविद्द युद्ध पुकारण्यात आले. तेव्हा ३१ मध्ये ऑक्टोव्हियसने युद्ध पुकारण्यात आले. तेव्हा ३१ मध्ये ऑक्टोव्हियसने अलेक्झांड्रियाला वेढा दिला. तेव्हा अंटेनी व लिओपाट्रा या दोघांनी आत्महत्या केली.

सा मरा ज्याची पुनर्घटना व नवीन पिढी.—याप्रमाणे सर्वेचे निर्मूलन करून सर्वत्र शासता स्थापून ऑक्टोव्हियस रोमला परत आला. अर्थात् रोमन लोकानी त्याचे अत्यानंदाने स्वागत केले. नेतर त्याने साम्राज्याच्या पुनर्घटनेचे काम केले. सेनेट, मॅजिस्ट्रेट व लोकमंडळ संपूर्ण आप-आपली कामे पूर्णवत्तु सुरू केली. ऑक्टोव्हियसकडे सरहद्दीवरील प्रतांचे अधिपत्य १० वर्षे दिले. सर्वलष्कर व आरमार यावरील सत्ता त्याच्या हाती दिली व परापूर्वकासार त्याच्या कडेच सोंपविला, अगिरी दरसाल त्यालाच कॉन्सल नेमण्याने ठरविले. २७ मध्ये लोकशाहीचा सुमुद्र त्याच्या घराच्या दारवर बसविण्यात येऊन त्याला ऑगस्टसही पदवी मिळाली.

नेतर ऑगस्टसने स्वतः गालमध्ये, एशियामध्ये व स्पेनमध्ये जाऊन तेथे मुख्यस्थित राज्यकारभार सुरू केला. या कामांत एकेकर दहा वर्षे घालवून इ. स. पू. १८ या साली तो रोमला परत आला. तेव्हा आपली पाच वर्षे त्याच्याकडे साम्राज्याधिकार देण्यात आला. पुढील दोन तीन वर्षे त्याने रोममध्ये सुधारणा करण्यात घालविली व 'जुलियन' ही 'वैरी' काही करण्याचे केले. इ. पू. १६ मध्ये साम्राज्याच्या उत्तर सरहद्दीवर जर्मन योद्ध्यानी हजे सुरू केले. हे मंडळ दर वर्षाच्या कामात ऑगस्टसची पुढील २५ वर्षे गेली. या कामात टायबेरियस व ड्रुस या त्याच्या तावत्र मुलांनी त्यान मदत केली. टायबेरियसने दान्यूस नदीवर पारतंत्र्य येथे लष्करी ठाणे स्थापिले. मध्यंतरी ऑगस्टसची सुदत पुनः पुन्ही वाडविर्जनात आली; पण या मुमारात लेपिडस मरण पावला व त्याचा विश्वासू मित्र ऑप्रिया मोगून गेला दि. पू. १ मध्ये ड्रुस हा त्याचा पराक्रमी मुलगा झाला. टायबेरियस हा त्याचा गायम मुलगा; सदाच्यावर ऑगस्टसची मज्जा नव्हती तेव्हा त्याने ऑप्रियाचे दोन मुलगे नावध व ज्यु-जिदस यांनी दत्तक देऊन ते आपले वारस ठरवण्याचे जाहीर केले, परंतु दोघीही पाटोपाट मरण पावले; तेव्हा नाहलाजने त्याने टायबेरियसला वारस नेमिले.

पुन्हा जर्मनी जिंकण्याच्या कामाकडे तो वळला इ.स. ५ च्या सुमारास मार्कोमिनी (बोहेमिया) प्रांताचा राजा ऑरो-बोडस याच्यावर स्वारी करण्याची त्याने जमीन तयारी केली; परंतु इतन्म्यांत पॅनोनिया व डारमेशिया येथे बंड उद्भवली. ती मोडण्याकरिता त्याला परत यावे लागले. सुद्धा इटाली-वर स्वारी होण्याचा रंग आला तेव्हा रोमला येऊन सैन्य-भरतीचे काम त्याने झपाट्याने सुरू केले. प्रांताप्रांतीचा सैन्याची पथके बोलावण्यात आली, तरी तीन वर्षे सुद्धा झाले तेव्हा कोठे ते बंड मोडले. इतक्यात जर्मन प्रांतामध्ये ज्हेरसच्या रोमन सैन्याचा पराभव झाल्याची बातमी आली; परंतु ऑगस्टस त्या वेळी बहात्तर वर्षांचा असल्यामुळे जर्मनी जिंकून तो रोमन प्रांत वनविण्याची महत्वाकांक्षा त्याला सोडून द्यावी लागली. त्याने फक्त कुमक पाठवून सरहद्द संरक्षण करण्याचे काम केले. राहिलेली त्याच्या आयु-ध्याची पाच वर्षे (इ.स. १०-१८) कोणतेही युद्ध किंवा संकट उपस्थित न होता शांततेत गेली. सेनेटने त्याच्या अधिकाराची सुद्धा आणखी दहा वर्षे वाढविली, पण आता कारभाराचा सर्व भार ऑगस्टसने सावत्र पुत्र, टायबीरियस यावर टाकला होता. इ.स. १३ मध्ये त्याने रोमन सेनाची नवी खानेसुमारी करविली. त्यापूर्वी त्याने ती दोन वेळा कर-विली होती. नंतर रोम सोडून नेपल्सला जाऊन शेवटी तो आपल्या बापाच्या जुन्या राहत्या गावी म्हणजे नोला येथे जाऊन राहिला. त्याचा आजार वाढतच गेला व शेवटी सर्व मिश्रमंडळीच्या भेटी घेऊन साम्राज्याच्या व्यवस्थेची निरवा-निरव करून, १५ ऑगस्ट इ.स. १४ रोजी आपल्या वृद्ध, अत्यंत दुष्टार, विश्वासू व प्रेमळ पत्नीच्या बाहुमदेशावर पडून त्याने प्राण सोडला. मरताना त्याने पत्नीला उद्देशून "आपल्या विवाहबंधनाचा विसर पडू देऊ नको" असे शब्दच उच्चारिले. होते त्याचे शव रोमला नेण्यात आले व तेथे अत्यंत सन्मानपूर्वक त्याचा दफनविधि कर-ण्यात आला.

स्व भा व वर्णन — श्वालेटरेसारख्या काही पोल्या लेखकांनी ऑगस्टसचे 'परंपरागत लोकशाही सुद्धा लोकांच्या राजकीय स्वातंत्र्याचे हुरण करणारा पुरुष' असे वर्णन केले आहे. हे अपवादाला लोक सोडले, तरी पुढील पिढ्या-तील टीकाकारांनी भर्तेही त्याच्यासंबंधाने बरीच विविध आहेत. त्यात कोणी त्याने सत्ता कोणत्या साधनांनी मिळविली या दृष्टीने, तर कोणी त्याने ती सत्ता कशी उप-योगास लावली अशा विविध दृष्टीने बोलणारे लोक आहेत. तत्कालीन प्रलंबित दंतकथाही आता अविश्वासाहून ठरल्या असून हल्ली आपणास ऐतिहासिक साधने उपलब्ध आहेत, त्यावरून त्याच्याविषयाच्या मतात महत्त्वाचा फेरबदल झालेला आहे. वयात आल्यावर प्रथम प्रथम त्याने केलेल्या लढाया, दूर दृष्टी व त्याच्या ध्येयाच्या मार्गात आढवी येणारी योगनीही गोष्ट कापून काढण्याची त्याची तयारी

त्या गोष्टी मनीसामान्य आहेत. तरीही जि. पू. ३८ मध्ये लिहिल्याशी विवाह केल्यापासून इ.स. १४ मध्ये मरपर्यंतच्या दशाच्या अग्निचा चारकाईने अवलोकन केल्यास असे दिसून येते की, तो धूर्त, विजयी व कारस्थानी पुरुष किंवा निपुण रागकारणी इसम होता इतकेच केवळ नव्हे, तर जगातील योरा पुरुषांपैकी तो एक होता. एका बलाढ्य साम्राज्याच्या राज्यकारभाराची पुनर्वटना कशी करावी याची योग्य योजना ठरवून ती प्रत्यक्ष अंमलाने आणणारा मुत्सद्दी तो होता. विस्कटलेले रोमन साम्राज्य मुसंधटित करून त्यांत शांतता व समाधान स्थापन करणारा व रोमन सभ्यते दोन शतकांहून अधिक काल निर्वत राखणारा तो पुरुष होता.

ऑगस्टसबाद — हेस्टेडच्या पूर्वेस २० मैलावर एका रम-णीय खिंडीत वसलेले जर्मनीच्या राज्यातील जर्मनीचे एक आरोग्यकारक ठिकाण लोकसंख्या १०००. येथे क्षारयुक्त व लोहयुगात्मक पाण्याचे पाच झरे आहेत याचें पाणी पिण्याच्या व स्नानाच्या उपयोगात आणतात. अर्धांगवायू, संधिवात, मज्जातंतुन्यथा व स्त्रियांचे रोग या विकारावर हे रामबाण औषध आहे अशी समजूत आहे. येथे उन्हाऱ्यात पुष्कळ लोक रहावयास येतात

ऑगस्ट्राम, अण्डर्स जोनास — हा स्वीडन देशात रा-या लागवो गावी तारीख १३ आगष्ट १८१४ रोजी जन्मला. उत्साला विश्वविद्यालयात त्याचे शिक्षण झाले. यमोल-शाखाची प्रत्यक्ष माहिती मिळविण्याकरिता हा सन १८४२ साली स्टॉकहोम येथील वैद्यशाळेत गेला पुढे त्याला भुवंबक शाखाची आवड उत्पन्न झाली; त्यामुळे त्याने स्वीडन देशातील निरनिराळ्या भागाची पहाणी करून त्या देशातील विविध भागाचा (सूचकीय) कल आणि बल हा निश्चित केली पुढील काळाच्या स्वीडिश जहामाने १८५१ ते १८५३ सालापर्यंत पृथ्वीप्रदक्षणा करून पृथ्वीवरच्या निरनिराळ्या भागांचे भुवंबकाचे निश्चित करिता येईल अशी माहिती मिळविली, तिचा उपयोग करून देशाचे काम स्टॉकहोम येथील शास्त्रीय अकॅडेमीने त्याजकडे सोपविले. हे काम त्याच्या मृत्यूच्या आगोदर काही दिवसपर्यंत चालून संपले सन १८५८ साली त्याला उत्साला येथे पदार्थविज्ञान-शाखाचा अध्यापक नेमण्यात आले. पुढे तारीख २१ जून १८४४ रोजी तो त्याच ठिकाणी मरण पावला.

त्याचे खेळ बरोच धन्य — त्याच्या एकंदर लेखनात उष्णतेच्या बहुधाविषयी बरे लिहिले आहे ते पुष्कळ महत्त्वाचे आहे. विच्छिन्नकिरणशेखर त्याने उपयोग माहिती मिळविली. सन १८५३ साली त्याने असे दाखवून दिले की, जर एखाद्या धातूच्या दोन विद्युत्सुवातून टिणगी उत्पन्न केले आणि ती ठिणगी विच्छिन्नकिरणदर्शक यंत्रातून पडली. र आपणास दोन प्रकारचे पट्टे एकत्र दिसतात, त्यांपैकी एक पट्टा त्या धातूचा असतो आणि दुसरा पट्टा ज्या वायूत टिणगी उत्पन्न झालेली असते त्या

बायचा अस्तो त्याचा दुसरा शोध म्हणजे स्थाने यूलरच्या सिद्धान्ताचा उपयोग करून असे दाखवून दिले की, एखाद्या तत्त्वायूनून ज्या प्रकारची प्रकाशकिरणे निघतात त्याच प्रकारची किरणे त्या बायूकडून शोषिली जातात त्याने हा तो शोध लावला त्या शोषाकडे त्रिरेखेक वर्षे पर्यंत दुसऱ्या झाले परंतु प्रकाशकिरणांच्या सहाय्याने एखाद्या पदार्थातील मूलद्रव्ये ओळखण्याच्या विद्येचे मूल या शोधात आहे सन १८६१ सालापासून सूर्याच्या विच्छिन्नकिरणपटाकडे त्याने विशेष लक्ष पुढिले व सन १८६२ साली त्याने असे सिद्ध केले की, मृगावर उज्जा (हायड्रोजन) नावाचे मूलद्रव्य आहे सन १८६८ साली त्याने सूर्याच्या विच्छिन्नकिरणपटाचा एक नकाशा तयार केला शास्त्रज्ञांनी पुष्कळ वर्षेपर्यंत या नकाशाचा प्रमाणप्रथाप्रमाणे उपयोग केला आहे या एकाच गोष्टेवरून त्या नकाशाचा यौरयता लक्षात येईल सन १८६७ साली यानच प्रथमतः उत्तरध्रुवस्थ अणुतेजोमंडलाच्या प्रकाशाचा (वच्छेदन केले परंतु या विच्छिन्नकिरणपटात दिसणारा एक विशेष पटीरेखा आणि दाटांचकाल दिसणारी पटीरेखा या एकाच आहत असे समजण्यात मात्र त्याने त्रुट केली आहे

आगळे—आगरी पहा

आगाखान—अगाखान पहा

आगाशी—मुंबई इलाख्यात ठाणे जिल्ह्याच्या वसई तालुक्यातील एक बंदर हे वसईच्या उत्तरेस १० मैलावर उत्तर अक्षांश १९° २८' व पूर्व रेखांश ७२° ४०' वर असून या बी वी आय रेवेंचा विचार स्टेशनापासून ३ मैलाच्या रस्त्या वर आहे आगाखाना शतकाच्या आरंभाच्या वर्षात या बंदरास बरेच मदत होते या ठिकाणी लाकडाचा मोठा व्यापार व जहाजे बांधण्याचे काम चालत असे पोर्तुगीज लोकांनी हे बंदर दान वेळ लुटल इ स १५४० मध्ये त्यांनी एक जहाज पळवून नेल त्यातून त्यांनी दोन तीन वेळ पोर्तुगालच्या संपत्ती केल्या. मुंबई बंदराशी येथून सुक्यावेळ्याचा व्यापार सुमारे ४०० वर्षे किमतीचा चालतो इ स १६९१ मध्ये शकराजी कदाव फडके यांनी बांधलेले एक भवानी शंकराचे देवालय येथे आहे तेथील कुडात दान केले अगतां त्वेचे राग ये होतात असे म्हणतात याखेरीज हनुमान, विष्णु भगवति यांची देवालये आहेत परसनाथाच एक जैन देवालय शहर वर्षपूर्वी मुंबई या एका वाण्याने बांधलेले आहे. येथे एक बागीचावाकालन देख आहे

आगामाशी—मंगळामध्ये सहा प्रकारच्या ढसणाऱ्या माशा आहेत त्यातील ही एक जात आहे हिला वैद्यशास्त्रात स्थानिक मक्षिका असे नाव दिले आहे तिने दया केला वमता ती दश दृष्टावर्ष होऊन सवती, पिक्ती आणि सुजने तेणेकरून दाह, मूर्च्छा, ज्वर व दशावर पुढ्या येणे ही लक्षण होतात ही मक्षिका प्राण हरण करणारी आहे

दश होताच दशास तुंबडा लावून रफ काढावे असा तज्ज्ञ लोक त्यावर इलाज सांगत त

२ आग्या माहोदयाची जी माशी असते, तिलाहि आगी माशी म्हणतात ही माशा डसली असता त्या दशावर गांधी येऊन काही वेळ आग होते यावर पाठव्या कायाचा रस लावतात

आगू—प्रीतकर्माती, एक पारिभाषिक शब्द कोण त्याहि यागांत होता नामक ऋत्विज ज्या नेळी अध्वर्यूच्या सूचनेवरून देवतेसंबंधी याज्या पठण करतो, त्याच्या पूर्वी ज्या देवतेस उद्गृहण याज्या पठण करावयाचा असत त्या देवतेचा उद्गृहण करावयाचा असतो व त्याच्या पूर्वी 'ये यज्ञा मह असा मन्त्र पठण केला जातो यालाच 'आगू' अशी संज्ञा आहे

यागाच्या वेळी अध्वर्यु प्रथम 'आध्रावय असा मन्त्र म्हणता त्यानंतर आग्नीध्र 'अस्तुग्नीपद' हा मन्त्र म्हणतो, त्यानंतर 'ध्वर्यु 'यज' असा मन्त्र पठण करतो, त्यापुढे होता ये यज्ञामहे' हा 'आगू पठण करून पुढे याज्या म्हणतो व याज्येच्या शेवटी वीपट असे म्हणतो असे हे यागासंबंधी शब्द प्रत्येक याज्येच्या वेळी पठण केले जातात, यावर अन्यर्थक असा 'चतुर्भिध चतुर्भिध द्वाभ्या पचभिरेवच ह्येतच्च पुनर्द्वाभ्या समेविष्णु प्रसीदतु' हा श्लोक आहे या श्लोकातील पाहले दोन 'चतुर्भिध' म्हणजे 'आध्रावय' व 'अस्तुग्नीपद' हे शब्द होत. त्यापुढील द्वाभ्या म्हणजे 'यज' हा शब्द आणि पचभि म्हणजे 'ये यज्ञामहे' हे शब्द असून शेवटचा द्वाभ्या म्हणजे 'वीपट' हा शब्द होय 'वीपट' याला बघटकार अशी संज्ञा आहे

आगरे—महाराष्ट्रातील आगरीप्रमाणे कर्नाटकातील सीत तयार करणारे हे वृक्ष कानडा जिल्ह्यात आढळतात तो स (१९९१) १९८८ या लोकात देवळावरून पुष्कळ रोपे झाली आहेत त्याची नावे—(१) कद्रिण (सावर) बाली, (२) थावन बाली, (३) भावे बाली इत्यादि थावन (यासव) बाली गोजाचे लोक कामच खात नाहीत, भावे (हत्ती) बाली गोजाचे लोक हत्तीला पूज्य मानतात व हस्तिदत्ताचे दागिने अगावर घालीत नाहीत त्याचप्रमाणे इतर गोजाचे लोक आपल्या दत्तकप्राण्याचा आदर ठेवण्याकरिता पुष्कळ वस्तूचा उपयोग करीत नाहीत या लोकात सगोत्रविवाह होत नाहीत, मामेबंधिणीशी लग्न लाविता येते, परंतु अतिबंधिणीशी व भावसंबंधिणीशी लग्न करिता येत नाही सुलीचे लग्न ६ ते १० वर्षांपर्यंत होते व सुलीचे ६ ते २५ वर्षांपर्यंत होते या लोकात बघटकीात्याची चाल सुलीच नाही. विवाहसमारंभातील सुरज जाग म्हणून नगरावर बसोवर अक्षता टाकणे हा समजला जातो पुनर्विवाहाची चाल ह्या लोकात रुढ आहे. परंतु प्रथमवराने विधवेशी लग्न लावण्याची सक्क मनाई आहे सगटकायांत ह्याचे उपायाय

ब्राह्मण नसून त्या जातीतल्याच एखादा वजनदार मनुष्य उपाध्यायाचे काम करितो.

हे लोक समाहारी आहेत व त्यांचा दर्श अस्पृश्याहून वर, परंतु शेतकऱ्याहून खाली असा आहे. कानडातील इतर जातीप्रमाणे हे लोक क्रमाचे भक्त आहेत व त्यांचा धंदा मोठ तयार करण्याचा आहे.

या लोकांत पुण्याची सामान्य नावे म्हणजे, सोम्या नाग, जोडि, म्हासित, वेकटा, विम्मा, होशा आणि चोर; यायकांची दवो, सुकी, नागी, निम्मा, जेगी, अ ने जेडू हं. हे त याच्यात कुलनामे नसताना तथापि धंदावरून किंवा गावावरून काही अडनावे असलेली दिसतात. याची पद्धतदेवता म्हणजे राहळें (सालीनरुट नारळ). जन्ममाया कानडी. पुण्यशेयका कामोटा घालीत नाहीत दोघेहि कानात शोन्याची किंवा पितळेची हुलवना कुडलें घालतात. मीठ करण्याच्या आनुवंशिक धंद्याखेरीज शेतांत खारें, ताडाच्या पानाच्या छया तयार करणें, यासारख्या गोडीहि करतात. याची जात कोट्यारापेक्षा थेंप व उण्या राख्या तोलाची आहे. कुलदेवता इतुमेंत आहे. दगड, वाडलें वगैरे वस्तूनाहि देवता म्हणून पुजण्यात येतें. ते आपजे सरे संस्कार ब्राह्मणाकडून करून न घेता कोळकार (गांवचा पुजारी) याकडून करवितात. तथापि हविगना (ब्राह्मणांना) ते मान देतात. याच्या घरातून दैवभूति आटळत नाहीत. हे होळी, दिवाळी, गणपति तुलसीवाह यासारखें सग पालतात.

या त प वायस — अंकोला तालुक्यांत प्रत्येक रोडघात सुपवेत व मीठा नावाचे दोन अधिकारी असतात. हे अधिकारी जातीसंबंधी प्रधाचा दिवार रोडघातील या जातीच्या लोकांच्या सभेंत कारितात. अंकोला येथील वेकटरामणा भेंदिराचा मठाधिपती हा त्या लोकांचा धर्मगुरू आहे. अंकोला येथे या लोकांची एक मध्यवर्ती संस्था आहे; व हिचा अधिकार अंकोला तालुका व कुमठा व कारवार तालुक्यातील काही भागापर्यंत वाळतो. यांरिक सारकी कुठे रोडघाच्या सभेपुढें मित्रालाकरिता ठेविले जातात. परंतु मात्राच्या खटाराचा निवार ही मध्यवर्ती संस्था देते. गारकामांइल वायकाना जातीवाहेर टाकण्यात येत व व्यंकटमठगण्या मठाधिपतीकडे त्यांना पाठवून देनाची सेवा करविण्यात त्यांचा काल पालविला आतो [बी. पी. पृ. १५ भाग, सेम्सस रिपोर्ट १९१७ पृ ७].

आग्नीध्र — मसुरसपाटापासून १०५० फूट उंच थरा-लेल्या पठारावर वसलेले जमनीचे, बव्हेंदिराच्या, राज्यातील स्वाभिना जिन्दापे सुद्धा शहर. हे म्युनिकच्या वायव्येच्या किचित् पश्चिमेस ३९ मैलावर दोन रुहान नद्यांच्या मध्ये आहे. ओगसवर्ग हे म्युनिक, रेजेन्सबर्ग, डग व हंगोलस्टाड या शहरांच्या लोहमार्गांनी जोडलेले आहे व स. १७०३ मध्ये या शहराची तटबंदी पाहून टाकरी व त्या डिगणी सहल करण्या-करिता मार्ग काढले. शहरांत मेक्सिमिलिय नांवाची जी

नामांकित रेंद सडक आहे, तिच्यावर शिरपकलेच्या दृष्टीने उत्कृष्ट अशी पुढळ घरे आहेत. रंगपेर्क कुगर हाउस नावाची जी इमारत आहे तिच्या सर्व दर्शनी भागावर ओल्या गिलाव्यात कोरून काढलेली सुंदर चित्रे आहेत. या शिवाय विद्येच्या पुनरुज्जीवनाच्या काळात बांधलेले नगर-भवन, हल्ली जेथे सरकारी कचेऱ्या आहेत तो विद्यापचा वाडा, दहाश्या शतकातील रोमन कॅथेड्रल मयाथाइल, यांत्रिक व औद्योगिक कलाची संस्था रोड केथेरीनच्या पुरातन मठात असलेला संग्रह, अन्नभगाना, वेधघाळा, वनस्पतिधारा बहिऱ्या सुक्याची शाळा, अनाथगृह, नाटकगृह, दोन लक्ष पुस्तके असलेले म्युनिसिपालिटीचे ग्रंथसंग्रहालय, हुंडीवाजार वगैरे काही स्थले पहाण्यासारखी आहेत धामभवन, हे दक्षिण जर्मनीतील विणकामाच्या धंद्याचे मुत्त टिकाण आहे. १०,००० लोक या धंद्यातच कामावर असतात. ओपणें रंगविणें, कामादचे कारखाने, रेशमीवस्त्रे, खिरातील पळ्याळें व गणितविषयीययोगी उपकरणां बनविणें, अवाहिरी धंदा, इंजिने तयार करणें, ओतकामाचे कारखाने इत्यादि धंद्यात या शहराची प्रसिद्धी आहे.

हे जर्मनीतील असोडिलिन् वायु तयार करण्याच्या धंद्याचे केंद्रस्थान आहे येथे सुद्राणलयें, शिळाछापाचे धंदे व प्रथप्रकाशन यांचीहि बरीच वाढ झालेली आहे. 'वॉगनबर्ग गॅसेट' हे ग्रंथपत्रातील नामांकित वर्तमानपत्रांपैकी एक आहे.

रोमन वादशा अगस्टस यानें दिल्सी शकापूर्वी सुमारे १४ व्या वर्षी ५१ डिगणी रोमन लोकांची बसाइत केली असल्यामुळे त्या वादशावरून या शहराचे 'ओगसबर्ग' हे नाव पडले पाचव्या शतकात याला हूण लोकांनी छुडले यानंतर ते मॅन्च राज्याच्या सत्तेखाली आले शार्लमॅनचे बव्हेंदिराचा ३ रा ड्यूक तासीलो यांच्याशी जे युद्ध झालें, त्यात जवळजवळ हे सर्व शहर उध्वस्त झाले होतें. साम्राज्य मोडल्यांतर हे शहर स्वाबियाच्या ड्यूकच्या हाती आले तेव्हापासून या शहराच्या व्यापाराचा उत्कर्ष होऊ लागला व लवकरच ते इटली व उत्तरयूरोप यांच्याशी व्यापार करण्याचे केंद्रस्थान झालें, परंतु १५ व्या व १६ व्या शतकातील भौगोलिक शोषामुळे येथील व्यापारास थोडे घर्षा घमला इ स १२७६ पासून १८०६ पर्यंत हे साम्राज्यातर्गत स्वतंत्र शहर होतें व त्यानंतर ते बव्हेंदिराच्या राज्यास जोडले गेले.

आग्नीध्र — श्रौतकर्मांतल एवा कृत्विचाचें नाव. याच ऋग्वेदात उघे 'अग्निष' 'अग्निमिष' या रूपांत आहे. नैतिरीय रुहितेंतहि बरील रूपातच याचा उल्लेख आहे. अथर्ववेदात (२० २, ३,) साय आग्नीध्र असे स्पष्ट रूप आढळते ब्राम्हण वाक्यमापासून सूत्रात वगैरे आग्नीध्र असा स्पष्ट उल्लेख येतो. या ऋग्विजाकडे कोण-कोणत्या यायात कोणकोणते कर्म असतें याचें विवेचन विभाग २ वेदविद्या पृष्ठ ११८ येथें आलें आहे.

आभ्राध —शिवभक्त रामदास, यद्दिभ्यतीच्या ठायीं घालेल्या दहा पुत्रांतील ज्येष्ठ पुत्र. क्षारसमुद्राने वेष्टित जे जंबुद्वीप, त्याचा हा अधिपति होता. यानें, पूर्वीचिनि नामक अष्टपदेसां दहा कोटि वेपयित संपेच्छ समायाम करून तिजपासून नाभि, पिंपुरा, हरि, इलावृत्त, रम्यक, हिरण्यम, वृद्ध, भद्राश, आर्षि केतुमाल असें नऊ पुत्र उत्पन्न केले होते. काही काळानें ती अस्तर दिव्यलोकां निघून गेलीं अमला, हा तिच्या विरहाने आर्यत उदार झाला. नंतर त्यानें आपल्या द्रोणाचे नऊ भाग (वर्ष अशा संज्ञेचे) करून तेथील आधिपत्य एक पुत्रास दिले व अरण्यांत तपार्थ गमन केले. (भाग ५ स्कंध अ. १-२)

आग्नेयफौलस—दंद्रप्रस्थाच्या आग्नेयी दिशेकडे अस-
णारा फौलसदेश. याची राजधानी अयोध्या ही सरयू नदीच्या कांठी आहे. पाठवांच्या वेळेस येथे बृहद्वल नावाचा सुदैवतो राजा असून, त्याचा सहोदर दीर्घयज्ञ हा सुवराज होय (महाभा. अभा. अ. २०) (वाल्मि रामायण अयोध्याकांड सर्ग ८).

आग्नेयदेवी—(सं. मत्सुरिका; मरा देवी, गुज काका-
बलिया; हि माता) मत्सुरिका चवदा प्रकारच्या आदित
त्यांतील हा एक भेद आहे. या मत्सुरिका नीलवर्ण, चपट्या
व विस्तीर्ण अणून मध्ये खोलगट व महाराष्ट्रासुक्त अशा
असतात. या कांही काळाने परिपक्व होतता व जुद्धन व
सखतात यासुद्धे कंटाच्या अस्त्रां होऊन अतीवकता येते.
बोळगावर सापड. पडपड व पदार्थावर अग्नीति याहीकरून
सुक्त ज्या देवी त्यास आग्नेयदेवी अथवा सप्रिपात मत्सुरिका
असें म्हणतात. 'देवी' शब्द पहा.

आभ्रा विभाग—मंयुक्तप्रांतांतील एक विभाग. उत्तर रेवाज
२६.२२ ते २८.२ आणि पूर्व अक्षांश ७०.१७, ते ८०, १.
याचे दक्षिण अणून, क्षेत्रफळ ८३८४ चौ. मै. आहे. हा
संयुक्तप्रांताच्या पश्चिम भागात अणून गंगा व यमुनाया वचा-
मधील गंगे दुभाग या प्रांतांत मोडतो.

य सं हा.—उत्तरेम हल्लीज जिह्वा आणि पेंगवातील
गुरगाव जिह्वा. पूर्वेम गंगा नदी. दक्षिणेस झारखंड, भोलपूर
मैस्यते व अलहाबाद विभाग पश्चिमेम भाग भरतपूर मंड्या
नाम लागून गेली आहे. कमिशनर शामा शहरी राहता.
क्षेत्र फ. ल. लोकसंख्या यंग रे.—लोकसंख्या (१९२१)

४१,८३,८२५. द. स. १८७०-७८ हा प्रांत दुष्काळग्रस्त
होता व द. ग. १८८१-२१ या सालात या प्रांतास गुरगावून
कारमुक्तगान सोडोवले, द. ग. १९०१मध्ये हिंदुनांवांनी बस्ती
मेवडा १० होती व मुसलमान लोक देवडा ० होते. जैन
२८२०५, सिधन १०८०५, 'साय' १०३३६. या प्रांताम
पांच जिह्दे आहेत. यांचे द. शहरे व २०६३ गेडी आहेत.
जिह्वांनी भोळमंड्या १९२१ मेसम व क्षेत्रफळ यंगरेवी
माहिती पुढीलप्रमाणे—

जिह्वा	क्षेत्रफळ	लोकसंख्या	वस्त्र
मयुरा	१४४५	६,१९,१३८	१७१७०००
शामा	१८४५	९,२४,१५१	१९७५०००
अलिगड	१६८५	१०,६१,७४५	
मैनपुरी	१६७५	७,४८,०२७	१४४५०००
इटा	१७३४	८,२९,७५०	१३७६०००

मो टी व ह रे—आभ्रा, मयुरा, मुंदावन आणि मैनपुरी ही
व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत मयुरा, आणि मुंदावन ही
वैष्णवपंथी धर्माची केंद्रस्थाने आहेत मुसलमानी त्याच्या
मुख होण्यापूर्वी कबोरे हे पुष्कळ घराण्याचे राजधानीचे शहर
होत. आभ्रा शहर सोळा व सतराव्या शतकाच्या पहिल्या
मागात मोगलांची राजधानी होतें उत्तम इमारतीच्या रुपाने
त्याची वैभवकालाची स्मृति तिचे कायम आहे.

इ ति हा स—अकबराने मोगल राज्याचे ने घारा
मुखे पावले होत त्यातील आभ्राप्रात एके काली एक
होता याप्राताला हें नाव हें शहर एके काली
मुभा माझपुत्राची राजधानी होतें यावरून पडले.
ऐनिद अकबरीमये या मुभ्याची माहिती येणे प्रमाणे
सांपडते—पलवल (गुरगाव जिह्वा) पासून पाझमपूर (कान.
पूर जिह्वा) पर्यंत याची लांबी १७५ कोस व रुंदी
कनोम पासून चेंदरा पर्यंत १०० कोस होती. अठराव्या
शतकाच्या आगरीपर्यंत हा मुभा मोगल बादशाहीचा भाग
होता पण यास्तवीक बाहता रजपूत, जाट, मराठे व पठाण
हेच याचे शिरने संपेपर्यंत राहते होते.

ब्रिटिश अमदाबान या प्रांता पुर्वेकडील भाग पंगाल
इलाक्यास प्रथम सामील केला गेला होता. पण राज्य-
कारभार कालीन्यास अधून आम्ही लागल्यासुद्धे या भागा-
पुरती दिवाण, पंगदारी, न्यायकचेरी व मुसलमान ही शाती
१८३१ मध्ये निमोन करणत आली. यावर कलकत्ता येथील
न्यायाधिकाची कांही एक दुरुमत चालत गते. थोड्या
मार्गानी सत्पन्ना मयुक्त प्रात (राीष मोहन) व मुंदेलपंड हा
एक इतिहास गव्हर्नराच्या ताब्यातील इलाका मानण्याने टाळे.
परंतु ही योजना कधी अमलात आली नाही पण एक
लेफ्टनंट गव्हर्नर नेमण्यात आला. नाथ वेस्टने प्राधिमैस
व भाष हे नांव बदलून 'आभ्रा व अयोध्येचा संयुक्तप्रांत' असे
घाणण्याचा प्रयत्न पडला. मंयुक्त प्रांतास आता गव्हर्नर
आणि दिव्ल राज्यपद्धति आहेत.

आभ्रा जिह्वा—आभ्रा नाकाच्या प्रांतातील जिवा
विभागातील संयुक्तप्रांतांत स एष जिह्वा. उत्तर अक्षांश २६
०' ते २७' २४' व पूर्व रेखांश ७०' २६' ते ७८' ५१'
क्षेत्रफळ १८८५ चौ. मै. ल. ल. १९२१ साली ६१९१३८.

दे व य सं ने.—उत्तरेम मयुरा व इटा; पूर्वे मैनपुरी आणि
इटाहा, दक्षिणेम गव्हर्नर व भोलपूर मंड्याचे आणि पश्चिमेम
भरतपूर, यमुना, बागमंगा, आणि येथेज का रणां यासुद्धे
याचे चार भाग शाले आहेत. हा एकंदर प्रदेश मोगल्या

काठचा झालेला असल्यामुळे पार सुपीक आहे येथे ५१३ फूट रोलीवर खरक लागतो यमुना नदीच्या उत्तरभागातील दुआवांमध्ये मळगारी सार्व साद येथे होतात वित्त, तरस हे ठागराळ प्रदेशात आण्यत्तात यमुना नदीच्या आस पास लागव व हरीण पुष्कळ आहेत सावर पुष्कळ ठिकाणी आढळतो. नदीमध्ये माशाना कमतरता नाही. पश्चिमेकडील वाडूच्या मैदानाला हा प्रात जवळ असल्यामुळे हवा फार कोरडी आहे. हिवाळा व उन्हाळा फार कडक असतो, तरी पण हवा रागवारक नाही ज्यानुआरीमध्ये उष्णतमान ५९ असते, तेच मेमध्ये ९६ असावर असते पावसाचे सरासरी मान २६ इंच असत. माघा स्वतंत्र असा महत्त्वाचा इति हास नाही फक्त यातील पुष्कळ शहराशी मोगल बादशहांच्या सवष आला दिगी राजधानी होण्यापूर्वी आम्रा ह मोगल बादशहांचे राजधानीचे शहर होते इ स १५२७ मध्ये फतेपूर येथे एक मोठे युद्ध झाले त्यात बावराचा जय झाला. सिफदरा येथे अकरावी मशौद आहे आम्राच्या राहाना हानाने बांधलेला ताममहाल तर तवेन प्रसिद्ध आहे सामोगड येथे शहाजहानचे द्वातारपण सुदृगता गेले इ स १७६१ मध्ये आम्रा शहर जाट लोकांनी घेतले पुढे पुष्कळप्रकारे गडबड होऊन इ स १८०३ मध्ये आम्रा लाई ऐकच्या हस्तगत झाले इ स १८५७ च्या वडात या भागात पुष्कळ गडबड झाली होती

लोक संख्या — जिह्यात १९५७ खडी व ९ शहरे आहेत इ स सात १९२१ मध्ये लोकसंख्या ९,२४,१५५ होती. त्याच्या तहसिली पाहल्या आहेत त्या येणेप्रमाणे कोशकातील व मुडील लोकसंख्येचे आकड १९०१ सालने आहेत

तहसील	क्षे फ	शहरे	खेडी	लोक सं.	साक्षरता
इतिमादपुर	२७७	२	१८०	१५९८८१	४३३३
फिरोझाबाद	२०३	१	१८६	११९७७५	३३१४
बाह	३४१	१	२०४	१२३५५१	३८२४
फतेहाबाद	२४१	१	१६१	११४७३३	२८१७
आम्रा	२०२	१	१४०	२९१०४४	२९४०९
बेरोवली	१७२	२	१७१	१२३८१७	२६०५
खेरागड	३०५	१	१९५	१२७६९२	२९११

हिंदूलोक शेंकडा ८६ आहेत व सुसलमान के १२ आहेत १२९५३ जैन, ५५२२ ख्रिती, २३५४ आर्य शेंकडा ९९ लोक हिंदी बोलतात व ते १ मज भाषा बोलतात चामार लोकांची वस्ती सर्वत जास्त म्हणजे १७५००० आहे त्याच्या सालोखाल माझ ११७००० रज पूत ८९०००, जाट ६९०००, बनिये ६५०००, कऱ्छ ५३००० (हा शेतकरीवर्ग आहे), कोरी (कोठी) ३२००० गडरि (धनगर) अहार (पवडी), गुजरालोघ (शेतकरी) मल्ला (नावारी व कोठी) हे प्रत्येकी ३०००० ते २०००० पर्यंत आहेत येथील सुसलमान शापणास क्षेत्र म्हणवतात

पठण लोक ११००० भिरती सयद, भणी इत्यादींची लोकसंख्या प्रत्येकी ८०० पासून ६०० पर्यंत आहे शेवटा ४८ लोक शेता करणारे आहेत

शेत की — जमीन सर्वत्र चांगल्या मगदराची आहे प पाटाच्या पाण्याचा पुरवठा चांगला सुबल आहे नदीच्या वाजूना वाडुकामिभित जमीन उत्तम सुपीक आहे त्यास “कच्छर” हे नाव आहे बुंदेलखंडातील भार जातीच्या जमीन निसारखी काळी जमीन गवाहरेच्या हरीवर पुष्कळ आहे जमीनवा-याची पद्धती — जमीनदारी महाल ११ पूर्ण पटी १८२४, व अर्धवटपटीदारी १६६८, याप्रमाणे आहे याजरी, चण, जकार, गहु ही मुख्य धान्ये आहेत, कापूस ११८ चौ मे जमीनीत पेरला जातो शेतकामांमध्ये सुधारणा होत नाही जमीन दिवसानुदिवस कमी लागवडीस येत आहे

तहसील	ए	ज	लागवडीचा	पाण्याची	पडीक
इतिमादपुर	२७७	२०५	७५	७३	
फिरोझाबाद	२०३	१४१	६०	१३	
बाह	३४१	१९०	१२	२५	
फतेहाबाद	२४१	१६९	६०	१९	
आम्रा	२०२	१५१	६०	२३	
फेरोली	१७२	२१०	६७	३६	
खेरागड	३०५	२०६	३४	५६	

येथील मूळचीं गुरे नावाजण्यासारखी जातिगत माहति पटुवेक मध्यहिंदुस्थान व पंजाब येथून येतात शेव्याची उपज चांगल्या प्रकारची व्हावी म्हणून बद्ध घोडे सरकारने ठविले आहेत इ स १९०३-४ मध्ये एकदर लागवडीखाली असल्या १२७२ एकर जमीनीपैकी ३३८ जमीन पाटाच्या व विहारीच्या पाण्यावर केला गेली होती सवीत महत्त्वाची खनिज संपत्ति दानने बालुकामिभित पाषाण (सॅंडस्टोन) याच्या आणि केरोली व खेरागड तहसीलमध्ये आहेत

अ धि का री व र्ग — कलेक्टर, त्याशिवाय दोन सिव्हिल सर्जन पैकी माणसे, पाच डेप्युटी कलेक्टर आणि प्रत्येक तहसीलला एकेक तहसीलदार दोन मुनसब व एक म्हालकाशकोटीचा अन्न असतो

सा ह र लो का ने प्र मा ण — दोकडा ४ आहे इ स १९०२—०३ मध्ये २६६ शिक्षणसंस्था होत्या व त्यात १३९११ विद्यार्थी शिक्षित होते, त्यात विद्यार्थीनांची संख्या १५१३ होती शिवाय १०२ खाजगी शिक्षणसंस्थेत काम करीत होरा त्यात २०९९ विद्यार्थी शिक्षित होते तीन उच्चशिक्षणाची आर्ट कॉलेजे असून त्यातील दाक्षिण्य कायदा शिक्षण जातो एक वैद्यकाय शाळा आहे शिक्षणाव प्रीत्यर्थ अवजयवळ २॥ लाय रुपये खर्च होतात त्यांतील ६७००० फीच वसूल झालेले असतात त्या जिह्यात १६ इतिपतले असून अर्धक रोग्यांची होय आहे, आम्रा फरी आबाद या दान शहरास शुन रुपा ली आहे व त्या

शिवाय ६ शहरांची इ. स. १८५६च्या २०व्या कायद्याप्रमाणे व्यवस्था आहे.

आम्रातहसील—उत्तरअक्षांश २७.३, ते २७.१७ व पूर्व रेखांश ७७.५१, ते ७८. १३ यावर असून २०२ चौरस. मैल आहे. इ. स. १९०१ मध्ये येथील लोकसंख्या २९१०४४ होती. यात १८० खेडी व आम्राशहर असून हे जिब्हा व तहसीलचे मुख्य ठिकाण आहे. इ. स. १९०३—४ मध्ये जमीनचा वसूल (सरकार मारा २२४००० व इतर कर ३०००० होता. पूर्वे व उत्तर या दोन सिमेवरून यमुना नदी वाहत जाते या नदीच्या सोन्यात उगवणाऱ्या गवताच्या सोन्या व छपरे होतात. मातीला व पुष्कळ रान वराहचे आहे. बहुतेक संथेथ तहसील एक पठारच आहे. इ. स. १९०३—४ मध्ये १५१ चौ. मै. जमीन लागवडीस आली.होती आम्रा वनालमुळे पुष्कळ जमीन भिजते. व बाकीची जमीन विहिरीच्या पाण्यावर वसली जाते.

आम्रा शहर या जिल्ह्याचे राजकारभाराचे मुख्य ठिकाण. हे यमुना नदीच्या उजव्या तीरावर उत्तर अ. २७ १०, व पूर्व रे. ७८'३' वर आहे. कलकत्त्याहून हे रेल्वेमार्गाचे ८६३ मैल दूर आहे व मुंबईपासून ८३९ मैलावर आहे. संयुक्त-प्रांतात हे उच्चत्या नगरचे महात्माचे शहर आहे इ.स. १९०१ मध्ये लोकसंख्या १८८०२१ होती. त्यापैकी हिंदुंची संख्या १२१२४९५ व मुसलमानांची ५७७६० होती १९२१ मध्ये लोकसंख्या १८५५३२ होती.

इतिहास.—याचे पूर्वीचे नाव यमप्रस्थ होते असे अवाचीन कोशकार म्हणतात इ. स. १५०५ मध्ये येथे एक मुक्पाथा पक्षा वसला होता. अकबर बादशहाच्या पूर्वी आम्रा शहर छोटी बादशहाची राजधानी होती. त्यावेळी वस्तो यमुनेच्या पूर्व तीरावर होती. इ. स. १५२६ मध्ये इब्राहिम कोर्दावा पराभव झाल्यावर बाबराने येथे परती केली, व फतेहपूर शिक्री येथे रजपुतांचा पराभव करून राज्याची मुळे खोल दखिल्यावर हे त्याचे नेहमीचे राहणीचे ठिकाण झाले. तो इ. स. १५३० मध्ये वारला पण त्याने शव कावून येथे पाठविण्यात आल्यामुळे येथे त्याची कबर बगैरे नाही.

दिवांसहृदर शास्त्रज्ञ वाटल्यामुळे आम्रा येथे यमुनेच्या पूर्व तीरावर अकबराने प्रथम नवे शहर वसविले. शिवाय आम्रा हे राज्याच्या मध्यठिकाणी असल्यामुळे बहुतेक देखरेख ठेवण्यास दिवांसहृदर व्यासत सोईस्कर होते. आम्रा येथून पूर्वेस, उत्तरेस व दक्षिणेस तीन मोठ्या रस्ते जात असत. यमुनेच्या पश्चिमकिन्यापलीकडे जाणा मोठ्या व जास्त मोठीची वाटल्यामुळे अकबराने संथे नवीन इमारती बांधिल्या. तेथील साल दगडाचा तट स. १५६६ त अकबराने बांधला. आगच्याने पडले नाव अकबराबाद असे होते. जहांगीर बास आगच्याची पळता दुःख वाटून तो आपला बंड वधुचा

लाहोर व कासीर या ठिकाणी काढीत असे. शहाजहानाने आम्रा सोडून दिल्लीची नवीन रचना केली. तथापि. ताज. महाल बांधून आगच्याचे नाव त्याने अजमर करून ठेविले आहे. शिवाय त्याने मोतामिशीद, जुम्मामशीद व दिवाण-द-खासमहाल अशा तीन भव्य इमारती बांधि या. औरंगजेब वधुचा लष्कर घेऊन एकसारखा फिरतीवर असे, म्हणून स्वतंत्र राजधानीची त्यास जरूर पटली नाही मंडल्लेने (स. १६३८) आगच्याचे वर्णन दिले आहे त्यावेळेस शहरात जवाबगारी ८० धर्मशाळा असून त्या बहुतेक तीन मजली होत्या. चांदशहापाशी अपार संपत्ति असून तिजवर विशेष सज्जीव पदारा होता ही संपत्ति निदान तीस कोटि पौंड म्हणजे साडेचार अब्ज रुपये असावी असा मंडल्लेचा अंदाज आहे. आगच्याची लोकसंख्या ६ लाख होती.

अबंगजेबाने राजधानी आम्रा शहराहून दिल्लीस नेली. पानिपतच्या मोहिमेपूर्वी अहंमदशाहाची जी हिंदुस्थानात स्वारी झाली त्यावेळी त्याने आम्रा शहर लूटून फरत केले होते असे १७५७ च्या एप्रिलमधील मराठ्यांच्या एका पत्रावरून दिसते (रा. खं. १, ६३, १११). मोगलांच्या उतरला काळात गाठ लोकांनी आगच्यावर पुष्कळ हल्ले केले. इ. स. १७६१ मध्ये सुरजमल गाने हे हस्तगत केले. इ. स. १७७० मध्ये मराठ्यांनी आठाना तेथून हुसकावून दिले व चार वर्षांनी ते शहर नजफखानाने घेऊन तो तेथे बादशहाप्रमाणे राहिला. पुढे शिघानां ते शहर घेऊन इ. स. १८०३ पर्यंत आपल्या हातात ठेवले. नंतर लार्ड-लेकने ते घेतेरयावर इ.स. १८३५ मध्ये जेव्हा आम्रा हल्ला निराळ करण्यात आला तेव्हा ते पुनः मुख्य ठिकाण झाले. इ. स. १८५७ च्या क्रांतीत हे एक बंडवाल्यांचे मुख्य ठिकाण होते.

प्रेक्षणीय स्थळे.—येथील किष्ठा, जुम्मा मशीद, ताजमहाल, इतिहा उद्वला वाची कबर व चिनीका रोसा व तसेच सिफदरा येथील अकबराची कबर ह्या मुख्य, प्रेक्षणीय, सुंदर व उपहार इमांती आहेत येथे प्रवाश्यांच्या सोयीसाठी बरोंच हॉटेले,एकधर्मशाळा व एक बाबरीमाला आहे. एक बोळ्याचे व दुसरे माळेतिशोरित होस्पिटल, शिवाय दोन इतर हॉस्पिटलं येथे आहेत. ताजमहालची माहिती पुढे स्वतंत्र वेळार असल्याने ती येथे दिली नाही.

इ. स. १८६३ मध्ये आम्रा शहरास यमुनसिपाळीटी मिळाली. इ. स. १९०३—४ मध्ये एवढर उत्पन्न ५.३ लाख होत व खर्च ४.८ लाख होता. हे एक कौमेचे ठिकाण आहे.

ध्या पार व उद्योग भं दे.—पूर्वी हे शहर व्यापाराची मोठी पेट होते. येथून रजपुतान्यात व मध्यहिंदुस्थानात सागर व तेंपापु पुष्कळ जात असे व तिथेहून मीठ कापूस व तूप येत असे. सध्या हे ईस्ट इंडिया प्रेट इंडियन पेनिन्सुला व राजपुताना-मालवा या रेल्वेचे

मकान आदि बाहेरून येणारा माल येथून जवळच्या बाहेरून पोहोचविला जातो. पूर्वी येथे सोन्याची व रुप्याची तार ओढणे, कशिथाच काम, चित्रे बनविणे, रंगमखरी दगडावरील नकशाकाम वगैरे पुष्कळ बलाढीशतप असत परंतु युरोपीयन मालाच्या आवडीमुळे हेथे सध्या बसत चालले आहेत इ.स. १९०३ मध्ये येथे ६ कापसाचे कारखाने होते त्यांत १५१ मनुष्ये काम करीत होती तसेच ३ सुताच्या कापडाच्या गिरण्या असून त्यात १५६२ मनुष्यांना काम मिळत होते हल्ली २ हाडाच्या, ७ कापडाच्या, १ तेलखी, व ७ दळणाच्या गिरण्या असून लोखंडाचा, कातड्याचा, सतरज्याचा, ब्रशांचा असे काही कारखानेहि आहेत आग्राच्या जेलमधील सनज्या प्रसिद्ध आहेत येथे चार बँकाचे उबवहार चालतात.

शिक्षण संस्था — सायुकप्रताप आग्रा बाहेर हें विद्येचें केंद्र आहे इ. स. १८२३ मध्ये येथे सरकारी कॉलेज सुरू झाले इ. स. १८८३ मध्ये तें तेथील एका मंडळाच्या ताब्यात देण्यात आले इ. स. १८४१ त रोमन कॅथोलिक कॉलेज उघडण्यात आले इ. स. १८७० मध्ये सेंट जॉन कॉलेज निघाले ५-६ हायस्कुल व इतर दुय्यम इम्ग्री शाळा असून म्युनिसीपालिटीची एक शाळा आहे व २२ शाळांना तिच्या कडून मदत मिळते राक्षिधाय एक मातृशालाकरिता नार्मलस्कुल व दुसरे एक मेडिकलस्कुल आहे या बाहेर २० छापखाने आहेत व त्यात तीन मासिके, एक ५५२ वडपस निघणारे पत्र, पाच दर आठवड्यास निघणारी नवमानपत्रे व एक दैनिक ही जणू निघतात

आग्रा हें शहरचा इतिहासकार अयुलफखर व त्याचा भाऊ सुप्रसिद्ध कवि फकी यांचे जन्मस्थान आहे मीर टकी, मोह बलि महमद व इतर पुष्कळ पारसी ग्रंथकार येथे १९ व्या शतकांत होऊन गेले

आग्रा कॅनल (कालवा) — दिर्घा बाहेरच्या खालच्या अंगाला ११ मैलावर घेतलेला यमुना नदीचा कालवा हा उत्तर हिंदुस्थानातील पाटबंधाऱ्याच्या कामात एक महत्त्वाचा आहे पूर्वी दुष्कळात ज्या प्रदेशाला पार सुकमान पोहोचत असे अशा प्रदेशांचे याने संरक्षण होत इ. स. १९०४ मध्ये मुख्य भागाची लांबी १०० मैल होती पाणी वाटून देणाऱ्या मार्गाची लांबी ६३२ मैल, व इजेनकरिता १९१ मैल होती हा कालवा इ. स. १८७४ मध्ये तयार झाला व इ. स. १८७५ च्या वसंत ऋतूत त्याचा उपयोग होऊ लागला इ. स. १९०४ पर्यंत या कामासाठी १०२ लाख रुपये खर्च झाला या कालव्याखाली ५९७००० एकर जमीन भिजू शकल ती येणप्रमाणे—दिर्घा ८००० एकर, गुरगाव गिरा २१०००० एकर, मथुरा २२८००० व आग्रा जिल्हा १५१००० एकर इ. स. १९०३-०४ मध्ये २६०००० एकर जमीन या कालव्याच्या पाण्यावर कसली जात होती इ. स. १९०३-०४ मध्ये एकर उत्पन्न ८२४ लाखा व रवे वजा जाता निवळ उत्पन्न ५६ लाख होते, म्हणजे एकर मादबलावर शेकडा

५॥ व्याज पडेल या कालव्याच्या १२६ मैलाच्या भागात बावीतून मालाची ने आण करण शक्य होत परंतु तो धडा किपायतीचा होईना इ. स. १९०३-०४ मध्ये एक १४२०१ टन माल या नदीतून येण्यात आला इ. स. १९०८ मध्ये ही ने आण बंद करण्यात आली, कारण त्यापासून कारव्याचा मुख्य उद्देश जो जमीनीला पाणी पुरविणे त्यांत व्यत्यय येऊ लागला

आग्रा इंडियन — यांना पूर्वी युरेशियन किंवा ईस्ट इंडियन म्हणत मित्र रक्षापासून उत्पन्न झालेल्या या सततार हाफ कास्ट अशा तऱ्हेच्या तुच्छतादंशक संश्लेषणी चागले भारदस्त असे "आग्रा इंडियन" हें नाव "युरोपियन अँड आग्रा इंडियन डिपन्स असोसिएशनने" पुष्कळ विचाराभरी शोधून काढिले व हिंदुस्थान सरकारने एक ठराव करून त्याला मान्यता दिली हल्ली या लोकाना युरेशियन म्हटल्यास आवडत नाही युरेशियन हें नाव मान्यतास आण हारिंग्टनने याना दिले, मुख्यत्वेकरून युरोपियन बाप व नेटिव आदि यांच्यापारान झालेल्या सततार पुष्कळ दिवस पर्यंत इस्ट इंडियन या नावाने ओळखीत सवच युरेशियन लोक युरोपियन पुरुषांची व एतद्देशीय स्त्रियांची सतत नव्हते पुष्कळ सतत इमनाच्या टाणने प्रतिलोमहि आहे अशा प्रसंगी बाप वित्तीत असल्यास मित्र सतत युरेशियनात मोठे, बाप मुलुमान असल्यास मुलमानात मोठे, हिंदू लोकांमध्ये व वरना इमनापासून प्रजा झाली तर ती प्रजा हिंदूमध्येच मोठे. हिंदू पुरुष व युरोपियन स्त्रिया अशीं लगे पार ओलावे काही झाली आहेत आणि स्त्रापासून झालेल्या प्रजेच्या सामाजिक कवितव्यानिषयी आण काहीच विधान करता येत नाही. युरेशियन लोकांची हाफ कास्ट, चॉट (चडा) कर आणि त्यांच्या उच्चारान्नून त्यास लावलेले चीन्ही यात" ही चुकरी नावे असून ती स्थाना बेअन्यकारक वाटतात इस्ट इंडियनाना फिररी असेहि म्हणत युरेशियन समाजातील रफे फाह गेल्यास ती पारच बहुविध आहेत अस दिसून येईल अनेक युरोपीयन राष्ट्रांची रच या समाजात आहेत याला त्यांची आडना बंध साधू देतात

व शक्ति पार — पोर्तुगाळ, डच, ब्रिटिश, डॅनिश, फ्रेंच इत्यादि युरोपीय राष्ट्रांचे या जातीवरचे वचस्व खालील युरेशियन आडनावाच्या बहुमापी घेवगुजरीवरून उघड दिसून येते—गोमेज, दसुझा, गोनासल्वेझ, रोझारियो, कामाल, दकुल, द कास्य, द सिल्व्हा, पर्नान्डस, फोनसेका, खाझारी, हेन्रीकेझ, झोयार, मेन्डोझा, राझिगस, सलव्गाना, अल्मेडा, हेल्ड, व्हानस्पॉल, मानयेन, आगस्टाइन, निसन, कार्नेले, ला प्रान्झ, लाव्होकाट, पास्कर, डहाईन, आर्बेट, रायन मॅककटिश, मक्फघेन, हेरिस, जानसन रिमप, हर्स्टादि प्राचीन युरेशियनाचा बशाबळ असात आहे १९१५ साली मद्रास येथे भरलेल्या इंडियन सायन्स कांग्रेस" मध्ये डा आनबेल यानी युरेशियन लोकावर एक निबंध वाचला

आणि प्रशासनेचे दिशेने. त्यावरून असे दिसून आले की, बरेचमे युरेशियन प्रजाती तोंडवळ्याचे, काही बंगालीवाचकप्रमाणे तोंडवळ्याचे, काही नीग्रोसारखे, काही मलायी लोकासारखे, काही सामान्य काकेशियन तोंडवळ्याचे असे दिसतात. आणि बाही चिनी लोकाप्रमाणे हुबे-हुब दिसतात. त्यावरून कलकत्त्याच्या युरेशियन वस्तीत फार भिन्न रंगे आहेत. युरेशियन लोकांमध्ये वितर्क आहे इंग्रज रक्त असलेले तितक्या आप्यानी त्यांची पदवी ठरवीत वसा खाण्यात एक वाळ हाडून घेता. ब्रिटिशांनी मद्रास येथे आपली वसाहत केतयावेळी, व्यापारी व सैनिक, यांच्या बरोबर ब्रिथाचा भरणा कमी असल्यामुळे ते या देशातील ब्रिथाची वाटेल तसऱ्या संख्या जोडून लावले. शिवाय, यावेळी ब्रिगिशाच्या ताब्यातील प्रदेश इतर युरोपीयन व एतद्देशीय शत्रूपासून बचावणे भाग पडत असल्याने, बरिष्ठ अधिकाऱ्या-बद्दल सैन्याला उपयोगी पडेल या दृष्ट्याने उत्तम सरकार-प्रमाणे तयार करण्याचा प्रयत्न जाहीर होऊन गेला. अखत्यार मृदाण्यासाठी, भिन्न वसाचे रक्त तोंड घालून तिला सामर्थ्याने करवून देण्याकरिता संकलनयोग अवश्य आहे अशी त्यावेळी समजू होती, व या कार्या मित्रास सैनिकाचा उपयोग करण्यात आला. यापुढे जसजसा ब्रिटिश वनाहृतवासाची संख्या वाढत चालली व मातृभूमिशी व्यवहार करणे दुरापास्त होऊन इंग्लिश बायका भिन्नताप्राप्त झाल्या, तसतसा येथील इंग्रजांचा एतद्देशीय निवा युरेशियन ब्रिथाशी संबंध घडून लागला. ह्या युरेशियन पुत्र पट्ट्या आपल्याच जातीतील बायको करितो त्यामुळे ही जात नष्ट होत नाही. तथापि यानेसुमारांत या सरकार-आतीतील पुष्कळ लोक आपणाला युरोपीयन या जातिवर्गात पातळून घेत असल्याने दिवसेंदिवस याची संख्या कमी कमी दिसण्याचा संभव आहे.

लोक संख्या.—१९११ साल याची संख्या १०१६५७ आहे. युरेशीय वसाहत्यात तो १००४५१ अंश इ. स. १९०१ मधील संख्यापेक्षा ही संख्या १५ टक्क्यांनी जास्त आहे. मद्रास (२६०००) आणि बंगाल (२००००) प्रांतात याची बरीच अतोनात आहे. संयुक्त प्रांत, मुंबई, आणि मद्रास या ठिकाणी याची संख्या ८ से ११ हजारपर्यंत भरते. बिहार आणि ओरिसा, मध्यप्रांत आणि बहाडू, व पंजाब यात ती सुमारे २५०० आहे. मद्रासानुन, विशेषतः मद्रास व इलाहाबाद या प्रांतात एकंदर १४००० व आंग्लो-इंडियन दिसतात. १९०१ सालापेक्षा याची संख्या अं. वाडलेली दिसते याचे कारण, जर हे नवीन नाव न घिप्त्या पूर्वाधिक युरेशियन हे नाव वापरत असत तद्द्वया विवेकांनी आपणांस युरोपीयन म्हणून घेतले असत. त्यांनी आंग्लोइंडियन या सदरात आपले नाव घुसविण्यास दिले हे होय. शिवाय पुष्कळा इंडियन ब्रिटिशांनी आपली वसाहती इंडियन अशी गणितली प्रत्येक ब्रिटिशवाद्या

ताब्यात आपल्यापासून तेथे युरोपीयनांप्रमाणे आंग्लोइंडियनाची संख्या फार झपाट्याने वाढली. येथे दर हजार आंग्लोइंडियन पुरुषाशी बायकांचे प्रमाण ९८४ आहे, म्हणजे हिंदुस्थानातील बायकांच्या प्रमाणाहूनही हे थोडे जास्त आहे. एकंदर आंग्लोइंडियनामध्ये निम्म्याहून जास्त रोमन कॅथॉलिक व ३ अंग्लिकन आहेत; प्रेसबिटेरियन बॅप्टिस्ट आणि मेथोडिस्ट शेकड्या २ पासून २५ पर्यंत आहेत. आंग्लोइंडियन बावदावी व्याख्या करण्याने समाधानकारक नाही. जे युरोपीयन लोकांचे वसाहते ते कायद्याच्या काही बाबतीत युरोपीयन म्हणून गणले गेले आहेत. आणि तेच दुसऱ्या काही गोष्टीत आंग्लो इंडियन म्हणून गणिले गेले आहेत.

आंग्लोइंडियन व युरोपीयन यांचा नाजिक संघर्ष.—हा फार अनिश्चित आहे. गरीब युरोपीयन लोकांची जी यांच्याबरोबर लगे होतात तरी त्यास युरोपीय वर्गाच्या शत्रूंप्रमाणे वागविले जाते. लुकतेच म्हणजे १९२३ साली बेनेट नावाच्या एका आंग्लोइंडियन वृद्धाचे एका इंग्रज अनाथ मुलीस पालन करण्यास घेतले. तिचे इंग्लंड-पासून येण्याचे बोटमाहे दिले, आणि तिला संवर्धनासाठी ठेवले, हे युरोपीयन लोकांस सहन न होऊन त्यांनी त्या मुलीला बेनेट कुटुंबापासून परत घेऊन इंग्लंडला परत पाठविले (याच कुटुंबास हिंदुस्थानातून दिला). या उदाहरणावरून इंग्रज व युरेशियन यांमधील वृत्ति व्यक्त होते.

आंग्लोइंडियन राजकीय वृत्ति.—आजपर्यंत आंग्लोइंडियन वर्ग बहुतांशी सरकार व इंग्रज भाडवळवाले यांच्या वृत्तेवर अवलंबून असे. त्याचे राजकीय ध्येय एवढेच होते की, इंग्रज सरकारने त्यास अधिक पसंतीने वागवावे आणि देश व इंग्रज यांच्या मधील पगाराच्या, सोड-मोठ्या अधिकाऱ्याच्या जागा त्यास घाब्यात, रेल्वे कंपनींनी त्यास देण्यापेक्षा अधिक पगारावर नेमावे, आणि इंग्रज सरकारने त्यास अधिक पसंतीने वागविले शक्य म्हटले यासाठी स्वराज्याविषय त्यांनी बळबळ करावी, निदान स्वराज्यविषयक मापतीत उदासीन असावे. त्यांनी इतके पसंतीने वागविण्यात येई की, त्यांनी युरोपीयन लोकांना हुंडणावळीमुळे येणाऱ्या सोड्यापेक्षा मिळणारी रक्कमही युरोपीयन म्हणून भाडून मिळविली होती. त्याच्या या प्रकारच्या वृत्तीत १९१९ सालच्या स्वराज्याच्या हप्त्याने बराच फरक पडून लागला आहे. त्याची “आंग्लोइंडियन वेण्ड कोमिटाइट” युरोपीयन अगोनिझेशन स्थापन झाली असून तिच्या साक्षादर प्रांतात आहेत. या संस्थेने राजकीय व सामाजिक गोष्टीत या वर्गाची उन्नति करण्यासाठी बरीच मदत घाल-विली आहे. त्यांनी त्यांनी ओडिलेले आहे की, दिसताना दिसत आंग्लो इंडियन लोकांस अधिक पसंतीने वागविण्यास सरकार अगम्य होत आहे, हिंदुस्थानातील इतर लोका-बरोबर सहचारिता करून आणि त्यांमध्ये आपल्याविषयी

प्रेम वाढवून आपण आपला कार्यभाग करून घेतला पाहिजे आपण इम्रम नव्हे, तर आपण हिंदुस्थानचे नागरिक आहोत हे प्रत्येकाने लक्षात घेतले पाहिजे हिंदुस्थानच्या नैतिक, भाषा, शिक, औद्योगिक, बौद्धिक आणि राजकीय उन्नतीसाठी इतर भारताच्यापेक्षा आपणहि वरतले पाहिजे, आपण दोड लक्ष लोकांनी तीस कोटि इंडियन लोकांपासून दूर राहण्याचा प्रयत्न केला तर ते आत्मघातकी होईल, रेल्वे गैरेच्या ठिकाणी नोकरी करणाऱ्या आंग्लो इंडियन लोकांकडून इंडियन लोकांचा अपमान होऊ नये य बद्दल काळजी घ्यावी १९२३ च्या एप्रिल महिन्यात मद्रास येथील आंग्लो इंडियनानी आपल्या जाताची आपण आपणाला इंडियन म्हणवणें की, आंग्लोइंडियन म्हणवणें की युरोपियन म्हणवणें याविषयी मते घेतली तेव्हा १९२२त, आपण इंडियन म्हणून घ्यावें अशी पडली (टाइम्स आफ इंडिया १५-१२-२३) या सुमारास इतरांच्याच्या त्यांच्या एका परिपदेने ठराव केले ते येथेप्रमाणे — (१) मिडिंग साध्याच्यात खनदारी पद्धतीन हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणे, (२) लष्करात अधिकाधिक प्रवेश करून घेणे, (३) लष्कर इंडियनाईस करताना म्हणजे लष्कराच्या ठायी भारताच्या स्थापन करताना आपल्या प्रवेशात व्यत्यय होऊ नये, आणि देहराडून येथे हिंदी ऑफिसर तयार करण्यासाठी ज कॉलेज काढले आहे त्यात आपणहि प्रवेश घ्यावा आंग्लो इंडियनाच्या स्वतंत्र पलटणी बसव्यात व त्यावर त्याच अधिकारी असवेत

१९२३च्या मे महिन्यात सिमल्यास एक प्रसिद्धिपत्र छापले गेले त्यात आंग्लो इंडियन लोकांस लष्करी खात्यात काय सवलती देण्यात येतील याचे विधान आहे आंग्लो इंडियनाच्या लोकसंख्या, रिंगाला व पायदळ यांच्या स्वतंत्र पलटणी बरी तयार करण्यात येणार नाहीत तरी त्यांचा उप औदिकालेक्षण म्हणून सिमलप्रांत, मोटारीवरील लोकसंख्या, आणि किनाऱ्यावरील लोकसंख्या यात, तसेच सहाय आणि ट्रान्सपोर्ट खात्यात प्रवेश होणार आहे, आणि त्यात पगाराची पद्धति इम्रम नोकरीप्रमाणेच राहिल

आंग्लो इंडियन वाङ्मय, प्रस्तावना — भारतात निरनिराळे जे पय, जाती आणि विचारसंप्रदाय आहेत व ज्या निरनिराळ्या भाषा आहेत त्यामुळे निरनिराळी वाङ्मये उत्पन्न होतात सर्व देशव्यापकवाङ्मय देशात असतेंच त्या बरोबर विशिष्ट वाङ्मयेहि असतातच प्राचीन काळा पासून ही प्रवृत्ति दिसत आहे सधनव्यापी वाङ्मय संस्कृतमध्ये असे परंतु विशिष्टजनव्यापी वाङ्मय कधी कधी संस्कृतात तर कधी कधी प्राकृतमध्ये होई. महाराष्ट्रीय वाङ्मय हे विशिष्ट पण प्रादेशिक होय, तर प्रादेशिक पाली वाङ्मय आणि जे नाथ प्रत्येक वाङ्मय हे मागप्रदेशिक होय संस्कृत हे शास्त्रवाच्य पडले त्यामुळे लोकप्रिय बाली आणि लोकप्रिय गाणी संस्कृतात फारशी शिरली नाहीत लोकप्रिय चालीचा प्रवेश संस्कृतमध्ये

अगदी झाला नाही असे नाही आचार्यांच्या नावावर संपत्ती त्याची चर्चेत येतरी, जयदेवाची अष्टपदी किंवा अर्वाचीनान प्रचलित असणारे "मदमद वायुविचलति" हे पद ही सर्व लौकिक वाङ्मयाचा किंवा लौकिकवाङ्मयाप्रति प्रथरूपाचा संस्कृत भाषेत प्रवेश दाराविताना गुणाच्या बृहत्त्वासागर, कथासरित्सागररूपाने अखिलभारतीय झाला ही गोष्ट बरीच नियम स्पष्ट करिते सध्याचे हिंदुस्थानात जे इम्रमी वाङ्मय तयार झाले आहे ते अनेक प्रकारच्या कारणांमुळे व अनेक प्रकारच्या माणमानी उत्पन्न केल आहे. राजांना जबाबदार नसलेली राजसत्ता आपल लिखाण देशी भाषेत न करता परकीय भाषेत बरी यात नवल नाही हिंदुस्थानातील देशी सध्याचे आपले अहवाल इम्रजित छापतात याचे कारण त्यास लोकसत्ताची जबाबदारी फारशी वाटत नसून इम्रम सरकारासच आपण जबाबदार आहोत असे वाटते वर्तमानपत्रे इम्रमीन पुष्कळ चालवावी लागतात याचे कारण म्पादकांची टीका सरकारच्या नजरेस पडला पाहिजे हे होय

आंग्लो इंडियन वाङ्मय म्हणजे भारतविषयक व भारतभूमीवर झालेले इम्रमी वाङ्मय याचे व्यापक क्षेत्र म्हणून येथेप्रमाणे सांगता येईल (१) इम्रमाचे इतिहास व इतिहाससाधने, (२) इम्रमचे प्रवासविषयक ग्रंथ, (३) हिंदुस्थानातील वाङ्मयाची इम्रमी भाषांतरे, (४) सरकारी अहवाल व कागदपत्रे, (५) कॉमिन्ससारख्या देशी नव्याचे अहवाल किंवा देशी वर्तमानपत्रे, मासिके वगैरे, (६) राजकीय, सामाजिक किंवा पारमार्थिक प्रश्नासंबंधाने रिचा विषयासंबंधाने देशा लोकांनी व इम्रमानी केलेली स्वतंत्र पुस्तके, (७) इम्रमानी किंवा आंग्लकुलसमवांनी उत्पन्न केलेले कलित वाङ्मय, (८) देशवासी उत्पन्न केलेले इम्रमी कलित वाङ्मय, (९) संशोधनात्मक वाङ्मय यांपैकी कलित वाङ्मयाकडेच सध्या लक्ष द्या. इतर विषयांवराल वाङ्मय त्यातील विषयाप्रमाणे अनेक सदरात जाईल

कलित वाङ्मय — हिंदुस्थानात इम्रमी राज्य स्थापन झाल्यामुळे कल्पनाप्रचुर भावनासंपन्न व गुणविकासत्मक पोर्वात्य भूमिपुत्र पाश्चात्य वाङ्मयाच की समविषयाचा प्रसंग अवचित घडून आला देखून परकीय या दोन वाङ्मयाचा पूर्ण मेलगळ होणे शक्य नव्हते परंतु त्याचा एकमेकावर काहीच परिणाम होऊ नये हे हिंदुस्थानात होते त्यामुळे अखेर मिश्र विचारांचे आंग्लो इंडियन कलितवाङ्मय निर्माण झाले यात नामांकित लेखकांची शैल्या आरप प्रमाणात आहे

हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या जनपतींची व प्राणिमज्जाची नयनमनीहूर स्वरूप पाहून कोणाहि परदेशस्थ लेखकास स्फूर्ति झाल्याशिवाय राहणे शक्य नव्हते सव जगात अत्युच्च व बफाच्छदित शिखरे धारण करणाऱ्या पर्वतांचा रागा येथे आहेत भागीरथीसारख्या नदींच्या दर्शनाने बरा

कोणांम काव्य करण्याची स्फूर्ति झाली तर त्यांत अस्वामा-
जिक अर्थ कोणीच माहीत त्याचप्रमाणे येथें प्रत्यक्षां दृष्टीस
पडणारे जातीजातींतल व निरनिराळ्या पंथाच्या लोकांतील
परस्पर कलह पाहून विचारी मनुष्यस नवीन विचार मुबल्ल्या
शिवाय रहात नाहींत. याशिवाय आंग्लोइंडियन लोकांच्या
आधुन्यकमतातील काही विशिष्ट अनुभवामुळेहि काही विचार
व भावना उत्पन्न होऊन त्यायोगाने वाङ्मयाचे कार्य होणें
अपरिहार्य होतें.

द्रव्यार्जन करणे व कोर्टी मिळविणे यांपैकी कोणत्या तरी
एका हेतूनें प्रेरेत होऊन लेखक वाङ्मयाचे कार्य करण्यास
प्रवृत्त होतो असें मानण्यास हरकत नाहीं हिंदुस्थानातील
आंग्लोइंडियन लेखकांस द्रव्यार्जनाच्या पुढीनें लेखनाचें
कार्य करण्याची आवश्यकता नसते ही अनुभवाची गोष्ट
आहे. जेव्हा एखादा ईश्वर नोकरा, धेन्दा किंवा व्यापार कर-
ण्याकरिता हिंदुस्थानात येतो तेव्हा त्याची आयोदरवासूच सर्व
प्रकारची उत्तम व्यवस्था करून ठेवलेली असते. त्यामुळे
जर त्याला वाङ्मयविषयक कार्य करण्याची इच्छा झाली तर
तो तें आपल्या फुरसतीच्या वेळीं करणार हें उघड आहे.
आणि फुरसतीच्या वेळीं व आरामपुर्वीच एवढे केलेलें कार्य
साधारणप्रतीचें व्हावें ही गोष्ट लोकांनीं प्राप्त होणारी आहे.

आंग्लोइंडियन कलितवाङ्मय अगदीच साधारणप्रतीचे
का व्हावें यास सुसारीहि अनेक कारणां देण्यांत येतात. यांपैकी
एक असें आहे कीं इकडेल बरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या भतानें,
जर एखादा भंमलदार लेखनाचें कार्य करूं लागला तर
त्याजकडून त्याच्यावर सोंपविलेले सरकारी काम नीट शीतीनें
होणार नाहीं, आणि म्हणून बरिष्ठ अधिकारी होता व्हीईल
तो तशा लेखकांस त्याच्या लेखनकार्यापासून परावृत्त
करितात. दुसरे असें कीं, आंग्लोइंडियन वाङ्मय वाचणारा
वाचकवर्ग अगदी अल्पसंख्याक असल्यामुळे लेखकास
आपले कार्य करण्यास नीटपणे उत्तेजन मिळत नाहीं. तिसरे
असें कीं जो ईश्वर हिंदुस्थानांत येतो तो आपल्या व्यवसायात
निमग्न असतो. त्याला इतर काम करण्यास फुरसत नसते,
तें करण्याची त्याला आवश्यकताहि नसते, जर कोर्ती मिळवि-
ण्याच्या हेतूनें तो लेखनाचें कार्य हातीं घेईल तर ईश्वर
लोकांचे ईश्वर व हिंदुस्थान यामध्ये एकसारखे दळणवळण
चालूं असण्यामुळे त्यानें लिहिलेले ग्रंथ वाचण्याला कायमचा
वाचकवर्गाहि मिळणें मुश्किलीचें होईल अशा स्थितीत हाही
उपलब्ध अगतेले वाङ्मयच वर्ग निर्माण झालें याचें आश्चर्य
वाटतें.

अशी. पर निर्दिष्ट केलेल्या विपरीत स्थितीत आंग्लोइंडियन
वाङ्मयाचा विस्तार दृष्टेष्ट बाजत गेलेला आहे. हिंदुस्थानाचे
गृहनिर्माण, एशियाच्या आधुन्यकम व मिशनरीज धर्मपंथ
हे सर्व विषय आंग्लोइंडियन वाङ्मयात येऊन गेलेलें आहेत.
परंतु गतें प्रचाराच्या गणतमक व गणतमक आंग्लोइंडियन

वाङ्मयांत चव्हुकडे भुरलेला एक विषय म्हण्टला म्हणजे
स्वदेशविरुद्धीलाप हा होय.

ल लित वा रम या रं ग — हिंदुस्थानातील आंग्लोइंडियन
कलितवाङ्मयास इ. स. १७८३ साली प्रारंभ
झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं यापूर्वीचा
काळ लढाया, रक्तपात राजकारणी मसळती, हिंदु-
स्थानासारखा हिंस्र आपल्या सुमुग्रत असावा याकरिता
दोन पायांस रगूत चालूं असलेला लढा आणि शिष्टीनें
चालणाऱ्या अल्पसंख्याकांनी शिष्टीनें न चालणाऱ्या बहु-
संख्याकांवर मिळविलेला विजय इत्यादि गोष्टींनी व्यापलेला-
आहे तो काल लेगशी याजून ठेवून तरवार चालविण्याचा
होता घाततेच्या काळात उदय पावणाऱ्या वाङ्मयास शत्र्या-
छाच्या खणखणाटांत वर लोंकें करण्यास अवकाश न मिळावा
हें साहजिक आहे.

इ. स. १७८३ साली आंग्लोइंडियन वाङ्मयाचा उदय
झाल्यापासून एकोणिसाव्या शतकाची पहिली तीस वर्षे संप-
र्षत फक्त दोनच प्रचाराची नावे प्राप्तव्यतिरिक्त नव्हेत कर
ण्यामारखी आहेत आणि ती म्हणजे सर विल्यम जोन्स व
जॉन लेडन हीं होत. इतर सर्व वाङ्मयाप्रमाणे आंग्लोइंडि-
यन वाङ्मयाचाहि प्रारंभ कवितेपासून झाला.

सर विल्यम जोन्स:—सर विल्यमजोन्स हा प्राधान्य-
करून काव्यदेपण्डित व पीरिभाषाभिज्ञ होता आणि
कविता करणें हा त्याच्या कार्यकमतातील गौण भाग होता.
तो इ. स. १७८३ मध्ये न्यायाधीशाच्या जागेवर कलकत्त्यास
आला. आपल्या जागेवर रुजू झाल्याबरोबर त्यानें स्वतःस
शास्त्रीय व भाषाविषयक संशोधनाच्या कार्यास बाहून घेतले,
आणि “दि कलकत्ता सोसायटी” या नावाची संस्था
स्थापून तिचा तो पहिला अध्यक्ष झाला. ईश्वरमध्यें
असतामाग त्यानें पीरि विषयाचा व्यासंग केलेला होता
आणि हिंदुस्थानात आल्यावर तर त्यानें चव्हुकडे प्रवास
केला आणि पीरि अद्भुत व रुढविषये संपूर्ण ज्ञान करून
घेतले. ते ज्ञान संपादन करीत अतता त्यातील काही भाग
केवळ ईश्वरी वाचनीकरिता ईश्वरी कवितेतून प्रसिद्ध कर-
ण्याचा त्यानें क्रम ठेवला होता. अशा तऱ्हेनें वाङ्मयकार्य
करण्यास तो सर्वतोपरी पात्र होता. कार्यकर्तृत्वास प्रधान
धर्म मानून आळसात काळ घालविणे हे मोठे पाप आहे
अथे गमगमनाऱ्यांपैकी तो एक होता.

आंग्लोइंडियन—काव्य-लेखकात सर विल्यम जोन्स
याला ज्या काव्यांवरून येवढे श्रेष्ठ स्थान प्राप्त झाले ती
अशी: (१) “दि एक्स्प्रेट मूट, ऑर हिंदू वादक,” (२)
संस्कृत, पंडीशन व अरेबिय काव्यांची भाषांतरे आणि (३)
अनेक देवतांची स्तोत्रे.

(१) “दि एक्स्प्रेट मूट ऑर हिंदू वादक,”—हे गर
विल्यम जोन्स यांने सवाणें मोठें काव्य आहे. त्यातील वधा-
नक प्रत्यक्षाऱ्यापुढेच आहे असें वरीनें म्हणत आहे. ते

कथानक असे:- पांच भाऊ व त्या सर्वांनी मिळून एक पत्नी, असे महाभाग एका पडसादापाशी गेले व त्या भावांपैकी एकांनी त्या शाडारर साठ हाताच्या डेन्वीवर असलेले फक्त एकच फळ नेम घेऊन पावले ते फळ पावलेले पाहून थोड्या त्यास म्हणाले, हे तुम्ही पावलेले फळ एका महामुनीचे आहे आणि ते जर तुम्ही जावच्या जागे लटक्याने न घाल तर तुमचा नाश-होईल 'ते जागेचे मार्ग जाऊन चिरु-टण्यास एकच उपाय आहे आणि तो उपाय म्हटला म्हणजे प्रत्येकाचे आपण केलेली पापे भगदीं सलमिष्टपणाने व प्रामाणिकपणाने ताबडतोप कवून करावीत त्या पाच भावांनी आपआपली पापे कवून देण्यावर ने फळ पन्नास हात बर चढले आता ते फळ फक्त दहा हात बर जायनाचे राहिले होते परंतु त्या भावांच्या पत्नीने आपले पाप पूर्णपणे कवून न केल्यामुळे ते फळ फक्त आठच हात बर चढले अखेर सर्व भावांनी आम्ह केल्यामुळे प्राधान्य गुरूने आपले पुंय व चेतस्याची तिने कपुली दिली. याप्रमाणे तिने कपुली दिल्यावर ते फळ लगेच आपल्या भाग जाऊन बिलगले आणि त्या सर्वांचे प्राण पाचले.

(१) संकट प्रतिभन व अरेविक काव्याची भाषातरे.- सर विल्यम जोन्सने केलेली भाषातरे सुरस व सुंदर आहेत त्या सर्वांचे कविबुद्धगुरू फालिदासाच्या अभिज्ञान-शाकुंतल नाटकाचे भाषातरे तर अप्रतिम झाले आहे इंग्रजी वाचकांस सस्फुट नाटकाची कल्पना येण्यास ते एक उत्तम साधन झाले ही गोष्ट निर्विवाद आहे

(२) अनेक देवतांची स्तोत्रे.- सर विल्यम जोन्स यांनी ज्या आठ हिंदू देवतांवर स्तोत्रे रचिली आहेत त्यांची नावे येणे प्रमाणे:- कामदेव, प्रकृति, इंद्र, सूर्य, लक्ष्मी, नारायण, सरस्वती आणि गंगा.

इ. स. १७९४ मध्ये सर विल्यम जोन्स निवृत्त्यावर जवळ जवळ दहा वर्षे आग्ने-इंडियन वाङ्मयात काहीच भर पडली नाही.

जॉन लेडन - इ. स. १८०३ मध्ये जॉन लेडनसारखा सुप्रसिद्ध कवि व लेखक हिंदुस्थानात आला त्याचे भाषाज्ञान तर विस्मय जागृत्याच परोपरीचे होते लेडन हा इ. स. १८०३ च्या शरदारास हिंदुस्थानात आला आणि लागलीच त्याने आपले लेखनकार्य सुरू केले या पूर्वी त्याने " सॅन्स ऑफ इन्फन्सी " " लॉर्ड साउथिस " " दि मॅमेट " " दि एटिकन फिग " इत्यादि काव्यमंथ लिहिले होते आणि त्यावरून हिंदुस्थानात आल्यानंतर हिंदू काव्यकर्तृत्वाचे काम वरण्याची आपली पात्रता त्याने सिद्ध केली होती

गमानदर्श्याच्या मुखाजवळ असलेल्या सागर नावाच्या वेदांत त्याने " व्हॅमिंग " हा काव्यमंथ लिहिला त्यानंतर " ओड ऑन लीव्हिंग वेलर " " डर्थ ऑफ दि डिपार्टेड इयर " " थिस्टलस इन पेनाग " " व्हॅमिंग ऑन दि डेथ ऑफ नेतरान " " ओड ऑन दि बॅटल ऑफ बोस्ला "

आणि " दि बॅटल ऑफ आर्से " हे काव्यमंथ त्याने लिहिले परंतु बरील सर्व काव्यापेक्षा " ओड टु अॅन इंडियन गोल्ड कॉईन " या त्याच्या काव्यात काव्यरस उत्कृष्ट उतरला आहे. हिंदुस्थानात आल्यावर आंग्लो इंडियन लोकांच्या मनात जे मनोविकास उद्भवतात ते सर्व सद्ग काव्यात उत्तम रीतीने व्यक्त झाले आहेत हिंदुस्थानातील पंथाच्या लोकांनी इंग्रजास आपल्या ग्रहसीट्यास कसे अंतराचे लागते, याचे त्याने त्यात हृदयस्पर्शी विश्व रेखाटले आहे.

लेडन हा जरी हिंदुस्थानात आठच वर्षे होता, तरी तेवढ्या काळातील त्याच्या कार्यावरून त्याच्या निष्पन्नाने आंग्लोइंडियन वाङ्मयाचे अतोनात नुकसान झाले असे म्हणावे लागते. सर विल्यम जोन्सप्रमाणे लेडन हाहि कवी-पेक्षा नापायाने या नात्याने अधिक महत्त्वाचा होता. विद्वत्-मध्यं जरी सर विल्यम जोन्सपेक्षा लेडन हा कमी प्रतीचा होता, तरी त्याचे काव्यकर्तृत्व जोन्सपेक्षा अधिक सरस होते.

किरकोळ कवी.- उत्तम काव्य निर्माण होण्यास कवीचा अंगची प्रतिभा व याहरेची अनुकूल परिस्थिति या दोन गोष्टी पारणभूत होतात यापैकी एका किंवा दोन्ही गोष्टींचा अभाव असेल तर कवीची इति " किरकोळ " या सदराखाली येते. या सर्व आंग्लो इंडियन किरकोळ कवींच्या काव्यातून स्वदेश-विरह-विलाप प्रामुख्याने दृष्टीस पडतो अशा प्रकारच्या कल्पना हेवरने आपल्या पत्नीस उद्देशून लिहिलेल्या कवितेत आढळतात. तोच नमुना रिचर्डसन विरचित " कन्सोलेशन ऑफ एम्माईल " " ए मिडिश इंडियन एम्माईल डू दिज डिस्टंट विस्हेन " " होम इग्नन्स " या काव्यातून पदावयास सांपडतो, परंतु या दोन कवींचा समकालीन कवि जो कार्लरकॅवेल याच्या कवितेत बरील कल्पनांच्या विचित्र विचार प्रगट केलेले आहेत यानंतर बीस वर्षांनी फिऊन डब्ल्यू ई. कॅटोकरच्या " दि आंग्लो इंडियन लायर " या काव्यात बरील स्वदेश-विरहविलाप कानी येता आणि या एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी ट्रेगो वॅग आणि लायल या कवींनी त्या विलापास परम कारुणिक स्वरूप दिले याविषयी लायलचे " लॅड वॉग रिप्रेटस " हे काव्य सुप्रसिद्ध आहे

वर्णन पर काव्ये - भावनाप्रधान काव्याखेरीज आंग्लो-इंडियन कवींनी वर्णनपर काव्यांहि लिहिली आहेत भार हारडेन राट्टे याचे इ. स. १८२० मध्ये " दि एम्माईल " नावाचे वर्णनात्मक काव्य लिहिले त्यातील कथानक असे:- अर्थेल नावाचे जहाज आफ्रिकेच्या दक्षिण किनाऱ्यावर आपडून नाश पावले या अपघातात काव्यनायकाच्या सर्व वाचन जरी उदास व हताळवागे होते, तरी अडचणीच्या वेळी मनुष्याच्या मनाचे व्यापार कसे चालतात, याचे हुबे हुबे वर्णन स्वातः पद्मनाभ सापडते याच सुमारास एम. मेरोरेडिय पार्कर याचे " दि ट्रॉट ऑफ इम्मोवेलिटी "

हे काव्य निर्माण झाले पृथ्वीवर सदिरचे शायमन हा त्या काव्याचा विषय असून तो महाभारतातून घेतलेला आहे ते या नोंदून "नेमिनिय" आणि मि कॅननची "मिनेल डि माग" व "दि गोन्ड फाउंडर" ही काव्ये वर्णनात्मक काव्याच्या सदरात पडणारी आहेत या सर्व कवींमध्ये ज्याने या नाट्याच्या काव्यरचनेत प्रेरणा मिळाली ती युरोपियन कवि हेन्री एल डेरो-सिओ हा होय "कॅनर ऑफ लुपॅरो" हे त्याचे उत्कृष्ट काव्य आहे. त्यातील संविधानक शोकरसंप्रधान आहे. नलिनी या त्या काव्यातील नायिकेचा पति निवर्तल्यावर तिने त्या वेळच्या बालीप्रमाणे सती जाण्याची नयारी केली गती जाणवतचिह्नित जरी तिच्या मनाचा कल होता तरी कथळ कथित करणाऱ्या युद्धीने तिने तशी तयारी केली होती सर्वे तयारी झाल्यावर ती सूर्याचे दोपटचे स्तवन करीत असता तिच्या प्रेमास पात्र झालेल्या एका दरोडेखोराच्या नायकाने तिला उचलून नेले त्यानंतर त्या दोघांनी काही काळ अश्वेत मोठ्यात घालविला, परंतु थळा तन्हेचे सौंदर्य फार वेड डिकत नाही. नलिनीच्या पिरयाने तिला सोड विचारकरिता काही लोख जमा केले व त्या दरोडेखोराच्या बळीवर छपा घातला त्या लक्षात दरोडेखोराचा अय झाला, परंतु त्याचा नायक पडला व त्यामधोबर नलिनीने आपला आत्मपशू केला. याप्रमाणे डेरोसिओची अनेक काव्ये आहेत आणि हे सर्व वाङ्मयकारांनी त्याने वयाच्या विमाच्या वर्षाच्या आत केले; परंतु पुढे चार वर्षांच्या आतच तो बॅल्ल्याच्या मध्यस्थानी पडला, व चौदाव्या शतकाने ज्याप्रमाणे त्याच्या मृत्युने आंग्लोइंडियन वाङ्मयाचे झाले वर्णनात्मक काव्ये रचणाऱ्यामध्ये मिम मेरी ई लेहो या कवयित्रीचा उल्लेख केला पाहिजे. "दना अँड अदर पोएम्स" हा तिचा पहिला काव्यग्रंथ १८१९ मध्ये प्रसिद्ध झाला आणि त्यानंतर पोथ्यांचे अथर्वत "सॉ रोम" "ऑरिगेनलम अँड लिमेंटल प्रीम इंडिया" व "हाउ एव्हान प्रीम दि ईस्ट" ही काव्ये अंतरांतराने प्रसिद्ध झाली. "लिमेंटल प्रीम इंडिया" या काव्यात १८५७ सालच्या बंडखोराक वयाविशेष विचार प्रदर्शित झाले आहेत "हाउ एव्हान प्रीम दि ईस्ट" या काव्यात ती ज्या पवित्र क्षेत्रात गेली होती त्याची वर्णने व तथे मिथ्या मान्यता प्राप्त झालेले विप्रसर्तन नमूद केलेले आहेत. याशिवाय वर्णनात्मक काव्याची नमूद करण्यासारखी आग्लोइंडियन काव्ये म्हणजे म्हणजे अर्जे पॅरेल थायस याच्या "पोएम्स" या नावाच्या प्रसिद्ध झालेल्या काव्यग्रंथ आणि थॉमस पॅटरफोन्ड या कवीचा "इंडियन वॅन्डम अँड अदर पोएम्स" हा काव्यग्रंथ होतो. स. १८८९ त एच. टी. डब्ल्यू. गॅरिड यांनी एका विंगडालिखित पुण्यवस्तुविषयक माहिती दिली आहे, ज्या "इंडिया"

नावाचा काव्यग्रंथ प्रसिद्ध केला अशा रीतीने विशेष वाचकांने विचार केला, तर वर्णनात्मक काव्याच्या सदरात पडण्यासारखी आग्लोइंडिया बारा काव्यांची नावे सोडून काढता येण्यासारखी नव्हते त्यापैकी बऱ्याच काव्यांस इ. स. १८५७ सालच्या बंडाचा विषय कारणभूत झाला अशा तऱ्हेच्या काव्यात चार्लस आर्थर केली याच्या "दिरोईड अदर पोएम्स" या काव्यग्रंथाचा उल्लेख केला पाहिजे मर एड्विन आर्नोर्ड किंवा सर आल्फ्रेड ल्याल हे कवी बर वाचून ठेवले तर आग्लोइंडियन लेखकाने तत्त्वविवेचन करणारे कवि फारच थोडे होऊन गेले मिसम कार-दोरचा "सॅमर ऑफ दि ईस्ट" या नावाचा जो काव्य-ग्रंथ आढी त्यातील "कॅनो अँड रॉसन" या भागात मानवी जीवितार्थवर्षा काही विचार प्रदर्शित केले आहेत. त्याचप्रमाणे बोनी आर एफ एफ या मल्लित नावाच्या "ट्रॉम ऑफ ए स्टार" नावाचे एक विचारपूर्ण काव्य प्रसिद्ध केलेले आहे

नाट्यग्रंथ-स्वतंत्र प्रकरणात विचार करण्यात येऊन आंग्लोइंडियन लेखकांनी लिहिलेले सल्ल्याकारणाने त्याचा विचार या प्रकरणात केला असता गैरवाचणी होणार नाही. डब्ल्यू. टी. पिअर्सने लिहिलेले "अदर इंडियन थॅकल" नावाचे प्रहसन व अद्याप तन्हेची काही किरपोळ नाटके बघा केले तर आनंदरसप्रधान आग्लोइंडियन नाटके माहीतच, असे म्हणले तरी चालेल. अलेक्झांडर डो याचे अनुकरण करून ज्यात पॅस्सल्ये चालीरतिचे चित्र रेखाळले आहे. असे "तारा दि मती" नावाचे तीक्ष्णमधान नाट्य लेफ्टनेट बर्नेल जे. सी. डेव्हिडसन यांनी लिहिले. त्याचो लक्षविधानक थोडक्यात असे आहे:-यामचेर नावाचा बोणी एक प्रादाग दुराचरणी व टग झाला होता, परंतु तारा नाकच्या बोण्या खीची दुर्गति पाहून त्याने तिच्याकरिता आपले घर्तन गुपारले व तिच्याशी विवाह करण्याचे कतल केले. तारेचा यापूर्वी वृत्तीन नावाच्या दमनार्थी वाहनिधाय झालेला होता, परंतु तो बहुदलीक अवस्थामुळे विवाहस्युपाया करणे तिला पसंत नव्हते. त्याचे म्हणून रामचंद्राबरोबर लग्न करण्यास तीही तयार झाली वेपटी ती त्याच्या नाशास न कळत कारणीभूत होऊन टग लोकांच्या हातात मापडली. त्याच्याकडून आपली विटवना होऊन नये म्हणून तिने भिक्षावृत्ती ग्रहण करून प्राणत्याग केला. या डेव्हिडसनच्या नाटकाचे अनुकरण करून मि ई. थार. मॅकमाथ हिने "दि मॅट ऑफ कान्सीर" हे नाटक लिहिले त्यात नूर अफसानच्या वैवाहिक दुर्गतिने विप्र रेखाळले आहे. नाट्याच्या आत्मगोष्टी एव रोल नाटके लिहिलेली असतात, परंतु त्यांचा निर्देश करण्या-जनकी ती महात्माची नाहीत. एवरेडोवाच्या जीवनकथा-संबंधी जनकी नाटके आहेत. याशिवाय आग्लोइंडियन व नदिरा शम्बरकाव्यविषयी आग्लोइंडियन मराठीतील लिहि-लेली आत्मगोष्टी नाटके आहेत. उदाहरणार्थ, जी. पी.

थॉमसन लिहिलेली "मिगेल ओरोव्हेलो, ऑर दि केटल मीक्रेट" व "दि ऑसिमान, ऑर दि रायव्हल लव्हर्स." हीं नाटके, जे. ए. पार्करचे "ओनेस्ट इंग्लंड, ऑर ए सोल लेट वेअर" हे नाटक व या सर्वांत अधिक लोकप्रिय झालेले एल. सी. इन्स यांनी लिहिलेले "रेडिक्लंडा" हे नाटक, इत्यादि नाटके या प्रकारची होत.

सर एडविन आर्नोल्ड:-हे वापरण्या'दि लाईट ऑफ एशिया' नावाच्या अत्युत्कृष्ट ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात की, जगातील सर्व धर्मांत बुद्धधर्माचा प्रसार जास्त असून एका पिढीच्या मागे या आशियातील धर्माचा युरोपियन लोकांस भागमोहि नव्हता. बुद्धधर्माचा प्रसार नेपाळ, श्रीलोक व पूर्वकबोल द्वीपसमूह पासून तो चीन, जपान, तिबेट, मध्यआशिया, सायबेरिया व स्वीडिश लॅण्ड पर्यंत झाला आहे, व ज्या देशात त्या धर्माचा प्रवर्तक जन्मला असा त्या हिंदुस्थानातही त्याचा प्रभाव नाहीसा झाला असे नाही. ज्या जगातील एकुलता भाषा-पेक्षा अधिक मानव जातींस नास्तिक व धार्मिक रूपाना दिव्या तो, अत्यंत धृष्ट, अत्यंत सौम्य, अत्यंत पवित्र व अत्यंत परीक्षारी असला पाहिजे हे उघड आहे.

गेल्या पन्नास वर्षांत अल्पधर्मी लोक सधर धर्माचा विचार करत लागले आहेत. नें समुल्लेख सरएश्यानी भाषास्य लोकांन या आशियातील धर्माची ओळख करून दिली आहे. जे कार्य त्या लोकानी तत्त्वसोधकांकरिता केले आहे तेच सर एडविन आर्नोल्ड याने काव्यधर्मी लोकांकरिता केले आहे. त्याने आपल्या "दि लाईट ऑफ एशिया" या सर्वोत्तम काव्यात गीतमयुद्धाचा आयुष्यक्रम व त्याचे तात्त्वज्ञान याची माहिती दिली आहे. हातीं चेतलेल्या विषयांचे आवड व वर्णन करण्याची अप्रतिम शैली या दोन्ही गोष्टी ओर्नोल्डच्या ठिकाणी अस्वस्वामुळे त्याचे काव्य अत्युत्तम झाले आहे.

सर एडविन आर्नोल्ड इतर काव्यग्रंथांचे विषयही सरलत पुस्तकातून घेतलेले आहेत, उदाहरणार्थ:- "इंडियन पोएटि" यात "गीतगीर्वाण" या संस्कृत काव्याची छाया असून मूल ग्रंथातील कल्पना व विषयसंज्ञांचा भागही नसाच्या तत्वावर उतरला आहे. इंडियन आयडिल्स यात महाभारतातील आख्यायिकांसमूह आहे त्यात विस्तृत व चित्तेनेषक आख्यायिका नलदमयन्ती, संवर्धनी आहे

"दि गॉग सेलेमचियल" यात भगवद्गीतेतील श्रीकृष्णार्जुनसंवाद घेतलेला आहे "दि मीक्रेट ऑफ कॅथ" या काव्यातील विषय वेदातपर व नीरस आहे या शिवाय "पॅलेम थॉफ दि कॅथ ऑर इस्लाम रोहारी" आणि "लोटस अँड ज्युएल" या सारख्या आणखीही काव्ये आर्नोल्ड यांनी लिहिली आहेत त्याच्या इतर सर्व ग्रंथांचा उल्लेख न केला तरी एका ग्रंथाचा केवळ पाहिजे आणि तो ग्रंथ म्हणजे "दि लाईट ऑफ दि वर्ल्ड" हा होय.

विनोदी व हास्यरसोपादेय कविता:-हा ऑंग्लो इंडियन वाङ्मयातील विशेष प्रकार आहे. अमर्या कविता प्रथम ऑंग्लोइंडियन पत्रांतून प्रसिद्ध होऊन नंतर त्यातील निवडक पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. ज्या वेळी ऑंग्लो-इंडियन वाचकास लायलच्या लायलकल तात्विक विवेचनाचा व लेउनच्या कलंगरामय विलापलहरीचा कंटाळा आला होता, तेव्हा हास्यरस उत्पन्न करण्यास विना मनोरंजन करण्यास असल्या वाङ्मयाचा पार उपयोग झाला. डब्ल्यू ट्रेगो वेष याचा "इंडियन लिरेक्स" या नांवाचा एन असला विनोदी काव्यग्रंथ आहे त्यात नेटिव्ह नोकराचे दोष, सरकारी नोकराच्या कामाची ठराविक पद्धत, हिंदुस्थानातील ऑंग्लोइंडियन लोकांची पाठ्याची रहाणी आणि गिर्बारी-हण वगैरे ऑंग्लो इंडियन लोकांच्या आयुष्यातील इतर गोष्टी इत्यादि विषयावर विनोदपूर्ण कविता आहेत. त्याचप्रमाणे "अवरसेल्वन अँड अदर्स" "दि ओल्ड "पॅनाला" "दि नाच गॅल" व "दि पार्सीट" या त्याच्या कवितांमधून एतद्देशीयांच्या आयुष्यक्रमातील व चारित्र्यातील काही भागांचे चित्र रेखाटण्यात तो किती तरबेज होता हे दिसून येते. देशी लोकांची स्थितस्था त्यात छुडकित लोकांची रहाणी व वागणूक इमज लेखकाम विनोदपूर्ण लेख लिहिण्यास व ईप्रज वाचकास हंसविण्यास फार सोपे साधन आहे हे पुष्कळ लेखकांनी ओळखिले आणि त्या प्रकारच्या लेखांची परंपरा जी त्या वेळेस सुरू झाली ती आजून अज्याहूत चालू आहे. शिवाय इतर ऑंग्लोइंडियन कवींप्रमाणे स्वदेशीरिहिलापपर कविता आहेत त्यात त्याने इतर कवींचेच अनुकरण केलेले आहे दि सॉग ऑफ देथ "बेबीज ग्रेव्ह" आणि "दि मेमोरियल डेल अँड गार्डन्स" व "कानपूर" या त्या कविता होत.

अशा सत्तेच्या कविता लिहिणारा दुसरा कवि थो. एफ. विग्नोल्ड हा होय. त्याच्या कवितेत उपहासाचा व मस्करीचा बराच भाग आहे. "लेव्हिओरा ऑर दि न्हाईम्स ऑफ ए नक्सेसफुल कापिटेटर" व "दि रायव्हिंग मॅन" "अवर पीयर" हे त्याचे उत्कृष्ट काव्यग्रंथ आहेत.

परंतु विनोदी व मस्करीच्या कवितेचे आयुःकृत् व नमुनेदार मासले पहाण्याचे असल्यास ते "अलिक थॉम" या लेखनाचाने प्रसिद्ध असलेल्या कवीच्या "लेज ऑफ इंड" आणि किफिंगच्या "डिपार्टमेंटल डिडीज" या काव्यात पहावयास मिळतील ही दोन्हीही काव्ये प्रथम वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध झाली होती दोन्हीही काव्यात ऑंग्लोइंडियन आयुष्यक्रमातील निरमिराळ्या अवस्थांची विनोदी वर्णने दिलेली वाचावयास सापडतात मधून मधून उदात्त विचारही प्रगट केलेले आहेत

विनोदी व औपरोधिक निबंधकार हेन्री मेरिडिय पॉर्वर याने या विनोदी निबंध लिहिण्याच्या प्रकाराचा पाया घातला त्याचा "थोल पॉजिस" हा निबंधसंग्रह सर्वमान्य झालेला आहे त्याच्या मागून इ. स. १८७८ मध्ये फिल रॉबिन्सन याने

हिंदुस्थानातील वनस्पति, पशु, पक्षी व मानवी ग्रन्थांच्या विविध चालींशी याचें विनोदी व चटकदार वर्णन केलेले आहे. "इन माय इंडियन गार्टन" "थॉन लोन्ग इन् माय क्रायडंड" "अंडर दि पेंस" हे त्याचे मुख्य निवचसंग्रह आहेत या विनोदी वादमयानंतर औपरोधिक वादमयास सुरवात झाली. या प्रकारचे निबंध लिहिण्यास डॉ. अवेरिष मॅके नांवाच्या लेखकाने "सर अशियाबा" या टोपण नावाखाली सुरवात केली. त्याने "द्वेटीवन डेज इन इंडिया" हा एकच निबंधसंग्रह लिहिला. परंतु तेवढ्याने त्याने आपल्यास आंग्लोइंडियन वादमयलेखकात कायमचे स्थान मिळविले आहे, तथापि विनोदी व औपरोधिक निबंध लिहिण्याच्या कामी ज्याने सवोवर साण केली ती इष्टपुढस प्रिचंडे हा निबंधकार होय. त्याचा "दि कानिकरुस ऑफ नमयनपूर" हा निबंधसंग्रह सर्वविश्रुत झालेला आहे. यापूर्वी आंग्लोइंडियन वाच्य-वाङ्मयात लेडन, हेबर, रिचर्डसन व बेव या व्यक्तींनी अनेक विलापनांत रचलेली होती. त्यानंतर तसल्या प्रकारच्या वाङ्मयात काही तरी बदल होणे अवश्य होते अशा वेळी फिल रॉबिन्सन, सर अशियाबा, पारकर, औपरोधिकलेखनपटु प्रिचंडे आणि विविध वादमयलेखक किप्रलिंग यानी आपल्या विनोदी लेखनांनी पूर्वीच्या वर्षांच्या विलापकांनी उत्तम केलेले नैराश्यपूर्ण शतावरण बदलून टाकले.

कादंबरीचा उदय.—कादंबरी वाङ्मयाची लोकप्रियता व विपुलता हे एकेशिसाध्या ज्ञातकातील वाङ्मयाचे वैशिष्ट्य आहे आणि ते वैशिष्ट्य आंग्लोइंडियन वादमयाच्या कायतांतहि दृष्टीस पडते; तथापि आंग्लोइंडियन कादंबरीकारांचे कार्य अनेक दृष्टींनी फार कठिण होते. त्यास आपला एक डोळा ईमजी जनतेकडे तर दुसरा आंग्लोइंडियन समाजाकडे देवावा लागत असे. ज्यांनी आपले सारे लक्ष ईमजी समाजाकडे दिले त्यांनी आपल्या वाचकांच्या सोयीकरिता इकराव्या बारीक सारीक गोष्टीबद्दलहि स्पष्टीकरणाची रचनेत वेळ्यामुळे त्यांच्या कादंबरीतलं सावधानकाची ओढाताण झाली आहे, व ज्यांनी आपले लक्ष आंग्लोइंडियन समाजाकडे ठेविले त्यांनी स्पष्टीकरणास भाषायात फाटा दिव्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या ईमजास दुर्बोध झाल्या आहेत. शिवाय आंग्लोइंडियन कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबऱ्या इंग्लंडातील वाचकांनी वाचाव्या या महावाक्येने न लिहिले तर त्या आंग्लोइंडियन लोकांची व एतद्देशीयांची लोकप्रियता मंदातन करणाऱ्या मुद्द्याने लिहिल्या असल्या तर त्यांचे कार्य अपेक्षे मर्यादी झाले असते. अतो त्याप्रमाणे बरी आंग्लोइंडियन कादंबरीकारांचे कार्य अतिशय यशस्वी व्हावे तितकें झाले नाही तरी ठराविक पद्धतीची पद्धति किंवा प्रवासावर्णने प्रसिद्ध करीत बसण्यापेक्षा एतद्देशीय व आंग्लोइंडियन लोकांच्या आयुष्यमार्गाची चित्रे रेखाटण्याचे कार्य त्यांनी सिद्ध करून दमविले पात निजग्रास घेता नाही.

औरिअरच्या श्रावणविषयक "हार्जियाबा" नावाच्या कादंबरीची चर्चकडे वाहवा झालेली पाहून आपणहि हिंदुस्थानविषयक कादंबऱ्या लिहाव्या अशी बुद्धि आंग्लोइंडियन लेखकात उत्पन्न झाली. शिल अनुमत्त त्यांनी आपल्या पहिल्या कादंबऱ्या लिहिल्या परंतु त्यास व्यवस्थित स्वरूप नसतानाच त्याने त्यास वाच्यक्षेत्रात कायमचे स्थान प्राप्त झाले नाही अशा प्रकारच्या कादंबऱ्या म्हटल्या म्हणजे जे. वी. मेजरच्या "दि कुझिलवस" व "पॅरि यन अँड-व्हेवरर" या कादंबऱ्या, मिनाची प्रसिद्ध झालेली "ईस्ट इंडिया रवेच युग" व दि काबू अँड अदर टेल्स" ही पुस्तके, डब्ल्यु. बी. हॉर्जेच्या "पाडुरंग हार्ट" (या कादंबरीला "अनाप पाडुरंग" हे मराठी स्वरूप प्राप्त झाले आहे) व "टेल्स ऑफ डेनाना" या कादंबऱ्या आणि मेडोन टेलरची "वन्फेन्स ऑफ ए टग" ही कादंबरी (यामाहि "टगाची जयानी" असे मराठी स्वरूप प्राप्त झाले आहे) या होत.

या सर्व कादंबरीकारात मेडोन टेलर हाच प्रथम विवेक प्रसिद्ध झाला. त्याची कादंबरी रचाली झाली ती त्याच्या "दि वन्फेन्स ऑफ ए टग" या कादंबरीवरून झालेली नसून त्याने ज्या पुढे ऐतद्देशीय कादंबऱ्या लिहिल्या त्यामुळे झाली त्याने इ. स. १८४० त "टिपू सुलतान" ही कादंबरी लिहिली व त्यावरून ऐतिहासिक कादंबरी लिहिण्यास तो पिसी पात्र होता हे व दून आले. त्यानंतर त्याने "तारा" "राफ कर्नल" व "सीता" या आपल्या तीन सुप्रसिद्ध कादंबऱ्या एकापाठोपाठ एक अशा रीतीने प्रसिद्ध करण्यास सुरवात केली. या तीन कादंबऱ्यांचा परस्परशी संबंध आहे. इ. स. १९५७ त शिवाजी महाराजांनी विमोचककारावर विजय मिळवून मराठ्यांनी सत्ता प्रस्थापित केली; इ. स. १७५७ त शाहीच्या लढाईने मराठ्यांची सत्ता नाहोली होऊन तिच्यामागील प्रिष्टांची सत्ता प्रस्थापित झाली इ. स. १८५७ त शिवाजीने बंड झाले. नवी शीवर वर्षाच्या अंतराने घडलेल्या या तीन गोष्टींच्या आधारे घेऊन घेतलं तीन कादंबऱ्या रचण्यात आलेल्या आहेत. इ. स. १८७८ त "ए मोबल हॅल" या नावाचे मेडोन टेलरने आपली अखेरची कादंबरी प्रसिद्ध केली. त्या कादंबरीत सुप्रसिद्ध चांदबिचाच्या पराक्रमचे वर्णन आहे.

यानंतर अलेग्झांडर बॅलरहाड यांनी "दि मिरी ऑफ तन्झान" या नावाची कादंबरी लिहिली. तीतलं हकीकत धुपनगर या खेड्यात घडल्याचे दामविले आहे. धर्म, ज्ञान, शिष्य, न्याय, बालविवाह, गोवर्गादी इ. यंदि विषयांचे विवेचन या कादंबरीत केलेले आहे. मिलेस एफ. ए. स्टॅलच्या "प्रॉम दि वॉल्ड रिफ्टे" "टेल्स ऑफ दि पंजाब" "दि ट्रायल ऑफ पॅरिग्युनेस" आणि "इन दि पॅनलट वे" या कादंबऱ्यात देशी लोकांच्या आयुष्य-

कथांचे विश्व पहावयास सांपडतें. मि. आर. ई. फॅरेस्ट याच्या "दि वॉण्ड ऑफ रूड" या नावाच्या कादंबरीत रक्तपूत लोकांच्या चालीरीतींचे वर्णन केलेले आहे. आताच मातृच्या दुसऱ्या कादंबऱ्या म्हणजे मि. आर. डब्ल्यू. फ्रेजर यांनी इ. स. १८९५ त प्रसिद्ध केलेली "साय-लेंट गॉड्स, थॅन्ड पन-स्टीफ सॅन्ड" व मि. जे. डब्ल्यू. नोबल यांनी लिहिलेली "ए प्रिन्सेस ऑफ इस्लाम" या दोत.

वर सांगितलेल्या कादंबऱ्यांपेक्षा ज्यांत आंग्लोइंडियन आयुष्यक्रमाचे वर्णन करावयाचे होते अशा कादंबऱ्या लिहिण्याच्या कामी आंग्लोइंडियन लेखकास अधिक यश झाले असाऱ्या कादंबऱ्याचा उपक्रम आपणांस डब्ल्यू. टॉल्फोर्ड आर्नोल्डच्या "ओफ फॉल्ड, ओर फेलोन इन् दि ईस्ट" या कादंबरीत व जॉन लॅंग याच्या "दि वेदर इन् द फ्रेन्डर वाय हाफ" या कादंबरीत पहावयास सांपडतो. जॉन लॅंग पासून ते अखेर विशेष प्रसिद्धीस आलेल्या कादंबरीकारापर्यंत जी मध्यस्थीचा काळ गेला त्यात साधारण प्रतीबेच कादंबरीकार उदयास आले. फ्लॉरेन्स मॅरिअट (मिसेस रॉस चर्च), मिनेस कॅडेल यांच्या कादंबऱ्यात नावाजण्यासारखे विशेष काही नाही. त्यांतल्या त्यात सर जॉर्ज टी. बेरने व सर हेन्री एस्. कनिंगहॅम यास ही कला बऱ्याच अंशाने साध्य झाली होती असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांनी लिहिलेल्या अनेक कादंबऱ्यांपैकी बेरनेची "दि डिलेमा" व कनिंगहॅमची "दि कनिंगहॅम ऑफ बरटीपूर" या दोन कादंबऱ्यांनी आंग्लोइंडियन वाचकास बरेच वेड लावून दिले होते.

आग्लो इंडियन वाङ्मय लेखकांत रडिआर कॅडेल यांची या या या—आतापर्यंत बघिलेल्या सर्व आंग्लोइंडियन लेखांपेक्षा रडिआर कॅडेल यांनी हिंदुस्थानविषयक गोष्टीत अधिक सहाय्युत्तुति बऱ्याच केलेली दिसून येते. त्याने आपले "टिपपेटेल डिजिन" हे काव्य लिहिल्यापासूनच त्याला आंग्लोइंडियन वाङ्मयक्षेत्रात स्थान प्राप्त झाले. तथापि काव्यापेक्षा संक्षिप्त कथा लिहण्याच्या बाबतीत त्याची बरी बरी बरणाऱा योग्य आहे आंग्लोइंडियन लेखक झाला नाही हे विधान इ. स. १८९० त फिलिपान हिंदुस्थान सोडण्या पूर्वीहि खरे होते. परंतु त्यानंतर प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या "जंगल युन्ग" आणि "किंग" या दोन पुस्तकांनी या विधानाला अधिकच बळगट झाली. किंग या पुस्तकात दोन गोष्टी प्रमुखपणाने दृष्टीस पडतात. एक त्यांत संविधानक विरुद्ध नाही आणि दुसरी त्यांत एतद्देशीयांचा आयुष्यक्रम, धर्म व त्याची कारस्थाने याविषयी भरपूर माहिती दिलेली आहे. त्यामुळे त्याला "कादंबरी" या सदरात घालता येत नाहीच परंतु त्यास बऱ्याच प्रयत्न झालेहि थोड्या होणार नाही. त्याचे योग्य टिकाण म्हणजे वर्तमानपत्रा वाङ्मय हे होय.

रडिआर कॅडेल याच्या उत्कृष्ट प्रयाचे चार भाग पडतात.

(१) संक्षिप्त गोष्टी, (२) साम्राज्यवादी कविता, (३) "दि जंगल युन्ग" आणि (४) "किंग" यापैकी त्याच्या साम्राज्यवादी कविता बऱ्याच केल्या तर बाकीचे सारे प्रथम आंग्लोइंडियन म्हणण्यास हरकत नाही.

येथेप्रमाणे त्याच्या प्रयाचे जे विभाग आंग्लोइंडियन म्हणून समजता येतात त्यात त्याने इतर सर्व आंग्लोइंडियन लेखकांवर ताण केलेला आहे आणि त्यामुळे त्या सर्वांत त्याला श्रेष्ठ स्थान देण्यात येते.

उपसंहारः—आंग्लोइंडियन वाङ्मयाची धोडक्यात हकीकत आहे. या हकीकतीत त्या वाङ्मयाचे साधारण मानाने गुणदोष काय आहेत याचे दिग्दर्शन झालेले आहे. आंग्लोइंडियन वाङ्मयाच्या काव्य-विभागाचा काही भाग स्वदेशाविरुद्धविलापने व्यापिला आहे, तर बाही भागात या देशातील सुस्थितीदर्य व एतद्देशीयांचा धार्मिक आयुष्यक्रम यांचे वर्णन केलेले आढळते. त्याचप्रमाणे आंग्लोइंडियन लेखकां जेव्हा या विलापनाताचा कंटाळा आला तेव्हा प्रतिक्रियेस सुरुवात होऊन विनोदी व औपरोधिक वाङ्मय उत्पन्न झाले आणि अखेर एतद्देशीयांच्या व आंग्लोइंडियन लोकांच्या आयुष्यक्रमाची विभक्त रेखाटनाच्या कादंबऱ्या अनेक आंग्लोइंडियन लेखकांनी लिहिल्या, परंतु त्या सर्वांवर रडिआर कॅडेल यांनी संक्षिप्त गोष्टी लिहून त्या सर्वांवर रडिआर कॅडेल यांनी हकीकत आग्लोइंडियन वाङ्मयाला काही निधित दिशा नाही असे जे सद्दर्शना वाटते ते तसे नसून त्याचा विकास पुढील पाच दिशांनी झाला आहे असे निधितपणे दिसून येते. पहिली दिशा, स्वदेशविरुद्धविलाप, दुसरी आशिया खंडातील निरनिराळ्या धर्मांचे विवेचन, तिसरी आंग्लोइंडियन देशाची विनोदी लेख लिहण्याची प्रवृत्ति, चवथी एतद्देशीयांच्या आयुष्यक्रम व या देशातील सुस्थितीदर्यचे वर्णन आणि शेवटी, म्हणजे मुख्यप्रधान, दुःखप्रदान व सुख-दुःखविभक्ति अशा आंग्लोइंडियन सामाजिक परिस्थितीचे विवरण या पाच दिशांनी ज्या कल्पित वाङ्मयाचा विकास झाला, त्यात अद्याप सुखळ उर्णावा आहेत ही गोष्ट बऱ्याच केली पाहिजे. मुख्यप्रधान किंवा दुःखप्रधान नाटकांचा व निवेधनांचा असाय तो वाङ्मयात टिकाण नाही. कारण इंग्रजांत नाटक वरून हिंदुस्थानात पोट भरण्याची शक्यता नाही.

आंग्लोइंडियन वाङ्मयात जी कल्पकता विविधता आहे ती हिंदुस्थानातील कोणत्याहि देशी भाषेतील कादंबऱ्यात नाही, असे म्हटले तरी प्रत्ययात नाही. याशिवाय आंग्लोइंडियन कादंबऱ्या जितक्या विपुल आहेत तितक्या (बंगाली जसेस धरली तरी) कोणत्याहि देशभाषेत नाहीत गेल्या दोनशे वर्षांत देशी वाङ्मयाचा जो विकास झाला त्यापेक्षा आंग्लोइंडियन वाङ्मयाचा वाचितच जास्त झाला, याचे कारण पैसे

सर्वे करणाची इमजास, आणि, सर्वे कारमार इमजात अस-
ल्यामुळे इमजी टावण्याच्या अधिक सोई, आणि इंग्लंडातील
वाचकरांचे अस्तित्व या गोष्टी होत्या. देशी लोकांस
आगळे इंग्लंडमन काढण्याचे हे आपले राष्ट्रीय बचकम वाटत
नाही; आणि कारणे काही अशीं देता येतील ती येणेप्रमाणे—
देशी लोक;च्या करमणुकीसाठी ते वाढकम नवून इम-
जाच्या करमणुकीसाठी असल्यामुळे लातात यमजूर देशी
लोकाम आवडेल असा अचणे शक्य नाही. विवेचनास
हिंदुस्थानातील मध्यमवर्ग यात गाळलेला असे राजेरज-
वाण्या, छटाहंका, पराकुलांचा आणि कात्पलिक फकि-
राचा वर्ग यात वर्णनासाठी असे. (आधारभूत-ओटनवृत्त)

आंग्लो-सॅफसन —नॉर्मन लोकांनी इंग्लंड विजय-
पूर्वीच्या इमजी इतिहास, आपा आणि वाढकम याच्या
काळाचा "आग्लो-सॅफसन" असे नाव सामान्यतः आवि-
स्तात. या नावाचा इतिहास आल्फ्रेड राजापर्यंत कागें नेतात.
इंग्लंडचा आल्फ्रेड राजा "इवस आग्लोरम सॅफसोरुम"
ही पदवी कधी कधी घातून घरी. या पदवीचा उगम
क्यामुळे आला हे निश्चित सांगता येत नाही. इ.स. ८८६
मध्ये आल्फ्रेडच्या आधिपत्याखाली निरभिराज्या राज्यांचे
जे अखेरचे एकीकरण झाले त्याचयादी या पदवीचा संबंध
असावा असे सुकळकमन मानतात. पूर्वी आग्लो आणि
मॅफसन अशी दोन वेगवेगळी राष्ट्रे होती
पण ती बरोच प्राचीन काळी एकत्र झाली असावीत असे
दिसते. "आग्लो सॅफसोरुम" हा शब्द प्रथम इंग्लंडबाहेर
यूरोपवर्षात रुढ झालेला दिसतो; कारण आल्फ्रेडच्या
मार्गालागत झालेला होऊन गेलेल्या घाल दि डिकन याच्या
लेखातून तो आढळतो. यूरोपवर्षातील जुन्या सॅफसन
लोकांमून निरासे असे ते डिकनमधील उट्टलिक रडि-
गाडी यावाची विशेष प्रकार दिग्दर्शित करणाकमिता कणून
हे नामाभिधान स्थाना यूरोपात आवण्यात येई.

झाडाचा—यास सरहद्दात आपामार्ग, घेरी, अधि-
राज्य वगैरे अनेक नावे त्याच्या आकारावरून व गुणावरून
मास झाली आहेत. इमजात यास "रफ बॅफ ट्री" असे
कळकतात. हे वर्षीय वृद्ध व लवकरांवेळीं फलदायक होते.
याची डेढी ४ पातून ६ फूटपर्यंत असते. पावसाळ्यात ही
झाडे फल होवतात. य ती मरुभा हिंदुस्थानातील सर्व भागात
आढळतात. याच्या दाड्यावर रेषा व फार बारीक लव अनेक
पाने लावट खेळतात असून यापली बाल काढांही खेळ-
वरीत असून लोखंडावर पार बारीक रूप असते व पुढील
पातून नरम असते. आपाच्या तुऱ्यात अतीतय बारीक,
नरम व वाढदार या सांपडते. हे काढा अनेकदा कामात
उपयोगी पडते. दाड्या तीन पाठी आहेत; वाडरा, लवडा,
व पावसापटा. तीनही जातीत औषधी गुणाने वाढरा
आपडा वेट समकमराली. लुग्या वेडकाच्या राने दाड्या
छाता अकमार्गक म्हणजे स्वच्छ करणाचा गुण आहे.

अपा या मी ह्या रकरण्याची रो. —आपाडयाची झाड
आणून वाढवावी. नंतर त्याची राख वरून मातीच्या मळ-
क्यात घाटवा. त्यांत राखच्या कोपट पाणी घालून ती
चांगली काढवावी. नंतर एक राख ते मिश्रण तसेच भिस्त
देवून सकाळी त्यावरून निवळ पाणी कोळकाच्या कडेत
वाहून त्याची काढ लावावा. त्यांतून पाणी सळजे वाटल्या-
वर कडईच्या बुडाला क्षार राखील तो काढून यावा.

गुण—आपाडयात म्हत्वाचे औषधी गुण आहेत. ह्या
झाडाची (मूळ, देट, पाने, वी व फुले ही सर्व) अंगे
निरभिराज्या अनुपानाने देऊन नाना तऱ्हेच्या व्याधीवर
हे झाड उपयोगिते जाते. उदराच्या व कृम्याच्या विषावर, कण-
रोग व दंतारोग, कोळ्याचे, रोग राताळ, पिच, कफ, उप-
दंश वगैरे निवारण हे झाड गुणकारी आहे. कलेदर रोगा-
वर ह्या वनस्पतीचा पुष्कळ उपयोग होतो. या वनस्पतीच्या
अंगी जुलाव होण्याचे हे गुण आहेत. दिवक २५२
आपाडयाची कुडी अगर कुरे पाण्यात वाडून लावावे.
उदराच्या विषावर आपाडयाच्या कोळकास पुढाचा रस मधा-
वरोबर ७ दिवस घ्यावा, पुढ्याच्या दिवावर आपाडयाचे मूळ
१ तोळा कुटून मधावरोबर घ्यावे; कोरफळांचे पान व
संघव दंशावर याचाच म्हणजे ३ दिवसात विष उतरेल.
संघावळ्यावर त्याच्याची भोजनानंतर. आपाडयाच्या
मुळ्या घुबारे १ तोळा त्याच्यास देऊन कोप व्याधाचा
सागावे. याप्रमाणे ३ दिवस करावे. ककावर—आपाडयाची
झाडे मुळाकड आणून त्याची राख वरून ती राख एक
घालून ३ वातपर्यंत मघातून घ्यावी म्हणजे कपाचा नाश
होतो. येणेप्रमाणे देशी वैद्य आपाच्याने गुणवर्णन करतात.

(पदे—यमीषधि गुणादर्श, वेंडट्ट कर्मविषय प्रबुधवट)
आघात (आकस्मिक)—कोवचावर मार वसणें,
घोटावर घाब वसणें यासारखी घरीरास भयंकर ह्मा
होऊन विषा एखादी शोकदायक गोष्टी अकस्मात कळून किंवा
वाही भयंकर कृत्य नजरेस पडून जो मनास एकदम भया
घडतो, व त्याच्या योगाने घरीरास जी भौतिकसुख व अति-
राय स्थिति येते, त्या स्थितीत हे नाव आहे. एखादे केळी
एक वडिलवान बुज्जीच्या केळी आपल्या प्रतिस्पर्धास कोळ-
विण्यासाठी सद्या एवढ करार नसल्यास, योगाड, ऊर, जिवा
घोट यावर दोषा लघावतो. स्थानंतर जातलोच ज्याप्रमाणें
एखादी इमारत एकदम डासळ्याची व्याप्रमाणें त्या माणसाचा
लंछायोगी होऊन तो जमिनीवर धडक होऊन पडतो. असे
होण्याचे कारण पुढे दिवाप्रमाणे आहे. ह्दयाला एकदम
असह्यता प्राप्त झाल्यामुळे मंद, वेदरा यांतील धमन्यात
रक्त मोराने स्थापत्येने हेरभाप्रमाणे दहलवत जाही म्हणून
वेदरा पाडरा फटपटीत होतो, व मंद, आर्ध्वर त्यामा राहिल,
असे संदेश पाडस्थिगम कलमर्ष होतो; उदरातील मोटास्या
विरामये एकदम जागील रक्तसंचय होतो, कारण इतर टिका-
वये रक्तवाहिन्यांतील रक्त एकदम त्यात उतरत व स्नात

पांदासून वमत. उषा रोगासम्ये विविगे रक्तापात होतो, असे धमनीविस्तरण व रक्ताधुरिरसकोट या किंवा प्रमृतीनंतर काजील रक्ताभावादि कारणासुद्धे मंदूमध्ये रक्ताचा पुरवठा कमी होऊन हा रोगास प्राप्त होतो अन्य कारणे. दुसरा एसादी मोठी रक्ताहिनी कुटणें, अठराव्यातील धमनी कुटणें हां होत. अठराव्यातील पदार्थ तेथील व्रण कुटल्यामुळे बाहेर पडून उदरात गे नाजूक व सूक्ष्म मज्जातंतूंचे मालें अमलें त्यावर ला आघात पदार्थांचा दाब पडतो.

रो म ल स गे —रोग्याचा चेहरा पांढरा पटपट फटफटात होऊन त्याला पुष्कळ व चिकट असा पाय सुटतो, त्यास विलक्षण शुद्धि नसते, त्याची नाडी इतकी सूक्ष्म व अशक्त होते की, एखादे वेळी ती हातास नीडशी सममत देखील नाही, अथवा हृदयावर हात ठेवून हृदयाची हालचाल होत असेल म्हणून तपासले तो तीही धडपणें चाललेली दिसत नाही आपलें भोंवताली काय चाललें आहे, आपण आहोंत कोठें माची काहीएक जागीच रोण्यास नसते व त्याच्यानं काहीएक हालचाल करत नाही एवढेंच बघे नर कानाशी ओरडून त्यास हाक मारली तरच तो " ओ " देतो किंवा एखादे वेळी तेथि त्यास कळत नाही नंतर तो थोड्याच नर आपणास कार धर्या दाबत काढे अने तो म्हणतो, व तो कुठकुठत असून धंडी बाजून असल्याची लक्षणें त्यास होतात या स्थितीत तो काहीवेळ पडून असतो यानंतर त्यास अन्नच उतार पडल्याचें पुढें लक्षण हेंच की, तो हळूच परत आपोआप पूर्वी ज्या स्थितीत पराच वेळ पडला, तीसुद्धे कदाचित् अंग अवघडस्यामुळे सुखकर अशा दुसऱ्या कुशीवर घडून अथवा सोमीस पडेल त्या इतर स्थितीत पडून राहतो व नंतर त्याची उलघाल होत असल्याचें दिगून येते व तोही मला अनुक होत आहे किंवा अमक्या ठिकाणी लागलें आहे, असें कुरकुर लागतो कदाचित् त्यास वात होते व ती होणें हेहि एक सुविश्रुच समजाचें स्थानंतर नाडीत शक्ति परत आल्याचें विग्रह दिवू लागून रोगाचे परावर्तन अग्न द्वितीय स्थित्यंतरास आरंभ होतो असाच उत्तरोत्तर उतार पडत गेला म्हणजे रोगी बरा होतो, पण हा उतार जर का थोडा वेळ टिकला तर रोगास पुनः येणुद्धि येते व असें झाल्याने कदाचित् शेवटी रोगी दगावतोही, कारण हें स्पष्ट घ्यानांत ठेविलें पाहिजे की, ज्या कारणानें ही स्थिति प्राप्त झाली ती इतकी भयंकर असते की तिचा शेवट शून्यत होणें यरेच सभननीच असतें. कधी तर मध्ये रोगी शुद्धीवर न येता ह्या झाल्यावर थोड्या वेळानें मरण पावतो, व अशा वेळी रोगी आणि त्याची नाडी अधिकाधिक क्षीण होत जाऊन शेवटी मरण येतें या आपातावस्थेचें कारण असं - त्या भयंकर इमनें ज्ञान प्रथम अधोमरिष्काच्या ठायीं होतें, हा भाग अमलें नाजूक व महत्वाचा असल्यामुळे त्यानून शरीरातील सर्व द्रव्यंवर हुकमत चालविणारे, व स्वयंवेदनादिकाचे हाजवाहक, मज्जा-

तंतु यधिर होऊन काही कालपर्यंत निश्चय स्थितीत रोगी पडतो व रोग्यास हावपाय यंगरे काहीं हालविना येत नाहीत झायुनाही अनेकिकड जडाव येतें, त्यासुद्धे श्वसन, हृदय-क्रियादि व्यापार कार सुरुभ व मद चालून नाडा अति सूक्ष्म सन्नेहें चालतें त्याच कारणासुद्धे रक्ताहिन्यासम्ये जे मागल व्यापार अतनें त्यात शीथिल्य येऊन ह्या मोंड्या होतात, व त्यात व विरघात उदरातल मोठ्या शिरामध्य वरचेच रक्त साचून राहतें या कारणासुद्धे त्वचेंनाहि फारत रक्त नसल्यामुळे ह्याचा चटकन लक्षात येण्यामोंगी पांढरी पटफटात दिसते ह्यातील मज्जातंतूस रक्त न पोचून ते क्षीण होतात म्हणून, व ह्यात पुरतें रक्त नसल्यामुळे, हृदय उडण्याची किंवा कारच मद चालने

उ प चा र प ङ्क ति —रोगाची हां कारणें व स्वरूप ही नीट घ्यानात ठेविली असता कोणत्या घोर गावर उचचार करावयाच तें नीटपणें समजतें पर यणिलेली स्थिति द्यावण्यासाठी (१) मोदरी वादून तिचा लेप किंवा फळाणीचा फडा टारपंग तेलांत भिनवून तो हृदयप्रदेशावर ठेविल्याने हृदयास या बाह्योपचारानें बरें उत्तेजन मिळतें. (२) रोग्याचे हात व पाय उभे अथवा उच कडन त्या स्थितीत ठे विलेस्य नें त्यातील रक्त शुद्धीकरणा-नुसार याली उतरतें व त्यासुद्धे मंदूम रक्ताचा पुरवठ यदाच होतो (३) पांढून वर उदर थोडीत व दावीत गहयानें त्यातील मोठ्या रक्ताहिन्यात जो काजील रक्तसंचय झालेला असतो, त्यातील पराच पाय हृदयाकडे कोटिला गतो रोग्याची विशेष भयंकर अवस्था असल्यास पांऊन-शेर कोमट पाण्यात चमचाभर मधव विरघळवून तें पाणी तिरे मध्ये टोचून पायाचें या उपायास आणटी मदत होण्यासाठी थोडात उत्तेजक वेग पदार्थ व औषधे (प्राडी, ईश्वर, कुच-त्याचें सत्व, अमोनिषा यंपैरे टोपटरच्या तसल्याने देवव्यांत रोग्याच्यानं औषध पिबवत नसेल इतकी वेगुद्धि आली असल्यास त्यास ही औषधें टोचून घालवत रणगणावर गुतप्राय स्थितीत आढळले म्हणून पुष्कळ शिपायाना कदाचित् तसेंच टाऊन देशात येतें, पण यापैकी पुष्कळजण या रोगासुद्धे केवळ वेगुद्धि स्थितीत असून योग्य उपचारांनी बरे होण्यासारखे असण्याचा वराच सभन असतो या शिपा याना ते घाव अथवा गोळी लागून पडल्यानंतर लागलीच ईश्वर हें औषध पिचझरीनें हृदयप्रदेशावर टोचावें म्हणजे ते शिपाई बहुधा मगण्याच्या पकाला लागण्याचा पुष्कळ सभन आहे, यात शका नाही मनाची दुखादयक कोत-मुळे भयंकर व अधिचल झाली असताना हृदय कारव दुपल होतें, व त्यातून मंदुळें पुरेसा रक्ताच पुरवठा होत नाही, म्हणून रोग्याचे डोक्यापुढें चक्र, अथरी येऊन तो यशुद्ध होतो हा वेगुद्धि कार वेळ टिकत नाही, व अशा वेळी रोगी आघाताच निश्चया स्थितीत असतोच, त्यातच त्याचे पाय उभे करून अथवा उंच घरण्यानें त्यातील रक्त गुरवाकर्णामुळे हृदयात

दिताने व हृदयामदि आकृष्य होण्यास आतून रक्षाचे पुरेमें उत्तेजन मिळतचमुळे ते आराने पूर्वपत चालू ल्यायते त्यामुळे संस्काराचे वेळाने पुरेमें रक्षेने मंदून खेचले जाऊन रोम्यास आलेली घेमुदि जाऊन तो नावप होतो रोमी बघलेला श्रतल्यास घेमुदि नावी म्हणून त्याच्या गुडण्यात त्यानी मान फाडी घेच टेरच्याने मंदून रक्षे उतरून तो सारप होतो, अथवा रक्षेस उशी दिल्यासिधाय सपाट निजवून वेलगने पाय (रोम्याचे पायाकडील) बरेच उंच हाताील धगे ठेवावेत.

आचार्य—(म आचार्य) शूद्र सोबात आद्याच्या दिवशी पितृसंस्कारिता मृगभाताच्या जो होम करतात तो. आद्यपक्षाच्या दिवशी गमीन मारवून श्यावर अग्नि ठेवून शमीदी दिशेस तोंड करून त्या अग्निवर मृगभात घालून रामोवनी पाणी फिर्वातात आणि तिला नमस्कार करतात. शीत व स्मार्त मासिकांत प्रधानहोमापूर्वी " आचार " नांवाच्या दोन आहुति दिण्या जातात. याचा शिडाकून तरकार समभतान त्याप्रमाणे अर्ग्यकरणासी मेषध नाही आद्यकर्मांत गमीवरण म्हणून जो होम आहे, त्यात आपस्वये आणि हिरण्यवेद्या ब्राह्मण हे मृगभाताची आर्ति आहुति देतात आणि ऋक्षशाखीय ब्राह्मण ही आहुति ब्राह्मणाच्या हातावर देतात

आचमन—आचमनाचे प्रकार तीन आहेत शीत, स्मार्त व पौराण. प्रत्यक्ष धृताने जे विहित ते धीताचमन होय. एतदुक्त जे आचमन ते स्मार्ताचमन होय आणि वेदावादि तीन मंत्रानी उदकपात करून दोन मंत्रानी हात पुषावेत, पौरे प्रकारानी जे सांगितले आहे ते पौराणचमन होय. धीताचमन तैत्तिरीय आरण्यकातील दुसऱ्या अध्यायां सांगितले आहे व त्या शिष्यानी ते ब्रह्मण्याचे शंग म्हणून निर्दिष्ट वेळेचे आहे. ते आचमन आभयलयननिर्दी केले पाहिजे. स्मार्ताचमन हे गंधादि कर्मांचे शंग होय. आणि पौराणचमन हे दीर्घादि कर्मांचे शंग होय. गंधेच्या अंती, भोजनानंतर, शिवाशिरी शाळी आगता व गमन झाले आगता केसवादि नामानी पौराणचमन करावे. धीताचमन दसपुर्णमासाचे शंग होय. गायत्रीगंधाच्या वेळी धीताचमनपूर्वक प्रणामास करून गायत्रीगंध करणे हा गुण. पक्ष होय असे काहींचे म्हणणे आहे प्रभारांनी, व्याहृतींनी अथवा शिवादि गायत्रीमंत्रांचे आचमन करावे अंग व्याहृतींचे म्हणणे आहे

यमा अर्थाच्या स्मृतिवचनोपदि धीताचमनास दुसरा एक प्रकार दर्शवला आहे. पौराणचमनाचा प्रारंभ स्मृतीत दर्शविला आहे तो येणेप्रमाणे:—

वेदावादि तीन वेदांचा उच्चार करून तीन वेळ उदक प्राशन करावे, पुढे पाद दोहोचा उच्चार करून हात पुषावे, मंतर एकाचा उच्चार करून सोडावे मंत्रांचेन करावे पुढे पाद दोहोनी सोडला पाणी करावे, एकाने हात पुषावा; एकाने पादप्राशन करावे, एकाने महाकाला पाणी स्मरवि आणि

नंतर संकषेणप्रभृति मारा नांवाचा येणे प्रमाणे विनियोग करावा:—हावे अंगुलींच्या मूलाने हनुपटीला स्पर्श करावा; तम्रेनी व अंगुष्ठ हा दोन जुळवून दोन नांवांनी दोननाक; पुढे पाद स्पर्श करावा; नंतर अंगुष्ठ व अनामिका जुळवून चार नावांनी डोळे व कान या चोहोना स्पर्श करावा; कनिष्ठिका व अंगुष्ठ जुळवून नाभीला हात लावावा, नंतर एका नावाचा उच्चार करून तळहात हृदयावर ठेवावा; नंतर एक नाव उच्चारून बोटे मस्तकावर ठेवावी, व नंतर पाच बोटे जुळविलेल्या हाताने अनुक्रमे उगव्या व डाव्या बाहुमूलाला स्पर्श करावा, ह्याप्रमाणे आचमन करणारा पुरष साक्षात् नारायण होतो. आचमन केल्याशिवाय वेलेली क्रमे व्यर्थ होत असल्याने आचमनाची आवश्यकता आहे शीतकाली स्मार्ताचमन सांगितले आहे ते येणे प्रमाणे:—

शिवा, कच्छ व उपवीत ह्यानी युक्त असलेल्या पुरषाने भूमीवर पा. ठेवून पूर्वकडे अथवा उत्तरेकडे तोंड करावे आणि हस्तपाद व मुखप्रक्षालन करून संप्यादि नि ५ कर्मांचा अधिकार प्राप्त होण्याकरिता आचमन करावे आचमनाला उदक त्यात उर्डी व बुडेल इतके असावे. अंगुली जुळविलेल्या हाताने द्विषांने उदक व्यावे आणि अंगुष्ठ व कनिष्ठिका सोडून व मधली तीन बोटे जुळविलेली ठेवून म्रदतांपात भोन वेळ उदक प्राशन करावे अंगुष्ठमूलाच्या टिकाणी म्रदनांथ आहे. तेव्हा म्रदतांपांने उदक व्यावे त्याचा अर्थ पंच्याच्या मधोमध श्री रेष असते त्या रेषेपासून उदक प्राशन करावे असा साधारण समजला. म्रदतांपांने तीन वेळा उदक प्राशन करेयानंतर पादप्रक्षालन करावे, आणि थोडे जुळवून पुषावे, नंतर ओठ जुळवून मूलमागागी तीन वेळ तोंड पुषावे. हस्तप्रक्षालन करून पायावर व मस्तकावर पाणी शिगटावे; मधल्या तीन बोटांच्या पुढमागागी प्राणमूलाला स्पर्श करावा, हस्तप्रक्षालन करून अंगुष्ठ व तम्रेनी यांनी नाकपु. पाना स्पर्श करावा; नंतर अंगुष्ठ व अनामिकांनी नेत्र व श्रवण पाना स्पर्श करावा; नंतर नाभीला स्पर्श करावा; नलाने हृदयाला स्पर्श करून अंगुलीनी गस्तकाला स्पर्श करावा, अंगुलींच्या अमरीनी बाहुमूलाला स्पर्श करावा आणि प्रश्न मंत्रांचे उदक घेऊन हृदयावर मिचन करावे असा प्रकारांचे विशने सर्वदा आचमन करावे अंगे शीतकालीं म्हणजे आहे. आचमनाच्या वेळी काही नियम सांगितले आहेत ते येणे प्रमाणे:—

हागनावर पाय श्रमतीना आचमन करे नये; भूमीवर पाय ठेऊन आचमन करावे; आचमनाच्या वेळी हागनगाडी शार्म नये; पाय पसरलेले नगावे आणि पुढे पायाबोदर हात नगावे. हातीन पवित्रत्र अग्रावे दिवा घुस लायवा दमं तरी अग्रावेत. ज्ञान, दान, ऋण, दण, वेदाध्यास व निराकर्म करताना हातात पवित्रत्र अथवा दमं अथवा पादो आचमन कणा आहे. मंत्रांपेदन हे निरुद्धम अ त्यामुळे तेहि पवित्रक थाडूनच करावे. संप्यावदन व हस्त धमं हावेळी म्मातो.

चमन करावे परंतु मध्ययुगाच्यावेळीं श्रौताचमन कराय मधल्या वाटाच्या मधल्या वेयावर अष्टपदाचे अम सकुचित करून ठेवणें ही गोर्क्षाकृत होय आचमनामध्याने धाराक मारतां गोटी अथवा गुच्छक आढेते (परम मासक वष १ ल अक्ष ७ वा) पांशण नांव समजें जाणारें आचमन वेचळ पोरान नून स्मार्त आढे त्याचा बौधायनस्मार्तमृषात उल्लेख आढे

आचार्य चिंतामणि रघुनाथ—हे मद्रस वर्षील ज्योतिषशास्त्रे १७ वर्षे पहिले असिस्टंट होते महा राष्ट्रात जसे केरुनाना व काशाकडे बापूदेव तसेच मद्रासकडे चिंतामणि रघुनाथ आचार्य होते यांचा जन्म १७ मार्च १८२८ सालीं झाला त्याची जन्मभाषा व जन्मदेश तांमिळ (द्रविड) असावा असें दिसतें, यास संस्कृत भाषा येत नव्हती तरा युरोपीय गणिताचे आणि ज्योतिषाचे ज्ञान यास उत्तम होतें व चांभुळें भारतीय ज्योतिषाचे ज्ञान साहजिक झालें होतें, गुच्छक वष ते हस्त. वेध येन असत सन १८४७ त त्यानीं मद्रास ज्योतिषांशेत नोकरी परकुरिली तेवढ्यापर्यंत ते तेथेंच होते व याच्या वाट्याच्या वर्षी ते सूर्य पारले, त्याच पत्राणें ज्योतिषाच आढे, त्याचे वडील वेध शास्त्रें असिस्टंट होते

‘ज्योतिष चिंतामणी’ नावाचा प्रब याच्या बहिलांनी केला हा प्रब मूद्रका श्रिमिडी भविन आढे. त्याचें सत्कृत भाषांतर करून तें तामिळ, तेलुगु देवनागरी लिप्यांत छापवयाचें झाले १८७४ साली सभा बंगैरे धारया होला परंतु अखेर काही झालें नाहीं, (दक्षिण कृत भा ज्योतिष शास्त्र)

आंजणा (कुणधी)—संस्थान बडोदे. लो ग ३०, १२० (१९११) ही जात मुटयत बडी प्रांतात आढळून येते हे लोक कुणभ्यापेक्षा रजपुताप्रमाणेंच जास्त दिसतात काहीं लोकांच्या नावांशेवटीं सिंग असें उपपद असतें, उदा० दानसिंग, हरिसिंग इ यादि एकमेकात रीटाबिंटीव्यवहार होतात अशी एकदर २३ गांत्रे (घराणी) आजणात आढळतात त्याची काही नावे म्हणजे राठोड, मोळकी, चौदान व परमार आजणा हे वेत्त्यामंत्रा, रानट्टकर व ससे यांचे मास खातात, इतर कुणधी ते यात नाहींत हे लोक अक्षू व मय यांचे जेवन करितात, यहुतेक पुरव जसे राखतात आजणा मूळचे नवसरी प्रांतांतील वन्यधर्मी व चोप्रावशाचे असावेत उत्तर गुजराथील रजपूत राजांनी या जातीतील काहीं लोक गाडी हाकण्यास ठेविले होते व आजणा हे खांचे बराच असें मानण्यात येत अजुनाह ते आपणाला चोप्रा म्हणवितात जातक्रम करितात, व त्याच्याप्रमाणेंच श्रुतसाठीं रडणाऱ्या बायकांना शिमयिल्लें गाई किंवा ज्वारी दत्तात या जातीतील बापाक पुढ्यांना कुंपकर्मन मदत करितात याचा पय पाहता, हे रामनाथी क्षेत्र, आणि त्यामीनामधल्यापणीं आढळतील याचे उपाध्याय औदेव, मेनाड, मोड आणि विधनगर नामर जाणून होत.

मुलुवां लगे लाच्या अकराव्या वर्षापूर्वी करण्यात येतात याच्यात विधवाविवाह व घटस्फोट रुढ आहेत घटस्फोटाचे व इतर शांतावेपथक तसे याच्या पुढारी जातीतील काहीं शिष्ट मंडळींच्या विचारांनी मिळवितो

आजणा लोकांचालन विधि—या लोकांत एकाचाम मुलगा होऊन पंधरा एक दिवस होतात न होतात तींच त्या मुलच्या लग्नासयणी वाटाघाट सुरू होते ज्याची या मुलच्या येताची मुलगी असेल त्याला दुग्-वाकडून वर-विता विचारीतो इतर मिळनाच वराकडील मंडळी एक रुपया व गूळखोर्चे कन्यापक्षात देऊन घरी परततो, व वाटाघाटीअती पवे ठरले म्हणजे वरविता तो रुपया व गूळखोर्चे कन्यापक्षात देऊन घरी परततो याप्रमाणें सगळे झाल्यावर गावकरी लोन सागतील तेव्हा बहुवराचें लग्न होतें गाशांम बालावून त्याच्या व पचाच्या समतीनें सुद्धे ठरतो नंतर निदान पाचमागसा बरोबर वयापेक्षा वरपेक्षाकडे कुटुममंडित लग्नपत्रिका पाडता यांची गणपत्तिस्थापना म्हणजे पाण्याच्या ताऱ्याला कुंकवाची पाच बोटे लावून त्यावर नारळ ठेवून कल शाची पाटावर स्थापनाकरणे नंतर माणकस्तमारोपण (केडवा कुणभ्याप्रमाणें) होतें लग्नापूर्वी एक दिवस वराचा मामा रणास अथरता, उथरणे, पायजमा बंगैरे पोषाख व एक रुपया देतो नंतर वरास हळद लावून रानांम घालतात मग मामा दिलेला पाशात दऊन हातीं रुपया दत्तात वरविता त्यास पागोटें बांधतो व मामा हातीं कव्दार ४ गर तरवार देतो, नंतर त्यास पोल्यावर बसवून श्रीपुरयासह गावातून मिरवितात वरासह सर्वे श्री-पुण्य वाजत वाजत वचूमप्रागजळ दाखल झाल्यावर बहुमाता वरास कुंकू लावून त्याच्या हातीं अक्षता व नारळ देऊन त्याचा पूजासकार करते नथरीला हळद लावून नजर तिच्या मामांनीं आंगलेलीं ०६ दिलेला नेसवितात मग मामा तिला बहुल्यावर आणून बसवितो कन्येकडील उपाध्याय एका टाटान कुट्ट, अक्षता, नाडे (लालत्याचीं मुनें) तीळ जव, तूप व पाण्यानें भरलेले भांड येऊन येतो, माद बौपट करून लाच्या वरमाळा करितो, व त्या बहुवराच्या गळ्यात घालता नंतर मातीच्या कुडात अग्नि पक्षीस करून होम व प्रक्षिणा हीं हत्ये केडवाकुणभ्याप्रमाणें करण्यात येतात, मग कन्येची आई कसार(शिवा) तूप घेऊन ‘चास’ (बहुले)त येते नथूरपुढें ठेविते वर त्यास फक्त स्पर्श करून हात धुवून सामूचा पदर धरतो, व काहीं देणगी देण्याचें कबूल करून घेतल्याखेरीज सोडीत नाहीं यानंतर वरमाता नथूरवार अक्षन टाकनें मुलीकडील पोळ मधुस्थ मुलीला घेऊन मुलाकडील पोळ मधुस्थच्या ओटीत घालतो-म्हणजे अर्थात त्याच्या माडीवर बसवितो याममणी जमलेल्या मंडळींतून प्रत्येक जण मुलीच्या हातीं एक एक रुपया देतो वधू मोठी असल्यास तिला त्यावेळींन नासरी नेतात, लहान असल्याम नेत नाहींत कन्या बरा-

वर्षांची झाली म्हणजे तिचा पिता उपाध्यायावरवीर तिला पेठेन जाणवविण्याने निरोप पाठवितो मग वरापता वर व इतर स्नेही गामातून कन्येच्या घरी जातो याचळी त्यास वधू करितां दागिने न्याव लागतात मुलाच्या पाठवणीच्या वेळी तिचा बाप जावयास कर्णभूषणें, धोतर, चादोची आपटी, वनात, वगैरे देतो इतर मंडळीस प्रत्येकी एए एक धातार देण्याचा चाल आहे मुलाचा यथाशक्ति दागिने व ससरोप योगी वस्तू देतात सप्तसमर्थी मुलगी मोठी असल्यास या वस्तू तिला एक मूल सात्यावर देतात

पुन विं वा इ—केडवा कुणच्याप्रमाणें या—यातहि 'नातु म्हणजे पुनलेत करण्याची चाल आहे पहिला नवरा विद्यमान असताहि असा पाट लावितां येतो नवरा ह्यात असता काही कारणानें त्याचा सबंध सोडावा वाटल्यास मुलीचा बाप श्रावयास काही रकम देतो, म्हणजे तसें कविता येते व पुन्हा लग्न करण्याचा अधिकार मुलीच्या आईबापास अगर आवास बघेरे असतो रविवारी अगिरा भाईबापास पाट लागतो (सप्तस रिपोत्र—बडोदे, अलोनी—सप्तविधि व मोहाळे)

आजी—हे गव वर्षी तहसिलीत असून धाम नदाच्या काठी आहे हे वर्षी शहरापासून १ मैल वायव्य दिसस आहे भोवल्याच्या आम्मलदारीत हे गव महत्त्वास पोहोचवें याठिकाणी मातीची एक गढी बांधिली आहे हे परगण्याच स्थान आहे परंतु अलीकडे कमाविसदार हा आर्षी येथे राहतो मार्गे पेंढारा लोकापासून या गावाम त्रास पोचला होता या ठिकाणी इ. स १८७० च्या सुमारास म्युनिसिपल कडानून कापूस तोलण्याचा जी एक जागा तयार वेली ती गढीच्या आत होती यामुमारास येथील लोकसंख्या २७७० होती. येथें सुती कापड तयार होऊन रगविले जाते, व याच कापडाचा व्यापार या गावां मुख्यान्वेकरून होतो (म प्रा न्या १८७०,

आजीवक, वि व य प्र वे श—यौद्ध व जैनसंप्रदायाच्या अतिप्राचीन सुप्रभावकून त्या पयाच्या स्वापनेच्या काळी म्हणजे इ. स. पूर्वी सहस्राब्दी शतकाच्या अखेरीस आजीवक नावाचा एक धर्मपंथ अस्तित्वात होता, असें दिसून येतें काही जैन प्रभावकून या पयाचा मुख्य सस्थापक गोशाल मखलीपुत्र हा होता असें वळून येतें गोशालापूर्वी नदवच्छ व किससकिच्छ हे आचार्य होऊन गले असें काही पंडित म्हणतात जैन्याच्या मातव्या अंगप्रयासामध्यें गोशाल यानें सहालपुस नावाचा पुण्यास आजीवक पयात समविष्ट करून पेतल्याचा उल्लेख आहे, व भगवतीसूत्रामध्यें गोशालाच्या चरित्राची हकीकत दिली आहे यौद्ध व जैन आख्यायिकांमध्ये या पयास इच्छास्वातन्य व नैतिक न्यायदारी हीं नव्हे अमान्य असल्याचें म्हटलें आहे

आजीवक या संज्ञा यरीवर अर्थ काय आहे या विषया आपणास माहिती आडळत नाही आजीव या संस्कृत शब्दाने

अर्थ एका विशिष्ट जातीचा धंदा किंवा वृत्ति असा असून यौद्ध संप्रदायामध्यें मिथूष अवशृंग असलेल्या आठ गोष्टी पैकीं सम्पूह आमाव म्हणजे चांगली वृत्ति हा एक आहे कमतत्वाच्या दृष्टीनेमधून मुक्त झालेल्या भिक्षूने कोणता धंदा पत्करावा याविषयी गोशालाचा काही विशिष्ट मतें वन लेखीं होती असें दिसतें या विशिष्ट मताचा ज्यानी स्वीकार केला होता, त्या लोकांस विहङ्ग पयाच्या लोकांनी आजीवक ही संज्ञा प्रथम दिली व नंतर या संज्ञेतील वाईट अर्थ निघून जाऊन हे केवळ एका पयाचे नाव वनलें

गोशा ला चें व रि त्र—गोशालाच्या बापाचे नाव मखली असें असून तो धंदेवाईक भिक्षुकी होता. त्याचे आईबाप दरिद्री असल्यामुळे एकदा पनैन्यकाळांत एका गोत्र्यामध्ये आश्रयास राहिल असता त्या ठिकाणी या आजीवक पयाच्या संस्थापकाचा जन्म झाला अमल्यामुळे यात गोशाल हे दुसरे नामाभिधान देण्यात आलें गोशाल हा मोठा झारया वर त्यानें आपल्या बापाचाच पेशा पत्करिला व अशा रीतीनें तो भटकत असता त्याची व निगमय (निर्ग्रथ) पयाचा सस्थापक जो महावीर याची अनेक वेळा गाठ पडली महावीरास लोकाकडून पुष्टळ मान मिळतो हे पाहून याशालानें अनेक विटकारण्या सोमून सरतेशेवटी हृत्प्रय-त्नानें आपणास महावीराच्या शिष्यशास्त्रेमध्ये समाविष्ट करून घेतलें परंतु या दोघा पुण्याच्या स्वभावामध्यें व वागणुकी मध्यें जमीनभ्रमणाचें अंतर असल्यामुळे व गोशाल हा एक लबाड, सकरया एहृथ अमल्यामुळे महा वर्षीच्या अव धर्मिणें या दोघाची मैत्री तुटली यानंतर गोशालानें आजीवक लोकाचा निराळाच एक पय स्थापन करून थावस्ति नगरातील एका कुमारीणीच्या वाच्यामध्ये आपला मुकाम केला पुढें संज्ञा वर्षीनंतर महावीर हा थावस्ति नगरात आला असता त्यानें तेंध चाललेली गोशालाची चलती पाहून त्या दोंगी तपस्याचो विषें बाहेर काढली या गोष्टीचा सूड उगविण्याकरिता गोशालानें महावीराकडे जाऊन महावीराच्या पूर्वच्या गोशाल नावाच्या मित्रपेक्षा आपण स्वतः मित्र असल्याचें भावविलें परंतु गोशालाची लबाडी उपड कसि गाली व दोन्ही पयाची मारामारी होऊन तीमध्यें गोशालास हार खावी लागली या दुष्पतीचा गोशालाच्या मनावर इतका अविष्ट परिणाम झाला की, त्यानें सर्व निय त्रणे झुगारून देऊन मद्यपान, नाचरेण, त्या कुमाराच्या दुकांनातील राड झालेलें यड पाणी आगावर शिंपडून घेंणें, कुमारीणीसाठीं खाल पोटणें इत्यादि गोष्टीकडे आपणास वाहून घेतलें काही दिवसांनी खाला एकाएकी पयात्ताप झाला व त्यानें आपल्या शिष्यांस महावीराच्या स्वतः विषयीच्या (गोशालाविषयीच्या) आपणाची आठवण दिली व आपली अंत्यविधि करण्यविषयी आज्ञा केली अर्थात् शिष्यांनी त्यानें सांगितल्याप्रमाणें केलें नाही हे नागावयास नकोच

कृत्ये होत, व यानंतरचे तीन प्रसंग गोशालाच्या मृत्युसमयीच घडून आल्याचे गोशालाच्या चरित्रावरून दिसते

गोशालाच्या मृत्युसमयी पडून आलेल्या अशाच एका प्रसंगावरून "चत्तारिपाठागम चत्तारि अपाणगम" प्राशन करावयाच्या चार गोष्टी व प्राशन न करता केवळ स्पर्श करावयाच्या चार गोष्टी या विशिष्ट तत्वांची उत्पत्ति झाली. तापाच्या शक्तीत गोशालाने एक आवा हातात घेतला व कुंभाराच्या अंगणात असलेल्या चिखलात स्वतःस घुडवून घेतले असे सांगितले आहे. ह्या प्रसंगावरूनच त्याला एकदम वरील विचार सुचले असावेत.

"महिमं निकाय" या बौद्ध ग्रंथामध्ये 'सच्छक' नावाचा एक निर्गम पंथातील मनुष्य, गोशाल मंडलीपुत्र व त्याचे दोन मित्र ह्यांनी स्थापन केलेल्या आजीवक पंथातील लोकांचे आचार कसे असतात ह्याची माहिती घुडारा देत असल्याचे दाखविले आहे. दीध निकाय ह्या ग्रंथामध्येही अशीच दृष्टिकृत आहे. ह्यावरून हे वर्णन केलेले आचार सरसहा तापस संप्रदायात सारखेच लागू पडत असावेत असे दिसते. ह्या ठिकाणी असेही म्हटले आहे की, आजीवक हे कधी कधी खाण्यापिण्याची वृष घेऊ करतात घरात वननात. अर्थात हे विधान गोशालाच्या रंगेल चरित्रास उद्देशूनच केलेले असावे.

वरील विवेचनावरून एवढे स्पष्ट दिसून येईल की, आजीवक पंथाची काही मते जरी सर्वोच्च पटणारी नसली तरी ह्या पंथाचा समावेश जैनमध्याच करणे सुयुक्तिक दिसते. महावीर व गोशाल यांचे मतभेद तत्वासंबंधी नसून केवळ आचारासंबंधी होते. उदाहरणार्थ "सूत्रज्ञातग" ग्रंथामध्ये गोशाल याच्या बरोबर महावीराच्या आदर्क नावाच्या एका शिष्याचा वादविवाद झाल्याचे दाखविले आहे. त्यामध्ये (१) शक्तिजल प्राशन, (२) न शिजविलेले घाम्य खाणे, (३) मुद्दाम तयार केलेल्या वस्तूचा परिग्रह, (४) छत्रिण वरणे ह्या चार गोष्टींबद्दल महावीराने निरर्थक घातले होते ते गोशालास मान्य नव्हते. विशेषतः ह्यांपैकी शेवटची गोष्ट जी स्त्रीस तोंडवून तर विरूपच वाद होता. महावीर व गोशाल ह्या पूर्वाचा जो पार्थ त्याने आपल्या अनुयायास (१) अहिंसा, (२) सत्य, (३) अस्त्येय व (४) अपरिग्रह ही चार ज्ञेय सांगितली होती. ह्यामध्ये महावीराने ब्रह्मचर्य प्रताची भरपातली. परंतु दरम्यान साधारण समजून अशी होती की, ब्रह्मचर्याचे जरी साक्षात विधान केलेले नाही तरी ते अध्यात आहोत. परंतु वास्तविक गोष्ट अशी होती की, जरी विवाहित स्त्री ही एक मालमत्ता समजली जात असल्यामुळे अपरिग्रहाने तिचा निषेध होतो त्याचप्रमाणे अस्त्यप्रताने परलोकमनत्वा निषेध होतो. परंतु अनुदायमानाच्या पापकर्मीचा वास्तवतः काय लाववयाचा? ही आपत्ति टाळण्याकरिता महावीराने सरसकट ब्रह्मचर्य प्रस्ताव उपदेश केला. अशा रीतीने गोशालाच्या नीतिशिक्षा आज्ञाचक्रांमुळे महावीरास

ब्रह्मचर्य निश्चयाची कडक स्थापना करावी लागली, व दोषा मधील भांडणाचे मूल हेच होय.

ह्या एका मुख्य कारणाखेरीज दुसरी मतभेदाची कारणे बरीच होती. उदाहरणार्थ महावीराने भिक्षेविरता एक पात्र जैनमुनीने पाळ्यावे अशी सवलत दिली. परंतु गोशालाचे म्हणणे असे की अन्न हे हाताच्या अंजलीरूप भिक्षा पात्रातच खावे पाहिजे. तसेच वस्त्रप्रावरणाच्या बाबतीत पार्श्वीने शरीराभोवती परिकरवून वापरण्याची परवानगी दिली होती, व महावीराने फक्त जरूरीपुरतेच कटिबंधन वापण्याची सवलत दिली, परंतु गोशालाने मात्र नम्र स्थितीतच राहण्याचा उपदेश केला. तथापि महावीर व गोशाल हे एकत्र असताना महावीर हा नम्र स्थितीतच रहात असे. ह्या विवा अशाच दुसऱ्या. द्वाितीय मतभेदांमुळे आजीवक पंथाची जेनापासून विभागणी करण्यात आली

आ जी व पा ची ऐ ति हा सि व मा हि तां:—अशो-
काच्या ज्या झिल्लेखामध्ये आजीवकाचा प्रथम उल्लेख येतो, ते झिल्लेख इ. सनापूर्वी २२७ पासूनच आहेत. या नंतर इ. सनाच्या ५५० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या ब्राह्मिहिराने आपल्या बृहज्जातक, लघुजातक या ज्योतिष विषयक ग्रंथात आजीवकासह सहा प्रकारच्या तापसाचा उल्लेख केला आहे. ब्राह्मिहिराच्या वेळी ह्या पंथाचे लोक सर्वत्र असलेले असे दिसते. यांनंतर इ. स. ८०६ च्या सुमारास होऊन गेलेल्या शैलक नावाच्या जैन टीकाकाराने आजीवकाच्या अस्तित्वाबद्दल पुरावा दिला आहे. या उल्लेखामध्ये आजीवक हे दिगंबर जैन होत असे प्रथमच दर्शविले आहे. यांनंतर इ. स. १५० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या हलुपाधने आपल्या 'अभिधान रत्नमाला' नामक कोशात जैनांचे दिगंबर व श्वेतांबर हे पंथ व त्यांचे असंख्य भेदभेद सांगितले असून त्यामध्ये दिगंबरानाच "आजीवक" म्हणतात असे ह्याने सांगितले आहे. यांनंतरचे 'आजीवक' पंथासंबंधी शेवटचे उल्लेख इसवी सनाच्या तेराव्या शतकात झालेल्या काही देवालयशातील जुन्या लेखांमध्ये आले असून हे लेख म्हटले म्हणजे इ. स. १२३८ ते १२५९ च्या दरम्यान राजराज नावाच्या चोल परण्यातील नृपताने विरिचिपुराक्षेत्रातील असलेल्या पोथेन देथोल-पेठमाल देवालयास कायमच्या खर्चाकरिता दिलेल्या जमिनी संबंधी भितीवर कोरलेल्या दानपत्रिका होत. या लेखावरून आजीवक हेच दिगंबर जैन होत असे दिसते. अशा रीतीने इ. स. च्या सहाव्या शतकापासून आजीवक हे नाव जैनमध्याचे दिगंबर पंथास लाविले असल्याचे दिसते.

आजीवक हे वैष्णव होते की काय या संबंधाने वाद आहे. प्रो. कर्न व बुद्धर ने त्यांना वैष्णव समजतात. प्रो. पाठक व डॉ. भाडारकर यांनी हे म्हणजे सुधीचे म्हणून सिद्ध केले आहे. (दुरुपर्व कप पा. १२९—१३२ पाहा.)

गोशाल त्यास मंगलपुत्र किंवा मंगलती (दंड हातात घेणारा) असे म्हणत असत ही गोष्ट वर आल्याच आहे. याचकून तो मूळात एकदंडी तापसांच्या पंथापैकी एक होता असे स्पष्ट दिसते; व पुढे जरी त्याने मद्रासीराची विचार-पद्धति स्वीकारली तरी आपली स्वतःची काही मते व हातात दंड घेण्याची प्राचीन चाल ही मात्र कायम ठेविली. यास्तुल्य निगम्य पंथामध्ये गोशालाच्या अनुयायास आज्य-वक किंवा एकदंडी या संज्ञा देण्यात आल्या. सांप्रत देखील श्वेताश्रमपंथा दिगंबराचे वरील आचार भिन्न आहेत. असा तऱ्हेने निरनिराळ्या मांडुनी विचार केला तर अनामधील दिगंबर व श्वेतांबर या दोन पंथाच्या विभागणांचे मूळ त्या संप्रदायाच्या महावीर व गोशाल या दोन संस्थापकांपर्यंत जाऊन मिळते. याद्वय संप्रदायाच्या धर्मग्रंथांमध्ये आश्व-वक पंथाबद्दल काही महत्वाचे उल्लेख आढळतात परंतु त्यांवरून स्वतंत्रपणे महत्वाची माहिती काहीच उपलब्ध होण्यासारखी नाही असे दिसते.

[स द भ प्र य.—बुद्धर एपिमार्फिका इंडिका पृ. २. याकोबी जैन सूत्रां ए. बी. ई. पृ. २१ आणि ४४. कन-मॅन्युमल ऑफ इंडियन बुद्धिमत. ओल्डेनबर्ग—बुद्ध. व्हीत डेग्रेडस—बुद्धिस्ट इंडिया; डायलोस ऑफ बुद्ध. राउहिल लाइफ ऑफ बुद्ध. सेनार्ट—इस्टिक व्हन्स डि वियदस्वी. रिमथ—अशोक. बेयर—कॅटलॉग ऑफ दि रॉयल लायब्ररी, बर्लिन. होर्नल—ए. रि. एपिक्स (आगोविकाज) हलायुच—अभि-धानरत्नमाला. त्रिपटक प्रप. ज्ञानकोश—बुद्धपूर्व जग, इंडियन अँटिकरि पु. ४१. जर्नल ऑ. ए. सी [पृ. २०; २१.]

आज्यप.—विजयगुप्तातील एक भेदविशेषाचे नांव आहे. महामारतातील अनुशासनपर्वीत हे ज्ञानाचा मानसपुत्र जो पुलह कपि, त्याचे वंशज असून यज्ञामध्ये आज्य (छोटीच्या दुधापासून लावलेले तूप) त्याचेच पान करतात, म्हणून यांना आज्यप नांव पडले असा उल्लेख आहे. यास सुस्पष्टा असेहि कोठे कोठे म्हटले आहे. अभिद्रोहाने करावयाच्या दसपुर्ण-मास यागामध्ये आज्यप नांवाच्या देवाना उद्गून याग होत असतो. आज्यप हे वैश्य वर्णासहि पूज्य आहेत. (भारत पुराण अ. १५)

आटकोट—भादर नदीच्या पश्चिम तीरावर व राज-कोटपासून तीस मैलावर असलेले एक शहर (वाटेगड) लोकमेंब्या २०६७ (१८८१), जसदनच्या काठी पराभ्यां-तील लोकांपासून जाम साहेबाने हे मिळविले. प्रसिद्ध लाखो कुलांनी, याने हे शहर वसविले अशी स्थानिक दंतकथा आहे. लाखो, मोठा झाल्यावर तो इतका हठी व धाडवी बनला की, बापाच्या हुकमांत राहणे त्याला न आवडून त्याने लाखा-मोची नांवाचे खेडे वसविले. यानेच प्रथम कोटेराहात बाजरी परदेशांत छेदाहट करताना आणली असे म्हणतात. लाखोच्यानंतर अहीर, खेरवीचे रुमान, तोरठचे मुसलमान, व लखानी खाबर या लोकांनी येथे राज्य केले. १८ व्या

शतकाच्या अखेरीस जामने ते काथीज केल्याचे वर दिलेच आहे येथे दण्णलय, शाळा आणि न्यायाधीशाचे ऑफिस आहे. जसदन नंथान पडा [बो. म. ८]

आटनेर.—हे गाव वेतुल जिल्ह्यात आहे. ते यदनूर-च्या घेष्ट दक्षिणेस असून त्यातील लोकमेंब्या इ. स. १८७० च्या सुमारास १९३८ ह्यांती. येथे प्रत्येक आठवड्याला जाजार भरतो. वन्हाड प्रांताचा याचा मोठा व्यापार चालतो. या ठिकाणी पोलिस ठाणे, शाळा व दवाखाना ही आहेत. जकातीचा नायब या गावी राहतो, मराठ्यांच्या अमलदारीतील येथे एक पुराने किल्ला आहे. या ठिकाणी सोदले म्हणजे आजून देखील चौरस कंलेले दगड सापडतात (म. प्रां. ग. १८७०.)

आटपाडी महाल—आंध्र संस्थानचा हा सर्वांत मोठा महाल सातारा जिल्ह्यात आहे याचे क्षेत्रफळ सुमारे ३३७ चौरस मैल असून लोकसंख्या ३६२२७ आहे. या महालात ३३ गावे आहेत, त्यापैकी आटपाडी व दिगंची ही दोन मोठी आहेत. पाऊस सरासरी १५ इंच पडतो. मुख्य पिके बाजरी, मटकी, गहू, हरबरा, रताळी, मका ही होत साखी, कोठी व धनगर या लोकांचीच बहुतांश पार आहे बहुतेक लोक अक्षित आहेत. या महालांत पोंगल्या, पासोल्या, खादी, लुगडी वगैरे कापडा माल विशेष निघते. महालाचा वसूल ८०००० रुपयांचा आहे.

आटपाडी गांव—आटपाडी महालातील एक मोठा गाव. उ. अ. १७ २५, पृ. रे. ७४ ६५, लो. स. (१९०१) ५०२७. येथील खिन्नारी बेल प्रसिद्ध आहेत येथे म्युनिसिपलिटि, दवाखाना, पोष्ट व मामलदार, मीनदार, मुनसबयाकचेव्या आहेत, एक इंग्रजी—मराठी शाळा गावात आहे कच्चाड पेंडरपूर या रस्त्याच्या नजीकचे हे गाव असल्यामुळे पेंडर-पुरा जाणारे पुष्कळ यात्रेकरू येथे येतात. येथून १२ मैला-वर खरगुडी येथे नाथाचे प्रस्थान देवालय आहे तेथे वर्षा-तून दोन वेळा मोठा मुराचा बाजार भरतो.

आठ्यापाठ्या.—हा प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय खेळ किती जुना आहे हे सांगवत नाही. तुकारामाच्या अभंगांत मुद्देग पाटीचा उल्लेख सापडतो. तथापि मराठ्यांच्या नवसंशोधित इतिहासांत या खेळाचा नामनिर्देश कोठे आहे की काय हे कोणी पाहि-लेले दिसत नाही. कोणी म्हणतात मराठ्यांचा गनीमी कावा या खेळात अंतर्भूत झालेला आहे. वसेहि असो, एवढे मात्र उपज दिसते की, या खेळात महाराष्ट्रियांचा नेहमीचा साधे-पणा व अडदाडपणा (सरळ अर्थाने) भरलेला आहे. या खेळाची टोकळ रुपरेषा, एकाने दुसऱ्यास ठराविक जागेत (घाटीत) आडवावयाचे व दुसऱ्याने त्याला हुलकावणी देऊन निसटून जावयाचे, अशी आहे मध्यंतरी बरीच चष किंरट कुट-बालचा प्रकार इकडे झाल्यापासून हा खेळ मागे पडला होता. पण पुन्हा राष्ट्रभिमाना मंडळींच्या प्रयत्नांने त्याचा समा-वेश 'शिल्ड मॅच' मध्ये होऊ लागला. व स्थाकरिता या

खेळास आठपशीरपणा व शिस्तहि लावून देण्यात आली तेव्हा आता हा महाराष्ट्रीय खेळ अससल खेळाडूंना खेळण्यास लायक आहे हे पुण्याच्या डेक्कन जिमखान्याच्या आठ्यापाठ्याच्या नियमावलीवरून समजून येईल त्याच नियमावलीतून आम्ही ना पुढील माहिती उद्धृत करीत आहो ती या खेळाची कल्पना आणून देण्यास पुरेशी आहे पुण्यातील हायस्कुलात आठ्यापाठ्याच्या शर्यती होऊन त्याबद्दल शील्ड देण्यात आले आहे निरनिराळ्या कॉलेज्याच्या आता आठ्यापाठ्यात शर्यती होतात शिक्षण-संस्थांच्या पुरेशी सुरू झाल्यापासून खेळास व्यवस्थित स्वरूप आले आहे व फेरबदलहि झाले आहेत उदाहरणार्थ, खेळणाऱ्यांपिढी पुरादा मिष्ट मला तर डाव संपत असे. पुढ तीन गडी मरपर्वत खेळणाऱ्या पक्षाचे आयुध बाणविण्याचा प्रकार “पूना स्कूल्स अथलेटिक असोसिएशनने पाडला डेक्कन जिमखान्याने गडी मरण्यावर खेळाचा शेवट अवलंबून न ठेवता खेळाला कालमर्यादा घातली आणि प्रत्येक दोषाबद्दल किती गुण कापाने हे ठरविले

आकृति नं. १
खेळण्याची जागा

क		अ
११	८	
१२	९	
१३	१०	
१४	११	
१५	१२	
१६	१३	
१७	१४	
१८	१५	
१९	१६	
२०	१७	
२१	१८	
२२	१९	
२३	२०	
२४	२१	
२५	२२	
२६	२३	
२७	२४	
२८	२५	
२९	२६	
३०	२७	
३१	२८	
३२	२९	
३३	३०	
३४	३१	
३५	३२	
३६	३३	
३७	३४	
३८	३५	
३९	३६	
४०	३७	
४१	३८	
४२	३९	
४३	४०	
४४	४१	
४५	४२	
४६	४३	
४७	४४	
४८	४५	
४९	४६	
५०	४७	
५१	४८	
५२	४९	
५३	५०	
५४	५१	
५५	५२	
५६	५३	
५७	५४	
५८	५५	
५९	५६	
६०	५७	
६१	५८	
६२	५९	
६३	६०	
६४	६१	
६५	६२	
६६	६३	
६७	६४	
६८	६५	
६९	६६	
७०	६७	
७१	६८	
७२	६९	
७३	७०	
७४	७१	
७५	७२	
७६	७३	
७७	७४	
७८	७५	
७९	७६	
८०	७७	
८१	७८	
८२	७९	
८३	८०	
८४	८१	
८५	८२	
८६	८३	
८७	८४	
८८	८५	
८९	८६	
९०	८७	
९१	८८	
९२	८९	
९३	९०	
९४	९१	
९५	९२	
९६	९३	
९७	९४	
९८	९५	
९९	९६	
१००	९७	

पूर्व तयारी — अगण विनम्रक आखता यावे म्हणून एक पोलादी टेप, चार लाकडी मेखा, रिके, तारेच्या चुका, अखेर सुतरी, मोठी कोलडी मेख, जुन्याची फकी, पाणी, शारी व इतर किरकोळ साहित्य सगर्ही असोवे

आकृति नं १ मधील वाहेरील मोठ्या काटकोन चौकोनाच्या चार कोपऱ्यात चार लाकडी मेखा माराव्या हे चार विद्द एकदा कायम करून, वाहेरील चौकोन प्रथम नवी झाले की, चाकीचे सर्व अगण, दिलेली अतरे देवाने मोजून घेऊन झटकन विनम्रक आखता येते वाहेरील चौकोन ८९ फूट १ इंच लांब व २३ फूट रुंद चौकोनाचा कर्ण (अदमासे) ९९ ११ आहे (आकृति नं १ पाहा)

मागे — (१) प्रत्येक पाटी १३ इंच रुंद व २३ फूट लांब (२) सूर १३ इंच रुंद व ८९ फूट १ इंच लांब (३) सुराच्या योगाने प्रत्येक पाटाच दोन बरोबर समान विभाग झाले पाहिजेत. (४) एका पाटाच्या वाहेरील रेषे पासून शेजारील पाटीच्या वाहेरील रेषेपर्यंत अंतर—११ फूट प्रत्येक काडेछेद (उ ट) — १३ इंचाचा चौरस असावा

व्याख्या व नियम — १ आरंभीच्या पाटीस (आकृति नं. १ मधील अ' ही पाटी) चाभारपाटी अगर कपाळपाटी म्हणतात सर्व पाठ्याना जुभागून जाणा या उभ्या पाटीस (आकृति नं १ मधील, क ट' ही उभी पाटी) मृदग अगर सूर असे म्हणतात शेवटच्या पाटीस (आकृति नं १ मधील 'खो' ही पाटी) कोणपाटी म्हणतात.

२ सूर व इतर पाठ्या व्यामधील छेदास (आकृति नं. २ मधील 'ट' 'ठ' इत्यादि छोट्या चौरसास) काडे-छेद म्हणतात

३ सुराच्या योगाने झालेल्या पाटीच्या प्रत्येक विभागास पाटीच काडे असे म्हणतात (उदाहरणार्थ, आकृति नं २ मधील 'य' हा विभाग) व दोन पाठ्यामधील सुराच्या भागास सुराचे काडे म्हणतात (उदाहरणार्थ, आकृति नं २ मधील 'क्ष' हा विभाग).

४. सुराने डावाच्या सुखातास चाभारपाटीतील काडे-छेदात निदान एक पाऊल ठेऊन, पहिल्या पाटीतील काडे-छेदात निदान एक पाऊल टाकून, परत पुन्हा चाभारपाटीतील काडेछेदात एक पाऊल टाकणे यास काडे चरणे असे म्हणतात (आकृति नं १ मध्ये 'क' पासून 'ट' पर्यंत जाऊन फिरून 'ट' पासून 'क' पर्यंत येणे)

५ पाठ्यावर उभे राहून विरह पक्षास अवलंबून मारण्याचा जे प्रयत्न करतात त्यांना पाठ्या धरणारे अथवा पाटीवाले म्हणतात आणि पाठ्या ओलाडण्याचा जे प्रयत्न करतात त्यांना खेळणारे अस म्हणतात

६ चाभारपाटी व सूर त्या दोन्ही पाठ्या एकच गडी घरतो, व त्या पाठ्या धरणाऱ्या गठ्यास मृदग अगर सूर

२१) म्हणतात. बाकीच्या पाट्यावरून प्रत्येक पाटीवर एक एक याप्रमाणे गडी नेसून देतात.

७. खेळणाराने (लोन असताना) पाटीवाल्यास उद्देशून 'तोंड, असा शब्द स्पष्ट व मोक्याने उच्चारणे त्यास तोंड मागणे म्हणतात. हा शब्द ऐकाक्षणीच पाटीवाल्याने आपले तोंड लोणपाटीकडे फिरविले पाहिजे.

८. पाटीवाट्याच्या शरीराचा कोणताही भाग पाटीच्या मर्यादेच्या बाहेर झुडून मागील अगर पुढील बाजूस जमीनवर लागला तर त्यास पाय चुकला असे म्हणतात.

९. पाटीवाल्याच्या पावलाशिवाय इतर कोणताही भाग जर जमीनीस लागला तर त्याने हात टेकला असे म्हणतात.

१०. एक पाकल जमीनीवरून उचलून पाटीवाला जर दुसऱ्या पायावर उभा राहील तर त्याने पाय उचलला असे म्हणावे.

११. खेळणाराचे पाकल जर मर्यादेच्या बाहेर गेले तर त्याचा तो पाय बाहेर गेला असे म्हणतात (नियम २४ पहा).

{ टीप (१): } अंगठ्याचे टोक मर्यादेच्या जमिनीस लागलेले असून इतर सर्व शरीर बाहेर असले तरी पाय बाहेर गेलासे होत नाही. (२): सर्वत्र शरीर मर्यादेबाहेर अभातरी असल्यास पाय बाहेर गेलासे होत नाही. }

१२. नियमाचे उल्लंघन न करिता पाटीवाल्याने खेळणाऱ्यास ह्याने स्पष्टीकरणे देणे गरजेचे आहे. मारणे असे म्हणतात.

१३. बाभारपाटीवरून लोणपाटीकडे खेळत जाणे यास वरून खाली जाणे व लोणपाटी उलटून बाभारपाटीकडे परत खेळत येणे यास खालून वर येणे असे म्हणतात.

१४. खेळणारंपैकी खालून वर येणारा व वरून खाली जाणारा हे एका चौकात आले म्हणजे लोण मिळाले असे म्हणतात. व ते खालून वर येणाऱ्याने वरून खाली जाणारास पोंचविले असे समजतात.

१५. आटतीत दर्शविल्याप्रमाणे आगण आपावे आखल्या आगणाच्या प्रत्येक घाजूला निदान दहा दहा फूट जागा मोकळी ठेवावी.

१६. मुस्वतीच्या वेळी खेळणारानी बाभारपाटीच्या बाहेर असले पाहिजे, व पाटीवाल्यांनी बाभारपाटीकडे तोंड करून पाटीवर असावे.

१७. मुस्वतीची सूचना झाल्यावरोवर सुराने कांडे चिरावे. कांडे चिरण्यापेरीज त्यास गडी मारता येत नाहीत.

१८. (अ) कांडे चिरताना सुराने मुद्देगवरच असले पाहिजे. (आ) सुराने योग्य रीतीने कांडे न चिरण्यास पंचांनी त्यास ते पुन्हा चिरण्यास सांगायचे. मात्र सूर थडक्या दोन पाट्या ओलांडून गेवावर त्यास कांडे पुन्हा चिरण्यास सांगता येणार नाही.

१९. इतर पाटीवाल्यांनी डाव्याच्या मुस्वतीची सूचना झाल्यावरोवर लगेच गडी मारण्यास हरपत नाही.

२०. पाटीवाट्याने गडी मारण्याच्या ऐन वेळेस पाटीच्या हद्दीच्या मागील बाजूस हात जाऊ देऊ नये. हा नियम घुरास लागू नाही.

[टीप—परंतु खेळणाऱ्या गट्याच्या शरीरास अडकून हात मागे गेल्यास घालेल.]

२१. पाटीवाल्यांनी मारताना व त्यानंतर लगेच (१) वर पाय उचले नये, (२) हात टेकू नये, (३) आपली पावले विरुद्ध दिशेस वळवू नयेत, (काटकीनापर्यंत फिरवण्यास हरकत नाही) अगर पाय चुरी देऊ नये व (४) हात मागे नेऊ नये. यापैकी कोणतीही अट मोडल्यास गडी मारला नाही असे समजावे.

२२. पाटी घरीत असता, पाटी धरण्याच्या वेळात डाव्याची हद्द ओलांडून, आपल्या पाटीच्या सरळ रेषेत पाटीवारयस पलीकडे जाण्यास हरकत नाही.

२३. मुद्देगाने पाय उचलण्यास व आपल्या पाटीवर हात टेकण्यास हरकत नाही.

२४. खेळणाराने दोन्ही पाय एकदम बाहेर जाऊ देता कामा नये. एक पाय बाहेर गेल्यास घालेल. मात्र या वेळी दुसऱ्या पायाचे टोक मर्यादेत जमीनीवर टेंकलेले असले पाहिजे (या संप्रेषी कोंढोचे नियम निराले आहेत ते पुढे पहावेत). खेळणाऱ्या पक्षापैकी सर्वात पुढच्या गट्यास लोणपाटी धरणाऱ्यासवळ तोंड असा शब्द स्पष्ट उच्चारून तोंड मागावे. तोंड पोंचल्यावर ह्या वेळी त्या पाटीत असणाऱ्या सर्व खेळणाऱ्यांनी आगेदूर राहून यावे व नंतर ती पाटी पुन्हा ओलांडण्यास लागायचे (गडी खाली येत असताना पाटीवारयस त्यांना मारता येत नाही) प्रत्येक पाटीत या प्रमाणे करीत बाभारपाटीकडे यावे. खेळणाऱ्या पक्षापैकी सर्वात पुढील गडी बाभारपाटी ओलांडून गेल्यावरोवर लोण झाले असे म्हणतात.

२५. लोण झाल्यावरोवर न मेलेल्या गट्यांनी डाव पुनः छमेच सुरू करावा. या रोपेसहि सुराने कांडे चिरावयास पाहिजे.

२६. लोण पोहोचविणारा व येणारा हे दोघे एकाच चौकात अवघा काळजात आले पाहिजेत; एरव्ही लोण मिळालेसे होणार नाही. एकास लोण मिळाल्याशिवाय त्यास ते दुसऱ्यास पोहोचविता येत नाही.

२७. लोण न मिळता अगर वर गडी आल्यास, त्याने ते न पोहोचविता गडी वर गेल्यास, तो वारगळला म्हणजे मेला असे समजावे. व येवपर्थ तोंड पोंचले असेल तेथपर्यंतच लोण झाले असे समजावे.

२८. तोंड मागितल्यापेरीज आपण होऊन पाटीवाल्याने तोंड देऊ नये. खेळणाऱ्या गट्याने तोंड मागताक्षणीच पाटीवाल्याने त्यास तोंड दिले पाहिजे. एकदा तोंड दिल्यावर मग खेळणाऱ्यास त्या पाटीत पुन्हा तोंड मागण्याची जरूरी नाही.

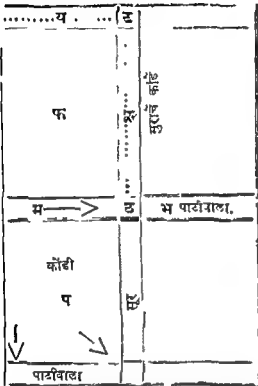
एकदां तांड दिरयावर पाटीवाल्याने डाव सेपेपर्यंत खगर लोण होईपर्यंत आपले तांड चाभारपाटीकडे वळवू नये

३०. कोणताहि खेळणारा गडी मेल्ला अगर् कोणत्याहि रीतीने वाद झाला तर त्याने खेळण्या बाहेर येऊन सरपंचास तशी वडी पावी व ते सांगतील त्या ठिकाणी डावा-बाहेर बसावे.

आकृति नं. २.

कोंडी.

पाटीचे वाडे,

कों. डी.—[१] पाटीवाला व सूर हे दोघे एकाच चौकात खेळणारे गडी कोंडतात त्यास कोंडी धरणे असे म्हणतात असतात परंतु खेळणारा गडी कोंडीमधील पाटीवाल्याच्या समोरील कोंडीतील पाटीवर, जर लागला नसेल तर ती कोंडी समजु नये

[टी पः—खेळणाऱ्या गळ्याच्या धरीराचा कोणताहि भाग पाटीवर असल्यान तो पाटीवर लागला आहे असे समजावे.]

(२) कोंडीत व तिच्या लगतच्या वरच्या पाटीत लागताना दोन्ही पावले पूर्णपणे अंतिम मर्यादेच्या आत पाहिजेत, व त्या ओलाढल्याबरोबर कोणताहि पाय बाहेर असता कामा नये.

[३] कोंडीच्या वरील लगतच्या पाटीत, रोंडीच्या वाजूच्या चौकात (अ) जर मुळांच खेळणारा नसेल तर त्या पाटीवाल्याने आपल्या पाटीच्या कोंडीपलीकडील अर्घ्योतच राहिले पाहिजे. उदाहरणार्थ 'प' ह्या चौकात कोंडी असून 'फ' ह्या चौकात मुळांच खेळणारा नसेल तर 'मम' पाटीवाल्याने 'म' ह्या अर्घ्योतच उभे राहिले पाहिजे. (अ) त्या

चौकात खेळणारा असेल तर पाटीवाल्यास त्यास (कोंडीतून लागणाऱ्या गळ्यास सुद्धा मडकळी न करता) या चौकात मारण्याचा अधिकार आहे; परंतु मारतांना जर एखाद्या नियमाचे उल्लंघन झाले तर खेळणाऱ्या गळ्यास परत पुन्हा पाटीत आले पाहिजे. उदाहरणार्थ 'प' ह्या चौकात कोंडी असून 'फ' ह्या चौकात खेळणारा असेल तर 'मम' ह्या पाटीवाल्याने 'म' ह्या अर्घ्योत येऊन, कोंडीतून लागणाऱ्या गळ्यात अडकळी न करिता, 'फ' ह्या चौकातील गळ्यास अडवावे.

[४] कोंडीच्या वरील लगतच्या पाटीत जर एकच खेळणारा असेल तर त्याने कोंडी असेपर्यंत कोंडीतून सुराच्या कडेने लागणारा आपला गडी पाटीवाल्याच्या मागीतून दूर होईपर्यंत, त्या पाटीच्या पलीकडील अर्घ्योतच असेल पाहिजे उदाहरणार्थ 'प' ह्या चौकात कोंडी असून वरील लगतच्या पाटीत एकच खेळणारा गडी असल्यास त्याने 'व' ह्या अर्घ्योतच राहिले पाहिजे [आट्यापाट्या व खो खो, डेक्कन जिम खाना पुणे १९२२]

या खेळाच्या सामन्याची व्यवस्था पहाण्याकरिता सरपंच, रंच, वेळ्याधिकांस (टाईमकीपर), दिशोवनीस नेमण्यात येतात. जितक्या पाट्या ओलाढल्या असतील त्याप्रमाणे गुण देण्यात येतात व जास्त गुण मिळविणाऱ्या पक्षाचा जय झाला असे मानतात.

खेळाची पद्धति.—आट्यापाट्याचे मैदान आकृतित दाखविल्याप्रमाणे गावून त्यावर पाटीवाले व खेळणारे तयारीने उभे राहिले असता संकेत झाल्याबरोबर सूर हापाट्याने काढे चिरतो व बहुतकरून तिसऱ्या पाटीत कोंडी धरतो. इतक्या अवधीत खेळणारे गळ्यांनी चपळाई करून चाभारपाटीवर व मुद्गावर सुराचा भाव चुकवून इतर पाटीवाल्यांना हुलकावण्या देऊन शक्य तितकें खाली जावे. साधेल तर चौथ्या व पुढल्या पाटीत निसटून जावे कारण गडी खाली गेले की, सुराला वरची कोंडी सोडून खाली कोंडी करणे प्राप्त होत. कोंडीची पाटी (वरची व खालची) धरणारे गडी व सूर लाय हाताचे नजरबाज व चपळ असतील तर कोंडी कुठणे सुकिलीचें जातें. अशा वेळां कोंडीत वेडलेले खेळाडू धिम्मपणाने हुलकावण्या देता देता कडेने अगर मधून आग चुकवून निसटले तर त्यांनी मात केली म्हणावयास हरकत नाहीं. कडेने आंखडून पळण्याची विद्या याच प्रसंगात कामाला येते. कोंडीतील तिन्ही गळ्यांच्या हुलकावण्या एवढ्या ठेक्यात बेतशीर पडतील तर कार्यभाग सवकर साधतो. अशा कोंड्या कोडीत व पाट्या ओलाढीत खेळणारे पुढे मरकत असतात. शेवटची म्हणजे लोणपाटी, हिला या डावात चार महल आहे. ती ओलाढी वीं डाव उलटतो. गळ्याची तोंडे फिरतात. या उलटीत खालून वर येणारा गडी विजयाचे ' लोण ' वगैरे पाणी वर आणतो एका मिट्टेचे इतरे दुसऱ्याला, शसें से लोण

एक एक मुकाम पुढे सरतें त्यानें जग चांगारवाडी ओला हली तर लोण पुर होऊन पुनः रोखण्याच्या मारा सुरु होती ! या खेळांत उगीच घाई करून गडी मरूं दित्यास न्याय नुकसान होतें. सबब रोखण्याच्या नायकानें बारीक नजरनें वेळप्रसंग ओळखून काम चालविलें पाहिजे व इतरांनीं नायकांचे हुजूम ऐकून कामें उठाविली पाहिजेत यासाठी या नायकांचे जबाबदारीचे काम समया खेळाडूकडेच पावें. आज्ञा पाटीवाण्याचे घाजून विचार करावयाचा म्हणजे त्यांचा सुरा आधार म्हणजे सूर इतरांच्या मानानें सुरावर कामाचा योगादि फार पडतो. सर्व पाटीवाले व सूर यांनी आपापले भाग फार तोंडले पाहिजे व पाय घीरे मर्यादित ठेवावे. पाय चुरता कामा नयेत प्रथमपासूनच जर पाटीच्या मागच्या रेषेला खेंचून पाय टेकण्याची संवय केली तर पुढें चुकण्याची भीति रहाण नाही. रोखणाराच्या हुलकावण्या-बरोबर पाटीवाल्यानें पाय नाचवू नयेत, तर स्थिरपणे रोखण्याचे नजरेला नजर न मिडविता फक्त त्याचे पाया वर लक्ष ठेवून त्याला निशटण्याला धवसर न देता आपले भाग तोंडून सावचपणे पाय चाळवीत असावे. पाटीवाल्यानें रोखण्याच्या गज्यास रपस करवावा तो स्थिर कळण्यायोगी करावा. तोंड देणें, बरून गडी आल्यास अटकावणें, सूर आल्यास झटकन कोंडी करणें, किंवा कोंडी पालटणें ही कामे त्यानें चपळाईनें व तत्परतेनें केली पाहिजेत बेताव-चपणा या खेळात केव्हाच कामाचा नाही. रोखण्याचा बाजूनें आपले हुलके व कबळे गडी सापडूं नयेत म्हणून क्षम्य तर भारी गज्याकडून युजगावणी व हुलकावण्या देऊन, पावणारा चकवावा; अगर त्यास पळ्यावे व दमयावे थोड्या वेळात गडी मारणें हें धोरण बसणाऱ्याचें असतें, व शक्य तितकें गडी कमी खर्चा घालून जास्त वेळ विरुद्ध पक्ष झुलगावा हें धोरण उभे राहणाऱ्या पक्षाचें असावें.

आडवडा—“वार” पहा, व विज्ञानेतिहास पृ. ९९ पहा.

आडगांव—अडगाव पहा.

आडगांवची लढाई—ही २९ नोव्हेंबर १८०३ रोजी एका बाजून इंग्रज आणि दुसऱ्या बाजून नागपूरकर भोसले व सिंदे यांच्या फौजा यांच्या दरम्यान झाली (इंग्रज मराठे युद्ध, दुसरे पहा) आडगावची लढाई हाण्याच्या पूर्वी रघूजी भोसल्याच्या सैन्याची छावणी गाविलगडानजीक आडगाव येथें पडली असून शिधाची फौज त्याच्या छावणीपासून पाच मैलांच्या आतच तिरसोली येथें होती. रघूजीच्या सैन्याचे आधिपत्य त्याचा भाऊ बेगमजी उर्फ मन्माचापू नामकडे असून त्याजवळ या वेळी रघूजीचे सर्व पायदळ, काही फौज व बचावशा तोफा होत्या एस्टीव्हन्सन यास जखमिल वेलस्लीचा गाविलगडास वेढा देण्याचा हुकूम झाला असतानामुळे तो तेथून जवळच येऊन पोहचला असून जखमिल वेलस्ली हा त्याला मदत करण्याकरिता दक्षिणेकडून येत होता तारीख २३ नोव्हेंबर रोजी शिधाच्या बगीचानें वेल

स्लीची युद्धतड्ड्याच्या ठराव घेला. परंतु भोसल्यानें अद्याप इंग्रजाकडे आपला बगीचाल पाठविण नसल्यामुळे एस्टीव्हन्सन हा भोसल्याशी लढाई देण्याच्या तयारीत होता शिधाच्या बगीचानें इंग्रजांनी भोसल्याशी लढाई करूं नये ह्यान वेल स्लीपाशी पुष्कळ रचदहली केली, परंतु वेलस्लीने त्यास साफ सांगितलें की, युद्धतड्ड्याचा ठराव भोसल्याशी झाला नसून तो फक्त तुमच्या आमच्यामध्ये आहे. एवढेच नव्हे तर तुम्ही कबूल केलेल्या सर्व अटी पूर्ण केल्याशिवाय तुमच्याशी चालवेलें युद्ध देखील तड्ड्याचें हलें असें समजण्यात येणार नाही. तारीख २८ नोव्हेंबर रोजी एस्टीव्हन्सन हा मराठ्यांना चढाव्याच्या लढाईत आपणास वेलस्लीची मदत मिळवी ह्यान त्याच्या येण्याची वाट पाहत मुकाम बरून राहिला. परंतु इकडे मराठे आपली छावणी हालवून तेथून निघून गेले एस्टीव्हन्सनच्या अपेक्षेप्रमाणे त्याला वेलस्ली येऊन मिळाल्यावर दुसऱ्या दिवशी ते दोघेही मराठ्यांच्या पाठलागाम निघाले दिवसभर प्रवास करून जखमिल वेलस्ली हा आपल्या मुकामाच्या ठिकाणी आला तेव्हा शत्रु-पक्षाची थोडीशी विनाची फौज पुढे आलेली त्याच्या दृष्टीस पडली. त्या दिवशी त्यानें बारीक मोडी मजल केली असल्यामुळे तिचा पाठलाग करण्याच्या मानगडीत न पडता त्यानें हिसुरच्या काँग्रेस तिच्या तोंडावर पाठवून तो छावणी देण्याच्या तयारीस लागला परंतु इतक्यात मराठ्यांची आणखी बरीच फौज मागून आल्यामुळे हिसुरच्या फौजेच्या मदतीस जाणें अवश्य झाले. जखमिल वेलस्ली थोडी फौज घेऊन पुढे जातो तोच त्याच्या असें नजरेस पडलें की, आडगावच्या पुढील विस्तीर्ण मैदानात मराठ्यांचें सैन्य फरा धरून उभे राहिलें आहे. हें पाहून तो लागलीच आपलें सैन्य घेऊन शत्रूवर हल्ला करण्याकरिता निघाला. शत्रूच्या जवळ येऊन पोहचताच त्यानें आपल्या सैन्याच्या दोन रागा करून पुढे पायदळ व मागीं फौज अशी मांडणी केली. रागा बनवीत असता इंग्रजांच्या सैन्यात जरा घोंटाळा उडाला तो पाहून मराठ्यांनी त्याच्यावर तोफा रोखून त्यांना सरबत्ती दिली. परंतु रागा तयार होताच इंग्रजांचें सैन्य व्यवस्थित रीतीनें व धिमेपणानें पुढे जाऊ लागलें. ते पाहून मराठ्यांच्या सैन्यातून एक पाचवी पायदळीची तुकडी इंग्रजांच्या ७४ च्या व ७८ व्या पलटणीवर मोठ्या तेंपानें चालून आली, व इकडे शिधाच्या फौजेनें हि त्याच वेळी त्याच्या पहिल्या पलटणीवर व मद्रासी शिपायांच्या सहाय्या रीतेभेडावर हल्ला केला शत्रूवर चालून आलेल्या मराठ्यांच्या पायदळ्याच्या तुकडीतील तर पाचवेच्या पाचवें लोक ठार झाले शिधाच्या फौजेनें वेलेला हल्ला परतवून लावण्यात आला, व तिजवरील भंमलदार गोपाळराव भाऊ हा जखमी झाला त्यामुळे मराठ्यांच्या सैन्यात गोंघळ उठून ते मागे परतले व इंग्रजांची, हिसुरकरांची व निजामाची फौज त्याचा पाठलाग करीत त्याच्यामागे गेली. या लढाईत मिडिल सैन्यातील ठार, जखमी व चुकलेल्या

माणसाची सेवा ३४६ होती मराठ्यांच्या सैन्यात किती प्राणहानी झाली याचा कोटो उल्लेख नाही पण ती बरीच असली असा प्राठरूप अंदाज करता

आडनांव—समानात एकाच नावाच्या अनेक व्यक्ती सापडतात त्या अर्थी व्यक्तीचा निर्देश अधिक निश्चितपणे करता यावा म्हणून जे काही उपाय योजण्यांत येतात ते आडनावाच्या उत्पत्तीस कारण होतात. जे झा एकच नावाच्या व्यक्ती भिन्न वशातील किंवा कुळातील असतील तेव्हा त्यांना कुलनामासहित संपोषित्वास कोण कोणता हे थोडक्यापण सोपे जातं या दृष्टीने आडनावे प्रचारात गेली असावीत. तीं बहुतेक सर्व समाजातून दृष्टीस पडतात आडनावाचं महत्त्व ईमनी राज्यातच वाढलं पेशवाईत व्यक्तीचं नाव व चापाचं चापाचं नाव एवढाच नामनिर्देशाच्या प्रकार असे. आडनावे जी पडतात ती काही कारणांमुळे पडत असतात आडनावे अनेक कारणांनी बदलतात. एका आडनावाच्या जगाी दुसरे आडनावे जे येतं त्याचाहि काही इतिहास असतोच. उदाहरणार्थ, इचलकरंजीकर ब्राह्मणवंशाला घोरपडे हे मराठा जातीचं नाव पडलं. मराठे जातीच्या धन्यांची आडनावे वेतलेली या सारखी पुढील ब्राह्मणकुळे सोपडतील, यागळ, पोळ, सांबत, घोरत वगैरे आडनावे मराठ्यांप्रमाणे ब्राह्मणांचीहि आहेत ईम्रज धन्याचं आडनावे वेणारे ब्राह्मण व परभू नोकर महाराष्ट्रीयतात आहेत तसे पारशी पुढीलच आहेत काही प्रातातून कुलवाचक जुनी आडनावे नसतात पण आडनावाचं महत्त्व असतं. तेव्हा आडनावाप्रमाणेच काही विशिष्ट आडवीची गावाची किंवा दुसरी नावे, वैयक्तिक नामाच्या पुढे किंवा मार्गे जोडून देऊन आडनावाचं कार्य भागवितात. काही कृतीमुळे आडनावे बदलली अशा उदाहरणात रास्ते, डमवेरे ही नावे येतील

आडनावाचं पुरातनत्व—मराठ्यांतील बरीच आडनावे पार जुनी असतात. शिवाहारापासून शेजारे, प्रमारापासून पवार, मोदीपासून मोरे, चालुक्यापासून चाळके, पळवापासून पालव, कदंबापासून कदम अशी ब्राह्मणी करण्यात आली आहे. महारांची काही आडनावे पौराणिक कारणांपासून असणं शक्य आहे. तीं नामकुळाच्या नावावरून तीं निघाली आहेत असे दाखविण्याचा प्रयत्न राजवाडे यांनी इतिहाससंग्रहातील, कांकरण व नामलोका या लेखात केला आहे. राजांची कुलनामे जशीं जुनी तशी ब्राह्मणांचीहि जुनी असतात राजवाडे यांनी ज्यास गोपे झणून म्हटलं आहे आणि ज्यापासून आजनी आडनावे व्युत्पत्ति आहेत असे, शब्द अनेक आहेत राजवाड्याच्या मतांचा स्वीकार करताना आमचा जो थोडा अभिप्रायभेद आहे तो आधी पुढे व्यक्त केला आहे किरयेकानी देवकाची नावे ही आपली आज आडनावे बनविली आहेत. ही परिस्थिति केवळ महाराष्ट्रातच नसून सर्व हिंदुस्थानभर आहे. ज्या ब्राह्मणास आडनावे नसतात त्यांनी गोत्राची नावे आडनावे झणून घेतली

आहेत. काही अलीकडील आडनावांची उत्पत्ति निश्चितपणे काराग्या शतकापर्यंत मिळविण्यात आली आहे. छके ११७१, ११८१ व ११८२ यांमधील यादव व चालुक्य यांचे जे ताम्रपत्र संग्रहित केले आहेत, त्यात पुढील आडनावे आढळतात:—प्रभू देसाई, धैशास, पदार्थन, मानू, उपाध्याय, पाठक व घळदे (भा. इ सं मं—तृतीय संमेलन वृत्त).

महाराष्ट्रीय आडनावे—शास्त्री, आचार्य, भट, मद्राचार्य, उपाध्याय, मुखोपाध्याय (सुकर्मी) हीं बंगाल्यांतील मूळचीं उपाध्यायपेशाचीं ब्राह्मणीं नावे होत कीस आणि धैसास, दत्त आणि मिश्र, सेन आणि गुप्त यासारखी नावे जातिबोधक आहेत गुप्त हे नाव वेदांत व दास हे नाव कायस्थतात आहे धैसास प्रांतात आडनावे फार थोडी आहेत मद्रास—झीमूरकडे ब्राह्मणात अय्यर, अय्यार ही पदार्थक आडनावे असतात व दक्षिण नायडू, मद्रलियार, पिंज यासारखी विशिष्ट अधिकार-दक्षीक नावे सापडतात शिखांत व रजपुतांत तर आडनावे नाहीत, नावापुढे सिंग (सिंह) लावितात. काही देववाची नावे घेऊन आडनावे करतात, कित्येक नावाचा उत्तरभाग आडनावे करतात. पश्चाती बाहिमरी हिंदूंत अशी काही नावे दिसतात.

महाराष्ट्रात नायर व मेनन या महाराष्ट्राच्या जातिवाचक पदव्या आडनावाप्रमाणे येतात. उत्तरहिंदुस्थानात राम, प्रसाद, दास, लाल, बंद, मल्ल, नंद ही नावे व्यक्तिनामात अंतर्भूत असतात, तेव्हा ईमगांत लिहिताना उत्तरभाग आडनावे बनतो. गुजरातानात आडनावे काचितच दितात, वक्ष, दीन, गुलाम, त्यागे, फकीर, काशी, मुनशी, दोळ, सय्यद वगैरे नावे आडनावाप्रमाणे आता उपयोगी लागले आहेत. हीं बहुधा पंचवाचक किंवा ऐतिहासिक किंवा पदव्यादर्शक असतात. पारश्यांची नावे हिंदूंप्रमाणे राहण्याच्या ठिकाणावरून किंवा धंद्यावरून पडलेली असतात. उदाहरणार्थ, वाटलीवाला, रेडीमनी, कॉन्स्टाबल, सकलातवाला, एडनवाला, पथकी, जोशी, सेंजाना इ.

महाराष्ट्रीय आडनावाचे वर्गीकरण—हे शिक्षक मासिकात पुढील प्रमाणे केले आहे

[अ] धंद्यावरून किंवा पदवीवरून पडलेली नावे—कारखानीत, देसासुख, देसापाडे, कुलकर्णी, जोशी, पाटील, पोतदार, गुतार, माळी, पुराणीक, फडणीस, भट, वैद्य, स्वयंपाकी इत्यादि वायले यांची उत्पत्ति राजवाडे 'वाग्मुलिकः' म्हणजे ताबूळकरकाही अशी देतात दत्तोत व बागळे मंडळी बापुर् म्हणजे विद्वान अशी देतात

[आ] गावावरून पडलेली नावे—पुणेकर, नामपुरकर, विपळपूरकर, गोरेगावकर, झीमूरकर, राजापुरकर इ.

[इ] रंगावरून तयार झालेली नावे—काळे, गोरे, हिरवे, पांढरे, विवेचे, कटडे इत्यादि

[इ] प्राणिवाचक नांवः—रेंडे, घोडे, तट्टू, डेकणे, वाप, आस्वळ, मांगरे, एडके, बगळे, कोन्हे, गाटवे, कावळे, हंस, रासहंस, कोकोळ, मत्से, डोर, डोळ इ०

[उ] नात्यांवरून पडलेली नांवः—पोरे नातू, पित्रे, सातपुते, पुत्रे, अष्टपुत्रे, नवरे, इ०

[ऊ] वृक्षवनस्पतींवरून निघाली नांवः—पिंपळे, मोगरे, फुले, पळसे, उंचरे, बदरे, खैर, कळके, मुळ्ये भेंडे इत्यादि.

[ऋ] पदार्थांवरून पडलेली नांवः—सुसळे, सारसे, तेले उखळे, कस्तुरे, पितळे, सोने, तांबे, चढके, पर्वते, गंगा-वने इ०

[ॠ] निदाव्यंजक नांवः—आगलावे, घोडसुते, नकटे ननवरे, दहीमाते, थोवळे [महाशब्दे], खुळे, विष्मंत, पाताडे, भावळे, नीळेसे इ०

[ए] गुणावरून दिलेली नांवः—धैर्यवान्, अजिंक्य, दाते, टि [ति] लक, पूर्णपात्रे, सहस्रयुद्धे, पंडित, महाबळ, मनोहर, रास्ते, विनोद, कोटीभास्कर, जयवंत इ०

[ऐ] प्राचीन कर्मांवरून पडलेली नांवः—वैशंपायन, व्यास, अत्रे, गर्गे, पराशर, गौतम, विश्वामित्र, जमदग्नि इ०

[ओ] शरीरावयवावरून बनलेली नांवः—पोटे, डोळे, [एक] बोटे, माने, काणे इ०

[औ] अक्षील शब्दांवरून दिलेली नांवः—हगवणे, छकडे, नलवडे, गाडेकर, सवाकॅरे, डेंगणे इ०

याप्रमाणे आडनावाची आणखीहि वर्गवारी पाडता येईल. दिवाय वर वर्गीकृत केलेली आडनावे ह्या ह्या वर्गांत ठाम असलीलच असे नाही. हाकाच इतिहासकद्वारा व येता सामान्य मनुष्यास त्यावरून जो बोध होतो तोच या वर्गीकरणात उपयोगिला आहे. तेव्हा आडनावाचे वर्ग लुप्तवाचाहि संभव आहे. फक्त वर्गीकरणाची एक दिशा दाखविण्याचा या ठिकाणी प्रयत्न केला आहे.

रा. वि. का. राजवाडे यांनी अनेक आडनावांच्या पैराण व श्रौतधृती गोत्रावरून व्युत्पत्ती खावित्या आहेत; पण आडनावे व पैराण शब्द यास संयोजक मध्यकालीन प्रामाण्ये सांपडत नसल्याने त्या कात्पनिक पाटतात. फाण्टाः पासून फाटक, कौरव्यापासून कर्वे, आकाश्यायाः पासून अगाशे, श्वनेयाः पासून साने, आदमरच्याः पासून मराठे, गौधिलिपासूनः गोंधळे, कानिप्रि = कानिडकर, पिंडिकाधाः = पंडरे, कौमंडा = गोंवळे गाधरायणाः = गद्रे, इ० (भा. इ. सं. मंडळ, प्रथम-संमेलन-वृत्त). यात दोष येतो तो असा. कर्वे यांचे गोत्र कौरव्य असे नसून गार्ग्य आहे. आयाशे यांचे गोत्र आवश्यायेय नसून कौशिक आहे, मराठे यांचे कपि आहे, पेंडसे यांचे जामदग्न्य आहे, गोंधळे यांचे वशिष्ठ आहे गद्रे यांचे कौशिक आहे. इ० तेव्हा रा. राजवाडे यांनी बें मत दिले आहे

त्याच्या मागतींवरवीं अनुकूल बोलावयाचे शब्दास फारतर असे द्वाणता येईल की, गोत्र हा शब्द दोन अर्थांनी वापरीत असावेत, एक प्रचलित अर्थ व एक आडनावाच्या वाचक अर्थ.

आडनावे लिहिण्यांत अर्थाची न तऱ्हा.—आतां काहींच आडनावे लिहिण्याची विविन्न पद्धति आहे. काहीं तळाळकर याबद्दल 'टी. वाकर' असे इंग्रजी नांवाशी साम्य जोडण्याकीतां लिहितात. दुसरे काहीं, ठाकरे हे नांव 'थेकरे' या इंग्रजी आडनांवप्रमाणे इंग्रजीत लिहितात. एका ब्दक्षेने सहस्रयुद्धे हे लायलचक नांव आटपरीर करण्याकरितां 'एस. युधे' असे लिहून त्याला नावीन्य आणिल्याचे अवलोकिले आहे. मागे डॉ. रघुनाथ 'परानज्ये' हे परानजे असे न लिहि- परानज्ये असे का लिहितात याविषयी जाहीर चर्चा झाली. (ज्ञानागमन) आडनावाचे इंग्रजी स्पेलिंग कसे करावे याविषयी तर धरवंदच नाही. असे करण्यांत काहींचा सद्धेतुहि असतो. कारण 'मुळे' हे नाव इंग्रजीत सिहिले तर महाराष्ट्र- येतर इसमाका ते 'म्यूल' (खैर) असे वाटेल व आपला अपमान होईल या हेतूने मुळ्ये असे लिहिण्यात येते. महाराष्ट्रीयवाची जी शाखा फुलतच व संशार इकडे गेली त्यातील लोक प्रथम आपाचे नाव, मग आडनावे ही आधा- क्षरात लिहून शेवटी आपले सर्व नाव लिहितात; कसे; व्ही. पी. माधवराव (माजी कैमूर दिवाण) = माधवराव विश्वनाथ पाटणकर; त्याचप्रमाणे टी. माधवराव (माजी बडोदेसरकारचे दिवाण), आर. रघुनाथराव इ० ही चाल आपल्याकडील काहीं लोकानी, उचललेली दिसते. याचे कारण मूळ नावाचे ओळखण्यात कमीपणा येतो किंवा महा- राष्ट्रीय राजांचे पेंडरा काळणा नाही अशी भ्रंति झाले म्हणून असावे. पंडित टी. गोपाळराव (= गोपाळराव टोकेकर); व्ही. किसनराः (= इण्णराव वैशंपायन) इत्यादी या प्रकारातली उदाहरणे देता येतील. (वि. ग. कर्वे शिस्तक मासिक वर्ष २ अंक ६).

हिंदुस्थानात आडनावे बदलण्यासंबंधी निषेधक कायदा नाही. त्यामुळे ब्राह्मण जातीचीं आडनावे घेण्याची परत काही ब्राह्मणतेरांत दिसून येते. मद्रास इलाख्यांत 'तौराष्ट्र, जातीची मंडळी अध्वर व अय्यंगार अशीं आडनावे लावू लागल्यामुळे शुद्ध ब्राह्मणांस त्यामुळे दुःख होतें.

आडनावाची वाधात्य पद्धत.—आडनावासंबंधाने सार्वत्रिक चाल अशी आहे की, मनुष्य वापाच्या नांवावरून ओळखला जावा. पण इंग्लंड आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये हे कायद्यान बंधकारक नाही. मनुष्याला आपल्या मर्जे- प्रमाणे वाटेल ते नाव धारण करण्यास कायद्याची मनाई नाही. आणि नवे नाव धारण करताना कोणताहि विधि करवा लागत नाही. उलटपक्षी एखादा मनुष्य वापाच्या नावावरून किंवा दुसऱ्या एका नांवावरून सुप्रसिद्ध ठाळेला असला आणि पुढे त्याला ते नाव बदलावेसे वाटेल तर या

नवीन नावाने लोकांजी त्याला संबोधिले अशी सक्ती त्याका-
वर त्याला करता येत नाही, तसेच एकाचे नाव दुसऱ्याने
घेता कामा नये असा सर्वांचा प्रतिबंध इय्यजी वायधाने
घातलेला नाही. तथापि जर एकाचा मानसाने नवे नाव धारण
केले, व ते जाहीर व्हावे व सरकारदरबारां मान्य केले जावे
अशी इच्छा असली तर त्याला सरकारचा परवाना मिळविणे
नकार असते त्याचरित्या इंग्लंडमध्ये हेरलडच्या ऑफिस-
मार्फत अनेक करावा लागतो हा अर्बे मंडळ झाल्यास
राजाच्या शिक्काचा व होमसेक्रेटरीच्या सहोचा परवाना
देण्यात येतो. मृत्युपत्र वेगळे करून जेव्हा एखादी इस्टेट दुस-
ऱ्याला देण्यात येते, तेव्हा मृत्युपत्र करणाऱ्या किंवा इस्टेट
देणारा इसम इस्टेट घेणाऱ्याने आपले (इस्टेट देणाराचे)
नाव लावावे अशी अट घालतो. नाव बदलल्याबद्दल प्रसिद्धी
व्हावी व पुरावा देता यावा झालून केलेला बदल वर्तमानप-
त्रद्वारे जाहीर करण्याचा मार्ग व सुप्रीम कोर्टाच्या मध्यवर्ती
ऑफिसात ते नोंदवण्याचा मार्ग अवलंबण्यात येतो

मान्स व जर्मनीमध्ये नाव बदलाव्याचे असल्यास त्याला
सरकारी मान्यता मिळवावी लागते. १९००चे जर्मन कोड
क्लम १२ प्रमाण, मधील नाव धारण करण्याला कोणाचा
प्रतिबंध असेल किंवा त्यामुळे कोणाचे हक्कास होण्यासारखे
असेल तर नवे नाव घेणाऱ्या इंग्रसास ते सोडून देण्यास
भाग पाडता येते. इंग्लंडमध्ये खीचे लग्न झाल्यावर जव-
न्याचे आडनाव तिला धारण करावे लागते रकॉटलंडमध्ये
कुमारपणातलेच नाव विवाहांतर चालू ठेवण्याची व त्यापुढे
' उर्के ' चालून नवऱ्याचे नाव जोडण्याची पद्धत आहे. पुन-
र्विवाह झाल्यावर पुन्हा नव्या नवऱ्याचे नाव धारण करावे
असा नियम आहे. पण स्थला एक अपवाद यत्ता आहे वी,
एपादा मोठा विताव धारण करणाऱ्या छाने सामान्य मनु-
ष्याचरोपर पुनर्विवाह लाबल्यास पूर्वीचा किंवा कसम
ठेवण्याची तिला परवानगी असते (ए वि नेम या लेपा-
तील उतारा).

आडी-हा अधकाऱ्याचा पुत्र. याने, उम्र तप करून
देवास प्रसन्न केले, आणि अमरत्व मागिले. तेव्हा त्याची
ते हुलस आहे असे सांगितल्यावर, भी रूपांतर पावल्यावा-
नून मरू नये येवढे मर्यादा असे मागितले; ते त्यास रगानी
तथास्तु बचनाने देऊन, स्वर्गाची रासन केल्यावर, आपल्या
पित्यास मारणाऱ्या शिवांचेवर उगवावे म्हणून, हा केलासाय
मोला, आणि तेथे द्वापार घोरक नावाचा शिवमण होता त्याने
आपल्यास अडवू नये या हेतूने सरूप धारण करून गुप्त-
धारण करून शिरला. नंतर सरूप धारून पावतोचें रूप
धारण करून शिवासमोर जात आहे तेथे दिसवानी ते कपट
जाणले व त्यास त्यानेच सेप्रादेवत्या प्रप्रदानाप्रमाणे
तत्काल वधिले (मत्स्य पुराण, अ. १५५).

आडेगांध-ही जमीनदारी छिदवाच्याच्या ईशान्य-
दिशेस आहे. ही हदरच्या देशाकडे होती, पण पुढे ही

खरक भारधी गोसावी याकडे गेली. हा गोसावी चवळपूर
मंडळ आणि शिवनी यावर इ. स. १८०१ मध्ये सुभेदार
होता ह्या जमीनदारीत ८९ गावे अनुन हिचा पुक्कळ मोठा
भाग जंगली आहे पुर्वेच्या भागास शेती होते [मध्यप्रात
ग्यासिटीवर इ. स. १८०७]

आडेना-बेलजममध्ये हे शहर घेठ पासून १८ मैला-
वर आहे या शहराची लोकसंख्या १९०४ साली ६५७२
होती या ठिकाणी मालबरो याने फ्रेंचावर १७०८ यावर्षी
मोठा जय मिळविला येथील टाउन हॉल फार सुंदर आहे.

आडवी थांडून-ही रुवीटर मायकेल (१९०७-७९)
याचा जन्म फुर्शांग शहरा २४ मार्च १९०७ रोजी झाला.
हा एक डच भारमारी अधिकारी होता हा आपल्या वयाच्या
११ च्या वर्षी महाभारती हलक्या प्रतीचा नोकर झाला व
याच वेळेपासून त्याच्या दर्यावेदी आयुष्यकमास सुरुवात
साली १९४० त हा सरकारी नोकर होऊन स्पेनविहद
पोर्चुगालच्या मदतीस पाठविलेल्या भारमारावरील तिसऱ्या
दर्जाच्या अधिकाऱ्याच्या जागी याची नेमणूक
साली व पुढे ३ नोव्हेंबर १९४१ रोजी
केप सेंट-हिनसट येथे झालेल्या चकमकीत
हा प्रसिद्ध झाला. यानंतर १९५२ पर्यंत हा एका
व्यापारी अड्डाचा कप्तान होता इ. स. १९५२ मध्ये डच
लोकानी इंग्लंड देशावर केलेल्या हलकात हा असून ईंग्रजांनी
झालेल्या तीन सामन्यात याने अप्रतिम शौर्य व कौशल्य
दाखविले. १९५९ त रवीडिश लोकाविहद डेनमार्कच्या
राजास मदत करण्याबद्दल बक्षीस म्हणून त्याला सरदार
केले. १९६५ त त्याला इंग्लंडवर पाठविलेल्या एका मोठ्या
भारमाराचा सेनापति नेमले. या युद्धात याने इंग्रज
लोकांस येस्त नदीचा आश्रय प्यावयास लाविले. १९७६ त
याची फ्रान्स विहद स्पेनला मदत करण्याकरिता भूमध्यस-
मुद्राकडे रवानगी झाली. याच युद्धात यास ता. २१ एप्रिल
रोजी प्राणघातक वस्त्र होऊन ता. २९ रोजी मृत्यु झाला.
याचा दफनविधि ऑस्ट्रेरडम शहराी होऊन येथेच त्याच्या
स्मरणार्थ एक भव्य स्मारक उभारण्यात आले.

आतडी-आतपदति पहा.
आतपमूर्च्छा (' सनुस्ट्रोफ ')-कडक ऊन
किंवा अत्यंत उष्ण हवेचा परिणाम शरीरातील मज्जातंतु-
वर प्रथम होऊन त्यामुळे हृदय, श्वसनोद्देश्ये यांची क्रिया विप-
डते व ताप आणि मूर्च्छा येते. हे या रोगाचे मुख्य स्वरूप
होय. उष्ण हवा असून तांत सदैवपणाची भर पडली म्हणजे
हवा अगदी कुंद होऊन किंचित माणसाना आपल्या देहात
अशी लक्ष लागते. थंड देशातहि मध्येच जेव्हा घटक ऊन
पडते तेव्हा तेथेहि काही माणसाना अशी मूर्च्छा येते. संन्या-
तल पलटणीतून लढाईच्या वेळी काम पटल्यामुळे शिवा
एरवी उन्हाळ्यात अशी मूर्च्छा आऱ्याची उदाहरणे पूर्वी
फार असत, व त्या पासून मर्यादित घडत असत. परंतु

शिपागांचो शरीरप्रकृति, पोषाख व नैम्याची शोथीवार काळ-
वेळ पाहून हालचाल करणे व त्याच आराम होईल अशी
ध्यवस्था ठेवणे, या बाबीकडे अधिक लक्ष पुरावेत्यामुळे
तेथील गृह्यसंग्रहेचें प्रमाण पुष्कळ कमी झाले आहे अशी
आतपमूर्च्छा येण्यात पूर्वीपासून अनुकूल स्थिति पुढील
कारणामुळे उत्पन्न होते:--

रो गां ची का र णे.—मोठे दुतणें येऊन शरीर रंगणें;
मज्जांतु विघडणें; काळजी, दगदग, अतिश्रम व राण्याविष्यांत
अनियमितपणा; व मुन्यतः दारुणगैपासून रंगलेले शरीर;
तसेंच स्वच्छनेचा अभाव असल्यामुळे त्वचेची किया सुरळीत
न चालणें; हृदय व कुण्ठसे याची किया नीट चालण्यास अश-
चण पडेल इतके कपडे, पटे व कमरबंद घट्ट बापरणें; गळिछ
हवेंत सदा रहाणें; इसादि. त्याचप्रमाणें अनुकूल स्थिति असून
मनुष्य दमला असतां त्यास कडक उन्हात चालण्याचें काम
पडल्यानें लुक लागतें यात नवल नाहो. पण बिन्हादांतून
भगर बराकीतून अतिगदीं व पाण मागली असतां, भगर
आगबोटिवरहि अशी परिस्थिति असल्यास सावलीतहि कांहीं
नशांना आतपमूर्च्छा येते. एमिनांत कोळसे घालणारे लोक,
परीट बरीरे मर्दानक काम करणारी माणसें, यूरोपांतून
मुद्दते आंशेल यूरोपियन लोक यांना त्यांतले त्यांत हा रोग
विशेष होतो.

मूर्च्छे चें भेद —शरीर तापलें अगता त्याची स्वाभाविक-
पणें मर्यादेपाहेर उष्णता वाई नये, अगर कडक थंडीमध्ये शरीर
थंड न होना त्याचें स्वाभाविक उष्णतामान कायम रहावें, अशी
आपोआप व्यवस्था राहाण्यासारखी निसर्गाची योजना आहे.
तशीच योजना रुधिराभिसरण व श्वसनक्रिया आपोआप सुर-
ळीत चालण्यासाठीहि आहे. पण उन्हांनें भगर उष्णतेनें त्यात
बिबाध झाल्यामुळे रोगलक्षणे उदभवतात व त्या लक्षणानुसार
पुढील तीन प्रकारचे आतपमूर्च्छेचे भेद आढळतात.

मूर्च्छाप्रघातभेदः—पराकाष्ठेची ग्लाति येऊन मूर्च्छा फार
जोराची येते, अगर ती येण्याची प्रवृत्ति बरबेवर होते. त्या
बरोबर ओकारी, घेरी चकर, प्रथम पावरणें व नंतर शुंगी
येणें, व त्यानंतर मूर्च्छा; मूर्च्छेमध्ये नेहुरा पांढरा कटफटीत
होणें, शरीर थंड, नाडी अशक्त व जळद, धापा टाकल्या
प्रमाणें श्वास, डोळ्याच्या बाहुल्या बारीक होणें हे होतें व नंतर
योग्य इलाज न होतात तर मृत्यु येतो.

श्वासरोगप्रधान भेदः—ओकारी, चकर, घेरी, हीं लक्षणें
कधीं होतात तर पुष्कळ वेळां होतहि नाहींत आणि रोगास
एकदम अर्धांगिभा शटका आल्याप्रमाणें बळकट वेजुद्धि येते,
तीत नेहुरा व बोंडे लागू दिनसात, नाडी जळद चालते,
श्वरण्याप्रमाणें श्वसनक्रिया चालते, स्पर्शज्ञान नष्ट होत व
कधीं तर शटकेहि येतात व एकदम मृत्युहि पुष्कळदा येतो.
तथापि हाहि रोग उपचार केल्यानें गुंशाथ आढे.

महाश्वरप्रधान भेदः—या चे दात शरीराचें उष्णतामान वेगु-
मार पाहून ताप १०८ ते ११० डिग्रीपर्यंत चढतो. त्याबरोबर

तुषा, तलखी, जळद नाडी, अंग ठणकणे, मस्तकशूल, ओकारी,
मळमळ, श्वाग, दाह, हीं लक्षणे जरूर होतात. अशी स्थिति
एकदीन दिवस राहिल्यानंतर मृत्यु तरी येना किंवा रोगाचें
श्वासरोगमूर्च्छेमध्ये रूपांतर होतें. आरंभाच उपाय
सुरू ठेविले तर या प्रकारची मूर्च्छाहि बरी होते.
शिवाय इतरहि कांहीं मिध प्रकरच्या आतपमूर्च्छा पाहण्यांत
येतात.

या रोगामुळे मृत झालेल्याची तपासणी केल्यानंतर असें
आढळलें आहे कीं, मेदुमध्ये रक्षाचा बराचसा अभाव दिसतो,
कुण्ठसात रक्षाधिक्य होतें, हृदय व शरीरांतील इतर झाय
मळ व दुर्बल होतात. रक्त काळसर व न गांठणारें होतें,
रक्तपेशींचा आकार बदलतो. उन्हाची लुक लागल्याचे परि-
णाम रोगी बरा झाल्यावर अल्पसेरूपानें राहतात व प्रश-
तीवर व मज्जांतुवर कायमचा परिणाम घडतो. मस्ति-
ष्कावरणदाहामुळे अशी किंवा दुसऱ्या कारणामुळे अथो
मस्तकशूल, अपस्माराप्रमाणें शटके, चिडखोरपणा, स्वभा-
वांत फाटत हीं लक्षणे होतात त्यानंतर उन्हात हिडणें,
विस्तबाजवळ बसणें, उण हवा किंवा उत्तेजक पेंवे पिणें
हीं पूर्वीप्रमाणें पुढें गहन होत नाहींत असें अनुभवतात येतें.
या रोगांत संकटा ४०-५० रोगी दगावतात असें आकस्मिक-
वरून निघतें.

प्र ति बंध क उ पा य —ज्यांना उन्हांत काम करावें
लागलें, त्यांनीं आपले कपडे गैर शिववून ते बापरावे, मस्तकास
ऊन न लागेत असें जाळ शिरछाण घालावें; नुसती टोपी घालून
कडक उन्हांतून हिडूं नये. मद्यपान व इतर शारीरिक
अश्याचार व अनियमितपणा यांपासून अलिप्त असावें, पोड-
थोडें थंड पाणी बरबेवर प्यावें, उन्हाळ्यात रात्री उपच्या
हवेंत निमावें.

आ त प मूर्च्छे स उ प चा र.—हे ज्या प्रकारची मूर्च्छा
असेल, त्या अनुबंधानें करावे लागतात. पहिल्या प्रथम रोग्यास
उचलून थंडगार अशा सावलीच्या ठिकाणी नेऊन निमावें.
असल्या माणसास प्रथम हृदयक्रिया थंड पडून मरण
येण्याची भगर निदान भेतःक्षोभ होऊन मेदुत धक्का बसून
वेजुद्धि येण्याची भास्ती असते, ती उळण्यासाठीं त्यास अगदीं
एकसारखें निमवून ठेवून पूर्ण विश्रांति घावी व पोटात
अमोनिया, व ज्वारीमिश्रित उत्तेजक औषधे देऊन हातपाय
बोळावे व ऊष येण्यासाठी ते शेकावेत; पण रोगी जर एक
दम वेजुद्ध पडला असेल किंवा ज्वरातिसायने पावरा झाला
असेल तर नावातऱ्हेनें त्यास शीत उपचार करणें हाच श्रेय-
स्कर उपाय होय त्यासाठी मस्तकावर व अंगावर थंड
पाणी शिंपावें अगर धार धरावी, अंगास बर्फ बोळावें किंवा
शुद्धद्रावाकडे धर्कसय पाण्याचा बसित देऊन नुदांतील उष्णता
मान १०२ होईपर्यंत हे उपाय चालू ठेवावे. इतक्यावर
उष्णतामान येऊन ९८ ते ९९ पर्यंत पुढें आपोआप नेहमीच
उष्णतेपर्यंत येतें. बस्तोखोरी इतर उपायांनाहि उष्णता-

मान घरेन कमी होतें, व मंद झालेली असनक्रिया जोरापेन चालू लागते. छातीस अगूर मानेच्या मार्गे टरपेटाईन तेल कोठेपुढे किंवा मोहरी वाटून ती फडक्यावर पसरून लावणे हेहि उपाय बरील उपचारावरोबर करण्यालायक आहेत.

हे उपाय करुनहि जर माज कमी झाला आहे, पण दुष्टि येत नाही, अशी स्थिति असल्यास डोक्यावरील केस काढून त्या जागी लागत्यानें उपयोग होतो असे म्हणतात. बरील उपायाने जर हटत नसेल तर एखादी क्षीर तोडून काही रफ वाडू द्यावे. व ह्मणिले शीर ताडणे विशेष कोडस्कर पडते. या उपायाचा असावेळी अवलंबे अवश्य करून घ्यावा. शिरेंतून रक्तच वहात नाही, असे आढळून आल्यास त्या शिरेंवाटे लष्णापु रक्तमध्मे घालावे. यानंतर रोगी सावध झाल्यावर त्यास थंड हवेच्या ठिकाणी नेल्याने फार उत्तम फायदा होतो. पोटात पोटांशिसम आयोजाईड व औषध देणे चांगले. यानें आणखी दुष्परिणाम फारसे होण्याचे उळते. जेथे जेथे या रोगापासून अधुपणा अथवा दुःख झालेले नजरेस येईल तेथे तथे मोहरी, टरपेटाईन सारखी औषधे राष्ट्रीयचारासटी घेतावेत.

याशिवाय ज्या विशेष प्रकारचा आतपमूर्च्छा रोग झाला असेल, त्यावर विशेष उपयुक्त असेलि इलाज करावे. उदाहरणार्थ, दिव्कानिया (इचल्याचे मत) हे औषध स्वचेराली जळविप्रमाणे टोचल्याने मागाहून हृदयभागास जो दुखले-पणा कदाचित् रहातो, तो नाहीसा होऊन त्यापासून असनक्रियाहि चालनी चालते.

आतार—मुंबई इंग्रजांच्या बहुतेक मिल्ह्यातून यथी बसत आढळते. याना मूळ महसुलतार असे नाव होते पण पुढे अस्तादि सुगंधद्रव्याच्या व्यापारावरून आतार किंवा आतार हे नाव रूढ झालें. फुटकळ सुगंधि द्रव्य विकणाराची ही जात आहे. सुसुलमान लोकच या जातीत आढळतात. हा पंधरा करणारे हिंदुलोक तेही, गुरव आणि घेसदार जातीचे असतात. आतार हे मूळ हिंदू, असून अव-रुमेच्या कारकीर्दीत मुसुलमान झाले आहेत. या जातीचे मुसुलमान, पिंगारी, वसाई आणि कुंजदे या जाती सोडून इतर मुसुलमानावरोबर विवाह करतात. कासार, कलहूदार, यासारख्या मुसुलमानाची व याची शेत सारखीच मजकरी जाते. हे हिंदू लोकांस धर्मांतर करवून जातीत वेतात. परंतु उच्च कुले राह्या वरोबर विवाहसंपंध करीत नाहीत. नवीन दक्षिा दिलेल्या माणगाची मुंता करतात. परंतु ती म्हातारा असला अथवा रवाय पुढील कातडी नसेल तर एक विन्याचे पान मुंताळी करून घासले म्हणजे झालें.

विषाह पद ति.—नद्याण येणापूर्वी या लोकांत मुलींचे लग्न झालेच पाहिजे. तसे न केलें तर आईबापांचे नापूर मारल्याचे वाप लागते. मुलाचा बाप बघू घोषावयास निघतो आणि आपण मागणी केळी

असता ती मान्य होईल असे पाहून तेथे लमाचा ठराव करण्याकरिता एखादी नातलग किंवा ओळखीची वाई पाठवितो. लग्नाच्या पूर्वी मुलाला एक 'छाप' नांवाची सोन्याची किंवा रण्याची आगटी घाबी लागते या आगटीला लहान पेल्यासारखे एक अडकण असते. ५० पासून २५० रुपयांपर्यंत मेहर ठरवितात. बघूचे आईबाप तिला स्वयंपाकाची भांडी, विछाना व परलग देतात. लग्न झाल्यावर परलगवार बघूवरास वसवून बायका गाणी गातात, बघूवराचे प्रतिविंब परस्परास आरसावून दाखवितात. वरात परत आली म्हणजे वराच्या पगतील ब्रिया सामोऱ्या जातात आणि वैवाहिक संबंधाच्या चेष्टा करितात.

नंतर तामबळीमा नावाची मेजवानी होते आणि नवीन दांपत्यास त्यांचे वय कितीही लहान असले तरी अंतर्गृहात कोंडून ठेवतात. याच्या लग्नात हिंदू चालीचेहि धांडे मिश्रण झाले आहे. मंडप बांधणे, तेल हळद बघूवराच्या आग्यास घोळण आणि वरुण बांधणे या हिंदू चाली याच्यात आहेत. लग्नापूर्वी जर कुमारीकेने पुरुषसंबंध केला आणि गर्भार झाली बघूही तर तिचे लग्न यथासांग पूर्वीच विधी-प्रमाणेच होतें पण जर गर्भार झाली तर मूल होईपर्यंत लग्न थांबत आणि मग विधवाविवाहप्रमाणे होतें. कानीन मुलगा तिच्या वरोबर राहता पण तिच्या नवव्यावर व्याचे वारसाचे कार्हीन हळू नसतात. विधवेला नवरा मेल्यानंतर ४० दिवसांनी पुन्हा लग्न करता येतें. धाकट्या दारामरोबर लग्न केले असता हरकत नाही. दांपत्यापैकी कोणाच्याहि इच्छेने घटस्फोट करता येतो. आणि परंपराचा स्वभाव न जळला तरी घटस्फोट होतो. दोन साक्षीदारांच्या समक्ष नवव्याने बायकोला मातृत्व्य म्हटले की, घटस्फोट झाला. याच्यात मामाच्या मुलीवरोबर लग्न होतें. लग्नात कानीला सव्वा रु. किंवा पाचोटे दिले म्हणजे झाले.

वाली रोती.—आतारी हे सुनी पंध्याचे मुसुलमान आहेत, हे पोराची माततात. 'शबरत' नगात हे आपल्या पितराच्या घटवयावर हलवा ठेऊन दिवा लावतात. हे इतर मुसुलमानांप्रमाणेच डडराचे मास खात नाहीत, कुत्र्यास अपवित्र समजतात. व कोळ्यास पवित्र समजतात. कारण त्यानें गुरेच्या तोंडाची जालें घादून हुसन आणि हुसेन यांचा बचाव केला. कोणी लोक पीरास गुरू समजतात. एकाच पेल्यातून शरवत प्याले म्हणजे शिष्य झाला. च्छायाच याच्यात मुलीच मानीत नाहीत. दारु प्याली असता चालते. याच्यात कोणी गोमास खातात व कोणी खात नाहीत. दारुहल करून प्राण्यांचे रक्त बाहू दिल्यानेतर ते साण्यावाटे होतात असे मानतात. फक्त मासेच खाला अपवाद आहेत. वारसाचा कायदा हिंदूंचाच मानिततात. देखी निष्ठात्या अमतामातापूजन करतात बायका पडद्यात रहात नाहीत. त्या दातास दातवण लावतात. व अस्तरे व तंबाकू विच्छतात.

भातिष्य—हा मनुष्याविषयी परीपकारबुद्धि दाखविण्याचा एक प्रकार आहे. हा गुण अगर ही परीपकारबुद्धि जीवनकालात नसलेल्या समाजांत फार आढळून येते. होय-रच्या वेळी यत्नांनी नांवाच्या मागसेलेला प्राप्तच भातिष्याच्या बाबतीत नांवागलेला होता. पण श्रीमच्या इतर भाग्यामध्ये अशा प्रकारची परीपकारबुद्धीचा इदाहरणों किंचित आढळत. (१) नदी लोकांमध्ये अतिश्यायें महत्त्व मनुष्याला येण्याच्या अडचणीमुळे फार दिसून येते. पण सुधारलेल्या समाजामध्ये भातिष्य हे एक भूयस समजले जाते. बेरिस्टोतलन भातिष्य हा गुण येनीच्या अगर औदार्याच्या सदरात घातलेला आहे. श्रीमन् मनुष्याच्या अनेक लक्षणांपैकी भातिष्य हे एक प्रमुख लक्षण मानले जात असे. सार्वजनिक महत्त्व प्राप्त करून घेऊ इच्छिणाऱ्या मनुष्याने या भातिष्यासंबंधी नेहमी राबदारपती पेशाचा सिकले पाहिजे व ते साधन अवगत करून घेतले पाहिजे असे तेरोच्या भोने' म्यांत म्हटले आहे.

हिंदु समाजातील भातिष्य—हिंदूंचे आचारधर्म सांगितले आहेत त्या धर्मान्वये, अतिथिसत्काराचे महत्त्व आहे. भातिष्य हाच यज्ञ होय असे अथर्ववेद सांगतो. तथापि हिंदूधर्मांमध्ये चातुर्वर्ण्यव्यवस्था अंमलांत असल्याने व अतिथिसत्काराचे निर्वच कडक रीतीने पाळले जात असल्याने मल्लाच जातीच्या मनुष्याला भोगनामधे भाग घेता येत नाही. महामेनाची एवढी शोच सोडून दिली तर इतर जातीतील आतिथ्यकाराची कल्पना हिंदुलोकांमध्ये पूर्णपणे दृष्टी-पत्तीस येते. कदाचित असेहि म्हणता येईल की, जगातील इतर कोणत्याहि लोकांपेक्षा हिंदु लोकांमध्ये अति-शीला विस्तृत न पाडविण्याची जास्त खबरदारी देण्यात येते. अतिथिसत्कार हे धार्मिक कर्तव्य म्हणून मानिले जाते. आतिथ्यासंबंधी स्मृतींमध्ये सुराक्ष नियम घालण्यात आलेले आहेत. ब्राह्मण अतिथीविषयी जरी अधिक उदार धोरण देण्यात आलेले आहे तरी पण इतर कोणत्याहि वर्णांच्या भिन्नविषयी अन्यायबुद्धि दाखविण्यात आलेली नाही. मात्र क्षत्रियांच्या आश्रयानंतर व वैश्यभ्रमणांनी नोकरावरिच जेवून घालावे असे मनुस्मृतीत म्हटलेले आहे. (मनु अ. ३ को. १११-१२)

यदि त्वत्तिथिर्वर्षण भ्रज्योपि शुद्धमात्रेण
भुक्त्वा त्वत्तिथिं यत्नं तत्तपि भोजयेत्
वैश्यमद्वापि प्रप्ता इदं त्वत्तिथिर्वर्षिणी
भोजयेत्सह भुक्त्वा त्वत्तिथिर्वर्षिणी

इतर कोणत्याहि जातीचा अतिथि आला तरी त्याला यथाशील मेवाच घालावे व त्याचा सरकार कराना अतिथि हा कोणत्याहि वेळी आला तरी त्याला परत पाडविता कामा नये असेहि स्मृतिस्वरूप आहे.

अतिथीपूजन हे शुद्धसाधमीयांचे प्रमुख कर्तव्य आहे शुद्धसाधमीयांनी ते यत्न न पाळले तर त्याला पाप समजले व

'तो जिवंत असून मृत्याप्रमाणेच आहे' असे स्मृतिमध्ये म्हटलेले आहे अतिथीच्या पूजनाने स्वर्गप्राप्ति व धनधान्य संपादित होते. (मनु, ३.१०६) अतिथि सत्काराचा अर्थ

एकग्रं तु निरुपसर्गतिथीरक्षणाः स्मृतः

अनित्यं हि स्थितौ यथामातस्यादातिथिरुप्यते

म्हणजे एक दिवस राहाणारा अतिथि असा मनुस्मृतीत (३.१०२) आहे. 'निरुपसर्ग' अर्थात् 'अनित्य' अर्थात् अतिथिपूजनाची व्याख्या केली आहे. हा विशेष अर्थ जरी स्मृतीत द्या अगला तरी व्यापकपणे 'परी पेशारा पाहुणा' म्हणजे अतिथि असाहि करता येईल. आपले भात, इष्टमित्र वगैरे आले तर त्यांचे मोठ्या प्रेमाने स्वागत करावे अशीहि स्मृतीमध्ये म्हटलेले आहे.

इतरांनाच सत्कारादीन्तः प्रीत्या गुह्यमागताम्

सत्सुखायं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्या

(मनु ३.११३)

भोजयेद्यत्नमातः काले सखिसंबन्धित्वान्वा ॥

(याज्ञवल्क्य प्र ५ को. १०८)

अतिथि, आसष्ट व परचे नोकर यांची नेवणे सत्त्यावर नंतर सगळ्यांनाच आपसा पत्नीसह अवशिष्ट अन्नाचे प्रहण करावे असे सांगितलेले आहे.

भुक्त्वा त्वत्तिथिं यत्नं तत्तपि भोजयेत्

भुक्त्वा तत्तपि भोजयेत्

देवात्पुत्रीन्मद्व्याध विनृप्यथ देवताः ।

पूजयित्वा ततः पयसिगृह्यतः वैरभ्येते ॥ ११० ॥

(मनु अ. ३)

अशा प्रकारची अतिथिसत्काराची कल्पना हिंदु लोकांमध्ये आढळून येते. होय करणाऱ्यांना, ब्राह्मणांतून व उप-निपातानुद्धि साधते. कटीपनिपदात, व ऐतरेय ब्राह्मणात अतिथिपूजनाचे उल्लेख आलेले आहेत. पुराणामध्ये व पुरा-णांतरी काव्यामध्ये तर अतिथिसत्काराचे महत्त्व पावलो-पावली वर्णिलेले आढळून येते. शिबनिलानुताताला त्रिया-बायुणाकरी हे याचे उल्लेख. ॥ इतर आहे. अर्थात् हिंदु लोकांमध्ये पाहुण्याचे आदराने स्वागत करण्याची बुद्धि नेहमी आढळून येते; पूर्वाप्रमाणे जरी अतिथिसत्कार केला जात नाही तरी शाश्वत जन्ममध्ये उदार बुद्धि अद्या-पिहि कायम आहे असेच दिसून येते. त्याचप्रमाणे अतिथिपूजनाला धार्मिक स्वरूप देऊन हिंदुधर्मांनी आतिथि-पूजनाचे महत्त्व अधिक स्पष्ट तऱ्हेने लोकांच्या नजरेस आणलेले आहे.

वै ज्ञ.—याच्या आतिथ्यासंबंधी विवेचन तीन भागा-मध्ये करण श्रेयस्कर होईल (१) शास्त्रानु-संधा अतिथि लोकांना आशाभाषणात अगलेली आतिथ्यतत्परता, (२) धर्म-संप्रदायातील लोकांची मागना या सामान्य लोकांची आतिथ्य तत्परता, व (३) धर्मसंप्रदायातील लोकांमध्ये असलेली आपापसातील आतिथ्यतत्परता.

(१) सामान्य जनांची परस्परविषयी आदर बुद्धि—यासंबंधीचे उल्लेख सूत्रग्रंथांमध्ये सामान्य नीतितत्वांचे विवरण करताना आढळून येतात. 'धर्म' मध्ये (२.११०) असे म्हटलेले आहे की उत्तम बायको ही आपल्या पतीच्या धरण्या माणसाली फार जीनेतरे बागते, (१.११०) मध्ये असे म्हटले आहे की उत्तम नागरिकाचे कर्तव्य म्हणजे पाहुण्यांना सन्मानाने व आदराने बागविणे हे होय नातकग्रंथांमध्ये (३.३२) एका गोष्टीतील नायक आपल्या आतिथ्यतत्परतेचे गौरव याच असलेला आढळून येतो. त्याच ग्रंथांमध्ये एका ठिकाणी असे म्हटलेले आहे की, जो गृहस्थ अतिथीला आगमन बाळीत नाही त्याचा यज्ञ फुकट आहे. हे घर दिलेले विचार बौद्धधर्मातील आहे असे मात्र नव्हे, बरोल विचार पैकीं काही विचार बुद्धधर्मीय नसलेल्या काही चांगल्या माणसांनी काढलेले आहेत साराचा बौद्धधर्मातील बरोल विचार हे तत्कालीन समाजामधील आतिथ्याविषयीची कल्पना प्रकट करतात असे म्हणण्यास काही हरकत नाही.

(२) धर्म संप्रदायातील लोकांची बागतांना सामान्य लोकांची आतिथ्यतत्परता—बौद्धधर्माच्या उदयकाळाी धर्म प्रसार करणारे पुष्कळसे प्रसंगित असत त्यांपैकी पुष्कळसे कुलीन असले तरी इतर अनेक वर्णांचे व जातीचे होते. या प्रसंगितांना अन्नवस्त्रादिक देणे हे धर्मकार्य मानिले जात असे. या प्रसंगिताचे मोठमोठे संध असत; व प्रत्येक संध आपापल्या मुख्याने घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणे बागत होते या सर्वच संधांना लोकांकडून यथाशक्ति मदत होत असे. बौद्धधर्मीयांनी आपल्याच धर्माच्या लोकाना तेवढे अन्नवस्त्र पावे व इतरांना देऊ नये अशा प्रकारचा उपदेश कधीही केला नाही. उदाहरणार्थ सिंह नावाचा एक कुलीन तदण प्रथमतः जैन धर्माचा असताना नंतर बौद्धधर्मीय झाला तरी पण बुद्धदेवाने जैनधर्मीयांसाठी आदर-बुद्धि दाखविण्याचा त्याला आज्ञापूर्वक उपदेश केला होता तसेच भिन्न धर्माच्या उपदेशकांसहि उदारबुद्धीने व प्रेमाने बागविण्याविषयीचे उल्लेख अशोक्याच्या शिलालेखामध्ये आढळून येतात.

(३) धर्मसंप्रदायांमध्ये परस्परविषयीची आदरबुद्धि—बुद्ध प्रसंगित हे नेहमी हिंडत असल्याकारणाने ते इतर प्रसंगितांच्याकडेहि प्रवासामध्ये वास्तव्य करीत असत, व अशावेळी एका प्रसंगिताने दुसऱ्या प्रसंगिताशी कडा तऱ्हेने बागणे यासंबंधी विनयमर्यादा तिच्या मागामध्ये नियम घांगितलेले आहेत. इतर राष्ट्रातील आतिथ्याचे प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत.

इराणी.—अवेस्ता आणि पब्ली ग्रंथांमध्ये आतिथ्य-सत्कार करणे ही गोष्ट उदात्ततेचे धरलेली असल्यामुळे त्यामध्ये आतिथ्याचाच शब्द देखील आढळून येत नाही; पण त्या ग्रंथांमध्ये 'मेष्टा' एक भिन्न दुसऱ्या मित्राच्या रूपात जात

असे त्या वेळी तो काही तरी नजर म्हणून नेत असे' अशा व इतर काही जणूलावून या विषयीचा निर्देश केला जातो पुसिसुनोद्वा २९ मध्ये असे म्हटलेले आहे की, सदगुणी मनुष्याला समाधान अगर बक्षीस देऊन न दाखता त्याचे अगत्यपूर्वक स्वागत करावे. कारण सदगुणी मनुष्याचे स्वागत करणे हे आहूतमहदाला आवडणाऱ्या तीन कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य मानिले आहे

फारशी लोकांच्या आतिथ्याविषयाचे काही प्रकार यस्त २४, ६२-६४ मध्ये आढळून येतात ज्या वेळी सदगुणी मनुष्याचा आत्मा 'अनंत तेजा' च्या स्वर्गामध्ये जातो, तेव्हा तेथे त्याला इतर मृतांमे, देवदेव भेटतात व त्याला निरिच्छाले प्रथ विचारले लागतात, पण आहूतमहद त्यांना तसे न करण्याविषयी व त्या आत्म्याला उत्तम आसन, अन्न व विप्राति देण्यास सांगतो. सरकामध्ये सुद्धा मृतात्म्याला त्याच्या पूर्वी भालेले मृतांमे प्रथ विचारले लागण्यापूर्वी त्याला तेथील घाणीचे अन्न देणेत येते. त्याचप्रमाणे अतौर्ह-वीरामध्ये असे म्हटले आहे की, तृपाकुल झालेल्याला व मुकेश्याला पाणी व अन्न देणे, हे पहिले कर्तव्य होय. नंतर बाटेल तर त्याची चौकशी व त्याच्या कामासंबंधी माहिती विचारावी

पारशी लोकांच्या आतिथ्याविषयीचा चांगला माहिती करून देणारा ग्रंथ म्हणजे फिर्दौसीचा शाहनामा हा होय. त्यामध्ये जरी रावे लोक परराष्ट्रीय व्यक्तींचे कसे स्वागत करीत, या विषयाचेच फार उल्लेख असले तरी पण काही उदाहरणांवरून खालच्या वर्गांमध्ये आतिथ्याचा कोणता प्रकार होता यासंबंधीहि थोडी फार माहिती मिळते.

ईरानमध्ये अशी चाल होती की, पाहुण्याचे स्वागत कुटुंबातल्या एकल्या मनुष्यानेच करावयाचे व बाकी सर्वांनी पाहुण्याच्या नक्षरे देखील पहावयाचे नाही. त्याचप्रमाणे ईरानमध्ये अन्न विकण्याची बहिर्वाट नसे, बाटेल त्याच्या परी शिरले असता त्याला अन्न मिळत असे, असे अलमरुद्दीन म्हणतो. अर्धाचीन इराण हे इतके पूर्णांशाने सुसुलमानी बनले आहे की, इराण व इस्लाम श्यामधील भेद काढणे मोठे कठिण काम झाले आहे. तथापि पूर्ण सुसुलमानी वनव्याच्या किंविन् पूर्वीच्या इराणी लोकांनी म्हणजे कुंद लोकांच्या आतिथ्यासंबंधीची काहीशी कल्पना सोनच्या, 'वेप्रातरान मेसरेटेमिया व कुर्दिस्तान येथील प्रवास' नावाच्या पुस्तकावरून कळण्यासारखी आहे.

अरब.—या लोकांत आतिथ्य करणे म्हणजे अतिथीला भोजन देणे असा अर्थ होतो. 'आदरसत्कार करणे' व अन्न देणे हे कुराणामध्ये समग्राची शब्द मानतात. ही आतिथ्याची पद्धत अबाहामने प्रथमतः शोधून काढली असे समजतात. "मध्यरात्री देखील आम्ही पाहुण्याचे, मग तो शत्रू असला तरी स्वागत करणे" वगैरे अभिमानपूर्वक केलेले वर्णन अरब भाषांच्या काव्यांमधून आढळते. कुराणामध्ये

(१९.८०) लोट हा पाहुण्याच्या वावर्तीत आपल्याला बघा न लावू देण्याविषयी सोहोमध्य लोकांनी विनंति करतो, महंमदाच्या चरित्रामध्ये किरयेक प्रमंती शत्रूंचे आगस्त-स्वागत करण्याचे नाकारलेले, अगर स्वागत करणे न करणे मेनापतीच्या मर्मावर अवलंबून ठेवलेले आढळून येते.

भातिष्यमूलक विश्वासाचा दुष्प्रयोगः—पुष्कळां इतर देवाप्रमाणेच अरवस्तानामध्येही शत्रूला अतिथि द्याणु नवण्यास बोलवून त्याला एकदावाचें असे प्रकाश होत असत मदिनामर्फील ज्यू हे अरब लोकांचे अधिपत कसे झाले यासंबंधीच्या कथामधून दोनदा वरील प्रकार वर्णन केलेला आहे. १८११ मासलुक लोकांच्या बरोबर वागतानाहि अशाच प्रकारचे वर्तन महंमदअलीने केले होते. विवाच्या योगाने शत्रूचा काटा काढण्याची पद्धत खलिफाच्या अमदानंत सरसह्या बाहेर होती. कुराणामध्ये 'न्याय-दिनी अतिथीच्यामाठी केलेल्या राशोचा आय विचारण्याची परमेश्वराला देखील लागू बाटेल' (कुतअल कुदव १३१०-१८२) असे म्हटले आहे.

तथापि सेमाइट वंशाच्या लोकांमध्ये आणि सामान्यतः सर्वच पौरस्य लोकांमध्ये भातिष्य हे धार्मिक कर्तव्य द्याणु मानले जाते. हिस्टोरीकली अतिथीस आगस्तस्वागत, मेनावनी, स्वाच्या जनावरास अन्न घालणे हे होई व वेळप्रसंगीमागितल्यास मुलगीहि अर्पण करण्यात येत असे। प्रेक व रोमन लोकां सोल आतिथ्याचे खासगी व मार्बनिके असे दोन प्रकार असत. अजमान व अतिथि हे परस्पराना काही वस्तू नजर करीत व अशा प्रकारे जुळलेला संबंध पिढ्यानुपिढ्या चालत असे.

लैल्या ग म पु र्व युरो पीय —अतिथीला टार मारण्याची पद्धत कौल्टिक लोकांमध्ये होती असे डिडोरेसने म्हटले आहे पण ते साफ खोटे आहे. गोल लोक पाहुण्याचे उत्सम प्रकारे भातिष्य करीत. आयरिश लोकांमध्ये भातिष्य करणे हा एक प्रकारचा कायदाच होता 'त्याची घरे मोठी असून तेथे अतिथींना कधीहि मज्जाव नोत नसे असे आडो-नोव्हनने आयरिश लोकांचे वर्णन केले आहे. भातिष्याची व्यवस्था पाहुण्याकरिता नेमलेल्या खास अधिकाऱ्याच्या ताब्यात आतिथ्याच्या खर्चासाठी जमीनी दिलेल्या असत. आग रँडमधील लोकांप्रमाणेच वेत्यमध्येहि राजाला अतिथ्याचा यथायोग्य सरकार करावा लागत असे. व त्यांच्या-माठी अधिपतिहू व आतिथ्याप्यु न नेमावे लागत.

शि स्ती.—या लोकांनी भातिष्याच्या चालीमा सां-जानिक स्वरूप दिले. त्यांनी सुरु केलेल्या भातिष्यह्याचेच परिणत स्वरूप म्हणजे हर्बिची ह्रास्पिटले होत. धर्मा-व्यवहार अतिथीतत्पर असलेले पाहिले अशी सेट पॉलची आज्ञा होती. विधवाहू, अनाथालय, वृद्धश्रृंगारहू, बाल-संगोपनघृहे, वगैरे संस्थांच्या कल्पनेचा उगमहि यापासूनच आहे. अशा प्रकारचे पाहिले गृह ग्राममध्ये लीया येथे

५.८२ त चार्ल्डवर्थ या राजाने स्थापन केले. पोप ग्रेगरीने १ व्या शतकामध्ये अतिथिगृहे बांधिली रोग्यांनी सुट्याा शिथीलहून केली जाणारी गृहे भागस्वाइन हिस्टरी (वॅरिस्), हिस्टर्स ऑफ सेट बॉम, इस्टर्स ऑफ चॅरिटी ही होत.

चि नी व ज पा नी.—चिनी लोक आत्याच भातिष्य-तत्पर आहेत. त्याप्रमाणेच किंबहुना त्याहोपक्षा जपानी लोक अधिक भातिष्यशील आहेत फार प्राचीन काळा जपानी लोकांत अशी चाल होती की, पाहुण्याला जे पदार्थ खावयास द्यावयाचे ते, पाहुण्याला प्राप्त पडून नये म्हणून अगोदर यजमान चावून ठेवीत असे। खूद जपानी देवांनी देखील परकीय देवांचे आगतस्वागत केले अशी कथा आहे. अशा प्रकारचे आदराविध्य जपानी लोकांनी केले द्याणुच जपानी राष्ट्र सहज हिस्ती करून टाकू, अशी आज्ञा देवि-यरच्या मनांत उद्भवली कोरियामध्ये मात्र परधर्मीयाचा पूर्णपणे छळ व कापाकापी करण्यांत येत असे. सोदाव्या शतकातील जपानाशी १९ व्या शतकातील कोरियाची तुलना केल्यास या दोन संस्कृतीमधील अंतर दिसून येईल ('दान' 'सामाजिक सुधारणा' हे शब्द पहा).

[५ द अं प्र ध.—मनु व आतवस्थ्य सृति शिवलालासृत विनयपिटक एनुशन्ट लॉज ऑफ आयर्लंड कुरी—मॅनर्स अँड कस्टम्सऑफ दि एनुशन्ट. आयरिश. कौटिम-हिस्ट्री ऑफ आय-लँड. इंग्लिश. सोशम लार्डि दि वायनीज. प्रे-चालना. लुह-हॉर्न—लिथन चॅरिटी इन दि एनुशन्ट चर्च. बर्टेड-हॉरिपटर्स अँड अमायलम्स ऑफ दि बर्टेड. अवस्ता ग्रंथ निहोंगी गुपित्स-रि-ग्यु ऑफ दि इन्टोडक्शन ऑफ सिथॅनिटी इंड वायना अँड जपान. केन्री-अकाउंट ऑफ ए सीक्रेट ट्रिप इन दि इंडीरि-यर ऑफ कोरिया. यज-सुक ऑफ दि डेड. हॉल-एन्टॉट हिस्टरी ऑफ नियर ईस्ट. साईस-पॅट्रिआकॅल पॅलेस्टाइन डे-सोशल लाइफ ऑफ दि हिब्रूज एन्सायक्ली रिलिजन डॅट एथिक्स (हॉरिपटॅन्टी)]

आतीम.—सं. भा. प. भा. १७२.० (विदर्भभम किवा निशो विदर्भभम) आतीम हे राक्षायनिक धातुमूलतत्त्व असून दुर्मिल सुतिकाथातुवर्गातील आहे. याचा शोध इ. स. १८७७ साली मेरिनाक याने लावला. हे मूलतत्त्व प्रथम संक्षेपयुक्त अर्धे याने काढले होते. आतीमाचा प्राणिद (३०, ५२, ५३) हा पाठरा धातून त्याचे वर्णहोम एकटिक होतात. याचा एकटिक रूप हरिद (ओह ३६ उ ३ प्र) वर्णहोम व आर्द्रता शोषक असतो. निशेल हरिद उज्ज वेत्यावर त्याचा ऊर्ध्व पात होतो. इ. स १९०७ साली अर्बेन याने आतीमातून दोन नवी मूलतत्वे निरनिराळी केली. त्यांची नावे नव-आतीम उर्फ निओथिर्गोअम, व लुडोसिअम (प. भा. १७४०) अशी आहेत. इ. स १९०८ साली एन्हान वेल्स याने याचे आपले हेंच मत प्रसिद्ध केले, परंतु त्याने या मूलतत्वास आल्फेरोनियम आणि कॅसिओपियम अशी नावे

आतुरसंन्यास—मरणस अर्थत पात्र झाला म्हणजे रोगादिकानी व्याप्त होऊन आता मरणार असा जो प्राणी त्यास 'आतुर' असे म्हणतात. अशा रीतीचा आतुर झालेला ब्राह्मण असल्यास तो जो संन्यास घेतो त्यास आतुर-संन्यास म्हणतात या आतुरसंन्यासात संकल्प, प्रेषोचार, आणि अभयदान ही तीन कर्मे मुख्य आहेत. अष्टाध्यादि दंडमहणात अंगभूत कर्म यथासंभव म्हणजे संन्यास होणा-
न्यास हा कि असल्यास करावे. कर्त्याने पूर्वी यज्ञस्तान करून शुद्ध वस्त्र धारण करावे आणि 'मी ज्ञानप्राप्तिपूर्वक मोक्षसिद्धी-
करिता आतुरविधीने संन्यास करतो' असा संकल्प करून पाच केश बाकी ठेवून वपन करावे आणि स्नान करून संन्यासि
उपासनावधी यथाशक्ति करून अग्नीचा आरंभाच्या ठिकाणी समारोप करावा. कर्ता अग्निहोत्री असल्यास पूर्णाहुति करून श्रीनाम्रिचा आरंभाच्या ठिकाणी समारोप करावा. नंतर उदक
वेऊन मंत्रांनी उदकात होम करावा. सग मंत्रांनी उदकाचे अभिमंत्रण करून 'पुत्र, द्रव्य, लोक इत्यादिकांची इच्छा मी टाकली' असे म्हणून ते पाणी प्यावे व पुन्हा 'माझ्यापसून सर्व
भूतास अभय आहे' असे म्हणून पाणी प्यावे. त्याचप्रमाणे 'मी सर्व संन्यास' म्हणजे सर्व टाकले असे म्हणून पाणी प्यावे तद-
नंतर पूर्वेकडे तोंड करून उंच हत करावे आणि प्रेषोचार करून पूर्वेस पाणी टाकून राहिलेली शेंडी आणि जानवे तोंडून पाण्यात टाकावे म्हणजे आतुरसंन्यास झाला. या संन्यासाने पुढाच्या घरी राहून नये असे धर्मसिध्द सांगितले आहे.
[धर्मसिध्द; विशाकल्पतरु.]

आत्महत्या—आत्महत्या म्हणजे हेतुपूर्वक स्वतःचा प्राण स्वतः वेगे. आत्महत्या करण्यास व्यक्ती प्रवृत्त का होतात त्या कारणांची मीमांसा करण्याकडे नीतिशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ यांनी नेहेमी लक्ष दिल्याचे आढळते. पाश्चात्य देशात आत्महत्याची सर्व जबाबदारी राजकीय परिस्थिती ताल दोषावर टाकण्याची प्रवृत्ति झालेली आहे सुधार-
लेल्या पाश्चात्य देशातील या कारणांची पौरस्त्य देशातील— उदाहरणार्थ जपानसारख्या सुधारलेल्या देशातील आत्म-
हत्येच्या कारणाशी तुलना करिता यावयाची नाही, कारण जपान वगैरे कित्येक पौरस्त्य देशात काही विशिष्ट परि-
स्थितीत माणसाने आत्महत्या करणे हे नैतिक व धार्मिक कर्तव्यच समजतात. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानातील सती जाण्याची चाल ध्या. सती जाण हा केवळ एक आत्महत्ये-
चाच प्रकार असूनहि ते एक मोठे उच्च धार्मिक कृत्य आहे असे हिंदु लोकां मानतात उलटपक्षीं हिस्ती दृष्टीने आत्म-
हत्या करणे हे पाप गणले असून, सर्व ख्रिस्तधर्मी देशात तो गुन्हा मानलेला आहे. अर्थाकडे पुष्कळशा यूरोपीय देशां ताल आत्महत्याचे आकडे मिळवून वेगळे-
मीमांसे करून असे निदर्शनास आले आहे की, आत्महत्येचे कृत्य व्यक्ती स्वयंप्रेरणेने (दुःसंन्याच्या जबरदस्तीने नव्हे) करण्यास प्रवृत्त होते हे नवे असले तरी, ते कृत्य

व्यास भाग पाडणारी कारणे राजकीय वैयक्तिक परिस्थिती-
व्यतिरिक्त इतर काही निराळीच अमतात व तत्संबंधी काही ठराविक नियमहि निघतात. उदाहरणार्थ, निर निराळ्या देशात आत्महत्येचे प्रमाण निरनिराळे पडते. तर त्याच्या पृथक्करणाने ही जाणली पाहिजेत.

दर लक्ष लोकसंख्येस वार्षिक आत्महत्येचे हे प्रमाण सोंपसुनी संस्थानात इतर ठिकाणच्या मानाने फारच म्हणजे ३९२ (१८७२-८२ सालात) होते. याच्या खालोखाल डेन्मार्कमध्ये २५१ होते स्विस्सर्लंडची राज्य-
व्यवस्था जगात नमुनेदार धरतात तरी तेथे आत्महत्येचे प्रमाण कमी नाही. ते २३९ (१९४४ सालात) होते. वॉडेन (जर्मनी) मध्ये १९८ पुंडरवर्ष १८९, प्रशिया १६६ जर्मनीमध्येच साम्रसनी, बॉडेन, प्रशिया, वुंटरबर्ग ही चार संस्थाने येतली तर तेवज्यातल्या तेवज्यात किती फरक आहे हे पहाण्याजोगे आहे, आणि स्थानिक फरकांची कारणे विचारात घेण्याजोगी आहेत. फ्रान्समध्ये त्याच कालात हे प्रमाण १८० आहे जेथे अर्बाचीन तऱ्हेचा व्यावहारिक विकास फार झाला आहे तेथे आत्महत्या अधिक असे म्हणावे. तर बेल्जमसारख्या कारखान्याच्या वाढीत अर्थत पुढारलेल्या देशातहि ते १०० च आहे, स्वीडनमध्ये ९२ होते, ईंग्लंड व बेल्जममध्ये ७५, नावे ६९, स्कॉटलंड ४९, आयर्लंड १७. वरील सर्व आकडे १८७७ पासून १८८२ पर्यंत सालाचे आहेत

या आकड्याचा हिशोब करता असे म्हटले पाहिजे की, आयर्लंडच्या साडेचार पट ईंग्लंडात आत्महत्येकडे प्रवृत्ति आहे. प्रशिया व फ्रान्समध्ये ती दसपट आणि सप्तधनीमध्ये ३३ पट आहे या दृष्टीने विचार करून लागले म्हणजे या आकड्याचे यथार्थ महत्त्व लक्षात येईल.

ही निरनिराळ्या प्रदेशांची तुलना झाली एकाच प्रदे-
शाच्या आकड्यांकडे लक्ष अनेक दृष्टींनी देता येते आणि प्रत्येक देशातील आकड्यांचे अधिप्रायिक पृथक्करण करून लागले म्हणजे काही प्रवृत्तिहि लक्षात येतात. ईंग्लंड व बेल्जममध्ये १८८२ साली ७५ प्रमाण होते, ते बहुतांशी एकसारखे वाढत आहे. १८८६ साली ८२ झाले, पण पुढे १८९० साली पुन्हा ७० झाले, ते मात्र एकसारखे वाढत चालले आहे; आणि शेकडा ३० प्रमाणात पुढील १५ वर्षात वाढले. १८९५ पासून १९०० पर्यंत ते ९० च्या आसपास होते. १८९५ मध्ये ९२ झाले १८९६ मध्ये ८६ झाले. १८९७ मध्ये ९० झाले १८९८ मध्ये ९१ झाले, १८९९ मध्ये ८९ झाले व १९०० मध्ये ९० झाले यानंतर पुढे मात्र ते एकसारखे वाढत चालले आहे. पुढील दरसालचे आकडे अनुक्रमाने ९६, ९९, १००, ९९, १०४ असे आहेत. दरसालच्या आकड्यांकडे दुर्लक्ष करून पंचवार्षिक सरासरी घेतली तर आत्महत्येकडे ईंग्लंडची प्रवृत्ति एक-
सारखी वाढत आहे पण इतर राष्ट्रांच्या मानाने ही प्रवृत्ति

अजून फार नाहीत हे कळू केले पाहिजे. इंग्लंडमधले स्त्री-पुरुषांचे आत्महत्येचे आकडे पाहिले तर असे दिसून येईल की, १८८६, १८९०, १८९५, १८९६, १८९७, १८९८, १८९९, १९००, १९०१, १९०२, १९०३, १९०४, १९०५ या वर्षांत स्त्रियांचे एकंदर आत्महत्या करणाराना प्रमाणे २४.४, २५.८, २५.९, २५.४, २५.१, २४.७, २५.४, २५.२, २५.७, २४.७, २४.७, २४.५, २५.७ असे दिसून येईल. १८८८ पासून १८९७ पर्यंतच्या एवढेर आत्महत्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण २५.३ असे येते. सरासरीने असे म्हणता येईल की, २५ स्त्रिया जर आत्महत्या करतील तर पुरुष ७५ करतील यावरून प्रवृत्तिकारणावर अंशत प्रकाश पडतो.

निरनिराळ्या आत्महत्या करण्याच्या पद्धती लक्षात घेऊन त्यांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे ते अशाः—कास लागून, भोंसलून, पाण्यात बुडवून घेऊन, विष खाऊन, गोळी घालून घेऊन, इतर. आत्महत्येकडे प्रवृत्तीमध्येच केवळ स्त्रिया व पुरुष यात फरक आहे असे नाही तर आत्महत्येच्या साठी वापरलेल्या साधनातही हा फरक दृष्टीत पडतो. विशेष आत्महत्यासाधनांची स्त्रियात अगर पुरुषात प्रियता २५वी ७५ या प्रमाणाच्या ऐवजी अत्येक प्रकारात जी निराळी प्रमाणे दृष्टीत पडतील त्यावरून दृष्टांत घेऊन फार लघूत घणारात स्त्रिया शेंकडा २५ न विसरता १९.०० इतक्यादिस तात. भोंसलून घेणारात स्त्रियांचे प्रमाण १७.६ आहे पाण्यात बुडवून आत्महत्या करणारात १८.६ आहे, विष खाणारात मात्र सपाटून म्हणजे ४२.९ आहे. हा प्रकार आत्मघातकी स्त्रियात अधिक लोकांप्रति आहे. स्त्रियात कमी आढळून येणारा प्रकार गोळी घालून घेऊन आत्महत्या करणाराचा यात ९९.७ शेंकडा पुरुष तर २९.३ स्त्रिया आहेत. आत्महत्येच्या इतर पद्धतीत स्त्रियांमध्ये प्रमाण २२.९ आढळते.

काही देशात आत्महत्येचे प्रमाण इतर देशातल्यापेक्षा अधिक वा असते व युरोपमधील निरनिराळ्या देशात सामान्य प्रमाण निरनिराळे वा आहे, यांसंबंधीची कारणे निहित करता आलेली नाहीत. तथापि निरनिराळी कारणे सूचविण्यात येतात ती (१) हवामान, (२) मंदूच्या विकारांचे प्रमाण, (३) मद्यपान ही होती; तथापि ही कारणे सामाधानकारक नाहीत. इंग्ली एक गोट पुढे आली आहे की प्रॉटेस्टंट धर्मपंथी लोकांतल्यापेक्षा रोमन कॅथोलिक लोकांत आत्महत्यांचे प्रमाण कमी आहे, आणि ते रोमन कॅथोलिकांपेक्षाही ज्यू लोकांत कमी आहे. तसेच शिक्षिता-पेक्षा (प्राथमिक शिक्षण मिळालेले लोक घेऊन) अशिक्षितांत आत्महत्येचे मान कमी असते ही गोष्ट विशेष विचार करण्यासारखी आहे. तसेच आत्महत्या राहर्षिपक्षां सोडल्यांत कमी होतात शिवाय राहर्षीमध्ये काही काही वेळी आत्महत्यांची संख्या एकदम पुष्कळ वाढते व ही एक

रोगाची साधन असावी असे वाटू लागते. पाच वर्षांच्या वयाच्या आत आत्महत्या सुळीच कोट होत नाहीत, पाच ते दहा वर्षांच्या वयात फार कचित होते, दहा वर्षांच्या वया-पासून मात्र हे प्रमाण सारखे वाढत जाऊन त्याची पंचावन्न ते पसष्ट या वयाच्या दरम्यान कमाल मर्यादा होते. स्त्रियात पूर्ववयातच आत्महत्येची कमाल मर्यादा होते. साधनांसंबंधाने पाहता पुरुषात गळकासाने टागून येणाराची संख्या मर्यादा अधिक असते, तर स्त्रियात विष खाणा-ऱ्यांची संख्या अधिक भरते. तसेच ऋतूमध्ये उन्हा-ळ्याच्या महिन्यात आत्महत्या सर्वांत अधिक होतात, व हिवाळ्यात सर्वांत कमी होतात. धंद्याच्या मानाने पाहता डॉक्टर, लष्करीशिपाई, खाणावळवाले व रसायनाचा धंदा करणारे या लोकांत आत्महत्येचे प्रमाण जास्त असते; आणि धर्मोपदेशक, रेवेन्ड्यूइन्स, कॉलेजवाले व खलाफी यात ते कमी असते. तसेच रोजगार्यापेक्षा बेकार लोकात हे प्रमाण दुप्पट असते.

धार्मिक रूप ना.—मंदू बिघडून वेडाच्या लहरीत मनुष्य आत्महत्यास प्रवृत्त होतो, यात आधर्म्य नाही; पण विचारधर्मात पूर्णपणे शास्त्र असताही अनेक कारणांमुळे मनुष्य आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतो अशा कारणा-पैकी धार्मिक ममजुती हे प्रत्येक कारण असते. पृथ्वीच्या पाठीवरील कित्येक धर्म आत्महत्या करायची असे म्हणणारे आहेत, तर कित्येक त्यांचा पूर्णपणे निषेध करणारे आहेत. त्याचा येथे देशवार क्रमाने विचार करू.

हिंदुस्थान.—बौद्ध—क्रमवेदकालात ऐहिक जीवन व त्यातील अनेक प्रकारची सुखसुखी यावर इतकी आसक्ति असल्याने दिसून येते की, आत्महत्येचे निषेध करवे-दात सुळीच उल्लेख नाहीत व यात आश्चर्य नाही. सतीसंबंधा, गौडे त्यावेळी प्रतिभूळ मत होते असे अनुमान निघते. इतर वेदांच्या राहितात व ब्राह्मणग्रंथांतही यासंबंधाने उल्लेख नाहीत. तथापि ब्राह्मणग्रंथात अशी करपना पुढे मांडलेली आहे की, इतर सर्व यज्ञांपेक्षा आत्मयज्ञ श्रेष्ठ होय. तसेच शतपथ ब्राह्मणात पुरुषमेध व सर्वमेध या यज्ञांत यज्ञमानाने सर्वस्वाचा त्याग करून वनात जावे असे प्रतिपादिले आहे, या दोन्ही गोष्टी मनुष्याला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त कर-ण्याच्या व त्याच्या कृत्यास धार्मिक संमति दर्शविणाऱ्या आहेत, असे "एनमा. रि. एथिक्स" मध्ये डा. कोष म्हणतात, पण वैराग्य व आत्महत्या यांचे समीकरण करणे योग्य नाही उपनिषद्ग्रंथात व्यक्तीगत आत्मा आणि परमात्मा हे एकच असून ते एकमेकात विलीन होऊन जाणे हे पार-मार्थिक ध्येय मानिले आहे. जावाल, कंठभुति या उत्तर-काळीन उपनिषदांत तर ज्याला आत्मज्ञान झाले आहे, अशा संन्याशांना महाप्रस्थानास निघावे किंवा प्रायोपवेशनांना, जल-समाधि घेऊन अथवा अमिकाष्टे भक्षण करून आपले ऐहिक अस्तित्व संभारवे असे ग्रंथांतलेले आहे.

महाभारतकालीन — ज्याप्रमाणे भारतीयचा प्रयत्न आयुष्यात उदार आचरणाने राहण्याचा असे त्याचप्रमाणे उदात्त रीतीने मृत्यु याचा अर्थादि त्याची महत्त्वाकांक्षा असे, परात दुःखग्र्याने पडून रोगाने आयरुणावर मरण येणे, हे एक अतिशय दुर्दैव आहे असे माझ्या व क्षत्रिय मानित, 'अधर्मः सुमहानेष यच्छ्रयामरणं गृहे। अरण्ये वा विमुच्येत मंत्राभेवा तर्तुं नराः।' 'क्षत्रियाला मरणाची योग्य जागा म्हण्टली म्हणजे अरण्य किंवा संप्रान' असे गदायुद्धाच्या वेळी पांडवानां 'तुं आम्हास शरण ये' असे दुर्योधनास म्हण्टले असता त्याने उत्तर दिले. क्षत्रियास लढाईत मरण हे एक अतिशय आनंददायक व पुण्यकारक फळ वाटे. ब्राह्मणहि परी रोगाने मरण हे क्षत्रियाप्रमाणेच दुर्दैव मानित, व जे लोक धैर्यवान् असत ते वेहत्याग महाप्रस्थानाने किंवा अमिकाष्टे भक्षण करून अर्थात चिता पेटवून त्यात जाऊन घेऊन किंवा पाचत्र नदीत जलसमाधि घेऊन देहत्याग करीत असत. इतर लोक अरण्यात जाऊन संन्याशी होत व सन्यासवृत्तीने राहून मरणाची मार्गप्रतीक्षा करीत. हीं वर्णने आपल्यास कदाचित अंतर्भवनीय वाटत असतील, परंतु प्रीक इतिहासकारांनी अर्था प्रत्यक्ष वर्णने लिहून ठेवलेली आहेत की, दोन ब्राह्मण अभेन्स शहरां अजारी पडले, त्या वेळेन खानी चिता प्रज्वलित करून तीवर आनंदाने आरोहण केले. स्त्रोत्रे मंत्रकाराने, शिकदराबरोबर जो कलनस (कल्याण) नदीचा योगी गेला होता, त्याच्या मरणाचे वर्णन असे केले आहे. "पसरगादी या शहरा जेव्हा तो अजारी पडला, तेव्हा त्याच्या आयुष्यात हे पहिलेच दुखणे असून त्याने आपल्या बर्माच्या ७३ व्या वर्षी राजाच्या विनंतीला मान न देता आपल्या देहाचा अंत केला. एक चिता तयार करून तिच्यावर एक सुवर्णाचा पर्यंक ठेवला आणि त्याच्यावर तो पाचरुण घेऊन स्वस्थपणे पडला आणि चित्तेस आग लावून 'दली.' कोणी असे म्हणतात की त्याने एक लाकडाची खोली तयार करविली; त्यात लतापत्रे भरली आणि त्याम आग लावून दिली व मग तो समारंभाने वाजत गाजत तेथे गेला आणि त्याने चित्तेत उभी घेतली व लांकडाप्रमाणे तो जळून गेला. हिरोडोटसने असे वर्णन केले आहे की, "जेव्हा कोणी एखादा योगी रंगाने मस्त होतो तेव्हा तो अरण्यात एखाती जाऊन स्वस्थपणे पडतो. मग तो मेला किंवा जिंवेत आहे याविषयी कोणीच चवकशी करीत नाही." अशा प्रकारचे निरनिराळे देहत्यागाचे प्रकार महाभारतातहि वर्णन केलेले आहेत. इतकेच नव्हे तर धर्मशास्त्रातहि त्याचे विधा मागितले आहेत महाप्रस्थानाचा विधि धर्मप्रयात व वैदिक वाक्यात वर्णिलेला आहे. त्याचप्रमाणे नितारोहण करण्याचा विधि व नदीत जलसमाधि घेण्याचा विधि वर्णिलेला आहे. हिरोडोटसने वर्णन केलेला प्रकार प्रायोपवेशनाचा होय हे उच्चर्य आहे प्रायोपवेशन म्हणजे श्वास कोटून प्राण वंश

हे होय अशा विधाने प्राणत्याग केला असता ती आत्महत्या होत नाही अशी समजूत त्या काळी होती

बौद्ध व जैन.—मुद्धाने देहदंडाच्या सर्व प्रकाराचा व त्याबरोबरच आत्महत्येचा निषेध केलेला आहे. जैन धर्मात आत्महत्येला संमति दिली आहे इतकेच नव्हे तर तसे करण्यावरून त्या धर्माचा उपदेश आहे. तथापि बाटेल खास आत्महत्या करण्यास परवानगी मसून फक्त परमावस्थेप्रत पोहोचलेल्या संन्याशासच तसे करण्याची आज्ञा आहे अशी आत्महत्या करण्याचा मार्ग अन्नपाणी वर्ज्य करणे हा सांगितलेला असून अशा नसलेखन प्रकाराने एक महिन्यात मरण आल्याचे उल्लेख जैन ग्रंथात विपुल सापडतात. अशा प्रकारचा आत्महत्येचा मार्ग अपरा अलीकडील काळातहि लोकप्रिय असल्याचे दिसून येते. ११७२ मध्ये हेमचंद्र या विद्वान् सुतस्याने कुमारपाल राजाच्या मृत्यूनंतर प्रायोपवेशनाने देह ठेविला १११२ मध्ये अहमदाबाद येथे ए१ चांगल्या सशक्त संन्याशाने ४१ दिवस अन्नपाणी वर्ज्य करून प्राण सोडला. तथापि आत्महत्या फक्त संन्याशांनी करावी असा जैन धर्माचा सक्त नियम आहे

आधुनिक हिंदु धर्म.—धर्मसूत्रे व धर्मशास्त्रे यांमध्ये याविषयी जे विचारस्वरूप आढळते, तेच कारुण्येयत कायम होते. मनुने अशी परवानगी दिली आहे की, रोगाने किंवा मोठ्या 'भंकटा'ने प्रस्त झालेल्या इसमाने ईशान्य दिशेस प्रवाताला निघावे व फक्त पाणी व वायु भक्षण करून देह आळवावा व मरून जावे. शिवाय जलसमाधि, अमिकाष्टभक्षण वगैरे जुन्या कर्माच्या पद्धतीहि मनुने प्राय मानल्या आहेत. जीवार्ता परमात्म्यात विलीन करणे हे जुने पारमार्थिक स्वरूप बदलून उपास्य सगुण दैवताशी एकरूप होणे असा अर्थ धार्मिक आत्महत्येला अजुंके प्राप्त झाला होता. प्रसिद्ध भक्त मिराबाई द्वारकेस श्रीकृष्णाच्या मूर्तीत एकरूप झाली अशी कथा आहे जगन्नाथपुरीस जगन्नाथाच्या रथाच्या वाकालासी पडून आत्महत्या करण्याच्या भक्ताची भजना याच प्रकारची असते. ईश्वराशी सारूप्य पावण्याच्या हेतुखेरीज ज्या तत्सम हेतुने आत्महत्या होते तो हेतु म्हणजे म्हणजे स्वर्गात प्रियजनास देणें हा होय. या हेतुमुळेहि आत्महत्या होतात मित्रिश सत्ता हिंदुत्वात प्रस्थापित आल्यापासून धार्मिक, सामाजिक वगैरे सर्व प्रकारच्या आत्महत्याना कायद्याने बंदी करण्यात आलेली आहे. पातिमात्यरक्षणार्थ आत्महत्याना आजहि जैनता दोष देईल काय ?

चीन.—चीनच्या इतिहासात व वाक्यात आलेल्या उदाहरणावरून आत्महत्याचा प्रचार चीनमध्ये बराच होता असे दिसते. शिष्येयतः एका चिनी कादंबरीत असे कथानक आहे की, ज्याला आपले वागदल केजे आहे, अशा आपल्या प्रियकराच्या यक्षग्यावर, त्याच्या प्रतिस्पर्ध्याशी उद्दिष्टेने आपले सम टाकण्याकरता याचिना आत्मदान

करते व त्यावर तो प्रतिस्पर्धी आपल्या बघूचा स्वर्गात तावक-
तोच तसला लावण्याकरिता व त्यावरबरेच तिच्या प्रियकरा-
वर सूड उगवण्याकरिता आरामहत्या करून घेतो. बुद्धीत
पराजय पावल्यामुळे सेनापतींनी, प्रजेच्या बोधांमुळे ओढव-
जारा अनर्थ टाळण्याकरिता जुलमी राजांनी, पदच्युत केलेल्या
राजांनी, ज्याचा सत्ता त्याज्य म नला गेला अशा सुस्पद्यांनी,
हृदयारांची शिक्षा झालेल्या अपराध्यांनी व
निराश झालेल्या कैद्यांनी, बादशहाची गैरमर्जी झालेल्या
मंत्र्यांनी, फट उघडकीस आलेल्या बंडखोरांनी. लज्जास्पद
विवाहबंधन टाळण्याकरिता स्त्रियांनी, पाश्चात्ती शिक्षा सुना-
ण्याचा वारंवार प्रसंग आलेल्या न्यायाधिकाऱ्यांनी, स्वामिनिष्ठ
नेकांनी, पुत्रशोक झालेल्या पितरांनी वगैरे अनेक प्रकारच्या
परिस्थितींतून इंसानी आरामहत्या केण्याची उदाहरणे
चरित्रात्मक ग्रंथात आहेत. शिवाय आपद्ग्रस्त व रोग-
ग्रस्त लोकांनी आरामहत्या केल्याची उदाहरणेहि चीनमध्ये
पुष्कळ सापडतात. तीच मनोविकारांना बळी पडून आराम-
हत्या केल्याची उदाहरणे ३ आहेत. गळफास लावणे, विही-
रीत उडी टाकणे, अफू घाणे ही सामान्य साधने चीनमध्ये
आरामहत्या करण्याकरिता उपयोगात आणतात. अद्यापि
चीनमध्ये आरामहत्याच्या संख्येला आळा पडलेला नाही.

ज.पा.न.—हा देश आरामहत्याच्या संख्यातिशयबद्दल
सर्व जगात प्रसिद्ध आहे. १९१५ पर्यंतच्या आकड्यांवरून
माहता ही संख्या अद्यापि कमी झालेली नाही. जपानी
लोकांची आरामहत्या करण्याची साधने येणेप्रमाणे:—

हाराकिरी (पोट-फाटणे).—याला सेपु कु असेहि म्हण-
तात. हा प्रकार वरिष्ठ दर्जाच्या, दरबारी व राजघराण्या-
तील माणसांमध्ये प्रचलित असून जपानच्या कौनदारी
कायद्याने याला संमति दिलेली आहे. हाराकिरीचा प्रचार १९
व्या शतकापासून प्रचलित असून तो एक मोठा धार्मिक
विधि आहे असे मानतात. या कृत्यावरून घरापाटीमागील
बांमंत पाडल्या कापडाचे पडदे लावून जागा तयार करतात.
तथे कोणी मित्र किंवा नातेवाईक साक्षाद्वार ठेवून आराम-
हत्या करणारा इंसम एका लहानशा तरबारीने आपले पोट
आडवे फाडतो. नंतर जवळचा माणूस त्याचे ओरु कपडून
त्याची यातनातून सुटका करतो.

शिजु, (प्रणयी स्त्रीपुरुषांनी एकदम जीव देणे) एम्बिकावर
प्रेम करणारे स्त्रीपुरुष ऐहिक त्रास चुकून परलोकात सुखाने
राहण्यास सापडावे म्हणून एकदम आरामहत्या करतात.
याकरिता बहुधा हे जोडपे स्वतःस कळवट दोराने एकत्र
बांधून पाण्यात बुडून जीव देते. अलीकडे त्रिप पिकून
किंवा आगगाडीसाठी बेगरून प्राण देण्याचा मार्ग अवलंबि-
ण्यात येतो. अशाहि आरामहत्यांची संख्या कमी नाही.

(३) जुंजी, म्हणजे स्वतःचा मालक किंवा स्वामी मरण
पावल्यावर त्याच्या मार्गे मार्ग परलोकाने जाण्यावरता
संबंधींनी करावयाची आरामहत्या हा प्रकार इयवीसनापूर्वी-

पासून जपानीत चालू आहे. १७४४ पासून या चालीला इंदी
करण्यात आलेली आहे तरीपण अशा आरामहत्या अद्यापि
चालू आहेत. या प्रकाराचे अलीकडील सुप्रसिद्ध उदाहरण
म्हणजे जनरल नोमी व त्याची पत्नी २१वी १९१४ साली
जपानचे मेजा बादशहा मरण पावल्यावेळी केलेली आराम-
हत्याचे होय.

मुमुलु मानी देश.—आरामहत्याचा निषेध करणारी
अशी प्रचलित नाक्ये कुराणा नाहीत. तथापि महंमद
पैगंमराला उरदेशाचा एकदर शेत आरामहत्याच्या विरुद्ध
आहे या संशय नाही. आरामहत्या करणे हे पाप आहे
अशी समजूत मुमुलुमानी समाजात पुष्कळ शतके चालत
आलेली असून हज्रिती ती कायम आहे. इतकेच नव्हे तर
आरामहत्या करणाऱ्याच्या देहाचे और्षदेहिक विधीहि फार
नयेत असे महंमदाने सांगितल्याची दंतकथा आहे, पण तो
कायदा आहे असे हज्रिती मुमुलुमान लोक मानीत नाहीत.
एकंदरीत सर्व मुमुलुमानी देशात आरामहत्याचे प्रमाण फारच
अल्प आहे. आणि साधारणपणे विचार करता असें आढळून
येते की, सामान्य परिस्थितीत धार्मिक समजुतीच
माणसाना आरामहत्या करण्यास अधिक प्रवृत्त करतात असें
म्हणावे लागते. मुमुलुमान लोकात आरामहत्याची भेदका
अत्यल्प असते याचे बरेच थैद्य त्या मंत्रदायाच्या पुढील
उ देशात आहे.

जगातील पारमार्थिक विचारांपैकी कित्येक आरामहत्याला
अनुकूल आहेत तर कित्येक तीस विरोध करणारे आहेत आ-
रामहत्याच्या समयनवर दिलेली निरनिराळ्या विचारातील
कारण वरील वेगवेगळे दिलेल्या माहितीवरून लक्षात येणारी
आहेत. त्यांपैकी परलोकप्राप्ति, प्रियजनसहवास
व पापांनमोच ही प्रमुखा शेत आरामहत्याचा निषेध कर-
णारे धर्म एका विंदात उच्च दर्जाच्या संस्कृतीच अमतात
असे नाही. विर्येक अगदी असेरून लोकांच्या धर्मातहि
आरामहत्या निषिद्ध मानल्याचे आढळते. अशा निषेधाचे
मुख्य कारण म्हणजे मृत्यूनेतर प्राप्त होणाऱ्या दिवालयोनी-
बद्दलची भीति हे होय. बौद्धधर्मासारख्या उच्च संस्कृतीच्या
धर्मांमध्ये आरामहत्याचा निषेध 'अहिंसा परमोधम' या
तत्वावरच केलेला आहे. परितोत्तररूप पावलेल्या ज्यू
धर्मात आरामहत्याचा तीव्र निषेध केलेला आहे. ख्रिस्ती
धर्माच्या 'ओल्ड टेस्टमेंट' या पवित्र ग्रंथात स्पष्ट निषेध-
पर असे एकहि वाक्य नाही; त्याचप्रमाणे 'न्यू टेस्टमेंट'
नामक ख्रिस्ती धर्मग्रंथातहि नवी वाक्ये नाहीत. ख्रिस्ताच्या
सुप्रसिद्ध वद्दा आझांपैकी सदाच्या आहोचा अर्थ माण-
आरामहत्यानिषेधपर करतात उत्तरकाळीन ख्रिस्ती धर्मात
हे निषेधाचे तत्त्व हळूहळू पूर्णपणे प्रस्थापित झालेले असून
प्रॉटेस्टंट धर्मग्रंथातहि आरामहत्याचा जोरात निषेध केलेला
आहे निरनिराळ्या देशातील नैतिशास्त्रविषयक ग्रंथात तद्दरीय
धर्मग्रंथातील अनेक थोडपाथोड करकाने पुनरुद्भूत केलेली

बाळनात. हेतो व अरिस्तोटल या दोघाच्या प्रयात आत्म-
हत्याचा निषेध आहे; व त्याचे एक कारण आत्महत्याचें
दिग्दर्शन होणारा व्याकृतत व्यावृत्तपणा हा नैतिक दुर्गुण
आणि दुसरे कारण राष्ट्रीय हानि म्हणजे राष्ट्राला उपयोगी
पडणारी एक व्यक्ती नाहींशी होणे हे दिखले आहे. तथापि
असाध्य रोग किंवा आत्यंतिक अपमान झाला असतां
माणसानें आत्महत्या करावी हा अववाद बरील दोषादि
तत्त्ववेत्त्यांनी मान्य होता. पुढे अथेन्सचें शांततय नष्ट झाल्या-
वर व्यक्तीचे राष्ट्रीय महत्त्व कमी होऊन व्यक्तीच्या स्वातंत्र्या
हिताहिताच्या दृष्टीने आत्महत्या करणे योग्य आहे किंवा
नाहीं असा वाद मुरू झाला आणि स्टोईकपंथाच्या तत्त्व-
वेत्त्यानी आत्महत्याचें समर्थनच नव्हे तर शिफारसहि केलेली
आहे अखिल ऐहिक आपत्तीतून मुक्त होण्याचें धाडपण
म्हणून त्यानी आत्महत्याचें प्रशंसा केलेली आहे. आधुनिक
काळांत युरोपात आत्महत्याचें नैतिकदृष्ट्या महत्त्व कमी
कमी होत गेलेले असून वैयक्तिकांतील तज्ज्ञानी आत्महत्याचें
कारण मेद्दीनील विकृति होय अशा दृष्टीने या प्रश्नाची
चिकित्सा व संशोधन मुरू केलेले आहे. २) दृष्टि अलीकडे
बळावत असलेल्या पुद्गिप्रामाण्यवादित्वाला धरून असल्या-
मुळे सदरहू प्रश्नाला सर्वेस्वी योग्य व अभिनेदनीय असेच
बळण लागलेले आहे. तथापि मेद् पूर्णपणे निरोगी असूनहि
जे लोक आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतात त्यांच्या मन-
स्थितीसंबंधानें नैतिकदृष्ट्या कारणमीमासा करण्याचाहि
प्रयत्न बाळ असून अर्वादिप्रकाराचा या विषयात अन्त-
र्भाव अलीकडील नीतिशास्त्रज्ञ करीत जाहीने झालेले आहेत.
याबरील अगदीं अलीकडील ह्यामचे " आत्महत्यासंबंधी
विचार " ह्या नावाचें पुस्तक फार महत्त्वाचें आहे.
शिवाय अलीकडे बळावलेला तत्त्वज्ञानातील जो ' उपयुक्ता-
वाद ' तो आत्महत्याला फारच अनुकूल आहे असे म्हणावें
लागलें; कारण उपयुक्ततावादविषयक तत्त्वज्ञानप्रयात शस्त्र-
म्हणजे ज्याच्या योगानें मानवजातीच्या एकंदर खोल्याच्या
बेरीजें [या ठिकाणी सौख्य म्हणजे विषयसुख असत्य अर्थ
आहे] भर पडतें अशी व्याख्या असल्यामुळे त्यावरून
सरळ अनुमान असे निघतें की, जर एकाद्या माणसानें
आत्महत्या केल्यास इतर कोणाहि माणसास यरिश्चित्वादि
दुःख होण्याचा संभव नसून किंवा अल्प दुःख होण्याचा
संभव व सुख मात्र पुष्कळाना पुष्कळ होण्याचा संभव
असल्यास त्याने आत्महत्या करणें हे नैतिक दृष्ट्या सार-
थ्यच होय. तत्त्वज्ञानातील अर्वादिप्रवादा जे पंथ आहेत ते
आत्महत्याच्या कृत्याचा निषेध करतात, त्यातील फोट व
शोपेनहार हे तत्त्ववेत्ते प्रमुख होत. तथापि अर्वादिप्रयंयी
तत्त्वज्ञानावर विशेष विश्वास नसलेल्या सामान्य युक्ताक्षित
जनसमाजाला आत्महत्याची इरोईकफ्रॉन्ट केलेली शिफारस
स्तुति किंवा फोटप्रवृत्तीनी केलेली आत्यंतिक निंदा दोन्हीहि
मान्य नसून या दोन्ही दोकाना मध्यवर्ति अशा एखाद्या मार्ग

आमाया असें वाटत आहे. स्वतःचा स्वतः घात करून घेणे
हे कृत्य कोही विशेष प्रकारच्या परिस्थितीमध्येंच समर्थनीय
आहे असें ह्याही बहुतेकांचे मत आहे. अर्थात् ती विशिष्ट
परिस्थिति अशाच असामान्य प्रकारची असली पाहिजे की,
सदरहू आत्महत्याचें कृत्य व्यावृत्तपणाचें किंवा अनीतिमूलक
आहे असें म्हणण्यास यरिश्चित्वादि ज्ञाना अगता फामा नये.
मुंबईलाभ्यात १९२२ मध्ये २७२ आत्महत्या झाल्या.
प्रमाण दर दहाजनांसाठी १४ म्हणजे आयर्लंडहून थोडेंसे
कमी आहे [संदर्भग्रंथ.—वैद्य महाभारत—उपसंहार ९. नि.
एन्. रिलिगन अँड एयिक्स एन्. सोशल रिकॉर्म्स.]

आत्मा — निरर्वातील जडाहून भिन्न असें जे तत्त्व तो
आत्मा होय अशा अर्थानें हा शब्द भाषेत उपयोगिला जातो.
हा परक देह व आत्मा या मनुष्यातील दोन घटकानी दर्श-
विला जातो. आत्म्याची वरपना अगदी प्राथमिक अवस्थेतील
मनुष्याला असते; ती मनुष्याच्या देहाला चलनवरन कर-
ण्याचें सामर्थ्य देणारी शरीरान्तर्गत शक्ति या अर्थानें असते,
आणि तीच वरपना सर्वत्र लागू वरून सर्व वस्तूंत आत्मा
किंवा ईश्वरीतत्त्व आहे अशा प्रकारचा सर्वलक्षणवाद (मनि

तीक्ष्ण दिसून येते की, वैदिक सोहो हिनुल्यानांत आले त्या वेळीच; देहाहून आत्मा निराळा असून तो मरणोत्तरहि कायम असतो या कल्पना त्यांच्यांत रूढ होत्या. मृतपूर्वकाचे आद्य वगैरे करून पिढ देणे या विघावरून हेच दिसते. मनुष्याचे आत्मे मरणोत्तर देवलोकी जाऊन राहतात ही कल्पना प्रथम चन्द्रमन नंतर आत्मा अविनाशी असतो हे तत्त्व प्रस्थापित झाले असते. यानंतरचा पायरी पुनर्जन्मवाद व कर्मवाद ही होत्या. याचा अर्थ असा की, मनुष्याचा आत्मा मृत्युवर पुन्हा पुन्हा जन्माला येतो व मागील जन्माच्या कर्मांचे फळ चालू जन्मी भोगीत असतो. तसेच चालू जन्मातील कर्मांचे फळ भोगण्याकरिता त्याला पुनर्जन्म येतो. याप्रमाणे जन्म-मरणाचे गाढे गारारे निरंतर चालू असते. अर्थात् फळ देव मरणासमयी नष्ट होतो व आत्मा कायम राहून पुनर्जन्म घेता. आत्मा अमर व शाश्वत आहे. याच कर्मवादातील आगली एक तत्त्व असे आहे की, मनुष्याने एका जन्मांत पार चांगली कृत्ये केल्यास पुढल्या जन्मी तो रामा किंवा देव होतो, पण वाईट कृत्ये केल्यास रामांमधील हलक्या जातीत किंवा पशुपक्ष्यांच्या योनीत किंवा वनस्पतीच्या जातीत, किंवा भूतपिशाचयोनीत जन्माम येतो. यारमूनच हे मिळू होते की, मनुष्य, देव, प्राणी, वनस्पती, किंवा भूतपिशाच या सर्वां-तील जे आत्मे ते सर्व एकच प्रकारचे असतात व त्यांना केवळ देहभित्तामुळे मिश्रता प्राप्त होत असते. आत्म्यासंबंधीचा हिंदू पारमार्थिक विचारांतील हा दुसरा महत्त्वाचा सिद्धांत होय. याच सिद्धान्तात हिंदूंचे देवताबुद्ध्याचे मत प्रतिबिंबित झालेले दिसते.

याशिवाय आत्म्यासंबंधी आणखी एक महत्त्वाची कल्पना म्हणजे ब्रह्मात्मा किंवा परमात्मा ही होय. ही कल्पना अशी आहे की, हृदय व अहं ह्या अशा संपूर्ण विशाला आत, बाहेर सर्व बाजूंनी व्यापून राहिलेले असे उघ तत्त्व आहे ते ब्रह्म होय. या ब्रह्मपासून सर्व देव, माणसं, व विश्व निर्माण झाले. वेदान्ततत्त्वज्ञानाचे मूलवीज यातच आहे. त्यानंतर विचारी माणसांना असा प्रश्न पडला की, जन्ममरणाच्या केल्यातून काय-मची सुटका होण्यास काही मार्ग आहे की नाही? या प्रश्नाला अस्तित्पर्षी उत्तर देऊन अशी सुटका किंवा मुक्तता होण्याचे निरनिराळे मार्ग मुचविणारे अनेक तत्त्वज्ञानी पंथ निघाले मनुष्याच्या शरीरातील आत्मा आणि ब्रह्म किंवा परमात्मा दोन्ही एकच आहेत हे ज्ञान ज्यास होते तो मुक्त होतो असा सिद्धान्त पुढे मांडण्यात आला. वेदान्त नामक तत्त्वज्ञानपंथाचे हेंच मूल असून त्याचे विवेचन आगदी प्राचीन उपनिषदांत केलेले आ-दळते.

यानंतर सांख्य, वैशेषिक, अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैत, वगैरे निरनिराळे तत्त्वज्ञानाचे पंथ निघून त्यांनी जीवात्मा व परमात्मा यांच्या स्वरूपाबद्दल व जीवात्माच्या मुक्ति प्राप्त करून घेण्याच्या साधनाबद्दल निरनिराळ्या प्रकारचे प्रतिपादन केले. (वेदान्त वैशेषिक सांख्य इ.पहा.) आत्मा मुक्त झाल्यावर

तो सर्वव्यापी व सर्वज्ञानी बनतो असेच या बहुतेक पंथांचे मत आहे. वैशेषिक दर्शन प्राण व आत्मा निराळे मानते.

इत्था मी. - कुराणात अने सांगितले आहे की, आत्माने प्रथम मनुष्य उत्पन्न केला, तेव्हा त्याने मनुष्याच्या शरीरात स्वतांचा निश्वास सोडून आत्मा किंवा जीव उत्पन्न केला. आणि या-प्रमाणे उत्पन्न झालेल्या आदामाच्या आत्म्यापासून त्याच्या सर्व वंशजांचे आत्मे उत्पन्न झाले. गर्भावस्थेतील देहामध्ये उत्पन्न होणारा आत्मा ही आत्म्याची द्वितीय उत्पत्ति होय. आत्मा हृदयामध्ये स्थित असतो व म्हणूनच धर्मज्ञान, धर्म-सुद्धि व धर्मभद्रा किंवा अश्रद्धा हीहि माणसाच्या हृदयांत असतात म्हणूनच अश्रद्धावान माणसाचे हृदय अज्ञा आश्रित करतो व धर्मादानाचे हृदय मोठे करतो, असे कुराणात सांगितले आहे. बाष्पा गोष्टीचे ज्ञान झोळे व फान साध्याद्वारे हृदयामे मिळते, म्हणून ही दोन ज्ञानेन्द्रिये कुराणात विशेष महत्त्वाची मानली आहेत. महंमदासला अज्ञाने प्रकटीकरणद्वारा आपली साक्ष जी पटविली ती श्रीश्रीद्विधा-मागे होय, अशी इस्लामी दंतकथा आहे.

आत्माने आत्मा प्रथम उत्पन्न केला त्याच वेळी त्याच्या मध्ये दोन प्रवृत्ती (एक संप्रवृत्ति व दुसरी असंप्रवृत्ति) उत्पन्न केल्या, आणि मनुष्यातील या संप्रवृत्तीला उद्देहन महंम-दाने आपल्या उपदेश करावा अशी मूल कल्पना होती. पण महंमदाने पुढे मनुष्याला प्रवृत्तिस्वतंत्र्य अमत्ते ही गोष्ट नकारून त्याने सर्वस्वा आत्माच्या शब्दाप्रमाणे म्हणजे कुराणातील वचनाप्रमाणे चालले पाहिजे असा उपदेश केला.

दुसरी गोष्ट ही की, आत्माने बाहेरून आत्मा शरीरात पातला त्याप्रमाणे निश्वस्येते किंवा मरणोत्तर त्याला हा आत्मा शरीरापासून निराळा करता येतो. मरणानंतर शरीरा-पासून निराळा झालेला आत्मा कशा स्थितीत असतो याब-द्दल कुराणांत जे वर्णन आहे त्यापेकी घोटाळाचा निधित अर्थ करता येतो. पुण्यशील लोक मरण पावले म्हणजे त्यांचे श्मशे आपल्या सन्निध देवता आणि अंतिमन्यायदिनानंतर (दे ऑफ जजमेंट) शरीर उठायन पावली म्हणजे त्यामध्ये ते आत्मे तो पुन्हा प्रस्थापित करतो.

आज्ञ मनुष्याचे आत्मे त्याच्या जन्माची वेळ आली म्हणजे आपल्या स्वर्गीय राज्यातून पाठवून देतो. त्याचप्रमाणे प्राणी, राक्षस, भूत पिशाच, देवदूत यांचे आत्मेही देव उत्पन्न करतो. शत्रु येतो तेव्हा आत्मा मुलाच्या मागांने बाहेर पडतो असे, आणि डोफ्याच्या मागच्या भागांतून बाहेर पडतो असे कोणी म्हणतात. दुसरी अशी एक समजूत आहे की, शत्रु आल्यावर आत्मा स्वर्गात जातो, पण देव रयाला पुन्हा परत पाठवितो व तो आत्मा आपल्या घडग्या-तील शरीराभोवती व हाई वाळ फिरत राहतो. तेथे मुनकिर व नझर नावाचे देवदूत त्याची परीक्षा घेतात, आणि त्याने इत्थली धर्मावर अज्ञा दाखविली तर त्याला स्वर्गात नेऊन वेवाच्या मिठादानातली एक मेषवस्तीवर ठेवतात. पण जो

आत्मा पापी असतो व अहंता मानीत नाही त्याचा ते देव दूत नेमच छळ करतात व नंतर नरकाचे छळ करतात. जे लोक धर्मश्रद्धावान असतात पण पापकर्म करतात त्यांना दुष्टलोकामध्ये ठेवतात, परंतु सर्वसामान्य सम-जुत अशी आहोती की, अन्तिमन्यायदिनापर्यंत आत्मा पद्म्याच्या स्वरूपांत-धर्मश्रद्धावेत्ताचा आत्मा हिरण्या पद्म्याच्या स्वरूपांत-राहतो ज्या माणसांचे खून झालेले असतात त्यांचे आत्म शुबडाच्या स्वरूपात यडन्याच्या बाजूस बसून सुड देण्याकरिता ओरडत असतात.

बौद्ध — बौद्ध धर्मग्रंथात जीव, अस्तन, सुत्त, पुगल, वेदगू, वगैरे अनेक शब्द आत्मा या अर्थी आलेले दिसतात. जीव म्हणजे जिवंत असलेला वस्तु असा शब्दार्थ आहे पण बौद्धग्रंथात आत्मा या अर्थी जीव हा शब्द बहुधा न वापरता आता, सुत्त, पुगल यांपैकी कोणता तरी शब्द वापरतात, सुत्त-वाक्यमात्रात 'वसा' हाच शब्द आत्मा या अर्थी जागजागी वापरलेला आढळतो. वेदान्ती लोक आत्मा याचा जो अर्थ क्रिया जे वर्णन करतात त्याचसंवेधित बौद्धाना त्यांच्याबरोबर मोठा वाद पेलला आहे बौद्ध धर्मवेत्त्यांनी देह व आत्मा हे द्विद्वे द्वैतमत अमान्य केले असून त्यांनी शरीरतील व्याधारीचे रूप, वेदना, विज्ञान, संज्ञा व संस्कार असे पांच क्षेत्र (स्केप) काढले आहेत, आणि विनाशी, विनारी व दुःखस्थान असलेल्या शरीराना अधिकारी, शाश्वत, आनंदमय असा आत्मा अमर असा शक्य नाही, असे त्यांचे म्हणणे आहे. शरीराना जीवात्मा म्हणून जो मान-तात तो नसतो असे जरी त्यांचे मत असे तरी गुरुयुक्तांचा शरीर व मन सर्वेशी नाश पावते असे मात्र ते मानित नाहीत. सत्सतवाद, उच्छेद-वाद, अनिक्कवाद आणि कर्मवाद असे रयचे चार प्रसिद्ध सिद्धांत आहेत. हिंदूंचा कर्मवाद त्यांनी मान्य करून असे म्हटले आहे की, मृत्यूनंतर मनुष्य कृतकर्मामुळे उत्पन्न झालेल्या एक प्रकारच्या शारिरीक व मानसिक शक्तीच्या रूपाने अस्तित्वात राहतो व त्याला पुनर्जन्मही असतो. जीवात्म्याभेद गळे वेदान्त्यांचे म्हणणे आन्य करून त्याऐवजी भरील सरस्थितीसंबंधाने स्वतःचे स्वतंत्र सिद्धांत नीटपणे पडे शाब्दे नमल्यामुळे बौद्ध धर्माला एक प्रकारचा कायमचा दुबळपणा झालेला आहे. पुनर्जन्मावर विश्वास आणि आत्म्यावर अविश्वास याची जुळणी करणे बौद्धाना नेहमी कठिण जात असे हे दाखविण्याकरिता एक प्राचीन संवाद येथे उद्धृत करतो.

मिलिंदपण्ड ग्रंथात आत्म्यासंबंधी विवेचनारमक कथा आहे:—मिलिंद राजाकडे एकदा एक साधू झाला असता त्याने त्याचे नांव विचारिले, तेव्हा त्या साधूने उत्तर दिले की, "मला नागसेन म्हणतात; परंतु ते केवळ नांव आहे, तो काही आत्मा नव्हे अथवा त्या नावाला कोणतेही शरीर चिकटलेले नाही." या गोष्टीबद्दल तो राजा आणि साधू यांच्यामध्ये एक अत्युत्कृष्ट संवादात्मक प्रवचन झाले. बौद्ध

धर्माचे जे व्याघ्र तत्त्व की, आत्मा म्हणून कोणी वस्तु नाही, जीवात्म्याचे अस्तित्व वास्तविक नसून मूर्ष्टीमध्ये फक्त पदार्थ-विषयक व मनसिक क्रियामध्ये सतत बदल होत असतात या तत्त्वाची आणि बौद्धाने स्वतः घेतलेल्या पुनर्जन्मपरंपरेची जुळणी करणे फार मुश्किलीच आहे यापेक्षाही कर्मपादाचे तत्त्व, म्हणजे कर्मांना फल असते, हे जे सर्व बौद्धानातिशया-मध्ये अतिशय महत्त्वाचे तत्त्व, त्याची बरील तत्त्वाशी संगति लावणे फारच कठिण आहे या दोन प्रश्नांपैकी पहिल्या प्रश्नासंबंधी झालेला संवाद पुढे दिला आहे:—

राजा झगतो, "आय नागसेन, जो पुन्हा जन्मान येतो तो तोच असतो किंवा दुसरा कोणी असतो ?"

येर झगतो, "तो तोच नसतो किंवा दुसराही नसतो."

"याला दृष्टात सांगा."

"राजा, तुला काय वाटते ? तू लहानपणी पाय हलव-णारे असे लहान मूल होतेस, तसाच आता मोठा झाल्या-बरोबर आहेस पाय ?"

"नाही. महाराज, तो लहान मुलगा ते पाय हलविणारे लहान मूल दुसरे होते व मी आता मोठा झाल्यावर दुस-राच आहे."

"असे जर असेल तर तुला कोणी माता नाही, पिता नाही. तुला कोणी शिक्षण दिले नाही, तू दहा नियमांचा केव्हाही अभ्यास केला नाहीस व तुला केव्हाही गहाणपण आले नाही, तर मग हे राजा, निरनिराळ्या गर्भाच्या चार अवस्थामध्ये त्याची आई प्रत्येक वेळी निराळी होती काय ? त्याचेच पुढे लहान मूल झाल्यावर त्याची आई दुसरी कोणी होती काय ? व तो मोठा झाल्यावर त्याची तिसरीच कोणी आई असते काय ? उघाळा विद्या शिवविली गते तो आणि उघाळा विद्या येते तो, हे निराळे असतात काय ? जो गुन्हा करतो तो निराळा आणि उघाचे हातपाय तोडिले आहेत तो निराळा, असे अमते काय ?"

"नाही महाराज, परंतु या गोष्टीला तुम्ही काय उत्तर दाल ?"

"हे राजा, मी स्वतः लहान अनेक, हातपाय हाल-विणारे मूल होतो व आता मोठा मनुष्य आहे. एकाच शरीरामध्ये ही सर्व एकत्र एकत्रने बांध करीत आहेत."

"याला दृष्टात सांगा."

"हे राजा, जर एखाद्या मनुष्याने विद्या लावला तर तो सर्व राजे जेवले किंवा नाही ?"

"होय तो जेवले."

"तर मग हे राजा, रात्रीच्या पहिल्या प्रहरातील ज्योत आणि दुसऱ्या प्रहरातील ज्योत, या एकच असतील काय ?"

"नाही महाराज."

"तर मग हे राजा, रात्रीच्या पहिल्या प्रहरातील दिवा निराळा आणि शेवटच्या प्रहरातील दिवा निराळा असे असे शकले जाय ?"

“ नाही. महाराज एकाच गोष्टीमुळे दिव्याचा गर्व रात्र-
मर प्रकाश पडत होता ”

“ त्याप्रमाणेच हे रागा, अज्ञात रीतीने क्रियाची परंपरा
अस्तित्वात येते. जो उत्पन्न होतो तो निराळा, जो नाह्या
होतो तो निराळा; परंतु त्या दोहोंचा संबंध जोडणारे असे
काही तरी एक आहे आणि त्यामुळे मनुष्य जेव्हा अखेरीस
निर्वाणामध्ये विलीन होतो तेव्हा तो तोच नसतो किंवा
निराळाही नसतो ”

जरी विरवालीन आत्म्याचे अस्तित्व नसते तरी पुढां
मनुष्याला त्याच्या कर्मांचे फल मिळते. या गोष्टीच्या स्पष्टी-
करणार्थ या ठिकाणी एक दृष्टांतची मालिकाच दिली आहे.
त्यांपैकी एक दृष्टांत दिला आहे.

“ एका मनुष्याने दुमऱ्याचे असे चोरले आहेत, अशी
गोष्ट घ्या. आढ्यांच्या मालकाने त्या मनुष्यास धरून राजा-
पुढे नेले आणि म्हटले की, महाराज, याने माझे आवे चोरले
आहेत. आतां जर त्या चोर द्वारे लपला की, महाराज,
मी या मनुष्याचे आवे चोरले नाहीत त्याने जे आवे त्याविले
ते निराळे होते व मी जे नेले ते निराळेच होणे. तेव्हा मला
शिक्षा करणे योग्य नाही, तर मग हे रामा, या मनुष्याला
शिक्षा मिळेल काय ? ”

“ होय, महाराज त्याला शिक्षा मिळाली पाहिजे. ”

“ का बरे ? ”

“ तो मनुष्य कोहीही म्हणाला, तरी त्याने जे आवे नेले,
त्याबद्दल त्याला शिक्षा मिळाली पाहिजे. कारण वहीले आवे
जर नसणे तर हे आवे अस्तित्वातच आले नसते. ”

बापुढे राजाने नामनेनाला प्रश्न विचारिला की, सर्व
दुःखांचा शब्द केवळ या अन्वीच संसाररथास बसल्याने होत
नाही, तर पूर्वजन्मादि त्याकरिता प्रयत्न करणे अवश्य
आहे, असे आपण म्हणता हे कसे ? तेव्हा नामनेनाने
राज्यास पुढील प्रश्नात उत्तर दिले आहे “ तू तद्दण्ड कुमत्या-
नंतरच विहीर खोदण्यास आरंभ करशील काय ? अथवा
भूक लागल्यावरच तू नामरणी, पेरणी, बापणी यांचे शिल्लण
घेशील काय ? अथवा शत्रु दुरवाजाबद्दल येऊन उभा राहि-
ल्यावर तू खंदक खोदण्यास, तट उभारण्यास व किल्ले बांध-
ण्यास लुप्तवात करशील काय ? ”

सि स्ती.—जुन्या कसरात मानवी रचनेमध्ये हून कल्पिले
नाही. देह आणि आत्मा यांच्यात मुख्यच विरोध नाही
इतकेच नव्हे. तर त्या द्वास्त्रात देहाला वेगळा असा शब्द
मुळीच सापडत नाही मनुष्य घटकद्वयाने बनला आहे.
एक घटक म्हणजे भिश्वा—आत्मा व दुसरा, त्याने अचेतन
केलेल्या शारीरिक इंद्रियांचे जाळे. हे दोन घटक वेगवेगळे
केले तर मनुष्यच ज्ञानावर उरत नाही नव्या कसरात
होव कल्पना आधाराला धेतली आहे व म्यून्नेरेंद्र मन्वी
तत्त्व शिक्षा राहते हा नवा शिक्षा तिला जोडला आहे.
माशिवाम पवित्र आत्म्याचे तत्त्व सिस्ती संप्रदायात शिस्त

आत्म्याचे ईश्वराशी नाते जोडण्यात आले. आत्म्याच्या
रणभूमावर पापदुष्ठां दैत्यांनी पवित्र आत्मा लढतो व विजयी
होतो ही कल्पना गेटपालने प्रसृत केली.

ज्यू वात्वरणांतून निघून रोमन साम्राज्यभूमीवर जेव्हा
ख्रिस्तीसंप्रदायाने पाय ठेवला तेव्हा आत्म्याविषयीच्या हिन्दू
कल्पनेला नवीन ग्रीक वळण लागले आत्मा ही विश्वातील
एक लुप्तवस्तु असून विश्वसंकाचित साध्याचे ते एक साधन
आहे, असे ग्रीक पंडित मानित. ही ग्रीक कल्पना उप-
पणे मूळच्या ख्रिस्ती कल्पनेच्या विरुद्ध होती. तथापि
आत्म्याची ग्रीक कल्पना उचलताना ख्रिस्तींनी मृतदेह
पुनरुत्थापित होतो ही मूळची ज्यू कल्पना टाकिली नाही हे
विशेष आहे.

रेनावगन्स आणि रेकॉमेशन यापुढील काळी आत्मतत्वा-
विषयी अनेक प्रकारचे बोध झाले त्या मधीत आत्म्याचे
धार्मिक महत्त्व ख्रिस्ती लोकांना पटलेले दिसते

आजच्या भारतीयात आत्मा म्हणजे जीव समजतात.
युरोपीयात जीवाशिवाय सोल म्हणून काही चीज आहे असे
म्हणणाऱ्या लोकांचे विचार अस्पष्ट आहेत. (संदर्भग्रंथ—
सर्व देशांतल धार्मिक व तात्त्विक वादग्रंथ).

आत्मानंद—ऋग्वेदसंहितेंतील १.१६४ वे “अथ वामस्य”
या शब्दांनी मुक्त होणारे जे सूक्ष्म त्याला अस्वकांमिय सूक्ष्म
म्हणतात हे सूक्ष्म मोठे गूढ व अस्वात्मपर दिसते. या
सूक्ष्मावर आत्मानंदाने एक महत्त्व माध्य लिहिले आहे

आत्माराम—या नावाचे तीन संस्कृत टीका-प्रकार
होऊन गेले, त्यांपैकी एक जयकृष्णमहाचा मुक्ता (आक्रेष्ट)

आत्माराम स. (मी)—हे रंगनाथ स्वामीचे घाकडे धंयु
हे निजामहेश्वरसे नोकर होते यांचे मूळ नाव बिभ्रत.
दानी केलेल्या पदाच्या शेवटी यांचे धंयु रंगनाथ यांचेच
नाव यांनी घातल्याने यांची पदे कोणती हे ओळखणे
अशक्य झाले आहे नमोय शक १६२६, सं. पार्श्व, प्रावण
वय ८. आत्माराम नावाचे तीन संतकवी चांदोरकरानी दिले
आहेत पण त्याच म्हणजे अथाप प्राध भरता येत नाही.

ग्रंथ—चारद चरित्र. नारदाची लावणी. रामदास
स्वाामीचरित्र. पदे (घ. व अ सु.)

आंचपञ्चति—सुखपावन शुद्धरापर्यंत पंचवांस
तीस फूट लांबीच्या अन्नमार्गाने आपण खाणें अन्न पचन
पावन मलरूपाने बाहेर पडतें. यापैकी मुख, अन्नमलिका
व जठर हे सगळे असता जो वांस ते पंचवांस फूट
आंबीचा नलकृति अन्नमार्ग त्यास आतडी म्हणतात.
यांतच ठिकठिकाणी यष्टपिंड, स्नायुप्राकियापिंड यांमून
खवणारे अन्नपाचक रस निःक्रामागे येऊन अन्नपचन
करतात. आतडाची रचना आतील बाजून अन्नमल स्वचेवी
असून त्याच्या काहेर स्नायुंची बनलेली तीन वेष्टणे असतात.
व त्यामुळे आपोआप मल पुढे टाकला जातो. सर्व वेष्टना-
बाहेर आपोआपच वेष्टण आता आतज्याने लपुआत

किंवा आंत्रिक आणि महदान असे आकारमानाप्रमाणे दोन स्थूल भाग असून यांपैकी प्रत्येकाचे तीन उपविभाग आहेत ते असे — (१) सुमारे बारा बोटें लांबीचे द्वादशगुण्याय हे ईर्ष्या 'सी' या अक्षरासारखे पण लांबट असतें. या अक्षरामध्ये जो पोचळ भाग आहे तेथे स्वादुपिंड असतो व शेजारी पित्ताशय, मूत्रपिंड वगैरे महत्वाची इंद्रियें असतात (२-३) पुढे उरलेल्या भागापैकी दोन पंचमास भागास 'जैज्जनम' व तीनपंचमास भागास 'इलियम' ही नावे आहेत यातील विशेष हा आहे की यात मनस्वी, बळकट्या असून सूक्ष्मदर्शकयंत्राच्या साहाय्यानेच व्यक्त होणारे अन्नरसशोषण करणाऱ्या असेल्य नळ्या येथे असतात व हा भाग हलू नये म्हणून पाठीत १ वर्षास बंधनानी जडवलेला असतो.

यापुढे महदान लागते यापैकी (१) पहिल्या भागस 'सीकम' म्हणतात याचा आकार १३-४ इंच लांबीच्या पुष्पर पिशवीसारखा असतो यांत आंत्रनलिकानामक गर्भावस्थेतील अवयवाची अंताच्याआकृतीची पोचळ नळी असते, व तिच्या दाह्यामुळे आंत्रनलिकादाह नामक रोग होतो. या आंतज्यात दोन पडदे अशा रीतीने बसविले असतात की, वरील मळ पुडील आतज्यात ढकलला मान जावा परंतु तो उलट मार्गे जाऊ नये. (२) दुसऱ्या उपभागास 'कोलन' म्हणतात व त्याचे उभा, आडवा व उतरता असे तीन भाग आहेत व सर्वांची एकदर लांबी अडीच ते तीन फूट भरेल. बहुतेक अन्नरसपचन व शोषण पूर्वीच होऊन गेल्यामुळे अन्ना-वशेष जो मळ त्यास शरीराबाहेर पडण्यास लायक असे घट स्वरूप येथे प्राप्त होतें. (३) माऊडहाडापासून दीड बांत लांबीचे 'गुदात्र' असतें. गुदात्राचे नळीपुढे 'मुत्राशय' असतो व शिवाय या गुदात्राच्या मागे शिथ्यामध्ये आंत्रावरणाने बनलेली एक गर्माशयापुढे असणारी पोचळी असते हे सर्व आतज्याचे भाग आंत्रावरण नामक सर्वमाधारण वेष्टनाने जठरातील सर्व इतर इंद्रियाप्रमाणे आच्छादिलेले असतात व स्थानपरत्वे शोभ्य अशा बांधनानी उदरातील पृष्ठभागास व पाठीच्या कण्यास जळवलेले असल्यामुळे ते दग्नेष्यासून प्रायः निर्घोष असतात तथापि आतज्यातील पाण (प) आतडे फुटून बाहेर पडल्यास आंत्रावरण हे आच्छादन निरोधी अवस्थेत जितके आच्छादनास लपयोगी पडतें तितकेंच ते अशा स्तणवस्थेमध्ये रोगप्रसार करण्यास कारण होतें बहुतेक अन्नशोषण लक्ष्मी आतज्यात झालें तरी सर्व मह दोषाप्रमाणे अन्नशोषण करणारे एकटे दुकटे पिंड ठिकठिकाणी असतात व म्हणून रोगी बेमान असल्यास गुदद्वारा वाटे दूध, पातळ अन्न, वगैरे घालून कित्येक दिवस अगर आठवडे त्यास कणविता येतें. आमातिसार, विपसज्वर या रोगात हे एकटे दुकटे पिंड विकृत होऊन दाहवस्थेत असतात

आंत्रावरोध — आतज्यातील मळ ज्या रोगात पुढे आपो-आप नेहमीप्रमाणे ढकलछा जात नाही, त्यास हे नांव असून

त्याच्या निगृहीताठी शस्त्रशेधाची मदत बहुधा घ्यावी लागते या रोगाची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी आग्नीवाग्निरोग झालेला अतर्गळ हे कारणपैकी एक सुट्य असतें व त्यामुळे आतडे उजूळ गून मळेतून न झाल्यामुळे रक्षासमर्थ विपशोषण होऊन मर्यू येतो. याचे 'शोथ' आणि 'दोष कायन' असे दोन सुट्य भेद असून त्यापैकी तीव्र भेदाची कारणे, स्थणें व हार विशेष माहिती पुढे दिली आहे यापक्षा विशेष माहितीसाठी उदरातील शरीरचरनेचे चांगले ज्ञान अगोदर घचकास पाहिजे म्हणून सक्षिप्त वर्णन कच पुढे दिलें आहे

रोगाची कारणे — (१) आतडे उदरातील एखाद्या छिद्रातून शरक-यामुळ आतज्यास कापचीच पडेल इतका दाब घमतो असाच दाब आतडे उदरातील अन्य भागास चिरटण्यामुळे अगर कपनाच्याशोभे बद्ध झाल्यामुळे घसून आंत्रावरोध होतो. कारण आतज्याच्या वेडोळ्यास बाध घसल्यामुळे रोगातील मळ पुढे जाऊ शकत नाही या प्रका रोगाची रक्षणें एकाएकी होऊ लागतात रोग्यास एकाएकी पोटात भयकर वेदना येऊं गतल व त्याबरोबर खचकरच रोग्याची अस्थित नि शक्य स्थिति होते. ज्या ठिकाणी वेदना होते, तेथेंच रोग असतो असा अर्थस नसतो कारण वेदना बहुधा वेळीच्या आसपास असते वाति एकसारखी आरंभापासून मरू असून दुसऱ्या ते नवव्या दिवसाच्या दरम्यान त्या वातीस नरकाप्रमाणे दुर्गंधि येते पोटात रोगाची कुगीर गढ दिसत नाही, शोचास सुखीच होत नाही प्रथम हातास पोटात मळ जातें, पण रोगनिवारण न झाल्यास आंत्रावरणदाह या रोगाचा आरंभ होऊन त्यामुळ पोटास स्पर्शसह न होऊं देण्याइतकी वेदना सुरू होते अशा रोग्याना पूर्वी आंत्रावरणरोग बहुधा झालेला असतो शस्त्र-क्रियेने रोगी बरा केला नाही तर तो पाचव्यापासून सातव्या दिवसाच्या आत मरण पावतो कारण रोग्याचा अतिशय शक्तिपात होतो किंवा आंत्रावरणरोगामुळे रक्षात विप शोषण होऊन त्यामुळे रोगी मरू पावतो (२) आतज्यास पीळ पडणें हे एक कारण या रोगाचें हे दुसरे आहे व तें आतडे स्वतःच पिळवटें गेल्यामुळे अगर एका आतज्याचा दुसऱ्या आतज्यास पीळ अगर बंडा पडल्यामुळे शक्य होतें काव्या कटिप्रदेशाच्या पुडील आगी बहुधा असे होतें, पण कनित्काळी उजव्या बाजूसिंह हा रोगप्रसार होतो रोग झाल्यास आंत्रावरणदाह होऊन चिकट रक्षीमुळे तें आतडे चिकटें व त्यास पोषण करणारा रक्षाचा पुरवठा रक्षावाहिन्यातील अभिसरण येद होऊन नाहोसा होतो मुकळ दिवसात शोचास सुखीच झालें नाही ही माहिती रोग्याकडून मिळजे बराल प्रकाच्या रोगप्रवाराप्रमाणेच याहि रोगप्रकाशाची रक्षणें एकाएकी सुरू होतात परंतु वेदना मात्र अगदी एकसारखी नसते मान तीस सुट्यात फार खचकर हाते व शोचकिया अगदी निव्वारस बंद होते

पोटास घाताची जुगबंदी फारच क्व अतिशयित येऊन त्यामुळे रोगी घाबरा होतो. प्रथम रोगदोषी एकाच ठिकाणी असते. बाळकियेने रोग बरा न येण्यास श्रुतु लवकर आत्मावाचून उळत नाही (३) आतल्यात आगनुक पदार्थ अडकणे हे एक या रोगाचे तिगरे कारण आहे. कधी कधी आतल्यात पिताचा खडा अडवून त्यावर बोट असून वा पित्त शरीराच्या अडयण्यामुळे मळक्या गतीस येतात. अत्ररोग होतो. रोगलक्षणांना आरंभ पादजुळ व वाति यांमुळे होतो व वातीस लवकरच नरकप्राय दुर्गंध येत. पोटात मळ लागने पण हाताने नळमध्ये अडकल्या कोठे वगिरे वट्टा ममजत नाही. इतर लक्षणात रोगाच्या स्थानाप्रमाणे पुष्कळ वैचित्र्य असते. परंतु मितका रोग मरणाच्या अवयव असले तितकी लक्षणे तीव्रतर असतात. जुन मोंडा पदार्थ गिळण्यास तोहि अडकल्या कडे शक्ती. परंतु गारोडी लांकू चाडू, गारगोडीचे दगड, नाणी, चिलीम इत्यादि पदार्थ गिळून ते रारांछरीच गुदद्वारावाटे बाहेर पाडतात. असले पदार्थ अडलेच तर ते थारायेंदी धाकटे आतडे व सीकम या आतण्यात बहुधा अडकतात व त्यामुळे पोटा किरणक आटवल्यानी अगर महिन्यानीहि होऊ लागते व हावी तरी ती काही दिवस टिकते; नंतर काही काळ आराम वाटतानंतर पुन्हा पोटा होऊ लागते अर्घर दाचण्याचा पुंजका अगर ७०० खाकाच्या बिशाचा पुंजका आतल्यात अडकलेले खरे नमुने विद्यायेंतील आनुयाल-यपदार्थसंप्रदाहलात आढित. 'छ' किरणाच्या दोष सामस्या-पासून अशा आगतिक पदार्थांचे निदान बरोबर करण्यास बरेच सुलभ पडू लागले आहे. आतल्यात पिताशरी अगर दुसऱ्या प्रकारचा खडा प्रथम लहान असून त्यावर मळ,आम, व पचलेले पदार्थ इत्यादिकांची पुट्टे व भर असून त्याचा भाजार वाटण्यामुळे तो पुट्टे मळक्या गतीस पूर्ण अवरोध करतो. कृश मनुष्याच्या आतण्यातील पदार्थांचे निदान पोटा चाचपून करिता येते. (४) आतल्यामध्ये दुमड पटणे हे अवरोधित अंतर्गळक्या खालीखाल प्रमुख कारण आहे ज्या लहान मुलाना अशा प्रकारचा रोग होतो त्यापैकी निम्मा मुलाना हा रोग बहुधा दहा वर्षांच्या आतील वयात होतो व यातील निम्मा मुलाना एक वर्षांच्या आन म्हणजे अगदी बेशक्तावस्थेत तो होतो व त्यात मुलेपेक्षा मुलांचे प्रमाण अधिक असते. आतड्यावाटेच्या पोखळ वळीचा बरील भाग खालच्या भागांमध्ये बळें घुनविता असता आतड्यास घड्या पडून एकेबाजून जोंन पदरी व दुसऱ्या बाजूस तशाच दुमडलेगी पडती पडते. निवळ यामुळे ह्या हालेली नसते पण आतड्याचा भाग जो खालील भागात घुसतो त्या बरोबर आंत्रफ्लाइन्धावरणनामक जाड पड-दाहि घुगडू रंग मुळे त्यातील रक्तमिसरणकितेस प्रथम त्या दाममुळे प्रसिध्द होतो व मागाहून तर ती क्रिया त्या दामामुळे बंद पडते. व आत्र कुजण्याची अगर फुटण्याची

मीति असते. 'आंत्रावरणदाह' रोगास आरंभ होतोच व त्यामुळे विष्ट लस घडून रया रयांमुळे बरील एकांत एक आतडे धुमून उजवण झालेले आतड्याचे पदर एकमेकांस विष्टतंत व ते पदर मोडकिले उत्तरांतर कटिण होते. क्विते हे घुषणे आपोआप नोंड होणे अगर त्यामुळे फक्त आतड्याचा मार्ग आकुंचित होऊन मळक्या गतीस आड-धडा होत नाही; पण वर सांगितल्याप्रमाणे ते कुजल्यास त्यास छिद्र पडून फुटते. ते न फुटते तर क्वितप्रसंगी कुजलेला भाग तुकडे होऊन गुदद्वारावाटे पडून जातो व आतड्याच्या खालील आणि बरील भाग आपोआप साधतात. आतडे दुमण्याची कारणे मळ पुट्टे टकलणाऱ्या आतड्याची क्रिया कांणत्याहि कारणांमुळे फांगील जीराने होणे, व आतड्यात होणाऱ्या लघुपीडाप्रसंगीचा अनाचा किंवा दाहोपा-दक न पचलेल्या अमाचा समूहही होत. काहींचे मत सीकम नामक आतड्याचा भाग लहानमुलांमध्ये सुटा फिरता असतो व मोठ्या माणसात नां पुढे बड होतो, म्हणून सीकम या आतड्याची अवस्थिति हे एक मोठे कारण आहे. या रोगाचे स्थानपरबरे भेद असून तीस व दीर्घकालीन हे ते भेद होत. तीस भेद फार करून मुलांमध्ये थराय पाहण्यात येतो प्रथम राहून राहून व नंतर एकसारखी पोटात कळ, मुरडा होऊन रक्त व आम पडून अतिसार होणे, ही मुख्य लक्षणे होत. पूर्वी सांगितलेल्या रोगकारणांमुळे मितका वातीस लवकर आरंभ होतो तितका यामध्ये होत नाही. शैयाच्या वेळी फार डेयांचे लागते व नंतर पूर्ण क्वि-पातस आरंभ होतो, बहुतेक रोग्याना पोटास जुगबंदी येते व रोगाची गाठ काहीनगांमध्ये पोटा बाचपून हातास लागते व काहीनगाच्या गुदद्वाराशी ती विष्टे अगर हातास लागते. दीर्घकालीन भेद मोठ्या माणसांमध्ये आढळतो; लक्षणे एकसारखी बाळें नसतात; रोगनिदान बरोबर होण्यास अडचण पडते, कारण जुनाट संप्रदाहप्रमाणे लक्षणे असत. शेवटी रोगाचे तीस स्वरूप एकाएकी प्रगट होऊन रोग्यास जुलान, वाति व रक्तातिसार होऊन क्रांतिपातामुळे रोगी मरण पावतो तेव्हा हा रोग असावा जसे वैद्याचे वळते. (५) बरील रोगकारण व आगतिक पदा-र्यादि कारणे दीर्घकाल टिकणाऱ्या स्वरूपात आढळतात. पण वर सांगितल्याप्रमाणे कधी त्यास तीव्ररूप प्राप्त होऊन रोगी मरतो. (६) पूर्वीच्या रोगांमुळे उपज झालेल्या एखाद्या बंधनाचा वेडा आतड्यास पडून त्यामुळे अकस्मात मळक्या गतीस निरोध होतो. (७) उपजतच आतड्याची रचना आंत्रा-वरोधास अनकूल असणे हेहि एक मोठे कारण आहे. पाकड्या आतड्यास छिद्र नसून मोठ्या आतड्याशी त्याचा सघन नाही असा प्रकार आढळतो. आतड्याची पोखळी उपजतच अर्धे असल्यामुळे त्यात मळक्या गाठ अगर पळक्या विषा-सारी पदार्थ अडकून पडत व रोग बडोत तेत नाही. पचलेल्या

मुलास गुदाद्वाराचे जिडि कधी कधी नसते पण तेलवकर
सक्षत येत

उपचार — यास योग्य उपचार होण्यास त्याचे निदान लव-
कर होऊन शस्त्रक्रिया मित्रको अगोदर होईल तितकी दृष्ट आहे.
कुजलेल्या भातल्याच्या विषायाणास आरंभ झालेल्या रोम्यावर
शस्त्रक्रिया करणे म्हणजे ती फार उशीरा होय रक्तामुळे उपयोग
होत नाही व पण अपाय मात्र खास होतो या प्रकारच्या
शस्त्रक्रिया करण्यात वाकवगार असलेले सर फ्रेडरिक व्हिन्स
याच्या मते पोटा चोळणे व हस्तसंकेतोने रोगग्रंथि बरी
करणे, हे एककावेळी प्रचलित असलेले उपाय सध्या निह-
योगी ठरले आहेत, कारण अगदी मृतप्रायस्थितात असलेले
आतडे फुटेल व फुटेल अशा सक्षयित स्थितात असल्यास
या उपायांनी ते खास फुटते मात्र शस्त्रक्रिया लावणीवर
टाकण्यास अगर तीस मुळीच फाटा देण्यासाठी काहीतरी
सबब हवी असल्यास हे निमित्त उपयोगी पडते. शस्त्रक्रिये-
मधून पुनरुत्थले आतडे कापून त्यातील पाण वाटून टाकणे व
जो अडथळा असले तोही काढणे हा काय करायचा अस-
तात. या रोगाचे दीर्घकालीन भेद असतात त्याची संक्षिप्त
कारणे व इतर माहिती पुढे दिली आहे

रोगाचे भेद — (१) आगतिक पदार्थ अगर मळाच्या
मोठ्या गाडी आतल्यात अडवून बसणे. याचे दोन प्रकारे कारण बद्ध-
कोष्ठाची खोडी असलेल्या बद्ध श्रियात आटवून येते व त्यामुळे
पोटाचाचपुन हातास लागेल येवढी, कणिकेच्या गोळ्याप्रमाणे
मळ व काही भागी कठीण अशी गाठ लागते इतका मळ
मोठ्या आतल्यात माग्याचे कारण मूळव्याध, पुद्गल व या
सारखे दुःखदायक रोग असल्यामुळे व मळविसर्ज-
नाच्या कामी उदराच्या स्तरांमध्ये स्वाभाविक अगर
मागवून आलेली दुर्बलता हे होय. रोग प्रगट
होण्यापूर्वी काही काळ रोम्यास बर वाटेनासे
होऊन जिभस घुरशी, मुलास दुर्गंधि व मलसचयविषतोषणा-
मुळे थोडा ज्वर होई लक्षणे होतात. ही स्थिति पुढारण्या-
साठी पोटात कयोलमेले हे औषध वेलाडोनाशी मिश्र करून
काढतरी सल्याने घ्यावे व पुष्कळ पाण्याचा बसित देत जावा.
गाडी फार मोठ्या असल्यास चमच्यासारख्या शस्त्राने त्याचे
तुकडे करतात. (२) आतल्याची पोकळी कयानसर व इतर
प्रकारच्या रोगग्रंथीमुळे अर्ध होणे, अगर पूर्वी दांतारवरण
झाल्यामुळे ही काही जागी चिकटून अर्ध होणे किंवा आत्ररक्त-
वाहिन्यावरणातील रसग्रंथीत रोग होऊन त्यामुळे आत-
ल्यास वेदा पडून पोकळी अर्ध होणे या रोगाम आत्रापात
म्हणतात, व ती शस्त्रक्रियेने सुधारण्यासाठी विष्ट आत
प्याडोमादी पागले आतडे आणून त्याचा जोड करून बरील
मळ्याचा प्रवह पुढे सरले असे करतात. आत्र घात होण्यास
आमातिसारा व क्षयजंतुन्यातिसार हांदि कारणे असतात.
साधल्यास कयानसर व इतर रोगग्रंथीहि त्यावेळी कापून
काढतात. कयानसर रोग मध्यम व उत्तार वगळ्या माण-

माना होतो व त्याची लक्षणे फारच सावकाशापणे प्रगट
होतात. (३) आतल्यास जुनाट दुमड अमणे हे एक कारण
आहे व ते लवकर न ओळखता आल्यामुळे त्याम्बर रोग,
क्षयजंतुन्य आत्रावरणदाह अगर गुदातील पोकळीच्या
आकाराचा ग्रंथिरोग यांकां राग असल्याचा संदेह पडतो.
शस्त्रवेद्यास साधेल तर त्याने त्या आतल्यात पपाने वारा
मळून दुमडलेली घडी सोडवावी. पण त्या घड्या प्रायः चिक
टलेल्या असल्यामुळे उदर चिरून तो रोग कापून काढणे हे
योग्य आहे व अशा शस्त्रक्रिया यत्नाची झाल्याची बरीच माहिती
आहे (४) एखाद्या बाह्यमयि रोगाचा अगर वेधनाचा दाय
बसून मळाचा गात कुठेत होत अशी उदाहरणे कधी कधी
पहाण्यात येतात त्यावेळी रोगनिदानासाठी उदर चिरून
रोगस्थिति जशी आढळेल त्याप्रमाणे ती दाब पाडगारी गाठ
कापणे अगर आतल्याची चिकटलेली स्थिति दुरुस्त करणे
या शस्त्रक्रिया त्यावेळी उरवून घ्याव्या जर पूर्वीच्या आत्रा-
वरणदाह रोगामुळे आतल्याची एकमेवत फारच गुतागुत
झाली असेल तर रोगट भाग वगळून बरील आतल्याचा खालील
आतल्याशी संबंध जोडता येतो व या शस्त्रक्रियेमुळे मळाच्या
प्रगतीस येणारा अडथळा दूर होतो आतल्याच्या रचनेमध्ये
मळ पुढे दफळण्यास समर्थ असा व आतल्याचे आकुंचन
करणारा मासल थर असतो, रगत स्नेहत्व अगर शैथिल्य
येउन मळाची गति काही रोम्याची बंद होते असे म्हणतात.
पण त्याविषयी वाद चाळू आहेत.

आत्रेय. — सं. यि; प. भा. ८९.० आत्रेय (यिद्रिभम)
हे रासायनिक वायु-मूलतत्त्व आहे. याचे आणि भौक
(सिरिधम); निभूत (लायाल्लम) द्रवक (डायडिमियम)
आणि अर्ब (अर्पिभम) या मूलतत्वांची पुष्कळ साधर्म्ये
असून सृष्टीत यांचा साहचर्यात हे आढळते. आत्रेयक्षार
तयार करण्यास उत्तम मूलद्रव्य म्हटले म्हणजे “ गादोलिना-
बित ” हे खनिज होय. या खनिजात कुनिगच्या मृताप्रमाणे
खाली लिहिल्याप्रमाणे घटक असतातः—

सिकता = २२. ६९.०१ यिद्रिभा (यि प्र_२) =
३४. ६४.०१० अर्ब (अर्पिधम), थोर, द्रवक, निभूत, लोह,
वदुर, खट, मम, आणि सिंधु याचे प्राणिद = ४२. ७५. ०१०

सर्वे दुर्भेद मृत्तिकापातूंप्रमाणे याचे निष्कासन करणे फार
कठिण आहे. दृग्गर्भण, करव्या रंगाचा रजोत्पन्न आत्रेय धातु
असतो तो हरिदाचे पाळाशपातून सांज्जकरण केले असता
निघतो किंवा आत्रेय व सिंधु याच्या द्वित हरिदाचे विघट
पृथकरण करावे. आत्रेय धातु थंड पाण्याचे सावकाश पृथ-
करण करता, परंतु उष्ण पाण्याचे मात्र तारकाळ करतो.
आत्रेय प्राणिद (यिद्रिभा यि प्र_२) पिवळसर पाटव्या
रंगाच्या चूर्ण रूपात असतो, अस्थुष्णमानावर याच्यापासून
पाडरा शुभ्र अतिदेगम्यी प्रकाश निघतो. आत्रेय सावकाश
पण पूर्णपणे खनिजाभ्रंशात विश्राव्य असतो विगुलकुलिकाच्या
योगाने याच्या विविधप्रकारणावरून हा ओळखता येतो.

आग्नेयेश्वराचें कार्य कारकपरीक्षकावर अरकासारखें वारतें. आग्नेयेश्वार परमाणुमात्राक सर्व्हेष्ट आनें निश्चित केला आहे.

आग्नेय.—यज्ञांमध्ये प्रेक्षकामधील अग्रपूजेना अधिकांरी आग्नेय या नावानें पोषिला गतो (वेदविद्यापृ. २१३ पदा).

आदमखान.—(१५९१) याचे मूळ नाव अधम-
खान असें थोडेंच म्हणणें आहे. हा हुमायून्चा राखीपुत्र
असावा असें म्हणतात. अकबराची दांड (धनग) माहूम ही
हुंदार व खटपटी बाई होती. हरएक कारभारात वयळावयळ
करण्याची तिला होत असे. ती स्वमावानें हि दुष्टच होती. बहिराम
खानास काढून टाकण्यांत हिचे योग्य होते असें दिसतें. आपला
मुलगा आदमखान यास योग्यतेस चवविण्यासाठी तिनें नाहीं
नाहीं त्या खटपटी केल्या. बाह्यबहादुर (१५९३) हिची कवि-
यित्री राणी रूपमती हिचा पति) म्हणून एक पटाण सरदार
माळवा प्रांतातील काहो आम बळकावून तेथील सादराहा
बनला होता. त्यानवर अकबरानें ह्या आदमखानास पाठविलें.
आदमखान हा अकबराचा विश्वासू कामदार होता. त्यानें
बाह्य-बहादुरचा पराजय करून त्याचा सर्व सुट्टस बाबीज
केला. तेव्हा बाह्यबहादुर ब-हानपुराकडे पळून गेला. पुढें
आदमखानानें बहादुरच्या राज्यांत अधमपणाचें वर्तन
चालविलें. सर्व लूट त्यानें स्वतःकडे ठेविली आणि बाह्यबहा-
दुरचा ज्ञानसागरीहि आपल्याबळ अडवून ठेविला. त्यांत
बाह्यबहादुरची एक सुंदर स्त्री होती. (ही रूपमतीच असावी)
तिचा अभिलाष धरून आदमखानानें तिच्या भेटांस जा-
ण्याची वेळ नेमिली. तिला नाहीं म्हणतां येईना. ती सुंदर
योग्यास करून आदमखान येण्याच्या वेळेस पत्तागवर निजून
राहिली. खान आल्यावर पाहतो तो ती मेलेंली दिसली.
आदमखानाकडून अप्रतिष्ठा व दयाही म्हणून त्या पतिव्रतेनें
विद आऊन आत्महत्या केली होती. बाह्यबहादुरच्या
हुसैन्या पुष्कळ क्षिया जनात्मन्यायात होत्या. त्या अवघरास
चहाच्या सागतील म्हणून माहूम अनेगेंच सर्वांस डार मार-
विलें. आदमखानानें हें अधिकांरीबाहेर नें काम केलें ते
अकबरास सापळें नाहीं. तो एकदम फौज घेऊन आग्याहून
आला, आणि आदमखानास घरोघर पेटून परत नेई. पुढें
त्याजपासून सर्व लूट परत घेऊन त्यास कामावरून काढिले,
आणि त्याच्या भागी आग्यास गुह पारमहंदाखान यास नेमिलें.
स्वतः बाह्यबहादुर आपणावर सांगवला आहे असे अदमखान-
नास वाटलें नाहीं. महंमदखान उर्फ बामहूदीन नावाचा एक
अकबराचा बघीर (व त्याच्या एका भावडया दार्याच नयरा)
होता. बहामखानाचा बंदोबस्त करण्यांत त्यानेच पुढाकार
घेतला असून माहूम अनेगेंच प्रणहि यानेंच मांडिलें म्हणून
आदमखानाचा त्यानवर खोळा होता. तेव्हा हाच आपला
नाश करूं पाहत आहे, असें समजून बघीर बाक्यात काम
करीत बसला असता त्यानकडे जाऊन त्याचा आदमनें प्रण
घेतला (मे १५६२) हें वर्तमान ऐवून बघीरच्या टिकाणीं
आला, आदमखान त्याच बघीरनें दिसला. अकबराचा

हात तलवारीकडे गेला, पण इतरून आत्मसंयमन करून
त्यानें आदमखानास ग-नीरून खाली सोडून देण्याचा हुकूम
केला, तेथेरून त्याचा गंत झाला. अकबराचा चरित्रकार
कनेल मॅलेसन म्हणतो की, याप्रसंगी आदमखानानें जना-
न्याचा आग्रह घेतला असताहि अकबरानें त्याचें राईरई
एवढें सुकटें करून गच्चीवरून खंदकात फेंकून दिले. मु-
लाच्या दुःखांनें माहूम अनाग पुढें चाळीस दिवसांनीं मरण
पावली. [मरेदसाई—मु. रियासत शीर-ओरिधेटल पायीं
मायिकल डिप्लोमरी. इतिहाससमूह १. ७ मॅलेसन-अकबर]

आदाम—ग्रिती संप्रदायधर्या हें अगत प्रथम उत्पन्न
केलेल्या माणसानें नाव आहे. आदाम हा शब्द जाति-
वाचक आहे, म्हणजे बापासून मनुष्यजातीचा बोध होतो
परंतु याचा उपयोग फार प्राचीन काळापासून विशेषनामा-
सारखा केला जात आहे.

आदाम नी उत्पत्ति.—बायबलमध्ये दिलेली कथा
अशी आहे की ईश्वरानें एंद्दर विश्वोत्पत्ति सहा दिवसांत
केली प्रार्थी देवानें आकाशा व पृथ्वी ही उत्पन्न केली. प्रथम
सर्वत्र अंधार पसरलेला होता व देवाचा आत्मा जलावर
तरंगत होता. नंतर देवानें प्रकाश उत्पन्न केला. ही पहिल्या
दिवशीची कामगिरी होय. दुसऱ्या दिवशी आकाश व जल
विभिनाराळें केलें, तिसऱ्या दिवशी कोरडी जमीन व तीव्र
गवत, साडे, झुपडें; चवथ्या दिवशी प्रहारा, पाचव्या दिवशी
जिवंतु व पक्षी, सहाव्या दिवशी अनेक जातीचे वनपक्ष व
प्राय्यपक्ष, सातव्या उत्पन्न केले, व या सर्वांवर धनोपणा चारवि-
णारी स्त्रीपुरुष असें एक जोडपें आपल्या प्रतिजजावपासून उत्पन्न
केलें. भूमितील मातीचा त्यानें मनुष्य करून त्याच्या नाक-
पुण्या प्राणवायु फुंकला या मनुष्याकरिता एदनात एक
सुंदर बाग देवानें केली, व या आद्यपुरुष आदाम याला
सहकारिणी पाहिजे म्हणून त्याच्याच दारीचाच एक
फांतकी काढून त्यात मांस भरून ईश्वर नावाची स्त्री निर्माण
केली. ही स्त्रीच एदम येथील बागेत प्रथम नम्रिणीतीतच
राहूं लागली. या बागेतील शान-वृक्ष म्हणून जे झाड होते
त्याचे फळ खाऊन नका याचा सर्व झाडांची फळे खा, असें
देवानें लोभना सांगितलें. पण एक दिवशी एक सर्प तेथें
येऊन त्यानें ईश्वरच मन वळवून त्या दोघाना ज्ञानवृक्षाचें
फळ खाण्यास लावले त्यापरींवर ज्ञान होऊन त्यांनीं नग-
रिणीतीत राहण्याची लाग बघा लागली. तेव्हा त्यांनीं अग्नि-
राचीं यानें छिद्रून रत करिता बघें केली. पण परमेश्वरानें
ज्ञानवृक्षाचें फळ खाण्याच्या अपराधाबद्दल शाप देऊन त्या
दोघाना त्या बागातून बाहेर हाडून लाविलें तेव्हापासून
मनुष्य मरणाधीन झाला आदाम-ईश्वरला एवेल, वन आणि
सेध हे तीन मुलगे झाले. एवेलला केनेन डार मारलें केन व
सेध यांच्यापासून मानववंश विस्तारला.

या कथेचें सौंदर्ययुक्त परीक्षण म्हणजे असे—(१)
ही गोष्ट बायबली असता असें सहज मनांत येतें. की, या

कथेच्या लेखकास मानवी संस्कृतीचे व बौद्धिक उन्नतीचे फार भय वाटत असावें. (२) हिंदू धर्मशास्त्रातील ही आदाम-कथा फार साधी व सरळ आहे. (३) आदामास बोलता कसें येऊ लागले? त्यास परीक्षणार्थाक व अंतर्ज्ञान कसें व कोठून प्राप्त झाले? सर्वांनी आदामाचा नाश का केला व तो कोण होता? यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे देणें कठिण पडतें. (४) कित्येक ग्रंथकारांनी या कथेस रूपक मानून त्याचा अर्थ सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. (५) ख्रिस्ती धर्मशास्त्रात फार क्वचित प्रसंगी या कथेचा उल्लेख केलेला आहे. यावरून असे वाटतें की ही कथा हिब्रूलोकांमध्ये दुसऱ्या कोणाकडून आली असावी. (६) या कथेच्या उगमाबद्दल बराच मतभेद आहे. ही कथा खाली लिहिलेल्या बाबींलोनी गोष्टीवरून काही अंती रचली असावी असे वाटतें.

बेरीसतमध्ये सांगितलेल्या बाबिलोनियातील बेल देवतेचा उपासक आणि बाबिलोनियन ज्योतिषशास्त्रावरील मीक भपातर करणारा आपल्या ग्रंथात असे म्हणता की, देवगणांपैकी एकांने "बेल" च्या हुकमानें बेलचे रक्त व निखल एकत्र करून मनुष्यास उत्पन्न केले.

प्राचीन बाबिलोनियन ग्रंथ लिखित असलेली आदाची गोष्ट.—तांत असे सांगितले आहे की, देवाने आदामा बिबा आदासा यास उत्पन्न केले, त्यास ज्ञान-शक्ति दिली पण त्यास अमर केले नाही. त्यास तसे होता आले असतें पण स्वर्गास बापाच्या लबाडीमुळे तो मर्त्य झाला.

ए आ बा नी ची गोष्ट.—यास आरद्यु ह्या देवाने निखलतून उत्पन्न केले. याचे बेलस ज्ञान होते. हा फार कासुक होता. रानदी अवस्थेतून एका वेष्टेने त्याची सुटका केली.

एड ना ची गोष्ट.—एडना इशार देवापासून वर मिळविण्याकरिता स्वर्गात आऊ लागला पण त्यास भोगी वाटून तो पुथ्वीवर पडला. बादबलेतर ख्रिस्ती धर्मवाच्यात व ज्यू वाङ्मयात आदाम ही व्यक्ति जगदारंभी करिपली आहे.

सुसुलमानानी आदामची कथा काही फेरफार करून ख्रिस्ती धर्मग्रंथातूनच घेतली आहे. शिवाय बऱ्याचशा हिब्रू-कथाही आपल्यास बेल्या आहेत. त्याच्या धर्मसंप्रदायात आदाम ही महत्त्वाची व्यक्ति दिसते. त्याला स्वर्गास आपल्यातील दंतकथांनी चांगले सजविले आहे.

आपल्या अष्टादशपुराणात समाविष्ट बेलेच्या मविष्य पुराणात आदामची कथा आली आहे (प्रतिषेधपर्व. अ. ४), तांत विष्णूने आपल्या मळापासून आदाम व हव्यवती या आदिमानव जोडप्याला उत्पन्न केले असे म्हटले आहे.

आदामचें शिखर.—"जेडम्स पीक" हे ईंग्ली नांव गेर्नुसीनापासून आले आहे. कोलंबेपासून ४५ मैलवर उ. अ. ६. ५५ व पू. रे. ८०. ३० या स्थळी हे पर्वतशिखर आहे. त्याचें मूळ सिव्हिली नाव समनल

आणि पाली संमतकूट किंवा "सुमनकूट" असे आहे. हा उंच डोंगर सिलोनमधील मध्यप्रदेशाच्या नैर्ऋत्येतील कोंपच्यान सपाटीपासून एकदम वर ७६२० फूट चढलेला दिसतो. शिखरावरून दिग्गारा देखावा जगातील अत्युत्कृष्ट देखाव्यांपैकी एक गणला जात असून फारच थोड्या पर्वतावरून (जरी ते यापेक्षा उंच असले तरी) असा समुद्र व भूमि यावरील अफाट देखावा दृष्टस पडेल. इतकें आहे तरी हें शिखर सृष्टिसौंदर्याकरिता प्रसिद्ध नसून सुप्रसिद्ध यात्रेचें स्थान म्हणून विरचरिचित आहे. त्यावरील एका खदकांत माणसाच्या पायाच्या आकाराचा एक खडगा असून त्याची उपपत्ति निरनिराळे यांत्रिक निरनिराळ्या प्रकारे लावितात. यांत्रिकरूचा मोठा संघ त्या पावलाकडे मोठ्या भाविक बुद्धीने पहात असलेला आढळतो. आपल्या शेजारच्या माणसाच्या मनात त्या पावलाबद्दल आपल्यापेक्षा निराळी भावना आहे असे समजून देखील त्याने प्यान डळत नाही, उदाहरणार्थ बौद्धांक ते सुद्धा पाऊल म्हणून समजतात, शैव शिवाचें समजतात, ख्रिस्ती सेंट थॉमसचें समजतात, सर सुसुलमान ते आदामचें पाऊल आहे असे मानतात. बरील निरनिराळ्या कल्पनांचा उगम कसा झाला हें सांगणें अवघड आहे. खरा उगम कोणता हें कोणचीच कल्पना गृहीत धरल्याने कळणार नाही. किंबहुना बौद्धांची कल्पना, झणजे नाविषयी आपणाला जास्त माहिती आहे ती सुद्धा आपणास चुककळ्यात पाडली या पावलासमंधानें बौद्धांचा प्रथम उल्लेख इ. सनाच्या पाचव्या शतकाच्या पहिल्या चरणात बुद्धचोपाने बौद्ध विधिनियमावर लिहिलेल्या "संमत पासादिका" नावाच्या भाष्यात आहे.

चहोस रेडिहड्स हा संतावक निरनिराळ्या मॅजिस्ट्रेट असताना त्यानें भी देतकथा ऐकली ती अशी की, राजा बलराम याहु (इ. स. पूर्वी ८८ ते ७६) आपल्या फारकीर्तीच्या आरंभी दक्षिणेकडील पर्वतात हद्दपार होऊन राहिला असता त्याला हें पाऊल दिसले. या कथेविषयी वाङ्मयीन पुरावा मात्र आढळत नाही. पालोमध्ये मात्र "संमतकूट वणना" नावाचें एक वाक्य आढळतें. तथापि त्याचा काल समजत नाही. या काव्यावरून आदाम शिखराविषयीच्या माहितीत काही महत्त्वाची भर पडलेली दिसत नाही.

इ. स. ४१२ च्या सुमारास सिलोनला गेलेल्या फॉहियन या चिनी प्रवाशानें या पावलाचा उल्लेख केला आहे. सर इमर्सन डेवेट, तीन मध्ययुगांनी चिनी भूगोलज्ञाच्या ग्रंथातून "पानकू" या नावाचें त्याच्या पुराणात प्रसिद्ध असलेल्या आदाम शिखरावरील पावलाविषयाचे उतारे देतो (सिलोन १. पा. ५८४-५८६) वदाचित् या चिनी भूगोलज्ञान सुसुलमानापासून ही पावलासंबंधी कथा घेतली असेल कारण त्याच्या काळापूर्वी चीनमध्ये बरेचसे सुसुलमान वस्ती करून राहिले होते, व बाह्यप्रदेशासंबंधी सर्व माहिती तेथील वरब सुसुलमानाकडून चिनी लोकांना मिळत असे व या

पावलाचा सवध आदामकडे आवण्याची कल्पना त्याच्या (सुमुलमानाच्या) मनात पूर्वीपासूनच होती उदाहरणार्थ दमास्कस येथे मोसिसच्या पावलाच्या वण पाहिलेला इजिप्ततुला या शिलालेखाला आदामाचे पाऊल पाहिल्याचें लाबलचक वर्णन देतो सर इमर्मन टेनेट यानां असें यात्रापूर्वक वाटेंत की, ही आदामपावलाची कल्पना सुमुलमानांनीं क्रॉस्टिक लिस्व्यापासून घेतली अतली पाहिजे (सिडीन १ पा १३५)

शिवपदाचा कल्पना यापुढील काळतली दिसते इजिप्ततुला (सुमारे १३४०) अस सांगतो की, आपल्या बरोबर शिखरावर आलेले चार जोगी दर वर्षी ही यात्रा करीत पुढील शतकांतल्या पोरन्या या शिरांत (परधम बाहु करित) यात एक माळण सगनल येथून यात्रा करून परत आल्याचा उल्लेख सापडतो पण बापेकी काणत्याहि प्रयात हें पाऊल शिवाचें, असें म्हटलेलें नाहीं परकम बाहुचरितात तर तेथील देवता गुमन हा आहे असें लिहिलेलें आहे पण महानशात सीतावकाच्या रामसिंहानें (इ १५८१-१५९९) या दिग्गराचें उत्पन्न कोणा दैवताधूना दित्याचा उल्लेख सापडतो रामसिंहानें आपल्या हातानें पितृवध केला होता, तेव्हा निधुनी त्याला दोपमुक्त करून घण्याचें नाकारितें पण दैव माधुनी तसें करण्याचें कबूल केलें म्हणून रामसिंहानें आपल्या अगाला राज फासून शेषवर्ग स्वीकारला १७११ मध्ये दयाडीचा राजा फीनिशी याचें पुन्हा बांदमिधुना या शिराराचें उत्पन्न दिलें या काळापासून पावलाविषयीच्या दैव कथेचा उगम असावा कदाचित् हा काळ थोडा पाठीमागोहि जाईल “ यत्कन केलात मानमाय ” या चिकीमालीसय थीच्या तामिळी पुराणात या शिखरावरील शिवपदापासून नशा काढतात असें म्हटलें आहे या मध्याचा काळ निश्चित नाहीं या पादचिन्हसवधी तामिळी अ गि सिंहली लोकांचे कसेंहि मत असलें तरी ते तेथील देवता समन देवीयो (सिंहली) किंवा गुमन (पाळी) आहे असें मानितात अद्यापि तिचें देऊळ पावलावराल मडपाच्या राला या बाजूस दिसत असून इकीननें त्याची प्रतिमा आपल्या प्रयात दिलेली आहे (स्कीन—ऑडम पीक, कोलको, १८८०) शिवाय स्कॅन्वें १८८० मध्ये शिखरावर असलेल्या इमरतचि नकाशे दिले आहेत, टेनेट १८९८ मधील नकाशे दिले आहेत आणि डॉ. रॉसेन १९०२ मधील रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये पादचिन्ह आणि वरचा मंडप याची दोन चित्रे दिली आहेत शिखराज्या योगानें इतकें महत्त्व प्राप्त झालें आहे त्या पावलाची लांबी ५३ फूट व रुंदी २३ फूट आहे पावलाची टाच ओळखू येते पण पुढील बोटें दिसत नाहींत, ती मंडपाच्या भित्तीवरील अडकलेली आहेत असें वाटत

आदामार्ईट—तिस्ती पामळाचा एक पथ. हा ति या ठाणा गिण्या झतात उत्तर भागिनेत चांगला, गिस्ती

स्वात होता तिस्ती सप्रदायाच्या बात्यावस्थेत उत्पन्न झालेली काही ‘मिस्टिक’ मनें व काहींनी सापुत्राति धारण करून या पथाचे लोक आपणांला अगदीं मूळच्या तिदापी आदामासारखे समजत विचारबधन पापमूल्य मानून ते विवाहाची पद्धत वर्ज्य करीत व विधिविरहित वाटेल ते आचरण करीत व असें दिमाखानें सांगत की, आमचें कोणतेहि दृत्य चागलें किंवा वाईट ठरत नाहीं, म्हणजे कोणताच कलक आम्हाला लाग्य नाहीं हा पथ फार दिवस टिकला नाहीं पण मध्ययुगात यूरोपलागत श्री स्तिरिचच्या अनुयायींनी या पथाचीं मते पुन्हा एकवार पुढे आणिली

आदिप्रथ—दोख लोक आपल्या धर्मलिखाणाला “ प्रथ ” हा शब्द जोडितात या पवित्र लिखाणाचे दोन मुख्य भाग आहेत (१) आदिप्रथ, हा शाखाचा पाववा गुरु गो अर्जुन त्यानें बाबा नानक व इतर अनेक धर्म-सुधारक यांच्या लेखाचें सकलन करून तयार केला, आणि (२) दसन पादशाही (संक्षिप्त रूप “ दसन ग्रंथ ”), म्हणजे दहावा पादशाही जो गुरु गोविंदसिंग याचा प्रथ सवे शाख लोक पहिल्या प्रयाला प्रमाणभूत मानतात, व काहीं थोडे शाख समाजातील अजाल लोक दुसऱ्या प्रयाला महत्त्व देतात या आदिप्रथाचें विवेचन करणाऱ्याला “ प्रथी ” असें नाव आहे

क ती रव—हरीच्या स्वरूपात असलेला आदिप्रथ गुरु अर्जुन (१५८१-१६०६) यानें राबिला, पण त्याच्या कालानंतर काहीं तेषवहादुरांची पदे व गुरुगोविंदसिंगाचा एक दोहोरा, या प्रयात समाविष्ट करण्यात आला या सिद्धिनेत कोणकोणाचीं पदे आहेत हें खालील वर्गवारावरून दिसून येईल—

(अ) शाखगुरु—याचा नानक, अगद, अमरदास, रामदास, अर्जुन, तेषवहादुर, गोविंदसिंग

(आ) भगत—जेणी, भीकन, धसा, फरीद (शेख) जयदेव, कपरा, नामदेव, पीपा, रामानंद, रवि दास, सधना, वैष्णु, सूरदास, त्रिलोचन.

(इ) भट्ट—भल्लूड, भिका, दास, गमा, हरि-यश, जलन, जालप, कल (कल, कल्लु), कलसु, कलस हारी, कौरतु, मयुरा, नल, रड, सल

यातील नामदेव हा पहिल्या मराठी अभगकवि असून तोच या प्रधातील सर्वोत्तम प्राचीन लेखक दिसतो कबीराचे दाहरे सर्वांच्या माहितीचे आहेत, ते या प्रधात फारच उठावदार दिसतात त्याचप्रमाणे गीतगोविंदाचा कर्ता जय देव, अद्वैताकडे वळलेला रामानुजसप्रदायी रामानंद व प्रत्यात सत सूरदास यांची परामर्शपर पदेहि आदिप्रथात गोविंदा आहेत. तेव्हा हा प्रथ शाखेतर हिंदूना परका वाटणार नाहीं एका दृष्टीनें पाहिले तर शाखपथ आणि महाप्राचीन भागवतपथ याचा निकट सवध आहे ज्ञानेश्वराचा याप विदल, कबीर व नामदेव हे तिथेहि रामानदाचे शिष्य या

नात्यानें गुरुवृत्त होते नामदेव हा त्याचा आदि कवि तर महाराष्ट्रातील भागवत संप्रदायातील हा अत्यंत जुन्या पुरुषार्थी एक होता

वि भा ग — आदिग्रंथात पुढीलप्रमाणे विभाग आहेत —

- (१) जप किंवा जपजी — नानकाची प्रस्तावना
- (२) सोदर — आस व गूजरी रागातील साधप्रार्थना
- (३) सो पुररु — आस रागातील साधप्रार्थना.
- (४) सोहिला — गीरी, आस व धनासरी रागातील निजण्यापूर्वी म्हणण्याची प्रार्थना

करील चार भाग उपासनेकरिता लागत असल्यामुळे प्रथारभी घातले आहेत या नंतर —

(५) राग — हा प्रवाचा मुख्य भाग हे राग ३१ असून त्यात निरनिराळ्या गुरूची पदे अव्यवस्थितपण घातली आहेत रागाच्या नावावरून आतील विषयाचा बोध होत नाही प्रत्येक रागाच्या शेवटी भगतांची वचने कधी तरी ओढून दिलेली दिसतात पहिल्या चार रागात महत्त्वाचा विषय गोंवळा आहे व पुढील किरकोळ रागातून जे विषय मांडले आहेत ते कवच प्रवाचा व्याप वाटविण्याकरिताच होत जे हाताला सापडेल ते घुसवून देण्याच्या क्रियेमुळे, आदिग्रंथ मोठा कटाळवाणा व असह्य असला झाला असून त्यातील समुपमा-या शब्दसामरात विचाररत्ने फार थोडीच आढळतात

(६) भोग — म्हणजे प्रथपरिणति, यात निरनिराळ्या गुरूचे व भगताचे श्लोक व पद झाली आहेत

प्रथातील माल निरनिराळ्या ठिकाणाहून घेतला असल्याने, लिखाण एका भाषेत लिहिलेलं नसून, अर्वाचीन हिंदुस्थानीतील त्रिविध भाषात लिहिले गेले आहे उदाहरणार्थ, नामदेवाने जुन्या मराठीत रचना केला, व त्रिलोचन झाडा-णाने नामदेवाचे अनुकरण केले अश्वदेवाने संस्कृत व अर्वाचीन भाषा यांचे विविध मिश्रण उपयोगात आणिले, तर रमानंदाने कबीर व त्याचे शिष्य यांच्याप्रमाणे जुन्या हिंदीत आपली वचने गोविली नानक व त्याच्या पुढचे गुरू हे पंजाबात राहणारे असूनहि त्यांनी हिंदीसदृश भाषा वापरावी हे चमत्कारिक वाटते, पण उपाप्रमाणे कबीर व इतर भगत यांची धार्मिक शिकवण त्यांनी उचलली, व्याचक्रमान भाषाहि उचलली यात नवल नाही पण परिणाम असा झाला की, प्रथातील बराचसा भाग अर्वाचीन शीखाना दुर्वांध झाला आहे [नानक, नामदेव, शीख,] पाहो.

प्रथातील छंद जुन्या प्राकृतातील किंवा नवीन बनवि लेले दिसतात. उदा.मध्ये दोहरा, दुपदा, त्रिपदा, चौपदा, पंचपदा, अष्टपदी, श्लोक, उक्ता, छंद, पठरी, सवाईभा व गद्या हे वृत्त आढळतात सर्व ग्रंथ छंदोमय आहे हे सामर्थ्य नकोच

आ दि ग्र या ता ल भा पे चा न मु ना — मासल्याकरिता काही गीते खाली उद्धृत केली आहेत

श्लोक —

वतच माता वतच पिता वतच बनिता विनोद सुतह ॥
वतच भ्रात मीतहित वषट वतच मोहू कुटुंब ने ॥

कतच चणल मोहनी रूप पेपते त्याग करोती ॥

रहंत मग भगवान सिमरत नानक लब्धे अच्युत तमह ॥

अष्टपदी —

हउ भै करम वमादे जम ईडु लगै तिन आइ ॥

जि मति गुरु सेवानिसे उचरे ॥ हरिसेती छिद्र एइ ॥ १

मन रे गुरुछावि नासु थिआइ ॥

सुरि पुरीर करंत छिडिआ तिना गुरुमतिनामि सनाइ ॥

रहाउ ॥

त्रिषु सति गुरु परतीति न आरई नामि न लगो भाउ ॥

मनै सुखनु न पारई दुख महि सवे समाइ ॥ २

सवाईभा —

गावउ गुन परम गुरु मुख सागर दुरत निवारण सन्देह ॥

गान्हि गभीर धीरमात सागर जोगी जंगम घ्यातु धेर ॥

गावहि इन्द्रादि भगत प्रदिठादिख आतम रसु जिनि

जाणिभो ॥

कवि वरमुजसु गावउ गुरु नामक राज जोगु जिनि

जाणिभो ॥

गाथा —

चपूर उडप सुगंधा परस मावळ्य देई मलीण ॥

मळा रथिर दुरगथा नानक अति गरवेण अघानणो ॥

दोहरा:—

वत छुट विओ वदन परे वट्ट न होत उपाइ ॥

वट्ट नानक अच भोट हरि गज मिय होहू सदाइ ॥

मणि सखा सभि तनि गण सोज न निरहिओ साथ ॥

कहु नानक इह विपति मे देक एक रघुनाथ ॥

आ दि ग्र या ती ल का ही वि य य — प्रणयिनी व प्रिय-

कर यामधील प्रेमाची ईश्वरप्रेमास उपमा —

(१)

(१) अरेरो फाय नावडला छावें जावित, संसाराच्या आसक्त्युळे तिचा नाश झाला लोण आलिली मित क्यात्र माणें रात्रदिवस पडते झडते त्याप्रमाणें (तिचा नाश होतो) शब्दा (नामा) शिवाय सौख्य उत्पन्न होत नाही, प्रियतमाच्या प्रसन्नोपेक्षा दुःख नाहीसे होत नाही (विधाति) हे सुंदर तरुणपुत्र, प्रियतमाशिवाय गुंगार कसला घरात भावयास तुला देवदीवर परमानवी मिळत नाही, उबच्यातील लबाड मनुष्य कुचकामाचा आहे.

(२) तोच स्वतः शाहणा तोच चुकला नाही, तोच खरा व शोर शेतकरी होय (कां नो) पाहिल्याने अमीन तयाक कळून येऊन सीत नामरुपी बाी पेरतो नशीबाच्या ओषाप्रमाणें एका नामापासून नऊ भांडारे उत्पन्न झाली आहेत

(१) जो गुरुला जाणीत नाही असा शहाणा, कसले त्याचे शहू णपण आणि कपले त्याच सद्गुण, त्या आंधळास नामाचा विसर पडतो, स्वच्छंदी मनुष्याच्या मनात गाढ काळीर असतो त्याचे (जन्मसराणाचे) फेरे थांबत नाहीत, मेल्यावर तो पुन जन्मतो व दुःख पावतो

(४) चंदन विकत आणले, तत्तच कुकू व केसाच्या भागा करिता सोंदर, पुष्कळ उडी, पानसुपारी व कापूर (बंगरे साहित्य) पण जर ती खा हरयेसाला सुप करणार नाही तर हे सर्व माहिर व्यर्थ होय

(१) सर्वे सुखाचा उपभोग व्यर्थ होय, सर्वे दागिने अप्रस्तुत वस्तू होत, जोपर्यंत ती (गुरुच्या) शब्दाने पूर्ण विद्व झाला नाही (तोपर्यंत) गुरुच्या द्वारे तिला मान कसा मिळेल हे नानका । त्याच आवडत्या प्रिय भागवान होत की ज्याचे नवऱ्यावर प्रेम असते [आदि १३ कर्ता नानक]

२

(१) विषयी मनाचा मनुष्य जी कामे करतो ती नावडर्या स्त्रीच्या आगावरल दागिन्वाप्रमाणे असतात. शेगेचा पति येत नाही, एकसारखी ती दुःखी असते प्रियतमाचा राजवाडा तिला प्राप्त होत नाही, त्याचे बरदार (तिच्या) दृष्टीस पडत नाही (विभ्रति) बघो, ह्या नामाच्या ठिकाणी मन एकाम करून ध्यान कर सतमडव्याशी जो सयव टेवितो, तो मनात यामनात राम-नामाचा जप करून आनंद पावतो

(२) ती शिष्या नेहमी प्रिय स्त्री असते (की जी) प्रियतमास हृदयात धारण करते, ती मधुर भाषण करते, नम्रपणे चालते, तिचा पती क्षणभर तिजशी विलास करतो त्या प्रिय शिष्या सौंदर्ययुक्त असतात की, ज्याच्या मनात गुरु विषयी अमित प्रेम असते

(३) भागवाचा उदय होऊ लागतो तेव्हा पूर्ण भाग्यो द्याने मदगुरुची प्राप्ति होते अत करणातील दुःख व अति काढून टाकली जाते व सौंदर्याची प्राप्ति होते गुरुच्या इच्छेस अनुसरून जी चालते तिला लेशमान दुःख होणार नाही

(४) गुरुच्या आज्ञेत अमृत आहे, तें काणालाई सहज प्राप्त होते ज्यांना तें मिळाले त्यांना तें अत करणातील अह वार काढून टाकून प्राप्ति केले. हे नानक, शिष्याने नामाचे चिंतन केले तर तो सत्स्वरूपाशी एक रूप होतो (आदि १२ ४४, कर्ता अमरदास)

३

(१) जेव्हा ती स्वतःच्या प्रियतमाम जाणते तेव्हा ती त्यास आत्म्यासह शरीर अर्पण करते आवडत्या शिष्या जी कामे करतात ती ती करत, त्यामुळे सहजच सत्स्वरूपाची तिची एकता नसत होते व तें सत्स्वरूप (तिला) मोठेपणा दर्शे (विभ्रति) हे बघो, गुरुशिष्याय भक्ती करता येणे शक्य नाही जरी प्रत्येकास भक्तीचा इच्छा असली तरी ती त्याम गुरुशिष्याय प्राप्त होत नाही

(२) (ईश्वराध्यक्षितिक) प्रेमासुखे चीन्हायशी लक्षां (जन्मी) ची सत्त्या या मोह त्रियच्या वाटणास आली आहे गुरुक्षेत्रीज तिला निद्रा सिध्दत नाही, तिची सर्व रात्र दुःखात आते (गुरुच्या) शब्दांशिवाय प्रियकराची प्राप्ति होत नाही, ती आपल्या जीवितान्ना व्यर्थ नाश करते

(३) अहंभासने तो जगात वागते (पण) तिच्या वाट्यास संपत्ति नसते व अभ्युदयही नसतो. नामाचे चिंतन न करणारा प्रत्येक अध हा यमाच्या पाशांनी बद्ध होतो सद्गुरुची प्राप्ति होतच अत करणात हरिनामाचे स्मरण होऊन संपन्नावस्था प्राप्त होते

(४) ज्याची नामाच्या ठिकाणी आसक्ति आहे ती गुरुच्या सहज प्रकृतीने सुद्ध होती (त्याचे) हृदय व देह ही रमने रमून जातात, त्याची मिष्टा मधुर रसचि पान करते हे नानका तो रग नाहीसा होत नाही (कारण) हरीने तो प्रथमच छाविलेला असता (आदि १४ ४० कर्ता अमरदास)

४

(१) हे अभिनव तारुण्ययुक्त स्त्रिये, आनंदकारी राम हा माझा मित्रकर होय, जिचे आपल्या प्रियकरावर प्रेम व आसक्ति असते (तिच्यावर) रामाची हृषीकृष्ण असते जर ईश्वर स्वतः तिजवर कृपा करील तर ती आपल्या प्रियकरास भेटेल. प्रियकराच्या साक्षिण्यात तिची शय्या सुखदायक होते, सप्तपुष्करिणी अमृतानें भरून जातात दयासागरा, (मज-वर) दया व करुणा कर, (म्हणजे गुरुच्या) सद्गुण नास अनुसरून मी तुम्हे श्रेष्ठगुण गात राहीन नानक (म्हणतो) स्वतःच्या पतीला-हरीला पाहून ती स्त्री सुखी होते व (तिचे) मन आनंदपूर्ण होते

(२) हे तरुण व निसर्गरमणीय स्त्रिये, रामाचे अनन्य प्रेम हेच (माझे) स्तवन (होय) माझ्या चित्तास व शरीरास हरि सौंदर्यदायक आहे, मला भगवान रामाच्या भेटीचा आवड आहे ईश्वरविषयक प्रेमाने जी व्याप्त होते, ' हरी ' होच जिची दिनवणी, ती हरीच्या नामात सौंदर्याने पास करते मग तिची सद्गुणशी ओळख होते, मग तिला ईश्वराची जाणीव होते, तिचे अपराध छुस होतात, तिचे दुष्टे नाश पावतात सुख्यशिष्याय माझ्याने एक क्षणभर राहावत नाही, सांगण्याने किंवा ऐकण्याने धाड धरवत नाही. हे नानक, प्रियतमा, प्रियतमा, म्हणून जी आकांक्ष करते तिच्या मिष्टेस त्याचा आस्वाद मिळून तिचे मन आनंद पावते

(३) हे सद्य, हे सहचरा, तो व्यापारी राम माझा प्रियतम आहे हरीचे नाव विक्रयार्थ घेतले आहे व राम हा अनंतपट गोद व अमोलिक आहे जर तो अमोलिक, सत्स्वरूप व प्रिय परमेश्वर घरात मान्य समजला जाऊ असेल तर नी तरुण स्त्री बरी असते कोहीनण हरीच्या साक्षिण्यात सुखानुभव घेतात मी दाराशी उभा

राहून आक्रोश करतो कारणचें सामर्थ्यवान कारण, तो मायदायी (विष्णु) स्वतः (माझे) काम सोंदटास नेता नानक (म्हणतो) (जिच्यावर त्याची) कृपादृष्टि असेल ती मायवर्ती व आवडती स्त्री, ती (आपल्या) हृदयात (गुरूचें) वचन धारण करते

(४) माझ्या घरात खरा व नंद भरला आहे, ता इश्वर, तो रामसखा झाला आहे प्रेमानें ओथवून जाऊन तो माझा उपभोग घेत आहे, (माझे) मन काढून नेऊन रामास दिलें आहे (माझे) स्वतःचे मन (त्याला) दिलें आहे हुरी हा नवरदेव मिळ विण्यात आला आहे, आपल्या मर्जीप्रमाणें तो (माझा) उपभोग घेत आहे (जिचें) शरीर व अंतःकरण प्रियकरास अर्पण केलें जातें ती (गुरूच्या) भयल आशिर्वचनांनं स्वगृही अमृतफल प्राप्त करून घेते बुद्धिमत्तेन प्रयावलो-कनानं व मोठ्या सहाजपणाच्या जोरावर त्याची प्राप्ति होत नाही, जे त्याच्या अंतःकरणास रिझवितात त्यांना तो प्रेमाबुल्लव भेटतो नानक (म्हणतो) ईश्वर आमचा सखा आहे, आम्ही या जगातील नाही आहो [आदि १ कता नानक]

५

(१) सावरीचा वृक्ष सरळ असतो, पुष्कळ लाव व पुष्कळ रुंद असतो जे (त्याच्या कवळ) आघेनं येतात ते (त्याजपासून) निराशेनं परत कां जातात ? (त्याची) फळे वेवच असतात, (त्याची) फुलें पाणेरडी असतात, (त्याची) पानें निरुपयोगी असतात, (त्याची) मोडी विथेय, हे नानका, की ज्यामध्ये चांगलेपणा व सत्य हेच वैशिष्ट्य आहे अत्येकजण स्वतःच नमस्कार करतो, दुसऱ्यास कोणीहि करीत नाही ताम्रव्यात घालून वजन केलें असता जो खाली जातो तोच जड होय हरणास मारणारा पातका दुष्पद खोल बुडून गाती अशुद्ध अंतःकरण घेऊन (परत) जाणाऱ्याच्या (पूजेच्या प्रसंगी) नम्र केलेल्या भक्तांचा काय उपभोग ?

(२) तो प्रथाप्यन करतो, व सध्यापाठ म्हणतो तो पापाणाची पुजा करतो, त्याचें ध्यान वगळ्याप्रमाणें असतें (त्याच्या) मुखात असत्य असतें, (वाहेहन मात्र) कृपार अत्युल्लूट केला असतो तो (दिवसातून) तीन वेळ गायनाचे चिंतन करतो, गळ्यात माल असून त्याच्या कपाळी टिळा असतों त्याची दोन दोन धोतरें व रेशमी वस्त्रे असतात (हांचे) बांधाणाची कसोब्यें असं जर त्याला वाटत असेल तर खरोखर हे सब उद्योग म्हणजे शुद्ध मदळ होत नानक म्हणतो व त्याचें म्हणणें योग्यच आहे की, सद्गुरुसोपरी त्याला (सखा) भाग सापडत नाही (त्याचा) पोशाख व स्वरूप (पवरी) रम्य आहे, तो जग सोडून (यमाच्या दुरवारात) जात आहे त्यानं स्वतः ज्या वस्त्या वाट्ट गोष्टी केल्या त्याच माप

तो पदरात घेन आहे हुरीच्या इच्छेस अनुसरून हुकूम गुटले आहेत की अशुद्ध रस्त्यानें त्यानें पुढें गेल पाहिजे नमावस्थेत तो नरकात जातो, तेथे धोर दस्य दृष्टीस पडतें इहलोकी गुण उघडून तो (आता) पथात्ताप करीत आहे [आदि १४ २ कर्ता नानक]

ईश्वराचें एक स्वमिद्व करणारा उता रा —

१

(१) माया ही द्वितीय होय ' असं वग समजतें वाम, कौच व लाभ हे अधपात होत (विव्हाति) मी द्वितीय कोणास म्हणु ? असा कोणीच नाही सर्वो-त्तर्मांमी तो एक सर्वश्रेष्ठ आहे

(२) द्वैताविपर्या बोल्याया मूर्खाना (ता) द्वितीय (आहे) तो येतो व जातो मरून तो (पुन) द्वितीय होता

(३) पुढी आणि आकाश याच्याकडे मा द्वैतभावानें पडत नाही सर्वच लोक नर व नारा होत

(४) सूर्य व चंद्र हे तेजरा दाप मी पाहातो सर्वा मध्ये तो परमप्रिय तरुण (द्या) सलग भरून राहिला आहे

(५) दयायुक्त होऊन त्यान माझे मन (एकाकडे) धळविलें आहे. सद्गुरूनं मला एकेश्वराचें ज्ञान करून दिलें आहे

(६) तो एक सर्वश्रेष्ठ दिव्यास माहात झाला आहे द्वैताचा नाश केल्यानंतर गुरूच्या वचनांनं त्यानें त्याचा उमज करून घेतला आहे

(७) त्या एकाची सत्ता सर्व जगातून अभ्याहत चाल आहे त्या एकापासून सर्व सृष्टि उत्पन्न झाली आहे

(८) मायें दोन एक हिंदुधर्म व दुसरा मुसलमान धर्म (पण) ईश्वर एकच आहे याचें ज्ञान करून ध्या गुरुवचनाच्या द्वारे त्याची आज्ञा समजून ध्या

(९) सर्व प्रकारची रूपे व रंग (त्याच्या) मनात आहेत, असं एकाची स्तुती करणारा नानक म्हणतो (आदि पा ३२०० कर्ता नानक)

ईश्वराचें सर्व व्यापित्व दाखविणारा उता रा —

२

(१) एक कळशी घेतला व ती पाण्याने भरला, (अशा करिता की) मा ईश्वरास स्नान घालीन. बेचाळीस लक्ष जीवन्तू त्या पाण्यात उत्पन्न झाले, बघो, मी विव्हालास काय करु ? (विव्हाति) हे बघो, मा जेथें जातो तेथे विव्हाल आहेच तो अस्त्यत उज्हासी व सदा खेळकर आहे

(२) फुलें आणली, द्वार तयार केला, मी प्रभूची पुजा करता (पण) कृष्णभरमाती त्याचा सुवास आर्थाव लुटून नेला, हे बघो, मा विव्हालास काय करु ?

(३) दूध आणलें व खीर तयार केला, की, मा ईश्वरास नेवेध समर्पण करावा (पण) नासरान प्रथमच दूध उट्ट करून गळेल, हे बघो, मी विव्हालास काय करु ?

(४) येथें विद्रुल आहे, तेथें विद्रुल आहे. विद्रुलागोराज जग नाही. नामा म्हणतो, प्रत्येक स्थलाचे ठायी, प्रत्येक वस्तूत तूं भरून राहिला आहेस (आदि. पा. ६६५ कर्ता नामदेव).

हि दु व तु न या ची ए को क र ण्या व द ल चा उ ता रा.-

३

(१) हिंदू व तुर्क कोट्टन आले? हे गोणी निर्माण केले? (अपल्या) मनांत सोध करून व विचार करून (मला) राम नंदनवन व नरक कोणी निर्माण केला? (विधाति.) काडीगाहेच, आपण कोणत्या ग्रंथाचें विवरण करिता? (ग्रंथ) याचणारेच (स्वावर) विचार करणारे सर्व भेले, कोणाहि एकला (चारे) ज्ञान झालें नाहीं.

(२) हे भो! प्रज्जवरीनं व प्रेमानें सुता करण्यात आली, मी झाला मान्यता देणार नाही. जर ईश्वर मला तुकें घनवील तर तोच स्वतः माझी सुता करील.

(३) जर एखादा सुता करण्यानेच तुकें घनेल, तर एखाद्या बाईचें काय करावें? उदाअर्था त्या बाईला आपला अर्धांगोपणा सोडता येत नाही त्याअर्धा तिनें हिंदूच राहिले पाहिजे.

(४) (कुराण) ग्रंथ टाकून देऊन रामाला भज, अरे मुर्खा! तूं मोठा जुलूम वरीत आहेस. कबीर रागावर विस्वास टाकतो, तुकीचा परामब व नाश झाला [आदि. पा. ६५५ कर्ता कबीर].

[संदर्भ ग्रंथ.—आदिग्रंथाच्या आवृत्त्या अनेक आहेत. मराठीत भाषांतर, नामदेवाचे अभंग अष्टस्वरूपात आहेत. ईंग्लीभाषांतर रूपां यानें केले आहे. 'ग्रंथावर एनसायक्लोपीडिया ऑफरिलिग्न अँड एथिग्लिसमर्थे' एक लेख आहे. रूपांची प्रस्तावना महत्त्वाची आहे.]

आदितियांना.—पोरवदरच्या ईशान्येस ९ मैलावर व घरडा डेकडपापासून जवळच असलेले एक ठिकाण (काटेवाड). लोकसंख्या १४४१ (१८८१). हे खेडे अगदी अलीकडचे म्हणजे १७४८ त वसलेले आहे. तरी पण ते घरेच पुढे आलेले आहे. येथील पोरबंदर नावाच्या दगडाची निर्मिती मुंबई व इतर बऱ्याच ठिकाणी होती. येथे या दगडात मारणी ओ पायर (कोण्याचादगड) असं म्हणतात. येथून जवळच एक जाधुवान नावाचे रणे आहे (पॉ. ज्ये. ८, ३५५).

यादिनारायण—१ हे ब्राह्मण वैदिक व गायक असत. हे सन्ने १६०० नंतरचे असावेत

ग्रंथ—संहित प्राकृत पदे (पं. क. का. मू.)

आदिपुराण. का लव कर्ता—जैन लेखक जिनसेन व गुणभद्राचार्य यांनी रचलेल्या महापुराण नामक ग्रंथाचा पूर्वांश. महापुराण हा ग्रंथ जिनसेनाच्या मनांत आपण स्वतःच सर्व लिहून सेपचाऱ्याचा होता. परंतु अर्धा अधिक ग्रंथ रचताचर जिनसेनाच ग्रंथ आल्यामुळे जिनसेनाचा

शिष्य गुणभद्र याने उरलेला ग्रंथ संपविला. या ग्रंथाचें संकलित नाव वस्तुतः महापुराण असेच आहे.

परंतु पहिल्या ४८ पर्वांत पहिल्या तीर्थकाराचें चरित्र असल्याने व तो एकंदर ग्रंथाचा पूर्वार्ध आहे म्हणून लौकिकात त्याला आदिपुराण व उत्तरार्धास उत्तरपुराण असें म्हणतात. या आदिपुराणापैकीं जिनसेन स्वामीने फक्त ४२ पर्वे पूर्ण व ४३ व्या पर्वाचे १ श्लोक केले असून बाकीचा भाग (१६२० श्लोक) गुणभद्रानें रचिला आहे. जिनसेनकृत आदिपुराणाचा भाग इ. स. ८४३ च्या सुमारास पूर्ण झालेला दिसतो त्यानें बहुतेक आयुष्य राष्ट्रकूटाच्या राज्यात म्हणजे महाराष्ट्र व कनौठक या भागांत गेले असल्यामुळे महाराष्ट्रास त्यावर व त्याच्या ग्रंथावर बराच इक सामता येण्यासारखा आहे.

स्वरूप.—एकंदर महापुराणात २४ तीर्थंवर, १२ शकवर्ती, ९ नारायण, ९ प्रतिनारायण व ९ बलभद्र या ९३ महापुरुषांचीं चरित्रे आली आहेत. यांपैकी आदिपुराणात मुख्यत्वेकरून प्रथम तीर्थंकर व प्रथम चक्रवर्ती यांच्याच चरित्रांचा समावेश होतो. दिग्भर संप्रदायातील प्रथमावतुषुगाचा हा प्रधानग्रंथ असून जैनवाङमयामध्ये हा एक परमोत्तम ग्रंथ समजला जातो आदिपुराण हे केवळ पुराणच नसून कवीनें यात आपल्या रचनाकौशल्याने जैन लोकांच्या एकूण एक बघाया, चरित्राचा व भूगोलादि साहित्यीक समग्र केला आहे. जैन संप्रदायाची जेवढी म्हणून सर्वमान्यतत्वे आहेत ती सर्व या ग्रंथात कोठेना कोठे काही तरी गोष्टींचा संबंध आणून कोणत्याना कोणत्यातरी रूपानें निवेदन केलां आहेत. या ग्रंथाचें प्रामाण्यहि बरेच समजलें जात असून मागील ग्रंथकारांनी या ग्रंथातील आधार आर्पे म्हणून मोठ्या आदरानें उद्धृत केलेले सापडतात.

कवीमध्येहि ह्या ग्रंथाला काव्य म्हणून मान्यता आहे. यात महाकाव्याची बहुतेक सगळीं लक्षणे आढळून येतात हा ग्रंथ धृंगारादि नवरत्नांनीं ओतप्रोत भरलेला असून यातील काव्यहि सामान्यतः उच्च प्रतीचे आहे. पदलालित्य, अर्थसौष्टव्य प्रसादिकपणा, गाम्भीर्य, बोधोत्पत्ती इत्यादि काव्याच्या सर्व गुणांनीं तो युक्त असून यांतील सुविचरणें व मानसिक विचारांचें चित्र रेखाटण्याचें कामहि बरेच साधलेले आहे. जैन वैदितान्या मते यातील काव्य वाचकांचें मनोरंजन करिते इतकेंच नव्हे, तर सुखाचा मार्ग दाखवून मंसारातील वृथापासून स्वतःस मुक्त करून घेण्याचा प्रयत्न करण्यास वाचकांस उत्तेजन देत. आपुनिक वास्तकास या ग्रंथात काही दोष आढळत असल्यास तो हा की, धृंगारादि रखात वाचकास तन्मय करून बसि तेथेंच थांबत नाही, तर लागलीच तो ते सर्व अस्मर करे आहेत हे दाखविण्याकरितां तत्त्वज्ञानात शिरतो. पुराणातील सर्व विषय ज्या एका गोष्टीच्या मृषात गोविलेले आहेत ती पर्ववार पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.

आ दि पु रा णा ती ल क था, पहिलें पर्वः—यात मंगला-
चरण, प्रतिज्ञा व महापुराण नावांचें सार्थकता, प्रथकाराचें
लघुत्व, प्राचीन कथांचें स्मरण, काव्य व कवि, सज्जन व
दुर्जन, धर्मकथाचें महत्त्व, कथा, वक्ता व श्रोता यांची लक्षणें,
कथा सांगण्याचा प्रसंग, पुराणाच्या अवलंबपटाचा फल, हे
विषय आहेत.

दुसरे पर्वः—श्रेणिक राजानें वर्द्धमान स्वामीजवळ येऊन
पृच्छा केल्यावरून गौतम राजधर जमलेल्या मेढळीस पुराण
सांगूं लागले, असा उपोद्गम करून यात पुढें गंधर्वस्वामीची
स्तुति व श्रुतस्वध्याच्या चार अद्वययोगांचें वर्णन केले आहे.

तिसरे पर्वः—यात कालाचें लक्षण, वृषभदेवापूर्वीच्या तीन
युगांचें वर्णन, वृषभदेवाच्या १४ पूर्वजांचें (कुलकराचें) वर्णन
व त्याच्या काळची माहिती आहे.

चौथे पर्वः—यात प्रथम देशवर्णन व कुटिबर्लाचा निदेश,
जंबुद्वीप, गोपीला देश व आलकाजमरा यांचें वर्णन येऊन
मग अलका नगरीच्या अतिशयाच्या राज्याची हवीवत व
त्याचें तपश्चरणार्थ गमन ।थन केले आहे. यापुढें अति-
बलपुत्र महाबल याच्या वधेस आरंभ होतो.

पाचवें पर्वः—महाबल एका राजसभेत बसला असता
महाबलाच्या मंत्र्यांनी आपल्या रथानीपुढें धर्मनिरूपण केलें,
व जीवतत्वाच्या विषयावर त्याच्या निरनिराळ्या मंत्र्यांमध्ये
वादविवाद होऊन त्याच्यासमोर निरनिराळ्या मतांच
मंडन व खंडन झालें. त्यापैकी स्वयंबुद्ध नामक
मंत्र्याने महाबलाच्या पूर्वजांपैकी अरविंद, मणि-
माली, शतवत्स व सहस्रवत्स यांच्या गोष्टी श्रुतात-
दाखल करून बहून राजाच्या मनावर छाप रचविली.
पुढें स्वयंबुद्ध एकदां मेढ पर्वतावर गेला असता तेथें दोन
गगनविहारी सुनीकडून स्वयंबुद्धास महाबलाच्या पूर्वजन्माची
हकीकत कळली. त्या हकीकतीच्या साहाय्याने स्वयंबुद्धानें
महाबलास पडलेल्या स्वप्नाचें स्पष्टीकरण करून त्यास तप-
धरणार्थ पाठविलें. महाबल मृत्यु पावल्यावर त्याचे ललितग
नामक देवात रुपांतर होऊन तो स्वर्गास गेला.

सहावें पर्वः—ललिताग्याच्या पुण्यक्षय होताच त्याची
स्वर्गातून च्युति होऊन विदेह देशातील उत्पल-
क्षेटक नगरच्या राजाच्या घरी त्याने वज्रजंघ
नावानें पुनर्जन्म घेतला व ललितागदेवाची रक्षार्हा-
तील आवडती राणी स्वयंप्रभा हिने विदेहदेशातील पुढ-
रीकिणी नगरीच्या वज्रदंत राजाच्या घरी श्रीमती नावानें
जन्म घेतला. श्रीमतीस एकदा पूर्वजन्माची आठवण होऊन
ललितागशी पुन्हा संयुक्त होण्याची तीस उत्कट वात्सा
झाली.

सातवें पर्वः—देव्हा तिच्या पित्याने तिचेर साधान बरून
तीस आपल्या, तिच्या व वज्रजंघाच्या पूर्वजन्माची हवीवत
सांगितली. यानंतर श्रीमतीच्या रुखानें ऋहातून कैला-
श्यांत जाऊन तेथें श्रीमतीच्या पूर्वजन्माच्या श्रुतीचें चित्र

अडकवून ठेविलें. वज्रजंघ त्या कैलाश्यात आला, तेव्हा
त्यास मित्रांतील पूर्वजन्माच्या गोष्टीची ओळख पटली व
त्यावरून हाच ललिताग अशी सर्वोची खात्री होऊन वज्र-
जंघाचा श्रीमतीशी म्हणजे त्याच्या मामेमहिणीशी विवाह
झाला

आठवें पर्वः—वज्रजंघ हा श्रीमतीसह वीडा करांत व
अनेक सुखाचा उपभोग घेत बरेच दिवसपर्यंत पुढरीकिणी
नगरांत आपल्या श्वशुरांशी राहून शेवटी हत्ती, घोडे,
रत्नभूषणें इत्यादि श्वशुराबद्दून मित्रांतील विदागी येऊन
आपल्या उत्पलक्षेटक नगरास परत आला. पुढें वार्हा
वाळानें वज्रजंघाचा पिता वज्रबाहु यास शरत्काराचें क्षणभंगुर
मेघ पाहून वैराग्य उत्पन्न झालें व त्याने आपल्या पुत्राबद्द
राज्यकारभार सोपवून नैऋत्यी दीक्षा घेतली इतकें वज्र-
जंघाचा सासुरा वज्रदंत यासहि सुगंधलोष्टपरेने वमलात
अडकून मरण पावलेल्या अमराची स्थिति पाहून विषय
सुखाचा वीट काढा त्याने आपला पुत्र व वज्रजंघाचा
भगिनीपति अमिततेजा यास राज्यकारभाराचा भार स्वतःच्या
शिवावर केल्याविषयी म्हटलें; पण त्याने संसारात पडण्याचें
नाकारून आपल्या पित्याबरोबरच दीक्षा घेतली. वज्रजंघाला
हें वर्तमान समजताच तो ताबडतोब पुढरीकिणी नगरीस
जावयास निघाला. वाटेत त्याने आपल्या सैन्यासह वर्तमान
बांध सरोवरी सुद्धा केली असता तेथे दोन दिगंबर त्तरण-
सुनींनी येऊन त्यास त्याच्या पूर्वजन्माची हकीकत सांगि-
तली, व पुढें आठव्या जन्मां सुद्धी वृषभदेव तीर्थंकर झाला
असें भविष्य कथन केलें. यानंतर वज्रजंघानें पुढरीकिणी
नगरीस जाऊन आपली घरीण अमुंपरी हिचें समाधान केलें
व आपल्या उत्पलपराक पुढरीक नामक भाच्याच्या पुढरी-
किणी नगरीच्या राज्याचा बंदोबस्त करून तो स्वनगरास
परत आला.

नववें पर्वः—वज्रजंघ व श्रीमती मरण पावल्यावर त्यांचा
शस्त्रसरोवराच्या तीरी दिगंबर सुनीना केलेल्या अन्नदानासुद्धें
उत्तरकुंडल्या योगभूमीत जन्म प्राप्त झाला. तेथे त्याच्या जीवास
दोन सुनींच्या (यापैकी एक सुनि पूर्वजन्मां वज्रजंघ महा-
बल नामक राजा असताना त्याचा स्वयंबुद्ध नामक मंत्री
होता) उपदेशासुद्धें सम्यग्दर्शन झालें व पुढें मृत्यु आल्या-
नंतर ते दोघे अनुक्रमें अधिभर व स्वयंप्रभ देव होऊन दुसऱ्या
ऐशान स्वर्गांत गेले.

दहावें पर्वः—अधिभरदेव एकदा आपले गुरु अधिप्रभ पर्व-
तावर आलेले ऐवून त्याच्या भेटीस गेला असता त्याने
आपण महाबल राजाच्या जन्मां असताना आपले जे तीन
मित्रांहि मित्रां होत, त्याची गति काय झाली म्हणून
विचारिलें व त्या प्रसंगानें अधिभरदेवाच्या मुखानें त्यास नरका-
तील दुःखे सविस्तर वर्णन करून सांगितली. स्वर्गातून च्युत
झाल्यावर अधिभरदेव पूर्वविदेहक्षेत्रांतरया महावत्त देशाच्या
सुर्यमा नगरच्या राजाच्या घरी सुधीधि नामक पुत्र होऊन

मन्मास आला व त्याच्या पूर्वजन्मीच्या धर्मती राणीने सुवि-
धीच्या राणीच्या पोटी मुलाचा जन्म घेतला आयुष्याच्या
अंती सुविधाने निरपेक्ष दीक्षा धारण करून मोक्षमार्गाचे आरा-
धन केल व शरीरत्याग करून तो अच्युत स्वर्गाचा इन्द्र झाला.

अकरावें पर्व — हा अच्युतेन्द्र नंतर पूर्वविदेहक्षेत्रातल्या पुष्कलावती देशाच्या पुष्करकिणो नगरीतील वज्रसेन राजाचा वज्रनाभि नामक पुत्र झाला व पुढीं एका जन्मी जे केवळ व्याघ्रादि जीव होते ते आपल्या पुण्यप्रभावेकरून या वज्रनाभि राजपुत्राचे वट्ट झाले वज्रनाभि राजा झाल्यावर त्याने आपल्या आयुष्याच्या अर्ती मलास राज्य देऊन आपण स्वतः दीक्षा घेतली व ध्यान, तपश्चरणादि करून मरणानंतर 'सर्वार्थसिद्धांत' अहमिंद्र पद मिळविलें

वारावं पर्व — अहमिंद्ररूपी वज्रनाभीवंत स्वर्गातील आधुप्य संपत्त्यावर तो अयोध्यानगरांत इक्ष्वाकु कुलाध्यक्ष वंदावा कुलवर जो क्षत्रियश्रेष्ठ नाभिराजा त्याची छो मरदेवी हिच्या पोटी वृषभदेव तीर्थकराचा जन्म घेणारा उद्युक्त झाला. येंच वृषभदेव जन्मास येणारा म्हणून या अयोध्या नगराची रचना इंद्राच्या आज्ञेने खास देवानीच केली होती. अहमिंद्र मरदेवीच्या गर्भांत प्रविष्ट होतेतेव्हा देवानी त्या नगरीवर रत्नांचा वर्षाव केला मरदेवीला सोळा वर्षे पडून वृषभदेवाच्या जन्माच्या सूचक वसा शुभ्र गमाई सोळा शुभ वस्तू दिसल्या इंद्राई देवानी भूलोकावर येऊन उत्सव केला व इंद्राच्या आज्ञेने दिक्कुमारी देवी मरदेवीची सेवा करू लागल्या.

तेरावे पदे — नऊ मास पूर्ण क्षाल्यावर वृषभदेवाचा जन्म झाला तेव्हा सौमित्र स्वर्गाचा इद्र हा इंद्राणी व देवगण यांच्यासहित अगोष्ट्येस आला व मरुदेवीस मोहनिद्रा आणून इंद्राणीमारुत एक मायावी मूल मरुदेवीजवळ ठेवून तो वृषभदेवास येऊन मेरुपर्वतावर गेला. तेथे वृषभदेवास अभिषेक करण्यात येऊन त्याची पोटशोषचारें पूजा करण्यात आली.

चांदावें पर्व —मग इद्राणें वृषभदेवास नानाविध अल-
कारांनीं भूषित केल्यावर ईद्राणें त्याची स्तुति केली व नंतर
तो त्यास पुन्हा अयोध्येस घेऊन आला तेंचें आल्यावर त्यानें
महदेवीचा मोहिनिद्रा दूर केली व तिची व नाभिराजाची
अद्वितीय स्तुति करून तो आनंदानें गृह्य बरू लागला
यानंतर त्या बालकाचा नामकरणविधि होऊन त्याचें उपर्युक्त
वृषभदेव हें नांव देण्यात आलें या बालकाचें समोपन
करण्याकरिता निरनिराळ्या देवता दायी होऊन अयोध्येस
राहिल्या होत्या

पश्चात् पर्वः—यूपभदेवास यौवनवस्थां प्राप्तिं ज्ञात्वा नर
नाभिप्रायानं त्याज्य कच्छमहाकच्छाभ्यां भगिनीं यशस्वतीं
व सुनंदां या सुरूपं कन्यायां विवाहं कृतुं दिला पुढे
यशस्वतीस गर्भं राहून ययाकाली वक्रवतीच्या लक्षणांनी
यूप भसा भरत नामक पुत्र जाला

खोलावे पर्व — भरतानंतर वृषभदेवास यशस्वतीपासून आणखी ९९ पुत्र व द्वाद्शी नावाची एक कन्या आणि दुसऱ्या मुलदा रणीपासून त्यास बाहुयली नामक पुत्र व सुदरी नावाची कन्या झाली ही सुदरी वृषभदेव जेव्हा यज्ञज-
घाच्या जन्मी होता तेव्हा त्याची अंतुधरी नामक धाकटी
घडीण होती व त्याचे दुसरे काही पुत्रहि असेच त्याचे पूर्व-
जन्मीचे ऋगनुवर्षी मनुष्य किंवा प्राणी असून आपल्या
कर्मांनुसार निरनिराळे जन्म घेऊन व स्वर्गवास करून तें
आता वृषभदेवाचे पुत्र झाले होते. वृषभदेवांन आपल्या दोन
कन्यांना व्याकरण, छंद व अलंकार ही शास्त्रें शिकविली व
आपल्या १०१ पुत्राकडून विनयादि शास्त्रांचें अध्ययन कर-
विलें. वृषभदेवाचा वीस (पूर्व १) लक्षाचा कुमारकाल संप-
ण्याच्या सुमारास या पृथ्वीवरील सर्व कल्पवृक्ष नष्ट होऊन
औषधी घाकिहीन झाल्यामुळे व प्रजा रोगांनी व्याप्त होऊन
ती नाभिराजाकडे आली. नाभिराजानें या लोकास आपली
दुख वृषभदेवाकडे जाऊन कळविण्याविषयी सांगितलें तेव्हा
वृषभदेवांन स्मरणमार्नेकरून इद्रास बोलाविले व त्याच्याकडून
जन्म विदेहक्षेत्रात पृथक पृथक पर्व व गर्व इत्यादिकांची
रचना होती तशी या भरतक्षेत्रातहि करविली, व सहा
कर्मांचा उपदेश करून आग्नेयवैद्य व शूद्र हे तीन वर्ण प्रगट
केले येणेंप्रमाणें प्रजेस सुस्थिति प्राप्त झाली तेव्हा खुद्द देवांनी
जेव्हा वृषभदेवास राज्याभिषेक केला वृषभदेवांन प्रथमत
प्रथम उत्पन्न केली व त्यानंतर प्रजेच्या आजीविकेच नियम
तयार करून त्यांनी आपआपल्या मर्यादांचें उल्लंघन करू
नये इच्छून नियम पाळून देऊन राज्यकारभार करण्यास
सुद्धात केली

सतरावें पर्व — इद्रानें नांलाजना नामक देवागणेंचें मूळ चाललें असतां सृष्ट्य घडचून आणल्यामुळें वृषभदेवास वैराग्य प्राप्त झालें व तो भरतास राज्यपदी व बाहुबलीस युवराज-पदी स्थापून दोघा घेव्यास सिद्ध झाला तेव्हा इद्रादि देवांनीं मोठ्या हर्षानें येऊन वृषभदेवास पालखींत घातून वनांत नेलें शोकपूर्ण अंत कर्णानें त्याच्या सवें राग्या व माता-पिता त्याच्या दीक्षाप्रदण समारंभ पाहण्यासाठीं सिद्धार्थक वनांत त्याच्या मागोमाग गेले तेथें वृषभदेवानें दीक्षा घेतला तेव्हा इद्रानें त्याची स्तुति केली

अठरावें व एकोणसत्तार्वे पर्व—वृषभभदेवानें सहा महिने उपवास करण्य़ाची प्रतिज्ञा करून तपश्चरण करण्यास प्रारंभ केला अनशनादि सहा बायतर्पे, प्रायश्चित्तादि सहा अंतरंग तर्पे, अहिंसादि पाच महाभ्रते इत्यादिकांना वृषभभदेवाचें शरीर गत्यंत देदीप्यमान झालें. वृषभभदेवाची तपश्चर्या चाळू असता कच्छ व मद्राकच्छ राजांचे पुत्र नमि व विनिमि हे तेंपे आले व ते वृषभभदेवाच्या पायां लागून राज्याबा काह्या भाग आपणांसहि याबा म्हणून आप्णेंव कहूं लागले वृषभभदेवाच्या तपश्चर्येंत हें निश्र उद्भवलें जाणून कर्णाश्वर भरुणेंद्र हा तेंपे आला व निमि व विनिमि यांनी समजत घाटून त्यांना

विजयाद्वै पर्वतावर घेऊन आला; व या अत्यंत शोभायमान विजयाद्वै पर्वताच्या उत्तर व दक्षिण धेणांचे राज्य त्या राज-पुत्रास देऊन धरणेदाने त्याचे समाधान केले.

विसावे व एकविसावे पर्वः—शरीरधारणा करण्यासाठी आहार ग्रहण करण्याचा मार्ग दाखविण्यासाठी वृषभदेव संचारार्थ निघाला व सहा महिन्यांनी हस्तिनापुरी सोमप्रभ-राजाच्या मंदिरात प्रवेश करून त्याच्या श्रेयास नामक भावाने केलेले आहारदान ग्रहण करता झाला. सौमव्रतभारी वृषभदेवाने श्रेयासाकडून आहारदान घेतल्याचे समजताच वृषभदेवपुत्र भरताने श्रेयासाकडून आहारदानविषयीची माहिती करून घेतली. यानंतर वृषभदेव एकदा पुरिमताळ नगराच्या एका उद्यानात ध्यान लावून बसले असता त्यास केवलज्ञानाची प्राप्ति झाली.

बाविसावे व तेविसावे पर्वः—वृषभदेवास केवलज्ञानाची प्राप्ति होऊन त्याच्या कर्माचा नाश होताच तीनदि लोकात मोठी खळबळ उडाली. इंद्रादि देवांस मोठा आनंद होऊन ते स्वर्गातून वृषभदेवाच्या दर्शनास आले, व इंद्र आणि इंद्राणी यांनी वृषभदेवाची पूजा करून त्याची स्तुति केली.

चौविसावे पर्वः—इकडे भरतास कंचुकांकडून पुत्रजन्माची बाती, आयुषपासाकडून चक्रोत्पत्तीची हकीकत व मुनिजनांकडून विव्सास कैवल्यप्राप्तीची बातमी या एकदमच कळल्या असता त्याने इतर सर्व गोष्टी वाजूस ठेवून प्रथम विव्साकडे जाऊन त्याची पूजा केली व अष्टोत्तराशत नामावलीने त्याची स्तुति केली. यानंतर भरताने विचारल्यावरून वृषभदेवाने त्यास जीवादि तत्वांचे स्वरूप समजावून सांगितले. भरताच्या धंदूने वृषभसेनापामून दीक्षा घेऊन तो पडिला गणधर झाला; व वृषभसेनाच्या कन्या बाही आणि सुंदरी त्याचप्रमाणे सोम, श्रेयास इत्यादिकांनाहि दीक्षा घेतल्या.

पंचविसावे पर्वः—भरत गेल्यानंतर इंद्राने सहस्रनामावलि-मुक्त अशी वृषभदेवाची स्तुति घे ली व मग वृषभदेव भूतला-वरील लोकावर अनुग्रह करण्याकरिता पुन्हा संचारार्थ निघाला.

सविसावे, सत्ताविसावे व अष्टाविसावे पर्वः—पितृपूजा करून आल्यावर भरताने प्रथम चणाची पूजा करून नंतर पुत्रजन्माग्रहण उत्सव केला. पुढे शरहनु प्राप्त झाल्यावर तो सैन्य घेऊन दिग्विजयार्थ निघाला. प्रथम पूर्व दिशेच्या रांसे निघून त्याने गंगाकाठी आपला तळ दिला, व पुढे गंगेच्या किनाऱ्याकडून येऊन पोहोचला, पण त्या समुद्रास गाईच्या घुरातील डबक्याप्रमाणे तुच्छ लेखून तो रयात बसून त्यात प्रवेश करता झाला, व उन्मिळतस्थळी पोचल्यावर त्याने बाणाच्या टोंकास 'हा वृषभदेवाचा पुत्र चक्रवर्ती भरत याचा बाण असून त्याच्या उज्यात राहणारे तुम्ही सर्व त्याचे भक्ति आहूत' असे लिहून तो पूर्व दिशेस साडला. हा बाण मगच देसात जाऊन पडला तेव्हा मगध

देवास अत्यंत क्रोध झाला; पण मगध-देवाच्या निकटवर्ती देवांनी त्याची समजूत केल्यामुळे तो भरतास येऊन भेटला व त्यास करभार देता झाला.

एकोणतिसावे व बिसावे पर्वः—यानंतर भरत पूर्वकडील देश पादाक्रांत करीत समुद्राच्या किनाऱ्याकिनाऱ्याने दक्षिणस गेला व त्याहि भागातील राने भंजित करून त्याने दक्षिण समुद्राच्या किनाऱ्यावर आपला तळ दिला. तेथे त्याने हत्तींची कोंडा अवलोकन केली. पुढे दक्षिणसमुद्राचा स्वामी वरत-नुदेव यास भिडून तो पश्चिमकडील देश पादाक्रांत करीत नर्मदातीरी आला, व गिरनारच्या तराईतून निघून त्याने सिंधु नदीच्या संगमावर सुकाम केला यानंतर त्याने पश्चिम समुद्राचा स्वामी प्रभासदेव याचा पराभव केला.

एकतीसावे पर्वः—पुढे तो सिंधुनद्याच्या किनाऱ्याकिनाऱ्याने उत्तर दिशेस वृच करीत विजयाद्वै पर्वतानजीक येऊन पोहोचला. तेथे विजयाद्वैपर्वताच्या स्वामाने भरताच्या भेटिस येऊन त्यास करभार देताच सर्व दक्षिण भारत पादाक्रांत करण्याचे काम संपूर्ण झाल्यामुळे भरताने गंधपुष्पादिकानी चक्रवर्ती पूजा केली. नंतर तेथेच सुकाम करून भरत उत्तर दिशेस जाण्याची तयारी करीत असता हतमाल नामक देवाने येऊन त्यास विजयाद्वै पर्वतातील घाट बघेव्ही माहिती सांगितली. भरताने मग आपल्या सेनापतीस पाठवून देवनातीने विजयाद्वैपर्वताच्या समीपवर्ती सर्व राजास आपले भंजित केले.

बसिसावे पर्वः—यानंतर भरत विजयाद्वै पर्वतातील तमिसा नामक घाटाने आपल्या सैन्यासह बाहेर पडला व चिला व आर्वे नद्यांच्या म्लेच्छ राजांवरुन युद्ध करून त्याने त्यास जिंकून घेतले. मग तो जेथून सिंधु नद हिमालयातून पडतो. त्या टिकार्णी आला. येथील हिमालय पर्वताची शोभा पाहिल्यावर तो वृषभाचल पर्वत पहायचास गेला व तेथे एका शिलेवर आपली प्रशस्ति लिहून तो येथे गंगानदी हिमालयातून पडते त्या ध्यर्जी आला. आपल्या सेनापतीस पूर्ववृद्ध पादाक्रांत करण्यास पाठवून भरत स्वस्थ विभाति घेत पडला असता, त्या भागातील विषाघराचे स्वामी नमि व विनाम यांनी भरताच्या भेटिस येऊन त्यास आपली सुभद्रा नामक भगिनी वर्पण केली. म्लेच्छ राजांना पादाक्रांत करून सेनापति परत आल्यावर भरत काळकप्रपात नामक घाटाने दक्षिणेकडे आला.

वेहतीसावे पर्वः—अशा रीतीने पर्वत ओलांडत येत असता भरत कैलासपर्वतापाशी आला, तेव्हा त्याने त्या पर्वतावर जाऊन त्रिनेत्रदेवाची पूजा व स्तुति केली, व नंतर तो ठिकठिकाणी सुकाम करीत दिग्विजयास निघाल्यापामून साठ हजार वर्षांनी अयोध्येस परत आला.

चौतिसावे पर्वः—परंतु चारदि दिशाचा दिग्विजय करीत असताना पोहोचि न अदरेले भरताने चक्र अयोध्येस

याहेर धवचून राहिले याचे कारण अद्यापपर्यंत स्वतः भरताचे बंधू परस्परंतील मत्सरभाव सोडून त्याचे अंकित झाले नव्हते, असे सांगण्यात आल्यावरून भरताने आपल्या बंधूंस आपणास शरण येण्याविषयी निरोप पाठविला. 'आमचा पिता जिवंत असतांना आम्ही ह्याशिवाय इतरास प्रणाम कसा करावा' असे म्हणून भरताचे बंधू वृषभदेवाकडे साष्टा विचारण्यास गेले. वृषभदेवाच्या उपदेशाने त्या सर्वानी दीक्षा घेऊन तपश्चरणास सुपनात बेली.

पसतीसावे, छत्तीसावे व सद्तीसावे पर्व—भरताचा सापत्न्यबंधु वाहुवली याने दीक्षा घेतली नाही, किंवा भरताच्या शिरोपाग्रामांने तो त्याच्या अज्ञेनुसार वागण्यासदि तयार झाला नाही. यामुळे भरतास ह्याशी युद्ध करणें प्राप्त झालें. वाहुवलीने दृष्टियुद्ध, जलयुद्ध व मलयुद्ध या तीर्हांतहि आपल्या बडील बंधूंस पराभूत केलें. परंतु रामाज्यलक्ष्मीची ही वंचलता पाहून त्यास वैराग्य आलें, व त्यानें दीक्षा घेऊन तपश्चरण आरंभिलें, व केवलज्ञान प्राप्त करून घेतलें. भरत आपला राजधानीत आरयावर मोटमोठ्या राजांनी येऊन त्याचा राज्यभिक्षेक पार पाडला.

अडतीसावे, एकोणचाळीसावे व चाळीसावे पर्वः—नंतर भरतास धनदान करून लोकाम संतुष्ट करण्यासाठी महोदय यज्ञ करण्याची इच्छा झाली व त्यानें सदाचरणी लोक मिळून नाम्नागवर्णाची स्थापना केली, व त्याना पूजा, ज्ञापिका, दान इत्यादिकाचा उपदेश केला, व गर्भोन्मय दीक्षान्वय, कर्त्रन्मय, वगैरे क्रिया त्यास सांगून भूमी शुद्ध करण्याचे मंत्र, सात प्रकारचे पांडिकांमंत्र, गर्भोधानादि क्रियाचे विशेष मंत्र इत्यादि गोष्टी त्यास पडविल्या.

एकेचाळीसावे पर्वः—पुढें कालांतरानें भरतास एकदां दुस्वप्न पडल्यावरून त्यानें वृषभदेवाकडे जाऊन आपल्या प्रादण्यवर्णाच्या स्थापनेत काहीं दोष राहिले आहेत की काय म्हणून विचारिलें. तेव्हा वृषभदेवानें सांगितलें की तू केलेली ही वर्णस्थापना चौथ्या कालाच्या अंतापर्यंत ठीक चालेल, परंतु पुढें कलियुगात या प्रादण्याना अहंकार उत्पन्न होऊन ते लोकांस मिथ्याप्राप्ते पदवी लागतील. हें ऐरून भरतानें घरी आल्यावर अनिष्टाशयार्थ भगवंताला अभिषेक, दान वगैरे कृत्यें केली.

वेचाळीसावे पर्वः—पुढें एके दिवशीं राजेलोकाच्या सभेमध्ये भरत सिंहासनावर अविधित झाला असतांना त्यानें क्षत्रियधर्माचा उपदेश केला.

त्रेचाळीसावे पर्व—येथून पुराणाचा पुढील भाग गुणभूतानें केला असल्यामुळे तो आरंभी मिनसेनापेक्षां आपले लघुत्व बघून करतो. नंतर श्रेणिक राजानें गीतमगधधराम, स्वयंवरप्रवर्तक भरतपुत्र अर्ककीर्तीस किंकणारा, व वृषभदेवाच्या ८४ गणधरांपैकी ७१ वा गणधार जो जयकुमार त्याचें चरित्र विचारल्यावरून गीतम तें कथन करतो, अशा प्रमातनेने पुढील त्र्येग आरंभ होतो जयकुमार हा दृष्टि-

नापुरच्या सौमप्रभ राजाचा बडील पुत्र असून गोमप्रभांनें दीक्षा घेतल्यावर तो राजा झाला. वाराणसी नगरीच्या अर्कपन राजानें आपली सुखरूप कन्या सुलोचना हि जे स्वयंवर मांडल्यावरून त्यासाठी इतर राजांस प्रभं जयकुमारहि गेला असता सुलोचनेनें त्यास वरमाळ पातली

चव्वेचाळीसावे पर्व—हें पाहून भरताचा मुलगा अर्ककीर्ती यानें मत्सरप्रेरित होऊन युद्धाची तयारी केली अर्कपन राजानें त्याची समजूत घालण्याचा आपत्यावरून प्रयत्न केला, पण तो निष्फळ झाला तेव्हा जयकुमार मोधाविष्ट होऊन अर्ककीर्तीशी लढण्यास आला अर्ककीर्ती व जयकुमार या दोहोंत झालेल्या युद्धामध्ये जयकुमारास पूर्वापकृत अशा एका नागदेवाकडून नागपाश व वाण मिळाल्यामुळे जयकुमारानें अर्ककीर्तीचा पराभव करून त्यास कैद केलें, युद्धातील प्राणहानि पाहून जयकुमारास वाईट वाटलें व त्यानें घरी आहयावर भगवन्ताची स्तुति केली

पंचेचाळीसावे पर्व—अर्कपनानें आपल्या मत्स्याच्या सल्यानें अर्ककीर्तीची क्षमा मागून त्याचा जयकुमाराशी खलोखा करून दिला, व त्यास आपली धाकटा कन्या देऊन त्याची खानगी केली इकडे जयकुमाराचाहि सुलोचनेशी विवाह झाला अकपनानें भरत चक्रवर्तीकडे आपला दूत पाठवून त्यास सुप्रसन्न करून घेतले व मागून श्वशुर-पुढाहून घरी यात असता जयकुमारहि भरताच्या भेटीस जाऊन आला. अर्कपनास पुढें वैराग्य उत्पन्न होऊन त्यानें दीक्षा घेतली व त्यास केवलज्ञानची प्राप्ति झाली

देवाळीसावे व सरोचाळीसावे पर्व—एके दिवशीं एका विद्याधरविद्याधरान्या जोडल्यास पाहून पूर्वजन्माचें स्मरण होऊन जयकुमाराच्या तोंडून 'हे प्रभावती' व सुलोचनेच्या तोंडून 'हे रतिवर' असे शब्द याहेर पडले त्यामुळे लोकांनी उगीच सदेहात राहून शंका बुद्ध्या वाहू नये म्हणून जयकुमारानें सुलोचनेकडून आपल्या पूर्वजन्माची हकीकत सर्वांस सांगितली पुढें जयकुमार आपल्या भावास राज्य देऊन देशपर्यटन करून आला व नंतर आपल्या मुलास यादीवर बसवून त्यानें दीक्षा घेतली तेव्हा सुलोचनेस अत्यंत दुःख होऊन तिनेंहि दीक्षा घेतली पुढें एके प्रसंगीं भरतानें पुच्छ केश्यावरून वृषभदेवानें त्यास धर्मनिरूपण केलें व यानंतर काहीं काळानें वृषभदेव मोक्षाप्रत जाते झाले वृषभसेन गणधरानें भरतानें शातवन केश्यावर तो स्वनगरी परत आला. शेवटीं भरतहि विरक्त होऊन त्यानें दीक्षा घेतली व त्यास केवलज्ञान होऊन तो मुक्त झाला. यथामूलानें सर्व गणधराहि मुक्त झाले.

प यां लोच न—आदिपुराणांतील कथासुद्ध वर दिव्याप्रमाणे पाहो या कथासुद्धाच्या अनुषंगानें कवीनें ठिकठिकाणीं वनधीचें वर्णन, नगराचें वर्णन, लियांच्या सोदयांचें वर्णन, कृतूचें वर्णन, कामलोलाचें वर्णन, सेनेचें वर्णन, युद्धाचें वर्णन इत्यादि अनेक गोष्टीना आपल्या प्रभात

समावेश करून काव्याचा परिपोष करण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण त्याबरोबरच या ग्रंथात आपल्या सर्व धर्मतत्त्वांचा समावेश करून आपल्या पंथाचा तो एक धादशभूत धर्मग्रंथ करण्याचे ध्येयहि कवीने आपल्यापुढे ठेवलेले आहे. यामुळे पुष्कळ ठिकाणी पंथाबाहेरील वाचकान अगदीच तो नीरस होईल असे जेथे म्हणून वृषभदेवाशी संबंध आला आहे तेथे तेथे कवीने त्याचे एक स्तोत्र रचून ठेविलेले असून एक दोन ठिकाणी तर त्याची मंगल अष्टोत्तरशत नामावलि किंवा सहस्रनाम यासारख्या अगदीच रक्ष याचा देण्यापर्यंत आली आहे. वृषभदेवाच्या घ्यानाचे वर्णन करण्याकरिता मगध एकविसावे पर्व (अडीचशेहून अधिक श्लोक) एवढी पातले असून ३८-४२ ही पाच पवे केवळ सांप्रदायिक तत्त्वे व विधे याच्या हकीकतीनीच भरली आहेत पुराण जैन सांप्रदायिक आहे, तरी त्यावर ठिकठिकाणी हिंदू पुराणाची छाप पडलेली दिसून येते. वृषभदेवास जैन लोक ईश्वरी अवताराप्रमाणे मानता असल्याप्रमाणे त्याच्या गर्भ प्रवेशाच्यावेळी किंवा जन्माच्यावेळी इन्द्रादेव आनंदोत्सव करतात व तो राज्योपमोगात निमग्न झालेला पाहून त्यास अवतारकायाची आवडण देतात. असली वर्णने जरी काही अंधी साहजिक वाटली, तरी इतर प्रत्येक वेळेस मर्त्यलोकां येऊन वृषभदेवापुढे चाकराप्रमाणे वतंत असल्याचे दाखविण्यात कवीने बराचसा अतिरेक केलेला दिसतो. असल्या ग्रंथावर संसृष्ट नादमयाचे किंवा कवीचे बर्चस्व पडणे अगदी अपरिहार्य होते. उदाहरणार्थ, नवव्या पर्वातील वज्रजंघ व धामती याच्या सहा ऋतूतील भोगाचे वर्णन साधारणतः ऋतुसंहाराच्या घर्तीवर लिहिलेले आहे. अकराव्या पर्वातील वज्रनाभि राजाच्या व त्याच्या दीक्षाग्रहीत बज्रजेन पिराच्या वैभवाच्या तुलनेचे ४९-५५ श्लोक वाचून कोणासहि रघुवंशातील अजर राजाच्या व त्याच्या सैन्यस्त पिराच्या तुलनेची आवडण झाल्यशेविकाय राहणार नाही 'स्वपूर्वापरकोटिभ्या विगाढ लवणार्णवं । मय्यं भारतवर्षस्य स्थितं तन्मानदेववत् ' (पर्व १८) यासारख्या काही उपमातून तर काळिदासाचीच शब्दरचना थोडासा फेरफार करून उसनी घेतलेली दिसते (' पूर्वापरी तोयनिर्घा वगास स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ' हा श्लोकार्थ पदा). एकंदर संस्कृत कवीत या पुराणाच्या कथांचा काळिदासाच्या प्रयासांचे निकट परिचय होता हे त्याच्या ' पार्थाभ्युदय ' नावाच्या काव्यावरून तर स्पष्टच दिसते. या काव्यात मेघदूतातील प्रत्येक ओळ समस्यापूर्तीसाठी घेऊन सर्वेष्ट पार्श्वचरित्र लिहिले आहे. कथानकाच्या दृष्टीने या ग्रंथातील विशेष झटला म्हणजे त्यातील पुनर्जन्मविषयक भाग होय कथानकात वृषभदेवाबरोबर जेवढ्या म्हणून व्यक्ती आल्या त्यांपैकी जवळ जवळ बहुतेकांना या पूर्वजन्माची हकीकत वृषभदेवाच्या पूर्वजन्माबरोबरच दिलेली पहावयास सापडते. एकंदर कथानकाचे अयलोकन केले असता असे दिसते की,

पहिल्या पिढीच्या कथानकातीलच सर्व पात्रे आपल्या वाप-पुण्यानुसार पुनर्जन्म घेऊन दुसऱ्या पिढीच्या कथानकात अवतरत आहेत. या वावर्तातील कवीची चिकाटी पाहून त्याने पुनर्जन्मवाद-वाच्या स्पष्टीकरणाच्या दृष्टीनेच आपले सर्व कथानक घडविले आहे या काय, अशी कोणासहि शंका आर्यासिवाय राहणार नाही

कानडीत जे आदिपुराण आहे ते या संस्कृत आदिपुराणाच्या धर्तीवरच आहे त्याची रचना व भाषाशैली इत्यादी उत्कृष्ट आहे की, कानडी वाङ्मयात त्याला फार बरेच दर्जा दिला वातो पंपकवीने ते इ स ९४१ च्या सुमारास रचिते.

आदिबुद्ध — नेपाळातील एक ' ऐश्वरिक ' बौद्ध पंथ यात घ्यानी बुद्ध आहेत व इतर पूर्वकालीन विचारपद्धतींचा समावेश आहे या पंथाच्या स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान व्हावे यासाठी नेपाळातील एकंदर पारमार्थिक परिस्थिति लक्षात घेतली पाहिजे धार्मिक व लौकिक अशा दोन्ही प्रकारच्या मध्ययुगीन बौद्ध वाङ्मयाचे नेपाळ हे एक आगरच आहे. या ठिकाणी स्तूप व इतर प्राचीन पवित्र गोष्टी जागजागी आढळतात येथील ब्राह्मणानुयायी लोकहि महायानपंथातील योगिसत्त्व आणि बुद्ध याची उपासना करतात व आपल्यातील जुने विधी आचरतात; पण बौद्धसंप्रदायस्वरूपा-मय्ये पुष्कळच बदल झाला आहे व " संघ " कधीच नाहीसा झाला आहे. ब्रह्मचारी, भिक्षू व विवाहित वज्राचार्य यांच्यामध्यं काही फरक जर असेल तर तो केवळ नावाचाच आहे. स्वाभाविक, ऐश्वरिक, कार्मिक आणि यातनिक हे जे चार तत्त्वज्ञानातील पंथ नेपाळात विशेष रुजले आहेत, त्यांच्या ठिकाणी बौद्धसंप्रदायाच्या फारच थोडा अंश उतरला आहे. हे सर्व नावापुरते जिरावाला मानतात. त्याच्या मते ' बुद्ध ' म्हणजे मन ' धर्म ' म्हणजे जड द्रव्य आणि ' संघ ' म्हणजे गोचर सृष्टीत या दोघांना जोडणारा दुवा होय. वास्तविक, स्वाभाविक हे केवळ चार्वाक आहेत. ऐश्वरिक हे नैर्गम्याधिक आणि ईश्वरवादी कीर्तार्थक शाक्याशी धेरेचसे सदास वाटतात. कार्मिक आणि यातनिक लोक, देव आणि पुरुषाधार यासंबंधी भारतीयान सर्वमान्य असणारी मते प्रतिपादित. हे सर्व पंथ प्राचीन आहेत; पण त्यांचा बौद्ध त्रिमूर्तीशी बर बर असणारा संबंध व संघ शब्दाला आलेला विलक्षण अर्थ याचमुळे कदाचित् हल्ली नेपाळात दिसणारे स्वरूप त्यांना प्राप्त झाले असेल.

सुतसंस्कृतीतील अवतारकल्पना, आणि वेदांतातील सर्व जग ब्रह्ममय आहे, हा विचार, व त्याच्यायोगाने वेदांतातील अनेक उपासना, व अनेक ऐतिहासिक पुरापांचे अनुयायित्व यांचे एकीकरण इतिहासपुराणवाक्याच्या मार्फत झाले व ते वेदातामार्फत वेदपरंपरेशी जोडण्यात आले. व ज्या क्रियेने हिंदुस्थानातील अनेक जातीस व वंशास एका पद्धतीखाली आणले ती क्रिया हिंदुस्थानाबाहेर बौद्धामार्फत झाली. ब्रह्म,

आत्मा यासवर्था मते गातमास मान्य न-दनीं पण गीत माच्या अनुयायात, चाहाकड धमप्रसार करण्याचा इच्छा उत्पन्न झाला, तेव्हा त्याच्यापुढेहि स्थानिक उपासना व मते यांची बौद्धमप्रदायाशी संगति उत्पन्न करून देण्याचा प्रश्न आला व तो त्यांनी भारतास विचारपद्धतीनेच सोडविला. सार तीस अनेकेंत रूढ असलेल्या विचारक्रमाच्या म्हणजे कर्मवाद, पुनर्जन्म अवतारकल्पना, 'गर्व' अर्थाचे एक आदिकरण' या तत्त्वेच्या कल्पनांचा तत्कालीन विद्येचा अभ्यास करणाऱ्यांच्यावर परिणाम झाला नसणे अशक्य होते. खरू गौतमा वर तो झाला होता, पण गौतमास आपल्या विचाराचा पद तरी मांडण करण्याची आवश्यकता पडली नाही त्या मुळ तो त्याच्याकडून मांडलाहि गेला नाही. पद्धतसार मांडणीची जरूर पुढे अनुयायास भासली. वेदात त्यांनी जरी उपलब्ध पेतला नाही तरी प्रच्छप्रपणे त्यांनी वेदान्तिव परकिले ज्या तत्त्वेची मने वेदातात प्रतिपादिली त्या त हेची मते प्राप्तिगतिमयद्वय श्रवणवादास बगळण्याच्या व बुद्ध शब्दाचे महत्त्व यात वृद्धिणा या त्यांना अनुरूपता मांडावी लागली. 'मग्न' शब्दाच्या ऐवजी 'बुद्ध' शब्द सोडला केलेला, तर सर्व व्यापक तत्त्व मग्न म्हणण्याच्या ऐवजी बुद्धत्व म्हटले म्हणजे झाले या प्रसारकांनी ऐतिहासिक बुद्धास पुसटून टाकले नाही, पण त्याच्या चरित्राच्या मांडणीत फरक केला, एवढेच नव्हे तर "ऐतिहासिक बुद्ध" म्हणून अनेक होऊन गेले असे दाखविले व त्या यथेष्टाहि जबरदस्त बुद्ध उत्पन्न केले निष्ठापनासि म्हणजे बुद्धीभवन्न होय किंवा अति मानुष धैर्यकर अशा अनेक स्थितांच्या सोपानपरंपरेने एकसारखे वर चढत जाण हे आयुष्याचे आदिवर्तक होय नेणेकरून गौतम ज्या स्थिताला पोचला त्या स्थिताला आपण पोसू इत्यादि गोष्टी प्रसारकांनी प्रतिपादिल्या आहेत, किंवा जगाचे आद्यकारणतत्त्व त्यासच बुद्ध म्हटले आहे.

या तद्देची विचारपरंपरा महायानाच्या अनेक संप्रदायात (मग तो मप्रदाय नेपाळात, चीनमध्ये, किंवा जपानात निघो) प्रगट होऊन तिने स्थानिक देवते, विश्वोत्पत्तिकल्पना व बुद्धाचे नाव यात समर्थ उत्पन्न करून बौद्धसंप्रदायाचे अनेक पथ निर्माण केले. सातच प्रस्तुत लेखाचा विषय असले व आदिबौद्ध नावाखाली चारू असलेले संप्रदाय येतत सशोधकांचे या पथाकडे लक्ष — महायानपथातल अनेक मप्रदाय जरी संशोधकास बरेच परिचित आहेत तरी आदिबुद्धप्रपाकडे लक्ष नवीनच गेले आहे. हॅन्डसन याच्या लेखावरून युरोपीय पंडितास आदि बुद्धाचे नाव प्रथम माहीत झाले असे 'अवेले रेमुसत' याने इ. स १८११ मध्ये जे म्हटले ते नि शक्य खरे आहे. हॅन्डसन याने आपल्या निवघात नेपाळातील ऐश्वरिक बौद्धाच्या दर्शनाची उपाप्रमाणे सोपपत्तिक व संपूर्ण माहिती दिली आहे. त्याप्रमाणे ही इतरन बोटेंहि सापडत नाही. पाश्चात्य पंडित ऐश्वरी व ऐश्वरिक बौद्धदर्शनाचे जरी

प्रथम फार काळमापूर्वक अध्ययन करीत असत तरी पुढे स्पेन्सहार्डी व बर्नोफ यांच्या प्रयासुळे लाकाचे लक्ष फिरन त्या प्राथमिक अथवा प्राचीन बौद्धदर्शनाकडे वळले गेल्या काही वर्षांत जे प्रतिमालेपांचे शोध लागले आहेत व तिथेही वाळयाच्या अध्ययनाकडे जे लक्ष लागले आहे, त्यामुळे ऐश्वरिक बौद्धमतास फिरून प्राधान्य प्राप्त झाले आहे. सद- र- दर्शनात महायानाच्या तात्त्विक, गूढ व दैवतेतिहासात्मक विचारांचे जे एकीकरण झाले आहे त्यामुळे त्याचे अध्ययन करण महत्वाचे आहे. इतर बौद्धदर्शनात जे ऐश्वरिक मत दृष्टीस पडत नाही ते यात प्रामुख्याने दृष्टीस पडते. हा या दर्शनाचा विशेष आहे. महायानाच्या विचाराची परिणति जास्त व्यापक अशा ईश्वरकल्पनेत व अमरपनत झाली ऐश्वरिकदर्शन हे अर्धवट नैर्घ्यायिक (झ- ईश्वरास्तित्वादी) व अर्धवट शैव (झ- सर्वेश्वरात्वादी) आहे असे दिसून येते. तथापि ऐश्वरिकदर्शन व महायान यात अगदी स्पष्ट फरक असल्यामुळे हा आदिबुद्धपथ एक निराळाच स्वतंत्र तिसरा किंवा चौथा बौद्धपथ होता असे बर्नोफ याने प्रतिपादन केले आहे, हा संप्रदायभेद केवळ विचारभेद न राहता, नवीन पाठभेद उत्पन्न करण्यापर्यंत पोचला आहे. "कारणापासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व गोष्टींचे कारण तथागताने स्पष्ट करून घागितले आहे. या सूत्राच्या मार्गी "कारणा पासून उत्पन्न होणाऱ्या गोष्टींचे तथागत हेंच कारण आहे" असा पाठभेद आदिबौद्धांनी घेतला आहे. असे हाडसन म्हणतो. हॅन्डसनने विवेचिलेल्या ऐश्वरिकाचा दुसरा एक हा विशेष होता की, त्याच्या दर्शनात लीविषयक, तांत्रिक व ऐन्द्रजालिक भाग मुख्यच नव्हता पण ऐश्वरिकात हा भाग पुष्कळच आहे. हाडसनची शोधपद्धति सदीप होती. हॅन्डसन याने या विषयाची माहिती जुन्या शास्त्रीमंडळीकडून मिळविली होती. तो त्याच्या शब्दास देववाणीप्रमाणे प्रमाण मानित असे. निवाय जुमच्या म्हण- ग्यास आधार काय असे त्याने त्या शास्त्रीलोकांस विचारले. तर ते त्यास कुठरावातरी प्रयातील भागाचा आधार दाखवून त्याचे समाधान करीत असत, व हाडसन त्याची पूर्ण तपासणी करण्यास समर्थ नव्हता अशी शका येते. हाडसनने युरोपीय कल्पनांनी प्रश्न विचाराचे, व पंडितांनी अतुल्य उत्तरे याची असे झाल्याने धर्मेकल्पना जरा अर्वा- चीन विचारांस साजतील अशाच मिळावण्याच्या

एवढी पुराण—हा एक ग्रंथ आधारार्थ हाडसनने घेतला ज्यात विशेष तांत्रिक भाग नाही अशा या पुराणवरून परस्परप ठरविणे योग्य नाही. नेपाळी ऐश्वरिक वाक्यात जरी दैवतकथासंप्रदायाचा बराच मोठा भाग होता तरी तो पथ शैव विचारांच्या तसगापासून अगदीच अलिप्त नव्हता.

आदिबुद्धदर्शनाचा अथापेबौद्धमताची व हिंदूच्या सामान्य विचारपद्धतीशी काय संबंध होता याचे स्फोषन

करणे यांतच आदिबुद्धदर्शनाचें महत्त्व आहे. याचा पुढील तीन रातींनी घोडा विचार केला असता सोईस्कर होईल—
(१) साधारण प्रसिद्ध असलेल्या आदिबुद्ध दर्शनाची संक्षिप्त माहिती, (२) आदिबुद्ध दर्शनाच्या पूर्वगामी पद्धतीचें संशोधन; व (३) आदिबुद्धदर्शनाचें स्थान व त्याचें तात्विक व ऐतिहासिक निवेदन.

आदिबुद्ध दर्शन — बुद्ध हे ब्रह्माप्रमाणें आदितल आहे पण तें तत्त्वज्ञान सामान्यास गोचर कसें होणार सामान्य वर्ग येथाला टाकून मोठ्ठे होऊं पहायला तेव्हा त्या अव्यक्तासहि व्यक्तत्व देणें भाग पडले आदिबुद्ध किंवा परमादिबुद्ध हा ब्रह्माप्रमाणें स्वयंभू असून त्या नावानेंच फाठ-माडू येथील देवालायत एका मूर्तीची पूजाअर्चा करण्यात येत आदिबुद्धास कोणी कधी पाहिले नाही, तो निर्वाणस्थितीत आहे, तो शुद्ध तेज-स्वरूपी आहे, तो शुभ्यतेमधून प्रगट होतो व तो अनेक नावांनी प्रसिद्ध आहे. त्याला उद्देगून कोणी प्रार्थना करीत नाहीत, असें म्हणतात तथापि त्याच्या देवळात त्याची पूजा करण्यात येत ज्याला एकलिंगभजन म्हणतात अशा उच्च प्रदेशात तो राहतो. त्या उच्च प्रदेशाला येत्याचा कळस आहे असें म्हणतात अनेक निराकार स्वर्ग आहेत असें जे बौद्धविश्वरचनाशास्त्रात म्हटलें आहे त्याचें येंचें विस्मरण झालेलें दिसतें प्रत्येक देवतेप्रमाणें त्याला एक मंडल किंवा गृहवत्त्व असतें.

अव्यक्तास व्यक्त स्वरूपात आणणाऱ्या, म्हणजे ब्रह्म-स्वरूपी तत्त्वाचा ऐतिहासिक बुद्धाचा संबंध उत्पन्न करणाऱ्या अनेक मांडण्या आहेत. एकीत आदिबुद्ध, ध्यानीबुद्ध, मानुषी बुद्ध या परंपरेनें अव्यक्त तत्त्व आणि गौतम यात संबंध उत्पन्न केला आहे.

हा आदिबुद्ध किंवा महाबुद्ध आपल्या पाच ध्यानकर्मांनी पाच ध्यानीबुद्ध निर्माण करितो ते येणें प्रमाणें—(१) बौरो-पान, (२) अधोमन्य, (३) रत्नसंभव, (४) अमिताभ, आणि (५) अमोघसिद्ध हे प्रवृत्तिमार्गात आहेत, त्याची प्रार्थना करीत नाहीत. आदिबुद्धाप्रमाणें त्याची वैद्य नावाची देवालये आहेत. ज्याच्या योगानें ते उत्पन्न होतसत त्या ज्ञान व ध्यान या शक्तींनी ते ध्यानी बोधिसत्त्व उत्पन्न करितसत. उदा. संमतभद्र, वज्रपाणि, रत्नपाणि, अवलोकितेश्वर अथवा वज्रपाणि व विजयपाणि ते जड विश्व निर्माण करणारे आहेत. परंतु ते जीं विश्व निर्माण करितसत तीं नश्वर असतात. आणि अशा प्रकारचीं तीन विश्वे आतापर्यंत नष्ट झाली आहेत ज्यात सध्या आपण आहोत ते अशा प्रकारचे चौथें विश्व आहे. ते चौथ्या बोधिसत्त्वाचें म्हणजे अवलोकितेश्वराचें कार्य आहे. तोच हल्लींच्या विश्वाचा ईश्वर आहे. नाथ व त्रिन (जेता) अशा अमिताभ हा त्याचा मित्रिय बुद्ध आहे. चौथा मानवी बुद्ध जो शाक्यमुनि तो त्याचा उपदेष्टा आहे. एवढर पाच मानुषी बुद्ध

आहेत. हे पाच मानुषीबुद्ध पाच ध्यानीबुद्धांचे संवादी आहेत याचा अर्थ ते ध्यानीबुद्धापासून उत्पन्न झाले आहेत, म्हणजे ते त्यांचे अवतार आहेत, असें नमून ते केवळ ध्यानीबुद्धांचे प्रतिबिंब किंवा निर्माणकाय आहेत.

कारणबुद्ध, श्रीकालचक्रत्र, नामसंगीति व तांत्रिक ग्रंथ होंडसन यानें ज्या ग्रंथाचा आधार घेतला होता त्या 'कारणबुद्धात' मांडणी निराळीच आहे. या ग्रंथाचा काळ ठरविणें हे कठिण आहे काळस्वरूपात असलेल्या कारणबुद्धासंबंधानेंहि तोच अवचण उत्पन्न होते. परंतु त्या कारणबुद्धाच्या गद्यस्वरूपाची ग्रंथाचें जें तिथेही भाषांतर आहे त्यावरून त्याची अखेरची कालमर्यादा ठरविता येते. सदरहू गद्यात्मक कारणबुद्धात पद्यात्मक कारणबुद्धात दृष्टीस पडणारा पुढाल भाग गाळलेला आहे: 'आदिबुद्ध, स्वयंभू, आदिनाथ हा ज्योतिरूपात प्रथम उत्पन्न झाला' तो प्रथम विश्वोत्पत्तीसंबंधी ध्यान करितो व मूर्तीचें काम पुढें चालविण्याकरिता अवलोकितेश्वरास उत्पन्न करितो (अवलोकितेश्वर पहा). त त्यानें बुद्ध उत्पन्न केले असें म्हटलें नमून फक्त पाच बुद्धाच्या अंशानी तो बनला आहे असें मानण्यात येतें.

आदिबुद्ध अथवा परमादिबुद्ध हे नाव प्राचीन लैखा-तून दृष्टीस पडतें. हे नाव व त्याच्याशीं सलग्न असलेलें दर्शन याचा आणि श्री कालचक्रत्र याचा अत्यंत निकट संबंध आहे. श्रीकालचक्रत्र हे शैवसंप्रदायाच्या स्मृतीनें उत्पन्न झालें असून त्याची माहिती हिंदुस्थानात १० व्या शतकात व तिबेटात ११ व्या शतकात झाली.

महायान, तांत्रिक व आदिबुद्धदर्शन — " तांत्रिक बौद्ध यत् " हे दृढस्थानापासून थोडेसें निराळे आहे. हे वैदात्याः सदस आहेत. आणि यात आदिबौद्धमत प्रतिबिंबित झालें आहे. चौथ्या शतकातील तांत्रिक ग्रंथकारा " अतंग " पहा) हा आदिबुद्धाचा उल्लेख करतो. तर्जें हीं ज्या काळ्यात होता कणूत समज होता त्यापेक्षा तीं अधिक प्राचीन आहेत ही गोष्ट आता सर्वोस विदित झाली आहे. नामसंगीतिग्रंथात मंजुश्रीस आदिबुद्ध म्हटलें आहे हे लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. मंजुश्रीचें नेपाळी स्वरूप निर्णयित झालें तें हिंदुस्थानातील स्वरूपास चीनमध्यें चिनीसंस्कार होऊन मग तें नेपाळात आलें असें ड. ए. ह्यूगो पूर्वी आपल्या (एन. रि. एथिक्स मधील) मंजुश्रीवरील लेखात म्हणतात. मंजुश्रीला नेपाळी तिबेटी व चिनी बौद्धसंप्रदायात मनुप्रमाणें संस्कृतीचा संस्थापक वनविलें आहे. चंद्रकीर्तीचा (७ वें शतक) समकालीन चन्द्रगोमिन् यानें नामसंगीतीवर टीका लिहिली आहे, असें जे तारानाथाने प्रतिपादन केले आहे ते जर खरे असले तर नामसंगीति हा ग्रंथ दहाव्या शतकाच्या पूर्वी लिहिला असावा असें निश्चयानें म्हणता येईल नामसंगीति व अनेक तांत्रिक ग्रंथाच्या दावेमध्यें जे अर्थ केले आहेत ते श्रियोत्पत्तीच्याबद्दल प्राप्त मानित असत

किंवा नाही याची येथे मीमांसा करण्याचे कारण नाही. आपण मांडणी तेवढी पाहू. ज्यापासून बुद्धाची उत्पत्ति होते तें ज्ञान तो मूर्तिमंत असल्यामुळे, व तो बोधिसत्व (म्हणजे ज्ञानसत्व) यापेक्षा अधिक असल्यामुळे आणि धर्मदाय अथवा धर्मधातुवाभावर असा असल्यामुळे मंडुश्रीला आदिबुद्ध झणण्यास चांगली कारणे होतां असें झणावे लागतें. त्याच्या मूर्तीत अज्ञानाचा नाश करणारे राउम व प्रज्ञापारमिताया महाप्रिय ही त्याची दोन आयुधे दाखविलेली असतात. ज्याप्रमाणें प्रज्ञापारमितेला (जिला पुढें आदिप्रज्ञा झणवें लागले) पुराणमताभिमानोपेक्षात बुद्धमाता म्हणतात त्याप्रमाणें मंडुश्री हा बादरीराम व वागोभर असल्यामुळे त्यालाच लक्षणें त्रिकाल आदिबुद्ध म्हणण्याचा प्रघात पडला होता. तो तथागतत्वाच्या अंशापासून उत्पन्न झाला, किंवा त्याच्या उलट त्याच्या शरीरातून पाच बुद्ध उत्पन्न झाले असें ग्रंथातरी म्हटलेले आहे. मस्तकावर पाच बुद्ध आहेत असा त्याच्या मूर्ती आहेत किंवा तें पाच बुद्ध त्याच्या शरीराभोंवतासच्या तेजोबलात प्रतिष्ठित झालेले दाखविण्यात येतात. तो चतुर्भुज असून सरस्वतीपति होता व त्यामुळे त्याच्यात व प्रज्ञादेवात विलक्षण साम्य दाखविण्यात येतें. शिवाय कधी कधी त्याचे कामदेव किंवा शीघ्र याच्याशीही तादात्म्य करण्यात येतें हें सर्व जरी नरें असले तरी मंडुश्री हा प्रतीचा राजा होता झणून त्यास आदिबुद्ध झणत असत ही गोष्ट खरी आहे (मंडुश्री पहा.).

काही लक्षातून जरी मंडुश्रीला तान्त्रिक आदिबुद्ध म्हटलेले आहे तरी तान्त्रिक विवेचनापासून त्याचा उदगम झाला होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तंत्रातील आदिबुद्ध निराळ्या स्वरूपाचा होता व तो आणि ब्रह्मा किंवा विष्णू याच्यापेक्षा तो व शिवब्रह्मा (हा ब्रह्मसत्त्व ब्रह्मर) याच्यात अधिक सादर्य होतें.

आ दि बु द्ध द शं ना च्या पूर्व गा मी प द्ध ती —

हीनयानापासून वर दाखविलेल्या बुद्धधर्माच्या स्वरूपापर्यंत कसकसा विकास होत गेला हे कळण्यासारखें आहे (महामान पहा). आता निर्वाणस्थितीतील बुद्ध, बोधिसत्व, उद्भव व बोधिसत्व याच्याविषयी पौंड्राळा, यातीन देहाचा बाद व प्यातीउद्भव याचा विशेषतः वैभाज्यवादी स्वविर वेंतुत्यक या मताप्रमाणें विचार करावयाचा आहे.

अर्धवृद्ध निर्वाणस्थितीत असलेले बुद्धः—वैभाज्यवादी व स्वविर याच्या मतानें निर्वाण म्हणजे विनाश, यातून उत्तरे काही नाही. विधिविधायक ग्रंथात याविषयी काही निश्चित विधान केलेले नाही ज्याप्रमाणें सामान्यतः उद्भाकी मोगदाद करणें शक्य नाही त्याप्रमाणेंच निर्वाणस्थितीतील बुद्ध ज्ञानगम्य नाहीत कारण ते अनंत आहेत असें त्यात प्रतिपादन केलेले आहे. यावरून असेंहि अनुमान काढिले आहे की, निर्वाण ही जरी अनिर्वचनीय अवस्था

आहे तरी ती शून्यतेहून भिन्न आहे.

सुषावती, महावस्तु, गदमपुंडरीक, धर्मसंगीतिसूत्रें, लंकावतार व बोधिचर्यावतार— निर्वाणावृद्ध अधिक मीमांसा कर. याचा स्वर्गात देवी बुद्धाची व्रतति आहे हें दाखविण्याकरिता ब्राह्मणी पद्धतीने त्या प्रभावी वाटाघाट करण्याची आवश्यकता नाही. कारण कर्पातापर्यंत आपले आवुध्य वाढविण्याचे सामर्थ्य शाक्यमुनींमध्ये आहे असें पाहिल्या वर्गातील सुतात म्हटले आहे. देवास व मानवास अदृश्य असला तरी तो जिवन्तच होता असें मानण्यात येत होते यात शरा नाही. आणि या कामी जुन्या ग्रंथाप्रमाणेच नवे ग्रंथकारही बरील कल्पनेवर विश्वास ठेवण्याला तयार होत. शरीरभेदाच्या या यत्किंचित न्हास न होता तो बुद्ध कोश्यानुकोटि रूपें जन्वत राहतो असें 'सुषावतीत' म्हटले आहे. परंतु शाक्यमुनि तर पुरी ऐशी वपेहि जगला नाही. त्यानें शिवायुष्यत्व एक त्या तथागतासच माहीत ।

शाक्यमुनि, कथिताहि बुद्ध, पार काय पण होणा- राहि बुद्ध (बोधिसत्व) हा आपल्या अंतर्काळी साधारण माणसाप्रमाणें पावलेला, काळजीत असलेला, वडवड करीत असलेला, हातपाय हालवीत असलेला, किंवा यातना सोंबोत असलेला, दृष्टीस पडतो असे महावस्तुत सांगितले आहे. परंतु हें येऊन तो आपल्या समजुतीकरिता करितो, वास्तविक पाहू गेलें तर तो विलक्षण असून वर निर्दिष्ट केलेल्या सर्व विचारांच्या पर्लाकडचा व त्यापासून अलिप्त असा आहे. याच्याविद्द मत प्रतिपादन करणें म्हणजे पाळेडवाड करणें होय असें मानण्यात येतें मुळीस बुद्धाचा वेह अमूर्त असल्याची समजूत आहे. त्यात ऐहिक भाग नाही. बोधिसत्वास वास्तविक मातापिता, पुत्र इत्यादि वाही नाहीत अशी कल्पना आहे. हा लोकोत्तरवाद वेतुत्यक पंधाच्या वाढमयात विशेष स्पष्ट रीतीने सांगितला आहे. त्याच्या मतानें शाक्यमुनीन त्या जगात प्रत्यक्ष अवतार कधी घेतलाच नाही. परंतु आपला संदेश अवांला देण्याचें काम त्यानें एका मूर्तीकडे सोपविलें.

पुष्कळ सुषाच्या पूर्वी शाक्यमुनीनें दुसऱ्या एका प्राचीन शाक्यमुनीच्या समक्ष बोधितर घेतले असें महावस्तुत सांगितले आहे. आठ हजार दीर्घकर नावाच्या बुद्धाचा, तीन अज शाक्यमुनीचा त्याच पुस्तकात उल्लेख आहे. हा प्राचीन बुद्ध व प्रचलित बुद्ध हे दोघे एकच होते असें जर आपण मानले, सर्व दीर्घकर, सर्व शाक्यमुनि सर्व ध्वंगातम, यांच्या जागीं जर आपण एक दीर्घकर व एक शाक्यमुनि समजले, आणि येतुत्यकाप्रमाणें शाक्यमुनीनें मौक्तिक देह धारण केलाच नाही असें धरून चाललों तर आपणांस सद्धर्मपुंडरीकपद्धति म्हणजे काय होती याची कल्पना येईल. अनेक सुषापूर्वी म्हणजे सुरवातीस शाक्यमुनि बुद्ध झाला, त्याचे ह्या लोकांचे अवतार म्हणजे ज्यात तो बुद्ध झालेला दिपाय व सेपटी निर्वाण अवस्थेंप्रत आतो

ती सर्व माया आहे. महावस्तुत अखेरचे स्वरूप जरी फार उशीरा प्राप्त झाले तरी वर सांगितलेल्या स्यातांक कल्पना फार प्राचीन असल्याचे दिसून येते. सधर्मपुंडरीकाचा काल इ. स. २६५ हा आहे. शाक्यमुनीने भौतिक देह धारण केलाच नाही या कल्पनेचा पाटलिपुत्राच्या राजसभेत (सुमारे दि. पू. २६६) धिक्कार केला. ऐतिहासिकदृष्ट्या जरी राजसभेची गोष्ट संशयास्पद असली तरी बौद्धलोकांमध्ये पुढील कल्पना फार प्राचीन काळी प्रचलित होत्या हे निर्विवाद आहे. (अ) शाक्यमुनि हा आपल्या ऐहिक परिनिर्वाणानंतर प्यानस्पस्थितीमध्ये आहे. तो बुद्ध झाल्यावेळेपासून त्या अवस्थेतून बाहेर पडलाच नाही. तो खरोखर निर्वाणास केव्हा प्राप्त होईल हे शोधून काढण्याचे कारण नाही " ज्ञान व गुण यांनी मंडित, दया व प्रपेकार यांचे केवळ पुतळे, अनेक जीवांचे आधार, गित्यसमाधीमध्ये राहणारे असे ते भाग्यशाली बुद्ध सत्सारांमध्येही नाहीत व निर्याणातही गेले नाहीत " असे धर्मपंगीतिसूत्रात सांगितले आहे (आ) वैभाज्यवाद्यांच्या (पुराणमतवाद्यांच्या) मताने शाक्यमुनीने बुद्ध झाल्यावर काही अवशिष्ट भाग मागे ठेवून निर्वाणात प्रवेश केला. तो अवशिष्ट भाग म्हणजे प्रेरणा करणारा तो आत्मा किंवा विचार करणारी ती बुद्धि त्याच्या न्यतिरिक्त देह. त्या देहात गिबत राहण्याचे व धोरण्याचे व्यापार शिक्षक राहिले आहेत. परंतु प्यानावस्थेत बोलण्याचा व्यापार बालू असणे शक्य नाही म्हणून त्या देहास माया देह असे म्हणतात.

दिव्य बोधिमत्त्वः—महायानपर्यायामध्ये एक असा सिद्धांत आहे की बोधिसत्त्व ह्या अतिशय कृपाळू व मानव-प्राण्यांच्या संरक्षणाकरिता निर्वाण न पावेलेल्या विभूतां होत. वस्तुतः विभूतितत्त्वाने बोधिसत्त्वापेक्षा बुद्ध हे थोडे आहेत, परंतु अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने बोधिसत्त्व जास्त आहेत. प्रत्येक बुद्ध, बुद्धस्थिति प्राप्त होण्यापूर्वी बोधिसत्त्व असल्यामुळे व दिव्य बोधिसत्त्वापासूनच त्यास बुद्ध होण्याचा आदेश मिळून असल्यामुळे बुद्धाचा उगम बोधिसत्त्वापासून मानण्यात येतो. परंतु याच्या उलट बोधिसत्त्व यासहि "त्रिपुत्र" म्हणण्यात येते, कारण त्याचे बौद्धत्वाचे ज्ञान बुद्धाच्या शिक्षणवृत्तीपासूनच प्राप्त झालेले असते. हानयानपर्यायामध्ये देखील भविष्यकालीन 'बुद्धास बुद्ध होण्याचा अगाऊ आदेश आगो-दरच्या बुद्धापासूनच मिळतो. 'लंकावतार' प्रथामध्ये बोधिगत्वास बुद्धापासून नुसता आदेशच नव्हे तर अभिषेकहि होत असतो असे म्हटले आहे. याच्या उलट गांधार शिल्पामध्ये काही बोधिसत्त्वांच्या हाती अभिषेककलश असलेले दाखविले आहेत. प्राचीन बौद्ध उत्पत्तिमतप्रमाणे प्रत्येक बुद्ध असलेल्या बोधिसत्त्वामध्ये साम्यामिक जीवन उत्पन्न करतो. परंतु शिवायमध्ये बुद्धाबरोबर आडवून येणारे हे बोधिसत्त्व, बुद्धाच्या पुत्राप्रमाणे दि त नसून पाकट्या मायाप्रमाणे दि-पतात.

बुद्ध आणि बोधिसत्त्व यांच्या कल्पनेतील घोटायला — या बरील विवेचनावरून हे स्पष्ट दिसून येईल की, बुद्ध व बोधिसत्त्व यांच्या स्पष्ट कल्पनामध्ये बराच घोटायला असल्यामुळे त्याची बरोबर व्याख्या करणे अशक्य आहे महावस्तु, बोधिसत्त्ववतार, कारुण्यहृदय इत्यादि ग्रंथांमधील घोटायलाचा उल्लेख होत नाही वर म्हटलेच आहे की, अभ्यासकदृष्ट्या बुद्ध हे बोधिसत्त्वांचे एकाच वेळी पिता व पुत्र मानण्यात येतात बुद्ध व बोधिसत्त्व यामधील या गूढ स्वरूपाच्या सध्याबद्दल अभ्यासकदृष्ट्या मेळ घालता येईल, परंतु या बाबतीतील महत्त्वाचा पुरावा गांधार, मागध शिल्पावरून व प्रतिमाशिल्पावरील अधावरून मिळणार आहे

'त्रिकाय' सिद्धांतः—वर उल्लेखिलेला परस्परविरोधी पुरावा बौद्ध दैवतविज्ञानात एकत्रित झाला असून त्या ठिकाणी सव प्रकारचा विरोध नाहीसा होतो महायान पद्यामध्ये 'त्रिकाय' सिद्धांतात प्रमु-पणे हाच विषय विवेचन केला आहे ह्या सिद्धांतात बुद्धाला (१) धर्मकाय, (२) संभोगकाय व (३) निर्माणकाय अशी तीन शरीरे असल्याचे सांगितले आहे बुद्ध किंवा दुसरी कोण-तीहि व्यक्ति निर्वाणस्थितीत केव्हा प्रवेश करते तेव्हा तिला 'धर्मकाय' (ज्ञान्यत्व) याची प्राप्ति होते, असे महायान पंथापेक्षा साध्यामिकांचे म्हणणे आहे, परंतु योगाचार याचाच अर्थ रूपशून्यत्व म्हणजे सदस्तुमानस्य असा किरतात. बुद्धाचे खरे शरीर "संभोगकाय" हेच होय. कारण धर्मकाय म्हणजे वस्तुतः शून्यत्वच होय. संभोगकाय हे अतिमानुष असून त्यामध्ये आनंद, सद्गुण, ज्ञान इत्यादि-कांचो स्थिति असते. उदाहरणार्थ, श्रीकृष्णांनी भगवद्गीते-मध्ये अर्जुनास दारुविलेले विषयस्वरूप हे संभोगकायच होय. शाक्यमुनि ज्या शरीराचे या जगात बुद्धस्वरूपात अवतार घेतो, ते शरीर 'निर्माणकाय' होय.

प्यानी बुद्धः—बरील सिद्धांताच्या अशुरोधाने अभि-ताम वर्गेने जे मुळचे बुद्ध म्हणून मानले जातात, तेच बाला-तराने बोधिगत्त्व, वज्रधर वर्गेने झालेले दिसतात. प्रत्येक बुद्धास आपल्या 'संभोगकाय' शरीरात असताना एक स्त्री असे व तीपासून बोधिसत्त्व उत्पन्न होतो.

प यां को च न.—अशा रीतीने ह्या घोटायलाच्या दैवतविज्ञानात काही तरी सुमंयदता आणण्याकरिता पाच बुद्धांपेक्षा एकाच बौद्धचिंतनधारण्या बुद्धास वरचे महत्त्वाचे स्थान दिले असावे किंवा मंजुश्री, वज्रधर किंवा आदिबुद्ध यांमार्फत एक नवीन सहाय्य देवता आणली असावी.

वज्रधर, वज्रधर, वज्रधारी ही नावे दिसण्यात सारली असली तरी वज्रधर हे 'धर्मकाय' असून वज्रधारा हे निर्माणकाय आहे व वज्रधारी हा एक बोधिमत्त्व असून प्रत्येक बुद्धाबद्दल संतोषकांनी तो मुळात वेदकालीन इंद्र अगावा असे म्हणले आहे

वस्तुतः आदिबुद्धापाचा एक मुख्य विशेष असा आहे की, त्यामध्ये सहगृही सुद्धाच्या वरच्या दर्जाची एक 'स्यमंत-मद्र' नावाची 'धर्मकाय' रूपांत असलेली देवता मानिली आहे व तिच्या ठिकाणी सर्व बुद्ध व अनेक साधू यांच्या ठिकाणच्या घनीय गुणांचा अध्यासोप केला आहे. इतर सामान्यबुद्ध केवळ त्याची प्रतिचित्रे नसून काही दराविक कालांतराने त या आदिबुद्धापासून निर्माण होतात असे म्हटले आहे. हे उत्पत्तितत्व ग्री. मूळात सामान्य हिंदु भक्तांसाठी असले तरी बौद्ध तत्त्वज्ञानात याची परमावाधि घालेली दिसते व त्यामध्ये शाक्यमुनि, अवलोकितेश्वर, वसुदेव वगैरेस 'योगीश्वर' ही संज्ञा लाविली आहे.

'महायान' व 'आदिबुद्ध' यांतील मूल्य फरक.—
जुन्या महायान पंथातील मिदनामामध्ये व या नवीन आदि-बुद्ध मिदनामामध्ये भेद काय याचा विचार करू लागलो तर आपणांस असे दिसून येईल की, महायानपंथात संसार हा अनादि मानला असून संसार व निर्वाण यामध्ये शून्यस्वरूपाचे काहीच भेद नाही असे म्हटले आहे; परंतु या नवीन आदिबुद्धपंथात 'संसारगतभर' जो समंतभद्र त्यापासून सर्व जगाची उत्पत्ति झाल्याचे मानिले आहे.

आदिबौद्ध ग्रंथ तांत्रिक प्रयोगासून निधनपणे भिन्न करता येणार नाहीत असे आम्हास वाटते. असंग हा तांत्रिक बौद्ध मताचा जर जवळ जवळ आद्यगुरु होता, तर तोच आदिबुद्धात प्रथम प्राथिक महत्त्व देणारा आदिबुद्ध संप्रदायावरील ज्ञान अजून अंशुक स्थितीत आहे असे म्हटले पाहिजे. ए. ए. मधील आदिबुद्धविषयक लेख लिहि-
णारे हर्द डोला व्हाझी पूर्वी (बेलजममधील 'गाड' येथील युनिव्हर्सिटीचे संस्कृतचे प्रोफेसर) याचो या संप्रदायाच्या स्वरूपाविषयी व इतिहासाविषयी काही मते तो लेख लिहि-
ल्यानंतर बदलली असे त्यांच्या त्याच ज्ञानकोशातील "महा-यान" या लेखावरून दिसते.

[सदर्भग्रंथ — महायान] या देवात महायान पंथातील महत्त्वाच्या प्रवाची यादी सापडेल. "आदिबुद्ध" संप्रदा-याचे भुव्य प्रथम वर उल्लेखिलेला आहेत. संशोधकाच्या लेखाची महायान लेख येथे प्रमाणे होऊन—एथेज ऑन दि लॅंग्वेज, रिटर्नर अंड रिलिजम ऑफ नपाळ अंड तिबेट कन—मॅन्बुद्ध ऑफ बुद्धिज्ञान. आरिजिनेट बुद्धिज्ञान इन तिबेट. वॅबेल—दि बुद्धिज्ञान ऑफ तिबेट ग्रंथवेल—बुद्धिस्ट आर्ट इन इंडिया. मॉनियर विव्थमस—बुद्धिज्ञान. रॉकहिल्लहफ ऑफ बुद्ध एन सायकॅलोपिडिया ऑफ रिलिजम अंड एथिक्स आदिबुद्ध, अवलोकितेश्वर, अंगम, मंजुश्री, महायान लेख]

आदिमसंघ (प्रोटोसोधा)—गोरे व खारे प्राणी, पाणघळ जमीन आणि ओला अगर कुजळा पाळा, यांत मुख्यतः सांपडणाऱ्या अति सूक्ष्म-नुराखा बोज्यानी न दिसणाऱ्या—प्राण्यांचा संप्रद या संघात होतो. या सूक्ष्म अंतुच्या (अॅनिमलक्यूल) शरीराचे अरिस्थकर्मोदि जग पडत नाहीत, सर्व जीवांमध्ये—प्राणी व वनस्पति मिळून—

सांपडणारे व जीविताचे अनन्यसाधारण स्थान असे जे चैतन्यद्रव्य अगर पिंडद्रव्य (प्रोटोप्लॅझम) त्याच्या असेंस्कृत अगर अविशिष्ट स्थितीतील बारीक बारीक पिंडे म्हणजे या संघातील प्राणी होत. या असेंस्कृत चैतन्यद्रव्याच्या पिंडाना इतर प्राण्याप्रमाणे 'आहारनिद्रामय' धुनानि' इत्यादि व्यापार करता येतात, व या संघातील अशा अनंत प्राण्यामध्ये पुष्कळ निरनिराळे आकार व तद्देतद्देचे जीवन-व्यापाराचे प्रकार आढळतात. तसेच या सूक्ष्म अंतुतील आकारवैचित्र्य व कर्मवैचित्र्य आनुवंशिक असतात. या आनुवंशिक भेदांमुळे याच्या उपजाति (स्पीशीज) ओळखिता येतात. नंतर निरनिराळ्या उपजातीतील साधर्म्य व वैधर्म्य लक्षांत घेऊन या प्राणिजाताचे जाति, गण, वर्ग इत्यादि उत्तरोत्तरच्याही भागांमध्ये वर्गीकरण करता येते; परंतु या विधिरूपदर्शनाला सूक्ष्मदर्शकयंत्राची सप्तम दर्शनाची किंवा दिव्यचक्षुची आवश्यकता आहे.

परंतु निरनिराळ्या उपजाति, जाति, गण व वर्ग यांच्या विविष्ट लक्षणानी युक्त अशा या अनंत प्राण्यांच्या पौंड-ळ्यात एकच पाया अगर मूलरचना स्पष्ट होत असल्यामुळे या समूहाला संप (क्यारुम) ही संज्ञा देतात. विकासवादाच्या तत्वाप्रमाणे सृष्टीच्या आरंभी जे पाहिले प्राणी उत्पन्न झाले त्याच्या व या सूक्ष्म अंतुच्या शरीररचनेत व जीवनक्रमात बरेच साम्य असल्यामुळे या प्राण्यांच्या संघाला आदिमसंघ म्हणता येईल. या सूक्ष्म अंतुच्या जीवनयात्रेचे कोडे उक-लण्यासाठी यांच्यामधील अगदी प्राथमिक स्थितीत असलेला व म्हणून गुण्यांभ अशा आमीयाचे सूक्ष्मावलोकन करू.

आ सी या—साचीव पाण्याच्या डबक्यातील तळवी उजवुळीत मळी सूक्ष्मकाखाली पाहिली तर त्यांत बरेच वेळा हा आळशी प्राणी आढळतो. सुरुदर्शनी एक पा-दशंक राण्याचा मलीन विषमाकार तुकडा आपण पहात आहो असे वाटते. बेदाण्यासारख्या धोवरहित फळांमध्ये जसा मज्जवर्ती चिकट गीर व त्याच्या समोवार तशाच रंगाची साल असते, त्याप्रमाणे या प्राण्याच्या शरीराचे पिंडमध्य (एन्टोप्लॅझम) व पिंडावरण (एक्स्टोप्लॅझम) असे दोन भाग करता येतात. पिंडमध्यात वाहूसारखे पुष्कळ कण पसरलेले असल्यामुळे तो भाग किंचित अपारदर्शक व खर-बरीतदि दिसतो. समोवतालच्या पातळ पिंडावरणात रेती नमते व ते पारदर्शक असल्यामुळे बाहेरील पाण्यापासून वेगळे करता येत नाही.

वर वर पाहण्याला हा प्राणी निश्चिंताकार असावा व हालचाल करीत नसावा असे वाटते, परंतु त्याच्याकडे सूक्ष्मदर्शकाच्या साहाय्याने बोही वेळ निरनिराळ्या पाहिल्यावर अगर थोड्या वेळाच्या अंतराने याची रेखाचित्रे काढिली म्हणजे याचा आकार स्थिर नसून हळू हळू सारखा बदलत असतो असे लक्षांत येईल. कमळाच्या पाकळ्यासारख्या सर्व शरीरांनी पसरलेल्या या प्राण्याच्या भागाना

पाद (स्थुर्पाद) म्हणून; कारण त्याच्यायोगाने हा स्थला-
तर करितो. याच्या पायाचा आकार कायम नसून क्षणी-
क्षणी बदलतो; एवढेच नव्हे तर त्याचे अस्तित्वादि याच्या
इच्छेवर अवलंबून असते. ज्या वेळी शरीराच्या एखाद्या
भागी पाय फुडावयाचा असतो, तेव्हा त्या ठिकाणी पिंडा-
वणावर एक टेंगूळ येतो. पहिल्याने ते पिंडावरणाचेच बन-
लेले असते. क्रमाक्रमाने त्याचा आकार वाढत जातो व
त्यात पिंडमध्याचा भाग शिरतो. काही कालाने त्याला
करागुलीचे रूप येते. पाय नाहासा होत असला म्हणजे वरील
फरक पिण्ड क्रमाने होतात. वरील तऱ्हेची स्थित्यंतरे नेहमी
होत असल्यामुळे याचा आकार सदैवदित बदलतो; व हा
फेरवदल त्याच्या इच्छेवर अवलंबून असल्यामुळे त्याला
आपण कालिदासाच्या मेघाप्रमाणे कामरूप म्हणू.

ज्या वेळी या प्राण्याला एका विवक्षित दिशेने जावयाचे
असते, तेव्हा त्या बाजूचे पाय वाढत जातात व इतर बाजूचे
पाय आत ओढले जातात. अशा तऱ्हेने एका बाजूची वाढ
होऊन सर्वत्र पिंडमध्य त्या पायात शिरतो व त्याच दिशेने
पुन्हा पुन्हा पाय फुटून हा प्राणी त्या दिशेने पुढे पुढे
सरकतो. याच आसपास रेंगांचे कण पाण्यात पडले
असले व त्याचा स्पर्श याच्या पायांना झाला तर त्या कणांना
चुंबून हा प्राणी स्थलांतर करतो, असे या जातीच्या
प्राण्याच्या हालचाली बऱ्याच वेळा लक्षपूर्वक पाहणाऱ्याच्या
नजरेस आल्याशिवाय रहात नाही.

वरील तऱ्हेच्या या प्राण्याच्या हालचाली, वेळोवेळी
होणारे त्याचे रुपांतर व नेहमी स्पष्ट दिसणारी त्याची
आकृति यांचा विचार करता या प्राण्यातील चैतन्यद्रव्य मऊ
व पाण्यात न मिसळणारे आहे असे लक्षात येते.

वर आपण या प्राण्याचे स्थूलमानाने दोन भाग केले आहेत.
आता आपण पिंडमध्यातले सूक्ष्मदर्शकाच्या प्रबलकाचे
(लेन्स)च्या साधने पाहू. अशा रीतीने अतिविस्तारित
पिंडमध्यात एक चैतन्यकेन्द्र व एक संकोचीविवर दृष्टीस
पडेल. चैतन्य केन्द्र (न्यूक्लियस) हा चैतन्यद्रव्याचा एक
दाट, वाटोळा विशिष्ट भाग असून त्याचा आकार बदलत
नाही. त्याच्यामध्ये असलेल्या काही द्रव्यामुळे त्याच्यावर
पिंडमध्यापेक्षा रंग लवकर पसरतात व प्रकाशकिरणेही
त्याच्यामध्ये जास्त बक्तीभवन होते. संकोचीविवर (कॅन्ट्रोक्युल-
रप्युओले) म्हणजे सूक्ष्मदर्शकाच्या प्रबल वांजेखाली पिंडम-
ध्यात दिसणारी वाटोळी स्पष्ट जागा अगर पोळी होय. हिचा
आकार हळू हळू वाढतो व पूर्ण वाट झाल्यावर याच्याशीच पिंड-
मध्याची एकपंचमादा जागा व्यापिली जाते. वाढ पूर्ण झाल्या-
वर विवर एकदम गंभीर पावून अदृश्य होते व पुन्हा काही
काळाने त्याच ठिकाणी वरील तऱ्हेच्या संकोचीविवराची
वाढ होते. याशिवाय पिंडमध्यात संकोच न पावणारी पुष्कळ
विवरे असतात.

या प्राण्याची जी नेहमी हळू हळू हालचाल चालू असते,
ती केवळ फेरफटका कारण्याच्या हेतूने नसते याचे पोट
या हालचालीवर अवलंबून असते. इतर जातींच्या आप-
त्यापेक्षा लहान अशा सूक्ष्म भागावर अगर इतर
जीवांच्या सूक्ष्म भागांवर हा प्राणी आपली उपजीविका
करतो अशा एखाद्या अन्नकणाला त्याचा पाय लागला
म्हणजे तो कण त्याच्या पिंडावरणात खेचला जातो, नंतर
त्याचा प्रवेश पिंडमध्यात होतो. या ठिकाणी त्या अन्न-
कणासोबत थोडी निर्मळ जागा दिसू लागते, त्यालाच
'अन्नविवर' (फूड-वॅक्युओले) म्हणतात. वरील अन्न-
कणाचा जिवढा भाग याला पचविता येतो तेवढा अन्नविव-
रात नाहासा होतो व अवशिष्ट भाग बाहेर सारला जातो.
अन्नविवरात वरील जीवजन्म (ऑर्गानिक) अन्नकणाचा
जो भाग नाहासा होतो त्याचे पचन होऊन तो चैतन्यद्रव्यात
मिसळला जातो व चैतन्यद्रव्याची वाढ होते. अर्धवट पच-
लेले अगर पचन होऊन अवशेष राहिलेले रंगीबेरंगी भाग
पिंडमध्यात पुष्कळ आढळतात. अन्नविवरातील अन्नकणा-
समोवतालच्या द्रवात पाचनशक्ति असावी, असे या संघा-
तील इतर प्राण्यांच्या सदरील द्रव्याच्या रासायनिक पृथक्कर-
णावरून वाटते.

येथपर्यंत कामरूप आमीबाचे स्थूल व सूक्ष्म अवलोकन
आणि चलनचलन, अन्नग्रहण व अन्नअपचन इत्यादि व्यापाराचा
विचार झाला. आता त्याच्या इतर व्यापाराकडे म्हणजे
श्वसन, उत्सर्जन व अपत्यापादन या व्यापाराकडे वळू.

चैतन्यद्रव्यात अतिसंमिश्र रासायनिक द्रव्ये असल्या-
मुळे त्यात पुष्कळ संचित (पोटेन्शियल) शक्ति असते व
या द्रव्याच्या रासायनिक पृथक्करणापासून वरील संचित-
शक्तीचे रुपांतर होऊन उत्पन्न झालेली चालक (कायनेटिक)
शक्ति खर्ची पडून आमीबाच्या वरील स्वयंप्रेरित हालचाली
होत असल्या पाहिजेत. त्या प्रकारच्या हालचाली एका
याज्ञने चालू राहिल्या व दुसऱ्या बाजूने चैतन्यद्रव्यातील
संचित शक्त भर पडली नाही तर मृत्यु टेवलेला आहेच;
परंतु अन्नरुपाने ज्या जीवजन्म वस्तूंचे पचन होते त्या वस्तू-
तील संचित शक्तीची भर चैतन्यद्रव्यात पडल्यामुळे
श्वसनेच्छावसन, उत्सर्जन व चलनचलन इत्यादि नित्य व
नैमित्तिक व्यापाराकरिता लागणाऱ्या शक्तीच्या जमाखर्चाची
तोडमिळवणी होते. चैतन्यद्रव्यात संचितशक्तीचे ते चालक
शक्तीत रुपांतर होते त्याला व्यवच्छेदजीवनक्रिया (फॅटबो-
लिसम) म्हणतात व अन्नग्रहणापासून अन्नातील घ्राणाशाने
चैतन्यद्रव्यात रुपांतर होऊन संचित शक्तीत भर पडते
त्याला निर्माणजीवनक्रिया (फॅटबोलीझम) म्हणतात.
निर्माणजीवनक्रिया म्हणजे जमा होय आणि व्यवच्छेदजीवन
क्रिया म्हणजे खर्च होय.

उगा ज्या ठिकाणी व्यवच्छेदजीवनक्रिया चालू असते
रया त्या ठिकाणी चैतन्यद्रव्यापडून प्राणवायु आत येऊन

काबानिक आम्ल वायु (कार्बानिक ऑसिड गॅस) बाहेर टाकिलेला जलो, असे अनुसंधानांनी सिद्ध झाले आहे. या विजेला आगोन्त्रास फिवा धूमनोच्छ्वसन म्हणतात, ५ ही घडा-मोड सर्वशेवात आवळणे; तेव्हा ती आमीषातिहि होत असली. त्याने क्षेत्र शरीराचा सर्व पृष्ठभाग धमते. उच्छ्वसन किंवा कार्बानिक आम्लवायूचे विसर्जन हे एक उत्सर्जनाचे अंग आहे. याशिवाय इतर उत्सृष्ट पदार्थ आहेत व मूत्राम्ल हा त्यांपैकी एक आहे. मूत्राम्ल आमीषासारख्या सूक्ष्मजीव तृच्या मॅकोनोनिवरातील द्रवात अम्ल्याचे सिद्ध झाले आहे.

आमीषाला अन्नाचा पुरवठा भरपूर झाला म्हणजे त्याची वाढ झपाट्याने होते व वाढ पूर्ण झाल्यावर त्याच्या पृष्ठभागावर एक छाीव दिवू लागते. गावणीची वाढ आत होऊन एकापासून दोन जीव निरनिराळे होतात पृष्ठभागावरची भावणी बाह्यन आमीषाच्या पिडावरून व पिंडमध्य यांचे दोन भाग होत असता चैतन्य केंद्राचेहि द्विधाकरण होत व दोनहि सकलामध्ये एकेक केंद्र स्थापित होऊन दोन सूक्ष्मजंतु तयार होतात. आमीषासारख्या सूक्ष्मजंतूंचे मुळे केले तर ज्या भागात चैतन्यकेंद्राचा अंश असतो त्या भागाची अनुकूल परिस्थितीत वाढ होऊन त्यापासून एक स्वतंत्र आमीषा तयार होते. उलटपक्षी ज्या भागात केंद्राचा अंश मध्येच नगती त्याच्याकडून अन्नग्रहणादि कायें न होता त्याचा शेवट लवकरच होतो. तसेच एखाद्या आमीषाचे केंद्र पिंडमध्यापासून वेगळे केले तरी केंद्राला आपली जीवन यात्रा लवकरच संपवावी लागते. यावरून सहज दृष्टांत येईल की पिंडमध्य व केंद्र यांचे परस्पर साहाय्य व साहाय्य असल्याशिवाय जीवनव्यापार होत नाहीत.

प्रतिभूल परिस्थितीत आलेले सर्व पाय लाईरून येऊन आपल्या शरीरावर एक पातळ पटल (सिस्ट) उत्पन्न करून आमीषा आपले संरक्षण करितो. या संरक्षित अंगर पटलधुत रिपतीला गुलिकावस्था (एन्सिस्टेशन) म्हणतात. या परिस्थितीत या प्राण्याचा प्रवेश धुळीबरोबर वाऱ्याने कोठेहि होतो व अनुकूल परिस्थिती प्राप्त झाली म्हणजे हा आपल्या कवचाबाहेर पडून पुर्ववत आयुष्यक्रम चालू करतो. चैतन्य द्रव्याच्या झालेखाल जीविताला आवश्यक असे जे अल त्याच अभावा किंवा समवेतालच्या उष्णतामानात होणारा काही अंशाचा फरक झालादि कारणांनी उत्पन्न होणाऱ्या प्रतिभूल परिस्थितीत काही ठराविक कालापर्यंत बरील तऱ्हेने या प्राण्याला आपले रक्षण करता येते.

एखाद्या भोव्यात काही जीवजन्म वस्तु मिश्रत पातळी तर त्या पाण्यात एक दोन दिवसांनी निरनिराळे सूक्ष्मजीव आपो-आप उत्पन्न होतात व आपापला संसार पाटतात, असे सूक्ष्म-दर्शनाच्या योगाने दिसते. हे जीव-प्राणी वनस्पति-तेथे आपो आप उत्पन्न झाले असे एकदम वाटते. परंतु बरील पदार्थात थूळ जाऊ दिली नाही व पूर्वी हजर असलेल्या त्यातील जीवांना

अंगर जीवांच्या अर्वांनी उष्णतेने अगाऊच मारून टाकिले तर त्यांना सूक्ष्मजीव उत्पन्न होत नाहीत व पदार्थाहि पुनर्जन्म नाही असे बऱ्याच शोधांमती सिद्ध झाले आहे, व त्याबरोबर "जीवो जीवस्य कारणम्।" हे तत्त्वहि प्रस्थापित झाले आहे.

हा प्राणी निर्माणत. अंगर आहे व आकारिक कारणांनीच कण याला मूळ येतो हे बरील विवेचनावरून लक्षांत येईलच ऊर्जपचन करून चैतन्यद्रव्याची वाढ, चलनचलन, अनुकूल किंवा प्रतिकूल परिस्थित्यनुरूप स्वतःच्या हालचालीत किंवा शरीराच्या आकारात स्वमरदणार्थ योग्य तो फरक करण्याची शक्ति अथवा सचेतनाव (इरिजिबिलिटी), भुसनोच्छ्वसन, उत्सर्जन, अपरोशनादन इत्यादि आमीषाचे व्यापार सर्वशेवात धाडळतत, म्हणून बरील किमतींनी जीव धर्म म्हणू आतां वनस्पती व प्राणी याच्यामध्ये मुख्य फरक म्हणजे प्राणिमातीतील सर्वमामान्य चलनचलनक्रिया, अन्यत्र तयार झालेल्या जीवजन्य पदार्थांवर होणारी उपजीविका आणि पेशीत सामान्यतः दिसून येणारा परांजन (होरोफिल) व लवचक (सिल्युलोज) याचा अभाव हे होत.

स्थूल विवेक क गण- (लीथोमा) आतां या संचालील इतर प्राण्याचा विचार करत आमीषाबरोबर संचालील डिप्लुगिया व आर्सेल या प्राण्याचा समावेश स्थूलविवेक गणात होतो व त्यांच्या आकारातील सादृश्य त्यांच्या छत्रपादात आहे या गणातील सूक्ष्म जंतूंचे पाय चोथट व स्थूल असतात आमीषाप्रमाणे हे दुसरे दोन जातींचे प्राणी सार्वत्रिक पाण्याच्या गाळात सापडतात डिप्लुगियाच्या शरीरापासून एक विकट पदार्थ तयार होऊन व त्याला रेंतीने कण विकटून या जीवाभोवती एक कोश तयार होतो या कोशाला एक तोंड असते व त्यातूनच या प्राण्याचे छत्रपाद बाहेर पडतात आर्सेलाचा कोश माद्वी (किटिन) द्रव्याचा झालेला असतो बऱ्याच कोटकाच्या अंगावर असलेली कवने याच द्रव्याची बनलेली असतात.

स छिद्र क व च क गण- (फोरोमितिफेरा) या गणातील प्राण्याचा कोश विरल असून त्याला अनेक छिद्रे असतात कोश खड्ड्या बनलेला असतो या गणातील आदिमजंतूंचे (प्रोटोजव) तंतुसारखे बारीक व लांब छत्रपाद एकमेकांत गुंथून त्यांचे आळे बनते. या प्राण्यांचे चैतन्यद्रव्य कोशात न मारता त्याचा एक पातळ थर कोणावर पसरतो व त्या थरापासूनच याचे छत्रपाद फुटतात. एखादा अन्नकण याच्या पायाच्या गाळ्यात सापडला झणजे आजूबाजूचे पाय त्याला विकटून त्याच्या सभोवती चैतन्यद्रव्याचे मंडल तयार होते, व तेथेच त्याचे पचन होते. पचनी पडलेला भाग पायातून कोशात जातो.

ज्याचे कोश गोलाकार असून त्यात एक शब्द पोकळी आहे असे प्राणी या गणात वारच थोडे आढळतात बहुतकरून बऱ्याच 'सछिद्रकवचक' प्राण्याच्या आत्म्यामध्ये

वरील एकपदरी कवच असावे, नंतर बघी वाढ होत गाते तसे आरंभीच्या कोशाबाहेरील चैतन्यद्रव्याचा थर वाढून या थराच्या बाहेर परंतु पूर्वीच्या कोपाशी सोपलेला अशा नवीन कोप गार होतो व याप्रमाणे पुढारी कवच तयार होते हा क्रम असाच पुढे चालू राहून संपूर्ण व विविधाकार कवचे तयार होतात नवीन नवीन होणाऱ्या पदराच्या लहानमोठ्या प्रमाणावर व पूर्वीच्या कोपाशी होणाऱ्या पुष्कळ प्रकारच्या साध्यामुळे एकापेक्षा अधिक खण भमलेल्या संपूर्ण कवचाचे पुष्कळ निरनिराळे नमुने या प्राण्यात पाहण्यास मिळतात चैतन्यद्रव्याची वाढ होऊन अशा रीतीने अनेकवर्षी कवच तयार झाले झणजे पुष्कळ केंद्रेही त्याबरोबर तयार होतात

या गणातील बहुतेक उपगणां ससुद्राच्या पुष्टभागावर असतात व त्यादिकाणी त्यांची वसती इतकी घाट असते की, त्यांच्या कवचरूपी सांगाण्याचे थरच्याथर समुद्राच्या तळावर सोबतात इंग्लंडात जे खडूचे डोंगर आहेत त्यातील खडूचे प्रस्तर असेच काही युगापूर्वी समुद्राच्या तळाशी याण्या सांगाण्याच्या थरांनीच बनलेले आहेत असे भूगर्भशास्त्र सांगते

या गणांत द्विधाकरणाशिवाय बीजकणोत्पत्ति (स्पोरलेशन) मार्गानेही अपत्योत्पादन होतें या दुसऱ्या मार्गाने प्रजवृद्धि व्हावयाची असली म्हणजे कोपातील चैतन्यद्रव्याचे थारक कारिक घाटोळे तुकडे पडतात, नंतर प्रत्येकाला एका वादुला केंद्रासारख्या कशा (फॅलॅगेल) फुटतात कदाचित् उपयोग या गोलाकार तुकड्यांना किंवा बीजकणांना वस्त्यासारखा होतो. कशांच्या हालचालीवर बीजकण काही काल कोपात पोहोतात व नंतर मुखातून बाहेर पडतात. समुद्रात स्वतंत्रपणे पोहोत असता त्यापैकी कोपाक्षोपाचा संयोग होऊन संयुक्त बीजकण तयार होतो पुढे संयुक्तबीजकणाची वाढ होऊन व त्यावर कोप तयार होऊन त्याचे रूपतर सखिद्र-कवचप्राण्यात होते

द्वि क व क ग ण — (रॅडिओलेरिया) या गणातील सूक्ष्म जंतूची रचना व जीवनकमहि सखिद्रकवच जंतूप्रमाणेच असतात परंतु कवचात दोन एकमध्य कोप असतात व ते गारगोटीचे झालेले असतात. एक कोप प्राण्याच्या पुष्ट-भागावर असतो व दुसरा मणोमध असतो बाहेरील कोपावर निरनिराळ्या आकाराचे फाटे असतात हे प्राणी समुद्रातच राहतात खोल समुद्रात अथवा महासागरात तळाशी याच प्राण्याच्या कवचाचे थर साबतात, कारण याच्याबरोबर प्राण्याच्या पुष्टभागावर असलेल्या सखिद्रकवचक जंतूचे खडूचे सांगडे खोल पाण्यातील कार्बोनिक आम्लबाधून विरघळून जातात.

वरील तीनही गणांचा समावेश कामरूप अगर छत्रपाद आदिमजलत होतो याशिवाय कामरूप (रिओथोडा) वर्गीत तारकितक्षिपेक (हेलिओझोथा) गणांचा समावेश

होतो या वर्गातील प्राण्याचे छत्रपाद सरळ, कठीण व कुक असतात व प्राणी प्रकाशकिरणयुक्त ताऱ्यामारुचे दिमतात

स्थूल रूप आदि म ज तु (मायक्टोझोआ) — या वर्गातील प्राणी भूवर असून कुजणाऱ्या पानांवर नंगरे आढळतात काही ईव लाव्हाईचे चैतन्यद्रव्याचे पातळ पाडुरे अथवा विषळ थर म्हणूनच या वर्गातील प्राणी हे इच्छुद्ध पुढे सरकतात व राक्षसी आभीयाप्रमाणे दिसतात यांच्या वसतिस्थानात मापटणाऱ्या थरलूम वनस्पती (वॅमिली)वर याचा निर्बाड होतो याच्या शरीरात पुष्कळ केंद्रे असतात काही वेळ अशा रीतीने कालक्रमण करून हा राक्षसी आभीया आपल्या समोवती एक कोश तयार करतो कोशाच्या आत चैतन्यद्रव्याचे पुष्कळ लहान लहान भाग पडून बीजकण तयार होतात व त्या प्रत्येकात एकेक बद्र असते आरंभी या सर्वद्रवीजकणावर एकेपेशीय द्रव्याचे आवरणहि तयार होत काही कालाने हे बीजकण कोपाबाहेर पडून काही काल कामरूप स्थितीत पालविताना नंतर त्यांना एकेक कशा फुटते या सकृश व सर्वेद्र प्राण्यात सकोचीविवराहि असते व हा आपली कशा मार्गे पुढे हालवून इकडून तिकडे हिंडतो. सरलसूक्ष्म वनस्पतींवर उपजीविका करतो व द्विधाकरणाने या स्थितीत याच्यापासून प्रजवृद्धिहि होते काही कालाने कशा अंतर्-र्यात पावतात, आकृति विषम होते, व असे बरेच विषमा कार प्राणी संयोग पावून त्यांच्यापासून दुसऱ्या डोळ्यांना दिसणारा एक राक्षसी आभीया तयार होतो.

स प्र ती द व गं. — (मॅस्टिगोफोरा) या वर्गातील प्राण ना एक अगर अनेक कशा असतात, व या वर्गीत आकार व व्यवसाय यासंबंधी वैविध्य कार आढळते. या वर्गीने प्रतिरूप हरितसुरलेखा (युग्लीना स्टिरिडिस) हे आहे

ह रि त यु ग्ली ना — ज्या तज्यात हे प्राण असतात त्यातील पाणी हिरवे दिसते या सूक्ष्म प्राण्याचा आकार मुताने भरलेल्या वातीसारखा असतो, या लावट प्राण्याचा मध्यभाग फुगलेला असतो एक टोक चपटें असते व त्यात एक खड्ग असतो, या खड्गाच्या तळापासून एक कशा फुडलेली असते व या खड्गाबाहेर अथवा गलविवाबाहेर ती पाण्यात हालत असते या टोकाला पूर्वभाग म्हणतात गोराच्या पिठाच्या प्रत्येक गाखला जसे थारो थारो आच्छाद तेंच सर्वे अथवा फुडलेले असतात त्याप्रमाणे याच्या कथेवर आच्छाद पक्ष (सिलिया) असतात. आपल्या कक्षेला हिसके देऊन हा प्राणी इतस्ततः फिरतो याला छत्रपाद केव्हाहि फुटत नाहीत या प्राण्याच्या शरीरावर एक पाद पापुद्रा असतो, त्याच्या आतल्या बाजूला चैतन्यद्रव्याच्या थरात तिरपच व अन्धधाम (लॉमिन्स-डिनट) रेषा दिसतात यावरून आकुंचनशील चैतन्य द्रव्यमय तंतूंचा हा थर झालेला असावा असे काही

म्हणताना याच्या पुढील मध्यभागी यांचे केंद्र असते व पूर्वभागी मलविहराच्या तळाशी चैतन्यद्रव्यात यांचे संकोचीकरण असते. या प्राण्याचा सर्व भाग हिरवा असून शरीरात पर्णरंजनहि मांजकने संकोचीकरणासोबरी एक रक्तनिरलक्ष असतो व हा त्याचा अतिरिक्तित्व क्षेत्र असतो. या प्राण्याची उष्णताविषय जलमय वनस्पतीप्रमाणे पाण्यात विरलेशा कार्यात्मिक आधून याच्या व रक्तनिरलक्ष पदार्थावर होते याचा इतर प्राणी अथवा वनस्पती मक्षण कराव्या लागत नाहीत. परंतु हा प्राणी आपले अन्न वनस्पतीप्रमाणे निर्माणतः (इन ऑरग्यानिज) पदार्थापासून आपल्या शरीरात पर्णरंजनाच्या मदतीने तयार करतो व त्यावर त्याची उपजीविका होते.

याच्या फोटाच्या चलनचळनाने पाण्यात स्वल्प उडून या पाण्याच्या मलविहरात मलप्रवाहाचेवर जीवमय अन्न-कण शिरतात, व त्यांचा प्रवेश चैतन्यद्रव्यातहि झालेला करी करी भाळलेला. यावरून इतर पाण्याप्रमाणे या जंतूना जीवमय व घन अन्नकण पचविना येतात असे वाटते. अशा तऱ्हेने या जंतूना जीवाची उष्णताविषय काही अंशी वनस्पती प्रमाणे व काही अंशी प्राण्याप्रमाणे होत असल्यामुळे, वनस्पतिशास्त्रज्ञ याच्या वनस्पतीच्या कोटीत दर्शवतात, व प्राणिशास्त्रज्ञ हे प्राणी आहे असे मानितात. अमात्र मनभेद या गणातील बऱ्याच जंतूंसोबती होतो. कधी कधी हालनाल बंद करून आपल्या मसोरीत पोशीय मत्स्याच्या कापों हाय-ड्रेट कोठा उपर करतो कोठानंतरच चैतन्यद्रव्यात-द्विधाकरणाने अगर अनेकधाकरणाने पुढील मर्यादा जंतु तयार होताना व ते काही काळ कामरूप राहून वर वर्णित-न्या पूर्णावस्थेपर्यंत पोहोचतात.

य क श ग ग.—वरील सूक्ष्म जंतूला या वर्गातील ताक-गंगात स्थान मिळते. मर्यादाप्राण्यांना एक ते चार पर्णत कणा असतात. यातील काहीची वाढ अंडुरासत्तानेहि होते व जन्मद व संपाजित जंतूची ताटाटूट न होत व बहुशास्त्र वृक्षा-प्रमाणे याचा पुंनतयार होतो. हालवाक्य वर्गरे प्राण्याचा पुंन गोल असून आतून पोखळ धलतो पुंनर्तात प्रत्येक जंतूला दोन कशा असतात व पुंनत अमरिमाग होऊन काही जंतु अप-स्थोरादनन कारतात अशा जंतूच्या अनेक द्विधाकरणानी पुंनळ मर्यादा जंतु तयार होतात व ते रिक्तार्म गोलाप्रमाणे आपली रचना करून व प्रत्येकाच्या दोन दोन कशा बाहे-रच्या बाजूने पसरून त्याच्या हालचालीवर आपल्या जन्मद पुंन्याच्या पोखळीत संचार करितात.

द्विधा-रण (सायनरी फिशन), अनेकधाकरण व अंडुरो-त्पत्ति हे निर्दिष्टावृत्ती (सेसिपुलर मल्टिप्लिकेशन) हे प्रकार आहेत. द्विधाकरणत जन्मद प्राण्यापासून दोन सारख्या आकाराचे जीव तयार होतात अनेकधाकरणात चैतन्यद्रव्याचे अनेक तुकडे पडून एका जीवापासून पुष्कळ जीव तयार होतात. आणि अंडुरो-त्पत्तीमध्ये नवीन होणारा

जीव जन्मद जीवापेक्षा लहान असतो या गणातील काही प्राण्यात द्वैतरेपत्ताहि होते. या प्रकाराने दोन संयोगी जीव-कण (गॅमेट) एकाच होऊन त्यांच्यापासून एक संयुक्तजीव-कण तयार होतो. नंतर संयुक्तकणापासून अनेक अनेक-धाकरणांनी पुष्कळ जीवकण तयार होतात. संयुक्त प्राण्याचे अनेकधाकरण होण्यापूर्वी त्यावर एक संरक्षक पटल उत्पन्न होते व या पटलाबाहेर रोवटी जीवकण पडतात व कदा कुठून इकडे तिथडे स्वतंत्रपणे संचार करतात. स्थूलवाक्य पुंनर्तात संयोगीकण लहान मोठे असतात. यांचे वृद्धसंयोगी कण व सुविकासित किंवा अत्युत्कांत प्राण्याचे अंड-वेदी यांच्यात फार साम्य आहे तसेच या पुंन्याच लघुसंयोगी कण लांबट असतात व त्याच्या एका टोकाला दोन कशा अम-लग म्हणून हे लघुसंयोगीकण इतर प्राण्याच्या झुकावीना (स्पर्म) सारखे दिग्गतात

स प्र णा ल ग ण (पोथिनोफ्लेगोडा) —सप्रणालगणातील सूक्ष्म जंतूंना एकेक कशा अथवा प्रतीद असून तो ज्या जागी फुटलेला असतो त्याटिकाणी एक चैतन्यद्रव्याचा पेला झालेला असतो, त्यालाच प्रणाल म्हणतात. प्रतीद अगर कशा पेलाच्या मध्यभागी व बरीच लांब असल्यामुळे ही एक फुलझाड्याकुडीच असावी असे वाटते. प्रणाल अंडुचन-शील असून त्याच्या हालचालींनी पाण्यात राखळ डबाळी म्हणे बारिक बारिक अन्नकण बाहेरच्या अंगास विखडतात व इकडे इकडे राहून सरून चैतन्यद्रव्यात जेवले जातात व त्यागजीवाची तेथे अन्नविबर तयार होते

शरीरात केंद्राशीवाय एकदोन संकोचीविवरे असतात. या गणातील कवचयुत प्राण्यांना खाली दैठ किंवा नाल असते. याची वाढ अन्यायमद्विधाकरणाने होऊन व उत्पन्न झालेल्या व्यक्ती एकमेकांना सोपलेल्या राहून त्यांच्यापासून वृक्षासारखे पुंन तयार होतात काही जंतु गुलिकावस्थेत जाऊन अनेकधाकरणाने अपत्यवृद्धि करून बारिक बारिक संप्रतीद जंतुकाना जन्म देतात, व त्याची वाढ होऊन त्याचे रूपान्तर पूर्णावस्थेतील सप्रणाल जंतूत होतें.

या गणाशीवाय या वर्गात डिकश (डायनोफ्लेगोडा) व गोल कणांचा (सिस्टो फ्लेगोडा) समावेश होतो. डिकशजंतूंना दोन कशा असतात. व त्यांची कवचे विचित्र व दर्शनीय असतात. बहुतेक प्राणी समुद्रात राहतात. यागणातील काही जातिविशेषामुळे समुद्राचे पाणी मंदप्रभ (फॉस्फोसेट) होते व राजी काजव्याप्रमाणे चकाकते. गोलगणातील प्राणी बरी-एवढे मोठे असतात व त्यांच्यामुळे समुद्राला मंदप्रभवहि येते.

प रा ण पु ष्ठ व र्ग.—(स्पोरोडोभा) या वर्गाचे प्रतिकृप चचल एस्पटली (मोनोसिस्टिस अंगिलिस) नांवाचा जंतु आहे. हा भूकृमीच्या (अर्थवर्म) मुकासायत आढळतो. हा लांबट व चपटा प्राणी जमीनसारखा दिसतो. याची दोनहि टोके निमुळती झालेली असतात. अनुक्रमाने शरीराचे आडूचन

व प्रसारण करून हा स्थळात घरतो पूर्णवस्थेत याच्या शरीरावर एक पटल असते शरीरातील द्रव्याचे दोन भाग पडतात, बाहेरचा घर दाट असतो, व मध्यर्चा कोर पातळ असते. यांचे कड मोठे असून त्यात केंद्रमध्य हि असते. संकोची-विन व पुष्टभागावर कशा किंवा छद्मपाद नसतात हा प्राणी परोपजीवी असण्यामुळे त्याला अन्नरस तयारच मिळतो व पष्टभागाचे अन्नरस शोषून त्यावर निर्वाह करणे गवर्णाच काम-गिरी त्याला करावी लागते

अपराय्यादानसाठी दोनदोन जूत एकत्र होऊन त्यांचा एक मोल बनतो, त्यावर एक पटल तयार होते अशा मोलां ताल प्रत्येक जूतच्या वेगळे अनेक द्विधापरणानी पुष्कळ भाग पडतात नेतर त्या प्रत्येक वेदशकलासोभवती चैतन्य द्रव्याचे मंडल तयार होते अशा रतीने पुष्कळ संयोगीकण तयार होतात या सुमारास गोलातील दोन प्राण्याची मधली पटल नाहोशी होऊन चैतन्यद्रव्याचा एकजीव होतो व त्यात बरील संयोगीकण किंवा लागतात नेतर दोनदोन संयोगीकणाचा संयोग होऊन संयुक्तकण तयार होतो. संयुक्तकण मध्ये कुगीर असता व त्यावर एक शाईगीद्रव्याचे पटल तयार होते या प्रत्येक संयुक्तकणापासून अन्वायाभेदभावरणानी चंद्राच्या कोरसारखी बीजशकले तयार होतात ही शकले पटला-बाहेर पडून आपल्या निमुळत्या टोंकाच्या चलनवदनाने इकडे तिकडे स्वतंत्रपणे फिर लागतात ही या जूतची किंवा-वस्था (लेराइड स्टेज) झाला भूकमीच्या वाढत असलेल्या शुक्रपेशीत ही बीजशकले शिरतात व पेशीस्थ जीवनाचा काही काल उपभोग घेऊन बाहेर शुक्राशयाच्या पोवळीत येतात व तेथे पूर्णवस्थेला पोचतात

स्वै र ग ति क ग ण — (प्रेगॅरिनिडा) हा जूत स्वैरगतिक गणातला आहे या गणातील इतर सूक्ष्मजंतु झुरळ, शेळळ, (लॉव्हर), शतपदी (चोण) इत्यादि प्राण्यांच्या अन्ननलिकेत राहून त्यांच्या अन्नरमावर पोसतात यापैकी काहींच्या देहाचे दोन अंग दोन भाग स्थूलमानाने पडतात दोन ठिकाणी विवून उभाचे तीन भाग पडले आहेत अशा प्राण्यांच्या पूर्वभागाच्या पूर्वटोंकाला आकृष्यसारखे बवप्रसर असतात व ते पुष्पमय यजमानाच्या अन्ननलिकेला चिकटून राहतात पूर्णवस्थेत पूर्वभागापासून सुटून उदरात स्वतंत्रपणे इकडे तिकडे वावरतात

पे शी र ग ण — (कॉस्मिडिडिया) पेशीस्थ गणातील जूत सर्व प्राण्यांच्या शरीरात आढळतात, व कोणत्याहि इद्रि याच्या पेशीत सापडतात, परंतु मुख्यतः अन्ननलिकेच्या अंतर्कलत (एपिथेलियम) मध्ये याचे वास्तव्य असते या गणातील जूत रुधिरपेशीत कधीहि आढळत नाहीत काही जूत पेशींच्या केंद्रातहि शिरतात

रु धि र र ग ण — (होमोपॅरिडिया) रुधिररसगणातील जूत रुधिरातील रक्तपेशीत (रेड कॉर्पस्कल्स) आपले बहुतेक

आयुष्य घालवितात हे जूत पुष्कृत प्राण्यांच्या रुधिरात सा पडतात मनुष्य, इतर मत्तन प्राणी, व काही पक्षी यांच्या रुधिरपेशीत या गणातील जूत शिरले व तेथे त्याची वाढ झाली म्हणजे निरनिराळे ताप बरील प्राण्यांत उद्भवतात, असे वन्याच अवलोकनांनी सिद्ध झाले आहे या गणातील काही उपगतींचा प्रवेश मनुष्याच्या रुधिरपेशीत झाला म्हणजे हिंवासापाने निरनिराळे प्रकार त्याच्यात उद्भवतात असे आता सिद्ध झाले आहे

हिंवासापाच जंतु राग्याच्या रक्तपेशीत कामरूपस्थितीत आपली कालक्रमणा करितात या स्थितीत त्यांची अनेकधा करणानी वाढ होते व उत्पन्न झालेले जंतु आसपासच्या दुसऱ्या पेशीत शिरतात यापैकी काही मोल असतात व काही अंदकोरमारखे दिमतात यापैकी काही पुंसयोगीकणाचे कोप बनतात व काहीपासून प्रत्येकी एकेक स्त्रीयोगीकण तयार होतो या स्थितीत एका प्राण्याच्या शरीरातून दुसऱ्या यजमानाच्या शरीरात या जंतुना प्रवेश करावा लागतो. हिंवा-सापाच्या जंतुचा दुसरा यजमान अनानिलीस जातीचा मच्छर आहे बरील स्थितीत दुसरा यजमान मिळाला नाही तर अकारणस्यु येतो तापवरी मनुष्याला या जातीचा मच्छर चाबला म्हणजे शोषून घेतलेल्या रक्ताबरोबर या जंतुचा प्रवेश त्याच्या जठरात होतो रक्ताच्या प्रत्येक शिंदेत असे जंतु पुष्कळ असल्यामुळे बरील तऱ्हेने प्रत्येक अवस्थे-तील जंतुचा प्रवेश मच्छराच्या जठरात होतो. परंतु कोपस्थ संयोगीकणाशिवाय बाकी सर्व या नवीन यजमानाच्या जठर-द्रव्याने नाश पावतात प्रत्येक पुंसयोगीकणाच्या कोपातून पुष्कळ तंतुसारखे पुंसयोगीकण बाहेर पडतात व स्त्रीमयो-गीकण स्त्रीकोपातून बाहेर पडतो नंतर या स्त्रीसंयोगीकणाच्या केंद्राचे दोन वेळा द्विधाकरण होऊन व ते दोन भाग बाहेर पडून स्त्रीकणात वेगळाच चवथा भाग शिष्ट राहिला म्हणजे स्त्रीकण गर्भधारणेला योग्य होतो नंतर या तयार झालेल्या गर्भपात्र स्त्रीकणात स्वेज्जविहारी पुष्कण शिरून गर्भधारणा होते पुढे वाढ होऊन मध्ये कुगीर व दोनहि टोंकाना निमु-ळता असा गर्भ होतो व काही कालाने अन्ननलिकेच्या भिंतीत शिरून भिंतीच्या स्नायूत आपले ठाणे देतो. तो तेथे आगल्या-वर एक पटल उत्पन्न करितो त्याच्या आत त्याची खूप वाढ होते व अन्ननलिकेच्या बहिरंगावर एक पुढी आली आहे असे वाटते बरील पटलस्थ स्थितीत एका गर्भापासून अनेक तंतुसारखे जंतु तयार होतात व कोप फाडून त्याचा सचार मच्छराच्या शरीराच्या पोवळीत किंवा रुधिरशुद्धेत (होमो-सेल) होतो या ठिकाणी भटकत असता त्याचा प्रवेश लाळपिंडात (सॅलिव्हरी ग्लॅंड) होतो व अशा या मच्छ-राच्या चाबण्याबरोबर ते मनुष्याच्या रक्तात शिरतात व तेथे त्याची पूर्ण वाढ होते अशा रीतीने त्याचा फैलाव व त्याच्या-बरोबर हिंवासापाचा फैलाव होतो

नि यां म ज व गे.—(इन्कुसोरिश्वा) गडुकावार जंतु (स्लिष्क अंनिमलक्यूल, पॅरॅमॅसियुम) हा या वर्गाचे प्रतिरूप आहे. ज्यांत गवत दोन तीन दिवस कुजत पडले आहे अशा पाण्यात उत्पन्न होणाऱ्या थारिक थारिक जीवात हे मांपडतात. हे दोळ्यांना दिसण्याइतकें मोठे असून त्यांचा रंग पांढरा असतो. या जंतूचा पूर्वभाग थोपट असून पश्चिम भाग निमुळता असतो. या प्राण्यास अघरतल (व्हॅटल) व कर्ण तल (डॉर्मल) असे दोन पृष्ठभाग आहेत. अघरतलमार्गी एक तिरकम खांछणी असून त्यातच गलविवाचे मुख असते. गलविवाचा शेवट मध्यभागी मऊ चैतन्यद्रव्यांत होतो. सर्व पृष्ठभागावर आण्ड पक्षमाच्या अथवा लोमांच्या अन्यायाम रांगा असतात. वक्षविवांतहि पद्म भमतात. शरीरातील मध्यभागी द्रव्य पातळ असते व बायभागी दाट धर असतो. पृष्ठभागावर एक विरल पटल असते व ते गलविवांतील पृष्ठभागावरील पसरलेले असते. या पटल (क्युटिकल) पासून पद्म उद्भूततात. बाह्यभागांत एक ठिकाणी दोन केंद्रे असतात व त्यांना आकारबळून महा व लघु केंद्र म्हणतात. महाकेंद्राचे द्वि-करण फार मोठे आहे; परंतु लघुकेंद्राचे द्विधाकरण गूढ व चमत्कारिक आहे.

संकोचीविवांचे दोन अस-त व सूक्ष्मदर्शकाखाली विन-चूक चहण ओळखिता येतात. प्रत्येक विवासाभोवती सात आठ, लांबट व विपुलमध्य अशा विवासांचा अस-तात. या शाखायुक्त संकोचीविवाचा आकुंचन व प्रसारण पुढीलप्रमाणे होतात. आसपामच्या चैतन्यद्रव्यातील खाज्य पाणी शिरपून पहिल्याने विवासाकाची वाढ होते. त्याची पूर्ण वाढ झाल्यावर त्या एकदम आकुंचन पावून अदृश्य होतात व त्याबरोबर मध्यवर्तीविवा फार अपाठ्याने वाढते. पूर्णवाढ होऊन ते संकोच पावले म्हणजे त्यातील द्रव या सूक्ष्मजंतूच्या शरीरापाहरे पडतो व पुन्हा पुढेवत विवा-शाखा वाढतात. हा क्रम आमरण चालतो.

या जंतूच्या बाह्यभागांत लहान शल्यकोप (ट्रायको-सिस्टस) प्रकाशकिरणासारखे विकीर्ण झालेले असतात. या जंतूला कोणत्याहि प्रकारची उपाधि पोंचली म्हणजे या कोशातून लांब व थारिक सुईसारखी शल्ये बाहेर पडतात व सर्वे पृष्ठभाग मळकट होतो. सूक्ष्मदर्शनाखाली या प्राण्याला आयोडिनद्रवाने मारिले, तर सर्व शरीरावर ही शल्ये उभी राहतात.

गलविवांतील पक्षांच्या हालचालीनी पाण्यांत कलकळ उडून लहान लहान जंतू याच्या गलविवांत शिरतात व पुढे चैतन्यद्रव्यात शिरतात. अन्नकण व एक पारदर्शकद्रव असलेली भ्रमविवांचे याच शरीरात सारखी किरत असतात व अभावे पचन होऊन त्यातील अन्नकण वमी कमी होतो. सत्व (स्टार्च) व ओजस (प्रोटीड) असलेले पदार्थ त्याचा गन्धिता येतात. पचन होऊन अवशिष्ट राहिलेला

भाग एका विवक्षित ठिकाणी गलविवांतून बाहेर पडतो. या भागाला गुदभाग म्हणतात. या ठिकाणी गलविवांसारखे कायमचे मुख अथवा द्वार नसते.

अनुवितर (ट्रेन्सव्हर्स) द्विधाकरणाने त्याची वाढ होते. पहिल्याने केंद्राचे दोन दोन भाग पडतात व नंतर शरीराचे दोन आडेवे भाग पडतात व दोनहि भागांत एकेक लघु व महाकेंद्र असते. अशा तऱ्हेची प्रजावृद्धि पित्यासुपेक्षा विन-तक्रार चालत नाही. मधून मधून दोन दोन प्राण्यांचा संयोग होऊन केंद्रद्रव्याचा अंशतः विनिमय व्हावा लागतो. यासाठी दोन दोन प्राणी अघरतलांने एकमेकांस चिकटतात. प्रत्येकाच्या महाकेंद्राचे थारिक थारिक भाग पडून चैतन्य-द्रव्यात अदृश्य होतात. याच सुमारास दोन द्विधाकर-णांनी लघुकेंद्राचे वार भाग पडतात, यापैकी दोन नष्ट होतात व शिष्ट राहिल्यांपैकी एक स्थिर भमती व दुसरा भाग चंचल असतो. नंतर दोघांची चंचल प्रकेंद्र (प्रोन्-टिअस) एकमेकांच्या चैतन्यद्रव्यात शिरून त्याचा व या नवीन स्थिर प्रकेंद्राचा एकजीव होतो. अशा रीतीने दोनहि प्राण्यात एकेक केंद्र तयार होतें व प्राणी अलग होतात. नंतर प्रत्येकाच्या केंद्राचे दोन भाग पडतात व त्यापासून लघु व महाकेंद्र तयार होतात. या केंद्रद्रव्याच्या विनिमयांने प्रत्येक जंतु कोमदार होऊन पुढेवत द्विधाकरणाने अपर्याप्त किरतो.

नियोजन जंतूच्या अंगावर नेहमी बाल्यावस्थेत पद्म अस-

तात व या भेदावरून त्याचे पुढील दोन गण पडतात.

छत्रपेपाद (सिलि आडा) :—या गणातील जंतूच्या अंगा-वर पद्म सदोदित असतात, परंतु ते एकसारखेच नसतात. काही जंतूंच्या काही ठिकाणी ते आण्ड तर काही ठिकाणी लांब असतात. व शरीराच्या काही भागावर मुळीच नसतात. या गणात आकारवैविध्य फार आढळते. काही अंडाकृति, तर काही वृक्काकार (किडने) किंवा पेण्यासारखे अगर वर्णासारखे दिसतात. काहींना दोन बऱ्ही आहेत असे वाटते; काहींचे शरीर लांबट असून विकसित प्राण्याप्रमाणे याच्या देहाच्या स्थूलमानानें अन्यायाम भाग पाडता येतात. काही स्वच्छविवाही आहेत, काहींना बेट फुटून देढोने कोण-त्यांना कोणत्यातरी जलस्थ वस्तूला ते जन्मभर चिकटून राहतात.

पंढाकार जंतु (व्हॅंटिलेला) :—हे वरीलदुसऱ्या प्रकारात येतात. जलस्थ वनस्पतींच्या अंगावर असलेल्या मळोत हे वन्याच वेढा सापडतात. नावाप्रमाणे पंढाकार असून आपल्या देढोने कोणत्याना कोणत्यातरी वस्तूला चिकटून राहतात. घंटेसारखा दिसणारा भाग आतून पोळक नसतो. व त्याच्या वाटोळ्या कडेवर पक्षांची रांग असते. पक्षांच्या आतल्या जाळ्या तळबेच एक बटुलाकार खाचणी असते. या खाच-णीत गलविवांचे मुख असते. खाचणीच्या आत मध्यवर्त-लाच्या कडेलाहि पद्म असतात. गडुकाकार जंतूप्रमाणे याचे गलविवा पक्ष्मल असते व त्यात एक चैतन्यद्रव्याचा

पातळ व गुढाळलेला पापुद्रा अमृतो व त्यावर लोम अथवा पक्ष्म असतात. या लोमाच्या संगतवार मागे पुढे होण्यामुळे गळविवरात गळप्रवाहाबरोबर अक्षवर्ण शिरतात नंतर मधल्या पातळ द्रव्यात शिरून त्याच्या समोर्वाती द्रवयुक्त अक्षविवर तयार होतें व अशी विवेरें या सोंगडीसारख्या प्राण्यात फिरतांना आढळतात. पचन होऊन अवशिष्ट राहिलेले कण एका विशिष्ट ठिकाणाहून गळविवरात सोडले जातात या ठिकाणी कायमचें गुदद्वार असावें असें वाटतें. संकीचीविवर एकच असतें महाकेंद्र अश्वनालासारखे असून त्याची टोंकें निरनिराळ्या समभूपृष्ठभागापातळीत असतात त्याच्या शरीराच्या बाह्यभागी चैतन्यद्रव्यात स्नायु पेशींच्या सारख्या अनुविस्तर अथवा आढळ्या रेंधा असतात. याच भागाचा देठ झालेला असतो व तो नेहमीं ताट न राहता त्याची व्यावर्तिमंडले (स्फायरल) पडून प्राणी मागे ओढला जातो.

अपस्थोपादनाच्या वेळी मध्यमंडलाच्या मधोमध खाचणी पडून व ता देठापर्यंत वाढत जाऊन काही वेळ एका देठाला दोन प्राणी चिबकलेले दिसतात त्यातील एकाची वर्तुळाकार टाचणी नाहीशीं होऊन केंसहि जातात. नंतर देठाजवळच्या भागात एक नवीन लोमाची राग फुटते व प्राणी देठापासून छुटून पाण्यात पोहू लागतो काही कालानें एकाजामी चिबकून झाला एक बेंठ फुटतो व नवीन घटाकार प्राणी तयार होतो.

अंकुरोत्पत्तीचाहि प्रकार या प्राण्यात आढळतो व सद्यो-जात व जन्मदत्तचो ताटातुट न होता प्रत्येकापासून पुन्हा वाढ झाल्यामुळे सूक्ष्मदर्शनाखाली आपण एखादे पुष्कळ बेंबाराळें द्याव पहात आहों असें वाटतें.

मधून मधून निरनिराळ्या वंशातील जंतू संयोग पावतात व पडकाकार जंतुप्रमाणे याचीं महाकेंद्रें नाहीशीं होतात व लघुकेंद्रापासून प्रकेंद्रे उत्पन्न होऊन बेंद्रद्रव्याचा परस्पर विनिमय होतो व नंतर दोन्ही निराळे होतात संयोग पावणारे प्राणी लहानमोठे असले तर लहान प्राण्यांचे चैतन्य द्रव्यहि भोठ्या प्राण्यात मिसळून जातें व त्याचें अपस्थोपादन जोरानें चालू होतें. एकाच वंशातील प्राणी वरील तऱ्हेने संयोग पावले तर पुढें उत्पन्न झालेली अपत्ये अनुकूलास्थितांतिहि आपोआप मरतात असें आढळून आलें आहे.

शूल ध र ग ण — (टेन्कूल्फेरा) शूलधर जंतुहि निरनिराळ्या विचित्र आकाराचे असून त्याच्यातील विशेष म्हणजे त्याची शूलासारखी इदिये होत. शूल बारिक वाटोळे व लांब तंतुसारखे असून त्याच्यामधील चैतन्यद्रव्याची कोर मऊ असते व बाहेरचा भाग कठिण असतो. टोंक पसरट असून त्याच्या योगानें त्याला दुसऱ्या पदार्थांता चिकटता येते. शूलाची पसरट टोंकें एखाद्या नियोजनजंतूला चिकटली म्हणजे या नवीन प्राण्याचें तेवढ्या जागेवरचें पटल विरपडून जातें, व त्याचे चैतन्यद्रव्य शूलाच्या मधल्या मऊ

भागातून शूलधर प्राण्याच्या शरीरात शिरतांना दिसत काहीं जंतू आपल्या समोर्वाती सनाल वचचे तयार करितात, व काहीं एकमकात देठानी चिकटलेले राहून मृत्युनंतरपती प्रमाणे दिसतात.

आतापर्यंत या संधातील काही मुख्य मुख्य परिचित प्राण्यांचे वर्णन झाले कामरूपवर्गीत अमीबासारखे आढळती व गृहहून काहीं प्राणी आहेत, व नाहीं विकसित प्राणी आपले छत्रपाद आसपास दूरवर पसरून अन्नाचा शोध करणारे व स्वसरक्षणार्थ खडूचें किंवा शाईनीय द्रव्यांचे आपल्या शरीरावर घर बांधणारेहि आहेत. स्थूलरूपवर्गीतील प्राणी या संधातले राक्षसच असून त्याची प्रजावृद्धीहि राक्षसीच आहे सप्रतोदवर्गीतील जंतू स्वैरविहारी असून त्याची चलनेदिये अथवा प्रतोद लाव व घोंघेच असतात या वर्गीतील काहीं एकाकी प्राण्यात चित्रमानु अथवा नेत्रहि असतो, काहीं पुन करून आपली माणुसका अथवा समाजप्रियता दाखवितात नियोजन वर्गीतील प्राण्याची चलनेदिये अथवा लोम आणूड परंतु सब पृष्ठभागावर असतात, किंवा या वर्गीत काहीं प्राण्याना निरनिराळ्या आकाराचे शूल असतात याच्या उलट प्रपटपृष्ठवर्गीतील प्राणी सर्वांत लहान असून त्यांना चलनेदिये नसतात व ते प्रतिवृत् परिस्थितीत आपले रक्षण आपल्या शरीरावर पटल उत्पन्न करून करतात. या करून या संधातील निरनिराळ्या प्राण्यांच्या परिविध्यरूप शरीररचनेची व निरनिराळ्या जीवनक्रमाची डोफळ कल्पना येईल.

बहुतेक सर्व आदिमजंतू खान्या किंवा गोड्या पाण्यात असतात व महासागराच्या तळापासून पर्वताच्या शिखरापर्यंत कोठेहि संपडतात. हे प्राणी फार लहान व हलके असल्यामुळे या संधातील बऱ्याच जातीचा संचार पृथ्वीवर सर्वत्र होतो. ह्या संधातील बऱ्याच जातीचे प्राणी परोपजीवी आहेत व काहीं मनुष्यास रोगकारक असे आहेत.

या संधातील होरक्षामस वर्गेत जतां एकपेशीय व्यक्तीचे प्राणी पुन नसून अनेकपेशीय व्यक्ती आहेत असे सहृद्दीनी वाटते. इतर संधातील प्राणी जसे अनेक परस्परावलंबी आदिमजंतूचे किंवा पेशींचे झालेले असतात, रद्द या प्राणि-वृद्धातील व्यक्ती परतंत्र आहेत. कारण जननक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींना पक्षधरसासाठी इतर व्यक्तीवर अवलंबून रहावें लागतें, त्याप्रमाणेच अन्नरस तयार करणाऱ्या व्यक्तींना प्रजोत्पादन करिता येत नसून या औषधमोतील एका महत्त्वाच्या कार्यासाठी पूर्वीक व्यक्तीवर अवलंबून रहावें लागतें. म्हणून तत्त्वतः शूलवायसला एकपेशीय प्राणिवृद्ध न समजतां अनेक पेशीय व्यक्ती समजण्यास काहीं हरका नाहीं. तथापि इतर संधातील प्राण्यांच्या शरीरात भ्रमविभाग बऱ्याच बाबतीत होत असल्यामुळे अशा प्राण्यातील पेशींना पारस्परिकतय आंगावे लागतें म्हणून शूलवायस हा प्राणिवृद्ध आहे असें मानण्याचा प्रघात पडला आहे.

वेदकालीन व पुराणकालीन शार्ध लोकांना अतिसूक्ष्म छिळ्यांना न दिसणारे अगणित जीव आपल्या समोर्वात हवेत, पाण्यात अथवा जमीनीत आढेत व माहीत होतें व मिळ करण्यास अवतरणें देण्याची जरूरी नाहीं त्यांना ही वस्तुस्थिति देखी शक्तीने समजली किंवा भौतिक सोपाच्या सहा ध्याने समजली हे ठरविण्याचे काम आपण तज्ज्ञाकडे सोपवू

ह्याच्या जीवनशास्त्राची मुरायत आदिमजीवाची माहिती पाश्चात्यांनी गोळा केली वरील लोकांत जिवनशास्त्र व नास्ति कपणा याचा प्रचार एकदमच झाला आरभी या दोघांचा एकमेकांपासून फार फायदा झाला जीवनशास्त्रात नवीन शोध लावण्यात नास्ति कमतानिमित्तान्याना हुरूप आला व जस जसे या शास्त्रात शोध लागत गेले तसतसे विज्ञानाचे कोडे सुटत चालले असे त्यांना वाटलें आनुवांशिक संस्कार अरुशाच्या व पुन्नीजाच्या मापत जमीत येत असले पाहिजेत व आमीचा मारखे अँड्रे प्राणी सर्व जीवधर्म आलवीचे असतात हे सम ज्ञत्याबरोबर विज्ञान्या उभावरणीचें व सहावरणीचें कोड सुटलें असे त्यांना वाटलें हा त्याचा हर्ष फार दिवस टिकला नाहीं असे त्यांना वाटलें नास्त कठिण झाले कारण आमीचा परतु स वहीअर्धी नास्त कठिण झाले कारण आमीचा मारसा अतिसूक्ष्म पदार्थ सर्व जीवधर्म पिण्यानुविज्या विन नूळ चालवतो किंवा, आमीचासारख्या लहान गर्भाकडून एखाद्या अजय प्राण्याचे आनुवांशिक धर्म एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीत विनयूक जातात तेव्हा या शैतन्यद्रव्याच्या वगात शक्ति तरी काय आहे हे नवीनच कोटें उत्पन्न होतें [लेक्चर एम्. एच. लेले]

आदिलशाही—या घराण्याचा मस्थापक सुसफ आदिलखान हा बहामनी राज्याचा कारभारी राजे जहान गवानचा परममित्र असून याची त्यानें दीलताबादच्या सुभ्या पर नेमणूक केली होती परंतु राजेजहानाच्या मरणानंतर सुसफ आदिलखानाची विजापुरास नेमणूक झाली. तेव्हा तेथें हा स्वतंत्र होऊन यानें इ. स. १४८९ त राजचिन्हें धारण केली आदिलशाही घराण्याची पुढ दिलेला हकीकत इ. स. १६३१ पर्यंत बहुतेक मोठ्ठाकच्या कैरस्ता, सुसातिने, सला तीन व निगजेने आपातर केलेला हुसरा एव फारसी ग्रंथ या आधारवर रचलेल्या आदिलशाही व निजाम शाही घराण्यांच्या इतिहासावरून घेतली असून सापुर्दाळ माहितीसाठी मराठकमधील टीपा एकत्र केल्या आहेत ही उत्तरार्धातील हकीकत पुढें शहाजी व शिवाजी यांच्या चरित्रात उपलब्ध ऐतिहासिक साधनांच्या आधारें देण्यांत रंदेल तीन तव्हा मराठकच्या चुका पुढें येतीलच

मराठकच्या माहितीचा इतर साधनांतील माहितीशी आरभी व जो निरोध दिसून येतो तो हा की, सोळाव्या शतकात झालेल्या शहाजी मराठकचें दिलेली यादी भेवण्या दक्षिण 'हिंदुस्थानातल घराणी' या पुस्त म. ताल यादीचा किंवा मोठ्ठाकच्या यादीशी १७

कारकीर्दीच्या काळाच्या बाबतीत जमत नाहीं मराठकच्या पुस्तकातील यादी पुढें दिल्याप्रमाणें आहे

(१) सुसफ आदिलशाह —हा इ. स. १४८९ त स्वतंत्र झाला व १५१० त मरण पावला

(२) इस्मायल आदिलशाह —हा १५१० त आपल्या बापाच्या गादीवर बसला, व १५५४ त मरण पावला.

(३) मरळ आदिलशाह —मुठे मरळ आदिलशाह यास त्याच्या बापाची गादी मिळाली व तो इ. स. १८५५ त पदच्युत झाला

(४) इमाहिम आदिलशाह —हा आपल्या भावामागून राजा झाला व १५५४ त मरण पावला.

सुलतान अली आदिलशाह —इमाहिमच्या पश्चात अली आदिलशाह हा आपल्या बापाच्या गादीवर बसला याचा इ. स. १५८० ख. साल

(५) इनाहिम आदिलशाह —अली आदिलशाहानंतर इमाहिम आदिलशाह हा त्याचा मुलगा राजा झाला

मराठकच्या यादीतील मुख्य पत्रक म्हणजे इमाहिम आदिलशाह या कारकीर्दी २० वर्षांनी अधिक लांब विली असून त्याऐवजी इमाहिम आदिलशाह या कारकीर्दी तितकीच कमी केली आहे

काल विभाग —विजापुरचे आदिलशाह घराणें इ. स. १४८९ पासून १६८५ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ दोन शतकें टिकलें या दोनसो वर्षांतील विजापुरच्या राजांच्या परराष्ट्रीय व्यवहाराची अमीर बेरिदाचा पाडाव, निजामशाहीशी स्पर्धा, मोगलांविरुद्ध निजामशाहीस मदत, मराठ्यांचा उदय आणि अवरुजयेवाविरुद्ध लढा या पाच भागांत साधारणपणे कालावृत्ती बांढणी करता येत (१) विजापुरची पहिली ४२ वर्षे म्हणजे इ. स. १५३१ पर्यंतचा काळ स्वाभ्रम्य प्रस्थापनार्थ बहामनीराजास बाहुल्य करून घेतलेल्या अमीर बेरिदाशी झगडून त्याचा पाडाव करण्यात गेला या अवधीत आदिलशाहानी जी जी युद्धे केली मग ती विजयानगरच्या हिंदु राजाशी झालेली असोत किंवा अहमदनगरच्या मुसुलमान राजाशी झालेली असोत त्यात यहुधा अमीर बेरिदाच कार स्थान किंवा राठुपक्षास साहाय्य आढळून येईल यापुढील ६३ वर्षांतील युद्धे अहमदनगरची निजामशाही व विजापुरची आदिलशाही यामध्ये राज्यवृद्धीसाठी चाललेल्या स्पर्धेमुळे उत्पन्न झाली परंतु इ. स. १६९४ त हुसरा हुद्दाण निजामशाह मरण पावल्यावर अहमदनगरच्या राज्यात घोटाले जाऊन ते राज्य मिळण्याकरिता उत्तरेकडून मोगलांनी स्वारी केली तेव्हा विजापुरच्या आदिलशाहानें आपसातील बाढणे बाजूस ठेवून इ. स. १६३६ त निजामशाहाचा अत होईपर्यंत तोस ते तिच्याप्रतिस्पर्धे लढणाऱ्या शहाजीस यथाशक्ति मदत केली निजामशाही सुटली तेव्हा आदिलशाहान्या बाव्यांस तिचा बराचसा भाग आला व यापुढे शहाजी विजापुरच्या बाजूस राहिला व त्यानें आदिलशाहकरिता कर्नाटकात बरेच

विजय मिळविले. परंतु निजामशाहीच्या अंतकालाबरोबरच मराठ्यांच्या उदयास सुरवात झाली. व अफजलखानाच्या वधापासून त्याच्याशी प्रत्यक्ष तोंड लागून स्थूलमानाने इ. स. १६७५ पर्यंत झगडे दुःखाच्या अली आदिलशाहीच्या मृत्यूनंतर तीन वर्षेपर्यंत ती चालली. शिवाजीची कर्नाटकातील मोहीम या नंतरची आहे. तरी आदिलशाहीच्या जीवितास याचवेळी शिवाजीपेक्षा मोगलांचेच अधिक भय असल्यामुळे व शिवाजीने कर्नाटकातील मोहिमांत जिंकलेला सुलतान अखेर आदिलशाहीस मोगलांविरुद्ध मदत करूनच बक्षीस झालून लागून घेतला असल्यामुळे यापुढील आदिलशाहीचा झगडा शिवाजीपेक्षा मोगलांशीच अधिक होता असे म्हटले पाहिजे. अली आदिलशाहाच्या मृत्यूनंतर तख्तगंभीर राजा अल्पवयी असल्यामुळे दरबारच्या मंडळीत सत्तेकरिता झगडे लागून अखेरगेजबास विजापूर दरबारी आपले कारस्थानांचे जाळे पसरण्यास फावले, व त्याने आदिलशाही जिंकून घेण्याकरिता एकवारएक सरदार पाठवून व शेवटी स्वतः जाताने येऊन इ.स. १६८६ मध्ये तो राज्य खालसा केले. आदिलशाहीच्या इतर राज्याशी झगड्यामध्ये काही झगडे बरेच गुंतागुंतीचे होते. त्याचा संबंध इतर राज्याशी व मूळच्या बहामनी राज्याशी येतात. ते गुंतागुंतीचे झगडे घेण्यापूर्वी पोर्तुगीजांशी आलेला संबंध प्रथम देतो.

पोर्तुगीजांशी झगडा. — आदिलशाहीच्या पहिल्या दीडव्या वर्षाचा इतिहास देताना पोर्तुगीज व आदिलशाही यांच्या संबंधाविषयी मांडवकने दिलेली हकीकत, ती त्याने 'डी फारिआ' या युरोपीय साधनाच्या आधार घेतली असल्यामुळे आपणास विशेष महत्त्वाची आहे. पोर्तुगीज व आदिलशाही यातील झगड्याची माहिती मांडवकच्या इतिहासात पुढे दिल्याप्रमाणे मिळते—ता. २७ फेब्रुवारी सन १५१० रोजी पोर्तुगीज लोकांनी विजापूरच्या राजपासून गोवे घेतले, परंतु ते विजापूरकरांच्या हाती धोव्याच महिन्यांनी परत आल्यामुळे अलबुकर्क याने ता. २५ नोव्हेंबर १५१० रोजी ते पुन्हा जिंकून घेतले. इ. स. १५४८ त विजापूरच्या राज्यातील, गोव्याच्या शासमंडातील भागापासून थाणकोटपर्यंत सर्व शहरे, पोर्तुगीज लोकांनी हाकून घेतली व तेथील लोकांचे कत्तल केले. एकदा तर इम्राहिम आदिलशाहास पदच्युत करण्याकरिता त्यांनी मदत मागण्यात येऊन त्यांना आदिलशाहीच्या अंतर्गत राजकारणात दबावदबळ करण्याचीहि संधि आली होती पुढे इ. स. १५७१त अली आदिलशाहाने गोव्यास वेढा दिला, परंतु पोर्तुगीज लोकांनी त्यास हाकून लाविले. या परामर्शानंतर विजापूरच्या राजांनी पोर्तुगीजांपासून गोवे घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही.

अमीर बेरिदाचा पाटा व. — इ. स. १४८९ पासून १५३१ पर्यंतचा काळ म्हणजे आदिलशाहीच्या सुसफ व इस्मायल या पहिल्या दोन राजांच्या अवळ अवळ संघर्ष कारकीर्दी अमीर

बेरिदाशी झगडून किंवा त्याने रचलेल्या कारस्थानांमुळे उद्भवलेल्या. शत्रूस तोंड देऊन आपले स्वातंत्र्य प्रस्थापण्यात गेल्या. कासीम बेरीद हा सुलतान महंमद बहामनी यांस नामधारी राजा करून सर्व सत्ता बळकावून प्रवेष्ट झाला होता व त्याच्या मनात विजापूर प्रात आपल्याकडे घ्यावयाचा होता. ही गोष्ट सुसफ आदिलखानाचा नाश केल्याशिवाय घडून येणे शक्य नसल्यामुळे त्याने आरंभीच दुसऱ्या तर्फेतील किर्तीएक मुमेदारास आदिलखानाविरुद्ध उठवून आपण स्वतः त्यावर चालून आला व विजयानगरच्या राजासहि दक्षिणेकडून आदिलखानाच्या सुलतावर स्वारी करून रायचूर व मुद्रल हे किळे हस्तगत करण्यास भर दिली; परंतु आदिलखानाने प्रथम विजयानगरच्या राजाशी तह करून कासीम बेरीद बगैरे मंडळीचा समाचार घेतला व पुढे विजयानगरच्या राजाने त्याच्या सुलतावर स्वारी केली तेव्हा त्याचाहि स्वतंत्रपणे पराभव केला (इ. स. १४९३). तथापि एवज्याने कासीम बेरिदाने लावलेल्या कलागतीचा समूळ नायनाट होणे शक्य नव्हते. इ. स. १५१० मध्ये सुसफ आदिलशाहा मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र अल्पवयी असल्यामुळे त्याच्या दरबारातील सरदारानी सत्ता बळकाविल्यासाठी खटपट चालविली, तेव्हा विजयानगरच्या राजाने रायचूर दोभाषात स्वारी वरून आदिलशाहीचा रायचूर किळा काबीज केला. यानंतर पुढे इ. स. १५१४ मध्ये अमीर बेरिदानेहि महंमदशाहा बहामनीच्या नावाखाली निजामशाहा, कुतुबशाहा यांची कुसक मागवून आदिलशाहीवर स्वारी केली; पण इस्मायल आदिलशाहाने त्यांचे काही चाल न दिल्यामुळे तो भ्रमनगौरव होऊन परत आला. या विजयाने हुरूप येऊन इस्मायल आदिलशाहाने विजयानगरपासून रायचूरमुद्रल घेण्याचा प्रयत्न केला; पण तो सफल झाला नाही. यापुढे आदिलशाहीविरुद्ध बेरिदाचे व निजामशाहाचे सत्य जमण्यास एक नवीन कारण घडून आले. इस्मायल आदिलशाहाची बहीण सुरियम सुलताना हिचे कुत्राण निजामशाहाशी रथ होऊन आदिलशाहाने निजामशाहास सोळापूरचा किळा व त्याबरोबरचे साडेपाच परगणे देण्याचे कटूळ केले; पण आदिलशाहाने हा करार न पाळल्यामुळे निजामशाहाने बेरिदाच्या मदतीने सोळापूर घेण्यासाठी विजापूरच्या सुलतात दोनदा स्वारी केली; पण दोनहि वेळा त्यास अपयश येऊनच परत यावे लागले. येणेप्रमाणे बेरीदशाहापासून आपणास वारंवार उपद्रव होतो, असे पाहून इस्मायल आदिलशाहाने बेरिदावर स्वारी वरून त्यास कैद करून बेदर शहर व किळा हस्तगत करून घेतला. तथापि इस्मायलने उदार अंतःकरणाने त्यास सुफ करून कल्याण व कंधार स्वाधीन करण्याच्या करापावर बेदर शहर अमीर बेरिदास दिले यानंतर इस्मायलने रायचूरमुद्रल घेण्याकरिता विजयानगरवर पुन्हा स्वारी केली व शेवटी सतरा वर्षांनंतर ते किळे एकदांचे पुन्हा काबीज केले. अमीर बेरिदाने कपूळ

केत्याप्रमाणे कल्याण व फार या किल्ल्यांच्या बाब्या स्वाधीन न केव्हायुळे इस्मायलने इ. स. १५३१ मध्ये सत्ते- शेवटी त्या किल्ल्यास वेढा देऊन ते काबीज करण्याचा निधय केला बेरिदाने बुद्धाण निजामशहास आपल्या मदतीला सोल- विले, पण इस्मायलने त्या दोघांनाही पराभूत करून आपला मनोरथ पूर्ण केला अमीर बेरिदाची ही बहुतेक शेवटचीच धडपड होती. यानंतर त्याने आदिलशाहीविषद लढण्यात फक्त एकदाच भाग घेतला. इस्मायलशहाच्या मृत्यू (इ. स. १५३४) नंतर त्याचा पुत्र इनाहिम आदिलशहा याचे त्याच्या प्रधानाशी वाकडे आलेले ऐकून निजामशहा व बेरि- दशहा यांनी मिळून विजापूरच्या मुलखावर पुन्हा एकदा स्वारी केली, पण याही स्वारीत त्यांस अपयशाच आले व सोलापूरचा किल्ला आदिलशहाकडे कायमचा ठेवण्याचा ठराव करून निजामशहास परत यावे लागले यानंतर अमीर बेरिद मृत्यू पावल्यामुळे आदिलशाहीस त्याच्या कारस्थानांमुळे होणारा त्रास कायमचा नष्ट झाला

निजामशहाची स्वभां—यापुढील काळातील आदिल- शाहीचा मुख्य धातू म्हणजे अहमदनगरचे निजामशाही घराणे हाय ही दोनही घराणी आपआपल्यावरील राज्यवृद्धीसाठी प्रयत्न करीत असतानांमुळे त्यांचे एकमेकांशी सार्वभौमिक वैर आले आदिलशहाचे विजयानगरशी युद्ध उपस्थित होण्यास जसे मरहद्दीवरील रायचूर, मुद्रल हे किले कारणीभूत होत आले, तसे निजामशाहीशी युद्ध उपस्थित होण्यास सोलापूर- चा किल्ला व त्याखालील सुदोपाच घराणे हे कारण होऊ लागले. अन्त्यापर्यंत बुद्धाण निजामशहाने ते आपल्या कवजात घेण्याचा कितीकडे वेढा प्रयत्न केला होता, पण तो सफल झाला नाही. आदिलशहा व निजामशहा हे एकमेकांचे इतके कडे दुष्मान बनले होते की, एकमेकांचा नाश कर- ण्यासाठी ते दक्षिणेतील प्रचल होत चाललेल्या विजयानगरच्या हिंदु राजांसहि विनदिकृतपणे आपल्या मदतीस सोलावीत असत इ. स. १५४३ साली बुद्धाण निजामशहा हा विजया- नगरचा रामराय व गोवळकोंड्याचा कुतुबशहा यांची मदत घेऊन विजापूरच्या मुलखावर चालून आला, तेव्हा इनाहिम आदिलशहाचा वृद्ध व इमानी प्रान आसदस्तान याने विजयानगरशी तह करून व निजामशहास सोलापूर महाल देऊन मागे परतविले व कुतुबशहाशी एकट्याशी युद्ध करून त्याचा पूर्णपणे पराभव केला. यानंतर निजामशहाने पुन्हा उचल मारी, परंतु आता त्याचा एकट्याचा पराभव करणे आदिलशहास जड गेले नाही, परंतु इनाहिम आदिल- शाहच्या दुर्बेत्तनामुळे यापुढे मात्र विजयशरीने आदिलशाही घराण्यास सोहण निजामशाहीस माळ घातली. बुद्धाण निजामशहाने अवघ्या सहा महिन्यांत विजापूरच्या राज्या- वर दोनदा स्वारी करून विजय संपादन केले पुढे १५४९ साली आसदस्तान मरण पावला, तेव्हा तर बुद्धाण निजाम- शहास नांगलेंच पावले त्याने विजयानगरच्या गम-

रायाशी दोस्ती करून विजापूरच्या मुलखावर स्वारी केला आणि स्वतः करिता कल्याणी, व सोलापूर व विजयानगरकरिता रायचूर व मुद्रल ही काबीज केली पुढे इ. स. १५५३ मध्ये बुद्धाण निजामशहा मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र हुसेन गादीवर आला, तेव्हा इनाहिमांने कल्याणी व सोलापूर परत मिळविण्याच्या उद्देशाने हुसेनच्या प्रतिपक्ष्यास मदत करून त्यास अहमदनगरच्या गादीवर यशविण्याचा धाट घातला, पण हुसेनकडून पराभव पावल्यामुळे त्यास नामो- हरम होऊन परत यावे लागले यानंतर आदिलशहाच्या वाडत्या गैरवर्तणुकीमुळे त्याच्या स्वतः त्याच राज्यात बंडे उपस्थित होऊन त्यास विजयानगरची क्रमक प्यावी लागली इनाहिम आदिलशहा या दुःस्थितीत फार दिवस गजला नाही इ. स. १५५७ मध्ये त्याला मृत्यू घेऊन त्याचा पुत्र अली आदिलशहा गादीवर आला याने राज्यातूढ हातांच विजयानगरच्या रामरायाशी दोस्ती केली व त्याच्या मदतीने निजामशहावर स्वारी करून इ. स. १५५८ त त्याजकडून कल्याणीचा किल्ला परत घेतला. तव्हा हुसेन निजामशहाने कुतुबशहास आपली सुलमी दऊन त्याच्याशी सत्य केले व त्याच्या मदतीने विजापूरच्या मुलखावर चाल करून येऊन कल्याणीस वेढा घातला मागील स्वारीच्या वेळी हिंदूच्या उद्धटपणाचा कट्ट अनुभव अली आदिलशहास आला होता, तरी त्याने या वेळांहि पुन्हा विजयानगरची मदत घेऊन कल्याणीचा वेढा उठविला विजयानगरच्या मदतीने आदिलशहास आपला सोलापूरचा किल्लाहि निजाम- शहापासून सहज सोडविता आला असता, पण हिंदूच्या उद्धटपणाचा व आप्याचाराचा इतका कडेलोत झाला की, आदिलशहा पापळून येला व केवळ नवदुरी नामक एक कमी महत्वाचा किल्ला इतक्यात करून त्याने विजयानगरच्या सैन्यास वाटेस लाविले वरील मोहिमीतील हिंदूच्या वर्तनामुळे मुमुलमानास चिच येऊन त आपले खासगी द्वेष बाजूस ठेवून एकत्र झाले इ. स. १५६४ त आपसतील अहर्बधन दड करण्यासाठी चांदबीबा नांवाची आपली सुलमी व सोला- पूरचा किल्ला हुसेन निजामशहाने आदिलशहास दिला व सर्व मुमुलमान राजांनी एकजुटीने विजयानगरच्या राज्यावर स्वारी करून इ. स. १५६५ मध्ये तालीकोटच्या लढाईत त्या प्राचीन हिंदू राज्यास पुढीस मिळविले

तथापि मुमुलमानी राजांतील ही एकी विजयानगरचे राज्य नष्ट झाल्यावर क्षणमरहि टिकली नाही त्याच वर्षी अली आदिलशहा दक्षिणेतील मोहिमीत गुतला आले, असे पाहून निजामशहा सैन्याने विजापूरवर स्वारी केलीच, तेव्हा उलट निजामशहा तत्पावर बत्तराजा आपल्यामुळे तेथील दरबारी पोंद्रेचे शास्त्रेले पाहून इ. स. १५६७ त अली आदिलशहाने निजामशाहीचा काही मुल्लर काबीज करून त्याच्या रक्षणार्थ धाळू नामक किल्ला बांधला, पण निजाम- शाही सैन्याने हा मुद्रल आदिलशहाकडे फार दिवस राहू

कारणामुळे अगो मलिकवर यापुढे आदिशहाची वर्यावप्रमाणे आपल्या घन्यामाह वपवादेने वागू लागला आदिलशहास हे सहन झाले नाही. त्याने मोगलांचे साहाय्य घेऊन ६ स १५२२ मध्ये अहमदनगरास चाल केला परंतु मलिकवराने या सैन्याचा माताडा येथे धुव्या उडवून आदिलशहाकडील कित्येक नांगले चांगल मरदार वेद पळे इतकेच नव्हे तर पुढच्या वर्षी उलट ताचे स्वतः विजापूरवर चाल करून गेला व त्या शहराचा नासाडा करून आदिलशहाचा बराचसा मुलखाह त्याने हाताखाली घातला.

इ स १६२६ मध्ये इनाह्मि आदिलशहा मरण पावला त्याचा विजापूर येथे असलेली भव्य व मुदर कथर हा फार प्रेक्षणीय इमारत आहे एकदरीत हा फार चांगला राजा होता असे दिसत हा मला तेव्हा त्याच्या खमन्यात जवळुपेसा असून दसाचा भुरभराट होती. याच्या मैन्यात ८० ००० घाडेस्वार व दोन लक्ष पायदळ होते असे जे विजापूरच्या यत्नरित म्हाटले आहे त्याने काही अतिशयोक्ति असली पाहिजे हे उघड असले तरी, त्याची सेना बरीच मोठी होती एथेच यावरून अनुमान काढण्यास काही हरकत नाही असे प्राट डक म्हणतो

इनाह्मिच्या मागून त्याचा पुत्र महमद गादामर आला. त्याच्या कारकीर्दीबोह अहमदनगराविषयक धोरण एकदरीत त्याच्या बापासारखेच गुणपणाचे होते इकडे इनाह्मि आदिलशहा मरण पावला त्याच सुमारास तिकडे मलिकवरासहि मृत्यु येऊन निजामशहा राज्यात पुन्हा बरेच मुळ झाले, व मोगल पुन्हा स्वारी करून निजामशहाी सुडवितात की काय अशा धास्ती वाटू लागली महमद आदिलशहास निजामशहा व मोगल यामधाले युद्धात पडण्यास काय कारण झाले याची हकीगत प्रान्ठक दतो ती अशी —

शहाजहान बादशहाच्या सेनापति अजिमखान याने जहमदनगरापासून धारूरचा किल्ला घेतला तेव्हा महमद आदिलशहा याने आपला सेनापति रणदुर्खान यास पाठवून, मोगल व विजापूरकर आप्पासमध्य मलिकवराच्या वेळी झालेल्या एका युद्ध तहानुसार तो किल्ला आपल्या स्वाधीन राख्यात यावा अशी अजिमखानास विनंति केली यावर विजापूरकरानी कराराप्रमाणे अहमदनगराचे राज्य पण्याच्या कामी मोगल बादशहास मदत केली नसल्यामुळे या किल्लावर त्याचा हक्क पोहोचत नाही असे अजिमखानाने उत्तर दिले याचे वेळी निजामशहाने आदिलशहास सौलापूरच्या रण परत करून मोगलापासून संरक्षण करण्याकरिता त्याचा दोस्ती संपादन केली परंतु त्याचे कारस्थान परियेक दशास येण्यापूर्वीच रणदुर्खान व मोगल सैन्य यामध्ये लढाई होऊन तीत विजापूरच्या सैन्याचा पराभव झाला (१५३१)

आदिलशहा व मागल यामध्ये कऱ्हा उत्तम होताच शहाजहान बादशहाने अमकन्यान याच्या हाता

खाली दक्षिणत मोठे सैन्य पाठविले असल्याने त्याचे वर्षी म्हणजे इ स १५३१ तच विजापुरास वेढाहि दिला होता परंतु विजापूरकरानी मोगल सैन्यास दाणविरण वगैरे काही मिळून न द्यामुळे आसफखानाने वेढा उठविला व पथिमेकडे मिरवपावेतो मुखरा लुटीत व उषस्त करित तो परत गेला

निजामशहा दरबारात सध्या मलिकवराचा पुत्र फतेखान हाच सर्व सत्ता धडकावून बसला असून, शहाजी हा आपला सासरा जाधवराव याचा खून झाल्यामुळे अहमदनगर सोडून निघावा होता दोलताबाद किल्ल्यातील शिवदीची अन्य वस्था व निजामशहातील असतोप या देन कारणामुळे दोलताबाद किल्ला सज्ज हस्तगत करता येईल असे शहाजीने आदिलशहाच्या नजरेस आणल्यावरून, आदिलशहाने तो किल्ला घेण्याकरिता फौज पाठविली हे वर्तमान कळताच निजामशहातील कारभारी फतेखान याने मोगलाचा दक्षिणचा सुभेदार मोहबतखान याची मदत मागिली परंतु तो दोलताबादच्या किल्लाजवळ आल्यावर विजापूरकरानी फतेखानास आपल्याकडे बळवून घनले व विल्लातून फतोखा नाने व बाहेरून विजापूरकरानी मोहबतखानाच्या सैन्यावर तोफांचे भडिमार करण्यास सुरवात केली तेव्हा मोहबतखानास त्वप यऊन त्याने किल्यास वेढा देऊन तो हस्तगत वला व खान खौरान याम किल्याच्या संरक्षणार्थ ठेवून आपण स्वतः विजापूरच्या सैन्याचा पाठलाग करण्यासाठी निघाला (१६३३) विजापूरचे सैन्य मागे हटत असता दोन्ही सैन्यात कित्येक चकमका झाल्या मोहबतखान विजापूरच्या राज्यात बराच दूरवर आल्यावर, महमद आदिलशहाच्या कारभारी सुरापत याने त्यास तहाच्या बोलण्यास गुंतवून, सैन्याच्या एका तुघडीस दोलताबादेवर अचानक हल्ला करण्याकरिता पाठविले, परंतु तिला तो किल्ला घेता आला नाही पुढे मोगल सैन्याने पराडा किल्यास वेढा दिला पण तो किल्ला स्वाधीन न झाल्यामुळे त्या सैन्यास वेढा उठवावा लागला इतकेच नव्हे तर मागे हटत हटत बऱ्यापूरपर्यंत परत जावे लागले (१६३४)

इ स १६३५ मध्ये शहाजहान बादशहाने विजापूरकर व शहाजी यावर एका मोठ्या सैन्याची योजना केली या सैन्याने शहाजी व विजापूरकर यांचे एकामागून एक अस कित्येक किल्ले घेतले. परंतु शहाजहान मधून मधून मोगल सैन्यावर हल्ले करावे व ते पाठलाग करण्याकरिता आले की त्याला चुकाडी घाली हा मार्ग स्वीकारला होता व इकडे महमद आदिलशहानेहि विजापूरच्या तटबंदीमाहेराले तळी व विहिरी कोरण्या करून टाकल्यामुळे, विजापूरला वेढा देणे अशक्य झाले होते तेव्हा मोगल सैन्याने शस्त्राच्या मुल्ल्यात गिकडे तिकडे लुटाळट व जाळोळ केलून तो उध्वस्त करून टाकण्यास सुरवात केली, व अशी रीतीने आदिलशहाज तहाचे घालणे लावण्यास भाग पडले (१६३६).

या तहानें पराबा व सोलापूर हे दोन किल्ले व त्यांच्या खालील प्रदेश, सोलापूरच्या पूर्वेस असलेले नळदुर्ग, बेदर, व कल्याणी हे जिल्हे, आणि उत्तरेस वसईनदीपावेतोचा व भीमा व निरा या नद्यामधील निजामशाहीचा मुलख एवढे विजापुराकराकडे ठेवण्यात येऊन, त्यांनी मोगल बादशहास सालीना वीस लक्ष होन खंडणी घावी, व शहाजी शरण येऊन त्याने आपले सर्व किल्ले सोडले नाहीं तर महमद आदिलशहाने त्यास कोणत्याहि प्रकारची मदत करू नये असे ठरले.

मराठ्यांचा उदय.—आदिलशाहींत आरंभापासूनच मराठ्यांच्या कर्तृत्वास अनुकूल अशी परिस्थिति होती आदिलशाहींचा संस्थापक युसफ आदिलशहा मुसुलमान हाता तरी त्याचा मराठ्यांवर मुळीच कटाक्ष नव्हता. इस्लाम आदिलशहा सिंहासनावर बसल्यावर (इ.स. १५५५ त) त्याने तर सरकारी हिशेबाच्या कामी फारशीच्या जागी मराठे भाषा उपयोगात आणली महत्त्वाच्या सनदां मात्र दोन्ही भाषात लिहिल्या जात होत्या. या योगाने महाराष्ट्र ब्राह्मणांच्या हाती अधिकाधिक सत्ता येऊ लागली. त्याने आपल्या सैन्यातील बरेचसे परदेशी शिपाई काढून टाकून त्याऐवजी तीस हजार दक्षणी बोडेस्वाराची फौज ठेवली व कियेक सरदारांच्याहि महाराष्ट्रीय लोकास दिल्या. बागोरी ठेवण्याची पद्धतीहि यानेंच प्रचारात आणली. सोळाव्या शतकात विजापूरच्या चाकरांत असलेले मराठे सरदार अनेक होते. चंद्रराव मोरे, रावनाईक निंबाळकर उर्फ फलटणराव, कुंभारनाथ घाटगे, मोने, घोरपडे, रुफे, वाडीचे सार्वत, इत्यादि अनेक नावे उदाहरणादाखल देता येतील. आदिलशहाचे बरेचसे विजय मराठे लोकांच्या मदतीनेच मिळविलेले होते तथापि त्यास राज्यविस्तार करीत असताना मराठ्यांविरुद्ध मुळीच क्षमताचें लागले नव्हतें असें मात्र नाहीं. इ. स. १५७८ त अली आदिलशहाने कर्नाटकातील बर्गी सरदारांचा पुंजाचा मोठण्याकरिता आपली फौज पाठविली होती. परंतु तिचे मराठे बोडेस्वारापुढे काहीं न चालल्यामुळे शेवटी अली आदिलशहाने कारस्थान रचून या सरदारांचा विश्वासघाताने जीव घेतला असें फेरिस्ता म्हणतो. तथापि मराठ्यांना पुढे निजामशाहीचे खरे अथवा बर्गीसारख्या पुंढ टोळ्यांना नसून जो निजामशाहीच्या राजकारणात कित्येक वर्षे मुरला होता. व ज्याने मोगल बादशहास कित्येक वर्षे झुलविले त्या राजकारणपटु शहाजीखच दिलें पाहिजे. हे कार्य आपण स्वतः पड्याभाड राहून साधण्यास आदिलशाहींत प्रवेश झाल्यावर शहाजीस चांगली संधि मिळाली.

शहाजीच्या बहागरीचा विस्तार.—इ. स. १६३७ त मुरारपतीच्या शिकारशावरून महमद आदिलशहानें शहाजीस आपल्या पदरी चाकरीस ठरवून त्यास पुणे व सुपे हे दोन परगणे जहागीर दिले. यानंतर लवकरच रणदुर्गखान नांवाच्या

आपल्या सेनापतीबरोबर शहाजीस देऊन त्या दोघांची महमद आदिलशहाने कर्नाटकच्या स्वारीवर रवानगी केली. कर्नाटकात शहाजीने बगालवलेल्या कामगिरीमुळे खूप होऊन विजापूरदरबारास त्यास कर्नाटकात होसकोटें, बाळापूर, शिरें, बंगलोर व कोल्हार हे जिल्हे, व महाराष्ट्रातील इंदापूर व बारामती हे दोन परगणे जहागीर करून दिले, व कन्होड जिल्यातील २० परगण्यांच्या देशमुखीची त्यास सनद करून दिली

महमद आदिलशहा स्वतः शर माणूस नव्हता. तो विजापूर सोडून वाचितच बाहेर जात असे आपली फौज सेनापतींच्या स्वाधीन करून तो स्वतः विजापुरात नगरमुधारण करण्यात गर्क झाला होता. यामुळे शहाजीस सुकाव्याने आपली सत्ता वाढविण्यास चांगलेच फायले. त्याने आपली सत्ता जीगावई व मुलगा शिवाजी यांच्या स्वाधीन आपली महाराष्ट्रातील जहागीर करून व त्याच्या मदतीस आपली विश्वासू माणसे ठेवून तो स्वतः कर्नाटकात वेगळा राहू लागला.

शिवाजीचा उद्योग व शहाजीस कैद.—इ. स. १६४६-४७ या दोन वर्षांच्या अवघात शिवाजीने तोरणा, बाकण, कोंडाणें व पुरंदर हे किल्ले हस्तगत करून रफपात बगैरे काहीं एक न करता चाकण्यासून निरा नदीपावेतो मुलख आपल्या कबजात घेतला, व मोखच टेकडीवर राजगड नांवाचा एक नवीन किल्ला बांधला. महमदशाहास या सर्व गोष्टी समजल्या असल्या तरी, जेपावेतो स्वतः शहाजी आपल्या ताब्यात अहि तोपर्यंत आणणास असल्या गोष्टी-विषयी काळजी करण्याचें काहीं कारण नाहीं असें त्यास वाटलें अर्थात्. पण पुढें इ. स. १६४८ मध्ये शिवाजीने कल्याणहून विजापूरकडे जाणारा रजमीना लुटून करवाण व त्याच्या आसपासचे किल्ले घेतले, व लोहगड, राजमाची, भूरप, तिकोचा, वागोरी, कोआरी [?] तळे, घोसाळे व रायरी ही एकामागून एक आपल्या ताब्यात घेतली, तेव्हा विजापूरदरबारास फार काळजी वाटू लागली. शिवाजीस त्याच्या बडिलाकडूनच उत्तेजन मिळत असलें पाहिजे अशी महमद आदिलशहाची समजूत असल्यामुळे फौज पाठवून शिवाजीचा बंदोबस्त करण्यास तो कचरत होता त्याने सुभोळच्या बागी घोरपड्यास गुप्त संदेश पाठवून त्याच्याकडून शहाजीस कैद करविले, व दिलेल्या सुदतीत शिवाजी शरण आला नाहीं तर त्याच्या दगडी तुंग्यास ठेविलेले एक भोकडि कायमचे बंद करून त्याचा जीव वेण्याचा धाक घातला (१६४९).

शिवाजीचा बंदोबस्त करण्यास अडचणीः—परंतु शिवाजीने शहाशहाना बादशहास अर्षे करून आपल्या बडिलाची तुंग्यासून सुटका करून घेतली. यानंतर चार वर्षेपर्यंत शहाजीस विजापूर सोडून जाण्याची आदिलशहानें परवानगी दिली नव्हती; पण इ. स. १६५३ त कर्नाटकात बरीच गडबड माजली असल्याविषयी दरबारात बातम्या

येऊं लागल्या, तेव्हां मात्र शाहीत बंदोबस्त करण्यासाठी कर्नाटकांत जाऊं देणें आदिलशाहाने आज्ञा पडले. शाही विजापुरात अगताना शिवाजीवर फौज पाठवावी, तर मईमद आदिलशाहस अशी भीति वाटत होती की, तसें केलें अगता शिवाजी नुकताच घेतलेला कल्याणसभोवतालचा प्रदेश मोगल बादशहाच्या स्वाधीन करील, व मग आपण त्या प्रदेशास कायमचेंच सुटें. कारण विजापुराकडील मंडणी तुंबडी असल्यामुळे शाहजहान बादशहाला तो मुख्य आपल्या ताब्यात घेण्यास ही चांगलीच संध्य होती. मध्यंतरी शाही शाहजहानाकडून शिवाजीस पकडण्याचा आदिलशाहानें प्रयत्न केला पण तो सफल झाला नाही (१६५१-५२).

महमद आदिलशाह ता. ४ नोव्हेंबर सन १६५६ रोजी विजापुर येथें मरण पावला. महमद आदिलशाहानें मोगलांची संडणी नियमितपणें अशी कधीच दिली नव्हती. परंतु त्यानें दाराच्या मार्फत मोगलाच्या दरबारी पत्नीला धाडून शाहजहानाशी सभ्य ठेविलें होतें. शहरगजेबाच्या मनांत दक्षिणदेशापादाकात करून घेण्याचें विचार कित्येक दिवसांपासून पोळत होते. परंतु त्यातहि महमद आदिलशाहच्या दाराशी असलेल्या या संबंधांमुळे त्याचा विजापुरावर विशेषच दात होता. महमद आदिलशाहच्या निधनानंतर त्याचा पुत्र अली आदिलशाह सिंहासनावर उभा राहिला तेव्हा त्यानें बरा एकवर्षीस बघाचें होतें. त्याच्या राज्याचे उत्पन्न शून्यचिं बघेंच होतें, खोश्यांत विपुल पैसा होता व देश सुपीक होता. त्याचें सैन्य थरेंच मोठें होतें तरी ते या वेळी कर्नाटकातील बंदगोर जमिनदारांस हुजूमतीत आणण्यांत गुंतले असल्यामुळे विभागलेलें होतें.

मोगलांची कुरापतः—अली आदिलशाह तत्कालीन झाला तेव्हा त्यानें शाहजहान बादशहाच्या अपेक्षेप्रमाणें त्याला सम्राट, म्हणून नजराणा पाठविला नाही किंवा गादीवर बसण्यास त्याची परवानगी देखील घेतली नाही, ही गोष्ट शाहजहानास न आवडून त्यानें असें जाहीर केलें की, "अली आदिलशाह हा माजी सुलतानाचा वरास मुलगा नसल्यामुळे विजापुरच्या गादीस वारस नेमण्याचा हक्क मोगल बादशहास आहे." याप्रमाणें विजापुरकरांनी युद्ध करण्यासाठी राहों तरी कारण उकरून काढून शाहजहानाने मीरजुमला व अवंगजेब यांनी विजापुरच्या स्वामीवर नेमणूक केली. इ. स. १६५७ च्या मार्च महिन्यात आपली सर्व तयारी पूर्ण करून अवंगजेब व मीरजुमला हे विजापुरच्या मुलखांत चालून आले. कल्याण, बेदर व कुलतुर्गा हे तीनहि किल्ले एकामागून एक त्यांच्या हातीं पडले व ते बिलकुल वेळ न गमावितां विजापुरच्या रोखानें जाऊं लागले. मध्यंतरी विजापुरच्या फौजेनें मोगल सैन्यावर बाराबारा हल्ले करून त्यांना अगदीं सतावून सोडले होते, परंतु लवकरच अवंगजेबानें विजापुरचा कारभारी व सेनापति त्यानें महमद यास लावून

देऊन फिरून केल्यामुळे त्यानें मोगलाच्या सैन्यास अडवून परण्यात कुचराई केली. विजापुरकराकडील दुसरे सरदार शत्रुच्या सैन्याच्या मार्गांत विघ्न आणण्याकरिता आपणाकडून घडपड करीत होते; परंतु त्यांना मुख्य सेनापतीची मदत न राहिल्यामुळे. विजापुरच्या लोकांनी त्यांच्या नेतृत्वाच्या बंडवर्थाप्रमाणें शहराबाहेरील पाणी व दाणाविरण नाहींचें करव्यापूर्वीच अवंगजेबाच्या सैन्याचा विजापुरास वेढा पडला. या वेळीं विजापुर कायोज करणें पारसें कठिण काम नव्हत; परंतु याच सुमारास अवंगजेबास आपला बाप अत्यवस्थ असल्याची बातमी समजल्यामुळे त्यानें आदिलशाहानें लाविलेलें तहाचें बोलणें मान्य केलें. व त्याच्यापासून बराच नगदी पैसा घेऊन तो चाईबाईनें उत्तरेस निघून गेला.

इ. स. १६५६ त आदिलशाहानें आपला कारभारी तान महमद यास त्याच्या विश्वासघाताबद्दल प्रत्यक्ष म्हणून मारेंकरी घालून मारविलें, परंतु त्याची मालमत्ता जप्त न करता ती त्याचा मुलगा खवासखान यासच देण्यात आली.

शिवाजीवर अफजलखानाची नेमणूक व त्याचा बधः— शिवाजीचा आदिलशाहीविरोध प्रयत्न यापूर्वीच उघड झाला होता तरी इ. स. १६५९ पर्यंत आदिलशाहस त्याच्या पारिपत्याचें सैन्य पाठविण्यास सज्ज झाली नाही त्या सालच्या सप्टेंबर महिन्यात विजापुरदरबारानें शिवाजीच्या पारिपत्याकरिता ५००० फौजे ३००० निवडक लोकांचें पायदळ, अरभम तोफखाना, आणि उंटावरील जेजाला बगेरे भरपूर साहित्य घरोबर देऊन अफजलखान नावाच्या सद्दारांनी योजना केली परंतु तो प्रतापगडावरील शिवाजीच्या मुला-वरील आला असता शिवाजीनें त्याच्या पोटांत बाणघेवें खुपसून त्याचा प्राण घेतला, व त्याच्या बेसावध फौजेवर छापा घालून तिची धुळधाण केली. या प्रसंगां विजापुरकरांचे ४००० घोडे व खत्रीन्यामुद्धा छावणांचें सर्व सामान शत्रुच्या हातीं सापडलें.

शिवाजीची पुढाईः—अफजलखानाच्या बधनानंतर इ. स. १६५९ तच शिवाजीनें पन्हाळा, पारनेगड, वसंतगड, राणणा, रेठळा व सद्दावर्जाच्या घाटमाथ्यावरील व खालील पन्हाळ्याच्या आसपासचे इतर सर्व विद्रोह घेतले त्यानें कृष्णा नदीच्या काठानें खंडणी वसूल करीत जाऊन बत्तीसरेराळच्या व तें ठाणेहि घातले होते. शिवाजीच्या या क्रियास आज्ञा घालण्याकरिता त्याच सालच्या दिसंबर महिन्यात मिरज येथील हस्तुमजमान नावाच्या सद्दारांनी योजना झाली पण शिवाजीनें त्याच्या फौजेचा धुव्या उडवून त्यास कृष्णेपर घालवून दिलें, व अगदी विजापुरच्या भवळपासपर्यंत खेडीं छुटीत व गावोगावाहून खंडण्या गोळा करीत जाऊन तो स्वतः खेळण्यास (विशाळगडास) परत आला. यानंतर (जानेवारी १६६०) त्यानें राणापुरा-

पामून खंडणी गोळा केली, व दामोद व त्यावालील प्रदेश काबीज केला.

शिर्दी जोहाराकडून पन्हाळा काबीज:—शिवाजीने एका-मागून एक मिळविलेल्या विजयामुळे विजापुरकर इतके घाबरून गेले की, दरबारातील सरदारांनी आपसातील भाडणे घटकावर बाजूस ठेऊन कर्नूळच्या शिर्दी जोहाराची, बरीच मोठी सेना बरोबर देऊन शिवाजीवर रवानगी केली, व त्याच वेळी जेजिय्याच्या फतेखानाने व वाडीच्या सावंतानी शिवाजीच्या मुलखावर हल्ला करावा असे ठरले पन्हाळ्याचे रक्षण करण्याकरिता स्वतः शिवाजीच त्या किल्ल्यात येऊन राहिला असल्यामुळे शिर्दी जोहाराचे प्रथम त्याच किल्ल्यास वेढा दिला (मे १६६०). हा वेढा चार महिनेपर्यंत चालला होता. शिवाजीने तो किल्ला आणखीही कित्येक दिवसपर्यंत झुजविला असता, परंतु किल्ल्याशी बाहेरचे दखलबळ अगदी बंद पडल्यामुळे आपले लोक ह्तर ठिछाणी काय करीत आहेत हे शिवाजीस कळण्यास मार्ग राहिला नाही म्हणून त्याने किल्ला स्वाधीन करण्यासंबंधी शिर्दी जोहाराशी बोलणे लावून, त्याचे लोक गाफिल झाले असता एके रात्री तो काही निवडक मावळ्यांसह गुप्तपणे बाहेर पडला. पाठलाग करणाऱ्या शिर्दी जोहाराच्या लोकांनी त्यास दुसऱ्या दिवशी सकाळी गाठले, तेव्हा त्यांना अडवण्यास बागी प्रभूस मागे ठेवून तो तेथून महा मैल असलेल्या रोंगणा (?) किल्ल्यावर सुखरूप जाऊन पोचला (सप्टेंबर १६६०).

आदिलशाही स्वारीत जाताने आगमन:—शिवाजी निस-सटल्याचे वर्तमान ऐवून शिर्दीजोहाराला शिवाजीकडून लाच मिळाली असली पाहिजे अशी आदिलशाहास शंका आली, व म्हणून त्याने शिर्दीजोहारास काढून स्वारीचे आधिपत्य आपल्या स्वतःकडे घेतले (जाने. १६६१). याचसाळ्यास मुखात होण्यापूर्वी आदिलशाहाने रांगणा व विशाळगड हे दोन किल्ले खेरीज करून पन्हाळा व पन्हाळ्याच्या आसपासचे सर्व किल्ले शिवाजीपासून परत घेतले. शिवाजीहि इकडे काही स्वस्थ पडला नव्हता. त्याने देखील राजापुर व गुंगारपूरकर दखल्यांचा सर्व मुख्य आपल्या ताब्यात घेतला होता व त्याच सालच्या पावसाळ्यात त्याने जेजिय्याच्या शिक्षापासून देवराजपूरहि घेतले.

कर्नाटकातील बंड:—पावसाळा संपल्यावर आदिलशाहास महाराष्ट्रातील मोहीम सोडून कर्नाटकातील बंड मोडण्या-करिता त्या प्रांता जावे लागले. रायपूर व तोरगळ यावर निकराचे हल्ले करून आदिलशाहाने त्यात आपले बरेच सैन्य दाखविले परंतु ती स्थळे त्याच्या हातीं आली नाहीत (१६६२) त्याच वर्षी त्याने शिर्दी जोहाराचा पराभव केला. पुढे शिर्दी जोहाराच्याच लोकांनी आदिलशाहाची क्षमा मिळविण्याकरिता आपल्या धन्याचा वध केण्यामुळे त्याचा काटा मार्गातून फायमचाच नाहीसा झाला. बंडे मोड-

ण्यांत दोन वर्षे कर्नाटकांत घालविल्यावर शेवटीं जेजिय्या राजा पासून खंडणी घेऊन आदिलशाहा विजापुरास परत आला. परंतु एवढी खटपट करूनहि आदिलशाहास त्या प्रांतातील बंडाचा पूर्ण उपशम करता आला नाहीच

शिवाजीशी सल्लोखाः—आदिलशाहा कर्नाटकांत गेल्यावर इकडे शिवाजीने मागील मोहिमीत गमावलेला सर्व मुख्य आपल्या ताब्यात घेतला, व वाडीच्या भावतांचा देश पादा-क्रांत करून त्यांना आपले अंकित केले शेवटीं आदिलशाहाने इनामिमखानाच्या जागी नेमलेला आपला वारभारी जो अथदुल महमद त्याच्या सहाय्यावरून शहाजीच्या मध्यस्थतेने शिवाजीशीं सल्ले केला (१६६२). पण इ. स. १६६४ त शिवाजी मोगलांच्या मुलखात छुटालूट करण्यात गुंतला असता पन्हाळ्यास टेवलेल्या विजापूरच्या सरदारांनी तह मोडून कोंकण प्रांत परत मिळविण्याचा नेटायव प्रयत्न केला. परंतु शिवाजी मोठे सैन्य बरोबर घेऊन त्याच्यावर चालून आला, व आक्कोबर महिन्यात एका लढाईत त्याचा पूर्ण पराभव केला. या लढाईत विजा-पूरकराकडील ६००० लोक मारले गेले असे कारवार व राजापुर येथील ईम्रज बखारवास्यांनी लिहून ठेविले आहे. पुढे इ. स. १६६५ च्या आरंभास शिवाजीने आपली बाही पौज विजापूरकराच्या कुरणेच्या दक्षिणकडील मुलखात लूट कर-ण्यास पाठविली होती असे विसर्ते. त्याच सालच्या फेब्रुवारी महिन्यात त्याने बासेलोराकडून बरीच लूट नेली व गोकर्णच्या आसमतांतील मुलखांत छुटालूट करून कारवारपासून खंडणी घेतली. पर मॉरिखत्या प्रमाणे विजापूरकरांनी जरी शहा-जीच्या मध्यस्थीने शिवाजीशी केलेला तह आपण हाऊन मंडला होता तरी शिवाजी घरेच दिवसपर्यंत विजापूरकराच्या पारसा कधी बाटेस गेला नाही. पण इ. स. १६६५ मध्ये त्याचा अयसिद्धांशी तो तह झाला त्या तहाने त्याला विजा-पूरकराविरुद्ध मोगलास मदत करणे भाग पडले.

पुन्हा मोगलांची स्वारी:—त्या सालच्या नवेंबर महिन्यात मोगलांचे सरदार जयसिंह व शिहिरामान शिवाजीस आपल्या मदतीस पेऊन विजापूरच्या मोहिमीस आले. विजापूरकराच्या अंगात खंडणी देण्याचे आता सामर्थ्य न राहिल्यामुळे त्यांची खंडणी नेहमीं घेवून रहात असे, व म्हणून अवंग्रजेवच्या मनांत विजापुरावर केव्हाहि स्वारी करावयाची असली की, त्याला खंडणी ही एक चांगलीच सवय होऊन राहिली होती या संयुक्त सैन्याने विजापूरच्या निवाळकर जहागिरदाराचे फलटण व तत्सोच्याचा किल्ला घेतला व मार्गातील तटबंदीची ठिकाणी काबीज करीत ते पुढे चालले. आदिलशाहाने मोगलाशी युद्ध करण्याची तयारी चालविली होती, तरी तो खंडणी चुकती करण्याचे आभिवचन देऊन स्वारी टाळण्याचा प्रयत्नहि करीत होता. परंतु जयसिंहाने मोहीम तहकूब न केल्यामुळे मंगळ-वेळाजवळ विजापूरच्या सैन्याने मोगलास प्रतिकार कर-ण्याचा प्रयत्न केला. विजापूरचा वारभारी अथदुल महमद

हा आदिलशाहाच्या सैन्याचा यावेळी सेनापति होता विंग प्रण्या सैन्याने येथे येथे वरचे शीमे दाखविले. पण त्याचा तादश उपयोग झाला नाही

पुन्हा विजापुरास येदा व तहः— इ स १६६६ त जय सिद्धाने विजापुरास येदा दिला परंतु त्याला राज्याच्या मोठे-स्वाराजहून फारच त्रास होऊ लागला आपल्या वर्षी पळस फारच थोडा पडला अकल्यामुळे जयसिद्धाने त्याच्या छावणीत पाण्याचा तुटवडा पडला होता व त्याच्या सैन्यात आभाराह वाढत्याप्रमाणे होता. त्यांत आपल्या राज्याच्या मोठेस्वाराजांनी जयसिद्धाने त्याच्या छावणीत येणारी रसद मारून नेण्याचा प्रयत्न चालू ठेविला व गोशळकांच्या राजानेहि आदिलशाहाच्या मदतीस बाह्य पक्ष पाठविली अवरगमे याने शिवाजीस आपल्या दरवारा मोलविल्यामुळे तो सर मार्गाले साह्याच्या अखेरीसच त्याला सोडून गेला होता अशा स्थितीत अवरगमेचा फडून मदत मिळण्याच्या बाबतीत निराशा झाली तेव्हा जयसिद्धाने अवरगमेचादेस आपले सैन्य परत नेले इ स १६६८ त मोगल व विजापूरकर यांच्यामध्ये आभ्रा येथे तह होऊन विजापूर दरबारमार्फत साहा अयदुल हुसेन याने मोगलांनी विजापूरच्या मुल्लास उदर देऊ नये म्हणून मोलापूरच्या किंवा १,८०,००० हून उत्पन्नाचा मुल्लास मोगलास दिला

शिवाजीस खडणी—विजापूरच्या मुल्लासून चौथ्याई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा शिवाजीचा येत आहे इ. मोग आदिलशाहाचा कारमारी अयदुल महमद यास समजतात त्याने वरसाल तीन लक्ष रुपये शिवाजीस देण्याचे वसूल करून त्याच्याशी सल्लू घेला (१६६८) हिंदूस खंडणी देणे ही गोष्ट मुसलमान लोकांस फार अपमानाची वाटत असल्यामुळे हा व अशाच प्रकारचे दुसरे वरार नेहमी गुप्त ठेवण्यात येत होते.

अली आदिलशाहाच्या मृत्यु व दरबारातील वज्रवज्रपुत्री— ता १५ डिसेंबर सन १६७१ रोजी विजापूरच्या अली आदिलशाहास पक्षाघाताच्या विकाराने पक्षाघात व लवकरच तो बाह्य दिनसानी मृत्यु पावला यावेळी त्याचा मुल्लास मुल्तान सिकंदर यास पावले गेले होते व अयदुल महमद खेराने वरून विजापूर दरबारातील सर्व सरदार आपला तटोमन गार करून येण्याकरिता पक्षपट्टा होते अयदुल महमद याने हा दोष न होता, परंतु या यदुल सरदारावर वचक मदानमये हा दोष न होता, परंतु या यदुल सरदारावर वचक टोण्याहत्तीच्या रथाचा अग्नी धमकडि नव्हती. राजपुत्र वयात येदावेतो सर्व राज्यकारभार खादासखानाने चालवावा व आण व दुसरे दोष सरदार याच्याकडे राज्याच्या निरनि-राख्या भावाचा अधिकार सोपविण्यांत यावा अशा स्थाने अली आदिलशाहास वल्लिखारस केले स्वतः यादुलशाहास ही व्यवस्था पसंत नव्हती, परंतु तिच्या समति दण्याशिवाय आतां गद्यतरह नव्हते राज्यकारभार हातीं आल्यावर सवा सवानाने वसुलीप्रमाणे मुसलमानास फर्दकाल पाठविले,

परंतु अयदुलकरीमास सेनेचे आधिपत्य देऊन व अयदुल महमदचा फाटत सर्व प्रकार मानमरातम ठेवून त्याने सनाधान करण्याचा स्थाने प्रयत्न चालविला

शिवाजीची उचल—सिकंदर आदिलशाहा यादीवर येताच शिवाजीने पुन्हा विजापुरविषय उचल केला यासरदाराच्या हाताभ्यासी असलेल्या आझान मोहाराजहून शिवाजीस विजापूर दरबाराची वित्तीबातमी लागत असल्यामुळे त्याने विजापूरत मागलेल्या वज्रवज्रपुत्रीचा शय्य तितका फायदा घेण्याचा निश्चय केला त्याने इ स १६७३ च्या मार्च महिन्याच्या सुमारास पन्हाळा घेतला व हुबळी शहर लुटून तेथून अपरपार संपत्ति नेली शिवाजीच्या हातून हुबळी शहरालील जे काही मुठे होते त्यावर तथेच ठेवलेल्या विजापूरच्या सैन्याने हात मारून आपली छुपडी मारून घेतली।

युद्ध—इ स १६७३ त शिवाजीने कारवार, अकोला वगैरे समुद्रकिनार्यावराल स्थले घेण्यास आपले आरमार पाठविले व इतके परली, मातारा, चदन, बंदन, पाटवगड, नदगिरि व तत्तोरा हे सब विजे हस्तगत करून घेतले तेव्हा विजापूरदरबाराकडून अयदुल करीम याची शिवाजीवर रवानगी झाली त्याने पन्हाळाच्या आसपासचा मैदानातील मुख्य शिवाजीपासून घेतला, परंतु इतके प्रतापराव गुजराते विजापुरास वल्लिखारस फुट्याळ करण्यास आरंभ केल्यामुळे अयदुल करीमास परत मोलाविण्यात आले प्रतापरावाने मिरज व विजापूर याच्या दरम्यानच विजापूरच्या सेनापतीस आडविले व त्यास स्वतः सत्तायून सोडले की युद्ध तहकून करण्याविषयी प्रतापरावास विनंति करणे त्याला भाग पडले प्रतापरावाने त्यास विजापूरला सुरक्षित जाऊ दिले, परंतु बाही दिवसानां शिवाजी फौज्यास बघा देऊन आडवून पडला आहे व प्रतापरावाकडे दर बहाळ पैन-आडविल्या करण्यास गेला आहे अशी सधे साधून अयदुल करीम पन्हाळा घेण्याच्या उद्देशाने जमीनदारी वरून विजापूरहून निघाला व प्रतापराव परत येथेपर्यंत तो अगदी पन्हाळ्याजवळ येऊन पाहोचला (१६७४) प्रतापराव गुजर विजापूरच्या सर्व सैन्यावर मागचा पुढचा बाही एक विचार न करता एकदम लुटून पडला. तेव्हा अयदुल करीमाने त्याच्या मुद्दा त्याच्या शिष्यक लेजाची वसूल करून मुद्रय सैन्याची दाणादाण केली परंतु विजापूरच्या सैन्याची पराभूत झालेल्या लोकांचा पाटलाग करण्यात फाकाफाक झाली आहे असे पडून हयाजी मोहिब्याच्या हाताखाली असलेल्या शिळी फौजने आदिलशाहाच्या सैन्याचा हल्ला केला, व त्याचा पराभव वरून अयदुलकरीमास नामोहरम होऊन पुन्हा विजापूरला जावयास राविले

इ. स १६७५ त शिवाजीने पन्हाळा व तत्तोरा यांच्या मधील सब दाणी घेऊन फौज्याचा विचार सर केला, परंतु शिवाजी फौज्यांत गेला आहे अशी सधे साधून विजापूरकराकडील सरदार निघाळ व पडणे यांनी पन्हाळा व

तत्पारा याच्यामधील शिवाजीने घेतलेली सर्व ठाणी परत हस्तगत करून घेतली. हे पाहून शिवाजीने जिकलेल्या मुलुखाचा पक्का बंदोबस्त होऊन तो पुन्हा याच्या हाती जाणार नाही, अशी व्यवस्था करण्याचे ठरविले. त्याचे पुढील वर्ष राज्याचा अंतर्गत बंदोबस्त करण्यात येईल. त्याच्या पुढील वर्षी त्याने कर्नाटकात मोहीम केली, तेव्हा विजापूरचा कांही मुख्य घेतला; पण ज्याप्रमाणे इ. स. १५९४ त निजाम-शाही राज्यात अदाखुंदी माजून त्यावर मोगलाची स्वारी आली तेव्हा आदिलशाहीने आपली स्वर्णां सोडून निजाम-शाहीस साहाय्य केली, त्याचप्रमाणे आदिलशाही दरबारात घोटाळे माजलेले पाहून मोगल विजापूरचे राज्य भिडकृत करण्याकरिता पुढे आलेले पाहून शिवाजीहि आपल्या मोहिमा टाकून त्याच्या मदतीस पावून आला.

अ व र ण गे बा वि द ड ल डा, खवासजानाचा वधः—
अकबराच्या वेळेपासून मोगलाना दक्षिणेतील राज्ये आपल्या साम्राज्यात अंतर्भूत करण्याचा प्रयत्न चालूचला होता, परंतु आतापर्यंत विजापूरचे राज्य त्याच्या कचाट्यात सापडले नव्हते; परंतु आता विजापूरच्या मसनदीवर अल्पवधी राजा येऊन दरबारात कलह मागल्यामुळे मोगलास आपला हेतु सिद्धीस नेण्यास चांगलेच फावले. खावासजानाचे लक्ष आपल्या राजाचे हित साधण्यापेक्षा स्वतःचा कायदा करून घेण्याकडेच विशेष होते. त्याने मोगलाचा दक्षिणचा सुभेदार जो खानजहान खानजवळ विजापूरवरील मोगलाच सावेभोमत्ये कसूल करून आपल्या माळवधी राजानी वहाण पादशहा बिर्षा हिला अवर्गजेबाच्या मुलास देण्याबद्दल अभिषेक दिले. ही गोष्ट विजापूर दरबारातील इतर सरदारास माहीत होताच अबदुलकरीमप्रभूने मंडळींनी खवासजानाचा वध करविला. राज्याच्या दक्षिणेकडल विजापूरच्या लोकास विशेष अभिमान वाटत असल्यामुळे खवासजानाच्या वधामुळे कोणासहि दुःख झाले नाही आणि म्हणून खानजहान विजापूरच्या सरदारीवर कालून आत्म्याबरोबर सर्व लोक आपल्या राज्याचे रक्षण करण्याकरिता अबदुलकरीमाच्या हाताखाली लढण्यास तयार झाले. मोगल व विजापूरकर यांच्यामध्ये झालेल्या लढायात विजापूरकरास यश येत गेले व दिक्षिरखान व अबदुलकरीम हे धर्मभावच असल्यामुळे पुढे लवकरच दिक्षिरखानाच्या मध्यस्तीने मोगल व विजापूरकर यांच्यामध्ये सल्लू करण्यात आला (१६०५).

अवर्गजेबाची भेदनीतिः—अवर्गजेब बादशहाने मलिक बरखुंदार नावाचा आपला एक वकील विजापूरच्या दरबारी पाठविला होता. हा बरपाणी अबदुलकरीमाशी अगदी सम्बन्धाने वर्तून ठेवित असे; परंतु आतून मात्र विजापूर दरबारास दोन तट पाहून त्यातील एक पक्ष आपल्याकडे वळवून घेण्याची त्याची खटपट चालली होती. विजापुरात मोगल व अफगाण असे दोन तट उद्भवले होते व

अबदुलकरीमाने खवासजानाचा वध करविला असल्यामुळे दिक्षिरखानाच्या मध्यस्तीने मोगलाशी झालेले सद्य फार दिवस टिकणे दुरापास्त होते. अबदुलकरीम हा राजाचे हित तेच आपले हित असे मानित असल्याने त्याने शिवाजीस मिळवणेच अधिक नैसर्गिक होते व दिक्षिरखान व मोगलास सैन्यातील इतर अफगाण लोक यांच्याशी असलेला त्याचा संबंध नवखा तर त्याने तसेच केलेहि असते (१६०६).

शिवाजीची कर्नाटकात स्वारीः—इ. स. १६०७ त शिवाजीने कुतुबशाहाची दोस्ती करून व त्याच्याजवळून तोफखाना व पैसा घेऊन कर्नाटकातील विजापूरकरांच्या मुलुखावर स्वारी केली. आदिलशाहीतील अंतर्गत बरेल्ल्यामुळे हा मुलूख वस्तुतः आता केवळ नावालाच त्या राजाच्या सत्तेखाली राहिला होता. शिवाजीच्या किष्ठा तथील मुसलमान शिष्टदरानांचे शिवाजीच्या स्वाधीन केला व वेळोवेळा मजबूत किष्ठा त्याच्या सैन्याने सप्टेंबरच्या अखेरीस सर करून घेतला. यानंतर शिवाजीने कर्नाटकगड व आणखी दोन किष्ते (जयदेवगड व महाराजगड) काबीज केले. शिवाजी कर्नाटरात गेला असता विजापूरचा कारभारी अबदुलकरीम व मोगल सरदार दिक्षिरखान यांनी मिळून गोवळकोंड्यावर स्वारी केली; परंतु मादण्णापंताने अगोदरपासूनच चांगली तयारी करून ठेविली असल्यामुळे त्याने या संयुक्त सैन्यास परतून लाविले. विजापूरच्या सैन्यास पगार न मिळाल्यामुळे त्याची अगदी दुर्दशा झाली होती व याच वेळी अबदुलकरीमहि आगरी पडून तो पुढील (१६०८) सालच्या जानेवारी महिन्यात मरण पावल्यामुळे विजापूरच्या दरबारी सर्वच अव्यवस्था झाली.

विजापूर दरबारातील मसूदखान नावाच्या एका सरदाराबरोबर खासगी संघर्षात विपुल असल्याने आपले कर्ज बाह्य विजापूरच्या सैन्याचा पगार नुकता करण्याचा व मागे खवासजानाने केलेल्या तहाच्या अटी पाळण्याच्या करारावर दिक्षिरखानाने त्यास कारभारी केले (१६०८); परंतु विजापूरला येतांच मसूदखानाने आपल्या फौजेस रजा दिली व लोकांचां मनें संतुष्ट राखण्याकरिता त्याने पादशाहीवीहि मोगलाच्या स्वाधीन करण्याचे नाकारले

इकडे शिवाजीने बहारी, कोपळ व बहादुरवंडा व त्याच्या आसमंतातील प्रदेश घेतल्याचे ऐकून विजापूरकरांचे सैन्य कृष्ण व तुंगभद्रा यांच्या दोआबात आले होते; पण हुंवीराच व जगदैनपंत यांनी या सैन्यावर हल्ला करून त्याचा पूर्ण मोड केला व ५०० घोडे, ५ हत्ती व त्या लष्कराचा सेनापति यांनी धरून नेले (१६०८). यानंतर त्यांनी सर्व दोआब प्रांत आक्रमण करून कोपळ व बहारी यांच्या आसमंतातील विजापूरच्या राज्यांतील बंडखोर देशमुखास हुकूमतात आणले. पावसाळ्यास आरंभ होऊन नयानां पूर आल्याकारणाने मसूदखानास मराठ्यांचा प्रतिकार करती आला नाही.

मोगलाविरुद्ध शिवाजीची मदत व त्यास कर्नाटकातील मुलूख बक्षीस — ई स १६७८ तच मोगलांचा विजापूर दरबारातील वकील वरतुदारखान याने पादशहाजीचीच मागणी केली. मसुदखान तिला मोगलांच्या स्वाधीन करण्यास तयार नसल्याने शहराच्या रस्त्यात मोगल व विजापूरकर यांच्यामध्ये लढाई होण्याचा प्रसंग आला होता, पण स्वतः पादशहाजीची त्या ठिकाणी गेली व भावांचे व राज्याच्या राज्याचे रक्षण करण्यासाठी आपण होऊन मोगलांच्या छावणीत जाण्याचा तिवेन आपला निधय जाहीर करयाकारणाने तो प्रसंग टळला. दिग्विजयाने लवागमा देऊन पादशहाजीची अवयवायादेस रवानगी केली; परंतु आपण स्वतः विजापुरावर चालून आलाच (१६७९) तेव्हा मसुदखानाचे शिवाजीची मदत मागितली. विजापुरला वेढा घालण्याच्या निधय्यापासून दिग्विजयानास परावृत्त करण्याकरिता शिवाजीने भोनेपासून गोदारपापर्यंत मोगलांचा मुख्य लढून उघ्वस्त केला व गोदार वरी ओलाडून जालना येथील लुटला, तरी मुद्दा दिग्विजयानाचे आपले वेढ्याचे काम तसेच पुढे चालू ठेविले होते. शेवटी वेढा देणारे सैन्य शहराच्या कोटापावेतो येऊन पोहोचले, तेव्हा विजापुराकडे स्वरित येण्याविषयी मसुदखानाने शिवाजीस निरोप पाठविला. मसुदखान आपल्या लोकांस उत्तेजन देत आल्यामुळे त्यांनी आपल्या शहराच्या रक्षा याचे काम मोठ्या निधयाने चालविले होते. इकडे शिवाजी बड्डन ह्मणाराच्या नेतृत्वाखाली आलेल्या फौजेने दिग्विजयानाच्या सेन्याभोवती घिरव्या घालून त्याची रसद वेद पाडली होती, यामुळे पावसाळा सपताच दिग्विजयाने वेढा उठवून हटनी लुटली व कृष्णा ओलाडून कर्नाटक प्रांती लुटलुटीस आरम केला, पण तेथे शिवाजीच्या सैन्याने त्याच्याशी लढाई देऊन त्याचा पूर्ण पराभव करायामुळे दिग्विजयानास परत जाणे भाग पडले (१६७९) विजापुरला मदत करायाल मोवदला म्हणून शिवाजीने कोपळ व बळारी यांच्या आसमंतातील प्रदेश विजापुरकरांकडून मागून घेतला आणि कर्नाटकातील आपली अहमौर व दक्षिण प्रांतातील त्याने सुकताच जिंकून घेतलेला मुलूख याच्या वरील स्वामित्वाची साक्षचित्री देण्यासहि त्यांना भाग पाडले (१६८०)

विजापुर दरबाराची स्थिति — मसुदखानाने विजापुरच्या फौजेतील बहुतेकास पूर्वीच काढून टाकल असल्यामुळे अता विजापुरकरांबळ मराठे मतसबदाराच्या फौजेसिवाय फार मोठे घोटदळ राहिले होते या वेळी विजापुर दरबारात नमोस्तान हाच काय तो एक चांगला सरदार होता, परंतु याच्या हाताखालील सैन्य घांटेस्वाराचेच असल्यामुळे मसुदखानाचे घोटदळ्यास रमा देण्याचे धोरण याला न आवडून या दोघात गाझिकच विग्रुह आल व म्हणून मसुदखानाने ई स १६८१ च्या सुमारास राज्यकारभारातून आपले भाग काढून तो अदवानींग गला मुसुलमान सरदारात दुही भाग

विण्याकरिता अदरगजेबाचा वकील म्हणून विजापुरदरबारा ठेवला जो गालिक सरतुदार नांवाचा गृहस्थ होता त्याचेच हे रोल होते. त्याने विजापुरच्या लोकांस असे मासविले की मराठ्यांशी नुकताच जो तुम्ही तह केला आहे त्यामुळे अव-रगजेबाची तुमच्यावर फार खप्या मर्जी झालेली आहे, यामुळे मसुदखान जातो न कातो तोच विजापुरकरांनी अदरगजेबास खूप करण्याकरिता पुढचा मागचा विचार न करिता मराठ्यांपासून मिरन घेत घेतले व त्याच्याशी कायमचे वैर संपादन केले यावेळी विजापुरदरबाराची स्थिति फार बम-त्कारिक झाली होती अहमौर गमावण्याच्या भीतीने सर्व मराठे मतसबदार स्वतः ला विजापुरकरांचे चाकर म्हणवीत होते, परंतु त्यांचे काही नतेबाहक मात्र उघड उघड मराठ्यांच्या चाकरीस जाऊन राहिले होते दक्षिणतील या लोका-मध्ये भाळबदका तर इतकी मातली होती की प्रतिपक्षाचा मूढ येण्याकरिता हे लोक स्वारी करून येणाऱ्या शत्रूस जाऊन मिळत एवढेच नाही तर स्वहि साथले नाही तरी केवळ विरुद्ध बाजूचे नुकसान करिता यावे म्हणून आपला धर्म सोडून मुसुलमान झाल्याची उदाहरणे काही थोडी आढळून येत नाहीत

अवरंगजेबाची विजापुरावर मोहीम — अवरंगजेबास दक्षि-णेत आल्यावर विजापुरच्या मोहिमेवर राजपुत्र आणि मराठा यांची योजना केला (१६८०) त्रिवेण दिवसपर्यंत विजापुरकरांशी लढण्यात आक्रमणदास म्हण-ण्यासारखे पश आल नाही, परंतु पुढे स्यासली त्याने सो लापुरास वेढा घालून पुढील वर्षी तो सर केला (१६८१)

ई स १६८० सालचा पावसाळा संपून लढाईचा मोसम सुरू होताच अवरंगजेबाने रोहडण ज्ञान बारा विजापुरास वेढा देण्याकरिता जाण्याविषयी हुकूम देला, व त्याच सालच्या अखेरीस स्वतः अजिमशहाहि विजापुराकडे यादयास निघाला या साली अवरंगजेब पटल्यामुळे विजापुराचा आस पास हुज्जाल पडला असून त्या भागात काय याद म्हणून पान्य झाले होत तेव्हा काढ्यामध्ये नाडवून ठेवण्यात आले होते म्हणून विजापुरच्या फौजेने अजिमशहास अगोदर विजापुराजवळ येऊ दिले व नगर सोलापुर येथील वाद शहाच्या छावणीशी त्याचे असलल दळगवळण बंद पडून त्याला जप्त यावयास मुहवात बेली या वेळी अजिमशहाच्या सर्व सैन्याचा नासक-हान्ययाचा परंतु ऐन वेळेस वादशहाने पाठविलेल्या धान्याच्या २०,००० गोण्या त्याला मिळाल्या मुळे तो या आणीबाणीच्या प्रसंगीतून वाचला (१६८६)

विजापुरचा बीज — यानंतर वादशहाने स्वतः विजा-पुरास येऊन त्या गहराला वेढा दिला दिग्विजय शिबदी थोडा असून शिपायाचा पगार तुकलेला होता तरी गहरा तील लोहानी मोठ्या शौर्याने मिठा ल-विण्याचे काम चालू ठेविले होते शेवटी अवरंगजेबाच्या ताफानी शहराच्या सट-बंदीस मगदण पाडले परंतु वादशहाने ह्मण न करतो

तत्सारा याच्यामधील शिवाजीने घेतलेली सर्व ठाणी परत हस्तगत करून घेतली. हे पाहून शिवाजीने जिंकलेल्या सुलुखाचा पक्का बंदोबस्त होऊन तो पुन्हा पाहण्या हाती जाणार नाही, अशी व्यवस्था करण्याचें ठरविलें. त्याचे पुढील वर्ष राज्याचा अंतर्गत बंदोबस्त करण्यातच गेलें. त्याच्या पुढील वर्षी त्याने कर्नाटकात मोहीम केली, तेव्हा विजापूरचा काही सुलूख घेतला; पण ज्याप्रमाणे द. स. १५९४ त विजयनगराची राज्यात अदापुंदी माजून त्यावर मोगलांची स्वारी आली तेव्हा आदिलशहानें आपली स्पर्धा सोडून विजयनगराहोस साजरा केलें, त्याचप्रमाणे आदिलशाही दरबारात घोटाळे माजलेले पाहून मोगल विजापूरचे राज्य भिळकृत करण्याकरिता पुढे आलेले पाहून शिवाजीहि आपल्यामोहिमा टाकून त्याच्या मदतीस पाहून आला.

अ व रं ग जे वा वि ह ड ल डा, स्ववासिनाचा बंधः— शकवराच्या वेळेपासून मोगलानां दक्षिणेतील राज्ये आपल्या साम्राज्यात अंतर्भूत करण्याचा प्रयत्न चालवला होता, परंतु आतापर्यंत विजापूरचे राज्य त्याच्या कचाट्यात सादलें नव्हतें, परंतु आता विजापूरच्या मगमदीनवर असलेली राणा येऊन घेऊन दरबारात वलद मागल्यामुळे मोगलांस आपला हेतु सिद्धीस नेण्यास चांगलेच काजें. लबासिनाचाच बंध आपल्या राज्याचें हित साधण्यापेक्षा स्वतःचा फायदा वरून घेण्याकडेच विशेष हातें. त्याने मोगलांचा दक्षिणचा सुभेदार जो धानगहान त्याजवळ विजापूरबरोल मोगलांचा सावेभोमस्य कबूल करून आपला मालवधी राजाजी घडोण पादशहा मिठी हिला अवयंगने-मच्या मुलास देण्यासह अविचयन दिलें. ही गोष्ट विजापूर दरबारातील इतर सरदारांस माहीत होताच अवदुलकरीमस्यति संकळीनां लबासिनाचा बंध करविला. राज्याच्या बहिर्भागवळ विजापूरच्या लोकांस विशेष अभिमान वाटत असल्यामुळे स्ववासिनाच्या बंधामुळे कोणासहि दुःख झाले नाही आणि म्हणून खानगहान विजापूरच्या सरदारांवर चालून आल्याबरोबर सर्व लोक आपल्या राज्याचें रक्षण करण्याकरिता अवदुल करीमाच्या हाताखाली लढण्यास तयार झाले. मोगल व विजापूरकर यांच्यामध्ये झालेल्या लढायात विजापूरकरांसच यश येत गेलें व दिल्लीखान व अवदुलकरीम हे धर्मबाधक असल्यामुळे पुढे लबासिनाच्या दिक्षिखानाच्या मध्यस्तीने मोगल व विजापूरकर यांच्यामध्ये सल्लस करण्यात आला (१६७५).

अवरंगजेबाची भेदनीतिः—अवरंगजेब बादशहानें मलिक बरखुदर नावाचा आपला एक बकील विजापूरच्या दरबारी पाठविला होता. हा बरपागी अवदुलकरीमाशी अगदीं सन्धयपणाचें वर्तन ठेवात असे; परंतु आंतून मात्र विजापूर दरबारात दोन तट पाहून त्यातील एक पक्ष आपल्याकडे वळवून घेण्याची त्याची खटपट चालली होती. विजापूरानें मोगल व अफगाण असे दोन तट वद्वले होते व

अवदुलकरीमानें स्ववासिनाचा बंध करविला असल्यामुळे दिल्लीखानाच्या मध्यस्तीने मोगलांशी झालेले सल्लस फार दिवस ठिकेचें दुरापास्त होतें. अवदुलकरीम हा राजाचें हित तेंच आपलें हित असें मानीत असल्याने त्याने शिवाजीस मिळणेंच अधिक नैसर्गिक होतें व दिओरखान व मोगलांच्या सैन्यातील इतर अफगाण लोक याच्याशी असलेला त्याचा संबंध नष्टा तर त्याने तसेच केलेहि असतें (१६७६).

शिवाजीची कर्नाटकात स्वारीः—द. स. १६७७ त शिवाजीने कुतुबशाही दोस्ती करून व त्याच्यानवळून तोफखाना व पैसा घेऊन कर्नाटकातील विजापूरकरांच्या मुल्लावर स्वारी केली. आदिलशाहीतील अंतर्गत बसेल्यामुळे हा सुलूख वस्तुतः आता केवळ नावालाच त्या राजाच्या सत्तेखाली राहिला होता. मिनीचा किल्ला तथील मुसलमान विद्वेदारांचे शिवाजीच्या स्वाधीन केला व बेलोराचा मजबूत किल्ला त्याच्या सैन्याने सप्टेंबरच्या अखेरीस सर करून घेतला. यानंतर शिवाजीने कर्नाटकगड व भाणखी दोन किल्ले (अगदेवागड व महारागगड) काबीज केले. शिवाजी कर्नाटकात गेला असता विजापूरचा कारभारी अवदुलकरीम व मोगल सरदार दिल्लीखान यांनी मिळून गोवळकोंड्यावर स्वारी केली; परंतु मादणपणतानें अगोदरपासूनच चांगली तयारी करून ठेविली असल्यामुळे त्याने या संयुक्त सैन्यास परतून लाविलें. विजापूरच्या सैन्यास पगार न मिळाल्यामुळे त्याची अगदी दुर्दशा झाली होती व याच वेळी अवदुल करीमहि आगरी पडून तो पुढील (१६७८) सालच्या जानेवारी महिन्यात मरण पावल्यामुळे विजापूरच्या दरबारी सर्वच अव्यवस्था झाली.

विजापूर दरबारातील मसुदखान नावाच्या एका सरदाराबरोबर खासगी संघर्ष विपुल असल्याने आपलें कर्ज वाळून विजापूरच्या सैन्याचा पगार चुकता करण्याचा व मागे स्ववासिनाने केलेल्या तद्वाच्या अर्दी पाळण्याच्या करारावर दिल्लीखानानें त्यास कारभारी केलें (१६७८); परंतु विजापूरला येताना मसुदखानानें आपल्या फौजेस रजा दिली व लोकांचां मनें संतुष्ट राखण्याकरिता त्याने पादशाहीची

वेडा तमाच कायम टेनण्याचे ठरविले शहरात अन्नाचा तुटवडा पडून आतील लोकांची अगदी असहाय स्थिती झाली होती. या सर्वे गोष्टी नेहमी दोळयापुढे दिसत असल्यामुळे इ.स. १६८९ च्या अक्टोबर महिन्यातील १५ व्या तारखेच्या सुमारास अखरीम विजापूरचे लोक बादशहास धारण आले तेव्हा बादशहाने विजापूरच्या मुख्य सरदारास आपल्या चाकरीत घेतले, व राजपुत्र सिक्ंदर-छाहास आपल्या छावणीत कैदेत ठेविले. येथेच तो पुढे तीन वर्षांनी (१६८९) मरण पावला याला अक्षयशेखरने विद-प्रयोग करून मारले अमावे अशी तत्कालीन किर्येक लोकास शंका होती।

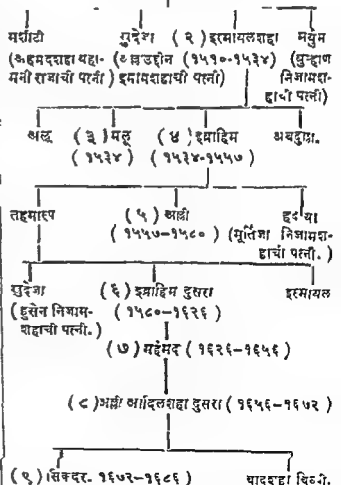
समा लोचन — आदिलशाहीचा एस्दर शिहास बापला अमता असें दिसून येते की इ.स. १६५९ मध्ये शिवाजीवर मोहीम पाठवून त्याच्याशी ममोरासमोर लढण्याचा शोध येईरयत आदिलशाही राज्याचा सर्वे काळ सत्तावर्धनातून गेला होता. आरभी वेदप्रभुनि सरदाराची लढावे लागले ते मूळ स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्यासाठीच हाथ त्यानंतर निजामशाहीशी लागडा झुक झाला. पण तो लागडा स्वतःच्या राज्याची मर्यादा वाटविण्याकरिताच असून त्या वेळेस आदिलशाहाना दक्षिणेतील विजयनगरच्या मुल्लावर चांगलाच हात मारावयास मिळाला. यानंतर गरजाच्या वेद-याचा काळ आला. पण त्यातहि आरभी आरभी सरदारी सारत्या बळिष्ठ मराठे सरदाराकडून विजापूरच्या राजास दक्षिणेंत राज्यदिरवार करण्यास मदत होत गेली. सारास आदिलशाहीचा व्हास झाला तो अखेरच्या अक्षया पाव सातकातच होय. येथेप्रमाणे आदिलशाहीची पावणेदेख शा.के बधिष्णु स्थितांत गेल्यामुळे व या अक्षयत तीस जे राजे लाभले तेहि बहुतेक गुणप्रादकून निप्राक्ष्यमुळे तिचे वैभव अगरेपर बादले आदिलशाहीत जी काहीं टळक टळक शिरकासे झाली त्याच्या यादीकडे अरी मुसनी नजर फेकली तरी देखील आदिलशाहीतील संपत्तीचा व तिचा कलाक्री-शल्याच्या उत्तमनाच्या वामी वसा विनियोग झाला रत्नी सहज कारणा करता येते आदिलशाहीचा संस्थापक युसफ याने खुद्द विजापूर शहराची स्थापना करून, किर्येक बाजार व व्यापारी पेडा यत्वन व अनेक अन्नस तट बाधून शहरास शोभा आणला सोलापूर, परांडा, मिरज इत्यादि विज्ज्याची विशाल व मनजुत कामे या कारकीर्तच झाली. याच्या मागून इस्मायल आदिलशाहा गादिवर आला. त्याने वैषाम-हाल व मुद्रल हे विज्ञे वाधले. त्याचा पुत्र इनाहिम आदि-लशाहा याच्या कारकीर्तीत अर्क किम्यास उत्तम दगडी कोट बाधून इनाहीमपूर शहर वसविण्यात आले. पुढे अला आदि-लशाहाने मयनमहाल, नम्मसमहाल, इह्दुसुस, मह्दुसुस यासारखी सुदूर कामे उडविली. नंतर इनाहिम आदिलशाहा सत्तनशील झाला. त्याने तर नवरसपूर, नवरसमहाल, पात-मजली माडी, आनंदमहाल, धारसेमहाल अशी सुंदर व

रम्य स्थळे बाधून आपल्या पूर्वजावर ताणच बेली याच अनुगामी महमद याने घोलघुनडासारत्या उत्तम इमारती तयार करविण्या. याच्यापुढे नवरसराखित शिरपेच लटक-लेले द्जारी मानारी, सरदार, अमीरउमराव आणि वडे लोक लीनतेने उभे असत; रत्नभूषणांनी गुंगारिलेले वाकडो हत्ती राज असत हा मुसता शहरात फिरावयाम गेला तरी ह्यावर लोक सोन्याच्याची फुले उधळीत असे म्हणतात याच्या झिलबाच्या हजारो घोड्याच्या जिनास हिर, मे रथे, पाच, माणके वगैरे लटकलेली असत असे याच्या वैभवाचे वर्णन आढळते याची औदार्यादृष्टी घरीच एयाति होती. वारवार इत्याची पुढा करून ते तो गोरगरीब व फकीर यास वाटी याचा पुत्र दुसरा अली आदिलरहा याच्या कारकीर्तीतहि विजापूर प्रातातून सोन्याचा धूर निघत होता. तथापि याच्याच कारकीर्तीत आदिलशाहीच्या अवनतांन सुदवात शारी व ती लागलीच पुढच्या शाहाच्या आसमदानांत रमात जात गेली

आदिलशाही घराण्याचा वंशदृश.

(१) युसफ आदिलशाहा

(१४८९—१५१०)

तेषामनंत हकीका आहे निग याने फोरिगनच्या इतिहासाच्या भाषांतरात दुसऱ्या एका कारकीर्ती प्रघातें भाषांतर दिलें आहे पण रशीतीत हकीकतीत असाय अजुरी आहे 'युवातिने सजातीने' या नात्याच्या फरती प्रजात मात्र समम इतिहास आढळतो याभाषाया उत्तरकालीन भाष्य इतिहासकार एल्फिन्स्टन, डेलर, माट्रफ वगैरेंच्या प्रभातूनहि आरिल-बाहीया नोटक इतिहास पहावयास मिळते.]

आदिस भाषाया—हे अवितीनियाची व तदंतगत "शो आ" राज्याची राज्यानी, येथे अवितीनिया आणि इटली यामध्ये १८९६ साली तह होऊन अवितीनियाचे स्वातंत्र्य इटलीकडून वचून करण्यात आले उत्तर वाक्षा ९° १' पू. रे. २८° ५६' हे विजुटी बंदरापासून ४५० मैलांवर आहे. याची समुद्रमगतीपासून उंची ८००० फूट आहे. आरबीनियामध्ये शहरें नाहींत व आदिस भाषा बालाहि साहर म्हणजे काठिण जईन व्यापार आर्मेनियन व हिंदुस्थानी लोकांच्या हातीं आहे हे शहर दुसऱ्या मेकने-लिऊने १८९२ साला स्थापन केले

आंदोलनलेखक ऑक्सिलोप्राफ—विशु प्रवाहत्याचा दाखीन होणारा कमीजस्तपणा किंवा आंदोलने व क्षणिकारे येन या यंत्राच्या साहाय्याने भूतिसन्मयविद्युत्तेज्यापासून निघणाऱ्या विद्युच्छक्तीत ज्या ज्या क्षणीं जो जो फरक होतो तो नमूद केला जाऊन, ते सर्व थिदू एका वक्ररूपेंत दाखविले जातात, या वक्ररूपवचन अमुक वेळीं येणाऱ्या छाण क्रम होती हे समजतें हे आंदोलनलेखक निर-निरांतया प्रकारचे आहेत

निमि पा व धी ने प हा ष्या ची प द्द त—विशु-प्रवाहजनकाशी म्हणजे कामनामोशी ओडिल्या दिवपरिवर्तना (आहरेनेटर) च्या म्हणजे विद्युत्प्रवाहाची दिशा बदलणाऱ्या यंत्राच्या दांड्याला एक बांधूया पट्टा बसविलेली विद्युत्प्रवाह तयकडी असते या तयकडीच्या दोन्ही बाजूस दोन कामानी (दिरंगळ) असतात, व तयकडी फिरत राहून ज्यावेळीं बोगतांदि एक कामान त्या पातुच्या पट्टीला लागते त्या वेळीं त्या दोन्ही कामानी विद्युत् दृष्ट्या जोडल्या जातात. या दोन्ही कामानीच्या मंडळात जर व्होल्टमापक ठेविले तर व्होल्टमापकाचा काटा सुरा-सरी विद्युच्छक्तीचा जोर न दाखविता विविध क्षणीं असलेला जोर दाखवितो असा जर एरुब धातूचा तुकडा बांधून काही नियमित कालावधीने यंत्राचा विद्युत्प्रवाह पहाण्याच्या ऐवजीं कामानीचा विद्युत्प्रवाहा जोड सतत ठेवून प्रत्येक क्षणीं असलेल्या यंत्राचा विद्युत्प्रवाह पाहिला तर दिवपरिवर्तक यंत्राच्या एका फेऱ्यात क्षणोक्षणी त्याच्या दायांत होणारा फरक दाखविणारी एरु अरोंड म्हणून सारसी वक्ररेषा दिसले

हो स्पि टे लि य र चा आ दो ल न ले ख क — याची रचना अशी—वरीलप्रमाणें विद्युत्प्रवाहजनकाच्या साठ्याने

विद्युत्प्रवाहक पदार्थाचे एक विद्युत्प्रवाहक नळकाडे फिरत ठेवून, त्या नळकाड्याच्या वडेल एक धातूची पट्टी बसवून त्याच्या भोंवती तीन कामानी ठेवलेल्या असतात या कामानी त्या नळकाड्याला त्याच्या प्रत्येक फेऱ्यात काही वेळ चिद्वन, त्याचा व त्यांच्याशी जोडलेल्या विद्युत्संचायकाचा असा संयंत्र येऊन कोणत्यातरी एका विविधित क्षणीं मिश्रमार्गी विद्युत्प्रवाहाच्या दशात या कामानी जोडल्या जातात व तो विद्युत्संचायक विद्युत्प्रवाहयुक्त होतो, त्यानंतर त्याच्या व्होल्टमापकाशी नळकाड्याच्या फेऱ्याचे प्रमाण विद्युत्प्रवाहजनकाच्या फेऱ्याच्यापेक्षा कमी ठेविलें असतें. अशा तऱ्हेनें कामान नियतकालावधीने गरी नळकाड्याला स्पर्श करीत असली तरी त्याच्याप्रत्येक स्पर्शावधीच्या वेळीं दिवपरिवर्तक त्याच्या अयोद्धत्याव फेऱ्याच्या स्थितीत असण्याचा संभव अगरंथ कमी असल्यामुळे दिवपरिवर्तकाच्या एका फेऱ्यात तें बोगबोगत्या दिसून जातें हे व्होल्टमापकावरून दिसून येईल अशा स्थितीत व्होल्टमापकाची दर्शक मुई जर दुसऱ्या एका कागद गुंडाळलेल्या फिरत्या नळकाड्यावर ठेविली तर ती त्या यंत्रातून निघणारी विद्युत्प्रवाहक्षकि लहरीसारख्या वक्ररूपेनें दाखविले जाविज्या त्याडेल, डडेल क्रम इत्यादिकांचे मित आंदोलनलेखक आहेत

आधाक्षरसंयोग (मोनोप्रेम)—हे मूळ एकाक्षरी सहाचें थिदू असून, त्या दोन विद्या अधिक अक्षरें एक-मेकात गुंतवून तयार केलेला आण्टिले, असा याचा अर्थ होता. ही एकमेकात गुंतविलेली अक्षरें एखाद्या नावातील सर्व अक्षरें किंवा एखाद्या माणसाचें स्वत चें नांव, कधीं आई बापाचें नांव व आडनाव, जातील आधाक्षरें असतात, व हा अक्षरसंयोग "सीला" करिता किंवा पत्रावर शिक्षा मारण्याकरिता किंवा अन्य कारणाकरिता केलेला असतो पुष्कळशा प्राचीन ग्रीक व रोमन भाषांवर राज्यकर्त्यांची आधाक्षरें या पद्धतीनें लिहिलेली आढळतात युरोपांत पूर्वेकडील साम्राज्याच्या बादशहाच्या सभातील या पद्धतीनें लिहिलेली अक्षरें उत्तरकालीन भंडिन व ग्रीक लिपीतील असत. मॅकेसराज्याच्या सम्राट्ही मोनोप्रेम पद्धतीच्या असत. चार्ल्स दि बाल्डच्या नाण्यावरील मोनोप्रेम पूर्णवस्थेस पोचलेल्या मोनोप्रेमचा नमुना म्हणता येईल. मोनोप्रेममहाल अति शय प्रसिद्ध म्हणजे "पवित्र मोनोप्रेम"; यात विल्लाच्या नांवातील दोन आधाक्षरें संयुक्त केलेली असतात पूर्वीचे प्रयत्नासक मोनोप्रेम किंवा अक्षरावृत्ती आपल्या खुणेकरिता वापरीत व त्या पुढीं धारिले पुस्तकें ओळखणाऱ्या कामी फार महत्त्वाच्या आहेत विप्रकार व शिष्टकार याच साधनाचा अवलंब करीत मध्ययुगात धार्मिक नांव, व्यापार व कलाकुसरी याच्या उपयोगाकरिता अशा अनेक आण्टिले तयार केलेल्या आढळतात प्रत्येक मोठ्या मनुष्यावरळ, प्रत्येक शोधीन गृहस्थानवरळ, प्रत्येक कारागिरावरळ स्वत चा मोनोप्रेम असे गर्वजाची खण देतील अशा पद्धतीची असे

व्यापाण्यांना सरदारांप्रमाणें कुलचिन्हें यापरण्याचा हक्क नस-
ल्यानें ते साधी अक्षरे मोनोप्रमच्या पद्धतीनें जुळवून ते
आपलें चिन्ह म्हणून उपयोगांत आणित. ही "व्यापाण्यांची
चिन्हें" बहुशः मालकाच्या नावातील आयाक्षरें घेऊन
व त्यांना विशिष्ट वळण देऊन मोनोप्रमप्रमाणें तयार केलेलीं
असत. यात बहुतकरून नेहमीं एक "कांस" चिन्ह अंत-
र्भूत करीत; त्याचा हेतु बादळे किंवा अन्य आपत्ती यांपासून
संरक्षण ठावें असो अथवा, किंवा पूर्वेकडील महंमदी व्यापा-
ण्यांच्या मासाला आपला माल ओळखून घेतां याचा म्हणून
ही प्रिन्ती खण घातली असेल. राखेलेक मुद्रा स्वतः गाठी
निविदारख्या तन्हेचे मोनोप्रम करवून घेत

सांधळी कोशिरीर—[लपटाव] हा एक मुलांचा खेळ
आहे तो असाः—आं मुलें खेळणारीं आहेत त्यांतील एकास
पुढें घेऊन बसून त्याचे डोळे भोरी, म्हणजे त्यास खेळाव-
याचें नसेल, तो आपल्या दोन्ही हातांनीं झाकतो, आणि
बाकीचे खोबती एकीकडे जाऊन लग्नात नंतर इकडे
भोग्यानें त्याचे डोळे मोडताच तो जाऊन त्या गज्यातून
एखाद्यास घोडून काढून शिवती उभास तो शिवाला असेल
त्यावर डाव घाला असें होतें; परंतु ज्यास शिवणें असेल
त्याला; तो भोग्यास शिवण्याच्या पूर्वी दिवले पाहिजे ज्या
गज्यावर डाव आला असेल त्याचे डोळे भोग्याकडून झाकले
जाऊन वर लिहिलेल्याप्रमाणें पुन्हां खेळ चालू होतो.
या खेळास विद्याकल्पतरुकार आंधळी कोशिरीर म्हणत. पण
आज कोणी तसें म्हणणार नाहीं. आज त्यास केवळ सर्व-
दावच म्हणतील. आज आंधळी कोशिरीर या नांवानें
जो जेज्ज प्रज्जित जाहे जो असो—या गज्यावर डाव
आला असेल त्याचे डोळे ह्तर सोवत्यापैकीं एकांनें धोत-
रांनें व्हा बांधू त्याला आता काही दिवत नाहीं अशी
खातरी झाल्यावर बाकीच्या खोबत्यांनीं लाव जावयाचें व
डोळे बांधलेल्यानें त्यापैकीं कोणा एकास शिवावयाचे म्हणजे
त्यावरली डाव गेला. याप्रमाणेंच पुढील डाव आलेल्याचे
डोळे बांधावयाचे व खेळ चालू करावयाचा.

सांध—दक्षिणहिंदुस्थानातील एक प्राचीन राष्ट्राचें नांव.
यवतमाळ व चांदा जिल्ह्यांतील आंध्र हेच आंध्र असावेत
मौर्य व मेगस्थनीस यांच्या काळी, सध्या तेलगू भाषा
बोलणारे लोक आंध्रराष्ट्र या नांवानें मगधील नांव
असत. व ते गोदावरी व कृष्णा या दोन नद्यांमध्ये राहतात
असत असे व्ही ए स्मिथच्या 'अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया'
या पुस्तकांत वर्णन आहे. कॅव्हेलच्या तेलगू व्याकरणात
अथर्वणाचार्यांच्या त्रिलिंगानुशासनम् मधील जो उतरा घेत-
लेला आहे त्यावरूनच बरील वर्णन लिहिले आहे असें दिसत.
त्या उतराच्यात असे वर्णन आहे कीं 'स्वर्यम् मनुष्या वेळेंच
आंध्राचा ईश्वर जो हरि, त्यानें काकुलम येथे सुवेद राजाच्या-
उदरी जन्म घेतला त्यानें श्रीशैलम्, ममेक्ष्वरम्, कालेश्वरम् व

महेश्वरपर्वत यास जोडणारी एक भित यांधली. तिला तीन
महाद्वारे होती व त्यात त्रिनम्रपारि ईश्वर त्रिलिंगाच्या रूपानें
रहात असे. आंध्रविष्णूनें त्रिभुवनदानयापरोबर तेरा युधेलढाई
करून, त्याला टारमारलेव तो गोदावरीच्या तीरावर राहू
लागला म्हणून त्या देशाला त्रिलिंगम् असें नांव पडलें बरील
उतरा आंध्रकीमुद्दीनें अथर्वणाचार्यांच्या प्रयासून घेतला व
कॅव्हेलनें आंध्रकीमुद्दीत घेतला आता अथर्वणाचार्यांच्या
उतराच्या पुरावा इतिहासदृष्ट्या फोल आहे हे सहज दिसून
येईल. त्यास प्राचीन आध्यात्मिका देशास म्हणूनहि किंमत देता
येत नाहीं. सुचंद्र नावाचा आंध्रराजा इतिहासात मुळीं नाहीच.
पुराणांतील आंध्रपराण्याचा पहिला राजा शिशुमुक हा होय.
त्यालाच शिशुमुक, शिशुमुक, शिशुक अशीं नांवें आहेत, परंतु
सुचंद्र असें नांव नाहीं. नंतर अथर्वणाचार्यांनीं, विष्णु, ईश्वर,
वृद्धशक्ति, शोमचंद्र, कण, पुष्पदंत, धर्मराज, इत्यादि प्रथ-
मर्षांचे आधार दिले आहेत. परंतु त्यातील एकहि सांपडत
नाहीं; तसेंच अथर्वण शिष्टोपनिषदाच्या म्हणून जो उतरा अथ-
र्वणाचार्यांनीं दिला आहे तो मूळ उपनिषदात सापडतच नाही.
यावरून असे दिसतें कीं, अथर्वणाचार्यां हा तेलगू भाषेचा
पुरस्कर्तो असून, त्या वेळच्या शुद्ध भाषेच्या पुरस्कर्त्यांनीं
त्याला विरोध बसल्यामुळे, त्यानें आपल्या प्रयात स्पृकपोल-
कल्पित उतरांचे भरून दिले. याच प्रथकार्याची एक फारिचा
छापली गेली आहे. तीत दंडच्या काव्यादृष्टीतील पुष्कळ
वधिता आहेत. अथर्वणाचार्यांनीं वास्तविक सूत्रातील उतरां
दिले आहेत. ही पूर्वे त्रिविक्रमानें १४ व्या शतकांत लिहिली.
यावरून अथर्वणाचार्यांचा काल १४ व्या शतकांत राहोय
हे उघड आहे. "आंध्रविष्णु गोदावरी नदीचे तीरी राहिला"
"या अथर्वणाच्या वाक्यावरून राजमहेंद्रा हे शहर तेलगू
राजाची राजधानी झाल्यानेंतर पुष्कळ वर्षांनीं अथर्वणाचार्यां
होऊन गेला असें दिसतें

आंध्रविषयां सर्वांत प्राचीन उल्लेख एनेरेय दाम-
णात आहे. त्यात आंध्र, पुड्डे, शार आणि पुलिंद
या चार (दसु) जाती विश्वामित्राच्या बहिष्कृत पुत्रांचे
वंशज होत असें म्हळें आहे. हे विषयपर्वताच्या आधर्मतात
रहात असो. बहुतेक पुराणांतून आंध्रप्राचा उल्लेख साप-
डतो. टॉलेमीकाळापूर्वीच्या "पेउडिरीयन टेक्स" मध्ये
"वर्डी ईडी" असें नांव आढळतें. ७ व्या शतकांत लिहिलेल्या
वाणकृत कादंबरीत, शारवलोक विषयपर्वतावरील तालात
रहात असा उल्लेख आहे. अशोकाचा शिलालेख नं १३
यात असें लिहिलें आहे कीं, आंध्र व पुलिंद लोक माझ्या
राज्यांत राहतात, व माझ्या धर्माचे अनुकरण करतात. अशो-
काच्या मामुन आंध्र लोकांचा उत्कर्ष झाला. त्या वंशातील
पहिला राजा, राम शिशुक शातवाहन हा व्दि. ए. क्रि.पू. २२० वर्षे
होऊन गेला. नानाघाट येथील लेण्यात त्याचे व त्याच्या नंतरचा
आंध्रराजा शिरी साविर्ना. नाचें नांव कोरलेलें आहे. त्याच्या नंतरचा राजा
कृष्ण याची

राजधानी नाशिक येथें असावी. यानंतर आंध्रराजाचा उल्लेख हस्तिगुफा दरीतील कलिंग राजा खारसेळा याच्या शिलालेखात सापडतो. तेथे 'ति. पू. १६८ साली सातकानी राजा पार्थमेकडील प्राताच रक्षण करीत होता' असा उल्लेख आहे. हा सातकानी मत्स्यपुराणातील तिसरा किंवा पाचवा आंध्रराजा असावा. यावरून आंध्र देश त्यावेळी कलिंग देशाच्या पार्थमेस असावा. यानंतर ख्रि. पू. २ व्या शतकात लिहिलेल्या नाब्लिसावागनजीक पितळखोऱ्यातील शिलालेखात प्रतिष्ठानचा किंवा पेंढणच्या राजाचा उल्लेख आहे. यानंतर १७ वा आंध्रराजा हाल हा रिमपच्यामते इ. स. ९८ च्या सुमारास होऊन गेला. गुणक्याने पैशाचालिणीत लिहिलेली बुद्धवधा याच राजाच्या पत्नीप्रीत्यर्थ लिहिली अशी दंतकथा आहे. यावरून ही राणी उत्तरेकडील राजकन्या असावी. जुन्या महाराष्ट्री भाषेत लिहिलेले सप्तशतीकाव्य हाल यानेच लिहिले. यावरून व आंध्र शिलालेख प्राकृत भाषेच्या रूपात लिहिलेले आहेत यावरून आंध्रलोक महाराष्ट्री भाषेसारखीच भाषा बोलत असावेत. सध्या आंध्र शब्दाचा अर्थ तेलगू असा होतो, म्हणून पूर्वी देखील आंध्रलोक तेलगू भाषाच बोलत होते असे पुष्कळ इतिहासकार म्हणतात. सर बी. डिलिंग्टन याने तर कलिंग, टॅलेनीचे ट्रिलिग्टन, ट्रिपार्लिंगम, ट्रिलिंगम, तेलगू व आंध्र यांची शिबबोच करून ठेवली आहे. जर प्राचीन आंध्र राजे तेलगू बोलत असते तर तेलगू नाशित्वाचा कथम इ. सनाच्या ११ व्या शतकात न होता ख्रिस्ती शकापूर्वीच झाला असता.

यानंतर आंध्रदेशाचा उल्लेख द्वितीया लेखात (इ. स. ७७) मांडतो. सर्व हिंदुस्थानातील तत्कालीन शिलालेखात आंध्रांचा उल्लेख आहे. यावरून त्यावेळेस आंध्र राष्ट्र फार बलाढ्य असून त्यावेळी बर्चस्व सर्व हिंदुस्थानभर आसले. पेरि-डसमधील वर्णनावरून आंध्र देशास दक्षिणापथ (दक्षतन) नाव होतें असा प्रथमच स्पष्ट पुरावा मिळतो. पेरिडसमधे कझिपना नामक शहराचा उल्लेख आहे ते हल्लीचे बल्याण असावे. यावेळेस 'सह्याद्र' वंशातील शकसम्राट हे बलाढ्य होऊन कल्याण येथे आंध्रांचे बस्तान नीट बसवले होते.

शक व आंध्र यांच्या नेहमी लढाया होत व हल्लेहल्ले आंध्रलोक हिंदुस्थानाची पश्चिम बाजू सोडून पूर्वे बाजूस घसरले. पुढे इ. स. १५० त दक्षिणापथाचा राजा पुलमायी याचा शकसम्राट छंदामन्य याने खरपूस समाचार घेतला ('सातवाहन' पहा).

आंध्र ना. नी.—अतिप्राचीन आंध्र नाणी दोन होती. यांवर हि शिलालेखांप्रमाणे प्राकृतभाषेतीलच शब्द आहेत. १ ला व २ ला विलंबायकुर व शिवालयकुर (इ. स. ८०-१३८) यांच्या वेळची घनुर्गोचिन्हकिती सर्व नाणी कोरदापुरास सापडलेली आहेत. पुलमायी व त्यानंतरचे राजे (इ. स. १३८-२२९) यांच्यावेळची नाणी गौदावरी व शृण्णा यांच्या आसपास सापडली. रिमपच्या मते या नाण्यांचे उत्तरेकडील

व पार्थमेकडील नाण्यांची सादृश्य आहे; दक्षिणेकडील नाण्यांची नाही. यावरून व वरील विवेचनावरून असे स्पष्ट दिसते की, आंध्रलोक हिंदुस्थानचे पूर्व किनाऱ्याकडील रहिवासी नसून, ते मूळ विंध्यपर्वताच्या आसपास राहत होते असे विज्ञापापट्टमचे पी. टी. श्रीनिवास अध्यक्षार सिद्ध करितात (इ. स. पू. ४२). रा. चिंतामणराव बेंद्रे यांच्या मतें हि आंध्र म्हणजे पूर्वे घाटावरचा देश होय (मध्ययुगीन भारत-भाग १). इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकात आंध्रलोकांचा पार्थमेकडील प्रदेश शकांच्या हाती गेला. याची राजधानी उज्जनी ही होती. त्याचा पूर्वेकडील मुख्य पहाडानां पेतला. याला आंध्रपथ म्हणत असत. या प्राताच्या सुभेदाराची राजधानी धनकद येथे होती. इ. स. ३४० त समुद्रगुप्ताने दिग्विजय केला तेव्हा पहाडाच्या दक्षिणेकडील सुभेदाराचा त्याने वेगी (पटवेगी किंवा आंध्रनगरम) येथे पराभव केला. यानंतर आंध्रलोकांचा कांटे पत्ता लागत नाही. दक्षिणेकडील प्रदेशास मात्र आंध्र हें नाव पडले. ७ व्या शतकातील हण्टरसंग या चिनी प्रवाशाच्या वर्णनात आंध्रदेशाचा उल्लेख आहे पुढे ११ व्या शतकातील तेलगू 'महामातरम्' चा लेखक नानय्याभट्ट याने तेलगू भाषेस आंध्र हें नाव दिले.

व्हिन्सेट रिमपमारेस काही इतिहासकार आंध्राना प्राविड-वंशीय तो. म्हणून मानतात तर मध्ययुगीन भारतकार त्यांना आर्य समजतात. पुढील उताऱ्यात रा. वैद्य यांनी सातवाहनाची कर्क आंध्रांची अत निश्चित केली आहे.

'सातवाहन' कोणत्या जातीचे होते असा प्रश्न आहे. ते आर्य की अनार्य ? मराठे की द्रविड ? या प्रश्नाचा निर्णय करणे कठीण असले तरी ते काम महत्त्वाचे आहे. अद्यापि या प्रश्नाचे उत्तर कोणी निश्चित दिलेले नाही. तथापि पूर्वीचा महाराष्ट्रातील विरल वस्तोचा प्रश्न जसा रामायणाच्या साहाय्याने सोडविता आला, तसा इतर पुराणे व दुसरे प्राचीन लेख यांच्या आधाराने याहि प्रश्नाचा निर्णय करण्याचा आम्ही प्रयत्न करतो. सातवाहन ऊर्फ आंध्रमुख्य यांना पुराणात द्वाद्व म्हणले आहे. सातवाहन ऊर्फ शास्त्रि-वाहन हा माझा लोपासून शेषाला (नागाला) झालेला पुत्र होय, अशी दंतकथा प्रचलित आहे. असल्या दंतकथा जरी बरकराणे बेपणाच्या दिसल्या तरी त्यांत काही तथ्यां-दाहि असतो. आंध्रलोक इतर द्रविड लोकांहून अगदी निराळे दिसतात. द्रविडापूर्वी पुष्कळ शतके ते आर्यांच्या संस्कृतीशी संबद्ध झालेले असल्यामुळे त्यांचा देग महामा-रतातील देशनामाच्या माळेत उत्तरेकडील मिश्र-आर्य देशांत गणिलेला असून दक्षिणेकडील म्लेच्छ देशात सांगितलेला नाही. म्हणजे आंध्र लोक नागवंशांच्या मानाचे की काय ? आजमितीस आंध्र देशाच्या म्हणजे तैलंगणाच्या निकट असलेल्या नागपूर प्रांतात नाग लोकांची पुष्कळच वस्ति आहे तेथेगी माझा निःसंशय आर्यवंशीय असून त्यांचे

महाराष्ट्राक्षणाशी अज्ञान शरीरमध्यस्थि होत आहेत; पण तेलंगी क्षत्रियांचे मात्र मराठा क्षत्रियांशी विवाहसंबंध होत नाहीत. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां सातवाहन पराणं नागवंशीय असून त्याने इ. स. पूर्वी पहिल्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास पाटलिपुत्राचे राज्य जिंकून तेथे आलेले वचन स्थापिले व पुढे महाराष्ट्रावर स्वारी करून तेथेहि आपला अंमल बसविला असे अनुमान करायला हरकत नाही. त्यांची राजधानी प्रतिष्ठान म्हणजे पैठण येथे असून ती पूर्वीहि महाराष्ट्राची राजधानी होती.

जर सांगितल्याप्रमाणे सातवाहन मूळचे नागवंशीय होत; पण पुढे त्यांचे क्षत्रियांशी शरीरसंबंध होऊ लागले. नर्मदेच्या पलीकडे उज्जनी येथे शक नावाचे मूळ परदेशस्थ पण त्यावेळीं सर्वथा हिंदु बनलेले राजे राज्य करीत होते; त्यांपैकी रघुदामन राजाच्या कन्येशी एका सातवाहन राजाने विवाह केल्याचे प्राचीन लेखावरून दिसून येत व त्यात काही आश्चर्यहि नाही. पूर्वी ब्रह्मसूत्राने एका यवनकन्येचे पाणिप्रद्वण केले होते. तो शूद्र होता, तथापि तसें करावयास क्षत्रिय राजाना सुद्धा अडचण नव्हती. असे सातवाहन या नागवंशीय राजाना आर्य क्षत्रिय आपल्या मुली देत, हे जरा कमश्कारिक वाटते. तथापि नमस्कारिक वाटले तरी तें खरे आहे. या सातवाहनाच्या दानवेखात राजाच्या नावाना गौतमीपुत्र, वासिष्ठीपुत्र इत्यादि जे विशेषण लाविलेली आढळतात, त्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते. या शब्दाचा अर्थ गौतम किंवा वसिष्ठ या गोत्रातील राजांनाच पुत्र असा आहे हे उघड आहे; पण या क्षत्रियांच्या गोत्रांचे महत्त्व काय? ह्या जर ब्राह्मणांच्या मुली असल्या, तर त्यांच्या गोत्राचा निर्देश करण्याची तादृश आवश्यकता नव्हती म्हणून यासंबंधाने आमचा तर्क असा आहे की, ह्या दक्षिणेंतील सुप्रसिद्ध क्षत्रिय राजघराण्यातील स्त्रिया होत्या. सातवाहनाचा सामाजिक दर्जा क्षत्रियांपेक्षा अर्थातच कमी प्रतीचा होता व त्यामुळे त्यांना आपल्या मातृवंशाचे गोत्र मिरविण्यात बहुमान वाटत असला पाहिजे. शिवाय मातृगोत्राचा आपल्या नाशात निर्देश करण्याची चाल म्हणजे काही नवी होती असेहि नाही. बृहदारण्यकोपनिषदात वंशकथनामध्ये पुष्कळांच्या मातृगोत्राचा उल्लेख केलेला आहे. उदाहरणार्थ, त्या उपनिषदाच्या शेवटच्या अध्यायाच्या शेवटच्या ब्राह्मणात पैतिमापीपुत्र, कार्वायमोपुत्र, भाद्रामोपुत्र, कौशिकीपुत्र, आग्नेयीपुत्र अशां अनेक नावे सांगितली आहेत (यू ६.५). अलीपञ्चका काळी सुद्धा राजपुत्र राजे आपल्या राण्यांना रातोचणी, चोहानी इत्यादि पैतृक नावे बहुमानास्पद म्हणून देत आले आहेत. राजघराण्यात जन्मलेल्या स्त्रिया परकी घराण्यांत रत्न होऊन गेल्यावर आपल्या पितृगोत्राचा निर्देश अत्यंत वाटणे स्वाभाविक आहे. म्हणून आम्हाला असे वाटते की, सातवाहन राजानी क्षत्रिय कन्येशी विवाह नेत्यामुळे त्यांचे पुत्र आपल्या मातृगोत्राचा बहुमानाने उल्लेख करीत

यावरून वाणरीहि एक मोठे दिमून येते ही अशा की दक्षिणेंतील मराठाक्षत्रिय घराण्यात काही विदित गोत्रे असून ती त्यावेळीं सुद्धा काळजवूरीक संभावून लक्षात ठेविलेली होती सातवाहनाच्या या विवाहसंधावरून मराठाक्षत्रियांमध्ये नी सूर्यवंश, सोमवंश व नागवंश अशी तीन वंशानां चालत आलेली आहेत, त्यांना फार प्राचीन काळाचा म्हणून महत्त्वाचा आधार मिळतो. सातव्या शतकातील मराठा क्षत्रियामध्ये सुद्धा नामवंश चालू होता, हे पुढे दिमून येणार आहे (मध्ययुगीन भारत भा १ पा. १६९-७२)

बरीच चित्तामणराव वैद्य याच्या लेखातील अंतरण आम्हास संदर्बो मान्य नाही. तथापि ह्याचे म्हणणे एक बाजू म्हणून दिले आहे. 'नामाचा पुरुष व अन्य जातीची आई यापासून आग्र रागडुलाची उत्पत्ति झाली', हे विधान बरोपर असणे अशक्य नाही. तथापि आई ब्राह्मण नव्हती, असे दाखविण्यासाठी रा. वैद्य यानी दिलेले पुरावे समाधानकारक नाहीत शिवाय वैद्य व इतर लेखक याची राष्ट्रनिर्णायक पद्धतीच सद्योप आहे. या पद्धतीने एखाद्या कुळाचा उद्भव मात्र स्पष्ट करता येईल मोठ्या जातीचा उद्भव या पद्धतीने देण्याचा प्रयत्न करणेच उरुन आहे. आम, पौड, कलिंग यासारख्या नावांनी प्रसिद्ध असलेली प्राचीन बालची राष्ट्रे कोणती होती, हे आजच्या अस्तित्वात असलेल्या लोकांच्या जातिकुलनिर्देशाने सांगायसाठी राष्ट्रनिर्णायक पद्धतीविषयीच थोडेसे विवेचन करणे प्राप्त होतें. याविषयावर पद्धतशीर विचार न घेला दिसत नाही. याविषयी संक्षेप घन करतांना आपणस प्रथम असे पाहिले पाहिजे की, विवेचनार्थ घेतलेले "राष्ट्र" हे कुल होते की, "जाति" होते. का की, कुल किंवा जाति या दोन्ही प्रणारच्या सद्युच-याच्या नावाला अनेकवचनी प्रत्यय लवून राष्ट्रांमार्गे त्याचा उपयोग करण्यात येत असे व पुढे तो कल्प कालांतराने अधिक व्यापक होई कुलाच्या ताब्यातील प्रदेशातल्या लोकांवरहि कर्वाचित कुलचाम ल्यालेले जई. 'भोयोः' म्हणजे भोय कुलातील लोक किंवा भोयोच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशातील लोक असे दोन्ही अर्थ व्हावेयाचे. राज्यसंस्थापना करून राष्ट्रनाम उत्पन्न वरणारे लोक 'कुल' असत किंवा राष्ट्रहि असत. राज्यसंस्थापना कर्वाचित भांडोत्री लोक येऊन एखादे कुल किंवा न्यक्तिके वरी किंवा एखाद्या जातीचा पुढारी आपल्या जातीच्या साहाय्याने आपले राज्य व त्याबरोबर आपल्या जातीचे राज्य इतरावर लादी. "आध्राः" हे वीण होते याचा विचार करू लागली म्हणजे आपण असा विचार वरावा की, आपण आग्र जातीविषयी विचार करता आहो की, राज्य करणाऱ्या एखाद्या कुलाविषयी करीत आहो. कुलनिर्णायक विचार करत महात्वाचा नाही, की की, राजे लोकांचे अनेक लोकांबरोबर संबंध होत आणि पुढे ज्या जातीचे राजे आप-

णास म्हणवत असतील त्या जातीचे रक्क त्या कुळात फारच थोडे असले अनेक मोगल बादशहांच्या अंगात ज्याप्रमाणे रजपुतांचे रक्क सेव्य होते, त्याप्रमाणे पांड्य, चेर, केरल या दाक्षिणात्य राजकुलामध्ये आंध्रांच्या क्षत्रियांचेहि रक्क रोव्य होते. आपणास असे आढळेल की, आंध्रांच्या किंवा पाट्याच्या राजकुलाचे संबंध कोणाशी होत होते, यावरून राजाच्या मूळ जातीवर प्रकाश पडणार नाही, एवढेच नव्हे तर ते आर्यन होत किंवा द्रविडीयन होते, यावरहि प्रकाश पडणार नाही. कारण आर्यन किंवा द्रविडीयन या वस्त्रनाच त्या काळी नव्हत्या व त्या विवाहसंघात मुख्य येत नसत. स्वतःस सफेद आदमी व मद्रासेकडील लोकांस काळा आदमी सम- मणान्याची आधाराग्राह्या विजयशाली राष्ट्रास आपल्यात ओढण्याची तडफडहि काही अर्वाचीन लेखकांचे लेख सदांच करीत आहे.

आंध्र ही जाति होती म्हणून तो राष्ट्रस्वरूपां अनेक लोकांचा अभाव होता, कुल नव्हते. आंध्र जातीचे काही राजे होऊन गेले. त्यांना आपली सत्ता वाढविली, निरनिराळ्या ठिकाणां राज्य केले, यायका अनेक ठिकाणच्या केल्या. असे झाले म्हणजे राजघराणे जातीपासून सुटते. राजघराण्याची मगना क्षत्रियात होऊ लागली म्हणजे जातीपासून निराळे होण्यास साहाय्य होत, ते राजघराणे आणि इतर राजघराणां मिळून एक सामाजिक वर्ग होतो आणि त्यावर स्थानिक भाषेचा पगडा अधिक बसू लागतो. समजा, गायकवाड रजपुतांशी लढे करू लागले म्हणजे गायकवाडांचा मराठेपणा कमी होईल आणि पुढे काळताराने ते पूर्ण गुजराथी बनून जातील. एवंच आंध्र राजघराण्याची भाषा महाराष्ट्री नसली तरी महाराष्ट्री झाली असल्यास नवल नाही, आणि राजघराण्याच्या स्थितीवरून आंध्र महाराष्ट्रीय होते की, तेलंगी होते हा प्रश्न सुटत नाही.

जा जात राष्ट्रस्वरूपी असेल ती महत्त्वाच्या स्थानापासून भट्ट हा की म्हणजे तिचा दुसऱ्या जातीशी लक्ष्मणवहार कमी होतो, तिच्याशी लक्ष्मणवहार करण्यास इतर उरघुक नस- तान. असे झाले म्हणजे ती केवळ जात बनते. अद्या पारि- स्थितत आपण असे पाहिले पाहिजे की, ती जात अजून काही निराध्या नावाने किंवा सदरा नावाने शिद्ध आहे काय ? आंध्रांचे स्थान गौदावरीचा काठ होता. ते महाराष्ट्रीय होते की, तेलंगी होते, यावरून वाद आहे अशा परिस्थितीत त्याच प्रदेशात असलेली भाषा ही जात प्राचीन आंध्रांची अवशेष असावी असे वाटते. ही जात यवम लयासून वाद्यापर्यंत पसरली आहे आणि या जाताचे काही लोक मराठी बोलतात आणि काही तेलंगी बोलतात, काही आंध्र आणि निराळ्या जातिनामानेहि प्रसिद्ध असतील. एकंदरीत असे म्हणता येईल की, प्राचीन आंध्र हे जाति होते, त्याचा वधतीचा प्रदेश गौदावरीचा

काठ होता आणि त्यापैकी काही महाराष्ट्री बोलत असावेत व काही तेलंगी बोलत असावेत.

इलीचे आंध्र म्हणजे तेलगु लोक. याचे विवेचन 'तेलगु' या लेखांत सापडेल.

शतवाहनाच्या आधिपत्याखाली आंध्रदेश मोठा भरभरा- र्ण होता. त्याचे सैन्यबल चंद्रगुप्त मौर्याच्या सालेखाल होते. या राज्यात तीन कोट भूभलेली शहरे, यासिवाय असंख्य गावे (एंगोळ्याच्या लेखानुसार १२,०००) आणि १,००,००० पाय- दळ, २००० घोडदळ व १००० हत्तीदळ इतके सैन्य होते असे छिनी वणन करितो (नंचरल हिस्ट्री पृ ६). शत- वाहन घराण्याची आंध्रदेशावरील सत्ता इ. स. २०० च्या सुमारास ग्राही झाली. नंतर वाकाटकांचे राज्य सुरू झाले. त्याच्या प्रधानांनी अजिंठाची लेगी खोदली असे म्हणतात वाकाटक ब्राह्मण होते पण त्याचे प्रधान बौद्ध- धर्मीय दिसतात. इ. स. ५ च्या शतकात ओरिसातील एक यवन घराणे आंध्रात येऊन सत्ताधांवा झाले हे यवन घराणे इ. इ. ९६३ पर्यंत टिकले या यवनवर्चेखाखाली सुद्धा आंध्रात पूर्वाप्रमाणेच बौद्धधर्माचे प्राबल्य होते मग मात्र वैश्वधर्मे येथे प्रस्थापित झाला.

अकराव्या शतकात आंध्राचा ज्यात समावेश होतो, त्या तेलंगण प्रांतावर 'नरपति' नावाचे राजे राज्य करीत होते. १३०९ मध्ये मलीक काफूरने येथील राजास सुलतानाचे मावळिक बनविले. यानंतर गंगवडळीच्या सुलतान राजांनी हा प्रांत कायमचा घेतला १५८७ मध्ये इतुप- गाहीची समष्टि होऊन मोगल बादशहाचे हा प्रांत गेला. त्याच्याबद्दल ईद्रपादच्या निशामाकडे व शेवटी ईद्रपादचे अली याचा दाख्यपरंपरा आहे.

आंध्रांनी विद्यंत चागला कौकिक संपादन केला आहे. त्याचे म्हणजे आंध्रवाक्य, 'तेलगु वाक्य' या सदराखाली देण्यात आले आहे.

[सं द र्भे म थ.—वैद्य मध्ययुगीन भारत, भा. १; सिंध- अली हिस्ट्री ऑफ इंडिया. बॉम्बे गव हेंदीयर, भा. १; इ. म. पु. ७ (वारा) व पु. २३ (तेलंगण), काल्हेल— कॅप्टिरेटिव्ह प्रामर ऑफ द्रविडियन रंगवेगस; नॅप्सेल—प्रामर ऑफ दि तेलगू लॅंग्वेज; सरदेसाई—सुलतानांनी रियासत; पुराणे; छिनी—नंचरल हिस्ट्री, इंडियन ओरिजिनी पु. ४१ भूनिवास अभ्यंगार याचा लेख.]

आंध्र कालिदास.—या वृष्णातीरवासी तेलंगी ब्राह्मण कवीचा उदय शके ९०४ मध्ये झाला. लहानपणाचे तेलंगी व संस्कृत भाषेचा अभ्यास केल्यामुळे हा मोठा रसिक कवि झाला. याने, निरनिराळ्या प्रांतात प्रवास केला. 'रमार्तिविजय' नामक एक प्रयाचे तेलंगी भाषेमध्ये भाषांतर याने केले ते अजून सर्व तेलगु देशात प्रसिद्ध आहे कालिदास नामक जो प्रख्यात संस्कृत कवि, त्याच्या घराण्या नावात परक असावा म्हणून याच्या नावामागे आंध्र (तेलगु) हे उपपद लाव-

प्यात आले [तेलगू वाङ्मय, शंकर सायभा परराकृत. मुंबई. १९१२]

आंध्रभूत्य—, शातवाहन 'पादा.

आनंद—बुद्धाच्या प्रमुख शिष्यांपैकी एक. हा माधव वंशीय क्षत्रीय असून बुद्धाचा जवळचा भाऊवंद होता याची बुद्धाच्या ठिकाणी लहान मुलाप्रमाणे भक्ति असून, "उपद्राक" किंवा पंडीश्रियाचा मान याकडे असे. निर्वाणाच्या पूर्वी बुद्धाच्या तोंडी आनंदाचा स्तुतिपाठ घातला आहे (दीघ मधाल महापरिनिश्चान सुत्त, २. १४४-१४६.) पण तो त्याच्या बुद्धोविषयी किंवा अंतर्दृष्टीविषयी नसून लोकांत त्याची असलेली मान्यता; व धर्मासंबंधी शोध आपण या धर्म आहे याच अर्थाने बुद्धनिर्वाणाच्या वेळी अदुरदाच्या तोंडा घातलेले आपण समजतो आहे, पण तेच आनंदाच्या तोंडाचे मानवें दुःखच्या साऱ्या उमाळ्यासारखे भासते जरी सर्व बुद्धाध्य यापूर्वीच अदुरपणाला पोचले होते तरी अद्यापि आनंद मेळ 'व राहिला होता. बुद्धनिर्वाणांतर जी सभा भरली तीतील पहिल्या शंभर सदस्यांत आनंद एवढाच काय तो अहंत नव्हता (विनय. २. २८५) सभा भरण्यापूर्वी तो अहंत बनला (विनय २. २८६) व तीत त्याने प्रमुख भाग घेतला; पण त्याच्या पूर्वीच्या गफलतांबद्दल सभेने त्याची धमनउचाडणी करण्यास दमी केले नाही.

बुद्ध आपले मनोगत आनंदाला सांगत असे तेव्हा बुद्धा-नंतर धर्मविषयक वादांत आनंदाचा सज्ज घेऊन वादाचा निकाल लावण्यात येई. बौद्ध भिक्षू त्रियास करीह वरें म्हणून नसत; पण आनंद त्यांची तरफदारी करी. त्याच्याच मध्यस्थीमुळे बुद्धाने मोठ्या नाखुषीने भिक्षुगोसंध स्थापन करण्याची परवानगी दिली. तरी बुद्धा राजगृह येथे भरलेल्या संगीतीमध्ये त्याला या खोपक्षपाताबद्दल जाब दावा लागलाच (दिनयपिटक ११. १. १०).

[संदर्भ ग्रंथ—त्रिपिटक. आपटे—बौद्धपर्व. ए. जि. ए. रिलिजन अँड एथिक्स. बुद्धोत्तर जग—ज्ञानकोश विभाग ४ था.]

आनंद कावे (रामानक)—हा काश्मीर देशात राहणार असून शैव होता. याने मम्मटाच्या काव्यप्रकाशावर काव्यप्रकाशनिर्देशन नामक टीका लिहिली (१९६५) याशिवाय "नेपथीय टीका" हा त्याचा ग्रंथ आहे असे अफ्रेट कोशा-वरून दिसते. 'विस्तारिका' टीकाकत्वीच्या (परमानंद चक्र-वर्ती भट्टाचार्य) उल्लेख या टीकेत आहे. यावरून परमानंद चक्रवर्तीच्या मागून हा शाला असे ठरते [वि. वि. पुस्तक २२ अंक १-२. आपटे-कॅटलॉगस कॅटलॉगोदम].

आनंदनांव—आनंद तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. अहमदाबादच्या दक्षिणेस ४० मैलावर हा गाव असून तेथे पी. पी. सी. भाय. रेल्वे गोप्रा—रतलाम रेल्वे व वेतलाद रेल्वे मिळतात. इ. स. १८८९ साली येथे म्युनिसिपालिटी

स्थापन झाली. उत्पन्न सुमारे दहा हजार, लोकसंख्या (१९२१) ११०२४ पावसाचे मान सरासरी ३५ इंच आहे. येथे एक सरकारी दवाखाना व मुफिक्रीमेचे इस्पितळ आहे. दोन देअन्ना व जिनिंगचे काही कारखाने येथे चालतात. आनंद मिडलस्वू व कॅथोलिक कॉन्व्हेंट सॅंड आर्फनेज या दोन शिक्षणसंस्था आहेत.

आनंदगिरि—(१९१९-१९२९) आनंदतीर्थ, अनं-तानंदगिरि, आनंदज्ञान, आनंदज्ञानगिरि, ज्ञानानंद, ज्ञानानंद गिरि, व माधव ही याची दुसरी नावे आहेत याचे पूर्वाश्रमाचे नाव वामदेवानाथ असे होते. याने शंकरविजयग्रंथ केला व जो जो वृत्तांत याच्या समोर घडून आला तो तो याने जसाचा तसाच यथार्थत लिहिला अशी समजूत आहे. हा वृद्धत्पतीच्या अंशाने जन्मला होता म्हणून माधवाचार्यानी आपल्या शंकर-विजयात लिहिले आहे शंकराचार्यानी जे गीताभाष्य लिहिले त्यावर जो याची व्याख्या आहे तिला 'आनंदगिरि' असे म्हणण्याचा लोकांत प्रचार आहे. आनंदगिरिने सदती-सापेक्षा अधिक स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले आहेत (अ. कोश, आपटेकोश).

आनंदतनय—हा कवि ज्ञातीचा देशस्थ, आश्वलायन ब्राह्मण, अकोट येथील कुळकर्णी होय. याचे मूळ नाव गोपाळ-पंत असून बापाचे नाव अनंदाबाव होते. मुरारपरब्रह्म म्हणून जे एक नामांकित साधू होते त्याचा हा शिष्य व शिवाजी राजाचा बाप जो शहाजी त्याचा गुरू होता. अरणी म्हणून कर्नाटकात जो परगणा आहे तेथील नामलत याजकडेस होता अशी बुद्ध माहिती अर्वाचीनकोशकार देतात. या शिवाय अधिक माहिती संतकविकाव्यमुखाकार देतात ती अशी—याचे आठनाव बेदोभाकर व त्याही रघुनाथ पंडित.

ग्रंथ—शबरीआख्यायन, शिविकथा, विश्वाभिधानभिगमन, उगारमासंवाद, कंदुकाख्यान, कृष्णचरित्र, गणिकोद्धार, चंद्र-फळी, विठ्ठलस्तुति, मोरसकीडा, ताडकावध, नवरसचरित्र, बालचरित्र, दृष्टीचरित्र, महाबळचरित्र, मार्कंडेयाख्यान, मसरक्षण, विषयपंचक, सीतास्वयंवर, सुदामचरित्र, सेतु-बंध, श्रियाळचरित्र, राधाविलास, मौकानयन, गर्गगीता, आरति, पृथनावध, सबाया, कुंडुपोचरित्र, रामायण (श्लोक), पदं. 'कंगाल ते ब्राह्मण आरणीचे'. परंतु ते शूर रणानशीच हा त्याचा प्रमुख दक्षिणेंतील महाराष्ट्रीयीत सवेतोसुखी आहे. महाराष्ट्रकविचरित्रात या कवीविषयी उल्लेख विवेचन आढ-ळते, तर महाराष्ट्रसहित्यात आनंद व आनंदतनय या दोहों-तील साम्य वर्णिले आहे.

मोरोताचा या कवीविषयी—("आनंदतनय अरणि करसोमवि फार कवन यमकाही तत्सूचित पाठ ज्याला त्याचे पाहे व भवन यम काही" याप्रमाणे अभिप्राय आहे (सन्मानि माला). हा योद्धाहि असावा असे "अरणीचा शिपाई" या त्यानेच घेतलेल्या नामाभिधानावरून दिसते. हा कवि १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रसिद्धीस आला

असावा. रघुनाथपंडित व आनंदतनय समकालीन असून त्यांचे एकमेकांशी व्याख्याभ्यासचें नात होत अशी साध्यास्य समजूत आहे त्यांचा वर्णनशैली यरीच मोठक असून चित्र-काव्याकडे त्यांचा विशेष ओढा होता त्यांची माया प्रौढ, घरस आणि स्थलाविशेषां अलंकृत अशी आहे मराठीत अक्षरगणवृत्तात्मक काव्यरचना प्रथम त्यांनाच सुरू केली असे कोणी म्हणतात, रघाचप्रमाणें दिंडीवृत्ताचा मराठीत प्रथम प्रचार यांनाच केला असे दिसते याची कवनें यद्वा-राष्ट्र हरिदास नेहेमी वापरतात यांचे ' सीताम्बधर ' राज्य यमकमय आहे उदाहरणार्थ खालील एकदोन कविता पहा

ती त्या सीधतटी सल्यास निवडी चाचेकळी गोरी ।

नीता सिंधवरी सतंघम उठी । काने पटी गोमरी ॥

मन्त्री घालत सज्जनस्तुतयुगा ते भव्य भारीरणी ।

पावे दाखरी प्रपाप्पिन्नरुढी ते कोण छीला कधी ॥

हळु हळु अमदाग्री, संगती राजबाळी ।

नडळ जडळ आटी टोलेते घोंसबाळी ॥

स्वचरि कुसुममाला पेडनी, त्या वृषाळा ।

धरानि सुल उमाळा, लघिनी छोकपाळा ॥

त्यांचे शबराभ्यास कर्मिक पुस्तकात असल्यामुळे बाळ पिढीत बरेच परिचित आहे तत्कावरांत यांचे वसन राहणार.

[सदर्भमय—आमगावकर—महाराष्ट्र कविवरिद्र, भाग महाराष्ट्रसारस्वत स क का सूची अर्धचौन कोश अ व कविता भाग १]

आनंद तालुका—(मुबई इलाखा) खेडा जिल्ह्यातील एक तालुका २१° २६' आणि २२° ४४' उत्तर अक्षांश ७२° ५२' आणि ७३° ११' पूर्व रेखांश, क्षेत्रफळ ४४ चौरस मैल या तहसिलीत उमरठे, ओढ आणि आनंद ही गावे व ८५ रेडो आहेत. पूर्वेकडील थोडासा भाग सांडून दिल्यास बाकीचा प्रदेश सुपीक आहे पाणीपुरवठा पुरेसा नाही लोकसंख्या सुमारे दीड लाख आहे

आनंदनाथ—कुराळीचे आनंदनाथ हे क'हाडास आले व तेथे त्यांनी जगद्वेदी आरारधाना केली व तेथेच मठ स्थापन केला समाधि शिक् १७२५ माघ वा १२. शिष्य प्रह्लादभाया प्रथ-भक्तमहिर् [सं क का. सू]

आनंदपुर—(पंजाब इलाखा) होशियारपुर जिल्ह्याच्या ऊना तहसिलीतील एक गाव हा सतलज नदीच्या दायती रावर आहे ३१° १४' उत्तर अक्षांश, ७६° ३१' पूर्व रेखांश लोकसंख्या (१९०१) ५०२८ नोंदवेस्टर्न रेलवेवरच्या जुलद किंवा तिरमिद स्टेशनावर उतरून या गांवी जावे लागते तेथे बहादुर नावाच्या दोळ गुरूने हा गाव बसविला शिपाचा दहावा मुल गोविंदसिंग याच हे शाश्वतस्थान होतें येथेच अक्षरंभगेवाच्या सैन्याने त्याचा पराभव केला. तेथे बहादुराच्या भाग्यानी जी 'मोघी शासक आहे तिथे हे मुख्य

ठिकाण असून अद्यापि या गावास धार्मिक महत्त्व आहे येथे शिखांची पुच्छळ देवळे आहेत. इ स १८६७ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली इ स १९०३-४ साली तिचे उत्पन ३००० रुपये व राने २१-०० रुपये होता (इ. ग. ५-१९०८)

आनंदपुर—(बंगाल इलाखा) आरीसामधाल केवन्सार सत्थानातील एक खेडे, हे वैतरणा नदीच्या वामतीरावर वसलेले आहे २१° १३' उत्तर अक्षांश ८६° ७' पूर्व रेखांश लोकसंख्या (१९०१) २९४५ बंगाल-नागपुर रेलवेच्या मद्रल स्टेशनापासून या गावास जाण्यास चांगला रस्ता आहे येथे जंगलातील पदार्थांचा बराच व्यवहार चालतो [इ. ग ५-१९०८]

आनंदपुर—(मुबई इ) कठेवाडमधील एक स्वतंत्र भाडालक सत्थान कॉन्सट्रक्शन्स (१८८१) १४६-० यथील अनंतशराचें किंवा अनंशराच देऊळ १०६८ त बांधले आहे असे म्हणतात आनंदपुरची नवीन वध्वी १९०८ च्या अलीकडील असून ती ' काडा ' लोहानी बॅंकेला आहे हे मध्यान घागा टेकच्याच्या आळीत असून त्याच्या आसपास उत्तम घोंडे मिळतात (सु गे ८-१८८४)

आनंदमूर्ति—मूळगाव भालगाव जन्मठिकाण-आगळ गाव मातापिता सावित्री प्रभोदेव, भाडनाव गोवी, गोत्र वसिष्ठ ऋग्वेदी, यांचे मूळचे नाव अनंत यांचे आनंदमूर्ति हे नाव पडण्याचे कारण पुढील कथेत अर्धाचौन कौशकाराना दिले आहे - रघुनाथस्वामी म्हणून कोणा एक नाशिकच राहणार होते त्याचा क्रम गंगोत्रीस जाऊन तेथे कावड भरावी व रामेश्वरास अर्पण करावा तेथून सेतु (बाळु) घ्यावा आणि ता गंगेस आणून अर्पावा व त्याचप्रमाणे पुन्हा कराव यशप्रमाणे चालत अमता अनंतभट्ट हा त्याचा शिष्य होऊन त्यानवरोर यांना वरु लागला एकदा रामेश्वरास जाताना रघुनाथ स्वामीचा मुक्ताम प्रतिप्रेषप्रमाणेच ब्रह्मनाळ येथे झाली अनंता लोकांना प्रार्थना केली की आता आपला ब्रह्मपूजा झाला आहे यास्तव येथेच राहावे परंतु ता गीष्ट 'य नी ३ मन्त्र करून त्या सर्वोम सांगितले की हा अनंतभट्ट को राहाल व हा राहाला अनंता आम्ही राहिलो असे जाणून तुम्ही याची सवा बरावी इतकें मागून आस त्वे ट'बले व आपण मिथून गेले तेव्हापासुन याच्या आनंति वृत्तिवरून यास आनंदमूर्ति असे नाव पडले हा पुण्य नाचत समाधानी होना व समय रामदाम स्वामी याच्या पंचाधननाम याचा गणना होनी याची समाधि शक १९१८ मध्य कार्तिक शुद्ध १४ च दिवशी ब्रह्मनाळीय झाली (रामदाम चरित्र) याचे प्रथ प्रसिद्ध नाहात पग पदे आहेत. आनंदमूर्तीची वाणी रत्नाळ असून ते फार प्रेमळ कीर्तन करता असे महाराष्ट्र सारस्वत वार लिखितात

[संदर्भ ग्रंथ — अ. को. महाराष्ट्र सारस्वत. मं. क. मू. वि. रामदास रामदासी]

आनंदराय मखीन—हा माहाराष्ट्रकालीन नृसिंहाच्य पुत्र होता. हा शब्दारी (१६८७-१७११) व सरकोजी (१७११-२७) या तैमावरच्या राजाच्या पदवी होता. माझे 'विद्यापरिणयन' नाचें एक मसारा नाटक लिहिले. हे नाटक वेदव्रताने लिहिले व आनंदरायाच्या नावे ते प्रसिद्ध होण्याला परासनाची दिला अशी कथा आहे. या नाटकात प्रकृष्ट भाष्ये नाहीत किंवा खरा विद्वत्कवि नाही हे नाटक सरकोजीच्या कारकीर्दीत लिहिले. ज्ञान शिवमार्ग चीन राजाला अविश्व नांदाच्या परीक्षांनी बंधमान होण्याला लावते, नेतर नाच व विद्या यांचे प्रेम नष्टून रूप होते अशी कथा आहे या कवीचे दुसरे नाटक 'जीवानंदन' हे होय हे शाहानाचा कारकीर्दीत लिहिले हे अम्योक्तिपर आहे यात राजा जीव व राजा यक्ष (क्षय) यामधाल युद्ध दाखविले आहे शिष, जणाला काही औपजी व योगसिद्धि देता व त्यामुळे जीव दक्षमावर जय मिळवतो. [स्टोरीकनो इंडियन ड्रामा आर्मेन्टोस]

आनंदराय गायकवाड. (१८००-१८१९) रा. व. जी सं. दि. वा. म. गि. री. को. प्राप्ति—आनंदराय गायकवाडानंतर बडोद्याच्या गादीवर आलेला सुप्रसिद्ध [याच्या कारकीर्दीसंबंधी काही पुरावणी माहिती गायकवाड घराण्याच्या इतिहासात आली असून पुढे दिलेल्या हकीकतीत मुख्यतः प्राटडकचा आधार आहे] गोविंदराय गायकवाड मरण पावला तेव्हा त्याच्या मागे त्याचे व. औरस पुत्र, सात दासी-पुत्र व शिष्या काही मुली एवढा मोठा परिवार होता. औरसपुत्रामध्ये आनंदराय हा सर्वांत वडाला असून संस्थानातील प्रमुख अधिकाऱ्यांनी त्यालाच जहागिरीचा खरा बारस ठरविले होते परंतु आनंदराय स्वतः मरण्याच्या अमरशामुळे संस्थानात निरानिगळे पक्ष उद्भवून ते आपल्या तज्ज्ञाने कारभार चालविण्यासाठी धडपड करीत होते. काव्हेजीराय नवावा गोविंदरायाचा एक दासीपुत्र होता दासीपुत्रामध्ये तोच सर्वांत वडाला असून फार धीट व महत्वाकांक्षी माणूस होता त्याला त्याच्या बंडखोर वर्तनामुळे गोविंदराय मरणानेच अगोदरच अटकत ठेवण्यात आले होते परंतु गोविंदरायाचे देहावसान होताच त्याने आनंदरायावर आपले फार प्रेम असल्याचे दाखवून स्वतःची सुटका करून घेतली व नावाला नेवळ दिवणाचा मुतालिक होऊन काही महिने जहागिरीचा नवे कारभार, त्याने आपल्या इच्छेप्रमाणे चालविला. परंतु त्याने पैशासाठी राजघराण्यातील शिष्यावर जो जुलूम केला त्यामुळे तो खरबखर सर्वांस अभिषेकाला व इतरेंहि बळन अरब शिष्याचा रोममुरा देण्यात लागल्या पैशाची त्यास सोग करता न आल्यामुळे तद्दि त्याच्याविरुद्ध जटण्यास तयार झाले सरतेशेवटी एके रात्री (२९ जानेवारी १८०९)

अरब शिष्यापानी काव्हेजीच्या घरास वेढा घातला व त्यास कैद करून आनंदरायापुढे उभे केले आनंदरावाने काव्हेजीची त्याच्या शिष्यांचा रावडाला चांगली कानउपाठणी केली व त्यास रामपूरच्या तुरुंगात अटकत ठेवण्याचा हुकूम केली.

ई. म. मा. म्या. कु. व. के. ची. या. व. ना.—येणेप्रमाणे पूर्वांचा दिवाण रावजी आप्या यास पुन्हा दिवाणगिरीचा अधिकार प्राप्त झाला पण काव्हेजीप्रमाणे त्यासहि पैशाची अडचण नाहीं लागली. इतके काव्हेजीची आई मनराबाई ही वृत्तेच होती तिनेहि कडीच जहागीरदार खंडेरायाचा मुलगा महाराय यास रावजी आप्याविरुद्ध उबल बरण्यास यिषविले होव्हीहि पक्षाची इमजची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला रावजीने इमजस असे आश्वासन दिले की, मी तुम्हास गोविंदरायाने देऊ केलेला चौथ्याची परगणा व खुर तची चीथ तुमच्या स्वाधीन करीत उलट काव्हेजीच्या पक्षाने हा मुलस त्याचाकडे ठेवून शिवाय चिल्ली परगणा देण्याचे आग्रिप दाखविले महारायाचे म्हणणे की आपणास गायकवाडाच्या जुदगास परकीयाच्या प्रतिबंधातून मुक्त करण्याकरिता मदत पाहिजे, तर उलट रावजीचे म्हणणे की, आपण आनंदरायाच्या हुपुमानेस महारायाविरुद्ध मदत मागवास आलों आहा रावजीचा गाऊ बाबाजी हा बडोद्याच्या फौजवरील सुदय होता त्याचा रावजीस आधार असून बडोद्याच्या शिवदीताल अरब लोकांच्या ७००० भांडोत्री पायदळ्याल बरेचसे लोकहि त्याच्याच पक्षाचे होते. तथापि त्याचे या शिष्यावर बजन असे सुद्धीच नव्हते पेशवाईत शिष्याचा पत्तार दरमहाच्या दरमहा सरकायतून इचितव मिळत अमळयामुळ त्याचे त्याच्या सैन्याबरोबर असलेल्या एखाद्या मोठ्या सावकाराच्या गुमास्त्याकडे उघारीचे खाते असे हे सावकार केवळ शिष्यास खब बव्हे तर संस्थानिकांसहि जबर ध्याम घेऊन रक्कम पुरवीत असत त्यामुळे त्याचेच असे शिषाई लोकावर बजन असे. बडोद्यात अशा प्रकारचे बगल पोरख व शामळ देख असे दोन भोटे संपत्तिमान सावकार होते ह्या दोघाचाहि रावजीस पाठिंबा असल्यामुळे यावेळी बडोद्यात त्याचाच पक्ष फार प्रबळ होता उलटपक्षी काव्हेजीचा पक्ष ज्याने उचलला होता तो महारायावर फार जुझमान व पाडतो माणूस होता अगोदर हा काव्हेजीस पक्षयुक्त कणशस तयार झाला होता, पण आतां काव्हेजीच्या वर्तने त्यास बडोई सरकारास याची लागत असलेली पैदाक्यांचे रक्कम मागिले थाकीसह माफ करण्याचा करार करण्यात आल्यामुळे बरीच मोठी सेना मोठ्या बळन तो काव्हेजीच्या बाजूने उडायवात आला व आनंदरायाची टांगी १८०१च्या अखेरीस काधीच करून लावला. तेव्हा रावजीने इमजबाई बोलणे लावून महारायाविरुद्ध आपणास मदत केल्यास ईमज्याच्या पांच पलटणी चाकरीस ठेवण्यास आपली तयारी आहे असे सुवर्द मरका-रास वळविले

कडी ज्या अर्हा ति र दा रा वि रु द्ध मो ही म — ही
वेनति ऐहून मुबई मरहाराचा मोह अनाराराला व मरहूनर
जनरलरून परवानगी आला नव्हती, तरी त्यांनी मेजर अले-
क्झांडर बाकर यांच्याबरोबर रावजीच्या मदतात १८०० लोक
पाठविले. बाकराचे तुकडी १८०२ सालच्या फेब्रुवारी महि-
न्याच्या अखेरीस याबाबोच्या हाताखाली अमलत्या गायक-
वाडाच्या सैन्यात येऊन मिळला व स्थानवर गायकवाड व
बाबासा यांचे सपुत्र सैन्य मरहारावाच्या कडा व बाबर
चाल करून गाऊ लागले. तथापि सातवा मोठ वडल मरहारा-
रासत दिवंगावा प्रदान करून ताचे खेळी मने टागो परत
करण्यास तयार झाला. तथापि लडकरचे या बाटाघाटीन
मरहारावाला लाराडा अर्ध भय दिवून शास्त्रावरून इम-
जान सैन्य भरवून राहिले होते ते पुन्हा पुढे येऊ लागले.
मरहारावाने अद्यापि तहाचो बाटाघाट चालू ठेवला होता
अता रीत न व टापड चालू अवता. मरहारावाने ता १७
मार्च रेशी शास्त्राच्या सैन्यावर अचानक हल्ला केला, पण
तो परतून लागण्यास आला या हल्ल्यात इमजाचे सुमारे
५० लोक ठार झाले अमतीत

याप्रमाण मरहारावाच्या सैन्यास माप हटवें लागल
म्हरे त्याच स्थाने विरुद्ध पक्षांतल गायकवाडाच्या सैन्यात
फिनुर करून ठेवला. मासल्याचें पुढें लडकरच आटवून येऊन
मरहारावास आपण जत्रुच्या पूर्वेस रुचाट्यांत मापडला
आहो अम उषड उषड दिवून आले बाकर यांचे बरिष्टास
आपली परिस्थिति निवेदन करताच त्यांनी मुंबई येथून
मेजर सैन्य पाठोता येण्यासारच होते ते मने कर्नल सर
विन्चम फ्रार्क याच्या हाताखाली देऊन रवाना केले हे सैन्य
सैन्यातून एप्रिलच्या १२ व्या तारखेस येऊन पांचले व
स्थानवर दोन दिवसांनी ते कडी येथे वाकर आपल्या तुक-
डीचे शास्त्रास रक्षण करीत मदतीची वाट पहात बसला
होता त्याच्याकडे निघून गेले मरहारावाचें सैन्य कडी
शहराच्या आश्रयाने एक बांगला घडवून बसक सणू
राहिले होते फ्रार्क याने कडीस येताच विरुद्ध म लावता
प्रथम ते शहर गावीन करणाचें ठरविले त्याप्रमाणें
१२व महिन्याच्या ३० व्या तारखेस पहाटेस शास्त्रवर हल्ला
चडविण्यात येऊन मंदक सर वरण्यास आला या हल्ल्यात
इमजाखंडाल १८३ माणसे जखमा व ठार मिळून वामास
आली यानंतर पुढे लडकरच मरहारावाचे ईमजास धरण आला
(३२ १८०२) व कडी शहर बघोई सरकारच्या
हजारी करणात आले तथापि ईमजानी आपल्या पायदळाच्या
दोन तुकड्या एका विष्टास अधिकाऱ्याच्या हाताखाली कडी
येथे शिबडी म्हणून ठेवल्या व बघोईस सैन्य फ्रार्करोबर सूच-
क रवाना करून बाकाचे उदुनेक सर्व सैन्य कर्नल सुडिग्टन
याच्या हाताखाली गायकवाड दरवाजा येथीन पोलीटिकल
रेगिमेंट नेमून वाकर याच्या मदतीस ठेविले
कडी शहर गावीन होऊन मरहारावास धरण आपल्यास लाग-

कवाड पराण्याच्या दोन्ही बाता पुन्हा एकत्र होऊन त्यांचा
सुलभ एका सत्तेखाली आला मरहारावास रक्षणाकरिता
नवियाद हा गाव नेमून देण्यात आला व त्या जिण्याच्या
उपशातील सवालक्ष रुपये त्याच्या मरवागडी वेगळे
काढून ठेवण्यात येऊं लागले मोहोम सपताच इमजांनी
आपले बक्षीस सव्याज पदरात पाडून घेतले चांदाशी
परगणा व सुरतच्या चौथीचा गायकवाडाचा हिस्सा मोहिमी-
पूर्वीच देण्यात आला होता शिवाय आतां गायकवाडाचे
दान ह्मणार्थी मोहिमीचा खर्चाहि सव्याज इमजाच्या
पदरात घालण्याचे करून करून त्याच्या तारणादाखल
सुरत अशांविशी इमजाकडे ठेविली याचवेळी स्थाने सुतपणे
दरमहा १५००० वर्षांचे इमजाचे ००० शिवायाचे यूरोपियन
तोफगाणा अमलेजे कुमारी सैन्याहि आपल्या पदरी ठेविले
४ जून १८०२ रोजी विजली परगणा इमजाच्या हजारी
स १८५९ पासून बक्षीस म्हणून करण्यांत आला यासोबत
(५ मे १८०३) केंद्राचा विझा व जहागीर देण्यांत आली
मण रोडा कापी म — उडाच्यामळ सणखडा म्हणून
एक गाव आहे तेथे गणपतराव नावाचा गायकवाड धरा-
ण्यातील एक रुपय मामलतदार हाता स्थाने आपण मरहारा-
वाच्या पक्षाचे आहोत असे जाहीर केले अमुन त्या
गांवचा कारभारीही तो त्याच्याच नावाचे चालवीत होता
मोहिंदरावाच्या दासीमुनार्फकी सुरारराव नावाचा एक पुत्रहि
राला येऊन मिळाला होता रावजी आपल्या ईमजाच्या
कुमारी सैन्याचा एक तुकडी पाठवून सणखडा गावीन
करून घेतला (३०-३-१८०२) परंतु गणपतराव व सुरारराव हे
त्याच्या हाती लागले नाहीत ते तेथून न निघटले ते
धारच्या पक्षाकडे जाऊन त्याच्या आश्रयास राहिले
अ र व सैन्या सर र जा — काही दिवसापासून बडो-
द्यात अरध शिपायांचे साग्राय्य होते असे म्हटले तरी
चालेल त्यामुळे रावजा आप्ता व त्याचे साग्राार इमज
यांनी बडोद्याचे लष्कर कमी करण्याच काम हाती घेतले
तेव्हा अरध शिपायास ती गोष्ट सुट्टीच आवडली नाही
त्यांनी आपल्या तुंबून राहिलेल्या पगाराची रक्कम अवाच्या
सवडा कुपवून तिची फेड करण्याचा तगादा लाविला, व गाय-
कवाडास कैद करून आपल्या बाकीची फेड घाल्याशिवाय
हमाला मुष्क करण्यास आपण तयार नाही असे जाहीर
केले त्यांनी कांन्जीरावास निसटून जाऊ दिले याच
मुमारास मरहारावाहि नाहीसा झाला काही उद्योग नस-
लेल्या शिपायांचा सुझारायेत नेहमी पुष्कळसा भरणा असते
स्थानत्याग्यात मरहारावाच्या सैन्यास मुक्तीच रजा देण्या-
आली असल्यामुळे या वेळी तर त्याच्या योगाने देशात
नाही बडोली उपस्थित होण्याची भीति विशेष होती प्रथम
बाकर यांचे गोडीगुलाधीने नमेट घडवून आप्तायेत अस-
ल्यास पहाता या विचाराने तसा प्रयत्न करून पाहिला
तो निष्फळ झाल्यावर मुंबईहून एक यूरोपियन पलटण
उपस्थित्योत व्हाली, व गायकवाडाच्या कुमारी सैन्यास ती

येऊन मिळाल्यावर वज्रल बुडिगटन याने बघेंदें साह्यास १८०२ सालीं दिमेंबाच्या १८ तारखेस वेढा दिला हा वेढा सा. २६ पर्यंत चालू होता या अवधीत अरब लोकांनी साह्याच्या तळेंदोच्या व घराच्या आसऱ्याने झुडूच्या सैन्यातील अनेक अंमलदार नेम धरून ठार केले या वेळात हत्या करणाऱ्या लोकांपैकी हुसरहि वरेंच लोक कामास आले, परंतु शेवटीं तळेंदोस भगदाड पडणार असें दिमून येतोच अरब लोक झुडू सरण आचे. या वेळीं असे ठर- निघाले त्यावेळीं बघेंदें सरकारानें शिपायांचा जी काय योग्य बाकी देणें निघेल तिची फेड करावा व ती हातीं पड- ताच अरब लोकांनीं हुसरास सोडून निघून जावे त्याप्रमाणे बघेंदें सरकारानीं शिपायांचे एवढर १ गालास रुपये देणें निघालें तें सर्व फेडून टाकिलें, तेव्हा अरब सैन्यातील बहु- तैक मुख्य मुख्य लोकांनीं निमूटपणें निघून जाऊन आपले वचन पूर्ण केले परंतु अजून जगादारप्रभृति काहीं लोक घरेचसे शिपाईं बरोबर येऊन ठरल्या दिवोनें न जाता काग्होजीस मिळण्याच्या उद्देशानें भगदीं उरट दिशेनें चालले होते. तेव्हा त्याचा पाठलाग करण्याकरिता बुडिगटन या पाठीवण्यात आले हावे व त्यानें या लोकांच्या छावणीवर छापा घालून त्यांना उधळून लाविले. तथापि ते लोक पुन्हा एकत्र होऊन काग्होजीस जाऊन मिळाले

का न्हो जी बीउ व ल व ल्या वा पा ठा ग. —यर तागि-
तन्वाप्रमाणें कान्होही हा बडोद्याइन नियाला तो प्रथम
महाराष्ट्राच्या उत्तर सरहद्दीवर राखीपिडी म्हणून एक
डोंगराळ सुल्लत आहो तेंथें गेल्या; व तेंथें बरचसे लोक जम-
वून बडोदें शहरास वेडा पळला होता त्या सुमारास परत
गुजरायेंत आला. त्यानें बाबाजीच्या कौ-वेर ह्मला कन्न
तिची दाणादाण केली. नेंतर पुन्हा तो बंधोपाकडें चालून
येऊं लागला.

बडोई हस्तगत झाल्यानंतर पाच दिवसांनी मेजर होम्स याच्या हाताखाली एक रेजिमेंट व एक पलटण देऊन त्याला कान्होजीचा पाठलाग करायनामठी रवाना करण्यात आले. (१ जानेवारी १८०३) कान्होजी हा फौज जमवीत, गावोगाव येऊन्या येत इकडून तिकडे फिरत होता. बडो-
यात आपल्यास अनुकूल असलेला एक पक्ष उरपत्र कर-
ण्याविही त्याची खटपट चालवी होती. इंग्रजांच्या तुकडीने
एक मिहनाभर कान्होजीचा पाठलाग करण्यात घालविल्या.
बर मिहनाभर मतीस २५० युरोपीयन व ३०० हिंदी सिपाई
आणखी पाठविण्यात आले. एकदा कान्होजी हा भोरी गावा-
पासून चार पाच मैलांच्या अंतरात एका घडीमधे आपल्या
लोकांसह दबा घरून धसला असता होम्स याचे निजाने
सैन्य तेथे आले ते सधे आत येईपर्यंत कान्होजीच्या
लोकांनी बिलकूल हालचाल केली नाही. पण ते आत येताच
एकदम गोळ्यांचा वर्षाव सुरू झाला, व त्यायोगे अनुयायि
सैन्य अस्ताव्यस्त होताच अरब 'नर' तंबाखी हातात घेऊन

स्वावर मोठ्या उरडाहानें नेट धरून बाल करून गेले व विनीच्या लोंकाची दाणादाण करून ते तसेच पुढें पुढें. हें पाहून मेजर होम्स आपल्या घोंघ्यावरून खाली उतरला, आपण स्वतः पुढें होऊन रथानें आपण सवें सैन्यास शत्रु-दर घातलें, व मोठ्या शौर्याने लढत विपक्षीय लोंकांस रण-शेरांतून टाहून लाविलें (फेब्रुवारी ६). या प्रसंगी इंग्र-जाव पाच अंशलदार धरून एक्टेंदर १०० लोक जखमी व दार झाले. या पराभवांनंतर आणखी सुमारे एक महिना कान्होजी गुजराथेन होता शे.टी. कडवडनामकल रथानें इंग्र-जाशी लडण्याचा अखेरचा एक प्रयत्न केला ह्यावेळी मेजर होम्स रथानें त्याची छावणी हड्डा करून घेतल्यामुळें इंग्रजा-या सवें लोकांची बाताहत झाली. यानंतर कान्होजी उजनीस पळून गेला.

इं प्र जा वा व लो द सर का र पर प ग डा.—काठे वाढमुन न्हंउण गो । वरप्यकरिता दरवर्षी वडोद्याहून बरेच सैन्य रवाना करावे लागत असे. भायकवाडाच्या सेनसंश्लेषक ईमजाच्या रेसिडेन्टांचेहि विविध सैन्य धरोबर घेऊन प्रत्येक वेळी जावे यासुद्धे देशात वास्तता प्रस्थापित होऊन वसुलाची वाढ झाली अशा रीतीने ईमजांनी लवकरच वडोदे सरकारवर आपला पगडा बसविला व शांत पर त्या राज्यातील महत्त्वाच्या सर्व गोष्टी विविध रेसिडेन्ट से क. वाकर याच्या संघाने हजेर लागल्या.

बडोद्याच्या कारभारी मंडळात बहुतेक परबू लोकांचाच विशेष मरणा असून इंग्रजाना घरात येणारा रावजी आप्पाजी हा श्यात प्रमुख होता पण तो १८०३च्या जुलैमधे मरण पावला. त्याने आपल्या मरणापूर्वी गीताराम रावजी नामक आपल्या एका पुत्रास दत्तक घेतले अन् त्यामुळे रावजी भेल्लावर रसिदेंढाच्या संमतीने या गीताराम रावजीसच मुख्य कारभार्याची जग्या देण्यात आली. परेच दिवस रथाचे काम पाहिल्यावर जेव्हा तां ह्या कामास नालायक अन्मत्येचे दिवतु आले तेव्हा इतके दिवस गायकबादाच्या शेमाधिपतीचे काम करीत असलेला ह्याचा चुलता बाबाजी सत्ता गीतारामास मदत करण्याविषयी इंग्रजांनी पाचारण केले, परंतु गीताराम काम करण्यास नालायक म्हणून नको होता तर बाबाजीस ह्याच्या हाती सर्व सत्ता राहिल्यास तो डोईवड होईल म्हणून इंग्रज भीत होते म्हणून ते दिवाण्याची सत्ता कमी करण्याची काही सुक्ति पट्टे मगले. गायकबाडाचा आजू ब ह्याच्या जहागिरीचा वारस जो फतेहिह त्यास १८०३ साली होळकराचा एक सेनापति पुण्याहून आपल्याबरोबर चकून गेला होता. शिवाय होळकराने गायकबाडाच्या घराण्यातील या एका वारस पुढपास होईव देऊन गुजराथेत पाठविले तर नसती मानगड उपस्थित होईव अशी इंग्रजास भीति होतीच. तेव्हा त्यांनी फतेसिहाबदल पैसे भरून त्याला होळकरापासून मोडविले व १८०६ पासून तो राजप्रतिनिधि म्हणून बडोद्याचा

कारभार पाहू लागला. फत्तेमिहानें मंगापूरशाही नामावर एका इसमाची आपल्या चिटणिसाच्या जागेवर नेमणूक केली. या मंगापूरशाह्यावर लढावरच पुढे रॅसिडेन्टाचा विश्वास बसल्यामुळे बाबाजी गरण पावल्यावर, व गीता रामाच्या हातून दुर्बलत घडल्यावर फत्तेमिह व रॅसिडेन्ट यांच्या मदतीने एक नाव खेरीज करून बाकी सर्व मुख्य कारभाराचे अधिकार मंगापूरशाह्याच्या हाती आले.

त म न व ग य वा ड या म धी ल न री न त ह —
१८०२ सालच्या मार्च, जून व जुलै महिन्यात इमामचा गायकवाडाशी ने तीन निरमिराले करारमदामे झाले होते त्यांत काही परक करून व काही नवीन करून घालून ते पक्ष करून घेण्याकरिता इमाम व गायकवाड यांच्या दरम्यान सारांश १ एप्रिल सन १८०५ रोजी एक नवीन तह झाला. याच्यापूर्वी गायकवाडाने ३००० सिपायांचे हुमशी भेड्ढे घेतल्या. पदरा ठेवून घेतले होते, परंतु आता त्याने ३००० पायदळ व तोफखान्याची एक कंपनी ठेवण्याचे करून केले हे सैन्य गायकवाडाच्या मुलखातच ठेवले जावे, परंतु काही महत्त्वाच्या प्रसंगांचे त्याचा उपयोग करण्यात यावा असे ठरविण्यात आले. हे सैन्य पोसण्याकरिता गायकवाडाने खोल्हा, नडियाद, बीजापूर, माझूर, मुजा, कराचा कप्पा व स्तीमकोटा हे १०,००,००० रुपये उत्पन्नाचे ७ जिल्हे तोडून देऊन काटेवाडावर एक लक्षाच्या वराता दिल्या. चौथ्याशी, चिसली व ईरा हे परगणे व सुरतच्या चौथे मयौल गायकवाडाचा हिस्सा हे अमोदराव इमामाना अपण करण्यात आले होते. इमामाचे गायकवाडाकडे सर्व १८११-१२ रकम रुपये घेणे निमत असल्याचे दिरून आल्यावरून साडीना अजमास १४ लक्ष उत्पन्नाच्या मुल्याच्या वसूल इमामानी त्या कर्जाच्या वेळी करिता आपल्याकडे ठावून घेतला गायकवाड व पेशवे यांच्या देण्याघेण्याचा हिशोब इमामापुढे ठेवण्याचे गायकवाडाने वसूल करून आपल्या पदरी कोणीही युरोपीय माणूस चाबरीस न ठेवण्याचा व ब्रिटिशांच्या अनुमतीशिवाय कोणत्याही धर्मचा संस्थांना किंवा कलागत उपरिष्ठ न करण्याचा करार केला.

सु रा ज्ञा की र्था प ना. — गोमंदरावाच्या हाती जहागीर आल्यापासून पेशवे व गायकवाड यांनी परस्परांच्या देण्याघेण्याबंधी अद्यापपर्यंत वाढी हिशोब केलेला नव्हता आता शेल्हटाचे पंड मोडल्यावर बडोदे सरकारनी अहमदाबादची इजाजतीची रकम, वाटेवाड, पिटलाबद, नापार, कवठाराणपूर, धंढुका, गोमो, यांची खंडणी व खयालत-मधील वाढी हक्क या सर्वोबद्दल पेशव्यास दरसाल पाच लक्ष रुपये देण्याचे वसूल केले होते. केव्हा हे सडवर इमामानी रावरी त्याप्याजीच्या पक्ष स युजव करण्यासाठी बडोद्यास आपले सैन्य रवाना केले तेव्हा बडोदे संस्थानचा, वसूल ५५ लक्ष तर खर्च ८२ लक्ष ऊढी स्थिति झोती राज्यातील सर्व सत्ता अरब सिपायांच्या हाती आली

असून, गायकवाडाच्या कुटुंबातील माणसात बलह माजून फूट पडली असल्यामुळे कोणत्याही धाडशी माणसास आपला तळीराम गार रुहून घेण्यास तो उत्तम संधि होती. पेशव्यांचे घेणे शिवाय कच्चा बडोदे सरकारास दुसरे जे करी होते त्या सर्वोचा फटशा सुमारे ४२ लक्ष रुपयेवर करण्याचे ठरले असून ती रक्कम काही रवत इमामाकडून व काही त्याच्या जमानावर घेऊन उभी करण्यात आली होती. ज्याच्या बडामुळे इमामाना बडोद्याच्या राज्यात आपले कामाचे ठाणे देण्यास अवसर मिळाला तो महाराज गायकवाड बडोद्यात पूर्वी अरब लांब वेढले गेले होते त्याच वेळेस नडियादहून चालता झाला होता हा पुढे काही दिवसांनी अमोदी उपासमार होत असलेल्या स्थितीत गायकवाडाचा सेनापति बाबाजी याच्या हाती लागला याबाबत त्याला इमामाच्या हवाली केले व इमामानी, त्यास मुद्द्याच्या भिडधान व त्याच्या आसर्जत मागात साध्या नजर कंदराशी ठेविले या टिकाणी तो बरेच दिवस होता व बडोदी याच स्थितीत त्याचे देहावसानाई झाले १८०८ साली बान्दे की शरण आला त्याचा प्रथम बाही देमणूक करून देऊन मोकळेच बडोद्याजवळ पाडा २५ ठेविले होते. परंतु फार दिवस त्याच्याने रक्कम बसवले गेले नाही. इ. स. १८१२ साली त्याने वारमाग्यादिरुद्ध वारंवाराने रकमासुळे त्याला बंद करून मद्रासेस नेऊन तेथे राजकीय कैदी म्हणून ठेवण्यात आले.

ग गा व र शा ह या वा ख न — पेशवे व गायकवाड यांच्या दरम्यान सध्या दोन मान्यतांचे प्रश्न होते एक पेशव्यांचे गायकवाडाकडे स करणे रणे व दुसरा अहमदाबाद व त्याखाल हसत्या काही पेशव्यांच्या मुलखाचा गायकवाडाकडे असलेला इमामा प्रथमतः या मान्यतांच्या प्रश्नाचा निकाल त्यावेळ्यासाठी गायकवाडानी बापू मिराल नावाचा आपला एक बडील पुण्यास पाठविला पेशव्यांच्या हिशोबाने त्याचे गायकवाडाकडे जवळ जवळ एक कोट रुपये घेणे निघत होते तथापि गायकवाडाच्या घराण्याने आपल्या बडोद्याचा पक्ष घेतल्यामुळेच त्यावर अनेक संकट आली होती, हे जणून बाजीराव या घेण्यापैकी ६० लक्ष रुपयांची गायकवाडास सूट देण्यास तयार होता उलटपक्षी गायकवाडाचे असे म्हणणे होते की, 'पेशव्यांच्या कारभारानी पुरंदरच्या तहाच्या वेळी आमच्याकडे असलेले भडोय अज्यावाने इमामास दिल्यामुळे आमचे आतापर्यंत जे नुकसान झाले आहे ते त्यांनी भरून द्यावे आणि आता शेल्ह-कराच बड मोडण्याच्या व मुजारापैकील पेशव्यांच्या व आमच्या मुलखाच्या संरक्षणाच्या प्रीत्यर्थ आलेला खर्च पेशव्यांनी आपणास द्यावा' बाजीरावाने प्रथम गायकवाडानी बापू मिरालाच्याऐवजी दुसरा कोणी तरी इतम पाठवावा, असा हट्ट घरला व केव्हा गायकवाडाकडून बापू मिरालाच्या जागी मंगापूरशाही नावाचा दुसरा एक इमाम आला, तेव्हा

त्याने काही कारणे काढून गंगाधरशास्त्र्यांचीहि गळ घेण्याचें नाकारलें (इ. स. १८१४); परंतु ईश्रमानी हीं कारणें गंगराजवां असल्याचें ठरविल्यावरून शेवटीं बाजीरावानें अहमदाबाद वगैरेचा इगारा गायकवाडाकडेच पुन्हां चालू ठेवण्याची विनंति साक नाकारली; इतकेंच नव्हे तर त्याच्या मर्जीतील त्रिविक्रजी डेंगळे नावाच्या इसमानें पेशव्याच्या नावावर गुजराथेंतील गिल्हेंद्रि आपल्या ताब्यात घेतले. हे पाहून गंगाधरशास्त्र्याने मिडिश रॅसिडेंटाचा सल्ला घेऊन, वाढाच्या प्रश्नाचा निकाल लावण्याचें काम ईश्रमनाकडे सोपवून पुन्हा परत बडोद्यास जाण्याचें ठरविलें. गंगाधरशास्त्र्याने परत जाण्याचें ठरविलें आहे, असें समजताच बाजीराव व त्रिविक्रजी यांच्या वृत्तीत एकदम फरक पडला (इ. स. १८१५). त्रिविक्रजी डेंगळे आता गंगाधरशास्त्र्यास हरमन्याच्या झाडावर बडवून त्याची मनघरणी करू लागला व शेवटीं पंढरपूर मुक्तामी संधि साधून त्यानें त्याचा पून करविला (१५ जुलै १८१५ गंगाधरशाही पहा)

गंगाधरशास्त्र्याच्या सुनात गायकवाडाचा मुख्य भारभारी सीताराम रावजी याचेंहि भंग होतें. सीताराम रावजी हा गंगाधरशास्त्र्याचा मत्सर करीत असून तो बाजीरावास कितुरहि माला होता. पंढरपूर येथें गंगाधरशास्त्र्यां कोणता हे मारकन्याना दाखवून देण्याचें काम या सीताराम रावजीच्याच दोषा हस्ताक्षरी केलें होतें. ईश्रमानीं बाजीरावापासून त्रिविक्रजी डेंगळ्यास आपल्या ताब्यात घेतले त्याच बेळेस या दोषा इसमासहि कैद करण्यात आले होते. त्यानंतर स्थाना गायकवाडाच्या स्वाधीन केलें व गायकवाडांनीं त्यास होंगरी किल्ल्यात अटकून ठेविलें. बाजीरावानें त्रिविक्रजीस ईश्रमनाच्या हवालें करण्यापूर्वीं भंतााराम रावजी हा त्रिविक्रजीच्या काही लोकांसह सैन्य जमा करीत होता म्हणून सीताराम रावजी यास बडोद्याच्या राज्यकारभारांतून दूर वरून ईश्रमानीं पुढें त्यास फत्तेसिंहाच्या इच्छेविषय आपल्या ताब्यात घेतले.

ईश्रमानीं पुरवणीत ह्—ता. १३ जानेवारी सन १८१७ रोजी ईश्रम आणि पेशवे यांच्या दरम्यान जो तह झाला त्याअन्वये बाजीराव केवळ चार लक्ष रुपये वार्षिक खंडणी घेऊन गायकवाडावरील आपल्या जुन्या नव्या सर्व हक्कास सोडविष्टी देण्यास तयार झाला; व १८१४ सालीं ज्याची जुनी दहा वर्षांची मुदत संपल्यामुळे गायकवाड ती वाढवून घेण्यासाठीं खट-प करीत होते तो अहमदाबादचा इगारा पूर्वीच्याच म्हणजेचार लक्ष रुपयेकरमेवर त्याने गायकवाडास कायमचा दिला. या तहामुळे गायकवाडास स्वतः काही हातपाय न हालविता फार कायदा भिडला असा सुबई सरकाराचा समज होऊन ते गायकवाडावर आणखी कुमकी फौज लादण्याचा विचार करू लागले. त्याप्रमाणे तारीख ६ नोव्हेंबर सन १८१७ रोजी ईश्रमानीं गायकवाडाशी एक नवीन तह केला. मुलखाचा बंदोबस्त करणे

व गायकवाडावर लष्करी खर्चाचें योग्य प्रमाण लादणें असे या तहाचे दोन उद्देश होते. गायकवाड लष्कराकडे पुष्कळ खर्च करतात तरी त्याच्या सैन्याची व्यवस्था मोट नसल्यामुळे बंदोबस्ताचा भार आम्हावरच पडून लढायाचा खर्च आम्हास सोसावा लागतो अशा ईश्रमानीं तक्रार होती. म्हणून त्यांनीं आता गायकवाडाची काही शिबरी कमी करून त्याच्या कुमकी सैन्यात एक हजार पायदळ व घोडदळाची दोन रोजमोटे एवढी भर टाकली, व या सैन्याच्या खर्चाकरिता आपल्या मुलखाच्या बंदोबस्तास टी जो प्रदेश घेणे अवश्य दिलेले तो गायकवाडापासून मागून घेतला.

ईश्रमानीं या युद्धात मदत.—या तहानें गायकवाडाचे सैन्य कमी बल गेल्याबद्दल जरा फत्तेसिंहास वैपश्य वाटत होतें तरी त्यानें १८१७ च्या अग्रेरीस ईश्रमनाचे पैदाभ्याशी व नागपुरकर मोसल्याशीं ये युद्ध उपरिधत झाले त्यास मदत करण्यास आपणें पुढें पाहिले नाही. यावेळीं ईश्रमनाचे बरेच सैन्य पैदाभ्याचा बंदोबस्त करण्यात गुंतले होते. त्यात पुन्हा त्याचें शिष्टाशीं मृत नसून मरहाराज होळकराच्या दारबारातील एक पक्षहि त्याच्या विरुद्ध होता. यामुळे ईश्रमनास गायकवाडाकडून जी काही मदत मिळाली ती हवीच होती. युद्धाच्या झालेल्या तहाप्रमाणे फत्तेसिंहानें ईश्रमनाची कुमकी फौज तर लावडनाम वाकबेकीच, पण शिवाय त्याने आपल्या एका सरदारास बरोबर २००० सैन्य देऊन त्यास ईश्रमनाभिका-याबरोबर माळव्यातील मोहिमीत पाठविले व पुढें ईश्रमानीं या सैन्यापेक्षां २०० स्वार कोंकणातील मोहिमीत पाठविण्याविषयी विनंति केली तेव्हा त्यानें तिलाहि आपली संमति दिली. माळव्यातील या युद्धात गायकवाडास फार खर्च येऊन १८१२ पासून संस्थान कमकुच होतें ते पुन्हा कर्मचाऱ्यांनीं झाले या कदत, बल गायकवाडास ईश्रमानींनीं मुलख वगैरे काही दिला नाही. या युद्धापासून त्यांना जो काही फायदा झाला तो इतकाच हो, पेशव्यांनीं सत्ता आस्तित्वात आशरी तर त्यांना पेशव्यांना जे व लक्ष रुपये खंडणी म्हणून त्याचे लागले असते ते आता त्याचे लागणार नव्हते.

फत्तेसिंहाचा मृत्यू.—२३ जून १८१८ रोजी फत्तेसिंह मरण पावला. आनंदरावानंतर पेशव्यांचा गादीचा वारस त्याचा ११ वर्षाचा धाकटा भाऊ सदाजी हा असून शिवाय तो स्वभावानें शांत पण चलाखीत होता म्हणून संस्थानातील कित्येक लोक सदाजीच्या नेमणुकीविषय होते तरी ईश्रमानीं त्याचीच मान घेऊन फत्तेसिंहानें तर त्यास राजप्रतिनिधि नेमले. पण सदाजी हा स्वतःचिचाराचा माणूस होता. १८१७ सालीं झालेल्या तहामध्ये अस एक बरम होतें की, ईश्रमानीं बरेच घोड दुखाट पडले लागले तर गायकवाडांनीं त्यास मदत करानी व तिखबल त्यांना दुखाटपासून झालेल्या फायद्याचा हिस्सा मिळेल. या बरमाच्या

आधारावर सयासीराव ईमर्जापासून त्यांना मागील युद्धात जो मुख्य मिळाला त्यातील हिस्सा मागू लागला. ईमर्जांना वाटत होते की, गायकवाडांस आपल्यापासून अगोदरच फार फायदा झाला असल्यामुळे त्यास नवीन मुख्य देण्याची गरज नाही.

या व दुसऱ्या एका प्रभावाचा निचार करण्यास व अंतर्गत मानगडीचा निकाल लावण्यास गव्हर्नर एल्फिन्स्टन बंदो-यास येणार तोच २ ऑक्टोबर १८१९ रोजी आनंदराव मृत्यु पावला. मरणसमयी त्याचे वय पंचावन्न वर्षीचे होते.

[संदर्भ ग्रंथः—प्राटवक; मुंबई गॅझेटियर-बंदोदे; क्लर्क ऑफ बरोडा (एज्युकेशन सोसायटीज ग्रंथ. कायकला, येथे १८७९ साली छापलेले)].

आनंदराव धुळप—याच्या घराण्याचे मूळचे उपनाम मोरे असून शिवाजीने जावळी येथे ज्या मोरे घराट्याची धूळ-घाण केली ते हेंच होय. जावळीच्या क्षतापटीत ज्या शिवगणांचा शेवट झाला त्यांपैकी हणमंतराव हा आनंदरावाचा पूर्वज होता. जावळीहून हाकालपट्टी झाल्यावर याचे पूर्वज स्वसंरक्षणार्थ विंणपूर दरबारी येऊन राहिले व तेथे त्यांनी समशेर गाववित्यामुळे त्यास धुळप हा बहुमानाचा किताब मिळाला. पुढे शिवाजीच्या भतींनी हणमंतरावाचे वंशज घबडे बंदरी जाऊन राहिले इ. स. १७६४ मध्ये आनंदराव हा दर्या-युद्धात नाणावलेल्या गृहस्थाकडे मराठ्यांच्या आरमाराचे आधिपत्य आले. आनंदराव हा इ. स. १७९४ पर्यंत मुझे आरमाराचा प्रामुख्याने कारभार आटवीत असे. पेशवाई नष्ट झाल्यावर त्याच्या वंशजास ईमर्जांनी पोलिटिकल पेनशन करून दिली (आ. इ. सं. मं. अहवाल शके १८३३ पृ. ११५). पेशव्यांच्या कायरीत आनंदराव यांच्या नावचा आरमाराकडील सरदार म्हणून पहिला हुकूम आढळतो. त्याची तारीख ३० सप्टेंबर इसवी सन १७६४ (रवि-लासर ४ खमस सितैन मया व अलफ) ही आहे. त्याच्या हाताखाली बाळाभी हरि यास आरमाराकडील अमीन म्हणून व जगन्नाथ नारायण यास आरमाराचा कारभारी म्हणून नेमले होते (धो. मा. पेशव्यांची रोजनिशी, भाग १, पृ. ३४२). यांची कर्तबगारी इ. स. १७६७/६८ दिसून आली. कारण त्याच रोजनिशीत पुढे सालगुदस्ता आरमाराकडील लोकानी हुंदराशी झालेल्या लढाईत कामकाज चांगले बेल्या. वरून आरमाराच्या शिल्लकेतून ४२५० रुपये बक्षीस वाट-ण्याचा ६ रविलासर, समान सितैन मया व अलफ रोजाचा आनंदराव धुळप यास हुकूम आहे. माधरावाच्या मृत्यु-नंतर व नारायणरावाच्या वधानंतर पेशवाईत होणाऱ्या खळ-बळीमुळे आपले हातपाय पसरव्यास योग्य संधि आहे असे ईमर्जास वाटून त्यांनी बसईसाठी येण्याची मसलत केली, तेव्हा मुंबईकडे मराठ्यास बोळा फिरवावा लागला. इ. स. १७७४ मध्ये आनंदराव धुळप आरमार देऊन रेंवईराच्या कारावर आल्याचे कळल्यावरून त्याने व रघुजी आगरे यांनी एकत्र

मुंबईच्या शहरात जाऊन शहर लुटून फस्त करावे व नंतर साठीस ईमर्ज बसला आहे त्याचे पारिपत्य करावे, असा पेशव्यांचा ता. २१-१२-१७७४ (१७ सवाल) रोजी हुकूम सुटला (आ. इ. सं. मं. अहवाल शके १८३३ पृ. ११८). आनंदरावाला आपली पुरी कर्तबगारी दाखविण्यास १८८१ नंतर संधि मिळाली. आनंदरावाचा हाताखालील सर-दाराशी बेबनाव उत्पन्न होऊन सरकारी कामास हरकत होऊन लागल्यामुळे दरखदारास परत बोलावण्यांत येऊन आर-माराचा कारभार सर्वोर्वा आनंदरावाकडे सोंपविण्यात आला (१५ रमजान इसवी समानीन मया व अलफ = २५ ऑगस्ट १७८१) असे दिसते. (प. रं. पृ. ११५) वरून दरबारने आनंद-रावास दिलेला कार चौगुश उपयोगी पडला इ. स. १७८३ साली त्याने ईमर्जाविरुद्ध मोठा जय मिळविला (छ ५ जमा-दिलावली) ईमर्जांची एक लढवाई दुधोशी बोट एक बतेला व व तीन शिवाड अशी पाच गळपते, सरजाम, दाहगोळा व गावड भरून कर्नाटकाकडे जात असता रत्नागिरीनजीक आनंदराव धुळपाच्या आरमाराची व त्याची दोन प्रहर लढाई झाली ईमर्जांचा पराभव होऊन सर्व गळपते पाडाव गेली. या लढाईत ईमर्जाकडील तीन पसतीस मोरे इसम धरून कुमारे चारसंपर्यंत लोक मराठ्यांच्या हाती लागले. मराठ्या-कडील आठ बरे बरे आसामी ठार व पाऊणशे सासूंस जखमी झाले व ईमर्जाकडील एक कप्तान व पंचवीस आसामी ठार व कित्येक जखमी झाले. या बहादुरीबद्दल पेशव्यांनी ता. २५ मे स. १७८३ (शके १७०५ वैशाख व. १३२ जमादिलावल) सुरू सलास समानीन मया व अलफ) रोजी आनंदरावास 'बहुमान खासगीचा पोपाळ व कंठी' देऊन शाबासकीचे पत्र पाठविले ते उपलब्ध आहे (आ. इ. सं. मं. अहवाल शके १८३३ पृ. १२०).

आनंदराव पवार, १ पहिला (इ. स. १७२८-३६)—धार संस्थानचा मूळ उत्पादक जो उदामी पवार त्याचा धाकटा भाऊ. याचा बाप सुपेकर तमाजी पुवारी. 'विश्वाम-राव' याने जिभोच्या वैज्यात पराक्रम केल्यावरून त्यास रामचंद्रपंत अमात्याने योग्यतेस चढविले, व पुढे हा व याचे बंधू शाहूपारी उदयास आले. इ. स. १७२८ च्या सुमारास बाजीरावाचे व उदामीचे वाकडे आल्यामुळे बाजी-रावाने उदामीस कैदेत ठेवून आनंदरावास धारेस नेमिले असे रियासतकार म्हणतात (मध्यभाग पृ. ३८०). तथापि पुढे दोन वर्षांनी बाजीराव व शिवकराव दामाच्याच्या पक्षास मध्ये बैमनस आले तेव्हा आनंदराव दामाच्याच्या पक्षास मिळाला व ता. १ एप्रिल सन १७३१ रोजी बभई नजीक झालेल्या लढाईत दामाच्याच्या बाजूने लढत असता जखमी झाला. बाजीरावाने मावळा प्रांतातील देशमुख देशपाण्यास ता. ६ ऑगस्ट सन १७३६ रोजी काढलेले एक आह्वा-पत्र उपलब्ध आहे त्यावरून व महतोरी दपतरातील एका पत्रावरून रियासतकारानी इ. स. १७३६ हा आनंदरावाचा

मृत्युकाल ठरविलेला आहे. सलटपक्षी घाटकफ यानें मराठी कायदपत्राच्या आचारावर असें नमूद केले आहे कीं द. स. १७४२ च्या पावसाळ्यांत गांधीरावाचा नर्मदातीर्षी सुकाम होता तेव्हां त्यानें आनंदरावाची दमईच्या रुदाईनंतर प्रथमच भेट घेऊन त्याच्याबद्दल धार व तिच्या आसमतांतील मुखस कायम केला (पु. १, पु. १). इतकेच नव्हे तर इ. स. १७५०च्या सुमारास देखील आनंदराव हयातच होता. असा घाटकफा समज झालेला दिसतो (पु. २, पु. ४-५ पहा).

आनंदरावास यशवंतराव व राधाजी असे दोन पुत्र असून (पानिपत प्रकरण) त्यांपैकी यशवंतराव हा आनंदरावा-मागून घारचा अधिकारी झाला व राधाजीस महाराष्ट्रात सरजामी उपम नैरुण मिळाली पेशव्यांची रोजनिशी ४, पु. २६३ वरून या आनंदरावास मैनाबाई नावाची छी असून ती त्याच्या मागून बशीच बंद म्हणजे सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीपर्यंत जिवंत होती असे दिसते.

२ दृ स रा, (१७८०-१८०५) —घारचा खंडेराव पवार यास गोविंदराव गायकवाडाची कन्या मैनाबाई हिच्या पासून झालेला पुत्र यास खंडेरावामागून इ. स. १७८०मध्ये घारचा अधिकार प्राप्त झाला. त्यावेळी हा केवळ अर्भक असल्यामुळे वधूत येईपर्यंत याचे संगोपन याच्या आजोळीं गायकवाडाच्या घरी झाले. याच्या गायकवाड घराण्याशी असलेल्या संबंधामुळे, गोविंदरावाच्या मृत्यूनंतर बडोद्यास अराजकता माजली तेव्हा गायकवाडाच्या घराण्यातील असलेले मंडळी घार सरसावच्या आश्रयास आली, व आनंदरावास पुढे वरून गायकवाडाच्या राज्यांत बसला उपस्थित करण्याचाहि प्रयत्न करण्यात आला. यास मैनाबाई नावाची छी असून रामचंद्रराव नावाचा एक पुत्र होता (घार पहा).

आनंदराव रास्ते—याच्या वडिलांचे नांव मिकाजी शामजी गोसले असे असून शाहूनें मिकानोपतास त्याची सजोटी पाहून त्याचे पूर्वाचे 'रसदे' हे पद सोडून रास्ते म्हणजे रात बाणारे हे नाव दिल्यापासून त्याचे घराणे नवीव नांवाचे प्रसिद्धीस आले. नासासहच पेशव्यांची छी गोपिकाबाई ही याची सद्धी बहीण होती. याचा ज्येष्ठ बंधु महाराव मृत्यु पावल्यानंतर गणपतराव नावाचा आनंदरावाहून वडील भाऊ ह्यात अघता आनंदरावाच्या कर्तृत्वावर सरकाचो मेहेर होऊन त्याच्या नावे सरदारी करून दिली (कैफियत व यादी) नारायणरावाचा वध झाला तेव्हा हा पेशव्यातक वनोदक प्रांतात अधिकारी होता (भा. इ. सं. म. संमेलनवृत्त शके १८३७). पुण्यास असलेली रास्त्याची पेंठ या आनंदरावाचेच बसविलेली असून, तिच्याकरिता आनंदरावास नागकरपिछाकडे पावणे पंचवीस दिने एक पांड बमीन देण्याविषयी पेशव्यांकडून ता. ७ डिसेंबर १७८५ रोजी हुकूम झाला (पेशव्यांची रोजनिशी ८, पु. ३५५).

आनंदराव मरण पावल्यावर जिणे पाठवणूक सरजामाचे गावसुद्धा आनंदरावाच्या निशब्दास होता तो सरकारात जप्त करून बागरीवागेने त्याची कमावोस ता. १ एप्रिल इ. १८०१ रोजी बाळ्याच ऊंजर यास सांगितली (पेशव्यांची रोजनिशी ५, पु. १८).

आनंदराव यास महिपतराव म्हणून पुत्र होता. पण तो मृत्यु पावल्यामुळे अर्भकसून ११५५ (इ. स. १७९४-९५) साली वडील भाऊ गणपतराव याचा-कनिष्ठ पुत्र माधवराव यास त्याने दत्तक घेतले (पंत प्रधान याची दुसरी शाळावली).

आनंदवर्धन—(८५०)—'अलंकार' या विषयावर लिहिलेला वाङ्मोखा लेखक. आनंदवर्धन, सुचारुण आणि शिवस्वामी असे तिथीह ग्रंथकार अंतिमवर्णनाच्या कारकीर्दीत (८५४-८८३) प्रसिद्धीस आले होते असे म्हणून म्हणतो (राजतरंगिणी ५.३४). परंतु आनंदवर्धनाचा काल यानंतरचाही असू शकतो, कारण अमिनवस्तुच्या 'लोकेन' या ग्रंथामध्ये मनोरथ हा आनंदवर्धनाचा समकालीन होता असे सांगितले आहे. आनंदवर्धनाचे प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे, अर्जुनचरित, दानार्जुनशतोत्र, देवशतक, ध्वन्यालोक किंवा हृदयालोक आणि निममबाणलीला हे होत. यांपैकी ध्वन्यालोक हा अलंकारशास्त्रात अमागभूत मानलेला सुप्रसिद्ध ग्रंथ होय.

आनंदवृष्टी—(सुबई इलाखा नासिक जिल्हा.) आनंद-वृष्टी हे ठिकाण नासिकच्या पश्चिमेस तीन मैलावर असून तेथून गोदावरीच्या रमणीय प्रवाह अगदी नजिक वहात आहे. आनंदवृष्टी हे एक सहानसे खेडे असून, त्याचे पूर्वार्ध नाव मीने चावंडस असे होते. तेथे प्रथमतः रघुनाथराव उर्फ राधोदादा पेशवे हे इ. स. १७६४ मध्ये आपले पुतणे थोरले माधवराव साहेब पेशवे याच्याशी रुसवा करून जाऊन राहिले. त्यावेळी अंमंत गोपिकाबाईसाहेब ह्या गंगा-पुरास रहात होत्या. इ. स. १७६४ च्या डिसेंबर महिन्यात केसो गोविंद यांची चावंडस उर्फ आनंदवृष्टी येथील कारभारावर नेमणूक झाली. तेथे गोविंद यास बंदोबस्ता-साठी पन्नास हजार व सप्तास प्यादे दिले असून, त्याजकडे काखाने, इमारतींचेहि काम सांगितले होते. यावरून इ. स. १७६४ पासून चावंडस हे ठिकाण अमरावतीस आले असे दिसते. चावंडस येथे मोठ्या तऱ्हेची वाडा बंगरे तयार होऊन त्यास किष्वाचे स्वरूप प्राप्त झाले. येथे तारीख २ ऑगस्ट इ. स. १७६४ रोजी श्री. रघुनाथराव पेशवे यांची छी आनंदोबाई यास प्रथम पुत्ररत्न प्राप्त झाले. अर्थात येथील बास आनंददासक झाला, म्हणून, या निस्त्वात आनंदोबाईने 'आनंदवृष्टी' असे नाव दिले, अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे, व कायदपत्रावरून पारित्ये असताहि तीस पुष्टि येते. येथील वारमारी केसो गोविंद यास दिलेल्या छ ३० कमादिसाखर खंमस सितेंत नुया व अक्षप म्हणजे ता. २४

डिसेंबर इ स १७५४ च्या सनदेमध्ये "तुम्हास चावड मस कारभाराम ठेविले आहे." असा उल्लेख आहे, व इ १ जमादिलाखर सीत सितैन मया अलफ म्हणजे ता १५ नोव्हेंबर इ स १७६५ च्या सनदेमध्ये "आनंदवली येथे तुम्हास नहमी ठेविले आहे त्यास तेथील बंदोबस्ताची कलम" असा दुसरा उल्लेख आहे यावरून इ स १७६४ नंतर व इ स १७६५ मध्ये 'आनंदवली' हे नांव अस्तित्वात आले असे दिसून येते

आनंदवली येथे रघुनाथराव पेशवे हे इ स १७६५ पासून इ स. १७६८ पर्यंत मधून मधून राहिले होते येथेच त्यांनी आनंदीबाईच्या सद्ययाने पेशवाईची गादी पेशपाकरीत अनेक राजकारस्थाने केली, आणि १५००० सैन्य जमवून घोडपयरीन चाल केली परंतु थोरले माधवराव पेशवे यांनी घोडपवर स्वारी करून त्याच्या सैन्याचा पराभव केला व त्यांनी कैद करून पुण्यास नेले इ स १७६८ च्या जून महिन्यात चावडस उर्फ आनंद वली येथील ठाणे श्री दादासाहेब यांच्याकडे दिल्याचा उल्लेख सापडतो दादासाहेब बारल्यानंतर पुढे आनंदीबाईची प्रकृति नादुरुस्त माली, तेव्हा तिने नाना फडणिस सांगकडे, आनंदवलीस हवा बदल करण्यासाठी पाठवावे म्हणून, लक्ष्मणमठ उपाध्ये याच्या मार्फत पुणेकड सटपट केली नाना फडणीस यांनी आनंदीबाईच्या विनंतीस मान देऊन, तिच्या सर्व सटल्यासह इ स १७९२ मध्ये कोपर गावाहून आनंदवली येथे पाठविले परंतु तिचा वास तेथे फार दिवस झाला नाही सुमारे दोन वर्षांनी म्हणजे इ स १७९४ मध्ये तिचा आनंदवली येथे शेवट झाला ती मृत्यु पावल्यानंतर बाजीराव चिमणाजीआपा व अमृतराव इ स १७९५ पर्यंत आनंदवली येथेच बदिवा सात होते परंतु त्यांनी गुप्त राजकारणे केल्यावरून नाना फडणिसांनी त्यास इ स १७९५ मध्ये गुजरातच्या किल्ल्यांत नेऊन कैदेत ठेविले यानंतर आनंदवलीचे सव वैभव व मंदार नष्ट होत जाऊन, तेथील भव्य राजवाडा व किल्ला आजमितीस रसातळास गेला आहे तेथील पडक्या भिंती व तोफांचा मार सहन करेला एक प्रचंड दरबजा माग अघाषि अस्तित्वात आहे [इतिहास समग्र पु ६ गुं गं पु १६ मॉडफका इतिहास]

आनंदीबाई (डॉ. जोशी) — परदेशातून शिकून आलेली पहिली महाराष्ट्र महिला आनंदीबाई यांचा जन्म पुणे येथे शके १७८७ चैत्र शुद्ध ९ रोजी झाला यांच्या वडिलांचे नांव गणपतराव अमृतेश्वर केतकर (जोशी) ते करयाणचे इनमदार होते आनंदीबाईंचे बाळगण बापाच्या घरी कल्याणासच गेल लहाणपणी त्या पार हूड व खेळकर अशा असल्यामुळे, त्यांच्याकडून म्हणण्यासारखा लिहिण्या वाचण्याचा अभ्यास झाला नाही त्यांचे माहेरचे नाव यमुना हाने आनंदीबाईंचा विवाह त्यांच्या उमाया दहात्या वर्षी,

त्यावेळी ठाण्यास पोस्टमास्तरच्या हुद्यावर असलेले रा रा गोपाळ विनायक गोशी सगमनेरकर यांच्याशी झाला गेल्या घातकाच्या अखेरीस पुण्यास माजलेल्या पंचहोदमिशन चहाप्रकरणच्या सुट्याशी हेच गोपाळराव असून, त्या काळी महाराष्ट्रात एक विचित्र व्याक म्हणून यांचे नांव सर्वतोमुली असे गोपाळरावांचे हे द्वितीय कुटुंब त्यांनी मात्र आपल्या पत्नीच्या विद्याभ्यासाकडे पडिल्यापासून फारच लक्ष दिले आणि शेवटी ते त्यांचे शिक्षण त्यांनी अनेक प्रकारच्या गैरचेष्टी, मोठाले खर्च आणि लोकापवाद ही सर्व सहन करून पूर्णत्वास नेले

सौ आनंदीबाई ह्या जात्या बुद्धिमती होत्या गोपाळराव हे नोकरीच्या सर्वधाने ठाण्याहून आलीबाग, कोल्हापूर, मुंबई, मुज, कलकत्ता वगैरे दूरदूरच्या ठिकाणी फिरले, व त्या प्रत्येक ठिकाणी सौ आनंदीबाई ह्या बरोबर असून तेथे तेथे त्यांचा अभ्यास गोपाळरावजींच्या शिक्षणासाठी अव्याहत चालला होता मध्यंतरी आनंदीबाईंना तीन अपत्ये झाली परंतु त्यांतल एकही वाचले नाही गोपाळरावजींचा आपल्या पत्नीला परदेशात पाठवून डावपट्टी शिक्षण देवविण्याचा फार हेतु होता, त्यासाठी ते सुमारे सात आठ वर्षांपासून आपली परदेशगमनाची काही तरी छोट्या व्हावी म्हणून प्रयत्न करीत होते शेवटी अमेरिकेतील न्यूजर्सीकडे रोजील नांवाच्या गावाी असणाऱ्या एका मिसेस कापेटर नांवाच्या बाईशी गोपाळरावांचा पत्रव्यवहार सुरू होऊन, तिचे त्यांना पूर्ण मत मिळाले की, तुम्ही आपल्या पत्नींसह अमेरिकेत यावे, आम्ही पुढेचा पचाशकिक सर्व प्रकारें समाचार पत्र व तुमचे इष्ट हेतु साफल्य करण्यास मदत करू मिसेस कापेटर या थोर व उदार बाईच्या पत्र व्यवहारावरून गोपाळरावजींनी आपल्या बायकोस अमेरिकेत पाठविण्याचा निश्चय केला पहिल्याने त्यांचा उमयता चाहि तिकडे जाण्याचा विचार होता, परंतु त्यांच्याजवळ दोघांच्या प्रवासापुरता पैसा शिकक नसल्यामुळे त्यांनी एकट्या आनंदीबाईंनाच पाठविण्याचा निश्चय केला ह्या परदेशप्रवासातला एक महाराष्ट्रीय माझण ही एकटीच जाणार आहे अशी बगालातल्या वर्तमानपत्रात बातमी प्रसिद्ध होऊन लोक आश्चर्यचकित झाले, व तेव्हा लोकांचे अनेक सहाय निघू लागले असे पाहून आनंदीबाईंनी श्रीरामपूर येथील कॉलेजात एके दिवशी एक सुंदर ईमजी व्याख्यान दिले त्या व्याख्यानात त्यांनी, आपण अमेरिकेत कां पाठे १ व तीहि एकटीच कां जाते २ लोकाप-बादाची भीति आपण कां बाळगू नये ३ आणि मी हिंदू व माझण म्हणून अमेरिकेत इतक्या दूर परदेशांत आत आहे तसाच मी हिंदू आणि माझण या स्थितीत परत माघारी येणे समाव्यआहे की नाही? इत्यादी मुद्याच्या गोष्टीवर उत्तररूप अने उकृष्ट प्रतिसाद देऊन यावेची गोपाळराव श्रीरामपुरावरच पोहोचले होते

१८८३ च्या एप्रिल महिन्यात आनंदीबाई ह्या कलकत्त्याहून आगबोट मागर्नि निघाल्या. त्या अमेरिकेस आपल्या इच्छित स्थळी, न्यूयॉर्कला रोखले येथे काप्टर कुडुवात आऊन पोचल्या तेथे त्या कुडुवातील सर्व मनुष्यांनी आनंदीबाईंचे उत्तम प्रकारे व मोठ्या प्रेमाने स्वागत केले व आता मुम्बईला कोणत्याही प्रकारचा कमीपणा वाटणार नाही असे त्यास सांगितले त्या कुडुवातील मुख्य बाई जी मिसस काप्टर तिन्हा तर आनंदीबाई मावशी या नावाने हाक मारीत असत. त्यांनी फिलाडेल्फिया येथील ख्रियाच्या वैद्यकीय पाठशाळेत आऊन शिकण्याची सर्व योजना केली. आनंदीबाईंची हुशारी आणि त्यांचे विद्याभ्यसन बघून तेथील युनिव्हर्सिटीने त्यास त्याच्या निवेहापुरती एक स्कॅलॅरशिप दिली आणि त्याचा तेथे उत्तम प्रकारे अभ्यास चालण्यास कोणत्याही प्रकारची अडचण राहिली नाही.

पुढे गोपाळराव ब्रह्मदेश, सयाम, चीन, जपान वगैरे एशियाखंडातील पूर्वेकडील देश पदात पदात सानफ्रान्सको मधून अमेरिकेमधून प्रविष्ट झाले, व आपल्या अभ्यासमग्न पत्नीला भेटण्यासाठी ते आपल्या 'मावससासरी' दाखले झाले ती आनंदीबाईबाहेर सोन बर्गच्या मुदतीचा नियमित अभ्यास पूर्ण होऊन त्याची डॉक्टरची शेवटची परीक्षा होण्याचे दिवस समजाई जवळ आले होते आनंदीबाईंची ही एम. डी. झेज 'डॉक्टर ऑफ मेडिसिन' (वैद्यशास्त्र-पारंगत) ची परीक्षा होती व हीच शेवटची परीक्षा होती. ती त्यांनी दिली व त्यात त्यास यश मिळाले त्याच्या पदवीदानाबद्दलची जी मोठी विद्वत्सभा भरली होती त्या सभेमध्ये गोपाळराव जोशीही हजर होते. त्याचप्रमाणे ईंग्लंडात प्रसिद्ध पंजिता रमाबाईहि सुद्धा आपल्या ह्या देश-भगिनीच्या सन्मानप्रेक्षणस हजर झाल्या होत्या. मोठ्या समारंभाने 'डिप्लोमॅटिक कॅलेज फिलाडेल्फिया' या संस्थेच्या चांसेलराने, आनंदीबाईंच्याविषयी तेथे जमलेल्या लोकांस माहिती कळवून, त्याच्या विद्वत्तेची फार प्रशंसा केली, आणि त्यास एम. डी. पदवीचा डिप्लोमा दिला.

ती आनंदीबाई ह्या डॉक्टरांच्या परीक्षेत उत्तरल्याने मुबतमान हिंदुस्थानात प्रसिद्ध होताच, इकडे, कोल्हापुरास आबासाहेब कागलकर यांनी खियाकरिता इस्थितळ बांधण्याचे ठरविले होते, त्या इस्थितळावर डॉक्टर आनंदीबाईंची १५० रुपये दरमहावर नेमणूक केली. ही नेमणूक पतकळून हा ती आनंदीबाई ह्या आपल्या नवऱ्यामोरार हिंदुस्थानात येण्यास निघाल्या. यावेत त्यांची तत्वेत शैत्याने जास्त विषयून त्या हिंदुस्थानात येऊन पोचतात तों त्याच्या वर त्या रोगाने आपला बराच पगडा बसविला आणि त्याचे ती शरीराने दुखणे स्यावर गेले, असे त्यास मुबई येथे आल्यावर तेथील डॉक्टरांकडून कळले त्या मुबईस ता. १६ नोव्हेंबर गन १८८६ रोजी आल्या अनेक वैद्यांची व डॉक्टरांची

औषधे वगैरे घाली, परंतु त्यापासून त्यांना यत्किंचित्ही गुण न येता, अखेरास त्याचा ता. २७ फेब्रुवारी १८८७ म्हणजे फाल्गुन शुद्ध ४ रविवार, राके १८०० रोजी, पहाटे दोन वाजता अंतः साल मरणफाळी डॉ. आनंदीबाईंचे वय अवघे २१ वर्षे आणि ११ महिन्यांचे होते ! आनंदीबाईंनी हिंदु ख्रीस्तीमात्राच्या खऱ्या रीत्या यातनांचे निवारण करण्याकरिता आपले आयुष्य, आपली बुद्धि व आपले सर्वस्व खर्ची घालण्याचा निश्चय केला... स्वधर्म, स्वाचार व स्वहठी याचा योगनसद्वाच्या किंवा अर्धभूगीळाच्या अंतरावरहि अल्पमान त्याग केला नाही... आनंदीबाईंची मूर्ति शातपणे सर्व कुलीन स्त्रीपुरुषांच्या हृदयांत निरंतर वास्त करील तिच्या यश पटाचा नाद हिंदुच आहे तोपर्यंत राण्याच्या कानास सुख देईल' अशी केंसरीसारख्या पुराणमताभिमानी पत्रानेहि आनंदीबाईंची प्रशंसा केली आहे (२६ मार्च १८८७) आनंदीबाईंच्या ठायी देशाभिमान तोप्रतेने वागत होता, हे त्यांच्या पत्रावरून दिसते त्यांचे चरित्र श्री काशीबाई कानिटकर यांनी लिहिले आहे. या चरित्रासारखा सुंदर चरित्रग्रंथ मराठीत दुसरा अजून झाला नाही.

आनंदीबाई (पेशवे)—राघोबादादा उर्फ रघुनाथराव पेशवे यांचे सुप्रसिद्ध द्वितीय कुटुंब ही राघो महादेव ओक मळणकर यांची कन्या असून हिचे लग्न तारीख १७ डिसेंबर १७५५ रोजी कृष्णातीरी गलगले येथे स्वारीत झाले ही मराठ्यांच्या इतिहासात कारस्थानी श्री म्हणून प्रसिद्ध आहे तिचे राघोबावर बरेच बळन असून ती राजकारणातहि तिच्या सल्ल्याप्रमाणे चालत होता असे दिसते. थोरला माधवराव मरण पावल्यावर साठारच्या महाराजापासून नारायणरावाकरिता पेशवाईची वज्रं आणण्यास नारायणरावाबरोबर जातेवेळी राघोबादादा पंचवीस लक्षाच्या सरंजामाकरिता आटून बसला होता पण आनंदीबाईने 'सरंजाम वेगळेच नारायणराव म्हणतो त्याप्रमाणे स्वतःच वडीलपणाने कारभार करावा' असा राघोबास सल्ला दित्यावरून तो इह सोडून नारायणरावाबरोबर गेला (ऐ. ले. सं. भाग ४, पृ. १९६८) तथापि आनंदीबाई मोठी कारस्थानी छी आहे असा नारायणरावाचा पक्षा ग्रह झालेला असून तिच्या हालचालीवर त्याने करडी नजर ठेवीची होती असे दिसते. नागपूरकर भोंसल्याच्या बखरीत (पृ. ९३) तर असे म्हटले आहे की, 'नारायणरावाने तिची लुगज्यात फंदाचे कागद ठपविले म्हणून लुगदे फेडून छळणा करवी.' नारायणरावाचा वय 'घ' वा 'मा' करून हिनेच केला असा तात्कालीनाचा हट समज होता असे पांडुरंग नामक कवीचे नारायणरावाच्या वधावरील काव्य इतिहाससंग्रहात (मार्च १९१०) प्रसिद्ध झाले आहे त्यावरून स्पष्ट होते. आपल्यावरील हा आरोप स्वतः आनंदीबाईहि जाणून होती असे इतिहाससंग्रहात छापलेल्या (पृ. ६, अ. ४, ५, ६) मेणवळी दप्तरातील एका पत्रावरून

कळने तथापि त्याच पत्रावरून नाना कडणींग आदीकरून मडळींग तिच्या अपराधाचे माप तिच्या पदरांत घालण्याइ तका स्पष्ट पुरावा मिळाला नव्हता अशीहि रक्षा उपपन्न होते राधोबादादांचे अस्तित्व पत्र रामशास्त्राच्या हातीं पडले (प्राटडफ) त्यावरून 'ध' चा 'मा' साक्षा होता हे जरी मिळू शाले अगळे तरी तो कोणी केला हे त्यास गूढच राहिले असावे

नाना कडणिमाण तुळजा पंभाराची अजानी पेतली तीतिहि आनंदीबाईंचे नाव पुढे आले नव्हते (इ स वर्ष १ अ ९) नारायणरावाच्या बंधानंतर गंगाबाई सती जाऊ लागली तेव्हा आनंदीबाईंचे 'मातीस कुठे तुम्ही पाठ्यां चुकल्या आहे' असे म्हटले अमल्याचा हरिश्चाच्या बखरीत (कलम ७२) उल्लेख आहे, पण उभा आनंदीबाईंचे गंगबाई गरोदर आहे असे माणूनहि तिच्या सद्गमनास हरकत केली तीच पुढे गंगाबाईचा गर्भपात करण्याचा प्रयत्न करीत आहे अशी नाना कडणिमा त्या पक्षाच्या मंडळीस शका येऊ लागली हा शका परंपुरामाभक्ते वामनरावाम लिहिलेल्या एका पत्रात व्यक्त केलेला सापडते (अधिकारयोग प १०) बारमाईनी काहत्याम करून राधोबादादिविषद कट केला तरा आनंदीबाईंची नाना कडणींस व सखारामपास यास साळतपणे पत्रे मात होतीच १७७४ च्या एप्रिलान बहागूर सुन्नामहून आनंदीबाईंचे नानास जे पत्र लिहिले त्यानंतर पुरंदरची सर्द हवा लेकरास मानवणार नाही' अशी सबाई माधवरावायदल काळजी व्यक्त केली आहे आनंदीबाई गरोदर अमल्यामुळे १७७५ मध्ये राधोबादादा तीस मागे धार येथे टांगून इमर्जीची कुमक घेण्यास गेला तेव्हा हि आनंदीबाईंचे राधोबादादांच्या राजकारणात रुध्र होतेच १७७५ च्या फेब्रुवारीत लिहिलेल्या एका पत्रात तिने विचारी शेकाकरदल काळजी घेण्याविषयी सखाराम हरि वगैरे मंडळीस बजावले आहे त्याचप्रमाणे पुढे चार महिन्यांनी सखाराम हरि तिच्या नवत्याप्रीत्यर्थ लडताना नखमी झाला तेव्हा त्याम तिने ममतापूर्वक उल्लेखनपर लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध आहे (इ स पु १, अ १२) पुढे १७७५ मध्ये आनंदीबाईंस भारच्या क्लिष्टातच अटकत ठेवण्यात आले येथून इ स १७७८ च्या सप्टेंबर महिन्यात तिने नानाकडणिमास लिहिलेल्या पत्रातील 'हल्लीं बवनाकात माझी दौलत फिनुरांनीं होऊ पाहने तुमच्या चित्तातील उणीन आढा जात नाही. आम्ही येथे तुमच्या स्वाधीन पावणेदोन वर्षे जाहालीं कार्यसिद्धि तुमची बाहीच न माहालीं नुकसान पाच हजार फीजेच, सरेंगामी गुंतले, ही शाली विशेष बाहीच न झाले तुमची फौज गुंतून आसचा धन्याचे पायासीं वियोग.' या वाक्यावरून तिचा मुत्सदीपणा चांगला घ्यानात येतो (इ स पु १, अंक ४) आनंदीबाईंच्या पत्रांत रोज्यदारपणाहि बराच आढळतो त्याच दिवशी लिहिलेल्या सगाराम भावईताच्या पत्रांत ती नाना

कडणिमाच्या नवीन लग्नास उद्देशून लिहिले "नवी भावजय लडकी केली तिचे नाव काय ठेविले व दुसरी करावयाची कधी?" तथापि बरील उपरतिधक याकडे लिहिणाऱ्या स्वतः आनंदीबाईंच्याच यजमानांनीं सुरतेस येऊन राहिल्यावर तिच्या भिबतपर्णाच भिकाजीपंत पडशाच्या मथुराबाई नामक कन्येशीं लग्न केले होते हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे पुढे इमर्जीशीं तह होऊन राधोबादादा मराठ्यांकडे आला तथापि बागरीबास पेशवाई प्राप्त होईपर्यंत आनंदीबाईंस स्वातंत्र्य प्राप्त झाले नाही राधोबादादांच्या मृत्यूपर्यंत ती त्यामबरोबर कोंपरगावास नाना कडणिमाच्या प्रतिक्रियात होती कारभारी मंडळीचे तिच्याशीं वर्तन एकदरीत बरेच निष्ठुरपणाचे होतेसं दिसते काव्येतिहास-संग्रहातील (प. ४९६) एका पत्रात राधोबादादा मृत्यु पाव त्यावर आनंदीबाईंच्या अगावरील सौमन्यालंकार काढून आणण्यास नानांनीं ताबडतोब आपला हस्तक कोंपरगावी पाठविला होता असा उल्लेख आहे आनंदीबाईंस शके १७९५ प्रमादी सक्तर फासुन वर्ष ११ स (भा इ स मं वार्दिक इतिवृत्त शके १८३५ घटके यादी) म्हणजे सा २७ मार्च १७९४ रोजी आनंदबाई येथे देवाज्ञा झाली. तीस हुर्गीबाई उर्फ गोडूबाई नापाची कन्या (महाराष्ट्रसिंहसंपादिका, वर्ष ८, पृ १५९ पहा) आणि बगरीबाव व बिमणाजीअभ्या असे दोन पुत्र होते.

आनंदीबाईंचीं भारतीय वंशज देश हा उत्तर आणि पश्चिम अशा दिशाभेदांनीं दोन प्रकारचा आढळतो वैवस्वतमनुष्या पौत्र व शर्यपित राजाच्या पुत्र जो आनंदी, त्या-या नावावरून आनंदी देश प्रसिद्धीस आला अशी कथा आहे महाभारत (२ २९, ९१७, ३ १३, ११०, ४ ७२, २३५०, ५ ८३, २९६४, ६ ९, ३९६, ८ ५, ९६, १४ ५२, १५२५६), भागवत (१ १०, ३५, ९ ३, २८, १० ५२, १५६), बृहत्संहिता (१४ १७, १६ ३१६) या सारख्या प्राचीन प्रपातून याचे उल्लेख सापडतात आनंद हा गुजराथचा एक भाग असे तो उत्तरकडे असून त्याची राजधानी आनंदपुर किंवा आनंदपुर (हल्लीं बडनगर) होती सत्य, जेत, द्वारपर आणि कलि या चार युगांत या शहराची नावे अनुक्रमे चमत्कारपुर, आनंदपुर, आनंदपुर व बृहदनगर (बडनगर) अशीं पडत गेलीं अशीं एक दत्तकथा आहे सप्तपदनामम् (इ स. १५०) चा गिरनार येथे जो शिलालेख उपलब्ध आहे, त्यांत जुनागढच्या पहिल्या सुभेदाराच्या ताब्यात आनंद व सुराष्ट्र हे दोन निजिवाळे भाग असल्याचा उल्लेख सांपडतो काही पुराणांतून आनंदीन सुराष्ट्राचा समावेश केलेला असून त्याची राजधानी द्वारका असें म्हंटले आहे. भागवतात तर द्वारकेलाच आनंदी म्हंटले आहे [गुजराथचा इतिहास-सु गे पु १, भा १ प्रा को बृहत्संहिता भागवत महाभारत]

आनाम — ही एक भाषा आहे, आणि ही भाषा कोल गारे राष्ट्र आहे कोचीनची आणि टांविन ही राज्ये

पूर्वी आनामचा भाग समजून अमृत. या भाषेविषयी परिचायक माझूर पहिल्या विभागाच्या १८५ पृष्ठावर मापडेल. आनाम आणि भोंवतालचा प्रदेश येथील सामाजिक पद्धति आणि राज्यव्यवस्था यांचेहि विवेचन त्याच विभागाच्या १९६-१९८ या पृष्ठात दिले आहे. या प्रदेशात भारतीय व चिनी संस्कृतीचे मिश्रण कसे झाले आहे ते तेथे सविस्तर स्पष्ट केले आहे. या माहितीशिवाय इतर माहिती फक्त येथे दिली आहे.

लोक व धर्म.—आनामी लोकांचे स्थापनिक नांव “गिओची” असे आहे. या लोकांमधील प्रचलित दंतकथावरून हे लोक पूर्वी चीनच्या दक्षिणभागात होते. या लोकांचे स्वरूप पुढे मात्र हिंदूभस्करणाचे व मयामांतील ईश्वरार्थी चाम लोकांशी हारीसंबंध झाल्याने पालटले आहे. हे मंगोलियन लोकांपेक्षा सर्वोत निष्ठुर बापाचे व दिसण्यात कुरूप आहेत असे जणून लोक करतात. चिनी लोकांपेक्षा हे काळे असतात. परंतु कांभोजी लोकांपेक्षा काळेपणात कमी आहेत. याचे कंस काळे व, खरखरीत असतात, स्वचा नाड असते, व कपाळ अरंद असते. हे भाषले दात काळे करतात आणि विडे फार सातात. त्यांच्या पायांचे खांद्ये इतर बोटांपासून अधिक दूर असतात व ही त्यांच्या जातीची विशेष लक्षण धरण्याम हरकत नाही. नाक अत्यंत चपट असते मान आंघूड असते व छांदे फारच उतरते असतात. बोवीन-चीन मधील आनामी लोक दक्षिणच्या आनामी लोकांपेक्षा अधिकच दुबळे व ठेंगणे असतात. पुरुष व स्त्रिया रंद तुमानी वापरतात, अंगरण्यास बाग्रा आंघूड वापरतात, पायात मोठे पालीत नाहीत आणि गवती टोपी वापरतात.

इतिहास.—आनाम मधील मूळचे लोक “चाम” जातीचे व हिंदु संस्कृतीचे होत, याना पुढे गिओची (आनामी) लोकांनी मिळले. व आनाम कार्याम केला. चाम लोकांचे राज्य अमती तेथे संस्कृति चांगल्या प्रकारची होती हे आज तेथील शिल्पांच्या अवशेषांवरून उघड होते. गिओची लोक उत्तर आनाम व दक्षिण येथून आले व ते चिनी वंशाचे होते व त्यांचे प्रजापति राजे चिनी राजघराण्यांनी न पुरुष होते असे त्यांचे ऐतिहासिक ग्रंथ म्हणतात. ते दक्षिणेकडे येऊन त्यांनी राज्यस्थापना केव्हा केली हे निश्चयामक समजत नाही. परंतु प्राचीन रामघराण्याची उचल-बागडी प्रित्तपूर्व तिसऱ्या शतकात झाले. या चिनी वंशाने केली आणि स्वारीचा नायक त्या देशाचा राजा बनला. जुने रामघराणे दोन्ही नथे होते असे धरून चाडले तर सोपे हिंदु संस्कृति नि. पु. पांचव्या शतकात अधिकांश राज्य होणे असे होईल. व हिंदूंच्या वेष्टील पहाड्यांचा जाल त्याच्यादि पूर्वी नाईल व या दिशेकडे हिंदुस्थानच्या इतिहासकल्पनेची व संस्कृतिप्रसारकल्पनेची पुन्हा उजळणी करावी लागेल. नवीन चीनी रामघराणे बारा शतके म्हणजे सितोत्तर दहाव्या शतकापर्यंत टिकले. त्यानंतर

हे देश पराणें आले. हा आनामी लोकांचा स्वातंत्र्याचा काल होय. तो काल १४०७ पर्यंत टिकला. १४०७ साली देश पुन्हा चिनी लोकांच्या ताबडोस गेला पण पुन्हा १४२८ साली आनामी लोकांनी स्वातंत्र्य स्थापन केले, ते १८ व्या शतकाच्या अंतापर्यंत टिकले. मात्र १५६८ साली कोचीम चीनचा सुभेदार स्वतंत्र झाला. १७८७ सा ई गियालोग नांवाच्या एका वंडखोराने शोळाच्या लुईची मदत मिळविली आणि १८०१ मध्ये सर्व आनाम कोचीमचीन व ट्राविकन ही फ्रेंच सैन्याच्या मदतीने हस्तगत केली, तेव्हा पासून फ्रेंचाचे माडलीक या नात्याने हे राज्य अस्तित्वात आहे.

धर्म.—आनाम लोकांसंबंधी एक विशेष गोष्ट अशी आहे की त्यांच्यामध्ये धार्मिक संप्रदाय फार आहेत. स्वतःच्या मनाची खातरी वगैरे गोष्टीकडे न पाहता परंपरागत आज्ञेच्या धार्मिक गोष्टी करीत राहणारे हे लोक आहेत. चिनींतील बौद्धधर्म, कन्फुशियसचा संप्रदाय, व ताओयम-पंथ या तीन परकी संप्रदायांचे ज्ञान या लोकांत आहे. या तीन संप्रदायांना सरकारचा पाठिंबा असून उच्च वर्गातले लोक व विद्वान लोक याच पंथांचे आचरण करतात; दौ व पृथ्वी यांची उपासना केली जाते पण ती फक्त राजाकडून. पण या देवताबद्दल आनामी लोकांच्या मनात पूज्य भावना असते. सामान्य जनता गृत पूर्वजोची पुजा करणारी आहे. पितरांचे पूजन करणे ते बुद्ध्यातील मुल्य इसम करतो. इतर तामस देवते व भूतपिशांचे यांची पुजाअर्चा सार्वजनिक देवळातून करतात. याशिवाय अभिचारकमे म्हणजे जादू-टोणा वगैरेचे अनेक प्रकार चीन, हिंदुस्थान व ईंडो-चायना द्वीपकल्प येथील लोकांमधून आनामी लोकांत सरले आहेत. कोणत्या देशांतल्या लोकांपासून कोणती अभिचारकमे या लोकांनी उचलली ते मागता येत नाही; पण एकंदरीने वन्य धर्माचे (ऑनिमिजम) अनेक प्रकार आनामी लोकांत दडमूळ झालेले आहेत.

राज्य व्यवस्था.—स्वतः आनामवर तेथील बादशहाची मत्ता चालते. त्याच्या मदतीला ‘कोमाट’ म्हणजे एक गुप्त मंत्रिमंडळ असते. अंतर्गव्यवस्था, जमाबंदी, सुद्ध, विधी, न्याय आणि सार्वजनिक कामे अशा गद्दा कार्यावरील प्रमुख अधिकारी बरील मंडळाने जमासद असतात. हाए येथे राहणाऱा रंगिडेंट मान्यता प्रतिनिधी असून देशाचा सरा मत्ताधीश तोच असतो. आनाममधील मुल्य मंत्र्य अधिकाऱ्यांचे एक मंत्रिमंडळ असून त्याचा अध्यक्ष रंगिडेंट हा असतो. या रंगिडेंट दी प्रोटेक्टोरेट मध्ये कोमाटमधील दोन सभासद घेतले जातात. हे मंडळ सर्व स्थानिक कामे व व्यवस्था पहाते.

ग्रंथेक प्रोतावर एए एनदेशीय मण्डनेर असून त्यातील शिष्टाचार व मातृस्फोर एनदेशीय अधिकाऱ्यांचे असतात. बादशाही कारागृह मण्डनेरींनी पुढा मृदना पण

त्यांच्यावर फ्रेंच रेसिडेंटची देखरेख असते. दरबारकडून एतद्देशीय अधिकारी नेमले जातात पण एखादी नेमणूक रर करण्याचा अधिकार रेसिडेंटकडे असतो. अधिकारी वर्गातील लोक समाजातील सर्व दर्जाचे असतात. टुरेन प्रांतात फ्रेंच न्यायमंडळ आहे पण एतद्देशीयांचे कायदेच त्यांच्या सटण्यांतून उपयोगितात. इतर प्रांतात एतद्देशीय न्यायसभा आहेत. आनामी खेडेगाव स्वयंशासित असते; त्यांचे एक ल्हान मंत्रिमंडळ असून एका अधिकाऱ्यामार्फत एकंदर अंतर्ग्यवस्था चालते. लहानगहान गुंडे चालविण्याची सत्ताही या खेडेगावाला दिलेली असते. मोठाले गुन्हे गव्हर्नरने नेमलेला न्यायाधीश पाहते. अशा खेडेगावांची एका जिल्ह्यातील मंत्रिमंडळे, जिल्हा प्रतिनिधी निवडतात व हा प्रतिनिधि सरकारपुढे संपादनी याज मांडतो. आनामच्या स्थानिक बघेडात येणारे प्रत्यक्ष वर म्हणजे डोईपट्टी व जमीनपट्टी होत डोईपट्टी १८ पासून ६० वर्षे वयाच्या पुरायावर असते १९०४ साली स्थानिक बघेडातील प्रत्यक्ष कपापामुन जमलेली रक्कम २८०३५ पांड होता व सत्तांचा आकडा २३२६८० पांड होता गमाजा ताल प्रत्येक माणसाला शिक्षण मिळावे अशी व्यवस्था केलेली आहे प्राथमिक शाळेत विनी शिषी व वनस्पृक्ष-यसची बचने फक्त शिक्विली जातात. याच्याहून वरच्या दर्जाच्या शिक्षणाच्या ठिकाणी असणाऱ्या शाळेत सहामाही परीक्षा घेण्यात येऊन प्रांताच्या मुख्य ठिकाणी इन्स्पेक्टरच्या हेमरेखांवाली असणाऱ्या शाळेत निवडक विद्यार्थी पाठविले जातात. सरतेशेवटची त्रैवार्षिक मोठी परीक्षा जी होते तीन पंचार होणाऱ्या विद्यार्थ्यांलाच फक्त डॉक्टरची पदवी व सरकारी अधिकार मिळविण्याला लायक अशी जी म्हणू येथे परीक्षा होते तिला बसण्याला परवानगी मिळते ही जी आपल्याकडील आय. सी. एस्. मारली परीक्षा असते तीत स्थानिक इतिहास, शासननिपयक विधर्षि ज्ञान, गाले रीती कायदे, कम्प्युशियसची नीति, कुलीन आचार, राजकीय व सामाजिक आयुष्यातील संस्कार व खाजगी आणि सार्वजनिक आयुष्याला उपयोगी अशा गोष्टी हे अभ्यासक्रमामातल विषय असतात याच्यापुढे आनामी लोकांचे शिक्षण गेलेले नसते. त्यांच्या एकंदर शिक्षणक्रमात शास्त्रीय कल्पना, सुशिक्षण, विषयज्ञान युरोपियन शिक्षणक्रमांत येणाऱ्या अगदी प्राथमिक गोष्टी यांना अजीबात पांढर दिलेला आढळून येईल. विनी लहानाच्या साठपणामुळे शिक्षणाचे मातेरे होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. आनामी अधिवास्याला विनी भाषा अवश्य आली पाहिजे, कारण ती विनी लिपीत लिहीत असतो. पण ती लिपी कल्पनासुद्ध असल्याने लिपिविज्ञ उच्चारलेले शब्द आनामी व विनी भाषात वेगवेगळे ऐरू येतात. त्यामुळे एकच सरकारी खलिता विनी मनुष्य विनी भाषेत वाचतो व आनामी, आनामी भाषेत वाचतो

आनाममधील मुख्य शहरे म्हणजे फ्रेंच आणि एतद्देशीय सरकार या दोघांची राजधानी जी म्हणू शहर (लोकसंख्या सुमारे ६२०००), टुरेन (४०००), पनथिएट (२००००), वीनोन आणि कैफी ही होत. कोचीन-चीन पासून टांकीन पर्यंत वसुधकटाये जाणारा रस्ता बहुतेक मोठ्या शहरातून किंवा खाजबळून जातो या रस्त्याखेरांग रेल्वेचे दळण-वळणाचे मार्ग आहेतच.

आ पुनि क स्थिति — टुरेन, वीन-नॉन आणि वसुधा-नटे ही घंदरे युरोपीयन व्यापारार्थ सुली वेरी आहेत. त्यांचे जहातीचे उत्पन्न प्रान्सकडे जाते. म्हणू राजधानीतील (लोकसंख्या ६०६११) शिक्षणाचा काही भाग फ्रेंच लष्कराकडे आहे आनाम मधील सर्वात मोठे शहर जे विन्हे-डिन्हे येथे सुमारे पाऊणलाख वसती आहे. फ्रेंच सरकारच्या दृष्टांत्वालेल आनामी अधिवासी सर्व अंतर्-ग्यवस्था पाडतात या सरक्षित राष्ट्राचे क्षेत्रफळ सुमारे ५२१०० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९१४) ५२००००० आहे. शहरातून आणि नसुदकिनाच्याला आनामी लोकांची वस्ती आहे. पांच हायरकुले, मुलाच्या प्राथमिक शाळा ४६, व मुलीच्या प्राथमिक शाळा सात आहेत त १९१८ सालचे स्थानिक बघेडा ५०४७१७३ पोरेडी इतके होते. फनरंग नदीचा उपयोग सुमारे १०००० एकर जमीन सिजिविण्याकडे होत असून मध्यआनामामध्ये काही लहानसहान पाट-वधारेही आहेत तांदूळ, मका इत्यादि धान्ये, तांदूर, पाने, तंबाखू, बेरदोडे, दाल, चिना, वा.पी, रंग, आंदवी वनापती, यावू इत्यादि वस्तू येथे जातात वथे रक्षिम ६९०५ सुमारे ८००००० किलोग्राम इतके तयार होत असून त्यांची एकतृतीयांश परदेशां रवाना होते आनामामध्ये सुमारे २१५००० टुरे आहेत लोखंड, तांबे, जस्त आणि सोने, वायनाम प्रांतात सापडते. टुरेनजवळ कोडशाच्या खाणींहि आहेत. उत्तर, मध्य आणि दक्षिण भागात मीठ तयार करण्याचे कारखाने आहेत १९१६ साली आनाम-मधील एकंदर आयात ५८२५००१ मॅक व निर्यात ४४३२५११ मॅक होती. शहर जाणारा मुख्य माल म्हणजे वापूस, नटा पेठोल, वागदी माल आणि तंबाखू होय. तारार, तांदूळ, कुठो व रक्षमी वापड, दारचिनी, नहा आणि कागद हे कोडकुन येथील निर्यातार्थी वस्तू निर्यात होत [मिशनिका, ए. रि. ए. स्टेटसमन १९१९]

आनुवंशिकता (हेरेडिटी) — प्राणिज अगर उद्भिज या दोन्ही वर्गातील व्यक्तीमध्ये आपआपल्या मातापितरांचे ठायी वसत असलेले गुणदोष प्रायः उतरतात. खाविरून जी दोषळ अनुमाने काढता येतात ती ज्या शास्त्रात समाविष्ट केले आहेत व ज्या भाषकाचक नामाने ती व्यक्त केली जातात त्यांस हें नाव दिले आहे. या शास्त्राच्या व्यावहारिक स्वरूपास ईंग्रज ग्रंथकार “ गुणेनिक्स ” असे म्हणतात आणि आप-त्याकडे “ गुणवैविर्मोणकात्र ” असा शब्द योजितात.

आनुवंशिकता हे शास्त्रांग असे गणले जाण्यापूर्वी याच्या सत्य-
तेविषयी लोकांत जाणीव होती व आहे. हे "बीज तसा अंकुर"
व "शुद्ध बीजा पोटी, कळें रसाळ गोमटी" इत्यादि
म्हणवळून उपढ होते. हे गुणधर्म संततीमध्ये पूर्णपणे
व नेहमी उतरतातच असा अबाधित नियम नसतो.
इतकेंच नव्हे तर त्याचा पूर्णपणे अभावहि तीसम्ये कधी
कधी दिवून येता. केव्हा तर संततीपैकी काहींत समान
गुणदोष उतरल्याचे व काहींत न उतरल्याचे व काहींत उलट
गुण असल्याचे दृष्टीस पडते व "तुळशीत भाग" "सूर्याच्य"
पोटी शनीश्वर" इत्यादि म्हणी या अपवादामुळे उदाहर-
णाची जाणीव जनतेत असल्याची साक्ष पटावतात. पुढील
पिढीत समान गुणधर्म उतरविण्यातील ही अनियमितता
व स्वयंनिर्णय शक्ति याविषयीहि काही दोषळ अनुमाने जीवि-
तशास्त्रज्ञांनी बसविली आहेत. दोन्ही कोटींतील अगदी
खालच्या दर्जाच्या व्यक्तीपासून झालेली संतति हुबेहुब
मागच्या पिढीशी समानधर्मीय असते कारण त्याची
जननीच्या स्थाना विशिष्ट जननेंद्रिये नसल्यामुळे अगदीच
साध्या प्रकारची असते. ज्याप्रमाणे झाडाच्या फांदीस अंकुर,
मोठ अगर डोळा फुटून तेथून नवीन फांदी निर्माण व्हावी त्या
प्रमाणे त्या दर्जाच्या व्यक्तीची जननीकिया म्हणजे एका साध्या
शरीरास म्हणजे पेशीस थोड फुटून अगर एकाच ठिकाणी कर-
कांचा पडण्यास आरंभ होऊन ती क्रिया वाटून कमाले एका
शरीराची (पेशीची) दोन शरीरे होतात. अशा जननीकिये-
साठी स्त्रीपुरुषसंयोग आवश्यक नसतो. एका शरीरापासून
पुणे समानाकृति व समानधर्मीय असे दुसरे शरीर निर्माण
होण्याचा गुण ते शरीर ज्या जीवनेपेशीचे (प्रोथे-
प्लॅझम) बनलेले असते त्यांतच निसर्गाने ठेवलेला असतो.
यापेक्षा बरील दर्जाच्या व्यक्तीमध्ये प्रजोत्पादन अत्यंत सूक्ष्म
अंदां अगर त्या क्रियेसाठी निमित्तस्थान पेशी अगर पेशीचे
समूह याच्या साहाय्याने होतें, व मनोत्पत्ति, गर्भाची वाढ व जनन
तरीच क्रियेची इतर इंद्रिये ही सर्व गर्भावस्थेत तयार होतात.
अशा वेळी हे आनुवंशिक गुणधर्म पुढील संततीत कसे उतर-
तात, व प्रजोत्पादनशक्ति बीजरूपास पुढील पिढीत गर्भा-
वस्थेत गर्भ असतानाच कशी स्थापन केली जाते, व ती युवा-
योग्य काळी कशी जागृत होते, यांचे विवेचन बीजमान वा
जीवितशास्त्रज्ञांनी केले आहे त्याच्या मते गर्भातील सर्व
पेशींची वाढ त्यांनी मिळून असलेल्या पोषक द्रव्यामुळे वर
सांगितलेल्या मोठ फुटण्याच्या क्रियेने अगर द्विगुणीभवन-
क्रियेने होऊन त्यांचे प्रजोत्पादन होते. तसे झाले म्हणजे
जीवनेपेशीच्या मध्यमार्गी जे केंद्र असतें त्यासह एका
पेशीच्या (केंद्रासह) दोन पेशी होतात. या तत्वेने गर्भाची
शारीरिक वाढ व प्रजोत्पादनादि विशिष्ट कार्ये करण्यास
समर्थ अशा विशिष्ट इंद्रियांची वाढ, गर्भावस्थेत होत,
परंतु हे सर्व हळू हळू कमाले होते. ज्याप्रमाणे प्रथम
बोंबडी, नंतर भेंडे, नंतर त्या भेंड्यानीस मग्न या वीरमगा-

वस्थेतून मेथ्यावर नंतर कोंबडीसारखे पिढे उपजते, एक-
दम उपजत नाही, त्याप्रमाणे गर्भावस्थेत पूर्ण तयार होणारे
शरीर संक्रमणावस्था पावून नंतर जन्मास येतें, असा
वासमानच्या विवेचनाचा थोडक्यात आशय आहे यावर
इतर शास्त्रज्ञांनी जोराचे आक्षेप घेतले आहेत. दोन्ही बाजूस
प्रयोग आणि दीर्घ निरीक्षण याची जोड असल्यामुळे प्रत्ये-
काच्या म्हणण्यात सत्याचा अंश असला पाहिजे या आक्षे-
पकाच्या उपपत्ती मूळच्या बीजमानच्या सिद्धांताच्या उलटीहि
आहेत, व आक्षेपकांपैकी एकाने पुढील तत्वाचा शोध लाविला
तो हा बीं विविष्टगुण, धर्म, व कार्यक्षमता ही जीवनेपेशीमध्ये
इतर पेशीपेक्षा फार अधिक स्पष्टपणे नजरेस येतात जीवने
पेशीमध्ये जे केंद्र असतें ते केंद्र व ते ज्यापदार्थाचे बनलेले
असतें त्या पदार्थात विशिष्टगुणधर्म, व कार्यक्षमतासुद्धा
हक्काचे पुढील पिढीत उतरण्येच सामर्थ्य साठविलेले
असतें येथपर्यंतचे सर्व प्रयोग व निरीक्षण ज्याचा स्त्रीपुरुष
भेददर्शक जननेंद्रियांनी प्रत्यक्ष संयोग होत नाही अशा
व्यक्तीवरून टरविण्यात आले आहेत, मग अशा त्या
व्यक्ती कधी स्त्रीलिंगी असतात व कधी पुद्गलिंगी असतात.
परंतु याहून उच्च दर्जाच्या प्राणिम व उद्भिज्ज कोटीतील
व्यक्तींच्या प्रजोत्पादनासाठी अथवा फलप्राप्तीसाठी स्त्रीपु-
रुषाची गर्भसंभावक यास एकत्र व्हावी लागतात जीवने
पेशीतील वेंद्रांमध्ये आनुवंशिक गुणधर्म संततीत निमाण
करण्याचा धर्म असतो असे मानण्यास सगळ पुरावा द्याय
जा-ी गोळा पेल्याचे वर सांगितले आहे, त्यात आणखी
अर म्हणून प्रयोगाच्या पुराव्यानिशी असेहि म्हणता येईल
की, गर्भसंभव होण्याच्या अगोदर स्त्रीपेशीतील व पुरुष
बीजांतील असलेला सर्व जीवनेपेशी केंद्ररूपी पदार्थ दोघा-
नाहि निमेषिम तऱ्हे होतो व म्हणून आनुवंशिक गुणदोष
या कोटीतील व्यक्तीमध्ये मातापितर या दोहोंवरून प्रगत
होतात. परंतु अगोदर वर सांगितलेल्या हलक्या दर्जातील
व्यक्तीमध्ये गर्भसंभवास फक्त स्त्री अगर पुरुष पुरेसा होत
असल्यामुळे त्यामध्ये गुणदोषसंभवहि अमळ कमी परंतु
खास असतो. येथपर्यंत या विषयाचे शास्त्रीय प्रयोग व
निरीक्षण यावरून निघालेले विवेचन झाले यानंतर आता
व्यावहारिक व आनुभविक विवेचन करण्यास हरकत नाही.
त्यासाठी संतति व मातापितर यांचे स्वभाव, गुणदोष, गमान-
धर्म यांचे सूक्ष्म निरीक्षण व वर्गीकरण व्यवस्थितपणे केले
पाहिजे. याकामे अशा अनुभव येतो की, असुख एक दोष
अगर गुण मातापितरांत असलेला पेटला तर संततीमध्ये
तो उतरतो अशाहि फार उदाहरणे सापडतात, व असे गुण
उतरत नाहीत अशाहि योद्धा उदाहरणे सापडतात. योनाच
दोषळपणे व साथेघटने शारीरिक गुणधर्म म्हणता येईल व
अशा स्पष्ट व विस्तृत अर्थ पेटला म्हणजे मातापितरांचे सर्व
गुणदोष व मनोपम संततीत उतरतात असा आक्षेपकाल
येईल ज्या देशातील, जाणातील व उपजातीतील

मातापितरें असतील त्या वंश, जाति, उपजातीचे जे सर्व-
साधारण गुणदोष असतील ते, व एकेकळ्या मातापितराचे त्या
शिवाय स्वतःचे जे गुणदोष असतील ते संततीत कमी
अधिक प्रमाणात उतरण्याचा पूर्ण संभव असतो, इतकेंच
नव्हे तर मातापितराच्या शरीररचनेतील अगदी बारीक सारीक
सुखा पिन्हे व लक्षण, प्रकृतिमान, आवाज, चालण्याची
दब, हस्ताक्षर, मनोभर्म, व्यसन, दोष, रोग वगैरे हरेक
स्वाभाविक व शारीरिक भर्म संततीत उतरतात हे गुणधर्म
आनुवंशिक तेनें मातापितरात उतरलेले असतात व तेच पुढें
संततीत प्रगट होतात. यात मौजेचे उदाहरण असे आहे
चांगल्या विशेष दुधाळ गार्डस खोड होऊन पुढे त्याच्यापासून
एखादी गाय गामण राहिली तर तिची कालवड चांगली
दुधाळ निघण्याचा तिच्या पित्याच्या आनुवंशिकतेमुळे बराच
संभव असतो, म्हणजे हा दुधाळपणाचा गुण त्या पैलाभ्यां
पुढिगी धर्मामुळे जरी मुतावस्थेत होता तरी तो त्याच्या संत-
तीत प्रगट झाल्यावेना राहिला नाही. वाळवडीची माता जर
दुधाळ गार्डसमुन प्रसवली असली तर दुधात साखरच पडली
म्हणावयाची. हा आनुवंशिक बराचसेट गुण संततीत उतरवि-
ण्याचा या बरील दुर्गोतील चाकोचा गुण होन दुर्गो हो. मागे
सांगितलेल्या प्राणिज व उद्भिज्य वटोतील व्यक्तीतहि
दिसून येतो. मात्र त्यामध्ये जननक्रियेसाठी औपचर्ययोग
आवश्यक नसतो हे वर सांगितलेच आहे.

आनुवंशिक संस्कारांमुळे व्यक्तीचा स्वभाव व प्रकृति
यात होणाऱ्या फरकाचे स्वाभाविक आणि आगतिक असे
दोन उपभेद मानिले आहेत, त्यापैकी पहिल्याचें स्पष्टीकरण
येणप्रमाणे आहे—मातापितरांचे कुल, जात, स्वभाव व प्रकृति
ही बाधा दळवळवळ अगर उपद्रव गर्भास व गर्भवस्थेत पोचली
नाही तर संततीतहि उतरतात, व गर्भाची शरीररचना, व
प्रकृतीहि मातांल पिढीच्या नळणावरच बनते हा पहिला म्हणजे
स्वाभाविक प्रकार होय. परंतु गर्भधारणा झाल्यावर कांयच्या
गर्भास, अगर भौंड गर्भास किंवा मूल उपजल्यानंतर सुद्धा जर
त्यास कांही उपद्रव, इजा, अथवा रोग झाला तर संततीमध्ये
स्वाभाविक आनुवंशिक गुणधर्मांना पूर्णपणे उद्धव न होता
त्या त्या उपद्रव, इजा, अगर रोगाच्या प्रकाराच्या व तीम-
तेच्या मानानें संततीमध्ये आगतिक गुणधर्म उगम
पावतात. निरनिराळ्या मातापितरांच्या शरीरावर
असूक भागाचा अगर इद्रियाचा काजोल उपयोग करणे अगर
मुळीच उपयोग न करणे यांमुळे गुंजुज्य व इतर विषे, असून,
पीपण इत्यादींमध्ये असणारे दोष या अनेक कारणांनीं
जे नानाविध धरे वाईट परिणाम पडलेले असतात,
तसेच परिणाम त्याच्या संततीवरहि तीं तीं कारणे
पडली असतां होतीलच. यास आनुवंशिक म्हणावे किंवा
नाही याविषयी संशयच आहे. मातापितरापासून संत-
तीस रोगहि आनुवंशिकतेमुळे होतो. जे रोग व इतर
गोष्टी संततीत उतरतात त्या पुढील तीन तत्त्वांच्या

अनुसंधानांत उतरतात—(१) कस माता अगर पिता याच्या
शरीराच्या व प्रकृतीच्या ठेवणीवरून संततीच्या शरीराची
ठेवण व प्रकृति असल्यामुळे एखाद्या शरीरभर पसरून
वास्तव्य करून राहणाऱ्या रोगास गडून घळी पळण्याची
व टिकाव न घेण्याची प्रवृत्ति माता अगर पिता यात अशी
असेल तशी ती संततीतहि येईल (२) रोगशक्ती
अगर अतु मातेच्या अंगशर्यातील कोणत्यात म्हणजे छी-
सुक्ष्मावात अगर पुरपाच्या बीयांतील बीजातहि असू
शकतात (३) अगर रोगजंतूपासून निर्माण झालेले शरीरा-
तील विष छीसुक्ष्मावात अगर बीयांतील बीजात अगर
नाळीतील धमन्यावाटे गर्भातहि पसरू शकतें, म्हणून यापैकी
पहिल्या दोन प्रकारात स्वाभाविक आनुवंशिकतेमुळे तो रोग
अगर ते गुणधर्म आले असें न म्हणता ते आगतिक आनु-
वंशिकतेमुळे आले असें म्हणावे. उदाहरणार्थ फिरंगीपेक्ष रोग
माता निरोगी असून पिता त्या रोगानें पीडित असल्यास
गर्भास होऊन संतति उत्पन्नच रोमी निपजेल, अगर उलट
पिता निरोगी असून मातेस तां रोग असल्यासहि असाच
प्रकार होईल. अगर असेहि होऊं शकले की, गर्भसंभव
झाल्यानंतर मातेस उपद्रव होऊन तो गर्भाच्या नाळीतील
धमन्यावाटे गर्भात पसरतो. कसकस व दुसरे काही रोग
माता अगर पिता यांना झाले असतील तर तो रोग
होण्याची प्रकृति संततीमध्ये उतरते असे पाहण्यात येतें

बरील सर्व माहितीवरून तत्त्व असे वाटतें की, असूक
शारीरिक गुणधर्म माता अगर पिता यांच्या ठायी
असले म्हणजे ते संततीत येतील. परंतु व्यवहारात असें
आढळून येतें की संततीचे गुणधर्म उल्लेखणें माता पितरा-
प्रमाणे (या अेदास सीमधेद म्हणतास) पूर्ण नसून ते अर्धेवद
स्थितति व्यक्त होतात. याचेराने दुसरी तद्दा म्हणजे
माता अगर पिता यांच स्वतःचे शालगुणधर्म एकमेकांच्या
गुणधर्मांपेक्षा विशेष जोरकस असतील तर संततीत मातेच्या
अगर पित्याच्या जोरकस गुणधर्मांचा प्रगडा आणि प्रभा-
णात दिसून येईल. उदाहरणार्थ शिरी, गडुही,
किंवा चिनी लोकांनीं इतर जातीत वेढी-यवहार केव्हास
संततीमध्ये इतर जातीपेक्षा त्या जातीचेच गुणधर्म अधिक
दिसून येतात (या अेदास प्रबल भेद म्हणावे) तोच रिपति
यूरोपियन व एतरेशीय याजपासून झालेल्या संततीची होय.
तिसरा प्रकार म्हणजे संततीत केवळ मातेचे अगर पित्याचे
(यास एकपक्षीय भेद म्हणतात) गुणधर्म पूर्णपणे उतरणें
हा होय. जननवाराच्या व झाडाच्या भिन्न जातीपासून
नवीन संकरजात अथवा नव्या अवरादी उत्पन्न करणाऱ्या
संशोधकांनीं प्रयोग केले आहेत त्यावरून दिसून येतें की,
भिन्नजातीच्या मातापितरांमध्ये एवढी मावसमान व दुसऱ्या
खेपेस पितृसमान संतति उत्पन्न होते परंतु सभातीस
मातापितरापासून होण्याच्या संततीमध्ये मातापितराचे गुण

उतरलेली वरील मीमत्र तऱ्हेची आनुवंशिकता पहाण्यात येते.

मा तु पि तु पूर् न पि द्या चे प रि ण म.— आनुवंशिक गुणधर्म व्यवहारात अजमावणे म्हणजे केवळ माता आणि पिता यांचे शारीरिक, गुणधर्मांची बेरग करणे एवढाच अर्थ नव्हे, ते ठरविण्यामध्ये अनेक अडकणी व आभास उत्पन्न होतात हे दिसून आलेच असले. हे काम बाळते तितके सोपे नव्हे मातापितर अजर आर्जोबा, पणजोबा यांच्या डोम्याचे भोजमाप, उंची वगैरे दिली असता त्यावरून पुढील संततीची उंची, भोजमाप वगैरे बघव जवळ अंदाजता येते असे नेहमी व खात्रीने घडत नाही. अमुक एक जात उंच व अमुक जात टेंगणी असे दोषवपणे ठरलेले असते खरे. शोख, रजपूत लोक अगर ह्कोच लोक उंच आणि जपानी सामान्यतः टेंगणे असे असले तरी पहिल्या लोकात आनुवंशिकतेमुळे टेंगणी माणसे व जपानी लोकांत अगदी उंच माणसे नसतील असे म्हणता येत नाही. एका किंवा अनेक जातीतील कोठले तरा परंतु असंख्य लोकांच्या उंचीचे प्रमाण पाहून आकडे ठरवितात. थोडक्या लोकसंख्येवरून अनुमाने बसविणे निरूपयोगी आहे. उंचीचे प्रमाण आनुवंशिकतेमुळे पित्याचे सहा फूट असले तर मुलांमध्ये पाच फूट ११ इंच म्हणजे कमीहि होऊ शकते; त्याच कारणासुळे पित्याची उंची साडेपाच फूट असली तर मुलाची पांच फूट आठ इंच म्हणजे अंमळ जास्तीहि असलेली पाहण्यात येते. निऊत पितराचे गुणधर्म संततीत न येता मातापितराच्या पूर्वजांचेहि गुणधर्म संततीत येतात. केवळ पित्याचीच नव्हे तर मातापितराचे आज्ञे व पणजे यांची उंची व वजनाप्रमाणे संततीमध्ये प्रगति किंवा विपरीतगति पाहण्यात येते. बाप व आईपेक्षाहि वढील असे जे आज्ञे, पणजे, स्त्रीपरपणजे इत्यादि पूर्वज असतील तर आईबापे दोघेहि टेंगणी अमूत पूर्वज उंच असल्यास एखादी संततीहि उंच असू शकेल.

आनुवंशिकतेचा आणखी एक प्रकार आहे तो असाः— नवरा मेलेल्या एका छीने पुनः लग्न केल्यावर संतति झाली तर तिचा तोंडवळा व गुणधर्म मृत नवऱ्याप्रमाणे असतात असे कथित पाहण्यात येते. जनावरांची निपज करणाऱ्याच्या नियम अनुसंधानी ही गोष्ट आहे असे म्हणतात. परंतु खरोखर पाहता जनावरात व इतरात या विषयांचा बळकट पुरावा सापडला नाही. याच्या समर्थनार्थ पुढील दोन कारणे दिली जात असतातः (१) पहिले बापाच्या कीर्तीतील बीज मातेच्या गर्भाशयात अंदाजापेक्षा फार दिवस अधिक वास्तव्य करिते. (२) मातेच्या गर्भाशयात गर्भाधारणा झाल्यापासून तिच्या शरीरावर अगर जननेंद्रियावर बसा तो गर्भ वाढत जाईल तसा परिणाम होतो, व मातेच्या

स्वभावात व गुणधर्मात पुढीलच्या बापाशी सादृश्य येते. पहिले कारण संयुक्तिक दिसत नाही व दुसऱ्या कारणाविषय असा बळकट पुरावा आणला आहे की, कोणाहि पित्याच्या संततीत चाकळ्या सुलामध्ये त्याचे स्वतःशी साम्य कमी प्रमाणात असते.

आनुवंशिकतेने शारीरिक गुणधर्म संततीत प्रकट होतात, तसे मानसिक गुणधर्म प्रकट होतात की नाही, याबद्दल वाद आहे. सुप्रज्ञानिमोक्षशास्त्राचा इंग्लंडातील भोटा प्रवक्तव्य मॅग्निसस गार्ल्टन याने हेरिडिटरी मॅग्निसस नावाने एक पुस्तकहि अस्तित्पत्ती उत्तर पेण्यासाठी पुरावः म्हणून दिले आहे; पण त्या पुस्तकाचे वाचन केले असता पुरावावरून त्याचे सिद्धांत सिद्ध होतातसे वाटत नाही आणि महादुष्टता आनुवंशिक नाही, असे विधान केव्हास ते आज खोडता येईल असे वाटत नाही.

आन्वीक्षिकी— प्राचीन काळी विद्येचे वर्गीकरण त्रय (वेद), आम्बोक्षिकी, वार्ता (वैश्यांचे शास्त्र) व दंडनीति असे करण्यात येत असे आम्बोक्षिकी प्राज्ञण व क्षत्रिय या दोघांनाहि अभ्यासाची असे होते. आम्बोक्षिकीमध्ये तर्कशास्त्र व अभ्यासशास्त्र या दोघांचाहि अंतर्भाव होई. कुल्लूकाने मनुस्मृतीत आलेल्या (७-४३) शब्दांचे स्पष्टीकरण करतांना भूतप्रवृत्ति आणि प्रयुक्ति यांचा उपयोग करणारी तर्कविद्या व ऋषिनिद्या या दोघांचाहि अंतर्भाव केला आहे आणि या अभ्यासाचा हेतु अभ्युदय आणि व्यसज या दोघांपासून होणाऱ्या हर्षविषादांचे प्रशमन न्हावे हा दिला आहे. म्हणजे व्यवहारात पडून पुढील व्यवहारापासून होणाऱ्या सुखदुःखापासून वनाला विकल्प होऊं नये हे या अभ्यासाचे ध्येय ठेवले आहे; परंतु आगवतात (७.१२, २३) या अभ्यासाचे स्वरूप निराळे दिसते. तेथे वानप्रस्थाने त्यास वार्धक्याने अगर व्याधीने आपल्या विषयें अगर आम्बोक्षिकीत व्यत्यय आला तर त्याने उपास करावा असे सांगितले आहे. आम्बोक्षिकीचे अधिक व्यापक स्वरूप कौटिल्यनीतीत दिले आहे. विद्याची यादी देताना आम्बोक्षिकीस प्रथमस्थान देऊन तो तृतीय स्थान देतो आणि बार्हस्पत्य आणि औशनस हे तृतीय व आम्बोक्षिकीस विद्यामध्ये स्वतंत्र स्थान देत नाहीत; पण कौटिल्य देतो असे दाखवितो. आम्बोक्षिकीमध्ये तो अभ्यासास मुख्यच प्राधान्य देत नाही, तर साह्य, योग आणि नारितकमत (लोकायत) यांचा अंतर्भाव करतो. जेव्हा तृतीयस्थानी, वार्धक्या नियमावधिया किंवा दंडनीतीच्या नियमाविषयी संदेह उत्पन्न होईल तेव्हा आम्बोक्षिकी हे शास्त्र संदेहनिर्णयास दूरछाडे, वाणी व कृति यामध्ये समतोल पण ठेवण्यास उपयोगी पडते असे सांगतो. इतर सर्वप्रकारच्या ज्ञानास हे शास्त्र मार्गदर्शक आहे आणि सर्व प्रकारची कार्ये करण्यास सौकर्य उत्पन्न करणारे हे शास्त्र आहे (पु. १, अ. २). मलतीमाधवातील उल्लेखावरून (अं. १) मभवृत्तीच्या काळी देखील ८१:२०:१६:१८

अभ्यास करावा, अशी सुनिश्चितात करवना असावी. त्या वेळेस तो अभ्यास चाळू असेलच असे खात्रीने म्हणवत नाही. 'आन्वीक्षिकीस प्रत्यपेक्षा अधिक महत्त्व दिल्यावरून चाणक्य हा परिचयन असावा, खराचुरा प्रदोषण नसावा' असल्या करवना डॉ. स्पुनरने पुढे मांडल्या आहेत; पण त्यांत तथ्य नाही (अधेशास्त्र पहा). कां की, अधेशास्त्रावरील हा ग्रंथ चाणक्यानेच केला असेल, अशी अगोरीर खात्री नाही आणि वेदविद्वद् बोलावयास परवडू नमुष्य नकी. वेदानां लोक्यताचा भाव म्हणणारे ते अर्हस्पत्य त्यापेक्षा चाणक्याचे मत अर्थात करीब धाडसाचे आहे.

आन्सोदर.—(काटेबाड) भावनगरपासून ४० मैलावर असलेले लिलिया जिल्ह्यातील रुंदें. लो. सं. घुमारे तेरावें. वेरडीचा लोमा लुमान येथे काही दिवस राहत असे. त्याचे व नवानगरच्या जमनेच भाडण होतें. लोमा फार गुर असे. लोमाला कोणत्याहि प्रकारे हार घेण्यास त्याने शक्य नाही असे कडून आल्यावर जमनें त्याला नवानगरला बोलावून विश्वासपातळीत ठार मारिले. हाणें हें खेडे भावनगरांत मोडत (मु. मं. पु. ८.)

आपगमा.—ही तामीळ कवयित्री अहोपरचो बहोण व पिरलीची सुलगी होती. हिचा जन्म अर्काट प्रांतातील कुटकाडू नावाच्या गात्रांत झाल्यावर पिरलीनें दिला तेंघेच रानात सोडिले. ही एका परदाच्या लोस सापडून तिनें हिचे पालनपोषण केले. पुढे हिला शास्त्रज्ञान कसे झाले असेल तें असो. हिनें 'नीतिपातल' नावाचा नीतिशास्त्रावर एक ग्रंथ रचिला व इतर भाविकांप्रमाणे भाविकांस राहिली (कवि. च.)

आपटे.—यास संस्कृतांत अश्मंतक, मराठींत आपटा, गुजरातींत असोदरो किंवा आसोत्री वंगरे नावें आहेत. हें अंगुली झाड आहे. याची पाने शबनाच्या पानासारखीच परंतु ह्यापेक्षा जाड व मोठी असतात यास लावट हेंगा येतात. याची पाने तेंग्याच्या दिव्या करण्याकडे उपयोगी पडतात. ह्या झाडाच्या अंतर्गमालीनी मजबूत व टिकाऊ दोरखंड होतात. विजयादशमी किंवा दुसरा या दिवशी सर्वांभूष नसेल तर अश्मंतक वृक्षाची पूजा करावी असें निर्गमसिधूत मागितले आहे. ह्या दिवशी एकमेकांस आपल्याची पाने जेहनुद्रीकरितां वाटवीं असा हिंदुलोकांत रिवाज आहे यासुळे आपल्याच्या पानांचा नुष्य या दिवशी फार होतो. आपल्याची भांडे भीषणी कामाकरितां मुळ फार उपयुक्त आहेत. उदाहरणार्थ वातगुग्म व पोस्टमूळ यांवर आपल्याच्या पात्याच्या रसांत मिऱ्याची गुड व तिळाचे तेल सात घेव टाकून पितात [पदे-वन. गुणादर्श भा. १]

आपटे, परा गे. —कौकिल्य, कौषिक गोत्री. या पराण्याचे मूळ पाद रत्नागिरी जिल्ह्यातील वेंगुल तालुक्यात असलेले आजगाव नावाचे वंजे होय आपटे घराण्याचे मुख्य पुरव जागगाव येथील विश्वनाथमठ हे होत. त्यास पुत्र

दोन; महादेवभट व कृष्णमठ. महादेवभटाचा वंश आजगाव येथें हल्ली आहे; आणि कृष्णभटाचा वंश मालवण-नगीक त्रिबळ येथें आहे, असा सर्व आपट्याची ज्या एका पुरुषापासून उत्पत्ती झाली असेणें शक्य आहे त्या पुरुषाचा पत्ता गोविंदराव आपटे पुरावा दिल्याशिवाय जावतात।

म्हालेर —आजगाव येथील बंशांपकी विष्णुमठ आपटे हे शके १७०० मध्ये मिरन येथें गेले. त्याचा दुसरा मुलगा नारायण उर्फ नारो विष्णु यांनी दुसरे बाजीराव पेशवे यांचे सेनापतिव मिळविले व ते १८१७ मध्ये कोंरागच्या लढाईत सडले; व पेशवाई युद्धांनंतर म्हालेर येथें शिंदे सरकारच्या पदरी सरदारकी केली याच घराण्यातील रावसाहेब यांनी शेवटचे बाजीराव पेशवे यांची कन्या बयाबाई ही दिली होती. ('बयाबाई' सख पहा) हें आपट्याचें सरदार घराणें अद्याप म्हालेरास आहे.

पुणे:—केसव व त्याचे वंशु विठ्ठल आपटे हे दोघे दशप्रयां वैदिक घोरले बाजीराव पेशवे यांचे कारकीर्दीत पुण्यास आले व त्यांनी सोमयाग केला म्हणून त्यांच्या वंशजांना दोक्षित हें उपनाव प्राप्त झालें. या आपटेदोक्षितांचे वंशज पुण्यांत अद्याप आहेत. या घराण्यातील एक रामदोक्षित यांचा पुण्यांत हयावंदसरस्वतीबरोबर वाद सारु.

याशिवाय देवास, आमरे (रत्नागिरी), लिबतोडे (सातारा), जमखिडी, मायगाव (महारा), मालवे (संस्थान गगनबावडा), मोळप (रत्नागिरी), धुळे, कोल्हापूर, आझी-नागाव (कुलाबा), वगैरे ठिकाणी या घराण्याच्या शाखा आहेत [गो वि आपटेकृत आपटे घराण्याचा इतिहास पहा].

आपटे, धामन शिवराम (१८५८—१८९२) —धामनरावांचा जन्म इ. स. १८५८ साली सावंतवाडी संस्थानातील असोलीपाल येथें झाला. हे चार वर्षांचे असताच याचे वडील निवृत्तले. तेव्हा यांच्या मातोश्री ह्याना बरोबर येऊन कोल्हापुरास आत्मानंतर चार वर्षांनी त्या कारत्या. त्यावेळी धामनराव यांचा विद्याभ्यास चालला होता. घरची अतिशय गरीबी असल्यामुळे हे मायुकरा मागून निवाह करित होते. इ. स १८७२ त हे डेक्कन कॉलेजमध्ये अभ्यासास गेले. १८७५त ते एस. ए. झाले त्यांनी कॉलेजातल्या स्कॉलरशिपा व सर्व बक्षिसे मिळवून युनिव्हर्सिटीतून माऊ दाजीचे २०० रुपयांचे व भगवानदासाचे ४०० रुपयाचे अशी बक्षिसे मिळविली. हे डेक्कनमध्ये फेलो होते. हे उत्तमपैकी शिक्षक असल्याची याची क्वायित आहे. इ. स. १८८० च दशी न्यू इंग्लिशकॅल्लात हे शिक्षक झाले. पुढे इ. स. १८८१ पासून 'केसरी' आणि 'मराठ' ह्या पत्रां वाढ झाली. ती पत्रे

आणि 'न्यू इंग्लिश स्कूल' चालविण्याच्या कामी कै. विष्णुशास्त्री धिपळूणकर, बळवंतराव टिळक, वामनराव आपटे, गोपाळराव आगरकर आणि महादेवराव नामजोशी हे पंचक एकचिंताने झटू लागले. फरगुसन कॉलेजमध्यांथी यशाचा वास्तवाटा वामनरावजी आपटे यांचेकडे आले. वामनराव संस्कृतांत मोठे पंडित होते. 'स्टुडंट्स गार्डन, स्टुडंट्स प्रोग्रेसिव्ह एक्झरसाइजेस, इंग्लिश-संस्कृतकोश, संस्कृत-इंग्लिशकोश आणि कुसुममाला' ही पुस्तके यांनी केली आहेत. ही विद्वानास मान्य असून विद्यार्थ्यांस फारच उपयोगी आहेत. हे विषम हज्जन इ. स. १८९१ च्या आयस्ट महिन्याच्या ९ व्या तारखेस प्रातःकाली ९ वाजता पुणे शहरां मरण पावले.

आपटे, महादेव चिमणाजी (१८४५-१८९४)—याचा जन्म शके १७९७ च्या फाल्गुन महिन्यात झाला. हे लहानपणापासून मोठे बुद्धिमान व अभ्यासी असत. परची स्थिति फार गरिबीची असताहि इ. स. १८६८ त ते बी. ए. झाले, आणि इ. स. १८७१ त एल्.एल्. बी. झाले तेव्हा मुंबईतल्या नानाशंकरशेट्यांच्या शाळेवर हेडमास्तर होते; हे फार चांगले शिक्षक होते असे सांगतात त्यांना भाषाविषय फार आवडत असे; याची योग्यता पाहून यांनी सरकारने युनिव्हर्सिटीचे केली नेमिले होते. हे हायकोर्टांत बकिली कळ लागले, व यांना पैसा चांगला मिळू लागला. याच्या घनात आपल्याकडून आपल्या देशाचे काहीतरी हित व्हावे, असे आले. आपल्या देशात कलाकौशल्याची गूढे व्हावी, म्हणून यांनी एका गृहस्थास, कलाकौशल्य शिकून नेण्याकरिता विलायतेस आणि अमेरिकेस पाठविले. त्यात याचे पुष्कळ रुपये खर्च झाले. तसेच पुण्यासहि चाकूकाच्याचा कारखाना काढण्याचा विचार करून कोणा एका गृहस्थास त्यांनी हाताशी धरले होते; त्यातहि त्याचा पुष्कळ पैसा खर्च झाला परंतु दोन्ही कृत्यात पैसा खर्च होऊन उपयोग काहीच झाला नाही याविषय उत्तर हिंदुस्तानात कानपुरास एका देशी कातण्याच्या कारखान्यात ह्यांनी पाच-पन्नास हजार रुपये घातले. या सर्व गोष्टींबद्दल एवढे स्पष्ट होते की, यांना आपल्या देशाचे मुख्य व्यंग चांगले कळले होते, आणि ते नाहीं करण्याचा प्रयत्न करण्याची इच्छा प्रबल होती महादेवरावांनी लाख दंडछात्र रुपये खर्च करून प्राचीन संस्कृत ग्रंथाच्या ऑर्गनाइजेशन "आनंदाश्रम" म्हणून पुणे शहरात कायमची संस्था कम्म ठेविली आहे, या संस्थेमध्ये नुसत्या प्राचीन ग्रंथाचाच ऑर्गनाइजेशन व्हावयाचा आहे असे नाही, तर प्राचीन संस्कृत विषयाचा अभ्यास करणाऱ्या १०१२ विद्यार्थ्यांची जेवणाची व रहाण्याची वगैरे सर्व प्रकाशिली सोय व्हावी, आणि प्रत्येकी पाच सयनाशांस तरी पुढी मिळेल अशी व्यवस्था करून ठेविली आहे. हे आपल्या बकिलीच्या कामात फार प्रवीण होते.

कोठेहि एखादा विकट खटला आला की, मोठमोठ्या देण्याचा कबूल करून लोक यांना नेत असत. याच्या मृत्यूचे वर्तमान कळल्यावर मुंबईहायकोर्टांत चीफमॅजिस्ट्रेट बेली हे महादेवरावाविषयी म्हणाले की, "मुदीचे विशास, न्यायाच्या कामात जे कायदे लागतात त्या सर्वांचे मार्मिकज्ञान आणि न्यायाधिकाशां अख्यंत सभ्यपणाचे वर्तन या गुणात महादेवराव आपटे बकिल यांना दुसऱ्या कोणत्याहि बकिलच्याने मागे टाकवले नाही." महादेवरावांचे मराठी लेखनाहि चांगले असे 'मौजेच्या चार घटिका' म्हणून ह्यांनी झकुंतल नाटकांचे भाषांतर लिहून बरेच वर्षांपूर्वी छापून प्रसिद्ध केले आहे (चित्रासाठी 'वेदविद्या' पहा).

आपण रोवटी संन्यस्त होऊन म्हणजे 'नारायण नारायण' म्हणतच समाधिस्त व्हावयाचे असा नियम महादेवरावांनी कितीएक वर्षांपासून केला होता, आणि आपणाकरिता आनंदाश्रमामध्ये समाधी बांधूनहि ठेविली होती. ह्याच्या इच्छेप्रमाणे सन्यास घेऊन 'आनंद सरस्वती' हे नाम धारण केल्यावर घात चित्ताने काही वेळाने ते इ. स. १८९४ च्या आयडोवर महिन्याचे वाढीसारे तारखेस मुंबई येथे समाधिस्त झाले. आनंदसरस्वतीचे शव पुण्यास नेऊन, त्याच्या इच्छेनुसार सिद्ध केलेल्या समाधीत स्थित केले. माधवरावांना पुत्र नसला मुळे त्यांनी स्थापन केलेल्या 'आनंदाश्रम' संस्थेची सर्व व्यवस्था त्यांनी द्रष्टी नेमून त्याचे स्वाधीन केले. त्याच्या मागे त्याचे पुतणे छत्रसिद्ध हरिभाऊ आपटे(पहा) हे आनंदाश्रमाचे काम पहात असत. हल्ली प्रि. विनायकराव आपटे हे पाहतात.

आपटे, हरि नारायण (१८९४-१९१९)—हरिभाऊंचा जन्म ८ मार्च १८९४ रोजी मुंबईस झाला. त्याचे वडील नारायणराव हे लहान नोकरीपासून बढत बढत पोस्टल सुपरिटेंडेंट झाले व दीडवीं वयचे पेशान बसल्यावर पुण्यास घर बांधून राहिले. त्यांना हरि, रामचंद्र, दत्तात्रय, गणेश व केशव असे पाच पुत्र होते. हरीभाऊंच्या वयाची पहिली चवदा वर्षे मुंबईस गेली. त्यानंतर ते पुण्यास आले. या वेळेस ते इंग्रजी बबऱ्या इयत्तेत होते. वाळयातील हरिभाऊंचा अगदी पहिला प्रयत्न म्हणजे ते इंग्रजी चवथा इयत्तेत होते तेव्हाचा होय. त्यावेळी मेडोज डेलरच्या एका कादंबरीचे त्यांनी भाषांतर केले. कोणत्याहि भाषेत हरिभाऊंची व्याभाविकच विशेष गति होत असे. फ्रेंच, जर्मन, बंगाली वगैरे भाषा त्यांना अगदी अल्पावकाशात व अल्पायासांत शिकता आल्या.

हरिभाऊ १८७८ साली पुण्यास आल्यानंतर सुमारे दोन वर्षांनी न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन झाले. या शाळेतील अगदी आरंभाच्या विद्यार्थ्यांपैकी हे एक होते. हरिभाऊ हे न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये गेले तेव्हा त्याचे वय अल्प होते, पण त्या वेळेपासून त्यांना वाचनाचा उत्तमच नाद असे. यामुळे त्याचे सहाय्याची व त्याचा शिक्षकवर्ग यांना त्याच्या-

पद्ल फार आदर वाटे. यावेळीं "निबंधमाले" ने सर्व समाजात खडबड उडवून दिली होती, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. विष्णुशास्त्री यांनी मराठी भाषेला नवीन प्रकारचे व श्रेयस्कर वळण लावले, याबद्दल त्यांचे सर्वतोमुखी प्रशंसा होत असे, हरिभाऊ हेहि निबंधमालेचे कटे मफा होते; पण ते मालेची आणि तिच्या कर्त्याची जुसती प्रशंसाच करून राहिले नाहीत, तर विष्णुशास्त्र्याचा आदर्श पुढे ठेवून आपणहि वाङ्मयमंदिराची शोभा वाढविण्याचा प्रयत्न करावा, अशी त्यांनी आकाशा बाळगली व ज्या वाचनाच्या जोरावर विष्णुशास्त्र्यांनी मराठी भाषेवर प्रभुत्व मिळविले त्याच वाचनाचा आश्रय करून त्यांनी ही आपली आकाशा फलद्रुपि केली, ही गोष्ट आश्चर्याचीच सर्वांच्या प्रत्ययास आली आहे. विष्णुशास्त्री रेंटेलंडसच्या कादंबऱ्या वाचीत असत, ही गोष्ट कानी आल्याबरोबर हरिभाऊंनीहि त्याच कादंबऱ्या वाचण्याचा मसदा लावला, यामुळे त्यांच्या डोळ्यां-वर परिणाम झाला तो त्यांना पुढे जन्मभर भोगावा लागला.

हरिभाऊंच्या लेखनकियेला त्यांच्या बऱ्याच घबदाव्या वर्षीच प्रारंभ झाला, हे बर सांगितलेच आहे. गोपाळराव आगरकर यांनी केलेले इन्व्हेस्टचे भाषांतर 'विचारविलसित' या नावांनी प्रसिद्ध झाले, त्यावर निबंधचंद्रिका मासिकात हारे-भाऊंनी सन १८८२ त एक टीकात्मक लेख लिहिला, या वेळी हरिभाऊ हे विद्यार्थीच होत. आपल्या विद्यार्थ्यांनी आपल्या पुस्तकावर ७२ पृष्ठांचा एक टीकात्मक लेख लिहिला हे पाहून मि. आगरकर यांना अर्थातच परमावधीचे कौतुक वाटले. यानंतर निबंधचंद्रिकेत त्याचे आणिही कित्येक निबंध प्रसिद्ध झाले. हरिभाऊंचा शेक्सपिअरचा व्यासंग विशेष असे आणि त्या व्यासंगाला सतरा अठरा वर्षांच्या अल्पवयातच साधारण प्रगल्भ स्वरूप आले. हा त्याचा व्यासंग त्यांना आगमन बाळू ठेवला होत. शेक्सपिअरचा नाटक व त्यावरील विद्वान प्रयत्नांची परीक्षे यांचा त्यांनी फारच चांगला अभ्यास केला होता. शेक्सपिअरचे एक विस्तृत परीक्षण करावे, असा विचार टरवून त्यांनी जे थोडे लेख लिहिले ते 'चित्रमयजगता' त प्रसिद्ध झाले आहेत; पण पुढे ते काम तसेच अपुरे राहिले. शेक्सपिअरच्या सौंदर्याचाहि भाषांतर त्यांनी सुरू केले होते. त्याचा मराठी वृत्तीयास भाग लिहूनहि तयार झाला आहे. शेक्सपिअर, कालिदासग्रंथित महाकवींच्या ग्रंथांचे हस्त उकलण्याची हरिभाऊंची हातांटी वाखाणण्यासारखी होती. हरिभाऊंचा ईंग्रजीप्रमाणेच संस्कृतचा व्यासंग चांगला असे. संस्कृत कवामध्ये हरिभाऊंची कालिदासावर विशेष भाक्ति असे. 'कालिदास, शेक्सपिअर व भवभूति' या मयज्यासाठी मि. आगरकर यांनी स. १८८१ साली एक लेख लिहिला होता त्यात त्यांनी 'कवि' या शब्दांनी भवभूतीची, योग्यता कालिदासाहूनहि अधिक आहे, असे जिघाळू केले होते. ते हरिभाऊंचा अर्थातच न आवहून त्यांनी 'विचारा' या

सहने केसरीकडे एक पत्रव्यवहार पाठविला, व तो त्या पत्राच्या याच सालच्या ता. २९ मार्चच्या अंकात प्रसिद्ध झाला आहे. या लेखात भवभूतीहून कालिदास हा कसा अधिक सरस व मनोनु कवि आहे हे त्याच्या प्रयांतील अनेक उदाहरणे देऊन हरिभाऊंनी दाखविले आहे.

हरिभाऊंची प्रवेशपरीक्षा १८८१ साली झाली. यानंतर ते डेक्कन कॉलेजमध्ये शिकवावास गेले. त्याचा बहुतेक वेळ अर्वांतर पुस्तक वाचण्यात जावयाचा १८८४ साली पी. ई. च्या परीक्षेत अर्थातच मापास झाले, व दुसऱ्या वर्षी इंग्रजे १८८५ साली कार्युमन कॉलेजची स्थापना झाली, त्यावेळेस ते त्या कॉलेजमध्ये गेले या कॉलेजमध्येहि हरिभाऊंच्या पी. ई. चा निकाल आदल्या सालाप्रमाणेच होऊन त्याच्या पुढच्या वर्षी ते डेक्कन कॉलेजमध्ये गेले प्रो. भासु, प्रो. विनायकर, थीयुव ना. स. समर्थ, ही मंडळी याच वेळेस या कॉलेजमध्ये होती याच वर्षी येथे रीडिंगरूम व लायब्ररी स्थापन झाली. या लायब्ररीस स्थावराच्या पुस्तकांची निवड करणारांपैकी हरिभाऊ हे एक होते. त्यांनी या लायब्ररीतील बहुतेक पुस्तके एक वर्षांत वाचली, पण इंग्लिश व संस्कृत याशिवाय बाकीच्या विषयांचे याहि वर्षी त्यांना दर्शन न पडल्यामुळे परीक्षेचा निकाल त्यांच्या उलट झाला ! यानंतर एक दोन वर्षे घरच्या मंडळीच्या आग्रहावरूनच ते परीक्षेच्या नादात होते, पण त्यात मग न येतां त्यांना हा नाद सोडून द्यावा लागला. यापुढे हरिभाऊ कादंबरीलेखनाकडे वळले. हरिभाऊंची पहिली कादंबरी 'मधली स्थिति'. या कादंबरीत मद्यपानाचे व तद्रुपंगिक इतर व्यसन याचे दुष्परिणाम दाखविले आहेत दुसरी कादंबरी मनोरंजन व निबंधचंद्रिका यात प्रसिद्ध झालेली 'गणपतराव' ही होय. यातील प्रतिपाद्य विषय "गुनाविबाह" हा आहे. तिसरी "पण लक्षात कोण घेतो" ही होय. यात केशवपानच्या हिडिस चाळीचा निषेध केला आहे. चवथी "यशवंतराव" या कादंबरीचा पूर्वार्धच प्रसिद्ध झाला आहे. सामाजिक व राजकीय द्वातांत भरलेले शिक्षण मिळाल्यामुळे कसे दुष्परिणाम होतात याचे विवेचन या कादंबरीत केले आहे. "मी" या पाचव्या कादंबरीत देशसेवेसाठी संन्यस्तवृत्ति स्वीकारण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. सहावी "अंधकार दिव्य" हिच्यात सोनेरी डोळीची दुष्प्रेत, भिचित्र सहायीपणाचा परिणाम वर्णन केले आहे. कासातु-रोपाने, "भावेचा बाजार" या कादंबरीचा नंतर सातवा खणतो. दुष्ट पतीमुळे स्त्रियांच्या होणाऱ्या दुःखितीने शब्दचित्र या कादंबरीत रेखाटले आहे. आठवी "शत्रु" व नववी "कर्मयोग" यात 'पतित स्त्रियांचा उद्धार' हा संकल्पित विषय आहे. दहावी 'जग' हे असे आहे ही कादंबरी होय.

या सर्व कादंबऱ्यांत एकंदर तीन पिढ्यांचा इतिहास आहे 'गणपतराव' या कादंबरीतील गणपतरावाचा

मुलगा चंद्रशेखर हा कर्मयोगाचा नायक आहे. 'मी' या कादंबरीतील ताईचा मठ, हा "भयंकर दिव्यात," "आजच" मध्ये व "कर्मयोगातहि" अधिष्ठित झालेला दिसतो. "यशवंतरावां" तील व "भयंकर दिव्या" तील पात्रे "आजच" मध्ये आणि "कर्मयोगात" हि आलेली आहेत. वर दिलेल्या दहा कादंबऱ्यांपैकी "गणपतराय" "आजच" व "कर्मयोग" या अपूर्ण आहेत.

हरीभाऊंच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत:—पहिली "महसूरचा बाप" दुसरी "उपशकाल" यात शिवाजीचा उदयकाल वर्णन केला आहे. तिसरी "सुर्योदय", यात अफनसखानाच्या वधाचे कथानक वर्णन केले आहे. चवथी "सूर्यप्रहण," या कादंबरीत शिवाजी औरंगजेबाच्या कैदेत पडलेला आहे, त्या काळची स्थिति आलेली आहे. पाचवी ऐतिहासिक गोष्टीची म्हणजे "गड आला पण सिंह गेला" ही होय. सहावी "मध्यान्ह"; ही सवाई माधवरावाच्या काळची आहे. सातवी "चंद्रयुत", आठवी "कालकूट;" या कादंबरीत पुष्पराज चव्हाणाचे कथानक आहे. नववी "वज्राघात," हीत विजयनगरच्या विनाशकालाची परिस्थिति वर्णन केले आहे, व दहावी "रूपनगरची राजकन्या" ही होय या कादंबऱ्यांपैकी "सूर्यप्रहण," "मध्यान्ह," व "कालकूट" या अपूर्ण स्थितीतच आहेत. हरीभाऊंच्या सामाजिक तीन व ऐतिहासिक तीन अशा एकंदर सहा कादंबऱ्या अपूर्ण राहिल्या आहेत. यातील बहुतेक कादंबऱ्या त्यांनी १८८९ साली सुरू केलेल्या "करमणूक" पत्रात प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

"कथानकाचा संकल्प ठरवून त्याची सुसंगत रीतीने रचना करणे, त्यातील पात्रांचा कथानकातील प्रसंगांनुसार उदाव करणे, स्थूलवर्णनांची हुबेहुब मांडणी करणे, पात्रांच्या स्वभावाचे यथार्थ दिग्दर्शन करणे, कथानकातील निरनिराळ्या घटकांचा परिपोष यथाक्रम व यथाप्रमाण होईल अशी तरतूद करणे वगैरे सर्वथात हरीभाऊंचा हातखंडा असतो. कल्पनेने निर्मित अशा कृत्रिम सृष्टीची स्वाभाविक सृष्टीप्रमाणे नेमाळम बनावट करणे हा जो उल्लेख कादंबरीकाराचा गुण तो हरीभाऊंच्या सद्यसाथ्य होता "महाराष्ट्र वाक्ययंतीत ते सर बोल्टर स्कॉट होते" असे जे त्यांच्याविषयी म्हणत ते अगदी यथार्थ होते, हे त्यांच्या कादंबऱ्यातील उदावदार प्रयोग वाचनाराला सर्वस्वी मान्य होईल." असे जे त्यांचे चरित्रकार रा. धानेकर लिहितात त्यासंबंधी कोणाचेहि दुमत असणार नाही.

हरीभाऊंचे बहुविध विषयांचे वाचन असल्यामुळे त्यांचा बहुधुसपणा चोरस असे मिल, मॉले, स्पेन्सर वगैरे ग्रंथकार; टेनिसन, व्हॉल्वर्थ, बायरन, ब्राऊनिंग आदिकरून कवी; प्रान. गिवनप्रभृति इतिहासकार; डिकन्स, स्कॉट, जेन आस्टेन, जॉर्ज ईलियट, थॉमस हार्नेर कादंबरीकार यांचे

ग्रंथ त्यांनी विशेष अवगत अमत्त या ग्रंथकारांपैकी कोणाच्या ग्रंथातील विशेष महत्त्वाचा किंवा मनोहर भाग त्यांच्या वाचन्यात आला तर पुष्कळ वेळा त्यावर एखादा सुंदर निबंद लिहून ते एखाद्या संस्थेपुढे वाचात व तो पुष्कळ वेळा तज्ज्ञ माणसानाहि विशेष पसंत पडे. त्यांच्या 'करमणुकी'ने तर महाराष्ट्राला चटक लावून सोडला होता. त्यात ललितवाक्याखेरीज इतर उपयुक्त व शाश्वत माहितीहि असे हरीभाऊंनी संतसपुरवाई व सती पिंगला' ही दोन भाष्यपर नाटके लिहिली आहेत.

पुणे म्युनिसिपालिटीचे हरीभाऊ हे वास वर्षे समासद होते, व तीन वर्षे अध्यक्ष होते. हरीभाऊंची गुप्ति शात व स्वभाव मनमिळाऊ असल्यामुळे म्युनिसिपालिटीत कित्येक वर्षे प्रतिकूल पारोक्ष्यति असताहि त्यांना पुष्कळ महत्त्वाची कामे करता आली. म्युनिसिपल बाबतीत जेव्हा जेव्हा सरकारी दोन हात करण्याचा प्रसंग येई तेव्हा तेव्हा हरीभाऊ मोठ्या धैर्याने आणि निश्चिंतपणे पुढे सरसावत म्युनिसिपालिटीत ते स्कूलबोर्डाचे चेअरमन असता त्यांनी पुणे येथील अजबखान्यात शिक्षण या विषयावर शिक्षकांपुढे व्याख्यान दिली ती फारच महत्त्वाची व अभ्यापनाचे काम करणारांना अखंड उपयोगी अशी होती लोकबोर्डाचे कित्येक वर्षे ते व्यास प्रेसिडेंट होते. पुणे येथील मद्यपान निषेधक मंडळीचे ते आर्येवार्दक समासद होते. पुणे मित्रही-करिता प्रथम आवकारी कमिटी नेमली तेव्हा तीत ते म्युनिसिपालिटीतर्फे समासद असून लोकप्रधाना बाजू कमिटीपुढे मांडण्याचे काम त्यांनी अनेक वेळा वागल्या रीतीने केलेले आहे. पुणे येथील सेंट जॉन ऍन्ज्युलम्स कमिटीचे ते समासद होते त्याचप्रमाणे फीमेल हायस्कूलच्या कौन्सिल-बोर्द ते समासद होते. नूतन मराठीविद्यालयाकरिता स्वार्थ-त्यागपूर्वक प्रयत्न करणाराचे तर ते अग्रणी होते. ते सुधारक व शायतनिक म्हणून गणले जात. त्यांना एकच मुलगा होती पण ती लहान वयातच वारली तिच्या मृत्युमुळे हरीभाऊंना फार दुःख झाले. पुढे त्यांना अजोदराची भावना होऊन धेवटचे काही महिने कष्टात गेले. [[आर्थिकरुत वरित्र. मासिक मनोरंजन पु. २४ वें] कशीवाई कानिठकर यांनी महाराष्ट्रासहितपत्रांत (वर्ष १, अं. १) लिहिलेले चरित्र मोठे हृदयंगम आहे वाचन नारायण देखापळे यांनी हरीभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचे सुंदर परिचालन विविधज्ञानविस्तारात (पु. ५१) केले आहे.]

आपद्धर्म.—आपद्धर्म हा विषय धर्मशास्त्रात बराच महत्त्व पावला आहे. याच्या अस्तित्वाचे कारण अम-विभागभूत चतुर्वर्ण्य व सांस्कारिक चतुर्वर्ण्य यातील असंगति होय. मनुष्याचे उपजीविकेचे साधन हे त्याच्या योग्यतेवर अवलंबून असते जन्मावर नसते, आणि धर्मविभागावर चतुर्वर्ण्य अस्तित्वात असले तरी संस्कार-दृष्ट चतुर्वर्ण्य अगदी निराळे असते. संस्कारदृष्ट चतुर्वर्-

प्राप्तमाणे वैद्य कोण ! जो वैद्याचा धंदा करतो तो नव्हे पण वैद्याचे संस्कार ज्याला असतील तो. संस्कार कर्मावर अवलंबून नमुन जन्मावर अवलंबून असतात, ते व्यक्तीच्या लहानपणी होतात आणि कर्मंतर सगळ्यांनी टरते. या परिस्थितीमुळे कर्माप्रमाणे संस्कार राहिले नाहीत. कर्माप्रमाणे संस्कार करावे व मान्यता याची हा उपदेश अशाक्य शास्त्राच्या मुळे संस्कार झाले असतील तदनु रूप कर्म करावे असा उपदेश धर्मशास्त्रकार व नीतिशास्त्रकार करू लागले. संस्कारानु रूप कर्म शक्य नसेल तर काय करावे ? याला तोडगा काढला तो असा. जे कर्म करावे लागेल ते आपद्धम म्हणून करण्यास हरकत नाही. अशी त्यास पुस्तो जोडण्यात आली. आपद्धमावर विवेचन करताना धर्मशास्त्रकार पहात की उच्च वर्णाचे संस्कार पावलेल्याने अगदी इतकी कामे न करता जरा यत्ना दर्जाची कामे करावी.

आ पद्धमं चा आ पद्धमं.—'ब्राह्मणाला प्रतिग्रह, याजन व अध्यापन ही वृत्तिस्तार्थे आहेत,' या वचनाने सांगितलेल्या यात्रादि मुख्यवृत्तीचा असंभव झाल्यास दुसरा जीवनेपाय यात्रावस्थेचा असा सांगतो—ब्राह्मणाने, कुटुंब मध्ये असल्यामुळे आपल्या वृत्तीवर निर्बाध होणे अशक्य झाल्यास तत्सल्या आपत्तीत शस्त्रग्रहण इत्यादि क्षत्रियाच्या कर्माने निर्बाध करावा. आणि त्यावरहि निर्बाध होईनासा झाल्यास वैद्याच्या वणिज्यादि (व्यापार वगैरे) वृत्तीवर निर्बाध करावा. परंतु शस्त्रवृत्तीचा वेवहादि आश्रय करू नये त्याचप्रमाणे आपत्तीतहि हिनवर्णांच्या पुण्याने ब्राह्मणादि उत्तम वर्णांच्या वृत्तीचा आश्रय करू नये; तर ब्राह्मणाने क्षत्रियाची वृत्ति, क्षत्रियाने वैद्याची व वैद्याने शूद्राची असा आपत्तीत आपल्या शास्त्राच्या वर्णांच्या वृत्तीचा अवलंब करावा; सर्वात धर्म तो ब्राह्मणवृत्ति तिचा अवलंब करू नये. असे बसिष्ठाने (अ. २ सूत्र २२—२३) सांगितले आहे. शूद्राला उच्छिष्ट कर्म (ब्राह्मणकर्म) व ब्राह्मणाला अपवृष्ट कर्म (शूद्रकर्म) करणे प्रशस्त नाही. पण मधल्या दोन वर्णांचे कर्म (क्षत्रियाचे शस्त्रधारण व वैद्याचे वाणिज्य) सर्वात सारखेच हितकारक आहे. आपत्तीत सापडलेल्या शूद्राने वैद्यवृत्तीवर अथवा शिस्पावर निर्बाध करावा. मनुने (अ. १० श्लो. १००) यासंबंधी विशेष सांगितला आहे तो असा की, 'ज्या कर्माने द्विजाची शूद्रा या केल्यासारखे होते ती कारागिरांनी कर्म व विविध शिष्टे यावर निर्बाध करावा.' याच न्यायाने अनुलोम संतर्कातील औक्षर्णादि आपत्तीत आपण्योपेक्षा हीन जातीच्या वृत्तीचा आश्रय करावा. पाप्माने आपल्यावेळा किंचित हीन जातीच्या वृत्तीने आपत्तीत उपजीविका केल्यावर आपत्ति संपल्यानंतर प्रायश्चित्ताने आपल्याला पवित्र करून घेऊन स्वतःच्या वृत्तीत पुनः स्थित व्हावे (म्हणजे पुनः आपल्या वृत्तीचा आश्रय करावा) किंवा निचवृत्तीने संपादन केलेले घन योग्य पार्श्वीत मर्च करावे. कारण, मनुने (अ. १० श्लो १११)

जप, होम, याजन, अध्यापन यांच्या योगाने आपत्तीत केलेले पाप नाहीत होते आणि प्रतिग्रहनिमित्तक पाप त्यागाने व तपोनेन माते असे म्हटले आहे.

आता वैद्यवृत्तीने निवृत्त राहणाऱ्या ब्राह्मणाने कोणत्या वस्तूचा विक्रय करू नये ते सांगितले आहे. घोर व रिठे ही मोहून केटी इत्यादि फळे ब्राह्मणाने विक्री नयेत पण नारदाने (अ. १ श्लो. ६५) 'आपोआप गडून पडलेली पाने; फळीपेकी घोर व रिठे; दोन्या, कापसाची वस्त्रे, इत्यादि विकार न पावलेल्या वस्तू विकल्यात' असे म्हणून घोर व रिठे विव-ण्याची अनुज्ञा दिलेली आहे माणिक्यादि सर्व प्रकारचे पाषाण; पद्मवस्त्र; सोमनाथाची लता, कोणत्याहि प्रकारचा (छी, पुष्प, नपुंसक) मनुष्य, मांढे इत्यादि सर्व प्रकारचे कश्यप; वेत, गुडवेळ इत्यादि लता, तीळ, सर्व प्रकारचे ओंज्य पदार्थ, शूळ, उसाचा रस, साखर इत्यादि रस; सर्व क्षार पदार्थ; दही दुध; तुप; ताक; कोणी इत्यादि सर्व आद्रपदार्थ; तलवार वगैरे शस्त्रे; सर्व प्रकारचे मद्य, मध, लाख; उदक; दर्भ, माती, अग्नि (कृष्णाग्नि), पुष्पे, वकन्याच्या कंद्याची गोगड, चमरीप्रभृति वन्य पक्षी केत; विष; भूमी; रेंदाची वस्त्रे, निळीचारस, मीठ, सेंधक; मास, पोळे; गाडव; इत्यादि एकशक्यात प्राणी; शिसे व दुसरेही सर्व प्रकारचे खनिज धातू; सर्व प्रकारची माती, ओल्या कपड्यांची; पेंड; रंज-ण्यातील पक्ष व चंदन; कुठोपि पदार्थ ह्या सर्व वस्तू वैद्य वृत्तीनेहि निर्बाध करण्याच्या ब्राह्मणाने विवृ नयेत. क्षत्रियादि-कांनी विकल्यास त्यास काही दोष प्राप्त होत नाही. म्हणूनच नारदाने (अ. १ श्लो. ६१) वैद्यवृत्तीने उपजीविका करण्याच्या ब्राह्मणास दूध व दही अविक्रय आहे असे सांगितले आहे.

आता बरील वचनास अपवाद सांगितला तो असा: अगदी अवश्यक असलेली पाक यज्ञादि कर्मे, त्याच्या साधनभूत अशा ग्रीहिप्रभृति धान्याचा अभाव झाल्यामुळे जर होईनाशी झाली तर त्या धान्याकरिता तीळ विहावे. पण ते जितके धान्य प्यावयाचे असेल तितकेच विहावेत अधिक किंवा उणे विक्री नयेत. 'शक्ति नसल्यामुळे औपधावरिता व यज्ञावरिता जर तीळ अवश्यच विहा-वावे झाले तर ते त्याच्या आरंभार धान्य देऊन विहावे' पण दुसऱ्या निमित्ताने अथवा अन्य प्रकाराने तीळ विक-ल्यास 'तो विकणारा ब्राह्मण किंवा होऊन पितरांसह श्रविष्ठत पडतो' असे मनुने (अ. १० श्लो ११) सांगि-तले आहे. पूर्वीक निषेधाचे उल्लंघन केल्यास पुढील दोष सांगितले आहेत. मंदी, मीठ, व मांस यांचा विक्रय केल्यास पातित्य येते. दूध, दही व मद्य यांचा विक्रय केल्यास हीनत्व येते. एखादा निर्धन मनुष्य सर्व कुटुंब उपधासी मरत असल्यामुळे आपत्तीत असतानाहि क्षत्रियवृत्तीत अथवा वैद्यवृत्तीत पडत नाही तो अतिमय होऊन पुढ्या-पासून प्रतिग्रह घेऊन त्याचे अन्न खात असला तरी

पापानं लिप्तं होत नाही. कारण, त्या आपस्तंब असतप्रति-
ग्रह करण्याविषयी अधिकार दिलेला आहे.

ब्राह्मण व क्षत्रिय यांना वैद्यवृत्ति व श्रुतः केलेली शेती
याची अनुज्ञा दिलेली आहे. त्याचप्रमाणे शिल्पादिकांचीहि
अनुज्ञा दिलेली आहे स्वयंपाक करणे इत्यादि शिल्प, सेवा,
वेतन घेऊन शिकविणे इत्यादि विद्या, द्रव्य स्वतः ज्यानी
लावणे व त्या व्याजावर निर्वाह करणे, धान्यादि वाहून
नेण्याकरिता भाष्याची गाडी ठेवून तिच्यापासून उत्पन्न
झालेल्या भाज्यावर निर्वाह करणे, दुग्धानेच म्रोगत ओळ-
खून त्याप्रमाणे आचरण करणे, जेथे पुष्कळ म्रगत, वृक्ष व
जल आहे अशा ठिकाणी वास करणे, राखापाशी याचना
करणे, व स्नातक असूनहि भिक्षाभावर निर्वाह करणे, ही
आपस्तंबांनी जीवनसाधने आहेत. मनुर्वेदि (अ. १० श्लो.
११६) विद्या, शिल्प इत्यादि बह्म प्रकार जीवनोपाय म्हणून
सांगितले आहेत.

धान्याचा सर्वतोपरि अभाव झाल्यास काही न खाता
तीन दिवस उपोशी रहावे व नंतर ब्राह्मणापासून म्हणजे
शूद्रापासून, साध्याअभावी वैश्यापासून व वैश्याच्याहि
अन्नाची कमीहीन क्षत्रियापासून एक दिवस पुरेल इतकें
धान्य न विचारताच प्यावे म्हणजे त्याचा अपहार करावा.
आणि हूरण केशावर त्या धान्याच्या मालकानें 'तुं हे माझे
धान्य का हूरण केले' असे विचारल्यान 'मी हें तुझे अमुक
धान्य उपभोगिकेकरिता चोरले' असे खरें खरें सांगायें. मनुर्वेदि
(अ. ११ श्लो. १७) असेच सांगितले आहे. जो दुष्टने
व्याकुळ होऊन दुःख भोगत आहे अशा आपस्तम्ब
ब्राह्मणांचे आचरण, पुल, शील (आत्मगुण), शास्त्रप्रण,
वेदाध्ययन, कृच्छ्रब्राह्मण्यद्वितीय, यांचे जागले
परीक्षण करून राजानें त्याच्या धर्मवृत्तीची
योजना करावी. न केव्हास त्यास दोष लागतो
असे मनुर्वे (अ. ७ श्लो. १३४) सांगितले आहे.
आपस्तम्बानें ब्राह्मण विद्या क्षत्रिय यांना वैद्यवृत्ति जरी
परस्परलेली असली तथापि हिंसाबाहुल्य, व पराधीन
असलेल्या इषेवर्माचा (शेतेकीचा) प्रयत्नाने त्याग करावा.
जातीने अधम असणारा पुरुष ज्यावेळी लोभाविष्ट होऊन
उत्कृष्ट जातीच्या वृत्तीचा अवलंब करतो त्यावेळी राजानें
त्याला निर्धन करून स्वराष्ट्रातून घालवून द्यावे [याज्ञवल्क्य
व मनुस्मृति]. जेणेप्रमाणे अनेक प्रकारचे विवेचन निरनि-
राध्या प्रयत्नकारांनी केले आहे.

आपव—व्रणाचा वांछित म्हणून एक मुलगा होता
त्यालाच आपव असे म्हणत. मेघ पर्वताजवळ या कृषीचा
पावित्र आश्रम होता. तो सहस्रांशुनकडून दग्ध झाल्या-
मुळे 'तुझे सहस्रांशु हात भ्रम होतोंल व एक तपस्वी ब्राह्मण
तुला ठार मारील' असा त्याने त्याला शाप दिला (मारत्य
पु. अ. ४३). होमहवनाने नित्याविधि यथासांग चालावा
म्हणून सर्व कामधर्मसम्ये श्रेष्ठ अशी एक पेन् त्याला प्राप्त

झाली होती. ती पेन् चमूनी चोखन गेली. तेव्हा त्याला
फार राग आला आणि त्याने वसुना शाप दिला (महा
भारत आदिपर्व अ. १९).

आपस्तम्ब—कृष्णयज्ञवैधीय पंधरा अध्वर्युशाखांपैकी तैत्ति-
रीय शाखेंतील एक दाक्षिणात्य सूत्रकार. यानें एका उपशा-
खेचा प्रचार केला. सत्यापादसूत्र हे हिरण्यकेशीय उपशा-
खेचे सूत्र आहे. त्याप्रमाणेच आपस्तम्ब हे आहे. या दोन
सूत्रांमध्ये थोडा भेद आहे. या उपशाखेची श्रौत, गृह्य,
धर्म, व श्रुत्य अशी चारटि प्रकारची सूत्रे प्रसिद्ध आहेत.
आपस्तम्ब हा स्मिंतपूर्व कालात होऊन गेला असे शास्त्रांने
म्हणवत नाही. आपस्तम्ब आपणास अर्वाचीनच समजतो.
याच्या हयातीत आर्य राज्य दक्षिणेंत वाटू होतें

आपस्तम्ब कल्पसूत्र—आपस्तम्ब कल्पसूत्राचे तीस भाग
आहेत. या भागास 'प्रथम' अशी संज्ञा आहे यापैकी
पहिल्या चौविसात 'वैतानिक' यज्ञसंबंधी माहिती आहे.
पंचविशाच्या प्रश्नात सर्व कल्पसूत्राच्या परिभाषा दिल्या
असून, प्रवारोद्ध, हौत्रक आणि त्याचे काम यांची माहिती
आहे. सत्त्वाच्यात गृह्यविधींची माहिती असून सत्त्वावि-
साच्यात गृह्यविधि व तत्त्वबंधी नियम ही हिंदी आहेत. अद्या-
कीस आणि त्याच्या पुढचा एक भाग काही नियमावलि
असून तिसऱ्यात वेदी वशा आद्याच्यात याची चर्चा केली
असून काही भुमितीची तत्वे दिली आहेत. आपस्तम्ब.
धर्मसूत्र हा एक कल्पसूत्राचा भाग आहे. यात चार
वर्णांची म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांची
कर्तव्ये व त्याचप्रमाणे काही कर्मे वगैरे कथिली आहेत. या
सूत्राचा पाया यज्ञवेदांतील तैत्तिरीय संहिता होय. धर्मसूत्र
हे ग्रंथाच्या मध्येंच असल्यामुळे अशी सहज वाट वाटे की
तें मागणून लिहिलें गेले असावे. परंतु ही शंका व्यर्थ आहे.
तसें जर असतें तर तो भाग ग्रंथाच्या प्रारंभी किंवा शेवटी
आला असता. दुसरीहि कित्येक ठांवी अमुक प्रमाणें दाख-
विता येतील की त्यावरून सर्व कल्पसूत्राचा कर्तो एवंच
असला पाहिजे हें सिद्ध होईल. सर्व कल्पसूत्रात एकच विशिष्ट
भोरण दिसतें. सत्त्वाविधीच 'प्रथम' हा फार लहान आहे.
आपस्तम्ब गृह्यसूत्रात फक्त गृह्यविधीच दिले आहेत. इतर
गृह्यसूत्रात (उदाहरणार्थ आश्वलायन, शाखायन, गोमिल
आणि पारस्कर) पाकसंस्थासंबंधी विचार केलेला आढळतो.
सत्त्वाविद्याचा 'प्रथम' लहान आहे. याचे कारण असे की इतर
भागता त्या विषयाचे विवेचन करावयाचें होतें. दुसरा मुद्दा
असा की सर्व कल्पसूत्रात परस्पर उल्लेख आलेले आहेत.
धर्मसूत्रात कित्येक प्रसंगां ज्या ज्या वेळी विधी सांगितले
आहेत त्या त्या वेळी 'यथोपदेशम्' असे शब्द आहेत.
कित्येक सूत्रें 'प्रथम' आणि धर्मसूत्र यात एवंच आहेत.
अर्थात ही पुनरावृत्ति याचकाचे लक्ष जावें एतदर्थच कर्तव्य
केली असली पाहिजे. एतावता धर्मसूत्र हे वेगळे नसून तो
मुख्य ग्रंथातलाच एक भाग आहे. अर्थातच श्रौतसूत्र आणि

धर्मगुप्त हे भाग एकानेच लिहिळे असले पाहिजेत. "ऋग्वेदा जायामुपायेन" असासारणी अशुद्ध प्रयोगाचा गुप्त दोन्ही ठिकाणी सापडतात. आता जर दोहोंचा कर्ता एक नाही असे मानले तर दोघेहि तयान अशुद्ध प्रयोग करतील हे संभवत नाही. अस्तु.

परंतु सारा कर्ता कोण हे कोडे अद्यापि उलगडले गेले नाही. आपस्तंब हे उपनाव अथवा एक पुल्लिंगे नाव आहे. परंतु एवढे बरे आहे की आपणास या शाखेचा धोडा बहुत इतिहास व आपस्तंबाचे काही ग्रंथ याची माहिती आहे. चरणव्यूह ग्रंथात खालील माहिती आहे. तैत्तिरीय शाखेत अंतर्भूत असलेली जी कांडिकेय (" कांडिकेय " असा सुद्धा रूपभेद आढळतो.) शाखा, त्या शाखेची आपस्तंब ही एक शाखाआहे. कांडिकेय शाखेचे पाच भेद आहेत. " कांडिकेयाना पंच भेदा भवन्ति । आपस्तंबी बौधायनी, सत्यापार्दी, हिरण्यकेशी औलेयचेति " असे भेद एकाठिकाणी दिले आहेत. पण " कांडिता, शाक्यायनी हिरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तंबीचेति " असाहि पाठ आहे. बौधायनाची सुत्रे आपस्तंबाच्या आधी रचली गेली आहेत. आपस्तंबाच्या ग्रंथावरून पाहता तो आपणांस ऋषि शिवा मंत्रब्रह्म म्हणून म्हणवून घेत नसे. आपस्तंब ब्राह्मण हे तैत्तिरीय ब्राह्मणाचेच दुसरे एक नाव आहे. तैत्तिरी हा वैशंपयनाचा शिष्य असून त्याने तैत्तिरी ५वी होऊन कृष्ण यजुर्वेद उचलला अशी दंतकथा आहे. आपस्तंबाच्या मते 'अवर' लोकात ऋषि जन्मास येणे शक्यच नाही केवळ पूर्व जन्मीच्या पुण्याईने ते कर्मासारखे होतात. तो स्वतः आपणास कालयुगात जन्मलेला समजत असे. आपस्तंबाच्या वेळेस यजुर्वेदाच्या सुत्रकालास प्रारंभ झाला होता. आता सधे वेदाच्या सुत्रावाकाल एकचआहे हे मेक्समुडरचे म्हणणे खोटे असे वा राहिले असो आपस्तंबसुत्राचा काल हा वेदकाल नसून तो सिंतीशकाच्या पूर्वी पाचव्या शतकात किंवा श्यामतरादि बराच अलीकडे असला पाहिजे.

आता बौधायन हा आपस्तंबाच्या पूर्वीचा आहे हे पुष्कळ प्रमाणानी सिद्ध करून दाखविना येईल. (१) किर्येक प्रयोगी आपस्तंबाने बौधायनाचे म्हणणे खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे, (२) किर्येक ठिकाणी बौधायनी सुत्रे वर्तल्या तरीच आहेत (आपस्तंब. ध. मू. १. १०, २९; ८-१४). यावरून कोणी कोणाची नकल केली असा संशय येईल परंतु इतर प्रमाणानी तो संशय दूर होतो. काही ठिकाणी आपस्तंबाची मते अगदी सुधारक पाटाची आहेत. परंतु या दोहोंमध्ये किती काल गेला असावा हे सांगता येत नाही. सध्दिदाच्या मते भारद्वाज हा या दोहोंमध्ये होऊन गेला असावा. बौधायन आणि आपस्तंब यांच्यामधील कालाचे अंतर शतकांनीच मोडले पाहिजे. त्याचप्रमाणे आपस्तंब हा सत्यापार्दी अथवा हिरण्यकेशीच्या पूर्वीचा असला पाहिजे, कारण त्याने आपस्तंबाच्या सुत्रांचा धोडाबहुत फेरबदल करून संपद

केला आहे. हिरण्यकेशीय यज्ञसूत्र आणि धर्मसूत्र याचा मेळ बसत नाही. मातृदत्ताने श्रद्धासूत्रावर व महादेवाने धर्मसूत्रावर टीका लिहिल्या आहेत. ते दोघेहि ओढाताण करून दोहोंचा कर्ता एकच आहे असे म्हणतात, किर्येक ठिकाणी संकल्पात " आपस्तंबातर्गत हिरण्यकेशी शाखाध्यायी " असे वाक्य आढळते. यावरून आपस्तंब हा आधीचा आहे हे निराळे सांगायचास नकोच. दोहोंमधल्या कालाचे अंतर सुमारे दोदांइतके येणे अमार्गे. या सर्व प्रमाणवरून असा निष्पत्ती निघतो की कृष्णयजुर्वेदाच्या सूत्रकालाच्या मध्ये कोडे तरी आपस्तंबाचा काल असावा आपस्तंबाने चारहि वेदातील वचने उद्धृत केली आहेत ऋग्वेद आणि सामवेद यांपेक्षा यजुर्वेदातील वरीचशी वचने उद्धृत केली गेली आहेत. धीतसूत्रात हृल्लयजुर्वेदातील वचने आहेत. अथर्ववेदातील वचने धीत वाटमयात विशेष आढळून येत नाहीत, आपस्तंब धर्मसूत्रात जर ते एकच आहे.

आपस्तंबाने आपल्या धर्मसूत्रात नऊ आचार्यांचा उल्लेख केला आहे ते बभ्रू, बाण्व, ज्ञानिक, कुत्स, कौत्स, पौष्कर, तादि, वाप्यमयणी, श्वेतकेतु आणि हारित हे द्योत. यांपैकी काहींचा उल्लेख निरुक्तात आहे, व काहींचा पाणिनीच्या सुत्रांवर जी वार्तिके आहेत त्यात आहे. यांपैकी बभ्रू आणि हारित हे सूत्रकार आहेत. आपस्तंबास पूर्वमीमांसा आणि वेदात याची चांगली माहिती होती. प्रत्यक्ष जैमिनीच्या मीमांसासूत्राची त्यास माहिती नसेल परंतु तत्काच कोणच्या तरी ग्रंथाची असली पाहिजे. त्याचप्रमाणे पेंवळ उपनिषदे आणि आरण्यके यातील माहिती होती असे नाही तर धानरायणाच्या सूत्रप्रमाणेच पटनशीर रीतीने मांडलेल्या वेदाततत्त्वांचीहि त्यास मर्पहती होती.

आपस्तंबाने पुराणाचाहि आधाव, किर्येक ठिकाणी दिला आहे. व उसते पुराणात आहे इतकेंच सांगून न धावता त्या विशिष्ट पुराणाचे नावहि दिले आहे अविश्वगुण हे " उपपुराण " आहे; त्याचा उल्लेख केला आहे परंतु हल्लीच्या अविश्व पुराणात आणि त्यात साम्य दिसत नाही. मर्व पुराणात पुढे बरेच फेरबदल झाले असावे असे यावरून दिसते.

सूद आणि स्त्रिया यांना अर्थशास्त्राचे ज्ञान असावे असे त्याने मत आहे (अर्थशास्त्र पहा) अर्थशास्त्रात गायन, वादन, नर्तन, बला, व्यापार इत्यादिकांचा समावेश होतो. ऋण्युद्धनसरस्वतीने आपल्या प्रस्थानभेदान अर्थशास्त्र अथर्ववेदाचा " उपवेद " म्हटले आहे. यावरून आपस्तंब हा अलीकडचा अथवा असे अनुमान निघते.

आपस्तंब शाखेची जुन्या संस्कृत चतुर्वेदात कोणची आगा होती याचे आतापावतो विवेचन झाले. आता हिंदुस्थानाच्या कोणत्या भागात या शाखेची परंपरा होती व आहे ते पाहू. चरणव्यूहभाष्येत आणि महाभारत ग्रंथात पुढील माहिती दिली आहे: हिंदुस्थान हा देश नर्मदा

नदीने विभागला गेला असून आपस्तंब शाखेचा प्रसार नर्मदेच्या दक्षिण भागात आहे. पुढे असेहि म्हटले आहे की, तैत्तिरीय आणि आपस्तंब शाखा या मुख्यतः आप्र देशात असून त्याचा प्रसार उत्तरेस गोदावरी नदीपावती आहे. हे वर्णन वस्तुस्थितीयोग्यच आहे. महाराष्ट्र, कानडा, निजाम सरकारचा प्रांत आणि उत्तरसरकार हा प्रांत वगळता अथवा संपूर्ण मद्रास इलाखा या प्रांतात या शाखेचा प्रसार आहे. देशस्थ ब्राह्मणाशिवाय कोंकणातले काही चित्तपावन ब्राह्मणहि आपस्तंबीय आहेत असे एक ग्रंथकार म्हणतो पण ते चुकीचे आहे. गैरसमजाने हिरण्यकेशीयास आपस्तंब म्हणतात. उत्तरहिंदुस्थान आणि मध्यप्रांत या भागात ही शाखा दिसून येत नाही. कचित् स्थली भेथे मराठा सरदाराच्या बरोबर इकडेच ब्राह्मण गेले आहेत तेथे या शाखेचे लोक आहेत. परंतु तेथील मूळच्या रहिवाशांचा याच्याशी वेढीव्यवहार होत नाही. गुजराथेत नागर, खटावल, भार्गव, कपिल, मोताल वगैरे लोक शुक्रमुखवैद्यांच्या मध्यदिन अथवा कण्व शाखेचे आहेत. राजपुताना, हिंदुस्थान आणि पंजाब या देशात हीच स्थिति आहे. मध्यप्रांतात कोठे कोठे मैत्रायणीय शाखेचे लोक आहेत. पूर्वी पजे लोकानी ब्राह्मणांना ज्या जमीनी दिल्या आहेत त्याच्या शासनपत्रातुहि हीच गोष्ट दिसून येते.

आपस्तंब हा स्वतः दक्षिणाय होता. कारण तो ठिकठिकाणी म्हणतो की 'उत्तरेकडील लोक असे असे करितात' या शोधावरून हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासवर बराच प्रकाश पडतो. जुनी संस्कृति व परंपरा यांचे मूलस्थान हिंदुस्थानच्या वायव्य दिशेस अथवा फार झाले तर विंध्याचलाच्या उत्तरेस होते. दक्षिणेतले कलिंग, द्रविड, आप्र, चोल आणि पाण्ड्य या देशांनी या संस्कृतीत विशेषसा भाग घेतला नव्हता. ब्राह्मणे आणि सूर्य यांत याचा उल्लेख आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत दक्षिणकडल्या (व त्यांतच आप्र देश आहे) काही रानटी जातीचा उल्लेख आहे. बौधायनाने आपल्या धर्मसूत्रांत (१) असे म्हटले आहे की कलिंग देशांत कोणी गेल्यास त्याने यज्ञ करून शुद्ध झाले पाहिजे. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत आणि कात्यायनाच्या वार्त्तिकीत चोल आणि पाण्ड्य यांचा उल्लेख आहे. कित्येक खोदकामे व नाणी यावरून असे सिद्ध होते की इसवीसनापूर्वी दुसऱ्या शतकांत आप्र देश फार भरभराटीत असून त्याची राजधानी कृष्णा नदीच्या काठी कोठे तरी असावी. त्या देशातील राजांनी बुद्धधर्मास जरी आपली मदत दिली तरी ते सनातन मद्राण धर्माचे अनुयायी होते. किलेकानी ' वेदधी ' आणि ' यज्ञधी ' म्हणण्याचा परिपाठ असे. तिसऱ्या शतकापासून या दक्षिणेंतल देशांचा पूर्ण इतिहास आपणांस उपलब्ध आहे.

एवढे मात्र आपणांस निःसंशय म्हणता येईल की आर्य लोकानी दक्षिण देश मिळून सोंपे आपली सुधारणा स्वयंप्रति

परंतु उत्तर हिंदुस्थानच्या सुधारणेच्या मानाने पाहता तो फार उधोरा झाली. अर्यादे कोणत्या शतकांत तो झालो हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. आर्य लोकानी तो देश क्रिष्टिस्मानंतर बराच काळ लोटला असावा यावरून आपस्तंबाचा व त्याप्रमाणे दक्षिणेंतल इतर वाङ्मयांचा काळ फार शलीकडला असला पाहिजे. म्हणजे इसवीसनापूर्वी आप्र देशात जेव्हा ब्राह्मण राजे राज्य करीत होते तेव्हा तो असावा. परंतु जेव्हा व्यूलर आणि मेक्समूलर यांच्या मते हे विधान चुकीचे आहे. याला ते धर्मसूत्रात आलेल्या ' श्वेतकेतु ' शब्दाचा आधार दाखवितात. या श्वेतकेतूचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मण आणि छांदोग्योपनिषद् यामध्ये आलेला आहे आणि तो ' अवर ' होता म्हणजे अर्वाचीन अथवा समकालीन होता. हा श्वेतकेतु मेक्समूलरच्या मते छळयुज्वेदाचा याज्ञवल्क्य व विवेद्वाराज जनक यांना समकालीन होता. आणि ज्या अर्थां आपस्तंब हा श्वेतकेतु ' अवर ' म्हणतो त्या अर्थां आपस्तंब आणि श्वेतकेतु यामध्ये फार झाले तर दोन अथवा तीन शतकांचा काळ लोटला असावा. यावरून आपस्तंबाचा काळ मागे लोटला पाहिजे. हे अनुमान दुसऱ्याहि गोष्टीवरून सिद्ध करता येईल. आणि ती म्हणजे सूत्रांचे गोष्टीवरून सिद्ध करता येईल. आणि ती म्हणजे सूत्रांचे मापावैशिष्ट्य होय. या सूत्रांतले काही द्यध्प्रयोग वैदिक आहेत, काही पाणिनीने सुद्धा बनविलेले आहेत तर काही अपाणिनीय आहेत. वाक्यरचनेतहि बराच फेरबदल दिसतो. एवढ्यांशा लहानशा धर्मसूत्रात अपाणिनीय प्रयोग बरेचसे आल्यामुळे असे अनुमान निघते की आपस्तंब हा पाणिनीच्या पूर्वीचा असावा. निदान पाणिनीचे व्याकरण प्रचारात येण्यापूर्वीचा असावा. सेव्हा आपस्तंबाचा काळ इसवी सनापूर्वी तिसरे शतक असावा. आपस्तंब धर्मसूत्राचा उल्लेख पहिल्याने विज्ञानेश्वराच्या भिताश्वरेत सापडतो. या धर्मसूत्रावर हरदत्ताने सोळाव्या शतकात ' उज्ज्वलानुति ' नामक टीका लिहिली आहे. या पूर्वादि बऱ्याच टीका झाल्या असल्या पाहिजेत हे हरदत्ताने ' अन्ये ' ' अपरे ' इत्यादि केलेल्या वादप्रयोगावरून कळते.

कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेचेच आपस्तंब, पैलानस, बौधायन, मारद्वाज, वायुल ३ हिरण्यकेशी हे सूत्रभेद आहेत. या प्रत्येक सूत्राचे श्रौत, गृह्य व धर्म असे भाग आहेत. वरील सर्व सूत्रात धर्मपरतवे मोडघोडा फरक आहे (बौधायन पहा). आज लोकांत ऋग्वेदी व त्याच्या जोडीला आपस्तंब असा उल्लेख केला जातो व तो सर्व कृष्णयजुर्वेदाचे अध्ययन करणाऱ्यांना उद्देशून केला जातो. परंतु कृष्णयजुर्वेदाचे अध्ययन वरील सर्व सूत्रांचे लोक करतात. आपस्तंब हे सामान्यतः देशस्थ आहेत व हिरण्यकेशी हे कोंकणस्थ आहेत.

आपिशाही-एक प्राचीन संस्कृत वैष्णवकणी. व्याकरणावर याचा ग्रंथ आहे. पाणिनी, वैयट्य, बोपदेव इत्यादि ग्रंथकार याचा उल्लेख करतात. हा यास्कांनंतर व पाणिनी-

पूर्वी म्हणजे इ. स. प. ८ व्या शतकात होऊन गेला असावा.

ऑपर्टर्न ज्युलियस (१८२५-१९०५)—हा प्राचीन अगुरी संस्कृतीचा जर्मन अभ्यासक हॅम्बर्ग येथे १ जुलै १८२५ रोजी जन्मला. त्याचे आईबाप ज्यू होते. हायवेल्-पर्ग, बॉन व बर्लिन येथे अभ्यास करून तो कोल येथे १८४७ मध्ये प्रॅग्युण्ट झाला. पुढील सहा तो मॅन्समर्चे गेला व तेथे लायब्ररी व न्होस येथे जर्मन भाषेचा शिक्षक बनला व फाब्रिया वेळात प्राच्य विद्याचा अभ्यास करू लागला. १८५२ मध्ये फ्रेन्सेलबरोबर मेसापोटेमियात पुराण-वस्तुसंशोधनाच्या कार्यांथे तो गेला. १८५४ मध्ये स्वदेशा परत आल्यावर तिकडून आणलेल्या कोलाकृति लेखाचा त्याने स्वतः ब्रांगला अभ्यास केला व १८६१ मध्ये तत्संबंधी एक महत्त्वाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. १८५७ मध्ये पॅरिसमधील नॅशनल लायब्ररीला ओहून असलेल्या भाषा शिक्षविषयाच्या शाळेत संस्कृत भाषेचा प्रोफेसर म्हणून नेमला गेला व त्या वेळी त्याने संस्कृत भाषेचे व्याकरणविषयक एक पुस्तक लिहिले. तथापि त्याचे विशेष लक्ष अगुरियाच्या प्राचीन अभ्यासाकडे होते. अगुरियातील मूळ भाषा तुताणी भाषा-वंशातील आहे, हा त्याचा महत्त्वाचा शोध होय १८६९ मध्ये आप्पर्टला 'कॉलेज डी फ्रान्स' या संस्थेत तौलनिक भाषा-शास्त्राचा व पुराणवस्तुशास्त्राचा प्रोफेसर नेमण्यात आले १८६५ मध्ये त्याने अगुरिया व बालिडया या देशांसंबंधी अनेकांनी केलेल्या संशोधनाच्या साहाय्याने एक इतिहास लिहिला त्यानंतर त्याने प्राचीन मीडियाची भाषा व इतर प्राचीन मोठी यासंबंधी पुष्कळ अभ्यास करून १८७९ मध्ये एक पुस्तक लिहिले तो पॅरिस येथे २१ ऑगस्ट १९०५ मध्ये मरण पावला ऑपर्टर्नने अगुरियाच्या धीराणिक कथा व कायदे यासंबंधाने तसेच इतर प्राच्य देशातील प्राचीन संस्कृतीसंबंधाने पर्ये लिहिले आहे

आप्पाकवि—हा कवि तैलगणात रहात असे याने तेलगू भाषेत छंद.शास्त्रावर 'आप्रप्रयोगरसनाकर' आणि 'बुद्धा संभावना काव्य' असे दोन ग्रंथ रचिले पहिला ग्रंथ तेलगू छंदःशास्त्र व भाषाशास्त्र यावर फार उत्कृष्ट असून लोकमान्य आहे. दुसऱ्या ग्रंथात भागवतातील वृंदेशी कथा वर्णिली आहे. या कवीच्या कालासंबंधी माहिती नाही [कविचरित्र, तेलगू वाङ्मय अ. कांश]

आप्पा देसाई निपाणकर—याचे मूळ नाव सिधोनीराव निबाळकर हा प्रथम दौलतराव सिंधाच्या पदरी नोकर होता. इ. स. १८०० साली दौलतराव सिंधाने आप्पा देसायाच्या हाताखाली आपल्या पलटणी देऊन त्यास परशुरामभालू पटवर्धनाची जहागीर कमीय करण्याकरिता रवाना केले देसायाच्या सैन्यापैकी पायदळाच्या पलटणी परत फिरल्या पण देसायाच्या फौजेने पटवर्धनाच्या मुळखात बरीच लुटारूट केली. १८०३ साली ज़रनल येरवली हा शहराच्या

उत्तर गुरहदीवरून बाजीरावास मसनदीवर बसविण्याकरिता पुण्याकडे येत असतांना आप्पा देसाई हा कृष्णा नदीच्या तीरी त्यास येऊन मिळाला. बाजीरावाच्या पदरी बापू गोखले बगळल्यास आप्पा देसाई हा एकटाच उत्तम सेनानायक होता इ. स. १८०८ साली आप्पा देसायाने विश्वासराव घाटम्यास मदत करून त्याच्या ताब्यात असलेल्या चिकोडी व मनोळी या जिल्ह्यांचे कोल्हापूरकरांपासून रक्षण केले. परंतु पुढे बाजीरावाकडून त्याला फूस मिळाल्यामुळे त्याने हे दोन्हीहि जिल्हे आपणूपाच कब्जात घेतले याच सुमारास कोल्हापूरच्या सैन्याने सावताच्या बाडीस वेडा दिल्यामुळे खेम सावताची यायकों लष्णीबाई हिने विश्वासराव घाटगे व आप्पा देसाई यांना आपल्या मदतीस बोलविले स्वतः बाजीरावाचीच या गोष्टीस गुप्तपणे समिती मिळाल्याने आप्पा देसायाने ती ताब्यात कबूल केली तो लष्नीबाईच्या मदतीस गेला व बाडीबा वेडा उडवून त्याने पाटावरील कोल्हापूरकरांच्या मुळगावर स्वारी केली आप्पा देसाई आता साततवाडी संस्थानावरहि आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करू लागला. आप्पा देसायाच्या कारकुनाच्या चिवावणीवरून खेम सावताच्या मुलाचा बळ दारूच प्राग येण्यात आला, परंतु या एनामुळे आप्पा देसायाचा मुळीच पापदा झाला नाही. कारण पुढे सावत नावाच्या सावताच्या पराण्यातील बारसदार इसमाने आप्पा देसायाचे बहुतेक सैन्य घाटावर कोल्हापूरकराशी लढण्यात गुतलेले आहे ही संधि साधून आपल्या मुलखात अगळेले त्याचे सैन्य देशबाहेर हाकून लावले व संस्थानचा कारभार आपल्या हाती घेतला बाजीरावाच्या कपटीपणामुळे इ. स. १८१३ च्या सुमारास आप्पा देसायास विनाकारण आपल्या चतुर्भास जहागिरीस मुकावे लागले

बाजीरावाच्या गुप्त उत्तेजनामुळे त्याने कोल्हापूरकरांचा काही मुख्य सोडण्याचे नाकबूल केल्यावरून इंग्रजांनी त्याकडून त्याची चतुर्भास जहागीर बाजीरावास देविली तथापि बापुदेहा काही वर्षे आप्पा देसाई हा बाजीरावाच्याच पदरास चिकटून होता हा १ जानेवारी १८१८ रोजी कोरेगावची लढाई झाली, तीत हा पेशव्याच्याच बाजूने लढत होता आप्पा देसाई हा बाजीरावाचा एव नाणवलेला सेनापति होता तरी बाजीरावाचे राज्य इंग्रजांनी घेतल्यावर त्यांनी आप्पा देसायाची जहागीर सात्स केली नाही कारण एक तर आप्पा देसाई हा पेशव्याला बऱ्याच उशीरा मिळाला होता. शिवाय तो इंग्रजांविरुद्ध नेटाने असा कधीच लडला नव्हता आणि एके प्रसंगी तर त्याने इंग्रजांकडून केडास दबावण्याने चांगले होते पेशव्याशी युद्ध चालले असताच त्याचा इंग्रजांशी पटव्यवहार सुरू होता परंतु त्याने पेशव्याचा पक्ष बऱ्याच उशीरा सोडल्यामुळे त्याला त्याच्या जहागिरीपैकी चिकोडी व मनोळी हा भाग कोल्हापूरकरास परत करण्यात आला व शिवाय निगमाच्या राज्यातीलहि त्याचे बरेच उत्पन्न मुबल्ले. याची त्याची

जहागीर त्या गे त्याला परत देण्यात आली व निभायाच्या राज्यांताल उत्पन्न घुडल्यामुळे झालेल्या नुकसानीचीहि अंशतः भरपाई करून दिली गेली [प्राउडफ.]

आप्या वळवंत—(इ. स. १७४८-१७५८) पेसावा-ईतील सरदार व शिलेदार (कृष्णराव वळवंत मेंहेदळे पहा). आप्या—प्रांतकर्मोतील पारिभाषिक शब्द. ऋग्वेदातील काही सूक्ताना ही संज्ञा आहे. या संज्ञेचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत (५.१.८) आला असून तेथे स्वासंर्वर्षी एक आख्या-यिज्ञा आहे ती अशी:—“प्रजा उत्पन्न करून प्रजापाति श्रुति झाला असता अ प्रज्या योगाने आपले भ्रम नाहोति होनील असे काळरावरून त्याने प्रथम आप्रासंर्वर्षी याग केला.” या कारणावरून पशुयज्ञांमध्ये प्रथम आप्रा मूळ तील प्रत्येक ऋचा पशुन केली जाऊन प्रयाग नामक याग होतो. ‘अ प्रा’ सूक्ताचे ऋग्वेदातील स्थान आणि आप्रांचा गोत्रप्रवर्गाची, नराक्षर व तनुनपाद या देवताशी व त्याच्या अनुसरुंगाने आकाशातील सप्तर्षी संबंध’ यासं-र्वर्षी सविस्तर विवेचन पूर्वी (१) भाग तीन पृष्ठ ४९१ येथे) केले आहे.

आप्यन (‘सुपिभन’)—आप्यन हा एक उत्कर्ष (हायड्रोकार्पन) आहे. तो जपान (पॅराफिन) दगोतील असून यहुधा पेंचुन (विन्टेन) कप उ१२ असता. याचा शाध के रचनेबाबत यानी लाकडाच्या कामात लावला. हा पदार्थ लाटूड, दगडी कोळसा, रबर, हाडे, राख, आणि स्थिर तेल यांचे मिश्रण व गुच्छ पातन केले म्हणजे त्याच्या पानात (डिस्टिलेटमध्ये) यतो. हा वर्णहीन असून अत्यंत बलवती (व्हालेंट) आहे. तसाच तो ज्वालामुखी रसरूप (लिक्कड) असून त्याचे २०° उष्णतामानावर वि. गु. ०.६५ असते.

आफ्रिका—हे एक मोठे विस्तीर्ण खंड आहे व्हा खंडा-समोबर्ता जिंकडे तिकडे समुद्र आहे. भूपृष्ठाच्या दक्षिणेकडे घुसलेल्या मुख्य तीन भागांपैकी हे सर्वांत मोठे आहे. किना-प्यालगतची बरेच सोहून या खंडाचे क्षेत्रफळ १,१२,६२,००० मैल आहे. आफ्रिका हिंदुस्थानच्या सहापट आहे आफ्रिका व युरोप या दोन खंडांमध्ये भूमध्यसागर आहे. आशिया व आफ्रिका ही दोन्ही खंडे सुवेझच्या संयोगी-भूमोने पूर्वी जोडिली होती. याची दक्षिणोत्तर लांबी म्हणजे ‘रास वन साक्षा’ या अगदी उत्तरेच्या टोंकापासून तो अगु-लहान भूमिरापर्यंत ५००० मैल आहे. व पूर्वपश्चिम लांबी व्हडे भूमिरापासून तो रास हाऊनपर्यंत ४६०० मैल आहे भूपृष्ठरूपाचे अवलोकन करिता या खंडाचे त्याच्या रचनेप्रमाणे उत्तरआफ्रिका व दक्षिणआफ्रिका अने दोन भाग करता येतील

या खंडाची सर्वसाधारण उंची सुमारे दोन हजार फुटापर्यंत येईल. जरी या खंडात दहा हजार फुटापेक्षा उंच पर्वत अथवा पठारे नाहीत, तरी उंच-

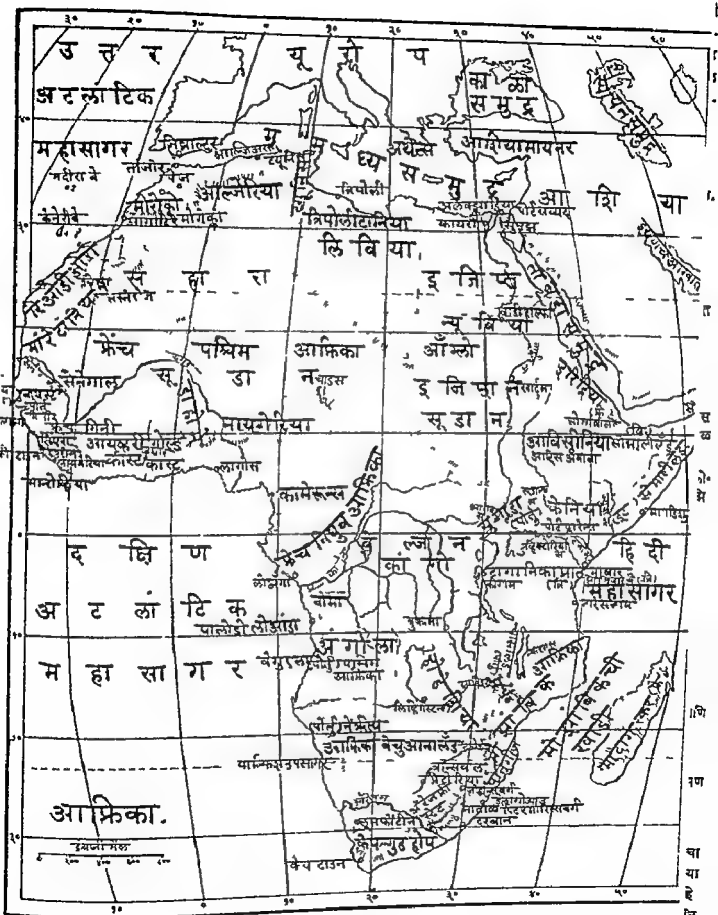
वट्याचे प्रदेश हे एक या खंडाचे वैशिष्ट्य आहे असे म्हणता येईल. हे उंचवट्याचे प्रदेश पूर्वेस व दक्षिणेस आहेत व उत्त-रेकडे व पश्चिमेकडे प्रदेशाची उंची हळू हळू कमी कमी होत गेली आहे. या खंडाचे स्वाभाविकरीत्या चार मुख्य भाग पडतात; ते असे:—(१) किनाप्यालगतचा सपाट प्रदेश, येथे बहुतेक दलदल असते व “मॅनग्रोव्ह” वनस्प-तीचे दाट जंगल यात माजलेले असते किनाप्याचा प्रदेश सखल होत आणाऱ्या उंचवट्याच्या भागाच्या शेवटच्या पायऱ्या आहेत मं काही ठिकाणी दिसते. (२) उत्तरेकडील “अटलस” पर्वताची राग हा दुसरा एक महत्त्वाचा भूभाग होय. हा एकसारखा उंच प्रदेश नसून दूरपर्यंत फार सखल आहे व काही ठिकाणी तर समुद्रसपाटीपेक्षाहि खोल असे भूभाग आहेत. (३) दक्षिण व पूर्व या भागात असलेल्या उंच पठारांची साधारण उंची ३५०० फूट आहे. (४) उत्तरेस व पश्चिमेस सपाट प्रदेश आहेत त्यामोबर्ता किनाप्याच्या आत उच्च भागाचे वडे आढ-ळतात.

पर्वत-या खंडाच्या दक्षिण भागात पश्चिमेकडे जमिनीचा भाग खचवत्यासारखा होऊन एक सरोवराची माळ तयार झाली आहे या मालिडेच्या पश्चिमेस किलीमाजारो पर्वत आहे. त्याची ‘मावेन्झी’ व ‘विबो’ ही दोन शिखरे आहेत. त्यामध्ये किबो हे शिखर आम्हिकेकडे अतिउंच आहे याची उंची १९,३२१ फूट आहे. दुसरा केनया पर्वत, याची उंची १७००० फूट आहे. या मालिकेच्या पूर्वेस ‘रवेनझोरी’ नावाची डोंगराची राग आहे. ‘किबु’ सरोवराच्या उत्तरेस ‘किरंगा’ नावाचा ज्वालामुखी पर्वत समूह आहे, त्यापैकी काहींचीं मुखे नव्या जामुतवस्थेत आहेत.

या खंडाच्या पूर्वेस व पश्चिमेस उंचवट्याच्या भागाचे पै किनाप्याशी समांतर पसरलेले आहेत. लॅक्सोनीयातील पर्व-ताचा काही भाग तावच्या समुद्राच्या किनाऱ्यास लागून आहे. सर्वांत उंचवट्याचा प्रदेश ‘गोनीच्या’ आखा-ताच्या जवळ आहे व तेथे ६००० ते ८००० फूट उंचीची शिखरे आढळतात. त्यात क्यामेरोनचे शिखर सर्वांत उंच आहे अथवा पश्चिमेकडे ‘फुटा जालन’ नावाची उंच मूढि आहे. हीमध्ये व अटलस पर्वताच्या रागेमध्ये माने उंचवट्याच्या जमिनीचा पट्टा सांपडत नाही.

पश्चिमेच्या व पूर्वेच्या उंच भागांमध्ये जो या खंडाचा प्रदेश आहे त्याचे सहजगत्या दोन विभाग होतात. (१) कांनो नदीच्या खोबीचा प्रदेश; याच्या आकारावरून येथे पूर्वी समुद्र असावा अशी शंका भूगोलवेत्त्यास येते. (२) उत्तरेस साह-राचे प्रसिद्ध वाळवंट आफ्रिकेच्या पूर्वटोंकापासून पश्चिमेकडे तावट्या समुद्रापर्यंत पसरलेले आहे व आफ्रिकेचा उत्तर भाग यांचे व्यापलेला आहे.

नद्या.—आफ्रिकेच्या उंचवट्याच्या भागातूनच तेथील नद्यांचा उगम होतो. बहुतेक नद्यांचे प्रवाह लांबीने लहान

राष्ट्राच्या उण्याच्या प्रमाणात फारच अंतर असते. रात्री केव्हा केव्हा पाणी गोठण्यापर्यंत थंडी पडते.

दक्षिण आफ्रिकेत उण्यात कमी असते, याचे असे कारण आहे की, मोठमोठ्या महासागराच्या सांठ्यामुळे येथील अरुंद प्रदेशाच्या हवेत दमटपणा येऊन रथातील उण्यात माफक होते. उत्तरेचा प्रदेश फारच विस्तोर्ण असल्याने समुद्रावरून आलेल्या वाऱ्याचा अंत प्रदेशात दूरवर शिर करव होत नाही म्हणून अगदी किनाऱ्याजवळच्या भागात उण्यातमान कमी असते. साहाराच्या वाळवंटात पाऊस फारच कमी पडतो. विपुलवृत्ताच्या आसपास व अविस्तीर्ण याच्या उच्च प्रदेशात व नार्थ नदीच्या थंडीत फार पाऊस पडतो. सर्वोत्तम जास्त पाऊस योनीच्या आखाताजवळच्या भागात पडतो. फॅमरून पूर्वेतावर ३९० इंच पाऊस पडतो. पावसाचे पट्टे पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गेलेले दिसतात. पूर्वेकडील किनाऱ्याजवळच्या भागात ह्यामान व पाऊस उत्तरेकडील प्रदेशाच्या प्रमाणे असतो. विपुलवृत्ताच्या आसपास दोनदा पावसाळा येतो. साहारा वाळवंटाच्या सीमेवर असलेल्या प्रदेशात अति उष्ण व वाळूकामय वारे वाहतात. अपदी उत्तरकडाल व दक्षिणेकडील भागात हवा आरोग्यकारक असते. त्याचप्रमाणे साडेसह हजार फूट उंचीवरच्या भागात निरोगी थंड हवामान असते. दख्खलीच्या भागात विषारी डास असल्यामुळे तेथे तापाच्या साथी वेदनासुर असतात. हा भाग विपुलवृत्ताच्या आसपासचा प्रदेश होय. काही भागात 'स' नावाच्या एक प्रकारच्या मरणा वाळत्याने निद्रारोग होऊन मृत्यु येतो.

श्रीणी — वनस्पतींच्या वैशिष्ट्यावर प्राण्यांचे वसतिस्थान अवलंबून असते. गवताळ माळरानासारख्या सपाट भागात हरिणें, जिराफ, झांभा, रानरेडे, रानगाडे, गेंड वगैरे प्राण्यांचे वसतिस्थान असते. त्याचप्रमाणे ती जगाची भक्ष्य आहेत असे हिंस प्राणी तेथेच असतात. सिंह, चित्ता, तरस अस्तळे, खाऊडे व लाडगे इत्यादि हिंस पशू अटलस पर्वताच्या भागात राहतात. कुणात व दाट अण्यात हत्ती कळप करून राहतात. यांसेरीज वून, मोडराल सपुच्छ व विपुच्छ माकडे ही गवताच्या माळरानात असतात. मोठ्या नद्या व पाणघोडे नक वगैरे जलचर प्राण्यांचे वसतिस्थान ह्या दक्षिण युरोपात सापडणारे बहुतेक पक्षी आफ्रिकेत आढळतात. पण शहामृग व सेकेडरी ह्या दोन जातींच पक्षी मात्र या खंडातच असतात. विपारी साप, विंचू याच्या पुष्कळ जाती विपुलवृत्तात आहेत. टोळ, वाळवी, याचा काही भागात आतंगान उपद्रव होतो. दक्षिण व पूर्वे आफ्रिकेत काही जागी निद्रारागकारक 'ते' माशा आहेत त्याच्या दशांने सर्व पाळीव प्राणी मरतात.

भूस्तर शास्त्रीय माहिती — भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या व आकृतीत आफ्रिकेचे हिंदुस्थान दशाशी पुष्कळ साम्य आहे. दोहोंमध्ये मोठाली पठारे आहेत. दोन्ही उत्तर भागात रुंद असून दक्षिणेकडे निमुळती होत जातात. आफ्रिकेचा मध्य भाग म्हणजे उच्च पठार आहे. या पठाराची कड समुद्र काठाशी समांतर आहे. पठाराच्या भोवती एक कमी उंचीचा पट्टा आहे व या पट्ट्याच्या पायथ्याशी समुद्रकाठची सपाट जमीन आहे.

आहेत ज्या काही थोड्या मोठ्या नद्या आहेत त्यांचे प्रवाह उच्चप्रदेशातून बाहेर पडण्यापूर्वी खरेच दूरवर तेंपेच वहात गेलेले दिसतात. मुख्य नद्यांचे उगम उत्तरेच्या व पश्चिमेच्या भागात आढळतात. नाईल व बंगो नद्यांचे उगमस्थान म्हणजे म्हणजे या जडातील सरोवराचे पठार होय. नाईल नदी ही लानोनें सगळी मोठी आहे. या नदीचा उगम भूमध्यरेषे-लगतच्या मध्य आफ्रिकेच्या डोंगराळ भागात होतो. येथून उगम पावून या नदीचा प्रवाह 'व्हिक्टोरिया नायासा' सरोवरामिळतो. यापुढे नाईल नदीस (७१००) मोठ्या दलदलीच्या प्रदेशातून वहात जाताना 'अंघिरीन्याच्या'

आहेत 'बेचोशोबिल' हा नदी किनाऱ्यापर्यंत वाहत येऊन तेथील वाळवंटात माहीती होत त्याच प्रमाणे होवान नदी अंगिसानियाच्या उच्च प्रदेशांत उगम पावून एडनच्या आखाताजवळील बालुकामय भागात गुप्त होते. वरील नद्या सोडून, सरोवरामिळणाऱ्या नद्या थऱ्याच आहेत त्यात "ओमो" नदी अंगिसानियाच्या पठारातून निघून रुडाल्फ सरोवरामिळते. आफ्रिकेतील बहुतेक नद्यांच्या मुखाशी मृत्तिकावय प्रवाहाबरोबर आलेल्या गाळाने तयार होतो. व या नद्यात रसा उच्च प्रदेशातून आल्यामुळे धबधबेहि असतात. या सर्व अडकणी पार पडल्यावर गळयने व्यापारा करता दूर गाळ शकतात.

म री व रें — आफ्रिकेत पूर्वेकडील उच्च प्रदेशात बरीच सरोवरे आहेत. ही सरोवराचा साधारण अर्धवृत्ताकार मालिका या पठाराच्या कवचाचा काही भाग खचून झाली असली असें भूगोलवेत्त्यांचे मत आहे. दक्षिणत न्यासा व याच्या उत्तरेस टांगानिका कीवु, भालनटे एडवर्ड व भालवर्ट ही सरोवरे आहेत. टांगानिका हे पृथ्वीवरील मोठ्या पाण्याच्या सर्व सरोवरात मोठे आहे. याची लांबी ४०० मैल, व रुंदी ३०-४० मैल आहे. हे किती खोल आहे हे नदी सांगता येत नाही. याशिवाय आविसानियात रुडाल्फ, व्हिक्टोरिया नायासा व जे वगैरे सरोवरे आहेत. व जे पश्चिमेस आहे. न्यासा हे ४३० फुफ खोल आहे. बाकीची उधळ आहेत. व्हिक्टोरिया नायासा हे फक्त ५० वाव खोल आहे. न्यासा व टांगानिका सरोवराच्या राजू कड्यासारख्या उभ्या वर गेल्या आहेत. ऋतुमानातील फरक सोडून या सरोवरातील पाण्याची सपाटा खालीवर होत असते. कितीएक शतकापासून ही सुकाइयास लागली आहेत. या सरोवरांच्या उत्पत्तीबद्दल बराच मतभेद आहे. येथे समुद्रात सापडणारे जलचर प्राणी आढळतात, म्हणून हा (अतर्गत) प्राचीन समुद्राचा भाग असावा असे काहींचे मत होते. पण अवांचोन शोधवाचून हे चुकीचे आहे असे समजते.

वे डे — मादागास्कर बेटाशिवाय थोका सर्व बेटे अगदी लहान आहेत. मादागास्कर बेटाचे क्षेत्रफळ ३२९८२० मैल आहे. हे आफ्रिकेच्या आग्नेयीस आहे. याच्या पूर्वेस मारिशस व रियूनियन ही आहेत. वायव्येस केनरी व नेपचुईचा द्वीपसमूह ही आहेत. ही सर्व ज्वालामुखीपर्वताच्या क्रियेमुळे झाली आहेत.

ह वा पा णी — हे खड उष्णकटिबंधात आहे. या खडा-तून भूमध्यरेषा जाते. हवामान पावसावर, उंचीवर, व समुद्र-साथिण्यावर अवलंबून आहे. दक्षिण आफ्रिकेकडील उत्तर आफ्रिका ज्ञान उष्ण आहे. बालुकामय प्रदेशात व सरसलात असलेल्या सपाट भागात उष्णतामान फारच अधिक असते. साहाराच्या वाळवंटात हवा अतिशय विरळ असल्याने व किरणरूपाने उष्णता लवकर बाहेर गेल्याने, दिवसाच्या व

आहेत. ज्या काही पोटा मोठ्या नद्या आहेत त्याच प्रवाह उद्यमप्रदेशातून बहिर पडण्यापूर्वी खरेच दूरवर तेथेच वहात गेलेले दिसतात. मुख्य नद्यांचे उगम उत्तरेच्या व पश्चिमेच्या भागात आढळतात नाईल व कांगो नद्यांचे उगमस्थान म्हटले म्हणजे या खंडातील सरोवरांचे पठार होय. नाईल नदी ही लावीने नद्यांनं मोठी आहे. या नदीचा उगम भूमध्यरेषे-लगतच्या मध्य आफ्रिकेच्या होंगरात भागात होतो. येथून उगम पावून या नदीचा प्रवाह 'व्हिक्टोरिया नायाना' सरोवरास मिळतो. यापुढे नाईल नदीस (७° १०५) मोठ्या दलदलीच्या प्रदेशातून वहात जाताना 'अथीरानियाच्या' वेहेरलागतल, मोबेन, निळोनाडल व अंतयरा वगैरे नद्या मिळतात. तेथून वाळवंटाच्या प्रदेशातून जाऊन ती भूमध्यसमुद्रास मिळते. कांगो नद्याचा नदी वेगळी सरोवरास मिळते, व या सरोवरानूनच कांगोचा उगम होतो. या स्थळां या प्रवाहास पुष्कळ नाशनाई ओळखतात. येथून येऊन सरोवराला वहात जाऊन ती पुढे उत्तरेकडे वळते. नंतर एक विस्तीर्ण अर्धवर्तु-ळाकार वळण घेऊन ती नैर्ऋत्येच्या बाजूने अतलांतिक महासागरास मिळते. अर्धवर्तुळाकार वळण घेताना कांगोस पुष्कळ नद्या मिळतात. कांगोच्या पाणवटपाण्या उत्तरेस 'चाड' नावाचे सरोवर आहे. हे सरोवर शारी नदीच्या प्रवाहानेच भरते. याच्या पश्चिमेस नायमर नदीच्या थंडीचा प्रदेश लागतो. या नदीचा उगम पश्चिमेच्या उमनव्याच्या भागात होतो. तेथून ही नाईलच्या उलट दिशेने वाहात जाऊन अतलांतिक महासागरास मिळते. ट्राकेन्सबर्गचा होंगर अगदी आफ्रिकेच्या दक्षिण भागात आहे. तेथून आरेंज नदीचा उगम होतो व पुढे ती अतलांतिक महासागरास मिळते.

याशिवाय दक्षिण आफ्रिकेतील पश्चिमेकडील उच्चवटपाण्या भागातून निघून अतलांतिक महासागरास मिळणाऱ्या ज्या नद्या आहेत त्यांची नावे यमुनेने, ब्रवांडा, आंगोबे व सनापा हा होत व्होस्टा, कोमा, बेंदना, रॉबिया व सेनेगल या आफ्रिकेच्या पश्चिमेकडील उच्च प्रदेशात उगम पावून दक्षिण दिशेने वाहात जाऊन अतलांतिक महासागरास मिळतात. हिंदी महासागरास मिळणाऱ्या नद्यांपैकी सर्वांत मोठी नदी साबिबी होय. या नदीचा उगम ११° २१' ३" दक्षिणे, २४° २२' पूर्वे रेखा स्थळां ५००० फूट उंचीवर होतो. यापुढे ती प्रथम पश्चिमेकडे व नंतर दक्षिणेकडे वाहात जाऊन पूर्वेकडे वळण घेते. 'न्यायाना' सरोवराच्या वर-साठोने पाणी थिरे नावाच्या नदीने या नदीस मिळते. ही नदी हिंदी महासागरास मिळते. याशिवाय दुसरी दक्षिणेतील पूर्ववाहिनी नदी म्हणजे लिम्पोपो ही होय.

पूर्वेच्या उंचाटमाच्या प्रदेशातून निघून हिंदी महासागरास मिळणाऱ्या बऱ्याच लहान नद्या आहेत. त्यांपैकी रोझुना, रुफिगी, टेंगा, जुबा व बेबोशेपेला या मुख्य

आहेत. 'बेबोशेपेला' ही नदी किनाऱ्यापर्यंत वाहात येऊन तेथील वाळवंटात नाहोंगी होते. त्याच प्रमाणे होंवाश नदी बॉयसानियाच्या उच्च प्रदेशात उगम पावून एडनच्या आखाताजवळील बालुकामय भागात गुप्त होते. बरील नद्या सोडून, सरोवरास मिळणाऱ्या नद्या बऱ्याच आहेत. त्यात 'ओमा' नदी ऑबितीनियाच्या पठारातून निघून रुडाल्फ सरोवरास मिळते. आफ्रिकेतील बहुतेक नद्यांच्या मुखाशी मृत्तिस्राव प्रवाहाबरोबर आलेल्या गाळाने तयार होतो. व या नद्यात त्या उच्च प्रदेशातून आल्यामुळे धवधवेदि असतात या सर्व अडचणी पार पडल्यावर गळयने व्यापार-करता दूर गळ शकतात.

म रो न रें —आफ्रिकेत पूर्वेकडील उच्च प्रदेशात बरीच नदीबरे आहेत. ही सरोवराचा साधारण अर्धवर्तुळाकार मालिका या पठाराच्या कवचाचा काही भाग खचून झाली असावी असे मगॅलवेंशाचे मत आहे. दक्षिणेत न्याया व गुयाच्या उत्तरेस टोमानिका, कीव्हू, आलबर्ट एडवर्ड व आलबर्ट ही सरोवरे आहेत. टोमानिका हे पृथ्वीवरील गोठ्या पाण्याच्या सर्व सरोवरात मोठे आहे. याची लांबी ४०० मैल, व रुंदी ३०-४० मैल आहे. हे किती खोल आहे हे मणी सांगता येत नाही. याशिवाय आबिसिनियात रुडाल्फ, व्हिक्टोरिया नायाना चाड वगैरे सरोवरे आहेत. चाड हे पश्चिमेस आहे. न्याया हे ४३० फुट खोल आहे. याकीची उधळ आहे. व्हिक्टोरिया नायाना हे फक्त ५० वाव खोल आहे. न्याया व टोमा-निका सरोवराच्या बाजूकड्यासारख्या उभ्या वर गेल्या आहेत. ऋतुमानातील फरक सोडून या सरोवरातील पाण्याची सपाटी चालीवर होत असते. कितीएक शतका-पामुन ही सुफावयास लागली आहेत. या सरोवरांच्या उत्तरीवर्तुळ बराच मतभेद आहे. येथे समुद्रात सापडणारे जलचर प्राणी आढळतात, म्हणून हा (अंतर्गत) प्राचीन समुद्राचा भाग असावा असे काहींचे मत होते. पण आर्चाचीन शोधवारुन हे चुकीचे आहे असे समजते.

वे टें.—मादागास्कर बेटाशिवाय याकी सर्व बेटे अगदी लहान आहेत. मादागास्कर बेटाचे क्षेत्रफळ २२९८२० मैल आहे हे आफ्रिकेच्या आमेगोस आहे. याच्या पूर्वेस मारिशस व रियूनियन ही आहेत. वायव्येस केनरी व केपव्हर्देचा द्वीपसमूह ही आहेत. ही सर्व ज्वालामुखीपर्वताच्या क्रिये-मुळे झाली आहेत.

ह वा पा णी.—हे खंड उष्णकटिबंधात आहे. या खंडा-तून भूमध्यरेखा जाते. हवामान पावसावर, उंचीवर, व समुद्र-साठ्यावर अवलंबून आहे. दक्षिण आफ्रिकेपेक्षा उत्तर आफ्रिका जास्त उष्ण आहे. बालुकामय प्रदेशात व सरलता असलेल्या सपाट भागात उष्णतामान फारच अधिक असते. साहाराच्या वाळवंटात ह्या अतिशय विरळ असल्याने व किरणरूपाने उष्णता लवकर बाहेर गेल्याने, दिवसाच्या व

आहेत ज्या काही भोवत्या मोठ्या नद्या आहेत त्याच प्रवाह उच्चप्रेदेशातून बाहेर पडण्यापूर्वी खरेच दूरवर तसेच वहात गेलेले दिमातात मुख्य नद्यांचे उगम उत्तरेच्या व पश्चिमेच्या भागात आढळतात नाइल व रायो नद्यांचे उगमस्थान म्हटले म्हणजे या खंडातील सरोवरांचे पठार होय नाईल नदी ही सायीने सर्वांत मोठी आहे या नदीचा उगम भूमध्यरेषे-लगतच्या मध्य आफ्रिकेच्या बोंगराळ भागात होतो येथून उगम पावून या नदीचा प्रवाह व्हिक्टोरिया नावाचा 'सरोवरास मिळतो यापुढे नाईल नदास (उ' १०५) मोठ्या दलदलीच्या प्रदेशातून वहात जाताना 'अविर्मानियाच्या' वेहोरलासल, मोथेत, निळानाइल व अंतःपरा बगेरे नद्या मिळतात तेथून बाऊटाचा प्रदेशातून जाऊन ता भूमध्यसमुद्रास मिळून कागो बॅबेला नदी बॅंगेलु सरोवरास मिळते, व या सरोवरानूनच कागोचा उगम होतो या स्थळां या प्रवाहास पुष्कळ नावांनी ओळखतात येथून म्वेरु सरोवरातून वाहून जाऊन ती पुढे उत्तरेकडे वळते नंतर एक विस्तीर्ण अर्धवर्तुळाकार वण घेऊन ती नैर्ऋत्येच्या बाजूने अतलांतिक महासागरास मिळते अर्धवर्तुळाकार वळण घेतांना कागोस पुष्कळ नद्या मिळतात कागोन्या पाणथळच्या उत्तरेस 'चाड' नावाचे नदीवर आहे हे सरोवर शारी नदीच्या प्रवाहानेच भरते याच्या पश्चिमेस नायसर नद्याच्या थडीचा प्रदेश लागतो या नदीचा उगम पश्चिमच्या उच्चवळ्याच्या भागात होतो तेथून ही मादागला उलट दिशेने वाहात जाऊन अतलांतिक महासागरास मिळते ट्राकेन्सबर्गचा बोंगर अगदी आफ्रिकेच्या दक्षिण भागात आहे तेथून आरेंज नदीचा उगम होतो व पुढे ती अतलांतिक महासागरास मिळते

याशिवाय दक्षिण आफ्रिकेतील पश्चिमेकडील उच्चपट्ट्याच्या भागातून निघून अतलांतिक महासागरास मिळणाऱ्या ज्या नद्या आहेत त्यांची नावे यमुनेने, यवान्झा आगोवे व सतगा हा होत व्हीरटा, कामो वदना, गंबिया व सैनेगाल या आफ्रिकेच्या पश्चिमेकडील उच्च प्रदेशात उगम पावून दक्षिण दिशेने वाहात जाऊन अतलांतिक महासागरास मिळतात हिंदी महासागरास मिळणाऱ्या नद्यांपैकी सर्वांत मोठी नदी जाम्बेजी होय या नदीचा उगम ११° २१' ३१" दक्षिणे. २४° २२' पूर्वे रे असा स्थळी ००० फूट उंचावर होतो यापुढे ती प्रथम पश्चिमेकडे व नंतर दक्षिणेकडे वाहात जाऊन पूर्वेकडे वळण घेते 'न्यायामा' सरोवराच्या वर साडीने पाणी शिरे नावाच्या नदीने या नदीस मिळते ही नदी हिंदी महासागरास मिळते याशिवाय दुसरी दक्षिणेकडील पूर्ववाहिनी नदी म्हणजे लिम्पोपो ही होय

पूर्वच्या उच्चपट्ट्याच्या प्रदेशातून निघून हिंदी महासागरास मिळणाऱ्या बऱ्याच उद्गम नद्या आहेत, त्यापैकी रोन्हुना, रुफिमी, टॅगा, ज्युवा व बेबोशिवेली या मुख्य

आहेत 'बबोशिवेली' हा नदी किनाऱ्यापर्यंत वाहात येऊन तेथील वाळवंटात नाहोशी होत त्याच प्रमाणे होंवास नदी अविर्मानियाच्या उच्च प्रदेशात उगम पावून एडनच्या आक्षातांबवळाल बाबुलकामय भागात गुप्त हात वरील नद्या सोडून, सरोवरास मिळणाऱ्या नद्या बऱ्याच आहेत त्यात 'ओमो' नदी अविर्मानियाच्या पठारातून निघून रुडाफ सरोवरास मिळते आफ्रिकेतील बहुतेक नद्यांच्या मुखाशी स्थितकाय प्रवाहावरार आलेल्या गाळाने तयार होतो. व या नद्यात रसा उच्च प्रदेशातून आर्यामुळे धधधवेदि असतात या सर्व अडचणी पार पळण्यावर गलबने व्यापारा करता दूर गाळ शकतात

म रो व रे —आफ्रिकेत पूर्वेकडील उच्च प्रदेशात बरीच सरोवरे आहेत ही सरोवराचा साधारण अर्धवर्तुळाकार मालिका या पठाराच्या कवचाचा काही भाग घेऊन झाली असली असे भूगोलवेत्त्यांचे मत आहे दक्षिणेत न्यासा व याच्या उत्तरेस टागानिका, कीवू, आलयेट एडवर्ड व आलवेट ही सरोवर आहेत टागानिका हे पृथ्वीवरील गोठ्या पाण्याच्या सर्व सरोवरात मोठे आहे याचा लांबी ४०० मैल, व रूंदी ३०-४० मैल आहे हे किती खोल आहे हे नक्की सांगता येत नाही याशिवाय अविर्मानियात रुडाफ, व्हिक्टोरिया नावाचा चाड बगेरे सरोवरे आहेत चाड हे पश्चिमेस आहे न्यासा हे ४३० फुट खोल आहे. बाकीची उधळ आहेत. व्हिक्टोरिया नावाचा हे फक्त ५० वाच खोल आहे, न्यासा व टागानिका सरोवराच्या बाजूकड्यासारख्या उभ्या वर गेल्या आहेत ऋतुमानातील फरक सोडून या सरोवरातील पाण्याची सपाटा सालीवर होत असते. कितीएक क्षातकापासून ही सुकवयास लागली आहेत. या सरोवरांच्या उत्तरीवदल बराच मतभद आहे. येथे समुद्रात सापडणारे जलचर प्राणी आढळतात, म्हणून हा (अतर्गत) प्राचीन समुद्राचा भाग असावा असे काहींचे मत होते. पण अर्वाचीन शोधवारून हे चुकीचे आहे असे समजते

बेटे —मादागास्कर बेटाशिवाय बाका सर्व बेटे अगदी लहान आहेत. मादागास्कर बेटाचे क्षेत्रफळ २९१८२० मैल आहे हे आफ्रिकेच्या आग्नेयीस आहे याच्या पूर्वेस मारिशस व रियूनियन ही आहेत वायव्येस केनरी व केपव्हर्देचा द्वीपसमूह ही आहेत ही सर्व ज्वालामुखीपर्वताच्या किंनेसुळे झाली आहेत

ह वा वाणी —हे खड उष्णकटिबंधात आहे. या खंडातून भूमध्यरेषा जाते हवामान पावसावर, उन्हीवर, व समुद्र-सागिण्यावर अवलंबून आहे. दक्षिण आफ्रिकेकडील उत्तर आफ्रिका जास्त उष्ण आहे बाबुलकामय प्रदेशात व सयलात अस्त्येच्या मर्याद भागात उष्णतामान फारच अधिक असते. साहाराच्या वाळवंटात हवा अतिशय निरळ असल्याने व किरणरूपाने उष्णता लवकर बाहेर गेल्याने, दिवसाच्या व

राष्ट्राच्या उष्णतेच्या प्रमाणांत फारच अंतर असते. रात्री केव्हा केव्हा पाणी गोठण्यापासून थंडी पडते.

दक्षिण आफ्रिकेंत उष्णता कमी असते; याचे असे कारण आहे की, मोठमोठ्या महासागराच्या सांग्रिफामुळे येथील अर्धे प्रदेशाच्या हवेत दमटपणा येऊन रवातील उष्णता माफक होते. उत्तरेचा प्रदेश फारच विस्तीर्ण असल्याने समुद्रावरून आलेल्या वाऱ्याचा अंतःप्रदेशात दूरवर शिरकाव होत नाही, म्हणून अगदी किनाऱ्यालगतच्या भागात उष्णतामान कमी असते. साहाराच्या वाळवंटात पाऊस फारच कमी पडतो. विपुलवृत्ताच्या आसपास व अविस्तीर्ण-याच्या उच्च प्रदेशात व नार्थल नदीच्या थंडीत फार पाऊस पडतो. सर्वांत जास्त पाऊस गीनीच्या खाऱ्यात जवळच्या भागांत पडतो. फॅमरून पर्वतावर ३९० इंच पाऊस पडतो. पावसाचे पट पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गेलेले दिसतात. पूर्वेकडील किनाऱ्यालगतच्या भागात हवामान व पाऊस उत्तरेकडील प्रदेशाच्या प्रमाणे असतो. विपुलवृत्ताच्या आसपास दोनदा पावसाळा येतो. साहारा वाळवंटाच्या सीमेवर असलेल्या प्रदेशात अति उष्ण व वाळुकामय वारं वाहतात अगदी उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील भागात हवा आरोग्यकारक असते त्याचप्रमाणे साडेसह इमार फूट उंचीवरच्या भागात निरोगी थंड हवामान असते. दलदलीच्या भागात विपारी डास असल्यामुळे तेथे तापाच्या साथी नेहमी सुरू असतात हा भाग विपुलवृत्ताच्या आसपासचा प्रदेश होय. काही भागात 'से' नावाच्या एक प्रकारच्या माशा वावरल्याने निद्रारोग होऊन मरुय येतो.

वनस्पति.—वनस्पतींची वाढ उष्णता व ओलावा यावर अवलंबून असते. उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील समशीतोष्ण भागांतील वनस्पति दुसऱ्या प्रदेशातील वनस्तीपेक्षा निम आहे. भूमध्य समुद्राच्या किनाऱ्यालगतच्या आफ्रिकेच्या प्रदेशात सर्प, आलिग्ना, शेंक, जुघाचीं झाडे, देवदार, सायप्रस मॅटेल वगैरे झाडे वाढतात. साहाराच्या वाळुकामय प्रदेशात डोंगराचीं झाडे व खजूर, तालवृक्ष याविवाय दुर्मी. कोणतीही वनस्पति टिहू शकत नाही.

पश्चिम आफ्रिकेच्या विपुलवृत्ताच्या भागात व नार्थलच्या पडांत दाट वनबोर अरण्य वाढली आहेत व उंचवट्याच्या प्रदेशांत गवताचीं कुण्हे दूरवर पसरलेली असतात. समुद्रकांठी दलदलीत मॅनग्रव झाडांची वाढ फार दाट असते.

उपायामुन तेल काढिता येते असे तालवृक्ष याचेरीक वेत्र, टेंबुरणी, महागनी, आफ्रिकन ओव, कार्फी वगैरे विविध तन्हेने वृक्ष आढळतात. उपायामुन पूर्वी स्लिडियाकरता भुज-पत्राप्रमाणे कागद तयार करीत असत अशी " पापयवस " नावाची वनस्पति आफ्रिकेच्या ईशान्य भागात असलेल्या आढळते.

प्राणी.—वनस्पतींच्या वैशिष्ट्यावर प्राण्यांचे वसतिस्थान अवलंबून असते. गवताळ माळरानासारख्या सपाट भागात हरिणें, गिराफ, झेब्रा, रानरेडे, रानगाळ, गेंडे वगैरे प्राण्यांचे वसतिस्थान असते. त्याचप्रमाणे ती उभाची भक्ष्य आहेत असे हिंस प्राणी तेथेच असतात. सिंह, चित्ता, तरस, अस्वले, खोळंडे व लाडगे इत्यादि हिंस पशू आढळत. पर्वताच्या भागात राहतात. कुरणात व दाट अरण्यात हत्ती कळप करून राहतात. याखेरीज बवून, मोडरील सपुच्छ व विपुच्छ माऊडे ही गवताच्या माळरानात असतात. मोठ्या नद्या हें पाणघोडे, नऊ वगैरे जलचर प्राण्यांचे वसतिस्थान होय. दक्षिण युरोपात सापडणारे बहुतेक पक्षी आफ्रिकेंत आढळतात. पण शहामुग व सेक्रेटरी ह्या दोन जातींचे पक्षी मात्र या खंडातच असतात. विपारी साप, बिचू याच्या पुष्कळ जाती विपुलवृत्तात आहेत. झेब्रा, वाळवी, याचा काही भागात आतांमान उपद्रव होतो. दक्षिण व पूर्व आफ्रिकेंत काही जागी निद्रारोगकारक 'से' माशा आहेत त्याच्या दंशाने सर्व पाळीव प्राणी मरतात.

भूस्तर शास्त्री या माहिती.—भूस्तरशास्त्रज्ञा व आकृतीत आफ्रिकेचे हिंदुस्थान देशाची पुष्कळ साम्य आहे. दोहोंमध्ये मोठाळी पठारे आहेत. दोन्ही उत्तर भागात रूढ असून दक्षिणेकडे निमुळती होत जातात. आफ्रिकेचा मध्यभाग म्हणजे उच्च पठार आहे. या पठाराची कड समुद्रकाठाशी ममातर आहे. पठाराच्या भोवती एक कमी उंचीचा पट्टा आहे व या पट्ट्याच्या पावण्याची समुद्रकाठाची सपाट जमीन आहे.

मध्य (मेसेपोटॅमि) युग सुरू होण्यापूर्वी ती पृथ्वीच्या कवचाची हालचाल झाली तीमुळे आफ्रिकेंतील काही खडकावर परिणाम झालेला दिसतो, परंतु एकंदरीत आफ्रिकेच्या मध्यभागातील खडकाळ त्याचा फारसा संगम पोहोचला नाही असेच दिसते कारण अगदी मूळचे स्फटिकमय खडक व ग्याच्यावर मध्य युगातील जे जलजन्य खडक आहेत. त्यांच्यात कोणत्याही प्रकारचा फरक झालेला नाही. मध्ययुगाच्या पूर्वीच्या खडकात प्रस्तरभूत पदार्थ सापडत नसल्याने त्याचा कालनिर्णय करणे फार कठिण आहे. याकरिता यूरोपातील कोणत्या खडकाशी त्याचे साम्य आहे, यावरूनच पुष्कळ वेळा आफ्रिकेंतील मध्ययुगाच्या खडकाचा काल ठरवितात. आफ्रिकेचा मध्यभाग, पश्चिम व पूर्व आफ्रिका आणि त्याचप्रमाणे साहारा मध्ये ठिकाणी प्राक्निष्ठ म्हणजे अगदी मूळचे स्फटिकमय खडक आहेत. समुद्रकाठी मात्र त्यावर इतर खडकांचे घर आढळतात हे मूळ खडक ब्रह्मजुडे (ग्रानाइट), बॅसाल्ट (नीस) व सुविभाज्य स्फटिकमय (सिस्ट) जातीचे आहेत. याच्यात प्रस्तरभूत पदार्थ मुळीच सापडत नाहीत. इतकेच नव्हे, तर ते कॅवियन, आर्बोइडियन किंवा सिडेरियन काळचे आहेत.

हे शुद्धा नटि ओळखता येत नसल्याने ते सर्व कॅमियनपूर्व या सर्वसाधारण नावाने संबोधिले जातात

मध्य आफ्रिकेत पुराण (पॅलिओझोइक) युगातील जे खडक आहेत, त्यामध्ये समुद्रातील प्राण्यांच्या किंवा वनस्पतींच्या प्रस्तराभूत भागाचा अंशही सापडत नसल्यामुळे तो भाग समुद्राच्या पाण्याखाली केल्याह नसावा असेच म्हणावे लागते.

कॅमियन म्हणजे इंग्लंडातील कोळसाचा काल ज्याला म्हणता येईल, त्या काळाच्या दोषटच्या भागात आफ्रिका व हिंदुस्थान ही एकमेकांना जोडलेली असून त्यांचे एक मोठे खंड असावे अस दिसते. त्यावेळी तयार झालेले आफ्रिकेतील व हिंदुस्थानातील खडक व तसेच त्या वेळेचे दोन्ही ठिकाणेच प्राणी अगदी एकाच प्रकारचे होते या वेळेच्या खड-

कडकाचा तत्वा.

(सज्ञासाठी विज्ञानेतिहास पृ. ६०३ पहा.)

काळ	जटजन्य खडक सांपडण्याचे ठिकाण.	अप्रतिजन्य खडक सांपडण्याचे ठिकाण.
अगदी अलीकडील काळातील खडक	वायू, चुन्याच्या नळ्या, पोंबळ्याचे दगड, वाळूच्या टेकळ्या वगैरे मल्याच ठिकाणी आढळतात.	अप्रतिजन्य देटे.
नूतनतम (प्लिस्टोसीन) उर्फ मानव पूर्वे काळातील खडक.	पूर्व काळची वाळू, चुन्याच्या नळ्या, वगैरे मल्याच ठिकाणी आढळतात	आफ्रिकेच्या मध्य व उत्तर भागात आणि काही बेटांत
नूतन काळातील खडक	उत्तर आफ्रिका, माडागास्कर	
नवपूर्व काळातील खडक	उत्तर आफ्रिका.	
नवपूर्व काळातील खडक	उत्तर आफ्रिका.	
नवपूर्व काळातील खडक	उत्तर आफ्रिका, पूर्व व पश्चिम किनारा; माडागास्कर.	दक्षिण आफ्रिकेतील डायमंड पाइन्स आणि आबिसीनियातील अर्वादी काळ वगैरे
सितोपल काळातील खडक	उत्तर आफ्रिकेतील पुष्कळ भागात, पूर्व व पश्चिम किनाऱ्यावरील मर्याद जमिनीवर; माडागास्कर.	
उगुरीन काळातील खडक	उत्तर व पूर्व आफ्रिका, माडागास्कर आणि दक्षिण आफ्रिका	
निस्तर काळातील खडक	दक्षिण आफ्रिका, कागो, मध्य आफ्रिका, आल्जेरिया व ट्युनिश	
परमियन काळातील खडक	दक्षिण आफ्रिकेतील एषा खडक	फारसे आढळत नाहीत
परमियन काळातील खडक	उत्तर आफ्रिका; पूर्व आफ्रिकेतील सपाकी नावाचे मातांचे खडक, दक्षिण आफ्रिकेतील द्रविका आणि विटेवर्ग खडक	
ट्रेझॉन्गन काळातील खडक	उत्तर आफ्रिका, अ.गोल, दक्षिण आफ्रिकेतील बोम्बेहेल खडक	
सिलुरियन काळातील खडक	दक्षिण आफ्रिकेतील वाळूचे खडक	
ऑर्गोझोसियन काळातील खडक	उत्तर आफ्रिका, मॅच बॉगो, आगोल	ट्रेझॉन्गन व बोम्बेहेल विलप्रिन्सर्सबर्ग आणि व्हॅट्सोर्ग खडक
कॅमियनपूर्व काळातील खडक	व्हाईट हार्ट वाळूचे खडक आणि शिस्ट खडक, बरेच ठिकाणी सांपडतात	
प्राकमियन काळातील खडक	ग्रीस आणि शिस्ट.	
काच्या ज्या जमिनी आहेत, त्यांना 'गोडवणी' हे नाव आहे. आफ्रिकेतील गोडवणी जमीन ज्या ठिकाणी तयार झाली त्या ठिकाणी पूर्वी फार मोठ्या तळ्या होत्या ती एष-सारखी वाळूच्या व वनस्पतींच्या थरांनी भरली जात अस- तांनाच त्यांचा तळभाग सारखा खचत चालला होता. या	दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी चालू असल्यामुळे तेथील खडकाचा व प्रस्तराभूत पदार्थांचा थर १८००० फूट उंचीचा झाला. या खडकाच्या थरांना आफ्रिकेत 'कारु' हे नाव दिले आहे. यामध्ये सर्व तऱ्हेचे जलजन्य खडक आहेत व आफ्रिकेतील कोळसा याच खडकात सांपडतो. गोडवणी जमीन तयार	

होण्यापूर्वीच्या सुखातोम हिंदुस्तानप्रमाणे आफ्रिकेतहि हिमनद्या काही ठिकाणी असल्या पाहिजेत, असा तद्देचा पुष्कळ पुरावा आहे - हिंदुस्थानात गोडवणी कालानंतर ज्वालामुखीचे माथ्या प्रमाणान्वर स्फोट होऊन काळरावरी (टॅप) खडक झाले, त्याप्रमाणे आफ्रिकेतहि काळ कालानंतर ज्वालामुखीचे स्फोट होऊन अग्निनद्या खडक बरेच बनले आहेत. काळ खडकाचा प्रदेशहि मोठा आहे पूर्वेच्या बाजूस समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत, पश्चिमेत फिरटल पर्यंतपर्यंत, दक्षिणेस बेप कालनीपर्यंत व उत्तरेस महाराष्ट्राच्या मध्यभागा पर्यंत काळ खडकाचा विस्तार आहे

यानंतरच्या कालात गोंडवणी अग्निनीची शकले झाली हिंदुस्थान आफ्रिकेकामून असून झाले. ह्या हिंदी महासागरात व आफ्रिकेकडेवारी जी वेडे आहेत ती त्या नामनाची शकले आहेत

ज्युरीन कालात पूर्व आफ्रिकेत मोक्षाविकपर्यंत समुद्र येऊन पोहोचला असावा व सितोपल (कॅटसिअस) कालात समुद्र साहाराच्या मध्यभागापर्यंत गेला असावा कारण त्या ठिकाणी सितोपल काळच्या समुद्रात सापडल्या प्रमाणान्वर व वनस्पतीचे प्रस्तीभूत झालेले माण इदीस पडतात

आफ्रिकेत तृतीयावस्थाक (ट्यारी) काळातील खडक पूर्व व पश्चिम समुद्रकिनाऱ्यावर काही ठिकाणी अगदी थोड्या प्रमाणात आढळतात, परंतु उत्तर आफ्रिकेत ते व्यापक मोठ्या प्रमाणात सापडतात. या खडकात नयुलेटिक (नयु-लाइट नावाचे प्रस्तीभूत झालेले लहान प्राणी ज्यात सापडतात असा) नावाचा नुम्या खडक सापडतो, हा एक फार महत्त्वाची गोष्ट आहे कारण हाच खडक आफ्रिकेतील इजिप्तपासून आफ्रिका खंडातील चौर देशापर्यंत आढळतो

युरोपात हिमनद्याचा जो काल होऊन गेला त्या वेळी आफ्रिकेच्या उत्तर भागातहि हिमनद्या असली पाहिजेत असे तथे सापडल्या. वाळवंट व खडकावरून वाटत त्याचा प्रभाव किलीमांजारा, केनिया, दवेझोराय वगैरे ठिकाणा पर्यंत पोहोचलेला आढळतो

आफ्रिकेत वज्रतुड वगैरे अगदी मुख्य अग्निजन्य खडक आहेत त्याशिवाय पूर्व आफ्रिकेच्या पठारावर व पश्चिम आफ्रिकेत अग्निजन्य खडक आढळतात, परंतु ज्वालामुखीचे स्फोट आफ्रिकेत कोणत्या कालात प्रथमतः विशेष प्रमाणात सुरू झाले हे जरी खात्रीने सांगता येत नाही, तरी पहिले स्फोट दक्षिण आफ्रिकेत ज्युरीन कालात व पूर्व आफ्रिकेतील सितोपल काळात झाले असावेत असे वाटते यानंतर केनिया, मार्गेशी व त्याचप्रमाणे किंबी वगैरे ठिकाणचे अग्निजन्य खडक ज्वालामुखी वगैरेच्या स्फोटासुद्ध झाले उत्तर आफ्रिकेत अगदी नवप्रभात कालापासून तृतीयावस्थाक काळाच्या शेवटपर्यंत स्फोट झाले असले पाहिजेत अस दिसते

आफ्रिकेतील निरनिराळ्या लोकांच्या जाती, त्यांची व त्यांचा संस्कृति यासंबंधी व आप्रकृती

अपारोपयोगी वस्तु व तेथील व्यापार या संबंधी विवेचन पूर्वी (विभाग नं. ५५ पृ ४२-५५) येऊन गेलेंच आहे

रोमन आफ्रिका - ज्या नामाला आक लायिया म्हणून होते त्याला रोमन लोकांनी आफ्रिका हें नाव दिलें होतें रोमन परिचित आफ्रिकेत इजिप्त व इथियोपिया हे प्रांत येरीज करून त्यावेळेस माहीत असलेल्या सर्व भागांचा समावेश होत होता इजिप्त या वरीन बायेंज व अंगला सच्या पूर्वकडील प्रदेशास आफ्रिका हें नाव दिले होते आफ्रिका या शब्दाचा न्युम्यासि निराळा आढळत एथिया टिर फिनिशिया नापासून हा भाग विभक्त केला आहे म्हणून याचे नाव आफ्रिका असे पडलें असे वाहचि मृत आदि परिक्रिया (म्हणजे फलें पिकणारा प्रदेश) यावरून आफ्रिका हें नाव पडलें असे नाही म्हणतात, इतरांचे असे मत आहे की ' आरिथा ' ह वगैरे लोक पूर्वी या भागात रहात होते व त्यांसुद्ध या प्रांताचे नाव आफ्रिका अस पडलें हे घनैर लोक पूर्वी या भागात होते असा रोमन व बायेंजिजन लोकांचाहि समज होता. रोमन आफ्रिकेमध्ये सारे नेवा व मॉरिटानिया हे प्रांत समाविष्ट नव्हते तिच्या न्युमिक युद्धाच्या वेळेस बायेंज व लोकांनी आफ्रिकेची सरहद्द टक्का नरोच्या सुत्रापासून अ्रेस्त्राच्या आखातावरील टिना या शहरपर्यंत हाती. आफ्रिकेच्या इतर भागावर न्युमिडिया किंवा बर्बर या लोकांच्या राजांचे स्वा मित्व होते

ख्रि. पू १४६ च्या वर्षी सिपिआने कायेंज घेतल्यावर हा सर्व प्रांत रोमन लोकांचा झाला व आपली सरहद्द टक्का येथेकरिता रोमन लोकांनी उत्तरेस टायाकोपासून दक्षिणेस टिनापर्यंत मोठा खंदक खणून त्यावर लहानसा तट उभा केला होता या तटाने काही अवशेष १९०० साली आढळले तिच्या न्युमिक युद्धात युटिका हाउरमेपेटन, येप्सस, लेपिस, मिनेर, आत्रुला, उरालिस थिबुर्लिस हा शहर बायेंजच्या विरुद्ध असलेल्या रोमन लोकांनी लुटली व त्यांसुद्ध त्यांची वार जाकर भरभराट झाली

ख्रि. पू १०६ च्या वर्षी जुगर्थाइन युद्ध झाले व त्यात रोमन लोकांनी लपेटसमेगा, ओईआ, सॅमॉट इत्याद शहरे मिळाली

ख्रि. पू. ४६ च्या वर्षी सेप्सस येथे जी लडाई झाली तासुद्ध रोमन लोकांना न्युमिडिया हा प्रांत मिळाला व त्याला हे लोक आफ्रिका नोव्हा हें नाव देऊ लागले ख्रि. पू २५ यावर्षी रोमन आफ्रिकेत पश्चिमस आप्रसागा नदीच्या सुत्रापासून पूर्वेस टिपोलिटाना व सित्नेकापर्यंतच प्रदेश मांडत होत रावा व सिनेट यामध्ये आफ्रिकेच्या रोमन साम्राज्याचा वाटणी झाली तद्वा आफ्रिकेचा प्रांत सिनेटच्या असल्याला आला व तेन्नापासून आफ्रिकेचा राज्यकारभार एका वरिष्ठ गुभेदास (प्रोकाग्नरकडे) वडे सोपविला जात अस या प्रोकाग्नरकडे हाताखाली तीन अधिकारी असून तीन भागावर